LIETUVIŲ ENCIKLOPEDIJA

PENKIOLIKTAS TOMAS

LIETUVA

LIETUVIŲ ENCIKLOPEDIJOS LEIDYKLA

ŠĮ TOMĄ REDAGAVO VINCAS MACIŪNAS

Copyright 1968 by Lietuvių Enciklopedijos Leidykla

Printed in the United States of America

Leidėjas Juozas Kapočius
Nugarėlę ir emblemą darė J. Steponavičius
Technikinė priežiūra ir laužymas — Kazys Simanavičius
Tekstus linotipu rinko Petras Pilka
Spaudė Lithuanian Encyclopedia Press., Inc.
Leidyklos ir redakcijos adresas:
361 W. Broadway, South Boston, Mass. 02127, USA

XV TOMO STRAIPSNIŲ AUTORIAI

Aistis, Jonas, dr.
Ališauskas, Kazys
Avižonis, Konstantinas, dr.
Balys, Jonas, dr.
Baltaragis, Andrius
Bendorius, Antanas
Birutis, Vaclovas
Brazaitis, Juozas
Bulota, Vytautas
Čižiūnas, Vaclovas
Dačys, Juozas
Dambriūnas, Leonardas
Dargis, Leonardas
Gerutis, Albertas, dr.
Gidžiūnas, kun.,OFM, dr.
Gimbutas, Jurgis, dr.
Gimbutienė, Marija, dr.
Gintneris, Antanas
Grinius, Jonas, dr.
Gudaitis, Kristupas, dr.
Ivinskis, Zenonas, dr.
Jakštas, Juozas, dr.
Jakubėnas, Vladas
Jasys, Antanas, dr.
†Ječius, Kazimieras
Jonikas, Petras, dr.
Juodikis, Jonas, dr.
Jurkus, Paulius
Karys, Jonas K.
Keturakis, Bronius
†Kolupaila, Steponas, dr.
Krasauskas, Rapolas, kun.
†Krikščiūnas, Matas
†Kriščiukaitis, Kazys
Krivickas, Domas, dr.
Maciūnas, Vincas, dr.
Mackevičius, Mečys
Makauskis, Jonas
Maldeikis, Petras
†Masiulis, Boleslovas
Matyckas, Jonas
Matulionis, Balys
Mažeika, Almis, P., dr.
†Pakštas, Kazys dr.
Paltarokas, Jonas
†Paplėnas, Jonas, dr.
Pažemėnas, Juozas
Rauktys, Juozas
Regelis, Konstantinas, dr.
Reklaitis, Povilas, dr.
†Rimkus, Kazys
Rūkštelė, Antanas
Saldukienė, Birutė
Salys, Antanas, dr.
Santvaras, Stasys
†Stankus, Stepas, dr.
Sužiedėlis, Simas
Šulaitis, Edvardas
†Švipas, Vladas
Tamošaitis, Antanas
†Tercijonas, Vincas
Trumpa, Vincas
Vaičiulaitis, Antanas
Vaišnora, kun., MIC, dr.
Vaitiekūnas, Vytautas
Vasys, Antanas, dr.
Viskanta, Jonas D.
Žilevičius, Juozas

LE VARTOJAMOSIOS SANTRUMPOS

A = Amperas (Ampère)
a. = amžius
adm. = administracija, -inis
adv. = advokatas
ag. = anglų, -iškai
agr. = agronomija, agronomas
a. j. = arklio jėga
akad. = akademija, -ikas, -inis
alb. = albanų, -iškai
am. = amerikiečių, -iškai
apg. = apygarda
apl. = apylinkė
aps. = apskritis
ar. = arabų, -iškai
aram. = aramėjų, -iškai
arch. = architektūra, architektas
arkiv. = arkivyskupas
arm. = armėnų, -iškai
as. = asirų, -iškai
asist. = asistentas
asm. = asmenvardis
at. sv. = atominis svoris
aukšt. = aukštaičiai, -ių, -iškai
bdv. = būdvardis
b. g. = bendroji giminė
brėž. = brėžinys
b.r.t. = brutto registrinė tona
buv. = buvęs, -usi
b-vė = bendrovė
bžk. = bažnytkaimis
bžn. = bažnyčia
chem. = chemija, -inis, -ikas
cm = centimetras
Co. = Company ‚kompanija'
ctr. = centneris
č. = čekų, -iškai
D. = Didysis, Didžioji
d. = diena, -os
dail. = dailininkas
dek. = dekanas
deš. = dešinysis, -ioji
did. = didysis
dipl. = diplomas, -uotas, -inis
dir. = direktorius
div. = divizija
d-ja = draugija
dkv. = daiktavardis
D.L.K. = Didysis Lietuvos Kunigaikštis
doc. = docentas
dol. = doleris
dpt. = departamentas
dr. = daktaras (mokslo laipsnis)
ds. = daugiskaita
dv. = dvaras
erdm = erdvėmetris
egz. = egzempliorius, -ių, -iai
e. o. = ekstraordinarinis
est. = estų, -iškai
ev. = evangelikas, -ų
ež. = ežeras
fak. = fakultetas
fort. = fortepijonas
g = gramas
g. = gimė
gen. = generolas
germ. = germanų, -iškai
gyd. = gydytojas
gimn. = gimnazija
gyv. = gyventojas
gl. = galininkas
glžk. = geležinkelis
got. = gotų, -iškai
gr. = graikų, -iškai
gub. = gubernija, gubernatorius
gud. = gudų, -iškai
h = lot. hora ‚valanda'
ha = hektaras
hebr. = hebrajų -iškai
ide. = indoeuropiečiai, -čių
įk. = įkurtas
imp. = imperatorius, imperija
įn. = įnagininkas
ind. = indų, -iškai
inst. = institutas
inž. = inžinierius, inžinerija
isp. = ispanų, -iškai
įst. = įsteigtas, -i, -os
išsp. = išspausdintas, -ino
išv. = išventinti
it. = italų, -iškai, italikų
įv. = įvardis
j. l. = jūros lygis
jm. = jūrų mylia, jūrmylė
jnt. = jungtukas
k. = kaimas; kalba
kair. = kairysis
kan. = kanauninkas
kar. = karininkas
kat. = katalikas, -ų
kg = kilogramas
kl. = klasė
kleb. = klebonas
km = kilometras
km. = kilmininkas
kng. = kunigaikštis
komp. = kompozitorius, kompozicija
korp. = korporacija, -inis
kpt. = kapitonas
kt. = kiti, -ų
k-tija = kunigaikštija
ktm = kietmetris
kun. = kunigas
kW = kilovatas
kWh = kilovatinė valanda
l = litras
lat. = latvių, -iškai
LB = Lietuvių Bendruomenė
LE = Lietuvių Enciklopedija
lenk. = lenkų, -iškai
liet. = lietuvių, -iškai
lyg. sv. = lyginamasis svoris
liut. = liuteronas, -ų

lot. = lotynų, -iškai
lt. = litas
ltn. = leitenantas
LU = Lietuvos Universitetas
M. = Mažasis, -ji (pvz. M.Lietuva)
m = metras
m. = mirė; metai, -ais
mat. = matematika, matematikas
med. = medicina; medikas
mėn. = mėnuo
m. g. = moteriškoji giminė
mil. = milijonas
min. = minutė
m-ja = ministerija
mjr. = majoras
mkm. = maksimumas, maksimalus
mkt. = mokytojas, -a
m-la = mokykla
mm = milimetras
mnm. = minimumas, minimalus
mst. = miestas
mstl. = miestelis
muz. = muzika, -inis, -ikas
N. = Naujasis, -oji, -ieji, -osios
nd. = naudininkas
n. g. = niekatroji giminė
nr. = numeris
n.r.t. = netto registrinė tona
ord. = ordinarinis
org. = organizacija, -inis
ork. = orkestras
p. = pietų, -inis
par. = parapija
pav. = paveikslas
pėst. = pėstininkai, -kų
pirm. = pirmininkas
plg. = palygink
plk. = pulkininkas
pn. = panašus, -iai
po Kr. = po Kristaus gimimo
pop. = popiežius
pr. = prūsų, -iškai
p. r. = pietų rytų, pietryčių
prc. = prancūzų, -iškai
prel. = prelatas
pr. Kr. = prieš Kristaus gimimą
prof. = profesorius
prot. = protestantas, -ų, -iškai
prs. = persų, -iškai
prtg. = portugalų, -iškai
psl. = puslapis
p. v. = pietų vakarų, pietvakarių
pvz. = pavyzdys, pavyzdžiui
r. = rytų, -inis
red. = redaktorius; redagavo
ref. = reformatas
rom. = romėnų, romanų, -iškai
rus. = rusų, -iškai
S. = Senasis, -oji, -ieji, -osios
sav. = savaitė
sek. = sekundė
sem. = seminarija
sekr. = sekretorius
sen. = senovės, -inis
sk. = sąjunga
s-ga = skyrius
skr. = sanskrito, -iškai
skv. = skaitvardis
sl. = slavų, -iškai
spv. = slapyvardis
st. = stotis
styg. = styginis
stp. = santrumpa
str. = straipsnis
stud. = studentas, -ų
suom. = suomių, -iškai
sva. = senovės vokiečių aukštaičių
š. = šiaurės, -inis
šm. = šauksmininkas
šv. = šventas, šventasis
Švč. = Švenčiausias, -ia
šved. = švedų, -iškai
t = tona
t. = tomas
techn. = technika, techninis
temp. = temperatūra
teol. = teologija
t.y. = tai yra
t. p. = tas pats; ten pat
tr. = tark
trm. = tarmybė; tarminis, -iškai
tt. = tomai; tolimesnieji puslapiai
turk. = turkų, -iškai
ukr. = ukrainiečių, -iškai
univ. = universitetas
V = voltas
v. = vakarai, -ų, -inis
vad. = vadinamasis, -oji
v-ba = valdyba
val. = valanda
vd. = vardininkas
VDU = Vytauto D. Universitetas
ved. = vedėjas
vg. = vengrų, -iškai
v. g. = vyriškoji giminė
vid. = vidutinis
vidr. = vidurinis
vyr. = vyriausias, vyresnysis
virš. = viršininkas
vysk. = vyskupas
vkž. = veiksmažodis
vls. = valsčius
vok. = vokiečių, -iškai
v. pirm. = vicepirmininkas
vs. = vienaskaita
vsd. = viensėdis, vienkiemis
vst. = valstybė
vt. = vietininkas
VU = Vilniaus Universitetas
vva. = viduramžių vokiečių aukštaičių
vvž. = viduramžių vokiečių žemaičių
VŽ = Vyriausybės Žinios
vž. = vokiečių žemaičių
W = vatas
Ž. = Žemasis, -oji
žem. = žemaičių, -iškai
ŽŪA = Žemės Ūkio Akademija
žr. = žiūrėk

KRAŠTAS

GEOGRAFINĖ PADĖTIS

ANTANAS BENDORIUS

Lietuvos geografinė - geopolitinė padėtis yra ypatinga ir kai kuriais atžvilgiais nepaprastai svarbi, vaidinanti ne tiktai lemiamą vaidmenį lietuvių tautos istorijoje, bet ir turinti žymios reikšmės tarptautinių politinių santykių raidoje.

Visų pirma Lietuva kartografiniu požiūriu yra Europos centre. Mat, centrinis Europos taškas yra ten, kur 54° š. pločio lygiagretę kerta 25° r. ilgio dienovidis. Ta vieta yra Vilniaus krašto pietinėje dalyje prie Rodūnios. Nuo tos vietos lygus atstumas yra ligi Uralo ir ligi Pirėnėjų; nuo ten ligi š. Norvegijos yra tiek pat, kiek ir ligi p. Graikijos. Taigi Lietuva yra Vidurio Europos šalis, o ne Rytų, kaip kartais be pagrindo yra teigiama. Geografiniu atžvilgiu Rytų Europa prasideda už linijos, jungiančios Narvos ir Dniestro upių žiotis.

Fiziniu geografiniu atžvilgiu Lietuva priklauso Baltoskandijos regionui, kuris apima Pabaltijį, Suomija ir Skandinavų kraštus. Nors Lietuvos pajūris yra trumpesnis negu kitų Baltiją prieinančių kraštų, bet jai atitenka viena iš svarbiausių jūros kranto vietų, nes ties Lietuva Baltijos jūra giliausiai įsiterpia į žemyną, ir per ją yra trumpiausias vandens kelias (Nemunu - Ogonskio kanalu ir Dnepru) į Juodąją jūrą. Taigi Lietuva yra ne tik Pabaltijo valstybė, bet ji dengia ir labai svarbų pajūrio ruožą.

Būdama Europos centre, Lietuva tuo pačiu yra vienoje didžiausių žemyno kryžkelių. Ji yra ant tiesiosios linijos, kuri jungia Paryžių, Berlyną pro Vilnių su Maskva, o kita tiesioji linija, jungianti Suomijos Helsinkį su Graikijos Atėnais, eina taip pat per Lietuvos vidurį. Taigi Lietuva yra tranzitinė šalis.

Lietuva yra ant didžiojo kelio tarp Rytų Europos ir Vakarų Europos: per Lietuvą yra tiesiausias ir patogiausias kelias iš Vokietijos į Rusiją, nes iš vieno šono yra Baltijos jūra, o iš kito Pripetės pelkynas. Tuo būdu Lietuva yra lyg platus tiltas, kuriuo vykdavo didžiosios germanų invazijos į rytus, o rusų į vakarus. Šiuo ,tiltu' vyko ir 1812 prancūzai į Maskvą. Nors tokia kryžkelinė padėtis teikia daug patogumų susisiekimo srityje, bet ji drauge slepia ir didelius pavojus krašto saugumui. Padėtis pasidaro ypačiai pavojinga, pranykus lietuvių tautos didžiųjų kaimynų politinei–militarinei pusiausvyrai ir suaktyvėjus jų ekspansinėms tendencijoms. Todėl K. Pakštas, pabrėždamas Lietuvos krašto geopolitinės padėties pavojingumą, sako: ,Kai Šveicariją charakterizuojame aukštais kalnais, Italiją meno kūriniais, Suomiją ežerais, tai Lietuvą reiktų pavadinti kraštu, kuriame labai pavojinga gyventi mažai tautai' (Baltijos respublikų politinė geografija, psl. 105). Be to, jokia kita Europos šalis nėra tokioje nepalankioje disproporcijoje gyventojų skaičiumi su savo kaimynais, kaip Lietuva.

Kultūriniu atžvilgiu Lietuva priklauso Vakarų Europai, su kuria ją riša seni (nuo XIII a.) kultūriniai-religiniai ryšiai. Antai Vilniaus jėzuitų akademija, įsteigta 1579 Vakarų Europos mokyklų pavyzdžiu, buvo pirmoji aukštojo mokslo institucija Europoje į rytus nuo Nemuno ir yra 176 metais senesnė už seniausią (Maskvos) Rusijos universitetą. Be to, Lietuva yra toliausia į Europos šiaurės-rytus įsiterpusi tarp stačiatikių ir protestantų katalikiška šalis.

Lietuva yra tarp dviejų didžiųjų tautinių grupių: slavų (gudų, rusų, lenkų) iš rytųpietų ir germanų (vokiečių) iš vakarų. Rusai atstovauja rytams, o vokiečiai vakarams. Šitokia tarpinė padėtis gali laimingu atveju sudaryti palankią situaciją realizuoti savoje civilizacijoje tų dviejų labai skirtingų pasaulių sintezę, bet drauge ir gresia neigiamų įtakų pavojumi.

K. Pakštas, Baltijos respublikų politinė geografija 1929; *S. Šalkauskis,* Sur les confins de deux mondes 1919.

ŽEMĖS PAVIRŠIUS

ANTANAS BENDORIUS

Lietuva žemės paviršiaus atžvilgiu yra dalis didžiulės žemumos, kuri nuo r. Rusijos tęsiasi vakarų linkme per Pabaltijį ir š. Vokietiją. Aukščiausios Lietuvos vietos teiškilusios per 300 m nuo j.l., o didžioji ploto dalis nesiekia nė 150 m nuo j.l. Lietuvai yra būdingas didelis vietovaizdžių įvairumas.

Lietuvos žemės paviršiuje išskiriamos 6 pagrindinės sritys — trys žemumos-lygumos (Pajūrio, Vidurio ir Rytų) ir trys aukštumos–kalvynai (Žemaičių, Baltijos, arba Aukštaičių, ir Rytų).

1. Pajūrio žemuma yra pasvirusi link jūros; ji apima visą plotą nuo jūros ligi Žemaičių aukštumų (iki 50–70 m nuo j.l.)

KAI KURIOS AUKŠČIAUSIOS KALVOS (DAUGIAU KAIP 200 M NUO J.L.)

	Aukštis	Apskritis	Vieta
Kriavo kalnas	320	Ašmenos	Į š.r. nuo Kriavo mstl.
Čiupiškių kalnas	310,9	"	Prie Čiupiškių k., į š.r. nuo Alšionių
Debesių kalnas	307,2	"	Gudagojo apl.
Lovoriškių kalnas	301,7	Vilniaus	Naujosios Vilnios apl.
Malūniškių kalnas	297,4	Ašmenos	Į š.v. nuo Ašmenėlės
Arklainių kalnas	293	Vilniaus	Tarp Rudaminos ir Medninkų
Juozapinės kalnas	292	"	Medninkų apl.
Bajorų kalnas	289,7	"	Medninkų apl.
Nevaišėnų kalnas	289,3	Švenčionių	Ceikinių apl.
Vilkagulių kalnas	288,5	Vilniaus	Medninkų apl.
Vičiulių kalnas	288,2	Ašmenos	Į š.v. nuo Graužiškių
Stankūnų kalnas	287	Vilkaviškio	Į p.r. nuo Vištyčio
Ažušilės kalnas	285	Švenčionių	Prie Sen. Daugėliškio
Pavištaičių kalnas	284,4	Vilkaviškio	Į r. nuo Vištyčio ež.
Aukštikalnis	281	"	Gražiškiai
Elzbietiškių kalnas	277,4	Vilniaus	Rudaminos apl.
Paversmio kalnas	267,3	Švenčionių	Daugėliškio apl.
Vilkorabiškių kalnas	263	Vilniaus	Į p. nuo Rukainių
Gedanonių kalnas	257,7	Trakų	7 km į š.v. nuo Aukštadvario
Žąsinų kalnas	250,6	Švenčionių	6 km į r. nuo Švenčionių
Beržytės kalnas	249,7	Vilniaus	Nemėžės apl.
Piliakalnis	246	Utenos	Į p. nuo Tauragnų
Ožiakalnis	245,8	Vilniaus	Rudaminos apl.
Pratkūnų kalnas	240,2	Zarasų	6 km į p.v. nuo Salako
Klykių kalnas	237	Utenos	6 km į š.v. nuo Tauragnų
Medviagalis	233,5	Tauragės	Į p. nuo Lūkšto ež.
Girgždūtė	228	Telšių	8,5 km į p.r. nuo Varnių
Šatrija	227,4	"	Į p. nuo Luokės
Kubilių kalnas	227,2	Zarasų	Daugailių apl.
Nuobariškių kalnas	222,8	Trakų	Vievio apl.
Aukštagirė	215	Tauragės	Kaltinėnų apl.
Bartkiškės kalnas	213,5	"	Kaltinėnų apl.
Lopaičių kalnas	211	Telšių	Į š. nuo Tverų
Vilkakarčmė	202,5	Seinų	Į p.v. nuo Rudaminos
Degučių kalnas	200,3	Zarasų	Prie Degučių

ir rytuose pereina į Vidurio žemumą, o pietuose apima Priegliaus bei jo intakų žemupių baseinus ir pasibaigia ties Galdapės–Darkiemio–Mozūrų aukštumomis. Pajūrio žemumos paviršius nėra vienodas. Pagal reljefą jis sudaro kelis kraštovaizdžius, iš kurių žymiausi yra Vilkyškių–Jūros ir Klaipėdos–Gargždų galinių morenų kalvagūbriai, Nemuno delta, Užmaris ir pats pajūris. Galinių morenų kalvagūbriai susidarė tose vietose, kur buvo ilgesniam laikui apsistojęs ledyno kraštas. Jie buvo užstoję Nemunui kelią, o Rambynas yra viena iš jų kalvų. Šios kalvos, iškilusios ligi 88 m nuo j.l. Nemuno delta yra beveik visiška lyguma. Tai lygiausioji ir žemiausioji Lietuvos sritis. Dabartinės deltos paviršius tėra 3–5 m nuo j.l. Didžiąją jos dalį sudaro pievos, pelkės–durpynai (Aukštumalų, Dravernos, Šventelės, Rupkalvių), kurie iš dalies yra nusausinti ir paversti dirbamais laukais. Senoji Nemuno delta buvo daug didesnė; ji siekė ligi upės vingio ties Rambynu. Pačio pajūrio ruožas yra kelių km pločio ir susidaręs jūros poveikyje. Tai smėlinga lygumos juosta, atsiradusi pasitraukus jūros kraštui. Vadinasi, dar aliuvyje (holocene) čia yra buvęs jūros pakraščio dugnas. Jame pastebimos dvi jūrinės terasos. Jos prasideda ties Klaipėda ir juo toliau į šiaurę, juo darosi platesnės, kol Latvijos pasienyje prasiplečia ligi 6 km . Žemesnioji terasa (ligi 5 m nuo j.l.) yra siaura ir kai kuriose vietose pranyksta, o aukštesnioji, iškilusi ligi 10 m nuo j.l., yra daug ryškesnė ir platesnė. Ant jos pvz. yra įsikūręs Palangos mst. Žemesnės terasos paviršiuje yra išlikusių senųjų kopų kalvų, augalijos dangos apsaugotų nuo defliacijos, pvz. Birutės ir Naglio kalnai. Terasas vieną nuo kitos skiria neaukštas, bangų veikimo apardytas šlaitas — klifas.

2. Ž e m a i č i ų   a u k š t u m a. Pajūrio žemuma neryškiai pereina į Žemaičių aukštumą. Pagrindinė šios aukštumos dalis su-

Nemuno deltos kraštovaizdis

daro takoskyrą tarp Dubysos, Minijos ir Ventos upių. Tai neplatus, bet ilgas kalvotas ruožas, kuris nuo Raseinių tęsiasi pro Kražius, Varnius, Telšius ligi Sedos. Čia yra ir aukščiausi jos kalnai: Medviagalis (233,5 m), Girgždūtės kalnas (228 m), Šatrija (227,4 m), Lopaičių kalnas (211 m), Burbiškių kalnas (217 m) ir kt. Nuo šio pagrindinio aukštumų ruožo į vakarus ir į rytus skleidžiasi lygesnio reljefo juostos, kurios vienoje pusėje pereina į Pajūrio žemumą, o kitoje į Vidurio žemumą. Arčiau įsižiūrėjus, pastebimas šio pagrindinio kalvyno dvilypumas: išilgai jį eina vingiuotas žemesnių vietų ruožas, o nuo jo į vakarus tęsiasi pro Barstyčius, Kantaučius ir Tverus ligi Balsių viena aukštesnių kalvų virtinė, o į rytus — antra, kuri nuo Sedos apylinkių eina pro Žemaičių Kalvariją, Telšius, Lauko Sodą, Pavandenę ligi Pakražančio. Šių kalvų virtinės viena nuo kitos nutolusios 10–15 km.

Žemaičių aukštuma susideda iš dviejų dalių: vakarinės, arba tikrosios Žemaičių aukštumos, kurios aukščiausiąją dalį sudaro aukščiau minėtieji du kalvynų ruožai, ir rytinės dalies, esančios į rytus nuo Dubysos ir Ventos aukštupių. Dabartinio Rekyvos ež. srityje ledynmetyje buvo susitvenkęs didžiulis vandens baseinas, iš kurio vandenys plūdo srovėmis pietų-vakarų linkme ir išvagojo kloniais žemės paviršių. Tarp tų klonių išliko kelių km ilgio siauri kauburiai. Toks būdingas kauburiuotas reljefas yra pvz. tarp Kelmės ir Tytuvėnų. Visa r. Žemaičių aukštumos dalis yra žemesnė už vakarinę.

Žemaičių aukštumoje beveik nėra poledyninių griovių-rinų, kurios yra vienas tipingiausių Aukštaičių aukštumos reiškinių. Toliau, čia didesnius plotus apima stambiai kalvotas reljefas, aptinkama daug plokščiakalvių, bet maža ežerų. Visos Žemaičių aukštumos lygumos guli ant 100–130 m nuo j.l. iškilusio stuomens. Visas Žemaičių aukštumos kalvas pagal išvaizdą ir dydį galima suskirstyti į kelis tipus: p l o k š č i a k a l v ė s — plokščiu arba nežymiai banguotu paviršiumi, 0,5 — 2 km skersmens, 15–20 m vietinio aukščio; k u p o l i n ė s — atskiros, stačiais šlaitais, 20–28 m aukščio, 200–500 m skersmens; m a s y v i o s i o s — lėkštais šlaitais, viršuje su kauburėliais, 2–3 km skersmens, 30–50 m aukščio; i l g o s i o s — stačiais šlaitais, dažniausiai kelių km ilgio, ligi 1 km pločio, 20–30 m aukščio; a p v a l i o s i o s — panašios į kupolines, bet žemesnės ir lėkštesniais šlaitais.

3. V i d u r i o ž e m u m o s paviršius sudarytas iš ledynų paliktų apatinių (dugninių) morenų. Tik tuose ruožuose, kur ilgesnį laiką buvo apsistojęs ledyno kraštas, susikrovė galinių morenų ruožai — kalvagūbriai. Ledyno kraštas, pasitraukęs nuo Baltijos (Aukštaičių) aukštumų juostos, Vidurio žemumos teritorijoje buvo ilgesniam laikui sustojęs trijose linijose: pieti-

nėje dalyje, vidurinėje ir šiaurinėje. Pirmojo sustojimo vietoje susikrovė galinių morenų kalvagūbris, kuris nuo Prienų tęsiasi pro Šilavotą, Išlaužą, Igliauką, Gudelius Liudvinavo linkme ir sudaro takoskyrą tarp Jiesios ir Peršėkės baseinų. Jis supa iš abiejų pusių Žuvinto duburį. Ledyno kraštui esant šio kalvagūbrio zonoje, tarp jo ir Baltijos aukštumų buvo susitvenkęs didžiulis ledyninio tirpsmo vandens ežeras, ant kurio dugno susiklostė eiliuoto molio (varvų) ir smulkaus smėlio sluoksniai. Ledynui pasitraukus, ežero vanduo nutekėjo, o jo vietoje pasiliko derlinga, molėta lyguma Simno–Balbieriškio–Kriokialaukio–Ūdrijos srityje. Arčiau galinės morenos kalvagūbrio ši lyguma virsta dauburiuotais smėlynais.

Antrasis ledyno krašto sustojimo etapas įvyko toliau į šiaurę. Toje juostoje susidarė vadinamoji Lietuvos vidurio kraštinė–galinė morena, kurią jos aptikėjas H. Mortensenas pavadino pagrindine Lietuvos galine morena. Ji tęsiasi lanku išilgai deš. Neries žemupio kranto (ryškiausia ji tarp Jonavos ir Lapių), toliau išilgai Nemuno deš. kranto ligi maždaug Dubysos, kur pasuka į šiaurę ir įsijungia į Žemaičių aukštumą. Tirpstančio ledyno vandens masės buvo apsėmusios beveik visą Vidurio žemumą. Virš vandens buvo iškilusi tik nežymi Veiverių pakiluma, einanti į pietus nuo Nevėžio žiočių. Vandens apsemtose vietose ant ledyno paliktų moreninių priemolių susiklostė 4–8 m storio eiliuotųjų molių–smėlių sluoksnis. Tuo būdu visos š. Sūduvos, Neries žemupio ir Karšuvos žemumos yra limnoglacialinės kilmės ir pasižymi dideliu lygumu. Kai kuriose lygumos vietose iš suplauto smėlio vėjai supustė kopas. Tokių kopų yra Kazlų Rūdos, Smalininkų ir kt. miškuose. Lygumos vandenskyrų vietose susidarė dideli pelkynai–durpynai, pvz. Ežerėlis — Nemuno ir Šešupės vandenskyroje, Didysis Raistas — Nemuno ir Neries vandenskyroje, Pagelažių — Šventosios ir Lokio vandenskyroje.

Vidurio žemumos š. dalies paviršius susidarė ledynui pasitraukus į š. nuo antrojo sustojimo linijos, kurioje pasiliko galinių–kraštinių morenų kalvagūbriai. Pasitraukęs ledynas paliko eiles ilgų, į ozus

Tirpstančio ledyno vandens suplautas gūbrėtas pylimas (ozas) Papečių k., Lazdijų vls.
(A. Bendoriaus nutrauka)

(subglacialinio ledyno suplautus pylimus) panašių, moreninių kalvų. Žymiausia tokia kalvų juosta tęsiasi nuo Žeimių pro Šėtą ir Ramygalą link Panevėžio. Kai kurios tos ilgosios kalvos atsirado, tekėjusio nuo ledyno vandens srovėms išplovus lygiagrečius klonius. Tokių lygiagrečiai išsidėsčiusių ilgų kalvų ir tarp jų klonių aptinkama ypačiai daug tarp Krinčino ir Papilio — į pietus nuo Biržų.

Vidurio žemumos š. dalyje išsiskiria iš plačiųjų lygumų š. Lietuvos galinių morenų kalvagūbris. Jis prasideda Latvijoje ties Vegeriais ir tęsiasi apie 80 km ilgio lanku rytų linkme pro Linkuvą kair. Mūšos puse ligi Tatulos, kur už susidariusios jo spragos toliau atsekamas Pabiržės–Biržų apylinkėse. Šis kalvagūbris pasižymi dideliu vientisumu, tik v. dalyje jį perkerta Švėtė; jis iškilęs nuo aplinkinės lygumos 20–30 m. Jį 1910 aptikęs B. Dossas pavadino Kuršo–Lietuvos galine morena. Ši viena ryškiausių Lietuvos galinių morenų susidarė labai ilgai vienoje linijoje išsilaikiusio ledyno krašto ruože. Nuo tirpstančio ledyno plūstantieji vandenys sudarė didžiulį ežerą toje vietoje, kur dabar yra Žalioji giria. Iš to ežero vandenys nutekėdavo į Šventąją ir Nevėžį.

Vidurio žemumos š. dalies daugelyje vietų po plona ledyninių sąnašų danga yra pagrindiniai devono sistemos uolienų sluoksniai. Ten, kur juose yra gipso, pastebimi karstiniai reiškiniai — žemės paviršiaus įgriuvimai. Mat, vandeniui ištirpinus gipsą, požemyje atsiranda tuštumos, į kurias įgriūva viršutinis sluoksnis. Daugiausia tokių įgriuvimų-duobių aptikta yra dviejuose Biržų ir Pasvalio plotuose. Iš viso yra žinoma apie 2200 duobių.

4. B a l t i j o s, arba A u k š t a i č i ų, aukštumų ruožas sudarytas paskutiniojo ledyno ir yra tik dalis to didžiulio galinių morenų kalvyno (Baltijos gūbrio), kuris lanku tęsiasi per r. Estiją, r. Latviją, r. ir p Lietuvą, Rytprūsius, š. Lenkiją, š. Vokietiją ir pereina į Jutlandijos pusiasalį. Lietuvoje jis sudaro labai kalvotus, ežeringus kraštovaizdžius, žinomus savo gražumu ir reljefo formų įvairumu. Jis Nemuno ir Neries slėnių suskaldytas į tris pagrindines dalis: Sūduvos, Dzūkų ir Aukštaičių.

S ū d u v o s aukštuma yra p. Lietuvoje į vakarus nuo Nemuno. Ją Šešupės aukštupio slėnis skelia į dvi dalis — vakarinę mažesnę, bet aukštesnę ir rytinę — didesnę, bet žemesnę. Vakarinėje dalyje, kuri kai kieno vadinama Pavištyčio aukštuma, yra aukščiausia Nepriklausomos Lietuvos vieta — Pavištaičių kalnas (284,4 m). Rytinė Sūduvos aukštumos dalis tęsiasi nuo

Galinių morenų kraštovaizdis Aukštaičių aukštumoje: Rubikių paežerė *(A. Bendoriaus nuotrauka)*

Šešupės ligi Nemuno pro Kalvariją, Būdvietį, Rudaminą, abipus Lazdijų, Šlavantus ir Seirijus. Aukščiausioji čia vieta yra Vilkakarčmės kalnas (202,5 m). Sūduvos aukštumos didžiausioji ir aukščiausioji dalis yra lenkų okupuotame Suvalkų–Seinų krašte. Ten į pietus nuo Vižainio kalvos yra ligi 290 m aukščio, o vakarų linkme jos tęsiasi per p.r. Mažąją Lietuvą Rytprūsiuose, kur aukščiausios jų vietos yra į pietus nuo Galdapės. Sūduvos aukštuma yra viena iš aukščiausių ir ryškiausių visos Baltijos aukštumos dalių, pasižymi nepaprastai dideliu kalvotumu, sudarančiu giliai išraižytą, daubotą paviršiaus reljefą ir staigiais šlaitais pereina į kontrastingą jai Sūduvos žemumą.

Dzūkų aukštuma yra į rytus nuo Nemuno, tarp Merkio ir Neries žemupių. Strėvos ir Verknės upės ją skaldo į tris dalis: Aukštadvario, su aukščiausia vidr. Dzūkijoje vieta — Gedanonių kalnu (257,7 m), Trakų (ligi 229 m aukščio) ir Alytaus (ligi 201 m ties Žemaitėliais). Dzūkų aukštuma pasižymi dideliu ežeringumu ir labai giliais kai kurių upių (pvz. Strėvos aukštupio) kloniais. Ji ne visur labai kalvota; kai kuriose vietose (pvz. Onuškio–Dusmenų–Pivašiūnų apylinkėse) yra gana didelių suplautinių lygumų.

Aukštaičių aukštuma sudaro didžiausiąją Baltijos aukštumų ruožo dalį. Ji yra tarp Neries, Šventosios, Dauguvos, Žeimenos upių. Tarp kalvynų įsiterpusios že-

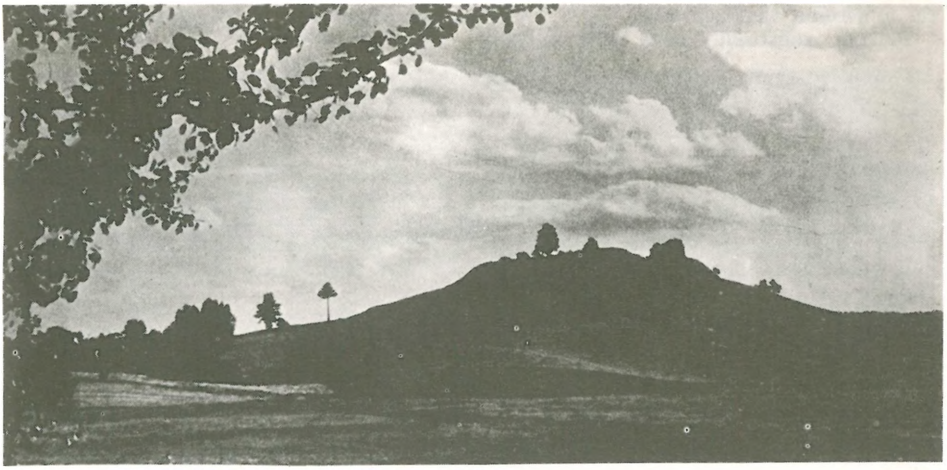

Rudaminos piliakalnis

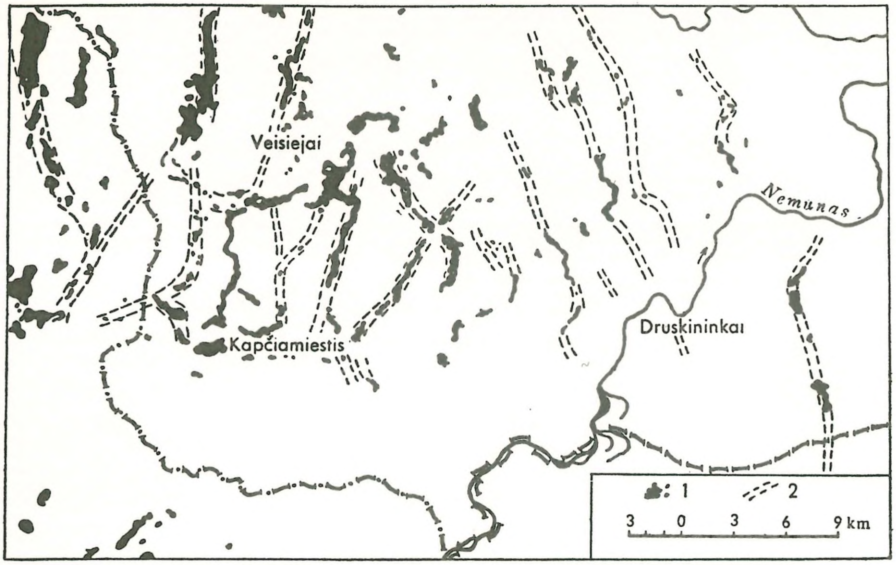

Ledyninės kilmės grioviniai slėniai p. Lietuvoje: 1. ežerai, 2. slėniai *(pagal A. Basalyką, 1958)*

mesnės ir lygesnės vietos Aukštaičių aukštumą skaldo į kelias dalis, iš kurių žymiausioji ir geomorfologiniu atžvilgiu įdomiausioji yra Sėlių, arba Zarasų, aukštuma su aukščiausiu tašku—Pratkūnų kalnu (240,2 m), esančiu į pietus nuo Salako. Ji susidarė dviejų ledyno tekmių kontakto zonoje ir dėl to pasižymi dideliu reljefo komplikuotumu ir jo formų įvairumu. Antai Zarasų apylinkės 900 km^2 plote išaiškinta esant 22 skirtingo kalvotumo rajonus. Į pietus ir p. vakarus nuo Sėlių aukštumos iškyla Utenos aukštuma su aukščiausiu tos srities Piliakalnio kalnu (246 m), esančiu į pietus nuo Tauragnų. Dar toliau į pietus yra Molėtų aukštuma (ligi 221 m) ir Riešės aukštuma (ligi 200 m).

Baltijos aukštumų ruože šalia kalvynų plyti dideli lygesni, lengvai banguoti plotai, kurie dėl gana didelio pakilimo nuo jūros lygio vadintini plokščiakalvėmis. Viena iš ryškiausių yra Svėdasų plokščiakalvė.

Baltijos aukštuma susidarė apledėjimo metu, ledyno tekmių, slinkusių iš atskirų židinių, pakraščio juostoje. Ji sudaro ištisą lanką, kurio vienas galas šiaurėje baigiasi sąlyty su Švenčionių–Gudijos moreninio kalvyno lanku, o kitas pietuose Sūduvos aukštumoje siekiasi su Mozūrų aukštumos lanku. Kiekvienoje ledyno krašto ilgesnio sustojimo vietoje susikaupė atskiri ruožai kalvų–galinių morenų. Plūstant nuo tirpstančio ledyno milžiniškoms masėms vandens, tapo suplautos sluoksniuotų smėlių ir žvyro kalvos ir lygumos. Būdingas Baltijos aukštumos reiškinys yra siauri, ilgi,

Glacialinis griovys Aukštaičių aukštumoje: Dubingių ež. p. galas *(A. Bendoriaus nuotrauka)*

gilūs grioviai-latakai, kitaip vad. r i n o s. Jų linkmė statmena ledyno tekmės kraštui. Didžiausias ir taisyklingiausias rinų tinklas yra p. Sūduvoje tarp Galadusio ežero ir Nemuno ties Druskininkais. Vienur rinose yra ilgi, siauri, gilūs ežerai, pvz. Ančia, Veisiejis, Dubingių ežeras ir kt., o kitur tik gilesnėse vietose išliko eilės mažų ežerėlių. Galinių-kraštinių morenų aukštumos yra akmeningos, o tose viemedžiagas, pasiliko ištisi akmenynai.

5. R y t ų l y g u m a yra į rytus nuo Baltijos aukštumų ruožo. Ji nėra vienalytė, bet tęsiasi šiaurės rytų - pietų vakarų linkme ir turi keturis praplatėjimus, kuriuos vieną nuo kito skiria iš rytų pusės tose, kur vanduo yra nuplovęs smulkias įsibrovę Rytų aukštumos iškyšuliai. Šiaurėje ji prasideda siauru ruoželiu, o pietuose pereina į plačią lygumų sritį.

Rytų lyguma susidarė iš smėlių, žvyro ir priemolio nuogulų, kurias suplovė nuo ledyno krašto plūdusios vandens masės. Ji prasideda Dūkšto–Ignalinos apylinkėse, ten kur susiliečia Baltijos ir Švenčionių aukštumos ir driekiasi išilgai Žeimenos, Neries vidurupio, Vilnios, Vokės ir Merkio upių. Šiaurinėje dalyje smėlio ir žvyro sluoksniai yra dažniausiai 10–12 m storio, bet kai kur, pvz. Pabradės apylinkėje, jie vos poros m storio. Dar kai kur į paviršių išeina senesniojo ledyno paliktos morenos. Pietuose, Vokės–Merkio lygumoje, tų samplovų sluoksniai yra per 30 m storio. Arti ledyno krašto sraunios vandens srovės suplovė vėduoklės formos žvyro ir smėlio kaupus - zandrus. Jie susijungę vienas su kitu sudaro banguotą žvyringą žemės paviršių, kuris tipingas pvz. Nedingės, Onuškio, Pivašiūnų, Labanoro, Rūdiškių apylinkėms. Toliau nuo ledyno krašto susiklostė smulkaus smėlio plotai, matomi Va-

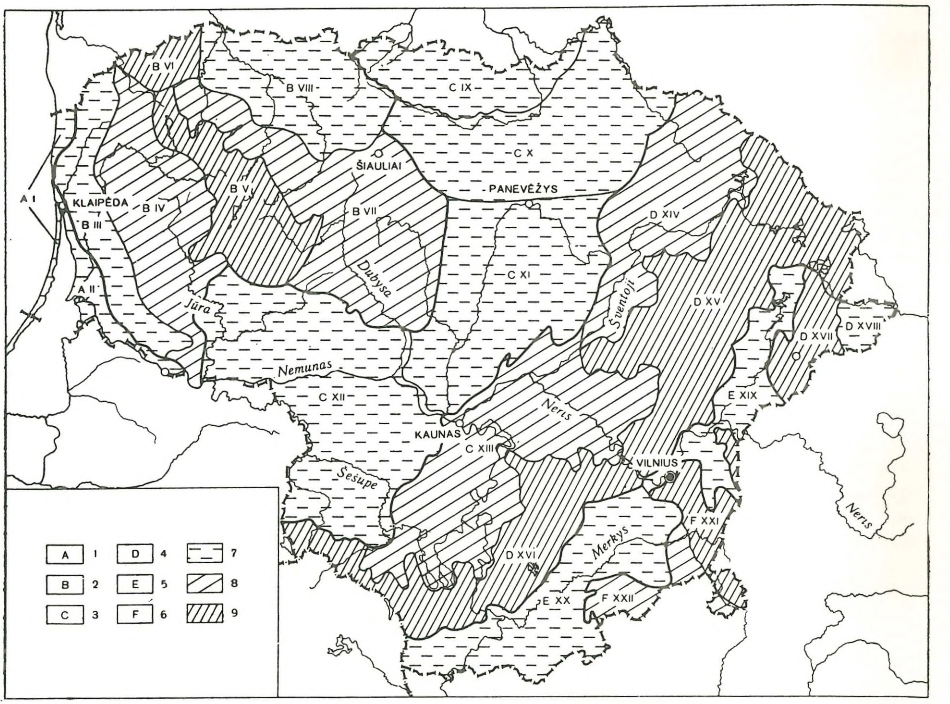

LIETUVOS FIZINĖ GEOGRAFINĖ SĄSKAIDA SRITIMIS IR RAJONAIS
(pagal A. Basalyką, 1965)

1. Baltijos duburio sritis, 2. Žemaičių sritis, 3. Vidurio Lietuvos sritis, 4. Paskutiniojo apledėjimo pakraštinių moreninių aukštumų sritis, 5. Paskutiniojo apledėjimo zandrinių lygumų sritis, 6. Priešpaskutiniojo apledėjimo moreninių aukštumų sritis, 7. Lygumų rajonai, 8. Aukštųjų lygumų rajonai, 9. Kalvotų aukštumų rajonai

A I, A II — pajūris ir Nemuno deltos žemuma; B III — v. Žemaičių žemuma; B IV — v. Žemaičių lygioji aukštuma; B V, B VI — vidr. Žemaičių aukštuma, B VII — r. Žemaičių aukštoji lyguma; B VIII — š. Žemaičių lyguma; CIX — Žagarės-Joniškio–Pasvalio žemuma; C X — Mūšos–Nemunėlio žemuma; C XI — Nevėžio lyguma; C XII — Nemuno žemupio lyguma; C XIII — Nemuno vidurupio ir Neries žemupio lyguma; D XIV — v. Aukštaičių aukštuma; D XV — Aukštaičių aukštuma; D XVI — p. Lietuvos (Dzūkų ir Sūduvos) aukštuma; D XVII — Švenčionių–Naročiaus aukštuma; D XVIII — Dysnos aukštuma; E XIX — Žeimenos–Neries vidurupio lyguma; E XX — Lietuvos pietryčių lyguma; E XXI — Ašmenos aukštuma; E XXII — Lydos lygioji aukštuma

rėnos, Valkininko, Nemenčinės ir kt. vietų apylinkėse.

6. Rytų Lietuvos aukštuma yra dvilypė: į šiaurę nuo Neries iškilusi Švenčionių, o į pietus — Ašmenos aukštumos. Švenčionių aukštumos aukščiausi taškai yra Nevaišėnų kalnas (289,3 m) ir Ažušilės kalnas (į pietus nuo Vidiškio), išgarsėjęs nepaprasto gražumo reginiais į plačias apylinkes. Ašmenos aukštuma yra aukščiausioji Lietuvoje. Jos paviršiuje iškilę keli kalnų masyvai su jų viršūnėmis: Kriavo kalnas 320 m, Čiupiškių kalnas 310,9 m, Debesių kalnas 307,2 m, Vičiulių kalnas 288,2 m ir Medninkų kalnas 288 m.

Ašmenos–Lydos aukštumos susidarė priešpaskutiniojo apledėjimo metu ledyno pakraščio zonoje. Jų nebuvo apklojęs paskutinysis ledynas. Taigi tų vietų žemės paviršius yra senesnis, nekaip kitur Lietuvoje. Dėl to jis lygesnis, daugiau slėniuotas, nekaip kalvotas. Būdinga žymė — labai mažas ežeringumas, betgi čia yra didžiausias Lietuvoje Naročiaus ežeras.

Pagal žemės paviršiaus reljefą, jo formas, susidarymo būdą ir dirvožemius visa Lietuva po II pas. karo kraštotyrininkų suskirstyta į atskirus fizinius geografinius vienetus: 3 provincijas, 6 sritis, 22 rajonus, 250 mikrorajonus ir 414 vietovaizdžius.

V. Čepulytė, Lietuvos žemės paviršius 1957; *A. Basalykas* (red.), Lietuvos fizinė geografija I–II 1958–65; *H. Mortensen*, Über die Entwicklung der glazialen Morphologie Litauens (Geologisches Archiv 1924); *Č. Pakuckas*, Galinių morenų kryptis rytinėse Lietuvos aukštumose ir tų aukštumų kilmė (Kosmos XVII 1936); (") Pietinės Lietuvos glaciomorfologiniai bruožai (Kosmos XIX 1938).

GEOLOGIJOS APŽVALGA

BIRUTĖ SALDUKIENĖ

Lietuvos žemės gelmes galime padalyti į tris labiausiai skirtingas uolienų dangas. 1. Giliausiai slūgso pirminės žemės plutos bedugnė danga, sudaryta iš kietų bei sunkių įvairių kristalinių uolienų (pvz. granito), bendrai vadinamų prekambrinėmis ir priskiriamų archajo ir proterozojo eroms, trukusioms apie kelis milijardus metų. Visą tą laikotarpį galima pavadinti priešistoriniais žemės laikais. Prekambrinės uolienos Lietuvoje slūgso 300–2100 m gylyje, o Suomijoje ir Švedijoje jos išeina į žemės paviršių, sudarydamos Fenoskandijos kristalinį masyvą. Šio masyvo paviršius labai nelygus ir kalnuotas. Lietuvos vakaruose ir Rytprūsiuose prekambris sudaro apie 2,5 km gylio Baltijos duburį (sineklizę). Lietuvos pietryčiuose esanti Lietuvos–Gudijos

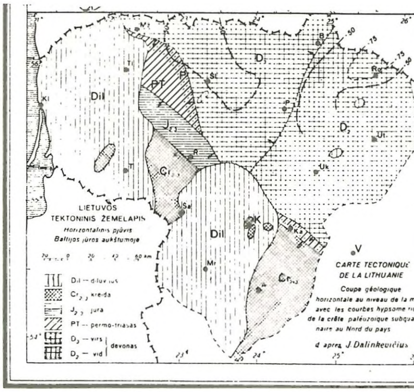

Lietuvos tektoninis žemėlapis
(pagal J. A. Dalinkevičių, 1939)

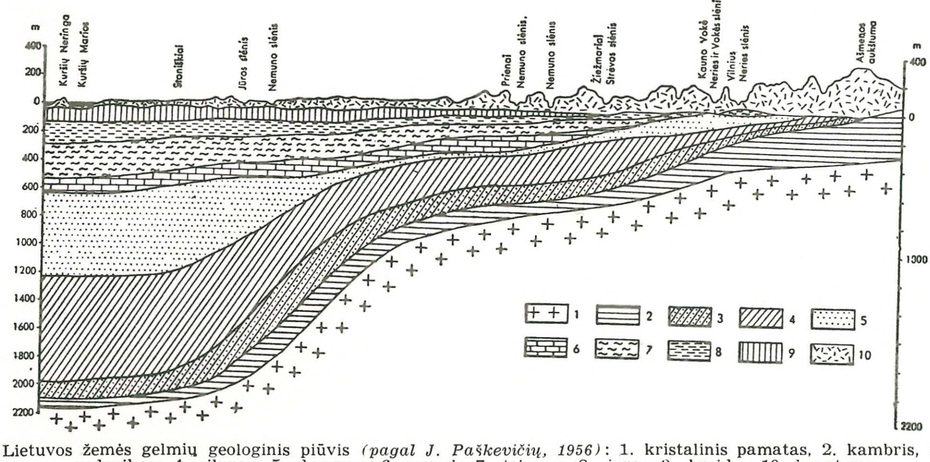

Lietuvos žemės gelmių geologinis piūvis *(pagal J. Paškevičių, 1956)*: 1. kristalinis pamatas, 2. kambris, 3. ordovikas; 4. siluras; 5. devonas; 6. permė; 7. triasas; 8. jura; 9. kreida; 10. kvarteras

kristalinio masyvo iškiluma (anteklizė) susisiekia su Mozūrų kristaliniu masyvu. 2. Virš prekambrinio kristalinio masyvo kalnų ir duburių klostosi 300–2000 m storio kietų, minkštų ir birių nuosėdinių uolienų sluoksnynas iš įvairių jūrinių ir kontinentinių nuogulų — klinčių, smiltainių, molių ir smėlių. Tai vadinamieji pagrindiniai sluoksniai, kurių seniausios uolienos vadinamos paleozoinėmis. Paleozoinė era, kurią galime pavadinti senaisiais žemės istorijos amžiais, truko apie 330 milijonų metų ir joje prasidėjo jau aiškus gyvūnijos bei augalijos vystymasis. Po to einanti mezozoinė era (žemės istorijos viduramžiai), trukusi apie 120 mil. metų, turėjo jau daug tobulesnę gyvūniją bei augaliją. Toliau ėjo kainozoinė era (naujieji žemės istorijos amžiai), trukusi apie 60 mil. metų; tai žinduolių ir moderniosios augalijos amžius. 3. Nuo anų dviejų uolienų dangų labai skiriasi viršutinė kainozojo dalis (kvarteras), trukusi ilgiau kaip milijoną metų. Tai Fenoskandijos ledyno atvilktos sąnašos, kurios dengia visą š. Europos ir Lietuvos paviršių. Jos sudarytos iš įvairių uolienų, per kurias ledynas slinko ir ardė, mišinio. Čia vyrauja ledyno sustumti moreniniai priemoliai ir nuo ledyno ar po ledynu bėgančio vandens surūšiuoti smėliai bei žvyrai. Juose yra įmaišyta įvairaus dydžio granito ir kitų kristalinių uolienų gabalų, atplėštų iš Fenoskandijos kalnų. Tų riedulių yra ir gana didelių, pvz. Puntukas, Vištyčio akmuo ir kt. Be to, randama Estijos siluro klinčių bei Latvijos devoninių dolomitų atplaišų ir įvairaus dydžio juros, kreidos, terciaro įtarpų bei lizdų.

Ledynui nutirpus, prasidėjo jau apie 20.000 metų ligi dabar trunkąs aliuvio, arba holoceno amžius, — tai žmogaus gadynė. Tuo laiku susidarė upių terasos, durpynai, ežerų nuogulos.

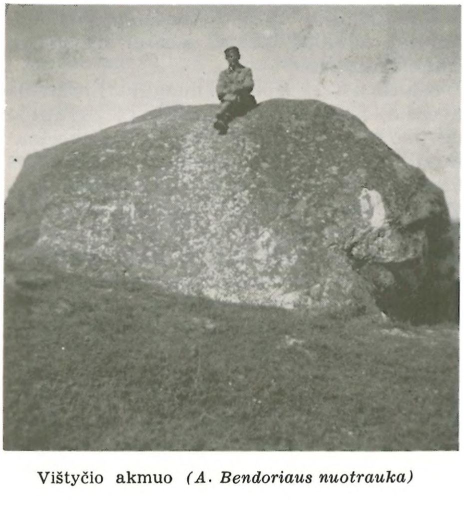

Vištyčio akmuo *(A. Bendoriaus nuotrauka)*

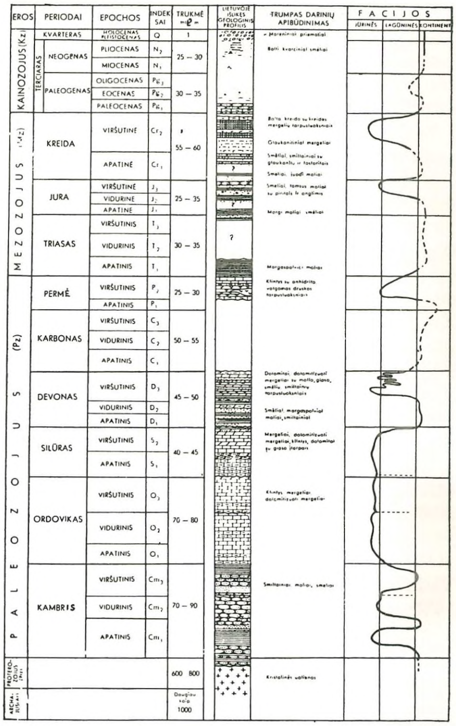

Lietuvos suvestinis geologinis piūvis ir paleografinė lentelė *(pagal St. Žeibą, 1956)*

Žemiau pateikiamas trumpas atskirų periodų aprašymas.

Prekambris

Smarkiai metamorfizuotos prekambrio uolienos (granitai, gneisai ir kt.) Lietuvoje yra pasiektos giliaisiais gręžiniais po II pas. karo. Jos slūgso įvairiame gylyje: Druskininkuose 308 m, Vilniuje 503 m, Kaune 800–900 m, Panevėžyje 1200–1300 m, Šiauliuose 1500–1600 m, Stoniškiuose (į šiaurę nuo Tilžės) 2109 m. Prekambris tyrimams yra sunkiai prieinamas, ir naudingosios iškasenos dėl didelio gilumo nepasiekiamos. Ten galima tikėtis vertingų metalų rūdų ir retųjų mineralų. Tumasonių (arti Rokiškio) magnetinė anomalija rodo geležingų padermių koncentraciją. Be to, Tumasonių apylinkėse gali būti rasti mineralizuoti radioaktyvūs vandenys.

Prekambrio pabaiga vadinama eokambriu, kurio vyraujančios nuosėdinės uolienos (smėliai, smiltainiai, persisluoksniavę moliai) yra jūrinės ir kontinentinės kilmės, susiklojusios kristalinio masyvo įdubimuose, vyrauja r. Lietuvoje. Eokambris pasiektas tik giliais gręžiniais: Vilniuje apie 141

m storio sluoksnis, Prienuose apie 11 m, Stoniškiuose 29 m. Apie naudingąsias eokambrio iškasenas nedaug kas žinoma, abejotina, kad jos turėtų didesnės praktiškos reikšmės.

Paleozoinė era

Paleozoinė era skirstoma į kambrio, ordoviko-siluro, devono, karbono ir permės periodus. Lietuvoje yra visų tų sistemų sluoksniai, išskyrus neaiškias karbono nuogulas, apibūdintas jau prieš II pas. karą. Devonas ir permė yra žinomi maždaug nuo XIX a. vidurio, o kambris, ordovikas ir siluras buvo pasiekti gręžiniais po II pas. karo.

Kambrio negilių jūrų su neturtinga gyvūnija vyraujančios nuogulos (smiltainiai ir mėlynieji moliai) yra giliai. Vakarinėje Lietuvos pusėje jos slūgso ant kristalinio masyvo, o rytinėje ant eokambrio ir dengia beveik visą Lietuvą, išskyrus jos pietinę dalį. Kambris yra pasiektas gręžiniais Vilniuje, Švenčionyse, Daugpilyje, Tilžėje ir kt. Sluoksnių storumas įvairus (Vilniuje apie 70 m). Lietuvoje išskiriamas apatinis, vidurinis ir viršutinis kambris. Apatinis kambris dengia beveik visą Lietuvą, išskyrus jos pietinę dalį su Prienais; vidurinis kambris dengia dar didesnį plotą, o viršutinis dengia Žemaitiją, Aukštaitiją maždaug ligi Šventosios ir Sūduvą, išskyrus pietinę jos dalį. Kambrio periodas prasidėjo milijonus metų trukusiu dideliu jūros antplūdžiu ir baigėsi viršutinio kambrio metu palaipsniui įsivyravusia sausuma. Naudingosios iškasenos guli per giliai. Aptikti naftos ir dujų pėdsakai.

Ordoviko ir siluro nuogulos Lietuvoje yra panašios. Jose vyrauja glaukonitiniai smėliai, klintys, mergeliai. Jos slūgso ant kambrio giliai ir dengia beveik visą Lietuvą. Yra pasiektos giliaisiais gręžiniais. Ordoviko ir siluro sluoksnių storis yra įvairus: Vilniuje 133 m, Prienuose apie 357 m; į pietus ir į rytus sluoksnių danga plonėja, o Baltijos jūros link palaipsniui storėja (Stoniškiuose 772 m). Ordoviko ir siluro metu vyravo šiltas jūrinis klimatas, ir tik siluro pabaigoje įsigalėjo sausuma, kuri išsilaikė per visą apatinį devoną. Ordovikas Lietuvoje skirstomas į apatinį, vidurinį ir viršutinį. Visų trijų epochų išplitimo ribos svyruoja nedaug į šiaurę nuo 54° š. pl. Į tris tarpsnius skirstomas ir siluras. Jo išplitimo ribos skiriasi: apatinis siluras dengia beveik visą kraštą, vidurinio siluro riba eina pagal Daugpilį, į vakarus nuo Vilniaus ir maždaug pro Lazdijus, o viršutinis siluras dengia mažesnį plotą. Naudingosios iškasenos guli per giliai. Aptikti naftos ir dujų pėdsakai.

Devono nuogulos slūgso ant siluro ir dengia beveik visą Lietuvą, išskyrus pietinę Sūduvą ir Dzūkiją (žemėlapį žr. LE IV 485). Devono sluoksniai išeina į žemės paviršių daug kur š. Lietuvoje ir randami daugelyje gręžinių. Sluoksnių storis įvairus ir siekia ligi 800 m. Devono nuogulų storis didėja ir devono dangos paviršius gilėja Baltijos jūros link.

Apatinio devono nuogulos po II pas. karo aptiktos giliame Stoniškių gręžinyje. Vyrauja kontinentiniai smiltainiai, moliai ir alevritai, kurie randami tik Žemaitijoje. Tuo metu yra vyravęs kontinentinis, karštas ir sausas dykumų klimatas.

Vidurinio devono nuogulos yra išlikusios beveik visoje Lietuvoje, išskyrus pietinę Sūduvos ir Dzūkijos dalį. Apačioje vyrauja dolomitai, mergeliai, gipsai ir moliai, o viršuje margi moliai ir kvarciniai smėliai, kurie išeina į paviršių Šventosios ir jos intakų atodangose. Vidurinio devono pradžioje nuosėdos krovėsi įvairaus gylio jūros priekrantėse ir lagūnose, o vėliau, joms išnykus, krovėsi periodiškai išdžiūstančiuose ežeruose, laikinose upėse ir jų deltose. Vyravo kontinentinis, karštas ir sausas dykumų klimatas.

Viršutinio devono nuogulos yra išlikusios šiaurinėje Lietuvoje. Vyrauja besikaitalioją dolomitai, klintys, mergeliai, gipsai, įvairiaspalviai moliai, smėliai ir smiltainiai, kurie į paviršių išeina daug kur Lėvens, Suosos, Nemunėlio, Mūšos, Tatulos, Įstro, Svalios, Kruojos ir kt. upių atodangose. Dažnas jūrinių, lagūninių ir kontinentinių nuogulų persisluoksniavimas liudija jūros ir žemyno kranto linijos dažną kaitaliojimąsi. Viršutiniam devonui baigiantis, jūra pradėjo sekti ir palaipsniui seko per sekančius periodus — karboną ir apatinę permę.

Naudingosios devono iškasenos šios: dolomitai, sunkiai lydomi moliai, mergeliai, smėliai, gipsas.

Karbonui tipingų nuogulų Lietuvoje nerasta. Žagarės apylinkėse virš viršutinio devono sluoksnių yra aptikta tik pereinamieji sluoksniai su gyvūnijos ir augalijos likučiais, rodančiais apatinio karbono transgresijos žymes. Matyti, karbono metu bus vyravęs žemynas su sausu ir karštu klimatu, kurio metu galėjo vykti anksčiau susiklojusių sluoksnių ardymas ir nuogulų perklostymas. Toks klimatas išliko ligi apatinio triaso pabaigos. Naudingų iškasenų (anglies) nerasta.

Permė dalijama į apatinę ir viršutinę. Apatinės permės metu vyravo tos pačios kontinentinės sąlygos, kaip ir karbone, todėl nuogulų nerasta. Viršutinės permės vad. cechšteininė jūra užliejo kalnuotą de-

vono paviršių. Kranto linija svyravo, sudarydama įlankas, salas ir t.t. Susiklojusių nuogulų storis yra labai įvairus, kai kur daugiau kaip 100 m. Sluoksniai storėja ir jų paviršius gilėja Baltijos jūros link. Nuogulų sudėtis taip pat labai įvairi. Cechšteininės jūros padermės (klintys, dolomitai, mergeliai) aptinkamos Žemaitijoje ligi vad. Palangos–Raseinių požeminio gūbrio. Klintys ir dolomitai išeina į paviršių Menčių–Vegerių–Karpėnų apylinkėse. Sluoksnių storis apie 20–30 m. Ant požeminio gūbrio randamas pakartotinis jūrinių ir lagūninių nuogulų persisluoksniavimas dėl kranto linijos svyravimo.

Į pietus nuo Palangos–Raseinių požeminio gūbrio vyrauja lagūninės ir ežerinės nuogulos (gipsai, anhidritai, gipsingi moliai ir druskos, taip pat ir valgomoji druska). Jų esama Sūduvoje ir iš dalies Dzūkijoje. Sluoksnių storis įvairus: Tauragės apylinkėse anhidritų 26–50 m, Kaune daugiau kaip 25 m. Į pietų vakarus anhidritų sluoksnis storėja, o į šiaurę ir rytus didėja klinčių storis. Cechšteininė jūra traukėsi labai lėtai. Vyravo karštas ir sausas dykumų klimatas. Viršutinės permės pabaigoje klostėsi margi moliai ir smiltainiai, kurie vyravo sekančio periodo (triaso) metu.

Naudingosios iškasenos: klintys, gipsas, anhidritai, druskos, požeminiai mineralizuoti vandenys.

Mezozoinė era

Mezozoinė era skirstoma į triasą, jurą ir kreidą. Visų šių sistemų nuogulos Lietuvoje žinomos jau nuo XIX a. pradžios.

T r i a s a s skirstomas į apatinį, vidurinį ir viršutinį. Viršutinės permės nuogulos palaipsniui pereina į apatinį triasą. Tarp jų ribą labai sunku nustatyti, nes jos labai panašios ir jose nerandama aiškių gyvūnijos bei augalijos likučių. Todėl margieji, arba Purmalių, mergeliai buvo vadinami permo-triasiniais, nes nebuvo rasta duomenų jiems išskirti. Triase vyrauja margų molių, mergelių (dažnai su gipso intarpais), dumblų, smėlių, smiltainių, konglomeratų sluoksniai, kurie kaitaliojasi tarpusavy kelis kartus. Į šiaurę ir į rytus nuo Palangos–Raseinių požeminio gūbrio nuogulos sluoksniuojasi nuosekliai, o į pietus vyrauja įvairaus druskingumo lagūninės ir ežerinės nuogulos. Apatinio triaso kontinentinės nuogulos aptinkamos Žemaitijos, Sūduvos ir Dzūkijos gręžiniuose. Sluoksnių storis įvairus (apie 50–150 m). Margieji mergeliai išeina į paviršių ties Sablauskiais, Dabikinės, Vadaksties ir Šventupio apylinkėse. Naudingos iškasenos: margieji moliai, mergeliai, radioaktyvios medžiagos.

J u r a taip pat skirtoma į apatinę, vidurinę ir viršutinę. Vakaruose jos nuogulos slūgso ant margųjų triasinių mergelių, o šiaurėje ant permės ir viršutinio devono. Sluoksnių storiai įvairūs (ligi 130 m pragręžta Tilžės-Stoniškių apylinkėse). Sluoksniai storėja ir jų paviršius gilėja Rytprūsių link. Yra vyravęs šiltas ir drėgnas klimatas.

Apatinės juros nuogulos (pilki ir juodi moliai su smiltainių tarpsluoksniais) aptinkamos pietinėje Žemaitijoje ir Rytprūsiuose. Vidurinės juros kontinentinės kilmės nuogulos (moliai, limonitizuoti smėliai su juodo anglingo molio ir rudųjų anglių tarpsluoksniais) aptinkamos Žemaitijos, Sūduvos ir Rytprūsių gręžiniuose. Į paviršių išeina Vadaksties, Dabikinės pakrantėse ir apie Papilę Ventos slėnyje. Viršutinės juros jūrinės kilmės nuogulos (pilki ir juodi moliai su smiltainių tarpsluoksniais) aptinkamos Žemaitijos, Sūduvos, Kauno apylinkių ir Rytprūsių gręžiniuose. Į paviršių išeina Papilės atodangose. Juros nuogulos praktiškos reikšmės neturi.

K r e i d a skirstoma į apatinę ir viršutinę. Jos nuogulos slūgso ant juros darinių. Kreidos sluoksniai labai nukentėjo nuo ledynų poveikio. Jie randami daugelyje gręžinių maždaug į pietus nuo Palangos ir Vilniaus. Sluoksnių storis ligi 300 m. Kreidos klimatas yra buvęs šiltas ir drėgnas. Apatinės kreidos sluoksnius sudaro tamsiai žalsvi smėliai, juosvi moliai su piritais bei smiltainiais. Jie aptinkami Sūduvos gręžiniuose, o Šventosios baseine išeina į paviršių. Vyrauja slėniuose ir daubose susiklojusios nuogulos.

Viršutinės kreidos sluoksnius sudaro balta kreida, susiklojusi sekliose jūrose, šviesiai pilki kreidos mergeliai su titnagais, moliai, glaukonitiniai smėliai. Sluoksnių storis įvairus (ligi 200–300 m). Jie aptinkami Klaipėdos krašte, Sūduvoje, Dzūkijoje, Rytprūsiuose. Sluoksniai į paviršių išeina daug kur Nemuno pakrantėse, tačiau jie retai kur slūgso pirminėje padėtyje (,in situ'). Milžiniški kreidos lūstai (apie 50 m skersmens), įterpti morenose, randami Jurbarko, Skirsnemunės, Kauno, Valkininko, Varėnos apylinkių atodangose. Kreidos periodui baigiantis, kranto linija dažnai keitė padėtį.

Naudingosios iškasenos: rašomoji kreida, kreidos mergeliai, fosforitai, titnagai, glaukonitas, opokos.

Kainozoinė era

Kainozoinė era skirstoma į terciaro ir kvartero periodus. Terciarinės nuogulos žinomos nuo XIX a. Kvarterinės sąnašos dengia visą Lietuvos paviršių ir yra labai gerai visiems pažįstamos.

Terciaras dalijamas į paleogeną ir neogeną, kurie pastaruoju metu laikomi atskirais periodais. Daugumas terciarinių nuogulų (mėlynieji moliai, glaukonitiniai smėliai) Lietuvoje randami antrinėje padėtyje. Jų įvairaus dydžio lūštai aptinkami ledyninėse sąnašose. Terciaro metu yra buvęs šiltas ir drėgnas klimatas; augo vešli augalija.

Paleogenas aptiktas Kalvarijos, Simno, Veisiejų ir kituose pietų Lietuvos gręžiniuose. Jo sluoksniai išeina į paviršių palei Nemuną Alytaus ir Druskininkų apylinkėse ir Gardine. Jų storis įvairuoja nuo 10 ligi 60 m. Sembos pusiasalyje Rytprūsiuose yra eksploatuojama to amžiaus ‚mėlynoji žemė', iš kurios išplaunamas gintaras.

Neogeno nuogulų rasta Vilniaus ir Musninkų gręžiniuose. Vyrauja kontinentinės seklių baseinų bei ežerų nuosėdos. Kvarciniai ir anglėti smėliai bei dumblai yra aptikti Anykščių ir Kavarsko apylinkėse Šventosios, Anykstos, Variaus ir Šlavės krantuose. Neogeno žemynas yra buvęs kalvotas, ežeringas, upėmis išvagotas. Pereinant į kvarterą, kaip rodo žiedadulkių tyrimai, yra įvykęs stiprus pašaltėjimas.

Naudingosios terciaro iškasenos: gintaras, fosforitai, kvarciniai smėliai.

Kvartero pradžioje susidarė ypatingos klimatinės sąlygos, sukėlusios didelį šiaurės Europos kontinentinį apledėjimą. Į Fenoskandijos ledyno veikimo sritį pateko ir Lietuva. Kvarteras dalijamas į pleistoceną, arba diliuvį (ledynmetį) ir holoceną, arba aliuvį (poledynmetį).

Pleistoceno (diliuvio) metu buvo suklotos ledyninės sąnašos, kurios dengia visą Lietuvos paviršių šiaurėje plonesne, o pietuose ir vakaruose storesne danga; Žemaitijos ir Aukštaitijos aukštumose danga siekia ligi 200–300 m storio. Ta sąnašų danga sudaryta iš ledynų sumaltų ir sumaišytų pagrindinių sluoksnių mišinio. Vyrauja moreniniai priemoliai, priesmėliai, moliai, smėliai ir žvyrai su įvairaus dydžio rieduliais. Tarpledynmečių-šiltmečių sluoksniuose vyrauja ežerų, pelkių ir upių nuosėdos — durpės, dumblai, ežerų kreida, sapropeliai (gitijos), smėliai, moliai, geležies rūda. Jų nedaug teišliko, nes vėlyvesnieji ledynai juos smarkiai apardė.

Lietuvoje išskiriamos trijų ledynmečių dangos: paskutiniojo apledėjimo danga (vad. rausvoji morena), priešpaskutiniojo (rudoji morena) ir seniausiojo (pilkoji morena). Šiaurėje ant Šiaulių–Panevėžio–Rokiškio aukštai iškilusių pagrindinių permės ir devono sluoksnių, gulinčių arti žemės paviršiaus, slūgso tik viena nestora rausvosios morenos danga. Pajūrio žemumos ir Nemuno deltos srityse išskiriamos dvi (pilkosios ir rausvosios morenos) dangos. Daug kur kitur Lietuvos rytuose ir pietuose išskiriamos trijų ledynmečių dangos (pilkoji, rudoji ir rausvoji morena). Tarp tų trijų morenų kai kur randama tarpledynmečių nuogulų. Lietuvoje išskiriamos dviejų šiltmečių (interglacialų) nuogulos.

Holocenas (aliuvis) prasidėjo Lietuvoje maždaug prieš 10.000–20.000 metų. Ištirpus paskutiniam Fenoskandijos ledynui, pasiliko savotiškas kraštovaizdis, kuris palaipsniui išsivystė į dabartinį. Geomorfologinių formų studijavimas įgalina atskleisti jų susidarymo priežastis ir atkurti ledynų būklę bei veikimo pobūdį. Šioje vietoje geologijos mokslas palaipsniui pereina į geografijos mokslų sritį.

Holocene išryškėjo klimato zonos, susiformavo dabartinis reljefas su jūrų žemynų kontūrais, palaipsniui įsivyravo dabartinė gyvūnija ir augalija. Žymiausias šio laikotarpio įvykis — žmogaus atsiradimas. Holoceno metu palaipsniui susiformavo dabartinė Baltijos jūra, Nemuno upyno sistema, dabartinių upių slėniai su terasomis, ežerai, pelkės, durpynai, kopos ir dirvožemis.

Kvartero naudingosios iškasenos: moliai, smėliai, žvyrai, granitiniai rieduliai, karbonatiniai tufai, ežerų kreida, durpės, sapropeliai, diatomitai.

V. Čepulytė, Lietuvos geomorfologiniai rajonai ir jų geologinė raida (Lietuvos Mokslų akad. Geologijos ir geografijos institutas. Moksliniai pranešimai VI 1958; *J. A. Dalinkevičius,* Devono stratigrafija ir apatinio karbono transgresijos žymės Lietuvoje (VDU Matematikos-Gamtos Fak. Darbai XIII:4 1939); ('', red.), Kratkij očerk geologii Litovskoi SSR 1959; *V. Gudelis,* Lietuvos geografinės aplinkos raida geologinėje praeityje (Lietuvos fizinė geografija. Red. A. Basalykas, I 1958 42–100); *Č. Pakuckas,* Lietuvos geologijos metmenys (Naujoji Romuva 16–17 1935).

MINERALINĖS ŽALIAVOS

BIRUTĖ SALDUKIENĖ

Mineralinių žaliavų Lietuvoje yra gana įvairių ir įvairiais kiekiais randamų. Vyrauja mineralinės žaliavos, naudojamos statybinių medžiagų gamybai.

Akmenys, arba rieduliai, randami kvarterinėse sąnašose ir jų paviršiuje. Galinių morenų srityse esama ištisų akmenynų ir tik nedaugelyje vietų jų nėra. Klintiniai akmenys renkami kalkėms deginti. Dideli pilko, rausvo ar net juodo granito rieduliai naudojami paminklams, o mažesni arba jų skalda kasdieninei statybai, kelių gerinimui, pramonei ir t.t.

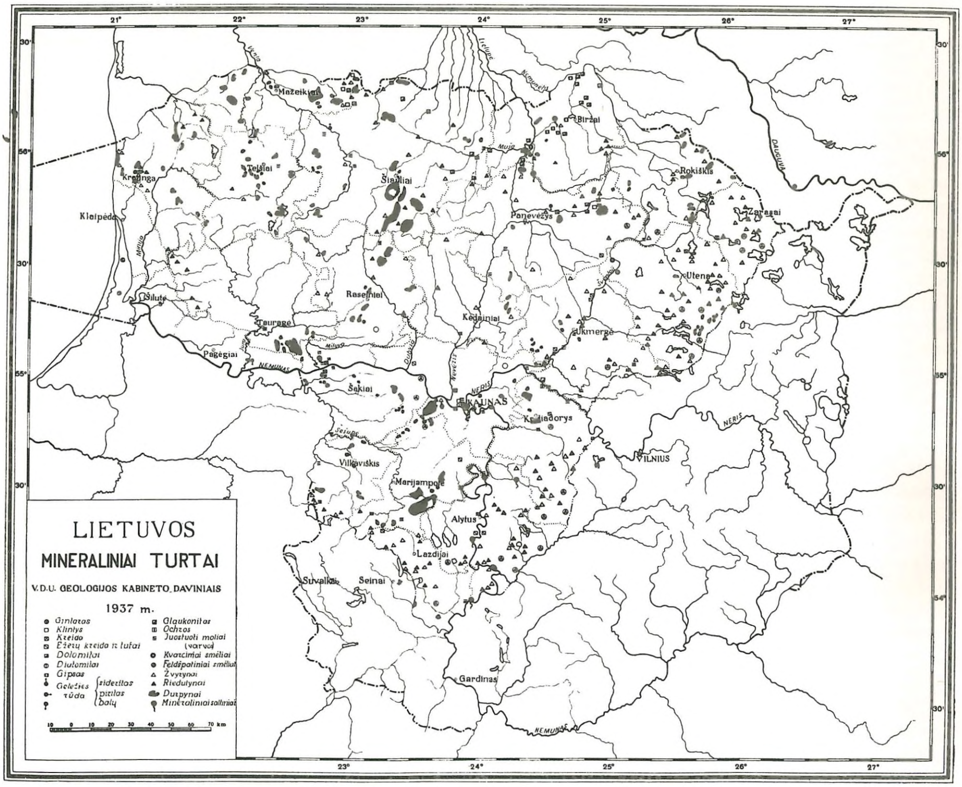

Lietuvos mineraliniai turtai (VDU Geologijos kabineto daviniais, 1937)

A k m e n s a n g l i ų sluoksnių Lietuvoje nerasta.

A n h i d r i t a s ($CaSO_4$) bevandenis gipsas, priskiriamas permei. Jis aptinkamas tik gręžiniuose. Kauno apylinkėje 24 m storio beveik grynų anhidritų ir gipsų sluoksnis aptiktas maždaug 300 m gilumoje, Prienuose 57 m storio, Stoniškiuose 36 m, Tauragės ir Kazlų Rūdos apylinkėse ligi 60 m . Atrodo, kad arčiausia žemės paviršiaus anhidritai slūgso Kauno – Prienų – Kybartų ir Tauragės apylinkėse. Anhidritas plačiai vartojamas beveik taip, kaip ir gipsas: statyboje, chemijos pramonėje ir kt. Be to, iš jo, kaip iš marmuro, galima gaminti vidines sienas, pertvaras, grindis, kolonas ir kt. Jis reikalingas cemento, sieros rūgšties, acetilceliuliozės, amonio nitrato ir kt. produktų gamyboje. Lietuvos gelmėse slūgso milžiniškos anhidrito atsargos.

A s f a l t a s žr. nafta.

B i t u m a i žr. nafta.

D i a t o m i t ų turėtų būti rasta didesniais kiekiais durpynuose, pelkėse ir ežeruose. Tai yra augalinės kilmės labai lengva, poringa, labai žemo šilumos laidumo, brangi ir naudinga žaliava, turinti didelės svarbos statybai ir cheminei pramonei; vartojama izoliacijai, pirotechnikai ir daug kam kitam.

D o l o m i t a i yra devoninio amžiaus. Jų milžiniški ištekliai glūdi š. Aukštaitijoje, lengvai prieinami Mūšos, Lėvens ir jų intakų Nemunėlio, Kruojos, Apasčios, Įstro, Svalios ir Ramytės krantuose, Kupiškio–Palėvenės-Subačiaus, Pakruojo–Linkuvos, Joniškio–Žagarės, Biržų–Pasvalio, Nemunėlio Radviliškio, Raudonpamūšio, Klovainių ir kt. apylinkėse. Dolomitai yra nevienodi. Jie tinka įvairiems statybos darbams. Jau nuo seno jie daug kur yra deginami kalkių gamybai. Dolomitai tinka romancementui ir vad. magneziniams cementams gaminti. Skaisgirio dolomitai buvo panaudoti Joniškio–Žagarės plentui tiesti. Iš stambių vienalyčių dolomito sluoksnių galima paruošti įvairius statybinius akmenis, blokus, plytas, plokštes ir kitas pastatų dalis pamatams, sienoms, fasadams, karnizams, išoriniam išklojimui ir paminklams. Dolomitai dažnai naudojami metalurgijoje ir daug kur kitur (žr. LE V 103).

D r u s k o s. Nežymūs valgomosios druskos kiekiai jau seniai buvo aptikti Kauno gręžiniuose. Sūrūs Jiesios ir kitų Sūduvos

gręžinių arteziniai vandenys, dabartiniai sūrūs šaltiniai Druskininkuose, išsibaigę sūrūs šaltiniai palei Nevėžį ties Labūnava ir Panevėžiuku rodo druskos buvimą Lietuvos žemės gelmėse. Karaliaučiaus srities gelmėse buvo aptiktas 156 m storio valgomosios druskos sluoksnis kartu su kalio, bromo, boro ir kitomis retesnėmis druskomis bei anhidritu. Šis sluoksnis Lietuvos link kyla arčiau žemės paviršiaus, todėl druskų ir anhidrito arčiausia žemės paviršiaus tenka tikėtis Kauno, Prienų, Punios–Jiezno, Kybartų ir Tauragės apylinkėse. Birštono ir Stakliškių sūrūs mineraliniai vandenys savo sudėtyje turi natrio, kalio, kalcio, magnio, geležies, ličio chloridų ir sulfatų, taip pat bromo ir jodo. Be to, vanduo yra netgi truputį radioaktyvus. Bromo, stroncio, boro ir kitos mineralinės druskos yra vertinga žaliava cheminei pramonei, o kalio druskos svarbios žemės ūkiui.

D u j o s, natūralios žr. nafta.

D u r p ė s yra holoceno padaras. Geros durpės sudaro pusiau mineralinį kurą. Netinkamos kurui durpės gali būti naudojamos žemės ūkyje kaip trąšos ar kraikas. Iš mechaniškai perdirbtų durpių gaunama daug naudingų dalykų: briketės, durpinės izoliacinės plytos bei plokštės ir kt. Chemiškai energetinio durpių perdirbimo metu gaunama naudingų pašalinių produktų, be kitų ir degutas, iš kurio gaunamas motorinis kuras, parafinas, asfaltenai ir kt. Lietuvoje yra daug gerų ir didelių durpynų (žr. LE V 263).

E ž e r ų k r e i d a taip pat yra holoceno padaras. Tai yra kalcio karbonatas, turįs įvairų smėlio, molio ir kitokių priemaišų kiekį. Ežerų kreidos buvo rasta Prienų apylinkėse ir pietinės Sūduvos ežerų, durpynų ir pelkynų dugne. Ežerų kreida kartais esti turtinga sapropelių, kurie taip pat yra naudingi.

F o s f o r i t ų rasta Jurbarko–Skirsnemunės, Jakštūnų–Kauno–Veršvų ir Gardino apylinkių kreidos sluoksniuose, bet kol kas randamas jų kiekis yra per mažas pramonei išvystyti. Fosforitai yra žaliava mineralinių trąšų, fosforo rūgšties ir grynojo fosforo gamybai.

G e l e ž i e s r ū d a, kitaip vad. balų rūda (dažniausiai oolitinis limonitas), holoceno padaras, randamas įvairaus dydžio gabalais. Šios rusvai juodos geležies rūdos nemažos atsargos randamos Kazlų Rūdos, Višakio Rūdos ir kitose aplinkinių miškų pelkėtose vietovėse. Joje yra apie 45% geležies, 10% fosforo, 3–6% mangano ir 30% vandens; kai kur rasta 25% mangano. Minėtose vietovėse yra buvę primityvių kalvių, kurios naudojo šią rūdą. Šios rūdos

Gipso klodai Kaunių k., Biržų aps., laukuose
(A. Bendoriaus nuotrauka)

pakaktų cemento fabrikams, vandentiekių reikalams ir kt.

G i n t a r a s, vad. Baltijos auksas, terciaro padaras, daugiausia yra randamas Baltijos jūros pakraščiuose ir Kuršių Marėse. Jis žinomas jau nuo priešistorinių laikų, kada mainais plito po visą Europą ir buvo mėgstamas įvairiems papuošalams (žr. LE VII 259–262).

G i p s a s yra viena iš svarbiausių mineralinių statybinių medžiagų. Devoniniai gipso sluoksniai į žemės paviršių išeina Biržų–Pabiržės–Pasvalio apylinkėse, Tatulos upelio baseine ir Nemunėlio krantuose. Keliolikos metrų storio sluoksnis susideda iš gipso, dolomitų ir mergelių tarpsluoksnių. Šis sluoksnis yra labai išplautas vandens ir jame nėra gryno gipso. Šį gipso sluoksnį nuo apatiniojo (taip pat keliolikos metrų storio) skiria molių ir dolomitų sluoksnis. Tas apatinysis sluoksnis yra mažiau vandens išplautas. Gipsas jame gana grynas, kristalinis, tik vietomis užterštas molingais ir karbonatingais tarpsluoksniais. Šių gipsų atsargos yra patogios eksploatacijai, bet nėra didelės. Gipsas yra aptiktas Kauno, Kirdonių, Pabiržės ir kt. apylinkių gręžiniuose. Gipsas vartojamas statybos reikalams (tinkui, plokštėms), cemento gamyboje, medicinoje, farmacijoje, cheminėje pramonėje, meno dirbiniams ir daug kam kitam.

G l a u k o n i t a s yra žalias mineralas, randamas Lietuvos kreidos apatiniuose sluoksniuose. Didesni jo kiekiai yra žinomi Kauno, Jiesios, Marvos, Pyplių apylinkėse, Neries ir Šventosios sluoksniuose. Glaukonitas vartojamas dažų ir kalio druskų gamyboje.

G r a n i t a s žr. akmenys.

K l i n č i ų t u f a s, dar vad. kalkiniu ar karbonatiniu tufu, randamas daug kur:

prie Nemunaičio (4 m storio sluoksnis), prie Vilkijos, palei Dubysą ir Nemuną, prie Seredžiaus, palei Armeną, Šventąją, Miniją ir kt. Švaresnės ir kietesnės atmainos tiktų dekoracijai ir statybiniams akmenims paruošti.

Klintys (kalkakmeniai) yra viena iš svarbiausių mineralinių statybinių medžiagų. Vyrauja perminės klintys, kurios priskiriamos cechšteino aukštui. Arčiausia prie žemės paviršiaus jos yra Akmenės, Vegerių bei Karpėnų apylinkėse. Mažeikių ir Šiaulių apskrityse jos pridengtos įvairaus storio sąnašų danga. Klintys gana švarios; jų sluoksnių storis įvairus: Menčių apylinkėje siekia 15 m, o Karpėnų apie 28 m. Ištyrus apie 800 ha plotą, rasta apie 250 ha nedolomotizuotų eksploatacijai tinkamų klinčių. Buvo surasta apie 40 mil. m^3 geros kokybės klinčių, nors ir ne visi plotai buvo ištirti. Šios žaliavos pakaktų 500 metų dideliam 120.000 tonų metinės gamybos portlandcemento fabrikui. Akmenės pramoninė kalkinė jau seniai eksploatavo Menčių klintis. Po II pas. karo čia pradėjo veikti cemento fabrikas. Be to, geros klintys vartojamos įvairiai cheminei pramonei: celiuliozės, cukraus, stiklo, popieriaus gamyboje, metalurgijoje, keramikoje, žemės ūkyje ir daug kur kitur.

Kreida yra taip pat viena iš svarbiausių statybinių medžiagų. Kreidos sluoksniai (ligi 100 m storio) slūgso giliai po kvartero sąnašomis p. Lietuvoje. Į paviršių išeina Nemuno, Neries, Jiesios ir Merkio slėniuose. Dažniausiai ji esti ne ‚in situ' (atseit, ne pirminėje padėtyje), o sudaro įvairaus dydžio įtarpus ledynų sąnašose. Didžiausios kreidos mergelio atsargos surastos Jurbarko-Skirsnemunės apylinkėje. Ši kreida tinka cemento gamybai. Jos atsargų pakaktų porai šimtų metų. Jiesios kreidos sudėtis yra labai artima natūraliam mergeliui, iš kurio gaminamas cementas. Merkio slėnio kreida yra gryniausia, palyginus su Jurbarko ir Jiesios kreida. Jakštūnų ir Salamiankos kaimų (Rumšiškių apylinkėje) kreida buvo eksploatuojama silikatinėms plytoms ir bitukui. Be to, kreida yra naudojama kalkių gamybai, valymui, baltinimui, poliravimui, piešimui, dažams ir t.t. (žr. LE XIII 47–48).

Limonitas žr. geležies rūda.

Mineralinės druskos žr. druskos.

Mineralinio vandens versmių yra keliose Lietuvos vietose. Druskingas vanduo daugiausia aptinkamas Nemuno slėnyje, ypač tarp Birštono ir Druskininkų. Sulfatinis vanduo randamas Pasvalio apylinkėse. Mineralinis požeminis vanduo naudingas gydymui ir bromui, stronciui, borui bei kitoms druskoms gauti.

Moliai yra viena iš svarbiausių mineralinių statybinių medžiagų. Pagal amžių išskirtinos dvi pagrindinės molių grupės: kvarteriniai ir prieškvarteriniai. Kvarteriniai moliai yra labiausiai paplitę visoje Lietuvoje ir yra lengviausiai prieinami. Jų atsargos labai didelės. Tinkamiausi yra sluoksniuotieji (varviniai) moliai, randami daugiausia galinių morenų priešakyje. Iš molio daromos plytos, čerpės, drenažo vamzdžiai, kokliai, keramikos dirbiniai ir t.t. Iš prieškvarterinių molių naudingi yra devoniniai ir triasiniai. Sunkiai lydomi devoniniai moliai taip pat tinka čerpėms, kokliams, kanalizacijos vamzdžiams, grindų ir kitokioms plytelėms, sanitariniams įrengimams ir kt. gaminti. Nemažos jų atsargos surastos prie Ukmergės. Kai kurie Šventosios slėnio moliai galėtų tikti valymui ir balinimui. Margųjų triasinių molių nemažos atsargos arti žemės paviršiaus žinomos Mažeikių aps., Vadaksties, Dabikinės ir Šventupio apylinkėse. Triasiniai moliai tinka cemento gamybai, dekoratyvinėms plytoms, čerpėms bei dažams gaminti (žr. LE XIX 164–165).

Naftos, natūraliųjų dujų (sunkiųjų angliavandenilių), kietų bitumų ir natūralaus asfalto maži kiekiai yra aptikti po II pas. karo giliaisiais gręžiniais kambrio, ordoviko ir siluro sluoksniuose. Naftos migracijos žymės buvo pastebėtos devono dolomituose ir permės klintyse. Aromatinės ir kitokios dujos aptiktos kai kuriuose gręžiniuose prieš II pas. karą, o degamosios dujos buvo konstatuotos Kretingos apylinkių gręžiniuose. Tyrimai tęsiami Kalvarijos ir Karaliaučiaus srityse. Tikimasi surasti naftos ar dujų didesni kiekiai.

Opokos yra poringos mažo lyginamojo svorio ir įvairaus kietumo uolienos, randamos kreidos sistemoje. Opokos sudaro įvairų natūralų titnago ir kreidos mišinį. Po II pas. karo opokos buvo tyrinėtos Pagėgių, Stoniškių, Žemaitkiemio apylinkėse. Rastas 39 m storio naudingas sluoksnis. Opokos yra naudingos įvairiems reikalams: statybai, cementų ir betonų gamybai, šlifavimui ir kt.; be to, acto, vyno, augalinių aliejų, naftos produktų ir kt. valymui.

Pirito konkrecijos dažnai randamos kreidos, juros, permės ir devono sluoksniuose. Tuo tarpu nerasta pakankamo kiekio sieros rūgšties gamybai.

Radioaktyviosios uolienos aptinkamos tarp triaso sistemos sluoksnių. Be to, kai kurie mineraliniai vandenys yra radioaktyvūs.

Rieduliai, riedulynai žr. akmenys.

Sapropeliai žr. ežerų kreida.

Kvarcinio smėlio klodai Anykščių apl.

Smėliai yra viena iš svarbiausių mineralinių statybinių medžiagų. Pagal amžių išskiriamos dvi pagrindinės smėlių grupės: kvarteriniai ir prieškvarteriniai. Kvarteriniai upių terasų, zandrų ir kt. švarūs smėliai tinka silikatinėms plytoms, tinkui, betonui, kai kuriems stiklo dirbiniams ir kitiems statybiniams reikalams. Jie beveik visur randami, ir jų labai didelės atsargos. Prieškvarteriniai (devoniniai, terciariniai ir preglacialiniai) kvarciniai smėliai yra labai švarūs, balti, sudaryti iš įvairaus dydžio kvarco grūdelių. Kvarciniai smėliai randami prie Šventosios apie 70 km tarpe nuo Debeikių ligi Ukmergės. Lengviausiai prieinami smėliai yra Anykščių apylinkėje. Be to, kvarciniai smėliai yra rasti Musninkų–Utenos apylinkių gręžiniuose. Kvarcinio smėlio ištekliai nemaži. Sluoksnio storis didesnis negu 20 m. Kvarcinis smėlis tinka įvairių rūšių stiklui, dailiajai keramikai, metalurgijoje ir įvairioms silikatinėms statybinėms medžiagoms paruošti.

Smiltainių Lietuvoje yra įvairių rūšių: kvarterinių, jurinių, perminių ir devoninių. Kieti, stipriai sucementuoti smiltainiai tinka statybiniams reikalams. Rausvai raštuoti, tankūs, stipriai sucementuoti, smulkių grūdelių smiltainiai tinka dekoratyviniams akmenims paruošti. Jie sudaro keliasdešimt metrų storio sluoksnį ir slūgso po cechšteino klintimis Menčių apylinkėje.

Statybiniai akmenys gali būti paruošiami iš didelių granito riedulių, devono kietų dolomitų, kai kurių kietų klinčių ir smiltainių.

Tufas žr. klinčių tufas.

Žvyras yra kvartero padaras. Tai viena iš svarbiausių statybinių medžiagų. Lietuvoje yra daug gerų žvyrynų, ypač galinių morenų srityse ir upių terasose. Žvyras naudojamas keliams tiesti ir gerinti, įvairioms statyboms, betono ir gelžbetonio gamybai. Žvyras vartojamas šaligatviams, šulinių rentiniams ir kt. betoniniams daiktams gaminti.

J. A. Dalinkevičius, Lietuvos mineralinės žaliavos 1939; *A. Damušis,* ir *B. Saldukienė,* Lietuvos žemės turtai (Lietuva 4 1953); *A. Vala,* Lietuvos žemės turtai (Mokslas ir Gyvenimas 1 1959).

HIDROGRAFIJA

STEPONAS KOLUPAILA

Pagrindinį šalies tinklą sudaro upės; tas tinklas mažiau kinta, kaip keliai ar politinės sienos. Smulkūs upeliai jungiasi į didesnius, intakai maitina upę, kuri teka į jūrą. Upės sistema su visais intakais vadinama upynu; plotas, iš kurio nuteka vanduo, vadinamas upės baseinu. Takoskyra yra gretimų baseinų riba.

Didesnė Lietuvos dalis priklauso Nemuno baseinui, tik jos šiaurę sudaro Bartuvos, Ventos ir Lielupės aukštupiai, o rytuose yra Dysnos, Drujos, Laukesos ir kitų Dauguvos intakų baseinai. Rytprūsiai apima Priegliaus baseiną.

Nemunas – didžiausia Lietuvos upė – renka vandenis nuo 98.102 km^2 baseino ploto. Žymesni jo intakai — Beržūna, Ščara, Merkys, Neris, Nevėžis, Dubysa, Šešupė, Jūra ir Minija — yra vidutinio didumo upės su plačiai išvystytu intakų tinklu. Lietuvoje yra per 3000 ežerų.

Hidrografinio tinklo kilmė

Dabartinis upių tinklas yra sudėtingos geologinės praeities išdava. Bendras Lietuvos paviršius susidarė baigiantis paskutiniam ledynui. Epirogenetiniai kilimai kiek pakeitė jo aukštį, o tebevykstą denudacijos ir erozijos procesai išryškina jo smulkesnius bruožus.

Pradžioje upių tinklo konfigūracija buvo žymiai skirtinga nuo dabartinės. Aukštutinis Nemunas nuo dabartinio Gardino tekėjo į vakarus Bebro ir Narevo slėniu į Vyslą ir toliau į Oderio bei Elbės slėnius. Neris nuo Vilniaus tekėjo Vokės slėniu į pietus, į Merkį, ir toliau pro Druskininkus su aukštutiniu Nemunu. Šešupė, Mituva ir Jūros intakai Šešuvis su Šaltuona priklau-

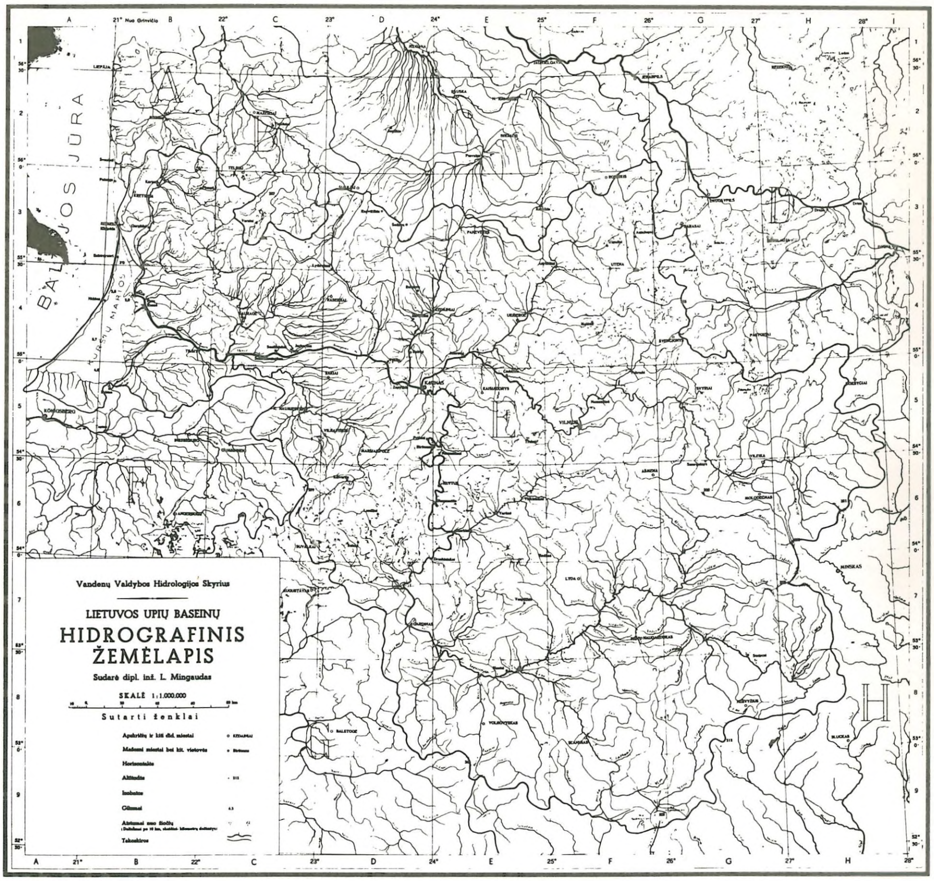

Lietuvos upių baseinų hidrografinis žemėlapis *(Sudarė L. Mingaudas, 1943)*

sė prie Įsros, Priegliaus aukštupio, upyno. Kitos upės buvo nukreiptos į šiaurę: Šventoji nuo Anykščių, Nevėžis nuo Kėdainių ir eilę ilgų Katros baseino ežerų jungėsi į Lielupę, Minija nuo Kartenos į Bartuvą. Senslėniai ir lovinių ežerų grandinės rodo senesnes upių kryptis. Dabartinės upės, kurios teka dugninės morenos lyguma, paįvairinta apskritų kalvų, ar aliuvinių slėnių dugnu, pasižymi švelniu ir labai taisyklingu išilginiu nuolydžiu. Tačiau yra ir tokių vietų, kur gilūs skardžiai ir akmeninės rėvos upėse rodo nebaigtą eroziją: tokie ruožai laikomi dar jauni geologiniu amžiumi. Pavyzdžiai: Nemunas tarp Nemunaičio ir Kauno su garsiąja Birštono kilpa (žr. LE II 535–539), taip pat jo ruožas žemiau Gardino, tarp Ragainės ir Rambyno, Neris tarp Stračios ir Žeimenos, taip pat tarp Vokės ir Šventosios, Šventoji ties Antaliepte, Minija Dyburių kilpoje. Šie ruožai atitinka paskutinio apledėjimo briaunas.

Galinių-kraštinių morenų juosta tęsiasi nuo r. Latvijos ir š. Gudijos per visą r. ir p. Lietuvą. Ji supilta iš molio ir žvyro, gausu ežerų, kurių dubenis išrausė ledynai ar išplovė jiems betirpstant vanduo, ar kuriuos užtvenkė ledynų sąnašos. Gali-

Nemuno reginys nuo Kernuvių kalno
(S. Kolupailos nuotrauka)

Nemuno potvynis Kaune (prie Vytauto bžn.) 1936
(Vyt. Maciūno nuotrauka)

nės morenos juosta, apie 50 km platumo, tęsiasi iš Latgalos per Brėslaują, Zarasus, Uteną, Trakus, Alytų, Suvalkus bei Augustavą į Rytprūsius ir Mozūrus. Į rytus ir pietus nuo tos galinės morenos prasideda zandrų — smėlio sąnašų plotai, į kitą pusę — molio su rieduliais dugninė morena. Daugumas Lietuvos ežerų yra galinės morenos juostoje: tik atskiros užtvenktinių ežerų grupės pasiliko Žemaičiuose ir r. Lietuvoje.

Upių nuotakis

Lietuvos upės pasižymi taisyklingais vingiais ir ramia srove. Jų vagas formuoja pavasario potvyniai, ištirpus sukauptam per žiemą sniegui, rečiau po didelių vasaros ar rudens liūčių. Išilginis upių nuolydis nedaug svyruoja: didelės upės krinta apie 20 cm/km, mažesnės apie 50 cm/km, smulkūs intakai apie 100 cm/km. Žemupiuose kritimas švelnesnis, ligi 10 cm/km, užtat rėvose pasitaiko tarp 40 ir 400 cm/km.

Upės maitinamos drėgmenų (lietaus ir sniego) vandens, kuris nuteka grioveliais ir požemio gyslelėmis nuo aukštesnių vietų į slėnius. Lietuvoje vid. iškrinta 600 mm drėgmenų per metus, tarp 800 mm Žemaičių kalvose ir 540 mm Nevėžio ir Šešupės baseinų lygumose. Mažesnė to vandens dalis, 30–40%, pasiekia upes, likusi dalis išgaruoja. Tie trys pagrindiniai hidrologiniai elementai — drėgmenys, garavimas ir nuotakis — reiškiami milimetrais nuo viso baseino ploto. Palyginant tuos elementus Lietuvos ir kaimyniniuose baseinuose, galima matyti tam tikrą dėsningumą:

Upė	Vieta	Drėgmens mm	Garavimas mm	Nuotakis mm
Nemunas	Smalininkai	597	379	218
Neris	Jonava	617	379	238
Prieglius	Tepliuva	590	397	193
Vysla	Varšuva	665	452	212
Oderis	Hohensaaten	608	440	168
Elbė	Darchau	643	475	169
Dniepras	Kijevas	558	424	134
Neva	Petrapilis	570	280	290
Narva	Narva	650	390	260
Dauguva	Jaunjelgava	624	385	239
Lielupė	Mintauja (Jelgava)	590	370	220
Venta	Ventpilis	700	419	281

Vandens atsargos svyravimai upės baseine gali būti išskaičiuoti atskirais mėnesiais. Priimant ilgesnio periodo vidurkius, laikoma, kad atsarga išsilygina. Čia duodami metinio hidrologinio balanso skaičiai, mm nuo baseino ploto: Nemuno nuotakis, 1920–1943 metų vidutinis, skaičiuotas ties Smalininkais, kur jo baseino plotas yra 81.231 km²: oro temperatūra, Celsijaus laipsniais, yra vidutinė visam baseinui: pagal ją skaičiuotas garavimas.

METINIS NEMUNO BASEINO VANDENS BALANSAS (mm)

Mėnuo	Drėgmens	Nuotakis	Skirtumas	Oro temp.	Garavimas	Liekana	Atsarga
XI	46,6	18,0	28,6	2,5	11,0	17,6	27,9
XII	29,8	15,2	14,6	–3,4	4,9	9,7	37,6
I	24,6	14,5	10,1	–4,6	6,1	4,0	41,6
II	25,6	12,8	12,8	–4,7	8,0	4,8	46,4
III	29,1	30,8	–1,7	–0,7	15,2	–16,9	29,5
IV	37,1	42,1	–5,0	5,3	31,8	–36,8	–7,5
V	59,2	22,4	36,8	12,3	56,8	–20,0	–27,3
VI	61,5	12,4	49,1	15,4	68,2	–19,1	–46,4
VII	81,9	10,6	71,3	17,9	70,8	0,5	–45,9
VIII	79,5	12,0	67,5	16,9	53,0	14,5	–31,4
IX	58,0	13,0	45,0	12,1	34,1	10,9	–20,5
X	64,1	14,4	49,7	6,9	18,9	30,8	10,3
Metai	597,0	218,2	378,8	6,3	378,8	0	0

RINKTINIŲ HIDROMETRINIŲ STOČIŲ PAGRINDINIAI HIDROLOGINIAI ELEMENTAI

Upė	Stotis	Baseino plotas km²	Drėgmens mm	Garavimas mm	Nuotakis mm
Nemunas	Stolpcai	3.143	604	404	200
"	Nemunas	15.436	588	378	210
"	Gardinas	33.090	575	367	208
"	Birštonas	43.605	592	386	206
"	Kaunas	46.267	585	378	207
"	Smalininkai	81.231	597	379	218
"	Tilžė	91.854	610	406	214
Neris	Vilnius	15.158	612	372	235
"	Jonava	24.633	617	378	239
Šventoji	Anykščiai	3.596	598	341	257
"	Ukmergė	5.437	609	368	241
Nevėžis	Kėdainiai	3.220	578	423	155
Dubysa	Čekiškė	1.946	566	368	198
Šešupė	K. Naumiestis	3.209	592	405	187
Jūra	Tauragė	1.687	721	336	385
Minija	Kartena	1.230	734	356	378
Merkys	Biekšiai	2.306	600	372	228

Atskirais metais nuotakis gali būti skirtingas atitinkamai drėgmenų gausumui. Nemuno ties Smalininkais didžiausias nuotakis per 130 metų buvo 327 mm 1931 metais, mažiausias 153 mm 1921 metais, o drėgmenų aukštis buvo, atitinkamai, 714 mm ir 440 mm.

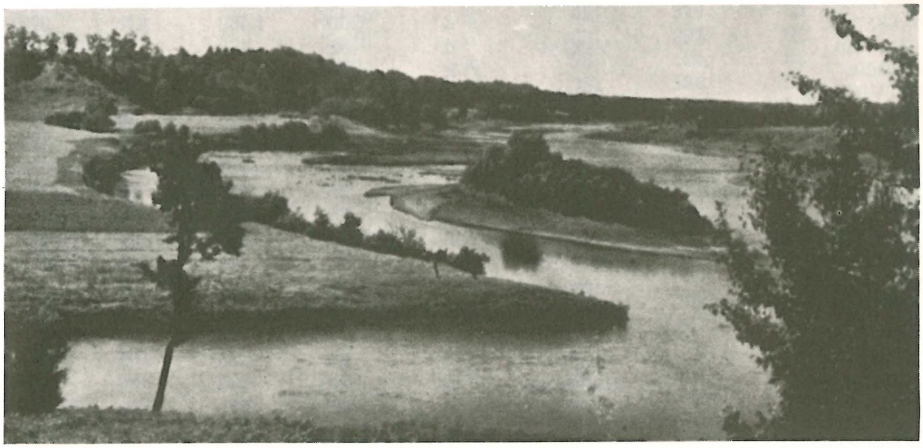

Nemuno ir Merkio santaka

ŽINIOS APIE UPES

Duomenys pateikiami šia eile: 1. upės vardas, 2. kur įteka, 3. į katrą šoną (deš. ar kair.), 4. upės ilgis nuo versmių ligi žiočių ar santakos, 5. baseino plotas km², 6. upės kritimas m nuo versmių ligi žiočių, 7. vid. vandens debitas m³/sek.

Upių vardai suderinami su A. Salio parengtu vardynu prie LE išleisto Lietuvos žemėlapio.

Nemuno baseino upės

Nemunas	Kuršių Marės	r	937	98.102	179	650
Usa	Nemunas	d	104	1316	107	8,3
Loša	”	k	48	876	19	5,5
Sula	”	d	58	537	126	3,4
Uša	”	k	90	1.214	44	7,7
Servečė	”	k	64	747	60	4,7
Usa-Želta	”	d	65	429	78	2,7
Beržūna	”	d	190	3.992	162	26,0
Alšia	Beržūna	d	54	310	65	2,0
Isločė	”	k	91	1.302	90	8,5
Izledė	”	k	31	419	38	2,7
Gauja	Nemunas	d	94	1.677	89	10,9
Kleva	Gauja	k	53	247	54	1,7
Žižma	”	d	80	589	35	3,8
Ditva	Nemunas	d	87	1.177	36	7,6
Rodūnia	Ditva	d	30	174	23	1,1
Molčadė	Nemunas	k	85	1.155	66	7,5
Lebeda	”	d	60	806	33	5,2
Ščara	”	k	324	6.992	77	42,0
Oginskio kan.	Ščara	k	25	254	2	1,6
Miša	”	d	92	970	42	5,8
Isa	”	d	72	565	56	3,4
Zelva	Nemunas	k	147	1.936	77	12,6
Rosė	”	k	80	1.191	70	7,5
Svisločius	”	k	115	1.751	66	11,7
Katra	”	d	109	2.010	29	13,0
Lašišinė (Lososna)	”	k	46	454	67	2,8
Juodoji Ančia	”	k	142	1.901	144	12,2
Vilkuša	J. Ančia	d	30	225	9	1,4
Mara	”	k	83	508	67	3,2
Baltoji Ančia	Nemunas	k	60	791	56	5,0
Gnieda	B. Ančia	d	26	297	14	1,8
Seira	”	k	48	222	62	1,4
Ratnyčia	Nemunas	d	33	185	53	1,2
Merkys	”	d	206	4.438	137	32,0
Luknia	Merkys	d	32	150	22	1,2
Šalčia	”	k	76	763	70	5,7
Visinčia	Šalčia	d	53	254	62	2,0
Spengla	Merkys	d	30	123	30	1,0
Verseka	”	k	48	375	54	2,6
Varėnė	”	d	50	411	76	3,1
Nedingė (Nedzingė)	”	d	22	153	45	1,1
Ūla	”	k	65	752	44	5,0
Nočia	Ūla	d	25	128	30	0,8
Grūda	Merkys	k	45	294	43	1,9
Strauja	Nemunas	d	28	126	53	0,8
Peršėkė	”	k	66	542	79	3,6
Verknė	”	d	77	703	100	5,7
Alšia	Verknė	d	38	135	105	1,1
Lapainia	Nemunas	d	25	112	130	0,8
Strėva	”	d	80	747	110	5,9
Praviena	”	d	18	90	49	0,5
Jiesia	”	k	68	499	79	3,0

Nemunas prie Dovainonių *(S. Kolpailos nuotrauka)*

Verknės žiotys *(S. Kolupailos nuotrauka)*

Neris	Nemunas	d	510	24.933	163	190,0
Dvinosa	Neris	k	50	592	69	3,9
Servečė	"	d	92	1.110	31	7,2
Ilija	"	k	64	1.277	59	8,5
Ūdra	Ilija	k	42	522	88	3,5
Naročia	Neris	d	67	1.598	44	10,8
Užla	Naročia	k	51	638	24	4,2
Uša	Neris	k	74	821	136	5,2
Ašmena	"	k	104	1.510	76	11,5
Aluošia	Ašmena	k	65	472	65	3,6
Stračia	Neris	d	80	1.173	59	8,8
Strūna	Stračia	d	31	209	40	1,8
Saročia	Neris	d	30	199	26	1,4
Žeimena	"	d	114	2.813	71	27,0
Minčia	Žeimena	d	35	307	22	2,6
Tauragna	"	d	27	76	46	0,7
Kretuona	"	k	26	165	47	1,4
Kiauna	"	d	54	314	46	3,0
Lakaja	"	d	44	433	17	4,1
Saria	"	k	28	87	76	0,8
Mera	"	k	58	206	76	1,9
Dubinga	"	d	37	422	22	4,0
Nemenčia	Neris	d	28	68	90	0,6
Riešė	"	d	29	110	81	1,0
Vilnia	"	k	82	633	125	6,0
Kinė	Vilnia	k	25	184	99	1,7
Vokė	Neris	k	42	577	55	4,9
Rudamina	Vokė	d	33	297	61	2,5
Bražuolė	Neris	k	23	84	64	0,7
Dūkšta	"	d	28	136	97	1,2
Žiežmara	"	k	24	65	70	0,5
Musė	"	d	72	340	120	2,8
Laukysta	"	k	27	121	79	0,8
Lomena	"	k	30	193	64	1,2
Šventoji	"	d	249	6.892	127	55,0
Ligaja	Šventoji	k	32	122	61	1,0
Kriauna	"	d	35	354	12	2,6
Audra	"	d	31	99	46	0,8
Indraja	"	k	38	109	101	0,9
Vyžuona	"	k	55	411	93	3,8
Nosvė	"	d	27	70	53	0,6
Jara	"	d	82	608	70	5,2
Anykšta	"	k	37	140	94	1,2
Virinta	"	k	75	552	111	4,6
Nevėžė	Virinta	d	29	116	75	0,9

Siesartis	Šventoji	k	76	633	93	5,1
Mūša	"	d	31	216	31	1,5
Armona	"	d	33	229	44	1,4
Širvinta	"	k	138	949	138	7,5
Lokys	Neris	d	24	120	48	0,6
Šešuva	"	k	33	162	57	0,9
Nevėžis	Nemunas	d	210	6.141	73	33,0
Alanta	Nevėžis	k	31	115	27	0,6
Juoda	"	k	54	326	30	1,7
Juosta	"	d	58	287	44	1,5
Kiršinas	"	d	48	408	76	2,1
Šuoja	Kiršinas	k	51	258	48	1,3
Upytė	Nevėžis	k	38	239	37	1,3
Linkuvė	"	k	35	182	30	1,0
Liaudė	"	d	39	181	62	0,9
Kruostas	"	d	30	104	58	0,5
Dotnuva	"	d	59	187	71	0,9
Smilga	"	d	32	225	53	1,1
Smilgaitė	Smilga	d	34	87	56	0,4
Jaugila	"	k	35	68	66	0,3
Obelis	Nevėžis	k	54	674	60	3,4
Šiumera	Obelis	d	27	86	28	0,4
Lankesa	"	k	54	249	48	1,2
Barupė	Nevėžis	k	50	329	51	1,6
Mėkla	Barupė	k	28	86	38	0,4
Šušvė	Nevėžis	d	130	1.170	112	6,4
Beržė	Šušvė	k	40	282	23	1,4
Aluona	Nevėžis	d	32	116	69	0,6
Striūna	"	d	28	137	55	0,7
Gynia	"	k	36	142	45	0,7
Dubysa	Nemunas	d	146	2.069	106	13,4
Šiaušė	Dubysa	k	33	152	48	0,6
Kražažntė	"	d	96	386	110	3,2
Gryžuva	"	k	44	195	55	1,2
Luknė	"	k	33	132	85	0,8
Kirkšnovė	"	k	24	84	48	0,5
Gynėvė	"	k	34	121	72	0,7
Mituva	Nemunas	d	102	776	96	5,4
Alsa	Mituva	d	36	61	64	0,4
Vidauja	"	d	45	135	50	1,0
Antvardė	"	k	46	96	46	0,7
Viešvilė	Nemunas	d	21	104	30	0,8
Šešupė	"	k	274	6.124	160	32,0
Šelmenta	Šešupė	d	23	184	58	1,0
Kirsna	"	d	44	466	38	2,8
Dovinė	"	d	68	584	64	3,4
Rausvė	"	k	48	206	144	1,2
Pilvė	"	d	63	334	36	1,9
Višakis	"	d	46	330	27	1,9
Jūrė	Višakis	k	39	108	32	0,6
Širvinta	Šešupė	k	76	1.297	214	7,9
Šeimena	Širvinta	d	35	212	82	1,3
Senoji Širvinta	"	k	38	660	27	4,0
Liepona	S. Širvinta	k	35	106	160	0,6
Rausvė	"	k	38	409	27	2,2
Nova	Šešupė	d	69	404	33	2,4
Penta	Nova	d	33	114	27	0,7
Siesartis	Šešupė	d	63	201	47	1,2
Jotija	"	d	49	268	47	1,6
Orija	Jotija	k	37	107	31	0,6

Siesarties upė *(S. Kolupailos nuotrauka)*

Akmena į š. nuo Klaipėdos
(A. Bendoriaus nuotrauka)

Jūra	Nemunas	d	177	3.986	107	42,0
Aitra	Jūra	k	39	233	93	3,1
Lokysta	"	k	46	166	85	2,1
Akmena	"	k	80	386	149	4,5
Yžnė	Akmena	d	26	92	47	1,1
Šunija	Jūra	k	34	158	114	1,7
Šešuvis	"	k	114	1.908	118	16,4
Upė	Šešuvis	k	42	133	90	1,0
Upyna	"	d	27	50	98	0,4
Ančia	"	d	67	277	130	2,8
Šaltuona	"	k	70	572	79	4,1
Šlyna	Šaltuona	d	28	162	70	0,6
Bebirvas	"	k	34	152	69	1,0
Agluona	Šešuvis	d	31	121	116	1,2
Ežeruona	Jūra	d	36	180	45	1,9
Tilželė	Nemunas	k	42	207	21	2,0
Rusnė	Atmata	d	32	678	3	500,0
Gėgė	Rusnė	d	29	450	6	4,3
Vilka	Gėgė	d	29	219	28	2,1
Kamona	"	d	24	111	48	1,1
Veižas	Rusnė	d	29	72	54	0,8
Leitė	"	d	26	143	17	1,5
Atmata	Kuršių Marės	r	13	543	0	120,0
Šyša	Atmata	d	61	410	57	4,7
Šustė	Šyša	d	42	135	79	1,6
Minija	Atmata	d	213	2.978	179	39,0
Sausdravas	Minija	d	25	94	60	1,1
Babrungas	"	d	59	270	92	3,2
Mišupė	"	d	27	56	94	0,7
Salantas	"	d	43	275	127	3,4
Blendžiava	Salantas	k	30	86	109	1,1
Alantas	Minija	k	39	139	90	1,8
Žvelsa	"	k	38	144	162	1,9
Veiviržas	"	k	71	686	109	9,1
Šalpė	Veiviržas	k	39	168	91	2,2
Ašva	"	k	52	212	93	2,7
Aisė	"	d	25	88	64	1,1
Tenenys	Minija	k	74	281	79	3,5
Skirvytė	Kuršių Marės	r	9	10	0	380,0
Gilija	"	r	43	419	3	110,0
Nemunynas	"	r	18	1.503	0	11,2
Timbra	Nemunynas	k	40	369	17	2,8
Laukna	"	d	18	759	0	5,5
Arga	Laukna	d	69	334	6	2,5

Baltijos pajūrio baseinų upės

Smeltalė	Kuršių Marės	r	23	124	28	1,4
Danė-Akmena	”	r	64	595	56	6,9
Šventoji	Baltijos jūra	r	73	472	48	5,4
Darba	Šventoji	k	24	119	41	1,4
Bartuva	Liepojos ež.	p	102	2.017	150	15,1
Erla	Bartuva	k	30	107	30	1,2
Luoba	”	d	52	348	100	3,9
Šata	Luoba	k	31	104	93	1,2
Apšė	Bartuva	d	40	357	98	4,0
Vartaja	”	d	74	578	38	4,3
Venta	Baltijos jūra	r	347	11.888	180	88,0
Aunuva	Venta	k	26	187	32	1,3
Šatrija	Aunuva	d	30	89	74	0,6
Ringuva	Venta	d	37	351	28	1,6
Žižma	”	k	24	172	42	1,1
Uogys	”	k	30	85	50	0,6
Dabikinė	”	d	36	399	22	2,8
Šventupis	Dabikinė	k	26	115	38	0,7
Virvyčia	Venta	k	131	1.144	112	9,6
Patekla	Virvyčia	k	36	332	40	2,8
Mastupis	Patekla	d	29	63	58	0,5
Šerkšnė	Venta	k	56	285	80	2,2
Vadakstis	”	d	82	1.230	47	8,9
Agluona	Vadakstis	k	23	182	16	1,2
Ežerė	”	d	53	388	23	3,0
Ašva	”	k	33	172	38	1,4
Varduva	Venta	k	96	590	84	5,1
Sruoja	Varduva	d	52	177	56	1,8
Kvistė	”	k	28	102	54	1,0
Lūšis	Venta	k	30	125	72	0,9
Zania	”	d	36	290	20	2,1
Ciecerė	”	d	60	562	79	4,0
Edė	”	d	33	307	97	2,3
Abava	”	d	155	2.214	80	17,0

Rygos įlankos baseino upės

Lielupė	Rygos įlanka	p	120	17.907	10	125,0
Mūša	Lielupė	k	156	5.318	75	32,0
Kulpė	Mūša	d	41	158	34	0,8
Šiladis	”	d	34	131	43	0,6
Kruoja	”	d	60	355	65	1,7
Obelė	Kruoja	d	39	181	56	0,9
Vėzgė	Obelė	d	33	92	51	0,4
Daugyvenė	Mūša	d	64	495	51	2,5
Ramytė	Daugyvenė	d	29	59	15	0,3
Ežerė	”	k	53	150	46	0,8
Mažupė	Mūša	d	42	166	36	0,9
Lėvuo	”	d	148	1.588	75	8,3
Kupa	Lėvuo	k	27	188	22	1,0
Viešinta	”	k	29	223	49	1,2
Vašuoka	Viešinta	k	34	128	38	0,7
Įstras	Lėvuo	d	44	119	30	0,6
Svalia	”	d	36	72	30	0,4
Pyvesa	Mūša	d	95	500	62	2,6
Tatula	”	d	66	504	57	2,6
Juodupė	Tatula	d	28	62	20	0,3
Upytė	”	k	29	98	18	0,5
Čeriaukštė	Mūša	d	30	152	24	0,9

Nemunėlis	Lielupė	d	191	4.048	119	28,0
Laukupys	Nemunėlis	d	23	52	53	0,4
Vyžuona	"	d	40	308	41	2,6
Susėja	"	d	110	1.218	73	7,5
Apaščia	"	k	88	893	61	5,0
Rovėja	Apaščia	d	35	216	30	1,2
Yslykis	Lielupė	k	68	641	40	3,8
Plonė	Yslykis	k	28	123	25	0,7
Beržtalis	"	k	49	181	30	1,1
Švitinys	Lielupė	k	72	408	46	2,8
Viršytis	Švitinys	d	37	104	18	0,7
Lieporas	"	k	36	64	12	0,4
Šešėvė	Lielupė	k	54	264	46	1,6
Virčiuvis	"	k	69	446	46	3,3
Audruvė	Virčiuvis	k	47	140	50	1,1
Alėja	"	k	35	61	20	0,4
Platonis	Lielupė	k	67	444	67	2,3
Sidabra	Platonis	d	45	146	49	0,8
Švėtė	Lielupė	k	123	2.295	84	16,4
Vilkija	Švėtė	d	48	318	42	2,5
Tervetė	"	k	63	444	60	3,3
Dauguva	Rygos įlanka	r	1.105	86.260	221	646,0
Dysna	Dauguva	k	197	8.149	61	64,0
Drūkšelė	Dysna	k	84	984	16	7,9
Birvėta	"	d	68	1.613	5	12,5
Svyla	Birvėta	d	56	168	80	1,3
Kamoja	"	d	56	331	65	2,3
Medila	"	d	63	783	53	6,0
Gulbija	Dysna	d	55	1.064	65	8,4
Palva	Gulbija	k	56	208	27	1,7
Janka	Dysna	k	48	731	22	5,7
Druja	Dauguva	k	72	1.062	31	8,5
Laukesa	"	k	62	707	31	5,5
Alūksta (Ilūkstė)	Dauguva	k	48	705	58	5,6

Aismarių baseino upės

Prieglius	Aismarės	r	127	15.030	9	69,0
Įsra	Prieglius	d	102	1.253	38	9,2
Ungura	"	k	224	3.957	107	29,0
Galdapė	Ungura	d	89	677	77	4,9
Vyka	"	d	28	233	28	1,7
Rominta	"	d	105	1.376	159	9,9
Pisa	Rominta	d	87	727	188	4,7
Auksinė	Prieglius	k	58	564	61	4,1
Alna	"	k	289	7.126	152	40,0
Plisa	Alna	d	29	1.226	26	6,9
Saina	"	d	73	1.612	97	9,0
Ameita	"	d	33	427	37	2,4
Svėnė	"	d	65	711	60	4,0
Deimena	Kuršių Marės	r	37	480	1	36,0

Paskiruose LE tomuose yra išspausdinti šių upių baseinų žemėlapiai: Bartuvos — II 236, Beržūnos — II 446, Danės-Akmenos — I 72, Dubysos — V 212, Jiesios — IX 406, Jūros — X 111, Lielupės — XIV 534, Merkio — XVIII 254, Minijos — XVIII 512, Nemuno — XX 173, Neries — XX 214, Šešupės — XXIX 429, Šventosios — XXX 227, Ventos — XXXIV 394, Žeimenos — XXXV 188.

LIETUVOS EŽERAI

Etnografinės Lietuvos ribose yra per 3000 ežerų: jų tarpe daugiau kaip po 1000 ha ploto yra 25 ežerai, 500–999 ha — 26, 300–499 ha — 28, 200–299 ha — 34, 100–199 ha — 99, 50–99 ha — 188.

Žemiau pateiktame sąraše duotos trumpos žinios apie žymesnius ežerus su plotu ne mažesniu kaip 200 ha. Jie sujungti į 10 geografinių sričių.

Didesnieji Lietuvos ežerai

Duomenys pateikiami šia eile: 1. ežero vardas, 2. ež. paviršiaus plotas hektarais, 3. paviršiaus altitudė metrais nuo j.l., 4. didžiausias žinomas gilumas metrais.

Platelių ež. *(S. Kolupailos nuotrauka)*

Žemaičių ežerai

Platelių ež.	1.205	146	48
Rekyva	1.166	129	7
Lūkstas	1.018	154	10
Krokų Lanka	820	0	1
Biržulis	630	150	4
Plinkšių ež.	405	110	—
Mastis	294	126	5

Šiaurės Aukštaičių ežerai

Rubikių ež. (Anykštis)	944	126	16
Dviragis (Salų ež.)	309	94	—
Biržų ež. (Širvėnos ež.)	300	51	—
Suosas (Jurgiškio ež.)	245	103	—
Alaušas (3, Balninkų)	238	117	—
Lėnas	223	80	3
Viešintas	200	94	—

Dviragis (Salų) ež. *(S. Kolupailos nuotrauka)*

Zarasų ežerynas

Dysnai	2.395	145	6
Sartai	1.331	102	22
Avilys	1.291	157	14
Luodis	1.154	150	16
Alaušas (1, Sudeikių)	1.054	140	42
Čičirys su Didėja	645	144	42
Dysnykštis	553	145	6
Dūkštas	552	154	10
Samavas	509	151	14
Šventas	465	159	21
Dusetas	392	141	30
Zarasas	313	132	37
Indrajai	305	140	—
Ažventis	264	166	—
Asavas	220	149	9
Viensavas	210	161	50
Rašai	205	102	4

Brėslaujos ežerynas

Drūkšių ež.	4.474	140	32
Drivėtai	3.782	130	13
Snudas	2.438	129	16
Strustas	1.760	129	24
Bainos ež.	1.534	130	12
Lūšys su Vašiu	1.341	139	—
Ričys	1.215	149	—
Aukšlys	988	139	8
Valasas	606	132	40
Apardai	543	144	—
Abaliai	515	138	—
Nendravas (siena)	480	129	—
Vaisas	450	129	—
Prūdas	416	144	—
Bužas	389	145	—
Nespyžius	384	129	4
Smalvų ež.	325	144	—
Berežas	247	132	—
Balaitis	235	129	—
Visaginas	226	150	—
Sitai (Lietuvoj 150 ha)	220	155	—
Sėklis su Vidžiu	212	142	14

Molėtų–Žeimenos ežerynas

Lakajai (Baltasis ir Juodasis)	1.111	145	45
Dubingių ež. (Asveja)	956	138	42
Aisetas su Geluoniu	900	151	39
Geluonai su Išnarais	887	146	17
Stirniai	870	148	35

Kretonis	853	146	20
Asalnai su Lūšiu	790	140	30
Dringiai	691	140	15
Kertuojai	552	146	5
Tauragnas	513	166	60
Siesartis	513	146	38
Žeimena	415	140	22
Arinas	380	140	—
Bebrusai	377	146	24
Baluošas (1, greta Dringių ež.)	330	145	—
Duriai	315	148	23
Baluošas (2, greta Dubingių ež.)	270	141	—
Virintai	265	136	—
Ūsiai	235	150	—
Vajonis	205	147	—

Svierių (Svyrių) ežerynas

Naročius	8.050	166	34
Svierių ež.	2.256	150	9
Vyšniavo ež.	1.031	153	6
Švokštas	926	176	7
Blėdys	220	167	—
Erzvėtas	210	137	—

Vilniaus ežerynas

Daugų ež. (Didžiulis) su Savistu	1.099	130	42
Galvė su Skaisčiu	768	149	47
Vilkokšnis	355	125	—
Nedingis (Nedzingis)	350	125	—
Ilgis (1, Ilgininkų)	347	122	23
Anykštis su Puikinu	300	85	19
Vievis	292	113	33
Akmena	260	153	30

Šiaurinės Sūduvos ežerynas

Dusia	2.333	107	32
Vištytis (siena)	1.763	173	47
Metelys	1.267	106	15
Žuvintas	1.027	87	3
Obelija	571	109	8
Šelmentas	345	176	—
Žaltytis (Paželsvių ež.)	285	112	—
Ančia	250	227	108
Paežerių ež.	245	52	—
Vižainio ež.	240	243	—
Simno ež.	237	93	4
Giluitis	228	94	22
Rimietis	200	114	—

Pietinės Sūduvos ežerynas

Vygrių ež.	2.166	132	73
Galadusis	760	136	—
Sainas	600	121	—
Seirijis	570	121	4
Ančia (Veisiejų vls.)	490	112	—
Mėta	490	123	—
Baltis (greta Augustavo)	470	123	—
Sirvas	440	127	—
Veisiejis	360	112	—

Dusios ež. *(S. Kolupailos nuotrauka)*

Gaustas (Galstas)	348	120	—
Rospudas	300	173	—
Mara	280	123	—
Kalinas	280	121	—
Pertas	245	134	—

Gardino ežerynas

Baltasis	480	117	—
Ribnyčia	238	114	—

Tvenktiniai ežerai

Kauno ‚jūra' (Nemunas)	6.370	45	22
Antalieptės ‚jūra' (Šventoji)	1.900	144	33
Elektrėnų ‚jūra' (Strėva)	550	90	24

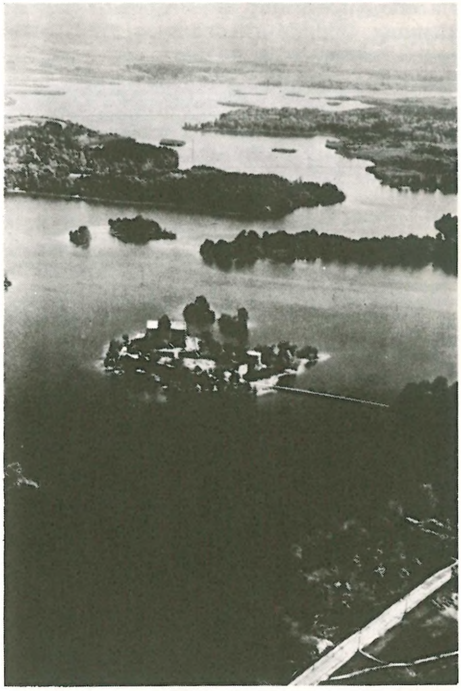

Galvės ež. su Trakų pilies sala ir (tolumoje) Skaisčio ež.

Užmario kraštovaizdis su Nidos mstl.

Kuršių Marės

Nemunas įteka į Kuršių Mares, Baltijos pajūrio lagūną, 1619 km² ploto, kurią skiria nuo jūros siaura smėlio kopų nerija — Užmaris. Vid. Marių gilumas yra 3,8 m: upių sąnašos kelia dugną.

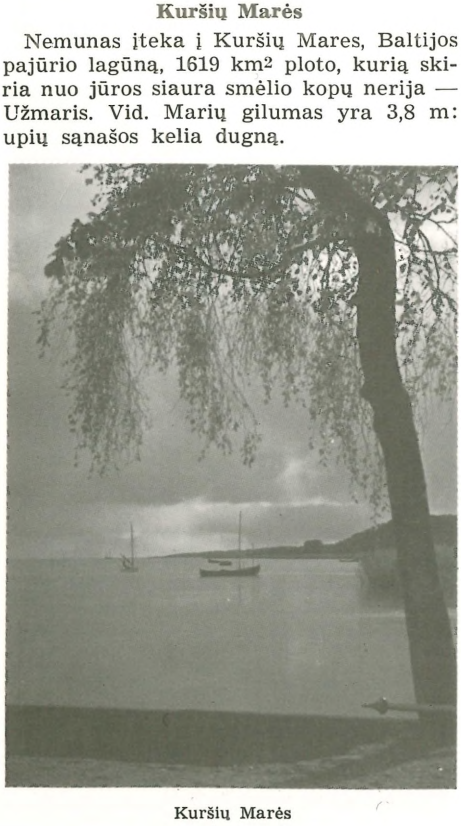

Kuršių Marės

Prieš įtekėdamas į Mares, Nemunas skirstosi į plačią deltą: žemiau Tilžės Nemunas dalijasi į Giliją ir Rusnę, ties Rusnės mstl. Rusnė dalijasi į Atmatą, Pakalnę ir Skirvytę. Nuo Gilijos atsiskiria Alga, Lūja, Įsė ir Tovė, su ja sujungtas Nemunynas. Priegliaus deš. šaka Deimena įteka į Mares. Vid. tų upių žiočių vandens debitas: Atmatos 120, Skirvytės 380, Gilijos 110, Nemunyno 11, Deimenos 20, Minijos 28, visų drauge 687 m³/sek. Vandens perteklius, 700 m³/sek. išteka į Baltijos jūrą per Kuršių Marių žiotis ties Klaipėda.

Kuršių Marės yra ypatingai svarbios žvejybai ir transportui (plačiau apie Kuršių Mares žr. LE XIII 427–433).

Vandens keliai

Lietuvoje upės ir ežerai nuo senovės naudojami kaip natūralūs vandens keliai. Vikingų laikais Nemunas buvo vienas iš tranzitinių kelių iš Baltijos jūros per Dnieprą ir Juodąją jūrą į Bizantiją: tarp upių laivai buvo traukiami per pervalkas.

Kryžiuočiai veržėsi į Lietuvos gilumą Nemunu. XIV a. jie belaisvių darbu kasė kanalą iš Deimenos į Nemunyną Kuršių Marių pavojams išvengti: tas perkasas tebuvo baigtas 1697 ir vad. Fridricho kanalu, arba Pričkagrabe. Vėliau atliktas Kryžionų perkasas tarp Nemunyno ir Gilijos, pati Gilija paversta taisyklingu kanalu. 1873 prancūzų belaisvių darbu baigtas Karaliaus Vilhelmo kanalas tarp Minijos ir

Klaipėdos uosto, kuriuo laivai bei sieliai iš Nemuno žiočių aplenkia Mares.

Nuo senų laikų buvo stengtasi jungti gretimų baseinų upes dirbtiniais vandens keliais — laivybos kanalais ir šliuzais. 1631 Lietuvos-Lenkijos seimas buvo numatęs sujungti Nemuną su Dniepru, perkasant kelių kilometrų tarpą iš Neries aukštupio į Dniepro Berezą: darbams turėjo vadovauti karalaitis Vladislovas. Tas projektas techniškai buvo netinkamas. Geresnį sprendimą rado Vilniaus vaivada, vėliau Lietuvos etmonas M. K. Oginskis, kuris 1768 iš dalies savo lėšomis įvykdė Oginskio perkasą iš Nemuno intako Ščaros per Šventyčio (Vygonoščios) ežerą į Jasioldą, Pripetės-Dniepro intaką, bendro 54 km ilgio (žr. LE XXI 36). 1775 karaliaus Stanislovo Augusto sumanymu pradėtas kasti Karališkasis perkasas tarp Pinos ir Muchaveco, Bugo-Vyslos intako; tą darbą pabaigė rusai 1841.

Kitas tų laikų sumanymas — sujungti Nemuną su Vyslos baseinu — buvo įvykdytas 1839: tai Augustavo vandens kelias iš Nemuno Juodąja Ančia ir kanalu per eilę ežerų į Bebrą, Narevą ir Bugą. 1824–1830 buvo kasamas Ventos-Dubysos vandens kelias kuriuo buvo siekiama Nemuną sujungti su Baltijos jūra, aplenkiant vokiečių užvaldytą Nemuno žemupį. Perkasas buvo padarytas tarp Ventos ir Dubysos Kurtuvėnų slėniu, bet darbas nebuvo baigtas dėl sukilimų ir politinių intrigų. Buvo ir kitų sumanymų, pvz. sujungti Nevėžį su Lielupe per Lėvenį ir Mūšą, padarant patogų vandens kelią iš Kauno į Rygą. Buvo siūlymų jungti Žeimeną su Dysna ar Druja, Dauguvą su Nemunėliu ir t.t.

Lietuvos upės nebuvo labai palankios laivybai: trukdė vingiai, seklumos, rėvos su sūkuriais ir pavojingais akmenimis. Dar XIX a. pradžioje Nemuno rėvose sudužḋavo kas šeštas laivas ar sielis. Prie blogesnių Nemuno ir Neries ‚sėbrinių' rėvų laikėsi locmanai-‚sėbrai', kurie už atitinkamą duoklę padėdavo praplaukti pavojingas vietas, o avarijos atvejais pasinaudodavo iš sudužusio laivo liekanų.

Senovėje Nemunas buvo laisvas vandens kelias. Gediminas 1323 leido pirkliams ir keliautojams laisvai naudotis vandens keliais per Lietuvą. Didesnes upes buvo uždrausta tvenkti malūnų pylimais ir užtvaromis. Prekyba vandens keliais pagyvėjo, kada karalius Žygimantas Augustas valdė Dancigą bei Rygą ir turėjo protektorate Prūsus. Iš tų laikų liko įdomus dokumentas — 1553 A. Schroeterio poema ‚De fluvio Memela Lithuaniae', kurioje iškeltas Mikalojaus Tarlos vadovautas Nemuno vagos valymo darbas tarp Gardino ir Kauno. Po dviejų šimtų metų, Stanislovo Augusto laikais, tas ruožas vėl buvo tvarkomas, vadovaujant Vilniaus univ. matematikos profesoriui Pranui Norvaišai.

Vokiečiai 1873–1892 taisyklingai sutvarkė žemutinį Nemuno ruožą pylimais ir būnomis; Nepriklausomoje Lietuvoje tas darbas buvo tęsiamas tarp Kauno ir Smalininkų.

Susisiekimas Nemunu buvo labai gyvas. 1676 nuplukdyta iš Nemuno į Karaliaučių 852 vytinės ir strugai. 1900 pro Kauną praplaukė 3793 laivai ir 15.320 sielių, maždaug 75 sieliai kasdien. Nepriklausomybės laikais tranzitinė laivyba buvo sutrukdyta dėl neišspręstų sienų su kaimynais. Nuo 1962 projektuojamas Baltijos-Juodosios jūrų vandens kelias dideliems laivams tarp Nemuno ir Dniepro per Ščarą, Jasioldą ir Pripetę vietoje seno Oginskio kanalo. Sumanymas galės būti realizuotas po to, kai Nemune bus pastatytos visos numatytos užtvankos, aprūpintos šliuzais laivams.

Vandens energija

Potencialią upių energiją sudaro du pagrindiniai faktoriai: 1. kritimo aukštis, natūralus ar sukoncentruotas patogiose vietose, kur statomos užtvankos; 2. vandens debitas, užtikrintas per tam tikrą laiką, pvz. per 6 ar 9 mėnesius vidutiniškai kasmet. Lietuvos upės, nežiūrint jų nemažo kritimo, nėra labai turtingos vandens energijos. Lietuvos energijos komitetas paskelbė 1939–1940 ‚vandens jėgų kadastrą'. Čia duodama trumpa 28 upių duomenų santrauka: upių ruožai priimti 1940 politinių sienų ribose, pasienio ruožų teskaityta pusė galingumo (žr. lentelę psl. 40).

Santrauka rodo, kad žymesnės mūsų upės gali duoti kraštui tik apie 300.000 kilovatų energijos; pridėjus smulkesnes upes ir galimą ežerų patvenkimą bei nuotakio reguliavimą tegalima gauti ne daugiau kaip 400.000 kW. 1959–62 paruoštas pilnesnis upių kadastras, Lietuvos Mokslų akademijos paskelbtas 3 tomais su atlasu: išskaičiuotas galingumas 378 upių dabartinėse sienose, ilgesnių kaip 20 km, su baseino plotu bent 50 km²; taikant vid. metinį debitą, gauta 582.000 kW; smulkesnių 1950 upelių galingumas vertinamas ligi 26.000 kW. Palyginimui, Latvijos upės turi potencialą 700.000 kW, Švedija 12 mil. kW; yra hidroelektrinių stočių per 5 mil. kW galingumo.

Lietuvoje veikė apie 650 gana primityviai įrengtų vandens malūnų. Nepriklausomybės laikais buvo pastatytos kelios smulkios hidroelektrinės. Buvo ruošiami projektai eilės Nemuno ir Neries stočių,

LIETUVOS UPIŲ GALINGUMO SANTRAUKA

Upė	Ilgis km	Kritimas m	Baseino plotas km²	Sumarinis galingumas 6 mėn. kW	9 mėn. kW
Nemunas nuo Juodosios Ančios	365	74	81.230	161.000	127.700
Neris nuo Buivydžių	229	88	25.054	71.400	52.400
Šventoji	249	120	6.892	14.200	9.050
Merkys nuo Binės	198	122	3.939	6.810	4.660
Venta ligi sienos	169	128	5.157	5.650	3.860
Minija	207	177	2.956	4.590	2.370
Žeimena	78	34	2.771	3.780	2.500
Jūra	170	109	3.986	4.160	2.370
Dubysa	149	118	2.071	3.400	1.820
Šešupė ligi sienos	154	92	3.209	3.080	1.540
Širvinta (Šventosios)	116	88	932	2.860	1.920
Šušvė (Nevėžio)	137	110	1.181	2.490	1.310
Mūša ligi sienos	136	70	5.160	2.450	1.230
Virvyčia (Ventos)	94	96	1.152	2.300	1.460
Nemunėlis pasienyje	152	107	3.850	1.960	1.120
Šešuvis (Jūros)	109	125	1.880	1.860	1.050
Strėva	79	111	685	1.850	1.230
Vilnia	60	81	631	1.830	1.310
Verknė	68	85	736	1.610	1.070
Siesartis (Šventosios)	56	92	631	1.550	1.040
Nevėžis	219	93	6.103	1.550	710
Varduva (Ventos)	93	83	608	1.230	770
Virinta (Šventosios)	66	86	568	1.150	770
Mituva	101	92	768	880	500
Baltoji Ančia	54	55	788	840	560
Šaltuona (Šešuvio)	63	84	551	640	360
Lakaja (Žeimenos)	26	16	415	280	190
Gnieda (Baltosios Ančios)	42	25	304	180	130
		Visų 28 upių suma		305.590	225.000

dvi užtvankos Minijoje, Šventojoje ties Antaliepte. Pirmoji Rusijos hidroelektrinė buvo projektuota 1909 Birštono kilpoje, vadovaujant prof. H. Merčingui: nuo statybos susilaikyta dėl sienos artumo baimės. Lenkai buvo pradėję Neries hidroelektrinės statybą ties Turniškėmis, kuri liko nebaigta (žr. LE XXXII 79).

Rusų okupuotoje Lietuvoje numatyta įrengti Nemune 7 jėgainės: Mastuose, Gardine, Druskininkuose, Alytuje, Birštone, Kaune ir ties Ragaine. Stotis arti Kauno ties Petrašiūnais pastatyta 1959. Žemės pylimas 1080 m ilgio pakėlė Nemuno lygį 19,5 m ir apsėmė slėnį ligi Birštono. Potvynių vandeniui praleisti pastatyta betoninė užtvanka su 3 angomis po 20 m, uždaromomis segmentinių skydų. Greta pastatyti mašinų rūmai su 4 Kaplano tipo turbinomis bendro 90.000 kW galingumo. Numatytas 2 kamerų šliuzas laivams, bet jis nepadarytas. Smulkesnės jėgainės pastatytos Drūkšelėje, Baltojoje Ančioje ir kt.; 1959 pastatyta jėgainė ties Antaliepte su derivaciniu kanalu aplink Šventosios rėvų ruožą, patvenkiant ežerų grupę (žr. lentelę psl. 41).

Lietuvos upių tyrinėjimai

Pirmosios Nemuno vandens matavimo stotys buvo įtaisytos 1803–1805, kai vokiečių–rusų komisija, J. A. Eytelweino vadovaujama, tyrė Nemuno pasienio ruožą tarp Gardino ir Smalininkų; tada veikė 13 stočių. Reguliarios observacijos pradėtos žemutiniame Nemune 1811: Smalininkuose, Tilžėje, Sėliuose ir Rusnėje, vėliau prisidėjo Mina ir Klaipėda. Aukštutiniame Nemune ir Neryje rusai įsteigė 18 vandens matavimo stočių 1877. Ventos - Dubysos vandens kelią tyrinėjant 1901–05, veikė 7 stotys Dubysoje ir 7 Ventos aukštupyje. Vokiečiai 1915–18 tyrė vandens kelią iš Baltijos jūros į Dnieprą: Nemune tarp Ščaros ir Smalininkų veikė 60 stočių ir dar kelios Neryje ir Ščaroje. Nepriklausomoje Lietuvoje svarbesnių stočių veikimas atstatytas: Vandens kelių valdyba turėjo savo žinioje apie 100 vandens matavimo stočių, Žemės ūkio m-jos Melioracijos departamentas turėjo apie 50 stočių smulkesnėse upėse. Vandens kelių valdyba buvo pagaminusi Nemuno, Neries ir Šventosios planus, Melioracijos departamentas tyrė upelius, kaip nusausinimo sistemų priėmėjus.

DIDESNĖS HIDROELEKTRINĖS JĖGAINĖS (1962)

Upė	Vieta	Atstumas nuo žiočių km	Kritimas m	Debitas m³/sek.	Galingumas kW
Nemunas	Kaunas	224,5	19,6	274,0	90.000
Šventoji	Antalieptė	207,0	32,4	4,1	2.400
Babrungas	Gandinga	9,2	26,9	9,2	800
Vokė	Grigiškiai	2,6	14,0	4,9	450
Baltoji Ančia	Šventojanskas	4,0	11,5	5,0	440
Šešupė	Antanavas	177,0	5,3	11,5	400
Strėva	Bubliai	9,0	7,0	5,8	330
Drūkšelė	Drūkšiai	50,0	4,2	3,4	300
Šventoji	Anykščiai	86,5	2,0	29,5	280
Varduva	Renava	44,2	7,9	3,7	280
Verknė	Aukštadvaris	56,5	16,0	0,8	270
Nevėžis	Kruosta	70,5	4,1	15,0	260
Verknė	Jandeliškės	9,4	5,5	5,5	260
Šešupė	Kud. Naumiestis	115,8	3,4	18,7	240
Strėva	Pastrėvis	30,4	10,0	4,6	240
Virvyčia	Sukončiai	29,8	4,0	8,0	230
Šventoji	Ukmergė	41,6	2,0	43,1	220
Šešupė	Liudvinavas	218,7	2,8	6,6	200

Nemuno vandens debitas buvo pirmą kartą matuotas malūnėliu ties Tilže 1845. 1875 J. Schlichtingas sudarė pirmąją debito kreivę pagal 6 matavimus, atliktus 1873–74. Matavimų technika pagerėjo apie 1880: daug matavimų atlikta žemutiniame Nemune 1880–90. Aukštutinį ir vidurinį Nemuną pirmą kartą tyrė 1893–98 V. N. Cholševnikovo vadovaujama Nemuno tyrinėjimo partija. Ji atliko upės vagos nuotrauką tarp Stolpcų ir Smalininkų, išmatavo vandens debitus 30 vietų. 1910-13 tirta Birštono kilpa ryšium su projektu panaudoti vandens energiją: tada išmatuota 12 debitų ties Nemajūnais (apie Birštono kilpą — žr. LE 535–539). Žemutinis Nemunas gerai ištirtas 1906–08 ryšium su apsaugos nuo potvynių projektais.

Sistemingas Lietuvos vandenų tyrinėjimas pradėtas 1923, kai buvo įsteigta Vandens kelių valdybos hidrometrinė partija, vėliau vad. biuru ir hidrologine tarnyba. Ji ligi 1944 atliko per 3000 debito matavimų, surinko daug senų ir naujų matavimo duomenų, išleido 3 tomus Hidrometrinių metraščių. Įstaigai vadovavo S. Kolupaila, 1931–40 L. Mingaudas. Hidrometriniams instrumentams taruoti 1926 A. Fredoje įrengta taravimo laboratorija, kurioje per eilę metų buvo taruojami tiek savi, tiek Latvijos bei Estijos malūnėliai. 1932 laboratorija suorganizavo visų Europos taravimo laboratorijų palyginimą. 1940 L. Mingaudas sukonstravo malūnėlį su elektriniu šildymu žiemos matavimams po ledu.

1936 įsteigtas Lietuvos Energijos komitetas, kuris paruošė Lietuvos vandens jėgų kadastrą 1939–40. Naujas Lietuvos upių kadastras išleistas Lietuvos Mokslų akademijos 1959–62.

Lietuvos ežerų tyrinėjimai

Sistemingas Lietuvos ežerų tyrimas buvo planuotas 1941 Lietuvos Mokslų akademijos Geografijos instituto: ankstyvesni tyrimai buvo sporadiški ir nepilni. Pirmosios žinios apie didžiuosius Vilniaus krašto ežerus paskelbtos W. Wróblewskio 1886. Maskvos universiteto biologų ekspedicija, prof. Zografo vadovaujama, 1904 apytikriai tyrinėjo 23 Kauno gub., 143 Vilniaus gub. ir 13 Gardino gub. ežerų. Ventos-Dubysos vandens kelio tyrinėjimų metu 1903–04 ištirti Šiaulių–Telšių apylinkių ežerai. Č. Chmieliauskas trumpai aprašė 1907 Plinkšių, Tausalo, Masčio, Biržulio, Lūksto ir Platelių ežerus. M. Paulauskas 1909 išmatavo Drūkšių ež.

1926 LU profesorių grupė tyrė 3 didžiuosius Dzūkijos ežerus: K. Pakštas ir T. Daukantas išmatavo Dusios, Metelio ir Obelijos ežerų gilumus. VDU geografijos katedra (K. Pakšto vadovaujama) 1931 išmatavo Daugų ežerą, 1933 Tauragno ež., 1934–38 kitus Aukštaičių ežerus. 1932 A. Bendorius išmatavo Prapunto ež. K. Bieliukas 1934 tyrė Dovinės baseino ežerus. Žemės ūkio m-jos Miškų dpt. technikai 1931 išmatavo 28 Trakų aps. ežerus. Melioracijos departamento kultūrtechnikai išmatavo Žemaičių ežerus (P. Gaidamavičius), Rubikių ež. (A. Skačkauskas), Molėtų grupę (K. Daugėla, A. Vosylius). Lenkų geografai ir Lenkijos miškų departamentas išmatavo eilę Vilniaus ir Sūduvos kraštų ežerų. H. Garlikowska 1925 paruošė apy-

tikrį Vilnijos ežerų katalogą. J. Kondrackis pagal miškų dpt. matavimus aprašė Brėslaujos srities ežerus ir paskelbė 358 ežerų sąrašą.

Lietuvos ežerus biologiniu atžvilgiu tyrė P. Šivickis ir L. Čeraška. Vygrių ež. veikė Lenkų mokslo draugijos biologinė stotis, kuriai vadovavo A. Lityński.

Rusų okupuotoje Lietuvoje atlikta naujų ežerų matavimų ir 1953 paruoštas ežerų katalogas (dar neišleistas).

A. Basalykas, Lietuvos upės 1956; *K. Bieliukas*, Dovinės baseino ežerai (VDU Matematikos-Gamtos Fak. Darbai 2 1937); (") Lietuvos ežerai 1956; (") Platelių srities ežerų morfometrija (Gamta 3 1937); (")Ežerotyros pagrindai 1961; *G. Braun*, Ostpreussens Seen (Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft 44 1903); *Č. V. Chmielevskij*, Bassejn Venty (Trudy Otd. Ichtiologii 5 1907); *V. N. Cholševnikov*, Neman 1902; *L. Cimbalenko*, Ukazatel vnutrennich putej, izsl. b. Ministerstvom P. S. (1874–1916) 1918; *S. i I. Dębowscy*, Pomiary morfometryczne jezior wigierskich (Arch. Hydrobiologii i Rybactwa 1927); *P. Gaidamavičius*, Babrungo upės aukštupio baseinas (Gamta 2 1937); (") Biržulio ež. (Žemėtvarka ir Melioracija 5 1937); (") Masčio ež. baseinas (Gimtasai Kraštas 31 1943); *H. Garlikowska*, Rozmieszczenie i statystyka jezior wileńskich 1925; *H. Keller*, Memel-, Pregel- und Weichselstrom 1899; *S. Kolupaila*, Lietuvos ežerai (Kosmos 9–12 1932); (") Lietuvos ežerai (Tauta budi, kalendorius 1954); (") Lietuvos ežerų vardai (Mūsų Vytis 1 1955); (") Lietuvos hidrografija (Technika 1 1924); (") Lietuvos hidrometriniai tyrinėjimai per penkerius metus 1923–1927 (Kosmos 5–6 1928); (") Molėtų ežerai (Girios Aidas 3–4 1951); (") Mūsų vandens keliai 1933 ([2]1938); (") Nemuno baseino nuotakio studijos 1945 (rankraštis); (") Nemuno praeities pėdsakų beieškant (Pėdsakai 3–4 1947); (") Nemuno ties Kaunu 1877–1925 m. matavimai 1925; (") Nemuno tyrinėjimų istorijos bruožai (Židinys 7 1934); (") Nežinomas Nemuno tyrinėjimų istorijos puslapis (Alguvos Baras 1 1945); *J. Kondracki*, Studia nad morfologią i hidrografią Pojezierza Brasławskiego (Przegląd Geograficzny 1938); *R. Kongiel i E. Rakowski*, Pomiary głębokości jezior trockich 1929; *B. Kviklys* (red.), 400 metų pirmajai Nemuno poemai 1952; *M. Lasinskas, J. Macevičius, J. Jablonskis, J. Burneikis*, Lietuvos upių kadastras I–III 1959–62; Lietuvos fizinė geografija (red. A. Basalykas) I 1958 206–293; *A. Matutis*, Nemuno vingiuose 1959 (nuotraukos V. Stanionio); *K. Pakštas*, Vilniaus krašto ežerų tyrinėjimai naujoje lenkų mokslo literatūroje (Kosmos 7–12 1934); *M. A. Pavlovskij*, Drisviatskoje ozero, Kovenskoj gubernii, v gidrografičeskom otnošenii (Zapiski Sieverozapadnago Otdiela Imp. Russkago Geografičeskago Obščestva 1910); *E. Rühle*, Jezioro Hańcz na Pojezierzu Suwalskiem 1932; *W. Sławiński*, Zielone jeziora pod Wilnem 1924; *A. Stanaitis*, Daugų ežeras (Mūsų Girios 4 1961); *C. Stanevič*, Ozera i reki Sievero-Zapadnago ili Litovskago kraja 1902; *A. Šarauskaitė-Ingaunienė*, Šventosios baseino kairiojo šono ežerai (Kosmos 7–12 1940); *W. Wróblewski*, Jeziora Święciańskie: Wiszniewskie, Świrskie i Narocz (Pamiętnik Fizyograficzny 3 1886); *N. J. Zograf i J. N. Zograf*, Otčety ekspedicii 1904 goda, organizovannoj Otdielom ichtiologii. Rybolovstvo v Sieverno-Zapadnom kraje 1907. Be to, LE straipsniai apie paskirus Lietuvos ežerus ir upes: Nemuną, Nerį, Nevėžį ir kt.

KLIMATAS

ANTANAS BENDORIUS

Lietuvos klimatas yra pereinamojo tipo iš jūrinio į žemyninį. Pajūrio ruože (apie 12–15 km) jis yra jūrinis, su šilčiausio VII mėn. ir šalčiausio I mėn. vid. temperatūrų amplitude 19,2°C, o rytinėje dalyje jis yra žemyninis su didesniais temperatūros svyravimais. Vertinant Lietuvos klimatą pagal jo tinkamumą žmonių sveikatai ir ūkinei veiklai, dera jį priskirti prie gerųjų, tačiau ne pačių geriausių pasaulio klimatų. Pasaulyje yra nedaug geresnio klimato vietų. Geriausi jo savumai yra sezoniniai temperatūros svyravimai su keturiais metų laikais, nuosaikūs vasaros karščiai, pakankamas atmosferos kritulių kiekis ir saulėtumas. Neigiamos savybės: ilgos ir gana šaltos žiemos ir trumpokas vegetacinis periodas.

LIETUVOS SAULĖTUMO VIDURKIAI

sausis	— 40 val.	liepa	— 272 val.
vasaris	— 68 "	rugpiūtis	— 244 "
kovas	— 120 "	rugsėjis	— 171 "
balandis	— 170 "	spalis	— 110 "
gegužė	— 254 "	lapkritis	— 41 "
birželis	— 259 "	gruodis	— 25 "
		per metus	1774 val.

Ž i e m a Lietuvoje dažniau švelni, netaip labai šalta. Net ir viduržiemį šalčius pakeičia atodrėkiai: šilto oro masių nuo Atlanto vandenyno įsiveržimai. Tai Golfo srovės įtaka Lietuvos klimatui. Labai retai kada temperatūra nukrinta ligi —40°C. Vidutinė sausio mėn. temperatūra pajūryje yra —3°C, o rytuose —6°C. Būdingi žiemos metui esti rūkai, kurių ypač dažnai esti žiemos pirmoje pusėje pajūrio ruože. Didžiausius šalčius atneša rytų (Sibiro) anticiklonai — aukšto slėgimo sritys, o įsigalėjus atlantiniam orui, net ir sausio mėn. temperatūra gali pakilti per 10°C.

P a v a s a r i s pasižymi temperatūros nepastovumu. Oro temperatūra nuo kovo ligi gegužės mėn. pakyla apie 11–14°C. Apie IV 15 prasideda vegetacinis periodas, t.y. paros vidutinė temperatūra prašoka 5°C. Pirmoji pavasario pusė būdinga apsiniaukusiomis dienomis, o gegužės mėn. esti šalnų, kenksmingų daržams ir sodams. Antroji gegužės mėn. dalis paprastai yra gražiausių ir maloniausių orų metas.

V a s a r a be didelių karščių; jos metu iškrinta daugiau kaip 50% visų metų atmosferos kritulių. Pajūryje vasara nežymiai vėsesnė (vidutinė liepos mėn. temp. 16,9°C), o toliau nuo jūros šiltesnė (18°C). Kartais net vidurvasarį įsiveržia arktinis oras ir staigiai numuša temperatūrą. Šiaipjau savaitę ar ilgiau trunkančias kaitras

pakeičia vėsus cikloninis oras. Vidutiniškai per vasarą būna 15–16 audringų dienų.

R u d u o pasižymi dažnomis darganomis, bet mažėjančiu drėgmenų kiekiu. Rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje apie savaitę laiko oras atšyla (įsiveržus jo masėms iš pietų), pasidaro rami giedra; tai vad. ‚bobų vasara'. Pajūryje šalnos prasideda 2–3 savaitėmis vėliau kaip kitur.

S a u l ė s r a d i a c i j a yra saulės energijos kiekis, pasiekiąs žemės paviršių. Ji matuojama kkal/cm² per metus. Tai pagrindinis klimatą formuojąs veiksnys, nors jį dažnai persveria atmosferos judesiai. Lietuvos geografiniame plotyje saulė siunčia per metus į vieną cm² paviršiaus ploto apie 200 kkal radiacinės energijos, bet žemės paviršių pasiekia 82–93 kkal/cm². Sugertoji radiacija didžiausia p. Lietuvos miškingose vietose (per 75 kkal/cm²). Nuo 15 ligi 25% žemę pasiekusios radiacijos atsispindi, o likusi dalis absorbuojama. Atsispindėjimo laipsnis (albedo) yra mažiausias spygliuočių miškuose. Skirtumas tarp absorbuotos (žemės paviršiaus sugertos) radiacijos ir atiduotos visatos erdvei efektyviojo spinduliavimo pavidalu yra radiacinis balansas. Vidutinis radiacinis balansas Lietuvoje per metus yra apie 40 kkal/cm².

SAULĖS IR DANGAUS SKLIAUTO SUMARINĖS RADIACIJOS SKAIDA METŲ LAIKAIS kkal/cm

(pagal B. Styrą)

	Vilnius	Kaunas	Biržai	Telšiai	Palanga
Pavasaris	26	31	28	30	31
Vasara	37	40	36	36	38
Ruduo	14	12	15	16	17
Žiema	7	5	7	6	7
Per metus	84	88	86	88	93

T e m p e r a t ū r a nežymiai svyruoja įvairiose vietose. Vidutinė metinė temperatūra pajūryje ir Sūduvoje yra 6,6°C, o Zarasuose 5,4°C. Aukščiausioji temperatūra retai kada pakyla per 30°C, o žemiausioji dar rečiau (vieną kartą per dešimtmetį ar dar rečiau) nukrinta ligi –40°C. Periodas be šalnų žymiai svyruoja atskirais metais; jis kai kuriais metais Palangoje gali trukti 235 dienas, o kitais metais tik 125. Vilniuje jis svyruoja nuo 204 ligi 110 dienų. Vegetacinis periodas (su vidutine paros temperatūra per 5°C) vidutiniškai trunka: Klaipėdoje 261 dieną, Marijampolėje 250, Vilniuje 243 ir Zarasuose 234. Dienų skaičius su vidutine temperatūra, aukštesne kaip 15°C (vasaros sezone): Palangoje,

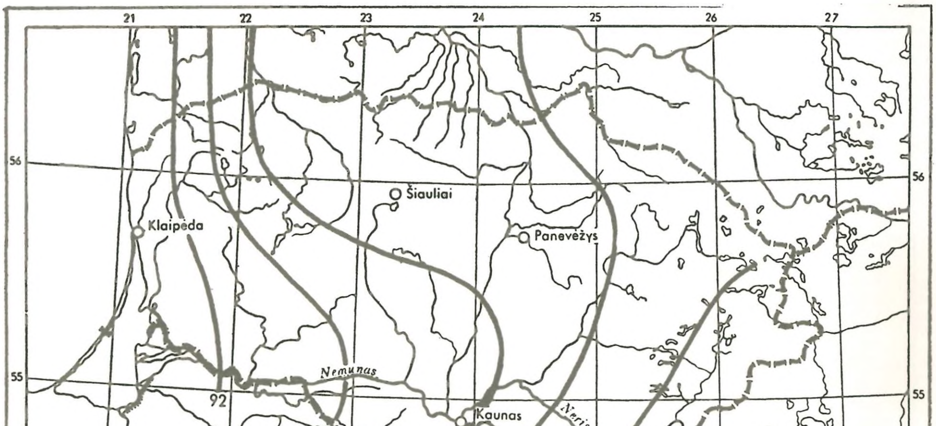

Saulės ir dangaus skliauto sumarinės radiacijos metiniai kiekiai —kkal/cm² *(pagal B. Styrą, 1958)*

Telšiuose ir Šiauliuose po 55, Zarasuose 69, Vilniuje 80, Druskininkuose 84. Šis periodas visur Lietuvoje trumpesnis kaip trys mėnesiai. Palangoje jis trunka vidutiniškai nuo VI 30 ligi VIII 25, o Druskininkuose nuo VI 4 ligi VIII 28. Aukščiausioji rekordinė temperatūra (35°C) atžymėta Kernavėje, o žemiausioji (−43°C) Varėnoje. Dienų skaičius su sniego danga: Klaipėdoje 67, Kaune 87, Vilniuje 97, Zarasuose 116.

TEMPERATŪROS VIDURKIAI

	Vilnius	Kaunas	Marijampolė	Klaipėda
sausis	–5,6	–5,4	–6,2	–2,8
vasaris	–4,6	–3,4	–5,0	–2,7
kovas	–0,8	1,1	3,8	–0,4
balandis	6,1	8,3	6,2	4,8
gegužė	12,4	14,1	12,4	10,2
birželis	17,1	17,9	17,5	14,9
liepa	18,6	18,5	18,8	17,2
rugpiūtis	17,4	16,1	17,5	16,5
rugsėjis	12,8	11,1	15,0	13,1
spalis	7,1	5,0	7,5	8,0
lapkritis	–1,1	–0,8	–2,5	2,5
gruodis	–3,6	–4,4	–1,2	–1,3

A t m o s f e r o s k r i t u l i ų iškrinta per metus vidutiniškai apie 600 mm. Daugiausia jų gauna Žemaičių aukštumos vakarų šlaitas, pvz. Kartenoje jų iškrinta 858 mm. Mažiausia kritulių rytiniame tos aukštumos šlaite, pvz. Joniškėly 533 mm. Be to, juo toliau nuo jūros, juo aplamai mažiau drėgmenų: Klaipėdoje 704 mm, Kaune 646 mm, Vilniuje 598 mm. Imant atskirais mėnesiais, daugiausia drėgmenų iškrinta rugpiūčio mėn. Drėgmenų kiekis labai įvairuoja iš metų į metus. Antai Vilniuje lietingaisiais 1945 metais iškrito 840 mm, o sausaisiais 1888 tik 322 mm. Didžiausias iš viso vienos liūties kritulių kiekis buvo užregistruotas Ukmergėje 1950 VIII 21–22 — 156,1 mm. Maždaug pusė dienų per metus yra su krituliais. Santykinė drėgmė aplamai imant didelė, vidutiniškai per 80%, o žiemą apie 90%. Tik V–VII kai kuriose vietose ji nukrinta popietės metu žemiau 60%.

V ė j a i. Lietuvos oro masių judėjimą daugiausia sąlygoja ciklonai, kurie, susiformavę virš Atlanto vandenyno, plačiais ruožais slenka per Europą. Juos pakeičia anticiklonai. Pirmieji atneša žiemos metu atodrėkį, o vasaros metu atvėsimą ir dar-

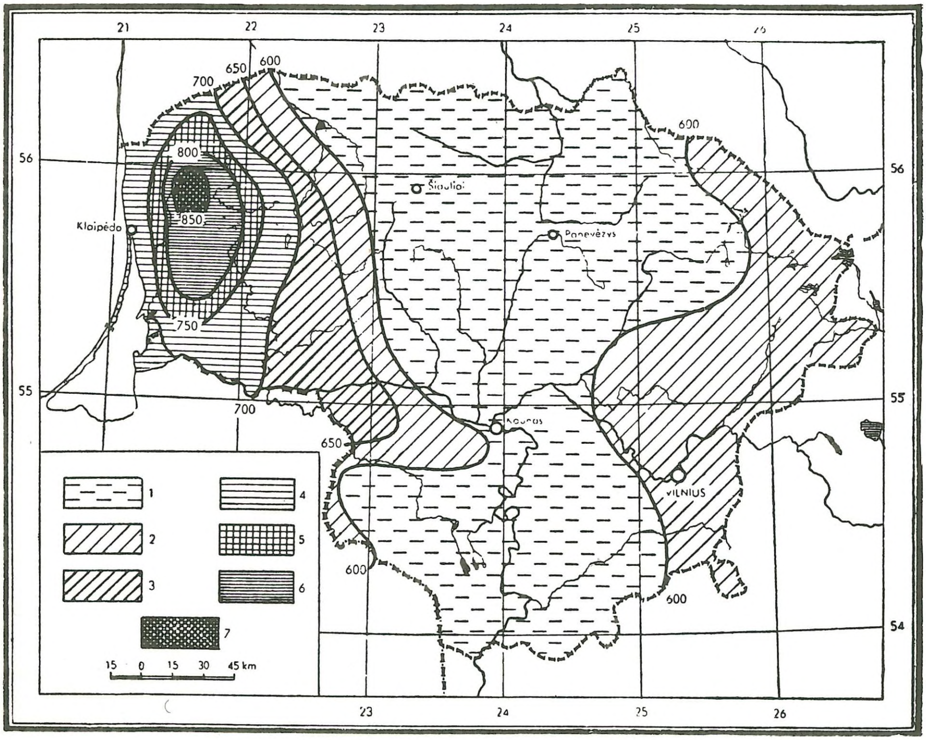

Vidurkinis metinis drėgmenų kiekis (Lietuvos fizinė geografija I 1958)

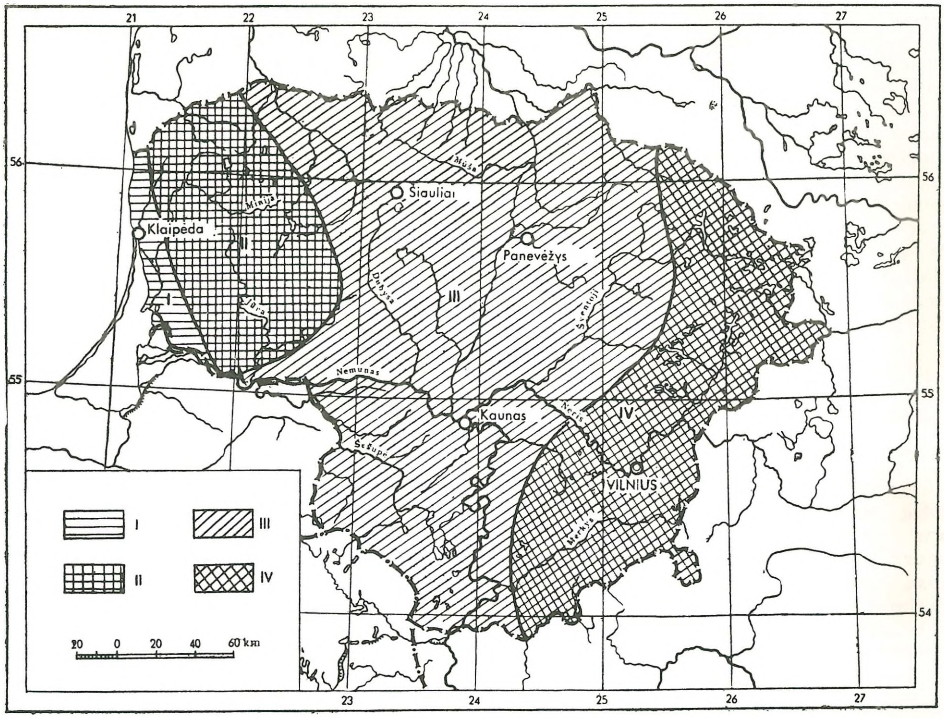

Pagrindinės Lietuvos klimato sritys *(pagal B. Styrą, 1958)*: 1. Pajūrio, 2. žemaičių, 3. vidr. Lietuvos, 4. r. Lietuvos

ganas, antrieji sudaro sausą, vasaros metu karštą, o žiemą labai šaltą orą. Jų veiklos dėka atsiranda staigių temperatūros pakitimų. Lietuvoje daugiausia pučia vakarų ir pietų vakarų vėjai. Dažniausiai jie yra silpni, pvz. per 50 km/val. greičio vėjai Lazdijuose sudaro tik 1,1% visų vėjų. Tačiau pasitaiko ir uraganinio smarkumo vėjų. Antai 1931 XII 15 Klaipėdoje pūtė 126 km/val. greičio vėjas.

Klimato sritys. Tyrinėjant Lietuvos klimato atskirus elementus, ypač kritulių kiekį ir temperatūros keitimąsi pagal laiką ir vietą, ir darant sumarinius apibūdinimus kompleksiniu metodu, išskiriamos keturios Lietuvos klimatinės sritys: pajūrio, žemaičių aukštumos vakarų šlaito, vidurio Lietuvos žemumos ir Baltijos aukštumų. J. Krikščiūnas suskirstė pagal žemės ūkio poreikius taip pat į keturias, bet skirtingas sritis: pajūrio ir žemaitijos, vidurio, šiaurės rytų ir pietų Lietuvos. K. Pakštas pirmasis pateikė Lietuvos klimato suskirstymą sritimis ir jo įvertinimą.

A. Griciūtė, K. Kaušyla, B. Styra, V. Ščemeliovas, Lietuvos teritorijos klimatinio rajonavimo klausimu (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Ser. B, IV, 1957); *K. Kaušyla,* Lietuvos klimatas 1959; *J. Krikščiūnas,* Lietuvos klimatas (Žemės ūkio vadovas 1935); *S. Olšauskas,* Krituliai, oro temperatūra ir saulėtumas Lietuvoje 1939; *K. Pakštas,* Lietuvos klimatas 1926; *B. Styra,* Lietuvos klimatas (Lietuvos fizinė geografija. Red. A. Basalykas I 1958); *V. Ščemeliovas,* Pagrindinių orų tipų geografinis pasiskirstymas Lietuvos teritorijoje 1957.

DIRVOŽEMIAI

ANTANAS BENDORIUS

Nors Lietuvos dirvožemiai susidarė tik iš kvarterinio amžiaus mineralinių ir organinių medžiagų, bet dėl skirtingų fizinių-biologinių jų formavimosi sąlygų jie pasižymi dideliu rūšių įvairumu. Jų derlingumo skalė labai plati ir įvairuoja nuo aukščiausio derlingumo molingų juodžemių ligi žemės ūkiui visai netinkamų vėjo pustomų smėlynų. Medžiagos, iš kurių susidarė dirvožemiai, pagal kilmę skirstomos į 5 grupes: 1. moreninės ledynų sąnašos (moreniniai moliai, priemoliai, priesmėliai ir kt.), kurių paplitimas apima apie 60% viso ploto; 2. tekančio vandens (daugiausia nuo tirpstančių ledynų) sąnašos (žvyrai, smėliai), sudarančios apie 23% viso ploto; 3. buvusių ledynmečio didelių ežerų nuosėdos (gryni moliai be akmenėlių, dulkiški priemoliai ir priesmėliai), apimančios apie 10% viso ploto; 4. vėjo supusty-

tos medžiagos (smėliai), kurių yra apie 1% ploto; 5. organinės kilmės nuogulos (durpės, kurių sluoksnis storesnis kaip 50 cm), apimančios 6% viso ploto.

Lietuvos dirvožemius daugiausia suformavo 3 pagrindiniai dirvodaros procesai: jaurėjimas, velėnėjimas ir pelkėjimas. Pagrindiniai natūralieji Lietuvos dirvožemių horizontai susiformavo subatlantinio klimato (vėsesnio ir drėgnesnio) laikotarpyje, kai visa sausuma buvo apaugusi mišriaisiais miškais. Po miško danga vyksta organinių medžiagų (lapų, žolių, išvartų) puvimas, t.y. susidaro rūgštūs junginiai, kurie išskaido aliuminio silikatus, geležies oksidus, o besisunkiąs gilyn vanduo ištirpina ir išplauna nuo paviršiaus kalcio ir magnio karbonatus. Šis vyksmas vadinamas jaurėjimu ir yra ypač būdingas miškų dirvožemiams. Pagrindinė sujaurėjusio dirvožemio žymė — šviesus, be molio dalelių, smėlinis-peleninis sluoksnis, susidarąs paviršiuje po augalijos danga. Tokie jaurinio tipo dirvožemiai sudaro per 60% visų Lietuvos dirvožemių, tačiau jų sujaurėjimo laipsnis yra labai skirtingas. Juo dirvožemis labiau sujaurėjęs, juo jis mažiau derlingas. Jaurėjimas vyksta visur, kur podirvio vandens horizontas yra, palyginti, giliai ir atmosferos kritulių drėgmės perteklius prasisunkia per dirvožemį, o ten, kur vanduo prasisunkti gilyn gali tik labai pamažu, atsiranda kitas dirvodaros procesas — pelkėjimas.

Visi Lietuvos dirvožemiai skirstomi pagal jų genetinę klasifikaciją į 7 pagrindines grupes: 1. J a u r i n i a i š i l a i n i n i a i dirvožemiai yra susidarę iš smėlynų be velėnos, veikiant tik jaurėjimo procesui; tokie dirvožemiai ypačiai būdingi Užmario mišku apaugusiose kopose. 2. J a u r i n i a i v e l ė n i n i a i dirvožemiai, susiformavę veikiant jaurėjimo ir velėnėjimo procesams. Tai labiausiai Lietuvoje paplitusi dirvožemių rūšis, apimanti per 40% viso paviršiaus. Būdingiausi jie yra ten, kur susidarę iš moreninių priemolių ir sunkiųjų priesmėlių. Dėl skirtingų fizinių - geografinių ir klimatinių sąlygų jų sujaurėjimas įvairiose vietose nelygus, ir iš viso ši dirvožemio grupė skirstosi į eilę rūšių. 3. V e l ė n i n i a i k a r b o n a t i n i a i dirvožemiai susiformuoja iš labai karbonatingų uolieninių medžiagų ir dėl to jaurėjimas nepasireiškia arba labai nežymus. Tai derlingi dirvožemiai, aptinkami žemumose ant kalkinių tufų, ant klintinių-kalkinių klodų ir kt., betgi Lietuvoje jų tėra

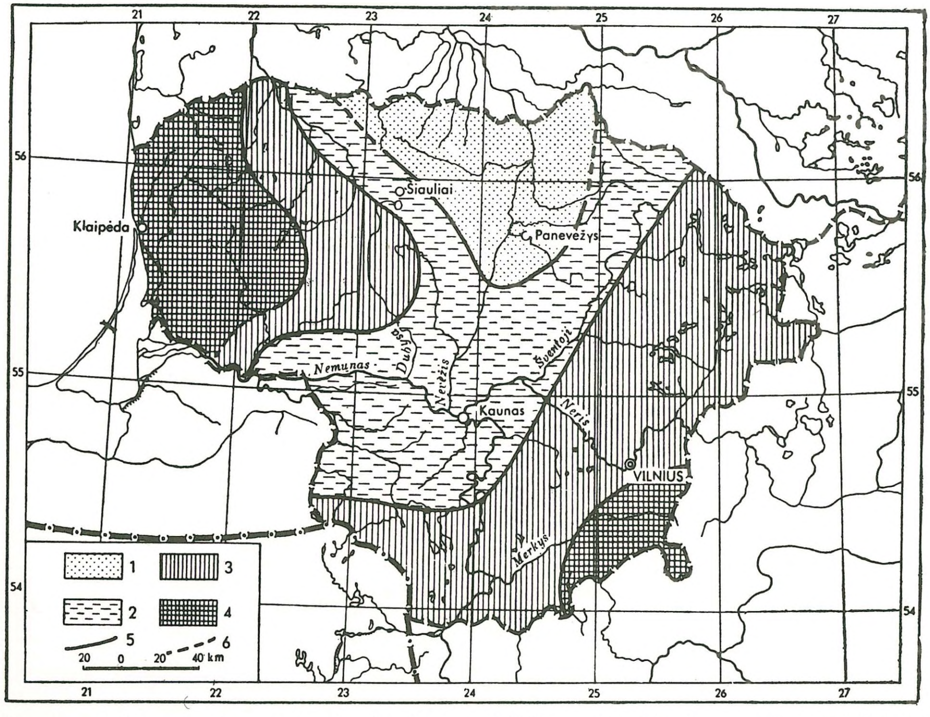

Normalaus drėgmenų ariamų priemolio dirvožemių nukalkėjimas *(pagal P. Garmų, 1958)*. Vidutinis kalkingojo horizonto gylis cm: 1. iki 60 cm; 2. 60–100 cm; 3. 100–150 cm; 4. apie 150 cm ir daugiau; 5. gerai pagrįstos ribos; 6. mažiau pagrįstos ribos

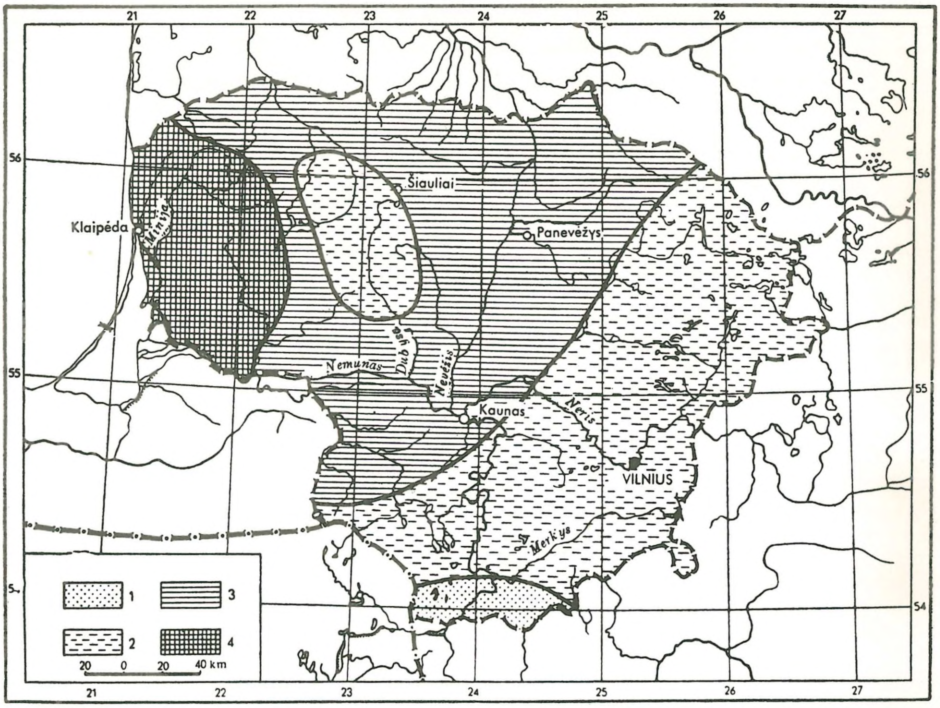

Normalaus drėgnumo ariamų priemolio dirvožemių puveningumas (*pagal P. Garmų, 1958*). Vidutinis humingų medžiagų procentas armenyje: 1. 1,5% ir mažiau; 2. 1,5–2,0%; 3. 2,0–2,5%; 4. 2,5% ir daugiau

nedideli plotai. 4. Velėniniai glėjiniai dirvožemiai, susidarę veikiant velėnėjimo ir pelkėjimo procesams iš kalkingų medžiagų be žymesnio jaurėjimo, išplitę žemumose, su mažai pralaidžiu podirviu. Pelkėjimo procesas pastebimas, bet jis dažniausiai nesudaro durpių, o tik glėjinę masę. Šie dirvožemiai apima apie 15% viso ploto (daugiausia Šakių, Kėdainių, Kauno, Panevėžio aps.). Jie pasižymi gana žymiu humuso kiekiu (3–4%), negiliai esančiu kalkingu sluoksniu ir, sureguliavus vandens nuotakumą, gali būti didelio derlingumo. 5. Jauriniai pelkiniai dirvožemiai, susidarę veikiant pelkėjimo, jaurėjimo ir iš dalies velėnėjimo procesams, tačiau vyraujant pelkėjimui. Jie skirstomi į dvi rūšis: į velėninius jaurinius glėjinius, kurie panašūs į velėninius glėjinius, bet su mažesniu kiekiu karbonatų ir žymesniu jaurėjimu, ir durpinius jaurinius glėjinius su nestoru (ligi 50 cm) durpių sluoksniu. 6. Pelkiniai dirvožemiai sudaro aukštapelkes, žemapelkes ir tarp jų besiformuojančias pereinamąsias pelkes. Nusausinti ir sukultūrinti pelkiniai dirvožemiai gali tapti derlingais laukais. 7. Aliuviniai dirvožemiai susidaro užliejamuose plotuose — upių slėnių dugne. Tai paupių lankų dirvožemiai. Tose vietose, kur upių vagos giliau įsigraužusios, jie nėra vandens užsemiami ir formuojasi pagal bendrus dirvodaros dėsnius. Žymiausias jų plotas yra Nemuno deltoje (per 40.000 ha); bet jie iš viso sudaro arti 2% viso ploto.

Visa Lietuva pagal dirvožemių rūšis dalijama į 3 pagrindines sritis: 1. Vakarų sritis apima Žemaičių aukštumą ir pajūrio žemumą. Čia dirvožemių formavimąsi veikia didesnis drėgmenų kiekis, ilgesnis lietingas ruduo ir švelnesnė žiema. Šie reiškiniai stiprina dirvų jaurėjimą ir čia lėčiau mineralizuojasi organinės medžiagos. 2. Vidurio sritis apima Vidurio žemumą, kur vyrauja lygus reljefas, mažesnis drėgmenų kiekis, bet dėl lėto vandens nuotakumo ir sunkiai vandenį sugeriančių podirvių dirvožemiai dažniausiai yra permirkę ir reikalingi drenavimo. 3. Pietrytinė sritis apima Baltijos aukštumų ruožą, Medninkų–Ašmenos aukštumas ir pietryčių smėlingąją lygumą. Čia būdingas labai didelio įvairumo reljefas, riedulių (aukštumose) gausumas ir žemyninis klimatas. Detaliau dirvožemius rūšiuojant, visa Lietuva suskirstoma į 12 atskirų rajonų.

P. Garmus, Lietuvos dirvožemis (Lietuvos fizinė geografija. Red. A. Basalykas I 1958); Lietuvos dirvožemiai (Red. V. Ruokis ir kt.) 1965.

AUGALIJA

KONSTANTINAS REGELIS

Lietuvoje yra apie 1100 aukštesniųjų augalų skirčių (species), jų tarpe apie 110 skirčių medinių augalų, ir žymiai daugiau žemesniųjų, pvz. dumblių (daugiau kaip 300 skirčių), grybų (vien tik parazitinių daugiau kaip 400 skirčių) ir samanų (400–500 skirčių). Lietuvos augalai skirstomi šiaip: 1. azonaliniai elementai, t.y. nepriklausą tam tikrai klimatinei juostai augalai, jūros pakraščio augalai (12 skirčių), vandeniniai augalai (45 skirtys) ir daugiau kaip pusėje žemės paviršiaus paplitę kosmopolitai (43 skirtys); 2. zonaliniai elementai, t.y. vienai ar dviem klimatinėms juostoms priklausą augalai.

Vienos juostos elementų Lietuvoje esama šių: 1. arktinis-alpinis elementas (10 skirčių), 2. borealinis elementas, t.y. šiaurės spygliuočių miškų juostos augalai (44 skirtys), 3. nemoralinis (lot. nemus, -oris ‚miškas, giraitė') elementas, t.y. lapuočių ir mišrių miškų juostos augalai (315 skirčių), 4. sausosios juostos elementas, t.y. Viduržemio jūros ir stepių, arba Pontijos, sričių augalai, kur vasaros labai sausos; pirmosios srities augalų yra 6 skirtys (visi jie atneštiniai), antrosios — 40 skirčių, augančių sausose vietose. 5. Kiti elementai — žmogaus atneštiniai tropinių sričių, centrinės Azijos, Tolimųjų Rytų ir Amerikos augalai (18 skirčių).

Dviejų juostų elementų Lietuvoje esama šių: 1. Europos elementas, t.y. visoje Europoje (išskyrus Arktiką) ir v. Sibire augą augalai (60 skirčių), 2. eurazinis elementas, t.y. visos Europos ir Azijos (išskyrus Arktiką) augalai (217 skirčių), 3. pietų nemoralinis - Viduržemio jūros elementas, t.y. augalai su arealu pietų nemoralinėje juostoje ir Viduržemio jūros srityje (38 skirtys).

Yra taip pat elementų, kurių paplitimas šiose juostose pareina nuo Atlanto vandenyno įtakos; tai vad. atlantiniai augalai (atlantinis-borealinis, atlantinis-nemoralinis, atlantinis-borealinis-nemoralinis elementas), kurių yra 57 skirtys. Kontinentinių augalų (kontinentinis-borealinis, kontinentinis-nemoralinis), kuriuose Atlanto vandenyno įtaka nesireiškia, yra 104 skirtys. Dar 50 skirčių priklauso dykumų elementui, būtent, kai kurios jūros pakraščio žolės, piktžolės ir šiaip atneštiniai augalai.

Lietuvos plotas yra lapuočių ir mišrių miškų juostoje (nemoralinis elementas). Per Lietuvą eina riba tarp šios juostos šiaurės rytų ir pietų vakarų dalies. Pabaltijo augalijos tyrinėtojas K. Kupfferis pirmasis nustatė, kad Lietuva botanikos geografijos atžvilgiu priklauso dviem provincijoms: š. Lietuva Eurazijos srities Pabaltijo provincijai, o p. Lietuva tos pačios srities Sarmatijos provincijai. Faktiškai betgi toji riba eina iš šiaurės vakarų į pietų rytus ir sutampa su skroblo (Carpinus betulus) paplitimo riba, J. Raukčio nustatyta ir einančia nuo pietvakarinio Latvijos kampo Kėdainių – Vilniaus – Minsko linkme (žemėlapis išspausdintas LE XXVIII 94). Pabaltijo provincijai priklausanti š.r. Lietuva botanikos geografijos atžvilgiu būdinga ąžuolynais be skroblo, pievomis su mėlitu (Sesleria coerulea), raktažole pelenėle (Primula farinosa) ir paprastuoju burbuliu (Trollius europaeus), dideliais durpynais, kuriuose auga avietė tekšė (Rubus Chamaemorus) ir Šepetos durpyne beržas keružis (Betula nana). P. Lietuvos teritorija būdinga ąžuolynais su skroblu bei grynais skroblynais, pušynais su žolėmis (žoline paklotimi), aliuvialinėmis pievomis su daugybe žolių ir gausiais Pontijos bei pietų elementais, pvz. dažine geltе (Serratula tinctoria), sparnuotuoju bervidžiu (Scrophularia alata) ir kt.

Per Lietuvą arba netoli nuo jos sienos eina visos eilės augalų paplitimo ribos. Savo šiaurinę ribą Lietuvoje turi krekesas (Globularia vulgaris) ir melisalapė medumėlė (Melittis melissophyllum), o jau Latvijoje turi savo šiaurines ribas šie Lietuvoje augą augalai: uoginė krūmsargė (Cucubalus baccifer), stačioji dirvuolė (Agrimonia pilosa), ožekšnis skietmedis (Evonymus europaeus), šilinis saliavas (Peucedanum oreoselinum), smiltyninis šlamutis (Helichrysum arenarium), pievinis šalavijas (Salvia pratensis), šakotasis šiaudenis (Anthericum ramosum). Šiaurės rytų paplitimo ribą Lietuvoje, be kitų augalų, turi skroblas, rytų paplitimo ribą visa eilė pajūryje augančių augalų, pvz. sultingoji jūrasmiltė (Honckenya peploides), pajūrinė zunda (Eryngium maritimum), smiltyninė rugiaveidė (Elymus arenarius), pajūrinė smiltlendrė (Ammophila arenaria), pajūrinis sotvaras (Myrica gale); be to, dar šie augalai: mažasis pataisas (Lycopodium inundatum), gebenė lipikė (Hedera helix), raktažolė pelenėlė (Primula farinosa), baltašaknė menturlapė (Polygonatum verticillatum), apskritalapis lipikas (Galium rotundifolium), kupstinis kūlynas (Scirpus caespitosus-austriacus). Vakarinę paplitimo ribą per Lietuvą šalia kitų augalų turi šie: vėjalandė plukė (Anemone patens), lankinė pūstabriaunė (Cenolophium Fischeri), totorinė naktižiedė

(Silene tatarica), karpotasis ožekšnis (Evonymus verrucosa), plaukuotoji žiognagė (Geum aleppicum), o šilinė perkūnropė (Sempervivum soboliferum) turi savo paplitimo šiaurės vakarų ribą jau Latvijoje. Pietinę ribą Lietuvoje arba netoli nuo jos sienos, be kitų augalų, turi baltalksnis (Alnus incana), avietė tekšė (Rubus chamaemorus), šiaurinė avietė (Rubus arcticus), juodoji varnauogė (Empetrum nigrum), durpyninis bereinis (Chamaedaphne calyculata), raktažolė pelenėlė (Primula farinosa). Kai kurie augalai įdomiai paplitę Lietuvoje, pvz. vandeninė plaumonė (Nymphoides peltata) Klaipėdos apylinkėje, Palangoje ir netoli Vilniaus; gebenė lipikė (Hedera helix) upių slėniuose, pvz. Jiesios; agaras (Trapa natans), kurio riešutų rasta Kilučių ežere prie Biržų, Žuvinto ir Ežerėlio ežeruose; tysmedis, arba kukmedis (Taxus baccata), kuris, kaip literatūroje nurodoma, seniau augo v. Lietuvoje, dabar yra išnykęs; šiaurinė linėja (Linnaea borealis) auga kai kuriuose Lietuvos miškuose, pvz. Panemunės (Basanavičiaus parke) ir ypač Klaipėdos krašto miškuose.

Lietuvoje yra nemaža naudingų augalų. Pušis, eglė, ąžuolas, uosis ir kiti medžiai duoda medžiagos statybai, baldams, celiuliozei, degtukams ir t.t. Yra vertingų pašarinių žolių. Daugybė augalų duoda vaistus, vėl kiti — valgomus vaisius, pvz. žemuogė, avietė, šermukšnis, mėlynė, bruknė, avietė tekšė, gervuogė (Rubus caesius), riešutinis lazdynas ir kt. Taip pat nemaža yra valgomųjų grybų, pvz. baravykų, rudmėsių ir kt. Savaime augančių augalų tarpe yra visa eilė technikinių augalų, t.y. tokių, kurie gali būti vartojami technikos reikalams, nes teikia pluoštą, raugus, dažus, eterinius aliejus, riebiuosius aliejus ir kt.

Lietuvos augalija yra tik iš dalies natūralinė; ji mažiau ar daugiau yra žmogaus paliesta. Didelį Lietuvos plotą užima laukai, pievos, sodybos su daržais bei sodais,— tai yra žmogaus paliesta augalija. Natūralinę augaliją randame miškuose, išskiriant iškirstus bei gaisrų ištiktus plotus, durpynuose, pelkėse ir balose, kur dar nebūta sausinimo, ir iš dalies lankose, upių pakraščiuose.

Kadaise visa Lietuva buvo miškais apaugusi, išskyrus vandenis, balas ir anais laikais nedidelius žmonių dirbamus laukus. Lietuvos miškų plotas siekia apie 18%. Miškų plotas atskirose apskrityse svyruoja nuo 5,3% Vilkaviškio aps. ligi 29,5% Švenčionių aps. Didžiausieji miškai yra smėlingose dirvose. Derlingųjų dirvų miškų plotai daugiausia yra virtę dirbama žeme. Lietuvos miškuose vyrauja spygliuočiai: pušų (Pinus silvestris) yra 36% ir eglių (Picea excelsa) 35%; lapuočių tarpe beržų (Betula verrucosa ir B. pubescens) yra apie 12%, drebulių (Populus tremula) 8%, juodalksnių (Alnus glutinosa) 6%, ąžuolų apie 1%. Beje, ąžuolų senesniais laikais buvo daugiau. Vilniaus srityje, kur vyrauja smėliniai dirvožemiai, ąžuolo tesama apie 0,5%. Ąžuolai auga beveik visuose miškuose didesniais ar mažesniais kiekiais, nes Lietuva priklauso nemoralinei augalijos juostai; visiškai grynų lapuočių miškų čia nedaug.

Spygliuočių miškų Lietuvoje esama šių tipų: 1. Miškai, kuriuose vyrauja bei auga didesniais ar mažesniais kiekiais nykštikrūmiai, pvz. bruknė (Vaccinium vitis idaea), mėlynė (V. myrtillus), girtuoklė (V. uliginosum), šilinis viržis (Calluna vulgaris), miltinė arkliauogė (Arctostaphylos uva ursi) ir kt. Šie miškai telkiasi nederlingose, sausose, rečiau drėgnose augavietėse. Pagal paklotę miškus skiriame su samanomis — patisa (Hypnum) ir gūžtve (Hylocomium) arba su kerpėmis, ypač šiure (Cladonia). 2. Daug geresniuose dirvožemiuose auga miškai, kuriuose vyrauja ne nykštikrūmiai, bet žoliniai augalai, pvz. paprastasis kiškiakopūstis (Oxalis acetosella) ir medutė (Majanthemum bifolium). Šiuose miškuose, be eglių ir pušų, yra didesnis kiekis lapuočių medžių: ąžuolų, beržų ir kt. 3. Miškai, kuriuose vyrauja aukštosios žolės, pvz. miškinė meiližė (Dracocephalum Ruyschiana), raudonasis snaputis (Geranium sanguineum) ir kt. Jie auga p.v. Lietuvos dalyje ir yra šiltesnio bei sausesnio periodo palikuonys. Be to, yra pušynų labai nederlingose ir išplautuose dirvožemiuose, pvz. Vilniaus srityje, kur vyrauja tokie augalai, kaip melsvoji kelerija (Koeleria glauca), avinis eraičinas (Festuca ovina), paprastasis čiobrelis (Thymus serpyllum) ir kt. su šiure (Cladonia).

Derlinguose gero drenažo dirvožemiuose auga gryni ąžuolynai bei ąžuolynai su skroblo priemaiša ir rečiau gryni skroblynai. Jų paklotėje yra daugybė žolių, pvz. plukė žibuoklė (Anemone hepatica), baltažiedė plukė (A. nemorosa), pipirlapė (Asarum europaeum), geltonžiedė notrelė (Lamium galeobdolon), kvapioji krunė (Asperula odorata) ir kt. Tankaus samanų sluoksnio čia nesti, dirvožemio reakcija neutrali, o spygliuočių miškuose ji rūgšti. Be to, čia auga krūmų, pvz. lazdynas (Corylus avellana). Šie ąžuolynai ir skroblynai kadaise buvo labiau paplitę. Tokių miškų liekanos randamos visur derlingose dirvose. Tai rodo įvairiose vietose pavieniui

augantieji ąžuolai ir skroblai. Dabar buvusių ąžuolynų ir skroblynų plotai yra virtę laukais ir pievomis.

Drėgnose augavietėse auga juodalksniai su žolėmis, pvz. vingiorykšte (Filipendula ulmaria), geltonuoju vilkdalgiu (Iris pseudacorus), pelkiniu žinginiu (Calla palustris), o sauselesnėse vietose — didžiąja dilgėle (Urtica dioeca) ir daug kt. Šie juodalksnynai vietomis užima gana didelį plotą, bet senesniais laikais jų būta dar labiau paplitusių; tai irgi rodo įvairiose vietose pavieniui besilaiką juodalksniai, nes pelkynai yra sausinami ar savaime išdžiūsta. Dirvožemis šiuose miškuose neutralus su gausiu šlapiu humusu. Didelius plotus užima pelkėti beržynai, kurie iš dalies yra virtę pelkėtomis pievomis. Čia esama įvairių viksvų (Carex) ir kitų žolių. Lietuvoje dar auga gluosniai (Salix), paprastasis šaltekšnis (Frangula alnus) ir kt. Durpynuose su kiminais randame pušynus su pelkiniu gailiu (Ledum palustre), siauralape balažuve (Andromeda polifolia), kupstiniu šviliu (Eriophorum vaginatum) ir kt.

Po miškų didelį plotą Lietuvoje užima pievos. Derlingose ir molingose augavietėse randame pievas su kupstine šluotsmilge (Deschampsia caespitosa), plačialapėmis žolėmis ir kitais varpiniais augalais, kurie auga drėgnose rūgščios reakcijos dirvose. Tokių augaviečių Lietuvoje daug. Drėgnesnėse bei pelkėtose pievose vyrauja viksvos, pvz. gelsvoji viksva (Carex flava), paprastoji viksva (C. Goodenoughii), dvikamienė viksva (C. dioeca), viksva trainė (C. panicea), o iš varpinių — kiškio ašarėlės (Briza media). Tokiose pievose yra daug samanų, priklausančių drepanės (Drepanocladus) genčiai. Šių pievų pašarinės žolės yra menkos vertės. Pelkėtos pievos daugiausia atsiranda išnaikinus miškus. Geresnės pievos esti upių (Nemuno, Nevėžio ir kt.) pakraščiuose; tai vad. lankos, kurios užliejamos vandens. Lankose auga plačialapės ir varpinės žolės, pvz. skėstažiedė rūgštynė (Rumex thyrsiflorus), vingiris (Thalictrum), pievinis snaputis (Geranium pratense), lankinis barštis (Heracleum sibiricum), pievinis šalavijas (Salvia pratensis), pievinis pašiaušėlis (Alopecurus pratensis ir daug kt. Palei druskingus šaltinius, pvz. Birštone ir pajūryje, randame vad. halofitines pievas su pajūrine melda (Scirpus maritimus), pajūrine narytžole (Triglochin maritima) ir kt. halofitais.

Paminėtina ir vandeninė augalija: 1. vad. distrofinė, auganti nekalkinguose vandenyse, pvz. durpynuose, ir 2. daug gausesnė eutropinė, randama kalkingo vandens ežerų daugumoje. Čia sutinkama paprastoji lūgnė (Nuphar luteum), vandens lelija (Nymphaea alba), plūdės (Potamogeton), vandenplūkis (Hydrocharis), plūdena (Lemna), maurabragis (Chara) ir daug kt. Užaugančių ežerų ir tvenkinių pakraščiuose auga balinis asiūklis (Equisetum heleocharis), ežerinis meldas (Scirpus lacustris), paprastoji nendrė (Phragmites communis).

Didelius plotus Lietuvoje užima durpynai, kurie yra dviejų rūšių: 1. Vad. aukštutiniai durpynai, neturį kalkingo vandens, su kiminų samanomis (Sphagnum) ir ypatingais augalais, kaip liūnsargė (Scheuchzeria palustris), kupstinis švilys (Eriophorum vaginatum). Be to, čia auga ir keletas nykštikrūmių, pvz. siauralapė balažuvė (Andromeda polifolia), paprastoji spalgena (Oxycoccus quadripetalus), avietė tekšė (Rubus chamaemorus), apskritalapė saulašarė (Drosera rotundifolia). Šie durpynai gali apaugti pušynais su kiminais. Didžiausi Lietuvoje aukštutiniai durpynai yra Aukštumalų durpynas Klaipėdos krašte, Kamanų durpynas, Šepeta, Didysis Tyrulis, Ežerėlis ir kt. Minėtų durpynų augalija yra poledynmetyje buvusio šalto periodo liekana (borealiniai elementai). Kaip viena tokių liekanų Šepetoje auga beržas keružis (Betula nana). 2. Vad. žemutiniai, arba pieviniai, durpynai, su kalkingu vandeniu, taip pat užima nemažus plotus ir yra išsivystę dažniausiai ežerams jau užaugus. Čia žymus samanų sluoksnis, susidaręs iš drepanės (Drepanocladus) skirčių. Be to, čia auga daug viksvų, beržai, gluosniai, trilapis pupalaiškis (Menyanthes trifoliata), puriena lukšta (Caltha palustris) ir kt. Ilgainiui šie durpynai virsta pelkėtais miškais.

Smėlinguose ir nederlinguose plotuose po miško, šiam išdegus ir atsiželdžius, susidaro viržynai, kur vyrauja šilinis viržis (Calluna vulgaris). Dažnai tokius plotus užima varpiniai, pvz. veingertnerija (Weingaertneria canescens), kelerija (Koeleria), avinis eraičinas (Festuca ovina).

Lietuvoje sutinkama ir dykumų augalijos, pvz. smėlinguose upių pakraščiuose pavieniui auga pilkalapis šaukštis (Petasites tomentosus), kopose pustomame smėlyje randame augalus su ilgais šakniastiebiais, kaip sultingoji jūrasmiltė (Honckenya peploides), smiltyninė rugiaveidė (Elymus arenarius) ir pajūrinė smiltlendrė (Ammophila arenaria). Drėgname Lietuvos klimate dykumos augalai laikosi vėjo supūstose aukštose kilnojamo smėlio kopose. Apželusiose Užmario kopose auga pušynai su lanksčiąja šluotsmilge (Deschampsia flexuosa), kurios nėra krašto viduje.

Nemažas Užmario kopų plotas yra apsodintas kalnine pušimi (Pinus montana).

Pažymėtina ir piktžolinė augalija laukuose, pvz. raugė (Agrostemma githago), bajorė rugiagėlė (Centaurea cyanus) ir daug kt. Daržuose bei šiaip apleistose vietose daugiausia esti ne vietiniai, bet atneštiniai augalai, prigiję Lietuvoje.

Marga Lietuvos augalija yra jos istorijos pasekmė. Ji palyginti jauna, nes išsivystė ledynmečio pabaigoje, ledui pasitraukus ir pradėjus krašte vyrauti arktinei augalijai. Vėliau po visos eilės klimatinių permainų, šaltų ir šiltų, sausų ir drėgnų, kiekviename jų ėmė vyrauti šiaurės arba pietų augalų elementai ir dėl to dabar esama įvairių elementų mišinio. Paskutiniais laikais klimatas Europoje vėl darosi šiltesnis, todėl galima manyti, kad, jeigu toks klimatas laikysis, šiaurės borealiniai elementai ims nykti ir daug šiltų kraštų augalų įsigalės, kaip kad augo seniau, kada Lietuvoje buvo tiktai ąžuolynai, skroblynai bei šiltų kraštų augalai. Be to, žmogus įnešė didelį pasikeitimą augalijoje, naikindamas miškus, sausindamas durpynus, pelkes ir įvesdamas daugybę kultūrinių augalų, taip pat ir piktžolių, kurių anksčiau prieš žmogaus įsikūrimą Lietuvoje dar nebuvo.

J. Dagys, J. Kupreyičius, A. Minkevičius, Vadovas Lietuvos augalams pažinti 1934; *B. Hryniewiecki,* Tentamen florae Lithuaniae 1933; Lietuvos flora 1959– (red. M. Natkevičaitė - Ivanauskienė); *K. Regelis,* Fontes florae lituanae — Lietuvos floros šaltiniai (VDU Matematikos-Gamtos Fak. Darbai 1931–42); *P. Snarskis,* Vadovas Lietuvos augalams pažinti 1954. Be to, LE straipsniai: Ąžuolas, Beržas, Eglė, Grybai, Liepa ir pn.

GYVŪNIJA

JUOZAS RAUKTYS

Gyvūnija, kaip gyvosios gamtos dalis, yra saistoma klimato, maisto, veisimosi sąlygų bei bendrosios gyvenamosios aplinkos. Pagal tai ji skirstoma į atitinkamas geografines sritis. Nors Lietuva atskiros zoogeografinės srities nesudaro, bet jos gamtos sąlygos leidžia laikytis gana įvairiai gyvūnijai.

Kintant gamtinės aplinkos sąlygoms, ima keistis ir gyvūnijos skirčių (species) skaičius. Didelės įtakos pvz. turi miškų ploto mažėjimas, dirbamos žemės, gyvenviečių plėtimas, kelių tinklas, nusausinimas ir kt. Lygindami senovės Lietuvos gyvūniją su dabartine, rasime ją žymiai pasikeitusią ir skirčių ir kiekio atžvilgiu. Kai kurie stambesnieji gyvuliai, pvz. elniniai (Cervidae), yra likę tik gamtos retenybe. Ūkinė laukinių gyvulių nauda nebežymi, nors senovėje medžiojamieji gyvuliai ir bitės turėjo valstybės ūkiui didelės reikšmės. Nesistengiant duoti pilno Lietuvos gyvūnijos sąrašo, žemiau nurodomos labiau žinomos ir reikšmingesnės skirtys.

Iš žemesniosios organizacijos gyvūnijos Lietuvoje gausu n a r i u o t a k o j ų (Arthropoda), kurių tarpe mūsų gamtoje bei gyvenime visokeriopai reiškiasi gausingi v a b z d ž i a i (Insecta): čia palei vandenis įvairūs žirgeliai (Aeschna), lašalai (Ephemera), čia pievose, lankose ir laukuose žiogai (Tettigoniidae) savo nuotaikingu čirškėjimu palydi vasaros dienas bei vakarus; žinomi amarai (Aphididae), neretai nusiaučią augalus, pvz. žirninis amaras (Siphonophora pisi), obelinis amaras (Aphis mali) ir kt. K i e t a s p a r n i ų būrio (Coleoptera) vabalai sutinkami įvairiausioje gyvenimo aplinkoje: namų sienoje stuksi plakantysis skaptukas (Anobium pertinax), miltus gadina milčius (Tenebrio molitor), miškuose turime žalingus grambuolius (Scarabaeidae) ir įvairias kinivarpas (Scolytidae), kaip žieviagraužys tipografas (Ips typographus), žieviagraužys chalkografas (Pityogenes chalcographus) ir kt. Augančių ąžuolų bei drebulių medieną gadina ilgaūsiai (Cerambycidae); gausu ir įvairių lapgraužių (Chrysomelidae), sprakšių (Elateridae), dusių (Dytiscus). Naudos kovoje su kitais vabzdžiais teikiančių vabalų tarpe minėtini žygiai (Calosoma), boružės, arba Dievo karvytės (Coccinella) ir kt. Ryškesni nei vabalai gamtoje yra d r u g i a i (Lepidoptera). Nežiūrint kai kurių grožio, jų esama didžių nuostolių darančių. Lietuvoje ištirta daugiau kaip 1000 drugių skirčių. Jų tarpe turime įvairių kandžių, kaip kambarinė kandis (Tineola biselliella), obelinė k. (Hyponomeuta malinella), ievinė k. (H. padi). Miškuose ypač minėtini drugiai kenkėjai: ąžuolinis lapsukis (Tortrix viridana), pušinis verpikas (Gastrophacha pini), pušinis sprindžius (Bupalus piniarius), pušinis pelėdgalvis (Panolis flammea), karklinis medgręžis (Cossus ligniperda), pušinis sfinksas (Sphinx pinastri); nuostolingai, kad ir retai, kartais net šimtus tūkstančių ha miško užplūstąs drugys vienuolinis verpikas (Ocneria monacha); be to, nedveinis verpikas (O. dispar), žieduotasis verpikas (Gastropacha neustria). Soduose, daržuose ir laukuose sutinkamas šliaudrinis baltukas (Pieris crataegi), kopūstinis baltukas (P. brassicae), ruginukas (Agrotis segetum) ir daug kt. drugių. Gausingi ir d v i s p a r n i a i (Diptera), pvz. musės (Bra-

chycera), uodai (Culicidae), mašalai (Chironomidae), gyliai (Oesteridae) ir kt. šeimų skirtys. Dvisparnių tarpe švedinė muselė (Oscinis frit) ir heseninė muselė (Mayetiola destructor) žinomos kaip javų kenkėjai. Iš plėviasparnių (Hymenoptera) paminėtini piūkleliai (Tenthredinidae), pvz. rusvasis piūklelis (Lophyrus rufus), balzganasis p. (L. pallidus) —abu miškams gana kenksmingi; raguodegiai (Sirex), įvairios vapsvos (Vespidae), bitės (Apidae), jų tarpe naminė bitė (Apis mellifera), skruzdėlės (Formicidae). Nariuotakojams priklauso taip pat vėžiagyviai (Crustacea), kurių tarpe minėtinas plačiažnyplis vėžys (Astacus astacus) ir ilgažnyplis v. (A. leptodactylus), voragyviai (Arachnoidea), pvz. vorai (Araneae) ir erkės (Acarina).

Iš styginių (Chordata) paminėsime stuburinius, arba kaukolinius (Vertebrata s. Craniata). Jų apskritažiomenių (Cyclostomata) žuvų Lietuvoj gyvena 3 nėgių (Petromyzon, Lampetra) skirtys ir kaulingųjų (Osteichthydes) turime apie 60 skirčių. Didesnes upes iš Baltijos retkarčiais aplanko eršketas (Acipenser sturio). Ungurių (Anguilla anguilla) patinai laikosi upių žiotyse; jų daugiausia esti prie Kuršių Marių; sulaukę atplaukiant iš upių patelių, jie kartu keliauja į Atlanto vandenyno Sargaso ‚jūros' gelmes neršti. Didesnėse upėse kai kur sutinkama perpėlė (Alosa flinta), silkių (Clupeidae) šeimos žuvis. Atitinkamuose vandenyse laikosi upelinis (Salmo fario) ir vaivorykštinis (Salmo irideus) upėtakis, šparas, arba kiršlys, bei tapara (Thymallus thymallus), lašiša (Salmo salar), trumpis arba šlakis (S. trutta), sykas (Coregonus lavaretus), kuris sutinkamas Vygrių, Platelių ež. ir Kuršių Marėse; seliavos (Coregonus albula) Dusios, Trakų ir kt. ežeruose; stinta (Osmerus eperlanus) randama r. Lietuvos ežeruose. Karosų (Cyprinidae) šeimos turime apie 22 skirtis: karosas (Carassius carassius), karpis (Cyprinus carpio), lynas (Tinca tinca), ūsorius (Barbus barbus), palša (Abramis brama), žiobrys (Vimba vimba), mekšras (Rutilus rutilus). Taip pat esama keleto skirčių ir vijūnų (Cobitidae) šeimos. Minėtina dar gana dažna mūsų upėse bei ežeruose lydeka (Esox lucius), ešerys (Perca fluviatilis), iki 3 m ilgio siekiąs šamas (Silurus glanis), vėgėlė (Lota lota), štarkis (Lucioperca lucioperca), bėgūnas (Leuciscus leuciscus), šapalas (Leuciscus cephalus), raudė (Scardinius erythrophthalmus), atžgaras, arba pūkis (Acerina cernua), gružlys, arba gramzdas (Gobio gobio), ragė tridyglė. arba stėkis, ir devyndyglė (Gasterosteus aculeatus, Pungitius pungitius) ir kt.

Varliagyvių (Amphibia) klasės yra 11 skirčių. Dažniau jų matomos varlės (Rana): paprastoji (R. temporaria), smailasnukė (R. terrestris), žalioji (R. esculenta), ežerinė (R. ridibunda); retesnė yra medinė v. (Hyla arborea), blodustinė v. (Pelobates fuscus) ir kūmutė (Bombina bombina). Neretai sutinkama pilkoji rupūžė (Bufo vulgaris), žalioji r. (B. viridis), juostuotoji r. (B. calamita). Čia priklauso ir skiauterėtasis tritonas (Triton cristatus) su juostelėtuoju (T. taeniatus).

Roplių (Reptilia) žinomos 7 skirtys. Dažni jų yra driežai: vikrusis driežas (Lacerta agilis), gyvavedys d. (L. vivipara) ir taip pat gluodenas (Anguis fragilis). Kai kur, daugiausia pelkėtose vietose, laikosi gyvatė marguolė (Vipera berus) — vienintelė nuodinga mūsų krašto gyvatė; dar rečiau sutinkamas paprastasis žaltys (Tropidonotus natrix) ir vikrusis ž. (Coronella austriaca). P. Lietuvoj gyvena balinis vėžlys (Emys orbicularis), kurio šiaurinė paplitimo riba eina per Lietuvą.

Paukščių (Aves) klasės Lietuvoje skaitoma apie 300 skirčių kartu su pralekiančiais bei laikinai sustojančiais. Krašte turime apie 16 perinčių plėšriųjų paukščių. Iš jų sakalų (Falconidae) šeimos dažniausias yra sakalas keleivis (Falco peregrinus peregrinus). Vanagų (Accipitridae) šeimos minėtini gyvatėdis (Circaëtus gallicus gallicus), vištvanagis (Accipiter gentilis gentilis), paukštvanagis (A. nisus nisus), nendrinė lingė (Circus aeruginosus aeruginosus), javinė lingė (C. cyaneus cyaneus). Ežeringose vietose laikosi juodasis peslys (Milvus migrans migrans). Suopių turime dvi poskirtis: vakarinis suopis (Buteo buteo buteo) ir rytinis suopis B. buteo zimmermannae). Sutinkamas kilnusis erelis (Aquila chrysaëtos chrysaëtos), mažasis erelis rėksnys (A. pomarina pomarina pomarina). Žuvininkų (Pandionidae) šeimos randamas erelis žuvininkas (Pandion haliaëtus haliaëtus). Iš pelėdų (Strigidae) šeimos paminėtina naminė pelėda (Strix aluco aluco), balinė pelėda (Asio flammeus flammeus), mažasis apuokas (Asio otus otus). Varninių (Corvidae) šeimos visur sutinkama varna (Corvus corone cornix), retesnis yra kranklys (C. corax corax) ir kovas (C. frugilegus frugilegus); grakštuolė šarka (Pica pica pica) daugiausia apie sodybas sukinėjasi; kėkštas (Garrulus glandarius glandarius) dažnas ypač prie ąžuolynų, tačiau juodąjį kėkštą (Nucifraga caryocatactes caryocatactes) retai tesutinkame; lyg jau naminis paukštis, neretai lizdą

ir kamine susisukęs, yra kuosa (Coloeus monedula soemmeringii). Zylių (Paridae) minėtina didžioji z. (Parus major major), mėlynoji z. (P. coruleus coruleus), kuoduotoji z. (P. cristatus cristatus), juodoji z. (P. ater ater), uodeguotoji z. (Aegithalos caudatus caudatus). Mūsų spygliuočiuose miškuose sutinkamas vienas mažiausių Europos paukščių paprastasis nykštukas, arba karaliukas (Regulus regulus regulus). Medšarkių (Laniidae) žinomos paprastoji medšarkė (Lanius collurio collurio) ir juodkaklė m. (L. minor). Gana mėgstamas ir naudingas mūsų sodybų įnamys yra varnėnas, arba šnekutis (Sturnus vulgaris vulgaris) iš Sturnidae šeimos. Taip pat populiari yra volungė (Oriolus oriolus oriolus) iš Oriolidae šeimos. Musinukių (Muscicapidae) Lietuvoje esti pilkoji m. (Muscicapia striata striata), margasparnė m. (M. hypoleuca hypoleuca), mažoji m. (M. parva parva) ir svirblelis (Bombycilla garrulus garrulus). Kielių (Motacillidae) paminėtina baltoji k. (Motacilla alba alba), geltonoji k. (M. flava flava), be to, pievinis kalviukas (Anthus pratensis), miškinis k. (A. trivialis trivialis), vandeninis k. (A. spinoletta littoralis). Giesmininkų paukščių (Sylviidae) Lietuvoje žinoma ankstyvoji pečialinda (Phylloscopus trochilus acredula), šiaurinė p. (Ph. trochiloides viridanus), žalioji p. (Ph. sibilatrix), pilkoji p. (Ph. collybita abietinus), upinis žiogelis (Locustella fluviatilis), nendrinis ž. (L. luscinioides luscinioïdes), margasis ž. (L. naevia naevia); ežerų nendrynuose bei liūnuose sutinkama ežerinė nendrinukė (Acrocephalus schoenobaenus), meldinė n. (A. paludicola), karklinė n. (A. palustris), didžioji karkšlė (A. arundinaceus arundinaceus), tošinukė (Hippolais icterina icterina). Sodybose, taip pat ir miškuose užeinama karetaitė (Troglodytes troglodytes troglodytes). Iš strazdų, kurių yra apie 12 skirčių, minėtini smilginis strazdas (Turdus pilaris), amalinis s. (T. viscivorus viscivorus), s. giesmininkas (T. ericetorum philomelos), baltabruvis s. (T. musicus musicus); be to, dar kultupys (Oenanthe oenanthe oenanthe) ir reta Lietuvoje dūminė raudonuodegė (Phoenicurus ochruros gibraltariensis). Šiai šeimai priklauso ir 5 skirtys devynbalsių, būtent, raiboji d. (Sylvia nisoria), sodinė d. (S. borin), rudoji d. (S. communis communis) ir kt. Lietuvoje plačiai žinoma lakštingala (Luscinia luscinia), rečiau sutinkama mėlyngurklė (L. svecica cyanecula); čia priskirtina dar liepsnelė (Erithacus rubecula rubecula) ir erškėtžvirblis (Prunella modularis modularis). Sittidae šeimos žinomos 2 bakučio poskirtys (Sitta europaea europaea ir Sitta europaea homeyeri). Certhiidae šeimos sutinkamas miškinis liputis (Certhia familiaris familiaris). Vieversinių (Alaudidae) šeimos esama 4 skirčių: dirvinis vieversys arba vyturys (Alauda arvensis arvensis), kuoduotasis v. (Galerida cristata cristata), miškinis v. arba lygutė (Lullula arborea arborea) ir raguotasis v. (Eremophila alpestris flava). Negausios skirtimis kregždės (Hirundinidae). Daug kur upių skardžiuose įsirausus susikrauna lizdus urvinė kregždė (Riparia riparia riparia), žmonių pastatuose ir net gyvenamuosiuose namuose lizdus susilipdo blezdinga, arba šelmeninė kregždė (Hirundo rustica rustica); langinė kregždė (Delichon urbica urbica) taip pat šliejasi prie namų, susilipdydama lizdą kur prie sienų, dažniausiai apie langus. Kikilinių (Fringillidae) šeimos žinomas svilikas, arba storasnapis (Coccothraustes coccothraustes coccothraustes), žaliukė (Chloris chloris chloris), mažuose miškeliuose ir miestų parkuose besilaikąs dagilis (Carduelis carduelis carduelis), eglynuose alksninukas (C. spinus), paprastasis čivylis (C. cannabina cannabina), labai retai Lietuvoje sutinkamas svilikėlis (Serinus canaria serinus). Iš sniegenų minėtinos juodgalvė sniegena (Pyrrhula pyrrhula pyrrhula) ir pušinė s. (Pinicola enucleator enucleator). Daugiausia mėgsta eglynus eglinis kryžiasnapis (Loxia curvirostra curvirostra), palesąs šiek tiek sėklų iš kankorėžių, perįs kartais sausio, vasario, kovo mėn.; greta minėtinas ir kiek retesnis pušinis k. (L. pytyopsittacus pytyopsittacus). Geras giesmininkas yra žinomasis kikilis, arba šilagaidis (Fringilla coelebs coelebs). Geriausiai pažįstamas ir retoje, tur būt, sodyboje nematytas yra naminis žvirblis (Passer domesticus); ne toks dažnas yra karklažvirblis (P. montanus montanus). Startų tarpe minėtina pilkoji s. (Emberiza calandra calandra), geltonoji s. (E. citrinella citrinella), sniegstartė (Plectrophenax nivalis nivalis). Macropterygidae šeimos neretas yra čiurlys (Micropus apus apus) ir Caprimulgidae šeimos — lelys (Caprimulgus europaeus europaeus). Iš gegutinių (Cuculidae) minėtina gegutė (Cuculus canorus canorus). Prie gražiųjų Lietuvos paukščių priklauso Alcenidae šeimos tulžys (Alcedo atthis ispida), žalvarnė (Coracias garrulus garrulus) ir Upupidae šeimos kukutis (Upupa epops epops). Taip pat gražūs kai kurie geniai (Picidae), kurių Lietuvoj yra 9 skirtys (poskirtys): didysis margasis g. (Dryobates major major), mažasis margasis g. (D. minor minor),

tripirštis genys (Picoides tridactylus tridactylus), juodoji meleta (Dryocopus martius martius), grąžiagalvė (Jynx torquilla torquilla) ir kt. Karvelinių (Columbidae) šeimos minėtini karvelis uldukas (Columba oenas oenas), karvelis keršulis (C. palumbus palumbus), karvelis purplelis (Streptopelia turtur turtur); visi jie laikosi miškuose, aplankydami palaukes, laukus. Iš tetervininių (Tetraonidae) šeimos gana retai keliose Lietuvos vietose laikosi kurtinys (Tetrao urogallus major); dar retesnis paukštis yra žvyrė, arba baltasis tetervinas (Lagopus lagopus lagopus), kurio pietinė paplitimo riba eina per š. Lietuvą. Taip pat retai aptinkamas gargatūnas (Tetrao hybridus), kuris yra žinomas kaip mišrys tarp tetervino ir kurtinio. Gausesnis yra paprastasis tetervinas (Lyrurus tetrix juniperinum); paplitusi visame krašte, bet nelabai gausiai, yra jerubė (Tetrastes bonasia Grossmanni). Iš Peridicidae šeimos minėtina beveik išimtinai laukuose, palaukėse ir krūmingose pievose besilaikanti kurapka (Perdix perdix lucida), taip pat lyg ir jos bendrininkė putpelė (Coturnix coturnix coturnix), kuri betgi nežiemoja Lietuvoje. Pelkėtose vietose bei šiaip prie vandens apstu sėjikinių (Charadriidae) šeimos paukščių, iš kurių minėtini sėjikas (Pluvialis apricarius) su dviem poskirtimis (P. a. altifrons ir P. a. apricarius), jūrinė šarka (Haematopus ostralegus ostralegus), upinis kirlikas (Charadrius dubius curonicus). Daug kur šlapiose vietose peri savo klykčiojančiu balsu kiekvieną palydinti pempė (Vanellus vanellus). Tilvikinių (Scolopacidae) šeimos paukščius sutinkame paupiuose, pajūryje ir kitur šlapiose vietose; iš jų — juodkrūtis bėgikas (Calidris alpina) su dviem poskirtimis (C. a. alpina ir C. a. Schinzi), islandinis bėgikas (C. canutus canutus), 7 tulikų (Tringa, arba Totanus) skirtys. Iš pačių tilvikų minėtini tamsusis t. (Tringa erythropus), brastinis t. (Tringa, Totanus ochropus), krantinis t. (T., Actitis hypoleucos); be to, tikutis (T., Totanus glareola), paprastasis griciukas (Limosa limosa limosa) ir laplandinis g. (L. lapponica Baueri), gaidukas (Philomachus pugnax), didžioji kuolinga (Numenia arquata arquata). Dažna yra slanka (Scolopax rusticola rusticola) ir perkūno oželis (Capella gallinago gallinago). Iš vandeninių vištų (Rallidae) šeimos sutinkama griežlė (Crex crex crex), švygžda (Porzana porzana), ilgasnapė vištelė (Rallus aquaticus), nendrinė vištelė (Gallinula chloropus), laukys (Fulica atra atra). Gervinių (Gruidae) šeimos retai kur besilaiko gervė (Megalornis grus grus). Garnių (Ardeidae) šeimos taip pat nelabai dažnas yra pilkasis garnys (Ardea cinerea cinerea), didysis baublys (Botaurus stellaris stellaris) ir mažasis b. (Ixobrychus minutus). Iš gandrinių (Ciconiidae) šeimos baltasis gandras (Ciconia ciconia ciconia) yra beveik sodybinis paukštis, nekartą perįs žmonių įrengtuose lizduose ant gyvenamųjų namų; juodasis gandras (C. nigra) peri tik miškų medžiuose. Ančių (Anatidae) šeimos Lietuvoje yra apie 14 skirčių: didžioji antis (Anas platyrhynchos platyrhynchos), rudgalvė kryklė (A. crecca), medžių uoksuose perinti klykuolė (Bucephala clangula clangula) ir kt. Laukinės žąsys (Anserinae) tik pralėkdamos tesustoja. Gulbės Lietuvos ežeruose neretai išsiperi jauniklius. Jų yra 3 skirtys: nebylė gulbė (Cygnus olor), g. giesmininkė (C. cygnus) ir mažoji g. (C. bewickii). Gulbių yra Žuvinto, Metelio, Obelijos ir kai kuriuose kituose ežeruose. Kirinių (Laridae) yra apie 6 skirtys kirų, pvz. rudgalvis kiras (Larus ridibundus), paprastasis k. (L. canus). Artimos kirams yra žuvėdros, matomos Lietuvos pajūryje, paežeriuose, paupiuose; iš jų minėtinos baltaskruostė žuvėdra (Chlidonias hybrida hybrida), juodoji ž. (C. nigra) ir kt. Vandeninių paukščių tarpe Lietuvoje esama taip pat kragų ir narų. Kragų (Podiceps) žinomos 5 skirtys, iš kurių dažnesni ausuotasis k. (P. cristatus), mažasis k. (P. ruficollis) ir juodakaklis k. (P. nigricollis). Sutinkamas ledinis naras (Colymbus immer). Nepriklausomybės laikais daugelyje vietų buvo įveista fazanų (Phasianus).

Žinduolių (Mammalia) klasės gyvulių Lietuvoje priskaitoma apie 60 skirčių. Plėšriųjų (Carnivora) tarpe šuninių (Canidae) šeimos daugiau esama lapių (Vulpes vulpes), rečiau kur laikosi vilkas (Canis lupus). Katinių (Felidae) šeimos labai retai besutinkama lūšis (Lynx lynx). Kiauninių šeimos turime 8 skirtis: rečiau berandama miškinė kiaunė (Mustela martes), taip pat ir sodybose besilaikanti akmeninė kiaunė (M. foina), šermuonėlis (M. erminea), žebenkštis (M. nivalis), šeškas (Putorius putorius), audinė (Lutreola lutreola), barsukas, arba opšrus (Meles taxus), ūdra (Lutra lutra). Baltijos jūroje prie Klaipėdos ir Palangos laikosi ruoniai (Phocidae šeimos) — Halichaerus grypus ir Phoca vitulina (hispida); pastarasis paplaukioja ir Nemunu (buvo pastebėtas prie Kauno). Pakraštinėse seklumose pasirodo ir jūros kiaulė (Phocaena phocaena). Graužikų (Rodentia) esama 19 skirčių. Gana retas yra bebras (Castor fiber), kuris senovėje buvo

paplitęs po visą kraštą. Kiškių (Leporidae) šeimos yra dvi skirtys: labai gausus miškuose ir laukuose dviejų veislių (varietas) pilkasis kiškis (Lepus europaeus) — mažesnis ir rudesnis vakarinėse srityse, didesnis ir šviesesnis rytinėse, ir baltasis k. (L. variabilis), kuris sutinkamas daug rečiau ir tik didesniuose miškuose. Dažnoka miškuose ir kartais atsilankanti sodybose yra paprastoji voverė (Sciurus vulgaris) Sciuridae šeimos. Miegalių (Myoxidae) šeimos turime 4 skirtis. Iš jų dažna lazdynų pelė. Žiurkių, arba žvynių, bei pelių (Muridae) tarpe minėtinos rudoji žiurkė (Rattus norvegicus), juodoji žiurkė (R. rattus), dirvinė pelė (Mus agrarius), naminė p. (M. musculus), miškinė p. (M. silvaticus). Pelėnų (Arvicolidae) šeimos žinomas vandeninis pelėnas (Arvicola amphibius) ir dirvinis pelėnas (Microtus arvalis). Kanopočių sėtanagių (Artiodactyla) yra miškuose besilaikąs šernas (Sus scrofa), o taip pat puošnieji miškų gyventojai — stirna (Capreolus capreolus), elnias (Cervus elaphus), briedis (Alces alces) ir danielius (Dama dama). Stumbras (Bison bonasus) yra labai negausiai išlikęs Bieloviežo girioje. Kitų žinduolių klasės tarpe dar paminėtinas tauras (Bos primigenius), iš kurio kilę naminiai galvijai, sen. Lietuvos miškuose išsilaikęs iki XVII a. pradžios. Taip pat išnyko iš Lietuvos miškų XVII a. ernis, arba rosomachas (Gulo gulo), panašus į barsuką tik didesnis už jį kiauninių šeimos žvėris. Dar istoriniais laikais Lietuvoje yra buvęs laukinis arklys trapanas. Išnykusi dabar taip pat ir laukinė katė, arba vilpišys (Felis silvestris) ir voverė skraiduolė (Pteromys volans). Prieš 50 metų mūsų miškuose dar laikėsi rudasis lokys, arba meška (Ursus arctos). Vabzdžiaėdžių (Insectivora) būrio dažnas yra kurmis (Talpa europaea) Talpidae šeimos, vandeninis kirstukas (Neomys fodiens), miškinis k. (Sorex araneus), mažasis k. (S. pigmeus), ežys (Erinaceus europaeus) Erinaceidae šeimos. Apie 14 skirčių esama Lietuvoje šikšnosparnių (Chiroptera), pvz. ausytasis šikšnosparnis (Plecotus auritus), mažasis š. (Vespertilio pipistrellus), vėlyvasis š. (V. serotinus) ir kt.

Lietuvoje namų ūkyje auginami gyvuliai bei paukščiai: karvė, kiaulė, arklys, avis, ožka, višta, žąsis, antis, rečiau kalakutas bei dekoratyviniai paukščiai — įvairių veislių karveliai. Be to, dar laikomi šuo ir katė.

I. Elisonas, Mūsų šalies žinduoliai 1932; *T. Ivanauskas,* Lietuvos gyvūnija (Švietimo Darbas 11 1925 ir 1 1926); (") Lietuvos paukščiai 1938–55, ²1957–64 (3 tt.). Be to, LE straipsniai apie paskiras gyvūnijos skirtis.

GYVENTOJAI

ANTANAS BENDORIUS

Skaičius, tankumas, prieauglis. Savo gyventojų skaičiumi Lietuva yra didžiausia iš Pabaltijo kraštų, nors tiek nepriklausomybės metu (1918–1940), tiek sovietinėje okupacijoje ji niekad neapėmė visų savo etnografinių plotų. Ligi II pas. karo, t.y. ligi sovietinės ir vokiečių okupacijų, jos gyventojų skaičius tolydžio didėjo, vidutiniškai 1,1% per metus. 1923 vienam km² ploto vidutiniškai teko 41,2 gyv., o 1939 — 47 gyv. Atgavus Vilnių ir dalį jo krašto, šis skaičius padidėjo ligi 48,9. 1940 VI 15 Lietuvą okupavusi Sovietų Sąjunga ėmė vykdyti lietuvių tautos genocidinį naikinimą, kuris ypač buvo sustiprintas per pirmuosius kelerius antrosios okupacijos (nuo 1944) metus, kada šimtai tūkstančių lietuvių buvo ištremti į Sibiro ir kt. koncentracijos stovyklas ar žuvo kaip partizanai, okupantui besipriešindami. Nacionalsocialistinė vokiečių okupacinė administracija (1941–44) daugiausia vykdė žydų genocidą, kuris lietuvius ir kitas tautines grupes plg. mažai tepalietė. Dėl šito abiejų okupantų sistemingo ir planingai vykdyto žmonių naikinimo Lietuvos gyventojų skaičius nuo 1941 (imtinai) ligi 1959 ne tik kad nepadidėjo, bet dar 8,5% sumažėjo. Atmetus rusų kolonistus (valdininkus, karius, policiją ir kt), 1959 vienam km² ploto tenka 38 gyv., o su kolonistais 41,6.

1923–64 Lietuvos gyventojų skaičius buvo toks: 1923 (su Klaipėdos kraštu — 2.170.616; 1939 (be Klaipėdos krašto, bet su atgautu Vilniumi ir jo krašto dalimi) — 2.925.271; 1942 V 27 gyv. surašymo duomenimis (67.199 km² plote) — 2.789.587; 1959 I 15 gyv. surašymo duomenimis — 2.711.445 (1.244.678, arba 45,9%, vyrų ir 1.466.767, arba 54,1%, moterų), 1964 — 2.895.000.

Lietuvos gyventojų tarpe lietuvių buvo: 1923 — 1.739.489 (80,14%), 1942 — 2.263.997 (81,16%), 1959 — 2.151.000 (79,33%).

Nepriklausomybės metu tankiausiai buvo gyvenami Marijampolės ir Vilkaviškio aps. (60 gyv. 1 km²), o rečiausiai Seinų, Telšių ir Zarasų (apie 31 gyv. 1 km²).

Natūralus gyventojų prieauglis (t.y. teigiamas skirtumas tarp gimimų ir mirimų

skaičiaus) Lietuvoje nepriklausomybės metu buvo didesnis už v. ir š. Europos kraštų (išskyrus Olandiją) gyv. prieauglį, bet mažesnis už p.r. Europos. Vidutiniškai jis siekė apie 11‰, o didžiausias buvo 13,3‰ (1923). Paskirais metais gyv. prieauglis tūkstančiui gyv. (‰) buvo: 1921 — 9,4; 1922 — 9,6; 1923 — 13,3; 1924 — 13,1; 1925 — 12; 1926 — 13,1; 1927 — 12,1; 1928 — 13,2; 1929 — 10,1; 1930 — 11,5; 1931 — 11; 1932 — 12; 1933 — 12,1; 1934 — 10,2; 1935 — 9,4; 1936 — 10,8; 1937 — 9,1; 1938 — 10,1; 1939 — 8,8. Sovietinės statistikos duomenimis gyv. prieauglis 1959 buvęs 14,6‰. 1939 didžiausias prieauglis (13‰) buvo Alytaus, Seinų ir Trakų aps., o mažiausias Biržų, Rokiškio, Šakių ir Vilkaviškio.

Statistikos rodomą bendrą gyventojų prieauglį padidina rusų kolonizacija Lietuvoje; pvz. 1962 I 1 buvo 2.852.000 gyv., o pagal natūralųjį prieauglį, kurį sudaro skirtumas tarp gimimų ir mirimų, turėjo būti 2.808.500 (1920–40 vidurkinis metinis natūralusis prieauglis buvo 11,7‰, 1950–56 bendras buvo 10,1‰), skirtumą 2.852.000 – 2.808.500 = 43.500 sudaro kolonistai, apgyvendinti rusifikacijos tikslu. Jų per metus atsiunčiama apie 12–15.000.

Būdingas reiškinys, pastebimas beveik visuose kylančios civilizacijos kraštuose (ir Lietuvoje), yra gimimų ir mirimų mažėjimas ir, dėl vidutiniško amžiaus pailgėjimo, didesnis senų žmonių procentas. Lietuvoje nepriklausomybės metu daugiausia gimimų buvo 1927, būtent: 66.114, t.y. 29,4‰ viso gyventojų skaičiaus. 1939 gimimų skaičius siekė 22,4‰, o mirimų 13,6‰, 1939 gimė 54.184 kūdikiai (26.159 berniukai ir 24.700 mergaičių), iš kurių 3325 (6,14%) gimė nemoterystėje.

Naujagimių, nesulaukusių vienerių metų amžiaus, mirė (procentais): 1922 — 16,9; 1923 — 14,8; 1924 — 17; 1925 — 17,9; 1926 — 14,6; 1927 — 15,1; 1928 — 14,7; 1929 — 17,6; 1930 — 15,4; 1931 — 14,5 1932 — 16,7; 1933 — 12,1; 1934 — 16,6; 1935 — 12,3; 1936 — 12,8; 1937 — 12; 1938 — 11,3; 1939 — 12,2; 1940 I–VIII 10,3. Didžiausias naujagimių mirtingumas (per 15%) 1936–1939 buvo Telšių ir Kretingos aps., o mažiausias (7,7%) Biržų aps. Kitų mažo naujagimių mirtingumo aps. 1937, 1938 ir 1939 duomenys: Rokiškio — 8,6%, 8,7%, 8,4%; Šakių — 9,4%, 9,8%, 9,2%; Utenos — 9,9%, 8,6%, 9%; Zarasų — 7,2%, 7,1%, 9,7%.

Didžiausias naujagimių mirtingumas būdavo kaimiečių lietuvių, pvz. 1929 — 18,4%, o mažiausias miestiečių žydų (4,1%). Tai buvo dėl palankesnių sanitarinių sąlygų miestuose ir dėl prieinamesnės medicininės pagalbos.

Seniau būdavo didelis gimimų skaičius, bet ir mirimų procentas buvo aukštesnis kaip vėlesniais laikais. Antai 1900 gimimų tūkstančiui gyventojų buvo (‰): Kauno gub. 33,7; Vilniaus gub. 38,8; Suvalkų gub. 25,3; Gardino gub. 41,8. Mirimų tais pačiais metais tūkstančiui gyventojų buvo: Kauno gub. 23,7; Vilniaus gub. 23,4; Suvalkų gub. 18,1; Gardino gub. 26,1. Taigi 1900 natūralus gyv. prieauglis buvo: Kauno gub. 10,1‰, Vilniaus gub. 15,4‰, Suvalkų gub. 7,2‰, Gardino gub. 15,7‰.

Kaip mirtingumas mažėjo nepriklausomoj Lietuvoj, matyti iš šių duomenų: tūkstančiui gyv. 1920 mirimų buvo (‰): 21,2; 1925 — 16,9; 1930 — 15,6 ir 1939 — 13,6. Mirimų skaičiaus mažėjimas rodo gyventojų gerovės kilimą. Pratęsiant šį mirimų mažėjimą tuo pačiu procentu (t.y. dešimtmečiui 3‰) dar per 20 metų, 1960 Lietuvoje būtų buvę pasiekta minimalaus (6‰) mirtingumo, kuris yra aukščiausios kultūros ar didžiausios gerovės pasiekusiuose kraštuose, pvz. Danijoje, Šveicarijoje ir N. Zelandijoje. Pagal sovietinę statistiką 1959 Lietuvoje buvo 8,2‰ mirimų.

G y v e n t o j ų s ą s k a i d a p a g a l a m ž i ų. Paskutiniaisiais nepriklausomos Lietuvos metais (1939), kurių yra paskelbti statistiniai duomenys, gyventojų skaičiai pagal amžiaus grupes buvo: 0–9 metų — 19,8%, 10–19 metų — 24,19%, 20–29 metų — 19,2%, 30–39 metų — 10,88%, 40–49 metų — 8,75%, 50–59 metų — 7,87%, 60–69 metų — 6,34, 70–79 metų — 2,87%, 80 metų ir daugiau — 0,1%.

Vyrų ir moterų pasiskirstymas amžiaus grupėmis buvo toks (procentais):

	1923		1959	
Amžius	Vyrų	Moterų	Vyrų	Moterų
0–19	44,5	41,4	39,1	32,7
20–29	18,9	19,3	18,2	17,1
30–39	10,3	11,4	12,7	15,0
40–49	8,1	9,3	8,6	10,5
50–59	7,6	8,2	11,5	11,1
60 ir daugiau	10,6	10,4	9,9	13,6
	100,0	100,0	100,0	100,0

Paskirose amžiaus grupėse 1959 buvo šie vyrų ir moterų procentai:

Amžius	Vyrų	Moterų
0–19	50,3	49,7
20–29	47,1	52,9
30–39	42,9	57,1
40–49	40,8	59,2
50–59	46,6	53,4
60 ir daugiau	38,0	62,0

Iš pastarosios lentelės matyti, kad suaugusių vyrų (per 30 metų amžiaus) procentas, palyginti su atitinkamo amžiaus moterų grupėmis, žymiai sumažėjęs. Lietuvių vyrų procentas iš tikrųjų dar mažesnis, nes į lentelėje nurodytus procentus įskaityti ir rusų atėjūnai (daugiausia valdininkai), kurių dauguma yra kaip tik to amžiaus vyrai. Juos atmetę, gautume nepaprastai sumažėjusį lietuvių vyrų procentą. Mat, to amžiaus vyrai daugiausia nukentėjo nuo vokiečių, o ypač nuo sovietinės okupacijos po 1944, kai vieni žuvo fronte mobilizuoti, kiti partizanais besikaudami su okupantais, treti buvo ištremti į Sibiro ir kt. priverčiamojo darbo stovyklas, kur didelė jų dalis išmirė nuo nepakeliamų sąlygų.

Atsimintina ir tai, kad vyrų procentas, 0–19 metų amžiaus grupėje truputį netgi prašokęs moterų procentą, jau 20–29 metų amžiaus grupėje ryškiai krinta ir yra 5,8% mažesnis už moterų procentą. Tai irgi rodo, kad okupacinės valdžios įvairios priemonės (kariuomenės tarnyba, prievartinis išsiuntimas darbų iš Lietuvos, darbo suradimo Lietuvoje galimybių sunkinimas) mažina vyrų skaičių Lietuvoje ir tuo būdu silpnina tautą.

T a u t i n i s   p a s i s k i r s t y m a s. Nepriklausomos Lietuvos gyventojų pasiskirstymui pagal tautybes yra būdingas gana didelis procentas žydų, kurie beveik visi gyveno miestuose ir miesteliuose, versdamiesi prekyba ir amatais. Be to, žymus skaičius lietuvių, daugiausia miestiečių, buvo sulenkėję ir per gyventojų surašymus pasisakydavo lenkais, tuo būdu pakeldami lenkų procentą statistikoje, kuris iš tikrųjų buvo mažesnis. Tie lenkuojantieji lietuviai ilgainiui atlietuvėdavo, ir jų procentas viešoje statistikoje pamažu mažėjo, pvz. 1923 buvo 3,2%, o 1939 — 3,04%. Jų procentas labai pašoko, atgavus sulenkintą Vilnių, kuriame gyveno didelis skaičius tikrų lenkų, daugiausia naujųjų ateivių po 1920. Vokiečių okupacinei administracijai (1941–1944) išžudžius apie 90% Lietuvos žydų, jų procentas dabartinėje okupuotoje Lietuvoje yra visai nežymus (1959: 0,9%). Prieš I pas. karą (1914) Lietuvoje žydų buvo apie 13%. Iš pirmosios tautinių mažumų vietos žydai nukrito (1959) į penktąją, o į pirmąją vietą iš ketvirtosios pakilo rusai, kurių daugumą sudaro okupacinis-administracinis personalas.

Gyventojų procentinis pasiskirstymas tautybėmis:

	1923	1935	1942	1959
Lietuviai	84,2	80,6	81,1	79,3
Žydai	7,6	7,15	—	0,9
Lenkai	3,2	3,04	12,1	8,5
Rusai	2,5	2,34	3,1	8,5
Vokiečiai	1,4	4,1	0,13	0,4
Latviai	0,7	0,69	0,6	0,2
Gudai	0,08	0,21	2,9	1,1
kt.	0,32	1,87	0,07	1,1

1959 statistikos kitų tautybių grafoje yra apie 18.000 (0,7%) ukrainiečių, kurie drauge su rusais sudaro daugiausia valdančiųjų sluoksnį, apie 3000 (0,1%) totorių ir apie 9000 (0,3%) kitų smulkių tautinių mažumų — daugiausia čigonų ir kolonistų iš azijinių Sovietų Sąjungos ‚respublikų'. Trys giminiškos tautybės — rusai, ukrainiečiai ir gudai — sudaro iš viso 10,3%, o pridėjus prie jų 8,5% lenkų, slavų procentas Lietuvoje siekia 18,8% jos gyventojų. Dėl vykdomos rusifikacijos kolonizavimu, ypačiai rusėja miestai, pvz. 1965 Vilniuje rusai sudarė per 40% viso gyv. skaičiaus.

Paskirų Lietuvos apskričių ir miestų gyventojai pagal 1942 surašymą tautybėmis procentais skirstėsi šitaip:

Aps.	Liet.	Lenkai	Gudai	Rusai	Kiti
Alytaus	97,3	0,8	—	0,9	1,0
Ašmenos	14,9	53,8	30,4	0,4	0,5
Biržų	97,8	0,1	—	0,9	1,2
Eišiškių	47,0	45,3	6,7	0,5	0,5
Kauno mst.	94,9	0,6	—	3,3	1,2
Kauno aps.	90,8	1,9	—	6,1	1,2
Kėdainių	97,1	0,5	—	2,1	0,3
Kretingos	97,9	—	—	0,2	1,9
Lazdijų	96,2	0,3	0,2	3,0	0,3
Marijampolės	98,1	0,3	—	1,2	0,4
Mažeikių	95,2	—	—	1,8	3,0
Panevėžio mst.	93,6	1,0	—	4,5	0,9
Panevėžio aps.	97,4	0,3	—	2,0	0,3
Raseinių	98,0	0,2	—	1,3	0,5
Rokiškio	91,0	0,1	—	8,5	0,4
Svyrių	20,4	35,9	39,1	4,1	0,5
Šakių	98,2	—	—	1,0	0,8
Šiaulių mst.	98,2	0,2	—	0,9	0,7
Šiaulių aps.	94,5	0,1	—	3,5	1,9
Švenčionių	66,5	20,5	5,4	7,1	0,5
Tauragės	97,5	—	—	0,9	1,6
Telšių	96,7	0,1	—	1,8	1,4
Trakų	71,0	23,5	2,1	2,7	0,7
Ukmergės	95,3	1,2	—	3,2	0,3
Utenos	94,2	0,1	—	5,3	0,4
Vilkaviškio	97,2	0,3	—	2,0	0,5
Vilniaus mst.	20,5	71,9	2,1	4,1	1,4
Vilniaus aps.	49,1	44,6	4,0	1,8	0,5
Zarasų aps.	76,6	6,5	0,6	15,9	0,4

Pagal tikybas Lietuvos gyventojai buvo šitaip pasiskirstę (procentais):

	1923	1938
Katalikai	85,73	80,33
Evangelikai	3,7	9,56
Stačiatikiai	2,6	2,6
Izraelitai	7,6	7,3

Evangelikų procentas 1923 yra be Klaipėdos krašto, kurio gyventojų per 90% buvo evangelikai.

Pagal užsiėmimą gyventojų pasiskirstymas 1939 buvo toks: žemės ūkiu vertėsi 78,95%, pramone ir amatais 6,15%, prekyba ir bankinėmis operacijomis 2,35%, tarnybomis ir laisvosiomis profesijomis 3,22%, susisiekimu ir transportu 0,95% ir kt.

Miestuose turinčiuose daugiau kaip 2000 gyv., 1938 gyveno apie 17%, o kaimuose, bažnytkaimiuose, vienkiemiuose, buv. dvarų centruose ir mažesniuose miesteliuose 83%. Antrosios sovietinės okupacijos metu (nuo 1944) prievarta įvedus ūkių kolektyvizaciją ir tuo būdu ne tik atėmus iš ūkininkų ir mažažemių žemę, bet juos dar padarius naujos nepakenčiamos ūkinės sistemos vergais, daug žmonių bėgo iš kaimų į miestus, kur tikėjosi gauti pelningesnio darbo forsuotai plečiamoje pramonėje. Dėl to kaimiečių procentas žymiai sumažėjo, o miestiečių padidėjo. 1959 kaimo tipo vietovėse gyveno 61% (1939: 77%), o miestuose 39% (1939: 23%). Gyventojų bėgimas iš kaimų į miestus (nors juose buvo didžiausias gyvenamųjų patalpų trūkumas) buvo sulaikytas, neduodant leidimų keltis iš kolchozų į miestus, bet jis vis dėlto vyksta; 1963 miestiečių jau buvo 42%. Miestiečių procentą didina ir kolonistai rusai, kurių daugumas (1959 buvo 77%) apsigyvenę miestuose.

Miestus nepriklausomoji Lietuva paveldėjo su juose vyraujančiu nelietuvišku elementu. Juose buvo įsigalėję prekyba ir amatais vertęsi žydai, toliau lenkai ir sulenkėjusieji. Nepriklausomybę atgavus, miestai ėmė sparčiai atlietuvėti ir drauge darėsi mokslo, kultūrinio ir administracinio gyvenimo židiniais. Juose vis labiau įsigalėjo ir lietuvių verslininkai — pramonininkai, pirkliai, amatininkai, laisvųjų profesijų žmonės. Dėl naujos statybos miestai augo ir jų išvaizda gražėjo. Per I pas. karą sunaikinti miestai (pvz. Tauragė, Šiauliai, Kalvarija) atsistatė, o kai kurie kiti (pvz. Alytus, Jurbarkas, Kybartai, Marijampolė, Mažeikiai, Plungė, Šakiai) išsiplėtė ir jų gyv. skaičius išaugo.

Lietuvos miestų gyventojų skaičius 1923–1959 laikotarpyje taip keitėsi (miestai, turėję per 2000 gyv.):

	1923	1939	1959
Alytus	6.322	9.207	12.350
Anykščiai	3.680	4.362	5.442
Biržai	5.315	8.281	8.624
Druskininkai	989*	—	5.765
Jonava	4.115	5.465	5.005
Joniškis	4.141	5.132	5.889
Jurbarkas	4.409	5.221	4.412
Kaišiadorys	1.535	2.100	3.011
Kalvarija	4.529	5.433	4.689
Kaunas	92.446	154.109	214.348
Kazlų Rūda	1.388	1.900	3.478
Kėdainiai	7.415	8.662	10.580
Kelmė	2.890	3.705	5.140
Kybartai	6.300	7.337	6.244
Klaipėda	36.400	51.000	89.923
Kretinga	4.096	5.255	9.690
Kud. Naumiestis	3.067	3.573	2.574
Kupiškis	2.672	3.296	4.127
Kuršėnai	2.892	3.296	9.099
Lazdijai	2.364	3.029	3.109
Lentvaris	—	2.534	4.216
Marijampolė	9.488	15.768	19.621
Mažeikiai	4.306	5.618	7.957
Naujoji Akmenė	—	—	5.410
Pabradė	—	2.869	4.489
Pagėgiai	—	3.100	3.436
Panevėžys	19.197	26.653	41.096
Pasvalys	2.211	2.793	4.248
Plungė	4.236	5.255	8.672
Prienai	3.260	4.188	5.423
Radviliškis	5.464	6.855	12.613
Raseiniai	5.270	6.217	6.242
Rokiškis	4.325	5.480	5.520
Skuodas	3.680	4.410	3.139
Šakiai	2.044	3.503	2.998
Šeduva	3.186	3.736	3.253
Šiauliai	21.387	31.641	59.722
Šilutė	4.348	5.600	8.969
Švenčionėliai	3.196*	4.250	4.920
Švenčionys	3.981*	—	4.006
Tauragė	5.470	10.561	12.041
Telšiai	4.691	5.874	13.460
Trakai	1.886*	3.120	3.075
Ukmergė	10.604	12.376	14.880
Utena	4.890	6.276	7.158
Vilkaviškis	7.263	8.733	5.072
Vilnius	128.959*	210.000	236.078
Virbalis	4.018	4.702	1.429
Žagarė	4.730	5.443	3.823

Emigracija. Pirmaisiais keleriais nepriklausomybės metais emigracija buvo nežymi. Lietuvių daugiau grįždavo iš JAV, negu išemigruodavo iš krašto gyventojų. Emigracija padidėjo staigiu šuoliu 1926 ir staigiai sumažėjo 1931, ją administraciniams organams suvaržius. Iš Lietuvos emigravo: 1923 — 2693 asmens, 1924 —

*) 1921 duomenys.

3051, 1925 — 2869, 1926 — 10.364, 1927 — 18.086, 1928 — 8491, 1929 — 15.999, 1930 — 6428, 1931 — 1756, 1932 — 1001, 1933 — 1300, 1934 — 1521, 1935 — 1911, 1936 — 1707, 1937 — 979, 1938 — 811, 1939 — 604. Didžioji emigrantų dalis, ypač 1926–1930, išvyko į Braziliją, Argentiną, Urugvajų ir Kanadą. Į JAV išemigravo (daugumas ten gimusių): 1923 — 1845, 1924 — 861, 1925 — 778, 1926 — 1090, 1927 — 1429, 1928 — 751, 1929 — 967 (418 liet. ir 286 žydai), 1930 — 683 (229 liet. 183 žydai), 1931 — 320 (110 liet. ir 93 žydai), 1932 — 151 (71 liet.), 1933 — 130 (66 liet.), 1934 — 181 (90 liet.), 1935 — 185 (67 liet.), 1936 — 138 (45 liet.), 1937 — 288 (125 liet.), 1938 — 273 (115 liet.), 1939 — 228 (40 liet.). Į Palestiną 1924–1939 išvyko 4643 žydai.

Didžiausioji Lietuvos istorijoje emigracijos banga pakilo 1944, kai daugiau kaip 60.000 lietuvių pasitraukė į Vakarus nuo artėjančios antrosios sovietinės okupacijos ir vėliau (1947–1951) imigravo daugiausia į JAV, Kanadą, Australiją, Angliją, Kolumbiją, Venecuelą, N. Zelandiją ir kt. šalis.

Lietuvos apgyventos vietos 1925; Lietuvos statistikos metraštis 1937; Statistikos biuletenis 1940; Tarybų Lietuvos dvidešimtmetis, statistinių duomenų rinkinys 1960.

ANTROPOLOGINIS LIETUVIO TIPAS

JONAS BALYS

Šis klausimas dar mažai tetyrinėtas, todėl trūksta gausesnės antropometrinės medžiagos. Iki šiol daryti tyrimai remiasi labai ribotu asmenų skaičiumi, pvz. J. Brennsohnas (1882) išmatavo 100 asmenų, N. A. Jančukas (1890) — 51, J. Talko-Hryncewiczius (1891) — 583 (jų tarpe buvo 81 latvis), W. Olechnowiczius — 253, P. Višinskis (1896–97) — 106, J. Baronas (1898) — 100, D. Bukantas — 1000, P. Avižonis — 5606 (jis daugiausia domėjosi akimis), M. Heschas — 78. Be to, iki 1905 antropometriniai instrumentai ir darbo metodai buvo labai netobuli, įvairuoją pagal tyrinėtojus, tad tokiais duomenimis reikia atsargiai naudotis. Išvados patikimesnės, kai tas pats antropologas bus tyręs kelių tautybių asmenis atskirai (pvz. J. Talko-Hryncewiczius), nes tada metodas ir klaidos bus visur tokie pat ir rezultatus galima reliatyviai palyginti. Klaidingas metodas yra aritmetiškai išskaičiuoti matavimų vidutinį dydį ir jam teikti didelės reikšmės. Taip gauname tik teoretinius vidutiniuosius, kurie praktiškai žmonėse gali pasitaikyti kaip tik labai retai, ypač jei vyrų ir moterų matavimai sudedami kartu (skirtumai pagal lytį yra gana reikšmingi visuose matavimuose). Tikslesnis metodas, kai išskaičiuojamas tikrai žmonėse randamų išmatavimų dažnumo procentas. Pvz. J. Baronas rado, kad lietuviuose dažniausiai pasitaikąs ūgis esąs toks: vyrų 31,42% yra 160 - 165 cm ir 38,57% yra 165 - 170 cm ūgio; moterų 20% yra 158 - 160 cm ūgio, o 16,6% išsitenka 152 - 154 cm ribose. Iš šių duomenų matome, kad ūgio atžvilgiu lietuviuose aiškiai pasireiškia ne vienas, bet du tipai: žemesnis už vidutinį ir aukštesnis už vidutinį. Tai jau rodo dviejų skirtingų rasių įtaką. Beje, ūgis lengviau kinta, negu kiti rasiniai ypatumai: jis didėja, gerėjant gyvenimo ir mitybos sąlygoms, ir atvirkščiai. Pastebėta, kad lietuvių išeivių JAV gimę ir augę vaikai yra aukštesni už tėvus, tačiau pasilieka rasės variacijos ribose.

R a s i n ė s u d ė t i s. Pagal tam tikrą morfologinių požymių kompleksą žmonės skirstomi į rases. Tie požymiai yra paveldimi, pvz. odos, plaukų ir akių spalva, ūgis, kiaušo, veido, nosies ir lūpų forma ir kt. Rasė ir tauta yra du skirtingi dalykai: tos pačios tautybės asmenys gali priklausyti kelioms skirtingoms rasėms, ir ta pati rasė gali būti randama keliose etniniu atžvilgiu skirtingose tautose. Civilizuotųjų tautų tarpe nėra priklausančių tik vienai kuriai rasei, tačiau dažnai viena kuri rasė vyrauja. Grynos rasės individai yra irgi, palyginti, retas dalykas. Nuolatos randame maišytų rasių individų, turinčių kelių rasių požymius, tačiau dažnai vienos kurios rasės požymiai vyrauja. Taip yra dėl to, kad žmonės linkę maišytis (E r o s nepaiso rasės ir tautybės ribų); be to, paveldimas ne visas rasinių požymių kompleksas kartu, bet kiekvienas požymis atskirai. Todėl dažnai pasitaiko individų, kurių kiaušo forma yra būdinga vienai rasei, o nosis ir akys kitai. Nors kompleksija (plaukų, akių ir odos spalva) dažnai paveldima kartu, bet pasitaiko asmenų, pvz. tamsiais plaukais, o mėlynomis akimis, ir pn. Dviejų rasių kryžiavimas neduoda naujos rasės, bet tų rasių mišinį. Pastebėta, kad tokiuose mišiniuose tamsios rasės požymiai persveria, arba dominuoja, šviesios rasės požymius ir apskritagalviškumas (brachikefalija) persveria pailgagalviškumą (dolichokefaliją).

Lietuvių tarpe dažniausiai sutinkame vidutinio arba daugiau negu vidutinio ūgio asmenų; jų odos spalva dažniau rausva, negu gelsva; plaukai lygūs ir šviesūs (nuo

linų ligi pelenų spalvos); akys irgi šviesios (dažnai pilkos arba pilkai mėlynos); jie yra vidutiniai apskritagalviai; jų veidas neilgas ir daugiau keturkampis negu apskritas; nosis trumpa, platoka ir neaukšta, jos nugarėlė yra tiesi arba įgaubta (konkavinė); nosies galas tiesus arba užriestas, plačiomis šnervėmis. Asmenys, kuriuose vyrauja šitokie rasiniai požymiai, priskiriami b a l t i š k a i rasei (V. Bunakas). Kitaip ši rasė dar vadinama Rytų Pabaltijo (vok. ostbaltisch; Nordenstrengas), valdaiška (Čepurkovskis) arba sarmatiška (J. Czekanowskis). Jos išplitimo sritis: Pabaltijys su Suomija, Skandinavija, Rytprūsiai, Lenkija, v. Gudija, ypač Pinsko balų sritis, vidr. ir š. Rusija.

Kiti labai šviesios kompleksijos asmenys yra aukšto ūgio, pailgagalviai ir pailgaveidžiai; jų nosis siaura ir turi išgaubtą (konveksinę) nugarėlę. Jie priklauso š i a u r i n e i, arba n o r d i š k a i, rasei. Daugiausia šios rasės atstovų randame Skandinavijoje.

Iš tamsios kompleksijos žmonių Lietuvoje dažnai sutinkama žemo ūgio individų, gelsvokos odos spalvos, rudų akių, tamsiai rudų arba juodų plaukų; jie ryškūs apskritagalviai, plataus ir trumpo (apskrito) veido, su atsikišusiais skruostų kaulais, turį nedidelę, dažnai įgaubtą, bet niekados išgaubtą nosį; jų akių vokai dažnai turi daugiau ar mažiau ryškią mongolišką raukšlę (epikantą). Ši rasė vadinama įvairiai: r y t i n e (vok. antropol. a l p i n e), p r o s l a v i š k a (J. Czekanowskis), arba l a p o n o i d i n e (G. Montandonas). Ji išplitusi vidr. ir r. Europoje.

Yra ir žemo ūgio bei tamsios kompleksijos individų, kurie tačiau turi ilgą galvą ir veidą. Jie priklauso v i d u r ž e m i n e i rasei. Daugiausia tokių žmonių sutinkame p. Italijoje, Pirenėjų pusiasalyje ir Irlandijoje.

Trečia tamsios kompleksijos žmonių grupė yra aukšto ar vidutinio ūgio, apskritagalviai (jų pakaušis, atrodo, lyg būtų stačiai nukirstas), turi didelę išgaubtą nosį; mongoliškos priemaišos nėra. Ši rasė vadinama d i n a r i n e. Ji daugiausia sutinkama Balkanuose, ypač serbų tarpe. Dar ryškesnė jos forma vadinama a r m e n o i d i n e rase (I. Michalskis).

Lietuvių pasiskirstymo nuošimčiais pagal minėtas rases negalima tiksliai nustatyti, nes nebuvo daryta platesnės apimties antropologinių tyrinėjimų. Nepriklausomybės metu Anatomijos institutas Kaune išmatavo 6017 asmenų, tačiau medžiaga liko nepaskelbta. Tik M. Heschas, remdamasis 1915–18 austrų nelaisvėn patekusių rusų armijos karių matavimais, padarė kai kurias išvadas, nors ir iš gana ribotos medžiagos: liet. — 81, lat. — 78 ir gud. — 119 vyrų. Pagal Heschą, baltiška rasė ir jos mišinys su šiaurine lietuviuose sudaro 53% (lat. 70%, gud. 37%); rytinė, arba alpinė rasė lietuviuose sudaro 42% (lat. 13%, gud. 49%); tamsios rytinės ir šviesios šiaurinės rasių mišinys — lietuviuose 5% (lat. 17%, gud. 14%). Dėl mažo išmatuotų asmenų (ir tik vienų vyrų) skaičiaus tie nuošimčiai gali būti netikslūs, tačiau bendras vaizdas, atrodo, gaunamas teisingas.

Pasiremiant Hescho ir kitų surinktais duomenimis, galima padaryti tokias išvadas: 1. lietuviai yra žemesnio ūgio, labiau apskritagalviai, platesnio veido, tamsesnių akių ir plaukų negu latviai; 2. lietuviai yra aukštesni, šviesesni, daugiau ilgagalviai bei pailgaveidžiai ir mažiau teturi mongoliškos rasės požymių negu gudai; 3. lietuviai turi daugiau baltiškos ir mažiau rytinės (alpinės arba proslaviškos) rasės negu gudai, o lyginant su latviais turi mažiau šiaurinės ir daugiau rytinės rasės požymių; tokiu būdu lietuviai yra viduryje tarp latvių ir gudų; 4. morfologiniu atžvilgiu lietuviai yra artimesni gudams negu latviams; latviams daugiau įtakos bus turėję suomiai-ugrai ir vokiečiai. Tuo būdu morfologiniu atžvilgiu latviai yra artimesni Pabaltijo suomiams (ypač lybiams, su kuriais susimaišė) negu savo kalbiniams giminaičiams lietuviams (tai pastebėjo jau J. Talko-Hryncewiczius, vėliau J. Baronas, G. Backmannas ir kt.). Lietuvių didesnis artimumas gudams yra istoriškai pagrįstas: lietuvių teritorija pietuose siekė iki Pripetės, rytuose iki Berezinos upių sistemos. Minsko srityje dar istorinės gadynės pradžioje gyventojų sąstatas buvo mišrus — lietuviškai slaviškas (Kočubinskij, Archiv f. Anthrop. XXV 1898 81). Taigi v. Gudijos gyventojai yra ne kas kita kaip suslavėję lietuviai.

Palyginę lietuvių rasinę sudėtį su pietų kaimynais lenkais (žr. Michalskio veikalą), pirmiausia matome, kad lenkuose stipriau atstovaujama gryna šiaurinė rasė: jos ten yra 2,8%, o lietuviuose nėra nė pilno 1%; betgi asmenų, kuriuose vyrauja šiaurinės rasės požymiai, M. Heschas lietuvių vyruose rado 14,75%. Grynos baltiškos rasės lenkuose tėra 4,4% (liet. 28,25%); daugiausia ji atstovaujama Vilniaus srityje, taigi lietuvių kilmės gyventojų tarpe, o rečiausiai M. Lenkijoje ir Pakarpačiuose. Michalskis randa lenkuose 47,6% jo vadinamosios s u b n o r d i š k o s rasės, kurią jis laiko šiaurinės ir laponoidinės rasių mišiniu; tačiau atrodo, kad tai nebus kokia nauja rasė, o ta pati bal-

tiškoji tik su didesne šiaurinės rasės priemaiša. Be to, lenkuose stipriau atstovaujama viduržeminė rasė (mišinyje su šiaurine — 17,8%) ir dinarinė (6,1%), o grynos alpinės labai maža (5,5%) ir dar 2,9% vad. sublaponoidinės. Lietuviuose tamsios rytinės, arba alpinės, rasės yra keliskart daugiau; dinarinės tėra visai mažai, betgi pasitaiko. Viduržeminė rasė lietuviuose labai retai tepastebima. Lietuviuose yra reta lenkams būdingoji ‚erelio nosis', kuri lenkuose galėjo atsirasti dėl didesnės dviejų rasių įtakos: šiaurinės ir dinarinės. Tad iš visų mūsų kaimynų su lenkais mažiausia teturime rasinių bendrumų.

Mongoliškos rasės įtaka lietuviams mažesnė negu gudams, bet didesnė negu lenkams ir latviams. Ji galėjo atsirasti iš kelių šaltinių: dėl žymios rytinės rasės įtakos, dėl laponoidinės rasės veikimo per suomius-ugrus, pagaliau dėl rusų invazijų istoriniais laikais, ypač XVII ir XVIII a.: rasiškai sutotorėję rusai ir aziatiškos gaujos jų kariuomenėj visados pasižymėjo moterų prievartavimu. Totoriai, kurių 40.000 Vytautas apgyvendino Lietuvoje, negalėjo padaryti žymesnės įtakos: nors jiems buvo leista vesti vietines moteris (totoraičių labai maža tebuvo), tačiau jie liko užsidarę savo bendruomenėje ir didesnės įtakos platesniems gyventojų sluoksniams negalėjo turėti. Pabaltijo suomiams, kurie didžiąja dalimi irgi priklauso baltiškai rasei, mongoliška įtaka yra didesnė: ji senesnė ir pareina arba iš ugrų, arba iš lapių poveikio.

Vos šiek tiek daugiau negu pusė lietuvių tepasilaikė pirmykštės šviesios baltiškos rasės požymius; kiti sutamsėjo, veikiami rytų įtakos. Antropologai ginčijasi dėl baltiškos rasės kilmės. Kai kurie ją laiko kilusią iš šiaurinės ir rytinės rasių mišinio. Šita teorija nepriimtina, nes šiaurinė rasė Pabaltijį pasiekė gana vėlai. Be to, naujos rasės negausime, maišydami dvi skirtingas rases; tai prieštarauja Mendelio surastiems paveldėjimo dėsniams. Rasių mišinys dar nėra nauja rasė, jų specifiški ypatumai bus paveldimi atskirai ir pagaliau vėl išsiskirs, arba ‚išsimendeliuos'. Kaip atsiranda nauji paveldimi rasės požymiai (idiovariacijos) ir kaip susidaro naujos rasės, dar nėra išaiškinta. Žinoma tik tiek, kad reikia daug tūkstančių metų, kol atsiranda pakankamai naujų idiovariacijų, kurios gali sudaryti naują rasę. Todėl arčiau tikrovės gali būti teorija, kad baltiškoji rasė susidariusi iš Kromanjono ir laponoidų rasinių komponentų. Kromanjono rasės vėlyvosios atšakos (tipai II ir III) paskutinio ledynmečio gale pasiekusios Jutlandiją, Skandinaviją ir Baltijos pajūrį, čia atnešdamos juostinę keramiką. Jie čia jau rado tamsius, mažus ir trumpagalvius žmones, šiaurės elnių medžiotojus, pavadintus Lyngby rasės vardu (pagal radinių vietą netoli Kopenhagos), kurie, galimas dalykas, buvo šių dienų lapių prosenoliai. Tokiu būdu iš vėlyvosios šviesios Kromanjono rasės ir nedidelio tamsios laponoidinės Lyngby rasės mišinio gal ir galėjo per tūkstančius metų išsivystyti nauja baltiška rasė. Kad laponoidinės rasės žmonių priešistoriniais laikais gyventa netoli Pabaltijo, rodo archeologinės iškasenos (prie Hamburgo ir kitur), o tos rasės požymių yra išlikę Rytprūsiuose ir Lenkijoje.

Juo toliau į praeitį, juo daugiau lietuvių buvo ilgagalvių ir aukštesnio ūgio. Mezolito laikotarpio Kirsnos kaukolė yra pailga, o neolito laikotarpio Reškėtos kaukolė jau yra apskrita (J. Žilinskas). Žinoma, nesame tikri, ar tos kaukolės priklauso lietuvių prosenoliams. Tačiau yra tikresnių duomenų. Neabejotinai baltų senuose kapuose (Rytprūsiuose) iškastų kaukolių tarpe R. Virchowas pastebėjo apie 21% mezokraninių ar dolichokraninių, o gyvųjų tarpe tokių daug mažiau (Zeit. f. Ethnologie XXIII 1895 783tt.). Tą pat rodo ir iškastinės III–V a. kaukolės (žr. R. Masalskio ir J. Jurgučio studijas). Lygiai tas pats ir Latvijoje: juo senesni kapai, juo daugiau dolichokefalų (G. Brackmann, Acta Univ. Latviensis XII 1925 373, 378). Panašiai yra ir kituose kraštuose. Tai rodo, kad idiovariacijos tikrai atsiranda, ir žmonija eina trumpagalviškumo linkui. Galimas dalykas, kad sėslumas (domestikacija) mažina žmonių ūgį ir ilgagalviškumą. Dideliu ilgagalviškumu pasižymi pirmykštės rasės (pvz. Neandertalis, eskimai, Afrikos negrai). Brachikefalinė kaukolė esanti talpesnė.

S v a r b e s n i   m a t a v i m a i. Atrodo, kad žemaičiai yra aukštesnio ūgio, daugiau pailgagalviai ir šviesesni, negu rytiečiai lietuviai (tamsiausios kompleksijos yra dzūkai). Matyt, žemaičiai yra mažiau gavę rytinės, arba alpinės (tamsios, žemos ir apskritagalvės) rasės įtakos. J. Czekanowskio žemėlapyje (Zeit. f. Anthrop. X 1911 194) vidutinis galvos ilgio-pločio indeksas taip nubrėžtas: Latvija iki Palangos — 80,5; Rytprūsiai — 81,3; Žemaitija ir Sūduva — 81,5; Vilniaus kraštas — 82,0. Pailgagalviai brovėsi pagal Vyslos ir Dauguvos upes. Kad ir reliatyvios reikšmės teturinčius, betgi galima suminėti bendrai išvestus lietuvių galvos ilgio-pločio indeksus (pagal atskirus tyrinėtojus): Brenn-

sohnas — vyrų 81,76 ir moterų 83,89; Bukantas — vyr. 82,65 ir mot. 82,42; Baronas — vyr. 82,72 ir mot. 82,49; Avižonis — vyr. 82,91 ir mot. 83,33; Heschas — vyr. 83.13. Grynų latvių (pagal Jerumą ir Vitolį) — vyr. 81,34 ir mot. 84,35. Gudų (bendras pagal Talko-Hryncewiczių) — 83,2.

Daugiau pasako procentinis pasiskirstymas. Pagal kombinuotus Brennsohno, Jančuko ir Barono duomenis lietuvių esą: dolichokefalų — 0,78%, subdolichokefalų — 6,71%, mezokefalų — 15,81%, subbrachikefalų — 36,75%, brachikefalų — 39,92%. Panašius duomenis gavo Žilinskas ir Jurgutis, išmatavę XX a. kaukoles (282), rasdami: dolichokefalų—vyr. 6,7%, mot. 1,43%; mezokefalų — vyr. 43,54%, mot. 42,86%; brachikefalų — vyr. 49,76%, mot. 55,71%. Iškastinės dolichokefalų kaukolės sudaro didesni nuošimtį: vyr. 11,06%, mot. 14,44%. Vadinasi, juo galvos forma apskritesnė, juo didesnis jų nuošimtis lietuviuose, ir moterys daugiau apskritagalvės kaip vyrai.

Horizontalinė g a l v o s a p i m t i s mm (pagal Baroną): vyr. mkm. 597, mnm. 525; mot. mkm. 558, mnm. 510. Latvių matmenys kiek didesni, gudų mažesni. Kaukolės dėžės t a l p a gana didelė ,vid. cm^3: vyr. 1511,75, mot. 1345,83 (Žilinskas-Jurgutis). Galvos s m e g e n ų vid. svoris, pagal Gilčenką: vid. ūgio vyrų — 1438,7 g (rusų —1367,9 g, ukrainiečių — 1365,6 g). Liet. vyrai mažo svorio smegenis turi 14,3%, o vid. ir didelio po 42,8%. Viduriniai ū g i o apskaičiavimai taip įvairuoja (cm): Brennsohnas — vyr. 165,88 ir mot. 154,78; Snigirevas — vyr. 166,4; Talko-Hryncewiczius — vyr. 164,4 ir mot. 152,6; Baronas — vyr. 165,62 ir mot. 154,68; Heschas — vyr. 166,7. Vyrų k r ū t i n ė s apimtis — 86,85 cm (Snigirevas). Morfologinis v e i d o indeksas pagal Heschą 87,28 (mezoprosopinis veidas). Pagal Žilinską ir Jurgutį, mezoprosopinį veidą turi: vyr. 35,71%, mot. 27,12%; moterys dažniausiai yra euryprosopinio (žemo ir plataus) veido — 38,98%; aukšto ir siauro veido: vyr. 46,44, mot. — 27,12%. N o s i e s aukščio-pločio indeksas pagal Heschą: vyr. 69,39 (leptorrhininė nosis). A k i ų spalva (% pagal Kazlauską): mėlyna — 46,4, ruda — 20,7, pilka — 11,6, maišyta — 11,3, žalsva — 10. Moterų tarpe yra daugiau tamsiaakių (Barono duomenys). P l a u k ų spalva (pagal Baroną): šviesiaplaukių — vyr. 47,7% ir mot. 64,5%; rudaplaukių — vyr. 44,8% ir mot. 32,3%; juodaplaukių — vyr. 7,5% ir mot. 3,2%; raudonplaukių labai reta (latviai ir gudai jų turi maždaug po 1%). Būdinga dviejų požymių kombinacija: plačiagalviai ir plačiaveidžiai sudaro: vyr. 75,5% ir mot. 90,4% (Žilinskas - Jurgutis). Dažniausios k r a u j o grupės, pagal Žilinską: A grupė — 39,38%, O grupė — 37,41%. M. Lietuvoje O grupė pralenkia A grupę 4,27%.

Iš šių ir kitų duomenų galime spręsti, kad lietuvės moterys, palyginus su vyrais, yra žemesnio ūgio, daugiau apskritagalvės (brachikefalės) ir labiau apskritaveidės. Jos dažniau turi tamsesnes akis: moterų tarpe yra daugiau rudakių ir mažiau mėlynakių negu vyrų; betgi šviesiaplaukių daugiau, atrodo, yra moterų kaip vyrų.

Ne tik fiziniai, bet ir dvasiniai ypatumai, arba žmonių būdas, yra paveldimi. Kiekviena rasė pasižymi tam tikrais būdo ypatumais. Betgi šis klausimas dar nėra pakankamai ištirtas, todėl dvasinius rasių ypatumus tuo tarpu būtų rizikinga apibūdinti.

J. Balys, Lietuvių rasinė sudėtis (Jaunoji Karta 35 1933); ('') Rasė ir dvasia (Vairas 7–9 1933); *J. Baronas,* K antropologii litovskago plemeni (Russkij Antropologičeskij Žurnal II : 4 1902); *I. Brennsohn,* Zur Anthropologie der Litauer 1883; *D. Bukantas,* Iš Ežerėnų apylinkės lietuvių antropologijos (Lietuvių Tauta I 1900); *N. N. Čeboksarov,* Novye dannye po etničeskoj antropologii sovetskoj Pribaltiki (Trudy Instituta Etnografii Akademii Nauk SSSR XXIII 1954; grupiniai matavimų daviniai ir bendri aritmetiniai vidurkiai, remiantis 1952 ekspedicijos daviniais, kai Šiaulių, Varėnos, Marijampolės, Kretingos, Kelmės ir Rokiškio rajonuose buvo išmatuoti atrinkti vyriški individai, maždaug po 100 iš kiekvieno rajono; individualinių matmenų nepateikta, rasinė priklausomybė nenustatyta, tik pabaltiečiai palyginti su Smurgainių gudais ir Ostrovo (Pskovo apl.) rusais; tikslas — įrodyti pabaltiečių ir rytinių slavų antropologinį giminiškumą); *J. Czekanowski,* Zur Anthropologie des Baltikums (Materiały i Prace Antropologiczne XXVII 1957); *N. V. Gilčenko,* Vies golovnago mozga (Trudy Antropologičeskago Otd. XIX 1899); *M. Hesch,* Letten, Litauer, Weissrussen 1933; *K. Hilden,* Zur Frage von der ostbaltischen Rasse (Acta-Geographica I : 2 1927); *N. A. Jančuk,* K voprosu ob antropologičeskom tipie litovcev (Dnevnik Antropol. Otd. VI 1890); *N. Jerums-T. Vitols,* Beiträge zur Anthropologie der Letten (Acta Universitatis Latviensis XVIII 1928); *P. Kazlauskas,* Lietuvių akių spalva 1940; *I. Michalski,* Struktura antropologiczna Polski 1949; *W. Olechnowicz,* Charakterystyka antropologiczna litwinów z okolic m. Olity (Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej XVIII 1895); *Snigirev,* O rezultatach osvidietelstvovanija i izmerienija grudi i rosta lic, prizvannych k voennoj službie v 1875 g. (Voenno--Medicinskij Žurnal 1879, ypač nr. 134: duomenys apie 5337 lietuvių vyrų ūgį ir krūtinės apimtį); *J. Talko - Hryncewicz,* Charakterystyka fizyczna ludów Litwy i Rusi (Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej XVII 1894); ('') K antropologii narodnostej Litvy i Bielorusi (Trudy Antropologičeskago Obšč. pri Voenno-Medicinskoj Akad. I : 1894: apima 502 lietuvius jų tarpe 336 žemaičius); *R. Virchow,* Die altpreussische Bevölkerung, namentlich Letten und Litauer sowie deren Häuser (Zeitschrift für Ethnologie XXIII 1891); *P. Višinskis,* Antropologičeskaja charakteristika žmudinov (rašyta 1898, išsp.: Mūsų Tautosaka X 1935); *J. Žilinskas,* Akmens periodo žmogus Žemaitijoj ir Suvalkijoj 1931; ('') Baltijos jūros pakraščių gyventojų gimininingumas (Vairas 11 1935); ('') Lietuvių kaukolės dėžė 1927; ('') Lietuvių protėviai 1937; ('') Serologinis M. Lietuvos gyventojų giminiškumas (VDU Med. Fak. Darbai II : 3 1935); *J. Žilinskas ir J. Jurgutis,* Crania lituanica (Med. Fak. Darbai V : 3 1939); *J. Žilinskas ir R. Masalskis,* Senojo geležies periodo Lietuvos gyventojų kaukolių studija (Med. Fak. Darbai IV : 1–3 1937).

VISUOMENĖ

A. VALSTYBĖ

HERBAS IR VĖLIAVA

ANTANAS VASYS

Lietuvos valstybės herbas yra vytis. Tai šarvuotas riteris su šalmu ant galvos ir kardu rankoje. Herbai yra viduramžių Vakarų Europos riterių gyvenimo padaras. Riteriai, apsikaustę nuo galvos iki kojų, visi atrodė maždaug vienodai. Atpažinti juos galima buvo tik iš ženklų ant skydo, šalmo ir balno. Skydas ir šalmas tapo sudėtinėmis herbo dalimis. Herbo ženklų nekeisdavo, jie tapo paveldimais giminės ženklais. Buvo nustatytos taisyklės, ką įvairūs ženklai reiškia ir kaip jie herbuose turi būti vaizduojami (žr. Heraldika — LE VIII 204). Riterio herbe nebuvo nė vieno brūkšnelio, kuris neturėtų prasmės; ir heroldai turnyrų metu iš herbo ženklų galėjo papasakoti apie riterio žygius, karus, kuriuose jis ar jo protėviai dalyvavo. Ženklų herbuose būta labai įvairių: mitologinės būtybės, simbolizuojančios riterio narsą ir jėgą, geometrinės figūros, turinčios magiškos prasmės, ir kt. Natūralistiškai atvaizduoti mitologines būtybes būtų buvę sunku, tad tik jų kontūrai buvo vaizduojami, arba jos buvo stilizuojamos. Tuo būdu heraldikoj įsigalėjo stilizacijos dėsnis.

Herbus turėjo ne tik riteriai, aukštesnieji valstybės pareigūnai, kunigaikščiai, karaliai, bet ir miestai, vienuolynai, vyskupijos, kunigaikštijos ir pagaliau valstybės. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos ir Vilniaus kunigaikštijos herbas buvo vytis, Trakų — pėsčias riteris, Žemaičių — lokys. Vytis į Lietuvą buvo atėjęs iš Vakarų Europos, nes ten viduramžiais kunigaikščiai vartojo vytį savo antspauduose. Heraldika, tas viduramžių riteriškos kultūros padarinys, į Lietuvą buvo atėjusi greičiausiai per didžiojo kunigaikščio vakariečius sekretorius. Pradėję santykiauti su Vakarais, Lietuvos kunigaikščiai ėmė vartoti vakarietiško tipo antspaudus su vytimi. Tai leidžia daryti prielaidą, kad senoji Lietuva jau buvo susirišus su vakarietiška kultūra.

Vakarų Európoje vytis buvo vartojamas tik antspauduose. Sfragistikoje — antspauduose — šarvuoti riteriai vaizduodavo ne heraldines stilizuotas figūras, bet pačius kunigaikščius. Kunigaikščiams keičiantis, antspaude palikdavo tie patys heraldiniai ženklai, tik buvo pakeičiamas riterio vaizdas. Jei tėvo antspaude buvo senas barzdotas raitelis, tai sūnus, pradėjęs valdyti, jau buvo vaizduojamas jaunikaičiu. Taigi vytis antspauduose buvo ne stilistinis, bet natūralistinis. Be abejo, ir liet. vytis turėjo vaizduoti patį kunigaikštį, kaip kad buvo Vakaruose. Vytis atkeliavęs į herbą iš sfragistikos ir paliko natūralistinis. Kada vytis atsirado Lietuvos herbe, žinių neturime, tačiau seniausias vytis, išlikęs iki mūsų laikų monetuose ir antspauduose, siekia Algirdo ir Kęstučio laikus. Sudilusiose senose Lietuvos monetose kartais sunkiai įžiūrimi vyčio kontūrai. Atrodo, lyg tai būtų arklio ir raitelio skeletai. Matyt, monetų kalykloms nerūpėjo detalės, arba meistrai nesugebėdavo tinkamai atvaizduoti vyčio. Kai kas bandė čia įžiūrėti stilizaciją, tačiau meistro nesugebėjimas nereiškia stilizacijos. Ir Vakarų Europos kunigaikščių antspauduose, ypač XI ir XII a., randame lygiai tokių pat kontūrinių raitelių-vyčių, bet jie nelaikomi nei heraldinėmis, nei stilizuotomis figūromis.

Nors pirmosios istorinės žinios apie vytį numizmatikoje ir sfragistikoje siekia Kęstučio ir Algirdo laikus, tačiau tai nereiškia, kad vytis Lietuvoje nebuvo vartojamas jau seniau. J. Basanavičius tvirtino, kad jau Mindaugo antspaude buvęs vytis, tačiau Mindaugui priskirtas antspaudas iš tikrųjų yra ne XIII, bet XVII a. gamybos. Seniausiose rastose monetose iš vienos pusės yra vad. Gedimino stulpai (žr. LE VII 76) ir raidė K, o iš antros pusės vytis. Dėl raidės K vieni mano, kad tai Kęstučio kaltos monetos ir jo inicialas, kiti linkę manyti, kad tai Vytauto laikų monetos su Kauno mst. inicialu, kur galėjo būti monetų kalykla. Vytis tose monetose vienose nukreiptas į kairę, kitose į dešinę.

Pirmi vyčiai, išlikę antspauduose, siekia Algirdo, Jogailos ir Vytauto laikus. Jogailos 1379 antspaude ir Vytauto 1385, 1404,

Seniausios Lietuvos monetos

1414, 1415, 1423 ir 1429 antspauduose vytis nukreiptas į kairę (heraldiškai), t.y. dešinėn nuo žiūrovų. Raitelių šalmai smailiomis viršūnėmis, užpakaly nuleisti iki pat kaklo, kario veidas atidengtas, šarvai suveržti per juosmenį. Dešinėje rankoje raitelis laiko iškeltą kalaviją. Vytauto antspauduose vyčio krūtinę dengia trikampis skydas, ant kurio yra Gedimino stulpai. Jogailos 1379 antspaude skydą sunku įžiūrėti. Gedimino stulpus vyčio skyde randame tik Vytauto ir Švitrigailos antspauduose. Jogailos ir kitų kunigaikščių antspaudų skyduose yra dvigubas kryžius. Pradine prasme vytis antspaudose nėra herbas, o kunigaikščio atvaizdas. Herbe yra Gedimino stulpai arba dvigubas kryžius vyčio skyde.

Vytis Vytauto antspaude (1415)

Vytauto laikais, kada viduramžių heraldikos taisyklių jau nebuvo paisoma, vytis tapo ir heraldiniu ženklu. Vytauto majestotiniame antspaude (1404) herbu yra jau

Majestotinis Vytauto antspaudas

vytis kaip Vilniaus kunigaikštijos herbas, o greta jo Trakų kunigaikštijos pėsčias šarvuotas karys su skydu, Žemaičių lokys ir Volinijos kryžius. Vytis šiame skyde nukreiptas į kairę.

XIV ir XV a. sąvartoje vyčio istorijoje šalia pirmykščio tipo (vytis buvo nukreiptas į kairę) galutinai nusistoja naujas vyčio variantas: raitelis aukštai iškėlęs kalaviją, žirgas atgręžtas į dešinę (heraldiškai), t.y. į kairę nuo žiūrovų. Šitos krypties vyčio variantas paliko visą tolimesnį Lietuvos istorijos laikotarpį. Raitelis laiko skydą normalioje padėtyje ant kairės rankos, kaip kad jis laikomas raitelio, vejančio priešą. Dešinioji vyčio kryptis yra natūrali padėtis. Jei vytis lėktų į kairę, tai skydas su visais ženklais būtų užstotas paties raitelio. Bene pirmasis į dešinę nukreiptas vytis yra Vytauto 1386 antspaude, vėliau 1390, 1404, 1409 ir Jogailos 1388. Dešinėje vyčio kryptis tampa pastovi. Tik retkarčiais pasitaiko nukrypimų į kairę, pvz. Žygimanto II antspaude (1546). Šiaip Vladislovo Varniškio, Kazimiero, Jono Alberto, Aleksandro, Žygimanto II ir vėlesnių valdovų vyčiai nukreipti į dešinę.

Vytis Jogailos antspaude (1422)

Nuo Žygimanto Augusto laikų vytis pasikeičia. Nors ir pasilieka ta pati nusistovėjusi vyčio forma su iškeltu kalaviju, dešinėn atgręžtu žirgu, dvigubu kryžiumi skyde, tačiau nauji papuošalai — šalmo plunksnos ir ilgas dangalas su besidriekiančiais galais keičia vyčio išvaizdą. Šiuose ornamentiniuose papuošimuose pastebima renesanso ir jau baroko įtaka. Tolimesniame laikotarpyje tiek dangalas, tiek plunksnos yra beveik būtinas vyčio papuošimas. Dar neišaiškinta dangalo ir plunksnų kilmė. Plunksnos ant šalmo Vakarų Europoje buvo vartojamos jau XV a. Šis papuošalas vėliau patenka į heraldiką. Apie plunksnų prie vyčio šalmo atsiradimą randame Liublino seimo dienoraštyje. Lenkijos referendaras Czarnowskis, sveikindamas karalių ir džiaugdamasis dėl lietuvių ir lenkų herbų sujungimo, tarė: ‚Tą puikųjį nepaprastą baltą žirgą, kurį Jūsų Didybės prosenelis atvedė pas mūsų garbingąjį erelį ir sujungė su juo, šis erelis taip gerbė, mylėjo ir myli per visą susijungimo laiką, kad žirgui ne tik niekuomet nepraрuolė nei kamanos, nei pasaga, nei vinis, bet nė kiek nesumenkėjo jo plaukas. Raitelis, jojąs ant to žirgo, nepasidarė nė kiek blogesnis, o priešingai jis buvo papuoštas puikiu šio erelio plunksnų pluoštu'. Tatai, žinoma, nereiškia lenkiškos plunksnų kilmės, o tik poetinį prakalbos toną.

Vytis Žygimanto Augusto antspaude (1539). Viso antspaudo pav. žr. LE XXXV 331

Herbų šalmas nuo XVI a. darosi įvairus. Čia antveidis visiškai uždengia veidą. XVII a. kalavijas pakeičiamas kreivu kar-

du. Keičiasi ornamentiškai ir žirgo uodegos forma ir jo bėgimo charakteris. Žirgas dažnai vaizduojamas stovįs piestu, betgi visuomet yra atgręžtas į dešinę pusę.

Po Liublino unijos Lietuvos vytis ir Lenkijos erelis sujungti viename skyde. Vytis kairėje pusėje, o erelis dešinėje. Skydas vainikuojamas Lenkijos karaliaus vainiku.

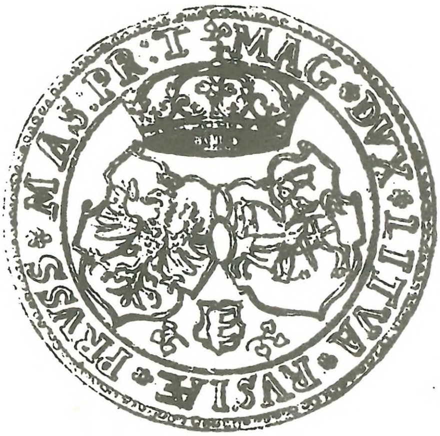

Vytis ir erelis Stepono Batoro taleryje (1580)

Jeigu Lietuvos herbas su vyčiu atvaizduotas skyrium, tai jis nuvainikuojamas, bet tik aplink jį išdėstomi papuošalai. Tik Žygimanto Augusto monetose vytis vainikuojamas kunigaikščio vainiku.

Apie istorines liet. herbo spalvas yra prieštaraujančios žinios. Visiems variantams yra bendra tai, kad skydo dugnas raudonas su auksiniu dvigubu kryžiumi, o raitelis ir žirgas sidabriniai. Žąslai auksinės spalvos, o dangalas raudonos spalvos.

Kai Maskvos carai XVII a. nukariavo Lietuvos teritorijos dalį, Maskvos herbe atsirado atskiri vyčio vaizdai — tai Polocko, Vitebsko ir Mstislavlio herbai. Padalijus Lietuvos-Lenkijos valstybę ir rusams okupavus Lietuvą, Rusijos imperijos herbe tarp kitų dvigalvį erelį supančių herbų buvo vaizduojamas ir sudėtinis ‚Lietuvos ir Gudų žemių' herbas (1883). Šitas sudėtinis herbo skydas padalytas į penkias dalis, bet ant jo uždėtas dar atskiras skydas su Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos herbu — sidabrinis vytis raudoname dugne. Pačiame skyde yra dar trys vyčiai — Vitebsko, Polocko ir Balstogės, Žemaičių herbas — juodas lokys ir Mstislavlio — raudonas vilkas. Mstislavlio herbas prie caro Aleksiejaus, Mykolo sūnaus, taip pat buvo vytis. Šie minėti vyčiai ir jų spalvos yra tų laikų rusų padaras, nes tie miestai anksčiau turėjo kitokius herbus. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos herbas išlaikė kai kuras tradicines žymes: sidabrinis žirgas, raitelis atgręžtas dešinėn, auksu apvedžiota raudonas dangalas su trimis galais, šalmas su plunksnomis. Tačiau skyde tradicinis Gediminaičių dvigubas kryžius buvo surusintas ir sustačiatikintas — pakeistas stačiatikišku kryžiumi. Sidabriniame skydo dugne yra kryžius raudonos spalvos su trimis skersinėmis, iš kurių vidurinė ilgesnė, o apatinė eina įkypai. Šitoks vytis su mažais pakeitimais paliko Rusijos herbe iki 1917 revoliucijos.

Naujaisiais amžiais heraldinių taisyklių nebuvo paisoma ir jau XVII a. kai kurios kunigaikščių giminės, kaip Višnioveckiai ir Ostrogiškiai, buvo įtraukę vytį į savo herbus. Taip pat ir XVIII a., kai Rusijoje buvo sudaromas herbų rinkinys, visos rusų kunigaikščių giminės, kurios savo kilmę vedė iš Gedimino, pvz. Golicinai ir Kurakinai, buvo pripažintos senesne Riuriko giminės šaka, atseit, suvariagintos, ir į jų herbus buvo įtrauktas vytis. Lietuvos vytis buvo taip pat skirtas ir eksportui. Prancūzų karalius Henrikas III, palikęs Lenkijos-Lietuvos sostą, pasiliko betgi Prancūzijos herbe jungtinį Lietuvos-Lenkijos herbą — erelį ir vytį.

XIX a., kilus lietuvių tautiniam sąjūdžiui, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos herbas — baltas vytis raudoname dugne — tapo lietuvių tautinių aspiracijų simboliu. Jei dėl lietuvių tautinės vėliavos spalvų kildavo įvairių nuomonių, tai dėl tradicinio herbo — balto vyčio raudoname dugne — niekas nekėlė jokio klausimo. Vilniaus Seime 1905 J. Basanavičius siūlė raudoną vėliavą su baltu vyčiu. Atgavus Lietuvai nepriklausomybę, Valstybės Taryba 1918 IV 19 priėmė raudoną vėliavą su baltu vyčiu vėliavos kampe, bet tikslių vyčio bruožų aprašymo nedavė. Buvo vartojami įvairūs vyčio variantai. Nustatyti tiksliems vyčio bruožams tik daug vėliau buvo sudaryta speciali Valstybės Ženklui Nustatyti Komisija, kuri 1933 nustatė tikslų, grynai heraldinio charakterio vytį ir paruošė herbo projektą. Pagal minėtos komisijos projektą, be raudonos spalvos (herbo dugnui) ir sidabro (baltos) spalvos, vytis turėjo dar ir aukso (geltona spalva) — auksinis dvigubas kryžius ar Gedimino stulpai ir auksiniai vyčio pentinai. Tuo būdu Lietuvos herbe buvo trys spalvos: balta–raudona

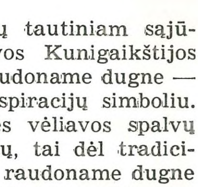

Vytis
Lietuvos Respublikos
įstaigų antspaude

-geltona. Šis projektas laukė patvirtinimo, bet nesulaukė. Vytis taip pat akceptuotas ir Lietuvos 1938 konstitucijoj, kurios 8 str. nurodo: Valstybės ženklas — baltas Vytis raudoname lauke. 1940 sovietams okupavus Lietuvą, vytis buvo pašalintas.

D v i g u b a s k r y ž i u s, dar šešiakampiu kryžiumi vad., tai heraldinė figūra, vartojama Lietuvos monetose ir antspauduose vyčio skyde. Tiktai Vytauto ir Švitrigailos antspaudų vyčio skyduose yra ne dvigubas kryžius, bet Gedimino stulpai. Tačiau Vytauto laikų monetose randame taip pat ir dvigubą kryžių. Sfragistikoj dvigubą kryžių pirmą kartą užtinkame Jogailos antspaudo vyčio skyde 1388. Dvigubo kryžiaus kilmė ir reikšmė dar neišaiškinta. F. Piekosinskis šio ženklo genezės ieškojo graikų bažnytinėse apeigose ir rusų įtakoje. Numizmatai E. K. Hutten-Czapskis ir J. J. Tolstojus manė, kad tai bažnytinės vėliavos, labarum, atvaizdavimas. M. A. Taube matė dvigubame kryžiuje ne bažnytinę vėliavą, o sumodifikuotą šv. Vladimiro atsineštą iš Skandinavijos magišką mazgą, kaip laimės ir nuo pikto apsaugojimo talismaną. Ign. Jonynas laikė šį kryžių Kijevo ir Briansko kunigaikščių vartotų ženklų išsivystymu, įvykusiu Bažnyčios įtakoje. Briansko ir Kijevo kunigaikštijos atiteko Algirdo sūnums, kurie pasisavino ir seniau vartotus šių sričių herbus. Jogaila, kaip Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos suverenas, tapęs Lenkijos karaliumi, savo majestotiniame antspaude, tarp kitų savo karalijos herbų, pavartojo ir Kijevo kunigaikštijos ženklą. Vytautas, siekdamas tapti savarankišku Lietuvos valdovu, dvigubą kryžių perkėlė į savo pinigus. Tuo būdu jis norėjo parodyti, kad jis, Vytautas, o ne Lenkijos karalius Jogaila, yra vyriausias rusiškųjų žemių valdytojas. Tokia yra Ig. Jonyno nuomonė. A. Šapoka dvigubą kryžių laikė Vilniaus srities Gediminaičių herbu. Vytauto ir Švitrigailos antspauduose vyčio skyde yra Gedimino stulpai. Jie turėjo reikšti sostinės vartus arba Vilniaus srities herbą, o dvigubas kryžius — Gediminaičių herbą.

Nepriklausomoj Lietuvoj dvigubas kryžius nebuvo įstatyminiu ženklu, bet buvo mėgstamas ir plačiai vartojamas. Buvo įsteigtas Vyčio kryžiaus ordinas (žr. LE XXXIV 505), kurio ženklas buvo dvigubas kryžius. Karo Invalidų Sąjunga ir Šaulių Sąjunga dvigubą kryžių turėjo savo vėliavose.

V a l s t y b i n ė v ė l i a v a. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos vėliava buvusi raudona su baltu vyčiu. Tokia ji paliko per visą Lietuvos istorijos laikotarpį. Lietuvos valstybės vėliavos klausimas buvo svarsmas 1905 Vilniaus Seime.

I pas. karo metu politinių veikėjų grupė, 1917 susirinkusi Vilniuje pas J. Basanavičių, svarstė ir Lietuvos vėliavos klausimą. Visi pritarė J. Basanavičiui pratęsti senąją Lietuvos tradiciją — rinktis raudoną vėliavą su baltu vyčiu. Vilniaus konferencijoje 1917 valstybinės vėliavos klausimas vėl buvo svarstomas, bet galutinai nuspręsti buvo paliktas Valstybės Tarybai, kuri priėmė tradicinę Lietuvos valstybės vėliavą — raudoną su baltu vyčiu. Ši vėliava nebuvo vėliau patvirtinta nei atskiru įstatymu, nei užfiksuota Lietuvos konstitucijoj. Tačiau, kaip tradicinė Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos vėliava, ji buvo naudojama prie Lietuvos prezidento ir prie ministrų kabineto rūmų. Iš vienos raudonos vėliavos pusės buvo vytis, o iš antrosios Gedimino stulpai.

T a u t i n ė v ė l i a v a. Senovėje lietuviai, kaip ir kitos tautos, savo tautinės vėliavos neturėjo. Buvo valstybinė vėliava. M. Lietuva jau XVII a. turėjo trispalvę vėliavą: raudoną-baltą-žalią. Karaliaučiaus studentų korporacija Lituania vartojo tas pačias spalvas (raudoną-baltą-žalią) jau nuo 1829. Birutės draugija Tilžėje turėjo tų pačių spalvų vėliavą nuo 1885. JAV lietuvių emigrantų draugijos taip pat gamindavosi tautines vėliavas XIX a. antroje pusėje, tik ne visi vienodas. Vieni turėjo dvispalves (baltą-mėlyną), kiti trispalves (baltą-raudoną-mėlyną). Tautinės vėliavos klausimas buvo svarstomas Vilniaus Seime 1905, bet jokio nutarimo nepadaryta. Po 1905 tautinės vėliavos klausimas buvo užmestas, tačiau jis vėl iškilo 1917 Vilniaus konferencijoje. A. Žmuidzinavičiaus pasiūlymu konferencijos salė buvo dekoruota dvispalvėmis vėliavomis (žalia-raudona). Tačiau daugelis nebuvo patenkinti tokia kombinacija ir siūlė ieškoti tautinių spalvų liaudies kūryboje — audiniuose ir juostose. Galutinai šį klausimą spręsti buvo pavesta Valstybės Tarybai. Tautinėms spalvoms nustatyti Valstybės Taryba išrinko 3 asmenų komisiją: J. Basanavičių, dail. A. Žmuidzinavičių ir archeologą-etnografą T. Daugirdą. Pastarasis siūlė trispalvę (raudoną-žalią-geltoną) arba siaurą geltoną ruožą viduryje tarp raudonos ir žalios, nes raudona ir žalia dominuojančios mūsų audiniuose, ir prie tų dviejų derinasi šviesiai geltona spalva. Antra, toks spalvų derinys primenąs aušrą: žalia apačioj — tai mūsų girios ir pievos, geltona — tai pati aušra, o viršuje raudona — tai saulės apšviestieji žibantieji debesys. Buvo taip pat siūlomos M. Lie-

tuvos spalvos, bet tas siūlymas nebuvo priimtas. Kiti siūlė trispalvę žalią-geltoną-raudoną, nes norėjo, kad trispalvė simbolizuotų Lietuvos kraštą: žalius laukus (apačioje), geltonus žiedus (viduryje) ir raudoną saulę (viršuje). J. Basanavičius trispalvės simboliką taip aiškino: raudona spalva tai už tėvynę pralieto kraujo simbolis, žalia — gyvybės simbolis, geltona — šio gyvenimo vaisių simbolis. Minėtoji komisija 1918 IV 19 galutinai priėmė tautinės vėliavos spalvas: geltona viršuje, žalia viduryje ir raudona apačioje. Valstybės Taryba komisijos projektą patvirtino. Tame projekte dar pažymėta, kad trispalvėje vėliavoje gali būti įdėtas vytis raudoname dugne (keturkampy), kuris įsiuvamas arba viršutinėje vėliavos dalyje prie koto (geltonoje juostoje) arba vidurinėje žalioje juostoje. Praktiškai trispalvės būdavo be vyčio. Pirmą kartą trispalvė suplevėsavo Vilniuje ant Valstybės Tarybos namų 1918 XI 11. Tai I pas. karo pabaiga — taikos paliaubos. Tautinės vėliavos spalvos yra užfiksuotos ir Lietuvos konstitucijos 8 str.: ,Valstybės ženklas baltas Vytis raudoname lauke. Tautinės spalvos — geltona-žalia-raudona'. Šitokia vėliava buvo vartojama per visą Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį iki Sovietų okupacijos (apie vėliavą — žr. LE XXXIII 303–311).

J. Basanavičius, Autobiografija (Lietuvių Tauta V 1935); *T. Daugirdas*, Mūsų vytis. Lietuvių tautinės spalvos (Lietuvos Aidas 14 1917); *M. Dobužinskis*, Vytis 1933; *M. Gumowski*, Handbuch der polnischen Siegelkunde 1966; ('') Numizmatyka litewska wieków średnich 1920; ('') Pieczęcie książąt litewskich (Ateneum Wileńskie VII : 1–2 1930); *J. Ilgūnas*, Vyčio kilmė (Mūsų Žinynas 44 1928); *A. Jakštas*, (Daugirdo straipsnio recenzija — Lietuvos Aidas 35 1917); *I. Jonynas*, Vytauto ženklas (Vairas 3–6 1930); *A. Merkelis*, Mūsų tautinė vėliava (Lietuvos Aidas 523 1936); *W. Semkowicz*, Sfragistyka Witolda 1931; *A. Šapoka*, Valstybės herbo reikalu (Tėviškės Žiburiai 9 1953); ('') Vytis ir mūsoji heraldika (Žiburiai 22, 23 1948); *K. Vizbaras*, Lietuvos tautinės vėliavos klausimu (XX Amžius 118 1936); *F. A. Vossberg*, Siegel des Mittelalters von Polen, Litauen, Schlesien, Pommern und Preussen 1854. Be to, trumpos žinutės tautinės vėliavos klausimu: Lietuvos Aidas 48, 53 1918; Tėvynės Sargas 5, 17 1918; Vienybė 15 1918; *V. Liulevičius*, Lietuvių tautinės vėliavos spalvos (Aidai 6 1962).

VALSTYBĖS SANTVARKA

MEČYS MACKEVIČIUS

Stp.: MK — Ministrų Kabinetas, MT — Ministrų Taryba, RP — Respublikos Prezidentas, StS — Steigiamasis Seimas, VP — Valstybės Prezidentas, VT— Valstybės Taryba, VTr — Vyriausiasis Tribunolas

I. KONSTITUCINIAI REŽIMAI

1918 II 16 Lietuvos Taryba (žr. LE XVI 155–164), remdamasi tautų apsisprendimo teise ir Vilniaus 1917 IX 18–22 konferencijos (žr. LE XXXIV 160) nutarimu, paskelbė nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės atstatymą su sostine Vilniuje. Ligi 1940 Sovietų okupacijos Lietuva turėjo keturias laikinas: 1918 XI 2, 1919 IV 4, 1920 VI 10 ir 1928 V 15, ir dvi pastovias konstitucijas: 1922 VIII 1 ir 1938 V 12 (žr. LE XII 384–386).

Laikinoji 1918 XI 2 konstitucija. VT, reikšdama suvereninę Lietuvos galią, paskelbė laikinosios konstitucijos pagrindinius dėsnius, kuriais buvo įsteigti šie vyriausi laikinieji valstybės organai: 1. VT, 2. VT prezidiumas ir 3. MK.

VT priklausė laikinųjų įstatymų leidimas, laikinos konstitucijos pakeitimas, interpeliacijos ir paklausimų teisė, vykdomosios valdžios kontrolė.

Vykdomąją valdžią sudarė du kolegijiniai organai: VT prezidiumas ir MK. Prezidiumas, susidedąs iš pirm. ir dviejų v.pirm., skelbė laikinuosius įstatymus, skyrė ministrą pirm., vyriausiąjį ginkluotų pajėgų vadą. Prezidiumo pasirašyti aktai buvo reikalingi ministro pirm. bei atitinkamo ministro parašo–kontrasignacijos. Solidarinę atsakomybę už prezidiumo aktus nešė MK. Ministrą pirm. skyrė ir jo sudarytąjį kabinetą tvirtino prezidiumas. Sudarytas ir patvirtintas MK buvo atsakingas tik prieš VT, kuri galėjo vyriausybei išreikšti nepasitikėjimą ir ją atstatyti. Įstatymų iniciatyvos teisė priklausė VT ir MK. MK be vykdomosios valdžios funkcijų tarp VT sesijų turėjo teisę leisti laikinuosius įstatymus (papild. 1919 I 24).

1918 Lietuvos valstybės laikinosios konstitucijos pagrindiniais dėsniais buvo panaikintos luomų privilegijos, paskelbta visų piliečių lygybė prieš įstatymus, patikrinta asmens, buto neliečiamybė ir organizacijų laisvė. Tais pačiais nuostatais laikinoji valdžia buvo įpareigota paruošti ir paskelbti StS rinkimų įstatymą, pravedant visuotinį, lygų, tiesioginį ir slaptą tautos balsavimą.

Laikinoji 1919 IV 4 konstitucija. Ji reformavo ir papildė 1918 konstituciją. Buvo įsteigta VP institucija. VP perėmė VT prezidiumo vykdomosios valdžios funkcijas. VT-ai buvo palikta teisė rinkti VP (kurio kadencija kaip ir VT nebuvo nustatyta), priimti įstatymus, keisti konstituciją ir kontroliuoti vykdomąją valdžią. VP turė-

jo teisę šaukti VT sesijas ir skelbti sesijų tarpe MK priimtus įstatymus. VP turėjo reliatyvinę veto teisę, t.y. galėjo MK priimtą įstatymo projektą grąžinti MK persvarstyti; pastarajam antrą kartą projektą priėmus, VP privalėjo įstatymą skelbti arba sušaukti VT sesiją, kurios sprendimas buvo galutinis. MK ir pagal šią konstituciją buvo reikalingas VT pasitikėjimo. Be to, buvo įsteigta Valstybės Kontrolės įstaiga. VP skiriamas valstybės kontrolierius buvo nepriklausomas nuo vykdomosios valdžios ir MK posėdžiuose turėjo patariamąjį balsą.

Laikinoji 1920 VI 10 konstitucija. Demokratiniais rinkimais išrinktas StS visų pirma paruošė ir priėmė laikinąją Lietuvos valstybės konstituciją, pagal kurią Lietuvos valstybė buvo demokratinė respublika. StS, kaip suvereninės Lietuvos galios reiškėjui, priklausė įstatymų leidimas, sutarčių su kitomis valstybėmis ratifikavimas, valstybės biudžeto tvirtinimas ir įstatymų vykdymo priežiūra. Vykdomoji valdžia priklausė RP ir MK; įstatymų iniciatyvos teisė — StS ir MK. RP renkamas StS-o. Iki jo išrinkimo RP-o pareigas ėjo StS pirm. Faktiškai pagal šią konstituciją StS RP-o nerinko. RP-ui priklausė teisė skelbti StS priimtus įstatymus, kviesti ministrą pirm. ir tvirtinti jo sudarytąjį MK, priimti jo atsistatydinimą, skirti vst. kontrolierių ir aukštuosius kariuomenės vadus ir civilinės valdžios valdininkus, skirti Lietuvos atstovus prie kitų valstybių ir priimti svetimų valstybių akredituotus atstovus. Visi RP aktai turėjo būti kontrasignuoti. MK ir vst. kontrolierius buvo atsakingi prieš StS ir privalėjo turėti jo pasitikėjimą.

Ryšium su lenkų invazija į Vilnių 1920 StS savo darbus buvo pertraukęs ir savo funkcijas pavedęs jo paties išrinktam Mažajam Seimui, kurį sudarė StS pirm. ir šeši rinkti seimo atstovai. Tuo metu vyriausybė ir vst. kontrolierius buvo atsakingi prieš Mažąjį Seimą.

Ši konstitucija, kaip ir ankstyvesnės, patikrino visų piliečių lygybę prieš įstatymus, garantavo asmens neliečiamybę, sąžinės, tikybos, spaudos, žodžio, organizacijų laisvę ir streiko teisę. Šia konstitucija buvo panaikinta mirties bausmė. Išimtis buvo galima tik karo bei valstybei gresiančio pavojaus atvejais.

Lietuvos valstybės 1922 konstitucija. Ją priėmė StS 1922 VIII 1. Ši konstitucija užbaigė valstybės politinių institucijų laikinumą ir padėjo nepriklausomos Lietuvos respublikai pastovų konstitucinį pagrindą. Ji nustatė pagrindinių valstybės valdžios galių funkcijinį santykį, nužymėjo pagrindines gaires vietos savivaldybėms, tautos ekonominei politikai, finansams, švietimui, socialinei politikai ir kt. Lietuvos valstybė — demokratinė respublika, kurios suvereninė valdžia priklauso tautai. Valstybės valdžią vykdo visuotiniu, lygiu, tiesioginiu, slaptu balsavimu, proporcine rinkimų sistema išrinktas seimas, jo pasitikėjimą turinti vyriausybė ir nepriklausomas teismas.

Seimas renkamas trejiems metams. Seimo posėdžiai šaukiami seimo nustatyta tvarka. Seimo pirm. privalėjo sušaukti seimą nepaprastai sesijai, pareikalavus RP arba ¼ seimo atstovų. Seimo kompetencijai priklausė: įstatymų svarstymas ir priėmimas, vyriausybės darbų priežiūra (interpeliacija, paklausimas ir revizija), valstybės biudžeto priėmimas ir tvirtinimas, taip pat įvairių vyriausybės sudarytų sutarčių ratifikavimas: taikos sutarčių, valstybės teritorijos įgijimo, išsižadėjimo ar perleidimo sutarčių, prekybos sutarčių su kitomis valstybėmis, užsienio paskolų sutarčių, kurios visai ar dalinai naikina arba pakeičia esamuosius įstatymus; sutarčių, kurios uždeda pareigų Lietuvos piliečiams; sutarčių, kurios nustato tiesiogines arba netiesiogines monopolijos arba nusavinimo teises. Seimui priklausė teisė pradėti arba baigti karą. Karo veiksmai galėjo būti pradėti be seimo, kai priešininko šalis paskelbia Lietuvai karą, arba kai priešas, karo nepaskelbęs, peržengia Lietuvos sieną. Seimą sudaro tautos atstovai, turį reprezentacinį įgaliojimą, neatšaukiami. Rinkti atstovus į seimą galėjo visi pilnateisiai piliečiai, vyrai ir moterys, turį ne mažiau kaip 21 m. amžiaus, o būti renkamais — turį 24 metus. Vyriausybę sudaro RP ir MK. RP renkamas seimo slaptu balsavimu, absoliutine atstovų balsų dauguma trejiems metams, ne jaunesnis kaip 35 m. amžiaus. Tas pats asmuo negalėjo būti renkamas toms pareigoms daugiau kaip dviem trimečiams. RP galėjo būti seimo atstatytas $2/3$ visų atstovų balsų dauguma. RP atstovavo respublikai, kvietė ministrą pirm., tvirtino jo sudarytąjį MK ir priėmė jo atsistatydinimą; skyrė ir atleido vst. kontrolierių, atsakingą prieš seimą; skelbė seimo priimtus įstatymus ir galėjo per 21 dieną nuo įstatymo įteikimo grąžinti įstatymą su savo pastabomis seimui persvarstyti. Seimui tą patį įstatymo projektą visų atstovų absoliutine balsų dauguma priėmus, RP turėjo jį paskelbti. Jeigu seimas $2/3$ visų atstovų balsų pripažino įstatymo skelbimą esant skubotą, tai RP savo veto teisės nebegalėjo panaudoti. RP galėjo seimą paleisti. Naujam seimui

susirinkus, RP buvo perrenkamas. Be to, RP buvo vyriausias ginkluotųjų pajėgų viršininkas. Jam priklausė bausmės dovanojimo teisė. Visi RP aktai, kad turėtų galios, privalėjo turėti ministro pirm. arba atitinkamo ministro parašą. Atsakomybė už pasirašytą aktą nešė aktą kontrasignavęs. MK vykdė respublikos konstituciją ir įstatymus, vedė vidaus ir užsienio politiką, saugojo respublikos neliečiamybę ir vidaus tvarką. MK buvo reikalingas seimo pasitikėjimo ir prieš jį buvo solidariai atsakingas už bendrą vyriausybės politiką, o kiekvienas ministras skyrium atsakė už savo darbą jam pavestoje valdymo srityje. MK ir kiekvienas ministras turėjo atsistatydinti, jeigu seimas pareiškė nepasitikėjimą. Be seimo, įstatymų iniciatyvos teisę turėjo MK ir 25.000 piliečių, turinčių teisę rinkti seimą. Iškelti RP-ui, ministrui pirm. arba kuriam kitam ministrui baudžiamąją bylą dėl jų tarnybinių nusikaltimų arba dėl valstybės išdavimo turėjo teisės tik seimas absoliutine visų atstovų balsų dauguma. Tokias bylas sprendė aukščiausias Lietuvos teismas — VTr.

Seimas, vyriausybė arba 50.000 piliečių, turinčių teisę rinkti seimą, turėjo teisę iškelti konstitucijos pakeitimo bei papildymo sumanymą. Iškeltąjį konstitucijos pakeitimo arba papildymo sumanymą priėmė seimas $^3/_5$ visų atstovų balsų dauguma. Seimo priimtas konstitucijos pakeitimas ar papildymas atiduodamas spręsti tautai visuotinio balsavimo keliu, jei per tris mėnesius nuo jo paskelbimo dienos to pareikalautų RP, arba ¼ visų atstovų, arba 50.000 piliečių, turinčių teisę rinkti seimą. Tokio reikalavimo nesant, pakeitimas ar papildymas turėjo įgyti galios. Pakeitimas ar papildymas laikytas atmestu, jei balsavime dalyvavo ne mažiau kaip pusė visų turinčių teisę balsuoti piliečių ir prieš pakeitimą ar papildymą pasisakė ne mažiau kaip pusė balsavime dalyvavusių piliečių. Konstitucijos pakeitimas ar papildymas, seimo priimtas $^4/_5$ visų atstovų balsų dauguma, įgijo galios nuo paskelbimo dienos.

Laikinoji 1928 V 15 konstitucija. Ją išleido RP, pritariamas MK, neprisilaikydamas konstitucijos pakeitimo bei papildymo procedūros, nustatytos 1922 konstitucijoje. Pačiame jos tekste buvo pasakyta, kad 10 m. bėgyje ji turi būti patvirtinta tautos atsiklausimu. Tikrovėje nuo paskelbimo dienos buvo ja vadovaujamasi, kaip galiojančia. Seimo rinkimų tvarka buvo palikta toji pati, kaip ir 1922 konstitucijoje, tik nustatyta aukštesnė amžiaus riba, būtent, rinkti galėjo ne jaunesni kaip 24 m, o būti renkami 30 m. amžiaus. Seimas turėjo būti renkamas penkeriems metams. Rinkosi dviem sesijoms — pavasario ir rudens. Nepaprastą seimo sesiją galėjo sušaukti RP arba raštu pareikalavę $^3/_5$ seimo atstovų. RP renkamas septyneriems metams. Jį renka ypatingieji tautos atstovai, renkami valsčių, apskričių ir miestų tarybų narių ir tų, kurie, dalyvaudami tų tarybų posėdžiuose, turėjo sprendžiamąjį balsą. Kiekviena apskritis renka po vieną ypatingąjį tautos atstovą. Nors 1928 konstitucija ir numatė seimą, bet jo rinkimų nebuvo iki 1936. Konstitucija (53 str.) suteikė RP-ui teisę seimo nesant arba seimo sesijų tarpe leisti įstatymus, turinčius galios. Seimo nesant arba negalint sušaukti nepaprastos sesijos, RP vykdo seimo teises.

MK atsakingas prieš seimą. Vyriausybė turi atsistatydinti, jeigu nepasitikėjimą pareiškia $^3/_5$ visų seimo atstovų. Nekvalifikuotos daugumos išreikšto nepasitikėjimo atveju vyriausybė galėjo neatsistatydinti, bet pasiūlyti RP-ui seimą paleisti. Seimo paleidimo aktą turėjo kontrasignuoti ministras pirm. MK galėjo būti atstatytas vieno RP parašu. Iš to sekė, kad RP galėjo paleisti ir seimą ir MK, kuris eventualiai nepanorėtų kontrasignuoti seimo paleidimo akto.

Įstatymų iniciatyvos teisę turėjo, kaip ir 1922 konstitucijoje, be seimo ir vyriausybės taip pat ir tauta. Teoretiškai ši konstitucija tiesioginės demokratijos pradą ryškiau akcentavo. Be iniciatyvos teisės buvo numatytas tautos veto dėl seimo priimtų įstatymų bei jo atmestų įstatymų projektų. Veto galėjo pareikšti 50.000 piliečių arba RP. Vetuotas įstatymas arba atmestas projektas turėjo būti atiduotas tautos balsavimui. Plebiscitas buvo numatytas valstybės teritorijos sumažinimo ir konstitucijos patvirtinimo atvejais.

Lietuvos 1938 II 11 konstitucija. Ją priėmė 1936 seimas. Pagal ją Lietuva yra nepriklausoma suvereninė respublika. Valstybės valdžią vykdo RP, seimas, vyriausybė ir teismas. RP, kaip ir 1928 konstitucijoje, renkamas tautos atstovų septyneriems metams. Jis vadovauja valstybei ir jai atstovauja. Jis galėjo paleisti seimą ir neišbuvusį 5 m. kadencijos. Seimo nesant, kaip ir 1928 konstitucijoje, RP leido įstatymus ir tvirtino tarptautines sutartis. Jis skyrė ir atleido MT. Seimas renkamas penkeriems metams. Kandidatai į seimo narius renkami visuotiniu, tiesiu, lygiu ir slaptu balsavimu. Renkama proporcine sistema. Kas galėjo siūlyti į seimo narius kandidatus, nustatė atskiras įstatymas. Faktiškai kandidatus statė vietos savivaldybės. Seimas svarstė ir priėmė įstatymus. Įstatymų projektus siūlė MT arba bent ¼ seimo narių. Seimo priimtą įstatymo projektą RP

30 dienų laikotarpyje arba tvirtino ir skelbė įstatymu arba galėjo jį su savo pastabomis grąžinti seimui persvarstyti. Seimui antrą kartą bent trijų penktadalių seimo narių dauguma jį nepataisytą priėmus, RP jį tvirtino ir skelbė įstatymu arba galėjo paleisti seimą. Jeigu ir naujai išrinktas seimas savo pirmoje sesijoje bent ¼ seimo narių pasiūlo tą patį nepataisytą įstatymo projektą ir jeigu seimas jį nepataisytą priima seimo narių dauguma, tai RP skelbė jį įstatymu. Kiekvienas seimo narys galėjo duoti paklausimą ministrui pirm. arba paskiram ministrui. Bent ketvirtadalio seimo narių pasiūlytas, seimas galėjo duoti interpeliaciją ministrui pirm. arba paskiram ministrui. Jeigu $^3/_5$ visų seimo narių dauguma atsakymą į interpeliaciją laikė nepatenkinamą, atitinkamas ministras turėjo būti atleistas; jei tokia interpeliacija lietė ministrą pirm., tai arba jis turėjo būti atleistas ar seimas paleistas. Jei naujam seimui jo pirmoje sesijoje bent ketvirtadalis seimo narių pasiūlo svarstyti tą pačią interpeliaciją tam pačiam ministrui pirm., kuriam paleistojo seimo buvo duota interpeliacija, ir jeigu seimas savo narių dauguma nutaria atsakymą į interpeliaciją laikyti nepatenkinamą, tai RP turėjo atleisti ministrą pirm. Tas pats principas ir panaši procedūra buvo taikoma ir konstitucijos pakeitimui. Konstitucijai pakeisti buvo reikalinga bent trijų penktadalių seimo narių dauguma.

II. TEISMAI

Pagal visas buvusias Lietuvos konstitucijas bei kitus įstatymus teismas buvo nepriklausomas nuo vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios galios. Teismo sprendimai daromi Lietuvos Respublikos vardu, vadovaujantis tik įstatymais ir teisėjo sąžine. Teismo sprendimas galėjo būti keičiamas arba naikinamas tik teismo įstatymais nustatyta tvarka. Malonės teisė priklausė RP, kuris galėjo teismo paskirtą bausmę dovanoti arba sumažinti. Aukščiausias teismas visai Lietuvos teritorijai buvo vienas—VTr.

Nepriklausomos Lietuvos teisingumo sritis organizaciniu požiūriu tenka skirti į du laikotarpius, būtent: 1. ligi 1933 VII 11, kada veikė laikinasis Lietuvos teismų santvarkos įstatymas, pakeitęs bei papildęs paveldėtą carinės Rusijos santvarkos įstatymą, ir 2. laikotarpį, kada pradėjo veikti naujai išleistas Lietuvos teismų santvarkos įstatymas.

Ligi 1933 VII 11 veikė šie teisingumo organai:

T a i k o s t e i s m a i, kuriems civilinės ginčo bylos priklausė tik tokios, kur ieškinio kaina buvo nedidesnė, kaip 5000 lt., o baudžiamos — kai skiriamoji bausmė nedidesnė kaip kalėti kalėjime.

A p y g a r d o s t e i s m a i sprendė visas kitas bylas, kurios nepriklausė taikos teismams, o taip pat bylas dėl nusikalstamų darbų prieš valstybės saugumą (vad. politines bylas), jei jos pagal Ypat. vst. apsaugos įstatymą nepriklausė kariniam teismui.

V y r i a u s i a s i s T r i b u n o l a s susidėjo iš pirm., jo pavaduotojo ir kt. teisėjų, VTr narių. Jame buvo civilinis ir baudžiamasis skyriai. Jis buvo kaip kasacinis, taip ir apeliacinis teismas: civilinės ir baudžiamosios bylos, kurias apg. teismai sprendė kaip I instancija, senajame VTr buvo sprendžiamos tik apeliacine tvarka (joms tada kasacinės instancijos nebuvo).

T e i s m o t a r d y t o j a i. Ligi 1933 buvo kiek kitokių pavadinimų tardytojai, būtent: nuovadų teismo tardytojai, svarbesnėms byloms teismo tardytojai ir ypatingai svarbioms byloms teismo tardytojai.

P r o k u r a t ū r a. Ligi 1933 prokurorai buvo vadinami valstybės gynėjais ir prokurorų padėjėjai — valstybės gynėjo padėjėjais.

Lietuvos teismų santvarka ir jų kompetencija po 1933 VII 11:

A p y l i n k ė s t e i s m ą sudarė apl. teisėjas, kuris bylas sprendė vienas. Kai kurios didesnės teisminės apylinkės turėjo ir po keletą teisėjų, tačiau tai buvo vienasmeninis teismas, t.y. bylas sprendė tik vienas teisėjas. Apl. teismas buvo pirmoji instancija visoms civilinėms byloms ir baudžiamoms byloms dėl tų nusikalstamųjų darbų, už kuriuos pagal baudžiamuosius įstatymus grėsė nedidesnė bausmė kaip paprastas kalėjimas, išskyrus bylas dėl valstybės ir savivaldybės tarnautojų nusikalstamųjų darbų ir bylas dėl nusikalstamųjų darbų prieš valstybės saugumą. Be to, teismas toms byloms, kurios jam buvo pavestos kitais įstatymais.

A p y g a r d o s t e i s m ą sudarė pirm., skyrių pirmininkai ir kiti teisėjai. Apg. teisme buvo civilinis ir baudžiamasis skyriai. Apg. teismas buvo pirmoji instancija baudžiamosioms byloms, kurios nebuvo pavestos kitiems teismams, ir apeliacinė instancija apl. teismų byloms; be to, teismas toms byloms, kurios jam buvo pavestos kitais įstatymais. Apg. teismai turėjo savo visuotinius susirinkimus, kuriuose buvo sudaromi sąrašai asmenų, tinkančių apg. teismų teisėjų vietoms.

A p e l i a c i n i a i r ū m a i buvo vieneri visai Lietuvos teritorijai. Juos sudarė pirm., antrininkas ir kiti teisėjai. Apeliaciniai rū-

mai buvo apeliacinė instancija byloms, kurias sprendė apg. teismai pirmąja instancija; be to, teismas baudžiamosioms byloms dėl nusikalstamųjų darbų, padarytų valstybės teritorijoje arba užsienyje prieš valstybės saugumą, ir teismas byloms, kurias jam buvo pavedę kiti įstatymai. Apeliacinių rūmų teisėjų visuotinis susirinkimas sudarė sąrašus asmenų, tinkančių Apeliacinių rūmų teisėjų vietoms. Tokie sąrašai sudaromi kas metai ir pristatomi teisingumo ministrui.

V y r i a u s i a s i s T r i b u n o l a s buvo aukščiausias teismas, vienas visai valstybės teritorijai. Jo būstinė — valstybės sostinė. Jį sudarė pirm., skyrių pirmininkai ir kiti teisėjai. Jame buvo civilinis, baudžiamasis ir autonominio Klaipėdos krašto skyriai. VTr buvo: 1. kasacinis teismas apl. teismų, apg. teismų ir Apeliacinių rūmų byloms, 2. kasacinis teismas karinių teismų byloms, 3. kasacinis teismas Klaipėdos krašto teismų baudžiamosioms ir civilinėms byloms, 4. aukščiausias teismas autonominio Klaipėdos krašto administracinėms byloms ir to krašto magistratūros drausmės byloms (tas bylas sprendė Klaipėdos krašto skyrius), 5. teismas baudžiamosioms byloms dėl RP, ministro pirm. ir ministrų nusikaltimų. VTr buvo vienintelis teismas bylų priklausomybės ginčams spręsti, kuriuos sprendė savo visuotiniame susirinkime. VTr savo visuotiniuose susirinkimuose sprendė iškeltus teisės klausimus, kai tie klausimai teismų sprendžiami nevienodai. Jo padaryti išaiškinimai buvo visiems privalomi. Teisės klausimus pateikė visuotiniam susirinkimui teisingumo ministras arba VTr pirm. Įstatymo numatytais atvejais teisės klausimą galėjo iškelti ir VTr teisiančioji sudėtis. VTr veikė ir kaip teisėjų drausmės teismas, kurį sudarė VTr visuotinio susirinkimo rinkti teisėjai ir VTr pirm. Teisiamąjį posėdį sudarė du teisėjai ir pirm. Posėdžiuose dalyvavo ir VTr prokuroras.

Apg. teismų, Apeliacinių rūmų ir VTr teisiamieji ir tvarkomieji posėdžiai buvo sudaromi bent iš trijų teisėjų. VTr teisiamasis ir tvarkomasis posėdis RP ir MK narių bylose turėjo būti sudarytas iš VTr pirm. ir keturių VTr teisėjų.

T e i s m ų p r i e ž i ū r a. Apg. teismo pirmininkas prižiūrėjo apl. teismus, Apeliacinių rūmų pirmininkas — apg. teismus, o VTr pirmininkas visus teismus. Autonominio Klaipėdos krašto teismus prižiūrėjo VTr Klaipėdos krašto skyriaus pirm. Priežiūros organai galėjo: lankyti teismus ir tikrinti jų darbą, reikalauti atskiras teismų bylas, reikalauti iš teisėjų žinių ir pasiaiškinimų, nurodyti teismams pastebėtus trūkumus ir reikalauti juos pašalinti, siūlyti iškelti teisėjams drausmės bylas. Teisingumo ministras turėjo teisę pats daryti teismų revizijas arba tai pavesti aukštesnių teismų pirmininkams, teisėjams arba prokurorams.

T e i s m o t a r d y t o j a i tardė nusikalstamus darbus. Prie apg. teismų buvo apl. tardytojai ir apg. tardytojai. Apl. tardytojo būstinę ir tardytojo apylinkės ribas nustatė teisingumo ministras. Apg. tardytojas tardė apg. ribose, prokuroro jam pavestas svarbesnes bylas. Prie Apeliacinių rūmų buvo ypatingieji tardytojai, kurie, Apeliacinių rūmų prokuroro pavedimu, galėjo vesti tardymą visoje vst. teritorijoje.

P r o k u r a t ū r a. Prie apg. teismų, Apeliacinių rūmų ir VTr buvo prokurorai ir jų padėjėjai. Jie rūpinosi bylų parengimu, dalyvavo teismų posėdžiuose, turėjo dėl išspręstų bylų apeliacijos ir protesto teisę. Apg. teismų prokurorai prižiūrėjo apl. ir apg. tardytojų darbą, Apeliacinių rūmų prokuroras — apg. teismų prokurorų ir jo padėjėjų, o VTr prokuroras — apg. teismų, Apeliacinių rūmų prokurorų ir jų padėjėjų. Vyr. prokuroru buvo teisingumo ministras, kurio vadovybėje ir priežiūroje buvo visų teismų prokurorai ir jų padėjėjai. Už nesuderinamus su prokuroro garbe veiksmus arba poelgius, prokurorai ir jų padėjėjai buvo šaukiami atsakyti teisėjų drausmės teisme. Drausmės bylas galėjo iškelti kiekvienas jį prižiūrįs prokuroras ir teisingumo ministras.

Teisėju, prokuroru, tardytoju galėjo būti skiriamas Lietuvos pilietis, turįs įstatymo nustatytąjį aukštojo teisės mokslo cenzą ir atlikęs reikalingą teismo darbo praktikos stažą. Juos skyrė teisingumo ministro pristatymu RP. Jų tarnybos pastovumas buvo patikrintas įstatymu.

T e i s m o k a n d i d a t a i. Teismo kandidatais galėjo būti asmenys, baigę nustatytąjį aukštojo teisių mokslo cenzą, skiriami teisingumo ministro prie apg. teismų, Apeliacinių rūmų ir prie VTr. Teismo kandidatas įgydavo reikalingą teismo darbui patyrimą, dirbdamas teismuose, pas prokurorus, tardytojus, notarus ir ipotekos įstaigose. Teismo kandidatas, ištarnavęs bent dvejus metus ir išlaikęs teisėjo egzaminus, teisingumo ministro pavestas, galėjo eiti apl. teisėjo, apg. teismo prokuroro padėjėjo arba apl. tardytojo pareigas. Per 3 m. nepaskirtas, galėjo būti atleistas iš teismo kandidatų. Teisėjų egzaminų komisija buvo sudaroma iš VTr pirm., VTr prokuroro ir 2 VTr visuotinio susirinkimo išrinktų jo teisėjų.

T e i s m o a n t s t o l i a i buvo prie apl. teismų. Prie vieno apl. teismo galėjo būti

keli teismo antstoliai. Antstoliu galėjo būti asmenys, baigę aukštesnįjį mokslą ir išlaikę antstolio egzaminus pagal teisingumo ministro nustatytas taisykles. Juos skyrė ir atleido teisingumo ministras. Antstoliai vykdė teismo sprendimus ir nutarimus.

Dar paminėtini ypatingieji teismai: 1. kariniai teismai: karo lauko teismas (žr. LE XI 46), pulko teismas, kariuomenės teismas (žr. LE XI 22–23), 2. bažnytiniai teismai (žr. LE II 305–306). Prie ypatingųjų teismų tenka priskirti ir veikusias žemės tvarkymo komisijas, kurios iš esmės buvo tam tikri teismai žemės tvarkymo byloms.

Teisingumo m-jos žinioje buvo notariatas, ipotekos įstaigos ir advokatūra (apie teisėjus ir teismą dar žr. LE XXX 494–496, 510–512; apie tardytojus žr. LE XXX 360, apie prokurorus žr. LE XXIV 93–94).

III. VIETOS SAVIVALDYBĖS

Vietos savivaldybės rūpinosi valstybės vietos valdymo reikalais, įstatymais nustatyta tvarka. Lietuvos valstybėje buvo šios vietos savivaldybės: a. valsčių, b. apskričių ir c. miestų.

Lietuvos vietos savivaldybės pagal 1919–1921 įstatymą

Valsčiaus savivaldybė. Vls. plotas nustatomas to ploto gyventojų, aps. tarybai pritariant ir galutinai tvirtinant Vidaus reikalų m-jos Savivaldybės dpt. Buvo žiūrima, kad vls. būtų apie 5000 gyv. ir ploto skersmuo—apie 15 km. Visi miesteliai, turį mažiau kaip 3000 gyv., buvo su kaimyniniais kaimais sujungiami į vieną vls. administracinį vienetą. Visi miesteliai, turį 3000–10.000 gyv., galėjo tvarkytis vls. teisėmis.

Mažiausias vls. administracinis vienetas buvo seniūnija, t.y. vls. dalis, kurioje gyveno apie 100 asmenų. Seniūniją galėjo sudaryti vienas kaimas, miestelis arba jų junginys. Visus seniūnijos reikalus sprendė seniūnijos gyventojų susirinkimas, vad. krivulė. Seniūnija rinko seniūną ir jo padėjėją. Seniūnas buvo seniūnijos vykdomasis organas ir veikė pagal aukštesnių savivaldybės įstaigų nurodymus. Faktiškai seniūnas buvo vls. viršaičio potvarkių bei nurodymų vykdytojas seniūnijoje.

Vyriausia vls. savivaldybės įstaiga, kuri savo kompetencijos ribose sprendė visus vls. reikalus, buvo vls. taryba, renkama vls. gyventojų visuotiniu, lygiu, tiesiu, slaptu balsavimu, prisilaikant proporcinės rinkimų sistemos. Rinkti galėjo valsčiuje gyvenąs Lietuvos pilietis, 21 m. amžiaus ir turįs valsčiuje butą bei kokį pastovų darbą. Renkamu galėjo būti 24 m. pilietis, neatsižvelgiant į jo gyvenamą vietą. Kandidatų sąrašą į vls. tarybą raštu galėjo išstatyti nemažiau 20 vls. gyv., turinčių teisę balsuoti. Nuo 300 vls. gyv. buvo renkamas vienas atstovas.

Vls. tarybai vadovavo slaptu balsavimu rinktas pirm. ir jo pavaduotojas. Vls. taryba iš savo tarpo rinko 2 m. vls. v-bą iš pirm. (vad. viršaičio), jo padėjėjo ir iždininko. Vls. v-ba buvo vls. savivaldybės vykdomasis organas, o vls. taryba — sprendžiamasis. Vls. v-bos veiklai tikrinti ir prižiūrėti buvo vls. tarybos renkama revizijos komisija.

Į vls. savivaldybės darbo sritį įėjo vls. pajamų ir išlaidų sąmatos sudarymas ir vykdymas, savivaldybių ir valstybinių mokesčių rinkimas, rūpinimasis vls. turtu ir ūkiu; mokyklų, knygynų ir kitokių kultūros, sveikatos, socialinės globos įstaigų steigimas ir išlaikymas; žemės ūkio, pramonės, prekybos įmonių organizavimas ir palaikymas; vls. kelių, gatvių ir tiltų statymas ir užlaikymas; rūpinimasis žemės melioracija, miškų priežiūra, steigimas ir užlaikymas smulkaus kredito įstaigų, išdėstymas tarp vls. gyventojų įvairių viešų pareigų, visuomenės tvarkos ir ramybės saugojimas ir kt.

Vls. savivaldybės įstaigos galėjo apdėti vls. gyventojus mokesčiais. Visi savivaldybinių įstaigų nutarimai, padaryti įstatymų nustatyta tvarka ir įsiteisėję, buvo lygūs valstybės įstatymams. Didesniems vls. savivaldybės darbams atlikti, vls. savivaldybė galėjo gauti lėšų iš valstybės iždo per Savivaldybių dpt.

Savivaldybių veiklą prižiūrėjo Vidaus reikalų m-jos Savivaldybių dpt. Jo nutarimai, patvirtinti vidaus reikalų ministro, buvo galutiniai. Savivaldybių dpt. galėjo netinkamai einantį pareigas viršaitį bei vls. v-bos narį pašalinti. Vls. tarybos nutarimai galėjo būti skundžiami aps. tarybai. Juos galėjo sulaikyti aps. taryba ir aps. viršininkas. Apskritai, valstybės valdžios organai žiūrėjo, kad savivaldybės įstaigos dirbtų savo kompetencijos ribose, o aukštesnieji savivaldybės organai žiūrėjo ir savivaldybės veiksmų tikslingumo.

Apskrities savivaldybės įstaigos rūpinosi tais pačiais vietos reikalais, kaip ir vls. savivaldybės, bet aps. plote. Vyriausia aps. savivaldybės sprendžiamoji įstaiga buvo aps. taryba, renkama 3 m. tokiu pat būdu kaip vls. taryba. Jai vadovavo jos rinktas pirm. ir pavaduotojas. Aps. taryba buvo kompetentinga įstatymų

ribose spręsti visus aps. savivaldybės reikalus. Jos nutarimai galėjo būti skundžiami Savivaldybių dpt., kurio nutarimai laike vieno mėn. galėjo būti teisėtumo pagrindu apskųsti apg. teismui. Šio pastarojo nutarimas galėjo būti skundžiamas VTr, kurio sprendimas buvo galutinis.

Aps. savivaldybės vykdomoji įstaiga buvo aps. v-ba, renkama aps. tarybos 3 m. Ji vykdė aps. tarybos nutarimus ir administravo aps. savivaldybės įstaigas. Aps. savivaldybių darbus prižiūrėjo ir kontroliavo renkama 3 narių revizijos komisija.

Miestų savivaldybės sprendžiamasis organas buvo mst. taryba, o vykdomasis —mst. v-ba, kurios pirm. vad. burmistru. Mst. taryba buvo renkama tokiu pat būdu kaip ir vls. tarybos. Mst. tarybos nutarimai taip pat galėjo būti skundžiami Savivaldybės dpt. ir teismui.

Vietos savivaldybės pagal 1931 savivaldybės įstatymą

Šiuo įstatymu reorganizuotos vietos savivaldybės rūpino tuos pačius vietos reikalus, kaip ir prieš tai buvusios. Tačiau kitais įstatymais vietos savivaldybėms buvo pavesti ir politinio pobūdžio uždaviniai, pvz., rinkimas ypatingųjų tautos atstovų RP-ui rinkti ir kandidatų į seimą išstatymas. Šie nepaprasti vietos savivaldybių organų uždaviniai turėjo savo atspindį vietos savivaldybių organų sudarymo procedūroje ir stipresnėje valdžios administracinių organų savivaldybių priežiūroje.

Valsčiai buvo steigiami ir naikinami MT nutarimu. Valsčių suskirstymas seniūnijomis buvo tvirtinamas aps. virš. Seniūnijos susirinkimas-krivulė rinko seniūną, jo padėjėją ir seniūnijos atstovą į vls. tarybą. Seniūnijos gyventojų susirinkime turėjo teisės dalyvauti ir balsuoti pilietis ne jaunesnis kaip 24 m., išgyvenęs seniūnijos ribose nemažiau kaip 1 m. ir kuris mokėjo ar privalėjo mokėti nekilnojamo turto arba žemės, prekybos, pramonės, amato, asmens pajamų arba savivaldybės mokesčius, ar kuris buvo valstybės ar savivaldybės tarnautojas, ar kas buvo baigęs aukštąjį mokslą ar specialinį žemės ūkio mokslą. Seniūno ir jo padėjėjo išrinkimą tvirtino aps. viršininkas. Nepatvirtinus buvo renkamas kitas.

Vls. tarybą sudarė 3 m. renkami seniūnijų atstovai. Vls. taryba rinko viršaitį, jo padėjėją ir atstovus į aps. tarybą. Vls. taryba priėmė ir tvirtino vls. biudžetą, prižiūrėjo viršaičio darbą ir sprendė kitus vls. savivaldybės reikalus. Vls. tarybą galėjo paleisti vidaus reikalų ministras, MK nutarus. Vls. viršaitis buvo renkamas 7 m. ne jaunesnis kaip 30 m. Išrinktąjį viršaitį ir jo padėjėją tvirtino aps. virš. Nepatvirtinus per 15 d. turėjo būti renkamas kitas. Vls. tarybai nustatytu laiku neišrinkus, viršaitis ir jo padėjėjas galėjo būti paskirtas vidaus reikalų ministro, kuris taip pat galėjo išrinktąjį viršaitį ir jo padėjėją nušalinti, paskirti kitą.

Apskrities savivaldybę sudarė aps. valsčiai ir jos antraeiliai miestai. Ji rūpinosi tais vietos reikalais, kurių negalėjo aprūpinti jos valsčiai arba joje dalyvaują miestai. Aps. tarybą sudarė vls. ir antraeilių mst. rinkti atstovai, vls. viršaičiai ir antraeilių mst. burmistrai. Kiekvieno vls. ir antraeilio mst. tarybos rinko į aps. tarybą po vieną atstovą. Valsčiai ir miestai, turį per 10.000 gyv., rinko po du atstovus. Aps. taryba rinko aps. savivaldybių vykdomąjį organą aps. v-bą, priėmė ir tvirtino aps. savivaldybės biudžetą, prižiūrėjo aps. v-bos darbą ir sprendė kitus reikalus. Ją galėjo paleisti vidaus reikalų ministras, MK nutarus. Aps. v-bą sudarė pirm. ir du nariai. Jos pirm. buvo aps. virš. Du narius ir du kandidatus rinko aps. taryba.

Miestų savivaldybė. Buvo pirmaeiliai ir antraeiliai, savivaldybės teisę turį miestai. Pirmaeiliai miestai nedalyvavo aps. savivaldybėje, o antraeiliai dalyvavo. Savivaldybės teisė miestams buvo suteikiama MK nutarimu. Mst. taryba buvo renkama mst. gyventojų, balsuojant už asmenis. Rinkti galėjo kiekvienas pilietis ne jaunesnis kaip 24 m., išgyvenęs mieste nemažiau kaip 1 m. ir mokąs kurį nors valstybinį ar savivaldybės mokestį ar esąs valstybės bei savivaldybės tarnautojas. Mst. taryba renkama trejiems metams. Miestui, kuriame buvo vyriausybės būstinė, $1/3$ mst. tarybos atstovų skyrė MK. Mst. taryba rinko burmistrą ir jo padėjėją, priėmė ir tvirtino mst. biudžetą, prižiūrėjo burmistro darbą ir sprendė kitus mst. savivaldybės reikalus. Mst. taryba, MT nutarus, galėjo būti vidaus reikalų ministro paleista.

Burmistras ir jo padėjėjas buvo renkami septyneriems metams. Jie administravo savivaldybės įstaigas, atstovavo savivaldybėms teisme ir kitur. Pirmaeilių mst. burmistro rinkimus tvirtino vidaus reikalų ministras, o antraeilių — aps. virš. Nepatvirtinus buvo renkamas kitas. Kito neišrinkus, miestui, kur buvo vyriausybės būstinė, burmistrą ir jo padėjėją galėjo skirti MT, o kitiems miestams — vidaus reikalų ministras. Tokia pat tvarka galėjo būti burmistrai ir jų padėjėjai ir nušalinti.

Savivaldybės įstaigų darbą galėjo tikrinti vidaus reikalų ministras, aps. virš. arba vidaus reikalų ministro įgaliotas asmuo. Tarybų ir suinteresuotų piliečių skundus dėl savivaldybės įstaigų nutarimų galutinai sprendė VTr.

Lietuvos teritorija (be Vilniaus krašto) buvo padalyta į 21 aps.. kuriuose buvo 249 vls. Savivaldybės teisę turėjo 31 mst. Iš jų 10 buvo pirmaeiliai, kiti antraeiliai.

Valstybės valdymo sritims tvarkyti buvo nustatytos šios m-jos: Vidaus reikalų, Žemės ūkio, Švietimo, Finansų, Teisingumo, Susisiekimo, Krašto apsaugos, Užsienio reikalų; be to, Valstybės kontrolės įstaiga (apie savivaldybes dar žr. LE XXVII 40–42).

IV. TAUTINIŲ MAŽUMŲ PADĖTIS

Tautinės piliečių mažumos galėjo laisvai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus įstatymų nustatyta tvarka (žr. LE XXX 436–437). Jos turėjo savo kultūros, labdaros, savitarpinės pagalbos ir kitas organizacijas, savo m-las, spaudą ir bažnyčias. Didžiausia ir geriausiai organizuota buvo žydų bendruomenė (žr. LE XXXV 288–295), kuri sudarė 7% Lietuvos gyventojų. Toliau ėjo vokiečių tautinė mažuma (4%), lenkų (3%), rusų ir gudų (2%).

Lietuvos savivaldybės 1918–1928, 1928; *K. Račkauskas*, Lietuvos konstitucinės teisės klausimais 1967; *M. Römeris*, Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos 1937; (") Valstybė ir jos konstitucinė teisė 1934–35 (2 tt.).

KLAIPĖDOS KRAŠTO TEISINĖ SANTVARKA

VYTAUTAS BULOTA

Stp.: RP — Respublikos Prezidentas, VTr — Vyriausiasis Tribunolas

1919 VI 28 Versalio taikos sutartimi Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos ir perduotas keturių didžiųjų valstybių D. Britanijos, Prancūzijos, Italijos ir Japonijos dispozicijai. 1923 I 15 Klaipėdos krašto sukilėliai paėmė faktinį krašto valdymą. 1923 II 16 Ambasadorių konferencija nutarė Klaipėdos krašto valdymą perleisti Lietuvai. Šį perleidimą Lietuva priėmė 1923 III 13 ir pagaliau 1924 V 8 pasirašė su keturiomis sąjunginėmis valstybėmis konvenciją dėl Klaipėdos krašto perleidimo Lietuvos valstybei (žr. LE XII 34–38). Prie konvencijos buvo prijungti kaip jos priedai Klaipėdos krašto statutas ir nuostatai, liečią uostą ir tranzitą.

Pagal konvencijos ir Klaipėdos krašto statuto nuostatus, Klaipėdos kraštas sudarė Lietuvos valstybės suvereniteto ribose atskirą, demokratiniais pagrindais suorganizuotą vienetą, kuriame lietuvių ir vokiečių kalbos buvo pripažintos oficialiomis krašto kalbomis. Šis vienetas naudojosi plačiomis autonominėmis teisėmis įstatymdavystės, teismų bei administracijos srityse. Klaipėdos krašto statute buvo išsamiai išvardinti dalykai, kurie priklausė autonominių Klaipėdos krašto organų kompetencijai. Visi kiti, statute įsakmiai nepaminėti dalykai priklausė Lietuvos centro valdžios organų kompetencijai. Tačiau centro valdžios organai, susitarę su vietiniais organais, turėjo teisę savo įstatymais praplėsti Krašto organų kompetenciją.

Pagal statuto nuostatus Klaipėdos krašto vietinių organų kompetencijai priklausė: 1. valsčių ir apskričių organizacija; 2. tikybos reikalai; 3. švietimas, tačiau su sąlyga, kad viešųjų mokyklų programa Klaipėdos krašte bus nežemesnė už visos Lietuvos atitinkamų mokyklų programą; 4. viešoji sveikata ir pašalpa, įskaitant ir veterinarijos reglamentus; 5. socialinė apsauga ir darbo įstatymai; 6. vietinės reikšmės geležinkeliai, išskyrus tuos, kurie priklauso Lietuvos valstybei, keliai, vietinės reikšmės viešieji darbai; 7. svetimšalių apsigyvenimo taisyklės, kurios tačiau turėjo būti suderintos su Lietuvos įstatymais; 8. policija viešajai tvarkai palaikyti, išskyrus uosto apsaugai skirtą policiją, kuri, nors ir autonominių organų samdoma, buvo pavesta Centro valdžios dispozicijai, ir sienų, muitų ir geležinkelių policiją, kuri buvo visiškoje centro valdžios žinioje; 9. įstatymdavystė kaip civilinė, taip ir kriminalinė, agrarinė, miškų ir prekybos (įskaitant saikus ir matus), suprantant tačiau, kad visos kredito ir draudimo įstaigų ir biržų atliekamos operacijos bus bendrų Respublikos įstatymų reguliuojamos; reglamentacija organizacijų, kurios oficialiai atstovavo krašto ekonominiams interesams; 10. vietos gyventojo teisės (požymio) įgijimas, tačiau su apribojimu, kad Lietuvos piliečiams, kurie nėra Klaipėdos krašto gyventojai, sąlygos vietos gyventojo požymiui įgyti bus tokios pat, kaip kad yra nustatyta Lietuvos vietinių viešųjų ir politinių teisių įgijimui; 11. teismų organizacija, tačiau išskyrus VTr Klaipėdos skyrių; 12. tiesioginiai ir netiesioginiai mokesčiai, kurie renkami Klaipėdos krašte, išskyrus muitus, akcizą, vartojimo ir alko-

holinių gėrimų mokesčius, kuriuos tvarkė centro valdžios organai, tačiau atitinkamą dalį perleisdami Klaipėdos krašto iždui; 13. Klaipėdos kraštui priklausančių viešųjų turtų administracija; 14. miškų plukdymo ir plaukiojimo Klaipėdos krašto upėmis (išskyrus Nemuną) ir kanalais reglamentacija, su rezervu, kad tais atvejais, kai šie vandens keliai tinka plukdymui už krašto ribų, taisyklės bus nustatomos susitarus su centro valdžia ir 15. prekybos laivų registracija, prisitaikant prie bendrų Lietuvos įstatymų. Vykdydami savo galią autonominiai Klaipėdos krašto organai turėjo laikytis bendrų Lietuvos respublikos konstitucijos principų.

Klaipėdos krašte veikusi teisės santvarka skyrėsi nuo likusioje Lietuvoje veikusios teisės santvarkos. Klaipėdos krašte pasiliko galioje Vokietijos įstatymai, kurie ten veikė iki krašto atskyrimo nuo Vokietijos (1920 I 10), kiek jie neprieštaravo konvencijos ir statuto nuostatams ar nebuvo pakeisti bei papildyti didžiųjų valstybių valdymo laikais ar Klaipėdos krašto seimelio įstatymais. Per visą nepriklausomybės laiką krašto seimelis didesnių pakeitimų veikusioje teisėje nėra padaręs.

Klaipėdos krašto gyventojai, neskiriant tautybės, kalbos, rasės ar religijos, naudojosi susirinkimų ir sąjungų, sąžinės ir spaudos laisve, rezervuojant vykdymą tų įstatymų ir taisyklių, kurios buvo reikalingos viešosios tvarkos ir valstybės saugumui išlaikyti. Jie rinko savo atstovus į Lietuvos respublikos seimą pagal bendrus Lietuvos seimo rinkimų įstatymus.

Centro valdžios atstovas Klaipėdos krašte buvo Lietuvos RP skiriamas gubernatorius (žr. LE XII 30–33), kuris pagal statutą turėjo paskelbti vieno mėn. laikotarpyje krašto seimelio priimtus įstatymus, o skubiais pripažintus įstatymus — 15 d. laikotarpyje. Gubernatorius galėjo vetuoti ir neskelbti tų įstatymų projektų, kurie prieštaravo Klaipėdos krašto konvencijai, statutui ar šiaip Lietuvos tarptautiniams pasižadėjimams bei Lietuvos konstitucijos principams.

Įstatymų leidžiamoji galia Klaipėdos krašte priklauso krašto atstovų seimeliui, kuris buvo renkamas visuotiniu, lygiu, tiesioginiu ir slaptu balsavimu. Atstovai buvo renkami 3 m. krašto vietinių gyventojų, skaitant vieną atstovą 5000 gyv. arba likučiui nemažesniam kaip 2500 gyv. pagal Lietuvos Respublikos rinkimų įstatymus. Įstatymų iniciatyvos teisė priklausė tiek pačiam seimeliui, tiek direktorijai.

Vykdomąją galią statuto ribose Klaipėdos krašte vykdė Krašto direktorija (žr. LE XII 29–30). Jos pirm., skiriamas gubernatoriaus, pats pasirinkdavo kitus direktorijos narius. Kaip pirmininkas, taip ir direktorijos nariai turėjo būti krašto gyventojai ir turėjo turėti Krašto seimelio pasitikėjimą, o nustoję pasitikėjimo, turėjo atsistatydinti. Jie galėjo dalyvauti seimelio posėdžiuose ir, jiems pareikalavus, turėjo būti seimelio išklausyti. Direktorija prižiūrėjo viso krašto administraciją.

Administraciniu atžvilgiu Klaipėdos kraštas buvo padalytas į tris apskritis: Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių. Klaipėdos mst. administraciniu atžvilgiu priklausė tiesioginei direktorijos priežiūrai. Kiekvienos aps. vadovybėje buvo krašto direktorijos paskirtas aps. virš. (Landrat), į kurio pareigas įėjo vietos policijos, žemesnių administracijos organų (valsčių, miestų valdybų ir dvarų seniūnijų) priežiūra, plentų, medžioklės, rinkimų, maisto ir pn. dalykų tvarkymas.

Prie aps. virš. buvo sudaryta aps. valdyba (Kreisausschuss), į kurią įėjo pats aps. virš. ir šeši seimelio išrinkti nariai. Aps. valdyba atstovavo aps. seimeliui ir buvo aps. seimelio reikalų tvarkytoja: ji rengė aps. seimelio nutarimus ir juos vykdė, administravo einamuosius reikalus, skyrė ir prižiūrėjo aps. valdininkus ir pn. Be to, ji ėjo administracinio teismo pareigas ir buvo sprendžiamas organas administracinėse bylose.

Be minėtų aps. administracijos organų, aps. centre buvo dar šios aps. įstaigos: mokyklų inspektorius, aps. gydytojas, aps. veterinarijos gydytojas, katastro v-ba, aps. iždinė, pramonės taryba, statybos, žemės ūkio, matų, saikų ir svarstyklių valdybos.

Aps. seimelis susidėjo iš aps. viršininko kaip pirmininko, aps. valdybos narių ir seimelio narių. Pastarieji buvo renkami pagal Klaipėdos krašto išleistus rinkimų įstatymus, kuriuose turėjo būti išlaikytas demokratijos principas.

Kiekviena apskritis buvo padalyta į valsčius, kuriems vadovavo aps. seimelio išrinktas ir Krašto direktorijos patvirtintas viršaitis. Jiems subordinuoti buvo kaimų ir dvarų seniūnai, nes dvarai dažniausiai sudarydavo atskirą seniūniją (Gutsbezirk), kuri nepriklausė kaimo seniūnijai. Viršaitis buvo vyriausias vietos policijos organas. Seniūnija buvo žemiausias administracinis organas.

Miesteliams vadovavo burmistras, jo pavaduotojas ir mst. v-bos nariai. Mst. v-bos nariai buvo renkami gyventojų išrinktos mst. tarybos. V-bos nariai buvo renkami dvylikai metų ir turėjo būti Krašto direktorijos patvirtinti. Burmistras naudojosi to-

mis pačiomis teisėmis kaip ir viršaitis. Klaipėdos miestui vadovavo vyr. burmistras, kuris buvo betarpiškai prižiūrimas Krašto direktorijos.

Vyriausias Klaipėdos krašto teismo organas buvo Lietuvos VTr, kurio jurisdikcija apėmė visą Lietuvos Respublikos teritoriją. Prie VTr buvo įsteigtas Klaipėdos skyrius, kuris buvo revizijos instancija Klaipėdos apg. teismo sprendimams. To skyriaus pirmininkas ir jo nariai buvo skiriami Lietuvos RP aktais, tačiau pagal Klaipėdos krašto statuto nuostatus skyriaus teisėjų dauguma turėjo būti skiriama iš Klaipėdos krašto teisėjų tarpo. VTr Klaipėdos skyrius buvo disciplinarinis teismas Klaipėdos krašto teisėjams, kurie prieš jų norą iš pareigų galėjo būti atleisti tik šio skyriaus nutarimais. VTr prokuroras buvo ir Klaipėdos skyriaus prokuroras.

Klaipėdos apg. teismas buvo apeliacinė instancija visiems Klaipėdos krašto valsčiaus (apylinkės) teismams ir pirmoji instancija visoms byloms, kurios buvo išimtos iš vls. teismų kompetencijos. Baudžiamosiose bylose pirmojoje instancijoje apg. teismas bylas spręsdavo su prisiekusiais sprendėjais (Geschworene). Apg. teismas susidėjo iš teismo pirm., skyrių pirmininkų ir teismo teisėjų. Prie šio teismo veikė Klaipėdos apg. teismo prokuratūra.

Žemiausioji teismo instancija Klaipėdos krašte buvo vls. teismai. Jie buvo Klaipėdos mst., Šilutėje, Rusnėje, Priekulėje ir Viešvilėje. Dauguma baudžiamųjų bylų buvo sprendžiama vls. teisėjo su prisiekusiais sprendėjais (Schöffen). Šie teismai buvo tiesioginėje Klaipėdos apg. teismo priežiūroje.

Klaipėdos krašto teisėjai ir apg. teismo prokuroras bei jo padėjėjai buvo skiriami Klaipėdos Krašto direktorijos. Jie turėjo būti diplomuoti teisininkai, atlikę nustatytą kandidato (Referendar) stažą ir išlaikę teisėjo (Assessor) egzaminus.

S. Daukša, La regime d'autonomie du territoire de Klaipėda 1937; *T. Kalijarvi,* The Memel Statute 1937; *D. Krivickas,* Klaipėdos krašto teisinė būklė Lietuvos konstitucinės teisės sistemoje pagal 1924 m. statutą 1940; *J. Robinzonas,* Klaipėdos krašto konvencijos komentaras 1932 (vok. *J. Robinson,* Kommentar der Konvention über das Memelgebiet vom 8. Mai 1924, 1934).

LIETUVOS VALSTYBINĖS ADMINISTRACIJOS SCHEMA

Schemoje be bendrųjų LE santrumpų vartojamos dar šios: AMT. — Amatų; APEL. — Apeliaciniai; APSG. — Apsaugos; ATS. — Atsiskaitymo; ATSK. — Atskaitomybės; CNTR. — Centrinis; DRKC. — Direkcija; DRB. — Darbo; DRD. — Draudimo; EKON.—Ekonominis; EKSPL. — Eksploatacijos; FIN. — Finansų; INSP. — Inspekcija; INTEND. — Intendantūros; ĮSTG. — Įstaiga; KALĖJ. — Kalėjimų; KAPEL. — Kapelionai; KAR. — Kariuomenės; KEL. — Kelio, Kelių; KLAIP. — Klaipėdos; KONS. — Konsularinis; KONTR. — Kontrolė; KR. — Krašto; KULT. — Kultūros; MELIOR. — Melioracijos; MNST. — Ministras; MKSL. — Mokslo; MOK. — Mokesčių; POLIC. — Policijos; POLIT. — Politikos; PRAD. — Pradžios; PRM. — Pramonės; PRK. — Prekybos; PROK. — Prokuroras; RFRM — Reformos; REIK. — Reikalų; RŪM. — Rūmai; SAN. — Sanitarijos; SAUG. — Saugumo; SAUSK. — Sauskelių; SAVIV. — Savivaldybė; SOC. — Socialinės; SPEC. — Specialinio; STAT. — Statybos; STS. — Statistikos; SMT. — Suimtiesiems; SUS. — Susisiekimo; SVEIK. — Sveikatos; ŠVIET. — Švietimo; TAUP. — Taupomosios; T-BA — Taryba; TEIS. — Teisių; TEISING. — Teisingumo; TLF. — Telefono; TLG. — Telegrafo; TIEK. — Tiekimo; TRIB. — Tribunolas; TRN. — Tarnyba; TSM. — Teismas; TVRK. — Tvarkymo; TVRKT. — Tvarkytojo; ŪK. — Ūkio; UŽS. — Užsienio; VDB. — Vadyba; VDS. — Vidaus; VET. — Veterinarijos; VSM. — Visuomeninio; VŠ. — Viešojo; ŽMS. — Žemės.

Paskiras įstaigas jungianti ištisinė linija schemoje vartojama tų įstaigų priklausomybės ryšiui parodyti, o taškų linija rodo jų bendradarbiavimo ar priežiūros ryšį, pvz. tarp Švietimo m-jos ir aukštųjų m-lų. Beje, dvi Lietuvos aukštosios m-los, Žemės ūkio ir Veterinarijos akademijos, buvo Žemės ūkio m-jos žinioje.

M-jų santvarka nepriklausomoje Lietuvoje ilgainiui daugiau ar mažiau keitėsi. Apie tai žr. LE straipsnį M i n i s t e r i j a (XVIII 515–532), kur taip pat trumpai apibūdinamos paskiros m-jos bei jų padaliniai ir pateikiamos svarbesniųjų pareigūnų pavardės.

Schemą braižė K a z y s B a r t a š i u s.

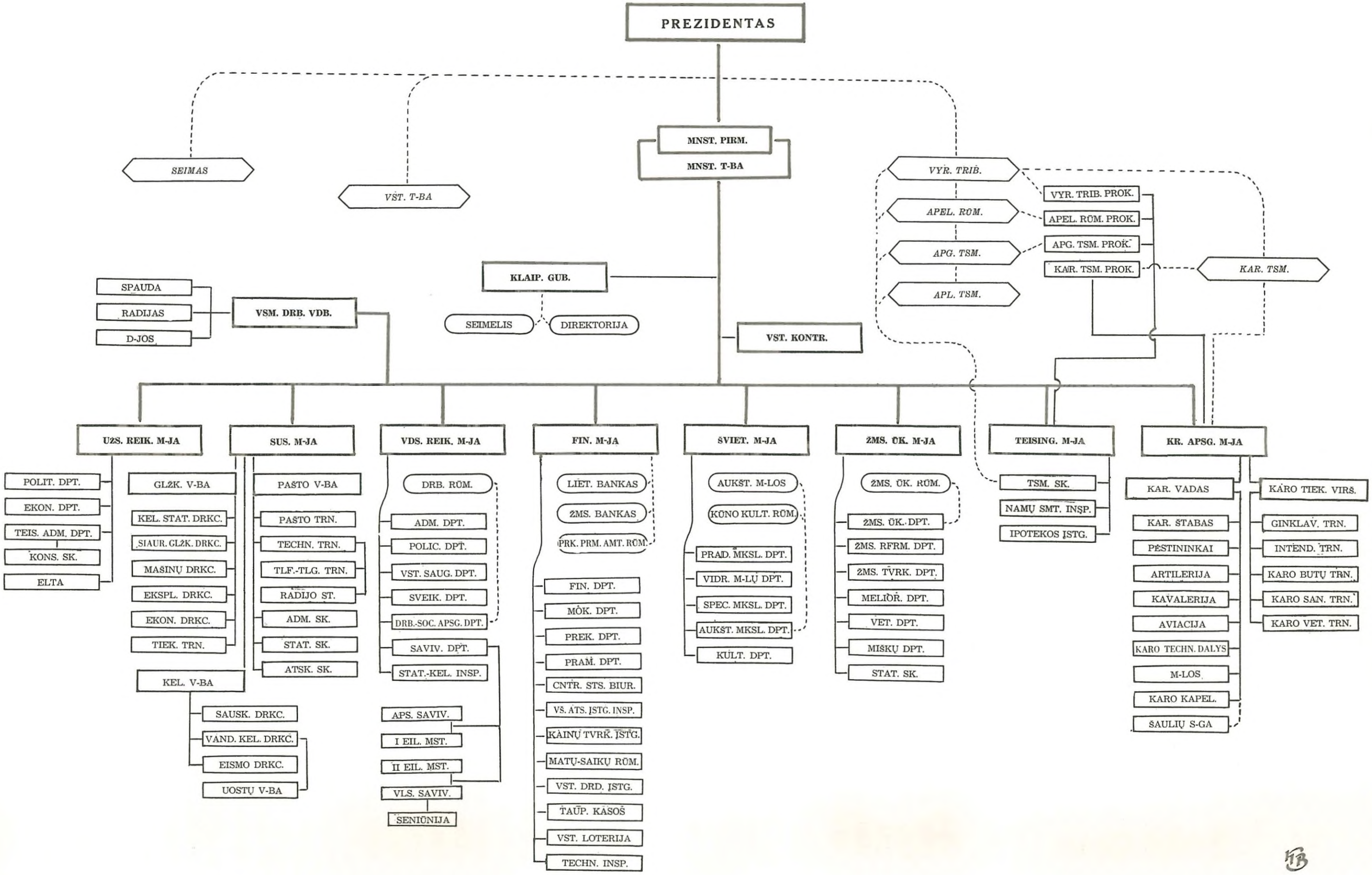
PREZIDENTAS
SEIMAS
VŠT. T-BA
MNST. PIRM.
MNST. T-BA
VYR. TRIB.
APEL. RŪM.
APG. TSM.
APL. TSM.
VYR. TRIB. PROK.
APEL. RŪM. PROK.
APG. TSM. PROK.
KAR. TSM. PROK.
KAR. TSM.
KLAIP. GUB.
SEIMELIS
DIREKTORIJA
SPAUDA
RADIJAS
D-JOS
VSM. DRB. VDB.
VST. KONTR.
UŽS. REIK. M-JA
POLIT. DPT.
EKON. DPT.
TEIS. ADM. DPT.
KONS. SK.
ELTA
SUS. M-JA
GLŽK. V-BA
KEL. STAT. DRKC.
SIAUR. GLŽK. DRKC.
MAŠINŲ DRKC.
EKSPL. DRKC.
EKON. DRKC.
TIEK. TRN.
KEL. V-BA
SAUSK. DRKC.
VAND. KEL. DRKC.
EISMO DRKC.
UOSTŲ V-BA
PAŠTO V-BA
PAŠTO TRN.
TECHN. TRN.
TLF.-TLG. TRN.
RADIJO ST.
ADM. SK.
STAT. SK.
ATSK. SK.
VDS. REIK. M-JA
DRB. RŪM.
ADM. DPT.
POLIC. DPT.
VST. SAUG. DPT.
SVEIK. DPT.
DRB.-SOC. APSG. DPT.
SAVIV. DPT.
STAT.-KEL. INSP.
APS. SAVIV.
I EIL. MST.
II EIL. MST.
VLS. SAVIV.
SENIŪNIJA
FIN. M-JA
LIET. BANKAS
ŽMS. BANKAS
PRK. PRM. AMT. RŪM.
FIN. DPT.
MOK. DPT.
PREK. DPT.
PRAM. DPT.
CNTR. STS. BIUR.
VS. ATS. ĮSTG. INSP.
KAINŲ TVRK. ĮSTG.
MATŲ-SAIKŲ RŪM.
VST. DRD. ĮSTG.
TAUP. KASOS
VST. LOTERIJA
TECHN. INSP.
ŠVIET. M-JA
AUKŠT. M-LOS
KŪNO KULT. RŪM.
PRAD. MKSL. DPT.
VIDR. M-LŲ DPT.
SPEC. MKSL. DPT.
AUKŠT. MKSL. DPT.
KULT. DPT.
ŽMS. ŪK. M-JA
ŽMS. ŪK. RŪM.
ŽMS. ŪK. DPT.
ŽMS. RFRM. DPT.
ŽMS. TVRK. DPT.
MELIOR. DPT.
VET. DPT.
MIŠKŲ DPT.
STAT. SK.
TEISING. M-JA
TSM. SK.
NAMŲ SMT. INSP.
IPOTEKOS ĮSTG.
KR. APSG. M-JA
KAR. VADAS
KAR. ŠTABAS
PĖSTININKAI
ARTILERIJA
KAVALERIJA
AVIACIJA
KARO TECHN. DALYS
M-LOS
KARO KAPEL.
ŠAULIŲ S-GA
KARO TIEK. VIRŠ.
GINKLAV. TRN.
INTEND. TRN.
KARO BUTŲ TRN.
KARO SAN. TRN.
KARO VET. TRN.

ATSTATYTOSIOS LIETUVOS VALSTYBĖS TEISĖ

BOLESLOVAS MASIULIS

Stp.: BS — Baudžiamasis Statutas, MK — Ministrų Kabinetas, MT — Ministrų Taryba, RP — Respublikos Prezidentas, StS — Steigiamasis Seimas, VT —Valstybės Taryba, VTr — Vyriausiasis Tribunolas

Lietuvos Tarybos 1918 II 16 aktu atstačius Lietuvos valstybę, susirūpinta ‚valstybės pamatais', taigi pagrindiniais valstybės įstatymais, kurie sudaro vad. valstybės konstituciją. Tuos pamatus, minėto akto žodžiais, turėjo galutinai nustatyti ‚Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų valstybės gyventojų išrinktas'. Kadangi seimas negalėjo būti tuojau pat renkamas bei šaukiamas dar dėl nepasibaigusio I pas. karo, o jam pasibaigus, dar dėl kurį laiką Lietuvoje trukusių karinių veiksmų, kuriais reikėjo ginti valstybės teritoriją nuo jon iš kelių pusių įsiveržusių ir vis tebesiveržiančių priešų, tai tuos pamatus, ant kurių turėjo iškilti visas valstybės teisinis pastatas, negaišuodama ėmė provizoriškai statyti Lietuvos Taryba (žr. LE XVI 155–164), ta vienintelė tuo metu buvusi lietuvių tautos atstovybė. Taip prasidėjo Lietuvos valstybės konstitucijos rašymas ir sykiu jos vykdymas praktiškai, taipogi greta to ir šiaipjau teisės statyba pagal tai, kiek jos nudelsti neleido valstybinis gyvenimas.

I. KONSTITUCINIAI TEISĖS ŠALTINIAI

Pirmapradis šaltinis yra minėtasis Lietuvos Tarybos 1918 II 16 aktas (jo faksimilė išsp. LE XVI 161), kuriuo buvo atstatyta lietuvių tautos teisė į nepriklausomybę, prarastą D. L. K-tiją įjungus į Rusijos imperiją prieš šimtą su viršum metų.

Reikšdama Lietuvos suverenią galią, Lietuvos Taryba, tapusi jau Lietuvos VT, ta atstatytąja teise 1918 X gale surašė trumputę konstituciją, pavad. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai. Ji buvo paskelbta Lietuvos Aide (nr. 130 1918 XI 13). Po to, 1919 I 24 buvo priimtas jos papildymas, paskelbtas Laikinosiose Vyriausybės Žiniose (LVŽ nr. 4 1919 III 5). Tuos dėsnius VT antrąkart priėmė, kai ką juose pakeitusi bei kai ką į juos nauja įdėjusi (Priedas prie LVŽ nr. 6 1919 V 8). Tai buvo antroji VT išleista to paties pavadinimo laikina konstitucija.

1920 išrinktas StS paskelbė savo priimtą, atseit, trečią, irgi trumputę konstituciją, antrašte Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija (LVŽ nr. 37 1920 VI 12), skirtą veikti kadencijos metu. Žengdamas toliau, StS 1922 VIII 1 priėmė pagaliau reguliarią konstituciją, pavadinimu Lietuvos Valstybės Konstitucija (VŽ nr. 100 1922 VIII 6).

Po 1926 XII 17 įvykio (žr. Perversmas— LE XXII 339–341), davusio naują vyriausybę, šiai susikirtus su seimu, pastarasis 1927 IV 12 aktu buvo paleistas; bet, priešingai konstitucijos reikalavimui (§ 52), jį paleidus nebuvo padaryta naujo seimo rinkimų. Tad šitas įvykis, kuris ir buvo tikrasis konstitucinis perversmas, o ne anas 1926 XII 17 įvykęs vad. ‚rūminis', sudarė be seimo likusioje valstybėje padėtį, paremtą vien jos buvimo faktu. Iš tos faktinės padėties, ištvėrusios metus, buvo išeita vyriausybei 1928 V 15 priėmus naują Lietuvos Valstybės Konstituciją (VŽ nr. 275 1928 V 25), greit po to, kai VTr padarė nutarimą, jog seimui priklausiusi teisė kelti baudžiamąją bylą buv. ministrui dėl jo tarnybos nusikaltimo (Konst. § 63) vietoje jau nebesamo seimo dabar turi priklausyti esamam aukščiausiajam valstybės organui — RP. Tas aukščiausiojo teismo nutarimas ir jo motyvai, pripažįstą revoliucijų sudaromoms naujoms politinėms situacijoms teises, kai tos situacijos stabilizuojasi, kai, vadinas, gyvenimas joms nebesipriešina ir jas priima, ir buvo, be abejo, lemtingas akstinas anai naujai konstitucijai pagarsinti.

Tos naujosios konstitucijos § 106 yra pasakyta ją esant tikrinamą ne vėliau kaip per 10 metų tautos atsiklausimo keliu. Betgi to atsiklausimo nebuvo, o jo vietoje 1938 buvo ketvirtojo seimo priimta vėl nauja Lietuvos konstitucija (VŽ nr. 600 1938), kuriai įsigaliojus, pirmesnė konstitucija nustojo veikusi.

II. ATSTATYTOJI LIETUVOS VALSTYBĖ SAVO KONSTITUCIJŲ ŠVIESOJE

1. Savo surašytais ‚Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniais dėsniais' VT įsteigė laikiną valstybės valdžią, nustatydama vyriausiuosius jos organus. Jie buvo: įstatymų leidžiamasis organas — ta pati kalbamoji VT, vykdomosios valdžios organai — triasmenis VT prezidiumas, kuris buvo laikinas nesamo dar Valstybės Prezidento pakaitas, ir VT atsakingas MK. VT kartu priklausė interpeliacijų bei paklausimų teisė ir sutarčių su kitomis valstybėmis reikalas. VT prezidiumui priklausė: skelbti įstatymus ir sutartis su kitomis valstybėmis; kviesti ministrą pirm. ir tvirtinti jo sudarytą MK; skirti savo pasiuntinius ir priimti pasiuntinius, akredituojamus svetimųjų valstybių; atsto-

vauti valstybei; skirti aukštesniuosius kariuomenės ir civilinius pareigūnus; laikyti savo žinioje kariuomenę ir skirti vyriausiąjį kariuomenės vadą. Visi prezidiumo skelbiami aktai turėjo būti ministro pirm. arba atitinkamo ministro kontrasignuoti. MK greta VT priklausė įstatymų iniciatyvos teisė ir aukščiau minėtu 1919 I 24 priimtu ‚Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių dėsnių' papildymu dar ribotas legislacinis veikmuo (funkcija), būtent, teisė tarp VT sesijų leisti įstatymus, kurie išleisti turėjo būti pateikiami artimiausiai VT sesijai ir veikė ligi jos, Tarybos, neatmesti ar nepakeisti. Tais antrąkart priimtais ‚Konstitucijos pamatiniais dėsniais' buvo įsteigtas jau VP postas vietoje jo pakalto, VT prezidiumo, kurio kompetencija naujai įsteigtajam ir perėjo. Kartu VP-ui buvo suteikta bausmės dovanojimo teisė ir teisė VT sesijų tarpe arba per jų pertraukas leisti MK priimtus įstatymus, kurie VP pasirašyti nebuvo pateikiami VT-ai.

Pagal StS išleistą laikinąją konstituciją, tas seimas užėmė valstybės valdžioje VT vietą. Jis leido įstatymus, ratifikavo sutartis su kitomis valstybėmis, tvirtino valstybės biudžetą ir prižiūrėjo įstatymų vykdymą. Vykdomoji valdžia buvo pavesta StS renkamam RP-ui ir StS-ui atsakingam MK. Visokiais reikalingais atvejais RP pavadavo StS pirm. StS nariai buvo aprūpinti neliečiamybės teise (imunitetu), saugojusia juos nuo suėmimų, kratų, korespondencijos peržiūrėjimo be seimo sutikimo.

StS reguliarioji, vad. 1922 konstitucija nustatė, kaip ir jo laikinoji, Lietuvos valstybei būti ‚nepriklausoma demokratine respublika', kurioj ‚suvereninė Valstybės Valdžia priklauso Tautai'. Tą pat nustatė ir antra reguliarioji (1928) konstitucija, taipgi ir trečioji (1938), tačiau pastaroji nepabrėžė Lietuvos respubliką esant demokratinę, kas dar nereiškia ją nustojus tokią būti. Pirmąja ir antrąja, valstybės valdžią vykdo seimas, vyriausybė ir teismas; čia vyriausybė yra abu vykdomosios valdžios organai drauge — RP ir MK. Trečiąja, valstybės valdžią vykdo RP, seimas, vyriausybė ir teismas; čia vyriausybę, iš kurios RP yra išjungtas, sudaro tiktai ministrų santalka, vad. MT.

2. Į seimą rinkti, taip pat būti renkamam, tegali Lietuvos piliečiai, lygiai vyrai, lygiai moterys. Pagal 1922 konstituciją, seimas renkamas 3 metams; rinkti gali piliečiai, ne jaunesni kaip 21 m. amžiaus, o būti renkami — ne jaunesni kaip 24 m. amžiaus. 1928 ir 1938 konstitucijomis, seimas renkamas 5 metams; renka piliečiai, ne jaunesni kaip 24 m. amžiaus, o renkamieji turi būti ne jaunesni kaip 30 m. amžiaus. Visomis trimis konstitucijomis, seimo narys prisiekia ištikimybę Lietuvos respublikai arba duoda jai ištikimybės iškilmingąjį pasižadėjimą; kuris to nepadaro arba tepadaro lygtinai, tas netenka tautos atstovo įgaliojimų. Seimo narys dėl savo kalbų, pasakomų pareigas einant, negali būti teismo baudžiamas, tačiau už garbės įžeidimą, taip pat, pagal 1938 konstituciją, ir už kalba padarytą nusikaltimą prieš valstybės saugumą, jis gali būti šaukiamas tieson paprastąja tvarka. 1922 ir 1928 konstitucijomis, seimo narį suimti galima tiktai su seimo sutikimu, išskyrus atvejus, kuriais jis užtinkamas nusikaltimo vietoje (in flagranti). 1938 konstitucija kalba apie seimo nario suėmimą tiktai seimo sesijos metu; jį suimti tuo metu galima tik darantį nusikaltimą arba padariusį tokį, už kurį gresia ne mažesnė kaip sunkiųjų darbų kalėjimo bausmė, o kitais tuo metu atvejais jį suimti galima tik seimo sutikimu.

3. 1922 konstitucijos nuostatais, seimo teisės yra šios. Jis leidžia įstatymus, taip pat prižiūri vyriausybės darbus jai duodamais paklausimais bei interpeliacijomis ir skiriamomis revizijomis. Jo tvirtinimo privalo valstybės biudžetas ir biudžeto įvykdymas. Jis tvirtina šias vyriausybės daromas valstybės sutartis: taikos sutartis; valstybės teritorijos įgijimo ir nustojimo sutartis; prekybos sutartis su kitomis valstybėmis; užsienio paskolų sutartis; sutartis, kurios naikina ar pakeičia įstatymus; sutartis, kurios uždeda pareigų Lietuvos piliečiams; sutartis, kurios nustato monopolijos arba nusavinimo teises. Jo kompetencijai priklauso pradėti ar baigti karą. Jis tvirtina arba atmeta tas priemones, kurių RP, MK pasiūlytas, imasi kilusiems valstybėje pavojingiems neramumams atremti ar pašalinti, įvesdamas kurią nepaprastąją padėtį, laikinai sustabdydamas konstitucines piliečių teisių garantijas, pavartodamas ginkluotą jėgą. Jis renkasi pirm. ir kitus savo prezidiumo narius ir priima savo darbo statutą, turintį įstatymo galią. Jis renka RP ir gali jį atstatyti $^2/_3$ visų seimo narių balsų dauguma. Jo gi pirmininkas pavaduoja RP, kai jis išvyksta užsienin arba suserga ir laikinai negali eiti pareigų.

Pagal 1928 konstituciją, seimo kompetencija šitokia. Jis leidžia įstatymus ir prižiūri vyriausybės darbus jai duodamais paklausimais ir interpeliacijomis. Jo tvirtinimo yra reikalingas valstybės biudžetas ir biudžeto įvykdymas. Jo sutikimas yra reikalingas su Lietuva sudaromoms tarptautinėms sutartims ratifikuoti, jei jos liečia dalykus, tvarkomus įstatymo keliu. Jo pritarimas yra reikalingas pradėti arba baig-

ti karui. Jis renkasi sau pirm. ir kitus savo prezidiumo narius.

1938 konstitucijos nuostatais, seimo pasireiškimas yra šitoks. Seimas renkasi sau pirmininką ir kitus savo prezidiumo narius; šituose rinkimuose prezidiumo pareigas atlieka laikinas prezidiumas, RP arba ministro pirm. kviečiamas iš seimo narių tarpo. Seimas, priima savo darbo statutą, nustatomą įstatymu. Seimas svarsto ir priima įstatymų projektus, kuriuos siūlo MT arba bent ¼ seimo narių; RP priimtą projektą tvirtina ir skelbia įstatymu arba grąžina seimui antrą kartą svarstyti. Jeigu seimas bent $^3/_5$ seimo narių dauguma grąžintą projektą priima nepataisytą, tai RP arba tvirtina jį ir skelbia įstatymu, arba paleidžia seimą. Jeigu naujai išrinktam seimui jo pirmojoje sesijoje bent ¼ seimo narių pasiūlo svarstyti tą patį nepataisytą projektą ir jeigu seimas jį nepataisytą priima savo narių dauguma, tai RP skelbia jį įstatymu. Seimas svarsto MT jam pateiktą valstybės biudžeto projektą ir jį, seimo priimtą, RP tvirtina. Jei seimo nėra arba jei seimas ligi rudens sesijos galo biudžeto projekto nepriima ir RP nešaukia nepaprastosios sesijos jam priimti, tai MT jį tvirtinti pateikia RP-ui. Jį patvirtiną RP skelbia biudžetu.

4. Sugretinus visų trijų reguliariųjų konstitucijų nuostatus, kurie nusako RP (žr. LE XXIII 542–544) veikimo sritį, su nuostatais, nubrėžiančiais seimo veikimo plotą, matyti Lietuvos valstybėje buvus du po vienas antro politinius režimus. Vienas jų, pirmesnis, buvo s e i m i n ė s g a l i o s, s e i m o p i r m a v i m o, r e ž i m a s, sukurtas StS laikinosios ir reguliariosios konstitucijų, ir antras, paskesnis, — p r e z i d e n t i n ė s g a l i o s, R P p i r m a v i m o, r e ž i m a s, sukurtas 1928 konstitucijos ir daugėliau dar praplėstas bei išryškintas 1938 konstitucijos.

5. MK 1938 konstitucijos yra vad. vyriausybe, o tam tikru aspektu ir MT (plačiau žr. LE XVIII 532–535).

6. V a l s t y b ė s K o n t r o l ė jau VT buvo nustatyta jos antrojoj laikinojoj konstitucijoj. Ji — atskira, nepriklausanti nuo MK valstybės valdymo dalis, vadovaujama vst. kontrolieriaus. Pradžioje vst. kontrolierius buvo atsakingas VT-ai, paskiau StS ir pirmiems trims paprastiesiems seimams; jų pareiškiamas nepasitikėjimą, turėjo atsistatydinti. Jis RP skiriamas ir atleidžiamas. MK-e (MT-oje) jis dalyvauja tiktai su patariamuoju balsu. 1938 konstitucijos nuostatais, jis: a. prižiūri valstybės turto valdymo teisėtumą; b. įstatymų nustatytais atvejais taria savo nuomonę dėl sutarčių tikslingumo, o šitais atvejais atsitinkančius jo ir ministro nuomonių skirtumus sprendžia MT (MK); c. prižiūri valstybės biudžeto vykdymo teisėtumą; d. kas metai parengia biudžeto vykdymo apyskaitą ir ją tvirtinti pateikia seimui, o šio nesant— RP-ui.

7. 1928 konstitucija davė valstybės valdymo reikalams ypatingą instituciją—V a l s t y b ė s T a r y b ą, skirtingą nuo pirmiau buvusios VT, pažymėdama, kad ji yra įstatymams tvarkyti ir jų sumanymams (projektams) ruošti bei svarstyti, ir pavesdama atskiram įstatymui nustatyti jos sudėtį, teises ir pareigas. Tatai pakartojo 1938 konstitucija, pridurdama VT esant ir ‚taisyklių projektams ruošti ir svarstyti, nuomonėms dėl įstatymų ir taisyklių projektų reikšti, įstatymams kodifikuoti ir kitiems dalykams svarstyti'. Aplamai, šita VT yra aukšta de lege ferenda ir de lege lata srityse teisės dalykų patariamoji instancija, skirta daugiausia administracijos viršūnių reikalams (papildomai žr. LE XXXIII 58–61).

8. Valstybės valdžią, reguliariųjų konstitucijų žodžiais, vykdo ‚ir T e i s m a s', kuris laikinųjų konstitucijų visiškai nebuvo minimas. Jam priklausanti valdžia yra įstatymų vykdymo (de lege lata) srityje, kaip ir ta, kurią siaurąja prasme vad. vykdomąja, bet nuo šios skiriasi savo veikmeniu, kuris yra justicija—teisingumo vykdymas, atliekamas teisimu bei sprendimų (žr. LE XXVIII 379–380) darymu. Sprendimus teismas daro Lietuvos Respublikos vardu. Teismo sprendimas negali būti keičiamas ar naikinamas kitaip, kaip tik teismo įstatymuose nurodyta tvarka. Savo veikmenį atlikdamas, teismas yra nepriklausomas. Visos trys reguliariosios konstitucijos nustato, kad aukščiausiasis teismas visai valstybės teritorijai tėra vienas, bet 1938 konstitucija dar įsakmiai priduria, jog tai yra VTr. Išskyrus šį pastarąjį atvejį, konstitucijos neįvardija teismų, o tai gauna padaryti paprastasis įstatymas, kuriam jos paveda nustatyti teismų santvarką, atseit, jų organizaciją, kompetenciją ir jurisdikciją. 1938 konstitucija prie šito dar prideda, kad teismai steigiami įstatymu.

9. Valstybės valdžia tėra vienas valstybės sandas. Valstybei būti reikia dar dviejų sandų — jos valdžiai pajungtos t e r i t o r i j o s ir jos liepimams, imperiumui, palenktų gyventojų — p i l i e č i ų.

1922 konstitucijoje apie Lietuvos valstybės teritoriją tepasakoma, jog ‚Lietuvos teritorijos sienos gali būti keičiamos tik įstatymo keliu'; 1928 konstitucijoje — jog ‚Lietuvos plotas susideda iš žemių, kurių sienos aprašytos sudarytomis valstybės tarptautinėmis sutartimis', — plotas, kurį

galima keisti paprastu įstatymų leidimo keliu, jei jis didinamas, ir tautos atsiklausimo keliu, jei jis mažinamas; 1938 konstitucijoje — jog to ploto žemės negali būti atskiriamos.

Tos tarptautinės sutartys yra: 1920 VII 12 Lietuvos taikos sutartis su Rusija (VŽ nr. 53 1920 XI 30) ir 1924 V 8 Konvencija dėl Klaipėdos teritorijos (VŽ nr. 169 1924 IX 1). Pirmojoje sutartyje yra smulkiai nurodyta, kur turi eiti valstybinė siena tarp Lietuvos ir Rusijos. Natūroje ta siena nebuvo išvesta, tat sukliudžius Lenkijai, būtent, jai plačiai okupavus abu pagal tos sienos liniją einančius pasienius — Lietuvos su Rusija ir Rusijos su Lietuva, o paskiau ir pačiai Rusijai, savo ruožtu į Lenkijos vietą atsistojusiai tuose pasieniuose, nepriskyrus prie Lietuvos gerokos dalies su ja, Rusija, sutartos teritorijos. Antrąja sutartimi, sakytąja konvencija, Lietuvos sudaryta su I pas. karo sąjungininkais — D. Britanija, Prancūzija, Italija ir Japonija — suverenumo teisės Klaipėdos krašte tam tikromis sutartomis sąlygomis buvo perduotos Lietuvos valstybei.

Dėl piliečių, tai apie tat, ką Lietuvos valstybė laiko savo piliečiais, kaip pilietybė įgyjama ir kaip jos netenkama, žr. LE XXII 506–508.

10. Konstitucijų nuostatais, Lietuvos sostinė — Vilnius; valstybinė kalba — lietuvių su galimomis kitoms kalboms išimtimis, nustatytomis įstatymu; valstybės ženklas — baltas vytis raudoname lauke; tautinės spalvos — geltona-žalia-raudona; valstybės šventės — II 16 ir VIII 8, skirtos minėti: pirmoji — Lietuvos nepriklausomybės atstatymui, antroji — Lietuvos didingai praeičiai.

III. LIETUVOS VALSTYBĖS ADMINISTRACINĖ SANTVARKA

Šitokio pavadinimo skyriuje 1938 konstitucija duoda aplamus tos santvarkos bruožus, pagal kuriuos įstatymų leidyba tą santvarką nustato.

1. Konstitucijos 123 str. nurodoma, kad valstybės valdymo sritims tvarkyti yra m i n i s t e r i j o s (žr. LE XVIII 515–532) ir kad jų darbui vietose valstybės teritorija skaidoma administraciniais teritoriniais daliniais. Dėl teritorijos skaidymo, tai tam reikalui 1919 VII 1 buvo priimtas ‚Apskričių sienų ir jų centrų įstatymas' (LVŽ nr. 9 1919 VII 26), suskaidęs valstybės teritoriją a p s k r i t i m i s, kurių kiekvieną sudarė mažesni teritoriniai vienetai — v a l s č i a i. Čia apskritis kaip administracinis teritorinis vienetas ir kaip šio vieneto pavadinimas nebuvo koks naujas dalykas: ir Rusijos caro laikų ‚ujezdai', ir I pas. karo metu vokiečių okupacijos nustatytieji ‚kreisai' buvo teritoriniai daliniai, kuriuos lietuviai tuomet apskritimis ir vadino. Dar prieš išleidžiant minėtąjį apskričių įstatymą, tolaikinėse apskrityse jau buvo vidaus reikalų ministro pastatyti a p s. v i r š i n i n k a i, apie kurių teises ir pareigas to ministro buvo išleistas 1918 XII 17 datos cirkuliaras (aplinkraštis) nr. 2 (LVŽ nr. 2–3 1919 I 16). Tuo cirkuliaru, aps. virš. buvo laikinosios vyriausybės vietos atstovas, buvo ‚vyriausias visos apskrities valdininkas', įgaliotas perimti iš vokiečių okupacinės valdžios ‚visą jų ūkį, mantą, raštines, knygas, dokumentus, pinigus ir t.t.'. Jis turėjo ‚sergėti apskrities gyventojus nuo vagių, plėšikų, banditų ir kitų nusikaltėlių', turėjo rūpintis naikinimu ‚žalingų visuomenės apsireiškimų', pvz. kovoti su degtinės varymu, su valstybės ir apleisto turto naikinimu, ir buvo įpareigotas krašto apsaugos reikalui suskirstyti savo apskritį n u o v a d o m i s ir paskirti nuovadų viršininkus. Nuovados čia buvo policiniai teritoriniai vienetai, atitikę carinių laikų policinius ‚učastkus', kurie tuomet lietuviškai buvo vadinami irgi nuovadomis. Cirkuliarinės policinės nuovados ir cirkuliariniai nuovadų ir aps. viršininkai gavo paskiau įstatyminį pamatą (apie policijos organizaciją Lietuvoje — žr. LE XXIII 217–220).

2. Konstitucijos 124 str. nustatoma, kad RP ‚skiria ir atleidžia valdininkus ir kitus pareigonis', kurių skyrimas ir atleidimas įstatymu jam pavestas. Pvz. jo skiriami bei atleidžiami: Klaipėdos krašto gubernatorius, MT generalinis sekretorius, m-jų generaliniai sekretoriai, m-jų dpt. direktoriai ir t.t., taip pat VT pirm., jo pavaduotojas ir kiti nariai, teismų pirmininkai, teisėjai, tardytojai, prokurorai bei šių pastarųjų padėjėjai. Toliau tame konstitucijos straipsnyje sakoma, kad ‚valdininkų ir kitų pareigonių' tarnybos santvarka nustatoma įstatymu. Šito įstatymo projektą VT rašė 1939 ir 1940; projektas buvo įpusėtas, bet liko nebaigtas dėl rusų kariuomenės įsiveržimo Lietuvon ir jos okupavimo (žr. Tarnautojas — LE XXX 370–371).

3. Konstitucijos 125 str. paliečia metrikaciją ir metrikas. Čia duodama taisyklė, kad gimimo, jungtuvių ir mirimo aktus daro valstybės organai sąlygomis ir tvarka, nustatytomis įstatymo, ir iš šitos taisyklės tuoj pat daroma ši išimtis: tikintieji tuos aktus gali daryti pas savo dvasininkus, irgi įstatymo nustatytomis sąlygomis ir tvarka, ir neverčiami jų kartoti kitur (žr. Metrikacija — LE XVIII 312).

4. Konstitucijos 126 str. yra apie savivaldybes. Ten sakoma, jog vietiniams reika-

lams rūpinti yra vietos savivaldybės (žr. LE XXVII 40–42), ūkio gi ir verslo sritims gali būti suteikiamos veikmeninės (funkcijinės) savivaldybės (žr. Darbo rūmai — LE IV 326; Prekybos ir pramonės rūmai — LE XXIII 525; Prekybos, pramonės ir amatų rūmai — LE XXIII 526–527; Žemės ūkio rūmai — LE XXXV 256).

5. Konstitucijos 127 str., ‚atskiriems Lietuvos kraštams gali būti suteikta teisė autonomiškai tvarkyti tam tikrus vietos dalykus', — teisė, kuri suteikiama ir ‚autonomiško vietos dalykų tvarkymo ribos bei sąlygos' nustatomos įstatyminiu krašto autonomijos statutu. Atstatytoj Lietuvos valstybėj tebuvo vienas kraštas, kuris naudojosi autonomijos teise, būtent, Klaipėdos kraštas. Jam autonomija buvo suteikta tam tikra tarptautinio pobūdžio konvencija (žr. LE XII 34–37). 1935 buvo išleistas Statutinio Teismo įstatymas (VŽ nr. 474), kuriuo tas teismas ir buvo įsteigtas. Tai buvo tam tikras Klaipėdos kraštui skiriamas teismas be paliovos tame krašte vis kylantiems viešosios teisės srityje nesklandumams spręsti.

6. Konstitucijos 128 str., ‚administracinių organų veiksmų tikslingumą ir teisėtumą saugo aukštesni organai įstatymų nustatyta tvarka'. Tatai reiškia, kad priklausomųjų (subordinuotųjų) administracijos organų veiksmai gali būti tam tikra tvarka skundžiami aukštesniems administracijos organams, tiek iš esmės, tiek iš santykio su įstatymu. Tas straipsnis baigiamas šia deklaracija: ‚Įstatymu nustatoma, kuriais atvejais administracinių organų veiksmų teisėtumas saugomas ir teismo tvarka'. Šiuo numatoma galint būti įsteigtą administracinį teismą. Šituo teismu galiausiai (1940) buvo susirūpinta valdžios sferose, tad jau buvo rašomas ir jo projektas, tačiau tą darbą sukliudė sovietinė Lietuvos okupacija.

IV. PASKUTINĖS (1938) KONSTITUCIJOS III–IX SKYRIŲ DEKLARACIJOS IR NUOSTATAI

Konstitucijos deklaracija yra valstybės vardu jos, konstitucijos, ko pareiškimas — jos linijos, atžvilgio kam, ko siekimo,— pareiškimas, duodąs tam tikrą politiškai teisinę linkmę tiek valstybės administracijai jos veikloje, tiek legislacijai, kuri iš to pareiškimo leisdama įstatymą, vadinas, reglamentuodama konstitucijos deklaruotą dalyką, turi skaitytis su deklaracijos turiniu.

1. III skyrius (16–26 str.) yra apie piliečių teises ir pareigas. Konstitucija pabrėžia šias piliečio pareigas: naudotis savo laisve nepažeidžiant kito teisių ir visuomet atsimenant savo pareigas valstybei, tarp jų pareigą būti jai ištikimam (17 str.). Be to, ‚piliečio įsitikinimas negali būti pamatas nusikaltimui pateisinti arba valstybės dedamai pareigai nevykdyti' (20 str.) (žr. LE str.: Pilietis — XXVIII 510–511; Spaudos teisė — XXVIII 339–340); Susirinkimas — XXIX 220–221; Organizacija — XXI 180–182).

2. IV skyrius (27–33 str.) yra apie tikybą. Čia pareiškiama, kad valstybė, vertindama religiją žmogaus gyvenime, pripažįsta Lietuvoje esamas Bažnyčias bei kitas tolygias tikybines organizacijas. Ji gali pripažinti ir kitas Bažnyčias bei tolygias tikybines organizacijas, jei jų mokslas ir apeigos nėra priešingi dorai ir viešajai tvarkai. Valstybės pripažintoms tikybinėms organizacijoms konstitucija suteikia juridinio asmens teisių, pavesdama šitų teisių ribas nustatyti įstatymui. Konstitucija leidžia įstatymui valstybės pripažintų tikybų dvasininkus atleisti nuo tarnavimo kariuomenėje; pirmesnės konstitucijos pačios buvo juos nuo to atleidusios. Konstitucija nustato, kad Bažnyčių bei kitų tolygių tikybinių organizacijų padėtis valstybėje nustatoma susitarimu arba įstatymu. Kat. Bažnyčios padėtis atstatytoje Lietuvos valstybėje buvo nustatyta konkordatu, Lietuvos vyriausybės sudarytu su Šv. Sostu 1927 (žr. LE XII 354).

3. V skyrius (34 ir 35 str.) — apie šeimą ir motinystę. Čia pasakoma, jog ‚tvirta šeima yra valstybės stiprumo pamatas', jog valstybė gerbia, saugo ir globoja šeimą bei motinystę ir jog, ‚globodama motinystę, vaiką ir jaunuolį, valstybė siekia, kad augančioji karta būtų sveiko kūno ir stiprios dvasios'.

4. VI skyrius (36–43 str.) yra apie auklėjimą ir švietimą. Vienu pamatinių auklėjimo ir švietimo židinių konstitucija laiko šeimą, tad pabrėžia tėvų pareigą esant ‚auklėti vaikus, įkvėpti jiems tėvynės meilę ir pasiryžimą aukotis dėl tėvynės', o vaikų pareigą — ‚gerbti tėvus, globoti juos senatvėje ir saugoti jų palikimą'. Antru tokiu židiniu ji laiko m-lą. Ji pripažįsta auklėjamos reikšmės irgi Bažnyčioms bei kitoms tolygioms tikybinėms organizacijoms. Dėl to valstybė ne tik pati laiko auklėjamąsias įstaigas bei m-las, bet leidžia jas laikyti įstatymo nustatytomis sąlygomis bei tvarka ir atskiriems piliečiams bei piliečių organizacijoms, taip pat Bažnyčioms bei kitoms tolygioms tikybinėms organizacijoms. Konstitucija nustato, kad pradžios mokslas privalomas, o valstybinėse ir savivaldybinėse m-lose jis ir nemokamas. Konstitucija dar nustato, kad pradžios ir vidurinėse m-lose tikyba dėstoma tiems mokiniams, kurie priklauso prie valstybės pri-

pažintų Bažnyčių bei kitų tolygių tikybinių organizacijų. Kuriose kitose m-lose tikyba gali būti dėstoma, tatai konstitucija paveda nustatyti įstatymui. Tačiau dėstytinoji tikyba nedėstoma, jei ją išpažįstančių mokinių yra maža m-loje. Taip pat ji nedėstoma, jei negalima parūpinti mokytojo.

5. VII skyrius — apie darbą (44–47 str.). Čia konstitucija skelbia darbui didžią pagarbą: esą, ‚kiekvienas darbas yra visuotinės kūrybos dalis', ‚valstybę laiko nepaliaujamas darbas', ‚piliečio darbo galia yra kartu valstybės turtas'. Dėl to valstybė turi rūpintis dirbančiuoju ir jo šeima, taigi siekti, kad jie ‚galėtų naudotis Lietuvos gyvenamu kultūros gyvenimu' ir kad dirbančiajam būtų reikalingo poilsio. Valstybė turi siekti, kad dirbti galintieji turėtų darbo ir jo nevengtų; vengiančius ji gali priversti dirbti. Valstybė turi ‚globoti ir rikiuoti darbą', kad piliečių darbo galia būtų tikslingai ir taisyklingai sunaudojama.

6. VIII skyrius — apie tautos ūkį (48–56 str.). Čia konstitucija pareiškia, kad valstybė saugo nuosavybės teisę, bet viešajam reikalui ji gali nusavinti turtą už atlyginimą, ir kad pilietis turi teisę visoje valstybės teritorijoje ‚duoti ir imti darbo savo pasirinkimu' ir pasirinkti ūkinio veikimo vietą bei rūšį, bet valstybė gali įstatymu varžyti šitą teisę krašto saugumo sumetimais. Konstitucija toliau sako valstybę turint rūpintis žemės ūkio stiprumu — jo pagrindimu ‚gajais ūkio vienetais' ir ūkininko veikliu dalyvavimu ‚tikslingoje ir taisyklingoje žemės ūkio gamyboje', Daugiau, valstybė turi rūpintis, kad pramonė, prekyba ir amatai ‚tikslingai naudotų ūkinius galimumus'. Valstybė gali nustatyti darbo prievolę viešajam reikalui. Ji prižiūri ir rikiuoja ūkio ir jo įmonių veikimą, siekdama tikslingos ir taisyklingos tautos ūkio santvarkos ir veikimo.

7. IX skyrius yra apie sveikatą ir socialinę apsaugą (57–60 str.). Čia kalbama apie tai, jog valstybė turi rūpintis piliečių sveikata, taip pat dirbančiaisiais ir jų šeimomis ligos, senatvės ir nelaimingų atsitikimų atvejais (žr. Ligonių kasos — LE XVI 180–181). Toliau sakoma valstybę siekiant, kad būtų aprūpinti tie, kurie savęs ir savo šeimos aprūpinti negali. Ryšium su tuo piliečių organizacijoms ir atskiriems piliečiams, taipgi Bažnyčioms bei kitoms tolygioms tikybinėms organizacijoms, leidžiama įstatymo nustatytomis sąlygomis ir tvarka laikyti labdaros įstaigas.

V. RINKIMINĖ TEISĖ

1918 II 16 aktu atstatytoje Lietuvos valstybėje tam tikri viešosios teisės organai buvo piliečių renkami. Pats pirmasis toks organas buvo StS, susidedąs iš 112 atstovų. Jam sudaryti, atseit, tam jo skaičiui narių išrinkti, buvo VT 1919 X 30 priimtas tam tikras jo rinkimų įstatymas (LVŽ nr. 16 1919 XII 2), kurio nustatyta tvarka tie nariai ir buvo išrinkti. Rinkimų laisvei apsaugoti buvo išleistas dar ‚Rinkimų laisvės apdraudimo įstatymas (LVŽ nr. 16 1919 XII 2), grasęs: pinigine bauda — už savavališką pašalinimą, perTaisymą arba padirbdinimą viešai tam tikroje valdžios skirtoje vietoje iškabinto rinkiminio skelbimo, už varymą rinkiminės agitacijos uždraustoje vietoje, už pasivadinimą nesavo vardu balsavimo reikalui ir už tvarkos ardymą rinkimų vietoje rinkimų metu; pinigine bauda arba areštu — už neteisėtą įsiveržimą į rinkiminį susirinkimą, arba į jį įėjus už neišėjimą reikalaujant jo vedėjui, arba kliudymą rinktis, už valdininko varomą rinkiminę agitaciją valstybinėje įstaigoje darbo metu; areštu arba kalėjimu — už mėginimą savo valdžia, papirkimu, prievarta arba grasymu rinkėjui arba jo šeimos nariui tą rinkėją palenkti balso nepaduoti aplamai arba paduoti jį taip, kaip palenkti mėginantysis norėtų. StS savo ruožtu išleido Seimo rinkimų įstatymą (VŽ nr. 98 1922 VII 1), kuriuo buvo renkami pirmieji trys seimai. Po to 1936 buvo išleistas dar vienas seimo rinkimų įstatymas (VŽ nr. 533 1936 V 9), kuriuo buvo renkamas ketvirtasis seimas (kuria tais įstatymais tvarka ėjo tų visų seimų rinkimai — žr. LE XXV 312–315).

Buvo renkami ir vietos savivaldybės organai: valsčiaus savivaldybės — vls. taryba, vls. viršaitis ir seniūnijose seniūnai; aps. savivaldybės — aps. taryba ir aps. v-ba; mst. savivaldybės — mst. taryba ir burmistras (kas tuos organus rinko, kuriam laikui ir kaip — žr. LE XXV 315–316). RP, kuris pirmą kartą buvo VT renkamas ir kelis po to kartus renkamas StS ir pirmųjų trijų paprastųjų seimų, galiausiai jau buvo renkamas Ypatingųjų tautos atstovų pagal RP rinkimų įstatymą (VŽ nr. 369 1931 XI 25). Apie prezidento rinkimus žr. LE XXIII 542–544.

VI. BAUDŽIAMOJI TEISĖ

Pagrindinė materialinė baudžiamoji Lietuvos teisė yra atėjusi iš carinės Rusijos. Tai vad. ‚Ugolovnoje uloženije', su viršum 20 m. toje Rusijoje kurtas ir 1903 ten įstatymu paskelbtas baudžiamasis kodeksas. Tačiau dėl savo iš V. Europos paimtų naujybių, rusuose reikalavusių laiko joms pažinti, jis tuomet buvo paliktas dar be veikiamosios galios. Paskiau gi dėl atsiran-

dančių kliūčių ėmus tą galią jam davinėti straipsnių trupučiais, tik maža dalimi jis rados įvestas veikti. Tokioje padėtyje jį užklupo 1914 I pas. karas. Vokiečiai, okupavę Lietuvą, jį buvo ten įsivedę savo teismo reikalams. Po to atstatytosios Lietuvos valstybės ‚Laikino Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo' įstatymu (LVŽ nr. 2-3 1919 I 16) jis buvo paskelbtas veikiančiu Lietuvoje kodeksu. Išverstas į lietuvių kalbą, jis gavo pavadinimą Baudžiamasis Statutas (BS).

Aukščiau paminėtu laikino teismų sutvarkymo įstatymu buvo iš BS išbraukta: II skyriaus 82–84, 88–96 ir 98 str., visas III skyrius (apie maištą), V skyriaus 134 str. ir visa kita, kas buvo priešinga Laikinajai Lietuvos Valstybės Konstitucijai, veikusiai to įstatymo išleidimo metu. Tuo pačiu įstatymu BS-e vietoj ten buvusių aštuonių rūšių buvo nustatytos keturių rūšių bausmės: sunkiųjų darbų kalėjimas, paprastasis kalėjimas, areštas ir piniginė bauda. Taip rados panaikintos BS-e mirties ir katorgos (žr. LE XI 180–181) bausmės, pakeistos sunkiųjų darbų kalėjimu. Šituo kalėjimu buvo pakeisti taip pat nutrėmimas (žr. Deportacija — LE IV 450–451) ir grasos kalėjimas. Tvirtovės gi kalėjimas buvo pakeistas paprastuoju kalėjimu. Baudžiamojo kodekso papildu (LVŽ nr. 4 1919 III 5) buvo numatyta, kad už nusikalstamuosius darbus, už kuriuos Baudžiamajame Kodekse (t.y. BS-e) yra paskirtas tik areštas arba kalėti kalėjime, gali būti paskirta dar ir piniginė bauda.

BS-tui Lietuvos valstybėje beveikiant, laiko būvyje kai kas iš jo iškrito arba kai kas į jį įėjo. Pvz. buvo panaikintas jo 29 str. (VŽ nr. 332), kur buvo nustatyta vad. civilinė mirtis (žr. LE IV 47), ir ryšium su tos mirties panaikinimu į jį buvo įdėtas 29¹ str., skelbiąs, kad asmuo, nusmerktas mirti arba kalėti sunkiųjų darbų kalėjime, jei tas kalėjimas atstoja mirties bausmę, katorgą arba nutrėmimą, netenka teisės palikimui asmens, prieš kurį yra padaręs nusikaltimą. BS papildymų bei pakeitimų, padarytų Lietuvos legislacijos, buvo nevienas. Pažymėtinas BS 455 str. pakeitimas bei papildymas (VŽ nr. 705), kurie buvo padaryti paskutiniais Lietuvos laisvės metais ir skirti veikti nuo 1940 V 30; jais kai kurie kvalifikuotojo nužudymo atvejai gali būti teismo baudžiami ir mirtimi. Taigi mirties bausmė vėl atsirado BS-e.

Ką BS laiko nusikalstamuoju darbu, kuriomis rūšimis nusikalstamuosius darbus jis suskirsto, kokius kaltės pavidalus jis duoda, kurias nusikalstamojo darbo raidos stadijas jis pažymi, ką jis kalba apie bendrininkavimą nusikalstamajame darbe — žr. LE str.: Nusikaltimas (XX 507–509), Nekalsnumas (XX 143–144) ir 1. Kurstymas (XIII 406–407). Apie nusikalstamų darbų rūšis žr. LE str.: Krašto išdavimas (XIII 11–12), Pasisavinimas (XXII 92–93), Nužudymas (XX 514), Smurtas (XXVIII 203), Sanguliavimas (XXVI 421–422), Sąvadavimas (XXVII 19), Piktnaudžiavimas (XXII 492), Sukčiavimas (XXIX 132), Slėpimas (XXVIII 136), Šantažas (XXIX 342), Įžeidimas (IX 227), Vagystė (XXXII 424).

Šalia BS Lietuvoje buvo apsčiai išleista įstatymų, kurie vienaip ar kitaip su juo lietėsi. Paveikesnei kovai su Lietuvos nepriklausomybei gresiančiais pavojais pirmiausia buvo susirūpinta politinių nusikalstamųjų darbų baudimu. Taip 1920 buvo išleisti Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai (žr. LE IX 45–46), kurių 14 str. priklauso baudžiamosios teisės sričiai. Paskiau buvo išleisti BS papildymas ir pakeitimas (žr. 2. Kurstymas — LE XIII 407–408 ir Sukilimas — LE XXIX 132–133), Organizacijų, sudarytų okupuotoje Lietuvoje ir svetimose valstybėse dalyviams ir jų padėjėjams bausti įstatymas (VŽ nr. 304 ir 313) ir Tautai ir valstybei saugoti įstatymas (VŽ nr. 437 1934; žr. Kurstymas— LE XIII 407). Daugiau ėjo įvairius kitokio pobūdžio nusikaltimus liečią įstatymai: Matų, saikų ir svarstyklių įstatai (VŽ nr. 34, 145, 249); Muitinių įstatai (VŽ nr. 164); Rinkimų laisvės apdraudimo įstatymas (VŽ nr. 16); Emigracijos įstatymas (VŽ nr. 310); Akcizų ir finansinių monopolių įstatymas (VŽ nr. 436 ir 534 1934; žr. Naminė — LE XIX 503–505) ir kt.

BS 5 str. yra pasakyta, jog jis neturi galios ‚nusikalstamiesiems darbams, kurie yra baudžiami iš bažnytinių, baudžiamųjų kariuomenės bei karo jūrininkų, drausmės ir iždo bei administracijos valdybų įstatymų'. Vadinas, jeigu tie baudžiamieji bažnytiniai įstatymai Lietuvoje, kurie yra atitinkamos Codex Iuris Canonici (žr. LE IV 69–70) knygos nuostatai, galėtų būti dėl kurių nusikaltimų kolizijos santykyje su BS nuostatais, tai čia, pagal minėtąjį to BS 5 str., kolizija išsprendžiama kalbamosios kanoninės teisės naudai. Taip spręstinas, aplamai imant, ir Karo BS (žr. LE XI 39) sąlytis su BS. Vienok galimi čia šie atvejai: vienas — nusikaltimas, kuris, be kariuomenės dalykų, liečia dar kitokius, yra numatomas ne Karo BS, bet BS — šiuo atveju tetaikomas BS; kitas atvejis — BS numatomą nusikaltimą numato irgi Karo BS, bet numato jį padaromą karo padėtį paskelbtoje vietoje — čia karo padėtis kvalifikuoja nusikaltimą ir tuo palieka BS nuošaly; dar atvejis — Karo BS, taikydamas kariams kai kuriuos BS numatomus

bendruosius nusikaltimus, bet, neduodamas jų aptarties, tiktai nustato už juos padidintas arba pakeistas bausmes — čia yra atvejis, kuriam kartu taikomi ir BS ir Karo BS, pirmasis — nusikaltimui apibrėžti, antrasis — bausmei nustatyti. Dėl drausmės nusižengimų, tai savaime aišku, jog BS jiems neturi galios, jų savo nuostatuose nenumatydamas.

Baudžiamosios procesinės teisės pagrindinis šaltinis yra Baudžiamosios teisenos įstatai, paveldėti, kaip ir BS, iš carinės Rusijos. Kiti šaltiniai yra: aukščiau jau minėtas Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas (LVŽ nr. 2–3 1919 I 16) su paskesniais pakeitimais bei papildymais; Teismų santvarkos įstatymas (VŽ nr. 419 1933 VII 11), atsistojęs į Rusijos teisminių institucijų įstatymo (Įst. Rink. XVI : 1) ir ano ,Laikinojo sutvarkymo' vietas.

Baudžiamojo proceso šios yra stadijos: kvota (žr. LE XIII 475) su žvalgymu, parengtinis tardymas (žr. Tardymas — LE XXX 358–360), atidavimas teisti (žr. Kaltinamasis — LE X 355), teisminis tardymas su sprendimu (žr. Teisimas—LE XXX 499–501, Užakinis teismo bylos nagrinėjimas — LE XXXII 361–362, Sprendimas — LE XXVIII 379–380, Įsiteisėjimas — LE IX 78). Tam tikrais atvejais nuteistasis gali likti neatbuvęs iš viso arba iš dalies teismo jam skirtos bausmės (žr. Lygtinis nuteisimas — LE XVI 182, Malonė — LE XVII 196–197, Sąlyginis paleidimas — LE XXVI 347).

Lietuvos valstybės dalis, Klaipėdos kraštas, turėjo savą baudžiamųjų įstatymų sistemą. Mat, pagal to krašto statutą, kuris yra Klaipėdos Konvencijos priedėlis, tam kraštui priklauso baudžiamoji legislacija, tad nuo seniau ten veikęs vokiečių baudžiamasis kodeksas, vad. Strafgesetzbuch, pasiliko ir toliau ten veikti kaip veikęs.

VII. CIVILINĖ TEISĖ

Pats pirmasis materialinės civilinės teisės šaltinis atstatytoje Lietuvos valstybėje buvo Rusijos imperijos Civiliniai įstatymai, sudarę šios pastarosios civilinį kodeksą, paprastai vadinamą X tomu, dėl to, kad jis yra jos Įstatymų rinkinio X t., būdamas ten 1-ji to tomo dalis. Tas kodeksas buvo Lietuvai Rusijos valdžios primestas, 1840 panaikinus veikusį Lietuvos statutą. Nuo tada Rusijos civilinis kodeksas veikė Lietuvoje, išskyrus Užnemunės kraštą. Šitame krašte, 1815 Vienos kongreso prikergtame prie Lenkų karalijos, veikė jos 1825 civilinis kodeksas, 1836 santuokinės sąjungos nuostatai, civilins Napoleono kodeksas. Palangos apl. ir kitose vietovėse, Lietuvai priskirtose iš buv. Kuršo gub. ploto, tebebuvo taikomi carinės Rusijos laikų civiliniai įstatymai Pabaltijo kraštams. Klaipėdos kraštas, gavęs autonomiją, ir toliau gyveno Vokietijos civil. įstatymais (B.G.B.), veikusiais ten nuo seniau.

X tomo yra 4 knygos. 1-oji knyga yra apie šeimos teises bei pareigas; čia dėstoma apie įvairios tikybos žmonių santuokas, apie iš santuokos kylančias teises bei pareigas (žr. Santuoka — LE XXVI 458–459), apie teisėtus bei kitokios padėties vaikus (žr. Pavainikis — LE XXII 192), apie įvaikius, apie tėviškąją valdžią, apie giminystės sąjungą, apie nepilnamečių ir defektyvių globą bei rūpybą (žr. Rūpyba — LE XXVI 133). 2-oji knyga yra apie įgijimą bei įtvirtinimą teisių turtui aplamai, apie įvairias turto rūšis, apie pasenėjimo teisę, apie atlyginimą už padarytą žalą ir nuostolius, apie autorinę teisę (žr. Autoriaus teisė — LE I 487) ir kt. 3-oji knyga yra apie turtų teisių įgijimo ir įtvirtinimo tvarką, taigi apie dovanojimą, atidalijimą, išrangą, testamentus (žr. Testamentas — LE XXXI 106–107), apie paveldėjimą pagal įstatymus, apie turtų mainus, pirkimą, pardavimą ir t.t. 4-oji knyga yra apie sutartines prievolybes, apie netesėjimo baudą (žr. Netesybos – LE XX 247), apie nekilnojamojo turto įkeitimą, kilnojamojo turto užstatymą (žr. Įkaitas — LE VIII 387), apie užpardavimą, nuomojimą (žr. Nuoma – LE XX 490–491), ir t.t., apie bendroves, draudimą, samdymą (žr. Samda — LE XXVI 386), įgaliojimus ir patikimuosius raštus.

Lietuvos legislacija padarė X tome kai kurių pakeitimų bei papildymų. Paminėtini šie, padaryti 1922 IV 20 įstatymu (VŽ nr. 85): a. prie 106^1 str. pridėta pastaba, kad tame straipsnyje vyrui nustatytos pareigos tolygiomis aplinkybėmis gula ir žmonai, ir įrašytas naujas (106^2) str. apie tai, jog ,žmona turi prisidėti pagal savo ir savo vyro turtą prie bendrų išlaidų šeimai išlaikyti ir net visas jas prisiimti, jei vyras yra beturtis ir negali užsidirbti'; b. panaikinta 1128 str. dalis su esančia prie jo pastaba, tad tame straipsnyje liko vien nuostatas, kad vaikai be lyties skirtumo, nepaliesdami įsakytinės dalies likusiam gyvam sutuoktiniui, dalijasi palikimą lygiomis, o vaikaičiai ir jų abiejų lyčių vaikai dalijasi atstojimo teise (ius representationis) pagal kamienus; c. pakeisti 1148 ir 1151 str., liečią sutuoktinių paveldėjimo tvarką (žr. Našlė 2 — LE XX 31); d. panaikintas 1184 str. 5 p., ir dėl to ,sodžiaus gyventojų ir kolonistų' paveldėjimo tvarka nustojo buvus ypatingoji, atseit, nustojo skyrusis nuo bendrosios paveldėjimo tvarkos. Dėl punkte d pasakyto panaikinimo buvo panaikinti

ir prie Civilinių padėčių įstatymo (Įst. Rink. IX t.) prikergto atskiro priedo apie valstiečius I kn. (bendr. įstatymai apie valstiečius) 13 str. ir IV kn. (įstatymai apie valstiečių aprūpinimą žeme) 149 str., kuriais valstiečių turto paveldėjimui buvo netaikomi bendrieji paveldėjimo įstatymai, o buvo leista vadovautis vietos papročiu. Kitu atveju X tomas buvo pakeistas bei papildytas ,Įstatymu dėl atlyginimo už priverčiamą nekilnojamųjų turtų nusavinimą, už laikiną jų paėmimą ir už sudarymą teisės dalyvauti jų naudojime' (VŽ nr. 87 1922 V 4). Šituo įstatymu, skirtu veikti visame Lietuvos valstybės plote, buvo to kodekso 575–591, 593–595 ir 595^2–595^4 str. pakeisti ir 582 str. 1 ir 2 pastabos, 589 str. pastaba, 592 str., 595 str. 1 pastaba, 595^1 str. ir 596–601 str. panaikinti (žr. Nusavinimas, 1 — LE XX 506–507).

Keičiant bei papildant minėtu 1922 IV 20 įstatymu (VŽ nr. 85) X tomą, juo buvo paliesti ir Užnemunės įstatymai. Būtent, juo šiaip buvo išdėstytas 1825 Civ. Kod. 191 str.: ,Susituokusiųjų turto santykiai, jeigu jie nenustatyti sutartim, tvarkomi taip: susituokusių turtas yra atskiram kiekvieno jų valdyme atskira nuosavybe, dėl kurio kiekvienas jų turi teisės daryti nepriklausomai nuo antro susituokusių visokias civiline teise numatytas sutartis', o to Kodekso 201 str. pakeistas į jį pažodžiui įdėtu X tomo 106^2 str. tekstu, pacituotu aukščiau. Daugiau, to Kodekso 78 str. buvo pakeistas (žodis ,vyrai' išbrauktas), o jo 32 str. pirma dalis ir straipsniai 66, 67, 182–190, 192–200, 202–206, 213–225 ir 230, taip pat 1836 Sant. Sąj. Nuostatų 214 str. ir Napoleono kodekso 818, 905, 934 ir 1029 str. buvo panaikinti.

Į civilinės teisės sistemas, veikusias Lietuvoje ligi Sovietų Rusijai ją okupuojant, įėjo (išskyrus Klaipėdos kraštą): a. Notariato nuostatai, kuriais buvo tvarkomas notarų darbas, taip pat ir vyresniojo notaro pareigos ten, kur jo pareigybė buvo įsteigta; b. Užnemunėj veikusieji seni 1818 ir 1825 Nekilnojamojo turto nuosavybės teisių įtvirtinimo, privilegijų ir ipotekos įstatai; c. nuo 1938 I 1 pradėjęs veikti Lietuvoj, neišskiriant Užnemunės, 400 straipsnių apimties naujas Ipotekos įstatymas, paskelbtas 1936 XII 4 VŽ nr. 560 (žr. Notaras — LE XX 453–454).

Pažymėtini, nors trumpais bruožais, naujojo ipotekos įstatymo liečiamieji dalykai. Pats pirmas šio įstatymo nuostatas, duodamas I (bendrųjų dėsnių) skyriuje, yra apie tai, kad vedamos ipotekos knygos šioms nekilnojamųjų turtų teisėms įrašyti: nuosavybės teisei, daiktinėms teisėms svetimame turte ir įkeitimo teisei — teisėms, kurios vadinasi ipotekinės teisės. Kiekvienam nekilnojamajam turtui, kaimo arba miesto, vedama atskira ipotekos knyga. Ipotekinės teisės įrašomos ir panaikinamos dėl sutarčių, dėl paveldėjimo ir dėl kitų įstatymuose nurodytų teisių įgijimo ir praradimo pagrindų. Sutartys ipotekinėms teisėms įgyti darytinos tos vietos ipotekos įstaigoje, kur yra turtas, arba pas notarą. Jei kokia teisė kieno vardu yra įrašyta ipotekos knygose, tai tariama, jog ji yra to, kieno vardu ten įrašyta, taip lygiai, jei kokia į ipotekos knygas įrašytina teisė nėra jose įrašyta arba jei kokia jose įrašyta teisė yra jose panaikinta, tai tariama, kad tos teisės ir nėra. Jeigu kas ipotekos knygose yra įrašytas nekilnojamojo turto savininku neteisėtai, tai ginčas dėl jo nuosavybės teisės tam turtui negali būti keliamas jam jį išvaldžius 10 metų be ginčo ir pertraukos. Ipotekos knygose įrašytą turtą perleisti, įkeisti arba sutartimi apsunkinti kita kokia ipotekine teise gali tiktai tas, kas yra ipotekos knygose įrašytas to turto savininku. Ipotekos knygų turinys laikomas tikru ipotekinės teisės įgijėjui, jeigu jis, ją įgydamas, veikė sąžiningai — nežinodamas jo teisiadavio teisės įrašą esant netikrą. Jeigu ipotekos knygų turinys nesutinka su tikrąja teisine padėtimi, tai, reikalaujant asmeniui, kurio teises tas turinys pažeidžia, galimas jų ištaisymas, tačiau ištaisymas negali kenkti trečiųjų asmenų sąžiningai įgytoms ir į ipotekos knygas įrašytoms teisėms. Toliau, po minėtų čia I skyriaus dalykų, eina kiti kalbamojo įstatymo skyriai, šie: II. Įrašomosios į ipotekos knygas teisės — a. nekilnojamojo turto nuosavybės teisė, b. daiktinės teisės svetimame turte: atskirtinio valdymo teisė bei teisė statytis trobesius, teisė dirbti žemės gelmes, servitutai, turto piniginės arba natūralinės prievolės, nustatomos periodinėmis išmokomis, c. nekilnojamojo turto nuomos teisė (šalims susitarus, nuomos sutartis gali būti pažymėta ipotekos knygose) ir d. nekilnojamojo turto įkeitimo teisė, teleidžianti turtą įkeisti apsaugine, lakštine arba rentine ipoteka (žr. LE VIII 269–270); III. Ipotekos knygos ir jų vedimo tvarka, kur tarp kita sąlygos, teisiniai pagrindai ir ipotekos teisėjo nutarimai straipsniams į ipotekos knygas įrašyti, taip pat nekilnojamųjų turtų skaldymas bei jungimas ir ipotekos knygų panaikinimas bei atnaujinimas; IV. Ipotekinių aktų darymas ipotekos įstaigoje; V. Neipotekinių aktų darymas ir paliudijimas ipotekos įstaigoje; VI. Aktų darymas pas notarą; VII. Ipotekos įstaigos dokumentų išdavimo tvarka; VIII. Šaukiamoji teisena (ji galima: a. pripažinti

pamestą arba žuvusį ipotekinį arba rentinį lakštą negaliojančiu, b. pripažinti lakštinės ir rentinės ipotekos kreditoriaus teises panaikintomis, c. įrašyti į ipotekos knygą savininką iš valdymo senaties); IX. Ipotekos teisėjo veiksmų ir nutarimų skundimas; X. Pradinis nekilnojamųjų turtų įrašymas į ipotekos knygas; XI. Atskirosios taisyklės privalomam turto įrašymui į ipotekos knygas.

Ipotekos įstatymo įvedamaisiais ir pereinamaisiais nuostatais, sulig to įstatymo veikimo pradžia rados panaikinta X tomo galiojimo plote vyresniojo notaro pareigybė. Tuo pat laiku nustojo galios: a. Nekilnojamojo turto nuosavybės teisių įtvirtinimo, privilegijų ir ipotekų 1818 įstatymas; b. Privilegijų ir ipotekų 1825 įstatymo 5 ir 10–23 str.; c. apskritai visi tam įstatymui prieštarauja ligi tol veikusios civilinės teisės nuostatai.

Civilinės teisės sričiai dar priklauso: specialūs skirtingų darbų samdos įstatymai, kaip Žemės ūkio darbininkų samdos įstatymas (VŽ nr. 396 1939 VIII 12); Pramonės darbininkų samdos įstatymas (VŽ nr. 429 1933 XI 11); pirklinių įsakytinių, laivų tarnautojų, locų ir laivų darbininkų samdos taisyklės, išdėstytos Prekybos įstatuose (Įst. rink. XI : 2) ir Kelių įstatuose (t.p. XII : 1); Pramonės darbo įstatuose (Įst. rink. XI : 2) išdėstytos taisyklės dėl atlyginimo nukentėjusiems per nelaimingus atsitikimus bei sveikatos sužalojimus arba netekusiems darbingumo meistrams, darbininkams ir tarnautojams, taip pat jų šeimų nariams, įvairiose pramonės įmonėse, tipgi kai kuriose iždo įstaigose, švyturių, locmeisterių, transportų ir kitų jūrų vadybos laivų laisvai samdomų komandų valdininkams; Kelių įstatuose išdėstytos taisyklės dėl atlyginimo nukentėjusiems per nelaimingus atsitikimus tarnautojams, meistrams ir darbininkams geležinkeliuose, taip pat jų šeimų nariams.

Civilinei teisei kaip jos atšaka priklauso prekybinė teisė (žr. LE XXIII 523) su vekseline (žr. LE XXXIII 293–294). Apie asmenų civilines padėtis žr. Civilinės padėties aktai (LE IV 47–48), Metrikacija (LE XVIII 312) ir Metrikai (LE XVIII 312-313).

Civilinės procesinės teisės pagrindinis šaltinis yra Civilinės teisenos įstatai, likę veikti Lietuvoje po jos atsipalaidavimo nuo Rusijos 1918 II 16 aktu. Kiti tos teisės šaltiniai yra tie patys, kurie, aukščiau kalbant apie baudžiamąją procesinę teisę, buvo nurodyti šalia Baudžiamosios teisenos įstatų — žr. LE str.: Teisimas (XXX 499–501), Užakinis teismo bylos nagrinėjimas (XXXII 361–362), Sprendimas (XXVIII 379–380), Įsiteisėjimas (IX 78), Trečiųjų teismas XXXI 432–433), Varžytynės — turto, vykdant teismo sprendimą (XXXIII 207–208).

VIII. REFORMA TEISINGUMO SRITYJE

1. Teismų santvarkos įstatymu, paskelbtu 1933 VII 11 (VŽ nr. 419), tarp kitų naujybių buvo duotos šios: įsteigtas naujas teismas — Apeliaciniai rūmai, vienu kitu atžvilgiu pertvarkyti kiti bendrieji teismai ir dar įsteigtas Teisėjų drausmės teismas. Kartu buvo liečiami ir Klaipėdos krašto teismo dalykai, nepavesti tvarkyti to krašto įstatymu (žr. LE XXX 510–512).

2. Kalbamuoju įstatymu buvo patvarkyti apygardų teismų, Apeliacinių rūmų ir VTr prokurorai ir šių padėjėjai (žr. Prokuratūra — LE XXIV 92–93 ir Prokuroras — LE XXIV 93–94).

3. Tuo įstatymu buvo padaryta stambių pakeitimų advokatūroje (žr. LE XVI 92). Toliau pateikiama dar kiek papildomų žinių apie advokatus.

Advokatu negali būti tas, kas turi šių netinkamybių: a. dėl teismo sprendimo yra atimtas teisių; b. dėvi negarbės dėmę dėl nusikalstamojo darbo; c. yra teismo atstatytas iš tarnybos arba yra pašalintas iš advokatų; d. yra paskelbtas neišsimokančiu skolininku; e. yra teismo sprendimu uždėtas globą. Advokatais priimami suėję 25 m. amžiaus ir laisvi nuo tų netinkamybių Lietuvos piliečiai, kurie turi aukštojo teisių mokslo cenzą ir yra išlaikę Teismų santvarkos įstatymu nustatytus teisėjo egzaminus arba yra įgiję Lietuvos valstybinio universiteto teisių mokslų docento arba profesoriaus vardą. Prašymas priimti advokatu paduodamas per Apeliacinių rūmų pirmininką, kuris, surinkęs apie prašytoją žinių, jo prašymą su savo nuomone pateikia teisingumo ministrui. Šis, priėmęs prašytoją advokatu, nustato jam nuolatinę gyvenamąją vietą. Apeliacinių rūmų pirmininkas veda advokatų sąrašą. Priimtam advokatu jis duoda liudijimą, rodantį priimtąjį esant advokatą. Advokatus atleidžia iš advokatų ir perkelia į kitą nuolatinę gyvenamąją vietą teisingumo ministras. Advokatas atleidžiamas iš advokatų, kai jis pareiškia tam savo norą; tokiu pat pagrindu jis gali būti perkeltas į kitą nuolatinę gyvenamąją vietą; pareiškimas atleisti arba perkelti duodamas teisingumo ministrui per Apeliacinių rūmų pirmininką. Advokatas, ligi dar neišbuvęs advokatu 3 metų, dėl ‚teisinės pagalbos teikimo naudos' arba dėl ‚advokato vardo orumo', gali būti ir be pareiškimo atleistas arba perkeltas į kitą nuolatinę gyvenamąją vietą.

Advokatas, įstojęs į valstybės arba vietos savivaldybės tarnybą, jei tat nėra juriskonsulto tarnyba, arba netekęs Lietuvos pilietybės, arba paskelbtas neišsimokančiu skolininku, arba teismo uždėtas globą, atleidžiamas iš advokatų ir be jo pareiškimo. Advokatai veda bylas visuose bendruosiuose teismuose. Bet byloms vesti VTr advokatas dar turi turėti to teismo visuotinio susirinkimo leidimą, kuris teduodamas turinčiam advokato stažo bent 5 metus ir advokato darbu parodžiusiam ganėtino pasiruošimo toms byloms vesti. Tokiomis pat sąlygomis ir tvarka duodami ir Klaipėdos krašto teismų advokatams leidimai byloms VTr Klaipėdos krašto skyriuje vesti.

Visuotinis advokatų susirinkimas šaukiamas kasmet sausio mėn. Jį šaukia Advokatų taryba, kuri nustato ir svarstysimus jame dalykus. Jam pirmininkauja Tarybos pirmininkas arba jam negalint jo padėjėjas. Susirinkimas renka Advokatų tarybą ir revizijos komisiją, tvirtina metinę tarybos apyskaitą, nustato advokatams mokesčius jų profesiniams reikalams, priima tarybos sąmatą, steigia advokatų reikalams piniginius fondus, sprendžia advokatų organizacijos nekilnojamojo turto įgijimo ir perleidimo reikalus, priima tarybos statutą, nustato revizijos komisijos rinkimų ir darbo tvarką, svarsto kitus profesinius advokatų reikalus. Tarybos nariais gali būti renkami tik advokatai, kurie turi teisę vesti bylas VTr-e. Visuotinio susirinkimo nutarimus ir rinkimus gali teisėtumo atžvilgiu kiekvienas advokatas skųsti, o Apeliacinių rūmų prokuroras protestuoti VTr.

Pradėjus Teismų santvarkos įstatymui veikti, p r i s i e k u s i o j o a d v. vardo, kilusio iš rusų ‚prisiažnyj poverennyj' (prisiekusis patikėtinis), Lietuvoje nebeliko, nes tie senieji, nuo rusų laikų, prisiekusieji advokatai, to įstatymo įvedamaisiais bei pereinamaisiais nuostatais, automatiškai patapo naujaisais advokatais (441 str.), taip lygiai su anais ir prisiekusiųjų advokatų padėjėjai, turėję padėjėjo stažo ne mažiau kaip 5 metus (442 str.). Kita gi advokatų rūšis, Lietuvos taip pat paveldėta iš carinės Rusijos, — rūšis, iš kurios nebuvo reikalaujama aukštojo teisių mokslo cenzo, buvo p r i v a t i e j i a d v o k a t a i (častnyje poverennyje). Šitą rūšį likviduojant (456 str.) buvo pereinamaisiais nuostatais įsteigta ją atitinkanti p r i v a č i ų j ų g y n ė j ų rūšis. Šitais gynėjais tegalėjo būti priimami esamieji privatūs advokatai ir prisiekusiųjų advokatų padėjėjai (459 str.). Jais priiminėjo teisingumo ministras. Jų galėjo būti priimta tik ligi pusės to skaičiaus, kurį sudarė naujieji advokatai (461 str.). Be to, tas priėmimas turėjo būti baigtas 1933 X 31 (462 str.). Taigi, ribotas privačiųjų gynėjų skaičius ir ypač ta griežta data, po kurios privatieji gynėjai jau nebebuvo priimami, buvo po privačiųjų advokatų pranykimo sąlygos ir privatiesiems gynėjams po kiek pranykti.

4. Teismų santvarkos įstatymas buvo papildytas (VŽ nr. 559 1936 XII 3) nuostatais apie ipotekos įstaigas, nes nuo 1938 I 1 turėjo pradėti veikti ipotekos įstatymas. Tais nuostatais (288¹–288¹⁰ str.), kiekvienoje apskrityje yra ipotekos įstaiga prie apylinkės teismo. Ją veda apylinkės teisėjas. Joje yra raštinė, kurią veda ir už jos darbų tvarką atsako ipotekos knygų vedėjas. Šitą vedėją skiria teisingumo ministras apg. teismo pirm. pristatymu. Prieš paskiriamas pristatytasis tam tikros komisijos patikrinamas, ar moka taisyklingai rašyti aktus ir vesti ipotekos knygas. Ipotekos įstaigos raštinės tarnautojus skiria bei atleidžia iptekos įstaigą vedąs apylinkės teisėjas.

IX. ŽEMĖVALDOS REFORMA D. LIETUVOJE

1. StS išleistu Žemės reformos įstatymu (VŽ nr. 83 1922 IV 3) buvo padarytas žemės valdymo srityje tautiniu ir socialiniu atžvilgiu itin svarbus pertvarkymas. Jis buvo tas pagrindas, ant kurio turėjo kilti Lietuvos liaudies gerovė. Ligi tiktai ėmė rodytis Lietuvos valstybės gyvybė, buvo griebtasi išsiaiškinti bei surinkti žemės išteklius žemės reformai ir juos tam apsaugoti (žr. Nusavinimas — LE 506–507). Po to išleistu įstatymu, po kiek laiko dar papildytu (VŽ nr. 158 1924 V 9), ir vyko ta reforma, kurios tikslą tas įstatymas taip nusakė: ‚Žemės reformos įstatymas leidžiamas bežemiams ir mažažemiams žeme aprūpinti, žemės valdymui taip sutvarkyti, kad būtų tinkamos sąlygos žemės ūkiui ir visų pirma smulkiajam ir vidutiniajam ūkiui tarpti, ir suvalstybinti tiems žemės turtams, kuriuos valstybė gali tikslingiau naudoti ir saugoti, negu privatūs asmenys'. (Daugiau žr. Žemės reforma — LE XXXV 242–245).

2. Greta tos reformos vyko servitutų (žr. LE XXVII 311) ir bendrųjų ganyklų likvidavimo darbai tam išleistu įstatymu (VŽ nr. 96 1922 VII 13).

TEISĖS ŠALTINIAI

DOMAS KRIVICKAS

1918 II 16 Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo aktas yra pagrindinis ir pirminis atstatytosios Lietuvos valstybės teisės šaltinis. Nuo Lietuvos-Lenkijos padalijimo iki 1918 praslinko daugiau kaip šimtas metų. Politinės, socialinės ir kitos sąlygos buvo visiškai kitokios 1918 negu 1795. Todėl suprantama, kad atkursimoje Lietuvos valstybėje, demokratiniais pagrindais sutvarkytoje, negalėjo būti atstatyti veikti D. L. K-tijos aktai. Laikinosios Lietuvos konstitucijos, paskelbtos 1918 XI 2, 24 str. nustatyta, kad Lietuvoje veikia Rusijos imperijos įstatymai, galioję Lietuvoje prieš karą, kiek jie neprieštarauja naujai konstitucijai. Tuo būdu, tapo užfiksuotas įstatymų tęstinumo dėsnis, kuris vėliau buvo pakartotas 1922, 1928 ir 1938 konstitucijose.

Tenka taip pat pažymėti, kad laikinoje konstitucijoje nustatyta, kad visi piliečiai yra lygūs prieš įstatymus, vis tiek kurios būtų lyties, tautybės, tikybos ir luomo ir kad luomų privilegijų nėra. Tai buvo svarbu, nes Rusijos imperijos įstatymai buvo pagrįsti luomų privilegijomis.

Lietuvą rusams valdant, atskirose Lietuvos dalyse veikė ir kiek skirtingi įstatymai, būtent, Kauno krašte, Užnemunėje ir Kurše.

Nuo 1918 iki 1920 įstatymus leido Valstybės Taryba. Tačiau jau iš pat pradžių, Tarybai neposėdžiaujant, teisė leisti įstatymus buvo suteikta Ministrų kabinetui, o vėliau Ministrų kabinetui ir prezidentui kartu. Kai 1920 buvo išrinktas Steigiamasis seimas, šioji teisė buvo rezervuota išimtinai seimui. Tik 1928 konstitucijoj šioji teisė buvo suteikta prezidentui, seimui nesant ar neposėdžiaujant. Tas nuostatas pasiliko ir 1938 konstitucijoje.

Nepriklausomoje Lietuvoje, naujai išleistieji įstatymai buvo skelbiami Laikinose Vyriausybės Žiniose (nr. 1–37), o vėliau Vyriausybės Žiniose (nr. 38–730). Vyriausybės Žiniose buvo skelbiami ne tik naujai išleistieji įstatymai, bet taip pat įsakymai, taisyklės ir kiti valdžios aktai, o taip pat įstatymais nustatyti privalomieji skelbimai. Nuo 1928 I 1 Vyriausybės Žinios buvo padalytos į dvi dalis. Pirmoje dalyje buvo skelbiami įstatymai, tarptautinės sutartys, įsakymai, taisyklės, Respublikos prezidento aktai, o antroje įvairūs teisiniai skelbimai. 1940 I 1 antroji dalis buvo panaikinta ir jos vietoje pradėta leisti Vyriausybės Žinių Priedas.

Naujai išleistieji įstatymai galiojo visoje Lietuvoje. Tik Klaipėdos krašte kai kuriuos dalykus, kaip buvo numatyta Statute, tvarkė vietiniai įstatymai.

Klaipėdos krašte likosi galioti taip pat senieji Prūsijos ir Vokietijos Reicho įstatymai, galioję tame krašte 1920 I 1, kiek jie neprieštaravo naujai santvarkai. Atskyrus Klaipėdos kraštą nuo Vokietijos ir tą kraštą valdant alijantams, įstatymų leidžiamąją funkciją vykdė gubernatorius, vėliau aukštasis komisaras ir pagaliau įgaliotinis civiliniams reikalams. Įstatymai buvo skelbiami Klaipėdos Krašto Valdžios Žiniose — Amtsblatt des Memelgebietes (išleista 769 nr.). Nuo 1920 V 8 įstatymai buvo skelbiami lietuviškai ir vokiškai. Klaipėdos kraštą prijungus prie Lietuvos, Statuto nustatytose ribose įstatymus leido Klaipėdos krašto seimelis, gubernatoriui turint veto teisę.

Teisės kūrimo darbas vyko ne tik leidžiant naujus įstatymus, įsakymus, taisykles, bet taip pat verčiant senuosius įstatymus į liet. kalbą ir juos sitematizuojant. Per 20 nepriklausomo gyvenimo metų beveik visose srityse toks sistematizacijos darbas buvo atliktas. Okupacija sutrukdė įstatymų kodifikacijos darbą, kurį vykdė Valstybės Taryba (žr. LE XXXIII 58–61). Tačiau atskirų asmenų šioje srityje atliktas darbas rodo gyvą Lietuvos teisės kūrimo procesą.

Pirmieji bandymai susisteminti naujai išleistuosius įstatymus buvo padaryti A. Merkio ir A. Kriščiukaičio. Jų buvo parengtas leidinys: Lietuvos įstatymai, sistematizuotas įstatymų, instrukcijų ir įsakymų rinkinys 1922–25 (2 tt.), K. Šalkauskio vėliau buvo išsp.: Lietuvos novelos, veikiančiųjų 1935 III 16 Lietuvos įstatymų ir įsakymų, paskelbtų ,Vyriausybės Žiniose' 1–476 rinkinys 1935, J. Robinzono buvo išleisti Lietuvos įstatymai, sistematiška visų paskelbtų ir galiojančių įstatymų, įsakymų, taisyklių ir instrukcijų apžvalga 1940.

Be šių leidinių, apimančių įvairias Lietuvos teisės sritis, tenka paminėti šiuos svarbesniuosius, atskiras sritis tvarkančius, įstatymų rinkinius:

Konstitucinė teisė: P. K l i m a s, Le developpement de l'État Lithuanien à partir de l'année 1915 jusqu'à la formation du gouvernement provisoire au mois de novembre 1918, d'auprés des documents officiels 1919, tas pat vokiškai: Der Werdegang des litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung im November 1919, dargestellt auf Grund amtlicher Dokumente 1919; Lietuvos vals-

tybės konstitucijos (išrašai iš ,Vyriausybės Žinių' 1922, 1928 ir 1938 metų) 1952.

Civilinė teisė: Civiliniai įstatymai (X tomo I dalis). Civilinių įstatymų tekstą su papildymais iki 1933 I 1 ir kasacinių sprendimų nuo 1924 iki 1933 m. bei Vyriausiojo Tribunolo išspręstų klausimų, iškeltų Teisingumo Ministerijos orderiais, remiantis T. Sutvarkymo Įst. 259[1] str., ištraukas sudarė K. Šalkauskis. Kasacinių sprendimų ištraukas nuo 1931 metų iki 1933 metų vasario mėn. sudarė V. Fridšteinas. Rusų Senato sprendimų ištraukas vertė J. Abramavičius 1933; Butų nuomos miestuose įstatymas su Vyriausiojo Tribunolo to įstatymo aiškinimais. Red. Z. Kolodnas. 1928; Paveldėjimo įstatymai Lietuvoje. Red. Z. Toliušis 1924; Įstatymas apie testamentus su Vyr. Tribunolo paaiškinimais. Sutaisė Z. Kolodnas. Red. Z. Toliušis 1931; Č. Butkys, Suvalkijos civiliniai įstatymai 1935.

Civilinė teisena: Civilinio proceso įstatymas su pridedamaisiais įstatymais, Vyr. Tribunolo išaiškinimais ir dalykine rodykle-žodynėliu. Spaudai paruošė J. Viskanta 1931; Civilinės teisenos įstatymas su visais pakeitimais ir papildymais ir su Vyr. Tribunolo ir Rusų Senato aiškinimais. Red. Č. Butkys. Vyr. Tribunolo sprendimus parinko L. Veržbavičius 1938.

Baudžiamoji teisė: Baudžiamasis Statutas. Red. K. Jablonskis 1930; Baudžiamasis Statutas su papildomaisiais baudžiamaisiais įstatymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų ir kitų aiškinimų. Spaudai parengė M. Kavolis ir S. Bieliackinas 1934.

Baudžiamoji teisena: Baudžiamojo proceso įstatymas. Red. J. Byla 1930; Baudžiamojo proceso įstatymas, su komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato bei Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų ir kitų aiškinimų, liečiančių Didž. Lietuvos ir Klaipėdos baudžiamojo proceso teisę. Red. M. Kavolis. Įstatymų tekstą ir Rusijos Senato sprendimų tezes vertė ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimus parinko J. Abramavičius ir S. Fridmanas 1933.

Teismų santvarka: Teismų santvarkos įstatymas 1933; Teismų santvarkos įstatymas su pakeitimais ir papildymais ligi 1939. I. 15. Civilinio ir baudžiamojo proceso papildymai ir pakeitimai nuo 1931 m. ligi 1939. I. 1. Sudarė Z. Balevičius 1939.

Darbo įstatymai: Įstatymai darbo srityje Lietuvoje. Sudarė V. Akelaitis 1927, [3]1935; Lietuvos darbininkų draudimo ligoje įstatymas 1926; Pramonės darbininkų įstatymas su paaiškinimais. Sudarė J. Grabauskas 1936; Lietuvos įstatymai, liečią darbą, paskelbti ir International Labour Office. Legislative Series. Geneva, 1922–38.

Finansų ir mokesčių įstatymai: Akcizų ir finansinių monopolių įstatymas 1934; Bendrasis sąskaitybos įstatymas (Įstatymų Rinkinio VII t. 2 d.) su aiškinimais. Vertė J. Bolelis. Red. J. Grabauskas 1932; Darbo pajamų mokesčio įstatymas. Įstatymas, taisyklės, paaiškinimai, mokesčio apskaičiavimo ir terminų lentelės ir formos. Sudarė J. Baltrušaitis ir A. Kairys 1932; Darbo pajamų mokesčio įstatymas. Sudarė V. Miškinis ir J. Balsevičius 1936; Įstatymai skolininkų padėčiai palengvinti su Vyriausiojo Tribunolo ir vyr. skolų grąžinimui reguliuoti komisijos paaiškinimais. Red. B. Kolevzonas 1936; Pagrindinis verslo mokestis. Įstatymas, priedėliai, taisyklės, aiškinimai, rodyklė. Red. J. Baltrušaitis ir R. Šidlauskas 1936; Verslo pelno mokesčio įstatymas. Red. J. Baltrušaitis ir J. Šilinis 1931; Žyminio mokesčio įstatymas su pakeitimais ir papildymais ir su Vyriausiojo Tribunolo ir Rusų Senato aiškinimais. Spaudai parengė L. Veržbavičius ir J. Rižis. Red. J. Baltrušaitis 1935.

Ipoteka: Ipotekos įstatymas 1937.

Kooperatyvai: Kooperatyvų įstatymai 1925.

Sanitarija ir veterinarija: Mediko-sanitarinių įstatymų, veikiančiųjų Lietuvoje, rinkinys. Surinko ir išleido K. Oželis 1930; Veterinarijos įstatymas ir taisyklės. Red. J. Jankauskas 1930.

Transportas: Geležinkelių įstatymas ir jam vykdyti taisyklės 1939; Šoferiams reikalingas įstatymas ir taisyklės 1930.

Švietimas: Pradžios mokslo įstatymas, taisyklės ir aplinkraščiai. Red. P. Lomanas ir J. Sluoksnaitis 1937; Vytauto Didžiojo Universiteto įstatymai 1931; Valstybės egzaminų komisijos įstatymai ir taisyklės 1936.

Valstybės tarnyba: Karių, šaulių, karo invalidų, valstybės tarnautojų ir pasižymėjusių asmenų pensijų ir pašalpų įstatymų rinkinys. Sudarė A. Valančius 1936.

Vekseliai: Vekselių įstatai (Įst. Sąv. XI t. 2 d. 1903 leid.) su paaiškinimais pagal Rusų Senato ir Lietuvos Vyr. Tribunolo sprendimus. Pridedant: 1) priverstinojo vykdymo aktais taisykles, 2) sulyginimą su veikiančiais buv. Suvalkų gub. vekselių įstatais, 3) rodykle. Red. S. Fridmanas 1931; Vekselių įstatymas ir priedai, kurie liečia vekselinę teisę. Spaudai paruošė Z. Balevičius 1938.

Žemės reforma ir tvarkymas: Žemės reformos ir žemės tvarkymo įstatymų, instrukcijų, taisyklių ir aplinkraščių rinkinys 1928; Žemės reformos įstatymas. Įtraukti visi žemės reformos įstatymo pakeitimai ir papildymai ligi 1936 m. sausio 1 d., 1936; Žemės tvarkymo įstatymas 1935.

Karinė tarnyba: Karinės prievolės įstatymas su priedais ir vyriausios naujokų ėmimo komisijos aplinkraščiais ligi 1931 m. liepos mėn. 1 d. Spaudai paruošė J. Pukelevičius 1931; Karinės tarnybos įstatymas 1936; Kariuomenės tiekimas, sanitarija ir veterinarija. Sistematizuotas rinkinys įsakymų, įstatymų ir taisyklių, išleistų kariuomenei iki 1922. Red. V. Augustauskas ir V. Tarasevičius 1923; Karo Baudžiamasis Statutas. Red. J. Papečkys 1922.

Tarptautinės sutartys: Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis. Surinko ir sutvarkė P. Dailidė 1930–39 (2tt.).

Aplinkraščių rinkiniai: Piliečių Apsaugos Departamento aplinkraščių rinkinys. 1918 m. vasario m. 16 d. — 1931 m. gegužės m. 31 d. Surinko ir spaudai paruošė A. Jakobas, T. Aleknavičius ir J. Juodikis. 1931; Policijos Departamento aplinkraščių sąvadas. [Rinkinys ligi] 1937 m. birželio mėn. 1 d., 1937; Prekybos Departamento 1926–1927 metų aplinkraščių rinkinys 1928; V.R.M. Statybos ir Sauskelių Inspekcijos aplinkraščių rinkinys 1931–1937, 1938; Vidaus Reikalų Ministerijos Administracijos Departamento aplinkraščiai 1938 metų gegužės 10 d. ir priedai: A. Vyriausiojo Tribunolo nutarimai. B. Valstybės Tarybos nuomonės. C. Apskričių viršininkų priv. įsakymai 1938.

Savivaldybių privalomieji įsakymai ir nutarimai. 1919 įstatymų savivaldybėms buvo suteikta labai plati teisė leisti privalomus įsakymus, turinčius įstatyminės galios. Šioji teisė buvo kiek susiaurinta 1931 įstatymu. Nuo 1935 I 1 visi savivaldybių išleisti potvarkiai, uždedą prievolių piliečiams, privalėjo būti paskelbti Vyriausybės Žiniose.

Paskiri leidiniai: Kauno miesto savivaldybės nuo 1918 m. ligi 1936 m. rugsėjo 1 d. išleisti veikiantieji privalomi įsakymai ir nutarimai 1936; Šiaulių miesto savivaldybės privalomi įsakymai (1918–1930) 1930; Šiaulių apskrities tarybos veikiantieji privalomieji įsakymai 1919–1931 (iki liepos 1 d.) 1931.

Panašius rinkinius yra išleidusios ir kitos savivaldybės.

Vyriausiojo tribunolo sprendimų ir nutarimų rinkiniai: Vyriausiojo Tribunolo civilinių kasacinių bylų sprendimų rinkinys [pradedant 1924 ligi 1933]. Paruošė Z. Toliušis ir V. Požela 1929–35 (10 tt.); Vyriausiojo Tribunolo baudžiamųjų kasacinių bylų sprendimų rinkinys [nuo 1924 ligi 1933] su dalykine rodykle. Red. J. Byla 1932–35 (2 tt.); Vyriausiojo Tribunolo praktika civilinių įstatymų reikalu (X t. 1 d.). Red. L. Veržbavičius 1934; Vyriausiojo Tribunolo Suvalkijos įstatymų paaiškinimai. Red. L. Veržbavičius ir G. Kiseniškis 1932; Vyriausiojo Tribunolo 1924–1933 m. visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys su Teisingumo Ministerijos aplinkraščiais ir dalykine rodykle. Red. J. Byla 1933; Vyriausiojo Tribunolo visuotinų susirinkimų nutarimai ir baudžiamųjų ir civilinių kasacinių bylų sprendimai 1933 (21 sąsiuvinys).

LIETUVOS KARIUOMENĖ (1918–1944)

KAZYS ALIŠAUSKAS

I. LIETUVOS KARIUOMENĖS ORGANIZAVIMAS

Lietuvos kariuomenės (LK) steigimo oficialiąja data laikoma 1918 XI 23, nes tą dieną išėjo pirmasis LK įsakymas. XI 23 laikoma LK šventės diena. LK kūrėsi labai sunkiomis sąlygomis, nes 1918 pabaigoje I pas. karui pasibaigus, iš Lietuvos traukėsi vokiečių kariuomenė ir jų pėdomis žygiavo Sovietų Rusijos raudonoji armija tikslu užimti Lietuvą. Pirmieji LK organizatoriai buvo lietuviai karininkai, sugrįžę iš Rusijos. Kiek vėliau prie jų prisidėjo Mažosios Lietuvos ir JAV lietuviai kariai. Jokios ginkluotos pajėgos lietuviai neturėjo, nors bandymų sudaryti buvo. 1917 VI 7–11 Rusijos lietuvių karių iniciatyva buvo suorganizuota Lietuvių Karininkų (t.y. karių) S-ga (žr. LE XVI 53–54). Susiorganizavo atskiri lietuvių daliniai: I atskiras lietuvių batalionas (b-nas) Vitebske (apie 1500 karių) (žr. LE XXXIV 401–402), Lietuvių atsargos b-nas Smolenske (apie 500–600 karių) (žr. LE XXVIII 192), Lietuvių b-nas Rovno mieste (apie 700 karių) (žr. LE XXVI 27), Lietuvių Vytauto Didžiojo b-nas Sibire (apie 500 karių) (žr. LE XXVII 363–364), Lietuvių dragūnų divizionas Valke (apie 150 karių) ir kt. Lietuviai

kariai projektavo sudaryti atskirą lietuvių diviziją, kuri su ginklais grįžtų į Lietuvą. Tačiau, 1917 rudenį bolševikams perversmu paėmus valdžią Rusijoje, Lietuvių karių s-ga ir lietuvių b-nai 1918 pradžioje buvo išformuoti ir priversti išsiskirstyti.

Vilniuje 1918 II 16 paskelbus Lietuvos nepriklausomybės aktą, kariuomenės organizacijos reikalas pasidarė aktualus. Sugrįžę iš Rusijos lietuviai kariai pradėjo LK organizacijos darbą slaptai, nes vokiečių okupacinė valdžia griežtai draudė. Prie Valstybės Tarybos Vilniuje veikė Apsaugos Komisija. Ji registravo karius, rinko žinias ir svarstė kariuomenės organizavimo ir apginklavimo galimybes. 1918 X 11 į Vilnių atvyko pirmieji 11 kareivių savanorių. XI 5–9 pasikeitė Vokietijos vyriausybė, ir Lietuvoje pasidarė laisvesnės sąlygos veikti, bet drauge atsirado ir sunkių uždavinių ryšium su krašto vidaus ir išoriniu saugumu. XI 11 susidarė pirmoji Lietuvos vyriausybė, kurioje ministru pirm. ir krašto apsaugos ministru buvo prof. A. Voldemaras. XI 1 pradėtas steigti 1 pėst. pulkas. Lygiagrečiai su lietuvių kariuomenės dalimis buvo steigiamos gudų kariuomenės dalys. Pradžioje darbas dėl lėšų, ginklų ir aprangos stokos ėjo lėtai. Rusijos bolševikai iš rytų artinosi prie Vilniaus, vokiečiai traukėsi į Vokietiją. Nebuvo, kas gina Vilnių. XII 24 pasikeitė vyriausybė. Ministru pirm. tapo Mykolas Sleževičius, krašto apsaugos ministru — kar. Mykolas Velykis. Naujoji vyriausybė XII 29 išleido atsišaukimą į tautą: piliečius kvietė stoti į krašto apsaugą ir nustatė sąlygas stojantiems į kariuomenę savanoriams. Kai kurioms apskritims buvo paskirti karinių sričių viršininkai. Vilniaus mst. negalint apginti, vyriausybė ir kariuomenės vadovybė XII 31 persikėlė į Kauną. Vilniuje paliko karo komendantūra su viena kuopa kareivių, kar. K. Škirpos vadovaujama. 1919 I 5 pasitraukė į Kauną. Aktyviai pasireiškė moksleivija ir studentija, stodama savanoriais į kariuomenę. 1919 I 5 buvo apie 3000 savanorių (žr. Savanoriai — LE XXVII 21–23). Šis skaičius sparčiai augo. I 15 buvo paskelbta karininkų, karo valdininkų ir puskarininkių mobilizacija, bet didelių rezultatų nedavė, nes dauguma jau buvo įstoję savanoriais į kariuomenės eiles; antra vertus, didesnė Lietuvos teritorijos dalis buvo priešo užimta. Pirmieji ginklai, užsilikę nuo karo ir vartojimui mažai tinkami, savanorių buvo surankioti iš gyventojų. Nedidelius kiekius pavykdavo nupirkti iš vokiečių. Betgi vokiečių karinė vadovybė Vilniuje lietuviams ginklų nenorėjo nei duoti, nei parduoti. Pirmuosius ginklus (apie 400 šautuvų) vokiečiai davė milicijai ginkluoti. Šiuos ginklus gavus, vyriausybė perleido juos kariuomenei. Persikėlus į Kauną, ginklų pirkimas pas vokiečius buvo sutvarkytas. Pirmieji pirkti ginklai buvo seni vokiški ir rusiški šautuvai, kulkosvaidžiai ir patrankos. Vėliau buvo gaunami nauji. Drabužius savanoriai dėvėjo nuosavus, už kuriuos jiems buvo atlyginama.

Kariuomenės organizacijos centras buvo Kaune, kur buvo vyriausybės ir kariuomenės štabo būstinė. Kauno mst. ir jo priemiesčiuose susiformavo dauguma kariuomenės dalių, veik visos karo technikos dalys ir tarnybos. Kariuomenės dalys dar steigėsi Alytuje, Kėdainiuose, Tauragėje, Marijampolėje, Raseiniuose, Gardine, Šiauliuose, Ukmergėje. Pėstijos kariuomenės dalys buvo pradėtos steigti 1918 XI Vilniuje, visos kitos ginklų rūšys, persikėlus į Kauną: artilerija 1919 I 6, kavalerija I 11, karo technikos dalys I 13, karo aviacija sausio mėn., bet savarankiška dalimi tapo III 12. 1919 III 15 paskelbtas pirmas naujokų, gimusių 1897 ir 1898, šaukimas, kuris buvo vykdomas priešo neužimtose Lietuvos srityse.

II. NEPRIKLAUSOMYBĖS KARAS

Kovos dėl Lietuvos laisvės prasidėjo 1918 pabaigoje ir truko ligi 1920 pabaigos. Kariauti teko su rusų bolševikais, bermontininkais ir lenkais.

Bolševikai, kai tik Vokietijoje kilo revoliucija ir pasibaigė I pas. karas, tuoj pradėjo telkti kariuomenę Lietuvai ir kitiems Baltijos kraštams užimti. Sudarė ir sovietą (vyriausybę) Lietuvai valdyti. 1918 XII 12 bolševikai priėjo prie Lietuvos teritorijos ribų. XII 22 užėmė Švenčionis, XII 23 — Uteną, XII 27 — Rokiškį, 1919 I 5 — Vilnių, I 9 — Ukmergę ir Panevėžį, I 11 — Šiaulius ir I 25 Telšius. Buvo užėmę apie $^2/_3$ Lietuvos teritorijos. Buvo užėmę: Lydą, Varėną, Daugus, Aukštadvarį, Žaslius, Ukmergę, Siesikus, Šėtą, Truskavą, Radviliškį, Šiaulius, Luokę, Telšius, Nevarėnus, Tirkšlius ir Mažeikius. Tolimesnis slinkimas buvo lietuvių ir vokiečių pajėgų sustabdytas. Bolševikų pajėgos, kurios tuo laiku buvo Lietuvoje, susidėjo iš trijų divizijų su artilerija ir kitomis pagalbinėmis ginklų rūšimis, viso apie 20.000 kovotojų. Vėliau šios pajėgos buvo sustiprintos gautais papildymais iš Rusijos. Lietuviai tuo laiku turėjo apie 3000 dar neapmokytų savanorių. Bežygiuojantiems bolševikams lietuviai tik paskirose vietose trumpam laikui pasipriešindavo. Organizuotos kovos dar negalėjo vesti. Latvijoje tuo laiku bolševikai priėjo Ventos upę, kur buvo sustabdyti Latvijos tautinės kariuomenės da-

linių, Baltų Landeswehr'o (Pabaltijo vokiečių dalinių) ir vokiečių reguliariosios kariuomenės dalinių (du b-nai). Frontas trumpam laikui stabilizavosi.

Lietuvos pietuose, Gardino mst. ir apl. vokiečiai laikė stipresnes jėgas, nes pro Gardiną į Rytprūsius traukėsi vokiečių kariuomenė iš Ukrainos. Šiam reikalui 1919 I 18 vokiečių vyriausybė su Sovietų Rusija pasirašė sutartį ir nustatė laikiną demarkacijos liniją, kuri ėjo pro Daugus, Stakliškes ir 10 km į rytus nuo geležinkelio linijos Kaišiadorys – Jonava – Kėdainiai. Demarkacijos linija nebuvo detaliai išryškinta. Sutarties bolševikai nesilaikė ir vasario mėn. įvykdė puolimą.

Bolševikai turėjo tikslą užimti Kauno mst. ir prieiti Rytprūsių sieną. Užėmę Kauną, tikėjosi susmukdyti Lietuvos valstybės kūrimąsi, nes juos neramino žinios, kad Lietuvos vyriausybė sėkmingai vykdo valstybės atstatymo darbus, turi gyventojų visuotinį pritarimą ir sparčiai organizuoja kariuomenę. Puolimą vykdė Pskovo šaulių divizija, kuri 1919 I 5 užėmė Vilnių ir pasivadino lietuviškąja divizija. Ji turėjo septynis pėst. pulkus, artileriją ir smulkius kavalerijos dalinius. Kaunas turėjo būti paimtas supamuoju manevru iš šiaurės ir pietų. Pskovo divizijos žygio pasėkoje įvyko kautynės prie Kėdainių, Jiezno ir Alytaus.

Kėdainių kautynės įvyko II 7–10. Kėdainius gynė Panevėžio apsaugos būrys (apie 120 savanorių), vadovaujamas kar. J. Variakojo, ir Kėdainių apsaugos būrys (apie 80 savanorių), vadovaujamas kar. J. Šarausko. Kėdainių puolimą vykdė 2 šaulių pulkas (per 1000 kovotojų). Puolimą pradėjo II 7 anksti rytą. Pirmąjį bolševikų puolimą atlaikė vien liet. savanoriai ir išsilaikė Kėdainiuose. Pavakarėje atvyko vokiečių batalionas su kulkosvaidžiais ir artilerija. Bendru su vokiečiais kontrpuolimu II 8 bolševikai buvo priversti nuo Kėdainių pasitraukti (žr. LE XI 318). Laike šių kautynių žuvo savanoris Povilas Lukšys, pirmoji auka dėl Tėvynės laisvės. Lietuviai, susitarę su vokiečiais, II 10 puolė priešą ir užėmė Šėtą (žr. LE XXIX 433–434). Bolševikai pasitraukė į Bukonis. Tokiu būdu Kauno apsupimas iš šiaurės buvo likviduotas.

Jiezno kautynės įvyko II 10 ir II 13. Šia kryptimi puolė bolševikų 7 šaulių pulkas, turėdamas uždavinį, užėmus Prienus, apeiti ir pulti Kauną iš pietų. Kai tik bolševikai užėmė Jiezną, atvyko viena lietuvių kuopa ir puolė Jiezną II 10. Tačiau puolimas nepavyko dėl vieno rusų kilmės karininko išdavystės. Kuopa pasitraukė į Prienus su nuostoliais. II 13 Jiezno puolimas buvo pakartotas bendromis liet. ir vokiečių jėgomis. Bolševikai buvo sumušti ir priversti pasitraukti į Aukštadvarį. Jiezno mstl. buvo užimtas (žr. LE IX 408–409).

Alytaus kautynės įvyko II 12–13 ir II 15. Alytų gynė 1 pėst. pulkas keturių kuopų sudėtyje. Puolė bolševikų 3 ir 4 šaulių pulkai. Puolimą pradėjo II 12/13 naktį. Vokiečiai pasitraukė, kautynių nepriėmę. Likę vieni lietuviai buvo priversti pasitraukti. Traukiantis Alytuje ant tilto per Nemuną žuvo 1 pėst. pulko vadas kar. Antanas Juozapavičius. Tai pirmasis karininkas, žuvęs dėl Lietuvos laisvės. II 15 Alytus buvo vokiečių ir lietuvių pultas ir atsiimtas. 1 pėst. pulkas vėl užėmė turėtas pozicijas.

Kauno mst. gresiantis pavojus buvo pašalintas. Lietuviai ruošėsi tolimesnei kovai, organizuodami ir mokydami kariuomenės dalis. Iš Vokietijos buvo gauti nauji pirkti ginklai ir drabužiai.

Vokiečių kariuomenės Lietuvoje buvo likę tik keletas batalionų. Juos buvo palietusi revoliucija, kareiviai demoralizavosi, jų tarpe buvo spartakistų (komunistų), kurie neapkentė Lietuvos laisvės ir keletą kartų bandė sukilti. 1919 II–IV vokiečių kariuomenės daliniai buvo pertvarkyti. Nepatikimi buvo išsiunčiami iš Lietuvos į Vokietiją. Jų vietoje buvo suorganizuoti penki saksų savanorių batalionai, kurie Lietuvoje išbuvo iki 1919 VII ir padėjo lietuviams kovoje su bolševikais. Vokiečių kariuomenės dalių vadu Lietuvoje buvo gen. Eberhardtas, ryšio karininkas prie mūsų kariuomenės buvo gen. štabo plk. Schröderis (žr. Saksų savanorių daliniai — LE XXVI 318–319).

Žemaitijoj veikė rusų bolševikų internacionalinė divizija, kuri buvo užėmusi Radviliškį, Kurtuvėnus, Luokę, Telšius, Tirkšlius ir Mažeikius. Divizijoje buvo 6 pulkai. Kai kurie pulkai atvyko pavėluotai. Šiauliuose komunistai paskubomis suorganizavo vad. Žemaičių pulką (apie 900 kovotojų), kurį pasiuntė į frontą prie Luokės. Vokiečių Žemaitijoje 1919 I buvo likęs tik vienas batalionas (Randowo rinktinė), kuris daugiausia saugojo kryptį Kelmė–Tauragė–Tilžė. Sedos, Tirkšlių, Židikų ir Mažeikių apl. veikė tik lietuviai partizanai, kar. P. Plechavičiaus vadovaujami (žr. LE XXII 41). Vasario pradžioje į Liepoją ir Žemaitiją atvyko daugiau vokiečių reguliariosios kariuomenės iš Vokietijos. Vasario pabaigoje vokiečiai įvykdė puolimą. II 27 prie Luokės sumušė vad. Žemaičių pulką, III 2 prie Tirkšlių ir Mažeikių sumušė bolševikų 39 šaulių pulką. Internacionalinė divizija buvo priversta pasitraukti iš Žemaitijos. III 14–15 buvo užimti Kuršėnai, Šiau-

liai, Radviliškis ir Šeduva. Šią operaciją daugumoje pravedė vokiečiai, iš lietuvių dalyvavo partizanų daliniai ir reguliariosios kariuomenės pėstininkai, užimant Šeduvą. Užėmus Radviliškį ir Šeduvą susidarė ryšys su Joniškėlio partizanais (žr. LE IX 484–485), veikusiais Internacionalinės divizijos užnugaryje. Vokiečių kariuomenė, užėmusi Radviliškį, Šiaulius ir Joniškį, sustojo. Frontą Lietuvos šiaurėje prie Mūšos upės saugojo Joniškėlio partizanai.

Puolimas Vilniaus kryptimi buvo vykdomas IV 3–8. Puolimo tikslas patikrinti priešo atsparumą ir, jei pasisektų, užimti Vilnių. Puolamiesiems veiksmams buvo sudarytos dvi voros, viena nuo antros apie 50 km atstumo.

Pietinę (dešinę) vorą sudarė 1 pėst. pulko keturios kuopos, sunkiųjų kulkosvaidžių kuopa, raitųjų žvalgų būrys ir artilerijos būrys, dvi lengvos patrankos. Vadovavo 1 pėst. pulko vadas kar. K. Ladiga. Uždavinys: iš Alytaus pulti priešą kryptimi Daugai - Valkininkas - Vilnius. Puolimą vyk. dant, IV 4 buvo užimti Daugai. Bobriškių kaimo apl. buvo sutiktas priešo stipresnis pasipriešinimas ir IV 5–6 naktį vora pasitraukė prie Alytaus į senąsias pozicijas.

Šiaurinę (kairiąją) vorą sudarė 2 pėst. pulko I batalionas, Vilniaus batalionas ir viena lengvosios artilerijos baterija. Uždavinys: iš Kaišiadorių pulti priešą kryptimi Žasliai, Vievis, Vilnius. IV 3 buvo užimti Žasliai, Žaslių glžk. stotis ir eilė greta esančių kaimų. Esant kitoms fronto vietoms pasyvioms, bolševikai į šį fronto ruožą sutelkė daugiau jėgų ir voros puolimą sustabdė.

Puolančių vorų sparnai nebuvo saugomi. Vokiečiai šiame puolime nedalyvavo. Nuo tolimesnio puolimo buvo atsisakyta. Nuostoliai buvo maži. Patirta, kad panašiems uždaviniams reikia didesnių jėgų, saugoti sparnams ir veiksmams vadovauti bei derinti reikia turėti bendrą vadą.

Lenkai, gavę Vakarų valstybių paramą, greitai sukūrė didelę kariuomenę. Lenkams susidarė palankios sąlygos, nes vokiečiai iš Lenkijos išsikraustė dar 1918 pabaigoje. Ukrainoje buvusi vokiečių kariuomenė traukėsi ne per Lenkiją, bet per Gudiją ir Gardiną į Rytprūsius. Savo pasitraukimu vokiečiai dengė Lenkiją nuo bolševikų puolimų. Lenkai buvo pilni savo krašto šeimininkai. 1919 pavasarį lenkų kariuomenė išvystė aktyvią veiklą. Staigiu prasiveržimu lenkų kavalerijos stiprus junginys IV 17 užėmė Lydą ir IV 19 — Vilnių. (Gardiną lenkai jau buvo užėmę III 3). Šis puolimas bolševikams buvo netikėtas. Bolševikų vadovybė savo jėgas telkė daugiau prieš lietuvius; čia frontas nuolatos buvo aktyvus. Prieš lenkus bolševikai 1919 pradžioje laikė silpnas jėgas.

Vilniaus mst. lenkams užėmus, turėjo pasikeisti ir Lietuvos vyriausybės sumanymai. Kariuomenės dalys, kurios buvo nukreiptos Vilniaus kryptimi, turėjo būti perkeltos ir nukreiptos šiaurės rytų kryptimi. Suėjus į sąlytį su lenkų kariuomene, prasidėjo nuolatiniai mūsų sargybų užpuldinėjimai.

Vyriausiuoju karo vadu buvo paskirtas gen. Silvestras Žukauskas (1919 IV 26 generalinio štabo viršininku ir V 7 vyr. karo vadu), kuris tuojau pradėjo kariuomenę telkti bolševikų puolimui, kad būtų išvyti iš Lietuvos. Tuo laiku bolševikai Lietuvoje turėjo 18 pėst. pulkų, 3 atskirus b-nus, 5 atskiras specialios paskirties rinktines, keletą artilerijos baterijų ir kavalerijos pulkų. Tuo laiku lietuviai galėjo priešpastatyti 4–5000 kovotojų, todėl bolševikus pulti galėjo tik paskirose vietose.

Ukmergės paėmimas. IV 27 Panevėžio batalionas užėmė Pagirius. Palikęs priedangą savo kairiajam sparnui, susitelkė Ukmergės puolimui. Ukmergės puolime dalyvavo saksų savanorių daliniai. Vadovybė buvo bendra, lietuvių ir saksų. V 3 Ukmergė buvo užimta (žr. LE XXXII 155) ir prieita Šventosios upė, kur buvo sustota. V 7 Panevėžio b-no kuopa užėmė Širvintas, kame susitiko su lenkais. V 9 kuopa, bendrai veikdama su lenkais, užėmė Giedraičius.

Kurklių–Panevėžio operacija. Ukmergę užėmus, vyr. karo vadas pergrupavo kariuomenę tolimesniam puolimui. Buvo sudarytos dvi rinktinės: viena nukreipta Ukmergė–Utena–Zarasai kryptimi; antra — Panevėžys–Rokiškis–Obeliai kryptimi. Ukmergės ir Panevėžio mst. vardais šios rinktinės liko vadinamos, kol buvo suformuotos brigados ir vėliau divizijos. Ukmergės rinktinės sudėčiai priklausė: 1 pėst. pulkas, 4 lengvosios artilerijos baterija (2 pabūklai), saksų savanorių b-nas. Vėliau prisijungė Ukmergės ir Vilniaus b-nai ir 1 husarų pulko eskadronas. Vadovavo kar. K. Ladiga ir vėliau kar. Pr. Liatukas. Panevėžio rinktinei priklausė: 2 pėst. pulkas, Panevėžio atskiras b-nas ir Marijampolės b-nas ir lengvosios artilerijos baterija (4 pabūklai). Vadovavo iš eilės kar. J. Variakojis, kar. M. Katche, kar. V. Grigaliūnas-Glovackis ir kar. St. Nastopka.

Sutelkimus atlikus, vyr. karo vadas įsakė vykdyti ‚sustiprintą žvalgymą', priešui traukiantis, pulti ir persekioti. Puolimas prasidėjo V 18 auštant ir išsivystė į stambią operaciją. Ukmergės rinktinė iš pozicijų, užimtų prie Vidiškio pagal Šventosios upę, pradėjo puolimą abipus Ukmergės–Utenos plento trimis voromis. Pirmas puo-

limo tikslas buvo užimti Kurklius ir plotą tarp Šventosios ir Virintos upių. Didžiausias pasipriešinimas buvo sutiktas prie plento, bet kar. K. Ladiga su dešiniąja vora pro Lyduokius prasiveržė į bolševikų užnugarį ir bolševikai buvo priversti trauktis. Kurkliai buvo užimti V 18 prieš pietus (žr. LE XIII 397–398; ten ir Kurklių kautynių žemėlapis). Čia saksų savanorių dalys liko stovėti vietoje, savo dalinius kar. K. Ladiga nukreipė į šiaurę Anykščių, Andrioniškio ir Viešintų link (žr. schemą nr. 1).

Panevėžio rinktinėje veikė vien lietuviai. Rinktinė buvo sutelkta prie Ramygalos ir Krekenavos. Puolimui buvo sudarytos trys voros su rezervu. Puolimą pradėjo V 18 anksti rytą. Dešiniajai ir viduriniajai voroms sekėsi gerai, bet kairioji vora sutiko stiprų pasipriešinimą prie Eriškių ir Rajūnų kaimų. Pasiųsti rezervai priešą nugalėjo ir privertė trauktis. V 19 pavakarėje buvo užimtas Panevėžys ir išstatytos sargybos, rinktinei duodant pailsėti.

V 21 bolševikų stiprios jėgos puolė liet. sargybas ir privertė pasitraukti iš Panevėžio. Pasitraukus jėgos buvo pergrupuotos Panevėžio puolimui iš pietų rytų pusės. Tuo laiku Joniškėlio partizanai aktingai veikė Panevėžio apylinkėse šiaurėje. 1 pėst. pulko daliniai V 19 užėmė Anykščius. V 20 — Andrioniškį ir V 21 priėjo prie Viešintų miestelio. Priešas be kovos pasitraukė ir V 23 Panevėžys vėl buvo užimtas (žr. LE XXI 480–481). Vyr. karo vadas įsakė tęsti

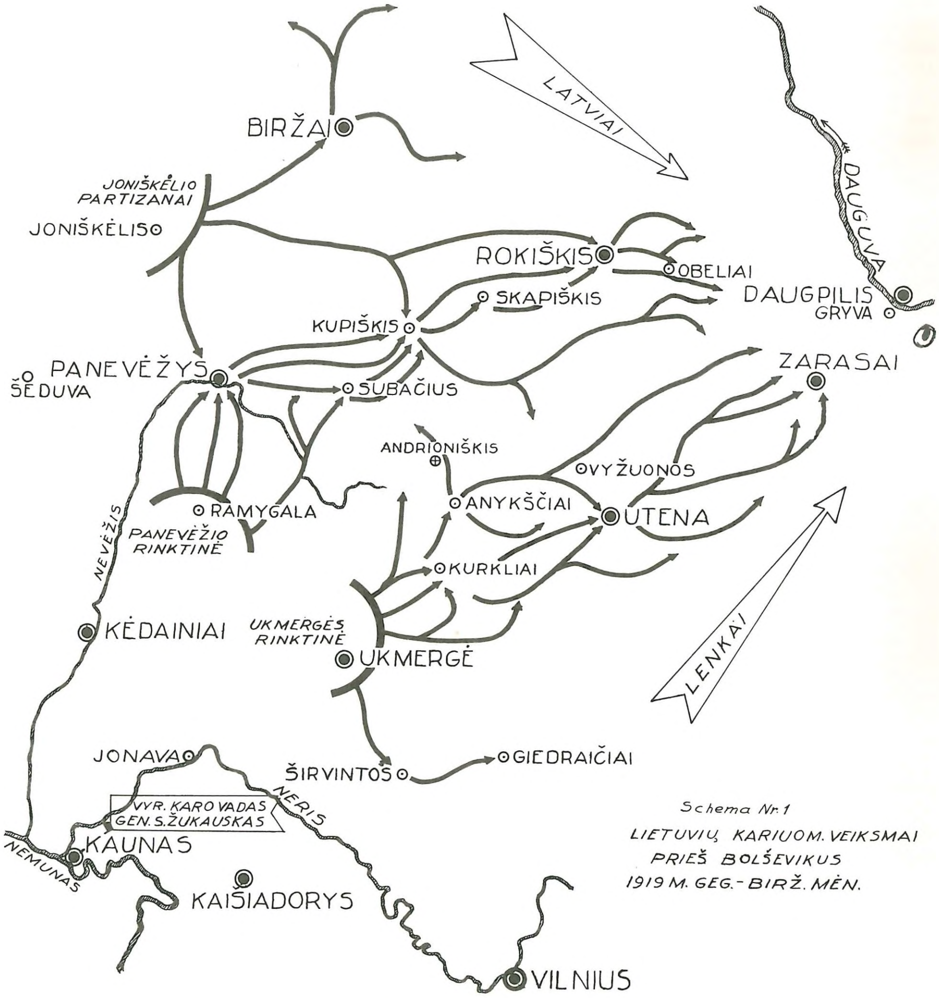

Schema nr. 1. Liet. kariuomenės veiksmai prieš bolševikus 1919 V–VI

priešo puolimą. 1 pėst. pulko daliniai nuo Viešintų ir Andrioniškio grįžo prie savo pulko ir toliau veikė Utenos–Zarasų kryptimi.

Kupiškio–Utenos operacija. Liet. kariuomenei užėmus Panevėžį, bolševikų štabai susitelkė Kupiškyje. Pozicijas įrengė prie Kupiškio abipus geležinkelio. Panevėžio rinktinė puolimą pradėjo V 26 trimis voromis. V 27 užėmė Subačių ir tęsė puolimą. V 28 rinktinė sutiko stiprų pasipriešinimą prie Rudilės, Radžiūnų ir Miliūnų kaimų. Tuo laiku Joniškėlio partizanų viena kuopa, kar. A. Michelevičiaus vedama, prasiveržė pro bolševikų priedangą ir užėmė Rokiškį priešo užnugaryje. Bolševikai pasitraukė. V 31 Kupiškis buvo užimtas (žr. LE XIII 374). VI 3 užimtas Skapiškis. Priešas traukėsi (žr. schemą Nr. 1).

Ukmergės rinktinė turėjo keletą dienų laukti, kol paaiškėjo Kupiškio paėmimo reikalai. Ukmergės rinktinė jėgų daugumą sutelkė abipus plento ir Utenos puolimą pradėjo V 31 trimis voromis. Visos voros turėjo smarkias kautynes prie Alantos, Pakalnių, Leliūnų ir Vyžuonų. Kova truko tris dienas. Bolševikai sutartinio puolimo neatlaikė ir pasitraukė. Utena buvo VI 2 paimta lietuvių drauge su saksų savanorių daliniais.

Užėmus Uteną, saksų savanorių dalys pasitraukė iš fronto ir liepos mėn. išvyko iš Lietuvos. Liko vien lietuvių kariuomenės dalys, kurios tęsė puolimą. VI 3 užimti Užpaliai, Daugailiai ir Tauragnai. VI 7 užimti Obeliai ir sudaryti ryšiai su Latvijos kariuomene. VII 11–12 1 pėst. pulko III b-nas labai gražiu manevru užėmė Salaką (žr. LE XXVI 323). VII 30 įsteigtas kariškas ordinas ‚Už Tėvynę' (Vyčio kryžius) pasižymėjusiems fronto kariams apdovanoti (žr. LE XXXIII 505).

Zarasų operacija. Paėmus Uteną, Salaką, Rokiškį ir Obelius, bolševikai pasitraukė ir įsitvirtino Grybiškių–Bružų–Avilio–Čičirio ežerų tarpekliuose ir Bebrinėje. Čia aukštumų ir ežerų išraižytame krašte bolševikai išsilaikė iki VIII 24. Liet. dalys buvo įsitvirtinusios Salakas–Antalieptė–Dusetos–Aleksandravėlė–Obeliai–Subatas riboje. Dešinėje, Kazitiškių apl., buvo lenkai, kairėje — latviai. VII 6–11 Panevėžio rinktinė bandė bolševikus išvyti iš jų užimtų pozicijų, bet nepavyko. Kaimyniniai fronto barai buvo pasyvūs, bolševikai sutelkė rezervus ir kontratakavo Panevėžio rinktinės dalis. Po 5 dienų kautynių vyr. karo vadas įsakė pasitraukti į pirma turėtas pozicijas. Sutelkus daugiau jėgų, VIII 24 buvo pradėta paskutinioji prieš bolševikus operacija. Ukmergės rinktinę sudarė: 1 pėst. pulkas, Ukmergės, Vilniaus b-nai, 4 lengvosios artilerijos baterija ir 1 husarų eskadronas. Panevėžio rinktinę sudarė 2 pėst. pulkas, Marijampolės, Panevėžio ir Joniškėlio b-nai, gudų atskira kuopa, trys lengvosios artilerijos baterijos ir 1 husarų eskadronas. Viso lietuvių buvo: 2 pėst. pulkai, 5 atskiri b-nai, 1 atskira kuopa, 4 lengvosios artilerijos baterijos ir 2 husarų eskadronai (žr. schemą nr. 2).

Schema nr. 2. Zarasų kautynės

Bolševikai šiame fronto ruože turėjo: 6 pėst. pulkus, 1 komunistinį ypatingo paskyrimo b-ną, 2 raitelių eskadronus, 2 šarvuotus traukinius, 4 lengvosios artilerijos baterijas ir 1 sunkiosios artilerijos bateriją.

Operaciją pradėjo Ukmergės rinktinė VIII 24, pralauždama priešo įtvirtintą poziciją prie Bružų kaimo. VIII 25 buvo užimti Zarasai. Tuomet vyr. karo vadas įsakė pulti ir Panevėžio rinktinei. Panevėžio rinktinė puolimą pradėjo VIII 26 anksti rytą. Kar. E. Noreika prasiveržė pro Čičirio ir Avilio ežerų tarpeklį ir atliko gilų apėjimą į priešo užnugarį, tuo priversdamas bolševikus pasitraukti iš Raudinės dv. įtvirtintų pozicijų. Nežiūrint kieto priešo gynimosi, operacija vyko labai sklandžiai ir yra laikoma viena iš geriausiai pavykusių kovose prieš bolševikus. Dėl liet. kariuomenės lanksčių manevrų bolševikams nepavyko išnaudoti senųjų rusų I pas. karo įtvirtinimų, kurių buvo eilės apie 10 km gilumos į pietus nuo Daugpilio. VIII 29 Marijampolės ir Panevėžio batalionai užėmė Alūkstos mst. ir priėjo Dauguvos u-

pę. VIII 30 Ukmergės rinktinė užėmė Kaukonis ir priėjo prie Dauguvos upės savo kairiuoju sparnu. Bolševikai pasitraukė į šiaurinį Dauguvos upės krantą, išsilaikė tik Gryvoje, Daugpilio priemiestyje pietiniame Dauguvos krante, iš kur vykdė eilę priešpuolių. Stipriausia kontratakavo VIII 31 liet. kariuomenės dalis, esančias prie Kaukonių. Kontrataka buvo paremta stipria artilerijos ugnimi, tačiau lietuvių buvo atremta su dideliais priešui nuostoliais (žr. schemą Nr. 2) (dar žr. Zarasų operacija — LE XXXV 52–54).

Dabar lietuvių ir rusų kariuomenes skyrė natūrali gamtos kliūtis — Dauguvos upė. Kautynės neteko pirmiau turėto manevrinio pobūdžio ir artėjo į pozicines. Kariuomenės vadovybė dabar galėjo paimti dalį jėgų iš Daugpilio fronto ir pasiųsti į Radviliškio–Šiaulių apl., kur atsirado naujas priešas — bermontininkai. 1920 I 5 latviai su lenkais paėmė Daugpilio miestą, ir lietuviai nebeturėjo fronto su bolševikais. Kariuomenę teko pergrupuoti.

Karas su bermontininkais. Kilus Rusijoje revoliucijai ir 1917 paėmus bolševikams valdžią, Rusijos pakraščiuose rusų generolai kovai su raudonaisiais bolševikais organizavo baltųjų judėjimą. Lietuvoje ir Latvijoje (Kurše) įsikūrė vokiečių remiamas plk. Bermondtas-Avalovas, kuris iš rusų belaisvių ir Rusijos pabėgėlių sudarė armiją, lietuvių pramintą bermontininkais. 1919 VI 12 Bermondtas su savo štabu atvyko Latvijon ir apsistojo Mintaujoje. Tuo laiku Kurše, Žemaitijoje ir Šiaulių apl. stovėjo nieko neveikdamas vokiečių gen. R. Goltzo vadovaujamas VI korpas ir kitos mažesnės vokiečių kariuomenės dalys. Santarvininkai per Vokietijos vyriausybę pareikalavo, kad vokiečių kariuomenė išsikraustytų iš Pabaltijo kraštų iki VIII 20. Mažuma pakluso ir išvyko. Likusieji pasidavė Bermondto valdžiai. Tad Bermondtas iš karto sudarė rimtą jėgą, grėsdamas Lietuvai ir Latvijai.

Lietuvoje pirmieji bermontininkai (plk. Virgoličo rinktinė) pasirodė VII 26 Kuršėnuose, X 5 užėmė Šiaulius, X 9 nuginklavo silpną Šiaulių komendantūros dalinį, nužudydami keletą kareivių, užėmė paštą, apiplėšė iždinę ir suėmė keletą valdininkų. X 15 užėmė Biržus, X 16 — Radviliškį. Tolimesnis bermontininkų slinkimas buvo sustabdytas, nes kariuomenės vadovybė sutelkė daugiau jėgų. X 9–10 įvyko eilė susirėmimų su Pasvalio karo komendantūros daliniais. X 16 įvyko susirėmimas prie Šiaulių. X 22 bermontininkams slenkant į rytus pagal geležinkelį, prie Linkaičių susidurta su Marijampolės batalionu, atvykusiu iš bolševikų fronto. Įvyko aršios kautynės (žr. LE XVI 234). Nė viena pusė nenorėjo trauktis, susidarė frontas. Abi pusės telkė jėgas prie Radviliškio, svarbaus glžk. mazgo.

Bolševikų frontą galima buvo saugoti mažomis jėgomis, nes frontą skyrė Dauguvos upė, natūrali gamtos kliūtis. Ištisą spalio mėn. vyko kariuomenės dalių perkėlimas iš bolševikų fronto prieš bermontininkus. Tuo laiku kariuomenė dalinai buvo pertvarkyta, papildytos dalys, kai kurios perginkluotos. Visa kariuomenė buvo aprengta naujais iš amerikiečių pirktais drabužiais ir avalyne. Prieš bermontininkus buvo sutelkta: 1 ir 2 pėst. pulkai, Panevėžio, Vilniaus, Marijampolės ir Kauno atskiri b-nai, Pasvalio komendantūros b-nas, keletas komendantūrų kuopų, 3 lengvosios artilerijos baterijos ir 2 husarų eskadronai. Pajėgų dauguma buvo nukreipta į Radviliškį ir Šiaulius. Raseinių apl. veikė Kauno atskiras b-nas ir Raseinių karo komendantūros kuopa. Lietuvos šiaurėje (Pasvalio apl. ir prie Latvijos sienos) veikė Pasvalio karo komendantūros b-nas.

Bermontininkai laikėsi riboje: Kriukai, Pašvitinys, Lygumai, Šiauliai, Radviliškis, Viduklė, Eržvilkas. Išsikraustymo terminą pratęsus ligi X 15 ir bermontininkams santarvininkų reikalavimų neįvykdžius, Lietuvos kariuomenės vadovybė įsakė pulti. Aktyvius veiksmus pradėjo Pasvalio karo komendantūros b-nas XI 12, išvydamas bermontininkus iš Biržų, Saločių, Vaškų ir Žeimelio. Bendras puolimas buvo pradėtas XI 21 anksti rytą. Vyr. karo vado pareigose tuo laiku buvo gen. Pr. Liatukas. Karo veiksmams prieš bermontininkus vadovavo plk. ltn. K. Ladiga, kurio štabas buvo įsikūręs Baisogaloje. Šiaulių miesto paėmimo operaciją vykdant, svarbiausios kautynės įvyko XI 21 ir XI 22 prie Radviliškio. Po kietos kovos 1 ir 2 pėst. pulkai užėmė Radviliškį, kur buvo paimtas didelis karo grobis. Tuo laiku Panevėžio b-nas, gavęs įsakymą išvykti iš Panevėžio, per naktį pražygiavęs 40 km, puolė priešą ir XI 22 užėmė Meškuičius. Vilniaus b-nas, puldamas iš Šiaulėnų, užėmė Pašiaušę ir Padubysį. Kauno b-nas artinosi prie Tauragės. Pasvalio komendantūros b-nas XI 27 užėmė Joniškį (žr. schemą nr. 3). Bermontininkų užnugaryje stipriai veikė partizanai. Tuo laiku latviai, apgynę Rygą, perėjo kontrpuoliman ir XI 21–22 užėmė Mintaują. Spaudžiamas fronte lietuvių ir latvių kariuomenių ir politiškai santarvininkų gen. H. Niesselio karinės misijos, Bermondtas-Avalovas buvo priverstas kapituliuoti. Jis pasidavė vokiečių gen. Eberhardto valdžiai ir pažadėjo išsikraustyti. Tada gen. Niesselis pareikalavo, kad lie-

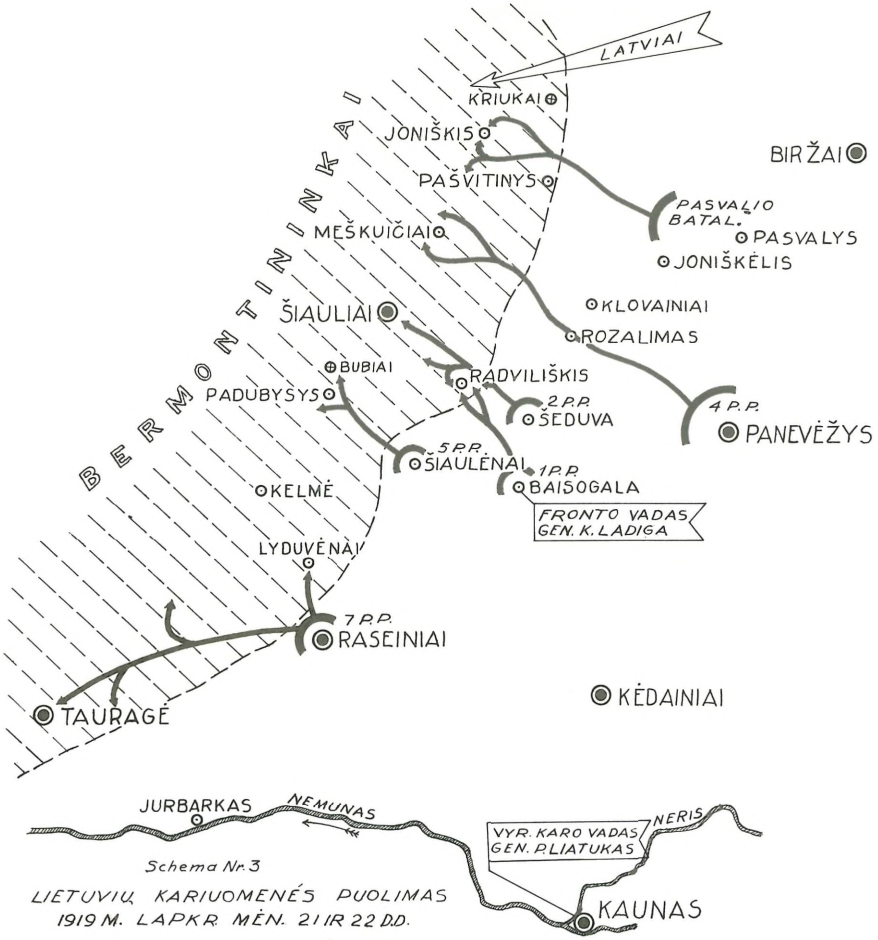

Schema nr. 3. Liet. kariuomenės puolimas 1919 XI 21–22

tuviai ir latviai sustabdytų puolamuosius karo veiksmus. Kautynės buvo nutrauktos naktį XI 23 į XI 24. Bermontininkai išsikraustė, nors ir nesilaikydami pažadėtų terminų. XII 15 bermontininkų Lietuvoje jau nebebuvo, o liet. kariuomenė priėjo prie Klaipėdos krašto (žr. schemą Nr. 3). (Žr. Bermontiada — LE II 420–422; Radviliškio kautynės — LE XXIV 402–403; Šiaulių operacija — LE XXIX 454–456).

Karas su lenkais. Lenkai svajojo atgaivinti senąją Lietuvos–Lenkijos uniją arba jėga prisijungti Lietuvą prie Lenkijos. Lietuviams kuriant nepriklausomą valstybę, lenkai tuoj pareiškė pretenzijas į Lietuvą ir pradėjo jon veržtis. 1919 III 3 užėmė Gardiną ir V 31 nuginklavo Gardine besiformuojančias gudų kariuomenės dalis. IV 19–21 užėmė Vilnių, ilgai netrukus užėmė Daugus, Butrimonis, Stakliškes ir Kietaviškes. V 8 įvykdė užpuolimą ant mūsų sargybų prie Vievio. Santarvės valstybės, norėdamos išvengti karo tarp Lietuvos ir Lenkijos, VI 18 nustatė pirmą demarkacijos liniją. Lenkai jautėsi esą nuskriausti ir pateikė savo kontrpasiūlymus. VIII 3 Lietuvos vyriausybei buvo pranešta, kad nustatyta antroji demarkacijos linija. VIII mėn. vidurį buvo nustatyta trečioji ir paskutinė demarkacijos linija, pagal kurią lenkams palikta: Vižainis, Punskas, Seinai, Berzninkas, Varėna ir geležinkelis Varėna–Vilnius–Daugpilis (10–12 km į vakarus nuo glžk. linijos). Linijos buvo rėžiamos vis gilyn į Lietuvą, tačiau ir tai lenkų nepatenkino (žr. Demarkacinė linija — LE IV 432–434). Iki 1919 X vyko nuolatiniai mūsų sargybų užpuldinėjimai Seinų, Ukmergės, Utenos aps. Lenkai buvo priėję Ukmergės–Utenos plentą per 5–10 km. Lie-

tuvos vyriausybė protestavo aukščiausiajai santarvės tarybai dėl lenkų puolimų ir demarkacijos linijos sulaužymo. Santarvės valstybių vyr. karo vadas maršalas Fochas įsakė lenkams atitraukti savo kariuomenę už demarkacijos linijos, tačiau lenkai to įsakymo nevykdė ir tęsė lietuvių sargybų užpuolimus. Esant Lietuvos kariuomenei užimtai kare su bermontininkais, Lenkijos vyriausybė pasižadėjo nepuldinėti liet. sargybų, bet pažado nesilaikė. X 3 užėmė Upninkus, X 5 — Salaką, bet netrukus pasitraukė. X 8 užėmė Degulių dvarą visai arti Utenos. X 25 antrąkart užėmė Salako mstl. Lygiagrečiai su puldinėjimu liet. sargybų ir užminėjimu Lietuvos teritorijos plotų, lenkai ruošė sukilimą Lietuvoje. Sukilimą ruošė slapta lenkų organizacija POW (Polska Organizacja Wojskowa — Lenkų Karinė Organizacija), kuri buvo lenkų kariuomenės štabo iš Vilniaus instruktuojama. POW centras buvo Kaune. Lietuva buvo suskirstyta į 13 apskričių, kur buvo POW skyriai, tad visą Lietuvą buvo apėmęs sąmokslininkų tinklas. Sukilimo organizatoriai pasitikėjimo žmonėse neturėjo, užverbuotų asmenų skaičius buvo mažas, tad tikėjosi trumpam laikui jėga paimti valdžią ir tuoj parsikviesti lenkų reguliariąją armiją, kuri buvo 40–50 km atstu nuo Kauno. Lietuvos kariuomenė buvo užimta kare su bolševikais, tuo laiku vykdė Zarasų operaciją. Saugumo organai susekė sąmokslą. Sukilimui skirtą dieną VIII 28–29 buvo padarytos kratos, suimti sukilimo organizatoriai ir buvo surastas POW organizacijos archyvas drauge su sąmokslininkų sąrašais. Sąmokslas buvo likviduotas (žr. LE XXIII 253–255).

1920 IV lenkų kariuomenė pradėjo didelį puolimą Ukrainoje. Visas jėgas nukreipė prieš bolševikus, Lietuvoje liko mažai ir sargybų puldinėjimai liovėsi. V 8 lenkai užėmė Kijevą, bet toliau karo laimė pasikeitė. Iš Smolensko apl. Vilniaus kryptimi bolševikai pradėjo stipriai spausti lenkus. Silpnos lenkų kariuomenės kairiojo sparno jėgos pradėjo paskubomis trauktis. Nepasisekimas kairiajame sparne privertė lenkus atsisakyti savo sumanymų Ukrainoje ir VI 13 lenkai pasitraukė iš Kijevo.

Tuo tarpu Lietuvos delegacija Maskvoje vedė taikos derybos ir 1920 VII 12 buvo pasirašyta taikos sutartis su Sovietų Rusija. Kai rusų-lenkų karo veiksmai priartėjo prie Lietuvos ribų, Lietuvos vyriausybė paskelbė neutralitetą.

Tų pat metų vasarą liet. kariuomenėje įvyko vadovybės pakeitimų. Vyr. karo vado pareigas paėmė krašto apsaugos ministras plk. ltn. K. Žukas. Armijos vadu paskirtas plk. ltn. K. Ladiga. VIII 23 generalinio štabo virš. paskirtas gen. štabo plk. K. Kleščinskis. Nuo 1920 pradžios kariuomenė jokių karo uždavinių nevykdė, karo nenumatė, tad didesnių pasiruošimų karui nebuvo daroma. VII 7 bolševikai pasiekė Lietuvos teritoriją šiaurėje prie Drūkšių ež. Liepos mėn. lenkai pasitraukė iš Lietuvos užimtų vietų. Jas kai kur užimdavo liet. kariuomenė ir VII 10–12 buvo priėjusi maždaug iki trečiosios maršalo Focho demarkacijos linijos. Buvo užimta: Kuktiškės, Alanta, Saldutiškis, Dubingiai, Giedraičiai, Širvintos, Paberžė, Kaltanėnai ir eilė kitų vietovių. Tuo laiku bolševikai jau buvo užėmę Maladečiną ir Švenčionis, artinosi prie Vilniaus. VII 4 buvo gautas pranešimas, kad lenkų karo vadovybė užleidžia Vilnių lietuviams, tačiau kai lietuviai pradėjo žygį, lenkai prie Rykantų sutiko ugnimi. Žygis buvo sustabdytas, tik 7 pėst. pulko viena kuopa, žygiuojanti iš Ukmergės, praėjo pro laisvą tarpeklį ir VII 15 apie 14 val. atvyko į Vilnių, kur rado rusus, keletą valandų anksčiau atvykusius. VII 9 buvo nustatyta skyrimo linija tarp Lietuvos ir bolševikų kariuomenių. Su Sovietų Rusijos vyriausybe buvo susitarta, kad bolševikai apleis Lietuvos teritoriją dalimis. Pasižadėjo į Lietuvos vidaus reikalus nesikišti ir gyventojų neskriausti, tačiau į tai nekreipdami dėmesio vykdė rekvizijas ir areštus. VIII 26 bolševikų kariuomenė apleido Vilnių.

VI 19 bolševikai užėmė Gardiną ir tęsdami puolimą priėjo Vyslos upę, bet VIII 16–19 prie Vyslos bolševikai buvo smarkiai sumušti. VIII 28 lenkų kariuomenė jau suėjo į sąlytį su Lietuvos kariuomene ir užėmė Augustavą. VIII 30–31 lenkai užėmė Suvalkus ir Seinus. Lietuvos vyriausybė, taip pat ir karo vadovybė tikėjosi, kad su lenkais bus galima geruoju susitarti, tad Užnemunėje laikė tik 10 pėst. pulką dviejų batalionų sudėties ir vieną husarų pulko eskadroną. Lenkai kai kurioms mūsų sargyboms, esančioms prie Augustavo, leido nekliudomai pasitraukti, kai kurias sulaikė ir nuginklavo, su kai kuriomis įvyko kautynės. Padėtis buvo labai neaiški, vyko maži susirėmimai su lenkais. Kariuomenės vadovybė paskubomis sutelkė daugiau jėgų ir IX 2 pradėjo puolimą tikslu užimti Gardiną, Lipską, Augustavą ir Grabavą. Šiai operacijai vadovavo plk. V. Grigaliūnas-Glovackis, II pėst. divizijos vadas. Operaciją vykdė 2, 5, 8 ir 10 pėst. pulkai. Buvo užimti Seinai, Lipskas, prieita prie Augustavo ir Suvalkų mst. ir sustota. Lenkai miškais apėję mūsų sparnus, kontratakavo ir IX 5 privertė pasitraukti. Toliau iš abiejų pusių buvo vykdomi nedidelio masto karo veiksmai.

IX 15–18 Kalvarijoje įvyko su lenkais derybos. Joms teigiamų rezultatų nedavus, byla buvo perduota Tautų Sąjungai spręsti. Lietuvos kariuomenei buvo įsakyta gintis. Sustiprinimui šio karo buvo sutelkta III pėst. divizija. Vilniaus apl. beliko tik I pėst. divizijos dalys, labai plačiai išsisklaidžiusios.

Derybų laiku Kalvarijoje ir joms pasibaigus, lenkai sutelkė dideles jėgas Augustavo miškuose ir puolė. Lenkų tikslas buvo: prasiveržti pro lietuvių kariuomenę, pereiti Nemuną prie Druskininkų, eventualiai prie Merkinės ir išeiti į užnugarį prie Gardino veikiančiai rusų bolševikų kariuomenei. Puolimą sparniniais smūgiais pradėjo IX 22. Kautynėse labiausiai nukentėjo 2 ir iš dalies 8 pėst. pulkai. Raižytos ežerais Seinų apylinkės sudarė patogias sąlygas lenkams pilnam apsupimui sudaryti. Nugalėję lietuvius, lenkai IX 23 prie Druskininkų perėjo Nemuną ir išėjo į bolševikų užnugarį ir lietuvių sparną (žr. Seinų–Augustavo karo operacijos — LE XXVII 186–190). Bolševikai buvo priversti apleisti Gardiną ir paskubomis trauktis. Lenkai puolimui naudodami gausią kavaleriją, dideliais šuoliais žengė pirmyn priversdami bolševikus trauktis į rytus.

Skaudžių pralaimėjimų pasekoje buvo pakeista kariuomenės vadovybė: armijos vadas plk. ltn. K. Ladiga pasitraukė, II pėst. divizijos vadas plk. V. Grigaliūnas-Glovackis buvo atleistas.

IX 29 Suvalkuose prasidėjo lietuvių–lenkų derybos. Tuoj buvo sustabdyti karo veiksmai į vakarus nuo Nemuno. Į rytus nuo Nemuno karo veiksmai buvo sustabdyti X 6, kada lenkai buvo užėmę Perloją, Varėną ir Eišiškes. Suvalkuose buvo pasiekta susitarimo ir X 7 pasirašyta sutartis (žr. LE XXIX 242–244). Pagal ją buvo susitarta į vakarus nuo Nemuno priimti maršalo Focho nustatytą demarkacijos liniją. Į rytus nuo Nemuno upės buvo nustatyta nauja demarkacijos linija, kuri ėjo: Nemunu iki Gravės upelio, Gravės upeliu iki Merkinės–Ratnyčios plento, nuo plento tiesia linija iki Skruoblo upelio santakos su Merkio upe, Merkio upe iki Derežnyčios upelio prie Varėnos, Derežnyčios upeliu pro Barčius, Kučius, Paturonis, Montviliškį, Eišiškes iki Bostūnų glžk. stoties. Prie šios linijos buvo susitarta sudaryti neutralią zoną. Varėnos glžk. stotis sudarė išimtį, buvo palikta lenkams. Į rytus nuo Bostūnų lenkai atsisakė tartis dėl demarkacijos linijos, paaiškindami, kad nenori suvaržyti savo kariuomenės veiksmų laisvės kare su bolševikais, tačiau operacijoms pasibaigus, sutiko tęsti derybas. Sutartis turėjo pradėti galioti X 10 12 val. Pasirašyta santarvininkų atstovams stebint.

Tuo pat laiku pas lenkus slaptai jau buvo paruošta kariuomenė Vilniui užimti ir sutelkta į šiaurę nuo Lydos mst. Pradžioje ji susidėjo iš dviejų pėst. divizijų ir dviejų kavalerijos brigadų su gausia artilerija. Vėliau šios jėgos buvo sustiprintos. Šios armijos vadu buvo paskirtas gen. L. Želigovskis, kuris, karo veiksmams prasidėjus, buvo numatytas paskelbti sukilėliu-maištininku. Puolimą gen. L. Želigovskis pradėjo X 8 rytą. Pagrindines jėgas nukreipė Jašiūnai–Vilnius kryptimi. Perėjęs Merkio upę, pradėjo manevruoti, vykdydamas abipusį Vilniaus mst. supimą ir stipriai pridengęs savo kairįjį sparną (žr. schemą nr. 4).

Vilniaus mst. apsauga buvo riboje Turgeliai–Jašiūnai–Rūdninkai. Šį barą saugojo 4 pėst. pulko vienas batalionas ir 9 pėst. pulko vienas batalionas. Karo veiksmams prasidėjus, į šį barą iš Vilniaus geležinkeliu X 8 buvo pasiųstas dar vienas 4 pėst. pulko batalionas. Tad Vilnių aktyviai gynė trys pėst. b-nai, vienas kavalerijos eskadronas ir viena lengvosios artilerijos baterija. Kariuomenės vadas gen. S. Žukauskas, kuris X 6 perėmė armijos vado pareigas, kariuomenės dislokaciją rado visai netinkama sąlygoms Vilniui ginti. Lenkų puolimo pradžioje, X 8 iš ryto, gen. S. Žukauskas buvo nusprendęs ginti Vilnių ir davė atitinkamus įsakymus. Vidurdienį sužinojęs, kad lenkai didelėmis jėgomis perėjo Merkio upę, ir paaiškėjus lenkų puolimo kryptims, X 8 apie 14 val. įsakė trauktis aplenkiant šalimais Vilniaus mst. Kariuomenė buvo atitraukta be didesnių nuostolių. Vyriausybė ir kariuomenės įstaigos paskubomis apleido Vilnių ir persikėlė į Kauną. X 9 vakare lenkai užėmė Vilnių (žr. Vilniaus užėmimas—LE XXXIV 196–197). Tą dieną lenkų spauda ir radijas paskelbė grynai propagandinių-politinių žinių, kad gen. L. Želigovskis veikęs savo atsakomybe. Tautų Sąjunga svarstė gen. L. Želigovskio žygį ir X 14 jį pasmerkė. Užėmę Vilnių, lenkai tęsė puolimą, X 10 užėmė Rūdiškes ir X 11 — Nemenčinę.

X 12 latviai, naudodamiesi sunkia Lietuvos padėtimi prie Vilniaus, puolė mūsų silpnas sargybas ir užėmė eilę vietovių Alūkstos apl. prie Daugpilio.

X 13 lenkai tęsė puolimą abiem Neries upės krantais. Vokės ir Lentvario barą teko apleisti ir III pėst. divizija pasitraukė į Semeliškių, Rykantų ribą. I pėst. divizija, dešiniajame Neries krante, po smarkių kautynių Papiškių, Gelažių, Bukiškių, Bajorų pozicijose pasitraukė į Šilėnų–Žalesos pozicijas. X 14–15 vyko smarkios kautynės prie Rykantų, kuriuos teko apleisti. Toli-

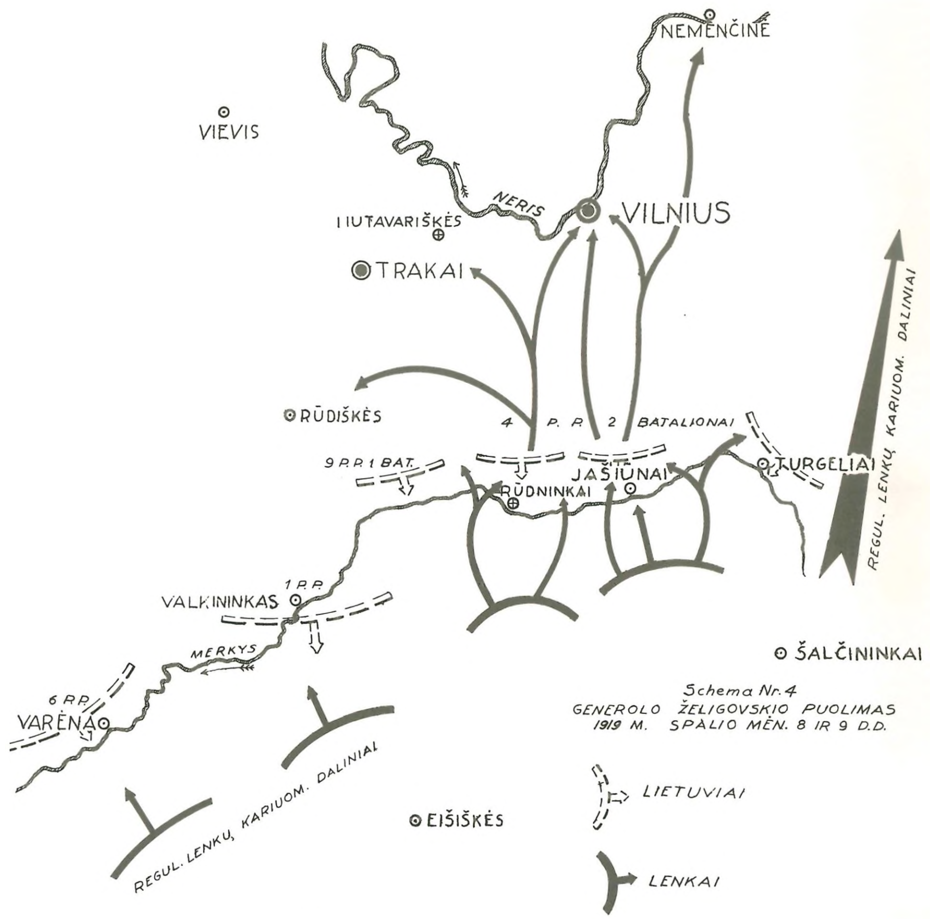

Schema nr. 4. Gen. Želigovskio puolimas 1919 X 8–9

mesnis lenkų puolimas pietiniame (kairiajame) Neries krante buvo sustabdytas. Aktyvus liko šiaurinis Neries krantas, kur lenkai veržėsi Ukmergės kryptimi. Įvyko eilė kautynių prie Kabaciškių, Pikeliškių, Švenčionėlių, Maišiagalos, Giedraičių, Širvintų ir Musninkų. Lenkai buvo pasiekę Želvos mstl. ir kėsinosi prieiti prie Ukmergės–Utenos plento. X 27–31 liet. daliniai kontratakavo lenkus ir atsiėmė Želvą, o XI 1 užėmė Giedraičius. Frontas trumpam laikui stabilizavosi.

XI 17 gen. L. Želigovskis įvykdė paskutinę ofenzyvą. Operacijos tikslas buvo užimti Kauną. Pulti iš Vilniaus tiesiai Kauno kryptimi gen. L. Želigovskis negalėjo, nes kairiajame Neries krante bandymas prasiveržti dar spalio mėn. nepasisekė, tad pasiryžta apeiti iš šiaurės. Šiam tikslui jis sutelkė stambias jėgas į šiaurę nuo Vilniaus, Maišiagalos-Paberžės apylinkėse. Sudarė tris puolamąsias rinktines: I rinktinė (pėstininkų su artilerija) prieš Širvintas. Uždavinys — pulti Širvintos–Ukmergė kryptimi. II rinktinė (pėstininkai su artilerija) prieš Giedraičius. Uždavinys — pulti Giedraičiai–Želva–Ukmergė kryptimi. Prie Ukmergės šios dvi rinktinės turėjo susijungti ir tęsti puolimą Ukmergė–Jonava–Kaunas kryptimi. III rinktinė (kavalerijos 11 eskadronų). Uždavinys — prasiveržti tarp Dubingių ir Giedraičių ežerų, pulti Videniškiai - Kurkliai - Kavarskas - Taujėnai - Kėdainiai kryptimi ir saugoti puolančiųjų pėst. sparną (žr. schemą nr. 5). Puolimas pradėtas XI 17 anksti rytą, puolant Musninkus, Širvintas, Giedraičius. Kavalerijos brigada lengvai prasiveržė pro ež. tarpeklį ir mažai kliudoma XI 19 buvo prijojusi prie Kėdainių. Pėstininkų abi rinktinės užkliuvo. Liet. 2, 4, 7 ir 9 pėst. pulkai atkakliai gynėsi ištisą X 17 dieną savo pozicijose, pa-

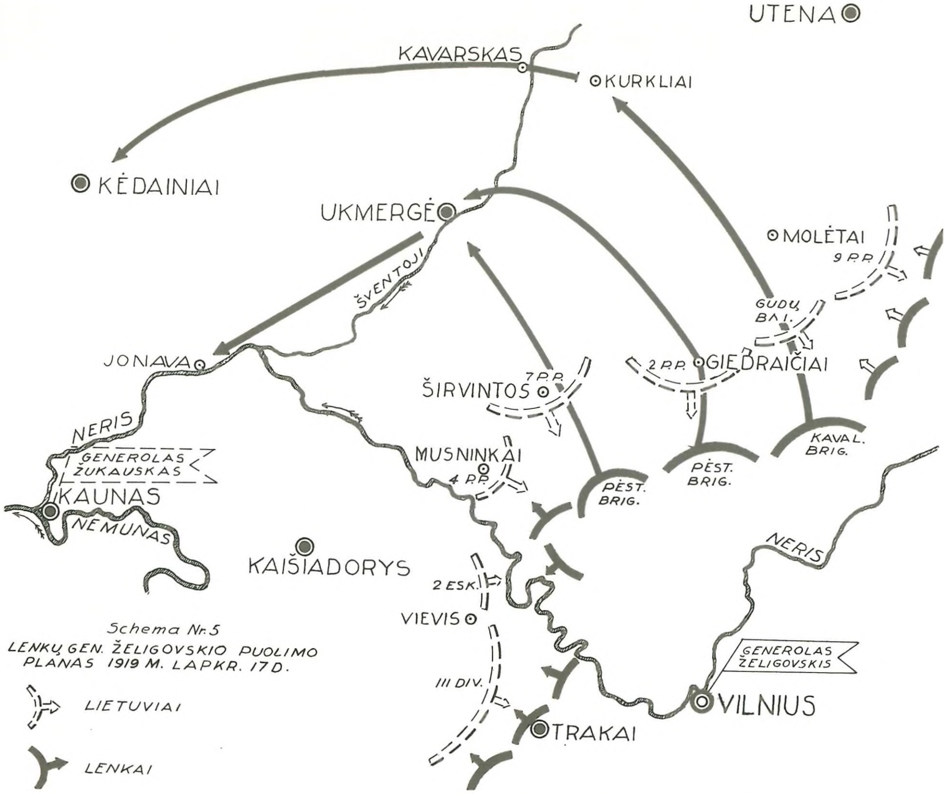

Schema nr. 5. Gen. Želigovskio puolimo planas 1919 XI 17

vakarėje pasitraukė. Tarp lenkų kavalerijos ir jų pėstininkų pasidarė didelė spraga, nutrūko ryšys. Gen. S. Žukauskas tuoj suprato lenkų manevro esmę, atvyko į Ukmergę ir vadovavo kautynėms. Svarbu buvo neduoti puolančioms rinktinėms susijungti. XI 19 buvo sumušta lenkų Širvintų rinktinė, Musninkų bare 4 pėst. pulkas ne tik atkakliai gynėsi, bet pats perėjo priešpuolin. XI 21 buvo sumušta lenkų Giedraičių rinktinė (žr. schemą nr. 6). Karo veiksmus sustabdė Tautų Sąjungos kontrolės komisija. Paliaubos įvyko XI 21 (žr. Giedraičių kautynės — LE VII 208–210; Širvintų kautynės — LE XXX 17–19; ten ir žemėlapis). Lenkų kavalerijos brigada pasitraukė ir XI 24 prie Labanoro prisijungė prie savųjų. Taip pasibaigė karas su lenkais (žr. schemą Nr. 6).

XI 29 Tautų Sąjungos kontrolės komisijai tarpininkaujant, buvo nustatyta neutralioji zona. Abi pusės turėjo pasitraukti po 3 km. Neutraliosios zonos 6 km ruožas buvo niekeno žemė. 1923 neutralioji zona buvo panaikinta ir jos vietoje tapo nustatyta administracinė linija, kuri išsilaikė iki 1939 rudens.

III. TAIKOS METAI (1921–1940)

1921–24 kariuomenė buvo pritaikyta taikos meto sąlygoms, t.y. sumažinta ir atitinkamai dislokuota. Išformuoti buvo 10, 11, 12 ir 13 pėst. pulkai, gudų b-nas ir 3 dragūnų Geležinio Vilko pulkas. Teliko 9 pėst. pulkai, 4 artilerijos ir 2 kavalerijos pulkai, aviacija ir karo technikos dalys. Lietuvos teritorija buvo padalyta į tris karo apygardas, pagal esamų divizijų skaičių. Divizijų vadai tapo ir apygardų viršininkais. Pasienio apsaugos dalys buvo išformuotos ir pasienio apsauga perduota vidaus reikalų m-jos žinion. 1926 kariuomenė buvo dar sumažinta, ekonominiais sumetimais išformuoti buvo 3 ir 6 pėstininkų, 1 artilerijos pulkai ir minosvaidžių b-nas. Vėliau kylant karo grėsmei ir vis daugiau komplikuojantis Europos tarptautinei padėčiai, 1935 buvo vėl suformuoti 3 ir 6 pėstininkų pulkai, 1 artilerijos pulkas ir 3 dragūnų Geležinio Vilko pulkas; taip pat suformuota priešlėktuvinės apsaugos rinktinė ir raitosios artilerijos grupė.

Vadovybė. Visų respublikos ginkluotų pajėgų vadas buvo respublikos prezidentas.

Schema nr. 6. Širvintų–Giedraičių kautynės

Pagal veikiančius įstatymus jis galėjo: skelbti mobilizaciją ir demobilizaciją, įsakyti kariuomenės vadui pradėti karo veiksmus, kai priešingos jėgos veržiasi į Lietuvos teritoriją, ir įsakyti sustabdyti karo veiksmus; be to, skyrė ir atleido kariuomenės viršininkus pulko ir aukštesnių vadų teisėmis, priėmė karininkus į karo tarnybą ir atleido iš jos, tvirtino kariuomenės drausmės, administracijos ir ūkio statutus. Prie respublikos prezidento veikė Valstybės Gynimo Taryba, kurią sudarė respublikos prezidentas, ministras pirmininkas, krašto apsaugos, finansų ir vidaus reikalų ministrai, kariuomenės vadas ir kariuomenės tiekimo viršininkas. Gynimo Taryba svarstė valstybės gynimo reikalus. Kariuomenės vadas buvo Valstybės Gynimo Tarybos referentas.

Krašto apsaugos ministras buvo visos kariuomenės viršininkas, kuriam betarpiškai priklausė kariuomenės vadas, kariuomenės tiekimo viršininkas, kariuomenės teismo pirmininkas, kariuomenės teismo prokuroras, krašto apsaugos m-jos juriskonsultas ir Vytauto Didžiojo Karo Muziejus. Krašto apsaugos ministras rūpinosi tautą, valstybę ir kariuomenę parengti karui; aprūpinti kariuomenę tiekmenimis; valdė krašto apsaugai skirtus kreditus ir kariuomenės vado pasiūlymu skirdavo ir atleisdavo žemesnio laipsnio karininkus. Prie krašto apsaugos ministro, kaip patariamasis organas, veikė Karo Taryba, kurią sudarė: krašto

apsaugos ministras, kariuomenės vadas, kariuomenės tiekimo viršininkas, kariuomenės štabo viršininkas ir, krašto apsaugos ministrui įsakius, divizijų vadai ar ginklų viršininkai.

Kariuomenės vadas (žr. LE XI 23) rengė visas ginkluotas pajėgas karui. Kariuomenės vadui priklausė: kariuomenės štabo viršininkas, kariuomenės inspektoriai (pėstininkų ir artilerijos), divizijų vadai, kavalerijos, karo technikos, karo aviacijos ir priešlėktuvinės apsaugos viršininkai, Šaulių Sąjungos vadas, karo komendantai, kariuomenės kapelionai, karo mokyklos ir Lietuvos karo atstovai užsienyje. Mokymo, auklėjimo ir drausmės klausimais jam priklausė visa kariuomenė. Kariuomenės vadas tvarkė kariuomenės mokymą, tvirtino jo nurodymais parengtus mobilizacinius ir operacinius planus, inspektavo kariuomenės dalis ir įstaigas, nustatinėjo kariuomenės dislokaciją, parinkdavo vadus ir viršininkus, tikrino tautos ir valstybės pasirengimą mobilizacijai ir karui, darė pranešimus apie savo darbą krašto apsaugos ministrui ir respublikos prezidentui.

Kariuomenės tiekimo viršininkas tvarkė ir prižiūrėjo kariuomenės tiekimą. Jam priklausė ginklavimo viršininkas, kariuomenės intendantas, karo butų viršininkas, karo sanitarijos ir karo veterinarijos viršininkai.

Kariuomenės štabas (žr. LE XI 21–22) buvo visą laiką neatskiriamai susijęs su krašto apsaugos m-ja. Pradžioje jis buvo vadinamas generaliniu štabu; 1924–35—vyriausiuoju štabu, 1935–40 — kariuomenės štabu. Kariuomenės štabą tvarkė kariuomenės štabo viršininkas. Štabą sudarė: I skyrius — operacijos ir mokymas; II skyrius — informacijos; III skyrius — organizacija ir mobilizacija; IV skyrius — tiekimo, evakuacijos, susisiekimo ir kt. tarnybos. Dar buvo Karo topografijos skyrius (žemėlapių ir nuotraukų gamyba), spaudos ir švietimo skyrius (karinė spauda, karinio auklėjimo propaganda, karo istorija ir t.t.), rikiuotės skyrius (kariuomenės sudėtis, karių tarnyba, pensijos), ūkio skyrius, kariuomenės archyvas ir ministerijos kanceliarija.

Ginklų rūšys ir dislokacija. Kariuomenės pagrindinės ginklų rūšys bei tarnybos buvo: pėstininkų, artilerijos, kavalerijos, aviacijos, inžinerijos, jūrininkų, intendantūros, ginklavimo, topografijos, teismo, sanitarijos, veterinarijos. Karius pagrindinėmis specialybėmis skirstė krašto apsaugos ministras pagal jų pasiruošimą.

Pėstininkai. Mažiausias vienetas pėstinninkų organizacijoje buvo kautynių skyrius, iki 14 vyrų. Kautynių skyrių sudarė dvi grandys: lengvo kulkosvaidžio ir šaulių. Trys kautynių skyriai sudarė būrį. Trys būriai sudarė šaulių kuopą — mažiausią administracinį vienetą. Trys šaulių kuopos, viena sunkiųjų kulkosvaidžių kuopa (4 sunk. kulk. ir 1 autom. pabūklų būriai) ir ryšių bei vadovavimo būrys sudarė b-ną — taktinį kariuomenės vienetą. Trys batalionai su ryšių kuopa, minosvaidžių, raitųjų žvalgų, inžinerijos būriais ir atitinkama tarnyba sudarė pėstininkų pulką. Taikos metu priedangos pulkai buvo trijų batalionų, kiti — dviejų batalionų sudėties. Viso buvo 9 pėst. pulkai, sujungti į tris divizijas, po tris kiekvienoje.

Pėstija buvo dislokuota: I pėst. divizija — divizijos vadas ir štabas Panevėžyje, nuo 1939 X pabaigos — Vilniuje; 1 pėst. D.L.K. Gedimino pulkas — Ukmergėje, nuo 1939 X pabaigos — Vilniuje; 3 pėst. Vytauto Didžiojo pulkas — Kėdainiuose (vadas, štabas ir vienas batalionas), Raseiniuose ir Seredžiuje po vieną b-ną; 4 pėst. L.K. Mindaugo pulkas — Panevėžyje, Kupiškyje ir nuo 1939 pabaigos vienas b-nas Ukmergėje. II pėst. divizija: divizijos vadas ir štabas — Kaune (Šančiuose); 2 pėst. D.L.K. Algirdo pulkas — Šančiuose ir Jonavoje; 5 pėst. D.L.K. Kęstučio pulkas — A. Panemunėje ir Prienuose; 9 pėst. L.K. Vytenio pulkas — Marijampolėje ir Vilkaviškyje. III pėst. divizija: divizijos vadas ir štabas — Šiauliuose; 6 pėst. L.K. Margio pulkas — Klaipėdoje ir Plungėje, vėliau Telšiuose; 7 pėst. Ž.K. Butegeidžio pulkas — Tauragėje ir Žemaičių Naumiestyje; 8 pėst. K.K. Vaidoto pulkas — Šiauliuose ir Varniuose.

Artileriją sudarė keturi artilerijos pulkai. Kiekviename pulke 3 art. grupės; grupėje 2–3 baterijos, baterijoje po 2–4 pabūklus. Du trečdaliai pabūklų buvo 75 mm lengvos lauko patrankos ir vienas trečdalis — 105 mm haubicos. Visa artilerija buvo arklių traukiama, motorizuota buvo tik visa priešlėktuvinė apsaugos rinktinė. Artilerija stovėjo: 1 art. pulkas — Panevėžyje, Kupiškyje ir Ukmergėje; 2 art. pulkas — Kėdainiuose, Raseiniuose ir Seredžiuje; 3 art. pulkas — Šančiuose, Prienuose ir Marijampolėje; 4 art. pulkas — Šiauliuose, Tauragėje ir Plungėje. Artilerijos inspektorius ir jo štabas — Kaune. Artilerija turėjo dvigubą priklausomybę: mokymo ir tiekimo srityje priklausė art. inspektoriui; mobilizacijos ir operatyviniu atžvilgiais — divizijų vadams. 2 art. pulkas sudarė išimtį — mobilizaciniu ir operatyviniu atžvilgiais priklausė 3 pėst. pulko vadui.

Kavaleriją sudarė trys kavalerijos pulkai. Jai vadovavo kavalerijos viršininkas.

Jis ir jo štabas rezidavo Kaune; 1 husarų D.L.E. K. J. Radvilo pulkas — Kaune; 2 ulonų L.K. Birutės pulkas — Alytuje, nuo 1939 XI — Tauragėje; 3 dragūnų Geležinio Vilko pulkas — Tauragėje, nuo 1939 XI — Vilniuje. Kiekvienas kavalerijos pulkas turėjo: 4 kardų eskadronus, 1 sunk. kulk. eskadroną, 1 technikos eskadroną ir šarvuočių būrį. Be reguliariosios kavalerijos buvo dar teritorinė dragūnų tarnyba. Kavalerijos viršininkui priklausė ir raitosios artilerijos 75 mm lengvų patrankų grupė.

Karo technikos dalys (žr. LE XI 85–86) — tai pagalbinė kariuomenė, kurią sudarė: 1. pionieriai (persikėlimų įrengimas, tiltų ir kelių statyba ir taisymas, vadovavimas karo lauko įtvirtinimo darbams ir t.t.), 2. geležinkelininkai (geležinkelių aptarnavimas netarpinėje karo zonoje), 3. ryšininkai (technikinių ryšių ir įrengimų aptarnavimas: telefono bei telegrafo stočių, radijo ir signalizacijos stočių, karo lauko ryšio karvelių ir ryšio šunų postų ir kt.), 4. auto transportas (kariuomenės dalinių ir tiekmenų pervežimas), 5. šarvuotininkai (kovos uždavinių su tankais, šarvuotais auto ir šarvuotais traukiniais vykdymas). Buvo lengvų tankų ir auto šarvuočių daliniai, bet nuo šarvuotų traukinių buvo atsisakyta. Karo technikos daliniai pagal specialybes buvo suvesti į batalionus ir priklausė karo technikos viršininkui, kuris su savo štabu rezidavo Kaune. Daugumas karo technikos dalinių stovėjo Kaune, dalis — Radviliškyje. Karo technikos štabo sudėtyje buvo: 1. atskira specialybių referentūra, 2. tiekimo skyrius, kuris aprūpindavo visą kariuomenę technikos priemonėmis, 3. tyrimų komisija, kuri nustatinėjo technikines sąlygas bei normas įvairioms technikinėms priemonėms, organizavo kadrų mokymą ir sekė kaimynų karo technikos vystymąsi. Kiekvienas karo technikos dalinys turėjo savo specifines stacionarines dirbtuves, kuriose vykdydavo savo ir kitų kariuomenės dalių technikos priemonių remontus.

Visi karo technikos daliniai nebuvo dideli, bet stipriai paruošti ir gerai organizuoti. Lietuvos jaunimas, atlikdamas karinę prievolę karo technikos daliniuose, pramokdavo įvairių amatų, o tai buvo kraštui labai naudinga.

Karo technikos viršininkui priklausė ir karo laivyno užuomazga.

Karo aviaciją (žr. LE I 499) sudarė žvalgomosios, bombonešių ir naikintuvų eskadrilės. Viso buvo apie 100 lėktuvų. Aviacijos štabas ir dirbtuvės buvo Kaune. Aerodromai buvo Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Palangoje ir Gaižiūnuose. Karo atvejui buvo pusiau parengtų lauko aerodromų ir kitose vietose. Lėktuvai buvo gaminami vietoje ir perkami užsienyje. Aviacija buvo dislokuota: Kaune, Šiauliuose ir Pajuostėje.

Kariuomenės parengimas. Karininkų kadrui paruošti Kaune veikė 1919-40 karo m-la, kuri paruošdavo karininkus visoms ginklų rūšims. Prie karo m-los buvo paruošiama ir karininkų atsarga—aspirantai.

Kariuomenėje pradžioje karininkų kadrų pagrindą sudarė lietuviai karininkai, daugumoje baigę Rusijoje karo m-las karo metu. Jų skaičių papildė karininkai, baigę Lietuvos karo m-lą taip pat karo metu. Laisvės kovoms pasibaigus, kilo reikalas pakelti ir suvienodinti karininkų kaip karinį, taip ir bendrąjį išsilavinimo lygį. Šiam reikalui buvo įsteigti Aukštieji Vytauto Didžiojo karininkų kursai (žr. LE XXXIV 391). Bendrasis kursų skyrius veikė 1921–29, kurį baigė daugumas rikiuotės karininkų. Mokymo laikas truko 1 metus.

Karo technikos dalių karininkų kadrams ruošti 1923 buvo įsteigti atskiri kursai, kurie vėliau tapo prijungti prie Vytauto Didžiojo Aukštųjų karininkų kursų. Jie susidėjo iš dviejų skyrių: statybos ir elektromechanikos; pirmasis ruošė pionierius ir geležinkelininkus, antrasis — ryšininkus ir auto transporto karininkus. Mokslas truko 2 – 2,5 metų.

Pradedant 1922 kasmet po keletą karininkų buvo siunčiama į užsienio aukštąsias karo m-las — į Čekoslovakiją, Belgiją, Prancūziją, vėliau ir į Italiją ir Vokietiją.

1931 Kaune buvo įsteigta Vytauto Didžiojo aukštoji karo m-la (žr. LE XXXIV 390–391). Klausytojai buvo parenkami konkurso keliu.

Puskarininkių kadrams ruošti kiekviena kariuomenės dalis turėjo puskarininkių m-lą, vadinamą mokomąja kuopa. Kandidatai buvo parenkami iš pareiškusių norą ir baigusių bent pradžios m-lą. Mokymo laikas — 6–8 mėnesiai. Baigę karo prievolę puskarininkio laipsniu ir pareiškę norą, galėjo būti paliekami tarnyboje liktiniu puskarininkiu sutartam laikui. Liktiniai puskarininkiai gaudavo skirtingą įstatymu nustatytą atlyginimą ir galėjo ištarnauti pensiją. Puskarininkių kadrai buvo nuolat tobulinami. Jiems buvo ruošiami bendro lavinimo ir trumpalaikiai specialybės kursai prie divizijos štabų.

Kareivio mokymas buvo vykdomas pagal kariuomenės vado patvirtintą mokymo planą. Pašaukti karinės prievolės atlikti vyrai ligi jų atvykimo į kariuomenę buvo laikomi naujokais; atvykę į kariuomenės dalis ligi priesaikos — jaunais kareiviais; išėję jauno kareivio mokymą, kuris truko apie du mėnesius, ir priėmę priesaiką — buvo laikomi eiliniais. Eilinis, ištarnavęs

karo tarnyboje 8 mėn., galėjo būti keliamas į grandinio laipsnį. Vasaros laiku V–VIII mėn. kariuomenė eilės tvarkoje buvo išvedama į Gaižiūnų poligoną šaudymo ir lauko taktikos pratimams, kurie baigdavosi bendrais visų ginklų rūšių kovos šaudymo pratimais, surištais su taktinio uždavinio vykdymu. Be to, kiekvienais metais nuo 1930 Gaižiūnų poligone buvo atliekami artilerijos ir visų kariuomenės dalių sunk. kulkosvaidžių šaudymo pratimai. Pastarųjų šaudymai baigdavosi priziniais tiesioginiai ir netiesioginiai taikant šaudymais. Priziniai šaudymai iš šautuvų kasmet buvo atliekami dalių nuolatinių stovyklų šaudyklose. Asmeniniai prizai buvo sidabriniai laikrodžiai ir specialūs ženkliukai.

Sportas. Kariuomenės fizinis laivinimas buvo labai vertinamas. Kariai buvo skirstomi į tris grupes: karininkų, puskarininkių ir kareivių. Daugiausia buvo kultivuojamos šios sporto šakos: sportinis šaudymas iš šautuvų ir pistoletų, fechtavimas, lauko jojimas, estafetinis bėgimas, šokimas į aukštį ir tolį, krepšinis, futbolas, daugiakova, žygis. Žirginio sporto srityje kasmet buvo rengiamos raitųjų rungtynės.

Švietimas. Pirmaisiais nepriklausomybės metais į kariuomenę ateidavo 15–20% beraščių, kurie kariuomenėje buvo išmokomi skaityti ir rašyti. Kariuomenėje buvo bendras nusistatymas: iš kariuomenės neišleisti nė vieno nemokančio skaityti ir rašyti. Paskutiniais nepriklausomybės metais į kariuomenę beraščių ateidavo labai maža, nesudarydavo nė vieno procento. Mažai mokantieji skaityti ir rašyti buvo lavinami. Be to, visi buvo mokomi Lietuvos istorijos ir geografijos. Buvo ruošiamos ekskursijos į istorines vietas, į parodas ir t.t. Mėgstamiausia vieta buvo Vytauto Didžiojo Karo muziejus Kaune. Švietimas lietė ir žemės ūkį: žemdirbystę, gyvulininkystę ir bitininkystę. Paskaitininkais būdavo kviečiami ir civiliai asmenys. Karių auklėjimo ir švietimo srityje daug padėdavo kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius ir švietimo vadovai kariuomenės dalyse.

Bibliotekos. Kariuomenėje buvo 109 bibliotekos su 180.000 tt. knygų. Kareivių buvo 53 bibliotekos ir prie jų skaityklos. Svarbiausia buvo Centrinė kariuomenės biblioteka Kaune su 30.000 tt. knygų, daugumoje kariško turinio (žr. LE XI 20–21).

Karo muziejus. Kovoms dėl Lietuvos laisvės pasibaigus, gen. V. Nagevičius, krašto apsaugos ministrui pritarus, Kaune įsteigė Karo Muziejų (žr. LE XI 73–76). Muziejus buvo leista steigti 1921 I 22, atidarytas II 16. Karo muziejus vaizdavo lietuvių tautos kovas dėl laisvės. Karo Muziejų globojo jo steigėjas gen. V. Nagevičius su karo invalidais, nustojusiais sveikatos kovose dėl Lietuvos laisvės. Prie Karo Muziejaus sodelyje buvo Nežinomojo Kareivio, žuvusio kovose už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę, kapas. Prie pat kapo buvo žuvusiems paminklas ir aukuras. Paminklas buvo pastatytas iš akmenų, surinktų laukuose, kur vyko kovos dėl Tėvynės nepriklausomybės. Paminklas buvo apstatytas lietuviškais kryžiais. Muziejaus sodelyje buvo pastatyta Laisvės statula, lietuvių visuomenės veikėjų, rašytojų ir karo vadų paminklai. Vakarais saulei leidžiantis vykdavo įspūdingas valstybinės vėliavos nuleidimas muziejaus bokšte ir žuvusiųjų už Lietuvos laisvę pagerbimas. Per dideles iškilmes skambindavo Laisvės Varpas — Amerikos lietuvių dovana Lietuvai. 1931 Karo Muziejus buvo pavadintas Vytauto Didžiojo Karo Muziejumi.

Spauda. Kariuomenė turėjo savo spaudą. Kareiviams buvo leidžiamas savaitinis laikraštis Karys (1919–40). Karininkai savo lėšomis leisdavo mėnesinį Kardą (1925–40). Be šių ėjo dar: karo mokslo žurnalas Mūsų Žinynas (1921–40), istorijos žurnalas Karo Archyvas (1925–39), Šaulių S-gos laikraštis Trimitas (1920–40). Spaudą kareiviai gaudavo veltui, buvo siunčiama į kareivių skaityklas ir į dalinius. Be kariškos spaudos kareiviams buvo teikiama valdžios lėšomis ir civilinė (bendroji) spauda, tik mažesniais kiekiais.

Karo topografijos skyrius gamino krašto nuotraukas ir aprūpindavo kariuomenę žemėlapiais. Iki 1940 buvo baigtas pirmos eilės trianguliacijos tinklas visoje Lietuvoje; pagaminti žemėlapiai 1 : 100.000 veik visai Lietuvos teritorijai (trūko pakraščių), 1 : 25.000 žemėlapių buvo pagaminta $1/5$ viso nepriklausomosios Lietuvos ploto.

Kariuomenės ugniagesių komandos įsteigtos 1928 VI 15. Jų tikslas: gesinti gaisrus kareivinių rajonuose ir ruošti karių ugniagesių kadrus mūsų kaimui ir miesteliams. Ugniagesių komandos buvo visose įgulose. Jas prižiūrėjo dalių vadų padėjėjai ir kariuomenės ugniagesių inspekcija. Komandos daug padėdavo civilių ugniagesių komandoms gesinant didesnius gaisrus.

Kariuomenės aprūpinimą, kas reikalinga kautynėms ir gyvenimui, vykdė tiekimo viršininkas, savo darbą suderindamas su kariuomenės vado reikalavimais.

Intendantūros tarnybą tvarkė kariuomenės intendantas. Kariuomenę aprūpindavo maistu, pašaru, drabužiais, avalyne, gurguole, lauko virtuvėmis, pakinktais, balnais, pinigais ir t.t. Turėjo savo dirbtuves. Vertėsi vietinėmis medžiagomis. Savoji pramonė jau buvo tiek pakilusi, kad pirktis šioje srityje iš užsienio maža ką tereikėjo.

Ginklavimo tarnyba apėmė kariuomenės ginklų, šaudmenų, raketų, priešcheminių priemonių, optinių įrankių ir visų kitų ginklavimo reikmenų tiekimą. Tvarkė ginklavimo viršininkas. Savoji ginklų pramonė buvo kūrimosi stadijoje, bet buvo padariusi didelę pažangą. Visų rūšių ginklai buvo remontuojami savo dirbtuvėse, kur pagamindavo ir reikalingas atskiras dalis. Šautuvų ir kulkosvaidžių šoviniai, prieštankiniai ir priešlėktuviniai 20 mm sviediniai, patrankų sviediniai ir dujokaukės buvo gaminamos vietoje. Ginklinės buvo sutelktos Kaune ir Linkaičiuose. Veikė tyrimų laboratorija. Ginklavimo programa rėmėsi medžiagų ir ginklų pirkimu iš svetur. Kariuomenė buvo ginkluota ‚Mauser' sistemos 98 m. šautuvais ir karabinais 7,9 kalibro, lengvais kulkosvaidžiais ‚Brno' sistemos, sunk. kulkosvaidžiais ‚Maxim' 1908/15 m. sistemos, prieštankiniais pabūklais 20 mm ‚Orlikon'. Artilerija buvo ginkluota 75 mm lengvomis patrankomis ir 105 mm haubicomis, daugumoje prancūzų gamybos. LK lengvųjų ginklų turėjo pakankamai, daug jų įsigyta už visuomenės suaukotas lėšas; tačiau priešlėktuvinės artilerijos, tankų, auto šarvuočių buvo maža. 1940 buvo 36 lengvi tankai, 10 šarvuotų auto ir viena priešlėktuvinės artilerijos grupė. Be to 1939 įsigyta 150 automatinių 20 mm priešlėktuvinių pabūklų ‚BW' gamybos.

Karo technikos tarnyba aprūpindavo kariuomenę įvairiomis inžinerijos ir ryšio priemonėmis, taip pat motorizuotomis susisiekimo, kautynių ir kėlimosi per vandenis priemonėmis.

Karo aviacijos tarnyba tiekė aviacijos vienetams technikines priemones ir medžiagą. Rūpinosi priemonių taisymu bei užlaikymu ir tais ginklais, kurie buvo skirti aviacijai. Karo aviacijos tarnyba turėjo savo dirbtuves. Lėktuvų gamybos ir remonto dirbtuvės buvo Kaune. Jose buvo gaminami ir gen. inž. A. Gustaičio konstrukcijos lėktuvai ‚Anbo'.

Karo butų tarnyba prižiūrėjo ir taisė krašto apsaugos m-jos trobesius ir statė naujus, daugiausia kareivines. Naujų kareivinių buvo pastatyta: Šiauliuose, Panevėžyje, Plungėje, Telšiuose, Tauragėje, Žemaičių Naumiestyje, Raseiniuose, Seredžiuje, Ukmergėje, Prienuose, Kupiškyje, Pagėgiuose ir Jonavoje.

Karo sanitarijos tarnyba (žr. LE XI 79–81) tvarkė kariuomenės sanitarinius reikalus, rūpinosi karių sveikata, tiekė vaistus ir tvarsliavą. Turėjo savo žinioje Dr. J. Basanavičiaus Karo ligoninę Kaune (žr. LE XI 46–48) ir centrinį vaistų sandėlį.

Karo veterinarijos tarnyba rūpinosi kariuomenės gyvulių priežiūra. Turėjo savo valdžioje ligoninę ir vaistų sandėlį. Rūpinosi kariuomenės vienetus papildyti arkliais, kuriuos pirkdavo iš vietos gyventojų.

Karo kapelionai buvo šių tikybų: katalikų, evangelikų-reformatų, stačiatikių, sentikių ir žydų. Kapelionai rūpinosi savo tikybos karių dvasiniais reikalais ir dora.

Kariuomenės teismas (žr. LE XI 22–23) įsteigtas 1919 VII 7, buvo vienas visai kariuomenei. Sprendė karių ir kariuomenei priklausomų asmenų svarbesnes baudžiamąsias, drausmės ir kitas įstatymais numatytas bylas. Prie kariuomenės teismo buvo prokuratūra. Gynimas buvo leidžiamas bendromis taisyklėmis, išskyrus grynai karinio pobūdžio bylas, kuriose gynėjais galėjo būti tik karininkai arba atsargos karininkai advokatai.

Lietuvos Šaulių Sąjunga — savanoriška karinė, nepolitinė organizacija, turėjusi savo uniformą. Laikėsi tarptautinių karo papročių. LŠS šūkis: Nepriklausomai Lietuvai. Oficialinė įsikūrimo data: 1919 VI 27, metinė šventė VI 24 (Joninių dieną). LŠS tikslas — kovoti dėl Lietuvos laisvės ir ją saugoti. Steigėjai buvo intelektualai, tiek vyrai, tiek moterys, bet ne kariai. LŠS pradininku buvo Matas Šalčius, bet ją tuoj perėmęs kūrė, išplėtė ir ideologinius pagrindus nustatė Vladas Pūtvis-Putvinskis. Vyriausybei pritarus, tuoj buvo pradėti steigti skyriai, būriai, kuopos visoje Lietuvoje. Kariniais instruktoriais buvo karininkai. LŠS priklausė krašto apsaugos m-jai. Jai vadovavo LŠS viršininkas (vadas). Šauliai dalyvavo kovose su bolševikais, bermontininkais, lenkais ir vaduojant Klaipėdos kraštą. Kovose dėl Lietuvos laisvės 1919–23 žuvo 81 šaulys ir 146 buvo sužeisti.

Pagrindiniais LŠS vienetais buvo būriai ir kuopos. Būrį sudarė 3–5 skyriai. Kuopos ir būriai buvo sujungti į 22 rinktines. Rinktinę sudarė apskrities ribose esą šauliai ir šaulės. Rinktinei vadovavo rinktinės vadas. 1940 LŠS turėjo per 62.000 narių, jų tarpe buvo daug intelektualų, bet daugumą sudarė ūkininkai ir darbininkai. Tai buvo populiari, plačiai išsišakojusi organizacija. Veikė paskiri moterų, moksleivių, studentų ir rėmėjų vienetai. Nariais galėjo būti 16 m. sulaukę asmenys. Šauliai buvo ginkluoti lengvais ginklais. Ginklus daugumas laikė pas save namuose. Daugumoje šauliai buvo pėstininkai, tačiau turėjo dviratininkų, motociklistų, raitelių ir jūrų šaulių vienetus. Savo veikla LŠS apėmė penkias pagrindines sritis: karinis paruošimas, tautos kultūrinis ugdymas, fizinis lavinimas, ugniagesyba ir moterų veikla.

Visuomenės karinis parengimas ir valstybės gynimo ugdymas buvo pagrindinis LŠS tikslas. Karinių dalykų mokymui nau-

dojo laisvalaikį nuo darbo, tarnybos ir mokslo. LŠS eidavo į talką policijai, teikė pagalbą gaisro ir potvynio metu. Jos lėšas sudarydavo: vyriausybės skirtos ir visuomeninės lėšos (nario mokestis, turto eksploatacija, pramogų pelnas, aukos ir kt.). Nuo LŠS įsikūrimo pradžios žymią paramą jai teikė JAV lietuviai. Palaikė ryšius ir nuoširdžius santykius su kitų Pabaltijo valstybių šaulių organizacijomis.

1940 VI 15 Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai LŠS pirmiausia buvo pradėta terorizuoti. Sąjungos vadas VI 19 atleistas iš pareigų ir tuoj suimtas, o sąjunga nuginkluota ir pradėtas masinis šaulių suėmimas. 1941 VI 14–15 per masinius išvežimus į Sibirą suimta ir išvežta apie 90% vadų ir tūkstančiai šaulių.

Lasvajame pasaulyje atsidūrę šauliai ir šaulės susiorganizavo 1954 į Lietuvių Šaulių Sąjungą Tremtyje ir atnaujino savo veiklą kultūrinėje srityje, aktyviai dalyvauja veikloje už Lietuvos išlaisvinimą, artimai bendradarbiauja su kitomis organizacijomis (plačiau apie Šaulių s-gą žr. LE XXIX 375–383).

Krašto apsaugos įstatymai. Krašto gynimas, kariuomenės vadovavimas ir ruošimas rėmėsi šiais įstatymais:

1. Kariuomenės vadovybės įstatymas (paskutinysis išleistas 1934, VŽ Nr. 465) nustatė vyriausiąją ginkluotų pajėgų vadovybės organizaciją ir viršininkų bei vadų kompetencijas.

2. Karinės prievolės įstatymas (paskutinysis išleistas 1935, VŽ nr. 538) nustatė, kad kiekvienas Lietuvos pilietis vyras turi atlikti karinę prievolę, nustatytą laiką tarnaudamas kariuomenėje ir būdamas atsargoje ar apsaugoje.

3. Karinės tarnybos įstatymas (paskutinysis išleistas 1936, VŽ nr. 561) nustatė karių pareigas, teises, uniformą, perkėlimus, laipsnius, paskyrimus ir atleidimus iš karo tarnybos.

Tikroji karo tarnyba 1,5 metų laiko. Šaukiami 21 metų amžiaus. Naujokai į kariuomenės dalis atvykdavo gegužės ir lapkričio mėn. Atlikę karinę prievolę buvo paleidžiami į atsargą. I rūšies atsargoje buvo laikomi ligi 35 metų amžiaus ir II rūšies — nuo 35 ligi 45 metų amžiaus. Apsaugon buvo užskaitomi vyrai kariuomenėje visai netarnavę, bet tinkami sveikatos atžvilgiu.

Naujokams kariuomenėn šaukti, mobilizacijai ruošti ir vykdyti kiekvienoje apskrityje veikė karo komendantūros.

Karių laipsniai buvo įvesti 1919 X–XI. Karių santykiams tvarkytis ir jų tarnybos stažui bei patyrimui žymėti LK turėjo šiuos laipsnius: kareivių laipsniai — eilinis, grandinis; puskarininkių laipsniai — jaunesnis puskarininkis, puskarininkis, viršila; karininkų — jaunesnis leitenantas, leitenantas, kapitonas, majoras, pulkininkas leitenantas, pulkininkas, brigados generolas, divizijos generolas, generolas.

Jūrininkų specialybės tarnyboje buvo šie laipsniai: jūreivių laipsniai—jūreivis, grandinis; puskarininkių — jaunesnis puskarininkis, puskarininkis, laivūnas; karininkų — jūrų jaunesnis leitenantas, jūrų leitenantas, kapitonas leitenantas, jūrų kapitonas, komandoras leitenantas, komandoras.

LK skaičiais. 1939–40 tikrojoje karo tarnyboje buvo: kadro karininkų apie 1100, liktinių puskarininkių apie 1200, būtinosios tarnybos kareivių 16.000–24.000 (2 ar 3 šaukimai), civilinių tarnautojų apie 500 asmenų. Minėti skaičiai svyravo. Kariuomenėje buvo apie 22.000–28.000 karių. Karo atveju, visuotinę mobilizaciją paskelbus, buvo numatoma karių skaičių pakelti iki 200.000, sudarant 4 pėst. divizijas ir 2 pėst. brigadas.

IV. LIETUVOS KARIUOMENĖS DALYS

Karo mokykla įsteigta Kaune 1919 I 25, paskyrus jos viršininku kar. J. Galvydį-Bykauską. Pirmieji m-los auklėtiniai savanoriai buvo surinkti III 8, mokslas prasidėjo III 11. Iš viso įsirašė 124 mokiniai. Dėl didelės karininkų stokos pirmoji laida, kurią baigė 96, išleista 1919 VII 6; II laida (baigė 224) — 1919 XII 16; III laida — 1920 X 17. Dauguma karininkų iš mokyklos tuojau išvyko į frontą. Pradžioje mokslas karo m-loje trukdavo 4, 6, 10 mėn., vėliau 13 mėn., paskui ilgą laiką buvo 2 metai ir paskiausiai 3 metai. Taikos metu karo m-los programa buvo praplėsta. Kariūnais-kandidatais buvo priimami baigę vidurinę mokyklą, 18–25 m. amžiaus, nevedę, išlaikę konkursinius egzaminus. Pirmenybė buvo teikiama liktiniams ir tikrosios tarnybos puskarininkiams, taip pat tikrosios tarnybos ir atsargos kariams. Po konkursinių egzaminų priimtieji kariūnai-kandidatai skirstomi ginklų rūšimis ir siunčiami į atitinkamas kariuomenės dalis mokomųjų kuopų kursui išeiti. Apmokymą išėję, buvo siunčiami į karo m-lą ir laikomi kariūnais. 1920 karo m-la tapo perkelta į Vilnių, bet lenkams užimant Vilnių, grąžinta į Kauną. 1923 iš Kauno mst. karo m-la perkelta į A. Panemunę. 1929 karo m-la buvo pavadinta Pirmojo Lietuvos Preziden Karo Mokykla. Nuo 1927 įvesta aspirantų tarnyba. Pradžioje mokslas truko 12 mėn., vėliau — 15. Aspirantais buvo priimami baigę nemažiau vidurinę mokyklą 18–29 m. amžiaus. Baigę karo m-lą, pakeliami į atsargos jaunesniojo leitenanto

laipsnį ir paleidžiami atsargon. Iki 1940 karo m-la išleido 21 kadro karininkų laidą ir 15 aspirantų-atsargos karininkų laidų. Karo m-los viršininkais buvo: gen. J. Galvydis-Bykauskas (m-lą suorganizavęs ir su mažomis pertraukomis ilgą laiką buvęs jos viršininku); plk. Pr. Tvaronas, plk. P. Jurgaitis, plk. Pr. Kaunas, gen. J. Jackus, gen. J. Černius, gen. K. Musteikis, gen. K. Skučas ir gen. J. Juodišius. 1940 karo m-la buvo Švenčionėlių poligone, iš kur sugrįžusi, jau rado Kauną užimtą bolševikų. 1940 rudenį karo m-la buvo perkelta į Vilnių, Antakalnin, ir ten rusų išformuota. Tada buvo suformuota Vilniaus pėstininkų mokykla, kurios daugumą sudarė rusai, atvykę iš Rusijos. 1941 prasidėjus karui, Vilniaus pėstininkų mokykla vokiečių kariuomenės buvo išblaškyta.

1 pėst. D.L.K. Gedimino pulkas įsteigtas Vilniuje, oficialiai 1918 XI 23, faktiškai XI 1. o XII 7 perkeltas į Alytų. 1919 II kovėsi su bolševikais, puolusiais Alytų, ir viena kuopa kovėsi prie Jiezno. Per šias kautynes 1919 II 13 žuvo pulko vadas kar. A. Juozapavičius. Pulkas pasitraukė, bet tuoj vėl grįžo į Alytų. IV 4–5 pulkas kovėsi prie Daũgų ir Bobriškių. 1919 V 14 pulkas perėjo į Ukmergę ir V 18 puolė bolševikus Ukmergės–Daugpilio kryptimi. Pulkui vadovavo kar. K. Ladiga. Veiksmuose prieš bolševikus pulkui gerai sekėsi, ypač pažymėtina Zarasų operacija, pasibaigusi VIII 31 galutiniu bolševikų išvijimu iš Lietuvos teritorijos. X 10 nuo Dauguvos fronto pulkas buvo perkeltas į Kauną ir X 28 į Baisogalos apylinkę prieš bermontininkus. Dalyvavo kautynėse prie Radviliškio, kurį XI 22 vakare užėmė. Vėliau sekė paskui besitraukiančius bermontininkus iki Tauragės. 1920 I 14 pulkas perkeltas į Alytų. 1920 VII 15 pradėjo žygį prieš lenkus. Kovėsi: Varėnos, Nočios, Rodūnios, Vālkininko, Rūdiškių, Lentvario, Trakų, Padvarionių ir Semeliškių rajonuose. Padarius su lenkais paliaubas, pulkas 1920 XII perkeltas į Gelvonų apylinkes ir saugojo frontą Musninkų–Širvintų–Giedraičių baruose. 1923 V 27 pulkas perkeltas į Ukmergę, o 1939 X 28 į Vilnių. 1926 V 28 pulkas apdovanotas II laipsnio Vyčio kryžiaus vėliava su įrašu: ‚Tegul meilė Lietuvos dega mūsų širdyse'. Pulkui vadovavo: kar. J. Galvydis -Bykauskas, kar. A. Juozapavičius, kar. V. Ramanauskas, kar. K. Ladiga, plk. V. Skorupskis, plk. ltn. J. Skorulis, plk. ltn. A. Paškovičius, plk. V. Šaudzis, plk. P. Dundulis, plk. M. Rėklaitis ir gen. št. plk. L. Gustaitis.

2 pėst. D.L.K. Algirdo pulkas pradėtas steigti 1918 XII 5 Vilniuje. XII 29 perkeltas į Kauną. Pulką organizavo kar. V. Grigaliūnas-Glovackis. 1919 II 10–13 viena pulko kuopa dalyvavo kautynėse prie Jiezno. Kovo mėn. išvyko į frontą pulko I b-nas, kuris puolė Vilniaus kryptimi ir užėmė Žaslius. Gegužės mėn. į frontą išvyko ir kiti du pulko b-nai. Pulkas veikė Panevėžio rinktinės sudėtyje. Puolė bolševikus kryptimi Kėdainiai–Ramygala–Subačius–Obeliai–Kaukonys. Išvijus iš Lietuvos bolševikus, spalio mėn. pulkas perkeltas į Panevėžį, iš ten į Šeduvą. XI 21–23 dalyvavo Radviliškio kautynėse. Po kautynių sekė besitraukiantį priešą ir perėjo skersai Žemaičių kraštą. 1919 XII 5 pavadintas 2 pėst. D.L.K. Algirdo pulku. 1920 VIII pulkas kovojo su lenkais Seinų rajone. Nukentėjusio kautynėse ties Seinais pulko likučiai susitelkė Alytuje, iš kur persikėlė į Kalvarijos rajoną ir ėjo tarnybą demarkacijos linijoje. X 9 lenkams užėmus Vilnių, pulkas perkeltas į Ukmergės apylinkes. Dalyvavo Giedraičių kautynėse. Kovoms su lenkais pasibaigus, perkeltas į Uteną, iš ten į Jonavos ir Kėdainių apylinkes. 1922 perkeltas į Kauną-Šančius. Už sėkmingas kovas su priešais pulkas apdovanotas II laipsnio Vyčio kryžiaus vėliava su įrašu: ‚Tėvynės meilė tebus mums vadovas'. Pulko vadais buvo: plk. V. Grigaliūnas-Glovackis, plk. J. Laurinaitis, plk. J. Petruitis, plk. ltn. Br. Ivanauskas, plk. J. Čaplikas ir plk. J. Tumas.

3 pėst. D.L.K. Vytauto pulkas įsteigtas 1919 V 4 Raseiniuose. Pulką organizavo ir pirmuoju pulko vadu buvo kar. Pr. Liatukas. Iš Raseinių pulkas perkeltas į Šiaulius, kur į jį buvo įjungtas Šiaulių b-nas. VIII mėn. pulkas išvyko į Dauguvos frontą ir užėmė barą Dauguvos upės krantuose prie Daugpilio. 1920 II 26 pulkas pavadintas 3 pėst. D.L.K. Vytauto pulku. Nuo Dauguvos upės krantų, vadovaujamas mjr. J. Griciaus, 1920 nužygiavo prie Naročiaus ež. Iš ten į Vilnių, Alytų, Suvalkus, Kalvariją, Smalėnus, per Alytų į Daugus, Varėną, Rykantus. Dalyvavo kovose su lenkais prie Smalėnų, Varėnos, Rykantų, Lentvario ir Vievio. Kovoms su lenkais pasibaigus, užėmė barą prie Vievio ir saugojo demarkacijos liniją. 1921 perėjo saugoti demarkacijos liniją Dubingių–Zarasų bare. 1926 VIII 31 buvo išformuotas. 1935 pulkas vėl buvo suformuotas. Pulko būstinė buvo Kėdainiuose, po vieną batalioną stovėjo Raseiniuose ir Seredžiuje. 1937 pulkui įteikta vėliava. Pulko vadais buvo: kar. Pr. Liatukas, plk. I. Musteikis, mjr. J. Gricius, mjr. A. Jakaitis, plk. V. Šaudzis, gen. št. plk. V. Giedrys ir plk. P. Genys.

4 pėst. L.K. Mindaugo pulkas įsisteigė 1919 I pradžioje, Panevėžyje. Pradžioje vadinosi Panevėžio Srities Apsaugos Būriu,

1919 II 22 pavadintas Atskiru Panevėžio batalionu ir 1920 I 7 — 4 pėst. L.K. Mindaugo pulku. Pulką organizavo, pirmuoju pulko vadu buvo ir kovose su priešais vadovavo kar. J. Variakojis. Pradedant organizuotis, prie Panevėžio 1919 I priėjo bolševikų kariuomenė, būrys I 8 išžygiavo į Kėdainius, kur tęsė organizacinį darbą ir vedė kovas su bolševikais. Pirmas kautynes su bolševikais turėjo II 7–9 ir apgynė Kėdainius, veikdamas drauge su Kėdainių srities apsaugos būriu. V 3 drauge su vokiečiais užėmė Ukmergę, vėliau užėmė Širvintas ir Giedraičius. V 19 išvijo bolševikus iš Panevėžio. Dalyvavo kovose dėl Kupiškio ir Rokiškio. VIII 9 pasiekė Dauguvos krantus prie Alūkstos mstl. X 15 atvyko į bermontininkų frontą ir užėmė barą Klovainiai–Rozalimas. XI 21–22 turėjo su bermontininkais kautynes prie Meškuičių. Bermontininkams pasitraukus, XII 9 įėjo į Šiaulius. 1920 I 5 pulkas buvo perkeltas į Kaišiadorių apylinkes, o IV 24 į Kauną, A. Panemunėn. VII 27 išvyko Vilniaus link ir VIII 26 įėjo į Vilnių, X 6–8 pulkas gynė Vilniaus mst. nuo lenkų puolimo ties Stasylomis ir Jašiūnais. Užėmus lenkams Vilnių, pasitraukė Sketerų link. XI 17–21 pulkas atkakliai gynėsi nuo lenkų puolimų Musninkų–Širvintų riboj. Sustabdžius kautynes ir nustačius neutralią zoną, saugojo barą Širvintos–Giedraičiai. 1922 pulkas perkeltas į Panevėžį, nuolatinę taikos meto stovyklą. 1926 apdovanotas III laipsnio Vyčio kryžiaus vėliava su įrašu: ‚Viešpatie, padėk mums Tėvynės laisvę ir garbę ginti'. Pulko vadais buvo: kar. J. Variakojis, plk. Pr. Tamašauskas, gen. št. plk. V. Giedrys, gen. št. plk. V. Griganavičius, plk. K. Sprangauskas ir gen. št. plk. V. Žadeika.

5 pėst. D.L.K. Kęstučio pulkas išaugo iš atskiro b-no, pereidamas šias kūrimosi stadijas: atskiru b-nu vadinosi nuo 1919 III 2 ligi VI 20; vėliau Vilniaus batalionu, o 1920 II 7 pavadintas 5 pėst. D.L.K. Kęstučio pulku. Organizavosi Kaune, Žaliojo Kalno kareivinėse. Pulką organizavo ir kovose su priešais vadovavo kar. K. Škirpa. Po 28 dienų nuo įsisteigimo išvyko į frontą prie Strėvos upės, dalyvavo kautynėse su bolševikais prie Pajautiškių ir Stašiūnų. Rugpiūčio mėn. dalyvavo Zarasų operacijoje, Avilių, Imbrado apylinkėse ir kautynėse prie Kaukonių. 1919 XI 21 dalyvavo kovose su bermontininkais. Šiaulių operacijoje. 1920 IX pradžioje dalyvavo kovose su lenkais prie Seinų ir Augustavo. IX 22 atkakliai gynėse prie Berzninko nuo puolančių lenkų. Kovoms su lenkais pasibaigus, nuo XI mėn. pabaigos saugojo demarkacijos liniją Dubingių–Zarasų bare. 1922 VI 20 pulkas perkeltas į A. Panemunę. 1928 VI 29 pulkui įteikta vėliava su įrašu: ‚Krauju ir mirtimi Tėvynę nelaimėje vaduosim'. Be kar. K. Škirpos pulko vadais buvo: plk. ltn. J. Zubrys, plk. ltn. M. Velykis, plk. ltn. Pr. Kaunas, plk. ltn. V. Rėklaitis, plk. J. Vidugiris, gen. št. plk. St. Pundzevičius, gen. št. plk. St. Raštikis ir gen. št. plk. A. Čepas.

6 pėst. P.K. Margio pulkas. 1919 VI 15 iš 2 pėst. pulko buvo išskirtas I b-nas ir pavadintas Marijampolės batalionu. V 24 b-nas perkeltas į Panevėžio apylinkę. Dalyvavo Kupiškio operacijoje ir turėjo kautynes su bolševikais prie Radžiūnų kaimo. Persekiojo bolševikus, kol sustojo gintis Trumponių–Migelių riboje. VIII 26–29 b-nas dalyvavo Zarasų operacijoje. Puolė bolševikus kryptimi Eglainė–Daugpilis ir užėmė Alūkstos mstl. prie Dauguvos upės. X 6 išvyko į Šeduvą prieš bermontininkus. X 21–22 kovėsi su bermontininkais prie Linkaičių. Vėliau b-nas perkeltas į Kėdainius ir pavadintas 6 pėst. Pilėnų Kunigaikščio Margio pulku. 1920 pulkas kovėsi su lenkais: IX mėn. prie Seinų, X–XI mėn. prie Varėnos, Perlojos ir Trakų. Kovoms pasibaigus perėjo stovėti į Alytų. Čia 1926 buvo išformuotas. 1935 vėl buvo suformuotas ir stovėjo Klaipėdoje. Klaipėdą vokiečiams užėmus, 1939 perėjo į Plungę ir Telšius. 1937 pulkui buvo įteikta III laipsnio Vyčio kryžiaus vėliava su įrašu: ‚Tau, Tėvų žeme'.

Pirmuoju b-no ir pulko vadu buvo kar. J. Butkus, vadovavęs pulkui kovose dėl Lietuvos laisvės. Vėliau pulko vadais buvo: plk. Pr. Tvaronas, plk. ltn. K. Sprangauskas, gen. št. plk. J. Lanskoronskis, gen. št. plk. A. Breimelis ir plk. J. Andrašūnas.

7 pėst. Ž.K. Butegeidžio pulkas įsteigtas Kaune prie Kauno mst. ir aps. karo komendantūros. 1919 I 9 susidarė kuopa, kuri greitai išaugo į b-ną. VII 1 šis b-nas tapo atskirtas nuo komendantūros ir pavadintas Kauno batalionu. Jo vadu buvo paskirtas kar. J. Petrauskas. X 9 b-nas išvyko į frontą prieš bermontininkus į Baisogalos–Raseinių apylinkes. B-no vadovavimą perėmė kar. E. Adamkavičius. Kovoje su bermontininkais b-nas užėmė Tauragę. 1920 I 9 b-nas pavadintas 7 pėst. Žemaičių Kunigaikščio Butegeidžio pulku. 1920 I 15 pulkas perkeltas į Ukmergę ir saugojo barą nuo lenkų tarp Veprių ir Kurklių. 1920 VII lenkai pradėjo trauktis iš Lietuvos. Pulkas gavo įsakymą žygiuoti Vilniaus link. 7 kuopos vadas ltn. J. Černius VII 15 su kuopa įėjo į Vilnių, o VIII 26 ir visas pulkas iškilmingai įžengė į Vilnių. IX 22 pulkas iš Vilniaus išvyko Gardino link. Po nesėkmingų kautynių su lenkais prie Pariečės ir Druskininkų pulkas tapo išsklaidytas, tačiau greitai susirinko Vilniuje. **Kai** X 8–9 lenkai puolė Vilnių, pulkas, stabdy-

damas lenkų puolimą, traukėsi Ukmergės link. X 27–31 dalyvavo Giedraičių kautynėse. XI 19–21 pulkas smarkiai sumušė lenkus prie Širvintų. Kovoms su lenkais pasibaigus pulkas ilgą laiką stovėjo Ukmergės ir Trakų aps., saugodamas neutralią zoną. 1923 III 1 pulkas perkeltas į Klaipėdą ir Šilutę. 1928 pulkui įteikta III laipsnio Vyčio kryžiaus vėliavo su įrašu: ‚Meilė Lietuvos mus žingsnius telydi'.

Be kar. V. Petrausko ir E. Adamkavičiaus pulkui vadovavo: mjr. V. Rėklaitis, plk. J. Čaplikas, plk. Pr. Kaunas, plk. P. Genys ir gen. št. plk. A. Breimelis. Paskutinis pulko vadas gen. št. plk. A. Breimelis Vilniuje bolševikų buvo suimtas ir dingo be žinios.

8 pėst. K.K. Vaidoto pulkas įsteigtas 1919 V 12 vyriausiojo karo vado įsakymu. Organizavo kar. J. Kubilius Ukmergės mst. VII 1 pavadintas Ukmergės b-nu. VII 12 išvyko į frontą prie Salako. Batalionas 1919 VIII 22–31 dalyvavo kautynėse su bolševikais (Zarasų operacijoje) Salako, Zagarinės, Smalvos, Turmanto, Kaukonių apylinkėse. X 14 b-no vadu paskirtas kar. J. Čaplikas. XII 10 b-nas buvo pavadintas 8 pėst. pulku. 1920 I 6 pulkas nuo fronto buvo nuimtas ir perkeltas į Kauną. II 16 pavadintas 8 pėst. Kauno Kunigaikščio Vaidoto pulku. II 21–23 pulkas malšino sukilėlius Kaune. Vėliau perkeltas į Kaišiadorių apylinkes ir saugojo demarkacijos liniją su lenkais. Liepos vidury pulkui įsakyta žygiuoti į Vilnių. Vienas b-nas buvo įėjęs į Vilnių, kiti du saugojo demarkacijos liniją į pietus nuo Trakų prieš bolševikus. Iš Vilniaus apylinkių pulkas netrukus perkeltas į Sūduvą, kur dalyvavo kovose su lenkais Augustavo miškuose (IX 1–23). Pradžioje vykdė puolimą Sapackinės–Lipsko–Augustavo kryptimi, vėliau užėmė gynimosi pozicijas Berzninkas–Kapčiamiestis riboje. Lenkams puolant IX 22, pulkas nukentėjo ir turėjo nuostolių. Seirijų–Simno apylinkėse susitvarkęs, pulkas buvo perkeltas į Ukmergės frontą. XI 18–21 dalyvavo kovose su lenkais Širvintų–Giedraičių operacijoje. Kovoms pasibaigus 1920 XII užėmė barą Dubingiai–Joniškis–Labanoras riboje ir saugojo demarkacijos liniją. 1921 perkeltas į Šėtos apylinkes, iš ten į Šiaulius, nuolatinę taikos meto stovyklą. 1929 VII 29 pulkui įteikta vėliava su įrašu: ‚Drąsa, ištvermė ir Tėvynės meilė tevadovauja mums'.

Pulkui be minėtų vadų dar vadovavo: plk. P. Jurgaitis, plk. A. Liutermoza (du kartus), plk. A. Šumskis, plk. J. Bobelis, plk. Pr. Tvaronas ir plk. A. Butkūnas.

9 pėst. L.K. Vytenio pulkas išsivystė iš partizanų organizacijos, kurie 1919 pradžioje veikė Biržų, Šiaulių, Panevėžio aps. 1919 V 20 partizanų organizacija pavadinta Atskiru partizanų b-nu. Vadu paskirtas kar. A. Stapulionis. 1920 V Panevėžio rinktinei pradėjus puolimą, dalis partizanų drauge su Panevėžio grupės dalimis vijo bolševikus iki Dauguvos; kita dalis persikėlė į Panevėžį, ten performuota į atskirą pėst. b-ną ir pavadinta Joniškėlių b-nu. Vadu paskirtas kar. A. Jakaitis. B-nas iš Panevėžio išvyko į Obelius ir VIII 26 Panevėžio rinktinės sudėtyje dalyvavo Zarasų operacijoje. 1920 III 1 pavadintas 9 pėst. Lietuvos Kunigaikščio Vytenio pulku. IX 28 du b-nai perkelti į Vilnių, o vienas liko Sventėje prie Daugpilio. Lenkams sulaužius Suvalkų sutartį, dalyvavo bendrame Vilniaus gynime. Lenkams prasilaužus gretimuose baruose, b-nai atsitraukė ir X 9 išėjo iš Vilniaus. Gynėsi bare Bajorai–Riešė. Lapkričio viduryje dalyvavo kautynėse prie Giedraičių, Dubingių ir Molėtų. Sustabdžius XI 21 karo veiksmus, pulkas susirinko Utenoje. XII 5 išvyko į Žaslių rajoną saugoti demarkacinės linijos. Ten išbuvo iki 1921 X 24, kai persikėlė į A. Panemunę. 1924 pulkas perkeltas į Marijampolę ir Vilkaviškį, nuolatinę taikos meto stovyklą. 1929 IX 22 pulkui įteikta vėliava su įrašu: ‚Amžiais už Vilnių dės galvą lietuvis'.

Pulkui dar vadovavo: mjr. A. Paškovičius, plk. ltn. V. Vitkauskas, plk. E. Adamkavičius, plk. P. Jurgaitis, plk. A. Svilas ir gen. št. plk. A. Gaušas.

1940 VI 15 rusams okupuojant Lietuvą, pulkas nenorėjo pasiduoti ir ketino kovoti. Traukėsi Vokietijos sienos link. Pasitraukimui nepavykus, grįžo į Marijampolę. 1940 VII 3 pulkas buvo perkeltas į Švenčionėlių poligoną, pulko karininkai ir kareiviai nenurimo, priešindamiesi Lietuvos okupacijai. VIII 23–24 pulkas buvo rusų tankų apsuptas. Iš pulko karininkų ir kareivių buvo suimti 31, ir dingo be žinios. Pulkas buvo tuoj išformuotas.

10 pėst. Marijampolės pulkas. 1919 VI 1 iš 1 pėst. pulko buvo išskirtas III b-nas ir pavadintas I atsargos b-nu. B-nui, vadovaujamam kar. K. Žuko, buvo duotas uždavinys apmokyti jaunus kareivius fronte esančioms dalims. Tačiau lenkams veržiantis į Lietuvą, b-nui teko dalyvauti karo veiksmuose Suvalkų krašte ir nuo pirmykščio uždavinio atsisakyti. 1919 VIII Suvalkų komendantūros kuopa buvo priskirta prie Atsargos b-no. B-nas saugojo barą pagal Focho liniją Suvalkijoje. 1920 b-nas saugojo barą nuo vokiečių sienos iki Druskininkų. 1920 pirmoje pusėje b-nas buvo papildytas žmonėmis, performuotas ir VIII 1 pavadintas 10 pėst. pulku. Sūduvos fron-

to vadu buvo plk. ltn. K. Žukas. 1920 VIII lenkai buvo priversti pasitraukti ir 10 pėst. pulkas užėmė Suvalkus, Seinus ir Augustavą. Pulko sargybos stovėje riboje: Grabavas-Augustavas-Lipskas. 1920 VIII 30 lenkai puolė, ir dviejų b-nų sudėties pulkas, užėmęs labai platų barą, buvo priverstas trauktis. VIII 31 lenkai užėmė Suvalkus ir Seinus. Pulkui teko ginti barą nuo Vižainio iki Žagarių. 1920 IX pulkas turėjo daug kautynių su lenkais. X 9 pulkas sutelktas Marijampolėje ir perėjo III pėst. divizijos vado valdžion. X 16 vienas b-nas išvyko į frontą Vievio rajone ir dalyvavo lenkų puolime. XII 4 b-nas sugrįžo į Marijampolę, o 1924 III 1 pulkas buvo išformuotas.

Pulkui vadovavo plk. ltn. K. Žukas, mjr. J. Motiejūnas-Valevičius, mjr. A. Jakaitis, mjr. K. Skučas ir mjr. Pr. Kaunas.

11 pėst. Vilniaus pulkas įsteigtas 1920 X 14 Kaune. Vadovavo mjr. J. Skorulis. 1923 performuotas į pasienio pulką, o 1924 III 1 išformuotas.

12 pėst. Kauno pulkas įsteigtas 1920 X 12 Kaune ir tuoj perkeltas į Vilkaviškį. Vadovavo mjr. V. Šaudzis. 1923 performuotas į pasienio pulką, o 1924 III 1 išformuotas.

13 pėst. savanorių pulkas įsteigtas 1920 X 12 Kaune ir Raudondvaryje. Organizavo kpt. K. Škirpa, vadovavo mjr. A. Liutermoza. Išformuotas 1922 VII 1.

1 pasienio pulkas įsteigtas 1920 II 1. Dalyvavo kovose su lenkais. Vadovavo plk. ltn. P. Kubiliūnas. Išformuotas 1924 III 1.

2 pasienio pulkas įsteigtas 1922 IX 1. Vadovavo mjr. A. Birontas. Išformuotas 1923 VII 1.

1 gudų pulkas įsteigtas 1918 XII 1 Gardine. Vadovavo kar. Lavrentjevas, kar. Jezovitovas, kar. Antonovas. Išformuotas 1919 VI 15.

Gudų b-nas įsteigtas 1919 III 11 Gardine, organizavosi Kaune. Dalyvavo kautynėse su bolševikais 1919 Zarasų operacijoje ir su lenkais 1920 prie Giedraičių ir Dubingių. Batalionui vadovavo kar. Getzen, kar. Martusevičius, mjr. A. Ružancovas, plk. Uspenskis, mjr. Rozmanas. B-nas išformuotas 1923 VIII 10.

I pėst. Žemaičių b-nas įsteigtas 1919 II 4 Tauragėje. Vadovavo karo vald. Aukštuolaitis ir kar. St. Kuizinas. Išformuotas 1919 IV 4.

Atskiras Šiaulių b-nas įsteigtas 1919 IV 12 Šiauliuose. Vadovavo kar. J. Gaudešius. 1919 IX 18 įjungtas į 3 pėst. pulką.

II atskiras b-nas įst. 1919 VI 20 Kaune, A. Panemunėje. Vadovavo kar. Šalkauskas. Išformuotas 1920 III 16.

Atsargos b-nas įsteigtas 1920 IX 1 Kaune. Vadovavo mjr. J. Skorulis, mjr. B. Štencelis. Išformuotas 1921 VII 31.

Mokomasis b-nas įsteigtas 1920 X Kaune tikslu paruošti puskarininkių kadrus. Vadovavo mjr. Pr. Kaunas, latvių plk. Kaminskis. Išformuotas 1924 I 1.

Minosvaidžių b-nas įsteigtas 1921. Ilgesnį laiką stovėjo Kėdainiuose. Vadovavo: kpt. Austas ir mjr. K. Sprangauskas. Išformuotas 1926 I 6.

Vytauto Didžiojo kuopa įsteigta 1927 XII 12. Iš 2 pėst. pulko buvo išskirta viena kuopa ir perkelta į Jonavą, kad saugotų tiltus per Nerį. Pradžioje buvo vadinama Atskira pėst. kuopa. 1929 tapo atskira kariuomenės dalimi. 1930 pavadinta Vytauto Didžiojo kuopa. Į kuopą buvo skiriami vyrai nemažesni 175 cm ūgio. Kuopai vadovavo mjr. Kazlauskas ir kpt. J. Kulikauskas. Išformuota 1940.

1 husarų D.L.E.K. J. Radvilo pulkas įsteigtas 1919 I Kaune. Pavasarį persikėlė į Žaliojo Kalno kareivines. I eskadronas įsteigtas 1919 I 11, II — 1919 III 4, III — 1919 VI 1, IV — 1919 X 1, mokomasis — 1919 XII 8. 1922 IV 1 pulkas pavadintas 1 husarų pulku, o 1927 IX 25 1 husarų Didžiojo Lietuvos Etmono Kunigaikščio Jonušo Radvilo pulku ir gavo vėliavą su įrašu: ‚Nugalėsim ar mirsim'.

Kovose su bolševikais pulkas dalyvavo: 1919 II–IV prie Jiezno, Žiežmarių ir Žaslių; V–VII — prie Alantos, Daugailių, Degučių, Salako; VIII — prie Zarasų, Smalvos, Turmanto ir Kaukonių. X–XI dalyvavo kovose su bermontininkais prie Radviliškio, Pakruojo, Lygumų, Joniškio, Meškuičių, Šiaulių, Lyduvėnų. 1920 pulkas buvo nukreiptas Vilniaus link, kurį pasiekė VII 15 vakare. Lenkams puolant 1920, dalyvavo kovose Sūduvoje, Seinų plačiose apylinkėse. Vėliau prie Nočios, Rodūnios, Lentvario, Pikeliškių ir Širvintų - Giedraičių kautynėse. Pulkas veikė atskirais eskadronais ir kartais paskirais būriais, dažniausiai žvalgydamas arba stabdydamas priešo puolimus. 1921 sutelktas Taujėnų–Anykščių apylinkėse. 1922 X 5 perkeltas į Kauną, nuolatinę taikos meto stovyklą. Pulkui vadovavo: švedų mjr. Hoegeris, plk. Pr. Jackevičius, plk. Litvinas, kar. Šileris, kpt. P. Plechavičius, kar. Engmanas, plk. ltn. Bačkus, gen. št. plk. A. Valušis, gen. št. plk. I. Kriaunaitis. Paskutinieji vad. ‚liaudies kariuomenės' pulko vadai plk. K. Gudelis ir mjr. Šeblovinskas buvo suimti ir išvežti.

2 ulonų L.K. Birutės pulkas įsteigtas 1920 X 30 Kaune, einant kovoms su lenkais. Iš 1 husarų pulko buvo paimtas atsargos eskadronas, kuris sudarė branduolį

2 raitininkų pulkui. Pulko vadu buvo paskirtas plk. Pr. Jackevičius. Per kelis mėnesius buvo sudaryti keturi eskadronai. 1921 IV 23 pulkas išvyko iš Kauno ir užėmė barą prie demarkacijos linijos nuo Giedraičių ligi Latvijos sienos. 1921 X 22 grįžo į Kauną. 1922 XI 2 perkeltas į Vilkaviškį, 1926 VII 30 į Alytų. 1939 dalyvavo žygyje į Vilnių. Alytaus kareivines užėmus rusų įguloms, pulkas buvo perkeltas į Tauragę. 1928 IX 30 pulkui įteikta vėliava su įrašu: ‚Garbingi bočių žygiai tebūna mums gyvenimo rodyklė', ir pulkas pavadintas 2 ulonų Didžiosios Kunigaikštienės Birutės pulku. Pulko vadais buvo: plk. Pr. Jackevičius, plk. A. Plechavičius, gen. št. mjr. A. Rėklaitis, plk. K. Labutis, gen. št. plk. I. Kriaunaitis, gen. št. plk. P. Žilys, plk. K. Gudelis. 1940 bolševikams okupavus Lietuvą, pulkas iš Tauragės buvo iškeltas ir Kurtuvėnuose išformuotas.

3 dragūnų Geležinio Vilko pulkas įsteigtas 1920 X 1 Raudondvaryje Steigiamojo seimo nario kpt. L. Natkevičiaus iniciatyva. Pulkas greit susiformavo ir 1921 kai kurie jo eskadronai saugojo demarkacijos liniją. Pulkui vadovavo kpt. L. Natkevičius, plk. Litvinas, plk. ltn. Rimašauskas, plk. ltn. Gedgaudas ir kpt. Lepecha. 1924 pulkas buvo išformuotas, 1935 pulkas vėl buvo suformuotas Tauragėje. 1937 pulkui įteikta vėliava. Pulkui vadovavo gen. št. plk. A. Rėklaitis. 1939 pulkas dalyvavo kariuomenės žygyje į Vilnių ir vėliau sudarė Vilniaus įgulos dalį. Bolševikams okupavus Lietuvą, pulkas buvo išskirstytas ir išformuotas. Paskutiniu pulko vadu buvo gen. št. plk. P. Žilys.

Mokomasis eskadronas įsteigtas 1925 XII 15 Kaune. Vadovavo mjr. Pomernackis ir kpt. Bačkus. Išformuotas 1927 VI 1.

Gudų atskiras eskadronas įsteigtas 1918 pabaigoje Gardine. 1919 V lenkams staiga užpuolus gudų kariuomenės dalis Gardine, eskadronas pasitraukė ir atvyko į Kauną. Buvo išsiųstas saugoti demarkacijos linijos į Leipalingį. 1919 VIII 23–24 naktį lenkai staiga užpuolė eskadroną ir padarė nuostolių. Eskadronas buvo išformuotas 1919 XI 17.

Artilerija pradėta steigti 1919 I 6 A. Panemunėje, gavus iš vokiečių dvi rusų 3 colių 1902 modelio lengvąsias patrankas. Gavus daugiau patrankų, buvo steigiamos kitos baterijos, o vėliau buvo suformuoti artilerijos divizionai ir pulkai. Kovoje su bolševikais prie Daugpilio 1919 VIII 30 imant Kaukonis, dalyvavo keturios lengvųjų patrankų baterijos. Pirmosios patrankos buvo rusiškos, vėliau gauta kiek vokiškų. 1919 pabaigoje buvo gauta 18 lengvųjų angliškų patrankų. Kovose su lenkais 1920 IX buvo prarastos trys lengvųjų patrankų ir viena haubicų baterijos. Kovoms pasibaigus, buvo stengiamasi artileriją suvienodinti. Suvienodinus, vyravo vokiški artilerijos pabūklai, paskutiniais nepriklausomybės metais jie buvo pakeisti prancūziškais pabūklais: 75 mm lengvosios lauko patrankos ir 105 mm haubicos. Visą artileriją sudarė 4 artilerijos pulkai, 1 atskira grupė ir raitosios artilerijos grupė. Kiekviename pulke buvo po 3 artilerijos grupes, grupėje taikos metu po 2–3 baterijas iš 2–4 pabūklų.

1 artilerijos pulką pradžioje sudarė 1, 4 ir 7 lengvųjų lauko patrankų baterijos, kurios dalyvavo kovose dėl krašto laisvės. Vėliau baterijų skaičius buvo padidintas ir 1921 VIII 1 jos buvo sujungtos į pulką. 1926 VII 31 pulkas buvo išformuotas, baterijos paskirstytos į kitus pulkus. 1935 pulkas vėl atsteigtas. Pulko vadais buvo: kar. Jodko, plk. ltn. Gedgaudas, plk. ltn. Geiga, plk. A. Sklėrius. Pirmoji baterija, įsteigta 1919 I 6, sudarė pradžią artilerijai. II 23 ji išvyko frontan į Kėdainius. III 28 paleido pirmą artilerijos sviedinį į bolševikus prie Deltuvos, Ukmergės aps. Baterija dalyvavo kovose su bolševikais ir lenkais. Baterijai vadovavo karininkai Geiga ir Kapciukas. Ketvirtoji baterija susidarė iš 1 baterijos II būrio. Laisvės kovų metu baterija daugiausia veikė su 1 pėst. pulku. Baterijai vadovavo kpt. M. Pečiulionis. 1921 IV 24 baterijos vadovavimą perėmė kpt. J. Kibirkštis. Baterija dalyvavo kovose su bolševikais, bermontininkais ir lenkais. 7 baterija suorganizuota 1919 pabaigoje. 1920 baterija dalyvavo kovose su lenkais. Baterijai vadovavo kar. J. Vysniauskas ir kar. J. Sklėrius.

2 artilerijos pulką pradžioje sudarė 2 ir 5 lengvųjų lauko patrankų ir 1 haubicų baterijos. Vėliau baterijų skaičius padidintas. Divizionas buvo sudarytas 1919 VIII 10 ir 1921 VIII 9 buvo pavadintas pulku. Laisvės kovose dalyvavo 2 ir 5 baterijos. Divizionui ir pulkui vadovavo: plk. ltn. Jansonas, plk. ltn. Bytautas, kpt. Uogintas, plk. ltn. A. Alyta, mjr. J. Juodišius, gen. št. plk. J. Kibirkštis ir plk. V. Jasulaitis.

3 artilerijos pulko pagrindą sudarė 8-ta lengvųjų patrankų baterija, kuri 1920 pradžioje buvo perorganizuota. 1921 IX 1 pulką sudarė 3, 6 ir 9 lengvųjų lauko patrankų ir 1 sunkiosios artilerijos baterijos. Kūrėsi A. Panemunėje. 3 baterija dalyvavo kovose su bolševikais, bermontininkais ir lenkais; 6 baterija — su bolševikais ir lenkais; 9 baterija — tik su lenkais. Divizionui ir pulkui vadovavo: kpt. Gailius, mjr. Bytautas, kpt. M. Pečiulionis ir plk. P. Dočkus.

4 artilerijos pulką sudarė 1–ta ir 11-ta lengvųjų lauko patrankų, 2-ra haubicų ir 2-ra sunkiųjų patrankų baterijos. Įsisteigė 1920. Dalyvavo kovose su lenkais. 1921 sujungta į pulką ir baterijų skaičius padidintas. Pulką organizavo ir jam iki 1927 vadovavo plk. O. Urbonas. Nuo 1927 pulkui vadovavo: plk. J. Banys, plk. J. Juodišius ir plk. V. Sidzikauskas.

Atskiros artilerijos grupės užuomazgą sudarė mokomoji baterija, kuri buvo įsteigta 1921 VIII 21 A. Panemunėje ruošti puskarininkius artilerijos dalims. 1928 VIII 1 mokomoji baterija pavadinta ‚atskira artilerijos grupe'. Šios grupės vado valdžioje vėliau suorganizuota priešlėktuvinės apsaugos rinktinė. Atskirai art. grupei vadovavo: kpt. K. Alyta, kpt. Matulevičius, plk. ltn. P. Dočkus ir plk. P. Babickas (Alanta).

Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė suorganizuota 1935–36 A. Panemunėje. Joje buvo 1 grupė trijų baterijų ir 20 mm priešlėktuvinių automatinių ‚BW' pabūklų daliniai, visi motorizuoti. Vadovavo: plk. P. Babickas (Alanta), gen. št. plk. ltn. A. Sidabras ir plk. ltn. J. Lavinskas.

Raitosios artilerijos grupė įsteigta 1935. Vadovavo mjr. J. Grudzinskas. Grupės štabas buvo Kaune. Grupę sudarė trys baterijos po 4 lengvąsias 75 mm patrankas. Baterijos buvo paskirstytos po vieną prie kiekvieno kavalerijos pulko.

Karo aviacija. 1919 I Kaune prie inžinerijos kuopos įsikūrė aviacijos būrys, kuris 1919 III 1 sudarė atskirą aviacijos kuopą, o 1919 III 12 tapo atskiru aviacijos daliniu. Tuo laiku aviacijoje buvo 7 karininkai, 4 tarnautojai ir 30 mokinių kareivių. Pirmas lėktuvas karo aviacijai teko paimtas nuo bolševikų kaip karo grobis. 1919 II 27 buvo gauti Vokietijoje pirkti 8 nauji lėktuvai. Karo aviacija dalyvavo kovose su bolševikais 1919 IV–VIII prie Ukmergės, Panevėžio ir Daugpilio. 1919 bermontininkus išvijus iš Lietuvos, karo aviacijai teko aviacijos turto, paimto Radviliškyje. 1920 aviacijai ėmus vadovauti gen. Kraucevičiui, buvo padaryta didelė pažanga. Iš Radvilišky paimto grobio buvo sudaryti tinkami lėktuvai, pastūmėtas naujų lakūnų paruošimas ir 1920 rudenį aviacija gyvai dalyvavo kovose su lenkais. Taikos metu per gana trumpą laiką karo aviacija padarė didelę pažangą. Gamino savo konstrukcijos lėktuvus, gen. inž. A. Gustaičio keturių tipų A n b o (bombonešiai ir žvalgybiniai) (žr. LE I 160) ir ltn. inž. J. Dobkevičiaus trijų tipų D o b i (žr. LE V 89).

Prie karo aviacijos viršininko buvo štabas su meteorologijos, foto tarnybos, sanitarijos, ryšių ir mobilizacijos skyriais. Koro aviaciją sudarė trys aviacijos grupės: I grupę sudarė I, V ir VII naikintojų eskadrilės; II grupę — II ir VI žvalgybos eskadrilės ir III grupę — III ir IV eskadrilės ir du daugiaviečiai lėktuvai. Ši grupė skirta bombardavimo uždaviniams.

Karo aviacijos mokyklą sudarė savanoriai, įsikūrę 1919 III 12 Kaune. Įsikūrimo dieną m-loje buvo 21 mokinys, netrukus III 27 atvyko dar savanorių; tada viso buvo 48 mokiniai. Pirmas m-los viršininkas buvo kar. Fugelevičius, kuris 1919 IV 4 bolševikų fronte buvo sužeistas ir netrukus mirė. M-los virš. pareigas laikinai ėjo: kar. Okulič-Kazarinas, karo vald. Elisonas ir kar. Adamkavičius. VIII 7 m-los virš. buvo paskirtas kar. J. Laurinaitis, kuris, kiek sąlygos leido, m-lą pertvarkė. Mokymo programa buvo sudaryta 8–10 mėn. laikui. M-los patalpos pradžioje buvo Kaune, vėliau perkeltos į Linksmadvarį. Pirmieji mokomieji lėktuvai buvo įsigyti iš vokiečių. Skraidymo mokymą trukdė instruktorių stoka, kurie be mokymo, turėjo dar skristi į frontą kovos uždaviniams. 1919 XII 16 m-la išleido pirmutinę laidą ir buvo išformuota. Ją baigė 34. Ši laida besikuriančiai liet. aviacijai sudarė pagrindą toliau vystytis. 1921 III lakūnams ir žvalgams buvo suruošti kursai. Kursų vedėju buvo mjr. Senatorskis. Tai sudarė antrąją laidą. 1922–32 karo aviacija skraidantį personalą ruošdavo keliais būdais, daugumoje iš kariuomenės dalių buvo surenkami karininkai, kurie aviacijoje praeidavo specialų teoretinį ir praktinį mokymą. 1932 vėl buvo įsteigta Karo aviacijos m-la, kurios virš. buvo paskirtas plk. ltn. Reimontas. Lygiagrečiai veikė m-la puskarininkiams, kuri paruošdavo lakūnus ir mechanikus. Šios m-los virš. buvo plk. ltn. Č. Januškevičius. Karo aviacijos kūrime turi didelių nuopelnų gen. J. Kraucevičius ir gen. inž. A. Gustaitis. Į aviacijos skraidantį personalą buvo priimami tik savanoriai.

Karo aviacijos parką sudarė karo aviacijos technikos dalis, užpirkimų dalis, dirbtuvės, sandėliai ir auto garažai.

Karo aviacijos komendantūrai priklausė ūkio dalis ir dvi aerodromų kuopos.

Karo aviacija buvo dislokuota: Kaune, Šiauliuose ir Pajuostyje.

Aviacijos viršininkais buvo: mjr. inž. Petronis, anglų mjr. Karsas, kpt. Gavelis, gen. J. Kraucevičius, gen. št. plk. Pundzevičius ir gen. inž. A. Gustaitis. Bolševikams okupavus Lietuvą, 1940 VI 15 aviacijos angarai tuoj buvo uždaryti, personalas izoliuotas, iš visos aviacijos buvo palikta tik viena eskadrilė ir iškelta iš Kauno į Ukmergę. Gen. inž. Gustaitis, paleistas iš kariuomenės, suimtas ir išvežtas, dingo Sibire.

Karo technikos dalys. 1919–20 kariuomenėje buvo įvairių karo technikos specialybių dalių įvairiais pavadinimais. Karo technikos dalių įsikūrimo pradžia 1919 I 8–13. Pirmiausiai įsisteigė sapiorų kuopa, greitai pavadinta inžinerijos kuopa, 1919 III 1 praplėsta į inžinerijos b-ną. Pradžioje šis vienetas turėjo įvairių specialybių padalinius, net ir aviaciją. Tačiau netrukus skirtingų specialybių daliniai buvo išskirti iš b-no sudėties. Inžinerijos kuopos ir vėliau b-no vadu buvo kar. Nurkus. 1919 VIII 1 inž. b-nas likviduotas. Atskirų specialybių daliniai tapo savarankiškomis dalimis. Pirmasis karo inžinerijos dalių viršininkas buvo kar. inž. B. Sližys, paskirtas toms pareigoms 1919 pradžioje.

1920 pradžioje gen. štabo inžinerijos (vėliau pavadintas technikos) skyriaus viršininku buvo paskirtas mjr. L. Šilingas, kuriam priklausė technikos dalių daugumas. 1921 V 29 karo technikos virš. paskirtas gen. A. Kurkauskas ir įsteigta plačios apimties Karo technikos valdyba. Karo technikos viršininkui tuomet priklausė visų specialybių karo technikos dalys ir tarnybos, išskyrus šarvuotininkus ir aviaciją. 1926 Karo technikos valdyba buvo likviduota ir karo technikos dalys buvo priskirtos atitinkamų karo apygardų viršininkų priklausomybei. Tame laikotarpyje vyr. štabo sudėtyje buvo įsteigta Karo technikos inspekcija dalių mokymo reikalams. Karo technikos inspektorium buvo paskirtas plk. K. Popeliučka, pavaduotoju—plk. L. Šilingas.

Karo technikos inspekciją panaikinus, 1927 VIII vėl buvo atkurtas Karo technikos štabas ir viršininku paskirtas plk. inž. St. Dirmantas, vėliau plk. K. Popeliučka.

Ryšininkai. Įsteigimo pradžia siekia 1919 I 8, kai buvo suorganizuota bevielio telegrafo grupė, o vėliau — elektrotechnikos būrys ir kuopa. Elektrotechnikos kuopa atsiskyrė iš inžinerijos b-no 1919 VII 1 ir VII 28 buvo praplėsta į mokomąjį elektrotechnikos b-ną, kuris 1920 VIII 11 buvo pavadintas Elektrotechnikos b-nu ir tuo vardu liko iki 1926 I 1.

Elektrotechnikos kuopos vadu buvo kar. V. Petraitis. Vėliau elektrotechnikos b-no vadais buvo: plk. ltn. P. Žadeikis, plk. ltn. Slabšinskas ir plk. ltn. K. Voicechauskas. Pastarasis buvo ir ryšių b-no vadu, kai 1927 IX technikos pulkas buvo išformuotas. Nuo pirmųjų ryšininkų įsisteigimo dienų jie aptarnavo kariuomenę ir kraštą kaip telegrafistai, telefonistai ir radistai. Be to, parengtas didelis skaičius naujų tos rūšies specialistų. Ryšių b-no vadu buvo plk. ltn. Vitkauskas. Stovėjo Kaune-Šančiuose.

Pionieriai kariuomenėje atsirado 1919 I 13 kaip sapiorų būrys. Vėliau tas būrys išaugo į dvi pionierių kuopas. Pirmuoju sapiorų būrio vadu, o vėliau ir atskiros sapiorų (vėliau pavadintos inžinerijos) kuopos vadu buvo kar. Šmidtas. Atskira sapiorų kuopa įsteigta 1919 VIII 1, kai inž. b-nas buvo likviduotas. 1920 sapiorų vardas buvo pakeistas į inžinerijos. 1921 kuopa praplėsta į atskirą b-ną, o nuo 1921 V 29 atskiras inž. b-nas buvo performuotas į inžinerijos pulką. Jo vadu buvo mjr. L. Šilingas. Inžinerijos pulkas buvo likviduotas 1926 pradžioje. Jo rikiuotės sudėtis buvo įjungta į technikos pulką, bet 1927 VIII pradžioje pionieriai vėl tapo išskirti iš technikos pulko ir buvo suformuotas pionierių b-nas, kuris vėliau buvo pavadintas I inžinerijos batalionu.

Pionierių (vėliau I inž. b-no) vadais buvo: plk. ltn. V. Sideravičius, plk. ltn. Gladutis ir plk. ltn. Grigaliūnas. Stovėjo Kaune-Šančiuose.

Nuo 1919 pradžios per visą laisvės kovų laiką 1919–23 pionieriai, paskirstyti įvairaus didumo daliniais prie kitų kariuomenės dalių karo lauko įtvirtinimo darbams, atliko daugybę visokių fortifikacinių įrengimų, pataisė daug kelių ir naujai pastatė ar atremontavo daug tiltų.

Geležinkeliečiai. 1919 III 26 inžinerijos b-no sudėtyje buvo įsteigta geležinkelių kuopa, kurios vadu buvo kar. K. Liaudanskas. 1919 VIII 1 kuopa tapo atskira dalimi. 1920 III 1 buvo praplėsta į b-ną. Kuopos ir b-no vadais buvo kar. K. Popeliučka ir kpt. Ezerskis. 1926 I b-nas tapo išformuotas ir iki 1927 VIII technikos pulke buvo geležinkelių kuopa, kuri, technikos pulką išformavus, virto atskira dalimi, ir pastaruoju laiku buvo pavadinta II inžinerijos b-nu. Vadais buvo mjr. P. Kutka ir plk. ltn. Baublys-Baubliauskas. Stovėjo Radviliškyje.

Geležinkeliečiai savo veikloje nuo 1919 atliko daug geležinkelių atstatymo, tvarkymo ir eksploatacijos darbų. Naudodamiesi menkais materialiniais įrankių ištekliais, savo dideliu kruopštumu daug prisidėjo prie karo operacijų sėkmės, krašto geležinkelių tinklo praplėtimo bei statybos. Be to dalyvavo fronte ardydami priešo kelius, sprogdindami tiltus ir kitus pastatus kovoje su bolševikais, bermontininkais ir lenkais. 1922–23 b-nas dirbo tiesiant geležinkelį tarp Kazlų Rūdos ir Šeštokų.

Auto rinktinė. 1919 I 30 prie inžinerijos kuopos buvo įsteigtas auto būrys, kar. Fanstelio vadovaujamas. Pirmieji autovežimiai buvo įsigyti iš vokiečių, vėliau ir iš kitų šaltinių. 1919 III 17 auto būrys tapo išskirtas iš inž. kuopos ir pasidarė atskira

auto kuopa, kuri 1919 XII 1 praplėsta į batalioną. Jo sudėty buvo sanitarijos auto transportas, šarvuočių auto būrys, auto taisymo dirbtuvės, šoferių mokykla, vėliau pavadinta auto mokomoji kuopa. 1926 sumažintoje sudėtyje buvo įjungta į technikos pulką. Nuo 1927 VIII vėl tapo atskira dalimi auto rinktinės vardu. Įvairių auto vienetų vadais buvo: kar. Fanstelis, kpt. Daugirdas, plk. ltn. Jonūnas, plk. ltn. Auzbikavičius ir plk. ltn. K. Babickas. Auto rinktinės vienetai aptarnavo visų rūšių mechaniškąjį transportą. Stovėjo Kaune-Šančiuose.

Šarvuočių rinktinė. Šarvuočių vieneto užuomazga padaryta 1919 vasarą auto kuopoje kar. Fanstelio vadovybėje. 1920 III 1 sudarytas šarvuočių būrys kpt. K. Musteikio vadovybėje. 1921 VII būrys praplėstas į šarvuotų auto divizioną. Dalyvavo kautynėse su lenkais Seinų, Berzninko, Pronckų, Gibų apylinkėse ir prie Rykantų, Trakų aps.

Šarvuotas traukinys pradėtas formuoti 1920 VIII, o nuo 1921 VIII praplėstas į šarvuotų traukinių pulką. Jo vadu buvo plk. ltn. Kraucevičius. Dalyvavo kovoje su lenkais prie Varėnos 1920.

1923 VIII buvo įsteigta tankų dalis. Visos šarvuočių dalys buvo sujungtos į šarvuočių rinktinę, į kurią tankų dalys įjungtos 1924 V 17. 1927 VIII šarvuočių rinktinė perėjo Karo technikos viršininko priklausomybėn. Tuo laiku jos sudėty buvo: šarvuotų auto kuopa, tankų kuopa ir šarvuotas traukinys.

Nuo 1935 prie kiekvieno kavalerijos pulko buvo po vieną šarvuotų auto būrį.

Šarvuočių dalinių vystymasis žymia dalimi parėjo nuo pačių šarvuočių įsigijimo. Pirmas mūsų kariuomenės šarvuotis buvo įgytas kovos lauke iš bolševikų 1919 vasarą.

V. BOLŠEVIKAMS 1940 UŽĖMUS LIETUVĄ

Lietuvą okupavus rusams 1940 VI 15, Lietuvos kariuomenė buvo pavadinta ,liaudies kariuomene'. Rusams pareikalavus buvo: uždraustas bet koks Lietuvos kariuomenės judėjimas; nuginkluota ir likviduota Lietuvos Šaulių S-ga; iš kariuomenės atleista daug vyresniųjų karininkų, kurių dauguma vėliau buvo areštuoti; lietuviška karinė spauda buvo panaikinta ir išleista komunistinė. Lietuvos kariuomenei VII 12 iš Maskvos buvo atsiųstas vadas, Sovietų kariuomenės gen. mjr. F. Baltušis-Žemaitis. Kariuomenėje įvesta politinių vadovų institucija ir kariuomenės bolševikinimas vyko smarkiu tempu. Prie visų vadų buvo priskirti politkomisarai ir politvadovai, kuriuos parinko komunistų partija. Karininkų veikimas buvo suvaržytas, karininkai ir kareiviai sekami. Iš kariuomenės buvo atleisti visų tikybų kapelionai. Iš patalpų pašalinti visi tautiniai ir religiniai simboliai, jų vietoje pakabinti bolševikinių vadų paveikslai ir komunistiniai šūkiai. Nuolatos buvo daromi kareivių mitingai, kuriuose kalbėdavo tik politiniai komisarai ir jiems prijaučiantieji. Buvo vedama įžūli propaganda už prisijungimą prie Sovietų Sąjungos. Kariuomenės dalyse kilo nepasitenkinimas. Ryškiausias pasipriešinimas įvyko 9 pėst. pulke, Marijampolėje. Dėl to pulko vadas buvo pašalintas, o pulkas perkeltas į Švenčionėlių poligoną prie Sovietų Sąjungos sienos ir izoliuotas. Švenčionėliuose pulkas nenurimo, tad su pagalba sovietų tankų buvo išformuotas. Ta pati dvasia vyravo ir kituose pulkuose. Daug karininkų, puskarininkių ir kareivių buvo suimta ir patalpinta į kalėjimus. Vėliau dingo be žinios.

Rugpiūčio mėn. LK buvo įsakyta persiformuoti į Sovietų armijos 29-tą teritorinį korpą. Tai atlikta dviejų mėn. laikotarpyje. Korpas susidėjo iš korpo štabo, dviejų pėst. šaulių divizijų (179 ir 184) su divizijų ir korpo artilerija. Iš Lietuvos kariuomenės trijų kavalerijos pulkų buvo suformuotas vienas 26-tas kavalerijos pulkas. Karo aviacijos palikta tik viena eskadrilė ir iškelta iš Kauno į Ukmergę. Karo m-la panaikinta ir Vilniuje įsteigta rusiška. Į korpą tuojau atsiųsta apie 300 rusų komisarų ir politrukų (politvadovų). Lietuviai politvadovai daugumoje buvo pašalinti. Sovietai, nepasitikėdami lietuviais, korpą perkėlė iš jo nuolatinių stovyklų į rytinį Lietuvos pakraštį, toliau nuo vakarų sienos. Daugumą korpo dalių tapo dislokuota Vilniuje ir jo apylinkėse. Korpas pateko į blogas sąlygas: prastos patalpos, menkas maistas, žiauri drausmė ir įkyri be paliovos kalama komunistinė propaganda. Kareivių ir karininkų tarpe pasireiškė pasyvus pasipriešinimas, kuris vos nepriėjo iki ginkluoto sukilimo. Ryškiausias pasipriešinimas įvyko rudenį lietuvių 615-tame art. pulke Vilniuj. Daug artileristų buvo suimta. Korpe veikė bolševikų įsteigti specialūs skyriai, kurie prievartos būdais užverbuodavo daug agentų. Suėmimai nuolat ėjo. Vien 1940 žiemą korpe buvo suimta daugiau kaip 2000 korpo karių. Suėmimus atlikdavo NKVD ypatingieji skyriai naktimis. Karininkai buvo areštuojami kareiviams nematant. 1941 V 179-ta šaulių divizija išvyko į Pabradės poligoną ir 184-ta šaulių divizija — į Varėnos poligoną. Poligonuose stovyklavo ir rusų kariuomenės dalys. Birželio mėn. pradžioje į abi

divizijas atvyko rusų karininkų ir apie 5000 kareivių. VI 14 abiejose divizijose tuo pačiu laiku buvo įvykdytas masinis karininkų areštas. Suimta 271 karininkas, 33 puskarininkiai, 15 eilinių, 4 civiliai tarnautojai lietuviai, kurie buvo tuojau išvežti, jų likimas nežinomas. (Tuo laiku vyko plataus masto suėmimai ir išvežimai visoje Lietuvoje). Bolševikų buvo užplanuota netolimoje ateityje suimti dar daugiau karininkų, puskarininkių, kareivių ir civilių piliečių, bet kilęs karas planus sutrukdė. VI 22 vokiečiai pradėjo karą prieš Sovietų Sąjungą. Sovietų kariuomenėje kilo panika. Lietuviai kariai spietėsi į didesnius vienetus apie savo užsilikusius vadus ir sukilo. Varėnos poligone sukilimas įvyko VI 22 vakare, Vilniuje VI 23 vakare, Pabradėje VI 24. Vilniuje prie sukilusių lietuvių karių prisijungė studentai ir darbininkai. Vokiečių kariuomenė įžygiavo į Vilnių VI 24 rytą ir rado miestą laisvą nuo priešo. Tokiu būdu nuo bolševikų atsipalaidavo apie 5000 kareivių, bet labai mažai karininkų. Surinktomis žiniomis bolševikai Lietuvoje per vienus metus išžudė ir išvežė apie 500 karininkų ir apie 6000 puskarininkių ir kareivių.

Sovietinis lietuviškas junginys (16-ta šaulių divizija nepilnos sudėties) organizuotis pradėjo 1941 rudenį prie Volgos upės SSSR teritorijoje. Šio junginio organizavimas turėjo daugiau propagandinį, negu karinį tikslą. Pagrindan buvo paimti likučiai 29-to šaulių korpo karių. Tačiau lietuvių nepakako. Vadovavo pradžioje gen. mjr. Baltušis-Žemaitis, vėliau gen. mjr. V. Karvelis, vyr. politiniu komisaru buvo J. Macijauskas. 1942 rudenį divizija išvyko į frontą. 1942–43 žiemą dalyvavo vokiečių puolime prie Oriolo, vėliau vasarą dalyvavo kautynėse prie Kursko. Kautynėse turėjo didelių nuostolių ir buvo papildyta rusais. 1943 buvo Gudijoje. 1944 pro Polocką atvyko į Lietuvą. Dalyvavo Šiaulių miesto užėmime ir vėliau gynime. 1944 IX stovėjo fronte prie Dubysos upės netoli Kelmės. 1944 X per Kaltinėnus, Šilalę ir Vainutą atliko puolamąjį žygį ir priėjo Nemuną prie Tilžės. 1945 pradžioje buvo nukreipta į Klaipėdą. Dalyvavo Klaipėdos užėmime. Klaipėdą užėmus buvo nukreipta į Kuršą. Vokiečiams kapituliavus, 1945 VII 10 divizija perėjo į Kauną, iš ten į Vilnių. Paskelbus demobilizaciją, divizija buvo išformuota.

VI. VOKIEČIŲ OKUPACIJOS LAIKAI (1941–1944)

Vokiečių okupacijos laikotarpy buvo sudarytos šios lietuvių karinės formacijos: Lietuvos apsaugos daliniai, Lietuvos vietinė rinktinė, Statybos b-nai, Tėvynės apsaugos rinktinė.

Lietuvos apsaugos dalys (LAD) buvo vadinami savisaugos b-nais. Susiorganizavo 1941 VI–VII iš atsipalaidavusių nuo bolševikų 29-to šaulių lietuvių korpo karių ir lietuvių karių-partizanų, veikusių Lietuvoje prieš bolševikus pirmomis karo dienomis. Vokiečių su Sovietais karui prasidėjus, Lietuvoje 1941 VI 22 įvyko sukilimas prieš bolševikus. Vilniaus ir Kauno miestai buvo tuoj sukilėlių užimti, vokiečių kariuomenei prie šių miestų dar nepriėjus. Atsipalaidavę iš 29-to šaulių korpo lietuviai kariai susitelkė Vilniuje. Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir kituose miestuose susitelkė kariai-partizanai, kurie sudarė karinius vienetus. Tikėtasi, kad bus atstatyta nepriklausoma Lietuvos valstybė. Kaune buvo susidariusi ir veikė laikinoji Lietuvos vyriausybė. Pradžioj vokiečių kariuomenė nekliudė lietuviams organizuotis ir nesikišo į lietuvių reikalus. VII 25 vokiečiams įsteigus civilinę okupacinę valdžią Lietuvai ir draudžiant Lietuvos valstybės atstatymo darbą, visi buvę lietuviai kariai buvo paimti vokiečių karo policijos viršininkų valdžion. Pasikeitus priklausomybei, buvo pakeistas ir veiklos planas; pradžioje veikla buvo apręžta tik Lietuvos teritorija, vėliau praplėsta ir už jos ribų į rytus. LAD pradžioje savanorių netrūko, vėliau, kai Lietuvos politinė padėtis pasidarė nežinoma, papildymai ateidavo tik priverstinai ir labai maži. LAD tarnavo apie 13.000 kareivių ir apie 250 lietuvių karininkų. Sudarė 23 pėst. b-nus, 1 reprezentacinę kuopą ir kavalerijos eskadroną. B-ne buvo apie 500–600 vyrų. Ginklavimas mišrus: vokiškais, rusiškais ir likusiais Lietuvos kariuomenės lengvais ginklais. Artilerijos ir šarvuočių neturėjo. Apranga pradžioje buvo naudojama lietuviška, vėliau pritrūkus buvo mišri ir pagaliau vokiečių karo policijos arba kariuomenės. Kiekvienam lietuvių batalionui buvo priskiriama ryšių karininkas, dažniausiai kapitono laipsnio, su 4–6 kareivais, kuris rūpinosi tiekimu; prižiūrėjo uždavinių vykdymą, kai kur net mėgindavo perimti vadovavimą. LAD batalionai, patekę vokiečių valdžion, buvo 1941–42 plačiai išskirstyti pagal frontą Rusijoje nuo Ilmenio ežero iki Rostovo prie Azovo jūros. Daugumas b-nų veikė Ukrainoje ir Gudijoje. Jie buvo skiriami: sargybų tarnybai, komunikacijos kelių apsaugai, kovai su bolševikų partizanai ir kautynių uždaviniams fronte. Uždavinius ir aprūpinimą LAD b-nai gaudavo iš tų vokiečių policijos ar kariuomenės dalių, prie kurių jie buvo priskirti. LAD turėjo savo štabą, kuris nuo 1941 VII veikė Vilniuje, vėliau

tapo perkeltas į Kauną. Viršininku buvo gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius. LAD štabo uždavinys pradžioje buvo inspekcinis, vėliau tik ryšių, veikla buvo labai aprėžta. Rūpinosi tik ryšių palaikymu su b-nais, naujokų mokymu ir karių šeimų globa. LAD turėjo savo savaitinį organą Karį, kurį redagavo kpt. S. Urbonas. Vokiečių kariuomenei 1944 vasarą traukiantis iš Rusijos, dauguma LAD b-nų buvo pasitraukę į Lietuvą. Vieni jų buvo Sūduvoje, kiti Lietuvos šiaurėje. Iš esančių prie Kauno ir Sūduvoje 4 b-nų VII 3–14 buvo suformuotas 1 lietuvių policijos pulkas. Iki 1944 VII LAD b-nai turėjo šių nuostolių: žuvo apie 400 vyrų, iš jų 15 karininkų; sužeistų buvo apie 1000, iš kurių apie 100 liko invalidais. Vėlesni nuostoliai nežinomi.

1944 rudenį LAD b-nuose buvo likęs labai mažas kovotojų skaičius. Kai kuriuose b-nuose buvo apie 200 vyrų. Vokiečių karinė vadovybė 1 lietuvių policijos pulką perkėlė į Tilžę, kur jis buvo nuginkluotas, puskarininkiai ir kareivai buvo įjungti į vokiečių priešlėktuvinę apsaugą, karininkai išsiųsti į Dresdeną. Esantieji Lietuvos šiaurėje 3 LAD b-nai pateko į apsupimą Kurše ir ten dalis žuvo, kiti pateko į bolševikų nelaisvę. Vienas b-nas buvo nusiųstas į Italiją, kitas į Jugoslaviją. Esantieji už Lietuvos ribų b-nai, dėl nuolatinio žmonių skaičiaus mažėjimo buvo jungiami vienas su kitu ir vėliau išformuojami, įjungiant į vokiečių karinius dalinius arba darbo vienetus. 1945 pradžioje LAD b-nų nebebuvo. LAD karių pastangos išlaikyti savo karinę pajėgą kokiame nors pavidale, iki vėl bus laisva ir nepriklausoma Lietuva, nepavyko. Maža LAD karių dalis, prisiglaudusi DP stovyklose Vokietijoje, vėliau išsisklaidė po laisvąjį pasaulį.

Lietuvos vietinė rinktinė (žr. LE XXXIV 39–40) įsteigta 1944 pradžioje Lietuvos gyventojų saugumo reikalams. 1942–43 Lietuvoje pasireiškus banditizmui ir vis plečiantis, buvo tartasi su vokiečių okupacine valdžia. Po ilgų derybų 1944 I buvo susitarta ir pasirašyta sutartis: savanoriškais pagrindais bus organizuota LVR, kuri bus naudojama Lietuvos teritorijoje saugumo reikalams. Buvo priimta apie 12.000 savanorių. Buvo numatoma formuoti 13 b-nų. Vokiečių okupacinės valdžios pareigūnai sutarties nesilaikė, LVR formavimą sunkino, vadovavimą stengėsi perimti savo valdžion, pareikalavo paskelbti jaunimo mobilizaciją ir duoti vokiečių pagalbinės kariuomenės reikalams 70.000–100.000 vyrų. LVR štabas nesutiko. Vyko arši derybinė kova su vokiečiais. Tuomet vokiečių okupacinė valdžia sumanė pakeisti vadovybę ir LVR perimti savo valdžion. V 15 išsikvietė posėdžiui LVR vadą gen. P. Plechavičių ir štabo virš. plk. O. Urboną ir juos suėmė. Tuo pat laiku buvo suimti visi LVR štabo pareigūnai. Likviduojant LVR štabą, labai žiauriu būdu buvo nuginkluojami ir suimami LVR daliniai Marijampolėje, Kalvarijoje, Vilniuje ir jo apylinkėse. Kitose vietose, šiaurės Lietuvoje, vokiečiai nesuspėjo suimti, nes daliniai su vadais ir ginklais išsisklaidė po apylinkių miškus ir gyvenvietes. Vokiečiai suėmė ir išvežė į Vokietiją apie 3500 vyrų, keliasdešimt buvo sušaudyta suimant. Karių, kurie V 15–16 vengdami suėmimų pasitraukė į miškus, tų pat metų vasarą Lietuvą užplūdus bolševikams kai kurie pasitraukė į Žemaitiją ir ten įsijungė į Tėvynės apsaugos rinktinę, kiti prisijungė prie Vanagų ir vėliau kovojo su bolševikais Lietuvoje.

Statybos batalionai (žr. LE XXVIII 468) suorganizuoti 1943 pradžioje A. Panemunėje po to, kai vokiečių okupacinei valdžiai nepasisekė suorganizuoti lietuvišką legioną vokiečių SS policijos valdžioje. Buvo penki SB, kurie 1943 pavasarį buvo paskirti į pafrontę statybos darbams. Viename b-ne, turėjusiame 600–700 vyrų, buvo 3 statybos kuopos, 1 transporto kuopa su 200 arklių ir b-no štabas. SB teko dirbti prie Narvos, Pskovo, Lugos, Polocko ir Daugpilio vietovių. 1944 vokiečiai daugelį SB vyrų paėmė į kovos dalinius, likusi mažuma buvo įjungta į vokiečių statybos dalinius.

Tėvynės apsaugos rinktinė (TAR), arba Žemaičių rinktinė (taip buvo vadinama karių ir vietos gyventojų) įsteigta 1944 vasarą Žemaitijoje, kovoms su bolševikais jau vykstant Lietuvoje. Rusams puolant, 1944 vasarą iš rytų Lietuvos pasitraukė daug ginkluotų būrių nuo Utenos, Rokiškio, Panevėžio, Biržų ir apsistojo Žemaitijoje. Kilo sumanymas šiuos būrius sujungti į didesnius vienetus. Kapitonai Jatulis ir Česna ėmėsi šį sumanymą vykdyti. Papildžius vietiniais savanoriais žemaičiais, buvo suorganizuota TAR. Organizavosi Telšių apylinkėse paskubomis; dar neįpusėjus sukurti 1 pėst. pulką, buvo steigiamas 2 pėst. pulkas. 1 pėst. pulko vadu buvo mjr. A. Urbonas, 2 pėst. pulko — plk. ltn. inž. M. Kareiva, o jam mirus, gen. št. plk. ltn. M. Naujokas. TAR vadas buvo vokietis plk., vėliau gen. Mäder. Pirmą kartą TAR buvo užėmusi pozicijas fronte prie Papilės, Ventos upės kairiajame krante. Po kelių dienų buvo nuimta ir Sedos–Telšių apl. tęsė organizacijos darbą ir įsiruošė pozicijas gintis. X 6–7 rusai puolė ir užėmė visą Žemaitiją. Vokiečiams traukiantis, TAR buvo palikta priedangoje. Aršios kautynės TAR su bolševikais vyko prie Sedos. TAR maža

turėjo prieštankinių ginklų ir šaudmenų, tad bolševikų puolimo neatlaikė ir pasitraukė su nuostoliais. Susitelkus prie Barstyčių, vėl suorganizuotas gynimas. Bolševikų puolami pasitraukė link Palangos. Iš Klaipėdos mažesnioji TAR vyrų dalis, daugiausia gurguolės, pasitraukė per Rusnę; kita dalis, rikiuotės daliniai apie 1000 vyrų, Užmariu pasitraukė į Rytprūsius. Viso pasitraukė apie 1000 vyrų, iš kurių vokiečiai sudarė BAVP (statybos pionierių) 8 rikiuotės kuopas. Pasitraukė daugiausia aukštaičiai, nes žemaičių daugumas išsisklaidė savo gimtinėje. Sudarę iš TAR vyrų kuopas, vokiečiai be paliovos naudojo įtvirtinimų darbams Rytprūsiuose. 1945 pradžioje pateko į bolševikų apsupimą prie Dancigo ir Gdynės uostų. Pavasarį keletas kuopų laivais per jūrą buvo perkelta į Liubeko apylinkę, kur sulaukė karo pabaigos.

Vanagai — karinė organizacija, Lietuvos laisvės armijos daliniai. Vadovavo buv. Lietuvos kariuomenės karininkai, daugiausia kavalerijos leitenantai ir aspirantai. Patarėjais turėjo keletą aukštesnio laipsnio karininkų. Tvarkėsi griežtais kariniais pagrindais. Tiksli organizacijos pradžia ir vieta nėra nustatyta. Vanagų vardą gavo 1944 vasarą, kai Žemaitijoje prie Platelių įsisteigė Vanagų vyriausioji būstinė (štabas). Vanagų šūkis buvo: nesitraukti iš Lietuvos ir kovoti. Gynė gyventojus nuo vokiečių, ragino nevykdyti vokiečių administracijos parėdymų ir neduoti rekvizicijų. Nuo vokiečių buvo visiškai atsiriboję ir nepalaikė jokių santykių. Ginklais apsirūpino per rezistencines organizacijas. Palaikė ryšį su Tėvynės apsaugos rinktine, bet santykiai buvo šalti. Kai rusai X 6–7 prie Sedos puolė TAR, Vanagai buvo atsiuntę savo dalinius gynimui sustiprinti. Vokiečiams ir TAR pasitraukus, Vanagai liko vietoj. Prie jų prisijungė dalis žemaičių karių, kurie nepasitraukė. Bolševikams Žemaitiją užėmus, Vanagai persitvarkė mažais kovos daliniais, išsisklaidė ir vedė partizaninį karą.

4-to artilerijos pulko pirmas dešimtmetis 1931; *B.B.V.*, Lietuvos apsaugos dalys (Karys 9 1958); *F. Baltušis-Žemaitis*, Karas su bolševikais Lietuvoje. Iš rusų kalbos išvertė V. S-tis (Mūsų Žinynas 56 1929); *A. Birontas*, Bermontininkams Lietuvą užpuolus 1934; *S. Butkus* (red.), Savanoris (1918–1920) 1929; ('') Vyrai Gedimino kalne 1957; Gusaras. 1-jo gusarų Didžiojo Lietuvos etmono Kunigaikščio Jonušo Radvilos pulko 15 metų gyvavimo sukakčiai paminėti. Red. Gasėnas 1934; *P. Gužas*, Atsiminimai apie pirmąsias mūsų kariuomenės kūrimosi dienas (Mūsų Žinynas V : 15 1923); *Z. Ivinskis*, Kariuomenės vaidmuo Lietuvos valstybę atstatant (Židinys 7 1935); *Jakštas*, Lietuvos karinė spauda 1918–1938 (Mūsų Žinynas 1938); *J. Jodauga*, Kariuomenės mokymas (kolektyviniame leidinyje Lietuva 1918–1938. Red. V. Kemežys 1938); *P. Jurgelevičius*, Kauno karo komendantūra 1930; Karinės prievolės įstatymas (VŽ 538 1935, eilės Nr. 3734); Kariuomenės tarnybos įstatymas (VŽ 561 1936, eilės Nr. 3893); Kariuomenės vadovybės įstatymas (VŽ 465 1934, eilės Nr. 3259); Karo Archyvas. Red. V. Steponaitis I–XI 1925–39; Karo technikos dalių dvidešimtmetis (1919–1939) 1939; *P. Klimas*, Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje (kolektyviniame leidinyje Pirmas Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, 1918–1928, 1930, I [2]1955); *I. Kraunaitis*, Mūsų kavalerijos organizavimas ir jos veikimas pirmame Nepriklausomybės dešimtmetyje (Mūsų Žinynas 45 1928); Laikinosios Vyriausybės Žinios Nr. 1 (1918 XII 29) ir Nr. 4 (1919); *J. M. Laurinaitis* (red.), Kareivis Lietuvos gynėjas 1926; ('') Kariuomenė (kolektyviniame leidiny Pirmas Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1930); Lietuvos kariuomenė. Istoriška apžvalgėlė, skiriama 10 metų Lietuvos kariuomenės atgijimo sukaktuvėms paminėti (Karo Mokslų Valdyba) 1928; Lietuvos kariuomenė. Red. J. Žukauskas 1938; *M. Mačiokas*, Kariuomenės tarnybos (leidinyje Lietuva 1918–1938); *J. Matusas*, Šaulių sąjunga 1939; Mūsų sparnai. Lietuvos karo aviacijos dešimtmečio sukaktuvėms paminėti. Red. Pyragius 1929; *L. Natkevičius*, Lietuvos kariuomenė 1919; *J. Navakas*, Lietuvai besikeliant. Iš 1918–1919 metų užrašų ir atsiminimų ir iš Lietuvos vasaros rytų partizanų veikimo 1928; *H. A. Niessel*, L'évacuation des pays baltiques 1935; ('') Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų. Išvertė J. Gaška 1938; Pėstininkų statutas II 1939; 4. p(ėstininkų) L.K.M(indaugo) p(ulko) 15 metų sukaktis 1934; 5 pėstininkų Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Kęstučio pulkas 1934; 7 pėst. Žemaičių Kunigaikščio Butegeidžio pulkas. Red.. Jatulis 1929; 8-tas pėstininkų Kauno Kunigaikščio Vaidoto pulkas. (Red.) E. Bliudnikas ir P. Nazaras 1935; *J. Petruitis*, Mūsų žygiai 1935–37 (2 tt., II laida: Laisvę ginant; mūsų žygiai 1952–53); *P. Petrušaitis* (red.), Nepriklausomai Lietuvai 1965; Pirmojo Lietuvos Prezidento Karo Mokykla. Red. K. Zupka ir V. Tamulaitis 1939; *P. Pleskevičius*, Mes nešėme laisvę 1961; *S. Raštikis*, Kovose dėl Lietuvos 1956–57 (2 tt.); ('') Lietuvos kariuomenės tragedija (Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Naują laidą paruošė J. Prunskis 1952); *P. Ruseckas*, Lietuvos kariuomenė 1927 ([2]1929, [3]1937); ('') (red.), Savanorių žygiai 1937 (2 tt.); *A. Ružancovas*, Gudų kariuomenės dalys Lietuvoje (Mūsų Žinynas 2 1921); *P. Saladžius*, Lietuvos Šaulių sąjungą prisimenant (Karys 7–11 1953); *V. Skorupskis*, Karas už Lietuvos laisvę 1934; ('') La résurrection d'un peuple 1918–1927, 1930; *I. Šešplaukis*, Mūsų aviacijos kūrimosi bruožai (Mūsų Žinynas 45 1928); *J. Šipelis*, Artilerijos gyvenimo pirmas dešimtmetis (Mūsų Žinynas 45 1928); *A. Šova*, Kariuomenės organizacija ir komplektavimas (leidinyje Lietuva 1918–1938); *A. Šukys*, Du mediniai ir trys geležiniai kryžiai. Atsiminimai iš Lietuvos nepriklausomybės kovų 1919–1921 metais, 1964; *Šulcas*, Ryšių bataliono pirmasis dešimtmetis 1929; *J. Vaičeliūnas*, Tėvynės sargyboje. Lietuvos karininko - lakūno atsiminimai (1932–1941 m.) 1955; *J. Variakojis*, 4 pėstininkų Lietuvos Karaliaus Mindaugo pulkas 1965; *A. Vasiliauskas*, Nepriklausomybės karas (leidinyje Lietuva 1918–1938); *T. Vidugiris*, Vietinės rinktinės Kauno pulko tragedija (Santarvė 2 1953); Wojsko litewskie. Opracował Oddział II sztabu generalnego 1925; *B. Zaranka*, Mano atsiminimai iš Lietuvos karų 1924; *K. Žukas*, Žvilgsnis į praeitį 1959.

SVEIKATOS APSAUGA

I. NEPRIKLAUSOMIEJI 1918–1940 METAI

VINCAS TERCIJONAS

1918 atsteigtoji Lietuvos valstybė gavo iš rusų valdžios silpną paveldėjimą sveikatos reikaluose. Pradėjus nepriklausomą gyvenimą, teko daug ką iš naujo kurti, trūko gydytojų ir ligoninių, krašte siautė epidemijos.

Natūralaus gyventojų judėjimo skaičiai Lietuvoje nuo 1915 iki 1942 rodo, kad I pas. karo metu gimimų buvo mažiau kaip mirimų, ir tauta ėjo išmirimo keliu. Antai, 1915 gimė 38.722, mirė 43.596; 1916 gimė 35.565, mirė 31.512; 1917 gimė 32.266, mirė 43.047; 1918 gimė 33.176, mirė 47.522; 1919 gimė 41.095, mirė 51.930. Dėl masinio gyventojų pasitraukimo į Rusiją sumažėjo gimimai, o siautusios epidemijos (gripo, arba ‚ispankos', šiltinės, dizenterijos ir kt.), maisto ir medicinos pagalbos stoka labai padidino gyventojų mirtingumą. Nuo 1920 pradėjo daugėti gimimai, o nuo 1921 sumažėjo, mirimai ir gyventojų prieauglis kasmet nuo 1923 siekė tarp 25.000 iki 30.000. Vaikų iki 1 m. amžiaus mirtingumas taip pat palaipsniui mažėjo. Dešimtmečio vidurkis 1929–38 rodo gimimų 61.171, arba 25,1%, mirimų 35.296, vaikų iki 1 m. mirė 8695, o natūralus prieauglis 25.875.

Susirgimų limpamomis ligomis duomenys tokie: susirgimų raupais nuo 1919 nebuvo (seniau būdavo didelės epidemijos šios sunkios ir pavojingos ligos); dėmėtosios šiltinės 1920 buvo 5300 atsitikimų, o 1925 tik 220 ir nuo tų metų laikėsi apie 300 susirgimų per metus; vidurių šiltinės kasmet buvo apie 1000 susirgimų; dizenterijos atsitikimai mažėjo — 1920 buvo 4435, o 1935 tik 92; skarlatina, difteritas ir tymai nerodė didelio palinkimo mažėti; susirgimų tuberkulioze (džiova) ir trachoma patikimos statistikos nebuvo. Apskritai imant, gyventojų sveikatingumo atžvilgiu nepriklausoma Lietuva stovėjo už kai kurias Europos valstybes aukščiau, už kitas žemiau.

Gydytojų skaičius nepriklausomoje Lietuvoje augo palaipsniui, nors ir kiek lėtu tempu, ypač per pirmąjį dešimtmetį. Naujus gydytojus parengdavo Lietuvos univ. medicinos fak., o dalis buvo baigusių užsienio universitetus. Gydytojo praktikos teises Lietuvoje įgydavo: 1. baigę Rusijoje medicinos fak. ir ten išlaikę valstybinius egzaminus iki 1917 revoliucijos, 2. baigę Lietuvos ar užsienio univ. medicinos fak. ir išlaikę Lietuvos valstybinius egzaminus.

Bendras gydytojų skaičius Lietuvoje dar nebuvo pakankamas, o ypač stokojo jų kaime, nes jie buvo daugiausia susispietę miestuose. Plg. mažoka buvo ir tik privačiai praktikuojančių gydytojų. Pvz. 1929 iš 498 gydytojų valstybinėje tarnyboje buvo 218, savivaldybių ir d-jų tarnyboje 137 ir tik privačiai praktikuojančių buvo 143.

Eilė gydytojų buvo turėję aukštas pareigas nepriklausomos Lietuvos valdžioje. Kazys Grinius buvo seimų narys (1920–26), ministras pirm. (1920–22) ir trečiasis nepriklausomos Lietuvos prezidentas (1926). Jonas Staugaitis — seimų narys (1920–26) ir pirm. (1925, 1926). E. Draugelis — seimų narys (1920–26), vidaus reikalų ministras (1919–20) ir sveikatos dpt. direktorius. Kiti sveikatos dpt. direktoriai buvo: J. Alekna, J. Bagdonas, B. Sipavičius. A. Šidlauskas, J. Maciūnas, M. Mockus.

Gydytojų skaičiaus nepriklausomoje Lietuvoje augimą rodo žemiau pateikiamoji lentelė:

	Gyd. skaičius	Vienam gyd. tenka gyv.
1914	230	—
1920	214	—
1922	401	5000
1923	442	4543
1924	448	4528
1925	460	4482
1926	465	4489
1927	443	4775
1928	464	4612
1929	498	4360
1930	520	4219
1931	548	4052
1932	580	3870
1933	617	3685
1934	680	3417
1935	789	3138
1936	852	2965
1937	876	2958
1938	888	—
1939	915	—
1940	1370	—

P a s t a b a: Prieauglis 1940 455 gydytojų rodo, kad prijungus 1939 gale prie Lietuvos Vilniaus sritį su Vilniaus miestu pateko daug naujų gydytojų, ypač žydų ir lenkų.

1940 iš bendro gydytojų 1370 skaičiaus buvo 992 vyrai ir 378 moterys.

Gyventojų ir gydytojų skaičiaus santykis 1940 buvo toks: vienam gydytojui te-

ko 2100 gyv. Miestuose, turinčiuose daugiau kaip 10.000 gyv., vienam gydytojui teko 487 gyv. Kaimuose ir miesteliuose vienam gydytojui teko 4556 gyv.

Viso nepriklausomos Lietuvos medicinos personalo augimą parodo šie skaičiai:

	1920	1930	1937
Medicinos gyd.	214	520	876
Dantų gyd. ir dantistai	98	313	579
Felčeriai	163	242	210
Akušerės	75	417	556
Gail. seserys	apie 50	226	487

Felčeriai nebuvo ruošiami nepriklausomoje Lietuvoje. Jų kadrus papildė grįžę iš Rusijos ar karo sanitarijos puskarininkiai. Akušerėms buvo įsteigti kursai prie Sveikatos dpt., o gailestingosioms seserims kursai prie Lietuvos Raudonojo Kryžiaus ligoninių Kaune ir Klaipėdoje. Akušerių ir medicinos seserų kasmet buvo išleidžiama po keliasdešimt, ir to skaičiaus pakako taikos meto sąlygoms.

Ligoninių Lietuvoje 1938 buvo 71 su 4251 lova; jų tarpe 11 valdžios ligoninių su 1264 lovomis, 26 savivaldybių ligoninės su 1550 lovų ir 34 privatinės ligoninės su 1437 lovomis. Nepriklausomos Lietuvos laikais pastatyta nemaža naujų ligoninių, jų tarpe 12 apskričių ligoninių (Alytuje, Kėdainiuose, Marijampolėje, Mažeikiuose, Panevėžyje, Raseiniuose, Šakiuose, Tauragėje, Telšiuose, Utenoje, Vilkaviškyje ir Zarasuose), Klaipėdos Raudonojo Kryžiaus ligoninė (300 lovų) ir didžiulės (apie 1000 lovų) universiteto klinikos Kaune. Be to, buvo įsteigtos kelios privatinės ligoninės Kaune ir provincijoje. Lovų skaičius ligoninėse kasmet augo: 1920 — 1185 lovos, 1927 — 2292, 1936 — 3789, 1937 — 4152, 1938 — 4251, o 1940 jau daugiau kaip 5000 lovų. Kaune be univ. klinikų dar minėtinos Karo ligoninė (žr. LE XI 46–48), Valstybinė ligoninė (žr. LE XI 232), Raudonojo Kryžiaus ligoninė ir kt. Vilniuje lietuviai turėjo savo ligoninę, įsteigtą dar 1918, kuri veikė be pertraukos iki Vilnius grįžo Lietuvai 1939 (žr. LE XXXIV 167).

Kovai su džiova sutartinai veikė Draugija kovai su tbc, Raudonasis Kryžius, vyriausybė per Sveikatos dpt. ir privatūs asmenys. Pirmutinė sanatorija Draugijos kovai su tbc buvo įsteigta 1930 A. Panemunės šile ir turėjo 90 lovų. Vėliau ta draugija atidarė sanatoriją Romainiuose (60 lovų) ir Alytuje (150 lovų). Tuo būdu vasaromis visose trijose sanatorijose būdavo apie 300 užpildytų lovų. Kai 1939 prisijungė Vilniaus sritis, dar prisidėjo 150 lovų. Valdžia turėjo sanatoriją Varėnoje su 80 lovų ir apie 100 lovų Jurbarke, o valstybinėj Kauno ligoninėj buvo džiovininkų skyrius. Sanatoriją (apie 300 lovų) turėjo ir Lietuvos Raudonasis Kryžius. Per 10 m. iki II pas. karo pradžios visų lovų skaičius džiovininkams pasiekė daugiau kaip 1000. Dr. V. Tumėnienė įsteigė A. Panemunėje savo privatinę tbc vaikų sanatoriją, kuri vėliau buvo praplėsta iki 100 lovų. D-ja kovai su tbc be sanatorijų dar išlaikė apie 15 dispanserių ir apie 8 vasaros kolonijas. D-ja kovai su tbc turėjo apie 3000 narių ir leido savo metraštį ‚Kova su džiova' (apie 4000 egz.).

Pieno gamybos ir pardavimo sutvarkymas Kauno mst. ir kitur buvo Veterinarijos dpt. ir Pienocentro nuopelnas.

Maistas padidinęs kiaulių eksportą buvo priverstas atkreipti dėmesį, kad daug kiaulių serga virais (rajais), iš kurių vėliau išauga soliteris. Už trichinų suradimą kiaulių mėsoje Kauno mst. savivaldybės laborantė gaudavo premiją tik 2–3 kartus per metus, o tai rodė, kad trichinos Lietuvoj retai pasitaikydavo pas kiaules.

Veterinarijos akademija (žr. LE XXXIII 475–476) su jos moderniškai įrengtu bakteriologiniu institutu gamino ir žmonių gydymui serumus: priešdifteritinį, nuo raudonligės (erisypeloido). Valstybės higienos institutas su Pasteuro stotimi gamino raupų limfą, darė kraujo tyrimus (WaR), bakteriologinius tyrimus ir t.t. Be dviejų bakteriologijos institutų Kaune trečias buvo Vilniuj nuo 1939 rudens.

Ligonių kasos ir draudimas nuo nelaimingų atsitikimų taip pat buvo žingsnis į priekį, kad medicinos pagalba pasidarė prieinamesnė. Ligonių kasos (žr. LE XVI 180–181) teikė pagalbą tik palyginti nedideliam skaičiui krašto (dažniau miesto) gyventojų, būtent, tarnautojams ir įmonių darbininkams. Kaimų gyventojai naudojosi tik privatine medicinos pagalba. Tik nuo 1938 pradėjo veikti ‚Kaimo gyventojams sveikatos reikalams rūpinti įstatymas', kuriuo ir žemės ūkio darbininkai turėjo būti aprūpinti medicinos pagalba. Tam tikslui buvo steigiami apylinkių sveikatos punktai, kuriuose veikė gydytojas ir akušerė. Per sveikatos punktus gydytojas buvo įpareigotas: 1. teikti medicinos pagalbą visiems savo apylinkės kaimo gyv.; 2. gydyti savo apylinkės sergančius trachoma; 3. gydyti bet kurios apylinkės venerinius ligonius; 4. skiepyti savo apylinkės gyventojus nuo raupų; 5. aplankyti bent kartą per metus visas savo apylinkės pradžios mokyklas ir patikrinti mokinių sveikatą.

Trachomos procentas Kauno mieste pradėjo kristi nuo 1928, kai buvo įvestas pri-

valomas mokymas ir plačiai pradėjo veikti vandentiekis ir kanalizacija.

Kovoje su veneros ligomis iškilo du principai: 1. įstatymo keliu uždraudimas apkrėtinėti veneros ligomis ir bausmė už tai lygiai vyrams ir moterims ir 2. gydymas valstybės lėšomis. 1935 buvo išleistas įstatymas kovai su veneros ligomis, paruoštas Sveikatos dpt. dr. J. Maciūno iniciatyva. Tas įstatymas praplatino kovą, uždėjo atsakomybę už apkrėtimą ir įvedė į valstybės biudžetą specialias sumas kovai su veneros ligomis. Visose apskrityse buvo įsteigtos odos ir veneros ligų ambulatorijos, kurios praplėtė kovą su veneros ligomis. Po kelerių metų buvo pastebėtas veneros ligų, ypač sifilio, mažėjimas.

1935–37 duomenys: veneros ligų ambulatorijos: 1935 — 38, 1936 — 52, 1937 — 59; pacientų skaičius: 1935 — 3874, 1936 — 4245, 1937 — 3470. Veneros ligų ligoninės: 1935 — 1, 1936 — 1, 1937 — 1; pacientų skaičius: 1935 — 350, 1936 — 485, 1937 — 596.

Kovą su vaikų mirtingumu nepriklausomoje Lietuvoje organizavo valstybė, apskričių ir miestų savivaldybės per sveikatos skyrius ir privačios d-jos, kurios pradžioje veikė pavieniai. Jų veiklą koordinavo 1928 įst. Lietuvos motinos ir vaiko globos organizacijų s-ga (žr. LE XIX 321). Ji įsteigė 26 vaikų konsultacijas, 3 pedagoginių patarimų punktus, teisinių patarimų punktą. Minėtina Valstybinė vaikų ligoninė Kaune, įsteigta 1924, kurioje veikė ir medicinos fak. vaikų klinika ir kuri paruošė kelias dešimtis vaikų gydytojų. Vėliau vaikų ligoninė buvo įsteigta Šiauliuose, o kitų miestų ligoninėse vaikų skyriai. Vaikų konsultacijų tinklas iš Kauno plėtėsi po visą kraštą. Reikia dar paminėti Pieno Lašo d-ją (žr. LE XXII 453), veikusią 1923-40. Jos pirmininkas visą laiką buvo K. Grinius. Tos d-jos uždavinys — teikti neturtingų motinų kūdikiams pieno ir gydomo maisto ir užlaikyti dieniniuose lopšeliuose darbo valandomis mažus vaikus. D-ja dirbo sykiu su motinų ir vaikų konsultacijomis, kurias išlaikė Kauno mst. savivaldybė. Minėtina ir Kūdikių gelbėjimo d-ja (žr. LE XIII 276), turėjusi įtakos kovoj su pavainikių ir pamestinukų vaikų mirtingumu. Ji išlaikė didelę prieglaudą Kaune (apie 200 vaikų) su nuolatiniu kūdikių lopšeliu, turėjo pieno gydomųjų preparatų virtuvę ir įvedė vaikų patronatą, t.y. atidavimą vaikų bevaikių ūkininkų šeimų globai. Kova su vaikų mirtingumu nepriklausomoje Lietuvoje metai iš metų ėjo geryn, kaip rodo statistikos duomenys (1922–38):

	Gimė gyvi	Iki 1 m. mirė	Iš 1000 mirė iki 1 m.
1922	58.064	9.813	169
1923	60.869	9.033	148
1924	63.864	10.834	170
1925	63.743	11.407	179
1926	63.655	9.296	146
1927	66.114	9.984	151
1928	65.945	9.713	147
1929	63.127	11.108	176
1930	64.164	9.908	154
1931	63.419	9.223	145
1932	65.371	10.900	167
1933	62.145	7.537	121
1934	60.770	10.059	166
1935	57.970	7.146	123
1936	60.446	7.755	128
1937	56.393	6.795	120
1938	57.951	6.520	113

Kova su alkoholizmu nuo vysk. Valančiaus laikų buvo lyg ir kat. monopolis. Lietuvos nepriklausomybės pradžioje pirmenybė kovoje su girtybe buvo atiduota labdaros organizacijoms, joms pavedant pardavinėjimo įstaigų laikymą (smuklių, restoranų). Liet. kat. blaivybės d-ja (žr. LE XVI 56–58) buvo priėmusi tą Geteborgo sistemos dalį vykdyti, bet išėjo nepasisekimas. Kovoje su svaigiaisiais gėrimais Blaivybės d-ja stengėsi gaminti ne tik sveikus gėrimus, bet ir maistą. Buvo vedama propaganda, kad valgis būtų sveikas. Buvo išleista priešalkoholinės literatūros: laikraštis Sargyba ir atskiros brošiūros. Per priešalkoholines parodas irgi buvo propaguojamas sveikas maistas. Blaivybės d-ja gamino vaisių sultis, vėliau ji tai perleido Pienocentrui, o Blaivybės d-ja tik kontroliavo. 1938 Blaivybės d-ja sulaukė krizės. D-jai pavaduoti susikūrė Lietuvos blaivinimo s-ga (žr. LE XVI 129), vadovaujama prof. J. Bagdono. Dar minėtina Sveikatos ir blaivybės d-ja (1924–29).

Lietuvos univ. medicinos fak. lietuvių tautai labai nusipelnė, parengdamas daug gydytojų. Klinikose patenkinamai vyko įvairių ligų gyd. specialistų parengimas.

Buvo keli medicinos muziejai: Normalinės anatomijos (iniciatorius prof. J. Žilinskas), Patologinės anatomijos (prof. Vinteleris), Motinos ir vaiko muziejus, kurį organizavo ir išlaikė Lietuvos motinos ir vaiko globos organizacijų s-ga.

Medicinos literatūra lietuvių kalba ėmė plisti spaudą atgavus 1904. Tai buvo populiari medicinos literatūra sveikatos klausimais. Iš jos autorių reikia paminėti K. Grinių, kuris redagavo Lietuvos Ūkininko mėn. priedą Sveikatą (nuo 1909), P. Avižonį ir kt. Nepriklausomos Lietuvos lai-

kais pasirodė mokslinė medicinos literatūra, ne vien tik populiari. Čia minėtini veikalai: P. Avižonio Akių ligų vadovas 1940, J. Blažio Įvadas į psichiatriją 1935, J. Bagdono Įvadas į bendrąją mediciną 1926, V. Lašo Anafilaksija 1926, K. Buinevičiaus Vidaus ligų klinikos vadovėlis 1928–30 (5 tt.) ir kt. Daug mokslinių darbų buvo paskelbta Medicinos fak. darbuose (red. P. Avižonis, vėliau V. Lašas). Iš kitų periodinių medicinos leidinių per visą nepriklausomybės laiką ėjo mėnesinis žurnalas Medicina (1920–40), redaguotas iš pradžių J. Žemgulio, nuo 1922 J. Staugaičio ir leistas Kauno Medicinos d-jos ir Medicinos fak. Žurnalo tiražas ilgainiui prašoko 1000 egz. Ligonių kasų laikraštis Sveikata ir Darbas (1934–40) turėjo platų medicinos skyrių ir, be to, leisdavo populiarias mediciniškas knygas: A. Matulevičiaus Motinos abecėlė, V. Barono ir V. Tercijono Motinos ir vaiko higiena, V. Juškio apie venerines ligas, V. Bendoravičiaus Eugenika ir išsigimimas, J. Blažio apie eugenikos klausimus ir kt. Lietuvos Vaiko d-ja leido mėnesinį žurnalą Motina ir Vaikas (1929–40), redaguotą M. Nemeikšaitės. Lietuvos motinos ir vaiko globos organizacijų s-ga leido didoką iliustruotą Motinos ir Vaiko kalendorių. Kiti leidiniai: Kova su Džiova (1926–40, metraštis, red. A. Garmus, nuo 1934 K. Grinius) Pieno Lašas (metraštis, red. K. Grinius), Gailestingoji Sesuo (1938–40, Gailestingųjų seserų s-gos mėn. žurnalas), Sveika Šeima (1930–40 Liet. Akušerių d-jos laikraštis), Liet. kat. blaivybės d-ja leido Sargybą (1922–34), Santūrą (1927–28, mokslinį žurnalą, red. J. Gylio) ir Žvaigždutę (mėn. laikraštėlį vaikams, red. S. Tijūnaičio), Lietuvos blaivinimo s-ga — Blaiviąją Lietuvą (1937–38), Lietuvos farmaceutų s-ga Farmacijos Žinias (1923–41).

Buvo išleista ir nemaža populiarinių medicinos knygų bei vadovėlių. Atskiromis knygomis buvo leidžiami ir gydytojų suvažiavimų (per 22 metus jų buvo 5) darbai.

Iš g y d. o r g a n i z a c i j ų minėtina Kauno Medicinos d-ja, įst. 1919 gyd. J. Žemgulio ir M. Nasvyčio iniciatyva ir jungusi liet. gydytojus. D-ja buvo uždaryta 1940 pirmosios sovietų okupacijos metu (plačiau žr. LE XI 232). Kauno miesto gydytojų s-gos, įsteigtos dar prieš I pas. karą, nariai buvo daugiausia kitataučiai gydytojai (žr. LE XI 234–235). Gydytojų korporaciją Fraternitas Lituanica (žr. LE VI 383) įsteigė 1908 Petrapilyje Karo medicinos akademijos lietuviai studentai V. Nagevičius, V. Ingelevičius, K. Oželis ir kt. Korporacijos tikslas buvo išlaikyti lietuvybę, atitarnavus kariuomenėj už stipendiją grįžti į Lietuvą, sudaryti lietuviškas šeimas. Korporacija buvo uždaryta pirmosios bolševikų okupacijos metu (1940), bet tremtyje atgaivino savo veiklą ir 1958 Čikagoje minėjo savo 50 m. sukaktį.

1937 Kaune buvo įsteigta gydytojų korporacija Gaja. Jos steigėjai buvo universitetą baigę stud. ateitininkų medikų korporacijos Gaja (įsteigtos 1928) nariai. Po II pas. karo korporacija buvo atkurta Vokietijoje, o vėliau jos centras perkeltas Čikagon (žr. LE VI 473).

Pastarajame nepriklausomos Lietuvos dešimtmetyje atsirado ir visa eilė gydytojų specialistų (chirurgų, akių ligų, vaikų ligų, venerologų ir kt.) d-jos. Įvairios gyd. organizacijos 1924 sudarė Lietuvos gydytojų s-gą. JAV dar 1912 Čikagoje buvo įsteigta Amerikos lietuvių gydytojų d-ja, 1957 perorganizuota į Amerikos lietuvių gydytojų s-gą, jungiančią visus Amerikos liet. gydytojus. (Plačiau apie paskiras liet. gydytojų d-jas žr. LE XVIII 73–78).

Lietuvos s v e i k a t o s r e i k a l ų t v a r k y m a s buvo suskirstytas tarp 5 m-jų: 1. Krašto apsaugos m-jos sanitarinė v-ba aprūpino karius, 2. Švietimo m-jos žinioj buvo moksleivių sveikatos reikalai (m-lų medicina), 3. Susisiekimo m-ja aprūpino susisiekimo priemones, keleivius, savo tarnautojus ir jų šeimas, ji turėjo savo žinioje glžk. gydytojus, 4. Teisingumo m-ja rūpino kalinių sveikatos reikalus, 5. Vidaus reikalų m-jai priklausė medicinos - sanitarijos reikalų vadovybė valstybėje per Sveikatos dpt., kurį administravo gydytojas direktorius. Jis buvo vidaus reikalų ministro patarėjas ir referentas visais gyventojų sveikatą liečiančiais reikalais. Jis ir nuolatinis Medicinos tarybos narys. Sveikatos dpt. turėjo 3 skyrius: sanitarijos, medicinos ir farmacijos. Sveikatos dpt. sanitarijos skyriaus uždaviniai buvo šie: 1. kova su limpamomis ligomis ir apsaugojimas nuo atnešimo jų iš užsienio, 2. profilaktinė medicina, 3. kova su socialinėmis ligomis (tuberkulioze, veneros ligomis, trachoma, vaikų mirtingumu), 4. bendra sanitarija, 5. sanitarinis švietimas, 6. chemijos-bakteriologijos kabinetų ir laboratorijų priežiūra, 7. įstatymų projektų ir taisyklių sanitarijos klausimais parengimas. Kitos Sveikatos dpt. veikimo sritys: išdavinėjo vaistinėms ir gydytojams leidimus, vykdė ligoninių priežiūrą, rūpinosi krašto sveikatingumu, ruošė sveikatos ir higienos krašte palaikymo reikalu įstatymų projektus ir leido atitinkamas taisykles, o taip pat prižiūrėjo, kad sveikatos ir higienos reikalu išleisti įstatymai ir taisyklės būtų vykdomi.

Lietuvos sveikatos reikalais uoliai rūpinosi ir daug šioj srity nusipelnė 1919 Kaune įsteigtasis Lietuvos Raudonasis Kryžius (žr. LE XXIV 539–544). Ir apskritai, per tą trumpą nepriklausomybės laikotarpį bendromis pastangomis daug pasiekta Lietuvos sveikatingumo srityje, kaip, tarp kitko, ir kūdikių bei kt. mirtingumo mažėjimas ryškiai parodo.

J. Maciūnas, Lietuvių tautos sveikata (Vairas 3 1935); Medicina (žurnalas) 1925–40; Sveikatos Departamento Viešosios sveikatos apžvalga 1928–1938; *V. Tercijonas,* Dr. K. Grinius — gydytojas ir visuomenininkas 1927.

II. OKUPACINIAI 1940–1944 METAI

BALYS MATULIONIS

Pirmosios Sovietų okupacijos metu Lietuvos sveikatos reikalų tvarkymas buvo tuoj pat iš pagrindų pakeistas: Sveikatos reikalų dpt., priklausęs Vidaus reikalų m-jai, buvo panaikintas, o jo vietoje atsirado atskira Sveikatos reikalų m-ja.

Jau 1940 VI 28 ministras įsakė, kad visoje šalyje būtų pradėtas nemokamas ambulatorinis gydymas ir neturtingųjų nemokamas gydymas ligoninėse. Ir pats mokestis už gydymą ligoninėse turėjo būti taip pertvarkytas, kad neturtingesni mokėtų mažiau, o turtingesnieji — atitinkamai brangiau. Smulkesnių nurodymų tačiau nebuvo, ir praktiškas įsakymo vykdymas paliktas atskirų ligoninių administracijos nuožiūrai.

Iki okupacijos Lietuvoje sparčiai augo ligonių kasos, ir jau 1938 ligonių kasose buvo apdraustų darbininkų ir tarnautojų apie 108.000. Ligoninėse gydymas buvo pigus: ligonis už vieną dieną mokėdavo tik 6 lt. (taigi 1 JAV dol.). Nė to negalintieji sumokėti gaudavo iš vietos savivaldybės pašalpos už ligoninę atsilyginti. Okupacijai prasidėjus, Lietuvos ligonių kasos tuojau buvo uždarytos. Buv. ligonių kasų gydomąsias įstaigas pasiėmė Sveikatos m-ja savo reikalams.

Staigiai sugriovus buvusią tvarką ir ūmai įvedus kitokią, naujos sąlygos nemokamam gydymui plėsti nebuvo palankios dėl materialinių ir moralinių aplinkybių. Lietuvos okupacijai prasidėjus, tuojau sustojo moderniškų vaistų ir kitų gydomųjų priemonių įvežimas iš V. Europos, o nebuvo matyti, kad okupantas tokių dalykų būtų turėjęs pakankamai. Netrukus ligoninėse ir vaistinėse pradėjo reikštis tinkamų gydymo priemonių nepriteklius.

Patį gydymo darbą nuo pat okupacijos pradžios vis labiau pradėjo sunkinti auganti medicinos personalo moralinė depresija dėl prasidėjusio visoje Lietuvoje politinio teroro. Medicinos personalui nebuvo daroma išimties. Daug lietuvių gydytojų su ilgamečiu patyrimu buvo pažeminti tarnybose. Į vakuojančias vietas atėjo naujų, be reikalingo patyrimo gydytojų. Sveikatos m-ją apsėdo iš Maskvos siunčiami nelietuviai, nei lietuvių kalbos nemoką, nei žmonių nepažįstą. Prasidėjo vis didėjąs Lietuvos gydytojų privačios praktikos varžymas. Visoje šalyje siaučiant politiniam terorui, nevienas žinomas lietuvis gydytojas atsidūrė kalėjime.

Kai 1941 VI 13 prasidėjo masinės politinės deportacijos, iš Lietuvos dingo 168 medicinos personalo asmenys, jų tarpe nemažas būrys lietuvių gydytojų. Dar kiti buvo vietoje nužudyti. Pvz. 1941 VI 26 Panevėžio aps. ligoninės pačiu darbo metu okupanto pareigūnai išsivarė dar baltais chalatais tebevilkinčius gydytojus chirurgus A. Gudonį, St. Mačiulį, J. Žemgulį ir visus drauge su tos ligoninės gailestingąja seserimi Kanevičiene be kaltės, be tardymo ir be teismo rūsyje labai žiauriai nužudė.

Vokiečių okupacijos metu (1941–44) Lietuvos sveikatos būklė, besitęsiant karui, palaipsniui ėjo blogyn, nes visos gyvenimo sąlygos nuolatos blogėjo: gyventojų maistas, apranga, butų higiena, krašto aprūpinimas vaistais, tvarstliava, med. instrumentais.

Prasidėjus 1941 vokiečių-rusų karui, Lietuvos laikinoji vyriausybė sveikatos reikalų tvarkymą pavedė Sveikatos m-jai, kurią valdė K. Vencius. Vokiečiams suspendavus laikinąją vyriausybę, Sveikatos m-ja buvo pavadinta Vyr. sveikatos v-ba. Ji veikė iki 1944 VII 29 Kaune ir jai vadovavo dr. B. Matulionis generalinio dir. titulu. Vyr. Sveikatos v-ba susidėjo iš 4 skyrių: 1. Medicinos įstaigų ir med. personalo, 2. Sanitarijos, kuriam priklausė visi apskričių gydytojai ir profilaktinės medicinos įstaigos, 3. Farmacijos ir 4. Administracijos. Prie v-bos dar veikė Higienos skyrius, kurio vedėjas buvo dr. K. Grinius. V-ba buvo subordinuota Generalkomisaro sveikatos skyriui ir formaliai teturėjo patarimo teisę. Vyr. sveikatos v-bai priklausė visas Lietuvos medicinos personalas (gydytojai, se-

serys, akušerės, dantų gyd., farmacininkai ir felčeriai), visos Lietuvoje ligoninės, sanatorijos, akušerių ir seserų mokyklos, išišskyrus universiteto ir Lietuvos Raudonojo Kryžiaus ligonines, sanatorijas, seserų mokyklas. V-bai taip pat priklausė visi apskričių gydytojai, nemokamo gydymo tinklas (poliklinikos, ambulatorijos, gimdymo namai, akių ligų, veneros ligų ir tuberkuliozės dispanseriai), kurį Vyr. sveikatos v-ba turėjo aprūpinti med. personalu. Miestuose (Kaune, Vilniuje) buvo med. personalo perteklius; bet jo trūko provincijoje, nes algos buvo labai žemos ir daug kas nenorėjo keltis į provinciją. Tad vokiečių parėdymu buvo paskelbta med. personalo mobilizacinė būklė ir med. darbuotojai (gydytojai, seserys, akušerės, dantų gydytojai) buvo skiriami įsakymo keliu. Nežiūrint privalomų paskirstymų, provincijoje buvo net tokių vietų, kur vienam gydytojui teko 9000 gyv. Tai parėjo nuo med. personalo trūkumo, nes vok. okupacijos metu žydų tautybės med. personalas buvo suvarytas į getą, daug buvo repatrijavusių į Vokietiją; daug bolševikai buvo deportavę į Sibirą ar išvežė į Rusijos kalėjimus. Lietuvos aprūpinimas vaistais, tvarstliava, instrumentais buvo labai blogas. Visus privačius vaistų sandėlius ir valstybinį vaistų sandėlį vokiečiai paėmė savo žinion, o pirktis vaistų iš Vokietijos, jau nekalbant apie kitus kraštus, vokiečiai neleido. Lietuvai buvo paskirtas iš Vokietijos vaistų ir kitų med. dalykų metinis kontingentas, kuris ėjo per Generalkomisaro įstaigą. Iš to kontingento vokiečiai sau pasiimdavo, kiek jie norėjo savo įstaigų aprūpinimui Lietuvoje, o likutį atiduodavo Vyr. sveikatos v-bai, kad ji paskirstytų po visą kraštą. Tas gaunamas likutis buvo toks mažas, kad visame Lietuvos krašte per visą vokiečių okupaciją buvo tikras vaistų, tvarstliavos ir instrumentų badas. Buvo vietų (pvz., Zarasų aps.), kur ligoninės po kaimus rinkdavo senus drobinius skudurus, juos plaudavo, dezinfekuodavo ir paskui vartodavo kaip tvarstliavą operuojamiems ligoniams. Eilė ligoninių pradėjo reikalauti, kad atvykstantieji ligoniai atsivežtų iš namų savo skalbinius lovai ir sau apsirengti.

Bendras krašto sveikatingumas, palyginus su nepriklausoma Lietuva, buvo žemai kritęs. Veneros ligų dispanseriai turėjo intensyviai dirbti. Tuberkuliozės sanatorijos buvo perpildytos ir tegalėjo tik mažą dalį sergančiųjų aprūpinti. Vokiečių okupacijos metu Lietuvą nusiaubė kelios epidemijos. Didžiausioji epidemija buvo dėmėtosios šiltinės 1941–42. Ji kilo todėl, kad vokiečiai tūkstančius rusų belaisvių be jokių atsargumo priemonių, be drabužių dezinfekcijos, iš belaisvių stovyklų išleido darbams pas Lietuvos ūkininkus. Buvo užregistruoti 3673 susirgimai ir 294 mirimai. Kovoje su epidemija žuvo 4 gydytojai, 2 med. seserys, 3 felčeriai, 2 sanitarai ir 2 ligoninių tarnautojai. Antra didelė epidemija buvo difterijos, kuri buvo tuo baisi, kad vokiečiai Lietuvai tedavė tik mažą dalį reikalingo antidifteritinio serumo. Trečia epidemija — aprieti (pasiutę) šunes. Buvo užregistruota 900 aprietų šunų apkandžiotų žmonių. Tai įvyko todėl, kad vokiečiai mirties bausme grasino už šaunamojo ginklo laikymą. Lietuvos laimei, dar veikė Kaune ir Vilniuje Pasteuro stotys ir todėl vos keletas hidrofobijos (pasiutimo ligos) atsitikimų buvo užregistruota.

Reichskomisaro įsakymu 1942 pradžioje, nors Lietuva turėjo tik 700 užsiregistravusių med. seserų, buvo įsakyta atiduoti vokiečių rytų armijos reikalams net 500 seserų. Vyr. sveikatos v-bai teko pakelti sunkią ir pavojingą kovą su vokiečių okupacine valdžia, kad gailestingosios seserys nebūtų išvežtos iš Lietuvos į rytų frontą. Nežiūrint gydytojų trūkumo, vokiečiai nuolat reikalavo, nevengdami grasinimų, kad Vyr. sveikatos v-ba vokiečių fronto reikalams išduotų nemaža lietuvių gydytojų. Kai Vyr. sveikatos v-ba galutinai atmetė šį vokiečių reikalavimą, tada prasidėjo jaunų lietuvių gydytojų gaudymas, kurį vykdė vokiečių žandarmerija. Šitaip buvo sugaudyta ir išvežta iš Lietuvos kelios dešimtys gydytojų. Vokietijos pavyzdžiu 1942 Ostlando reichskomisaras Lohse buvo suplanavęs slaptai išžudyti Lietuvos psichinius ligonius ir tuo reikalu buvo duotas Lietuvos generalkomisarui Rentelnui griežtai slaptas įsakymas. Tik Vyr. sveikatos v-bos dir. dr. B. Matulionio pastangos privertė vokiečius atšaukti savo slaptą įsakymą, kuris būtų nunešęs į kapus per 300 ligonių, laikomų Kalvarijos ir Vilniaus psichiatrinėse ligoninėse.

Nežiūrint tikrai labai nepalankių ir sunkių darbo sąlygų, per visą okupacijos metą veikė visos ligoninės, sanatorijos bei profilaktinės medicinos įstaigos, med. seserų ir akušerių mokyklos.

III. KURORTAI

BALYS MATULIONIS

Kurortus reikia skirstyti į dvi grupes; vieni iš jų yra gydomieji kurortai: Birštonas, Druskininkai, Likėnai, Pasvalys; į antrą grupę įeina poilsio vietos, vasarvietės; tarpinę vietą tarp šių dviejų grupių užima pajūrio kurortai, iš kurių žymiausias — Palanga. Atsikūrusi Lietuvos valstybė nepaveldėjo nė vieno tinkamai susitvarkiusio kurorto, jie sėkmingai tvarkėsi ir naujai kūrėsi tik nepriklausomoje Lietuvoje. 1933 Vidaus reikalų m-ja paskelbė kurortų sąrašą ir jų viešo tvarkymo taisykles. Ten paminėti šie kurortai: Palanga, Birštonas, Smardonė (Likėnai), Zarasai, A. Panemunė, Kačerginė, Kulautuva, Lampėdžiai, Berčiūnai, Pivonija ir Anykščiai. 1940 kurortų sąraše buvo dar šie kurortai ar kurortinės reikšmės turinčios vietovės Alytus, Bubiai, Juodšiliai, Paneriai, Pasvalys, Švenčionėliai, Šventoji, Trakai, Varėna II; viso šiame sąraše paminėta 19 vardų.

Iš gydomųjų kurortų visų pirma minėtinas B i r š t o n a s — mineralinių vandenų ir dumblo vonių kurortas. Birštono šaltinių vandenys turėjo chloro ir sieros junginių su šarminiais ir žemės metalais (Na, K, Ca, Mg); 1 l vandens buvo daugiau kaip 7 g įvairių druskų; vyraujantis junginys — chloro natris. Gėrimui buvo vartojamas Vytauto ir Birutės šaltinių vanduo; Vytauto — gydymo tikslu, o Birutės vanduo, impregnuotas CO_2, buvo išvežiojamas po visą Lietuvą, kaip paprastai geriamas gazuotas vanduo. Buvo dar visa eilė kitų bevardžių šaltinių. Pirmąsyk Birštono vandenys gydymo reikalams buvo panaudoti 1841, kurortas įsteigtas 1854; iki žemės reformos nepriklausomybės laikais Birštono kurortas buvo privačiose rankose, po to perėjo į valstybės nuosavybę, o nuo 1924 jį išsinuomojo Lietuvos Raudonasis Kryžius ir labai patobulino, investuodamas 2 mil. lt. Birštone gydėsi 1932 apie 1000 asmenų, o 1939 — daugiau kaip 4000. Sezono metu 1938 gyd. vonių sunaudota apie 35.000; jų tarpe žymią poziciją sudarė dumblo vonios bei kompresai ir mineralinio vandens vonios, impregnuotos CO_2. Pagrindinę Birštono gydomų ligonių grupę sudarė chroniški sąnarių, virškinamojo trakto, kraujo cirkuliacijos sistemos susirgimai bei chroniškos moterų ligos. Kauno mst. ligonių kasa Birštone 1939 pastatė 80 lovų sanatoriją. Tuo metu buvo pastatyta ir Kaišiadorių kurijos sanatorija. Birštono vasaros sezonas buvo nuo V 24 iki IX 30 (daugiau žr. LE II 532–535).

D r u s k i n i n k a i — mineralinių vandenų kurortas. 1 l vandens turi apie 7 g chloridų ir sulfatų; 1936 padarytas 330 m gilumo gręžinys davė vandens, kuriame ištirpusių mineralų koncentracija siekė 57 g 1 l. Druskininkų mineralinių šaltinių vandens gydomoji reikšmė ir vertė iš esmės nesiskiria nuo Birštono. Druskininkų kurortas įsteigtas 1837. Šiame kurorte gydėsi ir vasarojo 1939 85.142 asmenys, o 1940 — 102.702 (dar žr. LE V 202–203).

L i k ė n a i (Biržų aps.) kurorto pagrindinė gydomoji priemonė — dumblo vonios ir kompresai bei CO_2 impregnuoto vandens vonios. Pagal Vilniaus mst. archyvuose rastus duomenis Likėnų (seniau vad. Smardone) vanduo gydymo reikalams jau buvęs panaudotas 1587. Likėnų kurortas įsisteigė 1938. Likėnų šaltinis per parą duoda apie 22 mil. l vandens, turtingo sulfatais. 1932 Likėnuose gydėsi tik 26 asmenys, o 1939 — jau 610. Pagrindinė ligonių kategorija — reumatikai ir chroniškos moterų ligos (žr. LE XVI 189–191).

N e m u n a i t y j e (Alytaus aps.) yra mineralinių vandenų šaltinių, pagal savo sudėtį panašių į Birštono.

Prie pat P a s v a l i o mstl. iš vienos mažos versmės sruveno vanduo, kuris turėjo sieros vandenilio kvapą. Prie versmės buvo įrengtas nedidelis medinis pastatas ir jame vasarą keliuose kambariuose buvo gaminamos iš minėto šaltinio vonios. Bet 1937 tyrimai neparodė, kad minėtos versmės vanduo turėtų gydymo tikslams reikalingą aktingų sieros junginių kiekį.

S t a k l i š k ė s e (Alytaus aps.) seniau yra veikęs gausiai lankomas mineralinių vandenų kurortas. Kai 1857 kurorto pastatai sudegė, jie nebebuvo atstatyti, ir kurortas nustojo veikęs.

L i e t u v o s p a j ū r i o k u r o r t a i yra ne tik poilsio, bet daugeliu atvejų ir gydymo vietos. Jie pasižymi nepaprastu gamtos grožiu; jų krantai apaugę didelėmis, aukštomis pušimis; pats tų kurortų pajūris turi gražių kopų ir platų, lėkštą jūros dugną, kurį sudaro labai smulkūs ir grynas smėlis. Iš pajūrio kurortų svarbiausi yra Palanga, Šventoji, Giruliai, Smiltynė, Juodkrantė ir Nida.

V a s a r v i e t ė s — krašto viduje buvo skirtos tik atostogoms praleisti ar vasaros poilsiui dažniausiai miestų gyventojams. Vienos iš jų veikė jau iš senesnių laikų (Kulautuva, Kačerginė), o kitos pradėjo kurtis tik Lietuvos nepriklausomo gyvenimo metais. Minėtinos šios vietovės: A. Pa-

nemunė prie Kauno, Alytus, Anykščiai, Bubiai prie Šiaulių, Paneriai prie Vilniaus, Pivonija prie Ukmergės, Švenčionėliai, Trakai, Varėna II ir Zarasai — tai buvo gyvenamos vietovės, kur nepriklausomybės metais pamažu buvo pradėję kurtis vasarvietės. Paskutiniuoju nepriklausomo gyvenimo metu vietos ir centro savivaldybių pastangomis buvo pradėjusios kurtis visai naujos vasarvietės: Telšių aps. prie Germanto ežero ir Dubingių ežero saloje, netoli Giedraičių.

J. Čižas, Lietuvos kurortai 1937; *B. Matulionis*, Birštono kurortas 1934; *A. Savičiūnas*, Likėnų kurortas 1939 (Medicina 1940).

IV. FARMACIJOS REIKALAI

JONAS MAKAUSKIS

Farmacijos reikalai nepriklausomybės laikų pradžioje buvo tvarkomi prisilaikant Rusijos imperijos įstatymų.

Lietuvos farmacijos reikalų tvarkymas prasidėjo 1918 XI 18. Tą dieną prie Sveikatos dpt. buvo įsteigtas Farmacijos skyrius, kuris tvarkė, prižiūrėjo ir kontroliavo vaistines, urmo vaistų sandėlius, farmacijos-chemijos laboratorijas bei fabrikus, kosmetikos bei parfiumerijos laboratorijas.

Prie Farmacijos skyriaus patariamuoju balsu veikė Farmacijos kolegija, kurią sudarė skyriaus viršininkas, Sveikatos dpt. atstovas, farmacijos revizorius, Centrinio vaistų sandėlio vedėjas ir farmaceutinių organizacijų atstovas. Kolegijos tikslas — aptarti ir paruošti įstatymų bei taisyklių projektus, naujų vaistinių steigimo reikalą ir joms steigti kandidatų parinkti, taip pat kiti svarbesni klausimai farmacijos srityje.

Farmacininkų išsimokslinimas. Asmuo, baigęs pilną gimn. kursą, galėjo įstoti vaistinėn. Atlikęs 2 metus (ir nedaugiau kaip 5 metus) nustatytą teorijos ir praktikos darbų programą, išlaikęs prie Medicinos fak. Farmacijos instituto vidaus reikalų ministro kartu su švietimo ministru nustatytus egzaminus, gaudavo vaistininko padėjėjo laipsnį. Vaistininko padėjėjo teisėmis galėjo naudotis ir asmenys, tą laipsnį įsigiję sen. Rusijos universitetuose.

Asmenys, baigę pilną gimn. kursą, išėję Medicinos fak. Farmacijos instituto nustatytą teorijos ir praktikos programą ir išlaikę egzaminus, gaudavo chemiko-vaistininko laipsnį. Chemikas-vaistininkas, atlikęs 1 metų praktiką normalinėje vaistinėje prieš įstodamas į universitetą, arba gavęs farmacijos kandidato liudijimą, arba gavęs chemiko-vaistininko diplomą, įgydavo farmacijos praktikos teises. Asmenys, įgiję provizoriaus liudijimus Rusijos universitetuose, naudojosi farmacijos aukštojo mokslo teisėmis.

Aukščiausias farmacijos mokslo laipsnis yra farmacijos daktaras.

Vaistinės buvo steigiamos vidaus reikalų ministro leidimais atsižvelgiant į vietos gyventojų skaičių, atstumą ir kitus vietos gyventojų sveikatos reikalus. Vaistinės buvo normalinės ir kaimo. Vaistines steigti ir laikyti turėjo teisę: valstybė, miestų ir aps. savivaldybės, Raudonojo Kryžiaus d-ja, chemikai-vaistininkai ir provizoriai, vaistininko padėjėjai, turį farmacijos praktikos teises, ne jaunesni kaip 25 metų ir Lietuvos piliečiai. Vaistines steigti leisdavo: miesteliuose ir bažnytkaimiuose ligi 1000 gyv. tiek, kad viena vaistinė nuo kitos būtų nearčiau kaip 5 km; mieste ligi 3000 gyv. — viena, ligi 5000 gyv. — dvi; mieste nuo 5000 ligi 15.000 gyv. — po vieną kiekvieniems 3000 gyv.; mieste nuo 15.000 ligi 50.000 gyv. — po vieną kiekvieniems 4000 ir mieste per 50.000 gyv. — po vieną kiekvieniems 5000 gyv. Vaistinių buto didumą, įrengimą, vidaus sutvarkymą, normalinėms ir kaimo vaistinėms minimalinį vaistų, tvarstomosios medžiagos, aparatų, įrankių, indų ir kitų reikmenų, kuriuos vaistinės privalėjo turėti, nustatydavo vidaus reikalų ministras. Vaistinės galėjo laikyti ir homeopatijos vaistus.

Vaistai iš vaistinių buvo išduodami pagal turinčių praktikos teises med. ir dantų gydytojų, dantistų, vet. gydytojų ir felčerių receptus, signatūras ir atskirų asmenų ar organizacijų reikalavimus žodžiu ar raštu. Pagal dantų ir med. gydytojų receptus išduodami bet kurie vaistai. Pagal dantistų receptus išduodamų vaistų sąrašą nustatydavo vidaus reikalų ministras. Pagal vet. gydytojų receptus išduodami vaistai gyvuliams gydyti. Pagal felčerių receptus išduodamų vaistų sąrašą nustatydavo vidaus reikalų ministras. Vaistai iš vaistinių buvo parduodami vaistų taksos kainomis. Vaistų taksą, vaistų išdavimo ir vaistinių knygų vedimo tvarką nustatydavo vidaus reikalų ministras.

Vaistų gamyba. Vaistai buvo gaminami vadovaujantis vidaus reikalų ministro patvirtinta farmakopeja. Gaminti vaistus turėjo teisę vastinės, farmacijos-chemijos la-

boratorijos bei fabrikai. Vaistinės turėjo teisę gaminti visus vaistus. Gaminamų vaistinėse farmacinių specialitetų sąrašą nustatydavo vidaus reikalų ministras. Farmacijos-chemijos laboratorijos bei fabrikai turėjo teisę gaminti vaistus, kurių sąrašą nustatydavo vidaus reikalų ministras, ir tuos farmacinius specialitetus, kuriems gaminti turėdavo vidaus reikalų ministro leidimą.

Vaistų prekyba. Vaistus pardavinėti turėjo teisę vaistinės, vaistų sandėliai, farmacijos-chemijos laboratorijos bei fabrikai. Pardavinėti vaistus betarpiškai vartotojams turėjo teisę tik vaistinės. Jos parduodavo vaistus tik mažmenomis. Pardavinėti didmenomis vaistinės galėjo tik savo gamybos farmacinius specialitetus. Vaistų sandėliai galėjo pardavinėti vaistus tik vaistinėms, vaistų sandėliams, ligoninėms, laboratorijoms, ambulatorijoms, mokslo įstaigoms. Farmacijos-chemijos laboratorijos bei fabrikai galėjo pardavinėti vaistus tik savo gamybos ir tik vaistinėms, vaistų sandėliams, ligoninėms, laboratorijoms ir mokslo įstaigoms. Gydytojai ir felčeriai galėjo duoti savų vaistų tik tais atvejais, kai tais vaistais reikėjo suteikti ligoniui pirmąją pagalbą. Vidaus reikalų ministras nustatydavo sąrašą vaistų, kuriuos leidžiama įvežti iš užsienio. Skelbti leidiniuose (spaudoj) vaistų veikimą, jų vartojimo būdą ir ligonių gydymą buvo galima sveikatos dpt. direktoriui leidus.

Farmacijos-chemijos laboratorijų bei fabrikų, vaistų sandėlių ir kosmetikos bei parfiumerijos laboratorijų butų didumą, jų įrengimą ir kitas jų vidaus sutvarkymo taisykles nustatydavo vidaus reikalų ministras. Čia minimų laboratorijų, fabrikų ir sandėlių vedėjais galėjo būti chemikai-vaistininkai ir provizoriai, Lietuvos piliečiai, turį farmacijos praktikos teises ir ne jaunesni kaip 25 m. amžiaus. Farmacijos-chemijos laboratorijos bei fabrikai ir vaistų sandėliai galėjo gaminti ir pardavinėti be vaistų dar ir tokius dalykus, kuriuos pardavinėjo vaistinės.

Baudžiamasis statutas. Vaistinių, vaistų sandėlių, farmacijos-chemijos laboratorijų bei fabrikų, kosmetikos ir parfiumerijos laboratorijų vedėjai ir šiose įmonėse dirbą farmacininkai už nesilaikymą atitinkamų įstatymų, vidaus reikalų ministro taisyklių ir už kitus nusižengimus galėjo būti teismo baudžiami pinigine bausme ligi 3000 lt., kalėjimu ligi 2 mėn. Taip pat teismas galėjo atimti nusikaltusiam teisę verstis farmacijos praktika ligi 2 m.

VAISTINIŲ IR FARMACININKŲ BEI VAISTINIŲ APYVARTOS 1937 STATISTINĖ LENTELĖ

1. Privačių normalinių vaistinių	164
Privačių kaimo vaistinių	147
Viso	311
2. Jose dirbo:	
Farmacijos magistrų	1
Provizorių ir chemikų-vaistininkų	197
Vaistininko padėjėjų	290
Vaistinės mokinių	122
Viso	610
3. Vaistinių apyvarta:	
Pagal gydytojų 883.435 receptus	2.469.599,13 lt.
Pagal felčerių 50.393 receptus	127.215,02 lt.
Pagal rankinį pardavimą	4.935.434,20 lt.
Viso	7.532.248,35 lt.
4. Valstybės, savivaldybių ir d-jų vaistinės:	
Valstybės normalinė	1
Lietuvos Raudonojo Kryžiaus normalinė	1
Žydų d-jos ‚Ezro' normalinė	1
Miestų savivaldybės normalinių	1
Apskričių savivaldybės normalinių	17
Viso	23
5. Jose dirbo:	
Provizorių ir chemikų-vaistininkų	24
Vaistininko padėjėjų	36
Vaistinės mokinių	26
Viso	86
6. Šių vaistinių apyvarta:	
Pagal gydytojų 211.493 receptus	578.864,47 lt.
Pagal felčerių 2177 receptus	4.698,89 lt.
Pagal rankinį pardavimą	1.442.609,41 lt.
Viso	2.026.172,77 lt.
7. Didmenų vaistų sandėliai:	
Valstybės	1
Privačių asmenų	16
Viso	17
8. Farmacijos - chemijos laboratorijų:	
Valstybės	1
Privačių asmenų	9
Viso	10

B. BAŽNYČIA

KATALIKŲ BAŽNYČIA LIETUVOJE

I. DIDŽIOJOJE LIETUVOS KUNIGAIKŠTIJOJE

VIKTORAS GIDŽIŪNAS

1. Krikščionybės pradžia baltų kraštuose

Normanai, prekiaudami su baltais, pirmieji bus paskleidę žinių apie Kristaus mokslą, nes su pirkliais atvykdavo ir jų misininkai. Yra žinoma, kad Skandinavijos apaštalas šv. Ansgaras (žr. LE I 196) lankėsi Kurše. Pirmasis žinomas prūsų misininkas buvo Prahos arkiv. šv. Adalbertas-Vaitiekus (žr. LE XXXII 494–496), kurį 997 prūsai nužudė. To paties likimo susilaukė 1009 ir jotvingių apaštalas šv. Bruno-Bonifacas (žr. LE III 291).

Pirmiesiems bandymams nepasisekus, tik XII a. gale vokiečių misininkai pradėjo apaštalauti Livonijoje. Vienas jų, Meinhardas (žr. LE XVIII 142–143), atvertęs šiek tiek lybių, buvo paskirtas Ikškilės vysk. (1186–96), bet jo tikinčiuosius dažnai užpuldavo ir išžudydavo pagonys. Vyslos pakrančių prūsus XIII a. pradžioje krikščionybėn pradėjo traukti Kristijonas (žr. LE XIII 145). Už tai jis buvo konsekruotas prūsų vyskupu (1216–45), bet tuo pat metu prūsai išžudė jo pakrikštytus neofitus.

Tai paskatino Livonijos ir Prūsijos vyskupus apsigynimo reikalui organizuoti kariškus ordinus. Livonijos vysk. Albertas 1202 įkūrė Kalavijuočių (žr. LE X 276–279), o Kristijonas ir kng. Konradas 1228 suorganizavo Dobrinės ordiną (žr. LE V 90). Dobrinės ordinas buvo persilpnas ir prūsų neįveikė, todėl jo kūrėjai 1230 parsikvietė ir Niešavos pilyje apgyvendino Vokiečių ordino brolius (žr. Kryžiuočių ordinas, LE XII 177–184), iš kur jie pradėjo prūsų užkariavimą. Vokiečių ordinui įsitvirtinus, 1232 prie jo prisijungė Dobrinės Broliai, o 1237 ir Livonijos kalavijuočiai.

Šie kariški ordinai buvo įkurti tam, kad gintų krikščionis nuo pagonių, bet Vokiečių ordinas sumanė įkurti savo valstybę. Tam jis panaudojo popiežiaus ir imperatoriaus autoritetą. Ordino prašomas, popiežius skelbė kryžiaus karus pagonims sudrausti, o ordinas stengėsi užgrobti pagonių žemes, kurių užgrobimą jam buvo leidęs imperatorius, ir greitai pavergė prūsus ir latvius.

2. Krikščionybės plėtimasis Lietuvoje Mindaugo laikais

Livonijoje ir Prūsijoje militariniams ordinams kuriantis, lietuviai dar neturėjo vieno valdovo valdomos valstybės. Mindaugas (žr. LE XVIII 495–502), matydamas iš šalies gresiantį pavojų ir pašalinęs sritinius kunigaikščius, savo valdžion paėmė visą Lietuvą. Jo priešai suorganizavo galingą sąujngą, į kurią įtraukė Voliniją, Livonijos kalavijuočius, jotvingius ir žemaičius. Tada Mindaugas, stengdamasis ją suardyti, pasiūlė Livonijos ordinui taiką. Ordino magistras Andrius von Stirland sutiko taikytis, jei Mindaugas ir jo valdiniai apsikrikštys. Gavęs Mindaugo pažadą, magistras 1250 gale su būriu ordino brolių ir misininkų atvyko į Lietuvą. Krikštą Mindaugas su savo dvariškiais priėmė 1250 ar 1251. Nujausdamas, kad ordinas kėsinsis užgrobti Lietuvą, o Rygos arkiv. stengsis į savo arkivyskupiją įjungti Lietuvos vyskupijas, Mindaugas pas pop. Inocentą IV pasiuntė pasiuntinius, kurie pranešė apie valdovo krikštą, jo vardu pareiškė paklusnybę, prašė Mindaugui karaliaus vainiko, Lietuvai ir karaliui šv. Petro globos ir nuo Šv. Sosto priklausančio vyskupo.

Popiežius suteikė visa, ko buvo prašytas: Lietuvą paėmė šv. Petro nuosavybėn, Kuršo ir Ezelio vysk. paskyrė Mindaugo globėjais, Kulmo vysk. Henrikui įsakė karūnuoti Mindaugą, konsekruoti vyskupą, popiežiaus vardu priimti paklusnybės priesaiką. Henrikas 1253 karūnavo Mindaugą, bet prisibijodamas Rygos arkiv., vyskupo nekonsekravo. Tada Mindaugas pasiskundė popiežiui, kurio pavestas Rygos arkiv. konsekravo Mindaugo pasiūlytą Vokiečių ordino kun. Kristijoną (žr. LE XIII 145–146),betgi savo vardu priimdamas jo priesaiką. Mindaugui vėl pasiskundus, Inocentas IV panaikino priesaiką ir Neuenburgo vysk. pavedė priimti Kristijono priesaiką Apaštalų Sosto vardu.

Popiežiui reikalaujant, Mindaugas pastatė katedrą ir 1254 III 10 vyskupui užrašė pusę Raseinių, Betygalos ir Laukuvos žemių. Šiose žemėse gyvenę pagonys nesiskaitė su vyskupu. Tikėdamasis kalavijuočių paramos, jis 1254 užrašė jiems dešimtą dalį savo žemių, bet kai ir jie negalėjo padėti, šaukėsi popiežiaus pagalbos. Tada Aleksandras IV ragino Mindaugą ginti vyskupą nuo pagonių. Mindaugas, matyt, užimtas karais ir valstybės reika-

lais, neapgynė vyskupo, nes jis jau 1259 visai išvyko iš Lietuvos.

Mindaugui rūpinantis vyskupo konsekracija ir vyskupijos įsteigimu, Gniezno arkivyskupas 1253 p. Lietuvos vyskupu konsekravo domininkoną Vitą (žr. LE XXXIV 373), kuriam Mindaugas užrašė Veisiejų sritį. Jokios karinės jėgos neparemtas, Vitas dar trumpiau už Kristijoną gyveno savo vyskupijoje, kurią palikdamas parašė popiežiui reliaciją apie varginga krikščionių padėtį Lietuvoje. Vakariniame jotvingių krašte, Lukovo srityje, buvo stengtasi įkurti dar vieną vyskupiją. Aleksandras IV 1256 įsakė Breslavo vyskupui Lukovo vyskupu konsekruoti pranciškoną Baltramiejų iš Bohemijos (žr. LE II 127), bet tam pasipriešino Vokiečių ordinas.

Lietuvos teritorijoje buvo įkurta ir Kuršo vyskupija, kuri apėmė visą šiaurės vakarų Žemaitiją iki Ventos, vad. Ceklį (žr. LE III 445–447). Joje 1251–63 vyskupavo Henrikas Liuksemburgietis (žr. LE VIII 200–201), Mindaugo globėjas. Jis nesėkmingai stengėti įkurti Klaipėdoje savo rezidenciją ir pastatyti katedrą.

Mindaugui viešpataujant, Lietuvoje veikė 3 vyskupijos, bet jos neturėjo tikinčiųjų. Tiesa, Inocentas IV savo laiškuose rašė, kad Mindaugas krikštijosi su ‚didele daugybe pagonių', bet kiek iš tikro apsikrikštijo, nežinia. Šaltinių tyla rodytų, kad nei Mindaugas, nei vyskupai nesirūpino lietuvių krikštijimu ir parapijų steigimu.

3. Krikščionybė Lietuvoje, Mindaugui žuvus

Mindaugo žudikas Treniota (žr. LE XXXI 438–439), 1263 užvaldęs Lietuvą, pradėjo persekioti Mindaugo šalininkus ir krikščionis, bet jau 1264 buvo nužudytas. Po to Lietuvą trumpai valdė du stačiatikiai: Mindaugo sūnus Vaišvilkas (žr. LE XXXII 489–490), paskui Mindaugo žentas Švarnas (žr. LE XXX 121).

Pasibaigus Mindaugo dinastijai, iškilo Traidenis (žr. LE XXXI 364–369). Jis buvo grynai pagoniško tipo valdovas. Raginamas krikštytis, jis atsakęs, jog žinąs, kad krikštas neapsaugosiąs nuo ordino vergijos. Tiesa, savo dukterį jis išleido už Mozūrijos kng. Boleslovo II, bet krikščionybės atžvilgiu, jis nepasikeitė. Vis dėlto, lietuviams vienaip ar kitaip su krikščionimis bendraujant, Kristaus mokslas sklido jų tarpe.

4. Krikščionybė Lietuvoje Vytenio ir Gedimino laikais

Kng. Vytenis (žr. LE XXXIV 404–406) ir Gediminas (žr. LE VII 62–70) nors ir kovojo su Vokiečių ordinu, bet taip pat jau draugavo su krikščionimis. Su rygiečiais ir arkivyskupu jie sudarė sąjungą prieš ordiną, statė bažnyčias, kvietė vienuolius, kunigus ir visiems pažadėjo tikėjimo laisvę. Šį staigų kunigaikščių posūkį galima paaiškinti tuo, kad juos su krikščionimis suartino bendras priešas.

Pirmoji jų sąjunga sudaryta 1298. Po šios sutarties Rygos pranciškonai ir domininkonai laisvai galėjo veikti Lietuvoje ir kiek vėliau arkiv. Fridrichas iš Pernsteino (žr. LE XXII 316–317), naudodamasis lietuvių draugyste, norėjo miestuose įkurti pranciškonų ir domininkonų vienuolynus. Vytenis tuomet pastatė Naugarduke bažnyčią ir prašė atsiųsti du pranciškonu, bet tą bažnyčią kryžiuočiai sudegino.

Sąjungą su rygiečiais ir arkivyskupu palaikė ir Gediminas, kurio dvare veikė pranciškonai ir domininkonai. Domininkonams jis pastatė bažnyčią Vilniuje, o pranciškonams Vilniuje ir Naugarduke. Tų vienuolių skatinamas ir politiniais motyvais vadovaudamasis, Gediminas 1322 parašė popiežiui laišką, kuriame skundėsi ordino skriaudomis, atsidavė popiežiaus globai ir pažadėjo priimti katalikų tikėjimą. Kitus laiškus 1323 jis parašė V. Europos miestams ir vienuolijų viršininkams, kviesdamas atvykti kunigus vienuolius ir amatininkus ir pažadėdamas tikėjimo laisvę.

Gedimino laiškai pakenkė ordino vardui, todėl jis gynėsi. Jo prašomi Prūsijos vyskupai įspėjo tikinčiuosius, kad nesidėtų su lietuviais. Prūsijos pranciškonų kustodas rašė, kad netiesa, jog Gediminas nori krikštytis. Du cistersų abatai rašė net pop. Jonui XXII. Pats ordinas kurstė žemaičius ir rusus, kad jie sukiltų, jei Gediminas priimtų krikštą. Bet tie ordino veiksmai nepadarė įtakos popiežiui, kuris 1324 VI parašė Gediminui laišką, pagyrė jo pasiryžimą ir pažadėjo atsiųsti legatus. Jie 1324 rudenį atvyko į Rygą ir pas Gediminą nusiuntė savo įgaliotinius. Kai šie atvyko, Gediminas dėjosi nieko nežinąs apie pažadą krikštytis. Kadangi jo laiške buvo aiškiai išreikštas noras krikštytis, todėl jis kaltino laišką rašiusį pranciškoną. Krikšto klausimas liko be pasekmių, bet Gedimino santykiai su rygiečiais ir arkiviyskupu nenutrūko, kol ordinas juos nugalėjo. Nepasikeitė nė jo tolerancija krikščionių tikėjimui. Laisvai ir tyliai, kaip anksčiau, darbavosi vienuoliai, ir krikščionybė pamažu plito Lietuvoje.

5. Bandymai krikštyti Algirdą ir Kęstutį

Gedimino įpėdiniai, Algirdas ir Kęstutis buvo traukiami krikščionybėn, bet abu

mirė pagonys. Algirdas 1318 vedė Vitebsko kunigaikštytę ir jos tėvui mirus 1320 paveldėjo Vitebsko k-tiją. Valdydamas krikščionių kraštą, jis pirmosios žmonos vaikus leido krikštyti stačiatikiais. Tapęs D.L.K., jis ėmė slėpti savo palankumą krikščionybei. Jo antroji žmona Julijona taip pat buvo krikščionė, bet iš jos gimusius vaikus jis auklėjo sename liet. tikėjime. Betgi jo sūnūs tapdami rusiškų sričių kunigaikščiais, o dukterys tekėdamos priimdavo krikščionių tikėjimą. Negana to, Algirdas Lietuvai priklausančioje Rusioje įkūrė stačiatikių metropoliją ir jos metropolitą įsodino Maskvon pabėgusio metropolito sostan Kijeve.

Kęstutis laikomas senosios religijos gynėju, bet ir jo duktė Ona krikštijosi, ištekėdama už Mozūrijos kng., o taip pat ir sūnus Butautas, pabėgęs iš Lietuvos. Patį Kęstutį priimti krikštą ragino Romos popiežiai, Lenkijos ir Vengrijos karaliai ir pats imperatorius. Pirmiausia jį ragino krikštytis Lenkijos karalius Kazimieras, kuriam, matyt, Kęstutis pasižadėjo priimti krikštą, nes pop. Klemensas VI 1349 rašė Kazimierui, Gniezno arkivyskupui ir Kęstučiui, išreikšdamas džiaugsmą dėl galimo pagonių atsivertimo. Jis įsakė arkivyskupui siųsti misininkus, kad Kęstutį ir jo brolius išmokytų tikėjimo tiesų, o Kęstučiui pažadėjo pagalbą ir karaliaus vainiką. Betgi Kazimiero įsiveržimas į Voliniją ir noras ją užgrobti Kęstutį nuo krikšto atbaidė. Kęstutį krikštyti 1351 stengėsi ir Vengrijos (vėliau ir Lenkijos) karalius Liudvikas (žr. LE XVI 351–353). Karo pavojaus spiriamas, Kęstutis sutiko krikštytis, jei jis išrūpins jam karaliaus vainiką ir grąžins ordino užgrobtas žemes. Sutartį abi pusės patvirtino priesaikomis ir Kęstutis vyko krikštytis, bet paskui, pasinaudojęs nakties tamsa, pabėgo. Be to, 1358 Algirdą ir Kęstutį per savo pasiuntinius ragino krikštytis ir imp. Karolis IV. Jie pasižadėjo krikštytis, jei bus grąžintos ordino užgrobtos žemės ir pats ordinas bus iškeltas į rytus kovoti su totoriais. Sąlygos nebuvo išpildytos, neįvyko ir krikštas. Nedavė vaisių ir pop. Grigaliaus XI 1373 pastangos.

6. Galutinis posūkis krikščionybėn

Pagaliau krikštu pradėjo rūpintis pačios Lietuvos valdovai Jogaila ir Vytautas. Į krikščionybę jie linko dėl politinių aplinkybių ir dėl įsitikinimo. Pirmiausia dėl krikšto 1382 X 31 su Vokiečių ordinu derėjosi Jogaila. Atsilygindamas ordinui už pagalbą prieš Kęstutį ir Vytautą, Jogaila užrašė jam Žemaičius iki Dubysos ir pažadėjo per 4 m. su valdiniais apsikrikštyti; tačiau sekančiais metais sutarties neratifikavo. Tada pas ordiną atbėgo iš Jogailos kalėjimo ištrūkęs Vytautas ir ordinas pradėjo jį remti. Vytautas 1383 X 21 Tepliuvoje priėmė krikštą, gaudamas Vygando vardą, ir ordinui užrašė Žemaičius iki Nevėžio, pats gaudamas valdyti 3 pilis prie Nemuno. Tuo metu Jogailai lenkai piršo Jadvygą ir siūlė Lenkijos sostą. Jogaila, susitaikęs su Vytautu, Kriavo pilyje 1385 priėmė lenkų pasiūlymą, pasižadėjo priimti krikštą ir įvesti Lietuvoje krikščionybę. Iš tikro, 1386 II 14 Jogaila Krokuvoje apsikrikštijo, paskui vedė Jadvygą ir tapo Lenkijos karalium.

Lydimas vysk. Andriaus Vosyliaus Jastrzębieco ir kitų kunigų, Jogaila atvyko į Vilnių, kur 1387 pradžioje sukviestuosius žmones ragino krikštytis. Vysk. Andriui žmones krikštyti padėjo Vilniaus pranciškonai, kurie mokėjo lietuviškai. Pakrikštijus didikus ir Vilniaus mst. ir apl. gyventojus, Jogaila su misininkais padarė kelias išvykas į žymesnius miestelius ir pilis, kur taip pat žmonės krikštijosi. Dlugošas ir kt. rašė, kad pats Jogaila mokęs žmones poterių. Norinčių priimti krikštą buvo tiek daug, kad dėl jų gausumo nebuvo įmanoma pavieniui krikštyti; dėl to vyrai ir moterys, pasak Dlugošo, buvę suskirstyti grupėmis, kiekvienai grupei duodant bendrą vardą, ir taip, pakankamai pašlaksčius vandeniu, pakrikštyti. Lietuviai istorikai abejoja, kad apšlakstymo krikštas būtų buvęs panaudotas.

Tuo metu Jogailos rūpesčiu buvo statoma Vilniaus katedra ir dedamos pastangos įkurti vyskupiją. Vyskupo, kapitulos ir katedros išlaikymui Jogaila padarė didelius užrašus, kuriuos vėliau Vytautas ir kiti didikai dar padidino. Jogaila be jau buvusių Vilniuje Pranciškonų, Šv. Onos pilies rajone, Šv. Mikalojaus vokiečių kapuose ir Šv. Marijos Smiltynėje bažnyčių, pastatė ir aprūpino Šv. Martyno bžn. aukštutinėje pilyje. Tuo pat metu jis pastatė ir aprūpino Ukmergės, Maišiagalos, Medninkų, Kriavo, Obolčių ir Ainos parapijų bžn. Sunkiau buvo su kunigais, nes lietuvių kunigų dar nebuvo.

Per savo pasiuntinį Poznanės vysk. Dobrogostą Jogaila prašė popiežių įkurti vyskupiją. Urbonas VI 1388 III 17 laišku pagyrė jį už nuveiktus darbus, o jo pavestas Dobrogostas atvyko į Vilnių, įsteigė vyskupiją ir jai valdyti paskyrė Jogailos prašytą vysk. Andrių. Jis įsteigė ir kapitulą, susidedančią iš prepozito, dekano ir 10 kanauninkų (žr. Vilniaus vyskupija — LE XXXIV 198–203).

7. Žemaičių kelias krikščionybėn

Žemaičių kelias krikščionybėn buvo dar sunkesnis. Juos žūt būt norėjo užgrobti Vokiečių ordinas, o jie visomis jėgomis gynėsi nuo jo valdžios ir krikščionybės. Pradedant Mindaugu, baigiant Jogaila ir Vytautu, jie vis buvo dovanojami ordinui, o jis stengėsi juos užvaldyti, bet nekrikštyti. Tik po Žalgirio mūšio Vytautas ir Jogaila pasiryžo juos apkrikštyti. Taip jie 1413 rudenį iš Kauno su kunigais ir vienuoliais laivais nuplaukė iki Dubysos, o iš ten pradėjo lankyti didesnius žemaičių centrus. Dlugošo teigimu, ir čia karalius Jogaila mokęs pagonis ‚Tėve mūsų' ir ‚Tikiu į Dievą', bet tai neatitiko tiesos. Tuos, kurie krikštijosi, valdovai apdovanojo drabužiais, pinigais ir privilegijomis.

Apie šią 1413 Vytauto ir Jogailos žemaičių krikšto ekspediciją pirmaeiliai šaltiniai maža ką tepasako. Jie neduoda nei pilno krikšto vaizdo, nei vietų, kur žemaičiai buvo krikštijami. Tiesa, Dlugošas pamini, kad Jogaila pastatęs Medininkų katedrą ir kelias bažnyčias, bet kur tos bažnyčios buvo, nepasako. Z. Ivinskis, remdamasis J. Fijałeku, mano, kad tos bažnyčios buvo pastatytos Dlugošo nurodytuose aps. miestuose: Medininkuose, Raseiniuose, Kražiuose , Viduklėje ir Ariogaloje. Atidžiau į visa tai pažvelgus, betgi atrodo, kad čia Jogailai priskirti Vytauto darbai, ypač kiek tai liečia Medininkų katedros pastatymą ir vyskupijos įkūrimą. Tai matome iš autentiškų Vytauto dokumentų. Dlugošas, matyt, norėdamas iškelti Jogailos nuopelnus, 1417 faktus nukelia į 1413.

Torunės taikos sutartimi (žr. LE XXXI 335–337) žemaičiai turėjo grįžti Lietuvai, bet dėl sienų nesutariant byla buvo atiduota visuotiniam Bažnyčios susirinkimui Konstancoje (1414–18; žr. LE XII 372–375). Savo teisių ginti į susirinkimą Vytautas pasiuntė ir žemaičių delegaciją. Jos uždavinys buvo įrodyti, kad Vytautas ir Jogaila rūpinasi jų krikštu, kad jie daug jų jau pakrikštijo ir pastatė jiems bažnyčių. Kitas uždavinys buvo prašyti, kad susirinkimas paliktų juos Vytauto valdžioje, o Lvovo ir Vilniaus vyskupams pavestų įkurti Žemaičių vyskupiją, kad jie laisvi galėtų Dievą garbinti. Šiuos uždavinius jie atliko, 1416 viešoje sesijoje perskaitydami savo skundą ir prašymus.

Vokiečių ordinui neleidus susirinkimo sudarytai delegacijai vykti žemaičių krikštyti, žemaičių prašytiems Lvovo ir Vilniaus vyskupams buvo pavesta pakrikštyti žemaičius, pašventinti katedrą, konsekruoti vyskupą ir įsteigti vyskupiją. Žemaičių krikštyti jie išvyko 1417 vasarą. Kaune juos pasitiko Vytautas ir išlydėjo į Žemaitiją. Delegatai per tris mėn. esą pakrikštiję du trečdaliu gyventojų. Medininkuose-Varniuose jie pakonsekravo katedrą, įsteigė iš 6 kanauninkų susidedančią kapitulą, konsekravo Vytauto prezentuotą vysk. Motiejų Trakiškį ir paskyrė parapijoms kunigus. Visa tai nuveikę, 1417 X 24 iš Naujųjų Trakų įgaliotiniai pranešė Konstancos susirinkimui (žr. Žemaičių vyskupija — LE XXXV 210–211).

Jų ir Jogailos pranešimai susirinkime buvo perskaityti 1418 II 1. Naujai išrinktas pop. Martynas V, imp. Zigmantas ir visas susirinkimas sveikino Jogailą, pasiekusį tokių laimėjimų. Žinoma, Vokiečių ordinas, Rygos arkiv. dar ilgai nenustojo reikšti savo pretenzijų į Žemaičius. Patys žemaičiai 1418 buvo sukilę prieš Vytauto įvestą tvarką, bet krikščionybė jau nežuvo.

8. Bažnyčių tinklo plėtimasis

Turėdama palankias sąlygas, krikščionybė greitai sklido Lietuvoje. Tuo uoliai rūpinosi Vytautas ir Jogaila, suteikdami įvairių privilegijų, patys dalyvaudami krikšto ekspedicijose ir tėvūnams įsakydami padėti vyskupams ir kunigams apaštalauti. Kur atsirado daugiau tikinčiųjų, ten jie statė bažnyčias ir darė joms užrašus. Jų pavyzdžiu sekė ir Lietuvos didikai. Greitai plėtėsi bažnyčių ir parapijų tinklas. Dar baigiantis XIV a. Vilniaus vyskupijoje buvo jau 17 bžn., kurių 5 Vilniuje ir 12 provincijoje.

Baigiantis XV a. Lietuvoje buvo 109 bžn., iš kurių 91 Vilniaus vyskupijoje, o 18 Žemaičių. Iki protestantizmo įsigalėjimo XVI a. viduryje (1565) Vilniaus vyskupijoje dar buvo pastatyta 103, o Žemaičių vyskupijoje 20 naujų bžn. Viso tuomet bžn. buvo 232: Vilniaus vyskupijoje — 194, o Žemaičių — 38.

9. Švietimo reikalai

Krikščioniškai kultūrai skleistis labai daug padeda m-los. Deja, Lietuvoje švietimo sritis buvo apleista. Nei Jogaila nei Vytautas nepasirūpino įsteigti aukštesnės m-los. Pradinės m-los veikė prie pranciškonų vienuolyno ir katedros. Vytautas, 1409 Senuosiuose Trakuose įkurdinęs benediktinus, pareiškė pageidavimą, kad jie atidarytų m-lą. Vilniuje 1413 prie šv. Jono bažnyčios buvo įkurta parapijos m-la miestiečiams. Vilniaus sinodas 1526 įsakė klebonams įsteigti m-las, didikas Albertas Gostautas 1534 pats savo dvare atidarė m-lą.

Tiesa, buvo stengtasi sudaryti lengvesnes sąlygas lietuviams siekti mokslo Prahos ir Krokuvos univ. Karalienė Jadvyga

prie Prahos univ. įkūrė lietuvių bendrabutį, bet lietuviai juo nepasinaudojo. Konkretesnės naudos buvo iš 1400 Jogailos sustiprinto Krokuvos univ., nes jis, steigdamas teologijos fak., norėjo patraukti daugiau studentų, kad jie išėję mokslą apšviestų Lietuvos neofitus. Iš tikro, Jogailos lėšomis čia mokėti lietuviai ir rusai, kurių dalis tapdavo kunigais ir, grįžę į Lietuvą, apaštalavo. Yra žinoma, kad 1413 Krokuvos univ. buvo įsimatrikuliavę 2 liet. stud. Nuo 1440 stud. skaičius žymiai pradėjo kilti. Per visą XV a. Krokuvos univ. studijavo apie 120 lietuvių.

10. Lietuvos dvasiškija

Kaip visur, taip ir Lietuvoje pirmieji misininkai buvo svetimtaučiai. Jų tarpe buvo vokiečių, čekų ir lenkų. Vadovaujantis XIX ir XX a. patirtimi, yra įsigalėjusi nuomonė, kad jau ir pirmieji lenkų apaštalai Lietuvoje stengėsi sulenkinti lietuvius per Bažnyčią. Misijiniame laikotarpy iš Lenkijos atvykusioji dvasiškija nutautinimo tikslo neturėjo. Kaip nuoširdžiai apaštalavo pirmieji Vilniaus vyskupai, matome iš Vytauto ir Jogailos atestacijų. Pagaliau ir nacionalinis šovinizmas mūsų laikų prasme dar nebuvo gimęs.

Jogaila ir Vytautas, įvedę krikščionybę, nepasirūpino įkurti bažnytinės Lietuvos provincijos. Tiesa, Vytautas dėjo pastangų įkurti Vilniaus metropoliją, bet savo sumanymo neįvykdė. Todėl, Lietuvai esant politiškai sujungtai su Lenkija, ilgainiui jos vyskupijos įsijungė į Gniezno provinciją. Nežiūrint to, kai kurie Vilniaus vyskupai užimdami pirmą vietą Lietuvos seimuose, laikė save Lietuvos primatais.

Nuo vyskupijos įsteigimo iki XV galo Vilniaus vyskupiją valdė 9 vysk.: Andrius Vosylius Jastrzębiec (1388-98; žr. LE I 166), Jokūbas Plichta (1398–1407; žr. LE XXIII 132), Mikalojus Gočkovskis (1407–14), Petras iš Kustinės Jastrzębiec (1414–21), Motiejus Trakiškis (1421–53; žr. LE XIX 315 -317), Mikalojus iš Šalčininkų (1453–67), Jonas Losovičius (1468–81; žr. LE XVI 450–451), Andrius Šeliga (1481–91; žr. LE I 166), Albertas Taboras (1492–1507; žr. LE XXX 267–268).

Žemaičių vyskupijoje tuo pat metu buvo 10 ganytojų: Motiejus Trakiškis (1417–21; žr. LE XIX 315–317), Jokūbas Trakiškis (1436–53; žr. LE IX 441–442), Martynas I (1453?; žr. LE XVII 420), Baltramiejus iš Pultusko (1459–60?; žr. LE II 127), Jurgis I (1460–64; žr. LE X 141), Motiejus II Topolietis (1464–71; žr. LE XIX 317), Baltramiejus II Sverinkevičius (1471–83; žr. LE XXIX 261–262), Martynas II (1483–92; žr. LE XVII 420) ir Martynas III Lintfaras (1492–1515; žr. LE XVII 420–421).

Dauguma jų buvo lietuviai ar bent Lietuvoje gyvenančių svetimtaučių vaikai. Dauguma jų buvo įsigiję aukštojo mokslo akademinius laipsnius Krokuvos univ. Jie dalyvavo politiniame Lietuvos gyvenime. Vysk. Andrių už uolumą gyrė Vytautas ir Jogaila. Jis Vytautą vainikavo D.L.K. vainiku ir dalyvavo politinėse ir prekybos sutartyse. Jokūbas taip pat sekė Andriaus pavyzdžiu. Vytauto politikos rėmėjas buvo ir Motiejus Trakiškis. Vėliau, kai Lietuva pačių valdovų vis labiau buvo rišama su Lenkija, kai kurie vyskupai tapo unijos šalininkais.

Nedaug žinome apie Vilniaus ir Žemaičių kapitulų sąstatą tautybės atžvilgiu, bet iš užuominų galime spėti, kad jose buvo daug lenkų. Vėlesniais laikais juos čia traukė ne apaštališkas uolumas, o beneficijos. Susipratę didikai norėjo užtvenkti lenkų plūdimą į Lietuvą. Jie 1447 išsirūpino privilegiją, kad svetimtaučiai nebūtų skiriami aukštesnėms valstybinėms ir bažnytinėms pareigoms, tačiau valdovai nepaisė šios privilegijos. Jie ir toliau savo kanceliarijose laikė lenkus, skyrė juos kanauninkais ir klebonais. D.L.K. paskirti, jie neklausydavo vyskupų, nesirūpindavo parapijomis, o nemokėdami kalbos, nebuvo iš viso naudingi. Daugelis jų nebuvo nė kunigai, todėl samdydavo vikarus.

Tai matydami, vyskupai rūpinosi gauti teisę savarankiškai skirti kanauninkus ir klebonus. Vysk. Albertui Taborui 1501 pavyko iš karaliaus Aleksandro gauti privilegiją iki gyvos galvos skirti klebonus į 28 Vilniaus vyskupijos parapijas, 4 kanauninkus į kapitulą ir 1 Trakų kolegiatą. Panašiai ir Žemaičių vysk. Martynas III Lintfaras gavo 1503 privilegiją skirti klebonus 7 parapijose. Tuo būdu vyskupų autoritetas pakilo, o tuo pačiu sustiprėjo ir dvasiškių drausmė. Nepagerėjo tik liet. kalbos reikalas, nes trūko liet. kunigų, tad klebonais vis tiek reikėjo skirti lenkus. Nedaug padėjo ir didikų pastangos praplėsti 1447 privilegiją, draudžiančią svetimšaliams užimti vietas kapitulose ir kolegiatose.

11. Protestantizmo įsigalėjimo priežastys

Protestantizmas Lietuvą pasiekė tuo metu, kai lietuviai dar nebuvo pakankamai įsisąmoninę kat. tikėjime, nes buvo permaža bažnyčių ir labai trūko liet. kunigų. Be to, ano meto dvasiškijai trūko gilesnio teologijos pažinimo ir apaštališko uolumo. Negavę gilesnio tikėjimo tiesų pažinimo, į naujoves pasinešę aštresnieji

protai, tuoj susidomėjo ir susižavėjo Liuterio ir Kalvino mokslu ir tapo jų sekėjais. Iki šiol būdavo tvirtinama, kad protestantizmui plisti padėjusios ir dvasiškijos ydos. Dabar jau A. Aleknos ir Z. Ivinskio ištirta, kad anksčiau permaža buvo vertinta Lietuvos dvasiškija protestantizmo veržimosi metu. Nei dideliais turtais, nei pasaulietine valdžia, kaip kitur, Lietuvos vyskupai nepasižymėjo. Lietuvos bažnyčios buvo menkutės, o vienuolynai nebuvo pertekę turtais.

Aukštoji dvasiškija, kaip kitur, kat. tikėjimo nemetė. Nė vienas Vilniaus ar Žemaičių vyskupas protestantu netapo. Jie gal nepasižymėjo dideliais gabumais ir nepakankamai kovojo su besiskleidžiančiu naujatikių mokslu. Tiesa, buvo tokių, kurie domėjosi naujuoju mokslu ir jam simpatizavo, pvz. Vilniaus sufraganas Albinas ir Žemaičių vysk. Vaclovas Virbickis, bet ir jie pasiliko kat. tikėjime. Protestantizmui plintant, daugelis vyskupų buvo aukštos doros, pasižymėjo gailestingumo darbais, šalino pagonybės liekanas, šaukė sinodus, stengėsi reformuoti kunigus ir galimais būdais kovojo su naujatikių mokslu. Tiesa, pasitaikė ligonių, sunkiai sugyvenamų, mėgstančių puotas ir medžiokles, bet ir jie statė bažnyčias, šelpė vargšus, testamentiniais užrašais parėmė seminarijos užuomazgą.

Reformacijai besiskleidžiant, Vilniaus vyskupais buvo: Albertas Radvilas (1507–19; žr. LE XXIV 375–376), Jonas iš Lietuvos Kunigaikščių (1519–36; žr. LE IX 470–471), Paulius Algimantas Alšėniškis (1536–55; žr. LE I 132). Tuo pat metu Žemaičių vyskupijoje ganytojavo: Mikalojus Radvilas (1515–29 žr. LE XXIV 390–391), Jurgis Talaitis (1529–31), Mikalojus Viešgaila (1531–33; žr. LE XXXIV 34–35), Vaclovas Virbickis (1534–55; žr. LE XXXIV 276), Jonas Domanievskis (1556–63; žr. LE V 104), Stanislovas Narkuskis (1564), Viktorinas Virbickis (1565–67; žr. LE XXXIV 276–277), Jurgis Petkūnas - Petkevičius (1567–74; žr. LE XXII 358–359).

Blogiau buvo su žemesniąja dvasiškija. Dauguma Vilniaus ir Žemaičių kapitulų narių nebuvo kunigai. Vilniaus kapituloje 1570 iš 9 kanauninkų tik 1 buvo kunigas ir lietuvis. Vilniaus ir Žemaičių kapitulos kan., Kražių ir Vilniaus šv. Jono par. kleb. Petras Roizijus (žr. LE XXV 404–405) buvo tik diakonas. Buvo ir klebonų, kurie neturėjo kunigystės šventimų. Jų samdyti vikarai daugumoje, bent Žemaičių vyskupijoje, buvo mozūrai, kurie, kaip truputį vėlesni vizitacijos aktai rodo, nei mokslu, nei dora nepasižymėjo, pamokslų nesakė, katekizmo nemokė ir žmonių bažnyčion patraukti neįstengė. Jie lengvai pakrypdavo ir į protestantizmą.

Viena iš protestantizmo plitimo priežasčių buvo Vokiečių ordino sekuliarizavimasis, kai magistras Albrechtas 1525 priėmė Liuterio mokslą ir tapo uoliu protestantizmo apaštalu ne tik Prūsijoje, bet ir Lietuvoje. Jis kvietė jaunuolius iš Lietuvos ir lengvomis sąlygomis leido studijuoti Karaliaučiaus universitete. Čia rado prieglobstį ir tie, kurie pabėgo iš Lietuvos, vengdami bažnytinių bausmių. Albrechto rūpesčiu buvo išleisti liet. katekizmai ir giesmynai, kuriuos paruošė iš D. Lietuvos atvykę prot. kunigai.

Svarbiausia protestantizmo plitimo priežastis buvo ta, kad Lietuvos didikus protestantizmas žavėjo savo laisvėmis ir didino jų teises. Nesant Lietuvoje aukštosios m-los, didikai nesitenkino Krokuvos univ. Radvilų, Chodkevičių, Sapiegų, Giedraičių ir kt. didikų sūnūs aukštojo mokslo siekė protestantiškuose Karaliaučiaus, Leipcigo ir Wittenbergo universitetuose. Ten juos paveikė protestantų idėjos, kurias sugrįžę skleidė savo krašte. Tapę protestantais, naudodamiesi patronato teise, atėmė iš katalikų savo tėvų ir protėvių statytas ir aprūpintas bažnyčias, skyrė jose prot. kunigus, atidarinėjo naujatikių m-las ir savo baudžiauninkus vertė tapti protestantais. Kai galingiausieji didikai perėjo į protestantizmą, juos pasekė ir žemesnioji bajorija.

12. Protestantizmo įsigalėjimas Lietuvoje

Kai Liuteris 1517 paskelbė savo tezes prieš atlaidus ir 1520 trimis brošiūromis išėjo prieš tradicinį Bažnyčios mokslą, jos greitai pasklido ir tarp Lietuvos vokiečių. Tai pastebėjęs, vysk. Jono 1527 sušauktas Vilniaus sinodas nutarė: nepriimti be vyskupo atestacijų svetimų vyskupijų kunigų ir neleisti vokiečiams mokytojams dėstyti m-lose. Bene pirmasis 1535 viešai pradėjo skelbti protestantizmą Šilalės kleb. J. Tartilavičius (žr. LE II 260), bet už tai šaukiamas į teismą, pabėgo į Prūsus. Pirmasis jau aukšto išsilavinimo vyras, skelbęs Lietuvoje protestantizmą, buvo Abraomas Kulvietis (žr. LE XIII 341–342), kuris 1539 įsteigė Vilniuje m-lą. Vysk. Pauliui Alšėniškiui veikiant, Kulviečio m-la buvo uždaryta ir jis, šaukiamas į teismą drauge su J. Zablockiu (žr. LE XXXV 12) ir St. Rapolioniu (žr. LE XXIV 497–498), 1542 pasitraukė į Prūsus ir atsidavė kng. Albrechto globai.

Nežiūrint vyskupų draudimų, naujovių

skelbėjai buvo laukiami ir šiltai priimami didikų dvaruose. Didikams pradėjus linkti prie naujos religijos, apie 1536 protestantizmas iš slapto tapo pusiau viešu. 1536–40 laikotarpyje Kat. Bažnyčią apleido Radvilai, Bilevičiai, Chodkevičiai ir kt.

Žymiausias protestantizmo rėmėjas buvo Mikalojus Radvilas Juodasis, (žr. LE XXIV 391–394), turtingiausias ir įtakingiausias Lietuvos didikas. Jo įtaka ir galia dar labiau pakilo, kai Žygimantas Augustas vedė jo pusserę Barborą ir 1550 jį paskyrė Lietuvos kancleriu ir Vilniaus vaivada. Taip į jo rankas pateko aukščiausia valdžia, todėl vyskupas nedrįso su juo eiti į konfliktą, kai jis ėmė atiminėti bažnyčias ir šalinti klebonus. Su Kat. Bažnyčia ryšius jis nutraukė 1550.

Ankstyvesnysis protestantizmas Lietuvoj paplito liuteronizmo formoje, bet po dviejų dešimtmečių jį pradėjo išstumti kalvinizmas. Juo vėl pirmieji susižavėjo didikai. Taip pat ir M. Radvilas Juodasis 1556 tapo kalvinu ir per 10 m. uoliai platino kalvinizmą. Liuteronizmas į Lietuvą atėjo per Prūsus, o kalvinizmas per Lenkiją, iš kur atvykęs Jonas Laskis Vilniuje atrado pasisekimo. Jis kalvinizman patraukė ir M. Radvilą Juodąjį. Kalvinizmą skelbė ir Simanas Zacijus, kurio patartas Radvilas savo ir D.L.K. dvaruose įvedinėjo kalvinizmą. M. Radvilas Lietuvos Brastoje įkūrė spaustuvę ir ten lenkiškai išspausdino Brastos bibliją ir kt. knygas. Kalvinizmui skleisti tarp stačiatikių, jis Nesvyžiuje įkūrė kitą spaustuvę, kuri kirilinėmis raidėmis spausdino prot. raštus. Jis tačiau neišleido nė vienos liet. knygos. Kalvinai iš viso ilgai nerašė lietuviškai, kai tuo tarpu M. Lietuvos liuteronai išleido daug liet. religinių knygų.

M. Radvilo Juodojo pavyzdžiu sekė ir Mikalojus Radvilas Rudasis (žr. LE XXIV 395–396) ir jo įpėdiniai, taip pat Chodkevičiai, Kiškos, Sapiegos, Valavičiai, Zenavičiai ir kt. Antroje XVI a. pusėje maža beliko didikų ir bajorų, kurie laikėsi kat. tikėjimo. Žemaičių vyskupijoje tuomet protestantai užgrobė 17 bžn., o Vilniaus, tur būt, trigubai daugiau. Tačiau tuo pat metu (1565–1600) katalikai Vilniaus vyskupijoje pasistatė 21, o Žemaičių 6 bžn. Kat. Bažnyčios padėtis buvo dideliame pavojuje, ypatingai, kai jai labai trūko kunigų. Beje, Kojalavičiaus paskelbta žinia, kad Žemaičiuose tuomet buvo tik 7 kunigai, neatitinka tiesos. Z. Ivinskis įrodė, kad jų galėjo būti mažiausia 20. Nežiūrint to, Žemaičių ir Vilniaus vyskupijų padėtis buvo labai liūdna, kaip tai matyti iš Tarkvinijaus Pekulo (žr. LE XXII 253) ir Aleksandro Komuliejaus (žr. Comuleus — LE IV 87) vizitacijos aktų.

13. Katalikų Bažnyčios pergalė

Protestantizmas pasiekęs aukščiausią klestėjimo laipsnį, pats pradėjo irti iš vidaus. Laisvas Šv. Rašto aiškinimas ir autoriteto paneigimas privedė prie didelių nesutarimų ir pačius protestantus suskaldė į daugelį sektų. Kituose kraštuose protestantus vienybėje palaikė valdovai, o Lietuvoje valdovai protestantų tvarkyti nesiėmė. Saugiai jie jautėsi, kai jiems vadovavo Lietuvos kancleris M. Radvilas Juodasis, ir kai valstybės taryboje tebuvo likę 2 vyskupai ir vienas kitas nereikšmingas didikas. Pačiam Radvilui pereidinėjant iš katalikybės į liuteronizmą, iš liuteronizmo į kalvinizmą, iš kalvinizmo į arijonizmą, nebuvo kas visus vieningai jungtų konstruktyviam darbui.

M. Radvilo Juodojo vaikų grįžimas į Kat. Bažnyčią taip pat turėjo gilių pasėkų. Vyr. Radvilo sūnus Mikalojus Kristupas, vad. Našlaitėlis (žr. LE XXIV 394–395) jau 1567 pavasarį (šią datą nustatė Z. Ivinskis) perėjo katalikybėn ir paskui save patraukė tris jaunesnius brolius. Netrukus į Kat. Bažnyčią sugrįžo (1566–71) ir Žemaičių seniūnas Jonas Jeronimas Chodkevičius. Paskui sekė Sapiegų, Vainų, Valavičių, Tiškevičių ir kt. didikų šeimos. Protestantizmui paliko ištikima Mik. Radvilo Rudojo šeima ir dar nemaža kt. didikų.

Liaudyje prot. konfesijos neturėjo pasisekimo. Baudžiauninkai tik savo ponų verčiami vienur kitur tapdavo naujatikiais. Charakteringas šiuo atžvilgiu yra M. Lietuvos Ragainės kun. Martyno Mažvydo 1551 skundas kng. Albrechtui, kurį prašė, kad nubaustų Ragainės lietuvius kaip ‚kietą netašytą veislę', užkietėjusią ‚papistų moksle', važiuojančią į Žemaičius krikštytis ir gauti moterystės palaiminimų; be to, dar niekinančią ir pajuokiančią liuteronų apeigas ir neklausančią skelbiamo Dievo žodžio; jie vykdavę 50 km į Batakius, 60 km į Švėkšną, 80 km į Veliuoną ir 90 km į Šiluvos Marijos atlaidus. Tai parodo ne tik M. Lietuvos lietuvių religinius nusiteikimus, bet ir tai, kad kat. tikėjimas dar buvo gyvas Žemaitijoje. Kai kurių istorikų teigimu, žemaičiai greičiau grįžo prie savo pagoniškų papročių, kaip priėmė naujatikių mokslą.

Tą patį galima pasakyti ir apie liet. miestiečius. Nors vokiečiai kolonistai tapo liuteronais, nors Kaune ir Vilniuje buvo atidarytos prot. m-los, nors miestuose lankėsi įvairių sektų mokytojai, miestiečių lietuvių masės jie nepatraukė. Nei Kaune,

nei Vilniuje protestantai neužgrobė nė vienos bažnyčios. Vėliau jie net nugriovė vieną Vilniaus mst. pastatytą prot. bažnyčią.

Protestantų nenaudai veikė ir Tridento susirinkimo nutarimai, kuriuos pradėjo vykdyti Lietuvos vyskupai (žr. LE XXXI 461–463). Bažnyčios pergalei daug padėjo ir pop. nuncijai (pastovi Lenkijos–Lietuvos nunciatūra įsteigta 1558), kurie stebėdavo politinį ir religinį krašto gyvenimą, duodavo vyskupui patarimų, prižiūrėjo Tridento nutarimų vykdymą, pravedė vienuolijų reformą ir tyrė nominuotų kandidatų į vyskupus tinkamumą. Tokiu būdu Lietuva susilaukė uolesnių ir veiklesnių ganytojų.

Protestantizmo didžiausio įsigalėjimo laikotarpyje Vilniaus ganytoju buvo atkeltas Lucko vysk. Valerijonas Protasevičius (1556–79; žr. LE XXIV 110–111). Jo nuopelnas — jėzuitų atkvietimas, jų kolegijos ir akademijos įsteigimas ir aprūpinimas. Po jo Vilniuje vyskupavo kard. Jurgis Radvilas (1581–92; žr. LE XXIV 382–385), M. Radvilo Juodojo sūnus, grįžęs į kat. tikėjimą. Jis 1582 įsteigė tik lietuviams skirtą kun. sem., 1582 sušaukė sinodą, kaip politikas sėkmingai kovojo su protestantais. Lenkui B. Maciejevskiui į Vilniaus vyskupiją veržiantis, ji liko be ganytojo 8 m.; paskui buvo paskirtas Benediktas Voina (1600–15; žr. LE XXXIV 456), kuris sušaukė 4 sinodus, įvedusius reikšmingų reformų. Eustachijus Valavičius (1616–30; žr. LE XXXII 534–535) atnaujino katedrą ir sušaukė 3 sinodus. Abraomas Voina (1631–49; žr. LE XXXIV 455–456) į atnaujintą katedrą 1636 perkėlė šv. Kazimiero kūną, 1635 Vilniuje įkurdino bonifratrus, sušaukė 4 sinodus ir iš Vilniaus mst. iškėlė kalvinų bžn.

Šiame kat. atgimimo laikotarpyje ir Žemaičių vyskupija susilaukė energingų ganytojų: Merkelio Giedraičio (1576–1609; žr. LE VII 214–217), Mikalojaus Paco (1610–18; žr. LE XXI 309–311), Stanislovo Kiškos (1618–26; žr. LE XI 530–531), Abraomo Voinos (1626–31; žr. LE XXXIV 455–456), Merkelio Geišos (1631–33; žr. LE VII 90–91), Jurgio Tiškevičiaus (1649–56; žr. LE XXXI 239–241).

Katalikų pergalėje daug reiškė ir katalikus palaikiusių valdovų autoritetas. Po Žygimanto Augusto (1544–72) nebuvo kat. tikėjime svyruojančių Lietuvos valdovų. Steponas Batoras (1576–86) aiškiai palaikė katalikų pusę. Jam nepatiko protestantizmas, skaldęs vienybę ir kėlęs nesantaikas krašte. Jis rėmė jėzuitų akademijos ir kolegijų kūrimąsi ir vyskupų bei nuncijų veiklą, darė užrašus seminarijoms, bažnyčioms ir m-loms. Po jo Zigmantas Vaza (1587–1632) taip pat rūpinosi, kad kat. tikėjimas klestėtų.

Prie katalikų sustiprėjimo daug prisidėjo vysk. V. Protasevičiaus atkviesti jėzuitai (žr. LE IX 398–399), Vilniuje įkūrę akademiją (žr. LE XXXIV 132–144) ir daugelį kolegijų provincijoje. Jėzuitų mokyklos, Pultusko, Vilniaus ir Varnių seminarijos greitai paruošė kunigų, kurių labai trūko Lietuvai. Patys jėzuitai apaštalavo žodžiu ir raštu: sakė pamokslus, teikė sakramentus ir ruošė viešus disputus; rašė ir vertė knygas ir jas spausdino. Sustiprėjo ir senosios vienuolijos, kūrėsi naujos ir visame krašte prasidėjo kat. dvasinis atgimimas.

Nežiūrint to, protestantai dar iki XVII a. galo buvo galingi. Jie savo pusėje dar turėjo daug ponų, kurie naudodamiesi dėsniu ‚cuius regio, eius religio' daug kur vertė savo baudžiauninkus ir miestiečius eiti į prot. bažnyčias. Taip yra darę 1610 Kelmės dvarų savininkai Gružauskai ir Biržų savininkas Kristupas Radvilas. Šiluvoje 1669 tarp katalikų ir kalvinų įvyko muštynės, kur buvo sužeistas kun. Sirniauskas. Jėga buvo vartota ir iš katalikų pusės. Akmenės dvarų instrukcijoje įsakoma bausti tuos, kurie nesilaikys kat. tikėjimo. Vilniuje 1611 minia sudegino prot. bažnyčią ir sumušė jų dvasiškius.

Kat. institucijos augo ir stiprėjo. Teismo keliu buvo atgautos beveik visos prot. užgrobtos bažnyčios ir dar pastatytos 86 naujos. Katalikams stiprėjant, pradėjo persiorganizuoti ir protestantai, bet valdovams jų neremiant, palaipsniui silpnėjo, religinė kova atlyžo ir nustojo reikšmės. Lietuvoje katalikai su protestantais kovojo apie 150 m., bet čia jų kova nebuvo tiek aštri, kaip V. Europos kraštuose, kur ji virsdavo atvirais tikybiniais karais.

14. Pastangos grąžinti schizmatikus

Stačiatikių ir katalikų unija, politinių sumetimų skatinamas, rūpinosi jau Vytautas. Konstancos susirinkimas ir pop. Martynas V, įvertindamas Vytauto ir Jogailos pastangas, paskyrė juos stačiatikių kraštuose gyvenančių katalikų globėjais. Vėliau unijos klausimą kėlė Švitrigaila Bazelio susirinkime. Pati Lietuvos dvasiškija gana anksti pradėjo rūpintis schizmatikų Bažnyčios vienybėn grąžinimu. Jau pop. Inocentas VIII (1484–92) pranciškonams-bernardinams leido priimti grįžtančius schizmatikus. Kadangi bernardinai jų neperkrikštijo priimdami, dėl to kilo ginčas su vyskupais. Apie tai painformuotas pop. Aleksandras VI 1501 Lvovo, Vilniaus

ir Žemaičių vyskupams pranešė, kad grįžtančių Bažnyčios vienybėn perkrikštyti nereikia.

Vėliau pop. pasiuntinys A. Possevino (žr. LE XXXIII 340–341), lankydamasis Maskvoje įsitikino, kad Rusija dar nėra pasiruošusi unijai, dėl to manė, jog pirmiausia reikia sugrąžinti Lietuvos ir Lenkijos valdžioje esančius stačiatikius. Tada nutarta, kad unijos bazė turi būti Vilnius, dėl to pop. Grigalius XIII, Possevino patartas, 1582 Vilniuje įkūrė popiežiaus seminariją unitų kunigams ruošti (žr. LE XXIII 288–291).

Skargai, Possevinui, vysk. J. Radvilui ir pop. nuncijui skatinant ir Vladimiro, Lucko ir Kijevo vyskupams pritariant, buvo pradėta tartis unijos reikalu. Tada Vladimiro vysk. Pociejus ir Lucko vysk. Terleckis 1595 nuvyko į Romą ir visų Lietuvos ir Lenkijos stačiatikių vardu prisijungė prie Romos Bažnyčios. Jie pripažino pop. valdžią, o jiems buvo paliktos rytų apeigos. Unija viešai turėjo būti paskelbta 1596 Brastoje, bet čia vėl įvyko skilimas. Ostrogo kng. Konstantinas II, anksčiau unijai pritaręs, nuo unijos su keliais stačiatikių vyskupais atsisakė. Betgi dauguma stačiatikių vyskupų tapo unitais, dėl to unija, valdovų remiama, susiorganizavo ir turėjo pasisekimo. Tiesa, kovos unitų su disunitais (žr. LE V 76–77) stipriai reiškėsi ir jų auka 1623 buvo šv. Juozapatas Kuncevičius (žr. LE XIII 352–353). Unitų tarpe daug pasidarbavo persiorganizavę rytų apeigų bazilijonai, iš kurių buvo parenkami ir unitų vyskupai. (Dar žr. Bažnytinė unija — LE II 309–313).

15. Juridinė konfesijų padėtis

Religinė kova su protestantais ir disunitais tęsėsi net iki Lietuvos valstybės galo. 1655–61 Lietuvą užklupo dvi okupacijos: stačiatikiškoji Maskva užėmė rytinę dalį su Vilniumi ir Kaunu, o protestantai švedai okupavo vakarinę. Per šias okupacijas Kat. Bažnyčia labai nukentėjo: bažnyčios ir vienuolynai buvo apiplėšti, daug kunigų ir vienuolių išžudyta, m-los sudegintos ir mokytojai išblaškyti.

Okupacijos metu disunitai, naudodamiesi Maskvos pagalba, atiminėjo unitų cerkves, o protestantai jungėsi su švedais. Kai XVIII a. pradžioje apie 10 m. Lietuvoje vėl šeimininkavo Švedijos, Saksonijos ir Rusijos kariuomenės ir Rusija uždėjo savo protektoratą, tai katalikiškoji visuomenė nepalankiai nusistatė prieš disidentus (žr. LE V 68–70), kurie bičiuliavosi su priešais. Dar prieš pirmąją rusų-švedų invaziją konfederacinis seimas, 1630 užtikrindamas disidentams tikėjimo laisvę, įterpė varžančių punktų: karaliaus miestuose, kur disidentai jau turi bažnyčias, gali atlikinėti kulto apeigas, o kur jų neturi, ten neleidžiama statyti, kad nekiltų riaušės. Šis įstatymas buvo pakartotas 1648, 1666 ir 1674 konstitucijose, o 1717 konstitucija jau reikalavo nugriauti kitatikių bažnyčias, kurios buvo prieš konstitucijas pastatytos. Pagaliau 1733 seimo atstovai pabrėžė, kad visų valstybių tvirtybė esąs tikras Dievo garbinimas, todėl neleisią mažinti kat. teisių ir privilegijų. Kitatikiams šis seimas užtikrino laisvę bei asmens ir nuosavybės teisių lygybę, bet jie neturėsią balso seime, tribunoluose ir negalėsią užimti valstybės pareigūnų vietų; be to, griežtai draudžiama jiems ieškoti svetimų valstybių globos.

Disidentų skundus palaikė kaimyninės valstybės. Rusijai verčiant, 1768 seimas kitatikiams suteikė šias teises: 1. pakeičiami visi senieji įstatymai, kurie siaurino kitatikių teises; 2. visos kitatikių šventyklos su jų įstaigomis pripažįstamos teisėtos ir leidžiama taisyti senas ir statyti naujas; 3. kitatikiai turi teisę viešai ir iškilmingai atlikinėti savo tikėjimo apeigas, nesiklausdami vyskupo ar klebono; 4. gimusiems iš mišrių jungtuvių vaikams auklėti galioja toks dėsnis: sūnūs auklėjami tėvo tikėjime, o dukterys motinos; 5. kitatikiai negali būti verčiami mokėti kokius nors mokesčius kat. dvasiškiams; 6. kitatikiai turi ir patronato teisę kat. bažnyčioms; 7. kitatikiams grąžinamos lygios politinės teisės; jie gali užimti vietas valstybėje lygiai su katalikais.

Tokie, svetimųjų įsikišimu pravesti nutarimai, kai kurie net priešingi Kat. Bažnyčiai, sukėlė pasipiktinimo. Vėliau Rusija, gavusi didelius Lietuvos–Lenkijos plotus, nusileido, ir 1775 sutartimi kitatikiams atimta teisė būti ministrais ir senatoriais. Pagaliau 1791 V 3 konstitucija pirmuoju savo punktu paskelbė kat. tikėjimą viešpataujantį valstybėje ir uždraudė tapti kitatikiais, bet drauge suteikė visoms religijoms laisvę.

16. Švietimas ir socialiniai reikalai

Švietimu iki valstybės galo (1795), galima sakyti, rūpinosi viena Bažnyčia, nes tik po jėzuitų panaikinimo (1773 - 1795) Edukacijos komisija (žr. LE V 339–340) perėmė Vilniaus akademiją ir aukštesnes m-las. Bažnyčios vadovybės 1607 buvo įsakyta visose parapijose įsteigti pradžios m-las. Vilniaus vysk. K. Brzostowskis 1710 vėl priminė klebonams šią pareigą, o vysk. Ig. Masalskis, jau kaip Edukacijos komisi-

jos pirmininkas, 1773 ir 1781 įsakė klebonams kurti m-las ir pranešti mokinių skaičių. Vyskupai vizitacijos metu tikrino, ar šie įsakymai buvo įvykdyti. A. Aleknos apskaičiavimu, XVIII a. Lietuvoje galėjo būti 300 parapinių m-lų su 5000 mokinių. Aukštesnes mokyklas išlaikė jėzuitai, pijorai ir kt. vienuoliai, o Vilniaus akademiją jėzuitai.

Religinių kovų laikotarpyje buvo pradėta ir lietuviškai rašyti. Pagal V. Biržiškos Aleksandryne pateikiamų biografijų duomenis, katalikai XVI–XIX a. turėjo 86 rašytojus, kurių tarpe buvo 5 vyskupai, 26 kunigai, 44 vienuoliai ir 11 pasauliečių.

Bažnyčiai teko rūpintis ir socialine valstiečių gerove. Valstybė juos buvo palikusi ponų valdžiai, o šie juos apkraudavo sunkiais darbais ir mokesčiais. Bažnytiniuose ūkiuose jie buvo laisvesni. Jie galėjo skųstis vyskupijos vizitatoriams, per kuriuos vyskupas prižiūrėjo, kad valstiečiai nebūtų išnaudojami. Vilniaus vysk. Masalskis 1776 atvirai kėlė ir baudžiavos panaikinimo klausimą. Tačiau sekdama lenkus, aukštoji Lietuvos dvasiškija darė nedovanotiną klaidą, neleisdama valstiečių vaikams stoti į dvasinį luomą, nors lietuvių kunigų taip labai trūko.

17. Religinio gyvenimo klestėjimas

Nors buvo neramūs valstybės nuopuolio laikai, vis tiek XVII ir XVIII a. galime vadinti religinio klestėjimo laikotarpiu. Šiame laikotarpyje labai padidėjo kunigų skaičius, buvo pastatyta daug gražių mūrinių bažnyčių ir vienuolynų, religinis tikinčiųjų gyvenimas tapo gyvesnis ir sąmoningesnis. Bažnyčiose ir namuose skambėjo religinės giesmės, nes jau buvo išleisti giesmynai ir maldaknygės, o Lietuva tapo kryžiais ir rūpintojėliais išpuošta Marijos žemė.

Liturginės ir neliturginės maldos ir giesmės įgavo gilią prasmę. Bažnyčios metų laikai — adventas ir gavėnia — įgavo rimtą atgailos reikšmę. Didžiosios bažnytinės šventės — Kalėdos, Velykos, Šeštinės, Sekminės ir Dievo Kūno — buvo pradėtos labai iškilmingai švęsti. Dievo Motinos garbinimas buvo iškeltas iki aukščiausio laipsnio. Be anksčiau įvestų Marijos Dangun Ėmimo, Įvedybų, Apreiškimo ir Gimimo švenčių, dar buvo įvestos Nekalto Prasidėjimo, Aplankymo, Škaplierinės, Marijos Vardo, Belaisvių Išlaisvintojos, Snieginės, Rožinės ir kt. Tuomet buvo pradėtos laikyti rarotų mišios Advente, įvestos Marijos valandos, imta giedoti vad. karunka ir Viešpaties Angelas, dažniau pradėta daryti švenčių procesijas. Malonėmis išgarsėjo daugybė Marijos ir šventųjų paveikslų. Tada buvo pastatytos garsiosios Vilniaus ir Žemaičių kalvarijos, išgarsėjo Šiluvos ir kitos šventovės, kurias pradėjo lankyti didelės minios maldininkų.

Plačiai paplito ir įvairios brolijos: šv. Martyno, šv. Onos, šv. Pranciškaus III ordinas, šv. Juozapo Arimatiečio ir šv. Nikodemo, šv. Izidoriaus, Angelo Sargo, šv. Roko, Švč. Sakramento, Krikščioniško mokslo. Gausiausios tačiau buvo įvairios Marijos brolijos: Rožinio, Apreiškimo, Loreto, Įvedybų, Paguodos, Belaisvių Išpirkimo, Sopulingos Dievo Motinos, Marijos vardo, Nekalto Prasidėjimo, Škaplierių ir Marijos sodalicijos. Kitų kraštų pavyzdžiu ir amatininkų cechai miestų bažnyčiose turėjo savo altorius ir laikė atitinkamas pamaldas.

Vilniuje tuomet vyskupavo: Jonas Karolis Zaviša Daugėla (1657–61; žr. LE IV 350), Jurgis Bialozoras (1661–65; žr. LE II 464), Aleksandras Sapiega (1667–71, žr. LE XXVI 468–469), Mikalojus Steponas Pacas (1682–84; žr. LE XXI 311), Aleksandras Kotovičius (1685–86; žr. LE XII 495–496), Konstantinas Kazimieras Brzostovskis (1687–1722; žr. LE III 296), Motiejus Juozapas Ancuta (1622–23; žr. LE I 161), Karolis Petras Pancežinskis (1724–29; žr. LE XXI 472–473), Mykolas Zenkevičius (1730–62; žr. LE XXXV 76–77), Ignacas Jokūbas Masalskis (1762–94; žr. LE XVII 434–436).

Žemaičiuose tuo metu vyskupavo: Petras Parčevskis (1649–58), Aleksandras Sapiega (1660–67; žr. LE XXVI 468–469), Kazimieras Pacas (1667–95; žr. LE XXI 307–308), Jonas Jeronimas Krišpinas (1695–1708; žr. LE XIII 156), Jonas Mikalojus Zgierskis (1710–13; žr. LE XXXV 83–84), Povilas Pranciškus Sapiega (1715; žr. LE XXVI 471 - 472), Aleksandras Gorainis (1716–35; žr. LE VII 372), Juozapas Mykolas Karpis (1736–39; žr. LE XI 89–90), Antanas Dominінkas Tiškevičius (1740–62; žr. LE XXXI 236), Jonas Domininkas Lopacinskis (1762–78; žr. LE XVI 434–436) ir Steponas Giedraitis (1778–1801; žr. LE VII 218–219).

Šiame laikotarpyje labai išaugo ir vienuolijos. Vienuoliai reiškėsi visose apaštalavimo ir kultūrinio darbo srityse.

18. Kritiškas Lietuvos Bažnyčios vertinimas

Baigiant apžvelgti Bažnyčios istoriją senojoje Lietuvos valstybėje, reikia panagrinėti, kiek įtakos ji padarė tautos būdui ir dorai. Liaudis buvo nuolanki ir paklusni Bažnyčiai. Joje ir glūdėjo dvasinis tautos

kilnumas. Daugiau nukrypę nuo doros buvo didikai ir bajorai. Jų tarpe puotavimas, pasileidimas ir ginklo vartojimas buvo dažna apraiška. Valstybei neįstengiant nuo savavaliavimo aukštojo luomo suvaldyti, nuo šių ydų jį prilaikydavo Bažnyčia. Lietuvoje tačiau nebuvo, kaip kitur, plėšikų gaujų. Žmogaus asmuo čia buvo daugiau gerbiamas.

Bažnyčia iš esmės turi būti visuotinė, ir luomų skirtumai jai yra svetimi. Nuo seniausių laikų aukščiausios pareigos Bažnyčioje buvo prieinamos ir žemos kilmės žmonėms. Šiam visuotiniam dėsniui Lietuvos dvasiškija nusidėdavo. Valstybinės vietos buvo prieinamos tik bajorams. Ilgainiui šias teises bajorai net įstatymų keliu prieš paties popiežiaus valią užsitikrino ir Bažnyčioje. Nebuvo paisoma Tridento susirinkimo nutarimų, kad vyskupai reziduotų savo vyskupijose, kanauninkai gyventų prie katedrų, kad klebonai eitų pareigas savo parapijose, kad nebūtų c u m u l u s b e n e f i c o r i u m (t.y. kelių pajamų sutelkimo vienam asmeniui). Iš Lenkijos atėjo paprotys gauti tik kanonikato ar klebono pajamas (beneficium), o pareigoms eiti jau galėjo samdytis vikarus. Buvo nemaža tokių, kurie buvo gavę net kelių katedrų kanonikatus ar kelių parapijų klebono atlyginimą.

Bajorija jau buvo sulenkėjusi. Iš jos kilę dvasiškiai taip pat buvo užsikrėtę bajorų ydomis. Lietuviškam kaimo ir miesto jaunimui buvo užkirstas kelias tapti kunigais. Yra žinoma, kad prieš šitokius papročius pradžioje kovojo jėzuitai. Kadangi dvasiškiai buvo kilę iš aukštojo luomo, jie neturėjo nuoširdaus ryšio su tikinčiųjų dauguma, kurią sudarė valstiečiai, baudžiauninkai ir miestiečiai. Bajorams dvasiškiams ne tiek rūpėjo ir socialinė tikinčiųjų gerovė, nes jie patys turėjo pataikauti didikams, kurių malone buvo iškilę.

Dvasiškija savo rankose turėdama visą auklėjimą, nepajėgė išauklėti pareigingų asmenybių, kurioms būtų rūpėję tautos reikalai, kurios būtų norėjusios aukotis už savo kraštą. Kunigai ir vienuoliai aukštajame luome buvo populiarūs, savo populiarumu įėjo net į literatūrą. Bet atrodo, kaip A. Alekna sako, ‚kad tas populiarumas buvo dažnai įgyjamas tautos ydoms pataikaujant'.

W. Abraham, Polska a chrzest Litwy (Polska i Litwa w dziejowym stosunku 1914); *A. Alekna,* Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1936; *M. Andziulaitytė-Ruginienė,* Žemaičių christianizacijos pradžia 1937; *M. Balinski i T. Lipinski,* Starożytna Polska IV ²1886; *F. G. von Bunge,* Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten 1859–90; Codex epistolaris Vitoldi 1882; *A. Dogiel,* Codex diplomaticus regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae I 1756, V 1759; *I. Danilowicz,* Skarbiec dipłomatów . . . do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów I 1860; *J. Długosz,* Historia Poloniae II–V 1876–77; *J. Fijałek i W. Semkowicz,* Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis (1387–1507) I 1948; *K. Forstreuter,* Die Bekehrung Gediminas und der Deutsche Orden (Altpreussische Forschungen 1928); *K. Gečys,* Katalikiškoji Lietuva 1946; *V. Gidžiūnas,* The introduction of Christianity into Lithuania (Lituanus 1957); ('') Pirmieji bandymai krikštyti Žemaičius (Karys 1967); ('') Vokiečių ordinas ir jo politikos priešai Pabaltijy (Karys 1965); *W. Holzmann,* Die Gründung des Bistums Samaiten (Zeitschrift f. d. Gesch. d. Oberrheins XXXII 1917); *Z. Ivinskis,* Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis z. Erscheinen d. Jesuiten (Forschungen z. osteuropäischen Gesch. XII 1967); ('') Kirchengesang in Litauen im XVI–XVII Jh. (Commentationes Balticae I 1954); ('') Merkelis Giedraitis ir jo laikų Lietuva (mašinr. 1954); ('') Šv. Kazimieras 1955; *J. Jakštas,* Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu (Senovė I–II 1935–36); *A. Janulaitis,* Žemaičiai ir bažnytinis Konstancijos seimas, 1414–1418 (Praeitis II 1933); *J. Kurczewski,* Biskupstwo Wileńskie 1912; ('') Kościół Zamkowy I–III 1908–16; *J. Lappo,* Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI a. pabaigoje (Praeitis I 1930); *A. Lewicki,* Codex epistolaris saec. XV 1888–94; Monumenta Poloniae Vaticana I–VII 1913–50; *K. E. Napiersky,* Russisch-Livländische Urkunden 1868; *H. Paszkiewicz,* Regesta Lithuaniae 1930; Preussisches Urkundenbuch I–IV 1960–64); *W. Przyałgowski,* Żywoty biskupów wileńskich I–III 1860; *J. Purickis,* Die Glaubenspaltung in Litauen im XVI Jahrhundert bis zur Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569, 1919; *J. Sawicki,* Concilia Poloniae. II. Synody diecezij wileńskiej i ich statuty 1948; *G. Schramm,* Der Polnische Adel und Reformation (1548–1607) 1965; Scriptores rerum Livonicarum I–II 1853–57; Scriptores rerum Polonicarum I–XXII 1872–1917; Scriptores rerum Prussicarum I–V ²1961–65; *J. Stakauskas,* Lietuva ir Vakarų Europa XIII a. 1934; *S. Sužiedėlis,* Reformacijos sąjūdis Lietuvoje (Židinys 8–9 1938); ('') Reformacijos nuoslūgis ir kat. reakcija (Židinys 11 1938); *P. Šležas,* Bandymai apkrikštyti Lietuvą Algirdo ir Kęstučio laikais (Tiesos Kelias 1932); *J. Vaišnora,* Marijos garbinimas Lietuvoje 1958; *M. Valančius,* Žemajtiu Wiskupiste 1948 (2 tt.); *A. Theiner* (red.), Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae I–IV 1860–64; *J. Totoraitis,* Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263, 1909.

II. CARINĖS RUSIJOS OKUPACIJOS LAIKAIS

RAPOLAS KRASAUSKAS

Trečiuoju Lietuvos-Lenkijos vst. padalijimu (1795) didesnioji etnografinės Lietuvos dalis su Vilniaus ir Žemaičių vyskupijomis atiteko Rusijai. Nuo to meto Lietuvos Kat. Bžn. prasidėjo priespaudos bei persekiojimo laikotarpis iki pat I pas. karo. Rusijos valdovų politika Kat. Bžn. atžvilgiu buvo labai nepalanki. Jie nepakentė, kad toje pačioje vst. būtų dvi lygios ir nepriklausomos valdžios, pasaulietinė ir bažnytinė, ir siekė pastarąją palenkti sau, vyskupus ir kunigus padaryti vst. valdininkais, turinčiais vykdyti pasaulietinės valdžios politiką. Bijodami Kat. Bžn. stiprios

kultūrinės įtakos ir kartu su tuo einančių laisvės ir žmoniškumo idėjų, jie siekė Kat. Bžn. izoliuoti nuo Vakarų pasaulio, ypač atskirti ją nuo jos centro Romos. Kat. Bžn. ir Rusijos vst. santykius nužymėjo jau carės Kotrynos II 1769 išleistos taisyklės ir 1772 dekretas bei 1773 paskelbtas potvarkis. Šias taisykles ir nuostatus Kotryna II 1795 pritaikė ir Lietuvos Kat. Bžn. Ji uždraudė be vyriausybės sutikimo priimti ir skelbti pop. raštus, panaikino vienuolynų autonomiją, uždrausdama jiems susisiekti su savo centrais, esančiais užsienyje; ji pati skyrė vyskupus, panaikino Vilniaus vyskupiją, sujungdama ją su Kuršu ir pavadindama tą junginį Livonijos vyskupija, atėmė daug bažnytinių žemių ir išdalijo jas savo valdininkams ar kariškiams.

Kotrynos II sūnus caras Povilas I (1796–1801), palankesnis Kat. Bžn., pasiryžo sutvarkyti Kat. Bžn. organizaciją naujai prijungtose prie Rusijos provincijose. Tuo reikalu į Petrapilį 1797 atvyko nuncijus L. Litta (žr. LE XVI 301). Pavykus susitarti, 1798 buvo kanoniškai įkurta Mogiliavo kat. metropolinė arkivyskupija (žr. LE XIX 106–107), kurios jurisdikcijai buvo priskirtos Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos, per šimtmečius priklausiusios Gniezno bažnytinei provincijai. Pirmuoju Mogiliavo metropolitu buvo pakeltas St. Siestrzencevičius (žr. LE XXVII 415–417).

Tuo pat laiku, kada Rusijoje buvo įkurta bažnytinė provincija su sostine Mogiliave, buvo sutvarkyti Bnž. reikalai ir Lietuvos Užnemunėje, kuri III Lietuvos–Lenkijos padalijimu teko Prūsijai. Jos valdžiai susitarus su pop. Pijum VI, 1797 buvo įkurta Vygrių vyskupija. Ji turėjo 14 dekanatų, iš kurių Alvito, Prienų, Zapyškio, Simno, Virbalio ir Vygrių buvo grynai lietuviški. 1818 buvo pertvarkytos jos ribos — ji neteko Balstogės srities, o gavo Lomžos aps., vyskupijos sostinė iš Vygrių perkelta į Seinus ir pavadinta Seinų arba Augustavo vyskupija (žr. LE XXVII 191–192), subordinuota Varšuvos arkivyskupijai. Tokioje padėtyje vyskupija išsilaikė iki I pas. karo.

Prie Kotrynos II kitatikių, t.y. nestačiatikių, tikėjimo reikalams tvarkyti buvo įkurta Petrapilyje justickolegija, pradžioje tvarkiusi Rusijos imperijos prot., paskui ir Kat. Bžn. administracinius reikalus. Tikėjimo tiesų ji nelietė. Metropolitui Siestrzencevičiui nepatiko, kad kat. reikalai tvarkomi visai svetimos katalikams įstaigos — justickolegijos, todėl jis, naudodamasis caro Povilo I malone, išrūpino 1798 kad būtų įsteigtas atskiras kat. reikalams tvarkyti dpt., kurį sudarė pirm. pats Siestrzencevičius ir jo skirti 6 nariai — 3 dvasiškiai ir 3 pasauliečiai. Tokiu būdu kat. reikalai buvo sprendžiami ir tvarkomi pačių katalikų. Žuvus carui Povilui I, 1801 Rusijos imperijos sostą užėmė Aleksandras I, liberalesnių pažiūrų ir švelnesnio būdo valdovas. Tačiau ir jo valdymo metu Kat. Bžn. buvo taikomi tie patys Kotrynos II nustatyti dėsniai. Aleksandras I Kat. Bžn. reikalams tvarkyti vietoj dpt. 1801 įkūrė Romos Kat. Kolegiją. Šiai pirmininkavo taip pat Mogiliavo metropolitas, o du jo padėjėjus tvirtino caras. Be to, į Kolegiją įėjo 6 atstovai iš vyskupijų, renkami kapitulų 3 m. Ši Kolegija turėjo valdyti Kat. Bžn. Rusijos imperijoje. Ji buvo nekanoniškai įsteigta. Šiuo būdu norėta primesti Kat. Bžn. kolegijinį valdymo būdą. Rusų valdžia tikėjosi per Kolegiją paimti į savo rankas Kat. Bžn. reikalų tvarkymą. Panaši nekanoniška įstaiga—Romos Kat. Konsistorija—buvo primesta vyskupijoms. Konsistorijai vadovavo pasaulietinės valdžios skiriamas sekretorius, turįs teisę pasirinkti kitus konsistorijos valdininkus ir turįs veto teisę prieš konsistorijos nutarimus, nesutinkančius su vyriausybės politika. Bylos, kurios nebuvo išspręstos vyskupijų konsistorijose, buvo persiunčiamos Romos Kat. Kolegijai Petrapilin. Romos Kat. Kolegija taip pat galėjo priimti skundus prieš vyskupus, spręsti administracinius vyskupijų klausimus ir vykdyti jose vyriausybės įsakymus. Į Kolegijos veiklą negalėjo kištis joks svetimas valdžios organas, net Roma.

Likus neįgyvendintam caro Povilo I planui grąžinti Vilniaus akad. jėzuitams, Aleksandras I 1803 savaip perorganizavo Vilniaus univ. Jo išlaikymui buvo atiduoti visi buv. jėzuitų turtai ir dar priskirta bažnytinių turtų dalis — po 4 kanonijas iš Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų ir 10 turtingesniųjų klebonijų beneficijos. Teologijos mokslo dėstymas univ. buvo sutvarkytas ne pagal kanonų teisę. Teologijos mokslo dalykai buvo įjungti į moralinių ir politinių mokslų fak. Teol. prof. skyrė univ. taryba. Vyskupas neturėjo teisės kontroliuoti teol. mokslo dėstymo. Kai kurie prof. buvo persiėmę jozefinizmo dvasia. Teol. studentams 1803 buvo įkurtas bendrabutis ir pavadintas Vyriausiąja Vilniaus sem.. (žr. LE XXXIV 155–156). Į ją buvo siunčiami gabesni stud. iš Lietuvos kun. sem. ir vienuolynų. Jos uždavinys parengti dvasiškius aukštesnėms pareigoms. 1833 Vyr. Vilniaus sem. panaikinta, o jos vietoj 1834 atidaryta teol. akad., pavadinta Romos Kat. Bažnytinė Akad., arba Dvasinė Kat. Akademija (žr. LE V 285), kuri 1842 iš Vilniaus perkelta į Petrapilį, nes rusų valdžia norėjo ją griežčiau prižiūrėti. Caras

Mikalojus I suteikė jai imperatorišką titulą ir jos jurisdikcijai pajungė visas kun. seminarijas.

Kat. Bžn. padėtį Lietuvoje labai sunkino Rusijos caro pretenzijos skirti vyskupus. Tai buvo opus dalykas Bžn. ir rusų valdžios santykiuose. Carai parinkdavo kandidatus ir skirdavo vyskupais sau palankius, lengvai pasiduodančius vyriausybės įtakai, supasaulėjusius dvasiškius. Ji trukdė kanonišką vyskupų skyrimą. Vilniaus vyskupija 110 m. (1808–1918) laikotarpyje teturėjo vos trumpais protarpiais savo vyskupus ordinarus, visą kitą laiką (77 m.) vyskupiją valdė laikini administratoriai arba kapitulos vikarai. Vysk. Jer. Strojnovskis, valdęs vyskupiją 1808–1815, net negyveno Vilniuje; taip pat ir administratorius St. Siestrzencevičius 1816–26 vyskupiją valdė, gyvendamas Petrapilyje. Kitus vyskupus, vos pradėjusius valdyti vyskupiją, rusų valdžia nušalindavo nuo pareigų ir ištremdavo į Rusijos gilumą. 1863 Vilniaus vysk. Ad. St. Krasinskis buvo ištremtas į Viatką, vysk. Kar. Hrynievieckis 1885 išvežtas į Jaroslavą, vysk. St. Zveravičius 1902 ištremtas į Tverę, vysk. Edv. Roppas 1907 buvo administraciniu būdu nubaustas ir pašalintas iš vyskupijos, Seinų vysk. Konst. Iren. Lubienskis 1869 buvo suimtas, išgabentas į Rusiją ir pakelyje prie Žemutiniojo Naugardo mirė. Nė vienas tų vyskupų nebegrįžo į savo vyskupiją. Kiek geresnėje padėtyje buvo Žemaičių vyskupija, kurią nuo 1801 iki 1835 valdė vysk. Juozapas Arnulfas Giedraitis (žr. LE VII 212–213), ištvermingai gindamas Bnž. teises. Jis buvo gerai išsimokslinęs, uolus ganytojas, rūpinosi kad vyskupijoje prie kiekvienos parapinės bažn. būtų m-la, lankydamas parapijas žiūrėjo, kad valstiečiai nebūtų apsunkinami perdidelėmis prievolėmis, buvo suplanavęs įsteigti visai vyskupijai centrinę ligoninę, globojo mokslą, literatūrą ir meną, pas save Alsėdžiuose sutelkė būrelį liet. rašytojų, pats išvertė Šv. Rašto N. Testamentą ir savo lėšomis jį Vilniuje išspausdino. Jam valdant religinis gyvenimas vyskupijoje buvo gyvas, dvasiškiai dirbo uoliai ir buvo drausmingi. Tačiau kaip kitose, taip ir Žemaičių vyskupijoje rusų valdžia bandė primesti savo pasirinktuosius vyskupus. 1805 caras Aleksandras I paskyrė Žemaičių vyskupu pagalbininku Ign. Giedraitį, kurio tačiau Roma ilgai nepatvirtino. I. Giedraitis gavo tada pareigą valdyti Žemaičių vyskupo turtus. Tas pareigas eidamas, padarė daug netvarkos, kišosi į vyskupijos valdymą, darė įvairias intrigas prieš vyskupą. Mirus vysk. J. A. Giedraičiui ir rusų valdžiai trukdant paskirti naują, Žemaičių vyskupiją per eilę metų (1844–50) valdė kan. J. Gintila (žr. LE VII 266), palankus rusų valdžiai, siekiąs iškilti. Caras Mikalojus I 1840 nominavo jį Žemaičių sufraganu ir paskui reikalavo Šv. Sostą, kad jį paskirtų Žemaičių vysk., bet pop. Grigalius XVI atmetė caro prašymą, užrašydamas ant jo rekomendacinio rašto: ‚Gintila niekados nebus vyskupu' (Gintyllo nunquam episcopus). Po vysk. M. Valančiaus, rusų valdžiai neleidžiant skirti naujo, Žemaičių vyskupijos sostas vėl buvo 8 m. be ganytojo. Tuo laiku vyskupiją valdė administratoriaus teisėmis vysk. sufraganas A. Beresnevičius (žr. LE II 407).

Rusijos carai ne tik savinosi teisę skirti Lietuvos vyskupijoms vyskupus, bet dar įvairiais įstatymais bei potvarkiais varžė jų veiklą. Vyskupams buvo uždrausta be valdžios leidimo susirašinėti su popiežiumi, išvykti už diecezijos ribų, priimti kitatikius į Kat. Bžn., steigti naujas parapijas ar keisti esamų ribas, skirti joms klebonus ar vikarus, skirti sem. rektorius ir prof., teikti kunigams garbės ar pareigų paaukštinimus ir mokslo laipsnius, priimti kandidatus į kun. sem., steigti prie bžn. tikybines brolijas ar draugijas, bibliotekas, spausdinti bažnytinį kalendorių ir kt. knygas. Tokiais draudimais buvo suvaržius vyskupų jurisdikciją, faktiškai bažnytinius reikalus tvarkė ne vyskupai, bet rusų valdžia.

Po 1831, o ypatingai po 1863 sukilimo rusų valdžia ėmė dar labiau persekioti Kat. Bžn. Lietuvoje. Panaudodama visą savo galią, ji siekė Lietuvą sustačiatikinti ir surusinti. Vienas po kito sekančiais smūgiais kirto į gyvybines Bžn. ir katalikybės apraiškas. Lietuvoj buvo daug įvairių vienuolynų; jie buvo išplėtę savo religinę ir kultūrinę veiklą visame krašte, turėjo savo bžn., m-lų, labdaros įstaigų ir turto joms išlaikyti. Rusų valdžia paskelbė vienuolynus esant ‚lotyniškos propagandos lizdais ir sukilimo šaknimis' ir po 1831 pradėjo juos uždarinėti. Žemaičių vyskupijoje 1832–93 buvo uždaryti 46 vienuolynai. Iš viso Lietuvoje, įskaitant anksčiau uždarytus jėzuitų ir unitų, buvo panaikinta 352 vienuolynai. Jų pastatai buvo paversti kareivinėmis, karo ligoninėmis, rusų m-lomis ar stovėjo tušti uždaryti; kai kurios bžn. paverstos į cerkves ar uždarytos nyko. Iki I pas. karo trijose Lietuvos vyskupijose bebuvo likę 6 vienuolynai: pranciškonų Gardine ir Kretingoje, benediktinių Vilniuje ir Kaune, kotryniečių Krakėse ir marijonų Marijampolėje.

1841–42 rusų valdžia konfiskavo bažnytinį turtą — vyskupų, kapitulų, seminarijų, parapijų ir labdaros įstaigų žemes ir

kapitalą perėmė vst. iždas. Dvasiškiams buvo paskirtos algos. Tuo norėta juos padaryti priklausomus nuo rusų valdžios. Ji įžiūrėjo, kad par. bžn. yra liet. religinio ir tautinio atsparumo centrai ir rusinimo bei stačiatikinimo politikos kliūtys, dėl to pradėjo jas uždarinėti, motyvuodama, kad ar bžn. esanti sena, ar pastatyta be leidimo, ar esanti nebereikalinga, ar stovinti perarti prie cerkvės. Vien Vilniaus gen. gub. M. N. Muravjovo (žr. LE XIX 39–400) siautėjimo metu (1863–66) uždarytos 32 par. ir filijinės bžn. ir 52 koplyčios. Buvo uždrausta statyti naujas ir taisyti senas bžn. Reikalingumą taisyti bžn. spręsdavo vietos policija. Be gub. leidimo nebuvo galima taisyti nei klebonijų, nei kt. parapinių trobesių. Kunigai buvo nuolatinėje policijos priežiūroje. Be karinio aps. virš. leidimo kun. negalėjo išvykti iš savo par. Net ir vyskupams buvo uždrausta be valdžios leidimo lankyti savo vyskupijos parapijas, o leidimą valdžia duodavo tik su sąlyga, kad par., kurią jis lankys, nerengs jam iškilmingo sutikimo. Vysk. M. Valančiui valdžia buvo uždraudusi iš viso lankyti parapijas. Kad galėtų jį griežčiau prižiūrėti, net nepasitarusi su Roma, 1864 perkėlė iš Varnių į Kauną vyskupo sostinę, kapitulą ir kun. sem. Vyskupo rūmai Kaune buvo apstatyti šnipais, kurie sekė kiekvieną vyskupo žingsnį ir kiekvieną asmenį, atsilankantį pas jį.

Kovodama prieš Kat. Bžn., Rusijos valdžia siekė palaužti Lietuvos kunigų drausmę. Tuo tikslu ji rėmė silpnavalius, savimylas, iškilti norinčius kun., reikalaudama iš vysk. skirti juos į geresnes par., į kapitulas ar kitas aukštesnes pareigas. Ji ėmė kontroliuoti ir varžyti jaunų kun. paruošimą. Stodamas į sem., kandidatas privalėjo pristatyti gubernatoriui eilę visokių liudijimų, ir tik gavęs jo leidimą, galėjo būti priimtas į sem. Nuo 1863 iki 1870 rusų valdžia neleido priimti į sem. nė vieno naujo klieriko. Stojantieji į sem. ir ją baigiantieji privalėjo išlaikyti egzaminus rusų k. ir Rusijos istorijos. Egzaminouse dalyvavę rusų vyriausybės atstovai, turėjo lemiantį balsą. Dažnai jie nepagrįstai kaltindavo sem. auklėtinius, kad nemoka rusų k. ir Rusijos istorijos ir dėl to grasindavo sem. uždaryti.

Griežtais cenzūros įstatymais buvo suvaržytas ir Dievo žodžio skelbimas. 1832 caras Mikalojus I uždraudė kunigams laisvai sakyti pamokslus. Kiekvieno sakomo pamokslo tekstas turėjo būti patvirtintas valdžios paskirto cenzoriaus. Vėliau buvo klebonams įsakyta pamokslus skaityti tik iš tam tikrų rusų vyriausybės patvirtintų knygų. 1868 išleistu potvarkiu buvo atimta teisė vikarams ir filijalistams sakyti pamokslus. Par. bžn. sekmadieniais tegalėjo būti tik 1 pamokslas. Policija sekdavo pamokslų sakymą ir bausdavo pamokslininkus už taisyklių nesilaikymą. Varžydama tikėjimo laisvę Lietuvoje, rusų valdžia uždraudė viešas bažnytines procesijas, iškilmingą mirusių laidojimą, kryžiaus kelių vaikščiojimą Vilniaus ir Žemaičių kalvarijose, kryžių statymą pakelėse, religinių ženklų (devocionalijų) pardavinėjimą. Ji dargi ėmė Kat. Bžn. panaudoti liet. nutautinimui ir nukatalikinimui. Vilniaus gub. K. Kaufmanas 1865 išleido įsakymą vartoti tik rusų k. oficialiuose susirašinėjimuose su vyskupo raštine. 1865 rusų valdžia atspausdino 2000 egz. Romos Kat. ritualo rus. raidėmis. Gub. ir aps. virš. buvo įpareigoti sekti, kad vyskupai jį išsiuntinėtų klebonams. 1868 ir 1869 cenzoriaus įsakymu rubricelėse buvo atspausdinta malda už carą rusų k. Gub. Kaufmanas 1866 įsakė kun. sem. auklėtinius pratinti sakyti pamokslus rusų k., 1874 bandė įvesti į sem. rusų giedojimą ir homiletikos dėstymą rusų k. Uždraudus liet. spaudą (žr. LE XXVIII 334–337), rusų valdžia vertė religines knygas: maldaknyges, giesmynus, bažnyčiose skaitomas evangelijas, katekizmą spausdinti rus. raidėmis. Per 40 m. nebuvo leista spausdinti jokių liet. religinių knygų. Anksčiau spausdintas Lietuvoje ir draudimo metu spausdintas užsienyje ir atgabentas į Lietuvą knygas policija atiminėjo iš žmonių. Lietuviai visa tai suprato kaip rusiškumo ir stačiatikybės pasikėsinimą prieš lietuviškumą ir katalikybę.

Kat. Bžn. Lietuvoj stipriai reiškėsi švietimo srityje. Iki XVIII a. pabaigos švietimo darbas buvo jos žinioj. Aukštojo mokslo įstaiga, Vilniaus akad., ir eilė aukštesniųjų m-lų (Vilniaus vyskupijoje 13, Žemaičių — 8) buvo įkurtos, išlaikomos ir vedamos vienuolynų, o pradinės m-los, kurių tuo metu Lietuvoje buvo per 300, buvo išlaikomos ir vedamos parapijų. Panaikinus jėzuitų ordiną (1773), jų m-las perėmė Edukacijos komisija. Tokiu būdu Lietuvoje atsirado pirmos valstybinės m-los. Jose pradžioj dauguma mkt. buvo tie patys buvę jėzuitai. Kiti vienuolynai: pijorai, domininkonai, pranciškonai, karmelitai, bazilijonai ir kt., prisitaikę prie Edukacijos komisijos programos, tebelaikė savas turimas m-las ir kūrė naujas. Pradinės m-los ir toliau pasiliko par. klebonų žinioje. Šių skaičius augo, ypač Žemaičių vyskupijoje, vysk. M. Valančiui rūpinantis, kad prie kiekvienos par. bžn. ir filijos būtų m-la. 1853 vyskupijoje buvo 197 par. m-los su 5910 mok. Rusų valdžia 1842 uždarė visas nevalstybines gimn., o 1864 jos

patvarkymu buvo uždarytos ir par. m-los. Jų vietoje įsteigtos vls. ir mst. m-los. Į pašalintų kat. mkt. vietą buvo skiriami rusai mkt., kurie skiepijo mokiniams rusiškumą ir stačiatikybę. Nemokėdami liet. k., m-lose kalbėjo tik rusiškai, vartojo rusų raidėmis knygas, vertė mokinius prieš ir po pamokslų melstis rusiškai, valstybinių švenčių dienomis vesdavo juos į cerkvę, kontroliavo kat. tikybos dėstymą.

Rusų valdžia ne tik įvairiais draudimais suvaržė Kat. Bžn. Lietuvoje, bet ir tiesiogiai vykdė stačiatikybės propagandą. Stačiatikių metropolito J. Siemaškos pastangomis buvo įsteigta brolija stačiatikybei platinti tarp katalikų. Kiekvienas jos narys buvo įsipareigojęs per metus atversti bent tris kat. Tuo tikslu jie dalijo katalikams rusų raidėmis maldaknyges ir savo šventųjų paveikslus, skirdavo tam tikras pinigų sumas tiems, kurie išsižadėdavo katalikybės ir tapdavo stačiatikiais, su valdžios pagalba statė cerkves. Stačiatikybei ir rusiškumui stiprinti valdžia apgyvendino Lietuvoje daug rusų stačiatikių, viliojo katalikus į stačiatikybę, žadėdama žemės, atimtos iš bajorų, prisidėjusių prie sukilimo ir už tai ištremtų iš Lietuvos. Vien gen. gub. M. Muravjovo valdymo metu Lietuvoje buvo pastatyta ar perdirbta iš atimtų kat. bžn. per 100 naujų cerkvių. XIX a. pabaigoje Lietuvoje jau buvo 4 stačiatikių vyskupijos, kurių vyskupai gyveno Vilniuje, Kaune (Pažaislio vienuolyne), Gardine ir Suvalkuose.

Kat. Bžn. Lietuvoje į visą tą rusų priespaudą, persekiojimą, katalikybės slopinimą ir stačiatikybės propagandą atsakė nepaprastu atsparumu ir kovingumu. Vyskupai, nepaisydami didelių pavojų ir bausmių iki ištrėmimo ir mirties, drąsiai atrėmė ir niekais pavertė rusų valdžios pastangas nuslopinti katalikybę ir įpiršti stačiatikybę. Katalikai buvo vieningi ir ištikimai laikėsi savo tikėjimo. Kunigai, vieninteliai katalikiškosios visuomenės vadai, varžomi ir laikomi griežtoje policijos priežiūroje, baudžiami, mokėjo pinigines pabaudas, ėjo į vienuolynus, kur valdžia juos uždarydavo, ar į tremtį, kur valdžia juos išvarydavo, bet nuo savo pareigų neatsisakydavo. Rusų valdžiai nepavyko pakirsti kunigų drausmės. Jai pataikaujančių kunigų buvo maža.

Ryškiausias Kat. Bžn. Lietuvoje vadas kovoje už Bžn. tikėjimo ir lietuvybės teises buvo vysk. M. Valančius (žr. LE XXXII 523–531). Į kiekvieną neteisėtą rusų valdžios kišimąsi ir religinio, bažnytinio ir kultūrinio gyvenimo sričių varžymą jis atsakydavo pagrįstu protestu; jis rodė kovotojo pavyzdį. 1865 jis rašė savo vyskupijos kunigams: ‚... pakeliu balsą į Jus, kunigai, mano draugai kovotojai, žadindamas jūsų uolumą, kviesdamas jus stovėti sargyboje. Nepriimkite jokių raštų, nesutinkančių su Bžn. mokslu ir neskelbkite jų iš sakyklos... Jokia baimė, jokie grasinimai, kankinimai, ištrėmimas, pagaliau nė pati mirtis tenenugąsdina Jūsų ir tenesulaiko nuo kat. tikėjimo gynimo'. Į tikinčiuosius vysk. Valančius prabilo raštais, spausdinamais Prūsuose ir slapta gabenamais ir platinamais Lietuvoje. Juose jis atskleidė rusų valdžios siekimus sugriauti kat. tikėjimą Lietuvoje, surusinti bei sustačiatikinti Lietuvos gyventojus. Jis paskelbė konkrečią pasipriešinimo programą: nepriimti valdžios peršamų knygų rusų raidėmis, neleisti vaikų į valdžios m-las, neemigruoti į Rusiją, nepasitikėti valdžiai pasidavusiais kunigais, neiti melstis į cerkves, mokyti vaikus namie, ginti bžn. ir laikytis kat. tikėjimo. Lietuvos katalikai vykdė vysk. Valančiaus nurodymus ir didvyriškai gynė bžn.: Tytuvėnų 1864 (žr. LE XXXI 257–258), Kęstaičių 1886 (žr. LE XI 404), Kražių 1893 (žr. LE XIII 38–40). Jo raginimas šviestis rado gyvą atgarsį žmonėse, ir jokie rusų valdžios varžymai negalėjo jo sulaikyti. Jo sukeltasis blaivybės sąjūdis apėmė visą kraštą.

Vieningas ir ištvermingas katalikų priešinimasis privertė rusų valdžią nusileisti. 1878 ji sustabdė beprasmišką kovą prieš kryžius, 1897 atšaukė įsakymą, kuriuo kat. mokiniai buvo verčiami eiti į cerkves caro švenčių dienomis, 1897 atšaukė draudimą statyti bžn., 1904 paskelbė liet. spaudos laisvę. 1905 revoliucija atnešė daugiau palengvėjimų. Caras Mikalojus II 1905 paskelbė konstitucinį valdymo būdą ir tikėjimo, asmens ir sąžinės laisvę. Daugybė katalikų, kurie anksčiau buvo priversti prisirašyti prie stačiatikių, grįžo atgal į katalikybę. Stačiatikių cerkvė per trumpą laiką Lietuvoje neteko tų savo laimėjimų, kurių ji buvo pasiekusi per 40 m. prievartos keliu. Kat. Bžn., gavusi laisvės, plėtė savo veikimą visose gyvenimo srityse. Knygoms ir laikraščiams leisti buvo įkurta Šv. Kazimiero d-ja Kaune (žr. LE XI 289–290) ir ‚Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir B-vė' Seinuose. Iki 1914 kat. liet. spauda išaugo iki 14 laikraščių ir žurnalų. Buvo suorganizuotos švietimo d-jos: Saulės (žr. LE XXVI 539–544) Kauno gub., Žiburio (žr. LE XXXV 271–281) Suvalkų gub. ir kiek vėliau Ryto (žr. XXV 332–337) Vilniaus kraštui, kurios rūpinosi liet. kat. m-lų steigimu. Po 1897 pastatyta krašte naujų medinių ir mūrinių bžn., sodybos, pakelės ir laukai pasipuošė naujais kryžiais ir koplytėlėmis, religiniai liet. pa-

pročiai plačiau ir tvirčiau įaugo į kasdienį lietuvio gyvenimą, kūrėsi naujos brolijos, atgijo vienuolijos, suklestėjo religinis menas, poezija ir literatūra, naujai išsiskleidė šv. Kazimiero ir Marijos kultas, tikintieji ėmė gausiai lankyti Marijos stebuklingų paveikslų vietas: Šiluvą, Žemaičių Kalvariją, Vilniaus Aušros Vartus, Pažaislį, Tverus, Kazokiškes, Pivašiūnus, pagausėjo pašaukimų į dvasiškių luomą.

Administraciniame Lietuvos Bžn. padalijime į vyskupijas 1849 įvyko pasikeitimų. Nuo Vilniaus vyskupijos buvo atimti ir prijungti prie Žemaičių vyskupijos 8 dekanatai (Kauno, Panevėžio, Ukmergės, Utenos, Obelių, Zarasų, Kuršo ir Žiemgalos) su 93 par. 1860 Žemaičių vyskupijoje buvo 306 par. ir filijinės bžn., 135 koplyčios, 708 kun., 9 vyrų ir 5 moteriški vienuolynai ir apie 1 mil. kat. 1900 joje buvo 1.232.187 kat., 19 dekanatų, 200 par. bžn., 650 kun., 86 klierikai Žemaičių kun. sem., 3 vienuolynai (Kretingoje pranciškonų, Kaune benediktinių, Krakėse kotrynietių). Vilniaus vyskupijoje 1804 buvo 301 par. bei filijinė bžn. ir 719.610 kat., o 1910 1.415.051 kat., 330 bžn., 2 vienuolynai (Gardine pranciškonų ir Vilniuje benediktinių).

I pas. karas atnešė Lietuvai naują politinę padėtį: kraštas tapo didžiųjų Europos valstybių kovų lauku, karas sutrukdė kuriam laikui ir Kat. Bžn. veiklą. Vokiečių okupacija, nors materialiniu atžvilgiu gyv. buvo sunki, tačiau Bžn. laisvės nevaržė. Vokiečių valdžia leido atidaryti kat. mokyklas, netrukdė Žemaičių vysk. Pranciškui Karevičiui (žr. LE X 539–540), grįžusiam iš Rusijos į Kauną, eiti vyskupo pareigas; sutiko, kad Vilniaus vyskupijai, nuo 1908 neturėjusiai vyskupo ordinaro ir valdomai apaštališkojo administratoriaus, būtų paskirtas liet. vysk. Jurgis Matulaitis (žr. LE XVII 516–518). Nepriklausomybės kovų metu lenkams užgrobus Seinus, vysk. Antanas Karosas buvo priverstas pasitraukti. Jis laikinai įsikūrė Marijampolėj, paskui persikėlė į Vilkaviškį. Trys Lietuvos vyskupijos dėl karo aplinkybių nukentėjo — neteko dalies savo teritorijų, dvi iš jų neteko ir savo sostinių. Paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, Kat. Bžn. Lietuvoje gavo pilną laisvę ir pradėjo savo atsistatymo bei persitvarkymo darbą.

A. Alekna, Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1936; ('') Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius 1922; Allocuzione della Santita di N. S. Gregorio PP XVI . . . di Russia e Polonia 1842; *A. Boudou,* Stolica Święta a Rosja 1928–30 (2 tt.); Esposizione documentata sulle costanti cure sel Sommo Pontefice Pio IX . . . di Russia e Polonia 1866; *K. Gečys,* Katalikiškoji Lietuva 1946; *A. Janulaitis,* Kunigai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje 1923; Krikščionybė Lietuvoje: praeitis, dabartis, ateitis 1938; *J. Kurczewski,* Biskupstwo wileńskie 1912; *J. Laukaitis,* Vysk. A. Baranauskas ir rusų valdžia (Tiesos Kelias 3 1935); *M. Loret,* Kościół katolicki a Katarzyna II 1910; *J. Matusas,* Kunigų kova su rusų valdžia dėl tikybos ir gimtosios kalbos pradžios mokykloje (Tiesos Kelias 5 1930); Nonciatures de Russie I 1952, II 1943, III 1922, IV 1927, V 1957; Revoliucinis pakilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje 1861–1862, 1964; Sukilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje 1863–1864, 1965; *P. Šležas,* Bažnyčios ir valstybės santykiai Žemaičių vyskupijoj Valančiaus laikais (Židinys 7 1938); *J. Totoraitis,* Seinų vyskupijos vienuolynų naikinimas (Tiesos Kelias 9 1926); ('') Sūduvos Suvalkijos istorija I 1938; *J. Vaišnora,* Marijos garbinimas Lietuvoje 1958; *M. Valančius,* Maskoliams katalikus persekiojant 1929; ('') Pastabos pačiam sau 1929; ('') *M. Wołonczewskis,* Žemajtiu Wiskupiste 1848.

III. NEPRIKLAUSOMAISIAIS IR OKUPACINIAIS LAIKAIS

JUOZAS VAIŠNORA

1. 1918–1940

Nepriklausomybę atstačius, Lietuvos ribose radosi Vilniaus, Žemaičių ir Seinų vyskupijos. Lenkams 1920 okupavus Vilnių su dalimi Vilniaus vyskupijos, valdomos vysk. Jurgio Matulaičio (1871–1927), laisvojoje Lietuvoje iš tos vyskupijos beliko 5 dekanatai, 63 bžn., 82 kun. ir apie 215.000 katalikų. Šiai daliai iš Kaišiadorių valdyti, Vilniaus vysk. 1922 III 3 paskyrė vilnietį tremtinį kan. Juozapą Kuktą. Žemaičių vyskupiją valdė vysk. Pranciškus Karevičius (1861–1946), nuo 1919 III 10 pagelbstimas vysk. Juozapo Skvirecko (1873–1959). 1919 ši vyskupija turėjo 19 dekanatų, 222 par., 107 filijas su nuolatiniais prie jų kunigais ir 1.319.589 katalikus, kuriuos aptarnavo 683 kun. Nuo jos 1920 VI 9 buvo atskirtas ir prie naujos Rygos vyskupijos priskirtas Kuršas su Žiemgala su 2 dekanatais, 16 par., 17 filijų, 35 kun. ir apie 97.000 katalikų. Šiaurės rytinė vyskupijos dalis su dauguma Zarasų dekanato katalikų (apie 60.000) 1925 X 25 atskirta ir prijungta prie Vilniaus arkivyskupijos. Iš Seinų vyskupijos, valdomos vysk. Antano Karoso (1856 – 1947), prieš 1914 turėjusios 604.945 katalikus, lenkams užėmus Seinų kraštą, laisvoje Lietuvoje 1924 liko 13 dekanatų, 95 parapijos, 221 kunigas ir 314.327 katalikai. Prie Lietuvos 1923 prisijungusiame Klaipėdos krašte 1926 buvo 1 dekanatas, 4 par., apie 8000 katalikų ir 6 kun.

Administraciniu požiūriu Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos priklausė Mogiliavo arkivyskupijai, Seinų vyskupija Varšuvos arkivyskupijai, o Klaipėdos katalikai Varmijos vyskupijai. Kat. Bžn. laisvoje Lietu-

1926 įst. Lietuvos bažnytinės provincijos vyskupai. Sėdi (iš kair. į deš.): Vilkaviškio vysk. A. Karosas, Kauno arkiv. J. Skvireckas ir Telšių vysk. J. Staugaitis; stovi: Panevėžio vysk. K. Paltarokas ir Kaišiadorių vysk. J. Kukta

voje turėjo būti atskirta nuo priklausomybės arkivyskupijoms, esančioms už Lietuvos ribų. Lietuvos vyskupų bei apaštališkojo vizitatoriaus arkiv. J. Matulaičio pastangomis pop. Pijus XI 1926 IV 4 bule ,Lituanorum gente' Lietuvos vst. ribose esančias bžn. sujungė į atskirą vien nuo Apaštalų Sosto priklausančią bažnytinę provinciją, kuriai 1926 IV 5 paskyrė naują vadovybę. Iš padalytos Žemaičių vyskupijos sudaryta: 1. Kauno metropolinė arkivyskupija, valdoma arkiv. J. Skvirecko, kuriai priskirti Joniškio, Kauno, Kėdainių, Krakių, Raseinių, Šiaulių, Šiluvos, Ukmergės, Veliuonos ir Žeimių dekanatai ir apie 430.000 katalikų; 2. Telšių vyskupija, valdoma vysk. Justino Staugaičio (1866-1943), nuo 1940 pagelbstint vysk. Vincentui Borisevičiui (1887 -1946), gavo Alsėdžių, Kaltinėnų, Kuršėnų, Palangos, Rietavo, Sedos, Skuodo, Švėkšnos, Tauragės, Telšių, Varnių ir Viekšnių dekanatus su 378.000 katalikų; 3. Panevėžio vyskupija gavo vysk. Kazimierą Paltaroką (1875–1958) ir dekanatus: Anykščių, Biržų, Kupiškio, Panevėžio, Pasvalio, Raguvos, Rokiškio, Šeduvos, Utenos ir Zarasų su 400.000 katalikų; 4. Seinų vyskupijos dalis, likusi laisvoje Lietuvoje, buvo pavadinta Vilkaviškio vyskupija, valdoma vysk. Antano Karoso ir pagalbininko vysk. Mečislovo Reinio (1884–1953). Jai teko Bartininkų, Garliavos, Kalvarijos, Leipalingio, Marijampolės, Kudirkos Naumiesčio, Panemunės, Prienų, Seirijų, Simno, Šakių ir Vilkaviškio dekanatai su 330.000 katalikų; 5. laisvoji Vilniaus vyskupijos dalis tapo Kaišiadorių vyskupija, valdoma vysk. Juozapo Kuktos (1873–1942), su Alytaus, Giedraičių, Merkinės, Molėtų, Saldutiškio, Stakliškių, Širvintų, Žąslių ir Žiežmarių dekanatais bei 220.000 katalikų.

Lietuvos santykiai su Apaštalų Sostu. Tiesioginis tarp Apaštalų Sosto ir Lietuvos ryšys užsimezgė jau XIII a., kai Mindaugas pasiryžo apsikrikštyti, gavo iš popiežiaus karaliaus vainiką ir įkūrė pirmąją Lietuvos vyskupiją. Po 1795 Lietuvos Lenkijos valstybės padalijimo, Rusija ėmė tvarkyti Kat. Bžn. reikalus, įsteigdama Mogiliavo bažnytinę provinciją.

Nuo XX a. pradžios lietuviai ėmė dėti pastangų megzti betarpiškus ryšius su Roma. Pirmasis konkretus žygis — amerikiečių lietuvių 1900 laiškas pop. Leonui XIII. 1905 J. Basanavičius pasiuntė raštą pop. šv. Pijui X dėl lietuviams daromų skriaudų Vilnijos bažnyčiose. 1908 pas popiežių lankėsi Šv. Kazimiero d-jos atstovas kun. P. Januševičius ir 170 liet. maldininkų. Tomis progomis stengtasi pabrėžti, kad

lietuviai yra skirtinga nuo lenkų tauta, norėta išvengti lenkų globos ir tarpininkavimo. 1912 80 Vilniaus vyskupijos kunigų įteikė Vatikanui raštą dėl liet. kalbos persekiojimo bažnyčiose. Kun. Kaz. Prapuolenis, 1912 tapęs rusų valdžios žinioje esančios Romoje Šv. Stanislovo bžn. rektorium, iki 1919 budėjo lietuvių reikalų sargyboje prie Vatikano.

Nepriklausomybę paskelbus, pirmas tiesioginis ryšys su Vatikanu užmegztas dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo. Lietuvos vyskupų ir Tautos (Valstybės) Tarybos pastangomis, pritariant apašt. vizitatoriui A. Ratti (vėlesniajam pop. Pijui XI) ir nuncijui Vokietijoje E. Pacelli (vėl. pop. Pijui XII), Vilniaus vyskupu pop. Benediktas XV paskyrė J. Matulaitį. 1919 Vatikane apsilankė užs. reik. ministro A. Voldemaro įgaliotas grafas A. Tiškevičius su kun. A. Viskantu, o vėliau kun. A. Grigaitis ir kun. J. Staugaitis, kurių tikslas buvo išgauti Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą ir bažnytinės provincijos įsteigimą. 1919 X Romon atvyko Lietuvos vyskupų atstovas kan. J. Narjauskas, kurį Vatikanas priėmė neoficialiu Lietuvos atstovu, pripažindamas Lietuvą de facto. Jau 1917 II 17 Šv. Sostas visame kat. pasaulyje buvo paskelbęs už Lietuvą maldų ir piniginės rinkliavos vajų, davusį ligi 1921 daugiau kaip 3 mil. frankų (žr. Lietuvių diena — LE XVI 37–38). 1921 XI 6 apaštališkuoju vizitatorium Lietuvai ir Pabaltijui buvo paskirtas arkiv. A. Zecchini (nuo 1922 X 25 apašt. delegatu). 1922 XI 10 Vatikanas Lietuvą pripažino de jure. Lietuvos ministru prie Šv. Sosto buvo paskirtas K. Bizauskas, kurį 1924 atšaukus, liko tik reikalų vedėjas J. Macevičius. Lietuvos deryboms su Vatikanu dėl konkordato sudarymo užtrukus, Lenkija 1925 II 10 pasirašė konkordatą, kuriuo Vilniaus vyskupija buvo priskirta Lenkijos bažnytinei provincijai, bet prieš lenkų norą ją pajungti Varšuvos arkivyskupui buvo pakelta į arkivyskupiją su Pinsko ir Lomžos sufraganijomis. Šis bažnytinis Vilnijos patvarkymas Lietuvoje sukėlė audrą, nes laikyta, jog tuo būdu Šv. Sostas patvirtinąs Vilniaus krašto okupaciją. 1925 III 9 Kaune įvyko demonstracijos prieš Šv. Sosto atstovą Zecchinį. Lietuvos vyriausybė IV 3 įteikė Vatikanui aštrią notą, bet Vatikanas jos nepriėmė. Rygon išvykusiam Zecchiniui Lietuvos valdžia nedavė leidimo grįžti į Kauną. Santykiai su Šv. Sostu nutrūko, nors Lietuvos vyriausybė juos laikė tik suspenduotais. Vysk. J. Matulaičiui 1925 VII pasitraukus iš Vilniaus, Lietuvoje įtampa dar padidėjo. 1925 XI 2 vyskupai paprašė Apaštalų Sostą sudaryti Lietuvos bažnytinę provinciją. Ta proga Vatikanas surizgusiems Lietuvos bažnytiniams reikalams tvarkyti XII 7 paskyrė į arkivyskupus pakeltą J. Matulaitį, kuris, glaudžiai bendradarbiaudamas su vyskupais, per 4 mėn. sudarė Lietuvos bažnytinę provinciją, o per 13 mėn. viską paruošė santykių su Vatikanu atnaujinimui ir konkordato sudarymui. Konkordatas buvo pasirašytas 1927 IX 27 (žr. LE XII 354). Lietuvos vyriausybė 1926 VI savo atstovu prie Šv. Sosto pasiūlė P. Klimą, o Vatikanas internuncijum L. Schioppą, bet atėjus į valdžią kairiosioms partijoms, pasiūla liko atmesta. Arkiv. Schioppa internuncijum buvo paskirtas tik 1927 III 10, o Lietuvos ministras prie Šv. Sosto J. Šaulys savo skiriamuosius raštus popiežiui įteikė 1927 VI 22. Po Schioppos atskiru internuncijum 1928 V 27 paskirtasis arkiv. R. Bartoloni greit buvo pakeltas nuncijum. Tarp jo ir Lietuvos vyriausybės susikryžiavus nuomonėms dėl konkordato taikymo, vyriausybės išprašytas Bartoloni 1931 VI 6 išvyko iš Lietuvos, bet iki 1933 tebeturėjo Lietuvos nuncijaus titulą. Reikalų vedėju Lietuvoje liko mons. L. Faidutti, o po jo iki 1938 mons. A. Arata, kuris nuo 1935 gyveno Latvijoje. 1938–40 Šv. Sosto nunciatūros reikalų vedėju buvo mons. G. Burzio. Prie Šv. Sosto Lietuvos reikalų vedėjai buvo paeiliui St. Lozoraitis ir K. Graužinis. Normalūs santykiai atstatyti tik II pas. karui įsižiebus: min. St. Girdvainis 1939 X 18 įteikė pop. Pijui XII skiriamuosius raštus, o Šv. Sosto nuncijum Lietuvoje 1940 II 19 paskirtas arkiv. L. Centoz. Jam komunistinė valdžia, 1940 VI 26 nutraukusi konkordatą, įsakė per 2 d. apleisti nunciatūrą ir per 2 mėn. Lietuvą. Lietuvos atstovas prie Šv. Sosto min. St. Girdvainis pasiliko ir toliau, nes Vatikanas Lietuvos okupacijos nepripažino.

2. Po 1940 metų

Sovietų Sąjungai 1940 VI 15 okupavus Lietuvą ir pradėjus griauti buv. santvarką, drauge buvo imta naikinti ir Bžn. Dar prieš vad. ‚liaudies seimo' sušaukimą, 1940 VI 25 buvo paskelbta, jog Bžn. atskiriama nuo valstybės, konkordatas nutrauktas, ir Šv. Sosto atstovas turėjo palikti Lietuvą. Parapijų, seminarijų, vienuolynų turtas buvo konfiskuotas: iš 690 bžn. atimta 17.614 ha ir iš vienuolynų 1510 ha žemės. Bažnytiniai pastatai paimti kariuomenės reikalams ir tapo valdžios nuosavybe. Iš m-lų, kariuomenės, kalėjimų pašalinti kapelionai, dvasiškiams nutrauktos algos ir pensijos, o jų pinigai bankuose konfiskuoti. Religijos mokymas m-lose uždraustas. Tuoj buvo nacionalizuotos katalikų spaustuvės

ir knygynai, religinio turinio knygos buvo naikinamos, o bet kokia religinė spauda uždrausta. Teol.-filosofijos fak., o taip pat visos kat. organizacijos buvo uždarytos ir jų turtas konfiskuotas. Kunigai buvo verčiami duoti raštu pasižadėjimą, kad nemokys vaikų tikybos. Katalikams palikta tik vad. ‚kulto laisvė', t.y. pamaldos, bet ir jų lankymas buvo sekamas. Religinės šventės buvo panaikintos ir paskelbtos darbo dienomis. Prieš Bžn. ir religiją išvystyta smarki propaganda. Jausdami karo grėsmę, bolševikai 1940 VII 7 paruošė Lietuvos gyventojų areštų ir trėmimų planą, į kurį buvo įtraukti visų kat. organizacijų nariai, kat. veikėjai, žymesni dvasiškiai. Prieš tariamojo seimo rinkimus, 1940 VII 11–12 buvo suimta apie 2000 vadovaujančių asmenų, jų tarpe daug žymesnių kat. veikėjų. Masinio trėmimo iš Lietuvos dienomis 1941 VI 14–15 buvo išvežti 9 kun., neskaitant lenkų kunigų, dėl karo atbėgusių į Lietuvą. Karo su Vokietija pradžioje besitraukdami rusai nužudė 15 kun., o 18 kun., buv. kalėjimuose, išėjo į laisvę.

Šiek tiek lengvesnė Kat. Bžn. padėtis buvo vok. okupacijoje (1941–44). Prasidėjus rusų vokiečių karui, sukilusios prieš bolševikus tautos sudarytoji laikinoji Lietuvos vyriausybė panaikino sovietinės valdžios paskelbtus įstatymus ir potvarkius. Vyskupai vėl galėjo atidaryti kun. sem. Telšiuose, Vilkaviškyje ir kiek vėliau Vilniuje. 1941 rudenį pradėjo veikti teol. fak., į m-las grąžintas tikybos dėstymas, kalėjimai ir ligoninės gavo kapelionus, vienuoliai beveik visur grįžo į savo vienuolynus. Tačiau po 3 mėn. vokiečių okupacinė valdžia pašalino laikinąją Lietuvos vyriausybę ir paliko galioje buv. sovietinius įstatymus. Katalikai nebegalėjo atidaryti savo m-lų, neturėjo jokios spaudos, bažnyčių ir vienuolynų pastatai bei kita nuosavybė liko vokiečių okupacinės valdžios žinioj. 1942 žiemą uždarytos kelios bažnyčios neva dėl epidemijos pavojaus, nors tuo pat metu teatrai, kinai ir kt. žmonių gausiai lankomos vietos buvo paliktos veikti. Vilniaus krašte vokiečiai, neva persekiodami ten gyvenančius lenkus, 1942 pradžioje uždarė Vilniaus kun. sem. ir 50 klierikų išvežė į Vokietiją, apie 50 kun. įkalino, užėmė vienuolynų pastatus, o vienuolėms uždraudė nešioti vienuoliškus drabužius.

Vok. okupacijos metais Lietuvos episkopate įvyko atmainų: 1943 VII 8 mirus Telšių vysk. J. Staugaičiui, vyskupiją pradėjo valdyti vysk. V. Borisevičius, 1944 gavęs pagalbininką vysk. Pranciškų Ramanauską (1893–1959); 1942 VI 16 mirusio Kaišiadorių vysk. J. Kuktos vieton Šv. Sostas paskyrė vysk. Teofilį Matulionį (1873–1962). 1944 frontui artėjant ir rusams grįžtant Lietuvon, drauge su tūkstančiais lietuvių į Vakarus pasitraukė 3 vyskupai (J. Skvireckas, V. Brizgys ir V. Padolskis).

Antru kartu rusams okupavus Lietuvą, kova su Bžn. ir religija įgavo dar aštresnes formas, virsdama tikru genocidu. Tuo tarpu prieš okupantą išsivystė stipri partizanų veikla, kurios nepajėgdami palaužti, rusai pradėjo masinius gyventojų trėmimus, užtrukusius su pertraukomis iki 1950. Tuo metu smarkiai nukentėjo ir kat. dvasiškija, apkaltinta prijaučianti partizanams. Į koncentracijos stovyklas buvo išvežtas iš Lietuvos trečdalis visų kunigų. Okupantai bandė panaudoti Lietuvos vyskupus savo politiniams tikslams. Dar 1946 vidaus reikalų komisariatas (NKVD) pareikalavo, kad vyskupai pasmerktų rezistenciją ir ragintų partizanus pasiduoti. Kai vyskupai atsisakė tai padaryti, NKVD pradėjo grasinti, o paskui areštuoti. Pirmoji auka buvo Telšių vysk. V. Borisevičius, 1946 pradžioje suimtas ir tų pat metų gale Vilniuje nuteistas mirti. Jo pagalbininkas vysk. Pr. Ramanauskas buvo suimtas 1946 gale, nuteistas ir išvežtas į Sibiro koncentracijos stovyklą. Maždaug tuo pat metu panašaus likimo susilaukė Kaišiadorių vysk. T. Matulionis ir Vilniaus arkiv. M. Reinys, kuris 1953 XI 8 mirė Vladimiro kalėjime. Lietuvoje 1947 liko tik vienas Panevėžio vysk. K. Paltarokas. Vyskupijos, likusios be ganytojų, buvo valdomos generalinių vikarų, bet ir jie tuojau išvežti į Sibirą (Vilkaviškio kan. V. Vizgirda ir Telšių kan. J. Juodaitis).

Antrosios okupacijos metu komunistinė valdžia vėl uždarė Telšių ir Vilkaviškio kun. sem., palikdama vieną visai Lietuvai Kaune, kurioje klierikų skaičius iš karto buvo apribotas iki 150, vėliau nuolat mažintas iki 75, 60, 45 ir net iki 25. Bet ir leistoji veikti seminarija, neturėdama savo patalpų, nepalikta ramybėje: jos vadovybės nariai ir profesoriai vienas po kito suimami ir ištremiami iš Lietuvos, kišamasi į vidaus tvarką, daromos visokios kliūtys, nuolatinės klierikų kratos ir pn. Įstoti į kun. sem. reikalingas valdžios ir kompartijos leidimas, kuris duodamas labai sunkiai ir daug kandidatų negali į ją patekti. Be to, jų tarpan valdžia stengiasi infiltruoti savo agentų, kurie varytų seminarijos viduje griaunamąjį darbą.

1947 buvo galutinai panaikinti visi vyrų ir moterų vienuolynai, vienuoliai išvaikyti, dalis išvežta į Sibirą. Vienuoliai turėjo pasirašyti pareiškimą, kad atsisako vienuolinio gyvenimo. Kas to nepadarė, ėjo į kalėjimą, keliavo į Sibirą. Vienuolijos buvo paskelbtos draudžiamomis organizacijomis

ir joms priklausymas nusikalstamu darbu, už kurį skiriama sunki bausmė.

Antrosios okupacijos metu, visos kat. bžn. paskelbtos valstybės nuosavybe. Dalis jų uždaryta: visos neparapinės ir vienuolynų bžn., visos koplyčios (pastarųjų 314). Iš 1940 Lietuvoje buv. kat. 716 bžn. 1964 beliko tik 602. Ypač nukentėjo Vilnius ir Kaunas: Vilniuje iš 38 bžn. liko tik 12; Kaune iš 17 liko 8. Paliktas bažnyčias valdžia nuomoja tikintiesiems už didelius mokesčius, kurie vis didinami, tikintis nualsinti tikinčiuosius ir bažnyčias panaudoti kitiems tikslams. Kunigams griežtai draudžiama rinkti iš tikinčiųjų aukas bažnyčios mokesčiams sumokėti: galimos tik ‚laisvos' aukos. Uždarytosios bažnyčios paverstos meno galerijomis (Vilniaus katedra), ateizmo muziejais (Vilniaus Šv. Kazimiero bžn.), sandėliais.

Po Stalino mirties 1953 įvyko lyg ir atoslūgis kovoje su Bžn. ir religija. Pasinaudodami 1953 ir 1955 amnestija, iš Sibiro grįžo į Lietuvą apie 35.000 tremtinių, jų tarpe apie 130 kun. Grąžinti į Lietuvą ir gyvi likę vyskupai: Matulionis (m. Šeduvoje 1962) ir Ramanauskas (m. Švėkšnoje 1959), tačiau jiems neleista valdyti savo vyskupijų; jie turėjo apsigyventi nurodytose vietose be teisės susisiekti su savo dvasiškija ir tikinčiaisiais. Šiame atoslūgio periode, 1955 IX 11 buvo konsekruoti du nauji Romos paskirti vyskupai: Julijonas Steponavičius (g. 1911) ir Petras Maželis (1894–1966). Vysk. Steponavičius po vysk. Paltaroko mirties (1958 I 3) paėmė valdyti Vilniaus arkivyskupiją ir Panevėžio vyskupiją, o vysk. Maželis tapo Telšių vyskupu. Be valdžios leidimo konsekruotas Kaišiadorių vysk. pagalbininku Vincentas Statkevičius (g. 1920) netrukus tapo ištremtas į Nemunėlio Radviliškį. Liberališkesnės linijos pasėkoje, buvo leista remontuoti kai kurias bažnyčias, o Klaipėdoje ir Švenčionėliuose statyti naujas.

Tačiau atoslūgio periodas buvo neilgas. Komunistai pastebėjo, kad atleidus varžtus stipriai ėmė reikštis religinis atgimimas. Pasirodė, kad religiją praktikuojančių esama net kompartijos narių ir komjaunuolių. Todėl užsimota suduoti religijai ir Bžn. Lietuvoje galutinį smūgį. Komunistinės vst. statyboje siekiama suformuoti naują žmogų — komunistą, kurio pasaulėžiūra turi būti materialistinė ir ateistinė. Religijos mokymas skelbiamas ‚religinių prietarų' propagavimu, todėl draustinas, persekiojamas, baudžiamas. Išvystyta labai plati ateistinė propaganda, į kurią įkinkyta spauda, radijas, televizija, teatras. Į ateistinės propagandos darbą, be specialiai tam paruoštų propagandistų, įtraukti ne tik kompartijos nariai, komjaunuoliai, bet ir profesoriai, mokytojai, gydytojai, žurnalistai, rašytojai, menininkai, studentai, moksleiviai. Tūkstančiai paruoštų ateistinės propagandos specialistų skaito paskaitas m-lose, darbovietėse, kolchozuose. Ateistų būreliai yra kiekvienoje mokykloje, įmonėje, kolchoze. Ateistams paruošti pristeigta ateizmo m-lų, liaudies universitetų, ateistų namų, muziejų, ruošiamos ateizmo parodos. Ateizmo dėstymas yra įvestas į visų m-lų mokslo programas. Ypač gausi yra ateistinė spauda: vien 1954 –64 išleista 2.393.000 egz. šios rūšies knygų ir brošiūrų.

Šalia tos ‚mokslinės - ateistinės' propagandos, kovoje su religija panaudojamas visas valdžios aparatas bei administratyvinės priemonės. Siekiant jaunimą izoliuoti nuo Bžn. įtakos, jaunuoliams iki 18 m. draudžiama lankyti bažnyčią. Kas to nepaiso, metamas iš m-los, darbo, negali stoti į aukštesnę m-lą. Kunigai, kurie teikia jaunuoliams religinius patarnavimus, yra baudžiami. Stalino laikais dar buvo nedraudžiama tėvams mokyti savo vaikus katekizmo, bet vėliau ir tai uždrausta. Tėvai, kurie savo vaikus moko tikėjimo tiesų, apkaltinami pažeidžią vaikų sąžinės laisvę ir žaloją jų asmenybę ‚prietarais'. Kai tokie tėvai nesiduoda agitatorių paveikiami, tada paspaudžiami ‚iš viršaus' darbe, tarnyboje. Yra atvejų, kad vaikai teismo sprendimu atimami iš tėvų globos ir pavedami auklėti valstybės įstaigose, dėl to, kad daro religinės įtakos savo vaikams.

Kunigų, kurie spaudoje, mitinguose, susirinkimuose yra visaip puolami, šmeižiami, pajuokiami, veikla yra smarkiai suvaržyta, apribota. Kiekvienas kunigas savo pareigoms eiti turi gauti iš kulto reikalams įgaliotinio leidimą. Už mažiausią nusižengimą komunistiniams įstatymams ar potvarkiams prieš religiją leidimas atimamas ir kunigas negali eiti savo pareigų; jis turi ieškotis darbo kitoje srityje. Kunigas yra izoliuotas nuo tikinčiųjų: negali jų lankyti (kalėdoti), o tikintieji, turį bet kokių ryšių su kunigu, yra sekami, persekiojami. Kunigas gali atlikti vien religines apeigas bažnyčioje, prie kurios jis priskirtas, tad negali teikti religinių patarnavimų tikintiesiems svetimoje bažnyčioje ar už savo bažnyčios sienų: negali lankyti ligonių ir mirštančių aptarnauti ligoninėse, negali teikti Sakramentų namuose. Jo pamokslai, religinių tiesų dėstymas, laikomi ‚religinių prietarų' skleidimu, o pasisakymas prieš ateizmą — priešinimusi esamai santvarkai. Sovietinės konstitucijos tikintiesiems garantuota ‚kulto at-

likimo laisvė' yra labai apribota ir visaip varžoma: uždrausta skambinti varpais, kišamasi į pamaldų tvarką, daromos visokios kliūtys žmonėms lankytis pamaldose sekmadieniais, visokios šventės uždraustos. Lygiai draudžiama išorinė ,religinė propaganda' — procesijos, viešas numirėlių į kapus palydėjimas. Vyskupai ir vyskupijų valdytojai negali lankyti parapijų, teikti ten Sutvirtinimo sakramento (tai gali daryti tik kelis kartus metuose katedros bažnyčioje). Vietoj katalikų bažnytinių švenčių komunistai įvedė savas, komunistines: vietoj Kalėdų — Žiemos Senio, vietoj Velykų — Margučių šventę, vietoj Sekminių — Piemenų ir gyvulių šventę, vietoj Joninių — Pavasario šventę ir pn. Religinės krikšto, jungtuvių ir laidotuvių apeigos pakeistos civilinėmis su tam tikru ceremonialu, kuriomis visi verčiami naudotis, o besilaiką religinių papročių ir apeigų yra persekiojami.

Nors pagal Sovietų konstituciją Bžn. yra griežtai atskirta nuo vst., tačiau Bžn. nėra palikta savo likimui: ji stengiamasi paimti griežton valstybės kontrolėn, kišantis ne tik į Bžn. gyvenimą ir santvarką apskritai, bet ir į tikinčiųjų sąžinę. Bžn. norima ne tiek naikinti, kiek paversti valstybės tikslų bendrininke. Todėl komunistinė valdžia Lietuvoj griežtai kontroliuoja Bžn. vadovybę ir kišasi į jos skyrimą. Vilniaus ir Panevėžio vyskupijų valdytojas vysk. J. Steponavičius, atsisakęs nusilenkti valdžios kišimuisi į Bžn. reikalus, 1961 pradžioje buvo nušalintas nuo valdymo ir ištremtas į Žagarę. Kai Šv. Sostas Panevėžio vyskupijos valdytoju (Apašt. administratorium) paskyrė kan. Paulių Šidlauską, valdžia neleido jam valdyti ir ištrėmė į Vareną. Kaišiadorių vyskupija, netekusi vyskupų, buvo valdoma kapitulos išrinkto valdytojo Juozapo Meidaus, bet ir jis 1962 buvo nušalintas ir išsiųstas į Viekšnius. Nuo 1966 Vilniaus vyskupiją valdė kapitulos vikaras kan. Česlovas Krivaitis, Panevėžio ir Kaišiadorių — kapitulos vikaras kan. Paulius Bakšys. Kauno ir Vilkaviškio ilgus metus valdė kapitulų išrinktas kan. Juozapas Stankevičius; jam 1965 atsisakius iš tų pareigų, jos teko prel. Juozapui Matulaičiui-Labukui (g. 1894), kuris 1965 gale Romoje buvo konsekruotas vyskupu. Telšių vysk. Petrui Maželiui 1966 V 21 mirus, kapitula išrinko valdytoju kun. Juozapa Pletkų. Vyskupai ir vyskupijų valdytojai yra įtraukti į visokius taikos komitetus, spaudoje dedami jų pareiškimai tarptautinės politikos klausimais, patikrinimai, kad Lietuvoje Bžn. naudojasi laisve ir pn. Tos ,laisvės' ryškus pavyzdys — Klaipėdos bžn., kuri buvo pastatyta su valdžios leidimu, vietos ir užsienio katalikų aukomis, bet vos užbaigus statybą, 1960 buvo konfiskuota, paversta filharmonijos sale, o jos statytojai kun. Povilonis ir Burneikis nuteisti 8 ir 4 m. kalėjimu dėl vad. nelegalaus aukų rinkimo užsienyje ir neteisėto statybos medžiagų įsigijimo.

A. Alekna, Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1936; *A. Biliūnas,* Lietuvos Katalikų Bažnyčia po bolševizmo jungu (Lietuvių Archyvas I 1942); Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilnensis pro an. Domini 1939; *F. Cavalli,* La Chiesa cattolica nei paesi baltici dal 1940 al 1955, 1955; La Chiesa del silenzio guarda a Roma 1957; Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Provinciae Ecclesiasticae Lituanae pro an. Domini 1940; *A. Galter,* Libro rosso della Chiesa perseguitata 1956; *K. Gečys,* Katalikiškoji Lietuva 1946; *Z. Ivinskis,* Lietuvos Bažnyčios keliu 1951; *S. Matulis,* Lietuva ir Apaštalų Sostas 1795–1940 (Liet. Kat. Mokslo Akad. Suvažiavimo Darbai IV 1961); *J. Mauclère,* La situation de l'Eglise en Lithuanie 1950; *V. Mironas* Tikybos nepriklausomoje Lietuvoje (Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928, 1930); *J. Savasis,* Kova prieš Dievą Lietuvoje 1963 (ag. The War against God in Lithuania 1966).

IV. LIETUVIAI KATALIKAI IŠEIVIJOJE

JUOZAS VAIŠNORA

Dauguma lietuvių, atvykusių į JAV, buvo katalikai. Jie iš karto dėjosi į lenkų jau anksčiau suorganizuotas parapijas, arba drauge su lenkais kūrė naujas, nes buvo laikomi ,paliokais'. JAV atvykusių dr. J. Šliūpo ir kun. Al. Burbos raginami skirtis nuo lenkų, lietuviai įkūrė savas liet. parapijas, kvietėsi iš Lietuvos kunigus. Pirmosios lietuvių katalikų parapijos buvo įkurtos XIX a. gale Pittston, Pa., Plymouth, Pa., Naujorke, Shenandoah, Pa., Čikagoje (Šv. Jurgio) ir kt. Daugiausia lietuvių parapijų įsikūrė Pensilvanijos vst., kur ateiviai lietuviai buvo tirščiau apsigyvenę prie anglių kasyklų. Lietuviai katalikai JAV 1966 turėjo 120 parapijų ir apie 600 lietuvių kilmės kunigų ir vienuolių. Daugumas jų dirba parapijose, kiti švietimo ir spaudos srityje. Pirmieji liet. kunigai, popiežiaus pakelti į prelatus, buvo M. Krušas, J. Ambotas, J. Miliauskas. 1966 prelatų lietuvių JAV buvo 25 ir vienas vyskupas (K. Salatka); du prelatai — P. Marcinkus ir P. Silvinskas — dirba Vatikano diplomatinėje tarnyboje.

Pradėjus steigti prie parapijų m-las ir stingant mokytojų, kun. A. Staniukynas, kitų kunigų remiamas, 1907 įsteigė Šv. Ka-

zimiero seserų kongregaciją, kuri greitai augo ir 1955 turėjo 6 aukštesniąsias ir 37 pradžios m-las (žr. LE XI 286–288). 1922 lietuvaitės, atsiskyrusios nuo lenkių seserų nazaretiečių, įsteigė pranciškiečių vienuoliją (žr. LE XXII 416–418), kuri 1957 turėjo mergaičių akad., vedė 4 aukštesniąsias ir 22 pradžios m-las. Nuo 1938 pranciškietės įsikūrė ir Brazilijoje. 1924 buvo įkurta Nukryžiuotojo Jėzaus seserų kongregacija su centru Brocktone, Mass., turinti 7 pradžios m-las ir senelių prieglaudą (žr. LE XX 476–477). Jaunimo auklėjimo darbą dirba ir Nekaltai Pradėtosios Marijos seserys (žr. LE XX 144–147), 1936 atvykusios iš Lietuvos ir įsikūrusios Putname, Conn., bei Kanadoje. Pastoraciniame ir švietimo srityje darbuojasi taip pat marijonai (žr. LE XVII 361), 1940 atvykę iš Lietuvos pranciškonai (žr. LE XXIII 424–425) ir lietuviai jėzuitai Čikagoje.

Iš liet. kat. org. svarbiausia yra Kunigų Vienybė, įkurta kun. A. Staniukyno 1909 (žr. LE XIII 360–361). Amerikos Lietuvių Romos Kat. Federacija jungia visus organizuotus liet. katalikus (žr. LE I 146–147). Jos rūpesčiu įsteigta Katalikių Moterų S-ga (žr. LE I 146), jaunimo org. Lietuvos Vyčiai (žr. LE XXXIII 502–504), studentams paramą teikianti Motinėlės d-ja (žr. LE XIX 321–323) ir Lietuvių Kultūros Institutas (žr. LE XVI 61–62).

Stambi (apie 10.000 narių) fraternalinės apdraudos org. yra Liet. Romos Kat. Susivienijimas Amerikoje (1966 suvažiavime sutrumpinęs pavadinimą: Liet. Kat. Susivienijimas), ist. 1886 ir daug prisidėjęs prie labdaros tikslų, lietuvių kultūros rėmimo ir Lietuvos laisvinimo pastangų (žr. LE XXIX 228–229).

Labdarybės reikalams JAV kat. lietuviai turi Lietuvių Romos Katalikų Labdarių S-gą, išlaikančią Čikagoje Šv. Kryžiaus ligoninę (vedamą seserų kazimieriečių) ir senelių prieglaudą — Šv. Šeimos Vilą (žr. LE XIV 18).

Liet. kat. veiklai daug padeda katalikiški laikraščiai. Marijonai leidžia dienraštį Draugą, savaitinį Laivą ir mėnesinį The Marian (anglų kalba). Jų vedamas Lietuviškos Knygos Klubas kasmet išleidžia po keletą knygų. Pranciškonai leidžia dukart savaitėje išeinantį Darbininką, mėnesinį Aidus ir Šv. Pranciškaus Varpelį. Jėzuitai leidžia mėnesinius Laiškus Lietuviams ir Žvaigždę. Atskiros kat. organizacijos leidžia savo organus: Liet. Romos Kat. Susivienijimas — Garsą, Ateitininkų Federacija — Ateitį, Vargonininkų s-ga — Muzikos Žinias, Vyčiai — Vytį, Moterų s-ga — Moterų Dirvą ir Moterį (Kanadoje).

I pas. karo metu JAV liet. katalikų įsteigtasis Tautos Fondas sutelkė Lietuvos reikalams 700.000 dol. 1944 įst. ir prel. J. Končiaus, o nuo 1964 kun. V. Martinkaus vadovaujamas Bendrasis Amerikos Lietuvių Fondas (BALF) susilaukė stiprios talkos iš JAV liet. katalikų (žr. LE II 376–378).

JAV liet. kat. org. sudaryto ir vysk. V. Brizgio vadovauto komiteto surinktomis lėšomis (350.000 dol.) Amerikos kat. tautinėje šventovėje Vašingtone buvo įrengta Šiluvos koplyčia, išpuošta liet. motyvais ir dekoruota liet. dailininkų V. K. Jonyno, V. Kašubos ir A. Elskaus. Koplyčios dedikacijos iškilmės 1966 IX 3–5, kurių metu įvyko liet. kat. kongresas, sutraukė apie 10.000 dalyvių.

Kituose kraštuose organizuoti lietuviai katalikai turi: Kanadoje 8 tautines parapijas, savaitraštį Tėviškės Žiburius; Argentinoje dvi parapijas su par. m-lomis (jas veda kazimierietės), savaitraštį Laiką; Brazilijoje yra 3 liet. parapijos, 6 m-los, vedamos pranciškiečių, savaitraštis Mūsų Lietuva; Australijoje 1 sava bžn., kelios misijos didesniuose Australijos miestuose, aptarnaujamos lietuvių kunigų ir savaitraštis Tėviškės Aidai. Anglijoje yra 1 lietuvių parapija, kelios misijos, Skotijoje leidžiamas savaitinis Išeivių Draugas ir Londone dvimėnesinis Šaltinis. Vokietijoje lietuviams katalikams vadovauja Lietuvių Katalikų Sielovada (dir. kun. J. Aviža), kurios žinioje yra keliolika kunigų. Romoje veikia Liet. Šv. Kazimiero Kolegija, rengianti liet. kunigus lietuviškai pastoracijai visame pasaulyje, ir Liet. Kat. Mokslo Akademijos centras. Nuo 1965 Europos liet. katalikais išeiviais rūpinosi vysk. Pranas Brazys (m. 1967 VI 9), o kitų pasaulio kraštų liet. katalikų dvasine globa rūpinasi JAV reziduojąs vysk. Vincentas Brizgys.

Amerikos Lietuvių Katalikų Darbai 1943; Amerikos Lietuvių Katalikų Metraštis 1916; *Amerikos Lietuvių Rymo Katalikų Kunigų Sąjunga*, Žinynas 1918; Elenchus sacerdotum lituanorum in varibus statibus pro anno Domini 1966; *A. Kučas*, Lietuvių Rymo Katalikų Susivienijimas Amerikoje 1956.

V. VIENUOLIJOS LIETUVOJE

VIKTORAS GIDŽIŪNAS

1. Statistiniai duomenys

Iki XIII a. įvairių vienuolijų nariai tik laikinai sustodavo lietuvių gyvenamose srityse, pvz., pranciškonai ir dominınkonai buvo apsigyvenę karaliaus Mindaugo dvare. XIII a. Lietuvoje veikė 3 vienuolijos ir galėjo būti apie 10 vienuolių.

XIV a. veikė 4 vienuolijos ir turėjo 9 vienuolynus: pranciškonai (įsikūrė 1312) — 6, domininkonai (veikė 1323–25) — 1 ir šv. Augustino atgailos kanauninkai (įsikūrė 1391) — 2. Vienuolių tuomet galėjo būti arti 100.

XV a. Lietuvoje įsikūrė 4 naujos vienuolijos: benediktinai, reformuoti pranciškonai observantai (senieji pranciškonai tapo konventualais), Lietuvoje ir Lenkijoje bernardinais vadinami, augustinijonai ir rytų apeigų bazilijonai. Taigi XV a. veikė 6 vienuolijos (nes domininkonai jau 1325 išnyko), kurios turėjo 18 vienuolynų ir apie 150 vienuolių.

XVI a. įsikūrė 3 naujos vienuolijos: sugrįžo domininkonai ir įsikūrė senosios observancijos karmelitai ir jėzuitai. Taigi vienuolijų pakilo iki 9 ir vienuolynų iki 34, o vienuolių galėjo būti daugiau kaip 500.

XVII a. Lietuvoje įsikūrė 11 naujų vienuolijų: reformuoti basieji karmelitai, bonifratrai, baltramiejiečiai, reguliarieji Laterano kanauninkai, cistersai, kamalduliai, kartūzai, misionieriai, pijorai, paulinai ir trinitoriai; dėl to vienuolijų skaičius pakilo iki 20, vienuolynų iki 215. Nors oficialios statistikos ir nėra, bet tektų manyti, kad XVII a. gale vienuolių galėjo būti 3000–3500, nes vienų jėzuitų 1696 buvo 692.

XVIII a. Lietuvoje įsikūrė 3 naujos vienuolijos: rokitai, marijonai ir pranciškonai reformatai; dėl to vienuolijų skaičius pakilo iki 23, o vienuolynų iki 339. Pop. Klemensui XIV 1773 panaikinus jėzuitus, Lietuva neteko 38 vienuolynų su 643 vienuoliais, dėl to XVIII a. gale liko 22 vienuolijos su 301 vienuolynu.

XIX a. ne tik neįsikūrė nė viena nauja vienuolija, bet visos, Lietuvai patekus rusų valdžion, palaipsniui (1832–64) buvo sunaikintos. Pačioje pradžioje dar buvo įsikūrę 12 naujų vienuolynų, dėl to prieš pradedant vienuolynus naikinti jų buvo 313. Tada pranciškonai konventualai turėjo 33 vienuolynus; atgailos kanauninkai — 17; benediktinai — 5; pranciškonai bernardinai – 42; augustinijonai – 6; bazilijonai – 21; domininkonai — 49; senosios observ. karmelitai — 53; basieji karmelitai — 11; bonifratrai — 7; baltramiejiečiai — 2; reg. Laterano kanauninkai — 7; cistersai — 4; kamalduliai — 3; kartūzai — 1; misionieriai — 10; pijorai — 18; paulinai — 4; trinitoriai — 9; rokitai — 5; marijonai — 5; pranciškonai reformatai — 1.

Administraciniu atžvilgiu nevisi vienuoliai buvo vienodai susitvarkę. Senųjų ordinų (benediktinų, cistersų, kamaldulių, kartūzų ir paulinų — šv. Pauliaus eremitų) kiekvienas vienuolynas savarankiškai ir nepriklausomai nuo kitų tvarkėsi. Kitos vienuolijos sudarė provincijas. D. L. K-tija anuomet buvo plati ir su nepastoviomis sienomis. Daug žemių prie Lenkijos prijungė Žygimantas Augustas, dar daugiau Liublino unija, o kitas laikui bėgant užgrobdavo rusai, bet ten įsikūrę vienuolynai ir toliau priklausydavo Lietuvos provincijoms. Buvo ir tokių vienuolijų, kurios Lietuvoje savo provincijų nesukūrė, dėl to jų vienuolynai priklausė Lenkijos provincijoms. Savo nepriklausomas Lietuvos provincijas turėjo: pranciškonai konventualai (nuo 1686), atgailos kanauninkai (XVIII a.), pranciškonai bernardinai (1729), bazilijonai (1617), domininkonai (1647), senosios observ. karmelitai (1756), jėzuitai (1608), basieji karmelitai (1737), bonifratrai (1795) ir pijorai (1736).

XVI–XIX a. Lietuvoje veikė ir 11 moterų vienuolijų. Pirmosios seserys Lietuvoje buvo pranciškonės bernardinės, kurių pirmasis vienuolynas Vilniuje įkurtas 1495. Jame galėjo būti 20 seserų.

XVI a. Lietuvoje įsikūrė benediktinės, kurios dar 1415 buvo gavusios pop. leidimą, bet neįsikūrusios tada. Taigi buvo 2 vienuolijos, 4 vienuolynai ir apie 80 seserų.

XVII a. įsikūrė 6 naujos vienuolijos: brigitietės, domininkonės, karmelitės, kotrynietės, vizitietės, bazilijonės. Vienuolynų skaičius pakilo iki 25, o seserų XVII a. gale galėjo būti 500.

XVIII a. naujai įsikūrė cistersės, marijavitės ir vincentietės, arba šaritės. Buvo 55 vienuolynai: bernardinės turėjo — 7, benediktinės — 8, brigitietės — 4, domininkonės — 2, karmelitės — 1, kotrynietės — 1, vizitietės — 1, bazilijonės — 9, cistersės — 1, marijavitės — 12 ir vincentietės — 9. XVIII a. gale galėjo būti apie 1500 seserų.

XIX a. ir moterų vienuolijos palaipsniui buvo rusų valdžios išnaikintos. Iki I pas. karo išliko tik keli vienuolynai, kurie buvo būtini ligonių slaugymui ir kitiems gailestingumo darbams.

XX a. pradžioje pradėjo atsigauti kai kurios rusų valdžios panaikintos vienuolijos. Valdžia, kad ir naikindama vienuolijas, buvo palikusi, kad turėtų kur patalpinti senus ir ligotus vienuolius, kelis vienuolynus: pranciškonų konventualų—Gardine, pranciškonų bernardinų — Kretingoje ir marijonų — Marijampolėje. Marijampolės ir Kretingos vienuolynai buvo tarsi nukirstų medžių kelmai, iš kurių XX a. pradžioje išdygo naujos marijonų ir pranciškonų atžalos. Paskui jų pavyzdžiu atsikūrė jėzuitai ir dominінkonai, o nepriklausomojoe Lietuvoje įsikūrė 2 naujos vienuolijos: kapucinai ir saleziečiai. 1940 buvo 6 vienuolijos, 27 vienuolynai su 434 vienuoliais. Pranciškonai turėjo 6 vienuolynus su 135 vienuoliais, marijonai — 10 su 122, jėzuitai — 3 su 106, domininkonai — 1 su 22, kapucinai — 3 su 23 ir saleziečiai — 4 su 26.

Nepriklausomojoje Lietuvoje atsigavo ar naujai įsikūrė ir moterų vienuolijos. Iš seniau veikusių atgijo ir persitvarkė: benediktinės ir kotrynietės. Naujai įsikūrė: kazimierietės, širdietės, Nekalto Prasidėjimo seserys, elzbietietės, pranciškietės, visuomenės seserys ir neilgai tegyvavusios šv. Kryžiaus seserys. Viso 1940 Lietuvoje veikė 8 moterų vienuolijos, kurios turėjo 76 vienuolynus ar misijas su 629 seserimis: benediktinės turėjo 8 vienuolynus su 46 seserimis, kotrynietės — 18 namų su 100 seserų, kazimierietės 12 su 127, širdietės — 9 su 145, Nekalto Prasidėjimo seserys — 21 (Lietuvoje 18 ir JAV 3) su 144, elzbietietės — 4 su 11, pranciškietės — 3 su 31 ir visuomenės seserys 1 su 25. Čia neįtrauktos slaptos moterų vienuolijos ir daugelyje parapijų bendrai gyvenančių moterų vyskupų patvirtintos d-jos, kurių narių skaičius būtų dvigubai didesnis už vienuolių skaičių.

Vyrų ir moterų vienuolijos atsikūrė ir lenkų okup. Lietuvos dalyje — Vilniaus arkivyskupijoje. Ten 1939 veikė 9 vyrų vienuolijos, kurios turėjo 24 vienuolynus su 244 vienuoliais, ir 19 moterų vienuolijų su 59 vienuolynais arba misijomis ir 578 seserimis.

JAV iš vyrų vienuolijų pirmiausia (1913) įsikūrė marijonai, kurių provincija turi 9 vienuolynus ir 71 vienuolį. Ši provincija 1939 davė pradžią Argentinos liet. marijonų provincijai, turinčiai 2 namus. Pranciškonai JAV pradėjo kurtis 1941. Jų kustodija turi 4 vienuolynus JAV ir 2 Kanadoje, vienuolių turi 71. Jėzuitai JAV liet. parapijose vedė misijas nuo 1931, bet pirmą vienuolyną įkūrė tik 1948. Antrą vienuolyną jie turi Kanadoje ir porą misijų P. Amerikoje. Lietuviškam vienetui priklauso 35 vienuoliai.

Laisvajame pasaulyje 1966 veikė 3 liet. vienuolijos, turėjusios 21 vienuolyną ir 177 vienuolius; be to, svetimtaučių vienuolynuose buvo 91 liet. vienuolis.

Liet. moterų vienuolijų JAV 1966 buvo 4: kazimierietės (su 504 narėmis), pranciškietės (295), Nukryžiuotojo Jėzaus seserys (120) ir Nekalto Prasidėjimo seserys (52). Kazimierietės turi savo misiją Argentinoje, o pranciškietės Brazilijoje.

2. Vienuolių apaštalavimas Lietuvoje

Pirmieji vienuoliai, bandę krikštyti liet. gimines, buvo benediktinai. Yra žinių, kad IX a. benediktinas šv. Ansgaras buvo atvykęs krikštyti kuršių. Šv. Adalbertas su keliais benediktinais X a. bandė krikštyti prūsus, o šv. Bonifacas 1009 su 18 reformuotų benediktinų-kamaldulių norėjo atversti jotvingius, bet jų pastangos nuėjo niekais.

Latvių kilčių atsivertimu XII a. gale pradėjo rūpintis augustinijonai ir cistersai, o prūsų — Pamario abatijų cistersai.

Livonijoje ir Prūsijoje krikščionims ginti ir krikščionybei plėsti buvo įkurtos kariškos vienuolijos, bet jos tam uždaviniui buvo persilpnos, dėl to 1230 buvo pakviestas ir Prūsijoje įkurdintas Vokiečių ordinas, kuris greitai užvaldė Prūsiją ir Livoniją, bet Lietuvos užgrobti ir pakrikštyti jam nepavyko (žr. Kryžiuočių ordinas — LE XIII 177–184).

Prūsijoje ir Livonijoje be senųjų vienuolijų įsikūrė ir naujos, daugiau misijų darbui pritaikytos, pranciškonų ir domininkonų vienuolijos. Tiesiogiai su lietuviais pranciškonai pradėjo bendrauti, kai pranciškonas Henrikas Liuksemburgietis tapo Žiemgalos (1247–51) ir Kuršo (1251–63) vysk. Jis dalyvavo Klaipėdos pilies, mst. ir bžn. statyme, Klaipėdoje norėjo įkurti ir savo rezidenciją. Visur jam padėjo Rygos pranciškonai.

Mindaugui panorus krikštytis (1250), jį ir kitus krikštui paruošė vokiečių ordino kunigai, pranciškonai ir domininkonai. Kuriant vyskupijas, vyskupais parenkami vienuoliai: Kristijonas iš vokiečių ordino šiaurinei Lietuvai, Vitas domininkonas rytinei pietų Lietuvai, o Baltramiejus iš Bohemijos pranciškonas vakarų jotvingiams.

Vytenio viešpatavimo metu (1296–1316) pranciškonai, o Gedimino (1316–41) taip pat ir domininkonai veikė kng. dvare kaip ekspertai patarėjai ir raštininkai, pvz. rašė Gedimino laiškus popiežiui, vienuolijų viršininkams ir V. Europos miestams. Pats Gediminas, jų paveiktas, buvo žadėjęs

krikštytis. Tiesa, du pranciškonai dėl perdidelio uolumo ir pagonių dievų niekinimo susilaukė mirties, bet Gediminas ir jo įpėdiniai religijos laisvės nevaržė.

Jogailai 1387 pasiryžus Lietuvoje įvesti krikščionybę, Lenkijos episkopatas krikštui vadovauti paskyrė pranciškoną Sereto vysk. Andrių Vosylių, kuris tapo ir pirmuoju Vilniaus vyskupu ir kurio veikliausi pagalbininkai buvo vietiniai Vilniaus pranciškonai. Po jo mirties kapitula, Jogailai ir Vytautui pritariant, vyskupu išrinko liet. Jokūbą Plichtą, taip pat pranciškoną. Jam be kitų talkino pranciškonai, atgailos kanauninkai, o nuo 1405 ir benediktinai.

Lietuvai krikščionėjant, plėtėsi ir vienuolių apaštalavimas. Pradžioje jie visi buvo svetimšaliai, todėl jiems apaštalavimo darbas buvo sunkus ir ne tiek sėkmingas. Vienuoliai daugiausia apaštalavo savo bažnyčiose, kurių dauguma buvo ir parapinės. Anuomet, kai Lietuva buvo misijų kraštas, vienuoliai, ypač pranciškonai—konventualai ir bernardinai, galėjo naudotis jų ordinu misijoms suteiktomis privilegijomis. Norėdami įtraukti tikinčiuosius į bendrą giedojimą, pranciškonai ir dominінkonai sukūrė ir įvedė Marijos karunkos, valandų. Viešpaties Angelo, rožinio, kryžiaus kelių ir kalnų giedojimą. Iškilmėms padidinti vienuoliai gana anksti pradėjo ruošti viešas procesijas. Žinome, kad 1390 IX 4 Vokiečių ordinui apšaudant Vilniaus pilį, procesijoje buvo užmuštas pranciškonas Vaclovas iš Gračo. Pranciškonai–konventualai ir bernardinai savo bažnyčiose per Kalėdas paruošdavo kūdikėlio Jėzaus prakartėles, o per Velykas pavaizduodavo Kristaus prisikėlimą.

Visose vienuolių bažnyčiose sekmadieniais ir šventėse buvo sakomi pamokslai lietuviškai, vokiškai, lenkiškai ar rusiškai, derinantis prie klausytojų. Vilniaus pranciškonų pamokslininkų vardai žinomi nuo 1501.

Prie savo bažnyčių vienuoliai kūrė ir brolijas: pranciškonai Trečiojo šv. Pranciškaus ordino kongregacijas (žr. LE XXXI 427–428), bernardinai nuo 1500 šv. Onos (žr. LE XXI 129–130), o dominінkonai nuo 1501 rožinio brolijas (žr. LE XXVI 36–37).

Vienuolių apaštalavimas reiškėsi ir platesnėje plotmėje. Jie dirbo ir kitose bažnyčiose, ypač kur trūko kunigų. Konventualai ir bernardinai sakė pamokslus ir Vilniaus katedroje. 1501 įkurdindamas dominінkonus prie Šv. Dvasios bžn., vysk. Albertas įpareigojo sakyti pamokslus Vilniaus katedroje ir Trakų misijoje.

Kai Lietuvą užliejo protestantizmo banga, vienuolijos čia dar nebuvo pakankamai įsitvirtinusios, bet jos geriau negu kituose kraštuose prieš ją atsispyrė ir nė vienas jų vienuolynas neatiteko protestantams.

Skaudžiausiai protestantizmo infiltraciją išgyveno konventualai, nes jie, priklausydami Lenkijos konventualų provincijai, buvo valdomi protestantu tapusio provincijolo Pranciškaus Lismaninio. Tada į protestantizmą palinko ir du liet. konventualai Stanislovas Rapalionis ir Pranciškus Lietuvis. Kai nuncijaus Caligario prašymu atsiųstasis gen. komisarijus Bonaventūra Moresco 1579 sutvarkė provincijos vadovybę, katalikiška dvasia grįžo į Lietuvos konventualų vienuolynus.

Pranciškonų bernardinų žinioje esančioje Šv. Onos bžn. yra kalbėję protestantai Vinkleris 1550 ir Wiklefas 1555 (jam pamokslus sakyti buvo leidęs pats Vilniaus vyskupas, kuriam bernardinai nelabai tegalėjo priešintis), nėra tačiau užtikta žinių, kad koks bernardinas Lietuvoje būtų tapęs protestantu. Tvirtai laikėsi ir vienintelės tuo metu veikusios Lietuvoje vienuolės, seserys bernardinės.

Į kovą su protestantizmu buvo pašaukti jėzuitai, kurie per įsteigtąją Vilniaus akad. ir išsiplėtusį kolegijų tinklą greitai išaugino daug kunigų ir vienuolių, įsąmoninusių tikinčiuosius. Vos atvykę į Vilnių, jėzuitai 1569 pradėjo aiškinti katekizmą ir sakyti pamokslus, pradžioje šv. Jono bžn. ir kolegijos koplyčioje, o vėliau (1573) katedroje ir kt. Vilniaus ir priemiesčių bžn. Netrukus juos pasikvietė ir Žemaičių vysk. Merkelis Giedraitis, įkurdindamas juos Varniuose ir Kražiuose. Jėzuitai tuoj pradėjo ruošti ir viešus teol. disputus, kurie labai patiko ano meto didikams. Pirmą kartą tokie disputai buvo suruošti atidarant Vilniaus kolegiją 1570. Kad sustiprintų tikėjimą į Švč. Sakramentą ir meilę bei pagarbą Dievo Motinai ir šventiesiems, jėzuitai pradėjo ruošti 40 val. adoraciją ir prisidėjo prie Dievo Kūno procesijų iškilmingumo padidinimo; pvz. 1586 Dievo Kūno procesijoje dalyvavo 54 jėzuitai ir 700 uniformuotų akad. stud. Labai iškilmingas buvo ir 1604 Vilniuje jėzuitų suruoštas šv. Kazimiero relikvijų pernešimo ir kanonizacijos minėjimas.

Suprantama, ir kiti vienuoliai tęsė savo apaštalavimo darbą, reformavosi viduje, augo skaičiumi, brendo intelektualiai. Kitaip nebūtų galima išaiškinti jų staigios ekspansijos XVII a. pradžioje. Iš XVI a. galo daugiausia žinių turime apie bernardinus, kurių uolumą gyrė jėzuitai ir popiežiaus legatas Caligari. Veikė ir dominінkonai, iš kurių tarpo iškilo Vilniaus sufraganas vysk. Mar. K. Vilinskis. Tvirti-

nama, kad jis Žygimantą Augustą sulaikęs nuo kalvinizmo. Atsigavę konventualai, vėl pradėjo garsėti pamokslais, ruošti procesijas ir skleisti šv. Antano Padviečio kultą.

Šalia seniau veikusių Trečiojo ordino, šv. Onos ir rožinio brolijų buvo įkurta naujų. Jėzuitai 1572 įkūrė Švč. Sakramento ir 1586 Marijos sodalicijas, bernardinai 1676 suorganizavo šv. Barboros broliją, karmelitai kūrė škaplierių, o konventualai šv. Antano ir Kristaus kančios brolijas. Visoms Lietuvos bažnyčioms pranciškonai davė Kristaus kančios apmąstymo priemonę — Kryžiaus kelius ir Tytuvėnuose šventuosius laiptus. Tuo pačiu tikslu domininkonai pastatė kalvarijas Vilniaus Verkiuose ir Žemaičių Garduose (vėliau pavad. Žem Kalvarija).

Kiekviena vienuolija turėjo plačiai žinomas Marijos šventoves ar malonėmis pagarsėjusius paveikslus: Vilniaus Aušros Vartuose (basieji karmelitai), Pažaislyje (kamalduliai), Sen. Trakuose (benediktinai), Troškūnuose (bernardinai), Kauno katedroje (augustinijonai), Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bžn. (Laterana kanauninkai), Vilniaus Šv. Jono bžn. (jėzuitai), Žem. Kalvarijoje (domininkonai) ir t.t.

Gailestingumo darbais besirūpindami, vienuolynai šelpdavo vargšus ir suteikdavo pirmąją pagalbą ligoniams. Marų metais beslaugydami ligonius ir laidodami mirusius, išmirdavę patys vienuoliai. Taip atsitiko XVI ir XVII a. bernardinams ir jėzuitams ir XVIII a. rokitams. Ligoniams slaugyti ir vargšams šelpti vienuoliai buvo įsteigę labdaringų brolijų, iš kurių labiausiai pasižymėjo jėzuitų įsteigtos šv. Juozapo ir šv. Nikodemo, Dievo Kūno ir Montes pietatis brolijos. Prie daugelio vienuolynų buvo ir senelių prieglaudos.

Ligoniams gydyti jie turėjo ligonines ir vaistines. Seniausia žinoma ligoninė buvo domininkonų, 1536 Žygimanto Augusto įsakymu Ulriko Hozijaus pastatyta. Jėzuitai davė pradžią kelioms Vilniaus ligoninėms, kuriomis rūpinosi jų įkurtos brolijos, ir patys Vilniuje turėjo vaistinę bei ligoninę; basieji karmelitai išlaikė vaistinę ir ligoninę Gluboke; bazilijonai turėjo ligonines Vilniuje ir Gardine, bonifratrai aptarnavo ligoninę ir senų kunigų namus Vilniuje; rokitai vadovavo vyrų ir moterų ligoninėms Vilniuje, ligoninei Minske ir bepročių ligoninėms Varniuose, Kęstaičiuose ir Kaune, o gailestingosios seserys aptarnavo ligoninę Vilniuje.

Vienuoliai rūpinosi ir schizmatikų grąžinimu Romos Bažnyčiai. Pop. Inocentas VIII bernardinams leido priimti Bžn. vienybėn grįžtančius schizmatikus.

Kai jėzuito Possevino, popiežiaus pasiųsto Maskvon, pastangos nepavyko, tuomet pradėta rūpintis bent Lietuvos ir Lenkijos valdžioje esančių schizmatikų unija, kuri ir buvo Lietuvos Brastoje 1596 padaryta. Besidarbuodami tarp schizmatikų, 1563 Polocko vienuolyne kankinių mirties susilaukė 5 bernardinai, o 1623 buvo nukankintas ir to miesto vyskupas unitas Juozapatas Kuncevičius, bazilijonas.

Schizmatikų grąžinimui buvo įsteigta ir rusėnų seminarija, popiežiaus aliumnatas, kuriam pradžioje vadovavo jėzuitai, o vėliau bazilijonai. Tam su jėzuitų pagalba buvo perorganizuoti, unitais tapę, rusų vienuoliai bazilijonai, iš kurių paskui buvo parenkami unitų vyskupai. Tuo tikslu visos Lietuvos vienuolijos kūrė savo vienuolynus schizmatikų kraštuose, vėliau rusų valdžios panaikintus.

3. Vienuolių veikla kultūrinėje srityje

Yra žinių, kad dar prieš Lietuvos krikštą vienuoliai mokę kng. vaikus. Lietuvai priėmus krikštą, pirmasis Vilniaus vyskupas pranciškonas įkūrė katedros m-lą, kur be scholastiko mokę ir pranciškonai. Vilniuje tuo pat metu pranciškonai atidarė ir savo m-lą. Šios dvi m-los, kad ir su pertraukomis, veikė iki jėzuitų įsikūrimo (1569). Vienuolių m-los buvo dvejopos: vienos jų buvo skirtos pačių vienuolių auklėjimui, o kitos pasauliečių mokymui.

Vienuolių auklėjimo ir mokslinio paruošimo m-las turėjo visos Lietuvoje veikusios vienuolijos. Kiekviename vienuolyne įstojusieji kandidatai buvo mokomi religijos ir vienuolinių pratybų. Išbuvę nustatytą laiką kandidatais, jie buvo siunčiami į noviciato vienuolyną — paruošimo vienuoliniam gyvenimui ir pašaukimo tyrimo m-lą. Ją baigę, kunigystei skirti kandidatai turėdavo išeiti nustatytą retorikos, filosofijos ir teologijos kursą. Šiam tikslui buvo atskiri studijų namai, kur dėstė provincijos vadovybės paskirti specialistai, vad. lektoriai. Vienuolynuose, kur buvo daugiau vienuolių, būdavo teol. lektoriai. Tiek studijų, tiek vienuolynų lektoriai pasiruošdavo Krokuvos, Prahos, Paryžiaus, Bolonijos univ. ar savo vienuolijų generalinėse studijose. Vėliau įsikūrus Vilniaus jėzuitų akad., daugumas būsimųjų lektorių joje studijuodavo.

Viešų aukštesniųjų m-lų, skirtų pasauliečiams, vienuoliai daugiau atidarė tik po jėzuitų įsikūrimo.

Bendra vienuolijų aukštesniųjų m-lų statistika tokia: jėzuitai turėjo 28 m-las, pijorai — 17, domininkonai — 15, bazilijonai — 13, bernardinai — 5, konventualai — 3, karmelitai — 3, misionieriai — 3, Latera-

no kanauninkai — 2, marijonai — 1, augustinijonai–1, trinitoriai–1 ir reformatai – 1. Viso įvairiais laikais iki vienuolijų panaikinimo buvo 93 m-los. Prie šių dar reikia pridėti muzikos ir įvairias amatų ir rankdarbių m-las, kurias daugiausia išlaikė seserys vienuolės, ir pradžios m-las, kurios veikė kuone prie visų vienuolynų. Galima sakyti, kad istorinėje Lietuvoje jaunimo auklėjimas ir švietimas buvo vienuolių rankose.

Daug pasireiškė vienuoliai ir liet. raštijoje. Liet. kalbą, kaip apaštalavimo priemonę, vienuoliai vartojo nuo pat savo įsikūrimo Lietuvoje. Tačiau žinomi vienuolių raštai siekia tik XVII a. V. Biržiškos Aleksandryne pateikti bibliografinai duomenys rodo, kad vienuoliai XVII–XIX a. yra davę 54 liet. autorius, kurie parašė 118 knygų:1 bazilijonas — 2 knygas, 15 bernardinų — 53, 9 domininkonai — 12, 16 jėzuitų — 27, 2 karmelitai — 3, 1 marijonas — 9, 5 misionieriai — 5, 2 pijorai — 4, 3 regul. kanauninkai — 3. Apie pusė tų knygų buvo išspausdinta, o kitos liko rankraščiais, kurių dauguma žuvo vienuolynų naikinimo laikais.

Visi vienuolynai turėjo bibliotekas, kurių didesnės buvo studijų namuose ir ten, kur buvo viešos kolegijos ar m-los.

Su pirmaisiais vienuolynais ir atsirado Lietuvoje pirmosios bibliotekos. Jos buvo pranciškonų konventualų, atgailos kanauninkų, benediktinų, bernardinų ir domininkonų. Deja, iki XVI a. galo apie jas neturime žinių. Aišku, kad jos nebuvo didelės, nes pvz. 1597 Vilniaus konventualų biblioteka turėjo 110 knygų, o Pinsko — 19 spausdintų ir 4 rankraštines knygas.

Prieš vienuolynų sunaikinimą Vilniuje buvo šios bibliotekos: jėzuitų akademijos su 32.000 t. (į ją, 1773 jėzuitus panaikinus, buvo atgabentos jų buv. kolegijų bibliotekos), misionierių — 8284, pijorų — 7000, bernardinų — 4142, trinitorių — 4060, basųjų karmelitų — 3651, domininkonų — 3480, konventualų — 3358, Laterano kanauninkų — 2819, senosios observancijos karmelitų — 2120, seserų vizitiečių — 1118 ir seserų bernardinių — 706. Iš provincijos bibliotekų turtingiausios buvo Marijampolės marijonų, išlikusi iki 1940 ir turėjusi 50.000 t., ir Kretingos bernardinų, išlikusi taip pat iki 1940 ir 1788 turėjusi 800 t. (jų tarpe 40 inkunabulų), o 1866 jau 3000, nes čia buvo atvežta daug knygų iš uždarytų kitų vienuolynų; bibliotekoje buvo ir nemaža vertingų rankraščių, jų tarpe ir lietuviškų. Iš viso 48 vienuolynų bibliotekose buvo 174.753 t. (12 Vilniaus bibliotekų turėjo 72.738 ir 36 provincijos bibliotekos — 102.015 t. Betgi tai nėra viskas, nes XIX a. pradžioje veikė 356 vienuolynai, o iki šiol tėra žinomos tik 48 vienuolynų bibliotekos. Reikia manyti, kad visų vienuolynų bibliotekose galėjo būti apie 500.000 t.

Apibūdinant vienuolijų vaidmenį Lietuvos kultūros gyvenime, reikia dar priminti, kad visa eilė vienuolijų bžn. buvo aukštos meno vertės architektūros paminklai, pvz. Pažaislio (kamaldulių), Vilniaus Šv. Petro ir Povilo (Laterano kanauninkų), Šv. Kazimiero (jėzuitų) ir daug kitų.

Paskiros vienuolijos plačiau aprašomos LE straipsniuose: atgailos kanauninkai (X 425), augustinijonai (I 414), bazilijonai (II 301–302), benediktinės II 389), bernardinai II 427–428), cistersai (IV 43), domininkonai (V 110–111), jėzuitai (IX 398–399), kamalduliai (X 371), kapucinai (X 490–491), karmelitai (XI 33–34), kazimierietės (XI 286–288), konventualai (XII 406–407), kotrynietės (XII 499–500), Laterano kanauninkai (XIV 202), marijavitės (XVII 358–359), marijonai (XVII 359–361), misionieriai (XIX 33–34), Nekaltai Pradėtosios Švč. Mergelės Marijos seserys (XX 144–147), Nukryžiuotojo Jėzaus seserys (XX 476–477), pijorai XXII 479–483), pranciškietės (XXIII 416–418), pranciškonai (XXIII 423–425), saleziečiai (XXVI 341–343), širdietės (XXIX 544), trinitoriai (XXXI 485), vincentietės (XXXIV 259), vizitietės (XXXIV 430).

S. Barącz, Pamiętnik WW.OO. bernardynów w Polsce 1874; ('') Rys dziejów zakonu kanodziejskiego w Polsce 1860–65 (2 tt.); *J. Bičiūnas,* Apaštalų Sosto ir jėzuitų ordino pirmieji bandymai jėzuitus įkurdinti Lietuvoje (Tautos Praeitis II 1964); ('') Pirmieji jėzuitai Vilniuje (Tautos Praeitis II 1965); *M. Corona,* Speculum provinciae Russiae et Magni Ducatus Lithuaniae Ord. S. Francisci 1637; *P. Garšva,* Negęstanti šviesa. Marijonų veikla Amerikoje 1964; *V. Gidžiūnas,* De Fratribus Minoribus in Lithuania (1245–1517) 1950; ('') De missionibus Fratrum Minorum (saec. XIII et XIV) 1950; ('') Legendariškieji pranciškonų kankiniai Vilniuje (Aidai 3–4 1954); ('') Vienuolijos Lietuvoje, XIII–XVI a. (Liet. Kat. Mokslo Akad. Suvažiavimo Darbai VI 1967); *J. M. (Giżycki) Wołyniak,* Bazylianie na Żmudzi (Przegląd Powszechny XXXI–XXXII 1891); ('') Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi 1918 (2 tt.); *A. Grzybowski,* Skarbiec nieuszacowany oyców franciskanow litewskich 1740; *Joanes de Komorowo,* Memoriale Ord. F.M. (Monumenta Poloniae V 1888); *J. H. Jurak,* De provincia S. Hyacinti Ord. Praed. 1938; *P. Kaminski,* Antiquitas praedicatorum ordinis in Magno Ducatu Lithuaniae 1642; *K. Kantak,* Bernardyni polscy 1933 (2 tt.); ('') Franciszkanie polscy 1937–38 (2 tt.); Lietuvos jėzuitai 1957; *K. A. Matulaitis,* Lietuvių vienuolijų įnašas mūsų išeivijai (Liet. Kat. Mokslo Akad. Suvažiavimo Darbai V 1964); *A. F. Pollard,* The Jesuits in Poland 1892; *P. Rabikauskas,* Iš Pašiaušės jėzuitų kolegijos metraščių (Tautos Praeitis I 1961); *S. Rosiak,* Bonifratrzy w Wilnie 1928; *S. Rostowski,* Lituanicarum Societatis Jesu historicarum libri decem ²1877; *A. Ružancovas,* Liet. išeivių katalikų religinė knyga — vienuolijos (Liet. Kat. Mokslo Akad. Metraštis I 1965); *J. Totoraitis,* Marijampolės kunigų marijonų vienuolynas 1924; ('') Marijonų vienuolija nuo 1864 m. iki atgaivinimui (Tiesos Kelias 9–11 1936); *J. Vaišnora,* Keletas bruožų iš Marijonų vienuolijos (Tiesos Kelias 4 1936); ('') Marijos garbinimas Lietuvoje 1958; *P. Veblaitis,* Kova su caro valdžia už Kęstaičių bažnyčią 1938; *S. Załęski,* I Gesuiti della Russia Bianca 1888; ('') Jezuici w Polsce V 1907; *L. Zarewicz,* Zakon kamendulów, jego fundacye i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie 1871.

VI. KATALIKIŠKOJI KULTŪRA IR VEIKLA

JUOZAS VAIŠNORA

1. Dvasiškių paruošimas Lietuvoje

Įvedus Lietuvoje krikščionybę, ilgą laiką specialių m-lų dvasiškiams ruošti nebuvo. Nuo krikščionybės pradžios iki XV a. Lietuvoje dirbo daugiausia svetimšaliai kunigai. Iš lietuvių tarpo kandidatai į kunigus, daugiausia iš ponų ir bajorų luomo, vykdavo mokytis į Krokuvos akad., Prahos univ., prie kurio Jogailos žmona Jadvyga 1397 įkūrė 12 liet. stud. kolegiją, veikusią iki XV a. pradžios. Pačioje Lietuvoje kandidatai į kunigus mokėsi prie Vilniaus katedros ir prie vienuolių m-lų, dar kiti pasimokydavo privačiai pas vyskupus ar mokytesnius kunigus vos tik tiek, kiek reikalinga pastoracinėms pareigoms atlikti. Savaime suprantama, kad tokiose sąlygose kandidatų į kunigus neužteko, jų pasirengimas, išskyrus mokslą baigusius užsienyje, buvo menkas. Tik po Tridento susirinkimo, kuris įsakė vyskupams turėti kiekvienoje vyskupijoje kunigų seminarijas, Lietuvoje atidarytos seminarijos: 1582 Vilniuje, 1622 Žemaičiuose ir 1826 Seinuose. Be jų Lietuvoje dar veikė nuo 1582 popiežiaus sem. Vilniuje (žr. LE XXIII 288–289), nuo 1601 unitų Švč. Trejybės vardo sem. irgi Vilniuje. Seminarijas dar įsteigė vienuoliai misionieriai 1773 Vilniuje ir metropolitas Siestrzencevičius 1819 Balstogėje. Vilniaus, Žemaičių ir Seinų sem. išliko iki Lietuvos nepriklausomybės laikų. Neprikl. Lietuvos laikais veikė Kauno (buv. Žemaičių) (žr. LE XI 231–232), Telšių ir Vilkaviškio (buv. Seinų) sem. Kauniškė 1938 buvo padaryta tarpdiecezinė, kurioje turėjo mokytis Kauno, Panevėžio ir Kaišiadorių vyskupijų klierikai. Šv. Sosto paraginimu 1938 tos vyskupijos, kurios neturėjo savo sem., turėjo įsteigti bent mažąsias sem. Panevėžio vysk. K. Paltarokas jau buvo pradėjęs tokios maž. sem. statybą, bet karas tą darbą sunaikino. Kauno sem. buvo sujungta su univ. teol.-filosofijos fak. taip, kad klierikai filosofiją išeidavo seminarijoje, o teologiją fakultete ir jį baigę gaudavo aukštojo mokslo baigimo diplomus. Tokiu būdu kunigų išsimokslinimas buvo gana aukštas. Kai kurie jų pasiekdavo ir doktorato. Vilniaus sem., vokiečiams okupavus Lietuvą ir pradėjus žygius prieš lenkišką elementą Vilniuje, 1942 buvo uždaryta, jos vadovybė ir auklėtiniai ištremti iš Vilniaus; 50 klierikų buvo išvežta į Vokietiją. Vilniaus arkiv. M. Reinys 1942 rudenį atnaujino sem. veiklą, sudaręs lietuvišką jos vadovybę ir profesūrą su 67 klierikais. Tačiau vokiečių okupacinė valdžia sem. vėl uždarė. Gavus iš naujo leidimą, sem. pradėjo veikti 1943 rudenį, bet jos darbą nutraukė antroji rusų okupacija. 1940 klierikų skaičius Lietuvos seminarijose buvo toks: Vilniaus 128, Kauno 152, Telšių 83 ir Vilkaviškio 62. Antrosios rusų okupacijos metu palikta tik viena Kauno sem. visai Lietuvai. Joje 1945–46 mokslo metais mokėsi 350 klierikų, o 1965–66 tik 24.

Kunigų Lietuvoje paruošimas ir išmokslinimas ypač pagerėjo, kai 1570 jėzuitai atidarė Vilniuje kolegiją, 1579 gavusią universiteto titulą ir teises, bet paprastai Vilniaus akad. vadintą (žr. LE XXXIV 132–144). Čia veikė filosofijos ir teol. skyriai, juos baigusiems davę aukštojo mokslo baigimo laipsnius (doktoratą). Kai buvo įsteigta Vilniaus sem., jos auklėtiniai teol. mokėsi akademijoje. Tuo būdu pakilo dvasininkų skaičius ir jų išsimokslinimas. Turtingesnieji, nesitenkindami Vilniaus akad., važiuodavo į V. Europos universitetus (į Italiją, Vokietiją, Prancūziją), ten gaudavo aukštojo mokslo laipsnius ir Lietuvoje užimdavo Bžn. dignitorių vietas. Kai rusų valdžia 1832 uždarė Vilniaus univ., o jos teol. fak., pavadintą Dvasine Kat. Akad. (žr. LE V 285), 1842 perkėlė į Petrapilį, Lietuvos kunigai aukštąjį mokslą gaudavo Petrapilyje. Ten aukštąjį mokslą yra baigę beveik visi Lietuvos vyskupai. Nors Petrapilio akad. vadovybė buvo lenkų rankose, bet profesorių beveik pusė būdavo lietuviai. Lietuviai sudarė žymią dalį ir akad. stud.; 1914 Petrapilio akademijos profesoriais buvo kun. P. Būčys (inspektorius), kun. J. Naujokas, kun. Bl. Česnys, kun. Al. Grigaitis, o stud. iš Vilniaus vyskupijos 11, iš Žemaičių — 9, iš Seinų — 5. Be to, dar keletas stud. buvo kitų vyskupijų sąrašuose. Mogiliavo vyskupijos seminarijoje (1914 jai vadovavo rektorius Ign. Baltrušis ir profesoriavo joje lietuviai P. Būčys, Bl. Česnys, Pr. Karevičius, J. Naujokas, J. Treigys, K. Velička) taip pat mokėsi daug lietuvių, kurie ją baigę likdavo dirbti toje didžiausioje pasaulio vyskupijoje (apimančioje ir Sibiro plotus). Prieš I pas. karą Mogiliavo arkivyskupijos kunigų 60% buvo lietuviai.

Dėl karo veiksmų 1944 pasitraukę iš Lietuvos klierikai buvo sutelkti į Eichstätto seminariją su lietuviška vadovybe; 1946 čia mokėsi 107 lietuviai klierikai (žr. LE V 387–388). Kai 1946 Romoje įsteigta Šv. Kazimiero kolegija, iš Eichstätto klierikai ir kunigai pamažu persikėlė Romon, kur

1945–57 mokėsi 85 stud. (40 kun. ir 45 klierikai), paskaitas lankydami Romos universitetuose (žr. LE XI 292–294).

Amerikos lietuvių dvasiškija savo lietuviškos kun. sem. neturėjo: einantieji į kunigus mokėsi vietos seminarijose. Tik nuo 1890 liet. klierikų būrelis susispietė lenkų ŠŠ. Kirilo ir Metodijaus seminarijoje Orchard Lake, Mich. Čia jie mokėsi liet. kalbos, Lietuvos istorijos, sukūrė liet. moksleivių d-ją, turėjusią savo biblioteką. Po I pas. karo, paaštrėjus lenkų lietuvių santykiams, lietuviai daugiau į tą seminariją nestojo (žr. LE XXI 163).

2. Kataliku mokyklos ir mokslas

Nuo pat krikščionybės įvedimo Lietuvoje m-los ir mokslas buvo Bžn. žinioje. Pirmoji Lietuvos m-la žinoma jau 1397, buvo atidaryta prie Vilniaus katedros. Iš vėlesniais laikais įsteigtų m-lų prie bžn. žinomos: 1507 Tauragėje, 1513 Vilniuje prie Šv. Jono bžn., 1520 Žiežmariuose, 1524 Eišiškėse, 1530 Joniškyje. Dėstomoji kalba buvo lietuvių. Vilniaus vyskupijos sinodas 1528 įpareigojo klebonus prie visų parapijų bažnyčių steigti m-las, kuriose būtų mokoma tikybos, lietuvių ir lenkų kalbų, laikyti lietuviškai mokančius vikarus – mokytojus. Įsikūrę Lietuvoje jėzuitai pradėjo steigti vidurines m-las (gimnazijas) su dėstomąja lot. kalba. Steigė mokyklas ir kiti vienuoliai, ypačiai pijorai. Žemaitijoje 1778 jau kiekvienoje parapijoje buvo m-la. 1864 rusų valdžia uždarė visas par. m-las, o jų vietoje steigė cerkvines, mst. ir vls. rusiškas m-las. Tada Lietuvoje prasidėjo slaptos vargo m-los laikai. Po 1905 rusų valdžiai šiek tiek atleidus varžtus, katalikai susirūpino lietuviškomis m-lomis. Tam reikalui 1906 Kauno gub. buvo įsteigta lietuvių švietimo d-ja Saulė tikslu ‚platinti apšvietimą ant pamato katalikų tikėjimo tarp lietuvių Kauno gubernijoje' (žr. LE XXVI 539–544). Panaši Žiburio d-ja buvo įkurta Suvalkų gub. (žr. LE XXXV 271) ir kiek vėliau (1913) Ryto d-ja Vilniaus gub. (žr. LE XXV 332–337). 1908 Saulės d-ja turėjo 44 m-las su 1640 mok., 1909 — 45 m-las su 2654 mok. Kaune, už Amerikoje kun. J. Tumo ir kun. K. Olšausko surinktus 19.000 dol., 1913 buvo pastatyti Saulės rūmai, tapę tautiško ir katalikiško švietimo centru. 1923 jie pavesti iš Amerikos atvykusioms šv. Kazimiero seserims, kurios čia įkūrė mergaičių gimn. I pas. karo vok. okupacijos metu Saulė vėl atgaivino karo metu sunaikintas m-las ir steigė gimnazijas. Lietuvos nepriklausomybės pradžioje Saulė jau turėjo 10 gimn. ir progimn.: Kaune, Biržuose, Utenoje, Telšiuose, Ukmergėje, Jurbarke, Ramygaloje, Žagarėje, Kražiuose, Švėkšnoje. Vėliau jų dauguma buvo suvalstybintos. 1940 Saulės žinioje buvo tik viena mkt. sem., Švėkšnos gimn. ir Šeduvos progimn. Panašų švietimo darbą atliko Suvalkijoje kun. J. Staugaičio 1906 įsteigta Žiburio d-ja, kuri tuoj įkūrė keletą pradžios m-lų, ir nuo 1907 Marijampolėje mergaičių progimn., kuriai 1907–14 vadovavo M. Pečkauskaitė (Šatrijos Ragana). Dar vok. okupacijos metu Žiburys ėmė steigti gimnazijas, kurios 1919 buvo Marijampolėje, Vilkaviškyje, Kudirkos Naumiestyje, Kybartuose, Prienuose, Lazdijuose ir Šakiuose. Jos pamažu perėjo į vst. rankas ir 1940 Žiburio žinioje buvo tik Prienų ir Šakių gimn., o pati Žiburio d-ja atsidėjo daugiau labdaros sričiai. Vilniuje 1913 įsteigta Ryto d-ja tikslu ‚šviesti lietuvius, kaip reikalauja Rymo katalikų tikėjimo mokslas'. D-ja 1915 įsteigė mkt. kursus (virtusius mkt. sem.) ir gimn. Vilniuje bei Švenčionyse. Lenkams okupavus Vilnių, Ryto d-jos veikla buvo visaip varžoma, trukdoma, bet ir tokiose sunkiose sąlygose draugija 1922 turėjo 120 pradžios m-lų, o 1923 net 148. Pamažu lenkų valdžia Ryto m-las likvidavo (paskutinė uždaryta 1938).

Lietuvos vst. įvedus privalomą tikybos mokymą pradžios ir vidurinėse m-lose, nebuvo gyvo reikalo steigti privatinių katalikiškų m-lų. Tik vienuolijos, savo tikslų tarpe turinčios jaunuomenės auklėjimą, atidarė savas gimn.: marijonai Marijampolėje, jėzuitai Kaune, pranciškonai Kretingoje, kazimierietės ir širdietės Kaune. 1940 Lietuvoje privatinių m-lų, išlaikomų vienuolių ir kat. d-jų, skaičius buvo toks: 10 gimn., 8 vidr. m-los ir 18 pradžios m-lų.

Lietuvos mokslo židiniu per porą šimtų metų (1570–1773) buvo Vilniaus akad. Jos profesoriai daugiausia pasireiškė apologetiniais, vėliau pozityviosios teol. veikalais. Neapleistos buvo ir kitos mokslo šakos: filosofija, matematika, iškalba, istorija, teisė. Praktiškam reikalui akad. spaustuvėje atspausdintos pirmosios kat. lietuviškos knygos pastoracijos reikalams. Ano meto moksliniai Vilniaus akad. veikalai, parašyti lot. kalba, buvo žinomi ne tik Lietuvoje ir Lenkije, bet ir V. Europoje.

Kitas kat. mokslo židinys, jau nepriklausomoje Lietuvoje, buvo Lietuvos univ. teol.-filosofijos fak., subūręs stambiausias kat. mokslininkų pajėgas. Jau 1920 buvo svarstomas kat. univ. steigimo klausimas. Ypač tą mintį rėmė K. Pakštas. Tam reikalui Amerikoje buvo surinkta apie 50.000 dol. Tačiau steigiant Lietuvos univ., kad būtų išvengta dvilypumo ir jėgų skaldymo, buvo sutarta, kad katalikai mokslo reikalams turės išplėstą teol.-filosofijos fak., kurio

kancleris — vietos vyskupas, o mokslo programa ir profesoriai tvirtinami Šv. Sosto. Filosofijos skyriun įtraukti filosofija, psichologija, pedagogika, sociologija, istorija, religijų istorija, literatūra ir menas.

Lietuvos kat. moksle ypač pasireiškė Pranas Dovydaitis, kuris leido ar redagavo keletą kat. mokslo žurnalų (Lietuvos Mokyklą, Kosmos, Logos, Soter, Naująją Vaidilutę) ir parašė apie 100 stambių mokslinių straipsnių iš religijos, religijos istorijos, filosofijos, kultūros istorijos, visuomeninių mokslų, pedagogikos, geografijos, kosmografijos, biologijos, paleontologijos, geologijos ir kt. Fak. teol. skyr. leido Soter žurnalą, skirtą lyginamosios religijų istorijos klausimams. Filosofijos skyr. leido Athaeneum (red. J. Eretas), skirtą Lietuvos istorijos ir literatūros istorijos studijoms. Pr. Dovydaičio redaguotasis Logos buvo skirtas ne vien filosofijai, bet ir kitoms specialybėms, turinčioms ryšio su filosofija. To paties Dovydaičio redaguotas Kosmos (su populiariu Gamtos Draugu) buvo skirtas gamtos ir šalimųjų mokslų problemoms svarstyti.

Teol.-filosofijos fakultetas sutelkė ar išugdė visą eilę kat. mokslininkų, iš kurių paminėtini apologetas vysk. Pr. Būčys; Šv. Rašto profesorius ir vertėjas į liet. kalbą arkiv. J. Skvireckas; filosofai St. Šalkauskis ir jo mokiniai A. Maceina bei J. Girnius; literatūros istorikai ir kritikai J. Ambrazevičius, J. Eretas, J. Grinius ir A. Vaičiulaitis; istorikai A. Alekna, J. Totoraitis, Z. Ivinskis ir kt.; kalbininkas A. Salys, sociologas Pr. Dielininkaitis ir daug kitų, užėmusių žymias pozicijas moksle, mene, visuomeniniame ir politiniame gyvenime.

Tautininkų režimui nuo 1931 teol.-filosofijos fak. filosofijos skyrių taip pertvarkius ir apkarpius, kad tai reiškė beveik faktinį jo panaikinimą, vėl iškilo kat. atskiro univ. steigimo klausimas. Lietuvos vyskupai 1931 X 9 nutarė jį įsteigti, sudarė steigimo komitetą, paskyrė rektorium vysk. M. Reinį, gavo Šv. Sosto leidimą (1932 VI 18) ir numatė univ. sudėtį. Pradžiai turėjo būti atidarytas aukštasis kat. akcijos institutas, komercijos-administracijos fak.; vėliau turėjo būti atidaryti filosofijos, teisės ir gamtos mokslų fakultetai. Univ. patalpoms numatyti Saulės rūmai Kaune, sudarytas komitetas aukoms rinkti. Univ. oficialiai buvo atidarytas ir turėjo pradėti veikti nuo 1932 IX 23, tačiau valdžia neleido jam veikti. Katalikai, nuraminti teol.-filosofijos fak. suvaržymų netaikymu, atsisakė nuo kovos už savąjį univ., tačiau neatsisakė minties jį vėliau atidaryti. Buvo sudaryta Katalikų Univ. Remti d-ja, kuri ir toliau telkė lėšas, iš kurių buvo duodamos stipendijos profesūrai ruošti, arba moksliniam darbui atlikti (žr. LE XVI 124–125).

Kat. mokslininkams į draugę telkti, sudaryti palankesnes sąlygas jų mokslo darbui, ruošti naujoms mokslo jėgoms, platinti ir kelti mokslui ir krikščioniškai kultūrai liet. tautoje, 1922 buvo įkurta Lietuvių Katalikų Mokslo Akad. Iš Amerikos Liet. Katalikų Federacijos buvo gauta 42.500 dol. paskolos bonais. Tai įgalino Akad. dalinti stipendijas besiruošiantiems mokslinį darbą dirbti ir leisti knygas. 1922–40 Akademija sušaukė 3 kat. mokslininkų ir mokslo mėgėjų suvažiavimus, kuriuose skaitytas paskaitas išleido Suvažiavimo Darbų vardu. Komunistams 1940 uždarius Akad. Lietuvoje, ji 1954 atgaivinta Romoje. Čia buvo sudaryta centro v-ba, o kituose kraštuose įsteigti Akad. židiniai. Jai 1954–60 vadovavo vysk. V. Padolskis, o po jo mirties pirm. išrinktas A. Liuima. Tremtyje Akad. sušaukė suvažiavimus: 1957 Romoje, 1961 Čikagoje, 1964 New Yorke, išleido 3 Suvažiavimo Darbų tomus ir 2 tomus metraščio bei keletą kitų veikalų (žr. LE XVI 59–60).

3. Katalikų organizuota veikla

Pirmieji kat. organizuoti sambūriai Lietuvoje yra bažnytinės brolijos, įsteigtos prie kai kurių bžn. dar Vytauto laikais. Vėliau jų įvairiais šventųjų vardais buvo beveik prie kiekvienos bžn. Brolijos turėjo savo koplyčias, altorius, atlikdavo patarnavimus bažnyčioje, steigė ligonines, prieglaudas. Tarp Lietuvoje veikusių brolijų pažymėtina vysk. M. Valančiaus Žemaičių vyskupijoje išplatinta Blaivybės brolija, pasiekusi ne tik gretimas Vilniaus ir Gardino gub., bet ir tolimesnes Rusijos vietas. Blaivybės brolijos nariai turėjo susilaikyti nuo svaigalų vartojimo, darydami priesaiką bažnyčioje. 1860 Kauno, Vilniaus ir Gardino gub. daugiau kaip pusė katalikų priklausė blaivybės brolijai, o Kauno gub. net 83% katalikų nevartojo svaigalų. Vysk. M. Valančiaus platinamas ir palaikomas krašto blaivinimas kėlė žmonių religinį, dorinį ir ekonominį gyvenimą. Rusų valdžia įžiūrėjusi vysk. Valančiaus veikloje pavojų jos siekiamiems tikslams, 1859 uždraudė skelbti blaivybę, o 1864 Muravjovas uždarė visas brolijas.

Tarp kat. religinių org. paminėtinos jėzuitų įsteigtos Marijos sodalicijos (žr. LE XXVIII 255-257). Brolijų pavyzdžiu susiorganizavę amatininkų ir pirklių cechai, šalia savo amato tikslų turėjo ir religinį pobūdį. Cechų nariai aktyviai dalyvaudavo bažnytiniame gyvenime, užsiėmė labdara.

Po 1795 rusams valdant Lietuvą ir stengiantis ją surusinti bei stačiatikinti, bet koks organizuotas katalikų veikimas buvo neįmanomas. Tik po 1905 katalikai šiek tiek galėjo burtis į d-jas, turinčias specifinių uždavinių. Vienos jų buvo valdžios leistos — viešos, kitos veikė slaptai. Taip 1905–14 laikotarpyje gavo pradžią ateitininkai — mokslus einančio jaunimo organizacija, pasirinkusi šūkiu ,Visa atnaujinti Kristuje' ir gavusi vardą nuo 1911 Kaune pradėjusio eiti Draugijos žurnalo priedo Ateitis. Nepriklausomoje Lietuvoje ateitininkai sparčiai augo ir 1927 persitvarkė į trilypę federaciją iš moksleivių, studentų ir sendraugių s-gų. Moksleivių s-ga 1930 turėjo 27 kuopas su 3550 narių. Kai 1930 švietimo ministras uždraudė ateitininkų moksleivių veiklą, ji vis tiek veikė slapta ir 1940 turėjo apie 11.000 narių. Stud. ateitininkų buvo visose Lietuvos aukštosiose m-lose, susibūrusių į savo korporacijas. Narių 1932 turėjo apie 800. Sendraugių s-ga turėjo 14 skyrių su 300 narių ir kita tiek nesudarančių skyrių. Lietuvoje ateitininkams vadovavo Pr. Dovydaitis, St. Šalkauskis (jis pagrindinis ateitininkijos ideologas), K. Pakštas, kan. P. Kuraitis. Tremtyje nuo 1945 ateitininkai veikė Vokietijoje, nuo 1949 vyr. v-ba perkelta į JAV (žr. LE I 341–342, XIX 142–144, XXIX 72–74).

Liet. Kat. Jaunimo s-ga (nuo 1933 Federacija) Pavasaris buvo kaimo ir mst. jaunimo org., išaugusi iš 1907–14 Lietuvoje veikusių slaptų jaunimo kuopelių prie Žiburio ir Blaivybės d-jų skyrių. Kat. jaunimo org. įkūrimu ypač rūpinosi kan. P. Dogelis, vad. pavasarininkijos tėvu. Kai 1912 buvo įkurtas laikraštis Pavasaris, jis tapo jau veikiančių kuopelių jungtis ir davė šiai org. vardą. Nepriklausomoje Lietuvoje pavasarininkų org. smarkiai išaugo ypač kai jai 1922–28 vadovavo J. Eretas, o po to J. Leimonas. Nuo 1933 org. pasidalijo į vyrų ir mergaičių s-gas, 1940 turėjo apie 100.000 narių (žr. LE XXII 195–199).

1907 Kaune įvyko pirmasis Lietuvos moterų suvažiavimas, po kurio įsikūrė Liet. Kat. Moterų d-ja (žr. LE XVI 54–56), kuri nepriklausomybės metu išaugo iki 100.000 narių. Draugijos narės ypač rūpinosi kaimo moterų švietimu, steigė amatų ir žemės ūkio bei namų ruošos m-las, kursus, kėlė namų ūkio kultūrą, dirbo socialinėje srityje, įsteigė Mergaičių Globos namus, Mergaičių Darbo namus, Darbo Tarpininkavimo biurą, sveikatos patarimų punktus. Nuo 1922 Lietuvos kat. moterų organizacijos (Liet. Kat. Moterų d-ja, Pavasario Mergaičių s-ga, Šv. Zitos tarnaičių d-ja, Moterų Kultūros d-ja) susijungė į Katalikių Moterų Organizacijų s-gą (žr. LE XI 155), kuri tapo Tarptautinės Katalikių Unijos nare.

Dar neišnykusi vysk. M. Valančiaus skleistoji blaivybės idėja buvo atgaivinta 1908 įsteigus Lietuvių Katalikų Blaivybės d-ją (žr. LE XVI 56–58), kuri 1913 turėjo 191 sk. su 49.968 nariais. Plačiai veikė D-ja ir nepriklausomoje Lietuvoje, o 1933 sukvietė Kaune pirmąjį Lietuvos priešalkoholinį kongresą.

Nepriklausomoje Lietuvoje, be jau minėtų jaunimo ir moterų org., kat. vaikai buvo suburti į Angelo Sargo Vaikų s-gą, turėjusią 60.000 narių. Jėzuitai vaikus organizavo į Eucharistijos Karžygius, marijonai — į Marijos Vaikus.

Katalikai vyrai 1934 buvo suburti į Lietuvos Kat. Vyrų s-gą, 1939 turėjusią 348 sk. ir apie 14.000 narių (žr. LE XVI 125).

Kovai su vargu ir skurdu 1920 įkurta Šv. Vincento Pauliečio d-ja, 1939 turėjusi 160 sk., laikiusi senelių ir vaikų prieglaudas, vaikų darželius, sveikatos punktus motinoms ir vaikams, šelpusi neturtinguosius (žr. LE XXXIV 259–260).

Kat. mokytojai buvo susibūrę į P. Dovydaičio įsteigtą Liet. Kat. Mkt. s-gą (žr. LE XVI 58–59), turėjusią 1926 per 1500 narių ir 1924–32 išlaikiusią S. Daukanto mokytojų seminariją.

Kat. darbininkai pradėjo organizuotis dar prieš I pas. karą: 1906 Kaune kun. K. Olšauskas įsteigė Šv. Juozapo Darbininkų d-ją (žr. LE X 105–106), kuri veikė iki Sovietų okupacijos, besirūpindama savo narių tautiniu auklėjimu ir savišalpa. To paties vardo d-jos 1908 įkurtos Šiauliuose ir Panevėžyje. Suvalkijoje veikė Liet. Krikščionių Darbininkų d-ja su daugeliu sk. Suvalkų gub. miestuose. Nuo 1919 kat. darbininkus jungė Lietuvos Darbo Federacija, 1926 turėjusi per 400 sk., šalia kultūrinių ir profesinių darbininkų reikalų pasiėmusi ir politinį darbininkų atstovavimą (žr. LE XVI 109–111). 1934 Federacija persiorganizavo į Lietuvos Krikščionių Darbininkų s-gą, pasilikdama tik kultūrinius ir profesinius tikslus. 1938 ji turėjo 42 sk. su daugiau kaip 8000 narių.

Politiniam darbui Lietuvos katalikai buvo susibūrę į Krikščionių Demokratų partiją (žr. LE XIII 105–112), iš kurios išsiskyrė Ūkininkų s-ga ir Darbo Federacija, sudarė nepriklausmybės pradžioje daugumą seime ir nutiesė Lietuvai pagrindines gaires, laikydamasi Leono XIII visuomeninių enciklikų ir krikščioniškų principų.

Nepriklausomoje Lietuvoje Kat. Bžn. atgaivino bei stiprino buv. brolijas ir steigė naujas. Kai kurios turėjo labai daug na-

rių. Pvz. Jėzuitų vedamas Maldos Apaštalavimas turėjo 255 sk. su 200.000 narių (jų tarpe 80.000 vyrų), pranciškonų tvarkomi tretininkai skaičiavo 49.890 narių, marijonų vadovaujama Šv. Juozapo mirštantiems gelbėti brolija 1931 turėjo 75.754 narius, o karmelitų Škaplieriaus ir Rožinio brolijoms priklausė beveik visi katalikai, įrašomi į šias brolijas Pirmosios Komunijos metu. Apskaičiuojama, kad organizuotų katalikų (be brolijų) Lietuvoje 1940 būta apie 1 mil. Visas kat. organizacijas jungė 1919 įst. Katalikų Veikimo Centras (KVC — žr. LE XI 157), vykdęs pop. Pijaus XI paskelbtą kat. akcijos programą ir veikęs vyskupų vadovybėje. KVC sudarė 4 pagrindines org. (vaikų, jaunimo, vyrų ir moterų), bet prie jo priklausė ir šalutinės specifinės org.: grynai religinės, švietimo, blaivybės, meno, sporto ir kt. KVC organizacija skirstėsi į rajonus (vyskupijų ribose) ir skyrius parapijose. KVC šalia tiesioginio uždavinio — koordinuoti kat. org. veiklą kat. akcijos kryptimi — leido kaimo žmonėms skirtą laikraštį, išlaikė Kat. Spaudos Biurą (žr. LE XI 156), teikusį žinias kat. laikraščiams vietoje ir užsienyje, leidusį įvairias informacines brošiūras, paruošė ir išleido kaimo žmonėms pritaikytų knygų masiniu (po 100.000 egz) tiražu, rūpinosi kat. akcijos darbui paruošti vadų. KVC pirmininkavo: A. Stulginskis, A. Tumėnas, kun. V. Mieleška, vysk. T. Matulionis, J. Pankauskas ir kt. Ilgus metus dvasios vadu buvo kan. P. Dogelis.

4. Katalikų religinė raštija

Pirmosios liet. kat. k n y g o s buvo skirtos pastoracijos tikslams ir parašytos ar išverstos dvasiškių: 1585(?) Kanizijaus katekizmo vertimas, 1595 Daukšos verstas Ledesmos katekizmas, 1599 Daukšos išversta Vujeko Postilė su gražia prakalba apie liet. kalbos branginimą ir vertę. XVII a. pasirodė daugiau raštų ir iškilo naujų autorių, daugiausia iš jėzuitų tarpo: 1629–44 išsp. Sirvydo Punktai sakymų, 1637 Jaknavičiaus Visų metų evangelijos ir pamokslai (iki 1865 išėjo 40 laidų), 1646 Slavočinskio pirmasis liet. giesmynas, Šrubauskio Balsas širdies ir Pamokslas krikščioniškas. 1677 atspausdintas į liet. kalbą išverstas Bellarmino Trumpo mokslo krikščioniško surinkimas. Kitų ano meto leidinių vardai neišliko; žinomi tik jų autoriai: Paškevičius ir Jankevičius, išleidę po lietuvišką knygą. Domininkonas J. Kasakauskis 1681 išspausdino pirmąją liet. maldaknygę Rožančių. XVIII a. D. Lietuvoje liet. knygų pasirodė 5 kartus daugiau negu XVII a. Nuo XVIII a. pradžios iki jėzuitų ordino panaikinimo (1773) pasirodė 64 liet. knygos, kurių 25 buvo paruoštos jėzuitų, o kitos pasaulietinių kunigų ir kitų vienuolių. Liaudis darėsi raštingesnė, jai reikėjo vis daugiau knygų. Tuo pat metu išėjo iš spaudos keletas pamokslų rinkinių, kurie tikintiesiems pavaduodavo knygas. Iš XIX a. pradžios yra 1806 Giedraičio parūpintos Lietuviškos evangelijos ir 1816 Naujo Testamento vertimas. Tuo pat laiku kun. A. Strazdas paskelbė keletą tikybinio turinio knygučių ir savo giesmes. M-lų reikalui imta leisti specialūs vadovėliai, elementoriai, kuriuose būdavo ir trumpas katekizmas bei poteriai.

Liet. knygos padėtis pakitėjo, kai 1850 Žemaičių vyskupu tapo M. Valančius. Jis, matydamas stačiatikybės veržimąsi į Lietuvą, stengėsi sustiprinti tautos religinį atsparumą be kitko ir liaudžiai reikalingų knygų gaminimu. Iki spaudos draudimo pats parašė 12 įvairaus turinio knygų (iš viso savo gyvenime apie 40) ir daug jaunų kunigų įtraukė į religinės literatūros gaminimą. Rusų valdžiai uždraudus liet. knygose vartoti lot. raides, vysk. Valančius suorganizavo liet. knygų spausdinimą Prūsuose ir jų platinimą Lietuvoje (žr. LE XXXII 526–527).

Atgavus spaudos laisvę, Kaune 1905 buvo įkurta Šv. Kazimiero d-ja knygoms leisti (žr. LE XI 289–290), kuri 1914–16 turėjo 10.872 narius ir 1906–40 išleido per 740 įvairaus turinio knygų, be to leido laikraščius ir žurnalus, turėjo Kaune savo spaustuvę, provincijoje knygynus. Jai 1905-38 vadovavo prel. A. Damdrauskas-Jakštas. Seinuose irgi 1905 sem. prof. kunigai įkūrė laikraščiams ir knygoms leisti Laukaičio, Dvaranausko, Narjausko ir B-vės leidyklą, kuri nuosavoje spaustuvėje leido keletą kat. laikraščių ir populiarių religinio turinio knygelių Žmonių Knygyno vardu. Nepriklausomos Lietuvos laikais atsirado naujos kat. knygų leidyklos: Pavasaris, Šešupė, Žinija, Žaibas, Marijonai, Jėzuitai. Jos turėjo modernias spaustuves, knygų krautuves, kioskus, spaudos agentūras.

Spaudos draudimo metu ir spaudą leidus iki 1914 liet. religinė literatūra buvo daugiau apologetinio pobūdžio. Gausiai gaminta liaudžiai skiriamos literatūros: apologetinių ir asketinių knygelių, katekizmų, mokyklinių tikybos vadovėlių, maldaknygių, lengvų dorinio turinio pasiskaitymų. Žymesnieji šio periodo kat. literatūros gamintojai: P. Būčys, J. Staugaitis, A. Dambrauskas, J. Balvočius-Gerutis, A. Kaupas, A. Maliauskis, S. Šultė, K. Paltarokas, A. Alekna, M. Vaitkus, J. Mačiulis-Maironis, J. Bikinas, Pr. Urbanavičius ir kt. Stambiausias darbas buvo arkiv. J. Skvi-

recko išverstas į liet. kalbą visas Šv. Raštas, kurį išleido Šv. Kazimiero d-ja.

5. Katalikų periodika

Nors Aušra ir Šviesa dar jungė į bendrą spaudos darbą pasauliečius ir kunigus, bet jau ir tada ėmė reikštis tarp katalikų ir socialistinio nustatymo bendradarbių ideologiniai skirtumai, todėl Šviesai sustojus, jos bendradarbiai pasidalijo: vieni nuėjo į Varpą, kiti į Apžvalgą (1890–96), kuri buvo pirmasis lietuviškas aiškiai kat. krypties laikraštis (red. kun. Pr. Urbanavičius, o nuo 1893 kun. K. Pakalniškis - Dėdė Atanazas). Buvo jau nemaža ir pasauliečių, rašiusių Apžvalgoje (žr. LE I 227–228). Apžvalga pasižymėjo griežta kova prieš rusų valdžią dėl tikybos persekiojimo. Šiurkšti Apžvalgos polemika su Varpu nepatiko nuosaikesniems kunigams, ir jie pradėjo leisti Tėvynės Sargą (1896–1904), redaguotą kun. J. Tumo-Vaižganto, o vėliau kun. A. Miluko. Tėvynės Sargas subūrė daug žymesnių rašytojų ir išugdė būrį būsimos nepriklausomos Lietuvos veikėjų, politikų bei visuomenininkų (žr. LE XXXI 120–123).

Atgavus spaudos laisvę, tuojau pasirodė visa eilė kat. laikraščių: Kaune Nedėldienio Skaitymas (1905–07), nuo 1907 užleidęs vietą Vienybei (1907–33); Seinuose pradėjo eiti Šaltinis (1906–15, su priedais: vaikams Šaltinėliu, jaunimui Vainikėliu, ūkininkams Artoju), ir grynai religinio turinio Spindulys (1909–14). Vilniuje kunigai išleido Aušrą (1911–19). Jie buvo skirti liaudžiai sąmoninti ir šviesti. Kat. inteligentams kun. A. Dambrauskas 1907 pradėjo leisti literatūros, mokslo ir politikos mėn. žurnalą Draugiją (1907–23, žr. LE V 174), davusią 1911–14 priedą Ateitį ir 1913–14 Mokytoją. Seinuose 1908–14 ėjo mėn. žurnalas Vadovas, spausdinęs bažnytinės vyresnybės oficialius raštus, daug pamokslų ir teol., sielovados bei Bžn. istorijos straipsnių (žr. LE XXXII 419–420).

Nepriklausomoje Lietuvoje kat. laikraščių skaičius žymiai padidėjo. Kunigams skirtas religijos bei doros mokslo ir visuomenės gyvenimo mėn. žurnalas Tiesos Kelias (1925–40), redaguotas kan. Pr. Kuraičio. Kat. mokytojai turėjo Lietuvos Mokyklą. Intelektualams buvo skirtas J. Keliuočio redaguotas savaitinis kultūros žurnalas Naujoji Romuva (1931–1940). KVC nuo 1928 leido kaimui skirtą Mūsų Laikraštį, pasiekusį 87.000 egz. tiražo. Lygiai kaimui taip pat buvo skirtas Marijampolėje atgaivintas Šaltinis (1926–40). Politinei informacijai krikščionys demokratai leido dienraštį Laisvę (1919–23), kurią 1923 pakeitė Rytas, o pastarąjį 1936 XX Amžius. Ateitininkų Federacija leido: jaun. moksleiviams Ateities Spindulius (1929-40), moksleiviams Ateitį (1911–40), ateitininkėms Naująją Vaidilutę (1921–40), sendraugiams ir bendrai kat. inteligentams Židinį (1925–40). Pavasario Federacija leido: Pavasarį, Jaunimo Vadą bendrai visiems, Vyrų Žygius vyrams, Liepsnas mergaitėms, Jėgą ir Grožį (1922–30) sportininkams. Kat. Moterų d-jos laikraščiai: 1910 pradėta leisti Lietuvaitė, 1918–20 Moterų Balsas, nuo 1920 Moteris. Vaikams skirti laikraštėliai: Žvaigždutė, Šaltinėlis, Eucharistijos Karžygiai. Politinės kat. partijos turėjo savo organus: krikšč. demokratai nuo 1917 savaitinį Tėvynės Sargą ir Krikščionį Demokratą (1927–29); Ūkininkų s-ga leido Ūkininką (1920–40), su Žemės Ūkio, Kooperacijos, Naminio Gydytojo, Šeimininkės, Pieno Ūkio ir Gerovės priedais; Darbo Federacija leido Darbininką (1919–40), Lietuvos Blaivybės d-ja leido Santūrą (1927–28) ir Sargybą (1922–34).

Vienuolijos vadovaudamos įvairioms brolijoms, leido jų nariams specialius laikraščius: pranciškonai tretininkams Šv. Pranciškaus Varpelį ir Sursum Corda, jėzuitai Maldos Apaštalavimo nariams Žvaigždę ir Misijas, marijonai Šv. Juozapo Mirštantiems Gelbėti brolijai Šventųjų Bendravimą, kapucinai ligoniams Liurdą, pasiekusį apie 100.000 skaitytojų. Turėjo savo lokalinius laikraščius ir kai kurios vyskupijos: Telšių – Žemaičių Prietelių ir Panevėžio — Panevėžio Balsą. Buvo dar ir daugiau įvairių lokalinio pobūdžio kat. laikraštėlių, leistų parapijų, įvairių kat. org. padalinių. 1935 kat. laikraščių ir žurnalų tiražas sudarė 7.030.200 egz. — maždaug po 4 egz. kiekvienam katalikui.

6. Religiniai papročiai

Katalikybė yra universali, tačiau jos apraiškos kiekvienoje tautoje įgauna tautinį atspalvį. Santūrias Romos apeigas lietuviai papuošė, paįvairino įvairiais religiniais papročiais, kurie išplaukė iš lietuvių dvasios nusiteikimo.

Nuo seniausių laikų Lietuvoje Advento sekmadieniais laikomos ankstyvos mišios, dar prieš aušrą, vad. Rarotos (žr. LE XXIV 500).

Kalėdų išvakarėse valgoma Kūčių vakarienė. Pradžioje šeimos galva kalba maldą, laužia plotkelę (žr. LE XXIII 157–158) ir dalijasi su kiekvienu dalyviu, linkėdamas sveikatos, laimės, ilgo amžiaus. Pavalgius įvairius pasninko valgius pagiedama kokia nors Advento giesmė. Po vakarienės Kūčių stalo šienas nešamas į tvartą ir pada-

lijamas gyvuliams. Kūčių vakare daromi visokie burtai ir ateities spėjimai (žr. LE XIII 270–271).

Kalėdų naktį visi, kas gali, keliauja bažnyčion į Bernelių (Piemenėlių) mišias. (Apie liet. kalėdinius papročius žr. LE X 294–296). Trijų Karalių dieną (I 6) kai kur Lietuvoje vaikščiodavo ‚Trys Karaliai', vedini žvaigždės (žr. LE XXXI 495–496).

Marijos Įvedybų šventėje (II 2) bažnyčiose šventinamos žvakės, vaizduojančios Kristaus šviesą pasauliui. Iš kiekvienos šeimos kas nors tą dieną stengiasi būti bažnyčioje ir parsinešti pašventintą žvakę, vad. grabnyčią, kuri Lietuvoje labai gerbiama: uždegama ant stalo, paruošto laukiant kunigo su Švč. Sakramentu pas ligonį, mirštančiam įduodama į rankas, uždegama prie numirėlio karsto; lygiai ji uždegama, kai užeina audra, apsisaugoti nuo perkūno ir gaisro.

Prieševelykinis 7 sav. laikotarpis — gavėnia prasideda Pelenų diena, kurioje laisvi nuo darbo eina į bažnyčią, kad būtų pabarstyti pašventintais pelenais — atgailos ženklu. Tų pašventintų pelenų parsinešama namo, kad ir kiti šeimos nariai būtų pažymėti tuo pačiu atgailos ženklu. Gavėnioje nekeliama vestuvių, nedaroma jokių viešų pasilinksminimų, šokių. Gavėnios sekmadieniais ir penktadieniais apeinami Kryžiaus Keliai su tam tikromis giesmėmis ir maldomis, o vietoje mišparų giedami, tik Lenkijoje ir Lietuvoje žinomi, ‚Graudūs verksmai' (Apie liet. gavėnios papročius žr. LE VII 55).

Paskutinis prieš Velykas sekmadienis — Verbų sekmadienis. Bažnyčiose šventinamos kadagių, išsprogusių karklų šakelių puokštės — ‚verbos', kurios parsinešus namo laikomos ir deginamos apsisaugoti nuo perkūnijos, gaisro, audrų, ligos (žr. LE XXXIII 406–407). Didžiosios Savaitės apeigos Lietuvoje, šalia liturginės dalies, turi ir senus papročius, ypačiai Kristaus karsto įrengimą. D. Penktadienį, po liturginių apeigų, Švč. Sakramentas pernešamas koplyčion, išpuošton eglėmis, žalumynais. Aukštai išstatomas Švč. Sakramentas, o apačioje mirusio Kristaus figūra. Jauni vyrai, apsitaisę romėnų kareivių uniformomis, eina prie Kristaus karsto sargybą, o kiti visą laiką klūpo—adoruoja Švč. Sakramentą.

Didžiojo Šeštadienio nakties apeigose ugnies ir vandens šventinimas turi ypatingos prasmės: kiekviena šeima stengdavosi parsinešti pašventintos ugnies, iš kurios užkuriamas užgesintas židinys. Pašvęstas vanduo laikomas namuose: juo tą pačią dieną pašlakstomi namai, sodyba, sodai.

Velykų anksti rytą vos švintant įvyksta vad. Prisikėlimo pamaldos — iškilminga procesija su Švč. Sakramentu tris kartus aplink bažnyčią, nešant prisikėlusio Kristaus ženklus — statulėlę ir raudona juosta perjuostą kryžių, giedant ‚Linksma diena mums prašvito'. Velykoms dažomi ir marginami kiaušiniai — margučiai. Velykų dienos išvakarėse lietuviai nuneša įvairių valgių pašventinti į bažnyčią, arba pasikviečia kunigą į namus, kad palaimintų Velykų stalą. (Apie liet. Velykų papročius žr. LE XXXIII 317–319).

Kryžių dienose (trys dienos prieš Šeštines — Kristaus dangun žengimo šventę) bažnyčiose daromos procesijos, giedama Visų Šventų litanija. Bet ir kaimuose žmonės rengia procesijas, eina nuo vieno kaimo kryžiaus prie kito giedodami ir prašydami Dievo palaimos sodyboms, gyvuliams ir laukų derliui.

Dievo Kūno šventė (Devintinės) Lietuvoje nuo XVI a. pabaigos švenčiama su iškilminga miesto gatvėmis procesija, nešant Švč. Sakramentą. Tokias procesijas pradėjo rengti į Lietuvą atvykę jėzuitai. Nepriklausomybės laikais tokias procesijas lydėdavo orkestrai, dalyvaujant valdžios atstovams, kariuomenei (žr. LE IV 483).

Marijos dangun paėmimo šventėje (VIII 15), vad. Žolinėje, šventinamos gėlės, kurias žmonės paskui saugo ir vartoja kaip priemonę apsiginti nuo visokių nelaimių. Marijos gimimo šventėje (IX 8) nuo senų laikų šventinamos žiemkenčių javų sėklos.

Iš kitų religinių papročių paminėtini vestuvių, laidotuvių, parapijos lankymo (kalėdojimo), krikščioniško pasisveikinimo ir kt., kurie tipingi tik Lietuvoje. Lietuviai mėgsta ne tik dainą, bet ir giesmę. Religinės giesmės giedamos ne tik bažnyčiose, bet ir namuose švenčių dienomis, ilgai žiemos vakarais. Kiekvienam liturginių metų laikui, kiekvienai šventei, kiekvienam reikalui (pvz. prie mirusiojo) yra atitinkamos giesmės, kurias daugelis mokėjo atmintinai. Visoje Lietuvoje buvo žinomi giesmynai — kantičkos. Be giesmių bažnyčioje ir namuose buvo giedamas rožinis, Marijos valandos, Vainikėlis (karunka).

7. Stebuklingos vietos

Lietuvoje įvesta krikščionybė tada, kai Vakarų Bžn. buvo labai stipriai išsivystęs Marijos kultas, todėl jis tuojau atsispindėjo ir krikščioniškoje Lietuvoje. Pirmųjų Vytauto ir Jogailos pastatydintų bžn. didelė dalis buvo skirta Marijos garbei (iš Vytauto fundacijos 26 bžn. 14 buvo Marijos titulais). Marijos kultas vėliau Lietuvoje dar labiau išaugo: įvairios Marijos vardo

brolijos, šventės, pamaldos, giesmės buvo labai stiprūs Marijos garbinimo elementai. Prieš II pas. karą Lietuvoje iš 1324 bžn. ir koplyčių, 21% turėjo Marijos titulus. Kai kurios jų garsėjo kaip šventos, stebuklais žinomos vietos, su stebuklingais Marijos paveikslais. Tokiomis dvasinė vyresnybė yra pripažinusi Vilniaus vyskupijoje 13 vietų (Barūnai, Gardinas, Gudagojis, Katra, Krivičiai, Subatninkai, Trakai, Vosyliškės, Vilniuje Aušros Vartai, Šv. Mykolo ir Šv. Petro ir Povilo bžn. Vilniuje), Kauno arkivyskupijoje 3 (Pagiriai, Pažaislis, Šiluva), Telšių vyskupijoje 2 (Tverai ir Žem. Kalvarija), Panevėžio vyskupijoje 2 (Krekenava, Šimonys), Vilkaviškio vyskupijoje 3 (Alvitas, Kryžiai ir Liubavas), Kaišiadorių vyskupijoje 3 (Kazokiškis, Pivašiūnai ir Labanoras). Dauguma jų yra žinomos tik apylinkėje ir maldininkų lankomos iš kaimyninių parapijų, o kai kurios pagarsėjo visoje Lietuvoje, pvz. Trakai, Šiluva, Aušros Vartai Vilniuje ir Žem. Kalvarija.

Seniausia ir savo laiku garsiausia Marijos šventovė su stebuklingu Marijos paveikslu yra Trakuose, kur Vytautas 1409 pastatydino Marijos Aplankymo vardo bažnyčią ir jai padovanojo, kaip tradicija sako, iš Bizantijos imperatoriaus Manuelio Paleologo II gautąją dovaną — seną Marijos paveikslą (pav. LE III 57), kuris tuoj ėmė garsėti stebuklais. Trakų Dievo Motina imta laikyti Lietuvos globėja. Kai Lietuvą ištikdavo nelaimės (badas, maras) žmonės bėgdavo į Trakus šauktis Marijos užtarimo ne tik pavieniui, bet ir organizuotai — procesijomis. Nuo XVII a. pradžios tokios procesijos buvo daromos iš Vilniaus kasmet. Naujai paskirti Vilniaus vyskupai, užimdami katedros sostą, savo kelionę pradėdavo iš Trakų, ten pirmiausia pasimeldę prie stebuklingo paveikslo. Vilniaus vysk. K. Bžostovskis 1718 pasirūpino Trakų paveikslą vainikuoti Vatikano bazilikos kapitulos suteiktu ir popiežiaus pašventintu vainiku. Nuo XVII a. vidurio ima garsėti Vilniaus Aušros Vartų Marijos paveikslas ir paveržia iš Trakų pirmenybę

Aušros Vartų (žr. LE I 476–478) Dievo Motinos paveikslą išgarsino ten 1626 įsikūrę karmelitai, ypač po to, kai karalius Jonas Kazimieras 1656 paaukojo Lietuvos-Lenkijos valstybę Marijai. Kai 1661 rusai buvo išvyti iš Vilniaus, žmonės gausiai ėmė lankyti Aušros Vartus, kad dėkotų Marijai už priešo nugalėjimą. Kai paveikslas 1671 buvo perkeltas į naujai įrengtą koplyčią, įsigalėjo paprotys kas vakaras, susirinkus žmonėms gatvėje giedoti Marijos garbei litaniją, o praeinant pro vartus nusiimti kepurę. Bažnytinė vyresnybė Aušros Vartų Marijos paveikslą stebuklingu pripažino tik XVIII a. Paprastai maldininkai iš visos Lietuvos Aušros Vartus užplūsdavo kasmet per Sekmines ir Marijos Globos šventėje (XI 16).

Šiluva, vad. Lietuvos Liurdas, garsi stebuklinguoju Marijos paveikslu ir jos apsireiškimu. Paveikslas, spėjama, buvo padovanotas Petro Gedgaudo, 1457 pastačiusio Šiluvoje bžn. XVII a. pradžioje, Marijai apsireiškus piemenims, buvo surasta žemėje užkasta skrynia su bžn. steigimo dokumentais ir Marijos paveikslu, kuris buvo patalpintas naujai 1627 pastatytoje bžn. Nuo tada Šiluva ypač pagarsėjo kaip stebuklinga vieta Žemaitijoj. 1786 paveikslas buvo vainikuotas Romos vainikais. Gausios maldininkų kelionės iš visos Žemaičių vyskupijos, vyskupų įsakymu imta tvarkyti pagal parapijas. Carų valdymo laikais maldininkų kelionės buvo draudžiamos, ir atgijo nepriklausomybės laikais. (Apie Šiluvą žr. LE XXIX 508–521).

Žemaičių Kalvarijoje vysk. Jurgis Tiškevičius 1637 įkūrė domininkonų vienuolyną, pastatydino bžn. ir įvedė Kryžiaus Kelius (Kalnus), kuriuos žemaičiai ėmė gausiai lankyti ypač liepos 1–12 d. (Marijos Aplankymo šventėje ir oktavoje), kai suplaukdavo apie 100.000 maldininkų. Bažnyčioje yra domininkonų iš Romos pargabentas Marijos paveikslas, kurį žmonės garbina kaip stebuklingą, tokiu bažnytinės vyresnybės pripažintą 1643 (apie Žem. Kalvariją žr. LE X 361–362).

A. Dambrauskas, Šv. Kazimiero Draugija 1932; *K. Gečys,* Katalikiškoji Lietuva 1946; *(Z. Ivinskis) Z. Patirgas,* Kunigo vaidmuo lietuvių tautos atgimime (Naujasis Gyvenimas 1946); Krikščionybė Lietuvoje 1938; *A. Maceina,* Krikščioniškas turinys ir lietuviškoji forma (Židinys 7 1938); *J. Stakauskas,* Katalikybė ir lietuvių tauta (Tiesos Kelias 5 1938); *Stelo,* Lietuvos katalikų spaudos svarbesnieji bruožai (Draugija 5–6 1938); *S. Sužiedėlis,* Veidu į Katalikų Bažnyčią (Židinys 4 1937); *A. Šablinskas,* Kūrybinis katalikų veikimas 1939; *J. Vaišnora,* Kataliko kunigo veikla kovoje su rusifikacija prieškariniu metu (Liet. Kat. Mokslo Akad. Suvažiavimo Darbai III 1939); ('') Lietuvių tautos vaidmuo krikščionybei praeityje ir ateityje (Židinys 7 1938); ('') Marijos garbinimas Lietuvoje 1958.

EVANGELIKŲ BAŽNYČIOS LIETUVOJE

KRISTUPAS GUDAITIS

Pirmųjų ev. bažnyčių Lietuvoje užuomazga ir kūrimosi raida sutampa su reformaciniais sąjūdžiais. Religiniai įvykiai Lenkijoje rasdavo atgarsį ir Lietuvoje, o kai 1525 leno ryšiu su Lenkijos valstybe susirišusi Prūsija priėmė Liuterio skelbiamą reformaciją, tai iš čia liuteroniškasis sąjūdis sparčiai plėtėsi į Lietuvą ir Lenkiją. Užtat reformacijos vyksmai Prūsijoje, Lenkijoje ir Lietuvoje turėjo tarpusavio ryšius. Liuterio reformacija į Lietuvą svarbiausiai ėjo iš Prūsijos, o Kalvino — iš Lenkijos.

H u s i t i z m a s, dar prieš reformaciją XV a. prasidėjęs religiniu ir ilgainiui virtęs čekų tautiškai politiniu sąjūdžiu, iš Čekijos per Lenkiją plėtėsi ir į Lietuvą: jį atnešė už čekų laisvę kovoję lietuviai kariai (1424) ir Prahos univ. mokslus ėję lietuviai studentai, nes kaip tik tuo metu Prahoje Husas skelbė savo mokslą. Jau XV a. Vilniuje nemaža atsirado husitų šakos taboritų (jų centras Taboro mst. Čekijoje), 1440–50 pasivadinusių Čekų Broliais. Lietuvoje jie plačiau neprigijo, tačiau padėjo čia paruošti dirvą Liuterio ir Kalvino reformacijai, kuriai prasidėjus dar prieš 1600 jie susivienijo su liuteronais.

I. EVANGELIKŲ BAŽNYČIA M. LIETUVOJE

Kryžiuočių ordino did. magistras Albrechtas Hohenzollernas (1490–1568), ordino narių daugumos remiamas, atsisakė vienuolystės, supasaulietino patį Prūsijos kryžiuočių ordiną, pasiskelbė pirmuoju Prūsijos kng., 1525 viešai priėmė Liuterio skelbiamą ev. tikybą, nutraukė ryšius su Kat. bžn. ir susitaikė su savo dėde D.L.K. ir Lenkijos karaliumi Žygimantu II. 1525 IV 8 Krokuvoje kng. Albrechtas Prūsijos vardu pasirašė sutartį su Lenkijos valstybe, o karalius Žygimantas II pripažino liuteroną Albrechtą kng., davė jam ir jo teisėtiems palikuonims Prūsijos k-tiją leno teisėmis. Prūsų krašto tikyba buvo pripažinta pagal Augsburgo konfesiją (Confessio Augustana) su Šmalkaldeno artikulais. Žygimantas Augustas 1569 Liubline šią Prūsijai duotą tikybos privilegiją patvirtino.

Reformacija Prūsuose. Per 300 m. kraštą valdę kryžiuočiai nepasirūpino supažindinti Prūsų lietuvių su krikščioniškos tikybos tiesomis ir padaryti juos krikščionimis. 1517 Liuterio pradėtas ir vokiečių kunigaikščių bei miestų remiamas reformacinis sąjūdis rado gerą dirvą Prūsuose. Dar prieš Kryžiuočių ordino sekuliarizavimą reformacija sparčiai plito Prūsijoje. Kng. Albrechto prašomas, Liuteris jau 1523 buvo atsiuntęs į Prūsiją savo draugą vienuolį Joną Brissmanną ir Petrą Amandą reformacijai vykdyti. Senosios bžn. Sembos vysk. Jurgis von Polentzas (m. 1550) Prūsijoje ir visoje Europoje pirmasis 1523 prisidėjo prie Liuterio reformacijos ir 1524 I 18 įsakė krikštijimą ir kitas apeigas atlikti vokiečių kalba, bet taip pat atsižvelgti ir į lietuvių, prūsų ir žemaičių kalbas. Kiek vėliau ir Pamedės senosios bžn. vysk. Erhardas Queis viešai priėmė ev. liut. tikybą. Ją priėmė buv. ordino narių bei kunigų dauguma ir miestiečiai. 1524 į Prūsus atvyko Liuterio siųstas reformacijai stiprinti Paulius Speratus, kuris ir Mažvydą globojo, o 1525 atvyko J. Polyanderis. Sklandžiai vykstanti reformacija Prūsijos vokiečiuose buvo įvykdyta per 3 m. (1525–27) taip sėkmingai, kad XVI a. antroje pusėje Prūsijoje senosios bžn. pasekėjų beveik nebebuvo.

Ne taip sklandžiai naujoji tikyba prigijo Prūsų lietuviuose. Tuo metu Prūsų lietuviai buvo neraštingi ir sunkaus vargo prispausti valstiečiai baudžiauninkai. Kng. Albrechtas gerai suprato, kad pastovus reformacijos prigijimas tampriai siejasi su krašto gerove ir gyventojų švietimu. Jis ypatingai rūpinosi, kad ev. tikėjimas Prūsų lietuviams būtų skelbiamas jų gimtąja kalba, kad būtų paruošta lietuviškai kalbančių kunigų ir mokytojų. Pirmasis ev. liut. pamokslininkas prūsų kalba Karaliaučiuje buvęs Udalrikas Ringelstedtas. Pirmasis ev. liut. pamokslininkas lietuvis Prūsuose buvo Jonas Tartilavičius Batakietis (žr. LE II 260), buvęs Šilalės (D. Lietuvoje) klebonas, kuris dėl reformacinių pamokslų persekiojamas, 1536 atvyko į Prūsus, įsteigė liet. liuteronų bžn. Tilžėje, Įsruty, Unguroje 1537 ir Engelsteine 1545 ir sakė lietuviškus pamokslus Karaliaučiuje. Miestuose prie kunigų vokiečių buvo priskiriami žmonių kalbą (prūsų, lietuvių, lenkų) moką kapelionai nevokiečiai, o miesteliuose Prūsų lietuviams pamaldos buvo laikomos ir pamokslai sakomi per vertėjus (tolkus); dėl lietuviškai kalbančių kunigų stokos pamaldos su ,tolkais' M. Lietuvoj pasitaikydavo dar net XVIII a.

XVI a. antroje pusėje M. Lietuvoje buvo šie žinomi lietuviai liut. kunigai, kurių dauguma dalyvavo ir pirmosios liet. ev. liut. raštijos kūrime: Martynas Mažvydas Ragainėje 1555–63, Augustinas Jomantas

Kraupiškiuose 1555–63, vėliau Ragainėje 1563–76, Aleksandras Rodūnionis Kaukėnuose iki 1592, Baltramiejus Vilentas Karaliaučiuje 1550–87, Tomas Gedkantas Širvintoje 1563–66, Mikalojus Blotnas Klaipėdoje ir vėliau Pilupėnuose iki 1594, Stanislovas Marcianas-Musa Lazdynuose 1579–84, Simanas Vaišnora Ragainėje 1576–1600 ir iš Prūsų Lietuvos kilęs Jonas Bretkūnas Labguvoje 1562–87 ir Karaliaučiuje 1587–1602. Vėliau ev. tikybos prigijimas Prūsų lietuviuose atslūgo. Svarbiausioji to priežastis buvo lietuviškai kalbančių kunigų ir mokytojų stoka, Prūsų lietuvių neraštingumas, jų varginga baudžiauninko buitis ir vokiečių apskritai bei jų dvasiškių siekimas Prūsų lietuvius išnaudoti, o taip pat jų kalbos ir jų pačių žemas vertinimas. Dėl to Prūsų lietuviai nepasitikėdavo vok. dvasiškiais, ir tik XVIII a. pakilus krašto gerovei, sustiprinus bendrą Prūsų lietuvių švietimą ir atėjus pietizmo sąjūdžiui, ev. liut. tikyba Prūsų lietuviuose sėkmingai ir tvirtai prigijo.

Prūsijos ev. liut. bažnyčios santvarka ir mokslo pagrindai. 1525 XII abu Prūsijos vyskupai, Jurgis v. Polentzas (Sembos ev. vysk. 1525-50) ir Erhardas Queisas (Pamedės ev. vysk. 1525–29), paruošė ev. liut. bžn. santvarką ir pamaldų tvarką, vad. agendą, kurią kng. Albrechtas patvirtino. Pagal agendą pamaldos buvo atliekamos gyventojų kalba (vokiečių, prūsų, lietuvių, lenkų), tik kai kurios pamaldų dalys laikinai dar buvo skaitomos lotynų kalba. 1530 vysk. J. v. Polentzas ir P. Speratus (Pamedės ev. vysk. 1529–54) sušaukė pirmąjį Sembos kunigų sinodą, kuriame buvo pagerinta bžn. agenda, surašyti bžn. dėsniai ir sudaryta tikybos knyga (lyg katekizmas) apie kunigų pašaukimą, Dievo žodį, Evangeliją, šv. Vakarienę, krikštą ir vedybas. 1530 VI 25 paskelbtąją Augsburgo konfesiją (Confessio Augustana) veikiai priėmė ir Prūsija. 1558 buvo priimta nauja Prūsijos ev. liut. bžn. santvarka, kuri nustatė pamaldų ir apeigų formules ir suvaržė dvasiškių nukrypimus nuo ev. liut. bažnyčios mokslo. Santvarkos dalį apie krikštą M. Mažvydas išvertė į lietuvių kalbą ir 1559 išsp. atskiru leidiniu (Forma Chrikstima).

Vokietijos pavyzdžiu kng. Albrechtas vėliau vietoje vyskupų skyrė vyskupijų valdytojus-prezidentus. Po J. v. Polentzo mirties (1550) pirmuoju Sembos prez. buvo J. Brissmannas (m. 1549 XI 1), 1550–52 v.prez. teol. prof. Andr. Osianderis, sukėlęs ev. liut. bžn. žalingą teol. ginčą; 1553–65 Sembos vyskupijos prez. buvo teol. prof. J. Aurifabrus. Po vysk. P. Speratus mirties (1554) nuo 1560 pirmasis Pamedės vyskupijos prez. buvo J. Drakonites. Prūsijos kng. santykius su krašto ev. liut. bžn. nustatant 1566 X 4 sutartimi, nuo 1567 vyskupijoms buvo grąžinti vyskupai. 1566 V 26-28 generalinis Prūsijos sinodas priėmė Corpus Doctrinae Prutenicum, kuris apėmė Confessio Augustana, jos Apologiją ir Šmalkaldeno artikulus. Juo buvo padėtas galutinis Prūsijos ev. liut. bžn. mokslo pagrindas. Jį pasirašė visi krašto kunigai, jų tarpe ir tuo metu Labguvoj kunigavęs Jonas Bretkūnas. Sutrumpintą Corpus Doctrinae Prutenicum 1569 J. Bretkūnas išvertė į lietuvių kalbą pavadinimu Parvus Corpus Doctrinae Cristianae 1567 Sembos vysk. buvo išrinktas J. Morlinus (1514–71); jis padėjo sudaryti Corpus Doctrinae Prutenicum, buvo griežtas liuteronas, kovojo su beplintančiomis sektomis: antitrinitoriais - unitarais, manikerais, sinergistais, majoristais, sakramentistais, kalvinais, anabaptistais ir kt.

1572 Sembos vyskupu buvo išrinktas T. Heshusius, griežtai kovojęs su sektomis, bet savo knyga Assertio S S. Testamenti Jesu Christi contra blasphemam Calvinistarum Exegesin sukėlęs naują teol. ginčą, dėl kurio 1577 turėjo pasitraukti iš vysk. pareigų. Nuo 1577 Sembos vysk. buvo paskirtas J. Wigandus (1523–87); nuo 1575 būdamas ir Pamedės vysk., jis parašė savo vyskupijai tikybos knygą Corpusculum Doctrinae Sanctae pro Ecclesiis et Scholis in Episcopatu Pomeraniensi (1575–76) lot. ir vok. kalbomis.

Formula Concordiae Prūsijoje. Besikartojantiems teol. ginčams stabdyti Vokietijos teologai 1576 Torgau mst. paruošė liut. bžn. vieningus mokslo principus, žinomus Formula Concordiae vardu ir pagrįstus Šv. Raštu, Confessio Augustana, Šmalkaldeno artikulais, Liuterio katekizmu, apaštalų, atanaziniu ir Nikėjos tikėjimais; vėliau konkordijos knygoje buvo surinkti visi simboliniai ev. liut. bžn. raštai nuo 1530 iki 1577. Prūsijos seimas 1577 konkordijos formulę priėmė bei aprobavo, ir 1579, Prūsijos valdovui Jurgiui Fridrichui pageidaujant, priimtą santaros formulę pasirašė vyskupai, kunigai ir bžn. mokytojai. Po to Prūsų Lietuvoje teol. ginčų nebepasikartojo.

Reikalavimas atgaivinti Romos Kat. Bžn. Prūsijoje. D.L.K. ir Lenkijos karalius Zigmantas IV Vaza (1588–1632), kurio rankose buvo Prūsijos lenas, pasiryžęs išnaikinti nekatalikus savo valstybėse, nenorėjo pripažinti 1525 ir 1569 liuteroniškajai Prūsijai duotų tikybos privilegijų ir, įsigalėjusių jėzuitų stipriai remiamas, 1605 ir 1609 be kitų sąlygų reikalavo, kad Prūsijoje kat. tikyba turėtų pirmenybę, kad

kai kurios liut. bažnyčios būtų atiduotos katalikams, kad katalikai turėtų pilną nevaržomą sąžinės laisvę ir kad jiems būtų duodamos aukštos tarnybos krašte, o Augsburgo konfesijos ev. liut. tikyba Prūsijoje tebūtų toleruojama. Tačiau Prūsijos luomai ir miestai griežtai atmetė tokius karaliaus ir Lenkijos seimo reikalavimus. Perimdamas Prūsijos valdymą, 1609 VII 12 Brandenburgo kurfiurstas Jonas Zigmantas Prūsijai duotas privilegijas patvirtino ir pažadėjo krašte išlaikyti tikybą pagal šventą Dievo žodį, Confessio Augustana, Apologiją, Corpus Doctrinae Prutenicum ir ev. liut. bžn. santvarką, nustatytą 1567–68 Karaliaučiuje. Tik po 1612 buvo leista pastatyti kat. bžn. Karaliaučiuje.

Konsistorijos sudarymas ir bažnyčios M. Lietuvoje. Rytinėje Prūsijos dalyje, arba Sembos vyskupijoje, gyveno lietuviai, todėl nuo 1600 ta dalis oficialiai buvo vadinama Lietuva (dabar vad. M. Lietuva). Po vysk. J. Wigando mirties (1587) Sembos, arba M. Lietuvos, vyskupijai nebebuvo paskirtas vyskupas. 1613 Karaliaučiuje buvo sudaryta konsistorija su generaliniu superintendentu ir superintendentais M. Lietuvos ev. liut. bžn. reikalams tvarkyti. Kai 1660 Prūsija buvo galutinai sujungta su Brandenburgo kurfiurstija į vieną Prūsijos valstybę, tai ev. liut. bžn. bendrai tvarkė Berlyno generalinė konsistorija, kuriai priklausė ir Karaliaučiaus konsistorija. Pastaroji turėjo 1 generalinį superintendentą ir apie 8 superintendentus su Klaipėdos, Šilutės, Tilžės, Pakalnės, Labguvos, Ragainės, Pilkalnio ir Stalupėnų superintendentūromis, veikusiomis dar ir XX a. pirmoje pusėje.

Ev. liut. tikybai ugdyti Prūsų lietuviuose XVII a. M. Lietuvoje papildomai buvo pastatytos bažnyčios, kuriose taip pat buvo laikomos pamaldos lietuvių kalba, šiose vietovėse: Muldžiuose 1603, Valtarkiemyje 1607, Dombrovkoje 1607, D. Rudupėnuose (vėliau pavadintuose Enciūnais) 1608, Darkiemyje 1615, Gurniuose 1617, Nybudžiuose 1619, Viliūnuose 1621 (tais metais paskirtas kunigas ir pradėtos liet. pamaldos, bžn. pastatyta 1623, nauja bžn. pastatyta 1665), Aulavėnuose 1622, Žiliuose 1629, Išdaguose 1633, Papelkiuose 1642, Karklėje 1644, Kretingalėje 1652, Didlaukiuose 1665 ir tais pačiais metais Būdviečiuose, Joneikiškėje (Naujojoje) 1670, Lapynuose 1675, Šakūnuose 1675, Kalnininkuose 1677, Gastose 1686, Mielkiemyje 1692, Skaisgiriuose 1693 ir Plaškiuose 1695. XVII a. gale M. Lietuvoje buvo 112 ev. liut. bžn.: Šakių aps. 10, Fišhauseno 10, Tepliuvos 17, Neuhauseno 5, Labguvos 6, Įsruties 27, Ragainės 10, Tilžės 6, Klaipėdos 8 ir Karaliaučiaus 13. Vėliau M. Lietuvoje ev. liut. bžn. buvo įkurtos dar šiose vietovėse: Vyžiuose 1857, Nidoje 1888, Plikiuose 1891, Vanaguose 1908 ir Pašyšiuose 1910.

Ev. liut. ir ev. kalv. bžn. unija. Jau nuo 1657 šalia ev. liut. Prūsijos k-tijoje buvo formaliai pripažinta ir ev. kalv. tikyba. Prūsijos karaliaus Fridricho Vilhelmo III 1817 išleistu įstatymu ev. liut. ir ev. kalv. bžn. formaliai buvo sujungtos į vieną Prūsijos ev. bžn. Tų dviejų bžn. tikėjimo išpažinimus suartinant, buvo nukrypta nuo kai kurių liut. tikybos dėsnių, dalinai pakeičiant Confessio Augustana; ši unijinė ev. bžn. nebeturėjo nei liuteronų, nei kalvinų vardo. Dalis liut. par. ir kun. griežtai atsisakė pritarti bžn. unijai, liko grynais liuteronais ir laikėsi nepakeisto Augsburgo išpažinimo; Prūsijoje šie buvo vad. senliuteroniais.

Ev. bžn. M. Lietuvoj po I pas. karo. 1918 pabaigoje kaizerinei Vokietijos valstybei subyrėjus, nustojo veikę ir Prūsijos ev. bžn. įstatymai. 1925 X 1 buvo priimtas naujas ev. bžn. įstatymas pavadinimu Senprūsių Unijos Evangelikų Bažnyčia (Evangelische Kirche der Altpreussischen Union), kuriuo dar labiau buvo nukrypta nuo ev. liut. tikybos dėsnių. Šis įstatymas veikė ir M. Lietuvos ev. bžn., kurios konsistorija ir toliau liko Karaliaučiuje. Pamaldas liet. kalba M. Lietuvoje vokiečių naciai (po 1933) uždraudė.

1910 Rytprūsiuose buvo 2.064.175 gyv., kurių 84,34% buvo ev. liut., 14,09% kat., 0,84% kiti krikščionys ir 0,63% izraelitai. 1940 statistiniais duomenimis M. Lietuvoje, įskaitant ir Klaipėdos kraštą, buvo 1.354.000 gyv., kurių 97% buvo evangelikai ir 3% kat. XX a. pradžioje M. Lietuvoje buvo apie 140 ev. liut. bžn.

1923 autonomiškai prie D. Lietuvos prijungtame Klaipėdos krašte ev. bžn. turėjo tam tikrą autonomiją (žr. LE XII 38–39). Lietuvos vyriausybės su Berlyno vyriausiąja bažnyčios taryba (Oberkirchenrat) susitarimu nuo 1925 X 1 Klaipėdos krašto ev. bžn. buvo atpalaiduota nuo Vokietijos Senprūsių Unijos Ev. Bžn. su ta sąlyga, kad Klaipėdos krašto ev. bžn. santvarkai bus pritaikyti Senprūsių Unijos Ev. Bžn. konstitucijos dėsniai, o tarp tų bažnyčių draugiškam ryšiui palaikyti Klaipėdos krašto ev. bžn. siuntė po 3 atstovus į Rytprūsių sinodą Karaliaučiuje ir į vyriausiąjį sinodą Berlyne; šie du sinodai siuntė po 3 atstovus į Klaipėdos krašto ev. bžn. sinodą. Dėl to, nors Klaipėdos kraštas buvo prijungtas prie D. Lietuvos, Klaipėdos krašto ev. bžn. turėjo tam tikrus ryšius su Rytprūsių Senprūsių Unijos Ev. Bžn., betgi neturėjo jokių ryšių su D. Lietuvos ev. liut. bžn. Klai-

pėdos krašte buvo apie 40 ev. bžn. ir 154.000 gyv., kurių 150.000 buvo ev., iš kurių daugiau kaip 100.000 buvo lietuviai ev. liut.

Nuo 1955 Klaipėdos krašto ev. parapijos yra įjungtos į Lietuvos ev. liut. bendrąjį sinodą ir priklauso Lietuvos ev. liut. konsistorijai.

Religinės sektos Prūsuose. Jau 1433 iš Lenkijos buvo atkilę husitai, bet jų tikyba Prūsų lietuviuose neprigijo. Būdamas dievotas ir tolerantingas, kng. Albrechtas leisdavo savo k-tijoje apsigyventi kitose šalyse dėl tikybos persekiojamiems. 1531 ir 1555 Prūsijoje prisiglaudė Vengrijoje ir Moravijoje persekiojami anabaptistai. 1548 Albrechtas priglaudė iš Vengrijos ir D. Lenkijos ištremtus vad. Čekų Brolius, kurie vėliau vysk. Speratаus ir Polentzo pastangomis įsijungė į ev. liut. bžn.

Pirmieji ev. kalvinai į Prūsiją atvyko 1531–32 iš Olandijos. Kng. Albrechtas jiems buvo palankus, o vėliau Prūsijos valdovai, pradedant Jonu Zigmantu 1614, laikėsi ev. kalv. tikybos. Sembos vysk. J. Morlinus, T. Heshusius ir J. Wigandus kovojo su ev. kalv. įsigalėjimu jų vyskupijose. Tačiau jau kurfiurstas Jurgis Vilhelmas 1629 pastatydino pirmą ev. kalv. bžn. Karaliaučiuje. Pagaliau kurfiursto Fridricho Vilhelmo pastangomis D.L.K. ir Lenkijos karalius Jonas Kazimieras Vaza su seimu 1657 leno k-tijoje Prūsijoje šalia ev. liut. pripažino ir ev. kalv. tikybą kaip savarankišką religiją. Tačiau luomai ir ev. liut. kunigai griežtai priešinosi ev. kalv. įsigalėjimui. Kai Fridrichas Vilhelmas perėmė Prūsijos k-tiją, 1663 VII 9 su juo buvo sudaryta sutartis, kad Prūsuose tebus 3 ev. kalv. bžn., kurios vėliau buvo įsteigtos Įsrutyje 1681, Klaipėdoje 1681 ir Tilžėje 1703.

Liuterio reformacijai ne tik Prūsijoje, bet ir Lenkijoje ir Lietuvoje neigiamai atsiliepė Karaliaučiaus univ. teol. prof. A. Osianderio (1498–1552) sukeltas teol. ginčas, užtrukęs net 16 metų (1550–66). Jis skelbė, kad tikįs bei atgailaująs žmogus Dievo akyse pateisinamas ne žmogiškuoju Kristaus kūno kentėjimu bei mirimu, bet Kristaus dieviškuoju teisingumu; be to, kad Kristus yra žmonių tarpininkas pas Dievą ne savo žmogiškąja, bet dieviškąja būtybe. Liut. teologai jo mokslą atmetė. Įsisiūbavęs osianderinizmas grėsė krašto ev. liut. bžn. santvarkai. Prūsų atstovams prašant, iš Lenkijos atsiųstos karališkosios komisijos osianderinizmo vadai J. Funccus, J. Schnell ir M. Harst buvo pasmerkti mirti, ir jiems 1566 IX 17 Karaliaučiuje buvo kardu nukirstos galvos. Vadų nebesant, osianderinizmo ginčas nutilo.

Bendras švietimas ir mokyklos stiprino reformaciją ir ev. liut. bžn. Prūsijoje. Reformacijai stiprinti buvo reikalingi savi kunigai, mokytojai ir šviesuoliai, todėl kng. Albrechtas jau 1534 steigė m-las Karaliaučiuje ir kt. 1541 Karaliaučiuj įsteigta aukštesnė m-la Paedagogium, arba Particular, kuri buvo paruošiamoji m-la numatytam univ.; be bendresnių dalykų joje buvo dėstomos lot., graikų ir hebrajų kalbos, teologijos, meno, teisės ir medicinos dalykai; jos rektorium 1542 pakviestas lietuvis Abraomas Kulvietis archipaedagogus titulu. 1544 VII 17 buvo iškilmingai atidarytas Karaliaučiaus univ. (žr. LE X 507–508). D.L.K. ir Lenkijos karalius Žygimantas II patvirtino Karaliaučiaus univ. įsteigimą; jam buvo suteiktos tos pačios privilegijos, kaip ir Krokuvos univ. Būdamas reformacijos globėju, kng. Albrechtas siekė, kad jo univ. būtų aukštoji ev. m-la ne tik Prūsijai, bet ir Lenkijai bei Lietuvai, ir kvietė tų kraštų jaunimą eiti mokslus Karaliaučiuje. Pirmuoju univ. rektoriumi buvo pakviestas Melanchtono žentas retorikos prof. Jurgis Sabinus (1508–60). Melanchtonui rekomenduojant, pirmuoju teol. prof. kunigaikštis pakvietė liet. teol. dr. Stanislovą Rapolionį (m. 1545), o graikų ir hebrajų kalbų prof. teisių dr. Abraomą Kulvietį (m. 1545). Rapolioniui mirus, jo vieton teol. prof. buvo pakviestas iš Kauno kilęs ir lietuviškai kalbąs Frid. Staphylus (1513–64). Karaliaučiaus univ. teol. fak. uždavinys buvo paruošti lietuviškai kalbančių ev. kunigų ir mokytojų. Teol. mokslui eiti neturtingiems lietuviams kng. Albrechtas 1546 paskyrė 7, vėliau dar 5, iš viso tam reikalui 24 stipendijas.

Kng. įsakymu 1568 prie kiekvienos bžn. buvo įsteigta ir par. išlaikoma m-la, nors į tas m-las liet. baudžiauninkų vaikai beveik nepatekdavo. 1587–88 buvo įkurta gimn. Tilžėje, kur dėstyta ir lietuvių kalba. Sujungtoje su Brandenburgo kurfiurstija Prūsijoje (po 1619) jau reiškėsi žymi tendencija vokietinti Prūsų lietuvius. Betgi valdžia greitai įsitikino, kad vien vokiškai skelbiama naujoji tikyba lėtai teprigyja Prūsų lietuviuose. XVIII a. Prūsų lietuvių padėtis pagerėjo. Ev. tikybą Prūsų lietuviuose padėjo ugdyti tuomet prasidėjęs pietizmo sąjūdis, išauginęs liet. ev. surinkimus, ir ypač bendras švietimas. XVIII a. karaliaus Fridricho Vilhelmo I (III) įsakymu M. Lietuvoje buvo įsteigtos 275 m-los; tuomet vien Klaipėdos aps. buvo 77 liet. m-los, o vos tik 8 pusiau lietuviškos ir pusiau vokiškos m-los. 1737 IV 3 M. Lietuvoje buvo įvestas privalomas m-lų lankymas vaikams nuo 5 iki 14 m. Bžn. lankymas gausėjo, buvo įsteigta 20 naujų par. su liet. pamaldomis. 1718 V 2 M. Lietuvoje buvo įvesta vaikų konfirmacija. 1718 IX

9 prie Karaliaučiaus univ. buvo įsteigtas specialus seminaras lietuviškai kalbantiems kunigams ir mokytojams ruošti; iš jos išėjo eilė kunigų ir mokytojų, pasižymėjusių liet. ev. liut. ir apskritai liet. raštijoje, pvz. A. Šimelpenigis, G. Ostermejeris, P. G. ir K. G. Milkai, K. Donelaitis, L. Rėza, F. Kuršaitis ir kt. Lietuviškas seminaras, veikęs 1727–65, tokiam pat tikslui buvo įsteigtas ir Hallėje. Nuo 1811 veikė Karalienės (prie Įsruties) seminarija lietuviškai kalbantiems mokytojams ruošti; ją išėjo Nusidawimų apie Ewangelijos Prasiplatinimą leidėjas Fr. Kelkis. Dar 1844 karalius Fridrichas Vilhelmas IV paskyrė 3000 talerių metams 12 lietuvių mokytis kunigais ar mokytojais; tomis stipendijomis pasinaudojo J. Pipirs, V. Gaigalaitis ir kt.

Tačiau jau 1736 pirmą kartą Prūsijos valdžia įsakė liet. m-lose mokyti ir vokiškai. Didžiausias lietuvių vokietinimas per m-las ir bžn. prasidėjo, kai 1872 Prūsijos kancleris Bismarkas su švietimo ministru Falku pravedė įstatymą, kuriuo kitos kalbos iš Prūsijos liaudies m-lų išmetamos. Valdžia protegavo vok. m-las ir kunigus. Nors valdžioje neturėjo užtarėjų, lietuviai ryžtingai gynė savo teises, reikalavo savo kalbos m-lose ir bažnyčiose, peticijomis ir prašymais kreipdamiesi į valdžią. Nuo greito suvokietinimo lietuvius kiek apsaugojo liet. ev. surinkimai, veikla parapijose ir organizacijos.

Surinkimai susidarė iš v. Vokietijos atėjusio pietizmo, iš Silezijos atėjusių hernhutenų, arba Čekų–Vokiečių Brolių, ir kolonistų zalcburgiečių pamaldumo įtakoje. Surinkimai vyko privačiuose namuose.Sakytojų sklandžia lietuvių kalba gilaus religinio įsitikinimo sakomi pamokslai ir dažnai pačių žmonių sudarytomis skambiomis gaidomis giedamos lietuviškos giesmės patraukdavo lietuvius. M. Lietuvoje veikė 3 surinkimai: 1. Jurkūniškių surinkimas buvo įkurtas zalcburgiečio Fr. Grenco (m. 1826), bet pavadintas jo artimo sekėjo Jurkūno (1806–84) vardu, veikė už Nemuno Rytprūsiuose. 2. Klimkiškių, arba senasis surinkimas, buvo Klimkaus Grigelaičio (1750–1825) įkurtas ir veikė Klaipėdos krašte bei D. Lietuvoje; čia jo centrai buvo Sudargo, Jurbarko, Tauragės, Šilalės, Batakių, Sartininkų, Žem. Naumiesčio ir Kretingos par.; tų par. $1/2 - 2/3$ liet. priklausė surinkimui; jose veikė apie 50 sakytojų. 3. Kukatiškių surinkimas, įsteigtas Kristupo Kukačio (1844–1914) Rytprūsiškai Evangeliškosios Maldų d-jos vardu, veikė Rytprūsiuose, Sūduvoje, Mozūrijoje ir Vokietijoje; surinkimus laikė liet., vok. ir lenkų kalbomis, turėjo 70–80 sakytojų, kurių buvo 25 liet., 25 vok., 29 mozūrai; savo reikalams leido liet. ir vok. kalbomis savaitraštį Pakajaus Paslas. Šis surinkimas kritiškai pasisakydavo prieš kunigus. M. Lietuvoje apie 45% lietuvių ev. liut. priklausė surinkimams. Čia veikė iki 100 ir daugiau sakytojų. Liet. ev. surinkimai nebuvo sekta, nes jų nariai priklausė bžn. ir veikė šios ribose. Jie leisdavo ir lietuviškas tikybines knygas. M. Lietuvoje daugiau negu 200 m. veikusius liet. ev. surinkimus vok. nacių valdžia 1939 uždraudė (apie surinkimus žr. LE XXIX 212–213).

Liet. veikla parapijose šalia vok. reiškėsi chorų, dūdų orkestrų, jaunimo sueigų, pasirodymų bei labdaros organizavimu.

Liet. organizacijos beveik visos veikė tautiškai ir tikybiškai. 1895 Vydūno įst. Tilžės Liet. giedotojų d-ja (žr. LE VII 207); Vydūno, A. Brako, J. Vanagaičio ir kt. nuo 1885 parapijose kurtos jaunimo d-jos, kurios nuo 1912 susivienijo į Santarą (žr. LE XXIV 162–163)ir leido tautiškai kultūrinį laikraštį Darželį; kun. Kristupo Lokio, Baltrio, Plonaičio, Sudergaičio ir Strekio 1904 įkurta krikščioniškai tautiška draugystė Sandora (žr. LE XXVI 411–412), nuo 1905 leido krikščionišką mėnesinį laikraštį Pagalbą; nuo 1932 prie Sandoros veikė Jaunųjų Sandora ir nuo 1933 Moterų Pagalba; 1924 įkurtos Moterų Draugystės Pagalbos tikslas buvo krikščioniška tautinė labdara; ev. mergaičių draugystės tikslas — krikšč. tautinio meno ir rankdarbių ugdymas; 1921 įkurtoji Gluosnio d-ja turėjo tikslą šelpti ev. liut. misiją; 1923 (įregistruotą 1926) įkurta Mokyklų d-ja rūpinosi, kad liet. vaikai būtų mokomi savo kalbos ir kad tikyba jiems būtų dėstoma liet. kalba.

Liet. ev. liut. raštija. Apskritai reformaciniams sąjūdžiams buvo būdinga tai, kad reformatoriai ev. tikėjimą žodžiu ir raštu skelbė žmonių vartojama kalba. Ev. liut. tikybos pagrindinę raštiją sudaro Šv. Raštas, katekizmas, giesmynas su maldaknyge ir pamokslų knygos. Kng. Albrechto rūpesčiu ir lėšomis 1545 ir 1561 išsp. 3 katekizmai prūsų kalba. Martynas Mažvydas (m. 1563) 1547 išspausdino pirmąją liet. knygą Catechismusa prasty Szadei, Makslas skaitima raschta yr giesmes del kriksczianistes bei del berneliu iaunu nauiey suguldītas, kurią sudarė pirmasis liet. rašto skaitymo vadovėlis, katekizmas ir pirmasis liet. ev. giesmynėlis. Jonas Bretkūnas (1536–1602) paruošė ir 1589 išsp. 93 giesmių rinkinį Giesmes Duchaunos. Danielius Kleinas su savo bendradarbiais paruošė ir 1666 išleido pataisyta kalba ir rašyba Naujas Giesmju Knygas su Maldu Knygelėmis, Kleino giesmynas su kai kuriais pakeitimais buvo kartojamas. Be minėtųjų žy-

mesnieji lietuvių ev. liut. giesmių kūrėjai ir oficialiųjų giesmynų leidėjai buvo: Lozorius Zengštokas (Sengstock, 1562–1621), Melchioras Švobas (Schwabe, apie 1625–63), Ernestas Dycelius (1629–92), Jonas Berendtas (1667–1737), Jonas A. Cezaris (Cäsar, m. 1710), Fridrichas Z. Šusteris (Schusterus, 1671–1750), Pilypas Ruigys (Ruhig 1675–1749), Petras Milkus (Mielcke, apie 1692–1753), Fabijonas U. Glozeris (Glaser, 1688–1747), Adomas Šimelpenigis (Schimmelpfennig, 1699–1763), Kristijonas Donelaitis (1714–80; jo giesmių tačiau nėra išlikusių), Gotfridas Ostermejeris (1716–1800), Kristijonas Lovynas (1721–83), Kristijonas G. Milkus (Mielcke, apie 1736–apie 1806), Karolis G. Keberis (1756-1835), Fridrichas Kelkis (1801–77), Fridrichas Kuršaitis (1806–84), Janis Pipirs (1833–1912), Vydūnas-Vilius Storasta (1868–1953) ir kt. Paskutinieji oficialiojo giesmyno leidimai turėjo jau 638 giesmes. Šalia oficialiojo giesmyno dar buvo vartojamas, ypač liet. ev. surinkimų, įvairių giesmių rinkinys Ewangeliszki Psalmai, kurio pasirodė daugiau negu 30 leidimų, pirmasis išėjo 1800, o 638 giesmes apėmęs paskutinis išėjo 1903. Jame buvo daugiausia Kristijono Demkio, G. Ostermejerio, K. Lovyno, Mikelio Jurkšaičio, Endrikio Mertikaičio, Jono J. Šperberio, Fr. Kelkio, Dovydo G. Zudnachovijaus ir kt. giesmės. Nors giesmių paskirtis yra religinė, tačiau ankstyvajai liet. raštijai jos buvo reikšmingos tuo, kad jos parodė eilėdaros įvairumą, turėjo, palyginti, turtingą žodyną ir gana gryną kalbą. Kai kurių giesmininkų (D. Kleino, M. Švobo) giesmėse gausu buvo pasaulietinio turinio išsireiškimų ir vaizdų. Tad giesmės padėjo liet. literatūrinei kalbai formuotis ir dėjo eilėdaros bei stiliaus raidos pagrindus.

K a t e k i z m a s yra pagrindinė ev. liut. tikybos knyga. Pirmą trumpą katekizmą liet. kalba išleido M. Mažvydas 1547. Baltramiejus Vilentas išvertė Liuterio mažąjį katekizmą į liet. kalbą, išsp. 1575 ir pakartojo 1579. Baltramiejus Šulcas paruošė sutrumpintą Liuterio katekizmą vaikams ir 1701 išsp. antrašte Kategizawimas arba Waiku Mokslas. 1722 buvo išsp. J. H. Lysiaus ir jo bendradarbių lietuvių kalba paruoštas Mažas Katgismas D. Mertino Lutheraus. Tilžės liet. kun. Otto Glogau (1805–75) paruošė m-loms pilnesnį Liuterio katekizmą (po 1846), kuris buvo vartojamas iki pastarųjų laikų. Pirmoji agenda lietuvių kalba buvo išspausdinta 1730.

Š v. R a š t o kai kurias psalmes jau Mažvydas išsp. savo katekizme 1547. B. Vilentas išvertęs 1579 išsp. Evangelias Nedeliu ir Schwentuju dienosu skaitomosias. 1579–90 J. Bretkūnas pirmasis išvertė visą Šv. Raštą į liet. kalbą, ir todėl vadinamas lietuvių Liuteriu; betgi jo vertimas liko neišspausdintas. Tik Jonas Rėza (1576–1629) kiek pataisęs 1625 išsp. J. Bretkūno verstas psalmes Psalteras Dowido liet. ir vok. tekstu. 1701 Karaliaučiuje išsp. ev. kalv. kun. Samuelio Bitnerio (apie 1632–1710) ir Jono Božimovskio (1610–73) naujai į liet. kalbą verstas ir F. S. Šusteraus M. Lietuvai pritaikytas N. Testamentas. Ev. liut. kun. Hiobas Naunynas (1672–1730) su Pilypu Ruigiu (1675–1749) naujai išvertė į liet. kalbą ir 1727 išspausdino N. Testamentą. 17 kunigų kolektyvo visa Biblija į liet. kalbą išversta ir pirmą kartą išsp. 1735, pakartota 1755. Liudviko J. Rėzos (1776–1840) ir bendradarbių paruoštas naujas liet. Biblijos leidimas išėjo 1816. Tolimesniųjų liet. Biblijos leidimų taisyme yra dalyvavę F. Kelkis, F. Kuršaitis, J. Pipirs, A. Einoras ir V. Gaigalaitis.

P a m o k s l ų k n y g o s, arba m i š k n y g ė s, yra ev. liut. plačiai vartojamos tikybos knygos. Pirma 1563–73 paruošta, rankraščiu likusi liet. pamokslų knyga Postilė yra Wolfenbuettelio bibliotekoje. J. Bretkūno paruošta pirma liet. postilė buvo išspausdinta 1591. Vėliau buvo išleisti įvairių autorių pamokslų liet. vertimai, pvz. F. Kelkio versti Rambako apmąstymai, Oranto, Liuterio ir kt. pamokslai. J. Pipiro (m. 1912) parašyta ir 1913 išsp. pirmoji originali lietuviškų pamokslų knyga.

L i e t. e v. l i u t. p e r i o d i n ė s p a u d a prasidėjo Fridricho Ostermejerio 1823–24 leistais Nusidawimais Diewo Karalystėje. 1832 F. Kelkis pradėjo leisti Nusidawimus apie Ewangelijos Prasiplatinimą tarp Žydų ir Pagonų ir nuo 1875 leido Pasiuntinystės Laiszkelį. Kiti periodiniai leidiniai: 1887–88 D. Laukantas leido Liuteroną, 1891–93 kun. Strukas Alywų Lapus, 1903–04 J. Pipirs Auszros Žwaigždelės Spindulius, 1905–39 Sandoros d-ja Pagalbą (pirmuosius 3 numerius suredagavo E. Šadagys, o nuo nr. 4 redagavo V. Gaigalaitis) ir 1904–08 kun. Redmeris Pasiuntinybės Prietelių.

II. EVANGELIKŲ BAŽNYČIOS D. LIETUVOJE

Priežastys reformacijai plisti D. Lietuvoj buvo Kat. Bžn. ir dvasiškijos privilegijuota padėtis ir turtų be prievolės valstybei gausumas, kėlę didikų ir bajorų nepasitenkinimą ir norą siaurinti dvasiškijos teises. Tuos jų įgeidžius dar skatino iš Italijos plintąs humanizmas. Iš Čekijos plitęs husitizmas, o vėliau iš Vokietijos ir Šveicarijos sklidusios reformacinės idėjos kėlė ir skatino nepasitenkinimą to laiko religine būkle ir dvasiškijos valdžia, apėmusia be

bžn. taip pat ir krašto socialinę bei ūkinę sritį. Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, reformacijos siekė labiausiai bajorija, o krašto valdovas ir toliau rėmė Kat. Bžn. Tačiau ano meto bajorija rūpinosi tik savo luomo gerove. Nei dvasiškija, nei bajorai-žemvaldžiai valstiečio baudžiauninko nelaikė lygiateisiu žmogumi ir jį išnaudojo.

Kaip anksčiau, taip ir reformacijos bei vėlesniais laikais valstiečiai liko didikų bei bajorų baudžiauninkais. Tebeveikiant dėsniui, kieno valdžia, to ir tikyba (cuius regio, eius religio), valstiečiai-baudžiauninkai turėjo eiti į tas bžn., kurias ponai laikė dvaruose ir miesteliuose. Reformacijos laikais kat. bžn. varžtams susilpnėjus, žmonės net grįždavę į savo protėvių tikybą. Apskritai per trumpą reformacinį laikotarpį nespėta liaudies daugumos aktyviai įtraukti į ev. tikėjimo sąjūdį.

Liuterio reformacija miestuose ir dvaruose. Lietuvos miestų ir miestelių gyventojai — amatininkai, pirkliai ir kiti verslininkai — tuomet daugiausia buvo svetimšaliai, daugelis jų vokiečiai, palaikę gyvus ryšius su savo senąja tėvyne, iš kur plito naujasis Liuterio mokslas ir gausūs liut. raštai. Miestiečiai vokiečiai sudarė ir pirmąsias ev. liut. parapijas Lietuvoje, o jų pamokslininkai atvykdavo iš Prūsijos ir Vokietijos. Lietuvos, kaip ir Lenkijos, vokiečiai visuomet laikė save svetimtaučiais, laikėsi atokiai nuo krašto politikos, tautinio bei kultūrinio gyvenimo, linko į pietizmą ir vengė bendradarbiavimo, o vėliau siūlomos unijos su ev. kalvinais. Dėl to nuo liuteronizmo su vokišku atspalviu vėliau lietuvių ir lenkų dauguma atitolo. Ev. liut. bžn. Lietuvoje ir toliau pasiliko glaudžiai susijusi su Prūsijos liut. bžn. ir beveik nebendravo su Lenkijos liuteronais.

Vokietijos univ. mokslus ėjęs Lietuvos dvarininkų jaunimas taip pat parnešė gausių žinių ir raštų apie Liuterio reformaciją. Pritardami liuteronizmui, pradžioj daug dvarininkų leido savo dvaruose skelbti reformacinius pamokslus.

Reformatoriai lietuviai. Nors Liuterio reformacijos grėsmę pajutusios kat. bžn. hierarchijos reikalaujamas D.L.K Žygimantas II (Senasis) gausiais ediktais mirties bausme uždraudė skaityti bei platinti Liuterio raštus, ginti bei girti jo mokslą ir jaunimui lankyti Wittenbergo bei Leipcigo liut. univ., tačiau reformacija Lietuvoje gana sparčiai plito. Jau 1525 Vilniuje reformacines idėjas skelbė kai kurie pranciškonai, jų tarpe ir St. Rapolionis, vėliau kūręs pirmas ev. liet. giesmes. Liuterio reformaciją skelbė Šilalės kun. Tartilavičius 1530–33, Jurgis Martynas Moskovidijus 1539, reformacijos idėjas platino teol. magistrai Jurgis Zablockis ir Jurgis Austinas bei kt. Apie 1535 jau visoje Lietuvoje buvo skelbiamas ev. mokslas. Žymiausias liet. liut. reformatorius buvo 1538–41 Vilniaus Šv. Onos bžn. buv. pamokslininkas Abr. Kulvietis, su kitais 1539 Vilniuje įsteigęs pirmąją aukštesniąją m-lą. Dėl reformacinių pamokslų Vilniaus vysk. Povilo (m. 1555) stipriai persekiojamas, A. Kulvietis 1542 pradžioje turėjo pasitraukti į Prūsiją, kur kng. Albrechtas jį numatė Lietuvos reformatoriumi ir dėl to stipriai jį rėmė. Žemaičių seniūno, jau nuo 1540 prie reformacijos prisidėjusio didiko Jono Bilevičiaus globojamas, Kulvietis 1543–44 vėl gyveno Lietuvoje; čia kūrė liet. ev. giesmes ir išvertė daugiau negu 20 psalmių į liet. kalbą. Besirūpindamas ev. mokslo platinimu, 1545 I Kulvietis grįžo paskutinį kartą į Lietuvą ir ryžtingai dalyvavo Vilniaus tikybinėje veikloje už liut. reformaciją, kng. M. Radvilo Juodojo globojamas. Tačiau džiovos pakirstas, 1545 A. Kulvietis staigiai mirė.

Liut. reformacijos stiprinimas. Humanistiškai išauklėtam ir reformacija besidominčiam jaunajam D.L.K. Žygimantui Augustui 1544 apsigyvenus Vilniuje, Lietuvoje žymiai pagerėjo sąlygos reformacijai plisti. Prūsijos kng. Albrechtas, ypač nuo 1540 siekęs stiprinti reformaciją Lietuvoje, 1545 III ir 1546 lankydamasis Vilniuje, savo pusbrolį Žygimantą Augustą buvo beveik laimėjęs Liuterio mokslui. Kng. Albrechto paveiktas, ir kng. M. Radvilas Juodasis su šeima 1550 galutinai prisidėjo prie reformacijos. Nebeturėdamas žymesnių lietuvių teologų, kng. Albrechtas siuntė nelietuvius liut. reformacijai Lietuvoje stiprinti. Taip buvęs Kapodistrijos vysk. ir popiežiaus nuncijus Lenkijai, vėliau prisidėjęs prie Liuterio reformacijos P. P. Vergerijus (Pietro Paolo Vergerio) lankėsi Karaliaučiuje, o 1556 IX atvykęs į Vilnių M. Radvilo Juodojo remiamas bei globojamas uoliai stiprino liut. reformaciją Vilniuje. Kitas iš Nürnbergo kilęs ir Albrechto siųstas Georgius Weigelius nuo 1562 buvo reformacijos veikėjas Lietuvoje.

Reformacijos istorikas Ch. G. Friese teigia, kad iki XVI a. antrosios pusės beveik visos ev. liut. bžn. Lietuvoje buvo Augsburgo konfesijos (jų būta apie 50, daugiausia v. Lietuvoje ir Žemaitijoje). Tuomet reformatais buvo vadinami visi augsburgiškojo išpažinimo sekėjai liuteronai. Jau 1550 Vilniaus seimas pripažino evangelikams ir stačiatikiams lygias teises su katalikais, o D.L.K. Žygimantas Augustas tais pačiais metais (1550) suteikė tikybos laisvę vi-

siems be skirtumo krikščionybės išpažinėjams. Apie tą laiką visoje Žemaitijoje stiprėjo augsburgiškojo išpažinimo tikyba, nes po vysk. J. Petkūno mirties (1574) Merkelis Giedraitis, tapęs Medininkų vyskupu (1576 I 26), anot Lukaszewicziaus, sunykusioje vyskupijoje beradęs 6–7 besislapstančius kat. bžn. dvasiškius (Z. Ivinskio teigimu tuomet ten dar buvę 18–20 kat. dvasiškių — žr. LE VII 215).

Pirmoji privilegija ev. liut. bžn. Vilniuje steigti, kaip nurodo V. Krasinskis, buvo duota 1539; Vilniaus ev. liut. bžn. statydinęs ir M. Radvilas Juodasis. 1542 Žeimelyje Tizenhauzas pastatydinęs bžn. augsburgiškojo išpažinimo pasekėjams. Jau prieš 1546 Kaune buvo susidariusi ev. parapijos užuomazga su pamaldomis ir bžn., o nuo 1550 jau buvo pastoviai skelbiami augsburgiškojo išpažinimo pamokslai ir 1558–70 čia jau veikė nuolatinis iš Brandenburgo atvykęs liut. kun. Sommeris. Tarp 1553–55 Vilniuje jau buvo pastoviai veikianti liut. bžn., 1556 pilnai organizuota liut. par., kuri 1560 jau turėjo pirmą savo pastovų kun. P. Oderborną. 1564–69 Skuodo didikas Jonas Chodkevičius, dar būdamas evangeliku, pastatydino ev. liut. bžn. Savo rūmuose Lukiškėse 1552–53 ev. bžn. įkūrė kng. M. Radvilas Juodasis.

Radvilų vaidmuo reformacijoje. Tolimesnėje reformacijos raidoje reikšmingą vaidmenį vaidino kng. Radvilai, pirmiau Mikalojus Juodasis (žr. LE XXIV 391-394), o vėliau Mikalojus Rudasis (žr. LE XXIV 395–396) ir jo palikuonys. Pradžioje jie rėmė bei globojo Liuterio, o vėliau pasisakė už Kalvino mokslą. Būdamas nepriklausomos Lietuvos rėmėjas, kng. M. Radvilas Juodasis gerai numatė, kad reformacija buvo proga atpalaiduoti Lietuvą nuo Lenkijos. D.L.K. Žygimantas Augustas vengė rodyti šiurkštumo evangelikams, dėkingas Radvilams, rėmusiems jį kovoje (1548–50) už jo žmonos Barboros Radvilaitės teises į Lenkijos karalienės sostą, kai pradžioje kat. vysk., lenk. didikai ir net leno kng. Albrechtas tam priešinosi.

Ev. kalv. reformacijos plėtra. Kng. Albrechto artima bičiulystė su kng. M. Radvilu Juoduoju, dažnas karaliaus lankymas ir Vergerijaus pastangos Lietuvos didikus verbuoti liut. tikybai turėjo svarbiausią tikslą Žygimantą Augustą galutinai laimėti augsburgiškajai konfesijai ir įtvirtinti liut. reformaciją Lietuvoje. Tą Albrechto – M. Radvilo Juodojo – Vergerijaus planą suardė ir liut. reformacijos plitimui Lietuvoje pakenkė lenkų reformatorius Jonas Laskis, siekęs sudaryti nacionalinę bažnyčią Lietuvos-Lenkijos valstybėje Kalvino mokslo pagrindu ir Anglijos reformuotos bžn. pavyzdžiu. 1557 Laskis atvyko į Vilnių, įsigijo Žygimanto Augusto palankumą ir laimėjo Kalvino reformacijai kng. M. Radvilą Juodąjį, kuris savo dvaruose įvedė ev. kalv. pamaldas. Jį sekė dauguma Lietuvos didikų ir bajorų, pvz. Chodkevičiai, Pacai, Kęsgailos, Prunskiai, Puzinai, Sapiegos, Kiškos, Abramavičiai, Hlebavičiai ir kt.; savo dvaruose jie pakeitė liut. pamaldas į kalvinų. Jau 1556 seimas Varšuvoje priėmė evangelikams palankų įstatymą, kad kiekvienas didikas savo namuose gali leisti tokias pamaldas, kokias jis randa tinkamas, jei tik jos remiasi Šv. Raštu.

Ev. kalv. unija. Nors Lietuvos-Lenkijos didikų ir bajorų dauguma pritarė bei rėmė Laskio lenkų nacionalinės bžn. planą, siekiantį kalv., liut. ir Čekų Brolių bžn. unijos, tačiau Čekų Broliai ir liuteronai nesutiko atsisakyti savo tikėjimo išpažinimo ir Laskio unijos nepriėmė. Tuomet jis siekė Lietuvos-Lenkijos ev. kalv. sujungti į vieną bendruomenę. 1559 Lietuvos ev. kalv. bžn. priėmė M. Lenkijoje jau veikiančią presbiterionišką bžn. bei pamaldų santvarką. Jau 1560 V 8 Pinčovo sinode, kuriame dalyvavo ir M. Radvilo Juodojo atstovas ev. kalv. bžn. superintendentas Simanas Zacijus, buvo patvirtinta, kad lenkų bžn. yra ir lietuvių, o lietuvių bžn. yra ir lenkų. Ir M. Radvilo Juodojo 1563 Lietuvos Brastoje išsp. Biblija lenkų kalba turėjo tarnauti Lietuvos-Lenkijos ev. kalv. unijai, nes jos prakalboje pasakyta: ‚... uno consensu ecclesiarum Lithuanicarum et Polonicarum'. Šveicarijos reformatoriaus H. Bullingerio 1566 paskelbtą Confessio Helvetica posterior greitai priėmė Lenkijos ir Lietuvos ev. kalv. bažnyčios.

Ev. kalv. bažnyčios įsigalėjimas. Nuo 1563 Lietuvos ev. kalv. ir liut. bžn. organizavimas vyko atskirai: kalv. glaudžiai bendradarbiavo su M. Lenkijos kalvinų bažnyčia, o liut. turėjo artimus ryšius su Prūsijos liuteronų bažnyčia. Žygimantui Augustui savo 1563 privilegija Lietuvoje suteikus visoms esamoms tikyboms laisvę ir lygias teises užimti aukštųjų valstybės pareigūnų vietas, nemaža kalvinų didikų įėjo į valdžią ir tuo sustiprino ev. kalv. bažnyčios padėtį. Per pirmus 15 Žygimanto Augusto valdymo metus kalv. bžn. buvo jau visoje Lietuvoje, Žemaitijoje, Gudijoje ir Pagiryje. Kai kurie istorikai, pvz. Kojalavičius, nurodo, kad tuo metu (1560–77) Vilnius buvęs pilnas evangelikų, tačiau nei Dievo Motinos paveikslo garbinimas, nei kat. pamaldos nebuvo trukdomos ir nebuvo duota priežasties religinėms riaušėms.

1563 Ukmergės aps. nebebuvę nė vieno kataliko. Jėzuitas Petras Skarga tvirtino, kad 1573 Lietuvos-Lenkijos valstybėje 2000 kat. parapijų su bžn. (iš jų vien Krokuvos diecezijoje 600, o Vilniaus diecezijoje apie 500) buvo pasidariusios evangeliškomis. XVI a. antroje pusėje, reformacijos Lietuvoje žydėjimo metu, vien ev. kalv. bžn. skaičius visoje Lietuvoje buvo pakilęs iki 200. Parapijos buvo suskirstytos į 6 apg.: Vilniaus, Naugarduko, Pagirio, Užnerio, Žemaitijos ir Gudijos; kiekvienoje buvo 20–40 bžn. ir gana daug koplyčių. Kaip stiprūs tuo laiku buvo evangelikai, ypač ev. kalvinai Lietuvos valstybiniame gyvenime, rodo šie duomenys: 1563 D. L. K-tijos taryboje iš 18 narių buvo 10 ev. kalv., 1569 Lietuvos-Lenkijos senate buvo 70 kat., 58 ev. kalv. ir 2 stačiatikiai.

Ev. kalv. bžn. Lietuvoj svarbesniosios nykimo priežastys buvo a n t i t r i n i t a r i z m a s ir katalikiškoji k o n t r a r e f o r m a c i j a. Pirmasis antitrinitorių idėjas Lietuvoje skleidė Fr. Stancarus, buvęs 1550 Krokuvos, 1551 Karaliaučiaus, vėliau Frankfurto prie Oderio univ. prof. 1551 į Lenkiją atvykęs L. Sozzinis pasidarė antitrinitorių sąjūdžio patriarchu (dėl to Lenkijos antitrinotoriai buvo vadinami socinijonais, o Lietuvoje tik antitrinitoriais). 1579 iš Italijos atvykęs F. Sozzinis darė žymios įtakos Lietuvos antitrinitoriams. Žymiausieji antitrinitorių vadai Lietuvoje buvo Simanas Budnys, Petras Gonesius ir Martynas Čekavičius; jiems priklausė ir M. Radvilo Juodojo respektuojamas Jurgis Blandratas. Antitrinitoriai plito ev. kalv. tarpe; liut. tarpe jie neprigijo. Jų didžiausieji globėjai buvo M. Radvilo Juodojo sesuo Kiškienė ir vėliau jos sūnus Jonas Kiška. Jau 1558 Lietuvoje buvo jaučiamas sparčiai augąs antitrinitarizmas, daugiausia plitęs p.r. Lietuvoje rusų ir lenkų kalbomis, ilgainiui turėjęs net kelis šimtus parapijų. Taip pat jų buvo Tauragėje ir Kėdainiuose. 1565 jie atsiskyrė nuo kalv., pasivadino mažąja reformuotąja bžn. (ecclesia minor), patraukė daug kalv. ir jų kunigų ir tuo didžiai susilpnino ev. kalv. bžn. Jie atmetė Biblija, jų aiškinimu, nepagrįstą trejybės dogmą. XVII a. antitrinitoriai, dar vadinami unitarais, buvo skaudžiai persekiojami, žudomi, jų dalis grįžo į ev. kalv. bžn., likusieji Varšuvos seimo nutarimu 1660 VII 10 ištremti. Jų sąjūdis tuomet turėjo teigiamos įtakos Lietuvai: jie steigė m-las, švietė liaudį, spausdino knygas ir pirmieji reikalavo baudžiavos panaikinimo. Iš antitrinitorių išsivystė anabaptistai, atmetę vaikų krikštą ir reikalavę krikštyti suaugusius. Jų skatintojas buvo P. Gonesius. Jie buvo ištremti su antitrinitoriais.

Jausdami antitrinitorių ir jėzuitų stiprėjančios veiklos grėsmę, ev. kalv. siekė Laskio pradėtos ev. vienybės. Tuo tikslu 1570 IV 9 Sandomire įvyko kalv., liut. ir Čekų Brolių bendras sinodas, kur buvo sudarytas susitarimas, Consensus Sendomiriensis, sąjunginiam bendradarbiavimui. Nei Lietuvos, nei Lenkijos liuteronai Sandomiro susitarimo tvirtai nesilaikė, tad ev. vienybė silpnėjo. 1573 I 28 konvokaciniame seime priimta Varšuvos konfederacija dar garantavo religijos laisvę Lietuvos-Lenkijos valstybėje; evangelikai, sudarę tame seime daugumą, pirmą kartą buvo pavadinti disidentais (žr. LE V 68–70), o pats seimas pavadintas pax dissidentum.

Ev. bendradarbiavimui stiprinti pakartotinai buvo šaukiami ev. kalv. ir liut. sinodai 1577 ir 1578. Vilniaus vaivados kng. Kristupo Radvilo Perkūno 1585 VI 14 Vilniuje sušauktas liut. ir kalv. pasitarimas (colloqium) susitarimo nepasiekė, nes abi šalys tvirtai laikėsi savo tikėjimo išpažinimo. 1595 Torunėje įvykęs bendras sinodas siekė Sandomiro susitarimą atnaujinti, o 1599 Vilniuje kalv. ir liut. su disunitais (stačiatikiais, neprisidėjusiais prie unijos su Romos bžn. — žr. LE V 76–77) sudarė generalinę konfederaciją vieningai gintis nuo bendro priešo — jėzuitų ir kat. bžn. Pagaliau tik 1719 Kėdainiuose bendrame kalv. ir liut. sinode sutarta, kad vieni antriems duotų savo bažnyčias pamaldoms; šis sinodas pavadintas Simultaneum.

Kontrareformacija. Dėl reformacijos įsigalėjimo grėsmės kat. bžn. hierarchija kreipėsi į jėzuitus ir D.L.K. bei Lenkijos karalių pagalbos. Sujungtomis jėgomis jie pradėjo žūtbūtinę kovą su evangelikais, ypač su tuomet gausiausia ev. kalv. bžn. Nors ilgainiui šioje kovoje Kat. Bžn. išėjo laimėtoja, bet ir Ev. Bžn. Lietuvoje neišnyko. Jau 1567 jėzuitams pavyko M. Radvilo Juodojo (m. 1565) sūnus Mikalojų Kristupą, vad. Našlaitėlį (1549–1616), ir Jurgį (1556–1600) grąžinti katalikybei. Jie savo dvaruose grąžino kat. apeigas ir uoliai naikino tėvo išsp. Lietuvos Brastos Bibliją. Kai kng. M. Radvilas Rudasis ir kiti ev. didikai buvo užimti Liubline Lietuvos-Lenkijos unijos reikalais, kovodami dėl Lietuvos nepriklausomybės, 1569 Vilniuje viešai pradėjo veikti vysk. V. Protasevičiaus atkviesti ir remiami jėzuitai. Gaudami gausią paramą, jėzuitai sparčiai stiprėjo. Steponas Batoras (valdė 1576–86) ir juo sekdami kai kurie didikai rėmė jėzuitus, statė jiems m-las ir kolegijas. Jėzuitų įkalbėti ir siekdami įsiteikti karaliui, kai kurie

ev. didikai (Pacai, Valavičiai, Sapiegos ir kt.) grįžo į katalikybę ir savo dvaruose ev. bžn. perdavė jėzuitams. Būdamas jėzuitų įtakoje, D.L.K. ir Lenkijos karalius Zigmantas III (IV) Vaza (valdė 1588–1632) pasiryžo išnaikinti savo valstybėse nekatalikus. Nesilaikydamas konstitucijos, seimų nutarimų, padarytų pažadų priesaikos metu, duotų privilegijų, karalius į valstybės aukštųjų pareigūnų vietas teskirdavo katalikus. Tarnybose esančius evangelikus vertė grįžti į katalikybę arba atleido iš pareigų. Kad neprarastų turtų ir teisių, apie pusė ev. didikų ir bajorų grįžo į katalikybę, savo dvaruose priverstinai grąžino kat. apeigas ir net ev. statytas bžn. bei m-las užleido jėzuitams. Dėl to ev. m-lų ir bžn. skaičius žymiai sumažėjo. Zigmanto Vazos laikais Lietuvos žemėse jėzuitai jau turėjo 10 kolegijų ir daug m-lų. Bet kai ev. kalv. norėjo savo lėšomis Vilniuje atidaryti ev. akademiją, tai Zigmantas Vaza jai leidimo nedavė. Jėzuitų m-lose buvo ugdoma priešiška evangelikams dvasia, iškildavo net religinės riaušės. Jėzuitų m-lų auklėtiniai pakartotinai grasino (1581) ir sunaikino ev. kalv. bžn. Vilniuje 1591, 1611, 1640 ir 1682. Panašūs reiškiniai buvo ir kitose vietose, pvz. Kaune. Zigmantui Vazai užsimotasis evangelikų užgniaužimas didele dalimi pavyko: kai jis užėmė Lietuvos-Lenkijos karaliaus sostą, senate tebuvo 2 kat.; kai jis mirė (1632), senate bebuvo 2 ev. senatoriai.

1632 VI 23 Varšuvos konvokacinis seimas dar garantavo ev. didikams ir miestams apsaugą, bžn. bei tikėjimo laisvę, o Vladislovas IV Vaza (1632–48) patvirtino seimo duotą tikybos laisvę. Tačiau tam priešinosi kat. vyskupai. Kad tikybiniams vaidams bei riaušėms būtų padarytas galas, Vladislovas Vaza 1645 VIII 28 Torunėje sušaukė visų tikybų atstovų pasitarimą (Colloquium charitativum). Išryškėjus, kad to pasitarimo tikslas buvo grąžinti disidentus į katalikybę, pasitarimas nedavė teigiamų rezultatų.

Jono Kazimiero Vazos laikais (1648–69) ev. priespauda ir teisių atėmimas buvo sustiprintai tęsiamas: ev. bajorų į seimus nebeįsileido, teismai vienašališkai palaikė skundus prieš evangelikus, skaudžiai persekiojo ev. kunigus, Vilniuje (1661) nebeleido susirinkti sinodui, nebeleido spausdinti ev. knygų, užpuldinėjo ir degino ev. bžn. 1655 XII 31 Tikocino tvirtovėje mirė didysis etmonas ir paskutinis Lietuvos ev. senatorius, ev. kalv. ir visų ev. paskutinis užtarėjas Jonušas Radvilas. Jo mirtis Lietuvos ev. buvo skaudus smūgis. Vis dėlto kng. Boguslovo Radvilo globojami ir remiami, ev. kalv. kiek atsigavo, atsistatė bžn. Kėdainiuose, spausdino liet. tikybines knygas ir ruošėsi išleisti Bibliją liet. kalba. 1669 mirus kng. B. Radvilui, likusi jo vienatinė duktė Karolina Liudvika, ištekėjusi už Brandenburgo kurfiursto, dar kiek rėmė liet. ev. kalv.: 1680 Karaliaučiuje savo lėšomis išsp. ir dykai išdalijo liet. katekizmą Pradzia Pamoksla del Mazu Weikialu, Lietuvos ev. kalv. kun. prieaugliui palaikyti 1682 įst. aliumnatų studentams prie Karaliaučiaus, Frankfurto prie Oderio ir Berlyno univ., paskyrė 12 stipendijų lietuviams, besirengiantiems būti ev. kalv. kunigais, o savo rūmuose Vilniuje leido nemokamai laikyti ev. kalv. pamaldas. Po jos mirties (1695) ir Biržų Radvilų dvarai su ev. kalv. bžn. ir m-lomis perėjo į kat. rankas, ev. kunigai ir mokytojai pavaryti, o valstiečiai grąžinti į Kat. Bžn. 1669 Varšuvos seimas suvaržė ev. veiklą ir mirties bausme ar ištrėmimu uždraudė atsisakyti kat. tikybos. XVII a. gale Lietuvoje bebuvo ev. kalv. 48 bžn., 4 m-los ir 47 kun. Bet dar gana daug didikų ir bajorų laikėsi ev. tikybos.

Augustas II, 1697 išrinktas į Lietuvos-Lenkijos sostą, savo liut. tikybą turėjo pakeisti į kat., o į savo Pacta conventa įtraukti pažadus, kad evangelikų neskirs senatoriais ir aukštaisiais pareigūnais. Maskvos ir švedų karo (1700–09) laiku ir po jo evangelikų persekiojimas itin padidėjo. Augusto II su Lietuvos-Lenkijos bajorija 1716 XI 3 Varšuvoje sudaryta ir 1717 I 20 vad. nebyliojo seimo priimta sutartis atėmė disidentams pilietines teises, uždraudė turėti viešas pamaldas net bažnyčiose, laikyti m-las, taisyti griūvančias bžn., o po 1632 statytos ev. bžn. turėjo būti uždarytos; reikalavo mišrių vedybų vaikus auklėti kat. tikyboje; uždraudė ev. kunigams krikštyti savo tikybos vaikus, atlikti jungtuves bei laidotuves be kat. klebono ar dekano sutikimo ir nešioti savo bažnytinius drabužius. Augusto III laikais (1733–63) likusių ev. padėtis dar pablogėjo. 1733 Varšuvos seimas uždraudė disidentams prašyti kitų valstybių atstovybių užtarimo bei pagalbos. Persekiojami evangelikai neberado nei teisybės, nei užtarimo nei teisme, nei seime, nei pas karalių. Tuo pasinaudojo svetimos valstybės, kad kištųsi į Lietuvos-Lenkijos reikalus. Prūsijai, Anglijai, Danijai, Švedijai ir Rusijai užtariant, 1767 disidentams buvo grąžintos lygios teisės su katalikais ir 1768 seimas tas teises patvirtino. Ev. padėtis palengvėjo, kai pop. Klemenso sprendimu (1773) buvo panaikintas jėzuitų ordinas.

Ev. bžn. organai. Ev. bendruomenė dalijosi į parapijas, kurios sudarė organizuotos bžn. pagrindą. Ev. liut. par. turėjo daugiau savivaldybės (pvz. rinko ir išlaikė savo kunigus), negu ev. kalv. par., kur par. kunigus skiria sinodas. Lietuvos ev. liut. ir kalv. bžn. buvo sinodinės, organizuotos demokratiniais pagrindais. Tų bžn. aukščiausia institucija buvo sinodas, kurį sudarė par. kunigai ir rinkti pasauliečiai atstovai.

Ev. liut. sinodas jau nuo 1559 susirinkdavo Vilniuje ir kitur. Sinodo kompetencija: pagrindinių tikybos bei bžn. santvarkos reikalų sprendimas, kun. ir par. veikimo derinimas, superintendentų ar senjorų rinkimas (Lietuvos ev. liut. bžn. teturėjo superintendentą, arba senjorą), bžn. įstatymų ir administravimo nuostatų bei agendos priėmimas, atstovų į bendrus sinodus rinkimas. 1565 sinodas atmetė antitrinitorių ir anabaptistų mokslą; 1570 sinodas išrinko atstovus į Sandomiro sinodą; 1648 sinodas priėmė liut. bžn. santvarką pagal saksų augsburgiškosios bžn. santvarką, pritaikant ją Lietuvos sąlygoms ir reikalavimams; 1780 sinodas įsteigė nepriklausomą ev. liut. konsistoriją; 1784 sinodas Biržuose paskirstė Lietuvos liut. par. į 3 apg.: Vilniaus (Vilniaus, Gaiteniškių, Kauno, Gardino, Vyšniavo, Jonavos, Gelgaudiškių ir kt. par.), Biržų (Biržų, Kėdainių, Tauragės, Kelmės, Skaudvilės, Airiogalos, Batakių, Žvyrių–Skirsnemunės, Žeimelio, Žagarės, Skuodo, Seirijų, Raseinių ir kt. par.) ir Slucko (Slucko, Minsko, Vitebsko, Vengrovo ir kt. par.).

Ev. liut. konsistorija. Nuo 1652 Vilniaus liut. bžn. taryba (collegium) vadinosi ir Vilniaus konsistorija. 1780 sinodo įkurta nepriklausoma Lietuvos ev. liut. konsistorija pradėjo veikti 1782 VII 17 ir buvo aukščiausias liut. bžn. vykdomasis organas, vadovavosi savo nuostatais (Canones) ir Lietuvos Statutu. Jos kompetencijos: sinodų nutarimų vykdymas, vedybų skyrybų bylos, kun. egzaminavimas, jų par. veiklos ir tikybos mokymo priežiūra.

1832 Rusijos caro įsakymu Lietuvos liut. sinodas ir konsistorija buvo panaikinti. Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo ev. liut. parapijos tikybos reikalais buvo priskirtos Kuršo Mintaujos liut. konsistorijai, o administraciniais reikalais Lietuvos žemių ev. liut. bžn. priklausė liut. generalinei konsistorijai Petrapilyje. Vėliau Vilniaus gub. dalies ir Užnemunės ev. liut. par. buvo priskirtos Varšuvos liut. konsistorijai.

Ev. kalv. sinodas pirmą kartą įvyko 1557 XII 14 Vilniuje. Sinoduose dalyvaudavo kun., didikų, bajorų, miestų, vėliau par. atstovai, o nuo 1636 ir kuratoriai, kuriuos sinodas išrinkdavo visam amžiui. Sinodas buvo visoms apygardoms bendras, kng. M. Radvilo Juodojo pageidavimu pavadintas Unitas Lthuanica. Iki 1583 sinodo susirinkimo vieta buvo Vilnius, vėliau paeiliui atskirose apygardose. Lietuvos ev. kalv., išsikėlę gyventi už Lietuvos ribų ir ten sudarę parapiją (pvz. Petrapilyje, Varšuvoje ir kt.), ir toliau priklausydavo Unitas Lithuanica sinodui. Sinodo kompetencija: bžn. apeigų, mokslo, administracijos, drausmės, liturgijos, įstatymų sprendimas, kun. skyrimas, superintendentų, kolegijos ir atstovų į bendrą sinodą rinkimas. Nuo pradžios Vilniaus, o nuo 1635 kiekvienos apygardos superintendentas paeiliui būdavo generaliniu superintendentu. Iki 1618 sinodui pirmininkaudavo 2 asmenys: dvasiškis ir pasaulietis; tų metų sinodas Vilniuje nustatė, kad sinodui pirmininkauja vienas pasaulietis-prezidentas. 1627 sinodas įvedė sinedriumą, kuris sinodo metu spręsdavo mažesnės svarbos reikalus.

Ev. kalv. kolegijoje buvo po lygų skaičių dvasiškių ir pasauliečių; jos pirm.-prez. visuomet buvo pasaulietis; ji buvo aukščiausias sinodo nutarimų vykdymo organas ir turėjo nuolatinę būstinę Vilniuje.

Ev. mokyklos buvo steigiamos prie bžn., o didesniuose miestuose aukštesniosios m-los. Pvz. XVI a. antroje pusėje prie Vilniaus liut. bžn. veikė aukštesnioji berniukų, o nuo 1644 ir mergaičių m-la. Panašios m-los veikė Kaune ir kitur. Ev. kalv. turėjo beveik prie kiekvienos bžn. m-lą. Jų aukštesniosios m-los buvo: Vilniuje (įst. 1562), Biržuose (įst. XVI a. antroje pusėje), Kėdainiuose (įst. 1625), Slucke (įst. 1626), Kelmėje, Šiluvoje, Lietuvos Brastoje, Nesvyžiuje, Siemiatiče ir Zabludove; kontrareformacijos laikais jos buvo panaikintos.

Ev. raštija. Ev. liut. tikybiniais raštais vok., liet. ir lenk. kalba buvo aprūpinami daugiausia iš Prūsijos, dėl to D. Lietuvos liet. liut. savo bžn. raštijos nesudarė. Iki XIX a. antrosios pusės buvo išleista 30 leidinių lenk. kalba, 3 vok. ir 1 lot.

Ev. kalv. D. Lietuvoje pirmoji liet. kalba knyga buvo Merkelio Petkevičiaus katekizmas 1598. Steponas Jaugelis Telega jį papildė ir išsp. antrašte Kniga Nobaznystes Krikscioniszkos 1653; iš jos ilgainiui išsivystė liet. ev. kalv. giesmynas-maldaknygė, pavadintas Kancionalu, kurio 6-to leidimo giesmes, psalmes bei maldas naujai perdirbo bei žymiai papildė Stanislovas Dagilis (Giesmynas, 1910). M. Radvilo Juodojo rūpesčiu buvo išspausdinta lenk.

kalba Biblija 1563. Samuelis Bitneris paruošė liet. kalba ir išspausdino N. Testamentą 1701. Buvo išleisti Evangelijų paaiškinimai lietuviškais vertimais: Mikalojaus Rejaus Postila Lietuwiszka (1600) ir Summa arba Trumpas Iszguldimas Ewangeliu Szwentu (1653–54). Nuo pradžios Lietuvos ev. kalv. vartojo atskirą bžn. apeigų, krikšto ir komunijos Formą, išsp. 1600 Vilniuje. Jonas Kristupas Krainskis paruošė ir 1637 išspausdino bendrą Didžiąją Agendą, kuri buvo vartojama ir Lietuvos ev. kalv. bažnyčios.

III. EVANGELIKŲ BAŽNYČIOS XX A. NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE

Ev. liut. nepriklausomoje Lietuvoje buvo: 30.000 liet., 26.000 vok. ir 14.000 lat.; jie sudarė 55 par. ir filijas, kurias nepriklausomybės laikais aptarnavo 51 kun. Parapijos buvo šiose vietovėse: Alytuje, Alkiškiuose (bžn. statyta 1861), Ariogaloje, Batakiuose, Biržuose, Butingėje, Gargžduose, Garliavoje, Ylakiuose, Joniškyje, Jurbarke, Kalvarijoje, Kaune (bžn. statyta prieš 1550), Kėdainiuose, Kelmėje, Kybartuose, Kretingoje (bžn. statyta 1897), Kuršėnuose, Liudvinave, Marijampolėje, Mažeikiuose, Žem. Naumiestyje (bžn. statyta 1832), Kudirkos Naumiestyje, Pakruojyje, Palangoje, Pandėlyje, Panevėžyje, Pilviškyje, Prienuose, Radviliškyje, Nemunėlio Radviliškyje, Raseiniuose, Ritinėje, Sartininkuose, Seirijuose, Skaudvilėje, Skuode (bžn. statyta 1544–69), Sudarge, Šakiuose, Šančiuose, Šėtoje, Šeduvoje, Šiauliuose, Šilalėje, Švėkšnoje (bžn. statyta 1868), Tauragėje (pastaroji bžn. statyta 1838), Telšiuose, Ukmergėje, Vilkaviškyje, Vilniuje (1940 prisijungė prie Lietuvos ev. liut. konsistorijos, bžn. statyta 1553–55), Virbalyje, Vištytyje, Žagarėje, Žeimelyje (bžn. statyta 1542), Žvyriuose (prie Skirsnemunės).

Aukščiausia ev. liut. bžn. institucija buvo sinodas. Jį sudarė kun. ir par. rinkti pasauliečiai atstovai (1 atstovavo 500 parapiečių). Pirmasis ev. liut. sinodas įvyko 1919 X 15 Kaune. Jame išryškėjo tautinių sinodų reikalingumas, dėl to nuo 1920 vykdavo liet., lat. ir vok. sinodai atskirai. Tų sinodų rinkti (1 dvasiškis ir 1 pasaulietis) 3 kun. senjorai ir 3 pasauliečiai sudarė Ev. liut. konsistoriją, kuri buvo ev. liut. bžn. aukščiausias vykdomasis organas, vyriausia metrikacijos įstaiga ir vedybų bylų teismas. Jos prezidentą ir viceprezidentą iš sinodo rinktų atstovų skirdavo valstybės prezidentas. Konsistorijos bažnytinės pareigos ir kompetencija: sinodų nutarimų vykdymas, kun. kandidato egzaminavimas pro venio concionandi ir pro ministerio, par. rinkto kun. tvirtinimas, kun. veiklos, tikybos mokymo bei pamaldų tvarkos priežiūra, tikybinių knygų parūpinimas ir ev. liut. bžn. atstovavimas. Nepriklausomos Lietuvos ev. liut. konsistorijos prezidentai: 1919–22 superintendentas kun. Henrikas D. Sroka; 1922–25 kun. Martynas Kibelka; 1925–33 buvo tris kartus perrinktas kun. Vilius Gaigalaitis; jam pasitraukus iki 1934 prez. pareigas ėjo v.prez. superintendentas kun. H. D. Sroka; 1934–36 Liudas Bandrevičius; jam pasitraukus iki 1938 prezidento pareigas ėjo v.prez. superintendentas kun. H. D. Sroka; 1938–41 Kristupas Gudaitis.

Ev. kalv. buvo 15.000, kurie sudarė 13 par. ir filijų šiose vietovėse: Aukštalkiuose, Biržuose (pirmoji bžn. statyta XVI a. viduryje, 1704 sudegė, 1705 atstatyta, nauja statyta 1850–74), Deltuvoje (bžn. statyta XVI a.), Kaune, Kėdainiuose (bžn. statyta 1626), Kelmėje (bžn. statyta prieš 1704), Naujamiestyje, Papilyje (bžn. statyta 1782), Nemunėlio Radviliškyje, Salamiestyje, Seirijuose, Šiauliuose ir Švobiškyje. Jas aptarnavo 1 generalinis superintendentas, 1 superintendentas ir 13 kunigų.

Pirmas ev. kalv. sinodas įvyko 1919 Švobiškyje; jis išrinko gen. superintendentu prof. kun. Povilą Jakubėną ir kolegiją iš 3 dvasiškių ir 3 pasauliečių. Jos prezidentu visą laiką buvo pasaulietis Jokūbas Mikelėnas. Kolegija buvo aukščiausias sinodo nutarimų vykdomasis organas.

Ev. teol. fak. prie VDU veikė 1925–36. Jame teol. mokslus išėjo 32 asmenys: 23 liut. (13 liet., 3 lat. ir 7 vok.) ir 9 kalv. Fak. profesoriai: dekanas P. Jakubėnas, V. Gaigalaitis, K. Kurnatauskas, J. Beblavy, M. Lučanskis; docentai: P. Titelbachas, J. Pauperas, M. Yčas; vyr. asist. M. Gervinas.

Ev. organizacijos. 1923–36 veikė Lietuvių Evangelikų Liuteronų sąjunga Pagalba (žr. LE XVI 44–45), turėjusi apie 30 skyrių ir apie 3000 narių; jos pirmasis ir ilgametis pirm. (10 m.) buvo K. Gudaitis. Prie s-gos skyrių veikė jaunimo rateliai, o s-gos ribose veikė ev. moterų šalpos organizacija. 1936 V 11 s-ga persiorganizavo į Lietuvių Evangelikų S-gą (žr. LE XVI 45), kurios tikslas buvo jungti D. ir M. Lietuvos lietuvius liut. ir lietuvius kalv. Jos pirmasis bendrasis susirinkimas įvyko 1936 X 5 Kaune. S-gos pirm. buvo O. Stanaitis. S-ga turėjo 42 skyrius ir apie 4000 narių; prie skyrių veikė jaunimo kuopelės ir moterų labdaros skyriai.

Ev. kalv. organizacijos: Evangelikių Moterų d-ja (įst. 1929), Radvilos d-ja (jaunimo organizacija, įst. 1931).

Lietuvos ev. liut. konsistorija su garbės svečiais 1938 m. Kaune. Sėdi (iš kair. į deš.): senjoras ir v.prez. kun. A. Gelžinius, prez. K. Gudaitis, garbės senj. superintendentas kun. H. D. Sroka, Šviet. m-jos atstovas dir. V. Soblys, svečias ev. ref. gen. superintend. P. Jakubėnas, vok. sinodo senj. kun. P. Titelbachas. Stovi (iš kair. į deš.): R. Hahnas, Šviet. m-jos atstovas J. Virbickas, kun. J. Pauperas, konsistorijos prokuroras K. Žalkauskas, A. Vencis, A. Juozuvaitis

Ev. studentų organizacijos: Donelaičio d-ja (liut., įst. 1929), Studentų Evangelikų d-ja (įst. 1930), Krikščionių Studentų d-ja, Mažosios Lietuvos Akademinė Studentų d-ja (įst. 1928).

Ev. raštijos žymesni autoriai, rašę ev. teol. ir bžn. istorijos klausimais, buvo: J. Beblavy, V. Gaigalaitis, P. Jakubėnas, J. Pauperas, J. Šepetys ir kt.

Ev. periodinė spauda: J. Šepetys (kalv.) leido ir redagavo Pasiuntinį nuo 1907; Fr. Megnis (liut.) savaitraštį Sweczią 1910–14; J. Šepetys, vėliau K. Kurnatauskas (kalv.), Mūsų Žodį nuo 1922; P. Jakubėnas (kalv.) Sėjėją; E. Gintautaitė-Gudaitienė (liut.) savaitraštį Srovę 1931–34; P. Dagys (liut.) savaitraštį Evangelikų Kelią 1935–39; M. Zablockis savaitraštį Tiesos Žodį nuo 1939.

Kitos ev. bendruomenės Lietuvoje buvo baptistai, metodistai, sekmininininkai; bendrai jų buvo apie 3400 narių, iš kurių daugiau negu 1000 buvo lietuviai.

IV. LIETUVIAI EV. IŠEIVIJOJE

Jau nuo senų laikų liet. išeivių daugiausia yra JAV, o po II pas. karo jų, kaip pabėgėlių, atsirado kiek daugiau ir Kanadoje, Anglijoje, Australijoje ir Vokietijoje. JAV liet. ev. parapijos pradėtos steigti jau XIX a. pabaigoje. Kun. Martynas Keturakaitis 1895 pirmasis organizavo liet. ev. pamaldas Filadelfijoje, 1900 par. Collinsvillėje, o nuo 1903 St. Louis mst. ir Čikagoje. Liet. ev. liut. par. veikė ir kai kur dabar dar veikia šiose vietovėse: Čikagoje (2 par.), Collinsvillėje, Bostone (org.), Naugatucke ir Bridgeporte (nebeveikia), Brukline, Los Angeles mst., Detroite; Kanadoje: Toronte (3 par.), Hamiltone, Montrealyje ir Delhi mst. Seniausios yra liet. ev. liut. Jeruzalės par. Collinsvillėje, įsteigta 1903, ir liet. ev. liut. Ziono par. Čikagoje, įsteigta 1910.

JAV ir Kanados liet. ev. liut. parapijos sudaro sinodą, kuris periodiškai renkasi nuo 1954. Sinodo v-bos pirm. nuo 1954 perrenkamas K. Gudaitis; senjoru 1954–62 buvo kun. J. Pauperas, nuo 1962 kun. P. Dagys.

Po II pas. karo lietuviai ev. išeiviai ir karo pabėgėliai Vokietijoj organizavosi rūpintis pamaldomis, jaunimo auklėjimu ir spauda liet. kalba. Tuo tikslu jie susirinko sinodui 1946 XI 9–10 Lebenstedte, 1948 XII 7–12 Imbshausene; daugumai išemigravus į kitas šalis, likusieji susirinko sinodui 1955 IV 23–24 ir 1959 IV 25–26 Wehnene Vokietijoje esančių liet. ev. reikalais rūpintis; sinodas sudarė vyr. bžn. tarybą (pirm. ir senjoras kun. Adolfas Keleris).

Liet. ev. kalv. išeivijoje bžn. atžvilgiu sudaro savarankišką bendruomenę su savo sinodu, kuris nuo 1949 kasmet renkasi Čikagoje. Sinodo nutarimams vykdyti, atsto-

vauti ir bžn. reikalais rūpintis renkama kolegija, kurios pirm. 1949–61 buvo J. Mikelėnas, nuo 1961 M. Tamulėnas; generaliniu superintendentu 1949–53 buvo kun. P. Jakubėnas, 1953–66 — kun. K. Kurnatauskas, o nuo 1966 — kun. St. Neimanas.

Lietuvių ev. spauda išeivijoje. Dar prieš I pas. karą kun. P. Drignaitis Filadelfijoje, vėliau Brukline, leido Tiesos Kelią (1906–09). Čikagoje kun. J. J . D. Razokas leido Pasiuntinį (1920–21), o jo pusbrolis kun. J. Rozakas Paslą (1922–34). Po II pas. karo Vokietijoje atsidūrę liet. ev. leido keletą laikraščių: Tiesos Balsą (1947, liut.), Evangelikų Kelią (1947–48, liut.), Sandorą (1948 –49, liut.), Jaunimo Ratelį (1950–55, liut.), Svečią (nuo 1955, liut.), Mūsų Pasaulį (1950–51, kalv.). JAV ėjo: Gimtinės Garsai (1946–48, liut. ir kalv.), Mūsų Sparnai (nuo 1950, kalv.), Evangelijos Žodis (1951–55, liut.), Kelias (nuo 1958, liut.), Švyturys (1940–52, bapt.), Evangelijos Šviesa (nuo 1951, bapt.). Kanadoje (Toronte) ėjo Mūsų Dienos (1951, liut. ir kalv.).

Buvo išsp. ir eilė ev. religinio turinio knygų: P. Drignaičio Reformacija 1913, J. Rozako Giesmių knyga 1927, M. Preikšaičio Mažasis katekizmas ir giesmynėlis 1946, J. Paupero Katekizmas ir giesmynas 1947, Giesmės 1951 (Liet. Jaunimo Ratelio leidinys), A. Peteraičio Surinkimai Prūsų Lietuvoje 1952, Palydovas lietuviui evangelikui svetur 1952, J. Paupero Reformacijos veikėjai ir jų įtaka Lietuvoje 1955, V. Kelerio Giesmynas 1958, K. Gudaičio Lietuviai evangelikai 1957, V. Kurnatausko Evangelikų tikybos knyga lietuviams tremtyje 1960 ir kt.

V. EVANGELIKAI LIETUVOJE PO II PAS. KARO

II pas. karo metu ev. liut. sinodas nebuvo susirinkęs. Privačiai buvo mėginta sudaryti konsistoriją, vadovaujant kun. E. Leijeriui (1941) ir kun. A. Baltriui (1950). 1955 V 22 Kretingoje susirinko ev. liut. sinodas, priėmė pakitusioms sąlygoms pritaikytus bžn. įstatymus ir sudarė konsistoriją. Ev. liut. bažnyčiai priklauso 26 par. (21 liet. par. ir 5 lat.), turinčios daugiau kaip 25.000 narių ir suskirstytos į 3 bžn. apygardas-dekanatus: Kretingos (Katyčiai, Kretinga, Pašyšiai, Plikiai, Priekulė, Skirsnemunė-Žvyriai, Sudargas, Švėkšna ir Žem. Naumiestis), Šilutės (Kintai, Klaipėda, Ramučiai, Saugai, Šilutė, Vanagai ir Vyžiai) ir Tauragės (Alkiškiai, Batakiai, Biržai, Būtingė, Lauksargiai, Sartininkai, Skaudvilė, Skuodas, Tauragė ir Žeimelis). Apygardai vadovauja kun. dekanas, parapijas aptarnauja 22 kunigai ir diakonai.

Ev. kalv. sinodas susirinko 1957 VIII 18 Biržuose ir sudarė vyr. bžn. valdymo organą — konsistoriją (anksčiau buvo kolegija). Parapijos veikė šiose vietovėse: Biržuose, Nemunėlio Radviliškyje, Papilyje, Salamiestyje ir Švobiškyje. Parapijas aptarnauja 1 superintendentas ir 2 kunigai.

(Adamowicz) A.F.A., Die Evangelische Lutherische Kirche zu Wilna 1855; *D. H. Arnoldt,* Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern 1777; *J. Basanavičius,* Iš Palangos istorijos 1922; *J. Bertoleit,* Die Reformation unter den preussischen Litauern (Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreussische Kirchengeschichte II–III 1932–34); *E. H. Busch,* Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Evangelischen Lutherischen Gemeinden in Russland 1862; ('') Ergänzungen der Materialien... 1867; *L. Dobbert,* Gedenkbuch 1912; *V. Falkenhahn,* Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer 1941; *(V. Gaigalaitis) W. Gaigalat,* Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern 1904; ('') Ewangeliszki surinkimai Lietuvoje 1904; ('') Lietuvos evangelikų bažnyčios problemos 1935; *J. Griga,* Apraszymas apie Mažosios Lietuvos Ewangeliszką Bažnyčią ir Ewangeliszką Lietuwninkų Senąjį Surinkimą seniau ir dabar 1926; *K. Gudaitis,* Apie Donelaičio pasaulėžiūrą ir kūrybą (Kelias 2 1962); ('') Lietuviai evangelikai 1957; ('') Lietuvos liuteronai ir reformatai laikų bėgyje (Mūsų Sparnai 8–9 1955); ('') Tauragės evangelikų liuteronų parapijos istorija (Tautos Praeitis II 1967); *Ch. Hartknoch,* Preussische Kirchen-Historia 1686; *J. Yčas,* Mažosios Lietuvos praeitis, XIII–XX amžių bruožai (Kovo 20 diena. Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti 1921); *Z. Ivinskis,* Protestantizmo krizė Lietuvoje (Aidai 10 1956); ('') Žemaičių religinė padėtis prieš vysk. Merkelį Giedraitį (Aidai 6 1956); *D. E. Jablonski,* Historia Consensus Sendomiriensis inter Evangelicos Regni Poloniae et M. D. Lithuaniae... 1731; *P. Jakubėnas,* Trumpa Lietuvos reformacijos apžvalga (Mūsų Pasaulis 1–4 1950); *K. E. J. Jorgensen,* Ökumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1645, 1942; *S. Kot,* Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna, 1563–1566 (Archiv für Reformationsgeschichte 49 1958); ('') La réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie, facteur d'occidentation culturelle (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoires orientales et slaves XII 1952); ('') Szymon Budny, der grösste Häretiker Litauens im 16. Jh. (Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas II 1956; *W. Krasinski,* The Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland 1838–40 (2 tt.); *J. Lukaszewicz,* Geschichte der reformirten Kirchen in Litauen 1848–50 (2 tt.); *H. Merczyng,* O czterokrotnem zburzeniu zboru wileńskiego (Zwiastun Ewangelicki 1901); *J. Purickis,* Die Glaubenspaltung in Litauen im XVI Jahrhundert bis zur Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569, 1919; *L. Rhesa,* Kurzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten Predigern 1834; *J. Rugis,* Švėkšnos praeitis 1950; *R. Schwede,* Zur Geschichte der litauischen Gesangbücher (Mitteilungen der der Litauischen Literarischen Gesellschaft III 1893); *J. Sembritzki,* Die polnischen Reformirten und Unitarier in Preussen (Altpreussische Monatsschrift XXX 1893); *J. Šepetys,* Reformacijos istorija Lietuvoje 1922; *F. Tetzner,* Die Slaven in Deutschland 1902; *P. Tschackert,* Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Preussen 1890; *J. Vanagaitis,* Kovos keliais 1938; *T. Wotschke,* Georg Weigel. Ein Beitrag zur Reformattionsgeschichte Altpreussens und Litauens (Archiv für Reformationsgeschichte XIX 1922); ('') Geschichte der Reformation in Polen 1911.

C. ŪKIS

Šio skyriaus straipsniuose apžvelgiamas XX a. nepriklausomos Lietuvos ūkis, paliečiant ir okupacinius 1941–44 metus. Apie Lietuvos ūkį po 1944 trumpai rašoma V. Vaitiekūno sttraipsnyje ‚Antrosios sovietinės okupacijos laikai'. Senosios Lietuvos ūkio paskiros sritys apibūdintos atitinkamų LE tomų straipsniuose: Pramonė ir Prekyba sen. Lietuvoje (XXIII 405–409 ir 519–522), Pirkliai D. L. K-tijoje (XXIII 39–44), Prekymetis ir Prekyvietė (XXIII 528 ir 530–531), Mokesčiai ir Muitas D. L. K-tijoje (XIX 114–116 ir 363–364), Išdas sen. Lietuvoje (IX 221–224), Biudžetas Lietuvos praeityje (III 49), Medžioklė sen. Lietuvoje ir D.L.K. medžioklės ūkis (XVIII 113–115 ir 115–116), Bitininkystė Lietuvos praeityje (III 41–42), Medus ir jo duoklės Lietuvoje (XVIII 105–107); be to, žr. straipsnius apie paskirų dalykų pramonę ar prekybą sen laikais: druskos (V 199–201), kailių (X 220–224), linų (XVI 216), midaus (XVIII 361–362), miško (XIX 56–58), odos (XXI 13–14), pelenų (XXII 259–260), plytų (XXIII 147–148), popieriaus XXIII 286–288), prieskonių (XXIV 33), stiklo (XXVIII 520–521), vaško (XXXIII 238). *Red.*

ŽEMĖS ŪKIS

JONAS PALTAROKAS

Nepriklausomai Lietuvai atiteko I pas. karo apnaikintas ir okupantų nualintas žemės ūkis. Labiausiai nualinti buvo dvarai, kuriems priklausė dideli žemės plotai. Dvarininkai, sudarydami negausią žemės savininkų dalį, prieš I pas. karą valdė apie 36–40% visos Lietuvos žemės. Iš jų vienai dešimtajai procento pačių stambiųjų žemės savininkų, turėjusių nemažiau kaip po 1000 ha, priklausė 21,6% visos žemės. Rusų valdžia buvo pasisavinusi apie 10% viso Lietuvos ploto; tą dalį sudarė daugiausia miškai. Ūkininkai valdė apie pusę visos krašto žemės. Prieš I pas. karą ūkininkų dauguma gyveno kaimuose. Tiktai p. Lietuvoje ir kai kur Žemaitijoje, tuojau po baudžiavos panaikinimo, jie išsiskirstė į vienkiemius. Kauno ir Vilniaus gub. kaimai pradėjo skirstytis į vienkiemius prieš pat karą.

Rusijos carų okupuotoje Lietuvoje ūkių dydis svyravo nuo mažiau kaip 1 ha iki 1000 ha ir daugiau. Tačiau labiausiai buvo paplitę ūkiai nuo 10 iki 20 ha ir nuo 20 iki 30 ha. Tos dvi ūkių dydžio kategorijos apėmė maždaug tokius pat žemės plotus kaip ir dvarai.

Prieš I pas. karą ūkininkai vertėsi javų auginimu. Kaimuose vyravusioje trijų laukų ūkininkavimo sistemoje nebuvo reikiamų sąlygų gyvulių ir pieno ūkiui plėtotis. Iš javų daugiausia buvo auginama rugių. Rugiais apsėdavo nuo 15 iki 25%, avižomis 8–12%, miežiais 3–7%, kviečiais 1–3,5% ir žirniais 0,5–1,5% viso ariamos žemės ploto. Nemaža sėdavo ir linų. Bulvėmis apsodindavo nuo 2,5 iki 6,2% visos ariamos žemės. Vietomis augino vikius, dobilus, motiejukus, seradėlę ir kt. Likusią žemės ūkiui naudojamą žemę sudarė gan dideli plotai pūdymų, ganyklos ir pievos.

Iš 1 ha buvo gaunami tokie derlių vidurkiai centneriais (50 kg):

	1896–1900	1913
Žieminiai rugiai	14,9	17,7
Žieminiai kviečiai	18,5	22,1
Miežiai	14,6	19,9
Avižos	12,7	18,6
Bulvės	125,5	146,7

1913 Lietuvoje buvo priskaitoma gyvulių: arklių 451.000, galvijų 918.000, kiaulių 1.138.000 ir avių 1.152.000. Per karą žemės ūkis turėjo didelius nuostolius, todėl 1919 Lietuvoje liko gyvulių: arklių 280.000, galvijų 480.000, kiaulių 750.000 ir avių 806.000. Karo metu ir tuojau po karo dideli žemės plotai dirvonavo, nes daugelio ūkių, ypač dvarų, savininkai buvo iš Lietuvos pasišalinę. Dvaruose šeimininkavo okupantai, todėl dvarų ūkis labiausiai nukentėjo nuo karo. Be to, visi dvarai prieš I pas. karą buvo labai praskolinti. Kauno ir Vilniaus gub. visų dvarininkų žemės buvo įkeistos bankams už skolas, siekusias apie 60–66% nominalinės jų valdytos žemės vertės. Prisiminus, kad prieš I pas. karą Lietuvos bežemiai ir mažažemiai, sudarydami apie 30% visų kaimų ir dvarų gyventojų ir neturėdami pragyvenimo šaltinio savame krašte, dešimtimis tūkstančių kasmet emigruodavo darbo ieškoti svetur, daugiausia JAV, tai darosi suprantama, kad atsikurianti Lietuvos valstybė laikė socialiniu požiūriu teisingiausia ir tiksliausia dvarų žemes išdalyti savo krašto bežemiams ir mažažemiams.

1. Žemės reforma

Bežemiai ir mažažemiai buvo aprūpinti žeme, remiantis Lietuvos Steigiamojo Seimo 1922 išleistu žemės reformos įstatymu (žr. LE XXXV 242–244). Tuo įstatymu buvo sudarytas žemės fondas, paimant į jį visas rusų valdžios pasisavintas bei kon-

Naujakurio vienkiemis prie Utenos. V. Augustino nuotrauka

fiskuotas ir rusų dvarininkams bei kolonistams padovanotas žemes ir nusavinant dvarininkų žemės perteklių, kuris prašoko įstatymu numatytą 80 ha žemės valdymo normą. Vėliau ji buvo padidinta iki 150 ha. Dvarų savininkams ir jų įpėdiniams, kurie dokumentais įrodė, jog jų valdyta žemė buvo teisėtai įgyta, už nusavintą žemę minėtu įstatymu buvo nustatytas atlyginimas ir jiems iki 1935 Lietuvos valdžia išmokėjo 40 mil. lt. Be to, jų nuosavybėje buvo palikta neliečiama žemės norma su sodyba, žemės ūkio inventoriumi ir trobesiais. Neteisėtu būdu įgytos žemės buvo nusavintos be jokio atlyginimo, nepaliekant jų buv. valdytojams neliečiamųjų normų. Neteisėtai įgytomis buvo laikomos Rusijos carų dovanotos jų valdininkams bei kariškiams žemės, kurias Rusijos carai, okupavę Lietuvą, atiminėjo iš sen. Lietuvos bajorų bei žemvaldžių, ištremdami juos į Rusijos gilumą. Taip pat be atlyginimo buvo konfiskuota žemė ir tokių dvarininkų, kurie, atsikuriant Lietuvos valstybei, kovojo prieš ją, tarnaudami svetimose kariuomenėse, siekusiose panaikinti Lietuvos laisvę. Tai buvo daugiausia vokiečių ir lenkų dvarininkai.

Žemės reformos įstatymu buvo nusavintas ne vien dvarų žemės perteklius, bet taip pat didesni vandenys ir miškai, jei pastarųjų plotas buvo didesnis kaip 25 ha. Tuo pačiu įstatymu buvo numatytas visų Lietuvos kaimų išskirstymas vienkiemiais, paskirų ūkininkų žemių sujungimas, jei tos žemės buvo išmėtytos įvairiose vietose nedideliais gabalais. Išskirstytų kaimų ūkininkai ir naujakuriai buvo aprūpinti žemės nuosavybės dokumentais. Už gautą žemę naujakuriai turėjo mokėti valstybei išperkamuosius mokesčius, už kiekvieną ha I rūšies žemės 180–252 lt., II rūšies žemės 90–126 lt., III rūšies žemės 36–54 lt. ir IV rūšies žemės 18–27 lt. Tie mokesčiai jiems buvo išdėstyti 36 metams. Nepriklausomos Lietuvos kūrėjai savanoriai gavo žemės be atlyginimo, bet ir be teisės gautąjį turtą parduoti arba kam nors dovanoti, neturint tam valdžios leidimo.

Žemės reforma, palietusi tiek daug Lietuvos ūkiui reikšmingų problemų, negalėjo būti staigiai įvykdyta. Ji užtruko visą Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį. Ligi 1938 pabaigos iš viso išparceliuota 717.968 ha, iš to skaičiaus daugiau kaip pusė, būtent, 361.551 ha, duota naujakuriams, tuo būdu įkuriant 38.660 naujų žemės ūkio sodybų; 90.227 ha buvo pridėti 26.190 mažažemių ūkiams. Likusioji žemė buvo paskirstyta darbininkų ir tarnautojų gyvenamiems namams prie miestų pastatyti, mokykloms, ligoninėms, socialinės reikšmės į-

staigoms, žemės ūkio kultūros reikalams, parapijoms, kapinėms ir kt. visuomeniniams bei socialiniams krašto reikalams.

Lygiagrečiai su bežemių ir mažažemių aprūpinimu žeme, kaimuose gyveną ūkininkai buvo skirstomi vienkiemiais. Lietuvos ūkininkai savo laisva valia ir noru pasirinko gyvenimą vienkiemiais, nes ūkininkui taip gyventi ir ūkininkauti buvo daug patogiau. Nuo 1919 ligi 1938 vienkiemiais išskirstyta 1.577.914 ha kaimų žemių, kurios priklausė 150.235 ūkiams, t.y. daugiau kaip pusė visų Lietuvos ūkių.

Vykdydama visus tuos žemės ūkio pertvarkymus, Lietuvos valdžia kreipė daug dėmesio į žemės nusausinimą, atliekamą atvirais grioviais ir drenažu. Didesni nusausinimo darbai, pvz. pelkynų, upių bei upelių vagų sureguliavimas, atlikti valdžios lėšomis. Drenažui buvo duodamos ūkininkams ilgalaikės paskolos iš 3% palūkanų. Nusausinimo projektams sudaryti ir jų vykdymui prižiūrėti valdžia skyrė kultūrtechnikus. 1920–38 iš viso nusausinta 445.668 ha, tame skaičiuje 434.531 ha atvirais grioviais ir 11.137 ha drenažu.

Visos tos priemonės gerokai padidino žemės ūkiui naudojamus ir ariamus žemės plotus. Ariamos žemės plotų didėjimas ryškiai matyti iš šių Lietuvos Statistikos Biuro paskelbtų duomenų: 1930 — 2.506.000 ha, 1932 — 2.620.200 ha, 1934 — 2.637.500 ha, 1936 — 2.711.500 ha, 1937 — 2.723.800 ha.

1938 žemės ūkiui naudojami ir kiti žemės plotai taip pasiskirstė (nurodomas ir bendro žemės ploto procentas):

Ariama žemė	2.742.600 ha	49,3%
Sodai	38.300 ha	0,7%
Pievos	696.100 ha	12,5%
Nuolatinės ganyklos	444.000 ha	8,0%
Miškai (vald. ir priv.)	906.500 ha	16,3%
Didesnieji vandenys	108.600 ha	2,0%
Pelkės ir durpynai	135.900 ha	2,4%
Žemė po trobesiais	97.800 ha	1,8%
Kiti plotai	397.200 ha	7,0%
Viso	5.567.000 ha	100,0%

2. Ūkių dydis

Nepriklausomoje Lietuvoje vyravo smulkūs žemės ūkiai. Daug jų sukūrė žemės reforma. Lietuvos vidutinis ir smulkus ūkis pasižymėjo dideliu gamybiniu pajėgumu. Po I pas. karo jis greitai atsikūrė savo jėgomis, nereikalaudamas žymesnės paramos iš valdžios. 1930 surašymo duomenimis ūkiai pagal dydį buvo taip pasiskirstę:

	Ūkių skaičius	Bendro ūkių skaičiaus %	Plotas ha	Bendro žemės ploto %
1– 5 ha	53.463	18,60	154.076	3,57
5–10 ha	78.237	27,23	582.897	13,49
10–20 ha	92.808	32,29	1.293.656	29,96
20–30 ha	34.197	11,90	826.593	19,14
30–50 ha	20.597	7,17	762.894	17,67
per 50 ha	8.078	2,81	698.398	16,17
Viso	287.380	100,00	4.318.514	100,00

Iš tų palyginamųjų skaičių matyti, jog Lietuvoje vyravo 10–20 ha ūkiai. Tokio dydžio ūkiui apdirbti nereikėjo samdomųjų darbininkų. Jį lengvai apdirbo ūkininkas su savo šeima. Tai — ūkininko ir jo šeimos ūkis. Stambesniuose ūkiuose reikalingi samdomieji darbininkai ir juo ūkininkavimas yra intensyvesnis, tuo daugiau reikalinga ir darbininkų. Nepriklausomos Lietuvos samdomieji darbininkai žemės ūkyje nesudarė žymesnio skaičiaus. Lietuvos Statistikos Biuro surinktomis žiniomis samdomieji darbininkai tesudarė 15,5% visų žemės ūkyje dirbančiųjų. Žemės reforma, susmulkinusi ūkius, samdomąjį darbą padarė mažiau reikalingą. Šiuo požiūriu Lietuva skyrėsi nuo kaimyninių Rytprūsių, kur lygiai tokios pat klimato ir dirvos sąlygos kaip ir Lietuvoje. Rytprūsiuose vyravo stambesni ūkiai ir dvarai. Todėl 100 ha ūkiui naudojamos žemės Rytprūsiuose teko 9,44% samdomųjų darbininkų, o Lietuvoje tiktai 3,14%.

Lietuvos ūkius valdė ir juose dirbo patys savininkai. Ūkių nuomojimas retai tepraktikuotas. Nuomojami ūkiai tesudarė vidutiniškai apie dešimtadalį visų žemės ūkių skaičiaus. Pagal 1930 Statistikos Biuro duomenis savininkų bei nuomininkų valdomieji ūkiai taip santykiavo:

Savin. valdomi ūkiai	3.800.967 ha	88,02%
Nuom. valdomi ūkiai	455.440 ha	10,55%
Kita žemė	62.107 ha	1,43%
Viso	4.318.514 ha	100,00%

Nepriklausomos Lietuvos laikais žemės ūkis padarė didelę pažangą, lyginant su tuo, kas buvo prieš I pas. karą. Nepriklausomos Lietuvos laikais dingo prorėžiai ir trijų laukų sistema. Jų vietoje įvesta nuo 6 iki 10 laukų sistema su racionalia sėjomaina, pagerintas žemės dirbimas ir jos tręšimas, pradėta vartoti geros kokybės selekcinė sėkla, išauginta savo krašte. Pakitėjo ir ūkininkavimo kryptis. Lietuva pasidarė ne vien javų, bet svarbiausia gyvulių auginimo kraštas. Dėl tos priežasties laukuose pradėta auginti dideliais kiekiais

pašariniai augalai. Taip pat pagerinti ir išplėsti pievų ir ganyklų plotai. Dirvų ir pievų derlingumui padidinti šalia gyvulių mėšlo vartotos ir dirbtinės trąšos. Nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo ūkio, kuris nebūtų vartojęs įvairių dirbtinių trąšų.

3. Ariamos žemės naudojimas ir derliai

1938 ariamai žemei teko 2.742.630 ha. Joje kultivuotų augalų užimtuosius plotus ir jų procentinį santykį vaizduoja šie duomenys:

Varpiniai javai	1.310.640 ha	47,79%
Pašarinės žolės ir dobilai	445.540 ha	16,25%
Šakniavaisiai ir gumbiavaisiai	276.660 ha	10,08%
Ankštiniai javai ir jų mišiniai	219.590 ha	8,01%
Linai	77.890 ha	2,84%
Kiti augalai	4.110 ha	0,15%
Pūdymai	408.200 ha	14,88%
Ariamos žemės plotas	2.742.630 ha	100,00%

Įvairiomis varpinių javų rūšimis 1938 buvo apsėti tokie ariamos žemės plotai:

Žieminiai rugiai	524.540 ha	19,12%
Avižos	355.090 ha	12,95%
Miežiai	217.020 ha	7,91%
Žieminiai kviečiai	143.930 ha	5,25%
Vasariniai kviečiai	58.600 ha	2,14%
Grikiai	7.950 ha	0,29%
Vasariniai rugiai	3.510 ha	0,13%
Viso	1.310.640 ha	47,79%

Ankštiniai javai ir jų mišiniai užėmė tokius plotus:

Mišiniai grūdams	112.200 ha	4,09%
Žirniai ir peliuškos	54.040 ha	1,97%
Mišiniai žaliajam pašarui	29.390 ha	1,07%
Vikiai grūdams	23.000 ha	0,84%
Lęšiai	960 ha	0,04%
Viso	219.590 ha	8,01%

Šakniavaisių ir gumbiavaisių buvo kultivuojama:

Bulvės	186.040 ha	6,78%
Pašariniai runkeliai	56.580 ha	2,06%
Kiti šakniavaisiai ir daržovės	25.540 ha	0,93%
Cukriniai runkeliai	8.500 ha	0,31%
Viso	276.660 ha	10,08%

1938 gauti tokie svarbesnių augalų derliai iš 1 ha:

Žieminiai rugiai	23,6 ctr.
Žieminiai kviečiai	26,8 "
Miežiai	25,2 "
Avižos	23,6 "
Mišinys grūdams	26,5 "
Vikiai	22,3 "
Žirniai ir peliuškos	18,8 "
Linų sėmenys	7,6 "
Linų pluoštas	6,6 "
Bulvės	228,0 "
Pašariniai runkeliai	416,0 "
Cukriniai runkeliai	350,0 "
Dobilų ir kitų sėjamų žolių šienas	73,4 "

Ariamos žemės augalinių produktų tarpe po varpinių javų antra svarbi vieta teko pašariniams augalams: pašarinėms žolėms, dobilams, šakniavaisiams, mišiniams žaliajam pašarui ir grūdams. Iš visų varpinių javų rūšių didžiausius plotus užėmė rugiai. Jie yra svarbiausias Lietuvos javas. Jų daug vartojama žmonių maistui. Taip pat kviečiai vartojami žmonių maistui. Didžioji dalis avižų eina gyvulių pašarui. Miežiai vartojami žmonių maistui, gyvulių pašarui ir alaus gamybai. Ne visi javų grūdai buvo suvartojami Lietuvoje, tam tikri jų kiekiai veik kasmet buvo eksportuojami į užsienį. Daugiausia grūdų eksportuota 1935 (162.023 t) ir 1938 (132.389 t). Eksportiniams grūdams paruošti ir laikyti nepriklausomos Lietuvos laikais pastatyti 3 elevatoriai, kurių mažiausias buvo 3000 t ir didžiausias 10.000 t talpumo.

Už eksportui superkamus grūdus ūkininkams buvo mokamos tokios kainos: kviečiams 8–9 lt., rugiams 7–8 lt. ir miežiams bei avižoms 6,5–8 lt. už ctr. (50 kg).

Po varpinių javų, bulvės yra vienas svarbiausių augalų, auginamų Lietuvoje jau nuo senų laikų. Lietuvoje jos vartojamos žmonių maistui ir pramonei, būtent, spirito ir krakmolo gamybai; taip pat gan dideli jų kiekiai suvartojami gyvulių pašarui. Lietuvos bulvės buvo pradėtos eksportuoti į užsienį. Bulvių išvežta: 1935 3020,3 t, 1937 146,2 t, o 1938 bulvių eksportas pasiekė 19.678,4 t.

Didžioji dalis Lietuvoje užaugintų linų buvo eksportuojama į užsienį ir tiktai palyginti nedidelis jų likutis perdirbamas vietos įmonėse. Lietuvoje linai auginami svarbiausia pluoštui. Nors Lietuva, pagal teritorijos dydį, yra maža valstybė, tačiau linų auginime ji užėmė pasaulyje trečią vietą po Rusijos ir Lenkijos. Lietuvoj apie 80.000 ha ariamos žemės buvo kasmet apsėjama linais.

1931 buvo įkurta linų pluošto kontrolės įstaiga, kuri buvo įpareigota nustatyti eks-

portuotino linų pluošto kokybės standartus, pastatyti linų eksportui sandėlius, parinkti tam darbui reikalingus specialistus ir atlikti visus kitus darbus, susietus su linų eksporto reorganizacija. Tos įstaigos veikla žymiai prisidėjo prie linų pluošto kokybės pakilimo ir geresnio prekybai skiriamų linų išrūšiavimo. Nuo to laiko beveik visą linų supirkimą perėmė Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga, kuri per daugybę skyrių visame krašte lengvai galėjo supirkinėti linus iš ūkininkų. Iš privatinių firmų buvo leista veikti tik toms, kurios pasidavė kontrolės įstaigos priežiūrai. Paskutiniais nepriklausomos Lietuvos metais linų paruošimas eksportui buvo pavestas specialiai tam reikalui įkurtai bendrovei Linas. Paskirais metais iš Lietuvos buvo eksportuojami tokie linų kiekiai:

	Pluošto ir pakulų	Sėmenų
1924	14.047,2 t	18.637,5 t
1926	19.732,4 t	25.762,3 t
1934	10.186,5 t	6.401,1 t
1936	19.677,1 t	23.807,2 t
1937	16.087,5 t	20.678,6 t
1938	18.800,0 t	5.600,0 t
1939	20.000,0 t	10.300,0 t

Cukriniai runkeliai pradėti Lietuvoje auginti tiktai 1931. Tais metais jų buvo užauginta 6700 t. Nuo to laiko cukrinių runkelių plotai vis didėjo. 1938 cukr. runkeliais buvo užsodinti 8500 ha ir jų užauginta 25.700 t. Cukrinių runkelių perdirbimui nepriklausomos Lietuvos laikais pastatyti trys cukraus fabrikai. Lietuvoje buvo auginamos ir cukrinių runkelių sėklos, kuriomis buvo aprūpinami savo krašto reikalai ir nemaži jų kiekiai eksportuojami į kitus kraštus.

Dobilai, kaip pašarinis augalas, Lietuvoje auginami seniai. Klimatas ir daugelio Lietuvos vietų sunkesnės dirvos dobilų auginimui sudaro palankias sąlygas. Todėl dobilai čia auginami ne vien pašarui, bet ir sėklai. Pastaraisiais laikais Lietuvoje užaugintos dobilų sėklos buvo eksportuojamos į kitus kraštus. 1936 dobilų sėklų išvežta 2058 t.

Nepriklausomoje Lietuvoje pašarų gamybai didelės svarbos turėjo taip pat pievos ir ganyklos. Rusijos carų okupacijos laikais tie plotai buvo apleisti, nenusausinti ir visiškai neprižiūrimi. Nepriklausomybės laikais į pievų ir ganyklų gerinimą buvo kreipiama daug dėmesio, todėl jų derlingumas žymiai padidėjo. 1938 gauta vidutiniai 40,4 ctr. šieno iš 1 ha pievos. Pašarinių augalų plotų išplėtimas turėjo didelės reikšmės gyvulininkystei, kuri labai išaugo paskutiniais nepriklausomybės metais.

4. Gyvulių ūkis

Pagal Lietuvos Statistikos Biuro duomenis, 1938 Lietuvoje buvo: arklių 557.540, galvijų 1.192.840, kiaulių 1.249.470 ir avių 618.980. Čia įskaityti suaugę gyvuliai ir jų prieauglis. Nepriklausomoje Lietuvoje gyvulininkystė buvo pasidariusi svarbiausia žemės ūkio šaka ir užėmė vyraujančią vietą eksporte. Buvo eksportuojami arkliai, kiaulės, galvijai, žemės ūkio paukščiai, o iš gyvulinių produktų: sviestas, sūris, pienas, kiaušiniai, mėsa ir jos gaminiai, odos, šeriai, kaulai ir kt. 1938 brutto pajamos už eksportuotus žemės ūkio produktus procentais taip pasiskirstė: gyvulių ūkis davė 55,9%, laukų ūkis 37,1% ir kitos žemės ūkio šakos 7% visų pajamų. Eksporto pajamose gyvuliniai produktai 1924 tesudarė 26,1%, 1928 pakilo iki 31% ir 1930 staigiai pašoko ligi 51,3%.

a. Arkliai Lietuvoje vartojami kaip darbo jėga. Jų auginimas paplitęs nuo senų laikų ir įvairiais metais nemaža Lietuvos arklių buvo eksportuojama į užsienį. Paskirais metais Lietuvos arklių eksportuota (daugiausia 1924 ir 1928): 1924 — 23.204, 1928 — 27.224, 1936 — 14.900, 1937 — 13.262, 1938 — 12.230, 1939 — 7130.

Dar senovės laikais buvo žinoma Lietuvoje arklių veislė, vadinama žemaitukais (žr. LE XXXV 219). Tai lengvo tipo, greiti ir ištvermingi arkliai. Jų auginimui bei gerinimui nepriklausomos Lietuvos valdžia buvo įkūrusi žemaitukų veislės arklių žirgyną. Lygiagrečiai su jais Lietuvoje buvo auginama ir kita lengvųjų arklių veislė, kuri labai gimininga Rytprūsių trakėnams. Tų arklių auginimui taip pat buvo įkurtas žirgynas. Tačiau ūkio darbams, ypatingai sunkiose žemėse, lengvo tipo arkliai ne visuomet esti pajėgūs ir tinkami, todėl nepriklausomos Lietuvos laikais buvo reikalas suintensyvinti sunkesnio, vad. ardėnų, tipo arklių auginimą. Jų gerinimui buvo importuojama ardėnų veislės arklių šiek tiek iš Belgijos, o daugiausia iš Švedijos. Ketvirtą Lietuvos arklių grupę sudarė nepriklausę nė vienai žinomai veislei, vad. vietiniai arkliai, kurių tarpe pasitaikė sunkesnio ir lengvesnio tipo arklių. Šita arklių grupė labiausiai Lietuvoje ir buvo paplitusi. (Apie žirgynus — LE XXXV 359–360).

b. Galvijai ir pieno ūkis. Lietuvos žemės ūkiui daug didesnės svarbos turėjo galvijai. Lyginant su laikais prieš I pas. karą, nepriklausomoje Lietuvoje galvijų skaičius žymiai padidėjo. 1938 Lietuvoj buvo 778.800 melžiamų karvių. Vien šitas skaičius yra labai artimas bendram galvijų skaičiui, buvusiam Lietuvoje prieš

I pas. karą, kada nebuvo reikiamų sąlygų ūkininkų ūkiuose pagamintam pienui industriškai perdirbti į sviestą, sūrius ir kt. pieno produktus. Rusų carų okupacinė valdžia nesirūpino kooperatinių pieninių steigimu. Kiek anksčiau ji iš viso persekiojo ir draudė bet kokį ūkininkų mėginimą burtis į ūkines organizacijas. Todėl anais laikais ūkininkai savo karvių pieną, kurio nesuvartodavo maistui, gan primityviu būdu čia pat ūkyje perdirbdavo į sūrį ir sviestą, kuriuos dažniausiai suvartodavo savo šeimos reikalams. Nepriklausomos Lietuvos valstybei atsikūrus, jos valdžia iš pirmųjų metų atkreipė rimtą dėmesį į šią ūkio šaką ir ėmėsi ją energingai tvarkyti. Tas organizavimo darbas vyko dviem kryptimis: gerinant galvijų veislę ir kuriant kooperatines pieno perdirbimo įmones. Ūkininkai toje srityje turėjo visišką laisvę ir veikimo iniciatyvą. Valdžia skatino jų darbą piniginėmis premijomis ir pašalpomis, o Žemės Bankas rėmė ūkininkus ilgalaikiu ir pigiu kreditu. Įkurtos pieno perdirbimo bendrovės priklausė patiems ūkininkams. Jie, kaip tų kooperatinių bendrovių nariai, buvo tikrieji jų šeimininkai. Nepriklausomos Lietuvos laikais visoms pieno perdirbimo įmonėms, kuriomis buvo nusėtas visas kraštas, buvo pastatyti nauji moderniški trobesiai, įtaisytos naujos mašinos ir įrengti arteziniai šuliniai.

Kadangi nepriklausoma Lietuva paveldėjo iš carų Rusijos labai menkos produkcijos karves (vidutinė metinė vienos karvės produkcija teišnešė ne daugiau kaip 700–800 kg pieno), todėl vienas svarbiausių nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio organizacijų uždavinių buvo padidinti karvių pieno produkciją. Tuo tikslu buvo organizuojami karvių pieno produkcijos kontrolės rateliai. Kontrolės ratelio uždavinys buvo tikrinti karvių pieno kiekį, jo riebumą ir pienui pagaminti suvartojamus pašarus. Pasiremiant šitais daviniais, buvo daroma atranka karvių, gaminančių daugiausia pieno ir jo riebalų ir geriausiai apmokančių pašarą. Tokios karvės naudojamos veislei. Kontrolės ratelių veiklą atvaizduoja šie duomenys:

Metai	Kontroliuotų karvių skaičius	Vidutinė metinė vienos karvės produkcija: Pieno kiekis kg	Pieno riebumo %	Pieno riebalų kg
1924	—	2086	3,53	73,6
1927	—	2010	3,71	74,5
1933–34	33.201	2406	3,67	88,3
1935–36	36.253	2628	3,73	98,0
1936–37	40.569	2661	3,75	99,7
1937–38	45.128	2786	3,77	105,0

Kontroliuotų karvių skaičius ir jų pieno bei riebalų produkcija kasmet didėjo. Jų tarpe nemaža buvo tokių, kurių metinė produkcija siekė nuo 5000 iki 7000 kg pieno, o paskiros ‚rekordininkės' karvės pagamino iki 8000–9000 kg. 1937–38 ūkiškais metais kontroliuotos karvės sudarė 5,8% visų melžiamų karvių skaičiaus. Tačiau ir tų ūkių, kurie nepriklausė kontrolės rateliams, karvių pieno produkcija žymiai padidėjo, lyginant su tuo, kas buvo prieš I pas. karą. Tai galima spręsti iš duomenų, surinktų priimant į kooperatines pienines pieną, kuris absoliučioje daugumoje buvo nekontroliuotų karvių. 1938 iš 353.008 karvių, kurios sudarė 45,3% krašte buvusio bendro melžiamų karvių skaičiaus, į pienines buvo pristatyta 483.376.002 kg pieno. Nevisą pieną ūkininkai atidavė pieninėms. Mažiausia trečdalį, kartais net ir daugiau, viso jų pagaminto pieno ūkininkai suvartodavo savo šeimų ir ūkių reikalams. Priėmę šią pataisą ir spręsdami iš priimto į pienines pieno kiekio ir iš karvių skaičiaus, prieiname išvadą, kad 1938 vidutinė metinė karvės produkcija buvo nemažesnė kaip 2000 kg pieno.

1938 visoje Lietuvoje veikė 185 didelės, garinės pieninės su 2105 skyriais, vad. grietinės nugriebimo punktais. Į tas pieno perdirbimo įmones pieną statė 101.348, arba 35,2%, visų Lietuvos ūkių. Išskyrus kooperatines pienines, 1938 Lietuvoje veikė 92 privatinės pieninės. Kooperatinės ir privatinės pieninės kartu tais metais priėmė iš ūkininkų 513.300.208 kg pieno ir pagamino 19.646.147 kg sviesto ir 1.849.386 kg sūrio. Už pristatytą į pienines pieną ūkininkai gaudavo atlyginimą ne už pieno kiekį, bet už jo riebalus. Už 1 kg pieno riebalų buvo mokama 2–2,5 lt. Lietuvos pieninėse daugiausia buvo gaminamas sviestas (žr. LE XXIX 272–273). Jo ir eksportas buvo didžiausias. 1937 sviesto eksportuota 15.058,4 t ir 1938 17.412,7 t. Lietuvos sviesto eksportui buvo įvesta valstybinė kontrolė, todėl į užsienį patekdavo aukščiausios rūšies ir visiškai vienodos kokybės sviestas. Lietuvos sviestą importavo Anglija, Vokietija, JAV ir kt. kraštai. Anglijos vartotojams Lietuvos sviestas buvo gerai žinomas ir jų labai mėgstamas.

Nepriklausomos Lietuvos laikais karvių pieno produkcija buvo gerinama, atrenkant vietinius ir importuojant iš užsienio aukštos produkcijos gyvulius. Vykdant karvių pieno produkcijos kontrolę, aukštos produkcijos karvių prieauglis, jų buliukai ir karvytės, buvo paliekami veislei ir išplatinami ūkininkų tarpe. 1937–38 kontrolės metais buvo išplatinta 1718 buliukų ir 1750

karvyčių. Tas pat buvo daroma ir ankstyvesniais metais. Veisliniai galvijai, ypatingai buliai, telyčios ir karvės į Lietuvą buvo importuojami iš Danijos, Švedijos, Olandijos ir Rytprūsių.

Nepriklausomos Lietuvos laikais krašte buvo užtinkami trys galvijų tipai: 1. juodmargiai, arba olandiški, 2. žalieji, arba daniški, 3. vietiniai maišyti, neišlyginti pagal savo tipą ir jokiai aiškiai veislei nepriklausą galvijai, bet ir jų tarpe dažnai pasitaikydavo gana aukštos produkcijos karvių. Šiaurinėje ir rytinėje Lietuvos dalyje buvo auginami daniškos kilmės arba jiems giminingi žalieji ir žalmargiai galvijai, vad. Lietuvos žalmargiais. Lietuvos pietuose ir vakaruose buvo paplitę olandiškos kilmės juodmargiai, kuriuos vadino Lietuvos juodmargiais. Minėtuose Lietuvos rajonuose ūkininkams nebuvo draudžiama veisti ir laikyti ir kitų veislių galvijus, tačiau tuo atveju ūkininkai negalėdavo naudotis valdžios ir ūkiškų organizacijų finansine parama.

Lietuvoje buvo auginami išimtinai pieno tipo galvijai. Lietuvos juodmargės karvės vidutinis svoris buvo tarp 500 ir 525 kg ir žalmargės tarp 475 ir 500 kg.

c. K i a u l ė s i r m ė s o s g a m y b a. Kita labai svarbi Lietuvos krašto ūkiui gyvulių rūšis buvo kiaulės. Lietuva kiaulių laikė beveik dvigubai daugiau, kaip jos kaimynė Latvija, kurios teritorija buvo net šiek tiek didesnė už Lietuvą. 1920 Lietuvoje buvo paplitusios tokios veislės kiaulės, kurios tiko lašininiam penėjimui. Taip nupenėtos gyvos kiaulės arba jų mėsa buvo eksportuojama į kaimyninę Vokietiją. Vėliau kiauliena pradėta eksportuoti į Angliją. Tačiau lašininio tipo kiaulės nedavė tokios kokybės mėsos, kokios pageidavo Anglijos rinka, todėl teko gerinti kiaulių veislę. Tam buvo importuojami gan dideli kiekiai didžiųjų anglų jorkšyrų veislės kiaulių, svarbiausia kuiliai, pradžioje iš Anglijos, o vėliau iš Švedijos. Importuoti jorkšyrai buvo naudojami vietinių kiaulių gerinimui arba jie buvo veisiami grynai, nemetizuojant su vietinėmis kiaulėmis. Vietinių kiaulių su jorkšyrais metisai davė geros rūšies bekonus. Bekoninių kiaulių auginimo klausimui tirti ir to tipo kiaulių atrankai vadovauti Žemės Ūkio Rūmuose buvo įkurta bekoninių kiaulių auginimo sekcija. Bekoninių kiaulių auginimui Lietuvoje buvo vartojami tokie pašarai, kaip pieno perdirbimo liekanos, dažniausiai liesas pienas, toliau bulvės ir miltai, svarbiausia miežiniai. Bekoninės mėsos paruošimui nepriklausomos Lietuvos laikais buvo pastatyti penki dideli, moderniškai įrengti fabrikai - skerdyklos, kuriose buvo skerdžiamos ne tik kiaulės, bet taip pat galvijai, avys ir paukščiai. Tie fabrikai paruošdavo visokių mėsos gaminių, kuriais visiškai buvo patenkinami savo krašto reikalai ir gan dideli jų kiekiai eksportuojami į kitas šalis. Lietuvos mėsos gaminiai turėjo didelį pasisekimą ne vien Anglijoje, bet ir JAV, kur jie taip pat gerai buvo žinomi ir mėgstami. Kaip vyko Lietuvoje kiaulių suvartojimas, parodo žemiau pateikiami statistikos 1937–38 duomenys: tais metais ūkininkai paskerdė savo šeimų reikalams 522.010 kiaulių ir skerdykloms pardavė 583.960 kiaulių. Skerdyklos ūkininkams mokėjo 0,7–0,9 lt. už 1 kg bekoninės kiaulės gyvo svorio. Bekono eksportas iš Lietuvos į Angliją prasidėjo 1928 ir kasmet smarkiai didėjo. Tik nuo 1933, anglams įvedus importuojamiems gaminiams kontingentus ir jų įvežimą dirbtinai sumažinus, bekonų eksportas iš Lietuvos į Angliją turėjo sumažėti ir toji būklė tęsėsi iki II pas. karo pradžios. Kiek kiaulių ir jų mėsos buvo eksportuojama iš Lietuvos paskirais metais, matyti iš šios lentelės:

	Gyvų kiaulių	Bekono	Šviežios mėsos
1924	43.537	—	1.062,6 t
1928	41.827	584 t	1.173,4 t
1932	33.669	40.913 t	5.537,5 t
1936	116.952	10.267,5 t	5.104,3 t
1937	137.675	10.517,5 t	3.540,3 t
1938	153.126	11.503,9 t	4.446,9 t

Daugiausia bekono ir šviežios mėsos buvo eksportuota 1932. Iš Lietuvos importuojamas bekonas anglų pirkėjų buvo vertinamas kaip aukštos kokybės produktas, kuris nieku nesiskyrė nuo daniško ir olandiško bekono. Paskutiniais keleriais metais prieš II pas. karą taip pat Sovietų Rusija buvo pasidariusi gan žymi Lietuvos kiaulių pirkėja. Ji pirko iš Lietuvos kiaules veislei ir skerdimui.

d. A v i ų auginimas neturėjo didelės svarbos Lietuvos žemės ūkiui ir nebuvo labai paplitęs. Nuo senų laikų Lietuvoje laikomos smulkaus sudėjimo vietinės veislės avys, kurių vilna labai menkos kokybės ir netiko geros rūšies tekstilinių medžiagų gamybai. Vietinėms avims gerinti nepriklausomos Lietuvos laikais buvo importuojamos iš Vokietijos ir Švedijos šropšyrų veislės avys. Importuotos veislinės avys buvo metizuojamos su vietinėmis avimis, gerinant vietinių avių mėsos ir vilnos produkciją. 1938 Lietuvoje buvo 618.980 avių, kurių tarpe 76.530 ėriukų, jaunesnių kaip 1 m. ir 542.450 avių senesnių kaip 1 m. amžiaus. Avių mėsa buvo suvartojama dau-

giausia savame krašte ir palyginti nedideli jos kiekiai eksportuojami į kitus kraštus.

e. Žemės ūkio paukščiai. Paukštininkystė Lietuvos žemės ūkiui turėjo nemažos svarbos, nes nebuvo Lietuvoje ūkio, kuris nebūtų laikęs vienokių ar kitokių paukščių arba net kelių jų rūšių. 1938 Lietuvoje buvo priskaitoma: vištų — 4.592.720, žąsų — 258.430, ančių — 157.630, kalakutų — 122.140. Lietuvoje labiausiai buvo paplitęs vištų laikymas. Jų kiaušiniai buvo vartojami ne tiktai savame krašte, jų likdavo ir eksportui. Lietuvos nepriklausomybės pradžioje kiaušinių eksportu užsiėmė kelios privatinės firmos, kurios išveždavo neatrinktus, blogai išrūšiuotus kiaušinius ir tuo tik pakenkė geram tos prekės vardui užsienyje. Vėliau kiaušinių eksportą organizavo kooperatinė Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga, sutrumpintai vadinama Pienocentru. Per savo skyrius jis supirkdavo kiaušinius iš ūkininkų, juos suveždavo į sandėlius, kur prityrę specialistai kiaušinius gerai išrūšiuodavo. Didžiausi Pienocentro kiaušinių sandėliai ir šaldytuvai buvo prie Klaipėdos uosto. Kadangi išvežamiems kiaušiniams, panašiai kaip sviestui, buvo įvesta valstybinė kontrolė, todėl į užsienį patekdavo tik geros rūšies gaminiai. Antra vertus, kiaušinių kokybės pagerėjimas ankštai buvo susijęs ir su pačių vištų veislės gerinimu. Vietoje vietinių vištų, pasižymėjusių nepaprastu įvairumu, labai nevienalyčiu tipo ir spalvos atžvilgiu, nepriklausomos Lietuvos laikais buvo išplatintos šios vištų veislės: rodislandai, leghornai ir italų veislės vištos. Tos priemonės įgalino gerokai padidinti kiaušinių eksportą paskutiniais metais prieš II pas. karą. Iš Lietuvos buvo eksportuota kiaušinių tonų (metrinių): 1924 — 3993,3, 1928 — 3502, 1932 — 2462, 1936 — 3792,8, 1937 — 4228,2, 1938 — 4788,1, 1939 — 5633,3.

Lietuvos kiaušinių eksportas kasmet didėjo. Paskutiniais metais apie 96% viso kiaušinių eksporto ėjo per Pienocentrą. Už eksportui superkamus kiaušinius ūkininkams buvo mokoma nuo 1 iki 1,75 lt. už 1 kg kiaušinių. (Žr. LE XI 433).

Iš Lietuvos buvo eksportuojamos taip pat ir gyvos vištos arba jų mėsa, svarbiausia viščiukai, kurių penėjimą organizuodavo skerdyklos, priklausiusios Maisto b-vei. Šaldytos viščiukų mėsos į Angliją eksportuota: 1938 1550 t ir 1939 1810 t. Kiti paukščiai kaip žąsys, kalakutai ir antys buvo auginami nedideliame kiekyje ir daugiausia savo krašto reikalams. Iš jų kai kuriais metais kiek daugiau buvo eksportuojama žąsų ir šiek tiek kalakutų į kaimyninę Vokietiją.

5. Žemės ūkio institucijos

Lietuvos žemės ūkio organizavimu, tvarkymu ir jo kultūrine pažanga rūpinosi dvi svarbiausios institucijos, būtent: Žemės ūkio m-ja ir Žemės Ūkio Rūmai. Žemės ūkio m-jos žinioje buvo žemės reformos vykdymas, kaimų skirstymas į vienkiemius, žemės ūkiui naudojamų plotų nusausinimas, žemės ūkio švietimas ir kt. Lietuvos Steigiamajam seimui 1922 paskelbus žemės reformos įstatymą, Žemės ūkio m-ja sukūrė visą aparatą tam įstatymui vykdyti. M-jos matininkai nusavintus žemės plotus išmatavo ir suskirstė reformos įstatyme numatyto dydžio sklypais, kurie buvo išdalyti bežemiams ir mažažemiams. Naujakurius m-ja aprūpino statybine medžiaga ir nuosavybės dokumentais. Taip pat kaimų skirstymą į vienkiemius atliko m-jos matininkai. Ūkininkams užtekdavo padaryti nutarimą, kad jie nori skirstytis į vienkiemius ir tą nutarimą pasiųsti Žemės ūkio m-jai. Pastaroji nustatydavo kaimų skirstymo laiką ir eilę, kuriai atėjus atsiųsdavo matininkus.

Labai svarbūs buvo Žemės ūkio m-jos vykdomi laukų nusausinimo darbai. M-ja rūpinosi sureguliavimu upių ir upelių vagų, prieinančių prie nusausinamųjų žemės plotų, iškasimu magistralinių griovių, kuriais buvo nusausinami didesni žemės plotai. Taip pat drenažo projektus sudarydavo ir juos vykdydavo Žemės ūkio m-ja, jeigu tam reikalui ūkininkas imdavo paskolą iš valdžios. Kai ūkininkas laukus drenuodavo savo lėšomis, tai visą technikinę pagalbą jam suteikdavo Žemės Ūkio Rūmai ir drenavimo darbus atlikdavo nominaline kaina.

Žemės ūkio m-ja daug dėmesio kreipė į žemės ūkio švietimą, steigdama ir išlaikydama žemės ūkio m-las (žr. LE XXXV 252–253). Šalia valdžios m-lų buvo ir privatinių žemės ūkio m-lų, kurias laikė draugijos ir organizacijos. Visos privatinės m-los buvo Žemės ūkio m-jos subsidijuojamos ir kontroliuojamos. Viena svarbiausių m-lų buvo Žemės Ūkio Akademija, įkurta 1924 (žr. LE XXXV 248–250). Ji buvo tiesioginėje žemės ūkio ministro žinioje. Ji ruošė vadovaujantį Lietuvos žemės ūkio kultūros darbui personalą. Žemės Ūkio Akademija paruošė nemažą skaičių specialistų žemės ūkio administraciniam darbui, apygardų, apskričių ir rajonų agronomų, įvairioms lauko ir gyvulių ūkio šakoms instruktorių, lauko bandymų ir tyrimo stočių darbuotojų, selekcininkų, žemės ūkio m-lų mokytojų. Žemės Ūkio Akademijoje veikęs namų ūkio skyrius išleido nemažą skaičių namų ūkio specialisčių. Akademija dirbo

ne vien tik pedagoginį, bet ir mokslo bei tiriamąjį darbą. Tie jos darbai paskelbti Žemės Ūkio Akademijos metraščiuose 1926–40 (žr. LE XXXV 250–251).

Žemės ūkio m-ja taip pat steigė ir išlaikė įvairias specialines mokyklas, kurios ruošė technikus paskiroms žemės ūkio šakoms. Iš tos rūšies m-lų minėtinos kultūrtechnikų, pienininkystės ir gyvulininkystės m-los. Kultūrtechnikų m-la ruošė nusausinimo ir drenažo specialistus, dirbusius Žemės ūkio m-jos ir Žemės Ūkio Rūmų žinybose. Baigę pienininkystės m-lą ir atlikę nustatytą praktikos stažą buvo skiriami pieninių vedėjais. Gyvulininkystės m-la paruošė gyvulių prižiūrėtojus ir kontrolasistentus. Tai pačiai specialinių m-lų grupei priklausė žemesnioji sodininkystės ir daržininkystės m-la, kuri ruošė kvalifikuotus sodininkus bei daržininkus.

Žemesniųjų žemės ūkio m-lų paskirtis buvo ruošti išlavintus, pavyzdingus ūkininkus. Buvo siekiama, kad kiekvienas ūkininkaitis, paveldįs ūkį, būtų baigęs tokią m-lą. Vienos tų m-lų priklausė Žemės ūkio m-jai, kitos Žemės Ūkio Rūmams ir trečios privatinėms draugijoms. Tų m-lų kursas buvo nevienodas. Vienur mokslas buvo išeinamas per dvejus metus, kitur — trumpesniu laiku. Vienose m-lose daugiau dėmesio buvo kreipiama į žemės ūkį, kitose į namų ūkį, arba tuo požiūriu m-los buvo mišrios. M-los su trumpalaikiu kursu buvo vadinamos žiemos žemės ūkio m-lomis. Žemesnėse žemės ūkio m-lose mokslas buvo išeinamas per dvejus metus. Kiekviena tokia m-la turėjo pavyzdingai tvarkomą ūkį, kuriame mokiniai atlikdavo praktiką.

Žemės ūkio m-jos žinioje buvo eksportuojamų žemės ūkio produktų kontrolė. Ji išlaikė įstaigas ir tarnautojus, kurie tikrino išvežamojo sviesto, kiaušinių, mėsos, ypač bekono, linų pluošto, sėklų ir kt. produktų kokybę. Pasaulinės ūkio krizės, ypatingai 1931–33, metu ir vėliau eksportuojamų produktų kainos svyravo ir nuolatos krito. Kad pieno, kiaušinių, mėsos ir javų gamyboje neįvyktų sutrikimų, Žemės ūkio m-ja, primokėjimais iš valdžios iždo, palaikė pastovias tų produktų kainas, kad ūkininkams apsimokėtų juos gaminti.

Šalia Žemės ūkio m-jos, Lietuvoje žemės ūkio pažangai didelės įtakos turėjo Žemės Ūkio Rūmų veikla (žr. LE XXXV 256–258). Rūmų tiesioginė paskirtis buvo kelti žemės ūkio kultūrą ir ūkininkų pragyvenimo standartą bei atstovauti profesinius ūkininkų reikalus. Vyriausias Rūmų organas buvo visuotinis susirinkimas, susidedąs iš 36 narių. 22 narius rinko ūkininkai ir 14 narių įvairios žemės ūkio organizacijos. Ūkininkai savo narius rinko 6 metams, o žemės ūkio organizacijos 3 metams. Rūmų darbui vadovavo vyriausias direktorius, kurį parinkdavo žemės ūkio ministras ir tvirtindavo prezidentas. Rūmų veikla buvo plati ir sudėtinga. Viena tokių jų veiklos sričių buvo ūkininkų švietimas. Tuo tikslu Rūmai laikė m-las, steigė kursus ir organizavo jaunųjų ūkininkų ratelius. Rūmų žinioje buvo žiemos žemės ūkio m-los, kurių kursas buvo išeinamas per 5 žiemos mėnesius. Į jas buvo priimamas kaimo jaunimas, baigęs pradžios m-las. Rūmai kasmet organizuodavo kursus bendrais ir specialiniais žemės ūkio klausimais. Mokslas kursuose tęsdavosi nuo vienos savaitės iki kelių mėnesių. 1938 tokių kursų suorganizuota 840.

Jaunųjų ūkininkų rateliai pradėta kurti 1930 (žr. LE IX 353-355). Jų uždavinys buvo ugdyti kaimo jaunimo tarpe žemės ūkio pamėgimą, skiepyti jam darbo meilę ir taupumą, supažindinti jį su žemės ūkio mokslo žinių panaudojimu ūkininkavimo praktikos reikalams ir organizuoti sportą bei ūkio jaunimui pritaikytus pasilinksminimus. Jaunųjų ūkininkų ratelių veiklai vadovavo Rūmų agronomai. Jie buvo tų ratelių instruktoriais. Agronomų priežiūroje ratelių nariai augindavo daržoves, šakniavaisius, smulkius žemės ūkio gyvulius ir t.t. Rudenį buvo organizuojamos jų išaugintų produktų parodos. Už geriausius gaminius augintojams buvo skiriamos dovanos. Žiemos metu ratelių nariai turėdavo pasikalbėjimus ir ruošdavo rašinius įvairiais žemės ūkio klausimais. Vasarą ratelių nariai darydavo iškylas į pavyzdingus ūkius ir gražesnes Lietuvos vietoves. Jaunųjų ūkininkų organizacijos plėtrą vaizdžiai rodo šie duomenys:

	Ratelių skaičius	Narių skaičius
1930	10	247
1932	327	7.490
1934	607	16.820
1936	770	23.000
1937	900	27.000
1938	1.090	35.803

Ratelių ir narių skaičius augo nepaprastu greičiu. Paskutiniais Lietuvos nepriklausomybės metais jaunieji ūkininkai turėjo net savo savaitinį, iliustruotą laikraštį Jaunasis Ūkininkas su maždaug 80.000 skaitytojų.

Žemės Ūkio Rūmuose dirbo agronomai, sodininkai, gyvulininkystės specialistai ir namų ūkio instruktorės. Vieni jų buvo centro įstaigoje, kiti apskrityse ir rajonuo-

se. Veik kiekvienas valsčius turėjo tokius specialistus. Jie lankydavo ūkininkus ir juos instruktuodavo, suteikdami patarimus visais ūkininkavimo klausimais. Žiemos metu jie organizuodavo kursus ir paskaitas. Agronomai ir instruktoriai organizuodavo žemės ūkio ir gyvulių parodas (žr. LE XXXV 255–256) ir ūkininkų ekskursijas. 1938 galvijų prieauglio parodų buvo suorganizuota 105. Tose parodose ūkininkai galėjo įsigyti geros veislinės medžiagos. Jei ūkininkas buvo nepasiturįs ir savo lėšomis negalėjo pirkti veislinių gyvulių, agronomai išrūpindavo jam Žemės Ūkio Rūmų subsidijas tokiems gyvuliams įsigyti. Krašto gyvulių veislei gerinti Rūmai laikė įvairiose Lietuvos vietose gyvulių kergimo punktus. Paskutiniais Lietuvos nepriklausomybės metais buvo toks kergyklų skaičius: eržilų 158, bulių 477, kuilių 308 ir avinų 1217. Paukščių, daugiausia vištų, veislei gerinti 1938 Lietuvoje buvo 96 Rūmų kontroliuojami paukštynai. Iš jų ūkininkai galėjo įsigyti gerų veislinių vištų.

Įvairiose Lietuvos vietose Žemės Ūkio Rūmai 1938 laikė 132 žemės ūkio mašinų ir įrankių naudojimo punktus ir 319 javų valomų punktų. Tie punktai veikė nuo pat Rūmų įsikūrimo pradžios. Punktų paskirtis buvo aptarnauti smulkius ūkininkus, kurie nepajėgdavo arba jiems neapsimokėdavo pirkti tokias mašinas ir įrankius, kuriais jie labai retai tesinaudodavo.

Rūmuose veikė Lietuvos centrinė galvijų kontrolės s-ga. Per savo kontrolasistentus ir instruktorius ji surinkdavo reikalingas žinias apie kontroliuojamų karvių pieno kiekį, riebumą, suvartojamus pašarus ir kt. Tuos davinius ji tikrindavo, darydavo jų santraukas ir kasmet juos skelbdavo Rūmų spausdinimuose leidiniuose.

Rūmų statybos skyrius suteikdavo ūkininkams patarnavimą žemės ūkio statybos klausimais. Jis paruošdavo sodybų išplanavimus, gyvenamųjų namų, žemės ūkio trobesių ir kitų pastatų planus ir sąmatas. 1927 Rūmai įkūrė Žemės Ūkio Tyrimo Įstaigą (žr. LE XXXV 258–260), kurios žinioje buvo: augalų selekcijos stotis, lauko bandymų ūkiai, augalų apsaugos stotis ir gyvulininkystės ūkiai. Selekcijos stotis turėjo uždavinį išlyginti aukšto derlingumo, Lietuvos dirvos ir klimato sąlygomis pritaikytas javų, šakniavaisių ir pašarinių žolių veisles. Prieš II pas. karą ūkininkai jau buvo aprūpinti stoties išaugintomis veislinėmis sėklomis Lietuvoje kultivuojamų augalų, kaip kviečių, miežių, avižų, žirnių, vikių, sojos, linų, bulvių, runkelių ir kt. Tos veislės išstūmė iš vartojimo senas vietines ir užsienines veisles, nepritaikytas Lietuvos dirvai ir klimatui.

Lauko bandymo ūkių buvo septyni. Jie įkurti įvairiose Lietuvos vietose su skirtingos sudėties ir sunkumo dirvožemiais. Tuose ūkiuose buvo atliekami įvairūs bandymai, susiję su žemės dirbimu, tręšimu, sėjimu, derliaus nuėmimu ir t.t. Selekcijos stotyje išvestos naujos augalų veislės, prieš išplatinant jas ūkininkams, turėjo būti išbandytos lauko bandymų ūkiuose.

Augalų apsaugos stotis tyrė kultūrinių augalų, būtent: laukų, daržų ir sodų kenkėjus, grybelius ir vabzdžius bei vikšrus ir nurodydavo ūkininkams apsisaugojimo priemones ir kovos būdus prieš juos.

Gyvulininkystės klausimams tirti pirmiausia buvo įkurtas bekoninių kiaulių auginimo ūkis, kur buvo tiriamas pašarų sunaudojimas, jų apmokėjimas ir įtaka mėsos kokybei. Atrankos ir kryžiavimo būdu stengtasi išauginti Lietuvos sąlygoms tinkamiausią kiaulių veislę. Prieš pat II pas. karą buvo įkurtas ūkis, kur buvo užsibrėžta tirti galvijų laikymo, veisimo ir šėrimo klausimus.

Rūmų žinioje veikęs žemės ūkio sąskaitybos ir ekonomijos biuras tikrino ūkininkavimo apsimokėjimą, arba žemės ūkio rentabilingumą. Biuro darbas dar nebuvo pakankamai išplėstas ir jis turėjo tenkintis nedidelio ūkių skaičiaus suteiktomis atskaitomybės žiniomis.

Rūmai globojo įvairias žemės ūkio kultūros organizacijas bei draugijas, kurių žymiausios buvo: Linų augintojų d-ja, Sodų vaisių ir daržovių gamintojų d-ja, Sėklų augintojų d-ja, Cukrinių runkelių augintojų d-ja, Vietinių arklių gerinimo d-ja, Lengviesiems arkliams auginti d-ja, Ardėnų veislės arkliams auginti d-ja, Lietuvos vietinių galvijų auginimo d-ja, Danų žalųjų veislės galvijų augintojų d-ja, Lietuvos olandų veislės karvių augintojų d-ja, Kiaulių augintojų d-ja, Avių augintojų d-ja ir Bitininkų d-ja. Kiekviena tų organizacijų rūpinosi jos pasirinktos ūkio šakos pažanga. Draugijos gaudavo iš Žemės Ūkio Rūmų finansinę paramą.

Su Žemės Ūkio Rūmais glaudžiai bendradarbiavo Pienocentras ir Lietūkis. Pienocentrui, arba Centralinei Lietuvos Pieno Perdirbimo B-vių s-gai (žr. LE XXII 448–453) priklausė visos kooperatinės pieno perdirbimo įmonės. Per Pienocentrą jos parduodavo sviestą, sūrius ir kt. pieno gaminius ir gaudavo joms reikalingas mašinas, pieninių reikmenis. Lietūkis, arba Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų s-ga (žr. LE XVI 168–171), turėjusi kiekviename Lietuvos mieste ir miestelyje savo skyrius, ūkininkams parduodavo sėklas, žemės ūkio mašinas, trąsas ir kt. Iš ūkininkų ji pirko grūdus, linus ir kt. Lietūkiui priklausė di-

džiuliai, nepriklausomos Lietuvos laikais įvairiose krašto vietose pastatyti prekių sandėliai ir elevatoriai. Linų supirkimą ir eksportą iš Lietūkio vėliau perėmė naujai įkurta organizacija, pavadinta Linas (žr. LE XVI 216–217).

Žemės Ūkio Rūmai nuo pat savo įsikūrimo pradžios leido ūkininkams skiriamą savaitraštį Ūkininko Patarėją (žr. LE XXXII 140–141), paskutiniais Lietuvos nepriklausomybės metais pasiekusį apie 90.000 egz. tiražą. Prie Ūkininko Patarėjo buvo duodama priedui Ūkininko Biblioteka. Ją sudarė nedidelės, dažniausiai 32–48 psl. populiaria kalba parašytos brošiūros. Kiekviena brošiūra gvildeno kurį nors vieną klausimą, pvz., žemės dirbimą, sėklas, gyvulių priežiūrą, sodininkystę ir t.t. Tokių brošiūrų buvo išleista daug ir jos apėmė visas žemės ūkio sritis. Turėdamas tuos leidinius, ūkininkas galėdavo rasti atsakymą kiekvienu jį dominančiu žemės ūkio klausimu. Rūmai taip pat leido mėnesinį mokslinio pobūdžio žurnalą Žemės Ūkis (žr. LE XXXV 260). Jis buvo skiriamas agronomams ir žemės ūkio specialistams. Rūmų buvo išleistas visas žemės ūkio šakas apimąs mokslinio pobūdžio 5 tt. veikalas Žemės ūkio vadovas (žr. LE XXXV 260).

Žemės Bankas buvo vienintelė finansinė institucija, teikusi ūkininkams ilgalaikes paskolas (žr. LE XXXV 236–237). Trumpalaikes paskolas ūkininkai galėdavo gauti kooperatinėse žemės ūkio draugijose, kurių 1937 Lietuvoje buvo 226. 1938 Lietuvos žemės ūkio užtrauktos skolos taip pasiskirstė:

Žemės Banko	114.310.000 lt.	40,6 %
Žemės ūkio d-jų	75.685.000 lt.	26,9%
Kitos skolos	91.530.000 lt.	32,5%
Viso	281.525.000 lt.	100,0%

Kitas skolas sudarė ūkininkų įsiskolinimas privatiniams bankams bei asmenims ir prekybos įmonėms. Vienam ha ūkininko nuosavybėje buvusios žemės išėjo apie 65 lt. skolos. Tokio įsiskolinimo negalima laikyti dideliu, nes tuomet žemės kaina, atsižvelgiant į jos rūšį ir vietą, svyravo nuo 300 iki 1000 lt. už ha, taigi vidutinškai 500–600 lt. už ha.

6. Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio pažanga

Po sunaikinimų, įvykusių I pas. karo metu, Lietuvos žemės ūkis atsigavo tik 1923. Ramiu kūrybiniu darbu Lietuvos ūkininkijai buvo lemta naudotis apie 20 metų. Per tą trumpą laikotarpį Lietuvos žemės ūkis padarė milžinišką pažangą. Įvykdyta žemės reforma, suteikusi pragyvenimo šaltinį daugeliui buvusių bežemių. Sukurtos visai naujos žemės ūkio gamybos šakos: pieno ūkis, bekoninių kiaulių auginimas, cukrinių runkelių auginimas, pašarinių žolių ir runkelių sėklų auginimas, selekcijos stotis ir kt., pastatyti trys dideli cukraus fabrikai, priklausę akcinei b-vei Lietuvos Cukrus (žr. LE XVI 106–108) ir penkios didelės skerdyklos, priklausiusios akcinei b-vei Maistas (žr. LE XVII 123-125). Įkurta daug naujų moderniškomis mašinomis aprūpintų pieno perdirbimo įmonių. Linų perdirbimas pagerintas ir palengvintas ūkininkams. B-vė Linas pastatė įvairiose Lietuvos vietose moderniškus linų paruošimo fabrikus. Pačių ūkininkų iniciatyva krašte įsteigta daug kooperatyvų.

Nepriklausomybės laikais žymiai padidintas žemės našumas. Pagal ‚Annuel international de statistique agricole, Rome, 1914–1939', rugių, kviečių, miežių, avižų, bulvių ir cukrinių runkelių derlių vidurkiai žymesniuose Europos kraštuose, kurie savo teritorija ar gyventojų skaičiumi mažai tesiskyrė nuo Lietuvos, įvairiais laikotarpiais taip atrodė (bulvių derlius čia padalytas iš 3,6 ir cukrinių runkelių padalytas iš 4,5, kad būtų prilyginti grūdų maistingajai vertei):

	Derlių vidurkiai (mil. t.)				
	1909–13	1924–28	1929–33	1934–38	1934–38 vidurkiai didesni už 1909–13
Airija	1,46	1,37	1,53	1,73	18,5%
Danija	2,69	3,37	3,90	4,27	58,8%
Estija	0,68	0,66	0,80	0,87	27,7%
Latvija	0,99	0,92	1,36	1,75	76,7%
Lietuva	1,23	1,60	2,06	2,28	86,0%
Olandija	1,59	2,24	2,34	2,50	57,1%
Suomija	0,87	1,27	1,45	1,70	93,3%

Iš pateiktų duomenų sugretinimo matyti, kad, lyginant su laikais prieš I pas. karą, nė vienas čia paminėtų kraštų, išskyrus Suomiją, tiek nepadidino savo žemės našumo kaip nepriklausoma Lietuva. Tiesa, gautais derliais ji dar negalėjo lygintis su tokiais pažangiais kraštais kaip Danija, Belgija ir Olandija. Tačiau daugelį kitų kraštų, kaip matyti iš žemiau pateikiamų duomenų, ji pralenkė, o su kitais kraštais, pvz., su Prancūzija, turinčia iš senų laikų gerai išvystytą žemės ūkį ir nepalyginti geresnes klimato sąlygas, Lietuva beveik visai susilygino, kai kurių kultūrų derliais net ją pralenkė. 1937 gautas derlius kvintalais iš 1 ha:

	Rugių	Kviečių	Miežių	Avižų	Bulvių
Belgija	22,7	24,6	24,8	24,7	196,0
Danija	18,0	28,5	29,8	27,2	164,1
Lenkija	9,9	11,4	11,1	10,2	134,9
Lietuva	11,9	11,0	12,8	11,1	136,0
Olandija	22,0	27,3	28,3	29,5	183,9
Prancūzija	11,2	13,8	13,9	14,2	103,6
Rumunija	10,3	10,6	6,1	6,5	89,9
Vengrija	10,0	13,0	11,7	11,4	86,4

Lietuva, turėdama nepalyginti blogesnes klimato ir dirvos sąlygas už Rumuniją ir Vengriją, dalinai ir už Lenkiją, savo derliais tuos kraštus pralenkė.

Linų auginime V. Europoj Lietuvos valstybė užėmė antrą vietą po Lenkijos. Svarbiausi linus auginą kraštai 1937 buvo apsėję linais tokius ariamos žemės plotus: Lenkija — 146.000 ha, Lietuva — 88.000 ha, Latvija — 69.000 ha, Vokietija — 57.000 ha, Estija — 31.000 ha, Belgija — 28.000 ha, Prancūzija — 28.000 ha.

Taip pat gyvulių ūkio gaminiais, kurių prieš I pas. karą vos užtekdavo savo krašto reikalams, nepriklausoma Lietuva buvo pradėjusi vaidinti žymų vaidmenį tarptautinėje tų produktų gamyboje bei jų eksporte. Prieš I pas. karą Lietuva neeksportavo jokių gyvulių produktų, išskyrus arklius. Gyvulinių produktų eksportas prasidėjo tiktai nepriklausomybės laikais. 1938 pajamos už gyvulininkystės produktus sudarė 55,9% viso eksporto pajamų. Iš eksportuojamų gyvulininkystės produktų didžiausios reikšmės turėjo sviestas ir mėsa arba bekonas. Lietuvos sviesto eksportas, pradėtas 1924 524 t, 1938 pasiekė 17.412,7 t ir turėjo tendenciją vis dar smarkiai didėti. Trys nedidelės Pabaltijo valstybės kartu sviesto eksporte Europoje užėmė trečią vietą po Danijos ir Olandijos. Nepriklausomos Lietuvos laikais karvių pieno produkcija buvo padidinta 2,5 karto, lyginant su tuo, kas buvo prieš I pas. karą. Bekono gamyboje ir eksporte vien Lietuva užėmė žymią vietą kitų kraštų tarpe, ypač 1932, kai buvo eksportuota 40.913 t bekono. Tolimesnis jo gamybos augimas sustojo ne dėl Lietuvos kaltės, bet buvo dirbtinai sutrukdytas, įsivyravus autarkiškai ūkio santvarkai net tokiame laisvių krašte kaip Anglija, į kur Lietuva buvo nukreipusi savo bekonų eksportą.

Palyginus gyvenimą su prieš I pas. karą, Lietuvos nepriklausomybės laikais žymiai pakeltas Lietuvos kaimo gyventojų pragyvenimo standartas. Tai žymiai rodo, kad tiktai laisvėje būdama tauta sugeba išvystyti savo kūrybinį pajėgumą.

7. Okupacija ir žemės ūkio žlugdymas

Lietuvos ūkininkijos laisvę ir jos kūrybinį darbą užgniaužė 1940 VI 15 Sovietų Rusijos kariuomenės įsiveržimas į Lietuvą ir jos įvykdyta okupacija. VII 22 okupanto pastatyta valdžia paskelbė Lietuvos žemės suvalstybinimą: ‚Visa Lietuvos žemė su jos gelmėmis, miškais ir vandenimis yra valstybės nuosavybė'. Nuo tos dienos ūkininkai neteko nuosavybės teisių į savo žemes ir buvo padaryti laikinais žemės valdytojais. Liepos pabaigoje paskubomis pradėta vykdyti žemės reforma, paliekant buv. jos savininkams valdyti 30 ha normą, o iš jų atimtą žemę išdalijant bežemiams ir mažažemiams. Žemės reformos tikslas buvo ne socialinis ir ekonominis, bet politinis ir propagandinis. Ta reforma okupantai siekė sugriauti individualų žemės ūkį ir sukiršinti bežemių, mažažemių ir stambiųjų ūkininkų tarpusavio santykius. Lietuvos žemdirbiai, suprasdami bolševikines užmačias, žemės reformą sutiko su nepasitikėjimu. Bežemiai jiems paskirtus žemės sklypus ėmė nenoromis. Iki 1941 V 15 apie 5000 bežemių atsisakė nuo jiems paskirtų sklypų bendro ploto apie 30.000 ha.

Okupantų įvykdytas žemės valdymo santykių pertvarkymas Lietuvos žemės ūkiui padarė didelius nuostolius, sunaikindamas daug žemės ūkio inventoriaus bei kitų gėrybių ir sutrikdydamas pačią žemės ūkio gamybą. Lietuvos žemės ūkio gaminių atsargas, užsilikusias iš nepriklausomybės laikų, okupantai grobė ir vežė į Rusiją, tuo padarydami daug žalos ne tik ūkininkams, bet ir žemės ūkio organizacijoms Pienocentrui, Lietūkiui ir kt. Okupantai naikino ne vien individualius ūkius, bet ir organizacijas, kurios dirbo žemės ūkio kultūros darbą. Žemės Ūkio Rūmus ir visas žemės ūkio draugijas jie likvidavo. Pienocentrą, Lietūkį ir Maistą okupantai paliko toliau veikti, bet juos taip pertvarkė, kad per tas organizacijas galėtų suimti iš ūkininkų kuo daugiausia ūkio produktų. Dar pirmaisiais okupacijos metais iš savininkų atimtose žemėse jie įkūrė valstybinius dvarus, vad. sovchozus.

Prasidėjus vokiečių-rusų karui, patys bežemiai ir mažažemiai masiškai atsisakinėjo nuo sovietinių okupantų jiems dovanotos žemės ir ją grąžino buv. jos savininkams. Bolševikinė žemės reforma pati savaime sužlugo. Tačiau vokiečiai, okupavę Lietuvą, nuosavybės teisių į žemę ūkininkams negrąžino. Jie paliko veikti tą pačią teisinę būklę, kurią sudarė Lietuvoj rusai. Vokiečiai Lietuvos ūkininkus laikė laikinais žemės valdytojais. Jų sukurtos okupacinės institucijos rūpinosi žemės ūkio

gaminių surinkimu. Buvo nustatyta okupantui atiduotinos pyliavos grūdais, mėsa, pienu, kiaušiniais, vilna, pašaru ir kt. Už paimtus produktus okupantai mokėjo beverčiais, okupuotiems kraštams išleistais, pinigais ir labai žemomis kainomis. Nuo vokiečių okupacijos pradžios pradėta surašinėti geresnius, pavyzdingesnius, su gražesniais trobesiais ir geriau įrengtus ūkius. Vokiečių politikos tikslas buvo aiškus: Lietuvos žemes kolonizuoti vokiečiais. 1942 vasarą jie pradėjo gabenti į Lietuvą kolonistus iš Vokietijos. Pradžioje juos kurdino Vokietijon išvykusių repatriantų ūkiuose, o kai jų pritrūko, kolonistų įkurdinimą pradėjo Lietuvos piliečiams priklausančiuose ūkiuose. Vokiečių generolai ir šiaip aukštesni okupacinės valdžios pareigūnai buvo pasisavinę gan daug Lietuvos ūkių.

Karo laimei pakrypus ne vokiečių naudai, 1944 vasarą vokiečių kariuomenės apsaugoje su pasigrobta ūkiška manta, varydami didžiausias kaimenes gražiausių veislinių gyvulių, Vokietijos link traukėsi masės buvusių vokiečių kolonistų. Dalį iš Lietuvos išvarytų gyvulių vokiečiai paskerdė Rytprūsiuose, kitus nugabeno į Vokietijos gilumą. Nemaža tų gyvulių atiteko rusų kariuomenei, kuri juos užgrobė, persekiodama besitraukiančius vokiečius. Vokiečiams iš Lietuvos atsitraukiant, sudeginta daug ūkio trobesių, laukai išrausti apkasais ir prieštankiniais grioviais ir laukų derlius daugelyje vietų buvo visiškai sunaikintas.

1944 rusai vėl įsibrovė Lietuvon, ir prasidėjo sunkūs Lietuvai ir jos ūkiui antrosios sovietinės okupacijos laikai.

J. Krikščiūnas, Agriculture in Lithuania 1938; ('') Die Landwirtschaft in Litauen 1933; ('') Lietuvos žemės ūkis 1918–1938 m. (Lietuva 1918–1938. Red. V. Kemežys 1938); Lietuvos statistikos metraštis 1938; *A. Rimka,* Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą 1918 ([2]1922); *A. Simutis,* The Economic Reconstruction of Lithuania after 1918, 1942; *J. Dauparas,* Žemės ūkio švietimas 1966.

MIŠKŲ ŪKIS

JUOZAS RAUKTYS

Lietuvos plotai nuo priešistorinių laikų buvo gausiai miškingose srityse. Istoriniais laikais, dargi XIV a., laisvo nuo miško ploto manoma tebuvus apie 40%. Miško reikšmė krašto ekonomikai buvo labai didelė (žr. Miško prekyba sen. Lietuvoje — LE XIX 56–58). Atgavus nepriklausomybę 1918, Lietuvos miškai kaip gamtos turtas, įgalinę pirmuosius valstybės gyvenimo žingsnius, ir toliau sudarė žymų aktyvą ekonominėje srityje.

Miškų sudėtis ir plotas. Pramoninių medžių tarpe yra pušis (Pinus silvestris), eglė (Picea excelsa), beržai (Betula verrucosa ir B. pubescens), drebulė (Populus tremula), juodalksnis (Alnus glutinosa), ąžuolas (Quercus pedunculata), uosis (Fraxinus excelsior), skroblas (Carpinus betulus), skirpstas (Ulmus campestris), vinkšna (U. effusa), guoba kalninė (U. montana), liepa (Tilia parvifolia). Vyrauja spygliuočiai (71%: pušies apie 36% ir eglės apie 35%). Lapuočių tarpe daugiau beržų (apie 12%), po jų eina drebulė, juodalksnis. Ąžuolas tesudaro apie 1%. Auga grynais ir mišriais medynais. Pušynų daugiausia p. ir r. Lietuvoje. Vidurio lygumoje bei Žemaičių aukštumose vyrauja eglynai su lapuočiais.

Nepriklausomybės pradžioje, jau 1918 XI, Lietuvos laikinosios valdžios paraginti, valsčių, apskričių, parapijų komitetai pradėjo perimti miškus iš vokiečių okupacinės valdžios. Lygia greta Miškų dpt. tarėsi su Oberostu dėl oficialaus visų miškų, buvusių 5 karinėse apygardose (inspekcijose), perėmimo. Nuo Balstogės inspekcijos atsisakyta. Iš šių miškų, buvusių D. L. K-tijos ribose, dėl karo su lenkais nepriklausomoje Lietuvoje liko tik Kauno ir dalis Suvalkų inspekcijos miškų. Iki 1920 VIII 18 Lietuvoje buvo skaitoma 309.000 ha buv. carinės Rusijos valdžios ir 564.555 ha privatinių miškų, daugiausia dvarininkų valdomų. Žemės reformos įvedamąjį įstatymą išleidus ir 1920 X 14 žemės ūkio ir valstybės turtų ministro įsakymą paskelbus, po nusavinimo beliko 59.134 ha privatinių miškų, valstybės prižiūrimų. Miškus permatavus, 1939 prijungus Vilniaus srities plotus bei valdžios neprižiūrimus privatinius miškus, o taip pat Klaipėdos krašto, kurie nebuvo Miškų dpt. žinioje, 1939 nepriklausomos Lietuvos miškų plotą sudarė:

1. Valstybiniai	870.767 ha
2. Privatiniai, miškų administracijos prižiūrimi	61.922 ha
3. Privatiniai neprižiūrimi	102.898 ha
4. Vilniaus srities valstybiniai	118.000 ha
5. Vilniaus srities privatiniai	70.000 ha
6. Klaipėdos krašto savivaldybės	35.660 ha
7. Klaipėdos krašto privatiniai	7.840 ha
8. Klaipėdos uosto	3.345 ha
Iš viso	1.270.432 ha

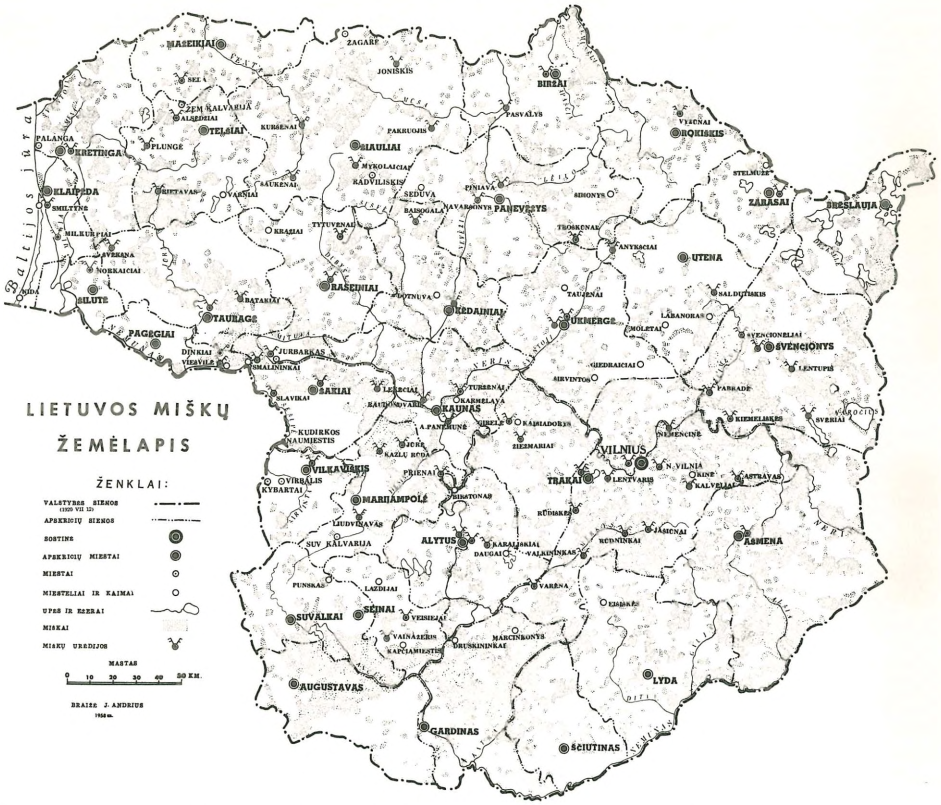

Miškų plotas keitėsi, nes Miškų dpt. buvo įsigyjama nauji apmiškinimui plotai bei daromi miškų žemių mainai. Jo pasiskirstymas krašte nevienodas. D. Lietuvos ir Klaipėdos krašto miškų plotai kartu siekė 19% viso ploto. Čia įeina miškų ribose buvę pelkynai, durpynai, keliai, pievos ir kt. be miško plotai. Valstybinių miškų 1938 buvo iki 25 ha — 541, 25–100 ha — 908, 100–500 ha — 778, 500–1000 ha — 144, 1000–10.000 ha — 154, didesnių kaip 10.000 ha —7. Šie duomenys žymiai pasikeitė po 1939, kai prisijungė Vilniaus krašto miškai. 1922–38 buvo išmatuota ir sutaksuota 842.420 ha valstybinių miškų.

Miškų administravimas. D. L. K-tijoje XV a. pirmoje pusėje miškai buvo vaivadų, seniūnų bei pilių ir dvarų vietininkų žinioje. Vėliau laipsniškai eita atskiros miškų administracijos sudarymo kryptimi. Visur iš pradžių rūpintasi medžioklės ir medžiojamųjų žvėrių apsauga. Miškų administravimo santvarką galima pasekti Sūduvoje. Čia miškų reikalus pirmieji vedė dvarų ar pilių vietininkai, Sūduvos miškų masyvą suskaldę atskiromis giriomis ir kurdinę jose girių sargus, vad. žvėrių sekėjais. Vėliau buvo įvesti girininkai, kaip valdininkai miškų reikalams. Pirmas girininkas Gardino giriai minimas 1512. G. Valavičius, 1559 tyręs bei matavęs Lietuvos miškus ir nustatęs sienas tarp D. L. K-tijos iždo ir privatinių miškų; jis vietomis skyrė žvėrių sekėjus. 1567 buvo išleistas Girių įstatymas (Lietuvos miškų statutas) ir sudaryta pirmoji centrinė miškų v-ba. Miškų administracijoje tais laikais minimi: valdytojas, žvėrių gaudytojas (lovčyj), miškininkai (gajevniki), girininkai, bebrų ūkio vedėjai, bebrininkai, medžiotojai, šauliai ir žvalgai.

Po Lietuvos-Lenkijos padalijimo (1795) miškai Užnemunėje iš pradžių buvo Prūsijos, Lenkijos, o vėliau kartu su likusia Lietuvos dalimi carinės Rusijos miškų administracijos valdomi. Dvarai bei kiti privatiniai savininkai pasilaikė savo turėtus miškus, kurių ypačiai dar padaugėjo carės Kotrynos valdymo metu. Carinės Rusijos okupacijos laikais valdiškiems miškams administruoti Lietuvoje buvo miškų urėdijos (liesničestvo), vadovaujamos miškų urėdo (liesničij) su pavaduotoju (konduktoriumi) ir žvalgais (obješčik); būta ir revizorių.

LIETUVOS MIŠKINGUMAS

	Bendras aps. plotas ha	Valstybiniai miškai	Privatiniai miškai	Bendras miškų plotas	Miškingumo %	Gyventojų skaičius	Vienam gyv. tenka miško ha
Alytaus	277.300	35.527	11.270	46.797	16,8	137.659	0,33
Biržų	272.400	33.1932	6.450	39.642	14,5	109.440	0,36
Kauno	264.600	46.317	7.930	54.247	20,5	230.099	0,25
Kėdainių	242.900	31.022	7.950	38.972	16,0	100.655	0,38
Klaipėdos	109.400	11.068	2.832	13.900	12,7	72.263	0,19
Kretingos	263.300	35.254	10.460	45.714	17,3	113.669	0,40
Marijampolės	227.200	49.493	2.240	51.733	22,7	117.773	0,43
Mažeikių	196.000	20.933	5.220	26.153	13,3	82.972	0,31
Pagėgių	93.900	15.472	3.359	18.831	20,0	41.938	0,44
Panevėžio	438.200	57.951	13.460	71.411	16,2	176.307	0,40
Raseinių	304.800	39.059	7.680	46.739	15,3	128.008	0,36
Rokiškio	216.500	20.148	8.280	28.428	13,1	94.858	0,29
Seinų	124.900	15.923	7.740	23.663	18,9	47.347	0,49
Šakių	176.000	35.034	2.450	37.484	21,3	75.986	0,49
Šiaulių	604.200	89.614	15.500	105.114	17,4	236.677	0,44
Šilutės	81.500	3.873	1.649	5.522	6,8	38.459	0,14
Švenčionių	158.900	42.304	4.619	46.923	29,5	50.000	0,94
Tauragės	326.600	51.810	6.800	58.610	17,9	134.764	0,43
Telšių	262.100	33.022	7.160	40.182	15,3	95.642	0,42
Trakų	367.100	90.094	6.516	96.610	26,3	163.000	0,59
Ukmergės	306.400	38.793	10.590	49.383	16,1	147.215	0,33
Utenos	301.900	28.407	17.290	45.697	15,1	126.704	0,36
Vilkaviškio	131.600	5.519	1.530	7.049	5,3	92.937	0,07
Vilniaus	314.000	57.892	7.341	65.233	20,8	348.000	0,19
Zarasų	131.200	18.928	9.610	28.538	21,7	50.348	0,56
Iš viso	6.192.900	906.649	185.926	1.092.575	17,6	3.012.720	0,36

(Duomenys: Lietuvos miškų statistika 1937; Lietuvos Ūkio Atst. Studijų Komisijos Darbai III 1951).

Miškus saugojo eiguliai, kai kur žmonių medinčiais vadinami. Ano meto Lietuvoje privatinių miškų buvo daugiau nei valdinių. Miškų ūkis, kad ir buvo rusų miškų administracijos bei atskirų privatinių savininkų ir laikytasi miškų ūkio vedimo principų, nebuvo derinamas su viso krašto reikalais ir normaliai neišsiugdė.

I pas. karo metu vokiečių okupacinė valdžia (Militärverwaltung Ober-Ost) Lietuvoje buvo įsisteigusi savo miškų administraciją 4 karinėmis miškų inspekcijomis: Vilniaus-Suvalkų, Kauno, Balstogės ir Bieloviežo. Atsikūrusios Lietuvos Miškų dpt. šių inspekcijų miškus (išskyrus Balstogės) per savo įgaliotinius perėmė 1918. Atsikuriančiai Lietuvai krašto miškai atiteko stipriai apnaikinti, ypačiai daugumos privatinių savininkų ir I pas. karo aplinkybių.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, miškai su durpynais ir vidaus vandenimis buvo valdomi Miškų vadybos, priklausiusios Žemės ūkio m-jai. Jos centrą sudarė Miškų dpt., įsteigtas Vilniuje 1918 XII 5 ir į Kauną atkeltas 1919 I 1. Pirmasis jo direktorius buvo P. Matulionis. Miškų dpt. centre veikė kanceliarija ir šie skyriai: miškų ūkio, miškų tvarkymo, statistikos, miškų eksploatacijos, atskaitomybės ir juridinis. Nenuolatiniai buvo dar Miškų taryba, Miškų tausojimo komisija, Tyrimų komisija, Miškų statuto komisija, laisvai samdomųjų eigulių draudimo kasa, miškų urėdų suvažiavimai. Miškų politiką reiškė ir Miškų vadybos svarbesnius nutarimus tvirtino žemės ūkio ministras. Miškų dpt. šalia apsauginių miškų priklausė taip pat gamtos paminklai ir parkai. Buvo paruoštas gamtos ir kultūrinių paminklų apsaugos įstatymas, kuris dėl karo nebesuspėtas išleisti.

Pirmosios v i e t o s m i š k ų administracijos įstaigos buvo 1918 iš vokiečių okupacinės valdžios perimtos Miškų inspekcijos. Tuo pat metu jau kūrėsi valsčių ir parapijų komitetai, prie kurių buvo vad. miškų komisijos. 1919 jau įsteigta 16 miškų urėdijų, kurioms vadovavo miškų urėdai, ir 38 girininkijos su 945 eiguvomis. Girininkijas administravo girininkai su žvalgais, 1924 pavadintais vyresniaisiais eiguliais. Miškus saugojo eiguliai. 1944 miškų urėdijų skaičius padidintas iki 63, o giri-

ninkijų iki 454. Miškų urėdijos buvo skirstomos inspektoriniais rajonais. Miškų urėdijos administracinis plotas siekė 10.000–20.000 ha, girininkijos 2000–3000 ha. Didesnėms girininkijoms buvo priskiriami vyresnieji eiguliai (žvalgai). Inspektorinius rajonus aptarnavo urėdas-inspektorius. Miškų administracijos darbas buvo Miškų dpt. aplinkraščiais bei potvarkiais vadovaujamas. Miškų apsaugos žvilgsniu miškai padalyti eiguvomis, 100–1000 ha. Didesnėms eiguvoms buvo skiriami eiguliai, o mažesnėms — miškų sargai. Miškų administracija dėvėjo nustatytą uniformą. 1923-37 Miškų dpt. miškų administracijai ir sargybai pastatė 527 trūkstamus trobesius.

1940, pirmojo bolševikmečio metu, Miškų dpt. buvo pavadintas Miškų v-ba; ji liko ir vėliau, 1941 sudarius Miškų pramonės liaudies komisariatą, iš kurio vandenys ir durpynai buvo išskirti. Daug tarnautojų buvo atleista. Atsirado rusų iš Maskvos. Faktiškai visa valdė miškų valdyboje pavaduotojas, vėliau vicekomisaras, Ponamariov. Dideli apdirbtos ir neapdirbtos miško medžiagos kiekiai buvo skiriami raudonajai armijai, kuri daugelyje vietų ir pati kirtosi, kiek norėjo. Armijai ir pramonės reikalams buvo kertama daugiau kaip dvi metinės kirtimo normos. Gyventojų reikalams beveik nieko nebuvo skirta; gyventojams net kuro nebuvo duodama. Per vienerius bolševikmečio metus iškirsta per 6.000.000 m³ miško medžiagos.

1941 VI antroje pusėje bolševikams išbėgus ir veikiant laikinajai Lietuvos vyriausybei, Miškų pramonės liaudies komisariatas su Miškų v-ba buvo atkeltas į Kauną ir perorganizuotas į Žemės ūkio m-jos Miškų dpt. Civilinei vokiečių okupacinei valdžiai nušalinus laikinąją Lietuvos vyriausybę ir įvedus vad. savivaldą, Miškų dpt. įėjo į Žemės ūkio vadybos sudėtį. Miškų dpt. buvo pavadintas Miškų Ūkio Generaline Direkcija. Tai buvo savarankiška įstaiga, subordinuota generaliniam tarėjui. Direkcijoje buvo Miškų ūkio ir medžio ūkio eksploatacijos) dpt., Bendrosios administracijos ir Medžioklės skyriai. Miškų administraciniai vienetai vietose buvo palikti. Iš miškų urėdų tarpo paskirti 9 inspektoriai įpareigoti, kad inspekcijose kirtimų planas būtų įvykdytas. Oficialiai Miškų Ūkio Generalinė Direkcija (MŪGD) buvo savarankiška įstaiga, bet tikrumoje generalkomisariatas nuolatos jai diktavo savo miškų ūkio politiką, per savo miško ir medžio skyrių pareigūnus griežtai sekdamas MŪGD urėdijų veiklą. Vis dėlto MŪGD sugebėdavo išrūpinti reikalingus medienos kontingentus gyventojų reikalams ir rasdavo galimybės miškus želdyti.

Vėliau MŪGD persitvarkė ir joje veikė: Bendrosios administracijos direkcija su kanceliarija, Miškų ūkio dpt. su želdymo, durpynų ir vandenų direkcija, Miškų tvarkymo ir tyrimo direkcija, Eksploatacijos dpt. su miškų kirtimo ir pardavimo direkcija, Transporto ir tiekimo direkcija ir Medžioklės skyrius. MŪGD veikė iki antrojo bolševikmečio. Sovietų okupuotos Lietuvos miškų administracijos centre veikia Lietuvos miškų ūkio ir miško pramonės m-ja, o vietose 48 miškų ūkiai (buv. urėdijų vietoje) su 404 girininkijomis ir 2455 eiguvomis (1960 duomenys).

Miškų darbuotojų paruošimas. Miškų ūkio švietimas, lygiai taip pat ir miškų tyrimo reikalai, spauda, draugijos, Lietuvai išsilaisvinus iš Rusijos valdžios, turėjo būti pradėti naujai. Dėl miškų srities specialistų trūkumo labai reikėjo miškų mokyklų. Todėl jau 1921 Panevėžyje įkurti 6 mėn. kursai su 2 m. praktika miškų darbuotojams ruošti. Į juos galėjo stoti vyrai, turį 4 gimn. kl. cenzą. 1924 tie kursai buvo perorganizuoti į Miškų technikų m-lą, kurioje mokslas ėjo 1 m., 1925 prailgintas iki 2 m. Geodezijos bei miškų taksacijos praktiką mokiniai atlikdavo prie miškotvarkos darbų. 1921–26 Panevėžyje miškų m-lą, kuri buvo uždaryta 1926, baigė 230 asmenų. 1921 Miškininkystės sk. su 4 m. kursu buvo įsteigtas Dotnuvos Žemės Ūkio Technikume. Į Miškininkystės skyrių galėjo stoti vyrai ir moterys 15–20 m. amžiaus, išlaikę 4 gimn. kl. kurso egzaminus iš lietuvių kalbos, aritmetikos, algebros, geometrijos, geografijos, istorijos ir gamtos mokslo. Miškininkystės sk. turėjo 2000 ha Dotnuvos mokomąją miškų urėdiją. Iki 1927 šį skyrių baigė 64 miškininkai. Technikumui nustojus veikti, 1927 Alytuje prie miškų urėdijos buvo įkurta Aukštesnioji miškų m-la. Iki 1936 m-lai vadovavo A. Rukuiža, po jo J. Rauktys, A. Rubikas, S. Banaitis ir paskiausiai vėl A. Rubikas. 1929 ši m-la buvo pavadinta Aukštesniąja miškų m-la ir Mokomąja urėdija, kuri 1934 buvo nuo m-los atskirta, bet liko kaip pagalbinė mokslo įstaiga. M-los direktorius buvo ir p. Lietuvos rajono miškų revizorius. Mokomosios miškų urėdijos plotas siekė 14.088 ha. Į m-lą buvo priimami tik vyrai 18–25 m. amžiaus, baigę 6 gimn. kl. kursą. M-loj mokslas truko 2 m. M-los statutas paskelbtas 1929 V 6. Baigusiems buvo duodamas miškininko vardas. 1938 IX 1 Aukštesnioji miškų m-la pavadinta Vidurine miškų m-la ir 1939 XI 18 perkelta į Vilnių. Nuo įsikūrimo iki 1944 m-la išleido 15 laidų, paruoš-

dama kraštui 420 miškininkų. M-la paliko pėdsakų ir miškų ūkio bei mokslo srityje. M-los mokomojo personalo buvo vedami įvairūs miško tyrimo darbai, kaip pušų nusakinimas, atvejiniai ir ugdomieji kirtimai, kovos priemonės su miškų kenkėjais. Buv. prie m-los 5 ha dekoratyvinių ir vaisinių medžių medelyne įvairių egzotinių medinių skirčių auginimas tarnavo kartu ir jų tinkamumo nustatymui p. Lietuvos sritims.

Prie Dotnuvos Žemės Ūkio Technikumo Miškininkystės sk. 1924–26 vasaromis veikė mėnesiniai kursai girininkams ir žvalgams, kuriuos lankė 141 asmuo. Prie Aukštesniosios miškų m-los taip pat vasaromis veikė mėnesiniai eigulių kursai, kuriuos 1937 lankė 120 ir 1938 — 126 eiguliai.

Aukštasis miškų mokslas Lietuvoje prasidėjo Lietuvos univ. Kaune 1922, prie Matematikos-gamtos fak. įkūrus Agronomijos-miškininkystės sk., kuris 1924 buvo nukeltas į naujai įsteigtą Žemės Ūkio Akademiją Dotnuvoje. Išleidęs 41 dipl. miškininką, skyrius 1928 buvo uždarytas. Miškų mokslo studentai buvo siunčiami į kitus Europos kraštus. Iki 1938 Vokietijos, Austrijos, Čekoslovakijos ir Švedijos miškų m-lose mokėsi 15 stud. Tačiau naujų studentų šioms studijoms rėmimas Miškų dpt. buvo sustabdytas, o 1938 Dotnuvos Žemės Ūkio Akademijoje buvo atgaivintas Miškininkystės sk., iš pradžių likdamas Žemės Ūkio Akademijos dalimi, 1941 X 1 įjungtas į Vilniaus univ. Matematikos-gamtos fak., o 1942 IV 1 perorganizuotas į atskirą Vilniaus univ. Miškų mokslų fak. Mokymas sutvarkytas V. Europos aukštųjų m-lų pavyzdžiu. Fak. dekanas buvo A. Vasiliauskas, prodekanas J. Rauktys. 1943 III 17 vokiečių okupacinei valdžiai uždarius Vilniaus univ., išimties keliu buvo leista veikti Miškų mokslų ir Medicinos fak. Vilniaus univ. yra išleidęs 31 miškininką. Be to, Vilniuje šalia univ. botanikos sodo Vingyje 1941 buvo įsteigtas Miškų mokslų fak. arboretumas apie 20 ha ploto, kuriame sistemine tvarka užveista apie 400 skirčių egzotinės augalijos. Čia be mokomojo tikslo, užsibrėžta ir egzotinės augalijos aklimatizavimo tyrimas r. Lietuvos klimatinėse sąlygose. Vingyje veikė dar specialinės miškininkystės medelynas. Fak., be to, turėjo mokomąją (Trakų) miškų urėdiją apie 8235 ha ploto, taip pat sėklų tyrimo įstaiga, kurios tyrimo išdavomis buvo aptarnaujami ir miškų urėdijų ūkiniai reikalai.

Miškų politika*), nustatanti miško ūkio vedimo pagrindus, tampriai rišasi su bendrąja ekonomine krašto politika. Senaisiais laikais Lietuvoje miškas daugiausia telaikytas laukinių žvėrių ganykla bei veisykla. Ilgainiui prisiauginus naminių gyvulių ir todėl laukinių reikšmei sumažėjus, pasikeitė ir miškų politika. Be to, prasidėjus miško medžiagos eksportui, imta miškas vertinti dėl medienos paklausos. Pasikeitė ir teisė. Iki 1529 veikusią Lietuvoje paprocių teisę pakeitė D.L.K. Žygimanto II išleistas Lietuvos Statutas, kuriame buvo tvarkoma miškų, vandenų bei pievų nuosavybės teisės, naudojimas ir nustatytos bausmės už nusikaltimus. Svarbiausias miškų politikos uždavinys tada buvo centralizuoti miškų administraciją, eksploataciją ir miško prekybą bei eksportą. Tačiau dėl lėšų stokos to padaryti nepavykus, ištisos girios tapo atiduotos pašaliečiams eksploatuoti, o privatinių miškų savininkams buvo uždrausta savo gaminius išvežti į užsienį, tepalikus teisę jungti juos prie eksportuojamų kng. miško gaminių. Nepatenkinti bajorai skundėsi seimui Vilniuj (1551, 1554, 1559) ir laimėjo 1563, kada buvo vėl leista pardavinėti privatinių miškų gaminius į užsienį be muito, bet tik savo jėgomis paruoštus. Stanislovo Augusto laikais, ypač Ant. Tizenhauzui tapus paiždininkiu (1765–77), dėl nuolatinio pinigų trūkumo ižde Lietuvos miškai skaudžiai buvo perkertami. Tai atžymėtinas savo didumu miško apnaikinimas Lietuvos istorijoje.

Rusų okupacijos laikais (nuo 1795) per 121 m. Lietuvos miškų politika buvo derinama prie bendros Rusijos politikos: įvesta rusiška tvarka, išskyrus Sūduvą, atsiųsta rusiška miškų administracija, valstybinis miškas pardavinėtas iš varžytynių, kirtimas derintas su miško ištekliium, eksploatacija vykdyta pirkėjų jėgomis ir lėšomis. Dar D. L. K-tijos laikais nemaža miško išdovanota didikams, parduota ir išparceliuota bajorams bei valstiečiams. Rusams okupavus Lietuvą, Kotryna II be saiko išdovanojo D. L. K-tijos miškus užkariautojams — generolams ir savo simpatikams. Pvz. grafas P. Zubovas gavo didžiulę Šiaulių ekonomiją su 27.000 dešimtinių miško. Dėl tokios politikos privatinių miškų plotas padidėjo ir prieš I pas. karą jie sudarė $^2/_3$, o valstybinai tik $^1/_3$ Lietuvos miškų. Dvarininkų ir bajorų miškai buvo kertami nenormuotai. 1888 rusų valdžia išleido miškams tausoti įstatymą, bet ir šis nepadėjo. Pvz. nuo 1900–11 Kauno gub. miškų plotas sumažėjo 201.208 dešimtinėmis, o miškingumas iš 23,6% iki 16,6%; Vilniaus gub. miškingumas krito iš 29,3% iki 25,7%.

1915–18 vokiečių okupacinė valdžia Lie-

*) Straipsnio skyrių 'Miškų politika' parašė Antanas Rukuiža.

tuvos miškams jokio tausojimo netaikė: vietomis miškai buvo kertami ištisais kvartalais, esamuose prie geresnių susisiekimo vietų kirsta brandūs ir geresni medžiai, vartotojams lengvai leista pasirinktinai kirstis miško už menką atlyginimą, dovanas ir kt. Dėl tokios grobuoniškos vokiečių okupacinės valdžios politikos smarkiai krito brandžių medynų skalsumas ir tūris.

Nepriklausomybės laikais miškų politiką ir pagrindines ūkio vedimo gaires nustatė žemės ūkio ministras. Iki 1920 VII 14 (t.y. iki Žemės reformos įvedamojo įstatymo miškams, pelkėms, vandenims nusavinti paskelmo) Miškų dpt. privatiems miškų savininkams buvo duotas leidimas miško kirstis 10 metų norma pirmyn, tuo paremiant bendrą krašto ūkio politiką, kad padėtų jiems atsikurti per karą sugriautą ūkį ir greičiau pakeltų žemės ūkio produkciją. Be to, parduodant miško gaminius į užsienį krašto iždas galėjo gauti labai tada reikalingos užsienio valiutos. Nuo 1921 valstybės miškuose perkirtimas buvo nedidelis (keli šimtai tūkstančių m³), kurio neišvengta ne vien dėl didesnių pajamų reikalo, bet ir bendros krašto politikos: aprūpinimo statybine miško medžiaga visų karių savanorių, naujakurių, į viensėdžius išėjusių ūkininkų; be to, dar apie 50.000 ha jauno ir viduramžio miško prarasta, naikinant servitutus. Miško kirtimas iš prieauglio buvo normalus iki 1931. Vėliau, 1932–39, jis prašoko normalų 15–20%, išskyrus 1936, kada dėl nusiautusios audros apie 24.000 ha miško teko likviduoti skubos keliu. Kirtimas iš ploto nuo 1926 prašoko normalų ir kasmet 5–6000 ha buvo iškertama virš normos, o 1936 ji perviršyta 100%. Kirtimas iš miško stovio visą laiką buvo normalus, nes dar 1938 būta 25.000 ha brandaus miško pertekliaus, bet turėta apie 79.000 ha viduramžių medynų nepritekliaus.

Pastarasis medynų nedarnumas galėjo būti išlygintas, bent 25% sumažinus brandžių medynų kirtimą ir su tokiu pat atsargumu kertant perėjusius į brandžiųjų klasę viduramžius medynus. Šiuo keliu būtų sulaukta taip pat jaunuolynų pribrendimo. Deja, 1940 Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, anas miškų politikos užsimojimas ne tik nebebuvo įvykdytas, bet jau pačioje pradžioje 1940–41 žalingai tapo iškirsta trejų metų kirtimo norma (apie 27.000 ha) miško, Maskvai reikalaujant.

Miško kirtimo ir medžio pramonės politika nepriklausomoje Lietuvoje ėjo centralizacijos linkme, nesiekiant miško medžiagos ir gaminių apdirbimo bei jų eksporto visiško suvalstybinimo ir paliekant galimybės reikštis ir privatinei iniciatyvai.

Miškų želdymas, kuris pradžioje dėl lėšų stokos negalėjo būti pakankamas, visą laiką vykdytas. 1919–38 apsėta ir apsodinta 46.898 ha. Sėklų pasiruošta aižyklose, kurių būta 26. Spygliuočių sėklų 1920–37 gauta 86.981 kg ir lapuočių 49.485 kg. Sodinamoji medžiaga auginta daigynuose arčiau sodinamųjų vietų. Iki 1937 buvo įsteigta 28 medelynai 58 ha bendro ploto, kuriuose auginta dekoratyviniai medeliai. 1937 išleistu miškui želdyti įstatymu sudarytas Fondas miškui želdyti. Jo kreditai nebuvo suvaržyti Miškų dpt. kasmetinėmis sąmatomis. Fondo lėšas sudarė: 1. 3% nuo gaunamų iš valstybinio miško metinių pajamų, 2. visos pajamos už parduodamą medžiagą miškams želdyti, 3. privatinių savininkų grąžinamos sumos, paimtos iš Fondo lėšų jų miškams želdyti, 4. pajamos už parduotus Fondo lėšomis išleistus miškų literatūros leidinius. Fondo lėšos buvo vartojamos valstybės žinioje esantiems miškams ir nenaudingiems plotams želdyti, skirtiems miškui augti žemės plotams pagerinti bei apdirbti, tinkamiems miško ūkiui žemės plotams pirkti, servitutiniams miškams iš servituto teisių turėtojų išpirkti, sėkloms ruošti, medelynams ir daigynams steigti ir laikyti, miško želdymo tyrimo darbams ir tyrimo įstaigai organizuoti bei vesti, miško propagandai ir miškų literatūrai, privatinių miškų želdymui, kada jie įstatymais numatyti želdyti priverstiniu būdu.

Miško apsauga. Dėl naikinamųjų kirtimų kraštas 1919–39 turėjo 4.682.302 lt. nuostolių. Betgi vėliau, pvz. 1939, šių nusižengimų skaičius jau žymiai sumažėjo. Miško ganiava, savavališkoji ir legalioji, taip pat darė daug žalos. Naminiai gyvuliai yra žymiai apnaikinę mūsų lapuočius — liepą, ąžuolą, uosį, ir vietomis, be to, labai pabloginę miško stovį masės bei sveikatingumo požiūriu. 1936 panaikinus miško ganiavą valdžios miškuose, ir savavališkoji sumažėjo. Daug nuostolių darė ir kasmetiniai miškų gaisrai. 1919–39 būta 2186 miškų gaisrų, išdegta 16.955 ha miško, padarant 1.331.877 lt. nuostolių. Skaudžiausieji Lietuvos miškams buvo 1940 su 273 gaisrais (išdegė 2338 ha miško, padaryta 1.239.880 lt. nuostolių) ir 1941, karo pradžioje, su 526 gaisrais (išdegė 8323 ha miško apie 8.000.000 lt. vertės). Miškų gaisrų laikotarpis Lietuvoje kovo–lapkričio mėn., o ypač balandžio - birželio mėn. Labiausiai nukenčia spygliuočiai (70%). Nuostolingiausiai pasireiškė ir audros. 1924–37 vėjai išvertė 41.351 ha miško. Gausiausios audros esti pavasariais ir rudenimis.

Miškus taip pat žaloja įvairūs vabzdžiai.

Kenksmingesni vabalai: grambuolis paprastasis (Melolontha melolontha) ir r. Lietuvos srityse g. rytinis (Melolontha hippocastani). Jų lervos vietomis išnaikina sodinimus, sėjimus. Ilgasnapis taškuotasis (Pissodes notatus) su i. pušiniu (Hylobius abietis) kenkia pušaitėms. Sodininkas didysis (Blastophagus piniperda) ir s. mažasis (B. minor) gadina suaugusias pušis. Eglynai kenčia nuo žieviagraužio tipografo (Ips typographus) bei ž. chalkografo (Pityogenes chalcographus). Abi šios žieviagraužių skirtys gadina ir nukirstus bei išverstus medžius. Drugių kenkėjų tarpe minėtini pelėdgalvis pušinis (Panolis flammea), lapsukis ąžuolinis (Tortix viridana), įvairios Retinia skirtys. Didžiausias spygliuočių, ypač eglynų, naikintojas drugys verpikas vienuolinis (Ocneria monacha) Lietuvos miškus užplūsta retai; 1938 jo pakenkta Tytuvėnų miškų urėdijos miškams. Plėviasparnių būrio dažnesni yra piūkleliai — Lophyrus rufus ir L. pallidus, 1936 masiškai užplūdę ne tik jaunus, bet ir brandžius pušynus 4000 ha plote.

Augalų ligų sukėlėjų įtaka Lietuvos miškams žymi. Daigynuose bei sėjimuose, sodinimuose pušaites išdžiovina grybas spygliakritis pušinis (Lophodermium pinastri). Brandžias pušis dažnai pūdo kempė pušinė (Trametes pini) ir apgadina pušies žievės rūdys. Eglynuose vietomis įsigalėjusi kempė šakninė (Trametes radiciperda) ir kelmutis (Armillaria mellea). Lapuočiai taip pat veikiami įvairių grybų, ypač pinčių (Fomes). Pinties kietosios (Fomes igniarius) daugiausia Lietuvos drebulėse. Miško medžiaga lentpiūvėse, sandėliuose tenka ginti nuo mėlynligės (Ceratostomella pilifera).

Su visomis miško negerovėmis vesta apsisaugojamoji ir tiesioginė kova. Naikinamiesiems kirtimams sumažinti buvo sustiprinamas nusikaltėlių persekiojimas, mažinami administruojamų plotų vienetai, didinamos baudos bei bausmės ir pasiekta teigiamų rezultatų, pvz. 1924 buvo savališkai iškirsta 96.318 ktm miško 729.426 lt. vertės, o 1935 jau tik 9910 ktm 41.830 lt. vertės.

Savavališka miško ganiava persekiota pagal naujai išleistą ‚Laukams prižiūrėti įstatymą'. Kovoti su miškų gaisrais buvo kiekvieno gyv. pareiga, ir jų gesinti turėjo vykti artimesnių vietovių gyv. Miškuose buvo uždėtos priešgaisrinės juostos, įrengti gaisrams stebėti bokštai; be to, budėjo taip pat speciali sezoninė sargyba. Entomofitopatologiniams kenkėjams naikinti imtasi ir apsisaugojamųjų ir tiesioginių kovos priemonių. Platesnio masto tiesioginė kova vesta, tik masiškai kenkėjams miškus užplūdus. Privatinių miškų (techninę) priežiūrą vykdė miškų administracija ir sargyba, pvz., neleisdama esamų plotų mažinti bei versti juos kitos rūšies dirva, o taip pat neteisėtai kirsti, kirtimuose gyvulius ganyti.

Minėtinas dar miškų apsaugos bei taip pat administravimo žvilgsniu reikšmingas prorėžių, intarpų panaikinimas, sienų ištiesinimas, žemių mainų vykdymas, iškeliant svetimą nuosavybę iš miško ar sudarant didesnius miško ploto vienetus. Lygiai svarbus ir servitutų (miško medžiagos, ganiavos ir bendrųjų ganyklų) panaikinimas, kurie teikė nemaža žalos miško ūkiui. Šių servitutų 1918 bendrai buvo 100.185 ha, o 1937 gale beliko 28.416 ha. Šalinant miško augaviečių neigiamus veiksnius, 1924–37 nusausinta 20.783 ha miško, iškasant 521 km griovių, ir vykdytas žemyninių bei pajūrinių smėlynų (smiltynų) sulaikymas miškui želti. Valdžios plotuose jų buvo 907 ha, įskaitant ir Palangos pajūrio kopų 308 ha; privatinių pustomųjų smiltynų buvo apie 14.000 ha.

Medžioklė turėjo ekonominės ir pramoginės reikšmės. Medžioklės ūkiui plėtotis sąlygos buvo geros, nes kraštas pasižymėjo gausiais ir žvėringais miškais. Dar XVI a. medžioklė pirmavo bendrame miškų ūkyje. Medžiojamųjų gyvulių kailiai ir odos siekė tolimas užsienio rinkas, o mėsą buvo sūdoma kariuomenės reikalams. Medžiojimo teisė priklausė valdovams, didikams. Valstiečiai, turėję miške žemės, galėjo medžioti plėšriuosius bei smulkesnius žvėris. Medžiojamųjų gyvulių apsauga įvesta 1567. Pirmiausia ja rūpinosi miškų administracija. Valdovo miškuose medžioti galima buvo tik jo paties leidimu. Už neteisėtą medžiojimą sunkiai bausta, pvz. pagal Valakų įstatymą už sunkesnius nusikaltimus iki mirties bausmės. Medžiojamųjų gyvulių apsaugos tikslu nuo XVI a. steigiami žvėrynai. Pirmasis ir didžiausias žvėrynas įsteigtas Bieloviežo girioje. Valdiniuose ir privatiniuose žvėrynuose medžiodavo tik savininkai. Carinės Rusijos valdymo laikais didžiųjų senovės medžioklių nebeliko. Medžioklės teisę pasisavino beveik vieni rusų valdininkai ir dvarininkai. Išnyko ir senovės girių stambieji žvėrys. 1918 medžioklės ūkis vėl pradedamas organizuoti. Lietuvos miškų žvėringumas rastas sumenkėjęs. Jo stovį dar labiau pablogino I pas. karas, nusiaubęs kraštą, ir 1939–40 šaltoji žiema. Bet jau iš 1934 ir 1939 medžiojamųjų gyvių statistikos matyti, jog jų stovis nepriklausomoje Lietuvoje gerėjo.

	1934	1939
Briedis	201	333
Elnias žalasis	18	190
Danielius	30	42
Stirna paprastoji	13.934	34.669
Šernas	279	1.904
Barsukas	2.343	4.019
Kiškis pilkasis	84.616	76.165
Kiškis baltasis	—	5.379
Kiaunė miškinė	487	787
Audinė	18	76
Lapė	5402	11.475
Vilkas	112	248
Lūšis	—	4
Voverė	13.168	38.496
Ūdra	105	163
Kurtinys	323	857
Tetervinas	10.155	14.328

Medžiojamųjų gyvulių apsauga pagerėjo, miškų administracijai stiprėjant. 1925 buvo išleistas pirmasis medžioklės įstatymas, normuojąs medžiojimo teisę ir tvarką, o taip pat instrukcija medžioklės įstatymui vykdyti. 1935 pasirodė naujas medžioklės įstatymas ir 1936 jo pakeitimas. Taisyklės medžioklės įstatymui vykdyti buvo išleistos 1937. Be to, veikė eilė vidaus reikalų ir žemės ūkio ministrų įsakymų, reguliuojančių medžiojimo laiką. Šie įsakymai turėjo reikšmės nykstantiems bei retesniems gyviams apsaugoti. Specialių leidimų reikėjo briedžių, elnių, kurtinių medžioklei; jų buvo leidžiama nušauti labai ribotas kiekis. Nuo 1936 veikęs Žemės ūkio m-jos Medžioklės fondas turėjo tikslą remti: 1. naudingųjų medžiojamųjų gyvulių maitinimą ir globojimą, 2. žalingųjų medžiojamųjų gyvulių naikinimą, 3. medžioklės apsaugą, 4. atlyginimą už medžiojamųjų gyvulių padarytus nuostolius, 5. nusikaltusių medžioklės įstatymui persekiojimą, 6. įsigijimą medžioklės srities literatūros, 7. medžioklės spaudą. Medžioklės fondo lėšas sudarė: įvairūs medžioklės mokesčiai, baudos, aukos ir kt. Nuo 1921–37 iš medžioklės gauta 272.580 auksinų ir 701.494 lt. pajamų.

Medžiojamųjų gyvulių apsaugos sumetimais žemės ūkio ministro buvo steigiami draustiniai, arba rezervatai, kuriuose medžiota tik paties ministro leidimu, medžiojamųjų gyvulių atrankos bei reguliavimo reikalui esant. Prie medžiojamųjų gyvulių apsaugos reikia minėti ir vilkų bei jų gūžtų naikinimo premijavimas, o taip pat ir lapių naikinimas vietose, kur laikėsi kurtiniai.

Medžioklė Lietuvoje buvo likusi labiausiai sportinio pobūdžio. Medžioti galėjo asmenys sukakę 17 m. amžiaus ir turį bei išsinuomoję medžioklės ūkiui mažiausia 100 ha ploto. Medžioklės liudijimui gauti pirmenybė buvo teikiama Taisyklingos medžioklės ir žūklės d-jos nariams. Medžiojamieji valdžios plotai Miškų dpt. buvo išnuomojami pavieniams medžiotojams bei d-joms laikotarpiui iki 6 m. Neišnuomotuose plotuose medžiotojas už nušautą gyvį mokėjo nustatytą kainą (taksą). Ančių medžioklės teisė vandenyse, išnuomotuose žvejybai, priklausė nuomininkui. Medžioklės priežiūra pavesta vykdyti policijai ir miškų administracijai (daugiau apie medžioklę Lietuvoj žr. LE XVIII 112–119).

Miškų eksploatacija ir medžio pramonė. Miško kasmet 1919–37 laikotarpyje vidutiniškai buvo kertama po 2.377.761 ktm, neįskaitant gedusio miško. Vyriausias eksploatacijos sezonas spalio–balandžio mėn. Miško medžiaga transportuojama sausumos keliais, glžk., upėmis, rečiau ežerais. Lietuvos vandens kelių ilgis 2781,5 km. Svarbiausias miško medžiagos plukdymas vykdomas Nemunu, mažesniu mastu taip pat Nerimi, Jūra, Minija, Nemunėliu ir kt. Vandens keliu 1931–37 rąstų, popiermedžio ir malkų pergabenta 2.639.931 ktm. Iki 1926 skirtas kirtimui miškas vartotojams duotas stačias: pavieniais medžiais, skersinėmis, biržėmis, o vėliau nukirstas, miškų administracijai ūkišku būdu paruošiant atitinkamus miško medžiagos sortimentus miške arba įmonėse. Eksploatacijos pagrindą sudarė spygliuočių (pušies ir eglės) mediena. Daugiausia pagaminta rąstų, kaip žaliavos tolimesniam mechaniniam apdirbimui ir popiermedžio — cheminiam perdirbimui, be to, smulkių ūkiškų sortimentų, kaip gegnės, gontmedis, dailidmedis, kartys ir kt. Dėl prasidėjusios pasaulinės ūkio krizės negalėdamas pramonei paruošiamos visos medžiagos realizuoti eiline pardavimo tvarka, Miškų dpt. 1931 ėmėsi duoti ją komiso pagrindais keletai eksportinių lentpiūvių apdirbti ir parduoti. Nuo 1937 Miškų dpt. miško medžiagai apdirbti įsigijo dvi lentpiūves (Viešvilės medžio pramonės akc. b-vę ir Medžio pramonės akc. b-vę Lietmedis), taip pat dar vieną išsinuomojo. Be to, įėjo dalyviu akcininko teisėmis į faneros fabriką (A. Bisdom & Zoon b-vė) ir Klaipėdos medžio sindikatan, kuris 1931–37 iš Sovietų Rusijos pirkosi 1.186.320 ktm miško medžiagos apdirbimui ir pardavimui. 1938 nepavykus susitarti su Sovietų Rusija dėl tolimesnio miško medžiagos pirkimo, 1939 jos buvo pirkta Lenkijoje, bet tebuvo gautas vienas 5000 ktm transportas. Prie miško darbų bei sortimentų gamybos dirbo apie 50.000 darbininkų.

Liečiant fanerinių rąstų gamybą, pažymėtina, jog vien tik faneros fabrikas Klaipėdoje (A. Bisdom & Zoon) kas metai suvartodavo 36.000 ktm beržinių, juodalksninių ir eglinių rąstų. Degtukų šiaudeliams iki 1937 buvo suvartojama po 20.000 ktm drebulinių rąstų kasmet. Cheminėje pramonėje pirmą vietą užėmė celiuliozės fabrikas Klaipėdoje su 1000 darbininkų, perdirbdamas 350.000 erdm popiermedžio per metus ir pagamindamas 50.000 t celiuliozės. Petrašiūnuose veikęs popieriaus fabrikas tesuvartojo 6000 erdm. popiermedžio. Vilniaus srityje buvo dar du popieriaus fabrikai (Grigiškiuose ir Verkiuose), o Valkininke veikė lignino fabrikas. Visi 4 kartono fabrikai Lietuvoje tesuvartojo 6000 erdm popiermedžio. 1936 Miškų dpt. įsisteigė terpentino ir kanifolijos fabriką Alytuje. Per parą perdirbdavo 4–4,5 t sakų. Sakai imti iš vietinių pušų, kurių sakinimas pradėtas 1933. Pagaminamo fabrike terpentino ir kanifolijos užteko krašto rinkai. 1938 prie Lietmedžio b-vės Šančiuose buvo įsteigta moderniška gazogeneratorinės medžio anglies degykla. Mechaninio medžio apdirbimo įmonių, įskaitant Klaipėdos kraštą, 1937 buvo: lentpiūvių 139, faneros 3, degtukų šiaudelių 2, kitų 77.

Valstybinių miškų miško medžiaga buvo duodama vartotojams, laikantis leidžiamų įstatymų ir taisyklių, paprastai iš viešo pardavimo, varžytynių ir kt. Nemokamai, pvz. 1923–37 laikotarpyje jos paskirstyta už 27.088.386 lt. šiems reikalams: 1. nepasiturinčių karių šeimoms, karo padegėliams ir tremtiniams bei emeritams, 2. neturtingiesiems, 3. servitutų teisių turėtojams, 4. įvairioms visuomenės organizacijoms, 5. pradžios mokyklų ir mokytojų kurui, 6. savivaldybėms, 7. miškų ūkio reikalams ir administracijos bei sargybos kurui, 8. kitiems reikalams, 9. bažnyčioms ir maldos namams, 10. atlyginimui už nusavintus turtus, 11. ūkininkams, išsikeliantiems į vienkiemius. Bendrai miško medžiagos iš valstybinio miško iškertamos normos kasmet buvo skiriama vietos reikalams 70%; kiekvienam gyventojui teko apie 1,7 ktm.

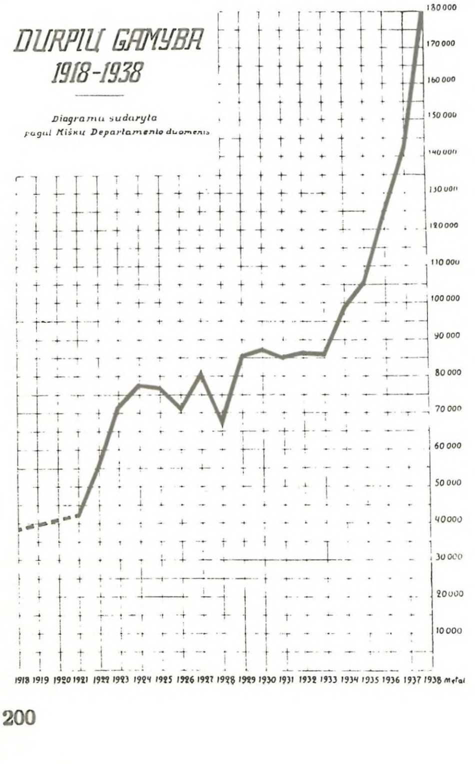

Eksportuojamoji miško medžiaga ir jos dirbiniai bendrame krašto eksporte 1923–37 sudarė apie 20%. Kaip prekė buvo skirstoma trimis pagrindinėmis grupėmis: 1. žaliava — rąstai, popiermedis, malkos, 2. pusfabrikačiai — piauta bei tašyta miško medžiaga, celiuliozė ir 3. fabrikatai — fanera, degtukų šiaudeliai, baldai ir kt. Eksporte vertės atžvilgiu pirmavo pusfabrikačiai, o fabrikatai šio laikotarpio pastaraisiais metais prašoko žaliavos pozicijas. Miško medžiagos ir miško produktų eksportas 1937 sudarė 24,1% viso krašto eksporto, užimdamas antrąją vietą, o pirmąją užleisdamas žemės ūkio produktams.

Lietuvos valstybė medžiu ir jo dirbiniais prekiavo su daugeliu kraštų. Daugiausia buvo parduota D. Britanijai ir Vokietijai. D. Britanija 1933–37 importavo 31% viso Lietuvos medžio bei jo dirbinių kiekio ir 43% vertės, o Vokietija — 32% kiekio ir 13% vertės. Medžio ir jo dirbinių bei gaminių teko ir importuoti (apie 3% viso importo), pvz. egzotinių medžių miško medžiagą fanerai, odų raugams ir kt. Iki 1937 importuota ir popieriaus. Per Lietuvą ėjo taip pat ir miško medžiagos tranzitas iš Suomijos, Sovietų S-gos, Švedijos. Transportuojamas buvo popiermedis, kuris sudarė 80% viso Lietuvos tranzito.

Šalia pagrindinio miško turto, medienos, savo vertę turi ir šalutiniai miško gaminiai, pvz., žievė, kelmai, šienas, molis, žvyras, akmenys ir kt. panašūs dalykai; be to, gausūs valgomieji grybai (baravykai, rudmėsės, lapėlaižiai, ūmedės ir kt.), uogos (mėlynės, bruknės, žemuogės, avietės), riešutai. Valgomųjų grybų ir uogų daugiausia suvartota krašte, bet šiek tiek buvo parduota ir į užsienį. Iš šalutinio miško naudojimo 1919–37 turėta 1.888.821 auksinų ir 7.396.200 lt. pajamų.

Durpynų eksploatacija. Iki 1941 Lietuvoje buvo 752 ištirti durpynai 76.218 ha

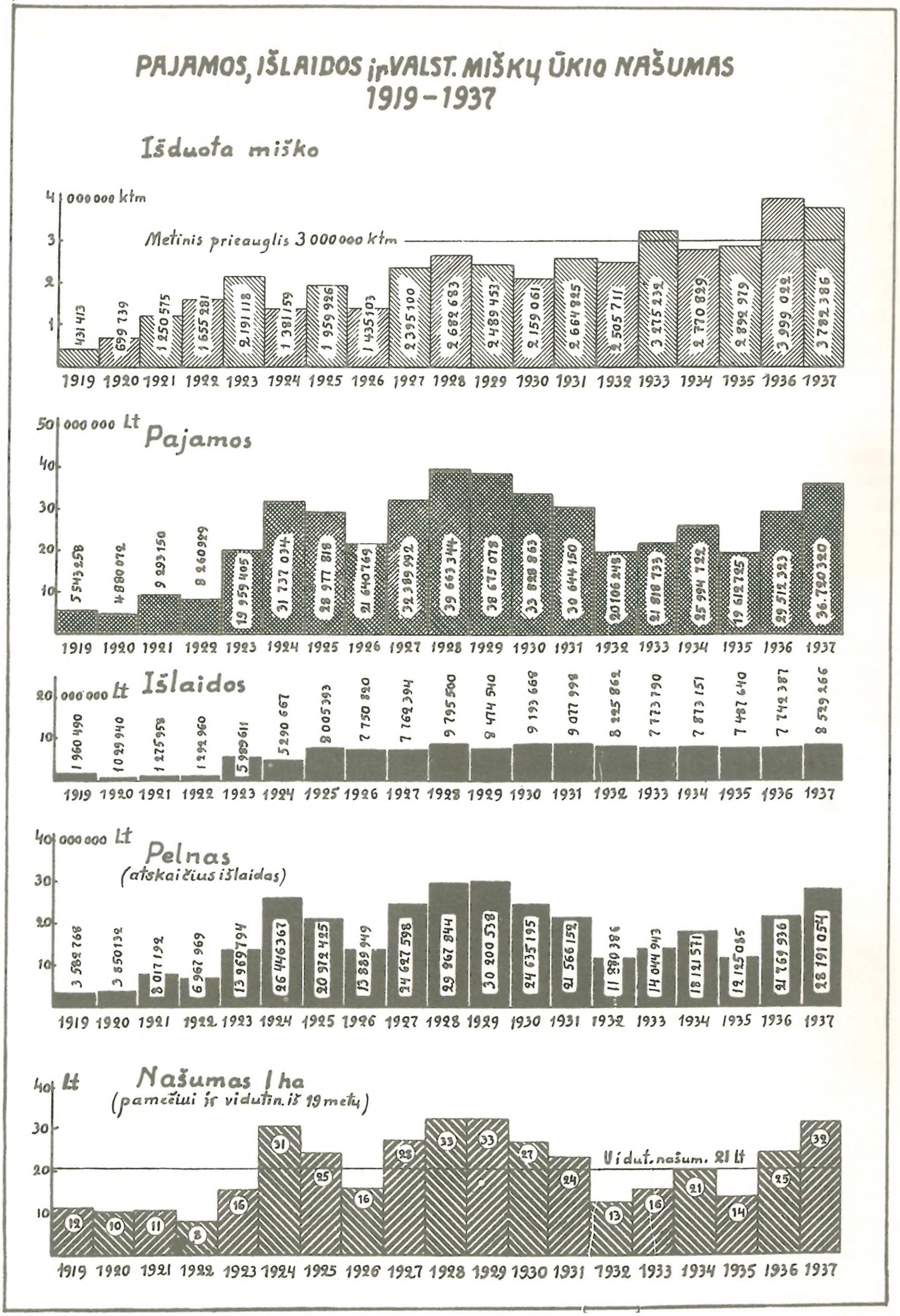

ploto, kartu su pelke 98.583 ha. Čia priskirti ir Vilniaus sričių durpynai, bet be Klaipėdos, kur jų esama 6000 ha. Durpingiausios yra Marijampolės ir Šiaulių aps. Didesnė durpynų dalis priklausė valdžiai. Lietuvos orasausių (33% drėgmės) durpių išteklius siekia 265.000.000 t. Numatoma, kad jų krašto reikalams užtektų 200 me-

tų. Daugumas aukštutinio tipo (70,64%). Eksploatavimui elevatorinėmis mašinomis tiko 309 durpynai ir vandenplovių ar kitų durpių platesnio masto gamybai 23. 1918–41 buvo iškasta 170.000 t durpių mechaniniu būdu ir 120.000 t rankiniu.

Vandenų ūkis. Valstybinių vandenų priežiūra ir eksploatacija nuo 1928 pavesta Miškų dpt.; be Klaipėdos ir Vilniaus krašto valstybinių vidaus vandenų buvo apie 55.304 ha. Žvejybai vidaus vandenys nuomota 3–12 metų (žr. Vandens ūkis — LE XXXIII 99; be to, str. Žuvininkystė).

Miškų ūkio pajamos. 1919–37 valstybės iždas iš miško kasmet vidutiniškai gavo po 17.617.205 lt. Miško pajamas sudarė be pagrindinio taip pat ir šalutinis miško naudojimas su medžiokle, durpynų ir vidaus vandenų ūkiu.

Miškų tyrimas. Lietuvos miškai buvo tiriami pavienių miškininkų iniciatyva, o taip pat ir Miškų dpt. pavedus. 1936 prie Miškų dpt. buvo įsteigta Tyrimų komisija, kurią sudarė miškų mokslo specialistai, dpt. dir. pirmininkaujant. Ji veikė kaip Žemės Ūkio Tyrimo įstaigos (žr. LE XXXV 258–260) Miškų ūkio sekcija.

Organizacijos ir spauda. Lietuvos miškų ūkio pažangai kelti 1929 Kaune įsteigta Lietuvos miškininkų s-ga (žr. LE XIX 52), vėliau pavadinta d-ja ir veikusi iki 1940. 1929–40 ji leido miškininkystės žurnalą Mūsų Girios (žr. LE XIX 425). Miškų dpt. išleista: Revue économique des forêts Lithuaniennes 1919–23 ir 1924, P. Matulionio Kiek girioje medžio kirstina 1924, Svarbesnieji miško kenkėjai 1937, J. Raukčio Dendrologija 1938 ir kt. Be to, P. Matulionio dar išsp.: Galvijų ganymas miškuose 1921, Sėklinė arba atvejinė medžiapiūtė 1925 ir kt.

Girios Aidas 1950tt; Lietuvos girių milžinai 1950; Lietuvos miškų statistika 1937; *A. Rukuiža,* Lietuvos miškai ir jų likimas 1963; Žemės Ūkio Ministerijos Metraštis 1936–38.

ŽUVININKYSTĖ

ALMIS P. MAŽEIKA

1. Vandenys

Lietuvos vidaus žuvininkystės vandenys yra: Kuršių Marės, ežerai, upės ir tvenkiniai. Jūrinės žvejybos plotai ribojosi jūra.

K u r š i ų M a r i ų bendras plotas 1613 km², iš kurio 451,09 km² (45.109 ha) Lietuvos pusėje. Kuršių Marių gylis apie 4–5 m, vietomis vos 1 m ir tik retai prašoka 7 m. Vanduo gėlas dėl gausių intakų. Kuršių Marės priskaitomos prie mezotrofinių vandenų. Vanduo gelsvas ir labai turtingas planktonu (zooplanktono 14.500 vienetai viename litre). Dugno maistingumas vidutinis, apie 1000 gyvūnų viename m² (smėlio dugne 500, o molio 3000–5000 gyvūnų). Kuršių Marės 3 mėn. užšalusios, todėl atvira žvejyba trunka 9 mėn. Žiemą žvejojama po ledu. Ichtiofauna Kuršių Marėse labai įvairi, be vietinės žuvies yra nemaža migracinės, praeinančios neršimui. Našumas 43 kg iš ha per metus.

Daugumas e ž e r ų yra susitelkę Lietuvos šiaurės rytuose, pietuose ir vakaruose.

Pagal maistingumo žuvims laipsnį Lietuvos ežerus galima skirstyti į šiuos tipus: 1. mezotrofiniai (vidutiniamaisčiai) ežerai — tai giliausieji, moreninių-kalvotų apylinkių ežerai (jų tarpe yra Dusios, Galvės, Platelių ir kt.), kurie sudaro apie 30% viso ežerų ploto ir kurių žuvingumas siekia apie 6–12 kg per metus iš 1 ha; 2. eutrofiniai (daugiamaisčiai) — tai negilūs, ligi dugno įšylantieji ežerai, kurie sudaro apie 60% viso ežerų ploto ir kurių žuvingumas siekia apie 43 kg per metus iš 1 ha; 3. distrofiniai (bemaisčiai) — tai nedideli, dažniausiai durpynų supami ežeriukai, kurių vandenyje yra daug organinių rūgščių, todėl jie mažai žuvingi. Nors skaičiumi gausūs, tie ežerai sudaro tik 10% visų ežerų ploto.

U p i ų ploto Lietuvoje skaitoma 9875 ha. Srovės greitis ir upės maistingumas nulemia vyraujančios žuvies ribas atskirose upės dalyse: 1. Upėtakio (Salmo trutta fario) sritis yra upių aukštupiai, sraunūs ir vėsūs. Jų yra apie 10% viso upių ploto. Vandens maistingumas nėra didelis, tačiau nemaža maisto vabzdžių ir kirmėlių pavidale nukrinta iš oro ir nuo medžių. Šiuose vandenyse neršia ir kitos lašišinės šeimos žuvys. Žuvingumas apie 60 kg per metus iš ha. 2. Taparos (Thymallus) sritis yra žemiau upėtakio aukštupių. Apima apie 20% viso upių ploto. Gyvūnija taparos vandenyse yra įvairi ir daug upinių žuvų susirenka ten neršti. 3. Ūsoriaus (Barbus barbus) šeimos žuvys gyvena lėtesnės srovės upių dalyse nei pirmiau minėtų dviejų. Apima 30% viso upių ploto. Juose neršia įvairios migracinės žuvys. Gyvūnija labai įvairi. 4. Palšos (karšio; Abramis brama) vandenys yra ramiosios upių dalys, žemupiai. Apima 40% viso upių ploto ir yra apgyventi daugelio žuvų rūšių. Maisto šiuose vandenyse daug, todėl žuvingu-

mas apie 190 kg per metus iš ha. Šias upių dalis praeina daug migracinės žuvies aukštupių link.

Lūgai — senų upių vagos, turi tekantį vandenį, kai apsemiami per potvynius. Juose vystosi daugelio žuvų išperai. Nemažos reikšmės turi ir apsemiamos lankos.

Dirbtiniai tvenkiniai atsirado Lietuvoje didikų dvaruose. Po 1918 tvenkinių sparčiai daugėjo ir jie tobulėjo. 1938 jų buvo 1441 ha. Veisiami buvo beveik išimtinai karpiai. Tik vienas ūkis Aukštadvaryje vertėsi vaivorykštinių upėtakių auginimu.

Jūros žvejyba Baltijoje skirstoma į pakrančių ir aukštosios jūros (kalno) žvejybą. Pirmoji vykdoma mažais laivais ir nenutolsta nuo namų uosto tiek, kad nebūtų galima tą pačią dieną sugrįžti. Kalno žvejyboje laivas pasirenka bet kurią Baltijos jūros vietą ir užtrunka kelionėje keletą ar net keliolika dienų. 1938 Lietuvos pajūryje maža dar tebuvo kalno žvejybos laivų, todėl jūrinės žvejybos gamyba buvo beveik visa pakrančių pobūdžio.

2. Žvejojimo priemonės ir žuvies apdirbimas

1938 Lietuvoje buvo žvejybos tikslams apie 8000 valčių ir apie 105.000 įvairių tinklų ir kitų žvejojimo įrankių. Upėse daugiausia naudojami statomi tinklai, venteriai, bučiai ir bradiniai. Didesnėse upėse naudojami plauktiniai tinklai. Ežeruose žvejoja vasariniais traukiamais tinklais ir žieminiais, traukiamais po ledu. Naudoja taip pat įvairius statomus tinklus ir venterius.

Kuršių Marėse mažoji žvejyba vykdoma irklinėmis valtimis, naudojant įvairius traukiamus tinklus ir ūdas (ilgos stiprios virvės, nuo kurių kabo trumpesnės virvutės su meškerėmis). Didžioji žvejyba vykdoma keiteliais. Tai didesni atviri laivai, būdingi Kuršių Marėms. Tų laivų ilgis 9–11 m, plotis 4–5 m. Didysis stiebas turi vieną didelę keturkampę burę, o priekinis stiebas pagalbines trikampes bures. Ant didžiojo stiebo yra būdinga medinė vėjapūtė. Šie laivai žvejoja trisieniu velkamu tinklu, vad. ‚kurėnu' (nuo vietovardžio Kurėnai), arba keiteliniu tinklu, kurio ilgis 10 m ir plotis 4–5 m. Tai traukiamas tinklas su spąstiniu maišu gale, iš kurio žuvys neranda išėjimo.

Mažieji ir dauguma didesniųjų laivų Kuršių Marėse yra plokščiadugniai, karvelio statybos, tačiau retkarčiais užtinkami ir klinkerinės statybos keiteliai su kyliu.

Žiemos žvejyba po ledu vykdoma žieminiais traukiamais tinklais. Statomi tinklai po ledu naudojami stintoms.

Jūros žvejyba buvo vykdoma iš Klaipėdos ir Šventosios uostų. Pakrantėje buvo laisvos vietos tinklams remontuoti ir džiovinti. Šventosios uostas buvo moderniai statomas, bet dar nebaigtas. Irklinėms ir mažesnėms motorinėms valtims uostų nereikėjo, jos buvo ištraukiamos į krantą. Užmario žvejai dirbo ne vien Kuršių Marėse, bet dalinai ir Baltijos jūroje.

1938 Lietuvos pajūryje buvo 65 motoriniai žvejybos laivai (kuteriai) ir 931 burinė ir irklinė valtis. Kuteriai buvo 7–8 m ilgio, 3 m pločio, o motorų pajėgumas nuo 15 iki 45 PS.

Dėl motorų mažo pajėgumo ir laivų lengvumo dugnu velkami tinklai dar mažai buvo naudojami. Statomais ir sroviniais tinklais žvejojo silkutes, bet pagrindinė priemonė buvo ūdos, kuriomis gaudė menkes ir lašišas. Plekšnes žvejojo tinklais arba žeberklais. Jūros žvejyboje dirbo apie 1000 asmenų, o vidaus vandenyse žvejyba pilnai ar dalinai vertėsi apie 6000 žmonių. Dauguma jūros ir vidaus vandenų žvejų buvo kartu ir smulkūs ūkininkai.

Žuvis Lietuvoje buvo sunaudojama šviežia ar rūkyta pačių žvejų naminių būdu.

1934 Klaipėdoje įsteigta akcinė b-vė Žuvis (žr. LE XXXV 439). Pasistačiusi šaldytuvus ir rūkyklą, ji konservavo žuvį, kėlė žuvies kainą, reguliavo šviežios žuvies apyvartą, paimdama žuvies perteklių.

3. Žuvininkystės apimtis ir paskirstymas

Pagaunamos žuvies kiekis buvo gana pastovus tik Kuršių Marėse, o kituose vandenyse būdavo didelių skirtumų, lyginant įvairių metų gamybą. Žuvininkystės plėtojimąsi ir žuvienos sunaudojimo kilimą Lietuvoj labai stabdė žemės ūkio produktų perteklius dėl eksporto rinkų stokos ūkinės krizės pasekoj. Vienok ir maisto pertekliaus metais žuvies (daugiausia sūdytų silkių pavidale) Lietuva importuodavo apie 3–4 kartus daugiau nei pati pasigamindavo.

Lentelė (psl. 204) apima tik komercinę žvejybą. Reiktų pridėti dar sportinę žvejybą, kurią sunku tiksliai įvertinti.

Iš kitų vandens gyvūnų komercinės reikšmės turėjo tik gėlo vandens vėžiai. Kai kuriuose Europos kraštuose šie gyvūnai buvo beveik išnykę dėl maro praeito amžiaus gale ir šio pradžioje. Tas vėžių maras išnaikino juos iš Lietuvos didžiųjų upių ir Kuršių Marių, bet išsilaikę ežeruose ir mažuose upeliuose, buvo pradėję vėl grįžti į didžiąsias upes. Vėžių buvo daug sunaudojama viduje. Vėžiavimas buvo mėgstamas sportas, todėl ir šiuo būdu pagautų vėžių sunaudojimas buvo nemažas. Buvo ekspor-

Metai	Vidaus vandenys				Kuršių Marės		Baltijos jūra				Viso	
	D. Lietuva		M. Lietuva				D. Lietuva		M. Lietuva			
	1000 kg	1000 lt.	1000 kg	1000 lt.	1000 kg	1000 lt.	1000 kg	1000 lt.	1000 kg	1000 lt.	1000 kg	1000 lt.
1930	733,0	1350,4	843,5	953,2	802,5	726,6	—	—	496,4	607,2	—	—
1932	550,0	550,0	606,0	373,0	1042,0	440,0	445,0	120,0	720,0	400,0	3263,0	1900,0
1933	564,0	541,0	442,0	208,0	703,0	281,0	714,5	168,0	728,0	318,0	3158,0	1500,0
1936	444,4	350,7	383,7	201,8	833,7	277,2	371,4	66,5	436,3	132,4	2469,5	1028,5
1937	558,2	476,7	323,1	211,1	800,9	272,2	435,4	73,0	363,0	120,8	2480,5	1153,7
1938	632,5	530,8	283,2	185,7	763,4	280,6	717,2	113,1	234,6	87,4	2630,9	1197,5

tuojama vidutiniškai už 18.000 lt. per metus. Pareikalavimas buvo didelis.

Rikiuojant pagal pagaunamą kiekį, svarbiausios vidaus vandenų žuvys yra: lydeka, karpis, kuoja, ešerys, palša (karšis), žiobrys, lynas, seliava, karosas, sterkas, atžagaras, vėgėlė, stinta, upėtakis, ungurys, devynakis, lašiša, tapara, ūsorius ir kt. Baltijos jūroje svarbiausios žuvys yra: menkė, plekšnė, silkutė.

Lietuvos Statistikos Metraštis 1924–39; *P.Mažeika*, Lietuvos jūrų žvejyba (Lietuvos Ūkio Atstatymo Studijų Komisijos Darbai X 1953); (") Lietuvos žvejyba (Lietuva 4 1953); *K. Ščesnulevičius*, Nepriklausomos Lietuvos vandenų ūkis (Naujienos 18–21 1957).

PRAMONĖ

JONAS D. VISKANTA

1. Apžvalginiai duomenys

Carų Rusijos okupuotoje Lietuvoje pramonė buvo menka ir nepritaikyta krašto reikalams. Jos centrai — Kauno metalų apdirbimo įmonės su 3000 darbininkų ir Šiaulių odų įmonės su 2000 darbininkų — dirbo Rusijos reikalams. Krašto žaliavoms perdirbti pramonės kaip ir nebuvo. Miško medžiaga plaukė į Vokietiją, linai — į Anglijos ir Belgijos įmones. Pieno ir mėsos produktai nepasiekė užsienio rinkos, nes nebuvo įmonių jiems paruošti.

Pagal rusų valdžios statistiką Lietuvos ribose veikė 3134 pramonės įmonės. Diduma jų turėjo 3–5 darbininkus ir veikė siauros apylinkės reikalams. Pramoningiausioje Kauno gubernijoje 1913 pramonės inspektorių pranešimuose nurodyta 151 įmonė su 6603 darbininkais, kurios didumu pasiskirstė taip: 1 įmonė su 1256 darbininkais, 2 po 600, 2 po 200, 2 po 100–200, 12 po 51–100, 7 po 31–50, 13 po 21–30, 34 po 11–20 ir 78 įmonės mažiau kaip po 10 darbininkų. Per I pas. karą dauguma įmonių buvo sugriautos ir apiplėštos, išvežant įmonių mašinas ir įrengimus į Rusijos gilumą. Caro rublio ir vokiečių ostmarkės žlugimu galutinai apiplėšta ir negaudama jokių karo nuostolių atlyginimo, pramonė sulaukė Lietuvos nepriklausomybės. Tad nenuostabu, kad per pirmąjį Lietuvos gyventojų surašymą tik 6,43% pasisakė gyveną iš pramonės ir amatų.

Nepriklausomoj Lietuvoj pramonė sparčiai augo. Pagal verslo pažymėjimus krašte buvo įmonių: 1920 — 2474, 1921 — 4011, 1922 — 4933, 1923 — 5402, 1924 — 5419, 1925 — 5941, 1926 — 5164, 1927 — 5437, 1928 — 5742, 1929 — 6010, 1930 — 5842, 1931 — 5796, 1932 — 5735, 1933 — 5451, 1934 — 5710, 1935 — 12.067, 1936 — 14.750, 1937 — 15.214, 1938 — 15.717 ir 1939 — 16.131. Nuo 1935 į šią statistiką pateko dauguma amato įmonių, nes verslo pažymėjimai įvesti ir mažosioms įmonėms. Ypač ryškiai matyti Lietuvos pramonės augimas palyginus pramonės gamybos ir darbo rodiklius:

Metai	Lietuvos pramonės gamybos rodiklis	Lietuvos pramonės darbo rodiklis	Pasaul. pramonės gamybos rodiklis	Pasaul. pramonės kainų rodiklis
1929	100	100	100	96,1
1930	108	103	88,3	81,0
1931	140,7	112,3	74,8	60,8
1932	153,7	118,7	63,0	49,4
1933	—	120,1	71,3	47,0
1934	166,5	122,8	77,0	43,8
1935	185,9	125,8	85,4	44,6
1936	244,2	135,8	95,5	46,0
1937	272,0	161,7	102,5	61,7
1938	309,4	175,9	125,8	53,3
1939	354,2	—	128,7	—

Per trumpą laikotarpį pramonės darbo rodikliui padidėjus nuo 100 iki 175,9, gamybos rodiklis pakilo nuo 100 iki 309,4.

Pilnesnis nepriklausomos Lietuvos pramonės vaizdas atspindi žemiau dedamoje lentelėje, kurioje pramonės šakomis nuro-

LIETUVOS PRAMONĖS DUOMENYS PRAMONĖS ŠAKOMIS

Metai	Kasyklų pramonė	Akmens ir žemės pramonė	Metalų ir mašinų pramonė	Cheminė pramonė	Odų ir kailių pramonė	Tekstilės pramonė	Medžio pramonė	Popieriaus pramonė	Poligrafijos pramonė	Maisto ir gėrimų pramonė	Drabužių ir avalynės pramonė	Elektros jėgainės, dujų ir vandentiekiai	Higienos verslai	Kitos įmonės	Iš viso
Verslo pažymėjimus išpirkusių įmonių skaičius (be Klaipėdos krašto)															
1930	1	207	257	102	184	495	439	27	168	2.383	633	69	203	672	5.842
1935	5	260	1.237	132	341	549	1.136	33	321	2.450	3.888	76	694	556	11.904
1938	11	370	1.639	143	432	611	1.450	52	453	3.040	4.787	93	950	1.389	15.717
1939	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16.131
Įmonės su penkiais ir daugiau darbininkų															
1930 VII	6	108	94	53	44	57	178	18	46	246	154	26	21	—	1.051
1935 VII	7	82	92	48	37	61	192	19	52	343	148	31	24	—	1.136
1938 VII	16	130	120	48	58	81	264	20	64	394	183	33	30	—	1.441
1939 VII	19	130	97	53	50	84	238	22	59	347	186	31	21	—	1.337
Dirbančiųjų skaičius įmonėse su penkiais ir daugiau darbininkų															
1930 VII	541	1.648	1.975	792	648	2.194	3.096	1.395	928	3.616	1.891	479	131	—	19.334
1935 VII	417	1.539	1.711	940	749	4.679	4.238	1.266	929	4.284	1.952	512	128	—	23.344
1938 VII	1.086	3.566	3.327	1.583	1.022	7.019	4.852	1.354	1.261	6.150	3.056	590	197	—	35.063
1939 VII**	1.296	3.212	2.981	1.695	865	4.611	2.864	584	1.029	5.925	2.841	474	161	—	28.538
Mechaninių variklių galingumas a.j 1938 VII															
Pirminių var.	410	1.691	685	935	982	3.440	10.336	11.800	8	15.574	89	36.720	70	—	82.740
Elektr.motor.	586	1.619	4.341	2.209	1.250	11.637	6.073	10.105	907	8.253	872	3.716	73	—	51.641
Bendroji pramonės gamybos vertė (1000 lt.)															
1937	1.325	8.194	21.981	21.687	18.009	63.873	36.745	38.129	—	178.920	22.790	14.633	250	—	426.536
1938*	1.921	10.279	27.344	24.277	17.448	68.548	37.763	25.890	11.975	202.821	25.686	15.699	(250)	—	469.901
1939*	2.980	10.571	26.061	28.482	15.070	68.548	35.239	37.850	—	250.775	28.724	16.549	(250)	—	521.201

*Imant 1937 Klaipėdos duomenis.
**Be Klaipėdos duomenų.

dyta: įmonių skaičius, dirbančių skaičius įmonėse su 5 ir daugiau darbininkų, mechaninių variklių pajėgumas ir bendroji (brutto) gamybos vertė (psl. 205).

Lentelės duomenys rodo, kad Lietuvos pramonė 1938–39 buvo pasiekusi tokio lygio:

Įmonių su 5 ir daugiau darbininkų	1.441
Dirbančiųjų skaičius tose įmonėse	35.063
Bendroji gamybos vertė (mil. lt.)	521,2
Mech. variklių pajėgumas (a.j.):	
pirminių	82.740
elektromotorų	51.641

Be to, 1939 krašte buvo apie 15.000 amato įmonių, kuriose dirbo mažiau kaip po 5 darbininkus.

Pramonės šakų apžvalgoje minėtini šie duomenys:

Kasyklų pramonėje durpinės 1938–39 prikasdavo apie 100.000 t durpių kasmet. Iki 1939 atlikti tyrimai rodė, kad Lietuvos durpių užtektų apie 100 m., iškasant kasmet po mil. t; tuo durpių kiekiu būtų buvę galima patenkinti visą 1938 šilumos paklausą krašte apie 150%. Lietuvoje randama: kalkinio akmens, tinkamo kalkių ir cemento gamybai, kreidos, švaraus kvarcinio smėlio, įvairaus molio, kiek balų rūdos ir nežymūs kiekiai rudųjų akmens anglių.

Akmens ir žemės pramonėje plytinės (žr. LE XXIII 149) užėmė pirmąją vietą su 5,5 mil. lt. metinės gamybos; toliau ėjo stiklo pramonė su 1,99 mil. lt. ir koklinės su 0,7 mil. lt. Daug dėmesio buvo kreipiama į plytinių tinklo išplėtimą. Bolševikai, okupavę kraštą, rado ką tik baigtas ar bebaigiamas įrengti kelias moderniškas plytines, kurios gamybą pakėlė apie 20%, pasiekiant beveik 100 mil. plytų per metus. Lietuvos okupacija suardė Cemento akc. b-vės įpusėtą statyti cemento fabriką prie Skirsnemunės.

Metalų ir mašinų pramonė, nors ir neturėdama savųjų žaliavų, 1938 pagamino (mil. lt.): įvairių metalinių dirbinių — 13,5, žemės ūkio mašinų — 4,3, kitų gaminių bei pataisymų — 9,5.

Cheminė pramonė 1938 pagamino (mil. lt.): muilo — 5,6, gumo dirbinių — 5,4, dirbtinių trąšų — 3,3, farmacijos-kosmetikos gaminių — 2,7, dažų ir lekerių — 2,1, degtukų — 1,5, tepalų, terpentino ir deguto — 1,2, kitų chem. gaminių — 2,5. Okupacijos metu vokiečiai išardė ir išvežė Kaune veikusį gumos fabriką Inkarą, kuriame 1938-39 dirbo beveik 1000 darbininkų.

Odų ir kailių pramonė (žr. LE XXI 12–13) dėl rinkų stokos nedirbo pilnu pajėgumu. 1938 pagaminta (mil. lt.): odų — 14,4, kailių — 1,7, kitų dirbinių — 1,4. Kailių išdirbimas kasmet didėjo; žymi dalis neišdirbtų vietinių kailių buvo pakeičiami į lengvesnius užsieninius, labiau tinkamus kailinių drabužių gamybai.

Tekstilės pramonė nepriklausomoje Lietuvoje išaugo labai staiga; 1938 joje dirbo jau per 7000 darbininkų, gamyba prašoko 68,5 mil. lt. Vien medvilnės, vilnų ir šilko tais metais buvo įsivežta už 26,8 mil. lt. Krašte buvo pagaminama dideli kiekiai linų pluošto, kurio metinis išvežimas siekė apie 20.000 t. Prieš okupaciją 1939 Anglijoje užsakytos linų verpimo mašinos turėjo verpalų gamybą pakelti 100%. Nežiūrint savosios pramonės gamybos, 1938 buvo įvežti šie audinių kiekiai (mil. lt.): vilnonių — 5,8, medvilninių — 10,3, šilkinių — 0,7, džuto — 1,0.

Medžio pramonės gamyba 1938 buvo (mil. lt.): lentpiūvių — 26,4, faneros (klijuotės) fabrikų — 5,3, baldų bei statybos dalių b-vių — 3,6, kitų įmonių — 2,4. Miško medžiagos išvežta (mil. lt.): 1937 — 29,5 ir 1938 — 21,6; tik nežymi jos dalis buvo išvežama neapdirbto pavidalo.

Popieriaus pramonės (žr. LE XXIII 285–286) žymiausios įmonės buvo: Celiuliozės ir popieriaus fabrikas Klaipėdoje, Petrašiūnų popieriaus fabrikas ir keli kartono fabrikai. 1938 gamyba buvo (mil. lt.): celiuliozės ir popieriaus — 21,9, kartono — 0,72, popieriaus bei kartono dirbinių — 3,15. Celiuliozė yra pagrindinė žaliava popieriaus, acetatinio šilko ir daugelio kitų dalykų gamyboje; jos išvežimo metiniai vidurkiai buvo (mil. lt.): 1926–28 — 25,7 ir 1936–38 — 12,7 (arba apie 59.000 t). Popieriaus ir kartono įvežimo metiniai vidurkiai buvo (mil. lt.): 1926–28 — 7,1 ir 1936–38 — 2,25.

Poligrafijos pramonės pradžia Lietuvoje skaitoma nuo XVI a. Paveldėjusi kelias menkas įmones nepriklausomybės meto spaudos pramonė išaugo ir ištobulėjo. 1938 krašte veikė 52 įmonės, kurios atliko spaudos darbų beveik už 12 mil. lt.

Maisto ir gėrimų pramonė, perdirbdama žemės ūkio gaminius, buvo svarbiausioji pramonės šaka krašte. Jos gamyba 1938 pasiekė 202,8 mil. lt., t.y. 43% visos pramonės gamybos vertės. Pieninės ir skerdyklos, įsteigtos 1923–39, buvo vienas iš pagrindinių veiksnių, pakeitusių krašto žemės ūkio struktūrą iš javų ūkio į modernišką pieno ir gyvulių ūkį. Pirmoji kooperatinė pieno perdirbimo b-vė Birutė įsteigta 1889, bet reikėjo nepriklausomos Lietuvos sąlygų, kad galėtų išaugti tokia organizacija kaip Centrinė Lietuvos Pieno Perdirbimo Bendrovių s-ga Pienocentras

(žr. LE XXII 448–453), kuris jungė visas krašto kooperatines pieno perdirbimo b-ves su (1938) 185 pieninėmis ir 2105 pieno nugriebimo stotimis. 1938 jos sugebėjo priimti 95% viso pieninėms pristatyto pieno, pagamino 99% sviesto ir 14% sūrio. Kartu su 92 privatinių įmonių gamyba tų metų bendroji gamybos vertė pasiekė 62,8 mil. lt.

Akc. Maisto b-vės (žr. LE XVII 123–125) vardu Lietuva išėjo į pasaulinę rinką kaip mėsos gaminių tiekėjas. Pirmieji šaldytuvai ir skerdykla pastatyti 1923 Kaune. Dėl rinkų nepastovumo b-vės veiklos pradžia buvo sunki, tačiau 1930 persiorganizavusi b-vė išaugo į nepaprastos svarbos krašto ūkinį vienetą. 1938 Maistas turėjo 5 moderniškas skerdyklas su didžiuliais šaldytuvais, konservų ir dešrų skyriais, jėgainėmis, tvartais ir kitais įrengimais viso 35 mil. lt. vertės. B-vė taip pat turėjo ištisą tinklą parduotuvių, kuriose mėsos ir jos gaminių buvo parduota (mil. lt.): 1938 — 14,9 ir 1939 — 18,8. Maisto akv. b-vės svarba geriausiai matyti iš gyvulių mėsos ir jos gaminių išvežimo duomenų:

	Išvežė iš viso (mil. lt.)	Maistas išvežė (mil. lt.)	(%)
1928	40,7	1,3	3,2%
1929	80,9	5,6	6,9%
1930	116,2	24,8	21,4%
1931	117,4	42,9	36,6%
1932	69,4	42,8	61,7%
1933	66,8	42,3	63,3%
1934	49,6	34,9	70,3%
1935	36,4	32,7	90,0%
1936	50,8	42,7	84,0%
1937	56,1	46,9	83,5%
1938	67,7	57,8	85,5%

Pažymėtina, kad pasaulinės ūkio krizės ir Vokietijos boikoto metu Maistui teko 90% viso tos rūšies gaminių išvežimo. Skerdyklų ir mėsos gaminių pramonės bendroji gamybos vertė 1938 buvo 57,9 mil. lt.

Prekybinių malūnų 1938 buvo 108 ir jų gamybos vertė siekė 22 mil. lt. Ūkinio pobūdžio malūnų krašte buvo apie 2500, jų tarpe apie 500 vėjinių. Lietuvos cukraus fabrikai buvo atidaryti: Marijampolėje — 1932, Panevėžyje — 1935 ir Pavenčiuose — 1939. Cukraus gamyba iš 6700 t (1932) pasiekė 28.700 t (1938). Kitų tos šakos įmonių gamyba 1938 buvo (mil. lt.): tabako — 10,0, alaus — 9,9, saldainių ir šokolado — 7,25, spirito, likerių, vyno ir mielių — 7,6, aliejų ir riebalų — 5,8, visų kitų — 3,5.

D r a b u ž i ų ir a v a l y n ė s verslai veikimo pažymėjimų skaičiumi prašoko visas kitas šakas, tačiau apie 96% jų buvo mažos amato įmonės. 1938 tik 183 įmonės turėjo 5 ar daugiau darbininkų, samdydamos iš viso 3056 asmenis. Tai rodo, kad šioje gamyboje dar labai gyvai reiškėsi amatai. Labiau supramonininta buvo mezginių, trikotažo ir avalynės gamyba. 1938 pagaminta (mil. lt.): mezginių ir trikotažo — 12,0 (39 įmonės), avalynės — 6,9 (40 įmonių), viršutinių drabužių — 3,3 (51 įmonė) ir baltinių — 2,7 (26 įmonės).

E l e k t r o s jėgainės 1938 turėjo 36.720 a.j. variklių; tai sudarė tik apie 44% visos pramonės pirminių variklių galingumo. Užtat beveik kiekviena didesnė pramonės įmonė turėjo savarankiškai spręsti varomosios jėgos klausimą. Pagal energijos šaltinį pramonės varikliai pasiskirstė taip: 43 vandens varikliai — 2030 a.j. (2,4%), 453 gariniai — 60.982 a.j. (73,8%) ir 319 vidaus degimo variklių — 19.728 a.j. (23,8%). Taigi, Lietuvos mechaninės jėgos pagrindas buvo gariniai varikliai, įvežta akmens anglis ir vietinės durpės. Krašto elektrifikacijos reikalams buvo sukurta akc. b-vė Elektra, kuri nebesuspėjo sukaupti pakankamai stambių kapitalų, būtinų vandens energijos išnaudojimui.

2. Pramonės organizacija

Nepriklausomos Lietuvos pramonėje sutartinai veikė privati, kooperatinė ir valstybinė iniciatyva. Privati iniciatyva niekur nebuvo varžoma. Standartinės gamybos srityse ir ten, kur privačios iniciatyvos neužteko, gyviau reiškėsi kooperatinė ar mišri iniciatyva. Pienocentras, Lietūkis (žr. LE XVI 168–171) ir Sodyba (žr. LE XXVIII 262) buvo svarbiausi kooperatinės pramonės atstovai, o akc. b-vės Maistas, Lietuvos Cukrus (žr. LE XVI 106–108), Cementas, Ringuva (žr. LE XXV 310), Elektra buvo mišriosios kontrolės pavyzdžiai.

Visi pramonės ūkiniai vienetai buvo įsijungę į Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmus (žr. LE XXIII 526–527), kurie veikė 1936 įstatymu. Nuo 1937 prie šių Rūmų veikė Prekybos registras (žr. LE XXIII 527), kuriame buvo kaupiamos įmonių nuosavybės ir kitos normaliems verslo santykiams reikalingos žinios.

Pramonės reikalams buvo ir valstybiniai organai. Nepriklausomybės pradžioje skyrium veikusi Prekybos ir Pramonės m-ja vėliau buvo įjungta į Finansų m-ją kaip Prekybos ir Pramonės dpt. 1939–40 buvo suorganizuotas atskiras Pramonės dpt. Greta techniškosios priežiūros, Pramonės dpt. rūpinosi pramonės ugdymu ir jos paskirstymu krašte. Jo uždaviniai ypač padidėjo karo įtakoje pradėjus veikti Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymui (VŽ nr. 704, eil. 5432).

3. Užsieninis kapitalas Lietuvos pramonėje

Užsieninis kapitalas asmenų ir aprėžtos atsakomybės b-vėse nebuvo registruojamas. Akcinės b-vės, veikusios pramonės gamyboje, 1938 gale turėjo 33,3 mil. lt. užsieninių kapitalų arba 33% viso tų b-vių nominalinio kapitalo. Valstybėmis jis pasiskirstė taip (mil. lt.): Belgijos — 19,8, Švedijos — 6,1, Vokietijos — 4,0, Latvijos — 1,8, JAV — 0,99, visų kitų — 0,54. Belgijos kapitalui priklausė elektros jėgainės Kaune ir Petrašiūnuose, Švedijos — Petrašiūnų popieriaus fabrikas ir degtukų fabrikai, o taip pat lentpiūvė Lietmedis Kaune, Vokietijos — Br. Tilmansų metalų apdirbimo fabrikas Kaune ir kelios įmonės Klaipėdoje. JAV piliečiams priklausė audinių fabrikas Drobė ir kelios smulkesnės įmonės.

4. Lietuvos pramonės subolševikinimas

Nuo pat pirmųjų okupacijos dienų pramonės įmonėse susidarė dviguba valdžia: įmonių administracija ir ‚darbininkų atstovai' — visagaliai komunistų partijos nariai ar patikėtiniai. Buvo įsakyta 20% pakelti darbininkų atlyginimą, neleidžiant kelti kainų. Paskelbus krašte ‚gynimo metą' nuo 1940 VI 16 finansų ministras pasidarė beveik neribotas pramonės ir viso krašto ūkio tvarkytojas. Didelių bausmių grėsme tuojau buvo uždrausta kelti kainas, sulaikyti prekių tiekimą ir varyti spekuliaciją; taip pat uždrausta laisvi sandėriai su užsienio firmomis.

Anarchijos įmonėse paveikti ir savo ateitį numatydami įmonių savininkai ar administratoriai ėmė nuleisti rankas. Tada atsirado 1940 VI 28 įsakymas, kuriuo visokių įmonių (ir žemės ūkių) savininkams, valdytojams, vedėjams ir kt. pareigūnams įsakoma pasilikti savo vietose ir rūpestingai atlikti savo pareigas, laiku parūpinant žaliavų, kuro ir kitų gamybos priemonių.

Tikslu apsaugoti krašto ūkį nuo pakrikimo iki bus pasiruošta permainoms, nuolat buvo skelbiama, kad ‚į teisėtą nuosavybę niekas nesikėsina' (M. Gedvilas ‚Lietuvos Aidas' 1940 VI 22) ir pn. Betgi po vad. ‚Liaudies seimo' sušaukimo prasidėjo visai atviras krašto ūkio griovimas ir bolševikinimas. 1940 VII 29 išleistas Stambiosios pramonės nacionalizavimo įstatymas, pradėjęs veikti nuo 1940 VII 26 (VŽ nr. 721, eil. 5750). Apie atlyginimą už ‚nacionalizuojamą' turtą nebuvo nė kalbos, tad šį įstatymą reikia vadinti pramonės įmonių atėmimo - nusavinimo įstatymu. Dar daugiau, visi šio įstatymo paliesti asmenys pateko ‚liaudies priešų' kategorijon ir tik ypatingi specialybiniai sugebėjimai laikinai apsaugojo vieną kitą buv. pramonininką nuo Sibiro ar sunaikinimo vietoje. Įstatyme buvo numatyta nusavinti tik stambesnės įmonės, būtent, ‚įmonės, kuriose dirba daugiau kaip 20 darbininkų ir tos įmonės, kurių darbininkų skaičius nemažesnis kaip 10, bet kuriose yra varikliai, ypatingai svarbūs tos pramonės rūšiai', bet nusavinimui įsibėgėjus buvo atimtos įmonės, kur tedirbo pats įmonės savininkas. Taip buvo ‚nacionalizuotos' kaimo tipo vilnų karšyklos ir verpyklos, aptarnavusios apylinkės gyventojus, nes jų mašinų prisireikė naujiems ‚kombinatams'.

Nusavinamoms įmonėms buvo skiriami komisarai, kuriems vadovaujant įmonių perėmimas turėjo įvykti žaibo greitumu — iki VII 31, t.y. per vieną dieną nuo įstatymo priėmimo arba per penkias dienas nuo jo įsigaliojimo (str. 5). Tikrumoje vien komisarų skyrimai užsitęsė daug ilgiau, o paskutinis nusavinimo veiksmas — ‚nacionalizacijos aktų' tvirtinimas — užtruko iki 1941 I–II. Nuo 1940 VII 26 ‚visi įmonės savininko ar direktoriaus patvarkymai ir visi išduodami dokumentai be komisaro parašo neturi reikšmės' — nustatė to įstatymo 6 str.

Papildydami pramonės įmonių atėmimą, bolševikai įsakė visiems akcijų ir vertybės popierių savininkams iki 1940 VIII 14 atiduoti Lietuvos Bankui visas jų turimas akcijas ir vertybės popierius (Finansų ministro 1940 VIII 8 įsakymas). Iki 1940 VIII 15 įsakyta atiduoti Pramonės m-jai visus dokumentus, pagal kuriuos įmonės ar privatūs asmenys laukia prekių iš užsienio. Negana to, buv. savininkai buvo verčiami mokėti jų turėtų įmonių skolas (Nacionalizacijos komisijos 1940 VIII 17 nutarimas). Galutinis ir viešas Lietuvos pramonininko, o drauge ir kitų Lietuvos gyventojų apiplėšimas įvyko, nusavinus visus bankuose ir taupomosiose kasose turėtus indėlius virš 1000 lt.

Nedaug švelnesnis likimas ištiko Lietuvos amatus. Bolševikinių profsąjungų spaudžiami visi amatininkai ‚su entuziazmu' turėjo įstoti į organizuojamas arteles ir atiduoti bendram naudojimui savo mašinas ir darbo įrankius. Partijos paskirtasis artelės vedėjas pasidarė ne tik jo turto, bet ir paties amatininko pilnas valdytojas.

Ir taip iki 1941 pavasario visa Lietuvos pramonė ir amatai buvo perimti į bolševikų rankas, visai neatsižvelgiant ar ji priklausė privačiam asmeniui, kooperatyvui ar mišriai bendrovei. Taip pat nebuvo atsižvelgta, kad, pvz., akc. b-vė Drobė priklausė JAV piliečiams: įmonė buvo nusa-

vinta, o jos stambiausias akcininkas V. Šimaitis kartu su kitais 400 lietuvių sušaudytas Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje.

Pramonės įmonėms nusavinti ir vėliau joms tvarkyti paskubomis buvo suorganizuota Pramonės m-ja.Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai buvo panaikinti ir jų bylos bei dalis tarnautojų perimti į naująją m-ją. Dar nebaigusi susiorganizuoti, ji virto Vietinės Pramonės Liaudies komisariatu, kuriame vėliau buvo šie skyriai: kadrų, specialinis (NKVD), ūkinio planavimo, finansų ir buhalterijos, technikos, įmonių nacionalizavimo grupė ir raštinė. Prie ministro, vėliau ir prie komisaro, veikė ‚partinis aktyvas', kurio sudėtis ir posėdžiai būdavo slapti.

Nusavintos pramonės įmonės buvo sugrupuotos į šiuos pramonės trestus: statybos, statybinių medžiagų, medžio, metalų, durpių, cheminės pramonės, odų, tekstilės, popieriaus ir poligrafijos, tabako, alaus, malūnų ir kepyklų, žuvies, mėsos ir kitus pagal maisto pramonės šakas. Vėliau įsteigus Maisto pramonės liaudies komisariatą, visa maisto pramonė perėjo to komisariato žinion. Pramoninio Projektavimo Kontora (Pramprojektas) turėjo aptarnauti visas pramonės įmones ir įstaigas, paruošdama techninius projektus. Elektros jėgainės buvo Energijos v-bos žinioje, kuri tiesiogiai priklausė atitinkamam visasąjunginiam komisariatui Maskvoje.

5. Lietuvos pramonė vokiečių okupacijoje

Vokiečių-rusų karo pradžioje krašte įvykęs sukilimas davė progos susidaryti laikinajai Lietuvos vyriausybei. Perėmusi bolševikinio valdžios aparato likučius laikinoji vyriausybė buvo besiruošianti grąžinti pramonės įmones išlikusiems savininkams ar jų įpėdiniams, tačiau atsiradusi vokiečių okupacinė valdžia (Zivilverwaltung) tuojau sustabdė laikinosios vyriausybės veiklą, o drauge ir įmonių grąžinimą. Pasinaudodami bolševikiniu pramonės ‚nacionalizavimu', visą tos ‚nacionalizacijos' paliestą turtą vokiečiai ėmė laikyti Reicho turtu ir dalyti tam reikalui sukurtoms b-vėms. Pvz. visa Lietuvos tekstilės pramonė, bolševikų sujungta į tekstilės trestą, atsidūrė ‚Ostland Faser G.m.b.H.' žinioje, kuri skyrė savo ‚patikėtinius' neriboto šeimininko teisėmis ne tik į patį trestą, bet ir į atskiras įmones. Pirmasis toks ‚patikėtinis' buvo paskirtas Poligrafijos trestui. Nieko negelbėjo pakartotini verslų ūkio tarėjo prof. Vl. Jurgučio demaršai Generalkomisariate: iki 1943 vidurio ‚patikėtiniai' jau buvo perėmę beveik visą Lietuvos pramonę. Apie įmonių grąžinimą savininkams ar įpėdiniams nebuvo ir kalbos. Didele dalimi pramonės buvo pajungta vokiečių karo ūkiui, tačiau dėl žaliavų, kuro ir kitokių reikmenų stokos jos gamyba buvo menka. Nežinia kuriais sumetimais vokiečiai išardė ir išvežė įpusėtą statyti cemento fabriką prie Skirsnemunės, Kaune veikusį gumos dirbinių fabriką Inkarą ir kelias mažesnes įmones.

Vokiečių okupacija 1944 pakeitę bolševikai vėl grįžo su senaisiais savo nuostatais ir planais, kurių priedangoje toliau tęsė tautos išnaudojimą.

Lietuvos statistikos metraštis I–XII 1924–39; Pirmasis ‚Maisto' dešimtmetis 1933; Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928, 1930; *Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai*, Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938); *A. Simutis*, The Economic Reconstruction of Lithuania after 1918, 1942.

ENERGIJOS ŪKIS

KAZYS RIMKUS

Energijos ūkis — apsirūpinimas reikalingų formų energija, vartojant natūralinius energijos šaltinius. Energijos rūšys (formos) yra įvairios: elektros energija, šiluminė energija, krintančio vandens energija ir pn. Įvairios energijos rūšys (formos) turi įvairius matavimo vienetus: elektra — kWh, krintąs vanduo — a.j., kuras — kalorijas ir pn. Patogumo dėlei įvairioms energijos rūšims priimtas ekvivalentas — kWh, skaitant, kad 1 erdm medienos sveria 500 kg, o 1 kg medienos prilyginamas 0,7 kWh; 1 kg akmens anglies — 1,8 kWh; 1 kg durpių — 0,6 kWh; 1 kg skysto kuro — 5,0 kWh.

Priimta, kad vandens jėgainių instaliuotas galingumas buvo 10.000 kW, o metinis jėgainių darbo laikas 3000 val.

Energijos ūkį nusako: 1. metinis energijos suvartojimas iš viso ir pagal natūralinius energijos šaltinius; 2. metinis energijos vartojimo pasiskirstymas energijos formų požiūriu; 3. metinis energijos pasiskirstymas vartotojų požiūriu.

Iš lentelės 1 matyti, kad nepriklausomos Lietuvos energijos ūkyje iš turimų krašte natūralinių energijos šaltinių labiausiai buvo užangažuota mediena — dengė 70,6% vartojamos energijos, mažiausiai panaudo-

ta vandens jėga — vos 1,5% vartojamos energijos.

Iš lentelės 2 matyti, kad elektros energija tenkino 3,8% metinio energijos suvartojimo. Iš jų — 1,8% buvo parūpinami iš turimų krašte natūralinių energijos šaltinių (1,7% — durpės, 0,1% — vandens jėga) ir 2% iš importuoto kuro (akmens anglies ir skysto kuro). Iš šių duomenų darytina išvada, kad vandens jėgos naudojimas buvo nepatenkinamas, o durpių naudojimas nepakankamai intensyvus.

Iš lentelės 3 matyti, kad pramonė vartojo 18%, susisiekimas ir transportas — 10% ir namų apyvoka — 72% parūpintos energijos.

Lentelė 1

ENERGIJOS SUVARTOTA 1939 PAGAL ENERGIJOS ŠALTINIUS

Natūraliniai energijos šaltiniai	Vienetai	Kiekiai	Pagaminta energijos mil. kWh	%
Mediena	erdm	4.000.000	1.400	70,6
Durpės	t	230.000	138	6,9
Akmens anglis	t	180.000	324	16,7
Skystas kuras	t	17.000	85	4,3
Vandens jėga	kW	10.000	30	1,5
	Viso		1.977	100.0

Lentelė 2

METINIS ENERGIJOS VARTOJIMO PASISKIRSTYMAS ENERGIJOS FORMŲ POŽIŪRIU

Natūraliniai energijos šaltiniai	Pagaminta energijos mil. kWh	Suvartota šilumai mil. kWh — %	Transformuota į elektrą mil. kWh — %	Suvartota mech. varikliams mil. kWh — %
Mediena	1400	1400 — 70,6	— — —	— — —
Durpės	138	103 — 5,2	35 — 1,7	— — —
Akmens anglis	324	300 — 15,2	24 — 1,5	— — —
Skystas kuras	85	— — —	10 — 0,5	75 — 3,8
Vandens jėga	30	— — —	3 — 0,1	27 — 1,4
Viso	1977	1803 — 91,0	72 — 3,8	102 — 5,2

Lentelė 3

METINIS ENERGIJOS PASKIRSTYMAS VARTOTOJŲ POŽIŪRIU

Natūraliniai energijos šaltiniai	Pgaminta mil. kWh	Teko pramonei mil. kWh — %	Teko susisiekimui mil. kWh — %	Teko namų apyvokai mil.kWh — %
Mediena	1400	126 — 6,4	5 — 0,1	1269 — 64,1
Durpės	138	51 — 2,6	8 — 0,3	79 — 4,0
Akmens anglis	324	124 — 6,2	133 — 6,9	67 — 3,6
Skystas kuras	85	27 — 1,4	52 — 2,7	6 — 0,2
Vandens jėga	30	30 — 1,5	— — —	— — —
Viso	1977	358 — 18,1	198 — 10,0	1421 — 71,9

STATYBA

JUOZAS DAČYS

I pas. karui praėjus, Lietuvos kraštas buvo nuskurdęs: purvini neževyruoti keliai, negrįstos gatvės ir netvarkomi miestai, esami trobesiai neremontuoti, daugumoje nedažyti, apskurę. Miestelių ir kaimų didelė dalis karo audros sunaikinti, išdegę. Retas buvusių fabrikų ar dirbtuvių teveikė. Buvę tiltai išsprogdinti ar sudeginti. Nuo tokios padėties prasidėjo nepriklausomos Lietuvos atstatymas.

Prieš I pas. karą Lietuvoje buvo gyvenviečių ir jose trobesių (lentelė psl. 211).

Paskutinio dešimtmečio prieš I pas. karą vidutinės investicijos į statybą siekė apytikriai 50 rub. vienam km² per metus, skaitant miestų ir kaimo statybą kartu.

Kaimo atstatymas. Lietuvos kaimo atstatymas nepriklausomybės metu vyko, kartu pravedant kaimų skirstymą vienkiemiais ir dvarų parceliaciją. Pirmame nepriklausomybės dešimtmetyje statyba vyko gaivališkai, pačių ūkininkų pastangomis ir sugebėjimu, beveik be pašalinės finansinės pagalbos, o dažnai ir be tinkamo amatininko.

Kaimus skirstant vienkiemiais, esamos trobos kaime buvo išardomos ir jas perveżus naujoje vietoje iš naujo vėl sustato-

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.	Iš viso
Kaimų ir bažnytkaimių	24.641	23.103	5.135	52.879
juose gyvenamųjų trobesių	101.595	107.759	43.296	252.650
Miestų	9	10	10	29
juose gyvenamų trobesių	7.244	11.065	4.104	22.413
juose gyvenamųjų butų	21.194	42.789	12.182	76.165
Iš viso gyv. ir negyv. trobesių	543.851	639.607	221.408	1.394.866
Visų trobesių vertė (tūkstančiais rub.)	108.776	125.921	48.230	282.927
1 km² trobesių: 1. gyv. namų	3,7	3,9	4,5	4,0
2. iš viso	17,3	19,2	23,0	19,8
3. vertė tūkst. rub.	5,85	8,18	6,7	6,9

mos, pakeičiant tik supuvusius rąstus ir kitas dalis bei pamūrijant naujus pamatus. Tik daugiau pasiturį ar turį didesnio statybinio sugebėjimo ūkininkai savo pervežtus trobesius pagerindavo ir išplėsdavo. Gyvenamieji namai patobulėjo, juose pastatant geresnės konstrukcijos krosnis, sudedant medines grindis, įruošiant daugiau patalpų. Tvartai, klojimas, daržinė, svirnas ir pirtis perstatant taip pat būdavo pagerinami. Trobesių stogai naujai perdengiami ir, jei anksčiau veik be išimties buvo šiaudiniai, tai dabar be šiaudų dar naudota gontai, medinės lentelės, cinkuota skarda ir degtos molios čerpės. Kaimo trobos buvo beveik be išimties medinės, tik rajonuose, kur miško medžiagos buvo maža, pvz. Sūduvoje, statybai naudojo ir degtas molio plytas ar blokus, o tvartai dažnai buvo plūkiami iš molio, į jį primaišant šiaudų, šakų, viržių, ajerų ar kurių kitų žolių. Pamatai daugumoje mūryti iš akmenų su kalkių skiediniu.

Vėlesniais laikais krašte išaugus didesniam amatininkų kiekiui, paruošus savų statybos ir žemės ūkio specialistų, pradėta kaimo statomiems trobesiams naudoti paruošti projektai ir jais sekant prasidėjo techniškai tobulesnė trobesių statyba. Tai buvo daroma plačiau naudojant nedegamas konstrukcijas, vartojant racionalesnį trobesių ir sodybos išplanavimą, pritaikytą moderniškam žemės ūkio vedimui, tinkamesnį vietos parinkimą, privažiuojamų kelių pastatymą ir sodybos apsodinimą medžiais.

Trobesiuose imta įvesti vandentiekį, statyti sanitarinius įrengimus, racionalizuoti gyvuliams tvartus, plačiai vartoti trobesių, ypač stogų dažymą. Šio meto trobesių vertė veik padvigubėjo ir 1939 pastatyto kaimo trobesio vidutinė vertė siekė 2220 lt. vienam trobesiui.

Dvarų parceliaciją vykdant, naujakurių trobesių statyba vyko skirtingai nuo skirstomų kaimų trobesių statybos. Jei pastarieji daugumoje buvo tik perstatomi, pakeičiant sugedusią medžiagą, tai dvarų žemių naujakurių statyba buvo vykdoma naudojant naują medžiagą. Vyriausybė kiekvienam naujakuriui skyrė pašalpos miško medžiaga ir pinigais trobesių pastatymui. 1939 pastatyta trobesių (lentelė psl. gale).

Vieno trobesio vidutinė vertė buvo 2220 lt., vieno m³ vidutinė vertė — 6,5 lt.

1919–39 į vienkiemius išskirstyta 159.118 ūkių. Skaitant, kad 20% sodybų paliko vietoje, turėjo būti perkelta apie 127.300 sodybų, arba apie 450.000 trobesių. Tame pačiame laikotarpyje pravedant žemės reformą buvo sudaryti 38.747 nauji ūkiai ir juose pastatyta apie 70.000 trobesių. Taigi pusė visų esamų kaimo sodybų buvo pastatyta ar perstatyta nepriklausomoje Lietuvoje. 1938 visų kaimo trobesių vertė siekė 1.394.000.000 lt., arba 23.500 lt. vienam km².

gyv. namų pavienių asmenų	5.050 vn.*)	1.175.000 m³	14.542.700 lt.
gyv. namų draugijų	18 vn.	15.600 m³	400.500 lt.
gyv. namų valstybės ir savivaldybių	38 vn.	46.800 m³	1.317.700 lt.
Viso	5.106 vn.	1.237.400 m³	16.260.900 lt.
negyv. namų pavienių asmenų	9.659 vn.	3.698.700 m³	13.834.600 lt.
negyv. namų draugijų	80 vn.	71.000 m³	1.559.600 lt.
negyv. namų valstybės ir savivaldybių	76 vn.	126.300 m³	1.464.600 lt.
Viso	9.815 vn.	3.896.000 m³	16.858.800 lt.
Iš viso	14.921 vn.	5.133.400 m³	33.119.700 lt.
1 km²	0,25 vn.	86,0 m³	555 lt.

*) vienetų.

1939 išleistas pažangus kaimo statybai tvarkyti įstatymas.

Miestų statyba ir tvarkymas. Iki Lietuvos padalijimo XVIII a. Lietuvos miestai nesuspėjo pakankamai išsiplėtoti, išskyrus eilę didesniųjų. Miestų ugdymu ir tvarkymu Lietuvą okupavusi Rusija nesirūpino. Todėl jie atsiliko nuo V. Europos miestų ir savo trobesiais ir ypač įrengimais. Normalų miestų vystymąsi trukdė ir nelietuviško elemento, neturėjusio pakankamo ryšio su lietuviška kaimo bendruomene, įsigalėjimas miestuose. Lietuvai nepriklausomybę atgavus, miestai padarė daug pažangos. Sparčiai kraštui atsistatant po I pas. karo, kuriantis naujai pramonei bei įsisteigus vietos administracinėms įstaigoms, atgijo ir miestai. Išsiplėtė prekyba ir dideliu tempu vyko statyba, nes atstatyti ne tik gyvenamieji trobesiai, bet ir plačiu mastu buvo statomos mokyklos, ligoninės, pieninės ir kiti viešojo pobūdžio pastatai. Gatvės buvo išgrįstos, atsirado naujos tvoros, aikštės ir parkai. Svarbesniosios gatvės buvo asfaltuotos ar kitu būdu modernizuotos bei apsodintos medžiais. Energingai rūpintasi sanitariniais įrengimais, pravedant miestų kanalizacijos tinklą (žr. LE X 420–421). Iš didesniųjų miestų Kaunas įsivedė vandentiekį ir kanalizaciją. Ukmergė tai atliko mažesniu mastu, o Šiauliai darbus įpusėjo.

1931 Savivaldybių įstatymu ir 1938 Miestų žemėms tvarkyti įstatymu Lietuvos miestai gavo pakankamas juridines priemones moderniškam miestų tvarkymui vykdyti.

Gyventojų augimas svarbesniuose miestuose:

	1893	1923	1939
Vilnius	150.000	196.383	209.442
Kaunas	82.718	92.446	154.109
Šiauliai	22.350	21.387	31.641
Panevėžys	16.800	19.197	26.653
Ukmergė	16.605	10.604	12.376
Marijampolė (1887)	6.623	9.488	15.768
Tauragė	3.800	5.470	10.561
Alytus (1887)	989	6.322	9.207
Utena	2.550	4.890	6.276
Rokiškis	2.400	4.325	5.480

Miestų gyvenamieji namai daugumoje buvo vieno ar dviejų aukštų mūriniai ar mediniai. Tik didžiųjų miestų centre buvo statomi 3–5 aukštų namai. Didesnis pareikalavimas buvo 3 ir 4 kambarių butų. Juose buvo dar erdvi virtuvė, vonios ir tualeto patalpos ir sandėliukas. Butuose buvo centrinis karšto vandens šildymas arba krosnys mažesniame name. Visur buvo vandentiekis su kanalizacija, elektros apšvietimas, rūsyje skalbykla ir ūkio patalpos. Vienos šeimos normalūs sklypai buvo 800–1500 m². Mažesnių butų kaip 3 kambariai ir didesnių kaip 4 rečiau statydavo.

1935–39 vyriausybės iniciatyva buvo pradėta statyti darbininkų, amatininkų ir tarnautojų kolonijas. Statyba buvo valdžios finansuojama, o pastatyti namai su sklypu parduodami darbininkams ilgalaikiam išsimokėjimui. Tokių kolonijų buvo pastatyta Klaipėdoje amatininkams, darbininkams ir tarnautojams, o žvejams Šventosios uoste. Vėliau šios rūšies statybą pradėjo organizuoti ir stambesnės įmonės, pvz. Maistas pastatė koloniją savo darbininkams prie Kauno. Darbininkams ir tarnautojams statomi namukai buvo mūriniai 1, 2 ar 3 butų. Kiekvienas 3 ar 4 patalpų. Namuose dujų įrengimai (Klaipėdoje), vandentiekis, kanalizacija, elektra. Sklypai apie 1000 m². Statomieji rajonai buvo išplanuoti, pravestos grįstos gatvės, sanitariniai įrengimai, sklypai aptverti dažytomis tvoromis, gatvės apsodintos medžiais. Šildymas koklinėmis krosnimis, o tarnautojų 3 kambarių butuose centrinis karšto vandens šildymas.

1939 pastatyta gyvenamųjų namų: Kaune 447, Šiauliuose 210, Panevėžyje 98, Vilniuje 87, Marijampolėje 52, Ukmergėje 61.

1939 nepriklausomoje Lietuvoje pastatyta trobesių I eilės miestuose ir miesteliuose iki 2000 gyv. (lentelė psl. 213).

Iš viso miestuose ir miesteliuose pastatyta 3077 trobesių, 1.362.00 m³, 41.301.300 lt. vertės; vieno trobesio vidutinė vertė 13.400 lt., 1 m³ vidutinė vertė 30,3 lt. 205 miesto gyventojams teko 1 pastatytas butas apie 65 m² dydžio ir jo vertė 8400 lt. Vienam miesto gyventojui vidutinės metinės investicijos 60 lt.

Kartu su kaimo trobesiais 1939 investuota į statybą 74.420.000 lt. arba vienam km² teko 1250 lt.

Šie daviniai liečia tik naują statybą. Čia neįtrauktos investicijos į trobesių remontą, kurias reikėtų vertinti apie 10% naujosios statybos.

Statybos darbininkų ir amatininkų buvo Lietuvoje apie 25.000, skaitant su Vilniaus ir Klaipėdos kraštais. Vidutinis eilinio darbininko uždarbis per mėn. buvo 180 lt., o specialisto 250–400 lt. Statybos darbininkai buvo apdrausti ligonių kasoje ir nelaimingų atsitikimų atveju. Apdraustieji buvo gydomi nemokamai.

Amatininkams paruošti veikė amatų m-los didesniuose miestuose. Be to, technikos sričiai veikė aukštesniosios ir aukštosios m-los. 1940 daviniais jose buvo absolventų: VDU technikos fak. 1319 stud., 2 technikos m-lose 1067 mokiniai, Kultūrtechnikų m-loj 69 mokiniai.

gyv. namų pavienių asmenų	1.567 vn.*)	794.500 m^3	25.840.000 lt. vertės
gyv. namų draugijų	10 vn.	10.400 m^3	462.800 lt. "
gyv. namų valstybės ir savivaldybių	9 vn.	56.800 m^3	1.933.700 lt. "
Viso gyv. namų	1.586 vn.	861.700 m^3	28.236.600 lt. "
Viso gyv. butų	3.376 vn.		
Viso gyv. patalpų	8.585 vn.		
Negyv. namų pavienių asmenų	1.396 vn.	248.200 m^3	4.207.700 lt. vertės
negyv. namų draugijų	39 vn.	102.000 m^3	2.783.000 lt. "
negyv. namų valstybės ir savivaldybių	56 vn.	149.700 m^3	6.080.100 lt. "
Viso negyv. namų	1.491 vn.	500.300 m^3	13.064.700 lt. "

*) vienetų.

Statybos medžiagos ir kaina. Statyboje buvo naudojamos šios svarbesnės medžiagos: miško medžiagos (stogams, grindims, langams ir durims ir dalinai sienoms) paskutiniais metais kasmet buvo sunaudojama vidutiniškai apie 1.000.000 ktm; degtų plytų 70.000.000 vienetų; cemento 100.000.000 t; čerpių 5.000.000 vienetų; cinkuotos skardos (daugiausia stogams ir latakams) 570.000 m^2; tolio 1.630.000 m^2; geležies ir plieno 40.000 t; geležies ir plieno dirbinių 30.500 t.

1939 buvo mokamos šios kainos už pilnai užbaigtą darbą, įskaitant darbą ir medžiagą:

1. 2 plytų mūro siena	41,0 lt. m^2
2. tuščiavidurių plytų vidaus pertvaros, iš abiejų pusių tinkuotos ir dažytos	10,6 lt. "
3. 2 colių pušinių įlaidinių lentų grindys su betono pogrindžiu	14,6 lt. "
4. dvigubi gatavi pušiniai langai	54,0 lt. "
5. betono pamatai iki 3 m gylio ir 50 cm pločio, įskaitant žemės iškasimą ir atgal supylimą	60,0 lt. m^3

Mūrinio gyvenamojo namo vidutinė 1 m^3 kaina: su vidutiniais įrengimais — 35–40, su gerais įrengimais — 40–50, su labai gerais įrengimais — 50–60 lt.

Gyvenamojo namo pastatyme darbo jėgos santykis su medžiaga buvo 1 : 1.

Statybos vykdymas ir priežiūra. Lietuvoje statyba buvo vykdoma 1. rangovų, perduodant jiems darbus varžytynių tvarka, 2. ūkio būdu, kai pats statybos savininkas ją vykdė, pirkdamas medžiagą ir samdydamas darbo jėgą, 3. dalinis, kai dalis darbų vykdyta ūkio būdu, o kita dalis atiduota rangovams.

Stambesni rangovai buvo: akc. b-vė Statyba, Urbonas ir Trinkūnas, Br. Ilgovskiai, Dėdelė ir Brunius, Judelevičius ir kt. Valdžios įstaigos statybos darbus daugumoje atiduodavo varžytynių keliu rangovams, o savivaldybės daugumoje praktikavo ūkio būdą.

Statybos priežiūra ir leidimų davimas priklausė Vidaus reikalų m-jai. Centre tai buvo vykdoma Statybos ir Sauskelių inspekcijos, o I eilės miestuose ir apskrityse mst. ir aps. statybos komisijų, kurias sudarė mieste: burmistras, miesto inžinierius ir miesto gydytojas, o apskrityje: aps. viršininkas, aps. inžinierius ir aps. gydytojas.

Statybos priežiūros organams įstatymu buvo pavestas ir susenusių bei sveikatai ir gyvybei pavojingų trobesių nugriovimas. Pastarasis įstatymas daug prisidėjo prie miestų pagražinimo ir apvalymo.

II pas. karo metu Lietuvą okupavus rusams ir vėliau vokiečiams, nei miestų nei kaimų statyba negalėjo normaliai vystytis. Statybos įmonės, priemonės, medžiagos ir darbininkai daugumoje buvo panaudoti karo reikalams. Vis dėlto, vienur kitur buvo atlikta kraštui naudingų statybų; pvz. Statybos b-vė pastatė naujas plytines Joniškėlyje ir Rubikiuose prie Anykščių, o taip pat išplėtė eilę įmonių Kaune: Maisto fabriką, tekstilės įmones Drobę, Vilką, Kailį ir kt. Šiauliuose buvo įpusėta naujosios miesto ligoninės statyba. Vilniuje išplėstos radijo dirbtuvės, pastatytas kino teatras, vykdyti miesto ligoninės statybos darbai; Naujojoje Vilnioje — liejyklos pastatai; Panevėžyje pastatyti didžiuliai elevatoriai. Gyvenamųjų namų statyba karo metu visai sustojo. Tik keletas didesnių gyvenamųjų blokų pastatyta Kaune, Šiauliuose ir Vilniuje.

K.A.M. Karo Butų Valdyba, Statybos kainoraštis 1939 ir priedas 1940; *K.Ū.A. Tarnybos Planavimo Komisija,* Išlaisvintos Lietuvos ūkis I 1949; *K. Krikščiukaitis,* Lietuvos miestų ir miestelių atstatymas (Alguvos Baras 7 1948); Lietuvos Statistikos Metraštis 1939; Lietuvos Ūkio Atstatymo Studijų Komisijos Darbai nr. 2, 5 ir 8 1951–53; *A. Musteikis* (red.), Lietuvos žemės ūkis ir statistika 1948; Ostland in Zahlen 1943; *Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai,* Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938); *A. Rimka,* Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą 1928.

PREKYBA

I. NEPRIKLAUSOMIEJI LAIKAI

STEPONAS STANKUS

Prekyba Lietuvoje buvo privatinės iniciatyvos sritis. Individualūs verslininkai daugiausia buvo smulkūs pirkliai, detalinės prekybos įmonių savininkai. Bendrovės ir kooperatyvai bei jų sąjungos vis augo ir apėmė stambiąją ir užsienio prekybą. Stambiąsias akcines bendroves kontroliavo ir valstybė, nes ji laikė supirkusi privataus ūkio neišpirktas akcijas.

Prekybos verslui tobulinti bei vystyti Lietuvoje veikė Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai (žr. LE XXIII 526–527). Prekybininkai per Rūmus galėjo organizuotai atstovauti savo interesus ir reikšti ūkio klausimais ekspertišką nuomonę valdžios įstaigoms. Įstatymas buvo suteikęs Rūmams galią vesti ir Prekybos registrą (žr. LE XXIII 527).

Valstybinės specialinės priežiūros prekybos įstaigoms Lietuvoje nebuvo. Prekybos įmones prižiūrėjo mokesčių inspektoriai tik mokestiniu atžvilgiu. Tačiau bendrovėms steigti reikėjo valstybės sutikimo, o įmonėms statyti ir joms įrengti dar specialaus leidimo techniniu atžvilgiu. Valstybė ypač rūpinosi paruošti kvalifikuotą prekybos įmonių personalą. Tam tikslui veikė žemesniųjų, vidurinių ir aukštųjų prekybos mokyklų tinklas (žr. LE XXIII 525–526).

Prekybos įmonės. 1938 Lietuvoje buvo 25.514 prekybos įmonių, išpirkusių patentus verstis prekyba. Iš to skaičiaus 18.480 vertėsi prekyba, o likusios 7034 buvo įvairios patarnavimo įmonės: vaistinės, kino teatrai, kredito įstaigos, viešbučiai, restoranai, alinės, laikraščių kioskai.

1937 gale buvo 144 akcinės bendrovės su 153.034.000 lt. akcinio kapitalo, kurių balansai siekė 524.483.000 lt. (neįeina: Lietuvos Bankas ir Žemės Bankas). Tuo pačiu metu vartotojų bendrovių, kooperatyvų, buvo 180, kurie turėjo 378 krautuves. Metinė tų krautuvių apyvarta siekė 114.285.000 lt. Kooperacija Lietuvoje nuolat stiprėjo, nes buvo gyventojų palaikoma ir valstybės remiama. Ypač mokestiniu atžvilgiu kooperatyvai turėjo lengvatų. Akcinės bendrovės ir kooperatyvai Lietuvoje kūrė prekybos įmonių tinklą su moderniškais įrengimais: statė sandėlius, šaldytuvus, perdirbimo įmones, rūpinosi prityrusių specialistų paruošimu ir krašto gerovės pakėlimu.

Prekybos įmonių tinklas krašte buvo pakankamas, tik vis dar reikėjo jį modernizuoti. Lietuvos miestuose galima buvo pirkti aukštos kokybės prekių — užsieninių ir vidaus gamybos. Urmo sandėliai gerai veikė. 1940 svetimieji okupavę Lietuvą ir pradėję kraštą plėšti, patyrė, kad prekių sandėliai buvo pilni aukštos kokybės prekių.

Valstybės politika prekybos įmonių atžvilgiu buvo nuosaiki ir racionali. Prekybos tinklą stengtasi organizuoti prekių rūšies pagrindu. Tiek vidaus, tiek užsienio prekybos reikalams buvo organizuojamos akcinės bendrovės arba kooperatyvų centrai, kurių uždavinys būtų prekiauti tik tam tikromis prekėmis. Taip, Maistas skirtas gyvuliams ir mėsos produktams (žr. LE XVII 123–125), Pienocentras — pieno produktams ir kiaušiniams (žr. LE XXII 448–453), Sodyba — vaisiams ir uogoms (žr. LE XXVIII 262), Linas — linams (žr. LE XVI 216–217), Lietūkis — daugiausia javams, sėkloms, žemės ūkio mašinoms ir aplamai ūkininkams reikalingoms prekėms (žr. LE XVI 168–171). Tekstilės, metalų, tabako, popieriaus ir kitos prekės buvo individualinių pirklių ir bendrovių rankose. Vienintele preke — spiritu ir jo gaminiais — prekiauti buvo valstybės monopolis. Tačiau žalio spirito gamyba buvo privatinėse rankose.

KAI KURIŲ PREKIŲ KAINOS 1938 (LITAIS):

Juoda duona (1 kg)	0,24
Balta duona (1 kg)	0,60
Sviestas (1 kg)	3,30
Kiauliena (1 kg)	1,50
Jautiena (1 kg)	0,74
Cukrus (1 kg)	1,00
Bulvės (1 kg)	0,04
Vyriškas kostiumas (1 kompl.)	80,00
Vyriški pusbačiai (1 pora)	16,30
Medvilninė medžiaga (1 m)	1,38

Aplamai, prekių kainos buvo kritusios. Laikant 1913 indeksą 100, 1938 Lietuvoje detalinės prekybos bendras kainų indeksas tebuvo 64,4, būtent, maisto produktams 50, aprangai 75, kailiams 80, statybos medžiagai 60.

Lietuvos užsienio prekyba, palyginti, buvo plati, gyva ir kraštui nepaprastai reikšminga. Eksporto prekių masę sudarė žemės ūkio gaminiai, o importo prekes daugumoje žaliavos ir pramoniniai gaminiai.

Eksportas. Po I pas. karo Lietuva buvo labai nuteriotas kraštas, o pagrindinių

maisto produktų e k s p o r t a s neišvystytas. Pradžioje sviesto neeksportavusi, Lietuva per 20 m. sviesto eksporte užėmė trečią vietą Europoje ir penktą vietą pasaulyje. Taip pat kilo mėsos produktų, kiaušinių ir kitų maisto produktų eksportas kiekybe ir kokybe.

Pagal Briuselio nomenklatūrą prekių skyriais 1938 eksportuota:

Gyvi gyvuliai	31.437.000 lt.
Maisto produktai ir gėrimai	122.038.000 lt.
Žali ir pusiau pagaminti produktai	73.448.000 lt.
Gatavi dirbiniai	6.263.000 lt.
Auksas ir sidabras	12.000 lt.
Iš viso	233.198.000 lt.

1938 eksportuota prekių rūšimis:

Arkliai	5.060.000 lt.	2,2%
Kiaulės	21.257.000 lt.	9,1%
Paukščiai	2.282.000 lt.	1,0%
Mėsa	36.196.000 lt.	15,5%
Sviestas	48.459.000 lt.	20,8%
Kiaušiniai	7.833.000 lt.	3,4%
Javai, dobilų sėklos, bulvės, sėmenys	27.048.000 lt.	11,6%
Celiuliozė	12.737.000 lt.	5,5%
Linai	24.825.00 lt.	10,6%
Faniera	3.053.000 lt.	1,3%
Popiermalkės	2.187.000 lt.	0,9%
Lentos	8.258.000 lt.	3,5%
Kitos prekės	34.003.000 lt.	14,6%
Iš viso	233.198.000 lt.	100,0%

1938 prekių eksporto kraštai:

D. Britanija	91.824.000 lt.	39,4%
Vokietija	62.493.000 lt.	26,8%
Sovietų Rusija	13.338.000 lt.	5,7%
Belgija ir Liuksemburgas	10.676.000 lt.	4,6%
Olandija	8.103.000 lt.	3,5%
Prancūzija	5.802.000 lt.	2,5%
JAV	5.624.000 lt.	2,4%
Kiti kraštai	35.338.000 lt.	15,1%
Iš viso	233.198.000 lt.	100,0%

Importas. Pagal tą pačią Briuselio nomenklatūrą prekių skyriais 1938 importuota:

Gyvi gyvuliai	37.000 lt.
Maisto produktai ir gėrimai	11.279.000 lt.
Žali ir pusiau pagaminti produktai	73.007.000 lt.
Gatavi dirbiniai	138.836.000 lt.
Auksas ir sidabras	527.000 lt.
Iš viso	223.686.000 lt.

1938 importuota prekių rūšimis:

Geležis	12.847.000 lt.	5,7%
Akm. anglis ir koksas	11.008.000 lt.	4,9%
Nafta, jos produktai ir tepalai	7.246.000 lt.	3,3%
Trąšos	7.372.000 lt.	3,3%
Cementas	6.265.000 lt.	2,8%
Žalios odos	3,370.000 lt.	1,5%
Vilna ir medvilnė	6.325.000 lt.	2,9%
Įvairūs siūlai	18.364.000 lt.	8,3%
Vilnoniai ir medvilniniai audiniai	15.612.000 lt.	7,0%
Motorai	3.407.000 lt.	1,5%
Pramonės mašinos	7.508.000 lt.	3,3%
Sunkvežimiai	7.515.000 lt.	3,3%
Kitos prekės	116.847.000 lt.	52,2%
Iš viso	223.686.000 lt.	100,0%

Daug prekių buvo tik užsieninės: skystas kuras, akmens anglis, druska, silkės, arbata, kava, vaistai, chemikalai, įvairūs preciziniai instrumentai bei aparatai, įmonių mašinos, automobiliai. Visa eilė prekių buvo gaminama krašte iš užsieninės žaliavos: tabakas, muilas, metalo prekės, audiniai, kojinės, įvairūs ūkio ir namų reikmenys. Tos labai įvairios prekės buvo įvežamos beveik iš viso pasaulio kraštų. Svarbiausi prekių tiekėjai 1938:

D. Britanija	69.175.000 lt.	30,9%
Vokietija	54.704.000 lt.	24,5%
Sovietų Rusija	14.954.000 lt.	6,7%
Olandija	10.655.000 lt.	4,8%
Belgija ir Liuksemburgas	8.630.000 lt.	3,9%
JAV	8.236.000 lt.	3,7%
Prancūzija	7.100.000 lt.	3,2%
Kiti kraštai	50.232.000 lt.	22,3%
Iš viso	223.686.000 lt.	100,0%

Mokamasis balansas. Lietuvos užsienio prekybos balansas beveik kasmet būdavo aktyvus. Tat suprantama, nes Lietuva neturėjo nei žymesnio užsienio prekybos laivyno, nei kitokių pelningų patarnavimų užsieniui. Priešingai, prekių eksporto pertekliumi Lietuva tegalėjo apmokėti kitiems kraštams už jų patarnavimus Lietuvai ir atlyginti skolas bei atlikti įvairius tarptautinius įsipareigojimus. Todėl Lietuvos mokamasis balansas užsieniui buvo ribojamas krašto eksporto dydžiu.

Lietuvos išeiviai, gyveną svetimuose kraštuose, siųsdavo tėvynėje likusioms šeimoms bei giminėms paramą pinigais ir natūra. Tik iš JAV per bankus ir pašto perlaidomis gauta Lietuvoje valiutos: 1934 — 6.959.000 lt., 1937 — 6.179.600 lt., 1938 — 5.427.800 lt. Tie pinigai išlygindavo pasyvų Lietuvos prekybos balansą su šiuo kraštu.

Užsienio prekybos politika. Pirmaeilis Lietuvos rūpestis buvo eksporto didinimas. Naujai valstybei buvo svarbu užimti pasaulio rinkoje savo prekėms kad ir nedominuojančią, tai bent nepaskutinę vietą. Todėl prekybą tvarkančios valstybės įstaigos su Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmais sengėsi visais prieinamais būdais supažindinti kitus kraštus su Lietuvos gaminiais. Eksportui skirtos prekės daugiausia buvo iš Lietuvos išleidžiamos be muito mokesčio. Nežiūrint sunkių kliūčių ir konkurencijos, Lietuvai pavyko su savo gaminiais išeiti į pasaulinę rinką. Užimtas pozicijas stiprinant, valstybė rūpinosi ne tik išplėsti kai kurių eksportuojamų prekių gamybą, bet nustatė visoms pagrindinėms eksporto prekėms išvežimo standartus ir vykdė jų kontrolę. 1939 tam reikalui išleistas specialus įstatymas.

Iki 1933 stambiausias Lietuvos užsienio prekybos partneris buvo Vokietija. Tačiau dėl politinių priežasčių 1934 Vokietija nustojo Lietuvos prekes pirkusi, ir 1935 eksportas į Vokietiją sudarė tik 3,6% viso Lietuvos eksporto. Lietuvai teko ieškoti rinkų savo prekėms anglosaksų kraštuose. Reikėjo keisti ir pagrindines eksporto prekes: iš grūdų pereiti prie bekono ir sviesto eksporto. Politinių santykių pablogėjimas anuo metu su Vokietija nors ir brangiai Lietuvai kainavo, bet aplamai išėjo į naudą: Lietuva ūkiškai tapo mažiau priklausoma nuo bet kurio didžiojo savo kaimyno ir plačiai įėjo į naują D. Britanijos rinką.

Įvežamieji muitai (žr. LE XIX 363) buvo kur kas efektingesnė priemonė importui tvarkyti. Be to, Lietuvoje jie buvo apsaugos ir fiskalinio pobūdžio muitai. Apsauga buvo reikalinga krašto pramonei palaikyti bei ją auklėti ir plėsti. Tuo sumetimu buvo aukštesni muitai gataviems dirbiniams ir žemesni žaliavoms. Fiskaliniai muitai kai kurioms prekėms turėjo net draudžiamųjų pobūdį ir buvo taikomi maisto produktams, alkoholiniams gėrimams, brangiems kailiams, prabangos dalykams. Todėl Lietuvoje buvo brangūs ir mažai vartojami šiltųjų kraštų vaisiai bei užsieniniai gėrimai.

Muito įstatymas ir muito tarifo nomenklatūra buvo pasenę ir todėl turėjo užleisti vietą naujiems įstatymams. Buvo ruošiamas naujas moderniškas muito įstatymas, kuris tačiau liko neužbaigtas. Trys Pabaltijo valstybės — Lietuva, Latvija ir Estija — buvo susitarusos savo kraštuose įvesti Tautų Sąjungos paruoštą pavyzdinę muito tarifo nomenklatūrą. Latvija ją buvo jau įsivedusi, o Lietuvos vyriausybė buvo įsakiusi tą nomenklatūrą įvesti nuo 1940 I 1. Tekstas buvo išverstas į lietuvių kalbą ir paruoštas spausdinimui, bet prasidėjęs karas darbą sutrukdė.

Prekybos sutartis Lietuva turėjo su dauguma Europos valstybių, o didžiausio palankumo sutartis — beveik su visais pasaulio kraštais. Lietuva, Latvija ir Estija savo tarpe turėjo dar specialią klauzulę, vad. Pabaltijo klauzulę, sumažinančią muitus kai kurioms tik tų kraštų prekėms. Didžiausio palankumo sutartys įpareigojo Lietuvą imti vienodus muitus visų tų kraštų kilmės prekėms. Likusių kraštų kilmės prekėms buvo taikomi trigubi muitai.

Siautusios ūkinės krizės pasėkmėje Lietuva buvo priversta įvesti kai kurioms prekėms licencijas, o kaimynams vis labiau varžant užsienio prekybą, licencijų sistemą teko išplėsti daugumai įvežamų prekių. Prie prekybos sutarčių pradėta jungti prekių mainų kontingentai kuriuos vykdant teko įvesti licencijas ir kai kurioms eksporto prekėms — miško medžiagai, linams, o vėliau ir kitoms prekėms.

Užsienio mokėjimai buvo daromi valiuta, bet plečiantis varžymams imta praktikuoti klyringiniai atsiskaitymai. Ši atsiskaitymo tarp dviejų valstybių tvarka automatiškai verčia abi šalis laikytis prekių mainų principo. Klyringo atsiskaitymų sutartis Lietuva turėjo su Vokietija ir Latvija; ši tvarka dar veikė atsiskaitant su Suomija, Italija ir Vengrija.

II pas. karo išvakarėse ir Lietuva pateko į ūkinių suvaržymų sūkurį. Įsteigtos laikinos specialios institucijos: užsienio mokėjimams prižiūrėti — Valiutų komisija, o užsienio prekybos prekių mainams vykdyti — Užsienio prekybos komisija. Aplinkybių primesta licencijų sistema, kontingentai, valiutos leidimai ir klyringiniai atsiskaitymai Lietuvos užsienio prekybą išmušė iš tikrojo kelio. Bet tai buvo jau karo audrų Europoje pradžia.

Centralinis Statistikos Biuras, Lietuvos Statistikos Metraštis 1939; ('') Lietuvos užsienio prekyba 1925–39; *D. Gruodis,* Lietuvos eksportas ir eksporteriai 1929–30; Išlaisvintos Lietuvos ūkis 1949; Lietuvos žemės ūkis ir statistika 1948; *Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai,* Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938); *A. Simutis,* The Economic Recontruction of Lithuania after 1918, 1942; *S. Stankus,* Lietuvos prekyba vokiečių okupacijos metu (Dirva 36 1958); ('') Prekyba Lietuvoje pirmosios rusų okupacijos metu (Dirva 32 1958).

II. OKUPACINIAI LAIKAI

ANTANAS JASYS

Sovietų Rusijai 1940 okupavus Lietuvą ir pradėjus naikinti Lietuvos ūkinę bei kultūrinę santvarką, buvo paskirtas viceministras prekybos reikalams, kurio uždavinys buvo: 1. likviduoti visas prekybą tvarkančias valstybės ir visuomenės įstaigas, perimti iš privatinių rankų prekybos įmones su visu jų turtu bei prekėmis be jokio atlyginimo ir 2. naujai įsteigti sovietines valstybines įstaigas prekybai tvarkyti. Netrukus buvo įsteigta ir Prekybos m-ja, kuri vėliau pavadinta Prekybos komisariatu.

Buvo išleistas trumpas potvarkis nacionalizuoti visas prekybos įmones, kurios praeityje yra turėjusios 150.000 lt. metinės apyvartos. Kooperatyvų šis potvarkis nelietė. Smulkios su mažomis apyvartomis prekybos įmonės teoriškai galėjo ir toliau veikti, bet praktiškai dėl didelių mokesčių ir sunkumų gauti prekių turėjo pačios likviduotis. Įvykdžius prekybos įmonių nacionalizaciją, prekių paskirstymo sistemą sudarė: valstybinės prekybos tinklas ir kooperatyvų tinklas.

Valstybinės prekybos tinklas buvo sudėtingas savo organizacija ir veikimu. Prekybos komisariatas turėjo valstybines krautuves, kurios principe veikė tik didesniuose miestuose: Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje. Bet ir kiti komisariatai bei ūkinės organizacijos veikė kaip tiekėjai ar savo gaminių paskirstytojai urmo ir detalinės prekybos būdu. Visa Lietuvos urmo prekyba, universalinė prekyba ir specialinės krautuvės priklausė tiesiai nuo Maskvos.

Kooperatyvų veikla Sovietų Sąjungoje buvo toleruojama. Iš principo kooperatyvai taikyti kaimui ir mažiems miestams. Lietuvoj kooperacija iš anksčiau buvo stipri, todėl ji veikė ne tik provincijoje, bet buvo palikta ir didesniuose miestuose.

Kooperatyvų organizacija nebuvo tokia sudėtinga, kaip valstybinės prekybos. Visi apskrityje ar rajone esą kooperatyvai turėjo savo centrus apskrities ar rajono miestuose, o šie pastarieji jungėsi į vieną kooperatyvų centrą — Lietūkį Kaune. ‚Respublikų' kooperatyvų centrai buvo sujungti į centrinę įstaigą Maskvoje, vad. Sąjungos centru (Centrosojuz). Kooperatyvai turėjo rinktas valdybas, tačiau visur ir viską dirigavo komunistų partija.

Kooperatyvų centras ir Prekybos komisariatas tepalaikė silpnus ryšius: sudarant planą. Prekėmis apsirūpino iš bāzių bendra tvarka.

Prekių kainos, kurių politiką vedė valdžia, okupuotoje Lietuvoje buvo kelis kartus pakeltos laipsniškai, siekiant jas priderinti prie Sovietų Rusijos kainų. Maisto produktų kainos nustatomos rajonais, žiūrint transporto sąlygų. Druska, žibalas ir degtukai buvo politinės prekės, todėl jų kaina buvo žema ir niekuomet jų neprivalėjo trūkti.

Vokiečių-rusų karui 1941 kilus, susikūrusi laikinoji Lietuvos vyriausybė paskelbė, kad sovietų išleisti potvarkiai bei įstatymai neturi galios. Tuo pagrindu kai kurios įstaigos persitvarkė pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus. Atsisteigė ir sovietų panaikintieji Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai. Atsikrausčiusi vokiečių civilinė valdžia (Zivilverwaltung) ignoravo laikinąją Lietuvos vyriausybę ir paskelbė, kad Sovietų išleisti potvarkiai ir įstatymai palieka galioje, tačiau jau įvykusius pertvarkymus pakentė tylėjimu. Prekybos sistema dar tebebuvo tokia, kokią paliko Sovietai. Šią sistemą vokiečiai ėmėsi pamažu pertvarkyti. Rytų krašto (Ostland) civilinė vokiečių valdžia su centru Rygoje ir vietos generalinio komisaro Prekybos skyrius buvo vyriausieji prekybos reikalų tvarkytojai Lietuvoje.

Veikiančių stambiųjų prekybos įmonių priežiūra buvo tiesioginė: stambiausioms valstybinės prekybos įmonėms ir kooperatyvams buvo paskirti vokiečiai įgaliotiniai-patikėtiniai (Treuhänder), kurie patys asmeniškai prižiūrėjo ir kontroliavo tų įmonių veiklą. Pačių vokiečių įsteigtos lietuviškos įstaigos savarankiškai negalėjo spręsti ne tik principinių klausimų, bet ir šiaip smulkių reikalų. Visur reikėjo atsiklausti generalinio komisaro atstovų arba įgaliotinių. Lietuviškos įstaigos atlikdavo daugiau ar mažiau tik technišką darbą.

1941 pabaigoje buvo paskirtas detalinei prekybai įgaliotinis prie Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų. Prie įgaliotinio buvo sudaryta patariamoji komisija. Įgaliotinio uždavinys buvo s u p r i v a t i n t i nacionalizuotas detalinės prekybos įmones, grąžinant jas buvusiems savininkams. Už perimtas prekes krautuvės savininkas turėjo atsilyginti, pinigus įnešdamas į įgaliotinio sąskaitą banke. Suprivatinta krautuvė buvo išjungiama iš valstybės prekybos ar kooperatyvų centro žinios.

Įgaliotinis pradžioje buvo savarankiškesnis, bet netrukus jo veikla buvo suvaržyta ir patariamoji komisija buvo papildyta vokiečiais. Savo nutarimus privalėjo siųsti generalinio komisaro atstovui tvirtinti. Nežiūrint visų sunkumų, visi lietuviai, kurių

krautuvės veikė suprivatinimo metu, atgavo savo įmones. Kitų tautybių žmonių detalinės prekybos įmonių nebuvo leista suprivatinti, o taip pat nebuvo leista suprivatinti ir urmo prekybos įmonių.

Detalinės prekybos įmonių suprivatinimą baigiant įvykdyti, vokiečiai įvykdė stambią reformą: panaikino Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmus ir vietoje jų vokišku pavyzdžiu įsteigė Lietuvos Ūkio Rūmus. Žinoma, ir detalinės prekybos įgaliotinis taip pat buvo panaikintas ir jo vietoje buvo įsteigtas pagrindinis prekybos skyrius Ūkio Rūmuose Kaune. Įgaliotinis buvo paskirtas šio skyriaus viršininku. Ūkio Rūmai, kurių centras buvo Kaune, turėjo skyrius Vilniuj, Šiauliuose, Panevėžy.

Lietuvos Ūkio Rūmai išdirbo smulkų prekybos įmonių tinklo planą visam kraštui, kuris tačiau liko projektu. Be to, skyriaus pastangomis buvo duoti leidimai atidaryti krautuves tiems prekybininkams, kurių nacionalizuotos krautuvės suprivatinimo metu neveikė. Taip pat išrūpinti leidimai atidaryti krautuves visai eilei naujų asmenų, anksčiau nedirbusių šioje srityje, bet turinčių tam verslui geras kvalifikacijas ir norinčių prekiauti tokioje vietoje, kur krautuvė reikalinga.

Karo metu g y v e n t o j ų a p r ū p i n i m a s prekėmis turėjo būti tiksliai organizuotas, nes veikė griežta racionavimo sistema, o pačių prekių labai trūko. Pačioje pradžioje buvo įsteigta Paskirstymo ir Aprūpinimo įstaiga (Verteilungs- und Versorgungsstelle), kuri turėjo sekti krašto prekių atsargas ir rūpintis jų paskirstymu gyventojams. Praktikoje ši įstaiga atlikdavo tik technišką darbą. Karo metu dauguma miestų gyventojų kentė maisto nepriteklių, o dauguma kaimo žmonių negavo būtinų pramoninių prekių.

Lietuvoje surinktus maisto produktus ir kitas eksporto prekes paimdavo vokiečiai, o įvežamųjų prekių tiekdavo tik vokiečiai. Prekių iš Vokietijos įveždavo vokiškos firmos arba tokios lietuvių firmos, kurios turėjo vokiečių patikėtinius.

Karui nesėkmingai besitęsiant, vokiečiai vis mažiau besirūpino Lietuvos žmonių gyvenimo sąlygomis ir kai kurias krautuves įsakė vėl uždaryti. Pagaliau, 1944 Sovietai antrą kartą okupavo Lietuvą.

KOOPERACIJA

KAZIMIERAS JEČIUS

Kooperatinis sąjūdis Lietuvoje pradėjo reikštis jau XIX a. pabaigoje. Pralaimėtas karas su japonais ir 1905 revoliucija sukrėtė rusų monarchijos pagrindus. To pasėkoje lietuviams buvo grąžinta spauda ir duota daugiau laisvės ekonominį gyvenimą tvarkyti. Valstiečių gerovei kelti pradėtas nemokamas kaimų skirstymas į vienkiemius, nenaudingų plotų nusausinimas, gyvulininkystės gerinimas ir pieno perdirbimo bendrovių subsidijavimas. Kooperatiniam judėjimui sąlygos pasikeitė.

Kredito kooperatyvai. Pirmasis kredito kooperatyvas, taupmenų skolinamoji b-vė, buvo įsteigtas 1871 Pabiržėje. Iki 1914 kredito kooperatyvų skaičius pasiekė 207 su 88.000 narių. Pagal to meto bendrą ekonominį pajėgumą jų veikimas buvo gana aktyvus. Jie turėjo 6.300.000 rublių indėlių ir buvo išdavę 6.800.000 rub. paskolų. I pas. karas ir valiutų (rublio ir markės) devalvacija tą darbą galutinai sužlugdė.

Vartotojų kooperatyvai Lietuvoje atsirado vėliau už kredito kooperatyvus. Pirmoji vartotojų b-vė buvo įkurta Pabiržėje 1900. Tik po 1905 revoliucijos jos gausiau pradėjo steigtis. B-vių veikimas buvo gana kuklus, nes labai trūko patyrusių vedėjų ir sunku buvo apsirūpinti prekėmis didmenų kainomis. Dėl rusų valdžios varžymų jos negalėjo sudaryti savo sąjungos ir pačios didesniais kiekiais užpirkti prekių, o jas turėjo pirkti pas privačius didmenininkus. Nežiūrint visų sunkumų iki 1914 b-vių skaičius buvo išaugęs iki 200 su 30.000 narių. Metinė apyvarta siekė 2 mil. rub. I pas. karo pradžioje 1915 Šiauliuose buvo pradėjusi megztis Kooperatyvų s-ga ‚Kooperatorius', bet dėl karo savo veikimo nebegalėjo išvystyti. Karo metu daugumai vartotojų b-vių teko nukentėti nuo kariuomenių žygiavimo; vokiečių okupacijai užėjus, jų veikimas buvo visai paraližuotas.

Žemės ūkio kooperacijos judėjimas ėjo dviem keliais: Kauno gub. žemės ūkio draugijos-rateliai kūrėsi žemės tvarkomų komisijų pastangomis ‚iš viršaus', Sūduvoje tasai sąjūdis rodė daugiau savarankiškumo. Pirmoji žemės ūkio d-ja įsikūrė 1906 Kelmėje. Vėliau jų atsirado ir kituose rajonuose. Iki I pas. karo jų buvo apie 50. Jos visos buvo silpnos ir finansiškai ir savo narių skaičiumi. Jos daugiau rūpinosi žemės ūkio kultūros kėlimu: per jas buvo skirstomi veisliniai reproduktoriai, užvedami pavyzdiniai sodai, daromi bandymai su

trąšomis ir ruošiamos žemės ūkio parodos.

Sūduvos žemės ūkio kooperacija buvo žymiai aktyvesnė. Ten buvo dvi centrinės organizacijos: Marijampolės Ūkininkų Draugovė (žr. LE XVII 356) ir Žagrės b-vė (žr. LE XXXV 150). Abiejų organizacijų pagrindinis tikslas buvo kelti žemės ūkio kultūrą, bet Žagrė daugiau kreipė dėmesio į prekybinę pusę; ji aprūpindavo savo klientus trąšomis, mašinomis ir turėjo keletą sandėlių.

Žemės ūkio d-jos nusipelnė ir pieno perdirbimo b-vių steigime. Organizuotą pieno produktų gaminimą pirmieji pradėjo Raseinių aps. dvarininkai, 1899 įsteigę Birutės b-vę (patvirtintą 1902), turėjusią (1903) 43 narius. Jos metinis sviesto eksportas siekė 280.000 kg. Jos veikimu valstiečiai nesidomėjo. Tik pradėjus kaimus skirstyti į vienkiemius ir gerinti gyvulininkystę, atsirado palankesnė dirva pieno ūkiui tarpti ir pradėta organizuoti ūkininkų pieno perdirbimo b-ves. Iki 1914 jų jau buvo įregistruota 23, iš kurių 8 pradėjo veikti. Rusų valdžia skatino b-vių steigimą ir finansiškai jas rėmė, duodama iki 500 rub. pašalpos pieninės įrengimui, 300 rub. pienininkui išlaikyti, 500 rub. beprocentinės 5 m. paskolos apyvartai. 1910 Bubiuose buvo įsteigta pienininkystės m-la pienininkams paruošti.

Visų kooperatinių b-vių veikime buvo stipriai pajusta centrinių organizacijų reikalingumas. Kredito kooperatyvai, neturėdami savo sąjungos, negalėjo išplėsti veikimo. Kredito paskirstymas priklausė nuo indėlių ir buvo tik vietinio pobūdžio. Vartotojų b-vės priklausė nuo privačių didmenininkų malonės. Pieno perdirbimo b-vės turėjo sunkumų su sviesto pardavimu. Rusų valdžia nebetrukdė kooperatinių b-vių steigimo, bet joms jungtis į sąjungas palankumo nerodė.

Nepriklausomos Lietuvos kooperacija. I pas. karas ir kieta vokiečių okupacija sugriovė visą Lietuvos ūkį. Pirmaisiais nepriklausomybės metais visos valstybės jėgos buvo sutelktos kovai su bolševikais, bermontininkais ir lenkais. Krašto ūkiui atstatyti vyriausybė mažai galėjo padėti. Krašte buvo didžiausias visokių prekių trūkumas. Spekuliacija turėjo gerą dirvą tarpti. Tokiai padėčiai esant, vyriausybė ir visuomenė daug vilčių dėjo į kooperatyvus ir į jų vaidmenį ūkiniame krašto atstatyme. 1919 I 30 buvo išleistas Kooperacijos bendrovių ir jų sąjungų įstatymas, kuris su mažais pakeitimais veikė per visą nepriklausomos Lietuvos laikotarpį. Buvo įsteigtas Kooperacijos dpt., kuris rūpinosi kooperatyvų organizavimu ir kt. Vėliau, kooperatyvų s-goms atsiradus, Kooperacijos dpt. perorganizuotas į Viešojo atsiskaitymo įmonių, kredito ir kooperatyvų inspekciją, kuri rūpinosi kooperatyvų teisine būkle ir revizavimu.

Vartotojų kooperacija. Prekių trūkumui pašalinti pirmiausia pradėjo gausiai dygti vartotojų b-vės (žr. LE XXXIII 204–205). 1919 jų įsikūrė 256, 1920 tas skaičius padidėjo iki 315, o 1923 pradžioje jų buvo įregistruota 412. 1919 pavasarį įsikūrė pirmoji Pakaunės Kooperacinių b-vių s-ga, kurios pavyzdžiu ėmė kurtis sričių s-gos Kėdainiuose, Panevėžyje, Vilkaviškyje, Ukmergėje ir Šiauliuose. 1920 VII 20 buvo įsteigta Lietuvos Kooperacinių Bendrovių S-ga (LKBS), į kurią įėjo su aktyvais ir pasyvais visos sričių s-gos (žr. LE XVI 127–128). 1923 LKBS priklausė 242 b-vės su 40.986 nariais. Vartotojų b-vių visuomeninė ir ekonominė reikšmė buvo labai žymi, nes jos lengvino vartotojų naštą, reguliuodamos prekių kainas. LKBS prekių apyvarta buvo nepastovi: 1923 parduota už 7.349.000 lt., 1924 — už 10.737.000 lt., 1925 — už 5.818.000 lt., 1926 — už 9.304.000 lt., 1928 — už 7.584.000 lt., 1929 — už 11.987.000 lt., 1930 — 11.822.000 lt. LKBS kapitalai kasmet mažėjo: 1925 — 868.000 lt., 1927 — 724.000 lt. ir 1930 — 314.339 lt.

Vartotojų kooperacijoje buvo ir nesklandumo dėl atsiradusio tame darbe paralelizmo. 1923 įsisteigė Lietuvos Žemės Ūkio Kooperatyvu S-ga Lietūkis, kuris per žemės ūkio d-jas ėmė supirkinėti žemės ūkio produktus ir ūkininkams parūpinti prekių, paverždamas iš LKBS trąšų ir žemės ūkio mašinų prekybą. 1925 buvo įsteigtas Lietuvos Kooperatyvų Centras (žr. LE XVI 128–129), atstovavo krikščioniškų partijų blokui ir likvidavosi 1930, daugumai jo narių perėjus į Lietūkį. 1931 ir LKBS įsiliejo į Lietūkį.

LKBS be savo prekybinės veiklos rūpinosi ir kooperatinio judėjimo idėjine puse: laikė instruktorius, kurie vartotojų b-vėms padėjo tvarkytis vietoje; ruošė kooperatyvų darbuotojams kursus, 1919–41 leido kooperacijos žurnalą Talką (žr. LE XXX 304); reprezentavo kooperatinį sąjūdį Lietuvoje ir užsienyje.

Kredito kooperacija nepriklausomoje Lietuvoje pradėjo atsigauti 1920, o sparčiau pradėjo augti nuo 1922 X 2, kai buvo įvesta krašte sava pastovi valiuta, litas. 1921 kredito kooperatyvai įsteigė savo centrą — Lietuvos Kooperacijos Banką (LKB). 1923 pradžioje buvo įregistruotos 72 smulkaus kredito d-jos, 92 žydų liaudies bankai ir 11 savitarpinio kredito bendrovių (pastarosios daugumoje lenkų). Tais laikais kredito paklausa buvo labai didelė ir

procentai aukšti. Kaip vartotojų kooperatyvai reguliavo krašte prekių kainas, taip kredito kooperatyvai normavo procentus smulkaus kredito rinkoje.

1922 atsirado nauja smulkaus kredito organizacija, vad. liaudies bankai, su Ūkininkų Sąjungos Centriniu Liaudies Banku priešakyje.

Krašte prasidėjo gyvas smulkaus kredito d-jų ir liaudies bankų tinklo organizavimas. Nedideliuose centruose buvo įsikūrę net po keletą kredito kooperatyvų. Dauguma jų buvo finansiškai silpni, neturėjo ir negalėjo išlaikyti patyrusių vedėjų. Paralelizmas sukėlė žalingą konkurenciją, ir daugelis iš jų pateko į sunkumus. 1928 jų buvo net 417. Vėliau jų skaičius pradėjo mažėti. Jie jungėsi ir darėsi finansiškai pajėgesni ir gausesni nariais. Jų padėtį ypatingai sustiprino nuo 1930 iš vyriausybės resursų pradėtos duoti ilgalaikės 3% paskolos kaimo kooperatyvų pagrindiniam kapitalui sudaryti. Pašalinus paralelizmą, kredito kooperatyvai atgavo pasitikėjimą gyventojų tarpe ir pradėjo augti savo kapitalais, nariais ir indėlių dydžių. Kai kurių aps. miestų kredito kooperatyvai išaugo į didelius bankus. Dar labiau jų padėtį sustiprino 1933 akciniais pagrindais perorganizuotas LKB. Banko akcinis kapitalas buvo padidintas iki 3 mil. lt.: 2,5 mil. lt. akcijų turėjo Finansų m-ja ir 0,5 mil. lt. kredito kooperatyvai ir centrinės kooperatyvų s-gos. Sustiprintas LKB galėjo patenkinti visus smulkaus kredito d-jų reikalavimus ir buvo išdavęs joms 13 mil. lt. paskolų.

SMULKAUS KREDITO DRAUGIJŲ LENTELĖ

	1928	1939
d-jų skaičius	417	310
narių skaičius	59.000	119.000
nuosavi kapitalai (lt.)	2.700.000	14.500.000
indėliai (lt.)	4.800.000	26.900.000
paskolos (lt.)	16.600.000	60.800.000

Miesto kooperatyvus (žydų liaudies bankus) finansavo ir globojo Centralinis Žydų Bankas. Klaipėdos krašte veikė 41 Raiffeiseno tipo kredito kooperatyvas. Jie turėjo 7,5 mil. lt. indėlių ir buvo išdavę 16 mil. lt. paskolų. Nepriklausomoje Lietuvoje visi kredito kooperatyvai veikė be didesnių sukrėtimų ir daug buvo nusipelnę krašto ūkio atstatymo darbe.

Žemės ūkio kooperacijai Lietuvoje dirvą pirmos pradėjo ruošti ir kooperatinę sąmonę žadinti dvi organizacijos: Šiaulių žemės ūkio d-ja ir Lietuvos žemės ūkio d-ja (žr. LE XXXV 251). Pirmoji įsikūrė 1920 Šiauliuose ir veikė Žemaitijoje bei š. Lietuvoje; antroji — Kaune ir veikė likusioje Lietuvos dalyje. Jų pirmieji darbai buvo žemės ūkio d-jų steigimas, kursų, paskaitų ir žemės ūkio parodų ruošimas. 1922 gale įvedus krašte savo valiutą, kooperatinis sąjūdis įgavo stipresnį pagrindą. Vyriausybė ir smulkieji gamintojai suprato žemės ūkio kooperacijos reikalingumą.

1923 įsisteigė žemės ūkio kooperatyvų s-gos Gamintojas Šiauliuose ir Lietūkis Kaune (žr. LE XVI 168-171). Į tas dvi s-gas įstojo nariais 112 žemės ūkio kooperatyvų. Sąjungos iš pradžių veikė atskirai, o vėliau Gamintojas įsijungė į Lietūkį. Jos vykdė žemės ūkio gaminių (javų, linų, kiaušinių) supirkimą ir jų pardavimą vidaus (kariuomenės intendantūra) ir užsienio rinkose; pradėjo plačiu mastu prekybą trąšomis, žemės ūkio mašinomis, įrankiais, selekcinėmis sėklomis ir veislinaiis gyvuliais; be to, vykdė žemės ūkio kultūros kėlimo darbą, ruošdamos žemės ūkio kursus, paskaitas, atlikdamos bandymus su trąšomis, steigdamos javų valymo punktus, organizuodamos pieno perdirbimo b-ves ir leisdamos žurnalą Lietuvos Dirvą (1923–25).

1926 įsisteigė Žemės Ūkio Rūmai (žr. LE XXXV 256–258), kurie perėmė iš Lietūkio visą žemės ūkio kultūros kėlimo darbą su agronominiu personalu. Rūmams buvo pavesta ir dalis Žemės ūkio m-jos darbo.

1927 I 1 pradėjo veikti Centralinė Lietuvos Pieno Perdirbimo Bendrovių s-ga Pienocentras. Lietūkis perleido jam savo pieninių skyrių. Lietūkis dar labiau pradėjo specializuotis ir plėsti savo pagrindines operacijas — prekybą, tapdamas didžiausiu grūdų eksporteriu ir šimtaprocentiniu trąšų ir žemės ūkio mašinų importeriu; be to, importavo didelius kiekius druskos, cemento, naftos produktų, geležies, cukraus ir kitokių kolonijinių prekių. Lietūkio narių skaičius išaugo nuo 26 (1924) iki 185 (1939). 1923 pradėjęs veikimą su 14.300 lt. kapitalo, 1939 Lietūkis jo turėjo 10.603.000 lt. Grūdų eksportas 1939 siekė 31 mil. lt., o tų metų bendra prekių apyvarta buvo apie 139 mil. lt. Lietūkis turėjo tris elevatorius (Kaune 2250 t, Šiauliuose 3250 t ir Klaipėdoje 30.000 t talpumo) ir du malūnus (Panevėžyje ir Suvalkų Kalvarijoje). Be to, Lietūkis buvo nupirkęs saldainių fabriką Birutę Šiauliuose.

Visą nepriklausomos Lietuvos laikotarpį linai sudarė stambų prekybos objektą ir didelį svetimos valiutos šaltinį. Linų prekyba nuo senų laikų buvo privačių pirklių rankose. Pirmutinis į tą prekybos sritį bandė įeiti Gamintojas, bet be didelio pasisekimo. Vėliau tą darbą pradėjo tęsti sustiprėjęs Lietūkis. Pasaulinės linų rinkos reikalavimai keitėsi. Teko susirūpinti

linų pluošto geresniu standartizavimu ir jo kokybės pakėlimu. Reikėjo linų pluošto paruošimą mechanizuoti. Lietūkis pasistatė 5 linų apdirbimo fabrikus. 1939 buvo įkurta kooperatyvų s-ga Linas (žr. LE XVI 216–217). Stambiausias Lino pajininkas buvo Lietūkis, perleidęs naujai s-gai savo linų skyrių su visais fabrikais ir suorganizuotu linų supirkimo tinklu; kiti pajininkai buvo Pienocentras ir užinteresuoti linų prekyba žemės ūkio kooperatyvai.

Antroji iš didžiųjų žemės ūkio kooperatyvų s-gų buvo Pienocentras, pradėjęs savarankišką veikimą 1927 I 1 (žr. LE XXII 448–453). Pirmieji Pienocentro tikslai buvo: 1. išplėsti ir patobulinti pieno surinkimą krašte, 2. sustiprinti pieno perdirbimo b-vių ekonominį pajėgumą, 3. pakelti pieno produktų kokybę ir 4. patobulinti pardavimo organizaciją. Tuo metu pieno ūkis krašte buvo dar tik vystymosi stadijoje. Pristatomo pieno kiekiai į pienines maži, o gamybos išlaidos dėl mažos produkcijos buvo aukštos. Tankinti pieninių tinklą dėl jų brangaus įrengimo nebuvo tikslu, tad smulkesnių pieno statytojų patogumui pradėta steigti grietinės nugriebimo punktus. Pieninių ir punktų racionaliam tinklui sudaryti talkininkavo Žemės ūkio m-ja. Buvo sudarytas žemės ūkio ministro patariamasis organas — Paruošiamoji komisija, kuriai visus reikalus paruošdavo svarstyti Pienocentras ir kuri svarstė: 1. naujų pieninių ir punktų steigimo bei artezinių šulinių gręžimo klausimus ir jiems pašalpų skyrimą, 2. pieninių veikimo rajonų nustatymą ir 3. neracionalių pieninių likvidavimo ir nuostolių dengimo klausimus. Pieninių ir punktų tinklas buvo taip tvarkomas, kad būtų patogus pieno pristatymas visiems gamintojams, o veikiančios pieninės turėtų pakankamai žaliavos–pieno. Daugelis silpnesnių pieninių virto grietinės nugriebimo punktais.

Metai	Surinkimo taškai		Statytojų skaičius	Pristatyta pieno kg
	Pieninės	Punktai		
1928	241	327	17.293	40.247.000
1930	272	1.238	60.173	155.857.000
1932	263	1.868	81.745	250.544.000
1934	221	1.768	69.741	261.540.000
1936	202	1.945	85.348	388.997.000
1938	185	2.105	101.491	484.232.000
1939	176	2.159	106.905	499.297.000

Pienocentras laikė kadrą sąskaitybos instruktorių, kurie pirmoje eilėje ištikrindavo į sunkumus patekusias b-ves ir nustatydavo nuostolingo veikimo priežastis. Normaliai sąskaitybos instruktoriai revizuodavo b-ves, padėdavo joms tvarkyti atskaitomybę ir revizavimo aktus persiųsdavo Pienocentrui. Ryšium su tuo koordinuotu veikimu pieninių produkcija augo, gamybos išlaidos mažėjo, b-vių kapitalai iki sovietinės okupacijos buvo išaugę iki 7.484.000 lt. Stengdamasis pieno produktų kokybę pakelti, Pienocentras laikė gamybos instruktorių kadrą. Statytojams už švarų pieną buvo mokamos premijos. Labai nešvaraus pieno visai nepriimdavo į pienines. Instruktoriai ruošdavo kursus grietinės nugriebimo punktų vedėjams. Buvo tobulinama pieninių statyba bei įrengimai. 1932 paruošti ir patvirtinti specifiški ir kraštui pritaikyti, standartiniai pieninių projektai. Iki 1939 75% pieninių pastatų buvo mūriniai, pritaikyti moderniosios sviesto gamybos reikalavimams. Buvo plečiami beveik visose pieninėse sviesto mušimo skyriai ir garo mašinų pajėgumas. Centrinė pieninė Kaune savo įrengimais ir produkcijos įvairumu buvo didžiausia ir moderniškiausia visame Pabaltyjy. Kadangi paviršiaus vanduo sviestui plauti netinka, pieninės buvo aprūpinamos vandeniu iš artezinių šulinių, ir juos iki 1939 turėjo beveik visos pieninės.

Dėl tų visų pastangų pirmos rūšies sviesto kiekis iš 30% (1928) pakilo iki 90% (1939). Eksportuojamam sviestui vyriausybės buvo nustatytos taisyklės. Veikė valsbinė sviesto kontrolė. Daugiau kaip 18% vandeningumo sviestas nebuvo leidžiamas eksportuoti. Taip pat nebuvo eksportuojamas ir III rūšies sviestas. Toks sviestas buvo realizuojamas vidaus rinkoje arba perdirbamas (sulydomas).

1927–39 Pienocentras eksportavo 130.000 t už 367 mil. lt. Aukščiausia sviesto kaina užsienyje buvo 1928: 7,60 lt. už kg. Depresijos 1934 sviesto kaina buvo nukritusi iki 1,50 lt. už kg.

1933–35 ekonominės krizės metais Lietuvos pieno, kiaušinių, grūdų ir mėsos gamyba būtų smarkiai nukentėjusi dėl kainų kritimo užsienyje. Pienocentro, Lietūkio ir Maisto pastangomis buvo išrūpinti vyriausybės primokėjimai žemės ūkio produktų kainoms palaikyti. Vyriausybė nustatė tvirtas kainas už produktus. Tuo būdu Lietuvos ūkininkai buvo apsaugoti nuo didelių nuostolių ir gamybos mažinimo.

1922 kiaušiniai sudarė beveik 25% viso eksporto pajamų. Tais metais kiaušinių eksportas siekė 100 mil. vienetų. Vėliau jis pradėjo mažėti. 1929 vyriausybė susirūpino tą ūkio šaką tvarkyti, nustatydama eksportuojamų kiaušinių taisykles. Kiaušinius supirkinėti ėmėsi Pienocentras. 1933–35 nustačius tvirtas kiaušiniams kainas ir įvedus eksportines premijas, kiaušinių eksportas 100% perėjo į Pienocentro rankas. Kiaušinių pristatymas ir eksportas pradė-

jo augti ir 1939 jis vėl pasiekė 1922 lygį. Kiaušinių eksportas sudarė 4% Lietuvos eksporto ir siekė 8 mil. lt.

Sūrių eksporte Pienocentras didelės pažangos nepadarė. Branduoliniai sūriai, kuriems gaminti Pienocentras 1938 pastatė modernišką fabriką Šėtoje, daugumoje buvo realizuojami vidaus rinkoje.

Geresniam eksportuojamų produktų paskirstymui Pienocentras laikė savo atstovus užsienyje, o tiesioginiam pardavimui buvo įsigijęs dvi firmas Anglijoje. Pieno produktų prekyba vidaus rinkoje taip pat buvo nemaža, ir apyvarta 1939 siekė 10 mil. lt.

1938 Pienocentras ėmėsi vaisių prekybos operacijų, supirkinėdamas vyšnias, obuolius ir eksportuodamas į Vokietiją. Pienocentras Kaune pastatė vaisių sandėlius–šaldytuvus, o pramoniniams vaisiams sunaudoti ten pat pastatė 500.000 l produkcijos sulčių fabriką.

Pienocentro veikla kasmet augo, ir jo kapitalas 1939 išaugo iki 10 mil. lt.

Pienocentras kaip ir Lietūkis pradėjo leisti atžalas. Stambiausia iš Pienocentro atžalų buvo akcinė b-vė Sodyba (žr. LE XXVIII 262) — smulkiųjų ūkio šakų ir specialiųjų kultūrų organizacija, perėmusi iš Pienocentro vaisių prekybą su sandėliais ir sulčių fabriku. Stambiausias naujos b-vės akcininkas buvo Pienocentras. Miesto gyventojų maitinimui patobulinti Pienocentras su Maistu, Lietūkiu ir Parama (žr. LE XXI 530–531) 1938 įsteigė akcinę b-vę Valgį, kuriai perleido Kauno gyventojų pamėgtas užkandines.

Be minėtų s-gų ir jų atžalų dar veikė ir specialios paskirties kooperatyvai: Centrinė Draudimo s-ga Kooperacija, Kooperacijų s-ga Spaudos Fondas (žr. LE XXVIII 337–338), spaudos darbininkų kooperacinė b-vė Raidė (žr. LE XXIV 430–431), Ekonominė Karių b-vė (žr. LE V 418).

Kooperatyvai nepriklausomoje Lietuvoje padarė milžinišką pažangą. Narių skaičius buvo skaičiuojamas šimtais tūkstančių. Kooperatinė veikla buvo pasidariusi masiniu ūkininkijos sąjūdžiu. Kooperatyvai ir jų s-gos sudarė 25–30% visos krašto apyvartos. Jei prie jų pridėti visuomeninių akcinių b-vių Maisto ir Lietuvos Cukraus, kurių akcijų laikytojais be vyriausybės buvo gyvulių bei cukrinių runkelių augintojai, apyvartas, tai vad. visuomeninis sektorius Lietuvoje turėjo 50% visos krašto apyvartos. Pirmoji sovietinė ir vokiečių okupacija neigiamai veikė kooperatyvų darbuotę. Kaip vieni, taip ir kiti okupantai į sąjungas pastatė savo komisarus su veto teise, iš vadovybių pašalino jiems nepageidautinus asmenis ir pradėjo šeiminkauti pagal savo sistemą.

J. Audėnas, The Cooperative Movement (Lituanus 1 1959); *F. Kemėšis,* Žemės ūkio kooperacija (Žemės Ūkio Vadovas V 1934); *J. Krikščiūnas,* Lietuvos ūkininkas ir jo kooperatyvai 1936; Lietūkis. Agricultural Cooperative Society of Lithuania 1932–1938, 1939; Lietuvos kooperacija 1932–1938 m., 1939; Lietuvos kooperatyvų kongresai. I–V kooperatyvų kongresų rezoliucijos. P. Šalčiaus, J. Krikščiūno, M. Ragevičiaus, A. Gilvydžio ir J. Baltramiejūno pranešimai Penktajam kooperatyvų kongresui 1939; *M. Manelis,* Kooperatinės pieno perdirbimo bendrovės Baltijos valstybėse 1940; *A. Musteikis* (red.), Lietuvos žemės ūkis ir statistika 1948; Pienocentras 1927–1936, 1937; *M. Ragevičius,* Mūsų kooperacija 1926; *P. Šalčius,* Das Genossenschaftswesen in Litauen von ihrem Beginn bis zur Gegenwart 1938; ('') Kooperacija Lietuvoje. Bendra apžvalga ligi 1937 m., 1937; ('') Lietuvos kooperacija 1915–1919 m., 1939; ('') Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų, 1927; *A. Trimakas,* Le mouvement cooperatif en Lithuanie 1929.

FINANSAI

I. BIUDŽETAS

STEPONAS STANKUS

Lietuva buvo viena iš pirmųjų Europos valstybių, pradėjusių dar XV a. pabaigoje sudarinėti biudžeto formos sąmatas. XVII a. pajamų ir išlaidų sąmatos buvo jau visiškai sistematingai ruošiamos (žr. LE III 49). Pirmasis nepriklausomos Lietuvos biudžetas sudarytas 1919 vokiškomis markėmis. Tačiau iki 1923 biudžetai buvo labai nepastovūs ir nuolat keičiami. Tik 1922 gale įvedus nuosavą lito valiutą, valstybės biudžetas pradėtas statyti ant tvirto pagrindo. Naujos valstybės kūrimas, karas už krašto laisvę, vokiškosios markės infliacija ir reikalas pritaikyti neišvystytą Lietuvos ūkį prie besikeičiančios pasaulio rinkos dar kelerius metus kliudė stabilizuoti valstybės biudžetą. Gana anksti susirūpinta nustatyti tvarką biudžetui ruošti, priimti bei vykdyti. Seimas dviem skaitymais buvo priėmęs valstybės biudžetui sudaryti įstatymo projektą, kuris ir liko projektu. Vyriausybė biudžetus tvarkė pagal 1925 ministrų kabineto priimtą naują projektą. Lietuvos biudžeto nomenklatūra buvo formalinė, nes pajamos ir išlaidos buvo grupuojamos pagal m-jas ir įstaigas. Priimtas biudžetas buvo skelbiamas įstatymų leidimo tvarka Vyriausybės Žiniose.

Biudžeto sąskaityba buvo kameralistinė. Dviguba sąskaityba viešajame ūkyje Lietuvoje nepraktikuota. Valstybės iždo kasininko pareigas atliko Lietuvos Bankas už suteiktą jam išimtinę notų emisijos teisę. Pajamų ir išlaidų vykdymo teisėtumą prižiūrėjo ir tikrino Valstybės kontrolė.

Savivaldybės turėjo savo biudžetus. Jų bendros metinės pajamų ir išlaidų sumos pažymėtos lentelėse. Autonominis Klaipėdos kraštas turėjo savo biudžetą. Jo pajamas sudarydavo: tiesioginiai vietos mokesčiai, renkami pagal seną Prūsijos mokesčių įstatymą, miško pardavimas, įvairios rinkliavos ir centro vyriausybės grąžinama netiesioginių mokesčių pajamų kraštui atitenkanti dalis. Ši pastaroji suma sudarydavo daugiau trečdalio visų krašto pajamų. Bendras Klaipėdos krašto biudžetas siekdavo 18 mil. lt. metams.

LIETUVOS VALSTYBĖS IŽDO IR SAVIVALDYBIŲ PAJAMOS (1000 LT.)

Metai	Tiesioginiai mokesčiai	Netiesioginiai mokesčiai	Monopoliai	Valstybinės įmonės	Nekiln. turtas ir kapitalas	Įvairios pajamos	Nepaprastos pajamos	Iš viso	Savivaldybių pajamos
1925	48.800	66.913	41.957	44.814	20.510	16.438	19.193	258.625	22.700
1928	34.000	76.100	43.989	53.941	37.607	33.047	41.136	319.820	25.800
1930	41.832	92.390	42.381	60.404	33.134	31.856	45.697	347.694	29.200
1933	40.403	66.179	28.065	45.964	22.220	25.675	28.356	256.862	34.061
1935	38.459	65.993	25.590	45.413	17.628	25.771	61.006	279.860	36.975
1936	44.092	68.413	30.037	48.567	26.452	28.334	56.907	302.802	43.183
1937	48.698	84.939	35.082	51.461	33.745	31.563	44.452	329.940	52.078
1938	53.188	89.947	39.378	57.765	33.513	38.397	61.805	370.993	64.294
1939	58.814	89.059	41.253	55.573	30.705	35.138	51.240	361.782	63.880

LIETUVOS VALSTYBĖS IŽDO IR SAVIVALDYBIŲ IŠLAIDOS (1000 LT.)

Metai	Prezidentas, Min. kabinetas, Seimas	Krašto Apsaugos m-ja	Vidaus Reikalų m-ja	Finansų m-ja	Žemės Ūkio m-ja	Švietimo m-ja	Teisingumo m-ja	Susisiekimo m-ja	Užsienio Reikalų m-ja	Iš viso	Savivaldybių išlaidos
1925	7.086	49.699	23.065	32.963	26.275	30.830	8.241	69.866	6.812	254.837	22.400
1928	5.471	49.089	23.321	49.109	44.794	35.346	9.840	59.023	4.488	280.481	25.300
1930	6.416	55.918	26.245	58.768	41.597	43.333	11.248	71.363	5.739	320.627	28.700
1933	6.001	48.987	24.305	25.751	37.986	38.564	9.388	54.021	4.639	249.642	33.137
1935	6.222	65.450	24.581	30.027	46.479	38.050	10.438	51.169	4.450	276.866	36.032
1936	6.683	76.853	25.888	26.112	44.857	39.472	11.251	71.760	4.845	287.721	41.280
1937	7.302	81.374	29.490	34.493	36.173	47.627	12.407	63.685	5.602	318.153	49.695
1938	8.034	85.193	31.871	41.389	50.774	58.688	12.386	72.530	5.623	366.488	62.120
1939	6.158	85.880	37.746	39.490	48.829	54.619	12.297	66.241	5.284	356.544	61.382

II. VALSTYBĖS PAJAMOS IR IŠLAIDOS

JONAS JUODIKIS

Pajamos

1. **Tiesioginiai mokesčiai.** Šie mokesčiai buvo skiriami ne pagal visas mokėtojo pajamas, bet pagal pajamų šaltinius. Mokesčių tarifai buvo neaukšti. Žemi tarifai daug prisidėjo prie savos pramonės ir prekybos išsivystymo ir plėtimosi. Palaikydama žemės ūkio gaminių kainas, valstybė išleisdavo dažnai tą pačią sumą, kurią surinkdavo žemės mokesčiais. Ūkininkai buvo skatinami gaminti — mokesčius turėjo mokėti visi, o valstybės paramą gaudavo tik tie, kurie gamino ir gaminius parduodavo. 1939 surinkta tiesioginių mokesčių (litais):

a. Žemės mokestis	19.106.000
b. Nekilnojamųjų turtų mokestis	8.777.000
c. Verslo mokesčiai:	
1. Pagrindinis verslo mokestis	2.908.000
2. Verslo pelno mokestis	14.989.000
3. Kiti verslo mokesčiai	825.000
d. Darbo pajamų mokestis	8.717.000
e. Palaikų mokestis	703.000
f. Nuosavybės perleidimo ir įvairūs mokesčiai	2.789.000
Viso	58.814.000

a. Žemės mokestis pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais sudarė apie du trečdalius visų tiesioginių mokesčių. Vėliau, sustiprėjus pramonei ir prekybai ir įvedus darbo pajamų mokestį, žemės mokestis siekė tik vieną trečdalį tiesioginių mokesčių. Žemės mokestis buvo apskaičiuojamas pagal žemės rūšis. Geresnė žemė apdedama aukštesniais mokesčiais, nes ji duoda paprastai geresnį derlių, kaip prastesnė žemė. Ši sistema neverčia mokėtojo vesti pajamų ir išlaidų atskaitomybės ir nesudaro valstybei pakartotinių išlaidų mokesčio nustatymui ir surinkimui. Kaimams žemės rūšys (dažnai ir žemės kiekiai) buvo nustatomos tik apytikriai. Skirstydami kaimus į vienkiemius, matininkai tiksliai apskaičiuodavo žemės kiekį kiekvienam vienkiemiui. Matininkus sekė žemės rūšiuotojai, kurie nustatydavo žemės rūšis pagal žemės mokesčių įstatymą kiekvienam vienkiemiui atskirai. Žemė buvo skirstoma į penkias rūšis pagal jos našumą. Žemės našumas buvo apskaičiuojamas pagal žemės sudėtį. Gera ir vidutinė žemė buvo skirstoma į pirmas tris rūšis. Ketvirtai rūšiai buvo priskiriama prasčiausioji dirbama žemė, prastos pievos, miškai senesni kaip 20 m. ir ežerai, tinką žuvininkystei. Penktąją rūšį sudarė žemė, neduodanti jokių pajamų, ir už ją nereikėjo mokėti jokių mokesčių. Mokesčių tarifai priklausė nuo žemės rūšies. Už 1 ha metams valstybinio mokesčio reikėjo mokėti už pirmą rūšį 9 lt., už antrą rūšį 7,5 lt., už trečią rūšį 5 lt. iš už ketvirtą rūšį 1,5 lt. Savivaldybės imdavo 35–40% nuo valstybinio mokesčio. Mokestis turėjo būti sumokėtas per du kartus kasmet: pirmoji pusė iki V 1 ir antroji iki X 31. Žemės mokestis nebuvo didinamas ypatingai derlingais metais. Tačiau jis buvo mažinamas, kiekvienam ūkininkui padavus prašymą mokesčių komisijai, tais metais, kada ūkis nedavė derliaus ar kada derlius buvo audros, potvynių ar kitų nelaimių sunaikintas. Žemės mokestis buvo imamas tik už tuos žėmės plotus, kurie buvo už miestų ribų. Žemės mokesčio mokėtojas buvo žemės savininkas.

b. Nekilnojamojo turto mokestį miestuose ir miesteliuose mokėjo žemės sklypų, gyvenamųjų namų ir kitų pastatų savininkai. Mokestis buvo apskaičiuojamas pagal brutto nuomą, gaunamą už išnuomotus butus ar kitus trobesius arba pagal gautiną nuomą, jei trobesiai ar butai neišnuomoti. Kai negalima nustatyti nuomos dydžio už neišnuomotą pastatą, nuomos dydis laikomas 10% nuo turto vertės. Namų statybai paskatinti įstatymas leido naujų namų savininkams sumažinti apmokestinamą nuomą suma išleista einamam namų remontui ir nuošimčiams mokėti už paskolą namų statybai. Mokesčio tarifas buvo progresyvus: už didesnes pajamas buvo reikalaujamas didesnis mokesčio procentas. Už pajamas iki 200 lt. metams mokestis buvo neimamas; nuo 200 iki 1200 lt. imta 10%; už aukštesnes pajamas imta 11%, 12% ir 13%. Aukščiausias tarifas buvo 13%. Savivaldybės turėjo teisę imti savo reikalams iki 40% nuo valstybinio mokesčio. Mokestį reikėjo sumokėti per du kartus: pusę iki III 1 ir kitą pusę iki XII 1. Šis mokestis buvo paprastas, aiškus, lengvai nustatomas bei sunkiai išvengiamas.

c. Verslo mokesčius mokėjo prekybos ir pramonės įmonės, bankai, draudimo ir susisiekimo įstaigos ir prekybos komisionieriai. Kooperatyvinės bendrovės naudojosi žymiais palengvinimais. Verslo mokesčiai buvo skirstomi į dvi pagrindines kategorijas: 1. Pagrindinis verslo mokestis, nustatomas pagal įvairius išorinius įmonės požymius arba pagal parduotų prekių sumą. Jis buvo sumokamas metų pradžioje. Pramonės įmonės buvo skirstomos į 9 rūšis, prekybos (visos ne pramonės įmonės buvo skiriamos prie prekybos įmonių) į 5. Mokesčio dydis priklausė nuo prekybos rūšies ir svyravo nuo 10 lt. iki 7500 lt. metams. 2. Verslo pelno mokestis, nustatomas pagal įmonės turėtą metinį pelną. Tos įmonės, kurios vedė įstatymų reikalaujamas knygas, mokėjo 16% nuo netto pelno. Įmonės, kurios nevedė sąskaitybos knygų, mokėjo mokestį nuo vidutiniško pelno, kurį nustatydavo mokesčių komisijos, naudodamosios vidutiniško pelningumo lentele, paruošta Vyriausiosios mokesčių komisijos kiekvieniems metams atskirai. Šioms įmonėms mokestis buvo progresyvus:

Vidutiniškas pelnas (lt.)	Mokestis	Vidutiniškas pelnas (lt.)	Mokestis
1.000	1%	8.000–10.000	10%
1.000–2.000	2%	10.000–12.000	12%
2.000–4.000	4%	12.000–14.000	14%
4.000–6.000	6%	14.000	16%
6.000–8.000	8%		

Šį mokestį turėjo mokėti tos įmonės, kurios mokėjo pagrindinį verslo mokestį. Savivaldybės turėjo teisę imti 40% nuo pagrindinio ir verslo pelno mokesčių. Be minėtų verslo mokesčių prekybos ir pramonės įmonės mokėjo kapitalo pelno, garo katilų ir antpelnio mokesčius, bet šie pastarieji mokesčiai buvo nereikšmingi valstybinėms pajamoms.

d. Darbo pajamų mokestis buvo įvestas 1932 VII 1. Jį turėjo mokėti tik fiziniai asmenys nuo pajamų už darbą. Mokesčių mokėtojai buvo dviejų kategorijų: 1. savarankiški mokėtojai (gydytojai, advokatai, dailininkai ir kiti profesionalai) mokėjo mokestį nuo netto pajamų, kurias jie turėjo deklaruoti mokesčių inspektoriui, metams pasibaigus, ir 2. nesavarankiški mokėtojai, kuriais buvo tarnautojai; iš jų atlyginimų darbdaviai turėjo išlaikyti mokestį ir sumokėti valstybės iždui. Jiems nereikėjo paduoti mokestinių pareiškimų. Abiem kategorijoms mokestis apskaičiuojamas nuo brutto pajamų atėmus: 1. pajamų įsigijimo išlaidas: tarnautojams 10% nuo algos, bet ne daugiau kaip 50 lt. mėnesiui; savarankiškiems mokėtojams faktiškas išlaidas arba Vyriausiosios Darbo pajamų mokes čio komisijos nustatytą procentą ir 2. egzistencinį minimumą (žr. LE V 380) pačiam mokėtojui 100–200 lt., žmonai 50–100 lt. ir vaikams 30–75 lt. mėnesiui. Egzistencinio minimumo dydis priklausė nuo gyvenamos vietos ir vaikų kiekio. Mokesčio tarifas buvo progresyvinis: 12% žemiausias ir 22% aukščiausias; 22% taikomi pajamoms didesnėms kaip 20.000 lt. metams. Vieną penktadalį surinkto mokesčio valstybė atiduodavo savivaldybėms, nes pačios savivaldybės šio mokesčio tiesiogiai iš mokėtojų nerinko. Valstybės tarnautojai darbo pajamų mokesčio nemokėjo; iš jų algų buvo atskaitomos sumos biudžetui subalansuoti. Darbo pajamų mokesčio įstatymas leido šio mokesčio mokėtojams skųsti administracijos įstaigų (Vyriausiosios Mokesčių komisijos) sprendimus Vyriausiam Tribunolui. Kitų mokesčių mokėtojai neturėjo teisės skųstis teismui.

e. Palaikų mokestį mokėjo asmenys, gavę palikimą po turto savininko mirties arba gavę dovaną. Mokesčio dydis priklausė nuo turto dydžio ir nuo giminystės laipsnio. Žmona (ar vyras) ir vaikai buvo atleisti nuo palaikų mokesčio už paveldėtą ar dovanotą žemės ūkį.

f. Nuosavybės perleidimo mokestis buvo imamas iš asmenų, parduodančių nekilnojamąjį turtą. Mokesčio tarifas buvo 4% nuo turto vertės. Šį mokestį surinkdavo notarai, tvirtindami nuosavybės perleidimo dokumentus, ir įnešdavo valstybės iždan. Mokestis aiškus ir lengvai surenkamas.

2. **Netiesioginiai mokesčiai.** Juos sudarė akcizai ir muitai. Akcizais buvo apdedamos šios prekės: spiritas, alkoholiniai gėrimai, tabakas ir jo dirbiniai, degtukai, arbata, mielės, cukrus ir žibalo bei gazolino dirbiniai. Didžiausias pajamas davė cukraus akcizas (apie 11 mil. lt. per metus), tabako (apie 16 mil. lt.) ir alaus (apie 5 mil. lt.). Akcizo mokestį sumokėdavo valstybei įmonės savininkai, kurie jį perkeldavo vartotojams. Iš viso 1939 valstybė turėjo pajamų iš akcizų 37.720.000 lt. Įvežamieji muitai buvo efektyvi priemonė importui tvarkyti. Jie buvo apsaugos ir fiskalinio pobūdžio. 1919–24 įvežamos prekės buvo apmuitinamos pagal prekių vertę (ad valorem). Tarifai buvo penkeriopi: 5%, 10%, 15%, 20% ir 25% nuo prekių vertės. Nuo 1924 įvesti specifiniai muitai, imami pagal prekių svorį, kiekį ar rūšį. 1928 tarifai buvo pakelti kai kurioms prekėms. Taip pat buvo įvesti dvigubi (o vėliau net ir trigubi) tarifai prekėms, įvežamoms iš tų kraštų, su kuriais Lietuva neturėjo prekybos sutarčių. 1931 pastarieji tarifai padinami iki 200% nuo paprastų tarifų. Išvežamųjų muitų pajamos buvo nereikšmingos. Proteguodama eksportą, valstybė dažniausiai išleisdavo prekes užsienin be muito. Tačiau kai kurioms žaliavoms buvo uždedami išvežamieji muitai tikslu plėsti savo pramonę. Įvežamųjų ir išvežamųjų muitų pajamos 1939 buvo 51.339.000 lt.

3. **Monopoliai.** 1923 įvestas spirito monolis. Žalią spiritą gamino privačios bendrovės ar asmenys, kurie jį turėjo parduoti valstybei už nustatytą kainą. Valstybė žalią spiritą rektifikavo, gamino alkoholinius gėrimus ir parduodavo vartotojams tiesiogiai per savo ar per privačias krautuves. Privatiems asmenims neleista gaminti degtinės. Vėliau buvo įvesti kortų ir degtukų monopoliai, kurių pajamos buvo nereikšmingos. Iš visų monopolių 1939 gauta 41.253.000 lt. pajamų.

4. **Rinkliavos** Žymiausią rinkliavų pajamų dalį sudarė žyminis mokestis (apie 9 mil. lt. metams). Kiekviena kilnojamojo ir nekilnojamojo turto pardavimo sutartis ar sąskaita, vekseliai, įgaliojimai ir valstybės

įstaigoms paduodami prašymai turėjo būti apmokami žyminiu mokesčiu, kurio dydis priklausė nuo dokumento rūšies ir sumos. 1939 iš viso žyminio mokesčio ir kitų rinkliavų gauta apie 24 mil. lt.

5. **Valstybės įmonės.** Geležinkeliai, paštas ir telegrafas, taip pat kai kurios smulkios įmonės buvo valstybės nuosavybė. Pajamų iš valstybės įmonių 1939 buvo 55.573.000 lt.

6. **Turto ir kapitalo pajamos.** Valstybė turėjo pajamų už parduodamą mišką ir pagamintą miško medžiagą (apie 25 mil. lt.), už investuotą kapitalą ir nuomas. Tokių pajamų 1939 buvo 30.705.000 lt.

7. **Kitos pajamos** susidarė iš įvairių pajamų, neįeinančių į aukščiau paminėtas grupes. 1939 jų buvo 11 mil. lt.

8. **Nepaprastas pajamas** sudarė ilgalaikė vidaus paskola, Vilniaus paskola, išskaitymai nuo mokamo iš valstybės atlyginimo, antpelnio mokesčiai. 1939 nepaprastų pajamų buvo 51.240.000 lt.

Išlaidos

Šios išlaidos skirstomos į paprastas ir nepaprastas. P a p r a s t a s išlaidas svarbiausiai sudarė einamos išlaidos krašto apsaugai, atlyginimai valstybės tarnautojams, valstybės geležinkelių, pašto ir telegrafo įstaigų išlaikymas, kelių tiesimas ir tiltų statymas, švietimo įstaigų išlaikymas. Iš viso paprastų išlaidų 1939 buvo 249.672.000 lt. N e p a p r a s t a s išlaidas sudarė nepaprastos išlaidos krašto apsaugos reikalams, žemės ūkiui racionalizuoti, akcijoms pirkti, valstybės pastatams statyti, geležinkelių apyvartos kapitalui padidinti, telefono automatinėms stotims statyti. Iš viso nepaprastų išlaidų 1939 buvo 106.872.000 lt.

Savivaldybių pajamos ir išlaidos buvo savivaldybių žinioje. Savivaldybės gaudavo atitinkamą procentą nuo valstybių mokesčių. Be to, jos turėjo teisę rinkti įvairias rinkliavas savo naudai. Žymią dalį savivaldybių išlaidų sudarė atlyginimai tarnautojams, mokyklų ir kelių statyba, švietimo išlaidos.

D. Cesevičius, Das Finanzsystem Litauens 1934; *J. Juodikis,* Besteuerungsgrundsätze und ihre Verwirklichung im System der litauischen direkten Steuern 1946; *A. Musteikis* (red.), Lietuvos žemės ūkis ir statistika 1948; Vyriausybės Žinios 1919–40.

KREDITO ORGANIZACIJA

JUOZAS PAŽEMĖNAS

Normali krašto ūkinė veikla neįmanoma be kredito. Jis reikalingas tiek einamosios ūkinės apyvartos reikalui, tiek pačiam gamybos aparatui organizuoti, plėsti ir tobulinti. Be kredito pagalbos ūkis gali vegetuoti, bet jis nepajėgia daryti būtinos pažangos. Lietuvą okupavusi atsilikusioji carinė Rusija nesirūpino Lietuvos ūkininkų reikalais. Jos bankai tenkino tik dvarininkų bei rusų kolonistų paskolų paklausas. Palikti likimui Lietuvos ūkininkai ryžosi patys organizuoti grynai vietines kooperatines kredito d-jas, ypač po 1905 revoliucijos. I pas. karo išvakarėse jau buvo per 200 d-jų su apie 90.000 narių. Karas nušlavė ir jas. Tad atsikurianti Lietuva nepaveldėjo jokios kredito organizacijos.

Iš pradžių neturėta pačių pagrindinių sąlygų savai kredito sistemai sukurti. Kraštas buvo taip karo bei okupacijų išsiurbtas ir ūkinė veikla pakrikusi, jog nė prie geriausių norų negalėjo susidaryti stambesnių santaupų, kuriomis būtų galėję verstis bankai. Antra, piniginė reforma buvo pravesta tik 1922 rudenį, įvedant savąjį litą. Iki tol siautė vokiškos markės, vadinamos auksinu, infliacija. Be pastovios vertės pinigų neįmanomos jokios normalios kreditinės operacijos. O vis dėlto kaip tik tos infliacijos metu susikūrė vėliau veikę visi privatiniai komerciniai bankai. Pirmasis iš jų, pasivadinęs Prekybos ir Pramonės Banku, atsirado į 1918 pabaigą Vilniuje. Pačios naujos valstybės prestižas ir reikalai diktavo turėti savus bankus, nors tam dar reikiamų sąlygų nebūta. Todėl valstybės iždas dalyvavo jo pagrindinio kapitalo sudaryme (1922 valstybė atsipalaidavo nuo to banko, o 1925 jis bankrutavo). 1919 rudenį pasirodė antras bankas, po pusės metų trečias, o 1921 įsikūrė likusieji keturi Kauno komerciniai bankai. Tie bankai negalėjo verstis santaupomis, nes jų nebuvo. Jie svarbiausiai operavo užsienio valiutomis ir besikeičiančios vokiškos markės vertės spekuliacija. Gaunamus pelnus išlaikydavo, investuodami juos į nejudomą turtą ar į pastovesnės vertės užsienio valiutas. Krašto kredito reikalų jie negalėjo tenkinti. Tuo pačiu infliaciniu metu susiorganizavo ir pirmieji Lietuvos kredito kooperatyvai.

Tikrąja mūsų kredito organizacijos pradžia reikia laikyti 1922 X 2, kada valstybės pastangomis įkurtas Lietuvos Bankas (žr. LE XVI 99–103) atidarė savo langelius. Ši data bent dviem požiūriais reikšminga. Nuo to laiko įvestas litas, kaip pa-

stovios vertės pinigas, sudarė pačią būtiniausią sąlygą tolimesnei kredito raidai. Antra vertus, jokia moderni kredito sistema neįmanoma be centrinio krašto banko. Tad Lietuvos Bankas, gavęs pirmoje eilėje uždavinį įgyvendinti pastovią bei patvarią pinigų sistemą, drauge turėjo pasidaryti ir visos krašto kredito organizacijos centrine ašimi. To vaidmens tarp kitko, jis nebūtų pajėgęs atlikti be reikiamai veikiančių komercinių bankų. Pastarieji turėjo sugebėti svarbiausiai remtis privačiomis santaupomis, o ne notų banko kreditais. Deja, infliacija jas buvo sunaikinusi. Viešpatavo visuotinis apyvartos kapitalo trūkumas. Jau 1923 komerciniams bankams pavyko pritraukti apie 20 mil. lt. indėlių. Per 1924 ši suma išaugo iki 47,5 mil. lt. Kredito paklausos daugeriopai viršijo bankų turimus resursus. Žinoma, nebuvo lengva patikrinti nė pačių paskolų prašymų, atseit, atrinkti tikruosius kredito klientus nuo tų, kurie neturėjo realių galimybių grąžinti prašomų paskolų. Nustatant paskolų sąlygas, rizikos veiksnys turėjo nemažos reikšmės. Todėl palūkanos už paskolas siekdavo net 36–48% metams. Padėtį stengėsi lengvinti patsai Lietuvos Bankas, neišleisdamas iš akių savo pagrindinio uždavinio — įgyvendinti ir išlaikyti pastovų litą. Jam rūpėjo ne pelnas, o galimai didesnė prieinamomis palūkanomis parama toms ūkinės veiklos sritims, kurios labiausiai prisideda prie krašto gamybinių jėgų plėtros.

Nei privatiniai komerciniai bankai, nei Lietuvos Bankas negalėjo leistis į platesnį ūkininkų kreditavimą. Tiesa, palengva vystėsi smulkaus kredito d-jos, kurių pagrindinis veiklos šaltinis buvo pačių ūkininkų kuklios santaupos. D-joms vadovaudavo pačių jos narių išrinkti ūkininkai. Vadinasi, kredito kooperatyvai buvo jau iš pradžių ne tik santaupų surinkimo bei paskolų paskirstymo vietinės organizacijos, bet didele dalimi ir sutelktinės ūkinės iniciatyvos ugdymo bei jos pasireiškimo punktai. Šios vietinės kredito įstaigos tapo neatskiriama visos Lietuvos kredito organizacijos dalimi. Tačiau jos tegalėjo teikti tik trumpalaikio pobūdžio paskolų, nes jų turimi indėliai buvo tokios pat rūšies. Tad nuo pat nepriklausomybės pradžios visu ryškumu iškilo reikalas organizuoti tokią įstaigą, į kurią galėtų būti nukreiptos Lietuvos ūkininkų vidutinio bei ilgalaikio pobūdžio kredito paklausos. Tam reikalui 1924 vyriausybės iniciatyva ir lėšomis buvo įkurtas Žemės Bankas. Jo pirmieji žingsniai tegalėjo būti gana kuklūs, nes vyriausybė tebuvo numačiusi kasmet biudžeto keliu skirti Žemės Bankui po 5 mil. lt., kol jo pagrindinis kapitalas pasieks 50 mil. lt. Iki 1930 galėjo panaudoti nekilnojamu turtu aptikrintoms ilgesnio termino paskoloms tik apie pusę visų savo išduotų kreditų. 1930 jo resursai buvo žymiai sustiprinti, kai vyriausybė perleido Žemės Bankui gautąją iš Švedų degtukų tresto pirmąją (apie 20 mil. lt.) paskolos ratą. Iš antros pusės, bankui buvo suteikta teisė leisti lakštus, pagrįstus jam įkeistu už paskolas nekilnojamu turtu, ir tuo būdu pritraukti dalį Lietuvos santaupų žemės ūkiui kredituoti. Tad Lietuvos žemės ūkis, prasidėjus ekonominei depresijai, jau galėjo atsiremti į Žemės banką, kaip į tikrą ilgalaikio kredito įstaigą.

Palaipsniui į Lietuvos kredito organizaciją žymiau įsijungė ir Taupomosios Valstybės Kasos (žr. LE XXX 412–413). Jos buvo įsteigtos prie Finansų m-jos dar neturint savos piniginės sistemos. Vėliau jos turėjo santaupų surinkimo langelius prie stambesnių pašto įstaigų ir visuose Lietuvos Banko skyriuose. Tačiau iki pat 1928 pabaigos Kasų turimi indėliai dar vis nesiekė 1 mil. lt. Iki 1930 Kasos temokėjo 3,6% metinių palūkanų. Nors Kasoms patikėtų indėlių saugumą garantuodavo pati valstybė, tačiau kol kas jos negalėjo konkuruoti su komerciniais bankais, kurie mokėdavo žymiai aukštesnes palūkanas. Padėtis pasikeitė 1930, kai Kasos pakėlė mokamų palūkanų lygį iki 4%, o kiti bankai jau buvo žymiai sumažinę palūkanas už patikėtus indėlius. Nuo to laiko Taupomosioms Kasoms vis stambesnių indėlių sumas patikėdavo ir valstybės bei savivaldybinės įstaigos (tarp kitko į jas buvo koncentruojami valstybinio pensijų fondo rezervai).

Galiausiai viešosios ir privatinės iniciatyvos dėka susiformavo tokia nepriklausomos Lietuvos kredito įmonių sudėtis:

1. **Lietuvos Bankas** — tai centrinis krašto bankas. Jam teko pirmiausia įgyvendinti savąjį litą ir galimai greičiau išgyvendinti iš piniginės apyvartos kitų valstybių mokamąsias priemones (žr. Litas — LE XVI 278–279). Galimybių ribose jisai turėjo tiesiogiai tenkinti ir atsistatančio krašto apyvartos kredito reikalus. Jo kredito klientų tarpe privilegijuotą padėtį užėmė žemės ūkio produktų eksportinė prekyba. Remdamas ją, Lietuvos Bankas tuo pačiu didino užsienio valiutos įplaukas būtinam importui apmokėti ir lito padengimo rezervams sustiprinti. Importo reikalą siaurino vidaus pramonės išsivystymas. Todėl ir toji pramonė plačiai naudojosi centrinio banko kreditais. Tik podepresiniais

metais (1936–40) Lietuvos Bankas galėjo plačiau atverti savo langelius ir importinei prekybai kredituoti. Vien tokios selektyvinės kredito politikos dėka Lietuvos Bankas įstengė palaikyti savo imamų už paskolas palūkanų procentą palyginti žemose ribose: 1922–33 jis sukosi apie 7–8%, 1934–37 buvo 5,5–6%, o 1938 buvo numuštas net iki 5%. Lietuvos Bankas drauge ėjo ir valstybės iždininko pareigas: per jo 26 skyrius suplaukdavo į centrą visi gyventojų mokesčiai. Tokia centralizuota viešų lėšų surinkimo ir išlaidų apmokėjimo sistema lengvino Lietuvos Banko uždavinį kaip krašto pinigo tvarkytojo.

2. **Komercinai bankai.** Lietuva turėjo pakankamą komercinių bankų tinklą (žr. LE XII 265). Jį sudarė (1938 XII 31) 11 akcinių bankų ir 10 savitarpio kredito bendrovių. Kaune veikė šie bankai: Ūkio Bankas, Komercijos Bankas, Kooperacijos Bankas, Centrinis Žydų Bankas, Kredito Bankas ir Tarptautinis Bankas. Iš jų didžiausią pagrindinį kapitalą (15 mil. lt.) ir tankiausią skyrių tinklą krašte turėjo Ūkio Bankas (žr. LE XXXII 143–144), brolių Vailokaičių įsteigtas ir jų svarbiausiai vadovaujamas. Komercijos Bankas buvo tikriausia prasme trumpalaikio prekybinio kredito įstaiga. Jis tiesiogiai nebuvo susirišęs su vietos pramone. Tuo tarpu Ūkio Bankas didžiumą savo resursų bei indėlių panaudodavo jo kontrolėj esančioms pramonės įmonėms finansuoti. Mažesniu mastu su pramonės finansavimu taip pat buvo susirišę Kredito ir Tarptautinis bankai. Specifinę paskirtį turėjo Kooperacijos ir Centrinis Žydų bankai. Svarbiausią visų tų komercinių kredito įstaigų veiklos šaltinį sudarė turimi indėliai, kurie 1938 XII 31 siekė apie 99 mil. lt., o tuo pat metu jų pagrindinis kapitalas siekė 29 mil. lt.

Klaipėdos krašte veikė keturi mažesnio masto bankai (Klaipėdos Bankas, Landschaftsbank, Raiffeisenbank ir Tautinis Lietuvių Bankas) su apie 4 mil. pagrindinio kapitalo ir 20 mil. lt. indėlių.

Per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį komerciniai bankai, plėsdami savo veiklą, ypač plačiai naudojosi ir Lietuvos Banko kreditais.

3. **Kredito kooperatyvai** (žr. LE XIII 43–44). Lietuva turėjo beveik kiekviename mieste ar miestely bent po vieną smulkaus kredito d-ją. Jos susidėjo 1938 XII 31 iš 212 žemės ūkio, arba kaimo, kredito kooperatyvų ir 102 smulkaus verslo, arba miesto, kredito kooperatyvų. Pirmųjų nariais ir paskolų klientais buvo ūkininkai, o antrųjų — smulkūs pirkliai ir amatininkai. Jie tenkino galimybių ribose vietinio trumpalaikio kredito paklausas ir buvo pačios demokratiškiausios nepriklausomos Lietuvos kredito įstaigos su apie 120.000 narių. Kooperatyvų veiklos šaltinius sudarė narių pajai bei indėliai ir skolintos lėšos. 1938 XII 31 jie pasiskirstė taip:

1. narių sudėti pajai	14 mil. lt.
2. turimi indėliai	42 mil. lt.
3. skolintos lėšos	20 mil. lt.

Kaimo kredito kooperatyvus jungdavo Kooperacijos Bankas, kaip jų finansinis centras. To banko akcininkais, šalia vyriausybės, kaip tik ir buvo šie kooperatyvai. Miesto kredito kooperatyvus daugiausia paskolomis rėmė Centrinis Žydų Bankas. Abiejų tipų kooperatyvų išduotos paskolos 1938 XII 31 siekė apie 64 mil. lt. Klaipėdos krašte veikė 41 kaimo kredito kooperatyvas su apie 8 mil. lt. indėlių ir 16 mil. lt. išduotų paskolų.

4. **Žemės Bankas** (žr. LE XXXV 236–237) — vienintelė stambi žemės ūkio ilgalaikio kredito įstaiga, sutelkusi galiausiai savo veiklai iki 200 mil. lt. resursų. Jo išduoti kreditai 1938 pasiekė per 163 mil. lt., kurie pasiskirstė taip: a. ilgalaikės paskolos žemės ūkiui 113 mil. lt. Iš pradžių už tokias paskolas buvo imama 7,5% palūkanų, vėliau tolydžio buvo mažinamos, kol 1936 jų lygis buvo numuštas net iki 4% metams; b. ipotekinės paskolos miestų namų savininkams, pasiekusios 17 mil. lt. Už jas buvo imama vienu punktu aukštesnės palūkanos, kaip iš ūkininkų; c. įvairioms kooperatinėms organizacijoms trumpalaikės paskolos siekė 33 mil. lt. Tam reikalui svarbiausia buvo panaudojami turimi trumpalaikiai indėliai, daugumoj sudėti viešųjų organizacijų. Savaime suprantama, kad į miestų namų statybos kreditavimą Žemės Bankas leidosi tik reikalo spiriamas (ypač Klaipėdos mst.), nes tam tikslui nebuvo specialios kredito įstaigos.

Ilgalaikėms paskoloms Žemės Banko resursai susidarė pirmiausia iš 48 mil. lt. valdžios palaipsniui įmokėto Žemės Banko pagrindinio kapitalo. Jo lėšas veik padvigubino 1930–32 visa 41 mil. lt. Švedų degtukų tresto paskola, kurią vyriausybė perleido bankui. Naujos lėšos įgalino išplėsti Žemės Banko ilgalaikes paskolas ypač 1930–33 (jos pakilo nuo 54 mil. lt. 1930 iki 102 mil. lt. 1933). Pagaliau, 1934-39 Žemės Bankas pasitelkė papildomų lėšų, paleisdamas į apyvartą penkias serijas savo įkaito paskolos lakštų 40 mil. lt. sumai, mokėdamas už juos nuo 3,6% (1934–35 serijos) iki 4,5% (1937–39 serijos) metinių palūkanų.

5. **Taupomosios Valstybės Kasos** — stambiausia taupmenų surinkimo įstaiga su a-

pie 120 skyrių visame krašte. Jų resursai 1938 buvo išaugę iki 76 mil. lt., iš kurių 69,5 mil. lt. sudarė turimi indėliai. Daugiausia jose santaupų turėjo tarnautojai ir ūkininkai, po jų ėjo prekybininkai bei pramonininkai ir laisvosios profesijos, o toliau darbininkai. Viešųjų įstaigų indėlių dalis bendrojoje jų sumoje tolydžio mažėjo ir 1938 besiekė apie 30% visų Kasoms patikėtų indėlių. Iš minėtų resursų Taupomosios Kasos 40 mil. lt. buvo įdėjusios į valstybės bei Žemės Banko paskolos lakštus, o apie 30 mil. lt. į atskiras paskolas. Tų paskolų dauguma buvo skirta miestų namų statybai finansuoti. Tuo būdu Kasos buvo pasidariusios stambiausiu Lietuvos miestų namų statybos kredito šaltiniu.

Klaipėdos krašte veikė atskiros taupomos kasos, kurių indėliai siekė apie 20 mil. lt.

Lietuvos iždo vaidmuo. Lietuvos kredito organizacijoje vyraujantį vaidmenį turėjo naujai atgimusios valstybės iždas. Tiesa, formaliai tik Taupomosios Kasos tiesiogiai priklausė valstybei. Jos daugumoje tik viešųjų indėlių dėka per antrąjį nepriklausomybės dešimtmetį pasidarė reikšmingos ir privačių taupmenų surinkime. Faktiškai abi stambiausios ir reikšmingiausios savo srityse kredito įstaigos — Lietuvos ir Žemės bankai, nors ir įvilkti į mišrinių akcinių bendrovių formą, buvo Lietuvos iždo kūriniai. Finansų m-ja savo portfeliuose turėjo veik visas tų bankų akcijas, ir jos atstovas savo žodžiu nulemdavo tas įstaigas valdančių organų sudarymą. Tačiau praktiškai tiek Lietuvos Bankas, tiek Žemės Bankas galėjo atlikti savo operacijas gana nepriklausomai nuo finansų ministro jiems statutais suteiktose veiklos ribose. Iš komercinių bankų valstybė dominavo Kooperacijos Banke, turėdama per 80% visų jo akcijų. Faktiškai valdžios buvo kontroliuojamas ir Tarptautinis Bankas, nes jis buvo patekęs į Lietuvos Banko priežiūrą. Pagaliau, ir žemės ūkio kredito d-jos daugiausia sustiprėjo per antrąjį nepriklausomybės dešimtmetį, kai Žemės Bankas 1928–32 jas parėmė kreditais jų pagrindiniam kapitalui sudaryti, o nuo 1933 jų finansavimą parėmė valdžios iniciatyva perorganizuotas Kooperacijos Bankas. Tik likusieji komerciniai bankai buvo nepriklausomi ir naudojosi normaliais Lietuvos Banko, kaip centrinės krašto kredito institucijos, kreditais.

Lietuvos iždo vaidmuo kredito srityje dar labiau išryškėja prisiminus, kad tiek Finansų, tiek Žemės Ūkio m-jos tiesiogiai paskolomis bei pašalpomis rėmė žemės ūkio naujakurius ir kitus ūkininkus. Žodžiu, be viešosios iniciatyvos Lietuvos kredito organizacija būtų neįsivaizduojama.

Toji organizacija, palaikoma pastovaus pinigo ir augančių krašto santaupų, buvo pajėgi atlaikyti didžiausią bandymą, kai 1931–35 Lietuvą palietė ūkinė depresija. Jos aštrumas ypač palietė Lietuvos Banką — jo aukso bei užsienio valiutos atsargos krito nuo 126 mil. lt. 1931 pradžioje iki 40 mil. lt. 1935 X 1. Sunkų smūgį turėjo atlaikyti ir komerciniai bankai bei kredito kooperatyvai, kaip rodo žemiau pateikiami duomenys (mil. lt.):

	1931	1935
komercinių bankų indėliai	141	66
komercinių bankų paskolos	157	105
kredito kooperatyvų indėliai	58	38
kredito kooperatyvų paskolos	79	63

Tuo pat laiku Žemės Bankas, sustiprintas naujais resursais, savo veiklą žymiai išplėtė. Jo paskolos iš 81 mil. lt. 1930 išaugo iki 128 mil. lt. 1935. Tai buvo daugiausia ilgalaikės paskolos ūkininkams, skirtos jų trumpalaikėms privatinėms skoloms likviduoti. Plėtimosi linkme nuėjo ir Taupomosios Kasos, paremtos daugumoje viešųjų įstaigų indėliais. Jų indėliai nuo 11 mil. lt. 1930 pakilo iki 43 mil. lt. 1935, o paskolos, svarbiausia namų savininkams, tuo pat laiku nuo 12 mil. lt. iki 36 mil. lt.

Atlaikiusi ūkinę depresiją, Lietuvos kredito organizacija 1936–38 ne tik atsigavo, bet visais atžvilgiais pralenkė ir priešdepresinius geriausius metus. Imamų palūkanų lygis už komercines privatinių bankų paskolas nukrito iki 8% metams, tuo tarpu kai 1929 jis svyravo tarp 14–18%, o 1930 apie 12%. Mokamų už termininius indėlius palūkanų lygis nusileido nuo 6,5–8% 1930 iki 3,5–4,5% 1938. Kredito rinkos konsolidaciją bei išaugimą rodė ir tas faktas, kad tiek valstybės iždas, tiek Žemės Bankas jau, palyginti, lengvai galėjo vis didesnę savo leidžiamų paskolos lakštų dalį paskleisti privačių bankų ir net atskirų taupytojų tarpe.

Klaipėdos netekimas 1939 ir besiartinąs karas sutrikdė tolimesnę Lietuvos kredito įmonių pažangą (dėl to 1938 duomenys yra paskutiniai, kurie parodo dar neiškreiptą nepriklausomos Lietuvos bankų vaizdą). Sovietinė okupacija uždėjo savo leteną ne tik ant pačių bankų, bet ir ant juose kietu gyventojų darbu sutelktų santaupų.

Lietuvos Atstovybė Londone, Economic & General Bulletin 1931–40; Lietuvos Statistikos Metraštis 1939; *Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai,* Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938).

LIETUVOS PINIGŲ ISTORIJA

JONAS K. KARYS

Lietuvių prosenoliai, kaip ir kitos iš primityviškos būklės besilukštenusios žmonių grupės, pirmuosius tarpusavius mainus pradėjo keisdami daiktą į daiktą. Paskui laipsniškai vystėsi įvairios mainų tarpininkavimo priemonės — pinigai. Tokiomis priemonėmis iš eilės buvo: akmens, kaulo, metalo įnagiai, gintaras bei iš jo dirbdintos vietoje puošmenos, bronzos antkakliai ir dar kitoki daugelio žmonių pageidauti daiktai. Ilgainiui mainams dažnėjant, prisireikė visuotinių pinigų, vienodai suprantamų visiems ir patogiai dalių. Apie IV–V a. pradėjo formuotis krašte kailiniai ‚pinigai' — kiaunių kailiukai, kurių pagrindinis vienetas (‚kartis') ilgainiui susidėstė ir atėjo istorijon iš 40 kiaunių (sabalų) kailiukų. X–XI a. kailiniai pinigai pasuko į natūralinių prievolių sritį; paskutiniai jų pėdsakai Lietuvoje dingo tiktai XVI a. Lietuvių gyvenamose žemėse randamos sen. Romos monetos (I–III a.), o po tautų kilnojimosi (VIII–XIII a.) arabų, Bizantijos, germanų ir kt. šalių pinigai liudija, kad lietuvių prosenoliai yra pažinę ir vartoję be savų dar ir svetimus mainų įrankius — pinigus. Tačiau svetimos monetos čia nebuvo populiarios. Dalis jų vartota santykiaujant su svetimaisiais pirkliais, nedaug — vietoje, daugiausia — būdavo suliedinama į gabaliukus, iš kurių VIII–X a. išsivystė paskutinė priešmonetinių krašto pinigų rūšis — liedintosios ‚kapos', pailgi, dažniausiai 10–15 cm ilgumo, įvairių formų sidabro liedinėliai (iliustr. I : 1).

Kapas liedino kas norėjo; bendra taisyklė: sidabras turėjo būti kone grynas. Dauguma rastų kapų jokių ženklų neturi. Kitos ženklintos įvairiais privačių asmenų ir kunigaikščių ženklais. Besivystydamos iš atsitiktinai suliedintų sidabro gabaliukų, kapos IX–XI a. išsiskyrė į dvi: mažoji kapa svėrė apie 100 g, ilgoji kapa (arba kartis) — apie 200 g; pastaroji atitiko vieną kailinį kartį (40 kailiukų). Sidabro gerumas tirtas pirmiausia dantimis, paskui įkertant; smulkesniems mokėjimams kapos būdavo sukapojamos į atitinkamus gabaliukus.

XIII a. gale išėjusi Bohemijoje stambi sidabrinė moneta — Vaclovo II Prahos grašis (žr. LE XXIII 401–402) — greit tapo savo rūšies tarptautiniu pinigu. Lengvai plisdamas kitur, tasai grašis XIV a. viduryje įsigalėjo ir Lietuvoje. Kadangi 60 grašių sidabro kiekis maždaug atitiko ilgosios kapos metalo kiekį, tai dalus ‚60' monetų skaičius žymiai sumažino reikalingumą liedintąsias kapas kapoti. Nors savi pinigai galiojo ir toliau, Prahos grašiai netrukus įsigyveno Lietuvoje pirmaujančia valiuta. Jais imta sudarinėti sutartys, įvairūs įsipareigojimai, skaičiuoti pelnai etc. Lietuvos kunigaikščiai, pradėję mušdinti savas monetas, derino jas prie kalbamojo grašio, tarytum kokio legalaus pagrindinio monetarinio vieneto. Naujaisiais laikais D. L. K-tijos pagrindinė moneta prisisavino ir patį grašio vardą, o tų grašių skaičiavimo būdas po 60 kapoje, kilęs iš Prahos grašių epochos, nusitęsė Lietuvoje net iki XIX a. (Rusijos caro 1825 ‚ukazu' jis oficialiai buvo panaikintas).

XIV a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje išėjo pirmi žinomieji muštiniai Lietuvos pinigai. Pradžią padarė Algirdas, ėmęs mušdinti Vilniuj slaviškiems D. L. K-tijos kraštams skirtas sidabrines monetas su rus. įrašu ‚Pečat' vienoje pusėje, senu lietuvių herbu — ieties antgaliu — antroje. Šalia to herbo, religinės slavams tolerancijos sumetimais, padėtas ir kryžiukas (iliustr. I : 2). Monetos reguliarus svoris siekė apie 1 g, sidabro bandas — apie 0,900. Tas monetas žmonės vadino ‚pinigais', ‚pinigėliais' (žr. LE XXIII 19); gudai ir rusai — ‚penezi' bei ‚dengi'. Tuoj po Algirdo ‚pečat' išėjo ir Kęstučio Trakuose pradėtos kaldinti monetos, skirtos pagrinde lietuviškoms D. L. K-tijos sritims. Jų vardinėje pusėje Kęstutis padėjo savo tėvo ženklą Gedimino Stulpus* (žr. LE VII 76), talpindamas juose ir savo inicialą ‚K'; antroje pusėje jis atvaizdavo ‚save' raitą (iliustr. I : 3). Iš to raitelio paskui išsivystė Lietuvos valstybės herbas — Vytis (žr. LE XV 65–69). Vienas Kęstučio ‚pinigėlis' svėrė apie 0,5 kg; sidabro bandas — 0,500. Dešimt jų sudarė Prahos grašį, todėl šalia ‚pinigėlių' vadinti ir denarais.

Kęstučiui žuvus, jo ‚pinigėlių' mušdinimas nutrūko. Grįžęs iš pirmosios tremties pas kryžiuočius, Vytautas apie 1384–85 pradėjo mušdinti į tėvo ‚pinigėlius' labai panašias monetas Lucke (iliustr. I : 4). Viskas jose pasiliko tas pats, tik Kęstučio vardo pirmoji raidė pakeista Vytauto inicialu ‚V', virš Gedimino Stulpų padėtas smulkutis ‚L' (Lucko vietovei pažymėti) ir žemiau stulpų įmušdintais ženkleliais " nusakyta, jog tuo laiku Prahos grašiui jau gerokai sumenkus, viename ‚pinigėlyje' bus du denarai, o visą grašį atstosiančios penkios šios monetėlės.

* Str. autorius čia vartoja Stiebų Vartų terminą. *Red.*

I. Istorinių Lietuvos pinigų (iki XVIII a.) pavyzdžiai: 1. liedinta sidabro kapa; 2. Algirdo moneta; 3. Kęstučio ‚pinigėlis' (denaras); 4. Vytauto Lucke muštintas dvidenaris; 5–6. Jogailos–Vytauto laikų denarai; 7–9. Vytauto — vilniškė moneta, Smolensko varinis ‚pulas', kontrasignuota Azijos moneta; 10. Vladimiro Algirdaičio Kijeve muštinta moneta; 11. Aleksandro pusgrašis; 12. Žygimanto Senojo grašis; 13–14. Žygimanto Augusto ‚dvylekis' ir puskapis (30 grašių); 15. Stepono Batoro šilingas; 16. Zigmanto Vazos ‚paltarokas' (1,5 graš., arba 3 pusgrašiai); 17. Jono Kazimiero ‚ortas' (18 grašių); 18. Augusto Sakso trigrašis

Užėmęs D.L.K. sostą ir susidūręs su visa eile vidaus ir užsienio sunkumų, Jogaila naujų savo pinigų kaldinti nesiėmė. Tėvo Algirdo paliktoji Vilniaus monetų kalvelė mušdino Jogailai tas pačias ‚pečat' monetas. Tik susitaikęs su Vytautu (pirmą kartą) ir atsikvietęs jį Lietuvon, Jogaila apie 1384 pasirodė su savo monetomis (iliustr. I : 5). Tos jo monetos taikytos jau ne vien slaviškoms valstybės sritims, kaip buvo ‚pečat', o visai D. L. K-tijai, įskaitant ir Vytautui perleistas žemes (Gardinas - Sluckas). Vienoje tų monetų pusėje atvaizduoti Algirdo pavartoti ženklai, kitoje Gedimino stulpai, anksčiau mušdinti Kęstučio ‚pinigėliuose'. Dešimt Jogailos monetų sudarė

grašį (svėrė pavieniui apie 0,33 g, bandas —0,500); pirkliai jas vadino denarais, žmonių kalboje jos buvo taip pat ‚pinigėliai'. Antrą kartą grįžęs iš kryžiuočių (1392) ir įsistiprindamas Vilniuje, Vytautas šias monetas gamino toliau, bet po kelerių metų papildė jas savo vardo inicialu ‚V' (iliustr. I : 6).

Apie 1395 Vytautas pradėjo mušdinti naujas savo monetas visai D. L. K-tijai, padėjęs jose lietuviškus ženklus ir slaviškus įrašus (iliustr. I : 7). Keturios jų derintos su Prahos grašiu (svėrė pavieniui apie 0,500 g, sidabro bandas — apie 0,750); tad buvo apie 2,5 denaro mainomosios vertės ir laikytos ‚smulkiaisiais grašiais'. Iki Smolenskas galutinai pritapo prie D. L. K-tijos, Vytautas po 1404 žygių mušdino tai sričiai tenai įprastus pinigus, įskaitant ir Lietuvoje iki tol negirdėtą varinį ‚pulą' (žr. LE XXIV 226; iliustr. I : 8), svėrusį apie 1,35 g; 10 pulų atitiko vieną sidabro ‚pinigėlį' (denarą). Totorių ir kt. neaiškius svetimus pinigus Vytautas kontrasignuodavo Gedimino ženklu, kad vietos gyventojams būtų suprantamesni (iliustr. I : 9).

Kai kurios tolimos slavų žemės Lietuvos valstybėje nuo Algirdo laikų turėjo lyg ir savo ‚piniginę autonomiją'. Kijeve skirtingas nuo Lietuvos monetas mušdino Vladimiras Algirdaitis (iliustr. I : 10), paskui ir Romanas; Seversko Naugarde Kaributas. Tačiau Vytauto viešpatavimo pabaigoje visa didžioji valstybė imta aprūpinti pinigais centralizuotai, iš sostinės.

Vytautui mirus, Vilniaus monetų kalvelė sunyko. Tik po 70 m. D.L.K. Aleksandras ją atgaivino ir XV a. pabaigoje ėmė mušdinti savo ‚pinigėlius' (denariukus), o paskui ir pusgrašius (iliustr. I : 11). Šiose monetose pirmą kartą Lietuvos pinigų istorijoje suglausti draugėn Vytis ir Lenkijos Erelis. Pradedant Aleksandro monetomis, net iki Liublino unijos Lietuvos monetos buvo apie 20% vertesnės už atitinkamas lenkiškąsias, todėl kildavo nesusipratimų ir ginčų. Lenkai siekė suvienodinimo, tačiau įvykdė jį tik Steponas Batoras, pasirėmęs Liublino akto 11 str. Aleksandras mėgino įvesti Lietuvoje ir ištiso grašio monetą, bet jam dar nepavyko. Vienok savas, bent jau ataskaitinis, grašis užsimezgė: dažniau ir dažniau imta skaičiuoti vietiniais pinigais, sudarant iš jų grašius ir grašių kapas, o Prahos grašis, toliau menkinamas namie, laipsniškai iš Lietuvos traukėsi. Aleksandro įpėdinio Žygimanto Senojo pusgrašiai ir grašiai (iliustr. I : 12) smogė prahiškiui jau galutinį smūgį. Lietuviškasis grašis, susidedąs iš 10 denarų (arba ‚pinigėlių'), prigijo visose krašto ūkio šakose; grašio monetą kaldino kiekvienas sekantis Lietuvos (kartu ir Lenkijos) valdovas iki XVII a. imtinai. Žygimanto Senojo monetose pirmą kartą Lietuvoje pasirodė monetų kaldinimo data.

Ilgą eilę D. L. K-tijos monetų paliko Žygimantas Augustas. Šalia buvusių denominacijų jis kaldino dar pusės denaro monetėlę (obolą), dvidenarį (iliustr. I : 13), 2, 3, 4, 6 grašių sidabrines monetas, pustalerį (15 grašių) ir talerį (30 grašių), populiariai vadintą ‚puskapiu', tarptautiškai dar ir guldenu (iliustr. I : 14). Jis pirmas įvedė Lietuvoje aukso monetas ir mušdino Vilniuje, atskiroje nuo sidabro kalykloje, 1, 2, 3 dukatus bei 10 dukatų vad. portugalą. Daugumoje Žygimanto Augusto monetų Lenkijos herbas išleistas, iškelti aukšton vieton Gedimino Stulpai, pasirodė D.L.K. vardo stilizuota monograma ‚SA' (Sigismundus Augustus).

Susipykusi su Krokuvos karališkuoju dvaru, Žygimanto Augusto motina Bona 1556 išvyko Italijon, išsiveždama su savimi milžiniškus lobius. Didelę sumą pinigų ji paskolino Ispanijos karaliui Pilypui II. Jai mirus, Žygimantas Augustas pareikalavo tą paskolą grąžinti jam. 1564 dalis paskolos buvo gauta. Pinigai (sidabrinėmis Ispanijos bei Neapolio monetomis) atgabenti Lenkijon. Perkėlęs Vilniun, Žygimantas Augustas tas monetas kontrasignavo (suštampavo štampeliu ‚SA 1564') ir paleido apyvarton, įsakęs skaičiuoti 60 grašių už talerį, nors realiai jis buvo vertas vos truputį daugiau negu pusė to.

Po Liublino unijos ir Žygimanto Augusto mirties, Vilniaus monetų kalykla (žr. LE XXXIV 178–180) užsidarė. Lietuviams seime reikalaujant, naujasis valdovas Steponas Batoras turėjo ją atgaivinti, bet jo lietuviškos monetos jau nebuvo seno garso; jas Steponas Batoras tyčia sumenkino, priderindamas prie Lenkijos pinigų. Be to, jis savo 1580 ordinacija įvedė čia daug naujovių, pakeitė kalyklos administravimo tvarką, nustatė kaldintinų monetų denominacijas ir įsakė visose monetose dėti abu Lietuvos ir Lenkijos herbus. Stepono Batoro laikais Žygimanto Augusto kaldintų monetų denominacijų skaičius sumažėjo daugiau negu per pusę ir atsirado naujas menkavertis šilingas (apie $^1/_3$ grašio; iliustr. I : 15). Zigmantas Vaza dar labiau sumenkino D. L. K-tijos monetas, bet auksinių jis kaldino daugiau negu bet kuris kitas Lietuvos valdovas. Prie savo sidabrinių monetų jis pridėjo dar vieną naują 1,5 grašio vertės, kuri žinoma paltaroko, arba pusantrinio, vardu (žr. LE XXI 433; iliustr. I : 16). Aršiausiu Lietuvos istorinių mone-

tų menkintoju laikytinas Jonas Kazimieras: jo viešpatavimo laikais kaldintos D. L. K-tijos monetos, išskyrus auksines, daugiau nei perpus sublogo, lyginant su Žygimanto Augusto monetomis. Atsirado ir neįprastai naujų: ortas (18 grašių; žr. LE XXI 210–211; iliustr. I : 17), zlotas ir varinis šilingas, nuo jo suprojektuotojo Tito Livijaus Boratinio pramintas ‚baratinka', priverčiamuoju kursu — 1/3 grašio. Pastarųjų buvo kaldinta tiek daug, kad jos didele banga užpylė ir taip jau nuskurdusį krašto ūkį, išstūmė iš apyvartos geresnius pinigus ir ilgiems laikams žiauriai supurtė ekonominį Lietuvos gyvenimą. ‚Baratinkų', gamintų keliose kalyklose (jų tarpe ir Kaune), paleista apyvarton apie 540 mil. Pamėgę jas padirbinėti sukčiai tą skaičių dar gerokai padidino.

Jonui Kazimierui abdikavus, D. L. K-tijos monetų leidimas vėl sustojo. Augusto Sakso laikais mėginta jų kaldinimą atnaujinti, bet kovose su švedais Augustas Saksas buvo priverstas iš Lenkijos-Lietuvos sosto pasitraukti (1706). Kovojusioms armijoms grupuojantis kitur, D. L. K-tijos iždininkas Liudvikas Pociejus tylomis įrengė mažą pinigų kalvelę Gardine (žr. LE VII 11) ir ten 1706 bei sekančiais metais atmušdino Sakso vardu šiek tiek liet. trigrašių (iliustr. I : 18) ir bendrų abiem susijungusiems kraštams šeštokų. Šios monetos buvo pačios menkiausios, o drauge ir iš viso paskutinės D. L. K-tijoje. Seimo parinktam Lenkijos-Lietuvos valdovui Leščinskiui įsigalėjus, L. Pociejaus monetų vartojimas buvo uždraustas. Augustui Saksui grįžus, jos vėl atgavo apyvartos teises, bet daugiau jų nebebuvo mušdinama. D. L. K-tijos pinigai nuėjo istorijon. Toliau iki Lenkijos-Lietuvos valstybės išdraskymo ėjo Lietuvoje lenkiški pinigai, paskui žinomi rusiškai-lenkiški, pagaliau XIX a. Rusijos carų rubliai ir kapeikos.

I pas. karo metu 1915 Lietuvą okupavo vokiečiai. Čia ėjusieji Rusijos carų rubliai laikinai pasiliko apyvartoje ir maišėsi su Vokietijos reichsmarkėmis (RM); oficialus kursas: 1 aukso rublis = 2,16 RM, popierinis ar sidabro = 1,66 RM. Vyriausiojo vokiečių kariuomenės vado Rytuose (Oberbefehlshaber Ost) įsakymu 1916 VIII 6 įvesta Lietuvoje nauja valiuta — ostrublis (žr. LE XXI 250). Pagrindinis okupantų tikslas — palengvinti reichsmarkės naštą ir iš nieko pasipelnyti; ostrublių notos išėjo be jokios pilnaverčių monetų ar tauraus metalo atramos. Jas leido Darlehnskasse Ost (žr. LE IV 335–336), speciali kasa, įsteigta prie Ostbank für Handel und Gewerbe Poznanėje, o platino Lietuvoje tos kasos skyrius, įgaliotas išleisti apyvarton 100 mil. rublių sumai notų, atspausdintų 1916 IV 17, taigi iš anksto. Ostrublių notose pavartoti šalia vokiškų lietuviški, lenkiški ir latviški įrašai liudija, kad ši valiuta skirta platesniam negu etnografinės Lietuvos plotui. Bet faktas, jog lietuviškiems tekstams duota pirmoji po vokiškųjų vieta, rodo, kad ostrublis svarbiausiai sukurtas Lietuvai, o artimiesiems jos kaimynams tik šiaip sau primestas (buv. Lenkijos karalija tais pačiais metais gavo atskirą valiutą). Smulkiai grąžai buvo atmušdinta (1916) apie 1 mil. rub. sumai geležinių monetų 1, 2 ir 3 kapeikų denominacijų (žr. LE VII 98–99). Vienoje jų pusėje padėti rusiški įrašai (legendos) turėjo gyventojams priminti gerus, pastovius rusiškuosius smulkiuosius. Priverčiamuoju kursu ostrublis turėjo eiti lygiomis su caro rubliu arba 2 vok. markėmis, tačiau pasisekimo neturėjo. Gyventojai stipriai laikėsi Rusijos pinigų, ir nelegalioje rinkoje senų ir naujų rublių kursas žymiai išsiskyrė pirmųjų naudai. Tada vokiečiai Rusijos pinigų vartojimą uždraudė, o vieton ostrublio 1918 pradžioje įvedė Lietuvoje taip pat nieku rimtu nepagrįstą ostmarkę (žr. LE XXI 241), turėjusią eiti su RM lygiomis, o už neišimtą iš apyvartos ir toliau ėjusį ostrublį reikėjo mokėti po dvi.

1918 pasiskelbusi nepriklausoma valstybe Lietuva tuoj savų pinigų išleisti negalėjo ir buvo okupantų priversta laikinai adoptuoti ostpinigius — markę, kuri 1919 II 26 ministrų kabineto aktu pavadinta a u k s i n u, o šimtoji jos padala pfenigas — s k a t i k u. Nauja Lietuvos valstybė, neturėdama pajamų, skolinosi ostmarkes iš Darlehnskassės. Ryšium su tomis paskolomis 1918 XII 30 sutartimi Lietuva turėjo perleisti Kasai ir krašto pinigų emisijos teises. Vokiečiai nesileido kontroliuojami, tad ostmarkių (auksinų) notų kiekiai apyvartoje netaisyklingai augo. Tasai augimas nesustojo nė vok. kariuomenei iš Lietuvos išėjus (1919 vasarą), iki 1922 X 1 Lietuva įsivedė savo l i t ą. Per 4 m. priviso krašte apie 3500 mil. markių (auksinų). Reichsmarkei krintant, smuko paskui ją ir Lietuvoje ėjusios ostmarkės, pridarydamos kraštо ūkiui neapskaičiuojamų nuostolių. Ostpinigiai buvo iškeisti į litus Lietuvos vyriausybės nustatytu kursu; visi piniginiai santykiai su Darlehnskasse ir Vokietija likviduoti (lygiomis) 1923 V 31 Berlyne Lietuvos ir Vokietijos vyriausybių pasirašyta sutartimi.

Be carų rublio, vok. reichsmarkės ir ostpinigių, kurie visi yra buvę legaliais pinigais Lietuvoje, valstybės kūrimosi pradžio-

Nr Nr	Skersmuo mm	Svor. g	Sidabro bandas
1	16	1.6	-
2	19	2.1	-
3	21	3.0	-
4	23	4.0	-
5	25	5.0	-
(1-5).			
6	29.5	13.5	0.500
7	23	5.4	"
8	19	2.7	"
(6-8).			
9	16.5	1.9	-
10	18.5	2.3	-
11	20.5	3.0	-
(9-11).			
12	27	9	0.750
13	32	18	"

NrNr 1-5 (1, 5, 10, 20, 50 centų) bronzos ir NrNr 6-8 (5, 2, 1 litų) sidabro monetos nukaldintos Anglijoje 1925 m. Bronzos sudėtis: 0.900 CU ir 0.100 AL.

NrNr 9-11 (1, 2, 5 centų) bronzos ir NrNr 8, 12-14 (1, 5 ir abi po 10 litų) sidabrinės monetos nukaldintos 1936-1939 m. laikotarpy Kaune, 1936 metų spaudais (štampais), išskyrus čia pakartotą 1 l i t ą (kaldintą Anglijoj vartotais spaudais) ir 1938 m. išleistą jubilėjinę dešimtinę (14). Bronzos sudėtis: 0.950 CU, 0.040 SN ir 0.010 ZN.

Visų sidabro monetų metalo priemaiša (ligatūra) - CU.

Kauno Kalyklos stambesnių sidabrinių monetų graiželiuose įspausta: penkličio (Nr 12) - "TAUTOS GEROVĖ TAVO GEROVĖ", o abiejų dešimtličių (NrNr 13-14) - "VIENYBĖJE TAUTOS JĖGA".

(1-5), (6-8), (9-11) - antrosios tų monetų pusės.

II. Nepriklausomos Lietuvos Respublikos monetos

je Lietuvoje, arba tik jos dalyse, pasirodė ir žlugo visa eilė pašalinių atsiskaitymo ženklų. Vos tik vokiečių armijai Lietuvon įsibrovus, kariai savavališkai atiminėjo iš gyventojų gyvulius ir kt. turtą, išrašydami ‚kvitus', dažnai užpildytus įvairiomis blevyzgomis, už kuriuos nuskriaustieji jokių pinigų iš okupanto įstaigų negaudavo. Paskui vok. kreisamtmonai (aps. viršininkai) vienur kitur mėgino leisti kas neva savo pinigus, padengtus ‚valdžios autoritetu'. 1918–19 žiemą bolševikų agentai (‚Darbininkų Atstovų Taryba') Panevėžyje operavo savo popieriniais ‚rubliais'. 1919 įsibrovę Lietuvos šiaurėn bermontininkai (Avalovo-Bermondto gaujos) ėmė grūsti vie-

tos gyventojams už atimamas gėrybes savo popierines ‚markes'. Žemaitijos pajūryje 1919–21 pabuvę latviai, paliko ten nemaža savo ankstyvųjų beverčių ‚rublių'. Klaipėdos krašte 1922 išėjo ir greit supliuško ‚Notgeld' — bėdos markės. Pietinėse Lietuvos dalyse dingo žmonėms įsibrovusių lenkų užneštos ir paskleistos ‚lenkų markės'. Daugiausia betgi lietuviai kentėjo nuo rusiškų porevoliucinių pinigų, plaukusių kraštan su grįžtančiais namo I pas. karo pabėgėliais ir pačių bolševikų visokiais būdais platintų. Tais ir kitokiais keliais atėjo Lietuvon ir čia žlugo dideli kiekiai vad. kerenkų (žr. LE XI 387), Dūmos notų ir visomis turėtomis mašinomis spausdintų bolševikinių rublių. Litui išėjus, apie juos nebuvo nei užsiminta; vos užteko ekonominių jėgų ostpinigiams iš gyventojų kuo palankiausiomis jiems sąlygomis išpirkti. Tikrai nuostabu, kaip atgimusioji Lietuva pajėgė šitokią ekonominę netvarką krašte apvaldyti!

Visas pinigines painiavas pokarinėje Lietuvoje likvidavo ir krašto ūkiui sveikus pagrindus nutiesė 1922 X 1 įvestoji tautinė l i t o valiuta (žr. LE XVI 278–279). Litas išėjo atsirėmęs į auksą (0,150462 g vienam litui), padalytas į 100 centų. Leidėjas — Lietuvos Bankas, kurio pirmuoju valdytoju buvo paskirtas prof. V. Jurgutis. Popieriniai lito mokamieji ženklai išėjo apyvarton 1922 X 2 (pirmadienį). Popierinius smulkiuosius pakeitė 1925 Anglijoje nukaldintos monetos (iliustr. II). 1936 įsteigta Kaune valstybinė monetų kalykla (žr. LE XI 230) gamino monetas iki II pas. karo (1939). Kalyklos organizatorius ir vedėjas buvo J. K(areckas) Karys.

Kai 1940 Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą, litas propagandiniais sumetimais buvo paliktas apyvartoje, tyliai laukiant, kad jį ‚didžiosios tarybinės valstybės' rublis natūraliai įveiktų. Įvyko priešingai: nors 1940 XI 23 Lietuvos komisarų taryba dirbtinai nustatė lito kursą 90 kapeikų, smuko nelegalioje rinkoje ne litas, o rublis, pasiekęs 1941 pradžioje vos 13–15 liet. centų. Tada komisarai nutarė litą panaikinti, ir nuo III 25 jis tapo uždraustas. Būdinga, kad apie tai pranešė pasauliui ne okupuotosios Lietuvos ‚vyriausybė', bet SSSR valstybinis bankas Maskvoje. Lito banknotus, kiek jų bankuose bei oficialiose įstaigose buvo susirinkę, bolševikai sudegino, o monetas išsivežė Rusijon. Nuo 1941 III 25 Sovietų Sąjungos pavergtoje Lietuvoje pasiliko apyvartoj vieni bolševikiški, grynai valdžios jėga ir nekontroliuojamu jos įsakymu ‚padengti' okupanto rubliai.

J. J. Karys, Nepriklausomos Lietuvos pinigai 1953; ('') Senovės lietuvių pinigai 1959 (ir A. Šapokos recenzija — Tėviškės Žiburiai 17 1960).

LITAS — LIETUVOS ŪKINIO SAVARANKIŠKUMO ŽENKLAS

JUOZAS PAŽEMĖNAS

Atbundanti nepriklausomam gyvenimui Lietuva nesiskubino įsivesti savos piniginės sistemos. Pastoviam pinigui įgyvendinti ji stokojo reikiamų sąlygų. Jos visos jėgos pirmiausia buvo sukoncentruotos į pačios valstybinės laisvės atstatymą. Lietuva laikinai buvo pasilikusi prie piniginės santvarkos, susidariusios vokiečių okupacijos metu. Prisiimdama svetimus pinigus ir tuo būdu atidėdama net ketveriems metams (iki 1922 rudens) savarankiškos piniginės sistemos sukūrimą, Lietuva išvengė nesėkmingų finansinių eksperimentų. Žinoma, ji turėjo pergyventi visus vokiškos markės nepastovumus bei jos infliacinius padarinius. Tačiau prisimenant to laiko Europos sąlygas, nė vokiečių markės vertės svyravimas nebuvo taip bauginąs, ypač 1919–21. Juk praktiškai tik JAV doleris atlaikė savo prieškarinį vertės santykį, o kitų valstybių pinigai po I pas. karo buvo daugiau ar mažiau nutolę nuo savo įstatyminio pariteto. Išimties nesudarė nė D. Britanijos sterlingų svaras. Pvz., 1920 pabaigoje jis buvo nuslydęs veik visu trečdaliu nuo savo prieškarinio lygio. Tuo pat laiku prancūzų ir belgų frankai buvo nustoję apie $^2/_3$ savo pirmykščių verčių, o Italijos lira nusmukusi net iki 18% savo prieškarinio pariteto. Tad nenuostabu, kad pralaimėjusios karą Vokietijos markė, nors ir beturėjusi į 1920 pabaigą apie 6% savo senosios aukso vertės, nebuvo bent kurį laiką taip nepriimtina atsikuriančiai Lietuvai, kaip dabar galėtų atrodyti.

Šie pavyzdžiai rodo, kad po I pas. karo piniginių sistemų sutvarkymas buvo ne vien naujai atsikuriančių valstybių rūpestis. Pinigų stabilizacija ir jų pastovumo išlaikymas pasidarė visuotine tarptautine problema. Tam reikalui buvo šaukiamos atitinkamos konferencijos. Jų svarstymuose ir nutarimuose atsispindi ir tuometinės vyraujančios pinigų klausimais idėjos. Tos idėjos turėjo įtakos ir Lietuvos pasirinktai piniginei santvarkai. Jau 1920 Tautų Sąjungos sušauktoje tarptautinėje ekspertų konferencijoje Briuselyje iškilo bendri prin-

cipai, taikytini pokario pinigų stabilizacijai. Žymiai reikšmingesnė buvo pačių vyriausybių atstovų konferencija, susirinkusi 1922 pavasarį Genujoje (Italijoje). Joje dalyvavo ir Lietuvos atstovai. Konferencija pripažino, kad Europos ūkinis atstatymas neįmanomas be pinigų vertės stabilizacijos. Pageidauta, kad visos Europos pinigai turėtų bendrą bazę, kuria tegalėjęs būti auksas. Tad aukso standarto atstatymas sudarė galutinį pinigų stabilizacijos tikslą. Jam pasiekti rekomenduota: subalansuoti viešus biudžetus, atsisakant popierinių pinigų spausdinimo jų deficitams dengti; fiksuoti pinigų paritetus, grįžtant prie senųjų ar parenkant naujus; jų vertei patikrinti numatomi atitinkami padengimo rezervai; tiesioginėms aukso paklausoms sumažinti buvo patarta praktikuoti ir aukso devizų standartą, t.y. laikyti padengimo rezervus kitų kraštų pinigais, pagrįstais auksu; pagaliau, seni ir naujai įkurtini centriniai bankai, norėdami pravesti numatytas pinigų stabilumo priemones, turi būti nepriklausomi nuo krašto valdžios kontrolės.

1. Lietuvos piniginės sistemos pobūdis

Steigiamasis Seimas, 1922 vasarą paskubomis svarstydamas Lietuvos piniginio vieneto įstatymo projektą, turėjo ginčų dėl to vieneto vardo ir pariteto. Tačiau pasirodė visiškas vieningumas, kai reikėjo parinkti jam bazę. Patsai pirmasis priimtojo įstatymo sakinys nustato, kad ‚Lietuvos Respublikos pinigų sistema paremta auksu'. Dviem dienomis vėliau (VIII 11) priimtas Lietuvos Banko įstatymas numato, kad ‚ne mažiau kaip 1/3 esamos apyvartoje banknotų sumos turi būti padengta auksu'. Prieš I pas. karą visi ūkiškai pažangesni kraštai buvo priėmę auksu pagrįstus pinigus. Auksas buvo laikomas pinigų vertės pastovumo garantija. Tomis idėjomis buvo persiėmę ir tie Steigiamojo Seimo komisijų nariai, kurie buvo turėję progos studijuoti ekonomiką. Tų pačių ekonominių idėjų įtakoje buvo priimtos ir aukščiau minėtos Genujos konferencijos rekomendacijos. Tad visai natūralu, kad ir Lietuva, siekdama pastovios vertės pinigų, surišo litą su auksu, o jo notų apyvartą su turimais aukso rezervais. Eidama prieškarinės tarptautinės praktikos keliu ir norėdama labiau pabrėžti lito tapatybę su auksu, Lietuva buvo numačiusi kaldinti ir aukso monetas. Aukso monetos minimos ir lito notų keitimo nuostatuose. Lietuvos Banko statutas (§ 25) nustatė, kad pareikalavus Bankas turi keisti litų notas pagal savo pasirinkimą į 1. Lietuvos aukso monetas, 2. aukso gabalus, arba 3. aukso valiutų devizas. Aukso monetų apyvartos nebuvo patarusios atstatyti nė tuometinės tarptautinės pinigų reikalais rekomendacijos. Atsisakant pilnaverčių monetų apyvartos, norėta auksą sukoncentruoti centrinių bankų rezervuose. Tik JAV iki 1933 buvo išlaikiusios aukso monetų apyvartą. Todėl ir Lietuva praktiškai neįgyvendino auksinių litų.

Iš antros pusės, visa eilė valstybių buvo nutarusios pagrįsti savo pinigus vien užsienio aukso valiutų rezervais, t.y. aukso devizomis, ar auksu ir jų devizomis (pvz. Lenkija, Vokietija, Latvija, Estija ir kt.). Tokią aukso devizomis pagrįstą pinigų sistemą buvo sugestijavusi ir Genujos konferencija. Ją buvo įgyvendinę ypač tie kraštai, kurie savų pinigų nepajėgė atstatyti be tarptautinių paskolų ir užsienio ekspertų. Lietuva įsivedė pastovų pinigą, pasitikėdama vien savomis jėgomis ir resursais. Todėl ji galėjo nepriklausomai pasirinkti ir lito padengimo bazę. Aukso devizos nebuvo įtrauktos į įstatyminio padengimo normą, nes buvo nustatyta, kad ‚ne mažiau kaip 1/3 esamos apyvartoje banknotų sumos turi būti padengta auksu'. Tas privalomas padengimo rezervas susidarė iš aukso gabalų, todėl ir pati nepriklausomos Lietuvos piniginė sistema buvo vadinama aukso gabalų valiuta.

Pasirinkus aukso pagrindo pinigų sistemą, tuo pačiu reikėjo litą konkrečiai surišti su tam tikru aukso kiekiu. Piniginio vieneto santykis su tam tikru brangiojo metalo kiekiu, kuriuo pagrįsti krašto pinigai, yra p a r i t e t a s. Žinant piniginių vienetų paritetus, yra lengva išvesti jų tarpusavio keičiamąją vertę tarptautinių atsiskaitymų reikalui. Tuo būdu pariteto parinkimas susieja atskirų kraštų pinigus į tam tikrą tarpusavio verčių sistemą ir drauge turi labai didelės reikšmės atskirų tautų ūkinių santykių raidai. Tinkamo aukščio paritetas padeda palaikyti reikiamą pusiausvyrą tarp vidaus ir užsienio prekių bei patarnavimų kainų, sudaro sąlygas aukštai ūkinei veiklai krašte ir nesukelia sunkumų išlaikyti išlygintą tarptautinių atsiskaitymų balansą.

Lietuva neturėjo deramų gairių lito paritetui parinkti. Svetimų pinigų infliacija krašte buvo išpūtusi kainų santykius. Jos kukli užsienio prekyba veik išimtinai buvo nukrypusi į Vokietijos rinką. Daugumos valstybių pinigai 1922 rudenį dar neturėjo pastovių vertės santykių. Steigiamojo Seimo narių nevyliojo nė kaimynų latvių pasirinktas aukso franko paritetas, prilyginęs latą 0,290322 g gryno aukso (maždaug 19 JAV centų). Tuomet JAV doleris

buvo pasidaręs pačio aukso sinonimu visame pasaulyje. Doleris ypač buvo populiarus atsikuriančioje Lietuvoje. Todėl nenuostabu, kad ir ieškant litui pariteto dėmesys nukrypo į dolerį. Litas buvo prilygintas 0,150462 g gryno aukso. Teoriškai lito ir aukso santykis reiškė visai naują ir savarankišką piniginio vieneto aukštį. Praktiškai norėta litą prilyginti vienai dešimtajai dolerio daliai, t.y. 10 amerikoniškų centų. Tai buvo, palyginti, deramo lygio paritetas, atitikęs to laiko Lietuvos ūkines sąlygas.

2. Lito nueitas kelias

Lietuvos Bankui (žr. LE XVI 99–103), pradėjusiam veiklą 1922 X 2, buvo patikėta tuo pat metu ir litą įvesti į gyvenimą. Iš tikro, pačio centrinio banko organizacija buvo neatskiriama dalimi visų pokario pinigų stabilizacijos bei įgyvendinimo planų. Toks bankas turėjo būti nepriklausomas nuo tiesioginės valdžios kontrolės ir laisvas nuo stambių paskolų vyriausybei. Tik taip suprastas centrinis bankas galėjo būti stiprus ir pajėgus įgyvendinti vieningą pinigų bei kredito politikos kontrolę krašte. Lietuvos Banko pobūdis ir visa struktūra tikrai atitiko to meto tarptautinių ekspertų rekomendacijas. Nors Lietuvos Banką suorganizavo pati vyriausybė, tačiau jam parinko privatinės akcinės b-vės formą ir tuo būdu jį padarė nepriklausomą numatytų funkcijų ribose nuo bendrojo valstybės aparato. Tiesa, Finansų m-ja buvo stambiausias akcininkas, o per valstybės prezidento skiriamą banko valdytoją ji galėjo lemiamai paveikti ir visų jo organų nutarimų vykdymą. Tačiau faktiškai Lietuvos Bankas visados išliko gana savarankiškas, net sugebėdamas paveikti pačią vyriausybės finansų politiką pastovaus pinigo reikalui. Lietuvos Bankas buvo padarytas valstybės iždininku, t.y. į jį suplaukdavo viešosios pajamos ir per jį buvo daromi valstybės išmokėjimai. Tokia viešųjų lėšų koncentracija centriniame banke lengvino lito išlaikymo funkciją. Iš antros pusės, patsai bankas buvo griežtai atribotas nuo valstybės finansavimo. Jam buvo leista įsigyti valstybės paskolos lakštų ir kitų valstybės garantuotų vertybių tik iki 1/3 banko pagrindinio kapitalo (t.y. iki 4 mil. lt.). Tuo būdu Lietuva buvo tas kraštas, kuris be jokių tarptautinių stabilizacinių paskolų ir finansinių ekspertų spaudimų padarė savo pinigą laisvą nuo viešųjų finansų reikalų. Panašią laisvę numatė Vokietijos, Lenkijos bei Estijos centrinių bankų statutai. Tačiau tų kraštų pinigai buvo galutinai stabilizuoti tik tarptautinių paskolų ir patarėjų pagalbos dėka. Pati lito istorija yra drauge Lietuvos sėkmių ir nelaimių istorija.

3. Lito įgyvendinimas (1922–1930)

Lietuva, 1922 X 2 paleisdama į apyvartą litą, buvo viena iš pirmųjų pokario Europos valstybių, perėjusi į pastovų pinigą. Iš artimųjų kaimynų tik Latvija tais pat metais pašalino savo infliacinį rublį, įsivesdama auksu pagrįstą latą. Estija pajėgė savo markę stabilizuoti 1924, bet galutinę pinigų reformą pravedė tik 1927 pabaigoje su Tautų Sąjungos paskolos pagalba. Vokietija savo naują pastovią reichsmarkę įsivedė 1924 viduryje, gavusi stambią tarptautinę stabilizacinę paskolą. Tais pat metais išgyvendino savo infliacinę markę užsienio paskolų paramos dėka ir Lenkija, įsivesdama zlotą, prilygintą auksiniam frankui (apie 19 am. centų). Tačiau 1925 viduryje zlotas buvo netekęs apie 50% savo vertės. Gavusi naujų tarptautinių paskolų ir prisiėmusi užsienio finansinį patarėją, Lenkija 1926 viduryje antrąkart stabilizavo zlotą, o galutinai jį fiksavo žemesniame lygyje tik 1927 X 13 (1 zlotas = $ 0,1122). Prancūzų frankas tolydžio svyravo iki pat 1926 pabaigos ir jo naujas paritetas buvo legalizuotas 1928 VI 25. Net anglų sterlingų svaras galutinai grįžo prie aukso bazės tik 1925 IV.

Šie keli pavyzdžiai rodo, kad dar veik visuotinis pinigų vertės nepastovumas negalėjo nemesti šešėlio ir į lito pastovumo ateitį. Iš viso, pokarinės infliacijos, anot W. A. Brown, buvo įkalusios į žmonių masių sąmonę mintį, kad pinigai kaip tokie gali prarasti savo vertę (žr. jo International Gold Standard, psl. 389). Negalėjo duoti garantijų už lito pastovumo išlaikymą nė Lietuvos tuometinė tarptautinė bei vidaus padėtis. Lenkai vis tebegrasino pačiai valstybės egzistencijai. Klaipėdą reikėjo atsiimti prieš tuometinių santarvininkų valią. Užsimota žemės reforma tik ateityje galėjo nešti didesnių ūkinių vaisių. Reikėjo spaustis, kad būtų pajėgta išlaikyti pusiausvyra tarp valstybės pajamų ir išlaidų.

Tai štai aplinkybės, kurios Lietuvos Bankui teko uždavinys įvesti litą kaip mainų bei mokėjimo priemonę ir pastovų vertės matą. Jam lengvai pavyko iki 1923 pradžios išgyvendinti veik beverčius ‚ostpinigius'. Tačiau mainų apyvartoje ir toliau pasiliko visa eilė svetimų pinigų, ypač JAV doleris ir iš dalies anglų sterlingų svaras, o protarpiais ir auksinės rusų monetos. Pirmiausia, žinoma, visišką pasitikėjimą litu parodė pačios valdžios įstaigos, atsisakydamos priimti svetimais pinigais bet kokius mokesčius (finansų ministro 1923 II 6

įsakymas — VŽ nr. 124). Prof. V. Jurgutis, kaip valdytojas darydamas savo pranešimą 1924 V 31 pirmame Lietuvos Banko akcininkų susirinkime, pažymėjo: ‚Svarbiausiu iš visų uždavinių praėjusių metų sąlygose, be abejojimo, turėjo būti įgyvendinimas pastovios bei patvarios valiutos. Jis buvo padėtos visos mūsų bankinės politikos pagrindan, jis ėjo raudonu siūlu per visus banko valdybos darbus', nors ‚toksai banko vadovybės nusistatymas sudarė nemaža kredito sunkenybių'. Turėdamas galvoj vokiečių markės žlugimo nuostolius, valdytojas pabrėžė, kad tik tuomet bus galima apsaugoti kraštą nuo dar didesnės finansinės nelaimės, jei gyventojai visiškai pasitikės litu. Tad pasitikėjimo atmosferos sukūrimas nauju krašto pinigu buvo pati pagrindinė sąlyga litui įgyvendinti. Tam pirmiausia reikėjo išlaikyti nustatytą jo paritetą. Pilnas pariteto išlaikymas uždėjo Lietuvos Bankui pareigą pareikalavus laisvai keisti litą į auksą ar jo valiutas įstatyme nustatytu santykiu ir tuo pat laiku netrukdyti visų užsienio mokėjimo priemonių išvežimo bei įvežimo. Iš čia darosi aišku, kodėl Lietuvos Bankas, nustatydamas savo notų emisiją, pirmoje eilėje dėmesį kreipė į turimus aukso bei užsienio valiutos rezervus. Tiesa, patsai įstatymas uždėjo pareigą, kad bent trečdalis litų notų apyvartos turi būti būti padengta auksu. Faktiškai 1923–24 aukso bei valiutų rezervai veik prilygo pačiai notų apyvartai. Sumažėjus užsienio valiutos įplaukoms, 1925 padengimo santykis buvo nukritęs iki 65%, o vėliau jis tolydžio kilo, kol 1929 pasiekė net 120% ribą. Vadinasi, lito išlaikymas reikalavo, kad ne tik valstybės biudžetas būtų pusiausvyroje, bet ir Lietuvos mokamasis balansas taip vystytųsi, jog iš jo perteklių susidarytų reikiami aukso bei užsienio valiutos rezervai. Lietuva turėjo juos uždirbti svarbiausia užsieniui daugiau parduodama, nekaip iš jo pirkdama. Laimei bent iki 1925 buvo gana palankios žemės ūkio produktams kainos tarptautinėj prekyboj. Pravestoji žemės reforma stiprino vėlesnį krašto ūkinį pajėgumą. Tai įgalino vis didesnį ir įvairesnį produktų kiekį pateikti užsienio rinkoms, nors ir mažėjančiomis kainomis. Žinoma, pajamas iš užsienio stiprino ir JAV lietuvių perlaidos giminėms bei pažįstamiems. Priešdepresiniais laikais jos siekdavo iki 30 mil. lt. per metus. Pagaliau ir užsienio kapitalas pradėjo domėtis Lietuva. 1930 gauta švedų degtukų monopolio paskola, iš kurios 1930–32 įplaukė 4,5 mil. dol. Gyventojai, pasitikėdami krašto pinigu, vis noriau traukė dolerines santaupas iš ‚kojinių' ir litais dėjo į bankus. Vien 1930 bankų depozitai paaugo 27%. Tuo pat laiku mažėjo ir bankiniai indėliai, užrašyti užsienio valiutomis. Dar 1929 pabaigoje užsienio valiuta indėliai sudarė per $1/3$ visų bankinių depozitų, o 1931 jau tik 19%. Vadinasi, kai Lietuvą jaučiamai palietė pasaulinė ūkio depresija, litas jau buvo giliai įleidęs šaknis į krašto gyvenimą, kaip tvirtas ir pastovus pinigas. Jis jau galėjo atlaikyti ir didesnius bandymus.

4. Bandymų metai (1931–1935)

Pasaulinė ūkio depresija buvo sukėlusi visuotinę tarptautinio kredito krizę ir tuo pat metu atnaujino nepasitikėjimą pinigais. Iš didžiųjų valstybių ją pirmiausia pergyveno Vokietija 1931 vasarą. Jos ūkis ir bankai buvo labiausiai priklausomi nuo amerikiečių bei anglų trumpalaikių paskolų. Tų kreditų tolydinis atitraukimas ir išduotų paskolų įšalimas į sunkumus patekusiose įmonėse buvo privertęs liepos mėn. viduryje vokiečių bankus sulaikyti indėlių išmokėjimą. Tuo pat metu Reichsbankas buvo pakėlęs savo diskonto lygį iki 15%. Imtasi varžyti tarptautinius mokėjimus. Vokietijos bankų sukelta nepasitikėjimo krizė veikiai persimetė į D. Britaniją. Iki tol dauguma pasaulio aukso valiutų rezervų buvo laikoma anglų svarais. Padidėjęs tų atsargų atitraukimas tirpdė Anglijos banko aukso rezervus, nors jie laikinai buvo sustiprinti stambiais prancūzų ir amerikiečių kreditais. Pagaliau 1931 IX 21 Anglija atpalaidavo savo sterlingų svarą nuo auksinio pariteto. Ja tuojau pasekė veik visos jos dominijos ir anksčiau ar vėliau eilė kitų kraštų. Jų tarpe buvo visos Skandinavijos valstybės, įskaitant Suomiją. Ir taip susidarė vad. sterlingo valiutų blokas, sąmoningai atpalaidavęs savo pinigus nuo tvirto ryšio su auksu ir juos surišęs su anglų popierinio svaro verte. Prie to bloko 1933 IX prisijungė Estijos krona, o 1936 rudenį ir Latvijos latas. Patsai svaras, kurį laiką laisvai svyravęs, buvo faktiškai palaikomas prie 60% savo senosios vertės. Maždaug atitinkamai nuvertino savo pinigus ir kitos svaru pasekusios valstybės. Anglija, atpalaiduodama svarą nuo aukso, iš tikro pradėjo didžiąją tarpukario pinigų devalvacijų bangą. Ja šiuo atžvilgiu pasekė net JAV doleris, 1933 IV atsipalaidavęs nuo savo pariteto ir tik 1934 I 30 grįžęs prie 41% sumažintos aukso bazės.

Savaime suprantama, aukščiau išvardinti tarptautiniai kredito bei valiutų sukrėtimai paliko gilius pėdsakus ir Lietuvoje. 1931 vasaros Vokietijos bankų krizė metė šešėlį ir į Lietuvos bankus. Kai kurie iš jų vienos savaitės eigoje neteko apie 25–30%

turimų indėlių. Tačiau Lietuva šį indėlių atsiėmimo spaudimą žymiai lengviau atlaikė, negu Latvija ir Estija, nes pastarosios turėjo daugiau užsienio kilmės jautrių depozitų. Anglų svaro nuvertinimas sudarė Lietuvos Bankui apie 4 mil. lt. valiutinių nuostolių. Užsienio pinigų nepastovumas privertė Lietuvos Banko vadovybę koncentruoti į aukso fondą ne tik privalomus, bet ir laisvus lito padengimo rezervus. Iki tol laisvi valiutos rezervai, laikomi užsienio bankuose, duodavo nemaža įplaukų iš gaunamų palūkanų. Nusistatymas žiūrėti vien saugumo, o ne pelningumo, t.y. rezervų sutelkimas į aukso fondą, apsaugojo vėliau Lietuvą nuo žymesnių dolerio nuvertinimo nuostolių.

Nežiūrint, kad 1931 įplaukė apie 20 mil. lit. iš švedų degutkų monopolio paskolos, Lietuvos Banko aukso bei devizų atsargos sumažėjo tais metais visu trečdaliu (iš 126 mil. lt. krito iki 83 mil. lt.). Jei nebūtų turėta tos paskolos įplaukų, lito padengimo rezervai būtų kritę visu 50%. Tiesa, tų metų užsienio prekybos balansas buvo davęs 5 mil. lt. deficito. Tačiau toks stambus aukso bei užsienio valiutų fondo sumažėjimas rodė, kad tarptautinė pinigais nepasitikėjimo banga neaplenkė nė lito. Bent dalis krašto santaupų išplaukė į tariamai saugesnes vietas ar viduje buvo paverstos į užsienio mokėjimo priemones. Lietuva atsistojo kryžkelėje: išlaikyti senąjį lito paritetą, t.y. pasilikti prie tradicinės aukso valiutos principų; devalvuoti litą, parenkant jam žemesnį paritetą (vėlesnis JAV dolerio kelias) ar atpalaiduoti jį visiškai nuo tvirto ryšio su auksu ir palaikyti pastovų vertės santykį su popieriniu anglų svaru. Anglija, 1931 IX 21 pasisakydama už popierinį sterlingų svarą ir įtraukdama visą eilę valiutų į savo orbitą, sudavė didelį smūgį visai tradicinei tarptautinei pinigų sistemai, susietai su auksu. Pradėta tvirtinti, kad svarbiau išlaikyti pastovią pinigo perkamąją galią krašto viduje, o ne jo tvirtą ryšį su auksu. Patys aukso rezervai turį ne pinigų kiekį reguliuoti, o tik dengti krašto mokamojo balanso eventualius deficitus. Antra vertus, visa eilė valstybių turėjo gana glaudžius prekybos ryšius su D. Britanija. Jų tarpe atsidūrė ir Lietuva, kurios visas trečdalis eksporto jau 1931 nuėjo į Angliją. Vėlesniais metais Anglija paimdavo veik pusę Lietuvos išvežamųjų prekių. Importas iš jos buvo žymiai mažesnis. Todėl nuo eksporto perteklaus į D. Britaniją didžia dalimi priklausė ir laisvos užsienio valiutos įplaukos. Šis prekybinis motyvas viliojo, kad ir litas pasektų kitų kraštų pinigais ir būtų susietas ne su auksu, o turėtų pastovų vertės santykį tik su atpigintu sterlingų svaru. Palaikydama pastovų lito vertės santykį su svarbiausio prekybos partnerio valiuta, Lietuva būtų galėjusi išlaikyti palankesnes kainas savo išvežamiems žemės ūkio gaminiams ir drauge geriau atlaikyti prekybinę konkurenciją Anglijos rinkoje. Pasilikdama prie senojo lito pariteto ir gaudama mokėjimus už išvežamus produktus apie 40% nupigintais anglų svarais, Lietuva automatiškai turėjo prisiimti žemesnes kainas, skaičiuojant jas aukso bazės litais. Lietuvos vyriausybė, norėdama palaikyti ūkininkų perkamąją galią, buvo priversta primokėti prie žemės ūkio gaminių kainų, gaunamų Anglijos rinkoje. Lito pritaikymas prie anglų svaro vertės būtų sumažinęs šį tiesioginį kainų išlyginimo reikalą. Tačiau jau 1934 D. Britanija įvedė įvežimo kontingentus bekonui ir sviestui. Tad nė lito atpiginimas nebūtų leidęs dar labiau suaktyvinti mūsų prekybos su anglais. Daugiau kaip pusei viso eksporto vertės reikėjo ieškoti rinkų kituose kraštuose. Jų tarpe buvo ypač Vokietija, į kurią dar ir 1934, kai jau ji taikė represijas prieš Lietuvos prekybą, pateko apie 22% išvežamų gaminių vertės (1931 ji paėmė 46%, 1932 — 39%, o 1933 nupirko 33% visų išvežamų gaminių), o ji savo markės oficialiai nenuvertino. Įsigalėjus kompensacinės prekybos praktikai, t.y. dvišalių prekybos balansų išlyginimo principui, norint parduoti, reikėjo ten pat ir pirkti. Importas būtų pabrangęs iš tokių kraštų, skaičiuojant atpigintais litais. Pagaliau, reikia atsiminti, kad ir Lietuva galėdavo parduoti savo gaminius aukštesnėmis kainomis valstybėse, kurios nebuvo nužeminę savo pinigų. Tad žiūrint iš tolimesnės perspektyvos, lito vertės pritaikymas prie anglų sterlingų svaro būtų atnešęs tik dalinės komercinės naudos. Toji nauda ypač nebuvo aiškiai pramatoma tuomet, kai reikėjo daryti sprendimą dėl mūsų pinigo krypties. Ir taip pasaulis, varginamas didžiosios ekonominės depresijos, pasidalijo į du blokus. Pirmasis iš jų, vadovaujamas D. Britanijos, panaudojo pinigo vertės manipuliacijas ir kreditų ekspansiją, kaip vieną iš priemonių ūkinei veiklai atstatyti. Antrasis, kurio priešaky stovėjo Prancūzija, pasiliko prie senųjų pinigų paritetų, panaudodamas tam kartais užsienio mokėjimų kontrolę ir kitas ūkinio susivaržymo priemones. Šioje kryžkelėje Lietuva pasirinko ūkinės disciplinos ir tradicinės aukso valiutos išlaikymo kelią. ‚Kainų lygis, eksporto galimybės... visiškai nepriklauso mūsų pastangų... Esant tokioms aplinkybėms, tam,

kad išsilaikytume, reikia ne tik būti pasiryžusiam ir neatlyžusiam, bet drauge ir sugebėti kantriai pasitenkinti su mažesniais darbo rezultatais' — taip kalbėjo Lietuvos Banko valdytojas (žr. Economic & General Bulletin 1932). Tuo pat metu pasisakyta ir prieš užsienio valiutos operacijų suvaržymą: racionaliau esą neleisti užsienio mokėjimo priemonių paklausoms pasireikšti, siaurinant pinigų apyvartą ir tuo būdu siekiant mažinti užsienio valiuotos paklausas, nekaip užsienio valiutos operacijų varžymu apriboti jau sukurtas jų paklausas. Tad lito ,pastovumo išlaikymo tikslu Bankas nesvyruodamas aukojo ir banknotų apyvartos, ir kreditų davimo reikalus', nes ,krašto gerovė reikalauja tokio pastovumo' (valdytojo pareiškimas 1932 X 2, švenčiant lito dešimtmetį). Toks absoliutinis pasisakymas už lito pariteto neliečiamybę bus suprantamas prisiminus, kad žmonių sąmonėj buvo dar labai gyva pergyventa markės infliacija. Bijota, kad taupytojai pinigo vertės keitimo nepalaikytų naujos infliacijos ženklu ir, nustoję pasitikėjimo litu, masiškai neatitrauktų indėlių, tuo būdu pakirsdami pagrindą visai jaunai krašto kredito sistemai. Tad kovoje su ekonomine depresija buvo imtasi kitų tiesioginės veiklos priemonių (sustiprinta krašto industrializacija, tvarkytos ūkininkų skolos ir t.t.), o užsienio prekybos balansui išlyginti pereita prie importo licencijų sistemos. Toms priemonėms stiprinti, spekuliacinio pobūdžio kapitalo eksportui sulaikyti ir mažėjantiems lito padengimo rezervams apsaugoti 1935 X 1 valdžia suvaržė užsieninių mokėjimų laisvę. Tuo laiku notų padengimas buvo kritęs iki 41,7%. Tai buvo pats kritiškiausias lito išlaikymo ir ūkinių sunkumų metas. Tarp kitko Vokietija, taikydama Lietuvai ūkines represijas, veik visiškai buvo uždariusi savo rinką Lietuvos eksportui.

5. Tik Lietuvos okupacija palaidojo užgrūdintą litą

1936 rudenį Prancūzija, nebeatlaikiusi spekuliacinio pobūdžio kapitalų bėgimo į užsienį ir vidaus sunkumų verčiama, nuvertino savo franką. Ja pasekė ir kiti vad. aukso bloko kraštai (Olandija, Šveicarija, Italija). Tai buvo paskutinė stambesnė tarpukario nekoordinuota pinigų vertės sumažinimo fazė.

Litas, pergyvenęs 1931–35 bandymus, išlaikė ir toliau savo pirmykštį lygį. Jo jaučiamai nebesukrėtė nė 1936 rudens pinigų nuvertinimo banga. Lietuva tais metais jau aiškiai pajuto ūkinį palengvėjimą. Vėl atsidarė platesnės durys jos gaminiams į pasaulio rinkas. Krašto industrializacija, paremta daugumoje vietos žaliavų perdirbimu, buvo pakėlusi Lietuvos ūkinį pajėgumą, ir drauge sumažinusi kai kurių gaminių įvežimo reikalą (cukraus, popieriaus, audinių, gumos dirbinių ir t.t.). Padidėjęs eksportas leido sustiprinti lito padengimo ir tarptautinio atsiskaitymo priemonių rezervus. 1936–37 tie rezervai veik padvigubėjo, palyginti su 1935 X 1 kritiškąja data. Lito padengimo santykis vėl pakilo iki 70%, nors tuo pačiu metu buvo pasireiškusi ir notų apyvartos ekspansija. Pasirodė, kad tie, kurie nebėgo nuo lito ir neišmainė savo santaupų į anksčiau ar vėliau nuvertintas valiutas, galutinai laimėjo. Praktiškai liovėsi spekuliacija eventualiu lito nuvertinimu. Turint galvoje tuometines sąlygas, čia teigiamą vaidmenį atliko ir 1935 rudenį įvestoji užsienio valiutos operacijų kontrolė. Ji įgalino geriau sukoncentruoti tarptautinio pobūdžio atsiskaitymo priemones ar jas panaudoti ūkiškai pagrįstiems tikslams.

1938–40 periodas nebėra vien lito atsilaikymo istorija. Lenkų 1938 ultimatumas ir 1939 Klaipėdos atplėšimas jau sudarė grėsmę pačiai Lietuvos egzistencijai. Abu įvykiai sukrečiamai paveikė taupytojus ir padidino iždo išlaidas. 1939 IV 30 notų apyvarta pasiekė rekordinės 182 mil. lt. sumos. Prasidėjęs karas ir bolševikų bazių atsiradimas dar labiau sustiprino pinigų rinkos įtempimą. Karas suvaržė Lietuvos ūkinius mainus su užsieniu ir susilpnino tarptautinių atsiskaitymo priemonių įplaukas. 1939 pabaigoje Lietuvos Banko aukso bei užsienio valiutos rezervų ir neišvengiamai padidėjusios lito notų apyvartos santykis krito iki žemiausio lygio, nors dar vis sudarydamas 36% visos notų apyvartos. Į 1940 vidurį tas lygis buvo pakilęs iki 44%. Deja, galutinė Lietuvos okupacija, nors ir buvo laikinai palikusi litą vidaus apyvartoje, nutraukė ir jo savarankišką gyvenimą.

6. Lietuvos pinigo politika — pariteto neliečiamybė

Litas, išvydęs dienos šviesą 1922 rudenį, buvo vienas iš tų nedaugelio tarpukario pinigų, kurie pasiliko prie savo pradinio vertės lygio. Jis nebuvo įtrauktas į didįjį 1931–36 pinigų devalvacijų ciklą. Kai devalvacijų banga pasibaigė, joje dalyvavusių pinigų tarpusavio vertės santykiai praktiškai stabilizavosi veik tuose pačiuose lygiuose, kuriuos tie pinigai turėjo prieš viso ciklo pradžią. Tačiau įvyko vienas didelis pasikeitimas, jei tuos vertės santykius matuosime auksu. Pasirodo, kad aukso kai-

na, išreikšta tomis valiutomis, pakilo vidutiniškai apie 70%. Litas, išlaikydamas savo pirmykštį paritetą, automatiškai pabrango tuo pačiu procentu, kaip ir auksas. Užtat Lietuva, norėdama atlaikyti savo gaminiams eksporto pozicijas nuvertintų valiutų kraštuose, turėjo pasitenkinti mažesnėmis kainomis, išreikštomis pakilusios keičiamosios vertės litais. Ta prasme ji turėjo pasitenkinti, anot Lietuvos Banko valdytojo, mažesniais darbo rezultatais. Valstybės, pasirinkusios ūkinės depresijos metu pinigų keičiamosios vertės sumažinimą, tikėjo, kad devalvacijos kelias, suteikdamas didesnę laisvę piniginei ekspansijai, buvo priemonė atgaivinti krašto ekonominę veiklą ir pakelti gyventojų perkamąją galią bei jų pajamas. Iš tikro, vėlesni tyrinėjimai parodė, kad tos valstybės pajėgė labiau išplėsti tarpusavio prekybą, kurios panaudojo savo pinigų atpiginimą, kaip vieną iš ūkinės politikos įrankių. Jos, pervertindamos savo turimus aukso rezervus mažesnio lygio piniginiais vienetais tuo laiku, kai ūkinė depresija spaudė kitų gėrybių bei patarnavimų kainas, tuo pačiu padidino tarptautinio atsiskaitymo priemonių atsargas.

Jei Lietuva nenuėjo šių ‚didesnių darbo rezultatų' keliu, paaiškinimą duoda ir pati tarpukario pinigų pervertinimo eiga. Tai nebuvo vienkartinė, suderinta ir aiškiais siekimais pagrįsta tarptautinė tarpusavio pinigų keičiamosios vertės pritaikymo akcija. Juk devalvacijų ciklą užsuko 1931 rudenį anglų sterlingų svaras, atsipalaiduodamas nuo aukso. JAV doleris atsimetė nuo tvirtos aukso bazės 1933 pavasarį, pasirinkdamas 41% žemesnį lygį 1934 I 30. Prancūzų franko devalvacija įvyko tik 1936 rudenį, užbaigdama didįjį pinigų vertės pertvarkymo ratą. Tiesa, patsai frankas stabilizavo savo vertę vos 1938 pavasarį, prisišliedamas prie sterlingų svaro likimo. Lietuva pažiūrėjo į šiuos nekoordinuotus nei laiko, nei pačių siekiamų tikslų atžvilgiu pinigų vertės pakeitimus kaip į eksperimentus be aiškiai pramatomų rezultatų. Didelėmis pastangomis įgyvendinusi savo pastovų piniginį vienetą, ji pasiryžo 1931–35 bandymo dienomis ‚sugebėti kantriai pasitenkinti su mažesniais darbo rezultatais' ir išlaikyti lito pariteto pastovumą, ‚būdama giliai įsitikinusi, kad krašto gerovė reikalauja tokio pastovumo' (iš 1932 Lietuvos Banko valdytojo pareiškimo). Lietuva gerbė savo tarptautinius įsipareigojimus. Ji, padarydama svarbiausiu pinigo politikos principu jo auksinės vertės neliečiamybę, tuo pačiu ištesėjo žodį, duotą ir savo tautiečiams. Tai buvo didesnės aukos, bet drauge ir išlaikytos garbės kelias.

Board of Governors of the Federal Reserve System, International Monetary Policies 1947; *W. A. Brown,* The International Gold Standard Reinterpreted 1914–1934, 1940 (2 tt.); *J. K. Karys,* Nepriklausomos Lietuvos pinigai 1953; *League of Nations,* International Currency Experience 1944; *Lietuvos Atstovybė Londone,* Economic & General Bulletin 1931–40; Lietuvos Bankas. Pirmasis dešimtmetis 1922–1932, 1932; *Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai,* Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938); *A. Rimka,* Lito pirmasis dešimtmetis (Tautos Ūkis 10 1932).

SUSISIEKIMAS IR TRANSPORTAS

I. GELEŽINKELIAI, SAUSKELIAI, ORINIS SUSISIEKIMAS

JONAS MATYCKAS

1. Geležinkeliai

Nepriklausomos Lietuvos glžk. organizavimo pradžia laikoma 1918 XII 3. Dar bešeimininkaujant vokiečių okupacinei valdžiai, naudojusiai glžk. tik karo reikalams, susisiekimo ministro įsakymu buvo paskirti inžinieriai J. Čiurlys, B. Tomaševičius, J. Šimoliūnas ir Rachlin-Rumiancevas tvarkyti glžk. ir apskritai susisiekimo reikalus. 1919 III gale prasidėjo traukinių judėjimas siauruoju glžk. Kaune tarp Senamiesčio ir Panemunės, o 1919 VII 6 buvo paleistas pirmas traukinys plačiuoju glžk. iš Kaišiadorių į Radviliškį. 1919 VII 4 Lietuvos vyriausybės įgaliotiniai ir vokiečių okupacinė valdžia sudarė sutartį, pagal kurią Lietuvos teritorijos glžk. turėjo būti perduodami Lietuvos valdžios žinion palaipsniui, vokiečiams iš Lietuvos pasitraukiant.

Perimtų iš vokiečių glžk. tvarkymas pradžioje buvo labai sunkus dėl didelės prityrusių tarnautojų, riedmenų, inventoriaus ir jiems taisyti priemonių bei medžiagų stokos. Palaipsniui tobulinant glžk. ūkį, buvo sudaryta glžk. administracinė santvarka, kurioje 1938 buvo: 1. Vyriausioji direkcija, 2. Kelio ir Statybos direkcija, 3. Eksploatacijos direkcija, 4. Mašinų direkcija, 5. Siaurųjų glžk. direkcija, 6. Ekonominė direkcija, 7. Tiekimų tarnyba ir 8. Sanitarinė tarnyba.

Šios įstaigos sudarė geležinkelių valdymo centrą su vyriausiuoju direktorium, direktoriais ir tarnybų viršininkais priešaky-

je. Vietos įstaigas sudarė kelio, eksploatacijos, mašinų, tiekimų ir sanitarijos ruožų įstaigos.

Personalas. Tarnautojų ir darbininkų personalas, kurio buvo didelė stoka glžk. besikuriant, žymioje dalyje buvo paruoštas grįžusiųjų iš Rusijos prityrusių geležinkelininkų, kuriems buvo pavedamos vadovaujamos vietos centrinėse ir ruožų įstaigose. Etatinių tarnautojų skaičius glžk. kūrimosi ir plėtimosi laikotarpyje (1918–23) padidėjo nuo 1900 iki 5300; 1924–37 tas skaičius svyravo tarp 3700 ir 4300. Bendras etatinių, laisvai samdomųjų tarnautojų ir padienių darbininkų skaičius 1918–23 padidėjo nuo 3000 iki 9000 ir, kritęs 1924 iki 7600, beveik pastovus laikėsi ligi 1938. Visi glžk., lygiai kaip ir kitų tos m-jos įstaigų, darbininkai ir laisvai samdomieji tarnautojai buvo apdrausti Susisiekimo m-jos ligonių kasoje, įsteigtoje 1931 X 1 (etatiniai tarnautojai buvo apdrausti Valstybės pensijų ir pašalpų įstatymu). Nuo 1933 apdraustieji mokėjo Kasai 2,5% nuo pagrindinio dienos uždarbio, pagal kurį nariai buvo suskirstyti į 6 klases, ir jiems nustatytas pagrindinis dienos uždarbis sudarė nuo 3 iki 14 lt. Susisiekimo m-jos įstaigos, kaip darbdaviai, mokėjo Kasai tiek pat, kiek ir nariai. Ligonių kasos nariai ir jų šeimų nariai gavo įstatymu numatytą medicinos pagalbą ir pašalpas ligoje, gimdymo ir mirties atsitikimais.

Prie glžk. v-bos veikė Glžk. tarnautojų taupomoji-skolinamoji kasa. Panašios kasos veikė prie Kelių v-bos, Pašto v-bos ir Klaipėdos uosto.

Glžk. tinklas, pastatai ir įrengimai. Plačiųjų ir siaurųjų glžk. tinklas susidarė iš rusų ir vokiečių įvairiu laiku nutiestų strateginiais ir prekybiniais sumetimais linijų atkarpų (žr. LE VII 102), kurios Lietuvos glžk. administracijos buvo pertvarkytos ir pritaikytos, kiek buvo galima, krašto reikalams, ir iš naujai pastatytų linijų. 1922–32 buvo nutiesti šie plačiųjų glžk. ruožai: 1. Kazlų Rūda–Šeštokai 58 km, 2. Kužiai–Telšiai 56 km ir 3. Telšiai–Kretinga 71 km. 1938 normalaus V. Europos 1435 mm pločio glžk. (su Klaipėdos krašto glžk.), įskaitant naujas šakas ir papildomus kelius stotyse, tinklo ilgis sudarė apie 1320 km. 1939 buvo numatyta pradėti Kazlų Rūdos–Jurbarko–Tauragės 102 km ruožo statybą, bet Lietuvos okupacija sutrukdė šio darbo vykdymą. Siaurųjų glžk. tinklas susidarė iš šių dalinai senų pertvarkytų ir dalinai naujų pastatytų ruožų: a. 750 mm pločio — 1. Panevėžys–Pastovis 129 km, 2. Šiauliai–Biržai 117 km, 3. Panevėžys–Joniškėlis 38 km; b. 600 mm pločio — 1. Jonava–Ukmergė 35 km, 2. Joniškis–Žeimelis 29 km, 3. Skapiškis–Suvainiškis 40 km ir 4. Kazlų Rūda–Pavilkija 79 km. Bendras siaurųjų glžk. tinklo ilgis sudarė 467 km, kurių 284 km 750 mm pločio, o 183 km — 600 mm. Vokiečių okupacijos metu pastatytas Kauno mst. 600 mm pločio 7 km ruožas 1935 buvo panaikintas.

Tvarkant senas glžk. linijas ir tiesiant naujas, 1921–36 buvo atnaujinta eilė senų tiltų ir pastatyta daug naujų, iš kurių reikia pažymėti Šiaulių–Joniškio ruože 36,8 m ilgio tiltą per Mūšos upę; Skuodo–Priekulės tarpustotyje 66 m ilgio per Bartuvos upę bei 37 m per Apšės upę; Kazlų Rūdos–Šeštokų ruože 2 tiltus — 51,4 m ir 56 m ilgio per Šešupę; Kužių–Telšių linijoje 71 m per Ventos upę ir 90 m per Virvyčios upę. Telšių–Kretingos linijoje ypatingai pažymėtinas 102 m ilgio ir 26 m aukščio tiltas per Salantos upės slėnį, pastatytas 1930–31. Siauruosiuose glžk. 1918–37 buvo pastatyta apie 20 naujų tiltų, iš kurių tenka pažymėti 1936–37 per Šventosios upę ties Anykščiais pastatytą apie 100 m ilgio tiltą.

Lygiagrečiai su senų kelių tvarkymu buvo sumoderninta signalizacija ir pastatytos naujos telegrafo ir telefono linijos. Tuo pačiu laiku buvo pertvarkyta senų stočių eilė (Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Radviliškio, Pagėgių, Kaišiadorių, Obelių ir kt.), pertvarkyti ir pagrindinai atremontuoti įvairiose plačiųjų glžk. stotyse 44 keleiviams rūmai, senose ir naujai įsteigtose stotyse pastatyta 30 keleiviams rūmų (‚stočių'), 23 gyvenamieji namai tarnautojams, prie 30 stočių sutvarkytos privažiavimo aikštės ir išgrįsti prekių kiemai, 23 stotyse pastatyti prekių sandėliai su platformomis ir pn. Siaurųjų glžk. stotyse buvo pastatyta 14 namų keleiviams (5 mūro ir 9 mediniai) su butais pareigūnams.

Riedmenys, jų užlaikymas ir pataisa. 1. Lietuvos glžk. pradėjo veikti 1919 su 6 išnuomotais iš vokiečių karo vadovybės plačiųjų glžk. g a r v e ž i a i s. Tais pat metais buvo išnuomotas dar 21 garvežys ir gauti iš Vokietijos ir Prancūzijos pirmieji 52 garvežiai. 1920 iš Vokietijos gauti dar 42 garvežiai, o 1922 pagal taikos sutartį su Sovietų Rusija buvo gauti 63 garvežiai, kurių 34 prekių garvežiai 1924 buvo pritaikyti normalaus (1435 mm) pločio keliui, 21 garvežys buvo pasikeistas su Latvija į 6 norm. kelio garvežius ir 290 prekių vagonų, o likusieji 8 garvežiai išardyti. 1923 prisidėjo dar 16 garvežių kaip prisijungusio Klaipėdos krašto glžk. turto dalis. Tačiau susidariusio 1923 kad ir nemažo garvežių

parko neužteko traukiniams aptarnauti, nes žymi garvežių dalis dėl visiškai blogo stovio turėjo būti išbraukta iš inventoriaus, o 32% likusiųjų garvežių laukė pagrindinės pataisos. 1925 buvo pirkta 5 ir 1932 8 garvežiai. 1937 gale garvežių parką sudarė 36 keleiviniai, 102 prekiniai ir 15 manevrinių, iš viso 153 garvežiai.

Lygiagrečiai buvo sudaromas siaurųjų glžk. garvežių parkas. 1919 iš vokiečių okupacinės valdžios buvo perimti 28 garvežiai 600 mm ir 1 garvežys 750 mm pločio keliui, beveik visi netinkami eksploatacijai. Bet tais pačiais metais pradėjusiose Kaune veikti siaurųjų glžk. dirbtuvėse jie buvo remontuojami ir leidžiami darban. Iki 1935 buvo įgyti dar 33 garvežiai. 1938 tinkamų eksploatacijai siaurųjų glžk. garvežių skaičius siekė 62, kurių tarpe buvo 23 garvežiai 750 mm pločio keliui.

2. V a g o n a i. Pradžioje plačiųjų glžk. traukinai buvo sudaromi iš 74 keleivinių ir 656 prekinių vagonų, kurių didžioji dalis buvo išnuomota iš vokiečių karo vadovybės ir Vokietijos glžk., o nedidelis kiekis buvo užsilikęs po vokiečių okupacijos (vad. ‚karo grobis'). 1920–22 iš Vokietijos pagal Interaliantų Komisijos nutarimą buvo gauta 131 keleivinis ir 764 prekiniai vagonai, iš Latvijos glžk. už 21 garvežį gauti 290 ir pirkti 43 prekiniai vagonai, iš Sovietų Rusijos pagal taikos sutartį gauti 101 keleivinis ir 1903 prekiniai vagonai, kuriuos teko pritaikyti 1435 mm pločio keliui. 1925 buvo gauti iš Vokietijos, kaip Klaipėdos krašto turtas, 54 keleiviniai bei 338 prekiniai vagonai ir pirkti iš Klaipėdos krašto direktorijos 40 prekinių vagonų. 1927–36 buvo pirkti 58 specialiai prekiniai ir 6 keleiviniai vagonai, o 1936 ir 1937 dirbtuvėse Kaune ir Virbalyje buvo pagaminta 115 prekinių vagonų. 1937 pabaigoje plačiųjų glžk. vagonų parką sudarė: 1. 313 keleivinių vagonų (V. Europos tipo 213 ir R. Europos — 100) su I kl. 167 sėdimomis vietomis, II kl. — 1114 vietų ir III kl. — 8724 vietomis, iš viso 10.005 sėdimomis vietomis; 2. 3931 prekinis vagonas, kurių 2103 V. Europos tipo bendros kėlimo galios 31.146 t ir 1828 R. Europos tipo bendros kėlimo galios 29.351 t; iš viso 60.497 t.

Siaurieji glžk. 1919 turėjo iš viso 507 vagonus, kurių didžioji dalis buvo netinkama eksploatacijai. Tų glžk. dirbtuvės Kaune (Fredoje) pagamino 59 keleivinius vagonus 600 mm keliui, 9 vagonus 750 mm ir 150 įvairių prekinių vagonų 600 ir 750 mm pločio keliui. 1923 Vokietijoje buvo pirkti 25 prekiniai vagonai 10 t kėlimo galios 750 mm keliui. 1932–38 siaurųjų glžk. dirbtuvėse buvo pagamintas 81 įvairus prekinis vagonas 15 t kėlimo galios 750 mm keliui. 1938 siaurųjų glžk. parką sudarė: 44 vagonai 750 mm ir 55 vagonai 600 mm keleiviams, 238 vagonai 750 ir 309 vagonai 600 mm prekėms.

3. A u t o m o t r i s o s. Mažiems keleivių traukiniams iš 1 ar 2 vagonų 1934 pradėta vartoti automotrisos, kurių pirmos 6 dviejų ašių 130 a.j. greičiams iki 70 m/val. buvo pirktos Austrijoje ir dar 2 iš nupirktų ir pagamintų vietoje dalių buvo sumontuotos centrinėse glžk. dirbtuvėse. 1937 buvo pirktos Vokietijoje 4 keturių ašių 420 a.j. automotrisos greičiams iki 120 km/val. ir 1938 paleistos eksploatacijon tarp Kauno ir Klaipėdos. Už jas mokėta po 270.000 lt.

1932 siaurųjų glžk. centrinėse dirbtuvėse buvo pagaminta pirmoji 2 ašių automotrisa su 40 a.j. benzininiu varikliu 750 mm keliui. 1934–38 buvo pagamintos 6 keturių ašių su 30 sėdimų vietų automotrisos, aprūpintos medžio (ąžuolo ar uosio) dujų generatoriais ir atitinkamais 70 a.j. varikliais. Automotrisų vid. tech. greitis buvo 36 km/val., o didžiausias greitis — 50 km/val.

4. L o k o m o t o r a i. Mažam manevrų darbui atlikti nuo 1930 buvo vartojami 7 lokomotorai su vidaus degimo varikliais. Jų visų metinė rida (kilometražas) 1931 buvo 51.813 km, o 1937 pasiekė 86.891 km.

5. R i e d m e n ų u ž l a i k y m a s i r p a t a i s a. Stambesnei plačiųjų glžk. garvežių pataisai pradžioje neturėta tinkamų įrengimų, todėl pirmieji 6 garvežiai pagrindinei pataisai buvo nugabenti į Vokietiją. Tuo tarpu Kaune buvusių rusų laikais vagonų pataisos dirbtuvės buvo tiek sutvarkytos ir aprūpintos įrengimais, kad nuo 1924 jose buvo galima vykdyti garvežių pagrindinę pataisą pilnu mastu. Iki 1930 visiems seniems plačiųjų glžk. garvežiams buvo atlikta pagrindinė pataisa, pakeičiant geležines kuryklas varinėmis, aprūpinant naujesnius garvežius vandens pašildytojais, jų kuryklas skliautais, įrengiant modernų tepimą ir t.t. Tobulinant dirbtuvių įrengimą ir vykdant planingai darbą, buvo sumažintas vidutinis pagrindinės pataisos laikas nuo 166 dienų 1924 iki 110 dienų 1937, o pataisos vidutinė kaina atitinkamai nukrito nuo 58.172 lt. iki 43.720 lt. (Vidutinė naujo garvežio kaina 1937 buvo 260.000 lt.).

Plačiųjų glžk. garvežių vidutinė pataisa be centrinių dirbtuvių Kaune buvo atliekama dar ruožų dirbtuvėse Kaune, Radviliškyje, Šiauliuose ir Klaipėdoje. Garvežių prastovėjimas vid. pataisoje 1930 buvo 30 d., o 1937 — 28 d.; vidutinė garvežio pataisos kaina 1924 buvo 12.189 lt., o 1937 —

6900 lt. Einamoji pataisa buvo atliekama ruožų depo patalpose bei keliuose prie depo ir buvo apmokama nuo 1000 km priklausančių ruožui garvežių ridos. Tos pataisos vidutinė kaina buvo 1924 197 lt., 1928 – 128 lt., 1937 – 70 lt. kiekvienam 1000 km.

Pagerinus garvežių stovį, žymiai sumažėjo jų eksploatacijos išlaidos. Pvz. kiekvienam 1000 garv./km kuro suvartojimas (anglių ekvivalente) nuo 16,6 t 1924 sumažėjo iki 13,81 t 1937, tepalo suvartojimas atitinkamai nuo 59,6 kg iki 36,71 kg.

Plačiųjų glžk. vagonų sisteminga pataisa buvo pradėta centrinėse dirbtuvėse 1921. Vėliau stambi vagonų pataisa buvo atliekama taip pat Virbalio depo dirbtuvėse, Klaipėdos vagonų gamykloje ir Kauno bei Radviliškio ruožų dirbtuvėse. Iš viso iki 1937 pabaigos buvo išleista iš pagrindinės pataisos 325 keleiviniai ir 349 prekiniai vagonai. Keleivinio vagono vidutinė pataisos kaina buvo 1926 28.915 lt., 1929 — 20.210 lt., 1931 — 24.835 lt., 1934 — 15.508 lt., 1937 — 17.211 lt. (Naujo 4 ašių keleivinio vagono vid. kaina 1937 buvo 130.000 lt.). Prekinio vagono vid. pagrindinės pataisos kaina buvo 1926 — 2296 lt., 1927 — 5325 lt., 1930 — 2885 lt., 1931 — 5703 lt. ir 1937 — 2375 lt. (Naujo 2 ašių prekinio vagono kaina, perkant užsienyje, 1937 buvo 13.500 lt., o gaminant savo dirbtuvėse — 8800 lt.).

Lygiagrečiai dirbtuvėse buvo atliekami įvairūs vagonų perdirbimai: III kl. vagonų į pašto ar į priekabas automotrisoms, į tarnybinius salonus ir t.t.; prekinių dengtų vagonų į ledaines, platformų į pusvagonius ir pn. Nuo 1924 iki 1937 galo visi keleiviniai vagonai buvo aprūpinti elektros apšvietimo įrengimais (iki tol vagonai buvo apšviečiami žvakėmis); tame skaičiuje 121 vagonas buvo aprūpintas dinamo mašinomis su akumuliatoriais.

Siaurųjų glžk. garvežiams pagrindinė pataisa buvo pradėta daryti 1919 siaurųjų glžk. centrinėse dirbtuvėse. Visų riedmenų vidutinė ir einamoji pataisa buvo daroma ruožų dirbtuvėse, būtent: 750 mm pločio keliui Panevėžyje ir Gubernijoje, o 600 mm keliui — Jonavoje, Kazlų Rūdoje, Joniškyje ir Skapiškyje.

Organizuojant ir racionalizuojant darbą, siaurųjų glžk. centrinės dirbtuvės 1936 buvo prijungtos prie plačiųjų glžk. centrinių dirbtuvių. Toks pertvarkymas leido greta pataisos vykdyti naujų riedmenų statybą, būtent: prekinių, bagažo, pašto vagonų įvairaus pločio keliams ir automotrisų bei keleivių vagonų siauriesiems glžk. Sujungtose dirbtuvėse buvo gaminama daug atsarginių dalių riedmenims ir smulkių dalių kelio pataisai (bėgvinių, varžtų ir pn.).

Plačiųjų glžk. automotrisoms laikyti ir jų einamajai pataisai atlikti buvo įrengti garažai garvežių depo rūmuose arba pastatyti nauji. Stambesnei (periodinei) pataisai ir bandymams Kaune buvo pastatytos dirbtuvės su specialiais įrengimais. 2-jų ašių automotrisoms periodinė pataisa buvo daroma po ridos apie 60.000 km. Pataisos vid. kaina 1937 buvo 3947 lt. Einamoji pataisa kainavo 130 lt. kiekvienam 1000 automotr./km.

Glžk. eksploatacija. 1. T r a u k i n i a i i r j ų e i s m a s. Pradžioje keleivių pervežimas vyko nešildytuose ir neapšviestuose traukiniuose, kurių didžiausias greitis pasiekdavo tik 40 km/val. Per pirmą nepriklausomos Lietuvos dešimtmetį sutvarkius kelią bei riedmenis, keleivių traukinių greitis pakilo iki 75 km/val.; 1938 jis siekė jau 95 km/val., o didžiųjų automotrisų — 120 km/val. Vagonų stovis buvo pagerintas tiek, kad keleiviams važiavimo sąlygos pasidarė nė kiek neblogesnės kaip ir V. Europoje.

Prekių pervežimo greitis buvo didinamas, sudarant prekių traukinių tikslius tvarkaraščius ir nuo 1937 pereinant iš rinktinių traukinių sistemos į pagreitintų prekių traukinių sistemą. Pastarosios sistemos pritaikymas 3–4 kartus pagreitino prekių, ypač smulkių siuntų, pervežimą.

Didėjant ir įvairėjant pervežimams, teko didinti keleivinių, prekinių paprastų ir specialių (pvz., ledainių, gyvuliams vežti) vagonų kiekį. Stočių eksploatacijai paintensyvinti buvo plečiami jų keliai, pvz. Klaipėdoje. Keleivių patogumui buvo padidintas plačiųjų glžk. stočių ir sustojimo vietų skaičius nuo 60 iki 198 (105 stotys ir 93 sustojimo vietos). Vietinės gamybos produktams pakrauti ir iškrauti sustojimo vietose ir tarpustotyse buvo įrengta 41 krovimo šaka, o esamuose punktuose padaryti atitinkami įrengimai.

2. Atsiskaitymas už vagonų naudojimą su svetimais glžk. buvo vykdomas pagal specialias sutartis, taikomas V. Europos ir R. Europos keleiviniams ir prekiniams vagonams, pasikeičiant jais su įvairių kraštų glžk. Už abiejų tipų keleivinių vagonų naudojimą buvo atsiskaitoma ‚natūra', vad., kiek ašių–km atliko Lietuvos glžk. vagonai užsienyje, tiek užsienio keleiviniai vagonai turėjo atlikti Lietuvoje.

Už svetimų glžk. V. Europos tipo prekinių vagonų naudojimą Lietuvos glžk. ir už Lietuvos to paties tipo vagonų naudojimą svetimuose glžk. buvo atsiskaitoma pinigais (lt. arba aukso frankais). R. Europos tipo paprasti prekiniai vagonai buvo perduodami Latvijos glžk. ir priimami iš

jų vienetas (2-jų ašių vagonas) už vienetą, o specialūs vagonai — už nustatytą mokestį (doleriais). Vokietijos glžk. tranzitiniai vagonai į SSSR ir SSSR glžk. tranzitiniai vagonai į Vokietiją buvo su kroviniais perstatomi Latvijoje į kitas ašis (dėl kelio pločio skirtumo). Lietuvos glžk. mokėjo priimantiems glžk. po 1,54 lt. parai. Tiek pat Vokietijos glžk. mokėjo Lietuvai už naudojimą priimtų iš Lietuvos glžk. svetimų arba R. Europos tipo prekinių vagonų.

Pagal atitinkamas sutartis per visus Vokietijos ir Latvijos glžk. perdavimo punktus buvo pasikeista šiais prekinių vagonų kiekiais:

Metai	Perduota	Priimta
1929	89.510	90.269
1930	84.810	84.250
1931	85.892	85.903
1932	38.888	38.980
1933	32.969	33.104
1936	26.087	26.211
1937	40.224	40.070

Iš viso 1925–37 buvo perduota 640.422 vagonai ir priimta 662.329 vagonai. Nuo 1932 pasikeitimas vagonais labai krito dėl tranzito iš SSSR į Vokietiją sumažėjimo.

3. T a r i f a i. Mokestis už keleivių, bagažo ir krovinių pervežimą pradžioje buvo pagal 1919 VII 10 tarifą, pagrįstą veikusiu prieš tai vokiečių okupacinės valdžios kariniu tarifu. Šis tarifas, kaip neparemtas jokiais statistiniais duomenimis, buvo dar tais pačiais metais pakeistas. Paskui jį teko keisti, auksino kursui krintant. Pirmas tarifas lito valiutoje buvo išleistas 1922 X 1, paliekant jo seną principą: pervežimo kaina proporcinga atstumui (keleiviams) ir svoriui (kroviniams). Krašto ekonominiam gyvenimui stabilizuojantis, dar tais pačiais metais paaiškėjo, kad keleivių ir krovinių važtakainės gali būti žymiai pakeltos; tai buvo tuojau padaryta ir pakartota kitais metais. 1923 pradžioje prekių vidaus tarifuose pradėta taikyti diferencialas, o po metų jis buvo įvestas ir keleivių vidaus tarife, nustatant tolimesniems važiavimams progresines procentines ir kartu įvairias specialias nuolaidas. Keleivių tarifą dažnai revizuoti ir tobulinti vertė taip pat prasidėjęs krašte susisiekimas autobusais, kurie paveržė iš glžk. keleivių dalį.

1937 keleivių tarifo pagrindinės 1 keleivio km kainos buvo šios: 1. atstumui iki 200 km I kl. vagone 15 ct., II kl. — 9 ct., III kl. — 6 ct.; 2. atstumui nuo 201 iki 300 km kainos mažinamos 20%; 3. atstumui nuo 301 ir daugiau kainos mažinamos 30%.

Bagažo pervežimo kainos buvo: 1. atstumui iki 50 km už 10 km ir 10 kg po 10 ct.; 2. atstumui nuo 51 iki 150 km pridedama prie kainos už 50 km apskaičiuota likusiai atstumo daliai kaina su 30% nuolaida; 3. atstumui nuo 151 ir toliau pridedama prie kainos už 150 km apskaičiuota likusiai atstumo daliai kaina su 50% nuolaida.

Nuolaidos keleivių vežiojimo kainoms 1937 pasiekdavo 66²/₃%, bagažo (taip pat laikraščių ir pieno) — 50%, o specialiems tarifams ir daugiau.

Kad transporto išlaidos žymiai nekeltų prekių kainos, 1927 tarifas buvo pagrindinai pertvarkytas, suskirstant prekes pagal jų vertę ir smulkiau specifikuojant jas nomenklatūroje. Vėliau, 1931 ir 1936, prekių tarifai buvo keičiami, prisiderinant prie naujų ekonominių sąlygų, remiant visokias krašto ūkio šakas ir laikant pusiausvyrą tarp glžk. pajamų ir išlaidų. Žemės ir miškų ūkiui, tam tikroms pramonės šakoms ir uostui buvo taikomi išimtiniai tarifai. Be vidaus pagrindinio ir išimtinių tarifų, palaipsniui buvo išdirbami, paremti atitinkamomis sutartimis, tiesioginiai tarptautiniai keleivių, bagažo ir prekių pervežimo tarifai.

4. P e r v e ž i m a i. Keleivių pervežimas plačiaisiais glžk. pradžioje buvo labai mažas, bet kasmet didėjo: 1919 buvo pervežta 220.309, 1920 — 990.500, 1921 — 1.684.700 ir 1922 — 2.108.700. Prisijungus Klaipėdos kraštui, pervežimas žymiai padidėjo ir 1925 pasiekė 3.676.500. Pradėjus kursuoti autobusams 1926, keleivių pervežimas glžk. pradėjo mažėti, ir 1930 nukrito iki 2.716.600, o pradėjus įsigalėti ekonominei krizei, dar labiau sumažėjo ir 1933 siekė tik 1.957.700. Sumažėjus ekonominei krizei ir pertvarkius tarifus, keleivių skaičius glžk. vėl padidėjo ir 1937 pasiekė 3.379.700. Į pervežtų keleivių skaičius įjungti ir tarptautinio susisiekimo keleiviai. Pastarųjų skaičius svyravo taip: 1922 — 76.400, 1923 — 83.900, 1924 — 79.900; 1925 padidėjo iki 307.800 ir tame lygyje laikėsi iki 1931; 1934 sumažėjo iki 171.900, o 1937 vėl pakilo iki 213.600.

Bagažo pervežimas priklausė nuo keleivių pervežimo. 1919 buvo pervežta 1027 t, 1920 — 6280 t, 1921 — 10.072 t, 1925 — 12.827 t, 1934 — 9008 t ir 1937 — 10.883 t.

Prekių pervežimas iki 1931 didėjo taip: 1919 buvo pervežta 90.900 t, 1920 — 519.400, 1921 — 778.700 ir 1925 — 1.074.600 lt., o nuo 1926, prasidėjus tranzitui iš SSSR į Vokietiją ir atvirkščiai, bendras prekių pervežimas žymiai padidėjo ir 1931 pasiekė 1.978.600 t. Paskui dėl ekonominės krizės pradėjo kristi ir 1932 siekė 1.437.500 t. Baigiantis krizei, vėl pradėjo didėti, ir 1937 pasiekė 2.075.300 t. Šiuose skaičiuose į-

PLAČIŲJŲ GLŽK. RIEDMENŲ EKSPLOATACIJOS LENTELĖ

Riedmenys	1921	1929	1934	1935	1936	1937
Visų garvežių bendra rida km	1.728.919	4.426.746	—	—	4.388.436	4.673.660
Vid. darbo garvežio paros rida	100	—	—	—	168,57	173,50
Visų automotrisų rida	—	—	119.878	599.047	773.810	819.975
Vid. darbo autom. paros rida	—	—	—	—	305,1	337,8
Visų vagonų ašių rida	51.075.996	150.127.427	—	—	145.472.450	156.449.820

jungti tiesioginio susisiekimo su kitomis valstybėmis ir tranzito prekių pervežimai. Pirmieji sudarė 1922 80.200 t, 1923 — 143.500 t, 1926 — 318.600 t, 1929 — 401.000 t, 1931 — 485.200 t.

Dėl ekonominės krizės ir kitų veiksnių Lietuvos prekyba pakrypo į Vakarų valstybes, nukreipdama Lietuvos eksportą bei importą per Klaipėdos uostą. Todėl prekių pervežimas tiesioginiame susisiekime sumažėjo, ir 1937 tesudarė 237.100 t. Tranzitinių prekių pervežimas, nežymus 1924 ir 1925 (3200 ir 32.700 t), pakilo, sudarydamas 1926 141.100 t, 1929 — 386.400 t ir 1931 — 334.100 t, arba 11,6%, 21,3% ir 16,9% viso pervežimo. Užėjus ekonominei krizei, tranzitinių prekių pervežimas sumažėjo iki 61.400 t (4,3%) 1932 ir laikėsi šiame lygyje iki 1936. Padidėjus popiermedžio iš Latvijos į Vokietiją pervežimui tranzitu per Lietuvą, 1937 tranzitinių prekių pervežimas pakilo iki 145.300 t, arba 7% viso pervežimo.

5. Plačiųjų glžk. riedmenų eksploatacija. Riedmenų naudojimo intensyvumą ir jo kitimą 1921–37 galima matyti iš dedamos lentelės (psl. viršuje).

Vidutinis keleivinių vagonų ašių skaičius keleivių traukiniuose sudarė 1921 39,4 vagonų ašių, 1929 — 41,5 ir 1937 — 30,9 (dėl sąstatų sumažinimo pagreitintuose traukiniuose).

Vid. prekių vagonų ašių skaičius prekių ir kariniuose traukiniuose 1921 buvo 58,3 vagonų ašių, 1929 — 887, 1936 — 93,57 ir 1937 — 96,9. Prekių traukinių vid. komercinis greitis 1936 buvo 15,53 km/val., 1937 — 14,84 km/val.

6. Siaurųjų glžk. eksploatacija. Keleivių pervežimas pirmaisiais glžk. veikimo metais didėjo: 1920 buvo pervežta 157.300, 1921 — 705.700, 1922 — 1.178.600, 1923 — 1.738.200 ir 1924 — 1.900.400. 1925, pradėjus Kauno mieste kursuoti autobusams, keleivių pervežimas sumažėjo ki 1.723.400. Padidinus Kauno mst. ruože traukinių skaičių (leidžiant kas 15 min.), keleivių skaičius pradėjo didėti ir 1930 pasiekė 2.517.100.

1931, veikiant ekonominei krizei, keleivių pervežimas siauraisiais glžk. pradėjo mažėti. 1934 buvo pervežta iš viso 2.019.400, o 1935 tik 1.370.600, nes tais metais VIII 1 buvo uždarytas Kauno mst. ruožas, kuriame per 7 mėn. buvo pervežta 1.181.800, arba 82,6% visų ruožų keleivių. Įvedus tais pačiais metais naują tarifą, su įvairiais papiginimais, keleivių pervežimas vėl pradėjo didėti, pakildamas 1936 iki 249.200 ir 1937 iki 292.600.

Bagažo buvo pervežta 1936 376 t ir 1937 — 476 t.

Prekių pervežimas tarp 1920 ir 1932 labai svyravo: 1920 — 224.500 t (daugiausia kariniai pervežimai), 1921 — 169.600 t, 1925 — 124.900 t, 1929 — 188.100 t, 1931 — 185.400 t, 1932 — 161.800 t (sumažėjimas dėl ekonominės krizės). Įvedus 1936 tobulesnį tarifą ir krizei baigiantis, pervežimas padidėjo, pasiekdamas 1936 250.200 t ir 1937 — 276.900 t.

Vidutinis keleivių vagonų ašių skaičius keleivinių traukiniuose buvo 1936 14,75, 1937 — 15,92.

Vid. prekių vagonų ašių skaičius prekių traukiniuose 1936 — 39,72 ir 1937 — 46,47.

Vid. prekių traukinių komercinis greitis buvo 1936 12,92 km/val., o 1937 — 12,43 km/val.

SIAURŲJŲ GLŽK. RIEDMENŲ EKSPLOATACIJOS LENTELĖ

Riedmenys	1921	1929	1934	1935	1936	1937
Visų garvežių rida km	703.782	1.186.223	—	—	624.577	710.586
Visų autom. rida km	—	—	112.019	208.128	236.300	250.103
Visų vagonų ašių km	1.779.136	23.820.287	—	—	20.165.158	23.018.584

7. F i n a n s i n ė s i š d a v o s. Ligi 1926 galo Lietuvos glžk. ūkis davė valstybei nuostolių daugiau kaip 31 mil. lt. (pavertus gautus ir išleistus 1919–22 auksinus litais pagal tuometinį kursą). Bet apsitvarkius glžk. ir atkutus krašto ūkiui, glžk. pradėjo duoti pelno (nors siaurieji glžk. davė tik nuostolius), ir nuo veikimo pradžios iki 1937 pabaigos glžk. duotas valstybei grynas pelnas sudarė apie 25 mil. lt.

Be to, per tą laiką buvo įsigyta įvairaus turto (riedmenų, jų dalių, bėgių ir kelio įrengimų) už 60 mil. lt. ir pastatyta naujų kelių už 33 mil. lt.

1937 plač. glžk. pajamos siekė 31.767.000 lt., eksploatacijos išlaidos — 23.374.000 lt.; siaurųjų glžk. pajamos — 2.116.000 lt., eksploatacijos išlaidos — 2.023.000 lt.

1937 eksploatacijos išlaidos procentais taip skirstėsi:

	plat. glžk.	siaur. glžk.
eksploatacijos skyrius	20,9%	17,9%
kelio ir stat. sk.	25,2%	23,0%
riedmenų užlaikymas	18,7%	19,2%
riedmenų eksploatacija	23,9%	25,2%
kitos išlaidos	11,3%	14,7%

1937 Lietuvos glžk. ūkio vertė siekė apie 320 mil. lt.

2. Sauskeliai

1. P l e n t a i. Susisiekimo m-jos perimtų iš vokiečių okupacinės valdžios 1919 plentų tinklo ilgis buvo apie 1190 km. Naujų plentų statyba pradžioje buvo maža. Stambesni statybos darbai buvo pradėti 1934, tiesiant 196 km ilgio Žemaičių (Kaunas - Raseiniai - Viduklė - Rietavas - Klaipėda) plentą (žr. LE XXXV 208). Šio plento statyba buvo baigta 1938 ir kainavo apie 12 mil. lt. Antras svarbus plentas, pastatytas 1937–40, buvo Aukštaičių (Kaunas - Panevėžys - Biržai) apie 170 km.

Šio plento žymią dalį pastatė Kėdainių, Panevėžio ir Biržų savivaldybės. Trečias, 102 km ilgio, plentas (autostrada) Kaunas–Vilnius buvo pradėtas tiesti 1940 ir baigtas okupacijos metu.

Neskaitant Klaipėdos krašto, kuris turėjo gerai išvystytą plentų tinklą, plentų bendras ilgis Lietuvoje 1940 sudarė apie 1600 km. Senųjų plentų tvarkymas bei naujųjų statybos inspektavimas buvo vykdomas Susisiekimo m-jos Kelių v-bos Kelių direkcijos. 1919–37 teko atstatyti bei sutvarkyti 1190 km perimtų senų plentų, išleidžiant tam darbui apie 39 mil. lt.

2. V i e š k e l i a i. Didžiąją sauskelių tinklo dalį Lietuvoje sudaro vieškeliai, kurie sujungia miestelius ir kaimus. 1938 buvo 4400 km I rūšies, 9500 km II rūšies ir 16.800 km III rūšies vieškelių. Jų taisymas, kaip natūrali prievolė, buvo atliekamas ūkininkų, kurių kiekvienam tekdavo vidutiniškai apie 100 m kelio.

3. T i l t a i. Seni mediniai tiltai buvo keičiami gelžbetoniniais arba geležiniais. Per pirmuosius 19 m. buvo pastatyta naujų ir atnaujinta senų tiltų apie 18 km bendro ilgio, išleidžiant daugiau kaip 20 mil. lt. Be kitų buvo pastatyti geležiniai tiltai Kaune Vytauto Didžiojo ir Panemunės per Nemuną, Inž. Petro Vileišio per Nerį, Alytuje Karininko Juozapavičiaus per Nemuną, Raudondvaryje per Nevėžį, Seredžiuje per Dubysą ir Anykščiuose per Šventąją; gelžbetoniniai tiltai du Marijampolėje ir vienas Slabaduose per Šešupę, Ukmergėje per Šventąją, Babtuose per Nevėžį ir Prienuose (baigtas 1938) per Nemuną.

4. A u t o s u s i s i e k i m a s i r t r a n s p o r t a s pradžioje tvarkėsi laisvos konkurencijos dėsniais. Konkuravusių firmų ar asmenų autobusai stengėsi užimti pelningesnius reisus, nesilaikydami tvarkaraščių ir bet kokių tarifų. Dėl inspekcijos stokos netvarkingų autobusų skaičius vis didėjo, o su juo didėjo katastrofų skaičius.

Šių nenormalumų pašalinimas buvo pavestas Susisiekimo m-jos Kelių v-bai, kuri pradėjo tvarkyti judėjimą didžiuosiuose ruožuose, įvesdama leidimų sistemą, pastovius tvarkaraščius bei tarifus su lengvatomis vaikams, moksleiviams, kariams, ekskursijoms ir t.t. Buvo kreipiamas ypatingas dėmesys į autobusų techniškąjį stovį, jų konstrukciją bei išvaizdą. Vėliau pradėta tvarkyti judėjimas ir mažesniuose ruožuose, kurių kontragentams, dėl nedidelio keleivių skaičiaus, buvo taikoma vad. neleidimų sistema su netaip griežtais reikalavimais ir mažesniais mokesčiais.

1935 buvo išleisti Viešaisiais keliais judėjimo įstatymas ir Auto stočių fondo įstatymas, kuriais tarpmiestinio autobusų eismo tvarkymas, keleivių ir krovinių auto stočių steigimas ir eksploatacija buvo pavesta Kelių v-bai, kuri tam darbui vykdyti 1936 įsteigė Eismo direkciją ir paruošė pirmajam įstatymui vykdyti taisykles, nustatančias visų susisiekimo priemonių ir pėsčiųjų sauskeliais judėjimo tvarką ir techninius reikalavimus susisiekimo priemonėms.

1936 Kaune buvo įrengta valdžios moderni autobusų stotis, o kituose dideliuose ir mažuose miestuose koncesiniais pagrindais įrengta 12 autobusų stočių, 7 auto punktai ir 19 sustojimo vietų.

1937 buvo įsteigta pusiau valstybinė Akcinė Auto Susisiekimo ir Transporto b-vė,

Metai	Keleivių pervežimo ruožų bendras ilgis	Autobusų skaičius	Pervežta keleivių	Tarifas už 1 keleivį km ct.	Auto sunkvežimių skaičius	Pervežta krovinių 1000 kg	Auto rinkliavų gauta lt.
1933	595	87	701.040	10	43	49.665	—
1934	906	92	845.122	8	54	62.244	—
1935	2580	141	1.102.690	7,5	96	14.986	632.000
1936	3061	150	1.472.716	7	123	15.953	618.300
1937	3287	161	1.916.525	7	286	118.249	794.900

kurios tikslas buvo steigti, plėsti ir tobulinti keleivių bei krovinių pervežimą Lietuvos sauskeliais. B-vė pradėjo eksploatuoti Kauno–Zarasų ruožą su 2 autobusais, palaipsniui didindama jų skaičių. 1937 gale autobusų skaičius siekė 10, pervežtų per 6 mėn. keleivių skaičius 39.058, o grynas pelnas — 22.785 lt. Nuo 1938 IV 1 b-vė jau viena eksploatavo ruožą koncesiniais pagrindais su 37 autobusais, ir nuo 1939 rengėsi tais pačiais pagrindais pradėti eksploatuoti Kauno–Klaipėdos ruožą.

Lentelėje nurodyti tik besiverčiančių verslu autosunkvežimių ir jų pervežtų krovinių kiekiai. Pastarieji skaičiai tik apytikriai, nes sunkvežimių savininkų pateikiamos žinios nebuvo kontroliuojamos.

3. Orinis susisiekimas

1921 buvo išleistas Susisiekimo oru įstatymas, kuriuo Lietuvos vyriausybė priėmė ir pabrėžė kelių valstybių pasirašytos 1919 Paryžiuje tarptautinės oreivystės konvencijos svarbiausią punktą dėl pripažinimo valstybėms visiško suvereniteto oro erdvėje virš savosios teritorijos. Tuo pačiu įstatymu susisiekimas oru Lietuvos erdvėje taikos metu buvo pavestas tvarkyti Susisiekimo m-jai. Jos įsteigtoji Orinio Susisiekimo Inspekcija rūpinosi tvarkymu tarptautinio susisiekimo per Lietuvos teritoriją, kuris buvo nuo 1922 vokiečių ir rusų orinio susisiekimo b-vių palaikomas Vokietijos–Pabaltijo valstybių kryptimi per Klaipėdą ir Vokietijos–SSSR kryptimi per Kauną. Dėl nevisiško aerodromų tinkamumo lėktuvai retai nutūpdavo Lietuvoje.

Tik nuo 1930, Krašto Apsaugos m-jai praplėtus ir patobulinus Kauno aerodromą, vokiečių–rusų b-vės Deruluft lėktuvai nuolat nutūpdavo Kaune. 1935 Pabaltijo linija buvo pakreipta per Kauną. Tokiu būdu 1935–36 Kaunas pasidarė tarptautinių oro susisiekimo linijų V. Europa–Pabaltijo šiaurė ir Berlynas–Maskva mazgu. 1937 pradžioje rusų–vokiečių b-vė Deruluft buvo likviduota, ir susisiekimas Berlynas–Maskva nutrauktas. Pabaltijo linijos Berlynas–Helsinkis aptarnavimą paėmė b-vė Deutsche Lufthansa.

Pergabentų oro keliais per Lietuvos aerodromus ir į tuos aerodromus keleivių skaičius buvo 1932 — 963, 1933 — 1071, 1934 — 1781, 1935 — 5260, 1936 — 5705 ir 1937 — 3663. 1932–37 buvo pergabenta pašto 10.363 kg ir prekių 642.706 kg.

Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dvidešimtmetis orinio susisiekimo srityje sudarė paruošiamąjį laikotarpį savojo orinio susisiekimo vystymui krašto viduje ir už jo ribų. 1938 buvo atidaryta pirmoji orinio susisiekimo linija Kaunas–Palanga keleiviams, paštui ir kroviniams gabenti. Linija buvo aptarnaujama dviem naujai įsigytais dvimotoriniais lėktuvais Darius ir Girėnas.

II. LAIVININKYSTĖ

LEONARDAS DARGIS

1. Laivininkystė vidaus vandenimis

Svarbesnieji Lietuvos upiniai keliai yra Nemunas ir kai kurie jo intakai. Nuo Klaipėdos Vilhelmo perkasu (žr. LE X 508–509), Minija, Rusne iki Kauno Nemunas laivuojamas vytinėmis (baidokais) iki 600 t talpos. Vytinės velkamos garlaivių ir tik tam reikalui naudojamų motorinių vilkikų. Nemuno vaga nuo Kauno iki Gardino žmogaus mažai tvarkyta, laivuojama mažesnėmis vytinėmis bei naudojama sielių plukdymui. M. K. Oginskis, Vilniaus vaivada ir Lietuvos etmonas, dalinai savo lėšomis 1768 iškasdino jo vardu vad. perkasą tarp Ščaros ir Pinos (žr. LE XXI 36). Šiuo perkasu Nemunas buvo sujungtas su Dniepru. Oginskio perkasas beveik išimtinai buvo naudojamas miško medžiagos plukdymui. Lietuvai šis kelias didesnės reikšmės nebeturi. Nemuno ryšiui su Ventpilės uostu 1824 buvo pradėtas kasti Dubysos–Ventos perkasas (žr. LE XXXIII 396–397). Darbas nebuvo baigtas. Tarp Juodosios Ančios ir Bebros 1824–39 buvo iškas-

tas Augustavo perkasas (žr. LE I 413–414). Šis perkasas jungia Nemuno baseiną su Vyslos baseinu. Didesnės reikšmės jis betgi niekad neturėjo. Didelės svarbos Lietuvai turi ir Karaliaučiaus vandens kelias. Šis kelias eina Nemunu, Gilija, Fridricho perkasu (Pričkagrabe), Deimena ir Prieglium. Sutvarkius Nemuno vagą nuo Smalininkų aukštyn, jis gali būti laivuojamas tarp Mastų–Klaipėdos ir tarp Mastų–Karaliaučiaus. Didesnės ateities gali turėti Kauno–Rygos vandens kelias, kuris eitų Nemunu, Nevėžiu, Lėveniu, Mūša ir Lielupe. Neris ir Šventoji taip pat turėtų būti aptvarkytos, kad daugiau tiktų intensyviai laivininkystei. 1938 iš viso buvo 686,3 km vidaus vandens kelių tinkamų laivavimui ir plukdymui ir 2095,2 km tik plukdymui; iš viso — 2781,5 km.

Vidaus vandenų uostai, daugiau kaip šimtą metų Lietuvą valdžiusiems rusams maža tuo rūpinantis, nebuvo nei gausingi, nei reikiamai įrengti, kad galėtų patenkinti vis didėjantį prekių bei keleivių judėjimą. Lietuvos vyriausybė rūpinosi jų plėtimu ir gerinimu. Žymesnieji vidaus uostai, kurie turėjo geresnius ar pakenčiamus įrengimus ne tik keleiviniam, bet ir prekiniam judėjimui, buvo: Kaune, Klaipėdoje, Babtuose, Jurbarke, Smalininkuose. Be šių uostų daugelyje panemunės ir panerio vietovių vasaros metu būdavo įrengiamos prieplaukos judėjimui. Šios prieplaukos taip pat būdavo vartojamos smulkių siuntų pervežimui. Žymesnės šių prieplaukų buvo: Vilniuje, Birštone, Alytuje, Prienuose, Raudondvaryje, Kačerginėje, Zapyškyje, Kulautuvoje, Vilkijoje, Seredžiuje, Veliuonoje, Raudonėje, Gelgaudiškyje, Skirsnemunėje, Rambyne, Rusnėje. Iš minėtųjų uostų prekybai platesniu mastu tarnavo tik Kauno, Smalininkų ir Klaipėdos vidaus laivininkystės uostai, o kiti tebuvo naudojami daugiau laivų žiemojimui. Nepriklausomais laikais iš naujo buvo pastatytas Kauno uostas. Carinės Rusijos okupacijos metu Kaune iš viso jokio uosto nebuvo. I pas. karo metu vokiečiai Kaune, atsitverdami nuo Nemuno vagos užtvara, pastatydino uostelį su primityvia 600 m medine krantine. 1934–38 Lietuva iš Kauno uostelio pastatė tikrą uostą su 2100 m stačių gelžbetoninių krantinių su krovimo aikštėmis, geležinkelio bėgiais, keliamomis gervėmis ir gelžbetonine užvalka taisomiems laivams (žr. LE XI 238–239).

Tuo pačiu metu pradėta rūpintis ir Nemuno vagos pagilinimu bei sutvarkymu nuo Kauno iki Smalininkų. Darbas jau buvo gerokai įpusėtas ir iš 70 cm mažiausio gylio jau buvo pasiekta 2,3 m gylio. Tai žymiai palengvino laivybą, kuri jau beveik ištisai visą vasarą galėjo eiti iš Kauno Klaipėdon ir atgal tiesiai be laivų perkrovinėjimo.

Laivininkystė vidaus vandenimis Lietuvoje vis dar nebuvo reikiamai išplėsta. Vis dėlto nepriklausomos Lietuvos metu jau šimtai vytinių, gerokas skaičius garlaivių keleiviams ir garlaivių bei motorlaivių vilkikų raižė Nemuną, Nerį ir Nevėžį. Upiniai garlaiviai, motorlaiviai, plieninės bei medinės vytinės buvo statomos savomis jėgomis pačioje Lietuvoje. Tiesa, kad vidaus vandenimis prekių judėjimas į Klaipėdą buvo maždaug du kartus mažesnis, kaip į Karaliaučių, bet tai parėjo nuo blogo tranzito ir dėl to, kad Karaliaučiaus tinklo vandens keliai, vokiečiams šį uostamiestį daugiau globojant, geriau išplėsti ir sutvarkyti, nors šiaip jau Klaipėda upėmis su užnugariu jungiasi natūraliau ir tiesiau. Štai keletas skaičių, rodančių prekių ir keleivių judėjimą žymesniuose Lietuvos uostuose ir vidaus vandenyse: 1937 Klaipėdoje — 400.500 t, Smalininkuose — 154.600 t ir Kaune — 77.600 t. Prekių judėjimas Nemunu prieš srovę — 60.674 t, pasroviui — 83.909 t. Miško medžiagos 1928–38 kasmet vidutiniškai buvo plukdoma: 210.000 ktm rąstų, 200.000 erdm popiermedžių ir 40.000 erdm malkų. Keleivių tuo pačiu metu kasmet buvo pervežama apie 182.000, bet atskirais metais būta ir žymiai didesnio judėjimo. Pvz. 1936 pervežta 305.114 keleivių. Paskutiniais metais, prieš prasidedant I pas. karui, visas judėjimas vandens keliais smarkiai kilo, nes tuo metu reikalas kaip tik ir buvo statomas į reikiamas vėžes.

Ne tik upės, bet ir Lietuvos ežerai gali būti plačiau naudojami laivininkystei. Kuršių Marės tam reikalui jau seniai naudojamos. Lietuvos ežerai šiuo metu tik žvejybai kiek reikšmės teturi — laivininkystei nenaudojami. Šiaurės rytų Lietuvoje ežerai galėtų būti sujungti ir naudojami ne tik žvejybai. bet vasarojimo bei poilsio tikslams tuo pačiu keleivių ir net prekių judėjimui.

2. Jūrinė laivininkystė

Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir Klaipėdos kraštui prisijungus prie Lietuvos, buvo atgauta ir dalis lietuviškosios jūros; siauras nepilno 100 km ruožas. Į šį ruožą įėjo Klaipėdos prekybos ir žvejų uostai, Šventosios žvejų uostas, Palangos kurortas ir žvejų uostelis ir iš Kuršių Marių pusės šie žvejų uostai ir kartu kurortai: Nida, Preila, Karvaičiai, Pervalka ir Juodkrantė.

Klaipėdos uostas (žr. LE XII 43–47) vo-

kiečių valdomas merdėjo, neturėdamas didesnės reikšmės ir neauginamas. 1920 Klaipėdoje buvo 28.000 gyventojų, o 1937 jau 57.000. Vokiečių metu Klaipėda turėjo pakelti nelygią konkurenciją su Karaliaučiumi, kuris vokiečių buvo visokeriopai proteguojamas. Klaipėda teatsigaudavo, jei aplinkybėms susidėjus, būdavo paremiama Lietuvos. 1777, Lietuvai remiant Klaipėdos uostą, į jį įplaukė 679 laivai, o į Karaliaučiaus uostą — 683. Taigi beveik lygiai. 1910, kai lietuviškosios paramos būti negalėjo, Klaipėdon įplaukė 782 laivai, 274,200 n.r.t., o Karaliaučiun — 2435, 757.300 n.r.t. 1922, prieš pat Lietuvai atgaunant Klaipėdą ir jos kraštą, Klaipėdon atplaukė ir išplaukė 700 laivų 210.000 n.r.t. Jais buvo atvežta ir išvežta apie 500.000 t prekių. Po 15 metų 1937 Klaipėdon jau įplaukė 1414 jūrinių laivų, 844.661 n.r.t., ir išplaukė — 1433, 847.136 n.r.t. Jais buvo atvežta 984.000 t prekių ir išvežta 362.000 t. Laivų judėjimas 1938 ir 1939 dar žymiai padidėjo ir viršijo milijono n.r.t. ribą. Taip pat padidėjo atvežamųjų ir išvežamųjų prekių kiekiai. Tai tik jūrinis laivų judėjimas. Jei prie jo dar pridėsime vidaus vandenų laivų judėjimą, kuris dar nebuvo pakankamai išplėstas, gausime dar daugiau sveriančius skaičius. 1937 Klaipėdon atplaukė 2894 vidaus laivai: 1931 Lietuvos, 944 Vokietijos, 18 Olandijos ir 1 Dancigo. Šių laivų keliamoji galia 443.534 t, 156.726 n.r.t Vidaus laivais Klaipėdon buvo atvežta 139.431 t ir išvežta 363.989 t prekių. Taigi bendrasis laivų judėjimas Klaipėdoj 1937 buvo toks: atplaukė 4308 laivai, 1.001.387 n.r.t. ir išplaukė 4314 laivų, 1.002.242 n.r.t. 1924, taigi po metų, kai Lietuva atgavo Klaipėdą, bendras laivų judėjimas buvo toks: atplaukė 1762 laivai, 320.571 n.r.t. ir išplaukė 1756 laivai, 319.278 n.r.t.

Iki 1923 Klaipėdos uostan buvo įvežama: kalkakmenys, anglis, sieros žvyras ir maži kiekiai silkių. Įvežimas, išskyrus silkes, buvo skiriamas Klaipėdos, Tilžės ir Ragainės celiuliozės fabrikams. Visas krovinys tolimesniam pervežimui buvo perkraunamas į vytines. Platesnio ryšio su Lietuvos užnugariu nebuvo. Nebuvo ryšio su Lietuva nei plentais, nei geležinkeliais. Išvežamosios prekės buvo beveik išimtinai miško medžiaga. Tik labai nežymūs kiekiai gyvulių, paukščių ir grūdų eidavo iš paties Klaipėdos krašto. Miško medžiaga Klaipėdon būdavo atplukdoma vandens keliu.

Lietuvai atgavus Klaipėdą, per ją pradėjo eiti daug gyvesnis ir įvairesnis prekių judėjimas. Išvežamosios prekės daugiausia buvo: miškas ir miško medžiagos dirbiniai, celiuliozė, epušės, sėmenys ir jų išspaudos, sviestas, sūris, bekonas, mėsa, konservai, linai, kanapės, pakulos, grūdai, kiaušiniai, odos, kailiai, žarnos, ašutai, šeriai, plunksnos, kraujamilčiai, kaulamilčiai, taukai; įvežamosios: anglis, popiermalkės, rąstai, cementas, geležis, sieros žvyras, trąšos, kalkakmenys, druska, žibalas, gabalinės prekės, trąšų žaliava, benzinas, silkės, koksas, nafta, gazolinas, skarda, viela, dujų valymo masė, aliejus, nedegančios plytos, ketus, kopra, mašinos, automobiliai ir jų dalys, verpalai, oda, medvilnė.

Klaipėdos uostui ištobulėjus bei pagilėjus, atskirų įplaukiančių laivų tonažas taip pat žymiai padidėjo: 1913 jis buvo 384,00 t, o 1936 — 575,10 n.r.t.

Per Klaipėdą taip pat ėjo ir keleivių judėjimas. Jis dar nebuvo pakankamai išplėstas ir nesilygino su jau gana dideliu prekių judėjimu. 1937 jūros laivais atvyko 2061 ir išvyko 1862 keleiviai, daugiausia lietuviai amerikiečiai. Vidaus laivais atvyko 44.720 ir išvyko 43.256 keleiviai. Šie skaičiai nepilni, nes neapima gana gyvo susisiekimo laivais tarp Klaipėdos ir jos artimųjų apylinkių.

Skaičiai akivaizdžiai rodo Klaipėdos svarbą Lietuvai ir ypač parodo, kaip daug pačios Klaipėdos gerovė priklausė Lietuvos užnugario. Klaipėdos uostas Lietuvos dėka iš antraeilio uosto vėl buvo išaugintas į vieną iš didžiųjų Baltijos jūros uostų. 1939 Klaipėdos uosto laivų tonažas jau buvo bebaigiąs pavyti Karaliaučiaus ir Rygos uostą. Dalis prekių jau buvo vežiojama savais, lietuviškais, laivais. Lietuva jūromis susisiekė su šiais kraštais: Anglija, Olandija, Prancūzija, Vokietija, Belgija, JAV, Danija, Pietų Afrika, Švedija, Čekoslovakija, Šveicarija, Austrija, Italija, Izraeliu, Norvegija, Dancigu, Suomija, Australija, Lenkija, Indija, Estija, Egiptu, Maroku, Brazilija, Latvija, Argentina, Meksika, Portugalija, Tunisu, Rumunija, Vengrija, Kinija, Madagaskaru, Luksemburgu, Malta, Sirija, Airija, Honduru, Japonija, Ispanija, Bulgarija, Jugoslavija, Islandija, SSSR, Panama, Graikija, Alžiru.

Klaipėdos uostas, kuriame 1939, nežiūrint didelės pažangos mechaninių krovimo įrengimų srity, jau dirbo 1500 nuolatinių krovėjų, buvo nuolat plečiamas ir gilinamas. Tvarka jame buvo palaikoma be priekaištų ir įgalino sklandų laivų ir prekių judėjimą. Uostas turėjo savo nuosavą elektrinę, savų žemkasių, ledlaužių ir policinių laivų. Klaipėda taip pat turėjo dideles naujų laivų dirbtuves, kurios daugiausia dirbo eksportui. Uosto tobulinamui iki 1939 Lietuva išleido 38.500.000 lt. 1930–32

pastatytas naujas modernus 8 m gylio, 96.000 m² ploto žiemos uostas. Uostas sujungtas geležinkelio bėgiais, krantinės aprūpintos moderniomis kėlimo gervėmis ir penkiais naujais erdviais sandėliais. Naujieji sandėliai priklausė Lietuvos Bankui, Sandėlio b-vei, Lietuvos muitinei ir Lietūkiui. Iš jų muitinės antrasis sandėlis turėjo 22.000 m² grindų ploto ir Lietūkio — 32.000 m². 1939 baigta statyti nauja 540 m ilgio anglių krantinė. Pastatyta naujų krantinių prie fabrikų. Susisiekimo m-jos jau buvo suplanuota naujų krantinių ir naujo uosto Miškauostyje statyba. Iš viso naujų darbų buvo numatyta už 27.000.000 lt. Be to, buvo numatyta visą farvaterį pagilinti iš 8 m iki 9 m, o Dangės upę iki 6,5 m. Klaipėdos patogi geografinė padėtis teikia nepaprastai didelių galimybių, auginant uostą, nes gamta neteikia kokių sunkiai nugalimų kliūčių, o Kuršių Marių krantai pakankamai ilgi dideliam uostui ir teikia natūralią uostui apsaugą nuo dažnų Baltijos jūros audrų. Klaipėdos padėtis labai gera dar ir dėl to, kad ji jungiasi su Nemunu ir jo baseinu, vadinasi, turi ir būtiną masinėms prekėms pigų vandens kelią su savo užnugariu. Klaipėdos užnugaris apytikriai sutampa su Nemuno baseino plotu ir yra kiek mažesnis kaip 100.000 km².

Lietuva Klaipėdą pradėjo jungti su užnugariu ir sauskeliais. Uostamiesčiui tai nepaprastai svarbu. Anksčiau Klaipėda be vandens kelio kito ryšio su savo natūraliuoju užnugariu iš viso neturėjo. Naujasis glžk. Klaipėda–Telšiai–Šiauliai ir plentas-autostrada (Žemaičių plentas) Klaipėda–Raseiniai–Babtai–Kaunas jungė Klaipėdą su visais didesniais Lietuvos miestais, įskaitant Vilnių ir Kauną. Be to, Geležinkelių v-ba turėjo suplanavusi naujo geležinkelio Kazlų Rūda–Šakiai–Jurbarkas–Tauragė tiesimą. Šis geležinkelis Kauno–Klaipėdos nuotolį būtų sutrumpinęs 70 km.

Klaipėdos uostui išplėtus darbą, atsirado naujų galimybių ir pačiam miestui. Jame pradėjo steigtis didelių pramoninių įmonių, nes žaliavų vandens keliu privežimas buvo patogus ir nebrangus. 1937 Klaipėdoje turėjome 204 didesnes pramonines įmones su 10.116 darbininkų. Išaugo ir visai naujos pramoninės šakos, kaip konservuotos mėsos ir tekstilės. Ūkinė Klaipėdos uosto svarba Lietuvai matyti ypač iš to, kad 1939 per šį uostą jau ėjo apie 80% Lietuvos eksporto ir importo.

Svarbią vietą susisiekimo tinkle apskritai, o ypačiai vandens keliuose užima ir Karaliaučiaus uostas, kuris visų pirma priklauso nuo Lietuvos užnugario ir tik antroje eilėje dar kiek ir nuo Gudijos bei Lenkijos tranzito. Nemunu ir sauskeliais per Klaipėdą ir Karaliaučių Lietuva turi nepaprastas tranzito galimybes einančioms prekėms iš rytų ir pietryčių V. Europon ir atbulai.

3. Lietuviškosios laivininkystės bendrovės

Iki 1940 Lietuva išmokėdavo kitų valstybių laivininkystės bendrovėms važmos kasmet iki 20 mil. lt. Tad Lietuvoje kilo jūros svarbos supratimas ir drauge pastangos kurti savo laivyną. Buvo suorganizuotos dvi grynai lietuviškos laivininkystės b-vės, kurios vertėsi jūrine laivininkyste ir visais darbais surištais su ta laivininkyste iki pat II pas. karo ir dar kurį laiką karui prasidėjus. Abi b-vės vežiojo prekes ir vidaus laivais. Pirmoji įsisteigė Sandėlio b-vė, organizuota klaipėdiškio lietuvio M. Reišio. Antroji, įsteigta 1936, Lietuvos Baltijos Lloydo b-vė (žr. LE XV 99) buvo didžiausia laivininkystės b-vė Lietuvoje. Be šių Klaipėdoje dar veikė trečioji jūrinės laivininkystės b-vė Schwedersky ir Co., kuriai priklausė trys jūriniai laivai.

Tiek Klaipėdoje, tiek Vilniuje bei Kaune veikė dar ir daugiau laivininkystės b-vių. Jų darbas betgi ribojosi tarpininkavimu, krovimu, ekspedicija; nuosavų laivų jos neturėjo arba, kaip Lietgar, nors ir turėjo savų laivų, bet laikui bėgant veikimą nutraukė ir 1932 likvidavosi (žr. LE XVI 118).

Be prekinio jūros laivyno ir policinių jūros laivų Lietuva turėjo ir vieną karo laivą: Prezidentą Smetoną (žr. LE XXIV 11), kurio pagrindinis uždavinys buvo pratinti jaunimą prie jūros. Policiniuose ir karo laive pirmaisiais kapitonais buvo: A. Kaškelis, Janonis, P. Labanauskas.

Pirmieji laivai su lietuviška trispalve pradėjo plaukioti 1923, tuoj po Klaipėdos krašto atvadavimo. Jų vardai: Jūratė ir Kastytis. Pirmasis lietuvis kapitonas, plaukiojęs Kastyčiu, — J. Andžejauskas. Laivų personalo skaičius augo pakankamu greičiu, ir Lietuva jau turėjo prisiauginusi savųjų jūrų kapitonų, denio karininkų bei mašinų karininkų-inžinierių.

Lietuvą II pas. karas rado beturinčią 12 jūrinių prekybos laivų (į šį skaičių neįeina policiniai, uosto darbo laivai, ledlaužiai bei karo laivas). Tų laivų vardai ir dydžiai (b.r.t.): Lietuvos Baltijos Lloydo — Panevėžys 1567, Kaunas 1566, Marijampolė 940, Šiauliai 940, Trakai 900, Utena 542, Kretinga 542; Sandėlio — Nida 990, Venta 1250; Schwedersky ir Co. — Friesland 1120, Holland 980, Gotland 980. Viso tonažas (12.317 b.r.t) tesudarė 10% to tonažo, kurio Lietuva jau 1939 buvo reikalinga to

meto savo ūkiniams reikalavimams. Sunkiausias kelias betgi jau buvo nueitas ir patiesti tvirti pagrindai tolimesniam Lietuvos laivyno augimui.

Klaipėdos uostas buvo tvarkomas direkcijos, kurios pirmininku 1934–39 buvo B. Sližys. Uosto direkcijos žinioje nuolat dirbdavo nuo 600 iki 700 tarnautojų ir darbininkų. Uosto tvarkai palaikyti direkcija turėjo 11 policininkų.

Laivininkystės bei jūrininkystės idėją palaikyti gyva lietuviuose rūpinosi šios organizacijos: Jūrininkystės inspekcija (žr. LE X 152), jūrininkų klasė prie Aukštesniosios technikos m-los Kaune (žr. LE X 152–153), Lietuvos Jūrininkų s-ga (žr. LE XVI 123) ir Lietuvos Moterų S-ga Tautiniam Laivynui Remti (žr. XVI 143). Tremtyje to paties tikslo siekė Lietuvos Jūrininkų S-ga Užsienyje, įsteigta 1947 Flensburgė, o nuo 1952 JAV (žr. LE XVI 123).

1939 vokiečiams užėmus Klaipėdos kraštą, pagal Lietuvos ir Vokietijos pasirašytą sutartį, Lietuva Klaipėdoje gavo didžiąją uosto dalį, kaip laisvą Lietuvos zoną su eksteritorialinėmis teisėmis. Praktiškai tai buvo skubiai tvirtomis tvoromis atitvertos dvi zonos, kur ir toliau veikė lietuviškos b-vės, lietuviška muitinė, plevėsavo lietuviška trispalvė ir dirbo Kretingon gyventi persikėlę lietuviai krovėjai. Uosto gyvenimas vyko mažai kuo pasikeitęs. Lietuviški laivai, daugumoje persiregistravę Šventosios uoste, ir toliau plaukiojo tarp Klaipėdos ir Vakarų. Laisvajai Klaipėdos uosto zonai valdyti buvo sudaryta bendra lietuvių ir vokiečių b-vė, kurioje Lietuva turėjo 51% pagrindinio kapitalo, o Vokietija — 49%. Vyriausias bendrovės valdymo organas buvo mišrios sudėties priežiūros taryba. Jos pirmuoju ir paskutiniuoju pirmininku buvo J. Augustaitis. B-vės vadovavimu rūpinosi direkcija. Vyr. direktorium buvo klaipėdietis lietuvis M. Brakas, o jo padėjėju Karaliaučiaus vokietis Mejeris. Betgi vokiečiai liet. b-vėms darė sunkumų, ypač kentėjo didžiosios liet. b-vės Lietuvos Baltijos Lloydas su savo padaliniu Baltijos Transporto b-ve ir Sandėlis. Kai 1941 vokiečiai užėmė Lietuvą, visi aukštieji lietuviškosios laivininkystės pareigūnai iš Klaipėdos buvo ištremti. Klaipėdos uosto laisvoji zona veikė ir pirmosios sovietų okupacijos metu tokia tvarka, kuri buvo sutarta tarp Lietuvos ir Vokietijos. Kol Lietuva buvo laisva, prekių apyvarta Klaipėdos uoste, nors ir laisvomis zonomis ištvarstyta, buvo gyva, skaičiais nesumažėjusi. Lietuvą užėmus rusams, iš buvusios apyvartos tik trečdalis liko. Uostas atrodė apmiręs. Lietuviški laivai rusų buvo nusavinti, pakeistos vėliavos, b-vės suvalstybintos, lietuviams pareigūnams diktavo atvežtiniai rusų komisarai. Lietuviškiesiems laivams betgi buvo leista plaukioti tarp Klaipėdos ir kitų uostų. 1941 Lietuvą užėmus vokiečiams, lietuvių savininkų padėtis nepagerėjo. Nors laivų savininkų teisės buvo respektuojamos, bet be komisarų neapsieita, tik vietoje rusų atsirado vokiečiai. Lietuviška laivininkystė vokiečių okupacijos metu ribojosi tik vidaus vandenimis. Prie jūros lietuviai visai nebuvo prileidžiami. Nemunu be keleivinio ir mažo kiekio kitokių prekių judėjimo kiek daugiau Kauno link buvo vežama akmens anglių.

A. Bendorius, Klaipėdos krašto geografiniai savumai (Naujoji Romuva 1–2 1938); *G. Galvanauskas,* Klaipėdos uosto užnugarys (Naujoji Romuva 1–2 1938); *S. Kolupaila,* Vandens ūkis (Lietuva 3 1953); Susisiekimo Ministerijos 1937 m. metraštis, 1938; *P. Mažeika,* „Trikampis" — Kaunas, Klaipėda, Karaliaučius (Dirva 27–28 1951); *Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmai,* Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938); *A. Simutis,* The Economic Reconstruction of Lithuania after 1918, 1942; *G. Valančius,* Lietuva ir Karaliaučiaus kraštas 1946.

PAŠTAS

VACLOVAS BIRUTIS ir ANTANAS GINTNERIS

Prieš I pas. karą pašto reikalų tvarkymas priklausė Rusijos Pašto-telegrafo v-bai (apie paštą D. L. K-tijos laikais — žr. LE XXII 139–140). Pašto tinklas buvo retas. I pas. karo metu vokiečiams užėmus Lietuvą, pradžioje jokio pašto susisiekimo nebuvo. Kiek vėliau pradėjo veikti vad. karo paštas. Kai kuriose vietose iš gyventojų buvo priimami atvirukai ir siuntinėliai su maistu lietuviams rusų armijos kariams, patekusiems vokiečių nelaisvėn. Iš belaisvių stovyklų kartais ateidavo atvirukai Lietuvon. Plačiai naudotis vokiečių karo paštu vietiniams gyventojams nebuvo leidžiama.

1918 Lietuvai atgavus nepriklausomybę, pašto, telefono ir telegrafo reikalams tvarkyti Vilniuje buvo įsteigta Pašto valdyba kurios viršininku, vėliau direktoriumi, 1918 XI 16 buvo paskirtas B. Tamoševičius. Tuoj buvo imtasi organizuoti pašto skyriai apskrities miestuose, pavedant jų įgalioti-

niams atidarinėti pašto įstaigas ir kt. mažesniuose miestuose. Pradžioje tas darbas buvo labai sunkus, nes jam daug kenkė sąmoningi vokiečių trukdymai, ir tikras pašto kūrimosi periodas prasidėjo tik 1918 XII pabaigoj, kai vokiečiai ėmė galutinai trauktis ir 1918 XII 24 pareiškė paštą perduodą lietuviams. 1918 XII 26 buvo iš vokiečių perimtos pašto įstaigos Kaune, Gardine, Vilkaviškyje, Naumiestyje, Tauragėje, Kėdainiuose, Kretingoje ir Kuršėnuose.

Pirmieji nepriklausomos Lietuvos pašto ženklai išsp. Vilniuje 1918 XII 25. Per visą nepriklausomybės laikotarpį buvo išleisti 768 skirtingi pašto ženklai; be to, dar 117 ženklai buvo išsp. 1923–24 Klaipėdos kraštui (žr. LE VI 242–243; ten ir pačių pirmųjų ženklų pav.).

Jaučiant patyrusio personalo stoką, buvo įsteigti pašto kursai, kurie veikė iki 1930 pabaigos. Kursus baigė 626 mokiniai. Be to, prie didesnių pašto įstaigų buvo priimami praktikantai, kurie vėliau turėjo laikyti atitinkamus egzaminus. Tuo būdu buvo paruošti 406 tarnautojai. Parengiant personalą, vyko ir pašto įstaigų tinklo plėtimas. 1918 buvo 10 paštų, 1919 — 33, 1920 — 126, 1922 — 197, 1924 — 288, 1925 — 334, 1926 — 345, 1927 — 388. Antram nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiui besibaigiant, Lietuvos paštas buvo padaręs tokią pažangą, kad jau galėjo lygintis su kitų Europos valstybių paštais. 1937 veikė 260 pašto įstaigų, per 300 agentūrų ir apie tiek pat pašto punktų. Pašto v-ba turėjo 3 radijo stotis, telefono-telegrafo dirbtuves. Pašto v-bos žinioje buvo 3177 etatiniai ir apie 600 laisvai samdomų tarnautojų. Kartu su pašto įstaigų skaičiaus didinimu ir tarnautojų komplektavimu buvo plečiama pašto vežiojimo schema, didinamas paštais apsimainymo dažnumas, praplečiamos ir tobulinamas pašto įstaigų operacijos. Nuo 1925 IV 1 visuose paštuose buvo įvestas laikraščių bei žurnalų prenumeratos priėmimas. Pašto v-bos dir. buvo: B. Tomaševičius, A. Sruoga, P. Stanaitis ir nuo 1936 V. Birutis.

Kauno paštas veikė kaip atskira pašto įstaiga. Jos viršininkas ligi 1933 buvo K. Galvydis, vėliau C. Petrauskas ir St. Vitė. Kaip atskira įstaiga veikė ir Kauno telefono ir telegrafo stotis. Jos viršininkas pradžioje buvo A. Vitartas, vėliau V. Birutis, V. Firantas, Z. Briedikis, B. Jakovickis. Nuo 1936 Kauno telefono stotis buvo suautomatinta. Klaipėdos paštui buvo suteiktos platesnės teisės: tvarkyti paštą, telefoną ir telegrafą, prižiūrėti radijo pajūrinę stotį, prižiūrėti ir tikrinti viso Klaipėdos krašto paštus. Jo ilgametis viršininkas buvo J. Augūnas, vėliau R. Aukštuolis ir Alb. Gailius. 1939 atgavus Vilniaus kraštą, Vilniaus pašto viršininku buvo J. Gečiauskas, o telefono stoties viršininku — Z. Briedikis.

Pašto vedžiojimui buvo naudojamos visos galimos transporto priemonės: geležinkeliai, garlaiviai, autobusai, automobiliai, sunkvežimiai, arkliai ir pagaliau lėktuvai (oro paštu susisiekimas Deruluft lėktuvais pradėtas 1924). 1937 Pašto v-ba turėjo: pašto vagonų plačiųjų glžk. — 18, siaurųjų — 6, autobusų Klaipėdos krašte paštui ir keleiviams vežioti — 15, sunkvežimių — 12, lengvųjų automobilių — 20, vežimų bei rogių — 42. Pašto susisiekimo kelio ilgis buvo: plačiaisiais glžk. — 1629 km, siauraisiais — 346 km, vandens keliais — 171 km, plentais ir vieškeliais auto mašinomis — 1400 km, plentais ir vieškeliais arkliais — 6255 km.

Paštais mainėsi daugiau kaip vieną kartą per dieną 105 įstaigos, kasdien — 59 ir kasdien be sekmadienių — 96. Daugelyje vietų korespondencija bei laikraščiai buvo gaunami tą pačią dieną. Buvo atlikinėjamos visos galimos pašto operacijos: ženklų pardavimas, laiškų, spaudinių, laikraščių, siuntinių, perlaidų surinkimas ar priėmimas, transportas, pristatymas ar išdavimas, įskaitant registruotą, įvertintą, apdėtu mokesčiu, specialaus pristatymo bei oro pašto korespondenciją.

Pašto įstaigos taip pat aptarnavo telefono centrines, priiminėjo telegramas ir tvarkė visus su telefonu ir telegrafu susijusius reikalus. Įstaigose buvo renkami ir radijo mokesčiai. Be to, pašto įstaigos atlikinėjo ir tokius patarnavimus, kurie tiesiogiai jų sričiai nepriklausė, bet kurie visuomenei suteikdavo daug patogumo. Beveik nuo savo veikimo pradžios paštai pardavinėjo žyminius ženklus. Vien 1934–37 jų parduota už 12 mil. lt. Nuo 1932 prie pašto įstaigų pradėta steigti Taupomųjų Valstybės Kasų skyriai. 1937 tokių skyrių buvo 95. Pašto įstaigose buvo atliekamas ir pensijų išmokėjimas, o taip pat buvo platinami Valstybės loterijos bilietai.

1937 Pašto v-ba turėjo 16.764.743 lt. pajamų. Iš jų buvo pašto rinkliavų 50,13%, telegrafo — 3,69%, telefono — 40,81%, radijo — 4,47%, įvairių rinkliavų — 0,90%. Tuo pat metu turėta 15.241.235 lt. išlaidų. Jos pasiskirstė šiaip: tarnautojams atlyginti — 58,31%, korespondencijai vežioti — 7,67%, nekilnojamajam turtui įsigyti — 3,81%, telefono ir telegrafo stočių medžiagai ir įrankiams — 11,95%, automatinėms stotims apmokėti — 8,12%, raštinei ir ūkio reikalams — 9,4%. Nežiūrint to, kad stambią sumą (1.237.179 lt.) reikėjo mokė-

ti ir už automatines stotis, įrengtas Kaune ir Klaipėdoje, Pašto v-bai dar liko (1937) gryno pelno 1.523.508 lt.

Pašto valdyba turėjo 41 mūrinį ir 5 medinius nuosavus namus. Nuomojo 252 namus. Žymesni pastatai buvo: Kauno pašto rūmai (pagal F. Vizbaro projektą pastatyti 1931), Kauno telefono rūmai, Telefono-telegrafo dirbtuvių rūmai, Kauno-Šančių pašto namai, Kauno glžk. pašto namai ir medžiagos sandėliai, Šiaulių pašto rūmai, Raseinių, Alytaus, Zarasų ir kt. pašto namai. Per 20 m. Pašto v-ba išleido 33 mil. lt. tik nuosavybei įsigyti.

1940 VI 15 Lietuvą okupavus Sovietų kariuomenei, Pašto v-ba greit buvo likviduota. Visi aukštesnieji Pašto v-bos ir pašto įstaigų pareigūnai lietuviai buvo atleisti, o jų vieton paskirti rusai ar šiaip komunistų patikėtiniai. Apskričių pašto įstaigos virto kontoromis, o mažesni paštai — skyriais. Buvo įvesta nauja tvarka pašto įstaigose — tarnautojų kontrolė, ‚politinis švietimas', įvesti specialūs skyriai. Nemažas skaičius buvusių tarnautojų buvo suimti, pateko kalėjiman ar išvežti. 1941 VI 22 sovietų-vokiečių karui prasidėjus, laikinoji Lietuvos vyriausybė atstatė pašto ryšį Kaune, bet vėliau vokiečiai įsteigė savo pašto administraciją ir ją saviškai tvarkė trejus metus iki 1944 VII 10. Antrą kartą Lietuvą okupuojant Sovietų kariuomenei, nemaža dalis paštininkų pasitraukė į Vakarus (žr. Paštininkų sąjunga — LE XXII 142–143).

Telefonas ir telegrafas Lietuvoje priklausė paštui. Carinės Rusijos laikais Lietuvos telefono tinklas mažai tebuvo išplėstas. Telefonus turėjo tik didesnės įstaigos ar šiaip paskiri asmenys. I pas. karo pabaigoje Kaune veikė vokiečių tipo vietinės baterijos centrinė su keliais šimtais abonentų. Provincijoje telefonų buvo dar mažiau.

Nepriklausomybę atgavus, besikuriančios valdžios ir savivaldybinės įstaigos, auganti prekyba ir pramonė ėmė vis didėjančiu tempu reikalauti naujų telefono ryšių. Kaune buvo pastatyta nauja centrinės baterijos telefono stotis 3000 linijų. Ji vėliau praplėsta iki 5200 linijų. Greit sekė ir kiti didesni miestai. Centrinės baterijos stotys įrengtos Tauragėje, Ukmergėje ir Alytuje. Vienkart buvo praplečiami miestų telefono tinklai ir kabinami nauji laidai tarpmiestiniam ir tarptautiniam susisiekimui.

Dideliu tempu augant telefono abonentų skaičiui, pribrendo reikalas Kaune ir Klaipėdoje statyti naujas didesnes telefono centrines. Kaune įrengta automatinė telefono stotis 7500 linijų su pastotimi Šančiuose (žr. LE XXX 535–536) ir Klaipėdoje — 3000 linijų automatinė telefono stotis. Kaune įvesta požeminė telefono kanalizacija. Gatvėse laidai nuo stulpų nuimti ir pakeisti požeminiais kabeliais. Panašiai pertvarkytas tinklas ir Klaipėdoje ,naudojant šarvuotus požeminius kabelius. Buvusi Kauno centrinės baterijos telefono stotis perkelta į Šiaulius ir įrengta naujai pastatytuose pašto rūmuose. Kituose provincijos miestuose visi seni telefono komutatoriai pakeisti naujais ar iš pagrindų atremontuoti. Tarpmiestiniams ryšiams sustiprinti įgyti aukšto dažnumo telefonijos prietaisai.

Nuolat kylanti krašto ekonominė būklė ir palankus telefono tarifas skatino telefonų tinklo augimą ne tik miestuose, bet ir kaime. Ypač didelis abonentų prieauglis pastebimas 1937: 1937 XII 31 Lietuvoje buvo 21.942 abonentai.

1937 abonentai turėjo vietinių pasikalbėjimų 19.597.000, tarpmiestinių 2.111.000, tarptautinių išeinamųjų 51.200 ir tarptautinių įeinamųjų 45.700.

Abonentams aptarnauti 1937 buvo 3 automatinės telefono stotys, 5 centrinės baterijos telefono stotys ir 513 vietinės baterijos telefono centrinės.

Telefono tinklas, įskaitant telegrafą, 1937 buvo toks: telefono-telegrafo oro linijų 11.649 km, telefono-telegrafo oro laidų 68.454 km, miesto telefono oro linijų 4296 km, miesto telefono grandinių oro laidais 10.424, miesto telefono grandinių kabeliais 30.230, tarpmiestinių telefono-telegrafo linijų 7353 km ir tarptautinių telefono grandinių 22.058 km .

Prieš I pas. karą, kai telefono tinklas buvo, palyginti, retas, pagrindinė telekomunikacijos priemonė Lietuvoje buvo t e l e g r a f a s.

Nepriklausomoje Lietuvoje telegrafo operacijos buvo atliekamos kiekvienoje pašto įstaigoje ir agentūroje, kur buvo telefonas. Laikui bėgant tačiau telegrafo operacijos turi tendencijos mažėti, įsigalint telefonui, kuris kaip patogesnė susisiekimo priemonė ėmė telegrafą pakeisti.

Nuo 1936 telegrafo tinklas kasmet buvo siaurinamas, telegrafo aparatų skaičius mažinamas, o atliekami telegrafo laidai perimami telefono susisiekimui.

1937 visose Lietuvos pašto įstaigose ir agentūrose buvo paduotos 163.043 telegramos su 2.290.987 žodžiais. Iš jų buvo 85.366 vidaus telegramos su 1.283.801 žodžiu ir 77.677 telegramos į užsienį su 1.007.186 žodžiais. Per tą patį laiką iš užsienio priimta 77.679 telegramos su 1.007.339 žodžiais.

Telegrafo aparatūrą sudarė 86 Morzės

aparatai ir 10 Hughes aparatų. Paskutiniais nepriklausomybės laikais bandymo tikslais pradėta vartoti vad. teletype aparatai. Mažesnės pašto įstaigos ar agentūros telegramas perduodavo telefonu.

1937 buvo telegrafo laidų 3490 km, o telegrafo grandinių 3610 km.

Įvairiems pašto, telefono ir telegrafo darbams Pašto v-ba turėjo Telefono-telegrafo dirbtuves Kaune. Šios dirbtuvės remontavo telefono komutatorius, telefono ir telegrafo aparatus, gamino ir remontavo laidų skirstiklius, saugiklių ir elementų dėžes telefonų centrinėms, gamino ir remontavo įvairias metalines dalis telefono-telegrafo tinklų statybai, remontavo pašto automobilius, aprūpindavo pašto įstaigas specialiais baldais — stalais, pultais, spintomis ir t.t. Mažesnio masto dirbtuvės buvo prie Panevėžio pašto.

Radijas, kaip palyginti nauja telekomunikacijos šaka, Lietuvoje praktiškam gyvenimui buvo pritaikytas tik nepriklausomybės laikais. Radijo reikalų tvarkymas (radijo stočių statyba ir priežiūra, radijo abonentų registracija, kova su įvairiais radijo trukdymais) ir radijo telegrafinio susisiekimo palaikymas priklausė Pašto v-bos kompetencijai, radiofoninių programų paruošimas ir vykdymas — Valstybės radiofonui (žr. LE XXIV 354–361), kuris buvo Švietimo m-jos žinioje.

Radijo programoms transliuoti buvo naudojama Kauno radijo stotis (žr. LE XI 236 –237). Ji veikė didele banga. Jos galingumas betgi buvo vos kelių kW. Todėl atokiau nuo Kauno ją galima buvo girdėti tiktai naudojant stipresnius radijo imtuvus.

Klaipėdos kraštui prisijungus prie Lietuvos, po kurio laiko buvo pastatyta nauja radiofoninė stotis netoli Klaipėdos. Ji veikė vidutiniška banga, turėjo irgi nedidelį galingumą ir galėjo tinkamai aptarnauti tik ribotą Lietuvos dalį, daugiausia Klaipėdos kraštą.

Radijo stočių nepakankamas galingumas trukdančiai veikė Lietuvos radijo abonentų augimą. Tik nuo 1937 labai atpiginus radijo tarifą, įvedus griežtesnę radijo trukdymų kontrolę bei tikslesnę radijo abonentų registraciją ir Radiofonui pravedus atitinkamą propagandą, ėmė reikštis smarkus radijo abonentų prieauglis.

1937 XII 31 Lietuvoje radijo abonentų buvo viso 45.437, tame skaičiuje 9327 detektorinių.

Lietuva palaikė per Kauno radijo stotį radijo telegrafinius ryšius su užsieniu, ypač su Paryžiaus ir Belgrado radijo stotimis. Be to, per Klaipėdos pajūrinę stotį buvo susisiekiama su jūroje plaukiančiais laivais.

1937 Kauno radijo stotyje buvo išsiųsta į Paryžių 10.569 radiogramos ir į Belgradą 1898, o priimta 2143 radiogramos su 25.940 žodžių. Klaipėdos pajūrinėje radijo stotyje per tą patį laiką buvo išsiųsta 1751 radiograma su 18.735 žodžiais ir priimta 1791 radiograma su 18.561 žodžiu.

1937 Lietuvoje buvo šios radijo stotys: Kauno radiofoninė, Klaipėdos radiofoninė, Kauno radijo telegrafinė, Klaipėdos pajūrinė ir Kauno aerodrominė.

1937 buvo pradėti paruošiamieji darbai Lietuvos galingai centrinei radiofoninei stočiai statyti. Stočiai vieta buvo parengta ties Babtais. Vėliau jai buvo įrengtos patalpos su nuosava elektrine. Buvo užsakyta visai stočiai reikalinga aparatūra. Dėl susikomplikavusios politinės padėties Europoje ji tačiau nebuvo pristatyta.

A. K. Puida (red.), Lietuvos paštas 1922; *S.P.*, Lietuvos pašto, telegrafo ir telefono ūkis 1918–1928 m. (Lietuvos Ūkis 11 1928); Pašto Valdybos leidiniai: Pašto Valdybos žinynas 1930, Pašto taisyklės 1931, Lietuvos pašto, telegrafo ir telefono įstaigų, agentūrų ir punktų sąrašas 1935, Lietuvos telefono abonentų sąrašas (leistas kasmet).

DARBO APSAUGA IR SOCIALINIS APRŪPINIMAS

JONAS PAPLĖNAS

I. SOCIALINĖ GYVENTOJŲ STRUKTŪRA

Pirmasis visuotinis Lietuvos gyv. surašymas 1923 IX 17 Lietuvoje rado 2.168.419 žmonių: D. Lietuvoje 2.028.971 ir Klaipėdos krašte 139.448*). Dirbančiųjų buvo 67,9%. Kiekvienam tūkstančiui dirbančiųjų teko: savininkų ir administratorių 263, tarnautojų 35, darbininkų 245 ir dirbančių šeimos narių 457. Kiekvienam savininkui teko 1,7 dirbančių šeimos narių, 0,9 darbininko ir 0,1 tarnautojo. Nelaikant dirbančių šeimos narių samdiniais, kiekvienam samdytojui vidutiniškai teko 1 samdinys.

Surašymo metu žemės ūkyje dirbo 76,7%, pramonėje 6,4%, prekyboje ir transporte 3,6%, valstybės, savivaldybių ir kt. visuomeninėse įstaigose 3,2%, kt. srityse 10,1%.

Darbo jėgos pasiskirstymas verslo šakomis 1929 I 1 buvo toks:

*) Klaipėdos krašto gyventojų skaičius nustatytas iš 1925 I 20 gyventojų surašymo, atėmus prieauglį.

Verslo šaka	Dirbančiųjų skaičius						
	Savininkų ir administratorių	Dirbančių šeimos narių	Tarnautojų	Darbininkų	Jų tarpe		Iš viso
					Vyrų	Moterų	
Žemės ūkis	279.643	666.556	1.028	258.511	571.342	634.396	1.205.738
Pramonė, amatai ir statyba	28.681	19.851	1.758	50.318	68.566	32.042	100.608
Transportas ir susisiekimas	1.732	453	4.881	10.226	15.549	1.743	17.292
Prekyba ir kreditas	19.046	9.094	5.673	5.487	26.057	13.243	39.300
Vst. ir visuom. darbas ir laisvos profesijos	4.550	—	40.481	5.274	43.040	7.265	50.305
Kiti verslai	79.430	22.763	244	56.337	29.034	129.740	158.774
Iš viso	413.082	718.717	54.065	386.153	753.588	818.429	1.572.017

Samdomosios darbo jėgos santykis verslo šakomis 1929 I 1:

Verslo šaka	Darbininkų %	Tarnautojų %
Žemės ūkis	66,9	1,9
Pramonė, amatai, statyba	13,0	3,3
Transportas ir susisiekimas	2,6	9,0
Prekyba ir kreditas	1,4	10,5
Viešosios įstaigos ir laisvosios profesijos	1,4	74,9
Kiti verslai	14,7	0,4
	100	100

2/3 visų darbininkų dirbo žemės ūkyje. Antroje vietoje, neskaitant kitų verslų pozicijos (namų ruošos samdinių ir kt. smulkiau atstovaujamų šakų), buvo pramonė, amatai ir statyba.

Tarnautojų pasiskirstymas verslo šakomis atvirkščiai proporcingas darbininkų pasiskirstymui. Palyginti didelis procentas tarnautojų prekybos - kredito ir ypatingai transporto-susisiekimo šakose aiškintinas ūkininkavimo linkme. Valstybė buvo linkusi kai kuriose šakose, ypatingai kuriose nepakankamai reiškėsi privati iniciatyva, pati ūkininkauti. Geležinkeliai, paštas, telegrafas ir telefonas, radijo stotys, kai kurios kredito ir draudimo įstaigos buvo įjungtos į viešojo ūkio sektorių. Valstybė yra linkusi nuolatinius darbininkus etatinti ir traktuoti kaip tarnautojus. Šis reiškinys atsispindi ir Lietuvos tarnautojų ir darbininkų procentiniame santykyje verslo šakomis. Jis maždaug toks liko iki 1940 sovietinės okupacijos.

II. SOCIALINIAI ĮSTATYMAI, INSTITUCIJOS IR JŲ APIMTIS

1. Įstatymai

Nepriklausoma Lietuva pasirinko sociališkai aktyvią kryptį. Jos konstitucijose pabrėžtas valstybės susirūpinimas darbo žmogaus apsauga. 1922 konstitucija reikalauja saugoti ir globoti žmogaus darbo pajėgą, o 1938 konstitucija siekia įgalinti dirbantįjį ir jo šeimą naudotis kultūros gyvenimu ir turėti darbo ir poilsio. Konstitucinius nuostatus sekė ilga eilė socialinių įstatymų darbo žmogui ir jo šeimai apsaugoti ir aprūpinti.

Pirmieji darbo apsaugos įstatymai paskelbti 1919: Darbo inspekcijos departamento įsteigimo įstatymas (VŽ nr. 8), Darbo dienos ilgumo įstatymas (VŽ nr. 17), įvedęs 8 vald. darbo dieną, Darbo biržos įstatymas kovai su nedarbu ir tarpininkavimui darbininkų ieškantiems (VŽ nr. 7). Kiti svarbesnieji įstatymai sekė šia tvarka — 1921: Dvarų darbininkų samdymo ir atstatymo įstatymas (VŽ nr. 62), Pramonės įstatų papildymas, nustatęs be jų kaltės atleistiesiems darbininkams kompensaciją (VŽ nr. 61); 1922: Valstybės tarnautojų atlyginimo įstatymas (VŽ nr. 88); 1924: Dvarų darbininkų-ordinarininkų samdymo ir atstatymo įstatymas (VŽ nr. 155); 1925: Darbo inspekcijos įstatymas (VŽ nr. 179), pakeitęs veikusią rusišką darbo teisę (Pramonės įstatų 51–61 str.), Karių pensijų įstatymas (VŽ nr. 201), Švenčių ir poilsio įstatymas (VŽ nr. 181); 1926: Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymas (VŽ nr. 221), Vyriausiosios socialinio draudimo valdybos įstatymas (VŽ nr. 225), Ligonių kasų įstatymas (VŽ nr. 227); 1929: Žemės ūkio darbininkų samdos įstatymas (VŽ nr. 306), pakeitęs rusiškus samdymo įstatus žemės ūkio darbams ir nuo 1923 veikusį Dvarų darbininkų-ordinarininkų samdymo ir atstatymo įstatymą ir eilę kitų nuo 1919 veikusių įstatymų ordinarininkų ir samdytojų santykiams tvarkyti; 1930: Normalinės samdos sutarčių sąlygos (VŽ nr. 201); 1933: Pramonės darbininkų samdos įstatymas (VŽ nr. 429), kodifikavęs ir

sumoderninęs pramonės darbininkų samdos nuostatus, Viešųjų darbų fondo įstatymas kovai su nedarbu (VŽ nr. 431); 1934: Pramonės darbininkų sveikatai ir gyvybei saugoti taisyklės (VŽ nr. 462); 1935: Darbininkų mokinių samdos taisyklės (VŽ nr. 483), Darbo Rūmų įstatymas (VŽ nr. 505); 1936: Draudimo nuo nelaimingų atsitikimų įstatymas (VŽ nr. 531); 1938: Nukentėjusių nuo nelaimingų atsitikimų dirbančiųjų žemės ūkiuose aprūpinimo įstatymas (VŽ nr. 626); 1939: Savivaldybių tarnautojų pensijų įstatymas (VŽ nr. 643); 1940: Darbui parūpinti ir darbo jėgai rikiuoti įstatymas (VŽ nr. 703), pakeitęs Darbo biržos įstatymą.

1929 Lietuva sudarė dvi konvencijas su Vokietija: Konvenciją dėl pensininkų Klaipėdos krašte aprūpinimo ir Konvenciją kariams pensininkams Klaipėdos krašte aprūpinti (VŽ nr. 300).

1931–34 Lietuva ratifikavo 6 tarptautines darbo apsaugos konvencijas: Moterų nakties darbo; Vaikų nakties darbo pramonėje; 8 val. darbo dienai ir 48 val. darbo savaitei pramonės įmonėse nustatyti; Savaitinio poilsio pramonės įmonėse; Pramonės, prekybos ir namų ruošos darbininkų ligos draudimo (VŽ nr. 359) ir Svetimšalių ir savų piliečių darbininkų traktavimo lygybės, atlyginant nelaimingus darbo atsitikimus (VŽ nr. 462). Be to, 1932 Lietuva sudarė ir 1933 ratifikavo specialią Lietuvos ir Argentinos konvenciją dėl indemnizacijos už nelaimingus darbo atsitikimus (VŽ nr. 462).

Sovietinė okupacija 1940 nutraukė sparčią socialinę Lietuvos valstybės raidą, vedusią ją į pažangiausių Vakarų valstybių eiles, panaikino socialinius Lietuvos įstatymus bei institucijas ir primetė Lietuvai bolševikinę darbo žmogaus išnaudojimo sistemą.

2. Įstaigos ir jų funkcijos

Darbo apsaugos ir socialiniai reikalai Lietuvoje buvo Vidaus reikalų m-jos žinioje. Darbo apsaugai 1919 VII 1 įsteigta darbo inspekcija. 1924 XI 19 įstatymas nustatė, kad darbo inspekciją sudaro vyr. darbo inspektorius ir apygardų darbo inspektoriai, ir nusakė jų uždavinius ir kompetenciją. Darbo inspekcija vykdė teisinę, techninę ir medžiaginę darbo apsaugą. Inspektoriai turėjo teisę darbo metu lankyti pramonės, amatų, dvarų ūkių ir kt. įmones ir prie jų esamus darbininkų butus ir įstaigas. Nuo nelaimingų atsitikimų draudimo įstatymas įpareigojo darbo inspektorius registruoti draudimo kasai priklausomus nelaimingus atsitikimus. Jie taip pat galėjo tikrinti ligonių kasų ir nelaimingų atsitikimų draudimo kasos atskaitomybę, duoti įmonėms leidimus priimti darbininkus mokinius, nurodyti darbininkų mokinių darbo ir atlyginimo sąlygas. Nuo 1934 darbo inspektoriai įgalinti vietose reguliuoti pramonės darbininkų atlyginimą.

1926 įsteigta Vyr. socialinio draudimo v-ba steigė ir prižiūrėjo teritorines ligonių kasas. Jos žinioje buvo draudimo nuo nelaimingų atsitikimų kasa ir to draudimo priežiūra. Ji steigė ir tvarkė senelių ir našlaičių prieglaudas.

Tarnautojų ir karių pensijoms ir pašalpoms buvo trys fondai: Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų fondas — Finansų m-jos žinioje, Karių pensijų ir pašalpų fondas — Krašto apsaugos m-jos žinioje ir Savivaldybių tarnautojų pensijų ir pašalpų fondas — Vidaus reikalų m-jos žinioje.

1936 įsteigti Darbo Rūmai (žr. LE IV 326). Jų tikslas — rūpinti kultūrinius, ūkinius ir socialinius pramonės, prekybos, statybos, transporto ir kt. sričių darbininkų ir tarnautojų reikalus; vidaus reikalų ministrui prašant, teikti žinių darbo reikalais ir reikšti nuomonę darbininkų ūkiniais, kultūriniais, socialiniais, darbo našumo ir drausmės klausimais; vidaus reikalų ministrui sutikus, organizuoti darbininkų kultūros, ūkio ir patarimų įstaigas. Darbo rūmai galėjo siūlyti atitinkamų įstatymų projektus.

Specialių darbo teismų Lietuvoje nebuvo. Darbo ginčus sprendė paprastieji teismai, o ginčus dėl pramonės atlygių normų — komisija iš vyr. darbo inspektoriaus ir pramonės ir darbininkų atstovų.

3. Samdos, darbo ir poilsio sąlygos

1933 įstatymas nustatė pramonės darbininkų samdos sąlygas ir uždraudė mokėti atlyginimą kuponais arba prekėmis sutartų pinigų vietoje. Be teisėtos priežasties nutraukusį sutartį samdytoją įstatymas įpareigojo mokėti samdiniui nuo 1 iki 14 sav. uždarbio. Iš kitos pusės, įstatymas įgalino samdytoją bausti samdinį už netinkamą darbą, darbo laiko praleidimą ir įmonės tvarkos ardymą. Baudą už netinkamą darbą apribojo 1 dienos uždarbiu, o už darbo laiko praleidimą ir tvarkos ardymą — uždarbiu, kurį samdinys būtų gavęs dirbdamas. Įstatymui nusižengusiems įmonių vedėjams numatytos baudos iki 500 lt. Įstatymas draudė samdyti 14 m. nesukakusius vaikus. 1935 taisyklės leido samdyti 14 m. nesukakusius tik darbininko moki-

nio titulu. 17 m. nesukakusio darbininko mokinio atsiskaitomojoje knygelėje turėjo būti tėvų arba globėjų sutikimo parašas. Taisyklės įpareigojo samdytoją tinkamai apmokyti mokinį, neversti jo dirbti pašalinių darbų ir mokėti sutartą atlyginimą.

Darbo laikas, atostogos ir poilsis buvo ypatingoje Lietuvos darbo apsaugos įstatymų globoje. Kai carų Rusijos okupuotoje Lietuvoje ir vaikai dirbo 10–11 val. per parą, nepriklausomoje Lietuvoje jau 1919 darbo diena sutrumpinta iki 8 val., o darbo sav. iki 48 val. Prekyboj, išskyrus maisto krautuves ir valgyklas, leista dirbti iki 10 val. Žemės ūkyje darbo laiką lėmė sezono reikalavimai ir vietos papročiai. Ūkiui modernėjant, darbo laikas vis trumpėjo. Praktiškai Lietuvoje žemės ūkio darbininkai dirbo apie 12 val. vasarą ir 6–8 val. žiemą per dieną. 1931 uždraustas nakties darbas kepyklose nuo 9 val. vakaro iki 4 val. ryto, o nuo 1933 — moterų ir 14–18 m. vaikų darbas nuo 10 val. vak. iki 5 val. ryto visose pramonės įmonėse, išskyrus specifinius atvejus. Valstybės, savivaldybių ir privataus sektoriaus įstaigų tarnautojai dirbo 6 dienas po 6 val. be pertraukos. Paskutiniaisiais metais buvo siekiama darbo laiką reformuoti, įvedant 7 vad. darbo dieną pirmoms penkioms savaitės dienoms (su pietų pertrauka), o šeštadieniui paliekant tik priešpietines darbo valandas.

Pramonės darbininkų samdos įstatymas nustatė darbininkui, dirbusiam įmonėje 1 m., 10 darbo dienų, o 1934 įstatymo pakeitimas 12 darbo dienų atostogų su atlyginimu. Žemės ūkio samdiniams 1930 Normalinės samdos sutarčių sąlygos nustatė: darbininkui-ordinarininkui ne mažiau kaip 12 ir metiniam samdiniui ne mažiau kaip 6 laisvas dienas per metus. 1925 ir 1930 įstatymai įpareigojo darbdavius atleisti šventadieniais dirbančius samdinius nuo darbo kas antrą šventadienį, o miestų namų ruošos tarnaitėms skirti kasdien ne mažiau kaip 9 val. poilsio ir atleisti jas švenčių ir poilsio dienomis tikybinėms pareigoms atlikti ne mažiau kaip 2 val. Valstybės, savivaldybių ir privataus sektoriaus tarnautojai atostogų gaudavo 2 sav. po pirmų 6 tarnybos mėn. ir toliau — 1 mėn. kasmet. Pradžios, aukštesniojo ir aukštojo mokslo įstaigų dėstytojų (išskyrus administracijos personalą) atostogos sutapo su m-lų atostogomis ir praktiškai siekė 3–4 mėn. per metus.

Be sekmadienių, samdomų darbininkų darbai, su kai kuriomis išimtimis, buvo uždrausti bažnytinių ir tautinių švenčių dienomis, kurių įstatymas numatė 11.

III. ATLYGINIMAS

1. Žemės ūkio samdinių atlyginimas

Žemės ūkio darbininkų samdos praktika nepriklausomoje Lietuvoje žinojo 3 jų kategorijas: darbininkus-ordinarininkus, metinius samdinius ir padienius darbininkus. Kitos kategorijos — savaitiniai, mėnesiniai ir akordiniai darbininkai — retesni atvejai. Iki 1930 žemės ūkio darbininkų, išskyrus ordinarininkus, atlyginimą reguliavo laisvas susitarimas. Ordinarininkų samdą iš dalies tvarkė Darbininkų-ordinarininkų samdymo ir atstatymo įstatymas ir jo nustatytos vidutinės atlyginimo normos (VŽ nr. 155). Nesusipratimui dėl atlyginimo kilus, didesniame kaip 80 ha ūkyje, galėjo įsikišti darbo inspektorius. 1929 Žemės ūkio darbininkų samdos įstatymas ir 1930 vidaus reikalų ir žemės ūkio ministrų Normalinės samdos sutarčių sąlygos sunormavo samdą ir nustatė vidutines atlyginimo normas ordinarininkams ir metiniams samdiniams, išskyrus piemenis.

O r d i n a r i n i n k u galėjo pasisamdyti darbininkas su šeima, kurioje be jo buvo dar bent viena darbo jėga. 1930 nustatytas toks vidutinis metinis ordinarininko atlyginimas: 180 lt. pinigais; butas; 32 ctr. grūdų; 0.6 ha žemės; ganiava ir pašaras 1 karvei, 2 avims ir 2 kiaulėms; tvartai gyvuliams, pastogė pašarui, podėlis daržovėms ir 12 m^3 malkų arba jų ekvivalento atvežimas. Vidutinis ordinarininko atlyginimas dėl vietos sąlygų galėjo būti padidintas arba sumažintas 10%. 1932 nukrypimas nuo vidutinio atlyginimo į pliusą arba minusą pakeltas iki 15%. Tais pačiais metais, depresijai stiprėjant, pinigų norma sumažinta iki 150 lt., o grūdų norma iki 30 ctr. metams. Atlyginimui mokėti nustatyta tokia tvarka: pinigai — ne ilgesniais kaip 3 mėn. laikotarpiais, grūdai — kas mėnesį, kitas atlyginimas — pagal reikalą.

M e t i n i a m s s a m d i n i a m s 1930 Normalinės samdos sutarčių sąlygos nustatė piniginį ir natūrinį atlyginimą. Piniginis atlyginimas, depresijai spaudžiant, 1932 net du kartus mažintas:

	Nustatyta metinės algos lt.:		
	1930 IV 16	1932 III 23	1932 XI 31
Vyrui	450	350	200
Moteriai	350	250	150
Pusberniui	350	250	150
Pusmergei	250	200	120

Natūros atlyginimas apėmė darbininko maistą, butą ir darbo drabužius. Piniginis atlyginimas išmokamas taip: 25% samdos metu, 75% samdos metams pasibaigus. Pi-

VIDUTINIAI PADIENIŲ ŽEMĖS ŪKIO DARBININKŲ DIENOS ATLYGIAI LT. (DUODANT MAISTĄ)

Metai	Vasarojaus sėjos metu		Rugiapiūtės metu		Bulviakasio metu		Vidurkis	
	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.
1925–27	3,25	2,15	4,75	3,30	3,30	2,35	3,75	2,60
1928–30	3,10	2,15	4,50	3,20	3,15	2,30	3,65	2,55
1931–33	2,45	1,75	3,60	2,55	2,50	1,95	2,85	2,10
1934–36	1,75	1,25	2,45	1,80	1,80	1,30	2,00	1,45
1937–39	2,35	1,65	3,35	2,50	2,45	1,80	2,70	2,00

niginės normos dėl vietos sąlygų galėjo būti didesnės arba mažesnės nei nustatytos 1930 20%, o nuo 1932 30%. Faktinės metinių samdinių algos svyravo. 1930 ir 1931 jos buvo žemesnės nei nustatytos vidutinės: vyrų 4 ir 7%, moterų 3 ir 11%, pusbernių (1931) 20%, pusmergių (1931) 8%, o 1932–39 aukštesnės nei vidutinės nustatytos: vyrų nuo 7% (1932) iki 83% (1939), moterų nuo 18% (1932) iki 90% (1939), pusbernių nuo 1% (1935) iki 53% (1939), pusmergių nuo 3% (1932) iki 54% (1939). Darbo jėgos paklausai žemės ūkyje didėjant, faktinių algų vidurkiai prašoko ne tik nustatytą vidutinį piniginį atlyginimą, bet ir numatytą nukrypimo maksimumą: vyrų 1937–39, moterų 1933–39, pusbernių ir pusmergių 1938–39. Tai buvo gerėjančios ekonominės situacijos rezultatas ir didėjančios darbininkų traukos į kaimyninės Latvijos žemės ūkį įtaka.

P a d i e n i ų ž e m ė s ū k i o d a r b i n i n k ų atlyginimą, be konjunktūros ir kt. faktorių, stipriai veikė sezonas. Kaip 1925–39 svyravo Lietuvos padienių žemės ūkio darbininkų uždarbiai, išreikšti aritmetiniais trimečių vidurkiais, rodo dienos atlygio lentelė (psl. viršuje).

2. Pramonės darbininkų atlyginimas

Lietuvos statistikos šaltiniai pradėjo skelbti reguliarius duomenis apie pramonės darbininkų atlyginimą 1930. Paskutiniojo nepriklausomos Lietuvos dešimtmečio pramonės darbininkų atlyginimą rodo šie duomenys:

Kvalifikuotas darbininkas vid. uždirbo $1^3/_5$ karto daugiau už nekvalifikuotą. Teritoriniu požiūriu žemiausi atlygiai buvo D. Lietuvos provincijos pramonės įmonėse, o aukščiausi Klaipėdos krašte. 1936–38 atlygių vidurkių, išreikštų indeksais, santykis toks:

	Vyrai: Kvalifikuoti	Vyrai: Nekvalifikuoti	Moterys
D. Lietuvos apskritys (bazė)	100	100	100
Kaunas	151	138	153
Klaipėdos kraštas	172	192	169

3. Tarnautojų ir karių atlyginimas

V a l s t y b ė s t a r n a u t o j a i iki 1924 buvo suskirstyti į 20 kategorijų. Valstybės tarnautojų atlyginimo įstatymo I priedu (VŽ nr. 178) nuo 1924 V 1 etatiniai valstybės tarnautojai suskirstyti į 18 kategorijų. Į I kategoriją įskirti sargai, valytojai ir kt., o į XVIII — m-jų generaliniai sekretoriai, Klaipėdos krašto gubernatorius, pasiuntiniai, kat. vyskupai, stačiatikių metropolitas. Kategorijoms nustatytos tokios pagrindinės mėnesinės algos: I — 150, II — 160, III — 170, IV — 180, V — 200, VI — 240, VII — 280, IX — 340, X — 380, XI — 450, XII — 540, XIII — 600, XIV — 700, XV — 800, XVI — 900, XVII — 1000, XVIII — 1200 lt.

T e i s m o t a r n a u t o j a i suskirstyti į 15 kategorijų. Jos taikytos tik etatiniam juristų personalui. Techniški tarnautojai buvo atlyginami bendromis valstybės tar-

VIDUTINIAI NEKVALIFIKUOTŲ PRAMONĖS DARBININKŲ ATLYGIAI LT. (8 val. dienai):

Pramonės šaka	Vyrų				Moterų			
	1930–33	1934–36	1937–39	1930–39	1930–33	1934–36	1937–39	1930–39
Maisto produktų	5,55	4,70	4,85	5,05	3,90	3,60	3,85	3,80
Tekstilės	5,85	4,65	5,00	5,15	3,55	3,45	3,90	3,65
Medžio	6,85	5,10	5,00	5,65	4,75	4,40	4,00	4,40
Pop. ir poligrafijos	8,40	6,50	6,85	7,25	4,45	4,20	4,40	4,35
Chemijos	7,15	7,00	6,60	6,90	4,00	3,70	3,95	3,90
Odos ir kailių	5,45	4,25	4,40	4,70	3,70	3,15	3,30	3,40
Elektros ir dujų	8,40	6,70	6,80	7,30	—	—	—	—

nautojų kategorijomis. Žemiausi teismo tarnautojai įskirti į Ia kategoriją, o į XVa — Vyr. Tribunolo pirm. su 2000 lt. pagrindinės algos (VŽ nr. 422).

Karininkų atlyginimo įstatymas (1931 VŽ nr. 349) karininkus pareigų atžvilgiu skirstė į 12 kategorijų. Jų pagrindinę mėn. algą sudarė atlyginimas už laipsnį ir pareigas. Laipsnio atlyginimas: gen. — 1200, gen. ltn. — 900, plk. — 750, plk. ltn. — 600, mjr. — 525, kpt. — 450, ltn. — 350, jaun. ltn. — 300 lt. Pareigų atlyginimas: I kat. — 1500, II — 900, III — 800, IV — 675, V — 575, VI — 475, VII — 365, VIII — 325, IX — 295, X — 250, XI — 165, XII — 125 lt.

Liktiniams puskarininkiams 1937 (VŽ nr. 582) mėnesiui nustatyta sudėtinės pagrindinės algos: laipsnio atlyginimas: viršila — 150, puskarininkis — 120, jaun. puskarininkis — 100 lt.; pareigų atlyginimas: kuopininkas ir tolygus — 105, būrininkas — 90, skyrininkas — 70 lt.

Ginklo rūšies priedai: karo laivyno karininkams ir puskarininkiams — 20% pagrindinės algos; karo aviacijos lakūnams: I eilės — 225, II eilės — 100, karininkams - mokiniams lakūnams ir oro žvalgų kursų klausytojams — 50 lt. mėn. priedo; I eilės lakūnui už naujo arba atremontuoto lėktuvo išmėginimą — 75 lt.; visiems karo lakūnams už mokomąją arba tarnybos skraidymo valandą — 15 lt.

Kareiviai buvo aprūpinami (1935 VŽ nr. 470) butu, maistu, danga, medicinos pagalba, kūno švarai palaikyti priemonėmis, susisiekimo priemonėmis ir alga: eilinis — 5, grandinis — 6, jaun. puskarininkis — 7, puskarininkis — 8 ir viršila — 11 lt. mėn.

Valstybės tarnautojų ir karių atlyginimo priedai. Trimečių priedai buvo mokami už toje pačioje kategorijoje ištarnautą aukštesnį tarnybos laipsnį, kurių buvo 6. Į aukštesnį tarnybos laipsnį toje pačioje kategorijoje valstybės tarnautojas buvo keliamas kas 3 m. Pakilimas į aukštesnį tarnybos laipsnį pakeldavo algą 10%. Nuo 1931 kėlimas į aukštesnį tarnybos laipsnį nutrauktas. 1932 panaikinti IV, V ir VI, o 1935 ir III tarnybos laipsniai. Nuo 1937 IV 1 įgijusiems teisę gauti II laipsnio priedą pradėta mokėti I tarnybos laipsnio alga su 5% priedu, o nuo 1938 IV 1 su 10% priedu.

Vaikų priedas buvo mokamas iki vaikui 14 m. sukankant. Nuo 1937 šis priedas progresinis: už 1 vaiką — 10, už 2 — po 15, už 3 ir daugiau vaikų — po 20 lt. mėnesiui kiekvienam, jei tarnautojas drauge su žmona mėnesiui gavo ne daugiau kaip 550 lt. brutto atlyginimo.

Buto priedą pinigais arba natūra gaudavo kariai ir kai kurie valstybės tarnautojai. Butpinigiai, žiūrint vietos, tarnybos ir šeimos sudėties, buvo mokama iki 20% atlyginimo. Pradžios m-lų mokytojai ir kai kurie kiti tarnautojai gaudavo butą, kurą ir šviesą arba piniginį ekvivalentą. Pradžios m-lų mokytojų buto, kuro ir šviesos ekvivalentas 1938 siekė nuo 28 iki 143 lt. mėnesiui.

Vietos priedas buvo mokamas atstovybių ir konsulatų ir kai kurių kitų žinybų tarnautojams. 1939 šis priedas suskirstytas į 5 kategorijas ir siekė nuo 180 lt. (I–II kategorijos tarnautojams Estijoje, Latvijoje ar Suomijoje) iki 2300 lt. (XVII–XVIII kategorijos tarnautojams Britų Imperijoje ar JAV) mėnesiui.

Šeimos priedas atstovybių ir konsulatų tarnautojams 1939 svyravo nuo 40 lt. (vienam asmeniui, I–II kategorijos, Estijoje, Latvijoje ar Suomijoje) iki 1500 lt. (XVII–XVIII kategorijos, su 4 ar daugiau asmenų šeima, Britų Imperijoje ar JAV) mėnesiui.

Švenčių priedas buvo mokamas iki 1931. Jį sudarė po 50% algos Velykoms ir Kalėdoms.

Asmens priedai buvo mokami už pareigų svarbumą, svetimos kalbos mokėjimą (Klaipėdos krašte) ir kt. asmenines kvalifikacijas. Jų dydį nutardavo ministrų taryba.

Aukštojo mokslo priedą kurį laiką gaudavo akademinio išsilavinimo tarnautojai; siekė 10% pagrindinės algos.

Atsitiktinis atlyginimas. Valstybės tarnautojams ir kariams, komandiruotiems tarnybos reikalais, buvo mokami dienpinigiai ir kelpinigiai, o keliamiems tarnybos labui į kitas vietas — kėlimosi pašalpos. Už tarnybinius posėdžius ne darbo metu buvo mokamas atskiras posėdžių atlyginimas.

Papildomas atlyginimas ir premijos buvo mokami tarnautojams, aptarnaujantiems traukinius, garvežius, lokomotorus, automotrisas, autodrezinas, pašto vagonus, autovežimius, laivus, lėktuvus, žemsemes, ir atliekantiems geležinkeliuose manevrinį darbą už atlikto darbo kiekį arba nuvažiuotus km. Tarnautojams, kurie tiesiogiai taupė kurą, išlygino pavėluotą traukinių laiką, kėlė darbo našumą ir jo tikslumą dirbtuvėse, stotyse ir statybose, kai jos vykdytos ūkio būdu, ir tiems tarnautojams, kurie instruktavo ir kontroliavo tuos darbus, galėjo būti mokamos premijos atitinkamų ministrų nustatytomis normomis (1939 VŽ nr. 654).

Vietos ir verslo savivaldybių tarnautojų atlyginimas bendrais bruo-

žais orientavosi į valstybės tarnautojų atlyginimą su palinkimu, ypatingai verslo savivaldybėse, į kiek aukštesnį atlyginimą.

P r a m o n ė s, p r e k y b o s, k r e d i t o, t r a n s p o r t o ir kitų privataus ir pusiau privataus sektoriaus šakų tarnautojų atlyginimas vidutiniškai buvo apie 30–50% aukštesnis už valstybės tarnautojų atlyginimą. Iš dalies tai buvo kompensacija už neturėjimą kai kurių privilegijų (pensijos, pašalpos ir kt.), kurias turėjo valstybės tarnautojai, o iš dalies priemonė atsverti psichologinei nuotaikai, kuri teikė pirmumą valstybinei tarnybai.

IV. UŽDARBIAI IR GYVENIMO LYGIS

Šeimų biudžetų tyrinėjimas

Pirmasis toks tyrinėjimas Lietuvoje 1936–37 apėmė darbininkų ir tarnautojų šeimas Kaune, Klaipėdoje ir Šiauliuose. Centrinis Statistikos Biuras tyrinėjimui parinko tipingas 3–5 narių šeimas. Į darbininkų korespondentų kadrą įtraukė kvalifikuotus darbininkus, uždirbančius iki 350 ir nekvalifikuotus, uždirbančius iki 200 lt. mėnesiui. Tyrinėta 530 šeimų. Iki galo ištesėjo 301 šeima arba 56,8% visų korespondentų. Iš jų atmestos 4 nebūdingos šeimos. Tyrinėjimams panaudoti 297 šeimų ūkiai: 179 darbininkų ir 118 tarnautojų.

Tyrinėtų darbininkų pasiskirstymas verslo šakomis:

Verslo šaka	Šeimų skaičius	%
Maisto pramonė	35	19,1
Metalo ir mašinų pramonė	23	12,8
Popieriaus ir poligrafijos pram.	20	11,2
Transporto įmonės	16	8,9
Medžio pramonė	15	8,4
Tekstilės pramonė	13	7,3
Odos ir kailių pramonė	12	6,7
Drabužių ir avalynės pramonė	10	5,6
Chemijos pramonė	10	5,6
Elektrinės, dujų gamyba ir vandentiekis	9	5,0
Žemės ir akmens pramonė	4	2,2
Kitos įmonės ir istaigos	12	6,7
Iš viso	179	100,0

Visos šios šeimos turėjo 764 narius, kurių: 175 vyrai (šeimų galvos), 179 žmonos (4 našlės), 327 vaikai iki 15 m., 34 vaikai per 15 m. ir 49 kiti šeimos nariai. Šeimos narių vidurkis 4,3.

Darbininkų biudžetų duomenys rodo, kad vidutinės darbininko šeimos ūkio pajamos susidėjo iš šių komponentų:

Darbo pajamos	2808,06 lt.	85,7%
Kitos pajamos	234,29 lt.	7,1%
Lėšų ir turto realizavimas	113,22 lt.	3,5%
Paskolos	114,13 lt.	3,5%
Neišaiškintos pajamos	6,98 lt.	0,2%
Iš viso	3276,68 lt.	100,0%

Darbininko šeimos ūkio pajamų 85,7% sudarė darbo pajamos, o kt. pajamų pozicijoms teko 14,3%. Darbo pajamas paskirstę jas uždirbusiems šeimos nariams, gauname tokį santykį % (lentelė psl. apačioje).

Bendras vidurkis rodo, kad apie 90% visų šeimos darbo pajamų uždirbo šeimos galva. Jo darbo pajamos susidėjo iš dviejų komponentų: pagrindinio verslo ir šalutinių uždarbių. Pagrindinio verslo uždarbiui tenka 98,4%, o šalutinėms darbo pajamoms 1,6% visų darbo pajamų.

Darbininko šeimos ūkio išlaidų svorį atskiroms gyvenimo reikmėms vaizduoja išlaidų pasiskirstymo % lentelė (psl. 262).

Didžiausios išlaidos teko maistui. Šios išlaidos neelastingiausios, todėl žemesnėje pajamų grupėje darbininkas maistui išleido apie pusę visų išlaidų, kai aukščiausioje pakako tik trečdalio.

Darbininko šeimos ūkio maisto išlaidų komponentai %:

Mėsa ir mėsos produktai	24,5
Pienas ir jo produktai	18,7
Duona ir kepiniai	12,7
Cukrus ir saldumynai	6,0
Rūkalai	5,4
Vaisiai, jų sėklos ir konservai	5,0
Miltai ir kt. maistingi augalai	4,6
Kiaušiniai	4,1
Alkoholiniai gėrimai	4,1
Daržovės	3,3

Šeimos ūkio nariai	Šeimos ūkio metinės darbo pajamos lt.				
	iki 2000	nuo 2000 iki 3000	nuo 3000 iki 4000	4000 ir daugiau	Bendras vidurkis
Vyras (šeimos galva)	70,5	89,9	92,8	89,9	89,6
Žmona	15,4	7,4	6,7	6,4	7,3
Vaikai	14,0	2,7	0,5	2,3	2,5
Kiti šeimos nariai	0,1	—	—	1,4	0,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

DARBININKO ŠEIMOS ŪKIO IŠLAIDŲ PASISKIRSTYMO % LENTELĖ

Išlaidų rūšis	Metinės šeimos ūkio pajamos lt.			
	iki 2000	nuo 2000 iki 3000	nuo 3000 iki 4000	4000 ir daugiau
	Vidutinis šeimos narių skaičius			
	3,4	4,2	4,1	4,5
Maistas (su gėralais ir rūkalais)	47,2	43,7	39,2	33,3
Butas	12,5	12,9	11,9	11,5
Buto įrengimas	1,9	3,1	4,1	5,4
Kuras ir šviesa	4,8	4,9	4,6	4,3
Apranga	14,4	16,2	17,0	14,9
Draudimas	2,4	2,8	3,1	2,7
Švietimas, kultūra, pramogos	3,1	3,4	3,7	3,8
Mokesčiai	1,1	1,0	1,8	3,0
Kitos išlaidos	12,6	12,0	14,6	21,1
	100,0	100,0	100,0	100,0

Bulvės	2,8
Riebalai (be sviesto)	2,3
Žuvis	2,2
Kakava, šokoladas, saldainiai	1,6
Valgiai ir gėrimai restoranuose	0,9
Įvairūs maisto produktai	0,9
Kava ir arbata	0,6
Nealkoholiniai gėrimai	0,3

Palyginę Pabaltijo valstybių duomenis, surinktus beveik tuo pačiu metu šeimų biudžetus tyrinėjant, randame, kad maistui darbininkas vidutiniškai išleido Lietuvoje 1935–36 41%, Estijoje 1937–38 42% ir Latvijoje 1935–36 55% visų šeimos ūkio išlaidų. Aprangai Lietuvoje darbininko šeimos ūkio išlaidos siekė 14,4–17% visų išlaidų, Latvijoje 15–17%, Estijoje 15,4% visų gyvenimo išlaidų. Buto nuomos išlaidos Lietuvoje dėl butų stokos buvo aukštos. Jos, įskaitant smulkų remontą, sudarė apie 12% visų išlaidų. Latvijoje, gavusioje didesnį miestų palikimą, tuo pačiu metu (1935–36) buto reikalams darbininkas išleido 5%, o Estijoje (1937–38) 12% gyvenimo išlaidų. Švietimui, kultūrai ir pramogoms išlaidos, apskaičiavus jas vartojimo vieneto metodu, pajamų grupėmis auga progresyviai: kai darbininkas uždirba du kartus daugiau, kultūros reikalams ir pramogoms jis išleidžia 4 kartus daugiau.

Šeimų biudžetų tyrinėjimas Lietuvoje 1936–37 tyrė ir Lietuvos miesto darbininko mitybą. Surinkti duomenys leidžia pateikti šį pagrindinių produktų suvartojimo Lietuvoje vaizdą ir jį palyginti su kaimynais:

VIENO DARBININKO ŠEIMOS NARIO SUVARTOJIMAS PER METUS (kg):

Maisto produktai	Lietuva 1936–37	Latvija 1936–37	Estija 1937–38
Duona	98,7	74,2	100,8
Miltai ir ankštiniai	27,5	36,3	25,1
Bulvės	128,7	122,5	114,7
Daržovės	44,9	40,5	41,0
Vaisiai	32,9	31,3	27,7
Cukrus ir kiti saldumynai	18,6	26,3	22,5
Pienas (litrų)	130,0	190,4	155,3
Sviestas	7,9	9,6	6,2
Kiaušiniai (vienetų)	152,0	85,0	88,0
Mėsa ir mėsos gaminiai	68,5	46,8	45,6
Žuvis	7,1	13,7	19,8
Vid. kalorijų 1 dienai	**3000**	**2900**	**2800**

Lietuvoje darbininko šeima vartojo mažiau cukraus, pieno, sviesto ir žuvies, bet daugiau bulvių, daržovių, vaisių, kiaušinių ir mėsos negu Latvijoje ir Estijoje. Lietuvos šeimų biudžetų tyrinėjimas, o taip pat ir vokiečių prof. dr. O. Mieleck duomenys, paskelbti jo studijoj ‚Lebensmittelverbrauch pro Jahr und Kopf in europäischen und Mittelmeerländer im Durchschnitt 1935–38 in kg' (Berichte über Landwirtschaft XVIII 1942) rodo, kad nepriklausomos Lietuvos darbininko šeimos maisto kaloringumas stovėjo aukščiau negu vidutinis Prancūzijos, Sovietų Rusijos, Italijos, Bulgarijos, Jugoslavijos ir Turkijos gyventojo maisto kaloringumas.

V. SOCIALINIS DRAUDIMAS

1. Ligonių kasos

Draudimas ligos atveju nepriklausomoje Lietuvoje buvo suorganizuotas teritoriniu, įmoniniu ir profesiniu pagrindais. Teritorinės apimties draudimą tvarkė Ligonių kasų įstatymas. Siauresnės apimties įmoninį draudimą normavo: Susisiekimo m-jos ligonių kasų įstatymas, Žemės ūkio m-jos laisvai samdomų eigulių kasos įstatymas (nuo 1939 IV 13: Vyr. eiguliams, eiguliams ir miško sargams šelpti fondo įstatymas), Lietuvos Banko ir Kauno mst. Elektros stoties specialūs statutai. Profesiniu pagrindu atskiru statutu veikė Šv. Zitos d-jos (žr. LE XXXV 104–105) narių (tarnaičių) draudimas. Valstybinio masto Ligonių kasų įstatymas paskelbtas 1926 (VŽ nr. 227) ir tais pačiais metais iš dalies pakeistas; 1934 paskelbtas naujas jo tekstas (VŽ nr. 434), kuris kiek pakeistas 1938 (VŽ nr. 625). Bendra ligonių kasų priežiūra priklausė vidaus reikalų ministrui. Apygardose ir miestuose kasas steigė ir jas prižiūrėjo Vyr. Socialinio draudimo v-ba. Kasas vietose tvarkė kasos taryba, valdyba, revizijos komisija ir taikomoji komisija. Atskaitomybę tikrinti galėjo Darbo inspekcijos ir Valstybės kontrolės atstovai. Visose Lietuvos ligonių kasose 1938 XII 31 buvo 108.347 nariai. Naciams Klaipėdos kraštą atplėšus, 1939 XII 31 narių buvo 76.231 (apie Ligonių kasas žr. LE XVI 180–181).

D r a u d i m o a p i m t i s. Ligonių kasos privalomai draudė asmenis, pasamdytus valstybės, savivaldybių ir privačių samdytojų. Privalomai įstatymas netaikytas: asmenims, kurie pasamdyti ne ilgesniam laikui kaip 1 mėn.; asmenims, kurių pagrindinis atlyginimas didesnis kaip 1000 lt. mėn.; žemės ūkio darbininkams; etatiniams valstybės ir vietos savivaldybių tarnautojams; samdiniams, kuriems kitais įstatymais arba statutais ligoje teikta ne mažesnė pagalba, kaip Ligonių kasų įstatymo. Laisvai apsidrausti galėjo ne senesni kaip 50 m., neinvalidai arba nesergą chroniška ar nepagydoma liga, galinčia padidinti jų ligotumą.

L ė š o s. Ligonių kasų lėšas sudarė narių ir samdytojų mokesčiai, valstybės iždo įnašai (pašalpos), kasų turto pajamos, pašalpos ir aukos, baudos ir kt. pajamos. Administracijos reikalams galėjo būti išleista ne daugiau kaip 12% metinių kasos pajamų.

Ligonių kasų nariai pagal uždarbį buvo suskirstyti 6 klasėmis. Mėnesinis mokestis ligonių kasai siekė apie 6% apdraustojo uždarbio. Iš privalomai apdraustojo atlyginimo buvo išskaitoma 3%, o kitus 3% mokėjo samdytojas. Laisvai apsidraudę mokėjo patys visą mokestį. Valstybės iždas įmokėdavo ligonių kasoms avansu kas pusmetį pašalpą, lygią 5% kasų narių ir samdytojų įmokų už praėjusį pusmetį. Valstybės iždo įnašus buvo leista naudoti gimdyvių pašalpoms ir akušerių ir gydytojų pagalbai atlyginti.

M e d i c i n o s p a g a l b a k a s o s n a r i a m s. Susirgusiems nariams kasa nemokamai davė: pirmąją medicinos pagalbą, ambulatorinę pagalbą, gydytoją ligoniui lankyti, gydymą ir laikymą ligoninėj, vaistus, tvarstomąją medžiagą ir gydymo reikmenis, gimdymo pagalbą ir dantų gydymą. Gydymo reikmenims įgyti kasa galėjo skirti kiekvieną kartą 25 lt., jei susirgęs kasos nariu yra buvęs ne mažiau kaip 3 mėn., ir 50 lt., jei ne mažiau kaip 6 mėn. Medicinos pagalba ir pašalpa atitinkamai laikui, būtam kasos nariu, numatyta nuo 1 iki 26 sav. per metus. Kasos tarybos nutarimu, ilgiau sergančiam nariui medicinos pagalba galėjo būti pratęsta dar iki 13 sav. Nariui leista pasirinkti bet kurį ligonių kasos sąrašo gydytoją, vaistinę ir gydymo įstaigą, o staiga susirgusiam — bet kurį gydytoją. Narys galėjo kreiptis ir į ne ligonių kasos gydytoją ir ne į ligonių kasos ligoninę; tuo atveju jis pats turėjo mokėti kasos nustatyto ir jo sumokėto atlyginimo skirtumą.

P a š a l p o s k a s o s n a r i a m s. Jei susirgęs kasos narys negalėjo dirbti, ligonių kasa, atsižvelgdama į nario šeimos padėtį, davė jam piniginę pašalpą nuo pusės iki viso jo uždarbio. Maksimalinė pašalpos norma dienai, derinant ją su uždarbio klase, svyravo nuo 3 iki 14 lt. Pašalpa buvo duodama nuo ligos 4-tos dienos iki pasveikstant, bet ne ilgiau kaip 39 sav. Jei kasos

narys alkoholikas, pašalpa galėjo būti mokama jo šeimai arba globėjams.

Medicinos pagalba ir pašalpos gimdyvėms. Gimdyvės, buvusios kasos narėmis ne trumpiau kaip 6 mėn. prieš gimdymą, o laisvai apsidraudusios ne mažiau kaip 1 m. prieš gimdymą, gaudavo: 2 sav. prieš gimdymą ir 6 sav. po gimdymo tokią pašalpą, kokią gaudavo susirgęs kasos narys; akušerės ir gydytojo pagalbą; prieš gimdymą 50 lt. kartinės pašalpos; žindymo pašalpą — 80% pirmos klasės maksimalinės pašalpos dydžio, bet ne ilgiau kaip 13 sav. po gimdymo. Gimdyvės, buvusios kasos narėmis trumpesnį laiką, gaudavo tokią pagalbą ir pašalpą, kokią gaudavo susirgęs kasos narys. Nėščios moterys, buvusios kasos narėmis ne trumpiau kaip 6 mėn., o laisvai apsidraudusios ne trumpiau kaip 1 m. prieš gimdymą, netekusios dėl nėštumo ne mažiau kaip 60% darbingumo, taip pat gaudavo pašalpą, bet ne ilgiau kaip 6 sav. prieš gimdymą.

Laidojimo pašalpa, lygi kasos nario maksimalinei dienos pašalpos normai, padidintai nuo 20 iki 30 kartų, buvo mokama artimiesiems, kasos nariui mirus.

Pagalba ir pašalpa šeimos nariams. Jei susirgęs kasos narys, kuris pilnai ar dalinai išlaikė savo šeimą, buvo gydomas ligoninėje, tai jo šeimai buvo mokama pašalpa, lygi pusei kasos nario pašalpos ligoje. Be to, kasa nario šeimai teikė: medicinos pagalbą; gydymą ir laikymą ligoninėje, jei kasos narys yra buvęs nariu ne trumpiau kaip 3 mėn.; gimdymo pagalbą kasos nario žmonai; pašalpą šeimos nariui palaidoti.

Personalas ir institucijos. Ligonių kasų narius aptarnaudavo gydytojai, sudarę su ligonių kasomis sutartis. 1931–33 vyko kova tarp ligonių kasų ir gydytojų d-jų dėl sutarčių: Ligonių kasos siekė individualinių, o gydytojų d-jos reikalavo kolektyvinių sutarčių, kaip palankesnių gydytojams. Gydytojų d-jų ir ligonių kasų kovą, į kurią turėjo įsikišti ir administracijos organai, laimėjo Ligonių kasos. Kai kuriais atvejais apdraustieji galėjo kreiptis ir ne į ligonių kasų gydytojus ir gydymo įstaigas, nenustodami Ligonių kasų teikiamų lengvatų. Ligonių kasos steigė ir savo gydymo institucijas. Kauno mst. ir aps. Ligonių kasa pvz. 1939 Birštone įrengė 88 lovų sanatoriją.

2. Nelaimingų atsitikimų draudimas

Šis draudimas Lietuvoje įvestas dviem įstatymais. 1936 Draudimo nuo nelaimingų atsitikimų įstatymas apėmė pramonę ir jai artimas šakas, o žemės ūkį — 1938 Nukentėjusiųjų nuo nelaimingų atsitikimų dirbančiųjų žemės ūkiuose aprūpinimo įstatymas. Šie įstatymai ir 1938 ir 1939 jų pakeitimai apėmė ir tas pensijas, kurios anksčiau buvo mokamos teismo sprendimais arba patvirtintais susitarimais, jei tos pensijos buvo pagrįstos rusiškais 1903 VI 2 (Pramonės darbo įstatų 541–597 str.), 1912 VI 28 (Įstatymų Rinkinio XII t. I d.) arba kitais Lietuvoje veikusiais įstatymais.

Draudimo apimtis. 1936 įsteigta Draudimo nuo nelaimingų atsitikimų kasa, veikusi Vyr. Socialinio draudimo v-bos žinioje, apėmė abiejų įstatymų draudimą. Pirmuoju įstatymu privalomai draudžiami pramonės įmonių, miško eksploatacijos ir plukdymo, statybos, transporto ir susisiekimo, gatvių tvarkymo, vandentiekio ir kanalizacijos darbininkai, tarnautojai ir mokiniai. Antruoju — žemės ūkio darbininkai, žemės ūkiuose dirbantieji amatininkai, tarnautojai, talkininkai, praktikantai, dirbantieji žemės ūkio valdytojai ir jų šeimų nariai. Žemės ūkiais įstatymo prasme laikomi žemės ir miško ūkiai, daržininkystės, sodininkystės, bitininkystės, žuvininkystės, paukščių ir gyvulių auginimo ūkiai.

Lėšos. Pensijoms ir kt. draudimo išlaidoms padengti nustatytas draudimo mokestis. Mokestį už apdraustus samdinius mokėjo samdytojas. Mokesčiui imti darbovietės suskirstytos į 16 klasių. Žemiausiai klasei nustatyta 0,6%, o aukščiausiai 6% mokesčio nuo draudžiamojo asmens uždarbio, į kurį įskaitytas pagrindinis atlyginimas, švenčių priedai, natūros priedai, pajamos iš dalyvavimo pelne. Kai pagrindinio mokesčio nepakako per apyskaitinius metus įvykusių nelaimingų atsitikimų kapitalizuotai pensijai sudaryti ir kt. išlaidoms, — numatytas papildomas draudimo mokestis iki 50% pagrindinio.

Gydymas, pašalpos ir pensijos. Nukentėjęs, kol grįš darbingumas ar iki bus paskirta pensija, iš draudimo kasos turėjo teisę gauti medicinos pagalbą, vaistus, tvarstomąją medžiagą ir gydymo reikmenis. Ligoninėje gydomas ir išlaikomas nukentėjęs gaudavo pašalpą, lygią pusei jo uždarbio. Ligoninėje negydomas nukentėjęs, netekęs darbingumo ilgiau kaip 3 d., o žemės ūkyje ilgiau kaip 15 d. (stambesnių žemės ūkių valdytojams: ilgiau kaip 3 mėn.), gaudavo $^{2}/_{3}$ jo uždarbio dydžio pašalpą. Pašalpos buvo mokamos iki darbingumo grįžimo arba pensijos paskyrimo. Teisę į pensiją turėjo nukentėjęs, netekęs bent 10% darbingumo. Žemės ūkio valdytojams nedarbingumo procentų minimumas buvo aukštesnis: smulkesniems

30%, stambesniems 60%. Pensijos dydį lėmė nedarbingumo laipsnis: netekusiam 100% darbingumo — ¾ metinio uždarbio, mažiau kaip 100% netekusiam — proporcingai netektam darbingumui. Be kito pagalbos negalinčiam būti nukentėjusiam buvo skiriama jo metiniam uždarbiui lygi pensija. 70% ar daugiau darbingumo netekusis kiekvienam savo vaikui ar povaikiui iki 15 m. amžiaus gaudavo vaikų priedą, lygų 10% pensijos. Nukentėjusiajam mirus, pensija tekdavo šeimos nariams. Jei mirties priežastis buvo nelaimingas atsitikimas, mirusiojo šeima arba jį palaidoję gaudavo laidotuvių pašalpą, lygią mirusiojo 30 kartų padidintam uždarbiui.

3. Socialinis tarnautojų ir karių aprūpinimas

Valstybės, vietos ir verslo savivaldybių tarnautojai ir kariai nepriklausomoje Lietuvoje buvo aprūpinti senatvės ir invalidumo pensijomis, iš tarnybos atleidimo pašalpomis ir pagalba ligos atveju. Be to, kai kurios privatinio sektoriaus įmonės saviems tarnautojams senatvėje aprūpinti turėjo specialius fondus, kurių lėšas sudarė įmonių ir pačių tarnautojų įmokos.

Valstybės tarnautojų pensijos ir pašalpos. 1926 Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymas numatė tarnautojui, ištarnavusiam valstybės tarnyboje ne mažiau kaip 25 m., pensiją, lygią 60% pagrindinės algos. Be to, pensiją turėjo teisę gauti tarnautojas: ištarnavęs ne mažiau kaip 20 m., jei dėl nesveikatos toliau negalėjo tarnauti; ištarnavęs ne mažiau kaip 10 m., jei iš tarnybos atleistas dėl dvasios ar kūno susilpnėjimo; jei dėl tarnybos nustojęs ne mažiau kaip 25% darbingumo; jei prieš įstatymo įsigaliojimą atleistas iš tarnybos dėl senatvės, ligos ar darbingumo nustojimo. Teisę į pensiją turėjo ir mirusio pensininko šeima, o taip pat šeima tarnautojo, nežinia kur dingusio, mirusio prieš įstatymui įsigaliojant arba nuo kūno pakenkimų ar apkrečiamų ligų, gautų einant pareigas. Minimalinė pensija, ištarnavus 20 m., o numatytais atvejais ir trumpesnį laiką, lygi 50% pagrindinės algos su trimečių priedais; toliau pensija didinama: nuo 20 iki 30 m. po 2% ir nuo 30 iki 35 m. po 1% algos už kiekvienus tarnybos metus. Darbingumo nustojęs tarnautojas gavo nedarbingumui proporcingą pensiją: tiek % pagrindinės algos, kiek % darbingumo nustojęs. Nustojęs 100% darbingumo ir reikalingas kito priežiūros gavo priedą, lygų 50% jam skirtos pensijos.

Pašalpos buvo numatytos pensijos neišsitarnavusiems. Dėl sunkios nepagydomos ligos reikalingas kito priežiūros tarnautojas, atleistas iš pareigų, gavo: jei ištarnavęs 0,5–5m. — kartinę pašalpą ½ metų algos dydžio; jei ištarnavęs 5–10 m. — 1½ metų algos dydžio. Dėl dvasios ar kūno nusilpimo atleistas tarnautojas gavo: ištarnavęs 2–5 m. — kartinę pašalpą ½ metų algos dydžio; ištarnavęs 5–10 m. — 1 metų algos dydžio. Nustojęs mažiau kaip 25%, bet ne mažiau kaip 10% darbingumo, gavo kartinę pašalpą, lygią ½ metų algai. Valstybės tarnautojas, atleistas ne dėl jo kaltės, turėjo teisę gauti pašalpą, lygią jo pagrindinei algai, tiek mėnesių, kiek metų buvo tarnavęs. Į tokią pat pašalpą turėjo teisę ir tarnautojo šeima, jei jis mirė neišsitarnavęs pensijos.

Ligos atveju tarnautojas gavo ligos pagalbą. Mažiau kaip ½ metų tarnavęs tarnautojas, susirgęs gavo algą 2 mėn. Tarnavęs ne mažiau kaip ½ metų be pertraukos, susirgęs gavo algą 6 mėn., jei liga fizinė, ir 1½ metų, jei psichinė. Tarnautoja, tarnavusi ne mažiau kaip ½ metų, gimdyti gavo 8 sav. atostogų su alga.

Pensijos ir pašalpos buvo mokamos iš Finansų m-jos tvarkomo Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų fondo. Fondo lėšas sudarė: tarnautojų atlyginimo pagrindinės algos ir trimečių priedų išskaitos — 6%; pirmojo mėn. algos skirtumas, kai tarnautojas pakeliamas į aukštesnę kategoriją; fondo indėlių palūkanos. 1939 iš Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų fondo pensijų ir pašalpų išmokėta 6.471.300 lt. 1940 pradžiai fonde buvo 32.460.500 lt.

Savivaldybių tarnautojų pensijos ir pašalpos. Savivaldybių tarnautojų pensijų įstatymas, paskelbtas 1939, apėmė teritorines ir verslines savivaldybes. Juo buvo apdrausti pensijų ir pašalpų atžvilgiais valsčių, apskričių ir miestų savivaldybių ir Žemės Ūkio Rūmų, Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų, Darbo Rūmų, Ligonių Kasų, Draudimo nuo nelaimingų atsitikimų kasos, Savivaldybių tarnautojų pensijų fondo ir Miestų s-gos renkamieji ir skiriamieji etatiniai tarnautojai, išskyrus tuos, kurie paskirti arba išrinkti tarnautojais jau suėję 60 m. amžiaus ir ligi tol nedalyvavę valstybės, savivaldybių tarnautojų ar karių pensijų fonde. Savivaldybių tarnautojų draudimo pensijų ir pašalpų dydžiai su nežymiais pakeitimais analogiški valstybės tarnautojų pensijoms ir pašalpoms. Savivaldybių tarnautojų pensijų ir pašalpų fondo lėšų šaltiniai: tarnautojų atlyginimo išskaitos — 6% nuo

algos ir savivaldybių įnašai — $^2/_3$ tarnautojų įmokėtų išskaitų sumos. 1939 iš savivaldybių tarnautojų pensijų ir pašalpų fondo pensijų ir pašalpų išmokėta 19.800 lt. 1940 pradžiai fonde buvo 3.010.800 lt.

Karių pensijos ir pašalpos. Karių pensijų įstatymas pradėjo veikti 1926 I 1. Iki to laiko karių ir jų šeimų pensijos ir pašalpos buvo tvarkomos eilės lietuviškų įstatymų: Netekusiems sveikatos kariams, jų šeimoms, o taip pat žuvusiųjų karių šeimoms pensijų įstatymo (VŽ nr. 104), Įstatymo apie algas ir pašalpas kariškiams ir jų šeimynoms (Laikinosios VŽ nr. 7) ir Virštarnybinių puskarininkių įstatymo (VŽ nr. 128), o taip pat ir rusiškųjų Karo nuostatų VIII knygos (1869) 191–592 str. Kodifikuotas 1925 Karių pensijų įstatymas (kiek pakeistas 1930 ir 1935) pensijas nustatė karo invalidams ir jų šeimoms, kariams, Lietuvos Šaulių s-gos šauliams, ėjusiems karių pareigas, gailestingosioms seserims ir laisvai samdomiems tarnautojams karininkų ir karo valdininkų vietose. Laisvai samdomiems tarnautojams kareivių vietose taikomas Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymas. Karių įstatymo numatyti pensijų ir pašalpų dydžiai bendrais bruožais analogiški valstybės tarnautojų pensijoms ir pašalpoms. Įstatymas numatė skirtumą tarp karo ir taikos meto tarnybos: karo metu sausumoje ir jūroje 1 diena prilyginama 2, o ore — 3 taikos meto dienoms. Karių pensijų ir pašalpų fondui buvo išskaitoma 5% karininkų, karo gydytojų, karo kapelionų ir kt. apdraustųjų pagrindinės algos už laipsnį ir pareigas. Nuo 1935 antros pusės, fondo lėšoms dėl padidėjusio pensininkų skaičiaus mažėjant, išskaitos padidintos iki 6% ir tuo būdu prilygintos valstybės tarnautojų išskaitoms. 1939 Karių pensijų ir pašalpų fondas pensijų ir pašalpų išmokėjo 1.478.600 lt. 1940 pradžiai fonde buvo 25.800 lt.

4. Bedarbių aprūpinimas

Nedarbo draudimo Lietuvoje nesuspėta įgyvendinti. Iš dalies nedarbo problemą švelnino 1919 paskelbtas Darbo biržos įstatymas kovai su nedarbu ir tarpininkavimui darbininkų ieškantiems ir 1933 Viešųjų darbų įstatymas kovai su nedarbu. Prie savivaldybių įsteigtos darbo biržos registravo bedarbius ir stengėsi juos pasiųsti į darbo jėgos perteklių absorbuoti galinčias sritis arba į savivaldybių organizuojamus viešuosius darbus. Apskritai Lietuvoje registruotų bedarbių nebuvo daug. Normaliu metu pramonėje jų buvo skaitoma 2–3%. Ūkio konjunktūrai pablogėjus, jų procentas padidėdavo. Tačiau žemės ūkyje buvo nuolat jaučiamas darbo jėgos trūkumas. Miestų bedarbiai nenoromis ėjo į žemės ūkį.

Kauno mst. darbo biržoje įregistruotų bedarbių 1922 buvo 2186. 1935 XII 1 visoje Lietuvoje registruotų bedarbių buvo 5158. Mėnesio būvyje įregistruota naujų 2926, o aprūpinta darbu 3948. 1939 I 1 visoje Lietuvoje registruotų bedarbių buvo 3116. Mėnesio būvyje įregistruota naujų 3618, o aprūpinta darbu 3965. Vasarą bedarbių skaičius sumažėdavo: 1939 VI 1 visoje Lietuvoje įregistruotų buvo 1263, mėnesio būvyje įregistruota naujų 1100, o darbu aprūpinta 875.

Į viešuosius darbus pasiųstiems bedarbiams paprastai buvo nustatomas kiek žemesnis atlyginimas nei normaliai mokamas. Bedarbių atlyginimas turėjo socialinės pašalpos charakterį. Jis siekė aprūpinti bedarbį tik bėdos minimumu ir tuo būdu skatinti jo iniciatyvą darbo ieškant.

V. Akelaitis, Socialinė apsauga Lietuvoje (leidinyje Lietuva 1918–1938. Red. V. Kemežys 1938); 297-nių darbininkų, tarnautojų ir valdininkų šeimų biudžetų tyrinėjimo Lietuvoje 1936–1937 m. rezultatai 1939; *J. Krikščiūnas,* Die litauische Landwirtschaft 1933; Lietuvos Statistikos Metraštis 1924–40; Lietuvos Ūkis 8 1923; *J. Paplėnas,* Lietuvos socialinės politikos bruožai (Lietuva 1 1952); Statistikos Biuletenis 2 1936, 7 1939; Vyriausybės Žinios 1919–40.

ISTORIJA

LIETUVOS PROISTORĖ

MARIJA GIMBUTIENĖ

1. Priešistorinės kultūros Pabaltijy prieš indoeuropiečių atsikraustymą

Vėlyvasis paleolitas. Paskutinis ledynas, dengęs š. Europą ir siekęs iki Varšuvos – Minsko – Smolensko – Tverės, atšilus klimatui, apie 20.000 m. pr. Kr. pradėjo trauktis į šiaurę. Žmogaus gyvenimo pėdsakų Pabaltijy pasirodo tuoj ledams ištirpus. Klimatas dar buvo subarktinis, vasarą vėsus, žiemą labai šaltas, o augalija panaši į dabartinės arktinės Rusijos ir Skandinavijos. Vėlyvojo paleolito klajokliai, šiaurės elnių ir, kiek vėliau, laukinių arklių bei stumbrų medžiotojai, paliko rago, kaulo ir titnago dirbinių Rytprūsiuose ir p. Lietuvoje. Žiedadulkių analizės būdu nustatyta, kad šiaurės elnio ragas su aiškiomis piovimo žymėmis, rastas palei žemutinę Vyslą ties Kulmu, priskiriamas laikui apie 18.000 pr. Kr.; elnio ragas, aptiktas ties Papelkiais (Labguvos aps.), priklauso laikui apie 14.000 pr. Kr.; Opšrutuose (Pilkalnio aps.), netoli Lietuvos sienos, surastas kaulinis ietigalis priskiriamas laikotarpiui apie 11.000, o Gumbinėje rastasis — 9000 pr. Kr. Panašių rago ir kaulo dirbinių rasta ir p. Lietuvoje. Rytprūsių ir Lietuvos rago bei kaulo dirbiniai savo forma yra panašūs į š.v. Vokietijoje, Šlezvige-Holšteine, rastus dirbinius, priskiriamus vad. Ahrensburgo kultūrai, ir į v. Europos magdaleninės kultūros įrankius.

Vėlyvojo ledynmečio medžiotojai dirbdinosi įrankius iš titnago: karklo lapo pavidalo strėlių antgalius, gremžtukus, rėžtukus ir kt. Tokių paleolito galo titnaginių dirbinių surasta Vilniuje (Grybų g.), Šilelyje (netoli Raudondvario), Maksimonyse (Merkinės vls.) ir kt.

Mezolitas. Pačiame paleolito gale ir mezolito pradžioj į Lietuvą įsiveržia iš pietvakarių nauja kultūra, vadinama svidrinės kultūros vardu (pavadinta pagal radinių vietą Świdry Wielkie, 20 km į p.r. nuo Varšuvos). Lietuvoje taip pat surasta gana daug šios kultūros stovyklaviečių, kurios telkiasi Merkio, Ūlos, Katros, Nemuno ir Neries pakrantėse. Iš jų svarbesnės: Pūvočiai, Maksimonys, Mardasavas, Živulciškės, Netiesa (netoli Merkinės), Merkinė, Zervynos, Rudnia, Kašėtos (netoli Varėnos), Druskininkai, Eiguliai, Pypliai, Jakštonys (prie Kauno), Drąseikiai (prie Lapių, netoli Kauno), Skaruliai (netoli Jonavos). (Žr. LE XXIX 267).

VII–VI tūkstantmetyje pr. Kr. sąlygos žmonėms gyventi pasidarė žymiai geresnės. VIII tūkstantmetyje pr. Kr. nuo ledynų atsipalaidavo Skandinavija, Suomija, š. Rusija. Baltijos jūra pavirto uždaru ežeru, vad. Ancilaus ežeru (pavadinta pagal sraigę Ancylus fluviatilis). Kontinentinis (žemyninis), arba borealinis, klimatas darėsi šiltesnis ir sausesnis. Lapuočiai miškai išplito visame Pabaltijy iki Suomijos ir š. Rusijos. Miškuose apsigyveno elnias, stumbras ir šernas, o šiaurės elnias pasitraukė į šiaurę kartu su ledynu. Gyventojų skaičius augo, ir jie slinko vis tolyn į šiaurę; visos rytinio Pabaltijo žemės iki pat p. Suomijos buvo apgyventos. Medžiotojai ir žvejai mažomis grupėmis kūrėsi palei upes ir ežerus. Tarp Danijos ir Suomijos išplito vad. Pabaltijo miškų kultūra, archeologinėje literatūroje dar vad. Maglemosės ir Kundos vardais (Maglemose — pagal radinių vietą Danijoje, Kunda — pagal vietovę š. Estijoje). Medžiaginė kultūra praturtėjo, atsirado naujų medžioklės ir žvejybos įrankių: kaulinių žeberklų (pav. 1, nr. 1, 2), strėlių antgalių ir strėlių, meškerės kabliukų, durklų (pav. 1, nr. 3), ra-

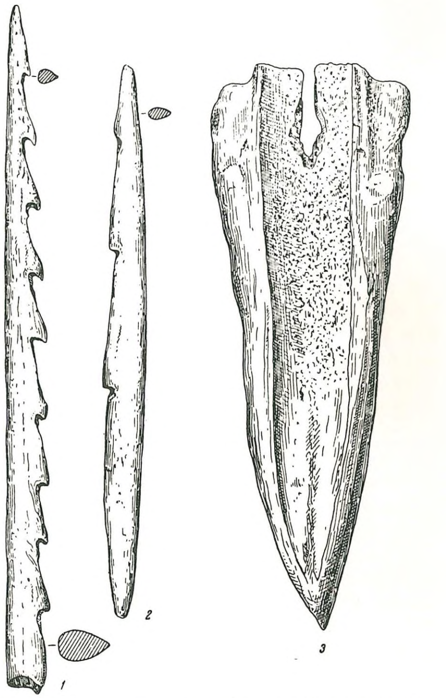

1. Kauliniai žeberklai ir durklas, rasti mezolito Pabaltijo miškų kultūros stovyklose: 1. Kirsnos durpynas, Kalvarijos vls., Marijampolės aps.; 2. Šešupė ties Pilviškiais, Vilkaviškio aps.; 3. Uteliai, Nemakščių vls., Raseinių aps.

ginių kirvių ir kaplių. Žeberklai turėjo užbarzdas arba į juos buvo įtvertos titnaginės skeltės. Rasta ir kaulinių strėlių antgalių kūginiais galais. Žvejybai imta vartoti ir tinklai. Įrankiai buvo puošiami geometriniais raštais. Šalia medžioklės ir žvejybos žmonės valgiui rinko ir augalinį maistą. Stovyklavietėse aptinkama daug vandeninių (agarų) ir lazdynų riešutų kevalų. Raginiai kapliai buvo vartojami šaknims išsikasti ir panašiems darbams. Vienintelis prijaukintas gyvulys buvo šuo. Mezolitinio šuns griaučių Lietuvoje rasta Galubalio (Marijampolės aps.) ir Turlojiškių (netoli Kalvarijos) durpynuose. Vasarą žmonės greičiausiai gyveno palapinėse, žiemą žeminėse. Drėgnose vietose mokėta įsirengti medinius grindinius. Tokių beržo ir kitokių medžio rąstų konstrukcijos grindinių, 2–3 m storio, rasta Menturių durpyne ties Darkiemiu, Rytprūsiuose. Tarp rąstų buvo aptikta daugybė riešutų, gyvulių ir žuvų kaulų bei kaulinių žeberklų. Šis durpynas priskiriamas Ancilaus ežero periodo pradžiai, maždaug VII tūkstantmečiui pr. Kr. Mezolito stovyklų Lietuvoje tuo tarpu žinoma apie 50; be to, tam pačiam laikotarpiui priskiriama dar 40 pavienių kaulo bei rago dirbinių, daugiausia surastų durpynuose, ežeruose ir upių vagose. Kirsnos upėje, Kalvarijos vls., aptikta žmogaus kaukolė drauge su mezolitiniais dirbiniais, elnio, briedžio, stumbro ir šerno kaulais. Kaukolė surasta akmenimis išgrįstoje duobėje ir yra gerai išlikusi, tik be apatinio žandikaulio. Ji priklauso senosios Europos ilgagalviui, su didele smegenų dėže, žema kakta, stipriai išsivysčiusiais antakiniais kaulais, siauru ir aukštu veidu. Šio fizinio tipo žmonės vėlyvajame paleolite ir mezolite buvo plačiai išplitę vidurio Europoje ir į šiaurę nuo Juodosios jūros. Dar primityvesnės kaukolės viršutinė dalis rasta Kebelių graužduobėje, Šilutės aps., 2–2,5 m gilumoje. Su pastarąja nerasta jokių radinių, bet jos primityvumas ir stratigrafinė padėtis leidžia spėti, kad ji galėjo priklausyti vėlyvojo paleolito ar ankstyvojo mezolito žmogui.

S u b n e o l i t a s, arba primityvusis neolitas. Ancilaus ežero ir borealinio klimato laikotarpis datuojamas apytikriai tarp 6800 ir 5600 pr. Kr. Vėliau, nugrimzdus Danijos sąsiaurių žemės plutai, Baltija vėl tapo jūra ir pagal apsigyvenusią naują sraigių rūšį Littorina litorea pavadinta Litorinos jūra. Klimatas pasidarė atlantinis, šiltas ir drėgnas, 2,5° šiltesnis negu dabartinis. Atlantinis klimatas tęsėsi iki III tūkstantmečio pr. Kr. Lapuočiai ir gyvūnija dar labiau praturtėjo, o su jais drauge ir Pabaltijo miškų kultūra. Šitame laikotarpyje akmens įrankiai pradėti gludinti, pasirodė ir keramika. Pagal tradicinę archeologinę terminologiją, neolitą, arba naująjį akmens amžių, skiria nuo mezolito keramikos, akmens gludinimo bei žemdirbystės ir gyvulininkystės pasirodymas. Tačiau š. Europoje akmens įrankį nugludinti ir lipdyti molinius puodus išmokta žymiai anksčiau negu auginti naminius gyvulius ir dirbti žemę. Dėl to, atlantinis periodas vadintinas subneolitu, arba primityviuoju neolitu. Žmonės ir toliau vertėsi medžiokle, žūkle bei augalinio maisto rinkimu.

Medžiui apdoroti ir kitiems darbams žmonės pradėjo gamintis titnaginius apvalainio skersinio piūvio kirvukus ar pleištus. Ankstyvieji kirvukai buvo iš abiejų pusių nuskelti, vėlyvesnieji pradėti gludinti. Akmens gludinimas įsigalėjo greičiausiai ne vėliau kaip V tūkstantmetyje pr. Kr. Gražūs apskritiniai gludinti smailapentiniai kirviai buvo vartojami IV ir III tūkstantmetyje pr. Kr. Beveik visi Lietuvoje aptikti titnaginiai ir akmeniniai kirviai yra atsitiktiniai radiniai. Ligi šiol dar neištirta nė viena atlantinio periodo gyvenvietė, todėl radinių datavimui tenka remtis analogijomis Rytprūsiuose, š. Vokietijoje, Estijoje ir Suomijoje.

Titnaginių įrankių gamyba palaipsniui kilo. Šalia besitęsiančių svidrinės pramonės tradicijų, pasirodė mikrolitinių įrankių, padarytų iš skersai nuskeltų plonų titnago skelčių. Jie buvo vartojami strėlių antgaliams, įtvėrimui į kaulinius žeberklus, rėžimui, piovimui, gramdymui. Ši nauja titnago apdirbimo technika vadinama t a r d e n u a z i n e, pagal vietovę Tardenois, Prancūzijoje. Mikrolitiniai titnago įrankiai Lenkijoje pasirodė borealinio periodo gale, Lietuvoje ir Gudijoje vėliau, o Rytprūsiuose jų jau būta atlantinio periodo viduryje. Gana daug gyvenviečių liekanų su mikrolitiniais titnago įrankėliais aptikta p. Lietuvoje palei Merkio upę ir aplink Merkinę. Nežymiai savo pavidalą keisdami, tardenuazinės formos įrankiai Lietuvoje buvo vartojami per visą neolito laikotarpį.

Rytiniuose Rytprūsiuose ankstyviausia keramika — dideli puodai su storomis sienomis ir smailiu dugnu iš menkai degto molio, maišyto su graužu, ir dekoruoti dantyto įrankio, duobučių ir pirštų įspaudais — žiedadulkių analizės būdu priskirta atpr. Kr. Panašios keramikos yra rasta Užmaryje. Atlantinio periodo keramikos rasta ir kitose Lietuvos vietose.
rasta ir kitose Lietuvos vietose.

Prieš atsikraustant į Pabaltijį indoeuro-

piečiams III tūkstantmeyje pr. Kr. visame rytiniame Pabaltijy buvo išplitusi vadinamoji **š u k i n ė**, arba dantyta, keramika, priklausiusi medžiotojams ir žvejams. Jiems priskiriamos ir įdomios iš gintaro padarytos schematinės žmonių figūrėlės, surastos XIX a. viduryje Juodkrantėje šalia kitų laikotarpių gintaro karolių ir amuletų. Figūrėlės turi skylutes; jos greičiausiai buvo nešiojamos kaip amuletai. Savo stiliumi jos artimos molio ir kaulo figūrėlėms, priklausančioms šukinės keramikos žmonėms Latvijoje ir š.v. Rusijoje.

2. Baltai. Indoeuropiečių ekspansija į Pabaltijį

Indoeuropiečių plitimas iš Eurazijos stepių į Europą ir M. Aziją per p. Rusiją ir Ukrainą vyko keliomis bangomis. Apie 3000 pr. Kr. pirmoji ekspansijos banga atsekama Balkanuose, vidurio Europoje, taip pat ir Pabaltijy; apie 2400–2300 pr. Kr. antroji banga užliejo Graikiją, Turkiją ir Artimuosius Rytus (pav. 2). Baltų, kaip

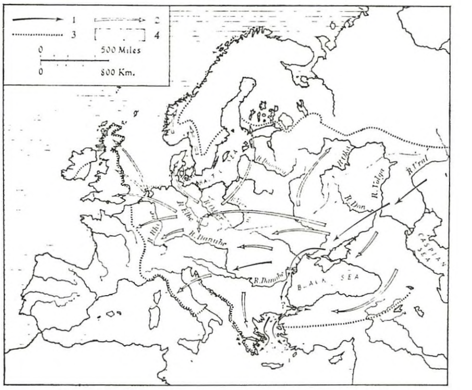

2. ,Pilkapių' (indoeuropiečių) kultūros ekspansija į Europą ir M. Aziją: 1. apie 3000 pr. Kr.; 2. apie 2400–2300 pr. Kr.; 3. ,Pilkapių' kultūros variantas antrojo tūkstantmečio pr. Kr. pirmoje pusėje, laikytinas baltiškosios kultūros branduoliu (*M. Gimbutas*, The Balts 1963 psl. 39)

ir kitų indoeuropiečių, protėviai yra atėję iš rytų. Indoeuropiečių protėvynė prieš ekspansiją ieškotina žemutinės Volgos, Kaspijos ir Aralo jūrų srityje, iš kur ir prasidėjo jų kėlimasis į kitas sritis. Naujų žmonių atėjimas Europon sukėlė tikrą revoliuciją: Balkanuose. vidurio Europoje, Baltijos jūros srityje ir vidurio Rusijoje įsivyravo visai nauji kultūros elementai, skirtingi nuo senosios Europos žemdirbių ir medžiotojų kultūrų. Ateiviai buvo gyvulių augintojai ir žemdirbiai; varis, arklys ir vežimas jiems buvo žinomi ekspansijos laikais. Indoeuropiečiai kūrėsi aukštose upių pakrantėse nedideliais kaimais ir gyveno mažomis bendruomenėmis patriarchalinėje sistemoje. Jų namai yra buvę keturkampiai, mediniai. Savo mirusiuosius laidojo sulenktomis kojomis duobėse, iš medžio ar akmens pastatytuose nameliuose, kuriuos užpildavo žemės sampilu. Apskriti pilkapiai (žr. LE XXII 531–532) labai būdingi jų kultūrai, todėl iš p. Rusijos į Europą plitusi indoeuropiečių kultūra vadintina bendru vardu: **p i l k a p i ų k u l t ū r a**. Tos kultūros elementai atitinka ankstyvosios indoeuropietinės kultūros elementus, kuriuos galima rekonstruoti daugeliui indoeuropiečių kalbų bendrais žodžiais, liečiančiais ekonomiką, socialinę struktūrą, architektūrą bei religiją.

Į Pabaltijį indoeuropiečiai atėjo per vidurio Europą, o į vidurio Rusiją — iš Ukrainos Dniepro ir Desnos upėmis. Vidurio Europoje ir pietiniame Pabaltijy jie turėjo užkariauti piltuvėlinės keramikos žemdirbius, r. Pabaltijyje ir vidurio Rusijoje — medžiotojus ir žvejus, šukinės ir duobutinės keramikos žmones. Posluoksnio (substrato) kultūros turėjo didelės įtakos indoeuropiečių kultūrai vystytis. Per kelis šimtmečius vyko kultūrų maišymosi ir vietinių žmonių asimiliacijos procesas. Indoeuropiečiai kūrėsi aukštose upių pakrantėse, o šukinės ir duobutinės keramikos medžiotojai ir žvejai tebegyveno ežerų pakrantėse ir upių žemumose. Tačiau indoeuropiečiai palaipsniui įsivyravo, pavergdami senuosius gyventojus. Vidurio ir š. Europoj išplitusiems indoeuropiečiams būdinga virvutės įspaudais papuošta keramika (pav. 3) ir kapuose randami gražūs gludinti akmens kirviai su skyle kotui, vad.

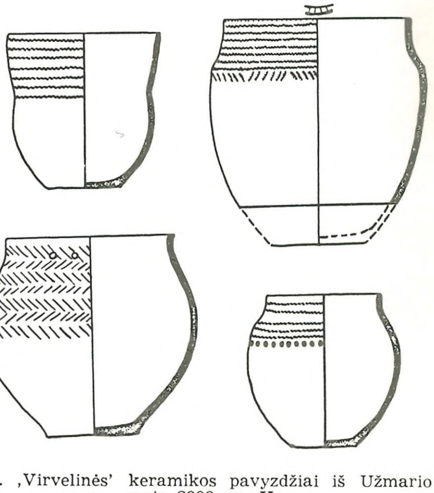

3. ,Virvelinės' keramikos pavyzdžiai iš Užmario apie 2000 pr. Kr.

kovos kirviai (pav. 4). Iš čia yra kilęs ir virvelinės, arba kovos kirvių, kultūros pavadinimas (žr. LE XXXIV 303–304).

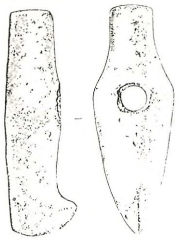

4. Laivinis kovos kirvis apie 2000 pr. Kr. (Luknė, Skuodo vls.)

II tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje tarp Vyslos baseino ir Pamario vakaruose, Volinijos pietuose, p. Suomijos šiaurėje ir aukštutinės Volgos rytuose susiformavo atskira virvelinės keramikos grupė, laikytina prabaltų, arba baltų protėvių, kultūra. Visame šiame dideliame plote kultūros tolydumas atsekamas per daugelį šimtų metų.

Prabaltai augino galvijus, avis, ožkas, kiaules ir arklius, sėjo kviečius ir sorą. Žemę dirbo kapliais, o titnaginiais kirviais kirto medžius ir atlikinėjo kitus medžio darbus. Javus piovė titnaginiais piautuvais, grūdus malė akmeninėmis trinamosiomis girnomis. Trikampiai titnaginiai strėlių antgaliai ir lankas buvo vartojami lokių, vilkų, lapių, šernų, kiaunių, zuikių ir kitų gyvulių medžioklei. Tinklais, žeberklais ir meškerėmis gaudė lydžius, ešerius, lašišas, ungurius ir kitas žuvis upėse, ežeruose ir Baltijos jūroje. Iš gintaro dirbdinosi cilindrinius karolius, įvairius kabučius, ir apskritas sagas su V pavidalo skylutėmis siūlams perverti. Daugiausia gintaro dirbinių rasta Juodkrantėje ir Palangoje. Gintarą eksportuodavo į pietus varpelinės keramikos žmonėms ir į šiaurę medžiotojams bei žvejams. Karoliams naudojo gyvulių dantis ir iltis, kurie, kaip ir gintaras, buvo nešiojami pasipuošimo ir magijos tikslams. Vilnonius drabužius susegdavo kauliniais smeigtukais, varinių smeigtukų imitacijomis. Varis papuošalams buvo vartojamas tik piečiausiose prabaltų žemėse, dabartinės Lenkijos teritorijoje; visur kitur tebesitęsė akmens amžiaus pobūdžio dirbiniai. Puodai buvo įvairūs: taurės, amforos, dubenys, laivo pavidalo lėkštės; jie buvo dekoruoti lygiagrečiomis virvutės įspaustomis linijomis, įrėžtu eglutiniu raštu ir diagonalinėmis linijomis. Iš geometrinių motyvų vyravo kryputės, trikampiai ir rombai. Puošiama tik viršutinioji puodo dalis aplink kaklą. Žiūrint iš viršaus, ši dekoracija primena saulės-rato motyvą. Puodų dugnai taip pat buvo puošiami solariniais ženklais. Saulės dievo kultas tais laikais neabejotinai bus vaidinęs svarbų vaidmenį šalia kitų dievų. Vad. kovos kirviai, padaryti iš diorito bei kitokio juodo ar tamsiai pilko akmens, gludinti ir net pagražinti, nebuvo paprasti darbo kirviai, bet greičiausiai susiję su dievo Perkūno funkcijomis, kuris naikino piktąsias jėgas, žadino ir skatino gamtos vaisingumą. Jaučiai, ožiai, avys buvo svarbūs aukų objektai; jų kaulų randama kapuose ir po namų pamatais.

Daugiausia prabaltų kaimų aptikta rytiniame Pamaryje, palei Aismare ir Užmaryje. Čia rasta kaimų su gerai išlikusiais keturkampių namų pėdsakais. Žinomiausios sodybos, tyrinėtos 1923–36: Rzucewo, rytų Pamaryje, ir Succase (Suchacz), pietų vakarų Aismarių krante. Kaimai buvo ant kalvų ir šlaitų. Succase kaime atkasta 20 namų, kurie yra buvę apie 8–12 m ilgio ir 4–5 m pločio, susidedą iš vieno didelio kambario, dažnai su prieangiu. Viduryje buvo atviras puslankio ar keturkampio formos iš akmenų sukrautas židinys. Sienos buvo iš statmenų stulpų, sustatytų dviem eilėmis, o jų tarpai užpildyti plūktu moliu. Namo viduryje, netoli židinio, būta suolų ar lovų pavidalo statinių. Stogas buvo paremtas keliais dideliais stulpais. Virvelinės keramikos gyvenviečių pėdsakų Lietuvoje aptikta Kauno ir Varėnos apylinkėse. Kapų su kovos kirviais, keramika, titnaginiais peiliais ir kirvukais bei naminių gyvulių kaulais visame prabaltų plote rasta keli šimtai. Lietuvos teritorijoje aptikti Juodkrantėje, Lankupėnuose netoli Klaipėdos, Kurmaičiuose netoli Kretingos ir Grinkiškyje, Kėdainių aps. Kovos kirvių Lietuvoje surinkta per 100; jie, greičiausiai, kilę iš suardytų kapų.

B a l t ų g y v e n a m i e j i p l o t a i p a g a l l i n g v i s t i n i u s d u o m e n i s. Archeologiniai radiniai rodo kultūros paplitimą tam tikru laiku, bet jie vieni be kalbos paminklų ir be ankstyvųjų istorinių šaltinių nėra pakankami etninei priklausomybei nustatyti. Vietovardžių, ypač upėvardžių, išplitimas yra taip pat labai svarbus šaltinis baltų gyvenamiesiems plotams priešistoriniais laikais susekti. Upėvardžiai, kartais ir gyvenviečių pavadinimai išsilaiko daugelį tūkstančių metų; jie išlieka ir užėmus atskiras žemes kita kalba kalbantiems žmonėms. Baltiškų vietovardžių turime daugiausia ten, kur baltų kiltys ilgiausiai gyveno, bet jų aptinkama ir tuose plotuose, kurių baltai amžių būvyje neteko, pvz. š. Lenkijoje, Gudijoje ir vidurio Rusijoje. Prūsiškų vietovardžių randama ne tik tarp Vyslos ir Nemuno, bet ir r. Pamaryje bei Bugo (Vyslos intako) baseine. Nors baltiškos kilmės vietovardžiai š. ir r. Lenkijoje nėra kaip reikiant ištirti ir jų yra nedaug, bet jų buvimas

labai gerai sutampa su archeologiniais duomenimis, kurie be abejonės rodo baltų (vėliau prūsų) kultūros išplitimą tiek Pamaryje vakaruose, tiek ir Volinijos pietuose. Palenkė (r. Lenkijoje) bei Pagirys (v. Gudijoje) sūduvių kilčiai priklausė iki pat istorinių laikų pradžios. R. Pamaryje, archeologiniais duomenimis baltų kultūra atsekama iki gotų atsikraustymo iš Skandinavijos apie I a. pr. Kr.

Apie baltų gyventus plotus Gudijoje ir Rusijoje liudija didelis skaičius baltiškos kilmės upėvardžių, baltų skoliniai suomių-ugrų kalbose bei rusų kronikoje Povest vremennych let (Laurentijaus ir Ipatijaus versijose) minima galindų kiltis, gyvenusi į p.v. nuo Maskvos ir kariavusi su rusais XI ir XII a. Galindų vardas pasirodo 1058 ir 1147 slaviška lytimi G o l i a d' (iš *G o l i a d ir, dar anksčiau, iš *G o l ę d ĭ). Ši lytis atliepia prabaltišką lytį *G a l i n d ā. Netoli Maskvos ir Dmitrovo yra išlikę ir vietovardžių, susijusių su galindų kilties vardu (Goliad' kaimai, vienas netoli Dmitrovo, kitas netoli Maskvos, ir upėvardis Golediankа netoli Maskvos). Galinda, greičiausiai, bus buvęs atskiros rytinių baltų kilties vardas, iki XII a. išsilaikęs vidurio Rusijoje. K. Būga 1913 ir 1924 studijose identifikavo 121 baltiškos kilmės upėvardį Gudijoje: Minsko, Smolensko, Vitebsko, Mogiliavo ir Gardino gubernijose. 1932 M. Vasmeris, vokiečių slavistas, visą eilę baltiškos kilmės upėvardžių ir vietovardžių surado dar toliau į rytus: Smolensko, Tverės, Kalugos, Maskvos ir Černigovo gubernijose. 1962 rusų lingvistai V. Toporovas ir O. Trubačevas savo veikale apie aukštutinio Dniepro baseino upėvardžius identifikavo per tūkstantį baltiškų upėvardžių. Svarbesnių baltiškos kilmės upėvardžių ir vietovardžių paplitimas už Rytprūsių, Lietuvos ir Latvijos ribų nurodytas žemėlapyje (pav. 5). Daugumas tų vietovardžių turėjo būti atsiradę ne vėliau kaip II tūkstantmetyje pr. Kr. Desnos, Sožės, aukšt. Okos, aukšt. Dniepro ir aukšt. Dauguvos baseinuose baltiški upėvardžiai, išsilaikę gana kompaktiškai susigrupavę, maždaug sutampa su I tūkstantmečio pr. Kr. ir pirmųjų amžių po Kr. archeologiškai rekonstruojama baltiška kultūra.

Šimtai baltiškų skolinių suomių-ugrų kalbose yra kitas įrodymas, jog baltai, prieš atsikraustant slavams į dabartinę Rusiją, gyveno kaimynystėje su rytiniais suomiais-ugrais vidurio Volgos srityje ir r. Rusijoje. Baltų skolinių randama ne tik estų, suomių ir lybių kalbose, bet ir mardvių, čeremisų, mansių, udmurtų bei komizirianų. Didžioji skolinių dalis yra ankstyva, paskolinta iš baltų prokalbės lyčių. Kai kurie skoliniai yra randami tik mardvių, čeremisų ir kt. rytinių suomių-ugrų kalbose. Tai rodo, kad jie, greičiausiai, bus buvę paskolinti tiesiog iš rytinių baltų, gyvenusių dabartinės Rusijos žemėse, gal būt net žalvario amžiuje.

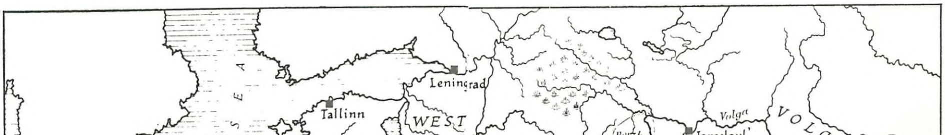

5. Baltiškųjų upėvardžių ir vietovardžių paplitimo plotas (*M. Gimbutas,* The Balts 1963 psl. 30–31)

3. Žalvario amžius (XVIII–VIII a. pr. Kr.)

Prabaltiškoji kultūra be kokių didesnių pasikeitimų tęsėsi per pirmąją II tūkstantmečio pusę. Keramika šiek tiek keitėsi; vietoje virvutės įspaudimų, XVIII–XVI a. pr. Kr. taurės pavidalo puodai buvo puošiami grioveliais. Tokių puodų rasta š. Lenkijoje, Rytprūsiuose ir r. Pabaltijyje. Pirmieji vario papuošalai (įvijos plaukams tvarkyti, auskarai, žiedai) ir atkraštiniai kirvukai pasirodė palei Oderį ir Vyslą ir plito Baltijos pajūriu iki Sembos pusiasalio ir v. Lietuvos, įvežti iš vidr. Europos Ūnětice kultūros (žr. LE XXXII 219) mainais už gintarą. XVII–XVI a. pr. Kr. gintaro prekyba išplito į tolimus p. Europos kraštus. Tarpininkaujant Ūnětice kultūrai, gintaro karoliai pasiekė Mikėnų kultūrą Graikijoje ir Italiją. Tuo pat metu Pamaryje, Rytprūsiuose ir Lietuvoje paplito Ūnětice tipo žalvariniai ir auksiniai dirbiniai: kirviai, kaltai, durklai, kotiniai durklai, apyrankės, įvijos, auskarai. Vienas kotinis durklas rastas Veliuonoj, Kauno aps. (pav. 6). Šis laikotarpis laikytinas žalvario amžiaus pradžia, nors ir žalvario dirbiniai buvo importuoti iš vidurio Europos, išskyrus atkraštinius darbo kirvius, kurie buvo gaminami jau vietoje. Ūnětice kultūra turėjo labai didelės įtakos metalų kultūros išsivystymui Pabaltijy. XV–XIV a. Ūnětice kultūros dirbiniais buvo užpiltas visas pietinis Pabaltijys, o didelis kiekis gintaro karolių randamas vidurio ir p. Europoje. Gintaro prekybos keliais į Šernus (Klaipėdos aps.) apie 1300–1200 pr. Kr. atklydo hetitiška dievo Tešubo statulėlė iš Sirijos ar M. Azijos per Graikiją, kur irgi rasta panašių skulptūrėlių (pav.7).

6. Žalvarinis kotinis durklas, apie 1550–1500 pr. Kr. (Veliuona, Kauno aps.) Mastelis: 1/5

7. Hetitiška dievo Tešubo statulėlė, rasta Šernuose prie Klaipėdos, priskirtina XIII a. pr. Kr.

Apie 1200 pr. Kr. vidurio Europos lužičėnų kultūra (Ūnětice tęsinys) užėmė visą aukštutinės Vyslos baseiną iki Varšuvos srities ir v. Pamarį. Baltų žemės vakaruose tapo apkarpytos. Tačiau nuo XIII-XII a. pr. Kr. baltų kultūra tarp r. Pamario ir p. Latvijos išvystė savarankišką žalvario kultūrą. Metalo žaliava buvo įgabenama iš pietų ir vietiniai kalviai gamino tik baltams būdingus įrankius, ginklus ir papuošalus: atkraštinius kirvius su plačiais apskritais ašmenimis (pav. 8), grakščius

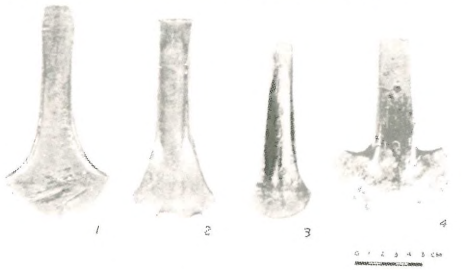

8. Atkraštiniai darbo kirviai, būdingi baltiškajai žalvario amžiaus kultūrai: 1. Alksna, prie Žemaičių Kalvarijos; 2. Streménai, Pagėgių aps.; 3. Jurgaičiai, prie Ragainės; 4. Žem. Panemunė, Paežerėlių vls.

nortikėnų tipo kovos kirvius (pav. 9, nr. 1; pavadinti pagal radimo vietą Nortycken–Nortikiai Sembos pusiasalyje, kur rastas lobis su 24 kirviais), ietis su lapo pavidalo viršūne bei antgaliais ir ilga įmova, smeigtukus su didelėmis įvijinėmis galvutėmis (pav. 9, nr. 2), ąselėmis ir kūginėmis galvutėmis. Kalavijai, kurių baltų žemėse rasta apie dešimtį (v. Lietuvoje, Klaipėdos aps. aptikta 4 kalavijų fragmentai), buvo įvežti iš vidurio Europos. Žalvariniai piautuvai, įmoviniai kirviai ir apyrankės taip pat pateko gintaro prekybos keliais iš vidurio Europos, o pagal jų pavyzdžius buvo gaminami ir vietoje. Tai sprendžiama pagal Littausdorfe, Semboje, aptiktą lobį iš XII–XI a. pr. Kr., kuriame buvo 118 piautuvų, apyrankių, ietigalių, įmovinių kirvių ir didelis žalvario žaliavos gabalas. Santykiai vystėsi ir su germanais, gyvenusiais š. Vokietijoje, Danijoje ir p. Švedijoje. Į germanų žemes yra nuklydę baltiški kirviai, o į baltų žemes — germaniški papuošalai. Žalvario amžiaus pabaigoje, apie 1000 pr. Kr. ir I tūkstantmečio pradžioje, prekybiniai ryšiai plėtėsi ir toliau. Žalvarinių dirbinių daugėjo. Būdingiausi jų — gražaus darbo įmoviniai kirvukai (pav. 10) ir ietigaliai.

9. Žalvarinis ‚nortikėnų' tipo kovos kirvis ir įvijinis žalvarinis smeigtas, rasti Rešketos ir Virvyčios upių santakos durpyne, Telšių aps. (XIII a. pr. Kr.)

Metalo dirbiniai koncentravosi Baltijos pajūrio srityje. Nedaug jų rasta vidurio

10. Vėlyvojo žalvario amžiaus įmovinis kirvis, 21,3 cm platumo (Žygaičiai, Tauragės aps.)

Lietuvoje, o r. Lietuvos gyventojai tebevartojo akmens, titnago ir kaulo įrankius, nes metalas buvo brangus. Iš akmens, titnago ir kaulo buvo stengiamasi pamėgdžioti metalinius kirvius, durklus ir ietigalius. Keliose r. Lietuvoje tyrinėtose sodybvietėse su išlikusiais gyvenamųjų būstų pėdsakais — medinių stulpų liekanomis ir židiniais — (Samantonyse netoli Širvintų, Žaliojoje, Vilniaus aps., ir Laumėnuose prie Kauno) rasta archaiškų titnaginių dirbinių — širdies pavidalo strėlių, rombinio pavidalo skersinių strėlikių, gremžtukų, grąžtų, ylų, akmens kirvukų, kaplių, buožių, šalia žalvario amžiaus lygios ar nežymiai brūkšniuotos keramikos ir grubios keramikos. Panašių dirbinių rasta visoje eilėje š.r. Lietuvos piliakalnių (Kalnočių ir Petrašiūnų netoli Obelių, Šišponiškių, Sakiškių-Juodžeminės ir Velykuškių netoli Dusetų, Aukštadvario netoli Jiezno).

Pylimais ir grioviais apsaugotame piliakalnyje iki pirmųjų amžių po Kr. gyveno visas kaimas — gimininė bendruomenė, greičiausiai jungusi kelių kartų šeimas. Gyvulininkystė buvo pagrindinis verslas šalia žemdirbystės, medžioklės ir žvejybos. Kaip ir anksčiau, laukai buvo paruošiami lydiminiu būdu, iškertant medžius ir išdeginant. Akmeniniams kapliams žalvario amžiuje pradėta išgręžti skylę kotui įstatyti; jų galvutės primena gyvatės galvą, todėl jie vadinami gyvatgalviais kapliais. Jų apatinė dalis išgaubta, o viršutinė iškilusi. Tokie kapliai būdingi baltams. Jų rasta tarp Pamario, Volinijos ir Latvijos apie 100 egzempliorių.

Maždaug iki 1200 pr. Kr. baltai laidojo savo miruosiuosius nedegintus skobtiniuose karstuose neaukštuose iš akmens ir žemės supiltuose pilkapiuose. Vidurio Europoje deginimo paprotys pasirodė II tūkstantmečio viduryje ir XIII a. jau buvo visuotinai praktikuojamas. Pietiniame Pabaltijy ir Rytprūsiuose pereita į deginimo paprotį XIII–XII a. pr. Kr. Sembos pusiasalyje (Rantavos ir Alknikių pilkapiuose), Klaipėdos krašte (Šlažų pilkapiuose), ir p. Lietuvoje (Pietarių pilkapiuose, Marijampolės aps.) ankstyvieji degintiniai kapai skirtini XII a. pr. Kr. To meto pilkapiai buvo taisyklingos apskritos formos, aplink apdėti keliais koncentriniais akmenų vainikais. Vėlyvajame žalvario amžiuje Sembos pusiasalio ir Klaipėdos krašto pilkapiuose urna buvo pastatoma į akmenų dėžę (namo imitaciją), o ši aptveriama kūgio ar pusrutulio pavidalo akmenų statiniu. Pilkapis yra buvęs šeimos ar giminės kapas, nes paprastai jame randama palaidota nuo kelių iki keliolikos žmonių. Vorkaimyje (Workeim), Varmės srityje (Rytprūsiuose) viename pilkapyje aptikta net 600 įvairių laikotarpių kapų, o Reznėje, Dauguvos krante, į p.v. nuo Rygos, dideliame pilkapyje surasta per 300 vėlyvojo žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus kapų. Tokie pilkapiai, greičiausiai, yra buvę vienos giminės mauzoliejai. Lietuvoje šios rūšies pilkapių dar nerasta. Vidurio ir r. Lietuvoje žalvario amžiaus pilkapiai tuo tarpu dar netyrinėti.

4. Ankstyvasis geležies amžius (VIII–I a. pr. Kr.)

Nors vidurio Europoje pirmieji geležies dirbiniai pasirodė jau XV a. pr. Kr., bet iki VIII a. pabaigos ir VII a. pr. Kr. jie buvo reti ir nepakeitė žalvario įrankių bei ginklų. Semboje ankstyviausių geležies dirbinių turime iš VIII a. pabaigos. Kada pasirodė patys ankstyviausi geležies dirbiniai Lietuvoje, dar neturime duomenų. Galimas dalykas, kad v. Lietuvoje su geležimi susipažinta maždaug tuo pačiu metu kaip ir Semboje. Geležis plito labai pamažu. Tikrasis geležies amžius Lietuvoje prasidėjo tik pirmaisiais amžiais po Kr., kai geležiniai įrankiai ir ginklai išstūmė žalvarinius; ankstyvasis geležies amžius yra žalvario amžiaus tęsinys: pilkapių architektūra ir gyvenamųjų piliakalnių medžiaga rodo tos pačios kultūros tolimesnį vystymąsi. Socialinėje struktūroje ir ūkyje neįvyko didesnių pasikeitimų.

VIII–VI a. laikotarpiui skirtini Egliškių ir Mišeikių (Klaipėdos aps.) XIX a. gale tyrinėti pilkapiai su akmenų vainikais, kūgio pavidalo statiniais ir urnomis akmenų dėžėse. Panašūs pilkapiai su gerai datuojamais žalvariniais papuošalais tyrinėti Semboje. VII–VI a. pr. Kr. galima skirti Baudėjų (netoli Jiezno) lobį, kuriame rasta žalvarinis smeigtukas su didele įvijine galvute, įvijinės apyrankės ir apskritos žalvarinės plokštelės — arklio

kamanų dalys. Pabaliuose (Panevėžio aps.) rastas lobis su panašiais žalvariniais smeigtukais bei antkaklėmis iš apskritos vielos ir siaurėjančiais galais, greičiausiai skirtinas VI ar V a. Tam pačiam laikotarpiui priklauso visa eilė įvijinių smeigtukų, įvijinių apyrankių bei įmovinių kirvukų, rastų Tilžės srityje. Šie radiniai yra vietinės kilmės. Tuo tarpu Vaškų (netoli Pasvalio) lobyje surastas Mälaro (vidurio Švedijos) tipo įmovinis kirvis, miniatiūrinis durklas ir r. Rusijos tipo pentinis kirvis liudija apie prekybos kelius tarp Skandinavijos, rytinio Pabaltijo ir r. Rusijos. Mälaro tipo kirvis ir durklas priskiriami VII–VI a. pr. Kr. (r. Rusijos tipo kirvis ankstyvesnis).

VI–V a. dėl gyvos gintaro prekybos su Hallstatto kultūra vidurio Europoje vakarinių baltų kultūra sustiprėjo. Ypač iškilo Vyslos žemupyje vad. v e i d i n i ų u r n ų k u l t ū r a (žr. LE XXXII 323 - 324), kuri IV a. išplito į pietus ir užėmė beveik visą vidurio ir p. Lenkiją bei v. Voliniją; tose srityse išsilaikė iki keltų kraustymosi į rytus. Į Pamarį ir Vyslos žemupio sritį I a. pr. Kr. iš Skandinavijos pradėjo kraustytis gotai. Šiaurinės ir rytinės prūsų žemės ir v. Lietuva buvo atokiau nuo karų ir tautų kraustymosi. Kuršių kilties kultūra v. Lietuvoje buvo gimininga su prūsų. Pažymėtinas to meto Kurmaičių kapinynas (netoli Kretingos), kuriame 1940, 1948 ir 1950–51 ištirta 10 pilkapių. Pilkapis A, Vytauto D. Kultūros Muziejaus kasinėtas 1940 (J. Puzino paskelbtas 1941 Muziejaus Metraštyje), buvo taisyklingo apskritimo formos, 12 m skersmens, apsuptas trimis akmenų vainikais (pav. 11). Virš 5 m skersmens akmenimis išgrįstos aikštelės pačiame viduryje, akmenų ir žemės sampile rasta 6 degintiniai kapai ir vienas turtingas griautinis moters kapas. Prie kaukolės surasta žalvariniai įvijiniai antsmilkiniai iš apvalios vielos ir keturios kilpinės sraiginės sąsukos su išlikusiais megztos medžiagos fragmentais vilnonės kepurėlės liekanomis (pav. 12). Šis moters kapas priklauso VI–V a. pr. Kr. Panašus 10-14 m. skersmens pilkapis nr. 5, atkastas 1950, taip pat buvo su trimis akmenų vainikais; jame rasta urna su degintiniais kaulais ir dubens pavidalo indelis. Tai pačiai grupei priklauso ir pilkapis nr. 4, buvęs 16–17 m skersmens, su dviem akmenų vainikais; jame rasti 6 degintiniai kapai molinėse urnose, išskyrus centrinį kapą, kurio deginti kaulai buvo supilti ant plokščio akmens ir padengti akmenimis; šalia jo stovėjo dubenėlis su ąsele, palei kraštą papuoštas kryžiukais. Kituose pilkapiuose terasta molinių urnų ir arklių dantų. Vėlyvesniais šimtmečiais gražūs pilkapiai sunyko: Kurmaičiuose netoli V a. pilkapių aptikti kiti degintiniai kapai, datuotini paskutiniaisiais amžiais pr. Kr., nebebuvo gausūs įkapėmis (terasta nedidelių puodelių su brūkšniais papuoštu paviršiumi), teturėjo po vieną akmenų vainiką ir labai neaukštą sampilą, vainikai buvo jungiami vienas su kitu. Suprastėjusi kapų architektūra liko ir pokristiniais laikais.

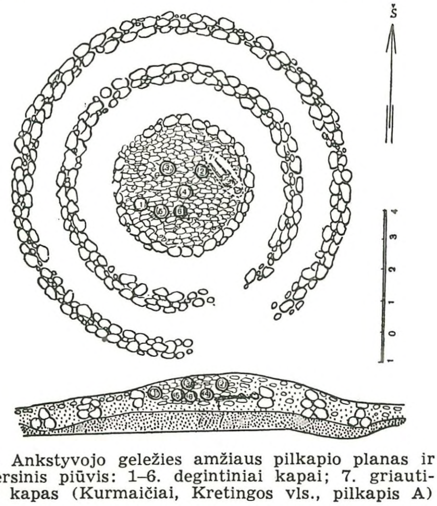

11. Ankstyvojo geležies amžiaus pilkapio planas ir skersinis piūvis: 1–6. degintiniai kapai; 7. griautinis kapas (Kurmaičiai, Kretingos vls., pilkapis A)

12. Mergaitės galva su žalvariniais antsmilkiniais ir įvijiniais pakabučiais, prisegtais prie vilnonės kepurėlės. Rekonstrukcija pagal radinius griautiniame Kurmaičių pilkapio kape (žr. pav. 11)

Š.r. Lietuvoje L. Krzywickis XX a. pradžioje ir P. Tarasenka 1933–36 kasinėjo eilę šito laikotarpio piliakalnių. Iš jų pažymėtini Petrašiūnų ir Moškėnų (Rokiškio aps.), Vorėnų netoli Molėtų, Velykuškių ir Vozgėlių prie Dusetų ir Dūkšto piliakalniai. Visi ankstyvojo geležies amžiaus piliakalniai buvo pylimais ir grioviais sustiprinti maži kaimai, įrengti kalvose su stačiais šlaitais, ežerų ar upių pakrantėse. Juose nebuvo išlikę kaimo pastatų, kaip kad kai kuriuose rytinių baltų piliakalniuose aukštutinės Okos baseine. Pvz., Ugros upės krante, ties Nikolo-Lenivecu, 1957 atkastas gerai išlikęs III a. pr. Kr. kaimas, susidedąs iš 10 keturkampių namų. Namai buvę 9×3 m ar 6×3 m dydžio, susidedą iš dviejų ar net trijų kambarių, buvo išdėstyti eilėmis ir stovėjo labai arti vienas šalia kito. Beveik kiekvieno namo viduryje buvo židinys, įleistas į molines namo grindis ir apjuostas molio siena. Namai buvo

statomi iš stačių rąstų kampuose ir iš gulsčių rąstų ar iš žabų išpintų sienų, apdrėbtų moliu. Stogas, greičiausiai dvišlaitis, buvo paremtas stulpų eile išilgai namo vidurio. Reikia manyti, kad ateityje ir Lietuvos piliakalniuose bus surasta panašių namų. Piliakalnių radiniai — daugiausia kasdieninės apyvokos, žemdirbystės, medžioklės bei žūklės reikmenys, padaryti iš kaulo, akmens, geležies ir molio. Iš kaulo buvo daromi adikliai, yl̃os, kaltai, meškerių kabliukai, įtveriamieji strėlių antgaliai, įmoviniai ietigaliai ir net smeigtukai. Kai kurios tų dirbinių formos rodo, kad iš kaulo buvo imituojami žalvariniai ir geležiniai įrankiai bei papuošalai. Iš akmens dar tebebuvo daromi kirvukai ir kapliai, net ir titnaginiai peiliukai bei strėlės tebebuvo vartojamos, tik rečiau negu žalvario amžiuj. Be to, dažni radiniai: trinamosios akmeninės girnos, moliniai varpsteliai ir svoreliai. Šiems piliakalniams būdinga brūkšniuotoji keramika (pav. 13), kuri randama visoje r. Lietuvoje ir Gudijoje. Puodai buvo išbraižomi vertikaliais ir įstrižais brūkšniais, rankomis lipdyti iš molio su sugrūsto granito priemaišomis, gana gerai degti. Puodai buvo stačiomis sienelėmis, užsibaigiančiomis aštria briauna ir kartais žemu kakleliu. Nėra abejonės, kad brūkšniuotosios keramikos lipdytojai, kaip rodo jos paplitimas ir individualus charakteris, buvo lietuvių protėviai. Brūkšniuotoji keramika skyrėsi nuo geometriškai ornamentuotos prūsų keramikos, bet ji buvo labai panaši į visų rytinių baltų keramiką. P. Gudijoje ir š. Volinijoje net iki Kijevo srities buvo išplitusi vad. Milogrado grupė, kuri labai nežymiai skiriasi nuo brūkšniuotosios keramikos grupės. Pati ryčiausia rytų baltų grupė, tarp aukštutinės Dauguvos ir aukštutinės Okos bei Dono, išsiskiria keramika lygiu paviršiumi, taip pat giminինga brūkšniuotajai. Ši rytinė grupė vadinama dar Juchnovo kultūra, pagal Juchnovo piliakalnį, tyrinėtą Desnos upės krante. Gyvensenos ir medžiaginės kultūros atžvilgiu visos rytinių baltų grupės buvo labai artimos viena kitai. Piliakalniai Gudijos ir Rusijos srityse koncentruojasi kaip tik tose vietose, kur randami baltiški upėvardžiai. Piliakalnių forma, architektūra bei visais kitais radiniais

13. Brūkšniuotosios keramikos puodas iš Velykuškių piliakalnio, Dusetų vls. Ankstyvasis geležies amžius

baltai skyrėsi nuo skitų, suomių-ugrų bei slavų. Tatai kaskart ryškiau rodo paskutiniųjų dešimtmečių piliakalnių kasinėjimai Gudijoje ir vidurio Rusijoje. Ankstyvajame geležies amžiuje rytinių baltų žemės, kaip ir žalvario amžiuje, apėmė š. Voliniją iki Kijevo srities. Tačiau II a. po Kr. Pripetės upės baseine ir palei aukštutinį Dnieprą pasirodo vad. Zarubiniecų sodybos ir kapinynai, svetimi rytų baltų kultūrai.

5. Senasis geležies amžius (0–400 pr. Kr.)

Dėl gintaro prekybos su Romos imperijos provincijomis visų baltų medžiaginė kultūra padarė milžinišką šuolį. Ypač nuo II a. gyvenimo lygis pakilo, geležies, žalvario, sidabro, aukso, stiklo pramonė suintensyvėjo. Baltai perėjo į tikrą metalų amžių. Rytprūsiai, v. Lietuva ir visas Nemuno žemupys virto š.r. Europos kultūros centru. Seni ir nauji prekybiniai keliai iš Rytprūsių vedė per Lietuvą į suomių-ugrų ir slavų žemes: palei Baltijos jūrą ir pačia jūra į Latviją, Estiją, Suomiją, Nemunu nuo Klaipėdos krašto į vidurio ir r. Lietuvą, Gudiją iki vidurio Rusijos ar Ukrainos, Nerimi ir kitais vandens keliais ir aukštutine Dauguva į Vitebsko, Smolensko žemes bei vidurio ir r. Rusiją.

Gintaro dėka rytinis Pabaltijys iškilo rašytiniuose šaltiniuose. Tacitas savo veikale Germania, 45 skyriuje, 98 po Kr. mini a i s č i ų g e n t i s — Aestiorum gentes, deš. svebų jūros (Baltijos) pakraštyje. Aisčiai rinkę gintarą seklumose ir krante. Javus ir kitus laukų augalus darbščiau auginę negu tingūs germanai. Savo išvaizda ir religija jie buvę panašūs į germanus, bet jų kalba artimesnė bretonams (keltams). Jie garbinę dievų motiną ir nešioję šernų atvaizdus, kurie juos apsaugodavę nuo priešų. Aisčių vardu, greičiausiai, vadinti prūsai arba visos baltų giminės, rinkusios gintarą. Atskiros kiltys turėjo kitus vardus. Ptolemėjo geografijoje (II a. po Kr.) minimi galindai ir sūduviai (galindai kai sudinoi). Baltų suskirstymas atskiromis kiltimis vyko per žalvario ir ankstyvąjį geležies amžių (žr. Baltų tautos — LE II 140–144).

Kultūros tolydumas ir kilčių ribos atsekami pagal atskirus kapų tipus, papuošalų, įrankių ir ginklų variantus. Mirusieji nebuvo deginami, o laidojami karstuose. Kuršiai v. Lietuvoje ir Latvijoje apdėdavo kapus akmens apvadais, jungdami vieną kapą su kitu; vidurio Lietuvos gyventojai nevartojo nei akmenų apvadų, nei pildavo pilkapių, o tik karstus paremdavo akmeni-

mis; lietuvių (aukštaičių) protėviai r. Lietuvoje ir Gudijoje vieną ar kelis kapus užpildavo žemės sampilu ir apjuosdavo akmenų vainikais, žiemgaliai š. Lietuvoje ir vidurio Latvijoje laidojo vienos šeimos žmones pilkapiuose su akmenų vainikais; sūduviai pylė pilkapius iš žemės ir akmenų. Pilkapiai nebuvo aukšti, paprastai apie 1 m aukščio (pav. 14). Jie geriausiai iš-

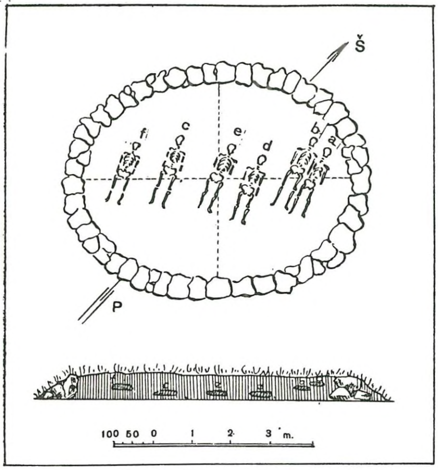

14. Pilkapis su šešiais griautiniais kapais, apjuostas akmenų vainiku (Vizdergiai–Papelkiai, Kuršėnų vls.)

silaikė miškuose. Pirmųjų amžių po Kr. plokštinių kapinynų ir pilkapynų tarp XIX a. galo ir 1960 Lietuvoje kasinėta per 125. Patys didžiausi ir turtingiausi kapinynai ištirti tarp 1935 ir 1940 Vytauto D. Kultūros Muziejaus (vadovaujant J. Puzinui): Sargėnai ir Veršvai (prie Kauno) (žr. LE XVI 496–498, XXXIII 450–455), Eiguliai ir Seredžius (Kauno aps.) (žr. LE V 392–393, XXVII 295–296), Upytė (Panevėžio aps.) (žr. LE XXXII 286–287), Tūbausiai, Rūdaičiai ir Kurmaičiai (Kretingos aps.) (žr. LE XXXI 538, XXVI 50–51, XIII 399–401). Tarp turtingų Klaipėdos aps. kasinėtų kapinynų suminėtini: Aukštakiemis (O. Tischlerio 1886–87 kasinėjimai), Šernai (A. Bezzenbergerio 1891 kasinėjimai) (žr. LE XXIX 417–418). Suvalkų aps. nuo 1956 didelius kasinėjimus vykdo Varšuvos ir Balstogės muziejai, vadovaujant J. Antoniewicziui. Svarbiausias kapinynas — Šveicarijos k. (žr. LE XXX 200–204).

Gyventojų skaičiui ir medžiaginei kultūrai augant, senojo tipo gimininis gyvenamasis piliakalnis nebepatenkino naujų sąlygų. Nuo kalno viršūnės kaimas nusileido į piliakalnio papėdę; piliakalnio paskirtis keitėsi, virto gynybine. Greta senojo tipo gyvenamųjų piliakalnių Vozgėlių ir Velykuškių (Dusetų aps.), Moškėnų (Rokiškio aps.), Nemenčinės (prie Vilniaus), Gabrieliškių–Naukaimio (prie Girkalnio), Įpilties (Kretingos aps.) ir Apuolės (prie Skuodo), atsirado maži piliakalnėliai su aukštais ir nulygintais krantais, aukštais pylimais (iki 5 m aukščio ir 20 m pločio), giliais grioviais ir piliakalnio aikštele tik apie 100 m² dydžio. Šitokie piliakalniai sistemingai tyrinėti paskutiniame dešimtmetyje Nemuno vidurupio srityje. 1954–57 ištirti Migonių, Bačkininkėlių, Dovainonių, Rumšiškių, Žiegždrių ir Lavariškių miniatiūriniai piliakalniai (žr. Piliakalnis — LE XII 499–504).

Augimas ir pažanga pastebima visose srityse. Žemei dirbti pradėta vartoti geležiniai kapliai, medžiams kirsti ir medžio darbams — geležiniai kirviai (įmoviniai v. Lietuvoje, pentiniai — r. Lietuvoje), javams piauti — geležiniai piautuvai ir dalgiai (pastarieji tik v. Lietuvoje). 1961 Šveicarijos kapinyne prie Suvalkų atidengtas jotvingių žemdirbio kapas iš II–III a. po Kr., kuriame rasta medinio arklo geležiniai apkaustai ir trikampis noragas. Tame pačiame kape dar buvo įdėtas didelis piautuvas krūmams ar jauniems medeliams piauti, peiliai, kaltas, yla, skiltuvas ir ietis (pav. 15). Geležinis arklo noragas

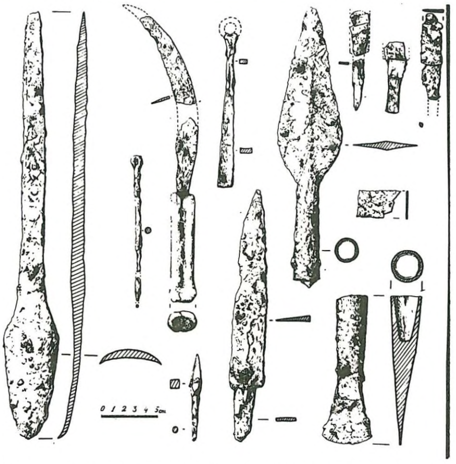

15. Žemdirbio kapo įkapės iš 150–200 po Kr.: geležinis noragas, piautuvas, peiliai, ietigalis, įmovinis kirvis, yla, kaltas ir kt. (Šveicarijos kapinynas, Suvalkų aps.)

ir apkaustai Šveicarijos kapinyne yra ankstyviausias šios rūšies radinys r. Europoje.

Šalia kviečių, soros ir miežių, atsirado rugiai ir avižos (žr. Javų proistorė — LE IX 362–365). Kviečių buvo keletas rūšių (triticum dicoccum, spelta, triticum vulgare ir compactum). Piliakalniuose rasta

duobių, pripildytų šių rūšių grūdų. Gabrieliškių-Naukaimio piliakalny (netoli Girkalnio, Raseinių aps.) viena tokių duobių, išgrįsta akmenimis, buvo 2×2,5 m skersmens ir 30 cm gylio. Joje buvo apie 232 litrai grūdų ir suanglėjusios duonos, susimaišę su žeme ir beržo tošies likučiais. Ten taip pat rasta žalvarinių papuošalų, ietigalis ir Romos monetų, kurių viena buvo iš Markaus Aurelijaus (161–180) laikotarpio (pagal ją šią duobę galima datuoti apie 200 m. ar III a. po Kr.). Tarp rugių grūdų randamos rugių piktžolių (bromus secalinus) sėklos rodo, kad greičiausiai buvo pažįstama dvilaukė sistema, o piktžolių (chenopodium album) sėklos liudija, jog tos pačios ariamosios žemės buvo vartojamos ilgą laiką šalia lydiminės sistemos. Galvijų, avių, ožkų, kiaulių ir arklių auginimas ir toliau buvo viena iš svarbiausių ūkio šakų; jų kaulų gyvenvietėse randama iki 75% visų randamų kaulų, kiti 25% priklauso medžiojamiesiems miško žvėrims. Lietuvoje, kaip ir kitose rytinių baltų žemėse Gudijoje ir Rusijoje, buvo auginamas žemo ūgio arklys — tarpanas (Equus gmelini) ir plonų kojų galvijai, kurie žymią metų dalį galėjo išmisti ganyklose.

Medžiaginei kultūrai suklestėti ypatingos reikšmės turėjo gintaro ir kailių prekyba su Romos imperijos provincijomis ir germanais Reino srityje. Romėnai gintarą labai vertino ir už jį buvo brangiai mokama žalvarinėmis monetomis, sidabriniais denarais, aukso solidais, žalvarinėmis vazomis, stiklo, aukso ir emalės karoliais, stiklo taurėmis, gražiomis segėmis ir keramika (terra sigillata). Visų šių radinių rasta Rytprūsiuose, ypač Sembos pusiasalyje, Lietuvoje ir Latvijoje. Lietuvoje žinoma apie 60 vietų, kur rasta Romos monetų. V. Lietuvoje, Klaipėdos ir Kretingos aps., beveik nėra nė vieno III a. kapinyno, kuriame nebūtų rasta romėniškų pinigų. Šalia pinigų, Lietuvoje rasta nemaža I–III a. romėniškų segių — profilingų, prašvaitiniu (ažūriniu) raštu dekoruotų sparninių ir apskritinių — iš žalvario, sidabro, papuoštų auksu ir emale. Veršvų kapinyne prie Kauno turtingame IV a. moters kape rasta žalvarinė romėniška vaza.

Iš Tacito veikalo Germania (98 po Kr.) ir Plinijaus (23–79 po Kr.) Gamtos istorijos sužinome smulkmenų apie gintaro prekybą bei tos prekybos kelius (apie gintarą priešistoriniais laikais žr. LE VII 262–264; ten ir gintaro prekybos kelių žemėlapis). Ir patys romėnai bandydavo pasiekti gintaro kraštą, ypač Sembos pusiasalį, vadinamą Glaesaria, Abalus, Basilia, Balcia ir Austeravia vardais. Plinijus yra aprašęs vieno romėnų pasiuntinio 600 mylų kelionę tarp Karnunto (Carnuntum) Panonijoje iki Baltijos jūros, kuris, aplankęs prekybinius centrus (commercia), pargabeno tiek gintaro, kad jo užteko išpuošti tinklams ir nuo žvėrių apsisaugoti naudojamam podiumui Nerono gladiatorių rungtynių metu; visi ginklai ir kiti dalykai buvę išpuošti gintaru. Didžiausias parvežtas gintaro gabalas svėręs 13 svarų. Ar patys baltai yra keliavę iki Dunojaus ir toliau, nėra žinių. Galima spėti, kad svarbiausi prekybiniai taškai, kur buvo parduodamas gintaras, buvo Vyslos žemupyje, Sembos pusiasalyje. Nemuno žemupyje ties Klaipėda ar Tilže ir, gal būt, Galindoje bei Sūduvoje — ten, kur rasta didžiausi romėniško importo kiekiai.

Nėra abejonės, kad romėniškų papuošalų pavyzdžiai turėjo didelės įtakos baltiškų papuošalų formų raidai. Tačiau baltai nemėgdžiojo romėniškų formų, o kūrė naujas ir, be to, daugelis papuošalų, nešiotų pirmaisiais amžiais po Kr., turėjo vietines šaknis dar prieškristiniais šimtmečiais; kai kurie jų būdingi tik baltams, kai kurie rodo keltų meno įtaką. Daugybė vietinių dirbinių — segių, antkaklių, smeigtukų, kabučių, apyrankių ir kt. — iš II–IV a. po Kr. yra baltų individualaus meno suklestėjimo liudininkai.

Moters galvos papuošalams buvo labai būdingi iš žalvario vielos ar plokštelės padaryti antsmilkiniai. Šalia įvijinių, dėvėtų jau I tūkstantmetyje po Kr., pirmaisiais amžiais po Kr. dažnai abiejose moters kaukolės pusėse randami ir puošnūs, dideli lietiniai plokšteliniai antsmilkiniai, pagražinti koncentrinėmis linijomis, prašvaitiniais pakraščiais, papuoštais apskritimėliais, kryputėmis, trikampiais arba ataugėlėmis. Manoma, kad per antsmilkinius buvo perveriami plaukų pluoštai ar kasos. Antsmilkiniai buvo dėvimi iki VI a.; jų daugumas rasta vidurio ir v. Lietuvoje. Mergaitės dėvėjo vilnones kepurėles, papuoštas žalvarinėmis plokštelėmis ir kabučiais. Ištekėjusios ir turtingos moterys dėvėjo galvos apdangalą, nusileidžiantį ant pečių, ant kurio buvo uždedamas apgalvys (diadema) iš žalvario įvijų ar plokštelių (pav. 16). Apdangalo pakraščiai buvo pagražinti apskritomis ar keturkampėmis žalvario plokštelėmis. Vienos aukšto luomo moters kape (II a. po Kr.), atkastame 1951 Kurmaičių kapinyne, prie Kretingos, plati diadema priekyje buvo išpuošta keturkampėmis dekoruotomis žalvario plokštelėmis dviem vertikalinėmis eilėmis ir aplink — keturkampėmis, pakaitomis su

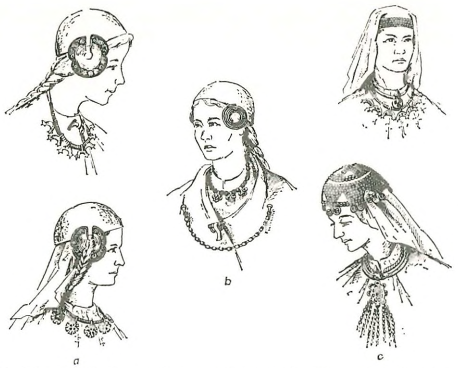

16. Mergaičių ir moterų galvos ir kaklo papuošalai: a., b. vidurio Lietuva, II a. po Kr.; c. Klaipėdos kraštas ir Kretingos sritis, apie 300 po Kr.

apskritomis, plokštelėmis. Galvos apdangalas, 70 cm ilgio ir su keturkampėmis plokštelėmis, išpuoštais pakraščiais, virš kaktos buvo prisegta skydelinė lankelinė segė; kitos dvi segės buvo prisegtos prie palaidinės. Ant krūtinės buvo žalvarinė grandinėlė, pritvirtinta prie smeigtukų ritinėmis galvutėmis. Gale galvos kape rasta beržo tošies dėžutė su antkaklėmis ir apyranke bei atskirai padėtu vilnoniu siūlų kamuolėliu.

Pradedant II a., moterų kapuose aptinkama labai daug įvežtinių stiklo karolių, įvairios formos ir spalvos, permatomų, emaliuotų ir paauksuotų. Apie 300 po Kr. mėlyno stiklo karoliai pradėta gaminti vietoje, Klaipėdos krašte, kur jų rasta labai daug; be to, jais buvo puošiamos segės ir smeigtukai. Šalia stiklo, buvo dėvimi gintariniai karoliai ir apvaros iš žalvarinių karolių ir įvijų su sauliniais ir mėnuliniais kabučiais tarp jų. Mėnulio formos kabučiai su trimis ataugėlėmis, rateliniai ir roželiniai (rozetiniai) bei trikampiai ar keturkampiai, išpuošti taškučiais ar akutėmis, puošė kaklo apvaras, antkakles, antkrūtinines grandines. Kelios ar net šešios eilės grandinių būdavo prikabinamos prie prašvaitinių pakabėlių, o pastarosios prie smeigtukų. Kabučiai, pakabėlės, grandinės,

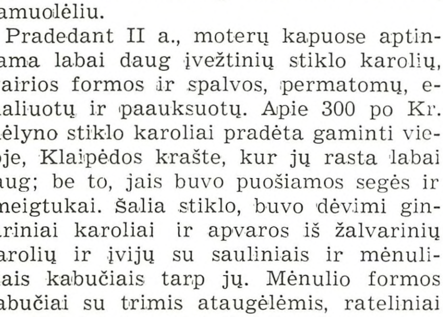

17. Krūtinės papuošalas iš prašvaistinių plokštelių ir kabučių (Kurmaičiai, Joniškio vls.)

smeigtukai — vieni iš pačių mėgstamiausių II–IV a. baltų papuošalų. Kabučių ir prašvaitinio ornamento mene ypatingo tobulumo pasiekta III ir IV a. (pav. 17). Prašvaitiniu raštu buvo dekoruojamos ir diržo dalys. Raštas dažniausiai buvo geometrinis, bet kartais sutinkamas schematinės žmonių ir paukščių figūros. Tam pačiam laikotarpiui labai būdingos apskritinės segės, sagtys (pav. 18), roželinės arba ratelinės smeigtukų galvutės ir apskriti, dėželiniai antkaklių galai, kloti sidabro plokštelėmis koncentrinių žiedų raštu ir viduryje su mėlyno stiklo akute. Šios rūšies papuošalų daugiausia surasta v. Lietuvoje.

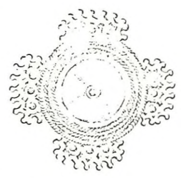

18. Sidabrinė diržo sagtis (Bajoriškės, Panevėžio aps.)

Svarbią vietą papuošalų serijoje užėmė žalvarinės ir sidabrinės antkaklės, kurių buvo 6 pagrindiniai tipai: 1. trimitiniais galais, 2. buoželiniais ir kūginiais sukeistais galais, 3. šaukšteliniais galais (viename gale kabliukas, kitame — šaukštelio pavidalo užkaba), 4. viela apvyniotais ir platėjančiais galais, užsibaigiančiais kilpele ir kabliuku, 5. dėželiniais galais, kurių užsegamoji dalis paslėpta dėžutėje, ir 6. vytinės antkaklės dideliais kilpiniais galais. Veršvų (prie Kauno) kapinyno dvigubame IV a. kape, prie moters griaučių rastos net 4 rūšių antkaklės. Antkaklės buoželiniais ir trimitiniais galais buvo paplitusios jau prieškristiniais šimtmečiais, o III–IV a. pasiekė tobuliausios formos; buoželinės galvutės išvirto kūginėmis, o trimitinės iš masyvinės formos — į mažiau masyvines. Šaukštinės antkaklės, vidurio, r. Lietuvoje ir Gudijoje, pasirodė apie 300 ir jos dėvėtos maždaug iki 600 po Kr. Vytinės antkaklės buvo ypač būdingos IV a. rytinių baltų kiltims, III–V a. antkaklės viela apvyniotais ir dėželiniais galais buvo būdingos prūsų ir kuršių kiltims. Formos turtingumo kulminacinį tašką antkaklės pasiekė III–IV a., kai prie jų buvo pradėta prikabinėti pakabėlės ir kabučiai (pav. LE I 207).

Gausumu ir formų įvairumu dar labiau pasižymėjo segės. Nors daugelio jų prototipai randami keltų ir romėnų mene, bet baltiškosios segės išvystė visai savarankiškas formas. Iš ankstyvesniųjų — akinės ir profilingos lankinės segės; jų gamybos centras buvo prūsų žemėje, Semboje ir Galindoje; iš čia jos plito į Lietuvą ir r. Pabaltijį iki Suomijos. III–IV a. baltų kraštams, ypač kuršių kilčiai, labai bū-

dingos buvo lankinės laiptelinės segės. IV–V a. charakteringos lankinės žieduotosios segės, puošiamos sidabro ir aukso plokštelėmis bei rantytais žiedais. Greta daugelio lankinių segių variantų, plačiai paplito apskritinės, pasaginės, gamintos iš žalvario, sidabro ar dengtos sidabru bei auksu. Dažniausias jų dekoravimo raštas — koncentriniai žiedai ir sauliniai motyvai (žr. Segė — LE XXVII 153–157).

Taškučiai, akutės, koncentriniai ratai, brūkšneliai, pynutės, trikampiai, kryputės ir rombai puošė antkakles, apyrankes, seges, kabučius, smeigtukus, arklio aprangos dalykus ir kaulo dirbinius. Šis kuklus ir smulkus dekoravimas būdingas visam priešistoriniam baltų menui. Vėlyvesniais šimtmečiais iš tų pačių elementų sudaromi sudėtingesni motyvai. Menas buvo geometrinis, nors yra rasta ir gyvulinių figūrų bei schematinių ir stilizuotų antropomorfinių pavidalų.

Atskira papuošalų grupė — emaliuoti dirbiniai. Vietiniai raudona ir žalia emale inkrustuoti papuošalai (pasaginės segės ir kabučiai) pradėti gamintis nuo II a. po Kr. Ši technika bus atsiradusi nusižiūrint į įvežtines romėniškas emaliuotas seges. Manoma, kad emaliuotų dirbinių gamybos centras bus buvęs prūsų Galindoje, kur rastas didžiausias tokių papuošalų skaičius. Iš čia jie plito į Lietuvą, r. Latviją, rytinių baltų sritis dabartinėje vidurio Rusijoje bei į suomių-ugrų ir slavų žemes. Lietuvoje jų daugiausia rasta Vilniaus ir Kauno srityje. Emaliuotos pasaginės segės, lygios arba pakraščiais turinčios ataugėles, su raudonos ir žalios emalės keturkampiu viduryje ir apskritomis plokštėmis galuose, mėnulio formos kabučiai ir geriamųjų ragų grandinių dalys, papuošti inkrustuotais raudonos, oranžinės, baltos, mėlynos ir žalios spalvos trikampiais — ypač būdingi baltų III–IV a. meno atstovai. Emale taip pat buvo puošiamos plačios apyrankės, antkaklės ir kitokios segės. Emaliuotų dirbinių išplitimas iki Uralo kalnų rytuose ir Kijevo pietuose liudija, kad jie buvo masiškai gaminami baltų žemėje ir kad jų eksportas buvo didelio masto. Didžiausiais emaliuotų dirbinių lobis aptiktas Moščino piliakalnyje, Popoltos upelio krante, vidurio Rusijoje. Lobyje buvo 85 baltiški dirbiniai, kuriems artimiausių paralelių sutinkame Vilniaus krašte. Jų tarpe buvo didelis skaičius geriamųjų ragų, prašvaitinių grandinių dalys ir mėnuliniai kabučiai. Šie baltiški dirbiniai yra Maskvos Valstybiniame Istoriniame Muziejuje.

Kylant gyvenimo standartui, augo ir socialinė nelygybė. Žemės plotai ir metalai telkėsi turtingųjų ir galingųjų rankose. Kapinynai labai ryškiai rodo turtingųjų ir žemdirbių klasių buvimą. Beveik visuose kapinynuose keli kapai išsiskiria turtingumu. Iš 348 senojo geležies amžiaus kapų Veršvuose, 144 kapai buvo be jokių įkapių, kiti – su keleta, o keli kapai išsiskyrė didele prabanga. Čia pažymėtinas jau minėtas dvigubas moters kapas; ši moteris buvo ne tik įštaigingai apsirengusi ir pasidabinusi papuošalais, bet ir jos galvos gale buvo pridėta antkaklių, apyrankių, stiklinių karolių, grandinių su kabučiais ir žalvarinis romėniškas puodas. Šalia gulinčiam vyrui buvo įdėti tik geležinis peilis ir žalvarinis smeigtukas. Panašus kapas rastas Upytės kapyne, Panevėžio aps. Upytės moteriškė turėjo po šešias apyrankes ant rankų, sidabrinę antkaklę ant kaklo, prie krūtinės prisegtą ratinę sidabrinę segę su kabučiais, grandines ir smeigtuką, o jos drabužių kraštai buvo papuošti žalvarinėmis įvijomis (pav. LE XXXII 286–287). Vyrų kapai paprastai prabanga nepasižymi, tačiau kunigaikščių kapai ypač išsiskiria savo turtu. Lig tol yra žinomi trys IV–V a. vad. kunigaikštiški kapai iš sūduvių krašto: du atkasti Šveicarijos kapinyne prie Suvalkų 1956–57 ir vienas Krikštonyse, Seinų aps., Nemuno krante. IV a. sūduvių kunigaikščio skeletas Šveicarijos kapinyne aptiktas iš akmenų sukrautame pilkapyje, kurio skersmuo siekė 18 m. Vyras buvo apie 55 m. amžiaus (visi kiti žmonės palaidoti tame pačiame kapinyne buvo jaunesni, tarp 30–40 m.; tai rodo neilgą žmogaus amžių). Kape rasta: 85 cm ilgio romėniškas geležinis kalavijas su medinėmis makštimis, antskydis, ietys, lankas ir strėlės, kirvis, žirklės, kaulinės šukos, žalvarinės pincetės, geležiniai žąslai, kamanos apmuštos žalvario ir sidabro plokštelėmis, sidabrinės lankinės segės, sidabru ir auksu puoštos ornamentinės plokštelės bei diržas ir sidabrinė elnio figūrėlė. Žirgo apranga buvo ypatingai puošni: žirgo kaktos sidabrinis papuošalas dekoruotas išmuštomis rozetėmis, dviem stilizuotomis žmogaus galvutėmis ir mėlyno stiklo karoliais (pav. 19). V a. pradžios Šveicarijos kunigaikštis buvo sudegintas, jo kapas buvo pilkapio šone, šalia centre palaidoto nedeginto žirgo. Šitame kape rasta 94 cm ilgio importuotas kalavijas iš sluoksniuoto plieno, sidabrinė lankinė segė, balta ir mėlyna emale inkrustuota apskrita, romėniška segė, auksu inkrustuotais žalvariniais apkalais papuoštas diržas, gintaro karoliai ir avikirpės žirklės. Krikštonių kilmingojo kape aptiktas panašus 1 m ilgio dviašme-

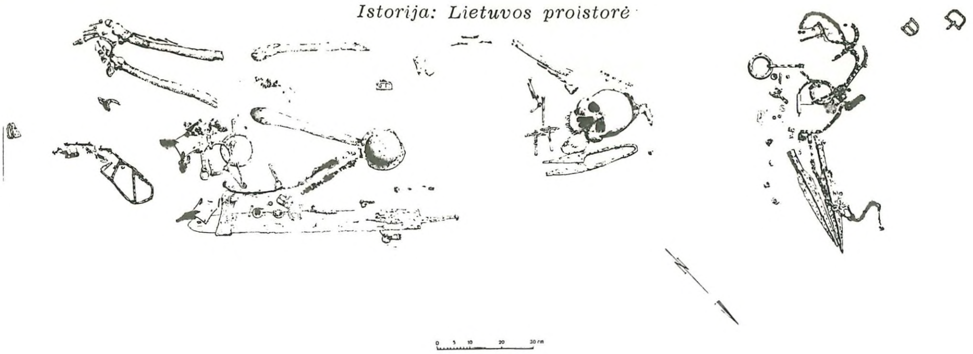

19. Sūduvių kunigaikščio kapas iš IV a. po Kr. (Šveicarijos kapinynas, Suvalkų aps.). Kapo galvos gale padėti ietigaliai ir žirgo kamanos: žąslai, ornamentinės plokštelės bei sagtys

nis kalavijas, antskydis, ietigalis, puošnūs geriamojo rago apkalai, akmeninis galąstuvėlis ir žalvariniai sidabru padengti diržo apkalai bei diržo sagtis. Kunigaikščio nuosavybėje buvo patys rečiausi ir brangiausi importuoti dalykai ir geriausių meistrų pagaminti vietiniai gaminiai.

Kelių kunigaikščių kapai rasti vienos kilties ribose rodo kilties administraciją, suskirstytą bent į keletą atskirų sričių. Šveicarijos kapinynas su kunigaikštiškais kapais greičiausiai yra buvęs vienos srities centras. 5 km spinduliu nuo šio kapinyno tyrinėti dar penki kapinynai; šie galėjo būti aplinkinių kaimų, priklausiusių buvusiems Šveicarijos žemvaldžiams. Šalia Šveicarijos kapinyno taip pat tyrinėtas piliakalnis ir didelis kaimas.

Ekonomijos, socialinės struktūros ir meno elementai, prasidėję pirmaisiais amžiais po Kr., savo pagrindais išliko ties patys per sekantį tūkstantį metų iki istorijos pradžios.

6. Vidurinis geležies amžius (V–IX a. pr. Kr.)

Iširus Romos imperijai, politinė ir kultūrinė Europos struktūra labai pasikeitė. Hunų invazija iš rytų į Juodosios jūros sritį 375 sužlugdė gotų karaliją; germanų kiltys pasklido po visą p. ir v. Europą. Tų pasikeitimų įtakoje slavai pradėjo judėti į vakarus, į pietus ir į šiaurę — į rytinių baltų ir suomių-ugrų žemes. Nuo VII a. prasidėjo baltų karai su skandinavais. Baltų kilčių kultūros aukso amžius baigėsi. Dėl slavų ekspansijos baltai palaipsniui prarado rytines sritis, bet Rytprūsiuose, š. Lenkijoje, Lietuvoje ir Latvijoje centrinės ir turtingiausios baltų kiltys atsispyrė prieš agresijas.

Kultūros tęstinumas ir palaipsniškas kitimas pastebimas laidosenoje, piliakalnių ir miestų augime bei visuose radiniuose, kurių skaičius nesumažėjo. Kilčių ribos ir toliau galima atsekti pagal kapų tipus ir papuošalus, įrankių ir ginklų variantus. Nuo V a. Sūduvoje ir r. Lietuvoje mirusieji pradėti deginti, bet pilkapiai ir toliau buvo supilami virš kapų. Kuršiai iki VII–VIII a. tebelaidojo mirusiuosius nedegintus akmenų aptvarais sujungtuose plokštiniuose kapuose, bet tarp VIII ir X a. ir jie pamažu perėjo į kūnų deginimo paprotį. Savo mirusiųjų nedegino tik vidurio ir š. Lietuvos gyventojai; jie ir toliau tebelaidojo plokštiniuose kapuose.

Piliakalnių papėdėse augo kaimai; kai kurie jų išaugo iki miesto dydžio. Svarbesnieji piliakalniai kaskart vis buvo labiau sutvirtinami. Apuolės piliakalnio (prie Skuodo) pylimas, kuris iki V a. buvo 1,5 m aukščio, išaugo iki 6,5 m ir 30 m pločio, o virš pylimo buvo kelios eilės medinių užtvarų iš gulsčių ir stačių rąstų, tarp kurių tarpas buvo užpildytas plūktu moliu. Vilniaus piliakalnis, dabar vad. Gedimino kalnu, irgi išaugo tarp VI ir IX a. Piliakalnių didėjimas ir stiprinimas kasinėjimų paliudytas prūsų, kuršių, žiemgalių, latgalių, sėlių ir lietuvių žemėse. Miestų kūrimosi vyksmas su valdovų pilimis gerai įtvirtintuose piliakalniuose ir valdovinės sistemos susiformavimas tarp V ir IX a. pasiekė tokį laipsnį, koks yra paliudytas rašytinių šaltinių, prieš Lietuvos istorijai prasidedant. Anglosaksų jūrininkas Vulfstanas, lankęsis prūsų žemėje į r. nuo žemutinės Vyslos Elbingo srityje apie 880–890, rašo, jog ten buvę daug ‚karalių', tarp kurių buvę daug vaidų. Turtingieji gėrę kumelių pieną, o neturtingieji — midų. Rimbertas, Bremeno - Hamburgo arkivyskupo Ansgaro mokinys, knygoje Vita sancti Anscharii 875 mini penkias ‚valstybes' (civitates) kuršių krašte. Tose ‚valstybėse', tiksliau, administraciniuose kilčių vienetuose, buvę miestai, iš kurių karo atveju buvo surenkama tūkstančiai kareivių. Rimbertas mini miestus Saeborg ir Apulia (Apuolę). Švedų antpuolio metu Saeborg pilyje gynęsi 7000 karių, o Apuolės — net

15.000. Nors tie skaičiai, be abejo, perdėti, norint paryškinti švedų pergalės svorį, tačiau Rimberto aprašymas neabejotinai liudija miestų ir stiprių pilių buvimą su tūkstančiais karių. Tie duomenys sutampa su archeologinėmis iškasenomis. Nors ir nėra ligi šiol atkasto viso miesto, tačiau rasti gyvenviečių pėdsakai šalia piliakalnių rodo, kad miestai buvo ištįsę nemažame plote. Įpilties miestas šalia pilies prie Kretingos IX a. ir sekančiais šimtmečiais užėmė apie 50.000m^2 (žr. LE IX 46–48).

Tuo pačiu metu augo prekybiniai centrai, kurie irgi pasiekė miesto lygio ir garso. Prūsų žemėje, į p. nuo Aismarių prie Elbingo upės ir Drusens ežero, buvo prekybos miestas Truso, dabartinis Elbingas. Pagal radinius šis miestas atsirado ne vėliau kaip 600, o Vulfstanas mini Truso miestą IX a. Tai pirmasis prekybos miestas Pabaltijy, paminėtas istoriniuose šaltiniuose. Jo dydis ir reikšmė ypač išaugo X XII a. Kitas prekybinis mazgas buvo Viskiautuose, pietiniame Kuršių Marių krante, vaidinęs svarbų vaidmenį prekyboje su vikingais.

Gintaro prekyba su pietais nutrūko, nors ne tuoj pat po Romos imperijos žlugimo. Gintaro keliai dar egzistavo V ir VI a. Auksinių solidų ir Bizantijos monetų iš V ir VI a. rasta prūsų žemėse, palei Vyslą, Aismares ir į pietus nuo Kuršių Marių. Paskutinieji auksiniai solidai yra iš Anastazijaus I laikų (491–518). Vietoje romėniškojo importo, baltus pasiekė ostgotų dirbiniai, jų tarpe gražios gotiškos segės. Jų ypač daug rasta Galindoje. Paskutinysis rašto paminklas, liečiąs gintaro prekybą, yra gotų karaliaus Teodoriko (454–526) laiškas aisčiams, užrašytas jo sekretoriaus Kasiodoro rinkinyje Variae. Tame laiške Teodorikas dėkoja aisčiams už gintaro dovanas: ‚Mums malonu žinoti, kad jus pasiekė mūsų garsas ir jūs atsiuntėte savo pasiuntinius, kurie turėjo keliauti per taip daugelį įvairių tautų, siekdami mūsų draugystės. . .' Toliau Teodorikas mini, kad ir ateityje jis mielai lauks aisčių pasiuntinių apsilankymo tais pačiais keliais, kuriuos jie atvėrė. Šis laiškas rodo, kad aisčiai, šimtmečiams po Romos imperijos žlugimo praslinkus, patys pravėrė kelius gintaro prekybai ir pačių aisčių pasiuntiniai yra keliavę net iki gotų sostinės Ravenos Italijoje. Iš laiško matyti, kad aisčiai tuo metu buvo vertinami; gotai su jais keitėsi dovanomis ir norėjo palaikyti gerus santykius ateityje. Tačiau tie nauji santykiai greit nutrūko dėl avarų ir slavų ekspansijos. Baltai keliems šimtmečiams buvo atkirsti nuo platesnių prekybinių ryšių su vidurio ir p. Europa.

Šito laikotarpio radiniai (daugiausia iš kapinynų, kurių priskaičiuojama per 140) pasižymi ne tiek naujų formų kūrimu kaip pirmaisiais amžiais po Kr., kiek senųjų formų išvystymu į daugelį variantų. Drabužių ir papuošalų nešiosena maža tepasikeitė. Moterys ir toliau puošė galvas apgalviais, sudarytais iš žalvarinių įvijų ar vamzdelių lygiagrečių eilių, perskirtų lietinėmis skersinėmis plokštelėmis su skylutėmis siūlams perverti (pav. 20). Mergaitės ir berniukai nešiojo kepuraites iš storo vilnonio audinio ar odos, papuoštas apskritomis ar širdies pavidalo sidabrinėmis plokštelėmis, cilindrėliais, žalvariniais ir gintariniais karoliukais. Tokių kepuraičių rasta Klaipėdos krašto kapinynuose (Greižėnai prie Pagėgių, Vėžaičiai prie Klaipėdos). Žalvario ar sidabro lankinės segės tęsė IV a. formas, tik jos kaskart masyvėjo; dažnai buvo dekoruojama sidabro žiedais ir aukso plokštelėmis, papuoštomis tinkliniu raštu. Iš lankinių segių išriedėjo visa eilė variantų: ilgakojės segės lietine užkaba, su lenktine, trikampe, kryžmine, žvaigždine ar apskritine kojele. Pastarųjų kojelės buvo dengiamos sidabro plokštele, išmušta taškučiais, akutėmis, saulutėmis ar žvaigždutėmis. Dar kitos lankinės segės turėjo vėduoklės, kastuvo ar trapecijos formos kojelę, o dar kitos buvo su 2–3 kryžmomis, vad. laiptelinės segės. Jų daugiausia rasta Klaipėdos krašte. Didelių lankinių segių kojelių ir lanko galuose VII a. pasirodė gyvatės galvutės (motyvas pasiskolintas iš skandinaviškų segių). VIII–IX a. kuršių krašte buvo pradėtos gamintis pelėdinės segės (jų galvutė primena pelėdos galvą), kurių prototipų randama Gotlande.

20. Moters galvos dangos rekonstrukcija su apgalviu iš žalvarinių įvijų, perskirtų skersinėmis plokštelėmis. Ant krūtinės laiptelinė lankinė segė, VII a. po Kr. (Dreižiai, Priekulės vls.)

Prie segių ir smeigtukų buvo kabinamos žalvarinių grandinių eilės. Smeigtukų galvutės buvo labai įvairių formų: žiedinės, ratelinės, trimitinės, buoželinės, ramentinės, trikampės, kryžinės ir kiaurakryžmės (su rombine tuštuma viduryje). Vyrai ir moterys puošdavosi apyrankėmis ir žiedais. Šiam laikotarpiui būdingos storagalės ir juostinės apyrankės su trikampe iškyla per vidurį arba pusiau apvalaus skersinio piūvio.

Sidabro ar žalvario antkaklės, stiklo, gintaro ir žalvario karoliai ir kaklo papuošalai iš žalvarinių įvijų su kabučiais buvo mėgstami papuošalai, bet ne taip dažni, įvairūs ir estetiški kaip III–IV a. Kai kurios antkaklių formos (pvz. viela apvyniotais storėjančiais ar dėželiniais galais) tęsėsi iš ankstyvesnių šimtmečių iki V–VI a. V a. kapuose pasitaiko antkaklių plonėjančiais, viela apvyniotais galais ir kilpele bei kabliuku; jos gan plačiai paplitusios r. Europoje tarp Lietuvos, Estijos ir Dniepro vidurupio. V–VI a. visoje Lietuvoje paplito paprastos antkaklės su kabliuku viename gale ir plokštele kitame su rakto skylutės pavidalo kilpele užkabinimui. Tuo pat metu pasirodė antkaklės storėjančiais užkeistais galais, kurios buvo pažįstamos Skandinavijai ir v. Europai. VI–VII a. vietiniai amatininkai išvystė dar daugiau naujų antkaklių formų: plokščiais užkeistais galais, prie kurių buvo prikabinami kabučiai, užkeistais pergniaužtiniais facetuotais galais, užkeistais storėjančiais ruplėtais galais. VIII a. atsirado vytinės antkaklės, suvejamos iš trijų vielų, iš jų r. Lietuvoje išsivystė vytinės antkaklės buoželiniais arba kūginiais galais.

VI–VII a. labai pagausėjo sidabrinių papuošalų. Iš kur importuotas sidabras, nežinoma. Iš sidabro buvo gaminamos vietinės masyvios antkaklės užkeistais galais ir apyrankės storėjančiais galais, dekoruotos brūkšneliais, taškučiais, lankeliais, spiralėmis, trikampėliais ir rombais bei segės ir kiti papuošalai. Iš sidabro buvo daromi geriamųjų ragų apkalai, ornamentuoti išmuštu geometriniu raštu ar eilėmis schematinių žmonių ir elnių figūrėlių. Sidabro plokštelėmis buvo puošiamos segės, smeigtukų galvutės ir kabučiai. Sidabro kiekis turtinguose kapuose gana įspūdingas. Kai kurios sidabrinės antkaklės buvo labai didelės. Viena antkaklė užkeistais pergniaužtiniais galais rasta r. Lietuvoje svėrė daugiau negu 1 kg, o kita vytinė antkaklė buvo net 130 cm ilgio. Sidabro vertė VII–VIII a. bus prašokusi estetinę papuošalų formą. Jei pirmuosius amžius po Kr. maždaug iki 400 galime vadinti ‚aukso amžiumi', tai vidurinį geležies amžių — ‚sidabro amžiumi' (žr. LE XXVII 372–374).

Geležinių įrankių ir ginklų gamyba suintensyvėjo. Ypatingai daug ginklų randama tų kilčių kapuose, kurios gyveno nuolatinėje priešų grėsmėje, būtent: lietuvių r. Lietuvoje ir kuršių Klaipėdos krašte, Kretingos aps. ir v. Latvijoje. Vyrų kapuose šalia kirvių, dalgių, piautuvų, kaplių, peilių, randami geležiniai pusapvalio arba

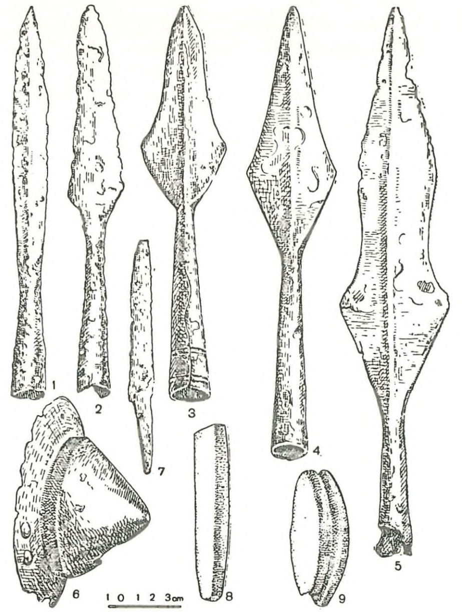

21. Geležiniai ietigaliai (1–5), antskydis (6), galąstuvas (8) ir skiltuvas (9) iš V–VIII a. Lietuvos kapinynų ir piliakalnių

kūgio formos antskydžiai (pav. 21 nr. 6), kurie bvo uždedami ant medinio oda aptraukto skydo (pilnai išlikęs apskritas skydas iš IX a. pradžios rastas Tiros durpyne prie Rukiavos kuršių kilties srityje), geležiniai lapo ar rombo pavidalo iečių antgaliai (pav. 21, nr. 1–5), balno kilpos, pentinai, žąslai ir kitos arklio aprangos dalys bei diržo sagtys. Karys su pilna apranga dažnai buvo laidojamas greta žirgo. Suintensyvėjęs ginklavimasis atspindi neramius laikus.

Nuo IV a. pabaigos ar V a. slavų kiltys pradėjo brautis į rytinių baltų žemes. Ankstyviausios krivičių sodybos ir kapai Pskovo srityje, į rytus nuo Estijos, datuojami V a. Čia jie įsikūrė suomių-ugrų žemėje, o iš Velikaja upės aukštupio išstūmė baltus. Tačiau Smolensko ir Polocko srityse krivičiams būdingi radiniai pasirodo ne anksčiau kaip VII–VIII a. Spėjama, kad krivičiai yra perėję Nemuno aukštupio sritį ir iš pradžių įsikūrę į šiaurę nuo baltų ir tik vėliau išplito Smolensko ir Polocko žemėse, kur jų gyventa istorinių laikų pradžioje. Archeologiniai radiniai tarp Smolensko, Maskvos, Kalugos ir Brriansko iki pat XII a. išlaikė baltišką charakterį, labai giminingą latgalių radiniams. Rusų Nestoro kronikos minimi galindai, gyvenę į pietų vakarus nuo Maskvos XI ir XII a., savo kultūra buvo labai artimi latgaliams. Kitos rytinių baltų žemės į šiaurę nuo Ki-

jevo ir Voronežo buvo palaipsniui užkariautos kitų slavų kilčių. Čia slavų kaimai ir kapinynai su gimininga medžiaga Volinijoje, Bohemijoje ir Moravijoje datuojami tarp VI ir IX a. Žemutinės Desnos, Seimo, Sulos ir Vorsklos baseinuose pasirodė ,Romnų' tipo piliakalniai, o aukštutinio Dono ir Okos baseinuose ,Borševo' tipo piliakalniai, siejami su drevlianų, polianų ir viatičių kiltimis. Rytinių baltų užkariavimo vyksmas tęsėsi daugelį šimtų metų, o slavėjimo procesas iki XIX ir net XX a.

Santykiai su skandinavais iki VII a. buvo prekybiniai ir atsitiktiniai. Gotlande rasta baltiškų papuošalų iš V ir VI a.; jų artimiausių paralelių aptinkama kuršių ir prūsų žemėse. Tik po 650 prasidėjo didesnio masto švedų ekspansija į r. Pabaltijį. Švedų archeologas B. Nermanas Gruobyne prie Liepojos atrado du gotlandiečių ir vieną vidurio Švedijos charakterio kapinyną. VIII a. švedų kolonijų pėdsakai aptikti dar keliose vietose: Sauslauke prie Durbės, Apuolėje ir prie Truso (Elbingo). Gruobyno kolonija tęsėsi maždaug iki 850, Truso iki 900, kitos kolonijos išnyko prieš 800. Švedų veržimąsi į kuršių kraštą ir į š. Pabaltijį mini islandiečių ir norvegų sagos. Hervararo saga prisimena švedų karaliaus Ivario (m. apie 700) pasisekimus: jis nugalėjęs Kuršą (Kurland) ir visas žemes iki Karelijos. Po jo mirties ten švedų valdžia suirusi, bet Ivaro vaikaitis Haraldas vėl užėmęs tas pačias žemes. Šios žinios atitinka švedų kolonijų buvimą tarp 650 ir 750, paliudytų archeologiniais duomenimis. Danų ir švedų karus su kuršiais IX a. aprašo Rimbertas minėtame veikale Vita Sancti Anscharii. Pradžioje jis mini, kad kuršiai (Chori) anksčiau buvę užkariauti švedų, bet jau seniai jie yra iš jų išsivadavę. Apie 850 danai užpuolę kuršius, bet buvo žiauriai nugalėti: pusė danų kariuomenės žuvo, pusė jų laivų buvo pagrobta ir kuršiai laimėję didžiulį aukso, sidabro ir ginklų grobį. Kai švedų karalius Olavas išgirdo apie šį nepasisekimą, surinkęs didelę kariuomenę, užpuolė kuršius. Pirma nusiaubė Saeborgą (manoma, kad Saeborgas ar Jūrpilis buvęs ties Gruobynu), po to Apuolę. Apuolėje mūšis (kuršių pusėje, esą, kovęsi 15.000 karių) tęsėsi 8 d., devintąją dieną švedai manė pralaimėsią, bet krikščioniškasis Dievas išklausęs jų maldų ir kuršiai pasidavę. Kuršiai atidavę švedams iš danų prieš metus atimtą grobį, 30 įkaitų, pažadėję mokėti duokles ir klausyti švedų karaliaus. Apie tą mūšį liudija Apuolės piliakalnyje surastos 150 skandinaviškų strėlių. Po šio didelio mūšio kuršiai greit vėl išsilaisvino. Skandinavai negalėjo pavergti nei prūsų, nei kuršių, ir nuo IX a. antrosios pusės jų dėmesys nukrypo į slavų ir suomių-ugrų žemes.

7. Vėlyvasis geležies amžius

Šis laikotarpis (IX a. pabaiga — apie 1200 po Kr.) apima kelis šimtmečius iki Lietuvos istorijos aušros ir prūsų užkariavimo. Nuo vidurinio geležies amžiaus šiuos paskutiniuosius priešistorinius šimtmečius skiria gan žymus kultūrinis pagyvėjimas, prekybinių santykių suintensyvėjimas ir pažanga tiek ūkio, tiek ir meno srityse. Tai baltų kilčių proistorinės kultūros klestėjimo pabaiga, nutraukta kryžiuočių įsibrovimo į Pabaltijį. Šie amžiai buvo antrasis gerovės laikotarpis po Romos imperijos laikų.

Pajūrio gyventojai, prūsai ir ypač kuršiai, atsispyrę prieš skandinavų vikingų invazijas, perėjo į ofenzyvą. Karingi kuršiai virto baltų vikingais; jie nuolatos puldinėjo Daniją ir Švediją; visa Baltija jiems buvo gerai pažįstama. Snorre Sturlesonas rašo, kad norvegų karaliaus Haraldo valdymo laikais (1045–66) kuršiai puldinėjo Daniją ir jos krantai žiemą vasarą buvo saugomi nuo kuršių ir kitų vikingų iš rytų. Ynglinga sagoje aprašoma, kad karaliaus Sveino (1049) ir karaliaus Magnaus (1051) laikais danų bažnyčiose buvo įvesta speciali malda: ,O, galingas Dieve, apsaugok mus nuo kuršių'. Kuršių plaukiojimai į vakarus, danų ir švedų karalijų niokojimai, tęsėsi pora šimtmečių. Kuršių ginklų ir laivų radimo lauktina visuose Baltijos krantuose. Tuo tarpu daugiausia kuršiškų radinių surasta Gotlando saloje: nemažas skaičius smeigtukų su trikampėmis ir kryžinėmis galvutėmis, X a. segių ir kalavijų. Gotlande, Hugleifse prie Siltės, surastas kuršių moters kapas, kur aptikti kuršiams būdingi radiniai: laiptelinė lankinė segė, smeigtukas su trikampe galvute, vytinės apyrankės ir antkaklė, papuošta grynai baltiška kryptute. Kiti baltiški radiniai Gotlande, Uplande ir Ölande, vidurinėje Švedijoje, kalba apie prekybinius ryšius X–XI a. Gotlande (Boterse prie Gerumo) rasta sidabrinė vytinė antkaklė balneliniais galais, būdinga vidurio Lietuvai ir Latvijai, drauge su arabų, bizantiškomis, vokiečių ir anglosaksų monetomis. Panaši antkaklė rasta ir Ölande. Pastarieji radiniai rodo, kad ne vieni kuršiai turėjo prekybinių ryšių su Švedija.

Nėra žinių, kad X ir XI a. skandinavų vikingai būtų užpuolę baltų kiltis su didesne kariuomene, tačiau piratiniai karai tebesitęsė. Kuršių užpuolimai nelikdavo neatlyginti. Danus, švedus, norvegus ir net

islandiečius viliojo prūsų, kuršių ir kitų rytinio Pabaltijo gyventojų turtai. Nedidelės vikingų grupės, susidedančios paprastai iš 7–30 vyrų, vienu ar keliais laivais atplaukdavo į rytinius Baltijos krantus ir eidavo plėšti turtingų sritinių valdovų pilių. Labai gyvai toks vikingų užpuolimas kuršių žemėje 925 aprašytas islandų Egilio sagoje: du vikingai, Torolfas ir Egilis, pasistatė laivą ir suradę vyrų, išplaukė į rytus. Iš pradžių jie prekiavo, o paskui pradėjo plėšti. Pakliuvę į vieno kuršių žemvaldžio pilaitę, sustiprintą pylimais ir tvoromis, jie buvo kalavijais ir ietimis apsiginklavusių kuršių apsupti, surišti ir nakčiai uždaryti viename iš pilies namų. Tačiau jiems pasisekė išsilaisvinti, išlįsti pro iš vidaus langinėmis užkaltą langą ir kito namo giliame rūsyje surasti laikomus danų belaisvius. Visi jie įsilaužę į klėtį, iš klėties į žemvaldžio miegamąjį, kur tarnai tvarkė jo šeimos lovas, ir, juos išžudę, išvogė daugybę ginklų. Toliau, atkėlę dangtį grindyse, nusileido į apatinį kambarį ir išvogė dėžes pilnas brangenybių, daugiausia sidabro. Padegę pagrindinę pilį su didele sale, kur kuršiai puotavo, vikingai pabėgo.

Egilio saga paliko visą eilę įdomių smulkmenų apie kuršių žemvaldžių pilį: pilis buvo iš daugelio gyvenamųjų ir ūkio pastatų, suręstų iš didelių gulsčių rąstų. Gyvenamasis namas turėjo du aukštus. Pagrindiniame apatiniame kambaryje buvo laikomos lobio skrynios, pilnos sidabro. Į miegamąjį vedė laiptai. Miegamajame buvo laikomi ginklai, o tarnai klojė lovas. Kitame dideliame name buvo pilies salė, kur buvo puotaujama. Šitokios žinios papildo archeologinius duomenis. Kapų radiniai Klaipėdos, Kretingos, Telšių aps., iš mažne 30 didesnių ir mažesnių kapinynų, yra nepaprasto turtingumo. Kai kurie vyrų kapai, išsiskirią turtingomis įkapėmis, laikytini svarbesniųjų žemvaldžių kapais. Pvz., viename Laivių kapinyno (Kretingos aps.) degintiniame kape, priskirtiname laikui apie 1000 po Kr., skobtiniame karste rasta 9 sidabru dengtos segės, odinis diržas, ornamentuotas žalvariniais ir gintariniais karoliais, 3 ietys, geležinis kovos kirvis su plačiais ašmenimis, įmovinis darbo kirvis, geležinis skiltuvėlis, piautuvas, geležinis raktas, žalvarinės svarstyklės, balno likučiai, geležiniai žąslai ir miniatiūriniai įrankiai ir ginklai, kurie galėjo simbolizuoti jo likusį turtą ar jo tarnų bei vergų ginklus ar įrankius. Kai kurie moterų kapai pasižymi labai dideliu skaičiumi segių, antkaklių, apyrankių, karolių, žiedų ir kt. Pačių turtingiausiųjų kapinynų eilėje suminėtini: Aukštakiemis (Klaipėdos aps.), Paulaičiai netoli Švėkšnos, Jazdai, Kiauleikiai, Laiviai, Lazdininkai ir Pryšmančiai (Kretingos aps.) bei Ginteliškė netoli Plungės. Sidabro kiekis ir kitų radinių gausumas šiuose ir daugelyje kitų kapinynų iš tikro paaiškina, kas masino skandinavus plaukioti palei kuršių krantus.

Ne tik kuršių krašte, bet ir visose kitose baltų kilčių žemėse, buvo jaučiamas gyvas kultūrinis pulsas ir turto akumuliacija. Baltų tautos buvo centrinėje prekybos pozicijoje tarp vakarų, šiaurės ir rytų: tarp anglosaksų, vokiečių, skandinavų, suomių-ugrų, rusų, Bizantijos ir arabų. Prekybiniai mainai vyko Baltijos pajūryje, Truso, Viskiautų centruose bei Nemuno ir Dauguvos žemupiuose su prekybiniais švedų centrais: Visby (Gotlande) ir Birka ties Mälaro ežeru, vidurio Švedijoje. Toliau, prekybiniai keliai ėjo didesnėmis upėmis — Dauguva, Nemunu, Nerimi, Narevu, Bugu, Pripete, Dnepru. Tarptautinę prekybą rodo palei prekybinius kelius randami lobiai su lietuviškais sidabriniais ilgaisiais, baltiškais sidabro papuošalais, arabiškomis, bizantiškomis, daniškomis, švediškomis, vokiškomis ir anglosaksiškomis monetomis, Kijevo Rusios sidabriniais papuošalais, skandinaviškais ir vokiškais kalavijais ir t.t. X a. Lietuvoje pasirodė pirmieji pinigai — sidabriniai ilgieji (žr. LE VIII 400–401), dažniausiai su viena plokščia puse, kartais trišoniai ar juostelės pavidalo. Jie svėrė apie 100 arba apie 200 g ir turi nuo kelių iki keliolikos įraižų ar įkartų. Lietuvoje jie išliko apyvartoje iki kaltinių monetų pasirodymo XV a. pradžioje. Iš viso Lietuvoje, priešistorinėje ir istorinėje, rasta 42 lobiai su sidabriniais ilgaisiais. Šalia pinigų, maždaug tuo pačiu metu, atsirado žalvarinės svarstyklės ir svoreliai, kurie randami turtingų vyrų kapuose, ypač v. Lietuvoje. Svarstyklės buvo miniatiūrinės: dvi gaubtos lėkštutės buvo pakabinamos ant trijų grandinėlių, šios ant pakabėlės, pervertos viena grandinėle, pritvirtinta prie skersinio galo. Skersinio viršuje buvo rankinėlė, o ties jos viduriu — švytuoklė, rodanti svorį. Tokios svarstyklės buvo naudojamos pinigams ir brangiesiems metalams sverti. Žalvariniai svoreliai buvo statinaitės pavidalo, skirtingų dydžių, tarp 1,5 ir 3 cm skersmens ir tarp 1,4 ir 2,1 cm aukščio. Svorelių viršuje buvo įmuštos 1–5 akutės arba kryžiukas ir kryžiukas drauge su akutėmis. Šitokia yra buvusi anų laikų matų sistema.

Gintaras nuo VI a. buvo praradęs didelį pareikalavimą, koks yra buvęs antikiniais laikais. Mainų prekyboje vyravo kailiai,

medus, vaškas, plunksnos ir kt. Adomas Bremenietis savo Hamburgo istorijoj 1075 mini, kad prūsai yra turėję daugybę kailių; kiaunių kailių vokiečiai troškę kaip aukščiausios laimės; prūsai mainydavę labai brangius kailius į vilnonius drabužius, vad. ‚faldones'. Kailiai galėjo būti išvežami iš Lietuvos ir kitų Pabaltijo kraštų į vakarus ir į pietus.

Pažanga pastebima žemdirbystės, keramikos, metalo pramonės ir amatininkystės srityse. Spėjama, kad tarp IX ir XII a. iš dvilaukės pereita į trilaukę laukų dirbimo sistemą, sprendžiant pagal žiemkenčių grūdų persvarą — rugių sodybose rasta daugiau nei kviečių ir miežių. Žirniai ir pupos buvo plačiai auginamos. Apstu trinamųjų girnų. Žemdirbystės įrankiai patobulėjo: dalgiai dabar buvo ilgesni, piautuvai — lengvesnės ir gražiau išlenktos formos. Gyvulininkystėje kiaulių auginimas pasiekė antrą vietą po galvijų. Puodai pradėta gaminti masiškai nuo X a., naudojant žiedžiamąjį ratą. Metalurgijos, odininkystės, stiklo ir gintaro pramonė vis kaskart labiau perėjo į amatininkų rankas, kurie, greičiausiai, tais laikais jau sudarė atskirą amatininkų luomą, ypač prie didesnių miestų ir pilių. Tik audimas, verpimas ir drabužių siuvimas bus likęs atskirų šeimų rėmuose.

Meninės kūrybos raidą galima stebėti žalvarinių, sidabrinių ir kitų papuošalų formose ir ornamente. Kad ir buvo platūs prekybiniai ryšiai su įvairiais kraštais, svetimos įtakos nedaug tepalietė baltišką stilių. Labiausiai bus paveikusi skandinavų įtaka, kuri aiškiai matyti kalavijų formose ir kai kurių ornamentų motyvuose, pvz. gyvulinėse galvutėse, kuriomis buvo puošiamos v. Lietuvos apyrankės ir segės. Visa kita liko grynai baltiška. Lygiai, kaip Romos imperijos laikais, baltai svetimo meno stiliaus nemėgdžiojo, o tik kai kuriais elementais savąjį praturtino, atskirus motyvus įjungdami į baltiškąjį geometrinį dekoravimą. Pagrindinės papuošalų serijos liko tos pačios: dideli smeigtukai su antkrūtininėmis grandinėmis, apgalviai, kepuraitės, antkaklės, segės, apyrankės, žiedai. Moterys visai nenešiojo auskarų, kurie taip būdingi buvo slavėms. Smeigtukų, ypač kuršių srityje, buvo daugelis variantų; jų galvutės buvo kryžinės su apskritimais kryžių galuose, trikampės su rožėlės raštu reljefe, ažūrinės, rombinės su smulkiu reljefiniu raštu (pav. 22). Smeigtukais buvo susegami apsiaustai; mažesniais buvo pritvirtinama prie plaukų galvos danga; arba šiaip jie puošdavo su grandinių eilėmis moterų krūtines. Antkaklės šiame laikotarpyje dažniausiai buvo vytos iš trijų vielų, užsibaigiančios balnelio pavidalo ar trijų kūgių užkaba viename gale, kitame — kabliuku. Daug šio tipo antkaklių rasta vidurio, š. ir p. Lietuvoje ir Latvijoje. Antkaklės iš suplotos vielos su prikabintais trikampiais, rombiniais ar pailgo lapo pavidalo kabučiais — būdingos žiemgaliams š. Lietuvoje ir vidurio Latvijoje. Segių tarpe iki XI a. vis dar tebebuvo vartojamos lankinės segės: laiptelinės ir labai didelės vyrų segės, kurių lankelis užsibaigia aguoninėmis arba gyvulinėmis galvutėmis. Nuo IX a. kaskart vis labiau išplinta mažos pasaginės segės. Ankstyviausi jų variantai iš VII a. turėjo įvijines galvutes, o IX–X a. jos išsivystė į labai įvairias formas: su storėjančiais ir plonėjančiais galais, aguoniniais, gyvuliniais, žvaigždiniais, keturkampiais ir aštuonkampiais galais. Kapuose apskritinių segių keliais atvejais surasta iki dvidešimt. Viena šalia kitos jos būdavo prisegiotos prie palaidinės, o vyrų kapuose dažnai randamos viena eile nuo kaklo iki kelių. Buvo ir apskritinių ažūrinių ir figūrinių segių su kryžiaus, rožėlės ar svastikos simboliu. Dekoracijos atžvilgiu apyrankės pasiekė šitame laikotarpyje gražiausių formų. V. Lietuvoje juostinių apyrankių galai, kaip ir pasaginių segių, dažnai buvo puošiami stilizuotomis gyvulinėmis galvutėmis, o lankelis smulkiu geometriniu raštu, išdėstytu įvairiomis taškučių, akučių, lankelių, ratukų, trikampėlių ir brūkšnelių deriniais. Didelės ir plačios vyrų apyrankės, kurių daugiausia surasta š. Lietuvos (žiemgalių) kapinynuose, pasižymi smulkiai išgraviruotomis kryputėmis ir rombiniu juostiniu raštu, tarytum būtų žalvarinis audinys. Panašūs ornamento motyvai sutinkami ant visų kitų metalinių papuošalų plokštumų, arklio aprangos dalykų, ant sidabro plokštelėmis puoštų kovos peilių ašmenų ir kt. Raštas buvo įmušamas, išgraviruojamas ir išliejamas. Kokie raštai buvo tuometiniuose audiniuose, nežinoma. Išliko tik vilnonės skaros, kurios buvo puošiamos įsegtomis rombinėmis, trikampėmis, svastikinėmis plokštelėmis ir įvijomis. Tokių gana gerai išlikusių skarų, kuriomis moterys

22. Žalvariniai smeigtukai galvos dangai pritvirtinti, X–XI a. (Laiviai, Salantų vls.)

dengė pečius, nemažas skaičius rastas žiemgalių, latgalių ir kuršių kilčių srityse. Odiniai diržai irgi buvo ornamentuojami išgaubtomis apskritomis ar keturkampėmis ir pailgomis žalvario ar švino plokštelėmis, dengtomis sidabru. Kartais, diržai abipus sagties dar buvo papuošiami kutais su žalvario ar gintaro karoliukais galuose.

Išlikę lininių ir vilnonių audinių fragmentai liudija kelias audimo technikas. Audiniai buvo trinyčiai, kurie turėjo būti audžiami horizontalinėmis staklėmis. Keturnyčiai galėjo būti audžiami vertikalinio tipo staklėmis. Juostos buvo audžiamos specialiais juostų audimo įrankėliais, kurie mergaičių kapuose būna įdėti į beržo tošies dėžutę. Tokių juostų audimo įrankių komplektų rasta X ir XI a. v. Lietuvos kapinynuose, pvz., Ginteliškėje ir Jazduose (pav. LE IX 367).

X–XI a. moterų ir vyrų tautiniai drabužiai gali būti beveik atkurti dėka gausių žalvarinių papuošalų, išlikusių audinių fragmentų ir papuošalų ir kitų daiktų padėties kapuose. Tautiniai drabužiai bendru charakteriu buvo panašūs visose baltų kiltyse, bet detalėmis skyrėsi. Bendrais bruožais moterų drabužiai buvo tokie: mergaitės dėvėjo vilnones kepuraites, papuoštas plokštelėmis ir kabučiais; moterys — galvos dangą, prisegtą smeigtukais, arba ant jos buvo uždedamas apgalvys. Lininė palaidinė buvo uždaru kaklu; ją puošė antkaklės, segės ir stiklo ar gintaro karoliai, viršuje buvo susegama pasagine ar apskritine sege. Vilnonis sijonas siekė žemiau blauzdų, o prijuostė buvo trumpesnė už sijoną. Vilnonė skara, siautusi pečius, priekyje buvo susegama didele žalvarine ar sidabrine sege ar dideliais smeigtukais ir prie jų prikabinėtomis grandinėmis. Ant kiekvienos rankos buvo nuo vienos iki šešių apyrankių. Vyrai irgi vilkėjo linines palaidines, susegtas ir papuoštas pasaginėmis segėmis, vilnones kelnes, ilgą vilnonį švarką, sujuostą diržu, ir vilnonį apsiaustą, priekyje susegtą didele stambia sege. Turtingesnieji vyrai dėvėjo apyrankes ir žiedus. Karys nešiojo prie diržo prikabintą kovos peilį, kirvį, skiltuvą, kalaviją bei šalmą, skydą, ietis, lanką ir strėles. Šalia visų papuošalų ir ginklų, kapuose dažnai aptinkami daiktai ir amuletai, turį magiškos galios — žvagučiai, arklio ar anties pavidalo figūrėlės, gyvulių dantys, šukos, pincetės, dideli geležiniai daiktai.

Žirgas buvo kario palydovas ir didelės meilės objektas. Šalia skitų, baltai iš visų indoeuropiečių labiausiai išlaikė ypatingą pagarbą ir prisirišimą prie žirgo. Per visus priešistorinius šimtmečius archeologiniai duomenys patvirtina žirgo vaidmenį tiek religijoje, tiek jojime bei raitijoje, kuri greičiausiai jau buvo išsivysčiusi žalvario amžiuje. Per visus geležies amžiaus laikus aptinkami žirgo kapai šalia raitininko. Žirgas buvo drauge laidojamas su kariu. Gyvų žirgų laidojimas (prieš tai juos nuvarinėjant iki pavargimo) su mirusiu savininku, paliudytas tiek istorinių šaltinių, tiek archeologinių duomenų. Petras Dusburgietis savo Chronicon Terrae Prussiae (1326) prūsų religijos aprašyme mini porą kartų, kad notangai buvo deginami raiti (‚in equo crematus' ar ‚ligatus super equum suum est crematus'). Lietuvos žirgų kapinynuose keliais atvejais buvo rasti žirgų griaučiai su surištomis kojomis, užrištomis akimis. Žirgų laidojimo paprotys kulminacijos punktą yra pasiekęs vėlyvajame geležies amžiuje. Iš XI–XII a. vidurio Lietuvoje žinomi net ištisi žirgų kapinynai: Rimaisai netoli Ramygalos; Veršvai ir Pakapiai prie Kauno; Graužai ir Ruseiniai, Kėdainių aps. (žr. Arklių kapai — LE I 275–276). Žirgo apranga buvo labai puošni. Odinės kamanų dalys buvo apmušamos žalvario ar švino plokštelėmis, padengtomis sidabru. Prie kamanų ir galvos viršugalvyje buvo prikabinami žvagučiai ar pakabėlės. Skirstikliai jungė kamanų diržus, apkalai virš kamanų sankryžos ir antnosiai buvo iš žalvario, pasidabruoto švino ar geležiniai, dengti sidabro plokštele ir inkrustuoti žalvariu. Sidabrinės plokštelės buvo dekoruojamos roželėmis, kūgeliais, pusrutulėliais, rantytų juostelių eilėmis, eglutės raštu, rombų ar pintos kryputės juostelėmis. Dvinariai ar trinariai žąslai paprastai buvo geležiniai, bet turtingųjų žirgų šoninės žąslų dalys (laužtukai) buvo puošiamos stilizuotomis žirgų galvomis, dengtos sidabro plokštele ir dažnai inkrustuotos žalvariu (ypatingai puošnių laužtukų rasta Rimaisų kapyne). Po balnu klojama lininė gūnia buvo kraštuose išpuošiama prisegtomis trikampėmis ir rombinėmis skardelėmis. Geležinės balno kilpos, išgaubtu arba tiesiu pagrindu, dažnai turėjo geometriškai ornamentuotą lankelį. Puošniausios balno kilpos (iš XII a. Rimaisų kapyno) buvo dengtos sidabru su stilizuotų žirgo galvų dekoracija (pav. 23). Žalvariniai pentinai su masyviu dygliu viduryje irgi buvo puošiami geometriniu, juostiniu raštu arba buvo su iškarpomis (ažūriniai). Ant žirgų uodegų buvo užmaunami įvijiniai žalvariniai žiedai, o po kaklu pakabinamas skambalas.

Piliakalniai aukštuose upių ar ežerų iškyšuliuose ar didelėse kalvose su kultūri-

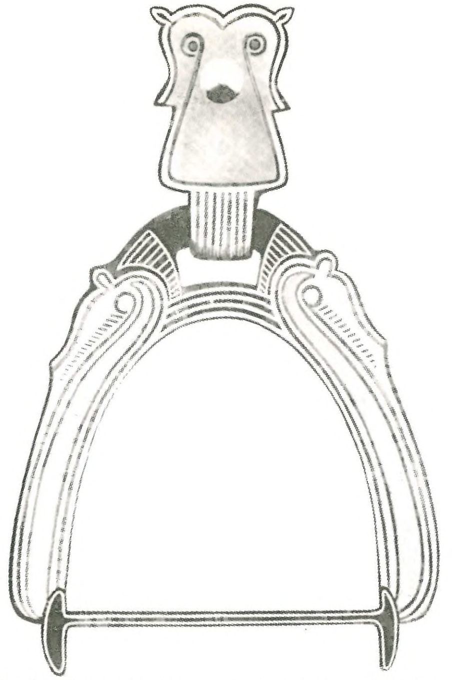

23. Geležinė balno kilpa, dengta sidabru, iš XII a. po Kr. (Rimaisų žirgų kapinynas, Kėdainių aps.)

niais sluoksniais iš X–XIII a. buvo žymiai didesni ir su tobulesniais įtvirtinimais negu ankstyvesniais laikais. Tokie vėlyvieji piliakalniai tyrinėti Apuolėje 1928–32 (V. Nagevičiaus), Įpiltyje 1933–34 (V. Nagevičiaus ir J. Puzino), Veliuonoje, Bubiuose (Šiaulių aps.), Derbutuose prie Ariogalos (tyrinėti prieš I pas. karą L. Krzywickio ir T. Daugirdo), Nemenčinėje prie Vilniaus 1952–54 (P. Kulikausko) ir Mažiulionyse netoli Švenčionių 1907–08 (V. A. Kaširskio). Piliakalnio aikštelė, kurioje stovėjo mediniai pilies pastatai, padidėjo net iki 1 ha ploto. Pylimas, saugojęs piliakalnį iš sausumos pusės, o kartais ir iš visų pusių, buvo aukštas ir status. Pylimui supilti buvo naudojami akmenys, rąstai ir suplūkta žemė: Įpilties piliakalnio pylimas išaugo iki 10 m aukščio ir 40 m pločio. Žiūrint iš lygumos pusės, kai kurie piliakalniai buvo apie 30 ar daugiau metrų aukščio ir labai stačiais, nulygintais krantais. Toks buvo XIII a. Veliuonos piliakalnis, deš. Nemuno krante. Virš pylimų buvo medinės tvoros, bokštai su stačiomis sienomis iš kranto pusės. Pagrindinių pilies pastatų nepasisekė rekonstruoti, nes pilys nuolat būdavo sudeginamos ir vėl atstatomos, o istorinių laikų pradžioje buvo pastatytos mūrinės pilys. Nemenčinės piliakalnyje prie Vilniaus, kurio radiniai priklauso XI–XIII a., buvo susidurta su keturkampių mūrinių pastatų pagrindais. Tarp akmenų buvo rasta daug molio, kuris buvo naudojamas kaip rišamoji medžiaga.

Iš dviejų ar trijų pusių piliakalnius supo upės, upeliai, ežerai ar pelkės, o apsaugai iš sausumos pusės buvo iškasamas griovys. Į pilį galima buvo patekti tik kilnojamu tiltu. Piliakalnio papėdėje stovėjo vartai arba tunelis. Įpilties tunelis buvo net 8 m ilgio, 3 m pločio ir 2 m aukščio, pastatytas iš ąžuolinių rąstų. Kai kuriuose piliakalniuose susidurta su šuliniais arba vandens rezervuarais. Apuolės piliakalnyje išliko 2 m gylio ir 4,5×4 m pločio šulinio medinis rentinys.

Didieji piliakalniai šalia augančių miestų buvo kilčių kariniai, prekybiniai ir administraciniai centrai. Kiltys buvo padalytos į gana smulkius administracinius vienetus. IX a. kuršių kiltis turėjo 5 sritis, o XIII a. istoriniai šaltiniai mini net 8 sritis: Vanenę, Ventą, Pamarį, Banduvą, Duvzarę, Mėguvą, Pilsotą ir Ceklį. Panašus vienos kilties susiskirstymas į daugelį smulkių vienetų turėjo būti visose baltų žemėse. Karalių ar kunigaikščių (ankstyvesnieji istoriniai šaltiniai lotyniškai juos vadina rex, dux arba princeps) priklausomybėje buvo didžiausios pilys ir daug žemių. Jų kontrolėje buvo mažiau galingi sritiniai valdovai, valdę mažesnes ar periferines sritis. Hierarchinė valdžios sistema paliudyta XIII a. pradžios šaltinių. Volinijos kronika mini, kad 1219 pasirašyti sutartį tarp Lietuvos ir Haličo-Vladimiro Rusios buvo atvykę 21 Lietuvos kunigaikštis. Penki iš jų buvo vadinami didžiaisiais kunigaikščiais: Živibutas, Daujotas ir jo brolis Vilikaila, Dausprungas ir jo brolis Mindaugas. Kiti 16 buvo mažesnės Žiemgalos valdovas kng. Vieštartas, yra žinoma žiemgalių ir latgalių kiltyse. Valdžia ir žemės buvo paveldimos. Vakarinės Žiemgalos valdovas kng. Vieštartas, gyvenęs Tervetės pilyje XIII a., šaltinių minimas kaip ‚maior natus'. Tokia hierarchinė ir paveldima valdžia galėjo tęstis per daugelį priešistorinių šimtmečių prieš XIII a. Šitokia sistema su daugeliu tarp savęs konkuruojančių ir kariaujančių pasidarė pragaištinga, kai į baltų žemes iš vakarų pradėjo veržtis kryžiuočiai, o iš pietų ir rytų supo rusai. Ir tik Mindaugo Lietuvos valstybės gimimas išgelbėjo baltų gimines nuo visiško išnykimo.

S a n t r u m p o s: Congressus—Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae 19.–23. VIII. 1930. Riga, 1931; KSIIMK — Kratkije Soobščenija o Dokladach i Polevych Issledovanijach Instituta Istorii Materialnoj Kultury (Moskva); LKI — Iš Lietuvių Kultūros Istorijos (Lietuvos Mokslų Akademija. Istorijos Institutas); LMAD — Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai. Serija A; MIA — Materialy i Issledovanija po Archeologii

SSSR (Moskva); Prussia — Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia (Königsberg); PZ —Prähistorische Zeitschrift (Berlin); Reallexikon — Reallexikon der Vorgeschichte, hrsg. von M. Ebert. Berlin, 1924–32; RB—Rocznik Białostocki; SA—Sovetskaja Archeologija; VDKMM—Vytauto Didžiojo Kultūros Muziejaus Metraštis (Kaunas); Verhandlungen — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (Tartu); WA — Wiadomości Archeologiczne (Warszawa).

B e n d r i e j i d a l y k a i. Į v a i r ū s p e r i o d a i: *V. Daugudis,* Aukštadvario piliapiliakalnio įtvirtinimai ir pastatai (LMAD 1 1962 43–67); *C. Engel, W. La Baume,* Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande 1937; *W. Gaerte,* Urgeschichte von Ostpreussen 1929; *(M. Gimbutienė) M. Gimbutas,* The Balts 1963; ('') *M. Alseikaitė-Gimbutienė,* Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit 1946; ('') Rytprūsių ir Vakarų Lietuvos priešistorinės kultūros apžvalga (Mažoji Lietuva. — Studia Lituanica I 1958); *R. Jablonskytė-Rimantienė,* O drevnejšich kulturnych oblastiach na territorii Litvy (Sovetskaja Etnografija 3 1955 3–19); *L. Krzywicki,* Grodziska górno-litewskie (Pamiętnik Fizyograficzny XXIV 1917); *P. Kulikauskas,* Issledovanije archeologičeskich pamiatnikov Litvy (KSIIMK 42 1952); ('') Seniausieji Kuršių Neringos gyventojai (LKI II 1959 72–85); *P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius,* Lietuvos archeologijos bruožai 1961; *R. Kulikauskienė (Volkaitė),* Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai 1958; ('') Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošalai (LKI II 1959 30–53); *R. Kulikauskienė, R. Rimantienė,* Senovės lietuvių papuošalai (Lietuvių Liaudies Menas 1958–66); *H. Moora,* O drevnej territorii rasselenija baltijskich plemen (SA 2 1958); *L. Nakaitė,* Juodonių gyvenvietės (Rokiškio raj.), archeologinių tyrinėjimų duomenys (LKI I 1958 138–150); ('') Senovės lietuvių sidabriniai papuošalai (LKI II 1959 54–71); *O. Navickaitė,* Plokštinių kapinynų tyrinėjimai Lietuvoje (LKI III 1961 66–100); *J. Puzinas,* Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys 1938; *P. Tarasenka,* Lietuvos piliakalniai 1956; *A. Z. Tautavičius,* Rytų Lietuvos pilkapiai (LMAD 1 1955 87–97).

A k m e n s a m ž i u s: *A. Bernotaitė,* Rudnios (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovyklos (LKI II 1959 86–102); ('') Versminio upelio I (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovykla (LKI I 1958 5–19); *H. Gross,* Auf den ältesten Spuren des Menschen in Altpreussen (Prussia XXXII 1938 84–139); ('') Die Renntierjäger-Kultur Ostpreussens (PZ XXX/XXXI 1940 39–67); *V. K. Gudelis, S. V. Pavilionis,* Paleoantropologičeskije nachodki v Litve (Biulleten Komissii po Izučeniju Četvertičnogo Perioda 20 1955 34–44); *R. Jablonskytė-Rimantienė,* Akmens amžiaus stovykla Skaruliuose (Jonavos vls., Kauno aps.) (VDKMM I 1941 1–18); ('') Kai kurie Lietuvos paleolito klausimai (LMAD 1 35–51); ('') Mezolit Litvy (KSIIMK XLII 1952 40–53); ('') Mezolitinė stovykla Puvočiuose I, Alytaus aps., Merkinės vls. (Lietuvos Praeitis I : 2 1941); ('') Vėlyvojo mezolito stovykla Lampėdžiuose (LMAD 2 1963 39–51); ('') Žemųjų Kaniūkų IV–I tūkstantmečių pr. m. e. stovyklos (LMAD 1 1963 65–90); *J. Žilinskas,* Akmens periodo (mesolithicum–neolithicum) žmogus Žemaitijoje ir Suvalkijoje 1931.

C h a l k o l i t a s, ž a l v a r i o i r a n k s t y v a s i s g e l e ž i e s a m ž i u s: *B. Ehrlich,* Ein jungsteinzeitliches Dorf der Schnurkeramiker in Succase, Kr. Elbing (Altschlesien V 1934); ('') Succase, eine steinzeitliche Siedlung der Schnurkeramiker (Elbinger Jahrbuch XII/XIII 1936); *C. Engel,* Vorgeschichte der altpreussischen Stämme 1935; *W. Gaerte,* Die steinzeitliche Keramik in Ostpreussen 1927; ('') Tolkemit (Reallexikon XIII 1929); *(M. Gimbutienė) M. Gimbutas,* The Bronze Age Cultures of Central and Eastern Europe 1965; ('') The Prehistory of Eastern Europe 1 1956; ('') A Survey of the Bronze Age Culture in the South-eastern Baltic Area (Światowit XXIII 1960); *R. Jablonskytė-Rimantienė,* Ankstyvojo geležies amžiaus Lapainios puodžiai (LKI III 1961 3–15); *A. N. Melnikovskaja,* Drevnejšije gorodišča južnoj Belorussii (KSIIMK LXX 1957); *T. N. Nikolskaja,* Kultura plemen bassejna verchnej Oki v I tysiačeletii n. e. (MIA LXXII 1959); *E. Šturms,* Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum (Vorgeschichtliche Forschungen X 1936); ('') Die bronzezeitlichen Funde in Lettland (Congressus); *(P. Tarasenka) P. F. Tarasenko,* Gorodišča Litvy (KSIIMK XLII 1952); *M. V. Vojevodskij,* Gorodišča verchnej Desny (KSIIMK XXIV 1949); *J. Wiesner,* Die Bronzefigur von Schernen, Kr. Memel (Altpreussen II 1941 19–22); *J. Żurek,* Osada neolityczna w Rzucewie w pow. wejherowskim (Fontes Archaeologici Posnanienses IV 1954).

S e n a s i s g e l e ž i e s a m ž i u s: *J. Antoniewicz,* Badania kurhanów z okresu rzymskiego dokonane w 1957 r. w miejscowości Szwajcaria pow. Suwałki (WA XXVII : 1 1961); ('') The Mysterious Sudovian People (Archaeology II : 3 1958); ('') Odkrycie grobu rolnika jaćwieskiego z narzędziami produkcji z okresu rzymskiego (RB III 1962 205–223); *J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz,* Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki (WA XXV:1 –2 1958); *A. Bezzenberger,* Das Gräberfeld bei Schernen, Kr. Memel (Prussia XVII 1892); *S. Bolin,* Die Funde römischer und byzantinischer Münzen in Ostpreussen (Prussia XXVI 1926); *C. Engel,* Die kaiserzeitlichen Kulturgruppen zwischen Weichsel und finnischen Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander (Prussia XXX : 1 1933); *F. D. Gurevič,* Raginianskij mogilnik (KSIIMK XXXVI 1951 56–62); *D. Jaskanis, J. Jaskanis,* Sprawozdanie z badań w 1957 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki (WA XXVII : 1 1961 27–49); *J. Jaskanis,* Sprawozdanie z badań w 1956 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki (WA XXV : 1–2 1958 75–98); ('') Wyniki badań przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki w latach 1958–59 (RB I 1961 131–191); ('') . . . w latach 1960–61 (RB III 1962 233–297); *P. Kulikauskas,* Emaliuotieji dirbiniai Lietuvoje (VDKMM I 1941 43 tt); ('') Iš metalų panaudojimo Lietuvoje istorijos (LKI II 1959 3–20); ('') Kai kurie archeologiniai duomenys apie seniausiai Lietuvos teritorijoje auginus javus (LMAD 1 1955 75–85); ('') Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinio kapinyno tyrinėjimai (Lietuvos Istorijos Instituto Darbai 1951); ('') Nauji radiniai Kurmaičių kapinyne (LMAD 2 1957 141–151); *R. Kulikauskienė (Volkaitė),* Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai (LKI I 1958 44–64); ('') Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu (LKI I 1958 125–137); *H. Moora,* Die Eisenzeit in Lettland (Verhandlungen I 1929, II 1938); *O. Navickaitė,* Bačkininkėlių piliakalnis (LKI I 1958 103–118); *Z. Okulicz,* Cmentarzysko z III–V w naszej ery w miejscowości Netta, pow. Augustów (WA XXII : 3–4 1955 284–304); ('') Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1958 r. na osadzie pod ‚Zamczyskiem' w miejscowości Osinki, pow. Suwałki (WA XXVII:1 1961 82–90); *D. Petrauskaitė,* Žiegždrių piliakalnis (LKI I 1958 119–124); *J. Puzinas,* Ankstyvojo geležies amžiaus kapas, surastas Kurmaičiuose, Kretingos vls. (VDKMM I 1941); ('') Dvigubas IV a. kapas Veršvuose (VDKMM I 1941); ('') Die Flügelfibeln in Litauen u. ihre Bedeutung für die Handelgeschichte (Festschrift Wahle 1950 189–199); *A. Spekke,* The Ancient Amber Routes and the Geographical discovery of Eastern Baltic 1957; *O. Tischler,* Das Gräberfeld bei Oberhof, Kr. Memel (Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft XXIX 1888, XXX 1889); *W. Ziemlinska-Odojowa,* Badania wykopaliskowe w 1959 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Żywa Woda, pow. Suwałki (RB I 1961 193–221); *T. Żurowski,* Sprawozdanie z badań w 1957 r. cmentarzyska kurhanowego we wsi Szurpiły, pow. Suwałki (WA XXVII : 1 1961 58–82).

V i d u r i n i s g e l e ž i e s a m ž i u s: *N. Aberg,* Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit 1919; *T. Cehak-Holubowiczowa,* Cmentarzysko kurhanowe z VI i VII w. w miejscowości Karmazyny koło miasta Troki w Litewskiej S.S.R. (WA XXII:3-4 1955); *D. Jaskanis,* Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Krzywołka, pow. Suwałki (RB IV 1963 279–308); *B. Lincke,* Eine baltische Halsringform der Völkerwanderungszeit

1937; *B. Nerman*, Einige in Schweden gefundene Nadeln ostpreussischen Ursprungs (Prussia XXXIII 1939); (") Grobin-Seeburg, Ausgrabungen und Funde 1958; (") Swedish Viking Colonies on the Baltic (Eurasia Septentrionalis Antiqua IX 1934).

Vėlyvasis geležies amžius: E. *Būtėnienė*, Siraičių X–XII a. senkapis (LKI I 1958 159–176); *E. Danilaitė*, Archeologiniai tyrinėjimai Kiauleikiuose (LKI III 1961 101–124); *V. Daugudis*, Mažulonių piliakalnis (LKI III 1961 16–40); *J. Hoffmann*, Die spätheidnische Kultur des Memellandes 1941; *E. Kivikoski*, Studien zur Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet (Acta Archaeologica VIII 1937); *P. Kulikauskas*, Nemenčinės piliakalnis (LKI I 1958 20–43); *R. Kulikauskienė*, Pogrebalnyje pamiatniki Litvy konca I — načala II tysiačeletii našej ery (KSIIMK XLII 1952); (") Pogrebenija s koniami u drevnich litovcev (SA XVI 1953); *V. Nagevičius*, Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra (Senovė I 1935); *O. Navickaitė*, Diržių kapinynas (LKI I 1958 151–158); *B. Nerman*, Einige auf Gotland gefundene ostbaltische Gegenstände der jüngeren Eisenzeit (Verhandlungen XXX : 2 1938); *A. Tautavičius*, Kapitoniškių pilkapiai (LMAD 1 1957 95–109); (") Šalčininkų rajono pilkapynų tyrinėjimai (LKI I 1958 65–82).

Baltų kiltys (kalbotyros ir antropologijos duomenys): *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas (įvadas) 1924; (") Die Vorgeschichte der aistischen Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung (Streitberg-Festgabe 1924); *(M. Gimbutienė) M. Gimbutas*, Ancient Baltic Lands (International Journal of Slavic Linguistics and Poetics VI 1963); *A. Kamiński*, Jaćwież 1953; *V. Kiparsky*, Baltische Sprachen und Völker (Baltische Lande I 1939); *H. Moora*, O drevnej territorii naselenija baltijskich plemen (SA 2 1958); *B. A. Serebrennikov*, O nekotorych sledach izčeznuvšego indoevropejskogo jazyka v centre evropejskoj časti SSSR, blizkogo k baltijskim jazykam (LMAD 1 1957); *V. Thomsen*, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog 1890; *V. N. Toporov, O. N. Trubačev*, Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego Podneprovja 1962; *M. Vasmer*, Über die Ostgrenze der baltischen Stämme (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse 1932).

Istoriniai šaltiniai: *Adamus Bremensis*, History of the Archbishops of Hamburg-Bremen. Translated by Francis J. Tschan. 1959; *Petrus de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I 1861); *E. R. Eddison*, Egil's saga 1930; *Henricus Lettus*, Heinrici Chronicon Livoniae. Hrsg. von L. Arbusow und A. Bauer 1955; *Hermannus de Wartberge*, Chronicon Livoniae (Scriptores Rerum Prussicarum II 1863); *T. Hodgins*, The Letters of Cassiodorus 1886; *Orosius*, King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World 1959; *Plinius*, The Natural History by Pliny IV Bohn's Classical Library); *Rimbert*, Vita sancti Anscharii per s. Rembertum (Scriptores Rerum Svecicarum II 1828); *Tacitus*, Germania (Everyman's Library).

LIETUVOS ISTORIJA IKI GEDIMINO DINASTIJOS IŠMIRIMO (1572)

ZENONAS IVINSKIS

Iš visos baltų tautų grupės, kuriai dar priklausė latviai ir prūsai (su sūduviais ar jotvingiais), tik lietuviams vieninteliams pasisekė viduramžiais įkurti savo valstybę. Jos pradžia atsekama, kai vokiečių riteriai dar nebuvo spėję įsitvirtinti rytiniame Pabaltijyje. Iki XVIII a. galo, t.y. iki padalijimo (1772–1795) epochos, toji valstybė išsilaikė šešis šimtmečius, atlikdama savo svarbią istorinę rolę. Iš vienos pusės ji beveik dviejų amžių kovose neprileido Vokiečių ordino į deš. Nemuno kranto plotus ir į jam taip reikalingą ,tiltą', Žemaitiją, kuri negailestingai skaldė galingą kryžiuočių valstybę, siekiančią nuo Neumarko iki Narvos. Lietuvių palužimas daug generacijų besitęsiančioje kovoje būtų davęs ordinui galimybės praplėsti savo valstybę iki Dniepro baseino plotų.

Jau XIII a. sėkmingai pastodama besiveržiančioms totorių ordoms kelią ir vėliau juos įveikdama pačioje stepėje, Lietuva išplėtė savo valstybingumą rytinių slavų teritorijose anapus Dniepro. Iki XV a. vidurio ji buvo laikoma pačia galingiausia Rytų Europos valstybe, kurios privengė totorių Aukso orda (žr. LE I 424–426) ir kurios taikos ieškojo didieji Maskvos kunigaikščiai. Jiems D. L. K-ja ne tik ilgam sutrukdė vad. ,rusiškųjų žemių surinkimą', bet Petro Didžiojo laikų ilgai neleido prasiskverbti į Vakarus ir tuo būdu reikštis Europos politiniame gyvenime.

Kai D.L.K. Jogaila Algirdaitis (LE IX 418–429) iš Vilniaus nuėjo užkuriom Krokuvon karaliauti, jis davė kaimyninei Lenkijai lietuvišką Gediminaičių dinastiją, paprastai Jogailaičiais vadinamą. Beveik du šios dinastijos šimtmečiai yra laikomi Lenkijos istorijoje ir politiniu ir kultūriniu atžvilgiu vienais iš šviesiausių.

1. Lietuvos valstybės pradžia ir jos išsivystymas iki XIII a. galo

Pirmųjų Lietuvos valstybingumo ženklų reikia ieškoti dar prieš Mindaugą. Šaltiniuose vardu neminimas galingas Mindaugo tėvas galėjo jau XII a. gale apjungti lietuvių žemių branduolį ir mirdamas išdalinti savo sūnums (H. Paszkiewicz). Iš visų ,kunigų' veikliausias pasirodė Mindaugas (žr. LE XVIII 493–501), sugebėjęs surinkti stiprų palydos būrį, vad. ,družiną'. Jis prievarta vykdė pirmykštės Lietuvos valstybės, augančios iš žemių tarp Šventosios (Neries intako) ir Merkio, didinimą. Mindaugo žygiai sukėlė jo energingo broléno Tautvilo (žr. LE XXX 465–467), Žemaičių kunigaikščių ir sūduvių (jotvingių) opoziciją. Kai sąjungon dar buvo įtrauktas Volinijos–Haličo kng. Danielius Romanaitis (žr. LE IV 280–281) ir Livonijos kryžiuočiai (žr. Kalavijuočiai — LE X 276–279), politiškai apsukrus Mindaugas dovanomis atitraukė nuo savo gausių priešų

Livonijos ordino magistrą. Su šio pagalba jis krikštijosi (1250 ar 1251) ir siuntė pasiuntinius pas pop. Inocentą IV. Gaudamas iš popiežiaus teisę, Mindaugas tapo pirmuoju (ir drauge paskutiniu formaliai karūnuotu) Lietuvos karaliumi. Tada buvo įkurta (1254) ir pirmoji Lietuvos diecezija, kurios vyskupu tapo Livonijos ordino kun. Kristijonas (žr. LE XIII 145–146).

Prieš Mindaugo karalijų ir jo įvestą krikščionybę toliau veikė partikuliarinės bei pagoniškosios jėgos. Jau 1259 Lietuvos vysk. Kristijonas pasitraukė Vokietijon ir savo diecezijon niekada nebegrįžo. Jo įpėdinis ‚Lietuvos vysk.' Jonas jon nebekėlė kojos, nors tokiu vyskupu titulavosi 20 m. Kai po Durbės kautynių (žr. LE V 255-256) prieš Ordiną sukilo prūsai (žr. Prūsų sukilimai — LE XXIV 164–169) ir pagonybėn sugrįžo žiemgaliai ir kuršiai, Mindaugas taip pat nutraukė santykius su Ordinu. Livonijos vokiečių šaltiniai ir Avignono popiežių dokumentai tekalba apie Mindaugo atkritimą ir nuo krikščionybės.

Mindaugo nužudymas (1263) sukėlė kruvinas vidaus kovas, per kurias 7 m. laikotarpyje 4 sosto pretendentai ar jau turėję Lietuvoje vyriausiąją valdžią (Tautvilas, Treniotas, Vaišvilkas ir Švarnas) buvo išžudyti. Bet vidaus nesantaika jau nebesugriovė tvirtai padėtų Lietuvos valstybės pagrindų. Kai Kernavės kng. Traidenis (1279–1282; žr. LE XXXI 364–369) tapo Lietuvos valdovu, jis užtikrino ne tik pagonybės persvarą, bet dar plėtė savo valstybės ribas ir sėkmingai kariavo su Livonijos vokiečiais. Nors Traidenio mirties aplinkybės nežinomos, galima tačiau spėti, jog jis buvo pirmasis Lietuvos XIII a. valdovas, kuris savo gyvenimą užbaigė natūralia mirtimi.

Po Traidenio jau nebeminimi tos rūšies vidaus sukrėtimai, kurie buvo lydėję Mindaugo nužudymą iki pat 1270. Kad valstybiniame gyvenime per dešimtmetį (1282–91) nebeįvyko atmainų ir politinių sukrėtimų, rodo dažni lietuvių žygiai į kaimynų kraštus, ypač jų kariniai pasisekimai prieš Livonijos ordiną. Įskaitant ir didįjį Saulės-Šiaulių kautynių 1236 laimėjimą (žr. LE XXVII 11–13), XIII a. iš 20 to ordino magistrų 6 žuvo kovose su lietuvais. Yra pagrindo samprotauti, kad to laiko ‚Lietuvos karalius', 1291 pirmąsyk minimasis Pukuveras (žr. LE XXIV 225–226), yra buvęs Traidenaitis (L. Puzyna, V. Pašuto ir kt.), kurio 4 sūnūs — Vytenis, Gediminas, Vainius [Woyn(at)] ir Teodoras (žr. LE XXXI 49) atsekami šaltiniuose.

Kai senųjų prūsų žemėje įsitvirtinęs Vokiečių ordinas (žr. Kryžiuočių ordinas — LE XIII 177–184) 1283 pradėjo kariauti su lietuviais, ‚su galinga, kiečiausio sprando ir kariauti pratusia tauta' (Scriptores rerum Prussicarum I 146), naujosios dinastijos valdovams Vyteniui (1295–1315; žr. LE XXXIV 404–406) ir ypač Gediminiui (1316–41; žr. LE VII 62–70) teko iš vienos pusės atlaikyti žutbūtinę kovą prieš nesiliaujančius kryžiuočių puolimus iš Prūsų ir Livonijos. Tuo pat laiku Lietuvos valdovai sėkmingai plėtė Lietuvos valstybingumą į rytinius slavų plotus.

2. Didžioji lietuvių tautos kova su kryžiuočiais (iki 1422)

Iš nelaimingai Palestinoje užsibaigusių kryžiaus karų Kryžiuočių ordinas beatsinešė į Pabaltįjį tik likučius tos ideologijos, kurios pasėkoje tada buvo skelbiami kryžiaus žygiai. Gana kruvinu būdu per XIII a. kryžiuočiams buvo pasisekę įsitvirtinti prūsų žemėje, o į šimtmečio galą jie jau ėmė atakuoti ir lietuvių sodybas deš. Nemuno krante. Savo pirmykštį uždavinį — ginti naujakrikščius nuo pagonių persekiojimų — išvertęs į pastangas pirmiau ginklu užimti pagonių žemes, tą pačią taktiką ordinas vartojo ir prieš lietuvius. Lietuvių žemės užėmimas buvo pastatytas pirmon vieton prieš to krašto christianizaciją. Daugelio generacijų žymių aukų ir daug materialinių nuostolių pareikalavusios kovos buvo baigtos tik Vytauto D. laikais Melno taika 1422 (žr. LE XVIII 172–175).

Trys didžiosios kronikos — Petro Dusburgiečio, Hermano Vartbergiečio ir Vigando Marburgiečio įsakmiai paliudija apie tos kovos su kryžiuočiais aštrumą. Tie ir kt. šaltiniai dažnai mini iki pat XV a. pradžios daug įvairių skaičių apie užmuštuosius vyrus, nelaisvėn paimtuosius vaikus ir moteris, kartais iki tūkstančio siekiančias pagrobtųjų raguočių ir arklių (žirgų) kaimenes.

Betgi lietuviai įstengė tvirtai užkirsti kryžiuočiams kelią, neleisdami jiems įkelti kojos į deš. Nemuno krantą, kai Sūduvos plotai virto dykra (žr. LE V 33). Iš pačių priešų kronikų galima atrinkti eilę įspūdingų tos per daug generacijų nusitęsusios kovos epizodų, liudijančių senųjų lietuvių heroizmą. Jau 1289 pasistatę savo pilį Ragainėje (žr. LE XXIV 415-417), kryžiuočiai kasmet ėmė puldinėti Žemaičių pasienį, atakuoti jų pilis prie Nemuno ir Jūros up. Pagonių atžvilgiu užkietėjęs kronikininkas P. Dusburgietis (žr. LE V 266–267) pvz. turėjo paminėti, kaip už Bisenos (žr. LE III 31-32) esančią Kolainių (žr. LE XII 206-207) pilį jos vadas Surminas (žr. LE

XXIX 216) su 120 rinktinių vyrų taip narsiai gynęs, jog ‚nuo pilies sienų kraujas tekėjo tarsi patvinęs vanduo' (Scr. rer. Pruss. I 119). Nors tik 12 gynėjų buvę nesužeisti, bet pilis likusi nepaimta. Dar daugiau panašių epizodų teikia XIV a. liečiančios kryžiuočių kronikos, nors joms ir nerūpėjo apie savo priešus gerai atsiliepti. Ypač išgarsėjo Pilėnų (žr. LE XXII 497–498) gynimo istorija su kng. Margiriu (žr. LE XVII 305–309). Nuo Vytauto laikų kovos su kryžiuočiais darėsi vis aštresnės. Bet tik retu atveju lietuvių pilis tepasisekdavo paimti. Ne taip smarkiai galėjo Lietuvą pulti Livonijos ordinas, per visą XIII a. turėjęs susidūrimuose su lietuviais skaudžių pralaimėjimų (1236 — Saulė–Šiauliai; 1260 — Durbė, 1270, 1279 Karūzas, Estijos pakrantėje). Iki 1291 Livonijos kryžiuočiai buvo užimti Žiemgalos malšinimu (žr. LE XXXV 304-307). Greitai iškilęs vidaus konfliktas, aštrūs nesutikimai tarp Ordino ir Rygos mst., kurio pusėje buvo Rygos vyskupas, davė progos lietuviams beveik tris dešimtmečius su pertraukomis būti Rygos mst. ir arkivyskupo sąjungininkais. Situose rėmuose yra aiškintini ir garsieji Gedimino laiškai.

Daug sunkesnės kovos išsivystė prie Nemuno. Ordinas perdėtai garsino lietuvių pralaimėjimus: 1348 Strėvos kautynes (žr. LE XXIX 40–41), 1362 Kauno pilies išgriovimą (žr. LE XI 204–205), 1370 Rudavos kautynes (žr. LE XXVI 57–58). Stiprios kryžiuočių propagandos pasėkoje iš V. Europos (ypač iš Vokietijos, Prancūzijos, Anglios, Italijos) traukė riteriai, grafai, hercogai, karaliai į vad. ‚Litauer-Reysen' (Kryčiuočių kelių XIV a. Lietuvoj žemėlapis — LE XVI 281). Daugelio tokių kilmingųjų vardus yra sužymėjęs kronikininkas Vigandas Marburgietis. Į Gedimino valdymo galą Prūsų kryžiuočių spaudimas padidėjo, ir jie bandė per keturis dešimtmečius (nuo 1336) prie Nemuno pasistatyti savo pilis Bajerburgą (žr. LE II 51), Gotteswerderį (žr. LE VII 398–399), Marienburgą (žr. LE XVII 318–319), Ritterswerderį (žr. LE XXV 348). Kauno senamiestyje kryžiuočiai buvo jau pasistatę stiprią mūro pilį Marienwerderį (žr. LE XVII 320), nes didžiojo magistro Vinricho von Kniprodės (žr. LE XII 166–168) karinių pastangų svarbiausias tikslas buvo užvaldyti deš. Nemuno žemupio krantą iki pat Kauno. Kad kovos su lietuviais geriau sektųsi, ordinas ėmė ieškoti būdų pasinaudoti Lietuvos kng. nesutikimais. Galutinai neišaiškintas lieka Butauto Kęstutaičio (žr. LE III 380) išbėgimas pas kryžiuočius ir ten su savo palydovais pasikrikštijimas (žr. Jonas ir Tomas Survilos — LE XXIX 219–220). Kryžiuočiai kurstė Algirdo našlę Julijoną (žr. LE IX 524–525) ir jos pirmagimį Jogailą prieš Kęstutį (1379–82; žr. LE XI 405–416) ir Vytautą. Bet jau tą rudenį priėmė Kęstutaitį ir dviem atvejais jį priglaudė pas save ir rėmė kovoje prieš pusbrolį Jogailą (1382–84, 1390–92). Greitai vėl su maištaujančiu Švitrigaila Ordinas darė sutartis prieš Vytautą (1402) ar Jogailą (1431). Vytautas tačiau, kuris per abu pabėgimus iš kryžiuočių sunaikino jų svarbias pilis prie Nemuno ar prie Gardino (iš viso šešias), turėjusias būti atramos punktais tolimesniems lietuvių plotų užėmimams, pavertė Ordiną lyg kokia savo politine interesų funkcija kovoje už Lietuvos valstybę. Tad suprantama, kodėl Vytautas, kuris keturis kartus buvo užrašęs kryžiuočiams jiems taip reikalingus Žemaičius (1384, 1390, 1398, 1404), vis sugebėdavo rasti potiškai saugių progų juos vėl atsiimti (žr. LE XXXV 199–202).

Dažni Ordino pasienio ginčai su Lenkija, o labiausiai jo per visą XIV a. užsitęsusios pretenzijos į Žemaitiją buvo pagrindinė priežastis vad. ‚didžiojo karo' (1409–11), kurio viršūnėje stovėjo bendromis dviejų pusbrolių (Vytauto ir Jogailos) pastangomis ir judviejų jungtinės kariuomenės išplėšta Žalgirio pergalė (žr. LE XXXV 158–163). Kadangi Marienburgas nebuvo paimtas ir atsirado kitų kliūčių karą išvesti iki galo, Torunės taikoje (žr. LE XXXI 335–337) pusbroliai Žemaitiją tegavo iki judviejų gyvos galvos. Dar 11 m. reikėjo Vytautui ir Jogailai gana įtemptai tąsytis su Ordinu, vesti su juo sunkią diplomatinę kovą ir kariauti kovos lauke. Ginčai prasidėjo tuoj po Torunės taikos, kai reikėjo aiškiai nustatyti Žemaičių žemės ploto, kurį pusbroliai gavo valdyti, ribas. Imperatoriaus Zigmanto Liuksemburgiečio į Kauną atsiųstasis arbitras M. Makra (žr. LE XVII 148–149) apklausinėjo vietoje daug liudininkų. Į Žemaitijos ribas, kurios einančios iki pat Nemuno žiočių ir Kuršių Marių, buvo priskirta ir Klaipėda. Kol buvo prieita prie Melno taikos, dar tris kartus (1414, 1420 ir 1422) reikėjo Lietuvai ir Lenkijai mobilizuotis ir vesti prieš kryžiuočius karą pačioje jų žemėje. Diplomatinė kova dar nebuvo galima ilgos bylos užbaigti. Siųsdamas 60 žemaičių delegaciją į bažnytinį Konstancos susirinkimą (žr. LE XIII 372–375), Vytautas drauge su pusbroliu karaliumi plačiais ir įspūdingais skundais buvo apkaltinę Ordiną. Krokuvos univ. juristas P. Wlodkowiczius (žr. LE XXXIV 626–627) ten išsamiais traktatais įrodinėjo, jog esąs nusikaltimas prieš Dievą vien ginklu veikti

prieš nekrikšytus todėl, kad jie yra pagonys. Ne kryžiuočiams, o pusbroliams buvo pavesta rūpintis Medininkų vyskupijos įkūrimu Žemaitijoje (žr. LE XVIII 93–94), nors paties krašto priklausomybės klausimas konsilijoje ir nebuvo išspręstas. Nuo 1416 šešis kartus įvairiose vietose buvo vedamos taikos derybos, vis naujai pratęsiamos paliaubos, ar ginčijamasi dėl Žemaitijos ir Sūduvos priklausomybės. Trimis atvejais (1416, 1418, 1420) tokios derybos buvo vedamos prie Nemuno (Veliuonoje). Pagrindinė ilgai nesibaigiančių ginčų priežastis buvo vis ta pati, kad Ordinas jokiu būdu nesutiko išsižadėti Žemaitijos. Jis tarėsi galįs savo teises paremti ne tik Vytauto, Jogailos, Švitrigailos, bet ir Mindaugo užrašais. Kryžiuočiai taip pat savinosi visą Sūduvą, tardamiesi ją ginklu užkariavę. Jų teises gynė ir Zigmantas Liuksemburgietis savo garsiuoju sprendimu Vroclave (Breslave) 1420. Už tokią nepalankią imperatoriaus ištarmę Vytautas jam atmokėjo paremdamas husitus. Jis priėmė šių kvietimą tapti Čekijos karaliumi ir ten pasiuntė Žygimantą Kaributaitį (žr. LE XXXV 315–317).

Kai kurie popiežiaus Martyno V (žr. Martynas V ir Lietuva — LE XVII 419–420) ir imperatoriaus tarpininkavimai nebegelbėjo, tik naujo karo pasėkoje prie Melno ež. nesantaikos buvo užbaigtos taika, kurios nužymėtos sienos v. Lietuvoje ilgam laikui išliko nepasikeitusios. Jos reiškė abipusį kompromisą. Vytautas turėjo atsisakyti nuo savo eilę metų reikalautų vakarinių Žemaitijos ribų iki Nemuno žiočių ir Kuršių Marių su Klaipėda. Kryžiuočiai buvo priversti dar daugiau nusileisti. Jie turėjo ne tik išsižadėti visos Žemaitijos, bet ir sutikti žymią dalį iki tol jų vis reikalautos Sūduvos dykros perleisti Lietuvai. Veltui dar kryžiuočiai bandė, megzdami sąjungą su kovojusiu prieš Lenkiją D.L.K. Švitrigaila (žr. LE XXX 251–255), atgauti jiems taip svarbų Palangos ruožą, per kurį turėjo eiti sausumos kelias į Ordino šiaur. valdas. Ilgai kryžiuočiai vis negalėjo susigyventi su mintimi, jog jie su Livonija nebeturėjo jokio teritorinio ryšio. Livonijos ordino magistrui tragiškai baigėsi jo 1435 įsimaišymas į vidaus karą tarp Žygimanto Kęstutaičio ir Švitrigailos pastarojo pusėje (žr. Šventosios kautynės — LE XXX 235–237).

Kai kilo Trylikos metų karas (žr. LE XXXI 473–477), užsibaigęs 1466 Ordinui nepalankia antrąja Torunės taika(žr. LE XXXI 337), keliais atvejais karalius Kazimieras siūlė Lietuvai drauge su lenkais kariauti prieš kryžiuočius. Ordino atakavimas iš Nemuno plotų būtų reiškęs jo visišką sunaikinimą. Anot kronikininko Dlugošo, Lietuvai buvo siūloma pataisyti savo sienas prie Nemuno žemupio. Lietuvos kanclerio Jono Gostauto vadovaujami lietuviai buvo labai susipykę su lenkais dėl jų neteisingai užgrobtosios Podolės. Tad lietuvių planuose buvo ne kariauti bendrai prieš Ordiną, o pasinaudoti sunkia Lenkijos padėtimi, ypač po jos skaudaus pralaimėjimo prieš kryžiuočius prie Chojnicų (Konitzo). Kai lenkai 1466 atgavo Pamarėlį, Vyslos žiotis su Dancigu ir kt. mst., priversdami dar Ordiną tapti Lenkijos karūnos vasalu, Lietuva pasiliko prie jai nepatogių Melno taikos sienų. Jos buvo bandytos efektyviai pataisyti tik po 500 m., kai įvyko Klaipėdos sukilimas.

Jau Vytauto laikais prasidėjusi taika, palyginti sėkmingai užbaigus nepertraukiamus žiaurius ir daug aukų kainavusius karus, reiškė ūkinį ir kultūrinį kilimą. XV a. ėmė vystytis intensyvesni prekybiniai santykiai su Prūsais(žr. Prekyba sen. Lietuvoje — LE XXIII 519–522). Hanzos pirkliai, kurių tarpe Dancigas pirmavo, beveik šimtą metų laikė savo prekybinę kontorą Kaune (žr. Hanza Lietuvoje — LE VIII 129–131). Pasienio plotuose, kur per eilę generacijų kitados Prūsų plėšeikos (žr. LE XXIV 163–164) gyventojams nebuvo davę ramybės, ėmė rastis tankiau sodybų, naujų kaimų. Iš XV–XVI a. dvarų inventorių ir bžn. statymo datų galima padaryti išvadų ir apie pačią apgyvendinimo eigą. XVI a. jau vyko su Prūsais kultūrinis bendradarbiavimas, ypač kai hercogas Albrechtas palaikė glaudžius ryšius su eile Lietuvos kilmingųjų. Jis buvo susirūpinęs ir protestantizmą Lietuvoje įtvirtinti. Kai tie ryšiai plėtėsi, o Lietuvos bajorų sūnūs uoliai važiavo Karaliaučiun studijuoti, iš anos didžiosios per kartas ėjusios žūtbūtinės kovos bebuvo likęs tik prisiminimas kartkartėmis iškylančiais pasienio ginčais.

3. Lietuvos ekspansija į rytinių slavų plotus

Dar prieš Mindaugo laikus XII a. gale lietuviai buvo pradėję veržtis į rytus. To meto šaltiniai rodo, kad lietuviai, tapę tikra karių tauta, savo dažnais žygiais kontroliavo Dauguvą iki pat jos tolimųjų aukštupio sričių. Pasiekdavo jie ir Smolensko žemes. Kai Livonijos ordinas XIII a. pradžioje ėmė įsigalėti ir didinti savo valdas, ne tik Polockas, bet ir kt. Dauguvos krantų miestai ir pilys, kaip Jersika (žr. LE XIII 387–388) ir Kuoknesė, žiūrėjo į lietuvius kaip į savo natūralius gynėjus ir sąjungininkus. Polocko ir Dauguvos srityse turė-

dami savo žygiams saugią bazę lietuviai daug kartų XII-XIII a. sąvartoje nusitrenkdavo iki Velikajos ir Lovatės upių, pasiekdavo Ilmenio ež. Pačiuose tolimiausiuose savo žygiuose lietuviai pasirodydavo prie Naugardo prekybos kelių iki Volgos aukštupių, iki Polos, Mstos ir Tvercos upių.

Kitas vandens kelias, kuris traukė lietuvių dėmesį, buvo Pripetė, nors šitas kraštas buvo neturtingesnis už Dauguvos–Dniepro aukštupių žemes. Patogumo dėliai prekyba iš Kijevo į Lenkiją vyko daugiau sausumos keliais. Kai Pinsko ir Drohičino žemės pakliuvo dalinėn Lietuvos priklausomybėn, lietuviai pasirodydavo Pripetės ir Bugo krantuose. Tai buvo pakeliui į turtingesnes Volinijos sritis, per kurias ėjo prekybos keliai iš Kijevo į Vladimirą, Chelmą, Belzą ir kt. Trečias lietuvių žygių kelias ėjo į Černigovo kraštą, rytų slavų severiečių žemę (žr. LE XXVI 321).

Naudodamiesi artimųjų Rusios (žr. LE XXVI 141–143) žemių nusilpnėjimu, dar keliasdešimt metų prieš totorių pasirodymą lietuviai buvo pradėję pastoviai veržtis rytų link. Gardino žemė su artimiausiomis pilimis buvo pradinis laimikis. Užimdamas Nemuno kairėje krivičių (žr. LE XIII 165) sritis, Mindaugas savo palikuonims nurodė ištisiems dviem šimtmečiams pastovios ekspansijos kryptį.

Kai vakarų pusėje lietuviai, gindami savo žemės kiekvieną pėdą, kryžiuočiams turėjo palikti kitų baltų giminių sritis ir pačias Nemuno žiotis, rytų erdvėje jie turėjo geresnes sąlygas. Totorių jungo, su kuriais lietuviai XIII a. turėjo eilę sėkmingų susikirtimų, besibaiminančios rusų žemės, neturėjo trečio pasirinkimo. Joms beliko arba patekti totorių priespaudon, arba tapti dalimi Lietuvos valstybės, kuri užimtose rytų slavų žemėse paprastai neįvesdavo ‚naujenybių', palikdama viską ‚po senovei'. Šitokios tolerancijos pasėkoj rusų žemės be ypatingo pasipriešinimo pasiduodavo lietuvių valdžiai arba priimdavo iš Lietuvos atsiunčiamus kunigaikščius. Gediminas ir jo sūnus Algirdas, kurie abu užaugino gausius sūnų būrius, reikalingus aprūpinti dalinėmis k-tijomis, rytuose turėjo daugiausia pasisekimo. Tvirtindamasis vis tolyn plotuose į rytus nuo tikrosios Lietuvos, Gediminas užėmė sritis apie Drucką ir Minsko k-tiją. Čia jis savo valstybės ribas išplėtė iki Dniepro vidurupio. Dar savo valdymo pačioje pradžioje jis buvo įkėlęs koją į XIII a. karuose sunaikintą jotvingių žemę, į Palenkę (žr. LE XXI 402–403), kuri iki tol buvo Volinijos kng. valdžioje. Kai vienas iš jų susijungė su kryžiuočiais prieš Gediminą, šis atėmė Lietuvos Brastos sritį ir atidavė ją valdyti savo sūnui Kęstučiui. Įsigalėjęs Palenkėje Gediminas dar užvaldė Bugo srityje Melniką, Lietuvos Kamenecą, Kobrinę.

Gausių šeimos narių politinės vedybos buvo Gediminui viena iš priemonių savo valstybei stiprinti ir rytuose naujomis žemėmis didinti. Ypač reikšmingos buvo sūnaus Algirdo vedybos su vienintele Vitebsko kng. sosto įpėdine Marija (Vitebskiete). Liubartas Gediminaitis (žr. LE XVI 318–320), dar prie 1322 vesdamas paskutinio Vladimiro kng. Andriaus (Jurgio sūnaus) dukterį Bučą, įsigijo svarbias paveldėjimo teises į Voliniją. Įsitvirtinęs Volinijoje, Liubartas beveik iki savo mirties (1385) kovojo dėl kitos palikimo dalies (Raudonosios Rusios, Podolės), į kurią pretendavo lenkai.

Įgijęs daugiau įtakos rytų žemėse, Gediminas silpnino Jono I Kalitos (žr. LE IX 461) pastangas įsigalėti D. Naugarde ir ten nusiuntė sūnų Narimantą (žr. LE XX 411–412), kuris toje respublikoje išsilaikė trejus metus. Vėliau Naugarde varžėsi dvi bajorų partijos, būtent, Lietuvos ir Maskvos šalininkų. Valdytoju būdavo kviečiamas stipresniojo varžovo kandidatas.

M. Stryjkovskio kronikoje buvo teisingai užrašyta, jog Gedimino laikais Lietuvai priklausęs Kijevas. Tai patvirtina autentiški metropolito Teognosto (žr. LE XXXI 56–57) užrašai, iš kurių matyti, jog Gedimino brolis Teodoras (žr. LE XXXI 49) buvo Kijevo kng. Betgi privengdamas totorių chano Uzbeko (žr. LE XXXII 358), Teodoras negalėjo palaikyti glaudesnių ryšių su Gedimino Lietuva.

Kai Maskva ėmė grobti jai artimas Smolensko žemes (Možaiską), Smolensko kng. pasidavė Gedimino globai, vadindamas jį ‚vyresniuoju broliu', t,y, pripažindamas jo vyriausią valdžią. Į Lietuvą tačiau Smolensko žemė galutinai tebuvo įjungta Vytauto laikais (1404) ir Lietuvai priklausė iki 1514.

Negalima tiksliau nustatyti, kada ir kaip Gediminas savo valdžion paėmė Pinsko ir Turovo (prie Pripetės) k-tijas. Jos greičiausiai buvo įjungtos į Lietuvos valstybę tik į Gedimino valdymo pabaigą.

Į augančią Gedimino galybę su nepasitikėjimu žiūrėjo totoriai, betgi kokie buvo jų santykiai su Lietuvos valdovu, iš ano meto versmių pasilieka aiškiau neatskleista. Ar Gediminas su jais turėjo karinių susirėmimų, neaišku. Nors Vilniaus valdovas ir su Maskva neturėjo kruvinų susikirtimų, bet jau Gedimino laikais buvo pasėta nesantaikos sėkla didžiajam konfliktui su Maskva.

Gedimino valstybei vis labiau plečiantis į rytus, augo joje ir rytų slavų skaičius. Lietuvos valstybėn patekusios rusų žemės, kurios graikų krikščionybę buvo priėmusios po Kijevo Rusios krikšto (988), turėjo savą —iš dalies bizantiško stiliaus — kultūrą. Bažnytinės knygos ir metraščiai vienuolynuose buvo rašomi vad. kiriliniu raštu (žr. LE XI 514). Tuo tarpu pagoniškoji Lietuva savo rašto nebuvo išvysčiusi. Tik romantiškai nusiteikę XIX a. Lietuvos patriotai, suklaidinti Simono Grunau kronikos falsifikato, įrodinėjo lietuvius turėjus nuosavą raštą. Kai su Vakarų kultūros atstovais santykiaudami D.L.K. vartojo lotynų, o nuo Jogailos ir Vytauto laikų ir vokiečių kalbą (ypač santykiuose su ordinu), savo plačios tolerancijos rėmuose rytinių žemių plotams vartojo jų kalbą. Iš imtos vartoti slavų kalbos išsivystė D. L. K-tijos kanceliarinė rašto kalba, kuri buvo skirtinga nuo maskvinės rusų kalbos.

Su Algirdo Gediminaičio vardu (žr. LE I 109–114) yra tampriai surištas Lietuvos išsiplėtimas ligi Volgos aukštupių ir pietuose į Juodosios jūros stepių gilumą. Įjungdamas į Lietuvą daug rytinių slavų žemių ir drąsiai skelbdamas, jog visa Rusija turinti lietuviams priklausyti, šis žymiausias Gediminaitis iš D. L. K-tijos padarė didžiausią Europos valstybę.

Duodamas Algirdo charakteristiką, Bizantijos istorikas Niceforas Gregoras (m. 1360), pažymėjo, jog lietuvių karalius savo stiprybe ir militarinėmis savo kariuomenės patybėmis pranokęs visus kitus šiaurės Rusios kunigaikščius. Labai karinga lietuvių tauta esanti neįveikiama, o jos valdovas vienintelis nemokąs mongolams (totoriams) jokių duoklių, kadangi jo karalystė labai didelė ir gerai sustiprinta pilimis (Kwartalnk Historyczny 1896 psl. 518).

Sėkmingai išnaudodamas totorių nesutikimus, Algirdas nuo 1357 ėmė įsigalėti ir Dniepro kairėje. Ten jis užėmė didelius plotus Desnos baseine. Briansko k-tiją ir Seversko Naugardą jis pavedė savo dviem sūnums, kai Černigovo k-tijoje buvo dar paliktas vietinis kunigaikštis. Šitaip Algirdo valdos jau pasiekė Okos šaltinius, bet pačias Okos aukštupių k-tijas (Kozelską, Karačevą, Novosilį ir kt.) teužvaldė Vytautas (žr. Okos aukštupių k-tijos — LE XXI 47). Sumušdamas totorius 1362 prie Mėlynųjų Vandenų (Sine Vody, arti Juodosios jūros), Algirdas laimėjo ne tik derlingąją Podolę (palei Dniestrą), bet ir Dniepro žemupį, kuris tada buvo dar menkai gyvenamas. Podolėje rado sau gerų žemių gausi Algirdo brolio Karijoto šeima. Drauge su Podole Lietuvos valstybėn galutinai buvo įjungta ir Kijevo k-tija. Atėmęs senosios Rusios sostinę iš visiškos totorių įtakos, Algirdas ten pasodino savo sūnų Vladimirą.

Gediminui valdant prasidėjusi varžybinė kova tarp Vilniaus ir Maskvos Algirdo laikais įgavo jau ryškesnes formas. Žymiausia kova dėl įtakos prasidėjo Tverės k-tijoje. Gindamas savo svainio Tverės kng. Mykolo (Aleksandro sūnaus) teises, Algirdas veikė ir ginklu. Tris kartus jis žygiavo prieš Maskvą (1368, 1370, 1372) nepasiekdamas tačiau aiškios pergalės. Savo kariuomenėje turėdamas daug stačiatikių, Algirdas nesiryžo kautis su Maskvos Dimitru, kuris turėjo metropolito Aleksio paramą ir palaiminimą. Algirdui nepavyko sutramdyti kylančios Maskvos jėgos, kuri nuo XV a. galo vis labiau ims grasinti Lietuvai, panašiai kaip XIV a. jos egzistencijai buvo grasęs Vokiečių ordinas.

Rytų erdvėje daugiausia yra veikęs Vytautas (žr. LE XXXIV 373–390), ilgiems laikams palikdamas ten žymių pėdsakų. Įveikdamas stepių klajoklius ir pasiekdamas pačią Juodąją jūrą, Vytautas išlygino iki tol perdėm kontinentalinį Lietuvos valstybės charakterį. Pietų Rusijoje jis statė tvirtoves, kolonizavo stepių nomadus (totorius). Susiskaldžiusių totorių puolimus jis atrėmė jų pačių pagalba. Dar XVII a. žemėlapiuose Dniepro žemupyje aptinkami pavadinimai ,Vytauto pirtis', ,Vytauto brasta' ir kt. buvo didžiojo Kęstutaičio veiklos liudininkai. Kai vakarų pusėje reikėjo gintis nuo kerštaujančio Ordino puolimų, Vytautas atnaujino dėdės (Algirdo) vykdytą rytų ekspansiją.

Vytauto veikimas rytų–pietų erdvėje pasireiškė trejopu būdu: 1. jis labiau prie centro jungė atsipalaidavusias dalines k-tijas, įvairiomis progomis pašalindamas eilę Gediminaičių, o jų sritis padarydamas tik nuo savęs priklausomas. 2. Jis paėmė vasalinėn Lietuvos priklausomybėn tarpines sritis tolimame Maskvos pasienyje, nors su Maskva Vytautą rišo artima giminystė: ten buvo nutekėjusi jo duktė Sofija (žr. LE XXVIII 271–273). Tyliose Vilniaus ir Maskvos varžybose dėl įtakos Okos aukštupių k-tijose, Vytautui pasidavė Karačevo, Kozelsko, Mcensko, Serpeisko, Masalsko ir, gal būt, Peremišlio kunigaikščiai. Šalia smulkių leninių k-tijų, kurios klausė Vilniaus, kai kurios sritys buvo betarpiškai pajungtos Vytautui. Apie 1400 pvz. Karačeve, Serpeiske ir Mcenske jau nebebuvo savarankiškų sritinių kunigaikščių, o tik Vytauto vietininkai.

3. Pagaliau, totorių bendradarbiavimo ieškodamas, Vytautas siekė įsigalėti visose

rusų žemėse. Totorių pagalba jis bandė įvykdyti senąją Algirdo programą. Pagal rusų metraščius Vytautas žadėjo Aukso Ordos chanui Tochtamišui (žr. LE XXXI 269–270) pasodinti jį, nugalėjęs jo priešą Timur-Kutlugą, visų totorių chanatų viršūnėje. Vorsklos pralaimėjimas (1399) nušlavė tuos planus, bet Vytautas savo pašlijusią padėtį tačiau greitai atstatė. 1408 taika su Maskva buvo nustatytos pastovios sienos rytuose. Jos buvo išvestos kair. Okos intaku Ugra. Tos sienos išsilaikė iki pat XV a. galo. Ir Vosyliaus II Tamsiojo (žr. LE XXXIV 541–543) 1449 su Lietuva sudarytoji ‚amžinoji taika', kuri padalijo įtakų sferas, išėjo iš s t a t u s p o s s i d e n d i padėties. Tai buvo paskutinė Lietuvos ekspansijos rytuose riba, nes jau Jonas III (žr. LE IX 461–464), dar Kazimierui Jogailaičiui valdant, pradėjo intensyvią ‚rusiškųjų žemių surinkimo' politiką. Ji vedė į kruvinus konfliktus, į Lietuvai nenaudingus karus su Maskva, kuriais yra charakteringas XVI a. Su mažomis išimtimis, iki pat Stepono Batoro laikų Jonas III, Vosylius III ir Jonas IV vis kėsinosi ir vieną po kitos plėšė tas D. L. K-tijos žemių juostas, kurias buvo prijungę Vytautas ir Algirdas anapus Dniepro.

4. Lietuvos santykiai su Lenkija

XIII–XIV a. sąvartoje lenkai lietuvius pažino, kaip pačių lenkų kronikos gausiai liudija, iš jų dažnų žygių lenkų krašto gilumon, net iki M. Lenkijos (Krokuvos) sričių. Kova prieš agresingą Vokiečių ordiną, kuris užgrobė Pamarėlį su Vyslos žiotimis (Dancigu), Lenkijos vienytoją Vladislovą Lokietką-Uolektėlį (žr. LE XXXIV 441–442) užvedė ant minties sudaryti su pagonio valdoma Lietuva sąjungą preš bendrą priešą. Savo 1325 sudarytą taiką vakarykščiai priešai sutvirtino vedybomis tarp Vladislovo sūnaus Kazimiero ir Gedimino dukters Aldonos (žr. LE I 91). Ji, kaip vėliau buvo pasakojama, Lenkijon atsivedusi 24.000 Lietuvoje buvusių lenkų karo belaisvių. Lietuva jau nuo Traidenio laikų turėjo pastovesnį ryšį su Mozūrais, kurių kng. Boleslovas II, vedęs D.L.K. Traidenio dukterį Gaudimantę (žr. LE VII 45), savo sūnui davė narsiojo Traidenio vardą ir lenkų istorijoje jis yra žinomas kaip Trojden II (žr. LE XXXI 369). Gediminas išleido vieną dukterį už Plocko (Mozūrijos) kng. ‚Vankos'. Tad ir savo laiškuose kviečiamiems į Lietuvą vakarų svetimšaliams Gediminas rekomendavo kelią per Mozūrus. Jo 1325 sutartis buvo pirmasis taikos sąlytis su Lenkija. Šis faktas lenkų dar buvo prisimintas Liublino unijos išvakarėse, t.y. po pustrečio šimtmečio. Iš Gedimino ir Vladislovo Lokietkos sąjungos daugiausia naudos turėjo Lenkija, nes lietuviai ne tik nebepuldinėjo, bet dar talkininkavo Lenkijos karaliui jo kovoje su Brandenburgo markgrafu. Sąjungininkai palaikė vienas kitą ir kovoje su kryžiuočiais. Betgi jau 1331 ginklo draugystė iširdo, o kai mirė Aldona Gediminaitė (1339) ir karalius Kazimieras 1343 su kryžiuočiais padarė Kališe taiką (žr. LE X 326), ilgam pasibaigė dviejų kaimynų trumpai tepabuvę taikingi santykiai. Iš Avignono taip pat ėjo griežtas įspėjimas, kad su pagonimis krikščionis valdovas nesibičiuliautų.

Kova dėl Volinijos–Haličo palikimo po Gedimino mirties greitai suvedė Lietuvą ir Lenkiją į ilgametę nesantaiką. Brolių remiamas, šitą kovą vedė Liubartas Gediminaitis, kuris Lietuvai apgynė Voliniją. Radusi kietą pasipriešinimą iš lietuvių pusės, Lenkija buvo sulaikyta nuo tolimesnio slinkimo į rytus. Ji turėjo pasitenkinti Haličo–Lvovo (Galicijos) žemėmis, kurias Kazimiero įpėdinis Liudvikas d'Anjou lenkų dideliam nepasitenkinimui buvo prijungęs prie Vengrijos. Lietuva turėjo pasitenkinti tik Volinija ir Podole. Su keliomis pertraukomis vykęs ilgametis karas galėjo tačiau kiekvienu metu atsinaujinti. Tik netikėtos Jogailos Algirdaičio vedybos ir jo pažadai Kriave pakreipė dviejų valstybių santykius iš esmės visai kitu keliu. Dar D.L.K. Jogailai tebevedant (1383) derybas su Maskvos kng. Dimitru Doniečiu vesti jo dukterį ir priimtą graikų tikėjimą ‚viešai išpažinti', Lenkijos ponai gyvai domėjosi Vilniaus valdovo kandidatūra į jų pripažintos Lenkijos sosto įpėdinės Jadvygos (žr. LE IX 244–249) vyrus ir Lenkijos karalius. Kriavo aktu (žr. LE XIII 90–96) žadėdamas D. L. K-tiją prijungti (applicare) prie Lenkijos karūnos, Jogaila buvo įsitikinęs, kad jis ir jo įpėdiniai ateityje abi valstybes valdys drauge, todėl jam atrodė vis tiek, katra jų prie katros buvo jungiama. Krikščioniška ‚Karūna' (žr. LE XI 113–114) turėjo pirmenybę prieš sostą, kuriame sėdėjo dar nekrikštytas valdovas.

Bet jau savo tvirtai apipavidalintas tradicijas turinti Lietuvos valstybė, išaugusi kietose kovose prieš kryžiuočius ir sustiprėjusi reikšmingoje ekspansijoje į rytus, nesidavė iš tolimos Krokuvos ‚svetimųjų valdoma'. Vikriai tos rūšies Lietuvos bajorijos nepasitenkinimą sugebėjo panaudoti Vytautas, ypač per savo antrąjį išbėgimą pas kryžiuočius. Tada jis jau kovojo ne tik už savo tėviškės (Trakų k-tijos), bet ir už visos Lietuvos atgavimą. 1392 Astrave,

1401 Vilniuje ir Radome (žr. LE XXIV 371), 1413 Horodlėje surašytieji aktai akivaizdžiai rodė, jog didžiajam Kęstutaičiui pasisekė net tik atstatyti D.L.K. titulą, bet ir Lietuvos valstybės egzistavimą išsaugoti toliau po savo mirties su jos atskiru valdovu. Jau Radome lenkai pažadėjo, jeigu Jogaila mirtų, be Vytauto ir Lietuvos bajorų žinios nesirinkti sau naujo valdovo. Šituo atžvilgiu Horodlės aktai (žr. LE VIII 309–311) rodė Lietuvos valstybingumo atžvilgiu dar didesnę pažangą. Abiejų valdovų dokumentuose buvo įsakmiai pasakyta, jog Lietuvos valstybė turėjo sau gauti ir po Vytauto mirties atskirą valdovą. Jį turėjo skirti karalius, susitaręs su Lietuvos ir Lenkijos luomais. Išlaikant šitą valstybinę instituciją tačiau, kaip liudija aktai iš XV a., kai D.L.K. tapo Švitrigaila (1430), Kazimieras (1440), ar Aleksandras (1492), Horodlės nutarimų Lietuvos labui nebuvo pilnai paisoma. Pvz. Kazimieras Lietuvon buvo išsiųstas iš Krokuvos su Zbignievo Olesnickio (žr. LE XXI 80–83) paskirtais patarėjais tik Lenkijos karaliaus Vladislovo III Varniečio (žr. LE XXXIV 443–445) vietininku, bet jis demonstratyviai buvo Vilniuj išrinktas D.L.K. 1492 lenkų karaliumi tapo Jonas Albrechtas, kai Lietuva išsirinko jo brolį Aleksandrą.

Vytauto ‚mokykloje' išaugę Lietuvos bajorai stengėsi ir toliau palaikyti jo valstybingumo dvasią. Jie buvo matę, kaip Vytautas nuo pirmos dienos savo valstybėje buvo elgęsis visai savarankiškai, iš pradžių nesirūpindamas titulu, kuriuo jis turėjo vadintis. Rytuose jis ėmė perkeldinėti, ar šalinti sritinius kunigaikščius, jų vieton sodindamas sau ištikimus vietininkus. Į savo politinius žygius ir daromas sutartis jis įtraukė bajoriją iš vad. Tikrosios Lietuvos (Lithuania Propria). Šitaip jo lietuviško savarankiškumo pastangose subrendo didikai, kaip Vilniaus vysk. Motiejus Trakiškis (žr. LE XIX 315–317), Vytauto rūmų maršalka Stanislovas Čupurna (žr. LE IV 213–214), Vilniaus vaivada Albertas Manivydas ir jo sūnus Jonas (žr. LE XVII 242–243), Vilniaus pilininkas Astikas (žr. LE I 322–323), Jonas Gostautas (žr. LE VII 382–385) ir kt. Būdamas Lietuvos kancleriu ir Vilniaus vaivada, Gostautas Lietuvos valstybingumo dvasioje išauklėjo jauną Kazimierą. Kazimierui, iš kurio sau privilegijas išreikalavo 1441 Žemaitija (žr. LE XI 297–298) ir 1447 Lietuvos bajorai (žr. LE XI 296–297), išvykus karaliauti Lenkijon, Gostautas vedė kietą liniją prieš Lenkiją, gresiančią net kariniu konfliktu. Tokio įtempimo pasėkoje Lietuva nedalyvavo nė Trylikos metų kare prieš ordiną.

Paskutiniame Vytauto gyvenimo dešimtmetyje, kai nebeliko bendro pavojaus – kryžiuočių baimės (po Melno taikos), Lietuvos ir Lenkijos santykiai ėmė blogėti. Į lenkų politinį gyvenimą atėję ‚nauji žmonės', kaip Z. Olesnickis, J. Szafraniecas, W. Oporowskis, ne tik buvo stengęsi slopinti didelę Vytauto įtaką Lenkijoje Jogailai ten valdant, bet buvo darę įvairių žygių užbėgti kelią jo savarankiškumo planams. Olesnickiui ir jo įtakoje esančiai lenkų didikų grupei priklausė ir iniciatyva, kad jėga būtų sutrukdytas Vytauto vainikavimasis karaliaus karūna, kurią jam siuntė imperatorius Zigmantas Liuksemburgietis (žr. Lucko suvažiavimas — LE XVI 491–493). Bet anos neužbaigtos Vytauto pastangos ilgai darė įtakos vėlesnėms Lietuvos bajorų generacijoms ir lietuvių–lenkų santykiams. Vytauto karūnavimui skirtoji IX 8 (žr. LE XXVI 91–92) pasiliko atmintina diena lietuvių tautos istorijoje.

Pati kova už galutinę nepriklausomybę, už visišką ‚unijos' ryšių nutraukimą būtų tada reiškusi sunkią naujakrikščių lietuvių nuodėmę Vakarų krikščionių akyse. Juk ir pats popiežius Martynas V griežtai draudė Vytautui separatinius žygius, kaip žalingus krikščionybei.

Kai Vytauto ir jo įpėdinių bajorai Lietuvoje energingai kovojo už Lietuvos valstybingumą, savo luominiuose santykiuose rodė jie tačiau savo politinei laikysenai prieštaraujančių tendencijų. Jau Horodlės aktuose krito į akį savitam Lietuvos valstybingumui priešinga kryptis. Horodlės aktuose buvo svarbių nuostatų, kuriais Lietuva, būdama sąjungoje su ‚Karūna', t.y. Lenkija, savo santvarkos ir socialiniu atžvilgiu turėjo pradėti panašėti su ja. Tiesa, iš aktuose numatytų bendrųjų seimų, į kuriuos turėjo suvažiuoti abiejų valstybių kilmingieji, nieko praktiško neišėjo. Kiekvienos valstybės seimai atskirai ir vėliau posėdžiaudavo. Būdavo tariamasi tik per delegacijas, arba delegacijos būdavo pasiunčiamos į seimus. Ypač Kazimiero laikais yra buvę gana audringų scenų Parčovo seimuose (žr. LE XXXI 542), kai ten nuvykdavo Lietuvos delegacijos.

Svarbus buvo tačiau Horodlėje faktas, kad 47 rinktinės Lietuvos didikų ir bajorų šeimos buvo priimtos į atitinkamų lenkų kilmingųjų (riterių) šeimų korporacijas ir gavo jų herbus. Nors tokia ‚nobilitacija' nereiškė naujo Lietuvos bajorų pakėlimo į kilminguosius, bet ji pabėrė pirmąją sėklą ne tik to meto Lietuvos visuomenės (bajorijos) artėjimui su lenkų šlėktomis, bet ir

lenkėjimui. Nors Kazimiero laikais Lietuvos ir Lenkijos kilmingieji buvo priėję prie tokių aštrių susikirtimų, jog dalis Lietuvos didikų esą net herbus grąžinę (Polnoje sobranije russkich letopisei XVII psl. 545), tačiau išsikovoti sau tas pačias teises ir privilegijas, kokias turėjo Lenkijos luomai, vis labiau rūpėjo Lietuvos kilmingiesiems. Iškeliant Lietuvos bajorų luomą ir Lenkijos pavyzdžiu didinant jo teises, drauge buvo stengiamasi vienodinti Lietuvos ir Lenkijos santvarką. Panašiai kaip ir Lenkijoje Lietuvoje turėjo būti .vestos vaivadijos (žr. LE XXXII 507–508), pilių komendantai (kaštelionai) – pilininkai (žr. LE XXII 511–512) ir lenkiška teismų organizacija. Pradžioje tebuvo paskirti vaivados ir pilininkai tik Tikrojoje Lietuvoje, būtent Vilniuje ir Trakuose, bet jau Vytauto laikais buvo pradėtas vykdyti planas, pagal kurį XVI a. užbaigus D. L. K-tijos padalijimą į vaivadijas ir pavietus (žr. LE XXI 208–211), drauge Lenkijos pavyzdžiu įvykdant ir teismų reformą, buvo paruoštas kelias Liublino unijai.

5. Reikšmingieji Lietuvos vystymosi momentai Kazimiero Jogailaičio ir dviejų jo sūnų (Aleksandro ir Žygimanto Senojo) laikais

Pirmąją pusę to šimtmečio, kuris Lietuvai atnešė reikšmingų naujovių ir politikos ir kultūros srityje, sudaro ištisi penki Kazimiero (žr. LE XI 265–274) valdymo dešimtmečiai (1440–92). Jie pasiliko iki pat valstybės padalijimo vienintelis tarpas, kada Lietuva, palyginti, tiek ilgai nebuvo kaimynų puolama ir pati nevedė jokių kovų. Taikos, žinoma, nebuvo pietinėje D. L. K-tijos dalyje, kur ramybės nedavė totoriai. Tikroji Lietuva (Vilniaus ir Trakų vaivadijos ir Žemaičių seniūnija) tačiau galėjo atsikvėpti. Kai žiaurieji kryžiuočių teriojimai ir naikinimai beliko žinomi tik iš pasakojimų, keitėsi Lietuvoje ir pats gyvenimo stilius. Militarinis kultūros pobūdis, kurios liudininkais išliko tiek daug piliakalnių, pamažu užleido vietą ryškesniam posūkiui į Vakarų kultūrą. Svarbiausioji jungtis su V. Europa buvo pradėta lotyniškuoju krikštu. Kazimiero laikais didėjo pamažu to svarbaus persilaužimo ženklai. Lietuva, nors ir valdydama daug rusų žemių ir tuo būdu turėdama pastovių ryšių su graikų tikėjimo gyventojais, savo veidą nukreipė nuo Rytų.

Iš donacinių dokumentų ir kitų šaltinių galima atsekti, kur ir kada Kazimiero laikais buvo statomos bažnyčios. Jų statytojais buvo ne vien valdovas, kaip Vytauto ar Jogailos laikais, bet ir krašto kilmingieji, įvairūs didikai. Augant miestų gyventojams ir stiprėjant jų prekybai ir amatams, ėmė atsirasti pirmieji cechai, Vilnius išsivystė XVI a. į žymų amato cechų miestą. Jau XV a. gale ten buvo audėjų cechas, 1495 siuvėjai gavo savo statutą (žr. LE XXVII 516–518), toliau sekė auksakalių cechas (žr. LE I 421). Kazimiero laikais Lietuva rodė ir kitų kultūrėjimo ženklų. Į jo valdymo galą pasirodo vis daugiau lietuvių studentų ne tik Krokuvoje, bet ir V. Europos universitetuose. Pačioje Lietuvoje Kazimiero laikais jau aiškiai paliudyta m-la prie Šv. Stanislovo bžn. Vilniuje. Jos mokytojui valdovas 1452 užrašė kasmet mokėti 8 kapas grašių. Kazimieraičiams valdant, Lietuvoje parapijinės m-los įvairiose ribose buvo steigiamos ir krašte. Lietuvos perėjimą iš natūralaus ūkio į piniginį mainų ūkį rodė be kitko ir intensyviau kalamos savos monetos. Vytautas, kaip ir jo tėvas, susmulkindami tada plačiai paplitusį čekų grašį, kaldino pusgramio svorio pinigėlius (žr. LE XXIII 19), kurių 10 turėjo sudaryti vieną grašį. Toks smulkių monetų kaldinimas sudarė galimybės pinigams taip plačiai pasklisti Lietuvoje, kad ir dalį savo prievolių dvarui valstiečiai turėjo atlikti jau nebe natūra, o sumokėti pinigais. Kaip XVI a. dvarų inventoriai rodo, pinigais dažnai buvo įvertintos, ar pakeistos duoklės (žr. LE V 244–245), dėklos (žr. LE IV 415) ir mezliavos (žr. LE XVIII 323–324).

Politiniu atžvilgiu Kazimiero valdymo dešimtmečiai parodė linkmes, kurios dar labiau išryškėjo prie jo dviejų įpėdinių sūnų. Vidaus politikoje Kazimieras buvo pirmasis, kuris iš Krokuvos bandė valdyti abi valstybes. 1447 Lietuvos bajorai gavo sau ir tolimesniems Lietuvos socialiniams santykiams gana reikšmingą privilegiją (žr. LE XI 296–297), bet Lietuva neteko atskiro Vilniuje sėdinčio D.L.K. Dar dviem atvejais Lietuva galėjo džiaugtis atskiru D.L.K. (Aleksandras 1492–1501, Žygimantas Augustas 1544–48). Kazimieras pirmasis drauge su karališka karūna viename valdove sujungė ir D.L.K. sostą. Šis bandymas pasiliko ir poliublininėje rinktų karalių epochoje iki pat galo. Dviejų valstybių galvų titulus jungdamas savo asmenyje, Kazimieras siekė šiaip taip išlaikyti vienybę didelėje nesantaikoje, ypač iki Lietuvos kanclerio Gostauto mirties (1458), gyvenančių valstybių. Lietuvos ir Lenkijos to meto santykiams buvo charakteringas faktas, kad per ilgą Kazimiero valdymą nebuvo surašyta jokių unijinių aktų, kuriais būtų kokių nors įsipareigojimų atli-

kę Lietuvos ponai. Kai 1456 vėlyvą rudenį Kazimieras vyko Lietuvon ir drauge pasiėmė Karūnos antspaudą, jis raštu įsipareigojo neišduoti Lietuvoje jokio Lenkijos interesams kenkiančio dokumento (Akta unii Polski z Litwą 1932 psl. 118).

Lietuvos didikų pakartotinės pastangos išsikovoti iš Kazimiero sau atskirą D.L.K. Vilniuje vis atsimušdavo į kietą Kazimiero nusistatymą. Nesisekė Gostautui vietoje Kazimiero Vilniuje 1456 įsodinti D.L.K. Simaną Olelkaitį (žr. LE XXI 78), bet ir iš paties Kazimiero niekada Lietuvos ponai negavo sutikimo turėti savo atskirą valdovą. 1481 sąmokslas prieš Kazimierą yra tampriai siejamas su faktu, kad Simano Olelkaičio brolis Mykolas turėjo tapti D.L.K.

Paskendęs ilgamečiame kare su kryžiuočių ordinu (1454–1466), daug laiko gaišdamas suvaldyti po tėvo mirties (1434–47) įsigalėjusius magnatus ir ypač eikvodamas savo energiją dinastiniuose rūpesčiuose Čekijoje ir Vengrijoje, Kazimieras nebesiryžo spręsti svarbių ir gyvybinių Lietuvos ateities klausimų. Čia daug įtakos turėjo ir Kazimiero žmona Elzbieta Habsburgaitė (žr. LE V 496–497), ‚keturių karalių motina'. Jai buvo svetimi rūpesčiai apie taip tolimus D. L. K-tijos stačiatikių gyvenamus pasienius. Ji tesisielojo, kad jos sūnūs būtų aprūpinti sostais lotyniškoj Europoj.

Šitos aplinkybės paaiškina, kodėl Kazimieras delsė ir reikiamu laiku nepadarė užtvaros vis labiau didėjančiam Maskvos spaudimui į tas Lietuvos valstybės kaimynystėje esančias žemes, į kurias Lietuva prieš tai buvo taip sėkmingai išplėtusi savo įtaką. Maskvos spaudimą, kai Jonas III ėmė 1462 valdyti, tuoj pajuto vad. ‚verchovskije kniazja', Okos aukštupių kunigaikščiai, kurių buvo priskaitoma iki 12. Dar energingiau Jonas III brovėsi į D. Naugardo ir Pskovo respublikas, į Tverės ir kitas kaimynines k-tijas, kurias Kazimieras turėjo užleisti Maskvos įtakai. 1470 naugardiečiai paskutinį kartą gavo iš Kazimiero (‚iš lietuvių rankos') vietininku Mykolą Olelkaitį (žr. LE XXI 78–79). Kai Jonas III Naugardui keršijo už tai ir paskelbė karą, Lietuvos šalininkai, kuriuos sudarė turtingieji respublikos pirkliai, keliais atvejais veltui maldavo Kazimierą jiems prieš Maskvą ateiti pagalbon. ‚Lietuvos partijai' sėkmingai bandė vadovauti našlė Boreckienė su sūnumis (žr. LE III 138). Kadangi Kazimieras savo pažadų netesėjo, Jonui III buvo proga nubausti Naugardą už laikymąsi prie Lietuvos. Nors jis ir buvo žadėjęs naugardiečių nedeportuoti (‚vyvoda ne boites'), daug tūkstančių jų nutrėmė į Volgos sritis anapus Maskvos, kofiskavo turtą, o žymiuosius Lietuvos šalininkus baudė mirtimi.

Komplikavosi Lietuvos santykiai ir su totoriais, kurių stepę Vytautas, nežiūrint Vorsklos pralaimėjimo, buvo sėkmingai tvarkęs. Kitados galingai Aukso Ordai suskilus į Kazanės (žr. LE XI 259–260), Astrachanės ir Krymo chanatus, Kazimieras buvo priverstas prie Juodosios jūros įsigalėjusiam Sid–Achmetui (žr. LE XXVII 376–377) mokėti kasmetinę kontribuciją, kad totoriai jo žemių nepuldinėtų, bet keliais atvejais ir tai nepadėjo. Krymo totoriai pasidarė dar pavojingesni Lietuvos priešai, kai jie 1478 tapo sultono vasalais. Be to, gudrus ir klastingas Jonas III Krymo chachano Mengli–Girėjaus asmenyje (žr. LE VII 280) surado sąjungininką, kuris savo periodiškais plėšimais Lietuvos pietinį pasienį pavertė atvira žaizda. Kai 1481 Kazimieras Vilniuje susekė sąmokslą, kurio siūlai vedė į Maskvą, Jonas III vėl užsiundė ant Lietuvos totorius. Įsiveržę Kijevan (1482), jie išsivedė žiauriai mirčiai aukštus dvasiškius (jų tarpe kat. vyskupą) ir patį vietininką Joną Chodkevičių (žr. LE III 527). Tik Achmato (žr. LE I 26) sūnus prie Volgos nukreipdamas prieš Krymo chaną, Kazimieras laikinai suvaldė tuos ‚piktus šunis, piudydamas kitais šunimis'. Uoliu Lietuvos sąjungininku buvo tapęs Šich–Achmetas (žr. LE XXIX 467), bet dėl savo neatsargaus sąlyčio su Jonu III jau Aleksandro laikais baigė gyvenimą Kauno kalėjime. 1506, kai jau Aleksandras gulėjo mirties patale, su Krymo totoriais laikinai su pasisekimu buvo užbaigtas dažnų jų teriojimų laikotarpis. Aiškia pergale Mykolas Glinskis (žr. LE VII 324–327) prie Klecko (žr. LE XII 89) sudrausmino Mengli–Girėjaus būrius.

Lietuvos santykiai su Maskva darėsi komplikuotesni. Kazimierui Gardine mirus, lietuviai vieni patys pasiskubino išrinkti savo D.L.K. jo sūnų Aleksandrą (žr. LE I 97–100), o lenkams įsiūlė savo valdovu Krokuvoje karūnuoti Joną Albrechtą (žr. LE IX 458). Jonas III buvo įsitikinęs, kad lenkų–lietuvių politinė trintis ves juos į dar aštresnį, gal net ginkluotą konfliktą, todėl Maskva laikė tą momentą pačia geriausia proga pradėti prieš Lietuvą karo veiksmus, nuo kurių ji šiaip taip oficialiai buvo susilaikiusi iki Kazimiero mirties. Okos aukštupių leniniai kunigaikščiai pasirodė pati silpnoji Lietuvos valstybės pasienio vieta. ‚Amžinąja taika' (1494) visa eilė tų kng. buvo išjungti iš vasalinės priklausomybės Vilniui.

Energingai atmesdamas bažnytinę Florencijos uniją (žr. LE II 310–311) ir po

Konstantinopolio žlugimo (1453) tik Maskvą laikydamas tikrąja (trečiąja) ir paskutinę Roma, Jonas III gyvai įsisąmonino esąs ir Lietuvos valdomų stačiatikių žemių globėjas ir užtarytojas. Jis skelbė, jog Lietuvos valstybė tuos plotus valdanti neteisėtai. Tad ir Jono III energingai pradėtas ir jo įpėdinių vykdytas ‚rusiškų žemių rinkimas' labiausiai vyko su mažomis išimtimis, Lietuvos valdomų rytų slavų žemių sąskaiton iki 1667 Andrusovo taikos (žr. LE I 169–170).

XV a. galo Lietuvos politikai ir vadovaujantieji ponai Jono III politinės programos dar nebuvo perpratę. Jie tebegyveno praeities iliuzijomis iš Vytauto laikų, jog tarp Lietuvos ir Maskvos, kaip anais šviesiais laikais, taika pasiliksianti patvari, jeigu ji būsianti patvirtinta vedybomis. Taip 1494 vedybomis buvo ‚sustiprinta' tarp Aleksandro ir Jono III sudarytoji vad. ‚amžinoji taika'. D.L.K. vedęs Jono III dukterį Eleną (žr. LE 471–473), gavo ne tik žmoną, bet drauge ir budrią maskviečio žvalgybą. Iš Maskvos dažnai siuvo pasiuntiniai pasiteirauti apie dukters ‚sveikatą'. Kai Elena vis tik garbingai laikėsi ir nesidavė paverčiama tėvo politikos įrankiu, Jonas III rado iš Lietuvos pabėgusio Simano Bielskio (žr. LE II 499) asmenyje liudininką, esą Lietuvoje esąs persekiojamas stačiatikių tikėjimas.

Tempiantis Lietuvos santykiams su Maskva ir kylant naujo karo pavojui, lietuviai veltui laukė efektyvios lenkų pagalbos. Tokių išskaičiavimų vedami, jie sutiko atnaujinti ir sąjungą. Jie pritarė, kad 1501 Jonui Albrechtui mirus, D.L.K. Aleksandras užsidėtų ir Lenkijos karūną. Bet viltys gauti iš Krokuvos pagalbos nepasitvirtino. 1499 gale Jono III prieš žentą pradėtas karas Lietuvai vėl nesisekė, nes Vedrošos kautynėse (žr. XXXIII 266–268) ir pats Lietuvos kariuomenės vadas Ostrogo kng. Konstantinas (žr. LE XXI 245–247) pateko rusų nelaisvėn. 1503 6 m. paliaubomis nepasisekė sugrąžinti ‚amžinosios taikos'. Be to, Jonas III ne tik pasilaikė visas Okos aukštupių k-tijas, bet dar atėmė iš D. L. K-tijos kitados Algirdo laimėtą plačią juostą anapus Dniepro, su Černigovo, Seversko Naugardo ir Starodubo sritimis. Kadangi lenkai Lietuvos nebuvo parėmę jos sunkiame kare prieš Maskvą, tai Lietuvos kilmingieji visus tuos unijinius susitarimus, kurie buvo surašyti Petrakavo ir Melniko aktuose, skelbė visai nebegaliojančiais.

Nuo naujų rūpesčių iš rytų išgelbėjo Aleksandrą jo uošvio mirtis 1505, bet ir jis pats kitais metais netikėtai mirė. Jauniausias Kazimieraitis, kuris ilgai laukė D.L.K. sosto ir karaliaus karūnos, yra žinomas Žygimanto ‚Senojo' vardu (žr. LE XXXV 324–329). Kai jo vienintelis sūnus Žygimantas Augustas dar prie tėvo gyvos galvos (1530) buvo vainikuotas karaliumi, dviem karaliams atskirti dvaro kalboje tėvas gavo ‚Senojo' vardą.

Iš visų Gediminaičių šiam Žygimantui teko daugiausia su Maskva kardus kryžiuoti, nors jis pats iš prigimties buvo gana taikingas. Daug energijos jis padėjo, darydamas įvairias reformas ir ieškodamas naujų būdų sėkmingiau apginti Lietuvos rytines ir pietines sienas. Pvz. 1528 buvo sudaryti pirmieji Lietuvos kilmingųjų mobilizaciniai sąrašai, įvairiu atžvilgiu labai svarbūs Lietuvos kultūros istorijai, nekalbant apie tos statistikos reikšmę apgyvendinimo eigai. Iš tų sąrašų yra įrodyta (M. Liubavskis, J. Jakubowskis), jog tikrosios Lietuvos žemės (Vilnius, Trakai, Žemaitija) nepalyginamai tirščiau gyvenamos negu slaviškosios sritys.

Lietuvos sienų gynybos poveikyje įvyko ir kitų pasikeitimų Lietuvoje. Jau Aleksandro laikais prie D.L.K. anksčiau išaugusi Ponų Taryba (žr. LE XXIII 279–280) įgijo dar didesnę politinę reikšmę. 1492 pradėjęs valdyti, Aleksandras savo privilegijoje pasižadėjo tik Ponų Tarybos atsiklausęs siuntinėti pasiuntinius į svetimas valstybes (jų tarpe buvo ir Lenkija), su Tarybos žinia teskelbti karą ir daryti valstybės išlaidas.

Žygimanto Senojo laikai yra charakteringi gausiais Lietuvos kilmingųjų seimais. Tokių seimų reformos ir įvairūs nutarimai yra plačiai ištyrinėti M. K. Liubavskio. D.L.K. kanceliarijos archyvas, vad. Lietuvos Metrika (žr. LE XVI 135–137) buvo šiam reikalui pagrindinis šaltinis. Dažni seimų sušaukimai ir jų nutarimai akivaizdžiai liudijo apie valdovo pastangas į valstybės ir jos sienų gynybą nuo Maskvos ir jos sąjungininkų įtraukti visos D. L. K-tijos bajoriją. Jau 1507 Žygimantas sušaukė visuotinį Lietuvos bajorijos seimą, kuriame buvo ne tik nutarti nauji karui reikalingi mokesčiai, bet ir įvairūs gynybos (pvz. pasienio pilių sutvirtinimo ir sargybų) reikalai.

Persimetus į Maskvos pusę kariniuose dalykuose patyrusiam kng. M. Glinskiui, kuris buvo naudojęsis dideliu Aleksandro pasitikėjimu, jau 1507 Maskvos kng. Vosylius III (žr. LE XXXIV 543–545) pradėjo naują karą prieš Lietuvą. Su pertraukomis tas karas Žygimanto Senojo valdymo metu tęsėsi 30 m. tad galima kalbėti apie tris karus su Maskva: 1507–08, 1512–22, 1534–37.

Iš rusų nelaisvės pabėgęs Konstantinas Ostrogiškis 1514 skaudžiai sumušė didžiulę rusų kariuomenę Oršos kautynėse (žr. LE XXI 209–210). Bet svarbiausios Dniepro tvirtovės Smolensko iki pat 1611 nebepasisekė Lietuvai atsiimti. Užtat visą šimtmetį tarp D. L. K-tijos ir Maskvos nebuvo pastovios taikos. Lietuva vis nesutiko išsižadėti taip svarbaus Smolensko, kurį kitados (1404) Vytautas Lietuvai buvo galutinai prijungęs. Tad ir tretysis Žygimanto Senojo karas su Maskva tegalėjo pasibaigti paliaubomis iki 1542. Paskui jos vėl buvo pratęsiamos, kol 1563 Jonas IV irstančios Livonijos valstybės ir ją ištikusios krizės akivaizdoje pradėjo karą su Lietuva.

Nors Žygimanto Senojo laikais Maskva jau pradėjo siųsti į karo lauką masines kariuomenes, net ištisas armijas, bet Lietuvos kariuomenė daugeliu atvejų dažnai pasirodydavo pranašesnė. Sunkūs karai buvo vedami gana toli nuo tikrosios Lietuvos sienų. Maskva paliko nenugalėta. Tas pavojus pasiliko Žygimanto Senojo palikuonims. Bet Žygimantas Senasis sėkmingai sulaikė smarkiai rusų pradėtą veržimąsi į tolimesnes Dniepro sritis; paskutiniajame kare (1537) dar net atsiėmė Gomelį.

Rimtai atsidėjęs abiejų valstybių reikalams, Žygimantas Senasis nesirūpino formaliu Lietuvos ir Lenkijos santykių sureguliavimu, bet jis Lietuvos rūpesčiams skyrė daug laiko. Su didele aniems laikams ūkine nuovaka jis tvarkė D.L.K. dvarų (domėsų) ūkį, iki smulkmenų savo potvarkiuose nustatydamas, kaip turi būti ūkininkaujama. Tokiu būdu Žygimantas norėjo padidinti valstybinių dvarų pajamas. Didelės karų su Maskva išlaidas vertė kelti ūkio našumą. Valstybės iždui padidinti buvo įkeičiamos valstybinės žemės, griežčiau nustatomi muitai, ištisi girių plotai atiduodami Prūsų pirkliams, ypač dancigiškiams, miško medžiagai išsikirsti. Maskvos karams reikalaujant vis naujų išlaidų 1534, einant karo veiksmams su Maskva, valstiečiai tam reikalui buvo apdėti nauju sidabrinės (žr. LE XXVII 375–376) mokesčiu. Daug pinigų išeidavo samdytos kariuomenės raitelių pulkams.

Nors karai su Maskva D. L. K-tiją stipriai sukrėtė, tačiau jie vyko toli už Lietuvos ribų. Keturi Žygimanto Senojo valdymo dešimtmečiai buvo tad Lietuvai keleriopai reikšmingi. Nors Lietuva ir Lenkija turėjo bendrą valdovą, tačiau Lietuvos valstybinėje sąmonėje reiškėsi įdomių savitumo ženklų, rodančių tendencijos pabrėžti atskirumą nuo lenkų. Rinkdami jau anksčiau D.L.K. tapusį Žygimantą Senąjį savo karaliumi. lenkai nors tokiu būdu stengėsi išlaikyti vienybę su vis separatines nuotaikas rodančia Lietuva.

Panašiu keliu ėjo ir energingoji Žygimanto žmona Bona (žr. LE III 119–121). Tik per Lietuvą ji galėjo garantuoti savo sūnui Žygimantui Augustui (žr. LE XXXV 329–331) karaliaus sostą. Kai šis Vilniuje 1529 buvo paskelbtas D.L.K., karališkoji karūna jam buvo užtikrinta. Už vos 9 m. sūnaus išrinkimą D.L.K. iš jo tėvo buvo gautas 1529 Lietuvos Statuto (žr. LE XVI 149–154) patvirtinimas.

Per V. Europą einanti humanizmo srovė Žygimanto laikais palietė ir Lietuvą. Keliolikos universitetų matrikulos akivaizdžiai rodo, kad Lietuvos kilmingųjų sūnūs vis gausiau išvykdavo į Europos universitetus. Tokia kilmingųjų teisė buvo garantuota jau I Lietuvos Statute. Kaip įdomią humanistinę apraišką reikia aiškinti ir vis labiau bajorų tarpe plitusią teoriją apie lietuvių kilmę iš romėnų, kuri savo pradžią bus gavusi dar Kazimierui valdant didžiojo lietuvių ir lenkų trynimosi laikais. Net kronikininkas J. Dlugošas, kuris apie lietuvius rašė perdėm savo patrono Z. Olesnickio įtakoje, jau laikė lietuvius romėnų palikuonimis. Lietuvių kalbos, pagoniškosios lietuvių religijos ir jų papročių panašumas su romėnų krito ir patiems lietuviams į akis. Tad platesniojoje Lietuvos metraščio redakcijoje lietuvių kildinimas iš romėnų sudarė naują reikšmingą elementą (žr.LE XVIII 308–309). Savo nusistatyme prieš nedraugiškas lenkų užmačias lietuviai ypač norėjo išaukštinti savo labai seną ir tokią garbingą kilmę. Mykolas Lietuvis (žr. LE XVIII 439–440), Aug. Rotundas (žr. LE XXVI 15–17) ir eilė kitų autorių pabrėždavo romėnišką lietuvių kilmę.

Apie 1530 jau pradėjo Lietuvoje rodytis pirmieji protestantizmo ženklai, ir jie vis stiprėjo. Kietai katalikiškai Žygimanto Senojo laikysenai buvo charakteringa, kad jis tos religinės krizės metu rūpinosi pats Lietuvoje įkurti naujų parapinių bažnyčių. Paties D.L.K. bžn. fundacijos pvz. buvo Telšiai (1536), Baisogala (1539), Vilkija (1542). Jurbarke jis jau anksčiau (1522) buvo įkūręs parapinę bžn., tuo būdu didindamas iki tol lietuvių plote taip retą bažčių tinklą, nes pvz. deš. Panemunėje nuo Kauno iki Smalininkų tebuvo iki Žygimanto fundacijų tik viena (vytautinė) bžn. Veliuonoje.

Jau amžininkai gana teigiamai atsiliepdavo apie Žygimantą Senąjį ir jo valdymą. Iš to meto laiškų ir kitų šaltinių dažnai matyti neigiamų posakių apie Boną Sforzą, pasitaiko kartais kritiškų žodžių apie sūnų Augustą, o Žygimantas Senasis lieka be

priekaištų. Lenkų vicekanclerio J. Chojenskio priekaištai, kad valdovas visai nenorįs žydų ir kt. nekrikščionių turimų privilegijų siaurinti, rodė Žygimanto Senojo tiesumą, kurį Vienos Habsburgų (karaliaus Ferdinando) pasiuntiniai nekartą akcentavo. Jų diplomatas S. Herbersteinas (žr. LE VIII 207–208) 1548 rašė apie Žygimantą Senąjį: ,Balandžio 1 d. gyvenimą užbaigė... taikingas, palaimingas (glücksälliger) karalius'.

Per visą savo valdymą Žygimantas Senasis ieškojo taikos ne tik su išorės priešais, bet ir viduje su vis daugiau sau privilegijų reikalaujančiais kilmingaisiais. Tokios ramybės vardan jis yra paaukojęs savo abiejų valstybių gerovei naudingų planų. Ypač paskutiniajame savo valdymo dešimtmetyje jis vis daugiau valdžios užleido Bonai, jai vienai visiškai pavesdamas ir sosto įpėdinio auklėjimą.

Iš Žygimanto Senojo itineraro matyti, jog jis daug savo valdymo laiko yra praleidęs Lietuvoje, kurios reikalais jis nuoširdžiai rūpinosi. Ir čia, kaip ir Lenkijoje, jis bandė energingai stoti prieš stiprėjančią protestantizmo bangą. Jo valdymo metu pasireiškusios kultūrinės ir ūkinės tendencijos dar labiau išryškėjo prie sūnaus. Tik politiniuose santykiuose su Lenkija buvo Lietuvos nenaudai prieita prie jos valstybingumą stabdančių reiškinių.

6. Kultūrinio ir politinio Lietuvos gyvenimo pakitimai, paskutiniajam Gediminaičiui valdant

Jaunasis Žygimantas Augustas nebuvo panašus į savo tėvą. Nuo 1544 sėdėdamas Vilniuje D.L.K. titulu, jis jau nerodė nė iš tolo Senajam charakteringo pastovumo. Viską atidėliodamas rytojui, jis pats buvo pramintas ,iki rytojaus'. Tik savo gilioje meilėje Barborai Radvilaitei (žr. LE II 200–201) ir slaptomis, tariamai morganatiškomis vedybomis su ja, nors ir sukėlęs didelę audrą net seime, Augustas buvo nuostabiai patvarus ir savo 1551 mirusios žmonos visą gyvenimą negalėjo užmiršti.

Du tuzinai Žygimanto valdymo metų politiniu atžvilgiu dar labiau išryškino Lietuvos pavojus, ypač iš rytų. Augusto tėvui buvo pasisekę be ypatingų komplikacijų priversti savo sesers sūnų, paskutinį kryžiuočių ordino d. magistrą ir pirmąjį protestantišką Prūsų hercogą Albrechtą Hohenzollerną tapti Lenkijos vasalu (1525). Kada po trijų dešimtmečių religiškai-politiškai ėmė eižėti Livonijos ordino valdos, daug intereso parodė Lietuva. Jai Livonija pasidavė 1561. Bet savo pretenzijas prie Baltijos jūros prieiti jau buvo aiškiai ginklu pareiškęs pirmasis iš Maskvos valdovų Jonas IV Žiaurusis (žr. LE IX 464–468). Šitaip Lietuvai vėl teko kautis su rusais. Pasibaigus vis prailginamoms paliauboms, Jonas IV 1563 užėmė Polocką ir jo sritį. D.L.K. buvo pristigęs pinigų samdytis algininkams (žr. LE I 108–109). Nors Ulos kautynėse (žr. LE XXXII 192–193) 1564 ir labai smarkiai buvo sumušta Maskvos kariuomenė, tačiau Polockas bebuvo atgautas tik 1579 sėkmingose Stepono Batoro operacijose prieš Joną IV.

Kaip kitados Algirdaičiai, sudarydami Kriavo aktą su lenkais, buvo tikėjęsi iš jų pagalbos prieš kryžiuočius, taip dabar lietuviai jos laukė savo sunkioje kovoje prieš Maskvą. Jau Vitebsko karo stovykloje (1562) smulkioji Lietuvos bajorija buvo iškėlusi reikalavimą, kad būtų paskirtas bendras seimas su lenkais unijai atbaigti. Ir pačioje Lenkijoje tarp neįvykdytų dalykų, kurie buvo vadinami bendru ,egzekucijų' vardu, vienu iš svarbiausių punktų vis buvo keliamas klausimas pabaigti unijos ,įvykdymą'.

Lietuva turėjo būti dar labiau pritaikyta būsimam sujungimo procesui, nes po Horodlės reformų (tada tik Vilnius ir Trakai tegavo vaivadas ir pilininkus), tos rūšies administracinis panašėjimas buvo ilgam sustojęs. Šituo atžvilgiu reiškė didelę pažangą, kai 1564 Lietuvoje Lenkijos pavyzdžiu buvo įvesti bajorijos tarkomi teismai, o 1566 buvo įvesti pavietai (apskritys), visą D. L. K-tiją padalijus į vaivadijas. Tik Žemaitija pasiliko nepadalyta į pavietus seniūnija. Šitaip buvo paruoštas kelias būsimai kilmingųjų respublikai, į kurią artėjo smulkioji Lietuvos bajorija.

Lenkų atstovaujamos lietuvių–lenkų unijos koncepcijai labai energingai priešinosi įtakingiausias Lietuvos magnatas Mikalojus Radvilas Juodasis (žr. LE XXIV 391–394), kuris nelauktai mirė 1565. Tos pat linijos laikėsi jo pusbrolis Mikalojus Radvilas Rudasis (žr. LE XXIV 395–396), Jonas Chodkevičius (žr. LE III 527–528), Eustachas Valavičius (žr. LE XXXII 533–534). Lietuva tada buvo dar gana didelė ir galinga. Siekdami padaryti ją sukalbamesnė Liublino seime, sutinkant Žygimantui Augustui, lenkai atplėšė 4 vaivadijas (Palenkę ir 3 pietines su Kijevu). Pačiam valdovui atsistojus išimtinai lenkų projekto pusėje ir šitaip pradėjus ,uniją' prievarta vykdyti, jau lietuviams iš paties seimo išvykus, jie buvo priversti sugrįžti ir dar bandyti gelbėti, kas bebuvo likę išgelbstima. Smūgis buvo taip pat lietuviams, kad valdovas savo paveldimąsias teises D. L. K-tijoje buvo anksčiau perleidęs Lenkijai.

Pati Liublino unija (žr. LE XVI 330–338) tačiau buvo dviejų valstybių susijungimas kaip lygus su lygiu (I. Lappo), sukuriant bendrai bajorų respublikai du bendrus organus, būtent, senatą (žr. LE XXXV 251–255) ir seimą (žr. LE XXV 170–177). Lietuviams buvo skaudu, kad nebeliko būsimojo bendro valdovo atskiros pakėlimo ceremonijos į D.L.K. Vilniuje. Kiekvienai susijungusių valstybių atskirai paliko jų ministrai (kancleris, etmonas ir kt.), kariuomenė, net pinigai. Nuo pačių Lietuvos kilmingųjų pastangų ateityje turėjo priklausyti, ar ilgai bus išlaikytas ankstyvesnės dvasios D. L. K-tijos valstybingumas.

Žymiai daugiau laimėjimų Žygimanto Augusto Lietuva turėjo ūkinėje ir kultūrinėje srityje. Jau Žygimanto tėvo žmona Bona savo gausiuose dvaruose buvo davusi gerą ūkininkavimo pavyzdį, įvesdama ten trilaukę sėjomainą. Ji buvo šiaip jau Lietuvoje ir anksčiau sutinkama, tačiau šitą sistemą Augustas nuosekliai visur įvedė savo žemėse garsiuoju 1557 ‚valakų' įstatymu (žr. LE XXXV 337–339). Keldamas žemės ūkio našumą ir pervesdamas prievoles dvarui labiau į piniginius mokesčius, Augustas siekė visais galimais būdais padidinti valstybės iždo pajamas. Jos buvo ypač reikalingos išlaikyti samdytai kariuomenei. Šalia žemės ūkiui labiau atsidėjusios (dėl gerų eksportuojamų javų kainų) bajorijos, kuri nerangiai besiėmė už ginklo ir pavojaus metu, jau Augusto tėvas buvo pradėjęs naudoti algininkus. Bet šalia samdytosios kariuomenės dar didžiules pinigų sumas prarijo Padnieprių ir Krymo totorių pasienio pilių atremontavimas ir jų išlaikymas. Tai gyvai paliudija vad. pilių revizorių, kurie būdavo siunčiami anapus Dniepro, pateikti šaltiniai.

Didelių valstybės gynybos išlaidų nebebuvo galima normaliomis iždo pajamomis padengti. D.L.K. turėjo naujų fiskalinių priemonių. Reikėjo didinti muitus, vis daugiau ir daugiau įkeisti valstybinių žemių (domėnų). Užsienio pirkliams, ypač Prūsų (Dancigo, Karaliaučiaus) vis daugiau miškų plotų išnuomojama eksportui. Įvairiausia statybinė medžiaga ir tokie miško produktai, kaip pelenai, degutas dideliais kiekiais buvo gabenami iš Lietuvos. Padidėjusiai laivų statybai (merkantilizmo amžius) reikėjo didžiausių kiekių geros ąžuolinės medžiagos. Šitokio eksporto pasėkoje buvo išnaikinti gausūs ano laiko Lietuvos ąžuolynai. Tuo būdu, be kitko, keitėsi ir Sūduvos dykra į apgyventus plotus, kai ten vyko vidaus kolonizacija. Pagal šaltinius ją yra nuosekliai išaiškinęs J. Totoraitis.

Žygimanto Augusto laikai reiškė Lietuvai didelį kultūrinį šuolį. Sustiprėjusi protestantizmo banga ir toliau sekančios religinės kovos, ypač po jėzuitų atvykimo Vilniun (1569), atnešė polemikos, diskusijų, visokeriopo gyvumo. Augusto laikais buvo kuriamos įvairiose D. L. K-tijos vietose spaustuvės (žr. LE XXVIII 342–343). Jų įrengimų tada nekomplikuotumas leido jas lengvai perkeldinėti iš vienos vietos į kitą. Visa tai gerino sąlygas knygoms spausdinti. Pagausėjo ir poleminė religinė literatūra. Kad ir trumpam (1539) A. Kulvietis (žr. LE XIII 341–342) buvo įkūręs aukštesnę m-lą Vilniuje, o jėzuitai, imdami visą tuometinį švietimą į savo rankas, sostinėje 1570 įsteigė savo kolegiją.

Su Žygimantu Augustu, 6 sūnus (4 jų vainikuoti karaliai) užauginusio Kazimiero Jogailaičio vaikaičiu, išsibaigė Gedimino dinastija Lietuvoje–Lenkijoje. Liguistai vyriško įpėdinio laukiančiajam Augustui buvo nurodinėjamas jo prosenelis Jogaila, tik iš ketvirtosios žmonos sulaukęs dviejų sūnų. Tad daug kas valdovui, nuo Kotrynos Habsburgaitės (žr. LE XII 501) atsiskyrus, patarinėjo irgi ketvirtą kartą vesti. Svyruojąs Augustas vis tik pasiliko ištikimas Bažnyčiai. Savo mirtimi jis atidarė Liubline prievarta sujungtos bajoriškosios respublikos naują lapą.

K. Avižonis, Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385, 1932, ²1966; *O. P. Backus,* Motives of the West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow 1377–1430, 1957: *M. Biskup,* Trynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466, 1967; *F. G. Bunge* (ir kt. red.), Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. Abt. 1 (1093–1472) 1853–1900 (12 tt.), Abt. 2 (1494–1510) 1900-14 (3 tt.); *I. Danilowicz* (red.), Skarbiec diplomatów. . . do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów 1860–62; *B. Dundulis,* Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje 1960; *K. Forstreuter,* Deutschland und Litauen im Mittelalter 1962; *H. Gersdorf,* Der Deutsche Orden im Zeitalter der polnisch-deutschen Union 1957; *O. Halecki,* Dzieje unii jagiellońskiej 1919–20; ('') Ostatnie lata Świdrigiełły i sprawa wołyńska za Kazimiera Jagiellończyka 1915; *Z. Ivinskis,* Durbės kautynės 1260 m. ir jų politinis vaidmuo 1937; ('') Geschichte des Bauernstandes in Litauen 1933, ²1966; ('') Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų (Athenaeum IV 1936); ('') Lietuvos prekyba su Prūsais I 1934; ('') Lietuvos valstybingumo išplėtimas slavų erdvėje (Tautos Praeitis I:4 1960) ('') Mindaugas und seine Krone (Zeitschrift für Ostforschung III:3 1954); ('') Pirmasis Lietuvos karalius Mindaugas ir jo palikimas (L.K.M. Akademijos Metraštis I 1965; *H. Jablonowski,* Westrussland zwischen Wilna und Moskau 1955, ²1961; *J. Jakštas,* Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu (Senovė I–II 1935–36); *J. Jakubowski,* Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią lubelską 1912 (liet. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją 1921); *A. Janulaitis,* Žemaičiai ir bažnytinis seimas Konstancoje (Praeitis II 1933); *J. Jurginis* (red.), Lietuvių karas su kryžiuočiais 1964; ('') Renesansas ir humanizmas Lietuvoje 1965; *W. Kamieniecki,* Społeczeństwo litewskie w XV wieku 1947; *L. Kołankowski,* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów I (1377–1499) 1930; ('') Zygmunt August, wielki książę litewski do r. 1548, 1913; *F. Koneczny,* Jagiełło i

Witold I 1893; *M. Krasauskaitė*, Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des 15. Jhs. 1927; *S. M. Kuczyński*, Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411, ^{3}1966; *A. Kučinskas*, Kęstutis 1938; *S. Kutrzeba i W. Semkowicz* (red.), Akta unii Polski z Litwą (1385–1791) 1932; *J. Latkowski*, Mendog, król litewski 1892; *F. I. Leontovič* (red.), Akty Litovskoi Metriki (1413 - 1507) 1896 - 97; *A. Lewicki*, Powstanie Świdrigiełły 1892; Litovskaja Metrika (Russkaja Istoričeskaja Biblioteka XX 1903, XXVII 1910, XXX 1914, XXXIII (Perepisi voiska litovskago) 1915); *M. K. Liubavskij*, Litovsko-russkij seim 1900; ('') Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije Litovsko-Russkago gosudarstva ko vremeni izdanija pervago Litovskago Statuta 1892; ('') Očerk istorii Litovsko-Russkago gosudarstva do Liublinskoi unii vkliučitel'no 1910, ^{2}1915; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego 1931–32; *J. Matusas*, Švitrigaila 1938; *F. Papée*, Aleksander Jagiellończyk 1949; ('') Polska i Litwa na przełomie wieków srednich I 1904; ('') Studya i szkice z czasów Kazimiera Jagiellończyka 1907; *H. Paszkiewicz*, Jagiellonowie a Moskwa I 1933; ('') O genezie i wartości Krewa 1938; ('') The origin of Russia 1954; ('') (red.), Regesta Lithuaniae I (Tempora usque ad annum 1315) 1930; *V. T. Pašuto*, Obrazovanije litovskogo gosudarstva 1959; *K. Pfitzner*, Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann 1930 (liet. Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas 1930); *V. I. Pičeta*, Agrarnaja reforma Sigizmunda-Avgusta v litovsko-russkom gosudarstve 1958; *W. Pociecha*, Królowa Bona III 1958; Polnoje sobranije russkich letopisei XVII 1907; Polska i Litwa w dziejowym stosunku 1914; Preussisches Urkundenbuch 1882–1960 (4 tt.); *A. Prochaska* (red.), Codex epistolaris Vitoldi 1882, ^{2}1965; ('') Dzieje Vitolda, w. księcia Litwy 1914; ('') Król Władysław Jagiełło 1908 (2 tt.); ('') Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej (1349–1607) 1890; *E. Raczyński* (red.), Codex diplomaticus Lithuaniae 1845; *A. Rhode*, Die Ostgrenze Polens I 1955; *A. Salys*, Die Žemaitischen Mundarten I. Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Tauta ir Žodis I 1930); Scriptores rerum prussicarum 1861–74, ^{2}1965 (5 tt.); *S. Smolka*, Kiejstut i Jagiełło 1870; *K. Stadnicki*, Olgierd i Kiejstut 1870; *J. Stakauskas*, Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje 1934; *M. Stryjkowski*, Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi 1582, ^{2}1846; *K. Szajnocha*, Jadwiga i Jagiełło ^{3}1877 (4 tt.); *A. Šapoka* (red.), Jogaila 1935; ('') (red.), Lietuvos istorija 1936, ^{2}1950; *P. Šležas* (red.), Vytautas Didysis 1930; *A. Theiner* (red.), Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae 1860–64 (4 tt.); *J. Totoraitis*, Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263, 1905; ('') Sūduvos Suvalkijos istorija I 1938; *J. Wolff*, Rod Giedymina 1886; *S. Zajączkowski*, Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII 1925.

BAJORŲ VIEŠPATAVIMO LAIKAI (1572–1795)

KONSTANTINAS AVIŽONIS

1. Laikotarpio bruožai

Pagal 1569 Liublino unijos aktą (žr. LE XVI 335–337) Lietuva ir Lenkija turėjo sudaryti vieną valstybę, tačiau iš tikrųjų Lietuva ir toliau liko atskira valstybė, sujungta su Lenkija gana laisvais federacijos ryšiais. Valstybės likimas, prieš tai buvęs Lietuvos didikų rankose, pamažu pateko bajorų kontrolėn. Nors žymieji Lietuvos didikai dar ir toliau sugebėjo išlaikyti svarbų vaidmenį politiniame valstybės gyvenime, bajorų reikšmė nuolat augo. Savo teisėmis formaliai lygūs didikams, bajorai palengva ėmė jaustis tikraisiais krašto šeimininkais. Bajorų įsigalėjimas vyko kitų luomų sąskaiton, ypač miestiečių ir valstiečių, kurių padėtis kas kartą sunkėjo. Jų padėties pagerinimu buvo susirūpinta tik reformų bandymų metu prieš valstybės žlugimą, bet nedaug kas begalėjo būti padaryta. Dar XV ir XVI a. bajorų įsigytos politinės teisės buvo toliau papildomos pirmųjų ir vėlesnių tarpuvaldžių (žr. Interregnumas — LE IX 26–27) metu, kada pamažu nusistojo D.L.K. ir Lenkijos karalių rinkimo tvarka. Kiekvienas naujai išrinktas valdovas turėjo ne tik patvirtinti 1573 ‚Henriko artikulus' (žr. LE VIII 194) ir prisiekti išlaikyti visas bajorų laisves ir teises, bet ir jas plėsti pagal susitartas asmeniškas išrinkimo sąlygas, vad. ‚pacta conventa' (žr. LE XXI 317–319). Tomis sąlygomis Lietuvos ir Lenkijos valdovai išsižadėjo bet kurios minties apie savo valdžios paveldėjimą, atsisakė nuo savo valdžios stiprinimo siekimų, privalėjo šaukti bajorų seimus visiems reikalams spręsti, o seimams neposėdžiaujant klausyti senatorių nurodymų, be kurių nė žingsnio negalėjo nužengti, neturėdami teisės nieko savo valia daryti, net ir vesti.

Jau XVI a. pabaigoje nusistojo ir susikristalizavo bajorų lemiamas vaidmuo viešajame gyvenime. Į bajorų rankas atiteko visa krašto valdžia, — įstatymų leidimas, jų vykdymas ir teismas, — bet bajorų valstybingumas nuolat mažėjo, ypač nuo XVI a. antrosios pusės, ir visai nusmuko XVIII a. Bajorų viešpatavimo laikotarpio pradžioje (1572–1587) Lietuvos valstybė dar buvo tvirta ir pajėgi. Tuo metu Lietuvos politikai vadovaują žymieji Lietuvos didikai Radvilai, Chodkevičiai, Sapiegos ir kt. energingai stengėsi išlaikyti valstybę aukštame lygyje ir atkurti Lietuvos savarankiškumą. Tačiau jau Vazų laikais (1587–1668; žr. Vazų dinastija — LE XXXIII 257–258) prasidėjo valstybinis Lietuvos silpnėjimas, kartu stiprėjant Lietuvos bajorų susigyvenimui bei glaudesniam suartėjimui su Lenkijos bajorais. ‚Piastų' (žr. LE XXII 439) ir Saksų valdovų laikais (1669–1763) jau reiškėsi visiškas valstybės pakrikimas. Šiame bendrojo su Lenkija sugyvenimo laikotarpyje bajorų ‚aukso laisvė' (žr. LE I 424) tiek pakirto valstybinį Lietuvos pajėgumą, jog pakrikusi valstybė nebepajėgė atsigauti nė reformų bandymo laikotarpy-

je ir žlugo, galingų kaimynų pasidalyta. Reformų bandymų ir nepriklausomybės praradimo laikais 1764–1795 užsibaigė didikų vadovaujamų bajorų viešpatavimo laikotarpis Lietuvos istorijoje.

2. Valstybės santvarka

Vykdomosios centro valdžios priešakyje oficialiai stovėjo bajorų renkamas D.L.K. Bajorų viešpatavimo laikotarpyje D.L.K., o kartu ir Lenkijos karaliais, buvo Henrikas Valois (1573–1574; žr. LE VIII 194–195), Steponas Batoras (1576–1586; žr. LE II 261–266), Zigmantas IV Vaza (1587–1632; žr. LE XXXV 90–97), Vladislovas Vaza (1632–1648; žr. LE XXXIV 445–450), Jonas Kazimieras Vaza (1648–1668; žr. LE IX 458–460), Mykolas Kaributas Višniovеckis (1669–1673; žr. LE XXXIV 358–359), Jonas Sobieskis (1674–1696); žr. LE XXVIII 214–218), Augustas II Saksas (1697–1733; žr. LE I 407–410), Augustas III Saksas (1733–1763; žr. LE I 410–412) ir Stanislovas Augustas Poniatovskis (1764–1795; žr. LE XXVIII 438–440). Didžiojo Šiaurės karo metu Augustui II pasitraukus į Saksoniją, trumpą laiką D.L.K. ir Lenkijos karaliumi dar buvo Stanislovas Leščinskis (žr. LE XIV 483–485).

D.L.K. padėtis valstybėje rėmėsi jo kontraktu su bajorais. Vargu kurią nors kitą teisę bajorai taip stengėsi išsaugoti, kaip laisvosios elekcijos principą. Bajorų išrinkti D.L.K. sėsdavo į Lietuvos sostą; bajorai galėjo juos taip pat ir atstatyti, jei jie kuriame nors punkte nesilaikytų savo išrinkimo sąlygų. Kitą kartą į valdovus tyčia buvo renkami svetimšaliai, nes iš jų galima buvo išsiderėti daugiau nuolaidų. Dėl šitokių derybų su kandidatais į Lietuvos sostą tarpuvaldžiai būdavo ypačiai triukšmingi. Netvarka ir anarchija kaip tik labiausiai plisdavo per tarpuvaldžius. Jau pirmųjų tarpuvaldžių metu D.L.K. teisės buvo susiaurintos ligi minimumo, iš dalies suvaržant net jo asmens laisvę. Jo teisės buvo tiek siauros, jog valstybė iš tikro virto vienaluome aristokratinio atspalvio respublika su renkamuoju valdovu priešakyje, kurio pareiga buvo savo lėšomis ginti valstybę ir saugoti bajorų teises bei laisves ir dar labiau jas plėsti. Šiaip valdovo vaidmuo valstybėje buvo bajorų paraližuotas, net ir karo metu. Jis privalėjo vykdyti bajorų seimų nutarimus, kurie mažai tesiskaitė su jo nuomone, nors šiaip jam reiškė didelę pagarbą. Valdovui bandant ką nors savarankiškai daryti, seimuose jam buvo prikišamos vad. egzorbitancijos, t.y. įvairūs nukrypimai nuo teisės (žr. LE V 381), ir buvo reikalaujama viską grąžinti į senąsias savo vėžes. Ypač budriai buvo saugoma, kad D.L.K. valdžia nesustiprėtų, ko labiausiai bijojo bajorai, nes absoliutizmą laikė didžiausiu savo laisvių priešu. Įžiūrėję pavojaus savo laisvėms iš valdovo pusės ir įtardami jį siekiant absoliutizmo, bajorai kartais net susikonfederuodavo ir sukildavo prieš jį. Taip pvz. bajorai 1605–1606 sukilo prieš Zigmantą Vazą, su ginklu rankoje stodami ginti savo ‚aukso laisvės'. Bajorų nuolatinis nenoras apsidėti mokesčiais ir duoti pinigų kariuomenei didinti rėmėsi ne vien tik ekonominiais motyvais, bet iš dalies ir baime, kad nesustiprėtų D.L.K. valdžia ir kad jis tų lėšų ar kariuomenės nepavartotų bajorų laisvėms apkarpyti.

Suvaržiusi D.L.K. valdžią, jau Vazų laikais bajorija tapo neribota Lietuvos valdove. Formaliai visi bajorai skaitėsi savo teisėmis lygūs ‚broliai' ir jiems visiems priklausė suvereninė krašto valdžia. Tačiau faktiškai kraštą valdė ir visus jo reikalus sprendė ne šiaip sau bajorai, bet tik aukštoji jų luomo dalis — didikai, magnatai, kaip bajorijos vadai, savo galia, malone bei prievarta sugebėję laikyti kitus bajorus savo įtakoje. Didikų buvo keliolika svarbiausių šeimų (Radvilai, Sapiegos, Pacai, Chodkevičiai, Tiškevičiai, Oginskiai ir kt.), bet jie savo įtaka ir reikšme atsvėrė visą bajorų masę. Kai kurie jų buvo net tiek galingi, jog kai kada net ir tarpusavio karus vesdavo. Vienas kitas jų savo įtaka bei turtais pralenkė patį D.L.K., todėl teisingai buvo vadinami Lietuvos ‚karaliukais', pvz. XVII a. viduryje Jonušas Radvilas (žr. LE XXIV 380–381). Čia ir buvo didelis skirtumas tarp Lietuvos ir Lenkijos santvarkos. Lenkijoje tokio didelio magnatų įsigalėjimo nematyti, taip pat ten nebuvo tokio didelio faktiškojo skirtumo bajorų luome.

Beveik visa Lietuvos centro valdžia buvo didikų rankose. D.L.K. buvo palikta galia skirti valstybės urėdus*), bet ir čia senatorių patarimai paprastai nulemdavo. Įtakingiausios vykdomosios valdžios vietos paprastai atitekdavo žymiesiems didikams. Jie buvo skiriami ministrais, rūmų urėdais, vaivadomis, pilininkais (kaštelionais) ir kt. Be didikų, kaip senatorių, pritarimo D.L.K. negalėjo nieko daryti, nes iš jo to reikalavo pacta conventa. Didikų įtaka paprastai nulemdavo, renkant D.L.K., sprendžiant

---

*) Tuo iš D. L. K-tijos oficialinės slaviškosios kalbos imtu terminu (1529 Liet. Statute: urad) liet. istorinėje literatūroje jau iš seniau paprastai vadinami D. L. K-tijos pareigūnai (kancleriai, etmonai ir kt.), o taip pat ir jų pareigybės (žr. Urėdai — LE XXXII 317–319). *Red.*

valstybės reikalus seimuose, seimeliuose ir kt. Jų įtaka buvo lemiama ir vaivadijų bei pavietų*) vykdomojoje valdžioje. Didikų baimė, jų malonės ir užtarimo siekimas, noras gauti urėdų—visa tai laikė šiaip bajorus ir šlėktą didikų priklausomybėje, nekalbant jau apie didikų prievartą, nes jie laikydavo net privatines kariuomenes. Šiaip bajorai vengdavo susipykti su didikais, nes net ir pavietų urėdai dažnai būdavo skiriami tik didikų protekcija. Jų balsas buvo labai svarus ir seimeliuose, kur bajorai išsirinkdavo savo renkamuosius pavieto pareigūnus. (Apie seimelius žr. LE XXVII 177–181).

Taip visa krašto administracija buvo didikų ir jų vadovaujamų bajorų rankose. Bajorai žiūrėjo į valstybę, kaip į priemonę tenkinti savo luominiams ir privatiniams reikalams. Viešoji gerovė (bonum publicum) buvo sutapdinama su bajorijos interesais, o valstybės interesai buvo identifikuojami su bajorų luomo reikalais. Bajorai stipriai saugojo, kad į valstybės urėdus ir dvarus neįsibrautų kas nors iš nebajorų luomo ar kuris nors svetimšalis, ne Lietuvos pilietis.

Įstatymų leidžiamoji valdžia taip pat buvo bajorijos kontrolėje. Valstybės įstatymų leidimas oficialiai priklausė trims ‚luomams': D.L.K. (karaliui), senatui ir pavietų bajorų atstovams, kurie sudarė seimą. Tačiau faktiškai valdovo vaidmuo čia buvo nedidelis. Seimas, kaip įstatymų leidžiamoji įstaiga, turėjusi labai plačią kompetenciją, buvo nelyginant bajorų luomo atstovybė. Senatas irgi turėjo tą patį bajoriškos institucijos atspalvį, nors ir buvo sudarytas tik iš aukštosios bajorų luomo dalies narių, didikų ir aukštųjų dvasiškių. Įstatymų leidimo procedūra buvo gana kebli. D.L.K. deliberatorijose, arba propozicijose, iškelti sumanymai bei pasiūlymai pirmiausia turėjo būti apsvarstyti pavietų bajorų seimeliuose ir pagal jų instrukcijas (žr. LE VIII 542–543), duotas išrinktiems atstovams į seimą, sprendžiami bendrame lietuvių ir lenkų seime. Tačiau seimo nutarimai ar įstatymai nevisada būdavo galutiniai, nes pavietų atstovų vėl galėjo būti paimti patvirtinti ar atmesti ‚pas brolius', t.y. į pavietų reliacinius seimelius (žr. LE XXV 108 - 109), laikantis bajorų aukso laisvės principo: nieko, kas mane liečia, neleistina be mano sutikimo (nihil de me sine me).

Sėkmingą įstatymų leidimą trukdė seimo darbo neplaningumas ir nevaisingumas. Seimus nekartą ardydavo didikų ir bajorų asmeniniai tarpusavio vaidai, taip pat privatinių reikalų (petita, desideria, privata) kėlimas, į šalį nustumiant valstybės reikalus. Yra išlikę nemaža seimelių instrukcijų, kuriose pavieto atstovai į seimą įgaliojami net nutraukti seimą, jeigu vienas ar kitas jų remiamas privatinio pobūdžio reikalavimas nebūtų patenkintas. Nuo XVII a. vidurio įsigalėjus ‚liberum veto' sistemai (žr. LE XIV 516–518), vis daugiau progų pasitaikydavo nutraukinėti seimus. Bajoriškai anarchijai besiplečiant, kas kartas vis sunkiau bepavykdavo užbaigti seimus, o XVIII a. tik retas seimas liko nenutrauktas. ‚Liberum veto', t.y. teisė mažumai nepaklusti daugumos nuomonei ir nepasiduoti jos valiai, pilnai atitiko tų laikų bajorijos ideologiją, nors tai kartu buvo stipriai veikią nuodai valstybės gyvenime, nes dėl vieno ar kelių trumparegių bajorėlių privatinių interesų vis dažniau nutrūkdavo seimai. Nekartą ir svetimos valstybės, suinteresuotos netvarkos palaikymu Lietuvoje, papirkdavo kurį seimo atstovą, kad nutrauktų seimą.

XVIII a. vis sunkiau ir sunkiau bebuvo įmanoma išleisti kuriuos nors naujus įstatymus, nes juo toliau tuo labiau iro seimai. Per jų slenkstį neperšokdavo nė įvairūs sveiki sumanymai, o seimams irstant, iro ir visa valstybė. Naujų įstatymų maža bebuvo išleidžiama, o senieji jau buvo pasenę ir nebetiko laiko dvasiai. Taip pat likdavo neišspręsti skubūs ir neatidėliotini valstybės reikalai. Dėl to plintanti dezorganizacija ir netvarka leido kaimyninėms valstybėms kištis į Lietuvos vidaus reikalus ir pagreitinti valstybės padalijimus. Įstatymų leidžiamajam organui sklandžiai nebeveikiant, jau XVIII a. viduryje buvo prieita prie valstybės stagnacijos. Vadovaujantis bajorų pamėgtu principu ‚nieko nauja' (nihil novi), nebuvo galima jokia pažanga, nebuvo įmanomos jokios reformos. Dėl to ir reformų sąjūdis, kuris prasidėjo XVIII a. antroje pusėje ir kuris turėjo tikslą sustiprinti valstybę, nebegalėjo užkirsti kelio Lietuvos žlugimui, ypač spaudžiant tokiems galingiems ir agresyviems kaimynams, kaip Rusija ir Prūsija.

Bajorų kontrolėje buvo ir teisiamoji valdžia. Dar Stepono Batoro laikais čia buvo padaryta gražios pažangos, 1581 įkūrus Vyriausiąjį Lietuvos tribunolą (žr. LE XXXI 453–457). Tačiau jau Vazų viešpatavimo laikotarpyje teisiamoji valdžia ėmė silpnėti. Didžiausias jos trūkumas buvo silpnumas ir nepajėgumas įgyvendinti teisingumą. Valstybės teismų organizacija buvo skiriama tik bajorų luomui, nelyginant jų

*) Pavietas — D. L. K-tijos administracinis vienetas (lenk. powiat — apskritis), įvestas Lenkijos pavyzdžiu 1564–66 (žr. LE XXII 208–211). *Red.*

luominė institucija, sudaryta pagal bajorijos reikalavimus ir pritaikyta civilinėms ir baudžiamosioms jų tarpusavio byloms spręsti. Kaip žemesnėse — pilies, žemės ir pakamarininkio (žr. LE XXI 368) — teismų instancijose (žr. Pavieto teismai — LE XXII 211–212), taip ypač aukštesnėse — tribunole ir seimo teisme (žr. LE XXVII 181–182) — sunku buvo rasti teisingumą. Gana gerai suorganizuoti buvo tik žemės teismai (žr. LE XXXV 246–248), bet ir su jų sprendimais ne visada buvo skaitomasi. Didžiausia savivalė reiškėsi pilies teismuose (žr. LE XXII 506) ir tribunole. (Bendroji sen. Lietuvos teismų apžvalga pateikta — LE XXX 506–510).

Prie teisiamosios valdžios silpnumo prisidėjo įvairūs teisės ir teismų organizacijos bei proceso trūkumai, valstybės nesikišimas į kriminalines bylas, jei nebuvo privatinio kaltintojo, painus teismo proceso labirintas, leidęs labai ilgai vilkinti bylas ar šiaip įvairiais būdais išvengti teisingumo rankos. Daug žalos kraštui darė stoka nuolatinės policijos organų, kurie būtų galėję palaikyti tvarką ir rimtį, vykdyti teismo sprendimus ir priversti nuteistuosius atsakyti. Teismo sprendimo vykdymas buvo pavedamas suinteresuotai nukentėjusiai šaliai, bet ne pati valstybė rūpinosi jį įgyvendinti. Teismų autoritetą ir sėkmingą darbą silpnino savotiška bausmių sistema, pagal kurią buvo galima pinigais atsipirkti už sunkius kūno sužalojimus arba net už žmogžudystę. Žalingos įtakos turėjo priesaikos pripažinimas kaip įrodomosios priemonės, didikų įtaka teisėjams, jų papirkinėjimas bei savivalei palankūs įstatymai, davę teisėtų galimybių išvengti bausmės.

Teisiamosios valdžios nusilpimas privedė prie to, kad ne tik galingi didikai, bet ir šiaip jau bajorai dažnai nesiskaitė su teismais. Nesikreipdami į teismą, jie dažnai imdavosi smurto ar tiesiogiai tarpusavyje susitardavo, už įvairias skriaudas, net užmušimus atsipirkdami ar kuriomis nors sąlygomis susitaikindami. Kadangi nebuvo valstybės organų, kurie įstengtų palaikyti tvarką ir ramybę, bajorams patiems tekdavo griebtis savisaugos priemonių. Didikai laikydavo savo privatines pilis ir kariuomenes, bajorai pagal savo išgales samdydavosi ginkluotų kareivių, kurie privalėjo ginti jų sodybas ir juos pačius. Šitokios privatinės ginkluotos pajėgos dažnai būdavo naudojamos piktam, ypač smurtui ir kerštui prieš savo asmeninius priešus. Jau Vazų laikais paplito neribota savivalė, ėjusi iš mistiškosios bajorų ,aukso laisvės', kuria rėmėsi valstybinė ir socialinė Lietuvos santvarka ir pagal kurią kiekvienas bajoras galėjo daryti, ką norėdamas. Jau XVII a. antroje pusėje buvo prieita prie privatinių didikų bei bajorų karų. Taip Jono Kazimiero laikais Povilas Sapiega kariavo su Jonušu Radvilu, o Jono Sobieskio laikais ir jam mirus Konstantinas Bžostauskis ir Grigalius Oginskis kariavo su Kazimieru ir kitais Sapiegomis.

Bajorų savivalės pakirsta valstybė nebegalėjo būti atspari išorės pavojams. Jau XVII a. viduryje Lietuvos kaimynų kariuomenės kas kartą labiau naikino kraštą, nes nebuvo lėšų savo kariuomenei išlaikyti. Valstybės iždas (žr. LE IX 221–224) buvo viena bajorų labiausiai apleistų valstybinio gyvenimo sričių. Laikantis principo, kad bajorai yra laisvi nuo mokesčių ir muitų mokėjimo, valstybės iždo pajamų toli gražu nepakakdavo išlaidoms padengti. Tik būtiniausiam reikalui esant, bajorai seime sutardavo apsidėti vienkartiniais vienokios ar kitokios formos mokesčiais. Bet ir to jie vengdavo, išeidami iš savo ekonominių interesų ir iš baimės sustiprinti D.L.K. valdžią. Kartu su nenoru patiems apsidėti mokesčiais nuolat reiškėsi bajorų pastangos tą naštą suversti valstybės dvarams, miestiečiams, žydams, totoriams ir dvasiškiams (žr. Mokesčiai D. L. K-tijoje — LE XIX 114–116). Valstybės iždo trūkumai neigiamai atsiliepė krašto saugumui. Nuolatinė valstybės iždo džiova atiduodavo kraštą į savosios algininkų kariuomenės rankas, kuri, negavusi algos, susikonfederuodavo ir, turėdama ginklus rankose, kartais net žiauriau už priešą plėšė ir naikino savąjį kraštą. Valstybei silpnėjant ir grimstant į anarchiją, išorės priešų pavojus ir agresija nuolat didėjo. Krašto gynimo bei karo reikalai, net kariavimo būdas, buvo bajorų seimų kompetencijoje. Vengdami bet kurių prievolių valstybei, bajorai vengė ir karinio pasirengimo bei krašto gynybos sustiprinimo. Ne tik vidaus, bet ir pasienio pilys buvo apleistos ir neaprūpintos amunicija bei įgulomis. Senasis visuotinis šaukimas (mobilizacija) dėl bajorų nenoro kariauti ir nedrausmingumo pasirodė nebetinkama priemonė pavojaus metu kraštui ginti. Bajorai linko naudoti samdomąją kariuomenę, bet ir iš jos maža tebuvo naudos.

Santykiuose su užsieniu reiškėsi kažkokia apatija ir pacifizmo dvasia. Bajorai nesirūpino jokia kita užsienio politika, kaip tik tokia, kurios tikslas nukreipti į šalį tiesioginį karo pavojų valstybei. Bajorai vengė kištis ir dalyvauti tarptautinėje Europos politikoje ir bet kuria kaina stengėsi išlaikyti taiką su kaimynais, net užleisdami dalį valstybės teritorijos. Kadangi bajoriška valstybė nepajėgė garantuoti nei vi-

daus, nei išorės saugumo, tai jau Vazų laikotarpio pabaigoje, ypač per kazokų, Maskvos ir švedų karus, Lietuva atrodė be jokios tvarkos ir šeimininko, ir svetimieji čia jautėsi kaip namie, galėdami netrukdomi naudotis krašto gėrybėmis. Dar blogesnė padėtis buvo XVIII a. pradžioje, ypač Didžiojo Šiaurės karo metu bei po jo. Krašto silpnumas pagaliau palaipsniui privedė ir prie nepriklausomybės praradimo XVIII a. pabaigoje.

3. Santykiai su Lenkija

Nuo 1569 Liublino unijos Lietuva įėjo į naujus valstybinius santykius su Lenkija, kartu su ja sudarydama savotišką dviejų valstybių junginį, vadinamąją ‚dviejų tautų Respublika', kurioje plačiai reiškėsi dvilypumas ir abiejų dalių savarankiškumas. Lietuvos ir Lenkijos valstybinių santykių bazė buvo Liublino unijos aktai. Pati Liublino unija buvo kompromisas tarp lietuviškojo federatyvinio ir lenkiškojo unitarinio ryšių projekto. Lietuva ir Lenkija susijungė į vieną bendrą ‚abiejų tautų' Respubliką, kaip lygus su lygiu ir laisvas su laisvu. (Apie Liublino uniją žr. LE XVI 330–338).

Unijos aktuose buvo numatyta bendrų ir atskirų organų abiem jungtinės valstybės dalims. Bendras privalėjo būti valdovas (Lenkijai karalius, Lietuvai didysis kunigaikštis), renkamas bendrame seime Lenkijoje, vainikuojamas Krokuvoje, nebepakeliant jo atskirai į D. L. K-tijos sostą, nors ir paliekant jam D.L.K. titulą. Vienu ir tuo pačiu aktu jis privalėjo patvirtinti abiejų tautų ir valstybių privilegijas ir teises. Tačiau nei lietuviai, nei lenkai šitokių unijos reikalavimų dėl bendrojo valdovo išrinkimo iš pradžių nesilaikė, valdovui mirus kiekvieną kartą pasielgdami taip, kaip buvo naudingiau savajam kraštui. Daug laiko turėjo praeiti, ligi tas bendrojo valdovo išsirinkimo susitarimas buvo įgyvendintas. Pirmuosius 3 valdovus (Henriką Valois, Steponą Batorą ir Zigmantą IV Vazą) lietuviai rinkosi visiškai atskirai, nors ir visai nenutraukė ryšio su Lenkija, bijodami pavojaus iš Maskvos pusės. Lietuvių išrinkimo sąlygos, taip pat Lietuvos teisės ir privilegijos irgi buvo patvirtintos atskiru valdovo aktu priešingai unijos reikalavimams. Taip bendro valdovo rinkimo dėsnis buvo sulaužytas pirmųjų tarpuvaldžių metu. Tarpuvaldžius ir naujo valdovo rinkimus lietuviai mokėjo panaudoti Lietuvos pozicijai ir savarankiškumui sustiprinti, ne tik atskirai derėdamiesi su kandidatais, bet ir Lenkijai statydami savo reikalavimus. Tai buvo proga reviduoti unijos formaliai nustatytus santykius ir pagal reikalą juos pakeisti vieno ar kito krašto naudai. Lietuviai nepraleisdavo progos, ypač pirmųjų tarpuvaldžių metu, nebandę padaryti spaudimo į lenkus. Tačiau 1632–1633 tarpuvaldis jau buvo kitoks. Vladislovas Vaza buvo pirmasis lietuvių ir lenkų bendrai ir sutartinai išrinktas valdovas. Vėlesnių valdovų rinkime lietuviai jau nebebuvo tokie vieningi lenkų atžvilgiu. Nuo XVII a. vidurio pasikeitė lietuvių laikymasis elekcijų metu. Bajoriškai anarchijai beplintant, patys lietuviai nebesilaikė tarpusavio vienybės, bet susiskirstė į įvairių kandidatų šalininkų partijas, kartu su lenkais juos rėmė ir tarpusavyje vaidijosi. Tai buvo vis didėjančio susigyvenimo ir suartėjimo su Lenkija pasekmė.

Liublino unijoje buvo numatytas bendras Lietuvos ir Lenkijos senatas (žr. LE XXVII 251–255). Tai buvo vienas labiausiai įgyvendintų unijos paragrafų. Lietuviai senate nesudarė atskiro vieneto ir pagal savo rangą buvo išblaškyti tarp lenkų senatorių. Tačiau dar Vazų laikais lietuviai senatoriai, saugodami lietuvių teises ir gindami Lietuvos reikalus, laikėsi gana vieningai, nors juo toliau, tuo labiau ta vienybė nyko bendrosios netvarkos veikiama. Unijos aktuose buvo numatytas abiem valstybėms vienas ir bendras seimas (žr. LE XXVII 170-177), turįs būti šaukiamas Lenkijoje, susidedąs iš Lietuvos ir Lenkijos atstovų. Jokių atskirų seimų ateityje jau nebeturėjo būti šaukiama. Tačiau lietuviai ilgai nesiskaitė su įsakmiu unijos draudimu šaukti atskiruosius Lietuvos seimus. Lietuva turėjo savo skirtingų ir dažnai skubių reikalų, kuriems spręsti ir toliau buvo šaukiami atskirieji lietuvių seimai, kartais vadinami generaliniais Lietuvos suvažiavimais arba Lietuvos konvokacijomis (žr. LE XII 409–410). Toks nesiskaitymas su Liublino unija ir jos laužymas buvo paties gyvenimo keliamas ir gyvybinių Lietuvos interesų pateisinamas, aiškiai pabrėžiant valstybinį Lietuvos savarankiškumą. Tačiau dėl vis didėjančio bajorų susigyvenimo ir suartėjimo su Lenkija jau XVII a. viduryje atskirieji lietuvių seimai ėmė nykti, nors visai neišnyko ligi pat valstybės žlugimo.

Lietuvos ir Lenkijos valstybiniuose santykiuose su Liublino unijos nuostatais nelabai tesiderino ir lietuvių generaliniai seimeliai Slanyme (žr. LE VII 127–128), kur prieš važiuodami į bendrąjį seimą su lenkais susirinkdavo Lietuvos seimelių išrinkti atstovai, kad tarpusavyje susitartų, kuriuo klausimu kokio nusistatymo reikės laikytis bendrajame seime. Tai stiprino lietuvių poziciją bendrajame seime su lenkais,

kuris dėl to darėsi labiau panašus į dviejų valstybių delegacijų suvažiavimą tartis įvairiais klausimais, negu į vienos bendros valstybės seimą, ypačiai XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje. Lietuvių generaliniai seimeliai Slanyme buvo teisėta institucija, sankcionuota 1588 Lietuvos Statute, nors Liublino unijos aktuose ir nenumatyta. Tačiau didėjant susigyvenmui su lenkais ir valstybiniam pakrikimui plintant, lietuvių generaliniai seimeliai pamažu ėmė nykti ir visai išnyko XVIII a. viduryje.

Bendrieji Lietuvos–Lenkijos seimai taip pat nevykdavo tokioje broliškoje atmosferoje, kaip kad jie būtų turėję vykti pagal Liublino unijos dvasią. Tuose seimuose lietuviai XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje laikėsi sutartinai ir vieningai, akylai saugodami Lietuvos valstybės interesus, kad jie nebūtų lenkų pažeisti. Šiuo atžvilgiu, kaip ir visoje valstybės organizacijoje, taip ir bendruose seimuose su lenkais reiškėsi dvilypumas. Čia lietuviai kartais turėdavo atskiras savo sesijas, kuriose vieni patys svarstydavo tik Lietuvos reikalus ir susitardavo dėl bendros pozicijos santykiuose su lenkais. Atskiros lietuvių sesijos įvykdavo taip pat ir konvokacinių, elekcinių bei karūnacinių seimų metu. Valstybinis dvilypumas bendruose seimuose reiškėsi dar ir tuo, kad kas trečio seimo pirmininkas buvo lietuvis, kad viskas buvo nutariama ir daroma ‚abiejų tautų' vardu, kad buvo priimamos ne tik bendros abiem valstybėms, bet ir atskiros, kiekvienam kraštui konstitucijos (žr. LE XII 386–387). Seimų teismus pradedant, net atskiros dienos buvo skiriamos specialiai lietuvių byloms. Bendrieji seimai buvo arena, kur tiesiog susidurdavo Lietuvos ir Lenkijos atstovai, todėl nenuostabu, kad dėl skirtingų abiejų valstybių interesų ir skirtingo nusistatymo dažnai net ir bendruose posėdžiuose su lenkais kildavo barnių ir vaidų tarp lietuvių ir lenkų. Lietuva seimuose beveik nuolat buvo priešpastatoma Lenkijai, o Lietuvos atstovai stengėsi apginti savo valstybės interesus, nekartą net grasindami viešai nutraukti uniją. Retas buvo seimas, kuriame nebūtų kilę ginčų tarp lietuvių ir lenkų. Tačiau laikui bėgant lietuvių tarpusavio sutarimas ėmė nykti, nors ir toliau buvo pabrėžiamas Lietuvos ir Lenkijos savitumas. Lietuvos atstovai 1673 seime išreikalavo iš lenkų priimti įstatymą, kad kas trečias bendrasis Lietuvos ir Lenkijos seimas, kuriam pirmininkavo lietuvis, būtų šaukiamas Gardine, taigi Lietuvoje. Tuo formaliai buvo sulaužytas Liublino unijos nuostatas dėl seimų vietos. Nuo tada ligi valstybės žlugimo kas trečias bendrasis seimas posėdžiaudavo Lietuvoje, neskaitant retų išimčių.

Liublino unijos aktuose buvo numatyta bendra Lietuvos ir Lenkijos užsienio politika. Tačiau ir čia ne viskas taip sklandžiai vyko, kaip buvo sutarta, nes kiekvienas kraštas turėjo savo interesų užsienio politikoje. Lenkijai labiau rūpėjo santykiai su Turkija ir Vokietijos imperija, o Lietuvai — su Maskva ir Švedija. Dėl to ir seimuose, svarstant įvairius užsienio politikos ir krašto gynimo klausimus, lietuviai mažai tesijaudino dėl Lenkijos reikalų, o lenkai dėl Lietuvos. Paprastai lietuviai nenorėjo dėtis prie Lenkijos, o lenkai prie Lietuvos gynimo. Vieni kitiems jie padėdavo tik už kokias nuolaidas arba bendram pavojui esant. Palaikant ryšius su užsieniu, delegacijos į užsienį paprastai būdavo siunčiamos mišrios, susidedančios iš lietuvių ir lenkų delegatų. Pirmininkaudavo ir savo skaičiumi persvarą turėdavo tos tautos delegatai, su kurios kaimynais būdavo deramasi. Tačiau buvo atsitikimų, kada lietuviai vieni patys be lenkų savarankiškai tardavosi su Maskva ar Švedija ir savarankiškai sudarydavo paliaubas. 1655 Kėdainių sutartimi lietuviai net buvo nutraukę unijos ryšius su Lenkija ir panašius užmezgę su Švedija. Žymieji Lietuvos didikai bei politikos vadai savarankiškai susirašinėjo su užsienio valdovais įvairiais užsienio politikos klausimais, siųsdavo pas juos savo delegacijas arba priimdavo jų pasiuntinius ir kt. Lietuviai tvirtai laikėsi senos tradicijos, kad santykiuose su Maskva visus užsienio politikos reikalus atlikdavo Lietuvos ministrai, kad raštus į Maskvą antspauduodavo Lietuvos kancleriai ir įvairius dokumentus bei sutartis su Maskva saugodavo Lietuvos Metrikoje. Jei kartais iš karaliaus ar lenkų pusės būdavo pažeidžiamos tos tradicijos, tai lietuviai karštai stodavo jų ginti.

Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykiuoe nebuvo įgyvendintas Liublino unijos nuostatas, reikalaująs abiejų kraštų įstatymų sulyginimo Lietuva ir toliau tebeturėjo atskirus savo įstatymus bei teisę, skirtingus nuo Lenkijoje galiojančios teisės. Lietuviai nė nemanė atsisakyti savo įstatymų rinkinio, Lietuvos Statuto (žr. LE XVI 149–154), bet dar labiau jį papildė bei patobulino, neatsižvelgdami į Lenkijos įstatymus ir unijos reikalavimus. Nežiūrėdami didelio lenkų pasipriešinimo, jie išreikalavo iš Zigmanto IV Vazos 1588 Lietuvos Statuto patvirtinimo, kitaip nesutikdami jo pripažinti D.L.K. Šis Lietuvos įstatymų rinkinys, prie kurio sudarymo ypač buvo prisidėjęs Lietuvos vicekancleris Le-

onas Sapiega (žr. LE XXVI 477–480), daug kuo skyrėsi nuo Lenkijoje veikusių įstatymų ir išliko galioje ne tik ligi valstybės žlugimo, bet net ir po to. Priešingai Liublino unijos reikalavimams turėdami skirtingą nuo Lenkijos teisę, lietuviai jautėsi tik patys esą kompetetingi ją papildyti ar pakeisti. Lenkai neprivalėjo kištis į šį lietuvių reikalą. Net ir bendrasis su lenkais seimas nesijautė pakankamai autoritetingas pakeisti Lietuvoje veikusią teisę. Čia buvo tik paskiriamos specialios komisijos vad. Lietuvos teisių ‚korektūrai', susidedančios iš pačių lietuvių, tačiau jų darbas nesuvienodino Lietuvos įstatymų su Lenkijos įstatymais. Daugelis net ir naujų įstatymų, išleidžiamų bendruose seimuose, buvo skirtingi Lietuvai ir Lenkijai. Seimų nutarimai, vad. konstitucijos, buvo leidžiami arba bendri abiem kraštams, arba atskiri Lietuvai ir atskiri Lenkijai. Atskiros lietuvių sesijos seime parengdavo tik Lietuvą liečiančias konstitucijas, kurios buvo skaitomos ir priimamos baigiamajame seimo posėdyje kartu su lenkiškomis bei bendromis konstitucijomis. Jei seimo nutarimas turėjo galioti abiejose valstybėse, tai tas buvo įsakmiai pažymima pačioje konstitucijoje. Atskirą savo teisę, skirtingą nuo lenkų, lietuviai kuo stropiausiai saugojo, neleisdami nuo jos nukrypti nė pačiam D.L.K.

Pagal Liublino unijos aktus, skirstant urėdus ir žemes, neturėjo būti daromas skirtumas tarp lietuvių ir lenkų bendroje valstybėje. Lenkams neturėjo būti draudžiama įsigyti urėdų ir žemių Lietuvoje, o lietuviams Lenkijoje. Bet ir čia faktinė padėtis skyrėsi nuo tos, kurios reikalavo Liublino unijos dėsniai. Lietuviai ir toliau griežtai laikėsi savo nusistatymo, kad Lietuva su savo urėdais ir žemėmis priklausė tik Lietuvos piliečiams, o visi kiti turi būti traktuojami kaip svetimšaliai, kuriems ir 1588 Lietuvos Statutas draudė dalyti Lietuvoje dvarus ir vietas. Lietuvos–Lenkijos respublikoje nebuvo jokio ministro ar šiaip urėdo, kuris turėtų kokios nors valdžios kartu abiejose valstybėse. Turėdami visai atskirus savo centro valdžios bei provincijos urėdus, lietuviai kuo griežčiausiai gynė savo teises prieš lenkų įsibrovimą į jų kompetenciją, lenkus laikydami svetimšaliais. Lietuvos urėdai galėjo būti dalijami tik Lietuvos piliečiams, ir nė vieno lenkų urėdo įsakymas ar veiksmas negaliojo Lietuvoje, kaip ir lietuvių urėdo Lenkijoje. Šito dėsnio buvo laikomasi net ligi to, kad valdovui iš Lenkijos atvykus į Lietuvą ties valstybės siena pasikeisdavo jo palydovai ir urėdai. Lenkijos urėdai nustojo ėję savo funkcijas, kurias perimdavo Lietuvos urėdai. Net ir paties D.L.K. raštas Lietuvoje neturėjo galios be Lietuvos kanclerio ar vicekanclerio antspaudo.

Lietuviai ne tik stropiai žiūrėjo, kad kuris nors svetimšalis lenkas negautų Lietuvoje urėdo, bet kad ir kuris nors lenkų centro valdžios ministras ar urėdas neuzurpuotų atitinkamo lietuvių urėdo pareigų ir teisių. Be to, kai kurių Lietuvos ministrų, pvz. kanclerio, etmono bei iždininko, teisės buvo platesnės už tokių pačių Lenkijos ministrų teises. Tie skirtingumai išliko ligi XVII a. pabaigos. Tačiau jau XVII a. reiškėsi didesnis Lenkijos ir Lietuvos bajorų susigyvenimas, ir 1697 buvo priimtas Lietuvos ir Lenkijos ministrų teisių sulyginimo įstatymas (coaequatio jurum), kuriuo, be to, ir lenkų kalba buvo įvesta į Lietuvos teismus. Pagal šį įstatymą visi Lietuvos teismų sprendimai turėjo būti rašomi nebe senąja Lietuvos kanceliarine gudų kalba, bet lenkiškai.

Liublino unijos aktuose dar buvo numatyta suvienodinti Lietuvos ir Lenkijos pinigus, iždai tačiau turėjo likti atskiri. Pinigų suvienodinimo reikalavimas liko neįgyvendintas, ir Lietuva ne tik išlaikė atskiras savo pinigų kalyklas, bet ir atskirus savo pinigus. vertingesnius už Lenkijos. Lietuva turėjo atskirą savo iždo organizaciją ir atskirus savo iždo tribunolus. Lietuvos mokesčiai ir įvairios kitos pajamos iš Lietuvos plaukė tik į Lietuvos iždą, o šio pastarojo lėšos tegalėjo būti vartojamos tik Lietuvos reikalams. Tik išimties keliu, esant dideliam pavojui, iš Lietuvos iždo kai kada buvo suteikiama paramos lenkams, bet tai įvykdavo labai retai ir tai pabrėžiant, kad toks atsitikimas neturi būti imamas precedentu ateičiai. Lenkai buvo ypačiai reikalingi finansinės ir karinės paramos prieš turkus, bet lietuviai, atsisakydami lenkams duoti finansinės paramos, ilgai teisindavosi tuo, kad Lenkija nuo Liublino unijos užvaldžiusi Kijevo, Volinijos ir Podolės žemes, iš jų renkanti mokesčius į savo iždą, todėl ir turinti savo jėgomis tuos kraštus ginti nuo turkų.

Lietuviai ilgai negalėjo užmiršti tos skriaudos, kurią Žygimantas Augustas padarė Lietuvos teritorijai, išskirdamas iš Lietuvos Palenkės, Volinijos, Podolės ir Kijevo žemes ir prijungdamas jas prie Lenkijos. XVI a. pabaigoje lietuviai nekartą veltui reikalavo iš lenkų tas žemes grąžinti Lietuvai. Gindami savo valstybės savarankiškumą ir Lietuvos teritorijos neliečiamumą, lietuviai dažnai susikirsdavo su lenkais dėl valstybės sienų. Ten, kur dūrėsi abiejų valstybių teritorija, išliko ir muitinės, kur buvo imami muitai, vykstant iš Lenkijos į Lietuvą ar atvirkščiai.

Lietuvių ir lenkų santykių praktikoje įsigalėjo ne tiek lenkų piršoji unitarinė dvasia ,kiek lietuvių siūlytoji federatyvinė idėja, visur pabrėžiant Lietuvos valstybės atskirumą ir savarankiškumą. Tik tie Liublino unijos nuostatai buvo pilnai įvykdyti, kurie abiem valstybėms garantavo atskiras vyriausybes, atskirus urėdus, atskirus teismus (su 1581 įkurtu atskiru Vyriausiu Lietuvos tribunolu), atskirus iždus ir atskiras kariuomenes. Pagal Liublino unijos dvasią turėjo pasireikšti abiejų kariuomenių glaudus bendradarbiavimas, padedant gintis nuo priešų. Pati unija buvo sudaryta, lietuviams tikintis gauti lenkų pagalbos prieš Maskvą. Lenkai gi tikėjosi lietuvių paramos savo karuose prieš turkus. Tačiau abi šalys dėl savitarpio militarinės pagalbos teikimo nekartą nusivylė, lietuviams nejaučiant pareigos ginti Lenkijos, o lenkams Lietuvos. Lietuviai lenkų, o lenkai lietuvių kariuomenę traktavo kaip svetimos valstybės kariuomenę, kuriai net įstatymais buvo draudžiama peržengti savo valstybės sienas. Jei didelio pavojaus atveju reikėdavo abiem kariuomenėms bendradarbiauti, tai kiekvienu atveju atskirai turėjo būti išleidžiamas specialus seimo nutarimas. Iš žymesnių bendrųjų lietuvių ir lenkų karo žygių paminėtini sėkmingas Stepono Batoro karas su Maskva, Lietuvos–Lenkijos karas su švedais XVII a. pradžioje, 1621 karas su turkais ties Chocimu, 1633–1634 Smolensko apgynimas nuo Maskvos, kazokų maištų malšinimas ir kt.

Nežiūrint lietuvių pastangų praplėsti Lietuvos valstybinį savarankiškumą toli už Liublino unijos nustatytų ribų ir jį pilnai išlaikyti, vis dėlto nebuvo didesnio pritarimo visiškam Lietuvos atsiskyrimui nuo Lenkijos. Kovų dėl valstybinio Lietuvos savarankiškumo praplėtimo laikotarpis pasibaigė, jau Zigmantą IV Vazą išrinkus D.L.K. Vazų laikais vyko artesnis Lietuvos ir Lenkijos bajorijos susigyvenimas, išlaikant Lietuvos savarankiškumą. Vazų laikais jau nebematome didesnių Lietuvos bajorų separatistinių pastangų, siekančių visiško atsiskyrimo nuo Lenkijos arba visiškos nepriklausomybės. Išimtimi čia galėtų eiti tik 1655 Kėdainių sutartis, kuria buvo norima nutraukti unijos ryšius su Lenkija ir panašius užmegzti su Švedija. Jonušas Radvilas ir kiti separatistai buvo tik retos išimtys iš gana pilkos tautiniu požiūriu bajorų masės. Net ir Kėdainių sutarties laikotarpyje trūksta duomenų spręsti, kad platesnėse masėse būtų buvę manoma skirtis nuo Lenkijos. Net ir pačių Lietuvos bajorų buvo tokių, kurie kartu su lenkais Jonušą Radvilą laikė tėvynės išdaviku, o ta tėvynė buvo suprantama unijos ryšiais surišta ,abiejų tautų' Lietuvos ir Lenkijos respublika. Net politinių ginčų metu ir seimuose neretas lietuvių grasinimas nutraukti uniją nedaug bendra teturėjo su tikromis jų mintimis ir greičiau buvo tik politinė priemonė iš lenkų išspausti įvairių nuolaidų. Iki tam tikro laipsnio geri santykiai su Lenkija teikė kai kurių patogumų pačiai Lietuvai, dėl to Lietuvos bajorai buvo linkę išlaikyti faktiškai susidariusią padėtį dvilypėje Lietuvos ir Lenkijos respublikoje, gindami tik Lietuvos valstybinį savarankiškumą, bet visiškai nesiekdami pilnos jos nepriklausomybės. Todėl šiaip labai dažnai politinėje plotmėje besibardami ir net besivaidydami su lenkais, nesigailėdami karštų ir karčių žodžių bei grasinimų jiems, Lietuvos didikai ir bajorai vis tik pabrėždavo lietuvių ir lenkų santykiuose susidariusios faktiškosios padėties neliečiamumą ir net būtinumą. Unija ligi tam tikro laipsnio buvo laikoma tos padėties garantija, todėl nekartą ir patys Lietuvos bajorai, begindami savo valstybės reikalus, pabrėždavo unijos šventumą ir net prikaišiodavo lenkams, kam šie jos nesilaiką, atskirais atvejais ją laužydami, kas gali būti pavojinga bendriesiems respublikos reikalams.

Kartu reiškėsi vis didesnis Lietuvos ir Lenkijos bajorų susigyvenimas visuomeninėje ir kultūrinėje plotmėje. Nuo lenkų kalbos įvedimo Lietuvos teismuose 1697 prasidėjo bendrojo su lenkais sugyvenimo laikotarpis. Abiejų valstybių organizacijos, nors ir atskiros, suvienodėjo. XVIII a. sulenkėję Lietuvos bajorai pamažu susiliejo į vieną visuomenę su Lenkijos bajorais ir palaipsniui net tiek nustojo savo lietuviško valstybingumo, jog tik dalis jų tepasipriešino 1791 V 3 konstitucijai, kuri bandė Lietuvą galutinai sulieti su Lenkija į vieną unitarinę valstybę.

Į lietuvių ir lenkų santykius 1572–1795 tenka žiūrėti dvejopai. Iš vienos pusės, ypač pirmojoje šio laikotarpio dalyje, tarp lietuvių ir lenkų reiškėsi smarkus antagonizmas, kiek jis lietė politines ir luomines Lietuvos bajorų teises bendroje sudėtinėje Lietuvos–Lenkijos respublikoje. Iš kitos pusės reiškėsi kultūrinė asimiliacija, nes Lietuvos bajorai nebuvo lenkų kultūros priešai ir, palaikydami draugiškus asmeninius bei giminystės santykius su jais, smarkiai sulenkėjo. Iš vienos pusės Lietuvos bajorai energingai stengėsi apsaugoti Lietuvos valstybės teritorijos neliečiamumą, puikiai mokėjo išnaudoti Lietuvos naudai pirmuosius tarpuvaldžius ir naujų valdovų rinkimus, įstengė išlaikyti unijos uždraustus atskiruosius lietuvių seimus bei generalinius Slanymo seimelius, apginti

Lietuvos interesus bendruose seimuose su lenkais bei atskirose tų seimų lietuvių sesijose ir net leisti atskiras konstitucijas, liečiančias tik Lietuvą, sugebėjo vesti skirtingą nuo Lenkijos užsienio politiką, užkirsti kelią Lenkijos piliečiams brautis į Lietuvos urėdus ir išlaikyti atskirą Lietuvos administraciją, teismus, kariuomenę ir iždo organizaciją.

Tačiau iš kitos pusės laikui bėgant bendradarbiavimas su lenkais ir sugyvenimas su jais didėjo, ir Lietuvos bajorai pamažu pasisavino lenkišką bajorų ideologiją bei kultūrą. Lietuvos lenkėjimas vyko per abiejų kraštų bajorų politinį bendradarbiavimą, bajorų teisinės padėties sulyginimą, bažnyčią, mokyklą, giminiavimąsi, asmeniškus tarpusavio ryšius ir kt. Nors lietuvių kalba dar nebuvo bajorų pamiršta, bet kas kartas labiau įsigalėjo lenkų kalba ir papročiai. Lietuvybė jiems nerūpėjo. Esant tokiai padėčiai, vis labiau blanko etnografinė ‚Lietuvos' ir ‚lietuvio' sąvokų reikšmė. Jei to meto Lietuvos bajorai labai dažnai, kartais net pasididžiuodami, pabrėždavo esą lietuviais, tai tos sąvokos supratimas buvo kitoks, negu šiandien. ‚Lietuvos' ir ‚lietuvio' sąvokos tada buvo vartojamos ne grynai etnografine prasme. Tai buvo greičiau geopolitinės sąvokos. ‚Lietuva' reiškė visas tas etnografiniu požiūriu mišrias žemes, kurios sutapo su Lietuvos valstybės teritorijos sienomis ir naudojosi Lietuvos valstybės teisėmis, skirtingomis nuo Lenkijos. Sąvoka ‚lietuvis' reiškė ne lietuvių tautos narį, bet Lietuvos valstybės pilietį, nors ir ne visada lietuvių tautybės. Todėl lietuviu save vadino ir tikrasis lietuvis, ir sulenkėjęs lietuvis, ir Lietuvoje gyvenąs gudas arba lenkas bajoras, tuo norėdamas pabrėžti, kad jis yra Lietuvos valstybės pilietis ir naudojasi Lietuvos piliečio teisėmis. Lietuvos bajorams belenkėjant, pradėta net painioti, ypač santykiuose su užsieniu, Lietuvos ir Lenkijos vardai, pripratus į Lietuvą žiūrėti, kaip į bendros Respublikos, trumpai ‚Lenkija' vadinamos, sudėtinę autonominę dalį. Bet šiuo atžvilgiu sąvokos ‚Lenkija' arba ‚Lenkijos Respublika' irgi nebuvo suprantamos etnografiškai, bet geopolitiškai. Tų sąvokų painiojimas nepaneigė pačios valstybės egzistencijos. Nei Liublino unija, nei vėlesnės lenkų pastangos, nei glaudūs lietuvių ir lenkų bajorų socialiniai bei kultūriniai santykiai, turėję ne tik priešų, bet ir šalininkų pačioje Lietuvoje, nei kultūrinė lenkų bajorijos įtaka vis tik neįstengė iš Lietuvos padaryti Lenkijos. Kad ir bendradarbiaudama su Lenkija, Lietuva ir toliau paliko savita valstybė, turinti savo atskirą teritoriją, atskirą vyriausybę, savo atskirus įstatymus, atskirą iždą bei pinigus, atskirą administraciją ir atskirą kariuomenę. Nors Liublino unijos aktuose ir buvo numatytas Lietuvos ir Lenkijos suliejimas į ‚vieną kūną', bet faktiškai buvo sudaryta tik jungtinė Respublika, kurios abi sudėtinės dalys ir toliau savarankiškai valdėsi.

4. Santykiai su Švedija

Bajorų viešpatavimo laikotarpyje santykiai su Švedija vaidino svarbų vaidmenį Lietuvos istorijoje ir privedė prie kelių švedų karų, palikusių Lietuvoj daug ‚švedkapių'. Dar XVI a. viduryje Livonijos karo metu Maskvos carui Jonui IV užėmus rytinę Estijos dalį, Livonija suskilo ir atskiromis dalimis prisijungė prie Švedijos, Danijos ir Lietuvos 1560–61. Šiaurinė Estijos dalis su Talinu pasidavė Švedijai. Vidurinė ir pietinė Livonija su pietine Estijos dalimi pasidavė D.L.K. Žygimantui Augustui. Tuo būdu Lietuva suėjo į tiesioginę kaimynystę su Švedija. Lietuviai ir švedai iš dalies buvo varžovai dėl visos Livonijos užvaldymo, iš dalies juos jungė bendras reikalas gintis nuo agresyvios Maskvos valstybės, taip pat besivaržančios dėl Livonijos. 1572 Žygimantui Augustui mirus ir Lietuvoje–Lenkijoje prasidėjus pirmajam tarpuvaldžiui, Švedijos karalius Jonas III Vaza, Žygimanto Augusto sesers Kotrynos vyras, iškėlė savo kandidatūrą į Lietuvos–Lenkijos sostą, bet nenorėjo atsisakyti savo pretenzijų į Livoniją. Nors jis ir nebuvo išrinktas Lietuvos–Lenkijos valdovu, vis dėlto bandė sudaryti glaudesnę sąjungą tarp Lietuvos–Lenkijos ir Švedijos, bet švedų visuomenė tam labai priešinosi. Stepono Batoro ir Jono IV karo dėl Livonijos metu švedai praplėtė savo valdas Estijoje. Karui pasibaigus, jie nebenorėjo grąžinti Lietuvai savo užimtų pietinės Estijos sričių.

1586 mirus Steponui Batorui, vėl iškilo švedų kandidatūra į Lietuvos–Lenkijos sostą. Stepono Batoro našlė Ona Jogailaitė, švedų karaliaus Jono III žmonos sesuo, ypačiai rūpinosi savo seserėno švedų karalaičio Zigmanto Vazos, Jono III ir Kotrynos Jogailaitės sūnaus, išrinkimu Lietuvos–Lenkijos valdovu. Jonui III pasižadėjus užleisti visą Livoniją Lietuvai–Lenkijai, 1587 Zigmantas Vaza buvo išrinktas iš pradžių Lenkijos karaliumi, vėliau D.L.K. Jam pastatytose išrinkimo sąlygose Zigmantas Vaza prisiekė vykti į Švediją tik Lietuvos ir Lenkijos bajorams sutinkant, švedų valdomą Livonijos dalį prijungti prie Lietuvos–Lenkijos, švedų lėšomis aprūpinti amunicija Lietuvos–Lenkijos pilis ir, kai taps Švedijos karaliumi, neleisti atvykstantiems švedų senatoriams kištis į Lietuvos–Lenkijos reikalus.

Jonui III 1592 mirus, Zigmantas Vaza, kaip formalus Švedijos sosto įpėdinis, 1593 nuvyko į Švediją ir karūnavosi jos karaliumi, bet po metų vėl grįžo į Krokuvą. Zigmantui Vazai nepavyko įvykdyti savo planų personaline unija sujungti Švediją su Lietuvos–Lenkijos respublika. Jo asmeninis nepopuliarumas Švedijoje ir jo užsimojimai grąžinti švedus į katalikybę sukėlė švedus prieš jį. Su Švedijos parlamento pritarimu faktišką valdžią Švedijoje į savo rankas paėmė Zigmanto Vazos dėdė Karolis IX. 1598 Zigmanto Vazos karinė ekspedicija į Švediją prieš Karolį IX nepavyko. 1600 Švedijos parlamentas panaikino Zigmanto Vazos teises į Švedijos sostą. Visa Švedija buvo Karolio IX valdžioje, išskyrus tik Suomiją ir Estiją, kurios tebebuvo Zigmanto Vazos kontrolėje. Zigmantas Vaza pasiryžo jėga atgauti Švedijos sostą ir sugebėjo įvelti Lietuvą–Lenkiją į 60 metų trukusius karus su švedais. Kad suinteresuotų lietuvius ir lenkus kariauti su švedais, Zigmantas Vaza 1600 formaliai prijungė Estiją prie Lietuvos–Lenkijos. Estija tačiau greit buvo užimta švedų kariuomenės. Lietuvos–Lenkijos seimui delsiant skirti karui lėšų, Karolis IX įsiveržė į Livoniją ir sumušė Lietuvos etmono Kristupo Radvilo Perkūno (žr. LE XXIV 387) kariuomenę. Tada Lietuvos ir Lenkijos bajorai subruzdo gintis, ir karas švedams ėmė nebesisekti. Jungtinė lietuvių ir lenkų kariuomenė kelis kartus sumušė gausesnes švedų pajėgas. Ypač garsi buvo Lietuvos etmono Jono Karolio Chodkevičiaus (žr. LE III 528–529) pergalė ties Salaspiliu (Kirchholmu) 1605 (žr. LE XXVI 329–330). Tačiau jo tarptautinio garso laimėjimas nebuvo pilnai išnaudotas, nes Lietuvoje–Lenkijoje prasidėjo 1606–1608 bajorų maištas prieš Zigmantą Vazą, apkaltintą absoliutizmo siekimu. Didelė Livonijos dalis liko švedų rankose, ir, padarius su švedais paliaubas, karas laikinai aprimo.

Karoliui IX mirus 1611, Švedijos karaliumi buvo paskelbtas jaunas jo sūnus Gustavas Adolfas. Jo pusbroliui Zigmantui Vazai tebekeliant pretenzijas į Švedijos sostą, Lietuvos–Lenkijos karas su Švedija atsinaujino 1617 ir su pertraukomis tęsėsi ligi 1626, visai karo naštai gulant ant Lietuvos, nes lenkai buvo užsiėmę karu su Maskva ir totoriais. 1621 švedai užėmė Rygą. Į jų rankas pateko beveik visa Livonija. Gustavui Adolfui 1626 pavyko taip pat užimti Lenkijos valdomą Prūsijos pajūrį, tarp kitų miestų ir Klaipėdą. Prancūzams, norintiems švedus įtraukti į Vokietijoje vykusį 30 metų karą, tarpininkaujant, 1629 buvo sudarytos 6 metų Altmarko paliaubos, visą Livoniją ligi Dauguvos su Rygos miestu paliekant Švedijai. Tomis paliaubomis ir Prūsijos pajūris su Klaipėda buvo paliktas Švedijai.

Švedų karai atsinaujino prie Zigmanto Vazos ir Gustavo Adolfo įpėdinių. Gustavui Adolfui žuvus 1632, Švedijos sostą paveldėjo jo duktė Kristina. Zigmanto Vazos sūnus, Lenkijos karalius ir D.L.K. Vladislovas Vaza, neatsisakydamas savo pretenzijų į Švedijos sostą, sumanė vesti Kristiną ir tuo išspręsti ginčą, bet švedai tam pasipriešino. Tada Vladislovas Vaza, Altmarko paliauboms pasibaigus, 1635 su Lenkijos kariuomene ėmė pulti švedus Prūsijoje, o Lietuvos kariuomenė sėkmingai juos puolė Livonijoje. Švedams tebesant įveltiems į 30 metų karą Vokietijoje, lietuviai tikėjosi atgauti Livoniją, bet lenkai nenorėjo kariauti. Vakarų valstybės bijojo, kad švedai neatitrauktų savo pajėgų iš Vokietijos, todėl Prancūzijos, Anglijos ir Olandijos atstovams tarpininkaujant, Vladislovas Vaza buvo priverstas sudaryti 1635 Stuhmsdorfo paliaubas 26 metams (žr. LE XXIX 80), kuriomis jo teisės į Švedijos sostą liko neišspręstos; švedai pasitraukė iš Prūsijos, bet jų valdžioje buvo palikta Livonija ligi Dauguvos su Ryga. Karšti lietuvių protestai prieš tas paliaubas nieko nepadėjo, ir jie turėjo grąžinti švedams net tai, ką jau buvo atkariavę iš švedų Livonijos (Cėsio–Vendeno vaivadiją).

Kristinai 1654 atsisakius sosto, Švedijos karaliumi pasidarė jos pusbrolis, energingas Karolis X Gustavas. Siekdamas užvaldyti visus Pabaltijo kraštus ir Baltijos jūrą padaryti nelyginant Švedijos ežeru, Karolis X Gustavas, nelaukdamas paliaubų su Lietuva–Lenkija pabaigos, 1655 agresija vėl pradėjo karą. Tuo metu švedams susidarė labai palankios sąlygos. Lietuvoje–Lenkijoje vyko kazokų maištai ir abi valstybės buvo įveltos į karą su Maskva. 1654 viena Maskvos kariuomenė įsiveržė į Lietuvą, kita į Lenkiją. Maskvos kariuomenė Lietuvoje ėmė vieną miestą po kito ir 1655 artėjo prie paties Vilniaus, lietuviams nepajėgiant apsiginti. Lenkams taip pat nesisekė gintis nuo kazokų ir Maskvos. Ta proga pasinaudodamas, Karolis X Gustavas 1655 vasarą per Prūsus įsiveržė į Lenkiją ir užėmė didžiąją jos dalį. Kita švedų kariuomenė, organizuojama Livonijoje ir vadovaujama gen. Magnus de la Gardie, rengėsi įsiveržti į Lietuvą. Maskvos kariuomenei besiartinant prie Vilniaus, Lietuvos etmonas Jonušas Radvilas kartu su savo pusbroliu Boguslovu ir Vilniaus vyskupu Tiškevičium kreipėsi į gen. Magnus de la Gardie, siūlydami sąjungą prieš Maskvą ir prašydami karinės pagalbos. Švedų kariuomenė, neva kaip sąjungininkė,

užėmė Biržus ir per Radviliškį žygiavo Kėdainių link. Maskvos kariuomenei 1655 VIII 8 užėmus Vilnių, Lietuvos valdžia pakriko. Švedams užėmus Kėdainius, čia buvo sušaukti iš rusų dar neužimtos Lietuvos dalies didikai ir bajorai. 1655 X 20 Kėdainiuose pasirašytas Lietuvos ir Švedijos unijos aktas (žr. LE XI 318–322), kuriuo Jonas Kazimieras buvo pašalintas nuo Lietuvos sosto, o Švedijos karalius Karolis X Gustavas pripažintas D.L.K. Šia Kėdainių sutartimi Lietuvos unijos ryšiai su Lenkija buvo nutraukti ir užmegzti panašūs unijos ryšiai su Švedija, kuri už tai turėjo padėti lietuviams atsiimti Maskvos caro užkariautas Lietuvos žemes.

Lietuviai betgi greit nusivylė švedais, kurie ne tik neketino padėti atgauti Maskvos užimtas Lietuvos žemes, bet patys, užėmę visą likusią Lietuvos dalį, čia įvedė savo okupacinę karinę valdžią. Pats Karolis X Gustavas Švedijos unijos su Lietuva projektu nesidomėjo ir niekad neprisiėmė Kėdainių sutartimi gautojo D.L.K. titulo, Kėdainių sutartį laikydamas tik formaliu Lietuvos pasidavimu Švedijai. Švedai šeimininkavo Lietuvoje ne kaip sąjungininkai, bet kaip okupantai, rinkdami sau mokesčius ir nesiskaitydami nei su Jonušu Radvilu, nei su kitais Lietuvos didikais ir bajorais. Dėl to lietuviams pasipiktinus švedų savavaliavimu ir priespauda, Lietuvoje prasidėjo sukilimas ir partizanų karas prieš švedus. Tuo tarpu lenkams 1655 pavykus apginti Čenstakavą nuo švedų, visoje Lenkijoje prasidėjo patriotizmo banga, ir po ilgų kovų lenkams pavyko švedus išstumti iš Lenkijos. Švedų kariuomenės likučiai taip pat buvo išvaryti ir iš Lietuvos. Švedai nebepajėgė čia išsilaikyti, nes 1656–1658 buvo įsivėlę į karą su Maskva ir 1657–1659 į karą su Danija. 1660 Karoliui X Gustavui mirus ir švedų sostą užėmus mažamečiam Karoliui XI, Švedijos regentai nutarė taikintis. Lietuvos-Lenkijos ir Švedijos taikos sutartis buvo sudaryta 1660 Olivos vienuolyne prie Dancigo (žr. LE XXI 92–93). Lenkijos karalius ir D.L.K. Jonas Kazimeras atsisakė savo pretenzijų į Švedijos sostą ir į švedų karaliaus titulą, Lenkija nebeteko Prūsų, kurie atsipalaidavo nuo Lenkijos priklausomybės ir atiteko Brandenburgo elektoriui Fridrichui Vilhelmui, o švedai pasitraukė į šiaurę nuo Dauguvos ir Lietuvai–Lenkijai grąžino dalį Livonijos ligi Aiviekstės upės ir Lubano ežero (Latgalą), iš kurios buvo sudaryta Livonijos vaivadija. Taip ilgas karų su švedais laikotarpis užsibaigė Lietuvai nepalankiomis sąlygomis, bet lietuviai turėjo jas priimti, nes dar tebekariavo su Maskvos caru.

Olivos taikos laikėsi ir švedai ir lietuviai su lenkais. Tačiau Jono Sobieskio laikais vėl susidarė karo pavojus. Norėdamas atsiimti Olivos taika prarastus Prūsus, jis sudarė sutartį su Prancūzija ir Švedija ir ruošėsi kariauti su Brandenburgu. Jo planų tačiau Lietuvos–Lenkijos seimas nepriėmė. Lietuvos etmonas Mykolas Pacas, nors ir asmeniškai Jono Sobieskio prašomas, taip pat priešinosi ir nenorėjo leisti švedų kariuomenei pereiti per Žemaičius, nors šie ėjo kaip karaliaus sąjungininkai į Prūsus. Vis dėlto švedų kariuomenė 1678 perėjo skersai per Žemaičius, nors ir lydima Lietuvos kariuomenės, kuri žiūrėjo, kad švedai eitų siauru ruožu. Kitais metais Prūsuose sumušti švedai vėl grįžo skersai per Žemaičius.

Olivos taika buvo išlaikyta 40 metų, ligi prasidėjo kitas švedų karų laikotarpis XVIII a. pradžioje, ryšium su Rusijos caro Petro I Didžiojo pastangomis užimti Pabaltijį. Švedijos soste sėdint jaunuoliui Karoliui XII, Petras I manė esant gerą progą praplėsti Rusiją ligi Baltijos jūros, išvejant švedus iš Pabaltijo, kuris nuo Rygos į šiaurę buvo Švedijos valdžioje. Prie Petro I prisidėjo ir Saksonijos elektorius Augustas II, kuris kartu buvo Lenkijos karalius ir D.L.K. Ketindamas sąjungoje su Petru I kariauti prieš švedus, jis žadėjo Estiją palikti rusams, o pats užsiimti Livoniją ir iš jos sudaryti savo nuosavą kunigaikštiją. Taip Augustas II sudarė slaptą sutartį su Petru I. Į sąjungą prieš Švediją buvo įtraukta dar Danija ir Brandenburgas. Rusai užėmė Narvą, o Augusto II saksų kariuomenė, palaikoma Lietuvos didikų Sapiegų, pradėjo pulti švedus Livonijoje ir apgulė Rygą. Tuo metu švedų karalius Karolis XII kariavo Danijoje. Sumušęs danus, jis nusigręžė prieš Petrą I ir 1700 sumušė didžiulę rusų kariuomenę prie Narvos. Švedai 1701 sumušė ir Augusto II saksų kariuomenę prie Rygos. Lietuvos–Lenkijos seimas vis dar tikėjosi išvengti karo, nesiųsdamas prieš švedus valstybės kariuomenės ir patį karą laikydamas Augusto II privatiniu karu. Lietuvoje tuo metu vyko vidaus karas tarp didikų Sapiegų ir jų priešų. Ties Valkininku 1700 sumušę Sapiegas, jų priešai šeimininkavo Lietuvoje ir naikino Sapiegų dvarus. Negaudami Augusto II pagalbos, Sapiegos užmezgė ryšius su švedais ir pasidavė Karoliui XII, kuris pasiuntė savo kariuomenę į Lietuvą neva saugoti bajorų plėšiamų Sapiegų dvarų. Sapiegų priešų Valkininkų konfederacijos (žr. LE XXXIII 41–44) vadas Mykolas Višnioveckis bandė pulti švedų kareivius Lietuvoje. Tai buvo gera proga Karoliui XII

pateisinti savo karo žygį į Lietuvą. Taip 1701 švedų kariuomenė užplūdo Lietuvą, o Karolis XII pasiskelbė einąs per Lietuvą į Lenkiją Augusto II pašalinti nuo sosto. Švedų kariuomenė užėmė Žemaičius, Kauną, Vilnių (1702) ir Gardiną. Vilniuje su švedų įgula paliko laikytis Kazimieras Sapiega, o Karolis XII su savo armija nužygiavo į Lenkiją, kur 1702 sumušė Augusto II kariuomenę. Daugelis bajorų kaltino Augustą II, įvėlusį Lietuvą ir Lenkiją į karą su Švedija. Švedų spiriamas, Lenkijos primas 1704 sušaukė elekcinį seimą, kuris vietoj atstatyto Augusto II Lenkijos karaliumi ir D.L.K. išrinko Poznanės vaivadą Stanislovą Leščinskį. Šis pastarasis atnaujino Olivos taikos sutartį su Švedija. Augustas II dar gavo rusų pagalbos ir bandė toliau kariauti prieš švedus, bet Karolis XII jį išvijo iš Lenkijos, dar kartą sumušė Saksonijoje ir 1706 privertė taikintis ir atsisakyti Lietuvos–Lenkijos sosto bei pripažinti Stanislovą Leščinskį.

Tuo tarpu, Karoliui XII bekariaujant Lenkijoje ir Saksonijoje, Petras I atkūrė Rusijos kariuomenę ir sėkmingai kariavo prieš švedus Estijoje. Dar anksčiau susitaręs su Augustu II, Petras I su kariuomene atvyko į Lietuvą ir 1705 užėmė Kauną, Vilnių ir Brastą, nors žymi Lietuvos dalis dar tebebuvo švedų ir Sapiegų kontrolėje. Rusai įsiveržė ir į Lenkiją ir beveik visą ją užėmė, skelbdamiesi giną Lenkijos bajorų laisves. Karoliui XII 1707 iš Saksonijos sugrįžus į Lenkiją, 1708 rusai pasitraukė, naikindami kraštą ir gabendami turtus ir belaisvius į Rusiją. Ukrainos kazokų etmonui Mazepai, norinčiam išvaduoti Ukrainą iš Rusijos caro valdžios, pažadėjus švedams pagalbos prieš Maskvą, Karolis XII nužygiavo į Ukrainą, bet čia 1709 ties Poltava Petras I skaudžiai sumušė švedų kariuomenę. Rusų sumuštas Karolis XII pabėgo į Turkiją, iš kur 1714 grįžo į Švediją, bet jau nebepajėgė atstatyti savo prarastos karo garbės.

Po Poltavos mūšio rusų kariuomenė užėmė beveik visą Lietuvą ir Lenkiją. Švedai buvo likviduoti, Stanislovas Leščinskis 1709 pabėgo į užsienį, o Augustas II, rusų kariuomenės remiamas, 1710 seime vėl buvo pripažintas Lietuvos–Lenkijos valdovu. Nors švedų jau seniai nebebuvo Lietuvoje ir Didysis Šiaurės karas (žr. LE IV 506–511) toliau Lietuvos tiesiogiai nebelietė, bet sąmyšiai ir vidaus karas tarp bajorų ir rusų remiamo Augusto II tebesitęsė ligi 1717, o tai labai nuvargino Lietuvą: daug miestų, kaimų ir dvarų buvo sudeginta, daug žmonių žuvo, be to 1708–1711 vyko baisus badas ir maras (žr. LE XVII 274–276). Visu tuo pasinaudojo Petras I, ir rusų kišimasis į Lietuvos vidaus reikalus ėmė stiprėti. Didysis Šiaurės karas užsibaigė 1721 Nystado taika, kuri davė Rusijai priėjimą prie Baltijos jūros. Švedijos galybė žlugo, Livonija buvo užimta rusų, ir Lietuva daugiau nebeturėjo tiesioginės sienos su Švedija, kuri tolimesnėje Lietuvos užsienio politikoje nebevaidino jokio svarbesnio vaidmens.

5. Santykiai su Maskvos valstybe

Beaugančios ir bestiprėjančios Maskvos valstybės pavojus Lietuvai ir caro Jono IV agresija 1558 prasidėjusio Livonijos karo metu buvo svarbūs veiksniai, vertę lietuvius artėti su lenkais ir sudaryti 1569 Liublino uniją, tikintis lenkų pagalbos prieš Maskvą. Tos unijos sudarymas tačiau nepašalino Maskvos pavojaus Lietuvai, ir lietuviams vėliau ne kartą teko nusivilti laukta lenkų pagalba. Žygimanto Augusto viešpatavimo pabaigoje karo su Maskva veiksmai kažkaip aprimo. Iš vienos pusės, karo nuvarginti lietuviai nebepajėgė atsiimti Polocko bei išvaryti Maskvos kariuomenės iš rytinės Livonijos dalies. Iš kitos pusės, Jonas IV turėjo vidaus sunkumų savo valstybėje, kurią vargino totorių ir turkų puolimai. Be to, Jonas IV tuo metu buvo užsiėmęs savo valstybės plėtimu Pavolgiu Kaspijos pajūrio link. Caras liovėsi puolęs Lietuvą ir 1571 sudarė 3 metams paliaubas, kuriomis Polockas ir rytinė Livonijos dalis buvo palikta Maskvai. Kai 1572 Žygimantas Augustas mirė ir Lietuvoje–Lenkijoje prasidėjo tarpuvaldis, lietuviai bijojo, kad sunkus karas su Maskva vėl gali atsinaujinti. Jonas IV tačiau laikėsi paliaubų ir net tikėjosi taikiu diplomatiniu būdu gauti sau arba savo sūnui Lietuvos–Lenkijos sostą, iškėlęs savo kandidatūrą, kurią Lietuvoje parėmė smulkieji bajorai, tuo būdu tikėdamiesi išvengti jiems įgrisusių karų su Maskva. Jono IV kandidatūrai į Lietuvos sostą tačiau buvo priešingi didikai ir stambesni bajorai, bijoję Jono IV autokratinės valdžios ir pačių bajorų naikinimo.

Lietuvos–Lenkijos bajorų išrinktam Henrikui Valois pabėgus iš Lenkijos, Jonas IV 1575 tarpuvaldyje vėl kėlė savo ar vieno savo sūnų kandidatūrą į Lietuvos–Lenkijos sostą. Oficialios Maskvos paliaubos su Lietuva tuo metu jau buvo pasibaigusios, bet caras vis dar nepradėjo karo, tikėdamasis, kad jis pats arba jo sūnus Teodoras gaus bent Lietuvos sostą, nes smulkesnieji Lietuvos bajorai vėl rėmė tą mintį. Lietuvos politikai vadovavę didikai buvo griežtai nusistatę prieš Joną IV, tačiau oficialiai jie vis dar derėjosi su juo, tuo būdu norėdami nors tarpuvaldžio metu sulaikyti jį

nuo karo su Livonija ir Lietuva atnaujinimo. Jono IV kandidatūrai galutinai atkritus elekciniame seime, buvo aišku, kad Maskvos karas prieš Lietuvą atsinaujins, todėl į Stepono Batoro išrinkimo sąlygas buvo įrašytas lietuvių reikalavimas pažadėti atkariauti Maskvos užimtas žemes. Steponas Batoras tai pažadėjo, taip pat ir karui su Maskva panaudoti savo Vengrijos k-tijos kariuomenę. Įsižeidęs Jonas IV tuoj puolė Livoniją, 1577 paimdamas Daugpilį ir kitus pietinės Livonijos miestus. Lietuvos kariuomenė neįstengė atsispirti ir turėjo trauktis. Steponas Batoras tuo metu dar negalėjo padėti lietuviams, nes buvo užsiėmęs Dancigo malšinimu. Norėdamas laimėti laiko, jis paprašė paliaubų, kurios 1578 buvo pratęstos dar 3 metams. Tačiau caras sutarties nesilaikė ir toliau kariavo Kurše. Tuo tarpu energingas Steponas Batoras, Lietuvos–Lenkijos seimo remiamas ir planingai pasiruošęs karui, pradėjo pulti rusus ir 1579 atvadavo Polocką. Lietuvių ir lenkų kariuomenė sėkmingai kariavo Smolensko ir Černigovo srityse. 1580 Steponas Batoras iš maskviečių atėmė Veližą, Usviatą, strategiškai svarbią Velikije Luki tvirtovę ir kt. vietoves. 1581 lietuvių ir lenkų kariuomenė apgulė Pskovą. Maskvos pralaimėjimais bandė pasinaudoti ir švedai, užimdami kelis Maskvos valdomus miestus prie Suomijos įlankos. Būdamas kritiškoje padėtyje, caras kreipėsi į Vokietijos imperatorių ir net popiežių, prašydamas sustabdyti tolimesnį lietuvių ir lenkų veržimąsi į Maskvos žemes. Popiežius ta proga tikėjosi stačiatikiškos Maskvos suartėjimo su katalikybe. Popiežiaus pasiuntiniui jėzuitui Ant. Possevinui tarpininkaujant, Jam Zapolskij miestelyje 1582 buvo pasirašytos 10 metų paliaubos, palankios Maskvai. Nors Jonas IV ir atsisakė Livonijos, Polocko ir Veližo, bet Steponas Batoras grąžino Maskvai Velikije Luki, Sebežą ir dalį kitų 1580 užimtų žemių. 1582 paliaubomis pasibaigė ilgas Livonijos karas, prasidėjęs dar 1558.

Lietuvos padėtis santykiuose su Maskva žymiai pagerėjo po Jono IV mirties 1584, prasidėjus Maskvos valstybės smukimui. 1584–1598 Maskvos caru buvo jokiems žygiams netikęs silpnaprotis Jono IV sūnus Teodoras. Faktiškoji valdžia buvo Boriso Godunovo rankose, su kuriuo varžėsi kitos Maskvos bajorų šeimos. Tuo metu Lietuvai iš Maskvos pusės nebebuvo jokio pavojaus. Steponui Batorui mirus, Godunovas veltui bandė kelti carą Teodorą kandidatu į Lietuvos–Lenkijos sostą. Vis dėlto paliaubų su Lietuva sutartis vėl buvo pratęsta. Teodoro žmonos brolis Borisas Godunovas, pasidaręs caru, palaikė taikingus santykius su Lietuva, pats nesijausdamas saugiai Maskvoje, nes prieš jį buvo ruošiami įvairūs sąmokslai ir sukilimai.

XVII a. pradžioje Maskvoje prasidėjo didžioji vidaus suirutė, kuria pasinaudojo Lietuva daugeliui savo žemių iš Maskvos atsiimti. Iš gynimosi Lietuva perėjo į puolimą. 1603 Lenkijos valdomose rusų žemėse atsirado jaunuolis, kuris skelbėsi esąs stebuklingai nuo mirties išsigelbėjęs caraitis Dimitras, Jono IV sūnus. D.L.K. ir Lenkijos karaliaus Zigmanto Vazos ir jo patarėjų jėzuitų remiamas, taip pat kai kurių lenkų ir lietuvių didikų palaikomas, tas Dimitras Apsimetėlis (žr. LE V 43–44) 1604 įsiveržė į Maskvos valstybę ir čia susilaukė Godunovo priešų ir nepatenkintų kazokų paramos. Prasidėjusios vidaus suirutės metu Godunovas mirė 1605, o Dimitras Apsimetėlis su lietuvių ir lenkų pagalba užėmė Maskvą ir pasidarė caru. Tačiau stambieji Maskvos bajorai, nepatenkinti didėjančia lenkų ir lietuvių bei katalikų įtaka carui, sukurstė Maskvos minią ir 1606 nužudė Dimitrą Apsimetėlį. Sąmyšio metu Maskvoje buvo išžudyta daug lietuvių ir lenkų, atvykusių su Dimitru Apsimetėliu. Caru buvo paskelbtas Vosylius Šuiskis (1606–1610), bet suirutė tebesitęsė. Atsiradus Dimitrui Apsimetėliui II (žr. LE V 44), jį vėl savo iniciatyva rėmė daugelis lenkų ir lietuvių bajorų avantiuristų.

Lietuvos – Lenkijos seimas nutarė pasinaudoti Maskvos silpnumu. 1609 buvo paskelbtas karas Maskvai, ir viena lietuvių bei lenkų kariuomenė apgulė Smolenską, kurį Maskva iš Lietuvos buvo atėmusi dar 1514. Kita lietuvių ir lenkų kariuomenė žygiavo link Maskvos, sumušusi Šuiskio pajėgas. Nusigandę Maskvos bajorai 1610 pašalino Šuiskį nuo sosto ir pasiūlė caro sostą Zigmanto Vazos sūnui karalaičiui Vladislovui Vazai. Jungtinė lenkų ir lietuvių kariuomenė 1610 užėmė Maskvą, tačiau Zigmantas Vaza nesutiko savo sūnaus leisti į Maskvą, pats norėdamas būti jos caru. Jo maskviečiai bijojo, nes jis buvo pagarsėjęs savo religiniu netolerantingumu. Maskvoj šeimininkaujant lenkų ir lietuvių įgulai, o palaidiems Lietuvos–Lenkijos kariuomenės būriams plėšikaujant po kraštą, prasidėjo patriotinis rusų liaudies sąjūdis. Suorganizavę nemažą kariuomenę, rusai 1611 apsupo Maskvą. Lenkų ir lietuvių įgula, vadovaujama Lietuvos lauko etmono Aleksandro Gonsievskio, Lenkijos etmonui Stanislovui Žolkievskiui grįžus į Lenkiją atsivesti pagalbos, užsidarė Kremliuje. Jos neišgelbėjo nei Zigmanto Vazos atsiųstas Lietuvos lauko etmonas Jonas Karolis Chodkevičius. Lietuvių ir lenkų įgula iš Kremliaus

rusų buvo išvaryta 1612. Maskvos caru visuotinio rusų seimo buvo išrinktas Mykolas Romanovas. Karalaitis Vladislovas tačiau ir toliau tebesititulavo Maskvos caru ir 1617 žygiavo užimti Maskvos, kariuomenei vadovaujant Lietuvos etmonui J. K. Chodkevičiui. Maskva vėl buvo lietuvių pasiekta, bet jos paimti nepavyko. Netoli Maskvos, Deuline 1618 buvo padarytos paliaubos, kuriomis Maskva užleido Lietuvai Smolenską, lietuvių ir lenkų kariuomenės dar 1611 išvaduotą. Prie Lenkijos buvo priskirtas Černigovas ir Seversko Naugardas. Deulino paliaubų sutartimi Vladislovas Vaza vis dėlto formaliai neatsisakė savo teisių į caro sostą.

Po didžiosios suirutės atsigavusi ir pamažu sustiprėjusi Maskva vėl darėsi pavojingas kaimynas Lietuvai. Deulino paliaubos turėjo baigtis 1633, bet caras Mykolas, nebelaukdamas jų pabaigos ir norėdamas pasinaudoti po Zigmanto Vazos mirties prasidėjusiu tarpuvaldžiu, 1632 pasiuntė didžiulę kariuomenę, kad atimtų iš Lietuvos Smolenską. Maskvos puolimas pagreitino Lietuvos–Lenkijos valdovo išrinkimą. Naujai išrinktasis Vladislovas Vaza su lietuvių ir lenkų kariuomene atskubėjo prie maskviečių apgulto Smolensko ir skaudžiai sumušė caro kariuomenę. 1634 caras pasirašė Polianovkos taiką (žr. LE XXIII 204–205), kuria Maskva pripažino Lietuvai Smolensko, o Lenkijai Černigovo bei Seversko Naugardo žemes, sutiko sumokėti Lietuvai–Lenkijai 200.000 rublių karo išlaidų ir atsisakė nuo pretenzijų į Livoniją, o Vladislovas Vaza atsisakė caro titulo ir visų pretenzijų į Maskvos sostą. Šioje taikos sutartyje nustatytoji Lietuvos siena su Maskvos valstybe išliko ligi naujo karo, kilusio 1653 ryšium su Bagdono Chmelnickio (žr. LE III 525) kazokų sukilimu, prasidėjusiu 1648. Svajodamas sukurti atskirą Ukrainos valstybę, Chmelnickis 1652 užmezgė derybas su Maskvos caru Aleksiejumi ir, tikėdamasis jo pagalbos kazokams prieš Lietuvą–Lenkiją, 1653 pasidavė carui, Maskvos delegacijai sutikus kazokus priimti į savo globą ir visą Ukrainą įjungti į Maskvos valstybę. Tai buvo aiškus 1634 Polianovkos taikos sulaužymas. Maskvos caras Aleksiejus, pasinaudodamas Lietuvos–Lenkijos nusilpimu, 1653 formaliai paskelbė karą Lietuvai–Lenkijai, o 1654 viena jo kariuomenė įsiveržė į Lietuvą, kita į Lenkiją, Ukrainai 1654 Perejaslavlio sutartimi formaliai pasidavus Maskvai. Lietuva buvo užklupta karui nepasiruošusi. Maža jos kariuomenė nepajėgė sulaikyti rusų, tuo labiau, kad nesutarimas tarp jos vadų ardė vienybę. Lietuvos bajorai irgi nerodė daug iniciatyvos Lietuvos kariuomenei sustiprinti. Aleksiejus dar 1654 užėmė didelę Lietuvos dalį su Polocku, Vitebsku, Dorogobužu, Mogiliavu, Mozyrium ir Smolensku. Praėjus žiemos šalčiams, caro kariuomenė 1655 vėl veržėsi gilyn į Lietuvą, pradėjusi puolimą iš Minsko. Žmonės buvo žudomi ar išvežami į Maskvos nelaisvę, miestai ir kaimai deginami. Tuo pačiu laiku ir švedai pradėjo karą su Lietuva–Lenkija. 1655 VIII 8 caro kariuomenė beveik be kovos užėmė Vilnių. Pirmą kartą Lietuvos istorijoje Lietuvos sostinė buvo priešų paimta. Prasidėjo žiaurus Vilniaus miesto plėšimas, naikinimas ir deginimas bei gyventojų žudymas (žr. LE XXXIV 235). Gaisrai truko net 17 dienų ir sunaikino viską, ko rusai nespėjo išsivežti. Netrukus caro kariuomenė užėmė Kauną ir Gardiną. Neužimta liko tik Brastos sritis, Aukštaičiai ir Žemaičiai, bet į čia jau veržėsi švedai. Į Vilnių atvykęs caras Aleksiejus pasiskelbė D.L.K ir vertė bajorus jį pripažinti savo valdovu. Jonušas Radvilas ir kiti Lietuvos vadai 1655 Kėdainių sutartimi veltui bandė gauti švedų pagalbos prieš rusus. Švedai patys užsiėmė dar rusų neužimtas Lietuvos sritis. Neberasdami kitos išeities, lietuviai 1656 Nemėžėje prie Vilniaus padarė paliaubas su caru Aleksiejum, palikdami jam visas rusų užimtas žemes. Aleksiejui buvo pažadėta po Jono Kazimiero mirties Lietuvos–Lenkijos sosto įpėdiniu pripažinti caro sūnų.

Švedų okupacija Lietuvoje nebuvo ilga, nes 1656 prieš juos sukilo ne tik bajorai, bet ir valstiečiai, pasipiktinę plėšimais. Partizanų karu švedų likučiai buvo išvaryti 1657. Iš Lenkijos švedai taip pat jau buvo stumiami. Lietuvos–Lenkijos seimas, atgavęs vilčių išvaduoti kraštą, lietuvių pažadų Aleksiejui pripažinti caro sūnų Lietuvos–Lenkijos sosto įpėdiniu nepatvirtino, ir 1656 paliaubos su rusais vėl nutrūko. 1658 caro kariuomenė ties Verkiais sumušė ir net paėmė į nelaisvę Lietuvos etmoną Vincentą Gonsievskį, o Vilnių ir apylinkes vėl nusiaubė. 1660 caras vėl sutraukė daug kariuomenės į Lietuvą, dar kartą užėmė jau lietuvių atvaduotą Gardiną ir Naugarduką, bet karas pakrypo Maskvos nenaudai, nes bendromis lietuvių ir lenkų jėgomis caro kariuomenė buvo sumušta. 1661 lietuviai atsiėmė Gardiną, Mogiliavą ir Vilnių. 1662–1663 žiemą Lietuvos–Lenkijos kariuomenė pasiekė net pačią Maskvos valstybę, bet vėl pasitraukė. Ukrainos kazokai atsimetė nuo Maskvos ir pasidavė turkams, kurių pavojus grėsė Maskvos valstybei. Abi karų išvargintos pusės, Lietuva–Lenkija ir Maskva, linko taikytis. 1667 buvo sudaryta Andrusovo taika (žr. LE I 169–170), kuria Lietuva atsisakė Smolensko vaivadijos, Starodubo pavieto ir dalies Vitebsko vaivadijos.

Lenkija perleido Maskvai Černigovo vaivadiją ir dalį Kijevo vaivadijos, t.y. visas Ukrainos žemes į rytus nuo Dniepro upės. Kijevo miestas, buvęs ant dešiniojo Dniepro kranto, turėjo likti Maskvos valdžioje ligi 1669, o paskui grįžti Lietuvos–Lenkijos respublikai. Maskva sutiko grąžinti Lietuvai Polocką ir Vitebską, tačiau be Veližo ir tos Livonijos dalies, kurią Maskva buvo atplėšusi nuo Lietuvos. Caras pažadėjo nebesitituluoti D.L.K, paleisti belaisvius, atnaujinti normalius prekybos ryšius ir sumokėti 200.000 rublių, kaip atlyginimą Lietuvos–Lenkijos bajorams už dvarus, šia sutartimi atitekusius Maskvai ir išdalytus Maskvos kariams. Garsioji Padnieprio kazokų Sičė turėjo likti abiejų valstybių žinioje, o kazokai turėjo būti suvaldyti, kad nepuldinėtų totorių su turkais. Kadangi šio karo metu caras skelbėsi esąs Lietuvos–Lenkijos stačiatikių gynėjas, Andrusovo sutartyje taip pat buvo numatyta, kad stačiatikiai nebūsią spaudžiami Lietuvoje–Lenkijoje, o katalikai Maskvos valstybėje.

1667 Andrusovo taika užbaigus 13 m. Maskvos karą, Lietuva ir Lenkija liko žymiai apkarpytos. Be to, ne visos taikos sąlygos caro buvo įvykdytos. Kijevo Maskva jau niekad nebegrąžino, bet dėl to karas nebeatsinaujino dėl Lietuvos–Lenkijos silpnumo, po Jono Kazimiero abdikacijos Mykolo Kaributo Višnioveckio ir Jono Sobieskio laikais toliau plintant bajoriškai netvarkai. Maskva po caro Aleksiejaus mirties iš pradžių buvo silpno ir liguisto caro Teodoro III, vėliau regentės Sofijos valdoma, bajorų šeimoms besivaržant dėl faktiškosios valdžios. Andrusovo taika turėjo galioti ligi 1680, bet ir po to karas nebeprasidėjo, nė vienai pusei nenorint kariauti ir derybomis bandant išspręsti ginčijamus klausimus. Taip Andrusovo taikoje sutartos sąlygos vėl buvo patvirtintos 1686 taikos sutartimi su tuo tik skirtumu, kad Kijevo miestas galutinai buvo pripažintas Maskvai. 1686 taikos sutartyje nustatytos Lietuvos sienos su Maskva išliko nepasikeitusios ligi pirmojo Lietuvos – Lenkijos padalijimo 1772. Į 1686 sutartį vėl buvo įrašytas nuostatas, pripažįstąs laisvę Lietuvos–Lenkijos stačiatikiams, vėliau davęs juridinį pagrindą Maskvos carams kištis į Lietuvos –Lenkijos vidaus reikalus, dedantis stačiatikių gynėjais.

Santykiuose su Maskva Lietuvos padėtis žymiai pasunkėjo, Maskvoje valdžią paėmus energingam carui Petrui I. Jo pastangos atimti iš švedų Estiją bei Livoniją ir prasiveržti į Baltijos jūrą įvėlė Lietuvą į Didįjį Šiaurės karą (žr. LE IV 506–511), kurio metu Lietuvą vėl užplūdo ne tik švedai, bet ir Maskvos kariuomenė. Švedams užėmus Lietuvą ir Lenkiją, Lenkijos karalius ir D.L.K. Augustas II 1703 ir 1704 atnaujino jau 1699 savo sudarytą ir vėliau 1701 Biržuose sutvirtintą sutartį su Petru I bendrai kovoti prieš švedus. Rusai užėmė Vilnių 1703. Caro kariuomenė įsiveržė į Lietuvą ir Lenkiją neva kaip Augusto II sąjungininkė. Lietuva virto karo lauku, čia bekariaujant švedų, rusų, saksų ir lietuvių bei lenkų kariuomenėms, taip pat Augusto II ir švedų palaikomo 1704 į Lietuvos–Lenkijos sostą bajorų išrinkto Stanislovo Leščinskio šalininkams bei priešams vieniems kitus benaikinant. Pats caras 1705 buvo atvykęs į rusų užimtą Vilnių. Didelė Lietuvos dalis, taip pat ir visa Lenkija, buvo rusų 1706 užimta. Petras I čia skelbėsi esąs lenkiškųjų bajorų laisvių gynėju. 1707 iš Saksonijos į Lenkiją grįžęs švedų karalius Karolis XII privertė rusus vėl pasitraukti iš Lenkijos ir Lietuvos, bet Petrui I ties Poltava jį 1709 sumušus, rusų kariuomenė vėl grįžo į Lietuvą ir Lenkiją ir čia šeimininkavo. Stanislovas Leščinskis pabėgo į užsienį, o Augustas II rusų padedamas grįžo į kraštą. Lietuvos–Lenkijos bajorai nebenorėjo jo pripažinti savo valdovu ir reikalavo, kad Petras I atitrauktų savo kariuomenę. 1710 Varšuvoje buvo sušauktas seimas, kuris, gąsdinamas netoli stovinčios rusų kariuomenės, buvo priverstas priimti visus Augusto II ir caro reikalavimus ir pripažinti Augustą II Lietuvos–Lenkijos valdovu.

Nors 1710 seime ir buvo pažadėta išvesti rusų kariuomenę, tačiau ji delsdama pasitraukė tik iš Lenkijos, o iš Lietuvos visai nebuvo išvesta ir ėmė kištis į vidaus reikalus. Su rusų pagalba grįžęs Lietuvos–Lenkijos valdyti Augustas II net kelis kartus siūlė Petrui I pasidalyti Respublikos žemes ir bandė stiprinti karaliaus valdžią. Augusto II ir jo saksų kariuomenės dalinių spaudžiami, Lietuvos–Lenkijos bajorai 1715 sukilo prieš jį. Šiuo vidaus karu vėl pasinaudojo Petras I ir įsimaišė į Lietuvos–Lenkijos bajorų ir jų valdovo ginčą, šį kartą neberemdamas Augusto II, bet dėdamasis bajorijos laisvių gynėju ir tuo pretekstu padidindamas rusų kariuomenės dalinius Lietuvoje. Caro pasiuntinys G. Dolgorukij, atvykęs tarpininkauti tarp Lietuvos–Lenkijos bajorų ir Augusto II, 1717 padiktavo taikos sąlygas, kurios be diskusijų buvo priimtos Varšuvos 1717 vad. Nebyliajame seime (žr. LE XX 120–121). Augustas II turėjo išvesti saksų kariuomenę, o Lietuvos–Lenkijos bajorams buvo uždrausta burtis į konfederacijas (žr. LE XII 322–324). Be to, buvo apribota Lietuvos–Lenkijos etmonų valdžia, o Lietuvos–Lenkijos kariuomenė buvo labai sumažinta. Valstybę ardanti bajorų ,li-

berum veto' teisė buvo palikta. 1717 seime rusų padiktuotas susitarimo aktas greta Augusto II ir Lietuvos–Lenkijos bajorų buvo pasirašytas taip pat ir caro įgaliotinio G. Dolgorukio. Rusijos carai vėliau tai aiškino, kaip rusų pasiimtą pareigą saugoti, kad 1717 seimo nutarimai būtų pilnai vykdomi, ir tuo rėmė savo kišimąsi į Lietuvos–Lenkijos vidaus reikalus, taip pat kaip ir 1686 taikos sutartyje atnaujintu 1667 Andrusovo taikoje Lietuvos–Lenkijos duotu pažadu nespausti stačiatikių.

Nuo 1717 Nebyliojo seimo prasidėjo atviras rusų kišimasis į Lietuvos–Lenkijos vidaus reikalus ir tęsėsi ligi pat valstybės žlugimo. Rusų kariuomenė jau nebebuvo išvesta iš Lietuvos, nors Lietuvos–Lenkijos ir Rusijos sienos, sutartos 1686 taikoje, formaliai buvo išlaikytos ligi 1772 Lietuvos–Lenkijos padalijimo. Be to, caras Petras I 1719 dar susitarė su Prūsijos karaliumi Fridrichu Vilhelmu, kad juodu bendrai prižiūrės Lietuvos–Lenkijos tvarką. Rusijos ir Prūsijos kišimasis į Respublikos reikalus nuo tada truko ligi pat valstybės žlugimo. Rusai įsigalėjo ir Pabaltijy, kuris nuo Estijos ligi Rygos 1721 Nystado taika buvo atiduotas Rusijai. Maskvos valstybė buvo paversta Rusijos imperija, o Petras I pasiskelbė visos Rusijos imperatoriumi. Savo ankstybesnio pažado atiduoti Livoniją Lietuvai–Lenkijai Petras I neįvykdė. Nuo 1717 rusų atstovo įtaka Lietuvoje tiek sustiprėjo, jog didikai ir bajorai net ėmė prašyti iš jo savo dvarų apsaugos laiškų. Po Augusto II mirties naujojo Lietuvos–Lenkijos valdovo, jo sūnaus Augusto III išrinkimą nulėmė rusų įtaka ir persvara. 1733 Lietuvos–Lenkijos elekcinis seimas, apsuptas rusų kariuomenės, turėjo išrinkti Rusijos imperatorės Onos remiamą Augustą III, kuris už tai buvo pažadėjęs atiduoti jos favoritui E. J. Bironui Kuršo k-tiją. Augustas III nugalėjo savo konkurentą į Lietuvos–Lenkijos sostą Stanislovą Leščinskį ir jo šalininkus su rusų kariuomenės pagalba.

Svetimųjų pastatyto Augusto II laikais vidujinis Lietuvos–Lenkijos pakrikimas pasiekė aukščiausio laipsnio. Visi seimai, išskyrus tik vieną, iširo. Laike 7 metų karo 1756–1763 rusų armijos žygiavo per Lietuvą į Prūsiją ir atgal nesiprašydamos jokio leidimo. Rusų kariuomenė ėmė iš gyventojų maistą ir pašarą, plėšė kraštą, čia žiemojo ir net ėmė rekrutus. Daugelis didikų ir bajorų, gelbėdami savo dvarus, stengėsi pataikauti ir įtikti rusams.

Esant tokiam pakrikimui ir savosios valdžios nusilpimui, nuolatinis krašto smukimas ir svetimųjų kišimasis į jo reikalus pravėrė šviesesnių bajorų akis, ir nuo XVIII a. vidurio prasidėjo iš pradžių švietimo, vėliau ir politinių reformų sąjūdis. Tuo metu dėl įtakos ir valdžios varžėsi dvi didikų šeimos, susidomėjusios bandymais išvesti kraštą iš nelaimių. Reformų šalininkai būrėsi arba apie Čartoriskių ,Familiją', arba apie Potockių ,Patriotų' partiją. Abi grupės siekė sustiprinti vykdomąją valdžią ir paimti ją į savo rankas. Čartoriskiai tikėjosi pravesti savo reformas, remdamiesi rusais, o Potockiai prancūzais ir prūsais. Čartoriskiai, kurių Fridrichas Mykolas buvo Lietuvos kancleris, turėjo šalininkų tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje. Savo pozicijai Rusijoje sustiprinti, F. M. Čartoriskis prikalbėjo savo seserėną Stanislovą Augustą Poniatovskį vykti į Petrapilį, kur šis pastarasis buvo tapęs Rusijos imperatorės Kotrynos II meilužiu. Kotryna II aiškiai pažadėjo savo paramos Čartoriskiams, o Poniatovskiui Lietuvos–Lenkijos sostą. Būdami įsitikinę savo laimėjimu, Čartoriskiai ėmė ruoštis pašalinti Augustą III nuo Lietuvos–Lenkijos sosto, bet šis kaip tik tuo momentu mirė (1763). Kotryna II užmezgė diplomatinius santykius su Prūsijos karaliumi Fridrichu II ir su juo susitarė bendromis jėgomis remti Lietuvos–Lenkijos sostan Stanislovo Augusto Poniatovskio kandidatūrą, kad jis, gavęs sostą iš jų malonės, būtų dėkingas rusams ir prūsams ir jais remtųsi savo valdžioje. Rusija ir Prūsija ėmė glaudžiai bendradarbiauti, besikišdamos į Lietuvos–Lenkijos reikalus ir žiūrėdamos, kad čia nebūtų padaryta jokių valstybę stiprinančių reformų be jų sutikimo. Šis svetimųjų kišimasis bei rusų persvara ir privedė prie Lietuvos–Lenkijos padalijimų.

6. Reformų bandymai ir nepriklausomybės galas

Didikų partijų varžybose viršų pavyko paimti Čartoriskiams, kai Lenkijos karaliumi ir D.L.K. 1764, Kotrynai II spaudžiant, buvo išrinktas Čartoriskių giminaitis Stanislovas Augustas Poniatovskis. Svajodami panaikinti netvarką ir sustiprinti valstybę, Čartoriskiai tuoj ėmėsi reformų. Jų įtakoje buvo priimtas seimo darbų statutas ir pertvarkytos valstybės iždo ir kariuomenės vadovybės. Čartoriskiai siekė net panaikinti ,liberum veto', tačiau jų pastangos sustiprinti Lietuvos–Lenkijos respubliką sukėlė rusų nepasitikėjimą ir energingą pasipriešinimą, o Poniatovskis buvo per silpnas priešintis rusų ir prūsų politikai, siekusiai laikyti Lietuvą–Lenkiją anarchijoje, kad pateisintų savo kišimąsi į Respublikos vidaus reikalus, prisidengiant stačiatikių ir protestantų teisių gynimu. Čartoriskiai kartu su bajorijos dauguma 1766 seime griežtai pasipriešino patenkinti

Rusijos ir Prūsijos reikalavimą sulyginti kitatikių teises su katalikais. Rusijos atstovui M. Repninui kurstant, Poniatovskio ir Čartoriskių priešai 1767 sudarė Radomo konfederaciją (žr. LE XXIV 371-372), kuri, rusų kariuomenės apsupta, buvo priversta pripažinti lygias teises kitatikiams ir prašyti Kotryną II prisiimti pareigą saugoti kardinalines bajorų teises Respublikoje bei prašyti Rusijos garantijos, kad nė viena tų teisių nebus pakeista. 1768 konfederacinis seimas Varšuvoje turėjo patvirtinti visus Rusijos reikalavimus. Čartoriskių reformos nuėjo niekais, ,liberum veto' ir kiti bajorų ,aukso laisvės' principai liko nepaliesti, buvo garantuotas karalių rinkimo dėsnis, kitatikių teisės buvo sulygintos su katalikų teisėmis ir Rusijai oficialiai buvo pripažinta teisė žiūrėti, kad kardinalinės Respublikos teisės nebūtų pakeistos. Taip rusų spaudimu Rusijai buvo pripažinta teisė prižiūrėti Lietuvos–Lenkijos vidaus gyvenimą ir tvarką, ir Kotryna II tuo viešai naudojosi ligi pat Respublikos žlugimo. Tikruoju valdovu pasidarė Rusijos atstovas, o karalius ir Lietuvos–Lenkijos vyriausybė tik vykdė rusų valią, Respublikai pasidarius lyg ir satelitine rusų valstybe.

Atviras rusų kišimasis į Lietuvos–Lenkijos vidaus reikalus ir stačiatikių užtarimas paskatino daugelį Lietuvos ir Lenkijos bajorų dėtis prie 1769 Baro konfederacijos (žr. LE II 217–220), kuri ėmė kovoti prieš rusų kišimąsi ir gavo net Prancūzijos bei Austrijos paramos. Tačiau Baro konfederatai buvo nugalėti rusų atsiųstos armijos. Prūsijos karalius Fridrichas II Didysis, užaliarmuotas rusų kontrolės išsiplėtimu Respublikoje, pasiūlė Kotrynai II pasidalyti Lietuvos–Lenkijos žemes. Po kai kurio delsimo projektas buvo paremtas taip pat ir Austrijos imperatorės Marijos Terezijos, o Kotryna II, nebesitikėdama užgrobti visos Respublikos viena pati, susitarė su Prūsija ir Austrija ir pravedė 1772 Lietuvos–Lenkijos padalijimą (žr. LE XXI 320–322). Rusija pasiėmė Kuršą, Latgalą, Polocką ir šiaurinę Polocko vaivadijos dalį, beveik visas Vitebsko ir Mstislavlio vaivadijas bei Minsko vaivadijos dalį. Taip Rusijai atiteko Lietuvos valstybės žemės ligi Dauguvos ir Dniepro. Prūsija užėmė Lenkijos Pamarį, o Austrija Lenkijos pietines sritis, vad. Galiciją. Atsiųstos rusų, prūsų ir austrų kariuomenės užėmė savo dalis be jokio pasipriešinimo. Baro konfederatai buvo likviduoti, o Lietuvos–Lenkijos bajorai sušaukti į 1773–1775 seimą, kuris buvo priverstas pripažinti ir formaliai patvirtinti pirmąjį Lietuvos–Lenkijos padalijimą.

Svetimųjų spaudžiamas, 1773–1775 seimas vėl patvirtino kardinalines valstybės teises ir perorganizavo vyriausybės aparatą. Rusų pritarimu buvo įkurta Nuolatinė Taryba (žr. LE XX 486–489), kaip vykdomosios valdžios organas, bendras Lietuvai ir Lenkijai, turįs teisę aiškinti įstatymus ir prižiūrėti atskiruosius Lietuvos ir Lenkijos valdžios organus. Karaliaus valdžia buvo susiaurinta, padarant jį Nuolatinės Tarybos pirmininku, kuris turėjo pasirašyti visus Tarybos balsų dauguma priimtus nutarimus. Nuolatinės Tarybos įkūrimu labiau buvo suvaržytas Lietuvos valstybės administracijos savarankiškumas. Šitoje bendroje Lietuvos ir Lenkijos centro valdžios institucijoje, prižiūrinčioje kiekvienos valstybės atskirų valdžios organų veikimą, persvarą turėjo lenkai, nes lietuviai Nuolatinėje Taryboje turėjo tik $^1/_3$ jos narių, o nutarimai buvo daromi balsų dauguma.

Tvirtesnė Lietuvos–Lenkijos valdžia dabar buvo paranki rusams, nes per Nuolatinę Tarybą jie galėjo lengviau ją turėti savo kontrolėje. 1773–1775 seime įvestos naujos santvarkos neliečiamybės garantijos teisė buvo pripažinta Rusijai, Prūsijai ir Austrijai, ir Lietuvoje–Lenkijoje toliau niekas negalėjo būti pakeista be tų trijų valstybių sutikimo. Vėliau tačiau visą Lietuvos -Lenkijos globą pasiėmė Rusija, be kurios atstovo sutikimo nei karalius, nei Nuolatinė Taryba nieko negalėjo padaryti.

Nuolatinis krašto smukimas, svetimųjų kišimasis ir pirmasis krašto padalijimas atvėrė daugelio šviesesnių bajorų akis. Prasidėjo žymus reformų sąjūdis Respublikai gelbėti nuo visiško žlugimo. To sąjūdžio vaisius buvo žymi valstybinio, kultūrinio, ekonominio bei socialinio gyvenimo pažanga, padaryta 20 metų laikotarpyje nuo 1772 padalijimo. Edukacijos Komisijai vadovaujant buvo pravestos švietimo reformos. Ekonominių pastangų dėka pakilo kaimo ir ypačiai miestų ūkis. Buvo keliamas socialinių reformų reikalas, ir padaryta kai kurių valstybinių reformų. Įvairiomis reformomis ypač vaisingas buvo 1788–1792 Ketverių metų seimas (žr. Didysis Varšuvos reformų seimas — LE IV 513–515), pasinaudojęs Rusijos įsivėlimu į karą su Turkija. Panaikinęs rusų kontroliuojamą Nuolatinę Tarybą, Ketverių metų seimas sustiprino vykdomosios centro valdžios organus, praplėtė karaliaus teises, panaikino liberum veto ir nutarė įvairių administracijos seimo bei socialinių pakeitimų. 1791 seimo buvo priimta garsioji Gegužės 3 d. konstitucija, turėjusi tikslą įvesti tvirtą valdžią Lietuvoje ir Lenkijoje ir, panaikinant abiejų valstybių savarankišką organizaciją, galutinai sulieti Lietuvą su Lenkija į vieną valstybę, valdomą bendrųjų

valdžios organų, sudarytų iš pusės narių lenkų ir pusės narių lietuvių.

Darydamas reformas, Ketverių metų seimas nebuvo vieningas. Tiek atskiros reformos, tiek pati Gegužės 3 d. konstitucija turėjo daug priešų pačioje Lietuvoje. Stipresnės valdžios įvedimui griežtai pasipriešino ir rusai, kurių remiami reformų priešai sudarė 1792 Targovicos konfederaciją (žr. LE XXX 361–362) bajorų aukso laisvei ir senajai Respublikos santvarkai ginti. Prasidėjus Lietuvoje–Lenkijoje vidaus karui tarp Gegužės 3 d. konstitucijos šalininkų ir priešų, rusai atsiuntė savo kariuomenės padėti Targovicos konfederatams, užėmė visą Lietuvą ir, susitarę su prūsais, 1793 pravedė antrąjį Lietuvos–Lenkijos padalijimą (žr. LE XXI 322–323). Rusija pasiėmė iš Lietuvos dalį Vilniaus, Naugarduko ir Brastos vaivadijų ir visą Minsko vaivadiją, visas gudiškąsias Lietuvos valstybės žemes, o iš Lenkijos pasiėmė Lenkijos Ukrainą. Prūsijai atiteko Didžioji Lenkija su Torune ir Gnieznu, kuriuos tuoj užėmė prūsų kariuomenė. Apkarpytai Respublikai pertvarkyti ir padalijimui patvirtinti 1793 buvo sušauktas Lietuvos–Lenkijos seimas Gardine. Seime Kotrynos II atstovas Sieversas areštavo keletą besipriešinančių seimo atstovų, nusiaubė kai kurių padalijimo patvirtinimui priešingų atstovų dvarus ir, seimą apsupęs rusų kariuomene bei į posėdžių salę suvedęs rusų karininkus, privertė seimo atstovus patvirtinti antrąjį Lietuvos–Lenkijos padalijimą. Rusams reikalaujant, Nuolatinė Taryba buvo atgaivinta ir vėl įvesta tokia Lietuvos–Lenkijos valstybės santvarka, kokia buvo po pirmojo padalijimo. Rusijos vyriausybei reikalaujant, su Rusija buvo sudaryta puolimo bei gynimosi sutartis ir Lietuvos–Lenkijos kariuomenė buvo žymiai sumažinta.

Po antrojo padalijimo beliko tik $1/3$ buvusios Respublikos, ir ta pati buvo rusų kariuomenės kontroliuojama. Lietuvos valstybės teritorijoje beliko tik etnografinės lietuvių žemės. Bendras nepasitenkinimas buvo tiek didelis, jog Lietuvos ir Lenkijos patriotų planas ginklu pasipriešinti rusų kišimuisi išsiplėtė į didelį 1794 Kosciuškos sukilimą (žr. LE XII 474–278), prie kurio prisidėjo net miestiečiai ir dalis valstiečių, bet kuris vis dėlto buvo užgniaužtas stipresnių rusų ir prūsų karinių pajėgų. Rusai, prūsai ir austrai 1795 skubiai pravedė tretįjį Lietuvos–Lenkijos padalijimą (žr. LE XXI 323–324). Rusai užėmė Lietuvą ligi Nemuno ir Lietuvos bei Lenkijos žemes į rytus nuo Gardino–Balstogės–aukštutinio Bugo linijos. Prūsai pasiėmė Lietuvos Užnemunę ir dalį Lenkijos su Varšuva, o austrai užėmė Krokuvą. Stanislovas Augustas Poniatovskis buvo priverstas atsisakyti nuo sosto ir iš pradžių apsigyveno Gardine, vėliau buvo išvežtas į Petrapilį. Daugelis žuvusios valstybės buvusių veikėjų emigravo arba kartu su Kosciuška pakliuvo į Rusijos kalėjimus. Užimtajame krašte prasidėjo senųjų tradicijų likvidavimas ir rusiškos tvarkos įvedimas. Taip 1795 žlugo Lietuvos–Lenkijos abiejų tautų Respublika, bajorų aukso laisvės pakirsta ir pasidariusi kaimyninių valstybių agresijos auka.

7. Kultūrinis ir ekonominis gyvenimas

Kultūrinis Lietuvos gyvenimas 1572–1795 laikotarpyje vystėsi religinių santykių ir lenkėjimo šešėlyje. Religiniuose santykiuose reiškėsi katalikybės kova su protestantizmu. XVI a. protestantizmo bangos pasėkoje beveik visos Lietuvos didikų šeimos ir daugelis bajorų priėmė kalvinizmą, o miestuose buvo stiprūs liuteronai. Tik žymi smulkesnių bajorų dalis tebesilaikė katalikybės. Valstiečių religinio nusistatymo niekas neklausė, nes baudžiauninkai turėjo būti tokio tikėjimo, kokį kunigą bajoras buvo pastatęs savo bažnyčioje. Nedaug bebuvo likę katalikų kunigų, o dar mažiau lietuviškai mokančių. Tačiau XVI a. antroje pusėje į Lietuvą atvykusių jėzuitų pastangomis katalikybė pamažu pradėjo atsigauti. Jau XVI a. pabaigoje daugelis žymiųjų didikų šeimų sugrįžo į katalikybę, ir protestantizmo banga ėmė atslūgti.

Protestantizmas Lietuvoje vis dar tebebuvo stiprus Henriko Valois ir Stepono Batoro laikais. Tuo metu, kai Vak. Europoje ėjo kruvini religiniai karai tarp protestantų ir katalikų, Lietuvoje buvo pripažįstama religijos laisvė. 1573 konvokaciniame seime buvo priimtas vad. Varšuvos konfederacijos aktas (žr. LE XXXIII 197), kuris pripažino visišką tikėjimo laisvę ir garantavo, kad niekas dėl savo tikėjimo nebūsiąs persekiojamas. Šis aktas buvo įtrauktas ir į 1588 Lietuvos Statutą ir pasidarė pamatinis protestantų ir visų disidentų (nekatalikų; žr. LE V 68–70) tikėjimo įstatymas. Varšuvos konfederacijos nuostatai buvo statomi kiekvienam naujam kandidatui į Lietuvos–Lenkijos sostą, kaip išrinkimo sąlyga. Steponas Batoras, būdamas didelis tolerantas, uoliai saugojo Varšuvos konfederacijos nuostatus, ir reikalui esant mokėjo sudrausti tiek katalikus, tiek protestantus, nors ir globojo jėzuitus dėl jų kultūrinio ir švietimo darbo. Padėtis žymiai pasikeitė protestantų nenaudai, Lietuvos–Lenkijos valdovu išrinkus karštą kataliką Zigmantą Vazą, kuris savo netolerantinga religine politika svajojo išnaikinti protestantus ir sugrąžinti į

katalikybę stačiatikius. Dėl savo katalikiškos religinės politikos Zigmantas Vaza prarado Švedijos sostą ir nuo savęs atstūmė visus disidentus Lietuvoje ir Lenkijoje. Jo artimieji patarėjai buvo jėzuitai arba karšti katalikai, o protestantus jis stengėsi nustumti į šalį, neduodamas jiems jokių aukštesnių vietų. Protestantų skaičius tirpo, ir katalikybė galutinai laimėjo Zigmanto Vazos laikais, nors dar ilgai tebevyko nesantaika tarp protestantų ir katalikų didikų šeimų, nekartą privedusi prie religinių riaušių miestuose, ypač Vilniuje, kur mišriai gyveno katalikai su protestantais. Čia Vazų laikais kildavo visokių nesusipratimų ir net muštynių tarp katalikų ir protestantų, per kurias protestantai, būdami silpnesni, daugiau ir nukentėdavo. Tolerantingas Vladislovas Vaza bandė sutaikyti protestantus su katalikais, bet tuo tikslu 1645 sušauktas suvažiavimas nieko nepasiekė. Protestantizmo padėtis Lietuvoje ypač pasunkėjo, protestantiškai Radvilų šeimai išmirus. Ilgainiui jis išliko tik mažomis salelėmis Radvilų žemėse ir kai kurių bajorų dvaruose.

Savo religine politika Zigmantas Vaza prisidėjo ir prie stačiatikių sukiršinimo Lietuvoje. Jis uoliai parėmė sumanymą Rytų Bažnyčią sujungti su Vakarų Bažnyčia, ir po ilgų derybų 1596 Lietuvos Brastoje buvo paskelbta jų bažnytinė unija (žr. LE II 311–312). Zigmantas Vaza uoliai rėmė ir protegavo unitus bei jų vyskupus ir unitų bazilijonų vienuolius prieš stačiatikius (disunitus — žr. LE V 76–77), bet daugelis stačiatikių griežtai pasipriešino priimti religinę uniją ir pereiti į unitus. Dėl nevykusiai sudarytos bažnytinės unijos prasidėjo žiaurios ir kruvinos tikybinės riaušės, kurios paruošė dirvą vėlesniems Ukrainos valstiečių ir kazokų sukilimams ir davė progos Maskvos carams kištis į Lietuvos–Lenkijos vidaus reikalus, dedantis stačiatikių tikėjimo gynėjais. Per ilgas kovas prieš unitus stačiatikiai išsilaikė, o unitai jautėsi apvilti, nes jie negavo jiems žadėtų teisių sulyginimo su katalikais.

Katalikybei nusvėrus protestantizmą ir XVII a. galutinai įsigalėjus Lietuvoje, teisiškai vis dar buvo pripažįstama religijos laisvė ir ilgai nebuvo jokių įstatymų, varžančių kitas tikybas. Jų atsirado tik XVII a. pabaigoje ir XVIII a. Kai kurios sektos, pvz. arijonai, buvo išvaryti iš krašto, o senato nariais begalėjo būti tik katalikai. Disidentai ir disunitai pasidarė nelyginant antros eilės piliečiais.

Katalikai nesitenkino įsigalėję politiškai, bet stengėsi į savo rankas paimti kultūrinio gyvenimo bei mokyklų kontrolę. Švietimu Lietuvoje taip pat rūpinosi ir protestantai bei stačiatikiai. Pradžios m-lų buvo visose didesnėse, tiek katalikų, tiek nekatalikų parapijose. Po religinių riaušių 1640 uždarius Vilniaus protestantų m-lą, Kėdainiai ir Sluckas pasidarė protestantų kultūros centrais Lietuvoje. Greta jų garsios m-los Kėdainiuose dar veikė spaustuvė, kurioje buvo spausdinamos religinio turinio protestantų knygos. Stačiatikiai taip pat turėjo keletą m-lų Vilniuje, Polocke, Minske ir kitur.

Katalikų m-los, iš pradžių protestantų nustelbtos, pradėjo atsigauti jau XVI a. antroje pusėje ryšium su jėzuitų švietimo veikla. Atvykę į Lietuvą jėzuitai tuoj ėmė steigti viduriniąsias m-las, vad. kolegijomis, Vilniuje, Polocke, Nesvyžiuje, Kražiuose, Gardine, Kaune, Minske, Naugarduke, Vitebske, Brastoje ir kt. Stepono Batoro 1579 privilegija jėzuitų kolegija Vilniuje buvo paversta aukštąja mokykla, vad. akademija, kuri prilygo universitetą (žr. LE XXXIV 132–144).

Jau XVII a. katalikiškosios m-los nustelbė kitų tikybų švietimo įstaigas. Tarp jų vyravo jėzuitų m-los, kurios daugiausia buvo skirtos viduriniam mokslui eiti. Pradžios mokslu dar rūpinosi domininkonai, pranciškonai, augustinijonai, karmelitai ir kt. XVIII a. Lietuvoje įsikūrė ir vienuolių pijorų m-los. Pijorai Lietuvoje įsteigė ir kolegijų, kurios ėmė varžytis su jėzuitų m-lomis. Pijorų m-los Vilniuje, Geranainyse, Panevėžyje, Ukmergėje, Raseiniuose ir kt. labiau rūpinosi pasaulinių, net gamtos mokslų dėstymu ir praktiško bei visuomeninio gyvenimo reikalais (žr. LE XXII 479–483).

1773 panaikinus jėzuitų ordiną, Lietuvos kanclerio Jokimo Chreptavičiaus sumanymu 1773 seime buvo nutarta didžiulius jėzuitų turtus panaudoti švietimo reikalams ir įsteigti Edukacijos komisiją, nelyginant valstybinę švietimo ministeriją (žr. LE V 338–340).

Lietuvos m-los nemažai prisidėjo prie bendrojo kultūros lygio pakėlimo. Žinoma, jos buvo skirtos pirmoje eilėje bajorams, mažiau miestiečiams, o valstiečių švietimu visai nesirūpinta, jei neskaityti retų išimčių. Žymus kultūrinis nusmukimas buvo pasireiškęs karalių Saksų laikais, kada plačiai buvo paplitęs bajorų rūpinimasis asmeniškais reikalais ir neribotas puotavimas bei girtuokliavimas. Tačiau antroje XVIII a. pusėje vėl pasireiškė domėjimasis kultūros dalykais ir dvasinio gyvenimo atgijimas. Bendrai kultūriniame gyvenime vis labiau ir labiau įsigalėjo lenkų įtaka dėka bendro Lietuvos ir Lenkijos bajorų susigyvenimo ir bendrų valstybinių reikalų. Aukštasis visuomenės sluoksnis jau XVII a. pri-

siėmė lenkų kultūrą ir papročius. XVII a. bėgyje sulenkėjo ir daug šiaip sau bajorų, pradėję vartoti lenkų kalbą tiek namie, tiek viešame gyvenime. Nuo 1697 net ir į Lietuvos teismus buvo įvesta lenkų kalba kaip oficiali. Lenkų kalba buvo vartojama seimuose, seimeliuose ir viešose įstaigose, taip pat bažnyčiose ir mokyklose. Nuo 1697 visi oficialūs Lietuvos valstybės aktai pradėta rašyti vien tik lenkiškai. Pradžios m-lose skaityti buvo mokoma lenkiškai ir lotyniškai, kai kur dar ir lietuviškai, ypač etnografinėje Lietuvoje. Tačiau XVII a. kolegijose niekur nemokė lietuviškai. Mokslas čia buvo einamas lotyniškai, vėliau ir lenkiškai. Dar XVIII a. pabaigoje Vilniaus akademijoje daugumas dalykų tebebuvo dėstoma lotyniškai, tik kai kurie dalykai lenkiškai.

Didikams ir daugumai bajorų persiėmus lenkiška kultūra, jau XVII a. Lietuvoje palengva ėmė rastis ir lenkiškų raštų, dar daugiau XVIII a. Tačiau ir lietuviškai buvo išleista katekizmų, evangelijų ištraukų, postilių, pamokslų, giesmių rinkinių ir maldaknygių.

Socialinėje XVII–XVIII a. Lietuvos santvarkoje pilnas politines teises turėjo tik aukštasis luomas, bajorai. Miestiečiai jokių politinių teisių neturėjo ir valstybės gyvenime nedalyvavo. Bajorai stengėsi vis labiau suvaržyti miestiečius, nors jie ir turėjo savo miestų savivaldybes. 1768 miestai buvo pavesti seniūnų priežiūrai. 1776 iš mažesnių Lietuvos miestų buvo atimtos net savivaldybės teisės. Miestiečiai tik tuo tesiskyrė nuo valstiečių, kad jie nėjo baudžiavos, o mokėjo tik piniginius mokesčius, kurie nuolat buvo didinami. Savivaldybės teisių nustoję miestiečiai, jei jie priklausė valstybiniam dvarui, buvo valdomi ir teisiami to dvaro seniūno. Jei tokie miesteliai priklausė kuriam privatiniam dvarui, tai jų teisėju ir valdovu buvo to dvaro savininkas. Savivaldybės teises įstengė išlaikyti tik didieji Lietuvos miestai.

Nors Ketverių metų seimo (1788–1792) socialinės reformos ir nepalietė valstiečių, kurie ir toliau buvo palikti beteisiais baudžiauninkais, tačiau miestiečių teisinė padėtis buvo šiek tiek pagerinta. Daugeliui miestų buvo grąžintos savivaldybės teisės ir visi miestai buvo suorganizuoti apygardomis bei įkurti pačių miestų renkamieji teismai. Miestai gavo teisę net siųsti savo atstovus į seimą su sprendžiamuoju balsu svarstant miestu reikalus. Tačiau pilnas piliečio teises miestiečiai galėjo gauti tik seimo subajorinti.

Patį žemiausią visuomenės sluoksnį sudarė valstiečiai baudžiauninkai, buvę visiškoje žemės savininkų valdžioje. Bet kokių socialinių reformų klausimas, kurios būtų palengvinusios valstiečių padėtį, bajorų buvo atmetamos net ir XVIII a. pabaigos reformų sąjūdžio metu. Kiek geresnė valstiečių padėtis buvo bažnytiniuose ir ypač valstybiniuose dvaruose, kur valstiečių pareigos buvo aiškiai nustatytos ir surašytos tų dvarų inventoriuose. Bet ir čia valstiečių gyvenimas buvo sunkus. Dėl to Šiaulių ekonomijos valstiečiai buvo net sukilę 1769 (žr. LE XXIX 457–459). Net ir šviečiamosios literatūros ir reformų idėjų paliesti bajorai nenorėjo nieko girdėti apie baudžiavų panaikinimą, todėl ir Ketverių metų seime nieko nebuvo padaryta valstiečių padėčiai pagerinti ar pavesti juos įstatymų globon. Jie ir toliau liko beteisiai baudžiauninkai, nors Ketverių metų seimo nutarimu tik tų nebebuvo galima grąžinti į baudžiavą, kurie pačių bajorų būtų laisvu noru atleisti nuo baudžiavų. Vis dėlto jau ir tada pasitaikydavo ir tokių šviesių didikų, kaip Jokimas Chreptavičius, Povilas Bžostauskas, Ignas Masalskis ir kt., kurie atleido nuo baudžiavų savo valstiečius ir su jais sudarė laisvo žemės darbo sutartis.

1572–1795 ekonominės Lietuvos santvarkos pagrindu tebebuvo ir išliko baudžiavinis žemės ūkis. Palyginus su žemės ūkiu, prekyba ir amatai skurdo, nes bajorai nesudarė palankių sąlygų miestams klestėti. Prekyba besiverčią miestiečiai nepajėgė konkuruoti su pačiais bajorais, turėjusiais teisę įsivežti prekes be muitų, tuo tarpu kai miestų pirkliai turėjo mokėti aukštus muitus. Užsienio prekyba ypač pasunkėjo, 1621 Dauguvos žiotims atitekus švedams, o Nemuno žiotis su Klaipėda iš pradžių užėmus švedams, o 1660 Brandenburgui. Ekonomiškai skurdo ir miestų amatininkai bei jų cechai ėmė nykti, stambesniems bajorams savo dvaruose laikant savo pačių amatininkus. Lietuvos ūkis nemažai kentėjo nuo dažnų švedų, Maskvos ir net pačių didikų bei bajorų tarpusavio karų. Tiek žemės ūkis, tiek miestai buvo smarkiai sunaikinti 1655–1656 švedų ir 1654–1667 Maskvos karų metu. Daug miestų ir kaimų buvo sudeginta, žmonių išžudyta ar išvežta į Maskvos valstybę, kaip darbo jėga. Svetimos kariuomenės viską plėšė ir Lietuvos turtus vežė į užsienį. Viskas buvo taip sunaikinta, jog daug metų turėjo praeiti, kol krašto ūkis pamažu atsigavo. Tačiau jis ir vėl buvo sunaikintas XVIII a. pradžioje švedų ‚tvano' ir Maskvos karų pasėkoje. Karai ir su jais surišti plėšimai truko net 21 metus. Be to, dar prisidėjo baisus 1708 1711 maras. Ištisi Lietuvos plotai virto dirvonais, daugelyje vietų išnyko net sodybos. Vėl daug laiko turėjo praeiti, kol kaimo ir miestų ūkis pamažu atsigavo, nes ūkiui

nepalankios sąlygos tebebuvo ir XVIII a. vidury.

Tik po pirmojo valstybės padalijimo reformų sąjūdžio metu imtasi pastangų ūkiui pakelti. Ypačiai susirūpinta prekybos bei pramonės plėtimu. Senieji vandens ir sausumos keliai buvo gerinami, nauji vedami, kanalai kasami. Pamažu pradėjo atgyti užsienio prekyba. Pradėtos steigti dirbtuvės didikų dvaruose. Ūkio kėlimu ypačiai pasižymėjo Antanas Tizenhauzas (žr. LE XXXI 261–263), įsteigęs net 25 dirbtuves savo nuosavuose ir valstybės dvaruose, ypač Gardine, kurį jis ketino paversti pramonės miestu. Tačiau Tizenhauzui patekus karaliaus nemalonėn ir subankrutavus, daugelis jo įkurtų dirbtuvių buvo apleistos ir sunyko.

Taip ligi pat valstybės žlugimo žemdirbystė liko svarbiausia Lietuvos ūkio šaka. Žemės ūkį tvarkant baudžiaviniu būdu, nedaug pagerinimų tebuvo galima įvesti. 1795 pravedus trečiąjį Lietuvos bei Lenkijos padalijimą, rusams atitekusioje Lietuvos dalyje baudžiauninkų padėtis dar labiau pasunkėjo ne tik privatiniuose, bet ir valstybiniuose dvaruose, kurių daugelis buvo išdalyti rusų generolams ir pareigūnams, čia įvedusiems daug sunkesnę rusišką baudžiavų formą.

K. Avižonis, Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais 1940; ('') St. Alb. Radvilo ,,Memoriale rerum gestarum'' (Lietuvos Praeitis I 1940); ('') Švietimas Lietuvoje XVII a. pirmoje pusėje (Lietuvos Praeitis I 1940); *O. P. Backus,* The problem of unity in the Polish-Lithuanian state (Slavic Review XXII 1963); *K. Chodynicki,* Kilka zagadnień z dziejów wewnętrznych Litwy po Unji Lubelskiej (Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 1930); *K. Jablonskis* (red.), XVI a. Lietuvos inventoriai (Istorijos Archyvas I 1934); ('') (red.), Lietuvos inventoriai XVII a. 1962; ('') (red.), Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais XVI–XVIII a. 1959–61 (2 tt.); *J. Jakštas,* How firm was the Polish–Lithuanian federation (Slavic Review XXII 1963); *P. Jakubėnas,* Kunigaikštis Janušas Radvilas (1612–1655) 1927; *A. Janulaitis,* Lietuvos visuomenės ir teisės istorija 1920; ('') Vyriausias Lietuvos tribunolas XVI–XVIII a. 1927; *K. Jarochowski,* Dzieje panowania Augusta II 1874; *J. Jaroszewicz,* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi 1844–45 (3 tt.); *M. N. Jasinskij,* Glavnyj Litovskij tribunal 1901; *J. Jurginis,* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje 1962; ('') *J. Jurginis,* Die litauische Dorfgemeinschaft im 16. Jahrh. (Visby-Symposiet för Historiska Vetenskaper 1965); *W. Kalinka,* Ostatnie lata panowania St. Augusta 1891; *F. Koneczny,* Tadeusz Kościuszko 1922; *W. Konopczyński,* Dzieje Polski nowożytnej 1936; ('') Udział Polski i Litwy w tworzeniu wspólnej polityki zagranicznej (Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 1935); *T. Korzon,* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce ^{3}1923 (3 tt.); ('') Jan Sobieski 1898; ('') Tadeusz Kościuszko 1894; ('') Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta ^{2}1897–98 (6 tt.); *S. Kościałkowski,* Rzeczpospolita obojga narodów (Alma Mater Vilnensis III 1953); *S. Kutrzeba.* Historja ustroju Polski w zarysie, t. 2: Litwa ^{2}1921; *S. Kutrzeba i W. Semkowicz* (red.), Akta unji Polski z Litwą 1932; *I. I. Lappo,* Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos 1932; ('') 1588 Lietuvos Statutas 1934–38 (2 tt.); ('') Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroi polovinie XVI stolietija 1911; ('') Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zakliučenija Liublinskoi unii do smerti Stefana Batorija 1901; ('') Zapadnaja Rossija i eja soedinenije s Polšeju v ich istoričeskom prošlom 1924; Lietuvos TSR istorija. Red. *K. Jablonskis* (ir kt.) I 1957; Lietuvos TSR istorija nuo seniausių laikų ligi 1957. Red. *K. Jablonskis* (ir kt.) 1958; *R. H. Lord,* Second partition of Poland 1915; *S. Mackiewicz,* Stanisław August Poniatowski ^{2}1956; *J. Narbut,* Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego z czasów Jana Sobieskiego i Augusta II ^{2}1843 (2 tt.); *T. Piliński,* Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka 1873; *K. Piwarski,* Opozycja litewska pod koniec XVII w. (Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 1930); *D. Pochilevič,* Krestjane Belorusii i Litwy v XVI–XVII vv. 1957; *J. Połkowski,* Sprawy wojenne króla Stefana Batorego 1887; *A. S. Radziwiłł,* Pamiętniki Alb. St. Radziwiłła, kanclerza w. litewskiego, 1632–1655, 1839 (2 tt.); *A. Sliwiński,* Jan Karol Chodkiewicz 1922; ('') Jan Sobieski 1924; ('') Powstanie Kościuszkowskie ^{2}1920; ('') Stefan Batory 1922; *A. Szelągowski,* Walka o Baltyk 1544–1621, 1904; *L. Šabūnas,* Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos iždo tribunolas 1613–1674, 1936; *A. Šapoka,* Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų seimo metu (Senovė II 1936); ('') Lietuva ir Lenkija po Liublino unijos 1938; ('') (red.), Lietuvos istorija 1936, ^{2}1950; *V. Trumpa,* Paskutiniai V. Gosiauskio metai (Lietuvos Praeitis I 1940); *K. Waliszewski,* Polsko-francuzkie stosunki 1644–1667, 1889; ('') Potoccy i Czartoryscy 1887; *J. Woliński,* Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego 1960.

NUO NEPRIKLAUSOMYBĖS NETEKIMO IKI JOS ATGAVIMO

VINCAS TRUMPA

BENDRIEJI BRUOŽAI

XIX a. Lietuvos istorija yra okupuoto krašto ir pavergtos tautos istorija. Jeigu ne padalijimai, XIX a. Lietuvos istoriją, tur būt, reikėtų pradėti vad. reformų laikotarpiu, kuris maždaug sutapo su paskutinio Lenkijos karaliaus ir D.L.K. Stanislovo Augusto viešpatavimu ir kulminacinį tašką pasiekė Ketverių metų seime ir 1791 V 3 konstitucijoje, kurią įgyvendinus, Lietuvos–Lenkijos respublika būtų politiškai, sociališkai ir ekonomiškai tapusi nauju organizmu. Tos reformos, kurių ryšys su Amerikos ir ypač Prancūzijos revoliucijomis buvo perdaug ryškus, ir buvo vienas pagrindinių motyvų, kodėl Rusija ir jos partneriai (Prūsija ir Austrija) skubinosi užgniaužti naują laisvės ir pažangos židinį prie Vyslos ir Nemuno. Karinės intervencijos ir vietinės konservatyviosios opozicijos (targovičėnų) pagalba tai joms pasisekė įvykdyti ir 1793–95 padalijimais Lietuvos–Lenkijos valstybė nustojo egzistavusi, nežiūrint heroiško Kosciuškos, Jasinskio, Prozoro sukilimo, kuriame bene pirmą kartą į politinės kovos sceną išėjo gana pla-

tūs valstiečių sluoksniai (dalgininkai ir šakininkai). Todėl negalima sutikti su kai kuriais rusų ir dabartiniais okupuotos Lietuvos istorikais, kad 1795 Lietuvos prijungimas prie Rusijos turėjo tam tikros pažangios prasmės. Sociališkai ir ekonomiškai Rusija buvo daug labiau atsilikusi, negu Lietuva ir Lenkija, ypač turint galvoje aukščiau minėtas reformas; tai rodė ir masiškas valstiečių bėgimas iš 1772 Rusijos okupuotų Lietuvos ir Lenkijos sričių.

Iš antros pusės, faktas, kad 1794 sukilimo vadams teko kreiptis į Lietuvos gyventojus lietuvių kalba ir kad XIX a. aplamai buvo tautų atbudimo amžius, verčia abejoti ir kai kurių lenkų istorikų spėjimais, kad skirtumai tarp Lenkijos ir Lietuvos, jeigu nebūtų buvę padalijimų, būtų pranykę ir istorinėje Lietuvos–Lenkijos teritorijoje (su Gudija ir Ukrainos dalimi imtinai) būtų išaugusi lenkiškos kultūros vieninga konstitucinė respublika, nors 1791 konstitucija ir buvo svarbus žingsnis šia kryptimi. Tiesa taip pat, kad per visą XIX a. iki J. Pilsudskio ir peoviakų (POW—Polska Organizacja Wojskowa, žr. LE XXIII 253–255) laikų Lietuvoje netrūko pastangų atgaivinti senosios Lenkijos idėją. Okupacinė rusų valdžia, bent ligi 1831 sukilimo, ne tik nesipriešino, bet dargi padėjo lenkų kultūrinei įtakai skleistis Lietuvoje. Nežiūrint to, per visą XIX a. nuolat augo ir stiprėjo lietuviškasis gaivalas, kuris XIX a. pabaigoje pasidarė reikšmingas politinis ir kultūrinis veiksnys, su kuriuo negalėjo nesiskaityti nei rusai nei lenkai.

Schematiškai kalbant, XIX a. Lietuvoje politiškai kova vyko pirmiausia tarp rusų ir lenkų, kaip dominuojančių politinių mažumų, o tos kovos ir bendrosios Europos istorijos įtakoje augo ir brendo lietuvių tauta, kuri atsirems ne į 1772 sienas, kaip tai darė ir iš dalies tebedaro lenkai, bet į XIII a. Lietuvą. Be abejo, to naujo — lietuviško — faktoriaus formavimasis ir yra pats svarbiausias XIX a. Lietuvos istorijos bruožas, nes jis išreiškė ne vienos ar kitos dominuojančios mažumos, bet absoliutinės gyventojų daugumos valią. Todėl, vertinant XIX a. Lietuvos istorijos įvykius, ir reikia pirmiausia žiūrėti, kiek jie prisidėjo ar kenkė lietuvių tautos, kaip revoliucinės politinės jėgos, formavimuisi.

Kritišku XIX a. Lietuvos istorijos momentu, tur būt, reikia laikyti 1861 žemės reformą ir su ja susijusį 1863–64 sukilimą, kurių pirmoji sudarė naują ekonominį–socialinį pagrindą tolimesniam lietuvių tautos vystymuisi, o antrasis sudavė lemiamą smūgį lenkų, kaip dominuojančios mažumos, hegemonijai Lietuvoje. Teisingai M. Römeris demokratėjimą pavadino lietuvių tautos atgimimo Jonu Krikštytoju. Užtat visą XIX a. lietuvių tautos istoriją reikia skirstyti į du maždaug lygius laikotarpius, priskiriant ir XX a. pradžią: 1795–1864 ir 1864–1918.

I. TRADICIJAI IR NAUJIEMS REIŠKINIAMS SUSIDŪRUS (1795–1864)

1. Administracija

Sutriuškinus 1794 sukilimą, Kotryna II įvedė Lietuvoje karinės okupacijos valdžią, administraciniu atžvilgiu padalydama kraštą į tris sritis: Vilniaus, Gardino ir Kauno. Okupacinės valdžios centras buvo Gardine, kur buvo apgyvendintas ir abdikavęs nuo sosto Stanislovas Augustas (m. 1797 Petrapilyje). Vyriausias Lietuvos valdytojas buvo Mikalojus Vasiljevičius Repninas (1734–1801), nuo seno gerai susipažinęs su politine Lietuvos padėtimi ir mokėjęs užmegzti palyginti glaudų bendradarbiavimą su vadovaujančiais Lietuvos sluoksniais. Dėl to perėjimas po okupacine valdžia nebuvo labai skaudžiai tų sluoksnių išgyventas. Jie masiškai rašėsi po ištikimybės Kotrynai II pareiškimo dokumentais, savanoriškai siuntė delegaciją į Petrapilį su buv. etmonu grafu L. Tiškevičium prieky, kiekvienas kaip įmanydamas stengėsi išsiginti savo dalyvavimo 1794 sukilime, tuo saugodami savo dvarus nuo konfiskavimo. Kotryna II paliko Lietuvoje pagrindines savivaldos institucijas: seimelius, teismus, Lietuvos Statutą. Ekonomiškai 1795 dėl karo ir nederliaus buvo ypatingai sunkūs Lietuvoje: iš Rusijos gilumos buvo siunčiami Lietuvon javai ir organizuojami grūdų magazinai (žr. LE XVII 60–61) padėti valstiečiams nederliaus ir bado atveju. Baudžiavinė santvarka buvo palikta veikti pilnoje galioje, netgi dar daugiau pakeliant lažines prievoles.

1796 Lietuvoje buvo įvesta civilinė administracija, Rusijos pavyzdžiu padalijant kraštą į gubernijas (Vilniaus ir Slanymo). Iš dalies ekonominiais ir politiniais sumetimais P. Zubovas, apdovanotas turtingais Šiaulių ekonomijos dvarais, tuo metu buvo sudaręs planą iškeldinti iš Lietuvos didelį kiekį (iki 100.000) smulkiosios bajorijos į Krymą, Kaukazą ir kt. sritis ginti Rusijos sienų nuo turkų ir totorių. Tik Kotrynos II mirtis sutrukdė to plano vykdymą.

Povilas I (1796–1801), nekęsdamas visko, kas buvo padaryta Kotrynos II, įvedė žymių pakeitimų Lietuvoje. Tuojau po vainikavimosi jis apsilankė Lietuvoje, tuo pademontruodamas savo simpatijas okupuotam kraštui. Slanymo ir Vilniaus guberni-

jas jis sujungė į vieną Lietuvos guberniją. Buvo net galvojama apie Lietuvos–Lenkijos unijos atgaivinimą, sudarant vieną Lenkijos karaliją Rusijos protektorate. Buvo amnestuota dauguma politinių kalinių ir tremtinių, tarp jų ir T. Kosciuška. Nors formaliai ligi 1798 Lietuvos generalgubernatoriumi tebebuvo Repninas, bet faktiškuoju Lietuvos valdytoju tapo vokiečių kilmės gen. J. Bulgakovas, parodęs daug energijos reorganizuojant teismus, kovojant su epidemijomis ir išaiškinant pirmą platesnio masto brolių Ciecierskių politinį sąmokslą prieš okupacinę administraciją. 1799 Lietuvoje buvo įvestas rusiškasis kalendorius.

Aleksandro I (1801–25) laikais Lietuva vėl buvo padalyta į dvi gubernijas: Vilniaus ir Gardino (1801). Toks administracinis padalijimas išsilaikė ligi 1843, kada iš Vilniaus gubernijos buvo išskirta atskira Kauno gubernija. 1815 Užnemunė buvo priskirta prie vad. Kongreso karalijos, kurioje ir toliau liko veikti Napoleono teisynas. 1817 Palangos sritis grynai administraciniu atžvilgiu buvo priskirta prie Kuršo gubernijos, tuo būdu Lietuvą visiškai atskiriant nuo Baltijos jūros.

Nors prie Mikalojaus I (1825–55) buvo panaikintas Lietuvos Statutas (1840) ir vyko tolimesnis krašto rusinimas, tačiau savivaldybės institucijos (apskričių ir gubernijų seimeliai ir teismai) liko veikti ligi 1863 sukilimo, kada Lietuva administraciniu atžvilgiu buvo beveik visiškai sulyginta su rusiškomis gubernijomis. Net ir jos vardas buvo uždraustas vartoti, oficialiai kraštą pavadinus Šiaurės Vakarų kraštu (Sievero–Zapadnyj kraj).

2. Napoleoninis interliudas

Kas dėjosi revoliucinėje Prancūzijoje ir Napoleono iš pamatų sukrėstoje Europoje, rado didesnio ar mažesnio atgarsio ir Lietuvoje. Stanislovas Augustas buvo išsireiškęs, kad įvykiai prie Senos upės aidu atsiliepė Lietuvos miškuose. Daugelis Lietuvos ir Lenkijos politinių emigrantų bandė savo valstybės atstatymo viltis gr̃sti revoliucinės ir napoleoninės Prancūzijos pagalba. Mykolas Kleopas Oginskis (žr. LE XX 35–36) jau 1796 kreipėsi į Napoleoną Bonapartą pagalbos. Napoleonas tada, kaip ir vėliau, buvo nuomonės, kad tik pati tauta su ginklu galinti išsikovoti sau laisvę. Tačiau jis nesipriešino, kad Italijoje būtų organizuojami gen. Dąbrowskio vadovaujami kariniai emigrantų legionai, kurie buvo naudojami įvairiuose frontuose (daug legionierių žuvo San Domingo saloje).

Pagrindinis Napoleono priešas buvo Anglija. Dėl laivyno stokos negalėdamas jos tiesiog pulti, Napoleonas bandė ją paklupdyti ekonomiškai, siekdamas uždaryti visos Europos rinką jos prekėms. Toji vad. kontinentinė blokada ir motyvavo visus Napoleono karo žygius, kol pagaliau 1806–07 jis prisiartino prie Rusijos. 1807 Tilžės sutartimis Aleksandras I pasižadėjo prisidėti prie Napoleono ekonominio karo prieš Angliją. Napoleono – Aleksandro I susitarimas turėjo didelės, nors ir laikinos, reikšmės Lietuvai. Visų pirma, jis išsklaidė daug kieno iliuzijas, kad Napoleono pagalba bus galima nusikratyti rusiškosios okupacijos. Toks M. K. Oginskis dabar ėmė nuoširdžiai ieškoti modus vivendi su Rusija, siūlydamas atgaivinti D. L. K-tiją Rusijos protektorate. Įtakingasis A. Čartoriskis vis tebesvajojo apie Lietuvos–Lenkijos sujungimą Rusijos globoje. Aleksandras I visiems tiems planams rodė simpatijos, bet nieko nedarė jų įgyvendinimui, slaptai flirtuodamas su Anglija ir ruošdamasis karui su Napoleonu.

Antra, Rusijos prisidėjimas prie kontinentinės blokados baisiai slėgė Lietuvos gyventojus. Smarkiai nukrito javų, linų, kanapių ir miško kainos, kurių eksportas į Angliją buvo pagrindinis Lietuvos gyventojų pajamų šaltinis. Iš antros pusės, žiauriai ėmė trūkti druskos, silkių ir kt. kolonijinių prekių. Napoleono konsulai, sėdėdami Klaipėdoje, Karaliaučiuje ir Petrapilyje, budriai sekė, kad tos prekės nepakliūtų kontrabandos keliu. Tik JAV, kurios Napoleono–Anglijos karo atžvilgiu laikėsi neutralumo politikos, jaunas, bet greitai augantis prekybos laivynas galėjo prasiveržti į Baltijos erdvės uostus ir aprūpinti ją būtiniausiomis kolonijinėmis prekėmis ir bent šiek tiek sumažinti tos erdvės žemės ūkio ir miško produktų perteklių.

Tarp kita ko, tų pačių Tilžės derybų metu Napoleonas buvo pasiūlęs Aleksandrui I prijungti prie Rusijos Klaipėdos uostą ir sritį, Nemuną laikydamas natūralia vakarine Rusijos siena. Kaip žinia, Užnemunė tuo metu buvo prijungta prie Varšuvos k-tijos, kuri tikra to žodžio prasme buvo Napoleono satelitas. Aleksandras I to pasiūlymo atsisakė, tur būt, daugiausia dėl savo simpatijos gražiajai Prūsijos karalienei.

Ekonominio karo su Anglija reikalavimų nevykdymas iš Aleksandro I pusės privertė Napoleoną bandyti jėga priversti Rusiją vykdyti Tilžės pažadus. 1812 karas vėl atgaivino viltis atstatyti Lietuvos–Lenkijos uniją ir išsivaduoti iš Rusijos okupacijos. Napoleonui užėmus Vilnių, tuojau buvo sudaryta laikinoji Lietuvos vyriausy-

bė, kuri netrukus paskelbė susijungimą su Lenkija. Praktiškai tai neturėjo didelės reikšmės, nes Napoleono pralaimėjimas vėl sugrąžino Lietuvon rusiškąją okupaciją. 1814–1815 Vienos kongrese buvo sukurta vad. Kongreso karalija, į kurią įėjo ir Lietuvos Užnemunė. Likusi Lietuva paliko tiesioginėje rusų okupacinės administracijos valdžioje. Nenorėdamas kiršinti gyventojų, Aleksandras I paskelbė amnestiją visiems, išskyrus tuos, kurie buvo pabėgę ir kurie tęsė toliau kovą Napoleono pusėje. (Žr. Napoleonas ir Lietuva — LE XIX 519–521).

3. 1831 sukilimas

Nors 1815 Paryžiaus sutartimi sukurta vad. Šventoji sąjunga tarp Rusijos, Prūsijos ir Austrijos, prie kurios vėliau prisidėjo beveik visos Europos valstybės, garantavo keliems dešimtmečiams paviršutinę taiką, tačiau socialiniai ir politiniai neramumai nesiliovė net pačioje Rusijoje, kuri ne visiškai be pagrindo vėlesniųjų kairiųjų propagandistų buvo vadinama Europos žandaru. Nelabai rimtas buvo 1825 vad. dekabristų (gruodininkų) militarinis pučas, kuris tačiau turėjo šiokios tokios įtakos daug rimtesniam nacionaliniam sąjūdžiui Lenkijoje ir iš dalies Lietuvoje.

Pasinaudojusi 1830 revoliucija Prancūzijoje ir Belgijoje, lapkričio mėn. sukilo lenkų kariuomenė ir privertė nelabai gausias okupacines rusų įgulas, vadovaujamas kng. Konstantino, pasitraukti iš Varšuvos ir beveik iš visos kongresinės karalijos. Lenkija laikinai tapo laisva. Kaip žinia, Lietuva tuo metu visiškai neturėjo savo kariuomenės ir negalėjo pasekti Lenkijos pavyzdžiu. Dėl labai budrios ir žiaurios šnipų ir viešosios policijos organizacijos Lietuvoje nepavyko suorganizuoti vieningos sukilimo vadovybės, nors studentų, bajorijos ir iš dalies valstiečių, labai kentėjusių nuo sunkios rekrutų prievolės ir baudžiavų, nuotaikos buvo labai palankios sukilimui.

Užtat Lietuvoje sukilimas įgavo visiškai kitą pobūdį negu Lenkijoje, kur iš tikrųjų vyko karas tarp lenkų ir rusų karuomenių. Jeigu Lietuvos inteligentija (Vilniaus universiteto ir kitų mokyklų studentai) ir bajorija siekė susijungti su išsilaisvinusia Lenkija, tai Lietuvos valstiečių šūkis buvo — už laisvę ir žemę. Jie ir pradėjo sukilimą, vasario mėn. Raseinių aps., kovo mėn. Telšių ir kitose aps. Tarp tų atskirų veiksnių ne tik nebuvo vienybės, bet kartais pasireiškė net atviras antagonizmas. Pvz. sukilę Šiaulių ekonomijos dvarų valstiečiai savo ginklus nukreipė ne prieš okupacinę kariuomenę, kuri į atvirą kovą su sukilėliais ir nedrįso stoti, bet prieš dvarininkus, taip kad pats Telšių sukilimo vadas A. Jacevičius, kuris kitais atvejais rodė nemaža simpatijos valstiečių žemės ir laisvės siekimams, buvo priverstas malšinti sukilusius Šiaulių dvarų valstiečius.

Ligi 1831 pavasario, kada iš Lenkijos buvo pasiųstas ekspedicinis korpusas, negalima buvo net kalbėti apie kokį vieningą sukilimą Lietuvoje, nors išskyrus Vilnių, beveik visas kraštas buvo sukilėlių rankose. Raseinių, Telšių, Kėdainių, Šiaulių, Švenčionių (Užnerio) ir kt. aps. vyko atskiri sukilimai su savo atskiromis vadovybėmis ir net su savo laikinomis vyriausybėmis. Net ir atvykęs ekspedicinis korpusas, prie kurio jungėsi tūkstančiai vietinių sukilėlių, dėl jo vadų (Gelgaudo, Chlapovskio, Dembinskio ir kt.) nesutarimo ir skandalingo nesugebėjimo vadovauti padėties nepagerino. Po birželio mėn. nepavykusio bandymo užimti Vilnių (skaudus sukilėlių pralaimėjimas Panerių kalnuose) sukilimas visiškai pakriko. Dalis ekspedicinio korpuso grįžo į Lenkiją, kita dalis, gen. A. Gelgaudo vadovaujama, perėjo Prūsų sieną.

Nežiūrint daug gražių epizodų, kaip Kretingos – Telšių sukilėlių pastangos užimti Palangą, E. Plateraitės žygiai (žr. LE XXIII 98–99) ir t.t., 1831 sukilimas Lietuvoje pademonstravo visišką dezorganizaciją ir politinių interesų išsiskyrimą, o lenkų ekspedicinio korpuso vadus kai kurie ano meto šaltiniai apkaltino išdavyste ir visišku nesugebėjimu. Po sukilimo prasidėjo dar žiauresnė okupacinės valdžios reakcija. Vilniaus universitetas buvo uždaryta, mokyklose ir įstaigose buvo sustiprinta rusų kalba, daug dvarų buvo konfiskuota, padidintas rusų valdininkų skaičius. Žinoma, visos tos priemonės daugiausia palietė lenkų įtaką Lietuvoje. Antra vertus, labai aktyvus valstiečių dalyvavimas sukilime kėlė jų socialinę ir iš dalies tautinę sąmonę. Juo toliau, juo drąsiau jie ims reikalauti žemės ir laisvės, dėl kurių daugiausia ir buvo stoję į sukilėlių eiles. (Daugiau apie 1831 sukilimą žr. LE XXIX 133–148).

4. Socialekonominiai ir kultūriniai reikalai

Rusų okupacija iš esmės nepakeitė nei socialinės struktūros nei ekonominės raidos Lietuvoje, kaip ji reiškėsi prieš 1790 reformas ir 1794 sukilimą. Didikai, bajorija ir iš dalies bažnytinė hierarchija, padedama negausios okupacinės administracijos, kuri dažniausiai pasižymėjo žemu intelektualiniu ir moraliniu lygiu, per savo seimelius, teismus, mokyklas, ir toliau pasiliko vyraująs luomas Lietuvoje. Gausi ir

įtakinga dvarininkija, nusikračiusi dabar nuo savo pečių politinės ir karinės naštos, susikoncentravo daugiausia ties ekonominėmis problemomis ir stengėsi iš savo žemės išspausti kiek galima daugiau naudos, ypač kad beveik nuolat vykstąs karas (1792–1815) ir industrinė revoliucija labai iškėlė žemės ūkio gaminių ir miško medžiagos pareikalavimą V. Europos ir Anglijos rinkose. Užtat valstiečių padėtis, kuri ypač Žemaitijoje XVIII a. antroje pusėje buvo palyginti nebloga, dabar žymiai pasunkėjo. Dvarininkai, remiami okupacinės administracijos, spaudė juos vis sunkesnėmis baudžiavomis ir kitomis prievolėmis dvarui ir palivarkui.

Iš antros pusės, reikalas kelti žemės ūkio našumą ir bendri humanistiniai motyvai, atsiremią į žmonių lygybės ir laisvės principus, kuriuos ypač išgarsino Amerikos ir Prancūzijos revoliucijos, nuolat aktualino baudžiavos panaikinimo klausimą. Tokioms humanistinėms nuotaikoms nebuvo svetimi nei carai, nei daugelis dvarininkų, nei ypač inteligentija, kuri buvo susispietusi apie Vilniaus universitetą. Populiari pasidarė literatūra, aukštinanti žemdirbius kaip pagrindinį visuomenės gerovės ramstį. Kai kurie dvarininkai (I. Karpis ir kt.) pasinaudojo 1803 Aleksandro I įsaku dėl laisvųjų žemdirbių ir atleido savo valstiečius nuo baudžiavos (iš viso apie 50.000). M. K. Oginskis savo 1811 konstitucijos projekte buvo numatęs laipsnišką baudžiavos panaikinimą. Masonai, šubravcai (niekšai), filomatai, filaretai ir kt. draugijos, daugiausia susispietusios apie Vilniaus universitetą, populiarino baudžiavos panaikinimo reikalą.

Pagaliau tas reikalas 1816–21 laikotarpyje atsidūrė bajorų seimeliuose, kur jis buvo gyvai diskutuojamas ir kur dauguma aiškiai pasisakė už baudžiavos panaikinimą. Įdomu, kad baudžiavos panaikinimo priešai kaltino baudžiavos panaikinimo sumanymus kaip ‚amerikonišką naujovę'. Kaip žinia, tuo pat metu baudžiava buvo panaikinta Latvijoje ir Estijoje. Kadangi valstiečiai ten buvo atleisti be žemės, daugelis jų buvo priversti ieškoti darbo miestuose, tuo būdu sukurdami savą — latvišką ir estišką — miestiečių luomą, kuris vėliau suvaidino didelį vaidmenį Latvijos ir Estijos tautiniame atgimime. Greičiausiai tuo keliu būtų nuėjęs gyvenimas ir Lietuvoje, jei valstiečiai ir čia būtų buvę atleisti nuo baudžiavos be žemės. Dabar miestų pramonės ir prekybos darbo jėgos pareikalavimą turėjo užpildyti svetimas, daugiausia žydiškas elementas. Savų miestiečių stoka skaudžiai atsiliepė tolimesnei lietuvių tautos politinei ir kultūrinei raidai.

Vis dėlto kalbos apie baudžiavos panaikimą, Napoleono karai ir aplamai humanistinis ir liberalinis sąjūdis Vilniaus universitete ir už jo ribų nepraėjo be pėdsakų. Kilo susidomėjimas lietuvių kalba, istorija, kultūra, kuris ypač gyvai reiškėsi Žemaitijoje ir kuris yra žinomas bendru lituanistinio sąjūdžio vardu. Nors Poškos, Stanevičiaus, Daukanto ir kt. raštai negalėjo plačiau pasklisti to laiko visuomenėje, tačiau jie yra geri liudininkai, kokiomis nuotaikomis ir kokia dvasia toji visuomenė tuo metu gyveno. Įdomu, kad Vilniaus universitete, šalia lenkiškų studentų draugijų, ėmė organizuotis lietuviai studentai; įdomu taip pat, kad Karaliaučiaus universiteto pavyzdžiu buvo keliamas reikalas įvesti lietuvių kalbos dėstymą ir Vilniaus universitete. Visa tai, kartu ir lenkų romantikų rašytojų domėjimasis Lietuvos praeitimi, toliau bus svarbus veiksnys lietuvių tautos atgimimo istorijoje.

5. 1863 sukilimas ir žemės reforma

Nors baudžiavą nakinąs manifestas buvo paskelbtas 1861 II 19, tačiau jo vykdymas buvo lėtas, ir bent Lietuvoje ligi 1863 sukilimo nebuvo daug kas šia linkme padaryta. Kadangi pats sukilimas turėjo didelės reikšmės baudžiavos panaikinimo esmei ir eigai Lietuvoje, todėl logiška pirma kalbėti apie 1863 sukilimą, o tik paskui apie baudžiavos panaikinimą.

Nežiūrint griežtos ir reakcinės Mikalojaus I (1825–55) politikos, ypač po 1831 sukilimo, tiek pačioje Rusijoje, tiek ypač Lenkijoje ir Lietuvoje, vyko nuolatinis revoliucinis bruzdėjimas. 1846 įvykiai Galicijoje, 1848 revoliucijos V. Europoje ir nesėkmingas Rusijai Krymo karas (1853–55) kėlė revoliucines nuotaikas Lenkijoje ir Lietuvoje. Ypač didelio atgarsio turėjo nauji tautiniai sąjūdžiai Italijoje, Vokietijoje, Habsburgų imperijoje ir kt. Vad. tautų pavasaris, apie kurį tik labai nedrąsiai užsiminė A. Strazdas XIX a. pradžioje ir apie kurį ima drąsiai šaukti Maironis XIX a. pabaigoje, nuolat buvo jaučiamas Lietuvoje. Lenkijoje ir Lietuvoje ėmė žiestis slaptos revoliucinės organizacijos, atsirėmusios į gausius (ypač po 1831 sukilimo) emigrantinius sluoksnius. 1839 caro valdžiai pavyko likviduoti S. Konarskio sąmokslą (žr. LE XII 304–305).

1863 sukilimo išvakarėse išryškėjo dvi viena su kita konkuruojančios tendencijos: radikalioji demokratinė tendencija, kuri gaus raudonųjų vardą, ir nuosaikesnė liberališkai konservatyvioji srovė, kurios ša-

lininkai vadinsis baltaisiais. Lietuvoje, kuri per visą XIX a. pasižymėjo didesniu demokratizmu ir radikalumu negu Lenkija, ypač buvo stipri raudonųjų srovė, kuriai vadovavo tokie revoliucionieriai, kaip K. Kalinauskas, Z. Sierakauskas, V. Vrublevskis ir kt. Jeigu baltieji neįsivaizdavo Lietuvos atskirai nuo Lenkijos, tai raudonieji dažnai nevengė pasisakyti už atskiros Lietuvos ir Gudijos atstatymą.

1863 sukilimas prasidėjo pirmiausia Lenkijoje sausio mėn., dėl to jis ir vadinamas Sausio mėn. sukilimu. Netrukus jis persimetė ir į Lietuvą. Čia jis buvo blogiau organizuotas, spontaniškas ir radikalesnis, ir į jį įsijungė žymus kiekis valstiečių su tokiais savo vadais kaip kun. Antanas Mackevičius Kauno aps., A. Bitis ir J. Puidokas Šiaulių aps., J. Dulkis Raseinių aps., K. Lukošiūnas Zarasų aps. Nors K. Kalinausko vadovaujamas Vilniaus revoliucinis komitetas bandė centralizuoti sukilimą, pasiskelbdamas provincine Lietuvos ir Gudijos vyriausybe, tačiau faktiškai nei raudoniesiems nei baltiesiems Lietuvoje nepasisekė paimti viso sukilimo į savo rankas. Baltieji kovo mėn. Vilniuje sudarė Varšuvos nacionalinio centro komiteto filialę iš A. Jelenskio, A. Oskerkos, J. Geištoro ir kt. Tarp kita ko baltieji sukilimo pasisekimo viltis grindė pagalba iš V. Europos. Tačiau be diplomatinės intervencijos iš Prancūzijos, Anglijos ir Austrijos pusės ir be nepavykusio ekspedicinio korpuso, kuriam vadovavo T. Lapinskis ir kuris turėjo išsikelti Palangoje, jokios kitos pagalbos sukilėliai nesulaukė. Nesutarimai tarp baltųjų ir raudonųjų, lygiai kaip ir vis aštrėjęs antagonizmas tarp lenkų ir lietuvių, bei gudų, silpnino sukilėlius.

Tuo tarpu Maskva sukilimui malšinti pasiuntė M. N. Muravjovą (1796–1866), kuris jau buvo pasižymėjęs 1831 sukilimo malšinimu ir buvo gavęs Koriko vardą. Jis visų pirma pasistengė išnaudoti atsiradusius nesutarimus tarp valstiečių ir dvarininkų, aiškiai atsistodamas pirmųjų pusėje. Dėl to kai kas jį vadino ‚totoriškuoju Gracchumi'. Antra, jis bandė didinti atsiradusį plyšį tarp lietuvių, gudų ir lenkų, daugiausia savo ginklo ašmenis nukreipdamas prieš sulenkėjusius dvarininkus ir lenkiškai įtakai pasidavusią Kat. Bažnyčią.

Korimais, masiniais trėmimais į Sibirą bei ištisų kaimų deginimu ir naikinimu Muravjovui greitai pasisekė sukilimą nuslopinti. Iš antros pusės, jo įtakoje Lietuvoje buvo pravesta palankesnė valstiečiams žemės ir administracinė reforma, negu kitose Rusijos gubernijose. Ne tik baudžiaviniai valstiečiai gavo išsipirktinai (per 49 m.) žemės, bet mažesniais sklypais buvo apdalytas taip pat nemažas kiekis bežemių valstiečių ir kumečių. Be to, Muravjovo pastangomis, siekiant atitraukti valstiečius nuo sukilimo, žemės reforma Lietuvoje buvo pravesta paskubintu tempu, ne taip kaip kitose Rusijos gubernijose.

1864 buvo panaikinta bajoriškoji savivaldybė Lietuvoje su jos seimeliais ir teismais. Tai, žinoma, taip pat susilpnino lenkų politinę įtaką Lietuvoje. Tą įtaką dabar turėjo pakeisti vis didesnė okupacinės administracijos įtaka per savo valsčiaus sekretorius, apskričių viršininkus, mokytojus, žandarus ir t.t.

Nors sukilimo malšinimo reikalui M. N. Muravjovui laikinai priklausė ir Lietuvos Užnemunė, tačiau po sukilimo ji vėl sugrįžo į Varšuvos generalinės gubernijos žinią.

Vertinant tolimesnės įvykių raidos mastu reikia pasakyti, kad 1863 sukilimas ir ypač tuo pačiu metu pravesta žemės reforma su baudžiavos panaikinimu sudarė naujas ekonomines ir socialines sąlygas lietuvių tautos istorijoje. (Daugiau apie 1863 sukilimą žr. LE XXIX 148–165; apie Muravjovą žr. LE XIX 397–400; apie baudžiavą Lietuvoje — žr. LE II 281–283).

II. NAUJOJI LIETUVA GIMSTA (1864–1918)

1. Silpnas kelias, tvirtas griūva

XIX a. 60-siais m., gali sakyti, įvyko stambus lūžis Lietuvos gyvenime. Tolimesnėje to gyvenimo raidoje pamažu ims kristalizuotis nauji politiniai ir kultūriniai lietuvių tautos tikslai, kurie XIX a. pabaigoje gaus galingo tautinio sąjūdžio formą. Iš to išaugs tautinės Lietuvos valstybės idėja, realizuota 1918 II 16 aktu. Nors tos naujos valstybės idėja daug kur bandys atsiremti į istorinę Lietuvą ir joje ieškos savo egzistencijos pagrindimo ir stiprybės, tačiau jos jokiu būdu nebus galima vadinti D. L. K-tijos kad ir sumažintu atvaizdu. Jeigu 1918 Lenkiją galima laikyti Polonia restituta, tai 1918 Lietuvai Lituania restituta vardas visiškai netiks. Tą skirtumą būtinai reikia turėti galvoje, norint suprasti kai kurias vidaus ir užsienio problemas, kurios iškils nepriklausomos Lietuvos laikotarpyje. Lenkijos pretenzijos į kai kurias istorines žemes kaip tik ir remsis senosios valstybės atstatymo (Polonia restituta) idėja. Tos idėjos gilus įsišaknijimas vadovaujančiuose naujosios Lenkijos sluoksniuose labai apsunkins tarptautinę situaciją šioje Europos dalyje.

Pagrindą lietuvių tautiniam sąjūdžiui sudarė baudžiavos panaikinimas ir 1863–64

sukilimo visiškas nepasisekimas. Nors, kaip matyti iš baudžiavos panaikinimo parengiamųjų veiksmų, dauguma Lietuvos dvarininkijos pritarė jos panaikinimui, tačiau faktiškai jis Lietuvoje buvo įvykdytas su aiškia antidvarininkiška ir net antilenkiška tendencija. To visiškai neslėpė nei Vilniaus gen. gub. Muravjovas, nei jo betarpiški įpėdiniai. Muravjovui ir jo artimiesiems bendradarbiams (I. P. Kornilovui, A. F. Hilferdingui ir kt.) nebuvo visiškai svetima idėja sukilimu ir baudžiavos panaikinimu įvaryti kylį tarp prolenkiškai orientuotos dvarininkijos bei dalies dvasiškijos ir Lietuvos valstiečių. Gana gausų valstiečių dalyvavimą sukilime jie aiškino jų susiklaidinimu ir nesusipratimu. Ir bausmės už dalyvavimą sukilime buvo daug žiauresnės dvarininkams ir kunigams negu valstiečiams. Iš antros pusės, nepaprastas baudžiavos naikinimo forsavimas ir jos pravedimas žymiai palankesnėmis sąlygomis valstiečiams, kaip kitose Rusijos gubernijose, irgi buvo motyvuojamas antagonizmo žadinimu tarp tų dviejų sluoksnių. Kartu su tuo suteikta kaimams ir valsčiams tam tikra savivaldybė siekė noromis nenoromis kelti valstiečių vaidmenį vietinių problemų sprendime.

Kaip ten bebūtų, XIX a. 60-siais m. susidarė materialinės ir psichologinės sąlygos žiestis naujai ekonominei ir socialinei jėgai, kuri netrukus turės imtis ir politinės atsakomybės, ir tai visiškai prieš okupacinių organų norą ir valią, vadovauti savo tautos likimui ir jį vairuoti nauja linkme. Be abejo, tai buvo sunki atsakomybės našta, nežiūrint kad 1863–64 sukilimas ir kt. to laiko įvykiai buvo palyginti gera mokykla valstiečių sąmoningumui augti ir stiprėti. Ypač jiems trūko sąjungininkų iš inteligentijos ir buržuazijos pusės. Dvarininkija po sukilimo iš viso pasidarė apatiška politinės kovos atžvilgiu ir koncentravosi daugiau į ekonominę veiklą. Tik dalis kunigijos, daugiausia iš vysk. M. Valančiaus aplinkos, buvo linkusi padėti valstiečiams tą naštą pakelti. Dar 1889 Kauno kunigų seminarijos inspektorius Ed. Barauskis aiškino J. Tumui-Vaižgantui: ‚Ar tu iš tikrųjų manai, kad mužikai baudžiavos laikais nebuvo laimingesni negu dabar? Atmink, kad jiems tada niekas kitas nerūpėjo, kaip tik paskirti darbai dvarui atlikti. O visa kita buvo ant bajorų pečių. Bajoras tarnavo kariuomenėje, bajoras mokėjo valstybės iždui, bajorai statė mužikams namus, davė inventorių. Gaisras sudegino, gyvuliai išgaišo — bajoro nelaimė, ne mužiko. Bajoras mužiką maitino ir švietė’. Tačiau ne taip galvojo dauguma Lietuvos valstiečių. Jų galvojimą gerai išreiškė jaunasis Tumas: ‚Gal būt, vis dėlto nei aš, nei mano tėvai, nei mano dėdė nebenorėtume, kad tie laikai sugrįžtų’ (A. Merkelis, Juozas Tumas Vaižgantas 1934 37).

Faktas, kad nuo tolimesnio tautinio sąjūdžio beveik visiškai atsiknojo dvarininkija ir aplamai aukštesnieji sluoksniai (tik žymiai vėliau jie grįš į jį), darė tą sąjūdį demokratinį ir liberalinį. Kun. A. Mackevičius, vienas populiariausių 1863 sukilimo vadų Lietuvoje, savo programą nusakė šiais žodžiais: ‚Mano siekimas — grąžinti savo lietuvių tautai žmonijos teises, kurias sunaikino rusų valžia, valdininkai ir ponai’. Vadinas, šalia tautinio priešo, Maskvos, jis kalbėjo ir apie socialinį priešą — bajoriją. Ir tai nebuvo vienintelis toks balsas. Panašių minčių randame ir A. Baranausko jaunystės kūryboje, o mažai žinomas XIX a. vidurio poetas Jokūbas Daukša kalbėjo apie ‚laisvą lietuvišką širdį’. Laisvės ir lietuviškumo idėjos vis labiau sutapo, tautiniam sąjūdžiui kartu virstant ir socialine revoliucija, kas ypač išryškėjo XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje.

2. Spaudos draudimas (1864–1904)

Tai, kas vėliau gavo spaudos draudimo vardą, iš tikrųjų tebuvo lietuviškų spaudinių lotynų rašmenimis draudimas. Jo sumanytojas Muravjovas ir jo vykdytojas gen. gub. Kaufmanas tuo aktu siekė pakirsti šaknis lenkų įtakai Lietuvoje, kaip ji pasireiškė bažnyčioje, mokyklose, kultūriniame ir ekonominiame gyvenime. Taigi savo pradžioje spaudos draudimas tiesiogiai nebuvo nukreiptas prieš lietuvių tautą, nes nei pats Muravjovas nei jo slavofiliškai nusiteikę viršininkai Petrapilyje visiškai nežinojo, kad toks lietuvių tautos klausimas iš viso egzistavo. Kova vyko tarp lenkų ir rusų įtakos Lietuvoje. Jiems beveik nebuvo žinoma ir jokia lietuviškoji to meto literatūra, kuri iš tikrųjų tebebuvo gana skurdi, susidedanti daugiausia iš maldaknygių, giesmynų ir kitokių religinio pobūdžio leidinių. Iš artimo Muravjovo bendradarbio akademiko A. F. Hilferdingo (1831–72) maždaug tuo metu paskelbtos studijos apie Lietuvą ir Žemaitiją galima spręsti, kaip silpnai lietuviškame reikale orientavosi to laiko Rusijos šviesuomenė, o ką bekalbėti apie eilinius valdininkus ir carinės politikos vykdytojus. Nors Hilferdingas toje savo studijoje ragino daugiau susidomėti lietuvių kalba, ne tik ją laikyti pagrindine kalba Lietuvos mokyklose, bet ir organizuoti lietuvių kalbos katedras pagrindiniuose Rusijos universitetuose, tačiau jis nė minties nenorėjo prileisti apie kokį nors lietuvišką separatiz-

mą. Nenuostabu, kad Muravjovui ir jo įpėdiniams nekilo jokios abejonės, kad tik panaikink Lietuvoje lenkišką įtaką, ir šis kraštas taps grynai rusišku kraštu.

Vienintelė kliūtis visiškai Lietuvos integracijai į Rusiją beliktų tik Katalikų Bažnyčia, prieš kurią Muravjovas ir jo įpėdiniai nukreipė visą savo ginklų aštrumą. Bet čia jie susitiko su gana smarkiu, vėliau ir organizuotu pasipriešinimu. Be abejo, spaudos uždraudimas baisiai trukdė Bažnyčiai atlikti tiesiogines savo pareigas. Be katekizmo, maldaknygės ir giesmyno buvo taip pat sunku išsiversti, kaip ir be elementoriaus. Bandymas spausdinti tokios rūšies literatūrą rusiškomis raidėmis (graždanka) visiškai nepasisekė, nes rusiško alfabeto įvedimas į religinę literatūrą, tarp kita ko, reiškė pasikėsinimą ir į pačią religiją.

Katalikų Bažnyčia, ypač turėdama savo priešakyje tokį veiklų ir gabų vadovą, koks buvo vysk. M. Valančius, pirmoji pradėjo kovą prieš spaudos draudimą ir prieš pastangas įvesti Lietuvoje graždanką (žr. LE VII 30). Nebegalėdamas parūpinti lietuvių religinės literatūros Vilniaus Zavadzkio ir kitose spaustuvėse, vysk. Valančius atkreipė akis į Rytprūsius. Vėliau į talką atėjo Amerika, kurią ryšium su 1863–64 sukilimu pasiekė pirmoji lietuvių emigrantų banga ir kur jų skaičius, ypač į XIX a. pabaigą, nepaprastai išauga. Tuo būdu prasidėjo keturis dešimtmečius trukusi kova tarp lietuvių tautos, siekiančios įsigyti lietuvišką knygą, vėliau ir laikraštį, iš Rytprūsių ir Amerikos, ir rusų okupacinės administracijos, norinčios tą knygų ir laikraščių kontrabandą sulaikyti. Atsirado, berods, niekur kitur nežinoma knygnešių profesija (žr. LE XII 160–162) bei knygos juodoji rinka. Tai kartu buvo pirmas tiesioginis lietuvių ir rusų susikirtimas, kuris vėliau įgavo tautinį pobūdį.

Spaudos draudimas ir kitos rusinimo priemonės, kaip rusų kalbos įvedimas į mokyklas ir ypač į bažnyčią, ne tik nepadėjo sulieti lietuvių tautos su rusų tauta, bet, priešingai, kėlė lietuvių kovos dvasią, didino tarp lietuvių ir rusų tautinį antagonizmą ir ugdė lietuvių tautinį sąjūdį. Dėl rusų kalbos bažnyčiose jau 1878 gen. gub. Albedinskis turėjo prisipažinti, kad visose trijose Lietuvos gubernijose nei vienoje katalikų bažnyčioje nebuvo rusiškų pamaldų. Rusiška mokykla Lietuvoje taip pat sutiko nemaža kliūčių ir dėl menkų mokytojų kvalifikacijų ir dėl žmonių pastangų organizuoti privatiškas vad. daraktorių (žr. LE IV 304–305) mokyklas. Visišku fiasko pasibaigė kova su knygnešiais. Tos kovos rezultatas tebuvo vis radikalesnis lietuviškos knygos ir laikraščio, spausdinamų Rytprūsiuose ar Amerikoje, tonas ir turinys, kurio būtų buvę galima išvengti, jeigu spauda būtų leista Lietuvoje ir prižiūrima vietos cenzūros bei saistoma kitų spaudos įstatymų ir instrukcijų. Tai pagaliau suprato ir okupaciniai Lietuvos organai. Prieš spaudos draudimą ėmė vis dažniau pasisakyti ir kai kurie rusų mokslininkai, ypač kalbininkai, suprasdami lietuvių kalbos vertę bendrajam kalbų mokslui. Teisiškai spaudos draudimas taip pat pasirodė nebuvo paremtas kokiu nors įstatymu, bet tik vidaus reikalų ministro ir generalgubernatorių potvarkiais. Dėl tų visų ir kitų priežasčių 1904 spaudos draudimas Lietuvoje buvo panaikintas. (Daugiau apie spaudos draudimą žr. LE XXVIII 334–337).

3. Politinės diferenciacijos pradžia

Tautinis lietuvių sąjūdis, prasidėjęs susirūpinimu išlaikyti gimtąją kalbą, — tą, Daukanto žodžiais betariant, nuo speigų apšarmojusią, bet vis tebežaliuojančią bruknelę, — tolydžio plėtėsi ir stiprėjo. Pirmiausia nukreiptas prieš lenkišką įtaką, kuri tuo laiku atrodė ir sudarė didžiausią pavojų lietuvių tautos išlikimui, po XIX a. vidurio įvykių susidūrė su nauju priešu — okupacine valdžia ir jos rusinimo ir stačiatikinimo politika. Bajorijai beveik pasitraukus iš kovos arenos, jos svoris ir dabar gulė ant naujosios inteligentijos kartos, augančios iš valstiečių, atleistų iš baudžiavos.

Jeigu baudžiavos laikais toli gražu ne visi valstiečiai buvo lygūs, tai dabar, baudžiavą panaikinus ir kapitalistiniam ūkiui giliau leidžiant šaknis, skaldymasis į pasiturinčius, mažažemius ir bežemius valstiečius vyko žymiai greitesniu tempu. Be abejo, tik pasiturintieji valstiečiai turėjo progos leisti savo vaikus į mokslą. Iš jų ir išaugo didelė dauguma naujosios inteligentijos. Ji juos daugiausia ir atstovavo.

Jos pagrindiniu kovos ginklu turėjo būti lietuviška spauda, kurios reikšmę jau žymiai anksčiau suprato broliai Juzumai, L. Ivinskis, A. Baranauskas, K. Kairys, M. Akelaitis ir kt. XIX a. aštuntajame dešimtmetyje įvairiuose Rusijos universitetuose atsiradus didesniam lietuvių studentų skaičiui, suaktualėjo ir lietuviško laikraščio reikalas. 1875–76 Petrapilyje pasirodė hektografuotas Kalvis Melagis, 1880–81 Maskvoje — hektografuota Aušra. 1882 P. Vileišis, J. Šliūpas ir J. Spudulis prašė, bet negavo leidimo leisti savaitraštį Vilniuje. Pagaliau 1883 pavasarį Rytprūsiuose, kur lietuviškos spaudos tradicijos jau buvo gana senos, pasirodė kuklus, retai ir negau-

siai (jo buvo spausdinama apie 1000 egz.) savo skaitytojus pasiekęs žurnaliukas *Aušra*, kurio redaktoriais ir artimiausiais bendradarbiais buvo J. Basanavičius, J. Mikšas, J. Šliūpas ir kt. Kadangi buvo tikimasi gauti leidimą jį perkelti į Lietuvą, buvo vengiama griežtesnės antirusiškos linijos, kartais tiesiog mėginta carui ir jo valdžiai pataikauti. Nebuvo griežtesnės linijos ir Lenkijos atžvilgiu, tarpais ieškant formalaus lietuvių tautinio sąjūdžio pripažinimo iš lenkų pusės. Pasivadinusi Lietuvos mylėtojų laikraščiu, *Aušra* stengėsi suburti aplink save kiek galima platesnius sluoksnius.

Tačiau nuomonių skirtumai ir tendencijos neišvengiamai turėjo pasireikšti. Nors to laiko lietuvių visuomenė nei politiškai nei kultūriškai nebuvo diferencijuota, tačiau tarp artimųjų *Aušros* bendradarbių buvo žymių asmeninių ir pasaulėžiūrinių skirtumų. Šalia nuosaikaus J. Basanavičiaus buvo žymiai karštesnis entuziastas J. Mikšas, kuris Kraševskio *Vitolio raudą* išdrįso palyginti su N. Testamentu; šalia visos eilės kunigų buvo beveik socialistas ir jau bedieviu garsėjęs J. Šliūpas, kuriam redaguojant, *Aušra* sukėlė kontroversijų ir protestų, ypač iš dvasiškijos pusės. Daug kam nepatiko *Aušros* pastangos pataikauti Maskvai, kaip lygiai jos mėginimai rasti modus vivendi su lenkais.

Vis dėlto *Aušra* išsilaikė daugiau kaip trejus metus ir suvaidino labai didelį vaidmenį tautiniame lietuvių sąjūdyje. V. Kudirkos dramatiškai pavaizduotas atsivertimas (žr. LE XIII 279) buvo tik vienas iš daugelio pavyzdžių, kokios įtakos *Aušra* turėjo lietuvių tautiniam atgimimui. (Daugiau apie *Aušrą* ir jos gadynę žr. LE I 465–473).

Laikotarpy tarp *Aušros* ir *Varpo* (1886–89) tautinis lietuvių sąjūdis pergyveno savotišką krizę. Nei amerikiniai *Lietuviškasis Balsas* bei *Vienybė Lietuvninkų*, nei tilžiškė *Šviesa* negalėjo atstoti to, kas buvo *Aušra*. Amerikos lietuvių laikraščiai buvo per daug nutolę nuo tautos kamieno, o *Šviesa* pasitenkino daugiau informacine tarnyba, vengdama, o gal ir nesugebėdama, paliesti svarbiausių lietuvių tautos gyvenimo problemų. Todėl dauguma pasaulietinės Lietuvos inteligentijos buvo nepatenkinta *Šviesa*. 1889 pasirodžius *Varpui* ir 1890 *Apžvalgai*, prasidėjo, galima sakyti, naujas Lietuvos visuomenės politinės diferenciacijos laikotarpis, kurį M. Römeris pavadino prademokratiniu.

Nors ir *Varpas* ir *Apžvalga* norėjo ir stengėsi kalbėti visos lietuvių tautos vardu, tačiau jau pats faktas, kad buvo du organai, kurie stengėsi kalbėti jos vardu, rodė, kad skilimas buvo įvykęs. *Varpas*, kuriame bent ligi 1896 bendradarbiavo nevienas kunigas ir kuris niekados nevedė antireliginės propagandos, tapo pasauliečių inteligentų organu, ypač kai *Apžvalga* vis griežčiau užėmė klerikalines pozicijas ir smerkė visa, kas anksčiau plaukė iš *Aušros* ir ką dabar skelbė *Varpas*. Nors ir *Varpas* ir *Apžvalga* rėmėsi daugiausia valstiečiais, tačiau idėjiškai *Varpas* užėmė žymiai pažangesnę poziciją negu smarkiai konservatyvi *Apžvalga*. Tuo būdu, ypač dėl nuolatinių kaltinimų bedievybe ir kitais epitetais iš *Apžvalgos* pusės, susidarė sąlygos formuotis kairiajai ir dešiniajai srovei Lietuvos gyvenime, nors pati kairumo ir dešinumo koncepcija susiformavo truputį vėliau, įsijungus į tautinį sąjūdį socialistinei srovei. (Daugiau apie *Varpą* žr. LE XXXIII 167–174, apie *Apžvalgą* — LE I 227–228).

Socialistinės idėjos rado šiek tiek atgarsio Lietuvoje jau nuo seniau. Jos čia skverbėsi įvairiais keliais: tiesiog iš Vakarų, per Rusijos ir Varšuvos universitetus, iš emigrantinių sluoksnių. Kai kurie J. Šliūpo straipsniai *Aušroje* truputį kvepėjo socializmu. Jo redaguojama *Apšvieta* 1892–93 nevengė mokslinio socializmo problemų. Paskutiniame XIX a. dešimtmetyje ėmė aktyviai veikti net dvi lenkų socialistų grupės, kuriose dalyvavo nevienas ir iš Lietuvos kilęs žmogus (J. Pilsudskis). Daugiausia A. Domaševičiaus ir A. Moravskio iniciatyva Vilniuje ėmė organizuotis socialistinės kuopelės, o nuo 1896 ėmė veikti Lietuvių socialdemokratų partija. Tai buvo pirmoji politinė partija Lietuvoje. Tarp kita ko, ji savo programoje kėlė ir savarankiškos Lietuvos respublikos, susifederavusios su Lenkija ir kt. kraštais, reikalą. Lietuvos nepriklausomybės idėja nebuvo socialdemokratų išradimas. Ją randame Šliūpo brošiūrose, J. Basanavičiaus straipsnyje *Apšvietoje*, kai kuriuose *Varpo* straipsniuose žymiai anksčiau. Ta idėja, galima sakyti, kabojo ore, ir socialdemokratai, gal daugiausia siekdami atremti lenkų socialistų (PPS) pretenzijas, ją įprogramino. Per *Lietuvos Darbininką* ir kt. lietuviškus ir lenkiškus laikraščius bei literatūrą, atsišaukimais, suvažiavimais, streikais ir kt. priemonėmis socialdemokratai išvystė gana plačią ir sėkmingą veiklą.

Varpas ir *Apžvalga* bei ją 1896 pakeitęs *Tėvynės Sargas* (žr. LE XXXI 120–122) irgi bandė kalbėti visos lietuvių tautos vardu. Nors nevienas varpininkų dalyvavo socialdemokratų partijos organizavime ir veikime, tačiau *Varpas* ir *Ūkininkas* nevengė ir socializmo kritikos. Ypač aštriai socialistus puolė *Tėvynės Sargas*. Tačiau

be vietinio pobūdžio ūkinių, karitatyvinių bei kultūrinių religinių organizacijų nei Varpas nei Tėvynės Sargas neturėjo savo užnugaryje bendros politinės organizacijos. Tik 1902 varpininkai ėmė organizuoti Lietuvių demokratų partiją, kuri 1905 pasivadino Lietuvos demokratų partija (žr. LE XVI 111–114). 1904 ėmė organizuotis ir Lietuvių krikščionių demokratų partija, savo pagrinduose padėdama pop. Leono XIII encikliką Rerum novarum. Tuo būdu, įžengiant į XX a. Lietuvoje ėmė veikti trys aiškios politinės partijos, kurios atspindėjo tris pagrindines ideologines ir politines tendencijas Lietuvos tautiniame sąjūdyje.

III. NUO VILNIAUS SEIMO LIGI LIETUVOS TARYBOS

1. Spaudos atgavimas, 1905 revoliucija ir Vilniaus seimas

Nors spaudos draudimo panaikinimas 1904 visų buvo sutiktas, kaip didelis lietuvių tautinio sąjūdžio laimėjimas, tačiau buvo ir tam tikro nuogąstavimo, kad dabar, carinės cenzūros varžoma, spauda nustos to kovingumo, kokiu ji pasižymėjo spausdinama M. Lietuvoje ir Amerikoje. Kad tas nuogąstavimas turėjo pagrindo, matyti iš pirmųjų laikraščių taktikos. Ne tik Petrapilyje leidžiamas Lietuvių Laikraštis, bet ir vilniškės Vilniaus Žinios, Petro Vileišio leidžiamos ir redaguojamos, bent pradžioje nė iš tolo negalėjo prilygti Varpo, socialistinės spaudos ir net Tėvynės Sargo kovingumo. Ligi 1905 X 17/30 caro Mikalojaus II manifesto jos nedrįso net rašyti apie revoliucinius įvykius Lietuvoje, pasitenkindamos bendromis informacijomis, daugiausia paimtomis iš centrinių Rusijos laikraščių.

1904 kilęs karas tarp Rusijos ir Japonijos ir jo nesėkmės žymiai sustiprino revoliucinį judėjimą visoje Rusijos imperijoje. Tuo ypač pasinaudojo visokio plauko socialistai ir komunistai, organizuodami streikus, ragindami nestoti į kariuomenę ir statydami carinei vyriausybei vis didesnius reikalavimus. Visa tai smarkiai atsiliepė ir Lietuvoje, kur gerai organizuota Lietuvos socialdemokratų partija ir žydų Bundas išvystė labai gyvą veiklą ne tik tarp fabrikų darbininkų, bet ir apskrityse, valsčiuose ir net kaimuose. Okupaciniai organai pasirodė visiškai bejėgiai kovoti su vis plačiau įsiliepsnojančia revoliucija. Provincija greitai beveik visiškai nusikratė okupacinių organų ir ėmė organizuoti savivaldybinius organus ir lietuviškas mokyklas (žr. Mikalojaus valdžia Lietuvoje — LE XVIII 415–416).

Be abejo, Lietuvoje revoliucinis sąjūdis buvo susijęs ir su tautiniu klausimu. Socialdemokratai ir kitos politinės grupės vis griežčiau ėmė reikalauti autonomijos, kas to laiko akimis buvo maždaug lygu politinės nepriklausomybės reikalavimui. Pasinaudojus Mikalojaus II X 17 manifesto suteiktomis laisvėmis, lietuvių spauda vis drąsiau ėmė skelbti savo reikalavimus. Įvairioms politinėms tendencijoms suderinti buvo nutarta 1905 XII Vilniuje sušaukti lietuvių tautos seimą. Iniciatyvos šiam seimui sušaukti ėmėsi 1905 vasarą grįžęs į Lietuvą J. Basanavičius, Vilniaus Žinių leidėjas P. Vileišis ir kiti Vilniuje susispietę Lietuvos veikėjai. J. Basanavičius parengė tuo reikalu atsišaukimą, kuris rado didelį atgarsį visoje Lietuvoje. Į Vilnių suvažiavo apie 2000 delegatų, atstovaujančių visus Lietuvos sluoksnius ir visas politines tendencijas. Nors seimo išvakarėse ir pirmą jo posėdžiavimo dieną buvo kilę didelių nuomonių skirtumų, tačiau J. Basanavičiaus, A. Smetonos, S. Kairio, kun. P. Būčio, P. Višinskio ir kt. pastangomis tie nuomonių skirtumai buvo išlyginti. Buvo sutartas rotacinis pirmininkavimo būdas tarp visų politinių grupių, buvo priimta bendra rezoliucija, kurioje buvo reikalaujama Lietuvai autonomijos su visuotinio balsavimo būdu renkamu seimu Vilniuje. Be to, žmonės buvo raginami nemokėti okupacinei valdžiai mokesčių, neiti į kariuomenę, boikotuoti rusiškas mokyklas ir savivaldybes, jų vietoje organizuojant lietuviškas mokyklas ir lietuvišką miestų, valsčių ir kaimų savivaldybę. (Daugiau apie Didįjį Vilniaus seimą žr. LE IV 515–517).

Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai buvo bendroji programa tolimesnei lietuvių tautos kovai dėl savo krašto laisvės ir nepriklausomybės. Vilniaus suvažiavimo metu susikūrė nauja politinė srovė — Lietuvos valstiečių sąjunga, iš kurios vėliau išaugo Lietuvos valstiečių liaudininkų partija. Jos organizatoriai buvo jaunesnieji Lietuvių (Lietuvos) demokratų partijos nariai (J. Gabrys, E. Galvanauskas, P. Ruseckas ir kt.). Jos atramos taškas turėjo būti vidutinė ir smulkioji valstietija. 1905 galutinai susiorganizavo ir Krikščionių demokratų partija. Iš Lietuvos demokratų partijos vėliau (1907) atskils konservatiškesnis elementas, kuris susibūręs apie Viltį, redaguojamą ir ideologiškai vadovaujamą A. Smetonos, išugdys būsimąją Tautininkų sąjungą. (Plačiau apie paskiras partijas žr. straipsnius atskiruose LE tomuose).

Tuo tarpu tam tikri revoliuciniai veiksmai Lietuvoje tebevyko ir 1906, tačiau iš vieningos kovos prieš carinę okupaciją,

kaip to norėjo Didysis Vilniaus seimas, jie išvirto daugiau į savitarpines kovas tarp vadinamųjų pirmeivių ir atžagareivių. Pasireiškė nemaža savivalės, plėšikavimo ir net žudymų. Padarius taiką su Japonija, caro vyriausybė galėjo lengviau užgniaužti revoliucinį judėjimą tiek visoje Rusijoje, tiek ir Lietuvoje. Atsiųsti baudžiamieji daliniai (žr. LE II 276) žiauriai numalšino revoliucinius veiksmus ir atstatė okupacinę valdžią.

2. Lietuva 1906–15

Per šį dešimtmetį Lietuva politiškai, ekonomiškai ir kultūriškai stiprėjo ir brendo, nežiūrint labai didelių varžymų iš carinės valdžios pusės. Prie politinio tautos brendimo nemaža prisidėjo teisė rinkti ir būti renkamiems į Valstybės dūmą. 1905 XII 11 buvo išleistas Dūmos įstatymas. Nors jos rinkimo būdas (netiesioginis) ir kiti suvaržymai neleido jai pasidaryti pilnu legislatyviniu organu arba parlamentu, tačiau joje per įvairias politines partijas galėjo reikštis opozicija su savo reikalavimais ir priekaištais carinei vyriausybei. Be to, joje turėjo progos kelti savo balsą ir įvairios Rusijos pavergtos tautos.

Ligi 1917 bolševikų revoliucijos, kada dūma buvo panaikinta, buvo keturis kartus renkama į Valstybės dūmą. Pirmosios dvi dūmos išsilaikė tik labai trumpą laiką. 1907 pakeitus rinkimų įstatymą taip, kad opozicinėms partijoms ir atskiroms tautoms būtų sunku pravesti savo atstovus, buvo išrinkta III dūma, kuri veikė penkerius metus. 1913 buvo išrinkta IV dūma, kurios vaidmuo, ypač prasidėjus 1914 karui, žymiai sustiprėjo. Po 1917 vasario mėn. revoliucijos dūma pasidarė pilnateisis krašto šeimininkas.

Visose keturiose dūmose buvo išrinkti ir daugiau ar mažiau aktyviai reiškėsi ir lietuvių atstovai. Ypač stipriai Lietuvos atstovai pasireiškė II dūmoje. Tos dūmos atstovas P. Leonas kėlė žemės reformos Lietuvoje klausimą. Buvo bandoma kelti ir Lietuvos autonomijos klausimas, kuris M. Yčo pastangomis buvo galutinai iškeltas IV dūmoje. Tačiau būdami negausūs (pirmose dviejose dūmose buvo 7, vėliau tik 4 lietuviai atstovai), be to dažnai priklausydami įvairioms politinėms partijoms Lietuvos atstovai dūmoje negalėjo vieningai ir solidariai ginti bendrųjų Lietuvos reikalų. Jie jungėsi į didžiąsias Rusijos partijas (socialdemokratus, kadetus, darbiečius), kartais tapdami net tų partijų lyderiais, tuo pačiu per daug įsitraukdami į bendruosius Rusijos reikalus ir pamiršdami Lietuvos atstovavimą dūmoje. Dėl to jie susilaukė nemaža kritikos iš lietuvių spaudos. Ypač Viltis buvo kritiška vad. partizaninei kai kurių Lietuvos atstovų dūmoje veiklai. (Daugiau apie Dūmą žr. LE V 228–229).

Ekonominiam Lietuvos vystymuisi nemaža reikšmės turėjo vadinama Stolypino agrarinė reforma. P. A. Stolypinas (1862–1911), Kalnaberžės ir kt. dvarų Lietuvoje savininkas, 1906 tapęs ministru pirmininku užsimojo pravesti visą eilę ekonominių ir politinių reformų, kurių tikslas buvo išmušti ginklą iš vis agresyvesnės socialdemokratinės ir kitokios opozicijos ir tuo būdu sustiprinti carinės Rusijos valdžią. Kas liečia pačią Rusiją, jo svarbiausia reforma buvo vadinamų bendrijų (bendro žemės valdymo) panaikinimas. Kadangi Lietuvoje ir anksčiau bendrijų nebuvo, toji reforma Lietuvos nelietė. Tačiau visa eilė kitų Stolypino reformų tiesiogiai lietė ir Lietuvos žemės ūkį ir aplamai Lietuvos kaimo gyvenimą. Ypač didelės reikšmės turėjo 1911 įstatymas dėl kaimų skirstymo į viensėdžius, dėl valstiečiams teisės suteikimo pirkti ir parduoti žemę, dėl kooperacijos skatinimo tarp valstiečių, taupomųjų–skolinamųjų kasų organizavimo ir t.t. Po visų šių reformų ypač turėjo sustiprėti stambesnis ir vidutinis ūkininkas. Kartu tai būtų atpalaidavę nemaža darbo jėgos pramonei, kuria Stolypinas taip pat smarkiai rūpinosi. Stolypinas buvo galvojęs ir apie Tautybių ministerijos organizavimą. Tokia ministerija būtų turėjusi saugoti visų tautų religinius, kultūrinius ir ekonominius reikalus. Be abejo, šiomis savo reformomis ir 1905 revoliucijos pasekmių naikinimu Stolypinas sukėlė baisiai smarkią opoziciją, ypač socialdemokratų ir socialistų revoliucionierių (eserų). Leninas, tur būt, teisingai pastebėjo, kad revoliucinio judėjimo tolimesnis likimas priklausys nuo Stolypino agrarinės reformos pasisekimo ar nepasisekimo. Kad tos reformos tikrai nepasisektų, pats Stolypinas 1911 Kijeve buvo esero nužudytas.

Šalia Stolypino reformų, kurios gerokai pakeitė Lietuvos kaimo gyvenimą, lietuvių spauda, draugijos, įvairios kultūrinės organizacijos, ypač 1907 įst. Lietuvių Mokslo d-ja (žr. LE XVI 66–71), politinės partijos ir jaunimo organizacijos (ateitininkai ir aušrininkai), visa tai, nežiūrint carinės okupacijos varžtų, kėlė lietuvių tautos kultūrą ir susipratimą. Literatūra, meno parodos, vaidinimai irgi daugiausia tarnavo tam pačiam tikslui. Nepamiršta buvo kreiptis ir į dvarininkiją, drąsiau imta kovoti už lietuvių kalbos teises bažnyčiose, ypač Vilniaus krašte.

3. Didysis karas ir Vasario 16

Nors Didysis karas, kurio lietuvių tauta nelaukė ir nenorėjo, nutraukė intensyvias kūrybinio darbo ir ekonominės pažangos pastangas ir atnešė kraštui sunkų ketverių metų karo veiksmų ir okupacijos laikotarpį, tačiau, iš antros pusės, jis iškėlė tautų apsisprendimo šūkį, kuris ypač buvo naudingas carinės Rusijos ir habsburginės Austrijos pavergtoms tautoms. Lietuvių tauta jau buvo gana gerai pasiruošusi tuo šūkiu pasinaudoti ir imtis savo likimą spręsti į savo rankas.

1914 VIII prasidėjęs karas tuojau palietė ir Lietuvą. Ji tapo tiesiog fronto arba betarpiškos užfrontės vieta. Užtat ji turėjo pakelti visus karo ir okupacijos sunkumus (apie I pas. karą Lietuvoje žr. LE XXII 64–65, 68; apie vokiečių okupacinę administraciją žr. Ober-Ost — LE XX 527). Pačių lietuvių veiklą karo metu galima suskirstyti į tris dalis: lietuvių veikla pačioje okupuotoje Lietuvoje, Rusijoje ir V. Europoje bei Amerikoje. Dėl nemažo skaičiaus lietuvių inteligentų pasitraukimo į Rusiją jėgos krašte susilpnėjo. Lietuvių veiklos centras, kaip ir prieš karą, buvo Vilnius. Pirmoji problema buvo šelpimas ir globa įvairių pabėgėlių ir nuo karo nukentėjusių, kurių pačiame Vilniuje ir kitur atsirado tūkstančiais. Tam reikalui buvo organizuojamas bendras Komitetas nukentėjusiems dėl karo šelpti, iš pradžios Dūmos atstovo M. Yčo vadovaujamas, vėliau šiam pasitraukus į Rusiją — A. Smetonos (žr. Lietuvių draugija nuo karo nukentėjusiems šelpti — LE XVI 38–43). Kairiosios grupės bandė organizuoti savo Šalpos draugiją, kuri tačiau didesnio vaidmens nesuvaidino. 1915 beveik visą Lietuvos teritoriją užėmus vokiečiams, žymi dalis Komiteto persikėlė į Rusiją ir ten ėmėsi šalpos ir kitokios veiklos. Po 1917 vasario mėn. revoliucijos Rusijoje iš visų politinių grupių sudaryta Lietuvių Tautos Taryba (žr. LE XVI 86–88), kuri gegužės mėn. Petrapilyje sušaukė Lietuvių seimą (žr. LE XXII 370–374). Kilus nesutarimams ir karštiems ginčams dėl visiškos Lietuvos nepriklausomybės ar federacijos, Lietuvių Tautos Taryba iširo, o jos vietoje Voroneže susiorganizavo kita, kuri vėl bandė sujungti visas lietuvių sroves Rusijoje. (Apie Voronežo liet. veiklą žr. LE XXXIV 532–535).

1917 ėmė aktyviau reikštis ir lietuvių politinė veikla pačioje Lietuvoje. Iš okupacinių organų buvo gautas leidimas leisti Lietuvos Aidą Vilniuje, ir Vienybę Kaune (ligi tol ėjusi Dabartis tarnavo daugiausia okupaciniams interesams). 1917 VIII buvo sudarytas liet. organizacinis komitetas, kuris, okupacinei valdžiai leidus, sukvietė 1917 IX 18–22 Vilniuje Lietuvių konferenciją (žr. LE XXXIV 160), išsirinkusią 20 asmenų, priklausiusių įvairioms politinėms srovėms, Lietuvos Tarybą (žr. LE XVI 155–164). Tarybos pirm. buvo išrinktas A. Smetona. Lietuvos Taryba stengėsi palaikyti ryšius su lietuvių organizacijomis Rusijoje ir su įvairiais lietuvių komitetais V. Europoje ir Amerikoje (apie lietuvių politinę veiklą Šveicarijoje žr. LE XVI 88–89, 476–477 ir XXX 197–199; apie Amerikos lietuvių politinę veiklą I pas. karo metu — žr. LE X 54–59 ir XVI 84–86). Be to, ji organizavo lietuvių konferencijas Berne (žr. LE II 431) ir Stockholme (žr. LE XXVIII 530–531). Tuo būdu Lietuvos Taryba Vilniuje tapo neabejotinas visos lietuvių politinės veiklos centras.

Stovėdama aiškiai ant nepriklausomos demokratinės respublikos pagrindo, Lietuvos Taryba turėjo pirmiausia susitarti su faktinuoju Lietuvos valdovu — kaizerine Vokietija dėl tos nepriklausomybės pripažinimo sąlygų. 1917 XII 11 toks susitarimas buvo pasiektas, Tarybai sutinkant, kad Lietuva įeis į glaudžią karinę ir ūkinę sąjungą su Vokietija. Tačiau netrukus pasirodė, kad ir tokio susitarimo Vokietija nenori vykdyti (jai tai tebuvo reikalinga kaip argumentas derybose su Rusija). Be to dėl nuolaidų Vokietijai įvyko skilimas pačioje Taryboje, kairiesiems griežtai pasipriešinus tokioms nuolaidoms. Todėl 1918 II 16 Taryba vienbalsiai priėmė naują Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo aktą, kurio jokie ryšiai su Vokietija nei su kuria kita valstybe nesaistė. (Nepriklausomybės paskelbimo aktą pasirašė visi 20 Lietuvos Tarybos narių šia eile: Jonas Basanavičius, Saliamonas Banaitis, Mykolas Biržiška, Kazimieras Bizauskas, Pranas Dovydaitis, Steponas Kairys, Petras Klimas, Donatas Malinauskas, Vladas Mironas, Stanislovas Narutavičius, Alfonsas Petrulis, Antanas Smetona, Jonas Smilgevičius, Justinas Staugaitis, Aleksandras Stulginskis, Jurgis Šaulys, Kazimieras Šaulys, Jokūbas Šernas, Jonas Vailokaitis, Jonas Vileišis. Akto faksimilė išsp. LE XVI 161. Plačiau apie Vasario 16 aktą žr. LE XXXIII 212–218).

1795–1904: Kol kas dar nėra išsamesnio veikalo, kuris apimtų visą Lietuvos XIX a. istoriją ir problematiką. Bendruose A. Šapokos redaguotame ir V. Daugirdaitės-Sruogienės vadovėliuose XIX a. nušviestas gal būt silpniau, kaip ankstesnieji amžiai. Sovietų okupuotoje Lietuvoje išleistuose akademiniuose istorijos veikaluose juo labiau artėjama į naujuosius laikus, juo labiau pasireiškia tendencija ir ypač tautinio atgimimo laikotarpio vaizdas pateikiamas beveik visiškai iškreiptas. Lenkišku požiūriu išsamią Lietuvos XIX a. istoriją buvo užsimojęs rašyti H. Mościckis,

bet jo veikalo, deja, pasirodė tik pirmasis tomas: Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi 1913 (ligi 1801). Labai gerame M. Kukielio veikale Dzieje Polski porozbiorowe 1795–1921 (²1963) Lietuvos reikalai specifiškai nenagrinėjami. Plačią ir gerą istorinių tyrinėjimų ir literatūros apžvalgą pateikia J. Ochmanskis savo studijoje Litewski ruch narodowo kulturalny w XIX wieku (Białystok, 1965). Daug studijinių straipsnių ir archyvinės XIX a. medžiagos pateikia periodiniai leidiniai: Ateneum Wileńskie, Athenaeum, Lietuvių Tauta, Lietuvos Praeitis, Mūsų Senovė, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Praeitis, Senovė ir kt.; taip pat ir įvairūs Kauno ir Vilniaus univ., lenkų egzilinio Stepono Batoro univ. (Alma Mater Vilnensis) ir Lietuvos Mokslų Akademijos leidiniai.

Žemiau pateikiamoji bibliografija nėra išsami. Papildomų bibliografinių duomenų galima rasti prie atskirų XIX a. liečiančių straipsnių atitinkamuose LE tomuose.

A. Alekna, Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius 1923; *D. Alseika*, Lietuvių tautinė idėja istorijos šviesoje 1924; *J. Ambrazevičius*, Ideologinių grupių santykiai ,,Aušros'' ir ,,Varpo'' gadynėje (leidinyje: Krikščionybė Lietuvoje 1938); *V. Bagdanavičius*, *P. Jonikas*, *J. Švaistas-Balčiūnas* (red.), Kovos metai dėl savosios spaudos 1957; *L. Bičkauskas-Gentvila*, 1863 metų sukilimas Lietuvoje 1958; *K. Bielinis*, Dienojant. Spaudos draudimo laikų prisiminimai 1958;*M. Biržiška*, Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą 1952–53 (2 tt.); *Vc. Biržiška*, Iš mūsų laikraščių praeities 1932 (atspaudas iš Bibliografios Žinių 1931–32); ('') Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda 1934; ('') Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai 1952 (atspaudas iš Aidų 1951); *J. Būtėnas*, Povilas Višinskis 1936; ('') Vincas Kudirka 1937; *K. J. Čeginskas*, Die Polonisierung des litauischen Adels im 19. Jahrhundert (Commentationes Balticae IV/V : 2 1958); ('') Die Russifizierung und ihre Folgen in Litauen unter zaristischer Herrschaft (t.p. VI/VII : 2 1959); *B. Dundulis*, Napoléon et la Lithuanie en 1812, 1940; *J. Gieysztor*, Pamiętniki z lat 1857 –1865, 1913; *K. Grinius*, Atsiminimai ir mintys 1947–62; *M. Hellmann*, Die litauische Nationalbewegung in Litauen im 19. und 20 Jahrhundert (Zeitschrift für Ostforschung 1 1953); *J. Hordynski*, History of the Polish Revolution and the Events of the Campaign 1832; *K. Jablonskis*, *J. Jurginis*, *J. Žiugžda* (red.), Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje 1957; *A. Janulaitis*, Baudžiavų panaikinimo sumanymai (1817–1819 m.) 1929; ('') Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795–1863) 1936; ('') 1863–1864 m. sukilimas Lietuvoje 1921 (ir lenkiškai); ('') Užnemunė po Prūsais (1795–1807) 1928; *P. Jonikas*, Lietuvių kalba ir jos gaivinimas prieš ,,Aušrą'' (Mūsų Senovė III: 1 1940); *S. Kairys*, Lietuva budo 1957; *V. Kaupas*, Die Presse Litauens unter Berücksichtigung des nationalen Gedankens und der öffentlichen Meinung 1934; *P. Klimas*, Lietuvos žemės valdymo istorija (iki lenkmečių) 1919; ('') Muravjovo laikmetis Lietuvos žemės ir žemininkų istorijoje 1920; *I. P. Kornilov*, Russkoje delo v Severo-Zapadnom kraje 1901; *S. Lazutka*, Revoliucionnaja situacija v Litve 1859–1862, 1961; *J. Lebedÿs*, Simonas Stanevičius 1955; *R. F. Leslie*, Reform and Insurrection in Russian Poland 1856–1865, 1963; *V. Maciūnas*, Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje 1939 (atspaudas iš Darbų ir Dienų VIIII); *(E. N. Matrosov) Graf Leliva*, Položenije litovskago naroda v Russkom gosudarstve 1896; ('') Padėjimas lietuvių tautos rusų vieszpatysteje (vertė A. Kaupas 1896); *S. Matulaitis*, 1863 metai Lietuvoje 1933; *J. Matusas*, Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas 1937; *V. Merkys*, Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901–1904, 1959; *H. Mościcki*, Pod berłem carów 1924; ('') Pod znakiem Orla i Pogoni ²1823; ('') (red.), Powstanie 1831 roku na Litwie. Wspomnienia uczestników 1931; *J. Ochmański*, Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku 1965; *M. K. Ogiński*, Mémoires sur la Pologne et les polonais depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815, 1826–27 (4 tt.); ('') Pamiętniki o Polsce i polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815 (Z francuzkiego) 1870–73 (4 tt.); *A. Rimka*, Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir ,,Auszros''–,,Varpo'' gadynės publicistika 1932; *M. Römer*, Litwa 1908; *P. Ruseckas* (red), Knygnešys 1926–28 (2 tt.); *A. F. Smirnov*, Vosstanie 1863 goda v Litve i Belorusii 1963; Spaudos laisvės ir Amerikos lietuvių organizuotės sukaktuvės 1926, ²1930; *J. Stakauskas*, Lietuviškosios minties pasireiškimas Žemaičių seminarijoje (Tiesos Kelias nr. 11–12 1938, nr. 1–3, 5, 7–8 1939); ('') Lietuviškoji sąmonė Seinų seminarijoje (t.p. 9–11 1939, 3–6 1940); ('') Valančiaus laikų lietuviškasis darbas (t.p. nr. 3–4, 7–8, 11 1938); *K. Šakenis*, Aušra ir aušrininkai 1933; *P. Šalčius*, ,,Auszros'' ir ,,Szviesos'' ekonomika 1932; *R. Šarmaitis*, Kai kurie XIX a. antrosios pusės lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimo istorijos klausimai 1953; *P. Šležas*, Muravjovo veikimas Lietuvoje (Athenaeum IV 1933); *S. V. Šolkovič* (red.), Sbornik statej razjasniajuščich polskoje delo po otnošeniju k Zapadnoj Rossiji 1885–87 (2 tt.); *J. Totoraitis*, Lietuvos atgimimo paveikslai (Vadovas nr. 39–40 1911, nr. 41, 43–48, 51 1912); *V. Trumpa*, Liberalinės minties raida Lietuvoje (leidinyje: Lietuviškasis liberalizmas 1959); ('') S. Daukantas, Historian and Pioneer of the Lithuanian National Rebirth (Lituanus 1 1965); ('') The Disintegration of the Polish-Lithuanian Commonwealth (t.p. 2 1964); *M. Valančius*, Maskoliams katalikus persekiojant (red. J. Tumas) 1929; ('') Pastabos pačiam sau (red. J. Tumas) 1929; Varpas. Dr. K. Griniaus jubiliejinis numeris 1926; Varpas. Vinco Kudirkos jubiliejinis numeris 1924; Varpas ir varpininkai 1939; Ze stosunków litewsko-polskich. Głosy litwinów 1907; *L. Żytkowicz*, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797, 1938.

1905–1918: *L. A(bramowicz)*, Litwa podczas wojny. Zbiór dokumentów, uchwał, odezw i t.p. 1918; *V. Bartuška*, Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus kelias 1937; *J. Basanavičius*, Autobiografija (Lietuvių Tauta V 1935); *('') J. S-lius*, Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos 1925; *W. Basler*, Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918, 1962; *K. Bielinis*, Penktieji metai 1959; *B. E. Colliander*, Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okupation 1915–1918, 1935; *P. Dogelis*, Mano gyvenimo prisiminimai 1936; *J. Gabrys*, Didysis Vilniaus seimas (Naujoji Romuva nr. 47–50 1936, nr. 1, 3, 7, 12 1937); ('') Lietuvos nepriklausomybės genezė (t.p. 7–8 1938); *('') C. Rivas*, La Lituanie sous le joug allemand 1915–1918, 1919; ('') Vers l'indépendance lituanienne. Faits, impressions, souvenirs 1907–1920; *M. Yčas*, Atsiminimai 1935–36 (3 tt.); *Z. Ivinskis*, Lietuvos padėtis 1917 m. ir vasario 16 d. akto genezė (Židinys 5–6 1938); ('') Lietuvos politinė būklė 1918 m. pradžioje ir vasario 16 d. aktas (Židinys 1–2 1939); *S. Kairys*, Tau, Lietuva 1964; *P. Klimaitis*, Didysis Vilniaus seimas (Židinys nr. 1, 2, 4 1931); *P. Klimas*, Le développment de l'état lituanien à partir de l'année 1915 jusqu'à la formation du gouvernement provisoire au mois de novembre 1918, 1919; (tas pats vokiškai: Der Werdegang des litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung in November 1918, 1919); ('') Istorinė Lietuvos valstybės apžvalga 1922; ('') Mūsų kovos dėl Vilniaus. 1 dalis: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi laikinosios vyriausybės sudarymo 1918 m., 1923; *G. Linde*, Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg 1965; Litwa za rządów ks. Izenburga 1919; *B. Mann*, Die baltischen Länder in der deutschen Kriegszielpublizistik 1914–1918, 1965; *S. Page*, The Formation of the Baltic States 1959; Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928, 1930 (1 t. ²1955); Revoliucija 1905–1907 gg. v Litve. Dokumenty i materialy 1961; *M. Römeris*, Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos 1937; *P. Ruseckas* (red.), Lietuva Didžiajame kare 1939; *A. E. Senn*, The Emergence of Modern Lithuania 1959; *A. Smetona*, Raštai 1930–31 (4 tt.); *A. Steponaitis*, Atsiminimai 1939; *M. Šalčius*, Dešimt metų tautiniai-kultūrinio darbo Lietuvoje (1905–1915) 1917; *J. Šaulys*, Nepriklausomybės išvakarėse (Mūsų Kelias 7–9 1948); *(J. Tumas) Vaižgantas*, Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei 1916–17 m., 1919; *M. Urbšienė*, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva 1939; ('') Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje 1939; *(A. Viskantas) A. Viscont*, La Lituanie et la guerre 1917; *P. Žadeikis*, Didžiojo karo užrašai 1921–25.

NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKAI

JUOZAS JAKŠTAS

1. 1918–1926

Prieš vokiečių aneksionistinę politiką nukreiptas Vasario 16 aktas iš pradžių nieko nereiškė. Dėl vokiečių pasipriešinimo jis negalėjo būti nė mūsų visuomenei paskelbtas*. Vokiečiai tepripažino vien 1917 XII 11 tariamąjį susitarimą ir spyrė Tarybą atsisakyti nuo Vasario 16 deklaracijos. Tik Tarybai sutikus grįžti prie 1917 XII 11 deklaracijos, kaizeris, ja pasirėmęs, 1918 III 23 paskelbė Lietuvos valstybės atkūrimą.

Kaizerio iškilminga deklaracija paskelbta jau tada, kai vokiečiai po jiems palankios Lietuvos Brastos taikos beveik šeimininkavo plačiuose vakarinės Rusijos plotuose. Toje padėtyje jiems nebuvo prasmės keisti okupacinę valdyseną į lietuvišką savivaldybę. Tad su netikru rytojumi Lietuva gyveno iki 1918 rudens, kada vokiečiai kapituliavo vakaruose ir jų okupacija rytuose iro. Tik tada paskutinis senojo Reicho kancleris davė leidimą Tarybai kurti vyriausybę. Po poros savaičių (XI 11) pirmoji Lietuvos vyriausybė su pirmininku prof. A. Voldemaru priešakyje pateikė Lietuvos Tarybai savo deklaraciją.

Pirmieji (1919) Lietuvos kūrimosi metai ėjo kovų dėl nepriklausomybės ženkle. Tačiau savų pajėgų nebūtų užtekę laisvei laimėti, jei tarptautiniai santykiai nebūtų susidėję Lietuvai (kaip ir kitoms Pabaltijo valstybėms) palankia prasme. Rusijoje siautėjęs pilietinis karas ir sąjungininkų įsikišimas į jį, revoliucija Vokietijoje, kur valdžią gavę socialdemokratai sunkiai 1919 pradžioje rungėsi su komunistais, padėjo Pabaltijui išsinerti iš komunistinės Rusijos. Daug pagelbėjo Lietuvai ir vokiečiai, iš pat pradžių nepasitraukę iš Lietuvos ir gynę drauge su lietuviais josios vakarines dalis su Kaunu nuo įsibrovusių bolševikų.

Lietuviai savanoriai, vokiečių remiami, pradėjo kovas su bolševikais 1919 vasario mėn. ir tęsė iki rugpiūčio mėn., kol pasiekė Dauguvos pakraščius. Paliko neišvaduotas Vilniaus kraštas su pačia sostine. Tik kai kuriose šiaurinės Lietuvos vietose dar maišėsi rusiški-vokiški baltagvardiečiai, vad. bermontininkai (žr. Bermontiada — LE II 420–422). Pačiame 1919 gale ir jie mūsų kariuomenės šuoliu ir santarvininkų misijos įsikišimu buvo išmesti iš krašto. Tuo būdu, Lietuva sutiko 1920 jau išsilaisvinusi ir galėjo kurti pastovią demokratinę santvarką, kaip numatyta Vasario 16 deklaracijoje. (Apie Lietuvos laisvės kovas žr. LE XV 94–104).

Pokariniais laikais, kada organizavosi nepriklausomoji Lietuva, visur vyravo demokratinė dvasia, tad ir Lietuvos Taryba jau 1918 II 16 paskelbė, kad turės būti išrinktas seimas ,visuotiniu, lygiu ir slaptu balsavimu'. Tada ir žengta prie Steigiamojo Seimo rinkimų 1920 IV 14-15, kuriuose Lietuvos visuomenė gausiai dalyvavo: apie 90% rinkikų (apie Steigiamąjį ir kt. seimus — žr. LE XXVII 163–167). Laimėtojais išėjo krikščioniškos partijos su krikščionimis demokratais priešakyje. Jos gavo 59 atstovus iš 112. Tai nulėmė konservatyvinė katalikiška Lietuvos kaimo visuomenė, turėjusi per šimtmečius dvasiniais vadais kunigus. Lietuvos prezidentu buvo išrinktas A. Stulginskis, kuris perėmė pareigas iš Tarybos 1919 IV 4 išrinkto laikinojo prezidento A. Smetonos. Naujai sudarytoji vyriausybė tuojau turėjo susidurti su nelengvu uždaviniu, kilusiu dėl bolševikų–lenkų karo, kuris stipriai palietė Lietuvą, kai bolševikų spaudžiami lenkai turėjo trauktis iš Ukrainos ir Gudijos ir užleisti jiems Vilnių su apylinkėmis. Lietuviai tuojau šoko pasiimti sostinę, kurią jiems pripažino ir Sovietai tik ką (1920 VII 12) pasirašyta taikos sutartimi. Lietuvių kariuomenė įžengė į Vilnių ir į jo kraštą ir neišvengiamai susimaišė su Raudonąja armija, kai stengėsi aprėpti jai pagal sutartį pripažintas sritis. Lenkai dėl to gavo progos skųsti lietuvius einant su bolševikais prieš lenkus. Skundas atsidūrė Tautų Sąjungos taryboje ir buvo laikinai išspręstas, pravedant demarkacijos liniją tarp Lenkijos ir Lietuvos. Susitarimą lydėjo lenkų vyriausybės pareiškimas gerbti Lietuvos neutralitetą. Taryba pasiuntė į vietą komisiją susitarimui vykdyti. 1920 X 7 pasirašyta Suvalkų sutartis (žr. LE XXIX 242–244), pagal kurią išvesta laikina siena tarp Lietuvos ir Lenkijos, paliekant Vilnių su apylinkėmis Lietuvos pusėje. Praslinkus dviem dienoms po sutarties pasirašymo, X 9 lenkai sulaužė sutartį ir Vil-

* Vokiečių cenzūra nepraleido ne tik specialaus lapelio su išspausdintu nepriklausomybės paskelbimo tekstu, bet sulaikė ir eilinį Lietuvos Aido numerį, kuriame tas tekstas buvo įdėtas. ,,Tuomet, — rašo Lietuvos Tarybos narys ir faktinasis Lietuvos Aido redaktorius P. Klimas, — rizikuodamas savo visą atsakomybę, vasario 18 – 19 d. nakčia atmušiau keletą šimtų to išbraukto ,Lietuvos Aido' numerio [pav. LE XVI 94] ir paleidau slapta į provinciją ištikimiausiems žmonėms. . . Kitais ,uždraustais' keliais vasario 16 d. nutarimas buvo išsiųstas Berlynan, kur vasario 18 d. vakare jį paskelbė ,Das neue Litauen' ir ,Vossische Zeitung'. Vasario 19 d. taip pat ,Tägliche Rundschau' ir kiti laikraščiai. . . Tik viena Lietuva apie tai neturėjo žinoti''. (Lietuvos Aidas 1928 II 17 nr. 13; straipsnis perspausdintas Lietuvių Dienose 1964 nr. 2).
Red.

nių užėmė. Taip prasidėjo karas su lenkais, trukęs iki XI 29, kada, Tautų Sąjungos atstovams tarpininkaujant, buvo sutartos paliaubos ir išvesta demarkacijos linija (žr. LE IV 432–434). Šis karas su lenkais buvo paskutinis kelyje į laisvę.

Lietuvos vyriausybė, dar kovodama dėl laisvės, pirmu uždaviniu laikė kelti kaip galima greičiau kultūrinį lygį, paversti buvusį apleistą Rusijos imperijos užkampį vakarietiška valstybe. Pirmoje eilėje susirūpinta švietimu, kuriant pradžios ir vidurines mokyklas. Jau 1919 išdygo apie 40 aukštesniųjų ir apie 1000 pradžios mokyklų. Jų skaičius palaipsniui vis didėjo. Po 20 metų Lietuva turėjo 93 aukštesniąsias ir 73 specialines mokyklas, o pradžios mokyklų skaičius trigubai padidėjo. Drauge susirūpinta ir aukštuoju mokslu. Taryba dar okupacijos metu planavo atgaivinti Vilniaus universitetą. Kai laikine sostine teko pasirinkti Kaunas, jame gimė 1922 Lietuvos universitetas (žr. LE XXXIV 393–398). Vėliau buvo įkurtos dar 5 specialios aukštosios mokyklos bei institutai.

Didelis užmojis buvo žemės reforma (žr. LE XXXV 242–244). Jau XIX a. jos reikalą Rusijoje kėlė įvairios radikalinės srovės. Kalbėjo apie ją ir ypač kairieji liet. veikėjai. Karo metu žemės klausimas pagyvėjo, o dar smarkiau jį pajudino iš Rusijos grįžę karo pabėgėliai. Labiausiai žemės reforma masino mažažemius, negalėjusius išsiversti savo mažuose sklypeliuose. Jiems čia pat esantieji dideli dvarai buvo socialinės neteisybės akivaizdūs liudininkai. Tad reformos klausimas buvo visai pribrendęs, ir vyriausybė jau pirmaisiais kūrimosi metais kvietė savanorius į kariuomenę su žemės pažadu. Steigiamasis Seimas, turėdamas galvoje pribrendusį reformos reikalą, paskelbė eilę įstatymų, jų tarpe svarbiausią 1922 III 22. Pagal tuos įstatymus nuosavos žemės plotai, viršiję 80 ha, ir miškai, viršiję 25 ha, buvo nusavinami ir imami į valstybės žemės fondą. Iš fondo žemės skirstytos bežemiams, bet žemės darbu besivertusiems, mažažemiams ir ypač savanoriams. Naujieji ūkininkai gavo nemokamai miško medžiagos trobesiams pasistatyti, sėklų pirmiesiems pasėliams ir paskolų lengvais išsimokėjimais. Taip valdžios paremti naujieji ūkininkai iš pat pradžių galėjo atsistoti ant kojų ir žymiai pagausinti ir sutvirtinti ūkininkų luomą, o drauge tvirtėjo ir visa tauta, nes ūkininkai sudarė jos daugumą. Be to, žemės reforma nebuvo tik ekonominė, bet taip pat ir tautinė politinė problema, nes dvarininkai daugumoje ne tik buvo nutolę nuo lietuvių tautinių reikalų, bet netgi aktyviai paremdavo subversyvinę antilietuvišką veiklą, kaip parodė 1919 lenkų karinės organizacijos rengtasis, bet Lietuvos valdžios laiku susektas, sukilimas (žr. Polska Organizacja Wojskowa — LE XXIII 253–255). 1922 VIII 1 seimas paskelbė konstituciją ir tuo nutiesė pagrindus parlamentarinei valstybės santvarkai. Pagal ją seimas padarytas tautos suvereniteto reiškėju. Jis turėjo būti renkamas trejiems metams. Jo renkamas valstybės prezidentas buvo ne tiek vykdomosios valdžios galva, kiek valstybės atstovas. Jam duota teisė teparinkti ministrą pirmininką, kuris su savo pasirinktais ministrais turėjo būti seimo daugumos balsų patvirtintas. Ministrai, kaip ir visas kabinetas, veikė, kol turėjo seimo pasitikėjimą, ir turėjo atsistatydinti, seimui pareiškus nepasitikėjimą. Tad ministrų kabineto likimas priklausė nuo seimo partijų ir jų kombinacijų. (Plačiau apie Lietuvos vst. santvarką žr. LE XV 69–76).

Krašto ūkis, persitvarkydamas pagal vedamą žemės reformą, palaipsniui stiprėjo. Jo sustiprėjimo ženklas buvo 1922 X 1 įvesta savoji valiuta — litas (žr. LE XV 235–241 ir XVI 278–279).

Steigiamasi Seimas išsiskirstė, baigęs darbus 1922 X 1. Tuojau išrinktas jau eilinis seimas pagal naują konstituciją taip pat su krikščioniško bloko dauguma. Šio pirmo seimo metu Lietuva gavo Klaipėdos kraštą, kuris pagal Versalio sutartį buvo atskirtas nuo Vokietijos. Jis atiteko Lietuvai po sukilimo prieš vietos vokišką administraciją ir prancūzų mandatinę vyriausybę (apie Klaipėdos sukilimą žr. LE XII 39–43). Kai žygis pasisekė, tai ir santarvininkai pripažino Klaipėdą Lietuvai (1923 II 16). Sekė ilgos ir permainingos derybos tarp Lietuvos ir santarvininkų delegatų, kol buvo išdirbta Klaipėdos konvencija ir statutas (žr. LE XII 34–38). Dvilypis dokumentas sukūrė autonominę teritoriją Lietuvos ribose.

Pirmojo seimo metu Lietuva turėjo pergyventi ir jai suduotą smūgį, kai Ambasadorių konferencija patvirtino Lenkijos rytų sienas ir tuo pripažino Vilnių Lenkijai (1923 III 15). Smūgis buvo daugiau moralinio pobūdžio ir nuteikė visuomenę neišsižadėti Vilniaus ir juo sielotis. Praktiškai Ambasadorių sprendimas tereiškė, kad patvirtino santykius ‚nei karas nei taika', kurie truko iki 1938. (Žr. Vilniaus byla — LE XXXIV 144–148).

Antrasis seimas išrinktas 1923 VI 5 taip pat su krikščioniškojo bloko dauguma. Tai vienintelis seimas, išbuvęs pilną kadenciją (3 metus). Jo metu tęsta žemės reforma, dalijant dvarus ir skirstant kaimus vien-

kiemiais. Mažažemiai ūkininkai, įsikūrę vienkiemiais, gavo daugiau žemės. Jie galėjo laisviau ir daug našiau ūkininkauti, turėdami visą žemę aplink namus, o ne išmėtytą daugelyje sklypų. Tas tiesiog revoliucinis perversmas žemės ūkyje vyko krikščionių demokratų lyderio kun. M. Krupavičiaus, 1923 - 26 buv. žemės ūkio ministro, vadovaujamas.

Žemės ūkio politikoje labai reikšmingas buvo posūkis į gyvulių ir pieno produktų ūkį. Tuo keliu jau užsimota eiti 1920, pasekant Danijos ūkiu. Pirmiausia taikantis prie Anglijos rinkos griebtasi kiaulių auginimo ir iš jų gaminti anglišką ‚bekoną'. Paruošti kiaulienai ir apskritai mėsos produktams buvo 1923 įsteigta Maisto b-vė (žr. LE XVII 123-125). Didžiausias Maisto bendrovės dalininkas buvo 1923 įsteigtasis Lietūkis (žr. Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga — LE XVI 168-171), kuris rūpinosi surasti rinką Lietuvos javams ir tiekdavo ūkininkams užsienines trąšas, mašinas, degalus, cementą ir kt. Pienui surinkti buvo steigiami pieno nugriebimo punktai, o platesnėms apylinkėms pieninės, kur buvo gaminami eksportui ir iš dalies namų rinkai pieno produktai. Pieno ūkiui tvarkyti ir gaminiams ruošti įkurta bendrovė Pienocentras (žr. LE XXII 448-453), kuris siuntė į užsienį apie 95% pieno gaminių ir kiaušinių. Didelei ūkio pažangai tarnavo ir 1932 įsteigtoji Lietuvos cukraus akcinė b-vė (žr. LE XVI 106-108), išugdžiusi Lietuvoje cukraus runkelių ūkį ir žymia dalimi savo gamyba tenkinusi vidaus rinką.

Nors ūkinė pažanga Lietuvoje ir smarkiai kilo, tačiau ūkis negalėjo išvengti to meto pasaulinės krizės. Ekonominė krizė pakirto valdančio krikščioniško bloko orumą. Opozicinės partijos, — liaudininkai, tautininkai ir socialdemokratai, — išvystė stiprią propagandą prieš jį ir 1926 V seimo rinkimuose išmušė iš jo rankų visą laiką turėtą daugumą. Dešiniųjų partijų era baigėsi ir prasidėjo nuosaikių kairiųjų (plačiau apie partijas žr. atitinkamuose LE tomuose: apie darbo federaciją — LE XVI 109-111, apie krikščionis demokratus — LE XIII 105-112, apie socialdemokratus — LE XVIII 218-226, apie tautininkus — LE XXX 440-449, apie ūkininkų partiją — LE XXXII 141-142, apie ūkininkų sąjungą — LE XXXII 142-143, apie valstiečius liaudininkus — LE XXXIII 67-75). Priešrinkiminių kovų metu santykiai tarp krikščionių bloko ir opozicinių partijų tiek įsitempė, kad jos nelinko tartis dėl valdžios koalicijos. Krikščioniškasis blokas, nors ir buvo gausiausias seime (30 narių iš 85 bendro skaičiaus), apsisprendė pasilikti nuošalyje ir leisti opozicijai valdyti. Didžiausia opozicinė partija, liaudininkai, pasitelkę socialdemokratus ir dar mažumas, sudarė seimo daugumai priimtiną vyriausybę ir išsirinko savo narį K. Grinių prezidentu.

Kairioji vyriausybė negalėjo būti dar vis stipriai konservatyvinės ir Bažnyčiai ištikimos mūsų visuomenės daugumos ramiai priimta. Tuojau susirinkusiame seime pradėtas svarstyti dar krikščionių bloko su Vatikanu sutartas bažnytinės provincijos įkūrimas davė medžiagos karštiems ginčams bažnytiniais klausimais, kurie atsiliepė spaudoje ir aidėjo po kraštą (žr. LE XV 148).

Tuo pačiu metu įprastą gyvenimą ėmė ardyti savo veiklą suaktyvinę komunistai, užsienio remiami. Nors komunistų partija ir nebuvo įteisinta, bet jai padėjo išleistas amnestijos įstatymas politiniams kaliniams, paleidęs į laisvę jų veiklesnius narius, ir nuimtas karo stovis. Komunistai, kad ir neprisipažindami kas esą, skverbėsi į dirbančiųjų tarpą, ypač į profesines sąjungas, ir varė propagandą. Didelė opozicija kairiajai vyriausybei lietuvių visuomenėj, kurioje ryšium su Vilniaus klausimu vyravo priešlenkiškos nuotaikos, kilo ir dėl švietimo ministerijos leidimu įkurtų gausių lenkiškų privatinių mokyklų. Buvo įžiūrėta ir žala mūsų tautai, nes per mokyklas gaivinta lenkybė aplenkintose srityse.

Atsitiktinai smarkios partinės kovos metu vyriausybė įnešė į seimą patvirtinti tik ką (1926 IX 28) pasirašytą nepuolimo sutartį su Sovietų Sąjunga. Dėl jos dar krikščionių laikais, Sovietams verčiant, pradėta tartis. Nors sutartis buvo daugiau naudinga nei kenksminga Lietuvai, tačiau opozicinės grupės puolė ją. Išsiskyrė tik maža tautininkų frakcija (3 narių), pritarusi sutarčiai. Ginčai dėl sutarties dar labiau įtempė santykius tarp dešiniųjų ir kairiųjų.

Komunistinė propaganda, partiniai ginčai labai drumstė krašto rimtį. Prisidėjo streikai, demonstracijos, vienur kitur įvykdavo demonstruojančių susidūrimai su policija. Partinės kovos dvasia persimetė ir į Kauno universiteto studentiją. Jos dešiniosios korporacijos (ateitininkai, neolituanai ir kt.) XI 23 surengė demonstraciją, kurią policija nesėkmingai sklaidė. Studentų rungtynės su policija gatvėje ir dėl jų kitą dieną seime karšti ginčai dar pakurstė jau įsibėgėjusią opoziciją kairiajam vyriausybės kursui.

Padėties paliestų jaunų karininkų grupė ėmė planuoti perversmą. Jie pritraukė prie sąmokslo įtakingus dešiniųjų partijų, ypač tautininkų, vadus. Su šiųjų pritarimu ir,

gal būt, bendradarbiavimu įvyko 1926 XII 17 perversmas ir kairioji vyriausybė liko nuversta (žr. LE XXII 339–341).

2. 1926–1940

Valdžios pakeitimas bent formaliai vyko konstituciniu keliu. Prezidentas patvirtino jam sukilėlių parinktą prof. A. Voldemaro vyriausybę ir po to atsistatydino. Nauju prezidentu sukilėliai parinko A. Smetoną, tautininkų lyderį. Jį formaliai išrinko tik dešinieji seimo atstovai, patvirtinę ir Voldemaro vyriausybę.

Naujoji vyriausybė iš pat pradžių griežtai pasuko į dešinę ir smelkė kraštutinius kairiuosius gaivalus. Tuojau vėl buvo įvestas karo stovis, uždarytos profesinės sąjungos dėl didelės komunistų įtakos jose, bet kokia komunistinė propaganda nutildyta griežtomis policinėmis priemonėmis ir cenzūra. Daug kairiųjų veikėjų atsidūrė kalėjimuose. Ėmė veikti karo lauko teismai pagal karo stovio įstatymą. Jie nubaudė eilę komunistų vadų ilgalaikėmis kalėjimo bausmėmis ir kai kuriuos net mirtimi.

Pirmas pasipriešinimas griežtai tautiškai vyriausybei buvo bandytas paskutiniojo seimo liaudininkų atstovo J. Pajaujo. Sąmokslas susektas planavimo stadijoje, ir Pajaujis, nusižengiant konstitucijai, buvo suimtas be seimo sutikimo. Kai seimas dėl nario suėmimo įteikė vyriausybei interpeliaciją ir pirmininkas atsakė į ją, vyriausybei buvo seimo pareikštas nepasitikėjimas. Betgi vyriausybė, užuot pati atsistatydinusi, 1927 IV 12 paleido seimą. Paleidusi seimą ir nepaskelbusi naujų rinkimų, kaip to reikalavo konstitucija, vyriausybė ir formališkai pažeidė parlamentinę tvarką. Po šio posūkio netrukus pasitraukė iš kabineto trys krikščionių ministrai ir valdžios vairas atsidūrė tautininkų rankose. Prasidėjo tikras autoritetinis režimas.

Pradėję valdyti vieni, tautininkai pradžioje buvo atsidūrę lyg kryžkelėje, nedrįsdami iš pradžių žengti visai nauju keliu ir net svarstydami seimo rinkimus. Bet tuojau viršų gavo kraštutinesnė kryptis, nuspręsta greičiausiai Voldemaro, rodžiusio palankumą itališkam fašizmui. Tad susilaikyta nuo seimo rinkimų pagal seną konstituciją, nors ir nebuvo įsakmiai paskelbta, kad jo išsižadama.

Pirmas rimtas bandymas naujam tiesiog diktatūriškam A. Voldemaro režimui buvo Tauragės pučas (žr. LE XXX 415) ir iš jo išriedėjęs konfliktas su Lenkija. Konfliktui pradžią davė į Lenkiją pabėgę pučo vadai, leidęsi lenkams panaudoti prieš Vilniaus krašto lietuvius ir Lietuvą. Be jokio pagrindo lenkų pradėtas kivirčas, sujungtas net su karo grėsme, atsidūrė Tautų Sąjungoje. Čia įvyko įžymi diplomatinė dvikova tarp Voldemaro ir Pilsudskio, kur lenkų vyriausybės galva statė Lietuvos ministrui taikos ar karo klausimą.

Kivirčas su lenkais atsiliepė kiek ir vidaus politikoje. Dėl jo pajudėjo krikščionių opozicija. Vyriausybė jai atkirto, atleisdama į atsargą krikščionims artimą įtakingą plk. J. Petruitį ir priversdama jų lyderį L. Bistrą bėgti į Rytprūsius.

Po šių įvykių Voldemaro kursas dar pagriežtėjo. Jis politikavo glaudžiame ryšyje su karine Geležinio Vilko (žr. LE VII 101) slapta organizacija, užsimezgusia po 1926 XII 17 perversmo ir valdžios pripažinta. Griežta voldemarinė politika atsispindėjo ir 1928 V 15 paskelbtoje konstitucijoje.

Naujoji konstitucija į visos valdžios viršūnę iškėlė prezidentą, renkamą septyneriems metams specialios rinkikų kolegijos. Jam duota galia paleisti seimą ir, seimui neposėdžiaujant, skelbti potvarkius ir net įstatymus. Jam duota teisė pasirinkti ir net atleisti ministrus ir šiaip pareigūnus. Seimas galėjo pareikšti nepasitikėjimą vyriausybei tik $^3/_5$ balsų. Konstitucija numatė ir antruosius rūmus — Valstybės Tarybą. Jos nariai ne renkami, bet skiriami. Ypatingas konstitucijoje buvo 5 paragrafas, kuriuo Vilnius skelbtas Lietuvos sostine. Dėl jo protestavo Lenkija Tautų Sąjungoje, o protestui pritarė kiek ir didžiosios valstybės.

Po konstitucijos jokių permainų valdžioje neįvyko. Pasiliko kietas Voldemaro kursas, matyti, Geležinio Vilko inspiruojamas. Vienos partijos linkmė vis griežtėjo. Opozicinės partijos nors ir nebuvo uždarytos, bet jų veikla trukdoma žodžio ir rašto cenzūros. Tuo pačiu metu prasidėjo trynimasis tarp prezidento A. Smetonos ir jo ministro pirmininko A. Voldemaro. Jų nesutarimas 1928–29 ryškėjo Tautininkų sąjungoje, kurioje ėmė skirtis Smetonos ir Voldemaro šalininkai. Skilimą dar padidino 1929 V 6 trijų socialistų studentų pasikėsinimas prieš Voldemaro gyvybę. Po to jis dar labiau įsitraukė į Geležinio Vilko ratelį. Jis tolo nuo prezidento ir šiam ištikimų ministrų. Skilimas valdžios viršūnėje negalėjo ilgai tęstis ir prezidentas nutraukė jį, 1929 IX 19 atleisdamas Voldemarą. Tuojau buvo pajustas nuosaikesnis valdžios kursas, nes A. Smetona su pasirinktu ministru pirmininku J. Tūbeliu, praktišku, daugiau ūkio reikalams atsidėjusiu politiku, švelnino režimą. Žymiai pritilo tokia ‚valstybės priešų' medžioklė, kokia buvo Voldemaro laikais.

Pirmas sušvelnėjusio režimo ženklas buvo amnestija kai kuriems politiniams kaliniams. Opozicinės partijos, krikščionys demokratai ir liaudininkai, galėjo laisviau veikti. Net ir socialdemokratams pripažinta veikimo laisvė. 1931 išrinktos naujos miestų ir apskričių bei valsčių savivaldybės. 1931 XII 11 A. Smetona vad. ypatingųjų tautos atstovų išrinktas valstybės prezidentu 7 metams, kaip buvo 1928 konstitucijoje numatyta. Lietuvos vyriausybė persiorganizavo jau įsibėgėjusios pasaulinės krizės metu. Lietuva, žemės ūkio kraštas su mažai išsivysčiusia pramone, daug lengviau pergyveno krizės metus kaip aukštos pramonės šalys. Ūkininkai kentė dėl žemų kainų ūkio produktams. Valdžia stengėsi švelninti krizę, kurdama kooperacines bendroves, kurios supirkinėjo ūkio gaminius palankiausiomis sąlygomis ir parūpino gyventojams prekių pigesnėmis kainomis. Dideli nuopelnai krizę švelninant priklauso žemės ūkio ministrui J. Aleksai. Jo idėja buvo pereiti į gyvulių ūkį ir pakelti pieno produktų gamybą. Tuo keliu pakreiptas ūkis išvengė aštresnės krizės. Tvarkingai ir apdairiai vedamas ūkis leido vyriausybei turėti balansuotą biudžetą net ir krizės metu. Tad Lietuva pačiais sunkiausiais ūkiui metais buvo viena nedaugelio valstybių, išsivertusių be valiutos varžymų. Tik 1932 imta kiek riboti laisva lito cirkuliacija.

Tuo pat metu Lietuva turėjo du laimėjimus užsienio politikoje. Vienas jų atsiektas byloje su lenkais dėl tranzito Nemunu, kai jie reikalavo leisti jiems ne tik plukdyti mišką Nemunu, bet dar transporto sausuma ir net konsularinių santykių. Lenkų pretenzijoms pritarė Tautų Sąjungos Tranzito komisija, bet Haagos tribunole Lietuva bylą laimėjo 1931. Tame pačiame tribunole Lietuva laimėjo ir bylą su vokiečių Reichu, kai šis apskundė Klaipėdos gubernatoriaus aktus, kuriais buvo pašalintas direktorijos pirmininkas ir paskirta nauja direktorija be seimelio aprobatos. Šiuo kartu Lietuvai teko bylinėtis su konvenciją pasirašiusiais sąjungininkais. Tribunolas 1932 pripažino gubernatoriaus aktus suderinamus su Klaipėdos konvencija bei statutu (žr. Nuolatinis tarptautinio teisingumo tribunolas — LE XX 489–490).

Veltui tikėtasi, kad po Haagos tribunolo sprendimo Klaipėdos reikalai iškris iš užsienio politikos ir paliks grynai Lietuvos vidaus dalykas. Betgi netrukus, nacionalistams paėmus valdžią Vokietijoje ir pradėjus smarkią kovą prieš Versalio ‚diktatą', Klaipėdos krašto vokiečiai sujudo veikti prieš Lietuvą. Kietos rankos gubernatorius J. Navakas turėjo uždaryti dvi pronacionalsocialistines partijas ir kelis jų vadus 1934 atiduoti kariuomenės teismui (žr. Neumanno ir Sasso byla — LE XX 253–254).

Reicho atvirai palaikomas judėjimas Klaipėdos krašte sunkino vyriausybės padėtį. Padidėjo opozicinių srovių veikla. Vokiškas nacionalsocializmas ir pakilęs profašistinis judėjimas kituose kraštuose, neišskiriant nė Pabaltijo valstybių, skatino sukrusti ir mūsų kraštutinius dešiniuosius — voldemarininkus. Sąjūdžio pirmūnais buvo karininkai, susimetę po 1929 IX į Slaptąją Karininkų Sąjungą (SKS). Jie susimokė padaryti pučą ir priversti prezidentą grąžinti Voldemarą į ministro pirmininko kėdę. Pučas (1934 VI 7) nepavyko svarbiausia dėl policijos budrumo, kai ji suskubo pirmoji apsupti prezidentūrą ir neleido atvestiems kariuomenės daliniams priartėti prie jos. Tokioje padėtyje prezidentas galėjo pasipriešinti atvykusios sukilėlių delegacijos reikalavimams ir sukilimas sugniužo. Du sukilimo vadai, kurių vienas buvo generalinio štabo viršininkas gen. P. Kubiliūnas, ir prof. A. Voldemaras, atsidūrė karo lauko teisme. Voldemaras gavo 12 m. kalėjimo, iš kurio po 4 m. išleistas turėjo išvykti į priverstinę emigraciją.

Santykiai su Vokietija, kurie dėl Klaipėdos vis blogėjo, jaučiamai palietė Lietuvos žemės ūkį. Vokietija ne tik uždarė savo rinką Lietuvos ūkio gaminiams, bet net trukdė transportą į kitus kraštus. Vokietijos represijas labiausiai pajuto Užnemunės ūkininkai, nuo seniau tiesiog susirišę su vokiška rinka. Ūkininkų sunkmečiu stengėsi pasinaudoti savo agitacijai ir pogrindy veikusi komunistų partija. 1935 kilo ūkininkų streikai Užnemunėj. Streikininkų atsišaukimuose ir reikalavimuose vyriausybei buvo keliami be grynai ekonominių dar ir politiniai dalykai. Vyriausybė ėmėsi griežtų priemonių streikui užgniaužti ir to pasiekė ne be aukų streikininkų ir policijos pusėje. Streikas baigėsi 1935 rudenį, nors paskirose vietose dar kartojosi ir 1936, padarydamas nuostolių ramiems ūkininkams (žr. Suvalkiečių sukilimas — LE XXIX 241–242).

Valstiečių bruzdėjimas privertė vyriausybę peržiūrėti vidaus politiką, ypač ūkio. Buvo pakeisti vidaus ir žemės ūkio ministrai. Nustatytos pastovios kainos javams, jas žymiai pakeliant. Skolų mokėjimas bankams palengvintas ar sumažintas. Kai kurie mokesčiai, kilę iš žemės reformos, panaikinti.

Be abejo streiko poveikyje vyriausybė nusprendė pravesti ir seimo rinkimus. Jo rinkimai visai nepastebimai vyko administracijos organų priežiūroje. Kandidatai

parinkti valdžiai palankūs asmenys ir bent formaliai nepriklausą partijai. Jie skirti būti tiesioginiais tautos atstovais be partinio mandato. Tuo būdu išrink. seimas paliko daugiau valdžios įrankis, be savo iniciatyvos. Jis buvo ištikimas režimui, kuriam savaimingai vadovavo prezidentas, kaip 1928 konstitucija numatė.

Tokia tikrai autoritetinė valdžios forma reiškėsi tada ir kitur. Parlamentiniai režimai visur braškėjo. Vienur, komunistų inspiruojami, kūrėsi liaudies frontai, o kai kuriose valstybėse telkėsi profašistiniai sambūriai Vokietijos-Italijos pavyzdžiu. Lietuvos vyriausybė, vidurio kelio politiko A. Smetonos vadovaujama, nėjo nei liaudies fronto nei ortodoksinio fašizmo keliu. Ji laviravo tarp dviejų pradėjusių rungtis ideologijų ir stengėsi palyginti nuosaikiu autoritetiniu režimu stiprinti tautos vienybę neiškaus rytojaus akivaizdoje.

Lyg artėjančios karo audros pranašai buvo du Lietuvai kirsti smūgiai: lenkų ultimatumas (1938 III 17) ir lygiai po metų Klaipėdos atėmimas. Nedrįsdama pasipriešinti lenkų grasymams, Lietuva turėjo priimti lenkų ultimatumą ir užmegzti diplomatinius santykius. Tačiau ji galėjo pasilaikyti pretenzijas į Vilnių, į kurį po pusantrų metų ir įžengė. Skaudžiau ir daugiau gyvybiškai palietė Klaipėdos smūgis. Su meile ir dideliais ištekliais kurtą vienintelį pajūrio miestą ir uostą dabar reikėjo atiduoti Reichui. Beviltiškai šauktasi konvenciją pasirašiusių valstybių paramos: jos pasirodė tam abejingos. Po Miuncheno nuolaidų iš jų ir negalima buvo ko geresnio tikėtis. Su ašaromis akyse pranešė tuometinis ministras pirmininkas V. Mironas Klaipėdos netekimą seimo ir valstybės tarybos jungtiniame posėdyje.

Kai Lietuva neteko Klaipėdos, karo šmėkla jau kybojo Europos padangėje. Vokietija, susidorojusi su Čekoslovakija, spaudė Lenkiją dėl koridoriaus ir Dancigo. Lenkija ieškojo Prancūzijos ir Anglijos paramos, ir karo pavojus didėjo. Veltui šios dvi valstybės tarėsi su Sovietų Sąjunga dėl savitarpinės pagalbos pakto ir dėl saugumo garantijos Vokietijos rytų ir vakarų kaimynams. Svarbiausia kliūtis susitarti buvo vakariečių nesutikimas išduoti Pabaltijo valstybes sovietų agresijai.

Šiose aplinkybėse Lietuva, kaip ir kitos Pabaltijo valstybės, pasiskelbė pasiliksianti neutrali tarptautinio konflikto atveju. Apsisprendusi būti neutrali, Lietuvos vyriausybė nesusigundė pirmomis karo dienomis Reicho vilionėmis su juo sąjungininkauti atsiimant Vilnių. Ji tik gyvai susirūpino savo sienų apsauga paskutinėmis Vokietijos-Lenkijos karo dienomis ir tam 1939 IX 17 mobilizavo papildomas karines pajėgas. Tuo metu Lietuva dar nejautė betarpiško pavojaus nepriklausomybei, nes apie Sovietų Sąjungos ir Vokietijos slaptas 1939 VIII 23 ir IX 28 sutartis (žr. Ribbentropo-Molotovo susitarimai—LE XXV 215 217) tada dar nieko nežinota ir neturėta įtarimo, kad pagal jas Sovietai vertė Lietuvą (ir jos abu Pabaltijo kaimynus) pasirašyti savitarpinės pagalbos sutartį, įsileidžiant sovietų įgulas. Pagal tą sutartį (1939 X 10) Lietuvai buvo grąžintas Vilnius. Sostinės grąžinimo džiugesys nuslopino iš dalies nuogąstį dėl įgulų, kurios tuojau po sutarties buvo įvestos ir paskirstytos numatytose vietovėse. Raminančiai visuomenę veikė Sovietų vadų vieši pareiškimai, kad Sovietų Sąjunga ne tik nesikėsinanti prieš Pabaltijo valstybių laisvę, bet savo įgulomis net garantuojanti ją. Taip kalbėta ir tuo pačiu metu ruoštasi Pabaltijo valstybes pagrobti, tiktai laukta tinkamo momento, stebint kaip vystosi karas Vakaruose. Po Vokietijos pradėtos didelės ofenzyvos Vakaruose, pasipylė sovietų kaltinimai Lietuvai, daugiausia susieti su įgulomis. Aiškiai pasirodė grasinanti Sovietų elgsena. Veltui ministras pirmininkas A. Merkys ir užsienio reikalų ministras J. Urbšys keliavo į Kremlių aiškintis ir teisintis. Pagaliau 1940 VI 14 duotas trijų punktų ultimatumas: atiduoti teismui vidaus reikalų ministrą ir saugumo dpt. direktorių už tariamus nusikaltimus, kenkiant sovietų įguloms; įsileisti neribotą sovietų kariuomenės kiekį; sudaryti naują Sovietams palankią vyriausybę. Lietuvos vyriausybė dramatiškame naktiniame posėdyje, svyravusi tarp pasipriešinimo ir sutikimo, nutarė priimti ultimatumą. Pats prezidentas, kėlęs bent simboliško pasipriešinimo mintį, apsisprendė protesto ženklan apleisti kraštą. 1940 VI 15 Sovietų armijos užplūdo Lietuvą ir padarė galą jos nepriklausomybei (žr. Inkorporacija — LE VIII 517–525).

D. Alseika, Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934, 1935; J. Audėnas, Paskutinis posėdis, atsiminimai 1967; Baltic States. A Survey of the Political and Economic Structure and the Foreign Relations of Estonia, Latvia, and Lithuania. Prepared by the Information Department of the Royal Institute of International Affairs 1938; *C. V. Baltramaitis,* Lithuanian Affairs. An Index to the New York Times on Subjects Pertaining to Lithuania and Lithuanians 1945; *R. Batilliat,* Origine et développement des institutions politiques en Lithuanie 1932; *A. Birontas,* Bermontininkams Lietuvą užpuolus 1934; *M. Biržiška,* Dėl mūsų sostinės. Iš Vilniaus darbo atsiminimų 1960–62 (2 tt.); ('') Na posterunku wileńskim 1920–36 (6 tt.); *('') M. Šėmis,* Vilniaus Golgota 1930; *Vk. Biržiška,* Neužgijusios žaizdos. Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m., 1936; *A. Bossin,* La Lithuanie 1933; *S. Butkus* (red.), Savanoris 1918–1920, 1929; *H. de Chambon,* La Lithuanie moderne [2]1933; ('') La Lithuanie pendant la conférence de la paix 1919, 1931; *V. Daugirdaitė-Sruogienė,* Lietuvos istorija. Lietuva amžių sūku-

ry 1956 887–939; *A. Gerutis*, Lietuvos kronika (1918 II 16 — 1921 XII 31) (Dirva 1–17 1958); *V. Gustainis*, Lithuania: The First Twenty Years (Slavonic and East European Review XVII 1939); *(S. Yla) J. Daulius*, Komunizmas Lietuvoje 1937; *J. Jakulis*, La Lithuanie restaurée 1932; *V. Kemežys* (red.). Lietuva 1918–1938, 1938; *A. Kernius-Kernauskas*, Gruodžio 17 diena ²1929; *P. Klimas*, Istorinė Lietuvos valstybės apžvalga 1922; Kovo 20 diena. Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti 1921; *J. Krikščiūnas*, Kokia buvo nepriklausoma Lietuvos pažanga (Lietuvių Žodis 1–10 1946); *D. Krivickas*, Economic Achievments of the Lithuanian State (Baltic Review 13 1958); *V. Lavoix*, Quand la lumière nous vient du nord 1938; Lietuva skaitmenimis 1918–1928 (Centrinis statistikos biuras) 1929; Lietuvos statistikos metraštis (Centrinis statistikos biuras) 1924–39; *P. Łossowski*, Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920, 1966; *B. V. Mačiuika* (red.), Lithuania in the Past 30 Years 1955; *P. Mačiulis*, Trys ultimatumai 1962; *J. K. Mičiulis*, Cultural Progress of Independent Lithuania (Baltic Review 13 1958); *A. Merkelis*, Antanas Smetona 1964; *J. Navakas*, Lietuvai besikeliant. Iš 1918–1919 metų užrašų ir atsiminimų iš Lietuvos vasaros rytų partizanų veikimo 1928; *H. A. Niessel*, L'évacuation des pays baltiques par les allemands 1935; (liet. Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos kraštų. Išvertė J. Griška 1938); *O. J. C. Norem*, Timeless Lithuania 1943, ²1967; Ostland in Zahlen 1952 psl. 114–152: Litauen); *J. Petrušaitis* (red.), Nepriklausomai Lietuvai 1965; *J. Petruitis*, Laisvę ginant ²1952–53 (2 tt.); Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928, 1930 (1 t. ²1955); *Prekybos Pramonės ir Amatų Rūmai*. Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938 (ag. Ten Years of Lithuanian Economy 1938; vok. Zehn Jahre litauischer Wirtschaft 1938); *(J. Papečkys) J. Rainys*, P.O.W. (Polska organizacja wojskowa) Lietuvoje 1936; *S. Raštikis*, Kovose dėl Lietuvos 1956–57 (2 tt.); *M. Römeris*, Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos I 1937; *A. Rūkas* (red.), Mykolas Sleževičius 1954; *P. Ruseckas* (red.), Savanorių žygiai 1937 (2 tt.); *A. E. Senn*, The Emergence of Modern Lithuania 1959; ('') The Great Powers. Lithuania and the Vilna question 1920 - 1928, 1966; *A. Simutis*, The Economic reconstruction of Lithuania after 1918, 1942; *R. Skipitis*, Nepriklausomą Lietuvą statant 1961 ('') Nepriklausoma Lietuva 1967; *V. Skorupskis*, Karas už Lietuvos laisvę 1934; ('') La resurrection d'un peuple 1930; *A. Steponaitis*, Tėvynėje ir pasauly 1962; *A. Šapoka*, Lietuvos istorija 1936, ²1950 546–592; *M. Šalčius*, Lenkų sąmokslas Lietuvoje 1921; *V. Širvydas* (red.), Bronius Kazys Balutis 1951; *N. Turchi*, La Lituania nella storia e nel presente 1933; *R. Valsonokas*, Klaipėdos problema 1932; Valstybės statistikos kalendorius 1937 (Centrinis statistikos biuras) 1937; *J. Vanagaitis* (red.), Kovos keliais. Klaipėdos krašto prisijungimui prie Lietuvos 15-kos metų sukakčiai paminėti almanachas 1938; Vyriausybės Žinios 1920–1940; *S. Vykintas* (red.), La culture lituanienne 1938; ('') Lithuanian Culture 1939; ('') Litauens Werden und Schaffen 1938; Visa Lietuva, informacinė knyga (Centrinis statistikos biuras) 1922tt.; *W. Wielhorski*, Litwa współczesna 1938; *K. Žukas*, Žvilgsnis į praeitį 1959.

LIETUVOS UŽSIENIO POLITIKA 1918–1940

DOMAS KRIVICKAS

Lietuvos užsienio politikos gaires lėmė esminiai uždaviniai, kilę ryšium su Lietuvos valstybės atstatymu ir jos politinės nepriklausomybės ir teritorinio integralumo išlaikymu. Svarbiausias uždavinys, kuris teko atlikti atsikuriančios valstybės diplomatijai buvo išgauti Lietuvos valstybės tarptautinį pripažinimą ir patikrinti Lietuvos etnografinių žemių sujungimą į vieną vienetą.

1917 IX 18–22 Vilniaus konferencijai nutarus atstatyti nepriklausomą Lietuvą, tuojau pat iškilo ir santykių su kitomis valstybėmis klausimas. Konferencija, turėdama galvoje, kad Lietuva tuomet buvo vokiečių okupuota, ir kad pirmoje eilėje nuo Vokietijos nusistatymo daug priklausys nepriklausomos Lietuvos atstatymas, nutarė: ,Jeigu Vokietija sutiktų dar prieš Taikos konferenciją proklamuoti Lietuvos valstybę ir pačioje Konferencijoje paremti Lietuvos reikalus, tai Lietuvių konferencija, turėdama omenyje, jog Lietuvos interesai normalinėse taikos sąlygose yra pasvirę ne tiek į rytus ir ne tiek į pietus, kiek į vakarus, pripažįsta galimu sueiti būsimai Lietuvos valstybei, nepakenkiant savitam jos plėtojimuisi, į tam tikrus dar nustatytinus santykius su Vokietija'.

Taryba, vaduodamasi šia mintimi ir norėdama išgauti Vokietijos pripažinimą, 1917 XII 11 priėmė deklaraciją, kuria pasižadėjo įeiti į glaudesnius santykius su Vokietija, sudarydama su ja karines ir ekonomines sutartis. Tačiau kai ir tatai nepadėjo išgauti Vokietijos pripažinimą, tada 1918 II 16 aktu Taryba atskyrė Lietuvos valstybę nuo bet kurių ryšių su kitomis valstybėmis, paskelbdama, kad užsienio santykius su kitomis valstybėmis nustatys Steigiamasis Seimas. Vis dėlto Vokietijos kaizeris, 1918 III 23 išduodamas Lietuvos pripažinimo dokumentą, pripažinimą surišo su ekonominių ir karinių konvencijų sudarymu.

Vokietija savo ruožtu planavo sujungti Lietuvą unijos ryšiais su Prūsija ar Saksonija. Taryba, norėdama užkirsti kelią šiems vokiečių planams, 1918 VII 11 nustatė demokratinės monarchijos konstituciją ir karaliumi išrinko Vilhelmą, Uracho hercogą, Würtembergo grafą, suteikdama jam Mindaugo II vardą (žr. LE XXXII 292-295). Tačiau tai okupacinės padėties nepakeitė. Reikalai kiek pagerėjo, kai 1918 X 20 kancleris Max von Baden pareiškė Tarybos prezidiumui, kad Vokietija, vaduodamasi tautų apsisprendimo principu, pripažįsta Tarybai ir jos sudarysimai vyriausybei pilną laisvę tvarkyti Lietuvos kraštą, lygiai kaip ir lietuvių tautai teisę spręsti apie savo konstituciją ir santykius su kitomis valstybėmis.

Ryšium su beartėjančia Vokietijos kari-

ne kapituliacija, Valstybės Taryba ėmėsi naujų žygių: 1918 X 28 nustatė laikinosios Lietuvos konstitucijos dėsnius ir XI 2 nutarė nevykdyti nutarimo kviesti hercogą Urachą Lietuvos karaliumi, palikdama tą klausimą spręsti Steigiamajam Seimui. XI 11 pradėjo veikti pirmasis Lietuvos ministrų kabinetas. Tuo būdu, pasibaigė pirmasis laikotarpis, kada Lietuvos tarptautinių santykių klausimas buvo sprendžiamas tik Lietuvos–Vokietijos santykių ribose, nes Lietuva buvo Vokietijos okupuota.

1. Pastangos sujungti Lietuvos etnografines žemes į vieną valstybinį vienetą

1905 Vilniaus Didžiojo Seimo priimtoji etnografinės Lietuvos formulė tapo sankcionuota Valstybės Tarybos ir vėliau visą laiką sudarė Lietuvos teritorijos oficialią tezę. Tačiau kai buvo sudaryta pirmoji vyriausybė, visa Lietuva buvo dar svetimos valdžios rankose. Lietuvos valstybė buvo dar tik idėjų pasaulyje, ir ją reikėjo paversti kūnu. Į etnografinės Lietuvos žemes buvo daug pretendentų: vokiečiai, lenkai, rusai. Teko organizuoti ne tik karinę jėgą priešo žygiams atremti, bet taip pat, nors Lietuva ir turėjo ilgaamžę valstybinę tradiciją, dar įrodyti pasauliui, kad lietuvių tauta yra subrendusi būti laisva ir nepriklausoma.

Vokiečiams pralaimėjus karą, vokiečių pretenzijos įsigalėti Lietuvos erdvėje išnyko, nors jos kiek vėliau dar pasireiškė bermontiados forma (žr. LE II 420–422). Tačiau tuojau pat iškilo kitas nemažesnis pavojus iš Sovietų Rusijos pusės. Sovietų Rusija, nors principe ir skelbėsi, kad ji pripažįstanti tautų apsisprendimo teisę, tačiau laikydama aukštesniu proletariato diktatūros principą, kuriam turi būti subordinuotas ir tautų apsisprendimo principas, dar 1918 ėmėsi žygių sukliudyti nepriklausomos Lietuvos atstatymą. Buvo sudaryta Vakarų armija, kuriai buvo pavestas uždavinys ‚išlaisvinti' kitų tarpe, ir Lietuvą. 1918 XII 8 Maskvos įsakymu buvo suorganizuota vad. Kapsuko-Mickevičiaus vyriausybė, kurią jau 1918 XII 22 Sov. Rusija pripažino ir pažadėjo jai visokeriopą paramą. Tuo savo žygiu Sovietų Rusija stengėsi pridengti karinę intervenciją tariamosios pagalbos skraiste Kapsuko vyriausybei. Bolševikų pastangos buvo nugalėtos ir 1919 gale Lietuvos kariuomenė išstūmė bolševikų kariuomenę iš Lietuvos. 1920 VII 12 buvo pasirašyta Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis. Ši sutartis buvo tikras Lietuvos valstybės idėjos ir kartu Lietuvos diplomatijos triumfas. Sovietų Rusija pripažino Lietuvos nepriklausomybę:

‚Remdamasi Rusijos Federacinės Socialistinės Tarybų Respublikos paskelbtąja visų tautų teise laisvai apsispręsti, ligi joms visiškai atsiskiriant nuo valstybės, kurios sudėtyje jos yra, Rusija be atodairos pripažįsta Lietuvos valstybės savarankiškumą ir nepriklausomybę su visomis iš tokio pripažinimo einančiomis juridinėmis pasekmėmis ir gera valia visiems amžiams atsisako nuo visų Rusijos suvereniteto teisių, kurių yra turėjusi Lietuvių tautos ir jos teritorijos atžvilgiu. Kad Lietuva buvo kuomet priklausoma Rusijai, tas faktas neuždeda Lietuvių tautai ir jos teritorijai jokių pareigų Rusijos link'.

Šia sutartimi nustatyta Lietuvos–Rusijos siena žymia dalimi atitiko etnografinės Lietuvos ribas ir apėmė teritoriją 80.000 km^2 su 4 mil. gyventojų, neskaitant čia M. Lietuvos. Šios sutarties galiojimas kartkartėmis buvo patvirtinamas (1926 ir 1939), ir ji visais laikais sudarė Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių bazę. Tačiau 1939 X 10 sutartimi Lietuva buvo priversta atsisakyti Sovietų Sąjungos naudai didelės dalies teritorijos, kuri 1920 VII 12 sutartimi tos pačios Sovietų Sąjungos buvo pripažinta Lietuvos teritorija. Todėl 1939 padarytas Vilniaus grąžinimas buvo iš esmės ne kas kita, kaip dalies Lietuvos teritorijos pasisavinimas, į kurią Sovietų Sąjunga jokių teisių neturėjo.

1920 Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartimi nustatytų sienų Lietuvai niekuomet nepavyko realizuoti dėl konflikto su Lenkija. Iš pat pradžios Lenkija buvo nedraugingai nusistačiusi atkursimos Lietuvos atžvilgiu. Jos atstovai, o ypač Pilsudskis ir jo šalininkai, svajojo apie istorinės Lenkijos–Lietuvos valstybės atgaivinimą ir todėl į lietuvių pastangas atkurti tautinę Lietuvą žiūrėjo kaip į žygį, tiesiogiai nukreiptą prieš Lenkijos interesus. Jie laikė Lietuvos teritoriją savo teritorija ir stengėsi joje išplėsti savo valdžią. Vos tik susiorganizavus Lietuvos vyriausybei, vokiečių okupacinė kariuomenė pamažu pradėjo trauktis iš Vilniaus. Paskui ją slinko Raudonoji armija ir 1919 I 5 užėmė Vilnių.

1919 IV Lietuvos kariuomenė sėkmingai stūmė bolševikus atgal ir priartėjo prie Vilniaus. Tuo tarpu lenkų kariuomenė, prasiveržusi pro Lydą, IV 20 įžengė pirma į Vilnių. Lietuvos vyriausybė pareiškė protestą, nurodydama Santarvės valstybėms lenkų imperialistinius žygius.

Galimam ginkluotam susirėmimui išvengti buvo nustatyta pirmoji demarkacijos linija, kuri ėjo pagal geležinkelį, maždaug 5 km į vakarus nuo Kazitiškio per Trakus, Varėną, Ratnyčią, Pervalką, toliau Augustavo kanalu ir per Augustavą

ligi Vokietijos sienos. Bet netrukus ši linija buvo sulaužyta ir pastūmėta į vakarus 10–12 km, o Sūduvoje pastūmėta į šiaurę, paliekant lenkams Suvalkus. Bet ir ši linija buvo peržengta ir lenkai užėmė Vižainį, Punską, Seinus, Butrimonis, Stakliškes ir prisiartino prie Ukmergės. Ši trečioji linija išliko iki 1920 VII, kada bolševikai pradėjo ofenzyvą prieš Lenkiją. 1920 VII 14 lenkų štabas pasiūlė Lietuvos štabui užimti Vilnių, bet lenkų kariuomenės daliniai ties Vieviu pasipriešino žygiuojančiai lietuvių kariuomenei, ir į Vilnių kelioms valandoms anksčiau įžengė bolševikų kariuomenė. Lietuva, remdamasi Maskvos sutartimi, reikalavo, kad bolševikų kariuomenė išeitų iš Vilniaus. Tačiau rusai išėjo iš jo tik rugpiūčio pabaigoje, pasilikdami Maladečinos, Lydos ir Gardino rajone. Prasidėjus lenkų ofenzyvai prieš Raudonąją armiją, lenkų kariuomenės daliniai susidūrė su lietuvių kariuomene Augustavo rajone. VIII 28 Lietuva pasiuntė Lenkijai notą, kurioje pranešė, kad laikysis neutraliteto ir pasiūlė Suvalkų srityje, kur nebuvo nustatyta sienos Maskvos taikos sutartimi, nustatyti provizorinę demarkacijos liniją per Grajevą, Augustavą ir Štabiną. Tuo pat laiku į Kauną buvo atvykusi lenkų delegacija, kuri siūlė pradėti bendrą kovą prieš rusus. Lenkai pradėjo ofenzyvą ir užėmė visą sritį ligi Seinų. IX 5 Lenkija kreipėsi į Tautų Sąjungos tarybą, kaltindama Lietuvą susidėjus su bolševikais ir pradėjus agresingus žygius prieš Lenkiją. Kiek vėliau lenkai pasiūlė tiesiogines derybas, kurios įvyko Kalvarijoj 1920 IX 14–18, bet nedavė rezultatų. 1920 IX 20 Tautų Sąjungos taryba priėmė rezoliuciją, kuria rekomendavo priimti Curzono liniją (žr. LE IV 130) kaip demarkacijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių ir reikalavo kad Lenkija respektuotų lietuvių laikomų teritorijų neutralitetą. Toji rezoliucija buvo abiejų šalių priimta. Tačiau ir šiuo atveju lenkai jos nesilaikė ir ją peržengė. Nesusipratimams išaiškinti buvo pasiūlytos naujos derybos, kurios prasidėjo Suvalkuose IX 29. Sutartis buvo pasirašyta X 7, Tautų Sąjungos kontrolės komisijai dalyvaujant. Sutarties 1 str. numatė, kad nustatoma demarkacijos linija tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių (nesprendžiant vienos ar kitos pusės teritorinių teisių), būtent: nuo Rytprūsių sienos iki Juodosios Ančios ir Nemuno upių santakos (linija kurią buvo nustačiusi Aukščiausioji Taryba XII 8 nutarimu); toliau Nemuno tėkme ligi Gravės intako; toliau Gravės upeliu ligi perkertant Ratnyčios plentą; toliau tiesiąja linija ligi Skruoblo upelio santakos su Merkiu; toliau Merkio upe ligi Derežnyčios upelio, paliekant Salavarčių kaimą lietuvių pusėje, o Maledubno — lenkų pusėje; toliau Derežnyčios upeliu perkertant Vilniaus–Varėnos geležinkelį maždaug 2 km į šiaurės rytus nuo Varėnos stoties; toliau keliu per Barčius, Kijučius, Naujadvarį, Eišiškes, Paditvę, Gorodenką ir Bostūnų stotį, paliekant visą kelią ir Bostūnų stotį lenkų vyriausybės rankose. Pagal 5 str. ši sutartis pradeda veikti X 10 12 val., neliesdama vienok karo veiksmų sustabdymo iki šio laiko ir galiojo ligi galutinio visų Lietuvos ir Lenkijos ginčijamų teritorinių klausimų išsprendimo. (Suvalkų sutartis — LE XXIX 242–244).

IX 9 Vilnių užėmė gen. Želigovskio lenkų kariuomenės daliniai paties Pilsudskio įsakymu (žr. LE XXXIV 196-197). Tuo būdu Suvalkų sutartis buvo sulaužyta dar pilnai nepradėjusi veikti. Lenkų vyriausybė paskelbė Želigovskį maištininku ir formaliai papeikė jį, bet faktiškai rėmė ginklais ir kariuomene. Želigovskio buvo paskelbta ‚Litwa Środkowa' (Vidurinioji Lietuva). Tautų Sąjungos taryba pasmerkė Lenkijos žygį kaip sulaužymą pasižadėjimų, kuriuos ji yra davusi Tautų Sąjungai.

X 28 Tautų Sąjungos taryba savo posėdyje Briuselyje pasiūlė klausimą išspręsti plebiscitu. Lietuva sutiko su plebiscitu tam tikromis sąlygomis, bet Lenkija nesutiko atitraukti Želigovskio kariuomenės, ir todėl Taryba tokioms sąlygoms esant atsisakė nuo plebiscito ir pasiūlė tiesiogines derybas, Hymansui pirmininkaujant (žr. Hymanso projektas — LE VIII 259).

Atmetus Hymanso projektą, Tautų Sąjungos taryba 1922 I 13 nutarė baigti taikinamąją procedūrą lietuvių–lenkų ginče, atšaukti karinę kontrolės komisiją ir neutralines zonas ties Vilnium ir Suvalkais pakeisti laikina demarkacijos linija. Bet ji savo nutarime paskelbė: ‚Ji [Taryba] negali pripažinti vieno iš savo narių Tautų Sąjungai pavesto ginčo išsprendimo, kuris būtų padarytas, neatsižvelgus į Tarybos pasiūlymą ar be abiejų suinteresuotų šalių sutikimo'. 1922 II 3 Tautų Sąjungos taryba padalijo neutralinę zoną ir nustatė demarkacijos liniją. Lietuva, nors ir protestavo, tačiau buvo priversta pasiduoti jos vykdymui.

Savo ruožtu Želigovskis ėmėsi priemonių legalizuoti faktinę padėtį, dar 1921 XI 30 paskelbdamas rinkimus į ‚Vilniaus seimą', kuris turėjo išspręsti Vilniaus krašto priklausomybę. Lietuva protestavo prieš tokius rinkimus. Tačiau Varšuvos seimas, remdamasis Vilniaus seimo nutarimu, 1922 III 24 paskelbė Vilniaus krašto įjungimą į Lenkiją. Prieš tokį gyventojų valios falsifikavimą Lietuva vėl užprotestavo 1922

IV 1. Taip pat, kai buvo išleistas Vilniaus krašto rinkimų į Varšuvos seimą įstatymas, Lietuva 1922 VII 28 pakartotinai pareiškė protestą.

Lietuva, norėdama išnaudoti visus galimumus, siūlė ginčą atiduoti spręsti Haagos teismui, bet Lenkijai pasiūlymo nepriėmus, kreipėsi į Ambasadorių konferenciją, prašydama nustatyti Lenkijos sienas, remiantis Versalio sutarties 87 str. suteiktomis jai teisėmis, ,atsižvelgiant į šios valstybės iškilmingus pasižadėjimus Lietuvos atžvilgiu ir gyvus Lietuvos interesus ir teises'. 1923 aktu Ambasadorių konferencija nustatė Lietuvos sieną su Lenkija pagal išvestą demarkacijos liniją. Lietuva šio sprendimo nepriėmė laikydama jį neteisėtu, nes nebuvo atsižiūrėta Lietuvos sąlygų. Nustatytoji demarkacijos linija išliko ligi 1939 Lenkijos žlugimo (žr. Demarkacinė linija — LE IV 432–434; ten ir žemėlapis). Taigi, per visą nepriklausomos Lietuvos periodą nepavyko išspręsti Lietuvos–Lenkijos sienų ginčo ir įjungti rytinę etnografinę Lietuvą į Lietuvos valstybinį kūną.

Lietuvos sienų realizavimas vakaruose sutiko nemažesnių sunkumų. 1920 II 21 M. Lietuvos Taryba (žr. LE XVIII 39) kreipėsi į Versalio Taikos konferenciją, prašydama išjungti M. Lietuvą iš Vokietijos ir prijungti prie Lietuvos. Taip pat tokį reikalavimą kėlė ir Lenkijos delegacija. Tačiau ne visa M. Lietuva, o tik Klaipėdos kraštas buvo Versalio sutartimi atskirtas nuo Vokietijos ir perduotas valdyti Santarvės valstybėms, kol galutinai bus nustatytas Lietuvos valstybės statusas. Kita M. Lietuvos dalis su Tilže liko Vokietijos ribose. Tačiau ir pripažinus Lietuvą de jure, o taip pat priėmus Lietuvą į Tautų Sąjungą, santarvininkai delsė perduoti Klaipėdos kraštą Lietuvai. Tik po to, kai 1923 I 10 įvyko Klaipėdos krašte sukilimas ir sukilėliai pareikalavo Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos, 1923 II 16 Ambasadorių konferencija nutarė perduoti Klaipėdos kraštą Lietuvai. Po ilgų derybų, 1924 V 8 buvo pasirašyta tarp Lietuvos ir D. Britanijos, Prancūzijos, Italijos ir Japonijos Klaipėdos konvencija, kuria suverenitetas Klaipėdos krašte buvo perduotas Lietuvai, Klaipėdos kraštui suteikiant statutu nustatytą autonomiją. Šia sutartimi Lietuvos vakarinė siena buvo nustatyta Nemunu iki buv. Rusijos–Vokietijos sienos. Ši siena buvo vėliau patvirtinta 1928 I 29 Lietuvos–Vokietijos sienai tvarkyti sutartimi. Ji išliko iki 1939 III 22, kada Lietuva, Hitleriui ultimatyviai pareikalavus, buvo priversta perleisti Klaipėdos kraštą Vokietijai. Tačiau II pas. karui pasibaigus Vokietijos kapituliacija, 1945 VI 5 santarvininkai paskelbė visus Vokietijos teritorijos pakeitimus po 1937 XII 31 negaliojančius. Tuo būdu buvo panaikintas Klaipėdos krašto prijungimas prie Vokietijos 1939. Formaliniu požiūriu, šiuo metu Klaipėdos kraštas sudaro Lietuvos respublikos integralinę dalį, o faktiškai 1945 jis buvo įjungtas į Sovietinę Lietuvą.

Kilus ginčams dėl Lietuvos–Latvijos sienos, abi vyriausybės 1920 IX 28 pasirašė arbitražo sutartį sienai nustatyti. Pagal tą sutartį nustatant sienas turėjo būti kreipiamas dėmesys į abiejų šalių istorinius ir etnografinius principus, o taip pat vietinių gyventojų interesus. Tuo atveju, jeigu būtų nutarta daryti plebiscitą tam tikruose rajonuose, jis turėjo būti atliekamas pagal komisijos nustatytas taisykles, kad būtų išvengta administracijos spaudimo į vietos gyventojus. Superarbitru abiejų šalių sutikimu buvo parinktas Anglijos pilietis prof. J. Y. Simpsonas. Jo nustatytai sienai faktiškai pravesti buvo pasirašytas naujas susitarimas 1921 V 14. Pagal tą sprendimą Lietuvai teko Palangos–Šventosios pajūris, o Latvijai buvo priskirta Alūkstos sritis š.r. Lietuvoje.

Lietuvos teritorinė problema per visą nepriklausomos Lietuvos laikotarpį sudarė mūsų užsienio politikos kertinę problemą. Vilniaus ir Klaipėdos problemos dominavo visų kitų problemų tarpe. Jų sprendimui Lietuvos diplomatija yra padariusi daugiausia žygių.

2. Lietuvos valstybės tarptautinis pripažinimas

Išgauti Lietuvos valstybės tarptautinį pripažinimą buvo vienas iš pagrindinių Lietuvos diplomatijos rūpesčių. Jau 1918 II 16 Lietuvos Taryba, paskelbdama nepriklausomybės aktą, kartu kreipėsi į Rusiją ir Vokietiją, prašydama pripažinti Lietuvos valstybę. Tarybai tokį pripažinimą pavyko gauti tik iš Vokietijos 1918 III 23. Kitas svarbus de jure pripažinimas buvo gautas tik 1920 VII 12, kada Lietuvos–Sovietų Rusijos sutartimi Lietuva buvo pripažinta de jure. Stiprėjant Lietuvos valstybei, 1919–20 Lietuva de facto buvo pripažinta visos eilės valstybių. Lietuvos pastangos įstoti į Tautų Sąjungą pradžioje buvo nesėkmingos, ir tik 1921 Lietuva buvo priimta į Tautų Sąjungą.

1922 VII 28 JAV pripažino Lietuvą de jure. Pagaliau 1922 XII 22 Lietuvą de jure pripažino D. Britanija, Prancūzija, Italija ir Japonija. Priėmus Lietuvą į Tautų Sąjungą ir didžiosioms valstybėms pripažinus ją de jure, Lietuva tapo pilnateisis tarptautinės bendruomenės narys. Lietu-

vos pripažinimas užtruko svarbiausia dėl dviejų priežasčių: didžiųjų valstybių nenoro daryti greitą sprendimą, kad nebūtų pažeistos Rusijos teisės, ir dėl užsitęsusio Lietuvos–Lenkijos sienų konflikto.

3. Lietuvos tarptautiniai santykiai

Išgavus tarptautinį pripažinimą, Lietuva pamažu pradėjo megzti santykius tiek su savo artimaisiais kaimynais, tiek ir su kitomis pasaulio valstybėmis. Ypatingos svarbos turėjo Lietuvos santykiai su Lenkija, Vokietija ir Sovietų Sąjunga.

Santykiai su Lenkija. Neigiamas Lenkijos nusistatymas Lietuvos atžvilgiu ir ginčas dėl sienų sudarė Lietuvos–Lenkijos santykių pagrindinį bruožą. Lenkija pripažino Lietuvą de facto tik 1920. Ji balsavo prieš Lietuvos priėmimą į Tautų Sąjungą, kada visos kitos valstybės, išskyrus Rumuniją, pasisakė už Lietuvos priėmimą. Lenkija dėjo visas pastangas tiesioginiu ir netiesioginiu būdu išgauti esamos padėties pripažinimą, padėties, kurią sankcionavo Ambasadorių konferencija, pripažindama demarkacijos liniją Lietuvos–Lenkijos siena. Ji naudojo kiekvieną progą tokiam pripažinimui išgauti. Jau ruošiant Klaipėdos konvenciją, Lenkija kreipėsi į Tautų Sąjungą reikalaudama, kad būtų atnaujintas susisiekimas tarp Lietuvos ir Lenkijos, nes Lietuvos–Lenkijos susisiekimas buvo visiškai nutrauktas, kai Želigovskis okupavo Vilnių. Tiesioginės derybos susisiekimo reikalu buvo pradėtos tik 1925 IX 14 Kopenhagoje (žr. LE XII 423–424), o vėliau nuo IX 15 ligi X 15 buvo tęsiamos Lugane, Šveicarijoje (žr. LE XVI 500). Tačiau derybos nedavė rezultatų, nes lenkai ne tiek siekė susisiekimo sutvarkymo, kiek konsularinių santykių užmezgimo, o tai buvo Lietuvai nepriimtina, nes būtų implikavę esamo teritorinio statuso pripažinimą.

Lietuvos–Lenkijos santykiai vėl įsitempė 1927 rudenį. Pasinaudodama tariamu 28 lenkų mokytojų skundu iš Varnių koncentracijos stovyklos, Lenkijos valdžia uždarė daug lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte ir suėmė daug lietuvių. Susidarė naujas Lenkijos invazijos pavojus. Ir pats Pilsudskis vėliau pripažino, kad jis visą naktį galvojęs, ar skelbti mobilizaciją prieš Lietuvą. 1927 X 15 Lietuva kreipėsi į Tautų Sąjungą, kurios taryba XII 10 priėmė rezoliuciją, raginančią pradėti tiesiogines derybas, prieš tai pareiškus Lenkijai, kad ji gerbianti ir pripažįstanti Lietuvos valstybės politinę nepriklausomybę ir teritorinį integralumą. Lietuva savo ruožtu pasisakė, kad ji nesanti karo stovyje su Lenkija. 1928 III 30 Karaliaučiuj buvo atnaujintos tiesioginės derybos. Buvo susitarta tik dėl lengvatų gyventojams, kurių ūkius perkirto ar atskyrė demarkacijos linija, tačiau susisiekimo ir tranzito reikalais ir šiuo atveju susitarimo nepasiekta. Lenkija ir toliau spaudė atidaryti susisiekimą ir išgavo Tautų Sąjungos konsultatyvinės ir technikinės komisijos susisiekimo ir tranzito reikalais nutarimą, kad būtų atidaryta susisiekimui Lentvario–Kaišiadorių geležinkelio linija. Lietuvos atstovas šį pasiūlymą 1931 I atmetė. Tada Tautų Sąjungos taryba nutarė atsiklausti Haagos Tarptautinio Tribunolo nuomonės, ar Lietuva pagal jos tarptautinius įsipareigojimus privalo atidaryti šią geležinkelio liniją, ir jei taip, tai kokiomis sąlygomis. Haagos Tribunolas davė neigiamą nuomonę į iškeltą klausimą. Tuo būdu laimėjus Lietuvai bylą Haagos Tribunole, žymiai buvo sustiprinta Lietuvos pozicija Vilniaus klausimu.

Bet tuo nepasibaigė Lenkijos pastangos priversti Lietuvą atidaryti susisiekimą. Kai 1938 įvykus pasienio incidentui, Lenkija ultimatyviai pareikalavo santykių užmezgimo, Lietuva, negalėdama atsispirti grėsmei, pranešė, kad ji nusilenkia jėgai, bet ne teisei, ir užmezgė jai primestus diplomatinius santykius 1938 III 19.

Nežiūrint to, kad Lietuva buvo skaudžiai nuskriausta Želigovskio įvykdytu Vilniaus prijungimu prie Lenkijos, Lietuvos vyriausybė nesiėmė spręsti ginčo ginklų pagalba ir 1939. Kilus vokiečių–lenkų karui 1939, Lietuva nepasidavė vokiečių gundoma ir neprisijungė prie Vokietijos, kad jėga atsiimtų lenkų okupuotąsias žemes. Atvirkščiai, ji suteikė visokeriopą pagalbą lenkų tremtiniams Lietuvoje, o taip pat padėjo jiems emigruoti į vakarus.

Nors 1938 III 19 ir buvo užmegzti diplomatiniai santykiai su Lenkija ir po to buvo pasirašyta visa eilė sutarčių su Lenkija, Lietuvos–Lenkijos santykiai liko šalti, paremti tarpusavio nepasitikėjimu. (Dar žr. Vilniaus byla — LE XXXIV 144–148).

Santykiai su Vokietija. Per pirmąjį dešimtmetį Lietuvos–Vokietijos santykiai vystėsi palankiai. Priešingai Lenkijai, Vokietija ano meto sąlygomis buvo suinteresuota, kad Lietuva išliktų nepriklausoma ir kad Rytprūsiai nebūtų iš visų pusių apsupti Lenkijos. Jau 1919 pradžioje Lietuva gavo Vokietijoj 100 mil. markių paskolą ir tuo būdu galėjo pradėti organizuoti karines jėgas. Vokietijos rinka buvo svarbiausia Lietuvos žemės ūkio produktams. Suprantama, kad tokioms sąlygoms esant, Lietuva buvo suinteresuota plėsti savo santykius su Vokietija abipusių interesų pagrindu. Šie santykiai įgavo tvirtesnę teisinę bazę, kai 1923 buvo pasirašyta su Vokietija sutartis

dėl karo nuostolių ir Obosto pinigų likvidavimo (žr. Ostmarkė, Ostpinigiai, Ostrublis — LE XXI 241–242, 250), sutvarkant iš praeities kilusius tarpusavio reikalavimus. Taip pat 1923 buvo pasirašyta prekybos sutartis, pakeista 1928. Vėliau buvo pasirašyta visa eilė sutarčių, sutvarkančių reikalus, kilusius iš Klaipėdos krašto suverenumo perdavimo Lietuvai, sutartis dėl optacijos, sutartis dėl Evangelikų Bažnyčios Klaipėdos krašte, sutartis kariams pensininkams Klaipėdos krašte aprūpinti ir sutartis dėl civilinių pensininkų Klaipėdos krašte. Po to, 1928 buvo sudaryta sutartis sienos dalykams tvarkyti, sutartis pasienio vandenims tvarkyti ir palaikyti, konsularinė, trečiųjų teismo ir taikinamoji sutartis, susitarimas dėl draudimo ligoje, dėl sanitarinės Nemuno priežiūros, mažojo pasienio susisiekimo, o taip pat visa eilė ūkiškų susitarimų. Ypač per pirmąjį dešimtmetį vokiečių prekės ir Vokietijos rinka Lietuvos gaminiams turėjo vyraujantį pobūdį, kadangi daugiau kaip pusė Lietuvos importo ir eksporto ėjo iš ir į Vokietiją.

Lietuvos - Vokietijos santykiai pradėjo tmptis, įsigalėjus nacionalsocialistams ir valdžią paėmus A. Hitleriui. Nacionalsocialistų nusistatymas sulaužyti Versalio sutarties varžtus lietė ir Klaipėdą. Todėl ir sienų revizijos klausimas kartais švelniau, kartais griežčiau buvo keliamas. Ypatingai santykiai pablogėjo, kai Klaipėdos krašto direktorijos pirmininkas O. Böttcheris ėmė nesiskaityti su Lietuvos centrine valdžia ir pats tiesiogiai tvarkyti santykius su Vokietija. 1932 II 6 gubernatorius atleido direktorijos pirmininką ir nauju pirmininku paskyrė E. Simonaitį, kuriam seimelis pareiškė nepasitikėjimą. Gubernatorius paleido seimelį. Vokietijos vyriausybė iškėlė Lietuvai bylą Tautų Sąjungoje. Tada 1932 IV 11 Klaipėdos krašto konvencijos signatarai — D. Britanija, Prancūzija, Japonija ir Italija — nutarė perduoti bylą spręsti Haagos Tribunolui. 1932 VIII 11 sprendimu Haagos Tribunolas pripažino, kad gubernatorius, vykdydamas priežiūrą, turi teisės atleisti direktorijos pirmininką. Tačiau, iš antros pusės, Tribunolas pripažino, kad seimelio paleidimas buvęs nereguliarus. Šis Haagos Tribunolo sprendimas žymia sutvirtino centro valdžios autoritetą ir, esant normalioms aplinkybėms, galėjo sudaryti tvirtą bazę santykiams tarp autonominės ir centro valdžios tvarkyti. Lietuva savo ruožtu norėjo išplėsti ypač teisinę priežiūrą ir tam tikslui buvo sudarytas net Statutinis teismas. Tačiau tatai nepavyko įgyvendinti dėl griežto vokiečių priešinimosi.

Ryšium su politinių santykių paaštrėjimu, Vokietija griebėsi ir ūkinių spaudimo priemonių. Pasaulinė ūkio krizė ir Vokietijos ūkinis spaudimas skaudžiai atsiliepė Lietuvos ūkinei plėtotei. Tačiau Lietuva nenusileido ir pamažu savo ūkinius santykius pertvarkė naujais pagrindais, persiorientuodama į Angliją. Lietuvos–Vokietijos santykiai laipsniškai blogėjo. Šis įtempimas ypatingai padidėjo, kai Klaipėdos krašto politinės partijos persitvarkė į dvi politines partijas: Die Christlich-Soziale Arbeitsgemeinschaft (Chrisag), vadovaujamą von Sasso, ir Sozialistische Volksgemeinschaft (Sovog), vadovaujamą dr. Neumanno.

Lietuva griebėsi savisaugos priemonių. 1934 II 8 buvo išleistas Tautai ir Valstybei saugoti įstatymas, kurio svarbiausias tikslas buvo sudrausti beauganči iridentą. Kai buvo susektas sąmokslas, 1935 III 26 sprendimu kariuomenės teismas 4 asmenis nubaudė mirties bausme, o kitus 84 įvairiomis kalėjimo bausmėmis (žr. Neumanno ir Sasso bylo — LE XX 253–254). Šios priemonės iššaukė dar didesnę Vokietijos reakciją. Aplinkybių verčiama, Lietuvos vyriausybė amnestavo nuteistuosius ir vėl bandė nustatyti normalius santykius. 1936 santykiai kiek atslūgo. Bet tai buvo tik laikinas atslūgimas. Klaipėdos padėtis pasidarė ypač kritiška po Austrijos aneksijos ir Müncheno susitarimo 1938. Čekoslovakijos užėmimas galutinai nulėmė ir Klaipėdos likimą. 1939 III 20 Vokietija įteikė ultimatyvinį reikalavimą grąžinti Klaipėdą, grasindama priešingu atveju duoti laisvas rankas kariuomenei. 1939 III 22 Lietuva buvo priversta perleisti Klaipėdos kraštą Vokietijai. Savo ruožtu Vokietija sutiko įsteigti laisvą zoną Klaipėdos uoste ir įsipareigojo ,nevartoti jėgos ir neremti trečiosios pusės prieš Lietuvą nukreipto jėgos pavartojimo'. Tačiau ir šiuo atveju Vokietija netesėjo pažado, sudarydama sutartį su Sovietų Sąjunga dėl Lietuvos padalijimo.

Kilus vokiečių–lenkų karui, Lietuva paskelbė neutralitetą ir griežai jo laikėsi. Ji atmetė vokiečių pasiūlymą prisijungti prie vokiečių žygio į Lenkiją ir jėga atsiimti Vilnių. Tolimesnį Lietuvos likimą nulėmė Ribbentropo–Molotovo 1939 VIII 28 paktas ir jo 1939 IX 28 papildymas (žr. LE XXV 215–217). Nuo to laiko Lietuvos–Vokietijos santykiai vystėsi šių susitarimų ribose iki 1940 VI 15, kada Lietuva buvo Raudonosios armijos okupuota.

Santykiai su Sovietų Sąjunga. 1920 VII 12 taikos sutartimi Lietuvos–Sovietų Rusijos santykiai buvo įstatyti į normalinių santykių vėžes. Ano meto sąlygomis, So-

vietų Sąjunga kaip ir Vokietija, buvo tiesiogiai suinteresuota, kad Lietuva išliktų nepriklausoma ir nepatektų lenkų globon, kuri savo ruožtu organizavo ‚sanitarinį kordoną' prieš Sovietų Sąjungą. Todėl vadovaudamasi savo grynai egoistiniais sumetimais, Sovietų Sąjunga atvirai palaikė Lietuvą jos ginče su Lenkija dėl Vilniaus.

Šiuo atžvilgiu ypač yra reikšminga 1926 nepuolimo sutartis ir prie jos prijungta 1926 IX 28 Sovietų Sąjungos nota Lietuvos ministrui pirmininkui. Sutarties 1 str. nustatyta, kad taikos sutartis tarp Lietuvos ir Rusijos ‚palaiko visą savo galią ir neliečiamybę', ir prijungtoje notoje įsakmiai pareikšta, ‚kad faktiškas Lietuvos sienų sulaužymas, kuris buvo padarytas priešingai lietuvių tautos valiai, nepakeitė jos nusistatymo dėl Lietuvos teritorinio suvereniteto, nustatyto 2 str. ir jo priede prie 1920 VII 12 taikos sutarties su Rusija'. Tuo būdu Sovietų Sąjunga dar kartą atvirai pripažino, kad Vilnius ir jo sritis yra Lietuvos Respublikos integralinė dalis. Be to, šia sutartimi Sovietų Sąjunga pasižadėjo gerbti Lietuvos suverenumą ir teritorinį integralumą, o taip pat susilaikyti nuo bet kurių agresijos veiksmų, nukreiptų prieš Lietuvą. 1933 buvo pasirašyta tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sutartis užpuolimo sąvokai apibrėžti. Šia sutartimi buvo tiksliai nustatyta, kas reikia laikyti agresijos veiksmais.

Iki 1939 šios sutartys sudarė Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių bazę. 1939 VIII 28 Sovietų Sąjunga sudarė nepuolimo paktą su Vokietija ir pasidalijo įtakų zonomis Rytų Europoje. Pagal šią sutartį Lietuva atiteko Vokietijai, bet 1939 IX 28 Vokietija už tam tikras koncesijas Lenkijoj sutiko perleisti Lietuvą Sovietų Sąjungai, išskyrus Šakių ir dalį Marijampolės apskričių, kurios turėjo būti perleistos Vokietijai. Šiuo susitarimu, Sovietų Sąjunga sulaužė duotus Lietuvai iškilmingus pasižadėjimus gerbti Lietuvos nepriklausomybę ir jos teritorinį integralumą. Tolimesnė Sovietų Sąjungos politika Lietuvos atžvilgiu tebuvo tik paprastas Sovietų Sąjungos ir Vokietijos padaryto susitarimo dėl įtakų zonų pasidalijimo vykdymas. Nors Lietuva formaliai dar dalyvavo kaip partneris, tačiau tolimesni Lietuvos susitarimai su Sovietų Sąjunga buvo paremti ne abiejų susitariančiųjų šalių valia, bet vienašališku Sovietų diktatu. Taip pvz. 1939 X 10 Sovietų Sąjunga grasinimu primetė Lietuvai sutartį dėl militarinių bazių įsteigimo, o taip pat tolimesnius susitarimus dėl karinių bazių išdėstymo Lietuvoje. Sovietų Sąjunga, norėdama sudaryti pretekstą tolimesniems agresijos veiksmams prieš Lietuvą, kad įvykdytų Lietuvos inkorporaciją į Sovietų Sąjungą, 1940 V 25 apkaltino Lietuvą, kad jos valdžios organai neva pagrobė sovietų kareivius ir juos žiauriai kankino. Lietuvos vyriausybė, nežinodama Vokietijos–Sovietų Sąjungos slapto susitarimo dėl Lietuvos pasidalijimo, dėjo visas pastangas, kad pašalintų kilusius nesusipratimus. Tuojau pat pasiūlė sudaryti mišrią komisiją kaltinimams ištirti, dalyvaujant Sovietų atstovams. Tačiau kai Sovietų vyriausybė pasiūlymo nepriėmė, tada 1940 VI 6 pats ministras pirmininkas A. Merkys išvyko į Maskvą. Jam ne tik nepavyko atslugdyti santykių, bet ir jis pats buvo apkaltintas nedraugiška laikysena Sovietų atžvilgiu. Tada papildomai į Maskvą išvyko užsienio reikalų ministras J. Urbšys, nuveždamas Lietuvos Respublikos prezidento laišką, adresuotą Sovietų Sąjungos Aukščiausios tarybos prezidiumo pirmininkui Kalininui, kuriame jis pakartotinai patikrino Lietuvos lojalumą Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Tačiau nei šis laiškas, nei ministro Urbšio duoti žodžiu paaiškinimai ir patikinimai užsienio reikalų komisaro Molotovo nepatenkino. Tai visai suprantama, nes Maskva neieškojo sprendimo, bet pati sudarė konfliktą, kad pateisintų savo agresijos veiksmus. Ji tik laukė patogaus momento saviesiems planams įgyvendinti. Tuo metu, kai vokiečių kariuomenė įžengė į Paryžių, būtent, 1940 VI 14, Sovietų Sąjunga įteikė Lietuvai ultimatumą reikalaudama, kad būtų įsileistas neribotas kiekis Sovietų karių į Lietuvą, kad Lietuvos vyriausybė būtų pakeista ir kad vidaus reikalų ministras K. Skučas ir saugumo dpt. dir. A. Povilaitis būtų atiduoti teismui. Lietuvos vyriausybė, turėdama galvoje, kad yra negalimas efektyvus pasipriešinimas ir kad bet koks pasipriešinimas grėstų krašto sunaikinimu, nutarė priimti ultimatumą. Tačiau kai paaiškėjo, kad naujos vyriausybės sudarymas yra negalimas Respublikos prezidento pasirinkimu, tada Respublikos prezidentas, nenorėdamas legalizuoti sovietų agresijos veiksmų, išvyko iš Lietuvos 1940 VI 15. Tą dieną Sovietų armija okupavo Lietuvą, ir faktiškai visa valdžia perėjo į Sovietų rankas. Maskvos specialaus emisaro Lietuvai Dekanozovo įsakymu buvo sudaryta marionetinė J. Paleckio vyriausybė. Maskva dėl tam tikrų politinių sumetimų nenorėjo pati tiesiogiai aneksuoti Lietuvos. Pagal Maskvos planą patys lietuviai turėjo prašyti, kad Maskva priimtų Lietuvą į Sovietų Sąjungą. Tam tikslui buvo suorganizuoti tariamieji rinkimai į vad. Liaudies seimą pagal naujai išleistą rinkimų įstatymą Sovietų rinkimų įstatymų pavyzdžiu. 1940 VII 21 Liaudies

seimas paskelbė Lietuvą sovietine respublika ir tą pačią dieną nutarė prašyti Sovietų Sąjungos priimti Lietuvą į Sovietų Sąjungą kaip federacinę respubliką lygiomis teisėmis su kitomis federacinėmis respublikomis. 1940 VIII 3 Sovietų Sąjungos Aukščiausioji taryba nutarė įjungti Lietuvą į Sovietų Sąjungą (žr. Inkorporacija — LE VIII 517–525). Tuo būdu formaliai buvo užbaigtas tas procesas, kuris prasidėjo Sovietų Sąjungai pasirašant su Vokietija sutartį dėl zonų pasidalijimo Rytų Europoje. Nepriklausomos Lietuvos pasiuntiniai, išskyrus pasiuntinius tų kraštų, kurie buvo Sovietų Sąjungos okupuoti, visi pareiškė protestus prieš Sovietų agresiją prieš Lietuvą, įteikdami atitinkamas notas vyriausybėms, prie kurių jie buvo akredituoti, o taip pat pasiųsdami protesto telegramas Kaunan.

Santykiai su Pabaltijo valstybėmis. Lietuvos politinių santykių plėtotę su Pabaltijo valstybėmis veikė du pagrindiniai faktoriai: Lietuvos ginčas su Lenkija dėl Vilniaus ir skirtinga geopolitinė padėtis ypač santykyje su Sovietų Sąjunga. Iš vienos pusės latviai ir estai vengė bet kokių įsipareigojimų Lietuvos atžvilgiu jos ginče su Lenkija, o iš antros pusės — Lietuva taip pat vengė priimti bet kurių pasižadėjimų, kurie galėtų paveikti Lietuvos–Sovietų Sąjungos santykius. Lietuva laikėsi nusistatymo, kad Pabaltijo Sąjungos branduolį turi sudaryti Lietuva, Latvija ir Estija. Tuo tarpu latviai ir estai siekė platesnės sąjungos, būtent, sąjungos su Lenkija ir Suomija, o taip pat ir su Skandinavijos valstybėmis. 1920 I buvo sušaukta Helsinkyje Lietuvos, Latvijos, Estijos, Suomijos ir Lenkijos atstovų konferencija, kad nustatytų bendrą suderintą politiką, suorganizuotų karinę apsigynimo sąjungą ir siektų Baltijos jūros neutralizacijos. Antroje konferencijoje, kuri įvyko Latvijoje Bulduriuose pavyko susitarti tik dėl arbitražo konvencijos. Tačiau ir ši konvencija niekuomet neįsigaliojo, atsisakius Suomijai ją ratifikuoti. Tuo būdu bandymai sudaryti didžiąją Pabaltijo santarvę nepavyko. Tiesa, 1923 ir 1924 buvo atnaujinti bandymai sudaryti tampresnius ryšius, Lietuvai nedalyvaujant, tačiau ir jie buvo nesėkmingi. Šiems bandymams nepavykus, jau nuo 1925 buvo bandoma sudaryti tampresnius ryšius tarp trijų Pabaltijo valstybių. Tik 1934 tepavyko sudaryti Lietuvos, Latvijos ir Estijos santarvės ir bendradarbiavimo sutartį, kurios 1 str. taip nusako jos uždavinius: ‚savo taikingoms pastangoms koordinuoti trys vyriausybės pasižada tartis užsienio politikos bendros svarbos klausimais ir teikti savitarpinę politinę ir diplomatinę pagalbą savo tarptautiniuose santykiuose‘. Svarbiausias šios santarvės organas buvo užsienio reikalų ministrų periodinės konferencijos. Tačiau ir šiuo atveju buvo padarytas rezervas, kad suderinta veikla, numatyta 1 str., neliečia specifinių problemų. Čia buvo turima galvoje Vilniaus ir Klaipėdos problemos. Per keletą metų įvyko visa eilė konferencijų, kuriose be grynai politinių klausimų buvo svarstomi tampresnio ūkinio ir kultūrinio bendradarbiavimo klausimai. Ši suderinta veikla davė ir politiniu atžvilgiu konkrečių rezultatų. Taip pvz. 1936 Latvija, kaip Pabaltijo santarvės atstovas, buvo išrinkta Tautų Sąjungos tarybos nenuolatiniu nariu. Tuo būdu buvo pripažinta šios santarvės tarptautinė reikšmė. Taip pat buvo padaryta pastangų šių kraštų įstatymdavystei suvienodinti.

Ūkiniu atžvilgiu tenka paminėti Pabaltijo klauzulę, pagal kurią specialinės lengvatos suteiktos vienam kuriam Pabaltijo kraštui nėra išplečiamos į kitus kraštus pagal didžiausio palankumo klauzulę (apie Pabaltijo santarvę žr. LE XXI 289–291).

Santykiai su kitomis valstybėmis. Lietuvos santykiai su kitomis valstybėmis vystėsi normaliai. Pradžioj kiek įsitempę santykiai su Vatikanu ryšium su Vilniaus ginču, vėliau buvo sureguliuoti, sudarius konkordatą 1927 IX 27 (žr. LE XII 354). Be to, ypač tenka atžymėti Lietuvos ūkinių santykių išplėtimą su Anglija, kuri tapo svarbiausia Lietuvos užsienio eksporto rinka.

4. Sovietinė okupacija ir tolimesnis Lietuvos atstovavimas

Lietuvą inkorporavus į Sovietų Sąjungą, Sovietų Sąjungos vyriausybė 1940 VIII 11 pranešė svetimų valstybių atstovams, kad dėl Lietuvos įsijungimo į Sovietų Sąjungą Lietuvos tarptautinis atstovavimas pereina į Sovietų Sąjungos rankas ir kad todėl šių valstybių diplomatinės ir konsularinės atstovybės Lietuvoje turi būti uždarytos iki VIII 25. Dėl sovietinės okupacijos šios atstovybės faktiškai nustojo veikusios IX–X. Tačiau vienašališkos sovietinės inkorporacijos nepripažino dauguma Vakarų pasaulio valstybių. Lietuvos diplomatinė ir konsularinė tarnyba, vadovaujama Lietuvos diplomatijos šefo St. Lozoraičio, tęsia savo veiklą ir toliau. Lietuvos diplomatinės ir konsularinės atstovybės tebeveikia šiuose kraštuose: JAV, D. Britanijoje, Vatikane, Urugvajuje, Brazilijoje, Kanadoje, Kolumbijoje. II pas. karo eigoje Lietuvos atstovybės buvo uždarytos: Vokietijoje, Pran-

cūzijoje, Italijoje, Šveicarijoje ir Švedijoje. Tačiau po karo faktiškai atstovavimas buvo atstatytas šiuose kraštuose, nes paaiškėjo, kad šios vyriausybės nepripažino de jure sovietinės Lietuvos inkorporacijos. Taip pvz. 1953 Vakarų Vokietijos užsienio reikalų ministerijos cirkuliare, išleistame 1953 III 2, pasakyta: ,Kadangi Pabaltijo valstybių aneksija, įvykdyta Sovietų Sąjungos, nėra pripažinta tarptautinės teisės ir kad todėl šių kraštų gyventojai netapo Sovietų Sąjungos piliečiais, šių asmenų pilietybė liko nepakeista. Todėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos diplomatinių ir konsularinių atstovybių išduoti pasai yra pripažįstami. . .' Taip pat ir Prancūzijos aukščiausias teismas Gerbaud ir de Medem byloje 1951 I 10 konstatavo: ,Turint galvoje, kad joks tarptautinės reikšmės aktas nebuvo padarytas Latvijos valstybės pripažinimui panaikinti, kad jokia sutartis nebuvo sudaryta, kuri būtų sankcionavusi valstybės išnykimą, valstybės kaipo subjekto, kuris gali turėti teisių ir priimti pareigų, kad Apeliacinis Teismas teisingai nutarė, kad kol Taikos sutartis nenustatė Latvijos likimo, yra negalima teigti, kad dabar latviai yra be pilietybės'. Tai kas pasakyta čia apie Latviją tinka ir Lietuvai, nes abiejų kraštų būklė yra tokia pat. Taip pat, nors Šveicarija ir sustabdė Lietuvos atstovybės ir konsulato veikimą, Lietuvos aktyvų ir archyvų neperdavė Sovietų Sąjungai, bet pavedė Federalinei vyriausybei juos tvarkyti fiduciaro titulu.

Didelė dauguma pasaulio valstybių, įskaitant čia pirmaujančias laisvojo pasaulio valstybes, iki šiol nepripažino Pabaltijo valstybių, taigi ir Lietuvos, aneksijos de jure. Tuo būdu Lietuva tarptautinės teisės prasme nėra išnykusi. Kaip nuoseklì išvada iš to yra išlikusi Lietuvos pilietybė ir materialinė teisė, kokia ji yra buvusi prieš sovietinę okupaciją. Lietuvos piliečių ir jų turtinių interesų gynimas priklauso Lietuvos atstovybėms ir konsulatams. Visi Sovietų bandymai šia prasme buvo atmesti ir jų atstovybėms nepripažįstama jokių teisių, kiek tai liečia asmenis ir turtą okupuotoje Lietuvos teritorijoje.

Lietuva turėjo diplomatinius santykius su dauguma pasaulio valstybių. Lietuvos atstovybių ir jos pasiuntinių sąrašas pateiktas LE XXII 93–96.

M. Anysas, Der litauisch-polnische Streit um das Wilnagebiet von seinen Anfängen bis zum Gutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofes vom 15. Oktober 1931, 1934; Consultations de mm. de Lapradelle, Louis Le Fur et André N. Mandelstam concernant la force obligatoire de la décision de la Conférence des Ambassadeurs du mars 1923, 1928; *P. Dailidė,* Trumpa užsienių politikos apžvalga (Visa Lietuva 1932); *S. Daukša,* Le régime d'autonomie du territoire de Klaipėda 1937; Documents diplomatiques *(République de Lithuanie, Ministère des affaires étrangères):* Conflit polono-lithuanien. Question de Vilna 1924; Documents diplomatiques *(République de Lithuanie, Ministère des affaires étrangères):* Question de Memel 1923–24 (2 tt.); *K. Graužinis,* La question de Vilna 1927; *M. Héliard,* Le statut international du territoire de Memel 1932; *T. V. Kalijarvi,* The Memel Statute, its Origin, Legal Nature, and Observation to the Present Day 1937; *B. Kazlauskas,* L'entente baltique 1939; *P. Klimas,* Le développement de l'état lituanien à partir de l'année 1915 jusqu'à la formation du gouvernement provisoire au mois de novembre 1918, 1919 (vok. Der Werdegang des litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung im November 1918, 1919); *D. Krivickas,* The International Status of Lithuania (Lituanus 4 1958); ('') Lietuvos tarptautinis status (Varpas 3/4 1958); ('') Soviet Efforts to Justify Baltic Anexation (Lituanus 2 1960); ('') Soviet-German Pact of 1939 and Lithuania, 1959; *B. Kubilius,* Diplomatinė kova dėl Vilniaus (Židinys 11 1939); Legal Sources and Bibliography of the Baltic States (Estonia, Latvia, Lithuania) *By J. Klesment, D. Krivickas, A. Rusis.* Gen. ed. *V. Gsovski* 1963; Lietuvių–lenkų byla dėl tranzito Nemuno upynu ir Kaišiadorių–Lentvaravo geležinkelio ruožu (Užsienio reikalų ministerijos leidinys) 1931 (2 tt.); Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis. Surinko ir sutvarkė *P. Dailidė* 1930–39 (1 t.: 1919–1929, 2 t.: 1929–1939); *Lithuanian Information Bureau,* The Lithuanian-Polish Dispute 1921–23; ('') Lithuanian Recognition Advocated by William G. McAdoo, Herbert Adams Gibbons, Walter M. Chandler 1921; ('') The Vilna Problem 1922; *K. Marek,* Identity and Continuity of States in Public International Law 1954; *W. Meder,* Das Staatsangehörigkeitsrecht der UdSSR und der Baltischen Staaten 1950; *B. Meissner,* Die Sowjetunion, die Baltischen Staaten und das Völkerrecht 1956; *L. Natkevičius,* Aspect politique et juridique du différend polono-lithuanien 1930; ('') La ligne administrative polono–lithuanienne (Revue générale de droit internationale public, sept.–oct. 1931); *Permanent Court of International Justice,* a) Interpretation of the Statute of the Memel Territory. Series A/B fasc. 47 and 49. Series C No. 59. Judgment of June 24 and August 11 1932. b) Railway Traffic between Lithuania and Poland. Advisory Opinion of October 15th 1931. Series A/B No. 42. Series C, No. 54 1931; *J. Robinzonas,* Klaipėdos krašto konvencijos komentaras 1934 (2 tt.) (vok. Kommentar der Konvention über das Memelgebiet vom 8. Mai 1924, 1934 (2 tt.); *A. Rogge,* Die Verfassung des Memelgebietes 1928; *G. Rutenberg,* Die Baltischen Staaten und das Völkerrecht 1928; *A. N. Tarulis,* American–Baltic Relations 1918–1922: The Sruggle over Recognition 1965; ('') Soviet Policy toward the Baltic States 1918–1940, 1959; *J. Urbšys,* Medžiaga Vilniaus diplomatinei istorijai 1932; *R. Valsonokas,* Klaipėdos problema 1932; *P. Vileišis,* La Lithuanie et le problème de la securité internationale 1937; *A. Voldemaras,* La Lithuanie et ses problèmes, 1 t.: Lithuanie et Allemagne 1933; *D. Zaunius,* Du Lietuvos užsienio politikos dešimtmečiai (Lietuva 1918–1938. Red. *V. Kemežys* 1938 29–42).

NEPRIKLAUSOMOSIOS LIETUVOS MINISTRŲ KABINETAI

ALBERTAS GERUTIS

Lietuvos Tarybai priėmus 1917 XII 11 deklaraciją, tuojau pat kilo klausimas apie Lietuvos administracinio aparato sudarymą. Jau 1918 I 9 Taryba raštu užklausė vokiečių vyriausybę, ‚kuomet ir kokiomis sąlygomis krašto administracija bus perleista Lietuvos Tarybai'. Toks pat klausimas įtrauktas į instrukcijas, kurias Taryba 1918 I 14 posėdyje formulavo delegacijai, turėjusiai aiškintis su vokiečių vyriausybe.

Savosios vyriausybės sudarymo klausimas įgavo aktualumo, kai Lietuvos Taryba, 1918 II 16 paskelbusi valstybės nepriklausomybę, 1918 III 23 išgavo Lietuvos pripažinimą iš Vokietijos. VI 6 rašte karinės administracijos šefui Taryba, reikalaudama paskirti lėšų sudarysimai krašto administracijai, nurodė, kad ji apsvarsčiusi atskirų žinybų schemą: karo, finansų, švietimo, teisingumo, žemės ūkio, verslų, susisiekimo, vidaus ir ‚valstybės politikos'. Tarybai neabejojamai ėjo pavyzdžiu JAV ir Šveicarijos žinybų pavadinimai, nes šalia ‚ministerijų' kalbama apie ‚departamentus'. Užsienio reikalų ministerija vadinama ‚valstybės politikos departamentu'. VI 17 Vokietijos Reicho kancleriui skirtame rašte Taryba jau tiesiogiai kalba apie būtinumą sudaryti ‚lietuvių vyriausybę'. VI 4 sąlygose, kuriomis hercogas Urachas kviestas Lietuvos karaliumi, kalbama apie ‚ministeriją' kaipo vyriausybės visumą. Tačiau vokiečių valdžia panašius reikalavimus arba ignoravo, arba atsakydavo neigiamai. Ji net nesutiko su tuo, kad Lietuvos Taryba VII 11 pasivadino Valstybės Taryba, nes, kaip valstybės pasekretorius von Falkenhausen VIII 5 viešai pareiškė, Taryba nesanti ‚vyriausybės pakaitalas'.

Valstybės Taryba betgi nenusileido. VIII 17 rašte Reicho kancleriui ji vėl kėlė reikalą sudaryti Lietuvos ‚centralinę valdžią', kuri negalinti būti niekas kitas, kaip ‚ministrų taryba'. X 4 rašte kancleriui nurodoma, kad reikalinga ‚nedelsiant sudaryti Lietuvos vyriausybę'. Toks pat reikalavimas pakartotas rašte naujajam kancleriui, Badeno kunigaikščiui. Tiktai X 20 naujasis kancleris pareiškė Valstybės Tarybai, kad Vokietija, pripažindama tautų apsisprendimo teisę, palieka patiems lietuviams sudaryti savo vyriausybę.

Atsiliepdamas į šį pareiškimą, Tarybos įgaliotinis Berlyne dr. J. Purickis rašte reicho kancleriui nurodė, kad galutinis vyriausybės sudarymas užtruksiąs apie dvi savaites, užtat reikią tučtuojau pradėti organizuoti miliciją.

XI 5 Valstybės Tarybos prezidiumas pavedė Augustinui Voldemarui sudaryti pirmąją atsikuriančios Lietuvos vyriausybę. Ji buvo sudaryta XI 11, t.y. tą pačią dieną, kai buvo pasirašytos paliaubos tarp kariaujančių šalių. Vyriausybės sudėtis tokia:

(I) A. Voldemaras — ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras, Vladas Stašinskas — vidaus reikalų, Petras Leonas — teisingumo, Martynas Yčas — prekybos ir pramonės, Juozas Tūbelis — žemės ūkio ir valstybės turtų, plk. Mykolas Velykis — krašto apsaugos, Jokūbas Vygodskis — ministras be portfelio žydų reikalams, Juozas Voronko — ministras be portfelio gudų reikalams, Jonas Yčas — švietimo ministerijos valdytojas.

XII 26 V. Stašinskas, ėjęs ministro pirmininko pareigas vietoj išvažiavusio į užsienį A. Voldemaro, įteikė ministrų kabineto atsistatydinimą ir tą pačią dieną buvo sudarytas naujas plačios koalicijos pagrindais ministrų kabinetas:

(II) Mykolas Sleževičius — ministras pirmininkas, A. Voldemaras — užsienio reikalų, Jonas Vileišis — vidaus reikalų, Mykolas Biržiška — švietimo, J. Tūbelis — žemės ūkio ir valstybės turtų, P. Leonas — teisingumo, Jonas Šimoliūnas — susisiekimo m-jos valdytojas, Juozas Paknys — maitinimo ir viešųjų darbų m-jos valdytojas, Jonas Šimkus — prekybos ir pramonės, M. Yčas — finansų, M. Velykis — krašto apsaugos, J. Voronko — ministras be portfelio gudų reikalams, J. Vygodskis — ministras be portfelio žydų reikalams, Aleksandras Stulginskis — ministras be portfelio.

1919 III 12 Pranas Dovydaitis sudarė naują vyriausybę, kuri įėjo į Lietuvos istoriją, kaipo trumpiausią laiką išbuvusi prie valstybės vairo, būtent, vieną mėnesį. Jos sudėtis tokia:

(III) Pranas Dovydaitis — ministras pirmininkas, A. Stulginskis — vidaus reikalų, J. Yčas — švietimo, Liudas Noreika — teisingumo, mjr. Antanas Merkys — krašto apsaugos m-jos valdytojas, M. Yčas — finansų (buvo užsienyje, kaipo Lietuvos delegatas taikos konferencijoje), Vytautas Petrulis — finansų m-jos valdytojas, A. Voldemaras — užsienio reikalų (buvo užsienyje, kaipo Lietuvos delegacijos pirmininkas taikos konferencijoje), Jonas Šimkus — prekybos ir pramonės, J. Šimoliūnas — susisiekimo m-jos valdytojas, Povilas Matulionis — žemės ūkio. Maitinimo ir viešųjų darbų ministro pareigos pavestos

vidaus reikalų ministrui. Prekybos ir pramonės ministro vieta paliko neužimta.

1919 IV 12 M. Sleževičius sudarė naują, plačios koalicijos (IV) ministrų kabinetą, kurio sudėtis tokia: M. Sleževičius — ministras pirmininkas, A. Voldemaras — užsienio reikalų, A. Merkys — krašto apsaugos, J. Vileišis — finansų, J. Šimkus — prekybos ir pramonės, Steponas Kairys — tiekimo ir maitinimo, J. Paknys — darbo ir socialinės apsaugos, P. Leonas – vidaus, A. Stulginskis — žemės ūkio ir valstybės turtų, J. Tūbelis — švietimo, L. Noreika — teisingumo, Valdemaras Čarneckis — susisiekimo, Maksas Soloveičikas — ministras be portfelio žydų reikalams, J. Voronko — ministras be portfelio gudų reikalams, Jokūbas Šernas — ministras be portfelio.

1919 X 7 Ernestas Galvanauskas sudarė naują vyriausybę koalicijos pagrindais, bet be socialdemokratų. (V) Ministrų kabineto sudėtis tokia: E. Galvanauskas — ministras pirmininkas, finansų ir prekybos bei pramonės, A. Voldemaras — užsienio reikalų, Eliziejus Draugelis — vidaus reikalų, J. Tūbelis — švietimo ministras ir žemės ūkio ir valstybės turtų m-jos valdytojas, L. Noreika — teisingumo, plk. Pranas Liatukas — krašto apsaugos m-jos valdytojas, V. Čarneckis — susisiekimo, M. Soloveičikas — ministras be portfelio žydų reikalams, J. Voronko — ministras be portfelio gudų reikalams. X 29 darbo ir socialinės apsaugos m-ja buvo panaikinta ir įjungta į vidaus reikalų m-ją kaip darbo ir socialinės apsaugos departamentas. XI 17 prekybos ir pramonės m-ja sujungta su finansų m-ja. Naujas pavadinimas: finansų, prekybos ir pramonės m-ja.

E. Galvanausko ministrų kabinetas išbuvo, kol susirinko Steigiamasis Seimas. 1920 VI 19 ministrų kabinetą (VI) sudarė Kazys Grinius. Jo sudėtis tokia: K. Grinius — ministras pirmininkas, E. Galvanauskas — finansų, prekybos ir pramonės ministras ir einąs susisiekimo ministro pareigas, Rapolas Skipitis — vidaus, Juozas Purickis — užsienio reikalų, Kazys Bizauskas — švietimo, Jonas Aleksa — žemės ūkio ir valstybės turtų, Vincas Karoblis — teisingumo, plk. Konstantinas Žukas — krašto apsaugos, M. Soloveičikas — ministras be portfelio žydų reikalams, Domininkas Siemaška — ministras be portfelio gudų reikalams. K. Griniaus vyriausybė buvo koalicinė, kurion neįėjo tiktai kairysis sparnas. Parlamentarinėje gadynėje ji buvo ilgiausiai pareigose išlikusi vyriausybė. 1921 IV 11 vieton atsistatydinusio krašto apsaugos ministro K. Žuko paskirtas J. Šimkus. XII 20 atsistatydino užsienio reikalų ministras J. Purickis. Iki 1922 I 1 užsienio reikalų m-jos valdytojas buvo Petras Klimas, o nuo tos dienos paskirtas Vladas Jurgutis.

1922 I 18 atsistatydino K. Griniaus vyriausybė, o II 2 E. Galvanauskas sudarė naują, tokios sudėties (VII) ministrų kabinetą: E. Galvanauskas — ministras pirmininkas, V. Jurgutis — užsienio reikalų, mjr. Balys Sližys — krašto apsaugos, Kazimieras Oleka — vidaus, Jonas Dobkevičius — finansų, prekybos ir pramonės, Jonas Aleksa — žemės ūkio ir valstybės turtų, Petras Juodakis — švietimo, V. Karoblis — teisingumo, Petras Vileišis — susisiekimo, M. Soloveičikas — ministras be portfelio žydų reikalams. 1922 VIII 21 J. Dobkevičius pasitraukė iš finansų, prekybos ir pramonės ministro pareigų. Jo vieton paskirtas Vytautas Petrulis. 1922 IX 28 atsistatydino užsienio reikalų ministras V. Jurgutis. Jo pareigas perėmė ministras pirmininkas E. Galvanauskas.

Susirinkus pirmajam seimui, E. Galvausko ministrų kabinetas 1922 XI 13 įteikė atsistatydinimo pareiškimą, bet jam buvo pavesta toliau eiti pareigas. Tiktai 1923 II 23 E. Galvanauskas sudarė naują (VIII) ministrų kabinetą, kurio sudėtis tokia: E. Galvanauskas — ministras pirmininkas, užsienio reikalų ministras ir ministras be portfelio gudų reikalams, V. Karoblis — teisingumo, B. Sližys — krašto apsaugos, K. Oleka — vidaus, J. Aleksa — žemės ūkio ir valstybės turtų, P. Juodakis — švietimo, Benediktas Tamoševičius — susisiekimo, V. Petrulis — finansų, prekybos ir pramonės, Bernardas Fridmanas — ministras be portfelio žydų reikalams.

1923 III 10 E. Galvanausko ministrų kabinetas įteikė atsistatydinimo pareiškimą, kai tą dieną Seimas dėl vyriausybės deklaracijos pasidalijo pusiau (už 38, prieš 38), bet Respublikos prezidentas atsistatydinimo nepriėmė ir III 12 paleido Seimą.

1923 VI 19 naujai išrinktam seimui perrinkus A. Stulginskį Respublikos prezidentu, E. Galvanauskui vėl pavesta sudaryti vyriausybę. VI 29 paskelbtas (IX) ministrų kabinetas: E. Galvanauskas — ministras pirmininkas, užsienio reikalų ministras ir e.p. ministro be portfelio gudų reikalams, Antanas Tumėnas — teisingumo, B. Sližys — krašto apsaugos, kun. Mykolas Krupavičius — žemės ūkio, Leonas Bistras — švietimo, Karolis Žalkauskas — vidaus, Tomas Norus-Naruševičius — susisiekimo, V. Petrulis — finansų, Simanas Rozenbaumas — ministras be portfelio žydų reikalams. Šis pastarasis 1924 II 12 atsistatydino. Žydų reikalams ministerija panaikinta 1924 III 19 seimo nutarimu.

1924 VI 10 E. Galvanausko vyriausybė

atsistatydino ir VI 18 naują (X) ministrų kabinetą sudarė Antanas Tumėnas, pasiėmęs be ministro pirmininko dar teisingumo ir laikinai vidaus reikalų ministrų pareigas; V. Čarneckis — užsienio reikalų, V. Petrulis — finansų, plk. Teodoras Daukantas — krašto apsaugos, L. Bistras — švietimo, M. Krupavičius — žemės ūkio, B. Sližys — susisiekimo. VII 8 Zigmas Starkus paskirtas vidaus reikalų ministru.

1925 I 27 A. Tumėno vyriausybė atsistatydino ir II 4 naują (XI) ministrų kabinetą sudarė Vytautas Petrulis, be ministro pirmininko portfelio pasiėmęs ir finansų ministro pareigas; V. Čarneckis — užsienio reikalų, Antanas Endziulaitis — vidaus, M. Krupavičius — žemės ūkio, Kazys Jokantas — švietimo, A. Tumėnas — teisingumo, B. Sližys — susisiekimo, T. Daukantas — krašto apsaugos.

1925 IX 19 V. Petrulio ministrų kabinetas atsistatydino, o IX 25 (XII) ministrų kabinetą sudarė Leonas Bistras šios sudėties: L. Bistras — ministras pirmininkas ir krašto apsaugos, kun. Mečislovas Reinys — užsienio reikalų, A. Endziulaitis — vidaus reikalų, M. Krupavičius — žemės ūkio, K. Jokantas — švietimo, V. Karoblis — teisingumo, Petras Karvelis — finansų, B. Sližys — susisiekimo. 1926 IV 21 užsienio reikalų ministras kun. M. Reinys atsistatydino ir tas pareigas iki seimo rinkimų pasiėmė ministras pirmininkas L. Bistras.

Susirinkus trečiajam seimui, L. Bistro vyriausybė 1926 V 31 atsistatydino, o VI 15 (XIII) ministrų kabinetą sudarė Mykolas Sleževičius — ministras pirmininkas, teisingumo ministras ir e. užsienio reikalų ministro pareigas, Albinas Rimka — finansų, Vladas Požėla — vidaus reikalų, plk. ltn. Juozas Papečkys — krašto apsaugos, Vincas Čepinskis — švietimo, Jurgis Krikščiūnas — žemės ūkio, B. Tamoševičius — susisiekimo m-jos valdytojas.

Po 1926 XII 17 perversmo tą pačią dieną Respublikos prezidentas K. Grinius priėmė M. Sleževičiaus vyriausybės atsistatydinimą. Naują (XIV) ministrų kabinetą sudaryti pavesta A. Voldemarui. Jo ministrų kabineto sudėtis buvo tokia: A. Voldemaras — ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras, plk. ltn. Ignas Musteikis—vidaus reikalų, P. Karvelis — finansų, Stasys Šilingas — teisingumo, plk. ltn. A. Merkys — krašto apsaugos, L. Bistras — švietimo, J. Aleksa — žemės ūkio, Juozas Jankevičius — susisiekimo. 1927 V 3 atsistatydino L. Bistras, P. Karvelis ir J. Jankevičius. Finansų ministru paskirtas J. Tūbelis, švietimo — Konstantinas Šakenis, susisiekimo m-jos valdytoju Stasys Čiurlionis. 1927 VIII 9 vieton atsistatydinusio A. Merkio krašto apsaugos ministru paskirtas plk. T. Daukantas. 1928 II 4 susisiekimo m-jos valdytojas S. Čiurlionis paskirtas susisiekimo ministru. Jam 1928 IX 30 atsistatydinus, 1928 XI 22 ats. plk. Jonas Variakojis paskirtas susisiekimo m-jos valdytoju. 1928 II 4 atsistatydino teisingumo ministras S. Šilingas ir jo vieton paskirtas Aleksandras Žilinskas. 1928 XI 22 krašto apsaugos ministras T. Daukantas atsistatydino ir tas pareigas laikinai perėmė ministras pirmininkas A. Voldemaras.

1929 IX 19 Respublikos prezidento A. Smetonos aktu paleistas A. Voldemaro ministrų kabinetas. IX 23 naują (XV) ministrų kabinetą sudarė Juozas Tūbelis, kuris, be ministro pirmininko pareigų, pasiėmė finansų ir laikinai užsienio reikalų ministro portfelius. Kiti ministrai: I. Musteikis — vidaus reikalų, J. Aleksa — žemės ūkio, J. Variakojis — krašto apsaugos, A. Žilinskas — teisingumo, Vytautas Vileišis — susisiekimo, K. Šakenis — švietimo. XI 8 Dovas Zaunius paskirtas užsienio reikalų ministru. 1929 XI 30 atsistatydino vidaus reikalų ministras I. Musteikis ir jo vieton paskirtas Petras Aravičius. 1930 VI 27 atsistatydino krašto apsaugos ministras J. Variakojis ir jo vieton paskirtas plk. Balys Giedraitis. 1930 X 9 įteikė atsistatydinimo pareiškimą užsienio reikalų ministras dr. D. Zaunius, bet Respublikos prezidentas jo atsistatydinimo nepriėmė. 1931 IV 1 atsistatydino vidaus reikalų ministras P. Aravičius ir jo vieton paskirtas plk. Steponas Rusteika.

1934 VI 8 atsistatydino J. Tūbelio vyriausybė, tačiau VI 12 jis vėl sudarė naują (XVI) ministrų kabinetą. J. Tūbelis pasiliko ministro pirmininko ir finansų ministro pareigose. Kiti ministrai: Stasys Lozoraitis — užsienio reikalų, J. Aleksa — žemės ūkio, gen. ltn. Petras Šniukšta — krašto apsaugos, S. Šilingas — teisingumo, Jokūbas Stanišauskis — susisiekimo, S. Rusteika — vidaus reikalų, Juozas Tonkūnas — švietimo.

1935 IX 6 J. Tūbelio ministrų kabinetas atsistatydino. Tą pačią dieną jis sudarė naują (XVII) ministrų kabinetą: J. Tūbelis — ministras pirmininkas ir finansų ministras, S. Lozoraitis — užsienio reikalų, P. Šniukšta — krašto apsaugos, gen. ltn. Julius Čaplikas — vidaus reikalų, Stasys Putvinskis — žemės ūkio, J. Stanišauskis — susisiekimo, S. Šilingas — teisingumo, J. Tonkūnas — švietimo. 1935 X 31 atsistatydino krašto apsaugos ministras gen. ltn. P. Šniukšta ir jo vieton paskirtas ats. plk. Stasys Dirmantas.

1938 III 24 atsistatydino J. Tūbelio pirmininkaujamas ministrų kabinetas. Tą pa-

čią dieną kun. Vladas Mironas sudarė (XVIII) ministrų kabinetą: V. Mironas — ministras pirmininkas, S. Lozoraitis — e. užsienio reikalų ministro pareigas, brig. gen. Stasys Raštikis — e. krašto apsaugos ministro pareigas, Boleslovas Masiulis — teisingumo, J. Tūbelis — žemės ūkio, J. Stanišauskis — susisiekimo, J. Tonkūnas — švietimo, plk. Silvestras Leonas — vidaus reikalų, Julius Indrišiūnas — finansų. 1938 X 1 atsistatydino žemės ūkio ministras. Tą portfelį laikinai paėmė ministras pirmininkas V. Mironas. Tą pat dieną atsistatydino teisingumo ministras B. Masiulis. Jo vieton pakviestas Vladas Stašinskas. XI 1 St. Lozoraitis, laikinai ėjęs užsienio reikalų ministro pareigas, patvirtintas tose pareigose.

1938 XII 5 atsistatydino V. Mirono vyriausybė. Tą pat dieną jis sudarė naują (XIX) ministrų kabinetą: V. Mironas — ministras pirmininkas, Juozas Urbšys — užsienio reikalų, brig. gen. Kazys Musteikis — krašto apsaugos, Jonas Gudauskis — teisingumo, S. Leonas — vidaus reikalų, J. Indrišiūnas — finansų, Juozas Skaisgiris — žemės ūkio, J. Tonkūnas — švietimo, Kazys Germanas — susisiekimo. 1939 III 27 V. Mirono vyriausybė atsistatydino.

1939 III 28 sudarytas naujas, koaliciniais pagrindais (XX) ministrų kabinetas: brig. gen. Jonas Černius — ministras pirmininkas, Kazys Bizauskas — ministro pirmininko pavaduotojas, J. Urbšys — užsienio reikalų, K. Musteikis — krašto apsaugos, Antanas Tamošaitis — teisingumo, brig. gen. Kazys Skučas — vidaus reikalų, ats. gen. ltn. Jonas Sutkus — finansų, L. Bistras — švietimo, Jurgis Krikščiūnas — žemės ūkio, K. Germanas — susisiekimo.

1939 XI 21 atsistatydino J. Černiaus pirmininkaujama vyriausybė. Tą pat dieną A. Merkys sudarė naują (XXI) ministrų kabinetą: A. Merkys — ministras pirmininkas, K. Bizauskas — ministro pirmininko pavaduotojas, J. Urbšys — užsienio reikalų, K. Musteikis — krašto apsaugos, A. Tamošaitis — teisingumo, K. Skučas — vidaus reikalų, Ernestas Galvanauskas — finansų, Juozas Audėnas — žemės ūkio, Jonas Masiliūnas — susisiekimo, Kazimieras Jokantas — švietimo. Šis paskutinis nepriklausomosios Lietuvos ministrų kabinetas buvo pareigose, kol Sovietams ultimatyviai pareikalavus, buvo 1940 VI 17 sudaryta vad. liaudies vyriausybė.

PIRMOJI SOVIETINĖ OKUPACIJA (1940–1941)

JUOZAS BRAZAITIS

Lietuva 1939 atsidūrė eilėj tų mažų valstybių, kurios buvo pirmosios aukos rivalizacijoje ir konflikte tarp išaugusio dvejopo imperializmo: nacinės Vokietijos ir komunistinės Rusijos. Agresija prieš Lietuvos nepriklausomybę buvo sutarta abiejų ir įvykdyta laipsniškai.

I. IKI ‚TAIKINGOS' OKUPACIJOS

1. Lietuvos padalijimo slapti protokolai

Vokietijai užėmus Čekoslovakiją ir grasant Lenkijai, Anglijos bei Prancūzijos kariniai atstovai 1939 pavasarį derėjosi Maskvoje dėl sąjungos prieš galimą Vokietijos agresiją. Deryboms užsitęsus, iniciatyvą susitarti su Maskva perėmė Hitleris. Tų metų VII 26 slaptame Vokietijos ir Rusijos pareigūnų susitikime viename Berlyno restorane, vokiečiai davė suprasti: už Rusijos neutralumą galimame kare tarp Vokietijos ir Lenkijos Vokietija galėtų pripažinti Rusijai žymias Rytų Europos sritis. Tai patyręs, Sovietų užsienio reikalų komisaras Molotovas kreipėsi į anglų bei prancūzų atstovus: ar jie sutiktų pripažinti Rusijos įtakai Baltijos valstybes ir paveikti Lenkiją bei Rumuniją, kad jos įsileistų Rusijos kariuomenę karo su Vokietija atveju. Nesulaukę teigiamo atsakymo, rusai priėmė Berlyno siūlymus. 1939 VIII 23 Maskvoje Molotovas ir Vokietijos užsienio reikalų ministras Ribbentropas pasirašė nepuolimo sutartį (žr. Ribbentropo–Molotovo susitarimai — LE XXV 215–217). Drauge pasirašė slaptą protokolą dėl įtakos sferų Rytų Europoje: Pabaltijo valstybėse, Lenkijoje, Rumunijoje. Pabaltijo valstybėse įtakų riba turėjo eiti Lietuvos šiaurine siena, t.y. Sovietų įtakai teko Suomija, Estija ir Latvija, Vokietijos — Lietuva.

Nepuolimo sutartimi užsitikrinusi Rusijos neutralumą, Vokietija 1939 IX 1 pradėjo karo žygį į Lenkiją. Vokietija tikėjo, kad šiame kare prieš Lenkiją natūralus sąjungininkas bus Lietuva. Ribbentropo biuro atstovas P. B. Kleistas IX 8–14 tris kartus kreipėsi į Lietuvos atstovą Vokietijoje K. Škirpą, kad Lietuva skelbtų karą Lenkijai ir atsiimtų savo sostinę Vilnių. Pažadėjo Lietuvai karinę Vokietijos pagalbą ir užtikrino saugumą nuo galimo Sovietų pavojaus. Lietuvos vyriausybė per atstovą Berlyne 1939 IX 11 pranešė savo neutra-

lumą Vokietijos–Lenkijos kare. Tai pakartojo ir IX 16. Tada Ribbentrojas pats IX 21 išsikvietė atstovą K. Škirpą į Zoppotą prie Danzigo ir pakartojo Kleisto pareikštus siūlymus. Žadėjo derybose su Rusija paveikti, kad Rusijos kariuomenė, kuri buvo užėmusi Lenkijos rytinę dalį ir Vilnių IX 17 (vykdydama slaptąjį protokolą) Vilnių perleistų Lietuvai. Kvietė tam reikalui atvykti užsienio reikalų ministrą J. Urbšį. Lietuvos vyriausybė per Vokietijos atstovą Zechliną Kaune pakartojo savo neutralumą ir dar daugiau — davė azilį besitraukiantiems Lenkijos kariams. Tada Ribbentropas pranešė, kad Urbšio kelionė būtų beprasmė. Lietuvos pasirinktas neutralumas sustiprino Rusijos pretenzijas savo įtakos sferą praplėsti ir į Lietuvą. Vokietija nebesipriešino. 1939 IX 28 Maskvoje Ribbentropas ir Molotovas pasirašė antrą slaptą protokolą, kuris pataisė pirmąjį ta prasme, kad ‚Lietuvos valstybės teritorija pereina į S.S.S.R. įtakos sferą'. Bet: ‚kai Sovietų Sąjungos vyriausybė imsis specialių priemonių Lietuvos teritorijoje savo interesams apsaugoti, dabartinė Lietuvos–Vokietijos siena bus pataisyta, kad ji būtų natūralesnė ir paprastesnė ir tam reikalui Lietuvos teritorija į pietų vakarus nuo žemėlapyje [paskelbtuose dokumentuose jo nėra] pažymėtos linijos priklausytų Vokietijai'. Pagal Molotovo planą Vokietija turėjo pasirašyti sutartį su Lietuva dėl Lietuvos teritorijos dalies perleidimo Vokietijai tuo pačiu metu, kai Sovietai pasirašys sutartį su Lietuva dėl Vilniaus perdavimo Lietuvai. Vokiečiai suprato šią propagandinę klastą pristatyti Vokietiją kaip teritorijas ‚atimančią', o Sovietus kaip ‚duodančią', ir planas nebuvo vykdomas. Vokietija paskiau atsisakė nuo to Lietuvos ruožo už Sovietų pažadą sumokėti 31,5 mil. markių.

(Slaptieji protokolai pirmu kartu viešumon iškilo 1946 V 21–22 Nürnbergo teisme (žr. LE XX 502–504). Nepaisydamas Sovietų prokuroro Rudenko protestu, teismas įtraukė juos į bylą, o JAV prokuroras Thomas J. Dodd perdavė jų nuorašą spaudai. Oficialiai jie paskelbti 1948 JAV Valstybės departamento leidinyje Nazi–Soviet Relations).

2. Savitarpinės pagalbos sutartis

Lietuvai atsisakius dėtis su Vokietija į karą prieš Lenkiją, Molotovas perėmė iniciatyvą Lietuvą įjungti į Sovietų Sąjungą. Nelaukdamas nė antro slaptojo protokolo pasirašymo, 1939 IX 26 pakvietė atvykti į Maskvą ministrą Urbšį. Pagrindas tam: dabar esą Sovietų ir Lietuvos sienos susieina, tad reikią peržiūrėti santykius. X 2 nuvykusiam ir nieko nežinančiam apie

Raudonosios Armijos Generalinio Štabo 1939 išsp. žemėlapio, kuriame Lietuva ir Latvija jau žymimos sovietinėmis respublikomis, atkarpa.
Rusiškųjų užrašų vertimas: Lietuv[os] SSR, Latv[ijos] SSR ir B[ielorusijos, t.y. Gudijos] SSR. Pirmasis leidimas 1939 m. RKKA [t.y. Darbininkų ir Valstiečių Raudonosios Armijos] Generalinis Štabas. Mastelis 5 km 1 cm . Vilnius.
Žemėlapio dalis išsp. Vyr. Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto leidinyje Memorandum on the Restoration of Lithuania's Independence 1950; taip pat — Lithuanian Bulletin 1946 nr. 3.

Berlyno ir Maskvos slaptus protokolus Urbšiui Molotovas pasiūlė pasirašyti savitarpinės pagalbos sutartį. Esminis tos sutarties dalykas — duoti Rusijai karines bazes Lietuvos teritorijoje. Urbšys svetimos kariuomenės buvimą Lietuvos teritorijoje suprato kaip pasikėsinimą į Lietuvos nepriklausomybę, juo labiau Molotovui pasakius, kad Lietuva turės perleisti dalį savo teritorijos Vokietijai. Urbšys pertraukė derybas ir X 5 grįžo instrukcijų iš vyriausybės. Vokietijos atstovas Zechlinas, į kurį kreipėsi ministras, pareiškė, kad anas Lietuvos teritorijos perleistinas Vokietijai ruožas jau nebe aktualus, tačiau dėl Maskvos reikalaujamų įgulų Vokietija nieko negalės daryti nei sakyti; Lietuva pati turinti apsispręsti. Taip pat ir kiti Vakarų valstybių atstovai nedavė jokios vilties diplomatiškai paremti. X 7 Urbšys grįžo į Maskvą su vyriausybės kontrapasiūlymu — sudaryti savitarpinės pagalbos sutartį, bet be įgulų, su Sovietų kariniais atstovais Lietuvos kariuomenėje. Kitą dieną Stalinas atmetė visus kontrapasiūlymo punktus, tesutikdamas įgulų skaičių iš 50.000 sumažinti iki 20.000. Urbšys vėl nesutikdamas pasirašyti, informavo savo vyriausybę, kuri atsiuntė papildomai ministro pirm. pavaduotoją K. Bizauską ir kariuomenės vadą gen. St. Raštikį. Tuo metu Sovietai jau buvo sutelkę tankus prie Lietuvos sienos, ir X 10 delegacijai buvo pateiktas naujas sutarties tekstas griežtesnės redakcijos (pvz. praleistas ankstesnis pareiškimas, kad bazių buvimas ribojamas karo pavojaus metu). Molotovas nesileido į diskusijas dėl naujo teksto, nes toks jau buvęs priimtas komisarų taryboje. Tokiomis aplinkybėmis sutartis buvo X 10 pasirašyta Urbšio ir Molotovo. Kad Lietuvoje įspūdis būtų palankesnis sutarčiai, Rusija pažadėjo joje perduoti Lietuvai Vilnių ir jo apylinkes.

3. Ultimatumas

Savitarpinės pagalbos sutartyje buvo įrašytas nesikišimas į vienas kito vidaus reikalus, suverenumo gerbimas. Molotovas aukščiausioje taryboje 1939 X 31 tai pakartojo: „... sutartys su Pabaltijo valstybėmis jokiu būdu neimplikuoja Sovietų Sąjungos kišimosi į Estijos, Latvijos ir Lietuvos vidaus reikalus... Mes stovime už garbingą mūsų pasirašytų susitarimų vykdymą abipusiškumo pagrindu ir pareiškiame, kad kvailos kalbos apie Pabaltijo valstybių sovietinimą yra naudingos tik mūsų priešams ir visokios rūšies priešsovietiniams provokatoriams'.

Bazės išsilaikė Lietuvoje pusę metų ramiai, Sovietams į Lietuvos gyvenimą akivaizdžiai nesikišant. Tačiau 1940 III 12 Suomijos–Rusijos karą baigus sutartimi, Lietuvos atstovas Maskvoje L. Natkevičius netrukus pajuto augant nedraugiškas Maskvos nuotaikas ir priekabingumą, kuris gegužės mėn. virto oficialiu demaršu: V 25 Molotovas įteikė notą, kurioje kaltino, kad Sovietų įgulų du vyrai Nosov ir Šmavgonec buvę lietuvių saugumo pagrobti, trečias, Butajev, nužudytas. Lietuvos vyriausybė V 26 atsakė sudariusi komisiją dingimo įvykiams ištirti ir paprašė papildomų davinių apie dingusius. Vietoj atsakymo Molotovas leido Maskvos laikraštyje Izviestijose paskelbti kaltinimus: Lietuvos vyriausybė nesilaikanti savitarpinės pagalbos sutarties. Lietuvos vyriausybė V 30 pavedė ministrui Urbšiui vykti į Maskvą išsiaiškinti, bet Maskva pareikalavo, kad jo vietoj atvyktų ministras pirm. A. Merkys. Pastarasis, lydimas gen. M. Rėklaičio ir P. Mačiulio, nuvyko VI 7. Pasikalbėjime Molotovas kaltino Lietuvos vyriausybę, kad ji nesanti prosovietinė, o vidaus reikalų ministras ir saugumo dpt. direktorius aiškiai antisovietiniai, nes policija organizuojanti Sovietų kareivių grobimą, suimanti žmones, reikalingus sovietinių įgulų kareivinių statybai. Bet labiausiai kaltino dėl Pabaltijo karinės santarvės, kuri esanti nukreipta prieš Sovietų Sąjungą, taigi priešinga savitarpinės pagalbos sutarčiai. Molotovas neleido Merkiui nė aiškinti dėl Sovietų dingusių kareivių, o kitos dienos pasikalbėjime pareiškė nepasitenkinimą pačiu ministru pirm. Tada Merkys paprašė prezidentą Smetoną, kad atsiųstų vyriausio sovieto pirm. Kalininui laišką, reikšdamas lojalumą, ir atsiųstų Urbšį paaiškinti dėl Pabaltijo karinės santarvės. VI 11 ir paskesniuose pasikalbėjimuose atvykęs Urbšys kartojo vyriausybės lojalumą sutarčiai ir norą bendradarbiauti su Maskva, pranešė prezidento nusistatymą pakeisti tam reikalui visą vyriausybę. Visa tai betgi nepatenkino Molotovo. VI 14 Merkys jau buvo išvykęs, kai Molotovas pasikvietė Maskvoje likusį Urbšį ir jam paskaitė ultimatumą.

Ultimatumo pirmoje dalyje kartojo kaltinimus Lietuvos vyriausybei su išvada, kad ji nevykdanti savitarpinės pagalbos sutarties. Tai esą nepakenčiama — ir dėl to eina antra dalis ultimatumo su reikalavimais: 1. kad vidaus reikalų ministras K. Skučas ir saugumo dpt. dir. A. Povilaitis būtų atiduoti teismui; 2. kad būtų tuojau sudaryta Lietuvoje vyriausybė, kuri ,užtikrintų ir sugebėtų vykdyti savitarpinės pagalbos sutartį ir griežtai sutramdytų tos sutarties priešus'; 3. kad būtų įsileisti į Lietuvos teritoriją tuojau Sovietų Sąjun-

gos kariniai daliniai, kurie svarbiausiuose Lietuvos centruose ‚užtikrintų savitarpinės pagalbos sutarties vykdymą'. Terminas Lietuvos vyriausybei atsakyti buvo duotas iki VI 15 10 val. ryto. Urbšys paprašė pratęsti terminą, nes buvo belikę tik 10 valandų. Molotovas atsakė, kad toks esąs jo vyriausybės sprendimas, ir negalįs jo pakeisti. Įspėjo, kad nepaisant, koks bus Lietuvos vyriausybės atsakymas, Sovietų kariuomenė vis tiek įžygiuos į Lietuvos teritoriją. Įspėjo taip pat, kad Lietuvos vyriausybė turinti būti prosovietinė, o Skučas ir Povilaitis galėsią būti Sovietų teisininkų teisiami už išdavimą.

Lietuvos vyriausybės nariai Kaune apie ultimatumą patyrė tik VI 15 2 val. ryto. Posėdyje pas prezidentą mažuma vyriausybės narių su prezidentu pasisakė už ginkluotą pasipriešinimą, dauguma už ultimatumo priėmimą. Gen. St. Raštikiui pavesta sudaryti naują vyriausybę, kurios paskelbti neteko, nes Urbšys perdavė iš Maskvos Molotovo pareiškimą, kad Raštikis nepriimtinas ir kad atvykstąs į Kauną Molotovo pavaduotojas S. Dekanozovas, kuris pasirūpinsiąs naujos vyriausybės sudarymu. VI 15 prezidentas A. Smetona perėjo sieną į Vokietiją, pavedęs ministrui pirm. Merkiui jį pavaduoti. Merkys per radiją paragino gyventojus sutikti Sovietų kariuomenę draugiškai, o krašto apsaugos ministras V. Vitkauskas išvyko jos pasitikti.

(Maskvos ultimatumo pirma dalis buvo kaltinimai Lietuvos vyriausybei. Vienas kaltinimas — Lietuvos saugumas organizavęs sovietinių karių grobimą ar pabėgimą iš bazių ir juos panaudojęs karinėms paslaptims išgauti. Lietuvos vyriausybės sudarytai komisijai ištyrus, faktai taip atrodė: V 7 trys raudonarmiečiai atvyko pas ūkininką ir paprašė valgyti. Pavalgę ir gavę dar išgerti, du išėjo, o vienas pasiliko dvi dienas. Trečią dieną atvyko vienas iš jo draugų jo ieškoti. Jis atsisakęs grįžti. Tada atvyko 10 ir jį išsivedė prievarta. Tai ir buvo Šmavgonecas, apie kurį kalbėjo Molotovas. V 10 du raudonarmiečiai Alytuje atėjo į restoraną. Gerai išsigėrę, nuvyko pas prostitutę, kur praleido keturias dienas. Ketvirtą dieną išvyko. Tarp jų buvo ir Molotovo minėtas Pisarevas. III 4 Lietuvos administracija gavo pranešimą iš sovietinės įgulos komendanto, kad dingęs iš bazės raudonarmietis Butajevas. Prašė padėti suimti. V 12 Vilniaus policijos viršininkas gavo žinių, kad kažkoks raudonarmietis gyvena pas vieną merginą Vilniuje. Apsuptas lietuvių policijos, raudonarmietis nusišovė. Tai buvo Butajevas. Galima manyti, tie dingusieji kariai buvo atsitiktinis dezertyravimas. Bet galima manyti, kad jis buvo specialiai Sovietų organizuotas provokaciniais tikslais. O taip manyti duoda pagrindo faktas, kad kai Lietuvos vyriausybės sudaryta komisija tyrė Šmavgoneco ir Pisarevo reikalą ir prašė Sovietus bendradarbiauti, jie atsisakė; kai prašė sudaryti bendrą mišrią komisiją — atsisakė. Išaiškinti jiems nebuvo svarbu. Svarbu buvo kaltinti.

Antras kaltinimas — Pabaltijo valstybių karinė santarvė, kuri buvusi nukreipta prieš Sovietus. Faktas, kad 1923 Estija ir Latvija buvo sudariusios apsigynimo sąjungą. Lietuva jai nepriklausė. Nei viešai, nei slaptai. Kai Sovietai paėmė Pabaltijo valstybių užsienio reikalų m-jų archyvus, nepaskelbė jokio dokumento tokiai bendrai santarvei įrodyti.

Trečias kaltinimas — Lietuvos saugumas masiškai suiminėjęs darbininkus ir technikus, kurie dirbo prie Sovietų kareivinių statybos, ‚turėdamas tikslą ne tik padaryti neįmanomą sovietinės kariuomenės buvimą Lietuvoje, bet taip pat sukelti Lietuvoje priešrusiškus nusistatymus Sovietų kariuomenei ir paruošti agresiją prieš Sovietų karinius vienetus'. ‚Masiniai suėmimai' Lietuvoje nebuvo praktikuojami — tai sovietinė praktika. Ir šiuo atveju buvo suimti 7 darbininkai už kriminalinius nusikaltimus, o statybą trukdė ne policijos, kaip Molotovas tvirtino, bet komunistų surengtas streikas. Tai liudijo Sovietų NKVD mjr. Ilja Molin, specialiai atsiųstas į Pabaltijo valstybes deportacijų vykdyti. Jis tvirtino, kad Maskva įsakiusi Lietuvos komunistams rengti provokacijas prie Sovietų įgulas (žr. Deutsche Illustrierte, Stuttgart, 1953). — Šitie sovietiniai kaltinimai iliustravo sovietinę taktiką — rengti provokacijas, kad galėtų atsakomybę už tas provokacijas suversti vyriausybei tos valstybės, prieš kurią Sovietai rengė agresiją).

II. IKI ĮJUNGIMO

1. Liaudies vyriausybė

G. Dekanozovas atvyko į Kauną VI 16 su uždaviniu įjungti Lietuvą į Sovietų Sąjungą ir įvesti Lietuvoje sovietinę sistemą. Tai turėjo būti atlikta sudarant įspūdį, kad reformos vykdomos teisėtai, pagal krašte veikiančius įstatymus, ir demokratiškai, vykdant Lietuvos liaudies valią. Pirma teisinė kliūtis Dekanozovui buvo ta, kad pagal konstituciją naują ministrą pirm. skiria prezidentas, o jis buvo išvykęs, ir Sovietų pastangos sugrąžinti jį iš Vokietijos

nuėjo niekais. Tebuvo VI 15 prezidento pasirašytas aktas, kuriuo pagal konstitucijos 71 str. pavedė ministrui pirm. Merkiui jį pavaduoti prezidento pareigose. Tokios pareigos kaip naujo ministro pirm. skyrimas, ministrui pirm., pavaduojančiam prezidentą, pagal 72 str. priklausė tik tada, kai prezidentas miręs ar atsisakęs. Tada Dekanozovas įsakė aiškinti prezidento VI 15 išvykimą kaip prezidento atsistatydinimą. Taip buvo Eltos ir paskelbta VI 16. Tuo šuoliu per teisinę tvarką buvo padarytas tariamai teisinis pagrindas Merkiui skirti naują ministrą pirm.

VI 16 pasitarime su Dekanozovu Merkys siūlė į ministrus pirm. kelis kandidatus, bet juos Dekanozovas atmetė. Rytojaus dieną Merkiui Sovietų atstovas Lietuvai Pozdniakovas telefonu padiktavo pagrindinius vyriausybės narius: ministras pirm. Justas Paleckis, jo pavaduotojas, užsienio reikalų ministras ir švietimo m-jos laikinas valdytojas Vincas Krėvė-Mickevičius, teisingumo — Povilas Pakarklis, žemės ūkio ir laikinai vidaus reikalų m-jos valdytojas Matas Mickis, finansų ir laikinai susisiekimo Ernestas Galvanauskas, sveikatos Leonas Koganas. Merkys tuos skyrimus pasirašė, ir jo rolė buvo baigta. Paleckis, jau tariamai eidamas prezidento pareigas, vyriausybę papildė naujais žmonėmis. Jų didžioji dalis buvo komunistai (J. Paleckis, M. Gedvilas, L. Koganas, M. Mickis, L. Adomauskas, M. Junča-Kučinskas, K. Grosmanas - Didžiulis), komunistų simpatikai (A. Venclova, V. Vitkauskas); iš vyriausybės netrukus pasitraukė liberalai demokratai (Galvanauskas, Krėvė-Mickevičius); ir liko vyriausybė tokia, kokios reikalavo Molotovas — prosovietinė.

2. ‚Liaudis' ir ‚liaudies priešai'

Prosovietinei vyriausybei reikėjo sudaryti ir prosovietinę visuomeninę atramą. Tam vidaus reikalų ministro 1940 VI 25 buvo formaliai legalizuota komunistų partija, nors faktiškai partija rengė mitingus jau nuo VI 19. Komunistų partija buvo leista vienintelė ‚liaudies valiai' reikšti. Visos kitos politinės grupės, visuomeninės, kultūrinės, ideologinės, religinės organizacijos VII 1 buvo uždarytos. ‚Nėra vietos Lietuvoje kitoms partijoms, kurios ilgą laiką kovojo prieš liaudį ir prieš Lietuvos nepriklausomybę', buvo paskelbta Lietuvos Aide VI 26. Komunistų partija ‚liaudies vyriausybei' VII 1 iškėlė reikalavimus sunaikinti tą visuomenę, kuria lig tol rėmėsi Lietuvos gyvenimas, ir sukurti naują visuomenę: sudaryti profesinių sąjungų tinklą, pramonėje ir žemės ūkyje atimti iš žemės savininkų žemę, gyvą ir negyvą inventorių ir išdalyti bežemiams ir mažažemiams, padaryti rinkimus į ligonių kasas ‚demokratiškesnius', parūpinti geresnę medicininę globą, įvesti senatvės apdraudą, aprūpinti darbu bedarbius ir pakelti gyvenimo standartą, atskirti Bažnyčią nuo Valstybės ir įvesti civilinę metrikaciją, panaikinti ‚klastotą' Lietuvos konstituciją, suimti visus liaudies priešus ir sukonfiskuoti jų turtą, išvalyti administraciją, policiją, kariuomenę nuo visų ‚liaudies priešų', o jais buvo laikomi visi, kas nesutiko su komunistų partijos valia, taigi kas nesutiko su Maskvos valia.

Liaudies vyriausybė NKVD (žr. LE XX 383–384) priemonėmis aną partijos reikalaujamą akciją vykdė visose srityse: nuo VI 24 ėmė gausiai atleidinėti vadovaujančius karininkus, apskričių viršininkus, burmistrus, policijos viršininkus ir pačią policiją pavadino milicija, atleidinėjo teisėjus, mokyklų direktorius ir vedėjus. Nuo VII 1 uždarė visas organizacijas, VI 27 uždarė laikraščius, kurį laiką paliko dienraščius: Lietuvos Aidą, XX Amžių, Lietuvos Žinias, naujo režimo žmonių vadovaujamus, paskui juos pakeitė Darbo Lietuva, dar paskiau Tarybų Lietuva. Nutraukė santykius su Vatikanu; uždarė Teologijos-Filosofijos fak., perėmė vienuolynų ir kitas privatines m-las. Išvykę į užsienį po VI 15 ar išvykę anksčiau ir atsisakę grįžti buvo paskelbti liaudies priešais ir jų turtas konfiskuotas. Tada atėjo žmonių likvidavimo eilė: suėmimai ir deportacijos. VII 7 saugumo dpt. dir. A. Sniečkus pasirašė NKVD paruoštą įsakymą suimti lyderius ir aktyviuosius narius tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockininkų, socialdemokratų, šaulių, taip pat buv. vyriausybių narius, spaudos veikėjus ir kt. Tai įvykdyta VII 11–12 naktį. Pirmos deportacijų aukos buvo A. Merkys ir J. Urbšys, kurių deportacijos įsakymas buvo pasirašytas Paleckio ir Gedvilo VII 16. Okupacinio režimo akcijos rezultatas po kelių savaičių: ‚Mes turime savo liaudies vyriausybę, kuri trumpu laiku atliko milžinišką uždavinį: per 20 dienų sugriovė tai, kas per 20 metų buvo padaryta — liaudžiai išnaudoti ir skriausti' (Vilniaus Balsas 1940 VII 9). Tačiau nebuvo lengva tuos ‚liaudies priešus' pakeisti ‚liaudies valios' reiškėjais komunistais, nes jų tebuvo 700 ir tai dauguma nelietuviai. Net ir paskiau — ‚jau beveik po metų savo viešpatavimo, kai į komunistų partiją stengėsi pakliūti nemaža karjeristų, jos narių skaičius, kaip iš Lietuvos komunistų partijos centro komiteto sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinio pranešimo 5-ajam LKP(b) suvažiavime 1941 II 5 matyti, tesiekė tik vos

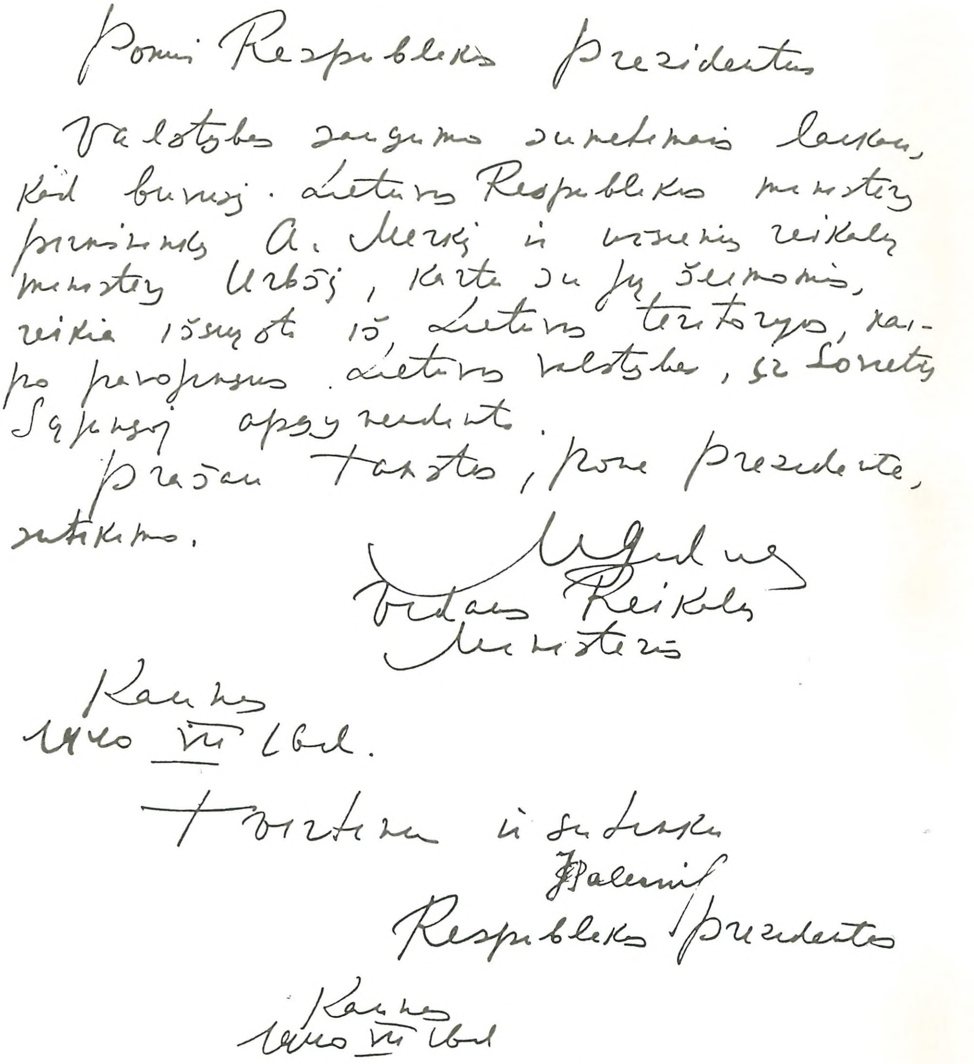

Ponui Respublikos Prezidentui
Valstybės saugumo sumetimais laikau, kad buvusį Lietuvos Respublikos ministerį pirmininką A. Merkį ir užsienių reikalų ministerį Urbšį, kartu su jų šeimomis, reikia išsiųsti iš Lietuvos teritorijos, kaipo pavojingus Lietuvos valstybei, ir Sovietų Sąjungoj apgyvendinti.
Prašau Tamstos, Pone Prezidente, sutikimo.
M. Gedvilas
Vidaus Reikalų Ministeris
Kaunas
1940 VII 16 d.
Tvirtinu ir sutinku
J. Paleckis
Respublikos Prezidentas
Kaunas
1940 VII 16 d.

J. Paleckio patvirtintas M. Gedvilo 1940 VII 16 raštas dėl ministro pirm. A. Merkio ir užsienio reikalų ministro J. Urbšio ištrėmimo iš Lietuvos:

Ponui Respublikos Prezidentui. Valstybės saugumo sumetimais laikau, kad buvusį Lietuvos Respublikos ministerį pirmininką A. Merkį ir užsienių reikalų ministerį Urbšį, kartu su jų šeimomis, reikia išsiųsti iš Lietuvos teritorijos, kaipo pavojingus Lietuvos valstybei, ir Sovietų Sąjungoj apgyvendinti. Prašau Tamstos, Pone Prezidente, sutikimo. M. Gedvilas, Vidaus Reikalų Ministeris. Kaunas, 1940 VII 16 d. Tvirtinu ir sutinku: J. Paleckis, Respublikos Prezidentas. Kaunas, 1940 VII 16 d.

Raštas buvo rastas drauge su įvairiais dokumentais, nespėtais sunaikinti ir paliktais, sovietinei valdžiai skubiai bebėgant iš Lietuvos dėl 1941 VII 22 kilusio Vokiečių – Sovietų karo. Rašto faksimilė išsp. — Lithuanian Bulletin 1947 nr. 9–10.

3000, taigi jie tesudarė vos tik apie 0,1 procento visų Lietuvos gyventojų. Ir tai apie apie 75 proc. tų komunistų partijos narių sudarė žydai, likusius — Lietuvos rusai, lietuviai ir kitų tautybių žmonės (Lietuvių Archyvas 2 1952 psl. 5; A. Garmaus straipsnis).

3. Liaudies seimas

Propagandoje buvo vengiama kalbėti apie pagrindinį akcijos tikslą — Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą ir Lietuvos gyvenimo sovietizaciją. Priešingai, vidaus reikalų ministras M. Gedvilas savaitė po savo paskyrimo kalbėjo: ‚Mūsų šalies santvarkos esminiai pagrindai tebėra nepakitę. Į teisėtą privatinę nuosavybę ar turtą niekas nesikėsina. Raudonoji armija atėjo į mūsų kraštą ne mūsų gyvenimo santvarkos pakeisti, o tik apsaugoti nuo karo pavojaus ir padėti mums išlaikyti nepriklau-

somybę' (Liet. Archyvas psl. 184; A. Tarulio str.). Tuos, kurie kalbėjo, jog Lietuvoje bus įvesta Stalino konstitucija, Gedvilas vadino ‚pikčiausiais priešais' ir Stalino konstitucijos įvedimą laikė pasikėsinimu nuversti dabartinę vyriausybę. Mickis vadino provokatoriais tuos, kurie sakė, jog Lietuvoje bus įvesti kolchozai. Net rengiantis ‚liaudies seimo' rinkimams, partijos paskelbta rinkimų programa neužsiminė apie Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą ir Lietuvos sovietizaciją. To betgi neslėpė Molotovas nuo Krėvės-Mickevičiaus, kuris buvo priimtas Maskvoje VII 1. Molotovas kalbėjo: ‚Jūsų Lietuva drauge su kitomis Pabaltijo tautomis, įskaitant ir Suomiją, turės įsijungti į garbingą Sovietų Sąjungos šeimą. Dėl to jūs turėtumėt dabar jau įvesdinti savo tautą į sovietinę sistemą, kuri ateityje visur viešpataus, visoje Europoje... jūsų liaudies nėra grasinama jų laisvės praradimu. Jos bus atsiklausta būdu, patvirtintu sovietinių respublikų, ar ji nori įsijungti į Sovietų Sąjungos šeimą. Jūs pamatysite, kad nepraeis keturi mėnesiai, ir Pabaltijo valstybės balsuos už inkorporaciją' (Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into U.S.S.R. Third Interim Report 1954 342–344).

Kai Krėvė - Mickevičius grįžo, Paleckis sukvietė vyriausybės posėdį, ir jame komunistiniai balsai nutarė skelbti seimo rinkimus. Krėvės-Mickevičiaus ir E. Galvanausko atsistatydinimas nesukliudė Maskvos plano vykdymo. VII 5 ‚liaudies vyriausybė' paskyrė seimo rinkimus VII 14 dienai. Jų posėdį VII 14 komentavo Eltos dir. K. Korsakas: ‚Šiandien Lietuvos liaudis, eidama S.S.S.R. laisvų tautų, vadovaujamų didžiojo Stalino, pavyzdžiu, renka seimą demokratiškiausiu būdu. Tiesa, kad šitie rinkimai nėra buržuazinės demokratijos rinkimai' (Lietuvos Žinios 1940 VII 15). Tuo pavyzdžiu Lietuvai paskelbtas rinkimų įstatymas rinkimų kontrolę, kandidatų siūlymą faktiškai pavedė komunistų partijai. Vyriausioji rinkimų komisija buvo paskirta prezidento, ministrui pirm. pristačius; jau vyr. komisijos skyrimo keliu buvo sudaromos apygardinės rinkimų komisijos ir t.t. Kandidatus siūlyti galėjo ‚kultūrinės, švietimo, darbo ir kitos viešosios organizacijos arba įmonių sąjungos, turinčios leidimą legaliai tęsti savo veikimą'. Tačiau visos organizacijos, išskyrus komunistines bei jų padalinius, buvo uždarytos. Siūlomiems kandidatams buvo dviguba kontrolė: juos siūlė komunistų patikimos organizacijos; juos tvirtino rinkimų komisija. Tačiau komunistų partija nesiryžo rinkimuose rodytis savo vardu — buvo paskelbta balsuotojus mažiau baidanti fiktyvi Darbo Lietuvos Sąjunga (žr. LE IV 321) ir jos siūlomų kandidatų eilėse įrašyta nekomunistų populiaresnių aktorių, gydytojų, rašytojų. Rinkiko rolė buvo nedidelė: jis turėjo ‚pareigą' balsuoti už jam siūlomą sąrašą. Suklysti nebuvo galima, nes sąraše buvo tiek kandidatų, kiek turi būti išrinkta. Rinkikai buvo propagandos įspėjami: ‚Asmens, kurie nebalsuoja... yra liaudies priešai. Tokiems asmenims nėra vietos darbo Lietuvoje' (Vilniaus Balsas 1940 VII 9).

Rinkimų programoj Darbo Lietuvos S-ga VII 6 nieko neminėjo taip pat apie Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą nei apie sovietizaciją. Tai buvo nutylima. Ir net paneigiama. Kreipiantis į ūkininkus, programoje buvo sakoma: ‚Mes raginame neklausyti nepagrįstų gandų, skleidžiamų liaudies priešų, kad liaudies vyriausybė vers stoti į kolchozus ir kad ji persekios tuos, kurie išpažįsta savo tikėjimą' (Vilniaus Balsas 1940 VII 11). Rinkikui asmeniškai priterorizuoti buvo paskelbta, kad balsavimas bus žymimas pase. Tos visos priemonės VII 14, rinkimų dieną, nepajėgė sutraukti pakankamai rinkikų prie urnų. Rinkimai buvo pratęsti antrai dienai. Vyriausioji rinkimų komisija pirmos dienos vakarą per radiją kaltino, kad ‚Smetonos klikos liekanos' kai kuriose apylinkėse mėtė ant žemės rinkikų sąrašus ir kitaip kliudė žmonėms išreikšti jų siekimus' (XX Amžius 1940 VII 15). Buvo įsakyta milicijai atgabenti nebalsavusius. Po antros balsavimo dienos paskelbė, kad rinkimai praėjo ‚laisvai' ir ‚su entuziazmu'. Vyr. rinkimų komisijos VII 17 skelbimu buvo paduoti 1.386.599 balsai ‚arba 95,1% turėjusių teisę balsuoti. Tačiau iš tikrųjų turėjusių teisę balsuoti skaičius nebuvo žinomas, nes balsuotojų sąrašai nebuvo sudaromi, o balsavo taip pat ir ne Lietuvos piliečiai, raudonarmiečiai. Paleckio intymiu pareiškimu, balsavo 15–16% (Liet. Archyvas psl. 13; A. Garmaus str.). Tarp 79 ‚išrinktų' buvo apie 58 formalūs komunistai.

Tik rinkimų davinius paskelbus, buvo padiriguota nauja mitingų banga, kurioje buvo skelbiama tai, kas prieš rinkimus buvo nutylima ir paneigiama — ‚liaudies' reikalavimai įvesti Lietuvoje Stalino konstituciją ir paversti Lietuvą Sovietų Sąjungos dalimi. Laikraščių antraštės skelbė: ‚Kariai reikalauja Lietuvą dėtis į Sovietų Sąjungą, suvalstybinti fabrikantų ir visų kapitalistų turtus', ‚Darbininkų masės rei-

kalauja suvalstybinti fabrikus, bankus, dvarus' ir t.t. Tai buvo įvykdyta labai greitu tempu. ‚Liaudies seimas' susirinko VII 21 ir po valandos nuo atidarymo priėmė ‚deklaraciją apie valstybės santvarką', kuria ‚Lietuvoje įvedama tarybų santvarka. Lietuva skelbiama Socialistine Tarybų Respublika'. Kitą dieną antroje deklaracijoje nutarta ‚prašyti Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos Aukščiausiąjį Sovietą priimti Lietuvos Sovietų Socialistinę Respubliką į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos sąstatą sąjungine respublika tais pačiais pagrindais, kuriais įeina į SSRS Ukrainos, Gudijos ir kitos sąjunginės respublikos'.

Aplinkybes, kuriomis deklaracijos buvo paskelbtos, nušvietė 8 buvę to ‚liaudies seimo deputatai' 1942 VIII 30 pareiškime: tie ‚deputatai', kurie nebuvo komunistų partijos nariai, Dekanozovo ir Pozdniakovo buvę reikalaujami balsuoti už Lietuvos įjungimą; balsai nebuvę skaitomi; balsavę ir pašaliniai asmens (enkavedistai*), pasodinti tarp deputatų. A. Garmaus specialus pareiškimas apie jo atsilankymą pas Dekanozovą VII 17–18 pasitikrinti gandų dėl Lietuvos nepriklausomybės rodo aiškų grasinimą-terorą. Į Garmaus paklausimus dėl nepriklausomybės Dekanozovas nusišypsojęs ir atsakęs: ‚O ar jūs matote, kas vyksta už lango?.. Matote, jei jau ne ši minia, kuri nušlavė jūsų nepriklausomybę, tai šie tankai rodo, kad Lietuva jau nebegali būti nepriklausoma'. Kai Garmus pareiškė nebalsuosiąs už Lietuvos prijungimą, Dekanozovas į tai: ‚Tik pamėginkite. Yra priemonių daryti taip, kaip mes norime, o jų mes pakankamai turime' (Liet. Archyvas psl. 16; A. Garmaus str.).

Paskutinis Lietuvos įjungimo aktas buvo Maskvoje 1940 VIII 3: Sovietų Sąjungos aukščiausioji taryba nutarė ‚patenkinti Lietuvos prašymą' ir ir priimti Lietuvą į Sovietų Sąjungos šeimą tokiomis teisėmis kaip Ukrainos ir Gudijos respublikos, perimant iš Gudijos ir prijungiant prie Lietuvos Švenčionių rajoną, Vidžių, Adutiškio, Rodūnios ir kitų rajonų lietuviškai kalbančias dalis. (Dar žr. Inkorporacija — LE VIII 517–525).

III. PO ĮJUNGIMO

1. Pramonės, prekybos, namų, bankų sovietizacija

‚Liaudies seimas' posėdžiavo 3 dienas. Be deklaracijų apie Lietuvos pavertimą ‚tarybine respublika' ir Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą, jis paskelbė žemės, bankų, pramonės, prekybos įmonių nacionalizavimą. Tai buvo pagrindas sovietinei sistemai įvesti į Lietuvos ūkinį gyvenimą jau atskirais įstatymais bei instrukcijomis. Ypačiai po 1940 VIII 25, kada buvo paskelbta sovietinė konstitucija.

*) Žr. NKVD — LE XX 383–384.

VII 26 paskelbtas pramonės įmonių nacionalizacijos įstatymas valstybino tas įmones, kuriose buvo per 20 darbininkų, arba tas, kuriose buvo 10 darbininkų ir automatiniai varikliai. Praktiškai buvo nacionalizuotos visos, kurias numatė vietiniai nacionalizacijos vykdytojai. IX 27 prekybos nacionalizacijos įstatymas įsakė ‚nacionalizuoti visas privatines prekybos įmones, kurių metinė apyvarta siekia 150.000 litų ar daugiau' (Liet. Archyvas psl. 261; P. Budrio str.). Keliomis bangomis buvo nacionalizuotos 1593 prekybos įmonės, kurių 1320 priklausė žydams, 147 lietuviams, 65 buvo mišrios (žydų ir lietuvių), 33 lenkų, 28 vokiečių. Nenacionalizuotos smulkios prekybos krautuvėlės buvo aprūpinamos prekėmis tik po to, kai jomis jau buvo aprūpintos valstybinės. Bankai nacionalizuoti visi. Namai — tie, kurių naudojamas plotas buvo didesnis kaip 220 m² didžiuosiuose miestuose, ir didesnis kaip 170 m² mažesniuose.

Nacionalizacijos procese buvo daug chaoso, savivalės, turto eikvojimo, gamybos sulėtinimo. Tačiau pro tą netvarką buvo aiškus siekimas ne tik turtui bei kapitalui duoti naują savininką valstybės vardu, bet ir specialus sadistinis siekimas sunaikinti buvusius privatinio turto savininkus. Pvz. nacionalizuojant buvo perimamos ne tik įmonės ir su ja susijęs kapitalas, bet ir asmeninės savininko ar jo šeimos einamosios sąskaitos. Jei įmonė turėjo skolų, jas padengti turėjo buvęs savininkas. Skolas, užtrauktas namus statant, turėjo mokėti buvęs namų savininkas. Buvo uždėta papildomų mokesčių už įmonių praėjusius metus, ir tuos mokesčius turėjo mokėti vėl buvęs savininkas.

Kitas socialistinis siekimas — nuskurdinti visus taupytojus. Nacionalizavus bankus, pradžioje indėlininkams buvo leista atsiimti iš bankų po 1000 lt. mėnesiui, paskiau po 250 lt. tik su specialiu komisaro leidimu, o nuo 1941 III 25 indėliai buvo nuvinti, paliekant teisę atsiimti iš viso 1000 rb. Tokiu būdu iš 12.000 indėlininkų buvo atimta 38 mil. rb. — Priemonė nuskurdinti privačiai turintiems daugiau pinigo ir pas save jį laikantiems, o taip pat priemonė visam gyvenimo standartui numušti, buvo lito pakeitimas į rublius santykiu 10 : 9, nors rinkoje litas buvo lygus 3–5 rb.; taigi piliečių perkamoji galia sumažin-

ta 3–5 kartus. Bet toks kursas buvo labai patogus okupaciniams pareigūnams ir jų šeimoms už rublius pigiai apsirūpinti Lietuvos prekėmis ir jas gabenti į Rusiją. Tą dieną, kai rublis buvo įvestas vietoje lito, rinkoje buvo 223 mil. lt. Už juos buvo gauta 200 mil. rb. vietoj realios vertės 700–800 mil. Tiek buvo nuskurdintas visas kraštas.

Trečias siekimas — palaipsniui įjungti Lietuvos ūkinio gyvenimo atskiras šakas į Sovietų Sąjungos ūkinę sistemą. Taip Lietuvos Bankas, geležinkeliai, užsienio prekyba buvo išimta iš Lietuvos m-jų žinios ir perduota atitinkamiems Sovietų Sąjungos komisariatams, kurie turėjo savo įgaliotinius prie vad. ‚LTSR' vyriausybės. Dėl to Lietuvos prekyba su Vakarais sustojo ir buvo pasukta į Leningradą, Maskvą, į sovietinius kraštus, nors iš ‚Tarybų Sąjungos nieko kita pirmai pradžiai nebuvo galima gauti kaip... arbūzų ‚badaujančiai Lietuvai' (Liet. Archyvas psl. 223; A. Tarulio str.). Nacionalizuotų prekybos, pramonės įmonių administracijai, kuriai buvo sudaryti du komisariatai, prekybos ir pramonės, buvo taip pat skirta rusų kontrolė — ‚Vnieštorgo' atstovui Morozovui dar liepos pradžioje turėjo būti įteiktas sąrašas prekybos įmonių su 150.000 lt. apyvarta ir pramonės įmonių su daugiau kaip 20 darbininkų. Morozovas paskyrė ir pavaduotojus minėtų komisariatų komisarams.

Ketvirtas siekimas — pastatyti okupacinius pareigūnus privilegijuotoje padėtyje ir butų atžvilgiu. Butų trukumas Kaune buvo didelis. Nacionalizavus namus, statyba sulėtėjo ir dėl to 1941, Gedvilo pareiškimu, buvo numatyta atiduoti naudotis 1148 nauji butai. Tai buvo tik trečdalis, palyginti su normaliai pastatomais butais (1939 — 3376). Butų pareikalavimas padidėjo, raudonarmiečiams įsikūrus. V. Knyvos pareiškimu gerieji butai buvo reikalingi ‚išlaisvintojai Raudonajai armijai ir naujoms tarybinėms įstaigoms'. Dėl to nustatytas suglaudinimas — vienam asmeniui 9 m^2, o VIII 9 vidaus reikalų m-ja pavedė pirmaeilių ir antraeilių miestų burmistrams iškraustyti iš butų ir iš miestų tuos asmenis, kuriems nesą būtino reikalo gyventi miestuose. Į jų skaičių buvo įskirti ‚nedarbo žmonės': dvasiškiai, buvę namų savininkai, prekybininkai, pensininkai, bedarbiai, ne Kaune tarnybas turinčių vyrų šeimos. Jie buvo iškeliami ir turėjo susirasti gyvenimo vietą patys priemiesčiuose.

Naikindama buvusius kapitalo ar nekilnojamo turto savininkus, sovietinė sistema turėjo atsiremti fabrikų ir žemės ūkio darbininkais. VIII 7 paskelbtas darbininkų ir tarnautojų atlyginimo pakėlimas 5–30%. Didesniu procentu pakeltas mažesnis atlyginimas, o gaunantiems 315 lt. mėnesiui visai nekeliamas. VIII 9 paskelbtas ir žemės ūkio darbininkams (bernams, mergoms, kumečiams) atlyginimo pakėlimas 20%. Tačiau didindama atlyginimą, valdžia pareikalavo ir didinti darbo našumą. Pirmas tą reikalavimą paskelbė Paleckis kalboje iš Maskvos, kai ten jis buvo nuvykęs prašyti, kad Lietuvą priimtų į Sovietų Sąjungą: ‚Kuo mes galime atsakyti į tuos didelius ir džiaugsmingus įvykius? Geriausias atsakymas į tai — mano ką tik gautoji Alytaus mūrininkų-statybininkų telegrama, kurioje rašoma, kad dėl šių įvykių jie nutarė pasižadėti padidinti gamybą 250 procentų' (Liet. Archyvas psl. 252; A. Tarulio str.). Tai buvo signalas agitacijai už gamybos didinimą ir vad. soclenktynes. Tačiau Lietuvoje praktikuotas atlyginimas už išdirbtą laiką nebuvo palankus darbo našumui kelti. Dėl to VIII 24 įstatymas numatė ‚vienetinį' darbo atlyginimą geležinkelių, vandens kelių, uostų statybos ir išlaikymo, gatvių grindimo, kelių tiesimo, kanalizacijos, miškų kirtimo ir pn. darbam. ‚Taigi kas kapitalistinėje sistemoje buvo laikoma darbininkų išnaudojimo priemone (Akkord ist Mord), dabar buvo pritaikyta' (Liet. Archyvas psl. 254; A. Tarulio str.).

Kiek realiai darbininko uždarbis pakilo, rodė palyginimas tarp uždarbio ir pragyvenimo pakilimo. 1940 pragyvenimo išlaidos pakilo 36% palyginti su 1939, o darbininko uždarbis geriausiu atveju pakilo 30%. Darbininkas nukentėjo mažiausiai, tačiau ir jo gyvenimas buvo nustumtas į žemesnį standartą (Liet. Archyvas psl. 251; A. Tarulio str.).

2. Žemės ūkio sovietizacija

Žemės ūkyje dirbo du trečdaliai Lietuvos gyventojų. Dėl to prieš ‚liaudies seimo' rinkimus Dekanozovo planas reikalavo nekalbėti apie žemės nusavinimą ir kolchozus. Priešingai, visi gandai apie tai buvo paneigiami. Žemės ūkio ministras Mickis VI 22 užtikrino: ‚Toji jūsų žemė, kurią jūs esate amžiais persunkę savo prakaitu ir krauju, yra jūsų ir pasiliks jūsų'. Bet VII 1 žemės reformos dir. St. Elsbergas prasitarė apie ruošiamą projektą: bažnyčių, vienuolynų, religinių organizacijų ir kitų šiai šakai artimų įstaigų bei organizacijų žemė nusavinama; privatiems savininkams paliekama iki 50 ha, tačiau tik tokiems, kurie buvo lojalūs darbo žmonėms ir liaudžiai. Tokia žinia buvo per ankstyva, ir VII 2 Lietuvos Aide buvo pranešta, kad ši informacija esanti pramanyta ir Elsbergas atleidžiamas. Ūkininkų Patarėjuje, redaguotame M. Meškauskienės, VII 4 buvo į-

spėta: ‚Niekas nemano ir nesiruošia be atodairos plėšyti taip pat bažnytinių, klebonijų bei vienuolynų žemių'. Darbo Lietuvos Sąjungos rinkiminiame atsišaukime VII 10: ‚Neklausykite mūsų liaudies priešų skleidžiamų gandų, nepagrįstų gąsdinimų, esą liaudies vyriausybė versianti jus kurti kolchozus ir persekiosianti tikinčiuosius'. Mickis per radiją VII 14: ‚Niekas nesiruošia versti ūkininkus dėtis į kolchozus'.

Slėpimas ir užsigynimas iš dalies dingo ‚liaudies seimo' deklaracijoje VII 22: ‚Liaudies seimas paskelbia visą Lietuvos žemę su jos gelmėmis, visus miškus ir vandenis priklausančiais liaudžiai, t.y. valstybės nuosavybe'. Seimas nutarė palikti valdyti 30 ha normą, kitas žemes paimti į fondą ir išdalyti bežemiams ir mažažemiams. Deklaracijoje apie kolchozus betgi dar sakoma ir toliau: mėginimai ‚prieš darbo valstiečių valią primesti jiems kolchozų organizavimą bus griežtai nubausti'.

Žemės fondui iš 28.000 savininkų, kurie turėjo 1.240.000 ha, paimta 603.589 ha, taigi beveik pusė. Liko nepaliesti 61.000 ūkių 20–30 ha ir 40.000 ūkių 15–20 ha. Iš žemės fondo bežemiams ir mažažemiams paskirta 381.000 ha (nepriklausomos Lietuvos žemės reformoje buvo paskirta 452.746 ha). Prašymų žemei gauti buvo apie 200.000, paskiau iš jų apie 4492 atsisakė. Nepasisekė paimtos žemės išdalyti, kaip buvo numatyta. Dėl to VIII 29 komisarų taryba vėl įpareigojo neišdalytų ūkių savininkus atlikti rudeninę sėją savo lėšomis.

Žemės reforma, palikusi privatinių ūkių sistemą, turėjo pereinamosios prasmės. Ji siekė ne privatinių ūkių skaičių padidinti, bet suskaldyti ūkininkų klasę, kuri būtų naikinama tolimesnėmis priemonėmis: nepakeliamais mokesčiais ir rekvizicijomis. Pvz. 1941 III pagal nustatytas normas 30 ha ūkis, kuris turi 20 ha ariamos žemės, o taip pat samdomų darbininkų, turėjo duoti 150 ctr. grūdų, 110 ctr. bulvių, 4680 l pieno, 390 kg mėsos, 13 kg vilnų. Vietos vykdomasis komitetas galėjo tai padidinti 30%. Už visus tuos rekvizicijoms skirtus produktus ūkininkas turėjo gauti apie 2500 rb., nors rinkoje tai atsiėjo 15.500 rb. Iš 33.451 ūkio tik 8040 atliko tas prievoles, 25.400 nepajėgė ir turėjo būti baudžiami. Dalis jų patys pasitraukė iš ūkių (5601), dalis buvo deportuoti su pirmąja deportacijų banga (1566). Privatinių ūkių terorizavimas turėjo vesti į naują sovietinimo stadiją — į kolchozus. Bet pirmos okupacijos metu nespėjo.

3. Kultūros sovietizacija

Sovietizacijos tikslus Lietuvos kultūroje labiausiai paryškino m-lų likimas. ‚Pas mus vyksta didžiausia socialinė revoliucija... Toji revoliucija verčia mus visas vertybes pervertinti. Tai, kas vakar buvo kilnu ir gerbiama, šiandien atrodo žema ir paniekinimo verta; kas vakar buvo gražu, šiandien — biauru. Viskas radikaliai pasikeičia... Kiekvienas mokytojas, šviesuolis turi aiškiai suprasti, kad liaudis pasiryžo eiti nauju keliu'. Tie vidaus reikalų ministro M. Gedvilo žodžiai Lietuvos mokytojų suvažiavime VIII 14 buvo gairės naujai švietimo praktikai: niekinti, kas reiškė tautinę ir religinę Lietuvą; aukštinti, kas reiškė komunistinę Rusiją. Gairių turėjo laikytis visa mokyklinė praktika. Iš m-lų pašalintas kryžius ir valstybinė emblema; šalia Basanavičiaus, Kudirkos atsirado Stalino, Lenino, Markso paveikslai. Paskubomis paruoštose programose pradžios m-lai išmestos tikybos pamokos, įvestos rusų kalbos; tam tikrose klasėse iš programos išmesti Daukantas, Baranauskas, Pietaris, Basanavičius, Vaičaitis, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda, Smetona, Simonaitytė, o įvesti Leninas, Stalinas, Gira, Nėris, Boruta, Venclova, Cvirka, Gorkis, Katajevas. Vietoj himno — internacionalas. Išleistuose ‚Literatūros skaitymuose' kupiūruoti ir paliktieji autoriai. Pvz. Kudirkos eilėraštyje ‚Maniesiems' praleista visa strofa: ‚Lietuva mano! priešui ant tavęs įnirtus, privalai hidra tapti...' Senieji vadovėliai netiko, o naujų pagaminti nespėjo. Švietimo liaudies komisaras IX 30 aplinkraščiu patarė naudotis kai kuriais senaisiais vadovėliais — ‚geriausia yra netinkamus puslapius iškirpti', vartoti be pataisymų draudžiama. Iš bibliotekų išimtos knygos, nepriimtinos režimui. Mokiniams perauklėti organizuojamas komjaunimas, kiekvienai m-lai paskirtas partijos komsorgas. Mokytojams perauklėti gimnazijose po pamokų įvestas VKP(b) (t.y. komunistų partijos) istorijos skaitymas ir aiškinimas, rengiamos mokytojų konferencijos, kuriose šalia lietuvių partinius dalykus aiškino ir rusai lektoriai. Universitete įvestas specialus sovietinės konstitucijos kursas. Pakeista ir pati m-los sistema pagal sovietinį pavyzdį — vietoj veikusio pradžios ir aukštesniojo mokslo 13 metų įvestas sovietinis tipas — 10 metų. Tai reiškė bendrojo lavinimo lygio nužeminimą, bet oficialiai tai buvo vadinama pastangomis pavyti broliškas respublikas.

Kitose kultūrinio gyvenimo srityse dar labiau reiškėsi pastangos sunaikinti lig šiol sukurtąsias vertybes. Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus ekspedicijų raportai (Liet. Archyvas psl. 106–143) dokumentaliai vaizduoja lietuviškos administracijos pastangas kultūrinius paminklus surinkti ir

apsaugoti. Tačiau jos pastangos daugiausia ėjo niekais, susidūrusios su raudonarmiečiais ir partija. Pastarieji plėšė antikinius baldus, paveikslus, retas knygas, istorinius dokumentus ir gabenosi sau arba siuntė į Rusiją. Religinio pobūdžio menines senienas, arnotus, kryžius, statulėles, kurios buvo vietiniuose muziejuose, tiesiog naikino, kaip ir bibliotekas. Iš suvalstybintų leidyklų paimtų knygų buvo sunaikinta tik Kaune 423.639 egz. Tai buvo padaryta Glavlito*) viršininko Procenko įsakymu.

Komisarų taryboje kultūrinius reikalus tvarkė Aleksandras Popovas; vyriausias literatūros ir leidyklų viršininkas nuo X 14 buvo Vasilijus Procenko, meno reikalų v-bos virš. M. Meškauskienės pavaduotojas buvo Genadijus Čučkalovas.

Lietuviams perauklėti komunistine rusofiline dvasia ypatingos viltys buvo sudėtos į rašytojus, kuriuos vadino ‚sielų inžinieriais'. Kultūrinio bendravimo keliu patekę į sovietinę įtaką, rašytojai gavo Pozdniakovo pavedimą literatūriniais kūriniais angažuotis už sovietinę okupaciją. Taip atsirado K. Borutos eilėraštis (kuris dar buvo taisomas ‚liaudies vyriausybėje'), Salomėjos Nėries poema apie Staliną, eilė tarybių dainų, parašytų konkurso keliu. Tačiau daugumas rašytojų nutilo ir tylėjo, kol 1941 pavasarį Tiesa sukėlė aliarmą: rašytojai nepateisinę partijos ir vyriausybės jiems parodyto pasitikėjimo ir nesukūrę nieko apie istorinį įvykį — sovietinės tvarkos įvedimą. Atvykęs į Rašytojų namus, kuriuos valdė P. Cvirka, aukščiausios tarybos prezidiumo pirm. J. Paleckis, centro komiteto sekr. K. Preikšas, meno v-bos virš. M. Meškauskienė prigrasino: tai nebus toleruojama. P. Cvirka pažadėjo taisytis, ir buvo įvesta speciali programa rašytojams perauklėti: kas ketvirtadienis buvo dialektinio materializmo paskaitos, kurias skaitė rusai profesoriai Kaširinas ir Kursanovas; beveik kas šeštadienis atvykdavo kas nors iš Stalino laureatų. Tačiau originalinės kūrybos nebuvo sulaukta; buvo tenkinamasi vertimais iš rusų; taip pat buvo ir su teatro repertuaru.

4. Genocidas

Okupacija buvo vykdoma Raudonosios armijos smurtu, sovietizacija, saugumo (NKVD) teroru. Saugumo priekyje stovėjo komisaras vyr. mjr. Gladkov ir jo pavaduotojas majoras Bykov. Apskrityse saugumo priekyje buvo taip pat enkavedistai rusai. Jų diriguojami ir įsakomi formaliai veikė A. Sniečkus kaip saugumo dpt. direktorius, paskiau A. Guzevičius kaip vidaus reikalų komisaras.

Deportacijos iš Pabaltijo kraštų buvo suplanuotos Maskvoje iš anksto. 1939 X 10, kada Kremliuje buvo surengtas priėmimas Lietuvos delegacijai, pasirašius savitarpinės pagalbos sutartį, tuo pačiu metu buvo rašomos NKVD instrukcijos, pasirašytos 1939 X 11, apie priešsovietinio elemento likvidavimą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Pagal tas instrukcijas paskiau buvo rašomi kiti įsakymai rusų ar lietuvių vardu: A. Sniečkaus 1940 VII 7, A. Guzevičiaus XI 28 apie antisovietinio elemento sąrašų sudarymo trūkumus, Gladkovo 1941 IV 16 ir V 17 apie antisovietinio elemento surašymus, Serovo 1941 VI 14 apie antisovietinio elemento suėmimą ir deportavimą. (Tų įsakymų angliški vertimai yra paskelbti Report... III).

Žinias apie sovietinį elementą rinko per partijos narius, komjaunuolius, namų valdytojus, specialius prievarta verbuotus agentus kiekvienoje įstaigoje, įmonėje, profesijoje. Priešsovietiniu elementu buvo laikomi tokie asmens: ‚1. Visi buvę priešstarybinių politinių partijų, organizacijų ir grupių nariai: trockininkai, dešinieji eserai, menševikai, socialdemokratai, anarchistai ir pn. 2. Visi buvę tautinių-šovinistinių priešstarybinių partijų, organizacijų ir grupių nariai: tautininkai, jaunalietuviai, voldemarininkai, liaudininkai, krikščionys demokratai, nacionalistų teroristų ‚Geležinio Vilko' organizacijos nariai, katalikų teroristų ‚Baltojo Žirgo' organizacijos nariai, studentų aktyvistų korporacijos nariai, šaulių sąjungos aktyvas ir pn. 3. Buvę žandarai, policininkai, buvę tarnautojai politinės ir kriminalinės policijos ir kalėjimų prižiūrėtojai. 4. Buvę caro baltosios, Petliuros ir kitų armijų karininkai. 5. Buvę Lietuvos ir Lenkijos armijų karininkai ir karo teismo nariai. 6. Buvę politiniai banditai, baltosios ir kitų priešstarybinių armijų savanoriai. 7. Išbraukti iš komunistų partijos ir komsomolo nusikaltusieji partijos nariai. 8. Visi perėjūnai, politiniai emigrantai, reemigrantai, repatriantai ir kontrabandistai. 9. Visi svetimų valstybių piliečiai, svetimų valstybių firmų atstovai, svetimų valstybių įstaigų bendradarbiai, buvę svetimtaučiai; buvę užsienio valstybių, firmų, koncesijų ir akcinių bendrovių tarnautojai. 10. Asmens, turį asmeninių susirašinėjimų su užsieniu, pasiuntinybėmis ir konsulatais, esperantistai ir filatelistai. 11. Buvę valstybių departamentų tarnautojai (nuo referento ir aukščiau). 12. Buvę Raudonojo Kryžiaus darbininkai ir Lenkijos tremtiniai. 13. Įvairių konfesi-

*) Glavlitas — Glavnoje upravlenije po delam literatury i izdatelstvov (Vyriausioji literatūros ir leidyklų valdyba). *Red.*

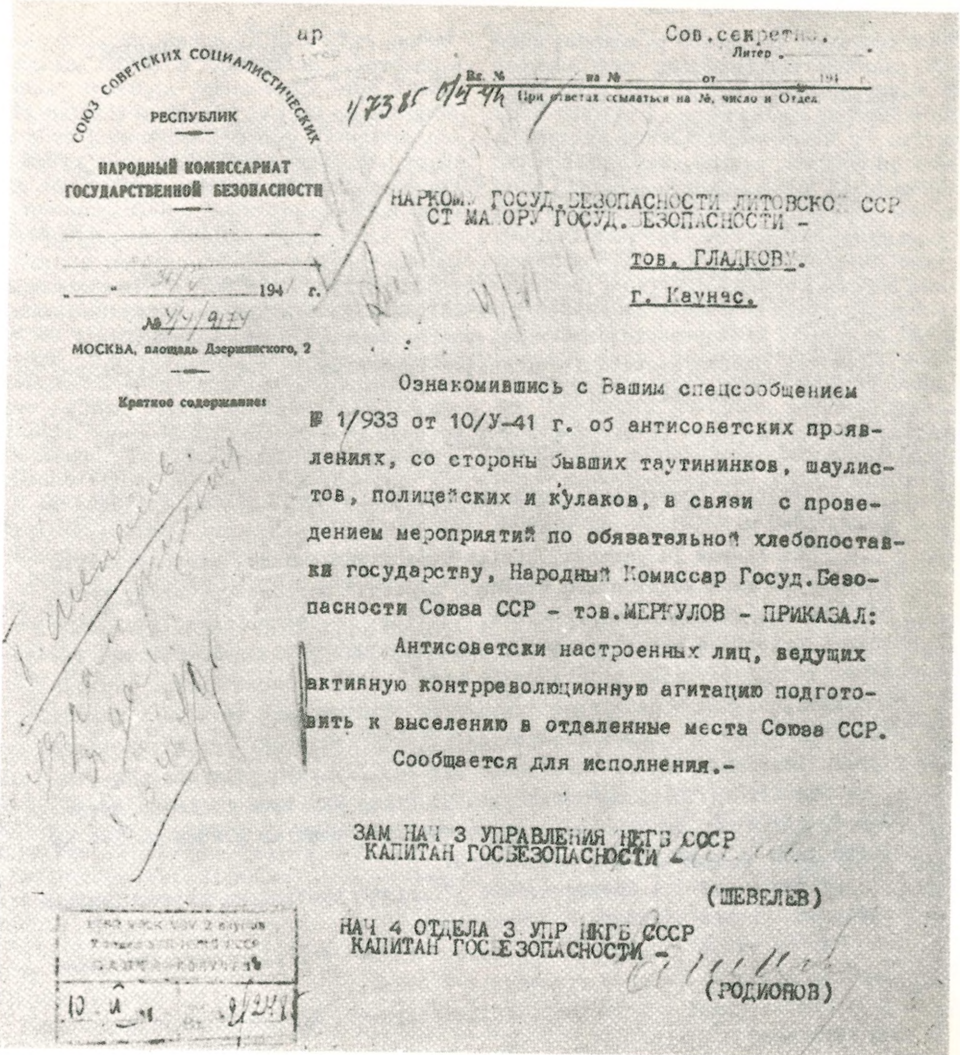

Союз Советских Социалистических Республик

Народный Комиссариат Государственной Безопасности

...194 г.

№ 4/4/9174

Москва, площадь Дзержинского, 2

Краткое содержание:

Сов. секретно.

Литер

Вх. № ... на № ... от ... 194 г.

При ответах ссылаться на №, число и Отдел

Наркому Госуд. Безопасности Литовской ССР
Ст. майору Госуд. Безопасности -

тов. Гладкову.

г. Каунас.

Ознакомившись с Вашим спецсообщением № 1/933 от 10/V-41 г. об антисоветских проявлениях, со стороны бывших таутининков, шаулистов, полицейских и кулаков, в связи с проведением мероприятий по обязательной хлебопоставки государству, Народный Комиссар Госуд. Безопасности Союза ССР - тов. МЕРКУЛОВ - ПРИКАЗАЛ:

Антисоветски настроенных лиц, ведущих активную контрреволюционную агитацию подготовить к выселению в отдаленные места Союза ССР.

Сообщается для исполнения.-

ЗАМ НАЧ 3 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ -

(ШЕВЕЛЕВ)

НАЧ 4 ОТДЕЛА 3 УПР НКГБ СССР
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ -

(РОДИОНОВ)

Vienas iš Maskvos įsakymų dėl ištrėmimo iš Lietuvos.

Vertimas:

Sovietinių Socialistinių Respublikų Sąjunga. Valstybinio Saugumo Liaudies Komisariatas. 1941 m. V 31. No. 4/4/9174. Maskva, Dzeržinskio aikštė, 2. Trumpas turinys.

Vis[iškai] slaptai.

Lietuvos SSR Valst. Saugumo Narkomui [t.y. Liaudies Komisarui] valst. saugumo vyr. majorui draugui Gladkovui, Kauno mst.

Susipažinęs su Jūsų [19]41 m. V. 10 spec[ialiu] pranešimu No. 1/933 apie antisovietinius buv. tautininkų, šaulių, policininkų ir kulokų pasireiškimus dėl privalomo duonos pristatymo valstybei, SSR Sąjungos Valst. Saugumo liaudies komisaras draug[as] Merkulov įsakė:

Antisovietiškai nusiteikusius asmenis, varančius aktyvią kontrarevoliucinę agitaciją, parengti iškeldinimui į tolimas SSR Sąjungos vietas.

Pranešama vykdymui.

SSSR NKGB [t.y. Valst. Saugumo Liaudies Komisariato] III Valdybos virš[ininko] pav[aduotojas] valst. saugumo kapitonas (Ševelev). SSSR NKGB III Valdybos IV Skyriaus virš[ininkas] valst. saugumo kapitonas (Rodionov).

Rašto faksimilė išsp. — Lithuanian Bulletin 1947 nr. 9–10.

jų dvasininkai (popai, kunigai), sektantai ir religinis aktyvas. 14. Buvę bajorai, dvarininkai, pirkliai, bankininkai, prekybininkai (kurie naudojasi samdomu darbu), įmonių valdytojai, viešbučių ir restoranų laikytojai' (Biržų NKVD viršininko P. Liso raštas 1941 I 30).

Pirma masinio suėmimo banga buvo 1940 VII 11–12 naktį. Buvo suimta 2000 veikėjų pagal A. Sniečkaus patvirtintą 1940 VII 7 slaptą 'Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt.

Visiškai slaptai

Patvirtinta
Valst. Saug. Dep-to Direktorius
....[signature]..

1940 m. liepos mėn. 7.. d.

Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikšč.- demokratų, jaunalietuvių, troockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos

PLANAS.

Operaciją pravesti vienu laiku visoj Lietuvoj, naktį iš liepos 11 į 12, 1940 m.

Iki liepos 10 paruošti žinias apie visus žmones, kuriuos reikia izoliuoti. Visų areštuotinų asmenų "žiniose" nurodyti pavardę, vardą tėvo vardą, gimimo metus ir vietą, tautybę, išsimokslinimą, socialinę kilmę, materialę padėtį /turtą/, paskutinę darbo vietą ir užimamą tarnyba, kuriai partijai priklausė ir kokį partijos darbą dirbo, trumpas kompromituojančios medžiagos turinys ir "žinių" gale turi būti nurodytas nuolatinės gyvenamos vietos patikrintas adresas. Jei gyvena /arba turi/ vasarnamy, tai ir vasarnamio adresas, ir namų telefono numeris.

Nurodytoms "žinioms" sudaryti, iš Pirmo Skyriaus ir Kauno Apygardos operatyvinių darbininkų sąstato sudaryti penkias grupes po 1-4 žm Darbą tarp jų paskirstyti tokiu būdu:

Pirma grupė - 4 žmones-sudaro "žinias" tautininkų vadovaujančiam sąstatui. Grupės vyresnysis - Krastinas.

Antra grupė - 2 žmonės - sudaro "žinias" voldemarininkų vadovaujančiam sąstatui. Grupės vyresnysis - Dembo,

Trečia grupė - 1 žmogus - Finkelšteinas., Sudaro trockistų ir eserų "žinias",

Ketvirta grupė - 4 žmog. - sudaro "žinias" krikšč.-demokratams. Grupės vyresnysis - Komodaitė,

Penkta grupė - 3 žm. - sudaro "žinias" liaudininkams ir soc-demokratams. Grupės vyresnysis - Macevičius.

Atsakomybę už pristatymą laiku aukščiau nurodytų "žinių" neša Pirmo Skyriaus viršininkas Todesas.

II-ro Skyriaus viršininkas Gailevičius privalo sutvarkyti, kad laiku būtų nustatyti ir patikrinti areštuotinų asmenų adresai. Tam reikalui nuo VII 8 reikia išskirti atitinkamą skaičių žvalgų, kuriuos reikia stropiai instruktuoti apie išlaikymą griežčiausio atsargumo darant adresų nustatymą ir patikrinima.

Saugumo dpt. dir. Antano Sniečkaus 1940 VII 7 patvirtintas ‚priešvalstybinių partijų . . . vadovaujančio sąstato likvidacijos . . . planas‘.
Rašto faksimilė išsp. Lithuanian Bulletin 1947 nr. 7–8

vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinį likvidacijos planą', įvykdytą ,vienu laiku visoj Lietuvoj, naktį iš liepos 11 į 12 1940 m.' Suimtieji buvo laikomi kalėjimuose ir paskui nuteisti už akių sunkiesiems darbams į Rusijos tolimuosius rytus ar šiaurę, dauguma 8 metams. Toliau suimtųjų skaičius buvo didinamas individualiai.

Antras masinis suėmimas ir jau tiesiog deportavimas į Rusiją buvo 1941 VI 14–18, kada bestiališku žiaurumu buvo išvežta 34.260 įvairaus amžiaus vyrų, moterų ir vaikų. ,Drauge, kenčiame neapsakytai, trūksta vandens ir oro, bet didžiausias smūgis — mūsų šeimas suskaldė, nežinau, ar išlaikys mūsų širdys'. Kitas savo draugui komisarui: ,Daktare, sveikinu iš paselencų ešelono. Gyvename blogesnėse sąlygose negu gyvuliai: trūksta oro, trokštame, badaujame. Už ką? Pagaliau, jei jau mums tūkstančiams suaugusių kiek galėtų taikyti bausmę, tai už ką kenčia maži vaikai? Jei jau norėjote mus išžudyti, tai reikėjo rasti gražesnį būdą — skiepijimą bacilomis ir būtų iškart baigta' (Iš laiškų, cit. Liet. Archyve, psl. 56–58).

Buvusio komisaro J. Glušausko liudijimu, Maskva buvo pareikalavusi išgabenti 700.000 lietuvių. Naujas deportacijų bangas nutraukė užėjęs Vokiečių karas su Sovietais. Tačiau karo pradžioje kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose laikomus kalinius bolševikai ėmė masiškai žudyti — Kretingoje, Petrašiūnuose, Pravieniškėse (žr. LE XXIII 510), Panevėžyje, Raseiniuose, Sargėnuose, Rainių miškely prie Telšių (žr. LE XXIV 444–445), Smėlynėje, prie Červenės (žr. LE IV 174) rasta nužudytų lietuvių 1114.

Deportacijoms vadovauti buvo atkomandiruota speciali NKVD karininkų grupė iš Maskvos. Visos akcijos patikrinti buvo atvykęs slapta į Rygą ir Stalino asmeninis sekr. Malenkovas, įsakydamas vartoti šautuvus ir kulkas, jei nėra pakankamai vagonų suimtiesiems pervežti. Po deportacijų operacijos grįžusius į Maskvą NKVD karininkus kaip liudijo buvęs NKVD majoras I. Molinas, dalyvavęs toje akcijoje, priėmė Stalinas ir Kalininas ir apdovanojo ordinais. (Dar žr. Genocidas — LE VII 138–141).

IV. TAUTINĖ REZISTENCIJA

1. Pasyvi

Valdžios įstaigos, kai kurios valstybinio pobūdžio organizacijos ir politinių grupių atstovai mėgino prisistatyti Paleckiui, rodydami lojalumą ir tikėdami, kad tokiu būdu sulaikys ar sušvelnins represijas prieš asmenis. Tas oportunistinis siekimas nepasiteisino. Tuo tarpu gyventojų masės iš karto žiūrėjo į okupantą bei jo režimą su pašaipa, panieka, nuogąstavimu ir pasyviu pasipriešinimu, sovietinių reikalavimų boikotu. Monumentaliausios to pasipriešinimo demontracijos buvo ,liaudies seimo' rinkimų boikotas, Lietuvos mokytojų suvažiavimas VIII 14–15, kuriame vietoj internacionalo mokytojai giedojo Lietuvos himną ir liaudies dainas, neleisdami raudonarmiečių chorui reikštis; Vėlinės su karių kapų puošimu, draudžiamų Kalėdų švenčių šventimas, 1941 sausio rinkimų boikotas, raudonųjų gurguolių boikotas ir t.t. Mažesnio masto atkaklios demonstracijos vyko kariuomenėje prieš politrukus (politinius vadovus), m-lose, ypač Vilniaus universitete, dėl kurio atėjo įspėjimas rektoriui iš Maskvos.

2. Aktyvi

Pogrindinės rezistencijos grupės anksti atsirado ir išplito visame krašte. Jų tinklą, asmenis, veiklos metodus ir priemones plačiai atpasakojo NKVD slaptas raportas 1941 IV 14 (žr. Report III). Pogrindinės veiklos centralizacijai svarbus buvo suvažiavimas Vilniuje 1940 X 9. Centralizuota organizacija paskui prisiėmė Lietuvių Aktyvistų Fronto vardą, nors atskirose vietose veikė skirtingais vardais (žr. LE XVI 26–28). Gruodžio vidury ji susirišo su Berlyne veikusiu Lietuvių Aktyvistų Fronto štabu ir rengėsi sukilimui su pramatomo karo pradžia. Birželio deportacijos buvo smūgis ir LAF štabui Vilniuje, o provincijoje kai kur pagreitino rezistencinių grupių ginkluotą veikimą. NKVD komisaras Lietuvai Gladkovas slaptame rašte 1941 VII 21 informavo, kad ,tam tikra dalis priešiško elemento, skirto suimti ir ištremti už tarybinės Lietuvos ribų, pasislėpė, perėjo į nelegalią padėtį ir įsijungė į banditinių grupių dalinius tuo metu, kada veikė respublikos valymo operacija' (Report III). Gladkovas minėjo NKVD pareigūnus, žuvusius susidūrime su partizanų daliniais VI 16–18 Rokiškio, Šiaulių, Utenos, Marijampolės rajonuose; Prienų apylinkėje buvęs 20 asmenų dalinys su dviem kulkosvaidžiais ir kitokiais ginklais. Visuotinis sukilimas, LAF davus ženklą, įvyko su karo pradžia, ir 1941 VII 23 buvo paskelbta laikinoji vyriausybė išlaisvintam kraštui tvarkyti (žr. LE XXIX 171–179).

Pasipriešinimo akcija ėjo ir užsienyje. Lietuvos diplomatiniai atstovai Berlyne, Berne, Romoje, Vatikane, Vichy (Prancūzijoje), Stockholme, Londone, Vašingtone,

Buenos Aires mst. 1940 VII 21–23 savo atstovaujamuose kraštuose įteikė formalias notas su protestais prieš Sovietų okupaciją. Amerikos lietuvių pagrindinės organizacijos 1940 VIII 10 susijungė į Lietuvai Gelbėti Tarybą, kuri paskiau pasivadino Amerikos Lietuvių Taryba (žr. LE I 147–148) ir organizavo opiniją prieš okupaciją. Vokietijoje kovai už Lietuvą tarp lietuvių pabėgėlių 1940 XI 17 sukurtas Lietuvių Aktyvistų Frontas, vadovaujamas K. Škirpos, su tiesioginiu uždaviniu paremti sukilimą iš užsienio teikiama informacija pogrindžiui, propaganda užsieniui.

Užsienis nesiskubino Lietuvos įjungimo į Sovietų Sąjungą pripažinti, išskyrus Vokietiją ir Švediją. Italija, Prancūzija Lietuvos diplomatines atstovybes Sovietams perdavė, bet nuo formalaus pripažinimo susilaikė. Dar labiau Anglija. Šveicarija atstovybės ir konsulato veikimą suspendavo ir turtą perėmė savo žinion. Aiškiausią pasipriešinimo poziciją užėmė JAV. Valstybės sekr. pavaduotojas Sumner Welles 1940 VII 23 paskelbė oficialų pareiškimą, kad JAV nepripažįsta Pabaltijo valstybių jėga įvykdyto įjungimo į Sovietų Sąjungą. Propagandiškai tas pareiškimas buvo sustiprintas prezidento F. D. Roosevelto, kuris atsilankiusiai Amerikos Lietuvių Tarybai 1940 X 15 pareiškė: ‚Sakoma, kad Lietuva neteko savo nepriklausomybės. Yra klaida taip sakyti. Lietuva nėra praradusi savo nepriklausomybės; Lietuvos nepriklausomybė laikinai yra sutrukdyta. Laikas ateis, ir Lietuva vėl bus laisva’. Oficialūs pareiškimai, JAV valstybės departamento kasmet skelbiami, tęsia Sumner Welles nusistatymus. Sovietų mėginimai gauti iš Amerikos formalinį ar bent faktinį Lietuvos įjungimo pripažinimą susilaukė Amerikos pasipriešinimo. Lietuva tokiu būdu tebėra okupuota, bet tarptautinės teisės požiūriu nepriklausoma valstybė.

J. Audėnas, Paskutinis posėdis 1967; *M. Biržiška,* Vilniaus universitetas 1940–1941 m. 1948; *H. Blazas (H. Žagarietis),* Raudonasis siaubas GPU. Jos veikla apskritai ir siautėjimas Lietuvoje 1942, [2]1942; *H. de Chambon,* La tragédie des nations baltiques 1946; *P. Dailidė,* Raudonojo voro tinkle (Margutis 6–12 1949, 1–7, 9–12 1951, 1–5 1951); *S. Daunys,* The development of resistance and the national revolt against the Soviet regime in Lithuania in 1940–1941 (Lituanus 1/2 1962); *(B. Dirmeikis ir V. Rastenis) J. Audrūnas ir P. Svyrius,* Lietuva tironų pančiuose. I. Bolševikų okupacija 1946; *G. Dulong,* Comment la Lituanie devint une Républic Soviétique Socialiste (Revue des Deux Mondes, April 1 1955); *B. Gaidžiūnas,* Vieneri metai ir viena savaitė 1950; *V. Krėvė,* Iš pirmosios bolševikų okupacijos Lietuvoje. Vyriausybės sudarymas (Nemunas 3/4 1950); ('') Pasikalbėjimas su Molotovu (Aidai 3 1953); ('') Plain talk in Moscow (East and West 5 1955); *D. Krivickas,* Analogija Lietuvos–Austrijos bylose. Sovietų ir Nacių agresijos lygiagretumas (Lietuva 5 1954); ('') Formalities preliminary to aggression. Soviet and Nazi tactics against Lithuania and Austria (Baltic Review 5 1955); ('') Soviet-German pact of 1939 and Lithuania 1959; Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai 1942–43 (4 tt.); Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai. Naują laidą parūpino J. Prunskis 1952 (parinkti straipsniai iš 1942 leidinio); Lithuanian Bulletin, published by the Lithuanian National Council 1943–1951 (daug įvairios dokumentinės medžiagos ir straipsnių apie Lietuvos pavergimą ir padėtį okupacijoje); *C. A. Manning,* The forgotten republics 1952; *(V. Mašalaitis) V. Raistas,* ,,Liaudies vyriausybės'' sudarymo kai kurios aplinkybės (Lietuva 4 1953); *B. Meissner,* Die kommunistische Machtübernahme in den Baltischen Staaten (Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte II: 1 1954); ('') Die Sowjetunion, die Baltischen Staaten und das Völkerrecht 1956; *A. Merkelis,* Antanas Smetona 1964; *P. Mačiulis,* Trys ultimatumai 1962; *S. Miglinas,* Lietuva sovietinės agresijos dokumentuose 1959; Nazi–Soviet relations 1939–1944. Documents from the archives of the German Foreign Office. Ed. by R. J. Sontag and J. S. Beddie 1948; *O. J. C. Norem,* Timeless Lithuania 1943, [2]1967; *P. Olberg,* Die Tragödie des Baltikums. Die Annexion der freien Republiken Estland, Lettland und Litauen 1941; *J. Padaubietis,* Telšių kankiniai 1949; *K. Pelėkis,* Genocide, Lithuania's threefold tragedy 1949; *J. Petruitis,* Kaip jie mus sušaudė 1942, [2]1943, [3]1952; (stp. angl. vert.: Lithuania under sickle and hammer 1945); *S. Raštikis,* Kovose dėl Lietuvos II 1957; *(M. Römeris) X. Y.,* Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m. 1949; *R. A. Schnorf,* The Baltic States in U.S. – Soviet relations, 1939–1942 (Lituanus 1 1966); *A. Smetona,* Lietuva prieš mirštamą pavojų, atsiminimai (Margutis 7–11 1954; tas pats, tik spausdinant praleidus 1 psl., pakartota 7/8 1955); *N. R. Sūduvis,* Allein, ganz allein 1964; ('') Ein kleines Volk wird ausgelöscht 1947; ('') Vienų vieni 1964; *J. A. Swettenham,* The tragedy of the Baltic States 1954; *I. Šeinius,* Raudonasis tvanas 1953 (ir švediškai: Den röda floden stiger 1940); *K. Škirpa,* Lietuvos nepriklausomybės praradimas (Margutis 12 1954, 1–5 1955); *A. N. Tarulis,* Soviet policy toward the Baltic States 1918–1940, 1959; *A. Tolis,* Mirties kolona. Prie Červenės nužudytiems atminti 1947; *J. Tumas,* Bolševikų kalėjimuose ir Červenės žudynės (Karys 2–6, 7–10 1957); *S. S. Congress. House. Select Committee on Communist Aggression,* Baltic States Investigation. Hearings before the Select Committee to Investigate the Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R. 1954; ('') Investigation of Communist takeover and Occupation of Poland, Lithuania and Slovakia. Sixth Interim Report 1954; ('') Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R. Third Interim Report 1954; ('') Communist Takeover and Occupation of Lithuania. Special report No. 14 1955; *(Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas) Supreme Lithuanian Committee of Liberation,* Memorandum on the restoration of Lithuania's independence (submitted to the secretaries for foreign affairs of the United States of America, France and Great Britain) 1950.

VOKIEČIŲ OKUPACIJA (1941–1944)

JUOZAS BRAZAITIS

Su 1941 VI 22 prasidėjusiu Vokiečių–Sovietų karu Lietuva atsidūrė vokiečių okupacijoje. Lietuvoje vokiečių artimiausias tikslas buvo įjungti ūkio ir žmonių potencialą į karo mašiną. Apie Lietuvos nepriklausomybės pagerbimą atsisakė kalbėtis: esą, karą laimėjęs führeris (vadas, t.y. Hitleris) duosiąs kiekvienam pagal jo nuopelnus kare. Lietuvių tikslas buvo išlaikyti nepriklausomybę; jei vokiečiai jos šiuo metu ir nenori pripažinti, tai karo galas būsiąs panašus kaip I pas. karo—abudu priešininkai nusilpsią, ir tada lietuviams būsiančios palankios sąlygos savomis jėgomis atstatyti nepriklausomos valstybės veikimą. Šis tikėjimas ir lėmė lietuvių taktiką: išlaukti iki karo pabaigos su kuo mažesniais žmonių nuostoliais ir nieko nepadaryti, kas reikštų nepriklausomybės atsisakymą. Tokie skirtingi vokiečių ir lietuvių interesai lėmė didėjantį vokiečių spaudimą bei represijas ir lietuvių didėjantį pasyvų pasipriešinimą, į pabaigą kai kur virtusį ginkluotu pasipriešinimu. Šia kryptim santykiai prasidėjo nuo pat Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimo.

1. Laikinoji vyriausybė

1941 VI 23 rytą iš Kauno radiofono laikinąją vyriausybę*) paskelbė Lietuvių Aktyvistų Fronto (žr. LE XVI 26–28) įgaliotinis L. Prapuolenis. Jos asmeninė sudėtis buvo sutarta iš anksto su Liet. Aktyvistų Fronto vadu K. Škirpa. Paaiškėjus, kad kai kurie paskelbtieji ministrai buvo Sovietų išvežti, kiti LV nariai savo pirmame posėdyje VI 24 kooptavo jų vietoje naujus. Taip pat paaiškėjus, kad nei ministras pirmininkas K. Škirpa nei užsienio reikalų ministras R. Skipitis iš Berlyno neišleidžiami, Kaune esantieji LV nariai ministro pirm. pareigas eiti perdavė švietimo ministrui J. Ambrazevičiui. Po savaitės LV buvo galutinai susidariusi tokios sudėties: einąs ministro pirm. pareigas ir švietimo ministras J. Amrazevičius, krašto apsaugos — St. Raštikis, finansų J. Matulionis, prekybos (ir kontrolės) Pr. Vainauskas, pramonės A. Damušis, žemės ūkio B. Vitkus, komunalinio ūkio V. Žemkalnis-Landsbergis, darbo J. Pajaujis, vidaus J. Šlepetys, teisingumo M. Mackevičius, susisiekimo A. Novickis, sveikatos K. Vencius, maitinimo valdytojas V. Grudzinskas. Lietuvių Aktyvistų Fronto įgaliotinis prie LV buvo L. Prapuolenis, o paskiau dar ir K. Brunius.

LV nebuvo koalicinė įprastine prasme — tomis dienomis dar nesuspėjo veikti partijos, kurios deleguotų savo atstovus; buvo betgi koalicinė kita prasme — joje buvo sutelkti skirtingos srovinės priklausomybės žmonės.

LV laikė savo pirmu uždaviniu prisistatyti tautai anksčiau, nei kraštą suspėjo užimti kitos valstybės kariuomenė. Ji VI 25 paskelbė atsišaukimą ‚Į tautą'. Jame pasmerkta bolševikinė okupacija ir komunistinė sistema, padėkota Vokietijai už išvadavimą, pareikšta pagarba saviems žuvusiems kovotojams ir deklaruota, kad ‚norime būti nepriklausomi, pasiryžę aukotis ir viską atiduoti Lietuvai'. Deklaraciniai pasisakymai už nepriklausomą Lietuvą, už atsisakymą nuo sovietinės priklausomybės ir komunistinio režimo, už atsisakymą nuo buvusio autoritetinio režimo paskiau buvo konkretizuojami atskirais įstatyminiais potvarkiais. (Jie buvo išleisti atskiru rinkiniu jau pirmojo tarėjo įstaigos be buvusios LV narių atsiklausimo, ir dėl to į jį pateko vyriausybės nepriimtų potvarkių projektų, jų tarpe ir tariamasis potvarkis apie žydų geto steigimą).

LV skubėjo sudaryti administracinį aparatą, kad naujas okupantas rastų jį veikiantį, o taip pat ir tam, kad jis kuo skubiau likviduotų sąmyšio metu susidariusių ginkluotų grupių savivalę ir terorą. Tuojau buvo paskelbtas ginkluotų jėgų štabas (gen. S. Pundzevičius, gen. M. Rėklaitis, plk. J. Vėbra), Kauno karo komendantu plk. J. Bobelis, Kauno burmistru K. Palčiauskas. Visam kraštui grąžinta nepriklausomoje Lietuvoje veikusi administracinė sistema ir paskirti nauji apskričių viršininkai, burmistrai, teismų pirmininkai bei teisėjai. Grąžinta nepriklausomybės laikų švietimo sistema, paskirti gimnazijų direktoriai, universitetų vadovybės, konservatorijos, teatrų direktoriai. Perkomplektuotas akademinis mokomasis personalas. Prie Vilniaus universiteto pridėtas naujas miškininkystės fak. Prie Kauno universiteto du atskiri filosofijos ir teologijos fak. Sovietinio režimo metu sukurta Lietuvos mokslų akademija palikta veikti, paskyrus naują pirmininką.

Kitas LV uždavinys buvo atpalaiduoti kraštą nuo sovietinio režimo, vietoj nacionalizacijos ir kolektyvizacijos grąžinant

*) Toliau straipsnyje vartojama santrumpa LV. *Red.*

privatinės nuosavybės ir privatinės iniciatyvos principą. Atskirais potvarkiais buvo grąžinta namų, kapitalo, įmonių nuosavybė. Siekiant socialinės lygybės, grąžinamąjį turtą siekta apdėti progresyviniais mokesčiais. Sunkiausia buvo denacionalizuoti žemės ūkį. Žemės ūkio grąžinimas į buvusią nepriklausomybės laikais padėtį būtų reiškęs socialinį chaosą — metimą žmonių iš žemės, kuri buvo duota jiems valdyti. Paskelbusi nacionalizacijos panaikinimo principą, LV atskirais potvarkiais mėgino reguliuoti esamą padėtį, laikydama būsimos žemės reformos pagrindu 50 ha nuosavybę. Ši delsimo padėtis davė kai kam pagrindą manyti, kad žemės ūkio denacionalizacijos LV nepaskelbė (plg. Tėvynės Sargas 1 1966, psl. 69); kitiems davė pagrindą skelbti, kad „1940–41 socialiniai pertvarkymai respublikoje... buvo likviduoti. Vadinamoji Ambrazevičiaus vyriausybė dar 1941 m. liepos 4 d. deklaracijoje paskelbė, kad Lietuvos ūkis ‚remiasi privatine nuosavybe', kad Tarybų valdžios atimtos iš buržuazijos ir buožių žemės ir kitas turtas grąžinamas ankstesniems savininkams" (P. Š t a r a s, Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metu. Vilnius 1960, psl. 30).

LV iniciatyva iš pat pradžių buvo sukliudyta okupacinių veiksnių. (Apie 1941 sukilimą ir LV — žr. LE XXIX 166–179).

2. Karinė valdžia

Dėl ryšių su Berlyne esančiu K. Škirpa sunkumo LV nežinojo vokiečių nusistatymo jos atžvilgiu. Tai aiškėjo tik palaipsniui. „Birželio 24-ąją, t.y. trečią karo dieną, pietumis Kauno radiofone pasirodė dviejų kareivių lydimas vokiečių karininkas. Kai jis savo daliniui vokiškai pranešė: ‚Čia leitenantas Flohret. Ką tik užėmiau Kauno radiofoną ir ant Kauno muziejaus bokšto iškėliau Reicho vėliavą', Kauno siųstuvas jau pusantros paros sėkmingai veikė sukilėlių vadovybėje... armijos vadas (vėliau feldmaršalas) Fridrichas Vilhelmas von Küchler... į lietuvių sukilėlių išlaisvintą Kauną galėjo birželio 25 d. žygiuoti beveik paradinės rikiuotės tvarka" (Z. Ivinskis, Lietuvių tautos rezistencijos reikšmingieji momentai — Į Laisvę 1962 nr. 29, psl. 11; pn. — St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II psl. 293–294).

Žygiuojanti kariuomenės buvo interesuota tvarka užimtoje teritorijoje. Dėl to Vilniuje VI 24 vakare miesto komendantas paskelbė, kad ‚Vilniaus mieste tvarką palaiko Vokietijos ir Lietuvos kariuomenės dalys'. Bet jau VI 26 komendantas plk. Zehnpfennig gavo iš aukščiau įsakymą, kad ‚Lietuvos kariuomenė toliau negzistuoja' (plk. A. Špokevičiaus liudijimas; cit. N. E. Sūduvis, Vienų vieni psl. 390).

Kaune feldkomendantas von Pohl jau VI 25 LV atstovams pareiškė, kad su LV jis negalįs kalbėtis: tai esąs politinis reikalas ir tam jis neturįs įgaliojimų. Paskiau aiškėjo, kad tie reikalai išimti iš karinės valdžios kompetencijos; juos tvarkė Reicho vidaus reikalų m-ja. Betgi su LV skirtu karo komendantu plk. Bobeliu ir burmistru K. Palčiausku jis nematė kliūčių bendradarbiauti.

Karinė valdžia įvedė spaudos, radiofono ir pašto kontrolę, pro kurią negalėjo praeiti niekas, kas garsintų LV. Sukonfiskavo net pašto ženklą su įrašu ‚1941 VI 23'. Karinė valdžia ėmė leisti potvarkius: VI 26 paskelbė, kad 10 rublių lygūs 1 reichsmarkei; VII 7 įvedė maisto ir pramoninių prekių normas; VII 15 darbo jėgai pasiūlė vykti į Rytprūsius; perėmė savo žinion kai kuriuos maisto ir kuro sandėlius; ragino miesto burmistrą ir komendantą kelti žydus į Vilijampolę.

VI 27 buvo parskraidintas iš Berlyno gen. St. Raštikis. Jis informavo apie padėtį Berlyne: K. Škirpa apkaltintas dėl LV paskelbimo, izoliuotas ir nebus išleidžiamas. St. Raštikis išleistas ryšiams su karine valdžia palaikyti. Tų ryšių dėka buvo paleista dalis lietuvių karių, kurie atsiskyrę nuo rusų, pasiliko Lietuvoje, bet buvo paimti paskiau į vokiečių nelaisvę ir laikomi drauge su rusais. Buvo mėginta užtarti žydus, bet gen. St. Raštikis, lydimas feldkomendanto von Pohlio, tuo reikalu nuvykęs pas fronto vadą gen. K. von Rocques, tepatyrė iš jo, kad lietuviai neturi ‚jaudintis', nes ‚visa ši akcija greit baigsis', t.y. žydai bus likviduoti, ir kad šis reikalas nesąs karinės valdžios, o gestapo žinioje. Karinės valdžios atstovai ir paskiau rodė LV palankumo, bet sprendimai, kaip minėta, priklausė nuo kitos vokiečių valdžios — nuo vidaus reikalų m-jos organų, nuo SS ir gestapo.

3. SS policijos ir gestapo valdžia

Pirmomis karo dienomis atvyko SS (Schutz-Staffel, vok. nacionalsocialistų paramilitarinė organizacija) ir gestapas (Geheime Staatspolizei, vok. slaptoji policija. Žr. Gestapas Lietuvoje — LE VII 193-195). Tarp pirmųjų Lietuvoje uždavinių SS Brigadeführer F. Stalecker jai skyrė likviduoti žydus. Jau išsikėlęs į Rygą, jis 1941 X 15 informavo savo vyriausybę: ‚Vykdydama mūsų nurodymus, slaptoji policija pradėjo akciją prieš žydus. Tačiau mes nurodėme slaptajai policijai nesiimti iš karto

per griežtų priemonių, kad nesukeltų per didelio nepasitenkinimo ne tik vietinių gyventojų, bet ir vokiečių sluoksniuose. Mūsų tikslas parodyti pasauliui, kad vietiniai gyventojai ėmėsi iniciatyvos žydus persekioti... (Tačiau) nėra taip lengva suorganizuoti iš vietos gyventojų tinkamą prieš žydus akciją' (Ph. Friedman, Their Brothers' Keepers 1957; cit. N. E. Sūduvis, Vienų vieni, psl. 134–135).

Staleckeriui priklauso ir idėja suvaryti žydus į getą. Žydų delegacijai jis aiškino, kad tai vienintelė priemonė apsaugoti žydams nuo... lietuvių persekiojimo (H. A. Zeiger, The Case Against Eichman 1960; cit. N. E. Sūduvis, psl. 136). Staleckeriui išvykus į Rygą, nuo VII 2 žydų ir kita akcija perėjo į gestapo viršininko Kaune Standartenführerio F. Jägerio rankas. Tačiau, kol veikė karinė valdžia, žydų varymas į getą buvo silpniau forsuojamas. Tai įvykdyti paliko civilinei valdžiai ir gestapui. (Apie žydų persekiojimą žr. LE XXXV 292–294).

Kita gestapo veikla buvo nukreipta prieš LV. Gen. Raštikį iš Berlyno parlydėjęs gestapo pareigūnas dr. Greffe pareiškė: ,Vokiečiai nenorį gadinti santykių su lietuviais, bet Škirpos vadovaujama Lietuvos vyriausybė negalinti būti vokiečių pripažinta, ir kariuomenės vadovybė nekalbėsianti su ja...' (S. R a š t i k i s, Kovose dėl Lietuvos, II 167). Greffe ,reikalavo, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė pati išsiskirstytų. Jos vietoje turėjo būti sudaryta Pasitikėjimo taryba — Vertrauensrat, nuo 4 iki 11 narių' (R a š t i k i s, II 298). Grasino represijomis, jei LV to nepadarys. VII 11 atvykęs partijos užsienio politikos biuro pareigūnas P. B. Kleist, einančiam ministro pirm. pareigas J. Ambrazevičiui ir Z. Ivinskiui siūlė pakeisti ,vizitines korteles'. ,Taigi vokiečių buvo sugalvotas naujas variantas vyriausybei likviduoti — vyriausybė ne išsiskirsto, bet tik persikrikštija ar persitvarko į tarybą' (S. Raštikis, II 299).

Vyriausybei atmetus tą siūlymą, grįžo pirmasis Greffes reikalavimas: LV turi išsiskirstyti. Kai LV to daryti nesirengė, o greitosiomis sukviestas visuomenės veikėjų pasitarimas LV pritarė ir iš Kauno fabrikų bei provincijos pradėjo plaukti darbininkų pritarimo rezoliucijos, gestapas išmėgino dar vieną priemonę — suskaldyti lietuvius ir pačią LV sukompromituoti. Tą darbą vykdė gestapo ltn. Kurmies, klaipėdietis. Jau VII 9 jis buvo suradęs keliolika asmenų, kurie pasirašė prašymą vokiečių administracijai, kad LV nebūtų pripažinta; kad nebūtų jokios Lietuvos vyriausybės iki grįš A. Voldemaras; kad iki to laiko visa valdžia Lietuvoje būtų sutelkta karinės valdžios rankose. VII 23/24 naktį, buvo suorganizuotas gestapo remiamas pučas prieš LV. Rytojaus dieną mėginta užimti dienraštį Į Laisvę, kurį formaliai leido Lietuvių Aktyvistų Frontas, mėgino perimti Fronto štabą ar bent jį suskaldyti. Nepasisekė. Paskutinis Kurmio veiksmas siekė to paties: VII 26–27 pasikvietė pas save, anot jo, katalikiškojo jaunimo (A. Damušį ir Z. Ivinskį) ir voldemarininkų atstovus (V. Reivytį, V. Stanevičių, J. Vokietaitį, Ig. Taunį ir kt.) ir ragino sujungtomis jėgomis kovoti prieš bolševizmą. Pagal nuopelnus toje kovoje Lietuvai būsianti skirta atitinkama vieta naujoje Europoje. Kai pirmieji būtina sąlyga toje kovoje laikė nepriklausomybės pripažinimą, pasitarimas liko be vaisių. Be to, pastangos buvo ir pavėlintos, nes Berlyne Lietuvos likimui buvo sugalvota nauja valdymo forma — vad. civilinė valdžia — (Zivilverwaltung).

4. Laikinosios vyriausybės likvidavimas

VII 17 paskelbtas Hitlerio potvarkis naujai užimtoms sritims valdyti. Jis numatė civilines valdžias ir jų vykdytojus: reicho ministrą užimtoms sritims A. Rosenbergą, keturmečio plano įgaliotinį maršalą Göringą, policijos ir SS šefą H. Himlerį ir karinę vadovybę. Užimtos sritys dalijamos į komisariatus, generalines sritis, apygardas. Ostlando komisariatą (žr. LE XXI 238–241) sudarė 4 generalinės sritys: Estija, Latvija, Lietuva ir Gudija. Reicho komisaru Ostlandui 1941 VII 25 paskirtas H. Lohse, Lietuvos generaliniu komisaru A. von Renteln, apygardų komisarais: Kauno mst. Cramer, Kauno apg. Lentzen, Vilniaus mst. Hingst, Vilniaus apg. Wulff, Šiaulių apg. Gewecke. Nors formaliai civilinė valdžia paskelbta VII 28, bet veikti ji pradėjo jau nuo VII 25. Kauno mst. komisaras Cramer pirmuoju savo žygiu atėmė iš LV patalpas ne tik su baldais, bet ir su rašomosiomis mašinėlėmis. VII 28 Cramer jau paskelbė nutarimą nr. 1 žydams: uždraudė jiems naudotis šaligatviais, viešaisiais parkais, autobusais ir kt. susisiekimo priemonėmis; nr. 2 įsakė nešioti Dovydo žvaigždę; toliau, žydų perkraustymą į Vilijampolę baigti iki VIII 15 ir t.t.

Tokioje padėtyje LV mėgino išsiaiškinti santykius su civiline valdžia tiesiogiai su gen. komisaru, ypačiai kada LV krašto apsaugos ministrui St. Raštikiui gen. komisaras pasiūlė būti pirmuoju jo tarėju. Raštikiui atsisakius, buvo pasirinktas gen. P.

Kubiliūnas. VIII 5 audiencijoje LV nariams Rentelnas kreipėsi į juos kaip į tarėjus ir paskelbė: ‚Aš perėmiau civilinę valdžią buvusios laisvos Lietuvos valstybės kaip generalinis komisaras Kaune . . . Po civilinės valdžios įvedimo jūsų darbas kaip ministrų turi būti laikomas baigtas‘. Iš komisaro kalbos buvo aišku, kad nebelieka jokio pagrindo LV bendradarbiauti su okupacine valdžia. Tos pat dienos posėdyje LV nutarė savo veikimą laikyti sustabdytą prieš savo valią, ir VIII 9 raštu einąs pirm. pareigas pranešė gen. komisarui, kad pas gen. komisarą buvo atsilankę ne tarėjai, bet LV nariai ir kad nei jis nei eilė jo kolegų nesutinka prisiimti tarėjo pareigų.

Tarėjais buvo paskirti: pirmasis tarėjas ir vidaus reikalų P. Kubiliūnas (paskiau vidaus reikalų tarėju buvo J. Narakas), krašto ūkio V. Jurgutis, finansų J. Matulionis, žemės ūkio B. Vitkus, teisingumo M. Mackevičius, švietimo Pr. Germantas, darbo J. Paukštys, technikos ir susisiekimo K. Germanas, administracijos kontrolės J. Puodžius. Ne visi paskirtieji išsilaikė. Pirmiausia pasitraukė V. Jurgutis, daugiausia keitėsi žemės ūkio: po Vitkaus, J. Petronis, A. Ramanauskas. 1943 buvo suimti ir išgabenti į Stutthofo koncentracinę stovyklą šie tarėjai: M. Mackevičius, Pr. Germantas, V. Jurgutis, J. Puodžius ir J. Narakas.

5. Civilinės valdžios sistema

Civilinės valdžios*) gaires išdėstė gen. komisaras LV nariams VIII 5 pareiškime. Esą jis perima visą valdžią. Sovietinė teisė būsianti naikinama palaipsniui, o tai reiškė, kad grąžinama nacionalizacija ir jos valdytojas bus gen. komisaras. Įsakmiai pažymėjo, kad žemės bei įmonių nuosavybės klausimai spręsti išimtinai priklausą jam. Į teismus ir administraciją grąžinami nepriklausomos Lietuvos įstatymai. Bet iš lietuviškų teismų galios komisaras išėmė dvi grupes gyventojų ir jų likimą pasilaikė sau: vokiečius ir žydus. Lietuviškiems teismams bei įstatymams apeiti galiojo kitas pareiškimas: ‚Baudžiamojoje teisėje pirmauja kariuomenė ir policija prieš lietuviškus teismus‘. Įstaigose tarnybinė kalba vokiečių, lietuvių kalba leistina. ‚Tarnybinis susisiekimas su kitomis vokiečių įstaigomis leistinas visokioms lietuvių valdžios įstaigoms tik per sričių komisarų ar mano tarpininkavimą‘.

Gen. komisaras savo valdžią vykdė per lietuvius tarėjus, kurių žinioje buvo visas lietuviškas administracinis aparatas. Komisariato atitinkamas referentas turėjo santykius su atitinkamu tarėju, kuris savo vardu leido gyventojams potvarkius bei įsakymus. Valdžios paralelizmu, komisariatu ir savivalda, Lietuvos režimas skyrėsi nuo Estijos ir Latvijos. Čia buvo ne tik didesnės autonomijos simbolis, bet turėjo ir praktinės reikšmės: tarėjai turėjo teorinę teisę su atitinkamo referento reikalavimais nesutikti, daryti įtakos, kad jie būtų pakeisti. Tai davė pagrindą ir trinčiai tarp komisariato ir tarėjų. Vokiečių žinioje buvo tik viršūnės, o masės buvo lietuviškos savivaldos žinioje. Vokiečių represijos pasiekdavo tik dalį gyventojų, kada vokiečių valdžia apeidavo savivaldos organus. Bet didžioji gyventojų masė buvo globiama savivaldos aparato, sudaryto didžia dalim dar LV laikais ir veikiančio kontakte su lietuvišku pogrindžiu. Tuo vokiečių okupacinė sistema skyrėsi nuo sovietinės, kuri aparatą keitė nuo viršaus iki apačios ir apstatė sau ištikimais pareigūnais, pasiekiančiais kiekvieną gyventoją. Skyrėsi dar ir tuo, kad vokiečiai mažiau buvo suinteresuoti nacinės doktrinos vykdymu, negu sovietai komunistine doktrina. Dėl to gyventojų masė lengviau galėjo atlaikyti trejus karo metus vokiečių, nei vienerius metus Sovietų okupacijoje. Padėtis sunkėjo ypač nuo 1943 pradžios, kada CV, apeidama liet. savivaldos organus, savo reikalavimus ir represijas ėmė vykdyti per SS policiją ir gestapą.

6. Civilinė valdžia ir ūkis

Gen. komisaro von Rentelno žodžius, kad sovietinė teisė tebus panaikinta ne iš karto, sukonkretino Lohses 1942 I 16 ir von Rentelno 1942 II 2 potvarkiai, kuriais vokiečių monopolinėms bendrovėms buvo perduoti vadinami be globos likę ūkiai (išvežtųjų, žydų, repatriantų); perduotos pramonės bei prekybos įmonės, kurias praktiškai ėmėsi valdyti jų patikėtiniai (Treuhänder); kooperacijos bendroves teleido steigti tada, jei bendrovės narių dauguma bus vokiečiai. Į žemės ūkius buvo iš Vokietijos grąžinami patikimi repatriantai vokiečiai; buvo atsitikimų, kad lietuviai iš ūkių buvo keliami į buv. lenkų ūkius Vilniaus srityje. Visi kiti ūkininkai lietuviai buvo laikomi tik valdytojais, kurie turėjo duoti karo duokles. Denacionalizaciją vykdyti buvo sugalvota vėlai, kada jau karas nesisekė ir vietos gyventojų palankumas buvo prarastas. Pirmasis denacionalizacijos aktas buvo paskelbtas

*) Toliau straipsnyje vartojama santrumpa CV. *Red.*

1943 V 11: žemės nuosavybės dokumentai išduoti 50 ūkininkų. Efekto nepadarė. Pyliavoms išreikalauti ėmėsi represijų. Jau 1942 iš Sūduvos buvo išvežta eilė ūkininkų už pyliavų neišpildymą. 1943 Vilniaus apg. komisaras Wulff demonstravo represijas, parinkdamas iš valsčiaus 3–5 pyliavų neišpylusius ūkininkus, ir viešai juos šaudė.

Aprūpinti ūkius reikalingais reikmenimis CV nesiėmė. Lengviau tai buvo pakelti kaimui, kuris grįžo į autarkinį ūkį ir ėmėsi mainų su miestiečiais, už maistą atiduodančiais pramonines prekes, nors iš miesto sandėlių jų gaudavo labai nedaug. Nuo 1941 VII dar karinės valdžios buvo imta maistas ir pramoniniai gaminiai normuoti. Tos normos buvo tokios mažos, o dažnai ir visai negaunamos, kad žmonės miestuose badavo, jei neturėdavo ką išsikeisti su kaimu. Spekuliacija klestėjo, ir jos negalėjo sukontroliuoti jokios bausmės, kaip negalėjo paskesnėje sovietinėje okupacijoje sukontroliuoti darbininkų nuo ‚kombinavimo' iš tų įmonių, kuriose jie dirba.

7. Civilinė valdžia ir darbo jėga

Jau karinė valdžia rūpinosi panaudoti Lietuvos darbo žmonių potencialą dvejopu būdu: darbams į Vokietiją, pagalbinei karinei tarnybai į frontą ar administraciją. 1941 VII 15 karinė valdžia paskelbė raginimą vykti į Rytprūsius. Maža kas tuo pasinaudojo; daugiausia tie, kurie buvo užsiangažavę bolševikams ir stengėsi dingti iš akių. Paskesni CV atsišaukimai į darbus liko be atgarsio. Raginimai virto reikalavimais labiausiai 1943 pradžioje po nepavykusio suorganizuoti SS legiono. Tarėjams nustatinėjo kvotas, kiek jie turi surinkti darbo jėgos. Didžiausia kvota buvo paskelbta 1944 pradžioje: 100.000, po 5000 per savaitę. Pagal paskelbtas taisykles 15 ha žemės ūkyje turėjo palikti tik viena darbo jėga, kitos turėjo būti atiduodamos Vokietijos ūkiui. Vietoj besislapstančio turėjo būti imami kiti šeimos nariai. Tarėjai nusiderėjo iki 80.000, įvykdė 8000. Bet triukšmo buvo sukelta daug. kada vokiečių policijos daliniai patys ėmė gaudyti darbo jėgą, nebepasitikėdami savivaldos organais: apsupdavo bažnyčias, kinus, teatrus ir rinkosi darbui tinkamus. Tuo daugiausia pasižymėjo Vilniaus miesto ir apygardos komisarai Hingst ir Wulff, o taip pat 1943 atkeltas SS policijos vadas Harm. Labiausiai išgarsėjo toks incidentas Žiežmarių bažnyčioje 1943 IX 10, dėl kurio protestavo vysk. T. Matulionis. Harm su 5000 savo esesininkų (SS karių) nusiaubė r. Lietuvą: Švenčionis, Svierius, Pabradę, Riešę, Nemenčinę, Trakus, Lentvarį, Valkininką, Varėną, Eišiškes, Perloją, Žiežmarius ir kt. Kiek viso paėmė darbo jėgos, tiksliai apskaityti sunku. Privačiomis buvusio darbo tarėjo žiniomis, apie 75.000.

TAUTIEČIAI!

Okupacinė Reicho valdžia jau ne kartą yra mėginusi pajungti lietuvių tautą į savo karo mašiną prieš Lietuvos interesus. Ir tik dėl vieningo ir nepalaužiamo mūsų atsparumo visos tos vokiečių pastangos ligi šiol yra visai nepavykusios. Nežiūrint visų tų ligšiolinių nesisekimų, ir vėl mes esame akivaizdoje naujo vokiečių okupacinės administracijos pasikėsinimo prieš Lietuvą. Vokiečių okupacinė valdžia paruošė planą paimti iš Lietuvos į Reichą darbams, pradedant 1944 m. kovo 5 d., maždaug po 5000 žmonių kas savaitę: vyrų tarp 15-55 ir moterų tarp 16-45 metų amžiaus, iš viso 100 000 žmonių. Šį lietuvių tautos egzekucijos vykdymą vokiečiai bando primesti lietuviškosios administracijos aparatui. Kubiliūnas, kaip pirmasis tarėjas, ir Kupcikevičius, kaip darbo ir socialinių reikalų tarėjo pareigas einąs, drįso padėti savo parašus po tokiu planu, tuo padarydami didžiausią nusikaltimą lietuvių tautai.

Toks milžiniškas darbo jėgos iš Lietuvos išėmimas ne tik naikina pačią lietuvių tautą, bet turi sukelti suirutę mūsų krašto ūkyje ir pakirsti mūsų gynimosi prieš bolševizmą pajėgumą. Todėl Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas įspėja visus administracijos pareigūnus, kurie bus bandomi panaudoti šiai žiauriai mūsų tautos egzekucijai vykdyti, aiškiai apsispręsti už savo tautą, už L i e t u v ą, kad ir grėstų dėl to vokiečių represijos. Visi tokie vykdytojai turi žinoti, kad verčiau yra pačiam nukęsti arba pasitraukus iš savo tarnybinių pareigų slapstytis, kaip būti tūkstančių budeliu ir užsitraukti tautos pasmerkimą.

Komitetas taippat nurodo ir visiems šaukiamiesiems nepasiduoti teroro baimei. Kaip į visus ligšiolinius piktus okupantų kėslus mūsų atžvilgiu, taip ir į šitą visi lietuviai turi drąsiai ir vieningai tarti — N E! Visi šaukiamieji ir gaudomieji turi nepasiduoti ir slapstytis, tausodami savo jėgas ir gyvybę nuo bolševikų gintis ir nepriklausomai Lietuvai atstatyti. Komitetas įpareigoja visus tautiečius besislapstantiems teikti pagalbą.

Pakelkime ir šį sunkų bandymą nepalaužiamu tvirtumu ir vieninga valia. Vardan tos Lietuvos vienybė težydi!

VYR. LIET. IŠLAISVINIMO
KOMITETAS

Vilnius, 1944 m. vasario 18 d.

Pogrindžio laikraštyje Į Laisvę (1944 III 5) išsp. Vliko atsišaukimas prieš vok. okupacinės valdžios planus imti Lietuvos žmones darbams į Reichą

8. Civilinė valdžia ir kultūra

Vokiečiai nesiėmė Lietuvos gyventojus versti į nacizmą. Tačiau siekė, kad jaunimui būtų skiepijama nacinė dvasia. Dar 1941 mėgino suorganizuoti tarp lietuvių vad. hitlerjugendą. Bet tik 1943 surado tam reikalui vadą (Ig. Taunį). Daug griežčiau reikalavo siųsti jaunimą į darbo tarnybą (Arbeitsdienst). 1942 rudenį reikalavo iš švietimo tarėjo potvarkio, kad jaunimas, prieš priimamas į aukštąsias mokyklas, būtų atlikęs darbo tarnybą. Kai švietimo tarėjas atsisakė, tokį potvarkį išreikalavo iš darbo tarėjo. 1943 pačių vokiečių įsakymu darbo tarnyba padaryta privaloma visiems jaunuoliams, vyresniems kaip 15 m.; tokie negalėjo būti laikomi gimnazijose. Kad pastūmėtų jaunimą į darbus, įsakė iš 8 mokytojų seminarijų palikti tik 4; gimnazijose nubraukė etatus, taigi ir kreditus, paralelinėms klasėms. Tačiau švietimo vadybos sumanumo ir universiteto atsparumo dėka tie reikalavimai buvo apeiti, ir darbas ėjo pilnu tempu, kiek tai buvo įmanoma karo metu.

Sunkiau ėjosi spaudai. Kaune Lietuvių aktyvistų Fronto leistasis dienraštis Į Laisvę (žr. LE VIII 396–397) nuo 1942 pabaigos turėjo sustoti, nes jam nedavė popieriaus. Jo vietoj nuo 1943 pradžios davė leidimą privačiam asmeniui leisti dienraštį Ateitį. Vilniuje nuo pradžios vokiečiai perėmė į savo rankas Naująją Lietuvą. Šiauliuose išėjo Tėviškė, kuriai neleido pasivadinti Tėvyne, nes tai būtų siejama su politinėmis aliuzijomis. Kaune buvo leidžiami dar savaitiniai Ūkininko Patarėjas ir Karys. 1943–44 ėjo žurnalas Kūryba. Buvo planuojamas dar švietimo reikalams žurnalas vokiečių kalba; paskiau nusileista: pusiau vokiškai, pusiau lietuviškai; dar vėliau sutiko, kad būtų leidžiama lietuviškai, tik kad viską kontroliuotų komisariatas. Taip besiderant, žurnalas ir nebepasirodė. Knygų teleista labai nedaug; žymiausios: B. Brazdžionio poezijos rinktinė ir Maironio Pavasario balsai, kurie išvydo dienos šviesą tik kyšių dėka. ‚Treuhänderio‘ noras išversti į lietuvių kalbą A. Mikonio vokiškai parašytą ir nepriklausomą Lietuvą diskriminuojantį romaną Balą, susilaukė sėkmingo leidyklos lietuvio dir. A. Kniukštos pasipriešinimo. Vadovėlių leidimas buvo delsiamas karo pretekstu. Pagal sąlygas plg. laisvai veikė teatras: opera, drama, baletas, operetė.

9. Civilinė valdžia ir kariniai daliniai

Pirmus dvejus okupacijos metus įtampa tarp CV ir lietuvių pareikalavo atskirų aukų. Toliau įtampa didėjo, augant karo nesėkmėms rytuose ir vakaruose, augant vokiečių reikalavimams ir represijoms, augant lietuvių pasipriešinimui ir augant masinėms aukoms. Pagrindinis konfliktas buvo dėl jaunimo ėmimo kariniams tikslams. Pirmuosius karinius dalinius, vad. savisaugos batalionus (žr. LE XV 119-120), vokiečiai pradėjo formuoti iš 29-ojo korpo karių, pasipriešinusių rusams ir likusių Lietuvoje. Jiems vokiečiai davė pasirinkti: arba stoti savanoriais į savisaugos batalionus arba eiti į belaisvių stovyklas su rusais. Po kelių skelbimų stoti savanoriais 1942 batalionų buvo sudaryta 22. Po poros metų liko keli batalionai, ir iš bendro stojusių skaičiaus 20.000 beliko 4–6000. Priežastis ta, kad stojusieji pasijuto apgauti: jie buvo išimami iš lietuvio karininko žinios; be to, buvo skirti ne vietinei apsaugai, o pasiųsti į Lenkiją, Gudiją, Ukrainą, netgi Jugoslaviją ir Italiją. Kas surado progas, pabėgo. Kiti kariniai daliniai buvo vadinami transporto talkininkais. Juos organizuoti pradėjo generalinis komisaras drauge su feldkomendantu. Tai buvo gurguolininkai, kurie turėjo pristatyti medžiagas į frontą. Kai nebuvo savanorių, kai kurie buvo varomi kaip pastotininkai su savais arkliais. Daugelis paliko ir arklius ir keliavo namo pėsti. Trečia karinė forma buvo ‚SS legionas‘, mėgintas organizuoti 1943 I, kai jau Latvijoje ir Estijoje toki SS daliniai buvo suorganizuoti. Iniciatyvos jam Lietuvoje ėmėsi SS policijos vadas gen mjr. Wysocki. Pogrindžio propaganda buvo tiek stipri prieš stojimą į legioną, kad savanorių į jį nebuvo. Tai buvo smūgis vokiečių prestižui Lietuvoje, o taip pat įrodymas, kiek įtakinga yra lietuvių rezistencija. Gen. komisariatas ėmėsi represijų prieš ‚intelektualus‘, kuriuos labiausiai kaltino dėl opozicijos. Pagal komisariato sudarytą sąrašą gestapas suėmė 46 intelektualus ir išgabeno į Stutthofo koncentracijos stovyklą (žr. LE XXLX 93–95); tarp jų buvo tarėjų, profesorių, gimnazijų direktorių, gydytojų, kunigų, žurnalistų, tarnautojų iš Kauno, Vilniaus, Marijampolės, Šiaulių. (Jų sąrašo, Stutthofo koncentracinės stovyklos komendantūros parengto, faksimilė išsp. LE XXIX 94). 1943 IV 18 atgabeno dar 16 žurnalistų. Kitos represijos — visas aukštąsias mokyklas uždarė. Buvo pakeistas ir gestapo viršininkas — vietoj Jägerio paskirtas dr. W. Fuchs, kuris sugriežtino pogrindinės veiklos sekimą. Vietoj SS policijos vado Wysockio atkeltas iš Ukrainos SS gen. mjr. Harm.

Pirmasis tarėjas mėgino padėtį švelninti ir sulaikyti nuo naujų represijų, kuriomis

grasino gen. komisaras: suimti naują intelektualų bangą, išreikalauti 100.000 darbams į Vokietiją, įvesti Lietuvoje tokią padėtį, kaip Lenkijoje. Pirmojo tarėjo sukviesti keliolika veikėjų terado išeitį paskelbti atsišaukimą, kuriuo ragino jaunimą talkinti vokiečiams kovoje prieš bolševizmą, nebeminint legiono vardo. Tame pat pasitarime buvo iškelta mintis sušaukti iš visos Lietuvos konferenciją. Mintis tenkino iš dalies komisariato ambicijas, o lietuviams laimėjo kiek laiko. Konferencija buvo sušaukta pavasarį; kviečiamuosius į konferenciją cenzūravo pats gen. komisaras. Pirmininkaujant prof. Mykolui Biržiškai, konferencija pasisakė už karinių dalinių organizavimą kovai prieš bolševizmą vardan Lietuvos laisvės. Komisariatas iš rezoliucijos išbraukė visa, kas lietė Lietuvos laisvę, ir paskelbė savo rezoliuciją su konferencijos pirmininko parašu. Rezoliucija praktiškai nudelsė kuriam laikui tų karinių dalinių organizavimą.

Naują karinių dalinių mėginimą suaktualino banditizmas ryšium su pradėtu partizanų-teroristų siuntimu iš Rusijos. 1942 XII 26 Maskvoje sudarytas ‚Lietuvos partizaninio judėjimo komitetas'. Jo viršininku paskirtas A. Sniečkus, komiteto šiaurės rajono pirmininku A. Šumauskas, pietų rajono pirmininku G. Zimanas. Per fronto liniją permetami partizanai terorizavo ir vietinius gyventojus, o už partizanų veiksmus prieš vokiečius represijas vokiečiai taikė vietos gyventojams, naikindami ištisus kaimus, pvz. Lintupėnus, Šarkiškius. Labiausiai išgarsėjo 1944 VI 3 Pirčiupio k. sunaikinimas (žr. LE XXIII 35–36), kuriame buvo sudeginta ar išžudyta 119 gyventojų dėl G. Zimano suprovokuoto ties Pirčiupiu vokiečių karinių mašinų apšaudymo.

Tokioje atmosferoje 1943 XI 24 pirmasis tarėjas vėl sukvietė 45 visuomenės veikėjus. Visi sutarė, kad kariniai daliniai reikalingi apsaugai nuo banditizmo; kad SS daliniai lietuviams nepriimtini; kad lietuvių kariniai daliniai turi būti lietuvių karininkų vadovaujami. Tai buvo lietuvių visuomenės nusistatymas. Jis vokiečiams nebuvo priimtinas, todėl jį atmetė. Bet 1944 II iš tos idėjos išaugc kompromisinis sprendimas, kuriam vokiečiai neprieštaravo. Po gen. P. Plechavičiaus pasitarimo su Ostlando SS policijos vadu SS Obergruppenführeriu Jaeckelnu ir Lietuvos SS policijos vadu SS gen. mjr. Harmu, 1944 II 13 buvo paskelbtas jų susitarimas organizuoti Lietuvoje Vietinę rinktinę (žr. LE XXXIV 39–40). Jos vadas gen. Plechavičius formaliai skiriamas pirmojo tarėjo; rinktinės dydis 20 batalionų; rinktinės veikimo ribos — Lietuvos teritorija; rinktinės nariai — savanoriai. II 16 buvo paskelbtas atsišaukimas, ir per porą dienų priėmimo komisijos darbą baigė, nes vietoj leistų 18.000 jau buvo prisirašė 30.000 savanorių. Vietinės rinktinės pasisekimas davė ne atoslūgį tarp lietuvių ir vokiečių, bet naują įtampą. 1944 III 22 šiaurės fronto vadas feldmaršalas Model ir Ostlando SS policijos vadas Jaeckeln iš gen. Plechavičiaus pareikalavo iki IV 15 sudaryti 15 naujų batalionų (9000) ir juos atiduoti vokiečių kariuomenei: jie būtų skirti aerodromų apsaugai. Plechavičius IV 5 atsisakė. Rytojaus dieną von Renteln pareikalavo, kad Plechavičius paskelbtų visuotinę mobilizaciją. Paskelbė, bet mobilizacija vėl nepavyko. V 9 Jaeckeln pareikalavo Vilniaus krašte esančius rinktinės batalionus pervesti jo tiesioginėn žinion: jie būsią pavadinti vokiečių policijos pagalbiniais daliniais. Vietinės rinktinės vadovybė pradėjo tyliai demobilizuotis. V 15 Kaune buvo suimtas visas rinktinės štabas ir išgabentas į Salaspilio koncentracijos stovyklą (Latvijoje). Rytojaus dieną SS policija ėmėsi nuginkluoti rinktinės batalionus. Vienur batalionų kariai spėjo išsiskirstyti, kitur atsišaudė; Vilniuje vieną batalioną nuginkluojant buvo sušaudyti 13 lietuvių, V 17 dar 17, V 21 vėl 53. Suimta betgi apie 3500. Iš suimtųjų karių V 21 į Stutthofo koncentracijos stovyklą buvo atgabenta 110, kiti buvo nugabenti į Flossenburgo stovyklą, dauguma buvo įjungti Vokietijoje į priešlėktuvinę apsaugą (Luftwaffe).

10. Rezistencija ir jos organizacija

Lietuvių pasipriešinimas prasidėjo nuo pat LV. Pradžioje reiškėsi legaliais ir viešais būdais: LV nesutiko išsižadėti nepriklausomybės ir virsti tarėjais; Lietuvių Aktyvistų Frontas 1941 IX 20 įteikė feldkomendantūrai memorandumą prieš CV veiksmus (už tai Fronto įgaliotinis L. Prapuolenis buvo išvežtas į Dachau stovyklą, o Frontas uždarytas); 1942 XII 5 trys veikėjai (J. Aleksa, K. Grinius ir M. Krupavičius) memorandumu pasisakė prieš vokiečių kolonizavimą lietuviškuose ūkiuose, prieš žydų naikinimą (už tai K. Grinius buvo išsiųstas iš Kauno, o J. Aleksa ir M. Krupavičius išsiųsti į Vokietiją policijos priežiūron). Savivaldos laikais memorandumus rašė ūkio tarėjas V. Jurgutis dėl ūkinės eksploatacijos (už tai turėjo pasitraukti iš tarėjų); Žemės Ūkio Rūmai memorandumais nurodinėjo pyliavų nepakeliamas normas; žemės ūkio tarėjas J. Pet-

NEPRIKLAUSOMA LIETUVA

Nr. 8 (44) 1944 m. balandžio 29 d. Ekstra leidinys

T A U T I E Č I A I !

Jau ne vieną kartą okupantas stengėsi mūsų jaunimą išblaškyti plačiuose karo frontuose. Ir šiandien stovime prieš tokį pat bandymą.

Wehrmachto atstovų reikalavimas gen. Plechavičiui (Šiaurės fronto štabe) — duoti 10.000 vyrų į padedamuosius dalinius (i rytus nuo Lietuvos) ir suorganizuoti 1—2 divizijas tam frontui, neskaitant Viet. Rinkt. vyrų, buvo, tik grįžus iš pasitarimų, SS ir policijos vado Rytų Kraštui gen. Jeckelio atšauktas. Vieton to, gen. Jeckelis balandžio 15 d. pareikalavo duoti 50.000 vyrų į padedamąją tarnybą, grąsindamas, reikalavimo neišpildžius, Generalinės Gubernijos režimu. Tas pats gen. Jeckelis balandžio 22—23 d. pagaliau, pareikalavo gen. Plechavičių sumobilizuoti 30.000 vyrų padedamajai tarnybai į Vokietiją saugoti aerodromus, tarnauti priešlėktuvinėj tarnyboje... Be to, pareiškė jis, kad kiekvieniems sumobilizuotiems ir išsiųstiems į Vokietiją 2.000 vyrų, lietuviai galėsią sumobilizuoti 1.000 vyrų į lietuvių ginkluotasias pajėgas. Jeigu V. R. Vadas to neišpildysiąs, lietuviams vokiečiai pritaikysią skaudžiausias represijas ir lietuvių tauta pajusianti visą vokiečių naikinamąją galią.

Šių grąsinančių reikalavimų, matomai, priverstas gen. Plechavičius balandžio 28 d. paskelbė atsišaukimą į lietuvius, o jo Štabas parengė komendantams skelbimus, kuriuose nurodoma, kad pašauktieji, neatvykę per 24 val. į aktyvią karo tarnybą, „bus baudžiami pagal Lietuvos karo meto įstatymus“ ir kad, be to, „bus imami ir savanoriai nuo 18 iki 45 metų amžiaus“.

Tautiečiai! Mes parodėme daug geros valios ir norų, mes norėjome ir norime suorganizuoti savo ginkluotas pajėgas, išvalyti kraštą nuo banditų, saugoti ir ginti jį nuo bolševikų veržimosi. Tuo mes palengvintume ir vokiečiams kovą prieš bolševizmą.

Deja, vokiečiai šį mūsų pasiryžimą atmetė. Jie pareikalavo, kaip matyti ir iš gen. Plechavičiaus atsišaukimo, „kovoti be rezervų...“ ir nurodė, jog mūsų sumobilizuoti „daliniai bus naudojami Vokietijos aerodromų tarnybai“ ir tik „dalis šių dalinių bus panaudoti Lietuvoje“.

Taigi šia mobilizacija, grindžiama ilgais ir visiems aiškiais išvedžiojimais bei argumentais ir aliarmuojančiu Lietuvai bolševizmo pavojumi, — vokiečiai reikalauja mūsų tautos sūnų Vakarus, į Vokietijos bombarduojamus rajonus ir miestus, tikrumoje **ie reikalauja kovoti ne prieš bolševizmą, bet prieš anglus ir amerikiečius...**

Lietuviai! Jokių interesų vakaruose neturėjome ir neturime ir ten savo aukų neduosime. Tuo labiau, kad tokiu atveju mūsų tauta ir valstybė būtų bandoma pastatyti Anglijos ir Amerikos priešų padėtyje, priešų tų šalių, kurios pripažįsta mūsų valstybės nepriklausomybę ir kuriose šiandien veikia Lietuvos valstybės pasiuntinybės.

Be to, Vakarų invazijos metu, be abejo, sustiprės ir mūsų fronte bolševizmo veržimasis, kurį sulaikyti tegalės tik mūsų ir kitų Pabaltijo tautų vyrai. Šiai šventai ir neabejotinai kovai bus reikalingas kiekvienas lietuvis, bus ypač reikalingi tie pagaliausi 30.000 mūsų vyrų, dabar reikalaujamų išsiųst Vokietijon.

Todėl laikydamies neabejotinai teisingo mūsų nusistatymo — neduoti savo sūnų mirčiai už svetimus mūsų tautai ir valstybei interesus. — tvirtai ir ryžtingai **saugosime savo jaunimą mūsų Tautos ir Valstybės Laisvės kovai, galimam bolševizmo veržimuisi** ir kitiems anarchiniams, karo baigmėje iškilsiantiems, įvykiams sutramdyti. Jį saugosime Lietuvos išlaisvinimui. Mes čia buvome, esame ir būsime kieti ir nepalaužiami.

Mūsų visų šventa pareiga yra laikytis mūsų teisės: **pasilikti Lietuvoje Tėvynės prisikėlimui.** Kiekvienas, kurį mobilizacija paliečia, ir kiekvienas, kuris tariamai įpareigojamas mobilizaciją vykdyti, — **turi pilną teisę,** saugomą tarptautinių nuostatų, ir **tautinę pareigą,** saugomą lietuvio proto ir širdies, mobilizacinių **įsakymų nevykdyti.** Kas kitaip elgsis, kas išblaškys kitus ar pats vyks iš Lietuvos, tas mažins Lietuvių Tautos atsparumą būsimai priešbolševikinei gynimosi kovai, tas silpnins bendrą Lietuvių Tautos ir Valstybės Laisvės žygį.

Tautiečiai! Kada ateis Tautai aktyvios kovos valandos, kada rėsim stoti prie ginklo, — pašauks mus ar pritars šaukimui tikrieji mūsų Tautos valios reiškėjai — Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas per laisvąją Lietuvių spaudą.

Pogrindžio laikraštyje Nepriklausomojoje Lietuvoje (1944 IV 29) išsp. atsišaukimas prieš vokiečių užsimojimus mobilizuoti lietuvius į padedamuosius karinius dalinius ir ypač prieš ketinimą juos panaudoti Vakaruose kovai prieš anglus ir amerikiečius, nes ‚tokiu atveju mūsų tauta ir valstybė būtų bandoma pastatyti Anglijos ir Amerikos priešų padėtyje, priešų tų šalių, kurios pripažįsta mūsų valstybės nepriklausomybę ir kuriose šiandien veikia Lietuvos valstybė pasiuntinybės‘

ronis pasitraukė, kai iš jo reikalavo vykdyti lenkų iškėlimą iš ūkių; švietimo tarėjas P. Germantas atsisakė išleisti potvarkį, kad iš stojančių į universitetą būtų reikalaujama darbo tarnybos atlikimo; Kauno univ. senatas tokio reikalavimo vykdyti taip pat nesutiko (už tai tris paras buvo laikomas kalėjime).

Viešasis pasipriešinimas, arba atsisakymas vykdyti vokiečių reikalavimus, buvo

motyvuojamas teisiniais argumentais, kuriems vokiečių tradicija buvo jautri. Švietimo tarėjas argumentavo negalįs potvarkio dėl darbo studentams leisti, nes universitetas veikia autonomiškai; senatas aiškino, kad reikalauti iš stojančių darbo tarnybos atlikimo negali, nes to nenumato vyriausybės išleistas universiteto statutas.

Teisiniais motyvais buvo stengiamasi vokiečių išleistus reikalavimus apeiti. Kai CV įsakė iš 8 mokytojų seminarijų palikti tik 4, švietimo tarėjas įsakymą įvykdė, bet vietoj uždarytų seminarijų atidarė likusių seminarijų filialus, o įsakymas nebuvo numatęs to uždrausti. Kai CV nubraukė etatus gimnazijų paralelinėms klasėms, švietimo tarėjas aiškino, kad nubrauktos tik lėšos, ir parūpino lėšų iš privatinių šaltinių, kad tos paralelinės klasės galėtų veikti ir toliau. Kai uždraudė laikyti gimnazijose vyresnius per 15 m., jei jie nėra atlikę darbo tarnybos, paliestieji buvo braukiami iš mokinių sąrašo; jie mokėsi privačiai ir gimnazijon ateidavo egzaminų laikyti, o tai nebuvo uždrausta. Kai iš darbo tarėjo buvo išreikalautas potvarkis abiturientams prieš stojant į universitetą atlikti darbo tarnybą ir kitą viešąją tarnybą, universitetas ėmė praktikuoti statuto leidžiamus vad. laisvuosius klausytojus ar hospitantus, kurie galėjo būti priimami, baigę 6 klases. Tokie pristatydavo pažymėjimus, kad jie esą baigę šeštą ar septintą klasę, ir jiems anas darbo tarnybos potvarkis negaliojo. Pristatydavo taip pat savo gimtojo valsčiaus pažymėjimus, kad jie ten esą sekretoriai ar kitokie tarnautojai, ir tai jau buvo legali viešoji tarnyba. Taip universitetas buvo apsidraudęs nuo bet kokių ‚nelegalių' veiksmų. Šiais teisiniais manevrais pasisekė išgelbėti didelę dalį jaunimo ir sudaryti jiems galimybes mokslą tęsti. Tokio pasipriešinimo arba sabotažo viešosios lietuviškos įstaigos galėjo imtis, skatinamos visuomeninės opinijos, kuriai atstovavo pogrindis.

Rezistencinis pogrindis ėmė veikti nuo pat Liet. Aktyvistų Fronto uždarymo 1941 IX 22. Nuo 1941 pabaigos ėjo pogrindiniai rezistenciniai laikraščiai: Nepriklausoma Lietuva, Į Laisvę, Laisvės Kovotojas, Atžalynas, Trimitas, Kova, Lietuvos Judas, Pogrindžio Kuntaplis, Vardan Tiesos, Lietuva ir kt. (žr. LE XXV 199–201). Spauda plito po visą Lietuvą ir buvo vietose multiplikuojama, nes turėjo gerai organizuotą tinklą. Tas tinklas buvo naujos pogrindžio organizacijos — rezistenciniai sąjūdžiai: Lietuvių Frontas (žr. LE XVI 45–47), Lietuvos Laisvės Kovotojų sąjunga (žr. LE XVI 130–131), Lietuvos Laisvės Armija (žr. LE XVI 129), Lietuvių Nacionalistų partija (žr. LE XVI 72–73), Lietuvių Vienybės sąjūdis (žr. LE XVI 90). Atgaivino veiklą ir nepriklausomybės laikų partijos. Tos visos grupės 1943 pabaigoje susijungė į Vyriausiąjį Lietuvos Išlaisvinimo Komitetą (VLIK; žr. LE XXXIV 283–288). Jame buvo nepriklausomybės laikų politinės grupės: Darbo Federacija (J. Katilius), Krikščionių demokratų partija (A. Tumėnas), Socialdemokratų partija (S. Kairys), Tautininkų sąjunga (B. Gaidžiūnas), Valstiečių liaudininkų sąjunga (J. Audėnas); rezistenciniai sąjūdžiai: Lietuvių frontas (A. Damušis), Lietuvos Laisvės Kovotojų sąjunga (J. Deksnys), Nacionalistų partija m(K. Brunius), Vienybės sąjūdis (B. Kazlauskas). Pirmininkas buvo Stp. Kairys. Visuomenei Vlikas prisistatė savo deklaracija 1944 II 16 (jos faksimilė — LE I 378). Tačiau veikti teko neilgai — suėmus Vliko ryšininką, siųstą į Estiją, buvo išaiškinta Vliko sudėtis, ir balandžio–gegužės mėn. iš 9 Vliko narių 6 atsidūrė kalėjimuose (Iš Bayreutho kalėjimo juos išvadavo 1945 IV 14 amerikiečių kariuomenė).

Lietuvių rezistencija buvo pasyvaus pobūdžio — vokiečių pastangų įtraukti lietuvius į vokiečių karo mašiną sabotažas. Rezistencijos moralę labiausiai stiprino pasitikėjimas Atlanto Chartos 1941 VIII 14 pažadais atstatyti nepriklausomybes tų kraštų, kurie dėl karo buvo jų netekę. Šia viltim buvo gaivinamasi stipriausios įtampos su CV metu. ‚Mes esame įsitikinę, kad tos Vakarų tautos, kurios sukūrė Atlanto Chartą... padės mums, momentui atėjus, iš nacionalsocializmo iškovoti ir nuo bolševizmo apginti tai, už ką mes esame pasiryžę aukoti viską' (Laisvės Kovotojas 1944 II 16). Šis apgaulingas tikėjimas Lietuvoje paliko ilgam ir stiprino ginkluotą rezistenciją jau antrosios Sovietų okupacijos metu.

Karo frontui artėjant į Lietuvą, savivalda vis labiau neteko valdžios, kurią perėmė SS policija ir gestapas. Jie skubėjo likviduoti savo buvusios veiklos liudininkus žydus, pasilikusius getuose, ir deginti lavonus masiniuose kapuose. 1944 VII 12 Sovietų kariuomenė užėmė Vilnių, VII 31 Vilkaviškį. CV persikėlė į Berlyną, per ketverius metus Lietuvoje pasiekusi tik nedidelę savo artimiausių siekimų dalį: darbo jėgos surinkusi apytikriai 75.000, į karinius dalinius iki 20.000; ūkinių gėrybių paėmusi iš Lietuvos už 5575 mil. aukso litų (Sovietai per metus paėmė už 2000 mil.); sunaikinusi pirmaisiais metais žydų 137.346 (Jägerio pranešimas), paskiausiais metais dar keliasdešimt tūkstančių iš getų

(bendras sunaikintų žydų skaičius apie 170.000).

Žemaičiuose frontas stabilizavosi iki spalio mėn. — Ryga buvo paimta tik X 13. Per tą laiką masinė lietuvių bėglių banga pasklido po visą Vokietiją. Krašte įsiūbuotos rezistencinės nuotaikos pasiliko be vadovybės. Iniciatyvos vadovauti ėmėsi Laisvės Armijos Vanagai (žr. LE XXXIII 83), organizuodami Žemaičiuose ginkluotą pasipriešinimą bolševikams. Karinė valdžia tam nebesipriešino, ir lietuviškos ginkluotos jėgos užėmė tam tikrus barus pozicijose prieš bolševikus. Bet priešintis buvo jau per vėlu: 1945 I 28 bolševikai paėmė Klaipėdą, ir Lietuva atsidūrė naujoje okupacijoje.

M. Biržiška, Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais (Tėviškės Garsas 1947); *J. Brazaitis*, Raudonoji okupacija (Naujienos 1945 nr. 265–296); *J. Dailidė*, Rudosios sutemos. Iš nacių okupacijos Lietuvoje 1941–1944 (Margutis 1951–53); *K. Drunga*, Antinacinės rezistencijos organizacija (Santarvė 1954 nr. 4–6); (") Lithuania under Nazi Occupation (Lituanus 1956 nr. 3); *B. Gaidžiūnas*, Pakeliui į mirtį (vokiečių kalėjimuos) 1948; *A. Gražiūnas*, Nacinė Lietuvos okupacija (Tėvynės Sargas 1966 nr. 1 tt); *J. Grigolaitis*, Nacių pragare 1948; *J. Grinius*, Rezistencija prieš vokiečius Kauno universitete (Naujoji Aušra 1948 nr. 4); *A. P. Gureckas*, The national resistance during the German occupation (Lituanus 1962 nr. 1–2); *E. J. Harrison*, Lithuania's fight for Freedom 1945 (yra keli leidimai); *S. Yla*, Žmonės ir žvėrys Dievų miške (kaceto pergyvenimai) 1951; *P. Kleist*, Zwischen Hitler und Stalin 1950; *M. Krupavičius*, Memorandumai hitlerinės okupacijos generaliniam komisarui Kaune (Tėvynės Sargas nr. 17–18 1959); *(A. Kučas) A. Gervydas*, Už spygliuotų vielų 1950; *B. Kviklys*, Lietuvių kova su naciais 1941–1944 m., 1946; Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944. Dokumentų rinkinys I 1965; *K. Pelėkis*, Genocide, Lithuania's Threefold Tragedy 1949; *S. Raštikis*, Kovose dėl Lietuvos II 1957; (") The relations of the Provisional Government of Lithuania with the German Authorities (Lituanus 1962 nr. 1–2); *J. S-is*, Lietuvių kova prieš SS legioną (Tėvynės Sargas nr. 2–3 1948); *B. Sruoga*, Dievų miškas 1957 (yra keli leidimai); *N. E. Sūduvis*, Allein, ganz allein 1964; (") Ein kleines Volk wird aussgelöscht 1947; (") Vienų vieni 1964 (pridėta išsami bibliografija); *K. Škirpa*, Sukiliminės vyriausybės genezė (Nepriklausomoji Lietuva 1951–52).

ANTROSIOS SOVIETINĖS OKUPACIJOS LAIKAI (nuo 1944)

VYTAUTAS VAITIEKŪNAS

Stp.: CK — Centro Komitetas, KP — Komunistų partija, K-tas — Komitetas, LKP — Lietuvos Komunistų partija, SS — Sovietų Sąjunga, SSKP — Sovietų Sąjungos Komunistų partija

I. ANEKSINIŲ INSTITUCIJŲ ATKŪRIMAS

1941 VI 22 Hitlerio pradėti prieš SS karo veiksmai ir tuo pat metu įvykęs lietuvių tautos ginkluotas sukilimas prieš Sovietų okupaciją privertė Sovietų kariuomenę, policiją ir kitas aneksines institucijas iš okupuotos Lietuvos paskubomis pasitraukti. 1941–42 tų institucijų pareigūnus lietuvius SS daugiausia naudojo savo karinei propagandai. Kai kurie jų su sovietinių parašiutininkų grupėmis buvo permesti į vokiečių okupuotą Lietuvą ir čia žuvo. 1942 prie Stalingrado įvykus Vokietijos-SS kare persilaužimui Sovietų laimėjimo pusėn, SS vyriausybė vėl pradėjo konkretinti savo aneksinius kėslus į Lietuvą, o 1944 I 25 leido ,LTSR' liaudies komisarų tarybos vardu padaryti nutarimą ,dėl LTSR liaudies komisariatų ir centrinių įstaigų darbo atnaujinimo ir jų aparato sukomplektavimo'.

1944 VII 13 Sovietų armija okupavo Vilnių, o 1945 I 28, okupavus Klaipėdą, visa Lietuva pateko į SS kontrolę. Įkandin sovietinės armijos dalinių į okupuojamą Lietuvą SS grąžino ir 1940 aneksines ,LTSR' institucijas. 1944 VIII 30 susirinko sesijos, nuo 1941 neposėdžiavęs, okupuotos Lietuvos aukščiausias sovietas.

Nors 1944 SS intervencijos veiksmai prieš Lietuvą turėjo skirtingą pagrindą nei 1940 (1940 jie buvo grindžiami reikalu ,sukurti garantijas vykdyti savitarpinės pagalbos paktus tarp Sovietų Sąjungos ir tų [Pabaltijo] valstybių' [Tass, 1940 VI 24], o 1944 — karo sąlygomis, vejantis priešą per jo okupuotą Lietuvos teritoriją), tačiau SS galutinis nusistatymas Lietuvos atžvilgiu abiem atvejais buvo tas pats: Lietuvos aneksija. Ir kaip 1939–40 SS intervencijos veiksmai prieš Lietuvą buvo dvejopi, taip lygiai dvejopi jie buvo ir 1944.

1939 X 10 SS užkarta Lietuvai vad. ,savitarpinės pagalbos sutartis' su Sovietų karinėmis įgulomis Lietuvoje, 1940 VI 14 ultimatumas, 1940 VI 15 invazija, 1940 VI 17 padiktuota Lietuvai ,liaudies vyriausybė' — visi tie SS intervencijos veiksmai prieš Lietuvą pažeidė Lietuvos valstybinį suverenumą, bet jie nereiškė Lietuvos aneksijos, įjungimo į SS. SS kurį laiką oficialiai griežtai neigė bet kuriuos savo intervencijos aneksinius kėslus. Ultimatumas reikalavo: 1. patraukti tieson vidaus reikalų ministrą ir saugumo direktorių, 2. sudaryti naują vyriausybę, ,kuri sugebėtų ir būtų pasiryžusi laiduoti garbingą Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpinės pagalbos įgyvendinimą' ir 3. tuojau įsileisti neaprėžtą Sovietų kariuomenės kiekį, ,kurio pakaktų, kad būtų užtikrintas Sovietų Sąjungos ir Lietuvos savitarpinės pagalbos sutarties vykdymas'.

SS intervencijos aneksinių veiksmų rūšiai priklauso: 1940 VII 21 okupuotos Lietuvos ,liaudies seimo' nutarimas ir 1940 VIII 3 SS aukščiausio sovieto nutarimas. SS intervencijos aneksiniai tikslai — ne ,savitarpinės pagalbos sutarties' vykdymas, o Lietuvos įjungimas į SS — pirmą kartą viešai buvo paskelbti LKP atsišaukime ,Vilniaus Balse' 1940 VII 7. Neviešai Molotovas jau VII 1 Krėvei tai buvo išdėstęs.

Ir 1944 Sovietų armijos invazija į Lietuvą, vejantis priešą, nors pažeidė Lietuvos suverenumą, bet nereiškė Lietuvos aneksijos. Tik reokupuotoje Lietuvoje atstatydama 1940 aneksines ,LTSR' institucijas ir sovietinimo bei rusinimo procesą, SS atnaujino savo intervencijos aneksines pastangas Lietuvos atžvilgiu.

1940 okupuotoje Lietuvoje sufabrikavusi ,liaudies seimą' su jo nutarimu, savo aukščiausio sovieto nutarimą ir 1944 atstačiusi aneksines ,LTSR' institucijas, SS padarė okupantui neleistiną ir neteisėtą ,detournement de souveraineté', Lietuvą iš okupuotos savavališkai versdama savo dalimi. Su Lietuvos okupacijos faktu tenka skaitytis. Tačiau SS aneksiniai veiksmai prieš Lietuvą, nors pačiai Lietuvai yra taikomi ir vykdomi jau eilė metų, neturi tarptautinio pripažinimo ir yra niekiniai (,null & void'). Todėl SS visada kalba apie aneksuotą Lietuvą, kurios iškaba yra ,LTSR' (t.y. Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika), o laisvasis pasaulis žino ir pripažįsta okupuotą Lietuvą su sovietine iškaba ,LTSR'.

Okupuotos Lietuvos konstitucinių institucijų antstatas. Pagal nerašytą sovietinės sistemos konstitucinę realybę aukščiausia sovietinė institucija, sovietinės valstybės konstitucinių institucijų antstatas yra KP, kuriai faktiškai priklauso valstybės suverenumo vykdymo absoliuti kontrolė, neaprėžta nei konstitucijos, nei įstatymų. ,LTSR' konstitucinių institucijų antstatas yra SSKP, nes LKP tėra SSKP teritorinis ,respublikinis' dalinys, kuriam SSKP centrinių organų sprendimai partijos statutu yra nelygstamai privalomi. LKP ,LTSR' teritorijoje ,atlieka visą partijos politikos įkūnijimo darbą' pagal SSKP CK, faktiškai pagal jo prezidiumo, arba politbiuro, ir sekretoriato direktyvas (partijos statuto 19, 35, 39, 41 str. str.). SSKP naujų įstatų referentas F. Kozlovas XXII partijos suvažiavimui 1961 X 28 paaiškino, kad ,Sovietų Sąjungos komunistų partija nėra partijų ar partijos komitetų federacija. Tai yra centralizuota organizacija. Sąjunginių respublikų komunistų partijos, kraštų ir sričių organizacijos — tai vieningos visumos, Sovietų Sąjungos komunistų partijos, dalys. Atskirų partijos organizacijų griežtas paklusnumas centrui, žemesniųjų organizacijų paklusnumas aukštesniosioms yra būtina sąlyga partijai sėkmingai spręsti savo istorinius uždavinius'. Taigi SSKP organai yra ,LTSR' reikalų vyriausi sprendėjai, o LKP yra tik tų sprendimų vykdomasis įrankis.

Antrosios Sovietų okupacijos pradžioje LKP pagrindinis uždavinys buvo kuo veikiau atstatyti ,LTSR' aneksines institucijas ir visais atžvilgiais Lietuvą sutapatinti su kitomis SS ,respublikomis'. Tačiau tuo metu LKP kadrai buvo tokie silpni ir Kremliui nepatikimi, kad 1944 prie SSKP CK buvo sudarytas, jo nario M. Suslovo vadovaujamas, specialus biuras Lietuvai. Jis veikė iki 1946, kol LKP, į Lietuvą atgabentų rusų partiečių sustiprinta, įgijo Kremliaus pasitikėjimą ir tapo pajėgi vykdyti SSKP centro direktyvas okupuotoje Lietuvoje.

1949 įvyko pirmas po karo ir šeštas iš eilės LKP suvažiavimas. LKP narių turėjo: 1941 — 3136 (lietuvių 34,5%), 1949 — apie 25.000, 1958 — 38.372, 1964 — 69.522 ir 1966 — 93.967, neskaitant kandidatų LKP CK lietuvių buvo: 1949 — 59%, 1952 — 66,7%, 1954 — 80%, 1956 — 73,8%, 1958 — 78,3%, 1960 — 77,3%, 1961 — 71,6%, 1964 — 67,5%, 1966 — 73,3%. Apie 42,5% LKP narių ir kandidatų yra susitelkę Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje, kur yra administracijos, ūkio ir kultūros centrai ir patogesnio gyvenimo galimumai.

Pagal SSKP statutą (60–62 str. str.) ,aktyvus partijos pagalbininkas ir jos rezervas' yra SS Komsomolo organizacija. Lietuvos Komsomolas 1966 skaičiavo 247.128 narius, tarp jų — apie 50.000 moksleivių ir studentų. Komsomolui priklauso jaunimas nuo 14 iki 28 metų.

Komsomolo rezervams ruošti yra Komsomolo vadovaujama pionierių organizacija. Jai priklauso jaunimas nuo 10 iki 14 metų. Lietuvos pionieriai 1963 skaičiavo 172.757 narius. Nuo 6 iki 10 metų vaikai telkiami į vad. spaliukus, kuriems vadovauja vyresnieji pionieriai ir jaunesnieji Komsomolo nariai. Lietuvos Komsomolo ir pionierių organizacijų sąranga atitinka LKP sąrangą. Jos abi yra tik SS Komsomolo ir pionierių teritoriniai ,respublikiniai' daliniai, griežtai pajungti centrui Maskvoje.

Okupuotos Lietuvos ,respublikinės' kompetencijos. Pagal ,LTSR' konstituciją ,respublikos' savivaldos aukščiausiems organams priklauso: 1. ,respublikos' konstitucijos nustatymas ir jos vykdymo kontrolė;

2. ‚respublikos' administracinio teritorinio suskirstymo nustatymas; 3. įstatymų leidimas; 4. valstybės tvarkos ir piliečių teisių apsauga; 5. ūkio plano ir biudžeto tvirtinimas; 6. vadovavimas draudimo ir taupumo reikalams; 7. bankų, pramonės, žemės ūkio bei prekybos įmonių valdymas; 8. žemės, jos gelmių ir vandens naudojimo tvarkos nustatymas; 9. vadovavimas sveikatos apsaugos ir socialinio aprūpinimo reikalams; 10. vadovavimas pradinio, vidurinio ir aukštojo mokslo reikalams; 11. vadovavimas fizinės kultūros bei sporto reikalams; 12. teismo organų organizavimas; 13. pilietybės suteikimas; 14. ‚respublikos' tarptautinio atstovavimo nustatymas; 15. ‚respublikos' karinių dalinių sudarymo tvarkos nustatymas; 16. pasitraukimas iš SS. Šių kompetencijų tikrą vertę betgi nulemia du veiksniai: SS organų kompetencija ir SSKP galia.

Pagal SS konstituciją sąjunginiams organams priklauso: 1. atstovavimas tarptautiniuose santykiuose, sudarymas ir tvirtinimas tarptautinių sutarčių; 2. karo ir taikos klausimai; 3. ‚respublikų' konstitucijų atitikimo Sąjungos konstituciją kontrolė; 4. gynybos organizavimas ir visoms Sąjungos ginkluotoms jėgoms vadovavimas; 5. užsienio prekybos monopolis; 6. valstybės saugumas; 7. ūkio plano nustatymas; 8 vieningo valstybės biudžeto tvirtinimas ir einančių į sąjunginį, ‚respublikinius' ir vietinius biudžetus mokesčių bei pajamų nustatymas; 9. transporto ir ryšių valdymas; 10. valstybės paskolų ėmimas ir davimas; 11. Sąjungai reikšmingų pramonės, prekybos, žemės ūkio įmonių ir bankų valdymas; 12. valiutos ir kredito reikalai; 13. valstybinis draudimas; 14. pilietybė; 15. žemės gelmių, miškų ir vandenų naudojimas; 16. žemės naudojimo pagrindų nustatymas; 17. švietimo ir sveikatos apsaugos pagrindų nustatymas; 18. teismų santvarkos, civilinių ir baudžiamųjų įstatymų bei teisenų pagrindų nustatymas. Be to, SS konstitucija nustato, kad sąjunginiai įstatymai galioja visoms ‚respublikoms' ir tie ‚respublikos' įstatymai, kurie prieštarautų sąjunginiam įstatymui, neturi galios. SS konstitucija taip pat nustato vienodą rinkimų sistemą sąjunginiams, ‚respublikiniams' ir vietiniams organams ir vienodas visų ‚respublikų' gyventojams teises ir pareigas. Tad faktiškai ‚respublikos' konstitucinei kūrybai nebelieka vietos.

Iki 1951 ‚LTSR' konstitucijoje dar buvo s u i g e n e r i s nuostatų privatinės nuosavybės atžvilgiu. Bet, žemės ūkį sukolchozinus, o amatus, smulkiąją pramonę ir prekybą nacionalizavus, ir tie pereinamojo pobūdžio išskirtiniai konstituciniai nuostatai buvo pakeisti SS konstituciniu trafaretu. Sovietinės sistemos konstituciniam trapumui būdingas ir teisinių nuostatų tarpusavio subordinacijos nebuvimas. Aukščiausias sovietas leidžia konstituciją ir įstatymus, jo prezidiumas — įsakus, ministrų taryba — nutarimus, atskiras ministras — instrukcijas. Bet visi tie įvairių skirtingos kompetencijos institucijų nuostatai yra vienodos galios ir jų susikirtimo atveju veiks tas, kuris vėliau išleistas, jei tik jis turės KP pritarimą.

Antra vertus, konstitucines institucijas ir jų kompetencijas SSKP respektuoja tik tol ir tiek, kol ir kiek tos institucijos su savo kompetencijomis tarnauja partijos tikslams ir uždaviniams. Nei SS, nei ‚LTSR' konstitucija partijos nuožiūrinės galios neaprėžia ir nesaisto. Atvirkščiai, konstitucija ir konstitucinės institucijos yra absoliučiai partijos priklausomos. Šia prasme yra būdingas ‚LTSR' gynybos ir užsienio reikalų m-jų konstitucinis atsiradimas. Iki 1944 gynybos ir užsieniniai reikalai buvo išimtinai Sąjungos valdžioj. Bet ryšium su Jungtinių Tautų organizavimu SSKP-jai parūpo užtikrinti SS-gai Jungtinių Tautų organizacijoje ne vieno, o kelių narių vietas. Todėl 1944 II 10 buvo pakeista SS konstitucija, suteikiant ‚respublikoms' teisę dalyvauti tarptautiniuose santykiuose ir turėti karinius dalinius. Tada ir ‚LTSR' konstitucijoje atsirado nuostatai, kad ‚LTSR' gali turėti tiesioginius santykius su kitomis valstybėmis, sudarinėti tarptautines sutartis, skirti ir priimti diplomatinius bei konsularinius atstovus ir organizuoti ‚respublikos' karinius dalinius. Tada ‚LTSR' konstitucijoje atsirado gynybos ir užsienio reikalų m-jos. Faktiškai tačiau gynybos ministras niekada nebuvo paskirtas ir tokia ‚ministerija' nebuvo suorganizuota. Užsienio reikalų ministras buvo paskirtas, bet jo ‚ministerijos' veikla faktiškai nesiekia toliau, kaip vykdymas Kremliaus instrukcijų laisvojo pasaulio lietuviams ‚LTSR' atžvilgiu palankiai nuteikti ir Lietuvos laisvės kovai demoralizuoti.

‚LTSR' aukščiausiame SS soviete. Konstitucinė grandis, ‚LTSR' rišanti su SS, yra ‚LTSR' deputatai SS aukščiausiame soviete. Jų yra 35: 25 tautybių soviete ir 10 Sąjungos soviete. Jie ‚renkami' 4 metams vienu metu su kitomis ‚respublikomis'. Antrosios okupacijos metais pirmi ‚rinkimai' į SS aukščiausią sovietą vyko 1946. Tuo metu stipriai besireiškusio liet. partizaninio karo dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo vadovybė, kad parodytų pasauliui lietuvių tautos tikrą nusistatymą, per savo pogrin-

dinę spaudą ir gyvu žodžiu aiškino gyventojams tų sovietinių ,rinkimų' neteisėtumą ir skatino nuo balsavimo susilaikyti. Kad žmonės galėtų savo nedalyvavimą balsavime pateisinti prieš sovietinę administraciją, partizanų pasiuntiniai prieš balsavimą rinko iš gyventojų sovietinius pasus. Balsavimo būstinėms izoliuoti ir vietinėms NKVD (žr. LE XX 383–384) ir milicijos jėgoms sutrukdyti judėjimą, balsavimo išvakarėse buvo išgriauti visi prieinami tiltai, nutraukti telefono laidai ir daug kur apšaudytos milicijos ir balsavimo būstinės. Ir balsavimo dieną daug kur kaimuose pasirodę enkavedistai gyventojams prie balsavimo urnų varyti buvo partizanų apšaudomi. Tik toliau nuo miško esančiuose kaimuose enkavedistų pastangos medžioti balsuotojus buvo kiek sėkmingesnės. Partizanų akcija svėrė, kad balsavimuose apskritai lietuvių dalyvavo ne daugiau kaip 28%, o kai kuriose miškingose apylinkėse — tik 2,5%, nors sovietinė administracija oficialiai skelbė, kad balsavo daugiau kaip 96% turinčių balsavimo teisę.

Į ,LTSR' deputatus aukščiausiame soviete patenka ir SSKP bei vyriausybės aukštieji pareigūnai, kurie nei tarnybinių, nei kitokių ryšių su Lietuva neturi. ,LTSR' aukščiausio sovieto prezidiumo pirmininkas, kaip kad ir kitų ,respublikų' atitinkami pareigūnai, yra SS aukščiausio sovieto prezidiumo vicepirmininkas. Kartais pavaduoja pirmininką, SS prezidentą ir priima svetimų valstybių pasiuntinių kredencialus arba vadovauja SS aukščiausio sovieto delegacijai tarptautinėse konferencijose. Tuo būdu Kremliui rūpi demonstruoti ,LTSR' konstitucinius ryšius su SS.

,LTSR' aukščiausias sovietas. ,Respublikos' aukščiausia konstitucinė institucija yra aukščiausias sovietas, ,renkamas' kas 4 metai. ,LTSR' pirmuoju aukščiausiu sovietu 1940 buvo padarytas vad. Liaudies seimas. Antrojo, faktiškai pirmojo, ,LTSR' aukščiausio sovieto ,rinkimai' vyko 1947 II 9. Sovietinė administracija, turėdama 1946 ,rinkimų' į SS aukščiausią sovietą patyrimą, į 1947 ,rinkimų' 2277 apylinkes sutelkė stiprią milicijos ir kariuomenės apsaugą. Buvo sutelkta apie 50.000 enkavedistų ir apie 60.000 karių. Kiekvieną balsavimo būstinę saugojo 25–50 ginkluotų sargybinių, o valsčių ir apskričių centruose budėjo motorizuoti kariniai daliniai. Vad. ,dešimtkiemių įgaliotiniams' kaimuose, grasinant didelėmis bausmėmis, buvo įsakyta atvesti balsuoti visus savo kaimo balsuotojus. Į gyventojų agitavimą balsuoti buvo įjungti ne tik partijos aktyvistai, bet ir visi kiti įstaigų ir įmonių tarnautojai. Kiekvienas balsuotojas gavo raštą, kad balsuotų. Prie balsavimo būstinių budėjo pastotės nepajėgiems balsuotojams pristatyti. Įstaigos ir įmonės buvo įsakytos vykti balsuoti organizuotai. Pirmiesiems balsuotojams buvo pažadėtos dovanos. Nepaisant tų visų priemonių, balsuotojų rodėsi mažiau nei 1946 balsavimuose į SS aukščiausią sovietą. Gyventojams nevykstant į balsavimo būstines, balsavimo urnos, lydimos 10-15 ginkluotų karių būrio, buvo pasiųstos po gyventojus balsams rinkti. Kai kurios keliaujančios urnos atitinkamu balsavimo lapelių kiekiu buvo aprūpintos pakeliui pačių balsavimo pareigūnų, balsuotojus paliekant ramybėje. Buvo ir balsavimo pareigūnų aktyvistų, kurie nenorinčius balsuoti apšaukdavo ,banditais', atseit, partizanais ar jų bendrininkais, ir reikalaudavo prisistatyti į milicijos įstaigą arba kitomis skaudžiomis nebalsavimo pasekmėmis grasindavo. Partizanų vadovybės vertinimu, faktiškai tuose balsavimuose laisva valia dalyvavo ne daugiau kaip 5% balsuotojų, o kiti arba buvo priversti balsuoti, arba už juos ,pabalsavo' balsavimo vykdytojai. Ir ,Tiesa' (1947 II 13), skelbdama, kad balsavo 97,91% visų turinčių balsavimo teisę, pridėjo būdingą pastabą, kad ,prieš kandidatus į deputatus balsavo 24.138' ir kad ,4699 biuleteniai pripažinti negaliojančiais'. Į pirmąjį ,LTSR' aukščiausią sovietą buvo ,išrinkta' 180 deputatų. Vėlesnių kadencijų (1951, 1955, 1959, 1963) aukščiausio sovieto deputatų skaičius vis buvo didinamas: 205, 209, 290. Aukščiausias sovietas ,išsirenka' pirmininką ir kelis jo pavaduotojus. Pirmininkas ar kuris jo pavaduotojas pirmininkauja sovieto posėdžiams. Be to, aukščiausias sovietas ,išsirenka' prezidiumą iš pirmininko, 2 pavaduotojų, sekretoriaus ir 11 narių. Sovietui neposėdžiaujant, jį prezidiumas pavaduoja. Prezidiumo pirmininkas atstoja ,respublikos' prezidentą. Šias pareigas nuo 1940 VIII 25 visą laiką ėjo J. Paleckis, o nuo 1967 IV 15 M. Šumauskas.

,Ministrų taryba'. Aukščiausias konstitucinis ,respublikos' vykdomasis organas yra ,ministrų taryba', iki 1946 — liaudies komisarų ,taryba. ,Ministrų tarybą' parenka aukščiausias sovietas. ,Ministerijos' yra ,sąjunginės–respublikinės' ir ,respublikinės'. Pirmosios priklauso ,respublikos' ,ministrų tarybai' ir atitinkamoms SS ministerijoms. Antrosios priklauso tik ,LTSR' ,ministrų tarybai'. 1940 buvo 13 liaudies komisariatų: 8 ,sąjunginiai–respublikiniai' (maisto pramonės, žemės ūkio, finansų, prekybos, vidaus reikalų, teisingumo, sveikatos ap-

saugos ir valstybės kontrolės) ir 5 ,respublikiniai' (vietinės pramonės, švietimo, darbo, komunalinio ūkio ir socialinio aprūpinimo). Liaudies komisarų tarybą sudarė pirmininkas, jo pavaduotojas, plano komisijos pirmininkas ir 13 komisarų. 1954 jau buvo 24 ,ministerijos': 19 ,sąjunginių–respublikinių' (finansų, gynybos, kinematografijos, lengvosios pramonės, maisto pramonės, mėsos ir pieno pramonės, miškų pramonės, miškų ūkio, prekybos, statybinių medžiagų pramonės, sveikatos apsaugos, sovchozų, teisingumo, užsienio reikalų, valstybės kontrolės, valstybės saugumo, vidaus reikalų, žemės ūkio ir žuvies pramonės) ir 5 ,respublikinės' (komunalinio ūkio, socialinio aprūpinimo, statybos, švietimo ir vietinės pramonės). ,Ministrų tarybą' sudarė pirmininkas, 3 pavaduotojai, plano komisijos pirmininkas, meno valdybos viršininkas, kultūros–švietimo reikalų k-to pirmininkas ir 23 ,ministrai'. 1957 sudarius ,LTSR' liaudies ūkio tarybą, 10 ,ministerijų' buvo paverstos tos tarybos valdybomis, ir 1958 buvo 16 ,ministerijų': 12 ,sąjunginių–respublikinių' (finansų, gynybos, kultūros, miškų ūkio ir miškų pramonės, prekybos, ryšių [iki 1955 buvo Sąjungos žinioje], statybos, sveikatos apsaugos, užsienio reikalų, valstybės kontrolės, vidaus reikalų ir žemės ūkio) ir 4 ,respublikinės' (auto–transporto ir plentų, socialinio aprūpinimo, švietimo ir teisingumo). 1964 ,ministrų tarybą' sudarė: pirmininkas, jo pirmieji pavaduotojai, pavaduotojai ir nariai: 12 ,ministrų' (autotransporto ir plentų, finansų, kultūros, miškų ūkio ir miškų pramonės, prekybos, ryšių, socialinės apsaugos, statybos, sveikatos apsaugos, švietimo, žemės ūkio gamybos ir paruošų, viešosios tvarkos); liaudies ūkio tarybos pirmininkas; plano komisijos pirmininkas; 8 valstybinių k-tų pirmininkai; ir 2 v-bų viršininkai.

1965 IX 29 SSKP CK nutarus panaikinti ,respublikų' liaudies ūkio tarybas ir ,atšakiniu principu' steigti ,sąjungines–respublikines ir visasąjungines ministerijas', ,LTSR' ,ministrų tarybą' sudarė: pirmininkas, jo pirmieji pavaduotojai, pavaduotojai ir nariai: 21 ,ministras', plano komisijos pirmininkas, partinės–valstybinės kontrolės (vėliau pavadintos liaudies kontrolės) k-to pirmininkas, aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo k-to pirmininkas, grūdų produktų ir kombinuotųjų pašarų pramonės k-to pirmininkas, kinematografijos k-to pirmininkas, radijo ir televizijos k-to pirmininkas, spaudos k-to pirmininkas, statybos reikalų k-to pirmininkas, saugumo k-to pirmininkas; žemės ūkio technikos, atsarginių dalių, mineralinių trąšų ir kitų materialinių techninių priemonių pardavimo, mašinų remonto ir naudojimo susivienijimo pirmininkas; centrinės statistikos v-bos viršininkas, ir vyriausios energetikos ir elektrifikavimo v-bos viršininkas. ,Respublikos' konstitucija nustatė 7 ,respublikines ,ministerijas' (automobilių transporto ir plentų, kaimo statybos, socialinio aprūpinimo, statybos, švietimo, viešosios tvarkos apsaugos, vietinės pramonės) ir 15 ,sąjunginių–respublikinių ministerijų' (celiuliozės, popieriaus ir medžio apdirbimo pramonės; finansų; gynybos [faktiškai nėra nei įstaigos, nei ,ministro']; kultūros; lengvosios pramonės; maisto pramonės; melioracijos ir vandens ūkio; mėsos ir pieno pramonės; miškų ūkio ir miško pramonės; prekybos; ryšių; statybinių medžiagų pramonės; sveikatos apsaugos; užsienio reikalų [po 5 metų pertraukos 1966 ,ministru' paskirta L. Diržinskaitė-Piliušenko]; žemės ūkio). Vėliau iki 1967 IV 15 ,ministrų tarybos' sudėtyje buvo padaryti dar tokie pakeitimai: aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo k-tas buvo paverstas ,sąjungine–respublikine ministerija'; įsteigti ,ministrų tarybos' Darbo resursų naudojimo k-tas ir Profesinio - techninio mokymo k-tas, o prie ,ministrų tarybos' — Vyriausioji materialinio–techninio tiekimo v-ba; kaimo statybos, statybos, švietimo ir viešosios tvarkos ,respublikinės ministerijos' paverstos ,sąjunginėmis – respublikinėmis ministerijomis' ir įsteigtos dvi naujos ,respublikinės ministerijos' — buitinio gyventojų aptarnavimo ir komunalinio ūkio. Tuo būdu 1967 IV 15 buvo 20 ,sąjunginių - respublikinių ministerijų' ir 5 ,respublikinės'. Iki 1956 I 16 ,ministrų tarybos' pirm. buvo M. Gedvilas, po jo iki 1967 IV 15 — M. Šumauskas, po jo — J. Maniušis. Nuo 1957 ,respublikų' vadinami premjerai ex officio yra SS ministrų tarybos nariai.

Eilė ,respublikos' valdymo šakų nepriklauso nei ,respublikinių', nei ,sąjunginių–respublikinių' institucijų, o priklauso tik ,visasąjunginių' institucijų. Tokios yra ,visasąjunginės' ministerijos: jūrų laivyno; susisiekimo; užsienio reikalų; gynybos; užsienio prekybos; mašinų statybos; vidutinių mašinų gamybos; laivų statybos; aviacijos technikos; radioelektronikos; elektroninės technikos; gynybinės technikos; elektrotechnikos pramonės; automobilių pramonės; dujų pramonės; mašinų lengvajai ir maisto pramonei ir buitinių prietaisų gamybos; prietaisų gamybos, automatizavimo priemonių ir valdymo sistemų (,Control Systems'); statybos, kelių ir komunalinių mašinų gamybos; traktorių ir

žemės ūkio mašinų gamybos; transporto statybos; sunkiųjų, energetikos ir transporto mašinų gamybos; chemijos ir naftos mašinų gamybos; staklių gamybos ir įrankių pramonės; taip pat ekonominių ryšių su užsieniu k-tas; atominės energijos naudojimo k-tas; darbo ir darbo užmokesčio klausimų k-tas; kuro pramonės k-tas; profesinio–techninio (amatų) mokymo k-tas; kapitalinių įdėjimų finansavimo bankas; valstybinis bankas; prokuratūra.

‚LTSR' vietinė valdžia. Vietos savivaldybė reiškia valstybės suverenumo vykdytojų deleguotą valstybės teritoriniams vienetams tam tikrą kompetenciją vietos reikalus savarankiškai spręsti ir tvarkyti. Šiuos vietinius tvarkytojus paprastai periodiškai išsirenka patys vietos gyventojai. Sovietinio totalizmo sistema, atremta valdžios vienatijos principu ir valdžios vykdymo centralizavimu, vietos savivaldybės institucijos nepripažįsta. Sovietinėje sąrangoje yra tik centrinės valdžios vietiniai organai. Šių organų galia gali didėti ar mažėti pagal valdžios galių koncentraciją ar dekoncentraciją centriniuose organuose, bet nuo to vietinės valdžios organų pobūdis nesikeičia. Jie neįgyja savivaldybės pobūdžio ir tuo pagrindu, kad jų vadovaujantieji pareigūnai yra periodiškai pateikiami rinkėjams nubalsuoti. Pagal ‚LTSR' konstituciją (52, 56 str. str.) apskrityse, valsčiuose, miestuose, miesteliuose ir apylinkėse valdžios organai yra vietiniai sovietai ir jų sudaromi vykdomieji k-tai. Tačiau priešingai konstitucijai, ‚LTSR' aukščiausio sovieto prezidiumo 1940 XI 12 įsaku apskričių ir respublikinio pavaldumo miestų vykdomieji k-tai buvo pavesti sudaryti liaudies komisarų tarybai, o valsčių, miestelių ir apylinkių — apskričių vykdomiesiems k-tams. Vietinių sovietų visai nebuvo. Ir 1944 okupuotoj Lietuvoj organizuojant vietinės sovietinės valdžios organus, buvo laikomasi 1940 XI 12 įsako: komisarų taryba sudarinėjo apskričių ir respublikinio pavaldumo miestų vykdomuosius k-tus, o apskričių vykdomieji k-tai — valsčių, miestelių ir apylinkių vykdomuosius k-tus. 1945 III 9 komisarų tarybos nutarimu prie apskričių ir valsčių vykdomųjų k-tų buvo numatytos 5–9 narių ‚visuomeninio talkininkavimo komisijos': žemės ūkiui, rekvizicijoms, švietimui, sveikatos apsaugai, prekybai, keliams, finansams ir karių šeimoms. Tačiau ir į sovietinių pareigūnų parinktus vykdomuosius k-tus ‚dėl nepakankamo partinių ir tarybinių organų vadovų budrumo', patekę ‚buožinių elementų ir užsimaskavusių kitų liaudies priešų'. Todėl LKP CK biuras 1945 VIII 17 nutarė, kad valsčių ir apylinkių vykdomieji k-tai būtų sukomplektuoti iš naujo. 1946 IV LKP CK įpareigojo vykdomuosius k-tus: 1. sustiprinti ‚kontrolę, kad buožės laiku pilnai vykdytų paruošų prievoles, mokėtų mokesčius' ir 2. perimti ‚buožių pastatų bei inventoriaus perteklių ir perduoti jį naujakuriams'. Apylinkių vykdomųjų k-tų talkai buvo įvesti apylinkių vykdomųjų k-tų ‚dešimtkiemių įgaliotiniai'. Jų buvę daugiau kaip 20.000. Kad vykdomųjų k-tų vadovai pataikytų vykdyti Lietuvos sovietinimo politiką, Vilniuje buvo organizuojami indoktrinaciniai seminarai apskričių vykdomųjų k-tų pirmininkams ir sekretoriams, apskrityse — valsčių vykdomųjų k-tų pirmininkams ir sekretoriams ir valsčiuose — apylinkių vykdomųjų k-tų pirmininkams ir sekretoriams. Aprūpinus vykdomuosius k-tus pakankamai patikimais kadrais, 1948 I 18 įvyko apskričių, miestų, rajonų, valsčių, apylinkių ir gyvenviečių sovietų ‚rinkimai'. Buvo ‚išrinkti' 37 apskričių, 54 miestų, 8 miestų rajonų, 320 valsčių, 2772 apylinkių ir 8 gyvenviečių sovietai (1940–41 okupuotoj Lietuvoj be Klaipėdos krašto buvo 23 apskritys, 36 miestai, 267 valsčiai ir 2866 apylinkės). Vietinių sovietų kadencija — dveji metai.

1950 VI 20 buvo panaikintas Lietuvos administracinis padalijimas apskritimis, valsčiais ir apylinkėmis ir įvestas sovietinis padalijimas sritimis, rajonais ir apylinkėmis. Lietuva buvo padalyta į Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių sritis ir į 87 rajonus. 1953 V 29 sritys buvo panaikintos. 1954 apylinkės buvo suglaudintos į 1224, 1963 — į 653.

Stalino įpėdinių tarpusavio rungtynių dėl valdžios vienas iš laikinų padarinių buvo Kremliaus valdžios tam tikra dekoncentracija. Vietiniai sovietai ir vykdomieji k-tai įgavo daugiau galimybių viešosios tvarkos ir vietos ūkiniams bei kultūriniams reikalams tvarkyti. Nuo 1957 II 9 miestų ir rajonų milicijos valdybos ir skyriai įjungti į miestų ir rajonų vykdomųjų k-tų kompetenciją. Pagal SS 1957 V 10 įstatymą ‚Dėl tolesnio pramonės ir statybos valdymo organizacijos tobulinimo' vietiniam ūkiui valdyti rajonų ir miestų vykdomųjų k-tų žinioje buvo sudarytos vietinio ūkio v-bos. Jų kompetencijai buvo perduoti butų, kelių, tiltų reikalai, ‚vietinės pramonės ir buitinio aptarnavimo įmonės', ‚remonto-statybos organizacijos'. Tačiau Chruščiovui įsitvirtinus Kremliaus valdžioje, ši vietinių sovietų ir vykdomųjų k-tų galios didėjimo evoliucija ne tik buvo sustabdyta, bet ir atsukta atgal. Pradėtas jų galios siaurinimas. Vietinių sovietų ir vyk-

domųjų k-tų darbo žymi sritis buvo perduota 1962 III 31 įsteigtoms teritorinėms–gamybinėms kolchozų ir sovchozų v–boms. Vietinių sovietų ir vykdomųjų k-tų galia ypač susiaurėjo, 1963 XI 23 panaikinus KP rajoninius k-tus, kurie faktiškai vietiniams sovietams ir vykdomiesiems k-tams vadovavo ir jų galios didinimu buvo suinteresuoti. 1963 išimtas iš vietinių sovietų ir vykdomųjų k-tų kompetencijos ir vietinės pramonės valdymas. Jiems palikti tik gyvenamų namų statybos, švietimo, sveikatos apsaugos, socialinio aprūpinimo, vietinės prekybos ir melioracijos įrengimų priežiūros dalykai. Rajonų ribos sulygintos su žemės ūkio teritorinių–gamybinių valdybų teritorinėmis ribomis. 1963 okupuotoje Lietuvoje buvo 41 rajonas, 89 miestai, 25 miesto tipo gyvenvietės.

‚LTSR' teisė ir jos vykdymo įstaigos. Sovietinė teisė nėra a e q u i e t b o n i institucija, o yra, anot ‚Osnovy ugolovnogo prava RSFSR', ‚tokia visuomenės santykiams taisyklė, kuri atitinka viešpataujančios klasės interesus [Sovietų Sąjungoje — komunistų partijos interesus] ir kurią saugo organizuota jėga'. Sovietinė teisė neigia visuotinius teisės principus, kad valdžia turi paklusti teisei, turi gerbti asmens teises ir kad teisėjai, darydami teisingumą, turi būti laisvi nuo baimės, kad susilauks represijų, jei savo sprendimu neįtiks vyriausybei ar partijai. Sovietinis teismas ‚veikia kaip politinės vadovybės aparato dalis' ir jo ‚esmę sudaro tai, kad teismui įprastomis formomis, vartojant teismo dispozicijoje esančias priemones, būtų praktiškai vykdoma partijos ir valstybės politika'. Šiuos sovietinio teismo uždavinius atitinka ir sovietinio teisingumo vykdymo organizacija okupuotoje Lietuvoje. Iki 1953 šioje organizacijoje veikė trejopos teisingumo vykdymo įstaigos: teismas, prokuratūra ir ypatingas pasitarimas prie SS vidaus reikalų ministro, paprastai žinomas NKVD vardu. Pastaroji ‚sąjunginė–respublikinė' teisingumo vykdymo įstaiga ypatingai plačiu mastu sovietinį teisingumą vykdė 1944–52, okupuotoje Lietuvoje vykstant partizanų karui dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo. Tada NKVD karinės jėgos partizanus naikino kovos lauke, o NKVD ‚ypatingi pasitarimai' ypatingąja bylų tyrimo ir sprendimo tvarka ‚nagrinėjo' įtariamų ir nepatikimų lietuvių bylas. 1953 IX ‚ypatingas pasitarimas' prie SS vidaus reikalų ministro, o tuo pačiu ir ‚LTSR', buvo likviduotas. Bet vietoj likviduoto NKVD ‚ypatingo pasitarimo' 1961 V 27 įsakas ‚dėl sustiprinimo kovos prieš asmenis, vengiančius naudingo visuomenei darbo' įvedė įmonių, įstaigų, organizacijų, kolchozų ‚kolektyvų nuosprendžius', kuriais asmenys, kurie ‚tik dėl akių įsidarbina, ... o iš tikrųjų ardo darbo drausmę, verčiasi privačia įmoninkiška veikla, gyvena iš ne darbo pajamų', — ‚iškeldinami iš nuolatinės gyvenamosios vietos nuo 2 iki 5 metų laikui ir neatlyginamai paimamas ne darbu įgytas turtas'. Šioks ‚kolektyvų nuosprendžiais' skiriamas iki 5 metų ištrėmimas ir turto konfiskavimas vadinamas ne bausme, o ‚poveikio priemone'.

Sovietinio teisingumo vykdymo organizacijoje ypatinga vieta skirta sovietinei prokuratūrai. Ji savo kompetencija pastatyta aukščiau sovietinio teismo. Ji gali kiekvieno teismo sprendimo vykdymą sulaikyti, kiekvieną bylą iš teismo perkelti į SS aukščiausio sovieto prezidiumą. Jos išimtinėje galioje yra šaukimas baudžiamojon atsakomybėn ir įžengiamasis tardymas. Savo funkcijomis sovietinė prokuratūra skiriasi ir nuo Vakarų Europos ir nuo anglosaksų atitinkamų institucijų. SS aukščiausio sovieto prezidiumas 7 metams ‚renka' SS generalinį prokurorą, kuris tvarko ir prižiūri visų prokurorų darbą, skiria 5 metams ‚respublikų' prokurorus ir tvirtina 5 metams ‚respublikos' prokuroro skiriamus rajonų ir miestų prokurorus. Savo funkcijas prokurorai vykdo nepriklausomai nuo kitų institucijų, išskyrus SS prokurorą. Iš ‚LTSR' konstitucinės savivaldos prokuratūra yra visiškai išjungta.

‚LTSR' teismai yra ‚respublikos' aukščiausias teismas ir rajonų bei miestų liaudies teismai. ‚Respublikos' teismų priežiūra priklauso SS aukščiausiam teismui. Kai kurios bylos priklauso SS kariniams tribunolams. Iki 1953 ‚LTSR' teritorijoje dar veikė SS specialus geležinkelių teismas ir iki 1957, jį pakeitęs, SS transporto teismas. ‚Respublikos' aukščiausią teismą 5 metams ‚renka' ‚LTSR' aukščiausias sovietas. ‚LTSR' aukščiausio teismo pirmininkas ex officio yra SS aukščiausio teismo narys. Iki 1956 ‚LTSR' aukščiausią teismą administravo SS teisingumo m-ja. Ją panaikinus, — ‚LTSR' aukščiausias sovietas. Aukščiausias teismas veikia kaip civilinė kolegija, baudžiamoji kolegija, teismo prezidiumas ir teismo pilnatis. 1959 VIII 5 panaikinus ‚LTSR' ‚teisingumo m-ją', prie aukščiausio teismo įsteigta liaudies teismų ir notariato v-ba. ‚Teisingumo m-jai' priklausę advokatų kolegijos ir civilinės metrikacijos reikalai perduoti naujai sudarytai prie ‚ministrų tarybos' juridinei komisijai.

‚LTSR' liaudies teisėjus iki 1949 ‚rinko' rajonų ir miestų vykdomieji k-tai, o tarė-

jus — įstaigų ir įmonių susirinkimai viešu balsavimu, kandidatus siūlant sovietinėms organizacijoms. 1949, 1951, 1954, 1957 liaudies teisėjai ir tarėjai 3 metams buvo ‚renkami' visuotiniu balsavimu. 1959 įvedus naują teismų santvarką, liaudies teisėjai 5 metams ‚renkami' visuotiniu balsavimu, o tarėjai 2 metams įstaigų ir įmonių susirinkimuose. Liaudies teismui teismingos visos civilinės ir baudžiamosios bylos, išskyrus tas, kurios teismingos ‚respublikos' aukščiausiam teismui ar SS kariniams tribunolams. Aukščiausias teismas turi teisę priimti savo kaip pirmos instancijos teismo žinion bet kurią liaudies teismui teismingą bylą.

Pagal SS konstituciją (14 str., h) ‚LTSR' veikė SS teismų santvarkos įstatymas ir RSFSR civilinių, baudžiamųjų ir darbo teisės įstatymų kodeksai. 1957 II 11 tas konstitucijos nuostatas buvo pakeistas, paliekant Sąjungai tik teismų santvarkos, civilinių, baudžiamųjų ir darbo įstatymų pagrindų nustatymą, o jų detalizavimo teisę suteikiant ‚respublikoms'. 1958 XII 25 buvo išleisti teismų santvarkos, baudžiamųjų įstatymų, baudžiamosios teisenos įstatymų pagrindai. Tais pagrindais 1960 VI 8 išleistas ‚LTSR' teismų santvarkos įstatymas, o 1961 VI 26 ‚LTSR' baudžiamasis kodeksas ir baudžiamasis procesas. ‚LTSR' teismų santvarkos įstatymas faktiškai tik pakartojo pagrindų nuostatus, o pagrindų rezervuotus ‚respublikai' dalykus paliko nustatyti ‚LTSR' aukščiausiam sovietui. Naujos teismų santvarkos naujovė — bylos ‚LTSR' teismuose gali eiti ir nelietuvių kalba. (1964 VII 7 išleistasis ‚LTSR' civilinio proceso kodeksas išspausdintas rusų kalba). Pagal Stalino konstituciją teismo kalba buvo respublikos kalba, o jos nemokantieji galėjo naudotis vertėju. Naujieji ‚LTSR' bausmių ir proceso kodeksai savo nuostatais veik visiškai sutampa su 1960 išleistais RSFSR kodeksais, išskyrus antraštines ir teksto etiketes — LTSR vietoj RSFSR. 1958 išleistuose SS baudžiamųjų įstatymų pagrinduose ir tais pagrindais išleistame ‚LTSR' baudžiamajame kodekse buvo integruoti ir kai kurie Vakarų baudžiamosios teisės principai ir bausmių skalėje buvo tam tikras sušvelnėjimas, palyginti su Stalino įstatymų bausmėmis, ypač mirties bausmės taikymo atžvilgiu. Baudžiamieji pagrindai mirties bausmę kvalifikavo išimtine bausme. Tačiau 1961–62 mirties bausmė įvesta ir kai kuriems tokiems nusikaltimams, kuriems Stalino įstatymai jos netaikė: prasižengimams užsienio valiutos taisyklėms valstybinio turto stambiam grobstymui, kalinių pasipriešinimui prižiūrėtojams, pinigų ir vertybinių popierių padirbimui, pasikėsinimui į milicininko gyvybę ar sveikatą, kyšininkavimui ir kt.

1961 XII 8 SS išleido civilinių įstatymų ir civilinės teisenos pagrindus. Tais pagrindais ‚LTSR' 1964 VII 7 išleido atitinkamus ‚savo' kodeksus. Iki tol okupuotoje Lietuvoje veikė RSFSR civilinis ir civilinio proceso kodeksai. Naujasis civilinis kodeksas pakartoja visus ‚Civilinių įstatymų pagrindų' nuostatus, neišskiriant nė preambulės, taip pat perima daugelį veikusio RSFSR kodekso nuostatų, bet nemaža įveda ir naujų nuostatų. Savo ruožtu naujasis kodeksas yra išleidęs tuos veikusio RSFSR kodekso gana apsčius nuostatus, kurie siejosi su ‚kapitalizmo' sistema ir praktiškai sovietinėje sistemoje jau nebeveikė. Naująjį kodeksą sudaro 8 skyriai: 1. bendrieji nuostatai; 2. nuosavybės teisė, kuri yra socialistinė (t.y. valstybinė ir kooperatinė bei kolchozinė) ir asmeninė (darbo pajamos, santaupos, aprėžto ploto gyvenamas namas ar jo dalis, namų ūkio ir apyvokos, asmeninio vartojimo ir patogumo reikmenys); 3. prievolinė teisė; 4. autorinė teisė; 5. teisė į atradimą; 6. išradimų teisė; 7. paveldėjimo teisė; 8. svetimšaliai, tarptautinės sutartys.

Sovietiniam civiliniam procesui apskritai, taigi ir okupuotos Lietuvos naujajam civilinio proceso kodeksui yra būdingas prokuroro vaidmuo. Jis gali reikšti ieškinius, įstoti į civilinę bylą bet kurioj jos stadijoj. Jis prižiūri civilinių įstatymų taikymą. Kadangi okupuotos Lietuvos prokuratūra yra SS generalinio prokuroro žinioje, tai ir ‚LTSR' civilinių įstatymų vykdymo aukščiausia priežiūra priklauso SS generaliniam prokurorui (Civ. Proc. Kodekso 13 str.).

II. SOVIETIZACIJOS PROCESAS

Visos ‚LTSR' partinės ir konstitucinės institucijos yra pajungtos SSKP nustatytiems politiniams, ūkiniams ir kultūriniams uždaviniams jos nustatytais metodais ir priemonėmis vykdyti: politiniu atžvilgiu Lietuvą įlieti į monolitinę sovietinę rusišką imperiją, ūkiniu atžvilgiu pajungti Lietuvos ūkį vad. klasiniams arba ‚visasąjunginiams' ūkio interesams, o kultūriniu atžvilgiu pakeisti lietuvių tautinę kultūrą vad. ‚bendražmogiškąja komunistine kultūra'. Tiems Lietuvos sovietinimo uždaviniams vykdyti metodai, priemonės bei prielaidos kaitaliojami pagal reikalą. SS agresija prieš Lietuvą, Lietuvos nepriklausomybės panaikinimas ir įjungimas į SS-gą 1940–41 ir tuoj po II pas. karo buvo aiškinama strateginiu būtinumu SS vakarinėms sienoms ginti. Buvo pabrėžiamas SS kari-

nių jėgų vaidmens lemiantis poveikis Lietuvos–SS 1940 santykiams ir ,LTSR' atsiradimui. Bet Vokietijos karinei galybei žlugus ir SS vakarinių sienų grėsmės prielaidai atkritus, iškeliama nauja prielaida: ,LTSR' egzistavimas nuo 1918. Pagal šią naują sovietinę prielaidą ne SS karinių jėgų invazija į Lietuvą 1940 sufabrikavo ,LTSR' ir jos viršūnėje pastatė SSKP patikėtinius, o LKP Lietuvoje įvykdžiusi proletariato revoliuciją. Vietoj SS strateginio būtinumo okupuoti Lietuvą dabar pabrėžiama prielaida, kad Lietuvai būti priklausomai SS esą geriau už nepriklausomybę, nes ,LTSR' turinti SS galingą karinę apsaugą ir didelės valstybės rinkas savo ūkio gaminiams. Labai pabrėžiama ir ,LTSR' konstitucinė teisė savo priklausomybę SS nutraukti, nors ta konstitucinė raidė absoliučiai neatitinka konstitucinės tikrovės.

Politinė integracija. Nors SS konstitucijos atžvilgiu Lietuvos politinės integracijos į SS procesas buvo baigtas SS aukščiausio sovieto 1940 VIII 3 nutarimu, tačiau tarptautinės teisės atžvilgiu tas sovietinis nutarimas tebėra niekinis. Šis niekinumas yra nuolatinis priekaištas SS-gai dėl jos neteisėtų veiksmų, nuolatinė kliūtis jai savo tarptautinėje politikoje operuoti ,LTSR' etikete ir nuolatinis padrąsinimas lietuvių tautos antisovietinei rezistencijai kovoti dėl Lietuvos išlaisvinimo. Nepriklausoma Lietuvos respublika tebėra tarptautinės teisės subjektas ir nepriklausomos Lietuvos veikiančios institucijos — pasiuntinybės, konsulatai, pilietybė — tebėra Lietuvos nepriklausomybės konkretūs apsireiškimai. SS-gai rūpi šį nepriklausomos Lietuvos valstybinį kontinuitetą, nepriklausomos Lietuvos respublikos suverenumo nors tik ir dalinį vykdymą laisvajame pasaulyje sunaikinti. Išnaudodama savo santykius su nacine Vokietija ir fašistine Italija, SS 1940 pasirūpino, kad to meto Vokietija ir Italija likviduotų nepriklausomos Lietuvos pasiuntinybes ir konsulatus. Vėliau Jaltoje, Jungtinėse Tautose ir įvairiose tarptautinėse konferencijose ji neatlaidžiai siekė tiesioginiu ar netiesioginiu būdu gauti savo agresijos prieš Lietuvą padariniams legalumo pripažinimą. Tačiau laisvasis pasaulis pasekė JAV, kurių nusistatymas buvo paskelbtas 1940 VII 23. Jis sako, kad ,Jungtinių Valstybių žmonės yra priešingi užgrobimo veiksmams, vis tiek, ar jie būtų vykdomi jėga, ar jėgos grėsme. Jungtinių Valstybių žmonės taip pat yra priešingi vienos valstybės, kad ir kaip galingos, bet kurios formos įsikišimui į vidaus reikalus kitos valstybės, kad ir kaip silpnos... Jungtinės Valstybės šių principų laikysis ir ateityje'. Kaip 1953 II 16 tuometinis valstybės sekretorius J. F. Dulles paaiškino, ,atsisakydama pripažinti Pabaltijo valstybių inkorporavimą į Sovietų Sąjungą, Jungtinių Valstybių vyriausybė išreiškia Amerikos žmonių įsitikinimą, kad valstybių, didelių ir mažų, santykius turi tvarkyti teisingumas ir teisė'. JAV kongreso specialus k-tas, išnagrinėjęs Pabaltijo valstybių santykius su SS ir konstatavęs, kad ,1940 m. liepos 14 su didele parama raudonųjų ginkluotų pajėgų Sovietų Sąjungos politinių agentų tinklas Pabaltijo valstybėse pravedė iš anksto surežisuotus apgaulingus rinkimus, kurių rezultatai jau buvo visiškai užtikrinti, dar prieš atiduodant pirmąjį balsą', kad ,apgaulingų rinkimų keliu Sovietų Sąjungos politiniai komisarai sudarė Lietuvos, Latvijos, Estijos marionetinius parlamentus, kurie liepos 21–22 dienomis priėmė Maskvoje paruoštas rezoliucijas, prašančias Sovietų Sąjungos aukščiausią sovietą pripažinti sovietines respublikas', kad ,šiokia savo akcija tie marionetiniai parlamentai išniekino Lietuvos, Latvijos, Estijos tautų suvereninę valią ir sulaužė šių valstybių veikiančias konstitucijas', todėl k-tas priėjo išvadą, kad ,yra aiškiai ir galutinai įrodyta, kad Estija, Latvija, Lietuva buvo jėga užimtos ir neteisėtai prie Sovietų Sąjungos prijungtos' ir kad ,bet kuris Sovietų Sąjungos tvirtinimas, kad jos 1940 liepos mėn. pravesti rinkimai buvo laisvi ir savanoriški ir kad to pasekmėje sudarytų parlamentų priimtos rezoliucijos, prašančios [Lietuvą, Latviją, Estiją] pripažinti sovietinėmis respublikomis, buvo teisėtos, — yra melagingas ir nepagrįstas'. Antra vertus, pačioje SS-goje stiprinamos pastangos ,respublikas' suliedinti į monolitinę rusišką sovietinę imperiją. 1961 naujoji SSKP programa nustato, kad ,respublikų' sienos turinčios išnykti.

Ūkio sovietizacija. Ūkio sovietizacijos procese pažymėtinas privatinės nuosavybės galutinis panaikinimas ir nuprivatinto ūkio valdymo telkimas SS centrinių įstaigų kompetencijoje, siaurinant ,respublikos' ūkines kompetencijas ir likviduojant ,respublikos' ūkinio savarankiškumo bei jo tautinių savitumų apraiškas.

1940 ,LTSR' konstitucija (8 str.) nustatė, kad ,greta socialistinės ūkio sistemos yra leidžiamas privatinis pavienių valstiečių, amatininkų ir naminių gamintojų ūkis, smulkios privatinės pramoninės ir prekybinės įmonės'. Šis nuostatas įgalino palikti ūkininkams iki 30 ha žemės valdyti, palikti savininkams iki 150.000 litų metinės apyvartos turinčias prekybos įmones

ir iki 20 darbininkų turinčias pramonės įmones. 1944 XI 30 ‚LTSR' komisarų tarybos nutarimu ‚Dėl naminių gamintojų–amatininkų verslų ir privačių prekybos bei pramonės įmonių registravimo' tas privatinio ūkio sektorius per porą metų buvo galutinai nacionalizuotas.

Ilgiau truko žemės ūkio privatinio valdymo likvidavimas. ‚LTSR' aukščiausio sovieto 1944 VIII 30 ‚Įstatymas dėl vokiečių okupacijos padarinių žemės ūkyje likvidavimo' ir komisarų tarybos bei LKP CK 1944 XII 22 bendras nutarimas dėl priemonių tam ‚įstatymui' vykdyti davė valią vykdytojams nustatinėti atskirų ūkininkų valdomo žemės ploto maksimumą nuo 30 iki 5 ha ir sykiu su atimamu žemės ‚perteklium' leido atimti iš ūkininko ir atitinkamą dalį jo gyvojo ir negyvojo inventoriaus. Tuo būdu buvo siekiama praktiškai pakirsti privatinį žemės ūkį. To pat buvo siekiama ir komisarų tarybos 1945 X 24 nutarimu dėl žemės ūkio samdinių. Lygiagrečiai buvo ruošiama dirva kolchozinei santvarkai. Komisarų tarybos 1945 V 25 nutarimu ‚Dėl žemės ūkio kooperacijos' ir komisarų tarybos bei LKP CK 1946 III 6 bendru nutarimu ‚Dėl organizacinių masinių priemonių žemės ūkio kooperacijos srityje' buvo steigiamos vad. žemės ūkio draugijos, ‚turėjusios uždavinį organizuoti bendrinį žemės ūkio mašinų bei žemės ūkio inventoriaus įsigijimą ir naudojimą', ‚organizuoti visuomenines sėjas laisvose valstybinėse žemėse, taip pat pieno perdirbimo bendroves'. Tos ‚draugijos' vienijosi į apskričių s-gas, o jų viršūnėje prie komisarų tarybos buvo vyriausia žemės ūkio kooperacijos v-ba. Šis, 3 metus trukęs, okupuotos Lietuvos žemės ūkio valdymo pereinamasis tarpsnis pasibaigė SSKP CK 1947 V 21 nutarimu dėl kolchozų organizavimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos ‚respublikose'. Šio nutarimo raide ir dvasia ‚LTSR' ‚ministrų taryba' ir LKP CK priėmė 1947 XII 12 bendrą nutarimą dėl ‚buožinių žemės ūkių', kuriems taikytini specialūs žemės ūkio mokesčiai ir kitos represinės priemonės ūkininkams nuo individualinio ūkininkavimo atgrasinti, ir 1948 III 20 bendrą nutarimą dėl kolchozų organizavimo. Pastarasis, laužydamas ‚LTSR' konstituciją, okupuotoje Lietuvoje įvedė žemės ūkio valdymo kolchozinę santvarką ir kolchozininkų nuosavybei — ‚kiemo' sistemą. ‚Kiemas' čia reiškia ne tam tikrą vietą, o tam tikrą teisę. Kolchozinio kiemo ‚turtas priklauso jo nariams bendrosios jungtinės nuosavybės teise'.

Nors paskiri pavyzdiniai kolchozai buvo pradėti organizuoti prieš minėtus nutarimus, pvz. Dotnuvos ‚Marytės Melnikaitės' kolchozas buvo suorganizuotas 1947 II, bet masinis kolchozų organizavimas ir po nutarimų sunkiai stūmėsi. 1948 gale buvo tik 524 kolchozai. Tik po 1949 kovo ir birželio masinių deportacijų kolchozų organizavimas įgavo masinį pobūdį ir 1950 gale oficialiai jau 90% ūkininkų buvo suvaryti į kolchozus. 1950 VII 27 ir VIII 4 ‚ministrų tarybos' nutarimai jau skirti kolchozams stambinti ir kolchozų žemei tvarkyti. SS ministrų tarybos 1950 XI 4 nutarimas ‚Dėl priemonių LTSR žemės ūkiui toliau vystyti' ir pagal jį LKP ir ‚ministrų tarybos' 1950 XII 12 bendras nutarimas pradėjo ‚LTSR' sukolchozinto žemės ūkio laikotarpį. Okup. Lietuvoje 1964 buvo 297.000 kolchozinių ‚kiemų', 1778 žemės ūkio kolchozai ir 2 žuvų ūkio kolchozai, 232 sovchozai ir 41 gamybinė žemės ūkio valdyba. Kolchozų skaičius nėra pastovus.

‚Ministrų tarybos' 1949 IV 9 nutarimas dėl namų nacionalizacijos sumažino nacionalizacijos neliečiamų namų kontingentą ir papildomai nacionalizavo visus namus, kurių plotas, įskaitant virtuves, koridorius, vonias ir sandėlius (anksčiau virtuvių, koridorių, vonių, sandėlių kvadratūra nebuvo įskaitoma), Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje didesnis kaip 220 m², kituose miestuose — 170 m². Naujai statomų privatinių namų plotas buvo nustatytas ne didesnis kaip 60 m² gyvenamojo ploto ir 40 m² negyvenamojo ploto. Nuo 1960 ir šio ploto privatinių namų statyba ir įgijimas suvaržytas. Sąjunginiai ir ‚respublikiniai' potvarkiai ir SS aukščiausio teismo praktika nustatė 6 priežastis privatiniam namui konfiskuoti: 1. kai savininkas turi dar antrą namą, 2. kai namas statytas ar įgytas ne savo darbo lėšomis, 3. kai namui statyti sklypas gautas ne to asmens, kurio lėšomis namas statytas, 4. kai namas pastatytas be atitinkamo leidimo, 5. kai namo gyvenamasis plotas didesnis kaip 60 m² ir 6. kai namas tariamai dėl pasipelnymo išnuomojamas. Tuo ir kitais būdais spaudžiama, kad privatinių namų vietą užimtų vadinami kolektyviniai namai, kurie yra 2 rūšių. Vieni ištisai priklauso kolektyvui, kitų tik pamatai ir stogas priklauso kolektyvui, o atskiri butai atskiriems kolektyvo nariams.

Kai buvo baigtas žemės ūkio valdymo sukolchozinimas, panaikinta smulkioji privatinė pramonė ir prekyba ir papildomai susiaurinta namų privatinė nuosavybė, 1951 XII 26 post factum buvo padaryti atitinkami ‚LTSR' konstitucijos pakeitimai tai ūkio sovietizacijai legalizuoti.

‚LTSR' nuprivatinto ūkio rikiavimas yra koncentruojamas SS valdžios centrinių įstaigų kompetencijoje. ‚LTSR' ūkio planas

ir biudžetas sudaro SS ūkio plano ir biudžeto integralias dalis. Pagal SS biudžeto įstatymą ‚Sovietų Sąjungos valstybinis biudžetas sudaromas, tvirtinamas ir vykdomas, jo pajamos ir išlaidos skirstomos sąjunginiam biudžetui ir valstybiniams sąjunginių respublikų biudžetams, remiantis demokratinio centralizmo principu'. Praktiškai tai reiškia, kad ‚LTSR' įstaigos savo biudžetų projektus turi pateikti ‚LTSR' ‚finansų m-jai', kuri, juos apsvarsčiusi, sudaro ‚LTSR' biudžeto projektą ir jį pateikia ‚LTSR' ‚ministrų tarybai'. Pastaroji, peržiūrėjusi projektą, jį pateikia SS finansų m-jai, kuri vėl peržiūri projektą ir jį įjungia į SS biudžeto projektą, kurį pateikia SS ministrų tarybai. Pastaroji, peržiūrėjusi projektą, jį pateikia SS aukščiausiam sovietui tvirtinti. Tik šiam nustačius, ‚kurio dydžio turi būti atskaitymai nuo bendrasąjunginių valstybinių mokesčių ir pajamų į valstybinius sąjunginių respublikų biudžetus', ‚LTSR' aukščiausias sovietas ‚gali didinti bendrą pajamų ir bendrą išlaidų sumą, nekeisdamas Sovietų Sąjungos aukščiausio sovieto nustatytų atskaitymų'. Kadangi kaip tik tie atskaitymai sudaro ‚LTSR' biudžeto keturis penktadalius, ‚LTSR' aukščiausio sovieto biudžetinės teisės pasireiškia tik SS aukščiausio sovieto okupuotai Lietuvai paskirto biudžeto patvirtinimu.

Ne tik ‚LTSR' ūkio planas ir biudžetas yra SS įstaigų nusprendžiamas, bet ir ūkio administravimas yra sutelktas SS centrinių įstaigų galioje. ‚Sąjungai reikšmingų pramonės, prekybos, žemės ūkio įmonių ir bankų valdymas' yra visiškai išimtas iš ‚respublikos' kompetencijos. Tai vadinamos ‚sąjunginės' įmonės. Kitų, ‚respublikinių' įmonių administravimas taip pat nėra ‚respublikinis', o priklauso ‚sąjunginių–respublikinių' įstaigų kompetenciai. 1954 iš ‚LTSR' 24 ‚ministerijų' 19 buvo ‚sąjunginės–respublikinės', tarp jų lengvosios pramonės, maisto pramonės, mėsos ir pieno pramonės, miškų pramonės, statybinių medžiagų pramonės, žuvies pramonės, žemės ūkio, sovchozų, miškų ir prekybos ‚m-jos'. SS 1957 V 10 įstatymas ‚Dėl tolesnio pramonės ir statybos valdymo organizacijos tobulinimo' daugumą ‚sąjunginių–respublikinių' ūkio ‚m-jų' panaikino ir jų administruojamas įmones pavedė naujai sudarytai ‚LTSR' liaudies ūkio tarybai. Ši taryba perėmė valdyti 443 įmones. Vietoj ‚sąjunginių–respublikinių' ‚m-jų' atsirado liaudies ūkio tarybos ‚respublikinės' valdybos: mašinų gamybos, prietaisų gamybos, kuro pramonės, statybinių medžiagų pramonės, lengvosios pramonės, maisto pramonės, žuvies apdirbimo pramonės, popieriaus ir medžio pramonės, mėsos ir pieno produktų pramonės ir energetinio ūkio. Tačiau tas ūkio valdymo ‚respublikinis' tarpsnis pasibaigė su SSKP XXII suvažiavimu 1961. ‚LTSR' ūkio kai kurių šakų valdymas 1962 buvo pavestas naujai įsteigtiems SS šiaurės vakarų arba vakarų srities organams, kurių kompetencija apima Pabaltijo valstybes, Leningrado rajoną ir SS užimtą Rytprūsių dalį. ‚LTSR' liaudies ūkio taryba ir jos valdybos 1963 buvo subordinuotos naujai įsteigtai SS liaudies ūkio tarybai, ‚LTSR' plano komisija — SS plano komisijai, ‚LTSR' statybos–architektūros k-tas — SS statybos–architektūros k-tui. Tuo būdu 1957 įvestoji vad. ‚ūkio savivalda' palaipsniui buvo likviduojama. 1965 panaikinus ‚respublikos' liaudies ūkio tarybą, okupuotos Lietuvos ūkio valdymas vėl sutelktas SS centrinių įstaigų galioje.

Pramonės ir žemės ūkio gamyba, transportas ir ryšiai. SS pramonės decentralizacijos strateginiai sumetimai, Lietuvos transporto palankios galimybės, Lietuvos darbininkų profesiniai sugebėjimai, ypač precizinių prietaisų gamyboje, ir Lietuvos rusinimo galimybės, specialistų dingstimi gabenant rusų kolonistus į Lietuvą, — skatina okupuotos Lietuvos pramonės plėtimą. Pagal sovietinius duomenis Lietuvos pramonės gamyba 1950–1965 taip didėjo:

	1950	1955	1960	1965
Elektros energijos mil. kW	221	574	1.103	3.855
Durpių tūkst. t	505	1.595	1.604	1.226
Metalo piovimo staklių	1.200	5.200	8.959	13.200
Elektros suvirinimo įrengimų	—	1.050	32.000	61.000
Elektros skaitiklių	20.000	938.000	2.700.000	3.700.000
Elektros variklių iki 0,25 kW	2.300	313.000	825.000	2.200.400
Elektros variklių iki 100 kW	—	—	18.700	115.300
Šildymo katilų m²	9.300	29.600	47.900	60.000
Radiatorių m²	34.400	78.600	78.500	121.400*
Emaliuotų vonių	52.700	111.500	159.000	228.000
Agregatų vitamininių žolių miltams	—	—	—	504

* 1963 duomenys.

	1950	1955	1960	1965
Mėšlo kratytuvų	—	—	—	6.200
Skystų trąšų laistytuvų	—	—	—	9.000
Virbalinių ir spyruoklinių akėčių	—	—	—	27.000
Skalbimo mašinų	—	—	—	6.000
Automatinių girdyklų	—	—	—	180.100
Sieros rūgšties t	—	—	—	293.500
Mineralinių trąšų t	—	—	—	592.700
Plastmasės gaminių t	—	—	—	2.389
Polietileno plėvelės t	—	—	—	581
Polietileno vamzdžių t	—	—	—	1.545
Polistirolinių plokštelių m^2	—	—	—	271.500
Relino m^2	—	—	—	270.000
Sausų cinko baltalų t	—	—	—	1.573
Sintetinių plovimo priemonių t	—	—	—	2.518
Cemento t	—	203.700	468.500	797.600
Šiferio plokščių m^2	—	—	35.300.000	85.300.000
Minkštos stogams medžiagos m^2	4.500.000	7.700.000	9.100.000	16.200.000
Plytų	93.100.000	302.500.000	505.000.000	664.000.000
Surenkamo gelžbetonio konstrukcijų m^3	—	24.600	311.500	985.000
Kalkių t	34.600	112.400	193.600	181.000**
Faneros m^3	16.200	24.200	27.900	29.500
Celiuliozės t	18.500	28.500	30.900	33.400
Popieriaus t	19.500	35.400	49.200	72.200
Kartono t	11.300	27.400	32.200	42.100
Baldų (vertės rub.)	3.600.000	10.700.000	17.300.000	37.200.000
Medžio drožlių plokščių m^3	—	—	—	27.100
Medienos pluošto plokščių m^2	—	—	—	3.733.000
Dviračių	—	111.000	221.100	315.000
Radijo imtuvų	—	—	32.900	63.000
Magnetofonų	—	—	36.300	120.200
Dulkėms siurblių	—	3.400	79.000	46.300
Virtuvės šaldytuvų	—	—	—	16.900
Lininių audinių m^2	2.800.000	3.800.000	8.500.000	16.400.000
Medvilninių audinių m^2	5.300.000	12.800.000	15.400.000	21.000.000
Vilnonių audinių m^2	1.900.000	4.500.000	9.700.000	11.700.000
Šilkinių audinių m^2	2.900.000	7.400.000	15.400.000	17.000.000
Linų pluošto t	3.900	6.400	7.500	11.900
Trikotažo drabužių	3.800.000	14.700.000	21.300.000	32.100.000
Kojinių porų	8.900.000	25.400.000	33.600.000	58.200.000
Odinės avalynės porų	2.080.000	3.880.000	6.800.000	8.400.000
Guminės avalynės porų	1.560.000	2.227.000	3.100.000	4.800.000
Veltinės avalynės porų	183.000	459.000	575.000	482.000
Mėsos ir dešrų t	20.300	42.300	138.600	177.200
Sviesto t	7.000	10.7000	23.500	36.200
Pieno produktų t	—	—	106.300	190.300
Smulkaus cukraus t	32.500	47.600	150.100	167.400
Žuvies sugauta t	15.000	53.700	118.900	240.900
Konditerijos gaminių t	9.800	16.700	24.000	32.500
Augalinio aliejaus t	4.100	4.400	6.400	7.200
Konservų dėžučių	5.200.000	32.600.000	77.000.000	118.300.000
Alaus l	30.000.000	40.000.000	60.000.000	68.000.000
Bealkoholinių gėrimų l	7.000.000	13.000.000	23.000.000	22.000.000
Cigarečių mil.	2.900	7.600	9.180	10.300
Muilo t	7.000	10.000	15.400	26.300
Mėsos ir kaulų miltų t	—	—	—	4.697
Pašarinių mielių t	—	—	—	2.615

** 1962 duomenys.

(Šie duomenys apima tik tas įmones, kurios yra ‚respublikinės‘ ar ‚sąjunginės-respublikinės‘. Apie Lietuvos vad. ‚sąjunginių‘ įmonių gamybą duomenų neskelbiama).

Nepaisant Lietuvos pramonės gamybos didėjimo, yra didelis trūkumas ypač masinio vartojimo gaminių, kaip audinių, trikotažo, avalynės, baldų, nes Lietuvos gaminių paskirstymą vykdo SS. Lietuvos ga-

miniai eina ne tik į SS, bet SS užsienio prekybos m-jos patvarkymais ir į Afganistaną, Burmą, Bulgariją, Egiptą, Etiopiją, Gvinėją, Indiją, Indoneziją, Iraką, Jugoslaviją, Mongoliją, Maroką, Somaliją, Siriją, Šiaurės Korėją, Šiaurės Vietnamą, Rytų Vokietiją, Vengriją. Užsienio valiutą už eksportuotus Lietuvos gaminius pasiima SS.

Svarbiausi okupacijos metų pramoniniai įrengimai yra Kauno hidroelektrinė, Vievio šiluminė elektrinė, natūralinių dujų dujotiekis iš Dašavos (Ukrainoje), Akmenės cemento gamykla, Kėdainių superfosfato gamykla, Jonavos azotinių trąšų gamykla, Klaipėdos žuvies apdirbimo fabrikai, Vilniaus plastmasinių gaminių gamykla, Kauno dirbtinio pluošto gamykla, Panevėžio stiklo fabrikas. Pagal SS ūkio planą okupuotų Pabaltijo valstybių ‚gamybinių jėgų išvystymas' ir pramonės struktūra bei išdėstymas turi atitikti SS ūkinius reikalavimus, kurie numato Lietuvos pramonės gamybą koncentruoti tiksliųjų staklių, prietaisų, elektrotechnikos aparatų, trikotažo ir chemijos srityse.

Okupuotos Lietuvos pramonė nuolat skundžiasi šiais trūkumais: 1. daug darbo valandų mašinos dėl įvairių priežasčių stoviniuoja; kai kuriose įmonėse ‚prastovos sudaro 30% viso darbo laiko'; 2. daug gaminių eina į niekalą; vidutiniškai niekalas sudaro 30% visų gaminių, o kai kuriose įmonėse iki 75%; 3. kai kurie gaminiai pasenusių konstrukcijų; 4. silpnas mašinų išnaudojimas; tik 60% įmonių dirba dviem pamainomis; 5. atsilikę gamybos procesai ir pasenusi technika.

Žemės ūkiui naudojamos žemės yra 3,8 mil. ha: 2,72 mil. ha (iš jų 1,92 mil. ha ariamos žemės) naudoja kolchozai, 0,85 mil. ha (iš jų 0,58 mil. ha ariamos žemės) naudoja sovchozai, o 0,16 mil. ha (iš jų 0,15 mil. ha ariamos žemės) naudoja kolchozininkai ir 0,07 mil. ha (iš jų 0,05 mil. ha ariamos žemės) naudoja sovchozų darbininkai ir tarnautojai. Kolchozinė žemės ūkio santvarka sužlugdė Lietuvos žemės ūkio gamybą. 1939 nepriklausomoji Lietuva, be Vilniaus srities ir Klaipėdos krašto, pagamino 1.700.000 t grūdų (iš jų 256.780 t kviečių), 1961 okupuotoji Lietuva, su Vilniaus sritimi ir Klaipėdos kraštu, pagamino tik 800.000 t grūdų, iš jų tik 99.000 t kviečių. Kolchozininkai ir sovchozų darbininkai, privačiai naudodami tik apie 6% visos naudojamos žemės, 1962 pagamino 58% visos mėsos ir 62% viso pieno, o kolchozai ir sovchozai, naudodami 94% visos naudingos žemės, pagamino tik 42% visos mėsos ir 38% viso pieno. Visiškai sugriautas avių ūkis. Kiekvienam 100 ha naudojamos žemės nepriklausomojoje Lietuvoje buvo 31 avis, o okupuotoje Lietuvoje 1963 tik 3,3. Dėl to trūksta vilnos ir labai brangūs vilnoniai siūlai. Daržoves okupuotoji Lietuva perka Estijoje, Ukrainoje ir kitose ‚respublikose', nes sugriautas Lietuvos daržų ūkis.

Iki 1964 prie elektros tinklo buvo prijungti visi sovchozai, 94% kolchozų, 34% sovchozų darbininkų butų ir 26% kolchozininkų butų. Ūkio darbams elektros energija silpnai naudojama. Žemės ūkio mašinų sovchozai ir kolchozai turi apsčiai. Yra 23.000 traktorių, per 1500 kombainų. Tik dėl geros priežiūros, atsarginių dalių ir dirvos bei klimato tinkamų sąlygų stokos jų vartojimas nėra paveikus.

1964 buvo skaičiuojama 2010 km geležinkelių, kuriais pervežta 32.400.000 t prekių ir 11 mil. keleivių; 33.200 km autokelių (iš jų 11.500 km kietos dangos kelių), kuriais autotransportu buvo pervežta 111 mil. t prekių ir 357 mil. keleivių. Buvo 72.000 telefonų, iš jų 57.000 automatinių.

Sovietiniais duomenimis okupuotos Lietuvos gamyba visų trijų Pabaltijo valstybių gamyboje 1963 sudarė: elektrinių suvirinimo įrengimų 100%, metalo piovimo staklių 99,8%, kartono 59%, šilkinių audinių 53%, kojinių 52,1%, viršutinio trikotažo 48,9%, smulkaus cukraus 48,7%, mėsos 45,5%, skalbinių trikotažo 43,9%, lininių audinių 43,4%, sviesto 39,3%, odinės avalynės 37,7%, cemento 37,7%, vilnonių audinių 36,7%, sugautos žuvies 33,3%, konservų 32,2%, sieros rūgšties 29%, baldų 28,5%, popieriaus 22,9%, elektros energijos 20,7%.

Nors okupuotai Lietuvai SS-gos vienašališkai nustatytas plotas sudaro tik 0,3% visų SS valdomų plotų ir okupuotos Lietuvos gyventojai sudaro tik 1,3% visų SS valdomų gyventojų, sovietiniais duomenimis okupuotos Lietuvos gamyba SS-gai duoda per 90% buitinių elektros skaitiklių, per 50% elektros motoriukų šaldytuvams ir skalbimo mašinoms, 33,4% elektrinių suvirinimo įrengimų, 20% grąžtų, 6,6% metalo piovimo staklių, 4,5% viršutinio trikotažo, 4% kartono, 3,8% žuvies, 3,7% kojinių, 3,4% skalbinių trikotažo, 3,1% sviesto, 2,9% lininių audinių, 2,3% cukraus, 2,1% vilnonių audinių, 2,1% mėsos, 1,9% popieriaus, 1,8% odinės avalynės, 1,7% konservų, 1,7% baldų, 1,6% šilkinių audinių, 1,5% sieros rūgšties.

Gyventojai, jų darbo ir gyvenimo sąlygos. 1966 okupuotos Lietuvos gyventojų skaičius pasiekė 3.000.000. Iš jų 56% kaimuose ir 44% miestuose. Demografai skaičiuoja, kad dėl masinių deportacijų (1945 VII, IX, 1946 II, 1947 VII–XII, 1948 V, 1949

III ir V, 1950 III), dėl pabėgėlių nuo bolševizmo į laisvąjį pasaulį ir repatrijavusių į Lenkiją Lietuva nuo antrosios sovietų okupacijos pradžios 1944 iki 1959 gyventojų surašymo yra netekusi 850.000 gyventojų. Po Stalino mirties sustabdžius masines deportacijas ir likvidavus ,Gulag' (Glavnoe Upravlenie Ispravitelno - Trudovych Lagerei — Vyriausioji Pataisos Darbų Stovyklų Valdyba) buvo įsteigta Darbo jėgos telkimo ir perkėlimo valdyba, kuri iš Lietuvos siunčia tariamus savanorius į Kolos pusiasalį arktikoje, į Kazachstano ir Sibiro statybas. Tokių ,savanorių' kasmet sutelkiama apie 10.000, daugiausia jaunų Lietuvos specialistų statybininkų, kurių pati Lietuva stinga, taip pat karinę prievolę SS armijoje atlikusių vyrų. Vietoj sutelktų ,savanorių' į Lietuvą iš ,broliškų respublikų' perkeliama kasmet apie 20.000 kolonistų. Pagal naująją SSKP programą reikalinga ,nuolat keistis kadrais tarp nacijų', kad ,nepasireikštų nacionalinis atskirumas'.

Pagal savo konstituciją ,LTSR' yra darbininkų ir valstiečių valstybė, kurioje ,visa valdžia priklauso miesto ir kaimo darbo žmonėms', o ,žemė, jos gelmės, vandenys, miškai, gamyklos, fabrikai, kasyklos, namai, ryšių priemonės ir geležinkelių, vandens ir oro transportas yra visos liaudies turtas'. ,LTSR' ūkio pagrindą ,sudaro socialistinė ūkio sistema', garantuojanti teisę į darbą, poilsį, aprūpinimą senatvėje ir ligos bei nedarbingumo atvejais, ir kurioje žmogus negali išnaudoti žmogaus. Kadangi sovietinėje sistemoje KP yra pačios liaudies sinonimas, dėl to tai, kas pagal sovietinę konstituciją priklauso ,miesto ir kaimo darbo žmonėms', faktiškai priklauso KP-jai, kaip ,sovietinei visuomenei vadovaujančiai ir ją rikiuojančiai jėgai'. KP-jai priklauso ne tik visų valstybinių kompetencijų monopolis, bet ir viso valstybės turto ir ūkinių priemonių monopolis. Ji yra vienintelis darbdavys ir vienintelis darbdavio su darbėmiais santykių tvarkytojas ir teisėjas. Sovietinėj sąrangoj darbdavio–darbėmio santykiuose išnyksta nešališko ir aukščiau už abi darbo santykių šalis stovinčio arbitro institucija, išnyksta taip pat streiko teisė ir pasikeičia profesinių organizacijų pobūdis, vaidmuo bei uždaviniai. ,LTSR' moterys, kaip ir pačioj SS-goj, yra pajungtos visiems darbams, neišskiriant nė pačių sunkiųjų statybos darbų.

,LTSR' darbininkų ir tarnautojų teisiniams santykiams tvarkyti nuo 1940 XII 1 veikia RSFSR 1922 išleistas darbo kodeksas. Jame ir SS vėliau išleistuose jo papildymuose ypatingai reikšmingi yra darbo tvarkos nuostatai ir darbo ginčų sprendimo nuostatai. Pirmieji skirti darbo drausmei stiprinti, darbo našumui kelti, gaminių kokybei užtikrinti ir ,socialistinei nuosavybei' tausoti; antrieji nustato darbo ginčams spręsti institucijas bei tvarką. Darbo ginčams spręsti formaliai yra trys instancijos: darbovietės komisija, profesinių sąjungų vietinis komitetas ir liaudies teismas. Svarbių pakeitimų darbo santykių tvarkai padarė SS 1956 IV 25 įsakas dėl savo valia iš darbo pasitraukusių ar be rimtos priežasties į darbą neatvykstančių ar vėluojančių darbininkų ir tarnautojų. Iki šio įsako be darbovietės administracijos sutikimo pasitraukimas iš darbo ar be rimtos priežasties neatvykimas ar vėlavimas į darbą buvo sovietinio teismo baudžiamas sunkiomis bausmėmis. Įsakas leido darbininkams ir tarnautojams iš darbo savanoriškai pasitraukti, apie tai ne vėliau kaip prieš dvi savaites pranešant darbovietei, o baudžiamąją atsakomybę už vad. pravaikštas pakeitė drausmės atsakomybe: pabarimu, atidavimu darbovietės ,draugų teismui', atleidimu iš darbo. Šis įsakas taip pat panaikino valdžios teisę kilnoti darbininkus iš vienos darbovietės į kitą.

Sovietinės valdžios savotiška institucija yra sovietinės profesinės sąjungos. Jų funkcijos yra dvejopos; dalimi darbininkiškos: darbininkų socialinis aprūpinimas, jų profesinis ruošimas, sveikatos globa, darbo įstatymų vykdymo priežiūra; dalimi darbdaviškos: darbo našumo kėlimas, gamybos plėtimas, darbo organizacijos gerinimas, ,socialistinio lenktyniavimo' organizavimas. Darbininkiškiems uždaviniams vykdyti profesinės sąjungos valdo valstybinio socialinio draudimo biudžetą, kuris sudaro dalį SS biudžeto, organizuoja profesines (amatų) mokyklas, valdo sanatorijas ir kitas sveikatos ir poilsio įstaigas, žiūri darboviečių sanitarinių ir technikinio saugumo įrengimų, turi balsą priimant ir atleidžiant darbininkus ir juos aprūpinant gyvenamu plotu. (Kadangi viename bute paprastai turi gyventi kelios šeimos, oficiali sovietų kalba vietoj buto vartoja gyvenamą plotą). Darbdaviškiems uždaviniams vykdyti sovietinės profesinės sąjungos dalyvauja įmonių gamybos planus ir statybos projektus sudarant, referuoja administracijai pastebėtus darbo trūkumus, drauge su administracija nustato įmonės vidaus tvarkos taisykles, darbo atlyginimo normas, darbo pirmūno titulo suteikimą, vadovauja ,socialistiniam lenktyniavimui' ir vertina jo rezultatus. Kai profesinių sąjungų darbininkiškos funkcijos susikerta su jų darbdaviškomis funkcijomis, paprastai laimi darbdaviškosios. Okupuotos Lietuvos spaudoj apstu nusiskundimų profesinėmis są-

jungomis dėl neatlyginamų antvalandžių, darbo normų išpūtimo, neteisėto atleidimo iš darbo ar perkėlimo į kitą darbą, dėl nuolatinių darbininkų laikymo padieniais ir negaunančių nei atostogų, nei teisių į socialinį draudimą.

Pagal statutą ,visą savo veiklą profesinės sąjungos vykdo vadovaujant komunistų partijai'. Okupuotos Lietuvos profesinės sąjungos, kaip ir LKP, yra tik SS profesinių sąjungų ,respublikiniai' daliniai, griežtai subordinuoti sąjunginiam centriniam profesinių sąjungų sovietui. Profesinės sąjungos teises gauna tik tos ,respublikinės' sąjungos, kurias pripažįsta profesinių sąjungų centras Maskvoje. ,LTSR' profesinėms sąjungoms 1965 formaliai priklausė 862.942 darbininkai ir tarnautojai.

,LTRS' socialinis draudimas tvarkomas SS 1956 VII 14 valstybinių pensijų įstatymu. Jis nustato trejopas pensijas: senatvės, invalidumo ir mirties atvejams. 1965 buvo 195.000 pensininkų. Pensijos metinis vidurkis — 300 rublių, mėnesinis — 25 rubliai.

Kolchozininkų ir vadinamųjų ,verslinės kooperacijos artelių', t.y. amatinių kolchozų, narių priėmimas į kolchozą, darbo tvarka, darbo ir atlyginimo normos, atleidimas iš darbo ir iki 1965 socialinis aprūpinimas buvo palikti pačių kolchozų ,savivaldai'. Jų atlyginimui nebuvo jokio minimumo ribos. Jie neturi nė profesinių sąjungų teikiamos šiokios tokios užuovėjos. ,Socialinės apsaugos m-ja' 1960 išleido žemės ūkio kolchozams taisyklių pavyzdį, kaip jie turėtų pasenusių ir nedarbingų kolchozininkų aprūpinimą ,savivaldiškai' tvarkyti. Bet kadangi kolchozai neturi teisės tam reikalui naudoti vad. ,nedalomų fondų', o tegali skirti dalį iš dirbančių kolchozininkų atlyginimams tenkančio dažnai labai lieso lėšų likučio, tai tik nedaugelis kolchozų tų taisyklių pavyzdžiu galėjo pasinaudoti. 1964 VII 15 SS įsteigė kolchozininkų pensijoms sąjunginį fondą, kuris nuo 1965 I 1 pradėjo skirti pasenusiems ir invalidams kolchozininkams pensijas. 1965 buvo 166.500 kolchozininkų pensininkų. Kolchozininkas gali gauti nuo 12 iki 102 rublių mėnesinės pensijos. Gimdyvėms numatytos 16 savaičių atostogos ir pašalpos. Kolchozų pirmininkams, specialistams ir mechanizatoriams pensijos skiriamos SS 1956 VII 14 valstybinių pensijų įstatymu.

Pramonės darbininkų ir administracijos tarnautojų vidutinis mėnesinis uždarbis 1964 buvo 60 rublių. Fabriko meistro — 120 rublių. Nepriklausomo Lietuvos pramonės darbininkas 1939 mėnesiniu uždarbiu galėjo pirkti 2 vyriškus kostiumus arba 130 svarų sviesto arba 430 svarų jautienos. Okupuotos Lietuvos fabrikos meistras 1962 galėjo pirkti 1 vyrišką kostiumą, arba 75 svarus sviesto arba 133 svarus jautienos, o vidutinio uždarbio darbininkas — tik pusę to.

Sovchozų administracijos ir darbininkų atlyginimas panašus į pramonės administracijos ir darbininkų atlyginimą. Kolchozų administracijos ir specialistų atlyginimas yra pastovus, o kolchozininkų priklauso nuo atskiro kolchozo pajamų. Kolchozo pirmininko vidutinis atlyginimas sudaro apie 2% visų kolchozo pajamų ir kai kuriuose kolchozuose siekia kelis šimtus rublių per mėnesį. Kolchozo specialistų atlyginimas neturi būti mažesnis kaip 80–90% kolchozo pirmininko atlyginimo. Kadangi administracijos personalo ir specialistų kolchozuose yra apstu, jų atlyginimams vidutiniškai atitenka 50–55% viso ,darbo apmokėjimo fondo'. Kolchozininko darbadienio, t.y. nustatytos dienai darbo normos, 1964 laikyta geru atlyginimu 1,75 rublio ir 3 svarai grūdų. Dažnas kolchozas teįstengia darbadienį atlyginti 2 svarais grūdų ir 0,1–0,2 rublio. Patys darbadieniai, t.y. dienai nustatytos to paties darbo normos įvairiuose kolchozuose įvairuoja tokiais santykiais: kaip 3 : 5 : 7 arba 5 : 9 : 12. Vidutiniškai per metus kolchozininkas sudaro 250–300 darbadienių. Kolchozininkų atlyginimams tenkančių turtingų ir neturtingų kolchozų fondų skirtumams sumažinti daugiau pajamų turintieji kolchozai moka didesnius pajamų mokesčius (santykis 15 : 13 : 10 : 8 : 4), taip pat brangiau už melioracijos įtaisymus (santykis 70 : 50 : 40 : 30). Tatai sumažina daugiau pajamų turinčių kolchozų atlyginimo fondus ir nupigina jų kolchozininko darbadienį.

Nuo 1966 VII 1 kolchozininkams numatytas ,garantinis darbo atlyginimas pinigais ir natūra'. Tam reikalui kiekvienas kolchozas sudaro ,garantinio darbo apmokėjimo fondą, apskaičiuojamą, remiantis sovchozų atitinkamų kategorijų darbuotojų atlygiais'. Iš šio fondo kolchozas kas mėnuo išmoka kolchozininkams už atliktą darbą mėnesinį avansą.

Karo nuostoliai namams, ligšiolinis statybinių medžiagų trūkumas ir privatinės namų nuosavybės suvaržymas iš vienos pusės ir iš antrosios ryšium su pramonės plėtimu miestų gyventojų skaičiaus pagreitintas augimas ir rusų kolonistų telkimas miestuose sudaro labai didelį gyvenamųjų patalpų trūkumą. Laiminga šeima, kurios asmeniui tenka 5 m^2 gyvenamo ploto. Dažnai asmeniui išeina tik 3,5 m^2 ploto ar net

tik 2,8 m^2. Viename bute turi gyventi po kelias šeimas. Ne išimtinis atvejis, kai butą turi atstoti centrinio šildymo katilinė, sandėlis ar palėpė. 90% kolchozininkų tebegyvena savo buvusių ūkių sodybose ir tik 10% yra apgyvendinti vadinamose kolchozų sodybose.

Prekyba ir kitas vadinamas ,buitinis gyventojų aptarnavimas' yra vykdomas atitinkamų valstybinių ar sovietinės kooperacijos įstaigų. 1963 jų buvo skaičiuojama 8750, tarp jų 2634 kolchozuose. Šių įstaigų tinklas neužtenkamas net dideliuose miestuose: Vilniuje sudarė tik 73%, Kaune 62%, Klaipėdoje 63% reikalingo jų skaičiaus. Dėl prekių trūkumo labai išplitusi juodoji rinka, nepaisant didelių bausmių jos dalyviams.

Nemokamo gydymo teise formaliai naudojasi visi ,LTSR' gyventojai. 1964 buvo skaičiuojama 290 gydymo įstaigų su 25.600 lovų, iš jų 26 sanatorijos su apie 5000 lovų, 13 poilsio namų su 2500 lovų. Be to, veikė 205 moterų ir vaikų konsultacijos punktai, apie 100 vaikų lopšelių su 5700 lovų. Gydytojų 1964 buvo skaičiuojama 6100, bet nemaža vad. sveikatos centrų aptarnauja felčeriai. Ligoninės ir ,sveikatos centrai' labai stinga medicinos inventoriaus. Nemokamam ligonio gydymui ligoninėje valdžia skiria dienai 5–6 rublius, o gydytojui už ligonio apžiūrėjimą poliklinikoje — 0,3–0,5 rublio. Gydytojo vidutinis mėnesinis atlyginimas, 1964 jį padidinus, siekė 100 rublių.

Švietimas ir kultūra. Okupuotos Lietuvos politinė integracija į SS turi saugoti Lietuvą nuo atkritimo į savo demokratinės valstybės nepriklausomybę. Ūkio sovietizacija turi sukurti ,materialinę–techninę' bazę rusiškajam komunizmui Lietuvoje. Tačiau, nepakeitus paties lietuvio, jo nesusovietinus, Lietuvos politinė integracija į SS bei ūkinė sovietizacija tebūtų išorinio ir laikinio pobūdžio. Todėl nuo pat sovietinės okupacijos pradžios Kremliaus pagrindiniu rūpesčiu buvo ir tebėra lietuvių tautos susovietinimas, t.y. suformavimas jos ,dvasinio veido bruožų, įkūnijančių visoms [sovietinėms] nacijoms bendras revoliucines komunizmo statytojų tradicijas', kuriose ,didėtų socialistinių nacijų vientisumas, vystytųsi bendri komunistiniai kultūros, moralės ir buities bruožai', ,bendra visoms sovietinėms nacijoms internacionalinė kultūra'. Tam įvykti prielaidos: ugdymas ištikimybės ir atsidėjimo SS-gai ir KP-jai, bendravimas su rusais ir rusų tautos aukštinimas, Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio suniekinimas ir lietuvių tautos istorijos klastojimas, rusų kalbos praktika KP-jos, Komsomolo, vadinamų ,savaveiksmių' organizacijų suvažiavimuose ir posėdžiuose, ūkio ir administracijos įstaigose, tautinių papročių ir tradicijų pakeitimas sovietinėmis ar bent jų turinio ir prasmės susovietinimas, ,respublikų' tarpusavinis suartėjimas visose gyvenimo srityse, kova su vad. ,vietininkiškumu', ,nacionaliniu ribotumu', privatine nuosavybe, religija ir bažnyčia. KP, Komsomolas, ,savaveiksmės' organizacijos, administracija, spauda ir radijas, teatras, kinas ir televizija, literatūra, dailė ir muzika, o visų pirma mokykla pagal tas prielaidas turi išugdyti okupuotoje Lietuvoje sovietinį žmogų.

Okupuotos Lietuvos švietimo tikslai ir uždaviniai visą laiką yra tie patys: ruošti aktyvius komunistus ir profesinius technikus. Anot LKP pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus, ,kiekvienas mokytojas, ką jis bedėstytų — literatūrą ar matematiką, gamtos mokslą ar muziką — turi laikyti savo garbės reikalu komunistinį moksleivių auklėjimą', atremtą politechnizmu, kolektyvizmu, sovietiniu ateizmu, sovietiniu patriotizmu ir neapykanta SS priešams. Politechnizmas reiškia technikų pirmumą prieš humanitarus. Kolektyvizmas — asmens subordinavimą kolektyvui, kurio pilnutinės išminties įsikūnijimas ir aukščiausia organizacinė lytis yra KP. Sovietinis ateizmas reiškia aktyvią neapykantą religijai ir bažnyčiai, o sovietinis patriotizmas — savo tautos individualybės ir reikalų absoliutų subordinavimą SS interesams, nelygstamą lojalumą SSKP-jai ir vadovaujamo bei sprendžiamo vaidmens pripažinimą rusų tautai. Šioms okupuotos Lietuvos mokyklos ,ugdomosioms vertybėms' puoselėti, atsidėjus naudojamos visų dėstomųjų dalykų pamokos, pirmiausia rusų kalbos, istorijos, geografijos ir visuomenės mokslo. Net ir braižybos pamokų pavyzdžiai yra išimtinai rusiški. Apie vadovėlių turinio skrupulingą skryningavimą liudija kad ir toks faktas: VI klasės rusų kalbos vadovėlis buvo išimtas iš apyvartos tik todėl, kad vienoje rusų liaudies pasakoje apie vargšę našlaitę ir jos pamotę raganą buvo paliktas žodis Dievas.

Moksleivių ir studentų vad. ,proletariniam internacionalizmui' auklėti organizuojami ,tautų brolybės vakarai', ,tautų draugystės savaitės', ,dekados', ,tarprespublikinės' ekskursijos, stovyklos, susirašinėjimas su ,broliškųjų respublikų' moksleiviais, ,karinės šlovės vakarai', specialios paskaitos, stendai, konferencijos, ,tarprespublikiniai' aukštųjų mokyklų dėstytojų ir studentų pasitarimai ir konferencijos, kei-

timasis dėstytojais, sportininkų kolektyvais, diplomantų siuntimas diplominei praktikai į ‚broliškas respublikas', mokytojų atostogų praleidimo kreipimas į Maskvą, Leningradą ar Krymą, organizuotas mokyklų bendravimas su SS kariuomenės įgulomis ir pati karinė prievolė SS kariuomenėje. Neskaitant su studijų specialybe susijusių rusiškų dalykų, sudarančių kai kurių specialybių studentams per 40% visų mokymo valandų, visose aukštosiose mokyklose visiems studentams yra privalomi KP istorijos, sovietinės politinės ekonomijos ir dialektinio bei istorinio materializmo kursai. Visų specialybių studentams pirmuoju valstybiniu egzaminu eina KP istorijos egzaminas. Dauguma aukštųjų mokyklų vadovėlių — tik rusų kalba.

Sovietiniam ateizmui ugdyti mokyklos organizuoja ‚jaunųjų ateistų būrelius', ‚meninės saviveiklos antireligines programas', ‚ateistinius vakarus', ‚ateistines mokyklas', ‚metodines ateistinio auklėjimo konferencijas', ‚ateistinius lektoriumus', ‚sekmadienių ateistinius rytmečius', antireliginių veikalų aptarimus, ‚antireliginės literatūros viktorinas', ‚ateistinių filmų lankymą ir aptarimą', ‚ateistinės literatūros parodėles', literatūrinius teismus, kilnojamas ateistinės dailės parodas, vad. ‚ateistinius skaitymus' po pamokų, paskaitas tėvams apie ateistinį vaikų auklėjimą šeimoje, mokinių įtraukimą į vietinių radijo ateistinių valandėlių programų ruošimą. Metodo atžvilgiu ateistinis auklėjimas padalytas į a. ateistinį švietimą, b. mokinių ateistinę veiklą ir c. ateistinį darbą su religingais vaikais. Visose aukštosiose mokyklose dėstomas mokslinio ateizmo pagrindų kursas.

Mokyklos vad. darbinis pobūdis turi sudaryti palankias sąlygas profesiniams technikams ruošti. Jau prie aštuonmečių mokyklų, sovietiniais duomenimis, 1963 veikė 1254 medžio apdirbimo dirbtuvės, 962 metalo apdirbimo dirbtuvės ir 73 namų ruošos kabinetai. 1958–1965 IX–XI klasių mokiniams buvo įvestas gamybinis mokymas, dalį mokomojo laiko skiriant atitinkamos specialybės teorijai ir gamybinei praktikai. Spauda ir mokytojų konferencijos skundėsi ‚blogai paruošta gamybine mokymo baze' ir kitais gamybinio mokymo netikslingumais bei trūkumais. Dėl gamybinio mokymo mokiniai labai perkrauti darbu ir smukęs jų mokymosi pažangumas. Gamybinis mokymas dažnai ruošęs specialistus, kurie nereikalingi ir negali gauti savo specialybės darbo. Gamybinio mokymo suteiktos specialybės įmonės praktiškai nepripažino ir darbui imdavo tik mokiniais lygiomis su gamybinio mokymo specialybės neturinčiais. Būsimieji mokytojai, teisininkai, žurnalistai ir kitų humanitarinių sričių specialistai su gamybinio mokymo specialybe visam laikui atsiskirdavę, baigdami vidurinę mokyklą. Nuo 1965/66 mokslo metų gamybinis mokymas panaikintas.

Svarbiausia 1958 mokyklinės reformos naujovė buvo ‚respublikų' mokykloms gimtosios kalbos principo panaikinimas. Stalino konstitucija (121 str.) ‚respublikų' mokykloms užtikrino mokymą gimtąja kalba. Priešingai šiam nuostatui, 1958 reforma nustatė, kad ‚tėvai turi teisę nuspręsti, kuria dėstomąja kalba mokyklą lankys jų vaikai'. Šis pakeitimas įgalina kolonistus rusus Lietuvoje negližuoti lietuvių kalbą savo vaikų mokyklose ir prievartauti lietuvius, kad vaikams rinktųsi mokyklą ‚didžiojo brolio' kalba.

Tautinės kultūros atžvilgiu stalininis principas buvo — tautinė forma, socialistinis turinys, o postalininis — socialistinis turinys ir socialistinė forma. 1961 SSKP naujoji programa nustatė ‚bendros visoms sovietinėms nacijoms internacionalinės kultūros' principą, pagal kurį ‚nacionalinės kultūros formos', kaip ‚praeities nacionalizmo nereikšmingos vietininkiškumo atgyvenos', turinčios išnykti, užleisdamos vietą ‚sovietinių nacijų kultūriniam vientisumui'. Abiem tarpsniams—Stalino ir po Stalino — bendras bruožas yra kūrybos pajungimas KP tarnybai. Okupuotos Lietuvos kūrėją saisto ne tik meniniai, bet pirmiausia partiniai kriterijai. Jų abiejų sąveika vadinama ‚socialistinio realizmo metodu'. Tarp partinių kūrybos kriterijų labiausiai pabrėžiami yra du: dabartiškumas ir vad. ‚daugianacionališkumas'. ‚Socialistinio realizmo' dabartis reiškia ne esamos tikrovės vaizdavimą, bet tos idealiosios, kokia turėtų būti pagal sovietinės propagandos skelbiamą pirmavaizdį. Dabarties kūryba ‚socialistinio realizmo metodu' bus ta, kuri kels SSKP autoritetą, talkins jos ideologiniams, ūkiniams ir tarptautiniams uždaviniams, skatins visuomenę aklai pasitikėti partijos išmintimi ir vergiškai paklusti Kremliaus oligarchų nuožiūrinei valdžiai, skelbs ‚kovos dėl komunizmo grandioziškumą', ‚šalins kapitalizmo liekanas žmonių sąmonėje' ir mokys savo asmens teises ir savo tautos laisvę aukoti SS interesams. ‚Daugianacionalinė' bus ta kūryba, kurioje ‚plaks visos Sovietų šalies gyvenimo pulsas', kuri vaizduos sovietinių tautų bendravimą, kurioje ‚vieningai susilies geriausi visų socialistinių nacijų elementai' ir kuri palaikys ir formuos ‚naujas tradicijas, naujus bruožus, kurie susi-

daro bendraujant sovietinėms socialistinėms nacijoms komunizmo statyboje'. Lietuvis kūrėjas pirmiausia turi būti SSKP misininkas. Juo kuris kūrinys menine forma ir meniškiau pavaizduos partijos idėjas, jomis įkvėps žmones, kels masių entuziazmą partijos planams, šlovins partinius herojus, skelbs partijos legendas, juo jis partiškai vertingesnis. KP yra vienintelis ir galutinis kūrybos vertės sprendėjas ir kūrėjų atpildo seikėtojas. Atpildo būdai yra įvairūs: privatūs perspėjimai ar viloją pasiūlymai, vieši pamokymai ar pabarimai, darbo ir uždarbio atėmimas ar ,savanoriškas' kelialapis į Kazachstaną ar Donbasą. Stalino metais teroru palaikomas ,socialistinio realizmo metodas' buvo visiškai nuskurdinęs lietuvių kūrybą. Nustalinimo atodrėkis 1954–57, teigiamai pasireiškęs ir lietuvių kūryboje, 1958 nutrūko. Nuo 1958 kūrybinis gyvenimas vėl pradėta sukti atgal į ,socialistinio realizmo metodą'. Lietuvos kūrėjuose tuo atžvilgiu justi trejopas nusistatymas. Dalis kūrėjų, dažniausiai vyresnio amžiaus ir menko talento, bet aukšto partiškumo laipsnio, yra ,socialistinio realizmo' šaukliai. Tai KP kultūriniai ginklanešiai. Antra dalis, gal pati didžioji, yra tokių kūrėjų, kurie savo kūrybos dalį aukoja KP, kad kitoje dalyje galėtų savo talentą apreikšti. Trečią kūrėjų grupę sudaro tie, kurie su savo kūriniais išeiti į viešumą neįmano. Didelės reikšmės kūrėjų apsisprendimui turi faktas, kad sovietinėje santvarkoje visas kultūrinis gyvenimas yra valdžios, atšeit, KP valioje. Nėra privačių leidyklų, teatrų, meno galerijų. Kiekvienas kūrėjas materialiniu atžvilgiu, noromis-nenoromis, priklauso partijos malonės. Jei jis bus SSKP naudingas, jis pateks į privilegijuotųjų padėtį, bus brangiai atlyginamas ir apdovanojamas. Jo veikalai bus plačiai išgarsinti ir paskleisti. Jo gyvenimo standartas bus labai aukštas.

Rašytojai, dailininkai, kompozitoriai, artistai, žurnalistai yra sutelkti į savo ,respublikines' sąjungas, kurios yra tik atitinkamų SS organizacijų daliniai. Šiuo atžvilgiu carinė Rusija, palyginti, buvo daug liberališkesnė ir leido lietuviams steigti nepriklausomas tautines švietimo, kultūros, mokslo ir šalpos draugijas. Šalia šių vad. ,kūrybinių' draugijų okupuotos Lietuvos administracijai talkinti yra vadinamos ,savaveiksmės' organizacijos: draugiški teismai, liaudies draugovės viešajai tvarkai palaikyti, partinei-valstybinei kontrolei remti grupės, miestų ir rajonų vykdomųjų k-tų visuomeniniai skyriai bei visuomeninės inspekcijos, įmonių visuomeninės ekonominės tarybos, racionalizatorių tarybos, konstruktorių biurai, bibliotekų visuomeninės tarybos, prekybos įstaigų visuomeninės kontrolės inspekcijos, gydytojų tarybos, gamtos apsaugos visuomeninės inspekcijos. Viso 1962 skaičiuota 29.000 organizuotų sambūrių, kurie jungė apie 700.000 dalyvių. Jie taip pat tiesiogiai ir netiesiogiai yra įtraukti į kultūrinį gyvenimą, kad suteiktų jam ,socialistinę formą ir socialistinį turinį'. Be to, SS kultūros m-ja okupuotoj Lietuvoj 1964 turėjo 1190 ,kultūros klubų', profesinės sąjungos — 87 ir kitos organizacijos — 26. Prie jų telkiami vad. ,meninės saviveiklos' sambūriai, kurių esą 13.250. Okupuotos Lietuvos ,kultūros ministerijos' žinioje 1964/65 sezono metu veikė 5 dramos teatrai (1 rusų kalba), 2 muzikos teatrai, 1 jaunimo teatras ir 1 lėlių teatras. Per sezoną buvo pastatytas 31 naujas veikalas: 22 dramos, 2 baletai ir 7 operos. Lietuvių autorių 8 veikalai, rusų 11, satelitinių kraštų 1, estų 1 ir Vakarų 10 veikalų. Veikė 35 muziejai, įskaitant ir ateizmo muziejus, 1479 kino aparatai. Buvo registruotų 448.000 radijo imtuvų ir 135.000 televizorių. Veikė 172.000 viešųjų radijo garsiakalbių (transliacinių radijo taškų). Išėjo 2042 knygos, iš jų 1503 lietuvių kalba. Ėjo 79 žurnalai 872.000 tiražo, iš jų 70 lietuvių kalba 789.000 tiražo, ir 73 laikraščiai 1.217.000 tiražo, iš jų 59 lietuvių kalba 1.081.000 tiražo.

Sportas. Pagal SS nustatytus standartus okupuotoji Lietuva 1963 turėjo 28 sąjunginius sporto meistrus, 450 ,respublikinių' sporto meistrų ir 9 nusipelniusius sporto meistrus. Lietuviai sportininkai olimpinėse žaidynėse ir tarptautiniuose festivaliuose yra laimėję 54 aukso, sidabro ir bronzos medalius ir 23 Europos čempionatus. Visi tie lietuvių sportininkų laimėjimai tenka SS-gai, nes savo vardu ,LTSR' tarptautiniame sporte neleidžiama dalyvauti. ,Respublikos' dalyvauja tik SS sportinėse varžybose. Jose Lietuvos sportininkai yra laimėję: pusvidutinio svorio bokso čempionatą (R. Tamulis), pusvidutinio svorio trikovės čempionatą (A. Račkauskas), rutulio stūmimo čempionatą (A. Varanauskas), disko metimo čempionatą (A. Baltušnikas), stalo teniso čempionatą (L. Balaišytė, N. Ramanauskaitė, A. Saunoris), krepšinio vyrų ir moterų pirmenybes, aštuonviečių valčių lenktynes (Vilniaus ,Žalgiris') ir dviviečių valčių lenktynes (Z. Jukna ir A. Bagdonavičius).

Religija ir bažnyčia. Lietuvos kultūros sovietizacijai labai kliudo religija ir bažnyčia. Priešingai KP skelbiamam ir skie-

pijamam sovietiniam ateizmui su priešų neapykanta ir mirties galutinybe, religija teigia Dievą, amžinybę, atgailą ir priešų meilę. Priešingai partijos siekiamam tautinių kultūrų sulydinimui į vieningą rusišką sovietinę kultūrą, bažnyčia savo kulto ir sakramentų teikimo apeigomis bei įvairiais religinio apaštalavimo pavidalais ugdo ir stiprina tautines tradicijas ir kitas tautinio savitumo apraiškas. ‚Kovą prieš religines atgyvenas reikia kuo glaudžiau sieti su kova prieš buržuazinį nacionalizmą' — sako LKP CK 1963 nutarimas. Nuo pat okupacijos pradžios religija ir bažnyčios buvo pastatytos prieš dilemą: arba pasijungti KP tarnybai, talkinant politiniams ir ūkiniams planams bei kultūriniams siekimams, arba pasitraukti į katakombas. Neskaitant atskirų dvasininkų apostazijos ir atskirų prievartinio kolaboravimo atvejų sovietinės taikos propagandai ar kitoms sovietinio ‚humanizmo' tarptautinėms demonstracijoms, katalikų ir protestantų bažnyčios yra atlaikiusios ir sovietinius gundymus ir persekiojimus, nors priverstos iš dalies jau pasitraukti į katakombas, nes jaunimas katechizuoti draudžiama ir baudžiama, viešas sakramentų priėmimas sukelia valdinio ateizmo organizuotų priekaištų audrą, net maldos namų lankymas yra dingstis darbui netekti.

Lietuvos partizanų karo prieš sovietinę okupaciją metais (1944–52) religija buvo laisvės kovotojams didžiausia moralinė atrama, o bažnyčia — įvairiais atžvilgiais ir aktyvi talkininkė. SS beatodairiškumas laisvės kovotojų likvidavimo atžvilgiu neaplenkė ir bažnyčios. Dvasininkai buvo terorizuojami, kratomi, areštuojami, deportuojami, teisiami. Aukomis tapo Vilniaus arkiv. Mečislovas Reinys, Telšių vysk. Vincentas Borisevičius ir jo pagalbininkas vysk. Pranas Ramanauskas, Kaišiadorių vysk. Teofilis Matulionis ir apie 250 kunigų. Po Stalino mirties bendras sovietinio režimo suminkštėjimas atleido ir bažnyčios bei religijos persekiojimus Lietuvoje. 1955 administracija nekliudė konsekruoti du naujus vyskupus. Bet nuo 1957 vėl užkartas religijai ir bažnyčioms toks režimas, kuris palaipsniui turi vesti į galutinį sunaikinimą. Tam priemonės: a. vyskupų trėmimas ir areštas; palikimas diecezijų be vyskupų; b. kunigų skyrimo ir perkėlimo priklausymas nuo kulto reikalų komisaro; kunigų judėjimo griežtas suvaržymas; c. numerus clausus klierikams, praktiškai vedąs į kunigų prieauglio visišką likvidavimą; d. labai aukšti mokesčiai maldos namams; e. draudimas mokyti vaikus katekizmo; didelės bausmės katechetams ir vaikų atėmimas iš tėvų; f. krikšto, sutvirtinimo, jungtuvių, laidotuvių religinių apeigų pakeitimas sovietinėmis apeigomis; g. religinių švenčių bei tradicijų naikinimas ar keitimas sovietinėmis: vietoj Kūčių ir Kalėdų, vietoj Kalėdų senelio ir eglutės — Naujų Metų eglutė ir Senelis Šaltis; vietoj užgavėnių Lašininio ir Kanapinio — žiemos šventė; vietoj Velykų ir margučių — pavasario šventė ar paukščių diena su margučiais savaitė prieš Velykas; vietoj Sekminių — gyvulininkystės šventė; h. antireliginiai filmai, literatūros, dailės, teatro veikalai; konkursai ir premijos ateistinės propagandos dalykams; i. ateizmo muziejai, ateistų namai, ateistų kambariai, kilnojamos antireliginės parodos; j. kaltinimai dvasininkų gobšumu, nemoralumu, priešiškumu liaudžiai, antisovietinių gandų skleidimu, parapiečių prievartavimu, kad duotų parapijai duoklę, kolaboravimu naciams ir ‚slapta bei vieša sąjunga su buržuaziniais nacionalistais'; k ateizmo propaganda mokykloje.

Sovietinės direktyvos propagandistams prieš religiją ir bažnyčią sako: ‚Pereinant prie klausimo dėl sąžinės laisvės, reikia nurodyti, kad mūsų šalyje, atskyrus bažnyčią nuo valstybės ir mokyklą nuo bažnyčios, įgyvendinta tikra sąžinės laisvė'. Bet ten pat priduria: ‚Bet jeigu Sovietų valstybė žiūri į religiją kaip į privatų piliečių reikalą, tai komunistų partija... negali abejingai žiūrėti į religiją'. Kadangi KP yra sovietinės valstybės absoliutus valdovas, tad ir savo kovai su religija ir bažnyčia yra pajungusi visą sovietinės administracijos, ūkio ir kultūros aparatą.

III. TAUTINĖ SAVIGYNA

Lietuvių tautos pasipriešinimas tiek pirmajai, tiek antrajai sovietinei okupacijai galima skirstyti įvairiais atžvilgiais: tikslo ir uždavinių, priemonių ir metodų, organizacijos ir apimties. Partizanų ginkluoto pasipriešinimo tikslas — Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atstatymas. Uždaviniai — pašalinti SS primestą Lietuvai administraciją, trukdyti jos veikimą, lietuvių mobilizaciją į SS kariuomenę, ūkininkų ‚nubuožinimą', masinius areštus ir masines deportacijas, rusų kolonistų kurdinimą, plėšikavimą, degtindarystę ir kitokį lietuvių demoralizavimą. Priemonės — ginklas, pogrindinė spauda, partizanų teismas. Metodai: aktyvi kova su sovietine administracija ir jos potvarkiais; NKVD pareigūnų ir jų talkininkų naikinimas, gyventojų informavimas, nusikaltusiųjų baudimas. Organizacija — karinė. Jos sąranga — nepriklausomos Lietuvos kariuomenės. Apimtis — apie 100.000 atranka iš vi-

sų gyventojų sluoksnių. Šalia partizanų, tiek tiesioginėje jų talkoje, tiek ir visai nuo jų nepriklausomai, spontaniškai ir natūrališkai ėmė reikštis sovietinei okupacijai ir kitokio pobūdžio lietuvių pasipriešinimas. Jo tikslas — išlikti sau žmogum, išlaikyti savitą tautinę dvasią, kalbą, kultūrą, tradicijas, gyvenimo būdą, žodžiu — tautinę individualybę. Jo uždaviniai — galimai išsilenkti kultūrinės sovietizacijos priemonių, jas apeiti ar praskiesti, išstumti rusus kolonistus, pratęsti tautinės kultūros kūrybą, palaikyti ir puoselėti tautinį solidarumą. Priemonės: tautinė šeima, siauri uždari šeiminio pobūdžio socialinio bendravimo pobūviai, religinė praktika, savitarpinė pagalba, ryšiai su tautos praeitimi ir su Vakarų kultūra bei kūryba, laisvojo pasaulio radijo klausymas, dovanų siuntiniai iš Vakarų. Metodai — oficialus susitaikymas su padėtimi, neskaitant atskirų ‚išsišokimų', faktinis pasyvus priešiškumas arba abejingumas kultūrinės sovietizacijos priemonėms; viešas KP liaupsinimas, slapta religinė ir tautinių tradicijų praktika; ‚pirmas tostas už partiją, o toliau — kaip ją apgauti'. Apčiuopiamos organizacijos ši tautinė savigyna neturi. Tačiau yra neapčiuopiama, pasąmonės diktuojama linija, pagal kurią savaime rikiuojasi didžiosios daugumos pavergtųjų lietuvių nusistatymai ir nusiteikimai. Ši tautinė savigyna apima visus lietuvių sluoksnius, įvairių religinių, pasaulėžiūrinių, politinių įsitikinimų, neišskiriant nė komunistinių, įvairaus amžiaus ir išsimokslinmo, įvairios padėties ir profesijos abiejų lyčių lietuvius.

Ją vykdo vaikai, vykdami su mama, senele ar teta į kitą nepažįstamą ir neatpažįstantį rajoną pirmosios komunijos. Ją vykdo moksleiviai savo atsakymais mokytojams, kad nesistengia savo religingų tėvų atversti į ateizmą, nes ‚vaikams nedera statyti sienos tarp savęs ir tėvų'. Ją vykdo studentai, kurie ryžtasi talkinti katechizuoti vaikus, Vasario 16 proga iškabina kur nors tautinę vėliavą, Vėlinių dieną aplanko tautos didžiųjų vyrų kapus, dainuoja lietuvių liaudies dainas, prieš eidami dialektinio istorinio materializmo egzamino, paslapčiomis užbėga valandėlei į bažnyčią, arba, paslapčiomis išklausę mišių, skuba į Komsomolo susirinkimą ateistinės paskaitos, arba rusą profesorių ‚iškvėpina' sieros vandeniliu, arba šoka vakarietiškus šokius ar vakarietiškos mados drabužiais dėvi. Šioje savigynoje dalyvauja tėvai, kurie demontratyviai grąžina mokyklai savo vaiko organizacinės priklausomybės sovietiniams spaliukams ar pionieriams ženklus, arba kurie viešai pasako susovietintos mokyklos vadovams: ‚Jūs sakykite savo, o mes, tėvai, savo. Jūs iš vadovėlio, o mes iš maldaknygės'. Joje dalyvauja ir tos kolchozininkės, kurios rašo pasipiktinimo laiškus sovietinei Lietuvos spaudai, kam ‚komjaunimas, mokytojai, komunistai, kišasi į jaunų žmonių gyvenimą, jų pažiūras ir likimą', taip pat analoginių ‚anoniminių' laiškų spaudai ar uoliesiems sovietizacijos talkininkams autoriai. Joje dalyvauja moksleiviai, kurie slapta skaito nepriklausomos Lietuvos išleistuosius veikalus ir okupanto necenzūruotus lietuvių rašytojų kūrinius. Šioje savigynoje dalyvauja ne tik kunigai, kurie, skelbdami krikščioniškąją moralę ir mokydami evangelijos tiesų, lanko ir guodžia parapiečius ir ligonius, krikštija vaikus, tuokia jaunuosius ir laidoja mirusiuosius, ar kurie šalia kunigo pareigų dar moka ‚pasiūti kepurę ir stalą nuobliuoti, ir gegužinėje groti, ir paveikslą tapyti', arba kurie, atlikę kunigo pareigas, ‚lituoja puodus, dirba škaplierius, remontuoja primusus, gydo galvijus ir šunvotes, stiklina langus, taiso motociklus', ar ‚perfotografuoja šventųjų paveikslus', bet ir lietuviai intelektualai liberalai, kurie pabroliais ir piršliais dalyvauja bažnytinėse jaunųjų kolchozininkų sutuoktuvėse. Šioje tautinėje savigynoje dalyvauja ne tik kolchozai, kurie duoda sunkvežimius savo kolchozininkų bažnytinei santuokai, krikštui ar laidotuvėms, arba vykti į pamaldas, bet visi kolchozininkai, kurie ‚atkakliai prisirišę prie savo gimtosios kalbos ir senųjų papročių' ir kietai priešinasi Maskvos pastangoms užkarti jiems rusiško stiliaus gyvenimo būdą. Joje dalyvauja intelektualai, darbininkai ir kolchozininkai, kurie savo vaikams papasakoja nepriklausomos Lietuvos gyvenimo sąlygas, klauso laisvojo pasaulio radijo ar savitarpiškai pagelbsti kaimynui nelaimėje. Joje dalyvauja mokytojai ir mokslininkai, kurie apkaltinami ‚nacionalizmo tendencijomis' ir šalinami iš darbo, taip pat tie, kurie įkvepia jaunimą studijuoti lituanistinius dalykus ir meilę ieškoti objektyvios mokslinės tiesos. Joje dalyvauja dievotos moterys, kurios, nepaisydamos sunkių bausmių grėsmės, organizuoja ir vykdo vaikų katechizaciją. Joje dalyvauja ir tie inteligentai ateistai, kurie religines tradicijas laiko tautinio atsparumo veiksniu ir jas respektuoja. Tačiau sunkiausia šios tautinės savigynos našta yra atitekusi pavergtajam lietuviui kūrėjui, kurio prigimtis labiausiai alksta laisvės.

Nors pagal LKP CK sekr. V. Niunkos 1961 teigimą ‚lietuvių tarybinė kultūra savo vystymesi, išsivaduodama iš uždarumo ir nacionalinio užsisklendimo elementų, paveldėtų iš buržuazinės santvarkos, kasmet

vis labiau praturtėja dvasinėmis vertybėmis, sukurtomis visų Tarybų Sąjungos tautų, o visų pirma kultūrinėmis vertybėmis rusų tautos', nors ‚lietuvių tarybinis menas, kaip dalis didžiojo tarybinio meno, vaisingai įsisavina, kas gimsta visų tarybinių tautų mene', nors ‚sovietinių tautų draugystės idėja šiandieną tapo naujos lietuvių socialistinės nacijos turiniu', vis dėlto rašytojų dauguma ‚nejaučia mūsų epochos alsavimo', ‚šliaužia paviršium', ‚filosofuoja', ‚vaizdus skolina iš simbolistų ir dekadentų arsenalo', ‚kartais net pasiduoda idealizmo filosofijai'. ‚Atitrūkimas nuo gyvenimo tikrovės gimdo kai kurių poetų kūryboje mums (KP) nepriimtinas neapibrėžto bendražmoniškumo tendencijas'.

Teatro scenoje ‚maža pasirodo naujo, šviesaus, vaizduojančio šių dienų gyvenimą'. Nesistengiama ‚ugdyti politinį budrumą, kovoti už komunistinių principų grynumą'. ‚Dramaturgijoje stipriai jaučiamas ... nūdienių problemų vengimas, nukrypimas į praeities tematiką', ‚mažojo žmogaus gailesčio tendencija'. Dar blogiau! Pasitaiko dramos veikalų, kuriuose ‚buržuazinis nacionalistas' pavaizduotas moraliai patrauklesnis arba stipresnis už komunistą, arba veikalas turi kitų ‚svetimų potekscių'.

Nė dailė neatskleidžia ‚komunistinių idealų'. ‚Dailininkai nesiima ateistinių temų', nevaizduoja ‚tautų draugystės', bodisi studijuoti marksizmą. Jaunieji dailininkai ‚pasiduoda nesveikoms Vakarų buržuazinio meno įtakoms'. Jų tarpe pasitaiko ‚nesveiko požiūrio į meninę kūrybą'. Jų kūriniuose ‚vis ryškiau pastebima žalinga tendencija į subjektyvų vaizduojamos tikrovės vertinimą'. ‚Nėra darbų skirtų tarybinei armijai'. ‚Nekuriama antireligine, ateistine tematika'. Ne be reikalo dailininkų grupės ir kai kurie rašytojai ‚komandiruojami' į plėšinių žemes ir Sibiro statybas, kad įsigytų idėjų ir dvasios kovai prieš ‚buržuazines atgyvenas' ir parsivežtų ‚vertingų Sovietų Sąjungos tautų draugystės kūrinių'.

Ir kompozitoriai ‚neliečia taikaus kuriamojo darbo tematikos ir kitų temų iš šiuolaikinio gyvenimo'. Muzikos kūriniuose ‚juntama tendecija akcentuoti tamsias nuotaikas, skaudžius išgyvenimus', juntamos ‚pesimistinės ir individualistinės tendencijos'. O ‚patyrę operos srityje kompozitoriai', užuot rašę operas ‚nūdienos temomis' apie ‚nematytus taikaus darbo žygdarbius', įkvėpimo ieško ‚už storų Marienburgo pilies sienų ar Žalgirio kautynių laukuose'.

Šie ir tolygūs sovietiniai priekaištai bei kaltinimai okupuotos Lietuvos kūrėjams atskleidžia ne tik ‚socialistinio realizmo' prievartą kūrybai, bet ir belaisvio lietuvio kūrėjo tautinės savigynos pastangas ir nuolatinę kovą dėl kūrybinės laisvės.

Sovietų antrosios okupacijos pradžioje, 1945 pavasarį, lietuvių tautos visam pasipriešinimui vadovauti buvo susidariusi Lietuvos Išlaisvinimo Taryba (LIT), bet netrukus sovietinių įstaigų buvo išaiškinta ir likviduota. Po LIT likvidavimo visam lietuvių pasipriešinimui vadovauti Vilniuje stojo Vienybės Komitetas. Bet ir jis trumpu laiku sovietinių įstaigų buvo išaiškintas ir likviduotas. 1946 VI 6 partizanų, Laisvės Kovotojų sąjungos, Laisvės Armijos, Lietuvių Fronto, Nepriklausomos Lietuvos sąjūdžio ir ‚Atžalyno' sąjūdžio atstovai sudarė Bendrojo Demokratinio Pasipriešinimo Sąjūdį, kurio iniciatyva 1946 VI 10 buvo sudarytas Vyriausias Lietuvos Atstatymo Komitetas. Į jį įėjo 1 vyriausio ginkluotų partizanų štabo atstovas, 3 BDPS atstovai ir po 1 atstovą krikščionių demokratų, socialdemokratų ir valstiečių liaudininkų. Vyriausias Lietuvos Atstatymo Komitetas turėjo vykdyti pasipriešinimo sąjūdyje seimines funkcijas, BDPS — egzekutyvines ir vyr. ginkluotų partizanų štabas — karinės vadovybės funkcijas. Faktiškai ši pasipriešinimo organizacijos sąranga pasirodė negyvybinga ir neprigijo. 1948 VI 15 lietuvių savigynai vadovauti susidarė Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdis. Partizanų sąjūdžiui demobilizavusis, ši pasipriešinimo vadovybė taip pat iš dalies buvo demobilizuota, iš dalies pasitraukė į tokį gilų pogrindį, kad jos buvimas neapčiuopiamas, tik nujaučiamas (Apie lietuvių rezistenciją ir partizanų žygius žr. LE XXII 44–52, XXV 198–201).

(B. Armonienė) B. Armonas–A. Nasvytis, Leave Your Tears in Moscow 1961 (liet.: Palik ašaras Maskvoje 1961; vok.: Lass die Tränen in Moskau 1966); *Assembly of Captive European Nations,* Resolutions, Reports, Debate. 1st (-12th) Session. 1954–65; ('') A Study of the Anatomy of Communist Takeover, for the Subcommittee of the Committee on the Judiciary, United States Senate 1966; *J. Audėnas,* Kolchozų krizė okupuotoj Lietuvoj (Lietuva 8 1956); ('') Lietuvos partizanų kovos (Varpas 5 1963); ('') (red.), Twenty Years Struggle for Freedom in Lithuania 1963; The Baltic States and the Soviet Union, Report to the Council of Europe 1962; *W. C. Banaitis,* Die Industrialisierung Sowjetlitauens (Acta Baltica II 1962); *K. Bielinis,* Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija 1963; *J. Brazaitis,* Rezistencija Lietuvoje (Lietuva 8 1956); *(K. Čibiras) Verax,* Dies annos del martirio 1950; ('') El imperio del genocido 1959; *H. Daniel,* The Ordeal of Captive Nations 1959; *A. Gerutis,* Gedanken zur sowjetischen Russifizierungspolitik im Balticum (Acta Baltica 1965–66); *J. Grišmanauskas,* Tolimieji kvadratai 1952; *V. Gsovski* and *K. Grzybowski* (red.), Government, Law and Courts in the Soviet Union and Eastern Europe 1959; *K. Jurgaitis,* Pokarinės deportacijos pavergtoje Lietuvoje (Į Laisvę 31 1963); *A. Kaelas,* Human Rights and Genocide in the Baltic States 1950; Kaune, atsiminimai iš 1955–57 (Į Laisvę 14–15 1957–58); *D. Krivickas,* The Evolution of the Soviet Constitution Imposed on Lithuania (Baltic Review 6 1956); ('') The International Status of Lithuania (Lituanus 4 1958); ('') Lietuvos tarptautinis status

(Varpas 3/4 1958); Lietuva okupacijoje. Pranešimai Pasaulio Lietuvių Bendruomenės seimui apie okupuotos Lietuvos gyvenimo kai kurias sritis 1958; *(J. Lukša) J. Daumantas,* Partizanai už geležinės uždangos 1950 (II leid.: Partizanai 1962); *B. Mačiuika,* Lietuvos ūkio įsijungimas į Sovietų Sąjungos ūkį (Varpas 3/4 1958); (") (red.), Lithuania in the Last 30 Years 1955; *K. Marek,* Identity and Continuity of States in Public International Law 1954; *S. Miglinas,* Lietuva sovietinės agresijos dokumentuose 1959; (") Pavergtoji Lietuva 1957; *E. R. Padvaiskas,* Agriculture under Soviet Control (Lituanus 2 1959); *K. Pakštas,* Colonialism and Genocide in Lithuania (Lituanus 3 1960); *T. Paukštelis,* ‚Freedom of Religion' — Soviet Style (Lituanus 2 1960); *K. Pelėkis,* Genocide, Lithuania's Threefold Tragedy 1949; *V. Rastenis,* The World's ‚Most Democratic' Elections (Baltic Review 17 1959); *T. Remeikis,* The Armed Struggle against the Sovietization of Lithuania after 1944 (Lituanus 1/2 1962); (") A Note on Book Publishing Statistics as an Index to Soviet Cultural Policy (Lituanus 2 1963); *J. Savasis,* Kova prieš Dievą Lietuvoje 1963 (ag.: The War against God in Lithuania 1966; isp.: La lucha contra Dios en Lithuania 1964); Selected Documentary Material on the Lithuanian Resistance Movement against Totalitarianism 1940–1960 (Lituanus 1/2 1962); *A. E. Senn,* Soviet Views of Lithuanian Independence (Baltic Review 19 1960); (") The Sovietization of the Baltic States (The Annals of the American Academy of Political and Social Science v. 317 1958); *J. Slavėnas,* Deportations (Lituanus 2 1960); *N. E. Sūduvis,* Allein, ganz allein 1964; (") Vienų vieni, dvidešimt penkerių metų rezistencijoje 1964; *K. V. Tauras,* Guerilla Warfare on the Amber Coast 1962; *H. Tautvaišienė,* Tautų kapinynas Sibiro tundroje 1962; *E. Turauskas,* Le sort des États Baltics 1954; *U. S. Congress. Senate. Committee of the Judiciary,* Soviet Political Agreement and Results 1956; *V. Vaitiekūnas,* The Continuity of Lithuania's Statehood (Lituanus 4 1957); (") Genocide against the Roman Catholic Church in Lithuania (Baltic Review 4 1955); (") Kersteno komisijos darbų rezultatai (Lietuva 7 1955); (") The Labor System in Occupied Lithuania (Baltic Review 4 1955); (") Lietuva atviro rusinimo kelyje (Į Laisvę 30 1962); (") Lietuva okupacijoje (Į Laisvę 32 1963); (") Los principios democraticos en las relaciones internacionales (Revista Baltica 12 1963; (") Sovietinės indoktrinacijos bruožai (Į Laisvę 37/38 1965); (") Sovietų teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga 1959; (") A Survey of Developments in Captive Lithuania 1961, 1962, 1963–64; *V. Vardys,* The Colonial Nature of Soviet Nationality Policy (International Review of History and Political Science 3 1964); (") How the Baltic Republics Fare in the Soviet Union (Foreign Affairs, April 1966); (") (red.), Lithuania under the Soviets 1965; (") The Partisan Movement in Postwar Lithuania (Slavic Review XXII : 3 1963); (") Soviet Colonialism in the Baltic States. A Note on the Nature of Modern Colonialism (Lituanus 2 1964); (") Soviet Colonialism in the Baltic States 1940–65 (Baltic Review 29 1965); (") Recent Soviet Policy toward Lithuanian Nationalism (Journal of Central European Affairs XXIII : 3 1963); (") Sovietinio kolonializmo 25 metai (Aidai 6 1965); *S. Venster,* Bolshevik Elections in Lithuania (Baltic Review II : 2 1948); *P. Zundė,* The Collectivization of Lithuanian Agriculture 1940– 1952 (Lituanus 3 1963); (") Die Kollektivierung der Landwirtschaft Sowjetlitauens (Acta Baltica 1962); (") Die Landwirtschaft Sowjetlitauens 1962; (") Maskvos pramoninė politika pavergtoje Lietuvoje (Varpas 5 1963); (") The Private Plot and the Socialized Sector of Lithuanian Agriculture (Lituanus 3 1962); (") Sodybinio sklypo reikšmė kūlokiečiui (Aidai 5 1962); (") Soviet Industrial Policy in Lithuania (Lituanus 2 1963); (") Valstiečių atlyginimas okupuotoje Lietuvoje (Aidai 2 1962); *S. Žymantas,* Laisvosios spaudos nelaisvėje puslapius atskleidus (Santarvė 10 1954); (") Twenty Years of Resistance (Lituanus 2 1960).

MAŽOSIOS LIETUVOS ISTORIJA

JUOZAS JAKŠTAS

1. Pavadinimas

Mažosios Lietuvos vardas nėra visuotinai vartojamas. Dėl politinės padėties ji dažnai buvo vadinama Prūsų Lietuva. Pavadinimas taikytas Prūsų karalijai priklausiusiai lietuviškai sričiai jau XVII a.

M. Lietuvos vardas pirmą kartą užtinkamas Simano Grunau Prūsijos istorijoje (apie 1526), kurioje rašoma: ‚Šis kraštas šiandien vadinamas M. Lietuva (Kleinlittaw)'. Tiesa, jis jungia jį su Gardino miestu, net su visa Lietuva. Mat, jam, fantastui istorikui, svetimas dalykas buvo ką nors kiek tiksliau nusakyti. Betgi svarbu, kad jis paliudijo M. Lietuvos termino vartoseną bent jo laikais.

Antras autorius, paminėjęs M. Lietuvą, buvo Lucas David. Jis 1576 baigtoje kronikoje kalba apie du Lietuvos kraštus (Lande) ir čia pat pasiaiškina: ‚Aš turiu galvoje Didžiąją ir Mažąją Lietuvą'. Galimas dalykas, kad iš įprasto D. L. K-tijos pavadinimo kilo Prūsų autoriui D. Lietuva. Tada jo krašto Lietuvą tiko pavadinti M. Lietuva.

M. Lietuvos vardą mini dar ir A. H. Lucanus 1748 parašytame veikale, kuriame randame seniausią M. Lietuvos istorijėlę. Lucanus rašo, kad Ordinas karų pratuštintuose nadruvių ir skalvių kraštuose įkurdinęs belaisvių iš Lietuvos ir Žemaičių. Lietuviai, turėję bendrą kalbą su vietiniais, sumišę su jais. Atkeltųjų lietuvių kraštas gavo M. Lietuvos vardą.

Šis vardas, bent nuo XV a. paliudytas š.v. Prūsijos kampeliui, rodo, kad jis gretintas su Lietuva ir laikytas skirtingu nuo visos Ordino vst. ir vėliau k-tijos. Tuo netiesiogiai paliudytas senas srities lietuviškumas.

2. Vakarinės sienos

Apie M. Lietuvos sienas tiksliau kalbėti galima tik maždaug nuo XVI a., kada išryškėjo Prūsijos kunigaikštijoje vyraujančios lietuvių tautos gyvenama teritorija. Senesniais laikais težinoma buvo viena Prūsija nuo Vyslos iki Nemuno, atseit, ištisa Ordino valstybė (žr. Kryžiuočių ordinas — LE XIII 177–184). Ją, vien prūsų kilčių (apie prūsus žr. LE XXIV 136–158)

gyvenamą, pažymėjo P. Dusburgietis, priskaitęs jų 11. Ordino įstaigos nedarė skirtumo tarp savo vietinių valdinių ir juos visus laikė prūsais, pagal jiems visiems taikytą prūsišką teisę. Ordinui tebuvo dviejų tautybių valdiniai: prūsai ir kolonistai vokiečiai. Toje Ordino laikytoje dviejų tautybių valstybėje jos šiaurės rytų pakraštyje iškilti lietuvių tautai padėjo du veiksniai: girios ir jų vėliau vykdytas apgyvendinimas.

Senoji Prūsija buvo nepaprastai miškingas kraštas. Atvykęs Ordinas rado apie 80% jos paviršiaus miško, raistų ir pelkių padengtą ir tik kokį 20% apgyventą. Gyvenamoji dalis buvo š.v. kampas maždaug nuo Kulmijos iki Aismarių ir nuo Vyslos iki Priegliaus. Šiapus Priegliaus palyginti labai tirštai (maždaug 50% ploto) buvo apgyventas Sembos pusiasalis. Visą pietinę Prūsiją, pradedant nuo Kulmijos, ir rytinę (maždaug nuo Priegliaus ir Alnos) dengė didelė giria, istorijos šaltiniuose vad. dykra (solitudo, Wildnis). Jos rytinė dalis aprėpė plotus, kur vystėsi būsimoji M. Lietuva, kurios vakarinė siena maždaug turėtų sutapti su tos girios siena.

Betgi ji negali būti pažymėta visu tikslumu, nes sunku išvesti ryškią sieną tarp sodybų ir tos girios pradžios. Tegalima pasakyti, kad vakarinė M. Lietuvos siena ėjo tarp senų prūsų sodybinių plotų ir didžiosios girios. Kai norima tą neaiškią sieną precizuoti, tai kiek dirbtinai ji vedama palei Deimenos upę, nuo jos ištakos Priegliaus upe iki Alnos, ta upe iki Alnos mst. (Allenburg), o nuo jo Svenės upe sukama į pietryčius iki Unguros aukštupio. Šioje linijoje esą mstl. Labguva, Vėluva, Girdava išaugo iš Ordino XIII a. girios pakraštyje pastatytų pilių.

Ši kiek dirbtinė siena gali būti dar patikrinta ir Ordino nukariavimų eiga. Kaip žinoma, Ordinas, traukdamas pavysliu ir pagal Aismares, pirmiausia nukariavo labiau gyvenamus prūsų plotus nuo Vyslos iki Sembos pusiasalio. Dideliu kryžiaus žygiu su vakariečiais riteriais, vedamais čekų karaliaus Otokaro II, užgrobė Sembų sritį ir joje įsteigė Karaliaučiaus mst. (1255). Nukariautose srityse tuojau kūrėsi vokiečiai kolonistai — riteriai ir ūkininkai. Nors vokiečiai kūrėsi skyrium nuo prūsų ir su prūsais nesimaišė, tačiau jie smelkė juos savo pranašesne vakarietiška kultūra. Kolonizacija ir žiauriu didelio prūsų 1260–74 sukilimo numalšinimu (žr. LE XXIV 165–168) prūsus vokiečiai smarkiai apnaikino. Iki XVI a., kada iškilo M. Lietuva, prūsų likučiai jau buvo gerokai suvokietinti. Kiek ilgiau, net iki XVII a., prūsai išsilaikė Semboje. Apvokietėjus pirmai nukariautos Prūsijos daliai anapus Deimenos, Priegliaus ir Alnos, išryškėjo vakarinė M. Lietuvos siena.

3. Nukariavimas

Pagal kronikininką P. Dusburgietį, rytinėje didžiojoje girioje gyveno dvi prūsų giminės: nadruviai (žr. LE XIX 469–470) ir skalviai (žr. LE XXVII 536–541). Nadruviai visai šliejosi prie sembų (žr. LE XXVII 231–235), kurių sričiai priklausiusios dvi teritorijos, Vėluvos ir Laukiškos, gulėjo į rytus nuo Deimenos. Nadruvių kilties sritis traukėsi į rytus bent iki Įsruties apylinkių. Toliau į šiaurės rytus, iki Nemuno ir už jo, buvo skalvių žemė.

Dusburgietis, aprašydamas Nadruvos užkariavimą, minėjo, kad nadruviai buvo galinga karių kiltis, turėjo daug pilių. Tačiau nugalėta pasidavė kryžiuočiams ir jų tikėjimui. Tik užkietėjusi mažuma pasitraukė į Lietuvą.

Beveik tuo pačiu metu, kaip ir nadruvius, Ordinas ėmė pulti ir skalvius.

Galutinai pavergęs visas aisčių gimines iki Nemuno ir tęsdamas toliau karus, kad pasiglemžtų Lietuvą, Ordinas sudegintos skalvių Ragainės vietoje pasistatė (1289) sau naują pilį ir jai davė Landeshut vardą, kuris betgi buvo nustelbtas senos sudegintos skalvių pilies vardo. P. Dusburgietis, rašęs po kokių 47 metų, paminėjęs Landeshut vardą, čia pat pridūrė: ‚Bet dabar visų vadinama Raganita nuo artimos upės'.

Antra kryžiuočių užpulta skalvių pilis buvo Ramigė (žr. LE XXIV 476), kai kurių tapatinama su Rambynu. Kryžiuočių sugriauta Rambyno pilis nebuvo atstatyta, tačiau kalnas liko žymi vieta. Jis minimas bent 2 kartus 1285/95 rašytuose vad. keliaraščiuose (Wegeberichte, žr. LE XVI 281–282), kuriuose jis nurodytas kelio į Lietuvą pradžia. Viename keliaraštyje visas maršrutas turi antraštę: ‚Nuo švento Rambyno miško iki Medininkų krašto'. Jau ši antraštė rodo, kad kalnas su mišku nuo seniausių laikų buvo skalvių kulto vieta ir jos atminimas išsilaikė iki krikščioniškų laikų.

Skirtingu keliu puolė kryžiuočiai skalvius trečią kartą. Pats d. magistras patraukė prieš juos sausuma. Jis teriojo skalvių žemę nuo ‚krašto iki krašto' toje dalyje, kuri ‚lietė Prūsijos žemę'. Taip žymėti P. Dusburgietis tegalėjo vakarinę Skalvos dalį. Bent ta puolamoji vakarinė Skalvos dalis turėjo pakankamai gyventojų, kurie jų vado Stinigoto vadovaujami priešinosi užpuolikams. Paskutiniu Dusburgiečio aprašytu žygiu sunaikinta Sasavos pilis.

Iš dvejopo kelio iki pilies, t.y. sausuma ir vandenimi, galima spręsti, kad ji stovėjo vietoje, pasiekiamoje abiem keliais. Jūros intako Šešuvies apl. (prie Tauragės), kur kai kas lokalizuoja pilį, tam netinka. Ji tegalėjo būti pasiekiama laivų, atplaukusių kur nuo Labguvos, bet ne raitelių. Abiem keliais nuo Sembos, iš kur kryžininkai traukė, lengvai galima buvo pasiekti Šešupėnus prie Įsros. Jie ir galėjo būti kryžininkų puolimo tikslu.

Karai su skalviais baigėsi, kai Ordinui pasidavė trys jų vadai: Surbantas, Svirdotas ir Surdotas.

Skalviai buvo paskutinė Ordino nukariauta aisčių sritis. Ją pasivergęs, jis baigė kurti prūsišką bažnytinę valstybę. Jo kronikininkas P. Dusburgietis tą momentą (1283) iškilmingai pabrėžė ir paskelbė kovų pradžią su ‚galinga, kiečiausio sprando ir į karą įgudusia tauta', t.y. lietuviais.

4. Visuomenė Ordino metu

Nadruviai ir skalviai, kuriuos galima laikyti M. Lietuvos lietuvių pirmtakais, buvo perdėm girių gyventojai. Jų tirštesnės žemdirbių sodybos driekėsi vakarinės girios pamiškėse ir aplink Nemuną. Šiaip plačiuose girių plotuose jie gyveno, versdamiesi žvejyba, medžiokle ir ypač bitininkyste. Šių verslų žmonės vedė daugiau klajoklinį gyvenimą plačiose giriose. Dėl anais laikais didžiai branginamo medaus giriose užtinkama nemaža bitininkystės verslo žmonių. Jie gyveno tiesiog giriose savuose bitininkų kaimuose. Panašūs į bitininkus buvo šienpioviai. Apie juos netiesiogiai liudija Ordino keliaraščiai, kurie mini kryžininkams raiteliams reikalingą pašarą — šieną. Jis turėjo būti prišienaujamas ir saugomas giriose ten gyvenusių šienpiovių.

Giriose pasklidę gyveno dar miško kirtėjai, atseit, vertęsi medžio apdirbimo pramone. Jų darbo reikalams giriose pastatytos ‚būdos', plačiai minimos įvairiose vietose. Šių dienų M. Lietuvos keli vietovardžiai (kaip Būdviečiai, Lentabūdė) yra kilę iš senųjų ‚būdų'.

Didžiajai giriai, kartu ir karo zonai būdinga buvo gyventojų rūšis — kariai bastūnai, ‚latrai' (latrunculi, Struter, žr. Prūsų plėšeikos — LE XXIV 163–164). Tai savaimingi kariai, tarnavę vieni lietuviams, kiti Ordinui. Jie buvo savo rūšies partizanai, užpuldinėję priešus giriose ir darę išpuolius į pagirių gyvenamas sodybas.

Vakariniame pakraštyje gyveno daugiau žemdirbių (laisvųjų ūkininkų ir baudžiauninkų) pastoviose sodybose. Laisvieji gyveno pagal savo krašto prūsiškąją teisę, kuri tačiau nelaidavo jiems asmeninės laisvės. Jie neturėjo visiškos žemės nuosavybės, negalėjo jos parduoti ar šiaip kam perleisti. Jei valdytojas mirdavo nepalikęs įpėdinių, jo žemė grįždavo krašto suverėnui — Ordinui. Už naudojamą žemę ir laisvasis prūsas turėjo duoti duoklę ir mokėti pinigais. Baudžiauninkai prūsai neturėjo jokių teisių. Jie visai priklausė vokiečiams didikams ar Ordino bei vyskupų valdžiai.

M. Lietuva, kaip ir visa Ordino nukariauta Prūsija, buvo kolonizacinis kraštas. Sričių užkariavimą sekė vokiečių bajorų ir ūkininkų kolonizacija. Vokiečių kaimai ir dvarai steigti pagal vad. Kulmo teisę, kuri pradžioje (1233) duota naujai įsteigtam Kulmo mst., vėliau tapo viso krašto teise. Kulmo teisė laidavo gavėjams asmens ir nuosavybės laisvę. Prūsijoje įsikūręs vokietis buvo laisvas žmogus ir su savo žemės ar kitokia nuosavybe galėjo elgtis kaip tinkamas. Vokiečiai kolonistai buvo Ordino kariai. Jiems, kariams, teduota išimtinė teisė gyventi pilyse bei miestuose. Prūsai tos teisės neturėjo. Tiesa, laisvieji prūsai irgi tarnavo kariais. Tačiau jiems leista gyventi tik priemiesčiuose, ‚liškose' (Lischke). Dėl tokios Ordino politikos Prūsų miestai nuo pat pradžių tapo beveik vien vokiški. Jie pasidarė ir germanizacijos vidurkiais. Taigi dvi segreguotos visuomenės kūrėsi Prūsijoje. Vokiečiai vis dėjosi viešpataujančia tauta. Vien jie buvo valdžios pareigūnai ir turėjo visas pelningesnes ekonomines pozicijas, pvz. laikė smukles, malūnus. Stipresnėmis ekonominėmis pozicijomis ir dar administracinėmis priemonėmis vokiečiai veikė prūsus ir juos nepastebimai germanizavo. Germanizacijos procesas vyko greičiau į vakarus nuo Priegliaus ir Alnos upių, kur daugiau kolonistų įsikūrė. Į rytus nuo Deimenos, Priegliaus ir Alnos, kur prasidėjo didelės girios, vokiečių iki XV a. mažai įsikūrė. Jie sėdėjo jos pakraščiuose aplink Vėluvą, Laukišką ir tik pagal Prieglių jų sodybos kyšojo toliau į rytus. Girios išsaugojo vietos gyventojus ir leido vėliau iškilti M. Lietuvai.

Kaip pagal vakarinės girios pakraščius išsilaikė daugiau nadruvių, taip skalvių kiek gausiau išliko palei Nemuną. Šioje vietoje jų, matyti, dar prieš Ordino atėjimą daugiau gyventa, kad jis jiems pakrikštytiems pastatė pilį, kur galėtų slėptis nuo pagonių užpuolimų. Skalviai gyveno ir prie Ordino pilių Ragainės, Tilžės, Spitrės, kur jie savo vardu minimi net iki XVI a. Aišku, šiose vietose turėjo būti jų ūkių sodybos.

5. Paskutinis Ordino šimtmetis

Nepaliaujamoms iki tol kovoms tarp Ordino ir Lietuvos padarė galą Žalgirio mūšis (žr. LE XXXV 158–163). Pats mūšis nepalietė M. Lietuvos, nes įvyko toli nuo jos. Nelietė jos ir vėlyvesni 1413–14, 1419–22 lenkų ir kryžiuočių susidūrimai. Sutarta Melno taika 1422 (žr. LE XVIII 172–175) davė M. Lietuvai rytinę sieną, išsilaikiusią iki 1919. Siena išvesta Vytauto iniciatyva, padarius jam nuolaidą ‚dėl amžinos taikos'. Esminis šioje taikoje dalykas buvo pasidalijimas girios maždaug per pusę. Tai aiškus Vytauto laimėjimas, nes visą girią Ordinas savinosi ir spyrėsi ją išlaikyti.

Žalgirio mūšis pirmiausia tuo reikšmingas M. Lietuvai, kad jis sustabdė vokiečių ūkininkų kolonizaciją. Paliko tik anksčiau atsikėlusieji negausūs jos vakarinėje dalyje ir kai kur giriose. Nutrūkus kolonizacijai, nevyko M. Lietuvos germanizacija, ir todėl čia galėjo susidaryti beveik gryna lietuviška visuomenė.

M. Lietuvos būklei atsiliepė ir prasidėjęs Ordino nuosmūkis. Pakitėjusiuose laikuose, ypač po Lietuvos ir Žemaičių krikšto, jis neteko materialinės ir moralinės Vakarų pasaulio paramos. Net ir jį vis rėmęs imperatorius Zigmantas buvo besiūląs jam perimti karą su turkais Vengrijoje. Prasidėjo dar husitų, susidėjusių su lenkais, užpuolimai. Po to sekusi Bresto taika (1435) aiškiai parodė Ordino smukimą ir didikų luomo iškilimą. Didikai tapo šios taikos garantuotojais.

Didikų įsigalėjimas privedė prie 13 m. karo 1454–1666 (žr. LE XXXI 473–477), kur Ordinas kariavo su Lenkija ir su jos sąjungininkais savais didikais. 13 m. karas — antras Ordino nuosmūkio tarpsnis. Jis neteko žymios dalies Prūsijos su sostine Marienburgu, pasilikdamas Rytprūsius su centru Karaliaučiuje.

M. Lietuva, iki tol buvusi maža dėmesio vertas Ordino vst. pakraštys, tapo svarbia dalimi jau vien savo apimtimi. Sunki Ordino ekonominė padėtis, ypač prasiskolinimas samdiniams, atsiliepė M. Lietuvos padėčiai. D. magistras, neturėdamas kuo atsilyginti samdiniams, ėmė dalyti lėnu ir užstatu už paskolą žemes vokiečių dvarininkams kartu su baudžiauninkais, net ir laisvaisiais. Dėl tokios ūkio politikos M. Lietuva, iki tol buvusi daugiau Ordinui priklausomų kaimiečių, ėmė virsti dvarininkų kraštu. Dvarininkai, žinoma, pirma ėmė vietas, kur buvo daugiau kaimų, ir nelindo į pačių girių gilumas. Dėl to jie suėmė vakarinės M. Lietuvos kaimus su prie jų šliejusiomis giriomis.

Dvarininkų ūkiui plintant, aštrėjo baudžiava ir baudžiauninkai sunkaus darbo naštos slegiami, ėmė bėgioti iš ūkių. XV–XVI a. šaltiniuose skaitome apie bajorų nusiskundimus dėl baudžiauninkų pabėgimo ir reikalavimus juos grąžinti. Tuo pačiu metu dvarininkai, gavę didelės politinės įtakos, rūpinosi pririšti baudžiauninkus prie žemės. Šiuo baudžiavinimo metu Ordino vst. virto k-tija. Dabar iškilusi M. Lietuva darėsi lietuvių baudžiauninkų ir vokiečių dvarininkų kraštas.

6. Prūsų kunigaikštijos laikai

Prūsų k-tijos įsikūrimas nebuvo koks revoliucinis vyksmas. Po Žalgirio mūšio netekęs savo egzistencijos prasmės, Ordinas ėmė virsti anų laikų įprasta teritorine vst. Jau priešpaskutinis magistras Fridrichas, Saksų kurfiursto pusbrolis, politikavo kaip pasaulinis kunigaikštis. Jis reformavo teismus, administraciją, kariuomenę, pasikvietė savo patarėjais pasauliečius ir įsirengė puošnų, humanizmo laikams būdingą dvarą, kuriam reikalingoms lėšoms padauginti naikino dideles komtūrijas. Panašiai politikavo ir paskutinis d. magistras Albrechtas, kilęs iš frankiškos Hohenzollernų giminės, iš motinos pusės Žygimanto Augusto pusbrolis. Dėl jo metu kilusios reformacijos jis turėjo progos formaliai pakeisti bažnytinę vst. pasaulietine k-tija (1525).

Ramiai įvykęs valstybinis perversmas Prūsijoje iš pradžių neįnešė nieko naujo į M. Lietuvos gyvenimą. Gyventojai vilko jiems užkrautą baudžiavos jungą, jų kaimuose vis kūrėsi kolonistai, daugiausia įvairūs vietiniai ir kiek vokiečių dvarininkų ir smulkių laikytojų. Ūkinėje visuomeninėje padėtyje didelių pasikeitimų neįvyko. Betgi tasai valstybinis perversmas turėjo milžiniškos įtakos M. Lietuvos kultūriniam dvasiniam gyvenimui; jis tiesiog sukūrė ją. Tai įvyko pirmiausia dėl pakitėjusių santykių tarp Prūsijos ir D. L. K-tijos.

Ordinui visi vietiniai valdiniai buvo prūsai, pirmiausia dėl jiems visiems taikytos bendros prūsų teisės. Be to, dar vartoti įvairių kilčių vardai, kaip sembų, nadruvių, skalvių ir kt. Labiausiai prigijęs Ordino laikais buvo skalvių pavadinimas gal dėl to, kad jie gyveno daugiausia susispietę apie Tilžę ir Ragainę, ir didelės girios skyrė juos nuo likusių prūsų. Savo valdinius prūsus Ordinas skyrė nuo priešo Lietuvos gyventojų, kuriuos vadino lietuviais. Tad Ordinui skirtumas tarp prūso, skalvio ar lietuvio buvo ne koks tautinis (to jis nebūtų galėjęs nė pastebėti), bet politinis: tai priešingų vst. gyventojai. Iš čia

suprantama, kodėl Ordino krašte pabėgėliai iš Lietuvos, nors ir prūsų teise apgyvendinami, kartais įsakmiai lietuviais žymėti. Viename net 1539/40 dokumente sakoma, kad Ragainės vls. gyveno ‚skalviai ir lietuviai prie Ragainės pilies'; skalviais čia vadinami vietos gyventojai, o lietuviais ateiviai iš Lietuvos.

Skalvio vardo vartojimas k-tijos laikais buvo vien įsigyvenusio papročio liekana. Jis jau netiko naujiems laikams, kada kng. Albrechtas ėmė skiepyti naują tikėjimą. Krikščionybė jiems dabar skelbta, galima sakyti, pirmą kartą, nes Ordino laikais žmonės apie ją ne ką tegirdėjo. Nežinoma, kad Ordinas būtų statęs vietiniams bažnyčias ar kad būtų buvę kunigų, mokiusių žmones jiems suprantama kalba. Bažnyčios statytos vien vokiečių gyvenamose vietose ir jiems skirtos tarnauti. M. Lietuvos giriose, kur beveik vien vietiniai pasklidę gyveno, bažnyčių nebuvo.

Naujoviško Liuterio mokslo skelbėjai susirūpino ir apleistų girių gyventojais. Štai sembų vyskupas Polentzas 1524 paskelbė įsakymą, kad visose Prūsijos bžn. būtų sakomi pamokslai ir krikštijama krašto kalba. Ta proga vyskupas pažadėjo rūpintis, kad būtų tenkinami tikybiniai reikalai ir tų, kurie kalba lietuviškai ar lenkiškai.

Įsakymas, matyti, tuojau pradėtas vykdyti. Apie tai ankstyviausią žinią turime iš Karaliaučiaus, kur, kaip iš bažnytinės apyskaitos matyti, 1526 buvo mokama alga lietuviškam pamokslininkui. Nieko nuostabaus, kad lietuviškas pamokslininkas pirmiausiai paliudytas kaip tik k-tijos sostinėje. Karaliaučius, kng. privilegijų apdovanotas, iškilo pirmaujančiu prekybos centru. Per jį ėjo į užsienį ne tik Prūsijos, bet ir Lietuvos prekės, superkamos atvykstančių anglų ir olandų pirklių. Prekybos centru tapęs Karaliaučius traukė gyventojus iš artimesnių ir tolimesnių apylinkių, pirmoje eilėje arti gyvenančius lietuvius. Galėjo kai kas dėl prekybos ryšių apsigyventi ir iš Lietuvos atvykęs.

Sostinės lietuvio pamokslininko pavyzdžiu vėlyvesniame 1544 įsakyme jau liepiama miestuose ir miesteliuose turėti specialų kapelioną lietuviams bei kitiems nevokiečiams. Vietovėse ir kaimuose, nepajėgiančiuose jo išlaikyti, tai turėjo būti atliekama per vertėjus.

Įsakymas aiškiai rodo XVI a. M. Lietuvos kaimuose gyvenus lietuvius, kuriems buvo reikalingi jiems suprantami pamokslininkai. Kuriose M. Lietuvos vietose dabar gyveno lietuviai, sužinome iš kng. 1547 rašto vysk. Polentzui. Jis rašo pageidaująs aprūpinti savo valdinius, jų tarpe neturtingus, suvargusius ir neapšviestus lietuvius, Dievo žodžiu ir norįs gauti aiškų ir tvarkingą sąrašą, kiek lietuvių gyvena Ragainės, Tilžės ir Įsruties vls., kuriose vietose ir parapijose ir kiek klebonui ten numatyta įplaukų. Iš paminėtų 3 vls. numanu, kad lietuviai tuo metu gyveno maždaug buvusiose nadruvių ir skalvių srityse, kurios Ordino laikais laikytos prūsiškomis. Dar ir viename 1539–40 dokumente, kaip matėme, kalbėta apie skalvius.

Senųjų Ordino laikų prūsų ar jų kilčių pavadinimas išnyko pirmiausia dėl taikių santykių tarp Prūsijos ir Lietuvos ir dėl reformacijos. Čia daug svėrė ir Albrechto religinė politika. Jis uoliai stengėsi skiepyti naują tikėjimą Prūsuose ir kartu domėjosi jos plitimu Lietuvoje. Jis suartėjo su lietuviais bajorais reformatais, susirašinėjo su Žemaičių seniūnijos valdytoju, savo 1544 įsteigtą universitetą garsino Lietuvoje ir kvietė jaunuomenę vykti studijuoti į jį. Jis kreipėsi į Žemaičių tijūną Joną Biliūną (Bilevičių), kad šis atsiųstų jam kaip galima greičiau kelis gerai mokančius lietuvių kalbą vyrus, tinkančius būti evangelikų kunigais. Vienas seniūno nurodytų jaunuolių buvo Martynas Mažvydas (žr LE XVIII 44–50), kurį pats Albrechtas kvietė atvykti į Karaliaučių. Mažvydas tuojau atvyko, įstojo į universitetą, ir jo vardą randame 1546–47 semestro matrikulose.

Su Mažvydo vardu susijusi pirmoji spausdinta liet. knyga Catechismusa prasty szadei (1547). Tačiau to katekizmo iniciatorium laikytinas kunigaikštis Albrechtas. Iš jo užmojo skelbti Dievo žodį žmonėms suprantama kalba kilo reikalas parūpinti ir literatūros tikintiesiems, pirmoj eilėj dvasininkams, naudotis. Tuo būdu atsirado prūsiškasis katekizmas (1545), skirtas Semboje išlikusiems prūsams. Šalia jo ruoštas ir lietuviškas katekizmas, nors lietuvių kalba ir nelaikyta visai skirtinga nuo prūsų. Tai aiškiai rodo kunigaikščio stipendijų paskyrimo 1546 potvarkis: iš 24 stipendininkų 7 turėjo mokėti lietuvių kalbą ir 7 lenkų. Prie potvarkio pridurta pastaba sakė, kad išstojęs vienas kuris vokietis turi būti pakeistas mokančiu lenkų ar lietuvių kalbą, ypač prūsišką, jei toks būtų galima rasti. Potvarkis aiškiai rodo Albrechto pageidavimą turėti lietuvį stipendininką, mokantį prūsišką tarmę, nors, matyti, mažai tikėjosi, nes pridūrė pastabą: ‚jei toks galima rasti'. Ordino seniai užkariautų ir apnaikintų prūsų tarpe nelengvai galėjo būti randamas tinkąs eiti kunigo mokslus. Kas kita lietuviai. Jų gyvenams M. Lietuvos kraštas dar nebuvo vokiečių kolonistų užgož-

tas. Antra, jie turėjo ryšius su D. Lietuvos lietuviais. Vasaliniai k-tijos ryšiai su Lenkija ir iš to ėję draugiški santykiai su Lietuva ir ypač plintanti reformacija Prūsijoje ir Lietuvoje artino abu kraštus. Abiejų pusių lietuviai ėmė glaudžiau santykiauti ir net kurtis bendrose sodybose dėl prasidėjusios didžiosios girios kolonizacijos.

Niekuomet nebuvusi tuščia ir be sodybų giria kng. Albrechto laikais žymiai pagausėjo naujakurių sodybomis. Iš Lietuvos pusės kolonizaciją daugiausia vykdė žemaičiai jiems po Melno taikos tekusiose giriose. Jose pirmiausia kurti D.L.K. dvarai, pvz. Jurbarko ir Tauragės. Paprūsės kolonizacijai reikšmingas buvo Jurbarko dvaras, atiduotas 1527 karalienei Bonai. Ji iš pat pradžių susirūpino girių apsauga ypač nuo prūsų medžiotojų. Kai sunkiai sekėsi apsiginti, ji ėmė kolonizuoti pasienio ruožą net ir kitoje Nemuno pusėje iki Virbalio. Ji davė pradžią ir šiam miesteliui.

Ilgame pasienio ruože tarp Jurbarko ir Virbalio ėmė dygti nauji kaimai. Bonos palankių įsikūrimo sąlygų viliojami gyventojai kėlėsi iš įvairių tolimesnių vietų į pasienį. Baudžiauninkai tai darė, net pabėgdami nuo savo ponų. Ponai skundėsi dėl to D.L.K. ir reikalavo grąžinti jiems bėglius. Pasitaikydavo, kad pabėgėliai atsidurdavo Prūsuose ir ten kurdavosi. Iš kitos (Prūsų) pusės irgi kai kas keldavosi į Lietuvą. Štai naujai įkurtame Virbalio mstl. randame vieną gyventoją Tilženaičio pavarde ir aštuonias pavardes, skambančias vokiškai su krikščioniškais vardais. Jie bus, aišku, atvykę iš M. Lietuvos.

Aplamai, vykstant kolonizacijai iš abiejų pusių, sienos peržengimai ir dėl to kylantieji ginčai neišvengiami. Anų laikų matavimo technika ir neleido pažymėti sienos visu tikslumu. Apie pasienio ginčus patiriame iš Bonos laiškų kng. Albrechtui, kuriuose kalbama apie sienos laužymą iš vienos ir kitos pusės. Didžiausias ginčas vyko dėl Katyčių k. Dar Ordinas įkūrė jį girios vietoje, kurią žemaičiai laikė jiems priklausančią. Jų seniūnas jau 1492 pareiškė savo teises į jį ir uždraudė gyventojams mokėti Ordinui mokesčius. Ginčas truko keliasdešimt metų ir apie jį išliko geras pluoštas dokumentų. Jis baigtas maždaug 1555, paliekant Katyčius Prūsams.

Daug platesniu mastu negu D. Lietuvoje kolonizacija vyko M. Lietuvoje ir jos pasienyje. Kaip ir praėjusiais laikais, kolonistai daugiausia kūrėsi arčiau prie upių, ežerų ir šiaip patogesnių susisiekimo vietų. Pačiame šiauriniame kampe prie Klaipėdos randame naujas sodybas prie Kuršių Marių, išilgai Danės, Minijos ir Gilijos upių. Čiabuvių ankstyvesnės sodybos pagausėjo naujais kaimais.

Jau skalvių tirštai apgyventi Nemuno pakraščiai traukė ir naujus sodybininkus. Į Nemuną įtekanti Jūros upė tapo sodybiniu ruožu, kur susitiko žemaičių ir M. Lietuvos naujakuriai. Jos įtakos siekianti Vilkyškių aukštuma buvo pamėgta naujakurių dėl lengvai įdirbamos (morenų) dirvos. Čia jau ir Ordino laikais buvo skalvių sodybos su šventomis giriomis aplink Rambyno kalną. Aplamai Nemuno pakrantės, t.y. Ragainės ir Tilžės apl., turėjo tankias sodybas ir jos galėjo duoti aplinkinėms girioms naujakurių.

Didesnė Albrechto laikais kolonizuotų girių dalis priklausė Įsruties vls. (Amt). Yra keli jo ir jo įpėdinių meto kaimų sąrašai (registrai), kur surašyta jų gyventojai ir jiems uždėtos prievolės. Ankstyviausias Albrechto laikų sąrašas siekia 1539 ir pateikia į rytus nuo Įsruties apie 125 vietoves. Žymi jų dalis — naujai įkurtos sodybos. Daugiausia kaimų tenka Stalupėnų apl. (apie 40), kiek mažiau kitoms apl.: Gumbinės, Įsruties, Galdapės, Darkiemio, Unguros (Angerburgo), Pilkalnio, Ragainės. Vėlyvesnieji sąrašai (1542, 1554/5, 1555/6, 1557/8, 1564/5) taip pat duoda nemaža sodybų ir gyventojų. Tiek sodybos, tiek gyventojai vadinami daugiausia lietuviškais vardais. Pasitaiko kiek ir vokiečių gyventojų su savo kaimais.

Vokiečių padėtis buvo kitokia nei lietuvių baudžiauninkų ar činšininkų. Jie gaudavo pavestus malūnus, smukles ir kartu su jomis susietą prekybą smulkiomis prekėmis, kaip geležimi, druska, manufaktūra ir šiaip namų apyvokos daiktais. Beveik be išimties vokiečiai buvo valdžios pareigūnai, prižiūrėję ūkius, ypač kng. domėnus ir jo miškus. Arčiausiai baudžiauninkų lietuvių stovėjo vokiečiai seniūnai (šaltyšiai). Seniūnas, kuriam priklausė keliasdešimt kaimų, su dviem padėjėjais pakamariais rinko kaimiečių duokles, prižiūrėdavo jų atliekamas baudžiavines pareigas ir, svarbiausia, sekdavo jų bažnyčios lankymą.

Per 40 m. Albrechtas su savo pagalbininkais žymiai praretino dideles girias ir daug kaimų prikūrė. Jam mirus (1568), įpėdiniai tęsė jo pradėtą kolonizaciją tuo pačiu keliu, iki Prūsijos k-tija įsijungė į Brandenburgo kurfiurstiją (1611). Šimtmetinės kolonizacijos išdava buvo M. Lietuva, skirtinga Prūsijos k-tijos, kurfiurstijos ir pagaliau karalijos dalis.

7. Čiabuviai ir imigrantai

Albrechto, taip pat ir jo įpėdinių vykdytosios kolonizacijos pagrindiniai šaltiniai yra minėti katastrai, kur surašytos sodybos su kaimiečiams duotomis žemėmis ir jiems uždėtomis pareigomis. Nesakoma, nei kada tie kaimai įkurti, nei iš kur jų gyventojai atėjo. Kadangi sparti girių kolonizacija pradėta pirmiausia k-tijos laikais ir nuo to meto ėmė dygti iki tol negirdėtos sodybos, tai rimtai manyta, kad jų gyventojai turėjo ne iš kur kitur, kaip iš Lietuvos atsikelti. Pradėta kalbėti apie lietuvių įsikūrimą Rytprūsiuose.

Kai kalbama apie lietuvių imigraciją į M. Lietuvą, daromos dvi prielaidos: 1. senieji gyventojai (nadruviai ir skalviai) buvo skirtingos nuo lietuvių tautybės (prūsai); 2. girios buvusios per karus beveik ištuštėjusios. Priėmę tas dvi prielaidas, lietuvių imigracijos šalininkai padarė greitą išvadą: M. Lietuvos lietuviai negalėjo būti seni vietos gyventojai, jie turėjo iš pačios Lietuvos atkeliauti.

Nei viena nei kita prielaida neturi tvirtesnio pagrindo. Iš tikrųjų, kalbininkų pastangos įrodyti nadruvių ir skalvių prūsiškumą negali būti sėkmingos jau dėl to, kad vienos tautos (aisčių) kilčių skirstymas tautybėmis neįmanomas. Senosios kiltys palieka kiltimis ir su naujų laikų tautybėmis nemaišytinos. Antroji prielaida — girių tuštuma irgi nepateisinama. Net ir toks H. Mortensenas, neigęs pirmykščius M. Lietuvos gyventojus buvus lietuvius, pabrėžtinai teigė: girios buvo sodybų tuštumos, o ne gyventojų. Gyventojų jose knibždėte knibždėjo. Tik tie gyventojai buvę klajūnai, be pastovių sodybų. Jo manymu, žemdirbių sodybos siekusios maždaug Įsruties apl. Jis ignoravo žemdirbių sodybas tolimesnėse rytinėse giriose, nors kur-ne-kur jos ir čia buvo. Ypač neneigtinos gausesnės skalvių gyvenvietės prie Nemuno. Tiek šie skalviai, tiek išlikę nadruviai nuo XVI a. pradžios imti vadinti lietuviais. Bene pirmas vardo pakitimą paliudijo Simonas Grunau (1526), sakydamas, kad apie Ragainę ir Tilžę gyvena lietuviai.

Kai kng. Albrechtas plačiai atvėrė girias kolonizacijai, pirmiausia plėtėsi į girias pakraštiniai sodybininkai nuo Nemuno (Lietuvos) ir nuo Įsruties (Prūsijos) pusės. Apie tai turime gan įdomų Prūsų vyriausybės pareiškimą maždaug 1540. Jame kalbama apie naujai atidarytą kelią į Lietuvą. Tas kelias buvęs d. magistro Povilo Rusdorfo laikais (1422–41) uždarytas todėl, kad ‚buvo viena giria ir žmonės negyveno... O dabar iš Dievo malonės iš abiejų pusių, t.y. iš Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos ir iš Prūsijos, žmonės kaimuose toje girioje įkurdinti'. Tad kelias galįs būti atidarytas. Čia aiškiai kalbama apie įvykusią giriose tarp Įsruties ir Ragainės bei Tilžės kolonizaciją, traukiant į ją naujakuriams iš rytų ir vakarų, atseit, iš senesnių sodybų.

Iš tikrųjų, nėra tikrų šaltinių duomenų, kad kunigaikščių plačiu mastu varytos M. Lietuvos girių kolonizacijos metu lietuviai iš D. Lietuvos būtų masiškai brovęsi per sieną ar net prašęsi priimami (kaip vienas autorius rašė). Ta didžioji kolonizacija buvo iš esmės vidaus kolonizacija. Buvę girių klajūnai ir aplinkiniai ūkininkai gavo sklypus išsikirsti ir sau naujas sodybas kurtis ar senas praplėsti. Apie tą vidaus kolonizaciją gražiai liudija XVI a. pabaigos autorius K. Hennenbergeris, rašydamas: ‚Įsruties, Ragainės ir kituose valsčiuose, grynai nevokiečių naujai apgyventuose, randami dar visur upių vardai, nors jos būtų ir mažiausios. Ir visi vardai atitinka senuosius, tik jie netaisyklingai tariami'. Hennenbergeris aiškiai kalba apie lietuvius naujakurius, tik ne iš svetur atvykusius, bet vietinius. Juk svetimieji nebūtų žinoję upių bei upokšnių vardų. Tik jie, būdami iš toliau atsikėlę, juos skirtingai, pagal savo tarmę tarė. Įdomus autoriaus duodamas palyginimas lietuvių su vokiečiais kolonistais. Pastarieji upių vardų nežiną ir jų tenka ieškoti senuose dokumentuose. Cituota Hennenbergerio vieta yra klasiškas liudijimas apie aplinkinių lietuvių girių kolonizaciją Įsruties ir Ragainės vls.

Klaidinga būtų neigti ir migracija iš D. Lietuvos į M. Lietuvą tais laikais, kai kolonizacija vyko abiejose sienos pusėse. Kolonistai iš D. Lietuvos atsidurdavo Prūsijoje dar ir dėl neaiškios ir ginčijamos sienos. XVI a. viduryje Žemaičių seniūnas kivirčijosi su Prūsijos pareigūnais dėl sienos palei Šešupės upę nuo Širvintos intako iki Nemuno. Nepavykus dėl jos susitarti, ‚karališki (t.y. D. Lietuvos) pareigūnai susodino šioje vietoje ūkininkus ir girią iškirto'. Čia šaltinis kalba apie Trapėnų girios kolonizaciją, vykdytą Žemaičių seniūno. Ta giria paliko Prūsų valdžioje ir ten apgyvendinti lietuviai atsidūrė M. Lietuvoje. Turime žinių, kad agentai iš Prūsų vaikščiojo po kaimus ir viliojo kolonistus į M. Lietuvos girias. Netrūko ir šiaip pabėgėlių, apie kuriuos kalbėjo vysk. Speratus Karaliaučiaus prof. Abr. Kulviečiui 1545 laiške, kviesdamas jį pasirūpinti klaidžiojančiais lietuviais, kurie ‚mūsų Prūsijoje sau naują tėvynę įsikūrė'. Bet Lietuvos kilimo ateiviai negalėjo sudaryti M. Lietuvos gyventojų masės. M. Lietuvos lietuvių

kamienas — senųjų nadruvių ir skalvių palikuonys.

Kng. laikais įsibėgėjusi vidaus kolonizacija nesustojo, Brandenburgo kurfiurstams valdant. Ji vykdyta ne taip sparčiai ir ne vien lietuvius kurdinant. Ji buvo kiek kitokio pobūdžio.

8. Kurfiurstų laikai

Prūsijos kunigaikštijai 1611 įsijungus į Brandenburgo kurfiurstiją, M. Lietuva pateko į kitokias politines sąlygas. Prieš tai M. Lietuva buvo išgyvenusi apie šimtą taikos metų. Per tą laiką ji sutvirtėjo, liet. kalba įsigalėjo žymiai pagausėjusiose bažnyčiose ir net iš dalies valdžios įstaigose. Yra išlikęs seniausias 1578 išleistas valdžios aplinkraštis, barąs žmones už pagonybę ir įsakąs laikytis prie savų parapijų.

Ramiai sau gyvenę ir kūręsi M. Lietuvos lietuviai tiesiog priklausė ne tiek kng. vyriausybei, kiek didikams. Didikai tada laikė stiprias pozicijas valdžios viršūnėse ir jų vyr. taryba ‚Regimentsrat' stovėjo greta kng. Didikų tiesioginėje valdžioje buvo valstiečiai baudžiauninkai ypač nuo 1577, kada įstatymu buvo pririšti prie žemės. Bet ne visiems M. Lietuvos baudžiauninkams tekdavo atlikinėti darbo prievolę dvaruose (Scharwerk), nes dvarų giriose ne per daug buvo. Daugelis baudžiavines pareigas atlikinėjo atsitiktiniais darbais: pastotėmis, dalyvaudami kng. medžioklėse, malkas veždami į miestus ir pilis ir kt.

Ramus palyginti M. Lietuvos gyvenimas sutriko, kurfiurstijai įsikūrus. Kaip tik tuo metu Livonijoje ir š. Lietuvoje vykęs karas tarp Švedijos ir Lietuvos-Lenkijos persimetė ir į Prūsiją. Švedų Gustavas Adolfas užėmė Klaipėdą (1626), Piliavą ir visą pajūrį iki Dancigo. Elbinge įsikūrė sau rezidenciją ir sėdėjo 4 metus. Švedai išlaikė Klaipėdą su M. Lietuva iki 1635, bet ji ir toliau varginta Švedijos ir Lenkijos karų. Tuometinis kurfiurstas Fridrichas Vilhelmas (1640–88) vis dalyvavo kare tai vienoje tai kitoje pusėje. Jo trumpalaikė s-ga su švedais prieš lenkus užtraukė M. Lietuvon žiaurių totorių antplūdį (1656–57), kurie ypač nuniokojo Pilkalnio ir Ragainės apl.

Karai, skaudžiai palietę M. Lietuvą, pakeitė ir jos ligtolinę politinę padėtį. Ji su visa Prūsija visai įsijungė į Brandenburgo kurfiurstiją. Tai padaryta Olivos taikoje (1660), kur Prūsijos valdovas pripažintas suverenu be Lenkijos vasalystės. Brandenburgo kurfiurstas pasidarė savaimingas ‚kunigaikštis Prūsijoje'.

Pirmuoju Prūsijos suverenu tapęs Fridrichas Vilhelmas, vad. didžiuoju kurfiurstu, savo kiek naujoviška kolonizacine politika palietė ir M. Lietuvą. Ji žinoma šatulinės kolonizacijos vardu. Kolonizacijos tikslas padidinti savas ‚karališkas' pajamas iš miškų, kurie priklausė tiesiog valdovui, t.y. buvo jo regalija. ‚Karališkas' iždas, arba kasa (vad. prc. žodžiu chatoul, iš čia ir kolonizacijos pavadinimas), priklausė tiesiog kurfiurstui ir buvo skirtingas nuo valstybinio iždo, kuriuo kurfiurstas negalėjo laisvai disponuoti be didikų žinios. Jam stengiantis kiek nusmelkti didikus, savaimingai valdyti ir dar stiprinti valstybę kariškai, rūpėjo didinti kiek galint savąjį iždą pajamomis iš miškų. Suprasta, kad miškuose įkurti ūkiai duos daugiau pajamų iždui, negu tik apdirbamos miško medžiagos. Tad imta kurti miškuose kaimai ir viensėdžiai. Kurfiursto įsakyti miškų administratoriai parinkdavo miškuose sodybinius plotus ir sudarydavo kurfiursto vardu su būsimais ūkininkais žemės valdymo sutartis. Daugiausia žemdirbiai kurdinti pagal Kulmo teisę, t.y. gaudavo žemės nuosavybę be jokių baudžiavinių prievolių. Jų svarbiausia pareiga mokėti nuo paskirtų ūbų (žr. LE XXXII 110–111) sutartą mokestį kurfiursto iždui.

Kadangi M. Lietuvoje buvo vis dar didelės girios, tai šatuliniai ūkiai joje gerokai išplito. Jie kurti daugiausia paupiais — palei Deimeną, Prieglių, Įsrą, Nemuną, Šešupę ir palei mažesnius upelius. Šatuliniuose ūkiuose pirmoje eilėje kūrėsi gretimų kaimų gyventojai. Kiti palikdavo senose sodybose, prisidurdami gautus miškuose ūbus prie savų laukų. Dalijant šatulinius ūkius Užbalių girioje (Gumbinės apl.), 2 ūbus gavo Kristijono Donelaičio senelis, kilęs iš gretimo D. Baičių k., drauge su dviem kaimynais (1683). Jie davė pradžią Lazdynėlių k., kur yra gimęs K. Donelaitis.

9. Pirmasis karalijos šimtmetis

1701 Brandenburgo kurfiurstas Fridrichas III vainikavosi karaliumi ir jo valdomas kraštas gavo Prūsijos karalijos vardą. Betgi toji atmaina M. Lietuvos buičiai maža ką reiškė. Vis dar tęsėsi šatulinė kolonizacija, didindama laisvųjų lietuvių ūkininkų klodą. 50 m. ramaus vystymosi laiką nutraukė didžioji gaivalinė katastrofa — maras.

Didysis 1709–1711 maras (žr. LE XVII 274–276) kilo dėl Didžiojo šiaurės karo (žr. LE IV 506–511), skaudžiai palietusio Livoniją, Lietuvą, Lenkiją ir v. Rusiją. Dėl karo sunaikinimų ir kareivių plėšikavimo visur siautėjo badas, padidintas dar labai šaltos 1709–10 žiemos, sunaikinusios žiemi-

nius pasėlius. Išbadėjusių gyventojų tarpe paplito maras, persimetęs ir į Prūsiją. Jis palietė labiausiai M. Lietuvą, ypač jos pietinę dalį, kur buvo tankesnės gyventojų sodybos. Šiaurėje, apie Klaipėdą, kur gyventojai geriau ir rečiau gyveno, maro beveik nepajusta. Iš viso Rytprūsiuose iš priskaitomų 600.000 gyv. mirė apie 240.000, t.y. 40%. M. Lietuvos aps. ir vls. W. Sahmo surinktais duomenimis mirė 127.762; kiti nurodo net 160.000. Taigi M. Lietuvoje išmirė 40–50% visų gyv. Kai kuriose M. Lietuvos vietovėse žmonių visai nebeliko. Kaimai ištuštėjo, laukai nedirbami stovėjo. Kai kas priskaito M. Lietuvoje 8411 tuščią ūkį. Šimtmečiais besikūrusi ir stiprėjusi M. Lietuva sunyko ir jau nebegalėjo atsipeikėti. Ją slopino pradėta didelė svetimųjų kolonizacija.

Kai vokiečiai liovėsi traukę į Prūsiją, jos valdovams vis rūpėjo padauginti gyventojus svetimais naujakuriais. Jau Albrechtas priėmė katalikų persekiotus olandų protestantus ir juos kurdino apie jų vardu (Preussisch Holland) pavadintą miestą. Kolonistai neturėjo pasisekimo ir išnyko. Didysis kurfiurstas priėmė daug Prancūzijos tremtinių protestantų hugenotų, kurių dalis apsigyveno M. Lietuvoje. Prūsų karaliai sekė pirmtakais, kai jie į maro smarkiai aptuštintą M. Lietuvą traukė kolonistus. Pradžią padarė pirmasis karalius Fridrichas I. Jis priėmė prancūzus iš Šveicarijos. Bet jis stengėsi daugiausia apgyvendinti ištuštėjusius ūkius vidaus kolonizacijos keliu ir kurdino lietuvių ūkininkų sūnus. Gal būt, dar priėmė pabėgėlius iš D. Lietuvos ir Lenkijos. Šiuo kolonizacijos keliu Fridrichas I užpildė apie $^2/_5$ tuščių ūkių.

Tikru M. Lietuvos ūkio ir kultūros (tik jau ne grynai lietuviškos) atkūrėju laikomas karalius Fridrichas Vilhelmas I (1713–40). Jis planingai pagal savo paties išdirbtas taisykles kurdino iš svetur kviečiamus ūkininkus. Pats net 9 kartus lankėsi M. Lietuvoje ir sekė, kaip pareigūnai vykdė jo planus. Jis parinko atkuriamai M. Lietuvai naują centrą, iki tol mažai žinomą Gumbinės bžk., ir 1722 jam suteikė miesto teises (senajame Gumbinės mst. plane buvo nurodyta, kad ji įkurta Lietuvoje — pav. LE VIII 54). Naujame mieste jis įsteigė (1723) ‚Lietuviškos deputacijos komisiją'. Jai buvo pavesti Įsruties, Ragainės, Tilžės, vėliau ir Klaipėdos vls. (amtmonijos), t.y. visa M. Lietuva. Komisija rūpinosi ne tik ūkininkų įkurdinimu, bet dar sekė, kaip jie ūkius veda. Pastebėtus apsileidėlius negailestingai baudė. Nemaža naujakurių, vengdami bausmės, pabėgdavo, dažnai išnaudoję gautas įsikūrimo subsidijas. Buvo išleisti aštrūs įsakymai pabėgėlius gaudyti ir smarkiai bausti, net pakorimu.

Griežtais įsakymais ir labai planingais potvarkiais varytas atstatymo, vad. ‚Retablissement', darbas iš esmės pakeitė M. Lietuvos veidą. Buvęs beveik lietuviškas kraštas liko smarkiai atmieštas vokiečių tautybės naujakurių. Žinomiausi ateiviai paskutinėj kolonizacijos bangoj buvo zalcburgiečiai protestantai. Arkivyskupo kng. verčiami grįžti į katalikybę, jie pasirinko tremtį ir apie 15.000 jų atvyko į Rytprūsius (1732). Jų daugumas, apie 11.000, apsigyveno M. Lietuvoje, susitelkę ypač tarp Galdapės ir Gumbinės. Jie įspaudė šiai vietovei savo žymę. Iš čia jie zambrų vardu tapo žinomi ir Užnemunės lietuviams.

Nors kolonizacija ir smarkiai atmiešė lietuvius, tačiau karaliui M. Lietuva paliko vis dar lietuviška sritis, kaip ji seniau buvo. Tai rodo jo administracinė reforma, kai jis Gumbinėje įkurtą deputacijos komisiją pavertė ‚Lietuvos karo ir domėnų vadyba' (Kriegs- und Domänenvervaltung Litauen). M. Lietuva buvo paversta atskiru administraciniu vienetu Prūsijoje su centru Gumbinėje.

Pakitėjusią lietuvių buitį ir jų baudžiauninkų gyvenimą vaizdžiai piešė Kristijonas Donelaitis (žr. LE V 115–120) savo Metuose, gailėdamasis ‚lietuviškų gadynėlių, kaip dar prūsai vokiškai kalbėti nemokėjo'. Tačiau ir tame naujame laike liet. kalbai ir literatūrai nestigo sąlygų plėstis ir stiprėti. Lemiamos reikšmės turėjo naujoviškas švietimo laikmetis, kai susirūpinta švietimo skleidimu. Iš to atsirado m-los kaip Vakaruose, taip ir Prūsijoje. Jos M. Lietuvoje kurtos jau Fridricho Vilhelmo I, kuriam pirmoje eilėje rūpėjo bažnytinis švietimas. Švietimą kėlė ir naujoji pietizmo srovė, paties karaliaus puoselėjama. Pakilus švietimui, kilo reikalas lietuviškose parapijose gaminti maldaknyges, giesmynus ir šiaip tikybinio turinio raštus. Tuo metu iškilo daug liet. autorių. 1755 išsp. paties karaliaus lėšomis pirmą kartą pilnas liet. Šventraštis su gretimu vokišku Liuterio verstuoju tekstu.

Lietuvybės sustiprėjimą XVIII a. ir valdžios sferose liet. kalbai rodytą dėmesį ženklino ir lietuviški valdžios įsakai bei kitoki raštai, kurių, XVIII a. išleistų, iki šiol surasta ir paskelbta 78. Iš viso Prūsijos valstybinių lietuviškų raštų nuo pat XVI a. vidurio iki XIX a. pirmosios pusės (seniausias raštas 1578, vėliausias 1831) rasta ir paskelbta 108.

10. Tarp reformų ir germanizacijos pradžios

Didelių įvykių laikai XVIII–XIX a. sąvartoje prasidėjo nuo Septynerių metų karo, kuriame dalyvavo ir Rusija Prūsijos priešų eilėse. Irstančios Lietuvos ir Lenkijos nekliudomi rusai traukė per Lietuvą ir brovėsi į Prūsiją. Jie laimėjo mūšį prie Norkyčių (1757) ir būtų galėję pasilikti Prūsuose. Tačiau dėl nežinomų priežasčių jie traukėsi atgal iki Klaipėdos, smarkiai plėšdami kraštą ir žmones, ypač dvasiškius, vilkdami į nelaisvę.

Išgąsdinti M. Lietuvos gyventojai slapstėsi miškuose. Tuometinis Tolminkiemio klebonas K. Donelaitis praleido kelias savaites su parapiečiais Romintos girioje. Vėl grįžę rusai užėmė Rytprūsius su Karaliaučiumi ir juos valdė per savo įgaliotinį ligi 1762. Nuo rusų okupacijos labiausiai nukentėjo M. Lietuvoje miškai ir jų gyvūnija. Dingo dideli miškų masyvai aplink Klaipėdą ir liko visai apnuogintas Užmaris. Visai išnyko bebrai, o elnių maža teliko. Vienintelis vertingas rusų palikimas — jų imperatorės Elzbietos lietuviams Tilžėje pastatyta graži bažnyčia.

Petrui III susitaikius su Prūsijos kara liumi, ir rusams pasitraukus iš M. Lietuvos, grįžo vėl Prūsijos valdžia ir su ja atvyko nauji kolonistai. Tai buvo atitarnavę kareiviai iš vokiškų Prūsijos provincijų. Tie nauji ir seni kolonistai apgyvendinti laisvaisiais žmonėmis be baudžiavinių prievolių, kurios slėgė žymią dalį lietuvių. Atsiliepė kiek M. Lietuvai ir pirmasis Lietuvos Lenkijos padalijimas (1772), kai vad. karališkieji Prūsai teko Prūsijai. Šalia Rytprūsių atsirado Vakarų Prūsai — dvi Prūsijos dalys, išlikusios iki 1945.

Naujoje politinėje aplinkoje ir šviečiamųjų idėjų poveikyje baudžiauninkai subruzdo. Šilutės ir Priekulės apl. prasidėjo tikras sukilimas (1775–76), reikalaujant panaikinti baudžiavą. Valstiečiai atsisakė eiti baudžiavą ir varomi priešinosi. Sukilėlius numalšino atsiųstoji kariuomenė, išgabendama suimtus vadus į Klaipėdos kalėjimą. Valstiečiai buvo priversti vėl eiti baudžiavą.

Nauji laikai išaušo su Prancūzų revoliucija ir ją lydėjusiais karais. Prūsijos karalius tuojau įsikišo į karus ir buvo tik kurį laiką pasitraukęs dėl antrojo ir trečiojo Lietuvos Lenkijos padalijimo. Padidinęs savo valdas Lenkijos centru ir Lietuvos Užnemune, Prūsijos karalius grįžo į karus su Napoleono Prancūzija. Visa Prūsija atsidūrė Napoleono okupacijoje ir jos karalius Fridrichas Vilhelmas III su žmona Luiza rado prieglaudą Klaipėdoje, vieninteliame neokupuotame Prūsijos mst. Čia kurį laiką pagyvenęs karalius galėjo pats patirti sunkią baudžiauninkų lietuvių padėtį ir palinkti į reformas.

1807 X 10 ediktu, išleistu Klaipėdoje, panaikinta bent sunkiausioji baudžiavos dalis: darbo prievolė dvarams (Scharwerk). Buvę baudžiauninkai padaryti laisvais žmonėmis be žemės, kuri jiems leista išpirkti iš dvarininkų su valdžios parama. Ne visi pajėgė išsipirkti visą turėtą žemę ir dalį turėjo palikti žemvaldžiams. Kai kurie visai išsižadėjo žemės ir liko kaimų ar miestų rankpelniais. Dvarininkų vietinė administratyvinė, policinė ir teisminė valdžia paliko, kaip ir buvusi. Tad M. Lietuva ir po pirmų reformų paliko vis dar prūsiškų junkerių tvarkoma.

Po Leipcigo pergalės (1813) ir sekusio Vienos kongreso (1815) Prūsijoje (kaip ir visoje Vokietijoje) ėmė dvelkti nauja romantizmo dvasia ir su ja brendo vokiško tautiškumo sąmonė. Ėmė ryškėti progermaniška linkmė, net valdžios sferose pasireiškianti. Rytprūsiuose grįžo pagarba jau kiek primirštam Ordinui ir jis imamas laikyti vokiškumo pionieriumi šioje Pabaltijo erdvėje. Iš romantiškos meilės jam atstatoma sunykusi pilis Marienburge, stengiantis iki smulkmenų atkurti ją tokią, kokia ji buvo Ordino laikais. Prūsija skelbiama sena vokiška žeme ir kitataučius linkstama laikyti jau pašaliečiais.

Šiose aplinkybėse pasigirsta balsai, kad atėjęs laikas lietuvių tautą ir jos kalbą visai numarinti. Ir jie sklido iš Gumbinės, taigi iš M. Lietuvos administracinio centro. Prieš lietuvių kalbos priešus drįso pasisakyti jos gynėjai Liudvikas Rėza (žr. LE XXV 193–195) ir Zigfridas Ostermejeris. Rėza reikalavo ne tik palikti lietuvių kalbą, kur ji dėstoma, bet dar įvesti ją į gimnazijas ir kitas m-las Tilžėje, Gumbinėje, Įsrutyje. Z. Ostermejeris išleido lietuvių kalbai apginti net atskirą knygutę (1817), kurioje jis tarp ko kito rašė: ‚Jeigu jums (t.y. vokiečiams) šita kalba ir šie žmonės netinka, kodėl nepasišalinate nuo jų? Mes galime ir be jūsų apsieiti'.

Lietuvių kalbos gynėjų buvo nedaug, o jos priešų gausybė ir dar pačios valdžios sferose. Jų netrūko ir m-lų vadovybėse. Ypač žinomas Gumbinės m-lų patarėjas Rettigas, išmetęs 1844 potvarkiu lietuvių kalbą iš m-lų. Tilžės mkt. E. Gisevijui padavus skundą prieš potvarkį, kalba tapo grąžinta. Betgi liet. kalbos pozicijos vis silpnėjo. Ne ką padėjo ir karaliaus Fridricho Vilhelmo IV įsakymas kulto ministrui 1844 paskirti 3000 talerių liet. kilmės stud. stipendijoms. Vokiškų įstaigų skirtos stipendijos netekdavo tikriems lietuviams.

Visą Europą smarkiai paveikusi 1848 vasario revoliucija palietė ir M. Lietuvą. Ją tiesiog veikė įvykiai Prūsijoje, kur karalius buvo priverstas duoti konstituciją ir leisti rinkti žmonių atstovybę. Lietuviai, neturėdami savų politinių vadų, nepasinaudojo rinkimų teise savaimingai politikuoti. Jie, konservatyvūs žemdirbiai būdami, iš pat pradžių leidosi traukiami naujai susikūrusios vokiškos konservatorių partijos. Tos partijos linkme vedė juos kun. Fr. Kuršaitis, žinomas liet. kalbininkas, leidęs jiems labai konservatyvinės dvasios laikraštį Keleivį. Lietuvių tautinis susipratimas buvo gan silpnas iki Vokiečių Reicho įsikūrimo.

11. Tautinis atgimimas ir pasipriešinimas germanizacijai

Pradėtasis lietuvių kalbos ujimas iš mokyklų žymiai pasmarkėjo Reichui susikūru (1871). Susivienijusioje Vokietijoje sustiprėjo pangermanistinė linkmė ir įvairios tautinės mažumos pasidarė nepageidaujamu priemaišu vok. tautoje. Joms numatytas likimas ištirpti vokiškoje masėje akultūrizacijos keliu, pirmoje eilėje per m-las.

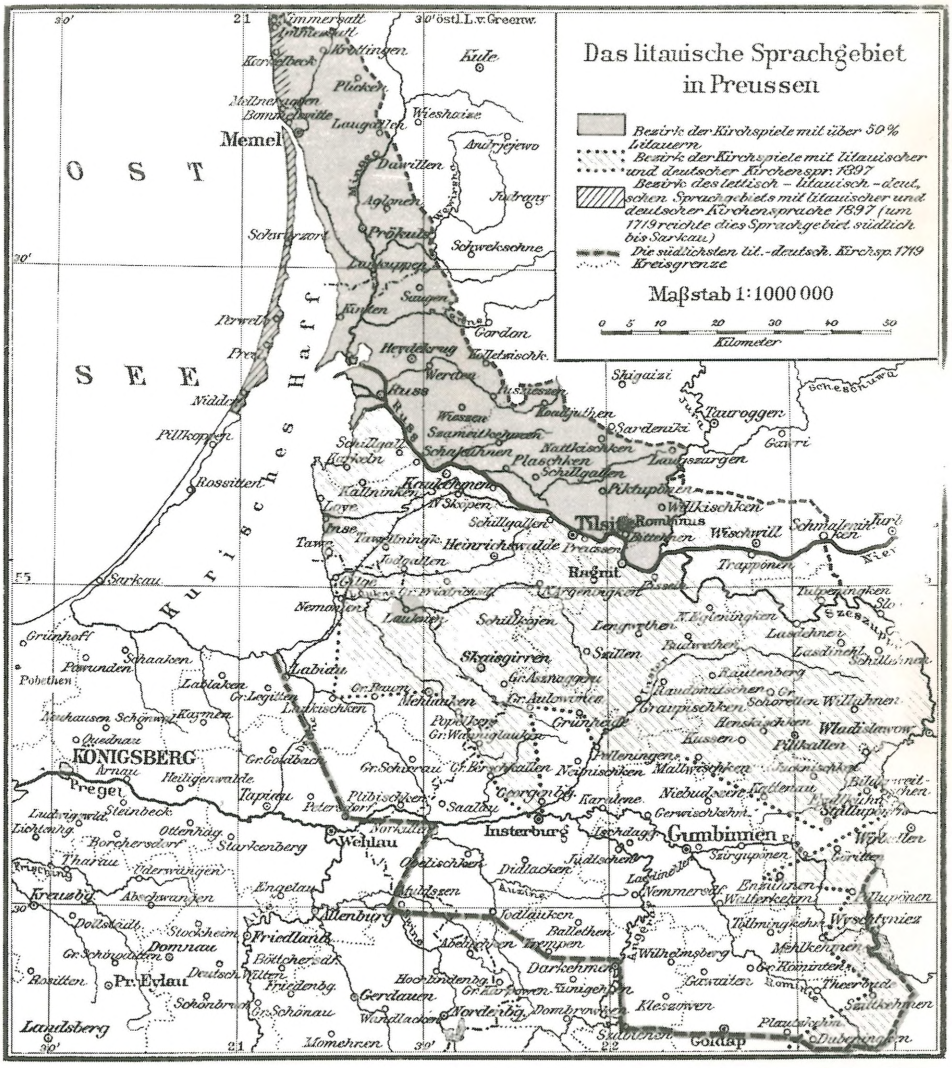

Lietuvių kalbos plotas M. Lietuvoje pagal vokiečių davinius. Tamsiau pažymėtas plotas apima parapijas, turėjusias daugiau kaip 50% lietuvių. Šviesiau pažymėtame plote 1897 tebebuvo ir lietuviškos pamaldos. Ryškia linija atžymėta pietinė lietuviškų pamaldų riba 1719. (Žemėlapis imtas iš: Fr. Tetzner, Die Slawen in Deutschland, 1902)

Atkreiptas dėmesys į m-las ir į vokietybės skiepijimą per jas (žr. Germanizacija — LE VII 178–180).

Naujosios Reicho švietimo politikos pirmuoju liudytoju buvo Bismarko ir jo švietimo ministro Falko 1872 X 15 išleisti ‚visuotinieji paliepimai', kuriais liet. ir kitos nevokiečių kalbos išbraukiamos iš mokyklų programų. Rytprūsių prezidentas Horn patvarkė, kad lietuviškai tegali būti dėstoma tik tikyba ir tai vien žemutiniame skyriuje. Šiaip dėstomoji kalba tebuvo vien vokiečių. Tik paskutiniame skyriuje leista kiek pamokyti skaityti ir rašyti lietuviškai. Bet tose mokyklose, kur vok. dauguma, liet. kalba galėjo būti ir nedėstoma.

Liet. kalba imta guiti ir iš viešojo gyvenimo. 1876 VIII 28 buvo išleistas įstatymas, pagal kurį visos m-los savo posėdžiuose ir susirašinėjimuose turi vartoti vien vok. kalbą. Vok. kalba turėjo būti vedami valsčių ir kaimų susirinkimai. Tiesa, įstatymas susilaikyta tuojau vykdyti, leidžiant karaliaus potvarkiu 20 m. vartoti šalia vok. dar kurią ‚svetimą' kalbą.

Giliai tikintieji M. Lietuvos lietuviai, konservatyvūs kaimiečiai, pagarbos ir ištikimybės jausmo karaliams įkvėpti, bedrįso ginti savo teises vien delegacijomis ir peticijomis. Žinoma jų tiesiog teatrališkai suorganizuota audiencija pas patį imperatorių Vilhelmą I (1878), kur mergaičių choras traukė lietuviškas dainas pačiame imperatoriškame dvare ir dar priedui deklamuotas Sauerveino tai iškilmei parašytas eilėraštis. Delegacija laimėjo vien sentimentalų princo Fridricho atsiliepimą dienoraštyje ir daugiau nieko. Siųstos dar karaliui ir švietimo ministrui peticijos (1879, 1882, 1892, 1896, 1902, 1904), kurios arba liko be atsakymų arba atsakytos vien palankiais pažadais.

Lietuviai imperijos laikais pradėjo kiek veikliau politikuoti tada atsiradusių partijų poveikyje. Jų dvasiai artimiausia buvo konservatyvinė partija, jiems daugiausia stambių žemininkų peršama. Jos pavyzdžiu atsirado ir lietuvių politinė partija ‚Lietuviškoji konservatyvinė skyrimo (t.y. rinkimo) draugystė Tilžės ir Pakalnės apskritims' (1895). Ji ir buvo stambesnių lietuvių žemininkų kūrinys. Vienas jos steigėjų, Jonas Smalakys, buvo pasiųstas į reichstagą (1898) pirmuoju liet. atstovu. Lietuvių konservatorių partija, remiama tos pačios vokiškos partijos, išrinko pirmuoju Prūsijos landtago nariu lietuvį dr. V. Gaigalaitį (1902).

Pagyvėjusi lietuvių veikla ginant savo kalbą ir jų dalyvavimas politikoje patraukė į juos vok. dėmesį. Jiems parūpo tos mažos tautelės praeitis, kalba, žodinė kūryba, menas, papročiai. Jie suskato domėtis ja iš įsitikinimo, kad liet. tauta nyksta ir esąs gyvas reikalas sukaupti jos kalbos ir šiaip visokeriopos kūrybos paminklus ir juos išlaikyti ateičiai. Darbo imtasi įkuriant (1879) Tilžėje Lietuvišką literatūrinę d-ją (Litauische Literarische Gesellschaft, žr. LE XVI 280–281). Iniciatoriumi buvo E. Gisevijus, subūręs į ją žymius vok. ir kitų tautų mokslininkus, besidomėjusius lietuviškaisiais dalykais.

D-ja sėkmingai veikė iki pat I pas. karo. Jos narių tyrinėjimai buvo skelbiami leidinyje ‚Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft', kurio išleista 30 sąsiuvinių, sudarančių 5 t. Vaizdus draugijos palikimas — jos 1905 Tilžėje pastatytas lietuviško tipo namelis su lietuviškais baldais ir šiaip namų apyvokos daiktais.

Pačių lietuvių 1885 įkurta ir jų propagandiniams tautiniams tikslams tarnavo Birutės d-ja (žr. LE III 15). Ji veikė daugiau jaunimo tarpe, rengdama visokius minėjimus, susirinkimus su dainomis, vaidinimais, žaidimais ir šokiais. Draugija išplėtė savo veiklą visame krašte per steigiamus skyrius (nors šie turėjo savais vardais vadintis). Birutės d-ja, vadovaujama D. Zauniaus, M. Jankaus, J. Lapino, J. Vanagaičio, garsėjo krašte ir traukė lietuvišką jaunimą. 1909–1913 d-ja Tilžėje leido savo laikraštėlį ‚Birutę'.

Labai vertingas talkininkas birutininkams jų parengimuose buvo Lietuvių Giedotojų d-jos choras. Pradžioje (nuo 1895) jis giedojo vien bažnyčioje, o vėliau išėjo į platesnę visuomenę. Jis veikė ir savaimingai su savo vaidinimais ir dainomis. Chorą įkūrė ir jam vadovavo Tilžėje gyvenęs liet. rašytojas ir filosofas-teosofas Vilius Storasta-Vydūnas (žr. LE XXXIII 519–524). (Dar žr. Tilžė — lietuvybės židinys, LE XXXI 195–198).

M. Lietuvoje prasidėjęs tautinis sąjūdis buvo didelė parama ir D. Lietuvos tautiniam atgimimui. Basanavičius dar prieš Aušrą spausdino patriotinius straipsnius M. Lietuvos laikraščiuose: A. Einoro Naujajame Keleivyje ir M. Šerniaus Lietuviškoje Ceitungoje. Bendradarbiaujančiam M. Lietuvos spaudoje Basanavičiui ir kilo mintis leisti D. Lietuvos lietuviams pritaikytą leidinį. Tuo būdu atsirado Aušra, kurią M. Šernius parėmė pradine pinigine auka, o M. Lietuvos patriotai M. Jankus ir J. Mikšas labai aktyviai prisidėjo prie jos leidimo. Aušroje bendradarbiavo Tilžės gyd. V. Bruožis, vėliau kurį laiką pasirašinėjęs Varpo ir Ūkininko atsakomuoju redaktoriumi ir dar sumokėjęs 800 markių Varpo skolos spaustuvei. Eilė M. Lietuvos patriotų dirbo bendrą lietuvišką darbą, neskirda-

mi M. Lietuvos nuo Didžiosios, pvz. Dovas Zaunius, pirmininkavęs kelis kartus Birutės draugijai, ir jo duktė Morta, uoliai dirbusi laikraščių administracijose, rinkusi eksponatus Paryžiaus 1900 parodai ir parūpinusi knygnešiams knygų. Su D. Lietuvos veikėjais dirbo J. Lapinas, E. Jagomastas, J. Stiklorius, J. Vanagaitis ir eilė kt. Jie visi įsitraukė į pagrindinę lietuvių tautinio atgimimo srovę. Iš tos srovės iškilo aikštėn pokarinių permainų aplinkoj sambrūzdis dėtis prie atkuriamos Lietuvos valstybės.

12. M. Lietuva tarp dviejų karų

I pas. karo metu vokiečių kariuomenei užėmus Lietuvą, ne vienas M. Lietuvos kariškis tarnavo vok. okupacinėse įstaigose D. Lietuvoje vertėju, cenzoriumi, ar net vienintelio tada ėjusio lietuviško laikraščio Dabarties bendradarbiu. Karo aplinkoje ir kietos okupacinės valdžios kontrolėje bet koks artimesnis bendradarbiavimas, žinoma, negalėjo užsimegzti.

Įvykus po karo revoliucijai Vokietijoje, sujudo ir M. Lietuvos lietuviai. Sąjūdžiui vadovavo liberalinės pakraipos lietuviai, buvę veiklūs jau Birutės d-joje. Joje kelta jau Lietuvos nepriklausomybės mintis su suvienytomis abiem pusėmis. Iš tos puoselėtos minties kilo M. Lietuvos ‚Lietuvių komisijos' paskelbtas 1918 įspūdingas atsišaukimas. Tą pačią dieną Tilžėje įvyko didelis liet. susirinkimas išrinkęs Prūsų Lietuvių Tarybą (žr. M. Lietuvos Taryba—LE XVIII 39). Ji išleido trumpą, tiesiog tezės pobūdžio atsišaukimą, kuriame esminga vieta šiaip formuluota: ‚Mes lietuviai, čionai Prūsų Lietuvoje gyvenantieji,... reikalaujame... priglaudimo M. Lietuvos prie D. Lietuvos'. Atsišaukimas pasirašytas 24 asmenų su J. Vanagaičiu priešakyje.

Atsišaukimai paliko atsišaukimais, liudijančiais apie suliepsnojusį patriotizmą. Vietoje svajotos visos M. Lietuvos iš jos išrėžtas mažas ruožas, vad. Klaipėdos kraštas, ir tam tikromis sąlygomis prijungtas prie D. Lietuvos (žr. Klaipėdos krašto konvencija ir statutas — LE XII 34–38). Nei D. nei M. Lietuvoje niekam nebuvo atėjusi mintis, kad vietoje M. Lietuvos bus gautas tik Klaipėdos kraštas. Apie tai nebuvo kalbėta jokiose lietuvių užsieninėse konferencijose karo metu, kur svarstytas nepriklausomos Lietuvos žemių klausimas. Nieko neužsiminta apie Klaipėdos kraštą ir Lietuvos delegacijos (Voldemaro) 1919 II 24 memorandume Versalio taikos konferencijai.

Klaipėdos krašto koncepcija kilo ne iš lietuvių, o iš prancūzų-lenkų Versalio taikos konferencijoje austų Pabaltijo pertvarkymo planų. Lenkų memorandume pirmą kartą pavartotas Klaipėdos krašto terminas įrašytas į Versalio traktatą (99 §) ir pagal jį atskirtas nuo Vokietijos. Pradžioje (nuo 1920 II 15) valdytas prancūzų santarvininkų vardu, 1923 I 15 sukilimu tapo įjungtas į Lietuvos vst. (žr. LE XII 39–43).

Iš Vokiečių Reicho išskirtas Klaipėdos kraštas lietuvių buvo priimtas M. Lietuvos pakaitalu. Jų sutikimą ženklino 1920 III 20 iškilmingas aktas Kaune, kurio metu

M. Lietuvos atstovai Valstybės Taryboje: Kristupas Lekšas, Martynas Jankus ir Jurgis Strekys

trys M. Lietuvos liet. atstovai įėjo į Valstybės Tarybą. Tai buvo D. ir M. Lietuvos simbolinis susijungimo aktas. Tradicinė M. Lietuvos istorija, prasidėjusi XV a. čia baigėsi. Jos vietoje prasidėjo Klaipėdos krašto istorija (žr. Klaipėdos krašto istorija — LE XII 24–29; Klaipėdos krašto organizacijos ir spauda — LE XII 47–56). Neliko nieko iš buvusios M. Lietuvos užnemunėje, kas būtų dėmesio verta. Liovėsi gyvavusi Birutės d-ja, nutilo Giedotojų d-jos choras, pagaliau baigė dienas (1923) ir vokiečių įkurtoji Lietuviška Literatūrinė d-ja. M. Lietuvą simbolizavęs namelis Tilžėje irgi pakeitė savo gymį: jis buvo paverstas bespalviu ‚tėviškės namu' (Heimathäuschen). Po II pas. karo beveik atsikūrė M. Lietuvos kraštas, bet jau netekęs savo pirmykščio lietuviško veido. Jis paverstas rusiška enkliava — Kaliningrado sritimi.

Aidai 18 1948 (skirtas M. Lietuvai); *O. Barkowski,* Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525–1603 (Prussia 28–39 1928–31); *M. Beheim-Schwarzbach,* Friedrich Wilhelm's I Colonisationswerk in Litauen, vornehmlich die Salzburger Colonie 1879; *L. David,* Preussische Chronik. Hrsg. von E. Hennig 1812–17 (8 tt.); *F. Grigat,* Besiedlung der Mauerseegebietes im Rahmen der Kolonisation Ostpreussens 1932; *S. Grunau,* Preussische Chronik. Hrsg. von M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner 1875 (3 tt.); *H. Harmjanz,* Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens [2]1942; *C. Hennenberger,* Erclerung der preussischen grössern Landtaffel 1595; *J. Yčas,* Mažosios Lietuvos praeitis (Kovo 20 d. Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti 1921); *Z. Ivinskis,* Mažosios Lietuvos lietuviai (Aidai 2 1953); *I. Jonynas,* Iš Mažosios Lietuvos istorijos (Vasario 16-ji. Red. V. Daudzvardas 1933); *P. Karge,* Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung 1925; *F. C. von Karp,* Beiträge zur ältesten Geschichte des Memellandes und Preussisch-Litauens 1935; *C. Krollmann,* Die Besiedlung Ostpreussens durch den Deutschen Orden (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 21 1928); *J. Kuck,* Die Siedelungen im westlichen Nadrauen 1909; *T. Lepner,* Der preusche Littauer 1744 ([2]1848); *A. H. Lucanus,* Preussens uralter und heutiger Zustand 1748, 1901–13 (2 tt.); *F. Mager,* Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum 1960 (2 tt.); *G. Mortensen,* Beiträge zu den Nationalitäten- und Siedelungsverhältnissen von Pr. Litauen 1927; *H. und G. Mortensen,* Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrh. 1937–38 (2 tt.); *P. Pakarklis,* Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai 1948; (") Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje 1935; *H. Rieckenberg,* Die Schatullsiedlung in Preussen bis zum Jahre 1714 (Altpreussische Forschungen 16 1939); *M. Rouselle,* Das Siedlungswerk des Deutschen Ordens im Lande Gerdauen (Altpreussiche Forschungen 6 1929); *F. Terveen,* Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I 1714–1740, 1954; *A. Thomas,* Litauen nach den Wegeberichten im Ausgange des 14. Jahrhunderts 1885; *M. Toeppen,* Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *J. Totoraitis,* Sūduvos Suvalkijos istorija 1938; *R. Valsonokas,* Klaipėdos problema 1932; *J. Vanagaitis* (red.), Kovos keliais. Klaipėdos krašto prisijungimui prie Lietuvos 15 metų sukakčiai paminėti almanachas 1938; *Vydūnas,* Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen 1932; *V. Vileišis,* Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje 1935; *L. Weber,* Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie 1878; *E. Wermke,* Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen 1933 ([2]1962); *P. Zimmermann,* Geschichte des Kreises Labiau bis etwa zum Jahre 1500, 1925.

LIETUVIAI UŽSIENYJE

JUOZAS JAKŠTAS

Gyventojų judėjimas bei kėlimasis iš vietos į vietą yra bendras pasaulinės istorijos reiškinys. Paskiri asmenys, šeimos, giminės, kiltys, net ištisos tautos dažnai keitė gyvenamąsias vietas dėl įvairių priežasčių. Lietuvių tauta šiuo atveju nėra išimtis. Ji dar proistorinių laikų glūdumoje bus kur nors išsiskyrusi iš indoeuropietiškos protautės ir įsikūrusi Pabaltijy. Ir čia gyvendama, lietuvių tauta netūnojo susigūžusi vienoje vietoje. Ji, kaip ir kitos viduramžių tautos, vykdė vidaus kolonizaciją, apgyvendindama miškų kirtimus, dykvietes, nusausintas pelkes ir šiaip negyvenamas vietas. Didžiausią kolonizaciją vykdė lietuviai ypač nuo XV a. pradžios (po Žalgirio mūšio), kada ėmė kurtis vad. Užnemunės ir iš dalies Prūsų didžioje dykroje (žr. LE V 33). Šios kolonizacijos eigoje šių dienų Užnemunė iš šiaurės buvo apgyventa žemaičių (istorinių) ir iš rytų aukštaičių. Vidaus kolonizacija vyko visais baudžiaviniais laikais, kada žemvaldžiai kilnojo baudžiauninkus į naujas sodybas.

Lietuviai šimtmečius išgyvenę Pabaltijy pasinešė keliauti į tolimesnius kraštus vos XIX a. Yra duomenų, kad būrelis jų bus atsidanginęs jau XVII a. į Kuršo kng. Jokūbo 1654 įsigytą Tobago salą Karaibų jūroje. Yra taip pat žinių, kad lietuvių išeivių dalyvauta Amerikos nepriklausomybės ir vėlyvesnėse (jau XIX a. pradžioje) kovose su anglais.

Apie didesnę lietuvių emigraciją tegalima kalbėti nuo XIX a. pradžios, atseit, po Lietuvos - Lenkijos respublikos žlugimo. Pirmiausia 1831 ir 1863 sukilimai prieš rusus privertė nemaža ypač bajoriškos kilmės žmonių ir kunigų apleisti kraštą. Pradžioje šie pabėgėliai daugiausia būrėsi Prancūzijoje, o vėliau kai kurie pasiekė ir JAV. Šie pirmieji pabėgėliai dar buvo daugiau lenkiškos orientacijos lietuviai ir tematė savo tautos ateitį jos bendrame kelyje su Lenkija. Tačiau ir šios orientacijos išeiviai (pvz. M. Tvarauskas, dr. M. P. Kasakauskas, vienuolis Aug. Zeicas, kun. Vl. Dembskis) tapo lietuviško kultūrinio darbo pionieriais JAV.

I. PIRMOJI IŠEIVIJOS BANGA

1. Emigracija į JAV

Apie pirmą masinę lietuvių emigraciją galima kalbėti tik nuo XIX antrosios pusės. Jos pradžia sutapo su rytinės Europos, daugiausia slaviškų tautų, emigracija, taip pat apie tą laiką prasidėjusia. Slaviškos tautos šiuo atveju ėmė eiti vakarietiškų tautų (anglosaksų, airių, skandinavų ir vokiečių) keliais. Šios tautos jau nuo ankstyvesniųjų amžių didelėmis masėmis traukė į Naująjį Pasaulį ir iki XIX a. jos spėjo įsilieti į angliškąją visuomenę. Tad rytinės slavų tautos, ėmusios vykti į JAV, čia susidūrė su beveik vienalyte angliškąja visuomene. Lietuviai ir buvo palaikyti slavais ar ,polenderiais' ir šiems taikytas pažeminimas palietė ir juos.

Pirmiausia Paprūsės lietuviai patyrė apie viliojančią Amerikos šalį, kur galima pralobti. Pirmutiniai žinių skleidėjai apie ją buvo Lietuvos žydai, kurie jau nuo seniau traukė į ją. Jie, būdami agentais, dažnai nurodė lietuviams kelius į tą šalį. Tad lietuviai nuo Prūsijos pasienio traukė į Hamburgą ar Bremeną ir iš ten plaukė per Atlantą. Važiavo daugiausia jauni vyrai, vengdami 1874 įvestos karinės tarnybos. Agentų atlydėti, išlipdavo Naujorko uoste ir čia pirmiausia dairydavosi darbo. Jie pasklisdavo po šio didmiesčio plačias apylinkes ir imdavo kad ir menkiausiai apmokamą darbą įmonėse, ūkiuose ar miškuose.

Iš Naujorko apylinkių traukė lietuvius, kaip ir kitus Europos ateivius, nuo antro XIX a. ketvirčio atvertos Pensilvanijos kietosios anglies kasyklos. Pirmiausia jas užplūdo airiai imigrantai 40–50 to šimtmečio metais. Airiai, išauklėti kovose su savo krašto žemvaldžiais anglais, puoselėjo karingus papročius ir Pensilvanijos kasyklų rajonuose. Jie terorizuodavo sau nepalankius kompanijų vadovus ir kitų tautybių darbininkus. Jų teroristiniams veiksmams vadovavo slapta Molly Maguires organizacija, vykdžiusi jų tautiečių kėslus žiauriomis priemonėmis, net žmogžudystėmis.

Airiai, angliškai kalbantieji ir vyraujantieji kasyklų rajonuose, iš pat pradžių su didele panieka sutiko ,slavus' iš Rytų Europos, atseit, ir lietuvius. Pirmiausia šių žmonių įprastas daug žemesnis gyvenimo lygis jiems rodėsi koktus ir paniekos vertas. Slavai, tenkindamiesi mažesniais gyvenimo ištekliais, imdavosi pigesnių darbų ir juos atlikdavo stropiau nei senieji ,angliški' darbininkai. Jie, pradžioje nepatyrę naujokai, neretai buvo pavedami senesnių darbininkų priežiūrai ir dirbo jų (vad. lydmanų) vadovybėje, susilaukdami užgauliojimų iš airių pusės. Tačiau kantrūs ir ištvermingi lietuviai nenuleido rankų ir jų bendruomenės augo anglių apylinkėse (žr. žemėlapį — LE X 39).

Pirmoji lietuvių bendruomenė Pensilvanijoje užsimezgė Danvillės miestelyje 1869 ir 1872 išaugo iki 200 narių. Netrukus darbams pasibaigus, ji ištirpo. Tuo pat metu (1869) ėmė kurtis lietuviai Shamokine (žr. LE XXVII 338–339). Ši bendruomenė tipinga daugumai pirmųjų lietuvių bendruomenių tuo, kad ji kūrėsi mišriai su lenkais. Daugelyje vietovių lietuvių grupės kūrėsi greta lenkų ar net mišo su jomis. Net ir pirmos pašalpinės organizacijos buvo bendrai abiejų tautybių steigiamos. Tuo pačiu metu abiejų iš savo kraštų atsinešta konservatyvinė religinė ideologija vedė ir prie savo bažnyčios steigimo; tai netrukus ir padaryta. Nors lietuviai parapiečiai skaičiumi ir prašoko lenkus, tačiau vėliau bažnyčia šiems teko. Panašios bendruomenės su savo parapijomis kūrėsi ir kitose kasyklų vietovėse, kaip Plymouthe, Freelande, Hazletone, Mahanoy City, Pittstone, Wilkes-Barre, Mount Carmelyje ir kitur. Iš visų šių bendruomenių žymesnės buvo Plymoutho ir Mount Carmelio. Plymoutho (žr. LE XXIII 138–141) lietuvių bendruomenė savo pačios ir parapijos kūrėju turėjo kun. A. Burbą. Jis atskyrė lietuvius nuo lenkų ir 1889 įkūrė parapiją, kurioje 1898–1903 klebonavo kun. J. Žilinskas-Žilius, pasižymėjęs Amerikos lietuvių veikėjas ir Amerikos lietuvių pirmosios istorijos autorius. Mount Carmelio bendruomenė (žr. LE XIX 333) siekia 1877, kada lietuviai, iki to meto prisišlieję prie lenkiškos Šv. Juozapo parapijos ir bendruomenės, suskato savaimingai organizuotis. Įsikūrę sau Šv. Petro ir Povilo d-ją, nutarė įsisteigti parapiją. Tačiau parapijos steigimas užsitęsė ir jie įsigijo sau bažnyčią vos 1892. Šioje parapijoje 1894–98 klebonavo kun. J. Žilinskas-Žilius ir vėliau (1907–09) kun. A. Staniukynas, žinomasis lietuvaičių kazimieriečių ordino kūrėjas. Ordinas gavo pradžią jo parapijoje ir įsisteigė pirmąją savo mokyklą.

Didžiausias lietuvių centras kasyklų rajonuose susidarė Shenandoah (žr. LE XXVII 344–347), aplink kurį driekėsi didelės kasyklos. Jose daug lietuvių, kaip ir kitų Europos ateivių, gaudavo darbo ir todėl gausiai spietėsi Shenandoah. Šis miestas, lietuvių vad. Šenadorium, netrukus gavo ,Lietuvos sostinės' vardą ir lietuviai pirmavo jame. Jie davė miestui net 6 burmistrus. Organizuota lietuvių kolonija siekio 1872, kada drauge su lenkais įkūrė Šv.

Kazimiero d-ją su sava parapija. Ankstyviausią jau grynai lietuvišką Šv. Jurgio d-ją 1877 įsteigė kun. A. Zeicas. Ji buvo gausiausia ir garsiausia d-ja visoje Pensilvanijoje. Kai drauge su lenkais pasistatyta bažnytėlė teko pastariesiems, lietuviai pasirūpino pasistatyti sau Šv. Jurgio bžn. Ėmė kurtis eilė d-jų tiek bažnytinių, tiek pasaulinių. Jų tarpe savaimingiausia buvo lietuvių angliakasių d-ja su 4000 narių. Shenandoah tapo ir pirmuoju lietuvių kultūros centru šiame žemyne, kai įsisteigusiose bent dviejose lietuviškose spaustuvėse išvydo pasaulį pirmos lietuviškos knygos Amerikoje. Didelės reikšmės Shenandoah lietuviškumui turėjo kun. A. Miluko vikaravimas (1896–1908) ir J. Šliūpo įsikūrimas (nuo 1885). Čia jis leido dar Naujorke pradėtą laikraštį Lietuviškąjį Balsą. Shenandoah gimė ir pirmasis Amerikos lietuvių susivienijimas, kai J. Šliūpo pastangomis susirinko įvairių vietovių seimas 1886 VIII 15.

Shenandoah kolonija klestėjo drauge su anglių pramonės žydėjimu. Šiai nykstant, nuo šio amžiaus pradžios nyko jame ir lietuvybė. Ilgainiui Shenandoah užleido vietą kitiems lietuvybės centrams.

Lietuviai ateiviai, nors ir buvo daugiausia ūkininkų vaikai, tačiau vengė kurtis kaimuose ar šiaip krašte ir spietėsi miestuose, taigi pramonėse centruose. Čia juos traukė didesni uždarbiai įmonėse. Tad jie ir pasklido pirmiausia Naujosios Anglijos miestuose ir Naujorke. Šis miestas — seniausia lietuvių kolonija (žr. LE XX 287–290), nes jame daugiausia išlipdavo į šį kraštą atvykusieji. 1875 randame čia įsikūrusią Šv. Kazimiero d-ją ir vėliau parapiją. Naujorke 1879 pasirodė ir pirmas lietuviškas laikraštis Gazieta Lietuwiszka, leista M. Tvarausko. Jame pradėjo visuomeninę veiklą ir J. Šliūpas, leidęs trumpą laiką laikraštį Uniją. Sena taip pat Baltimorės kolonija (žr. LE II 121–122), žinoma nuo 1881. 1885 įsikūrė savišalpinė Šv. Jurgio d-ja. Kolonija ypač buvo žymi lietuviškomis siuvyklomis, kurių dar 1914 priskaityta iki 30 su keliais ar keliomis dešimtimis siuvėjų. Baltimorėje pasireiškė ir pirmas platesnio masto laisvamaniškas sąjūdis, judintas sau spaustuvę įsitaisiusio V. Karaliaus. Jis leido tos krypties porą laikraščių paeiliui ir išspausdino keletą knygų. Jo spaustuvėje išsp. ir J. Šliūpo Lietuvystės praeitė, dabartis ir ateitis 1897.

Siuvėjų verslo lietuviai sudarė ir Bostono (žr. LE III 156–162) lietuvių kolonijos žymią dalį. Jos seniausia d-ja ‚Broliškos pašalpos po vardu Šv. Kazimiero, Lietuvos patrono' siekia 1889. Nuo 1895 pradėta organizuoti ir lietuvių parapija. Nemaža veiklumo čia parodė ir lietuvių socialistų kuopa, rengusi vaidinimus. Josios iniciatyva surengtas iškilmingas Žalgirio mūšio minėjimas 1910 su eitynėmis mieste. Pažymėtina, kad socialistai pradžioje net bendravo su katalikais ir klebonas J. Žilinskas-Žilius pritarė jų veiklai. Tik vėliau (nuo 1915), atvykus kun. F. Kemėšiui ir jam įkūrus Šv. Kazimiero lietuvių darbininkų s-gą ir savaitraštį Darbininką, prasidėjo nesantaika. Savaiminga lietuvių s-ga Bostone buvo United Garment Worker of America, Lithuanian Local 149, aprėpusi lietuvius siuvėjus.

Žymi lietuvių kolonija netoli Bostono susikūrė Lawrence (žr. LE XIV 297–298), kur jie rado darbo daugiausia audimo fabrikuose. Šios vietos seniausia Šv. Lauryno d-ja įst. 1897 ir netrukus ėmė rūpintis parapijos steigimu. Dėl prasidėjusių kivirčų klebono su parapiečiais atsirado šalia katalikiškos tautinė lietuvių parapija, gyvuojanti iki šių dienų.

Nors Filadelfijoje lietuviai (žr. LE XXII 423–434) ėmė kurtis nuo pačios emigracijos pradžios, tačiau jų organizuota kolonija prasidėjo tiktai nuo 1890. Tais metais įsikūrė Šv. Antano d-ja ir pradėjo rūpintis nuosavos bažnyčios įsigijimu. Nugalęję airių pasipriešinimą, įsisteigė Šv. Antano bžn. Kilus vaidams tarp parapiečių, bažnyčia sunyko ir vėliau (1893) įsteigta nauja Šv. Kazimiero parapija. Nuo to meto kolonija išsiplėtė ir joje 1900 buvo jau apie 15 organizacijų.

Filadelfijoje nuo pat pradžių vyravo lietuviškoji laicistinė srovė, ypač atsikėlus iš Plymoutho SLA (Susivienijimo Lietuvių Amerikoje) organui Tėvynei, leistai T. Astramsko, ir įsikūrus Lietuvių socialistų s-gos centrui su organu Kova, kurią redagavo tik ką (1905) iš Lietuvos atvykęs J. O. Širvydas. Laicistinė srovė pirmavo Filadelfijoje iki I pas. karo.

Didieji Pittsburgho fabrikai, ypač plieno, nuo pat pradžių traukė lietuvius (žr. LE XXIII 68–70), kaip ir kitus ateivius. Jame jau 1888 įsikūrė Šv. Kazimiero d-ja ir vėliau mišri lietuvių ir lenkų kareivių d-ja. Seniausioji Šv. Kazimiero parapija siekia 1893. Čia gan veiklūs buvo ir lietuviškieji socialdemokratai su savo organu Ateitimi (1900–01). Pažymėtinas 1903 lietuvių kunigų suvažiavimas Pittsburghe, kuris nutarė stengtis įkurti lietuvių vienuolių kongregaciją, kurios svarbiausias uždavinys būtų mokyti jaunuomenę lietuviškose parapinėse mokyklose. Iki šiol Pittsburghe veikia pranciškietės.

Worcesterio pirmieji lietuviai (žr. LE XXXIV 631–635) atsikėlė iš Bostono ir 1885 jau turėjo Šv. Juozapo pašalpinę d-ją. Po

to sekė Šv. Kazimiero d-ja ir Lietuvių ūkėsų klubas (1903). Klubas išaugo į stambiausią lietuvių d-ją, įsigijusią puikų vasarnamį prie ežero ir veikiančią iki paskutinių metų. Seniausia Šv. Kazimiero parapija siekia 1895 ir prie jos spietėsi eilė organizacijų, kurių kelios išvystė gan gyvą kultūrinę veiklą.

Pačioje XIX a. pabaigoje lietuviai ėmė kurtis ir Waterburyje (žr. LE XXXIV 584–586) ir apie 1892 turėjo Šv. Juozapo parapiją. Pirmuoju klebonu buvo kun. J. Žebris, šviesus visuomenininkas. Skatindamas lietuvius imtis verslų, jis pasirūpino įkurti duonos kepyklą. Nors prekyba gerai ėjo, tačiau dėl kepyklos susivaidijo su parapiečiais ir turėjo iš Waterburio pasitraukti. Jo įpėdinis kun. P. Saurusaitis 1905 pastatė naują mūrinę bažnyčią. Waterbury tebėra žymus lietuvybės centras su daugybe bažnytinių ir pasaulietinių organizacijų.

Lietuvių, kaip ir daugumos slaviškųjų Rytų Europos tautų, emigracija į JAV vyko tuo pačiu keliu, kaip ir vakarietiškų emigrantų. Jie, kaip ir šie paskutinieji, pradžioje kūrėsi Naujosios Anglijos valstybėse, vėliau ėmė plisti anapus Alegėnų kalnų vakarų link. Jie ir čia kūrėsi pramonės centruose, ypač prie Didžiųjų ežerų. Mat, prie šių ežerų esančiuose miestuose į XIX a. galą smarkiai augo pramonė ir viliojo ateivius darbo pasiūlomis. Daugiausia patraukė lietuvių trys paežeriniai miestai: Detroitas, Clevelandas ir ypač Čikaga.

Detroito lietuviškoji kolonija (žr. LE IV 474–478) prasidėjo su XX a. pradžia, nors paskiri lietuviai atvykdavo nuo pat emigracijos pradžios. Didesnį lietuvių skaičių patraukė dideli automobilių fabrikai ypač nuo 1913. Pirmoji lietuviška Šv. Jurgio parapija įst. 1908, bet po I pas. karo ji atiteko negrams. Po to lietuviai įsisteigė kitas dvi parapijas, gyvuojančias iki šių dienų. Įsisteigė eilė organizacijų, daugiausia katalikiškų. Daug reiškė Detroito kolonijai ir 1943 suorganizuotas organizacijų centras, paaukojęs nemaža Lietuvos laisvinimui ir karo metu pardavęs daugiau nei pusės milijono vertės bonų.

Sena ir Clevelando kolonija (žr. LE IV 60–64), sukurta atvykstančių iš Naujorko ir iš Pensilvanijos kasyklų. Auganti pramonė, ypač geležies ir plieno, traukė lietuvius darbininkus. Susibūrus didesniam jų skaičiui, kilo ir savo parapijos reikalas jau 1887. Bet ji įsisteigė vos 1895, kai kun. J. Dielininkaitis pradėjo laikyti pamaldas artimoje vokiškoje Šv. Petro bžn. ir buvo paskirtas lietuvių klebonu. 1901 jie pasistatė sau nedidelę bažnytėlę. Dideliu Clevelando lietuvių organizatorium laikytinas kun. J. Halaburda (nuo 1907), įkūręs pirmą parapinę mokyklą, nupirkęs sklypą numatytai naujai bažnyčiai (senoji atsidūrė fabrikų rajone ir turėjo būti nugriauta) ir davęs pradžią eilei bažnytinių organizacijų. Jis suorganizavo lietuvių namų bendrovę, įsigijusią namus su sale ir klubu. Jis prisidėjo žymia dalimi ir prie lietuvių taupymo bei skolinimo bendrovės įsteigimo, kuri, kad ir perėjusi iš esmės į privačias rankas, sėkmingai patarnauja lietuviams daugiausia namų paskolomis. O ant Halaburdos nupirkto sklypo jau jo įpėdinis kun. V. G. Vilkutaitis 1922 pastatė naują Šv. Jurgio bžn., drauge su mokykla ir sale.

Pati didžioji lietuviška kolonija susikūrė Čikagoje (žr. LE III 501–511) pirmiausia dėl šio miesto nepaprasto augimo ypač nuo XIX a. vidurio. Pristabdyta kiek didžiojo gaisro 1871, ji vėl kilo 1880 ir 1890, atseit, lietuviškos emigracijos pradžioje. Didieji plieno fabrikai ir ypač milžiniškos skerdyklos traukė tuo metu į Ameriką plūstančius Rytų Europos emigrantus, jų tarpe ir lietuvius. 1880–90, kada gyventojų skaičius Čikagoje išaugo nuo pusės milijono iki milijono su viršum, randame susikūrusią ir lietuvišką koloniją. Jos pirmas gyvavimo ženklas buvo įkūrimas Šv. Kazimiero Karalaičio d-jos skirtos pirmiausia tikybiniams reikalams aprūpinti. Mat, lietuviai dar neturėjo savo kunigo ir parapijos ir per minėtą draugiją kviesdavosi kunigą iš kitur velykinės išpažinties klausyti. Kiek vėliau, apie 1892, įsikūrė 4 d-jos, jų tarpe ir Šv. Jurgio, kurio vardu atsirado parapija ir bažnyčia. Netrukus įsisteigė dar dvi parapijos ir jų skaičius vis didėjo, kol paskutiniais metais išaugo iki 11.

Ėmė rastis įvairių draugijų, tiek bažnytinių, tiek pasaulinių.

Vadovaujančiu tautiniu veikėju iškilo Jonas Grinius, apie kurį J. Adomaičio-Šerno parašytoje Čikagos lietuvių istorijoje (išsp. 1900) sakoma: ‚Jonas Grinius buvo gabus vyras ant parengimo teatrų ir organizavimo draugysčių... Žodžiu, buvo tai pirmutinis ir karštas darbininkaš ant lietuviškos dirvos Čikagoje'. Jis bene pirmas Čikagoje suorganizavo lietuvišką teatrėlį ir tarp kita ko suvaidino paties parašytą Kovą po Grunvaldu.

D-jos buvo daugiausia pašalpinės, rūpinusios savo narių apdrauda ligos ir palikuonių sušelpimu mirties atveju. 1886–1900 jų įsikūrė Čikagoje iki 39.

Savo tautine ir kultūrine veikla ir ekonominiu pajėgumu pirmasis Čikagoje iškilo A. Olšauskas. Pradėjęs spaustuvės raidžių rinkėju vienoje lenkų laikraščio re-

dakcijoje, tapo Lietuvos, pirmo žymesnio savaitraščio Čikagoje, leidėju. Turėjo žymų talkininką laikraščio leidime iš Europos pasikviestą J. Adomaitį-Šerną, ėjusį redaktoriaus pareigas 1895–1912. Šalia laikraščio Olšauskas ėmė leisti knygas, daugiausia Adomaičio verstas iš svetimų kalbų, ir kelis savo paties raštus ar vertimus. Tarpe jo išleistų žymesnių raštų minėtini A. Lalio anglų-lietuvių ir lietuvių-anglų kalbų žodynas ir J. Basanavičiaus pasakų rinkiniai. Šalia laikraščio A. Olšauskas įsisteigė knygyną, laivokarčių ir pinigų siuntimo į Lietuvą agentūrą, pagaliau banką ir tuo būdu iškilo pirmuoju lietuviu turtuoliu Čikagoje, sukaupęs, sakoma, iki 2 mil. vertės turto.

Čikagos lietuvių kolonijai nemaža reiškė įsikūrimas seserų kazimieriečių (žr. LE XI 286–188), persikėlusių iš Scrantono ir Mount Carmelio. Jos buvo pirmos lietuvės mokytojos lietuviškose parapinėse mokyklose, kur dėstė šalia bendrų mokyklinių dalykų ir lietuvių kalbą. Jų, daugiausia kun. Staniukyno, pastangomis įsigytas žemės plotas Čikagos pietuose, Marquette parke, kur išaugo gražiai sutvarkytas sodas su vienuolyno pastatais.

Čikaga, sutraukusi daugiausia Amerikos lietuvių, pasidarė šio krašto lietuvių kaip ir sostinė. Ji vadovauja visam lietuviškam JAV gyvenimui organizacijų, spaudos, mokyklų, visokių sambūrių ir parengimų gausumu.

2. Organizacijos ir spauda

Lietuviai, atsidūrę svetimame krašte, nuo pat pradžių būrėsi į draugijas pirmiausia savitarpinės pagalbos tikslais. Gyvas reikalas apsidrausti ligos, nelaimės ir mirties atveju vertė juos burtis draugėn ir iš sudarytos bendros kasos šelptis. Pradžioje savišalpinių draugijų kūrimasis vyko su savų parapijų steigimu ir todėl daugumas draugijų buvo lyg pridurkai prie šių pastarųjų. Bet panašios draugijos kūrėsi vietomis nepriklausomai nuo parapijų ir buvo grynai tautinio pobūdžio. Savišalpinių draugijų, dažnai gyvavusių ribotą laiką, pridygo visur kolonijose.

Patvarios ir didesnės reikšmės teturėjo bendros visus JAV lietuvius aprėpiančios organizacijos, kurių buvo kelios.

Seniausia bendrinė lietuvių organizacija JAV ‚Susivienijimas Visų Lietuvininkų Amerikoje' (žr. Susivienijimai — LE XXIX 225–231), sumanyta J. Šliūpo, iškėlusio jos reikalą viename ‚Tėvynės Mylėtojų' susirinkime Naujorke. Pavyzdys tokiai draugijai kurti buvo lenkiška Związek Narodowy Polski, aprėpiąs visas Amerikos lenkų savišalpines organizacijas. Po kelių mėnesių, 1886 VIII 15, sušauktas Shenandoah seimas ir Susivienijímas buvo įkurtas. Bet J. Šliūpo ir jo bendraminčių laisvamanybė ir griežtas antiklerikalizmas atgrasė dvasiškius ir jų vadovaujamas parapines organizacijas nuo Susivienijimo. Katalikiškos srovės vadovai su kun. A. Varnagiriu priešakyje sušaukė savo seimą Plymouthe tų pačių metų lapkričio mėn. ir įkūrė tokio pat pobūdžio, bet jau katalikišką Susivienijimą. Jis nustelbė anksčiau J. Šliūpo įkurtąjį, kuris po dvejų metų sunyko. A. Varnagirio įkurtasis, pasivadinęs nuo 1889 ‚Susivienijimas Lietuvininkų Amerikoje' iš tikrųjų tapo bendra visų Amerikos lietuvių organizacija. Jame pradžioje tilpo ir lietuviai katalikai, turėję vadovybę, ir kiek laisvamaniškų pažiūrų patriotai. Dideli kunigai patriotai, kaip A. Burba ir J. Žilinskas-Žilius, sugebėjo išlaikyti visus lietuvius vienybėje. Kun. J. Žilinsko atsisakymas nuo pirmininkavimo buvo aiškus ženklas padidėjusio trynimosi tarp kunigų ir laicistų tautiečių; tai privedė prie skilimo 1901 istoriškame Susivienijimo seime Wilkes-Barre.

Atsirado du Susivienijimai, katalikiškas (Lietuvių Romos Katalikų Susivienijimas Amerikoje) ir laicistinis (Susivienijimas Lietuvių Amerikoje), gal ne visai teisingai tautišku vadinamas. Abi fraternalinės organizacijos dirbo ir dirba šalia viena kitos tą patį tautinį darbą. Jos abi jungia Amerikos lietuvius ir sukauptu kapitalu paremia lietuviškus reikalus. Abi turi didelių nuopelnų lietuviškos spaudos bei kultūros ugdymui. Spaudos draudimo metu bendras Susivienijimas ir vėliau kiekvienas jų siuntė dešimtimis tūkstančių knygų į Lietuvą dykai dalyti. Abu Susivienijimai dosniai rėmė Lietuvą, jai nepriklausomybę atgaunant ir vėliau.

Tuo tarpu kai katalikiškas Susivienijimas (LRKSA) gyvavo visą laiką be sukrėtimų, laicistinis (SLA) turėjo pergyventi krizes dėl srovių rungtynių. Pirmoji krizė kilo dėl pagyvėjusios socialistų veiklos ryšium su 1905 Rusijos revoliucija, kada į JAV privažiavo naujų socializmo ideologų. Jie pagyvino politinę veiklą jau nuo seniau įsikūrusiose kuopose ir per jas ėmė veikti SLA. Čia jie ir susikirto su vad. tautiečiais, atseit, lietuviais, nepaliestais socialistinių doktrinų ir besirūpinančiais vien tautiniais dalykais. Nuo 1907 seimo Clevelande prasidėjo iki 1911 užsitęsusi tarpusavinė kova, kuri vos tik nesuskaldė Susivienijimo. Tačiau krizė buvo nugalėta ir Susivienijimas nuo 1912 vėl ėmė augti.

Antra krizė SLA ištiko 1930, kada Čikagoje įvykusiame seime nuo Susivienijimo

atskilo komunistų grupė. Krizė brendo jau nuo 1920, kada susiorganizavusi JAV komunistų partija ėmė traukti į savo tarpą mažumas, taigi ir lietuvius. Šio krašto lietuviuose, kaip ir kitur dėjosi, komunistais pirmiausia virto buvę socialistų partijos nariai, pasukę į kairę. Tad jie 1919 suskaldė Liet. socialistų s-gą ir savaimingai susiorganizavo, per savo du organus Laisvę ir Vilnį varydami komunistinę propagandą lietuviuose.

SLA nariai komunistai, virtę atskira partija, pasišovė įsibrauti į vadovybę bent gaunant savo nariui vietą mandatų komisijoje. Kai jų reikalavimas nebuvo patenkintas, 180 jų delegacijos narių apleido posėdį ir skyrium posėdžiavo. Nuo to meto ir atsirado trečias vad. Lietuvių Darbininkų Susivienijimas, taigi trečioji fraternalinė organizacija, esanti komunistų įtakoje.

Įžymi organizacija JAV lietuviuose yra Amerikos Lietuvių Romos Katalikų Federacija (žr. LE I 146–147). Jos sumanytojas buvo kun. A. Milukas, kūręs ją 1906 greičiausiai paskatintas europinio krikščioniško demokratinio sąjūdžio, prasidėjusio nuo Prancūzų revoliucijos. Federacijos pradininkas A. Milukas ir planavo sukurti panašią Amerikos lietuvių katalikų partiją, kai jis rašė: ‚Lietuvių katalikų akcijos vadai nori, kad sutvirtėtų krikščioniška demokratija, lyg partija: ne tik Amerikoje, bet ir pačioje Lietuvoje' (Žvaigždė 23 1900). Tačiau 1906 katalikų kongrese Wilkes Barre įkurtoji ALRKF nuo pat pradžių turėjo daugiau tautinį kultūrinį pobūdį. Jos pirmas tikslas buvo vienyti katalikus lietuvius, jų organizacijas ir draugijas ir organizuotai pasipriešinti laisvamaniškai socialistinei srovei, kuri XIX–XX a. sąvartoje stiprėjo lietuviuose. To tikslo siekdama, Federacija jau pirmame kongrese 1906 kėlė lietuviškų parapinių mokyklų steigimo reikalą ir vėliau buvo pasišovusi kurti lietuvišką vyrų kolegiją. Tam reikalui net fondą organizavo.

ALRKF jau 1913 įsteigė Lietuvos reikalams Tautos Iždą (žr. LE XXX 457-458). Kilus I pas. karui, rėmė gausiais įnašais senosios tėvynės reikalus. ALRKF yra daug parėmusi Lietuvą jos kūrimosi pradžioje tiek nemažais piniginiais įnašais, tiek propaganda. Šiam paskutiniam tikslui derėjo jos įsteigtas Lietuvių Informacijos Biuras Vašingtone (žr. LE XVI 48–49).

JAV lietuviuose pirmuoju kultūrinio gyvenimo rodikliu buvo jų spauda. Ją puoselėjo pirmiausia paskiri asmenys, ėmęsi leisti laikraščius ir knygas. Laikraščiai nuo pat pirmojo, pasirodžiusio 1879, gausiai dygo ir nyko. Jie nyko dėl leidėjų ar redaktorių nepajėgumo. Greta laikraščių ėmė rastis ir lietuviškos knygos. Jos buvo daugiausia lengvo, net sensacingo turinio; vyravo verstinės, pirmoje eilėje iš lenkų kalbos. Dažniausiai knygos buvo perleidžiamos per laikraščius ir paskui skyrium išspausdinamos. Daugiau knygų leidimu rūpinosi J. Šliūpo 1885 Naujorke įkurta Lietuvos Mylėtojų Draugystė (žr. LE XVI 138). Ji turėjo drauge remti ir J. Šliūpo leistą Lietuviškąjį Balsą ir per jį knygų spausdinimą. Draugija išleido kun. A. Tatarės Pamokslus išminties ir teisybės (1887).

Žinomas SLA veikėjas Tomas Astramskas 1896 įkūrė grynai knygoms leisti Tėvynės Mylėtojų d-ją (žr. LE XXXI 118–120). Ji pasišovė leisti pirmoj eilėj mokslo ir literatūros veikalus. Žymiausias draugijos, tada B. K. Balučio vadovautas leidinys —V. Kudirkos raštų 6 tt. (1909). 1956 d-ja išleido stambią V. Sruogienės Lietuvos istoriją..

Kaip jau minėta, lietuviai JAV pirmiausia organizavosi pagal parapijas, kurios buvo lyg lietuvybės salos. Parapijos gražiai atitiko liet., daugiausia kaimiečių emigrantų, konservatyvinę religinę ideologiją. Prie parapijų kūrėsi ir įvairios bažnytinės organizacijos, daugiausia kunigų vadovaujamos. Kunigai buvo taip pat beveik vieninteliai šviesuoliai emigrantų tarpe, todėl lyg monopolizavo ateivių vadovybę. Tik pamažu šalia konservatyvinių bažnytinių sambūrių pradėjo kurtis grynai pasauliniai laicistiniai susivienijimai. Bene pirmiausia lietuvius darbininkus patraukė XIX a. gale labai įtakingas socializmas. Sąjūdis daugeliui jau girdėtas Europoje ir čia rastas gan prigijęs ypač ateiviuose. Šių jų pavyzdžiu lietuviai pradėjo kurti socialistines kuopeles. Pagal įsigalėjusią nuomonę, pirmoji lietuvių socialistų kuopa įsikūrė Filadelfijoje 1899. Tačiau S. Michelsonas (Lietuvių išeivija Amerikoje 1961 psl. 73) nurodo paskirų asmenų kitur anksčiau kurtas kuopas. 1905 įsikūrė Amerikos liet. socialistų partija (žr. LE XXVIII 224–226).

Su socialistais daugeliu atvejų iš vien ėjo lietuviškieji laisvamaniai (žr. LE XIV 75–77), 1900 įsteigę Lietuvių laisvamanių susivienijimą. Jų ir socialistų didžiausiu jungėju buvo J. Šliūpo asmuo. Jis nuo pat atvykimo į JAV išvystė plačią laisvamanišką propagandą ir ją varė ne tik per spaudą, bet ir per socialistines kuopeles, kurios jį kviesdavosi kalbėtoju. Tačiau J. Šliūpas nepaskendo socializmo doktrinoje ir netapo grynu socializmo propagandininku. Jam rūpėjo pirmoj eilėj lietuviški dalykai ir jis paliko ne socialistu, bet ‚tautiečiu', kaip laisvamaniškų polinkių lietuviai

buvo vadinami. Amerikos tautiečiai atitiko Lietuvos varpininkus.

Tautiečiai, iš pat pradžių įsirikiavę į socialistų eiles, ilgainiui tačiau ėmė skirtis nuo jų. Ypač 1905 Rusijos revoliucija, pakursčiusi socialistų veiklą ir patraukusi juos internacionalizmo kryptimi, davė ženklą tautiečiams skirtis nuo jų. Čia jiems kelią parodė ir J. Šliūpas, susikirtęs su socialistais dėl pinigų paskirstymo revoliucijos reikalams ir nuo jų atitolęs. Jis sutapo daugiau su tautiečiais.

Tautiečiai užėmė vidurinę poziciją tarp katalikų ir socialistiškų srovių ir todėl gavo vidurinės srovės vardą. Į ją pirmiausia spietėsi atsirandantieji JAV inteligentai, smulkūs verslininkai — krautuvininkai, saliūnininkai, ‚graboriai' ir kt., kurie čia vad. bendru profesionalų vardu.

Nors tautiečiai veikė jau nuo 1905, tačiau ilgai paliko neorganizuoti. Pirmiausia 1914, kada susirinko visuotinis Amerikos lietuvių seimas nukentėjusiems nuo karo pašalpai organizuoti, tautiečiai ėmė skyrium veikti šalia seime vyraujančių socialistų. Jie, J. Šliūpo vadovaujami, įkūrė Autonomijos fondą ir susiorganizavo į atskirą partiją, vad. Tautinę Lietuvių Pirmeivių partiją. 1915 įvykusiame suvažiavime partija pasivadino Lietuvių Tautinės Sandaros vardu (žr. LE XXVI 403–404).

Sandara nemaža veikė Lietuvos labui I pas. karo metu ir po jo. Ji steigė Lietuvių Tarybą, rinko ir siuntė aukas besikuriančiai Lietuvai. Sandaros vadovaujantis veikėjas B. K. Balutis, savaitraščio Lietuvos redaktorius, pats įsijungė į Lietuvos atkūrimo darbą.

Sėkmingai veikusi Sandara po 1926 XII 17 perversmo skilo. Iš jos išsiskyrė dešinieji tautininkai, pritarę perversmui ir tautininkų režimui. Sandaros eilėse paliko kairesnieji tautiečiai su savo organu Sandara. Jie artimi nepriklausomos Lietuvos valstiečiams liaudininkams.

Vėliausiai įsikūrė Lietuvos Vyčiai (žr. LE XXXIII 502–504). Tai yra katalikiško jaunimo organizacija, 1913 įkurta Lawrence uolaus veikėjo M. Norkūno. Vyčiai buvo pirmasis lietuvių jaunimo susivienijimas Amerikoje, stengęsis sujungti čia gimusius jaunuolius. To susivienijimo eilėse telkiasi dvikalbis jaunimas, bet su lietuviška dvasia. Susivienijimas leidžia savaitraštį Vytį ir sėkmingai dirba tautinėje politinėje srityje. Jo nariai, pvz., rašo laiškus kongreso nariams ir šiaip įtakingiems asmenims, primindami jiems įvairius opesnius Lietuvos reikalus.

Ryšium su Sovietų okupacija, kovai dėl Lietuvos laisvės Amerikos lietuvių politinių srovių ir organizacijų 1940 įsteigta Amerikos Lietuvių Taryba (žr. LE I 147–148).

Tremtyje (Vokietijoje ir kt.) atsidūrusiems lietuviams remti Amerikos lietuvių 1944 IV 1 įst. Bendrasis Amerikos Lietuvių Fondas, stp. Balfas (žr. LE II 376–378). Ilgamečiu jo pirm. buvo prel. J. Končius, nuo 1964 — kun. V. Martinkus.

II. ANTROJI IŠEIVIJOS BANGA

Nuolatinį lietuvių sruvenimą į JAV nutraukė I pas. karas. Po karo jis jau negalėjo atsinaujinti dėl kongreso išleisto griežto įstatymo, kuris lietuviams nustatė labai mažą metinį imigrantų kontingentą (382 žmonės). Tuo būdu, emigracijos durys į JAV beveik užsidarė. Nepriklausoma Lietuva, nors ir darė žymią ūkišką pažangą, nuo pat pradžių negalėjo pakankamai aprūpinti darbu ir gyvenimo ištekliais visų krašto gyventojų. Pagrindinis verslas, kaip ir seniau, paliko žemės darbas, kuriuo vertėsi daugiau nei 83% gyventojų. Nors pravedant žemės reformą buvo sukurta nemaža naujų ūkių ir buv. mažažemių padidintos nuosavybės, tačiau kaimuose radosi prie žemės nepritapęs elementas, ieškojęs progos emigracijai. Pirmiausia netikroj padėtyje atsidūrę buv. dvarų darbininkai, negavę dalijamos žemės ar gavę, bet nesugebėję įsikurti. Nelengvoje padėtyje atsidūrė ir negausūs miestų, ypač Kauno, darbininkai, kuriems trūko darbo labiausiai žiemos metu. Bet labiausiai Lietuvos darbo sluoksnius palietė prasidėjusi pasaulinė ūkio krizė į 30-jų metų galą. Ją pajuto visi gyventojų sluoksniai, neišskiriant ir didėjančios krašto inteligentijos, netilpusios į įstaigas ar įmones. Tuo būdu prasidėjo antroji jau nepriklausomos Lietuvos emigracijos banga, krypusi į Kanadą ir Pietų Ameriką — į Argentiną ir Braziliją.

1. Emigracija Kanadon

Kanada nebuvo visai svetimas lietuviams kraštas (žr. LE X 412–417). Pirmieji lietuviai atsirado jame jau apie 1900. Jie atvykdavo daugiausia iš Anglijos ar Škotijos, į kur anksčiau atsikėlė. Po 1905 revoliucijos atsirado jau pabėgėlių iš Lietuvos, vengusių rusų persekiojimo. Jie kiek didesniais būriais spietėsi pramonės miestuose, kur radosi jų kolonijos. Bene seniausioji kolonija įsikūrė Montrealio mieste (žr. LE XIX 237–245). Čia 1904 radosi jų pirmoji pašalpinė d-ja. Po jos trumpo gyvavimo įsisteigė Šv. Kazimiero d-ja (1905), jau suvaidinusi didesnį vaidmenį. 1907 ji įsteigė parapiją ir 1915 pasistatydino Šv.

Kazimiero bžn. Atsirado dar ir kitos d-jos, jų tarpe ryškesnė D.L.K. Vytauto pašalpinis klubas. Taigi Montrealio kolonija jau buvo gerokai išaugusi prieš antros bangos emigraciją, kuri žymiai sustiprino ją.

Antras senas lietuvių židinys Kanadoje — Toronto miestas, kur pirmieji lietuviai atvyko irgi apie 1900 (žr. LE XXXI 319–327). Pirmutinė pašalpinė šv. Jono d-ja įsteigta 1902. Ji įkūrė to pat vardo parapiją ir bažnyčią, gyvuojančią iki šių dienų. Kurį laiką čia leistas socialistinės pakraipos laikraštis Kanados Lietuvis. Nuo 1914 veikia SLA kuopa, žymiai išaugusi su antrąja emigracija.

Pirmieji Kanados lietuviai gyveno pasklidę įvairiose vietose, kur tik galėjo įsikibti į darbus. Viena žymesnė jų kolonija šalia dviejų minėtų buvo Hamiltonas (žr. LE VIII 110–112), patraukęs ateivius sunkiąja pramone. Čia lietuviai bus pradėję kurtis apie 1900 ir prieš I pas. karą jų buvo apie 100 su viršum. Trumpą laiką veikė kelios organizacijos ir nuo 1906 SLA kuopa. Negausi kolonija ilgainiui sunyko ir naujos bangos ateiviai ją iš naujo kūrė.

Nepriklausomos Lietuvos emigrantai daugiausia buvo ūkininkų vaikai ir susidūrė su sunkumais, kurdamiesi naujame krašte. Jų neviliojo bernavimas ūkiuose ir jie dairėsi darbo pramonės įmonėse. Tuo būdu, jie traukė į didesnius miestus. Jei pirmiesiems, maždaug pirmosios 30-jų metų pusės, emigrantams šiuo atveju kiek lengviau sekėsi, tai antrosios pusės to paties dešimtmečio ateiviams jau teko pavargti. Mat, jie susidūrė su visuotine ūkio krize, kada darbai pramonėje labai susiaurėjo.

Vėliau kai kurie seniau atvykusieji ir kiek prasigyvenę stengėsi įsigyti ūkius, ypač tabako. Daugiausia tabako ūkininkų susispietė Tillsonburgo apylinkėje, kur susiorganizavo į draugijas, įsteigė kat. parapiją, šeštadieninę mokyklą, kooperatyvą ir kt. Nemaža Kanados lietuvių stengėsi įsmukti į JAV ir kai kam jų pavyko. Likusieji Kanadoje, pergyvenę krizę ir sulaukę geresnės ūkio konjunktūros ryšium su artėjančiu II pas. karu, galėjo stipriau atsistoti ant kojų. Kai kurie jų įsigijo krautuves, valgyklas, restoranus, ėmė verstis amatais, nuosavybių pirkimu-pardavimu ir namų statybomis. Vienas kitas prasimušė net į fabrikantus.

Šios emigracijos lietuviai, būdami patys bemoksliai, mažai rūpinosi ir savo vaikų mokslinimu. Jų vaikų daugumas ir tėra darbininkai ir tik maža dalis profesionalų: gydytojų, advokatų, mokytojų ir kt.

Dėl didelio išsiblaškymo plačiame krašte ir dėl inteligentinių pajėgų trūkumo jų kultūrinė ir tautinė veikla buvo ribota. 1931 Montrealyje ėmė eiti savaitraštis Darbininkų Balsas, pakliuvęs po kiek laiko į komunistų rankas. Jie pakeitė vardą į Liaudies Balsą ir perkėlė į Torontą.

Tikrai tautinis Kanados lietuvių sambrūzdis įvyko 1940, kada bolševikai okupavo Lietuvą. Tada Toronto lietuvių veikėjų tarpe kilo mintis suburti tautiečius į bendrą organizaciją ir įsteigti Kanados lietuvių tarybą. Tuojau įvyko organizacijų atstovų suvažiavimas ir taryba buvo įsteigta grynai laisvinimo kovai vesti. Taryba veikė memorandumais ir demaršais Otavoje ir vėliau rūpindamasi karo pabėgėlių įkurdinimu krašte. Netrukus taryba ėmė leisti savo savaitraštį Nepriklausomą Lietuvą, turėdama tikslą pirmiausia pranešinėti tautiečiams apie savo veiklą. Kaip tarybos centras, taip ir laikraštis netrukus perkeltas į Montrealį. Čia taryba veikė iki 1949.

2. Emigracija Pietų Amerikon

Pirmutinis Pietų Amerikos kraštas, paviliojęs lietuvius emigrantus po I pas. karo, buvo Brazilija (žr. LE III 225–227). Ji patraukė emigrantus savo nauja žemės ūkio politika, kai tenkino plantacijų (fazendų) savininkų užgaidas padidinti ūkio gamybą dėl aukštų kainų ir padidėjusio produktų reikalavimo. Menkai mechanizuotame Brazilijos ūkyje produkcijos padidinimas tegalimas buvo vien sutelkiant daugiau darbo rankų. Kadangi jų savame krašte trūko, tai atkreiptas dėmesys į karo nualintus kraštus, neaplenkiant ir Lietuvos. Brazilijos parlamento priimtas įstatymas, skyręs sumas laivų kompanijoms, vežusioms darbininkų šeimas, tuojau pajustas ir Lietuvoje. Pasklido gandas, kad štai iki šiol mažai žinomas kraštas reikalauja darbininkų ir veltui veža. Ne kas kitas, kaip laivų kompanijų agentai skleidė viliojančias žinias ir žadėjo ne tik gerus darbus, bet dar ir žemės sklypus ūkiams įsitaisyti. Tie patys agentai padėdavo, be jokio mokesčio, lengvai gauti dokumentus ir reikalavo, kad emigrantai vyktų kelių žmonių šeimomis. Nesvarbu, kad tos šeimos ir netikros buvo.

Šiose aplinkybėse lietuviai kaimečiai ir miestiečiai, pokarinių nepriteklių spaudžiami, ėmė važiuoti į Braziliją jau nuo 1923. Pirmaisiais keleriais metais emigracija vyko pamažu, kol nuo 1926 staiga pašoko iki kelių tūkstančių per metus. Apie 1930 ji staiga susitraukė dėl įsibėgėjusios pasaulinės ūkio krizės.

Dykai atvežti emigrantai buvo nukreipti daugiausia į São Paulo ar Paranos valstybes, kur buvo didžiausios kavos plantacijos. Jie atsidurdavo visiškoje prižiūrėto-

jų valdžioje ir turėjo dirbti ir gyventi pagal jų padiktuotas smulkias taisykles. Tuo būdu emigrantai lietuviai atsidurdavo lyg baudžiavos laikų dvaruose. Jie gyvendavo, apsipirkdami fazendų savininkų krautuvėse, ir dėl mažo uždario prasiskolindavo jiems. O prasiskolinę jie negalėjo teisėtai apleisti ūkių. Drąsesnieji bandydavo kartais bėgti naktimis kur į miestus. Jei per nelaimę pakliūdavo sargybiniams, šių kartais būdavo tiesiog užmušami. Kurie ištverdavo dėl nenoro ar nesugebėjimo pabėgti, palikdavo ūkiuose samdiniais ir po sutarties termino ar nuosavus žemės sklypus įsigydavo.

Pasitraukę iš fazendų į miestus ar tiesiog iš Lietuvos į juos atvykę galėjo pakenčiamai verstis. Susispietę daugiausia São Paulo mst. (žr. LE XXVI 464–466) susikūrė sau 1927 Susivienijimą Lietuvių Brazilijoje. Vėliau ėmė rodytis ir laikraščiai vienas po kito. Jie ilgai neišsilaikydavo dėl partinių kivirčų ir ypač dėl prasidėjusios ūkio krizės. Krizė skaudžiai palietė Brazilijos lietuvius ir tiesiog privertė Lietuvos vyriausybę susirūpinti jais. 1929 įsteigtas Lietuvos konsulatas São Paulo mieste, kuriam pavestas uždavinys paremti finansiškai organizacijas, spaudą ir grąžinti norinčius į Lietuvą nemokamai ar už pusę kainos. Su konsulato parama įsikūrė mokyklos, kuriose šalia portugalų dėstyta ir lietuvių kalba. Kai kurioms mokykloms konsulatas net pastatus įgijo.

Suklestėjęs lietuvių kultūrinis ir organizacinis gyvenimas sutriko, ištikus II pas. karui ir Lietuvos okupacijai. Dingo parama mokykloms ir jos ėmė nykti. Brazilijos vyriausybei uždarius dėl karo svetimkalbius laikraščius, lietuviai neteko savo spausdinto žodžio. Po karo antros bangos emigrantai mažai tesireiškė lietuviškoje veikloje ir liko daugiau ar mažiau nuslopinti naujųjų ateivių.

Argentina jau nuo senesnių laikų buvo žinomas kraštas ir patraukęs lietuvius emigrantus (žr. LE I 256–258). Paskiri išeiviai vyko į ją jau praeitame amžiuje ir kūrėsi ypač Patagonijoje, kur vertėsi avių ūkiu. 1914 įst. savišalpinė organizacija Susivienijimas Lietuvių Argentinoje. Pirmoji masinė emigracija vyko į Argentiną 1925–31, ir lietuviai spietėsi daugiausia miestuose. Buenos Aires su Avellaneda ir priemiesčiais jų svarbiausias telkinys. Daugiausia Avellanedos lietuviams nusipelnė marijonai, įsikūrę čia nuo 1939. Jų pastangomis atsirado lietuvių parapija su bažnyčia, vienuolyno namas ir mokykla, kurią perėmė kazimierietės. Aplink lietuvišką parapiją ir vienuolyną ėmė spiestis lietuviai, ir susidarė gana gausi lietuviška kolonija Avellanedoje.

Tarp lietuviškų organizacijų ypač minėtinas Lietuvai Išlaisvinti Centras, įkurtas 1940. Jis rengė visokius tautinius minėjimus, kalbėjo apie Lietuvos okupaciją ir žadino laisvės bylą. Po karo šelpė tremtinius Europos kraštuose ir stengėsi padėti jiems į Argentiną atvykti ir įsikurti. Tad Argentinos antrosios bangos lietuviai paruošė dirvą pastarajai masinei emigracijai.

Trečia Pietų Amerikos valstybė, priėmusi laisvos Lietuvos emigrantus, buvo Urugvajus. Jo sostinėje Montevideo randame 1928 pirmuosius liet. ateivius (žr. LE XIX 228–230). Jau 1929 čia susikūrė ir mišri lietuvių katalikų ir socialistų d-ja. Kurį laiką ji leido mėnesinį žurnalą Laisvąją Lietuvą. Laikraščius trumpalaikius leido ir kitos grupės: katalikai, socialistai ir net komunistai. Urugvajus yra vienintelis Pietų Amerikos kraštas, nepripažinęs Lietuvos okupacijos ir todėl jame veikia Lietuvos pasiuntinybė, skirta visai P. Amerikai. 1963 Montevideo mieste įvyko antrasis Pietų Amerikos lietuvių kongresas.

Už Lietuvos ribų gyvenančiais lietuviais rūpintis, 1931 Kaune įsteigta Draugija Užsienio Lietuviams Remti (žr. LE V 174–175). D-ja siuntinėjo užsienio lietuviams knygų, laikraščių, rėmė lietuvių mokyklas Argentinoje, Brazilijoje, Latvijoje, Urugvajuje ir kt. 1935 VIII 11–17 Kaune įvyko pirmasis Pasaulio lietuvių kongresas (žr. LE XXII 80–81) ir buvo įkurta Pasaulio Lietuvių Sąjunga (žr. LE XXII 81–82), kuri 1937–40 leido dvisavaitinį Pasaulio Lietuvį.

III. TREČIOJI IŠEIVIJOS BANGA

Šios bangos emigrantai yra žymia dalimi bėgusieji į Vakarus 1944 nuo Lietuvą vėl užimančių bolševikų, kurių priespaudą buvo gerai patyrę pirmosios Sovietų okupacijos metu 1940–41. Pabėgėlių tarpe itin gausūs buvo inteligentinių profesijų asmenys, išaugę ir išsimokslinę nepriklausomoje Lietuvoje ir vakarietiškos kultūros dvasioje. Dėl vykstančio karo pabėgėliai turėjo sustoti Vokietijoje ir tik paskiri asmenys tegalėjo paslinkti toliau. Maža dalis pabėgėlių pasinešė tiesiog iš Lietuvos per Baltiją Skandinavų kraštų link.

Lietuviai, atsidūrę sąjungininkų bombarduojamoje Vokietijoje, turėjo paskirai kurtis ar buvo įstaigų kurdinami įvairiose vietose. Jos kurdino juos daugiausia didžiųjų fabrikų rajonuose ir kinkė į karo pramonę. Čia jie turėjo sunkiai dirbti net iki 12 val. paroje, tenkintis menku maistu ir gyventi nuolatinėje bombų grėsmėje. Nemaža dalis pramonės darbininkų susispietė dide-

liuose miestuose ir juose ėmė organizuotis. Vyraujantis centras pasidarė Berlynas, kur jau nuo seniau veikė lietuvių organizacijos. Berlynas virto centrine Reicho lietuvių pabėgėlių būstine. Čia nuo 1944 rudens leistas ir tada vienintelis Vokietijos lietuvių laikraštis Lietuviai (žr. LE XVI 21). Be Berlyno gausingiausios lietuvių kolonijos dar buvo trijuose didmiesčiuose: Drezdene, Münchene ir Vienoje. Pastaroji kolonija, iš pradžių gerai susiorganizavusi, — čia 1944 VIII 28 atgaivintas ir Čiurlionio ansamblis — po kelių mėnesių ėmė smarkiai retėti dėl narių traukimosi į Vakarus ir į 1944 galą sunyko. Panašiai dingo lietuvių sambūriai karui baigiantis ir kituose miestuose.

Po Vokietijos kapituliacijos pabėgėlių padėtis pakito. Visų pirma atsipalaidavo prie fabrikų ar ūkių pririštieji ir jie galėjo kiek laisviau judėti. Didesnis jų traukimas, tiesiog bėgimas vyko iš visų sričių, sąjungininkų perleistų Sovietams. Prie pabėgėlių prisidėjo dar prievarta į Reichą atvežti darbams ar kariškoms tarnyboms, o taip pat iš koncentracijos stovyklų ar kalėjimų išėję kaliniai. Prie pabėgėlių prisidėjo ir žymi grupė vad. repatriantų (žr. LE XXV 161), prisijungusių įvairiais būdais, kartais suktais, prie 1941 Reicho vyriausybės iš Lietuvos išvežamų vokiečių. Maža dalis pabėgėlių dar buvo vokiečių evakuotų bei išvarytų daugiausia iš pasienio ruožų. Jųjų tarpe atsidūrė tarnautojai, turėję lydėti iš Lietuvos evakuojamas įstaigas ir tiesiog varomi apkasų kasti.

1. Stovyklos

Gausios suvežtų ir subėgusių Vokietijon svetimšalių masės vertė sąjungines karo pajėgas susirūpinti jų globa. Prašalaičius tvarkyti ir juos išlaikyti ėmėsi prie karo jėgų veikusi UNRRA (žr. XXXII 255–257). Jos ir okupacinės valdžios pirmasis tikslas buvo surinkti svetimšalius į stovyklas ir iš čia grąžinti juos į gimtuosius kraštus. Tam reikalui tuojau įsileistos įvairių kraštų repatriacinės komisijos ir joms leista atsirinkti savus piliečius ir vežtis. Tuo būdu kokie 6 mil. per karą vokiečių okupuotų Europos kraštų piliečių apleido Vokietiją. Bet žymi dalis Sovietų Sąjungos, jos okupuotų ar satelitinių kraštų piliečių atsisakė net ir prievartinės repatriacijos, liko gyventi stovyklose ir gavo Displaced Persons (DP) vardą (žr. LE V 147–158).

Pabėgėliai ar tremtiniai — kaip jie nuo dabar ėmė vadintis — lietuviai drauge su tūkstančiais kitų rytinės Europos tautybių pradėjo kelerių metų gyvenimą stovyklose. UNRRA kūrė stovyklas dažniausiai skyrium kiekvienai tautybei ir todėl lietuviai gyveno atskirose stovyklose, o kartais mišriai su estais ir latviais, nes santarvininkai pabaltiečius laikė lyg viena tautybe. UNRRA iš dalies leido stovyklos gyventojams patiems tvarkytis ir todėl jose radosi lietuvių komitetai ar komendantai bei vedėjai. Nebuvo baimės organizuotis, kurti mokyklas, leisti radijo žinių biuletenius, rengti koncertus, net operas statyti, leisti tūkstančių tiražo knygas, laikraščius.

Kiek skirtingas vaizdas buvo prancūzų zonoje. Čia tremtiniai karinės valdžios globoje išliko ilgesnį laiką nei kitų zonų tremtiniai. Vėliau globą perėmė UNRRA ir prie karinės valdžios įstaigų sudaryti PDR (Prisonniers-Deportés-Refugiés) skyriai. Lietuviai prancūzų zonoje pradžioje naudojosi lyg ir privilegija, kai jų įstaigoms buvo leista juos atstovauti (Lietuvių konsulatas Tübingene, komitetai). Tuo tarpu kai amerikiečių ir britų zonose tremtiniai turėjo daugiausia gyventi stovyklose, prancūzų zonoje jiems leista naudotis privačiomis patalpomis, kai kuriais atvejais net ir buv. nacių butais.

Nepaisant nepalankių sąlygų, stovyklos vis dėlto traukė tremtinius tiek Vokietijoje, tiek Austrijoje. Pirmiausia priešiška vietinių laikysena vertė tremtinius nešdintis iš jų tarpo į savo tautiečių aplinką. Traukė taip pat ir UNRRA garantuojamas aprūpinimas maistu, pastoge ir kitomis kukliomis gėrybėmis, kurių tremtiniai patys sunkiai galėjo įsigyti.

Stovyklinio gyvenimo sąlygos, o ypač mityba, kurią tvarkė UNRRA ir vėliau IRO (žr. LE IX 67) ar karinės įstaigos, nebuvo vienodos visose okupacinėse zonose. Prancūzų zonoje pirmaisiais po karo mėnesiais tremtiniai buvo blogai maitinami, tuo tarpu kitose zonose mityba buvo patenkinama. Amerikiečių zonoj didelė parama tremtiniams buvo pirmoj 1946 pusėj dalijamos Amerikos Raudonojo Kryžiaus maisto paketai. Britų zonoje mityba ypatingai pablogėjo 1946–47, o amerikiečių — 1947. Dėl to baltų organizacijos kreipėsi memorandumais į IRO įstaigas Vokietijoje ir Ženevoje. Net pati IRO konferencija Ženevoje pastebėjo, kad ‚nustatyti mitybos tikslai iki šiol nepasiekti'.

Sveikatingumas tremtinių tarpe kai kuriais požiūriais kėlė susirūpinimą. Sveikatos reikalais rūpinosi sąjungininkų globos įstaigos ir Lietuvos Raudonasis Kryžius. Stovyklose veikė ligoninės, ambulatorijos, dantų kabinetai. Trūkstamus vaistus žymiai papildė Balfo iš JAV ėjusios siuntos. Nors epideminių susirgimų didesniu mastu tremtinių tarpe ir nebuvo, tačiau nerimą kėlė padidėję susirgimai džiova. Jų skai-

čius 1947 buvo pasiekęs 450. Vaikų, sergančių rachitu, džiova ar anemija, skaičius siekė 68%.

Teisinė tremtinių padėtis Vokietijoje nebuvo aiški. Teoretiškai už stovyklos ribų gyvenantieji buvo prilyginti svetimšaliams, tačiau praktiškai jų padėtis buvo be teisių. Jie sunkiai gaudavo patalpas, negalėjo savarankiškai verstis, steigti įmonių ir t.t. Stovykloje gyvenantieji neturėjo teisių nei teoretiškai nei praktiškai. Lengvai pažeidinėta gyvenamųjų patalpų neliečiamybė, dažnu atveju net ir nuosavybės teisė. Tremtiniai kartais turėjo dirbti stovyklos administracijos užkraunamus darbus, negaudami už tai jokio atlyginimo. Pirmaisiais metais DP net neturėjo teisės judėti laisvai. Stovyklų komitetai pripažinti tiek, kiek jie tarnavo UNRRA, IRO ar karinės valdžios administracijai. Vokiečių universitetuose buvo įvestas DP numerus clausus (tremtinių galėjo būti nedaugiau kaip 10% studentų). Tremtiniai neturėjo ir laisvos spaudos teisės. 1945–46 jie tegalėjo rašyti tai, ką jiems nurodydavo UNRRA pareigūnai. Spauda kentėjo nuo griežtos cenzūros ir buvo likviduojama be rimtų priežasčių. Pradžioje veikę tremtinių teismai buvo panaikinti ir viskas atiduota stovyklos komendanto nuožiūrai.

DP žmogiškos teisės dažnai pažeidinėtos įvairiais patikrinimais, vad. skryningais, kuriais norėta išskirti iš UNRRA globos tremtinius, kaltinančius UNRRA nuostatų. Tūkstančiai tremtinių neteko DP statuso. Vienas tų patikrinimo motyvas buvo noras sumažinti DP skaičių ir palengvinti repatriacijos politiką.

Repatriacija, atseit, raginimas grįžti į tėvynę, dažnai vykdytas rafinuotomis priemonėmis. Repatriacijai skatinti į stovyklas įsileisti Sovietų karininkai ir jų repatriacinės komisijos. Sovietų komisijų nariai net galėjo lankytis tremtinių namuose (prancūzų zonoje). Sovietai galėjo varyti stovyklose savo propagandą per platinamą spaudą. Spaudžiant grįžti į okupuotą tėvynę, bent 1947 bloginta tremtinių padėtis jų kilnojimu iš stovyklos į stovyklą ir maisto davinio mažinimu.

Spaudimo repatrijuoti neišvengė lietuviai ir kituose kraštuose. Tas pavojus pirmoj eilėj palietė lietuvius karius, atsidūrusius po karo Prancūzijoje, Švedijoje, Italijoje ir kt. 1946 I 23 Švedijos vyriausybė išdavė Sovietams 145 pabaltiečius, kariavusius vokiečių eilėse Kuršo fronte. Išduotųjų tarpe buvo ir keletas lietuvių.

2. Organizacinė ir kultūrinė veikla

Okupacinių valdžių užsimojimas burti pabėgėlius į stovyklas, kad ir grąžinimo į gimtines tikslais, sudarė sąlygas lietuvių organizacinei ir kultūrinei veiklai.

Atsidūrę Vokietijoje lietuviai dar karo metu ėmė organizuotis pirmiausia Berlyne, kur įsikūrė Lietuvių Sąjunga, virtusi po karo Lietuvių Tautine bendruomene su vyr. komitetu. Ji rūpinosi tautiečių buitimi ir atstovavo jiems santykiuose su sąjungininkais. Kai karinė valdžia britų okupacinėje zonoje uždarė pabaltiečių tautines organizacijas, nuo 1946 ėmė veikti Baltų Centrinė Taryba (žr. LE II 131–132). Ji laikyta patariamuoju organu prie britų karinės valdžios ir globos organizacijų. Daug daugiau nei Lietuvių Sąjunga lietuviams reiškė tuojau po karo Berlyne atgaivintas Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo komitetas (Vlikas), netrukus persikėlęs prancūzų zonon Würzburgan ir 1945 gale Pfullingenan. Nors komiteto veiklos vyriausias tikslas buvo Lietuvos laisvinimas, tačiau jis žymia dalimi lėmė ir lietuvių tremtinių buitį. Šalia jo veiksmingai veikė dar Lietuvos Raudonasis Kryžius (žr. LE XXIV 542–544). Jis pradėjo darbuotis 1945 V, kada užmezgė ryšius su tarptautiniu Raudonuoju Kryžiumi Ženevoje ir pasiuntė memorandumą okupacinių kariuomenių vadui gen. D. D. Eisenhoweriui, prašydamas paleisti iš nelaisvės lietuvius karius, prievarta įjungtus į Reicho kariuomenę. LRK per savo skyrius ir įgaliotinius stengėsi aprėpti visus pabėgėlius Vokietijoje ir kitur. Jo svarbiausias darbas buvo Balfo (Bendrojo Amerikos Lietuvių Fondo) iš JAV prisiunčiamų ir iš kitur gaunamų gėrybių skirstymas tremtiniams. Kūrėsi iš naujo ar atsikūrė dar Lietuvoje veikusios įvairios profesinės ar kultūrinės organizacijos tiek paskirų stovyklų ribose, tiek bendresnio pobūdžio.

Stovyklose įsikūrusiems tremtiniams kilo gyvas reikalas turėti savas švietimo įstaigas jaunimui mokslinti. Tat nuo pat pradžių imtos kurti mokyklos pirmiausia bendro lavinimo — pradžios ir vidurinės. Jose stengtasi eiti mokslas pagal laisvos Lietuvos mokyklų programas. Mokyklos veikė UNRRA ir vėliau IRO leidimu ir iš jų mokytojai gaudavo dalinį atlyginimą. Tačiau visa mokyklų priežiūra priklausė pradžioje 1946 įkurtai Lietuvių Tremtinių Bendruomenei (žr. LE XXII 77) ir paskiau prie jos įkurtai Švietimo Valdybai. Josios paskirti rajoniniai inspektoriai sekė iš arti mokyklų darbą paskirose stovyklose (moksleivių statistika duota LE V 154).

Dar įkurta eilė specialių aukštųjų ir aukštesniųjų m-lų daugiausia technikos ir amatų. Žymesnės buvo dvi: 1946 įst. Taikomosios dailės institutas Freiburge, vestas V. K. Jonyno (žr. LE VI 388), ir Aukštieji

technikos kursai Kemptene, vesti prof. S. Kolupailos (žr. LE XI 362). 1946–49 prie Tübingeno univ. veikė baltų kalbų skyrius, kuriam vadovavo prof. A. Salys ir prof. Pr. Skardžius. Lietuviai mokslininkai bendradarbiavo tarptautinio UNRRA univ. kūrime (1946) Münchene ir keli jame dėstė. Bet daugiausia lietuvių akademikų susispietė Pabaltijo Universitete, nuo 1946 veikusiame Hamburge ir 1947–49 Pinneberge (žr. LE XXI 292–296).

Daugelis studentų ėjo mokslus ne tremtiniams skirtuose, bet vokiškuose universitetuose. 1945–46 pati UNRRA teikė studentams globą, vėliau ją nutraukė ir studentai ėjo mokslus, šelpiami LRK daugiausia iš Balfo gaunamais doleriais.

Gausi buvo lietuvių spauda. Mat, niūriuose barakuose tremtiniai be rytojaus perspektyvų ir be įprastinių kasdieninių pareigų baisiai ilgėjosi žinių iš platesnio pasaulio ir savo tautiečių buities, tad jau pokario mėnesiais išplito biuleteniai ir sieniniai laikraščiai. Nuo 1945 rudens pasirodė ir spaustuvėje spausdinti laikraščiai. Iš 8 tais metais pasirodžiusių laikraščių 5 išsilaikė iki emigravimo iš Vokietijos pradžios. Laikraščių kiekis vis didėjo ir 1946 jų įvairių rūšių Vokietijoje priskaitoma iki 197. Dar kelios dešimtys ėjo kituose kraštuose (plg. LE V 155).

Labai tremtinių pageidaujami buvo ir neperiodiniai leidiniai. Per trejus metus jų Vokietijoje pasirodė 775. Vyravo grožinės literatūros kūriniai.

Lietuviai rodė gyvą kultūrinę veiklą chorais, muzika, vaidinimais, baletu ir sportu. Savo chorais, iš kurių minėtini Čiurlionio ansamblis (žr. LE IV 198–201), Tautinis ansamblis (žr. LE XXX 450–452) ir Dainavos ansamblis (žr. LE IV 235–237), lietuviai supažindino sąjungininkų pareigūnus ir karius su lietuviška daina. Lietuviai rodėti su dainomis ir muzika Vokietijos radiofonuose, o Detmolde net suorganizavo lietuvišką operą ir 1947 II 25 pastatė Rossini Sevilijos kirpėją. Kelių dainininkų grupė gastroliavo Anglijoje. Tame pačiame Detmolde veikė ir dramos teatras Aitvaras.

Plataus užmojo organizacijos ir kultūrinė veikla ėmė siaurėti prasidėjus emigracijai iš Vokietijos.

3. Įkurdinimas

1945–46 tremtiniai tvirtai tikėjosi, kad Pabaltijo valstybės su amerikiečių pagalba greitai atgaus laisvę ir pasitraukusieji galės grįžti, o kol grįžimas bus galimas, lietuvių veiksniai planavo tremtinių laikiną įkurdinimą kur Europoje, nepertoliausiai nuo Lietuvos. Veiksnių planai turėjo išblėsti, kai 1946 pabaigoje britai pirmieji paskelbė verbuoją į darbus 1000 pabaltiečių moterų. Jų tarpe apie 500 lietuvių. Nuo 1947 Anglijon atvyko tūkstančiai kitų, vien tik iš britų okupacinės zonos apie 4808 lietuviai. Tuo būdu, Anglija buvo pirmoji Europos valstybė, pastoviai priglaudusi tremtinius iš Vokietijos, Austrijos ir kitų šalių. Nuvežti tremtiniai apgyvendinti daugiausia stovyklose (hosteliuose) ir turėjo dirbti pagal darbo ministerijos nurodymus. Daugiausia pateko į tekstilės pramonę. Kiek prasigyvenę stengėsi išeiti iš stovyklų ir pirkosi daugiausia išsimokėtinai sau namukus. Nors tremtiniai Anglijoje ir galėjo pakenčiamai įsikurti ir naudotis čia išplėstu socialiniu draudimu, tačiau nedraugiška vietinių nuotaika ir kitos priežastys skatino kitur keltis. Lietuviai iš Anglijos vyko į Kanadą, Australiją ir ypač JAV, betgi dalis paliko jų Anglijoje. Lietuviai čia susitelkė į Didžiosios Britanijos Lietuvių S-gą, leidžia 6 laikraščius, iš kurių išsiskiria Europos Lietuvis. 1954 Londone įsteigė Nidos knygų klubą, leidžiantį knygas. (Apie D. Britanijos lietuvius žr. LE IV 520–521).

Antroji šalis, pradėjusi imti tremtinius darbams, buvo Belgija. Ji ėmė išimtinai anglių kasykloms tvirtus vyrus su šeimomis. Tremtiniai sunkiai galėjo pakelti jiems neįprastų darbų naštą ir kai kurie jų, neišlaikę dvejų metų darbo sutarties, stengėsi pasitraukti. Nemaža grįžo į Vokietiją. Kiti IRO padedami ar savomis priemonėmis išsidangino į užjūrius. Belgijoje paliko vos apie porą šimtų lietuvių. Veikia Lietuvių Bendruomenė (žr. LE II 356–357). Kai kas išvyko ir į Prancūziją, ypač Paryžiun (žr. LE XXII 18–19).

Po ribotos emigracijos į Europos šalis atėjo masiška emigracija į užjūrius nuo 1947, kada į stovyklas ėmė lankytis IRO kviečiamos įvairių kraštų komisijos. Jas siuntė pramonininkų sluoksniai rinkti darbininkų įvairioms ūkio šakoms. Bene labiausiai tremtinius patraukė Kanados komisijos, pirmiausia rinkusios sveikus viengungius vyrus ir moteris ir vežusios pagal darbo sutartį. Tremtiniai vyrai turėjo įsipareigoti tam tikromis sąlygomis dirbti dvejus metus miškuose, kasyklose ar geležinkeliuose, o moterys — namų ruošoje, ligoninėse ar ūkiuose. Atidirbę sutarties laiką, tremtiniai ieškojo darbo didesniuose rytinės Kanados miestuose: Toronte, Montrealyje, Hamiltone ir kt. Šiuose miestuose atsirado jų parapijos, draugijos, spauda, stipri Lietuvių Bendruomenė (1958–63 čia buvo PLB centras) su Tautos, Lietuvių ir Kultūros fondais. Kanados LB ruošia liet. mokytojų dienas, jaunimo stovyklas, kasmet Lietuvių dienas (1967 Montrealyje

įvyko XIII Lietuvių diena). Iš laikraščių paminėtini: Nepriklausoma Lietuva, Tėviškės Žiburiai, žurnalas Moteris.

P. Amerikos valstybių tokios pat komisijos rinko ne tik paskirus darbininkus, bet ir šeimas su bent vienu darbingu nariu. Venecuela bus buvusi bene pirmoji lotynų Amerikos valstybė, pasiuntusi komisijas į stovyklas 1947 ir kurdinusi tremtinius pagal valstybinį planą. Tuo būdu į Venecuelą išvyko apie 2000 lietuvių. Tačiau žmonės be praktiškų profesijų sunkiai galėjo įsikurti jiems neįprastose socialinėse ir klimatinėse sąlygose. Tik amatininkai ar sugebėję įsikibti į kokį verslą galėjo kiek prasigyventi. Šiaip daugumas rūpinosi persikelti į JAV. Gyvai veikia LB, kuri dėl valdžios reikalavimų vadinasi Venecuelos Lietuvių Pašalpos Bendruomenė (žr. LE XXXIII 358–361).

Labiausiai patrauklus tremtiniams rodėsi Argentinos kraštas, kuris ėmė juos be didelės atrankos ir todėl nemaža lietuvių ten nuvyko. 1949 joje įsikūrė apie 800 naujų ateivių. Tremtiniai pagyvino senesnių ateivių organizacijas ir naujas kūrė. Iš laikraščių paminėtini: Argentinos Lietuvių Balsas ir Laikas. 1960 XII 2–5 Avellanedoje įvyko I-sis Pietų Amerikos lietuvių kongresas. Rosario LB 1963 išleido knygą Lietuviai Argentinoje.

Dar iš prieškarinių laikų žinoma Brazilija patraukė apie 700 naujų ateivių, įsikūrusių daugiausia São Paulo mieste. Ateiviai susirado darbo fabrikuose ir kiek mažiau ūkiuose. Jie iš pradžių jungėsi prie atrastųjų organizacijų ir pagyvino jas ir mokyklas. Bet prieš tautines mažumas nukreipta Brazilijos valdžios politika ir aplinkos įtaka, aplamai, silpnina lietuvybę. São Paulo veikia LB. Leidžiamas laikraštis Mūsų Lietuva. 1965 II 18–22 São Paulo įvyko III-sis Pietų Amerikos lietuvių kongresas, kuriame dalyvavo ir JAV LB atstovai.

1948 liet. tremtiniai ėmė važiuoti į Kolumbiją, kai ten keli saleziečiai kunigai ir pasauliečiai, įsikūrę komitetą, išrūpino jiems įvažiavimo vizas ir pasirūpino jų įkurdinimu. Atvažiavusieji daugiausia apsigyveno sostinėje Bogotoje ir Medelline. Čia įsikūrė jų organizacijos su parapija ir mokykla. Iš viso į Kolumbiją bus atvykę apie 500 lietuvių. Bet dėl žemo pramonės lygio geriau tegalėjo įsikurti žmonės su techniškomis profesijomis. O šiaip darbininkai atsidūrė sunkesnėse sąlygose ir todėl žymi jų dalis stengėsi keltis kitur. Likę lietuviai yra susispietę į LB (žr. LE XII 251–252).

Labai mažas kiekis lietuvių atsidūrė Čilėje, taip pat emigracinių krašto komisijų priimti. Įsikūrimas jiems čia sunkiai buvo įmanomas ir jie tuojau bandė kitur pasitraukti (žr. LE IV 191–192).

Valstybiniu mastu kurdino ateivius ir Australija, papildydama tuo būdu savo trūkstamas po karo darbo jėgas. Pirmiausia ji ėmė viengungius ir pagal šį planą 1947 XI 28 atvyko į šį žemyną pirmieji lietuviai. Jie turėjo pagal pasirašytą sutartį dirbti dvejus metus paskirtus darbus. Vėliau pradėtos imti mažos šeimos su darbingais nariais ir pagal darbo sutartis. Tuo būdu į Australiją nuvyko apie 10.000 lietuvių (žr. LE I 452–454). Tiek darbininkai, tiek jų šeimos apgyvendintos karo metu buvusiose kariuomenės stovyklose. Atidirbę nustatytą laiką, jie galėjo kurtis didesniuose miestuose, kaip Adelaidėje (žr. LE I 31), Melbourne (žr. LE XVIII 163–165), Sidnejuje (žr. LE XXVII 382–385) ir kt. Čia tuoj ėmė steigti draugijas, kurti mokyklas, leisti laikraščius ir knygas. 1962 Australijos LB krašto valdybos rūpesčiu išleistas stambus Australijos lietuvių metraštis, kur plačiai aprašoma gyva lietuvių veikla: jų ruošiamos meno dienos, dainų, šokių, sporto šventės, stovyklos ir pn. Iš laikraščių paminėtini: Mūsų Pastogė ir Tėviškės Aidas. Pradžioje susidūrę su kai kuriais sunkumais, ypač dėl didelio butų trūkumo, daugelis buvo pasišovę persikelti į JAV ir nemaža dalis persikėlė. Likusieji prisiderino prie vietos sąlygų, daugelis įsigijo namus ir jau nerodė noro kitur keltis.

Per 250 lietuvių atsidūrė ir Naujojoje Zelandijoje, kurie susispietė Aucklando, Wellingtono, Christchurch ir Dunedine apylinkėse. Auckland jie susiorganizavo į mažą bendruomenę. Dėl negausumo bendruomenė negalėjo išvystyti didesnės veiklos (žr. LE XX 86).

Pasišovusiems į užjūrius keliauti tremtiniams JAV rodėsi ideališkiausias kurtis kraštas. Čia juos traukė aukšta to krašto ūkinė gerovė ir didelis skaičius čia gyvenančių lietuvių, kurie pasirūpino reikalingomis darbo ir buto garantijomis (affidevitais) įvažiuoti į JAV. Ir 1948 DP emigracijos įstatymas plačiai atvėrė duris į JAV visiems karo pabėgėliams ir daugelis lietuvių juo pasinaudojo. Jei 1946–47 JAV krantus pasiekė iš viso 544 lietuviai, tai po 1948 į Naująjį Pasaulį kasmet vyko tūkstančiai. Iš viso pagal DP emigracijos įstatymą į JAV atvyko apie 30.000 lietuvių.

Apskritai, tremtiniams kurtis JAV buvo lengviau nei kitur. Mat, jie rado čia lietuviškas organizacijas, parapijas, spaudą, meno sambūrius, verslo įmones. Jų daugumą pasitiko giminės bei šiaip tautiečiai, padėję pradėti naują gyvenimą. Daugeliui tau-

tiečių ir šiame krašte, kaip ir kitur, teko imtis paprasčiausio fizinio darbo įvairiose įmonėse. Jo neišvengė, be retų išimčių, ir buvę visuomenininkai, politikai, aukšti valdininkai, kariškiai, mokslo žmonės ir menininkai. Dalis vis dėlto gavo įsitaisyti savose profesijose. Šiuo atveju geriausiai sekėsi inžinieriams ir gydytojams. Vienas kitas iš intelektualų gavo darbo bibliotekose, įvairios rūšies mokyklose ir net universitetuose. Tačiau ir neįprastą bei sunkesnį darbą dirbdami, šie naujieji ateiviai sugebėjo pakenčiamai įsikurti, įsigyti nuosavybes, susitaupyti ir leisti vaikus į aukštąjį mokslą. Ir taip per keliolika metų iškilo daug naujų lietuvių profesionalų, ypač inžinierių, ir visai nemažas, palyginti, skaičius įėjo įvairių kolegijų bei universitetų profesūron.

Naujoji ateivių banga atgaivino JAV lietuvių išeivijos tiek kultūrinę, tiek ir apskritai visuomeninę veiklą, kuri gyvai pasireiškusi dar prieš I pas. karą, ilgainiui ėmė labai silpnėti, dėl mažos JAV skirtos imigracijos kvotos Lietuvai mažai beatvykstant naujų lietuvių ateivių, o senosios išeivijos jaunajai kartai labai sparčiai ėmus nutausti ir trauktis iš lietuviškojo gyvenimo.

Naujosios ateivijos reikšmė lietuviškajam JAV gyvenimui ypač dar dėl to buvo ryški, kad jų tarpe buvo, palyginti, didelis procentas įvairių inteligentinių pajėgų: rašytojų, dailininkų, muzikų, mokytojų, teisininkų, gydytojų, inžinierių, o taip pat gana daug Lietuvos aukštųjų mokyklų mokomojo personalo narių. Ir štai lietuvių raštija tuoj pasiekė dar neturėtą JAV lygį, susilaukdama net tokių stambių liet. leidinių kaip daugiatomė Lietuvių Enciklopedija. Sustiprėjo ir periodinė spauda: patobulėjo jos lietuvių kalba, paįvairėjo turinys, atsirado naujų leidinių, ypač žurnalų (Aidai ir kt.). Gražiai pasireiškė didelis skaičius lietuvių dailininkų, o kai kurie (R. Viesulas ir kt.) pasižymėjo net ir visų JAV mastu. Aukšto profesinio lygio pasiekiama nekartą ir lietuvių teatro pastatymuose įvairiuose JAV miestuose. Veikliai reiškėsi ir nemažas skaičius muzikų: dainininkų, instrumentalistų, choro vedėjų, muzikos mokytojų, kompozitorių. Surengiami ne tik paskiri koncertai, bet ir įspūdingos dainų šventės, o Čikagoje netgi buvo pastatytos kelios operos. Mokslo žmonės, besirūpiną lietuvių kalbos, istorijos ir kitų Lietuvą liečiančių klausimų moksliniu tyrinėjimu, susibūrė 1950 įsteigtan Lituanistikos Institutan (suvažiavimai 1964 Vašingtone, 1967 Filadelfijoje). Veikia dar nepriklausomoje Lietuvoje įsteigtoji Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, kurios centras yra Romoje, bet didelė dalis narių gyvena JAV. Kas keleri metai LKM Akademija surengia mokslinius suvažiavimus (1957 Romoje, 1961 Čikagoje, 1964 Naujorke, Fordhamo universitete, 1967 Vokietijoje, Vasario 16 gimnazijoje). Amerikinis ‚tirpinimo katilas', tiesa, veikia ir tos naujosios ateivijos jaunąją kartą. Daroma betgi ir aktyvių pastangų tam pasipriešinti: steigiamos lietuviškos šeštadieninės mokyklos, Čikagoje netgi Pedagoginis Lituanistikos Institutas, veikia lietuviškojo jaunimo organizacijos, rengiamos liet. jaunimo stovyklos ir suvažiavimai (plačiau apie naujosios liet. ateivijos JAV pasireiškimą žr. įvairias liet. kultūrines sritis apžvelgiančias straipsnius šiame ir kituose LE tomuose).

4. Lietuvių Bendruomenė*

Remti ir skatinti liet. kultūrinį darbą, jungti plačiai pasaulyje pasklidusius lietuvius tampriais tautybės ryšiais ir apskritai rūpintis lietuvybės išlaikymu išeivijoje — tai pagrindinis Pasaulio Lietuvių Bendruomenės (PLB) uždavinys (žr. LE XXII 77–80). 1945 Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas (Vlikas) sudarė specialią komisiją, kad išstudijuotų ir paruoštų organizacinę sąrangą išlaikyti liet. išeivijoje tautinei individualybei, kuriai ir pačioje Lietuvoje ėmė grėsti pavojus dėl genocidinių okupanto kėslų. Vliko komisija priėjo išvados, kad siekiamam tikslui būtina yra išeivijos etninės bendruomenės savivalda, t.y. tam tikras valstybės pakaitalas išeivijos gyvenimo sąlygomis. Tokia etninės bendruomenės savivalda, nors ir neturėdama tautinės valstybės priemonių, vis dėlto gali (kaip pvz. akivaizdžiai rodo ilgaamžis žydų tautinės bendruomenės pavyzdys) savo autoritetą išeivijai sėkmingai paremti paveikiu tautiniu solidarumu. Tai drąsinančiai patvirtino ir lietuvių tremtinių bendruomenės savivaldos praktika, Vokietijos DP stovyklose begyvenant.

1946 III 3–4 Hanau DP stovykloje įvykusiame lietuvių tremtinių atstovų suvažiavime buvo priimta Vliko parengtoji Lietuvių Bendruomenės konstitucija. 1949 VI 14 Vlikas paskelbė tautinio solidarumo pagrindus išdėsčiusią Lietuvių Chartą ir laikinuosius PLB santvarkos nuostatus. Pagal juos, Vliko Lietuvybės Išlaikymo Tarnybai skatinant, LB ėmė organizuotis įvairiuose pasaulio kraštuose.

Bendruomenės savivaldos organizacijos mintis nesunkiai prigijo tų kraštų lietuviuose, kurių žymią dalį sudarė Lietuvos

* Skyrius apie LB parengtas red., peržiūrėtas bei papildytas *Jono Puzino* ir *Vytauto Vaitiekūno*.

pastarosios okupacijos tremtiniai, susigyvenę su tokia bendruomenės savivaldos mintimi jau DP stovyklose. Abejingo, o kartais ir priešiško nusiteikimo bendruomeninės savivaldos mintis susilaukė iš tam tikros dalies senosios išeivijos, kuriai, pripratusiai prie savo senų organizacijų, tai pasirodė nereikalinga ir net įtartina naujovė. Tai buvo jaučiama ypač JAV, kur LB organizavimas vyko iš lėto. Tik 1951 buvo sudarytas Laikinasis Organizacinis Komitetas (LOK) su prel. Jonu Balkūnu priešakyje. 1951 XI 18 LOK suorganizavo Naujorke LB šventę ir paskelbė JAV lietuvių tautinio solidarumo aktą. Po to lietuvių kolonijose intensyviai pradėta sudarinėti bendruomenės savivaldos organus. 1952 III 6 LOK priėmė JAV LB laikinuosius įstatus. 1955 buvo išrinktas vyriausias JAV LB organas — JAV LB taryba; jos kadencija 3 metai. 1958 išrinkta II, 1961 — III, 1964 — IV, 1967 — V. Tarybos pirmininkai: I ir II — J. Šlepetys, III — S. Barzdukas, IV — V. Volertas, V — J. Kapočius. Taryba sudaro vyriausią vykdomąjį organą — centro valdybą. Jos pirmininkai: I ir II — S. Barzdukas, III ir IV — J. Jasaitis, V — B. Nainys.

Rūpintis lituanistiniu švietimu, vadovėliais, mokslo programomis ir kt. 1953 Čikagoje buvo įsteigta Švietimo Taryba (žr. LE XXIX 426). 1955 JAV LB įsteigė Kultūros Fondą, telkiantį lėšas kultūriniams liet. reikalams (žr. LE XIII 335). A. Razmos iniciatyva, pritariant ir paremiant JAV LB, 1962 buvo įsteigtas Lietuvių Fondas. 1967 jo pagrindinis kapitalas jau pasiekė 400.000 dol., ir jis galėjo iš metinių palūkanų skirti 20.000 dol. paramos liet. švietimo ir kultūros reikalams.

JAV LB rūpinasi taip pat ir lietuvių kultūrine reprezentacija kitataučiams. Naujorko LB apygardos iniciatyva sudarytas komitetas 1964 VIII 24 Naujorko pasaulinėje mugėje surengė Lietuvių Dieną, kurios programą atliko per 1100 dainininkų jungtinis choras ir per 500 tautinių šokių šokėjų, stebint apie 16.000 žiūrovų.

Drauge su Kanados LB, kurios I taryba buvo išrinkta 1952, JAV LB suruošė Čikagoje tris kultūros kongresus: 1956 VI 30, 1962 XI 22–23 ir 1967 XI 24–26; be to, irgi Čikagoje tris dainų šventes: 1956 VII 1, 1961 VII 2 (dalyvavo apie 1000 dainininkų ir 9000 klausytojų) ir 1966 VII 3. Taip pat surengė Čikagoje dvi tautinių šokių šventes: 1957 VI 30 ir 1963 VII 7. Pastarojoje šventėje dalyvavo apie 900 šokėjų, iš jų 300 mokyklinio amžiaus.

Reikšmingų kultūrinių parengimų suorganizuoja ir kitų kraštų LB. Minėtinos yra Australijos ir Kanados lietuvių dienos, taip pat P. Amerikos lietuvių kongresai (I — 1960 Avellanedoje, Argentinoje; II — 1963 Montevideo mst., Urugvajuje; III — 1965 São Paulo mst., Brazilijoje; IV — 1967 Buenos Aires mst., Argentinoje).

Lietuvių išeivijos bendruomeninės savivaldos organizacijai susidarius Argentinoje, Australijoje, Austrijoje, Belgijoje, Brazilijoje, D. Britanijoje, Italijoje, JAV, Kanadoje, Kolumbijoje, N. Zelandijoje, Prancūzijoje, Švedijoje, Šveicarijoje, Urugvajuje, Venecueloje ir Vokietijoje, 1958 VIII 28–31 Naujorke buvo sušauktas pirmasis PLB seimas, kuris išrinko pirmąją PLB valdybą (pirm. J. Matulionis, nuo 1961 — J. Sungaila) su būstine Toronte, Kanadoje. PLB v-bos kadencija – 5 metai. II PLB, sušauktas Toronte 1963 VIII 30 — IX 1, išrinko II PLB v-bą (pirm. J. Bačiūnas-Bachunas, vykdomasis v.pirm. S. Barzdukas) su būstine Clevelande. Prie PLB v-bos 1962 buvo sudaryta PLB Kultūros Taryba (pirm. J. Puzinas) su būstine Filadelfijoje.

PLB v-bos iniciatyva ir parama 1966 VI 30 — VII 3 Čikagoje įvyko pasaulio lietuvių jaunimo kongresas, kuriame dalyvavo 1000 lietuvių jaunimo, jų tarpe 150 atstovų iš 16 kitų kraštų, kuriuose veikia LB. Kongreso metu buvo surengta dailės paroda (37 dailininkai iš 5 kraštų) ir pastatyta D. Lapinsko opera Lokys.

Nors pirmoje eilėje LB savivaldos organai rūpinosi išeivijos etninės individualybės išlaikymu, betgi negali visai atsiriboti ir nuo Lietuvos laisvinimo uždavinių. Specialiai tais reikalais rūpinasi betgi kelios lietuvių organizacijos.

Viso laisvojo pasaulio lietuvius įtraukti Lietuvos laisvinimo veiklon rūpinasi Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas (stp. Vlikas; žr. LE XXXIV 283–290; Vliko 1944 II 16 atsišaukimo faksimilė išsp. LE I 378), įsteigtas dar 1943 Lietuvoje iš liet. politinių grupių ir rezistencinės kovos organizacijų atstovų, 1945 atgaivintas Vokietijoje ir 1955 perkeltas į JAV. Vliko pirm. buvo: S. Kairys-Kaminskas ligi 1945 VI 15, prel. M. Krupavičius ligi 1955 XI 27, J. Matulionis ligi 1957 VI 1, A. Trimakas ligi 1964 II 27, J. Audėnas ėjo pirm. pareigas ligi 1964 X 3, K. Bielinis ėjo pirm. pareigas ligi XI 29, V. Sidzikauskas ligi 1966 XII 10, po to K. Valiūnas.

Lietuvos laisvinimo veikloje taip pat reiškiasi Lietuvos Laisvės Komitetas (žr. LE XVI 129–130), sudarytas Naujorke 1951 iš Lietuvos piliečių (pirm. V. Sidzikauskas).

Kad svariau galėtų reikštis Lietuvos laisvinimo veikloje, lietuviai įsijungė į giminingų tikslų tarptautinius sambūrius: 1. į Pavergtųjų Europos Tautų Seimą (Assembly of Captive European Nations), su-

daryta Naujorke 1954 iš Albanijos, Bulgarijos, Čekoslovakijos, Estijos, Latvijos, Lenkijos, Lietuvos, Rumunijos ir Vengrijos laisvėje esančių piliečių, kurių tėvynės po II pas. karo pateko Sovietų Sąjungos primestų komunistinių režimų valdžion (žr. LE XXII 204–205); 2. į Centro ir Rytų Europos Kilmės Amerikiečių sambūrį (Conference of Americans of Central and East European Descent), įsteigtą 1956 (pirm. prel. J. Balkūnas); 3. į gimingus tarptautinius politinius sambūrius: liet. krikščionys demokratai 1948 buvo priimti į tarptautinę krikščionių demokratų organizaciją Nouvelles Equipes Internationales (NEI), 1950 įėjo į Krikščionių Demokratų Vidurio Europos s-gą (Christian Democratic Union of Central Europe); liet. socialdemokratai 1948 įėjo Centro ir Rytų Europos Socialistų s-gon (Central and Eastern European Socialist Union); valstiečiai liaudininkai veikia Tarptautinėje Valstiečių s-goje (International Peasant Union); dalyvauja lietuviai ir Centro ir Rytų Europos Liberalų s-goje (Liberal Democratic Union of Central and Eastern Europe).

Paskiruose lietuvių gyvenamuose kraštuose Lietuvos laisvinimu rūpinasi LB arba specialios organizacijos, iš kurių ypač pažymėtina Amerikos Lietuvių Taryba (stp. Altas, žr. LE I 147–148). Pirm. ligi 1966 buvo L. Šimutis, nuo 1966 — J. Rudis, nuo 1968 — Eugenijus Bartkus.

Nekartą ir paskirų asmenų iniciatyva pasireiškia platesniu mastu. Pvz. 1961 Los Angeles mst. L. Valiuko buvo suorganizuotas ir vadovaujamas bendras estų, latvių ir Lietuvių komitetas išrūpinti JAV kongreso rezoliucijoms, kad būtų iškelta Pabaltijo valstybių laisvės byla Jungtinėse Tautose (Americans for Congressional Action to Free the Baltic States). 1965 XI 13 junesniosios kartos veikėjų (A. Mažeikos, A. Budrecko ir kt.) buvo suorganizuota Naujorke masinė lietuvių demonstracija su keliolikos tūkstančių dalyvių eisena į Jungtines Tautas, reikalaujant Pabaltijo valstybėms laisvės. Minėtina ir Pasaulio Lietuvių Jaunimo Kongresui Rengti Komiteto 1966 peticija Jungtinėms Tautoms su 150.000 parašų, reikalaujant pašalinti sovietinę Pabaltijo valstybių okupaciją.

Kasmet Lietuvos Nepriklausomybės atstatymo dieną (Vasario 16) ar 1941 birželio mėnesio lietuvių pirmąsias masines deportacijas minint ir kt. progomis LB organai ar kitos lietuvių organizacijos susirinkimų nutarimais, eisenomis, pasirūpintomis gubernatorių ir vietinių burmistrų proklamacijomis ir kitaip stengiasi atkreipti JAV vyriausybės dėmesį į Lietuvos laisvės bylą ir sudaryti jai palankią JAV visuomenės opiniją. Panašiai veikia ir kitų kraštų lietuviai turimų galimybių ribose.

Aidai 7/8 1956 (skirti I kultūros kongresui); Aidai 2 ir 3 1963 (skirti II kultūros kongresui); *A. Ambrose,* Chicagos lietuvių istorija 1869–1959, 1966; Amerikos lietuvių katalikų darbai, Kunigų Vienybės leidinys 1943; Amerikos lietuvių vardynas I 1953 (daugiau tomų neišėjo); *P. Andriušis* ir *V. Radzevičius* (red.), Blezdingėlės prie Torrenso, Lietuvių įsikūrimas pietų Australijoje 1947 1962, 1962; *J. Audėnas (red.),* 20 Years' Struggle for Freedom of Lithuania 1963; Australijos lietuvių metraštis 1961; *K. Baronas* ir *S. Dalius,* Lietuviai Hamiltone 1948–1954, 1954; *S. Barzdukas,* Žvilgsnis į JAV bendruomenę jos 5-rių metų gyvatos proga (Aidai 1 1957); *B. Biržiška,* Amerikos lietuviai 1932 (atspaudas iš Lietuviškosios Enciklopedijos); ('') Vilniaus reikalais Amerikos Lietuvoje (Mūsų Vilnius Nr. 14, 15, 18–36 1931, Nr. 1–25 1932; 1940 išsp. atskira knyga, kuri betgi buvo dar spaustuvėje bolševikinės cenzūros sunaikinta); *Vc. Biržiška,* The American-Lithuanian Publications 1875 to 1910 (Journal of Central European Affairs XVIII : 4 1959); Chicagos lietuvių metraštis I (red. A. Vilainis-Šidlauskas) 1955; *J. Cicėnas,* Omahos lietuviai 1956; Clevelando lietuviškų draugysčių sąryšis 1917; *J. Daugėla,* Lietuviai Brazilijoje 1933; *T. Daukantas* Pietų Brazilija ir išeivybės perspektyvos 1932; *K. Gineitis,* Amerika ir Amerikos lietuviai 1925; *K. R. Jurgėla,* Lietuviai Amerikoje prieš masinę imigraciją ir tautinį atgimimą (LKM Akademijos Suvažiavimo Darbai V 1964); *P. Jurkus,* Lietuvių kultūrinis gyvenimas tremtyje (Metraštis 1950. Red. L. Andriekus); *K. S. Karpius,* Amerikos lietuvių veikla ir Lietuvos nepriklausomybė (Margutis Nr. 7, 8, 10–12 1952, Nr. 1–4 1953); *F. Kemėšis,* Cooperation among Lithuanians in the United States of America 1924; ('') Amerikos lietuvių kova už Lietuvos laisvę (leidinyje Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1930, I [2]1955); *J. B. Končius,* Atsiminimai iš Balfo veiklos 1966; *A. Kučas,* Kunigas Antanas Staniukynas 1965; ('') Lietuvių Romos Katalikų Susivienijimas Amerikoje 1956; *F. Lavinskas,* Amerikos lietuvių laikraščiai 1879–1955, 1956; Lietuviai Argentinoje, Rosario Lietuvių Bendruomenės leidinys 1963; *A. Margeris,* Amerikos lietuviai ir angliškųjų skolinių žodynas 1956; *K. Matulaitis,* Londono lietuviai 1939; *S. Michelsonas,* Lietuvių išeivija Amerikoje (1868–1961), 1961; *J. Mikelionis,* Benamiai 1954; *A. Milukas* Amerikos lietuviai XIX šimtmetyje (1868-1900) 1938 (t. 2, kurio atskiras leidinys dėl autoriaus mirties nebepasirodė, buvo spausdinamas Žvaigždėje 1940 –42); ('') Lietuviai Pennsylvanijoje 1936; ('') Pirmieji Amerikos lietuvių profesionalai ir kronika 1929–31 (2 tt.); *V. Mingėla,* Kun. Antanas Milukas 1962; Pasaulio Lietuvis (PLB v-bos organas) 1963 tt.; PLB Antrojo seimo darbai. Red. A. Rinkūnas 1963; Pasaulio Lietuvių Bendruomenės keliu (Lietuvybės Išlaikymo Tarnybos leidinys) 1950; *J. Pašilaitis,* Hearken then judge. Sidelights on Lithuanian DP's 1949; *A. Plateris,* Occupational Adjustment of Professional Refugees. A Case Study of Lithuanian Professionals in the United States (Lituanus 3/4 1964); *P. Ruseckas* (red.), Pasaulio lietuviai 1935; *I. Sakalas* (red.), Lietuvos vyčiai Amerikoje 1963; *A. Simutis* (red.), Pasaulio liet. žinynas 1953 ([2]1958); Susivienijimo Lietuvių Amerikoj istorija nuo 1886 iki 1915 metų, 1916; *C. P. Širvaitis,* Religious Folkways in Lithuania and their Conservation among the Lithuanian Immigrants in the United States 1952; *V. Širvydas,* Juozas O. Širvydas 1941; *J. Tumas,* Ten gera, kur mūsų nėra 1912 (tas pats Vaižganto Raštai XVII 1931);*L. Truska,* Emigracija iš Lietuvos 1868–1914 metais (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai. Serija A 1961 Nr. 1); *P. Ulevičius,* Pietų Amerikos lietuviai 1960; ‚Vienybės' metraštis 1926 (34–96 psl.: Svarbiausieji faktai iš 40 metų lietuvių gyvenimo Amerikoje 1886–1925); *A. Vitkauskas,* An Immigrants Story 1956; *W. L. Wolkovicz,* From Nemunas to the Assabet, a History of the Lithuanians and Lithuanian-Americans of Hudson, Mass. 1966; *(J. Žilius) J. Jonas,* Lietuviai Amerikoje 1899.

Rašant naudotasi *Vytauto Alseikos* ir *Antano Musteikio* rankraštiniais straipsniais. Visą straipsnį peržiūrėjo ir pastabų pridėjo *Jonas Puzinas.*

LIETUVIŲ TAUTOS PLOTAI IR GYVENTOJAI

KAZYS PAKŠTAS

Senovėje gyvenusių tautų plotai apskaičiuojami pagal kalbininkų ir archeologų sudarytus žemėlapius. Pirmieji daugiausia remiasi žemėvardžių studijomis, nes ypačiai ežerų ir upių vardai ilgai išlieka, net užėmus tą kraštą kitai etninei grupei. Proistorikai remiasi tam tikrų laikotarpių kultūros liekanomis, būdingomis kuriai nors tautai ar kilčiai. Tačiau pagal tuos žemėlapius neįmanoma tiksliau nustatyti kurios nors etninės grupės gyvenamąją erdvę, juo labiau gyventojų skaičių. Tai tik nuotrupinio pobūdžio duomenys. Daug senųjų žemėvardžių amžių būvyje yra išnykę ar pakitę, o apie žmonių gyvenamumą sprendžiama tik iš atsitiktinai aptiktų sodybų liekanų, kapinynų ir kt. Didžiuliai plotai, ypač į r. nuo dabartinės Lietuvos, ligi šiol tebėra neištirti, todėl ir neįmanoma sudaryti tikslesnių gyvenamumo žemėlapių. Šiek tiek tikslesni yra kalbininkų sudaryti žemėlapiai, paremti žemėvardžių studijomis: jie padeda bent apytikriai nubrėžti rytines baltų ribas. K. Būga buvo vienas iš pirmųjų, bandęs nustatyti baltų gyvenamąsias ribas. Daugiausia baltiškų vietovardžių jis buvo suradęs Minsko gub. (41 upėvardis) ir Smolensko gub. (38 upėvardžiai); Vitebsko gub. susidurta su 22 baltiškos kilmės vietovardžiais, Mogiliavo gub. — 7. Pagal tas vietovardžių studijas K. Būga nustatė, kad senųjų lietuvių ir latvių protėvių gyventa į š. nuo Pripetės, palei kairiuosius jos intakus, palei Bereziną ir Dniepro aukštupį beveik iki Sožės vidurupio. Slavistas M. Vasmeris naujomis vietovardžių studijomis rytines baltų sienas yra nukėlęs dar kiek toliau: jis yra nustatęs, kad baltų kilčių gyventa buv. Smolensko bei Kalugos gub., vakarinėje Maskvos gub. dalyje ir p.v. Tverės bei Pskovo gub. srityje. Remdamasi pokariniais (po 1945) rusų proistorikų kasinėjimais ir kt. duomenimis, M. Gimbutienė yra dar toliau į r. nukėlusi baltų sienas (The Balts 1963).

Daugiausia kalbininkų sudarytais žemėlapiais, bent kiek papildytais fragmentinio pobūdžio archeologiniais duomenimis, lenkų proistorikas K. Jaždżewskis yra bandęs sudaryti proistorinių slavų ir baltų gyvenamųjų plotų atlasą atskiriems laikotarpiams (1949). Štai spėjamasis II ir V a. po Kr. vaizdas:

1. II a. po Kr.

II a. po Kr. rytinės lietuvių ir kitų baltų sienos siekė aukštutinę Volgą ir aukštutinį Doną. Baltai buvo tuomet apgyvenę, kad ir labai skystai, Okos, Desnos ir Berezinos baseinus (visų trijų plotas 352.000 km²) ir dalis kitų baseinų. Lietuviškosios erdvės centras tuomet galėjo būti gyvenvietė (dabar mstl.) Žizdra, ant Žizdros upės apie 60 km į š. nuo Briansko. Lietuviško vardo Žizdra įteka į Oką aukščiau Kalugos. Toje pat apylinkėje iš rytų šono, pratekėjusi per Tulą, įteka lietuviško vardo upė Upa (Upė). Pripetė tuomet buvo pietinė baltų siena, tačiau lietuvių gyvenami plotai dar nesiekė Nemuno. Šiaurėje lietuvių riba buvo Dauguvos aukštupys (aukščiau Vitebsko). Apytikslis lietuvių gyvenamos erdvės plotas galėjo būti apie 400.000 km². Koks buvo gyventojų tankumas II a., neįmanoma nustatyti.

2. V a. po Kr.

V a. po Kr., ryšium su slavų ekspansija, lietuvių gyvenamoji erdvė ima siaurėti ir V a. gale jau buvo susitraukusi į 150.000 km², o jos centrine ašimi tapo aukštutinis Dniepras (Dniepro baseino žemėlapis išsp. LE V 84). Lietuvių erdvės centriniu tašku pasidarė dabartinio Mogiliavo apylinkės. V a. lietuvių erdvės žemėlapį pateikia K. Būga (jis duotas ir LE II 142). Jis mums rodo, kad šiaurinė lietuvių riba apie 500 po Kr. ėjo aukštutine Dauguva, apėmė Dniepro versmes, o rytinė galėjo dažnai sutapti su Iputės tėkme; pietinė riba buvo vidurinė Pripetė, o vakarinė siekė Nemuno ir Berezinos versmių. Minsko apylinkės ir aukštutinis Nemunas su Nerimi tuomet dar buvę apgyventi latvių giminių. Atrodytų, kad pirmiausia lietuviai buvo slavų išstumti iš Desnos baseino. Kad VI a. lietuviai, stumiami iš Dniepro rytinio baseino, nesukėlė istorijos ausis pasiekusio riksmo, tai verčia mus spėti tą sritį buvus tuomet lietuvių labai retai gyvenamą. Žmonės tada gyveno ežerų ir paupių srityse, ryškiais sodybų lopais tarp didžiulių miškų masyvų ir pelkėtų plotų. Jie labiausiai telkėsi kaimais. Žmonės vengė pavieniui skverbtis gilyn į girių masyvus, kur tykojo ne tik daug pavojų, bet ir pats kūrimasis reikalavo daug darbo rankų. Tad pačių sodybinių plotų gyv. tankumas galėjo būti reliatyviai gana didelis, palyginus su giriomis, į kurias patekdavo medžiotojai, bitininkai, žuvautojai. Visa tai patvirtina naujieji tyrinėjimai apie sūduvius. Toks sodybinių plotų išsidėstymas tarp girių kliudė lietuviams sukurti stambesnę organizuotą valstybę ir paro-

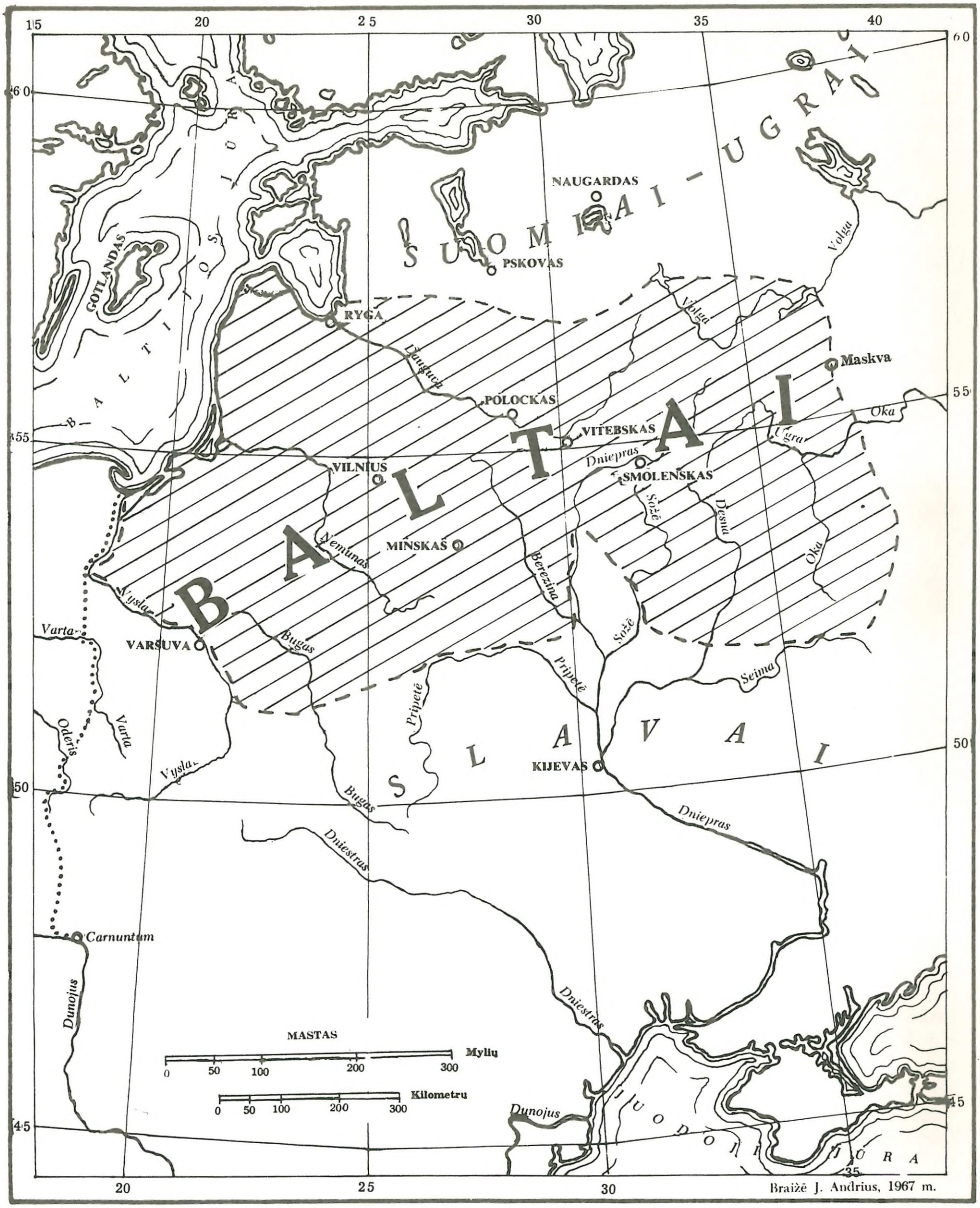

Baltai I–IV a. po Kr. (Pagal žemėlapį M. Gimbutienės knygoje The Balts 1963, 110–111)

dyti pasipriešinimą, kokį jie vėliau taip narsiai rodė, gindami savo žemes nuo slavų ir germanų.

Būgos ribų V a. Lietuvai reikia skirti tik 70.000 lietuvių, bet jų gal galėjo būti ir dvigubai daugiau. Proistoriniais laikais lietuvių tauta, kaip ir kitos tautos, dauginosi gal penkis ar šešis kartus lėčiau negu per paskutinį šimtmetį (1860–1960). Žinoma, bus buvę labai nelaimingų trumpų periodų, kada tautos mažėdavo, slėgiamos karų, bado ar epidemijų. Bet skaitant ilgais periodais, po šimtą ar po kelis šimtus metų, vidutinis prieauglis šiauriniame Lietuvos klimate vis dėlto galėjo siekti bent 1,6–1,8 promilių.

3. Ankstyvosios istorijos pradžioje

Ankstyvosios istorijos pradžioje (1009)* lietuvių tauta jau buvo išstumta iš Dniepro ir Pripetės baseino. Ji susikūrė naują tėvynę Nemuno baseine. Neturime istorinių žinių, kuriuo būdu ir kokiomis pertraukomis slavai privertė lietuvius apleisti Dniepro kraštus, persikelti į Nemuno baseiną ir susiaurinti savo gyvenamus plotus iš 150.000 km² į kokius 85.000 km². Jeigu pačioje XI a. pradžioje lietuviai ir jiems artimi skalviai ir nadruviai būtų turėję net po 7 gyventojus viename km², kaip linksta manyti P. Matulionis, tai visame jų plote (apie 110.000 km²) turėjo tuomet būti apie 770.000 žmonių. Tokio ar artimo tankumo kraštas jau būtų sugebėjęs suorganizuoti pasipriešinimą į Nemuno baseiną besiveržiantiems slavams. Tačiau istorinių amžių angoje, kiek galima, panaudojant ir kaimynų šaltinių duomenis, nustatyti, 1 km² tegalėjo būti trigubai mažiau gyv. XIII a. viduryje, turėdama tik apie 3 gyv. viename km² (anot H. Lowmiańskio) lietuvių tauta jau sugebėjo suorganizuoti žymią karinę galybę svetimai invazijai atremti ir net puoliman pereiti.

Pasipriešinimo, kuris būtų buvęs istorijos atžymėtas, stoką 500–1009 periode norėtume aiškinti dar labai retu Lietuvos žemių apgyvenimu. Prieš 1009 lietuvių žemės galėjo turėti vidutininškai apie 2 gyv. viename km², metinis gyv. prieauglis galėjo svyruoti apie 1,79 promilių. Tai įgalino lietuvių tautą per 1009–1260 periodą paūgėti iš 170.000 ligi 270.000, taigi jau sudarė galimybę ‚žmogui su žmogumi susitikti', sukurti centralizuotą valstybę ir vikriai apginti rytines ir pietines Lietuvos sienas.

Quedlinburgo kronikos laiką (1009) atitinka ir M. Gimbutienės duotas baltų kilčių žemėlapėlis (žr. LE II 148). Pagal jį galima būtų apskaičiuoti šį apytikslį baltų kilčių gyvenamą plotą (lentelė apačioje).

XI a. pradžios lietuvių gyvenamus plotus pervedus į 1914 gubernijas, gautume šitokį jų pasiskirstymą:

Beveik visa Vilniaus gub.	40.000 km²
Kauno gub. 60%	24.000 "
Gardino gub. 40%	16.000 "
Naugarduko aps.	5.000 "
Visi lietuvių plotai	85.000 km²

4. XIII a. vidurys

XIII a. Pabaltijo tuatų plotus ir gyventojų skaičių nuodugniai svarstęs istorikas H. Lowmianskis kilčių epochos galui, taigi gal apie 1236, pateikia šiuos skaičius: ‚Latvija prie 2,5 asmenų tankumo viename km² 58.000 km² plote turėjo apie 145.000 gyv. Prūsija, su vidutiniu tankumu 4 gyv. viename km², turėjo kokius 170.000 gyv. Lietuva, apimdama 58.000 km² plotą, turėjo turėti, kukliausiai skaičiuojant, apie 3 žmones viename km² ir ne mažiau kaip 170.000 gyv.' (Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego (I 1931 95).

Svarstant lietuvių ribų klausimą, gerai padeda galūnės -i š k ė s vietovardžiai. XIII a. jie kai kur istorijos jau paliudyti Nemuno ir Priegliaus baseinuose. Tos -i š k ė s geriausiai gali tikti atramos taškais, nustatant etnografines lietuvių sienas XIII, XIV ir vėlesniuose amžiuose. Įdomu, kad į pietus nuo aukštutinio Nemuno šitų galūnių vietovardžių beveik nesutinkame. Bet perėjus į šiaurinį Nemuno krantą, su jais tuojau susiduriame. Prie pat Gardino: Virtiliškės, Putriškės ir Verbiškės; kylant Nemunu aukštyn Mastų link: Skauroniškiai, Varoniškiai, Bartašiškiai, Steponiškės, Mikeliškės, o kiek toliau nuo Nemuno: Vosyliškės, Radivoniškės. Prie jų reiktų pridėti daugelį kitokių lietuviškų vietovardžių. Ypatingai turtinga lietuviškais vietovardžiais Gaujos ir Nemuno santaka. Pagal P. P. Semenovą, XI a. lietuvių ir gudų siena ėjusi per Rubeževičius, 50 km į p.v. nuo Minsko. Arti šio taško lietuvių etninė siena galėjo laikytis iki XIV a. pradžios. Tad visai be pagrindo H. Lowmianskio žemėlapis slavų plotus atveda į Lydą ir net į Eišiškes, kur (Eišiškėse) ir šiandien tebekalbama lietuviškai. Atrodo, kad per tuos du amžius iki Mindaugo laikų slavų banga ištisai buvo pasiekusi tik kairįjį Nemuno

* Tais metais Lietuvos vardas pirmą kartą aptinkamas istorijos šaltiniuose, būtent, vad. Quedlinburgo kronikoje. *Red.*

Lietuvių	85.000 km²	Geogr. centras		Vilniaus-Ašmenos apl.
Prūsų	50.000 "	"	"	Ylavos apl.
Latgalių (latvių)	45.000 "	"	"	Madonos apl.
Sūduvių-jotvingių	30.000 "	"	"	Augustavo apl.
Kuršių	20.000 "	"	"	Liepojos–Durbės apl.
Žiemgalių	13.000 "	"	"	Mintaujos apl.
Sėlių	12.000 "	"	"	Rokiškio apl.
Visi baltų plotai	255.000 km²	"	"	Kauno-Kėdainių apl.

krantą net ligi Gardino plotų, kaip rodo Kološos cerkvė (žr. LE XII 243–245). Lietuva tuomet neteko Ščaros ir Zelvos baseinų ir Naugarduko krašto. Lietuvių tautos nuostoliai per tuos du amžius kairiajame Nemuno krante galėjo siekti iki 15.000 km². Iš čia lietuvių giminė buvo išstumta, kai kur gal tik atskiesta. Betgi tą nuostolį dalimi išlygino lietuvių prasiplėtimas į šiaurę.

Lowmianskis pakraštines lietuvių girias laiko tuščiomis vietomis. Betgi girios, kad ir didelės, nebuvo absoliučiai tuščios. Tad nebūtų pagrindo jų atskirti nuo bendros lietuvių erdvės. Laikini slavų kariuomenės įsiveržimai ar net pilių pasistatymas irgi nepavertė lietuviškų žemių slaviškomis. Jeigu kur slavai pastoviai apsigyvendavo, tai jie atsinešdavo ir savo vietovardžius. Tokiose vietose lietuviški vietovardžiai tik retesniais protarpiais belikdavo.

Priskaitydami pakraštines girias prie truputį gyvenamos erdvės, manytume, kad Mindaugo laikais lietuvių gyvenamoji erdvė jau galėjo siekti kokių 100.000 km². Duodami jai Lowmianskio skiriamą gyvenjų tankumą (3 gyv. viename km²), 1260 Lietuvoje manytume rasti apie 270.000 lietuvių. Čia įeina ir ta erdvė, kurią lietuvių valstybė truputį praplėtė šiaurėn — Biržų, Rokiškio, Zarasų link. Įtraukiame ir gerą dalį Užnemunės (Sūduvos) girių, kurias panemunių lietuviai bitininkai ar medžiotojai naudojo.

5. Vytauto mirties metai

Lietuvai 1260 - 1430 išaugus į didžiulę imperiją, pačių lietuvių vidutinis metinis prieauglis galėjo nežymiai padidėti. Čia būtinai reiktų padaryti išimtį įtemptų kovų su Vokiečių ordinu laikotarpiui (1290–1410), kai pastoviai iš lietuvių tautos kūno per kelias generacijas buvo liejamas kraujas. Nors suvedus krūvon kelių Ordino kronikų žinias, negalima turėti pilnų statistikų (Z. Ivinskis), bet pateiktieji žuvusiųjų ir belaisvių skaičiai duoda gana liūdną balansą. Jeigu vis dėlto gyv. daugėjo XV a., tai jau buvo ne vien natūralinis prieauglis, bet ir žymus prieauglis dėl imigracijos ir asimiliacijos tų kuršių, žiemgalių ir sėlių, kurių pietiniai pakraščiai pateko į Lietuvos ribas ar kurie pabėgo Lietuvon iš šiaurinių savo žemės dalių nuo žiaurios Livonijos ordino priespaudos. Šiame Lietuvos valstybės laikotarpyje vyko gana žymios baltų tarpkiltinės migracijos, kurių dėka sparčiau paūgėjo lietuvių skaičius, ir jie jau pasiekė Baltijos krantus prie Palangos, Klaipėdos ir Labguvos, prie kurios atsirado gyvenvietė Laukiška, jau minima 1291 (P. Karge). Kuršių, žiemgalių ir sėlių tarmės tiek mažai skyrėsi nuo lietuvių, kad jie visai nejučiomis susiliejo su didesne lietuvių mase. 1231–82 vokiečiai užkariavo apie 40.000 km² prūsiškų žemių, kurių tarpe buvo ir nadruvių bei skalvių žemės, kartu apimančios apie 11.000 km².

Vytauto viešpatavimo gale buvo vykdoma plataus masto vidujinė kolonizacija (H. Łowmiański) ir buvo apgyvendinta daug tuščių vietų ir girių. Jo pergalė prie Žalgirio 1410 išmetė iš Žemaitijos jos laikinus okupantus vokiečius. Sūduvos r. pusė Melno taikos sutartimi (1422), didžiąją dykrą padalijus pusiau, galutinai prisiglaudė prie Lietuvos. Vakarinės Lietuvos sritys per 180 metų beveik nuolatinio karo su kryžiuočiais buvo labai pratuštėjusios ir dėl to virto dykra (Wildnis), kaip ją jau XIV a. vadino Vokiečių ordino kronikos (žr. LE V 33). Žmonės iš retai gyvenamų sričių traukėsi į uždarų sodybų plotus, kur lengviau buvo galima suorganizuoti kolektyvinį saugumą (piliakalniai, dešimtimis km deš. Nemuno pusėj suverstų šakotų medžių kliūtys, vad. ‚indagines', ‚Verhaue').

Pratuštinti nadruvių ir skalvių kraštai buvo lietuvių papildomi naujomis sodybomis jau XIII ir XIV a. gale. P. Karge pamini šias į kronikas patekusias sodybas: Laukiška 1291, Lablaukiai 1302, Aukštagiriai 1302, Geidlaukiai 1318, Širlaukiai 1346, Medlaukiai 1371, Gurdelaukiai 1371, Varpalaukiai 1396. Keturios pirmosios vietovės yra Labguvos aps. rytinėje dalyje, o Širlaukiai Darkiemio aps. Po Žalgirio pergalės nauja lietuvių banga galingai įsiliejo į savo vakarinių giminaičių žemes. Žemaitijos aukštuma matomai buvo tirštai gyvenama (ir tos gyvenvietės Vytauto laikais jau nusitęsė žymiai toliau, negu nurodo dabar taip dažnai perspaudinami G. ir H. Mortensenų žemėlapiai), jeigu Vytautas iki 1421, taigi prieš Melno taiką, pastatė vien vakarinėje jos dalyje tris bažnyčias (Kražiuose, Varniuose), neskaitant greit atsiradusių ir gausesnių bažnyčių Dubysos baseine. Bažnyčios iš viso juk galėjo būti statomos tik labiausiai apgyventose vietose. Pagaliau kiekvienos bažnyčios statybai reikėjo daug ir vietinės darbo jėgos. Tad tiksliai išaiškintos bažnyčių fundacijų datos yra autentiškas įrodymas spręsti apie apgyvendinimo eigą ir vidaus kolonizaciją. Įdomu konstatuoti, kad v. Žemaitijoje (Palangoje, Darbėnuose, Laukžemyje, Kretingoje, Salantuose, Kartenoje, Kuliuose, Gargžduose, Vėžaičiuose, Veiviržėnuose, Plungėje, Notėnuose, Gintališkėje), t.y. srityje, kuri kryžiuočių didžiųjų puolimų metu sudarė dalį didžio-

sios dykros, pirmosios bažnyčios buvo pastatytos tik katalikybės restauracijos amžiuje (XVII–XVIII). Tačiau jau ir XVI a. inventoriai ten daug kur rado kaimus. Tuo klausimu įdomių duomenų pateikė A. Salys.

Gana nuosekliai visą Sūduvos apgyvendinimo eigą yra ištyrinėjęs J. Totoraitis. Autentiški šaltiniai parodo, kaip didžiosios girios (Widnis, solitudo) pakraščiais kūrėsi kaimai, kaip toji dykra buvo eksploatuojama, kaip tik nuo XVI a. tebuvo statomos pirmosios bažnyčios.

Iš Žemaičių aukštumos apgyvendinimas vyko jau anksčiau intensyviau. S. M. Kuczynskis, pasiremdamas ‚Codex epistolaris Vitoldi' paskelbtais duomenimis, primena Vytauto įsakymą 7 Žemaitijos pavietams (apskritims) 1410 pristatyti po 300 raitelių, arba iš viso 2100, kurie Kuczynskio manymu sudarė net 12% visų Lietuvos raitelių, pašauktų prie ginklo 1410. Tų raitelių buvę 17.500, ir iš jų bent 11.000 dalyvavę Žalgirio mūšyje, o likusieji turėję saugoti š. sieną su Livonija ir p.r. sieną su totoriais. Lietuvių pėstininkų Žalgirio mūšyje dalyvavę 6000 ir totorių iki 2000. Viso Vytautas pastatęs mūšin 19.000 ginkluotų vyrų, o 6500 raitelių naudojęs ilgų savo valstybės sienų apsaugai. Taigi 1410 Lietuva turėjusi 25.500 ginkluotų vyrų.

Anot Kuczynskio, 1410 Lenkija galėjusi mobilizuoti iki 5% savo gyventojų, bet jis tai daro, atrodo, sekdamas Vokiečių ordino pavyzdžiu, todėl tas procentas išeina gerokai padidintas. Pagal Kuczynskį to laiko Lenkija turėjusi 1.220.000 gyventojų, o jos valdomose ukrainietiškose žemėse (Raudonojoje Rusioje) 97.000 km^2 plote buvę dar 447.000 gyv. Tad visa Lenkija (be Silezijos ir Pamario) tada turėjusi 1.667.000 gyv. Tų pačių metų Lietuvai H. Lowmianskis skiria 2.000.000 gyv. ir bent 1.000.000 km^2 erdvės. Tai buvo beveik keturis kartus už Lenkiją didesnis plotas. Betgi 1410 Lietuva dar neturėjo Žemaitijos, Sūduvos ir Okos aukštupio kunigaikštijų. Lenkų etninė erdvė jų valstybėje galėjo 1410 apimti per 150.000 km^2, o jos gyventojų tankumas jau buvo pasiekęs 8 gyv. viename km^2, o gal ir kiek daugiau. Tad ji tuo metu galėjo faktiškai mobilizuoti karui ir karo darbams 39.500 vyrų, arba apie 3% savo gyventojų. Vidutinis etninės Lietuvos gyventojų tankumas tuo pat metu galėjo siekti arti 5 gyv. viename km^2. Tokio pat gyventojų tankumo gal jau buvo tuo metu pasiekusios Volinija ir Podolė, bet kitos slaviškos Lietuvos dominijos tik kai kur (Smolenske) buvo pasiekusios 3 gyv. viename km^2 tankumo, o pati Kijevo žemė, taip pat ir dideli Gudijos plotai vargu buvo pasiekę 2 gyv. viename km^2 tankumo. Šios aplinkybės verčia daryti išvadą, kad lietuviškas elementas Lietuvos valstybėje 1410 sudarė bent ketvirtą dalį visų gyventojų (t.y. pusę milijono), apgyvenusių aštuntą dalį jos visos erdvės. Turėdami bent dvigubai tankiau gyvenamą erdvę ir per 60% bajorijos, lietuviškieji plotai lengviau vykdė mobilizaciją ir turėjo daugiau vadovaujančio personalo. Tariant, kad tankiau gyvenamos ir arčiau fronto esančios grynai lietuviškos provincijos mobilizavosi lenkišku intensyvumu, tai pusė milijono lietuvių jau galėjo Žalgirio mūšyje sudaryti apie du trečdalius visų ginkluotų Lietuvos pajėgų.

Po Žalgirio mūšio Lietuvai grįžo Žemaitija ir r. Sūduva, o 1426 Vytauto karinės pajėgos užėmė Okos aukštupio kunigaikštijas su Tula iki Kalugos ir Riazanės. Vytautui mirštant (1430), jo imperijos plotas buvo pasiekęs 930.000 km^2, o lietuvių etninė erdvė kartu su Prūsų Lietuva apėmė 114.000 km^2 ir galėjo turėti jau apie 590.000 lietuvių.

Vytautui nepavyko atgauti senų prūsiškų žemių, kurių jis reikalavo iki pat Uosos upės, iki Vyslos. Šie plotai turėjo apie 40.000 km^2, o gyventojų pagal H. Lowwianskį iki 480.000 (1410). Šių gyventojų apie pusę tektų skirti prūsams, kurių L. Weberis skaito XV a. dar buvus 220.000. Nėra abejonės, kad į šitą prūsų skaičių buvo įtraukiami ir jų tarpe gausiai apsigyvenę lietuviai, nes jau iki Vytauto mirties lietuviškų vietovardžių plotas Prūsijoje buvo prasiplėtęs bent iki 9000 km^2. S. Kuczynskis to pat laiko Vokiečių ordino prūsiškajai daliai skiria tik 367.000 gyv., kurių tarpe buvę 40% vokiečių (tai būtų 146.000) ir apie 50.000 lenkų. Tad pagal Kuczynskį prūsams ir lietuviams būtų likę apie 170.000 arba 46% visų Prūsijos gyventojų.

Šitų svarstymų išvadoje tenka manyti, kad Vytautui mirštant, lietuvių etninė erdvė apėmė 105.000 km^2 Didžiojoje Lietuvoje, kur buvo apie 500.000 lietuvių, o Prūsų Lietuvoje bent 9000 km^2 plote gyveno gal arti 90.000 lietuvių, dažnai susimaišiusių su savo artimais giminaičiais prūsais, nes didelis kalbų panašumas lengvino mišrias vedybas. M. Toeppenas, A. Bezzenbergeris ir R. Trautmannas Skalvą ir Nadruvą priskiria lietuvių kraštui — zum Lande der Litauer (žr. M. Toeppen, Atlas zur historisch-comparativen Geographie von Preussen, 1858). Tuo būdu Toeppenas seną lietuvių ribą (prieš 1231) veda pro Labguvą, Deimenos upe, Svėnės upe iki Mauro ežero, Galdapės upe iki Rospudo ežero. Dar reiktų galutinai patikrinti ir patikslinti G. ir H. Mortensenų pateiktąją lietuvių va-

karinių žemių apgyvendinimo eigą. Sūduvoje ją kruopščiai yra ištyrinėjęs J. Totoraitis.

6. Gediminaičių dinastijos pabaigoje (1572)

XVI a. reikšmingas lietuvių tautai keliais visai skirtingais atžvilgiais:

1. Iki 1514 Lietuva prarado dalį savo valstybės, kai turkai užėmė beveik negyvenamus Juodosios jūros pakraščius ir kai nuo Lietuvos atkrito Ugros ir Okos aukštupių kunigaikštijos. 1503 Lietuva pralaimėjo Maskvai Seversko Naugardą, Starodubą ir Černigovą. 1514 Lietuva neteko ir Smolensko. Tad Lietuvos teritorija iš 930.000 km^2 susitraukė į 471.000 km^2. 1569 Lietuva buvo priversta atiduoti Lenkijai stambias ukrainietiškas žemes (Volinijos, Kijevo ir Podolės), viso apie 177.000 km^2. Po 1569, neskaitant kondominijų, Lietuvai liko tik 294.000 km^2. Tai buvo vidutinės valstybės plotas, bet su retais gyventojais. Jei Vytauto valstybėje etninis lietuvių elementas sudarė tik ketvirtą dalį visų gyventojų, tai smarkiai apkarpytoje D. L. K-tijoje po 1569 lietuviai sudarė reliatyvią daugumą, arti 40% visų jos gyventojų. Bet ir nebūdami absoliutinėje daugumoje, anot W. Wielhorskio, ‚lietuviai įnešė Didžiojon Kunigaikštijon valstybingumo idėją. Jie kultivavo metodus jai realizuoti. Jie pasidarė valstybės psichologiniu nugarkauliu. Iš jų tarpo kilo did-lietuviškas patriotizmas, cementavęs heterogeninius elementus į vieningą visumą. Jų etninės individualybės jėga parodė žymų pastovumą (ištvermę). Ši jėga per amžių eilę prasiveržia lietuvių vadovaujančiose klasėse, nežiūrint protarpinės rutenizacijos ar polonizacijos’ (Alma Mater Vilnensis 1951 152).

2. Lietuvos valstybės erdvei susitraukus į trečdalį buvusios vytautinės valstybės, lietuvių kultūrinis kilimas nesustingo. XVI a. Lietuva įvykdė savo garsiąją valakų reformą (žr. Žygimanto Augusto valakų reforma — LE XXXV 337–339), išleido savo kodifikuotą įstatymų rinkinį (žr. Lietuvos Statutas — LE XVI 149–154), praturtino savo gyventojus, įsteigė savo aukštąją m-lą (Vilniaus akad. 1579), pradėjo spausdinti pirmąsias savo knygas, užbaigė tarpkiltines migracijas ir, pasiekusi vid. 9 gyv. 1 km^2, jau galėjo savo visą etninę erdvę (114.000 km^2) apvaldyti ir jos laukinį žemėvaizdį pakeisti kultūriniu žemėvaizdžiu. Lietuvių tauta XVI a. pasidarė kompaktine kolektyvine individualybe, imančia visą atsakomybę už savo etninės erdvės likimą.

3. Bet gal pats svarbiausias XVI a. nuopelnas Lietuvoje — tai užbaigimas ilgaamžių grumtynių ir lenktynių tarp Rytų ir Vakarų kultūrų. XVI a. pabaigoje Lietuva jau pasidarė Europa, iš pasyvios Rytų kultūros ji persirito į aktyvią Vakarų kultūrą; etninė Lietuvos valstybės dalis, vadovaujama savo dvasiškijos, savo akademijos ir viso šviesuomenės sluoksnio, įsirašė europinių tautų šeimon, kur reiškėsi intensyvesnis dvasinis kūrybingumas, platesnė laisvė ir didesni materialinės civilizacijos laimėjimai, kur ir mažos tautos gali spindėti galingesne šviesa.

Nuo 1430 iki 1572 vis dar vyko slavų infiltracija į rytinius etninės Lietuvos pakraščius prie aukštutinio Nemuno, o lietuviškas elementas truputį pasistūmėjo į tuštesnes žemutinio Priegliaus baseino vietas. Etninės Lietuvos ribas XVI a. galima būtų apytikriai atžymėti šiomis upėmis: žemutinis Prieglius, Alna, Ameita, Mauro ež., Ungura, Galdapė, Juodoji Ančia, toliau aukštutinis Nemunas, Beržūna iki Kriavos žiočių; nuo čia riba suko į Zaskonis ir ėjo Naročia ir Naročiaus ež., toliau per Pastovį, Ožiūnus (Kazionis), Ikaznę ir Drują, paskiau Dauguva žemyn iki Daugpilio, Kaukonių (Kalkūnės), o nuo Subato lietuvių etninė riba beveik sutapo su latviško Kuršo pietine riba iki Šventosios upės žiočių prie Baltijos. Šitas lietuvių kalbos plotas apėmė apie 98.000 km^2 ar truputį daugiau. Čia visur buvo lietuviška dauguma, tik aukštutinio Nemuno dešiniajame krante dažnai atskiesta slavų imigracijos. Pakraštiniai etninės lietuvių erdvės miestai buvo Karaliaučius, arba Tvankstė, ir Gardinas. Apie Karaliaučių W. Wielhorskis rašo: ‚Reikia čia pastebėti, kad XVI a. Karaliaučiaus liuteroniškos konsistorijos archyvų studijos rodo, kad tuo metu kompaktinė lietuvių kalbos erdvė siekė šį miestą iš šiaurės šono. Toliau į rytus ji plačiu mastu peržengė Priegliaus upę, ir dargi XVIII a. pradžioje (1719) siekė iki pat Galdapės, ten susiliesdama su Prūsijos Mozūrais. XVI a. Prūsų Lietuva apėmė trečdalį dabartinės Rytų Prūsijos’ (op. cit., 113). Mūsų apskaičiavimu, tų laikų kalbinė Mažoji Lietuva apėmė mažiausiai 15.000 km^2. Tik negausūs miestai buvo jau daugumoje vokiečių kolonizuoti, bet ir lietuvių elementas ten buvo ne visai menkas, ypač Tilžėje ir Klaipėdoje. Apie Gardino pradžią H. Lowmianskis rašo, kad jis buvęs lietuvių įkurtas neabejotinai ne prieš Mindaugo laikus dykroje, skiriančioje Juodąją Rusią nuo Lietuvos (The Ancient Prussians 1936 psl. 41). Artimųjų Gardino apylinkių lietuviškumą liudija dar ligi šiol išsilaikę vietovardžiai kaip Virtiliškės, Pundiškės, Putriškės, Eisimantai, Kleboniškės ir keliolika kitų.

Šiaurės rytuose, Dauguvos baseine, lie-

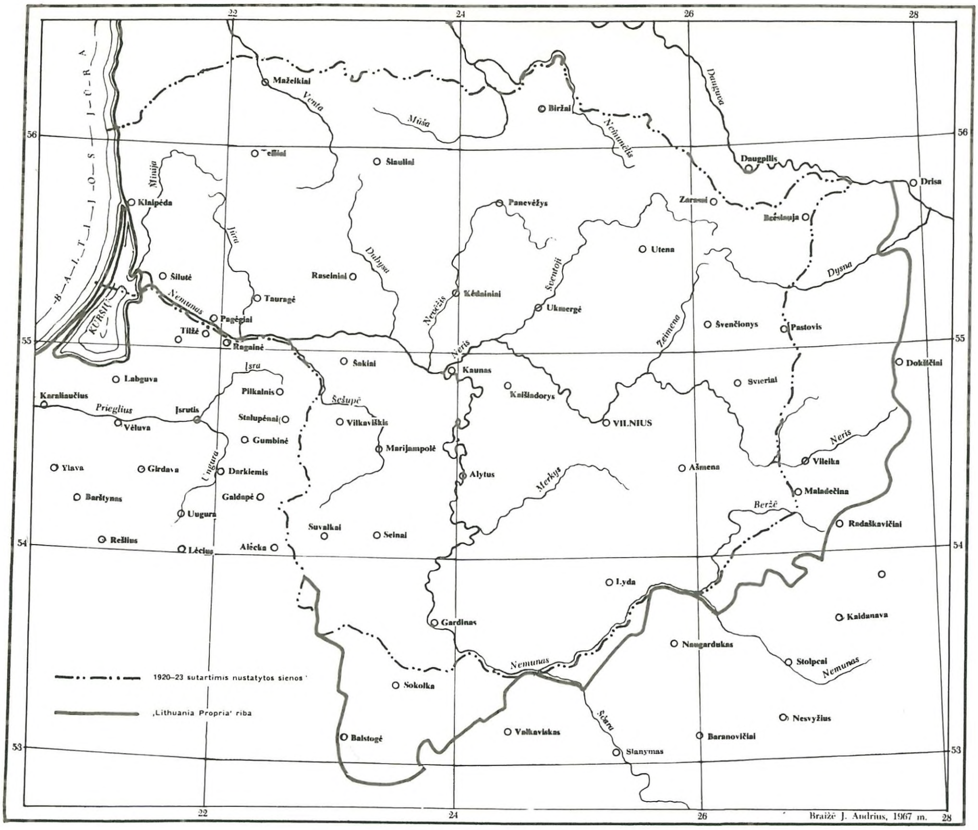

,,Tikrosios Lietuvos'' (Lithuania Propria) rytinė ir pietinė riba (XVI a.)

tuvių kalbos atramos tašku tiktų laikyti Ikaznės parapiją, 14 km į r. nuo Brėslaujos. Ikaznės katalikų bažnyčia statyta 1509. Kai 1596 Leonas Sapiega apdovanojo tą bažnyčią, jis drauge įsakė, kad ten būtų ir lietuviškai mokąs kunigąs, kad ,Dievo žodis ir Jo mokslas galėtų būti prastiems žmonėms aiškinamas'. Kaip toli į rytus nuo Ikaznės lietuvių kalbos plotai tuomet tęsėsi, istorinių žinių neturime.

Lietuvos valstybė buvo padalyta į vaivadijas, arba palatinatus (žr. LE XXXII 507–508). Po Liublino unijos (1569) atplėšus 4 vaivadijas, D. L. K-tijoje liko 9 vaivadijos (Vilniaus, Trakų, Smolensko, Polocko, Naugarduko, Vitebsko, Lietuvos Brastos, Mstislavlio ir Minsko; jos išvardintos savo rango eile) ir Žemaičių seniūnija, ar k-tija, turėjusi vaivadijos teises ir savo rangu ėjusi tuoj po Trakų vaivadijos. Vilniaus ir Trakų vaivadijos (šios dvi 1413 įst. vadinamos Lithuania Propria, t.y. Tikrąja Lietuva) ir Žemaičių seniūnija buvo laikomos lietuviškomis etnine prasme. Jų plotas apėmė apie 90.000 km^2. Pridėję prie to M. Lietuvą su 15.000 km^2, visoje XVI a. etninėje Lietuvoje rasime 114.000 km^2.

Vėlesniųjų laikų istorikai nekartą yra įrodę, kad trys lietuviškos vaivadijos XVI a. turėjo daugiau gyventojų, negu šešios gudiškosios. Šitą skirtumą gyventojų tankume yra plačiai nurodęs M. Liubavskis. Jis pateikė XVI a. pradžios Lietuvos politinį žemėlapį su tuomet jau paliudytais gyvenviečių vardais. Jis rašo: ,Šitame žemėlapyje tankiausiai gyvenama pasirodo Tikroji Lietuva (tuometine platesne prasme) kartu su vadinamąja Lietuviškąja Rusia, paskiau Žemaičių žemė, Palenkė, Volinija ir Smolensko žemė plačiąja prasme, toliau Vitebsko ir Polocko žemės. Mažiausiai apgyventos pasirodo Podolė, Kijevo žemė, kurios rytinė dalis už Dniepro ir į pietus nuo Sulos buvo visiška dykuma; taip pat Černigovo–Starodubo ir Seversko Naugardo kunigaikštijos, Brianško apygarda. Menkai apgyvendinti ir miškingi kraštai prie Dniepro' (Oblastnoje delenije, psl. XCIV). Liubavskis rėmėsi ir 1528 kariniais sąrašais, iš kurių matyti, kad lietuviškoji valstybės dalis statė daugiau raitelių (būtent, 5730), negu slaviškosios dalys (5372 raite-

liai). Todėl, anot Liubavskio, ‚daros suprantamas vyravimas tikrųjų lietuviškų žemių didžiosios kunigaikštijos politiniame gyvenime, išryškėja ir tas iškilus vaidmuo, kurį čia vaidino lietuviškoji ponija, paaiškėja didesnis didžiojo kunigaikščio dvarų ūkio pažangumas Tikrosios Lietuvos žemėje' (op. cit. psl. XCVI). Liubavskis aiškino, kad Tikrosios Lietuvos gyventojų tankumas buvo padidinamas ypač XIII ir XIV a. ateivių ar bėglių iš Žemaitijos, Prūsijos ar Rusios. Tad XV a. ji jau buvo tankiausiai gyvenama D. L. K-tijos dalis. Kadangi čia buvo daugiau darbo rankų, todėl čia buvo aukščiau pakilęs žemės ūkis ir miestai.

Daug didesnį Tikrosios Lietuvos gyventojų tankumą, lyginant su gudiškomis provincijomis, tvirtai įrodė J. Jakubowskis. Jis mano, kad XVI a. viduryje Ašmenos aps. trečdalis jau nebekalbėjęs lietuviškai. 1528 Gardinas ir net Vosyliškis jau buvę už lietuvių kalbos ribų. A. Pawinskis ir A. Jablonowskis, pasiremdami 1572 mokesčių paskirstymu, skaičiuoja, kad Lietuva tada turėjusi apie 1.700.000 gyv., kurių pusė, arba 850.000, gyvenę lietuviškose provincijose, kita pusė gudiškose. Trijose Tikrosios Lietuvos vaivadijose 1572 pagal W. Wielhorskį lietuvių buvę apie 80%, arba 680.000. Betgi anuo metu kalba nebuvo vienintelis tautybės pažymys. Tad save lietuviais laikančiais buvo ir apgudėjusiose ir net stačiatikiškose srityse. Mes neturime istorinių žinių, kada lietuvių kalba buvo išstumta iš aukštutinio Nemuno pietinio kranto. 1572 gyventojų tankumas lietuviškose vaivadijose buvo 8,6 gyv. viename km^2, o gudiškose — 4,4.

Pridėjus tuomet dar labai lietuvišką Mažąją Lietuvą su jos 15.000 km^2, 1572, Gedimino dinastijai išmirštant, visas etninės Lietuvos plotas dar siekė 114.000 km^2 ir turėjo 1.040.000 gyv.. kurių tarpe buvo apie 850.000 lietuvių; jų nedidelė dalis, stambiųjų miestų gyventojai, jau pratinosi šnekėtis svetimomis kalbomis ir tuo būdu atskiesti lietuviškumo žymes, sumažinti tautinį atsparumą.

7. XVII a.

Patys didieji lietuvių tautos gyv. nuostoliai XVII a. karų ir Didžiojo šiaurės karo bei Didžiojo maro (žr. LE XVIII 274–276) metu gali būti tiksliau apskaičiuoti, nors iki XVIII a. galo nebuvo jokio gyv. surašymo. Tik gausūs dvarų inventoriai, ‚dūmų' (valstiečių kiemų) ir pagalvės mokesčių registrai leidžia daryti į tikrovę atremtas išvadas. Didieji kazokų maištai (1648–53), žiaurūs Maskvos įsiveržimai Lietuvon (1654–55, 1658–67) ir švedų karo (1655–60) teriojimai labai skaudžiai praretino Lietuvos gyventojus.

D. L. K-tijoje XVII a. viduryje, remiantis naujais (1965) J. Morzy tyrinėjimais, atmetus Smolensko ir Livonijos vaivadijas, 297.000 km^2 plote buvo vidutininškai 15,3 gyv. viename km^2. Atskirai detaliai analizuodamas Žemaičių seniūnijos, Trakų ir Vilniaus vaivadijų (t.y. Lithuania Propria) įvairius autentiškus šaltinius, J. Morzy rado, kad ten viename km^2 tada gyveno 19 gyv., kai Lietuvos valstybės rusiškose (gudų) vaivadijose tebuvo 1 km^2 tik 13 gyv. Tad M. Liubavskio ir J. Jakubovskio darytos išvados XVI a. pradžiai, kad D. L. K-tijoje lietuvių gyvenamos valstybės plotai buvo tirščiau gyvenami, tebegaliojo ir žymiai vėliau. Iš viso XVII a. viduryje Lietuvos valstybėje buvo 568.000 ‚dūmų', kurių vienam reikia skaičiuoti bent 8 gyv. Tuo būdu priskaičiuojama 4.546.000 gyv. Didžiausius nuostolius tačiau patyrė Lietuva per tuos didžiuosius karus, nes 1667–73 laikotarpyje beveik dvigubai krito ‚dūmų' skaičius (313.000) ir gyventojų beliko 2.346.000, t.y. 8 gyv. viename km^2. Labiausiai nukentėjo Polocko, Vitebsko, Mstislavlio ir Minsko vaivadijos, kur nuostoliai siekė iki 60–70% gyv., kai tuo tarpu Žemaitijoje, Trakų, Vilniaus, Naugarduko ir Lietuvos Brastos vaivadijose, kurios nesiribojo su Maskva ir Ukraina, gyventojų nuostoliai svyravo 35–46%. Tad Lietuvos valstybė buvo netekusi 48%.

Iki 1690 Lietuvos valstybės gyv. skaičius siekė 2.835.000, bet skaudžių Didžiojo šiaurės karo nuteriojimų ir bado metų pasėkoje, o labiausiai dėl Didžiojo maro (1710–11), kuris daugiausia palietė Mažąją Lietuvą, Žemaičius, Kuršą ir net Vilniaus sritis, Lietuvos valstybėje gyventojų skaičius krito 35%, t.y. beliko 1.385.000 gyv., tik 46% XVII a. vidurio gyv. skaičiaus. Pačiame XVIII a. gale D. L. K-tijos lietuvių tautos ir gudų plotai teperžengė prieš pusantro šimtmečio turėtą gyv. skaičių: pasiekė 4.836.000 gyv.

Tuo būdu XVII a. nuolatinių karų dešimtmečiai ir Didysis maras reiškė lietuvių tautos gyv. augimui labai didelį stabdį, beveik tragišką padėtį. Kadangi Lietuvą buvo tada užplūdusios masinės kariuomenės, ypač iš Maskvos, gyventojų skaičiaus nuostoliai galėjo būti reliatyviai didesni už ankstyvesnius nuostolius nuo nuolatinių Ordino karų, nes tada Lietuvą paprastai teriodavo maži priešo būreliai.

8. Prieš pat Lietuvos valstybės žuvimą

Per pirmąjį padalijimą Lietuva neteko bent 70.000 km^2 slaviškų ir 15.000 km^2

latviškų (kondominiumo) žemių, jau gana gerai apgyventų: apie 14 gyv. viename km². Anot L. Tatomiro, 1772 Rusijai tekusioje Uždnieprio ir Uždauguvio zonoje tuomet buvo 1.206.000 gyv. Nuo 1772 iki 1793 Lietuva dar valdė 224.000 km², kur 1791 buvo apie 2.500.000 gyv.

Tikrosios Lietuvos 99.000 km² plote vidutiniškai buvo apie 16 gyv. viename km², o slaviškos žemės savo 125.000 km² plote turėjo apie 7,5 gyv. viename km². Tad 1791 visos Lietuvos vidutinis gyventojų tankumas siekė apie 11 gyv. viename km². Pačių lietuvių valstybėje galėjo būti iki 1.400.000, gudų apie 460.000, lenkų apie 100.000, žydų 250.000, rusų 40.000 ir totorių, vokiečių bei kitų mažumų kartu apie 50.000; viso 2.500.000 gyv.

Mažoji Lietuva per tuos du šimtus metų turėjo didelių nuostolių. 1791 ji dar nespėjo pilnai atsigauti nuo baisaus maro, kuris 1709–10 sunaikino apie trečdalį Mažosios Lietuvos gyventojų. Tai palengvino naują vokiškos kolonizacijos bangą. Semba ir artimos Karaliaučiaus apylinkės tapo suvokietintos. Lietuvių kalbos plotas Mažojoje Lietuvoje susiaurėjo beveik 4000 km², o kitos lietuviškos sritys tapo gerokai svetimų kolonistų atskiestos.

Lietuvos valstybei žlungant, visa lietuvių etninė (ne kalbinė!) erdvė dar siekė 99.000 km² Didžiojoje Lietuvoje ir per 11.000 Mažojoje Lietuvoje, viso apie 110.000 km². Ši tautinė erdvė turėjo apie 1.840.000 gyv., t.y. vidutiniškai 16,5 gyv. viename km². Patys lietuviai šitoje erdvėje sudarė apie 82%; taigi buvo apie 1.540.000 lietuvių, įskaitant ir tuos lietuvius Vilnijoje, kurie jau kalbėjosi dažniau lenkiškai ar gudiškai.

9. Persiritus į XIX a.

XVIII a. Lietuvos etniniai plotai apėmė pilną Lithuania Propria. Lietuvos valstybei tebegyvuojant, visi jos gyventojai katalikai ir net stačiatikių dalis būdavo laikomi lietuviais. Bet Lietuvos valstybei žlugus ir lietuviškumo prestižui nukentėjus, Lietuvos pasienių lenkiškai ir gudiškai kalbą gyventojai vargu belaikė save lietuviais. Šitas nuomonių pasikeitimas greičiausiai vyko labai palengva, nejučiomis. Juk Napoleonas, su savo didžiule armija Lietuvon įžengęs, buvo projektavęs net visai nemažą Lietuvos valstybę iš keturių tuometinių gubernijų: Vilniaus (kartu su visa Kaunija), Gardino, Balstogės ir Minsko (betgi be Sūduvos). Toji Lietuva būtų apėmusi 33 apskritis su apie 210.000 km² ir bent 2.700.000 gyv. Tas, kas pakišo Napoleonui tokį planą, tur būt tikėjo, kad lietuviško valstybingumo nuotaikos apima daug didesnius plotus, negu vien tik etninę Lietuvą. Per prancūzų ir rusų karą Lietuva buvo žiauriai nuniokota ir bajorų delegacijos nuomone, pareikšta 1815 imp. Aleksandrui I, buvo netekusi beveik trečdalio savo gyventojų (žr. A. Janulaitis, Lietuvos bajorai ir jų seimeliai 1936 241, 258, 261, 269).

Atmetus jau sulenkėjusius Balstogės, Sokolkos, Augustavo aps. ir didesnę Suvalkų aps. dalį ir gudiškus Dysnos bei Vileikos aps., etninei Lietuvai dar liktų 91.200 km² (kartu su Mažąja Lietuva), kur 1823 buvo 1.940.000 gyventojų, o jų tarpe apie 1.550.000 lietuvių.

10. Prieš pat spaudos uždraudimą

Ligi tol šiame straipsny pateiktuose skaičiuose dažnai gali būti didelio netikslumo, bet nuo 1861 tas klausimas gerokai pasitaiso, nes Lietuva tada jau pradeda savo statistinį amžių, kiek tai liečia jos gyventojų tautybę.

Apie 1860 M. Lebedkinas, Rusijos Centrinio statistikos komiteto pavestas, pravedė pirmąjį istorinės Lietuvos tautybių ir religijų surašymą, kurį vykdė katalikų ir stačiatikių klebonai, o smulkesnes religines bendruomenes surašė gubernijų statistikos komitetai. Lebedkino statistika apima devynias gubernijas, kurios visos buvo Lietuvos valdžioje iki 1569, o trys lietuviškosios gubernijos (Vilniaus, Kauno ir Gardino) buvo Lietuvos valdomos per amžius iki 1795. Papildę šią statistiką žiniomis apie Suvalkų gub. (Galkin), Mažosios Lietuvos (Schubert 1851, Schnitzler 1861) ir Kuršo pakraščių (Rittich 1873) lietuvius, gauname pirmąjį apytikslį vaizdą apie kiekybinę lietuvių tautos padėtį jos etninėse žemėse:

Provincija	Plotas km²	Visi gyv.	Lietuviai	Liet. %
Kauno gub.	40.287	906.038	728.474	80,4
Vilniaus gub. (5 aps.)	28.921	618.074	418.880	67,8
Suvalkų gub. (5½ aps.)	9.230	310.000	261.540	84,4
Mažoji Lietuva	11.400	393.300	252.000	64,1
Kuršo gub. pakraštys	112	14.000	12.147	86,7
Gardino gub. (3 š. aps.)	14.750	350.000	201.897	57,7
Naugarduko aps. 15%	750	20.000	9.744	48,7
Etninė Lietuva	105.450	2.611.412	1.884.682	72,2

Lenkų demografas E. Czynskis (1887) laiko Lebedkino statistiką ‚reliatyviai bešališka, nes įvykdyta prieš 1863'. Mat, po 1863 rusų užgniaužto sukilimo vėlesnioji oficialinė rusų ir net vokiečių statistika rado reikalinga įvairiais metodais mažinti lietuvių ir lenkų skaičių.

Apskaičiuojant etninius lietuvių plotus, didelių abejonių sukelia Gardino gub. statistiniai duomenys. Aukščiau pateiktoje lentelėje į lietuvių etninę erdvę įtraukėme tik tris Gardino gub. apskritis (Gardino, Valkavisko ir Slanymo), kuriose lietuviams teko bent pusė ar daugiau visų krikščionių. Bet Pružanų aps. lietuviai siekė 27.610, o visi rytiečiai slavai — 30.570. Kobrino aps. lietuvių kilmės jotvingių priskaityta 22.725 ir lietuvių 539, o visų rytiečių slavų — 54.481. Tad apimant beveik tuščią Bieloviežo girią, Pružanų aps. ir mažą Kobrino aps. dalį, lietuvių etniniai plotai pietų kryptimi padidėtų mažiausiai 4200 km^2 ar kiek daugiau. Tuo atveju visos lietuvių etninės erdvės didumas pasiektų apie 100.000 km^2.

Didžiausioji Lebedkino statistikos staigmena tai atradimas jotvingių, kurie buvo laikomi jau seniai išmirusiais. Jotvingių dauguma atrasta Kobrino aps., į pietryčius nuo Bieloviežo girios: 22.725. Be to, jų rasta dar 2845 Valkavisko aps., 1205 Lietuvos Brastos aps., 3741 Bielsko aps.; viso jų rasta 30.927. Visi jie buvo stačiatikiai, savos kalbos nebemokėjo, ir rasti išimtinai tik tose apskrityse, kurios priėjo prie Bieloviežo girios. Pats Lebedkinas apie juos rašo: ‚Jotvingiai ryškiai skiriasi nuo gudų ir lietuvių šiurkščiais papročiais ir žiauria išvaizda, tad pas gudus yra posakis: vygliada jak Jadvinga (išrodo kaip jotvingis). t.y. išrodo galvažudžiu. Jie gyveno Paliesės vakarinėje dalyje... Kalba jie gudų tarme su lietuvišku tarimu' (žr. Zapiski Imp. Russk. Geogr. Obsčestva 3 1861 psl. 131–160). Dvidešimt metų vėliau jau niekas nebeminėjo jotvingius ten gyvenant. Matyt, jie galutinai susiliejo su gudais ir ukrainiečiais.

Anksčiau paminėti 1.884.682 lietuviai gyveno 1861 lietuvių etninėje erdvėje arba labai arti jos. Tie kraštai, kurie čia laikomi ‚labai arti jos', yra rytinis Vilniaus gub. pakraštys (Dysnos ir Vileikos aps.), pietinė Gardino gubernijos dalis ir Alūkstos aps. (Kuršo gub.). Tad tų plotų neįskaitome į jau minėtą etninį Lietuvos plotą (apie 100.000 km^2), bet juose gyvenančius lietuvius priskaitome prie tautos branduolio. Pvz. pagal plotą tik Palangos par. iš Kuršo atskirta ir priskirta etninei Lietuvai; betgi 2 ar 3 kartus didesni Alūkstos aps. dėl ryškios ribos stokos nepriskirti etninei Lietuvai. Nepriskirta Lietuvai ir pietinė Sūduva: į pietus nuo Vižainio, Punsko, Smalėnų ir Seinų, kurie laikomi pietiniais Lietuvos miesteliais ir už kurių lietuviškumas visai sumenkėja.

Tikrojoje Gudijoje 1861 rasta dar nemaža lietuvių: Minsko aps. — 7858, Borisovo — 19.082, Pinsko — 5309, Mozyriaus — 1205, Bobruisko — 230. Visi jie buvo katalikai. Betgi Slucko aps. buvo rasta liet. katalikų 11.695 ir liet. stačiatikių — 9026. Visoje Mogiliavo gub. rasti tik 945 lietuviai, o Vitebsko gub. — vos 267. Abiejų šitų gubernijų lietuviai visi katalikai, o tai rodytų, kad jie kolonizavosi jau gerokai po Lietuvos krikšto. Visoje Gudijoje rasta 55.617 lietuvių. Apie jų kalbą statistika nieko nesako, tačiau iš visų aplinkybių drįstame spėti, kad Gudijos, kaip ir Ukrainos, lietuviai 1860 savosios kalbos jau nebemokėjo. Jie išlaikė savo sąmonėje tik atminimą apie savo kilmę, pagal kurią vietinių gyventojų jie buvo ilgus laikus vadinami lietuviais.

Ukrainietiškose Kijevo ir Volinijos gub. rasta tik 65.081 lietuvis. Apskritimis jie šiaip skirstėsi: Radomyslio aps. 32.252, Kanevo 2993, Taraščos 1569 ir Skviros 1243; taigi visoje Kijevo gub. 38.026. Volinijos gub. lietuvių būta šiose apskrityse: Ovručo 5293, Kovelio 4812, Lucko 2691, Ostrogo 1777 ir Volinijos Naugardo 1153; viso Volinijos gub. 16.055. Labai įdomu, kad Kovelio aps. lietuviai pažymėti žemaičiais (žmudj). Kovelio aps, rasta ir 4480 latvių. Visi Ukrainos lietuviai ir latviai — stačiatikiai. Jau Gedimino laikais būta lietuvių kolonizacijos Volinijoje, o vėliau Vytautas savo plačia kolonizacija pastūmė Ukrainos sienas apie 100 km į pietus, gal būt, kai kur kolonistų tarpan įmaišydamas ir lietuvių.

Pridėję 109.698 lietuvius, Lebedkino rastus tolimesnėse Gudijos ir Ukrainos vietose, gausime 1.994.380 lietuvių. Neabejotina, kad tuo metu jau bent 6000 lietuvių buvo išbarstyti tolimuose Rusijos miestuose. Taigi galime sakyti, kad 1861 pirmą sykį visų lietuvių skaičius buvo pasiekęs apvalius du milijonus.

Tikybiniu atžvilgiu šių 2.000.000 lietuvių tarpe buvo 1.520.000 katalikų, 257.000 protestantų ir 223.000 stačiatikių. Šie pastarieji, rusų dvasiškijos užskaityti lietuviais, niekada nepasireiškė jokiu lietuvišku kultūriniu veikimu: nesukūrė jokios lietuviškos organizacijos, neišleido jokios lietuviškos knygelės. Atrodo, kad stačiatikių religija, nors kultūriškai labai pasyvi, visiškai ir gana greitai nutautindavo lietuvius. ‚Aušros' laikais jau nebebuvo tos gausios stačiatikių lietuvių grupės.

1861 jau ne vien visi lietuviai stačiatikiai, bet ir dalis pakraštinių katalikų ir protestantų, viso gal arti 200.000, jau nebekalbėjo ar mažai bekalbėjo lietuviškai. Tad jie nebeprisijungė prie 1883 sustiprėjusio tautinio atgimimo, o per dekultūrizaciją ir paskiau sekančią akultūrizaciją jie prilipo prie kaimynų slavų ar germanų. Jei kalbiniu mastu matuotume lietuviškus plotus ir skaitytume žmones, tai 1861 rastume Didžiojoje Lietuvoje 69.130 km^2 ir Mažojoje Lietuvoje 11.400 km^2, viso 80.530 km^2 lietuviškai kalbančios erdvės. Pridėjus 10.670 km^2 lietuviškai nebekalbančių, bet turinčių aiškias toponomastines ir kitas etnines žymes, rytinių ir pietinių pakraščių, dar sudarytume 91.200 km^2 lietuviškos etninės erdvės, kurioje 1861 gyveno apie 1.575.000 lietuviškai kalbančių žmonių, greta kurių Vilnijoje dar buvo nemaža lietuvių, gudiškai ir lenkiškai akultūrizuotų.

11. Tautiniam atgimimui įsibėgėjus

Iki 1860 lietuviai dažniausiai buvo skaičiuojami objektyviu metodu, t.y. pagal tai, kaip jie skaičiuojantiems atrodė. Bet nuo 1863 sukilimo labiau įsigali subjektyvinis metodas, t.y. pačiam subjektui paliekant laisvę pasisakyti, kuo jis pats save laiko, kuo jis nori būti. Ir štai lietuvių stačiatikių masė panoro save laikyti rytų slavais, o lenkiškai kalbą lietuviai vis dažniau pasisakydavo lenkais. Subjektyvinis metodas vis labiau sutapdino etnines lietuvių ribas su lenkų kalbos siaurėjančiomis ribomis. Tarp 1861 ir 1883 lietuvių stačiatikių masė išslydo iš etninės Lietuvos ribų, nes ji lietuviškai nebekalbėjo ir nepasireiškė jokia lietuviška veikla. Tačiau lenkiškai kalbą lietuviai katalikai ne visi ir ne visiškai nustojo kontakto su lietuviška kultūra ir tradicija. Subjektyvinis metodas sparčiai mažino lietuvių skaičių, ypač kai valdiniai surašinėtojai prispirdavo dvikalbius pasienių lietuvius užsirašyti gudais ar lenkais (1897) arba vokiečiais.

Dažnai pasinaudodami lenkų demografo Ed. Czynskio tyrinėjimais Didžiojoje Lietuvoje ir ‚Słownik geograficzny' duomenimis Mažajai Lietuvai, čia pateikiame 1883, taigi ‚Aušros' metų, lietuvių skaičius pagal kalbinį kriterijų:

Provincija	Visi gyv.	Lietuviai	Liet.%
Kauno gub.	1.250.000	900.000	72,0
Vilniaus gub.	1.192.000	417.200	35,0
Suvalkų gub.	603.000	372.000	61,7
Mažoji Lietuva	281.000	200.000	71,2
Kuršo gub.	—	17.000	3,0
Gardino gub.	—	12.000	1,0
Viso		1.918.500	

Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gub. lietuvių procentai yra paremti Ed. Czynskio tyrinėjimais (1887), kuriuos reikia laikyti gana sąžiningais. Tačiau jo pagrindinis tikslas buvo nustatyti Lenkijos etnografines sienas ir lenkų tautos gausumą. Visą lenkų etninę erdvę jis įterpia į 210.000 km^2. Toji jų erdvė niekur nepasiekia Nemuno, o paskutiniu lenkišku miestu šiaurės rytų kryptimi jis laiko Suvalkus. Lenkiškoje erdvėje 1880 gyveno 10.000.000 lenkų ir 3.000.000 tautinių mažumų. Nė vienoje Vilniaus gub. apskrityje jis nerado nė reliatyvinės lenkų daugumos, išskiriant Vilniaus miestą, kuriame jis rado arti 44% lenkų, lenkais laikydamas visus miesto katalikus, nors jų tarpe buvo šiek tiek ir lietuvių. Visoje Vilniaus gub. jis rado 35% lietuvių ir tik 23,6% lenkų, 14,8% žydų ir 20,1% gudų. Taigi lietuviai sudarė bent reliatyvinę visos gubernijos daugumą.

Kauno gub. 1883 jis rado net 1.419.000 gyv. Betgi darant daugelį Kauno ir Vilniaus gub. augimo palyginimų, aiškėja, kad 1883 Kauno gub. galėjo turėti tik apie 1.250.000 gyv. Kauno gub. gyventojus Czynskis skirsto šiaip: lietuvių 72%, žydų 19%, lenkų 3,2%, rusų 2,54%, latvių 1,64%, vokiečių 1,45%. Atrodo, kad žydų procentas tuomet bus galėjęs siekti 14% ar truputį daugiau, o lietuvių dviem procentais daugiau.

Suvalkų gub. Czynskis rado 61,85% lietuvių, 20,41% lenkų, 6,55% vokiečių, 7,81% žydų ir 3,37% gudų.

Pagal Is. Brennsohną Mažojoje Lietuvoje 1883 lietuviškas elementas dar vyravo abiem Nemuno ir Šešupės pusėmis, t.y. Klaipėdos, Šilutės, Lankos, Tilžės aps. ir mažesnėse Ragainės ir Pilkalnio aps. dalyse. Anot jo, lietuvių kalbos daugumos plotas apėmė čia 5600 km^2, šiame plote Brennsohnas rado tik 113.000 lietuvių, prie kurių jis nepriskyrė dvikalbių lietuvių, kuriuos vokiečių statistika mėgo užrašyti vokiečiais. ‚Słownik geograficzny' (V 1884 343–345 psl.), nepasitikėdamas vokiečių statistika, laikė, kad Prūsų Lietuvoje buvo bent 200.000 lietuvių, gyvenusių 11.000 km^2 plote.

Pagal minėtą lenkų geografinį žodyną, 1883 lietuviai apgyvenę šias Prūsų Lietuvos apskritis: Klaipėdos, Šilutės, Lankos, Labguvos, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Įsruties, Gumbinės, Stalupėnų ir Darkiemio; taigi vienuolika apskričių.

Tas pats lenkų geografinis žodynas Gardino gub. 1884 priskaitė 260.096 lietuvius. Betgi jis tai darė, pasiremdamas M. Lebedkino statistika (1861), kuri nereikalavo lietuvių kalbos mokėjimo, užteko lietuviškos kilmės ar prisipažinimo prie lietuvių

tautybės. Šio žodyno autoriai lietuvių kalbos ribą Gardino gub. pradeda truputį į šiaurę nuo Ašužos prie Nemuno. Jeigu taip, tai lietuvių kalbos sritis Gardino gub. galėjo turėti tik iki 12.300 gyv.

Per spaudos draudimo periodo pirmąją pusę (1864–83) prasidėjo stipri slaviškų kalbų ofenzyva pagal ašį Kriavas–Ašmena–Vilnius, kurios pasėkoje lietuvių kalbos zonon įvarytas trikampis slavų pusiasalis, kurio apimtį nurodo Ed. Volteris, rašydamas rusų enciklopedijai (1885) ir nužymėdamas lietuvių kalbos daugumos ribas, einančias per Daugpilį, Drują, Vidžius, Pastovį, Riešę, Vievį, Armoniškes, Perlamą (prie Nemuno). Volteris lietuvių priskaitė (1885) vien Rusijos ribose (6 vakarinėse gubernijose) iki 2.458.825, bet jo pateiktos lietuvių kalbos persvaros ribos rytuose niekaip neleidžia tokio didelio skaičiaus pasiekti. Matyt, jis naudojosi ir objektyviniu metodu, priskirdamas lietuviams ir tuos, kurie lietuvių kalbą užmiršo XIX a. eigoje. Mažosios Lietuvos lietuvių kalbos daugumos pietines ribas jis veda per Prieraslį, Galdapę, Darkiemį ir Labguvą. Šalia to jis mini žymesnes kalbos salas prie Zietelos, Bokštuose (prie Beržūnos), Lugamėnuose ir Jurotiškėse, kaip senesnės kompaktinės lietuvių kalbos zonos ženklus. Pridėjus prie 1.918.500 lietuviškai kalbančių ‚Aušros' metais jau prasidėjusią lietuvių emigraciją į Rusijos ir Amerikos miestus, 1883 lietuvių skaičius sudarė vis tuos pačius du apvalius milijonus, kaip ir 1861. Kadangi 1861–83 vidutinis metinis natūralinis lietuvių prieauglis buvo apie 15 promilių, tai reiškia, kad lietuvių tauta šiame žiaurios kultūrinės priespaudos periode neteko per dekultūrizaciją ir akultūrizaciją mažiausia 660.000 lietuvių. Tai buvo savotiškas kultūrinis genocidas, vykdomas dviejų galingų imperijų — Rusijos ir Vokietijos.

12. Vilniaus gub., tautiniam atgimimui prasidedant

Atskaičius labiausiai gudiškas Dysnos ir Vileikos aps. ir šeštąją dalį Ašmenos aps., kaip esančias už 1920 Maskvoje nustatytų Lietuvos ribų, lietuviškoje Vilniaus gub. dalyje pagal žymiausių to krašto tyrinėtojų duomenis, randame (1857–63):

	Liet.	Visų slavų
pagal M. Lebedkiną	71%	29%
pagal A. Korevą	67%	33%
pagal Erckertą	66%	34%

Anot Ed. Czynskio (1887) visoje Vilniaus gub. buvo tik 23% lenkų ir 20% gudų. Tad ‚Aušros' laikais (1883–86) dar nebuvo jokio pagrindo Vilniaus problemai kilti, kai visoje gubernijoje lenkų ekspertas priskaitė bent 35% lietuvių; vien lietuviškoje gubernijos dalyje (be Dysnos ir Vileikos aps.) lietuvių buvo 49%, o likusią dalį sudarė lenkai, žydai, gudai ir rusai.

Vilniaus gub. kalbos, tautybės ir net kultūros klausimus nušviesti daug padeda Adomo Platerio 1890 anketa, pagal kurią surinktas žinias suredagavo Anonim (K. Podernia?) ir išleido Lenkų Mokslo akademija (Obszar języka litewskiego w gub. wileńskiej, 1898). A. Plateris, kuris buvo Vilniaus gub. bajorų maršalka, išsiuntinėjo visiems gubernijos viršaičiams klausimų lapą, kad jie per seniūnus surinktų kiekviename kaime ir sodyboje žinias, kurią kalbą gyventojai namie vartoja, kurios tautos save laiko ir kiek jų tarpe yra raštingų. Svarbiausias anketos tikslas buvo susekti lietuvių kalbos plotą. Ne visi seniūnai surinko pilnus atsakymus, būta kiek praleidimų, bet iš tos anketos kilusi knygelė yra nepaprastai įdomi žiniomis apie to krašto kaimų ir miestelių gyventojus 1890; miestų ši anketa neapėmė.

Knygelės autorius pirmiausia primena, kad 1851 visoje Vilniaus gub. buvę 388.697 lietuviškai ir 353.290 slaviškai kalbančių. Taigi — 52,4% lietuviškai kalbančių ir 47,6% slaviškomis kalbomis šnekančių gudų, lietuvių, lenkų ir rusų. Pagal trumpai suminėtas ribas 1851 lietuviškos daugumos srityje dar buvo Pelesa, Rodūnia, Bostūnai, Surviliškės, Graužiškės, Ašmena, Mikališkės, Svieriai iki Pastovio ir Drujos.

Pagal knygelės autorių išeitų, kad 1850–90 tarpe lietuvių kalba užgeso Bistryčios, Trobų, Vijos, Graužiškių, Lipniškių, Alšionių, Zablociškių, Mikalavo vls. ir Kamojų lietuvių kalba dar vyravusi Ratnyčios, Kaniavos, Eišiškių, Rodūnios, Žirmūnų vls. ir visoje Trakų aps., tik be Trakų vls.; toliau — Gelvonų, Musninkų, Maišiagalos, Širvintų, Giedraičių, Molėtų, Joniškio vls. bei Paberžės ir Nemenčinės vls. dalyse; taip pat Kuktiškių, Linkmenų, Daugėliškio, Tverečiaus, Mielagėnų, Adutiškio, Švenčionių, Zablociškių, Mikalavo vls. ir Kamojų vls. dalyje. Be tų jis pamini tris stambias lietuvių kalbos salas: 1. Dieveniškių ir Armoniškių (Siedlisko vls.) salą su 9678 lietuviais, kuriuos nuo lietuvių tautos kamieno skyrė Benekainių vls.; 2. arti dešiniojo Beržūnos kranto Jurotiškių, Bokštų ir Lugamėnų vls. su 3000 lietuviškai kalbančių; betgi M. Balinskio laikais (apie 1850) lietuviškai dar tebekalbėjo Vijos (netoli aukštutinio Nemuno), Lipniškių ir Subatninkų vls.; 3. prie žemutinės Ašmenos Gervėčių mstl. ir jo apylinkės su 4000 lietuviškai kalbančių. Salų vls. Jakintėnų k. irgi lietuviškai tebekalbėta.

Pagal anketos duomenis visoje Vilniaus gubernijoje priskaityta lietuviškai kalbančių 272.000, visomis slavų kalbomis — 853.000, žydų 205.000 ir 6000 totorių. Visi gubernijos valsčiai buvo suskirstyti į lietuviškus ir slaviškus. Lietuviškon grupėn priskirti valsčiai su lietuviškai kalbančiųjų dauguma, o taip pat ir su stambia lietuviškai kalbančiųjų mažuma, nes tai rodė, kad lietuvių kalba tik neseniai buvo iš tų valsčių išstumta. Lietuviškų valsčių visai nerasta tik dviejose apskrityse: Dysnos ir Vileikos. Kitose 5 apskrityse buvo šie lietuviškų ir slaviškų valsčių kiekiai:

	Liet. vls.	Slav. vls.
Vilniaus aps.	11	7
Trakų aps.	15	1
Švenčionių aps.	10	12
Ašmenos aps.	6	17
Lydos aps.	5	17
Viso	47	54

Apskaičius plotą, lietuviškieji valsčiai 1890 apėmė arti 17.000 km², arba apie 40% visos gubernijos ploto. Vilniaus padėtis spaudos draudimo metu (1865–90) pasidarė pavojinga, nes per tą laiką lietuvių kalba buvo išstumta iš jo artimų apylinkių. Atrodo, kad tuo metu lietuviai kaimuose beveik visur prisiimdavo gudų kalbą, o miestuose ir miesteliuose — lenkų. Nuo 1890 lenkų kalba vis daugiau nukonkuruodavo gudų. Apgudėję lietuviai pradėjo lenkėti. Slaptoji lietuvių spauda tik vėliau pradėjo ateiti iš tolimos Tilžės ir pasiekė tik iki Gervėčių, be to, tik retesnius kaimus.

Knygelės autorius rašo: ‚Lietuviai apgyvena ištisas Vilniaus ir Trakų aps., Ašmenos ir Lydos aps. šiaurines dalis ir Švenčionių aps. šiaurės vakarų dalį'. Bet kai jis skaičiuoja gyventojus pagal jų kalbą, tai matyti, kad septyni Vilnių supantieji valsčiai — Trakų, Riešės, Mickūnų, Šumsko, Rukainių, Rudaminos ir Kirdejiškių (Kierdzejowce) — jau buvo netekę lietuvių kalbos. Jie jau sudarė 2000 km² slavišką pleištą, įvarytą į pačią Lietuvos širdį. Reikia priminti, kad knygelės autorius visus pasisakančius lietuviais, bet nebemokančius lietuviškai, priskirdavo slavams. Pvz., Parudaminio vls. Anglininkų seniūnijoje (gminoje), į pietus nuo Vilniaus, jis rado surašytus 1175 gyv., kurių tarpe vienas pasisakė esąs gudas, 138 lenkai, o visi kiti (apie 88%) lietuviai, bet jau kalbą gudiškai ar lenkiškai; juos tad ir užskaitė lenkais (588) ir gudais (587). Parudaminio vls. lietuviais pasisakė 7548, arba 94%, betgi lietuviais čia buvo užskaityti tik 725 (9%), kurie kalbėjo lietuviškai. Taigi Platerio anketa davė pirmąjį pavyzdį statistikos, kuri lietuviais laikė tik tuos, kurių šeimos kalba buvo lietuvių. Šiuo pavyzdžiu labai uoliai sekė Rusijos imperijos gyventojų visuotinis surašymas 1897.

Platerio anketa taip pat rinko žinias, kiek buvo valsčiuose raštingų (lietuviškai, lenkiškai ar kitaip). Deja, viršaičių daugumas į tą klausimą neatsakė ar nesugebėjo atsakyti. Daug kur buvo rasta raštingų lenkiškai, lietuviškai ar rusiškai, bet niekur nerasta gudiškai raštingų, nors gudų kalba tuomet smarkiai platinosi Vilniaus gub. Bendras įspūdis susidaro toks, kad raštingumas buvo didesnis lietuviškuose valsčiuose, negu slaviškuose. Pvz., Varėnos vls. iš 7678 gyv. (6606 liet., 971 žydas, 46 lenkai, 53 rusai, 1 vokietis) buvo rusiškai raštingų 523, o lietuviškai — 1408. Taigi uždrausto lietuviško rašto gyventojai mokėjo 3 kartus daugiau, negu oficialiai privilegijuoto rusiško. Raštingesnieji lietuviai turėjo didelių nuostolių per dekultūrizaciją, o tik paskiau per akultūrizaciją. Apie 50 metų pabuvę ‚gudais', lietuviai kaimiečiai, aukštesniųjų luomų skatinami ir net verčiami, vis dažniau virto ‚lenkais'.

13. Prie XX a. slenksčio

1897 Rusijoje buvo padarytas pirmasis visuotinis gyventojų surašymas, daug tikslesnis už ankstyvesnius apskaičiavimus. Ši Rusijos statistika, kaip ir oficialioji Vokietijos gyventojų statistika, lietuviais užskaitydavo tik tuos, kurie šeimose šnekėjo vien lietuviškai. Didesnieji Lietuvos kaimynai nerasdavo intereso mokytis lietuvių kalbos, antra vertus rusų, vokiečių ir lenkų kalbos (pastaroji bažnyčiose) buvo oficialinės ir stipriai privilegijuotos. Tad lietuviai buvo rimtai prispirti jas pramokti, o kai kur, būtent, Lietuvos pakraščiuose ir miestuose, tos kalbos įsigalėdavo net lietuvių šeimose. Lietuvos pakraščiai virsdavo dvikalbėmis zonomis, kurias Rusijos statistika 1897 priskaitė gudams, nes jų kalba, mažai skirdamasi nuo rusų ir artima lenkų kalbai, Vilniaus gub. lietuvių kaimuose paplito XIX a. kaip patogi priemonė suprasti ir rusų valdininkus ir lenkų dvasiškius.

1897 oficialioji Rusijos statistika Vilniaus gub. lietuviais užrašė tik 280.000. Betgi mokslo žmonės ta statistika dažniausiai netikėjo. Pvz., žinomasis Suvorino kalendorius ‚Vsia Rossija' 1900 lietuvių procentą Vilniaus gub. nurodė buvus 48%, o tai sudarytų 763.680 lietuvių kilmės žmonių. Žymus gudų klausimo tyrinėtojas E. F. Karskis rašė, kad Vilniaus gub. yra bent 400.000 lietuvių, savo kalbą mokančių; šalia to jis pastebi, kad ‚Vilniaus gub. lietuviai, kurie

kalba tik gudiškai, mūsų priskirti prie gudų' (Bielorussy I 1904 psl. 4). Jis primena, kad lietuviai 1903 sudarė ketvirtąją dalį visos gubernijos gyventojų ir apgyveno trečdalį jos ploto; lietuviai apgyvenę beveik visą Trakų ir pusę Vilniaus aps., trečdalį Lydos ir Švenčionių aps. (op. cit. 185 psl.).

Mažojoje Lietuvoje 1895 valdžios statistika rado tik 121.000 lietuvių, nes gerai mokančius vokiškai ji jau priskaito prie vokiečių. Bet visų lietuvių ten buvo bent 200.000, nors ne visų jų tautinis susipratimas buvo stiprus. Valdinė okupantų statistika dažniausiai turėdavo savo politinius tikslus, tad daugelis mokslo žmonių tos valdinės statistikos duomenimis netikėdavo, ieškodami patikimesnių ir realesnių žinių, kurias pavaizduoja žemiau pateikiamoji 1897 statistinė lentelė:

	Valdinė statistika	Specialistų apskaičiavimai
Kauno gub.	1.020.000	1.048.000
Vilniaus gub.	280.000	400.000
Suvalkų gub.	304.500	305.000
Kuršo gub.	18.000	18.000
Gardino gub.	3.400	5.000
Mažoji Lietuva	121.000	200.000
Viso liet. kalbančių	1.746.900	1.976.000

Pagrindinė skirtumų priežastis ta, kad svetimos valdžios lietuviais dažniausiai nebeužskaitydavo tų lietuvių, kurie laisvai vartojo oficialines privilegijuotas kalbas, o paskiri mokslininkai neišskyrė iš lietuvių tautos ir dvikalbių lietuvių. Kad per 14 metų (1883–97) lietuvių skaičius padidėjo vos 58.000, tai rodo, jog nutautinimo procesas dar nebuvo sustabdytas, o emigracija į užjūrį irgi mažino lietuvių skaičių.

14. Spaudą atgavus, autonomijos reikalaujant

Dėl 40 metų užtrukusio lietuvių spaudos draudimo ir žiaurios kultūrinės - religinės priespaudos, lietuvių kalba ir tautinė sąmonė buvo priverstos trauktis iš daugelio rytinių ir pietinių lietuviškų parapijų. Dvasinis genocidas pridarė Lietuvai labai didelių nuostolių. Spaudą atgavus, greit pradėjo dygti lietuviški laikraščiai, o 1905 Vilniun susirinko pirmas masinis lietuvių seimas su 2000 dalyvių, pareikalavęs etninei Lietuvai ir į ją linkstančioms suslavėjusioms sritims plačios politinės teritorinės autonomijos su seimu Vilniuje. Tuo metu nebuvo pravesta Lietuvos gyventojų statistika, bet žymesnieji lietuvių veikėjai tuo metu laikė, kad Didžiojoje Lietuvoje buvo bent 2.000.000, o Mažojoje Lietuvoje bent 150.000 lietuviškai kalbančiųjų. 1905 etninėje Lietuvoje būta bent 2.150.000 lietuvių, gyvenančių 91.200 km^2 erdvėje, kurioje iš viso būta apie 3.830.000 gyventojų. Taigi lietuviai sudarė apie 56%, o tautinės mažumos ir prievarta nutautinti lietuviai 44%. Beje, Rusijos Raudonojo Kryžiaus kalendorius 1907 Vilniaus gub. 45% gyventojų skaitė lietuvių kilmės.

15. I pas. karui prasidedant (1914)

I pas. karui kilus, nuostabiai skubiai brendo nepriklausomos Lietuvos idėja, greit apėmusi visą lietuviškai kalbančią visuomenę. Tad pravartu bus pažvelgti į tuometinį lietuvių skaičių.

1905–14 periode jau labai sulėtėjo lietuvių nutautinimas Vilnijoje, kur lietuviai kunigai suorganizavo veiklų pasipriešinimą lenkams vyskupams, atėmusiems lietuvių kalbai teises bažnyčiose. Lietuvių liaudies pasipriešinimas nutautinimui dažnai pasireikšdavo net riaušėmis pamaldų metu, pvz., Asavos, Nočios, Varanavo, Benekainių, Rodūnios parapijose. (Beje, 1940 rudenį jos visos buvo rusų okupantų priskirtos prie Gudijos). Lietuviai reiškė aktyvų pasipriešinimą ir daugelyje kitų parapijų: Varėnoje, Butrimonyse, Kernavėje, Eišiškėse, Strūnaičiuose, Naujojoje Vilnioje, Joniškyje, Giedraičiuose. Pagal Vilniaus vyskupijos lietuvių kunigų memorialą-skundą popiežiui 1912 lietuviškai kalbančių buvo: Trakų aps. 80%, Vilniaus ir Švenčionių aps po 30%, Lydos ir Ašmenos aps. po 20%. Šitie skaičiai rodo lietuvių procentą visų katalikų tarpe; dėl jų geroko apvalumo, jų tikslumas nedidelis.

Britų užsienio reikalų m-jos oficialus ekspertas Prethero 1919 pradžioje apskaitė, arti sekdamas 1897 gyventojų statistika, lietuviškai kalbančiųjų procentus etninės Lietuvos erdvėje. Tie procentai ir sričių pavadinimai mus įgalina apskaičiuoti lietuvių gausumą ir etninės Lietuvos plotus 1914 (lentelė psl. 444 viršuje).

Prethero pamini, kad pietinė Suvalkų gub. dalis nėra lietuviška. Taip pat ir P. Klimas Augustavo aps., didesnės dalies Suvalkų aps. ir pietinės Gardino aps. pusės nepriskyrė etninei Lietuvai. Atskaičius tas sritis, Lietuvos etninė erdvė 1914 susiaurėjo iki 88.000 km^2 su 4.325.000 gyv., kurių tarpe 52% lietuvių.

Čia matome lietuvių procentą etninėje Lietuvoje sumažėjus nuo 63% 1897 ligi 52% 1914, nors lietuvių skaičius tuo pačiu laiku padidėjo 287.000. Šis reliatyvinis lietuvių skaičiaus mažėjimas tenka aiškinti tuo faktu, kad nuo 1885 Lietuvos rytinės gu-

	Visi gyv.	Liet. skaičius	Liet. %	Plotas km²
Kauno gub.	1.857.000	1.311.380	70,6	40.188
Vilniaus aps.	484.000	103.740	21,0	
Trakų aps.	254.000	182.000	71,6	
Švenčionių aps.	223.000	77.520	34,8	28.921
Lydos aps.	270.000	24.800	9,0	
Ašmenos aps.	307.000	12.580	4,0	
Gardino aps.	254.000	4.000	1,5	4.309
Suvalkų gub.	718.000	387.710	54,0	12.317
Mažoji Lietuva	320.000	160.000	50,0	6.400
Visa Lietuva	4.687.000	2.263.730	48,3	92.135

bernijos, atskiestos slavišku elementu, vis dar palaikė savo didelį vislumą, tuo tarpu kai Kauno ir Suvalkų gub. prieauglis pradėjo mažėti. Kauno gub. nuo savo įsteigimo 1842 ligi 1885 gyventojų skaičiumi vis būdavo didesnė už Vilniaus ir Gardino gub. Apie 1894 šios dvi gubernijos pasivijo Kauno gub. gyventojų gausumu, o 1897 ir vėliau slaviška Gardino gub. ir pusiauslaviška Vilniaus gub. vis labiau pralenkė grynai Kauno gub. gyventojų prieaugliu. Slaviško elemento stiprėjimą rodo šie skaičiai:

	Gyv. 1846	Gyv. 1913	Gyv. prieauglis % 1846–1913
Kauno gub.	912.000	1.826.000	100,2
Vilniaus gub.	793.000	1.981.000	149,8
Gardino gub.	874.000	2.025.000	131,9
Minsko gub.	1.011.000	2.964.000	193,2

16. Nepriklausomybę atgavus

I pas. karo 4 metai ir nepriklausomybės karai (1918–20) atėmė Lietuvai visą milijoną gyventojų. Tarptautinės sutartys pripažino Lietuvai 88.111 km² ploto, kuriame 1914 pradžioje gyveno 4.325.000. Bet per šešerius karo metus, ligų ir didelio nepritekliaus lydimus, šių ribų Lietuvos gyventojų skaičius nusmuko iki 3.316.000, kurių tarpe buvo 64%, arba 2.122.000 lietuvių. Į šį skaičių įeina ir Vilniaus krašto lietuviai, kurių ten buvo apie 400.000. Šis skaičius labai apvalus ir gal ne visai tikslus; jis paimtas iš prancūzų prof. E. de Martonne apskaičiavimų, kuriuos jis padarė, apvažiavęs tą kraštą ir sužinojęs, kad lietuviai ten turėjo 250 viešų ir slaptų mokyklų, o jaunimo Šv. Kazimiero d-ja turėjo net 15.000 narių. Mokyklų, organizacijų ir lietuvių spaudos gausumas paskatino prof. de Martonne visiškai nesiskaityti su Lenkijos oficialine statistika, kuri lietuvių skaičių dirbtinai buvo sumažinusi iki 74.000 visoje Lenkijoje.

Nuo 1914 iki 1923 lietuvių procentas Lietuvoje pakilo nuo 52% iki 64%. Tai atsitiko dėl tos priežasties, kad Lietuvos tautines mažumas karas buvo labiau išblaškęs po tolimus kraštus, negu lietuvius. Pvz., žydų 1914 Lietuvoje buvo apie 560.000, arba 13%, o 1923 jų buvo tik apie 260.000, taigi mažiau kaip pusė. Jų labai daug per karą pasitraukė Rusijon ir iš ten nebegrįžo, o mažesnė dalis emigravo Vokietijon ar užjūrin. Rusų 1914 buvo Lietuvoje 180.000. Jų žymi dalis buvo čia valdininkai ir kariškiai. Rusijos vėliavai nusileidus, jiems nebebuvo privilegijuotų tarnybų Lietuvoje; jie evakuavosi Rusijon 1915 ir nebegrįžo, o jų skaičius Lietuvoje 1923 susitraukė iki 75.000. Jų procentas krito iš 4,5% iki 2,3%. Be to, daugumas lenkuojančių nepriklausomoje Lietuvoje palengva sugrįžo prie lietuvių kalbos ir kultūros. Tie visi įvykiai pakėlė lietuvių skaičių bent 12%.

17. Artėjant katastrofai

Nepriklausomybės metai buvo liet. tautai laimingiausi tiek kokybiniu, tiek ir kiekybiniu atžvilgiu. Nepaprastu greitumu kilo lietuvių kultūra, raštingumas ir tautinis susipratimas. Lietuvių etninėje erdvėje (88.111 km²) bendras gyv. skaičius padidėjo net 826.000 ir pasiekė 4.144.000 ir jau buvo 47 gyventojai viename km². Lietuvių skaičius paaugo 370.000, tačiau jų procentas smuktelėjo nuo 64% į 60. Tai įvyko, lenkams gausiai besikolonizuojant okupuotame Vilniaus krašte, o suslavintiems rytinių pakraščių gyventojams natūraliai besidauginant apie pusantro karto sparčiau, negu grynai lietuviškoms apskritims. 1939 pabaigoje lietuviai savo etninėje erdvėje pirmą sykį pasiekė pustrečio milijono (2.492.000), kurių tarpe arti 400.000 gyveno okupuotose Vilnijos ir Seinų srityse. Vidutinis metinis lietuvių prieauglis 1923–39 periode siekė 10,02 promilių, t.y. žymiai daugiau negu šiaurinės Vakarų Europos kraštuose, bet mažiau negu Balkanuose, Rusijoje ir Lenkijoje.

Lietuvių etniškieji plotai pagal P. Klimą ir kt.

PAAIŠKINIMAI:

– – – – – – Lietuvių tautos etniškieji plotai pagal P. Klimą (D. Lietuvoje) ir F. Kuršaitį (M. Lietuvoje). Pagal P. Klimą (Lietuva, jos gyventojai ir sienos 1917) D. Lietuvos etnografinė erdvė apima apie 79.660 km² ir į jos plotus rytuose yra įtraukti šie miesteliai: Apsas, Vidžiai, Kazionys (Ožiūnai, ant ribos), Pastovis (ant ribos); taip pat Naročiaus ež., nuo kurio riba eina Naročios upe, lietuvių pusėje palikdama Smurgainis ir Kriavą; paskiau riba eina Beržūnos upe iki Nemuno, apimdama siaurą ruožą kairiajame Nemuno krante nuo Beržūnos iki Ditvos; toliau Nemunu pro Gardiną iki Perlamo, o nuo čia pasuka į vakarus, lietuvių pusėje palikdama Kapčiamiestį, Berzninką, Seinus, Punską ir Vižainį prie Rytprūsių sienos. F. Kuršaitis prie savo liet. kalbos gramatikos (1876) pridėtame žemėlapyje (Karte des littauischen Sprachgebiets) į liet. kalbos ribas, apimančias apie 8440 km² (be vandenų), įtraukė Galdapę, Darkiemį, Juodlaukius, Obeliškius, Narkyčius, Plyviškę, Laukišką ir Labguvą. Tos P. Klimo ir F. Kuršaičio nurodytos liet. etninės ribos apima 88.100 km².

–.–.–.–.–.– Lietuvių kalbos ir sąmonės ribos pagal V. Gaigalaitį (Litauen, das besetzte Gebiet 1917) M. Lietuvoje ir pagal vokiečių okupacinės valdžios statistiką 1942 rytiniame Lietuvos pasienyje nuo Dieveniškių iki Vidžių. Brėslaujos aps. toji riba sutapo su P. Klimo nužymėta liet. etnine riba. Nuo Dieveniškių iki Vižainio ,taigi beveik visa pietinė lietuvybės persvaros riba išvesta pagal šio straipsnio autoriaus (K. Pakšto) turėtas žinias. V. Gaigalaitis liet. kalbos sritin įtraukė šiaurinę dalį su miesteliais: Rasyte (Užmaryje), Laukiška, Papelkiais, Malviškiais, Stalupėnais, Mielkiemiu ir Žydkiemiu. Lietuvybės zonos pietiniame pasienyje (D. Lietuvoje) yra šie miesteliai: Punskas, Seinai, Druskininkai, Kabeliai, Dubičiai. Pelesa, Rodūnia, Žirmūnai, Trakeliai, Geranainys ir Surviliškės. Nuo čia prasideda rytinė liet. kalbos ir sąmonės riba, dažnai neryški. Lietuvių persvaros zonoje pagal 1942 vokiečių statistiką yra šie valsčiai: Graužiškių, Kučionių, Gervėčių, Varnionių, Kiemeliškių, Adutiškio, Tverečiaus ir Vidžių. Pagal 1942 statistiką Vidžių vls. lietuviais pasisakė 24,1%, gudais ir rusais 23%, o lenkais net 41,7%; didžioji betgi lenkų dalis repatrijavosi Lenkijon 1945–46.

Šia linija (taškais ir brūkšneliais) atžymėta lietuvybės sritis apima 74.000 km², Sovietų padalyta į šiuos politinius vienetus:

Sov. Lietuva (1959)	65.200 km²	2.711.000 gyv.
M. Lietuvos dalis, įjungta į Kaliningrado sritį	5.000 km²	150.000 gyv.
Gudijai priskirtos sritys	3.300 km²	99.000 gyv.
Seinų–Punsko ruožas	500 km²	20.000 gyv.
Visa liet. kalbos sritis	74.000 km²	2.980.000 gyv.

1960 šioje srityje gyveno apie 3.200.000 gyv.; iš jų apie 2.600.000 buvo vietinių gyv., kurių tarpe apie 2.256.000, arba 87%, lietuvių.

. . . . lietuvių etninių žemių dalis, rusų priskirta susovietintai Lietuvai ir apimanti 65.200 km².

o o o Rateliais pažymėti Gardinas, Lyda ir Jurotiškės, kur veikė lietuviškos įstaigos ir reiškėsi liet. tautinis atgimimas. Gardino aps. vokiečių okupacijos metu (1941–44) buvo priskirta prie Rytprūsių, tačiau lietuviai savo privatinėmis jėgomis sugebėjo sukurti Gardine savo komitetą, atgaivinti lietuviškas pamaldas Vytauto bžn., įsteigti mieste gimnaziją ir išlaikyti 26 liet. m-las su 1500 mokinių. Lydoje 1943 veikė liet. komitetas, liet. spaudos kioskas, o 1944 Lydos bžn. pradėtos liet. pamaldos. Rodūnios vls. 1927 veikė 11 liet. m-lų, kurias vėliau lenkai uždarė. 1942 Lydos aps. veikė 37 liet. m-los Nočios, Rodūnios, Žirmūnų ir Varanavo valsčiuose. Jurotiškių, Bokštų ir Lugamėnų valsčiuose buvo lietuviškai kalbančių žmonių salos, kur lenkų okupacijos laikais veikė Šv. Kazimiero d-jos skyriai, vaikų darželiai ir skaityklos. (Apie Gardino, Lydos ir Jurotiškių liet. veiklą žr. *K. Stalšans*, Latviešu un lietuviešu austrumu apgabalu likteni 1958).

1942 V 27 LIETUVOS GYVENTOJŲ SURAŠYMO DUOMENYS:

	Plotas km²	Visi gyv.	Lietuvių	Lenkų	Gudų
Vilniaus miestas	104	143.500	20,5%	71,9%	2,1%
Vilniaus apygarda	15.840	600.248	46,8%	36,9%	12,9%
Kauno miestas	40	130.002	94,9%	0,6%	—
Kauno apygarda	14.801	593.994	96,2%	0,7%	—
Šiaulių apygarda	19.628	720.609	96,7%	0,1%	—
Panevėžio apygarda	16.786	601.234	93,5%	1,1%	—
Viso	67.199	2.789.587	81,1%	12,1%	2,9%

18. II pas. karo viduryje (1942)

Das niekada vienalaikė statistika nebuvo apėmusi tokios žymios dalies viso etninio lietuvių ploto, kaip vokiečių okupacinės valdžios 1942 V 27 pravestoji Lietuvos gyventojų statistika. Ji buvo skirta vien tarnybiniams reikalams (nur für Dienstgebrauch), taigi neviešajai propagandai, tad jos tikslas buvo patirti pačią tikrovę, eventualiai pasiruošiant spręsti kelių tautų problemas: lietuvių, lenkų ir gudų. Reikia pabrėžti, kad Vokietijos sukurtoji Lietuvos Generalinė sritis (Generalbezirk Litauen) rytų šone apėmė iš esmės visus tuos rajonus, kuriuos Gudijos atstovai Vyriausiajame soviete Maskvoje 1940 VIII 3 pažadėjo sugrąžinti Lietuvai (Astravo–Gervėčių rajoną, Adutiškio ir Vidžių vls. ir t.t.). Atrodo, kad vokiečiai buvo nusprendę išvesti sintezę iš kalbinio ir apskritai etnografinio ribų principo ir surasti rytuose kompromisą tarp Lietuvos ir Gudijos, kuri savo didumu Vokietijai atrodė gana svarbia ateities valstybe. Bet Lietuvos Generalinė sritis neapėmė Klaipėdos ir Tilžės kraštų, nei Seinų, nei Druskininkų apylinkių, ji apėmė tik 67.199 km², arba tris ketvirtadalius etninės Lietuvos.

Lietuvos Generalinę sritį vokiečiai padalijo į keturias apygardas: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio. Vilniaus apg. buvo įtrauktos šios apskritys: Ašmenos, Eišiškių, Svierių, Švenčionių, Trakų ir Vilniaus; Kauno apg. — Alytaus, Kauno, Kėdainių, Lazdijų, Marijampolės, Šakių ir Vilkaviškio; Šiaulių apg. — Kretingos, Mažeikių, Raseinių, Šiaulių, Tauragės ir Telšių; Panevėžio apg. — Biržų, Panevėžio, Rokiškio, Ukmergės, Utenos ir Zarasų.

Kaip pateiktoji lentelė rodo, trijose apygardose lietuviai sudarė labai stiprią absoliutinę daugumą, siekiančią mažiausiai 93%. Betgi Vilniaus apg. lietuviams teko tik reliatyvinė dauguma, kuri po lenkų repatriacijos 1945–47 irgi tapo tvirta absoliutinė dauguma. Tik dvi apskritys iš 25 nebeturėjo 1942 lietuviškos daugumos (lentelė apačioje).

1942 surašinėjimas parodė Lietuvos Generalinėje srityje esant: lietuvių 2.263.997, lenkų 336.939, gudų 82.320, rusų 85.303, latvių 8771, vokiečių 3744, kitų tautų 4468 ir nežinomos tautybės 4715.

Ši statistika neapėmė 75.000 Klaipėdos krašto lietuvių, apie 50.000 Tilžės krašto lietuvių. Nepateko jon ir Punsko ruožo apie 17.000 lietuvių bei Druskininkų–Rodūnios - Geranainių ruože gyvenančių arti 25.000 lietuvių.

	Plotas km²	Visi gyv.	Lietuvių	Lenkų	Gudų
Ašmenos apskritis	2.068	95.523	14,9%	53,8%	30,4%
Svierių apskritis	2.266	77.920	20,4%	35,9%	39,1%
Vilniaus apskritis	3.346	150.103	49,1%	44,6%	4,0%
Vilniaus miestas	104	143.500	20,5%	71,9%	2,1%

Pridėjus čia suminėtų etninių Lietuvos pakraščių lietuvius, viso apie 167.000, 1942 susidarytų 2.431.000 lietuvių, gyvenančių etninėje Lietuvoje. 1942 statistika rodo ir tragiškų nenormalumų, kurių pats didžiausias tai žydų visiškas išnykimas: tuo metu Lietuvoje turėjo būti iki 260.000 žydų. Bet vokiečių statistikoje jie visai neatžymėti, nes jau buvo nacių nužudyti arba į getus suvaryti ir jau laukė mirties. Tik nedidelė jų dalis slapstėsi pas draugiškus lietuvius arba buvo pasitraukę į Rusiją. Rusų skaičių padidino tie belaisviai, kurie tuo metu dirbo Lietuvos ūkiuose ar pramonėje, viso arti 10.000.

Mūsų apskaičiavimu, visų amžių didžiausią skaičių etninėje Lietuvoje lietuviai buvo pasiekę 1941 birželio vidury: 2.547.000. Bet 1942 V 27 jų buvo tik 2.431.000. Tai rodo, kad pirmieji rusiškojo genocido metai Lietuvoje vien etninį lietuvių elementą sumažino 116.000. Prasidėjo didžioji lietuvių tautos tragedija.

Lietuvių tautos gajumui pavaizduoti, čia pateiksime keletą demografinių skaičių iš 1939–43. Beje, tie skaičiai apima Lietuvą be Klaipėdos krašto, o 1939 be Vilniaus krašto (lentelė A).

Įsidėmėtina, kad per dvejus karo ir vokiečių okupacijos metus (1942–43) vidutinis metinis natūralinis Lietuvos prieauglis siekė net 12 promilių. Tai rodo, kad paskutinis karas lietuvių tautos nemažino: ją naikino tik naujos genocidinės rusų priemonės su vergų stovyklomis ir gyventojus išbaidančiu teroru.

1942 visoje lietuviškai kalbančioje erdvėje, apimančioje 74.000 km², buvo 3.200.000 gyv., kurių tarpe lietuviams teko 2.430.000, arba 76%.

19. Genocidą vykdant

Lietuvą vėl okupavę rusai 1944 vasarą tuojau pakeitė jos rytines ribas, atplėšdami Ašmenos ir Svierių aps. ir Vidžių vls., bet sugrąžindami jai mažutį Druskininkų ir Marcinkonių ruožą. Truputį vėliau grįžo susovietintajai Lietuvai Klaipėdos kraštas. Rusų valdžia susiaurino Lietuvos erdvę iki 65.197 km², kurie sudaro tik du trečdalius etninės lietuvių erdvės. Ligi 1942 V 27 (t.y. ligi gyv. surašymo) rusų ir nacių genocidas Lietuvos gyventojų kiekį sumažino šiais skaičiais (lentelė B).

LENTELĖ A:

	1939	1940	1941	1942	1943
Gimė	57.490	67.619	55.554	69.139	66.699
Mirė	35.717	38.281	30.863	33.353	34.419
Priaugo	21.773	25.338	24.791	35.786	32.280
Vedybos	20.029	25.443	25.486	21.546	17.641

LENTELĖ B:

1939 rudenį rusai deportavo iš Vilniaus krašto žydų ir lenkų apie	25.000
1941 žiemą ir pavasarį repatrijuota Vokietijon	52.600
1941 VI rusai deportavo 40.000 ir evakuavo 30.000 Sovietijos gilumon	70.000
1941 VI rusų nužudyti kaliniai Pravieniškėse ir kitur	1.400
1941 VI lietuviai, žuvę Kauno, Vilniaus ir kt. kalėjimuose	12.000
Lietuvos gyventojų nuostoliai 1939–41	161.000

LIETUVOS GYVENTOJŲ NUOSTOLIAI 1941–44:

Išvežta darbams į Vokietiją	30.000
Lietuvos žydai, suvaryti į getus, išvežti ar nužudyti	240.000
Mirę nuo epidemijų 1940 ir 1941 ar kitaip dingę be žinios	24.600
1944 pasitraukė į Vakarus iš Didžiosios Lietuvos	60.000
1944 pasitraukė Vokietijon iš Klaipėdos krašto apie	170.000
Viso	464.600

LIETUVOS GYVENTOJŲ NUOSTOLIAI ANTROSIOS SOVIETŲ OKUPACIJOS METU:

1945–46 Lenkijon repatrijuota (jų tarpe 8000 lietuvių)	178.000
Į žiaurius klimatus išgabenta ir nebegrįžo apie	350.000
Partizanų, žuvusių kovose prieš rusus 1944–53, apie	20.000
Gimimų deficitas, jaunesnius išvežant vergijon	37.000
Antrojo bolševikinio genocido nuostoliai siekia apie	585.000

Lietuvos (65.197 km² ribose) natūralinis prieauglis buvo: 1939 apie 27.000, 1940 apie 26.000, 1941 apie 25.600, 1942 apie 36.000, 1943 apie 33.000, 1944 (iki VI) apie 19.000; taigi iš viso (1939–1944 VI) — 166.000.

1944 vasarą rusai Lietuvoj rado 2.672.000 vietinių gyventojų, nes apie 170.000 buvo nuo bolševikų teroro pabėgę į Vakarus, daugiausia Vokietijon. Iki 1958 XII 31 Lietuvos natūralinis prieauglis, jei nebūtų buvęs genocido trukdomas, per 14 su puse metų turėjo siekti impozantiško skaičiaus: 426.000. Šitas apskaičiavimas padarytas pasiremiant sovietiniais šaltiniais (Narodnoje choziajstvo Litovskoj SSSR, 1957 psl. 7), kur rašoma, kad 7-rių metų periode (1950–56) Lietuvos vidutinis metinis natūralinis prieauglis buvęs 11 promilių. Jei taip, tai vietinių Lietuvai priklausančių gyventojų 1959 pradžioje turėjo ten būti 3.098.000. A. Tarulis kiek skirtingais metodais to pat laiko Lietuvai priskaito 3.070.000 gyv.

Pagal 1959 I 15 visuotinio gyventojų surašymo duomenis Lietuvos ribose būta paskirų tautybių:

Lietuvių	2.151.000,	arba	79,3%
Rusų	231.000	"	8,5%
Lenkų	230.000	"	8.5%
Gudų	30.000	"	1,1%
Žydų	25.000	"	0,9%
Ukrainiečių	18.000	"	0,7%
Kitų	26.000	"	1,0%
Viso	2.711.000		

Pateiktieji duomenys rodo, kad Lietuvai suvaldyti ir jos nutautinimui pagreitinti įgabenta apie 156.000 rusų, 18.000 ukrainiečių, 8000 gudų ir bent 5000 žydų; iš viso apie 214.000 naujų kolonistų, kuriems skiriamos geresnės vietos ir kontrolinės pozicijos. Vietiniais gyventojais galima laikyti visus lietuvius, lenkus ir latvius, arti 22.000 gudų, arti 20.000 žydų ir apie 65.000 rusų, iš viso apie 2.496.000 gyv. Nepriklausomybės laikais dabartinių ribų Lietuvoje rusų buvo 2,3%, o 1959 jų buvo net 8,5%, taigi bent pusketvirto karto daugiau.

1959 visoje Sovietų Sąjungoje suskaityta 2.326.000 lietuvių. Iš to skaičiaus 175.000 lietuvių gyveno už Lietuvos ribų. Latvijoje, daugiausia Rygoje, surašyta 32.000 lietuvių. Likusių (143.000) geografinį pasiskirstymą sunku net apytiksliai apskaičiuoti. Lenkijoje buvo apie 25.000 lietuvių, kurių dauguma (gal iki 17.000) — Seinų–Punsko ruože. Tad visoje Sovietų erdvėje 1959 gyveno 2.351.000 lietuvių: savo etninėse žemėse 2.256.000, o 95.000 išbarstyti plačiuose svetimuose plotuose.

Jei rusai nebūtų Lietuvai taikę genocido, tai ten 1959 jau būtų buvę 5.500.000 lietuvių (skaitant prieauglį nuo 1860). Betgi 1959 jų ten rasta tik 2.256.000. Taigi lietuvių tauta tapo beveik dvigubai sumažinta įvairios rūšies genocido, prasidėjusio jau 1864 spaudos draudimu, nutautinimu ir trėmimu Sibiran.

Jei nuo 1939 iki 1959 dabartinių sovietinių ribų Lietuvoje nebūtų buvę nacių ir rusų genocido, tai ten 1959 būtų buvę 3.735.000 vietinės kilmės gyventojų, o ne tiktai 2.496.000; taigi visų genocidų per 20 metų padaryti Lietuvai nuostoliai siekia 1.239.000.

Tikslių*) statistinių duomenų stokojant, kiek skirtingus skaičius pateikia P. Zundė, nustatydamas Lietuvos gyventojų nuostolius 1941–59 (Lituanus 3/4 1964):

1941 (I–V) repatrijavę Vokietijon	52.000
1941 (VI) deportuoti Sovietų Sąjungon	35.000
1941 (VI) evakuoti Sovietų Sąjungon ir negrįžę	5.000
1941 Sovietų nužudyti	1.200
1942–44 deportuoti Vokietijon priverčiamiems darbams ir negrįžę	9.800
1942–44 nacių nužudyti (daugiausia žydai)	170.000
1942–45 kiti karo meto nuostoliai (žuvę kariai, įskaitant mobilizuotus Raudonojon Armijon, žuvusieji per oro antpuolius ir t.t.)	25.000
1944 pasitraukę nuo Sovietų į Vakarus	60.000
1944 pabėgę ar evakuoti Vokietijon iš Klaipėdos krašto	105.000
1945–58 repatrijavę Lenkijon	200.000
1945–58 Sovietų deportuoti (daugiausia Sibiran) ir negrįžę .	260.000
1944–53 žuvę kovose su Sovietais partizanai	30.000
1955–59 repatrijavę Vokietijon...	10.000
1945–59 iškelti ar išvykę į kitas sovietines ‚respublikas'	30.000
1941–59 gimimų deficitas	93.000
1941–59 viso netekta gyv....	1.090.000

*) Šiems duomenims patikrinti P. Zundė pateikia tokį apskaičiavimą: 1940 pradžioje dabartinėse sovietinės Lietuvos ribose gyventojų buvo apie 3.170.000, natūralinis gyventojų prieauglis per tą laikotarpį siekė 420.000, iš kitų sovietinių ‚respublikų' ligi 1959 atsikėlė 210.000 gyv. (daugiausia rusų). Skirtumas tarp potencialaus ir faktinio (1959 buvo 2.710.000 gyv.) Lietuvos gyventojų skaičiaus kaip tik ir sudarė 1.090.000 (3.170.000 plus 420.000, plus 210.000, minus 2.710.000).

Išryškindamas didelius Lietuvos gyventojų skaičiaus nuostolius dėl II pas. karo ir ypač dėl okupacinių režimų veiksmų, P. Zundė pateikia šiuos lyginamuosius skaičius: 1939–59 laikotarpyje JAV gyv. skaičius pakilo 35,6%, Olandijos — 29,3%, Italijos — 13,2%, Sovietų Sąjungos — 10,1%, D. Britanijos — 9,2%, Prancūzijos — 9,2%, Belgijos — 8,5%, Vokietijos — 4,3%, o Lietuvos ne tik nepakilo, bet dargi krito 13,7%.

LIETUVIŲ TAUTOS AUGIMAS*)

Periodas	Lietuvių skaičius periodo pradžioje	Prieauglis per periodą	Prieauglio metinė promilė
500–1009	(70.000)	100.000	1,63
1009–1260	(170.000)	100.000	1,79
1260–1430	(270.000)	320.000	4,38
1430–1572	(590.000)	260.000	2,54
1654 (pagal K. Pakštą)	(1.000.000)	?	?
1572–1791	850.000	690.000	2,64
1791–1861	1.540.000	344.682	2,89
1842 (pagal Šafariką)	(1.438.000)	?	?
1883 (pagal Czynskį)	1.918.500	?	?
1885 (pagal Volterį)	(2.590.240)	?	?
1861–1897	1.884.682	91.318	1,31
1897–1905	1.976.000	174.000	10,54
1905–1914	2.150.000	113.730	5,73
1914–1923	2.263.730	–141.730	–7,18
1923–1939	2.122.000	370.000	10,02
1939–1942	2.492.000	–61.000	–2,44
1942–1959	2.431.000	–185.000	–7,06
1959 I 15	2.256.000	—	—

*) Mažiau patikimi skaičiai pateikti skliausteliuose.

LIETUVIŲ ETNINĖ ERDVĖ IR JOS GYVENTOJAI

Metai	Erdvė km²	Visi gyventojai	Gyv. tankumas	Vien lietuviai	Liet. %
200	400.000	?	?	?	?
500	150.000	70.000	0,5	70.000	100,0
1009	85.000	170.000	2,0	170.000	100,0
1260	105.000	300.000	2,8	270.000	90,0
1430	114.000	690.000	6,0	590.000	85,0
1572	114.000	1.040.000	9,0	850.000	82,0
1791	110.000	1.840.000	16,5	1.540.000	82,0
1823	91.200	1.940.000	21,3	1.550.000	80,0
1861	91.200	2.275.412	25,0	1.575.000	69,0
1897	91.200	3.785.600	41,5	1.976.000	63,0
1905	91.200	3.830.000	42,0	2.150.000	56,0
1914	88.000	4.325.000	49,2	2.263.000	52,0
1923	88.111	3.316.000	37,7	2.122.000	64,0
1939	88.111	4.144.000	47,0	2.492.000	60,0
1942	74.000	3.200.000	43,2	2.431.000	76,0
1959	65.197	2.711.000	41,6	2.151.000	79,3
		Neskaitant kolonistų:			
1959	65.197	2.496.000	38,4	2.151.000	86,0
		Jei nebūtų buvę genocido:			
1959	65.197	3.735.000	57,4	3.048.000	82,4

Anonim (P. Podernia?), Obszar języka litewskiego w gub. wileńskiej 1898; *K. I. Arsenjev*, Statističeskije očerki Rossii 1848; *M. Baliński*, Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, IV: Wielkie Księstwo Litewskie ²1886; *I. Brennsohn*, Zur Anthropologie der Litauer 1883; *G. Brocher*, Essais sur les principales nationalités de Russie 1918; *K. Būga*, Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924 (vok. Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung, leidinyje: Streitberg–Festgabe 1924); ('') Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai (Tauta ir Žodis I 1923); ('') Kalbų mokslas bei mūsų senovė 1913; ('') Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė (Tauta ir Žodis I 1923) (rašiniai perspausdinti: K. Būga, Rinktiniai raštai I 1958 ir III 1961); *W. Conze*, Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland, 1: Die Hufenverfassung im ehemaligen Grossfürstentum Litauen 1940 (ir recenzija: *H. Łowmiański*, Roczniki Historyczne XVI 1947); *E. Czyński*, Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozsiedlenia ludności polskiej (Wisła I 1887); *F. Doubek*, Die litauisch - polnische Volkstumsgrenze (Jomsburg, 1938); *(R. von Erckert) R. Erkert*, Vzgliad na istoriju i etnografiju zapadnych gubernij Rossii (s atlasom) 1863–64; *K. Forstreuter*, Die Anfänge der Sprachstatistik in Preussen und ihre Ergebnisse zur Litauerfrage (Zeitschrift für Ost-

forschung 3 1953); *I. Gieysztorowa, T. Ladogorski*, W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski (Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1–2 1958); *(M. Gimbutienė) M. Gimbutas*, The Balts 1963; ('') On the Origin of the North Indo-Europeans (American Anthropologist 1952 Oct.-Dec.); *W. Hubatsch*, Masuren und Preussisch-Litthauen in der Nationalitätenpolitik Preussens 1870–1920 (Zeitschrift für Ostforschung 1 1965, 1 1966); *Z. Ivinskis*, Geschichte des Bauernstandes in Litauen 1933; *A. Jabłonowski*, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym (Źródła Dziejowe XIX 1889); *J. Jakubowski*, Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed unją lubelską 1912; *A. Janulaitis*, Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. 1936; *D. Jasaitis*, Gimdingumo problema Varpai 1944); *K. Jazdżewski*, Atlas to the Prehistory of the Slavs 1948; *P. Karge*, Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung 1925; *E. F. Karskij*, Bielorussy 1904; *P. Klimas*, Lietuva, jos gyventojai ir sienos 1917; *('') K. Werbelis*, Russisch-Litauen, statistisch-ethnographische Betrachtungen 1916; *(P. Koeppen) P. Keppen*, O narodnych perepisiach v Rossii (Zapiski Russk. Geogr. Obščestva 6 1899); ('') O proischoždenii, jazyke i literature litovskich narodov 1827; *S. Kuczyński*, Wielka wojna z Zakonem [3]1966; *W. Kula*, Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski, do początku XIX wieku (Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych XIII 1951); *F. Kurschat*, Grammatik der littauischen Sprache 1876 (yra kalbinis žemėlapis); *P. I. Kušner (Knyšev)*, Etničeskije territorii i etničeskije granicy (Trudy Instituta Etnografii, n. s., XV 1951); *M. Lebedkin*, O plemennom sostave narodonaselenija Zapadnago kraja Rossijskoj imperii (Zapiski Russk. Geogr. Obščestva 3 1861); *M. Liubavskij*, Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije Litovsko-Russkago gosudarstva vremeni pervago Litovskago statuta 1892; *H. Łowmiański*, The Ancient Prussians 1936; ('') Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego 1931–32 (2 tt.); ('') Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia (Mediaevalia, w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego 1960); Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyje oficerami Generalnago štaba. 3: Vilenskaja gub., sost. A. Korevo 1861. 11: Kovenskaja gub., sost. D. Afanasjev 1861; *P. Matulionis*, Lietuvių žemės ir jų gyventojų gausumas istorijos būvyje (Kultūra 5 1930); *G. H. Mortensen*, Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts 1937–38 (2 tt.); *J. Morzy*, Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku 1965 (daug naujos archyvinės medžiagos); *K. Pakštas*, Baltijos respublikų politinė geografija 1929; ('') Changing Population in Lithuania (Lituanus 1 1957); ('') Earliest Statistics of Nationalities and Religions in the Territories of Old Lithuania (Commentationes Balticae IV/V 1958); ('')Gudijos santykis su Lietuva (Aidai 3 1956); ('') Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas (Aidai 1–4 1950; ('') Lietuvių tautos plotai ir gyventojai (Aidai 3 1957); ('') Lietuvos ribų problema 1939; ('') National and State Boundaries (Lituanus 3 1959); *S. Plater*, Jeografija wschodniej części Europy 1825; *W. Pociecha*, Królowa Bona, 1494–1557, 3 t. (Lietuva) 1958; *J. Puzinas*, Kalbotyra apie lietuvių protėvynę (Lietuva 1–2 1952); *V. Rastenis*, Lietuvos jaunimo genocidas (Lietuva 7 1955); ('') Lithuania's Population in Soviet Statistics (Baltic Review 9 1956); *A. F. Rittich*, Materialy dlia etnografii Rossii. Pribaltijskij kraj 1873; *J. Rozwadowski*, Mapa językowego obszaru litewskiego (leidinyje: Polska i Litwa w dziejowym stosunku 1914); *A. Salys*, Die žemaitischen Mundarten, 1: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets 1930 (atspaudas iš Tautos ir Žodžio VI); *P. P. Semenov*, Geografičesko-statističeskij slovar Rossijskoj Imperii, III 1867; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich V 1884; *K. Stalšans*, Krievu ekspansija un rusifikācija Baltijā laikmetu tecējumā 1966; ('') Latviešu un lietuviešu austrumu apgabalu likteni 1958; Statistinės žinios apie Lietuvą ligi karui 1914 (Prekybos ir pramonės m-jos Bendros statistikos dpt. leidinys) 1919; Statistische Berichte für das Ostland (Riga) 1942–44; *N. Stolpnianskij*, Deviat gubernij zapadno-russkago kraja 1866; *A. Tarulis*, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos karo prievolių (1528 m.) sąrašų patikimumas statistikai (Ekonomika 2 1936); ('') A Heavy Population Loss in Lithuania (Journal of Central European Affairs XXI : 4 1962); *M. P. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *J. Totoraitis*, Sūduvos Suvalkijos istorija 1938; *E. C. von Trautvetter*, Ethnographisches über die Letten, die Litthauer und die alten Preussen (Inland Nr. 39–41, 47, 48, 50, 53 1851, Nr. 6, 7 1852); *H. Turska*, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyznie 1935; *M. Vasmer*, Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung 1941; ('') Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, I: Die Ostgrenze der baltischen Stämme (Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse XXIV 1932); *E. Vielrose*, Ludność Polski od X do XVIII (Kwartalnik Historyczny Kultury Materialnej V 1957; vok.: Die Bevölkerung Polens vom X. bis XVIII. Jahrhundert 1958); *V. Vileišis*, Tautiniai santykiai M. Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje 1935; Vilniaus vyskupijos lietuvių katalikų būtis ir panpolonistų išdykimas. Lietuvių katalikų kunigų memorialas 1913; Vilnius ir Vilniaus kraštas (Vilniui vaduoti s-gos Kauno ruožo geležinkeliečių sk. leidinys) 1932; *E. Volter*, Spiski naselennych miest Suvalkskoj gubernii kak material dlia istoriko-etnografičeskoj geografii kraja 1901; *W. Wielhorski*, Litwini, białorusini i polacy w dziejach kultury W. Ks. Litewskiego (Alma Mater Vilnensis II 1951); *P. Zundė*, Demographic Changes and Structure in Lithuania (Lituanus 3/4 1964).

Straipsnį peržiūrėjo, kai kurių nauja medžiaga paremtų pataisų padarydamas bei pastabų pridėdamas, ir bibliografiją papildė *Zenonas Ivinskis*. Proistorinę straipsnio dalį peržiūrėjo *Jonas Puzinas*. *Red.*

LIETUVOS VALSTYBĖS PLOTAI IR SIENOS

KAZYS PAKŠTAS

Gyventojų ir šaltiniuose paminėtų gyvenviečių retumas neleidžia tiksliai atsekti senosios Lietuvos valstybinių sienų, o be jų negalima apskaičiuoti ir jos plotų. Juo toliau žengiame praeitin, juo mažesnio tikslumo pasiekiame. Kol ėjo nuolatinis karas su kryžiuočiais, Prūsų ir Livonijos pasienių ribos negalėjo būti nustatytos. Nuolatinių teriojimų pasėkoje tarp ordino valdų ir lietuvių gyvenamų plotų išaugo girių masyvai su retai sutinkamais gyventojais. Ne tik vakarinėje ir šiaurinėje, bet ir rytinėje pusėje ilgai negalėjo būti kalbos apie linijinę sieną mūsų laikų prasme, nes D. L. K-tijos plotus nuo Maskvos ir kt. rusų k-tijų skyrė ištisas pasienio ruožas. Tai galima pasakyti ne tik apie stepių plotus Dniepro žemupyje (vad. Dikoje Pole — Negyvenamas Laukas), kur totoriai dar laikėsi nomadinio gyvenimo būdo. Sienų klausimas darėsi komplikuotas ir Okos aukštupio k-tijose (žr. LE XXI 47).

1. Mindaugo laikai

Mindaugo viešpatavimo metu sujungtoji Lietuvos valstybė pradžioje apėmė ne vien tik lietuvių žemes. Aukštaičiuose pirmykštės ‚Lietuvos' branduolys tereiškė plotą tarp Neries ir Merkio (H. Łowmiański, V. Pašuto). Bet jau prieš Mindaugą Lietuva buvo pradėjusi savo ekspansiją į rytų slavų plotus (H. Paszkiewicz). Naujieji tyrinėjimai Sūduvos vakarinius plotus leidžia laikyti integraline Lietuvos dalimi tik nuo Vytauto laikų.

Jau pasenusiame Rusijos istorijos atlase, sustatytame I. Achmatovo pagal istoriko Karamzino raštus 1831 ir 1845, 1238–46 periodui nubrėžiamos Lietuvos ribos: šiaurėje jos atrodo sutampančios su dabartine Lietuvos–Latvijos siena ir Dauguva iki Dysnos, paskiau pasuka nuo Dysnos žiočių tiesiai į pietus, į Nemuno versmes, kurias palieka Lietuvos pusėje kaip ir visą Nemuno kairįjį (pietinį) krantą, į kurį iki Melno taikos vis reiškė pretenzijų Vokiečių ordinas. Nuo Nesvyžiaus apylinkių Lietuvos riba pasuka į vakarus. Atrodytų, kad Lietuvos pusėje lieka ne tik Naugardukas, bet ir Slanymas, Valkaviskas, Bielskas ir Tikocinas, visa buvusi Suvalkija, taip pat kairysis Nemuno krantas su Lazdynais, Tilže, Ragaine, Gilija ir Rasyte. Šitas visas plotas buvo laikomas Lietuvos žemėmis (Litovskaja zemlia).

XIX a. politiniais vienetais matuojant, tikrosios Lietuvos žemė susidėtų iš Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gub., iš Naugarduko aps., iš šiaurinės Gardino gub. pusės ir iš Prūsų Lietuvos iki Širvintų–Jurgaičių–Gilijos–Rasytės linijos. Visi šie plotai sudaro apie 120.000 km^2. Į juos įėjo ir Mindaugo valstybės lietuviškasis branduolys.

Gardino gub. plotai tuomet buvo jotvingių gyvenami ir pradžioje Mindaugas valdė tik dalį jotvingių krašto. Jo pietinėn dalin buvo tada jau nemaža įsibrovusių slavų, nuo kurių tas kraštas pradėta vadinti Juodąja Rusia. Mindaugo karaliavimo laikais (nuo 1240) Lietuvos valdžion pateko ir slaviškos Polocko bei Minsko žemės, drauge apie 70.000 km^2. Į Lietuvos ribas tuomet pateko ir kraštas tarp Bugo ir Narevo, viso apie 20.000 km^2. Tad Mindaugo laikais maksimalinis Lietuvos plotas galėjo apimti apie 200.000 km^2, kurių apie 105.000 km^2 buvo lietuvių apgyventi. Sūduvos plotai labai menkai teapgyventi ir, be to, slavų atskiesti tarp Nemuno, Bugo ir Pripetės, galėjo apimti apie 40.000 km^2. Grynai slaviškoms Lietuvos sritims teko bent 55.000 km^2 ar kiek daugiau. Labai retai gyvenamas Lietuvos pasienių girias atskaitant, etniškos Lietuvos gyventojų tankumas galėjo siekti bent 3 gyv. viename km^2 (H. Łowmiański), slaviškose ir sūduvių žemėse tas tankumas vargu siekė daugiau 1,5 gyv. viename km^2.

Turėjusi dar apie du trečdalius lietuvių ir tik trečdalį slavų, Mindaugo karalija gyventojų sudėtimi dar laikytina tautine lietuvių valstybe.

2. Gediminui valdant

Polocko žemėje Lietuva galutinai įsistiprino dar Vytenio laikais (1307), o Gediminas labai praplėtė Lietuvos ribas pietų ir rytų kryptimi. Gedimino viešpatavimo metu Lietuvos sienos su Vokiečių ordinu (Prūsuose ir Livonijoje) nepasikeitė. Jos ir iš viso negalėjo keistis, kol su kryžiuočiais tebevyko karas. Plačius pasienio dykros (žr. LE V 33) plotus kryžiuočiai pagal užkariavimo teisę laikė savo nuosavybe. Kol Ordinas vedė gana įtemptas kovas, kad laimėtų Žemaičius, nei Nemuno žemupyje, nei žiemgalių ir kuršių plotuose D. L. K-tija nieko negalėjo tikėtis, bet slavų pusėn, į rytus ir į pietus, jos sienos visur labai prasiplėtė. Šiaurės rytuose žymesnis Lietuvos kaimas buvo Verbilova, apie 50 km į šiaurės rytus nuo Sebežo. Lietuvos ribose buvo svarbių upių Velikajos ir Lovatės ištakai, taip pat Dauguvos ir Mežos santaka. Nuo čia Lietuvos riba suko tiesiai į Dnieprą, apie 45 km žemiau Smolensko, Lietuvos pusėje palikdama vietovę Gory (dabar Gorki), o nuo Šklovo iki Sožės intako Gedimino valstybės riba ėjo Dniepru. Nuo čia ji suko tiesiai į vakarus, Lietuvos pusėje palikdama Turovą ir Mozyrių ir beveik visą Pripetės baseiną su Volinija, kur Lucko pilyje valdė Gedimino sūnus Liubartas. Nuo 1336 iki 1377 Lietuvai priklausė derlingos žemės net kairiajame Bugo šone, Belzo ir Chelmo k-tijos. Lietuvos provincija Palenkė irgi buvo persimetusi į kairįjį Bugo šoną ir ten apėmė 170 km ilgumo ir nuo 40 iki 60 km platumo plotą. Gedimino valstybė apėmė apie 350.000 km^2. Gyventojų ten buvo apie 700.000, kurių tarpe buvo 370.000 (53%) lietuvių, o 47% — slavų. Tad vad. Gedimino laiškuose jam įrašytas titulas Rex Lithuanorum et multorum Ruthenorum išreiškė svarbią realybę: Lietuva virto jau tarptautine valstybe, nes greta 105.000 km^2 lietuviškų plotų, čia tilpo apie 155.000 km^2 gudiškų ir apie 90.000 km^2 ukrainietiškų vėlesnių žemių. Bet lietuviškosios žemės vis dar buvo tankiau gyvenamos (M. Liubavskis, J. Jakubowskis).

3. Valstybės didėjimas prie Algirdo

Joks kitas valdovas nėra D. L. K-jai rytuose prijungęs tiek daug žemių, kiek Algirdas, kuris Magni Ducatus Lithuaninae valstybingumą nunešė ir į kairiuosius plataus Dniepro baseino plotus. Plačios naujos žemės leido, be kitko, Algirdui be rūpesčio dalimis aprūpinti 12 savo sūnų.

Jo viešpatavimo metu Lietuvos valstybėn pateko Kijevo, Podolės, Černigovo, Seversko Naugardo dideli plotai pietuose, o šiaurės rytuose Lietuvai teko Smolensko žemės šiaurinė dalis su Toropeco ir Bielaja (Bielyj) miesteliais. Laikinai (1355–77) Lietuvos įtakon pateko Volgos aukštupys su Rževu.

Nuo 1363 iki 1430 Lietuvai priklausė ir Podolės vakarinė dalis su Kameneco mst. iki Dniestro. Pati pietinė Algirdo valstybės siena nuo Dniestro iki Bugo ėjo beveik tiesiai 48-a paralele, o nuo Siniuchos santakos su Bugu ji ėjo į Dnieprą prie Tiasmino žiočių, nuo čia Dniepru iki Samaros intako. Samaros upė buvo Lietuvos riba negyvenamose stepėse. Toliau ta riba ėjo į Oskolo santaką su šiauriniu Donecu (Donec Severskij). Rytiniu Oskolo krantu, arba kiek į rytus nuo jo, Lietuvos riba ėjo tiesiai į šiaurę, pereidama į Okos baseiną, Lietuvai vasalinėje priklausomybėje palikdama Okos aukštupių k-tijas Kurską, Mcenską, Odojevą ir kt. Liubutskas buvo Lietuvos pasienio miestas prie Okos, 150 km į pietus nuo Maskvos. Algirdo ribų Lietuvoje buvo ne tik Nemuno ir Dniepro, bet ir Volgos, Dauguvos, Okos ir Pietinio Bugo versmės.

Algirdo-Kęstučio Lietuvos plotai apėmė net 700.000 km² su viršum. Bet gyventojų šioje imperijoje buvo gal tik apie 1.400.000, jų tarpe apie 30% lietuvių, užimančių viešpataujančią vietą didžiulėje valstybėje. Tų laikų Lietuvos valstybė originali tuo, kad tebebūdama pagoniška, turėjo tris kartus už metropoliją didesnius krikščioniškus aneksus, gerai valdomus ir paklusnius. Tai vienintelis atsitikimas pasaulio istorijoje, nepakartotas jokios kitos tautos. J. H. Schnitzleris apie tų laikų Lietuvos vaidmenį rašo: ,...XIV amžiaus pradžioje Gediminas pakėlė Lietuvą į didžiąsias galybes, tarp kurių ji paskiau greit tapo pirmoji visoje šiaurėje, neišskiriant nei Rusijos, tada pasinėrusios po mongolų jungu, nei Lenkijos, kur jau baigėsi garbingas Kazimiero Didžiojo karaliavimas'; nors kryžiuočių ordinas ir bandė sunaikinti lietuvius, ,bet lietuvių galybė vis dėlto buvo naudinga krikščionybei, kadangi ji buvo siena prieš mongolus' (L'Empire des Tsars au point actuel de la science, II 1862 psl. 497).

4. Vytauto imperija

Vytauto viešpatavimo metu Lietuva atgavo laikinai prarastą Žemaitiją, stambią Smolensko žemę su svarbiais miestais — Smolensku, Dorogobužu, Viazma ir Roslavliu; o prie Juodosios jūros Lietuva užėmė didelius negyvenamų stepių plotus tarp Dniestro ir Dniepro. Pagal nedidelius žemėlapius matuodamas vytautinės imperijos plotus 1939 ir anksčiau, rasdavau 850.000 km². H. Łowmiańskis labai apvaliai aptaria Vytauto valstybę prieš Žalgirio mūšį 1410 turėjus apie vieną milijoną km² ir du milijonus gyv. Bet po tos pergalės Lietuvai grįžo Žemaitija. 1430 Lietuva galėjo, atrodo, turėti arti pustrečio milijono gyventojų.

Vytauto imperijos plotai, pervesti į XIX a. Rusijos gubernijas, šitaip atrodytų: 1. lietuviškos gubernijos: Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų (133.387 km²); 2. gudiškos gubernijos: Minsko, Mogiliavo, Vitebsko ir Smolensko (237.808 km²); 3. ukrainietiškos gubernijos: Kijevo, Volinijos, Černigovo ir Podolės (212.253 km²); 4. 1430 totoriškos, bet vėliau ukrainiečių kolonizuotos: Jekaterinoslavo, Charkovo, Poltavos ir Chersono gub. (243.304 km²); 5. rusiškos gubernijos: Kalugos, Kursko, Oriolo ir Tulos (154.045 km²). Visas šitų 20 gubernijų plotas apima 980.797 km². Vytauto viešpatavimo metu Lietuvai priklausė beveik trečdalis Pskovo gub. plotų į rytus nuo Lovatės upės ir maža Tverės gub. dalelė. Tai kraštas apie Toropeco miestą, apimąs apie 18.000 km². Tuo metu Lietuvai dar priklausė Palenkės ruožas už Bugo upės (apie 7000 km²) ir vakarinė Podolės dalis su Kameneco mst. (bent 15.000 km²). Su šitais priedais 1430 Vytauto valstybė apimtų 1.020.000 km². Tačiau aukščiau minėtų Vitebsko, Jekaterinoslavo, Charkovo, Tulos ir Kalugos gub. ploto tik dalis priklausė Lietuvai. Įnešus reikalingas pataisas, tikrasis vytautinės imperijos plotas 1430 turėtų būti 930.000 km² ar truputį daugiau. Etnišku požiūriu šie plotai tektų suskirstyti šitaip:

	km²	Gyv. skaičius	Gyv. tankumas
Lietuvių plotai	105.000	590.000	6,0
Gudų plotai	250.000	500.000	2,0
Rusų plotai	150.000	450.000	3,0
Ukrainiečių plotai	210.000	840.000	4,0
Totorių plotai	215.000	100.000	0,3
Visa Lietuva	930.000	2.480.000	2,5

Lietuva XIII–XV a. (žemėlapis iš A. Šapokos red. Lietuvos istorijos [2]1950)

Su latvišku Kuršu Lietuvos siena Vytauto laikais jau buvo nusistovėjusi ir labai nedidelėmis smulkmenomis tesiskyrė nuo dabartinės. Apie 10 km žemiau Drujos Lietuvos riba peržengė Dauguvą ir bent kiek laužyta linija ėjo į šiaurės rytus, apimdama siaurą rytinės Latgalos ruožą, Osvejos ežerą, Sebežą ir Ostryj pilį, nuo kur ji suko į pietų rytus, įleisdama į Lietuvos žemes beveik ketvirtaininį pleištą rusiškų (Naugardo) žemių su miestu Luki prie Lovatės. Pats šiaurinis Lietuvos žemių kampas siekė 57-ą paralelę apie 70 km į šiaurę nuo Toropeco. Nuo čia riba suko į pietų rytus, Lietuvos pusėje palikdama gyvenvietes Selcą, Dankovą, Dubną ir Dauguvos versmę, Rževą prie Volgos, Chlepenį, Glinkius prie Maskvos upės, apie 10 km nuo jos versmės. Aukščiausios Vytauto galybės metu (prieš 1430) Lietuvos riba kirto Maskvos aukštupį, apie 20 km palikdama Lietuvoje. Lietuvos siena čia priartėjo per 20 km į Možaiską ir 107 km iki Maskvos. Nuo Verios upės Lietuvos riba vingiavo į pietus, palikdama Lietuvos pusėje vietoves Orechovną ir Spakovą; nuo čia Ugros upe ir Oka žemyn per Kalugą iki Liubutsko, Upos upe iki Tulos apylinkių (Upa, Žizdra ir daug kt. lietuviškų upių vardų liudija čia seniau gyvenus rytinius baltus [lietuvius], o Maskva — suomiškas vardas). Odojevas, prie Upos kairiojo kranto, irgi buvo Lietuvos pusėje. Nuo čia siena vingiavo į pietus labai retai gyvenamais kraštais, palikdama Mcenską Lietuvoj. Stokojant gyvenamų vietų, sunku čia nustatyti net apytikslę Lietuvos ribą. Sekant M. Liubavskio žemėlapiu, matyti, kad Lietuvos ribose yra Plavos, Zušos ir Okos upių versmės. Oskolas ilgesne savo dalimi teka paraleliškai su Lietuvos riba, kuri yra nutolusi į rytus nuo šios upės nuo 15 iki 30

km. Oskolo žemutinis trečdalis eina Lietuvos riba iki santakos su Šiauriniu Donecu. Pietinė Lietuvos siena sutampa su Samaros tėkme ir žemutiniu Dniepru ir apie 150 km Juodosios jūros krantu iki Dniestro žiočių. Paskiau į šiaurės vakarus Dniestro ir Sereto upėmis iki Volinijos, kur riba, kaip ir toliau šiaurėje su Lenkija, pasiliko kaip buvusi Algirdo–Kęstučio laikais. Panašias ribas yra nurodęs ir J. Natanson-Leski.

Puikios juodžemio stepės į pietus nuo linijos Beršadė, Čerkasai, Glinskas, Rylskas ir Kurskas iki XVI a. vidurio buvo dar beveik be gyventojų. Senieji žemėlapiai (XVI –XVII a.) tuos didelius plotus vadina Campi Deserti, arba Dikoje Pole. Juose kurne-kur stovyklavo totoriai nomadai su gyvulių bandomis. Šiems plotams duodamas 100.000 gyv. skaičius yra tiktai spėjamas, nes tokios puikios ganiavos vargu galėjo būti visiškai be gyv.; juk ir žiaurūs Saharos smiltynai turi bent retų gyvenamų bazių. Keli miesteliai buvo prie pat jūros ir prie žemutinio Dniepro. Prie jūros buvo Karaulas, Chadži-Bejus (vėliau Kočubėj), per kurį Lietuva eksportuodavo javus į Bizantiją, Očakovas. Prie žemutinio Dniepro buvo Teginka, Bargunė ir ‚Tavanskij Perevoz'. Tavanės (Šv. Jono) pilį Dniepro žiotyse įkūrė Vytautas 1398 savo antrojo žygio į stepę metu (Scriptores rerum prussicarum III psl. 222). Lietuvių prasiveržimus į Krymą tebeliudija ligi šiol išlikęs vietovardis ‚Litovskij Poluostrov' (Lietuvių Pusiasalis) Kryme, į rytus nuo Armiansko (V. Vetlina, Krymskije putešestvija 1955 psl. 35). Tame Lietuvių Pusiasalyje ligi šiol išliko du seni kaimai: Staryj Čuvaš ir Novyj Čuvaš.

Lietuvos gyventojų tankumas Vytauto laikais buvo labai įvairus. Lietuviškos sritys buvo žymiai tankiau gyvenamos, vidutiniškai po 6 gyv. viename km^2. Tankiau gyvenamos plačios lietuvių zonos ašimi tiktų laikyti ruožą, einantį per Varnius, Kelmę, Kėdainius, Kernavę, Vilnių, Ašmeną ir Kriavą. Dešinioji Nemuno baseino dalis, gal būt, turėjo vidutiniškai po 8 ar net iki 10 gyv. viename km^2. Remiantis ano meto šaltiniais, pirmoje eilėje Ordino karo žygių į lietuvių žemes kronikomis, tirščiausiai gyvenamomis sritimis reikia laikyti ypač Žemaitijos aukštumą (Dubysos baseiną) ir Aukštaičius (Neries ir Šventosios baseiną). Tuščiausia etninė Lietuvos žemė tada buvo Sūduva, nors ir joje jau XIV a. gale Pakaunėje (kair. Nemuno pusėje) yra žinomi kaimai (J. Totoraitis). Yra aišku iš šaltinių, kad Sūduva buvo apaugusi ištisu girių masyvu, bet visai be jokių gyventojų ir ji negalėjo būti. Taip pat tada, dėl tų pačių priežasčių (ilgamečiai Livonijos kryžiuočių naikinimo žygiai) labai menkai buvo gyvenamas visas Kuršo pasienis, Mūšos baseinas, Nemunėlio krantai iki Zarasų srities ežerų.

Gudiškoji Lietuvos dalis buvo labai retai gyvenama, vid. tik 2 gyv. viename km^2. Žemiau šio vidurkio buvo stambus Pripetės balotas baseinas ir Desnos bei Berezinos baseinai. Kiek tankiau buvo gyvenamas kraštas tarp aukštutinio Nemuno ir Slanymo bei Slucko. Prie vidutiniškai apgyventų žemių priklausė Polocko, Vitebsko, Smolensko kraštai.

Rusiškoje zonoje tankiau gyvenama sritis ėjo plačiu ruožu nuo Viazmos iki Odojevo.

Ukrainietiškos provincijos buvo irgi labai nelygiai gyvenamos. Tankiausiai gyvenamos buvo Volinija (išskiriant jos šiaurę Pripetės baseine) ir centrinė Podolė aplink Braslavlį. Kijevo ir Černigovo žemės, labai nukentėjusios nuo totorių įsiveržimo, nedaug teturėjo gyvenviečių. Vytautas stengėsi kolonizuoti savo valstybės tuštumas, ypač gerąsias Ukrainos žemes, kur gyventojų patankėjimas ypač buvo reikalingas apsiginti nuo totorių. Anot J. Krypjakevičiaus ir V. Kubijovičiaus, Vytautas sustiprino Ukrainos pietinio pasienio miestus Braslavlį, Zvenihorodą ir Čerkasus; visą pietinės Ukrainos sieną jis pastūmėjo apie 100 km į pietus, iki linijos, einančios nuo Murachvos intako į Dniestrą (prie dabartinio Jampolio) iki Sulos intako į Dnieprą. Volinijoje ir Kijevo gub. 1861 M. Lebedkino statistikos surašyti 54.000 lietuviai stačiatikiai (jų tarpe ir 4812 vad. ‚žemaičių'), gal būt, yra anų senųjų Vytauto kolonistų palikuonys.

5. Valstybės mažėjimas

Lietuvos plotų siaurėjimas prasideda tuojau po Vytauto mirties, kai lenkai 1430 užėmė vakarinę Podolės dalį su Podolės Kameneco mst., viso per 15.000 km^2. Kazimieras Jogailaitis (1440–92) per ilgą savo viešpatavimą išsaugojo visas vytautinės Lietuvos sienas, išskiriant stambų, bet dar neapgyventą Jedisano kraštą, išsitiesusį Juodosios jūros pakrašty tarp Dniestro ir Dniepro. 1475 Krymo chanai pasidarė Turkijos vasalais, bet Turkija Krymą pasiekti galėjo tiktai jūromis. 1485 sultono Bajazeto II kariuomenė gana staigiai įžengė į Lietuvos Jedisaną, kad turėtų sausumos kelią iš turkų valdomos Valakijos į Krymą. Kazimieras nespėjo nusiųsti savo kariuomenės labai tolimai provincijai apginti. Tad 1485 Lietuva ir neteko 150 km Juodosios jūros kranto su keliais mažais pajūrio mieste-

liais ir apie 77.000 km² puikaus, bet dar neapgyvento juodžemio.

Kazimiero viešpatavimas Lietuvoje buvo taikingas ir leido jos gyventojų skaičiui žymiai padidėti. 1480 didžiųjų Europos valstybių gyventojų skaičius buvo: Prancūzijos — 12.000.000, Austrijos — 9.500.000, Italijos — 9.200.000, Ispanijos — 8.800.000, Lietuvos — 3.800.000, Lenkijos — 3.800.000, Anglijos — 3.700.000, Rusijos — 2.100.000, Prūsijos — 800.000. Visa Europa tuo metu galėjo turėti apie 60.000.000 gyv., taigi truputį daugiau, kaip Romos imperija Augusto mirties metu, t.y. 14 m. po Kr. (54.000.000 gyventojų).

Lietuvą valdant neveikliam Aleksandrui (1492–1506), kylanti Didžioji Maskvos k-tija pasiryžo atimti iš Lietuvos daugelį slaviškų žemių. Kai 1494 Aleksandro delegacija nuvyko Maskvon prašyti Jono III dukters Elenos rankos, tai Jonas pastatė sąlygą pasirašyti su juo ‚amžiną' taiką ir užleisti jam Okos aukštupio žemes su Kozelsku, Mcensku, Odojevu, Bieliovu ir kt. miestais. Priimdama šitą sutartį, Lietuva neteko apie 87.000 km² žemių ir liko atstumta nuo Maskvos. Bet ‚amžinoji taika' truko tik apie 5 metus. 1499 Jono III kariuomenė trijose vietose įsiveržė į Lietuvą, užimdama Toropecą, Starodubą, Seversko Naugardą, Dorogobužą, Brianską, Putivlį ir net Černigovą prie žemutinės Desnos, nebetoli Kijevo. Ir taip ‚draugiškas' uošvis atėmė savo žentui apie ketvirtą dalį jo žemių, viso 210.000 km². 1503 buvo pasirašytos šešerių metų paliaubos. 1507 Maskvos kariuomenė vėl įsiveržė į rytinius Lietuvos pakraščius, bet buvo atmušta ir karas pasibaigė 1508, nepakeitęs Lietuvos sienų. 1512 prasidėjo naujas karas, kai Maskvos valdovas Vosylius III su didele kariuomene puolė Smolensko žemes. Šis karas teriojo Lietuvą apie 10 metų. 1514 vasarą krito pati didžioji Lietuvos tvirtovė prie Dniepro — Smolenskas. 1522 buvo pasirašytos su Maskva 11 metų paliaubos, bet Lietuva neteko Smolensko ir apie 56.000 km². Per 28 metus Jonas III ir Vosylius III užkariavo net 353.000 km² Lietuvos žemių, arba daugiau kaip trečdalį vytautinės Lietuvos.

Algirdo, Vytauto ir Kazimiero laikais (1345–1492) Lietuva turėjo aiškią karišką persvarą prieš Maskvą. Nuo 1492 iki 1514 sekė trumpas pusiausvyros periodas. 1478 Maskva užkariavo didelius, šiaurėje labai retai gyvenamus Naugardo plotus ir 1480 atsikratė bet kurios politinės priklausomybės nuo totorių. Maskvos valstybė savo plotą padidino 587.000 (1462) iki 2.372.000 km² (1521) (skaičiuota pagal K. I. Arsenjevo duomenis iš Statističeskije očerki Rossii 1848). 1480 Maskvos valstybė spėjama (M. G. Mulhall) turėjusi apie 2.100.000 gyv., o Lietuvoje tuo pat metu buvo gal apie 3.800.000 gyv. Kai 1514 buvo kruvinuose mūšiuose lemiamas Smolensko likimas, Maskvos teritorija buvo beveik keturis kartus didesnė ir jos gyventojų buvo apie du kartus daugiau kaip Lietuvos. Po Maskvos pergalės Smolenske 1514, prisijungusi stambius Lietuvos plotus su kokiais 700.000 gyv. ir aneksavusi nemažą Riazanės k-tiją, sujungtoji Rusija 1535 turėjo jau arti 10.000.000 gyv. Į savo ribas įtraukusi bent penktą dalį visos Europos ploto, o gyventojais bent dvigubai pralenkdama bet kurį savo vakarinį kaimyną, politiškai labai nebrendusi, pilna jauno, barbariško ir nepasotinamo į naujas žemes veržimosi užmačių, Rusija pati viena ruošėsi ilgiems amžiams nulemti visų savo mažesnių kaimynų likimą. Didysis Maskvos kng. Jonas III išėjo su labai aiškia programa surinkti visas rytinių slavų žemes. D. L. K-tija kaip tik turėjo eilę tokių teritorijų, kurios ir savo etnine kilme ir bendro tikėjimo atžvilgiu galėjo būti Maskvai aiškiu pretenzijų objektu. Kai Maskva vis stiprėjo, tai tas Padnieprio sričių žemes apginti iš tolimo centro (Vilniaus) darėsi vis sunkiau.

Nuo 1430 iki 1522 Vytauto imperija iš turėtų 930.000 km² neteko beveik pusės savo žemių (apie 445.000 km²). Lietuvai dar liko 485.000 km².

1494–1522 Maskva atkariavo nuo Lietuvos visas jos rusiškas sritis, bent ketvirtą dalį gudiškų žemių, truputį ukrainietiškų ir stambius plotus dykumų (Campi Deserti), esančių kairiajame Dniepro šone, palei Seimo, Psiolo ir Vorsklos aukštupius.

Likusias Lietuvos žemes, kurios išbuvo Lietuvos valdžioje dar 47 metus (1522–69) tautiniu atžvilgiu šitaip galima suskirstyti:

	km²	Gyv. skaičius	Gyv. tankumas
Lietuvių plotai	100.000	700.000	7
Gudų plotai	185.000	555.000	3
Ukrainiečių plotai	190.000	950.000	5
Lenkų plotai	10.000	160.000	16
Visa Lietuva	485.000	2.365.000	4,9

Šitoje apkarpytoje Lietuvoje prieš pat Lietuvos Statuto pirmosios laidos pasirodymą patys lietuviai sudarė apie 30% visų gyventojų. Bendras gyventojų tankumas Tikrosios Lietuvos žemėse buvo tik 7 viename km². Apie Sūduvą jau nebebuvo galima kalbėti, kad tai buvo tuščias girių masyvas. Panemunės ir Paprūsės (ypač Virbalio sritis) ruožai jau buvo apgyven-

Lietuva XVI–XVII a. (žemėlapis iš A. Šapokos red. Lietuvos istorijos ^{2}1950)

dinti. Iš D.L.K. dvarų (Birštono, Alytaus, Merkinės, Gardino ir kt.) buvo vykdoma energinga vidaus kolonizacija. Ją yra iš patikimų šaltinių atsekęs ir daug reikšmingų tos kolonizacijos momentų nustatęs J. Totoraitis. Žymiai ankstyvesnis vidaus kolonizacijos procesas vyko šiaurinėje ir vakarinėje Žemaitijos juostoje, link Prūsų ir Livonijos sienos. Pati Žemaičių žemės aukštuma buvo tiek tirštai gyvenama, jog Žemaitijos seniūnija, dažnai k-tija vadinama, jau turėjo apie 8 gyv. viename km^2, o Aukštaitija net truputį daugiau. Dideli pietiniai ukrainietiškų provincijų pakraščiai dar tebebuvo visai menkai apgyvendinti ir jiems dar tiko senas pavadinimas: Campi Deserti. Netgi 1600 Kijevo vaivadijoje gyventojų tankumas siekė tik 2 viename km^2. Pagal Al. Jablonowskį, 1600 visoje Ukrainoje buvo dar tik 2 mil. gyv.

Apie XVI a. vidurį Jono IV Žiauriojo Rusija paūgėjo bent iki 11.000.000 gyv., o Lietuva gal turėjo tik apie 2.800.000 gyv. t.y. keturis kartus mažiau už savo kaimyną, kuris perėjo pastovion ofenzyvon ir godžiai nukreipė visą savo apetitą į Baltijos krantus. Lietuva buvo bent keturių tautų valstybė ir patys lietuviai joje sudarė tik trečdalį visų gyventojų. Rusija nuo 1478 buvo irgi daugiatautė valstybė: ji buvo jau apžiojusi didelius plotus karelų-suomių, komių, nencų ir samių šiaurėje, o rytuose — mordvių, marių, udmurtų, čuvašų; 1556 ji prasiveržė į totorių žemes prie Kaspijos, 1581 į Sibiro platybes. Lietuva plačiai respektavo savo slavišką valdinių kalbą ir kultūrą, buvo suteikusi atskiroms sritims privilegijų, o Rusija skubiai naikino savo nerusiškų valdinių tautines savybes.

XVI a. karai ir nuolatinis teritorinis Rusijos augimas atėmė vis mažėjančiai Lietuvai daug jėgų ir paskatino ją ieškoti są-

jungos su artimu kaimynu Lenkija, lygiai kaip vertė ir silpnėjančią Livoniją pasiduoti Lietuvos globai, kad išvengtų grubios rusiškos rankos. Nematydama galimybės apsiginti nuo rusų, Livonija 1561 pasidavė D.L.K. Žygimantui Augustui. Trumpą laiką (1561–69) Lietuvai priklausė visa Latvija ir apie pusė Estijos, kartu 85.000 km² su keliais šimtais km pajūrio. Lietuvos plotas tuomet siekė 570.000 km² su keliais patogiais uostais. Tai tarsi ženklino Lietuvos sugrįžimą į didžiųjų valstybių tarpą. Bet dėl Livonijos Lietuvai teko sunkiai kariauti su Maskva. Rusiško pavojaus akivaizdoje Lietuva, nors ir nenoromis, priversta buvo eiti su lenkais pastovion unijon, arba konfederacijon, 1569 Liublino seime. Dar nespėjusi organiškai prie Lietuvos priaugti, Livonija buvo paskelbta Lietuvos ir Lenkijos kondominiumu, o ukrainietiškos Lietuvos provincijos (Kijevo žemė, Volinija, Podolė [Braclavo vaivadija] ir Palenkė — viso apie 170.000 km²) buvo atimta nuo Lietuvos ir priskirta Lenkijai. Šita didelė amputacija sumažino Lietuvos plotą iki 320.000 km² ir Lietuvą nustūmė į vidutinės antraeilės valstybės rangą.

Pagal A. Pawinskį ir A. Jablonowskį, 1572 Lietuva turėjusi tik apie 1.700.000 gyv., kurių pusė gyvenusi trijose lietuviškose vaivadijose, o kita pusė — šešiose gudiškose. J. Jakubowskis, pasiremdamas Lietuvos Metrikoje esančiu 1528 kariškos jėties registru, apskaičiuoja, kad lietuviškai kalbantieji pavietai statydavo tuo metu 5730 raitelių, o gudiški pavietai — 5372 raitelius. Tai rodo, kad tuo metu (be Kijevo žemės ir Podolės) lietuviškai kalbančiose srityse buvo 52% gyventojų, o gudiškose — 48%. 1572 Lietuva galima padalyti į šiuos tautinius, arba tautinės persvaros, plotus:

	km²	Gyv. skaičius	Gyv. tankumas
Lietuvių plotai	99.000	850.000	8,6
Gudų plotai	211.000	810.000	4,4
Ukrainiečių plotai	10.000	50.000	5,0
Visa Lietuva	320.000	1.710.000	5,6

1572 Lietuvos gyventojų pasiskirstymas tautybėmis buvo maždaug toks:

Lietuvių	780.000 arba	46%
Gudų	685.000 ″	40%
Žydų	105.000 ″	6%
Ukrainiečių	50.000 ″	3%
Rusų	35.000 ″	2%
Lenkų	35.000 ″	2%
Vokiečių totorių, karaimų	20.000 ″	1%
Visų tautų	1.710.000 ″	100%

Pagal W. Wielhorskį, 1572 trijose etninėse lietuvių vaivadijose lietuvių buvę 80%. Bet gudiškose vaivadijose irgi ne vieni gudai gyveno. Nemaža lietuvių buvo ypač Naugarduko vaivadijoje, mažesni skaičiai Polocko (prie Drujos) ir Minsko vaivadijose.

Liublino uniją pasirašius, 1569 antroje pusėje Lietuvos siena su Lenkija ėjo, palikdama Lietuvos pusėje šiuos miestelius: Dovspudą, Suprasli, Zabludovą, Bialoviežą, Lietuvos Kamenecą, Mileičicus, Janovą, Bialą, Miendzyžecą, Vohyną, Vlodavą (pastarieji penki miesteliai anapus Bugo, Lietuvai paliktoje Palenkės dalyje), Oltušą, Dyviną, Olbiažą (prie Pripetės), Nobelį, Neičatovą, Dubrovicą, Danielcevičius, Moisiejevičius, Mozyrį (visi šeši pietuose nuo Pripetės), Rečicą, Gomelį.

Iš devynių vaivadijų trys buvo sudarytos iš tų žemių, kuriose lietuvių etninis elementas turėjo ryškią persvarą; jų plotas buvo: Vilniaus vaivadija — 44.290 km², Trakų vaivadija — 31.288 km² ir Žemaičių seniūnija (k-tija) — 23.300 km²; visa Tikroji Lietuva (įskaitant ir Žemaitiją) — 98.878 km² (W. Wielhorskis).

Tuoj po Liublino unijos pasirašymo Lietuvai liko 320.000 km². Šitie plotai truputį sumažėjo 1570, kai Jono IV Žiauriojo kariuomenė įsiveržė į Vitebsko ir Polocko vaivadijas ir paėmė Polocką. Bet 1579–82 sėkminguose Stepono Batoro karuose Lietuvai pasisekė vėl atkariauti šias prarastas žemes.

XVII a. pradžioje užvirė ilgas karas tarp Rusijos ir Lietuvos–Lenkijos. 1611 Smolenskas pasidavė Lietuvai, ir Lietuva dar valdė jį iki 1667. Šitas laimėjimas pridėjo Lietuvai apie 56.000 km². Lietuvos valstybė paaugo iki 376.000 km². Jos siena su Rusija ėjo beveik vidurkelyje tarp Lietuvoje likusio Dorogubožo ir Rusijoj likusios Viazmos. Lietuvos teritorija buvo 255 km atstu nuo Maskvos; nuo Vilniaus ta siena buvo 550 km.

Ilgi ir didelio masto Rusijos karai su Lietuva, pasibaigę Andrusovo taika, 1667, atėmė Lietuvai visą Smolensko žemę ir nedidelius Vitebsko vaivadijos pakraščius su Sebežu, Neveliu ir Veližu. Šitie trys miestai Lietuvai grįžo taikiomis derybomis 1693.

Andrusovo taikos 1667 nustatyta Lietuvos siena, apimanti arti 320.000 km², išsilaikė net iki 1772, nors Lietuva kartu su Lenkija per tą laiką silpnėjo nuo bajorų užvestos netvarkos, o 1717 vad. nebyliajame seime Rusijos caras Petras privertė Lietuvą kariuomenės laikyti ne daugiau 6000 (Lenkiją — 18.000). Tad vidutiniško didumo Lietuvos valstybė karišku požiūriu

Lietuva XVII–XVIII a. (žemėlapis iš A. Šapokos red. Lietuvos istorijos [2]1950)

buvo suredukuotą į pačių mažųjų valstybių rangą ir jau nebegalėjo savo sienų ginti nuo kaimynų augančių pretenzijų.

6. Valstybės padalijimų laikotarpis

Kai priartėjo pirmojo padalijimo metai, tai absoliutistiniai Lietuvos ir Lenkijos kaimynai jau turėjo labai dideles kariuomenes. Rusija laikė tuomet 270.000 kareivių, Austrija 200.000, Prūsija 146.000, taigi kartu 616.000 prieš Lietuvos–Lenkijos 24.000. Gyventojų 1770 Lietuva–Lenkija turėjo 15 mil., Rusija apie 25 mil., Austrija ir Prūsija kartu per 24 mil. Vienos Lietuvos gyventojų tuomet galėjo būti arti 3.500.000. Taigi savo gyventojų skaičiumi Lietuva buvo kiek stambesnė už Švediją (2,4 mil.), Portugaliją (2 mil.) ir Olandiją (2 mil.). D. Britanija tuomet turėjo 8 mil., Italija 9 mil., Prancūzija 18 mil. ir Ispanija 10 mil. gyv.

Per pirmąjį padalijimą 1772 Rusija nuo Lietuvos atėmė kraštą į šiaurę nuo Dauguvos, t.y. daugiau kaip pusę Polocko ir Vitebsko vaivadijų; taip pat Mstislavlio vaivadiją į rytus nuo Drutės upės. Rusijos siena priartėjo prie Vilniaus per 280 km, skaitant nuo Drucko prie Drutės. Prarastų kraštų plotas pagal L. Tatomirą, apėmė 85.000 km^2 ir turėjo 1.206.000 gyv. Šitų plotų tarpe buvo ir Latgala (15.000 km^2), kuri skaitėsi Lietuvos ir Lenkijos kondominiumas. Tad Lietuvos nuostolis siekė 70.000 km^2 su 980.000 gyv.

Po 1772 padalijimo Lietuvai liko dar 250.000 km^2 su 2.500.000 gyv., kurių tankumas siekė 10 gyv. viename km^2. Šitoje erdvėje Lietuvos valstybė dar laikėsi 21 metus, t.y. iki antrojo padalijimo 1793. Iš atimtų nuo Lietuvos sričių Rusija sudarė sau dvi gubernijas: Vitebsko ir Mogiliavo.

1793 įvyko antrasis padalijimas, per kurį Rusija atėmė nuo Lietuvos net 117.500 km^2 su 700.000 gyv., pavojingai priartin-

dama savo sieną prie Vilniaus per 120 km ir užgrobdama keliolika grynai lietuviškų kaimų rytuose nuo Vidžių. Šį kartą milžiniška Rusija iš Lietuvos pagrobtų sričių pasidarė naują labai didelę Minsko guberniją, kuriai priskyrė iš senos Vilnijos Dysnos ir Vileikos apskritis. Po mažą sklypą teko dar Mogiliavo ir Vitebsko gubernijoms. Po antrojo padalijimo 1793 Lietuvai beliko 132.500 km² ploto su 1.800.000 gyv., kurių tankumas siekė 13,6 viename km². Dabar Lietuvos rytinį pasienį žymėjo Brėslauja, Vidžiai, Tverečius, Pastovis, Naročiaus ež. rytinis krantas, Naročios upė, Zaskonys ir Valažinas, Nalibokai, Myrius, Ščaros versmės ir Šventyčio ežeras, o nuo čia siena suko lanku į vakarus, eidama Bobriškių ežero pietiniu krantu, paskiau vėl į pietus, Rusijai palikdama Pinską, o Lietuvai Janovą, Nobelį (už Pripetės), Kobriną ir Lietuvos Brastą prie Bugo.

Taip 1795 tapo išparceliuota tarp absoliutistiškai valdomų ir plėšrių kaimynų demokratinė bajoriška valstybė, kuri gyvavo arti 600 metų, kuri savo krauju per du šimtus metų pastodavo kelią totorių ordoms ir neleido joms prasiveržti V. Europon, kuri per visą savo galybės periodą (iki 1480) apsaugojo Rusiją nuo triuškinančios germanų jėgos ir vien savo egzistencija neleido vokiečiams apsupti Lenkijos iš rytų šono. Antai W. Wakar rašo: ‚Jeigu teutonų riteriai būtų užkariavę Lietuvą, tai Lenkija būtų buvusi vokiečių apsupta kaip Čekija; jeigu Maskva čion būtų įsiveržusi, tai etnografinė Lenkija, dėl savo žemės siaurumo, nebūtų atsispyrusi nei kaip valstybė, nei kaip tauta prieš dvigubą ir sustiprintą spaudimą' (Encyclopédie polonaise 1920 psl. 772).

Senovinės Lietuvos įvairių metų ploto apskaičiavimai vargu gali būti visai tikri ir tikslūs. Pvz. 1770 sienų Lietuvos plotai pagal W. Wielhorskį siekia 320.000 km² (tie skaičiai naudojami šiame straipsnyje), pagal Edw. Maliszewskį 304.000; matavimų metodai ar skirtingi žemėlapiai gali tuos plotus redukuoti net iki 294.000 km².

Aukščiau minėtas 1793–95 Lietuvos valstybės plotas (132.500 km²) gautas, atimant iš 320.000 km² per du pirmuosius padalijimus atplėštas žemes. Tačiau žiūrint į tai, kuriuos administracinius vienetus Rusija vėliau suformavo iš 1795 Lietuvos plotų, gausime kiek mažesnę erdvę, būtent: 1795 Iietuvai tenka (žr. lentelę psl. viršuje).

1795 Lietuva apėmė grynai lietuviškas ir senas sūduvių (jotvingių) žemes. Tad etniniu požiūriu jos plotai nebegalėjo būti rusiška irridenta.

Visa Kauno gub.	40.188 km²
Visa Suvalkų gub.	12.317 ″
Vilniaus gub. 5 aps.	29.744 ″
Gardino gub. 7 aps.	32.104 ″
Veik visa Naugarduko aps.	5.000 ″
Slucko aps. ketvirtadalis	1.500 ″
Pinsko aps. ketvirtadalis	2.000 ″
1795 Lietuva	122.853 km²

7. Valstybiniai siekimai XIX a.

Lietuvos valstybei žlugus 1795, tos valstybės idėja tebebuvo gyva jos šviesesniųjų žmonių sąmonėje. Per pusę šimtmečio būdavo šnekų ir planų apie nepriklausomos ar bent autonominės Lietuvos valstybės atstatymą. XIX a. pradžioje Lietuvos valstybės atstatymu daug rūpinosi caro Aleksandro I draugas įtakingas kng. Adomas Čartoriskis. Jis vaizdavosi Lietuvą maždaug 1514–69 ribose, apimančią lietuviškas, gudiškas ir dalį ukrainietiškų žemių, su Kijevo sritimi, Volinija ir Podole. Tai buvo Vilniaus švietimo apygarda, buvusi Vilniaus universiteto globoje, kur veikė Lietuvos Statutas nuo 1529 iki 1840. Čartoriskio ir jo draugų įsivaizduojama autonominė Lietuva būtų buvusi didelė valstybė, apimanti iki 485.000 km². Kng. Mykolas Oginskis įteikė carui šitokios autonominės Lietuvos projektą.

1812 vasarą Napoleonas įsiveržęs Lietuvon ir pasiklausęs Lietuvos didikų politinės nuomonės, sudarė Lietuvai vyriausybę, kurios žinioje laikinai atsidūrė Kauno, Vilniaus, Gardino ir Minsko gub., viso apie 138.000 km².

1831 Lietuvos sukilimą aprašęs M. Petkevičius (Pietkiewicz), pateikė įdomų žemėlapį, rodantį sukilėlių teritorinius pageidavimus. Jo ‚Carte de la Lithuanie Russe' tuo vardu apima Kauno, Vilniaus, Gardino ir Minsko gub., bet ant Sūduvos jis užrašė ‚Lithuanie Polonaise', nes ji nuo Vienos kongreso (1815) priklausė vad. Lenkijos karalijai. Minėtos gubernijos apima apie 150.000 km².

Žymusis prancūzų lingvistas A. Meillet, Prancūzijos ekspertas Lietuvos klausimui Paryžiaus taikos konferencijoje 1919, apie istorinę Lietuvos imperiją šiaip rašė: ‚Lietuvių aristokratija sugebėjo sukurti žymią imperiją, kuri nusitęsė nuo Baltijos krantų iki Kijevo ir už jo. Tai buvo didžioji lietuvių imperija. Žmonės, sukūrę šitą didžią imperiją, tikrai buvo senojo indoeuropietiško tipo vadai, nuostabūs žmonės, kurie žengė pirmyn, kurie vis jautė reikalą užkariauti naujas sritis, kurie negalėjo pasitenkinti buvimu kurioje nors šalyje, ne-

būdami jos viešpačiais' (Les civilizations des nouveaux états de la Baltique 1928 psl. 18). Ir tikrai, D. L. K-tija iki antrosios XV a. pusės šalia totorių Aukso Ordos ne tik teritorijos apimtimi, bet ir savo jėga buvo pati didžioji Rytų Europos galybė, kurios ir Maskvos kunigaikščiai iki Jono III laikų vis privengdavo.

Nuo ,Aušros' laikų (1883) Lietuvos politinius idealus vis labiau propagavo iš kaimiečių kilę inteligentai. Pirmiau tik bajorija vadovavo politiniam Lietuvos gyvenimui. Ji vaizdavosi Lietuvą didele tarptautine valstybe, šiek tiek surištą su Lenkija. Nuo 1883 vis labiau vertinamas etninis valstybinių ribų principas, apytiksliai išreikštas ,Lithuania Propria' sąvoka (99.000 km^2), pridedant Mažąją Lietuvą (11.400 km^2). Už etnografinį autonominės Lietuvos principą su ekonominiais papildymais pasisakė ir Didysis Lietuvių Seimas Vilniuje 1905, bet tikslių ribų jis nenustatė.

Visai konkretiški ribų bruožai pradėti svarstyti I pas. karo metu, kai pradėjo ryškėti galimybės Lietuvos nepriklausomybei atstatyti. Tuo metu išėjo trys Lietuvos sienų klausimui svarbūs veikalai: K. Werbelis (t.y. P. Klimas), Russisch Litauen (1916); P. Klimas, Lietuva, jos gyventojai ir sienos (1917) ir W. Gaigalat (V. Gaigalaitis), Litauen, das besetzte Gebiet (1917).

8. Nepriklausomybės siekiant ir ją atgavus

Lietuvai formaliai dar nepaskelbus nepriklausomybės, Rusijos ir Vokietijos delegatai 1918 žiemą susirinko Lietuvos Braston taikos klausimų svarstyti. Toje konferencijoje 1918 II 9 principinai pripažinta nepriklausomybė ir Lietuvai, kurią III 23 formaliai pripažino Vokietija; kiek vėliau vokiečių spaudoje pasirodė žemėlapis su parašu: ,Ostgrenzen eines vom Deutschen Reich am 23. III. 1918 annerkanten Königreichs Litauen' (K. Haushofer: Grenzen 1927). Ten Lietuvon įtrauktos pilnos Kauno ir Suvalkų gub., Švenčionių, Vilniaus, Trakų, Lydos ir vakarinė pusė Ašmenos aps., o iš Gardino gub. — Gardino, Valkavisko, Sokolkos, Balstogės, Bielsko ir po pusę Pružanų ir Lietuvos Brastos aps. Šitų ribų Lietuvos valstybės plotas būtų 100.700 km^2, o savo į pietus pratįsusia forma ir kontūrais šita Lietuva būtų labai panaši į 1795 Lietuvą. Šitos sienos buvo labiau teoretinės, nes Gardino gub. 1919 pradžioje buvo lenkų okupuota.

Lietuvių mažai jaunai kariuomenei išvijus rusus iš Lietuvos, 1920 liepos pradžioje ėjo Maskvoje Lietuvos–Rusijos taikos derybos, sėkmingai baigtos VII 12. Smulkus tos sutarties sienų aprašymas pateikiamas Jono Žiliaus brošiūroje Lietuvos rubežiai (1920 psl. 19–20). Kadangi šitas sienas savu laiku ratifikavo ir Lietuva ir Sovietų Rusija, o jas teisėtomis tebelaiko visa Lietuvos diplomatija ir visa lietuvių visuomenė, tad svarbu bus čia paminėti bent miestelius, Lietuvai priskirtus jos rytiniame ir pietiniame pasienyje. Pietuose ši siena prasideda nuo Gorodniankos upelio ir Bebro santakos, Lietuvos pusėje paliekant Štabino, Jasenavos, Dambravos, Kuznicos, Indūros mstl., nuo čia tiesiai į rytus prie Svisločės upės; šia upe žemyn į Nemuną, paskiau aukštyn Nemunu į rytus iki Beržūnos upės žiočių; paskiau Beržūna, Isloče ir Valažina aukštyn iki Valažino mst. (jis Gudijos pusėje); paskiau į šiaurės rytus, Lietuvos pusėje paliekant Lužėnus, Chožovą, per Maladečinos glžk. stotį; nuo čia į šiaurę, Lietuvos pusėje paliekant Prūdus ir Anutą prie Naročios upės žiočių; Naročia aukštyn, per Mėstro ež., per Medilo ež., pro Mankonis, Lietuvos pusėje paliekant Pastovio mst.; nuo čia Medilos upe iki jos santakos su Dysna, Lietuvos pusėje paliekant Ožiūnus (Kazionis), Brėslaują, pro Druisko glžk. stotį, Drujos upe ligi ji perkerta Kauno gub. sieną ir toliau į Dauguvą prie Safranavo palivarko. Čia Lietuvos siena eina vieną kilometrą Dauguvos krantu iki Kuršo sienos.

Lietuvos riba su Latvija buvo išvesta 1921 abiejų valstybių arbitražo komisijos, pirmininkaujant britų prof. J. Simpsonui. Iš esmės ji ėjo Kauno ir Kuršo gub. sena riba, vietomis padarant mažų pakeitimų. Žymesnis pakeitimas — tai Palangos vls. su Šventosios žiotimis atskėlimas nuo Kuršo ir priskyrimas šito 21 km Baltijos pajūrio prie Lietuvos. Lietuvai taip pat buvo užleista eilė pasienio kaimų iš Alūkstos aps. Viso iš Latvijos Lietuva gavo 155 km^2. Lietuva užleido Latvijai Aknystos ,pirštą', giliai prasikišusį į Latviją šiaurėje nuo Rokiškio, ir keletą kitų mažų sklypų, viso 350 km^2.

Siena su Vokietija pasiliko kaip buvusi nuo Melno sutarties 1422. M. Lietuvos atstovai prašė Versalio konferenciją 1919 prijungti visą tą šalį prie Lietuvos pagal liniją Krantas–Labguva–Darkiemis–Galdapė (apie 11.400 km^2), bet Versalio konferencija atskyrė nuo Vokietijos tik 2848 km^2 deš. Nemuno krante su 70 km Baltijos pajūrio ir su Klaipėdos uostu. Šito krašto prisijungimas prie Lietuvos 1924 buvo patvirtintas Vakarų valstybių, o Vokietija 1928 sienų sutartimi tai pripažino Lietuvos nuosavybe.

Legali ir pastovi siena su Lenkija niekada nebuvo išvesta. Tad Lietuvos (žinoma, ne sovietinės) oficialioji kartografija tebe-

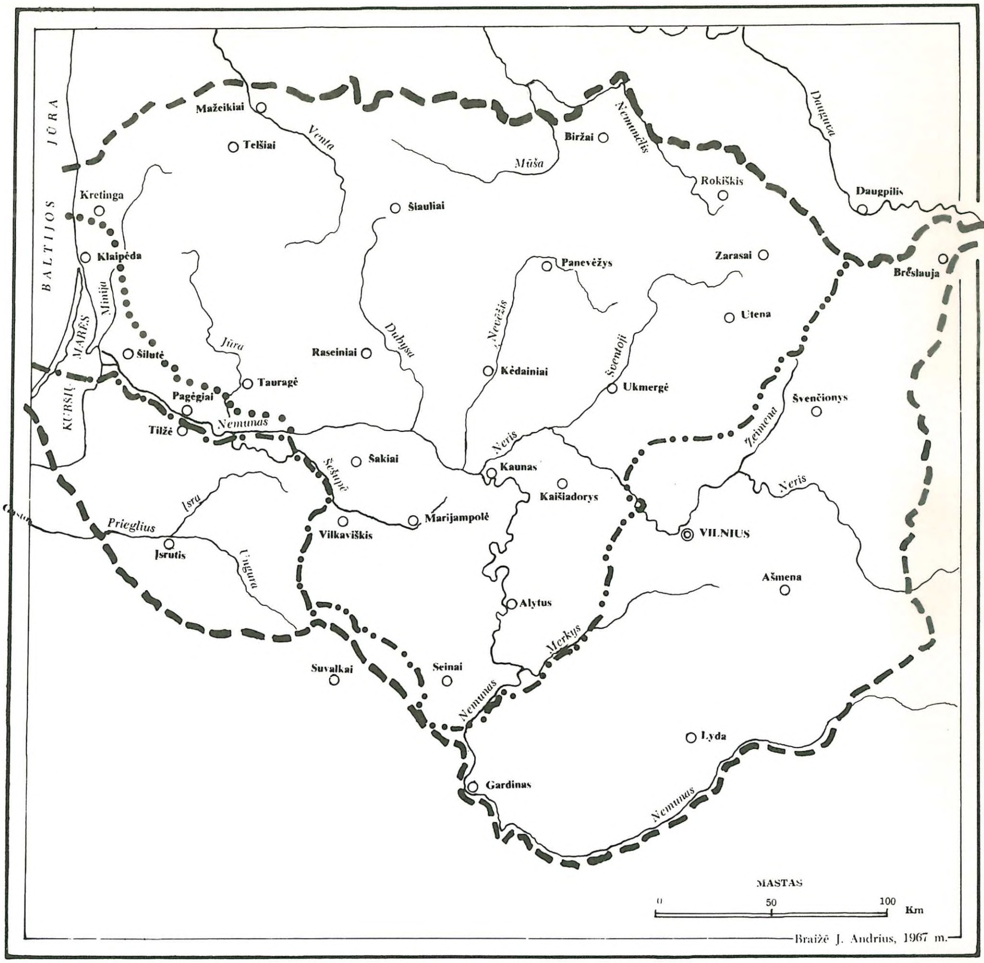

Lietuvos sienos 1920–23.

------ Lietuvių politinės vadovybės pageidautos teritorijos riba. Tai D. Lietuvos šiaurinės, rytinės ir pietinės sienos, išryškintos Lietuvos Tarybos sekr. P. Klimo studijomis 1917 ir pripažintos Lietuvai Maskvos sutartimi 1920 VII 12 su Rusija ir 1921 susitarimu su Latvija. M. Lietuvos siena čia išvesta pagal Fr. Kuršaičio ir A. Bezzenbergerio studijas ir M. Lietuvos Tarybos memorandumą Paryžiaus Taikos Konferencijai 1919; šios sienos nepasisekė realizuoti.

-.-.-.-.-.- Lietuvos-Vokietijos siena: 1) pietuose nuo Nemuno nusistovėjusi nuo pat Melno taikos 1422; 2) 1923 prisijungus Klaipėdos kraštui, ėjusi žemutiniu Nemunu nuo Sudargo iki Kuršių Marių, toliau per Kuršių Mares ir per Užmarį apie 3 km į pietus nuo Nidos.

-..-..-..-..- Administracijos linija (kurios Lietuva nepripažino valstybės siena) tarp Lietuvos ir Lenkijos, kai Lenkija 1920 okupavo Vilniaus kraštą ir pietinę Sūduvos dalį.

.... Siena tarp Klaipėdos krašto ir Žemaitijos.

laiko sava riba Lomžos ir Suvalkų gub. administracinę liniją apie 45 km nuo Štabino iki Raigardo apl.

Tarptautinių ratifikuotų sutarčių iki 1924 nustatytos Lietuvos ribos apėmė 88.111 km². Tai buvo lietuvių etnografinė erdvė, nors ne visai tiksli, nes ji apėmė apie 4000 km² nelietuviškų žemių pietuose nuo Nemuno ir Juodosios Ančios, o neįtraukė Lietuvon beveik 9000 km² M. Lietuvos plotų.

Tačiau ir šių Lietuvai pripažintų plotų neteko jai valdyti, nes 1920 X 9 Lenkijos armija klastingai sulaužė Suvalkų sutartį, įsiveržė į Vilnių ir okupavo žymią rytinės Lietuvos dalį. Trumpas karas ir ilgos derybos nepajėgė išvesti teisėtų sienų tarp Lietuvos ir Lenkijos. Galop Antantos ambasadorių taryba 1923 III 15 paliaubų linija pripažino faktinę administracinę ribą tarp Lietuvos ir Lenkijos, kurią Lietuva

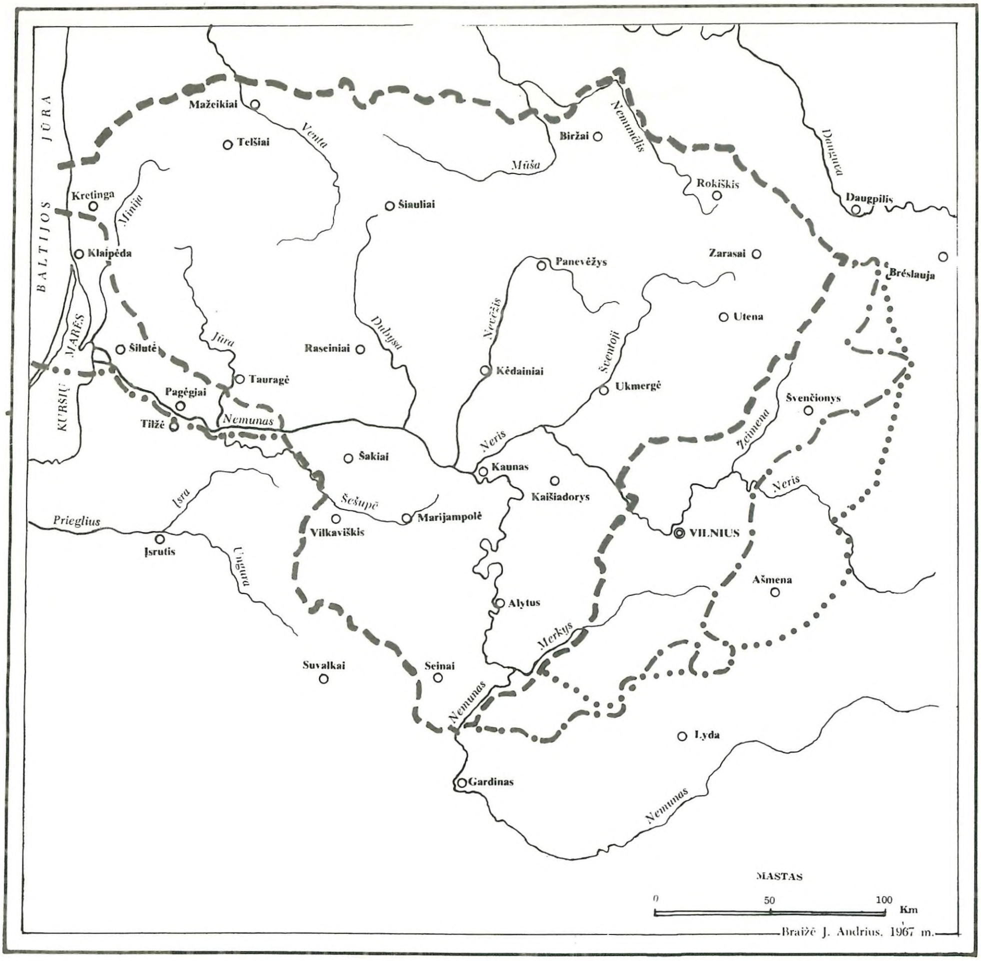

Lietuvos sienos 1939–45.

– – – – – – Lietuvos sienos, hitlerinei Vokietijai 1939 III 22 užgrobus Klaipėdos kraštą.

–.–.–.–.–.– Lietuvos sienos, Sovietams dviem atvejais (1939 X ir 1940 VIII) sugrąžinus dalį Vilniaus krašto, viso 9527 km².

. . . . Lietuvos rytinės sienos vokiečių okupacijos metu (1941–44), kai vokiečiai prie Lietuvos priskyrė Ašmenos ir Svierių aps., Vidžių ir Benekainių vls.

–..–..–..–..– 1945 Lietuvai grįžusio Klaipėdos krašto siena su Sovietų pavadintąja Kaliningrado sritimi.

laikė tik administracine linija, neteisėtai jai primesta. Lenkija okupavo 32.441 km², o Lietuvai liko 55.670 km².

Šitie plotai ir ribos nesikeitė iki 1939 III 22, kada Vokietija ultimatumo keliu atplėšė nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. Lietuva nustojo 2848 km² erdvės ir žymios dalies savo pramonės su vieninteliu uostu. Lietuvai liko 52.822 km².

Vokietijos nacių ir Rusijos bolševikų draugiškas susitarimas 1939 VIII 23 paskatino Vokietiją pradėti karą prieš Lenkiją. Parklupdytą Lenkiją užpuolė ir Sovietai, drauge su rytine Lenkija okupuodami ir lietuvišką Vilniją. 1939 X 10 derybose Maskvoje Sovietai privertė Lietuvą įsileisti sovietines įgulas ir kartu sutiko iš 32.441 km² jų okupuotos Vilnijos užleisti Lietuvai tik penktą dalį (6880 km²). Į tą plotą įėjo Vilnius, Trakai ir siauras ruožas palei geležinkelį Vilnius–Švenčionėliai–Turmantas, o pietuose — Eišiškės–Šalčininkai–Toboriškės. Lietuvos plotas padidėjo iki 59.702 km².

Nepriklausomos Lietuvos teritorija buvo padalyta į apskritis (žr. LE I 224). 1938 buvo šios aps.: Alytaus, Biržų, Kauno, Kėdainių, Klaipėdos, Kretingos, Marijampolės, Mažeikių, Pagėgių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Seinų, Šakių, Šiaulių, Šilutės, Tauragės, Telšių, Trakų, Ukmergės, Utenos, Vilkaviškio ir Zarasų. 1939 Vokietijai užėmus Klaipėdos kraštą, atkrito 3 aps. (Klaipėdos, Pagėgių ir Šilutės), o prisijungus prie Lietuvos daliai Vilniaus krašto, prisidėjo 3 aps. (Eišiškių, Švenčionių ir Vilniaus) ir Vilniaus mst.

9. Pirmoji sovietinė okupacija

1940 VI 15 didelė Sovietų armija įsiveržė Lietuvon ir užgniaužė Lietuvos nepriklausomybę. Vad. ‚Liaudies seimas' nusiuntė savo delegatus Maskvon į Aukščiausiojo Sovieto VII sesiją, kurios metu (1940 VIII 3) nutarta: ‚Priimti Gudijos SSR Aukščiausiojo Sovieto siūlymą perduoti Lietuvos Sov. Soc. Respublikai Švenčionių rajoną ir Vidžių, Adutiškio, Astravo, Varanavo, Rodūnios rajonų dalis su lietuvių gyventojų dauguma' (cit. iš Naša Strana, Maskva, 9 1940 psl. 3). Tačiau iš tikrųjų Lietuva gavo ne šešis rajonus, o tik dviejų rajonų ekvivalentą, viso 2647 km^2 keliose vietose. Susovietintos Lietuvos plotas pasiekė 62.349 km^2, Lietuvos rytinė siena ėjo iš šiaurės į pietus ir Lietuvon buvo įtrauktos šios vietovės: Drūkšių ežero vakarinė dalis, Gaidė, Rimšė, Kačergiškė, Tverečius, Vasiūnai, iki Kazionių (Ožiūnų), Adutiškis, Švenčionys, Strūnaitis, Pavoverė, Karkažiškės, Buivydžiai prie Neries, Kirtimai, Lovoriškės, Šumskas, Medninkai, Toboriškės, Dieveniškės, Šalčininkai, Butrimonys, Eišiškės iki Nočios, Dubičiai, Katros upe iki Beržtų, punktas pusiaukely tarp Kabelių (Lietuvos) ir Pariečės (Gudijos) Senovė, Dūbo ež., Ežeraičiai iki Pervalko prie Nemuno.

10. Vokiečių okupacija

Šitos Sovietų nustatytos sienos laikėsi tik arti metų, kai naciai pradėjo karą prieš savo sąjungininką. Okupavę Lietuvą 1941 birželio pabaigoj, vokiečiai apsisprendė pakeisti jų kietai valdomos-okupuotos Lietuvos administracines rytines sienas, priskirdami prie Lietuvos ir tuos rajonus, kuriuos Sovietinė Gudija buvo pažadėjusi Lietuvai 1940 VIII 3, rytuose duodami Lietuvai beveik tiek ploto, kiek buvo Antantos ir Lenkijos numatyta Spaa konferencijoj 1920 VII 10, antroje Curzono linijos redakcijoje, kada Lietuvai buvo numatyta palikti ne tik Vilnių, bet ir Gardiną, Ašmeną, Svierius ir Brėslaują, t.y. žemes 50 km į rytus nuo Gardino–Vilniaus–Daugpilio glžk. linijos. Seinų kraštą (Suvalkų trikampį), Gardiną, Druskininkus ir Marcinkonis iki Ūlos upės vokiečiai prisijungė prie savo projektuojamos Naujųjų Rytprūsių provincijos, duodami Lietuvai priedų tiktai rytuose nuo Vilniaus. Čia Lietuvai tapo prijungtos Ašmenos ir Svierių aps. ir Benekainių bei Vidžių vls. Lietuva buvo pavadinta ‚Generalbezirk Litauen' (Lietuvos Generalinė Sritis). Jos plotas buvo 67.199 km^2. Jos rytinio pasienio miesteliai buvo: Gaidė, Vidžiai, Tverečius, Adutiškis, Kamojys, Svieriai, Šėmetas, Gervėčiai, Smurgainys, Kriavas, Alšionys, Dieveniškės, Benekainys, Eišiškės ir Nočia. 1942 V 27 vokiečiai pravedė šioje srityje gyventojų statistiką ir rado 2.789.587 gyv., kurių tarpe lietuvių buvo 2.263.997, lenkų — 336.936, gudų — 82.320, rusų — 85.303 (kartu su karo belaisviais) ir kt — 21.028.

LIETUVOS VALSTYBĖS ERDVĖ IR JOS GYVENTOJAI NUO 1263 IKI 1959

Metai	Erdvė (km^2)	Gyv. skaičius	Gyv. tankumas	Liet. skaičius	Liet. %
1263	200.000	400.000	2,0	250.000	63,0
1341	350.000	700.000	2,0	370.000	53,0
1377	700.000	1.400.000	2,0	420.000	30,0
1430	930.000	2.480.000	2,5	520.000	21,0
1572	320.000	1.700.000	5,6	780.000	46,0
1791	250.000	2.500.000	10,0	1.400.000	56,0
1793	132.500	1.800.000	13,6	1.410.000	78,0
1918	96.300	3.200.000	33,0	1.950.000	61,0
1923	88.111	3.316.000	37,7	2.122.000	64,0
1925*	55.670	2.230.000	40,0	1.806.000	81,0
1940	62.345	2.990.000	48,0	2.362.000	79,0
1942	67.199	2.789.587	41,5	2.263.997	81,1
1959	65.197	2.711.000	41,6	2.151.000	79,3

* Lietuvos ploto ir gyventojų skaičiaus sumažėjimas 1925, lyginant su 1923, šioje lentelėje siejasi su Ambasadorių konferencijos 1923 III 15 sprendimu, nustančiu Lietuvos–Lenkijos sieną (beje, Lietuvos nepripažintu) ir tuo būdu priskiriančiu Lenkijai jos okupuotą Lietuvos plotą (32.441 km^2).

11. Antroji sovietinė okupacija

1944 antroje pusėje Sovietai antrą kartą okupavo Lietuvą. Jie atėmė nuo Lietuvos Ašmenos ir Svierių aps., atstatė 1940 pabaigos rytines sienas ir paliko prie Lietuvos Klaipėdos kraštą, Rusijai priskirdami M. Lietuvos didžiąją dalį su Tilže ir Karaliaučiumi. Nuo 1945 susovietinta Lietuva turi 65.197 km^2 ploto. Lietuvos geopolitinė padėtis labai pablogėjo. Lietuva ne tik neteko nepriklausomybės ir tapo rusiškos Sovietijos dalimi, bet ir nebeatgavo M. Lietuvos, kurios apytuščiais per karą tapę plotai buvo rusų kolonizuoti. Tuo būdu nedidelė Lietuva buvo rusų apsupta ir iš vakarų pusės, atkertant ir izoliuojant ją nuo V. Europos.

I. Achmatov, Atlas geografičeskij, istoričeskij i chronologičeskij Rossijskago gosudarstva, sostavlennyi na osnovanii istorii N. M. Karamzina. Novoje izd. 1845; *K. I. Arsenjev,* Statističeskije očerki Rossii 1848; *M. Baliński,* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, IV: Wielkie Księstwo Litewskie [2]1886; *L. Chodźko,* La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque 1835–37; *W. Conze,* Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland, I: Hufenverfassung im ehemaligen Grossfürstentum Litauen 1940 (ir svarbi H. Łowmiańskio recenzija — Roczniki Historyczne XVI 1947); *L. V. Čerepnin,* Obrazovanije Russkago centralizovannogo gosudarstva v XIV–XV vekach 1960; *E. von Engelhardt,* Weissruthenien 1943; *K. Haushofer,* Grenzen 1927; *Z. Ivinskis,* Lietuvos sienų klausimu 1946 (rankraštis ir išspausdintas sienų žemėlapis; teksto santrauka — Nepriklausomoji Lietuva 1952); *A. Jablonowski,* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym (Żródła Historyczne XIX 1889); *H. Jablonowski,* Westrussland zwischen Wilna und Moskau [2]1961 (teritorinis Lietuvos augimas ligi XV a. galo); *J. Jakubowski,* Atlas historyczny Polski: Wielkie Księstwo Litewskie w połowie XVI wieku 1927; (") Opis księstwa trockiego (Przegląd Historyczny VII 1907); (") Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed unią Lubelską 1912 (liet. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją 1921); *P. Klimas,* La Lithuanie Russe 1918; (*P. Koeppen*) *P. J. Keppen,* O narodnykh perepisiach v Rossii 1889; *I. Kripiakevich,* Istorija ukrainskoi kolonizacii 1938; *W. Kubijowytsch,* Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine 1934; *M. Kuczyński,* Ziemie czernihowo-siewierskie pod rządami Litwy 1936; *M. Liubavskij,* Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije litovsko-russkago gosudarstva ko vremeni izdanija Litovskago statuta 1892 (veikalan įdėta: Političeskaja karta Litovsko-Russkago gosudarstva konca XV i načala XVI veka); *A. Meillet,* Les langues dans le bassin de la mer Baltique (Scientia XXIV 1919); *J. Morzy,* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII w. 1965 (54 statistinės tabelės); *J. Natanson-Leski,* Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569–1772, 1964; (") Dzieje granicy wschodnej Rzeczypospolitej, I: Granica moskiewska w epoce Jagiellońskiej 1922 (tikslus spalv. žemėlapis); (") Zarys granic i podziałów Polski najstarszej 1953; *K. Pakštas,* Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas (Aidai 1–4 1950); (") Lietuvos ribų problema 1939; (") National and State Boundaries (Lituanus 3 1959); *V. Pašuto,* Obrazovanije Litovskogo gosudarstva 1959; *V. Pičeta,* Agrarnaja reforma Sigizmunda Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve [2]1958; Pietinė Lietuva Grigaliaus Valavičiaus 1559 metų Lietuvos girių aprašyme (red. V. Žemaitis) 1964; *M. Pietkiewicz,* La Lithuanie et sa dernière insurrection 1832; *M. Reinhard,* La population mondiale de 1700 a 1948, 1949; *G. Rhode,* Die Ostgrenze Polens, I (bis zum Jahre 1401) 1955 (6 spalvoti žemėlapiai, gausus senųjų atlasų bibliografinis sąrašas); *W. Semkowicz,* Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych. Stan polityczny z czasów króla Stefana Batorego (1582) z uwzględnieniem późniejszych zmian terytorialnych do r. 1770, 1933 (geras spalvotas žemėlapis); Strukturbericht über das Ostland, I: Ostland in Zahlen, II: Ostland Atlas 1942; *J. Totoraitis,* Sūduvos-Suvalkijos istorija I 1938 (spalvotas žemėlapis); *W. Wielhorski,* Litwa etnograficzna 1928; *J. Žilius,* Lietuvos rubežiai 1920.

Kai kurių nauja medžiaga paremtų pataisų bei pastabų pridėjo ir bibliografiją papildė *Zenonas Ivinskis.* *Red.*

KULTŪRA

A. SENOJI KAIMO KULTŪRA

PAPROČIAI

JONAS BALYS

Šeimos ar didesnės žmonių grupės bendravimas pasireiškia papročiuose, kai darbas siejamas su laisvalaikio praleidimu, rimti tikslai ir apeigos pinasi su pramogavimu ir pokštais. Papročiuose kartais vyrauja rimti, kartais pramoginiai tikslai arba abiejų junginys. Didelės įtakos papročiams susidaryti turėjo liaudies tikėjimai: galima sakyti, kad papročiai yra praktiškai pritaikyti tikėjimai. Papročiai dažnai yra susiję su dainomis, šokiais ir kitomis tautosakos rūšimis. Papročiai skirstomi į tris dideles grupes: metinės šventės, arba kalendoriniai papročiai, darbo papročiai, šeimos gyvenimo papročiai.

Žymiausios metinės šventės yra: Kalėdos, Užgavėnės, Velykos, Jurginės, Sekminės, Joninės ir Vėlinės. Didžioji žiemos šventė yra Kalėdos (žr. LE X 294–296), o didžioji vasaros šventė — Joninės (žr. LE IX 480–482). Jos abi maždaug sutampa su saulės grįžimu, tačiau papročiuose daugiau pabrėžiami praktiški reikalai: viduržiemyje pastangos apsisaugoti nuo šalčio ir tamsos ir su tuo susijusių pavojų, laukiama atvažiuojančio paslaptingo ‚svečio' Kalėdos, o vidurvasaryje ypač rūpinamasi laukų derliumi, žmonių ir gyvulių sveikata. Tuo tikslu deginamos Joninių ugnys, renkamos vaistingos žolės, maudomasi ir buriama. Pereinamojo laikotarpio šventė yra Užgavėnės (žr. LE XXIII 317–319), kai baigiasi žiema ir laukiama pavasario. Kalėdose ir ypač Užgavėnėse didelę reikšmę turi kaukininkai (žr. LE XI 194–196) ir jų vaikštynės. Užgavėnėse ir ypač Joninėse daug dėmesio kreipiama į jaunų bendruomenės narių šeimos gyvenimą. Joninėse jaunimas buria ir renkasi sau poras, Užgavėnėse pajuokiami viengungiai ir senmergės. Jurginės (žr. LE X 131–132) — pavasario pradžios šventė, daug dėmesio kreipiama gyvuliams, ypač arkliams. Tądien pirmąkart išgena bandą į lauką, daro būrimus gyvuliams ir paukščiams apsaugoti nuo vilko ir vanago. Velykos (žr. LE X 294–296) yra džiaugsmo ir vaikų šventė, dažyti ir išrašyti kiaušiniai yra būdingiausias reiškinys (žr. Margučiai — LE XVII 310–311). Sekminės (žr. LE XXVII 206–207) pirmiausia yra piemenų šventė; piemenys puotauja, valgo kiaušinienę ir apvainikuoja karves, kad jos duotų daugiau pieno. Būdinga rudens šventė yra Vėlinės (žr. LE XXXIII 322), kai prisimenami mirusieji ir stengiamasi jiems padėti, pavalgydinti ir sušildyti vėles.

Iš darbo papročių ryškiausi yra: arimo pradžia, arba pirmoji vaga pavasarį, pirmasis bandos išginimas, sėjos pradžia, piūties pabaigtuvės ir kūlės pabaigtuvės. Pirmas ūkininko išėjimas pavasarį su arklu ar plūgu į lauką, pradėjimas žemės ūkio darbų, yra toks žygis, kuriam teikiama daug dėmesio ir nuo kurio, kaip seniau buvo manoma, pareina visų metų sėkmė ir derlius. Todėl su pirmąja vaga siejama daug papročių ir prietarų. Šeimininkė duoda artojui taukų ar lašinių, liepia pačiam valgyti ir žagrę tepti, kad dirvoje usnių nebūtų. Ji atkelia vartus ir išlydi artoją į lauką. Prieš pradėdamas arti, artojas pabučiuoja žemę, kad ji nesusirūstintų ir gerą derlių duotų. Pirmoji vaga dažnai varoma į žiemių pusę, kad javų nepultų kenkėjai. Kartais pirmąją vagą apvaro aplink visą dirvą ir tiki, kad ji apsaugosianti laukus nuo audrų. Pirmąkart iš lauko grįžusį artoją šeimininkė aplieja vandeniu, kad javams lietaus netrūktų; paskui jį pavaišina kiaušiniene. Laistomas ir piemuo, kai pavasarį pirmą dieną pargena namo bandą, nes tada karvės būsiančios pieningos. Pirmąkart išgenamą bandą aprūko ėgliu ir plaka su ėglio šakele (verba): rūkymas apsaugosiąs gyvulius nuo pakerėjimo (blogos akys nenužiūrės ir neatims karvėms pieno), o plakimas žalia rykšte apsaugosiąs gyvulius nuo ligų (žr. Gyvulininkystė: papročiai — LE VII 305–307). Sėjos metu ūkininkas laikosi visos eilės draudimų: nekerpa plaukų ir neskuta barzdos, parenka tinkamą laiką, burtus darydamas paruošia sėklą, pabučiuoja žemę, persižegnoja ir prieš berdamas pirmas saujas pasimeldžia: ‚Duok, Dieve, kad užderėtų man ir kitiems duoną valgantiems'. Tada beria pirmąsias saujas kryžiškai į visas keturias puses. Ūkininkas prašo derliaus ir duonos, kad visiems užtektų, dažnai maldoje išskaičiuoja: prūsams ir žydams, ponams ir elgetoms, pamini ir paukščius. Kartu jis nori apsaugoti pasėlius nuo pikto burtininko ir paukščių išlesimo. Piūties pabaigtuvės yra kaip ir apvainikavimas visų metų ūkininko darbo. Jis dėkoja žemei už derlių, duoda jai auką, įkasdamas duonos į žemę, stengiasi įsigyti derliaus dvasios palankumą ateičiai (žr. Derliaus papročiai — LE IV 455–458; Javų dvasia — LE IX 366). Pastebime rungtyniavimą darbe piovėjų tarpe, pokštus tarp jaunų vyrų ir merginų dėl paskutinio pėdo, pagaliau viską apvainikuoja pabaigtuvių vainikas,

nupintas iš paskutinių sukirstų varpų, jo nešimas namo, dainuojant ‚rugelio dainas', iškilmingas vainiko (arba paskutinio pėdo) įteikimas šeimininkams, laistymasis vandeniu, gausi vakarienė, po jos šokiai ir dainos (dar žr. Rugiapiūtė — LE XXVI 81–84). Kūlės pabaigtuvės reiškia tų metų ūkiškų darbų pabaigą: valgomas gaidys (seniau tatai galėjo reikšti auką), daromas alus ir kepamas pyragas bei ruošiami kiti patiekalai be mėsos, vaišinami kaimynai ir talkininkai, jaunimas žaidžia ir šoka. Atsilikusiems kaimynams, kurie dar nebaigė kūlės, nuneša iš šiaudų padarytą vyrišką iškamšą. Daromos ir linų mynės pabaigtuvės. Didieji ūkio darbai atliekami talkos (žr. LE XXX 304) būdu: kaimynai ateina dirbti be atlyginimo, tik už gerą pavaišinimą, susirenka daug žmonių ir didelį darbą, kaip javų piovimas, kūlė ar linų mynė, atlieka per vieną dieną. Kas naudojasi talka, tas ir pats įsipareigoja kitų talkoje dalyvauti. Tai graži kaimynų bendravimo ir pagalbos forma.

Žmogaus gyvenimo ciklas prasideda gimimu ir krikštynomis. Motina iš anksto rūpinasi, kad naujagimis būtų sveikas, gražus ir turėtų laimės gyvenime. Todėl nėštumo metu ji laikosi visos eilės draudimų ir vengia daugelio dalykų, kurie tariamai galėtų turėti blogos įtakos naujagimiui, jo sveikatai, grožiui ir pasisekimui gyvenime (žr. Gimdymas: prietarai ir papročiai — LE VII 238–239). Ilgai nelaukiant daromos krikštynos (žr. LE XIII 128-129); tai linksma vedusių žmonių šventė; jaunimas joje nedalyvauja, išskyrus vaikus, kurie gauna košės. Kūmai (žr. LE XIII 343–344) rūpestingai parenkami ir laikomi lyg giminėmis.

Smagiausia šeimos šventė yra vestuvės (žr. LE XXXIII 472–474). Vedybos nebuvo laikomos tik dviejų asmenų ar dviejų šeimų reikalu, bet jomis domėjosi ir rūpinosi visa abiejų pusių plati giminė ir vietinė bendruomenė arba kaimas. Taip seniau būdavo lietuvių ūkininkų tarpe, kuriuose vestuvių papročiai ilgai išsilaikė ir trukdavo visą savaitę, arba bent tris dienas. Vestuvių papročiai grupuojasi apie tris pagrindines idėjas: 1. atsiskyrimą iš savos tėvų bendruomenės ir įsijungimą į svetimą bendruomenę; 2. rūpinimąsi, kad jaunavedžiai turėtų laimės: būtų sveiki, sektųsi jiems ūkis, turėtų gerą prieauglį ir tarpusavy sutiktų; 3. apsisaugojimą nuo ligų, užbūrimo ir kitų nepasisekimų, kaip neturtas. Vestuvėse pinasi trejopa nuotaika: rimta, liūdna ir linksma. Nuotaka rodo didelį nenorą skirtis iš tėvų bendruomenės: ji verkia, prašo gimines ją vaduoti, stengiasi pasislėpti ir pn. Svotas ar piršlys turi surasti nuotaką, pasislėpusią po marška kitų merginų tarpe; esti juokų, jei išveda kitą merginą. Kartais dėl išdaigų bando įpiršti kitą merginą, panašiai apsirengusią. Tikroji nuotaka bando pasislėpti, reikia ją surasti. Jaunikis ir ypač jo padėjėjai, didysis svotas ir piršlys, turi parodyti didelį apdairumą ir sąmojį, kitaip bus iš jų juokiamasi. Pirmoji vestuvių dalis vyksta nuotakos, antroji jaunikio namuose. Abiem atvejais kita pusė arba ‚svetima šalis' esti sulaikoma ir klausinėjama, kaip kokie nepažįstami įsibrovėliai, jie turi dovanomis įsipirkti sau įėjimą į trobą ir vietą sėsti už stalo. Nuotaka duoda dovanas, nuvykusi į vyro pusę, jo giminėms. Linksmoji vestuvių dalis prasideda pirmaryčiuose, kai po keltuvių vyksta nuotakos prajuokinimas. Po marčpiečių esti iškilmingas marčios šokis: kitiems stovint ratu su degančiomis žvakėmis rankose, nuotaka šoka su visais vyro šalies giminaičiais, vyriškiais ir moteriškėmis, paskutinis šokėjas esti jos vyras. Taip marti iškilmingai priimama į vyro bendruomenę. Tada vyro tėvai simboliškai ir iškilmingai perduoda ūkio vadovybę jauniesiems šeimininkams.

Laidotuvėmis (žr. LE XIV 49–51) baigiasi žmogaus gyvenimo ciklas. Tačiau mirusieji ir vėliau dažnai prisimenami: daromos metinės ir kiti paminėjimai, ypač Vėlinėse, bet ir per kitas didžiąsias šventes, kaip Kūčios ar Velykos, prisimenami mirusieji ir dedama jiems maisto (žr. Dvasių kultas — LE V 288–289). Velykose lankomi mirusių artimųjų kapai ir ant jų pedama velykinių kiaušinių. Ryšys tarp gyvų ir mirusių šeimos narių laikomas nenutrūkęs per daugelį metų, kol tik kas gyvųjų juos prisimena.

Lietuvių papročiai turi ūkininkų tautai būdingus požymius. Jie rodo prisirišimą prie žemės ir pagarbą jai, kaip visų maitintojai ir motinai. Ūkininkas rūpinasi laukų derliumi ir gyvulių sveikata. Matome pastangas užsitikrinti gausų šeimos prieauglį, naujas rankas darbui dirbti, pavaduotojus senatvėje. Kaimo žmonės mėgsta bendrauti, jie kartu dirba, kartu ir linksminasi. Per talkas, pabaigtuves ir vestuves yra daug gerų progų susitikti ir pabendrauti visiems, jaunimui ir senimui. Toks bendravimas padeda išauklėti ir palaikyti socialinį jausmą, bendruomenės nariai padeda vieni kitiems. Įvairūs papročiai klestėjo, kai lietuviai ūkininkai gyveno kaimuose. Išsiskirsčius į vienkiemius, daugelis papročių nustojo savo reikšmės, kiekviena šeima pradėjo gyventi daugiau savarankišku būdu, bendruomeniškumą pakeitė individualizmas.

J. Balys, Lietuvių tautosakos skaitymai II 1948; ('') Litauische Volksbräuche (Folk-Liv, 49 1948).

DIEVAI IR DVASIOS

JONAS BALYS

Kilmė. Prieš pasaulinės apimties religijų (budizmo, krikščionybės, islamo) atsiradimą ir įsigalėjimą kiekviena etninė grupė arba tauta pati susidarydavo savo religines arba mitines pažiūras ir sąvokas, kuriose atsispindėdavo jos savitumas, pareinąs nuo rasės, gyvenamo krašto gamtos ir istorinių veiksnių. ,Mitologija yra tautos kultūrinė istorija, išreikšta simboliškai ir praktiškai, ir tuo būdu ji yra jų kultūros neatskiriama dalis' (E. W. Count).

Religinių sąvokų susidarymą formavo įvairios priežastys. Pagrindą joms davė baimės jausmas, noras užsitikrinti saugumą ir reikalingas pragyvenimo sąlygas, fiziškai silpno žmogaus noras apvaldyti gamtos jėgas ir jas palenkti savo valiai. Senovės lietuvių religiją labai įdomiai aptarė vysk. M. Valančius: ,Tiesa, jog tikėjimas tas buvo klaidingas ir išganymo dūšioms atnešti negalėjo, vienok Lietuvos kunigaikštystei labai giliavo' (Žemaičių vyskupystė 1848, sk. 17). Tame ,giliavime' (tinkamume) ir glūdi gamtinių žmonių religijos esmė.

Dažnos pirmykščių religijų pasireiškimo formos yra: 1. m a g i j a, arba burtai (žr. LE III 373–375), 2. mirusių sentėvių gerbimas, arba m a n i z m a s, ir 3. gamtos kūnų bei reiškinių gerbimas ir jų sudvasinimas. Pirmiausia žmogus palinko gamtos elementus (ugnį, vandenį ir kt.) ir kūnus (dangaus šviesuolius, augalus ir gyvulius) laikyti gyvus ir veikiančius panašiu būdu, kaip pats žmogus. Tai — vad. a n i m a t i z m a s. Senovės lietuviai, kaip ir daugelis kitų tautų, gerbė ir garbino ugnį, žemę, kalnus ir akmenis, vandenį, saulę, mėnulį, griaustinį, medžius (ypač ąžuolą) ir kai kuriuos gyvūnus (pvz. žalčius). Tai buvo ne kokių dvasių, bet pačių galingų gamtos kūnų gerbimas, nuo kurių taip labai pareina žmogaus gerovė. Gerbk juos, bijok jų, nes ugnelė galės supykti ir sudeginti, vanduo paskandins arba sausra kankins, įžeista saulė nešvies, bus šalta ir niekas neaugs, supykintas griaustinis nutrenks, arba priešingai — gerai nuteiktas pagelbės žmogui, pažadindamas laukų derlių ir sunaikindamas žmogui kenkiančias jėgas. Čia tie gamtos kūnai elgiasi, kaip gyvos būtybės, jie turi ,sielą', panašią į žmogaus, jie gali žmogui padėti arba jam kenkti. Toliau pažengus gamtos kūnų ir reiškinių gerbimui, išrandami visokie globėjai, valdytojai ir sargai. Jų yra ne po vieną, bet daug. Kiekviena vieta, kaip laukas, miškas, vanduo ar sodyba, turi savotišką sargą ar valdytoją, tam tikrą būtybę, kuri ten gyvena ir veikia, laiko savo įtakoje tam tikrą sritį. Jie gali žmogui padėti, bet gali ir pakenkti. Toks Lauksargas ar Medeinė jau nėra suasmenintas laukas ar miškas, bet tam tikra dvasia, lauko ar miško valdytojas (-a), kurie nepriklausomi veikia savo srityje. Tai jau vad. a n i m i z m a s. Burtai ir prosenių gerbimas lietuviuose nebuvo labai išsivystę arba vyraują, bet gamtos ir jos ,valdytojų' gerbimas arba paisymas buvo labai ryškus.

Nuo tokių ,valdytojų dievužėlių' jau nebetoli ir iki d i e v ų pilna žodžio prasme, t.y. tokių įsivaizduotų būtybių, kurios galinčios bet kur pasireikšti, nesančios taip labai surištos su vieta ir daiktais, turinčios daugiau galios ir valdžios įvairiose srityse. Dievai įsivaizduojami daugiau mažiau suasmenintu, žmogišku pavidalu. Tiesa, ta riba tarp globėjų ir dievų ne visados yra aiški.

Šaltiniai — tai pirmiausia kronikos ir seni raštai. Dažnai cituojamas kryžiuočių kronikininko vienuolio Petro Dusburgiečio apie 1326 duotas senosios baltų religijos apibūdinimas: ,Klysdami garbino kaip dievus visokius kūrinius, kaip saulę, mėnulį ir žvaigždes, griaustinį, sparnuočius, keturkojus, taip pat... girias, laukus ir šventus vandenis'. Šitokiam bendro pobūdžio aptarimui be reikalo teikiama perdėtai didelė reikšmė, nes jis gali tikti daugeliui gamtinių religijų. Sunku būtų rasti tokią pirmykštę kiltį, kurioje vienu ar kitu būdu (vienur daugiau, kitur mažiau) nebūtų gerbiama ugnis ar saulė. Gamtos gerbimas anaiptol nereiškia, kad tuo pačiu metu nėra buvę ir dievų, tik jie kronikininkui galėjo būti nežinomi. Krikščionys kronikininkai, paprastai dvasininkai, visas stabmeldiškas religijas vaizdavo pagal vienodą štampą, pamėgdžiodami S. Testamente randamą pagonių aptarimą. Labai panašiu būdu, kaip Dusburgietis, aptaria senovės suomių religiją vyskupas Agricola. Krikščionims autoriams rūpėjo pabrėžti stabmeldiško tikėjimo kvailumas ir menkystė. Vienas jėzuitų misininkas 1604 rašė: ,Žmonės prieina iki tokio beprotybės laipsnio, jog tiki, kad žalčiuose esanti dievybė ir t.t.' Be to, religinės paslaptys buvo slepiamos nuo svetimųjų, ypač naujo tikėjimo skelbėjų, kurie be atodairos viską naikino ir niekino, kas žmonėms buvo brangu ir šventa. Viename 1583 jėzuitų misininkų pranešime sakoma: ,Kai mūsiškiai savo pamoksluose tokius papročius peik-

davo, kai jie gyvulių kaulus (tur būt, arklių ar raguočių kaukoles. J. B.) ir kitus šio jų grubaus tikėjimo ženklus nuo staktų ir sienų nuplėšdavo, juos kojomis trypdavo ir ant laužo mesdavo, kai jie jų dieviškus ąžuolus nukirsdavo ir šventas gyvates, su kuriomis tėvai ir vaikai jau nuo lopšio buvo susigyvenę, sutraiškydavo, tada šaukdavo stabmeldžiai, kad jų šventenybės yra išniekinamos, kad jų medžių, uolų, laukų ir sodų dievai yra sunaikinami' (St. Rostovskis, 1748). Tad nenuostabu, jei kitame jėzuitų 1605 pranešime sakoma, kad žmonės savo namų globos dievo Dimstipačio ‚garbinimo apeigų klausinėjančiam vienuoliui visai nenorėjo atidengti'. Tokių paslapčių atidengimas galėjo būti skaudžios bausmės priežastis. Kaip pavyzdys gali būti Labguvos viršininko 1571 raštas savo vyresniajam Karaliaučiuje, kuriame pranešama apie maro siautimą Užmario žvejų tarpe ir kaip vienas jų, Mikelis (Michel) iš Popkeimio (Tepliuvos vls.), prikalbėjęs daugelį žmonių melstis į Diedewaythe (maro deivę), jai paaukoti juodą ožį ir kitas apeigas atlikti, kad maro nelaimę nukreiptų. Už tokią ‚pasibaisėtiną stabmeldystę' (greuliche Abgötterei) Mikelis buvo uždarytas į kalėjimą ir greičiausiai budelio nukankintas (Neue Preussische Prov.-Blätter II 1846 227). Reformatai apskritai dar aršiau kovojo su senojo tikėjimo liekanomis negu katalikai. Jie dažnai stengdavosi pabrėžti: žiūrėkite, kokioje tamsybėje katalikybė laikė žmones, kiek jie visokių stabų ir velnių tebegarbina. Tokia tendencija ryški protestanto J. Lasickio rašte apie žemaičių dievus (1580).

Nemokėdami žmonių kalbos arba menkai ją tesuprasdami, senieji autoriai ir be blogos valios lengvai galėjo suklysti ir išrasti visą eilę dievų nebuvėlių. Išgirdę vieną ar kitą retesnį žodį (pvz. žvaigždžiukė, meletėlė, klevelis, šluotražis) ir nežinodami jų prasmės, pasiskubindavo juos apšaukti dievovardžiais. Kartais nesusipratimas labai aiškus, bet daugeliu atvejų taip ir pasiliks paslaptis, kaip atsirado tokie keisti dievų vardai. Galimas dalykas, kad žmonės, kvočiami smalsių senųjų rašytojų tyčiomis tik niekus pasakodavo, o tikrus tikėjimus slėpė. Taip galėjo atsirasti tokie dievai, kaip ‚pizius', ‚kiaulių-kriukiai' ar ‚bičbirbius'. Dėl minėtų priežasčių atsirado daugybė tariamai senovės prūsų ir lietuvių dievų vardų, kurių didelė dalis yra sugalvoti arba dirbtiniai, kiti nesuprasti ir sudarkyti, kurių kilmės ir reikšmės, anot P. Skardžiaus, ‚šiandien sveiku protu, tur būt, jau niekas nebegalės išspręsti'. Tad vertinant rašytinius šaltinius, visados reikia apsvarstyti, ar jų autoriai norėjo ir galėjo duoti istorinę tiesą.

Šalia kronikų, senų raštų ir dokumentų, labai svarbus mitologijos šaltinis yra tautosaka. Kadangi neturime senų tautosakos užrašų, tai ir mitologinių vardų bei sąvokų ten nėra daug likę. Tautosakoje randami: Perkūnas, Žemyna, Laima, Giltinė, Gabija, Bangpūtys ir keletas mažiau ryškių, kaip Kukolis (plg. Joninių dainas), Kuršis (plg. Kurkas), Morė (plg. Užgavėnių papročius). Iš žemesnių dievybių arba dvasių tautosaka daug medžiagos duoda apie deives, arba laumes (žr. LE IV 411–412), milžinus, kaukus ir aitvarus (žr. LE I 61–62), rugių bobą (žr. Derliaus papročiai — LE IV 455–458), taip pat krikščioniškų viduramžių kūrinius, kaip velnius ir raganas, vilkolakius, slogutes ir inkubus (žr. LE VIII 527), atėjusius į mūsų kraštą kartu su vakarietiška kultūra. Tikėjimai ir pasakojimai apie numirėlius (vaidulis, nelaikis ir kt.) turi ir labai senų, ir naujoviškų, arba krikščioniškų - germaniškų įvaizdžių (žr. Dvasių kultas — LE V 288–289). Seni yra tikėjimai į vaisingumo ir derliaus dvasias (žr. Javų dvasia — LE IX 366). Yra gausu maldų ir giesmelių į saulę, mėnulį ir ugnį (LTL II).

Aiškinant mitologinius klausimus, reikia remtis keliais šaltiniais: senaisiais raštais, tautosaka, kalbotyros daviniais, archeologija ir liaudies menu. Dalykas bus tikras, kai kelių sričių duomenys sutaps.

Perkūnas (žr. LE XXII 303–305). Tai ryškiausias senovės lietuvių dievas, žinomas visiems baltams (lat. Pērkons, pr. Percunis). Jį, kaip lietuvių dievą, mini patys seniausi šaltiniai: Eiliuotoji Livonijos kronika (XIII a. gale), Malalos kronika (1261), viena agenda (1530) ir kiti vėlesni raštai. Tautosakos apie Perkūną irgi labai gausu: jis minimas sakmėse ir pasakose, dainose, patarlėse ir liaudies tikėjimuose (TD III 149–238). Suomių-ugrų giminė erziai-mardviai griausmo dievą vadina Pirgene, arba Purgine. Tai aiškus skolinys iš baltų. Šitas pasiskolinimas galėjo įvykti tik tada, kai baltų protėviai gyveno arčiau mardvių, kur nors netoli vidurinės Volgos, gal apie 2000 pr. Kr. Ir kitas suomių gimines veikė baltų Perkūnas: jo įtakoje suomiai pasidarė žodį ‚perkele' (velnias), o estai ‚põrgu' (pragaras). Yra pagrindo manyti, kad slavų Perun irgi yra baltiškos kilmės, bet ne atvirkščiai.

Lietuviai Perkūną įsivaizduoja aiškiai suasmenintu, žmogišku pavidalu. Pagal liaudies tradicijas, jis vaizduojamas dvejopai: kaip žilabarzdis senis, gyvenąs debesyse ir važinėjąs padangėmis ugnies ratais, su kūju arba kirviu rankoje, kuris sviestas vėl

sugrįžta atgal; dar sakoma, kad jis esąs senis su varine ar ruda barzda, važinėjąs po debesis, pasikinkęs į dviratį ožį, turįs kirvį rankose (TD III 167tt.). Šitokie įsivaizdavimai turi didelį panašumą su skandinavų griausmo dievo Thor pavidalu: ruda barzda, ožiai ir ginklas ‚mjolnir' (kūjis ar kirvis). Kitas jau vėlyvesnės kilmės Perkūno pavidalas esąs toks: kai jis pasirodąs žemėje žmonėms, tai atrodąs, kaip didelis ir stiprus, atšiaurios išvaizdos rudabarzdis vyras - medžiotojas, turįs kokį nors ginklą, bet ne kūjį (TD VI 53–67). Abiem atvejais antropomorfiškas dievybės įsivaizdavimas vargu ar begali būti aiškesnis.

Perkūnas valdo atmosferos reiškinius, ypač griaustinį ir žaibus, duoda žemei lietų, griausmas pažadina žemės derlingumą, persekioja ir naikina piktus demonus; būdamas piktas ir nepermaldaujamas, bet kartu ir labai teisingas, Perkūnas yra teisybės saugotojas ir nusikaltėlių baudėjas. Perkūnas turi daugelį požymių ir funkcijų, paprastai priskiriamų dangaus skliauto dievui. Nors Perkūnas buvo laikomas didelėje pagarboje ir jo labai bijota, tačiau nėra davinių tvirtinti, kad jis būtų buvęs laikomas vyriausiu baltų dievu, kurio būtų priklausę visi kiti dievai. Atrodo, kad kokio vyriausio dievo baltai iš viso neturėjo, buvo sritinės dievybės, kurios veikė savarankiškai. Ypatingas ‚dangaus dievas' baltuose nėra ryškus. Latvių dainos apie jį šį tą žino, lietuviuose tėra likęs tik vardas, teturįs bendrinę dievybės prasmę. Dangaus skliauto gerbimas ir ypatingas jo dievas būdingas klajoklių (nomadų) tautoms, klajojančioms su savo bandomis lygumose, tundrose ar stepėse, kur yra platus akiratis ir dangaus skliautas, tarsi koks dangtis, laiko juos apvožęs ir tolumoje atrodo susisiekiąs su žeme. Lietuviai gyveno miškuose ir retai tegalėjo stebėti viską apgaubiantį dangaus skliautą, tad jo ypatingai negerbė.

Pagal G. Dumezilio teoriją, griausmo dievo gerbimo priežastis esanti ne gamtos reiškinio (griaustinio ir žaibų) suasmeninimas, bet tautos ar kilties karingumo išreiškimas arba įkūnijimas galingo griausmo dievo pavidale, kuris tvarko visą bendruomeninį gyvenimą. Senovės lietuviai buvo karinga tauta, tad gal todėl jie buvo dideli Perkūno garbintojai. Kai lietuviai pasidarė žemdirbiai ir jų karingumas atvėso, tada ėmė ryškiau reikštis žemės, derliaus ir sodybos dievybių gerbimas, kurias šaltiniai pradeda dažnai minėti nuo XVI a.

Žemės dievai (žr. Žemės gerbimas — LE XXXV 240–241). Ūkininkų tauta negali negerbti žemės maitintojos. Tačiau ypatinga žemės deivė Ž e m y n a (deminutyvas: Žemynėlė) raštuose pasirodo gana vėlai. Pirmas ją pamini Lasickis apie 1580: Zemina. Tada seka eilė kitų šaltinių: Daukšos katekizmas 1595, Ledesmos katekizmo vertimas 1605 (ds. gl. Žeminas), D. Kleino gramatika 1653 (Zemyne), Praetorijaus apie 1690 raštai (Žemyna, Žemyne, Žemynele). Pastarasis labai išsamiai aprašo apeigas tos dievybės garbei, jas vadina ‚žemyneliauti', duoda maldų tekstus, jų tarpe ir lietuvišką. Kitą maldą duoda Brodovskis apie 1730 (LTS II 16tt.). Dainoje sakoma: Žemynėle, žiedeklėle, kur sodinsiu rožių šakelę...' (Rėza, nr. 84). Užkalbėjimuose nuo gyvatės iš Švenčionių apl. randame kreipimosi žodžius ‚motinėle žieminėle' (TD IV 179), ‚žemeniala metelala', ‚žema žemynela', ‚žemyne krūmine' ir pn. (Gimtasai Kraštas 1941 psl. 124). Tad visiškai tikras dalykas, jog buvo tikima į deivę Žemyną, ji buvo gerbiama, tačiau nėra aiškių davinių, kad ji buvo įsivaizduojama suasmeninta forma.

Kiek anksčiau negu Žemyna pradedamas minėti vyriškas Ž e m ė p a t i s: Mažvydas 1547 (Szemepatis), Wolfenbüttelio postilė 1573, Lasickis 1580 (Zemopacios), Bretkūnas 1590 (ds. gl. Szemepaczus), Martini 1666 ir Praetorius 1690 (Zemepattys, Zempattys). Iš šių šaltinių lieka neaišku, ar tai buvo žemės, ar sodybų dievybė.

Aiškus namų ir sodybos globėjas ar saugotojas buvo D i m s t i p a t i s (žr. LE V 45), apie kurio funkcijas ir kultą patikimų žinių duoda jėzuitų pranešimai (1583 ir 1605). Laukų arba dirbamos žemės globėjai ir saugotojai galėjo būti L a u k s a r g a s (Mažvydas 1547: Laucosargus) ir L a u k p a t i s (Lasickis: Laukpatimo). Su laukais ir žemdirbyste glaudžiai susijusios javų ir derliaus dievybės. Jų tarpe seniausias bus prūsų K u r k a s ‚stabas', daromas iš paskutinių sukirstų varpų (Christburgo 1249 sutartis: Curche; žr. LE XIII 394). Stryjkovskis mini (1582) ‚K r u m i n i e pradziu warpu' (žr. LE XIII 232) ir Brodovskiui (apie 1730) žinoma J a v i n ė (Jawinne, Göttin des Getreides).

Miško ir vandens dievybės. Medžių gerbimas (žr. Medžių kultas — LE XVIII 124–126), šventi gojai arba ‚alkai', gerbiamų medžių, ypač ąžuolų, nukirtimas ir kt. istoriniuose šaltiniuose dažnai minimi (Jeronimas Pragiškis 1390, jėzuitai Kražiuose 1618). Senieji katekizmai ir postilės nuolatos smerkia medžių gerbimą: Mažvydas 1547, Wolfenbüttelio postilė 1573, Daukša 1595. Ypatingus gerbiamus medžius randame iki pat XX a. (LTS I 56tt.). Ypač medžiai, suaugę iš dviejų kamienų ir sudarą angą, esti laikomi šventais ir ste-

bukladariais: pro tokią angą pralindęs žmogus išsivaduojąs nuo ligų. Šitas tikėjimas yra labai paplitęs ir remiasi įsivaizdavimu, kad toks pralindimas reiškia žmogaus gimimo pasikartojimą; tada žmogus tampąs sveikas, kaip naujagimis. Medžių gerbime pastebime kelis tarpsnius. Seniausias bus tikėjimas, kad medis gyvena ir jaučia taip, kaip gyvas žmogus: medžiai turį sielą, jie galį kalbėti, kenčią skausmą juos sužeidus ir nukirtus (animatizmas). Kitoks jau yra tikėjimas, kad medyje ar gėlėje įsikūnija miręs žmogus, ypač kai medis užauga ant jo kapo; tokį medį sužeidus tekąs kraujas. Medis gali būti laikomas ir kokios nors dievybės gyvenamąja vieta, užtat gerbtinas. Pagaliau medžiuose apsigyvenančios mirusiųjų vėlės arba jos ten atgailojančios. Tad medžius gerbti yra buvę daug priežasčių. Pagal jėzuitų XVI a. galo pranešimus, vyrai ypatingai gerbę ąžuolus, moterys — liepas.

Iš medžių ir miško dievybių yra tikra tik viena: M e d e i n ė. Ją mini keli šaltiniai. Malalos (1261) kronika: ‚Mejdejn', zuikių deivė (miško ir žvėrių arba medžioklės dievybės dažnai sutapdinamos); Lasickis: ‚Modeina et Ragaina silvestres sunt dii'; Daukšos katekizmas: ‚Medeines' (ds. gl.). (žr. LE XVIII 61).

Nors senovės lietuviai gerbė tekančius vandenis, ypač šaltinius, upes ir ežerus (apie tai dažnai mini kronikos, yra daug Šventežerių ir Šventupių, upių gerbimą smerkia pirmieji katekizmininkai), tačiau apie vandens dievybes patikimų žinių maža tėra (žr. Vandens gerbimas — LE XXXIII 97–98). Tikras tiktai dainose minimas B a n g p ū t y s (žr. LE II 173), audringos jūros dievas, žinomas ir Praetorijui. Stryjkovskio minimas dar lietaus dievas *L y t u v o n i s (Lituwanis) ir U p i n i s, dievas (Upinnis dewos). Lasickiui yra žinomas E ž e r n i s ar E ž e r i n i s (Ezernim, lacuum deum) ir Praetoriui Š u l n i n i s (Szullinnis). Kas juos praminė, žmonės ar paminėti autoriai, nėra įmanoma tikrai nustatyti.

Buities dievybės. Suasmeninta dievybė yra L a i m a, arba L a i m ė, deminutyvas — Laimelė (žr. LE XIV 68–69). Ji nulemia žmogaus ateitį (‚taip Laima lėmė', išsireiškimas, žinomas jau G. Ostermejeriui 1775), tad yra aiški gimimo ir likimo deivė, tautosakoje dažnai supainiojama su laume, arba deive. Raštuose ji paminėta gana vėlai, pirmąkart 1666 W. Martinio lot. įvade D. Kleino giesmynui: ‚Laimele'. Latviams Laima irgi gerai žinoma kaip gimdyvių globėja (pirmąkart pamini P. Einhorn, Historia Lettica, 1649). Kad Laima ir laumė yra dvi skirtingos būtybės, rodo viena liet. pasaka, kaip žmogus rado pamiškėje jas abi besipešančias ir išskyrė. Tų Laimų dažnai yra ne viena, bet trys seserys, kurios žmonėms nulemia skirtingus likimus. Liaudies dainoje labai aiškiai pabrėžiama: ‚Neverki, mergele, raminki širdelę, rasi būsi Laimos skirta, būsi mano miela' (A. Juška, Liet. svotb. dainos, nr. 14). Arba: ‚Tai Dievo duota, Laimužės lemta, kad per laukelį bernužis augo' (t.p. nr. 1085). Laimos daug kuo panašios į graikų moiras, romėnų parkas ir germanų nornas.

Mirties deivė G i l t i n ė (žr. LE VII 235) ir M a r o d e i v ė s įsivaizduojamos moteriškių pavidalu, jos gali būti matomos, galima su jomis pasikalbėti, o gudrus žmogus moka jas net apgauti (LTL I 11–15). Būdinga, kad ir gimimo arba likimo, ir mirties deivės yra moteriškos, jų veikla dažnai susikryžiuoja. Tad žmogaus gyvenimą ir mirtį valdo moteriškas pradas.

Koks nors požemio arba mirusiųjų pasaulio dievas lietuviams negalėjo būti žinomas, nes mirusių vėlės, pagal senas tradicijas, gyvenančios ne požemyje, bet kopiančios į aukštą kalną arba skrendančios Paukščių Taku į dausas. Tad Agendos ‚Pocols', gretinamas su rom. Pluto, bus koks nesusipratimas.

Blogio dievybės. Nėra duomenų tvirtinti, kad senovės lietuviai, prieš susidurdami su krikščionybe, būtų žinoję blogio dievus ar kokias piktas dvasias. Atrodo, kad tos pačios dievybės galėjo žmogui ir padėti, ir jam kenkti. Užtat jas reikėjo numaldyti ir sau palankiai nuteikti aukomis. Iš aukojamų gyvulių dažniausiai minimas ožys ir gaidys; be to, buvo nuliejamas alus, dedamas maistas. P i k u l a s ar P e k o l a s, kurį mini Maleckis (Picullus, Peckols), Agenda (Pecols), Wolfenbüttelio postilė (Pikullai) ir Praetorius (Pykullis), nebus buvęs koks nors ‚pragaro ir tamsybių dievas', bet paprastas krikščioniškas velniūkštis, ‚peklos gyventojas', kuriam ir vardas padarytas iš slaviško skolinio. Prūsai vieną naminę dvasią vadino K a u k s (Cawx), kuris vėliau galėjo įgauti velnio prasmę. K a u k a s (žr. LE XI 186) minimas visos eilės šaltinių, pradedant Mažvydu (ds. Caucos) ir ten pat gretinamas su pavogto svetimo turto nešėju aitvaru. Tai nėra originali baltų būtybė, nors vardas gali būti senas. Dualizmo idėja (geri ir blogi dievai, jų tarpusavio kova) nebuvo ryški, kol lietuviai nesusidūrė su krikščionišku šėtonu ir velniu.

Bendros išvados. Netenka abejoti, kad įvairiose Lietuvos vietose antriniai dievai buvo skirtingi. Taip prūsų dievai ir jų vardai turėjo būti kitoki, negu aukštaičių.

Negalima laukti, kad tolimesnėse nuo jūros srityse būtų buvęs žinomas toks Bangpūtys. Laiko atžvilgiu dievų vardai ir jų funkcijos turėjo taip pat pasikeisti. Išliko tik vienas dievas, bendras visiems baltams ir žinomas visose jų gyvenamose srityse — tai Perkūnas. Jis yra aiškiai antropomorfinis ir gal vienintelis, kuriam galima duoti dievo vardas pilna žodžio prasme (plg. Usener, psl. 109). Jeigu jis ir nebuvo vyriausias dievas (nors Agenda jį lygina su rom. Jupiteriu), tai tikrai buvo pats svarbiausias. Greičiausia jam buvo deginama šventa ugnis ir pašvęstas ąžuolo medis. Senose maldose ‚Dievo karalystės' vietoje prašoma ‚Perkūno karalystės' (LTL II 17). Perkūnas nėra surištas su tam tikra vieta (gyvena debesyse, bet visur savo ratais važinėja, viską mato, nusileidžia ir į žemę pakeliauti); jo valdžia siekia labai plačiai, jis nėra kokios nors vienos srities valdytojas, kaip Žemyna ar Medeinė, bet visur žiūri tvarkos ir teisingumo. Daugelyje tautų griausmo dievui priskiriamos tokios plačios funkcijos. Pagarbos ir baimės dėlei žmonės vengdavo vadinti Perkūną jo tikriniu vardu, bet vadino Dunduliu (žr. LE V 236) arba tiesiog dievaičiu (žr. LE IV 542).

Suasmenintą pavidalą dar turi žmogaus gyvenimą, jo likimą ir mirtį lemiančios dievybės Laima ir Giltinė. Kaip atrodė kitos dievybės ir kokie buvo jų santykiai su žmonėmis, žinių labai trūksta. Žinome tik tiek, kad jokia dievybė nebuvo įsivaizduojama gyvulio pavidalu. Žalčiai buvo laikomi tik dievų pasiuntiniais. Kitaip yra su žemesnėmis būtybėmis arba dvasiomis: aitvarai rodosi gyvulio (gaidžio ar katino) pavidalu; velnias gali pasiversti bet kuo: žmogumi, gyvuliu ar daiktu. Žmogišką pavidalą turi deivės ir laumės, slogutės ir milžinai, rugių boba, kaukai ir barzdukai.

Lietuviams ir latviams bendri tikriniai dievų vardai yra tik du: Perkūnas (lat. Pērkons) ir Laima. Žemesnių dievybių arba dvasių tie patys pavadinimai yra: laumė (lat. lauma), pūkys (pūkis), velnias (velns) arba pikulas (pikuls). Bendrinis dievybės pavadinimas irgi tas pats: dievas (dievs). Taip pat vadinami ir magija verčiąsi žmonės: burtininkas (burtnieks) ir ragana. Šiaip latviai gamtos dievybes dažniausiai vadina ‚motinomis' (zemes mate, lauku mate, vēja mate ir kt.), tai aiški suomiškų tautų įtaka, kurios nepastebime lietuviuose.

Senovės lietuvių pažiūra į pasaulį ir jo sąrangą galima pavadinti panteistine. Žmogus jautėsi didelio kosmoso dalimi ir tuo pačiu artimas ar net giminiškas visai gamtai: dangaus kūnams, augalams ir gyvuliams. Dainose labai aiški magiško pasivertimo ir įsikūnijimo (inkarnacijos) idėja. Miręs žmogus įsikūnija medžiuose, gėlėse, rečiau paukščiuose, bet niekados keturkojuose. Iš gyvulių lietuviai gerbė žalčius (žr. Gyvačių gerbimas — LE VII 289–290) ir gal kai kuriuos paukščius, kaip gegutę, kregždę ir gandrą.

Senovės lietuviai religijos atžvilgiu buvo dideli tolerantai, jie nesistengė primesti savo religinių pažiūrų nukariautiems slavams, bet ir patys atkakliai priešinosi, kai buvo prievartaujami ir krikštijami kardu ir ugnimi. Kunigaikščiams pirmoje vietoje rūpėjo valstybiniai, bet ne religiniai reikalai. (Apie liet. mitologiją dar žr. LE XIX 68–75).

Santrumpos: LTL — Lietuvių tautosakos lobynas 1951; LTS — *J. Balys,* Lietuvių tautosakos skaitymai 1948; TD — Tautosakos Darbai. *J. Balys,* Baum und Mensch im litauischen Volksglauben (Deutsche Volkskunde 4 1942); ('') Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje 1966; ('') Lietuvių mitologiškos sakmės 1956; ('') Parallels and Differences in Lithuanian and Latvian Mythology (Spiritus et Veritas 1953); ('') Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose (TD III 1937); *H. Biezais,* Die Religionsquellen der baltischen Völker und die Ergebnisse der bisherigen Forschungen 1954; *K. Būga,* Medžiaga lietuvių, latvių ir prūsų mitologijai 1908–09; *Z. Ivinskis,* Bibliografinė senovės lietuvių religijos ir mitologijos medžiaga (Soter 21–25 1935–37; ('') Medžių kultas senovės lietuvių religijoje (t.p. 27–28 1938–39); *W. C. Jaskievicz,* Study in Lithuanian Mythology (Studi Baltici IX 1952); *W. Mannhardt,* Letto-preussische Götterlehre 1936; *A. Mierzyński,* Mythologiae lituanicae monumenta 1892–96 (2 tt.); *P. Skardžius,* Lietuvių mitologiniai vardai (Aidai 5 1954); *E. Šturms,* Die Alkstätten in Litauen 1946; *H. Usener,* Götternamen 1896 ([2]1929).

TAUTOSAKA

JONAS BALYS

I. DAINOS

Tradicinės dainos — tai turtingiausia ir vertingiausia liet. tautosakos rūšis, nors ir ne visos jos, žinoma, yra senos ir gražios. Joms pavadinti geriau vartoti seną terminą ‚liaudies daina', negu ‚tautos daina' ar ‚žmonių daina'. Prie pastarųjų tektų skirti visas populiarias dainas, jų tarpe Strazdo, Vienažindžio, Maironio ir kt. žinomų autorių kūrinius, kuriuos žmonės pamėgo ir dažnai dainuoja. Būdama sudėtinio kūrybos veiksmo vaisius (atskiro nežinomo asmens-kūrėjo, pradininko, ir bendruomenės, tolimesnės formuotojos bei išlaikytojos), kiekviena daina ir jos gausūs

variantai turi savo istoriją, kurią pasekti nėra lengvas uždavinys. Tradicinė daina ne taip seniai buvo atrasta ir įvertinta, tad daugelis klausimų apie jos kilmę ir istorinį vystymąsi nėra pilnai išaiškinti (žr. LE IV 232–233).

Pobūdis. JAV folklorininkas A. Tayloras dėsto tokią teoriją. Nuo viduramžių pradžios iki maždaug 1100 įvairiuose Europos kraštuose (Islandijoje, Valijoje, anglosaksiškoje D. Britanijoje ir Europos sausažemio germaniškose šalyse), nepriklausomai gyvavo episkai-lyriškos poezijos formos, pvz. Eddos giesmės. Jos dingo apie 1100, užleisdamos vietą visiškai naujam dainų tipui, kilusiam p. Prancūzijoje, kurios nuo ankstyvesniųjų skyrėsi tuo, kad buvo paremtos rimu, buvo dainuojamos daugiau mažiau pagaunančia (,catchy') melodija ir turėjo šokio ritmą. Visos šiandieninės europietiškos liaudies dainos, nuo Faroe salų iki Juodosios jūros ir nuo Portugalijos iki Švedijos, esančios šio antrojo tipo. Tiktai šen ten, atokiuose užkampiuose, dar randamas išlikęs ir senasis tipas; jis tačiau visados yra daugiau ar mažiau paveiktas antrojo, arba prancūziško, tipo. Geriausias pavyzdys—lietuvių ,daina' (Dictionary of Folklore I 1949 358). Tad liet. dainoms duodamas gana senas amžius. Yra davinių spėti, kad liet. senojo tipo dainos buvo kuriamos iki XVII a., bet kaip toli jos siekia į praeitį, sunku nustatyti.

Baladžių tyrinėtojas W. J. Entwistle taip apibūdina lyrinio ir epinio prado santykį liet. dainose: ,Visa lietuvių kūryba yra lyriška, tačiau randame ir tam tikrų pasakojamųjų įtaigų, neryškaus ir išsprūstančio pobūdžio... Tos ,dainos' dažnai yra tokio aukšto tobulumo, tokios paprastai laimingos, kad jos turi būti laikomos tobuliausiu tipu tų baladžių, kurios anksčiau buvo aptartos, kaip pasakojamoji lyrika. Jos visos yra pačiame baladžių spektro pakrašty' (European Balladry 1939 285).

B. Sruoga taip rašė: ,Lietuvių gi liaudies kūryba — tapradis liūdėjimas, nesibaigiamas ilgėjimas, neišbrendama gėla — su tyliais prošvaisčiais kitokios būties... Jeigu jau būtinai tektų lietuvių dainas trumpu posakiu apibūdinti, tai vargu bau būtų galima rasti tikslesnis pavadinimas, kaip n a t ū r a l i s t i n i s r o m a n t i z m a s...' (Tauta ir Žodis III 1925 9–10).

Visos tos nuomonės remiasi dainomis, kokias mes dabar žinome. Jeigu kas būtų užrašęs pvz. 1547 Žygimantui Augustui kanklininko dainuotas dainas, tai tada gal turėtume istorinių dainų, nemenkesnių, kaip vokiečiai (garsioji ,Antwerpener Liederbuch' buvo surašyta 1544). Kai liet. dainas pradėta užrašinėti jau porą šimtų metų vėliau, tai buvo rasta daugiausia moterų kūryba, o jos visados yra daugiau lyriškai nusiteikusios ir epinių temų nemėgsta. Argi senovėje lietuvių vyrai tik mušėsi, bet nedainavo? Jeigu dainavo, tai jų dainos turėjo būti epinės, kaip skandinavų, vokiečių ir rusų.

Liet. dainose minimas dainorius, dainorėlis, dainų studentėlis, net sakoma ,aš dainų špilmonėlis' (plg. vok. Spielmann); tad ir Lietuvoje būta dainininkų profesionalų, kurių žinioje paprastai būdavo mitinio ir heroinio epo ugdymas ir išlaikymas. Tačiau daugiau žinių, kas buvo sukrauta toje jų ,dainų skrynelėje', taip ir nėra. Tad lietuviško epo klausimas pasilieka neišsprendžiamas. Sunykus senovinei mitologijai, turėjo sunykti ir epas, nes šie du dalykai yra neišskiriami. Liko tik lyrinės dainos, dažnai atstovaujančios gražiausiems ir būdingiausiems šios liaudies poezijos rūšies pavyzdžiams.

Dainos forma ir turinys yra nuostabiai glaudžiai tarpusavy susiję. Forma, turinys ir melodija yra neatskiriami dalykai.

Dainos veikėjas yra perdėm sociali būtybė. Asmuo be šeimos ir giminių jaučiasi apleistas ir vienišas. Būdinga yra tokia M. Lietuvos daina: ,Aš vis viens kareiviukas, | vis svetimoj šalužėj, | nepaprastoj vietužėj. | Aš palikau tėtužį, | kai darže ąžuolužį... | Aš palikau mamužę (brolytį, sesytę, mergytę) ir t.t.' (J. Balys, Lith. Narrative Folksongs, tipas D27c). Karas yra laikomas neišvengiama blogybe. Dainos vengia smulkiau aprašinėti žiaurius kovos lauko vaizdus, nesižavi galimybe įsigyti kruviną kario garbę, daugiau dėmesio kreipia į tragiškąją pusę, paties kario ir jo šeimos jausmus. Visų apleistas našlaitis prašo dangaus kūnus, medžius ir paukščius būti jo tėvu, motule ir t.t.

Metrika. Ryškiausias dainuojamosios poezijos požymis yra p o s m a i. Beveik visos liet. dainos yra suposmuotos, tad jos sukurtos dainuoti. Posmų neturi tik pačios pirmykštės giesmės, arba sutartinės, ir naujoviškos dainuškos, arba lojimai. Pirmuoju atveju posmą sudaro jau viena eilutė su priedainiu, o antruoju atveju turime greičiau rečitatyvą, negu dainavimą (Niemi–Sab. nr. 195–225). Posmai yra būdingas lyrinės poezijos požymis. Epinei poezijai, perduodamai pasakojimo arba rečitatyvo būdu, posmai nereikalingi, todėl jie, jei ir pasitaiko, esti netaisyklingi, nevienodo eilučių skaičiaus.

Pirmykštis liet. dainų posmas greičiausiai susidėjo tik iš dviejų eilučių, po 8 ar 6 skiemenis kiekviena, arba pakaitomis vena eilutė 8, kita 6 skiemenų, pvz. ,Ir užmušė karaliūnas | žalios girios sakalėlį';

arba: ‚Seniai buvau, seniai buvau | pas tėvulį kieme'. Skiemenų skaičiui priaugus iki 10, dvieiliam posmui lengva suskilti į ketureilį, pvz. ‚Vaikščio' močiutė | po didį dvarą, | savo sūnelius | pabudydama'. Tačiau senosios ir pačios gražiosios liet. dainos labai dažnai turi trijų eilučių posmus, po 5–5–7 skiemenis, pvz.: ‚Jokim, brolužiai, | vienu kelužiu, | nepalikim jauniausio'; arba: ‚Vai broli, broli, | broleli mano, | šerk ma bėrą žirgelį'. Tai klasiškas liet. senųjų dainų posmavimas. Daugiau kaip keturių eilučių posmai yra labai reti, tačiau pasitaiko 5 ir 6 eilučių posmų. Liet. dainų metrika, paremta natūraliniu ritmu, yra tokia įvairi, kad niekas statistiškai nenustatė, kuri metro forma (jambas, trochejas ir t.t.) yra vyraujanti ar būdingiausia. Rimo senosiose dainose nepaisoma: jei jis pasitaiko — gerai, jis gali būti, tačiau jo neieškoma. Taisyklingai rimuotos dainos yra naujoviškos, atsiradusios neanksčiau, kaip XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje.

Senosios ir naujosios dainos. Ir kaimo žmonės aiškiai skiria ‚senoviškas' ir ‚naujoviškas' dainas, kurias galima, sekant B. Sruoga, pavadinti natūralinėmis ir darytinėmis. Pastarosios atsirado rašytinės literatūros ir bažnytinių giesmių įtakoje, stengiantis kad būtų taip, kaip knygose rašoma. Naujosios dainos yra sudėstytos iš ketureilių posmų, turi ilgas eilutes (daugiau kaip po 10 skiemenų), taisyklingą skandavimą, eilutes, žūt būt, stengiamasi surimuoti pagal ‚abab' arba ‚aabb' formulę, nors dėl to rimavimo ir nukentėtų normalus žodžių kirčiavimas ar net pati prasmė. Tos darytinės dainos pasižymi poetinių priemonių ir fantazijos stoka, jos linkusios į pamokymą, pliką peikimą, įspėjimą ar gyrimą. Žodžiu, čia dažnai randame nebe poeziją, bet publicistiką ar eiliuotą kroniką. Tas liet. dainų sumenkėjimas ėmė reikštis jau XIX a. pradžioje, bet nesukliudė gražiosioms natūralinėms dainoms išsilaikyti žmonėse iki šių dienų.

Dainos ir giesmės. Lietuviai seniau aiškiai skirdavo vienu balsu (unisonu) dainuojamas dainas nuo daugiabalsių giesmių (nemaišyti jų su naujoviškomis religinėmis!), kurios dar vadinamos sutartinėmis. Jos iki mūsų dienų išliko tik š. ir r. Lietuvoje, Biržų ir Ukmergės aps., tačiau atrodo, kad seniau jos buvo žinomos visame lietuvių gyvenamajame plote. E. Gisevius, rinkęs dainas Tilžės apl., apie 1846 parašytoje mūsų dainų aptartyje, mini g e s m e n (Choräle‍n), kurios esančios lėto tempo ir griežtai skiriasi nuo paprastų dainų (‚die zu den Dainos den strengsten Gegensatz bilden', cit. Bartsch, Dainų Balsai I psl. xiv). Taigi ir M. Lietuvoje buvo žinomas choralinis arba daugiabalsis giedojimas.

Giesmes atrado, jas aprašė ir daug jų surinko A. Sabaliauskas Biržų aps. (Niemi–Sab. nr. 1–131, 295–368 ir Sab. nr. 444–593). Nemaža jų buvo užrašyta (336 numeriai) dar ir Lietuvių Tautosakos Archyvo 1935–36, kurių dalis buvo paskelbta (Tautosakos Darbai V nr. 96–113 ir St. Šimkaus Lietuvių liaudies dainos 1937 I nr. 30–41). Pagal Sabaliauską, giesmės ‚niekuomet negiedamos unisonu, bet būtinai turi dvi melodiji, kuriedvi eina viena šalia kitos, vienydamos tarp savęs kontrapunkto būdu. Giesmių yra trejopų: ‚dviejuos', ‚trisie' ir ‚keturiese'. D v i e j u o s (dviejos', dviese) — giesmės giedamos (ne dainuojamos) dviejų žmonių. Vienas rinkinį renka, o antras tuo pačiu kartu kita gaida tą patį kartoja, po vieną kitą žodelį pridėdamas... Vartojamos prie naminio darbo, kaip va verpiant, ir prie apgiedojimo per vestuves... T r i j o s (trisies, triese), nors giedamos trijų žmonių, vienok taip pat tik dvibalsės... Visi trys žmonės gieda tą patį kanono būdu. Reikia trijų žmonių dėl to, kad giedant vienas galėtų ilsėtis... Vartojamos ypač laukų darbuose žmonių būryje, kaip va per linarūtį... K e t u r i e s e (Keturios') giedamos dviejų porų. Ką pergiedojo vienas iš jų, tai atkartoja antrasai, pirmajai porai tylint... Vienas giedotojų rinkinį renka, o antrasai gieda kita gaida dažniausiai priedainius ir vis tą patį per visus rinkėjo posmus. Pirmasai vadinas ‚rinkėjas' arba ‚užtarėjas', antrasai gi — ‚giedotojas' arba ‚patarėjas'. Viena iš tų gaidų vadinas ‚užtarimas', o antra — ‚patarimas'... Giesmės keturiese daugiausia ‚šoktinės' arba ‚suktinės'; taip jas žmonės dažnai vadina, nes seniau nei kitų šokių, nei kitos muzikos jiems [šokiams]nebūdavę' (Sab. psl. vi). Seni žmonės tvirtina, kad seniau buvusios tik tokios sutartinės giesmės, vienbalsių dainų iš viso nebuvę ir jos atsiradusios vėliau, baudžiavos laikais (Tautosakos Darbai V 273).

Tos giesmės leidžia susekti dainų išsivystymo eigą. Pirmiausia jos visos yra grupinės. Paprasčiausios jų ištisai susideda iš beprasmių žodžių, pvz. ‚Sadūto, rūto, lingo, tatato, tato!'; arba: ‚Čiulado, čiuladyta! | Lig' čiuladytala lylia!' (Niemi–Sab. nr. 298, 301). Paskum jau įsiterpė prasmingas ‚rinkėjo' tekstas: ‚Išjojo, jojo, | sadauto rūto sadauto, | brolis dvarelin, | sadauto ir t.t.' (t.p. nr. 347). Pirmykščiam žmogui svarbiausias dalykas buvo ritmas, bet ne melodija ar prasmingieji žodžiai. Giesmės pasižymi kaip tik dideliu ritmingumu. Ritmas reikalingas prie šokio ir

darbo. Sunku spręsti, kurios giesmės yra senesnės: keturinės, arba šoktinės (aukščiau cituotieji pavyzdžiai), ar dvejinės–trejinės, giedamos prie darbo. Pirmosios gali būti senesnės, nes nereti yra ‚ypatingi šokiai', kurie susideda tik iš beprasmiškų garsų ritmingo rypavimo (žr. dar Sab. nr. 85–86, 94). Dvejinės darbo giesmės labiau yra linkusios prie prasmingo teksto, apgiedančio patį darbą, jose mažiau beprasmių priedainių, pvz.: ‚Bėk, bari, bėk, | bėk, bareli, bėk | skersai laukelį | ir pailgai. || Vyk, sese, vyk, | vyk, sesiulia, vyk | giedodamėlia, | riliuodama' (Sab. psl. 175 nr. 9). Turime ir labai išvystytų keturinių-šoktinių. Giesmių pavidalo užtinkame net ilgų pasakojimo pobūdžio dainų, kaip garsiąją P. Ruigio (1747) ‚Aš atsisakiau savo močiutei' ir Rėzos ‚Žiemužės šėkas, vasaros sniegas' (Niemi–Sab. nr. 331, 349). Giesmių, arba sutartinių, tarpe yra tokių pirmykščių formų, kokių nerandame kitų Europos tautų liaudies poezijoje. Jos padeda suprasti visą tą vyksmą, kaip atsirado ir rutuliojosi liaudies daina.

Poetinės priemonės, ypač juo jų daugiau, daro dainas įdomesnes ir vertingesnes literatūriniu požiūriu. Ryškiausios liet. dainų poetinės priemonės yra: palyginimai, metaforos, paralelizmas, simbolika ir epitetai. Šią sritį nuodugniau yra tyrinėję R. van der Meulen Rz. ir B. Sruoga. Paprasčiausia priemonė yra palyginimas: žmogus, jo ypatumai, buitis, nuotaika ir veiksmai palyginami su gamtos daiktais, augalais ir gyvuliais. Palyginimai gali būti kiekybiniai ir kokybiniai, daiktiniai ir atitrauktiniai. Palyginimas įgauna daugiau ryškumo, kai gretinami priešingumai; tai vad. opozicija, pvz.: ‚Aš pas savo motinėlę | kaip rožė žydėjau, | o pas tave, bernužėli, | kai rūta pavytau' (Žem. Naumiestis, LDA). Metafora yra išsireiškimas perkeltine prasme, pvz.: ‚Kad būč žinojus | tokį bernelį, | kad jo rūsti širdelė, || Būč atsilenkus | saulelės lanksmu, | aušrelės pazarėle' (Jušk. LD I nr. 458). Dar įdomesnė, bet sunkiau suprantama, metafora yra pavartota šiame posme: ‚Tu mergyte mano, | tu jaunoji mano, | pažadėjai iš meilatės | marškinėlius siūti' (Rėza nr. 74). Čia reikia šit kas suprasti: vestuvių rytą jaunieji pasikeičia dovanomis ir nuotaka duoda jaunikiui savo pačios pasiūtus marškinius, tad toks metaforiškas pažadėjimas reiškia merginos sutikimą už jo tekėti. Kartais mergina atsako tokia gražia metafora: ‚Jei aš tavo būsiu, | aš pasiūsiu marškinėlius | vieno lino žiedo' (Simnas, LDA). Metafora gali pereiti į hiperbolę, bet nenustoti savo patrauklumo, pvz.: ‚Oi augo augo | žals pušynėlis, | Raginėnų sodely. || Pro tą pušyną | upė tekėjo, | midutėliu kvepėjo. || Alučiu lijo, | apyniais snigo, | midutėliu kvepėjo' (Šeduva, LDA).

Paralelizmas yra ryškiausia ir labiausiai išvystyta liet. dainų poetinė priemonė. Pirmoje dalyje paprastai kalbama apie kokį gamtinį daiktą, antroje apie žmogų, jo elgesį ar nuotaiką. Pvz.: ‚Oi smūtnas liūdnas | šile berželis, | tankias šakas nuleidęs, | viršūnėlę nulaužęs. || O dar smūtnesnis | mano bernelis, | nog mergelės parjojęs, | nog baltos lelijėlės' (Berzninkas, LDA). Paralelizmas gali būti ir daugianaris, pvz.: ‚Akmuo be kraujo, | vanduo be sparnų, | papartys be žiedelio. || O aš jaunasis, | jaunas bernelis, | be jaunosios mergelės' (Plokščiai, LDA). Įspūdingas yra neigiamasis paralelizmas: ‚Ant kalno malūnėlis, | po kalnu ažerėlis, | ten krykštė nardė | raiba antelė, | malūno ažerėly. || Tai ne antelė krykštė, | o nei raiboji nardė, | tik gailiai verkė | jauna mergelė, | netropijus bernelį' (Lankeliškiai, LDA). Yra randamos įvairios paralelizmo formos (B. Sruoga skiria šešias neigiamų paralelizmų grupes). Minties paralelizmas, kai ta pati mintis tučtuojau sustiprinimui pakartojama kitais žodžiais, yra būdingas suomių poezijai, bet pasitaiko ir liet. dainose, pvz.: ‚Nusileiskie, saulele, |vakaruosna, vėlyvuosna. || Jauna mano dukrelė | jau nuvargo, jau nuilso' (dzūkų rugiapiūtės daina). Arba: ‚Ba jai jaunai daugelis rūpi, | daugelis rūpi, nemažo reikia' (grikių ir avižų daina). Dar ryškiau: ‚Aš papratęs su tavimi eiti, | aš papratęs keliužį keliauti' (Jucevičius, Litwa, psl. 273).

Aukščiausias paralelizmo laipsnis — dvišakės dainos: pirmoji dainos dalis pasakoja apie augalą ar paukštį, antroji apie žmogų. Arba: pirmojoje veikia mergelė, motina ar tėvas, o antrojoje vaizduojama, kaip lygiai tokioje pat padėtyje pasielgia bernelis, anyta ar šešuras. Tuo būdu ypač pabrėžiama asmenų, padėčių ar veiksmo priešingybė. B. Sruoga jį vadina konstruktyviniu paralelizmu. Taip iš paprasto palyginimo išvystomos dvi skirtingos dainos. Dvišakės dainos yra gražiausias liet. liaudies kūrybos reiškinys.

Simbolizmas yra išsivystęs iš palyginimo, kai jis sutraukiamas. Užuot sakius ‚mergelė balta, kaip lelijėlė', sakoma tiesiog ‚balta lelijėlė', ir dainininkui aišku, kad kalbama ne apie gėlę, bet apie mergelę. Tokių simbolių liet. dainose yra gana gausu. Vieni jų yra seni, kiti jaunesni. Prie jaunesniųjų ir ne vien tik lietuviams žinomų pridera: rūta — mergina, rūtų vainikas — jos nekaltybė arba mergystė, prarastas vainikas (pamestas, ugnyje sudegintas, žirgui supenėtas, nuvytęs ar aprasojęs) — pra-

rasta nekaltybė; nešti vainiką rankoje pasitinkant vyriškį, jį sveikinant pakelti vainiką — reiškia rodyti jam palankumą, paskatinimą pirštis ir pn. Jaunuolio simbolis yra jo žirgas, žirgo žvengimas — piršimasis merginai; jei mergina sutinka duoti žirgui vandens' arba ‚pagirdyt juodbėrėlį' — ji atsiduoda vyriškiui; vyriškio garbės ir pasididžiavimo ženklai yra pentinai ir kepurė. Rasos užkritimas už vainikėlio ar kepurėlės reiškia padarytą nuodėmę. Tačiau liaudžiai irgi nesvetima ‚dvejopa moralė'. Viena šakotinė daina pirmojoje dalyje pasakoja, kaip per naktelę žalioj lankoj lankužėlėj jautelius dabojant, ‚ir atėjo bernužėlis vidury naktelės, | ir nuėmė vainikėlį nuo mano galvelės'. Tada mergina sako: ‚Užu mano vainikėlį | šimtas raudonųjų, | o už mano jaunystėlę | dar šeši šimteliai'. Antrojoje dalyje, kai mergina ‚nuėmė pentinėlį nuo mano kojelių', tai ji kainos klausiama atsako: ‚Užu tavo pentinėlį — | cha cha cha cha, | o už tavo jaunas dienas — | tik šiaudų kūlelis' (Griškabūdis, LDA). Senesnis už rūtą merginos simbolis yra lelija, o bernelio — dobilas. Jau Meulen Rz. 1907 nustatė tokią dainose ir raudose vartojamų simbolių eilę pagal jų dažnumą ir būdingumą: mergelei — lelija, rožė, negelkėlė, rūta, uogelė, lendrelė, apynio spurgelė, liepelė; berneliui — dobilas, bijūnas, diemedis, meironėlis, ąžuolėlis. Nekaltybės praradimą reiškia ir lino žiedas, užkritęs už vainikėlio (Jušk. LSvD nr. 655). Net laumės bijo linų lauko ir ypač lino žiedų. Kartais šiems prilygsta ir rugio žiedai: ‚Ar aš nesakiau, | ar nekalbėjau, | neik tu, neik tu | į rugių lauką. || Rugių laukely |pilki žiedeliai — | užkris, užkris | už vainikėlio' (Rozalimas, LDA).

Nuo simbolių reikia skirti suasmeninimus (personifikacijas), tiksliau pasivertimus (transformacijas). Jaunuolis gali pasiversti sakalėliu, kaip matyti iš šios dainos: ‚Atlėkė sakalas | į rūtų darželį | ir nutūpė į Dievo medelį. || Kelk kelk kelk, matuše, | kelk kelk kelk, senoji, | paveizėk kas da naujienėlė. || Galvelę pakėliau, | langelį pravėriau | ir pažinau savo žentelutį' (Užventis, LDA). Dainų putinėlis dažnai reiškia mergelę. Putinu pasiverčia tragiška mylimoji. Tačiau atrodo, kad čia bus skolinys iš slavų, nes liet. vyriškas putinas slavuose yra moteriškosios giminės žodis (rus. kalina). Pasivertimai medžiais, paukščiais ir net žuvimis dainose dažnai minimi. Mergelė pasiverčia: gegute, antele, volunge, lydekėle, liepa, putinu, lelija. Bernelis gali pasiversti: balandėliu arba karvelėliu, sakalėliu, antinėliu arba gaigalėliu, karosėliu, ąžuolėliu. Tokiais atvejais turime arba savavališką pasivertimą, arba burtininko pavertimą. Jis gali būti laikinas arba pastovus. Žmogus pilnai įsikūnija medyje ar paukštyje. Tai jau nebe simbolika arba formulinės poetinės priemonės, bet grynai magijos sritis.

Epitetų originalumu liet. dainos nėra turtingos. Labai ryškus epitetas yra ‚baltas'. Ši spalva reiškia gėrio ir grožio pradą. ‚Baltoji lelijėlė' ir ‚baltasis dobilėlis' nereiškia mergelės ir bernelio sugretinimo su balta vandens lelija ar baltu laukų dobilu (jų yra ir kitų spalvų), bet pabrėžia grožį, gerumą, vertybę. Kiti epitetai tos pat rūšies yra: baltoji motinėlė, baltoji aušrelė, šviesioji saulelė. Kaselės ir auksas visados yra geltonos spalvos. Rūta, vynas ir šilkai visados žali. Žirgas yra juodbėris arba šyvas, jaučiai — šėmi arba palši. Tėvas ir motina turi epitetus — senasis (-oji), bernelis ir mergelė — jaunasis (-oji) ir mielasis (-oji). Mėgstama dainuoti apie aukso patkavėles, sidabro naštelius, vario vartelius, deimanto langelius; tai vis grožio pabrėžimas, poetiškas pilkos kasdienybės paįvairinimas.

Pakartojimai ir priedainiai (refrenai) yra labai dažni ir įvairių formų. Galima skirti bent šešias priedainių rūšis. Beprasmis priedainis, susidedąs iš jausmažodžių ir gamtos garsų pamėgdžiojimų, pačiu pirmykščiu būdu išreiškiąs žmogaus nusiteikimą šauksmu, yra senesnis, negu prasmingieji dainos žodžiai. Skandinaviško tipo priedainis, susidedąs iš prasmingų žodžių, bet neturinčių jokio ryšio su dainos tema, lietuviuose yra labai retas.

Nuolatiniai liet. dainų palydovai yra maloniniai ir mažybiniai žodžiai (deminutivai); jie labai apsunkina liet. dainų vertimą į svetimas kalbas, bet suteikia dainoms nuoširdumo ir šilumos.

Aliteracijų, kaip ir rimo, neieškoma, bet jos pasitaiko, pvz.: ‚Tamsioji naktelė tamsiai sutemo' (Jušk. LD I nr. 234), nors tikras suomiškos aliteracijos mėgėjas šiuo atveju sakytų: ‚Tamsiai sutemo tamsioji naktelė'. Kiti pavyzdžiai: ‚Šals šiąnakt šalnelė' (Meteliai, LDA), ‚Vai šąla šalavai ir pašalo | darže žalias rūteles' (Jurbarkas, LDA).

Ne visados lietuviai yra tokie kuklūs ir kalba tik simboliais. Kaip ir kitos tautos, taip ir lietuviai turi erotinių dainų, nepadengtų simbolikos šydu. Tačiau ir jose dažnai randame daug grakštaus pirmykščio žmogaus naivumo, išreikšto nuoširdžiai, tad nepaliekančio vulgaraus įspūdžio. Pvz.: ‚Labas ryts vakars, | jauna mergele, | ar priimsi nakvynužėn? || Roda priimti, | roda neimti, | roda laukan varyti. || Kad ir priimsiu — | prie šalto pečiaus, | ant baltojo suolelio (Jušk. LD II nr. 879). Pagun-

da yra didelė: ‚Oi aš pakločiau savo bernužiui | minkštąjį patalėlį | pūkinių priegalvėlių. || O aš prigulčiau prie jo šalužės, | kaip rūta prie galvelės, | prie geltonų kaselių' (t.p. nr. 480).

Temos. Kaip ir kitose tautose, didžiąją liet. dainų tematikos dalį sudaro meilė ir šeimos gyvenimas, čia priskiriant ir vestuvių dainas. Antrą vietą užima karas ir su juo susiję įvykiai. Trečią vietą tenka skirti magiškoms, likimo, darbo ir gamtos dainoms. Maždaug tokio pat gausumo yra humoro ir gėrimo bei šokio-žaidimo dainos. Rečiausios yra istorinės ir mitologinės dainos, prie jų priskiriant ir grynai apeigines. Žiaurūs motyvai nėra mėgstami, ir tos rūšies temos paprastai yra paskolintos iš slavų (žr. Baladė — LE II 70–71). Nėra dainų, kurios žavėtųsi plėšikų ir žmogžudžių žygdarbiais, išskyrus pora temų apie Blindą, kuriam rodoma šiokio tokio palankumo, bet kartu ir pasijuokiama. Žmogžudystės iš pavydo arba dėl neištikimybės meilėje irgi retos, tai vis skolintiniai dainų tipai, priderą ‚žiauriųjų baladžių' ciklui (J. Balys, Lith. Narrative Folksogs, tipai C8–9, C15–16, G7). Tik du žiauriųjų baladžių tipai gali būti lietuviškos kilmės ir abiejuose mergaitė baudžiama už pavainikio įsitaisymą: tėvas paskandina dukterį, brolis nukerta sesers galvą (t.p. C1–2). Kitoje dainoje brolis tik grasina nukirsti svainio galvą už sesers niekinimą, bet daina nežino, kad grasinimas būtų įvykdytas (t.p. B16, skolintinė). Atrodo, kad lietuviškos kilmės bus dainos tipas, kur broliai žada vytis ir kautis su ‚dvariokėliais', nuskriaudusiais jų seserį (t.p. B17). Šiaip tragiškų motyvų priežastis yra netikėta mirtis, žuvimas kare, paskendimas, nelaimingas šeimos gyvenimas, nepalankus likimas, našlaičio dalia.

Mitologinės temos rikiuojasi apie dangaus kūnus, Saulę, Mėnulį ir Vakarinę (Gimtasai Kraštas 1943 95–106). Magiškosios pasižymi pasivertimais žmonių į paukščius ir medžius, artimu ryšiu su mirusiais (su jais galima pasikalbėti prie kapo). Tikėjimas į visagalį likimą yra ryškus daugelyje temų. Atrodo, kad senosios apeiginės giesmės rado prieglaudą darbo dainų tarpe—dzūkų darbo dainos turi daug mitologiškų pradmenų (Muz. Žinios 6 1952 42tt.).

Istorinių dainų likę tik nuotrupos; jas tyrinėjo M. Biržiška. Nuostabiai maža tėra liaudiško religinių temų panaudojimo: yra viena apie Adomą ir Ievą rojuje (B25) ir kita apie Betliejaus naktį (Mitteilungen d. Litauischen Literarischen Gesellschaft IV 415, V 294). Matyt, liaudies dainininkas nedrįso lenktyniauti su kantičkinėmis giesmėmis, kurių forma buvo svetima tradicinės poezijos priemonėms.

Negalima sakyti, kad lietuviai nemokėtų džiaugtis gamtos grožiu ir jį pergyventi. Plastiški ir nuotaikingi gamtos vaizdai paprastai esti trumpai nubrėžiami dainos pradžioje, duoda visam tolimesniam veiksmui savotišką įvadą ir išreiškia dainininko nuotaiką, kuri perteikiama klausytojui. Pvz.: ‚Žiba danguj daug žvaigždelių, | didelių ir mažų, | šviečia kelia pas panelę — | ba reiks man te joti' (Simnas, LDA). ‚Dangaus tamsumas, | žvaigždžių šviesumas, | mergelė toli nuo manęs. || O kai aš jojau | per žalią lanką, | paukšteliai čiulbėj', pievos žaliavo. || O kai aš jojau | per žalią girią, | girioj gegutė garsiai kukavo...' (Kelmė, LDA). Gamtos vaizdai gerai tinka paralelizmui: ‚Oi giedra giedra ši vasarėlė, | per visą vasarėlę, | ir išgiedravo kieme prūdelis, | ištroškino žuveles. || Trokšta žuvelė be vandenėlio, | taip ir aš jauna be motynėlės...' (Užventis, LDA). Yra dainų, naujesnės kilmės, ištisai skirtų pavaizduoti metų laikams, gamtai ir gyvuliams: ‚Ateis pavasaris | bus linksma diena. | Tek sula iš beržo, | kaip krikštols viena. || Vištelė palėpėj | kva-kva-kva-kva-kva. | Žąselė pakluonėj | gir-gir-gir-gir-gir. || Antelė ant kiemo | kva-kva-kva-kva-kva. | Varliukė upelėj | kur-kvi-kvi-kvi-kvir' (Skriaudžiai, LDA).

Tautiniai ir tarptautiniai pradai. Originaliausios yra lyriškos dainos. Pasakojamose dainose, arba baladėse, ir humoristinėse dainose yra daug keliaujančių, arba tarptautinių, temų ir motyvų. Liet. dainos daugiausia bendrumų turi su gudų ir ukrainiečių dainomis; antroje vietoje yra lenkų ir rusų dainos, ir tik trečioje vokiečių. V. Europos dainų temos dažniausiai pasiekė lietuvius ne tiesiu ir artimiausiu keliu per vokiečius, bet aplinkiniu per slavus. Suomiška ir skandinaviška įtaka yra labai reta, bet pasitaiko. Iš savo pusės, lietuviai darė įtakos suomių, gudų ir vokiečių liaudies poezijai. Bendrumai su latviais remiasi ne tiek sena giminyste, kiek vėlyvesniais abipusiais skoliniais. Iš lenkų lietuviai daugiausia skolinosi humoristines dainas. Paskolintus dainų tipus liet. dažnai savotiškai perdirba, perdėm ‚sutautina' (pvz. dainą apie sergančią mylimąją, tipas A18), arba toliau ją vysto ir sukuria naują, labai įdomią atmainą (pvz. daina ‚Per tiltą jojau, nuo žirgo puoliau', tipas B6). Kartais ta nauja lietuviška atmaina plinta toliau į kaimynus, kaip atsitiko su daina ‚Trijų seselių jaunas brolelis' (D1): remdamiesi slaviškais motyvais, lietuviai sukūrė naują dainos tipą, kurį paskum iš lietuvių paėmė latviai, estai ir suomiai. Nepatinkamus motyvus, ypač žiaurias scenas, lietuviai sušvelnina ir prisitaiko savo skoniui.

Apie pusė visų pasakojamų dainų, arba baladžių, yra tarptautinės temos ir tipai. Daugelis jų buvo sukurta viduramžiais V. Europoje. Be ištisinių temų, keliauja ir būdingi smulkesni epizodai, vaizdai ar sakiniai, kurie gali įsiterpti bet kur ir į bet kurią dainą. Tokių sparnuotų išsireiškimų kilmės vieta dažnai neįmanoma nustatyti. Prie tokių epizodų ar frazių priklauso, pvz.: ,Reikėj manęs neauginti, ežerėly paskandinti'; ,Tada sugrįšiu, tada aplankysiu, kai sausa lazda žaliuos' ir pn. (t.y. niekados); ,Tu turtingas, o aš vargšė... tu negražus, o aš graži'; ,Nėr su kuo kalbėti... šalta vienam gulėti'; ,Ar žirgo neturi, ar kelio nežinai... kodėl neaplankai'; ,Dar per jauna mano dukrelė (tekėti)' ir kt. Tokių epizodų buvimas dar nereiškia, kad visa daina yra skolintinė.

Pagaliau yra tokių bendrų ir natūralių temų, kurios dažnai visai savarankiškai pasikartoja daugelio tautų dainose, pvz.: sugrįžęs iš kelionės (karo) vyras randa savo mylimąją karste paguldytą; žmona ar mylimoji iš karto nepažįsta seniai iš karo negrįžtančio vyriškio, bet pasilieka jam ištikima; visi giminės atsisako gelbėti, išskyrus mylimąjį (-ją); jaunikio ar jo piršlio melai; nekantri mylimoji išteka už kito; vyras atranda savo mylimąją suvedžiotą ir kt. Tokiais atvejais reikia žiūrėti ne tiek temos panašumo, kiek šalutinių aplinkybių ir panašumų ar skirtumų antraeiliuose epizoduose bei jų sąrangoje.

Yra visa eilė dainų tipų, kurių lietuviška kilmė nekelia abejojimo. Prie jų pridera ir daug įdomių pasakojamojo tipo dainų (žr. J. Balys, Lith. Narrative Folksongs), kurioms nerasta atitikmenų kitose tautose.

Dainų amžius. Kai kurios pirmykštės giesmės, arba sutartinės, gali siekti priešistorinius laikus. Aiškiai pasakojamojo tipo dainos negali būti senesnės kaip kokie 500 m. Profesionalų dainininkų, kurie linksmino kng. ir didžiūnus, kūriniai arba visiškai neišliko, arba mus pasiekė tik nuotrupomis, kaip dainos apie ,kunigėlį (kunigaikštį) Sudaitį' (E1), ,Vilniaus vaitaitę' (A39), ,Karaliūno daina' (B5), sutartinėse minimas Goštautas. Didžiūnų gyvenimas paprastai liaudžiai buvo neįdomus ir nesuprantamas. Diduomenė (,bajorėliai') liet. dainose mėgstama pajuokti, jų gyvenimu ir žygiais nesižavima. Paprasta mergaitė atstumia besiperšantį bajorą, nes jis ne artojas, jis moka valdyti plunksną, bet ne arklą; jo baltos rankos, bet juoda duona. Daina perspėja: ,Tik neimkie, broluželi, | bagočiaus dukrelės... | Vargelio mergelė | tai dirbs tau darbelius, | ji papratus vargą vargtie | iš mažų dienelių' (Daugai, LDA). Liet. dainos, kokias dabar turime, buvo sukurtos ne pilių aukštose menėse, bet lygiuose laukuose ir žaliuose miškuose. Jos kalba ne apie geležimi apkaustytus riterius ir ant pilies kuorų susispietusias damas, kaip yra vakariečių dainose, bet apie paprastą bernelį ir mergelę, nagrinėja ne aukštąją politiką (kovą dėl karūnos, garbės ir turtų, apie klastas ir kruviną kerštą), bet paprastų žmonių asmeninius reikalus ir šeimos santykius, kurie visados domina ir jaudina paprasto žmogaus širdį. Tad tos liet. dainos, kurios buvo sukurtos liaudies dainių ir liaudžiai, kurios apdainuoja paprastų žmonių kasdienį gyvenimą, išliko nesudarkytos ir beveik nepasikeitusios per šimtus metų. Garsioji P. Ruigio daina ,Anksti rytą rytužį' (A4), pirmąkart atspausdinta 1747, buvo užrašyta iš žmonių ir 1949–50, puikiausios formos (LDA nr. 7–8), be jokių išsigimimo (,zersingen') pažymių, apie kuriuos kalba vokiečių dainų tyrinėtojai.

Didžiumos liet. dainų turinį sudaro vad. amžinosios temos, nesurištos su laiku ir vieta. Jos gali būti vytautinių ar net mindauginių laikų, o daugelis tarptautinių baladžių yra Lietuvoje atsiradusios visiškai neseniai, užtat jų metrinė forma dažnai yra netobula, jose pilna skolintinių žodžių. Dainos senumą ir lietuviškumą rodo ne tik jos forma (metrika ir poetinės priemonės) ir turinys arba temos, bet taip pat skolintinių žodžių nebuvimas: senose dainose jie labai reti. Prie senųjų dainų tenka skirti tokias, kaip dzūkų piūties dainos, toliau dvišakės romantiškos dainos (A1–A4), kariška ,Kad neparjosiu — karalium pastosiu (D5), magiška ,Saulė močiutė, mėnuo tėvelis' (F12), kurios turi daug pasakojamųjų pradų, bet neturi tikrinių vardų, tad visados ir visiems gali tikti.

J. Balys, Lietuvių dainos Amerikoj 1958 (=LDA); ('') Lithuanian Folk Songs in the U.S. 1955 (Ethnic Folkways Library Album P 1009) ('') Lithuanian Narrative Folksongs 1954 (bibl.); ('') Šimtas liaudies baladžių; *Ch. Bartsch,* Dainų balsai 1886–89 (2 tt.); *M. Biržiška,* Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos 1920; ('') Lietuvių dainų literatūros istorija 1919; *J. Čiurlionytė,* Lietuvių liaudies dainos 1955; ('') Lietuvių liaudies melodijos (Tautosakos Darbai V 1938); *A. Juškevičius (Juška),* Lietuviškos dajnos 1880 – 82, ^{2}1954 (= Jušk. LD); ('') Lietuviškos svotbinės dainos 1883, ^{2}1955 (= Jušk. LSvD); *U. Katzenelenbogen,* The Daina, an Anthology of Lithuanian and Latvian Folk-Songs 1935 (bibl.); *A. Maceina,* Das Volkslied als Ausdruck der Volksseele. Geist und Charakter der litauischen Dainos (Commentationes Balticae II 1955); *A. R. Niemi,* Lietuvių liaudies dainų tyrinėjimai 1932 (suom. 1913); *('') ir A. Sabaliauskas,* Lietuvių dainos ir giesmės šiaur-rytinėje Lietuvoje 1912 (= Niemi–Sab.); *L. Rhesa (Rėza),* Dainos oder litthauische Volkslieder 1825, ^{3}1935–37 (M. Biržiškos leidimas), ^{3}1958; *A. Sabaliauskas,* Lietuvių dainų ir giesmių gaidos 1916 (= Sab.); *K. Senkus,* Die Formen der litauischen Volkslieder (Commentationes Balticae III 1957); *Z. Slaviūnas,* Sutartinės. Daugiabalsės lietuvių liaudies dainos 1958–59 (3 tt.); *B. Sruoga,* Lietuvių dainų poetinės priemonės (Tauta ir Žodis III–IV 1925–26).

II. PASAKOJIMAI

Tai gausi prozinės tautosakos epinio pobūdžio šaka, kurios yra keletas rūšių.

P a s a k o s yra nuo tikrovės sąlygų nepareiną pasakojimai, ypač iš stebuklų ir burtų pasaulio, kurie, nereikalaudami tikėjimo jais, nori klausytojus (arba skaitytojus) maloniai nuteikti. Pasakoje tikrovės vietoje sukuriamas visai kitas pasaulis, kur viskas dedasi ne taip, kaip iš tikrųjų atsitinka kasdieniniame gyvenime, bet taip, kaip pagal mūsų norus ir fantaziją pasaulyje turėtų ar galėtų įvykti. Ko žmogus pats sau geidžia ir viliasi, bet žino negalėsiąs pasiekti, visa tai leidžia pasiekti savo sukurtiems didvyriams. Pasakoje stebuklingu būdu pakeičiamas tik vieno, daugiausia kelių asmenų likimas, tuo tarpu visa kita lieka kaip buvę. Tad pasakos nekovoja su socialine nelygybe ar neteisybe; visa santvarka palieka nepakeista, pasikeičia tik keleto asmenų likimas: nužemintas išaukštinamas ir išaukštintas nedorėlis nubaudžiamas. Tuo būdu patenkinamas teisingumo jausmas: baudžiama klasta ir laimi tiesa, atlyginami tvirtos valios ir likimui nepasiduodą asmenys. Dažniausios išsvajotos laimės formos yra: netikėtas praturtėjimas, garbė ir reikšmingumas (visų niekinamas asmuo staiga tampa karaliumi), laimingos vedybos su aukštesniu asmenimi (kvailys laimi karalaitės ranką, karalaitis veda našlaitę), didvyriškas neįmanomu atrodančio uždavinio atlikimas, šeimos narių ar visos bendruomenės iš didelio pavojaus išvadavimas. Pasakose nuolatos randame sąvokas ir pamokymus, gamtinio žmogaus dorovės supratimą, kurie išreikšti ne plikais žodžiais, bet vaizdais ir pavyzdžiais. Pasakos dar patenkina žmonių estetinį jausmą, duoda meniško nusiteikimo, kaip dailioji literatūra ar teatras. Visi žino, kad pasaka nėra tikrenybė, bet pramanytas dalykas, tačiau žmonės mėgsta iliuzijas, jomis paįvairina kasdienį gyvenimą. Užtat pasakas mėgo ne tik vargingieji ir gyvenimo nuskriaustieji, bet taip pat ir galiūnai, sultonai, kalifai ir carai.

Kad pasakos galėtų sudominti klausytojus, reikia gero pasakotojo, kuris sugebėtų suteikti savo pasakojimui gyvą, tikrai menišką formą, pats pergyventų ir uždegtų klausytojus. Yra du pasakotojų tipai: aktyvusis, kuris mėgsta ir sugeba pats pasakoti, iš dalies ir kurti, ir pasyvusis, kuris mėgsta klausytis, o pats nenoromis pasakoja ir tai daro tik aplinkybių verčiamas. Geri pasakų variantai gali būti užrašomi tik iš kūrybingų aktyviųjų pasakotojų.

Pasakos yra literatūriniai kūriniai, paremti magiškais vaidiniais, senais papročiais ir tradicinėmis epinėmis priemonėmis arba liaudies stiliumi. Pasakos siužetas susideda iš atskirų motyvų supynimo. Pasakos tema dažniausiai susideda iš pastovių ir jai būdingų motyvų pynės, nors yra motyvų, kurie kartojasi keliose pasakų temose. Neretai dvi ar trys pasakos temos yra sujungiamos į vieną ištisinį pasakojimą. Manoma, kad kiekvienas pasakos tipas buvo vieną kartą ir vieno gabaus pasakotojo sukurtas, o paskum plito žmonėse, atsirado variantai ir būdingos vietinės atmainos, arba ‚oikotipai'.

Didžioji kiekvienos tautos pasakų dalis susidaro iš keliaujančių arba tarptautinių motyvų. Daugelis stebuklingųjų pasakų yra kilusios Indijoje, dalis pasakų apie gyvulius yra antikinės kilmės, nemaža novelinių, legendinių ir realistinių pasakų buvo sukurta viduramžių V. Europoje. Europą pasiekė ir kai kurios Tolimųjų Rytų pasakos. Kai kurias pasakas iš europiečių perėmė Amerikos indėnai. Lietuvių pasakos turi daug bendrumų su rytinių slavų ir lenkų pasakomis, mažiau su vokiškomis; jaučiama ir skandinaviška įtaka (apie liet. pasakų ir sakmių tipus žr. Tautosakos Darbai II 1935).

Pasakos skirstomos į kelias rūšis: 1. pasakos apie gyvulius (laukiniai ir naminiai gyvuliai, veikią tarpusavy, arba dalyvaujant ir žmogui); 2. tikrosios pasakos, apimančios magiškas, religines, novelines ir kvailo velnio temas; 3. pasijuokimai ir anekdotai (kartais dar vadinami realistinėmis pasakomis), daugiausia apie šeimos gyvenimą, gudruolius ir kvailius, laimingus ir nelaimingus sutapimus.

Tam tikra tikrųjų pasakų rūšis dar vadinama l e g e n d o m i s: tai pasakojimai apie šventuosius, jų gyvenimą, darbus ir kančias, apie atsitikimus ir su paprastais žmonėmis, kur nepaprasti įvykiai aiškinami dieviškos valios pasireiškimu, pvz. žmogus maitinąs rūpintojėlį susilaukia stebuklingo atpildo. Tai pamokomojo pobūdžio pasakojimai. Legendų kūrimo ir žydėjimo laikai buvo pirmieji krikščionybės amžiai ir krikščioniškasis Europos viduramžis.

Pamokomąjį pobūdį turi ir viena pasakų apie gyvulius rūšis, vad. p a s a k ė č i o s (fables), kuriose veikia gyvuliai, kartais tik tarpusavyje, kartais ir su žmonėmis; bet tai nepaprasti gyvuliai: jie turi žmogišką sąmonę, protą ir kalbą, yra labai gudrūs, jų veiksmuose atvaizduojama žmogiška elgsena ir išvadoje padaromas koks nors patarlės pobūdžio pamokymas (plg. Esopo, Fedro, Lafontaino ir Krylovo pasakėčias). Pasijuokimai, arba anekdotai, pabrėžią žmonių silpnybes ir kvailumą

(daugelis jų yra vulgarūs), didžiąja dalimi yra XVI a. padaras, romaniškų tautų kūrinys. Geri šio žanro meistrai dar buvo indai ir graikai.

Dar viena stambi pasakojamosios tautosakos rūšis yra s a k m ė (padavimas arba nusidavimas, vok. Sage): tai pasakojimas apie nepaprastą pergyvenimą, kuriam tikima ir kuris laikomas tikru. Priešingai pasakai, sakmė reikalauja ir pasakotoją ir klausytojus tikėti, kad iš tikrųjų taip esą atsitikę: ji dažnai nurodo vietą ir laiką, taip pat asmenis, kuriems kas nors nepaprasta yra atsitikę. Pasakotojas pateikia arba savo asmeninius pergyvenimus, arba kitų asmenų nuotykius, kuriais esą pagrindo tikėti. Sakmė yra trumpa, jos stilius nepuošnus, pabaiga dažnai tragiška. Sakmės tikslas — pranešti apie paslaptingas žmogų supančias jėgas, duoti istorinį arba faktų nupasakojimą, kuriame žmogus yra tik atsitiktinis dalyvis. Sakmės aiškina pasaulio, žmogaus, gamtos kūnų, gyvulių ir augalų bei jų ypatumų kilmę (etiologiškos sakmės), santykius bei nuotykius su numirėliais ir visokiomis dvasiomis, istorinius nutikimus. Sakmės yra senesnės už pasakas, jose daugiau tautinių ir lokalinių bruožų, negu pasakose. Originaliausios lietuviškos sakmės yra apie laumes, arba deives, ir Perkūną, kai kurios sakmės apie numirėlius ir užkastus bei užkeiktus lobius. Daugiau tarptautinio pobūdžio yra sakmės apie velnią ir raganas, aitvarus, vilkolakius, milžinus, slogutes. Dažnai galima nustatyti, kuriam idėjų pasauliui sakmė priklauso: prieškrikščioniškam ar krikščioniškam. Pvz. pagal senąsias pažiūras, sakmių numirėlių gyvenimas panašus į gyvųjų, tik jie demoniškesni; krikščionybės įtakoje — tai vargšė atgailojanti siela, kuriai reikia padėti išsivaduoti.

Nors didelė pasakų ir sakmių dalis yra tarptautinės temos, tačiau jas kiekviena tauta paprastai savotiškai apipavidalina. Šioje srityje ir lietuviai pasižymi dideliu išradingumu. Yra ištisų temų ar motyvų, apsiribojančių viena kuria tauta. Pvz. Žalčio pasaka labai yra populiari lietuviuose ir latviuose; vos po vieną jo variantą rasta estuose, suomiuose, rusuose ir ukrainiečiuose; nors temos atžvilgiu panašių yra ir Indijoje, tačiau mes čia greičiausiai turime baltišką vietinę atmainą, arba oikotipą. Tas pats su pasaka ‚Statytojas, Perkūnėlis ir Bukutis (velnias)', kuri populiari vakarinėje Lietuvos dalyje ir yra savotiškas plačiai žinomų motyvų junginys. Jau pasakų skolinime pasireiškia tautų charakteris: vienas pasakas jos prisiima, kitų ne. Palyginę žinomąjį vokiečių brolių Grimmų pasakų rinkinį su lietuviškomis, matome, kad iš ten esančių 249 vokiškų pasakų variantų 71, arba apie 28,7%, lietuviams visiškai nežinomi; dažnai lietuviuose randamos (per 30 variantų kiekvienai) yra 54 pasakos, arba apie 21,6%; retai randama (nuo 6 iki 30 var.) yra 81 pasaka, arba 32,5%; labai retai (nuo 1 iki 5 var.) — 43 pasakos, arba 17,2%. Tokiu būdu lietuviškų ir vokiškų pasakų sąlyčiai nėra žymūs. Daugiau bendrumų, manytina, bus su slaviškomis pasakomis, bet šie santykiai nėra tyrinėti. Būdingas tautinis pasakų ypatumas yra vyriausio veikėjo arba objekto pasirinkimas. Taip skandinavų pasakose labai mėgstami milžinai, anglosaksų — elfai ir kitos dvasios, romaniškų tautų — fėjos, rusų — stipruoliai ir raganiška ‚baba jaga'. Lietuviškoms pasakoms yra būdingos laumės, Perkūnas ir nedora pamotė-ragana (pastaroji daug kuo panaši į rusų ‚baba jaga').

J. Balys, Dvasios ir žmonės 1951 (166 nr.); ('') Istoriniai padavimai 1949 (95 nr.); ('') Lietuviškos pasakos 1946, [2]1951 (50 nr.); ('') Lietuvių liaudies sakmės I 1940 (890 nr.); ('') Lietuvių mitologiškos sakmės 1956 (249 nr.); ('') Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas (Tautosakos Darbai II 1935) (bibl.); ('') Pastabos apie lietuvišką pasakų knygą (Aidai 6 1952); *J. Basanavičius,* Iš gyvenimo lietuviškų vėlių ir velnių 1903, [2]1915 (813 nr.); ('') Lietuviškos pasakos 1898–1902 (320 nr.); ('') Lietuviškos pasakos yvairios 1904–05, [4]1928 (781 nr.); *S. Daukantas,* Pasakos massių, suraszitas 1835 metuose apigardose Kretiu, Palongas, Gundenes 1932 (96 nr.); *M. Dowojna-Sylwestrowicz,* Podania żmujdzkie 1894 (300 nr., lenk.); *C. Jurkschat,* Litauische Märchen und Erzählungen I 1896 (63 nr., liet. ir vok.); *A. Leskien und K. Brugmann,* Litauische Volkslieder und Märchen 1882 (47 nr., liet. ir vok.); *A. Schleicher,* Litauische Märchen, Sprichwörter, Rätsel und Lieder 1857 (41 nr.).

III. FORMULĖS

Tai smulkioji tautosaka, išreikšta trumpais posakiais, dažnai turinčiais ritmą ir rimą. Čia pridera pasakų įžangos ir užbaigos frazės (dar žr. LE VI 342–343), sveikinimai ir linkėjimai, keiksmai (žr. LE XI 327–328), patarlės ir mįslės. Pastarosios dvi rūšys yra gausiausia ir įdomiausia formulinės tautosakos sritis.

P a t a r l ė yra žmonėse prigijęs vaizdus pastovios formos posakis, išreiškiąs palyginimo būdu tam tikrą mintį, kurią daugumos nuomonė laiko pamokoma arba atitinkančia gyvenimo tikrovę. Priežodžiais vadinami tokie išsireiškimai, kurie pasitenkina paprastu palyginimu, neturi perkeltos prasmės, bet tiesiais žodžiais pasako visiems lengvai suprantamą mintį, pvz.: Nusiminė, kaip žemę pardavęs; Džiaugiasi, it žirgą dovanotas; Saugosi, kaip kipšas nuo griausmo. Patarlės paprastai savo mintį išreiškia daugiau vaizdinga arba perkeltine prasme, kai panaudojamos poetinės arba stilistinės priemonės: jos daiktus suas-

menina, negyvus padaro gyvus, sugretina priešingumus, perdeda iki juokingumo, ironizuoja, žaidžia panašiais vaizdais ir panašiai skambančiais žodžiais. Perkeltine prasme pasakyta mintis yra patrauklesnė, įtikinamesnė ir daranti stipresnį įspūdį. Patarlių vaizdingumo laipsnis yra nevienodas. Mažai vaizdingos patarlės: Kas bus, kas nebus, bet žemaitis (lietuvis) nepražus; Nebūk per drąsus — akis išdegsi, nebūk per lėtas — dalies neteksi. Vaizdingesnės yra šitokios: Giltinė neveizi į dantis (užrašyta 1775; — miršta lygiai seni ir jauni); Nevyk Dievo medžian su botagu, neišprašyti ir su pyragu (t.y. nebūk išlepęs, nesiskųsk per daug, gali būti dar blogiau). Pagaliau yra patarlių, kurių prasmė yra mįslinga ir jas reikia suprasti, žinoti jų reikšmę, pvz.: Mirė meška, mesk šalin ir dūdas (žmonai mirus, baigiasi draugystė su jos giminėmis); Kietas ožys melžti (kalbama apie šykštuolį); Geros akys dūmų nebijo, arba: Kada kiaulė debesį mato (sakoma apie žmogų, kuris nesigėdi būti savanaudis, arba nenujaučia pavojaus).

Patarlių tematika paprastai išreiškia viduriniojo luomo pažiūras ir nuotaikas; vidutiniškumas yra visa ko mastas. Jos patvirtina kasdienę moralę: pasaulis yra negeras, žmonės yra savanaudžiai ir kvailiai, reikia būti atsargiam ir pn. Patarlių skelbiama išmintis yra paremta sveiku vidutinio žmogaus protu, jos patvirtina žinomus dalykus, pamoko, kaip reikia žiūrėti į pasaulį ir kaip elgtis su žmonėmis. Patarlės ne tiek moko, kiek nusako, kas ir kaip žmonių tarpe dedasi. Todėl yra ir ‚nemoralių patarlių', kurios bando pateisinti žmonių silpnybes ir moko praktiškos kasdienės išminties, pvz.: Visų pirštai į save lenkti; Kieno duoną valgai, tam ir lok; Iš svetimos skūros negaila rėžti; Imk kur gali, mušk ką apgali. Tiesa, yra daug patarlių, kurios mėgsta iškelti dorybes ir pasmerkti blogus žmonių ypatumus: Kas rasą nebrauks, geros duonos nevalgys; Iš miego šiupinio neišvirsi; Mielaširdingas ir ant akmens pragyvens, godus — nei ant aukso; Kas ars — nepavargs, kas vogs — nepralobs; Kas plačiai rėžia, tam siaurai tetenka. Tautosakininkai mano, kad jei kokią gerą ypatybę patarlės dažnai mini ir siūlo ją sekti, tai šitos ypatybės tai tautai trūksta, ją norima įpiršti patarlių pagalba. Jei kokia ypatybė yra labai peikiama, tai ji reta ir labiau sukelianti pasipiktinimą. Geros ypatybės, kurių tautoje netrūksta, patarlėse retai minimos, nes nėra reikalo už jas agituoti. Atitrauktinės sąvokos patarlėse yra retas dalykas.

Didžioji patarlių dalis kiekvienoje tautoje yra tarptautinio pobūdžio. Patarlės kilo ypač iš dviejų šaltinių: antikinio, t.y. sen. graikų ir romėnų literatūrinio palikimo, ir Biblijos. Yra nemaža patarlių viduramžių kilmės. Patarlių kūryba ypač pasižymėjo prancūzai, padarę didelės įtakos Europos kultūriniam gyvenimui. Būdingas tarptautinės patarlės pavyzdys yra: Dievas davė dantis, duos ir duonos. Lietuviškai ši patarlė pirmąkart buvo paskelbta 1625, bet ji randama jau senuose sanskrito raštuose, ją žinojo romėnai ir islandiečiai, žino šių dienų anglai, prancūzai, vokiečiai, olandai, skandinavai ir baltai.

Lietuviškų ir latviškų patarlių giminystę su kitų tautų patarlėmis tyrinėjo J. Lautenbachas. Ištyręs apie 3000 patarlių, jis rado 574 bendras lietuviams ir latviams. Tik ketvirta dalis visų lietuviškų - latviškų patarlių esančios vietinės arba tautinės kilmės. Skolintinių patarlių tarpe baltuose pirmą vietą užimančios vokiškos, antrą vietą rusiškos ir trečią vietą romaniškų tautų patarlės. (Dar žr. Patarlė — LE XXII 150–152).

M į s l ė yra kokio nors daikto, veiksmo ar reiškinio poetiškas apipavidalinimas, užtemdant jo tikrąją prasmę, kurią reikia atspėti. Pačios pirmykštės tautos, jų tarpe ir indėnai, mįslių neturi. Jos klesti žemdirbių tarpe ir jų tematika daugiausia sukasi apie ūkiško gyvenimo daiktus, darbą ir aplinką. Dažniausios mįslių temos yra: namų ir sodybos daiktai bei žmogaus padaryti įrengimai, įrankiai ir baldai, dažnai sutinkami ir naudingi gyvuliai ir augalai, gamtos reiškiniai, metai ir jų dalys, žmogus ir jo kūno dalys, ypatingesni drabužiai, ūkininkui svarbūs luomai ir verslai, su religija susiję dalykai ir pn. Abstrakčios sąvokos liaudies mįslėms yra svetimos, tokios mįslės yra neliaudiškos kilmės.

Senovėje mįslių minimas buvęs plačiai žinomas Rytų ir Vakarų pasaulyje. Minimos mįslės, kurias kadaise vienas kitam užduodavę karaliai ir nuo kurių išrišimo pareidavusi jų garbė ar net sostas (pvz. Sabos karalienė ir Saliamonas). Mįsles mėgo senovės graikai ir romėnai. Pasakos ir dainos rodo, kaip daug svarbos seniau buvo skiriama mįslėms. Nuo teisingo mįslės įminimo pasakose dažnai pareina žmogaus gyvybė ar turtas. Jaunikaičiai stengiasi įminti išdidžios gražuolės mįslę ir ją laimėti, o neįminusio galva patenka ant mieto. Velniui parsidavęs žmogus dar gali išsigelbėti, atspėdamas velnio užduotą mįslę. Gudri ūkininko duktė tampa ponia ar karaliene, atlikdama mįslių forma jai pateiktus uždavinius. Dainose bernelis ir mergelė mįslių forma tiria vienas kito sumanumą: ‚O jei atminsi mano mįslelę, tai būsi mano miela'.

Mįslių kilmės nereikia ieškoti mitologijoje ir nėra pagrindo joms teikti kokios magiškos reikšmės. Jos yra kilusios iš paprasto žmogaus polinkio į žaidimą. Mįslė yra taip sudaroma, kad ji, nors aptaria visiems žinomą dalyką, bet pateikia ypatinga forma, kuri tą daiktą kartu ir nušviečia ir užtemdo; tad spėjėjas turi surasti tikrąjį kelią. Visur yra gausu apgaulingų mįslių, tariamai vaizduojančių nepadorų daiktą ar veiksmą, o jų išrišimas yra visai nekalto turinio (pvz.: obelis, užraktas, pakinkytas arklys, akis, riešutas, audimas, arimas, irklavimas ir kt.). Tokios mįslės spėjėją nori palenkti į klaidingą išrišimą ir paskum pasijuokti dėl jo nepadoraus galvojimo. Tokios mįslės greičiausiai yra kilusios ‚grubijoniškame' XVI a., jų gausu senuose germanų mįslių rinkiniuose (pvz. Weimaro rankraštyje). V. Europoje mįslių klestėjimo gadynė buvo XV–XVI a.

Yra garsių ir senų mįslių. Apollodoras II a. pr. Kr. užrašė legendą apie sfinksą ir jo mįslę: Kas yra tas, kuris turi tik vieną vardą ir esti keturkojis, dvikojis ir trikojis? (Žmogus). Lietuviuose ši mįslė irgi gerai žinoma ir dažniausiai taip skamba: Kas rytą vaikščioja keturiom kojom, per pietus dviem ir vakare trim kojom? Kartais mįslė prasideda klausimu: Kas tai per žvėris... Mįslė greičiausiai yra graikiškos kilmės. Mįslė apie metus (Stovi ąžuolas, ant to ąžuolo 12 šakų, ant tų šakų po 4 gūžtas, tose gūžtose po 7 vaikus) ir kita apie sniegą ir saulę (Atlėkė paukštis be sparnų, įtūpė į medį be šakų, atėjo mergužėlė be kojų, suvalgė paukštį be dantų) žinomos jau iš X a. pradžios. Mįslė apie karvę (Du bėga, du gena, vienas kelią skina, du kėkso, keturi pakabinti, vienas paskui velkas) minima XIII a. islandiečių sagoje. Mįslę apie knygą ir raštą (Baltos pievos, juodos avys, kas išmano, tas jas gano) žino XV a. prancūziškas šaltinis ir vokiškas 1505.; ta mįslė yra europietiškos kilmės.

Įdomios yra mįslės, kur daiktams ar gyvuliams suteikiami alegoriški vardai. Lietuvių yra labai mėgstama mįslė apie nuotykį su vilku: Atbėgo činčibiras (vilkas), pagavo mikitorą (ožį), užsėsk kamantinę (kumelę), suvysi činčibirą, atimsi mikitorą. Arba: Vienas sako — Vingurgurkli, kur gurkliuoji, kitas sako — Nuskustgalvi, kas tau darbo (upelis ir pieva).

Yra mįslių, dar vadinamų minklėmis, kurios turi visiškai nelauktą atsakymą ir tiria asmens sugebėjimą greitai susivokti. Pvz.: Kokio akmens nėra vandenyje? (sauso); Į girią nuėjęs ką pirmiausia kerti? (žievę); Po kokiu medžiu zuikis lyjant slepiasi? (po šlapiu); Kuomet geriausias laikas valgyti? (kai išalkęs); Ką visi žmonės šią valandą veikia? (eina senyn).

Mįslių klasifikacija, sudaryta R. Lehmanno-Nitchės ir patobulinta A. Tayloro, grynai formalistiniu požiūriu skirsto mįsles į tokius skyrius: 1. palyginimas su gyva būtybe, 2. su gyvuliu, 3. su daugeliu gyvulių, 4. su asmenimi, 5. su daugeliu asmenų, 6. su augalais, 7. su daiktais, 8. palyginimų išskaičiavimas, 9. išskaičiavimas sąlygų formai ir funkcijai apibrėžti, 10. išskaičiavimas spalvų ir 11. veiksmų.

Lietuviškas mįslių lobynas gana gausus: Lietuvių Tautosakos Archyvas 1942 turėjo surinkęs apie 46.000 jų variantų, tačiau atspausdinta mįslių tėra nedaug, stambiausias yra K. Jurgelionio rinkinys (1090 mįslių, keletas mįslių pobūdžio pasakų ir dainų).

Patarlės buvo pirmoji mūsų tautosakos rūšis, atkreipusi rinkėjų dėmesį. Stambų patarlių rinkinį buvęs sudaręs Jokūbas Perkūnas jaunesnysis (1665–1711), apie tai mini Mörlinas dar 1706, bet vėliau apie šį rinkinį nieko nebegirdėti. Trempų precentorius Jokūbas Brodovskis (1692–1744) paliko didelį vok.-liet. ir liet.-vok. žodyno rankraštį, kuriame kaip kalbos pavyzdžius panaudojo per 2000 patarlių ir per 100 mįslių (buvo išrankiota ir paskelbta A. Schleicherio, o 1956 J. Lebedžio). Th. Lepneris pirmas paskelbė 12 patarlių knygelėj Der Preusche Littauer 1744. Lietuvių Tautosakos Archyvas 1940 turėjo rankraščiuose 63.000 patarlių variantų.

J. Balys, Klaipėdiškių lietuvių tautosaka, nr. 441–560 (Tautosakos Darbai VIII 1940); ('') Lietuvių tautosakos skaitymai I 1948; *J. Basanavičius,* Ožkabalun myslei (Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft II 1887) (215 nr.); *A. Bezzenberger,* Litauische Forschungen 1882 (80 mįslių, 217 patarl.); *A. Bielenstein,* 1000 lettische Räthsel 1881 (palyginimui su lietuviškomis); *K. Būga,* Seinų parapijos mįslės (Tauta ir Žodis I 1923) (23 nr.); *S. Daukantas,* Abecieła 1842 (300 patarlių persp. Tauta ir Žodis I 1923); ('') Pasakas massių, suraszitas 1835 metuose, 1932 (22 mįslės, 14 patarl.); *S. Didžiulis,* Senųjų kalbos (Tauta ir Žodis IV 1926); *L. Jucewicz,* Przysłowia ludu litewskiego 1840; *K. Jurgelionis,* Mįslių knyga 1913 (1090 nr.); *V. Krėvė-Mickevičius,* Mįslės, surinktos Alytaus, Niedzingės, Perlojos, Kabelių ir Merkinės par. (Tauta ir Žodis V 1928) (823 nr.); ('') Patarlės ir priežodžiai I–III 1934–37, IV (Darbai ir Dienos VII) 1938; *J. Lautenbach,* Očerki iz istorii litovsko-latyšskago narodnago tvorčestva II 1915; *J. Lebedys,* Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mįslės 1956; *A. Sabaliauskas,* Pušaloto minios, minutos (Tauta ir Žodis I 1923) (188 nr.); *A. Schleicher,* Litauisches Lesebuch und Glossar 1857 (292 mįslės, 1132 patarl.); *J. Šlapelis,* Mįslės, surinktos Lazdūnų par. (Lietuvių Tauta III 1925) (53 nr.); *A. Taylor,* English Riddles from Oral Tradition 1951 (daug lietuviškų pavyzdžių iš Jurgelionio rinkinio); *F. Tetzner,* Zur litauischen Sprichwortpoesie (Globus 93 1908); ('') Zur Sprichwörterkunde bei Deutschen und Litauern (Globus 84 1903); *J. Vaičkus ir K. Būga,* Sedos par. žemaičių patarlės (Tauta ir Žodis I 1923); *M. Valančius,* Patarlės žemaičių 1867; *E. Volteris,* Lietuviška chrestomatija II 1904 (31 mįslė, 107 patarlės).

LIAUDIES DAINŲ MELODIJOS

JUOZAS ŽILEVIČIUS

Lietuvių liaudis yra sukūrusi daugybę dainų melodijų. Jų autoriai nežinomi. Viena tik aišku, kad jie nebuvo išmokslinti muzikai. Atrodo, kad dainų tekstas ir melodija buvo vienu kartu kuriami. Vienas davė pradžią, kitas pridėjo, trečias kiek pakreipė — ir taip liaudis brandino melodijas bei tekstus. Melodija sena, kaip ir pati liaudis. Seniausius melodijų pavyzdžius randame piemenų dainuškose, raliavimuose, vaikiškose dainelėse ir darbo dainose. Tos melodijos yra trumputės, nesudėtingos, vos kelių garsų apimties.

Pirmieji į liet. liaudies melodijas dėmesį atkreipė, jas rinkti pradėjo ir bandė pažvelgti į jų formą svetimtaučiai, kad ir nieko tikslesnio negalėję pateikti. Iš lietuvių pirmieji giliau pažvelgė į savąsias melodijas M. K. Čiurlionis ir T. Brazys. Pastarasis įrodė liet. melodijų giminingumą su senomis bažnytinėmis melodijomis, kilusiomis iš graikų muzikos, kur yra eolinių, miksolidinių, dorinių, fryginių, hipoeolinių ir hipomiksolidinių tonacijų (skalių). Daugiausia šios rūšies melodijų randama Dzūkuose, Užnemunėje ir M. Lietuvoje. M. K. Čiurlionis iškėlė liet. liaudies melodijų savitumą ir nurodė lenkiškųjų ir lietuviškųjų melodijų skirtumus.

Šios srities studijomis ypač pasižymėjo muzikologė Jadvyga Čiurlionytė. Išnagrinėjusi Lietuvių Tautosakos Archyve (žr. LE XVI 83) 5000 melodijų fonografo plokštelėse ir 10.000 rankraščiuose, ji sudarė liet. liaudies melodijų muzikinę struktūros apybraižą, jas suskirstydama į 6 grupes. Pirmajai grupei ji priskyrė melodijas, susidariusias iš dviejų ar dvigubų taktų (4). Du taktai atitinka teksto eilutę. Tos trumpos melodijėlės kartojasi be galo, neturėdamos apréžtos užbaigos (kadencijos). Tai pati primityviausia žinomųjų melodijų forma, kurių ritmas pareina nuo žodžių kirčių, o melodijos apimtis mažutė: trijų-keturių garsų. Tokiai melodijai priklauso piemenų raliavimai, rypavimai, sūpuoklinės, kai kur ir darbo dainos, iš dalies vaikų dainos. Pasitaiko ir praplėstų formų, susidarančių iš trijų ar keturių melodijų eilučių. Jų ritmas savarankiškesnis, muzikinis ritmas atsipalaidavęs nuo žodžio metrikos ir pasireiškia stipriais akcentais: tokių daugiausia rugiapiūtės ir šiaip darbo dainose. Melodijos taip pat trumpos, siauros apimties; kai kada kartojasi 4 garsų melodija 4 kartus; kai kada kiekvieną kartą kitokiu ritminiu variantu. Tai būdinga grikių rovimo dainoms. Rugiapiūtės dainose dažnai net 6 kartus kartojasi 3 garsų melodija su retkarčiais pasitaikančiu iš apačios kvartos untertonu. Abi minėtos melodijos, tur būt, taiko savo ritmus prie darbo judesių. Tie kartojimai vis tik sudaro visai patenkinamą muzikinę frazę. Šiai rūšiai dar priklauso kai kurios gavėnios, advento ir Kalėdų meto dainos. Pirmųjų tos rūšies melodijų daugiausia užtinkama Dzūkuose, antrųjų šiaurės rytų Aukštaičiuose.

Antrajai grupei priklauso keturtaktės melodijos, susidarančios iš dviejų dvitakčių. Jos turi užbaigimą (kadenciją). Jos ryškiai dalijasi į 2 dvitakčius, kur pirmasis dvitaktis dažniausiai turi pereinamąją pusinę kadenciją — klausimą ir atsakymą. Tos rūšies melodijų yra visoje Lietuvoje. Esti ir aštuntakčių (keturių dvitakčių), kurios dalijasi taip pat į dvi dalis po 4 taktus. Šioje struktūroje daugiausia esti linksmos dainuškos.

Trečiąją grupę sudaro 8 taktų ištisinės melodijos, periodinės struktūros. Jos yra tobulos ir atitinka dabartinės muzikos formų sudarymą. Jos turi aiškų, neabejotiną simetrinį padalijimą.

Ketvirtąją grupę sudaro trijų dalių melodijos — 9 taktų, susidedančių iš 3 tritakčių. Melodinė raida vienalypė, primenanti šių laikų muzikoje vartojamą trijų dalių dainos formą. Neporinis taktų skaičius priklauso, manoma, prie senųjų dainų rūšies; dauguma jų rutuliojasi senovinėse bažnytinėse tonacijose (skalėse), nors jų tobulumas ir užbaigimų vieningumas lyg ir atitiktų vėlesnę rūšį. Daugiausia jų užtikta Švenčionių aps.

Penktajai grupei priklauso trejinės struktūros melodijos, kur 3 taktų periodai sudėti iš 2 tritakčių (dvigubo ir mišraus), susidarančių iš 2 ar 3 taktų ir atvirkščiai besikaitaliojančių. Tokios melodijos užtinkamos visoje Lietuvoje, tik Žemaičiuose rečiau. Jos priklauso bažnytinių tonacijų laikotarpiui. Anot J. Čiurlionytės, senoviškos tonacijos lietuvių dainose užtinkamos tada, kai tik melodijos ribos pradeda plėstis ir melodija įgyja išbaigtų simetrinių formų. Trejinės struktūros melodijų mažorinėse ir minorinėse tonacijose retai užtinkama; artimesnės yra senovinės miksolidinės, lidinės ir eolinės tonacijų modifikacijos.

Šeštąją grupę sudaro nesimetrinės struktūros melodijos dėl simetrinių melodijų prailginimų bei sutrumpinimų ar ritminių

judesio ištęsimų bei sutrumpinimų. Tai atsitinka lakios fantazijos dėka, kai teksto eilutės pakartojimuose prisideda nauja melodija. Kai kada melodijos vidury įstatomas taktas (kurio nors jausmažodžio pavidalo) ar melodijos pradžioje priedėlis. Tokie dalykai melodiją padaro nesimetrinę, bet praturtina, padaro įvairesnę ir įdomesnę.

Be čia suminėtų grupinių suskirstymų yra begalės išimčių ir įvairumų. Melodijų ritmas yra įvairus ir turtingas. Mišrūs ritmai tik vėlesniais laikais liet. tyrinėtojų detalizuoti. Pirmieji rinkėjai mišrius ritmus laikydavo melodiniais sudarkymais. Iš 15.000 išstudijuotų melodijų J. Čiurlionytė pasidarė išvadą, kad trečdalį sudaro trijų dalių taktas, daugiau kaip trečdalį dviejų ir keturių dalių taktas, mažiau kaip trečdalis yra mišrių taktų. Šiaurės rytų Aukštaičiuose daugiau, negu kur kitur, randame sinkopinių ritmų; tai, matyti, yra sutartinių įtakos likučiai. Žemaičiuose kiek daugiau užtinkama mišrių taktų melodijų. Dzūkuose, M. Lietuvoje ir Sūduvoje daugiausia yra trijų dalių taktų.

Daugelyje atvejų melodijų ritmas neina drauge su žodžio metrika. Dažnai melodija eina savo keliu, nekreipdama dėmesio į takto kirčiavimus, tik visuomet melodijos frazės pradžia ir pabaiga sutampa su teksto eilučių pradžia ir užbaiga. Čia yra daugybė įvairavimų: melodija savo ritminiais vingiavimais teksto kirtį visiškai pakeičia, melodijos ir žodžių kirčiai nesutampa, žodžio nekirčiuojamoje dalyje melodijos gaida-tonai pratęsiami, visiškai sudarydami žodžio pusiausvyrą, ir pn. Visa tai atsitinka dėl dainininko kūrybinio polėkio, kai pati melodija sudaro visiškai gražią, vieningą ir išbaigtą formą, nesivaržydama teksto turiniu. Tai savo rūšies improvizacija. Pasitaiko, kad melodija bando ritminiais judesiais ar intervalų šuoliais pavaizduoti teksto turinį: vėjelio pūtimą, medžių siūbavimą ir šlamėjimą, vandens bangavimą ir t.t. Jaučiamas lyg programinės muzikos vaizdavimas.

Apskritai tenka apie melodijas pasakyti, kad jos turi savo būdingų bruožų kiekvienoje Lietuvos srityje. Aukštaičiai turi pačias primityviausias melodijos rūšis (piemenų raliavimus, rypavimus, sūpuoklines dainas), bet taip pat ir jaunesniąsias. Beveik neužtinkamos čia senovinės tonacijos ar minorinės. Jų melodinės linijos skurdžios, be ryškesnių ypatumų, ritmai vienodi ir neturtingi. Kiekvienam teksto skiemeniui tenka po vieną gaidą-garsą; retai pasitaiko sinkopinių. Pasitaiko priedainių, giminingų sutartinėms, net identiškų. Aukštaičiai turi savo rūšies fenomeną, kuriam Europos tautose beveik nėra atitikmens, tai sutartines, dažnai vadinamas giesmėmis. Jos tebegiedamos senų moterų, bet jau nyksta.

Žemaičiai nedaug turi skirtingų melodijų rūšių, bet esamosios yra skirtingos ir būdingos. Vyrauja paprastos aštuonių taktų melodijos; jų apimtis daugiausia iki oktavos, mažorinėse tonacijose. Melodijoje vyrauja būdingi kvintų-kvartų šuoliai aukštyn po aštuntinių gaidų grupės, kur pagrindinio garso kvinta užtęsiama ir pasidaro vyraujanti. Tokie kvintų užtęsimai sudaro švelniai lyrinę nuotaiką, pilną lyg kokio laukimo, ilgesio. Čia suminėtieji melodijų savitumai yra įsigalėję. Ypatingai ryškūs yra melodijų užbaigimai tercija, kai kada kvinta. Šienapiūtės melodijos būdingos užtęsiama ir stipriai figūruota improvizacija. Kiekvienas dainuotojas turi skirtingas smulkias „valio", ir šiaip kokio žodelio figūracijas. Dar yra humoristinių melodijų, labai gyvo žaismingo judesio.

Dzūkų melodijos esti įvairių vystymosi laipsnių: nuo trijų tonų apimties, iki modernių mažorinių ir minorinių tonacijų; nuo dviejų taktų frazės iki plačiai užbrėžtų 8-12 taktų melodijų; nuo paprasto rečitatyvinio verkavimo iki visiškai laisvos melodinės ritmikos. (Tokios išvados priėjo J. Čiurlionytė). Yra daugybė įvairiausių dainų rūšių: lyrinių, darbo, piemenų, karinių, Kalėdų ir t.t. Rimto turinio dainos seniau buvo vadinamos giesmėmis, linksmos — dainomis. Dzūkai gali pasididžiuoti būdingomis melodijomis, kurios rutuliojosi senoviškose tonacijose. Melodijose mėgstamas kvartų šuolis aukštyn pradžioje, žemyn užbaigoje. Jos pasižymi įvairia ritmika, kai kada išpuošta milizmais. Dzūkija — melodijų aruodas.

Sūduvių melodijose kol kas nesurasta nieko būdingo, artimo dzūkų rūšiai.

M. Lietuvos melodijos nemažai rutuliojasi senovinėse tonacijose. Susidaro įspūdis, lyg dainos melodija būtų giesmės įtakoje. Melodijose šiaipjau daugiau liūdesio ir santūrumo kaip D. Lietuvoje, kur yra daugiau linksmumo, džiaugsmo, ypač žaisminėse melodijose, M. Lietuvoje mažai terandamose. Melodijose užtinkama nemaža chromatinių ženklų su ryškia moduliacine trauka. Žvejų melodijose yra lyg daugiau laisvumo, erdvės; ritminė slinktis ramesnė, intervalų šuoliai didesni, ypatingai pabrėžiant kvartos, kvintos, sekstos ar net oktavos šuolius aukštyn. Atrodo, lyg tais intervalų šuoliais norima pavaizduoti laivo supimąsi, kai vienas galas kyla, kitas leidžiasi.

Visai atskirą rūšį sudaro s u t a r t i n i ų melodijos ir tekstai. Liaudis jas įvairiai vadina: kapotinėmis, sutartinėmis ir kt. Apie sutartines pirmą kartą užsiminė kronininkas M. Stryjkovskis; jos jau XIV a. buvusios dainuojamos. XIX a. pradžioje apie sutartines užsiminė St. Stanevičius, S. Daukantas ir keletas lenkų autorių. 1911 prof. A. Niemio ir A. Sabaliausko bendrame ir 1916 vieno A. Sabaliausko dainų rinkinyje buvo pirmą kartą išsp. daug sutartinių iš šiaurės rytų Lietuvos: iš Biržų, Vabalninko ir Papilio apl. Tais dviem šaltiniais ir tegalėjo remtis tyrinėtojai, kol Z. Slaviūnas 1958–59 išsp. 3 tomus, apimančius per 1500 sutartinių. Iki tol buvo manyta, kad tik anose minėtose vietovėse bebuvo užsilikusių sutartinių. Pasirodo, kad sutartinių būta ir Panevėžio, Rokiškio, Utenos, Zarasų ir Švenčionių aps. Pėdsakų užtikta ir Žemaitijoje.

Pasiremdamas gausia medžiaga ir iškeldamas daug naujo, ko iki tol apie sutartines nebuvo žinoma, Z. Slaviūnas davė ryškią sutartinių apybraižą, kurios santrauką čia pateikiame. Sutartinės buvo dainuojamos kalendorinių ir šeimos švenčių metu, darbą dirbant, įvairių progų susiėjimuose, o ypač daina pritariant savotiškiems šokiams. Jas dažniausiai dainuodavo moterys, kai kada ir vyrai padėdavo ar liaudies instrumentais pritardavo. Vyrai sutartines grodavo skudučiais, daudytėmis, trimitais, vamzdžiais (lumzdžiais) ar penkiastygėmis kanklėmis. Tad yra žinomos ir instrumentinės sutartinės. Anot Z. Slaviūno, „sutartinės — sintetinis liaudies menas. Nei viename lietuvių liaudies dainų žanre nėra tokio daugialypio meno, koks yra sutartinėse. Čia glaudžiai susijusios įvairios meno šakos: liaudies poezija, vokalinė ir instrumentinė muzika — daugiabalsis dainavimas, grojimas ir pritarimas skudučiais, trimitais ar kanklėmis, choreografinis menas — originalūs sutartinių šokiai ir žaidimai. Todėl jų estetinis poveikis yra labai platus. Sutartinėse kaip ir kitose liaudies dainose atsispindi liaudies gyvenimas, jos gamybinė veikla, karo žygiai, socialiniai prieštaravimai, visuomeninė santvarka... Būdinga sutartinių meninė savybė — paprastumas. Jose nėra pernelyg daug poetinių nė muzikinių išraiškos priemonių. Sutartinių išraiškos paprastumą atsveria konstrukcijos lankstumas (greta pasakojomojo ar aprašomojo vaizdavimo eina monologai ir dialogai), veikėjų ir veiksmo įvairumas, turtinga poetinė leksika ir sintaksė" (Sutartinės I 16–17).

Sutartinės nerimuotos, kaip ir visos senosios dainos; turtingos įvairiais priedainiais, daugumoje nieko bendro neturinčiais su tekstu; melodijos aiškios, intonacija nesudėtinga, ritmika ryškiai akcentuota; melodijos daugumoje sinkopuotos, muzikiniai sakiniai 2–8, 12, 14, 16 taktų, dažniausiai 6 ar 8 taktų; muzikinė forma polifoninė; skirtingai eina lygiagretiškai dvi savarankiškos melodijos, viena kitai nepataikaudamos, griežto kanono, daugiausia prasidedančio prima (tai liečia daugumoje trejines sutartines).

Sutartinių dainavimo būdų yra įvairių ir sudėtingų. Dvejinės sutartinės dainuojamos dviese: abi dainuotojos dainuoja skirtingomis melodijomis beveik tą patį tekstą. Tai yra laisvosios polifonijos dainos, dainuojamos paralelinių sekundžių sąskambiais — drauge pradedama ir baigiama; ritmas sinkopinis. Antrasis balsas dažnai esti sekunde (rečiau tercija) aukščiau ar žemiau už pirmąjį. Trejinės sutartinės dainuojamos nemažiau kaip trijų žmonių. Pvz. dainuojant 8 taktų ilgumo muzikos sakinį, pirmoji dainuotoja nuo pradžios iki galo be sustojimo veda visą melodiją, o antroji dainuotoja įstoja melodijon penktame takte nuo pradžios, ir abi dainuoja: pirmoji melodiją veda iki pabaigos, o antroji pradeda; jai privedus melodiją iki penkto takto, trečioji dainuotoja pradeda melodiją nuo pradžios, ir abi dainuoja; trečiajai dainuotojai pasiekus penktą posmą, pirmoji dainuotoja pradeda antrąjį žodžių posmą, antroji kartoja pirmosios tekstą, trečioji antrosios. Ta tvarka dainuojami visi posmai, kiek jų yra. Jei prisideda ketvirtoji dainuotoja, ji kartoja ta pačia tvarka, trečiajai pradedant penktą posmą; tąsyk vienas teksto posmas kartojamas keturis kartus, penktosios dainuotojos penkis kartus ir t.t.

Šokamosiose trejinėse sutartinėse ta pačia tvarka dainuoja keturios dainuotojos. Dvi laisvosios, iki ateina laikas dainuoti savąjį posmą, šoka. Pabaigusioji dainuoti savąjį posmą tęsia šokį su pasilikusiąja šokti. Trejinės taktų skaičius tik lygus: 4, 6, 8, retai daugiau. Antrojo balso įstojimas visada esti melodijos viduryje: 4 taktų melodijoje įstojama trečioje pradžioje, 6 taktų — nuo kevirtojo.

Keturines sutartines dainuoja dvi poros; pirmajai porai baigus, pradeda antroji. Pirmoji dainuotoja, vad. rinkėja, dainuoja teksto turinį; antrojoje poroje pirmoji pakartoja pirmosios žodžius. Antrasis balsas poroje, vad. pritarėja, dainuoja drauge priedainį (skirtingus žodžius ar šiaip žodžių dalis: tūto, lylio, čiuto, rytato, lingo rito tatato, ir t.t.); pritarėja įstoja sekunde aukščiau ar žemiau rinkėjos dainuoja-

mos melodijos. Taigi dainuojama lygiagretėmis, sekundėmis. Ritmai sinkopiniai, ir pritarėjos skirtinga melodija.

Čia suminėti tik keli pavyzdžiai; jų yra daug ir komplikuotų. Labai įdomios yra sutartinės su atitarimais. Norint užbaigti, gale ūbaujama garsu ūū glissando (balsu čiuožiant) iš viršaus žemyn; atvirkščiai esti rečiau. Melodijų apimtis siaura, daugumoje archainė. Esti pilnų įdomiai išbaigtų muzikinių sakinių. Sutartinių melodijų pasitaiko tokios apimties, kurios skamba instrumentiškai: natūralūs trimitų obertonai su kvartos untertonu iš apačios.

Instrumentinės sutartinės grojamos trimitais, skudučiais 5–8 instrumentų kapela. Pirmasis balsas pradeda groti vieną taktą, antrasis įstoja antrame takte, likusieji drauge įstoja ir kartu tęsia grojimą. Muzikiniai periodai esti 4, 6, 8, 14, 16, 18 taktų. Kadangi trimitai ar skudučiai techniškai neišvystyti, turi daug trūkumų ir negali groti melodijų, jais įvairuojama ritmiškai, bet dėl apribojimo naudojama daug sinkopių. Dainuojamosios sutartinės yra archaiškos, bet instrumentinės dar archaiškesnės. Jos turi savo vardus: untytė, skurdutė, atžgarinė, kukorka, ridikas ir kt. Sunku pasakyti, ar instrumentinės sutartinės turėjo įtakos dainuojamosioms, ar atvirkščiai. Galimas dalykas, kad dainuojamosios sutartinės vystėsi visai savaimingai, nes yra kur kas daugiau išsivysčiusios, ir kai kurie jų muzikiniai sakiniai pasiekia klasikines muzikos formas.

Chr. Bartsch, Dainu Balsai, Melodien litauischer Volkslieder 1886–89 (2 tt.); *T. Brazys*, Apie tautines lietuvių dainų gaidas (melodijas) studija 1920; ('') Kai kurie lietuvių ir latvių dainų melodijų giminystės bruožai (Tauta ir Žodis V 1928); ('') Lietuvių tautinių dainų melodijos 1927; ('') Die Singweisen der litauischen Dainos (Tauta ir Žodis IV 1926); *M. K. Čiurlianis*, Apie muziką S. Čiurlianienė, Lietuvoje 1910 57–83); *J. Čiurlionytė*, Lietuvių liaudies dainos 1955; ('') Lietuvių liaudies melodijos (Tautosakos Darbai V 1938); ('') Litovskoje narodnoje pessenoje tvorčestvo 1963; *(A. Juška)*, Melodje ludowe litewskie, zebrane przez księdza Antoniego Juszkiewicza 1900; *Lietuvos Mokslų Akademija*, Lietuvių tautosakos apybraiža 1963 277–307; *A. R. Niemi ir A. Sabaliauskas*, Lietuvių dainos ir giesmės šiaur-rytinėje Lietuvoje 1911; *A. Sabaliauskas*, Lietuvių dainų ir giesmių gaidos 1916; *K. Senkus*, Die Formen der litauischen Volkslieder (Commentationes Balaicae III:4 1957); *Z. Slaviūnas*, Lietuvių etnografinės muzikos bibliografija (Tautosakos Darbai V 1938); ('') Sutartinės, daugiabalsės lietuvių liaudies dainos 1958–59 (3 tt.); *J. Žilevičius*, Mažosios Lietuvos liaudies muzikos bruožai (Studia Lituanica, 1. Mažoji Lietuva 1958).

LIAUDIES MUZIKOS INSTRUMENTAI

JUOZAS ŽILEVIČIUS

Lietuva, būdama tarp Vakarų ir Rytų ir dėl nuolatinių karų susieidama su kitomis tautomis, turėjo progos iš kaimyninių kraštų pamatyti įvairių muzikos instrumentų. Vieni jų užsiliko liet. liaudyje ilgiau, kiti trumpiau, o kiti asimiliavosi. Yra ir tokių, kurių išvaizda nebežinoma, o tik jų pavadinimai, išlikę tautosakoje. Liaudyje dar užtinkamų ar tik minimų tautosakoje muzikos instrumentų yra trys pagrindinės grupės: styginiai, pučiamieji ir mušamieji (perkusiniai). Styginių yra trys skyriai: 1) skambinami plaktukėliais ar medžio gabalėliais — kanklės, psalterionas ir cimbolai; 2) griežiami su braukliu (,smičium', ,štriku', griežykle) — lanko pavidalo boselis su pūsle, ,basetlė' (kontrabasas), ,manikarka', smuikas (muzika, barškalas), smuikas su pūsliniu viršum; 3) klavišiniai cimbolai. Pučiamųjų yra šie skyriai: 1) be liežuvėlių — skudučiai, ,sopilka', švilpynė, vamzdis, moliniai švilpukai; 2) su išilginiais liežuvėliais — birbynės, birbynėlės (šiaudinės, nendrinės ar stagarinės), vargonėliai, rageliai, Labanoro dūda (kulinė su ūku), triūbos su perputais; 3) su skersiniais liežuvėliais — rėknė (pelėda), čekštukas, ,bindūra'; 4) lūpiniai su pūstukais (,munštukais') — trimitas (daudytė), ožragis, mediniai ir raguočių ragai, luobinis trimitas, medžioklinis ragas. Mušamieji yra: 1) cimbolai, būgnas, būgnelis, stebulė, lenta, kartukė; 2) barškalai, klegetai, terkšlės, tarškynės. Visi instrumentai tampriai susiję su liaudies gyvenimu, kiekvienas turi savo paskirtį; vienus vartoja suaugę, kitus vaikai, piemenys.

Kanklės iš visų instrumentų daugiausia buvo susijusios su įvairiais liaudies gyvenimo papročiais: kanklėmis kankliuojant, tėvai pradėdavo specialų vestuvių šokį; kanklėmis pritardavo giesmėms ar dainoms; kankliuodavo ir šokiams, tik dėl jų švelnaus garso šokėjai nusiaudavo; poilsio metu pasiklausymui kankliuodavo pavienui ir keliese. Kankliuodavo suaugusieji, ir kankles laikydavo didelėje pagarboje. Paaugliai nekankliuodavo gal dėl stygų geležnumo ar dėl kurios kitos priežasties. Buvo tikima, kad kanklės geriau skambėsiančios, jei medžiaga joms ruošiama ar jos dirbamos, kai lydimas į kapines kas nors miręs, o ypač jei kanklių dirbėjo giminė: tokios kanklės duodavusios verksmingą, skurdų, gailų balsą. Kanklės artimai susijusios su mitologija ir plačiai minimos pasakose, dai-

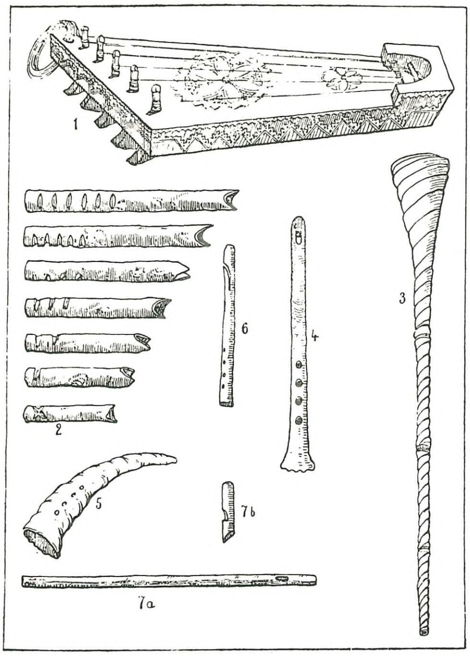

1. Kanklės, 2. Skudučiai. 3. Trimitas (kai kur ir ragu vadinamas). 4. Vamzdis. 5. Ožragis. 6. Birbynė. 7a. Švilpa. 7b. Vaikų švilpa
(Iš A. Sabaliausko knygos Lietuvių dainų ir giesmių gaidos 1916)

nose, priežodžiuose. Tai labai senas liet. liaudies muzikos instrumentas. (Plačiau apie kankles žr. LE X 440–443; ten ir kanklių pav.).

Psalterioną, ar psalterą (gr. psaltērion), T. Lepneris 1689 matęs M. Lietuvoje. Chr. Bartschas manė, kad jis ten prieš 1689 turėjęs būti plačiai vartojamas, nes jau XIV–XV a. buvo gerai žinomas Vakaruose. D. Lietuvoje psalterionas neužtinkamas; neminimas nė tautosakoje. Tai yra senovės žydų styginis medinis instrumentas (vad. nablum, nebel), senos rytietiškos kilmės, žydų atsineštas iš Egipto. Jis turi 10 stygų, griežiamas pirštų galais užkabinėjant. Juo pritariama giesmėms.

Cimbolai (pav. LE IV 31) liaudyje žinomi trijų rūšių: užgaunami plaktukėliu, užkabinėjami pirštų galais ir su klavišais. Cimbolai atneštinis ir nevisoje Lietuvoje teužtinkamas instrumentas. XIX a. pradžioje cimbolai buvo mėgstami Lietuvos dvaruose, bet liaudyje neprigijo dėl jų derinimo sudėtingumo. Anais laikais kai kur Lietuvoje cimbolais skambindavo žydai (palygink Jankelio epizodą Ad. Mickevičiaus Pone Tade). Perlojos mstl. užrašyta dainų, kuriose aiškiai minimi cimbolai. Jėzuitas A. Sarbievskis, kuris 1617–19 mokytojavo Kražiuose, gražiai skambinęs cimbolais ir net kūrinius jiems rašęs. Cimbolai derinami po 4 stygas vienan balsan ir turi 48, 80 ar 110 stygų.

Boselis su pūsle (Panevėžio aps. Kunigiškių k. vad. dombra) — apie 6 pėdų ilgio tiesi lazda su abiejuose galuose įtemptai pririšta nestora vaškuota ar smaluota virve ar avies žarnos susukta styga; tarp lazdos ir stygos viename gale įspraudžiama išdžiovinta ir žirnių pripilta pūslė; kai kada ir abiejuose galuose yra po pūslę. Vienas lazdos galas pastatomas ant žemės, viršutinės laikomas rankoje ir griežiama lanko pavidalo sakais ar vašku išteptu braukliu (‚smičium'). Balsas stiprus, panašus į kontrabaso. Tai primityviausias liet. liaudies instrumentas. Juo pritariama kaimo orkestruose. (Žr. LE III 153).

‚Manikarka' (gr. monochordon) — medinė ilga dėžė su viena styga, dažniausiai derinama C-dur gamoje vienos oktavos apimtyje. Tai VI a. pr. Kr. Pitagoro vartoto muzikos intervalams nustatyti instrumento variantas, nežinomais keliais patekęs Lietuvon, o gal ir vietoje sugalvotas. Plačiai vartotas Biržų ir Pasvalio apl. evangelikų-reformatų. Su jo pagalba mokytasi giedoti choralus namuose, sueigose, laidotuvėse. Instrumentas dar 1920 buvo vartojamas. Užtinkamas ir Latvijoje. (žr. LE XVII 239).

Muzika-barškalas — medinis instrumentas, panašus į smuiką, tik be rezonatoriui po stygomis SS išpiovimų ir be šoninių išrietimų; su 4 (ar net ligi 7) ašutinėmis stygomis; lanko pavidalo brauklys su žiupsneliu ašutu išteptas sakais, kad gerai liptų prie stygų. Instrumentas daromas iš lentukės apie 30 cm ilgio ir 10 cm pločio, kurios didesnė dalis iš apačios išdrožiama; toliau išdrožiamas apie 5 cm ilgio kakliukas. Instrumentas nederinamas; dėliojant pirštus ant stygų, keičiasi tonai, susidaro akordai; griežiant laikomas kaip smuikas. Vartojamas piemenų Žemaitijoje.

Smuikas (smuikelė, muzika, muzikėlė, skripka, skripkelė, skripyčia; M. Valančius: skripyčiomis džiržgina) — plačiai visame kultūringajame pasaulyje, ypač Vakaruose, žinomas instrumentas, kurio prototipas jau nuo XI a. vartotas. Dabartinę išvaizdą smuikas gavo nuo XVI a. pradžios. Jo meniškoji išvaizda, kurią ir šiandie matome, galutinai buvo ištobulinta ir nusistovėjo Italijoje XVIII a. pradžioje. Įvairiems amatininkams atvykstant Lietuvon, nuo 1619 smuikas pasirodo Vilniuje, 1662 Biržuose ir kitur. Liet. liaudis pati darydavos įvairaus dydžio smuikus ir laisvai griežė pramogose. Nagingesnieji meistrai

netgi vykusiai pasidarydavo dirbtuvinių smuikų modelius. JAV kaip smuikų dirbėjai pasireiškė lietuviai P. Medonis (Pitsburge, padaręs per 180 smuikų) ir J. Švitra (San Diego, Calif.); parodose jie yra gavę aukštus įvertinimus.

Smuikas buvo liet. liaudies pamėgtas ir plačiai pateko tautosakon. Valkininke 1884, priėmę bažnyčioje komuniją, ją nešdavosi namo ir dėdavo smuikan, kad būtų geresnis balsas. Apie tai 1890 kun. S. Gimžauskas pasakojo dekanatą vizituojančiam vysk. A. P. Audzevičiui. Apie 1868 Balbieriškio apl. garsų smuikininką Naujelį merginos laikiusios raganium ir dėdavusios sau užantin česnako, kad apsisaugotų nuo jo burtų. J. Basanavičiaus išleistose pasakose kerdžius Jonas smuikuodamas suvarė velnius maišan; gautu iš velnio smuiku ką norėdamas šokinęs: žydą su puodų ar smalos vežimu, nuogą vokietį slyvyne, nuteisusius jį ant laužo sudeginti teisėjus; kai jie iš nuovargio nuo šokimo sumigę, Jonas nuėjęs savais keliais. Smuikas susijęs ir su mitologija: iš putinėliu pasivertusios martelės daromas smuikas (Valkininkas). Plačiai minimas smuikas ir mįslėse: eglė nukirsta, širdis išimta, bėga keliu raudodama (Dusetos); per pilvą vaga, gale pilvo trivaga, aplink bambą veselija (Dusetos); sienoj pakabinta — negyva, rankoje rėkia (Klaipėdos kraštas); miške kirsta, krome pirkta, ant rankų paimta, gailiai verkia (Ukmergė) ir pn.

Smuikas su pūsle vietoje lentos iš viršaus užtiktas Panevėžio aps. Neturi išpiautų rezonatorinių raidžių SS; visa kita kaip paprastame smuike. Tur būt, pačios liaudies meistrų sukombinuotas.

‚Basetlė' (kontrabasas) su trimis stygomis, 5–7 pėdų aukščio, pačios liaudies pasigamintas instrumentas, kiek vėliau už smuiką atsiradęs Lietuvoje. Jei smuikas yra styginių šeimoje vadovaujantis, tai ‚basetlė' eina pagrindiniu balsu. Vartojama kaimo kapelijose.

Skudučiai — pučiamosios dūdelės, nuo senų laikų liaudyje vyrų ir iš dalies moterų vartojamos. Skudučiuojama pučiant prie lūpų pridedamą įstrižai nusklembtąjį galą; kitas galas užkimštas; duoda tik vieną garsą. Skudučiuojama 5–6 skudučiais drauge, laikant po du skudučius, retai po vieną. Skudučiai — lauko muzika, ir ypač nuo tolo įdomiai skamba. Prieš I pas. karą skudučiai buvo plačiai vartojami Rokiškio ir Biržų aps. Iš ten jie buvo atgaivinti visoje Lietuvoje. Ištobulinti skudučiai plačiai vartojami chorų ansambliuose, dideliuose liaudies instrumentų sambūriuose.

Nors skudučiai liaudyje iš seno vartojami, tačiau tautosakoje jie mažai teužtinkami. Neatrodo, kad skudučiai būtų iš kitur atneštas instrumentas, nors juos turi ir kitos tautos, tik skirtingai juos derina ir skirtingus ritmus bei garsus vartoja, kad ir visi vienodu būdu groja. Skudučiai užtinkami pas kiniečius, graikus (Pano fleita), gruzinus, majus ir kt. Gruzinai suriša 4–6 dūdeles, ekvadoriečiai net 16, ir trauko pro lūpas, į jas pūsdami. Boliviečiai jungia po 9 bambuko dūdeles ir groja drauge dviem komplektais; didžioji junginio dūda yra kelių pėdų ilgio, kitos palaipsniui mažėja ligi liet. skudučių dydžio. Kursko gub. (Rusijoje) 5 dūdelėmis skudučiuodavo, jų nesujungę, tik palaidas rankose laikydami. Skudučių junginiai įvairiose tautose visiškai atitinka vargonų prototipą. (Daugiau apie skudučius žr. LE XXVIII 102–103).

Švilpynė (švilpa) išsukama iš karklo, žilvičio ar alksnio žievės tokio ilgumo, kiek gali ranka siekti, pirštu uždarant raliavimui kiaurąjį galą. Vienos švilpynės pučiamos kaip fleita iš šono, kitos iš galo. Piršto storumo nuotolyje nuo galo žievėje išpiaunama skylutė; iki tos vietos švilpynė iš galo užkemšama, o kamštelyje išdrožiama maža orui praeiti nuodroža, pro kurią pučiama, apžiojus galą; oras pataiko į išpiautos skylutės šonelius, išduodamas garsą. Instrumentas nederinamas, duoda du garsus su obertonais. Nenaudojant dedamas vandenin, kad nesusprogtų. Medinės švilpynės turi po 4–5 skylutes. Iš žievės išsuktomis švilpynėmis piemenys pavasarį raliuoja būriais; iš tolo gražiai skamba ir primena fleitos balsą. Medines švilpynes paaugliai vartoja pasilinksminimuose. Švilpynės randamos beveik pas visas Europos tautas. (Dar žr. LE XXX 246).

Švilpukai — trumpi, mediniai, išimtinai vaikams skirti. Jie duoda vieną garsą su obertonu. Įvairūs moliniai paukštukai ar gyvuliukai, turį šonuose po vieną skylutę, duoda 3 garsus su obertonais, o su viena skylute — du garsus su obertonais. Žemaitijoje ir apie Biržus juos vadina vamzdeliais. Jie žinomi visoms tautoms; kai kurios juos dirba iš kaulo.

Vamzdis (vamzdelis, amzdis, lumzdis, lamzdis, dūdelė; muzikinėje literatūroje vad. flažoletu) daromas iš uosio ar kito kieto medžio 30 ar daugiau cm ilgio ir apie 3 cm pločio su 3–6 skylutėmis. Su oktavos flažoletu galima išgroti keliolikos tonų garsus. Vienas vamzdis derinamas pvz. C-dur, o antras didesnis ir storesnis pritarimui — F-dur. Gerokai ištobulintas vamzdis vartojamas chorų ansambliuose ir liaudies instrumentų sambūriuose. Vamzdžiuo-

jama, daugiau dviese, dainoms pritarti, šokiams, pasiklausymui. Grojamieji dalykai turi vardus: Svoč, svoč, pasgodok; Gegutėlė sodely kukavo, ir pn. Prieš I pas. karą Kupiškyje savo duetais garsėjo vamzdelininkai Povilas Kriuka ir Jurgis Poška. Dėl terminologijos supainiojimo tautosakoje sunku atskirti, kurie dalykai liečia vamzdį, o kurie kitą kokią dūdelę. Vamzdis žinomas ir kitoms tautoms. (Dar žr. Vamzdelis — LE XXXIII 80).

‚Sopilka' — medinė dūdelė su 7 skylutėmis iš viršaus, dažniausiai iš kreivo medžio; tikrumoje tai liet. vamzdis. Prieš I pas. karą ‚sopilka' buvo plačiai vartojama Daugėliškio par. (Švenčionių aps.). To pat vardo instrumentas vartojamas Gudijoje ir ypač Ukrainoje, iš kur matyti bus atklydęs Lietuvon, bet liaudyje jį išstūmė vamzdis.

Birbynė — pusantro iki dviejų sprindžių ilgio medinis vamzdelis, kurio gale išpiauta pailga skylutė liežuvėliui pririšti, panašiai kaip yra klarnete ar saksofone. Liežuvėlis daromas iš valkaus medžio: plonučiai išdrožto šaltekšnio ar storos nendrės. Senesnioji birbynė turėjo 2–3 skylutes, patobulinta naujoji turi 7 skylutes viršuje ir vieną apačioje, dengiamą nykščiu. Išgrojama visa chromatinė decima. Komplektą sudaro 3 birbynės: vedamoji, altas ir bosinė. Skamba panašiai į klarneto tembrą. Vartojama ansambliuose; pritaria šokiams, chorui. Instrumentas randamas ir kaimyninėse tautose, bet pagal grojimo būdą neatrodo, kad būtų Lietuvon iš kitur atneštas. Tautosakoje mažai užtinkamas.

Ragelis labai mėgstamas dėl gražaus (panašaus į saksofono) balso ir lengvos konstrukcijos. Tai apie 10 cm ilgio medinė tūtelė, kurios vienas galas nupiautas įstrižai, kad galima būtų pririšti liežuvėlį kaip klarnete ar saksofone. Liežuvėlis turi būti iš labai valkaus medžio: klevo ar beržo. Kitas galas įmaunamas į išdailintą jaučio ar ožio ragą. Tūtelėje išpiautos 7–8 skylutės. 10 garsų apimtyje rageliu galima groti visus chromatinius garsus, pvz. nuo c-e/1. Rageliu grodavo pavieniui ar trise šokius ar dainas. Patobulinti rageliai dabar vartojami ansamblių orkestruose, pritariant dainoms. Primityvesnieji rageliai buvo trumpesni, skylutės išgręžiamos pačiame rage tik keturios. Rageliai randami ir kitose tautose. Tautosakoje mažai užtinkami. (Žr. LE XXIV 424–425; ten ir pav.).

Birbynėlė daroma iš šiaudo drūtgalio tokio ilgio, koks išeina tarp atskirų šiaudo narelių. Jos liežuvėlis išpiaunamas iš to paties šiaudo. Turi 4 skylutes ir duoda mažorinės gamos 5 garsus. Pos tonas gražus ir stiprus. Birbynėlėmis grodavo dainų melodijas 5 garsų apimtyje, taip pat šokius. 1927 Micaičių k. (Telšių aps.) reiškėsi žymus grojikas B. Tautkus. Medinę birbynėlę apie Barstyčius (Telšių aps.) vadina niūkine.

Labanoro dūda (kai kur — kulinė su ūku, ūkas, dūda) susideda iš keturių dalių: birbynės, ūko, pūtiklio ir odinio maišo. Tai įvairiais vardais žinomas beveik visoms tautoms instrumentas. Manoma, kad Europon pateko iš Rytų VIII a. pradžioje, besiveržiant čia maurams. Lietuvon galėjo atnešti rusai, kryžiuočiai ar net ir patys lietuviai parsigabenti iš Ukrainos, kai ją valdė. Jos gimtine Lietuvoje tenka laikyti Labanoro mstl. Toje senoje vietovėje iškilmingai švenčiamon ir ‚labanorine' vadinamon Marijos Gimimo šventėn (IX 8) susirinkdavo maldininkų minios ir iš tolimesnių vietovių: Vilniaus, Minsko, Gardino ir kt. Atvažiuodavo iš toli ir vad. ‚karabelninkai' (prekiautojai) su dūdomis, kurių grojimu domėjos ir vietos žmonės ir atvykę maldininkai. Daugelis tas dūdas nusipirkę veždavos namo ir, nežinodami jų tikro vardo, pradėjo vadinti Labanoro dūdomis. Prieš I pas. karą jomis dūduodavo ne tik apie Labanorą, bet ir visoje Švenčionių apl., o taip pat kai kur kitur r. Aukštaitijoje. Žemaitijoje jos pėdsakų neužtikta. Ji minima dainose, priežodžiuose (zvembia, kaip Labanoro dūda — Daugėliškis). Labanoro dūda buvo vartojama vestuvėse, vakaruškose, pabaigtuvėse ir šiaip pasilinksminimuose. Kai kada pritardavo smuiku, klarnetu, kanklėmis, cimbolais, būgnu, boseliu. (Žr. Kulinė — LE XIII 318; ten ir pav.).

Triūba su perputu daroma iš karklo, alksnio ar lazdyno ir yra 30 cm ar ilgesnė. Išsukus ir galas užkišamas. Tame gale plonai iš šono išdrožiama sienelė, išpiaunamas perputas (liežuvėlis) ir apskutamas. Tą galą apžiojus ir pučiant, gaunamas gražus garsas, panašus į bosinės birbynės. Triūba plačiai vartota Žemaitijoje.

Perputas (parputs, parplys) — kelių cm vamzdelis. Jo balsas plonas ir toli girdimas. Tai — vaikų žaislas.

Rėknė (pelėda) — du 3–4 cm artimai suglausti ir galuose surišti pagaliukai, kurių siaurame protarpyje gulsčiai įdedamas dirsės, smilgos, rugio lapas. Pučiant apgaubiama delnais ir nuo jų suglaudimo ar atidengimo keičiasi balsas. Apgaubiant sauja, puikiai pamėgdžiojamas pelėdos balsas; saują atidarant, gaunamas rėkiantis garsas kaip povo ar mažo vaiko.

Čekštukas — toks pat, kaip ir rėknė; tik vietoj žolės dedama beržo tošelė. Vartoja-

mas vaikų ir piemenų. Gabesnieji vykusiai pamėgdžioja paukščių čiulbėjimą, pritaria šokių muzikai.

‚Bindūra' (bindurka, bandūrėlis, ukr. varhany, prc. trompe, vok. Brummeisen, ag Jew's harp) — arklio pasagos pavidalo ištęstais galais apie 4 cm ilgio instrumentas. Per vidurį pritvirtintas ilgas plieno liežuvėlis. Įdėjus burnon ir dūzginant liežuvėlį, gaunamas švelnus garsas, kurio aukštumas priklauso nuo burnos padėties. Lietuvon greičiausiai bus patekęs su totorių pasirodymu, betgi liaudyje plačiau neprigijo. Kai kuriose Lietuvos vietose buvo vartojamas XX a. pradžioje. Pvz. Ramygaloje virtuoziškai grodavo Antanas Morkevičius 5 asmenų sambūryje, vartodamas įvairaus dydžio savo paties pasidarytas ‚bindūras'. (Žr. LE II 516).

Trimitas (triūba, daudytė) plačiai vartojamas visoje Lietuvoje. Sutartinių trimitavimu ypač garsėjo Biržų aps. Trimitai daromi iš medžio (alksnio ir kt.) ir yra įvairaus ilgio: 50, 70, 100 cm ir ilgesni. Daromi su pariestu drūtgaliu, kuris yra dvigubai storesnis už laibgalį. Medis, iš kurio daromas trimitas, perskeliamas, išskaptuojamas, sudėjus krūvon suklijuojamas vyšnių ar kitais gyvasakiais ir apvyniojamas beržo tošimi. Kiek platesnė anga padaroma trimito gale, kurin stipriai suspaudus lūpas pučiama. Kai kada įstatomas pūstukas (‚munštukas'). Gaunamas stiprus su obertonais, lyg metalinių fanfarų toli einąs balsas. Visų pirma trimitus vartodavo kerdžiai, kurie nustatytais signalais nurodydavo piemenims, kada išginti galvijus, kur juos varyti, kaip suvarinėti išsiskirsčius ir t.t. Laisvalaikiu kerdžius trimituodavo įvairias melodijas pasiklausymui iš tolo. Panašiai kaip ir skudučiais, trimitais penkiese grodavo sutartines, pvz. Ridiką, Skurdutę ir kt. Keturinėms giesmėms groti darydavo du ilgus trimitus (nevienodo ilgumo), kurie duodavo po keletą balsų ir vad. daudytės. Trimitai dažnai prisimenami tautosakoje, ypač kariuomenėn jojančių dainose. Senieji metraštininkai mini, kad lietuviai stipriais daugelio trimitų balsais išgąsdindavę priešus ir laimėdavę mūšį (Plačiau apie trimitą žr. LE XXXI 480–481).

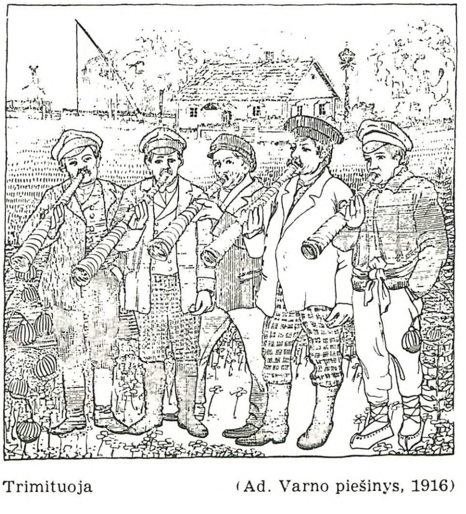

Trimituoja (Ad. Varno piešinys, 1916)

Ožragis daromas iš ožio rago. Bevirinant suminkštėjęs yra išdailinamas, jo smaigalys nupiaunamas ir įstatomas pūstuvas. Ožragis turi 3–4 obertoninius garsus, panašius į metalinio miško rago (valtornės) aukštuosius garsus. Senovės liet. kariuomenėje ožragiu duodavo signalus mūšio metu. Tautosakoje ožragis menkai prisimenamas. Jis užtinkamas ir kaimyninėse tautose. (Žr. LE XXI 284; ten ir pav.).

Ragai yra mediniai ir daromi panašiai kaip trimitai. Ragais vadinami, kadangi yra lenkti ir tuo panašūs į gyvulių ragus. Kai kuriose vietovėse ragų pavadinimas painiojamas su trimitais. Garsai obertoniniai, pučiama per pūstuką (‚munštuką'). Žinomi ir kitoms tautoms, ypač gudams. (Žr. LE XXIV 423–424).

Luobinis trimitas daromas iš alksnio luobo, kuriuo vyniojamas, tampriai suglaudžiant žievės šonelius, apie 10 cm ilgumo medinis vamzdis. Vyniojamas ligi norimo ilgio (70 ar daugiau cm). Kad nesudžiūtų, merkiamas vandenin. Grojamas su pūstuku. Gaunami keli obertoniniai natūralūs garsai, panašūs į medinių tošinių trimitų garsus. Pūstuko vietoje įstačius liežuvėlį kaip ragelyje ir išpiovus 4–5 skylutes trimito viduryje, galima groti mažorinės gamos 5 garsus. Garsas panašus į bas-klarneto. Vartojamas paauglių. Užtinkamas ir pas gudus.

Būgnas (katilas, litauras) panašus į simfoniniuose orkestruose vartojamus, tik nederinamas. Padarytas iš vario, bet pasitaiko ir medinių. Yra katilo išvaizdos, su kiauryme apačioje, aptrauktas oda. Atlaidų ar didžiųjų metinių švenčių metu juo būgnyta šventoriuje, apie valandą prieš prasidedant pamaldoms. Bažnytinių eisenų metu (pvz. Velykų rytą per Prisikėlimą, Dievo Kūno procesijos metu) būgnas būdavo ant neštuvų, o būgninkas eidamas nuolat būgnijo. Didelėse parapijose būdavo du (didesnis ir mažesnis) būgnai. Jo balsas nuo tolo panašus į duslų perkūno dundėjimą ir girdimas keliolikos km nuotolyje. Turkų ir švedų kariuomenių raiteliai turėjo būgnus, kurie su karo grobiu patekdavo Lietuvon. Buvo Lietuvoje ir

dirbtuvių, gaminusių būgnus. Vilniuje būgnus plačiai vartojo savo eisenose įvairūs cechai. (Žr. LE III 326–327).

Būgnelis — medinis, mažos statinėlės pavidalo, apie 20–25 cm ilgio, su išpūstu pilvu; galai aptraukiami šuns, ožkos ar kito kurio mažo gyvulio oda. Būgnelis vartotas kulto reikalams: Kryžiaus dienomis, per gegužines ar kapinių pamaldas ir pn. Būgnelis būdavo taip pat mušamas, kviečiant kaimynus prie mirštančiojo, kunigui atvykstant pas ligonį ir t.t. Kiekvienam reikalui būdavo atskiri ritmai. Būgnelis laikytas didelėje pagarboje, juo nežaista, jis buvo laikomas pas garbingiausią kaimo asmenį.

Stebulė, stipinams išbirus, užmaunama ant kartelės ir už jos galų nešama, trečiajam mušant į stebulę įvairius ritmus. Taip pritardavo liaudies orkestrui. Jei kaime nebuvo kultinio būgnelio, jį stebulė pavaduodavo. Gaunamas skambus ir toli girdimas balsas. Kai kuriose vietovėse (pvz. Liolių par.) į stebulę pūsdavo, uždengę ją iš vienos pusės džiovinta pūsle, kurią priliesdavo lūpomis. Buvo gaunamas žemo baritoninio skambėjimo garsas, labai toli girdimas.

Lenta — apie 5–6 m ilgio, statmeniškai įtempiama tarp dviejų kuolų; lentos galuose padaromos skylės, į kurias įveriamos virvės ir tempiant vyniojamos apie kuolus. Du vyrai su siauresne lenta, ją statmeniškai laikydami, spausdami traukia kaip brauklį per stygas. Taip gaunamas be galo stiprus garsas, girdimas už keliolikos km . Tai buvo naudojama signalizacijos reikalams miškingose vietose. Turime žinių, kad tai vartota 1871 Liolių par. (Raseinių aps.), ypač Dvariškių k. Kitose tautose tokio prietaiso neteko užtikti.

Lenta, arba **kartukė**, apie 2 m ilgio, pakabinta po medžiu ant virvinių pasaitų. Ritminiais barškinimais jon šaukdavo darbininkus iš lauko valgiui, piemeniui pranešdavo, kad bandą varytų namo. Dviem medeliais buvo mušamos įvairios ritminės kombinacijos.

Barškalas — medinis instrumentas, stogelio pavidalo, tuščiaviduris su įtaisytu vienu ar dviem vidury laisvai judančiais medžio gabaliukais. Rišamas galvijams po kaklu. Galvą judinant, barška ir palengvina surasti galvijus miškingose vietose. Nuo tolo daugelio barškalų barškėjimas sudaro įdomią natūralią harmoniją.

Klegetai vartojami bažnyčiojs per didžiąją savaitę, kai prieš Velykas užsigavi-nutyla varpai. Kieto medžio sprindžio ilgumo ir pusės sprindžio platumo lentukėje iškalama ketvirtainė skylė, per kurią iškišamas medžio gabalas. Viršūnėje įdedamas plaktukas, o lentukės apačioje pasilieka ranka paimamas kotelis. Judinant į šalis, plaktukai, užgaudami lentukės šonus, klega, kaukši.

Tarškynė — ant medinės apvalios ir karpotos ašies užmaunamas įrėmintas liežuvėlis. Paėmus už rankenos iš apačios ir iškeltą sukant aplink ašelę, gaunamas tarškantis, toli girdimas garsas. Tarškynės naudotos panaktinių dideliuose kaimuose ir miesteliuose.

Dar yra dviratė stumiama **tarškynė**. Tarp ratų išilginėje ašyje išpiauti gilūs grioveliai, o iš viršaus yra ilgas liežuvis, kurio galas, ratams sukantis, krisdamas iš vieno griovelio į kitą, sudaro stiprų garsą. Tokia tarškynė, bėgant su ja apie bažnyčią, pavaduodavo didžiojoje savaitėje nutilusius varpus.

Kelmas — paimamas sausas tuščiaviduris kelmas, apdailinamas; iš viršaus prikalamos plonytės lentelės, o šakotoji apačia paliekama atvira; mušama su pagaliukais. Garsas savotiškas. Pritariama kaimo ,kapelijai'. Lentukių vietoje taip pat uždedama oda; balsas panašus į būgno.

Kaimo ,kapelijos' buvo sudaromos iš įvairių liaudies instrumentų. Virškupėnų k. (Papilio vls., Biržų aps.) buvo garsi Ykonių šeimos skudutininkų ,kapelija'. Remeikių k. (Vabalninko vls., Biržų aps.) buvo žinoma trimitų ,kapelija', 70 metų senio Igno Baniulio vadovaujama. XIX a. pradžioje Ramygaloje (Panevėžio aps.) reiškėsi Ruzos vadovaujamas trijų ragelių ansamblis, grojęs Gambrės dvare. 1936 5 trimitininkai įgrojo plokšteles Tautosakos Archyve Kaune.

,Kapelijos' būdavo tokių sąstatų: vamzdžiai kanklėms pritariant; smuikas ir birbynė kanklėms pritariant; trimitai būgneliui pritariant; smuikas ir kanklės boseliui su pūsle pritariant; 5 švilpynių ,kapelija'; smuikas kanklėms pritariant; smuikas ir cimbolai būgneliui pritariant; ožragiai ir trimitai kanklėms pritariant; ožragiai kanklėms pritariant.

Kartais ,kapelijos' susidarydavo, kur prie didelių bandų būdavo daug piemenų. Kiekvienas, galėjęs vartoti kokį instrumentą (trimitą, birbynę, švilpas, birbynėles, šukas), privalėjo drauge pūsti nustatytą ,grajų'; polką, valsą, maršą, t.y. jų ritmą taikyti. Pritarimui lyg būgną mušdavo taktą į vartus, į tuščiavidurį kelmą, į lentą, retkarčiais į špižinio katilo šukę. Nors tie instrumentai nederinti, bet nuo tolo girioje gana įdomiai skambėdavo.

Kaimo ,kapelijos' grodavo ne tik pramogose, bet taip pat ir bažnytinių švenčių metu, pvz. per Velykų ryto ar Devintinių procesijas.

Ilgainiui tokias kaimo ,kapelijas' išstūmė orkestruose vartojami pučiamieji instrumentai. Bet nepriklausomybės laikais pradėta atgaivinti liaudies muzikos instrumentus. Prie kanklių atgaivinimo ir patobulinimo daug prisidėjo J. Strimaitis, organizuodamas kanklininkų ,kapelijas'. Nemaža pasidarbavo taip pat ir kanklininkas Pr. Puskunigis ir kt. St. Paliulis buvo suorganizavęs studentų skudutininkų būrelį, kuris 1930 skudučiavo Kauno radiofone. Panašūs skudutininkų būreliai buvo sudaromi mokyklose, skautuose, Šaulių s-goje. Ilgainiui susiorganizavo ir didesni liaudies instrumentų ansambliai, pvz. prie Čiurlionio ir Dainavos ansamblių (žr. LE IV 198–201, 235–238) ir kt.

C. Bartsch, Über litauische Musikinstrumente (jo knygoje Dainu balsai II 1889); *M. Brensztejn,* Przyczynki do etnografji Litwy. I. Zapomniane narzędzia muzyczne litewskie (Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie I 1908); *K. Moszynski,* Kai kurie liaudies muzikos įrankiai (Gimtasai Kraštas 1941); *S. Paliulis,* Lietuvių liaudies instrumentinė muzika 1959; *A. Sabaliauskas,* Lietuvių dainų ir giesmių gaidos 1916; (") *Žalia Rūta,* Sutartinės ir mūsų muzikos įrankiai (Dirva–Žinynas 4 1904); (") Žiemių-rytiečių lietuvių tautinė muzika (Lietuvių Tauta II 1919); *C. Sachs,* Die litauischen Musikinstrumente in der Kgl. Sammlung für Deutsche Vokskunde zu Berlin (Internationales Archiv für Ethnographie XXIII 1915); *Z. Slaviūnas,* Lietuvių etnografinės muzikos bibliografija (Tautosakos Darbai V 1938); (") Lietuvių kanklės (Tautosakos Darbai III 1937); *P. Stepulis,* Kanklės 1955; *J. Žilevičius,* Kanklės mitologijoje, legendose ir tautosakoje pas mus ir pas mūsų kaimynus (Vairas 7/8 1937); (") Native Lithuanian Musical Instruments (The Musical Quarterly XXI 1935); *J. Žiogas,* Apie ,kulinę su ūku' (Lietuvių Tauta II 1919).

LIAUDIES ŠOKIAI

JONAS BALYS

Šokis priklauso prie seniausių meno formų, kai žmogus savo nuotaiką, jausmus ir mintis išreiškia kūno judesiais. Sunku nustatyti ribą tarp grupinių žaidimų ir šokių. Visi tikrai liaudiški šokiai yra grupiniai (priešingybė poriniams). Sakoma, kad žaidimas neturi muzikos palydo; žaidėjai dainuoja, užtat ir jų judesiai negali būti greiti, tačiau jie pagyvėja dainuojant priedainį. Daugelis mūsų liaudies šokių turi tokius dainuojamus posmelius, tatai rodo, kad jie yra išsivystę iš žaidimų. Tiesa, kai kurie grupiniai šokiai, kaip kepurinė ar kubilas, dainuojamų posmelių dabar neturi.

Galima pabandyti mūsų liaudies šokius paskirstyti į kelias rūšis. Paprasčiausi ir seniausi bus ramūs ir lėti, v a i k š č i o j a m o j o tipo šokiai. Dvi grupės tiesiose eilėse dainuodamos iš lėto, periodiškai akcentuojamais paprastais žingsniais, vaikščioja priešpriešais pirmyn ir atatupsti atgal; arba vaikšto ,rateliu': vienas dalyvis yra ratelio viduryje arba už jo ribų ir jį, tam tikru laiku užbaigiant ciklą, nustatyta tvarka pavaduoja kitas asmuo, o paskui viskas kartojasi. Šokdavo daugiausia moterys ir dažniausiai nesusikabinusios rankomis. Toks ,šokis' yra tik priemonė dainavimui pagyvinti. Pavyzdžiai: aukštaičių Čiūtyta, Kupolių šokis (Niemi - Sabaliauskas, Liet. dainos ir giesmės..., nr. 417), Linelis (Tautosakos Darbai V nr. 319). Aukštaičių sutartinės-keturinės vadinamos ,šoktinėmis'; jos atstoja šokio muziką. Poros čia nesvarbu. Tokie šokiai galėjo išsivystyti iš iškilmingų apeiginių veiksmų, atliekamų Joninių ir Kalėdų metu. Iš tokių paprastų šokių galėjo išsivystyti jau sudėtingesni dalykai, ypač a p e i g i n i a i šokiai, kurių maža pėdsakų beliko. Būdingas yra apeiginis ,marčios šokis', atliekamas vestuvėse, kitiems apstojus ratu, su degančiomis balanomis ar žvakėmis rankose. Ratas dainuoja su pašokėjimais, o jo viduje atliekamas jau porinis šokis: nuotaka pašoka po kelis žingsnius su visais vyro giminaičiais, vyriškiais ir moteriškėmis (su savo vyru šoka paskiausia), ir tatai reiškia iškilmingą marčios priėmimą į naują jos vyro bendruomenę. Vestuvinis šokis esąs ir Sadutė. Minėtinas ir persirengusių vyrų apeiginis ,Meškų šokis', atliekamas Kalėdose ir Užgavėnėse.

Sudėtingesni yra v a i z d u o j a m i e j i, arba p a m ė g d ž i o j a m i e j i, šokiai, turį tikslu nebe gryną judesį arba simbolinę apeigą, bet norą pavaizduoti kokį nors daiktą, gyvulį, asmenį ar darbą. Prie jų galima skirti: Malūnas (anot G. P. Kurath, Amerikos liaudies šokių specialistės, tai būdingas žemdirbystės ir derliaus apeigų šokis), Lenciūgėlis, Gyvataras (gyvatvorė), Kubilas, Vėdaras, Oželis, Gaidys, Žiogeliai, Džigūnas (vaizduoja ,raitelį'?), Blezdingėlė (Skepetinė), Kepurinė (Kepurinskas), Audėjėlė, Šiaučius, Čigonas, Mieželis, Rugučiai, kelios Linelio rūšys, Tiltas ir kt., kurių tik vardus težinome. Šios rūšies šo-

kiuose vaizduojamieji motyvai supinti su pramoginiais; jie eina pakaitomis.

Komiški ir mimikos šokiai yra rėti, bet pasitaiko, pvz. Vilniaus krašte senių šokis Rugeliai (skirtingas nuo Rugučių).

Prie sportinių, arba akrobatinių, šokių tenka skirti tokius, kurie reikalauja ypatingo fiziško miklumo ir treniruotės: M. Praetoriaus minimas vyrų šokis ‚Jungas', vaizduojąs arimą jaučiais, L. Jucevičiaus aprašytas ‚Kirvio šokis', Mikita, Balaninis (primenąs germanų ‚Kardų šokį'), iš dalies Oželis (Ožiukas) ir Žiogeliai.

Pagaliau išsivystė poriniai šokiai su muzika, pvz., dzūkų Sukčius, Dribsukas ir Pranavada. Čia pridera iš kitų tautų pasiskolinti ir daugiau mažiau prigiję plačiai Europoje žinomi ‚baliniai' šokiai: Klumpakojis (germanų kilmės), Vengerka (vengrų k.), Padispanas (ispanų k.), Priegalvėlis (slavų k.), Koketka (rusų k.), Valsas (austrų k.), pagaliau visokios polkos, kurios po 1835 iš Čekijos paplito po visą Europą ir už jos ribų. Nors polka šokama muzikos palydima, bet yra daug jos tempui pritaikytų trumpų posmelių, dažnai dviprasmiško turinio. Populiarusis Mikita vardu ir melodija atitinka gudų šokį, tik judesiai skirtingi. Yra Sukčiaus variantų, panašių į bulgarų ‚Horo' šokį.

Prie naujų šokių pridera dabartinės formos Suktinis ir Noriu miego, studentų ir šviesuomenės sukurti bene XX amžiaus pradžioje. Naujausias, bet labai populiarus pasidaręs ir šokamas net JAV kolegijų jaunuomenės, kaip ‚square dance', yra Kalvelis, sukurtas apie 1936: muziką (liaudišką polką) pritaikė J. Švedas, choreografiją sukombinavo M. Baronaitė, išpopuliarino Amerikoje V. F. Beliajus.

Daugiau mažiau savotiškus žingsnius turi šie šokiai: Lenciūgėlis, Kubilas, Malūnėlis, Mikita, Oželis, Sukčius. Ypatingo ‚lietuviško šokio žingsnio', kaip rusų kazokiško ar vengrų čardašiško, negalima nustatyti. Liet. liaudies šokių žingsnius galima taip apibūdinti (pagal J. Lingį): paprastasis, užkeičiamasis, bėgamasis, šoninis, dvigubasis, sukinys, siūbuojamasis, pašokamasis, polkos žingsnis, trepsimasis ir spyruoklinis. Labai dažnai įvairiomis atmainomis pritaikomas polkos žingsnis.

Būdingais lietuviškais liaudies šokiais, paplitusiais visame krašte ir minimais senesniuose raštuose, galima laikyti: Kepurinė, ar Kepurinskas (mini jau M. Praetorius apie 1790, kaip vyrų ‚skrybėlių šokį'; jis mini ir moterų šokį ‚rūtų vainikas'), Lenciūgėlis (mini vysk. M. Valančius ir A. Kašarauskis apie 1860), Malūnas (Malūnėlis), Oželis ir Blezdingėlė. Pastarąjį pirmąkart pamini L. Jucevičius 1846, kaip mišrų šokį. Įdomu būtų nustatyti šokių geografiją, pvz., Blezdingėlė buvo plačiai žinoma Žemaitijoje, labai retai Aukštaitijoje ir visiškai nežinoma Sūduvoje ir Dzūkijoje (J. Lingys).

Dar keletas duomenų iš senų raštų. A. Kašarauskis, rašęs tarp 1857–1863 apie žemaičių papročius, mini tokius šokius ir žaidimus, daugelio jų paduodamas ir dainuojamus posmelius: Aguonėlė, Avietėlė, Blezdingėlė (Kuskinėlis), Kepurinis, Melniks, Barynė, Zuikelis, Žalnierėlis, Dujelis, valsas Marcelė, Kazokas, Mikita, Šalabanas, Griežėlė, Begalinis tancius, Sietelis, Slinkis, Išrinktinė, Pingurs, Šeirys, Penknytis, Rūtelė, Strapčiukas (Tauta ir Žodis I 1923 102tt.). A. Juškevičius savo 1870 aprašytoje veliuoniškių Svotbinėje Rėdoje (psl. 105tt.) sumini vardus tokių vestuvių ‚šokinių': Mieželis, Avietėlė, Šešnytis, Aplinkinis, Laumė (duotas aprašymas ir dainavimas), Lindutė, Du kiškeliu, Zuikelis, Dairė, Gegutė, Žvirblis, Daililo, Judabru, Trinitinė, Suktinis, Proga, Antytė, Kepurainė, Svotas, Barinia, Gražokas, Priegalvėlis, Aguona, Snaudė. Vieni vardai irgi jau šį tą pasako.

Tikrieji liaudies šokiai buvo pamiršti ir apleisti iki 1935, kai ryšium su Londono festivaliu pradėta domėtis ir ieškoti mūsų senųjų šokių. Susilaukus netikėto pasisekimo tarptautiniame festivalyje, parodžius mūsų šokius liaudiška forma, susidomėjimas padidėjo, ir Kaune 1937–40 veikė Lietuvių liaudies šokių d-ja. Įsteigus Liaudies ansamblį Lietuvoje ir visą eilę ansamblių tremtyje, liaudies šokiai jų pasirodymuose užima žymią vietą, tačiau retai jie tepateikiami gryna liaudiška forma. Paprastai kiekvienas šokių grupės vadovas juos ‚stilizuoja' pagal savo skonį ir nusimanymą. Tautotyriniu požiūriu mūsų liaudies šokių niekas netyrinėjo. Žemiau minimi leidiniai yra skirti praktiškam reikalui ir autentiško liaudies šokių aprašymo neduoda.

J. Balys, Lithuanian Folk Dances (Journal of the English Folk Dance and Song Society II 1935); *F. V. Beliajus,* The Dance of Lietuva 1951; *M. Grigonis,* Žaidimų vainikas 1919; *J. Lingys,* Lietuvių liaudies šokiai I–III 1948–59; ('') Lietuvių liaudies žaidimai 1955; Mūsų šokiai. Spaudai paruošė P. Petrutis 1962; *V. R. Saudargienė,* Liaudies šokiai Lietuvoje 1958; *V. Steponaitis,* Lietuvių liaudies žaidimai ir pramogos 1956. Be to, žr. LE straipsnius: Blezdingėlė, Čiūtyta, Kepurinė, Klumpakojis, Kubilas, Malūnas, Mikita, Noriu miego, Oželis, Sadutė, Suktinis.

TAUTINIAI DRABUŽIAI

ANTANAS TAMOŠAITIS

Priešistorinių laikų lietuvių drabužiai dar nėra rekonstruoti*). Juos atstatyti leistų gausūs įkapių radiniai, papuošalai, puikiai išsilaikiusių audeklų gabalai (Vytauto D. Kultūros muziejaus ir kitų muziejų rinkiniuose).

Istorinių laikų lietuvių karių, didikų ir sodiečių drabužiai yra atvaizduoti paskirose graviūrose, žemėlapių atlapuose, įvairiuose albumuose ir šiaip leidiniuose, tapytuose paveiksluose, atskirų menininkų kelionių po Lietuvą škicuose ir kitokiuose šaltiniuose, pvz., M. Praetorijaus, T. Lepnerio, E. Gisevijaus (jo pieštų sen. Prūsų lietuvių drabužių pav. žr. LE VII 287), Fr. Tetznerio, J. P. Norblino, J. Matejkos, J. K. Vilčinskio veikaluose ir albumuose, taip pat ir įvairių nežinomų autorių graviūrose bei paveiksluose. Daugelis tokių graviūrų ir piešinių vaizduoja labai įdomią aprangą, bet kai kur yra ir nemaža pačių piešėjų asmeninės kūrybos. Patikimiausi ir tikriausi lietuvių tautinių drabužių šaltiniai yra muziejiniai tų drabužių originalų rinkiniai iš XVIII–XIX a. Dar nepriklausomos Lietuvos laikais sodžiuose senose kraičių skryniose buvo galima rasti šimtamečius senolių išaustus drabužius ir juos surinkti į muziejus (Vytauto D. Kultūros, Žemės Ūkio Rūmų Sodžiaus, Šiaulių Aušros, Telšių Alkos, Biržų, Panevėžio, Alytaus ir Marijampolės). Tautinių drabužių rinkinį turėjo ir Lietuvių Dailės d-ja. Daugelis asmenų ir įstaigų rinko asmeninėms kolekcijoms (pvz., 1900 Paryžiaus parodai, XX a. pradžios Vilniaus dailės parodoms, 1911 Maskvos parodai, įvairioms parodoms nepriklausomoje Lietuvoje) ar muziejams senovinius sodiečių namie austus drabužius kaip puošnius liaudies dailės dalykus.

Prūsų lietuvių drabužiai XVII a.
(T. Lepner, Der preusche Littauer 1744)

*) Apie X–XI a. drabužius žr. LE XV 288.

Įvairių asmenų ir muziejų rinkiniuose susirado labai daug paskirų aprangos dalių, kaip prijuosčių, juostų ir t.t., o trūko kiklikų, sijonų, galvos papuošalų, apavo ir kt. Taip pat niekas nebuvo mėginęs surinkti žinių apie jų dėvėjimą, suskirstymą į vienetus ir nustatyti, kokia buvo nešiosena įvairiose Lietuvos srityse.

1931–38 Žemės Ūkio Rūmai Kaune užsimojo pagrindinai ištirti ir sodžiuose surinkti visas žinias bei senovinių drabužių originalų pavyzdžius ir nustatyti jų vienetus. Darbą užbaigus, tautinių drabužių medžiaga buvo paskelbta 1939 Sodžiaus Meno VII–VIII knygose, apimančiose XVIII–XIX a. liet. moterų tautinius drabužius, o senovinių drabužių originalai 1940 buvo perduoti Vytauto D. Kultūros muziejui Kaune. Tautinių drabužių senoviški audimo technikos pavyzdžiai ir piešiniai atiduoti Marginių b-vei (žr. LE XVII 303–304) ir geriausioms sodžiaus audėjoms. Nuo tada ir prasidėjo visuotinis naujų tautinių drabužių audimas ir jų dėvėjimas.

Būdingieji senovinių liet. tautinių drabužių bruožai yra šie: visos drabužių dalys pačių sodiečių gamintos iš namie verptų, baltintų ir daugiausia augaliniais dažais dažytų verpalų; audeklų audimo būdai yra saviti ir tradiciniai, jų gijos audimo technikai paįvairinti imamos kuo įvairiausio storumo; kiekvienos drabužio dalies raštai labai skirtingi ir senoviški; spalvos nepaprastai įvairios, jų derinimas kontrastinis, t.y. šiltos su šaltomis; drabužių sukirpimas bei pasiuvimas savitų bruožų, kiekviena drabužio dalis vis kitaip išbaigta — apsiuvinėta, apnerta, kuteliais išpešiota, virvele apsiūta ir t.t.; drabužių susegimai vienur metaliniai, kitur siūliniai, odiniai, mediniai ir kt. Kiekviena tautinio drabužio dalis būdavo atlikta su dideliu menišku skoniu — medžiagos įvairumu, audimo technikos painumu, spalvų derinimo grožiu, raštų turtingumu ir baigiamojo darbo nagingumu. Senovėje pats iškilmingiausias pasirodymas su tautiniais drabužiais būdavo per vestuves. Čia dalyviai pasireikšdavo ne tik su visu drabužių kraičiu, bet ir su tradiciniais papročiais: drabužiai ir jų dėvėjimas buvo apdainuojami, duodami kaip dovanos ir t.t.

Moterų tautiniai drabužiai daug įvairesni už vyriškus. Juose daugiau raštų, spalvos įvairesnės, drabužis savo dalimis turtingesnis. Jų audimas, pasiuvimas ir dėvėjimas turėjo savitus senoviškus ir nusistovėjusius dėsnius; be to, mergaičių ir ište-

kėjusių moterų būdavo skirtinga galvos danga. Vienaip būdavo rengiamasi per vestuves, kitaip einant į svečius ar į bažnyčią. Tautiniai drabužiai niekados nėra buvę lyg uniforma: tai buvo išeiginis drabužis, kaskart keičiant įvairinant jo dalis ir ieškant vis naujų jų derinimo būdų. Dėl tarpusavio drabužių dalių derinimo irgi buvo bendra liaudies estetinė pažiūra, kuri atitinka visų laikų meno dėsnius: jei viena drabužio dalis marga, prie jos derinama rami, lygi; jei viena labai spalvota, kita šviesesnė; jei viena šiltų spalvų, kita šaltų.

Įvairiose Lietuvos vietose senovėje vis kitaip dėvėjo.

A u k š t a i č i ų moterų tautiniai drabužiai yra vieni iš seniausių savo formomis, audimo būdu, raštais ir šviesokomis spalvomis. Aukštaitijoje ligi paskutiniųjų laikų dar buvo tebedėvimas nuometas, kuris kitur Lietuvoje jau seniai buvo išnykęs. Aukštaičių drabužių audekluose nedaug tėra raštų: jie languoti, dryžuoti arba lygūs, tik vienas kitas raštelis paįvairina jų vientisumą. Karoliai — graviruoti sidabriniai arba gintaro.

Nuometas yra aukštaitės moters galvos danga. Jis yra drobinis, austas iš pačių ploniausių gijų. Jo audeklas 50–70 cm pločio ir ligi 350 cm ilgio, galuose užausti raudonų ar mėlynų žičkų (t.y. raudonų ar mėlynų spalvų marškonių neblunkančių

Aukštaičių drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

siūlų) raštai. Taip pat dėvima balta languota ar raštuota skepetaitė. Mergaitės galvą puošia sidabrinis ar auksinis galionas. Marškiniai — balti drobiniai; jų rankovių galai, perpetės ir krūtinė paįvairinta žičkų rinkiniais. Kiklikai šiek tiek dryži arba truputį raštuoti. Jų susegimas suvarstomas virvele arba susegama sidabro ar žalvario segėmis. Kiklikas pasiūtas su skverneliais. Sijonai languoti, retkarčiais skersai dryži ir paįvairinti rašteliu. Senovėje aukštaitės avėjo vyžomis, vėlesniais laikais naginėmis, kurios išsirutuliojo į savitų formų batelius. Šaltesniu metu ant drabužių apsivelkama pilka sermėgėlė, kurios apikaklė, priekis ir rankogaliai papuošti tamsia išraityta juostele.

Ž e m a i č i ų tautinis drabužis labai sudėtingas. Vienas iš būdingiausių jo bruožų — spalvų ryškumas, raštų ir dryžių dekoratyvumas ir bendras drabužio paprastumas. Moterys galvą dengia keletu skepetaičių bei didelių skarų, kurios yra baltos, dryžuotos ar languotos. Po skepetaitės priekiu ant kaktos pabruvėlis. Mergaitės per plaukus persijuosia pyniką, t.y. juostos raiščio supintą pynę. Ant kaklo — natūralaus nešlifuoto gintaro gabalėlių karoliai. Marškiniai drobiniai; rankovės, priekis ir perpetės užaustos žičkų-dimų (t.y. raštų, išaustų audeklo paviršiuje palaidų siūlų pluošteliais) rašteliais, ar parinktas dobilėlių raštas. Kiklikas smulkiai raštuotas, pasiūtas ilgomis klostėmis. Viršutinis yra skersinukas, t.y. austas smulkiu skersai audeklą einančiu spalvotų dryželių raštu, o išilgai pasiūtas. Kartais viršutiniai sijonai esti ir languoti. Apatinis sijonas plačių skirtingų spalvų dryžių. Pavalkinis sijonas baltas su baltu rašteliu. Prijuostės išilginiais dryžiais. Vienos iš jų šviesios, o kitos tamsios; abiejose tarp dryžių parinkti dobilėlių raštai. Žiemą ir rudenį dėvima trumpa sermėgėlė. Per kikliko ar sermėgėlės liemenį persijuosiama plačia rinktinių raštų juosta. Kojinės skersai dryžos, išeigai dėvimos odinės naginės, o namuose raštuotos medinės klumpės.

Z a n a v y k i ų tautiniai drabužiai yra vieni iš puošniausių savo raštais, spalvomis ir pasiuvimu. Jie yra tamsoki. Zanavykės moters galvą puošia raštuotai austa ar siuvinėta skepetaitė, o po ja ant kaktos rangiais raštais išraityti pabruvėliai. Mergaitės per plaukus persijuosia sidabro ar aukso galioną. Kaklą puošia gintarai ar karoliai. Drobinių marškinių rankovės net ligi alkūnių papuoštos išrinktais ar siuvinėtais mėlynų ar raudonų gijų raštų marginiais. Rankogaliai labai platūs. Pati rankovėlė siūlais sutraukta, kad gautųsi lyg drobinis raštas. Marškinių rankovės per

Zanavykų drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

pečius įdurtos ‚špygutėmis'. Kiklikai austi margai, skersiniais raštų dryželiais, daugiausia keturnytiškai. Kiklikas labai trumpas, itin trumpomis rantytomis klostelėmis apie liemenį; jo priekis puošniai susagstomas metalo segėmis. Kaišytinės ir rinktinės tulpių prijuostės būdavo ypatingai gražios savo raštų turtingumu ir spalvų įvairumu. Kiekviena sūduvė jų prisiausdavo net po keliolika. Sijonai tamsoki, išilgai plačiai dryži. Dugnas austas dvinytiškai, o platūs spalvoti dryžiai išmušti į paviršių keturnyčiu ruoželiu. Juostos labai plačios, rinktiniais raštais su plačiais raštelių dryželiais abiejuose pakraščiuose. Ant drabužių per šoną buvo pakabinama graži raštuota kišenė–krepšelis. Zanavykės avėjo spalvotomis kojinėmis ir margais kiauraraščiais bateliais.

K a p s i ų tautiniai drabužiai tai lyg darnus zanavykiškų ir dzūkiškų junginys. Audeklų margumo bei žvaigždėtumo bruožai paimti iš dzūkų, o tulpių įvairumo pagrindai — iš zanavykų. Kapsių drabužiai šviesoki ir spalvingi. Moters galva apgobta skepetaite, o mergaitės dėvėdavo pakalkę, t.y. sidabro ar aukso gijų austą graižėlį (karūnėlę). Drobiniai marškiniai papuošti baltais siuvinėjimais ar rinkiniais. Kiklikai truputį skersai dryžuoti, labai ilgi ir pasiūti į liemenį. Sijonai platūs, šviesokais plačiais spalvotais išilginiais dryžais. Kapsių prijuostę sudaro skersiniai dryžiai ir tarp jų iškaišyti ar išrinkti tulpių raštai. Juostos rinktinės, plačios ir labai spalvotos. Ištekėjusios dėvėdavo plačias ir ilgas linines drobules, kuriomis užsisiausdavo, eidamos į bažnyčią, o taip pat jose buvo patogu neštis įsuktą kūdikį. Ant visų drabužių vilkėdavo rudinę. Kapsės avėjo rudos spalvos odiniais, kai kuriose vietose kiauraraščiu papuoštais bateliais.

D z ū k i ų tautiniai drabužiai pasižymi nepaprastu spalvų, dryžių ir langelių margumu. Stambieji audeklų langai pasmulkinti spalvotais metmenų ar ataudų siūleliais. Per plačiuosius dryžius eina vis smulkesni, o raštai išmėtyti po visą audeklo plotą mažomis žvaigždutėmis. Dzūkų moterys gobėjo balta, tik kai kur gijelėmis palanguota skepetaite. Užpakalinis skepetaitės kampas tarp keliolikos langelių pakaišytas žvaigždutėmis. Ant kaktos po skepetaite platus inkaktis. Merginų galva perrišta juostų raiščiu. Marškiniai ploniausios drobės, plačia apikakle; rankogaliai ir krūtinė išrinkta lyg juostiniais raštais. Kiklikų medžiaga mažai raštuota, bet jų pasiuvimas labai savitas — priekyje su skverneliu. Jisai šone surišamas susagstomas juostele. Prijuostės labai trumpos, languotos arba skersai dryžuotos, retkarčiais pakaišytos rašteliais. Sijonai taip pat trumpi ir languoti. Per liemenį persijuosiama plačia kaišytine juosta. Dzūkės kojas pasiauna iš virvučių vąšeliu nertomis čempėmis. Žiemą dėvima rudinukė.

Dzūkų drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

Vilniečių sodžiaus moterų drabužiai primena liet. diduomenės apdarus, kurių vientisumas, iškilmingumas ir orumas neabejotinai yra turėjęs įtakos liaudies aprangai. Moterų galvą puošia namie austas galvaraištis; jo nukarę galai puošniai išrinkti ar pasiuvinėti baltais siūlais labai sudėtingu raštu. Panašiais raštais papuoštos ir marškinių rankovės, perpetėlės, apikaklė ir krūtinė. Kiklikas itin puošnus ir spalvotas. Greta kaišytinių ar rinktinių kikliko raštelių kai kur audekle įausta aukso ar sidabro gijų. Prijuostė šviesi, puošnių skersinių dryžių žemyn tirštėjančių ir tarp jų rinktinių bei kaišytinių raštelių; jos apačia užbaigiama kuteliais. Sijonas skersai dryžuotas. Kiekviename dryžyje įausta įvairių spalvų gijų. Sijonų dugnai dvinyčiai, o spalvotieji dryžiai keturnytiškai ruoželiu išmušti į audeklo paviršių. Dažniausiai pats žemutinis sijono dryžis yra ir plačiausias. Vilniečių juostos austos rinktiniais raštais. Žiemą, rudenį ir pavasarį dėvima puošni sermėgėlė.

Mažosios Lietuvos moterų tautiniai drabužiai turi pačius seniausius drabužių bruožus. Šio krašto lietuviai, konservatyvūs ir labai prisirišę prie savų tradicijų, mėgo dėvėti pačius senoviškiausius drabužius; jų spalvos tamsokos. Galvą puošė labai įvairūs apdangalai — skepetaitės, raiščiai, kepuraitės. Marškiniai su didele kaklo iškarpa. Marškinių krūtinė, rankovės per alkūnes ir rankogaliai paįvairinti raštais. Kiklikai tamsių spalvų su smulkiais rašteliais. Kai kurie iš jų pasiūti ligi liemens ir per pečius kabo tik ant juostelių. Sijonai, vadinami kedeliais, platūs ir tamsūs, suklostyti, austi skersiniais plačiais dryžiais, pasiūti išilgai. Per pečius moterys persimesdavo plačią dviejų palų drobulę. Tų palų siūlė puošniai kiaurarаščiu tarpusavy sujungiama. Prijuostes ausdavo šviesias arba tamsias parinktiniais audinių raštais. Kojos aunamos tamsiais odiniais bateliais. Taip pat dėvimos sermėgėlės ir puošnūs kailiniai.

M. Lietuvos drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

Vyrų tautiniai drabužiai buvo puošnūs, saviti ir namų darbo. Jie mažiau raštuoti ir ne tiek spalvingi, kaip moterų. Vyriškų drabužių grožis ir stilius pasireiškė daugeliu būdingų bruožų. Pirmiausia jie yra įdomūs dėl savitų namų darbo audeklų. Aplamai lietuvių tautiniams drabužiams labai būdinga, kad kiekvienas drabužis būdavo audžiamas atskiru metimu, t.y. ant vienos rūšies metmenų audžiamos kelnės, ant kitos — liemenės, ant trečios — marškiniai ir t.t. Tuo būdu kiekvienas drabužis (kelnės, liemenė, trinyčiai, t.y. per tris nytis austas ruoželiu marškonis audeklas ir iš to audeklo pasiūtas švarkas) būdavo ne tik kitų spalvų ir raštų, bet ir kitos rūšies audeklo, o patys audeklai jau iš senovės tradiciniai. Toje pačioje gyvenamojoje apylinkėje buvo audžiami panašūs, bet drauge ir skirtingi drabužių audeklai; tie skirtumai buvo įvairinami, vis tobulinant audimo būdus, keičiant raštus, kitaip derinant spalvas. Ir drabužių pasiuvime tose pačiose vietovėse būta daug skirtumo; marškinių, liemenių, trinyčių ar sermėgėlių sukirpime ir pasiuvime pareikšta labai daug sumanumo, savitumo ir skonio. Taigi ir vyriškų drabužių įvairumas buvo labai didelis.

Aukštaičių vyrų drabužiai šviesokų spalvų, languoti ar dryžuoti, trumpai pasiūti. Ant galvos plačiakraštė šiaudinė skrybėlė su juostelės raiščiu. Balti lininiai marškiniai su atversta apikakle. Ant marškinių pečių yra perpetėlės, rankovės plačios su siaurais rankogaliais. Pasitaiko, kad per marškinių krūtinę, perpetėles ir rankogalius yra įausta raudonų ar mėlynų dryžiukų bei siaurų juostelių. Po marškinių apikakle parišta languota skepetaitė arba raštuota juostelė. Marškinius, ypač senesni vyrai, dėvi užleistus ant kelnių. Liemenių priekis skersadryžis, žalsvų ar pilkšvų atspalvių, o nugara languota. Liemenės trumpos, tik ligi juosmens ir be rankovių, susagstomos kilpelėmis ir mediniais brankteliais. Kelnės būdavo skersai ar išilgai

dryžuotos arba ir languotos. Beveik visada žemutinė kelnių kiškų dalis ligi pusiau blauzdų būdavo užausta tamsesniais dryžiais arba ryškesnių spalvų langais. Aukštaičiai avi dryžuotomis ar languotomis kojinėmis ir išeiginėmis naginėmis, o kasdien avėdavo vyžomis ir autais. Kelnių kiškų galai suklostyti ir visada būdavo sukišami į kojines. Per liemenį persijuosiama plačia spalvota pintine juosta, kurios kutai kadaruoja ligi pusiau šlaunų. Šaltesniu metų laiku buvo dėvimi rudinė ir kailiniai. Ant galvos užsimaunama kepurė, o ant kaklo užsineriamas storas nertas vilnonis šalikas.

Žemaičių vyrų drabužiai buvo tamsokų atspalvių: pilkšvi arba samaninio žalsvumo. Ant galvos maunama mūginė veltinė kepurė. Marškiniai drobiniai, plačia atversta apikakle; po kaklu parišta mėlynai ar raudonai languota skepetaitė. Trinyčiai ar sermėgėlė pasiūta į liemenį bemaž ligi pusiau šlaunų. Ypač sermėgėlės esti klostytos, jų šonuose išilginės skylės ir po apačia kišenės. Rankovės baigiasi plačiais rankogaliais. Sermėgėlių priekis ir apikaklė buvo mėgstama apvedžioti tamsesne juostele. Susegimui taip pat naudojamos juostelinės kilpelės. Kelnės plačios ir dryžuotos. Išilginės vilnonės kojinės margai raštuotos. Kartais jų viršus atverstas ir parišta juostelė — perkeliukė su kuteliais. Mėgstamiausias žemaičių apavas buvo medinės klumpės; jų esti nepaprastai įdomiai raštuotų; betgi išeigai nešiojo nagines, kojinas (t.y. nagines, pagamintas iš veršio kojos odos ir pasiūtas plaukais į viršų) ar batus. Žemaičiai juosėsi per sermėgą arba jos apačioje ant kelnių plačia rinktine juosta.

Zanavykų vyrų drabužiai, kaip ir jų moterų, pasižymi dideliu iškilmingumu ir puošnumu. Visos drabužių dalys gana tamsios ir ryškokų spalvų. Ant galvos dėvima namie velta milinė skrybėlė arba kepurė su ausiniais. Tik kartais vasaros dienomis buvo dėvimos plačiakraštės šiaudinės skrybėlės. Išeiginiai drobiniai marškiniai atversta apikakle ir parišta skepetaite. Spalvoti marškiniai ar vilnoniai trinyčiai buvo vasarinis viršutinis drabužis. Po trinyčiais trumpa, smulkiai raštuota ar šiek tiek dryžuota liemenė. Kelnės taip pat spalvotos ir išilgai dryžuotos. Per liemenį perjuosta plati trijų raštų eilių rinktinė juosta. Šaltesniu metu dėvima ilga klostyta rudinė, pasiūta į liemenį. Jos priekio susegimai ir rankogaliai apvedžioti marginta oda. Zanavykų apavas — gražūs juodi batai, kurių aulai atversti ir matosi spalvotas pamušalas. Iš po batų atvertimo ant šikšnelių karo puošnūs odiniai kutai.

Kapsų vyrų drabužiai spalvingi, šviesūs ir linkę į dryžuotumą. Galvą dengia pasiūta milinė kepurė. Drobiniai marškiniai su kai kur įaustais išmuštais baltų gijų dryželiais ar dimiškais rašteliais per-

Žemaičių drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

Kapsų drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

Vilniaus krašto drabužiai (A. Tamošaičio piešinys)

petėlėse, krūtinėje ir rankogaliuose. Trinyčiai skersai dryži ir ryškokų spalvų su užsiūtomis šonuose kišenėmis ir stačia apikakle. Kelnės išilginiais spalvotais dryžiais, vienu kitu siūleliu perskersuotos; jų kiškų apačios užaustos tamseliau, suklostytos ir sukištos į raštuotas kojines. Žemi, trumpais atverstais aulais batai. Per liemenį persijuosiama rinktine juosta. Ant viršaus apsivelkama vidutinio ilgumo ruda miline su stačia apikakle ir puošniais susagstymais–apvedžiojimais ant krūtinės.

D z ū k ų vyrų drabužiai pasižymi savo margumu ir kuklumu. Ant galvos šiaudinė skrybėlė arba siūtinė su atlapais kepurė. Marškiniai drobiniai, jų rankogaliai, krūtinė ir perpetėlės paįvairintos raudonu dryželiu ir rašteliu. Ant marškinių apsivilkdavo trumpus trinytėlius su rankovėmis, vad. ‚spancierka'. Jie buvo stačia apikakle ir labai puošniais juostelių apvedžiojimais, raštuotais susagstymais ant krūtinės ir pamargintais rankovių atlapais. Kelnės — drobinės, įvairių atspalvių, austos nedideliais langeliais; audimo technika buvo su ruoželiu, atlasu ar dimais. Kelnių kiškų galai užausti irgi tamseliau ir sukišti į margas kojines, kurių atversti galai itin gražiai raštuoti. Čempėmis vadinamas apavas buvo nunertas iš spalvotų virvelių; po jų padais buvo pasiūta oda.

V i l n i a u s k r a š t o vyrų drabužiai, kaip ir moteriškieji, pasižymėjo didikų aprangos bruožais. Veltinės ar iš audeklo pasiūtos atverstinės kepurės dengė vilniečių galvas. Buvo mėgstami dėvėti drobiniai plačia apikakle marškiniai, kurių rankogaliai, perpetėlės ir krūtinė baltais parinktais raštais. Trumpa be rankovių liemenė pasiūta iš dviejų spalvų medžiagos, t.y. priekyje vienos, o nugaroje kitos. Kelnės į apačią siaurokos, austos iš gana storo audeklo, skersiniais dryžiais ir tarp jų dryžuotai įpintais raštais į bet kurį švelnų atspalvį. Ant liemens viršaus vilkima trumpa sermėgėlė, pilkai žalsvo ar rusvo milelio. Ji pasiūta į liemenį su trumpomis klostelėmis ligi pusiau šlaunų. Puošnūs odiniai bateliai lyg ir priminė kadaise avėtų naginių formas.

M a ž o s i o s L i e t u v o s vyrai, itin pajūrio ruože, dėvėjo tamsiais drabužiais. Kepurė buvo atverčiamais atlapais. Marškiniai plačia, lyg atversta apikakle su parišta spalvota skepetaite. Liemenė vienos spalvos, šone susagstomi trinytėliai su stačia apikakle. Ilgoka, tamsiai žalsvos samaninės spalvos rudinė, pasiūta šonuose ir užpakalyje su klostėmis. Kelnės tamsios su skersais šviesiais dryželiais. Nertos kojinės ir siūtos odinės naginės. Žiemos metu dėvimos rudinės ir spalvotų lopų kailiniai.

J. Balčikonis, M. Glemžaitė, H. Kairiūkštytė-Jacinienė, A. Mikėnaitė, Lietuvių liaudies menas: Audiniai 1957–62; *J. Baltrušaitis,* Lithuanian Folk Art 1948; *K. H. Clasen,* Ostpreussen 1928 (Deutsche Volkskunst 10); *P. Galaunė,* L'art lithuanien 1934; ('') Lietuvių liaudies menas 1930 ([2]1956); *O. Glagau,* Littauen und Littauer 1869; *M. Glemžaitė,* Lietuvių moterų tautiniai drabužiai 1939; ('') Lietuvių tautiniai drabužiai 1955; *Z. Gloger,* Album etnograficzne 1904; *Th. Lepner,* Der preusche Littauer 1744 ([2]1848); Das Litauen-Buch, eine Auslese aus der Zeitung der 10. Armee 1918; *M. Praetorius,* Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne 1871; *A. Rūkštelė,* Lietuvių tautodailė 1929; *G. Salvatori,* Rustic and Popular Art in Lithuania 1926; *A. Tamošaitis,* Sodžiaus menas 1931–39 (8 tt.); *W. S. Widunas,* Litauen in Vergangenheit und Gegenwart 1916; Wieś Ilustrowana 9 1913: Sztuka ludowa na Litwie i Białej Rusi; *J. Žilinskas,* Albumas lietuviškos parodos Paryžiuje 1902 metuose, 1902; Živopisnaja Rossija. Tom. 3: Litovskoje Polesje. Bielorusskoje Polesje 1882.

LIAUDIES MENAS

ANTANAS RŪKŠTELĖ

Plačiąja prasme liaudies menas apima visus dvasinės kultūros paminklus, pasireiškusius tiek žodine kūryba (tautosaka), tiek muzikos garsais, tiek matomąja, arba vaizdine, vienos ar kitos medžiagos forma — architektūrine, skulptūrine, tapybine, grafine ar ornamentine. Čia neliesdami tautosakos ir liaudies muzikos, sustosime prie trečiosios liaudies meno srities, kur liaudies menininkas savo estetinius polinkius išreiškė realioje medžiagoje.

Lietuvių liaudies menas tampriai susijęs su besikeitusiomis sąlygomis, su lietuvių ir kaimynų santykiais, su naujų medžiagų atsiradimu ir su vietinėmis tradicijomis, išlikusiomis ligi šių dienų. Etninis lietuvių savaimingumas daugiau mažiau apsprendė ir lietuvių liaudies meno originalumą. Socialinės sąlygos veikė to meno pobūdį, naujų meno apraiškų atsiradimą ir meno formų išplitimą, o mistinis ir estetinis pradas yra lyg pagrindiniai veiksniai, apsprendusieji liaudies meno pobūdį ir formą. Ankstyviausias lietuvių liaudies menas sietinas su prietarais, burtais ir tikėjimais į įvairius gamtos reiškinius, sunkiai suvokiamus ar ir visai nesuprantamus žmogaus protui. Tos priežastys vertė kiekvienam vaizduojamam ženklui, simboliui ar ornamentui duoti vienokią ar kitokią prasmę. Laikui bėgant ir liaudies pažiūrai į gamtos reiškinius kintant, ženklai ar simboliai tapo grynai ornamentinėmis, puošybinėmis formomis.

Seniausias lietuvių liaudies meno apraiškas randame priešistoriniuose paminkluose. Beveik visi geometriniai ornamentai, amžių bėgyje prisitaikydami prie besikeičiančių medžiagų ir daiktų paskirties, atkilo ligi mūsų dienų. Vieni jų liko pirmykštėje savo formoje, kiti išsivystė į sudėtingus ornametus arba sudėtingas puošybines formas. Visa tai priklausė nuo to, kokiam daiktui tie ornamentai skirti ir kokioje medžiagoje jie panaudoti. (Apie liet. ornamentą žr. LE XXI 200–203).

Atsižvelgiant į lietuvių liaudies gaminių daiktų skirtingą paskirtį ir jų meninį apipavidalinimą, jos meną reikia skirti į šias pagrindines šakas: statybą*), skulptūrą, medžio dirbinius, audinius, tapybą, grafiką, keramiką ir geležies dirbinius.

1. Kryžiai

Prie lietuvių liaudies statybinio meno reikia skirti ir kryžius bei koplytėles. Tai grynai religinio pobūdžio statiniai, kurie liaudžiai dažnai pavaduoja šventnamius arba bažnyčias. Prie jų meldžiamasi, daromi apžadai, padėkos pareiškimai ir t.t. Šioje meno šakoje liaudis bus sudėjusi daug daugiau sielos ir kūrybinio genijaus, negu bet kurioje kitoje meno šakoje. Dėl kryžių garso Lietuva vadinama kryžių šalimi ir šventąja Lietuva. Kryžiai savo meniniu turtingumu sudomino ne vieną ir svetimtautį mokslininką. Apie lietuviškus kryžius svetimtaučiai pirmieji ir rašė. Matant nepaprastą kryžių turtingumą, dažnam tyrinėtojui kilo tokių kryžių kilmės klausimas, kuris iki šiol dar neturi vieningo atsakymo.

Pirmasis (1903) tuo klausimu pasisakė Vilniaus krašto proistorės tyrinėtojas V. Šukevičius (Szukiewicz). Nebūdamas liaudies meno žinovas, jis nedarė kategoriškų išvadų. Jis matė kryžiuose daug senosios lietuvių kultūros liekanų. Savo tvirtinimus rėmė tik Lydos aps. matytais kryžiais. Silpnoji V. Šukevičiaus svarstymų pusė yra ta, kad jis į kryžius žiūrėjo tik per jų ornamentinę, arba puošybinę, pusę, nekreipdamas dėmesio į kryžiaus esmę, jo visumą ir paskirtį.

Apie lietuvių kryžių kilmę labai aiškiai 1906 pasisakė M. Brenšteinas (Brensztejn). Jo manymu šie kryžiai yra kilę iš senovės lietuvių papročio statyti stabus. Vėlyvesnio, stogeliu dengto, kryžiaus atsiradimo pagrindan jis dėjo senovėje statytą antkapinį stulpą, viršuje užsibaigiantį kryžma, perdengta dvišoniu stogeliu. M. Brenšteino išvedžiojimai perdėm klaidingi, kaip ir jau pats lietuvių laikymas stabmeldžiais.

Visai kitaip kryžių atsiradimą Lietuvoje aiškino J. Basanavičius savo studijoje Lietuvių kryžiai archeologijos šviesoje (1912). Remdamasis Lietuvos ir kitų kraštų archeologiniais daviniais ir palyginimais, kryžių kilmę jis išveda iš lietuvių tautos tikėjimo į vėlės nemirtingumą ir iš to kilusio senovės lietuvių nekrokulto. Pastarasis išugdęs paprotį statyti antkapinius stulpus — kapų ženklus. Jis nurodė ir buvusius Klaipėdos krašte antkapinius stulpus, statytus kojūgalyje, kad vėlėms iš kapų keliantis, būtų smagiau už jų nusitverti ir atsikelti. Savo studijoje J. Basanavičius mini karžygių ir didžiūnų kapus, ant kurių buvusios statomos statulos. Pačius kryžius jis kildino iš paprasto antkapinio stulpo, viršuje dviem lentelėmis pridengto. Šioje teorijoje J. Basanavičius senąjį pagoniškąjį lietuvių tikėjimą suplakė su stabmeldybe.

*) Žr. J. Gimbuto straipsnį Kaimo architektūra ir statyba (LE XV 513–533).

P. Galaunė savo knygoje Lietuvių liaudies menas (1930) sutiko su V. Šukevičiaus, M. Brenšteino ir J. Basanavičiaus pagrindinėmis mintimis apie senovės lietuvių stabmeldišką tikėjimą, tad negalėjo būti teisingas, lietuvių kryžių kilmę aiškindamas. P. Galaunė, palaikydamas J. Basanavičiaus nekrokulto teoriją, nesutiko tik su stogastulpinio kryžiaus (pav. LE XIII 187) išsivystymo teorija. Pagal jį, paprastas antkapinis stulpas priėmė ne stogastulpio, o koplytstulpio formą, kai viršutinėje stulpo dalyje pradėjo daryti įdubimą, arba nišą, šventojo statulai padėti. P. Galaunė taip pat daug reikšmės teikė ornamentams bei pagražinimams, kurie jo nuomone apsprendė visus vėliau atsiradusius kryžių tipus. Pradėjęs nuo seniausio paprasto stulpo, ėjo prie koplytstulpio, stogastulpio, dviejų bei trijų aukštų stogelinių kryžių iki paprasto kryžminio kryžiaus. Tokia kryžių tipizacija yra per daug dirbtinė. Visos Lietuvos kryžių formų ar tipų rikiavimas į vieną grandinę, nėra tikslus mokslinio metodo atžvilgiu.

Savarankiški kryžių tipai ar jų formos susidarė Aukštaitijoje, Žemaitijoje, Sūduvoje, Dzūkijoje. Net apskritimis imant, pastebimas be galo didelis formų įvairumas, o ką kalbėti apie didžiųjų individualistų kryžius, kaip V. Svirskio (Kėdainių ir Panevėžio aps.), J. Leipaus (Zarasų ir Utenos aps.), V. Bružo ir kt. Vincą Svirskį (1835–1916) galime laikyti vienu iš didžiųjų kryžių dirbėjų-skulptorių, o tačiau jo kryžiai nepateko į P. Galaunės kryžių tipizaciją, nes yra labai individualūs. Tokių individualių kryžių labai daug. Sritinis liet. liaudies meno skirtingumas matomas visose šakose. Jis yra gyvenamuose namuose, audiniuose, medžio dirbiniuose, lygiai kaip jis yra kalboje, žmonių charakteryje, papročiuose ir t.t. Bendro yra tame tik tiek, kiek jį apsprendžia vienas ir tas pats tikslas bei paskirtis. Pvz., gyvenamas namas turi vieną visiems tikslą — pastogę ir šilumą, o jo planavimas, statymo būdas ir puošimas priklauso nuo žmonių vidinio pasaulio. Taip yra ir su kryžiais. Užtat galime suprasti, dėl ko liet. liaudies kryžiai tiek įvairūs savo forma, konstrukcija ir puošimu. Taigi negalima dėti tipizacijos pagrindan konstruktyvinių ar puošybinių elementų; negalima vesti vienos tiesiosios per visos Lietuvos kryžius, ieškant jų evoliucijos.

V. Svirskio kryžius Kačergių k., Vandžiogalos vls. (1920 nuotrauka)

Skirtingą požiūrį nuo aukščiau aptartų tyrinėtojų apie lietuvių liaudies kryžius bei jų santykį su priešistorinės Lietuvos kultūra pateikė M. Gimbutienė. Gretindama senosios kultūros simbolius ir ornamentus su lietuvių kryžiuose matomais ornamentais, ji į kryžius žiūri, kaip į senosios kultūros palikimą, pritaikytą krikščioniškiems laikams. Dviejų ar trijų aukštų lietuvių stogelinius kryžius ji gretina su šventojo arba ‚gyvybės medžio' (vok. Lebensbaum, ag. Life Tree) pavidalu, kuris yra atkilęs iš prieškrikščioniškų laikų. M. Gimbutienė sūduvių kraitinėse skryniose tapytus vazonus su gėlėmis (lelijomis, tulpėmis) ir paukščiukais laiko taip pat ‚gyvybės medžiais'. Anglosaksų ir germanų tautose dar ir šiandien praktikuojamas ‚Maibaum' (gegužės medis), M. Gimbutienė manymu, yra artima paralėlė lietuvių stoginiams kryžiams. Kadangi ‚Maibaum' darant, kelių eilių gulsčius vainikus vieną virš kito kabina ant statmeniško stulpo, tai ir M. Gimbutienė lietuvių stogelinių kryžių nevadina tikraisiais vardais, o paprastai — stulpais.

M. Gimbutienė lietuvių kryžių kilmės šaknų ieško tik priešistorinės kilmės simboliuose, aplenkdama pačių kryžių pažinimo ir studijavimo reikalą. Turime nepamiršti, kad dviaukščiai ir triaukščiai stogeliniai kryžiai buvo paplitę tik Zarasų, Utenos ir iš dalies Rokiškio bei Ukmergės aps. Nei Žemaitijoje, nei Sūduvoje, nei Dzūkijoje jie nepasireiškė. Lygiai, kaip dviejų ar trijų kryžmų (vad. karaviko arba maro) kryžiai neplito toliau Tauragės ir Raseinių aps. R. Lietuvoje jie visai nežinomi. Tuo būdu M. Gimbutienės ‚gyvybės medžio' ir ‚Maibaum' statymas šalia lietuvių kryžių, kaip visuotinės apraiškos lietuvių liaudies meno, yra netikslus. Lietuvių liaudis visai nežino ‚gyvybės medžio'. Jo nežino ir nemini nei dainos, pasakos, padavimai nei gyvoji kalba. Jo nepažįsta ir vaizdinis lietuvių liaudies menas. Jeigu germanų tautos išlaikė iki šių dienų ‚Lebensbaum', tai, žinant lietuvių kietą tradicijų ir papročių gerbimą, liaudis nebūtų pamiršusi šio simbolio formos ir prasmės. Tokį simbolį matytumėm, kaip visuotinę lietuvių liaudies meno apraišką. Sūduvių skryniose įžiūrėti ‚gyvybės medžius' taip pat netikslu, nes ten vaizduojamos tulpės

ar lelijos yra naujadarai, atkilę XIX a. pradžioje ir nėra būdingi visam lietuvių liaudies menui.

Visi anksčiau suminėtieji kryžių tyrinėtojai lietuviško kryžiaus kilmės pagrindan dėjo stulpą, iš jo išvesdami stogastulpius, koplytstulpius ir kryžius — stulpus. Buvo aplenkti kryžminiai kryžiai, kurie savo konstrukcija, forma ir puošybiniais elementais, net simboliais, dažnai pralenkdavo pirmuosius. Jie ir skaičiumi neatsiliko nuo pirmųjų.

Pati lietuvių liaudis visai nežinojo ‚koplytstulpių', ‚stogastulpių' ar ‚stulpų' vardų. Ji žino tik kryžius ir koplytėles. Koplytėlės buvo statomos ant žemės, o kryžiai iškeliami į aukštį. Kretingos ir Telšių aps. neaukštai iškeltus, stogeliu dengtus kryžius vadina irgi koplytėlėmis. Aukštaičiai koplytėlių visai nestatė ir to vardo nenaudojo.

Atsakymo į kryžių kilmės klausimą reikia ieškoti pačiuose kryžiuose ir liaudyje, kuri kryžius statė. Kryžių idėja, jų statymo tikslas, plitimo priežastys, kryžių konstrukcija, jų keitimosi aplinkybės ir su kryžių forma susijęs šventųjų kultas yra būtinos nagrinėjimo sąlygos kryžiaus kilmės klausimą sprendžiant. Ornamentai yra tik puošybiniai priedai įvairiaformiame kryžių apipavidalinime, kurie šimtmečių eigoje keitė savo reikšmę ir prasmę. Jie negali būti dedami pagrindan, lietuvių kryžių kilmės klausimą aiškinant.

Kryžiaus forma yra labai sena, tik ji neturi krikščioniškosios eros pavidalo. Senovės asirų ir Egipto skulptūrose matome T formą, turėjusią šventumo ar dieviškumo simbolinę reikšmę. Kitas ženklas, turėjęs tą pačią prasmę, 卐 (svastika vadinamas) daug šimtmečių prieš krikščionybę, randamas Indijoje ir Kinijoje. Jis randamas prieškrikščioniškoje Europoje ir Amerikoje. Lietuvių liaudies menas šių formų visai neturi. Krikščioniškajam kryžiui atsirasti pradžią bus davę romėnai, kryžiuodami didžiuosius nusikaltėlius. Kristaus mirimas ant kryžiaus davė pagrindą naujai kryžiaus formai † kuri, kaip krikščionybės simbolis, žinoma ir šiandien.

Laikui bėgant, kryžmiško kryžiaus forma priėmė įvairiausią apipavidalinimą bei puošmenis, priklausiusius vienam ar kitam meno stiliui ir vienam ar kitam kraštui. Taip susikūrė romaniško, gotiško, bizantiško ir moderninio stiliaus kryžiai, o kiekvieno krašto liaudies menininkai tuos kryžius savaip stilizavo, savaip puošė ir saviško originalumo jiems suteikė. Dažnai kryžmą apipindavo tokiu gausumu ornamentų, kad jis išnykdavo pastarųjų keturkampinėje ar apskritiminėje formoje. Tokį reiškinį matome ir lietuviškuose kryžiuose. Jis ne vienam davė progos kalbėti apie senųjų lietuvių saulės garbinimo palikimą.

Kryžmiškas kryžius, kaip krikščionybės simbolis, Lietuvon pateko su krikščionybės atėjimu bei jos įsigalėjimu. Senajam pasauliui arba prieškrikščioniškos kultūros kraštams būdingi T ir svastikos formos religiniai simboliai į lietuvių liaudies meną nebuvo atkelti. Nerandame jų net rudimentų, pagal kuriuos galėtume spręsti apie jų buvimą senovėje. Priešingai J. Basanavičiaus, P. Galaunės ir M. Gimbutienės teorijoms apie ‚stulpus', kaipo pradines formas, sukūrusias krikščioniškąjį kryžių, turime kryžmiškąjį kryžių dėti lietuviškųjų kryžių kilmės pagrindan. Tai galime paremti šiais duomenimis: 1. kryžma nėra išnykusi net dviejų ir trijų aukštų stogeliniuose kryžiuose, 2. kelių aukštų atsiradimas tampriai susijęs su žymiai vėlyvesniu šventųjų kulto atsiradimu, 3. Krucifikso arba Nukryžiuotojo atvaizdas randamas visuose kryžiuose, nežiūrint kokios formos ir kelių aukštų jis bebūtų; 4. Nukryžiuotojo atvaizdas užima svarbiausiąją kryžiaus dalį ir 5. tik koplytėlės Nukryžiuotojo neturi.

Krikščionybei įsigalint, bažnyčių statybai plintant ir ant šventorių kryžių statymui gausėjant, lietuvių liaudis buvo paskatinta panašius kryžius statyti ant Bažnyčios pašventintų kapinių, prie šeimos ar giminių kapų, lygiai, kaip jie buvo statomi šventoriuose prie mirusių kunigų kapų. Abiem atvejais toks kryžių statymas nėra išnykęs iki pastarųjų laikų.

Laikui bėgant, pirmykštė kryžmiška kryžiaus forma pradėjo įgyti vis gausesnį puošybinį apipavidalinimą, sekant bažnyčiose ir bažnytiniuose kryžiuose atsirandančius puošmenis. Lietuvių liaudis, nevaržoma bažnytinės ikonografijos, į kryžių puošimą dėjo savo išradingumą, savuosius ornametus ir savarankišką jų interpretavimą. To pasekoje dažnai matome tokį puošmenų gausumą, kad kryžius su kryžma paskęsta kaip spindulių mirgėjime. Tų spindulių centre visuomet matome Nukryžiuotojo atvaizdą, viršuje pridengtą didesniu ar mažesniu stogeliu. Rytinėje Lietuvoje toks stogelis buvo padidintas tiek, kad jis dengė visą kryžiaus centrą, apsaugodamas kryžmos sujungimą nuo lietaus ir greito medžio puvimo. Kryžiaus pečiai, arba skersinė kryžma, visiškai buvo uždengta stogeliu, kai liaudis panoro ir šventųjų statuloms duoti vietos kryžiuose. Šventųjų, kaip patronų, vargšų globėjų, namų, laukų sau-

Kryžius Gineikių k., Kelmės vls. (Iš A. Varno albumo)

Kryžius Bajorų k., Rokiškio vls., statytas 1888 (Iš A. Varno albumo)

gotojų ir nuo ligų gynėjų, garbinimas liaudį pastūmėjo į naujų kryžių formų sukūrimą arba senųjų kryžių formų pakeitimą. Tuo būdu atsirado vieno aukšto, dviejų ir trijų aukštų stogeliniai kryžiai, talpinantieji savyje nuo trijų iki vienuolikos šventųjų statulų, neskaitant Nukryžiuotojo, kuris visuose šios rūšies kryžiuose buvo esminė ir pagrindinė statula. Jis visada užėmė apatinio aukšto frontinę, arba gerąją, kryžiaus pusę. Tą reiškinį matome ir Tauragės dviejų ir trijų aukštų kryžmiškuose kryžiuose. Tas reiškinys jau daug pasako ir apie kryžiaus atsiradimo priežastį, jo pirmąją formą Lietuvoje ir tikslą.

Šventųjų, kaip patronų ar globėjų, pasirinkimas priklausė nuo pačios liaudies, todėl ir tolimesnis kryžių formų susidarymas priklausė tik nuo jos: kur mažiau šventųjų rinktasi globėjais, ten ir kryžiai mažiau sudėtingi. Pvz., Sūduva, išvysčiusi labai turtingą kryžminį kryžių, nedavė nė vieno stogelinio kryžiaus.

Dzūkijos kryžiai gali būti laikomi pačiais tipingiausiais atstovais, bažnytinės įtakos ieškant. Juose matome Kristaus kančios simbolius, vyraujančius visoje kryžiaus konstrukcijoje. Jie suteikia ne tik simbolinę, bet ir puošybinę prasmę.

R. Lietuvos kryžminiai kryžiai turi vėl kitokius bažnytinius elementus, kuriuose sukaupta simbolinė ir puošybinė vienybė. Čia randame ištisus altorius su žvakėmis ir gėlėmis, pastatytus po kryžma, o virš jų Nukryžiuotojo figūrą. Negalima neminėti virš altoriaus iškeltos monstrancijos, kuri, ne tik kaip puošybinis, bet ir kaip simbolinis elementas, lietuvių liaudies mene užima didelę vietą. Monstrancijų vaizdavimas neatskiriamai susijęs su bažnyčiose matytomis monstrancijomis. Čia pat tenka priminti bažnyčiose ir ant bažnyčių fasadų matytus Kristaus inicialus (IHS) įrašytus į apskritimą su spinduliais. Šie du motyvai yra labai reikšmingi, kalbant apie lietuviškų kryžių viršūnes.

Kryžių viršūnėmis vadiname įvairiaformius medinius, dažniausiai geležinius užbaigimus virš kryžiaus ar kryžiaus stogelio. Senųjų kryžių užbaigimai buvo mediniai. Nuo XIX a. vidurio, geležį lengviau įperkant, medines viršūnes pradeda pakeisti geležinėmis. Geležies panaudojimas sudarė geresnes sąlygas pačias viršūnes padaryti sudėtingesnes, puošnesnes ir įspūdingesnes. Pagrindinį motyvą arba formą viršūnėse matome kryželį, apsuptą tiesiųjų, vingiuotų ir augalus primenančių spindulių. Po jo eina spinduliuojąs žiedas. Žiedo arba apskritimo viduryje dažnai matome minėtąsias IHS raides.

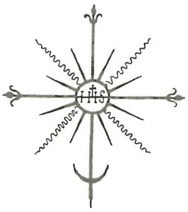

Geležinė kryžiaus viršūnė su raidėmis IHS

P. Galaunė ir M. Gimbutienė šiose viršūnėse įžiūri senojo lietuvių tikėjimo simbolius saulę ir mėnulį, atkeltus į krikščioniškąjį kryžių. Norėdami sutikti su šiuo teigimu, turėtumėm sutikti su tvirtinimu, kad ir monstrancijų kilmė yra iš saulės kulto. Negalėdami daryti panašių prielaidų ir tvirtinimų, esame priversti remtis liaudies pažiūra į kryžių viršūnes ir remtis simboliais, matomais bažnyčiose. Lietuvių liaudis nežino kito vardo kalbamoms viršūnėms, kaip ‚monstrancijos'. Jų simbolinį pamėgdžiojimą rodo spindulių centre vaizduojami Kristaus inicialai (kaip grynai bažnytinis kūrinys), angeliukai, randami barokinio stiliaus monstrancijose, ir karūnos, matomos senųjų monstrancijų viršūnėse. Šių karūnų lietuvių liaudis niekur kitur nepakartojo. Kaip monstrancijos, taip ir kryžių viršūnės užsibaigia mažu kryželiu. Mėnulio motyvas apatinėje kryžiaus viršūnės dalyje turi simbolinę prasmę — šviesa nugali tamsą. Panašią prasmę turi ir bažnyčiose matomos Švč. Mergelės Marijos statulos, kur po kojomis pamintas žaltys ir mėnulis, kaip pikto ir tamsos simboliai.

Meno stilių atžvilgiu lietuviškų kryžių nebūtų įmanoma suskirstyti, nes kiekvieną jų kryždirbiai savaip stilizavo, savaip perdirbo. Gotinio ir barokinio stiliaus puošybinių elementų randame, bet ir jie taip individualiai traktuoti ir taip prie kiekvieno kryžiaus konstrukcijos pritaikyti, kad neteko stiliaus būdingumo, įgaudami vie-

tinį charakterį. Nevienam sunku atspėti ornamento forma, o tuo pačiu ir jo kilmė. Taip pvz., M. Gimbutienė S pavidalo kryžiaus konstruktyvinę dalį laikė žalčio forma, atkilusia iš senojo lietuvių tikėjimo. Tikrumoje tai yra būdinga barokiniam stiliui lytis, lietuvio menininko pritaikyta medžio statybai ir medžio technikai. Gotinio stiliaus įtaka daugiau atsispindi ant žemės statytose koplytelėse. Šio stiliaus aiškias žymes matome plane, laužytame stoge, languose ir gotiškai traktuotuose bokšteliuose. Tokios koplytėlės dažnai turi net kelias geležines viršūnes, kurių centrinė yra didžiausia ir už kitas aukščiau iškilusi.

Kryžių puošime svarbiausią vietą užima geometriniai ornamentai: danteliai, arba piūkleliai, lankeliai, pusapskritimiai, kiaurapiūvio apskritimai ir suktiniai, arba spiraliniai. Vieno su kitu gretinimas ar jungimas duoda vėl naujų galimybių. Geometriniai ornamentai yra būdingi visai Lietuvai ir turi gilią praeitį, lygiai kaip jie būdingi viso pasaulio tautoms dabar ir seniausioje praeityje (pav. LE XXI 201). Stilizuotas augmeninis ornamentas yra lietuvių liaudies kūrinys, pritaikytas kryžiams (pav. LE XXI 202). Čia matome eglutes, lapelių, gėlių žiedų ir vazoninių gėlių formas. Spinduliai aplink kryžių kryžmas pasižymi didžiausiu liaudies menininkų išradingumu ir originalumu.

Akivaizdoje didelio lietuvių kryžių įvairumo bandyta tuos kryžius skirstyti į tipus arba ieškoti panašumo jų grupinėje sudėtyje. V. Šukevičius, paėmęs nedidelės Lietuvos dalies kryžius, suskirstė juos į penkis tipus: 1. aukštesnės šešiašonės koplytėlės, pridengtos trikampiu arba skliautuotu stogeliu ir pritvirtintos kryžmos centre; 2. keturkampės plokštumos su ornamentuotais šonais, pritvirtintos kryžmos centre; 3. kryžiai, panašūs į antrojo tipo kryžius, tik su skirtingais ir originaliais apvedimais, kaip širdis, žvaigždės, nimbai ir pn.; 4. keturiomis kolonėlėmis paremtas stogas kryžmos centre ir abiejose kryžmos pusėse; 5. neaukšti kryžiai su altorėliais, padėtais po piramidiniu stogeliu, paremtais keturiomis kolonėlėmis. M. Brenšteinas prie kryžių tipizacijos priėjo atsargiai, turėdamas galvoje ornamentų gausumą ir jų įvairumą. Jis irgi sudarė 5 tipus: 1. stogastulpiai, kur kryžma uždengta stogeliu; 2. pusiau uždaros keturšonės ar šešiašonės koplytėlės, iškeltos ant stiebo; 3. kryžmiški kryžiai su viena ir su dviem kryžmomis ir koplytėle jų viduryje; kryžma gali būti su spinduliais ir be jų; 4. mažos koplytėlės, kabinamos ant medžio kamienų; 5. kryžmiški kryžiai be koplytėlių. Prie jų

Kryžius prie Vėžaičių –Veiviržėnų vieškelio, Kretingos aps. (Iš A. Varno albumo)

Kryžius Asavitų k., Degučių vls., statytas 1883 (Iš A. Varno albumo)

priskiria ir vad. karaviko kryžius (jie dar ir maro kryžiais vadinami). J. Basanavičius, su nepilnu įsitikinimu, suskirsto kryžius į 6 tipus: 1. stogastulpiai — kryžiai su keturšoniu, daugiašoniu ar apskritu stogeliu stulpo viršuje; 2. koplytstulpiai su įvairios formos ir didumo koplytelėmis ant stulpų su šventųjų statulomis; 3. koplytkryžiai — koplytėlės prikaltos prie kryžių; 4. koplytėlės prikaltos prie medžių ir ant žemės pastatytos; 5. paprasti kryžmiški kryžiai; 6. kryžiai prastastogiai, kurie dažniausiai randami ant lietuvių kapų M. Lietuvoje. P. Galaunė, nepriimdamas ankstyvesniųjų autorių kryžių tipizacijos, visus kryžius suskirstė į tris grupes: 1. stogastulpius, 2. koplytstulpius ir 3. kryžmiškus kryžius. Pirmosios grupės kryžius skirstė į 44 tipus, antrosios — į 13 tipų ir trečiosiosios — į 46 tipus. Tuo būdu gavo 102 kryžių tipus. Visuose kryžių tipų nustatinėjimuose silpnoji vieta yra ta, kad juose daugiausia dėmesio kreipta į vad. stulpus ir ornamentus, o nė vieno giliau nepažvelgta į esmines kryžių formas, tų formų atsiradimo priežastį ir etnografinį formų plėtojimąsi. Tuo būdu būtų išvengta sujungimo viename ir tame pačiame tipe aukštaitiško kryžiaus su žemaitišku ar dzūkiško su sūduviškiu. Sritinis kryžių formų susidarymas ir jų vystymasis tyrinėtoją verčia tik sritimis ir jų tipus sudarinėti. Su maža išimtimi, kiekvienoje srityje susidarytų tiek tipų, kiek būta kryžių dirbimo meistrų. Viso to pagrinde guli liaudies menininko individualybė ir jo išradingumas.

Jau anksčiau buvo minėta, kad pirmuosius kryžius statė ant kapinių. Palaipsniui jų statymas plito įvairiose vietose — laukuose, miškuose, nelaimių vietose, prie na-

mų, tiltų ir t.t. Kiekvienas tų kryžių turėjo savo paskirtį bei statymo prasmę. Daug kryžių atsirado darant vienus ar kitus apžadus, meldžiant sveikatos ar palaimos. Nelaimės metai krašte ypatingai paskatindavo liaudį statyti kryžius. (Apie kryžius dar žr. LE XIII 187–196).

2. Skulptūra

Neatskiriama kryžių dalimi reikia laikyti šventųjų statulas, dėtas į kryžius ir koplytėles. Šią meno šaką vadiname liaudies skulptūra. Šios skulptūros atsiradimas tampriai surištas su šventųjų garbinimo plitimu, kuris labai veikė pačių kryžių gausėjimą ir kryžių formų kitimą. Nežiūrint to, kad lietuvių liaudis laikėsi ikonografinio panašumo, vis dėlto jos drožtųjų statulų daugeliu atvejų negalima sutapdinti su kuriuo nors žinomu šventuoju (pvz. pav. LE XXVIII 107). Laisvas šventojo išvaizdos apipavidalinimas, formų stilizavimas ir primityvus traktavimas darė juos originaliais liaudies kūriniais. Tokios skulptūros, kaip Skausmingoji Dievo Motina (pieta) (pav. LE V 22, XXII 459), Smūtkelis (Rūpintojėlis) (žr. LE XXVI 133–134; pav. dar LE V 21, IX 405), šv. Kazimieras, šv. Izidorius (pav. LE IX 206), šv. Cecilija (pav. LE X 440), šv. Ona (pav. LE XXI 109), šv. Jonas Krikštytojas (pav. IX 447), šv. Rokas (pav. LE XXV 408), šv. Jurgis (pav. LE X 137), šv. Jonas Nepomukas ar šv. Antanas (pav. LE 1 197) yra lengvai atpažįstami iš jiems būdingų drabužių arba jiems priklausančių daiktų bei simbolių. Liaudies skulptoriai savo kūriniams pavyzdžius ėmė iš spausdintų šventųjų paveikslų arba bažnyčiose matomų šventųjų skulptūrų. Vienur kryždirbis buvo kartu ir skulptorius, kitur kryžius dirbo tik kryždirbis, o skulptūras drožė liaudies skulptorius arba ,dievdirbis' (žr. LE IV 540–542). Dievdirbiais ypač garsėjo Žemaitija. Atlaidų dienomis arba didžiųjų švenčių metu į Telšius, Kretingą, Plungę vežimus atveždavo įvairių šventųjų statulų, kur kiekvienas statąs kryžių galėjo pasirinkti norimą šventąjį, kaip savo patroną ar globėją.

Rūpintojėlis

Kristaus galva (V. Svirskio kryžiaus detalė; Jogniškių k., Surviliškio vls.)

Visos statulos buvo dažomos aliejiniais dažais, prisilaikant tų pačių spalvų, kokias bažnyčia buvo priėmusi šventąjį vaizduojant. Kadangi kaip kryžiai, taip ir šventųjų statulos buvo medinės, tai dažymas jas apsaugodavo nuo puvimo.

Lietuvių liaudis turėjo savo statytų koplytėlių, garsėjusių stebuklais. Daugiausia su Skausmingosios Dievo Motinos atvaizdu -skulptūra. Kaip Aušros Vartuose (Vilniuje) ar Šiluvoje prie stebuklingųjų paveikslų kabindavo padėkos ženklus, arba votus (žr. LE XXXIV 548–549), taip ir koplytėlėse ant sienelių prikabindavo jų eiles. Ki-

ti dėdavo veidrodėlius, smeigtukus ar karolius, melsdami pasveikimo nuo akių negalavimo, širdies skausmų ar dieglių bei kaklo ligų. Kitur bevaikės šeimos ant kryžmiško kryžiaus liemens rišo mažas juosteles, melsdamos šeimos padauginimo.

Dievdirbiai pasaulietine skulptūra neužsiėmė, nes nebuvo pareikalavimo. Visas lietuvių liaudies menas rodo, kad pasaulietinės skulptūros liaudis nepraktikavo ir ji neturi tradicijos. (Dar žr. Dievukai — LE V 21-23).

3. Medžio dirbiniai

Skulptūrinį medžio apipavidalinimą lietuvių liaudis ypatingai gerai išplėtojo taikomajame mene. Čia įeina riešutų spaustukai, pypkės (pav. LE XXIII 29), įvairios paskirties ir dydžio dėžutės, daugeliu atvejų rankšluostinės (abrūsinyčios; pav. LE XXIV 493) ir prievarpstės (pav. LE XXIV 42). Riešutų spaustukų ir pypkių svarbiausiu motyvu eina sukarikatūrinta žmogaus galva; po to — stilizuotas augalas. Į šią grupę įeina tik tos rankšluostinės ir prievarpstės, kuriose puošybiniai motyvai ar jų formos yra iš plokštumos iškeltos arba kiaurapiūvio technika išpiautos. Šioje grupėje ne tiek ornamentas, kiek išpiaustyta masyvi forma vaidina vyriausią vaidmenį. Tokiose rankšluostinėse ir prievarpstėse vyraujantis motyvas yra augalinis. Labai retas motyvas yra gaidys, stilizuotas paukštis ar kitas gyvis.

Plokštuminiame medžio piaustyme randame kur kas daugiau įvairumo ir puošybinio turtingumo. Kadangi kiekviena skirtingo daikto forma reikalauja skirtingo komponavimo bei puošybinių elementų jungimo, tai lietuvis menininkas turėjo tikrai plačią dirvą, darydamas ir gražindamas verpstus (varpsčius, verpstes, varpstes; žr. LE XXXIII 441–442), kočėlus, lazdas (pav. LE XIV 339), klumpes (žr. LE XII 148), rankšluostines, kankles (pav. LE X 441–442) ir visą eilę namų ruošos, apyvokos ir kitų daiktų. Medžio grupėje verpstai išlaikė seniausius geometrinius raštus, kurie tiesiųjų linijų, dantelių, kampainių, trikampių, keturkampių, apskritimų ir juose įrėžtų ar įpiautų segmentuotų žvaigždžių pavidale užpildo visą verpstų plokštumą. Jų logiškame komponavime bei ritmiškame dėstyme ir glūdi verpstų grožis. Ypatingai tuo pasižymi r. Lietuvos verpstai. R. Lietuvoje medžių dirbinių raštai yra išlaikyti jų senojo pobūdžio ir labiausiai išplitę. Užtat pietinėje ir vakarinėje Lietuvos dalyse žymiai labiau išplėtotas augmeninis raštas arba paskiros augmeninio rašto formos. Ypač tuo pasižymi Žemaitija. Žemaitis menininkas augmeninius

Kočėlas

Verpstas

motyvus ne tik įpiausto plokštumoje ar pavaizduoja juos reljefiškai, iškiliai, bet ir figūriškai, erdviai. Tai yra lyg ir skulptūrinis priėjimas prie augmeninio motyvo. Pastarąjį bruožą ypatingai vaizdžiai matome prieverpstėse ir rankšluostinėse.

Kartais užtinkame ant dėžučių, tabokinių ir lazdų vaizduotus pietų kraštų ar net Afrikos gyvius. Jie nieko bendro neturi su tradiciniu lietuvių liaudies menu. Tai patys vėlyviausi svetimų įtakų padariniai, pradėję atsirasti XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje įvairių keliauninkų dėka.

Vietiniai ir labiausiai mėgiami gyvių motyvai yra paukščiukai. Bet ir jie nėra labai plačiai žinomi. Iš dangaus kūnų kartais randame saulės ir mėnulio pavidalus. Pasitaiko kryželių, kielikų, monstrancijų formos ir širdžių, kaip meilės simbolių, bet visa tai apsprendžia pasireiškęs individualinis pradas, o ne liaudies meno tradicija.

Lietuvių liaudies meno, o tiesiogiai medžio dirbinių ir jų puošimo, esminis bruožas yra simetrija. Po to eina primityvus ornamentų arba raštų apipavidalinimas. Pagaliau — didelė puošybinių formų bei motyvų stilizacija. Visa tai lietuvių medžio dirbinius išskiria iš kitų tautų panašaus meno.

4. Tapyba ir grafika

Prie grynai religinio pobūdžio meno priklauso lietuvių liaudies tapyba ir grafika. Pirmoji reiškėsi išimtinai šventųjų paveikslų tapymu ant medinių lentų, drobės ir

popieriaus. Ant lentų tapyti šventųjų paveikslai buvo dedami į kryžius ir koplytėles. Jie atstodavo šventųjų statulas. Ant drobės ir ant popieriaus tapyti paveikslai buvo kabinami ant sienų gyvenamuose namuose arba klėtyse. Ši tapyba, kaip ir kryžių skulptūra, pasižymi dideliu primityvumu ir formų dekoratyvumu. Beveik visi tie patys šventieji randami tapyboje, kaip ir kryžių skulptūroje. Tapytus paveikslus pardavinėjo prie bažnyčių škaplierninkai, arba pauperai. Jie pardavinėjo ir kitos rūšies šventųjų paveikslus, vad. raižiniais.

Raižiniai priklauso liaudies grafikos menui. Iš pagamintų klišių raižinius spausdino neribotu kiekiu. Todėl jų išplitimas buvo žymiai didesnis, negu tapytų paveikslų. Antra vertus, jie buvo ir pigesni.

Raižinių klišės buvo daromos medinėse lentose, lygiai, kaip ir šiandien dailininkai-grafikai daro medžio raižinius: visas reikalingas piešinys lentoje lieka iškilus, o nereikalingos vietos išimamos-išpiaunamos gilumon. Ant popieriaus atspausti raižiniai dažnai buvo spalvinami vandeniniais dažais, atmieštais sakais. Spalvinimą atlikdavo ranka.

Raižinių lentų gaminimo ir spausdinimo meno lietuvių menininkai greičiausiai bus išmokę iš vakarinių kaimynų, kur panašių raižinių spausdinimas buvo irgi paplitęs. Yra žinoma, kad lietuviai škaplierninkai važiuodavo į Krokuvą ir į Varšuvą parsivežti įvairių devocionalijų. Tos kelionės, reikia manyti, ir bus vietinių raižinių atsiradimo priežastis. Kada pirmieji raižiniai buvo pradėti spausdinti Lietuvoje, tyrinėtojų nuomonės skiriasi. P. Galaunė, laikydamasis datų, atspausdintų lietuvių raižiniuose, yra nuomonės, kad raižiniai Lietuvoje buvo daromi pačioje XVIII a. pradžioje. Tą prielaidą daryti jam davė progos šv. Jurgio raižinys, kuriame yra atspausta 1710 (pav. LE X 135). Tuo tarpu akivaizdūs raižinių plitimo, jų dirbimo ir pardavinėjimo vietose tyrinėjimai rodo, kad raižiniai labiausiai buvo gaminami ir platinami lietuviškos spaudos draudimo laikotarpyje, taigi antroje XIX a. pusėje. Pirmasis raižinys bus padarytas tuoj po 1853 su užrašu ATMYNYMAS IWEDYMA BLAIWISTES. Tai tokio pat litografinio paveiksio, kuris greičiausiai bus buvęs atspausdinta vysk. M. Valančiaus pastangomis, laisva kopija. Su lietuvišku užrašu yra išlikęs dar vienas raižinys WIETA NUKRIZEWOIMA JEZUSA PONA KALWARIJOS (pav. LE VII 408). Toliau visi lietuviški raižiniai turi lotyniškus arba lenkiškus užrašus. Jų spausdinimas buvo atliktas liet. spaudos draudimo metu. Kad draudžiamuoju laiku raižinių darymas ir platinimas būtų įmanomas, sąmoningai pradėta dėti kitomis kalbomis užrašai ir senos datos. Tuo būdu raižinių meistrai ir platintojai be įtarimo galėjo aprūpinti liaudį reikalingais šventųjų paveikslais. Su klaidomis daryti užrašai rodo, kad raižinių meistrai lenkų kalbos nemokėjo. Raižinių dirbimas sustojo XX a. pradžioje, kai svetur, ypač Vokietijoje, spausdinti šventųjų paveikslai, mechaniška technika atlikti vad. oleodrukai, pradėjo išstumti liaudies raižinius.

Blaivybės įvedimui paminėti raižinys

Lietuvių raižiniuose vaizduotieji šventieji yra tie patys, kuriuos liaudies skulptoriai vaizdavo kryžių skulptūroje, o liaudies tapytojai — drobėje ir popieriuje. Ne religinio turinio raižiniai buvo daromi ‚abiečiams' arba ‚tapetams' spausdinti. Juos liaudis naudojo namų ir klėčių sienoms bei kraitinių skrynių vidui išklijuoti. Šių raižinių pagrindinis raštas buvo stilizuotas augmeninis bei gėlių motyvas.

Raižinių dirbimo centras buvo Žemaitija. Svarbiausios jo vietos — Telšiai, Žemaičių Kalvarija ir Kretinga. Iš čia raižiniai plito po visą Lietuvą. Jokiu būdu negalima sutikti su P. Galaunės tvirtinimu, kad raižinius nustojo dirbti XIX a. penkiasdešimtaisiais metais. Etnografinių ekspedicijų metu, Plungėje, buvo sutiktas 72 m. škaplierninkas Kazys Barzdžius, pažinęs raižinių meistrą Aleksandrą Vinkų (1832–1912) ir pardavinėjęs jo darytus raižinius dar XIX a. pabaigoje. K. Barzdžius,

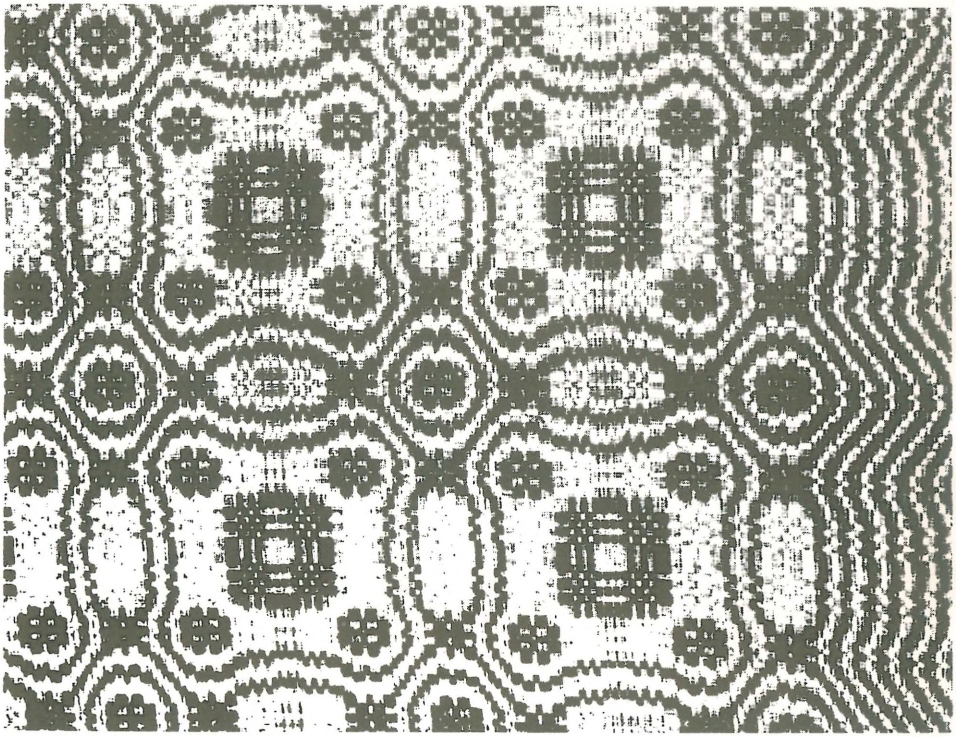

Keturnyčiai dimai (Nemajūnai, Alytaus aps.)

išmokęs iš Vinkaus piaustyti raižinių lentas, spausdino įvairaus dydžio škaplierius ant drobės paties darytomis klišėmis. Juos pardavinėjo, kaip ir kitas devocionalijas.

5. Audiniai

Pačią spalvingiausią lietuvių liaudies meno šaką atstovauja audiniai. Audimo menas yra labai senas, bet techniškoji audimo pusė turi ir labai jaunų atradimų. Nauji techniški išradimai ir audimo technikos tobulinimai sudarė sąlygas atsirasti sudėtingiems raštams ir iškelti audinių grožiui. Tuo būdu audiniai įgavo ne tik praktišką reikšmę, bet ir estetinę prasmę.

Lietuvoje audimo menas kone išimtinai priklauso moterims. Dar XIX a. ir XX a. pradžioje buvo žinomi profesionalai, keliaują audėjai, vad. atkočiais, bet nepriklausomosios Lietuvos metais jų jau nebuvo. Atkočiai, be abejo, bus prisidėję prie audimo techniškojo patobulinimo, ypač daugelio nyčių įvedimo. Betgi raštų sukūrimas, jų komponavimas ir spalvų derinimas buvo vietinių audėjų savybė.

Su laipsnišku audimo technikos tobulėjimu, atsirado sudėtingesni raštai ir skirtingi audinių pavadinimai. Nuo paprasčiausio dviejų nyčių audinio, eita prie 4, 8, 16, 20, o kartais ir didesnio jų skaičiaus ir labai sudėtingo audinio. Lietuvių liaudis savo dainose labai puikų audeklą, žinoma, perkelta prasme vadina ‚šimtanyčiu'. Audinio rašto įvairumas, jo turtingumas ir sudėtingumas priklauso nuo gijų arba metmenų suvėrimo į nytis ir nuo pakojų parišimo ir jų mynimo tvarkos. Dvinyčiu audžiama paprasta, lygi drobė ir spalvotų dryžių ar langelių audeklas, jeigu metmenys ir ataudai turi ritmiškai besikartojančius spalvotus siūlus. Keturnyčiu ir aštuonianyčiu audimu padaromas daug sudėtingesnis raštas. Toks raštas vienur vadinamas pluoštiniu, kitur diminiu (žr. LE V 41–42). Čia jau randame angučių ir katpėdėlių motyvus. Vad. servetinis audimo būdas reikalauja 8 ir daugiau nyčių. Šiuo būdu dažniausiai audžia staltieses, rankšluosčius, prijuostes ir lovatieses. Plačiai naudojamas vad. rinktinis audimo būdas, užaudžiant pagalvių užvalkalų galus, rankšluosčių ir paklodžių pakraščius. Šiai technikai yra artima kaišytinė technika (žr. LE X 263–264), ypatingai paplitusi Sūduvoje ir Dzūkijoje. Ja buvo audžiamos labai turtingo puošnumo, didelio spalvingu-

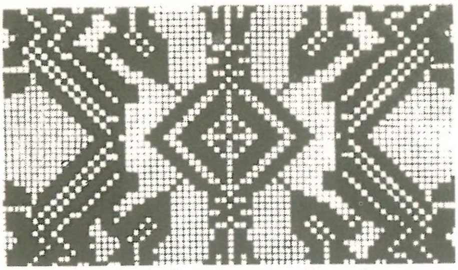

Kapsių kaišytinės prijuostės raštas

mo prijuostės, dalinai juostos ir sijonų audeklai. Garsios yra sūduvių prijuostės, kaišytinėmis labai įvairiai stilizuotomis lelijomis arba tulpėmis ir jų spalvinio komponavimo būdu. Dzūkai labiau mėgo kitokių stilizuotų gėlių motyvus, labiau susmulkintus ir mažiau sudėtingus spalvų darnoje. Jiems taip pat artimas įvairių žvaigždučių motyvas. Aukštaitės audėjos išgarsėjo servetiniais audiniais, savo rankšluosčiais (abrūsais), staltiesėmis ir lovatiesėmis. Niekas kitur taip neišvystė geometrinio ornamento ir niekur tiek nepateikė kompozicinio sudėtingumo, kaip aukštaitės. Užtat čia augmeninis raštas užima visai nežymią vietą. Žemaičių audiniuose vyrauja skersinių ar išilginių įvairiaspalvių dryžių kompozicija ir jų logiškas dėstymas audinio fone.

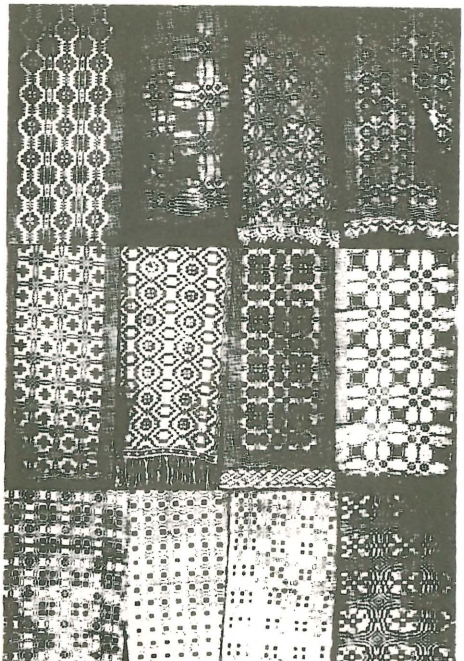

Rankšluosčiai

Visuose senojo audimo audiniuose pastebimas spalvų subtilumas, o naujuosiuose — spalvinis aštrumas. Šis skirtumas susidarė nuo siūlų dažymo medžiagų. Audėjos seniau dažė siūlus natūraliomis medžiagomis, kaip augalų žiedais, lapais, samanomis, medžių žieve, svogūnų lukštais ir pn. XIX a., įsigalint atvežtiniams cheminiams dažams, natūralus siūlų dažymas buvo išstumtas ir pakeistas fabrikiniu. Lygiai, kaip atsiradę balti medvilniniai siūlai, išstūmė saulėje baltintus lininius siūlus.

Pagrindinė visų lietuviškų audinių medžiaga yra lininiai ir vilnoniai siūlai. Kaišytiniuose audiniuose linas sudarė foną vilna apipavidalintiems raštams. Servetiniai audiniai seniau buvo audžiami išimtinai lininiais (baltintais ir nebaltintais) siūlais, vėliau — medvilniniais ir nebaltintais lininiais. (Dar žr. Audiniai — LE I 289–390; Juosta — LE X 93–96; Lovatiesė — LE XVI 471; Prijuostė — LE XXIV 50–51; Rankšluostis — LE XXIV 493–494).

6. Skrynios

Įvairiems audiniams ir išeiginiams drabužiams laikyti liet. liaudis darė skrynias. Jos vadinamos kraitinėmis ar pasoginėmis skryniomis. Tą vardą gavo nuo papročio ištekančiai dukrai duoti pilną skrynią kraičio, t.y. audeklų.

Skrynios dabartinę keturšonę formą ne iš karto gavo. Jų prototipu reikia laikyti iš vieno gabalo medžio arba storo rąstagalio išskaptuotą lovį, uždengtą tašyta lenta. Tokiame lovyje buvo laikomi audiniai ir drabužiai. Antras tos pačios paskirties apskritas baldas yra iš lentelių padarytas kraitkubilis (žr. LE XII 525–526). Keturšonė skrynia galėjo atsirasti tik po to arba tuo pačiu laiku, kai atsirado plonai piautos lentelės. Jų atsiradimas negalėjo būti ankstyvesnis, kaip XIX a. pradžia. Tai laikas, kad į Lietuvą atkeliavo išilginis piūklas, įgalinęs tokias lentas išpiauti.

Ne visur ir ne visos skrynios turi tą pačią formą. Sūduvoje beveik be išimties skrynios turi tą patį plotį viršuje ir apačioje. Žemaičių skrynios viršutinę dalį turi platesnę už apatinę. Aukštaičių skrynios turi išgaubtą dangtį. Vilniaus apylinkėse skrynias vadina kuparais. Kiekviena skrynia, ar kuparas, viduje turi priešskrynį, arba prieskrinkį, papuošalams ir smulkiems daiktams sudėti.

Kaip kryžius, šventųjų statulas ar raižinius darė tos srities menininkai specialistai, taip ir skrynias darė keliaujantieji

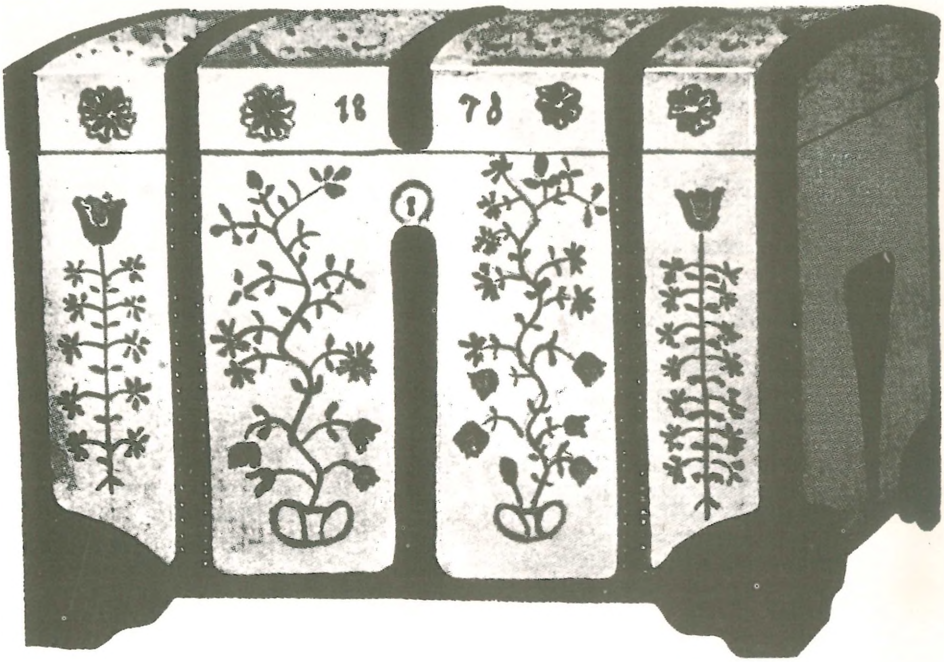

Tapyta skrynia

skrynių dirbėjai, staliai, dirbę ir kitus baldus. Jie tas skrynias dažė ir gražino. Kiekvienas skrynių meistras turėjo sukūręs savo puošybines formas, jų stilizaciją ir spalviniai tapybinį apipavidalinimą. Vaizduojamos tulpės, rožės, ramunės ar kitos gėlės neturi realybės pobūdžio. Čia daugiau matome dekoratyviai pavaizduotas gėlių idėjas, negu jų formas. Dekoratyvumas yra bendras visų skrynių puošybinis bruožas.

Tarp gėlių randame ir paukščių motyvus, bet jie nėra visuotinai paplitę. Jų daugiau randame žemaičių ir vidr. Lietuvos skryniose. Š.r. Lietuvoje puošė daugiausia geometriniu ornamentu, kurio pagrinde buvo žvaigždutė. Toks ornamentas nereikalavo teptuko technikos. Jis buvo spausdinamas kliše, padaryta iš skersai nupiautos morkos ar buroko. Tuo būdu įvairaus skersmens morka ar burokas davė įvairaus dydžio ornamentus. Jų ritmiškas dėstymas įvairiomis kryptimis ar suglaustas grupavimas skrynios plokštumos centre, rodo liaudies menininko pajautimą puošybinės pusiausvyros išlaikyme.

Pačios skrynios nėra lietuvių liaudies išradimas, lygiai, kaip jų ir spalvinis dekoravimas nėra vietinio pobūdžio reiškinys. Jų dirbimą ir puošimą randame pas vakarų kaimynus dar prieš lietuviškų skrynių atsiradimą. Bet ir ten ankstyviausios skrynios nebuvo dažomos. Jos turėjo medinius bareljefinius pagražinimus arba iškilius apdžiojimus. Pastarieji skrynių priešakinę dalį paversdavo dviem, trimis ar keturiomis mažesnėmis plokštumomis. Iš to dalijimo vėliau atsirado paprotys ir dažytas skrynias dalyti į du, tris ir keturis laukus, kuriuose buvo talpinamos gėlės ar kiti puošmenys. Lygiai tą patį matome ir lietuviškose skryniose. Pasisavinant skrynių dekoravimo būdą, nebuvo išvengta ir kai kurių motyvų skolinimo. Pvz. sūduvių skryniose įsigalėjusi tulpė yra aiškus skolinys, atkeliavęs iš Rytprūsių. Bet tas skolinys tiek įgavo lietuviško meno savybių, kad jis tapo savarankiška sūduvių meno puošmena.

Su skrynių dažymu ir jų puošimu, lietuvių liaudyje įsigalėjo paprotys dažyti bei puošti ir kitus baldus: šaukšdėtes, indaujas, maistui sudėti spinteles ir drabužių spintas. Jų dažymo būdas ir dekoratyvinis apipavidalinimas yra giminingas skrynioms. (Apie skrynias dar žr. LE XXVIII 89–90).

7. Margučiai

Prie spalvinio lietuvių liaudies meno priskiriame ir margučius, arba velykinius kiaušinius. Nežiūrint savo sezoninio pobūdžio, margučiai liaudies mene užima svarbią vietą. Margučiai, turėdami seną tradiciją, gyvybės, pavasario bei prisikėlimo simbolinę prasmę, visoje Lietuvoje buvo

paplitę ir su dideliu atsidėjimu marginami. Nuo jų turtingo marginimo jie ir pavadinti margučiais. Liaudis nepasitenkino vienaspalviu kiaušinio dažymu. Jinai jiems suteikė visą eilę ornamentų, gėlių, lapelių, žiedų ir simbolių. Puošybiniai elementai priklausė nuo technikos, kurią margučiams naudojo. Viena jų yra vaško technika: ant išvirto ir atšaldyto kiaušinio kevalo deda tirpytą vašką norimos formos ornamentu; po to kiaušinį deda į šaltus arba drungnus dažus, kur jis nusidažo, išskyrus vašku dengtas vietas; nušluosčius vašką, gaunamas norėtas baltas raštas. Taip galima nudažyti ir keliomis spalvomis, jeigu dažymas pradedamas nuo šviesiausiųjų spalvų. Kita yra skutimo technika: kuria nors spalva nudažytas kiaušinis adatos smaigaliu ar labai aštraus peiliuko galu išskutamas norimo ornamento forma iki kevalo natūralios spalvos. Ir skutinėjimo technikoje margutis gali būti padarytas kelių spalvų.

Vaško technikoje visi ornamentai yra stambesni, dekoratyviniai, o skutinėjimo — smulkūs, grafiški. Užtat pirmuoju atveju visi ornamentai turi geometrinį pobūdį, antruoju—augmeninį ir geometrinį. Iš simbolių daugiausia randame kryželių. Margučiai nebuvo velykinio stalo patiekalas, o jo papuošalas. Kiaušinių marginimą darė kone visos Europos tautos, tik kiekviena jų sukūrė daugiau ar mažiau savarankišką marginimo stilių ir savo motyvus

Margučiai

Raštuoti moliniai indai

bei ornamentus. Lietuviškus margučius iš kitų tautų skiria ne tik motyvų savarankiškumas, bet ir subtilumas bei komponavimo grakštumas. (Apie margučius dar žr. LE XVII 309–311).

8. Keramika

Seniausias liaudies meno formas aptinkame keramikoje, arba molio dirbiniuose. Ta pati medžiaga ir ta pati molinių indų paskirtis tradicijos keliu atkilo iki mūsų laikų. Senąsias formas randame ne tik moliniuose ąsočiuose, bet virimui ir kepimui naudotuose induose, padarytuose iš šlyno, žvyro ir molio mišinio. Nors naujaisiais laikais molinius ąsočius darė kaimo puodžiai, vis dėlto tradicinis bruožas nebuvo pamirštas. Nesudėtingus virimo ir kepimo indus kaimo žmonės darėsi patys, nes tie indai nereikalavo grūdinimo arba deginimo krosnyje. Užtat jų konstruktyvinė forma išliko seniausio pavidalo.

Naujieji laikai liaudies puodžiams davė naujų medžiagų, kurios molinius indus padarė ne tik praktiškesniais, bet ir naujoviškai gražesniais; tai palaja (polyva, glazūra) ir keramikos dažai. Palajos dėka indai tapo lygesnio paviršiaus, gerai laiką skysčius ir žvilgą paviršiuje. Keramikos dažai davė galimybių indus gražinti nauju ir praktiškesniu būdu. Dėka to, tarp seniausiųjų geometrinių raštų (brūkšnelių, dantelių, vingių), atsirado labai artimi skryniose tapytiems ir margučiuose skutinėtiems augmeniniai raštai. Jie yra patys vėlyviausi lietuviškos keramikos reiškiniai. (Apie liet. liaudies keramiką dar žr. LE XI 383–385).

9. Geležies dirbiniai

Pati vėliausioji ir trumpiausią žydėjimo laiką turėjusi lietuvių liaudies meno šaka yra kalvių menas, arba geležies apdirbimo menas. Jis iškilo tik XIX a. Prieš tai pagrindine medžiaga buvo medis. Visus trobesius liaudis statėsi be geležinių vinių,

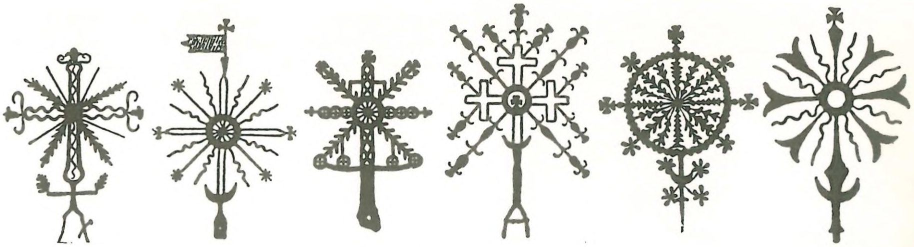

Geležinės kryžių viršūnės

vežimus darėsi medinėmis ašimis, ratai nebuvo kaustomi geležiniais ratlankiais, arklus turėjo medinius ir t.t.

XIX a. geležis pamažu įsigali ir lietuviškame kaime. Atsiranda kalvio rankomis nukaltos vinys, medinius durų ir vartų vyrius (‚zoviesas') pakeičia kalvio vyriai, medines žvakides geležinės ir pn. Pirmąją to šimtmečio pusę galime pavadinti geležies įsigalėjimo laikotarpiu. Vėliau geležis pradėjo tarnauti ne tik praktiškiems reikalams, bet ir puošybiniams. Kalviai pradėjo daryti ornamentais arba puošybiniais elementais virtusius skrynių apkaustymus, skrynių vyrius, užraktų apkaustymus ir daug kitų daiktų.

Daugiausia sumanumo, sugebėjimo, pajautimo ir fantazijos parodė geležies menininkai kryžių viršūnėse. Čia nerasime nė vienos formos, nė vieno puošybinio elemento, panašaus į kitą, nors ir tas pats kalvis būtų ištisą eilę kryžių viršūnių daręs. XIX a. antroji pusė yra kryžių viršūnių dirbimo žydėjimo laikotarpis.

Nors XX a. pradžioje dar buvo daromi kapų geležiniai kryžiai, bet ir juos greit išstūmė standartinės arba fabrikinės geležies įsigalėjimas ir standartinių kryžių atsiradimas pas miesteliuose gyvenančius antkapinių paminklų darytojus. Pastarieji į liaudies gyvenimą įnešė visai svetimą ir liaudies meno kūryboje iki tol nenaudotą medžiagą — akmenį. Su akmens naudojimu kapų paminklams iš vienos pusės ir fabrikuose pagamintų geležinių reikmenų paplitimu kaimuose iš antros, liaudies menininko dirbiniai buvo galutinai išstumti.

Suglaustai galime pasakyti — lietuvių liaudies menas pasižymi dideliu konstruktyvumu, formų paprastumu bei jų dekoratyviškumu, primityviniu traktavimu, ornamentiniu įvairumu ir puošybinių elementų savarankiškumu.

J. Balčikonis, Audinių raštai 1961; *J. Baltrušaitis*, Lithuanian Folk Art 1948; *M. Brensztejn*, Krzyże i kapliczki żmudzkie 1906; *K. Čerbulėnas*, Kaimo skrynios Užnemunėje (V. D. Kultūros Muziejaus Metraštis 1941); ('') Tautinis elementas lietuvių kryžiuose (Naujoji Romuva 4/5 1937); *P. Galaunė*, Lietuvių liaudies menas 1930, ²1956; *M. Gimbutienė*, Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art 1958; ('') Lietuvių liaudies meno simbolių klausimu (Aidai 8 1955); *B. Ginet-Pilsudski*, Les croix lithuaniennes (Extraits des Archives suisses des traditions populaires XX 1916); *J. Grinius*, Die Herkunft der litauischen Kreuze (Commentationes Balticae III 1957); *A. Jaroševičius*, Lietuvių kryžiai. Įžangą (Lietuvių kryžiai archajalogijos šviesoje) parašė *J. Basanavičius* 1912; *J. Kieszelowski*, Zwięzły katalog wystawy dawnych drzeworytów ludowych 1921; *I. Končius*, Žemaičių kryžiai ir koplytėlės 1965; *I. Kostkevičiūtė*, Vincas Svirskis 1966; *F. Krzywda-Połkowski*, Krzyże na Litwie 1909; Liet. liaudies menas: Architektūra 1957-65 (2 tt.), Audiniai 1957–62 (2 tt.), Grafika, tapyba 1968, Keramika 1959, Medžio dirbiniai 1956-58 (2 tt.), Senovės liet. papuošalai 1958-66 (2 tt.), Skulptūra 1963-65 (2 tt.); *A. Mažiulis*, Lietuviškasis kryžius ir jo kilmė (Aidai 2 1951); *A. Rūkštelė*, Lietuvių kryžiai. Jų kilmės aiškinimai ir trūkumai (Draugas 1957 III 3); ('') Lietuvių tautodailė 1929; ('') Pastabos apie mūsų liaudies raižinius (Gimtasai Kraštas 1 1940); ('') Svarbiausieji veiksniai, nulėmusieji lietuvių liaudies statybos formą ir jos pobūdį (V. D. Kultūros Muziejaus Metraštis 1941); ('') Vilniaus kryžiai 1937; *G. Salvatori*, L'arte rustica e popolare in Lituania 1925 (ag. Rustic and Popular Art in Lithuania 1925, prc. L'art rustique et populaire en Lithuanie 1925); *W. Szukiewicz*, Krzyże zdobne w gubernii wilenskiej (Wisla XVII 1903); *A. Tamošaitis* (red.), Sodžiaus menas 1931–39; *A. Varnas*, Lietuvos kryžiai 1926.

KAIMO ARCHITEKTŪRA IR STATYBA

JURGIS GIMBUTAS

Iki XX a. pradžios lietuvių kaimo trobesiai klestėjo įvairiomis ir raiškiomis formomis. Skirtinguose jų tipuose sluoksniuojasi universalios techniškos priemonės su lokaliniais ypatumais. Kai kur pasireiškia kaimyninių tautų kultūrų ženklai. Senųjų etninių požymių tarptautinis susimaišymas yra natūralus civilizuotųjų tautų architektūroje. Kaip tik Lietuvoj pastaraisiais šimtmečiais vyko stiprių ir ekspansyvių kaimynų reikalų susikirtimai, o ir patys lietuviai ne vieną tūkstantį metų santykiavo, prekiavo ir kariavo su kaimynais ir tolimesniais kraštais. Lietuvių sodybos ir namai, pagal savo pobūdį, priskiriami vidurio Europos juostai, šiaurėje siekiančiai Švedi-

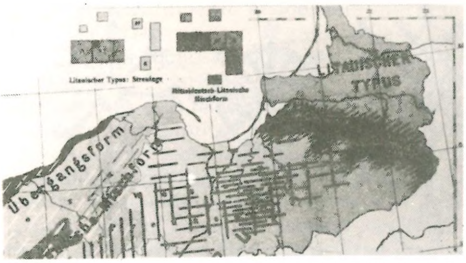

1. Lietuviškoji statyba M. Lietuvoje: lietuviškasis tipas (Litauischer Typus) siekė už Priegliaus upės. (Iškarpa iš W. Pesslerio 1908 žemėlapio)

ją ir Suomiją, rytuose apimančiai Gudus, Lenkiją, Ukrainą, Karpatų dalį ir pietuose įsiremiančiai į rytines Alpes Austrijoje. V. Europos griaučinės konstrukcijos namas su tvartu siekia M. Lietuvą ir ten gana ryškiai parodo XVII–XVIII a. lietuvių etnografines ribas. Tatai parodyta 1908 paskelbtame W. Pesslerio žemėlapyje, pagal kurį lietuviškasis namų ir kiemų tipas siekia Rytprūsiuose į pietus nuo Priegliaus upės. Tokio aiškaus etninio skirtumo tarp lietuvių ir kaimynų nematyti Lietuvos pietinių, rytinių ir šiaurinių pakraščių kaimo statyboje.

Nereikia stebėtis, kad tose paprastose žemdirbių sodybose ir bažnytkaimiuose randama gana komplikuotos architektūros ir konstrukcijos apraiškų. Tai yra ilgo laikotarpio liaudies kūrybos rezultatas, susikertant ūkiniams reikalavimams su konservatyviškumu.

1. Sodybos

Lietuvos kaimams ir viensėdžiams susiformuoti svarbiausieji istoriniai faktoriai buvo šie: 1. XVI a. atlikta vad. valakinė žemės reforma, 2. 1820–1944 kaimų skirstymas į viensėdžius ir 3. nepriklausomosios Lietuvos žemės reformos atliktasis didžiųjų dvarų išdalijimas į mažus ūkius. Šiame straipsnyje neliečiama dabartinės Sovietų okupacijos įgyvendinama kolchozinė sistema is jos poveikis senajai kaimo architektūrai, suniveliuojant etnografinius skirtumus.

Prieš valakinę žemės reformą Lietuvoje buvo kelios skirtingos žemdirbių sodybų formos, bendrai vad. pirminėmis. Tai buvo vienkiemiai, padriki viensėdžių telkiniai (vienkiemynai) ir kuopiniai kaimai, kurių kiemai buvo kiek glaudžiau susimetę už vienkiemynus. Siekiant didesnės žemės ūkio produkcijos, XVI–XVIII a. didžioji dalis pirminių sodybų buvo perstatyta V. Europos pavyzdžiu į planingus gatvėkaimius, įvedant trilaukį žemės ūkį. Vienam ūkiui buvo atmatuotas vienas žemės valakas (apie 20 ha). Kaime buvo vidutiniškai 20–25 ūkiai, daugiausia 40–50, mažiausia 4–5. Valakų reformos nepaliesti liko vad. bajorkaimiai, tuo būdu iš dalies išsaugoję pirminio arba padriko kaimo tipą iki šių laikų. Jų ūkių žemė padalyta į keliasdešimt sklypų, įsipynusių svetimuose laukuose.

XIX a. pradžioje iš lėto pradėtasis kaimų skirstymas į viensėdžius nusitęsė iki II pas. karo ir palietė apie 90% nepriklausomosios Lietuvos kaimų. Apie 60% išskirstytų kaimų buvo iškelta iš senųjų kaimaviečių į naujus ūkius, panaikinant rėžinę ūkio laukų sistemą. Vieno savininko žemė buvo sutraukta į vieną plotą, lengvai pasiekiamą iš naujosios sodybos. Kitų išskirstytųjų kaimų ūkių trobesiai, apie 30%, paliko senosiose kaimavietėse. Tokiu būdu iki XX a. vidurio Lietuvoje buvo išlikusi dalis žemdirbių sodybų su nepaliestais XIX ir retais atvejais XVIII a. trobesiais. Jie yra lyg ir natūralus namotyros oro muziejus, suteikiąs autentiškos medžiagos senesniųjų laikų kaimo architektūrai tirti. Po II pas. karo tie senieji trobesiai sparčiai nyksta.

Be istorinių ir ekonominių faktorių, sodybų įvairumą toje pačioje apylinkėje dar lėmė nevienodos kultūrinės ir gamtinės sąlygos. Atskirose lietuvių etnografinėse srityse galima įžiūrėti savaimingumo kaimo sodybų tipuose. V. Lietuvoje (M. Lietuva, Žemaičiai) prieš sovietinę okupaciją buvo išlikusių, šalia XII–XIII a. Vokiečių ordino kolonizacijos gatvinių kaimų, dar ir pirminių vienkiemynų, kuopinių kaimų ir senųjų viensėdžių. Valakinės reformos vėliau sukurti kaimai Žemaičiuose nelabai laikėsi gatvinės schemos. Vidr. ir r. Lietuvoje vyrauja planingi gatvėkaimiai. Iš kryžiuočių karų laikų žinomi ir ilgus šimtmečius statomi gatvės galuose kaimo vartai XX a. pradžioje jau buvo didelė retenybė. Užnemunėje jau XIX a. buvo atliktas rėžinių kaimų skirstymas į viensėdžius. Jie erdviai surikiuoti į planingus kaimus — naujuosius vienkiemynus arba liko atskirti nuo kaimų. Kaimų išskirstymas į viensėdžius ūkiniu požiūriu buvo naudingas, tačiau kultūriniu ir architektūriniu žvilgsniais naujieji vienkiemynai jau nebesudarė tokio brandaus ir darnaus vieneto, kaip grupiniai kaimai. (Liet. kaimų tipų brėžiniai — LE X 234–239).

Ūkininko sodybos kiemas yra visų pirma aikštelė prie namų. Platesnioji kiemo sąvoka apima tą sodybos dalį, kur stovi trobesiai žmonėms gyventi ir turtui laikyti. Klojimai ir daržinės jau yra už kiemo ribų, kluonienoje (žem. žardienoje). Pagaliau, kiemu dar vadina ir visą atskirą gatvėkaimio ūkį arba sodybą su visais trobe-

siais. Senieji lietuvių kiemai yra būdingi savo laisvu, netaisyklingu trobesių išdėstymu. Arčiau prie namo stovi klėtis, tvartai, rūsys, o klojimas daržinės ir pirtis kiek toliau. Gatvėkaimių sodybiniai sklypai yra siauri, apie 50 m ar mažiau prie gatvės, ir keleriopai ilgesni laukų link. Tokių kiemų planas yra schematiškesnis už senuosius viensėdžius ar kuopinių kaimų kiemus. Namas stovi prie gatvės savo galiniu fasadu, rečiau šoniniu. Ūkiniai trobesiai esti toje pačioje gatvės pusėje arba ir kitapus gatvės priešais namą. Naujųjų viensėdžių planai dažniausiai yra taisyklingesni: jų trobesiai sustatyti aplink stačiakampį kiemą, išlaikant gaisrinės apsaugos minimalinius atstumus tarp trobesių.

Senosios lietuviškos sodybos kiemas su namu, klėtimi, darželiu, medžiais ir sodu sudaro darnų architektūrinį ansamblį, žemdirbio sukurtą pagal gamtines sąlygas ir savąsias tradicijas. Ilgus šimtmečius miestų civilizacija labai maža įtakos teturėjo lietuvių kaimo statybai. Tik valstybės ir dvarų administracija šiek tiek prižiūrėjo kamiečių ūkius, kad keltų jų produkcijos našumą ir išgautų paskirtąsias prievoles. Suprantama, didesniųjų ūkių trobesiai ir kiemai yra erdvesni už mažažemių. M. Lietuvoje, Užnemunėje ir vidr. Lietuvoje žemė geresnė, tai ten daugiau erdvesnių ir puošnesnių sodybų. R. Aukštaičiuose ir Dzūkijoje žemė prastesnė, gatvėkaimių ūkiai daugiau susmulkėję, kiemai susispaudę, pirkios prastesnės. Etnografinės srity daugiau skiriasi pačių trobesių architektūra, o ne sodybų išplanavimu (Liet. kiemų planai — LE XI 444–445).

2. Namas

Gyvenamasis trobesys, arba namas, ir klėtis išsiskiria sodyboje savo geresne statybos technika ir meniniu apipavidalinimu. Daugumas XX a. pirmojoje pusėje naudotų namų Lietuvos kaimuose buvo senosios tradicinės formos, siekiančios XVI a., arba ir seniau. Dabar Lietuvoje skiriame tris namų tipus: 1. žemaičių trobą, 2. aukštaičių pirkią ir 3. zanavykų stubą (arba kapsų gryčią) Užnemunėje. Be to, Žemaitijoje (Telšių ir Kretingos aps.) dar XX a. pradžioje buvo išlikę visai nedaug senųjų namų, tarmiškai vad. ‚noms, nums', kurie laikomi pirminiu gyvenamuoju trobesiu Lietuvoje, savo pavidalu siekiančiu priešistorinius laikus.

Troba, pirkia ir stuba skiriasi patalpų išdėstymu, jų paskirtimi, krosnies padėtimi, namo išore ir architektūrinėmis detalėmis. Sienų ir stogo konstrukcija yra maždaug ta pati. Tačiau tie trys tipai turi daug ką bendra ir savo plane. Visų pirma, jų pagrindinis įėjimas yra šoniniame fasade ir veda į centrinę priemenę, o iš jos į gyvenamąsias patalpas abiejuose namo galuose. Dėl to lietuviškasis namas priklauso bendrajam vidr. Europos dvigaliui, dar vad. trilypiam tipui. Pastogėje ant lubų kambarių paprastai nėra, bet jų pasitaiko naujuose namuose. Dvarų namai dažniausiai buvo to paties kaimiško tipo, tik erdvesni, turėjo daugiau kambarių apačioje ir ant aukšto. (Čia neminime architektų statytų dvarų rūmų). Vienas ar du namo dūmtraukiai (kaminai) statomi pagal išilginę namo ašį ir išvedami pro stogo šelmenį, o ne prie išorinių sienų, kaip pvz. anglosaksų namuose. Prie pagrindinių durų esti prieangis (gonkas). Jis jau minimas XVI a. dvarų inventoriuose ir plačiau paplito kaimuose XIX a. Gonkų yra daugiau Aukštaitijoje nei Žemaitijoje. M. Lietuvos trobų prieangis yra tos pačios rūšies ir būdingas lietuviškajai architektūrai.

S e n a s a i namas (‚noms') turi kitonišką planą: jo pagrindinis įėjimas yra galiniame fasade ir iš karto veda didžiojon patalpon su ugniaviete. Langų nėra, tik mažytės angos sienose. Šviesa įeina pro čiukurus, nes lubų nėra. Virš ugniavietės kabo pakriautė, tokios lubelės stogui nuo kibirkščių saugoti. Iš vidaus matyti šiaudinio stogo dangos pamušalas — mauknos. Antrajame namo gale yra kita patalpa, vad. namogalis, skiriamas karvėms būti; jis turi savas duris į lauką ir dureles į patį namą. Priekyje, prie pagrindinių namo durų, yra erdvus prieangis, vad. lepys. Jis telpa po pratęsta namo pastoge ir neturi sienų. Kartais viename ar abiejuose lepio šonuose esti kamarėlės. Senasai namas yra gana didelis, kiek platesnis už trobą. Išlikę pavyzdžiai siekia 7×13 m. Vieną tokį senąjį namą, statytą XVII a. ir išlikusį iki XX a. pradžios Kretingos aps., Kulių parapijoje detaliai aprašė kun. Juozas Tumas 1905. Senesnių žinių apie ‚nomą' yra S. Daukanto ir D. Poškos raštuose. Kitoniškas, naujesnis senojo namo variantas turi pagrindines duris šoniniame fasade ir viduryje patalpą su ugniaviete ar mūriu; toji patalpa taip pat vad. namu arba nameliu. Šoninėse patalpose yra tvarteliai: kiaulidės, avidės, vištidės. Toksai namas jau yra nebe gyvenamasis, o tik tvartas smulkesniems gyvuliams. Galvijai ir arkliai laikomi kitame tvarte.

XVI–XVIII a. senasis namas buvo naudojamas, greta trobos ar pirkios, jau kaip antrinis gyvenamasis trobesys. Nuo XVII a. tokių namų jau beveik nebestatė; išlikusiuose žmonės nebegyveno, o tik dirbdavo ūkio darbus, virdavo ėdalą. Troba pasidarė vienintelis žemaičių gyvenamasis

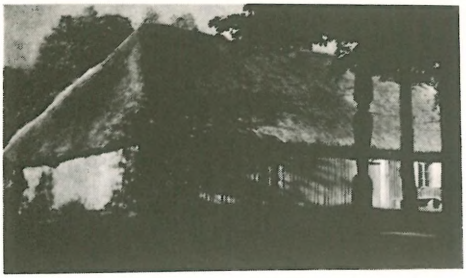

2. Žemaičių troba su keturšlaičiu stogu; dešinėje priekléčio kampas (Daukšių k., Kretingos aps.)*

trobesys. Dar nevisai ištirta, ar senasis namas buvo lygiai paplitęs ir r. Lietuvoje, kaip Žemaitijoje, kur jis išsilaikė visu šimtmečiu ilgiau. Aukštaičiuose jų nebežinoma XX a. pradžioje, išskyrus vieną sudegusį 1921 Ašmenos aps.

Ž e m a i č i ų troba turi sudėtingesnį planą už senąjį namą ir pirkią. Didžiulis kaminas (virenė) trobos centre skiria priemenę į dvi dalis, kiekvieną su savo durimis į lauką ar prieangį. Abu trobos galai padalyti išilgine kapitaline siena į kelis kambarius. Apie skersinę ašį troba esti simetriška arba nesimetriška, kai priemenė yra ne pačiame viduryje. Iš viso troboje yra nuo 5 iki 12 patalpų: geroji ir prastoji (šeimyninė) trobos, langinė (atitinkanti aukštaičių seklyčią), priešinė (kamara), alkieriai (trobikės, miegamieji). Priemenės virenė yra atskira patalpa su savo durelėmis, su virykla arba ugniakuru viduje, o kartais ir su duonkepe krosnimi. Viršuje kaminas susiaurėja, kaip piramidė, ir dūmtraukiu išeina pro stogo kraigą. Kamine ir mėsą rūko. Į tą priemenės kaminą suvesti trobos ir priešinės krosnių dūmtraukiai. Krosnies pakura išeina į priemenę arba į virenę. Tuo ji taip pat skiriasi nuo aukštaičių pirkios. Galiniams kambariams

3. Žemaičių troba su laužtiniu stogu ir arkliukais (Kretinsodžio k., Kretingos aps.)

* Šio straipsnio pav. nr. 2, 11, 12, 13, 14, 15 ir 19 —Kauno Politechnikos Instituto nuotraukos; nr. 3, 5, 6, 7, 8, 16, 23 ir 24 — Vytauto Didžiojo Kultūros Muziejaus (Kaune) nuotraukos.

(alkieriams, priešinei) šildyti statoma atskira šildomoji krosnis su savo dūmtraukiu, išvestu tiesiai pro stogą. Žemaičių troba minima istoriniuose šaltiniuose (XVI a. pabaigoje) kaip gyvenamasis trobesys šalia senojo namo. Tad troba žinoma mažiausiai 400 metų, bet ji turėjo būti susiformavusi žymiai anksčiau. K. Čerbulėnas savo 1960 studijoje apie namo kilmę parodo, kad abiejų, trobos ir pirkios, prototipu galėjo būti už jas senesnė pirtis. Pastaroji buvusi skiriama visų pirma javams džiovinti, taip pat pirtis ir, gal būt, žiemą miegoti. Tuo metu pirtis buvo vienintelis trobesys su krosnimi (akmenų), o senasai namas turėjo tik atvirą ugniavietę. M. Lietuvos namai yra trobos tipo ir buvo išlikę lietuviškuose kaimuose iki XX a. pradžios.

A u k š t a i č i ų namas turi kelis pavadinimus: r. aukšt. pirkia, v. aukšt. gryčia, š. vidr. Lietuvoje rūmas. Tai vis tas pats tipas namotyroje, ir toliau vadinsime jį populiariuoju p i r k i o s vardu. Kaip ir

4. Vidurio Lietuvos sodyba su 1904 V. Svirskio kryžiumi (Šmotiškių k., Kėdainių aps. — B. Buračo 1920 nuotrauka)

troba, pirkia turi tris dalis: priemenę viduryje, pirkią (arba gryčią) viename gale ir seklyčią (arba menę, kamarą) antrajame. Tasai padalijimas techniškai padarytas dviem skersinėmis kapitalinėmis sienomis. Išilginių kapitalinių sienų, kaip troba, pirkia neturi. Ji yra siauresnė už trobą ir senąjį namą. Savo raidos pradžioje pirkia buvo dūminė, kaip ir pirtis. Dūminė pirkia buvo naudojama iš bėdos XVII–XIX a., ir pagaliau išnyko; ji turėjo tik dvi patalpas — priemenę ir pirkią su dūmine krosnimi, kuriama iš pirkios. Dūmai sklaidėsi pirkios palubėje ir išeidavo pro aukštinį, tokią skylę sienoje ar lubose. Priemenė neturi nei lubų, nei kamino, tik kartais atvirą ugniakurą, dar vad. židiniu. Pirkios simetringumas yra ryškesnis už trobos.

XIX a. viduryje daug pirkių jau turi dūmtraukius ir visas trobesys praplečiamas, pristatant antrąjį galą. Atsiranda daugiau patalpų: priemenėje atsidalijama kamara, o galinė kamara paverčiama svečių

kambariu (seklyčia). Didesnėse pirkiose seklyčia perdalijama į du kambarius, o pirkios gale atitveriamas užkrosnis. Toji pažanga siejama su baudžiavos panaikinimu ir kaimiečių ūkininkų atkutimu. Bet ir šitaip išvystyto plano pirkia turi mažiau kambarių už žemaičių trobą. Pirkios krosnis panaši į slavų dūminę krosnį ir stovi vidinėje pirkios kertėje su pakura priešais langus į tą pusę, kur yra priemenės durys. Laukinėje pirkios kertėje, įstrižai priešais krosnį, stovi stalas su pritvirtintais prie sienų suolais. Stogas paprastai dvišlaitis arba pusskliautinis. Dūminių pirkių stogai buvo keturiašlaičiai, kaip ir senųjų žemaičių namų bei trobų.

Apie Kupiškį, Rokiškį, Uteną turtingesniųjų ūkininkų pirkia XIX a. pabaigoje buvo praplečiama į šoną, pratęsiant skersines sienas ir įrengiant erdvesnes kamaras arba seklyčią už priemenės. Tokio trobesio planas yra jau nebe stačiakampis, bet kryžminis. Dėl to ir vad. kryžminiu rūmu.

Užnemunės stuba, susidariusi XIX a. pradžioje, turi bendrų savybių su žemaičių ir aukštaičių namais ir mažiau skiriasi nuo jų, kaip kad troba skiriasi nuo pirkios. Stuboje taip pat ryškus trilypis planas: vidury priemenė ir virtuvė, viename gale darbinis kambarys (stuba, šeimynstubė, gryčia, pirkčia), antrajame gale švarusis kambarys (stubelė, seklyčia). Kartais be pagrindinio įėjimo į centrinę priemenę, dar kitos durys veda šeimynstubėn iš namo galo. Stubos sienos yra kiek aukštesnės už pirkios, maždaug lygios su stogu. XX a. stuboje atsiranda daugiau kambarių, padalijant gryčią ir seklyčią sienomis. Gryčios krosnis pakuriama iš virtuvės, panašiai, kaip žemaičių troboje. Virtuvėje stovi virykla (‚plyta') su šildomuoju mūreliu, suvesta į bendrąjį dūmtraukį su stubos krosnimi. Antrajame gale dažniausiai yra kita šildomoji krosnis.

Lietuvių dvigalio namo raidą buvo mėginta aiškinti, kaip dviejų ar trijų skirtingų trobesių sujungimą po vienu stogu (A. Bezzenberger, S. Erixon, P. Galaunė). Nauji duomenys tą hipotezę griauna. K. Čerbulėnas (1964) parodo, kaip dvigalė troba ir dvigalė pirkia galėjo išaugti iš kadaise buvusios vienos patalpos trobesio (plg. pirtį) į dvigalį namą, pridedant prieangį ir vėliau perdalijant erdvų prieangų ir gyvenamąją patalpą sienomis į kelis kambarius, kol visas trobesys pasiekė trilypės formos su didesniu patalpų skaičiumi. Čerbulėnas parodo tokią raidą, nurodydamas istoriniais laikais žinomus ir kai kuriais atvejais iki mūsų laikų išlikusius pereinamų formų pavyzdžius, nes dėl ūkinių sąlygų buvo galima rasti vienagalių pirkių ir trobų tik su vienu gyvenamuoju galu ir didele priemene (plg. dūmines pirkias). Dvigalio namo tradicija Lietuvoje sena: ne tik iš XVI a., kaip liudija to laiko dvarų ir jų ūkių inventoriai, bet dar senesnė. Vilniaus žemutinės pilies aplinkoje rastieji XIV–XVI a. trobesių fragmentai rodo jau tada buvus dvigalius trijų patalpų trobesius (A. Tautavičius). Taigi, dvigalio namo susiformavimas įvyko prieš išnykstant senajam ‚nomui', kuris taip pat turėjo kelias patalpas. (Liet. namų planai — LE XIX 497–500).

5. Dzūkų pirkia su žirgeliais (Tolkiškių k., Onuškio aps.)

3. Klėtis

Klėtis, arba svirnas, yra svarbus ūkinis trobesys, drauge naudojamas kaip miegamoji patalpa. Čia sukrauna ir saugo grūdus, rūkytą mėsą, audeklus, drabužius. Klėtyje miega jaunesnieji šeimynos nariai, jaunavedžiai, kartais samdiniai, apnakvindinami ir svečiai, nes dažniausiai klėtis turi kelias patalpas. Pastatyta prie pat namo, klėtis puošiama architektūriškai nemažiau už patį namą, ypač š. Lietuvoje.

Paprasčiausia klėtis turi vieną patalpą, kartais su pastoge ant lubų ir laipteliais viduje. Durys esti iš galo arba iš šono. V. Lietuvos, Užnemunės ir vidr. Lietuvos klėtys

6. Žemaičių svirnelis (Bučių k., Mažeikių aps. — 1938 nuotrauka)

7. Dvi klėtys (Pabiržių k., Panevėžio aps. — 1939 nuotrauka)

turi po kelias patalpas: vienos grūdams, kitos drabužiams ir lovoms. Tos patalpos taip ir vadinamos: grūdinė klėtis, drabužinė, mergių, vyrų klėtelės. Retkarčiais prie klėties prijungiama ratinė (vežiminė). R. Aukštaičių klėtys yra mažesnės, tik vienos patalpos, apie 4×5 m dydžio, nes čia ir ūkiai mažesni. Didesnės š. Lietuvos klėtys turi keletą patalpų vieną greta kitos, su durimis į tą patį prieklėtį, o didžiosios Žemaičių klėtys turi duris dviejose ar trijose išorinėse sienose, ir visas trobesys yra platus stačiakampis, artimas kvadratui. Grūdai laikomi aruoduose (miegose) ant grindų arba pilami ant klėties lubų. Mėsa kabo pastogėje ant aukšto arba mėsinėje kamarėlėje šiaurinėje pusėje. Klėtyje nėra nei krosnių, nei ugniaviečių.

Ūkininkas, kaip ir jo jaunimas, mėgsta klėtį, puošia ją daugiau už kitus trobesius, apdainuoja — sako ‚aukštoj klėtelėj miegojau'. Kaimo klėtys yra vieno aukšto, neskaitant pastogės, o dvarų — dažnai dviejų aukštų. Didžiosios klėtys dar vad. svirnu, nors šiaip svirnelis reiškia tą patį, kaip ir klėtelė. Būdinga klėties dalis yra jos puošnusis prieklėtis, arba priesvirnis, panašiai, kaip senojo namo lepys ar pirkios prieangis (gonkas). Prieklėtis nėra priestatas, o viso trobesio konstruktyvinė dalis, telpanti po tuo pačiu stogu. Tai yra atvira patalpa, kiek pakelta nuo žemės, su kolonomis stogo kraštui paremti.

Lietuvos kaimuose ir viensėdžiuose klėtis buvo statoma ir XX a., tik M. Lietuvoje naujų nebestatė nuo XIX a. pabaigos. Kadangi vokiečių kolonistai nestatė klėčių savo sodybose, tai buv. Rytprūsiuose klėtis buvo specifiškai lietuviškas dalykas. Kiti Lietuvos kaimynai, ypač latviai, turi visai panašias klėtis į lietuviškąsias. Klėtis yra vienas iš seniausių žinomų lietuvių sodybos pastatų. Pvz., XI–XII a. klėties liekanų rasta Miežulėnų piliakalnyje, Švenčionių aps., kur mažoje ręstinėje klėtelėje (apie 3,5×1,5 m) buvo rasta, be kitko, ir apdegusių grūdų liekanų. Gardino pilies teritorijoje atkasta kelių XIII–XIV a. klėtelių fragmentai. Vokiečių ir slavų XI a. dokumentuose yra žinių apie lietuvių grūdų klėtis. XVI a. Lietuvos inventoriai mini klėtis ‚ant stulpų', t.y., su žema patalpa po klėtimi, vad. poklėčiu. M. Lietuvoje XVI a. kiekviena vedusiųjų pora turėjusi savo klėtelę tame pačiame kelių šeimų ūkyje, o po ja buvęs ir rūsys. Vėliau ir M. Lietuvoje rūsys būdavo įrengiamas atskirai, o ūkiuose statydavo po 1 ar 2 klėtis, bet jau didesnes, kaip senovėje.

Pailgo stačiakampio plano klėtis su keturiomis prieklėčio kolonomis ir trikampiu stogo frontonu architektūriniu požiūriu yra analogiška klasiškosios architektūros namui, vad. megaronui, koks buvo antikinėje Kretoje, Trojoje ir Graikijoje. Taip pat š. Europos, baltų ir kt. indoeuropiečių namų liekanos priešistorinėse sodybose rodo tokį megaronišką planą. Tie palyginimai liudija, kad lietuvių klėties forma yra senosios baltų kultūros paveldėtas paminklas. Kitokie Lietuvoje žinomi klėties variantai, kaip svirnai su keliomis patalpomis ir šoniniais prieklėčiais, laikomi vėlesnės raidos formomis. Megaroniškasis klėties planas atpažįstamas mažose medinėse bažnyčiose. Čia vėl prisimena klasikinė graikų šventykla, ‚templum in antis', su pronaosu ir keturiomis kolonomis fasade. Pronaosas atitinka prieklėčiui. Reta išimtis Lietuvoje yra aštuonkampio plano svirneliai.

Didesnes grūdų atsargas seniau laikydavo tam tikruose pilių, dvarų ar pirklių svirnuose, vad. magazinuose. Jie jau nebenaudojami Lietuvoje nuo XIX a. antrosios pusės; nei savo architektūra, nei konstrukcija magazinai nepanašūs į kaimo klėtis.

4. Pirtis

Pirtis yra taip pat iš senovės žinomas ir būdingas lietuvio sodybos pastatas. Pirties liekanų rasta archeologiniuose atkasimuose. Ji minima Petro Dusburgiečio kronikoje apie XIII a. prūsų gyvenimą, taip pat ir XVI–XVII a. Lietuvos inventoriuose. 1931 Lietuvos žemės ūkio sodybose buvo suregistruota apie 37.000 pirčių, vidutiniškai viena pirtis 51-am ūkio gyventojui. Tuo metu daugiausia pirčių buvo Aukštaitijoje (26.000), o vidr. Lietuvoje tik 7000, Žemaitijoje 4000. Kaimų pirtys paprastai priklausė keliems kaimynams, o naujieji viensėdžiai statėsi sau atskiras. Pvz., vidr. Lietuvoje nuo 60 iki 90% viensėdžių turėjo savo pirtis, kaimams išsiskirsčius.

Būdinga lietuviška pirtis turi dvi patalpas: prieangį (dar vad. priešpirčiu, aukšt.

8. Žemaičių pirtelė (Bučių k., Mažeikių aps. — 1938 nuotrauka)

pravaru), kur nusirengiama, ir pačią pirtį su krosnimi. Tipiškos pirties dydis 5–7 m ilgio, 3–4 m pločio, apie 2 m aukščio sienos. Yra pirčių ir be priešpirčio, arba tik su atviru prieangiu, kurio stogas paremtas dviem stulpeliais. Pirties sienos suręstos iš sienojų, dažnai apvalių. Kartais sienos dalis prie krosnies yra molinė. Rečiau pasitaiko ištisai molinės ar mūrinės sienos. Grindys medinės, arba molinė asla su keliomis patiestomis lentomis. Vienas ar du maži langeliai ir aukštinis lubose naudojami dūmams išleisti, jei krosnis neturi dūmtraukio. Ant lubų įrengdavo dėžę salyklui daiginti (vad. azinyčia). Pasieniais pritvirtinti suolai ir paminos. Kiek aukščiau ištiesti plautai garuose pasišutinti. Išimtiniais atvejais vargingos pirtelės būdavo įtaisomos žemėje, kaip koks rūsys su stogeliu, arba pusiau žemėje atšlaitėje (vad. urvinė pirtis).

Senojo tipo pirties krosnis sukrauta iš akmenų, nemūryta ir be dūmtraukio. Naujesnės krosnys mūrytos, su dūmtraukiais ir akmenų krūsnimi ant viršaus. Kartais krosny esti įmūrytas katilas. Krosnį iškūrenus, nuo karščio įraudusius akmenis meta į kubilus vandeniui pakaitinti; garus sukelia, liedami vandenį ant įkaitintų krosnies akmenų. Pirtis statoma toliau nuo kiemo, prie vandens.

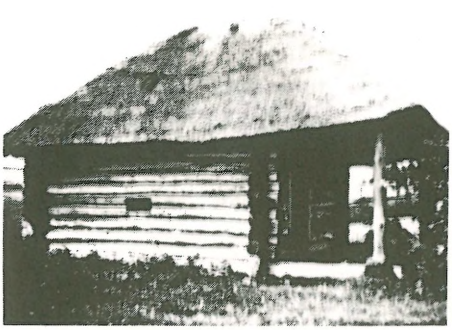

9. Aukštaičių pirtelė (Juodiškio k., Utenos aps. — J. Gimbuto 1940 nuotrauka)

Be savo tiesioginės paskirties pertis ir plautis, pirtis kai kur naudojama javams džiovinti vieton jaujos, pvz. M. Lietuvoje XIX a. Dzūkų pirtis, pvz. Lazdijų vls., pirmiausia reiškia pastatą linams džiovinti ir minti. Tada prieangis yra minykla, o patalpa su krosnimi — džiovykla. Tose pačiose pirtyse ir plaunasi. Žemaičiai vadina pirtimi klojimo jaują, o periasi perenėje, — taip jie vadina tą pastatą, kuris kitur vadinamas pirtimi.

Lyginamoji Europos namotyra patvirtina, kad kaimo pirtys yra labai senas liaudies kultūros dalykas. Panašios kaip lietuvių pirtys buvo paplitusios praeityje, o iš dalies ir dabar abipus Baltijos jūros, Rusijoje, Lenkijoje. Senoviškoji suomių pirkia, vad. pirtti, yra siejama savo kilme su baltų pirtimi (Pr. Skardžius, K. Rhamm, A. Haberlandt), kurioje lietuvių ir latvių protėvių galėjo būti gyvenama. Tad pirtis gali būti vėlesnės pirkios ir trobos prototipas. Švedijos suomiai gyveno pirtyse savo nuošaliose XIX a. sodybose. X a. Nestoro kronikoje minimos rusų pirtys, kur vanodavosi garuose. Lietuvių pirtis yra išlikusi iki mūsų laikų savo autentišku ir originaliu pavidalu, patenkindama senus maudymosi papročius.

5. Ūkiniai trobesiai

T v a r t a i. Lietuvos kaime yra išlikę trys senoviškųjų tvartų tipai: 1. jau minėtasis namogalis, arba ir visas senasai namas, nustojęs būti gyvenamuoju trobesiu; 2. diendaržinis tvartas, trumpai vad. diendaržiu (aukšt.) arba laidaru (žem.); 3. paprastasis tvartas, paskutiniame šimtmetyje daugiausia paplitęs tipas (žem. kūtė, aukšt. gurbas). Ūkiniu požiūriu tie tvartai yra gilieji, kuriuose mėšlas surenkamas, pridedant pakraikų, ir išvežamas į laukus tik du kartus metuose. Čia nenagrinėjame modernių sekliųjų tvartų, statytų nepriklausomosios Lietuvos viensėdžiuose. Tvarte gyvuliai atskiriami gardais — kartelių arba lentų pertvaromis. Didesniuose ūkiuose esti keli tvartai: atskiros arklidės, karvidės, kiaulidės, vištidės, kartais dar ir avidės. Vidutiniuose ūkiuose viename tvarte laikomi galvijai ir arkliai, kitame — kiaulės, paukščiai. Avims atskiriami gardai didžiajame tvarte. Mažažemių tvarteliuose sutelpa arklys, karvės ir kiti gyvuliai po vienu stogu.

Lietuvos tvartų raidoje svarbi vieta priklauso diendaržiui. Jų jau nedaug beliko. XX a. pradžioje dar nemaža jų buvo vidr. Lietuvos šiaurinėje dalyje ir š. Žemaitijo-

je (laidarai), mažiau r. Aukštaitijoje, o kitur jau visai nebeliko. Tipiškas diendaržinis tvartas turi maždaug kvadratinį planą su uždaru kiemu viduryje. Tasai kiemas ir yra patsai diendaržis, o tvartai yra sustatyti iš trijų šonų, ir susiglaudę į vieną pastatą. Jų durys išeina į diendarži. Ketvirtajame šone yra ratinė, pašiūrė ir daržinė; pro čia įvažiuojama į diendarži ir tik iš jo į tvartus. Diendaržyje esti šlapia, mėšlo prisirinkę, lietaus vanduo susirenka nuo stogų ir nenubėga. Gaisro atžvilgiu tokie suglausti tvartai su durimis į vidinį kiemą pavojingi. Buvo manoma, kad geroji diendaržių savybė yra ta, kad vasarą galima buvo laikyti gyvulius kieme uždarytus, ir tuo būdu surinkti daugiau trąšų. Geriau apsisaugodavo ir nuo vagysčių, nes vienais vartais į pravažiuojamąją pašiūrę užsklęsdavo visus tvartus.

Diendaržio žodis dar turi kitą seną reikšmę: aptvaras už tvartų arba atitverta ganyklų dalis gyvuliams vasaros metu uždaryti. Valakinės žemės reformos pasekmėje suintensyvėjusiems ūkiams nebeužteko senojo namo gyvuliams sutalpinti. Prireikė daugiau trąšų, kurios iš dalies nueidavo niekais senajame diendaržyje — ganyklų aptvare. Valakų įstatyme ir to laiko valdinėse instrukcijose buvo nurodyta, kad kaimiečiai nelaikytų gyvulių senoviškuose namuose, o statytų atskirus tvartus. Buvo rekomenduojama apstatyti senąjį diendarži iš trijų šonų tvartais, o ketvirtajame (paprastai pietiniame) įtaisyti vartus. Taip ir atsirado diendaržiniai tvartai, kurie ir vėlesniais laikais kartais turėdavo tik vartus, o ne ratines ar daržines kiemui uždaryti. Pradžioje diendaržių konstrukcija galėjo būti visiškai pigi: dvigubos tvorų sienos prikrėstos žemių ir stogas, paremtas pėdžiomis. Tik centrinis kiemas liko neuždengtas stogu. Tvartai paskirstyti arkliams, galvijams ir kitiems gyvuliams. Nuo XVI a. antrosios pusės iki XIX a. diendaržiniai tvartai paplito bemaž visoje Lietuvoje (V. Žilėnas). Jie visada stovėjo atskirai nuo namų, ir tuo pagrindinai skiriasi nuo rytinių slavų uždarųjų sodybų. Žemaitijoje ir iš dalies Dzūkijoje diendaržiniai tvartai buvo statomi kampu suglausti dviejuose kiemo — laidaro šonuose, o kiti du šonai tik tvoromis aptverti. Tokių kampinių laidarų buvo išlikę iki mūsų laikų apie Mažeikius. Modernėjant žemės ūkiui, diendaržiniai tvartai baigia išnykti Lietuvoje ir Latvijoje. Jų vieton įsigalėjo stačiakampio plano pailgi atskirai statomi tvartai.

K l o j i m a i. Javams sukrauti ir kulti yra atskiras trobesys — klojimas, dar vad. kluonu. Iki XIX a. pabaigos daugumas klojimų turėjo specialią patalpą javams džiovinti, jaują su krosnimi. Primityviam kūlimui su spragilais reikėjo javus gerai išdžiovinti. Kuliamosioms mašinoms visuotinai paplitus, po I pas. karo naujų jaujų nebestatė, o senosios baigia išnykti. Kartais prie klojimo pristatoma daržinė pašarui krauti. Būdingas lietuviškas klojimas turi tris dalis: vidury laitas javams kulti (dar vad. padas, grendimas, kluonas); galuose arba šonuose erdvė javams sukrauti, vad. šalinės, prėslai, galai. Laito asla visada plūkta molinė. Pelams supilti yra peludės šalia laito. Klojimo padalijimas į tris dalis būna išilginis arba skersinis. Pirmuoju atveju įvažiuojamosios durys esti klojimo gale ir dažniau naudojama Aukštaičiuose. Skersai padalytuose klojimuose durys yra šone. Naujesniuose klojimuose paprastai įtaisomos dvejos durys, kad galėtų įvažiuoti su pakrautu vežimu ir iškrovę išvažiuoti pro kitas duris priešais.

10. Žemaičių klojimas su atviru palagu (Lembo k., Tauragės aps. — J. Lingio 1939 nuotrauka)

Klojimas yra didžiausias lietuvio sodybos pastatas, dominuojąs savo aukštu stogu ir plačiomis pastogėmis. Jis stovi palaukėje nuošaliau nuo kitų kiemo trobesių. Būdingas senųjų kaimų reginys iš laukų yra klojimų eilė, užstojanti daržus, kiemus ir kitus trobesius. Žemaičių klojimo ilgis būna 12–30 m, plotis 7–9 m, aukštis 6–9 m iki kraigo. Kartais viena žemaitiško klojimo šalinė, vad. palagas, esti pristatyta viename gale iš šono, sudarydama L raidės

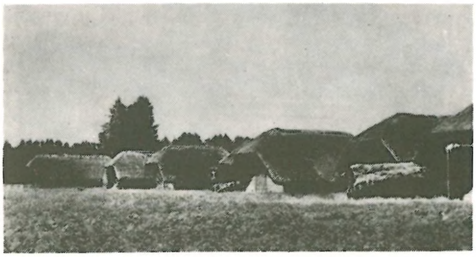

11. Aukštaičių kaimo klojimų eilė (Kosčiukų k., Švenčionių aps. — 1948 nuotrauka)

planą. Palage krauna javus arba stato vežimus, roges, padargus. Senuose žemaičių klojimuose yra išlikusių priestatų prie įvažiuojamųjų durų: lyg ir prieangiai su stogeliu ant dviejų stulpų, be sienų. Čia gali tilpti vežimas su javais. Aukštaičių klojimų plotis 7–14 m, ilgis 10–25 m, aukštis iki 9 m . Stogas būna nuo 3 iki 9 kartų aukštesnis už sienas, kurios yra suręstos vos iš kelių vainikų. Tie skaičiai parodo, kad klojimai, kaip ir kiti lietuvių kaimo trobesiai, nėra vienodi. Jų dydis priklauso ne tik nuo ūkio turtingumo, bet ir nuo to, kiek kitų ūkinių trobesių yra sodyboje; tik po vieną klojimą ir daržinę, ar daugiau. Vidr. Lietuvos (Šiaulių–Mažeikių–Panevėžio aps.) klojimai panašūs į rytinių aukštaičių: platūs, aukšti, su dviem pėdžių eilėmis, tik jų gegnės nebe kabintinės, o remtinės. Užnemunės ir dzūkų klojimai panašesni į žemaitiškuosius. Panašūs klojimai buvo statomi iki XX a. pradžios ir M. Lietuvoje, tik ten jaujos anksčiau išnyko ir XIX a. pabaigoje jos jau buvo didelė retenybė.

J a u j a gali būti visai atskiras trobesys javams džiovinti ir kulti, kaip kad būta pvz. Suomijoje. Lietuvoje ji buvo statoma klojime ir dar kitaip vadinama duoba, duba, reja (žem.). Jauja suręsta iš sienojų, lyg ir kitas trobesys klojimo viduje. Jos sienos turi būti sandarios, lubos uždengtos moliu ant lentų. Durys į jaują yra klojime, o ne lauke. Krosnis kertėje esti molinė, retais atvejais akmeninė. Dūmams išeiti paliekama nedidelė skylė laukinėje sienoje palei aslą, o langų nėra, nebent koks vienas mažytis. Javus krauna ant iškeltų karčių, vad. ardų. Jaujos dydis: 4–7 m pločio, 5–8 m ilgio ir 3 m aukščio iki lubų. Š. Lietuvoje jaujas statydavo ir atskiru trobesiu linams džiovinti, apie 8×9 m^2 ploto, dažnai su plūkto molio sienomis. Viduje įrengtos panašiai, kaip klojimo jauja.

Kad jauja yra labai senas kaimo statybos dalykas, galima spręsti iš to, jog jau 1557 valakų reformos įstatyme jauja buvo laikoma senu, atgyvenusiu pastatu. Tuo įstatymu buvo patariama dvarų urėdams išmesti jaujas iš klojimų, nes jaujose kultų javų šiaudai esą negeri pašarui, o kur be jaujų neapsieinama, patarta statyti jas toliau nuo kitų trobesių dėl gaisro saugumo. Kituose istoriniuose šaltiniuose taip pat randama užuominų apie jaujas, pvz. A. Guagninis savo XVI a. Sarmatijos aprašymuose pažymi, kad lietuviai džiovina javus jaujose ir kulia kluonuose. Latvijoje ir Estijoje XVII–XVIII a. buvo jaujose ir gyvenama, bet Lietuvoje gyvenamųjų jaujų nežinoma. Kaip kiti senoviškieji lietuvių trobesiai, taip ir klojimai turi bendrų bruožų su giminiškomis indoeuropiečių tautomis: latviais, slavais (pvz. ukrainiečių k l u n j a), germanais (žemutinieji saksai, skandinavai).

D a r ž i n ė. Tipiškoje lietuvio ūkininko sodyboje be klojimo dar yra kitas trobesys laukų derliui sukrauti. Tai daržinė, kurioje laikomi lauke išdžiovinti pašarai: šienas, dobilai, kartais ir vasarojus, jei netelpa klojime. Šiaudai retai kraunami į pastogę, dažniausiai paliekami kūgyje. Daržinė statoma netoli tvartų, arčiau už klojimą. Savo planu ji panaši į klojimą, būdama pailgo stačiakampio, su durimis šoninėje (ilgojoje) sienoje. Vidury paliekamas tuščias tarpas įvažiuoti (kaip klojimo laitas), kur laikomi vežimai, o galuose yra prėslai pašarui krauti. Mažesnieji ūkiai apsieidavo ir be daržinės: pašarą kraudavo ant tvarto lubų, o vasarojų klojime. Naujuose ūkiuose su dideliais tvartais taip pat užtekdavo vietos tvarto pastogėje, tad nereikėdavo daržinės.

Tolimose kaimo pievose, ypač pelkėtose vietose, kur ir vasarą sunku privažiuoti, statydavo vad. pievų daržines. Čia sukraudavo išdžiovintą šieną ir parsiveždavo jį žiemą rogėmis. Daugumą kaimų išskirsčius į vienkiemius, nebeliko toliau išblaškytų pievų sklypų, tai ir pievų daržinės pasidarė nebereikalingos. Pravedus melioraciją, ir tos pievos pasidarė ratais privažiuojamos, o pievų daržinės nugriautos.

Kaip daržinės pakaitalas, o gal ir jos pradmuo trobesių raidoje, minėtinas ‚bragas'. Tai yra aukštas šiaudų ar šieno kūgis su kilnojamu stogeliu ant keturių stulpų. Mažažemių ūkeliuose bragai atstodavo daržinę ir pastaraisiais laikais. Statydavo bragus ir tolimose pievose vieton daržinėlių.

K i t i ū k i n i a i t r o b e s i a i, kaip rūsys, malkinė, ledainė, seniau ubladė duonai kepti, raugykla, rūkykla, — nėra būdingi lietuvių kaimo sodyboje, nors ir užtinkami. Dažniausiai vieton tų pastatėlių pastarajame amžiuj panaudodavo kitų trobesių dalis. Pagal XVII–XIX a. pradžios raštus, seniau lietuvio sodyboje būta daugiau mažų pastatų, o XIX–XX a. sąvartoje patobulėjus statybos technikai, ekonomiškai prakutę ūkininkai statė mažesnį skaičių trobesių, bet didesnių. Amatininkų trobesiai (kalvės, malūnai) taip pat statomi kaimo ribose arba bažnytkaimiuose. Jie jau nebepriklausė ūkininko sodybai. Senieji malūnai yra vandens arba vėjo sukami. Nepriklausomojoje Lietuvoje buvo įrengta keli šimtai garo variklių malūnų. Vėjiniai malūnai gražiai paįvairina kaimo kraštovaizdį. Jų konstrukcija ir forma pasižymi nemažu įvairumu.

6. Trobesių konstrukcija

Pagrindinė Lietuvos kaimo statybinė medžiaga buvo medis: pušis, eglė, rečiau ąžuolas. Šalia to, dar naudodavo molį ir rečiau akmenų mūrą. Degtos plytos senojoje kaimo statyboje buvo reta išimtis. Iki XX a. vidurio išlikusių apie 97% senųjų trobesių buvo mediniai. Jie išsilaikydavo iki 200 metų, jei laiku pataisydavo stogą. Seniausieji namai buvo statomi ant palaidų (nesumūrytų) akmenų, padėtų po pamatiniu sienų vainiku. Klojimai, daržinės ir klėtys šitaip statomi ir dabar. Pamatiniai namų akmenys buvo apipilami žeme ar smėliu šilumai palaikyti arba apiplūkiami moliu. Iš lauko pusės jie dar būdavo sutvirtinami žemės ar molio pakopa, vad. pašaliu. XIX a. antrojoje pusėje jau daugiau naudojami ištisiniai mūryti namų ir tvartų pamatai, o senoviškasis pašalys beveik nebeužtinkamas.

Lietuvoje medinės s i e n o s visada renčiamos iš gulsčių sienojų. Medinių griaučių konstrukcija su kitokios medžiagos užpildu nenaudojama, išskyrus kai kur M. Lietuvoje, pasekant vokiečiais. Šiame šimtmetyje jau retai begalima buvo rasti pastatų su apvaliais sienojais, ir tai tik senuose ūkiniuose trobesiuose. Nuo XVI a. Lietuvoje, kad ir nevisuotinai, naudojo išilginius ir skersinius piūklus ir grąžtus, bet sienojai dažniausiai buvo aptašomi plačiaašmeniu kirviu, vad. skliutu. Lentas skaldydavo arba išpiaudavo išilginiu piūklu. Piūklu apipiauti rąstai XVIII a. gale buvo plačiai naudojami ne tik miestuose, bet ir dvaruose ir kaimų bažnyčiose. Kaimuose dar iki XIX a. pusės dažniausiai apsieidavo aptašytais sienojais ir sijomis. Šitokia kirvio technika sunaudoja daugiau miško medžiagos, bet lentpiūvių buvo permaža, o piūklai brangūs. Rąstų sandūros, gegnių sunėrimai ir kitos detalės ilgus amžius iki pat XIX a. pabaigos buvo sumaniai padaromos be geležies, nes vinys ir varžtai kaime buvo sunkiai įperkami. Būtiniausius geležies gaminius pasidarydavo patys kaimų kalviai.

Trobesių sienojai kertėse suneriami trimis būdais: 1. iškištinėmis sąsparomis, 2. lygiomis sąsparomis (dar vad. spynomis), 3. suleidžiami į šulų įskrodas. Pirmasis būdas yra pats paprasčiausias, dabar jau besutinkamas tik senuose ūkiniuose trobesiuose ir labai retai namuose. Lygiųjų sąsparų kertės yra naujesnės technikos, sandaresnės ir daugiausia naudojamos dabartinėje medinėje statyboje. Šulai, arba šviliai, kertėse yra taip pat senoviška ir mažai kur beužtinkama konstrukcija. Šulus statydavo klojimuose, daržinėse ir tvarteliuose, kur sienoms panaudodavo prastesnius trumpus rąstus. Šulus su įskrodomis taip pat naudoja ilgoms sienoms sujungti. Namų sienų vainikai sudedami glaudžiai, išdrožiant išilgines sąlaidas ir užpilant plyšius sąmanomis arba moliu, o iš lauko pusės apkalama lentomis, ypatingai Žemaitijoje. Didelė retenybė Lietuvoje buvo sienos, pastatytos iš stačių rąstų. Vienas toks tvartas stovėjo prieš II pas. karą Rimučių k., Telšių aps. Prastesnių daržinių sienos ir vartai būdavo išpinti vytelėmis arba kūlio šiaudais. (Sąsparų tipai, pav. — LE XXVI 519).

Apie 1950 Lietuvos kaimuose buvo apie 6% trobesių molinių,, įskaitant ir naujus, daugiausia ūkinius. Jų sienoms naudojamas molis yra viršutinių sluoksnių priemolis, turįs 20–40% gryno molio ir likusią dalį smėlio. Dar primaišoma plaušinių priedų: kapotų šiaudų, spalių, viržių, spygliuočių šakų. Tos priemaišos sustiprina sienas, kad neplaišėtų. Lietuvoj žinomos šios molinių sienų technikos: 1. drėbtinė, daugiausia naudojama, 2. plūktinė ir 3. nedegtų molio plytų. Molinės sienos dar būdavo nuglaistomos molio–smėlio arba kalkių–smėlio skiediniu ir nubaltinamos kalkių pienu. Kad neperšaltų, molinės sienos daromos apie 50 cm storio. Kai kada ir medinės sienas apdrebia moliu ir užglaisto. Iš senovės tokių sienų likučių rasta Vilniuje, Dainų slėny atkastosios XIV a. pirkelės liekanose.

Apie pusė visų senųjų pirkių ir trobų turėjo plūktinę molio a s l ą, o seklyčia ir kamaros — medines grindis. Nepriklausomybės laikais jau retai kas beplūkdavo aslą naujame name, bet visada klojime (padas, laitas) ir daržinėje. Molį dar naudodavo luboms užpilti, arba smėlį ar spalius. Be to, molis tebėra pagrindinė medžiaga kaimo krosnims, ypač duonkepėms plūkti. Tik viršutinė dūmtraukio dalis jau seniau būdavo mūrijama iš degtų plytų.

S t o g ų konstrukcijose skiriami trys tipai: 1. pėdiniai (tai yra stulpiniai stogai, paremti viena ar dviem pėdžių eilėmis trobesių viduje); 2. sijinės dangos stogas, dar vad. ‚pavalas'; 3. remtiniai gegnių stogai. Vienos eilės pėdinių stogų, su pėdžiomis iki žemės, jau kaip ir nebėra, išskyrus vieną kitą klojimą r. Aukštaičiuose. Dviejų eilių pėdinių stogų užtinkama daugiausia aukštaičių klojimuose. Plačiai paplitęs ir iki šiol gausiai išlikęs yra kitas pėdinių stogų variantas, naudojamas pirkiose ir tvartuose bei daržinėse. Jų pėdžios, vad. ožiai, žemės nesiekia, o yra įremtos ant lubų sijų. R. Aukštaičių pėdinių stogų gegnės yra pakabintos ant gulstinių rąstelių, padėtų ant ožių ar pėdžių. Sijinės dangos (II tipo) stogai yra išlikę tik mažose aukštai-

čių klėtyse. Jie padaryti iš sandariai sudėtų gulsčių rąstelių, nuožulnių lubų ir uždengti šiaudais ant grebėstų ir gegnių. Nėra įrodymų, kad praeityje Lietuvoje tokie stogai būtų buvę įrengiami namuose. Remtiniai gegnių stogai yra naujesnės kilmės už pėdinius ir baigia išstumti kitokias konstrukcijas. Jų gegnės remiasi į sienose iškirstus lizdus ir yra sunertos viršuje. Sienų skėtimą atlaiko skersinės sijos. Žemaitijoje ir M. Lietuvoje gegniniai stogai yra vienintelis naudojamas tipas, ir nėra žinoma, ar praeityje ten buvo naudojami pėdiniai ar sijinės dangos stogai. (Žr. Lietuvos kaimo stogų konstrukcijų schemos, pav. — LE XXVIII 535).

Stogams dengti kaimas naudojo daugiausia šiaudus, o nuo XIX a. pradžios vis daugiau skeltines bei piautines stieges. Vėliau kai kur turtingesniuose ūkiuose pasirodė skarda ar degto molio stiegės. Šiaudų kūlio stogai išlaiko iki 30 metų ir gerai izoliuoja šilumą. Mediniai nedažyti stogai greičiau supūva. Lietuvos kaimo trobesius statydavo keliaują meistrai — dailidės, o jiems padėdavo patys ūkininkai ir samdiniai. Paprastesnius statybos darbus ar pataisymus atlikdavo ūkininkai be meistrų pagalbos. Kiekvienoje apylinkėje būdavo mažažemių ūkininkų, kurie atliekamu laiku talkininkaudavo statybose. Jų tarpe pasitaikydavo įgudusių meistrų: dailidžių, stogadengių, krosnininkų.

7. Architektūrinės trobesių formos

Lietuvos kaime galima ieškoti ir dažnai rasti meniškų architektūros formų, ypač namuose ir klėtyse. Įvairūs stogų pavidalai, jų santykiai su sienomis, prieangiai ir priekiai, saikingai vartojami puošmenys (ornamentai) atskleidžia ne tik praktišką, bet ir menišką lietuvio kaimiečio statybos kultūrą. Senosios tradicijos papildomos nauja kūryba, ir dėl to kiekvienas trobesys yra kitoniškas, o jų puošmenys neimituojami. Tasai įvairumas dažniausiai nenukrypsta nuo kraštui būdingo etnografinio stiliaus, kurį vadiname lietuvišku.

Lietuvoje žinomos mažiausiai penkios skirtingos stogų formos: keturiašlaitis, čiukurinis, pusšlaitinis, laužtinis ir dvišlaitis. Senieji ‚nomai', pirkios ir senieji ūkiniai trobesiai turi keturšlaičius stogus. Jų šoninės ir galinės nuožulnios plokštumos užleistos ant sienų plačiomis nuolydomis (pastogėmis). Čiukurinis stogas yra taip pat keturšlaitis, tik jo galuose ties šelmeniu yra trikampės skylės, vad. čiukurai. Jie seniau atstodavo kaminus dūmams iš namų išleisti, o vėliau liko kaip šviesos angos. Čiukurų aukštis yra lygus $1/6$ iki $1/4$ viso stogo aukščio. Kartais čiukuriniai galai siekia iki pusės stogo aukščio ir apkalami lentomis. Tada vieton trikampių čiukurų išpiaunamos apskritos skylės šviesai ir vėdinimui. Šitokie pusiau keturšlaičiai stogai dažniau sutinkami daržinėse ir tvartuose. Pusšlaitinio, arba dar vad. ‚pusvalminio' stogo šelmens galuose yra maži trikampiniai šlaiteliai, to paties nuolydžio, kaip ir pagrindinės stogo plokštumos. Jie siekia trečdalį arba pusę stogo aukščio. Pusšlaitinio stogo trapecinės formos vertikaliuose skliautuose galima įrengti langus ir geriau išnaudoti namo pastogę kambariams ar sandėliui. Čia nebėra čiukurų ir jų nebereikia, nes namai jau turi dūmtraukius su kaminais. Tokių naujesnio tipo stogų yra daugiausia v. ir š. aukštaičių sodybose. Ketvirtasis stogo pavidalas yra lyg ir sudėtas iš čiukurinio ir pusšlaitinio: jo galuose yra čiukurai viršuje, nuožulnūs trapecinės formos galiniai šlaitai ir vertikalūs trapeciniai pusskliaučiai virš galinių sienų. Tokie sudėtingos formos vad. laužtiniai stogai yra būdingi v. Lietuvai, ypač Baltijos pajūryje. Visų minėtųjų keturių formų stogai savo dydžiu nustelbia sienas. Žemaičių stogai esti apie du kartus aukštesni už sienas, tik laužtiniai atrodo kiek lengvesni už keturiašlaičius ir atskleidžia daugiau sienų ploto. Aukštaičių klojimų keturiašlaičiai stogai būna net kelis kartus aukštesni už jų žemas sienas, o pirkių tik pusantro karto arba lygūs su sienomis.

Naujaisiais laikais daugiausia naudojama stogo forma yra dvišlaitė su stačiais trikampiais skliautais. Tokių trobesių galinė siena yra pratęsta toje pat plokštumoje iki pat šelmens. Skliautai dažniausiai apmušami lentomis dekoratyvišku diagonaliniu raštu. Namų skliautai turi langus pastogei apšviesti. Nors šių laikų kaimo statyboje jau nuo XIX a. pabaigos dvišlaitis stogas vis daugiau išstumia senąsias stogo formas, bet jis yra taip pat senos kilmės, kaip ir keturiašlaitis. Seniausių priešistorinių sodybų liekanose randama dvišlaičio stogo pėdsakų. Jo paralelių yra ir tebegyvenančių primityvių tautelių kaimuose.

Architektūrinėje lietuvių kaimo apžvalgoje stogams skiriamas didelis dėmesys, nes savo raiškiomis formomis jie dominuoja visame pastate. Čiukuriniai, pusskliautiniai ir laužtiniai stogai teikia lietuviškoms sodyboms architektūrinės dinamikos, kurios pasigendama labiau monotoniškuose naujųjų viensėdžių dvišlaičiuose stoguose. Latvių, lenkų ir vokiečių kaimuose taip pat matoma įvairių formų stogai, o Rusijos liaudies architektūroje iš seno daugiausia statomi tik dvišlaičiai stogai.

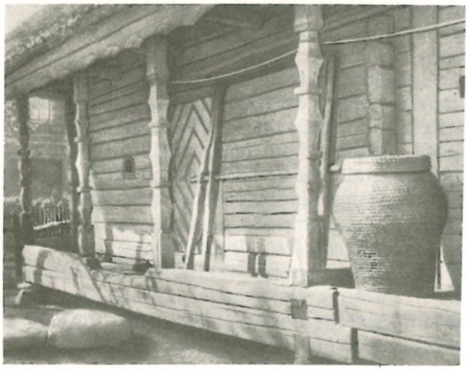

12. Aukštaičių prieklėtis (Svydenių k., Panevėžio aps. — 1952 nuotrauka)

Įdomiausia ir, tur būt, gražiausia dekoratyvinė lietuvių architektūros dalis yra prieklėtis, dar vad. priesvirniu. Tai yra klėties prieangis jos galiniame arba šoniniame fasade. Jis užima visą pastato plotį arba ilgį, uždengtas pagrindinio stogo pratęsimu, nelaužant jo plokštumų ir nekeičiant simetrijos apie išilginę ašį. Prieklėtis neturi sienų. Jo stogo kraštą remia dvi, keturios ar daugiau kolonų. Jei prieklėtis yra trobesio gale, tai drauge su trikampiu stogo frontonu (vertikaliniu skliautu) jo kolonos sudaro klasikinį kaimo architektūros fasadą. Tuo atveju esti dažniausiai keturios, arba tik dvi kolonos. Visi klėties puošmenys sukoncentruoti kolonų apipavidalinime ir kartais viršutinio sienų vainiko pratęstų sijų profiliuose. Nors tos kolonos remia didelę stogo dalį, atrodo grakščios ir lengvos. Tą įspūdį dar papildo arkos formos įvedimas į remiamųjų sijų vainiką. Tai yra lengvai išgaubti lankai, išdrožti sijų apačioje. Arka retas dalykas mediniuose trobesiuose, tik jų dar pasitaiko namų ir klėčių durų angose. Daugelis prieklėčių turi neprofiliuotas tiesias architektūrines sijas.

Prieklėčio kolonos esti lygios, apvalaus arba keturkampio skerspiūvio. Rūpestingai išbaigtų klėčių kolonos puošiamos piaustiniais. Čia kaimo dailidė parodo savo menišką nuojautą, perdaug nesusmulkindamas pačių kolonų ir išlaikydamas medžio konstrukcijai tinkamas proporcijas. Paprasčiausias kolonos ornamentas yra nežymi išpiova ties aukščio viduriu. Turtingiau ornamentuota kolona turi daugiau išdrožų ir padalijama nevienodais santykiais į kintamo skerspiūvio sekcijas. To paties prieklėčio kolonos yra vienodos, suteikiančios fasadui ramų ritmą. Nenusižengiant konstrukcijos logikai, prieklėčio kolonos yra vientisos, o nesudurstytos iš kelių dalių. Joms puošti naudojami paprasti dailidės įrankiai: kirvis, kaltas, skaptukas. Mechaninis tekinimas nebuvo naudojamas. Tipiški plastiniai lietuviškų kolonų elementai yra sąsmaukos, rutuliukai, romboidai. Jie išdrožiami kolonos aukščio viduryje, simetriškai apie horizontaliąją ašį. Kartais tie piaustiniai pakartojami taip, kad visa kolona padalijama į penkias dalis. Centrinės kolonos dalies užakcentavimas ornamentu lietuviškame prieklėtyje yra būdingas senajai š. Europos architektūrai nuo viduramžių, o gal ir seniau (P. Kundzinš). Istorinių stilių kolonos ornamentuojamos ne ties viduriu, o viršūnėje (galvenoje) ir bazėje.

R. Aukštaičiuose pasitaiko klėčių su balkonais antrajame aukšte. Jie yra labai dekoratyvūs, su baliustrada, sudėta iš profiliuotų statinių arba įstrižinių spyrių. Kartais paties balkono ir nėra, tik frontono plokštuma papuošiama baliusinų eile virš prieklėčio. Dvarų svirnuose dažniau sutinkamas antrasis aukštas su balkonais. Apatinėje prieklėčio dalyje, tarp kolonų, kartais įtveriama tvorelė — baliustrada su išdrožinėtais ornamentuotų lentelių ar apvaliais statiniais.

Namų fasado dekoratyvinė dalis yra prieangis (gonkas). Jis turi praktišką paskirtį: apsaugo fasado duris nuo kritulių ir suteikia patalpą trumpam poilsiui pavėsyje. Pagal formą prieangių yra dviejų tipų: su vienašlaičiu arba su dvišlaičiu stogeliu. Pirmųjų yra daugiau Aukštaitijoje. Jų stogelis esti pirkios stogo pratęsimas,

13. Pirkios prieangis (Lapienės k., Alytaus aps. — 1950 nuotrauka)

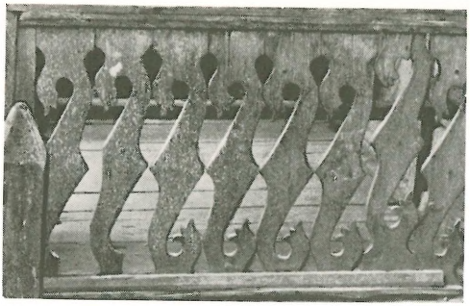

14. Prieangio tvorelė (Stakliškių bžk., Alytaus aps. — 1950 nuotrauka)

arba įjungtas į sieną kiek žemiau, arba į stogo šlaitą aukščiau paražės. Tie trys variantai dar paįvairinami skirtingomis stogelio atramomis: keturios kolonėlės. arba įstriži spyriai, įremti į sieną. Dvišlaičio stogelio prieangių yra visoje Lietuvoje. Jų kraigas statmenas namo fasadui ir įjungiamas į pagrindinį stogą arba į sieną po paraže. Kaip ir priekļėčiuose, prieangiai aptveriami ažūrine arba ištisine tvorele, arba profiliuotais baliusinais. Didesnieji prieangiai turi įstiklintas sienas ir duris. Pakraščiuose įtaisyti suolai. Baltijos pajūrio trobos dažnai turi gražius kampinius prieangius, lyg ir galerijas, telpančias po pagrindiniu namo stogu. Tatai būdinga M. Lietuvos žvejų sodyboms.

15. Stogo vėtrinės su žirgeliais (Peleniškių k., Šiaulių aps. — 1951 nuotrauka)

16. Pirkios kertės puošmenys (Skarulių bžk., Kauno aps.)

8. Puošmenys

Architektūrinių formų meniškuosius pradus papildo puošmenys. Stogo pakraščiai išbaigiami lentomis su išpiaustinėtais raštais (ažūrais). Naudojami geometriniai tiesių linijų ar kreivių ritmiški ornamentai, gėlių (lelijų) ar lapelių siluetai, širdelių eilės. Puošniais karnizais, vad. stoginėliais, atribojami namo skliautai (frontonai) nuo sienų, papuošiamas ir prieangių viršus. Stogo galuose, ant čiukuro ar skliauto viršuje, sukryžiuotos lentos (vėtrinės) dažnai užbaigiamos žirgeliais arba lėkiais, vaizjančiais arklių galvas, paukščių, ožių, avinų, jaučio ragų profilius. Lėkiai naudojami namuose, klėtyse, tvartuose, kartais ir daržinėse. Sudėtingesnių žirgelių gausiai užtinkama M. Lietuvoje ir Žemaitijos pajūryje, kur arkliukai kombinuojami su gėlėmis ir paukščiukais. Aukštaitijoje dažniau matyti paprastesni ragų ar išlenkto medžio formos lėkiai, ir tai ne ant pirkių, bet ant ūkinių trobesių. Žirgeliai turi ryšį su senuoju lietuvių tikėjimu. Tikėta, kad arkleliai ar gaidukai ant stogo apsaugą namus nuo visokio blogio. Arklių siluetas liaudies mene yra labai senos kilmės. Š.

17. Klėties sienojų sąsparos (Vainiūnų k., Zarasų aps. — J. Lingio 1938 nuotrauka)

Europos mene arklio motyvas pasirodo apie 3000 pr. Kr. ir išliko iki mūsų laikų. Jaučio, ožio ir avino matyvas gali būti dar senesnis už arklį ir siekia žemdirbystės bei gyvulių auginimo pradžią. (Žirgelių pav. — žr. LE I 275).

Profiliuotieji, iš lauko matomi lubų sijų galai ir simetriškai aptašyti iškištinių sąsparų sienojai taip pat papildo trobesio puošmenis. Senosios statybos klėtyse pasitaiko užtikti šešiabriaunių sąsparų (Utenos–Zarasų aps.). Tai ypatingai gražus senosios baltiškosios medžio technikos pavyzdys. Lygiųjų sąsparų kertės kartais apkalamos reljefiškai išdrožtomis lentomis su gėlių ornamentais. Kitas kerčių puošimas yra nudažytos žvaigždutės ar gėlės sienojų galuose.

18. Svirno durys (Traidžių k., Kretingos aps. — I. Končiaus 1936 nuotrauka)

Namų ir klėčių durys dažniausiai būna suleistos ir sukaltos iš dviejų lentų sluoksnių (vad. pamuštinės durys). Priekinės lentos sudedamos įstrižai, eglute arba rombais. Jų vidury dar būna saulutė arba šešiakampės žvaigždutės išpiova. Duris puošia dekoratyviškos kalvių rankų darbo geležinės kengės, vyriai ir spynų apkaustymai. Fasadinės durys dažnai esti spalvingai nudažytos: baltai ir mėlynai, kartais raudonai ar rudai. Namų ir klėčių durų rombų lentelės dažomos pakaitomis dviem spalvomis. Rečiau pasitaikydavo dažytų klėčių stulpelių (pvz. turtingesniuose š. Lietuvos ūkiuose). Iš vidaus dažydavo langus ir duris baltai arba tos pačios spalvos, kaip ir iš lauko. (Liet. durų pavyzdžiai — LE V 260).

Langai iš lauko pusės aprėminami lentų apvadais. Viršutinės prikaltės, arba antlangiai, išpiaustinėtos geometriniais raštais, stilizuotais augalijos ar gyvūnijos pavidalų ornamentais. Neretai antlangiuose vyrauja klasikinio ar barokinio stiliaus motyvai, kuriuos atsinešė miesčioniškosios technikos išmokę staliai. Kaimiškojo meno gyvūnijos motyvai antlangiuose gali būti kilę iš prieškrikščioniškojo tikėjimo simbolikos, kaip ir stogų arkleliai. Žemaičiuose kaip tik dažniau ornamentuojama tik viršutinė lango prikaltė. R. Lietuvoje, gal būt dėl artimesnio kontakto su slavais, langų apvadų kiaurapiūviai išpiaustymai yra gausingesni ir daugiau susmulkinti, kartais net panašūs į mezginius. Dažnai puošiama ir išorinė palangės lenta, kartais tik ji viena, o antlangis lieka be puošmenų. Jis mažiau ir matomas po žemai nuleistomis paražėmis. Langų šoninės prikaltės būna išpiaustinėtos, jei nėra langinių. Jei pagrindiniai langai ne visada puošiami, tai mažieji langeliai šalia durų, stogo skliautuose ar klėtyse jau vien savo forma yra dekoratyvūs: naudojamas kvadratas, rombas, apskritimas ar puslankis. Tie langeliai apvedami vienodomis profiliuotomis prikaltėmis aplinkui. Kartais vieton mažojo langelio sienoje išpiaunama kryžminės ar šešiakampės žvaigždės skylė ir paliekama be jokių apvadų. (Liet. kaimo langai, pav. — LE XIV 143).

Langinės, tos išorinės langų durelės, nedažnai sutinkamos Lietuvos kaimo namuo-

19. Drožinėtas antlangis ir langinės (Bubių k., Kauno aps.)

se, bet jos visada puošiamos: nudažomos ar reljefiškai išdrožiamos, panašiai, kaip kaimiškos spintos ar skrynios. Mėgstami vaizduoti gėlių vazonai, arba išpiaunamos mėnulio pavidalo skylės šviesai įleisti. Langinių lentelės gali būti suleistos įkypai, sudarant eglutės ar rombinį raštą, panašiai kaip ir durų. Smulkiajai architektūrai dar priskiriami aviliai ir šunų nameliai, kurie neretai papuošiami piaustiniais ir nudažomi.

Apibendrinant lietuvių kaimo architektūros meninį pobūdį, pabrėžtinas darnumas tarp pagrindinių pastato dalių ir jo dekoratyvinių detalių. Puošmenys nenustelbia pastato ir neprikabinami ten, kur jie nebūtų natūraliai suaugę su konstrukcija. Taip stogų žirgeliai atsirado ten, kur reikėjo sudurti čiukuro vėtrines, o langų apvadai ar prikaltės reikalingos jų sandarumui. Prieklėtis ir prieangis ne tik puošia trobesį, bet yra reikalinga durų apsauga nuo žiemos pusnių ir rudens darganų. Ne visų tautų žemdirbiai išugdė tokią architektūrą, kur praktiškieji reikalai ir, palyginti, primityvi technika ne tik nenustelbė meninio prado, bet reikšmingai praturtino tautinį liaudies meną.

9. Medinės bažnyčios

Lietuvos miestelių ir bažnytkaimių medinės bažnyčios ir varpinės daugiausia buvo statytos vietinių dailidžių be architekto projekto ir priežiūros. Pasitaiko ir mūrinių kaimo bažnytėlių, dažniau akmens mūro, pvz. Šakynoje, Šiaulių aps., statyta 1790 (pav. LE XXIX 306).

Tradicinis statybos menas buvo derinamas su naujai iškylančiais reikalavimais, vadovaujantis ūkininko išmintimi. Patsai bažnyčios šeimininkas klebonas ir jo parapiečiai buvo visų pirma ūkininkai. Dėl to šie religinės paskirties pastatai taip pat yra sodžiaus architektūros dalis. Pagal istorinius šaltinius pirmosios bažnyčios Lietuvoje buvo medinės (XIV a. gale — XV a. pradžioje), išskyrus rezidencines ir pilių. P. Galaunė teigia, kad seniausios lietuvių bažnyčios galėjo būti panašios į ano meto ūkininkų namus ir klėtis, o tie pastatai išlaikė savo tradicines formas iki XX a.

Mūsų laikais jau nedaug medinių bažnyčių išsaugojo savo originalias formas. Dalis jų pakito, pagrindinai remontuojant ar perstatant, kitose dėl mados pamėgdžiojant mūrines, ne visada stilingas bažnyčias. Tačiau kai kurios išlikusios XVII–XVIII a. statytos bažnyčios ir kapinių koplyčios tebeliudija tam tikrą giminiškumą su sodžiaus trobesiais. Jų planas pailgo stačiakampio, sienos suręstos iš gulsčių sienojų; paprastos gegnių konstrukcijos stogas dengiamas medinėmis stiegėmis, retkarčiais ir šiaudais (pvz., Rudesos bžk., Utenos aps.), ir tik atnaujinant, panaudojant skarda. Pagrindinės durys esti frontono sienoje, apsaugotos atviru prieangiu su kolonomis, panašiai kaip prieklėtis. Šitokia architektūra turi analogijos su lietuvių svirnų vad. megaroniškuoju planu (kapinių koplyčia prie Pašilės, Ukmergės aps., ir Rumšiškėse, pav. LE XXVI 113). Lyginant su ūkininko namu, jų sienos kiek aukštesnės, langai didesni, vienas stogo galas status, antrasis nuožulnus. Viduje nėra nei padalijimo navomis, nei pristatytos absidės, tik presbiterija atitverta grotelėmis (baliustrada). Nėra nei atskiro nartekso (‚bobinčiaus') priekyje. Iš didesniųjų klėtiško fasado bažnyčių paminėtinos: Stelmužėj, Zarasų aps., statyta 1650; Andrioniškyje, Utenos aps.; Dubingiuose, Ukmergės aps. Sakytume, jos primena klasiškąją architektūrą. Bet ir senasai svirnas turi tuos pačius klasiškuosius — megaroniškuosius elementus, kurių kilmė siekia priešistorinius indoeuropiečių žemdirbių namus.

Besiaiškinant Lietuvos bažnytėlių architektūrinę raidą, reikia rišti ją su krikščionybės įvedimu Lietuvoje. Krikšto metu Lietuvai svetima bažnyčių architektūra galėjo ateiti visų pirma iš Lenkijos, nes iš ten buvo atnešta krikščionybė. XIV–XV a. Lenkijoje, kaip ir Vokietijoje, klestėjo gotinė mūro architektūra. Ji negalėjo būti

20. Medinė bažnyčia, statyta 1677 (Giedraičių mstl., Ukmergės aps. — J. Gimbuto 1940 nuotrauka)

paprastai pervesta į kirvio technikos medines konstrukcijas. Nėra įrodymų, kad tada Lietuvoje būtų pasireiškusi gotika medinėse krašto bažnyčiose. Tik vėliau, išmokus komplikuotesnių medinių konstrukcijų, ir mažosios bažnyčios galėjo savo forma daugiau pasekti svetimaisiais stiliais, kurie jau ir Lietuvoje buvo pasisavinti mūro architektūroje. P. Galaunė taip pat atmeta kitą architektūros importo galimybę Lietuvos krikšto metu iš Rusijos ar Ukrainos, kur jau seniau buvo suklestėjusi medinių cerkvių statyba. Stačiatikiai cerkvių meistrai nebuvo priimtini katalikų bažnyčių statytojams Lietuvoje. Tad galima priimti prielaidą, kad pirmųjų Lietuvos medinių bažnyčių architektūra rėmėsi vietine tradicine statyba.

21. Medinė bažnyčia ir varpinė, stat. 1651, nugriauta 1901 (Kabilniko mstl., Švenčionių aps. — A. Römerio 1889 piešinys)

Paprastosios klėčių tipo bažnyčios neilgai ir ne visur tegalėjo patenkinti augančius parapijų reikalavimus. Krikščionybei įsigalėjus ir katalikams nustelbus protestantų iškilimą, prireikė didesnių ir puošnesnių bažnyčių, panašesnių į miestų mūrines bažnyčias. Kita medinių pastatų perstatinėjimo priežastis buvo medžiagos nepatvarumas drėgname klimate ir kenksmingame garų poveikyje šalčių metu. Bažnyčios turėjo būti remontuojamos, ta proga plečiamos, o kitos ir sudegdavo. Pamažu kai kurių medinių bažnyčių pavidalas nutolo nuo pirmykščių formų, įgavo komplikuotesnį kryžminį planą, pristatytą absidę, šonines navas, fasadinius bokštus ir barokinius puošmenis. Tokios bažnyčios dažnai atrodo apgaulingai iš tolo, lyg būtų mūrinės. Ypač XIX a. atnešė daug nuostolių Lietuvos senajai bažnyčių architektūrai: vienos buvo sužalotos perstatant, kitos nugriautos, neįvertinant jų meninės ir istorinės reikšmės.

Formaliniu požiūriu skiriame 5 Lietuvos medinių bažnyčių variantus, kurie iš dalies pavaizduoja ir jų architektūrinę raidą. Dažniausiai tie variantai vienaip ar kitaip jungiami viename pastate ir sudaro komplikuotesnius pavidalus. 1. Klėties tipo stačiakampis planas su prieangiu ir kolonomis arba be prieangio. Mažas bokštelis ant frontono arba be jokio bokštelio. Pvz.: Butkiškės bžn. Kauno aps., statyta 1566, atnaujinta 1748. 2. Gotinių bažnyčių pavyzdžiu prie pirmojo varianto pristatyta pusės aštuonkampio absidė. Ji esti siauresnė už pagrindinį pastatą (pvz. bazilijonų bžn. Kurtuvėnuose, Šiaulių aps., statyta 1758) arba pilno pločio (pvz. Narvydžių kapinių koplyčia, Skuodo vls.). 3. Lotynų kryžiaus planas su skersine nava. Viename jos gale zakristija, antrajame koplyčia su šoniniu altoriumi. Absidė išilginės navos gale. Lietuvoj nepasitaiko bizantinio lygiašonio kryžiaus planas. Ant stogo sankryžos pastatyta barokinė bonia su kryžiumi viršūnėje. Pvz., Grūšlaukio bžk., Kretingos aps., statyta 1778. 4. Trijų išilginių navų planas su dviem kolonų eilėmis. Stogas lieka dvišlaitis, nenuleistas ant šoninių navų. Absidė vidurinės navos gale. Tai praplėstas pirmasis variantas, dar vis su mažu bokšteliu ant frontono. 5. Vienas arba du simetriški bokštai fasade, pastatyti ant žemės, o ne ant stogo. Bokštai padalijami karnizais ir sudaro kelių aukštų įspūdį, kaip didžiosios varpinės. Pvz.: Verpenos bžn., Raseinių aps., statyta XVII a., atremontuota 1877 (su vienu bokštu); Gruzdžių kapinių kop-

lyčia, Šiaulių aps., statyta 1851 (1857?), su dviem bokštais.

Trikampio plano medinė bažnyčia, kaip Degučių bžk., Tauragės aps., statyta 1757, yra bene vienintelė tokia Lietuvoje. Panevėžiuke, Babtų vls., yra mūrinė trikampio plano bažnyčia, statyta 1747, bet jos nebegalima skirti kaimo architektūrai. Lietuviškosios bažnytėlės iš lauko atrodo kukliai, beveik be ornamentų. Jų grožis išgaunamas geromis masių proporcijomis, bokštų karnizais, šešėlių įvedimu plokštumose. Sienų apkalas lentomis išnaudojamas papuošimui. Vengiama apvalių linijų — jos nėra natūralios medinėje konstrukcijoje. Apskritų langų būna absidėje arba frontone, pvz. Varnių medinėje bžn. Bokštai puošiami kalvių darbo puošniais geležiniais kryžiais, panašiais į pakelių bei kapinių koplytėlių kryžių viršūnes. Išlikusiųjų XVIII a. bažnyčių tarpe dažnai užtinkamas pirmasis variantas su žemu kubui artimos formos bokšteliu, organiškai įjungtu į stogą virš trapecinio frontono. Bokštelis užbaigtas barokine bonia, kaip Lygumų mstl., Šiaulių aps. (statyta 1791, nugriauta 1908) arba Plungėje, statyta XVIII amžiuje.

Medinių bažnyčių viduje vyrauja barokiniai puošmenys altoriuose, sakyklose, klausyklose, presbiterijose ir choro baliustradose. Tai yra liaudies meistrų nusižiūrėtas barokas iš mūro bažnyčių, nors ir gerokai skirtingas, nes vieton gipso lipdinių drožinėjamas medis. Taip pat mėgstama paauksavimo ir marmuro iliuzija. Kaimiškasis barokas skiria daugiau dėmesio efektui viduje, negu išorėje. Sienos dažytos šviesiai, paprastai viena spalva. Medinės lubos dažomos žydrai su aukso žvaigždėmis, pvz. Vepriuose, Ukmergės aps. Pasitaiko įdomių primityviškų freskų ir drožtinių ornamentų, pvz. Stelmužėje, Sedoje (Mažeikių aps., statyta 1770), Lioliuose (Raseinių aps., statyta 1768). Kartais lubos turi padalas (kesonus) tarp statmenų suleistų sijų, su reljefinėmis rozetėmis, pvz. Inturkės bžk., Utenos aps., statyta XVIII a. Gotiškų vitražų atgarsis pastebimas spalvotuose langų stikluose. Choras ir vargonai iškelti į antrąjį aukštą, ‚ant viškų' prie fasadinių durų ir paremti kolonų eile, kuri atitveria narteksą. Kai kur šoninių koplyčių ir zakristijų viršuje yra atitvertos galerijos žmonėms sueiti arba altoriams pastatyti, pvz. Šaukėnuose, Šiaulių aps., statyta XVIII a. Kaip savotiškas senųjų gotikos bažnyčių prisiminimas, ties presbiterija užtinkama skersinė sija žemiau lubų, kaip Plungės, Skuodo ar Varnių bžn. Toji sija reikalinga skersinėms sienoms surišti,

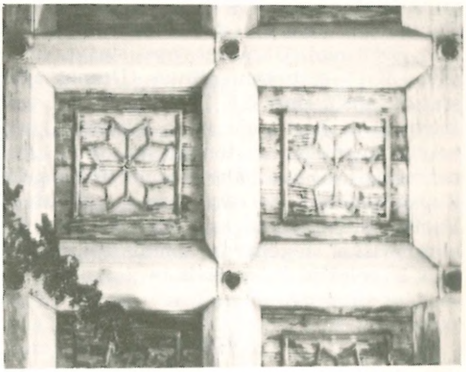

22. XVIII a. medinės bažnyčios lubos (Inturkės bžk., Utenos aps. — J. Lingio 1939 nuotrauka)

kur baigiasi centrinė nava. Prie sijos pritvirtintas kryžius, uždėtos statulėlės, užkabinami vainikai. Kaip architektūriškai vertingo interjero pavyzdžiai, minėtinos Sedos, Griškabūdžio (Šakių aps.), Šventybrasčio (Lazdijų aps.) bžn.

Lietuvos miestelių bažnyčios statomos pakilioje vietoje ir yra iš tolo matomos. Jos dominuoja miestelių kontūrą. Drauge su atskirai stovinčia varpine, dideliais šventoriaus medžiais ir kryžiais, puošniais vartais ir mūro tvora, tos bažnytėlės sudaro jaukų ir gražų ansamblį. Iš turimų iliustracijų, Žemaičiuose išskirtini Židikai (Mažeikių aps.), Beržoras (Kretingos aps., statyta 1746) ir jau minėtieji Šaukėnai. Labai vertingi tos rūšies architektūriniai pa-

23. Medinė bažnyčia, statyta 1746 (Beržoro bžk., Kretingos aps. — 1939 nuotrauka)

minklai Aukštaičiuose yra Palūšėj (Švenčionių aps., statyta 1760; pav. LE XXI 442), Deltuvoj (Ukmergės aps., statyta 1572; pav. LE IV 430; Daugailiuos (Utenos aps., statyta 1883; pav. LE IV 349). Dar I pas. karo metu Lietuvoje buvo šventorių, aptvertų medinėmis sienojų tvoromis, bet netrukus jos buvo pakeistos mūrinėmis. Išlikusių medinių sienojų tvora yra Palūšėje. Vartai esti mediniai arba mūriniai, su dekoratyvišku stogeliu ir kartais su bokšteliais ir geležiniais kryžiais.

10. Varpinės

Dažniausiai prie bažnyčių ar kapinių koplyčių stovi atskiras pastatas varpui. Paprasčiausia varpinė yra ne uždaras bokštas, bet vienas, du ar daugiau stulpų su stogeliu. Prieš II pas. karą Lietuvoje tokių stulpinių varpinių buvo Lenkimų mstl., Vabalninko šventoriuje, Varėnos kapinėse, Židikų kapinėse. Stulpinių varpinių būta nemažai ir Latvijoje bei Lenkijoje, taip pat Čekoslovakijoje. Šiais laikais jos jau yra retenybė. Didesniems ir sunkesniems varpams reikia stipraus ir aukšto pastato, kad toliau skambėtų. Uždarų bokštinių varpinių savitumas ir formų įvairumas Lietuvoje nerodo tokios svetimų stilių įtakos, kaip naujosios medinės bažnyčios. Gal dėl to, kad nebuvo reikalo varpinių dažnai remontuoti ar perstatinėti. Jos stovi nuošaliau nuo bažnyčių ir galėjo būti neliečiamos, kai bažnyčia buvo atnaujinama ar sudegdavo. Yra vietovių, kur vieton senos medinės pastačius mūrinę bažnyčią, senoji varpinė išliko kokia buvusi. Ir pati varpinių konstrukcija yra tokia, kad jas galima remontuoti, nekeičiant išvaizdos. Pvz. Skaruliuose, Kauno aps., senoji varpinė pakeista mūrine tik XIX a. gale, o mūrinė gotinė bažnyčia pastatyta XVII a. pradžioje vieton senesnės medinės.

Įprastinė varpinės vieta yra šventoriuje šalia bažnyčios arba greta vartų, vienoje eilėje su tvora. Tik barokinės architektūros įtakoje, nuo XVII a., varpinės kartais jungiamos su bažnyčia, išvirsdamos jų fasadiniais bokštais. Tad atskirų varpinių pavidalas turėjo būti sukurtas jau anksčiau, bet ne seniau kaip XV a. (pagal P. Galaunę). Pirmosios bažnyčios galėjo neturėti nei varpinių, nei bokštų. Ir dabar ne prie visų bažnyčių stovi atskiros varpinės. Jei bažnyčia neturi bokšto, tai varpelis pakabinamas prie didžiųjų durų arba prie zakristijos. Kartais ant absidės stogo yra mažas bokštelis varpui pakabinti, kaip Bagotosios bžn., Vilkaviškio vls., nors ši bažnyčia turi du fasadinius bokštus.

Lietuvos varpinėse nematyti nei gotinių stogų, kaip Galicijoje, nei barokinių bonių, kaip daugelyje Lietuvos bažnyčių. Lyginant jas su Lenkijos ar Ukrainos varpinėmis, matomas formalinis ryšys tarp lietuvių ir vakarinių slavų varpinių, o pastarųjų kilmė rišama su gynybiniais bokštais. Ukrainoje ir pačios varpinės buvo naudojamos kaip sargybos bokštai. Ten, kaip ir Lenkijoje, varpinės žinomos ne vėliau, kaip nuo XVI a., ir savo forma yra panašios į lietuviškąsias. Išeina, kad lietuvių varpinės galėjo būti savo raidos pradžioje kokiu nors būdu nusižiūrėtos iš seniau statytų gynybos ar pilių bokštų. Šimtmečiams slenkant, jos buvo ištobulintos, kartais pasekant ir architektų statytomis mūrinėmis varpinėmis, kol susidarė specifinė medinių varpinių architektūros tradicija. Lietuviškų medinių varpinių būdingas pažymys yra formų masyvumas. Jos labai skiriasi nuo lieknų ir aukštų itališkų kampanilių. Stogeliai visada piramidiniai. Pasitaiko, kad pirmasis aukštas yra mūrinis, o antrasis medinis, pvz. Pievėnų mstl., Telšių aps., statyta 1788 (pav. LE XXII 472).

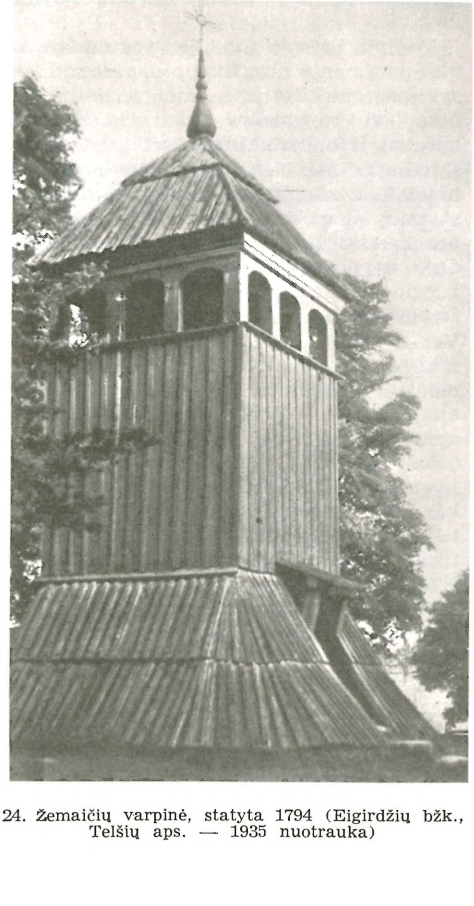

24. Žemaičių varpinė, statyta 1794 (Eigirdžių bžk., Telšių aps. — 1935 nuotrauka)

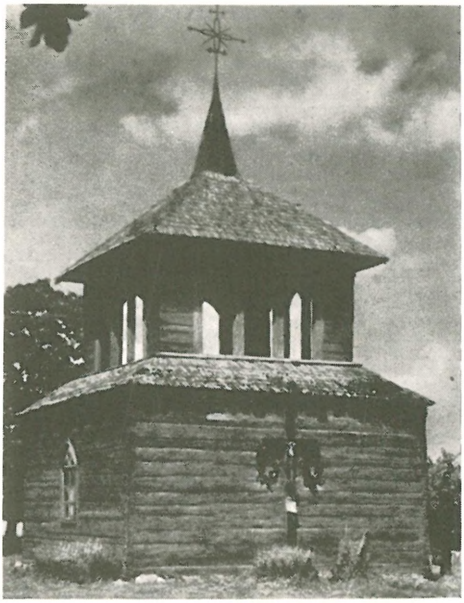

25. Aukštaičių varpinė (Musninkų mstl., Ukmergės aps. — L. Šešelgio 1959 nuotrauka)

Lietuvoj žinomas bokštines varpines galima skirti pagal formą į tris tipus: 1. kvadratinio plano su ištisai arba iš dalies nuožulniomis sienomis, vad. piramidines, 2. kvadratinio plano su stačiomis sienomis, vad. stačiąsias, 3. aštuoniasienes. Tų trijų tipų yra po kelis variantus. Šitokia klasifikacija neparodo jų raidos laiko atžvilgiu, nes jų visų yra išlikę senesnių ir naujesnių iš XVIII–XIX a., retais atvejais ir iš XVII a. (varpinių tipų pav. — LE XXXIII 181–184).

I tipas: piramidinės varpinės. 1-ji grupė: visos sienos siaurėja vienodu polinkiu. Jų griaučiai padaryti iš keturių kertinių stulpų, surištų skersai apačioje ir viršuje, ir apkalti lentomis. Būdingas pvz. buvo Varputėnuose, Šiaulių aps., statyta 1792. 2-ji grupė: sienų didžioji apatinė dalis piramidiškai siaurėja, o antrasis aukštas turi stačias sienas. Minėtina Joniškio Šiaulių aps., XVII a. statyta varpinė. Kartais viršutinė dalis perdalyta pusiau apjuosiančiu karnizu, ir tada visas bokštas atrodo trijų aukštų, kaip Rozalime, Panevėžio aps., statytas 1771. 3-ji grupė: sienos stačios, tik jų apačia, mažiau kaip trečdalis viso aukšto, nuožulniai paplatinta. Tokios varpinės būdingos Žemaitijai, pvz. Plateliuose, statyta 1777. Pasitaiko, kad praplatinimas apačioje yra tik dviejuose šonuose, kaip Židikuose.

II tipas: stačiosios varpinės. 1-ji grupė: vienodo pločio vertikalių sienų bokštas. Antrasis tarpsnis, skardininkas, kur pakabintas varpas, būna visai atviras, tik su stulpais kertėse (pvz. Birštone, statyta 1787 ir sudegusi 1905). Dažniau skardininkas turi langų pavidalo angas, kaip Salų mstl., Ašmenos aps. 2-ji grupė: antrasis aukštas siauresnis už pirmąjį ir atskirtas stoginiu karnizu. Ši grupė yra dažna Žemaičiuose ir Aukštaičiuose, pvz. Viduklėje, Raseinių aps., statyta XIX a., ir Deltuvoje, statyta 1752. 3-ji grupė: trys ar daugiau aukštai, kiekvienas siauresnis už apatinįjį. Tokių varpinių daugiau užtinkama Aukštaičiuose. Geri pavyzdžiai yra išlikę Rumšiškėse ir Labanore.

III tipas: aštuoniasienės varpinės. 1-ji grupė: ištisai arba tik iš dalies piramidinės sienos su vieno ar dviejų aukštų stogu. Tokios architektūriškai turtingos varpinės yra didesnės ir puošnesnės už kitus tipus, bet retai sutinkamos, pvz. Šaukėnų, statyta XVIII a. pirmojoje pusėje ir sudeginta 1944. 2-ji grupė: sienos stačios, viršutiniai aukštai laibesni už apatiniuosius. Dviejų aukštų varpinė su arkine galerija viršuje tebestovi Palūšės bžk., statyta 1760. Trijų aukštų bokštinė varpinė pastatyta 1874 Kurkliuose, Ukmergės aps.

Be tų trijų ryškesniųjų tipų, pasitaiko mišrių formų varpinių, kaip bokštas ant pailgo stačiakampio pastato, naudojamo koplyčiai arba sandėliui, pvz. Stelmužėje, statyta 1650. Kartais varpinė įtaisoma šventoriaus vartuose, kaip 1848 sumūrytoji Keturvalakių bžk., Vilkaviškio aps. Tokie bokštiniai vartai su varpine primena barokinę architektūrą, kaip Merkinės bžn. vartai su varpine iš XVII a. Lietuvos varpinių dalių proporcijos įvairuoja, nesilaikoma jokių apibrėžtų ar tradicinių dėsnių. Vienos atrodo žemos ir plačios, kitos lieknos, su pokyliu aukštyn. Vienų stogai statesni, kitų lėkštesni. Skardininkų angų apipavidalinimas išbaigiamas dekoratyviškai, su arkiniais išgaubimais ir ornamentais. Bokštų viršūnes puošia kalvių darbo geležiniai kryžiai arba mažutės bonios su kryželiu. Lietuvių varpinėse matyti daugiau individualios kūrybos, kaip medinėse bažnyčiose.

11. Kaimo architektūros poveikis architektams

Senose lietuvių medinėse bažnyčiose ir varpinėse galima rasti istorinių stilių (gotikos, baroko, klasicizmo) įtakos, o XX a. architektų darbuose vis dažniau pasireiškia atvirkščias procesas: ieškoma lietuviško stiliaus motyvų tradicinėje liaudies architektūroje. Lietuvių spaudoje jau ne kartą buvo svarstoma, koksai turėtų būti nau-

josios architektūros charakteris. Tarptautinio stiliaus sekėjai mato lietuviškosios architektūros ateitį visiškai naujose formose ir konstrukcijose. Tradicionalistai ieško tautinės išraiškos lietuvių kaimo ir miestelių senojoje medžio architektūroje. Vienas pastarosios krypties pionierių buvo Vl. Dubeneckis. Jis jau 1919 suprojektavo ir pastatydino medinę bažnyčią Karmėlavoje prie Kauno, panaudodamas kaimo statybos ir lietuviškų kryžių motyvus (pav. LE XI 31). Tačiau tokia idėja neprigijo mūrinėje nepriklausomosios Lietuvos architektūroje. Vėliau, 1942 J. Ladyga suprojektavo mūrinę bažnyčią Šiauliams, įkomponavęs jos fasade lietuviškas keturkampes profiliuotas kolonas ir uždėjęs ant bokšto ir ant stogo kryžmos stogelius, panašius į medinius kryžius — koplytėles. Karas sutrukdė tą bažnyčią pastatyti, bet patsai projektas liudija bandymą pervesti medinėje architektūroje išaugusias formas į mūrą bei betoną. 1958-1959 Klaipėdoje sumūrytoje Taikos Karalienės parapijos bažnyčioje (Zdančiaus ir Baltrėno projektas; pav. LE XXX 284) buvo panaudoti lietuvių liaudies meno ornamentai.

Sovietams okupavus Lietuvą, Amerikoje apsigyvenę lietuviai architektai suprojektavo ir pastatydino kelias mūrines bažnyčias lietuvių parapijoms, daugiau ar mažiau įjungdami lietuviškų koplytėlių, kryžių ir kaimo architektūros motyvų. Tos tradicinės srovės būdingi pavyzdžiai yra J. Muloko projektuotos ir pastatytos modernizuoto baroko bažnyčios: 1957 Marquette Parke Čikagoje (pav. LE X 49) ir 1964 Masphete (Naujorke) su atskirai stovinčiu varpinės bokštu. J. Mulokas pirmasis pastatydino koplytstulpio formos bokštus (Marquette Parke). Už savo originalią kūrybą J. Mulokas gavo Amerikos architektų komisijos premijas ir atžymėjimus. St. Kudokas įkomponavo lietuviškų motyvų savo Toronto (Kanadoje) Prisikėlimo ir Čikagos — Roselando Visų Šventųjų (pav. LE XXV 521) parapijų bažnyčiose. Lietuviškajai tradicinei architektūrai savo įnašų yra davę dar ir J. Kova ir A. Kulpavičius bažnyčių projektais, o namų architektūroje J. Okunis ir Vl. Švipas, 1947 laimėję premijas Augsburge pravestame lietuvių konkurse. Visi tie architektų darbai ir svarstymai spaudoje parodo naują kryptį lietuvių architektūroje, kuri turi ryšio su senąja kaimo statyba. Panašių idėjų įkomponuoti senus tradicinius krašto architektūros motyvus į moderniuosius projektus vis dažniau matome pasaulinėje architektūroje. Vienas iš tokių architektų yra ir žinomasis W. Gropius.

1. B e n d r o j i l i e t u v i ų n a m o t y r a i r s o d y b o s: *V. Balčiūnas,* Lietuvos kaimų žemės tvarkymas 1938; *J. Baršauskas,* Lietuviškos kaimo sodybos architektūra 1956; *F. Bielinskis, K. Čerbulėnas, K. Šešelgis,* Architektūra I–II 1957–64 (Lietuvių liaudies menas); *F. Bielinskis,* Litovskoje narodnoje zodčestvo 1960; *B. Brandt,* Beobachtungen und Studien über die Siedlungen in Weissrussland (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde Nr. 7/8 1918, Nr. 1/2 1919); *R. Dethlefsen,* Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen 1911; *E. Dulaitienė-Glemžaitė,* Kupiškėnų senovė 1958; *J. Gimbutas,* Lietuvių sodžiaus architektūra Mažojoje Lietuvoje (Studia Lituanica 1958); ('') Senosios lietuvių kaimo statybos savybės ir jų reikšmė (Aidai 1 1963); *G. I. Gozina,* Žilišče i choziaistv. strojenija vostočnoj Litvy XIX — načala XX v. (Trudy Inst. Etnografii XXXII 1956); *V. Jungfer,* Litauen — Antlitz eines Volkes 1938 (²1948); *K. Jablonskis,* Istorijos archyvas, I: XVI a. Lietuvos inventoriai 1934; ('') Lietuviškieji žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje I 1941; *K. Jablonskis ir M. Jučas,* Lietuvos inventoriai XVII a. 1962; *A. Rūkštelė,* Svarbiausieji veiksniai, nulėmusieji lietuvių liaudies statybos formą ir jos pobūdį (V. D. Kultūros Muziejaus Metraštis I 1941); *H. Soeder,* Das Dorf Tritschuny im litauisch–weissruthenischen Grenzgebiet 1918 (Diss.); *A. Vyšniauskaitė* (red.), Lietuvių etnografijos bruožai 1964; LE: Kaimas, Kiemas, Namotyra. 2. N a m a s i r p i r t i s: *P. Bugailiškis,* Senovės pirtis (Gimtasai Kraštas 2 1934); *A. Bezzenberger,* Über das litauische Haus (Altpreussische Monatsschrift XXIII 1886); *I. Butkevičius,* Tradiciniai lietuvių valstiečių gyvenamieji namai (Iš Lietuvių Kultūros Istorijos I 1958); ('') Kuršių Neringos žvejų gyvenamieji namai (t.p. I 1958); ('') Nauji duomenys apie XVIII a. žemaičių valstiečių pastatus (t.p. III 1961); *K. Čerbulėnas,* Namas (,numas') — pirminis lietuvių gyvenamojo pastato tipas (t.p. I 1958); ('') Lietuvių liaudies tradicinių gyvenamųjų pastatų genezės klausimu (Lietuvos Architektūros Klausimai I 1960); ('') Apie lietuviškų dvigalių gyvenamųjų namų susidarymą (t.p. II 1964); *V. Geramb,* Die Kulturgeschichte der Rauchstuben (Wörter und Sachen IX 1924); *K. Mekas,* Gyvenamasis namas (Lietuviškoji Enciklopedija IX 1941); *J. Mickevičius,* Senovės žemaičių pirtys (Gimtasai Kraštas 10–12 1936); *V. Milius,* Platelių apylinkės gyvenamieji namai (Iš Lietuvių Kultūros Istorijos II 1959); *J. Petrulis,* Senoviška žemaičio troba (Gimtasai Kraštas 24 1940); ('') Žemaičių numas Plungės apylinkėje (t.p. 30 1942); *G. Ränk,* Baltic Farmhouse Types (Laos 1951); ('') Die Bauernhausformen im baltischen Raum 1962; *P. Skardžius,* Pirties žodžio sąvoka ir kilmė (Gimtasai Kraštas 2 1934); *V. Švipas,* Ūkininko pirtis 1934; *I. Talve,* Bastu och torkhus i Nordeuropa 1960 (Pirtis ir jauja š. Europoje. Apie liet. pirtis, 410–413 psl.); *A. Viliūnas,* Skaistgiriečio pirtis Šiaulių aps. (Gimtasai Kraštas 19/20 1938); *V. Žilėnas,* Lietuvių liaudies tradicinių gyvenamųjų namų susiformavimas (Iš Lietuvių Kultūros Istorijos I 1958); LE: Kamara, Kambarys, Maudynės, Namas, Pirtis. 3. Ū k i n i a i t r o b e s i a i: *J. Baršauskas,* Lietuviškų svirnų architektūra (Liet. Architektūros Klausimai I 1960); *I. Butkevičius,* Lietuvių valstiečių ūkiniai pastatai (Iš Liet. Kultūros Istorijos II 1959); *I. Končius,* Kai kurie pastatai (Gimtasai Kraštas 30 1942); *P. Kundzinš,* Latviešu klets architektura (Senatne un maksla II 1940); *E. Laid,* Über den Ursprung der nordosteuropäischen Riege (Folk-Liv XVII/XVIII 1954); *J. Minkevičius,* Kai kurie akmens mūro architektūros ypatumai XVIII–XIX a. Lietuvos ūkiniuose pastatuose (Liet. Architektūros Klausimai I 1960); ('') Lietuvos kaimo senųjų medinių ūkinių trobesių architektūra (Arch. Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis II 1960); *J. Petrulis,* Pievų daržinės (Gimtasai Kraštas 26/27 1940); ('') Vėjiniai malūnai (t.p. 28/29 1941); *R. Strazdūnaitė,* Valstiečių grūdų magazinai (Iš Liet. Kultūros Istorijos I 1958); *F. Tetzner,* Klete und Swirne (Globus LXXIX : 16 1901); *A. Viliūnas,* (Trys straipsniai apie klojimus — Gimtasai Kraštas 13 1937, 14/16 1937, 19/20 1938); *A. Vitauskas,* Dranginės malūnas (Gimtasai Kraštas 21 1939); LE: Daržinė, Diendaržis, Klėtis, Klojimas, Magazinas, Malūnas, Rūsys Tvartas. 4. K o n s t r u k c i j a: *K. Čerbulėnas,*

Senoji lietuvių liaudies medinių pastatų konstrukcija (Arch. Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis I 1958); *S. Daunys*, Kaminų įrengimas senovėje (Gimtasai Kraštas 28/29 1941); *S. Erixon*, The North-European Technique of Corner Timbering (Folk-Liv 1 1937); *J. Gimbutas*, Das Dach des litauischen Bauernhauses aus dem 19. Jahrhundert 1948 (Diss.); *A. Kriauza*, Plūktinės krosnys ir jų gamyba Kupiškio apylinkėje (Gimtasai Kraštas 30 1942); *A. Mažiulis*, Dusetų krašto statyba ir jos papročiai (t.p. 13 1937); *L. Nezabitauskis*, Darbininkai specialistai ir amatininkai (t.p. 9 1936); *A. Tautavičius*, Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities (Iš Liet. Kultūros Istorijos I 1958); ('') XVI–XVII a. mediniai gyvenamieji pastatai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje (t.p. II 1959); ('') Vilniaus žemutinės pilies mediniai pastatai XIII–XIV amžiais (t.p. IV 1964); *V. Vaitekūnas*, (Trys straipsniai apie šiaudinių stogų dengimą Šiaulių aps. — Gimtasai Kraštas 19/20 1938, 25 1940, 31 1943); *A. Vitauskas*, Molio statyba Padubysio valsčiuje (t.p. 17/18 1938); ('') Statybinės miško medžiagos apdirbimas (t.p. 24, 25 ir 26/27 1940); *V. Zdzichauskis*, Skląsčiai ir jų pritaikymas (t.p. 13 1937); *V. Žilėnas*, Dailidės ir jų darbo įrankiai (Iš Liet. Kultūros Istorijos I 1958); LE: Grindys, Kirvis, Lubos, Medinės konstrukcijos, Molio statyba, Pamatai, Piūklas, Sienos, Skląsčiai, Statyba. 5. T r o b e s i ų p u o š m e n y s: *J. Baltrušaitis*, Lithuanian Folk Art 1948; *G. Froelich*, Dachgiebelverzierungen in Preussisch-Litauen (Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg III 1893); *P. Galaunė*, Lietuvių liaudies menas 1930 (²1956); *M. Gimbutas*, Ancient Symbolism in Lithuanian Folkart 1958; *P. Kundziņš*, Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas 1952; *A. Macijauskas* (red.), Lietuvių statybos ir puošybos pavyzdžių albumas 1925; LE: Arkliukai, Durys, Kolona, Langas, Puošyba. 6. M e d i n ė s b a ž n y č i o s i r v a r p i n ė s: *P. Campe*, Glokkengerüste u. Glockentürme der Landkirchen u. Friedhöfe Lettlands (Commentationes Balticae II 1955); *J. Gimbutas*, Lietuvos miestelių varpinės (Techn. Žodis 3 1965); *P. Kampe*, Baznicu cenltniecība Vidzemē (Acta Univ. Latviensis, Arch. Fak. Sērija II, Nr. 2 1937); *I. Končius*, Degučių bažnyčia (Gimt. Kraštas 30 1942); *K. Mokłowski*, Sztuka ludowa w Polsce 1903; *V. Sičinskij*, Dereviani dzvinici i cerkvi Galickoj Ukraini XV–XIX st. 1925; *A. Vitauskas*, Šakynos bažnyčia ir koplyčia (Gimtasai Kraštas 19/20 1938); *P. Weber*, Litauische Kirchen (Bilder aus Litauen ²1917); LE: Varpinė. Dar žr. R. Dethlefseno ir P. Galaunės minėtąsias knygas. 7. K a i m o s t a t y b a i r a r c h i t e k t a i: *M. Dobužinskis*, Dėl lietuviško stiliaus (Naujoji Romuva 33–34, 37–38 1938); *P. Galaunė*, Naujas arkitektūros kūrinys: bažnyčios projektas Karmelave (Dainava I 1920); *J. Gimbutas*, Ar gali būti lietuviška architektūra emigracijoje? (Aidai 4 1958); *V. K. Jonynas*, Lietuviškoji architektūra (t.p. 8 1954); *J. Kovalskis*, Lietuviškas stilius architektūroje (Technikos Pasaulis 2 1948); *K. Kriščiukaitis*, Architektūros stilių raida ir lietuviško stiliaus klausimas (Aidai 7 1947); *J. Minkevičius*, Dėl tradicijų ryšio su naująja architektūra (Literatūra ir Menas 31, 32 1959).

B. KALBA

BENDRA LIETUVIŲ KALBOS CHARAKTERISTIKA

LEONARDAS DAMBRIŪNAS

Lietuvių kalba priklauso indoeuropiečių kalbų šeimos baltiškajai grupei, kurią sudaro lietuvių, latvių ir jau mirusi prūsų kalba su išnykusiomis tarpinėmis kuršių, sėlių bei žiemgalių tarmėmis (žr. Baltų kalbos — LE II 132–138). Kai kuriomis savo savybėmis lietuvių kalba, kaip ir kitos baltų kalbos, yra artimesnė slavų nei kitoms ide. kalboms, tačiau bendros baltų-slavų prokalbės, daugelio žymių kalbininkų (A. Meillet, J. Endzelyno, K. Būgos ir kt.) nuomone, nėra buvę. Bendrybės abiejose grupėse gali būti iš dalies paveldėtos iš ide. prokalbės ir iš dalies lygiagrečiai vėliau išsivysčiusios artimos kaimynystės dėka. Populiari nespecialistų skelbiama nuomonė apie didelį lietuvių kalbos panašumą į sanskritą neturi pagrindo.

1. Pagrindinės tarmės

Lietuvių kalba yra suskilusi tarmėmis, kurių du didžiausi būriai vadinami ž e m a i č i ų ir a u k š t a i č i ų vardu. Pirmieji nuo pastarųjų skiriasi nevienodu traktavimu senovinio garsų junginio -dja-, -tja-, kuriuos žemaičiai pavertė -de-, -te-, o aukštaičiai -džia-, -čia-. Todėl pralietuviškas lytis *m e d j a i, *j a u t j a i žemaičiai šiandien taria m e d e i, j a u t e i, o aukštaičiai — m e d ž i a i, j a u č i a i. Skiriamos trys pagrindinės žemaičių patarmės pagal dvibalsių uo, ie ištarimą: klaipėdiškiai-„donininkai" taria d o n a, p ė n s „duona, pienas", telšiškiai-„dounininkai" taria d o u n a, p e i n s, o raseiniškiai-„dūnininkai" taria d ū n a, p y n s. Aukštaičių skiriamos šios keturios (vakariečių, viduriečių, rytiečių ir dzūkų) patarmės, kurios tarpusavy skiriasi nevienodu junginio lė, balsių ą, ę, dvigarsių am, an, em, en, priebalsių d, t tarimu bei kitomis ypatybėmis. Vakariečiai junginį lė taria minkštai, o kiti aukštaičiai kietai. Rytiečiai pagal dvigarsio an tarimą skiriami į „pantininkus", „pontininkus" ir „puntininkus", nes vieni sako p a n t i s, kiti p o n t i s, o treti p u n t i s. Dzūkai skiriasi nuo kitų aukštaičių priebalsių d, t vertimu afrikatomis dz, c prieš i, y, ie, pvz. c i k r a s „tikras", D z i e v a s „Dievas".

2. Garsai

Lietuvių bendrinės kalbos fonetikoje vartojamos 32 raidės kalbos garsams reikšti, nors garsų yra žymiai daugiau, tik ne visi jie ir atskiromis raidėmis žymimi. Iš kitos pusės, vienas ir tas pats garsas kartais žy-

mimas skirtingomis raidėmis. Garsų tarpe balsių, arba balsinių fonemų, yra vienuolika (neskiriant trumpojo e lietuviškuose ir svetimuose žodžiuose): penki trumpieji — a, e, o, u, i ir šeši ilgieji, kuriems žymėti vartojama dešimt raidžių — a, ą, e, ę, ė, o, ų, ū, y, į. Vadinamosiomis nosinėmis raidėmis (ą, ę, į, ų) žymimi ilgieji balsiai, kilę iš dvigarsių an, en, in, un, pvz. ž ą s i s iš ž a n s i s, d a r b ų iš d a r b u n. Jokio nosinumo šiandien čia negirdime. A ir e yra ilgi tik po kirčiu, tad a žodžiuose ž ą̃ s į ir ž ã d a ir e žodžiuose l ę̃ š i s ir l ẽ d a s savo ilgumu nesiskiria. Išimtis tėra tik kai kurios negausios lytys bei vienskiemeniai žodžiai kaip n è š t i, r à s t i, g e r à s i s, g e r è s n i s, m à n o, t à v o, b è t, n è t ir kt. Balsis o lietuvių kalboje visada ilgas, o trumpas tėra tik svetimuose žodžiuose kaip f ò n a s, i s t ò r i j a, nors senuose skoliniuose jis yra ilgas, pvz. b a j õ r a s, č i g õ n a s.

Bet kuris lietuvių kalbos ilgasis balsis už atitinkamą trumpąjį yra ilgesnis 1,5–2 kartus. Be to, ilgieji ir trumpieji balsiai skiriasi ne tik ilgumu, bet ir kokybe, kalbos organų įtampa bei kitomis ypatybėmis. Nekirčiuoti balsiai, kaip ir dvibalsiai, yra linkę trumpėti. Ilgieji balsiai nėra vienodo ilgumo, kaip trumpieji nėra vienodo trumpumo. Pagal ilgumą ilgieji eina tokia eile: a, e, ė, o, ū, ī, kurių maksimalinis pirmojo balsio ilgumas yra 53″ (53 šimtosios sekundės), o maksimalinis paskutiniojo balsio ilgumas yra 36″. Trumpieji balsiai pagal ilgumą eina tokia eile: a, e, o, u, i, kurių pirmojo maksimalinis ilgumas yra 29″, o maksimalinis ilgumas paskutiniojo yra 21″. Tas pats balsis, kaip ir dvibalsis, gali būti ilgesnis ir trumpesnis. Tatai priklauso nuo įvairių aplinkybių, būtent, nuo 1. skiemens pobūdžio (atvirame skiemenyje jis kiek ilgesnis nei uždarame); 2. priešstovinčio priebalsio kokybės; 3. kirčio (kirčiuotas balsis ilgesnis nei nekirčiuotas); 4. buvimo arti ar toli nuo kirčiuoto skiemens (arčiau kirčiuoto skiemens balsis yra ilgesnis); 5. skiemenų skaičiaus žodyje (kuo daugiau skiemenų, tuo trumpesni jų balsiai); 6. balsio vietos (galūnėje visada ilgesni); 7. priegaidės (su tvirtagale priegaide kiek ilgesni); 8. kalbėjimo tempo (greitai kalbant balsiai trumpėja) ir 9. balsio kokybės (žemutiniai balsiai yra ilgesni nei aukštutiniai).

Du gretiminiai balsiai sudaro balsių junginį, vadinamą dvibalsį (diftongą), kurių lietuvių kalboje yra šeši: ai, au, ei, ui, ie, uo. Tarptautiniuose žodžiuose pasitaiko dar eu ir oi. Dvibalsiai pagal ilgumą eina tokia eile: ei (maksimalinis ilgumas 56″), ai, uo, oi, au, ui, ie, eu (maksimalinis ilgumas 30″).

Priebalsiams žymėti vartojama 20 raidžių, nors yra 23 priebalsiai — b, c, č, d, f, g, h, ch, j, k, l, m, n, p, r, s, š, t, v, z, ž, dz, dž. Keturi jų yra sudėtiniai, vad. afrikatos, kurių dvi (c, č) žymimos atskiromis raidėmis, o kitos dvi (dz, dž) dviejų raidžių junginiais. Trys priebalsiai (f, h, ch) vartojami tik skoliniuose. Visi priebalsiai, išskyrus visada minkštai tariamą j, gali būti tariami kietai ir minkštai. Tad yra 22 kietieji ir 23 minkštieji priebalsiai, kurių minkštumas liet. rašyboj žymimas raide i, pvz. k i a u r a s, l i a u t i s. Kietieji ir minkštieji priebalsiai eina žodžio reikšmės skiriamaisiais garsais, arba fonemomis. Vadinas, bendrinėje kalboje yra 45 priebalsinės fonemos, o iš viso fonemų yra 65: 12 balsinių, 8 dvibalsinės ir 45 priebalsinės (skaitant ir fonemas e, o, eu, oi svetimuose žodžiuose). Balsių ilgumas ir trumpumas ir priebalsių kietumas bei minkštumas yra foneminės savybės, nes nuo jų priklauso skirtingos žodžių reikšmės, pvz.: k ą̃ s ir k à s, m ẽ s ir m è s, s a k a ũ ir s a k i a ũ, k ù r o ir k i ù r o, š u õ ir š i u õ ir t.t.

3. Kirtis ir priegaidė

Būdinga lietuvių kalbos savybė yra jos žodžių kirtis (akcentas), kuris aplamai kalbose yra nevienodas. Apskritai kirtis yra vieno skiemens tarimas stipresniu balsu ir aukštesniu tonu, negu kitų to paties žodžio skiemenų. Ir pagal tai, kas vyrauja — balso stiprumas (spūdis), priklausąs nuo balso stygų virpėjimo amplitudės, ar tonas (tono judėsena), priklausąs nuo balso stygų virpėjimo dažnumo, skiriamas dvejopas žodžio kirtis. Pirmuoju atveju kirtis vadinamas dinaminiu, o pastaruoju — muzikiniu, arba toniniu. Daugumas Europos kalbų turi vyraujantį dinaminį kirtį, kur žodyje atskiri skiemenys tariami tam tikru santykiniu spūdžio stiprumu. Dėl to tose kalbose nekalbama apie muzikinį elementą, apie tono moduliaciją (žr. Kirtis — LE 523–525).

Iš gyvųjų kalbų ryškų muzikinį elementą turi baltų ir serbo-kroatų bei slovėnų kalbos. Dėl to mokslinėje literatūroje kartais (kad ir ne visai tiksliai) sakoma, kad šios kalbos turi toninį kirtį. Kiti, norėdami būti tikslesni, sako, kad šių kalbų žodžio kirtis yra mišrus, pasižymįs ir dinaminiu, ir muzikiniu elementu, o kai kas (A. Laigonaitė) čia įžiūri net vien tik dinaminį elementą. Tas muzikinis elementas yra tam tikra tono aukštumo moduliacija, arba gaida, kuria tariamas žodžio skiemuo. Gramatikose tai vadinama priegaide (žr. LE XXIV 18–20). Ryškiausias priegaides

turi kirčiuoti skiemenys. Bendrinėje kalboje skiriamos trys priegaidės: tvirtapradė, arba stumtinė, žymima dešininiu ženklu, akūtu (′), tvirtagalė, arba tęstinė, žymima riestiniu ženklu, cirkumfleksu (~), ir trumpinė, žymima kairiniu ženklu, graviu (`). Kadangi priegaidės moksliniuose veikaluose bei vadovėliuose žymimos tik kirčiuotų skiemenų, tai šie ženklai faktiškai atlieka dvi funkcijas — jie rodo kirčio vietą žodyje ir kartu to kirčiuoto skiemens priegaidę.

Tvirtapradę priegaidę turime tada, kai, tariant ilgą balsį, dvibalsį ar dvigarsį, tonas iš pradžių gana staigiai kyla ir paskui, kiek pabuvęs vienodo aukštumo, greičiau ar lėčiau krinta, pvz. v ė̃ j a s, d á i k t a s, t ì l t a s. Priegaidės ženklas šiuo atveju dedamas ant pirmo dvibalsio balsio. Tvirtagalę priegaidę turime tais atvejais, kai, tariant ilgą balsį, dvibalsį ar dvigarsį, tonas iš pradžių nestaigiai kyla ir, kiek pabuvęs vienodo aukštumo, paskui gana staigiai krinta, pvz. n ā m a s, v a ĩ k a s, p i r̃ š t a s. Priegaidės ženklas šiuo atveju dedamas ant antro dvibalsio balsio. Trumpinę priegaidę turi skiemenys su trumpaisiais balsiais. Ši priegaidė yra kylančios-krintančios prigimties, pvz. r à s t i, m è s t i, g e r à s i s, g e r è s n i s, m à n o, t à v o, à š, n è š, bè t. Pastaruoju metu reiškiama nuomonė, kad trumpieji skiemenys turi tik kirtį, bet neturi jokios priegaidės (žr. Kalbotyra XV 1967 113).

Prieškirtinių skiemenų priegaidė yra panaši į kirčiuotų skiemenų tvirtagalę priegaidę, pvz. v a ĩ k a ĩ, p l a ũ k a ĩ, o pokirtinių skiemenų priegaidė nevisai aiški. K. Būga aiškino, kad „po kirčio stovį ilgieji skiemens visuomet esti tvirtapradžiai", nors toji „pokirtinė priegaidė aiškiai tebėra girdima vien žemaičių tarmėje". V. Vaitkevičiūtė sako, kad „literatūrinės kalbos pokirtinių skiemenų sudaromųjų garsų priegaidė yra tarsi artimesnė kirčiuotų skiemenų tvirtapradei priegaidei" (Lietuvių kalbos gramatika psl. 139), bet A. Laigonaitė teigia, kad „literatūrinėje kalboje tiek prieškirtiniai, tiek pokirtiniai ilgieji skiemenys ištariami tvirtagališkai" (Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas psl. 10), pvz. p é r n a ĩ, d v e j ó p a ĩ. Visi lietuviai lengvai skiria priegaides dvibalsiuose bei mišriuose dvigarsiuose, tačiau balsiuose ir sutaptiniuose dvibalsiuose (ie, uo) daugelis priegaidžių nebeskiria.

Gimininogose žodžių formose priegaidės gali kaitaliotis. Tas kaitaliojimasis vadinamas priegaidžių kaita, arba metatonija. Pvz. p í e n a s ir p i ẽ n i u s, š á l t a s ir š a l̃ t i s, l á i s v ė ir l a ĩ s v a s, k á l t i ir k ā l a. Kirčio vieta ir priegaidė lietuvių kalboje turi ir fonologinės reikšmės. Kartais dviejų vienodai rašomų žodžių reikšmės skirtumą sudaro tik kirtis ar priegaidė. Pvz. d v ì b a l s i s, d e š i m̃ t m e t i s (dkv.) ir d v i b a l̃ s i s, d e š i m t m ē t i s (bdv.); á u k š t a s (bdv.) ir a ũ k š t a s (namo); m é r k t i (akis) ir m e r̃ k t i (dėti į vandenį).

Kirtis lietuvių kalboje nėra pastovus, t.y. jis gali būti bet kuriame žodžio skiemenyje. Yra žodžių, kurių visose formose (linksniuose ir asmenyse) kirtis išlieka toje pačioje vietoje, pvz. v ė̃ j a s ir v ė̃ j a i, b ė̃ g u ir b ė̃ g a. Bet yra žodžių, kur kirtis įvairiose formose kinta, pvz. v a ĩ k a s ir v a i k a ĩ, e i n ù ir e ĩ n a. Tačiau tas kirčio kaitaliojimas yra dėsningas, ir tas dėsningumas leidžia suskirstyti linksniuojamus bei asmenuojamus žodžius į tam tikras grupes, vad. kirčiuotes. Tai žymiai palengvina taisyklingai kirčiuoti.

4. Linksniai

Morfologijoj lietuvių kalba išlaikė daug senų indoeuropietinių formų. Iš aštuonių ide. linksnių išlaikė visus, išskyrus abliatyvą. Bet užtat lietuvių kalboje susidarė trys nauji linksniai — vietininkai (žr. LE XXXIV 41), iš kurių einamasis vidaus, arba iliatyvas (m i š k a ñ, m i š k ú o s n a), dar gana plačiai vartojamas, ypač rytinių aukštaičių. Einamojo pašalio (aliatyvo) literatūrinėje kalboje išliko tik suprieveiksmėjusios formos kaip g a l ó p, v a k a r ó p. Esamasis pašalio (adesyvas) žinomas tik senuose raštuose ir retai kur rytinėse tarmėse, pvz. t ė v i e p, v a r t u o s e m p.

Lietuvių kalba išlaikė senas ide. linksniuotes, kurios pagal kamiengalius skiriamos į (i)o, (i)ā, (i)ē, i, (i)u ir priebalsinę linksniuotes. Šioms linksniuotėms dabartinėje lietuvių kalboje atitinka tokia pat tvarka (i)a (vyrams, broliams), (i)o (rankoms, viešnioms), ė (žemėms), i (akims), u (sūnums) ir priebalsinė (akmen-s, dukter-s) linksniuotės. Dabartinėje bendrinėje kalboje esama polinkio linksniuočių skaičių mažinti, kai kurių linksniuočių žodžiams iš analogijos išvirstant kitos linksniuotės žodžiais. Daugiausia nyksta priebalsinės ir u-kamieno linksniuočių žodžiai, pavirsdami kitų linksniuočių žodžiais, pvz. senesnės formos š u n e s, v a n d e n s pavirto į š u n y s, v a n d e n y s; vietoj š u n s sakoma š u n i e s ir š u n i o, vietoj d u k t e r s — d u k t e r i e s ir d u k t ė s; vietoj p i e m e n i m i — p i e m e n i u; sakoma v a i s i u s, v a i s i a u s (4-os linksniuotės), bet v a i s i a i, v a i s i ų (pagal pirmą linksniuotę), ir t.t. Be to, esama polinkio mor-

fologines lytis trumpinti, ypač tuos linksnius, kurie yra vienu skiemeniu ilgesni, pvz. p a s a u l y, g i r i o j, v a n d e n y, n a m u o s; su š i r d i m, k a r a l i u m, ž m o n o m, ž v a k ė m; k e l i a m, g a l v o m, a k i m, d u k t e r i m. Panašiai trumpinami ir kitų kalbos dalių linksniai. Nors vadovėliuose teberašomos pilnosios lytys, tačiau bendrinėje kalboje ir šios sutrumpėjusios yra jau įsigalėjusios. (Dar žr. Linksnis — LE XVI 238–240, Linksniuotė — LE XVI 240–241).

Bendrinėje kalboje paprastai tevartojami du skaičiai — vienaskaita ir daugiskaita, bet tarmėse tebevartojama dar ir senovinė dviskaita, kurios jau neturi kitos ide. kalbos. Užtat lietuvių kalbos daiktavardžiai teturi dvi gimines — vyriškąją ir moteriškąją, bet nebeturi niekatrosios, kurią tebevartoja vokiečių, slavų ir kai kurios kitos kalbos.

5. Daiktavardžiai

Pagal reikšmę daiktavardžiai (žr. LE IV 228–230) skirstomi į bendrinius (knyga, medis) ir tikrinius (Jonaitis, Nemunas), į konkrečius (žmogus, gėlė) ir abstrakčius (garbė, džiaugsmas), į pavienius (karys, ąžuolas) ir kolektyvinius, arba kuopinius (kariuomenė, ąžuolynas).

Darybos atžvilgiu daiktavardžiai gali būti paprasti, vediniai ir sudurtinai. Vedinius sudaro paprasto žodžio šaknis ir vienas ar daugiau afiksų (priešdėlis, priesaga). Skiriami priesagų vediniai (stalelis, greitumas) ir galūnių vediniai (stalius, greitis). Sudurtiniai žodžiai sudaromi iš dviejų žodžių šaknų (piliakalnis, turgavietė, kupranugaris).

6. Būdvardžiai

Būdvardžių pagal reikšmę skiriamos dvi pagrindinės rūšys: kokybiniai (geras, sunkus) ir santykiniai (geležinis, vasarinis, vidurinis). Pirmieji reiškia ypatybę savo šaknim, pastarieji savo priesaga rodo ypatybę, kurią daiktas gauna santykiaudamas su kitu daiktu, reiškiniu ar kokia aplinkybe.

Dėl savo reikšmės kokybiniai būdvardžiai gali būti: laipsniuojami (geresnis, geriausias), įvardžiuotiniai (gerasis, geroji), gali būti niekatrosios (bevardės) giminės (gera, sunku), gali būti apibūdinami prieveiksmiais (labai geras, visai gražus), iš jų padaromi abstraktiniai daiktavardžiai (gerumas, gražumas) ir prieveiksmiai su galūne -(i)ai (gerai, gražiai). Santykiniai būdvardžiai tomis ypatybėmis nepasižymi, išskyrus paskutiniąją. Pastaruoju metu bendrinėje kalboje vis dažniau vartojami prieveiksmiai su galūne -iai, padaryti iš santykinių būdvardžių su galūne -inis, pvz. b e g a l i n i a i, b e s ą l y g i n i a i, v i d u t i n i a i, v i d u j i n i a i, d v a s i n i a i, f i z i n i a i ir kt.

Lietuvių kalboje yra speciali būdvardžių rūšis, vad. įvardžiuotiniai būdvardžiai, sudurti su įvardžiais j i s, j i ar j i e, j o s, pvz. g e r a s i s, g e r o j i, g e r i e j i, g e r o s i o s (žr. Įvardžiuotinės lytys — LE IX 195). Skiriamos dvi pagrindinės jų reikšmės: išskiriamieji (pažymimieji) ir pabrėžiamieji (emfatiniai). Pirmieji vartojami kalbant apie tam tikrus žinomus, iš kitų išsiskiriančius, tam tikrą rūšį sudarančius daiktus, pvz. d i d y s i s k a m b a r y s, b a l t i e j i d o b i l a i, i l g i e j i b a l s i a i, M a ž o j i L i e t u v a. Pabrėžiamieji vartojami pažymint būdingą daikto ypatybę, pvz. j a u n a s i s b e r n e l i s, ž a l i o j i l a n k e l ė, r a i b o j i g e g e l ė. Kadangi šios ypatybės pabrėžimas ne visada yra būtinas, tai šie įvardžiuotiniai būdvardžiai vartojami pakaitomis su paprastaisiais. Todėl galima sakyti r a i b a g e g e l ė ir r a i b o j i g e g e l ė, b r a n g u s d r a u g a s ir b r a n g u s i s d r a u g a s.

Būdvardžiai kaitomi linksniais, skaičiais ir giminėmis, o kokybiniai dar ir laipsniais. Linksnių būdvardžiai turi 6, nes šauksmininkas yra toks pat kaip vardininkas. Daugumas linksnių galūnių atitinka daiktavardžių galūnes, bet kai kurios — įvardžių galūnes, pvz. g e r a s — n a m a s, g e r o — n a m o, bet g e r a m — n a m u i, g e r a m e — n a m e pagal t o k i a m, t o k i a m e. Atsižvelgiant į linksnių galūnes, skiriamos trys būdvardžių linksniuotės — su galūne -as, -a (geras, gera), su galūne -us, -i (gražus, graži) ir su galūne -is, -ė (medinis, medinė). Skaičiai, kaip ir daiktavardžių, bendrinėje kalboje tevartojami du — vienaskaita ir daugiskaita. Tačiau giminės yra trys — šalia vyriškosios ir moteriškosios yra dar niekatroji (bevardė), kuri nėra kaitoma. Būdvardžiams laipsniuoti vartojamos priesagos -e s n i s, -ė aukštesniajam laipsniui ir -a u s i a s, -i a aukščiausiajam, pvz. g e r e s n i s, -ė, g e r i a u s i a s, -i a, nors tam tikrais atvejais šiam reikalui vartojami prieveiksmiai l a b i a u ir l a b i a u s i a i, pvz. l a b i a u g e r b i a m a s, l a b i a u s i a i g e r b i a m a s.

Sintaksiniu atžvilgiu būdvardžiai turi dvejopą funkciją — atributyvinę ir predikatyvinę: jie eina pažyminiais (senas namas) ir tariniais (namas yra senas). Abiem atvejais jie derinami linksniais, skaičiais ir giminėmis su daiktavardžiais (įvardžiais). Tik niekatrosios giminės būdvardžiai negali būti derinami, kadangi jie nekaitomi

ir turi tik tarininę funkciją, pvz. šiandien šilta, šį uždavinį išspręsti nelengva. Be to, jie gali būti vartojami daiktavardiškai ir dėl to gali eiti veiksniu ar papildiniu, pvz. iš ko p i k t a gimsta pasaulyje; esu jau š i l t a ir š a l t a matęs.

Kai kurie būdvardžiai kartais gali pavirsti daiktavardžiais ar formaliai atstoti daiktavardžius, pvz. l a b a s, g e r a s „turtas, lobis", p i k t a s „blogis". Dažniau daiktavardiškai vartojami įvardžiuotiniai būdvardžiai, pvz. n e l a b a s i s „velnias", p i k t o j i „gyvatė", arba priesaginiai būdvardžiai, pvz. s u k t i n i s, m i l i n ė, m a l k i n ė, m o t e r i š k a s „moteris", s o d i š k i s „sodžiaus žmogus" ir kt.

7. Skaitvardžiai

Lietuvių, kaip ir kitų ide. kalbų, skaitvardžiai (žr. LE XXVII 531) sudaryti pagal decimalinę sistemą, kurios pagrindą sudaro skaitvardžiai nuo vieno iki dešimties. Jie yra paveldėti iš ide. prokalbės, o tolimesni skaitvardžiai remiasi dešimties pagrindu, tik vienetai su dešimtimi kalbose ne vienodai jungiami. Jie gali būti sakomi prieš ir po dešimties. Plg. lot. undecim, duodecim (vienas ir dešimt, du ir dešimt), lat. vienpadsmit, divpadsmit (vienas po dešimties, du po dešimties). Lietuvių kalboje nuo 11-os iki 19-os dešimtis neminima, bet numanoma, nes šių sudurtinių skaitvardžių antra dalis -li k a (vienuo-lika, dvylika), kilusi iš šaknies l i k- (plg. l i k t i, bdv. l i e k a s, -a), reiškia „vieną atliekamą, du atliekamus" ir t.t., t.y. atliekamus vienetus po dešimties. Plg. got. ainlif, twalif „vienuolika, dvylika", kur -lif atitinka liet. -lika.

Lietuvių kalbos skaitvardžiai morfologiniu bei sintaksiniu atžvilgiu panašūs į daiktavardžius ar būdvardžius. Pvz. d e š i m t i s, š i m t a s, t ū k s t a n t i s, d v e j e t a s, t r e j e t a s kaitomi kaip daiktavardžiai, o v i e n a s, -a, k e t u r i, -i o s, p i r m a s, -a, a n t r a s, -a, p e n k e r i, -i o s kaitomi kaip būdvardžiai. Tačiau dėl savo specifinės reikšmės skaitvardžiai ir šiuo atžvilgiu tam tikrais atvejais skiriasi nuo kitų vardažodžių. Vieni jų kaitomi skaičiais (dešimtis, -ys, šimtas, -ai, tūkstantis, -iai), kiti teturi vienaskaitines (vienuolika... devyniolika, dvejetas... devynetas) arba tik daugiskaitines formas (trys... devyni, vieneri... devyneri). Kai kurie jų tėra vyriškos giminės (šimtas, tūkstantis), kiti moteriškos (vienuolika... devyniolika), dar kiti turi abiejų giminių formas (vienas, -a, devyni, -ios). T r y s (išskyrus vietininką) neturi gimininių formų, o d e š i m t visai nekaitomas. Kiekiniai skaitvardžiai nuo vieno iki devynių vartojami būdvardiškai, dėl to jų linksniai derinami su daiktavardžiais skaičium ir gimine (penki namai, šešios knygos). Daiktavardiškai skaitvardžiai lietuvių kalboje pradedami vartoti nuo dešimties, todėl su šiuo skaitvardžiu jau sakomas kilmininkas (dešimt knygų, vienuolika knygų), kai tuo tarpu slavų kalbose jis jau sakomas su penkiais, pvz. rus. piat' knig.

Skiriamos dvi pagrindinės skaitvardžių grupės — kiekiniai (vienas, du, trys) ir kelintiniai (pirmas, antras, trečias). Kiekiniuose dar skiriami dauginiai (vieneri... devyneri), kuopiniai (dvejetas... devynetas) ir trupmeniniai (viena trečioji, trys penktosios, pusantro, -os, pustrečio, -ios, trečdalis, ketvirtadalis).

D v i d e š i m t, v i e n u o l i k a, t r e č d a l i s, p u s a n t r o yra sudurtiniai skaitvardžiai, o d v i d e š i m t y s, š i m t a s p e n k i a s d e š i m t s e p t y n i vadinami samplaikiniais skaitvardžiais. Samplaikinius kelintinius skaitvardžius linksniuojant, kaitomas tik paskutinis žodis, o samplaikinių kiekinių skaitvardžių gali būti kaitomi visi žodžiai arba taip pat tik paskutinis, pvz. t r i j u o s e š i m t u o s e p e n k i u o s e n a m u o s e ir t r y s š i m t a i p e n k i u o s e n a m u o s e Sudurtiniai skaitvardžiai nuo d v i d e š i m t iki d e v y n i a s d e š i m t turi ir kaitomąsias formas, išskyrus vardininką, pvz. d v i d e š i m t i e s, d v i d e č i m č i a i ir kt.

8. Įvardžiai

Įvardžiai (žr. LE IX 194–195) skiriasi nuo kitų vardažodžių tuo, kad jie ne r e i š k i a daiktą, ypatybę ar skaičių, o tik juos n u r o d o. Tai nurodomieji žodžiai (vok. Zeigwörter). Jie nurodo daiktus, ypatybes, skaičius, apie kuriuos anksčiau buvo kalbama, dėl to jie tartum atstoja žodžius, kurie reiškia daiktų, ypatybių, skaičių vardus, vartojami tartum kitų vardų vietoje. Tai rodo ir pats žodis į v a r d i s (plg. lot pro-nomen).

Pagal tai, ką įvardžiai atstoja, jie skirstomi į daiktavardiškus (aš, tu, jis, kas, niekas, kažkas), būdvardiškus (tas, ta, anas, -a, toks, -ia, koks, -ia, kuris, -i) ir skaitvardiškus (kelintas, keletas, keliolika). Nuo šios jų funkcijos priklauso ir jų savybės. Daiktavardiški įvardžiai nekaitomi giminėmis: a š, t u, m e s, j ū s, t a m s t a, s a v ę s, k a s gali atstoti tiek vyriškos, tiek moteriškos giminės daiktavardžius (išimtis j i s, j i). Būdvardiški įvardžiai kaitomi giminėmis, pvz. k u r i s, -i, k o k s, -i a. Skaitvardiški įvardžiai gali būti kaitomi giminėmis (kelintas, -a) ir nekaitomi

(keletas, keliolika). Pagal tai visi įvardžiai skirstomi į gimininius ir negimininius. Gimininiai kaitomi ir skaičiais, išskyrus niekuo nekaitomus m a n o, t a v o, s a v o, k i e n o, n i e k i e n o, k a ž k i e n o. Pirmieji trys yra kaitomųjų m a n a s, t a v a s, s a v a s kilmininkai ir vartojami su abiejų giminių bei skaičių daiktavardžiais, pvz. m a n o n a m a s, m a n o n a m a i, m a n o k n y g a, m a n o k n y g o s. Įvardis s a v o vartojamas kalbant ne tik apie trečią, bet ir apie pirmą bei antrą asmenį, pvz. aš skaitau s a v o (ne: mano) knygą, tu skaitai s a v o (ne: tavo) knygą, jis skaito s a v o knygą. Gimininiai įvardžiai linksniuojami panašiai kaip būdvardžiai, o kiti turi skirtingą linksniavimą. Be to, kai kurie gimininiai įvardžiai turi niekatrosios giminės (vìsa, kìta, sãva, taĩ, tàt, tataĩ) ir įvardžiuotines formas (jisaĩ, jìji, tasaĩ, tóji, manàsis, manóji).

Įvardžiai nuo kitų vardažodžių skiriasi dar tuo, kad daugelis jų yra vienaskiemeniai, o kai kurie linksniuojant keičia šaknį, pvz. a š, m a n-, m e s, m ū s-, m u m-, m u s.

Pagal bendrąsias reikšmes skiriamos šios įvardžių rūšys: 1) asmeniniai — a š, t u, j i s, j i, m e s, j ū s, j i e, j o s, t a m s t a, 2) sangrąžinis — s a v ę s, 3) savybiniai — m a n o, t a v o, s a v o, m a n i š k i s, -ė, t a v i š k i s, -ė, s a v i š k i s, -ė, m ū s i š k i s, -ė, j ū s i š k i s, -ė ir kt., 4) parodomieji — t a s, t a, š i s, š i, a n a s, -a, t o k s, -i a, a n o k s, -i a, 5) klausiamieji — k a s, k o k s, -i a, k u r i s, -i, k a t r a s, -a, k i e n o, k e l i, -i o s, k e l i n t a s, -a, 6) nežymimeji (indefinita) — k a s n o r s, k o k s n o r s, k a ž k a s, k a ž k o k s, k a i k a s, k a i k u r i s, b e t k a s, b e t k o k s, š i s t a s, š i o k s t o k s ir kt. Kitų skiriami dar atskiriamieji, apibendrinamieji, pažymimieji. Tie patys įvardžiai gali turėti ir ne vieną reikšmę, pvz. klausiamieji ir parodomieji prijungtiniuose sakiniuose vadinami santykiniais įvardžiais.

9. Veiksmažodžiai

Lietuvių kalbos veiksmažodžiai (žr. LE XXXIII 277–278) turi senų, indoeuropietinių, bet taip pat ir naujų, tik baltų ar vien lietuvių kalboje težinomų formų. Yra keturi vientisiniai laikai — esamasis ir būsimasis (iš senovės paveldėti) ir būtasis kartinis bei būtasis dažninis — vėlesnio kilimo. Pastarasis tėra žinomas vien lietuvių kalboje ir tai ne visame Lietuvos plote. Žemaičiuose, išskyrus Aukštaitijos pasienio žemaičius, jo vietoje vartojama sudėtinė forma l i u o b s a k y t.

Lietuvių kalboje nėra senovinių vientisinių laikinių formų (žr. Laikai — LE XIV 52–54), kurios senose kalbose vadinamos imperfekto, perfekto bei aoristo vardu. Jų vietoj atsirado sudėtinių laikinių formų. Laikinių formų gausumas rodo, kad tomis formomis reiškiami ne tik pagrindiniai laiko tarpsniai — praeities, dabarties bei ateities veiksmas, bet ir santykinis laikas — ankstesnis būtasis bei ankstesnis būsimasis, o taip pat aspektai bei veikslai (žr. LE XXXIII 275–276). Pvz. būtojo kartinio ir būtojo dažninio laiko formos skiriasi ne tuo, kad jos reiškia skirtingų laikų veiksmus, o tik skirtingus veiksmo pasireiškimus praeityje, vadinas, skiriasi tik veikslais. Vadinamųjų pradėtinių laikų (buvo, būdavo ar bus beateinąs) funkcija iš tikrųjų yra aspektinė ir gal iš dalies veikslinė, nes sudėtinė forma b u v o b e a t e i n ą s nuo vientisinės a t ė j o skiriasi ne skirtingu reiškiamuoju laiku, o tik aspektu, nes pirmoji reiškia to paties veiksmo trukmę, o pastaroji jau atliktą veiksmą. Sudėtinės formos, kurios gramatikose vadinamos atliktiniais laikais, iš tikrųjų reiškia ne skirtingų laikų veiksmus, o tik tam tikrą įvairiais laikais susidariusią būseną, „pasiektą stovį". Todėl sudėtine lytimi e s u s k a i t ę s labiau pabrėžiame koks esu, o ne ką veikiu. Plg. dar ryškesnius pavyzdžius, kaip e s u s u š a l ę s, p a v a r g ę s.

Lietuvių kalbos veiksmažodžių aspektai, t.y. veiksmo trukmė ir baigtumas, reiškiami tuo būdu, kad vientisiniai veiksmažodžiai aplamai yra imperfektyviniai, reiškią veiksmo trukmę, o sudėtiniai (su priešdėliais) yra perfektyviniai, reiškią atliktą veiksmą. Tačiau yra išimčių: apie šimtą vientisinių veiksmažodžių yra arba aspektiškai neutralūs, arba perfektyviniai; dalis sudėtinių veiksmažodžių, kurių priešdėliai keičia veiksmažodžio realinę reikšmę arba kurie be priešdėlių retai tevartojami, taip pat yra aspektų atžvilgiu neutralūs arba vien imperfektyviniai. Imperfektyvinimo priemonė yra pati veiksmažodžio reikšmė, iteratyvinė priesaga -i n ė t i ir sudėtinė forma, sudėta iš veiksmažodžio b ū t i lyties ir esamojo laiko veikiamojo dalyvio (b u v o b e a t e i n ą s). Perfektyvinamoji priemonė yra veiksmažodžio reikšmė ir priešdėlis.

Nuosakų (žr. LE XX 492 — 493) lietuvių kalboje yra keturios, tačiau tik tiesioginė nuosaka turi visas laikines formas. Tariamoji nuosaka vartojama kalbant apie dabartį arba apie belaikį veiksmą, ir tik sudėtinė forma b ū č i a u d i r b ę s reiškia ankstesnį laiką. Ji reiškia ne realų, bet galimą veiksmą. Liepiamoji nuosaka

turi savo specifines formas (dirbk, dirbkime, dirbkite), nors pirmojo asmens daugiskaitos forma nereiškia liepimo, o tik paraginimą ar kvietimą. Geidžiamosios, arba leidžiamosios (permisyvo), nuosakos formos tedirbiẽ, terãšai šiandien retai bevartojamos. Jas atstoja tiesioginės nuosakos formos su žodeliais te, tegu(l), lai.

Lietuvių kalbos veiksmažodžiai, kaip ir vardažodžiai, tebeturi tris skaičius — vienaskaitą, daugiskaitą ir (tarmėse) dviskaitą, o visų skaičių trečiasis asmuo yra vienodas — baigiasi kamiengalio balsiu. Tai tik lietuvių ir latvių kalbų ypatybė. Lietuvių kalboje yra išlikusių ir senovinių atematinių (be kamiengalio) veiksmažodžių, kurie trečiame asmeny turi senovinę galūnę -ti, pvz. es-ti, niež-ti, snieg-ti, o pirmame — mi (es-mi) bei antrame -si (es-si). Dabar literatūrinėje kalboje tokių veiksmažodžių tėra likučiai, bet seniau jų buvo daugiau.

Būdinga lietuvių kalbos savybė yra gausus vadinamųjų neapibrėžtų (infinitinių), t.y. neasmenuojamų, formų (bendračių, dalyvių, pusdalyvių, padalyvių, siekinių, būdinių) vartojimas. Šių formų gausumas yra taip pat vienas iš kalbos senumo požymių. Mat, anot kalbininko H. Hirto, ide. prokalbės kaitomųjų formų raidoje pirmiau susiformavo nominalinės, o paskui verbalinės formos. Šios pastarosios išsiskyrė iš nominalinių formų, turinčių veiksmažodinių ypatybių. Tokios formos yra vadinamos veiksmažodiniai abstraktai, kaip pvz. veiksmavardžiai (nomina actionis) skaitymas, rašymas, o taip pat veiksmo atlikėjai (nomina agentis) — vežėjas, nešėjas bei jau minėtos neapibrėžtos veiksmažodinės formos, kaip dalyviai, bendratys ir kt. Kadangi ide. kalbų raida vyko veiksmažodėjimo kryptimi, tai neasmenuojamų veiksmažodžio formų gausumas lietuvių kalboje rodo senesnį jos raidos tarpsnį, palyginus su kitom ide. kalbom, kaip vokiečių, prancūzų, kurios dalyvinių bei kitų neasmenuojamų veiksmažodinių formų vartoja jau mažiau. Lietuvių kalbos bendratis, kaip ir daiktavardis, gali eiti kiekviena sakinio dalimi, o dalyviai bei dalyvinės grupės gali atstoti sakinio tarinius (netiesioginėj kalboj) bei šalutinius sakinius (išaušus rytui, visi sukilo). Turint galvoj kalbos raidą veiksmažodėjimo kryptimi, šalutinius sakinius tenka laikyti naujesniu reiškiniu už išskirtines dalyvines grupes, kurias tie sakiniai atstoja (kai išaušo rytas, visi sukilo). Būdinga, kad lietuvių kalboje yra ne tik senų, iš ide. prokalbės paveldėtų dalyvinių formų, bet ir nauja dalyvinė forma vad. pusdalyvis, kuris nėra linksniuojamas. Aplamai lietuvių kalbos veikiamųjų neveikiamųjų dalyvių funkcija yra dvejopa — atributyvinė ir predikatyvinė. Šioje pastarojoje dalyviai vartojami netiesioginėje kalboje veiksmažodžio vietoje (gyvenęs kartą karalius) ir sudurtinėms veiksmažodžių formoms sudaryti (esu dirbęs, esu baramas). Išskirtinėse dalyvinėse grupėse dalyvis gali būti vartojamas atributyviškai ir predikatyviškai. Čia vartojamos ir nekaitomos formos, vad. padalyviai bei pusdalyviai. Nekaitomas siekinys (supinas) yra nykstanti forma ir bendrinėje kalboje jau nebevartojama, o būdinys (bėgtè, rėktè) tėra vartojamas prieveiksmiškai. (Dar žr. Dalyvis — LE IV 251; Padalyvis — LE XXI 325; Pusdalyvis — LE XXIV 280; Siekinys — LE XXVII 392).

10. Sintaksė

Sintaksės srityje lietuvių kalba išsiskiria iš kitų dažnu priklausomybės kilmininko vartojimu ten, kur kitos kalbos vartoja būdvardį (plg. lietuvių kalba ir : ag. Lithuanian language, prc. la langue lithuanienne, vok. litauische Sprache, lenk. język litewski), dažnesniu neiginio bei dalies kilmininko, o taip pat kilmininko su neveikiamuoju dalyviu, tikslo naudininko, tarinio įnagininko, šauksmininko bei kitokiu specifiškai lietuviškų linksnių vartojimu. Aplamai lietuvių kalba pasižymi ne tik linksnių gausumu, bet ir jų naudojimu ten, kur kitos kalbos jau vartoja linksnius su prielinksniais, nors pastaruoju metu šis polinkis reiškiasi ir lietuvių kalboje.

Lietuvių kalbos būdvardžiai, eidami daiktavardžių pažyminiais, normaliai vartojami prieš daiktavardžius, tačiau, norint labiau pabrėžti būdvardžių reiškiamą ypatybę, jie gali būti sakomi ir po daiktavardžių, pvz. ėjo tris dienas ir tris naktis ir priėjo jūras mėlynąsias. Veiksmažodžių srity, kaip ir aukščiau minėta, lietuvių kalba pasižymi plačiu neasmenuojamų veiksmažodinių formų vartojimu. Žodžių tvarka sakinyje aplamai yra laisva, ir neigiamajame sakinyje gali būti keli neigtukai. (Dar žr. Sintaksė — LE XXVII 486–487; Sakininė žodžių grupė — LE XXVI 306; Sakinys — LE XXVI 306–307).

11. Žodynas

Lietuvių bendrinės kalbos žodynas yra palyginti grynas, nes skolinių joje yra nedaug. Daugiausia jų anksčiau ar vėliau pasisavinta iš kaimynų slavų bei germanų

kalbų. Germaniškos kilmės yra pvz. amatas, bakūžė, balkis, kunigas, pinigas, kambarys, žiurstas, o kai kurie kiti germanų kilmės žodžiai atėjo per slavus, pvz. asilas, katilas, stiklas.

Iš slavų kalbų bendrinėje kalboje yra prigiję tokie skoliniai, kaip Kalėdos, Velykos, bažnyčia, kryžius, karalius, knyga, miestas, popierius, popiežius, seimas, dvaras, ponas ir kt.

Daug daugiau bendrinėje kalboje vartojama vad. tarptautinių žodžių, kilusių daugiausia iš lotynų bei senosios graikų kalbos. Šiuo atveju lietuviai yra pasirinkę tokį pat kelią, kaip ir kitos civilizuotos Europos tautos.

Naujų žodžių kalboje atsiranda ir šiandien. Vieni jų yra nauji skoliniai, pvz. radãras, náilonas, televìzija, kiti iš savos medžiagos pasidaryti naujadarai, kaip karýba, pakantà, pagavà, sámprata, garsmuõ, prasmuõ ir kt. (Dar žr. Terminologija — LE XXXI 84–88).

Naujadarai gali būti išvestiniai ar sudėtiniai žodžiai bei seni žodžiai su išplėsta ar susiaurinta reikšme. Išvestiniai žodžiai padaromi su priesagų pagalba, kurių lietuvių kalboje yra keletas šimtų (žr. LE XXXIV 30). Būdingi lietuvių kalbai yra vad. mažybiniai bei maloniniai žodžiai, padaromi su atitinkamomis priesagomis, kurių gali būti net po keletą viename žodyje, pvz. broluželis, merguželė, ąžuolužytėlis ir pn. Mažybinių-maloninių žodžių gausumas lietuvių kalboje, ypač liaudies dainose, rodo lietuvių jausmų švelnumą, o pačiai kalbai tokie žodžiai suteikia savotiško skambumo (žr. LE XVIII 34–35).

12. Senoviškumas

Aplamai lietuvių kalba laikoma sena kalba dėl to, kad ji yra išlaikiusi senų ypatybių, kurios kitose dabartinėse ide. kalbose yra išnykusios ir tėra žinomos tik senose, dabar nebevartojamose, kalbose, kaip sen. graikų, lotynų, gotų ar sanskrito. Tokios senos lietuvių kalbos ypatybės yra balsių (ilgųjų ir trumpųjų) bei priebalsių neblogas atitikimas ide. prokalbės balsiams ir priebalsiams, laisvas (nenusistojęs viename kuriame skiemenyje) kirtis, dvejopų priegaidžių (tvirtapradės bei tvirtagalės) skyrimas, linksnių gausumas, jų senovinių galūnių -as, -is, -us ir kt. išlikimas, dviskaitos vartojimas, siekinio (supino) buvimas, dalyvinių formų platus naudojimas ir kt. Iš kitos pusės, lietuvių kalboje esama naujovių bei polinkio modernėti, pvz. naujų būtojo laiko formų atsiradimas, išnykus senoms imperfekto, perfekto bei aoristo formoms, veiksmažodžių 3 asmens vienaskaitoje ir daugiskaitoje suvienodėjimas (jis dirba, jie dirba), niekatrosios daiktavardžių giminės, kuri žinoma dar vokiečių ir slavų kalbose, išnykimas, dviskaitos nykimas, dažnesnis linksnių su prielinksniais vartojimas vietoj grynų linksnių, kai kurių linksniuočių linksnių bei kitų formų trumpėjimas (visiem vyram, su tvirtom rankom, rankoj, aky, laukuos; dirbam, dirbat vietoj visiems vyrams, su tvirtomis rankomis, rankoje, akyje, laukuose; dirbame, dirbate), nekaitomų savybinių įvardžių (mano, tavo, savo) vartojimas ir kt.

Gramatikos ir bendrojo pobūdžio veikalai: *P. Arumaa,* Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina 1933; *K. Būga,* Rinktiniai raštai 1958–61 (3 tt.); *L. Dambriūnas,* A General Characterization of the Lithuanian Language (Lituanus 3–4 1964); *L. Dambriūnas, A. Klimas, W. R. Schmalstieg,* Introduction to Modern Lithuanian 1966; *J. Endzelynas,* Baltų kalbų garsai ir formos 1957; *E. Fraenkel,* Die baltischen Sprachen 1950; *J. Jablonskis,* Raštai (red. J. Balčikonis) 1933–36 (5 tt.); ('') Rinktiniai raštai I 1957 (tame tome visos Jablonskio gramatikos ir vadovėliai); *K. Jaunius,* Lietuvių kalbos gramatika 1908; *P. Jonikas,* Lietuvių kalbos istorija 1952; *A. Leskien,* Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch 1919; Lietuvių kalbos gramatika (vyr. red. *K. Ulvydas*) 1965–; *W. K. Matthews,* The Affinities and Structure of Lithuanian (The Slavonic and East European Review nr. 84 1956); *J. Otrębski,* Gramatyka języka litewskiego 1956–65 (3 tt.); *A. Salys,* Baltų kalbos (LE II); ('') Baltic Languages (Encyclopedia Britannica III); *A. Senn,* Kleine litauische Sprachlehre 1929; ('') The Lithuanian Language, a Characterization 1942; ('') Handbuch der litauischen Sprache 1957–66 (2 tt.); *Pr. Skardžius,* Lietuvių kalba, jos susidarymas ir raida 1947; *Chr. Stang,* Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas 1929; ('') Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen 1966.

Fonologija: *D. Augustaitytė,* Das litauische Phonationssystem 1964; *V. Vaitkevičiūtė,* Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų sudėtis (Lietuvių Kalbotyros Klausimai I 1957); ('') Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė (Lietuvių Kalbotyros Klausimai III 1960); ('') Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos (Liet. Kalbotyros Klausimai IV 1961); ('') Fonetika (Lietuvių kalbos gramatika I 1965 41–157).

Kirtis ir priegaidė: *T. Buch,* Die Akzentuierung des Christian Donelaitis 1961; *K. Būga,* Lietuvių kalbos žodynas (įvadas) 1924; *P. Būtėnas,* Lietuvių kalbos akcentologijos vadovėlis mokyklai ir gyvenimui 1931; *G. Gerullis,* Litauische Dialektstudien 1930; *V. Grinaveckis,* Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse (Lietuvių Kalbotyros Klausimai IV 1961); *A. Laigonaitė,* Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas 1959 (su literatūros sąrašu); *P. Skardžius,* Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas 1936; ('') Daukšos akcentologija 1935.

Žodžių daryba: *A. Leskien,* Bildung der nomina im Litauischen 1891; *J. Otrębski,* Gramatyka języka litewskiego II (Nauka o budowie wyrazów) 1965; *P. Skardžius,* Lietuvių kalbos žodžių daryba 1943; *V. Urbutis,* Daiktavardžių daryba (Lietuvių kalbos gramatika I 1965 251–473); *A. Valeckienė,* Būdvardžių daryba (Lietuvių kalbos gramatika I 1965 550–603).

S i n t a k s ė: *J. Balkevičius*, Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė 1963; *L. Dambriūnas*, Lietuvių kalbos veiksmažodžių aspektai (su santrauka anglų kalba) 1960; *E. Fraenkel*, Syntax der litauischen Kasus 1928; (") Syntax der litauischen Postpositionen und Praepositionen 1929; *J. Jablonskis*, Lietuvių kalbos sintaksė (Rinktiniai raštai I 1957); *J. Paulauskas*, Veiksmažodžių priešdėlių funkcijos dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje (Literatūra ir Kalba III 1958); *K. Stegmann von Pritzwald*, Das Attribut im Altlitauischen 1934; *A. Valeckienė*, Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas (Literatūra ir Kalba II 1957).

D i a l e k t o l o g i j a: *(A. Baranauskas) A. Baranovskij*, Zamietki o litovskom jazykie i slovarie 1898; *(") A. Baranowski*, Litauische Mundarten, hrsg. von F. Specht 1920–22; J. *Gerulis ir Ch. Stangas*, Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose 1933; *P. Jonikas*, Pagramančio tarmė 1939; *J. Otrębski*, Wschodniolitewskie narzecze twereckie 1934; *A. Salys*, Lietuvių kalbos tarmės 1946 (univ. paskaitos, spausdintos rotatorium); *Z. Zinkevičius*, Lietuvių dialektologija 1966. Lietuvoje yra paruošta eilė tarmių aprašų, kurie iš dalies spausdinti šiuose leidiniuose: Kalbotyra 1958tt.; Lietuvių Kalbotyros Klausimai 1957tt.; Vilniaus Vst. Pedagoginio Instituto Mokslo Darbai ir kt.

Ž o d y n a i: *K. Alminauskis*, Die Germanismen des Litauischen 1934; Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Red. J. Balčikonis ir kt. 1954, ²1962; *E. Fraenkel*, Litauisches etymologisches Wörterbuch 1962–65; *J. Kabelka*, Kristijono Donelaičio raštų leksika 1964; *A. Lyberis*, Lietuvių kalbos sinonimų žodynas 1961; Lietuvių kalbos žodynas 1941– (leidžiamas Lietuvos Mokslų Akademijos, 1941–66 išėjo 7 tt.); *Niedermann–Senn–Brender*, Wörterbuch der litauischen Schriftsprache (nuo II t. pabaigos red. A. Senn ir A. Salys) 1932–68; *P. Skardžius*, Die slavischen Lehnwoerter im Altlitauischen 1931; *P. Skardžius, S. Barzdukas, J. M. Laurinaitis*, Lietuvių kalbos vadovas 1950.

Dar yra visa eilė praktikos reikalui skirtų dvikalbių žodynų: lietuvių–anglų, vokiečių–lietuvių ir t.t.

S v a r b i a u s i ž u r n a l a i: Archivum Philologicum I–VIII 1930–39; Baltistika 1965–; Gimtoji Kalba 1933–39, 1958–; Kalba 1930 (išėjo 3 numeriai); Kalbos Kultūra 1961–; Kalbotyra 1958–; Lietuvių Kalbotyros Klausimai 1957–; Lietuvių Tauta I–V 1907–36; Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, 1944– (dedami ir kalbiniai straipsniai); Literatūra ir Kalba 1956–; Tauta ir Žodis I–VII 1923–31; Vilniaus Valstybinio Pedagoginio Instituto Mokslų Darbai 1955–60.

LIETUVIŲ KALBOS ISTORIJA

PETRAS JONIKAS

Trūkstant paruošiamųjų darbų, čia turime tenkintis tik kai kuriais lietuvių kalbos istorijos bruožais bei pastabomis. Sintaksės raida straipsnyje nenagrinėjama, o žodyno tepaliečiama tam tikrais požiūriais.

Lyginamasis indoeuropiečių kalbų mokslas, susikūręs XIX a. pirmojoje pusėje, nustatė, kad lietuvių kalba, kartu su kai kuriomis Europos bei Azijos kalbomis, priklauso vad. ide. kalbų šeimai, pastaraisiais keliais amžiais išplitusiai ir į kitus žemynus. Kitaip sakant, lietuvių kalba, kartu su anomis kalbomis, yra dygusi iš bendros šaknies, vad. ide. prokalbės, kuri daugiau ar mažiau vienalytiška gal tebebus buvusi dar gerokai prieš naujojo akmens amžiaus pabaigą. Tačiau jau pačioje ide. prokalbėje bus buvę tarminių skirtybių, kurios ilgainiui didėjo, ir tuo būdu ta prokalbė ėmė skilti į atskiras (slavų, germanų, graikų ir kt.) šakas, vėliau suskydusias skirtingomis kalbomis (žr. LE VIII 487–490). Viena tų šakų buvo báltų (K. Būgos bei K. Jauniaus terminu, áisčių) šaka, iš kurios pagaliau išsiskyrė ir lietuvių kalba.

1. Baltai ir jų kalbos

Artimiausia baltų šakai yra slavų šaka, iš kurios ilgainiui išriedėjo atskiros slavų kalbos (rusų, lenkų, čekų ir kt.). Mat, baltai su slavais turi nemaža bendrybių ne tik žodyne, bet ir gramatikoje — garsyne ir kirčiavime, morfologijoje ir sintaksėje. Tačiau kalbininkai nėra vienos nuomonės, ar baltų ir slavų šakos, jau ide. prokalbei suskilus, bus išgyvenusios dar ir atskirą baltų slavų prokalbę. Eilė tyrinėtojų, jų tarpe ir baltologas latvis Jonas Endzelynas, mano, kad tokios baltų slavų prokalbės nėra buvę, nes, be bendrybių, tos šakos turi nemaža ir skirtybių. Endzelyno nuomone, baltų ir slavų šakos bus išriedėjusios iš artimų ide. prokalbės tarmių, o vėliau, glaudžioje kaimynystėje gyvendamos, jos ir bus įsigijusios bendrų naujadarinių lyčių bei ypatybių.

Sprendžiant iš vandenvardžių studijų ir archeologinių duomenų, baltų protėvių (próbalčių) sodybos didžiausio jų išplitimo metu ėjo daug toliau į rytus ir vakarus (kiek ir į pietus) nuo šiandieninio lietuvių ir latvių krašto. Ilgainiui šis plotas yra sumažėjęs daugiausia dėl slavų ir germanų ekspansijos.

Kaip galima spręsti iš atskirų baltų kalbų duomenų, baltų šaka atsiskiria nuo kitų ide. šeimos šakų kai kuriomis gramatikos ypatybėmis ir dalimi žodyno. Pvz. senoviniai garsai (ypač balsiai) baltų išlaikyti geriau negu kurioje kitoje gyvojoje ide. kalboje; priebalsis j iškritęs tarp priebalsių ir priešakinės eilės balsių (pvz. liet. k e n t ì iš *k e n t i e<*k e n t e i, lat. c ì e t i, šalia k e n č i ù iš *k e n t j ú o, lat. c ì e š u, plg. trm. v e r p j ù iš v e r p j ù o: v e r p j ú o s, bet v e r p ì iš *v e r p í e, v e r p í e s); priebalsis m išlikęs ir prieš dantinius priebalsius (plg. liet. š i m̃ t a s, lat. s i m t s su m, bet lot. c e n t u m su n); asmenavime visiems trims skaičiams var-

tojama ta pati 3. asmens galūnė (plg. pr. ē i t, liet. eĩt, eĩti „eina", lat. iêt).

Baltų prokalbė, K. Būgos nuomone, bus tęsusis ne ilgiau kaip iki IV-III a. pr. Kr. O jau II a. po Kr. graikų geografas Ptolemėjas mini atskiras prūsų kiltis — galindus ir sūdynus, arba sūduviùs (Galindai kai Soudinoi), tad reikia manyti, kad su tuo skaidymusi kartu bus ėjusi ir pati baltų kilčių kalbinė diferenciacija.

Pirmiausia baltų prokalbė suskilo į v a k a r i n ę ir r y t i n ę šaką. Iš vakarinės šakos išsivystė prūsų kalba, o iš rytinės — lietuvių, latvių ir kai kurios kitos baltų kalbos.

Rytiniai baltai ėmė skirtis nuo vakarinių kai kuriomis naujoviškesnėmis kalbos lytimis. Pvz. vietoj probaltiškojo kirčiuoto dvibalsio ei rytiniai baltai perėjo prie ie tarimo (plg. pr. d e i w s: liet. D i ẽ v a s, lat. D ìe v s, bet be kirčio liet. d e i v ẽ, d e i v á i t i s XVI a.), neteko niekatrosios daiktavardžių giminės (pr. a s s a r a n = azaran, plg. rus. o z e r o: liet. ẽ ž e r a s, lat. e z e r s), vartojo skirtingų morfologinių lyčių (plg. pr. vs. km. d e i w a s „dievo": liet. Di ẽ v o, lat. D ìe v a). Žinoma skirtybių radosi ir kitose srityse — kirčiavime, žodyne ir sintaksėje.

Vakarinės šakos atstovų p r ū s ų, istorinių laikų pradžioje (XI–XII a.) gyvenusių Baltijos jūros atkraštyje, maždaug tarp Nemuno ir Vyslos, vardas iškyla IX a.; jis iš pradžių, tur būt, bus žymėjęs vienos kurios (bene pietvakarinės?) prūsų šalies gyventojus. Atrodo, kad prūsų protėviai bus buvę I a. po Kr. romėnų istoriko Tacito minimi Baltijos pajūryje gyvenę á i s č i a i (Aestiorum gentes).

Iškilus prūso vardui, aisčių pavadinimas perkeliamas vadinti gretimai, bet baltams negiminei estų tautai. Patys prūsai, XIII a. Vokiečių ordino nukariauti, ilgainiui išnyko (t.y. suvokietėjo, dalis sulietuvėjo, o pietinėje krašto pusėje sulenkėjo); XVIII a. pradžioje prūsiškai jau nebekalbėta.

Yra palikę šie prūsų kalbos paminklai: vokiškai prūsiškas 802 žodžių Elbingo žodynėlis, surašytas apie XIV a. vidurį; apie 100 žodžių žodynėlis Simano Grunau XIV a. pradžioje rašytoje kronikoje; trys prūsų kalbos katekizmai (du 1545, trečias 1561). Be to, yra išlikusių ir prūsų tikrinių vardų (asmenvardžių ir vietovardžių). Vertingiausias trečiasis katekizmas, vad. enchiridionas, tiek platesne savo apimtimi, tiek ir tuo, kad ten paprastai žymimi kirčiuoti ilgieji balsiai, iš ko dvibalsiuose galima susivaikyti ir prūsų kalbos priegaides. Šiaip šis katekizmas, prūsiškai menkai temokančio Abelio Vilio verstas per prūsą persakytoją, turi nemaža sudarkytų lyčių, kurios, greičiausia, tik iš dalies teatvaizduoja jau benykstančią gyvąją ano meto prūsų kalbą. (Plačiau apie prūsus ir jų kalbą — žr. LE XXIV 146–157).

S ū d ù v i a i, kuriuos mini Ptolemėjas, gyvenę į rytus nuo prūsų, bus buvusi prūsų kiltis, kalbėjusi prūsų kalbos tarme, kaip tai pirmiausia galima spręsti iš išlikusių jų tikrinių vardų bei atskirų žodžių ar posakių. Šaltiniuose minimas ir kitas sūduvių vardas — j ó t v i n g i a i (žr. LE IX 501–502); o gal tuo vardu, bent iš pradžių, bus vadinusis kuri viena sūduvių kiltis. (Apie sūduvius — žr. LE XXIX 114–125).

Išsiskyrę iš bendrosios baltų prokalbės, rytiniai baltai dar ilgą laiką kalbėjo bendra kalba, kuri ilgainiui irgi suskilo į atskiras kalbas: lietuvių, latvių, kuršių, žiemgalių ir sėlių.

Sprendžiama, kad l i e t u v i ų ir l a t v i ų kalbos bus ėmusios skirtis maždaug nuo VIII a. pr. Kr. ir galutinai atsiskyrusios apie XII a., nes XIII a. pradžios šaltiniuose išlikę latvių tikriniai vardai jau rodo latvių kalbos garsyną buvus apskritai tokį pat, koks jis yra šiandien. Tam atsiskyrimui, be kitko, bus buvęs kaltas latvių nusikėlimas į naujas sodybas uždauguvy ir svetimkalbių gyventojų (ypač suomių kilčių) asimiliavimas. Tuo būdu latvių kalba ilgainiui nustojo kai kurių senųjų ypatybių, kurias ir toliau išlaikė lietuvių kalba. Latviai atsiskyrė nuo lietuvių labiausiai šiomis kalbos ypatybėmis: minkštųjų k, g išvertimu į c, dz (liet. k ì t a s, g e n ỹ s: lat. c i t s, d z e n i s); senųjų š, ž išvertimu į s, ž (š i ẽ n a s, ž i e m à: s ì e n s, z ì e m a); mišriųjų dvibalsių an, en, in, un išvertimu į uo, ie, ī, ū (l a ñ k a s, p e n k ì, k r i n t ù, j ù n g a s: l ù o k s, p ì e c i, k r ì t u, j û g s) ir kt. Be to, latviai ilgainiui atitraukė kirtį į žodžio pradžią (iš dalies dėl lybių įtakos), ėmė vartoti kai kurias skirtingas kaitmenines galūnes, pasirinko skirtingų žodžių tam pačiam dalykui arba ir kai kuriuose tuose pačiuose žodžiuose išriedėjo daugiau ar mažiau skirtingos reikšmės ir kt. (Žr. Latvių kalba — LE XIV 237–241).

Kitos rytinių baltų kalbos bei jomis kalbėjusios kiltys yra išnykusios, nepalikdamos kalbinių paminklų (raštų). Apie jų bendrą pobūdį, ypač giminystę, galima iš dalies spręsti iš šaltiniuose išlikusių jų tikrinių vardų, o taip pat ir šiaip jų kalbinių pėdsakų lietuvių bei latvių kalbos tarmėse.

Iš šių kilčių kuršių (žr. LE XIII 418–426) vardas nuo IX a. pradedamas minėti šaltiniuose. XIII a. jie gyveno dabartiniame Kurše bei šių dienų Lietuvos pajūryje. XVI a. kuršiai Lietuvos žemėse bus jau sulietuvėję, o Kuržemėje XVII a. sulatvėję, nes to laiko autoriai kuršiškai kalbančių nebemini. Pastarųjų laikų Kuršių kopų (Užmario) gyventojų „kuršių kalba" nėra tiesioginis senosios kuršių kalbos tęsinys, bet tik Kuržemės išeivių latvių tarmės atmaina.

Kuršių kalbos būta lyg tarpininkės tarp lietuvių ir latvių kalbų. Vienos kitos kuršių kalbos ypatybės būta bendros ir su prūsais, kas sutinka su jų geografine padėtimi. Tuo būdu kuršiai, kaip lietuviai ir prūsai, yra išlaikę mišriuosius dvibalsius an, en, in, un, o minkštuosius k, g, kartu su latviais, išvertę c, dz (plg. Kuršo tarmių ir Užmario dziñtars: liet. giñtaras, bet lat. dzītars). Kartu su latviais ir prūsais kuršiai senesniuosius š, ž yra išvertę s, z (plg. XIII a. Apusse = XVI a. Opusiany, t.y. Apusėnai, Šačių vls. k.: liet. ãpušė „drebulė'). Bent dalis kuršių yra tarusi ei (kaip ir š.v. žemaičiai taria) vietoj lietuvių latvių ie (plg. kuršių gyventos vietos vardą XIII a. šaltinyje Leypiaseme, dabar liet. Líeplaukė: líepa).

Žiemgãliai istoriniuose šaltiniuose (Annales Ryenses) pirmą kartą paminėti apie 870. Istoriniais laikais jie gyveno į rytus nuo kuršių. Žiemgalių kalba bus buvusi labai artima latviams. Žiemgaliai, kaip ir latviai, minkštuosius k, g vertė c, dz, nebeišlaikė sveikų mišriųjų dvibalsių an, en, in, o vietoj lietuvių š, ž tarė s, z.

Sėlių (žr. LE XXVII 221–223) vardas iškyla XIII a. Jų tuo metu gyventa į rytus nuo žiemgalių, padauguviais nuo Rygos iki Daugpilio; Lietuvoje jų sodybos ėjo maždaug iki Salako, Tauragnų, Utenos, Svėdasų ir Subačiaus. Apie XIV a. vidurį sėliškai jau nebekalbėta: sėliai šiaurėje sulatvėjo, o pietuose sulietuvėjo. Ir sėliai senuosius minkštuosius k, g vertė į c, dz (plg. sėlių vietovardį Čivỹliai: liet. Kivỹliai), o š, ž į s, z (Zarasaĩ iš *Azarasai < *Ezarasai, *Ezerasai: sėl. azar(a)s, *ezer(a)s: liet. ẽžeras). Sėliai mišriuosius dvibalsius an, en, in, un tik iš dalies teišlaikė sveikus (plg. kronikų vietovardį Lensen su en, bet jau XIV a. galo dokumente sėlių žemės upėvardis rašomas Vesyten = Viesīte: liet. Viešintà, tad čia in sėlių išversta ī ilgąja).

1058 ir 1157 Ipatijaus kronika mini Protvos aukštupyje, į vakarus nuo Maskvos, gyvenus tautelę Gol'ad', kurios vardas vestinas iš baltų lyties *Galind- (: gãlas; dėl priesagos -ind- plg. pavardę Galindžius, klibindà „iškleręs daiktas, išklypęs žmogus"). Tai bus buvusi baltų kiltis galìndai (žr. LE VI 493–494), tad etimologiškai — baltų kilčių gale gyvenę žmonės. Taigi ši ryčiausia baltų kiltis bus buvusi vadinama taip pat, kaip ir viena vakariausių prūsų kilčių, pirmą kartą II a. po Kr. Ptolemėjo paminėta.

Kaip galima spręsti iš vietovardžių istorinių laikų Rusijoje ir iš baltiškų skolinių suomių ugrų bei slavų kalbose, kai kurios ir kitos baltų kiltys bus buvusios daugiausia slavų suasimiliuotos toli į rytus nuo šiandieninių baltų sodybų, jau likdamos nepaminėtos istoriniuose šaltiniuose.

2. Priešpaminklinis laikmetis

Lietuvių kalba atskirą savo raidos kelią pradeda ne vėliau kaip XIII a., kada galutinai suskilo lietuvių latvių prokalbė. Tačiau į tą kelią ji pradeda sukti gerokai anksčiau, nes lietuvių kalba ima skirtis nuo latvių kalbos jau maždaug nuo VIII a. po Kr.

Lietuviškai kalba lietuvių tautos žmonės, lietùviai. Tas vardas yra pasidarytas iš krašto vardo Lietuvõs su priesaga -ja- (ide. -io-) taip pat, kaip Raguvos gyventojas ragùvis pasidarytas iš Raguvà ir Šeduvos gyventojas šedùvis iš Šeduvà. Lietuvà su priesaga -uva susidaryta iš šaknies liet- < *leit-, plg. ir lat. leĩtis „lietuvis". Galimas dalykas, kad, kaip latvio bei Latvijos ir jotvingio vardai, taip pat ir *leit- iš pradžių galėjo būti susijęs su upėvardžiu, plg. Leità „Graumenos intakas", Leĩtė „Rusnės intakas" (kitų teigimu, Léita, kuri savo priegaide atitiktų Lietuvą, kur šaknis Líet- < *léit-). Gal ši šaknis etimologiškai neskirtina nuo líeti šaknies. Seniau buvo įprastas lietùvininkas bei lietùvnikas (lietùvnykas), pasidarytas taip pat iš Lietuvos su priesaga -(i)ninkas, -(i)nykas. Tai labai sena forma, siekianti bent XII–XIII a. (iš to sen. rus. litovnik).

Lietuvių kalbos plotas atskiruoju jos raidos laikmečiu rytuose ir pietuose, dėl slavų ekspansijos, ilgainiui yra sumažėjęs, o vakaruose ir šiaurėje kiek padidėjęs, nes ten lietuviai yra užėmę skalvių (apie Tilžę–Ragainę), nadrùvių (apie Įsrutį) ir sūdùvių jótvingių sritis (kur per karus gyventojai buvo išnaikinti ar labai išretėję), o taip pat asimiliavę dalį kuršių, sėlių ir žiemgalių.

a. Senosios ir naujosios lietuvių kalbos lytys

Lietuvių kalba, pradėjusi atskirą savo raidos kelią, žinoma, turėjo nemaža veldinių iš baltų bei ide. prokalbių; gera dalis senybių dar ir šiandien tebėra neišnykiusių jei ne iš bendrinės kalbos, tai iš tarmių. Apskritai, lietuvių kalba turi išlaikiusi daugiau senovės negu kuri kita gyvoji ide. kalba. Iš to kyla jos svarba lyginamajai ide. kalbotyrai.

Iš senovės paveldėtas lietuvių kalbos dvejopos priegaidės — vad. tvirtapradės, arba stumtinės (akūtinės), ir tvirtagalės, arba tęstinės (cirkumfleksinės)—skyrimas, nors jųdviejų prigimtis ilgainiui ir yra pakitėjusi. Išlaikyta daug senovės ir garsyne, ypač palyginti gerai išlikę trumpieji balsiai (tik ide. *o, *a, *ə yra lietuvių kalboje sutapę į a). Nemaža iš ide. prokalbės paveldėta ir kaitmeninių galūnių (pvz. trm. ir sen. liet. rañkosu „rankose", plg. sen. slavų rąkach < *-su, skr. áśvāsu, kur -su atliepia ide. *-su). Visa eilė paveldėtinių žodžių dar ir šiandien tebegyvi lietuvių kalboje, kaip dū̃mas, jãvas, medùs, rãtas, sūnùs, výras ir daugelis kitų. Plg. lat. dũmi, pr. dumis, sen. slavų dymŭ, skr. dhūmáḥ, lot. fūmus, gr. thymós „aistra, drąsa"; toliau, skr. yávaḥ, mádhu, rátaḥ, sūnúḥ, vīráḥ. Laisva išlikusi ir lietuvių kalbos žodžių tvarka sakinyje.

Tai visa rodo ne tik lietuvių kalbos senybių išlaikymą, bet ir lėtą jos kitimą. Rodos, viena svarbių to priežasčių bus lietuvių nuo senovės gyvenimas atokiau nuo didžiųjų senovės kelių bei palyginti nežymus tesusimaišymas su kitomis tautomis.

Savo atskirame raidos kelyje lietuvių kalba ilgainiui, žinoma, ėmė kurtis ir savų naujadarų, o kai kurie senieji veldiniai po truputį ėmė kisti ir nykti. Štai pvz. prieveiksmiu virtusiame žodyje namiẽ dar yra išlikusi sena -a- (ide. -o-) kamieno vs. vt. galūnė, tik fonetiškai perdirbta iš senesnio *-ei. Galūnės -ie vietoj čia jau seniai liet. pradėta vartoti galūnė -e, kaip ypač liet. tarmės rodo, kilusį iš *ę́ (*én). Žinoma, nemaža atsirado naujadarų ir žodyno srityje. Tolydinis savų, skirtingų žodžių pasirinkimas bei kūrimas, pramenant kurį dalyką iš įvairių jam būdingų ar šiaip žmogaus dėmesį atkreipiančių ypatybių, gerai matomas įvairiose mūsų tarmėse. Juk pvz. ūkio padargų, augalų, gyvūnų pavadinimai neretai esti skirtingi įvairiose Lietuvos vietose.

Svarbiausi atskirojoje liet. k. raidoje susidarę pakitimai yra dar priešpaminklinio laikotarpio padaras (maždaug nuo XIII a. iki XVI a.). Tačiau tiesioginių duomenų, liudijimų tam laikmečiui labai maža teturime. Apie jį daugiausia tenka spręsti įvairiais aplinkiniais keliais.

b. Garsai

Akūtiniai galūniniai lietuvių kalbos balsiai (nevienaskiemeniuose žodžiuose) ilgainiui yra sutrumpėję, o tokie pat akūtiniai ie, uo dvibalsiai suvienabalsėję.

Ilgas galūninis *-ā́ yra sutrumpėjęs į a (trumpąjį) apie XIII a. Ligi tol lietuviai yra tarę pvz. *šakā́, taip pat būdvardį *gerā́ (m.g. vs. vd.). Kad čia kadaise būta ilgo *-ā, galima spręsti iš išlikusių ilgumų uždarose galūnėse (kurios apsaugojo ilgius nuo tokio trumpėjimo, paliečiančio absoliutines, nepridengtas galūnes), kaip gerój̃i, kuri yra kilusi iš *gerā́-ji; plg. Daukšos ir kai kurių rytų šnektų gražýji šalia gražì.

Tuo metu bus sutrumpėjęs ir akūtinis ilgasis galūninis *-ī́: *martī́ > martì, *gražī́ > gražì, plg. gražýji „gražioji" (iš *gražī́-ji), kartýji ir kt.

Tam pačiam laikotarpiui tenka priskirti ir galūninių akūtinių ie, uo suvienabalsėjimą į i, u: *geríe > gerì, plg. geríeji; vs. įn. *gerúo > gerù, plg. gerúoju; *sukíe > sukì, plg. sukíesi; *sukúo > sukù, plg. sukúosi ir kt.

Afrikatos č (= tš) ir dž lietuvių kalboje yra atsiradusios bene apie XIV a. Rodos, tai galima spręsti iš tikrinių vardų XIV a. lotyniškai ir vokiškai rašytose kronikose bei dokumentuose, kur tas afrikatas tada atstojo tj, dj junginiai, plg. Gederaiten (dabar Giedraĩčiai), Nemaxte (dabar Nemãkščiai, žem. Nemãkštei, Nemãkštē), bet Saltzeniken (dabar Šalčininkai, mstl. į p. nuo Vilniaus), kur tz jau turi vaizduoti afrikatą; Wandeiagel (dabar Vandžiógala).

Apie tą patį laiką ir mišriųjų dvibalsių an, en, in, un tebebūta sveikų prieš s (ir š, ž...) ir tose tarmėse, kuriose vėliau jie suvienabalsėjo (an > ą...). Tai matome kad ir iš D.L.K. Kęstùčio vardo, kuris XIV a. kronikose rašomas Kenstuthe, Keinstut arba Kinstutte, Kynstutt ir pn., tad en, in + s. Minimieji dvibalsiai čia dar ir šiandien išlaikyti kai kuriose tarmėse, plg. žem. žansìs, kēnsti, grīnsti, skúnsti (Pagramantis).

Anuometinės Kęstučio vardo lytys taip pat rodo, kad mišriojo dvibalsio en XIV a. vietomis (rytiečiuose) jau būta išvirtusio į in.

c. Kirtis ir priegaidė

Priešpaminkliniu lietuvių kalbos laikmečiu įvyko svarbių atmainų ir priegaidžių bei kirčio srityje, nors čia nemaža kas tebėra nepaaiškėję.

Palyginti su baltų prokalbe, lietuvių kalboje vad. akūtinė ir cirkumfleksinė priegaidė yra pakitėjusios. Tatai galima spręsti ir iš latvių bei prūsų kalbų duomenų. Apskritai, akūto latvių ir prūsų kalbose esama kylančios priegaidės, o lietuvių kalboje krintančios (vad. tvirtapradė priegaidė); cirkumflekso latvių ir prūsų kalbose esama krintančios priegaidės, o lietuvių — kylančios (vad. tvirtagalė priegaidė). Tad lietuvių kalba, atsiskyrusi nuo kitų baltų šakos kalbų, bus tų priegaidžių pobūdį pakeitusi.

Žodžio galūnėje senovinė akūtinė priegaidė priešpaminkliniu lietuvių kalbos laikotarpiu, tai galūnei sutrumpėjus, išvirtus trumpu balsiu, ilgainiui buvo pakeista vad. trumpinės priegaidės. Pvz. g r a ž ì < *g r a ž í́, plg. g r a ž ý j i (dėl akūtinės galūnės sutrumpėjimo žr. aukščiau „Garsų" skyrelį). Ilgų galūnių buvimą čia rodo ir kitos senovinės kalbos, plg. gr. t h e á „deivė", skr. g r ī v á „sprandas".

Daugumas tyrinėtojų sutinka, kad dvi skirtingos lietuvių kalbos priegaidės (akūtinė ir cirkumfleksinė) galūniniuose skiemenyse yra žilos senovės padaras. Tatai rodančios taip pat dvi — akūtinė ir cirkumfleksinė — galūninių skiemenų graikų kalbos priegaidės. Plg. vs. vd. g e r à (< *g e r á): vs. km. g e r õ s (< *g e r ā̃ s) ir gr. vs. vd. a g a t h é: vs. km. a g a t h ē̃ s; vs. vd. a l g à (< *a l g á): vs. km. a l g õ s (< *a l g ā̃ s) ir gr. vs. vd. t h e á: vs. km. t h e ā̃ s.

Lietuvių kalba apskritai yra paveldėjusi ir laisvą, nepririštą prie kurio vieno žodžio skiemens kirtį. Tačiau ilgainiui čia atsirado kai kurių naujovių. Tuo būdu pvz. kai kuriose senovinio šakninio kirčiavimo vardažodžių lytyse kirtis buvo nutrauktas į galūnę pagal F. de Sausure dėsnį, t.y. kirtis buvo nukeltas į ilgą akūtinę galūnę iš netarpiškai prieš ją einančio cirkumfleksinės (ar trumpinės) priegaidės skiemens (pvz. *r a ñ k á > r a n k à, nes senovinis kirtis čia yra buvęs šaknyje). Taip pat eilėje vardažodžių kai kurių galūninio kirčiavimo lyčių kirtis buvo atstumtas į šaknį (vienur dėl fonetinių, kitur dėl morfologinių, o trečiur ir dar dėl kitų priežasčių).

3. XVI–XVII a. gramatinių lyčių apžvalga

Maždaug nuo XVI a. vidurio prasideda paminklinis (rašytinis) lietuvių kalbos istorijos laikotarpis. Jį galima skirti bent į du tarpus: senąjį, kuris trunka apskritai iki XVII a. pabaigos, ir naująjį, pradedant XVIII a.

Paminklinis laikmetis jau duoda konkrečių duomenų lietuvių kalbos raidos tyrinėjimui. Žinoma, visko tie raštai nepaliudija, nes senuoju laikotarpiu jie nebuvo gausūs, tebuvo skirti beveik vien tikybinei sričiai, ir tuo būdu ribotai tevaizduoja gyvąją lietuvių kalbą (labiausiai ribotai jos žodyną, iš dalies sintaksę ir posakius), ypač kad jų daugelis vertimai, neretai artimai, kartais net vergiškai sekę svetimųjų kalbų (ypač lenkų, iš dalies vokiečių ir kt.) originalais.

Čia pirma trumpai apžvelgsime senojo laikotarpio gramatines lietuvių kalbos lytis, kurios randamos pirmiausia svarbesniuosiuose to laikmečio raštuose: Martyno Mažvydo (m. 1563), Jono Bretkūno (1536–1602), Mikalojaus Daukšos (m. 1613), Konstantino Sirvydo (m. 1631), Danieliaus Kleino (1609–1666) ir kt.

1962 Vilniaus univ. bibliotekoje O. Matusevičiūtės buvo rastas rankraštinis lietuviškas tekstas (poteriai), įrašytas vienos 1503 išleistos lotyniškos knygos paskutiniame puslapyje. Tai seniausias žinomas lietuviškas tekstas, surašytas dzūkų tarmės pagrindu, greičiausia, XVI a. pirmajame ketvirtyje. Tekstas, atrodo, remiasi dar senesniu aukštaičių vakariečių ar vidurieč ių lietuvišku originalu. (Plg. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas — Bibliotekininkystės ir Bibliografijos Klausimai III 1963).

Šio senojo paminklinio laikmečio raštuose randamos ir ypatybės didžiųjų lietuvių kalbos tarmių, kaip minėta, atsiradusių dar priešpaminkliniu laikotarpiu. Antai 1962 rastasis rankraštinis tekstas remiasi dzūkų tarmės pagrindu, Mažvydas rašo žemaičių tarmės pagrindu, Daukša — vidurio aukštaičių, o Sirvydas — rytų aukštaičių. Kiek tarminių pastabų duoda ir ankstybosios lietuvių kalbos gramatikos: Kleinas nurodo kuršių, žemaičių ir klaipėdiškių, taip pat D. L. K-tijos kalbinius skirtumus, o Sapūno Šulčo gramatikoje (1673) dar paminima ir dzūkų tarmės ypatybė.

Paminklinio laikotarpio pradžioje žemaičių tarmė bus suskilusi pagal probalčių ei ir ilgojo ō (ilgainiui aukštaičių tarmėje išvirtusių į ie, uo) tarimą į tris patarmes: žemaičių klaipėdiškių, raseiniškių ir telšiš-

kių (arba kitaip — donininkų, dūnininkų ir dounininkų, pramintų pagal įvairų d u o n o s tarimą). Šis suskilimas bus atsiradęs XVI a. gale ar XVII a. pradžioje. Tatai galima spręsti, be kitko, iš Lietuvos valstybės raštinės gudiškuose aktuose minimų vietovardžių, kurie XVI a. rašomi su e, o, o dūnininkų plotui jau retkarčiais parašomi su i, u.

a. G a r s a i

XVI–XVII a. lietuvių kalbos garsynas, kaip galima matyti iš laikotarpio raštų, šiek tiek skyrėsi nuo dabartinio (ypač bendrinės kalbos). Ilgasis probaltinis ā, Mažvydo plačiai vartojamas (p a n a s, ź a d i s) šalia daug retesnio o, rodo, kad tas ā (jau gal su o atspalviu) tada bus buvęs pažįstamas Mažvydo gimtojoje žemaičių tarmėje, kur jis dabar žodžio viduryje ar antrinėje bei kirčiuotoje pirminėje galūnėje yra išvirtęs dvibalsiu uo. Toliau ā tolydžio senuosiuose raštuose nyksta. Šis probaltiškasis ā su tam tikru o atspalviu dar ir dabar pažįstamas kai kuriose rytiečių šnektose, o taip pat ir klaipėdiškių šnektoje į šiaurę nuo Klaipėdos.

Galūniniai trumpieji balsiai a, e, i kai kuriose tarmėse jau paminklinio laikotarpio pradžioje randami atkritę (g a l s, s e s e r s, d i r b, t u r).

Mišrieji dvibalsiai an, en, in, un prieš s (š, ž...) kai kuriose tarmėse jau virsta vienabalsiais. Tatai liudija ir Kleinas savo gramatikoje, pažymėdamas, kad, sakysime, ę „su skersine šakele ir tariama en, bet tamsiau ir lyg pro nosį" (pvz. s z w ę s k e m = švęskiam).

Linksnių galūnės (tęstinės priegaidės) -an, -en, -in, -un kai kuriose tarmėse tuo metu taip pat virsta nosiniais vienabalsiais. Kleinas savo gramatikoje sako, jog pvz. galininkuose D i e w ą, t ą d i e n ą ą tariamas „lyg praryjant n"; kai kas tokiais atvejais ir parašąs an (t a n d i e n a n).

b. K i r č i a v i m a s

Apie šio laikmečio kirčiavimą galima spręsti ypač iš kirčiuotų tekstų, kiek ir iš trumpų pastabų pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose ar kartais ir šiaip raštuose.

Ilgesni senieji lietuvių kalbos tekstai — svarbiausi jų yra Daukšos — buvo kirčiuojami, norint padėti lietuviškai gerai nemokantiems asmenims, pamokslininkams. Bet tokių tekstų nedaug teturime, nes jų spausdinimą, žinoma, labai sunkino anų laikų aplinkybės, kaip tai pažymi ir K. Sirvydas. Kleinas savo gramatikoje pastebi, kad kirtis „ne visada ant žodžių dedamas, nebent norime juos atskirti ir dėl aiškumo".

Iš kirčiuotųjų anų laikų tekstų galima spręsti ir apie priegaides. Pvz. kadangi M. Daukša tam tikrais ženklais žymi kirčiuotus skiemenis, iš kirčio vietos, jo šokinėjimo tame pat žodyje gauname patirti ir apie XVI a. lietuvių kalbos priegaides.

Kirčio požiūriu XVI–XVII a. lietuvių kalba palyginti nemaža kuo skiriasi nuo dabartinės bendrinės kalbos. Daukšos raštuose randama senesnio kirčiavimo lyčių, dabar išnykusių ne tik iš bendrinės kalbos, bet ir iš daugelio tarmių (pvz. jis d r ą̃ s u s, mes i m a m è, jis j u o k ė̃ s, buvo s ė d ę̃ s; p a d ė̃ j ė j a s, plg. p a d ė̃ t i; k a r ã l y s t ė, plg. k a r ã l i u s ir kt.). Tačiau jau Daukšos pažinta nemaža kirčiavimo naujadarų (šalia s u ñ k u m a s, v ý r i a u s i a s, s t o j õ s, b u v ę̃ s ir s u n k ù m a s, v y r i á u s i a s, s t ó j o s, b ù v ę s...).

c. Ž o d ž i ų d a r y b a i r k a i t y b a

XVI–XVII a. raštuose randame kai kurių žodžių darybos ir kaitybos lyčių, skirtingų nuo dabartinės bendrinės kalbos; tačiau beveik visos jos dar randamos kai kuriose lietuvių kalbos šnektose.

Dviskaita senesniuose raštuose yra plačiau vartojama, nors irgi matyti jos nykimo polinkių. Pvz. rytiečio K. Sirvydo „Punktuose sakymų" vardažodyje paprastai tevartojamas dvisk. vd. ir gl. (d w i d i e n i, d u d a i k t u).

Niekatroji daiktavardžių giminė, pažįstama baltų prokalbės metu, o taip pat ir prūsų kalboje, šiuo laikotarpiu jau išnykusi.

Vartojami ne tik šiandieniniai 7 linksniai, bet ir dar trys vietininkai: einamasis vidaus vietininkas, arba iliatyvas, direktyvas (m i š k a n); einamasis pašalio vietininkas, arba aliatyvas (k u n i g o p); esamasis pašalio vietininkas, arba adesyvas (k u n i g i e p). Šie vietininkai, kurių tik iliatyvas tėra plačiau dabar vartojamas tarmėse ir iš dalies bendrinėje kalboje, yra sudaryti iš senovinių linksnių lyčių su tam tikrais polinksniais (postpozicijomis). Pvz. vienaskaitos iliatyvas buvo sudaromas iš senovinio galininko, kuris baigėsi -n, ir ne visai aiškios kilmės polinksnio (-nā, -na?), ilgainiui atkritusio, pvz. v a r d a n a, v a r d a n, š i r d i n s a v o n. Rodos, iš vienaskaitos -na... imta vartoti ir daugiskaitai. Plg. Mažvydo r ą k a s n (=r a n k ā s n), Daukšos t û s n a n a m û s n a, t û s n' n a m û s n'. Čia tas polinksnis pridėtas prie senovinio dg. gl.: n a m u o s-n a, kur sen. dg. gl. *n a m ú o s, be polinksnio, būdamas absoliutinėje galūnėje, ilgainiui išvirto į n a m ù s (plg. neabsoliutinės ga-

lūnės g e r ú o s-i u s šalia absoliutinės galūnės g e r ù s). Yra ir kitokių aliatyvo lyčių ano meto raštuose, pvz. n a m u o s n e (kurio galūnė -e paimta iš dg. vt. n a m u o s e), n a m u o s n u (čia -u nusižiūrėta iš senovinio dg. vt. n a m u o s u).

Šie vietininkai kalbamuoju laikotarpiu buvo gausesni ir plačiau vartojami negu šiandien, nors ir nevienodai tebuvo gajūs. Ilgainiui jie (ypač adesyvas, aliatyvas) raštuose tolydžio ima mažėti, nykti bei mišti su kitomis lytimis — vienuose mažiau, kituose daugiau. Mat, polinksniui ilgainiui nukritus, tie vietininkai fonetiškai sutapo su kitais linksniais (plg. Daukšos n a m u o s n', kuris, kaip ir iš dabartinių tarmių matyti, bus buvęs tariamas n a m u o s); be to, ir sintaksinė tų vietininkų vartosena kartais maišėsi su kitais linksniais (plg. J. Bretkūno b y l o j o j o p i šalia b y l o j o j a m u i).

XVI–XVII a. lietuviškuosiuose raštuose sutinkame linksnių galūnių, dabar nebevartojamų bendrinėje kalboje, nors kai kurios jų dar tebegyvos vienoje kitoje tarmėje bei šnektoje. Pvz. tokia labai senoviška, iš ide. prokalbės paveldėta yra jau anksčiau užsiminta dg. vt. galūnė -su (r a n k o s u, d a n g u s u...), plačiai vartojama ypač kalbamojo laikotarpio rašytojų žemaičių (pvz. Mažvydo), 1605 rytiečių anonimo katekizme ir kt. Tačiau ilgainiui ta galūnė nyksta; toliau ima rodytis galūnė -sa ir -se. Vilentas dar mišriai vartoja -su ir -sa. Pastarosios galūnės (-sa) balsis -a, greičiausia, įsivestas iš iliatyvo (-na), o -se balsis -e, kaip aukščiau pastebėta, kilęs iš *-ę (*-én). Nemaža senesnių galūnių randame ir -ju- kamieno linksniavime (dg. vd. v a i s i ū s, k a r a l i ū s, dg. įn. v a i s i u m i s, kaip s ū n ū s, s ū n u m i s...). Šios galūnės plačiai vartojamos rašytojų aukštaičių viduriečių ir rytiečių raštuose (pvz. Daukšos, Sirvydo, M. Petkevičiaus). Kituose XVI–XVII a. raštuose -ju- kamieno daugiskaitos lytys nyksta; ypač XVII a. tokių galūnių mažėja.

Nereta tuo metu ir senesnių priebalsinio kamieno (5-os linksniuotės) galūnių (vs. km. a k m e n e s „akmens", š i r d e s, dg. vd. a k m e n e s „akmenys", dg. km. š i r d ų...).

XVI–XVII a. raštuose pasitaiko sumišusių tarp savęs atskirų linksnių galūnių. Tuo būdu neretai šalia -mus dg. naudininkui vartojama ir -mis (dg. įn.) galūnė, o taip pat ir atvirkščiai, -mus galūnė vartojama dg. įnagininkui. Pvz. (dg. nd.): d e i v ė m i s, n a š č i o m i s p o n i o m i s, r u b e ž i u m i s t a v i e m u s, s ą n a r i u m i s. Viena svarbių tokio mišrumo priežasčių bus buvusi ta, kad tada buvo vartojama ir sutrumpėjusi galūnė -ms tiek dg. naudininkui, tiek ir įnagininkui; tad šiuo pagrindu galėjo būti ir ilgosios tų dviejų linksnių galūnės imtos mišriai vartoti. Neretai šios lytys mišriai vartojamos po prielinksnių (pvz. s u m u m u s), tuo būdu išvengiant linksnio funkcijos neaiškumo. Pažymėtina, kad tas maišymas nusitęsia ir į XIX a. raštus.

Jau nuo pat lietuviškų raštų pradžios kalbamuoju laikotarpiu matome neretai kai kurių daiktavardžių vieną kitą linksnį pereinant iš vieno kamieno į kitą. Randame pvz. vartojant ne tik dg. vd. a k m e n e s, bet ir a k m e n y s (kaip a k y s, iš -i- kamieno), a k m e n i a i (kaip p e i l i a i, iš -jo- kamieno); ne tik vs. km. a k m e n e s, bet ir a k m e n i o (kaip p e i l i o); ne tik dg. vd. k a r a l i ū s, bet ir k a r a l i a i (kaip s ē n i a i) ir kt. Tokių mišrių lyčių kartais pasitaiko vieno ir to paties autoriaus raštuose.

Šiokiam bei panašiam mišimui paskata buvo ta, kad įvairūs kamienai jau iš senovės turėjo kai kurių bendrų galūnių, o tas savo keliu padėjo jiems ir daugiau bendrų galūnių susidaryti. Pvz. priebalsinis ir -ju- (vs. vd. -ius) kamienai nebuvo gajūs, ir tolydžio buvo linkę pereiti į gajesnius kitus kamienus. Bretkūno Biblijos rankraštyje -ju- kamieno dg. vd. galūnė -ius (= iūs) dažnai taisoma į -ei (= iai).

Ir kitose kalbos dalyse XVI–XVII a. randame kai kurių senesnių lyčių.

-u- kamieno b ū d v a r d ž i ų daugiau linksnių negu dabartinėje bendrinėje kalboje tada turėjo senesnes (-u kamieno) galūnes (pvz. vs. įn. s o t-u m i, kaip s ū n u m i, dg. gl. s o t-u s, kaip s ū n-u s). Tačiau neretai šalia -u- kamieno galūnių randamos raštuose jau ir kitų kamienų galūnės (šalia vs. įn. b r a n g u m i ir b r a n g u, kaip v a i k u, bei b r a n g i u, kaip p e i l i u...). Be priesagos -inis, tam pačiam reikalui vartota ir -inas (g e l e ž i n i s, g e l e ž i n a s).

Nemaža senesnių galūnių yra į v a r d ž i u o t i n i u o s e b ū d v a r d ž i u o s e bei apskritai įvardžiuotinėse lytyse. Šalia retesnių trumpesniųjų, dažnai sutinkamos tiek paprastojo būdvardžio, tiek ir jo įvardinės dalies nesutrumpėjusios arba bent ilgesnės galūnės negu dabar bendrinėje kalboje (t i k r a m u j a m mokslui, š i l t o m u s i o m u s šalimus, s e n u o s ę j u o s e „senuosiuose"). Veikiamųjų dalyvių vd. linksnio įvardinis sandas neretai dedamas tiesiog prie vd. galūnės (g y v e-

nąsis, išlikęsi, darąjie, tikįjie, ateisiąjie); Kleinas savo gramatikoje pažymi, kad, nors rečiau, esą vartojami ir dg. vd. darantieji, bijantieji, o klaipėdiškių tarmėje esą sakomas dg. vd. darantis, bijantis (= darantys, bijantys), parejusis (= parejusys?). Pažymėtina, kad tuo laikotarpiu įvardinė dalis gali dar stovėti ir tarp priešdėlio bei būdvardžio, pvz. žaislo pajoprasto „paprastojo", visi sujiespausti „suspaustieji". Įvardžiuotiniuose būdvardžiuose randame dar senesnių kamiengalių, kurie vėliau buvo pakeisti iš analogijos su kitais kamienais, pvz. jau anksčiau užsimintas vs. vd. gražyji (sudaryta iš *graží+ji, kaip kad gerói sudaryta iš *gerá+ji), baisyji, šviesyji.

Būta ir daiktavardinių įvardžiuotinių būdvardžių, sudarytų kitaip negu minėtieji įvardžiuotiniai būdvardžiai, pvz. iš vietininkų: dangujęjis (< *danguję ir jis), viršujęjis, žemėjęjis; vėliau ir dangujęsis...

Dabartiniai kiekiniai „11 – 19" skaitvardžiai to meto raštuose kartais eina ir kelintiniais (Daukšos Nedelos wienolikos „vienuoliktos nedėlios". Daug skirtumo nuo dabartinės bendrinės kalbos lyčių kelintiniuose „11. – 19." skaitvardžiuose. Tiesa, M. Lietuvos raštuose, nors retai, randamos jau dabartinės lytys vienuoliktas, -a ... devynioliktas, -a. Tačiau D. Lietuvos knygose tam reikalui vartojamos lytys su žodžiu liekas, -a „atliekamas, -a"; jos dažnos ir M. Lietuvos raštuose. Pvz. pirmas liekas „vienuoliktas", pirma lieka „vienuolikta", antras liekas... Tad pvz. trečias liekas yra „trečias atliekąs po dešimties" (plg. ir lat. trīspadsmit, trm. trīspadesmit, t.y. „trys po dešimties"; rus. četyrnadcat′, sen. sl. četyre na desęte).

XVI–XVII a. tekstuose didesnių skirtybių nuo šiandieninės kalbos pastebime ir vad. enklitiniuose įvardžiuose (t.y. netekusiuose kirčio ir taip prisišliejusiuose prie kirčiuotųjų, einančių prieš juos). Šalia šiandieninio si, s (vad. sangrąžinės dalelytės), tada dar buvo gyvi enklitiniai įvardžiai mi, ti (arba sutrumpėję -m, -t), jų nd. ir gl. linksniai. Tų įvardžių neturėta dar pastovios vietos: jie rašomi sakinyje kartais atskirai, bet neretai kartu su kuriuo kirčiuojamu žodžiu, ypač veiksmažodžiu (jo gale arba tarp priešdėlio ir paties veiksmažodžio): gailim tų žmonių „gaila man tų žmonių", pamirodyk ir parodykim „parodyk man", anas mi gano „anas mane gano", duosiuot „duosiu tau"... Atsidūrę nekirčiuotoje, enklitinėje padėtyje, šie mi, ti, si yra ilgainiui sutrumpėję iš *mie, *tie, *sie (o šie iš dar senesnių *mei, *tei, *sei), plg. sen. slavų mi, ti, si, skr. mē, tē, gr. moi, toi (arba dorėnų gl. emeí, teí). Dažnai pasitaikanti sen. raštuose -se lytis gali būti kilusi iš *-se (gl.).

Netematiniai (atematiniai) veiksmažodžiai, t.y. tokie, kur galūnės -mi (vs. 1. asmens), -si (vs. 2. asm.), -ti (3. asm.), -me (dg. 1. asm.) ir -te (dg. 2. asm.) pridedamos tiesiai prie šaknies, be jokio jungiamojo balsio, XVI–XVII a. raštuose dar gausiai vartojami, pvz. aš esmi, duomi (i. *duod-mi), eimi „einu", miegmi, tu miegsi „miegi", jis duosti, duost (iš *duod-ti), mes deme „dedame" (iš *ded-me), jūs duoste „duodate" (iš *duod-te)... Šios galūnės yra iš dalies perdirbtos iš senesnių lyčių. -mi, rodos, bus kilusi iš *-mie (iš dar senesnės *-mei), kaip tai galime spręsti iš tokių postpozicinių kalbamojo laikotarpio lyčių, kaip duomies(i) „duoduosi", duomiet „duodu tau". Vs. 2. asmens galūnė -si kilusi iš *-sie (iš dar senesnės *-sei), plg. esiegu „ar esi?" (Essiegu tu Karalumi Szidu, Vilentas), pr. essei „esi". Kadangi ide. prokalbėje ši galūnė yra buvusi -si, liet. (ir apskritai baltų, kaip ir slavų) galūnė *-sie (< *-sei), pagal Endzelyną, bus perdirbta pagal tematinių veiksmažodžių 2. asmens galūnę -i < *-ie (dìrbi < *dìrb-ie, plg. dìrb-ie-si). Dg. galūnės -me, -te, kaip tai matyti iš vad. sangrąžinių lyčių (plg. nẽšamės, nẽšatės), kilusios iš *-mē, *-tē.

Pasitaiko ir skirtingų bei analogiškai perdirbtų minėtųjų formų, kaip esmu „esu", kur -u įsivesta iš tematinės asmenuotės (plg. dìrb-u). Kleinas savo gramatikoje pateikia 3. asmens lytį dů̂d (= duod) šalia dů̂sti, dů̂st (= duosti, duost). Kai kur ir pats svyruoja: pvz. gramatikoje duoda 3. asmens ed „ėda", o klaidų atitaisymuose est (= ėst < ėsti). Šiokių bei panašių formų įvairumas aiškintinas, matyt, tuo, kad netematinės lytys tada nevienur buvo iš lengvo benykstančios bei kintančios.

Būtojo dažninio laiko lytys (būdavo...) tėra vienos lietuvių kalbos naujadaras, ir tai tepažįstamas aukštaičių, teišskyrus pačius paaukštaitės žemaičius. Šios lytys XVI–XVII a. raštuose dar nėra nusistojusios: vartojamos ne tiktai -dav-, bet taip pat ir -lav- bei -dlav- formos (nešiodavo, panešlavo, būlavo,

būdlavo...). Pažymėtina, kad -lav- lyčių likučių dar yra ir šių dienų šnektose.

Šių lyčių daryba dar nėra visai paaiškėjusi. Galimas dalykas, kad būdavo (bū-d-avo: bū-ti) tipo lytys yra atsiradusios analogiškai. Pvz. kartotinio veiksmo formos šaudė, spiaudė galėjo būti perdirbtos į šaud-avo, spiaud-avo pagal tokias kartotines lytis, kaip rėk-avo, šūk-avo. Paskui pagal tokį santykį, kaip šau-ti: šau-davo, galėjo susidaryti (būti abstrahuota) priesaga -dav- ir imta vartoti ir apskritai tais atvejais, kai buvo reiškiamas dažninis, kartotinis veiksmas: šauk-ti: šauk-davo, ei-ti: ei-davo ir t.t.

-lav- lytys bus, tur būt, susidariusios tuo pagrindu, kad -l- kai kuriose veiksmažodžio formose vartojamos veiksmo kartosenai, įstangai reikšti: dė-ti: dė-l-ioti, dė-l-inėti; im-ti: im-l-ioti. O -dlav- galėjo atsirasti -dav- lytį sustiprinus -l- formantu (plg. dėdinėti: dėlioti: dėdlioti) arba iš -dav- ir -lav- lyčių suplakimo (kontaminacijos).

Tariamosios nuosakos lytys XVI–XVII a. raštuose paprastai esti ilgesnės negu dabartinės bendrinės kalbos. Jų dažnai vartojamos (šalia kitokių galūnių) vs. 2. asmeniui -tumbei (pvz. būtumbei), 3. asm. -tų, dg. 1 asm. -tumbim(e), dg. 2. asm. -tumbit(e). Vs. 1. asmens galūnė -tumbiau labai reta to meto raštuose (pvz. 1605 anonimo katekizme nusidetumbiau = nusidėtumbiau); dažniau vartojamos -čia, -čio formos.

Šios ilgosios lytys sudarytos iš -tum < *-tun- (lygios siekinio, arba supyno, galūnei) ir tam tikrų senovinių veiksmažodžio būti formų. Daugiskaitai vartotos -bi- (gal kilusios iš *-bī-) lytys (būtum-bime...).

Šalia šių ilgųjų lyčių, kalbamuoju laikmečiu randame ir trumpesnių tariamosios nuosakos formų. Kleinas savo gramatikoje teikia minėtas ilgąsias lytis, tačiau pastebi, kad D. L. K-tijoje daugiskaita vartojama kitokia — trumpesnės formos: galetum(e), galetumb (= galėtume, galėtumb...) vietoj galetumbim, galetumbit (= galėtumbim, galėtumbit).

Liepiamajai nuosakai, šalia lyčių su ki, k (dirbkite...), kalbamuoju laikotarpiu vartojamos ir optatyvinės kilmės formos: vs. 2. asm. darai „daryk", dg. 1. asm. paprašaim „paprašykime", dg. 2. asm. žinait „žinokite"; taip pat vs. 2. asm. duodi, duod, neved, atleid... (šios pastarosios lytys yra ilgainiui netekusios -i, bent tam tikrais atvejais kilusio iš *-ie).

XVI–XVII a. raštuose dažnai sutinkama senoji esamojo laiko veikiamojo dalyvio lytis sant- (santi, sančią, sančiais ...), padalyvis sant „esant". Tos lytys sudarytos iš vad. silpnosios esamojo laiko vkž. būti šaknies (be pradinio e-). Bet jau vartojama tada čia ir vad. stiprioji šaknis — dabartinė esanti, esančiam... Tačiau senovinių vyr. giminės vs. vd. lyčių *sąs, dg. vd. *są tuo metu neberandame, matyt, kad tos formos buvo per trumpos; jų vietoje vartojamos, kaip ir šiandien, tik su pradiniu e- sudarytos lytys — esąs, esą.

Taip pat iš vkž. eiti padaryto esamojo laiko veikiamojo dalyvio neretai vartojama lytis ent- (entys „einą", enčiam, paenčią...), padalyvis ent (gultų ent „einant"). Ir čia vėl senųjų vyr. giminės vs. vd. lyčių *ęs, *ę neberandame, greičiausia, dėl tų pačių priežasčių, kaip *sąs, *są atveju; anų vietoje vartojamos pailgintos naujadarinės formos einąs, einą arba ejąs, eją...

4. XVIII a. kalba

Nemaža į krūvą sutelktų lyčių pavaizduoti XVIII a. D. Lietuvos lietuvių kalbai, pirmiausia jos kaitmeninėms galūnėms, duoda vieno nežinomo jėzuito (Vc. Biržiškos spėjimu, Jono Jaknavičiaus) parašyta ir 1737 Vilniuje išsp. trumpa lietuvių kalbos gramatika Universitas linguarum Litvaniae. Kadangi gramatikos autorius rėmėsi vidurio aukštaičių tarmės pagrindu, be to, turėjo ir norminamųjų tikslų, tai ši gramatika, suprantama, toli gražu neatvaizduoja visos Lietuvos gyvosios lietuvių kalbos.

Šioje gramatikoje pirmą kartą iškeliamos trys pagrindinės lietuvių kalbos priegaidės (avìs, pōnas, síena, nors pastarosios dvi ir kitokiais ženklais žymimos) ir ketvirtoji atitrauktinė, pažįstama iš tarmių (kaip kad rytiečių šnektų vs. vd. kal̃ba, gramatikos autoriaus rašoma kàlba)[1]. Iš gramatikos pavyzdžių matyti, kad kirtis atitraukiamas iš trumpo galūninio skiemens į ilgą (ilgo balsio ar dvibalsio) šaknies skiemenį. Gramatika liudija, kad XVIII a. pradžioje, kaip kad ir XVI a., dar tebebūta gale kirčiuojamų vyr. giminės vs. vd. įvardžiuotinių būdvardžių (pvz. mažasìs, manasìs), o gal ir galūnėje kirčiuojamų būtojo laiko veiksmažodžio lyčių (buvomè, buvotè), jei gramatikoje nėra jos klaidingai sukirčiuotos.

[1] Šios gramatikos pavyzdžiai rašomi čia šių dienų rašyba. Apskritai, taip pat daroma ir kitur šiame straipsnyje, jei cituojami ne vieno kurio autoriaus raštų pavyzdžiai.

Šioje gramatikoje neberandame kai kurių lyčių, neretai vartotų XVI–XVII a. raštuose: dg. vt. galūnės -su (čia tėra -se: k a l b o s e), dg. nd. -mui (tėra -m: g e r a m); apskritai, jau kaip šiandieninėje bendrinėje kalboje linksniuojami -ju- kamieno daiktavardžiai (k r y ž i u s), -u- kamieno būdvardžiai (b r a n g u s), tevartojami v i e n u o l i k a... d e v y n i o l i k a darybos skaitvardžiai bei -dav- būtojo dažninio laiko lytys, dalyvis e s a n t i... (ne: s a n t i...), o taip pat teduodamos trumposios įvardžiuotinių būdvardžių (kai kur net pakeičiant neįvardžiuotinėmis lytimis, kaip m a ž a m) ir tariamosios nuosakos lytys (b ū t u m e i, b ū t u m ė m...). Retesnis iliatyvas (b a ž n y č i a n) negu į su gl. (i n g b a ž n y č i ą); dg. nd. -mus tik -a- kamieno teduodama šalia -ms (p o n a m u s, p o n a m s); -o- ir -ė- kamienų dg. nd., šalia -mis (iš dg. įn.), vartojama ir -ms (k a l b o m i s, k a l b o m s, b i t ė m i s, b i t ė m s)...

Kitos tarmės šiuo laikotarpiu kai kuo skyrėsi nuo šios gramatikos tarmės. Svarbių pakitimų įvyko vakarų aukštaičių pietiečių tarmėje, kuri bent M. Lietuvoje jau ėjo lietuvių bendrinės rašomosios kalbos pagrindu. Kaip galima matyti ypač iš M. Lietuvos lietuvių kalbos gramatikų, XVIII a. pirmojoje pusėje arba apie amžiaus vidurį nosiniai balsiai ą, ę, į, ų šioje tarmėje jau buvo išvirtę grynaisiais ilgaisiais balsiais ā, ē, ī, ū; pirmiau bus išvirtę į, ų, kurie gal jau XVII a. antrojoje pusėje, labiausiai galūnėje, bus netekę savo nosinumo.

5. XIX–XX a.

XIX a. svetimųjų valdomoje Lietuvoje nebuvo laisvų sąlygų lietuvių kalbai plėtotis. D. Lietuvoje jau iš seniau besitęsianti slaviškoji įtaka paveikė nemažą dalį lietuvių diduomenės bei šviesuomenės, kuri pasisavino labiausiai lenkų kalbą. Vilniaus krašte dalis ir valstiečių gudėjo, o paskui ėmė lenkėti.

D. Lietuvoje lietuvių kalba apsiriboja beveik vien privačiu gyvenimu, nors bent iš dalies dar ja verčiamasi žemesnėse administracijos įstaigose, turinčiose reikalų su lietuviškai temokančia gyventojų valstiečių dauguma, o taip pat bažnyčiose, nors ir čia, ypač Vilniaus krašte, nevienur skverbiasi lenkų kalba. Lietuvių kalbos tekdavo griebtis, ir kai prireikdavo platesniųjų (valstiečių) sluoksnių paramos (pvz. per sukilimus) ar tekdavo juose paskleisti kokią būtiną informaciją.

Lietuvių kalbos buvo mokoma pradinėje mokykloje, nors ir į ją spraudėsi lenkų kalba, o vėliau ir toji mokykla administracijos stengiamasi rusinti, kad ir atkakliai lietuviams priešinantis. Gimnazijose ir kunigų seminarijose iki sukilimų dažniausiai vyravo lenkų dvasia ir kalba, o po sukilimų jos surusinamos, net jų mokiniams draudžiant tarp savęs kalbėtis lietuviškai. Tik Kauno kunigų seminarijoje buvo įvestos lietuvių kalbos pamokos (nuo 1871), o taip pat kiek, paprastai neprivalomai ir nereguliariai, jos buvo pamokoma Marijampolės gimnazijoje (bene nuo 1867), Suvalkų gimnazijoje, Veiverių pedagoginiuose kursuose (nuo 1866), ir tai rusų valdžiai turint savus politinius sumetimus. Vienas svarbių rusų valdžios tikslų Lietuvoje buvo lietuvius rusinti, prigydyti jiems rusų kalbą. Dėl to rusai 1864–1904 buvo uždraudę ir lotynų raides lietuvių raštuose, o lietuviai buvo verčiami savo raštus leisti rusiškomis raidėmis, vad. graždanka (žr. LE XXVIII 334–337).

M. Lietuvoje lietuvių kalba irgi tesireiškė daugiausia privatiniame gyvenime. Vokiečių kalba daugiau įsigali XIX a. antrojoje pusėje, stiprėjant valdinėms vokietinimo pastangoms. Ypač mokykla, tarnavimas kariuomenėje, vokiškos krašto įstaigos, vokiška spauda bei vokiškai kalbą kaimynai buvo tie vartai, pro kuriuos veržėsi į to krašto liet. tarpą vokiečių kalba. XIX a. antrojoje pusėje jau pradedamojoje mokykloje lietuvių vaikai buvo verčiami išmokti vokiečių kalbą; lietuviškai joje apskritai temokyta tiek, kad vaikai galėtų savo gimtąja kalba paskaityti ir suprasti Šv. Raštą ir bažnytines giesmes. Gimnazijos M. Lietuvoje buvo vokiškos; tik Tilžės ir Klaipėdos gimnazijose XIX a. buvo įvestos neprivalomos lietuvių kalbos pamokos, bet po kiek laiko jos buvo panaikintos.

Tačiau prieš šiokią lietuvių kalbos padėtį, prieš lietuvių kalbos slopinimą ilgainiui lietuvių imta ir energingiau priešintis, ypač tvirtėjant tautinio lietuvių atgimimo judėjimui, po baudžiavos panaikinimo padaugėjus iš valstiečių kilusios inteligentijos, pasiryžusios šviesti liaudį jos pačios kalba, leisti lietuviškas knygas ir laikraščius. Aušrininkai laikė savo pareiga kelti ir aukštinti lietuvių kalbą.

Visų šių bei panašių veiksnių įtakoje tolydžio kilo susirūpinimas savo gimtąja kalba, jos išlaikymu ir puoselėjimu.

Praslinkusioji XX a. dalis tėra artimoji praeitis, bet ir joje ryškėja kai kurie bruožai: 1. amžiaus pradžioje vienas svarbesnių įvykių lietuvių kovoje dėl gimtosios kalbos teisių buvo lietuvių spaudos lotyniškomis raidėmis atgavimas; 2. atstačius ne-

priklausomą Lietuvos valstybę, susidarė palankios sąlygos lietuvių kalbai stiprėti, plisti ir bendrinei kalbai tobulėti; 3. sovietiniu laikotarpiu Lietuvoje, kaip Maskvos nustatoma komunistinė praktika (gyventojų maišymas bei perkeldinėjimas, rusų kalbos plėtimas ir kt.), iš dalies ir teorija rodo, rusų kalba graso užslopinti lietuvių kalbą; lietuvių kalbos tarmės bei jų išsidėstymas, dėl „gyventojų migracijų" bei bendrinės kalbos poveikio, sparčiau kinta.

6. Skoliniai

Lietuvių kalboje, kaip ir kiekvienoje kalboje, yra ir svetimų priemaišų, ypač žodyninių skolinių, daugiausia gautų iš kaimyninių slavų ir germanų kalbų.

Iš gudų bei vakarinių rusų skoliniai nevienu laiku gauti: vieni jų atėjo dar prieš 1000 po Kr.; kiti apskritai prieš 1200, kaip k ù b i l a s < gud. k ŭ b ī l ŭ, P ó v i l a s < P a v ī l ŭ, nes vėliau pusbalsiniai ĭ ir ŭ gudų bei rusų kalboje žodžio gale ir tam tikromis aplinkybėmis žodžio viduryje išnyko, o kiti žodžio viduryje išvirto e, o (pastarasis krikščioninis vardas, P o v i l a s, turint galvoje ir istorines aplinkybes, bus mūsų gautas ne anksčiau kaip XI a., patiems rusams 988 priėmus krikštą). Kai kurie gudiškieji skoliniai, susiję su krikščionybe, įsigali lietuvių kalboje dar prieš oficialųjį XIV a. galo Lietuvos krikštą (pvz. V e l ý k o s, K a l ē d o s, g a v ė n i à), nes pastarųjų skolinių nepajėgia išstumti atitinkami jau lenkų nešami žodžiai su iš Lenkijos einančia krikščionybe. 1588 Lietuvos Statutas gudų kalbą pripažino oficialine D. L. K-tijos kalba. XVIII a. gale Lietuvai patekus į Rusijos valdžią, prasidėjo didesnė rusų kalbos įtaka, administracijai ją energingai skleidžiant; tačiau to laikmečio rusiškųjų skolinių palyginti nedaug tepateko į lietuvių kalbą (plg. p a v i e s k à, s l i ē d a v a t e l i s, t e t r ā d ė, u j i ē z d a s), jų nedaug kas ir teprigijo.

Yra lietuvių kalboje skolinių ir iš lenkų kalbos, kurios įtaka ypač reiškėsi nuo Lietuvos krikšto (XIV–XV a.) bei unijos laikų. 1697 lenkų kalba buvo įvesta Lietuvoje oficialine kalba vietoj ankstesniosios gudų kalbos. Iš lenkų kalbos gauta pvz. a f i e r à > a p i e r à, d ū š i à, J ō n a s, p e k l à, p ó p i e ž i u s, ž a l n i ē r i u s ir kt. Kai kurie slaviškieji skoliniai (kaip b a ž n ý č i a, p ō n a s) galėjo į lietuvių kalbą patekti tiek iš gudų, tiek iš lenkų kalbos.

Seniausių germanų skolinių lietuvių kalboje tėra labai maža (pvz. g ã t v ė, m i d ù s, arba m ì d u s). Didesnė vokiečių kalbos įtaka prasideda nuo XIII amžiaus, kada, nukariavęs prūsus, Vokiečių ordinas atsidūrė Lietuvos pašonėje. Kai kurie vokiškieji skoliniai gauti iš vidurinių amžių vokiečių žemaičių kalbos (pvz. b á l k i s, š p u o l ē), o kiti vėliau. Nedidelė dalis germaniškųjų skolinių gauta per Latviją, Latvijos vokiečius (pvz., greičiausia, s t a ř k u s) bei Lietuvos žydus. Daugiausia vokiškųjų skolinių, žinoma, atsirado Vokietijos pasienio, o ypač M. Lietuvos lietuvių kalboje.

Lietuvių kalboje yra žodžių, skolintų ir iš kitų kalbų, jų tarpe, žinoma, ir iš pačių artimiausių, baltų kalbų. Latvybių pasitaiko daugiausia Latvijos pasienio lietuvių kalboje, o kartais ir raštuose (kaip S. Daukanto), pvz. l í e t a „dalykas, daiktas, nauda", m á i t o t i ir kt. Yra kiek skolinių ir iš kitų (išnykusių) baltų kalbų, pvz. n u z u ř d o t i „nužudyti, prapuldyti", p e ĩ z o t i „biauroti, šmeižti, eikvoti" — iš kuršių, b i n(d)z i n ě t i „vaikščioti be darbo, šlaistytis", z l i a ũ k t i „smarkiai tekėti" — iš sėlių, s a v á i t ė — iš prūsų.

Naujaisiais laikais, ypač paplitus spaudai, radijui, televizijai, susidarė palankesnės sąlygos įsigauti į lietuvių kalbą daugiau vad. bendrųjų (tarptautinių) kultūros bei civilizacijos žodžių.

Į lietuvių kalbą iš svetur atėję žodžiai yra ne vienos rūšies. Vienus jų vadiname tiesiog skoliniais, kai žodis esti „visas" paimamas iš svetimos kalbos (kuris ilgainiui gali vis labiau prisitaikyti prie pasiskolinusiųjų kalbos), kaip ã m a t a s (iš vidurinių amžių vok. žem. a m m e t, a m e t), č i ē p a s iš š č i e p a s (skolinto iš lenkų s z c z e p). Kitą skolinių grupę sudaro vertiniai, t.y., kur svetimasis žodis ne pasiskolintas, bet tik išsiverstas pagal kitos kalbos pavyzdį (modelį), kaip Aušros laikais susikurtasis l a ĩ k r a š t i s pagal lenkų c z a s o p i s m o, vok. Z e i t s c h r i f t ir pn.

Nemaža skolinių terandami liet. raštuose ar tarmėse (bet ir jose tolydžio jie kitėja — vieni nyksta, kiti atsiranda). Gera dalis tų skolinių bendrinėje kalboje nevartojama; jie čia buvo pasikeisti lietuviškos kilmės žodžiais, paimtais iš tarmių, senovinių raštų ar ir specialiai susikūrus naujadarų. Tik sovietiniu laikotarpiu vėl imama veisti, ypač raštuose, daugiau rusiškųjų (labiausiai darybinių) skolinių.

Yra ir lietuviškų skolinių kitose kalbose. Tokių skolinių randame ne tik Lietuvoje iš seno gyvenančių kitataučių (gudų, rusų, lenkų, vokiečių, žydų ir kt.) kalbose, bet taip pat ir Lietuvos kaimynų, paprastai Lietuvos pasienio gyventojų tarmė-

se. Šalia kitų, vienas nemenkų tokio skolinimo priežasčių kai kur yra buvęs dalies lietuvių nutautimas bei nutautinimas — pasisavinimas kitos kalbos, įnešant į išmoktąją lietuvybių (lituanizmų).

Tokie skoliniai yra pvz. latvių *ģimene* (< liet. *giminẽ*), *ķirmelis*, lenkų *kump* (< liet. *kum̃pis*), *wagać* (< *vagóti*), Rytprūsių vokiečių *talk* (< *talkà*), *imkə* (< *im̃ki, im̃k*) ir kt. Ypač daug lietuviškų skolinių yra senosios Lietuvos valstybės dokumentuose, rašytuose gudų bei vakarinių rusų ir lenkų kalbomis (žr. K. Jablonskis, Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje 1941). Šie dokumentai išmarginti tokiais iš liet. kalbos paimtais žodžiais, kaip *bitnik* (plg. liet. *bìtinykas*), *dirvan* (liet. *dirvónas*<*dirvānas*, lat. *dirvāns*), *rynklowa*, *rynklow*, *rynklaw* (liet. *riñkliava*), *rogojsz* (liet. *ragaĩšis*), *styrta* (liet. *stìrta*, lat. *stir̃ta*; šis žodis yra patekęs ir į lenkų rašomąją kalbą lytimi *sterta*), *szłaje* (plg. liet. *šlãjos*), *wicina* (plg. liet. *vytìnė*) ir daugelis kitų.

Baltų (taigi ir liet. protėvių) senovėje būta dosnių skolintojų suomių protėviams; tai matome kad ir iš suom. *heimo* (plg. liet. *šeimà*), suom. *heinä* (plg. liet. *šiẽnas*, lat. *sìens*, abu iš **šeinas*), suom. *kerta*, estų *kord* (plg. pr. *kẽrdan* „laiką"), suom., estų *oinas* (plg. liet. *ãvinas*) ir kt. — Kai kurie baltiškieji skoliniai išplitę ir plačiau kitose kalbose. Pvz. iš baltų pasiskolintas *kaušas* (liet. *káušas*, lat. *kaûss*): gudų *kovš*, rusų *kovš*, sen. rusų *kovš'*, ukr. *kovš*. Pastarasis žodis yra patekęs ir į suomių ugrų kalbas (plg. suom. *kauha*) ir kai kurias germanų kalbas (plg. vok. žem. *kousse*, danų *kaus*, švedų *kaus*, *kås*).

6. Bendrinė kalba

Bendrinė kalba (ag. Standard Language, vok. Gemeinsprache; kitose kalbose vartojamas literatūrinės, valstybinės kalbos ar ir dar kitoks terminas) yra tam tikra „sutartinė" kalbos rūšis, skiriama bendriesiems tautos kultūros bei civilizacijos gyvenimo reikalams. Ja apskritai spausdinamos knygos, mokyklų vadovėliai, leidžiami laikraščiai, ji vartojama mokyklose, administracijos įstaigose ir t.t. Šita bendrinės kalbos paskirtis atsiliepia jos pobūdžiui, pirmiausia žodynui bei posakiams, juos suintelektindama; ypač mokslo srityje atskiri žodžiai (terminai) priartėja prie loginių sąvokų, o posakiai — prie sprendimų. Tokia kalba paprastai pasidaro viena kuri dėl politinių, kultūrinių, ekonominių ar kitų priežasčių iškilusi tarmė, dažniausiai papildyta kai kuriais (daugiausia žodyniniais) ir kitų tarmių duomenimis.

Čia ledus teko laužti pirmosios žinomos lietuviškos knygos (1547) autoriui Martynui Mažvydui (†1563). Pats būdamas kilęs iš D. Lietuvos, jis apskritai vertėsi lenkiškuoju (gotiškojo, arba švabachinio, tipo) raidynu bei rašyba. Mažvydas rėmėsi savo gimtosios žemaičių tarmės pagrindu, bet, matyti, stengėsi įtikti ir kitų tarmių lietuviams. Ilgainiui Mažvydo raštuose daugėja aukštaitiškų formų, matyt, ypač dėl to, kad jam teko dirbti M. Lietuvos aukštaičiuose (kunigavo Ragainėje), o M. Lietuvos daug didesnis buvo vakarų aukštaičių negu žemaičių tarmės plotas; be to, Mažvydas turėjo savo raštų bendradarbių nežemaičių, o jo motina, rodos, buvo aukštaitė.

Neilgai trukus vakarų aukštaičių tarmė nusistoja M. Lietuvos raštuose. Tilžėno Jono Rėzos (1576–1629) redaguotas Psalteras Dowido (1625), kurį peržiūrėjo gerai lietuviškai mokančių įvairių parapijų kunigų komisija, stengdamasi vertimą pritaikyti kiek galima visoms M. Lietuvos tarmėms, jau remiasi aukštaičių vakariečių tarme. Tą tarmę, kaip „geriausią ir bendriausią", ją „sutaisyklinęs", kad nebūtų tokio lyčių įvairavimo bei „nenusistojimo", kaip esą gyvojoje žmonių kalboje, galutinai kanonizuoja savo Grammatica Litvanica (1653) Danielius Kleinas (1609–1666), Tilžės lietuvių bažnyčios kunigas. Ją taip pat įvairių tarmių kunigų komisija peržiūrėjo ir aprobavo. Kleinas patikslino ir raidyną: priebalsius stengėsi rašyti apskritai iš kilmės, o balsius iš garsų.

Kleino gramatika turėjo didelę įtaką vėlesnėms M. Lietuvos gramatikoms bei to krašto rašomajai kalbai norminantis.

Po Kleino gramatikos pasirodymo M. Lietuvoj rašomosios kalbos rašyba ir tarmė buvo ilgam laikui supastovintos. Tačiau didelio pastovumo nebuvo žodyne bei posakiuose. Ilgainiui atsiranda vis daugiau germanizmų, nes vokiškoji įtaka palaipsniui stiprėjo. Tačiau neretai svetimybės tebuvo įsigavusios į raštų bei bažnytinę kalbą, bet ne į gyvąją šnekamąją žmonių kalbą.

Fridrikas Kuršaitis (1806–1884), ypač savo lietuvių kalbos gramatikoje tiksliau negu ligtolinės gramatikos aprašęs lietuvių kalbos garsus, siekė didesnio dėsningumo ir rašyboje. Teoriškai, graikų pavyzdžiu, siūlė garsinės rašybos principą, bet praktikoje ir pats laikėsi tradicinės rašybos;

tik jis atmetė pradėjusį kerotis iš vokiečių nusižiūrėtą priebalsių dvigubinimo įprotį ir rašė galūninį ai po minkštojo priebalsio (pvz. arkliai, ne, kaip lig tol, arklei ar arkliei, nes dg. vd. galūnė esanti ai, ne ei).

D. Lietuvoje bendrinės kalbos kelias buvo kitoks. Mat, čia buvo skirtingos negu M. Lietuvoje politinės, religinės bei visuomeninės sąlygos. Be to, vienai bendrinei kalbai greičiau nusistoti D. Lietuvoje kliudė ir tai, kad šios kalbinis plotas buvo didesnis ir jame buvo daugiau įvairių tarmių bei patarmių negu M. Lietuvoje; taip pat čia nebuvo tokio centralizuoto rūpinimosi kalbos norminimu. Todėl čia ilgesnį laiką verstasi sritinėmis bendrinėmis kalbomis, ir tik XIX a. antrojoje pusėje susikuria viena visam kraštui bendrinė rašomoji kalba.

Mikalojus Daukša (m. 1613), pirmasis žinomas D. Lietuvos autorius, rašo savo gimtosios vidurio aukštaičių tarmės pagrindu, kiek įmaišydamas ir kitų tarmių lyčių, ypač žodyninių, be kitko, norėdamas įtikti ir kitų tarmių žmonėms. Būdamas patriotas ir lietuvių kalbos brangintojas, jis stengėsi prireikus naujoms sąvokoms ieškotis lietuviškų žodžių arba pats jų kurtis (pvz. lakštas „gromata", pardostė „mugė, turgus", nuodėmė „griekas", veizdyklė „reginys"). Jis patikslina ir rašybą (pvz. atskiria e siaurąjį nuo plačiojo, o nosiniams, šalia ą, ę, taip pat vartoja į, ų, juos rašydamas apskritai ten, kur ir dabar rašome); žodžius sukirčiuoja, norėdamas palengvinti jų tarimą nelietuvių kilmės kunigams.

Daukšos raštų kalba neįtiko aukštačiams rytiečiams. Todėl Daukšos verstąjį katekizmą nežinomas autorius išverčia rytietiškai (1605).

Konstantinas Sirvydas (m. 1631) savo raštuose nesiremia griežtai kuria viena rytiečių patarme, bet rašo apibendrinta, išlyginta, tam tikra bent rytiečiams skiriama bendrine kalba. Jis gal daugiau negu Daukša stengiasi susirasti ir lietuviškų atitikmenų naujoms bendrinės galbos sąvokoms, neretai kurdamasis naujadarų net ir vad. tarptautinėms svetimybėms pakeisti (plg. kokybė „kvalitetas", protameilis „filosofas", vaikavedys ar vaikavedis „pedagogas").

Po Daukšos ir Sirvydo, nesant žymesnių rašytojų, rašomoji kalba sumenksta, įsiveisia raštuose daug svetimybių, ypač lenkybių (plg. M. Olševskio Broma atwerta ing wiecznasti, 1753). Tačiau tarmės požiūriu raštų kalba tolydžio suka į aukštaičius vakariečius. Čia būdinga, kad vad. lietuviškai lenkiškosios evangelijos (Ewangielie Polskie y Litewskie), kurios nuo XVII a. vidurio buvo kartojamos dar XIX a., jau pačioje XVIII a. pradžioje atsisako rytietinio tarminio pagrindo ir pasirenka vidurio aukštaičių, o paskui ir aukštaičių vakariečių tarmę, nors ir su įvairiais svyravimais bei su kitų tarmių priemaišomis.

XIX a. aukštaičių vakariečių tarmė vis labiau ima įsigalėti raštuose. Nors to amžiaus pradžioje ir viduryje dar esama ir kitų tarmių pagrindu rašančių autorių (pvz. Strazdas rašo rytietiškai, S. Daukantas, ypač iš pradžių, pajūrio žemaičių tarme), vis dėlto juo toliau, juo labiau linkstama į vakarų aukštaičių tarmę; ypač tų autorių, kuriems rūpėjo, kad jų raštai būtų paskaitomi įvairių lietuvių. Toks rūpestis pvz. turėjo būti nesvetimas vysk. Motiejui Valančiui (1801–1875), kuris, nors būdamas pajūrinis žemaitis, ilgainiui ima vengti didžiųjų žemaitybių, sunkinančių jo raštus paskaityti aukštaičiams, todėl pvz. dažniausiai rašo aukštaitiškai galūninius ai, ei, ui; nors ne taip nuosaikiai, vietoj savo tarmės dvibalsių ei, ou vartoja aukštaitiškuosius atitikmenis ie, uo, neretai ir vietoj žem. minkštųjų d, t (< dj, tj) rašo dž, č (Valančiaus rašo: dż, cz), kartais prieidamas iki hipernormalizmų (pvz. macze „matė", mergajcze „mergaitė").

Tarmės pasirinkimas bendrinei kalbai buvo gyvas maždaug iki Aušros (1883–1886). Vienas svarbiausių teorinių bandymų tam klausimui spręsti buvo daromas Antano Baranausko (1835–1902), kuriam XIX a. pirmam teko pradėti (1871) sistemingai dėstyti lietuvių kalbą Kauno kunigų seminarijoje. Kadangi kiekvienam lietuviui vis savoji tarmė atrodanti už kitas geresnė bei gražesnė, o, antra vertus, nei viena jų neturinti visų lietuvių kalbos lyčių, tai, kuriant bendrinę kalbą, tenką remtis visomis tarmėmis. Ypač garsyne tenką išsivesti bendrąsias lytis (pvz. iš tarminių lyčių vāká, vaiká, vaikai būtų pasirinkta vaikai, nes iš šios lyties, kaip iš bendro kelmo, čia visos kitos tarminės lytys išriedėjusios). Tuo keliu eidamas, Baranauskas faktiškai ir priėjo aukštaičių vakariečių tarmę, nes joje garsynas išlikęs senesnis bei sveikesnis. Tačiau taip sudaryta jo bendrinė kalba teturėjo būti tik rašomoji, o šnekamosios bendros Baranauskas nepripažino: kiekvienas galįs kalbėti savo tarme, o klierikai, kunigais išėję, turį išsimokyti tą tarmę, kur kunigausią, ir ja pamokslus žmonėms sakyti. Ta-

čiau gyvenime ir pats to reikalavimo nemokėjo pritaikyti.

Tarmės, o taip pat ir norminių lyčių klausimas ypač suaktualėja XIX a. antrojoje pusėje, kada iš liaudies kilę inteligentai ruošiasi liaudies švietimui, rašyti raštus ir leisti periodinius leidinius, visiems lietuviams paskaitomus. Aukštaičių vakariečių tarmė priimama rašomosios kalbos pagrindu Maskvos lietuvių studentų leistame hektografuotiniame laikraštėlyje Aušroje (1880–1881), o nuo spausdintojo Aušros laikraščio ji apskritai jau galutinai įsigali raštuose.

Šalia tarmės klausimo, XIX a. buvo labai gyvas reikalas turėti savų žodžių naujoms sąvokoms, ypač ėmus rašyti įvairių sričių specialių raštų (agronomijos, ekonomijos, kalbos ir kt.) ir, tautinei sąmonei kartu su tautiniu atgimimu kylant, ryžtantis kratytis svetimybių bei barbarizmų ir jiems susirasti lietuviškų pakaitų. Todėl daugelio autorių ieškomasi savų, lietuviškų žodžių iš tarmių, senesniųjų raštų arba ir, kaip bemokant, kuriantis naujadarų. Tokių naujadarų vartoja S. Daukantas (pvz. *laikrodis* „dziegorius", *vienvaldis* „diktatorius"), A. Baranauskas (*dógodis* „hipotezė", *rašýba* „ortografija" *tarmẽ* „dialektas"), K. Jaunius (*bū̃dvardis* „nomen adjectivum", *priegaidė* „accentus", *santaikà* „sintaksė") ir kt. Ypač kalbos grynumas bei naujadarų ieškojimas rūpėjo prūsinei Aušrai, kurioje buvo paskelbtas šūkis: šalin germanizmus ir slavizmus! Jos ne tik buvo kratomasi vad. barbarizmų, bet net ir bendrieji kultūros žodžiai (skoliniai) neretai ryžtasi lietuvinti (*dirbtuvas* „mašina", *krautuvė* „muziejus", *mokintuvė*, arba *mokslavietė* „mokykla", *tėvynininkas* „patriotas" ir kt.).

XIX a. nemaža dėmesio kreipta ir į rašybos bei raidyno tvarkymą. Nevienam D. Lietuvos autoriui pačiam teko spręstis ir rašybos reikalus, nes iki tol čia nebuvo nei bendros nusistojusios, nei nuosakios rašybos, juoba kad neturėta ir geros, autoritetingos D. Lietuvai pritaikytos gramatikos, kuri būtų norminusi ir rašybą. Įvairių autorių teikiami vienoki ar kitoki rašybos bei raidyno tobulinimo siūlymai. Kai kurie mėgina įsivesti daugiau specialių rašmenų kuriems, kartais tarminiams, garsams (S. Daukantas, J. A. Pabrėža). A. Schleicheriui (1821–1868) ėmus vietoj w vartoti v, pastarąjį priima Jonas Juška (1815–1886), kuris taip pat siūlo š, č (arba su taškais viršuje) lenkiškiesiems sz, cz pakeisti, priebalsių minkštinimui akūto ženklą priebalsio dešinėje viršuje (*tekin'o* „tekinio"). Tačiau A. Baranauskas pasilaiko tradicinius lenkiškuosius cz, sz, ł ir w, nes žmonės esą prie jų pripratę. Jis rašo vad. nosines ne tik tose vietose, kur ir dabar rašome, bet, remdamasis tarmių liudijimu, vietoj dabartinės bendrinės kalbos galūninių a, e rašo ą, ę ten, kur jų garsai kilę iš *an, *en: su *ranką* (< **rankā́n*), su *katę* (< **katḗn*), vėliau ir vs. vt. *laukę* (< **laukén*), dg. vt. *rankosę* (< **rañkāsén*). Iš kilmės rašo ir galūninius a bei ai po minkštųjų priebalsių: *gaidžiai*, *jaučiai* (Baranauskas rašo šleicheriškai: *gaidżai*, *jauczai*), nes minkštieji d, t tik prieš a pavirstą dž, č. Aušra, kad ir svyruodama, pradeda vartoti v, l (vietoj kietojo ł), č, š (ir tos pat formos ž), kartais ir ū (ilgajam balsiui). Pagaliau Petro Kriaušaičio (J. Jablonskio bei P. Avižonio) Lietuviškos kalbos gramatikoje (1901) duodamas toks pat raidynas, kaip ir šiandien vartojamas, o priebalsių rašyba čia priimama apskritai kilminė.

Svarbiausias dabartinės bendrinės kalbos tvarkytojas, supastovintojas XIX a. gale ir XX a. pradžioje buvo Jonas Jablonskis (1860–1930), neretai populiariai vadinamas lietuvių rašomosios kalbos tėvu. Būdamas specialų kalbotyros mokslą išėjęs lingvistas bei rūpindamasis visuomeniniais reikalais, stojęs į darbą XIX a. gale, kada dabartinė bendrinė kalba kūrėsi, atsargiai ir neatlaidžiai dirbdamas, daugiausia jis ją ir padarė tokią, kokia ji buvo ypač pradžioje Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Nemaža jis sukūrė bei parinko naujadarų, kurių daug prireikė nepriklausomybę atstačius, kada įvairioms, ypač mokslinio, technikinio bei valstybinio gyvenimo sritims reikėjo ieškotis savo kalboje atitikmenų. Jablonskio sukurti ar aprobuoti yra pvz. šie žodžiai: *antžmogis* „Übermensch", *bendradarbis*, *degtukas*, *rašalinė*, *raštingas* „mokąs rašyti bei skaityti", *teismas*, *turinys* „table of contents; Inhalt", *vandenilis*, aritmetikos *uždavinynas* ir daugelis kitų. Jis taip pat, remdamasis gyvosios žmonių kalbos dėsniais, taisė nevykusius, netaisyklingus kitų sudarytus žodžius (teikdamas pvz. *ateitis*, *nedarbas*, *rašytojas* vietoj kitų *ateitinė*, *bedarbė*, *rašėjas*) ir rinkosi naujoms sąvokoms žodžių iš žmonių kalbos, pakeisdamas kiek jų reikšmę. Pvz. toks parinktinis žodis yra *mokinys* „učnius, Schüler, pupil", kuriuo žmonių kalboje vadintas besimokąs arti jaunas jautukas, nors vietomis jau bu-

vo vartojamas ir dabartine reikšme; **viršininkas** „načalninkas, Vorsteher, Vorgesetzter, head, superior", rytiečiuose reiškią skerdžių ir kt.

Bendrinės kalbos tvarkymo darbą, jos norminimą Jablonskis rėmė tam tikrais pagrindais, kurių pats sistemingai plačiau nėra išdėstęs, tačiau juos galima susivaikyti iš jo kalbos vadovėlių bei kalbos taisymų. Vienas tų principų yra tas, kad lietuvių bendrinė kalba apskritai turinti remtis ne tarmių derinimu, kaip Baranausko ir Jauniaus buvo manoma, bet vienos — tuo metu jau įsigalėjusios — vad. suvalkiečių tarmės pagrindu, o antras — kad bendrinė kalba (pirmiausia jos kaitybinės lytys) turi būti pagrįsta vad. „žmonių kalbos" (svetimų įtakų nesužalotos) dėsniais. Pastarasis principas ypač buvo svarbus anuo metu, kada mūsų bendrinė kalba ryškiau ėmė formuotis, o raštų autoriai, išėję mokslus nelietuviškose mokyklose, nebuvo pakankamai susipažinę su lietuvių kalbos bei jos vartosenos pagrindais. (Jablonskio raštai, 5 tt., red. J. Balčikonio, išsp. 1932–36; Jablonskio rinktiniai raštai, 2 tt., red. J. Palionio, išsp. 1957–59).

Nors Jablonskio vaidmuo bendrinės kalbos kūryboje bei norminime ir buvo labai didelis, tačiau, žinoma, ne jo vieno pastangomis tas darbas buvo atliktas. Čia prisidėjo ir Kazimieras Būga (1879–1924), ypač sprendžiant kai kuriuos rašybos klausimus, nustatant kai kurias žodynines bei lietuviškų tikrinių vardų lytis; taip pat įvairios komisijos (kaip terminologijos, rašybos), Lietuvių Kalbos Draugija (žr. LE XVI 50–51), leidusi bendrinės kalbos reikalams mėnesinę Gimtąją Kalbą, ir kt.

A. Bezzenberger, Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und XVII. Jahrhunderts 1877; *P. Jonikas,* Lietuvių kalbos istorija 1952; *J. Kantrimas,* Lietuvių kalbos gyvatos raida Maž. Lietuvoje (Aidai 18 1948); *P. Skardžius,* Lietuvių kalba, jos susidarymas ir raida (Tremties metai 1947).

Papildomos informacijos kai kuriais lietuvių kalbos istorijos klausimais galima rasti atitnkamuose kitų LE tt. straipsniuose; be to, eilėje kitų veikalų, pvz.: *K. Alminauskis,* Germanismen des Litauischen I 1934; *P. Arumaa,* Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina 1933; *K. Būga,* Lietuvių kalbos žodynas (įvadas) 1924–25 (pakartota jo Rinktiniuose raštuose III 1961); ('') Rinktiniai raštai 1958–61 (3 tt.); *J. Endzelīns,* Baltu valodu skanas un formas 1948 (liet. Baltų kalbų garsai ir formos 1958); ('') Ievads baltu filolog'ijā 1945; ('') Lettische Grammatik 1923 (ir kiek papildyta Latviešu gramatika 1951); *V. Falkenhahn,* Der Übersetzter der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer 1941; *E. Fraenkel,* Litauisches etymologisches Wörterbuch 1962–1965; ('') Syntax der litauischen Kasus (Tauta ir Žodis IV–V 1926–28); ('') Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen 1929; *J. Gerullis,* Baltische Völker (Reallexikon der Vorgeschichte I 1924); ('') Mažvydas 1922 (ir vok.: Mosvid 1923); ('') Senieji lietuvių skaitymai I 1927; *P. Jonikas,* Nuo Mažvydo iki Jablonskio (Literatūra, Chicagos Liet. Literatūros D-jos metraštis 1950); Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai 1957; *J. Kabelka,* Kristijono Donelaičio raštų leksika 1964; *A. Klimas,* Balto-Slavic or Baltic and Slavic (Lituanus 2 1967); *B. A. Larin,* Kratkij istoričeskij obzor litovskoj leksikografii (Leksikografičeskij sbornik II 1957); *A. Lyberis* ir *K. Ulvydas,* Lietuvių literatūrinės kalbos leksikos praturtėjimas tarybinės santvarkos metais (Literatūra ir Kalba III 1958); Lietuvių kalbos gramatika (vyr. red. K. Ulvydas) 1965; Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida (Lietuvių Kalbotyros Klausimai VII 1964); Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. feodalizmo epocha (red. K. Korsakas ir J. Lebedys) 1957; *A. Margeris,* Amerikos lietuviai ir angliškųjų skolinių žodynas 1956; *J. Otrębski,* Gramatyka języka litewskiego 1956–; ('') Teksty litewskie I–II 1957–59; Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1653 (red. J. Kruopas ir kt.) 1957; Prūsų kalbos paminklai (paruošė V. Mažiulis) 1966; *A. Sabaliauskas,* Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai (Lietuvių Kalbotyros Klausimai VI 1963); *A. Salys,* Kelios pastabos tarmių istorijai (Archivum Philologicum IV 1933); ('') Lietuvių kalbos tarmės [2]1946; ('') The Russianization of the Lithuanian Vocabulary under the Soviets (Lituanus 2 1967); *A. Senn,* Einiges aus der Sprache der Amerika-Litauer (Studi Baltici II 1932); ('') Handbuch der litauischen Sprache 1958–66; *P. Skardžius,* Daukšos akcentologija 1935; ('') Lietuvių kalbos žodžių daryba 1943; ('') Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen (Tauta ir Žodis VII 1931; ir atskirai); *S. M. Slavočinskis,* Giesmės tikėjimui katalickam priderančios 1646 (paruošė J. Lebedys) 1958; *F. Specht,* Šyrwids Punktay sakimu 1929; *Chr. S. Stang,* Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas 1929; ('') Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen 1966; *V. Thomsen,* Beröringer mellem de finske og baltiske (litauisk-lettiske) Sprog 1890 (vok. vert.: Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen 1931); *R. Trautmann,* Die altpreussischen Sprachdenkmäler 1910; *Z. Zinkevičius,* Lietuvių dialektologija 1966; ('') Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai 1957. — Lietuvių kalbos leksikos raida (Lietuvių Kalbotyros Klausimai VIII 1966); *J. Palionis,* Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. 1967.

ASMENVARDŽIAI IR VIETOVARDŽIAI

PETRAS JONIKAS

Stp.: LAS — Lietuvos administracinis-teritorinis suskirstymas 1959 m. vasario 1 dienai, 1959; LAV — Lietuvos apgyventos vietos, pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys, 1925

Lietuvių asmenvardžiai ir vietovardžiai sudaro dalį lietuvių kalbos vardyno, kiek skirtingo nuo bendrinio jos žodyno savo sandara ir raida. Tačiau tos srities tyrinėjimas dar netoli tepažengęs. Be kitko, ypač kai kurioms sritims trūksta mokslo tikslams paruoštų pilnesnių vardyno rinkinių, o pačią vardyno klasifikaciją dar mėginame darytis.

Lietuvių asmens vardų istoriniuose šaltiniuose ima rodytis apskritai apie XIII a., o vietovardžių vienas kitas ir anksčiau.

Jie paprastai užrašytojų svetimtaučių prisitaikomi prie savo kalbos įpročių arba ir šiaip neretai iškreipiami bei sudarkomi.

1. Asmenvardžiai

Šiandien kiekvienas lietuvis vadinasi vardu ir pavarde. Tačiau tokie asmens pavadinimai, tikriniai asmens vardai (asmenvardžiai) tik po ilgesnės raidos tesusidarė. Pavardės esama vėlesnės negu vardo; tai matyti jau ir iš pačios p a v a r d ẽ s lyties (t.y. kas eina p õ v a r̃ d o).

Istoriniai šaltiniai rodo, kad lietuvis žiloje senovėje tesivadino vienu vardu. Pvz. viename 1390 dokumente žemaičiai vadinasi vienais asmenvardžiais: Bymantas, Daukšas, Einoras, Gedas, Mažibutas, Pamplys, Ragelis, Ramavydas, Surgaila, Tylenis... (išvertus šių dienų rašyba). Bet kai žmonių padaugėjo, atsirado daugiau vienavardžių, teko kaip tiksliau tokį vienavardį skirti nuo kito tokio, ypač dokumentuose. Tada imamas prie vardo dėti koks skiriamasis požymis, prievardis. Plg. vieno 1406 dokumento užrašymus: Mynnegawde Wangsten bruder (= Minigaudas Vangsčio brolis), Mynnegail Gawdrutten zoen (= Minigaila Gaudručio sūnus) arba XVI–XVII a. inventoriuose: Mikałojus kalwis; Mikuc nowosiad niedawny (= Mikutis nesenas naujakurys); Petruć Szczepuciowei mąž (= Petrutis Ščeputienės vyras); Zygmunt Pawłow zięc (= Zigmantas Povilo žentas) ir kt. Pavardžių pobūdžiui darytis taip pat turėjo įtakos luomo, visuomeninio postovio ir kiti papročiai bei sumetimai.

Apskritai, iš anokio prie asmens vardo dedamo dar kito išskiriamojo vardo, prievardžio (ar kelių) ir išriedėjo pavardės. Tas atsitiko ne iš karto. Iš pradžių tie prievardžiai dar nebuvo pastovūs, kitėjo kartu su jų nešiotoju. Bet ilgainiui jie liko vaikų paveldimi iš tėvų, ir taip virto pastoviomis, tikromis pavardėmis.

Vienas ryškesnių atvejų, kada lietuvių asmens pavadinimai ima skirtis į vardo ir pavardės grupes, iškyla su lietuvių krikštu (apie XV a. pradžią), lietuviams per krikštą gavus krikščioniškus vardus šalia senųjų lietuviškųjų. Pvz. Vytauto Didžiojo didikai rašosi: Michael alias Minigailo (= Mykolas kitaip Minigaila), Albert andirs Monywyd (= Albertas kitaip Manivydas) ir kt. Ilgainiui tokie du vardai, greta stovėdami, išleidus jungiamąjį jų žodelį, ėmė virsti dabartiniu vardu (krikštavardžiu) ir pavarde: Mikalojus Bylimanas, Jonas Gostautas — jau randami 1413 Horodlės aktuose šalia kai kurių kitų vienavardžių.

Vardus bei krikštavardžius lietuviai nešioja kartais lietuviškus (kaip Al̃girdas, Kęstùtis, Výtautas), bet paprastai tarptautinius, ir kitų tautų vartojamus, krikščioninius vardus. Tačiau per krikštą Kat. Bažnyčia paprastai pageidauja prie tautinio vardo pasirinkti ir šventojo vardą. Kai kurie krikštavardžiai lietuvių skolinti iš sen. rusų kalbos dar prieš XIII a. (kaip Póvilas iš Pavĭlŭ), bet neretai gauti per lenkus. Šių pastarųjų nevienas atėjo pas mus pradėjus plisti Lietuvoje krikščionybei, nes tų krikštavardžių forma rodo juos skolinus tuo metu, kai lenkų kalboje ilgieji balsiai tebebuvo skiriami nuo trumpųjų, tad apskritai ne vėliau kaip XVI a. (pvz. Dóvydas iš Dāwīd, Mýkolas iš Michał).

Kitų tautų visuomenėje gyveną lietuviai neretai dėvi ir tų tautų įprastas pirmųjų vardų, krikštavardžių lytis. Pvz. JAV gimę lietuviai nevienas turi vardus Alice, Frank, Jack, John ir kt.; o į šį kraštą atvykę kartais pasivadina ir tik tariamais angliškais savo vardų atitikmenimis (kaip Casey vietoj Kazìmieras, Kazỹs ar Stanley vietoj Stanìslovas, Stasỹs).

Senoviniuose šaltiniuose (ypač XIII–XV a. dokumentuose, kronikose ir pn.) randame ir lietuvių moterų asmenvardžių, kurių dalis yra daugiau ar mažiau skirtinga nuo vyriškųjų. Pvz. Alna, Birutė, Dulvė, Eisulė, Gedenė, Ilmė, Jaurė, Kinė, Kintvilė, Klevė, Ringailė, Vaiša, Vyga ir kt.

Pačios lietuvių pavardės ilgą laiką svyravo, kol nusistojo XVII–XVIII a., bent oficialiniuose dokumentuose. Jos anksčiau atsirado ir supastovėjo diduomenėje negu žemesniajame visuomenės sluoksnyje — baudžiauninkuose ir valstiečiuose. Moterys XVII a. bažnyčios metrikose dar dažnai rašomos vienais asmenvardžiais su kaimo vardu.

Dabar lietuvių asmens pavadinimai paprastai susidaro iš dviejų narių — vardo bei krikštavardžio ir pavardės. Žiloje senovėje, kaip matėme, lietuvis tesivadino vienu vardu, o tik ilgainiui atsirado dviejų ar ir daugiau narių asmens pavadinimas. Sakysime, viename XV a. vidurio Lietuvos Metrikos dokumente įrašyta didžiausias daugumas vienavardžių ponų (kuriems duodami žmonės Žemaičiuose): Astikas (Ostik), Byvainis, Eirimas, Gedvilas, Jokūbas, Kantautas, Mažeika, Mažirimas, Naibutas, Nemiras, Pikelis, Taujenis, Vėžys, Visimantas ir kt.; ir tik vienas kitas dvivardžių: Galiginas Astikavičius, Daugirdas Belevičius, Jonas Kęsgaila, Žemaičių seniūnas. Dar plg. Jonas Jono Narbutas iš Nemenčinės (Johannes Johannis Narbuth de Nyemenczyn, 1461 įsirašęs studentu Krokuvos universitete), Motiejus Macaitis, Jokūbas Janavičius Tautvilas, Jakštelis Kukaitis

(visi trys 1567 kariuomenės sąrašo žemaičių bajorai), Stanislovas Janavičius Burba Gervydas (Žemaičių žemininkas 1589). Tačiau žemesniojo luomo žmonės paprastai tesivadino vienu asmenvardžiu, o vėliau ir trumpesnėmis, nepasižyminčiomis asmens pavadinimo narių gausumu pavardėmis. Pvz. XV amžiaus viduryje Daukantui Vidūklėje duodami keturi žmonės: Vaiša, Spučius, Pukša ir Kelpšys. XVI a. gale viename Ukmergės pavieto kaime gyvena dvarui priklausą gyventojai: Motiejus Graželis, Stanislovienė našlė, Stasius aludaris (Stas piwowar), Jonas Šileika, Čepas Pagrandis, Stasys Šukelis, Urbonienė našlė dailidienė (Urbanowa wdowa doylidowa) ir kt.

Kaip minėta, ilgesnį laiką pavardės nebuvo nusistojusios. Todėl kartais net to paties asmens pavadinimas galėjo būti čia ilgesnis, čia trumpesnis. Štai viename 1637 teismo akte Mikalojaus Daukšos tėviškės, Babėnų, bajoras rašomas ar rašosi: Samuel Stanisławowicz Jasowicz Babianski, o kitoje vietoje tame pačiame dokumente jau: Samuel Jasowicz Babianski arba ir Samuel Jasowicz.

XV, XVI, net XVII a. lietuvių asmens pavadinimams būdinga, kad pirmuoju vardu (dabartinio krikštavardžio vietoje) tada neretai eina šių laikų pavardės: Daugirdas Belevičius, Juška Rimavydavičius (abu XV a.), Gedvilas Rimeikavičius, Jakas Račius, Jonikas Norvydaitis, Vytartas Kapšaitis (visi keturi XVI a.), Balčius Stasaitis, Čepas Janulionis, Gavėnas Šimkonis, Urbutis Motiejaitis (visi pastarieji XVII a.) Taip yra dėl to, kad čia pirmojoje vietoje ir stovi senasis asmenvardis arba ir krikštavardis (bet pastarasis tik tokios formos, kuri šiandien irgi paprastai pavarde beeina), o antrojoje — tėvavardinis ar kitoks prieduras (apie šiuos vėliau).

Darybos požiūriu lietuvių pavardes bei asmenvardžius galima skirti į tris grupes. Viena jų tai vienakamieniai, šiandien bepriesagiai bei bepriešdėliai vardai, kaip Žũkas, Báitis, Kedỹs, Rugà, Pémpė, Nõrkus, Šer̃nius.

Kitą grupę sudaro priesaginės ir priešdėlinės pavardės bei asmenvardžiai. Priesaginių pavyzdžiai: Grùmadas (: Grùmas), Dalindà, Tiliñdis, Barstéiga, Kančiūgà, Aukštiẽjus, Toleĩkis, Bražìškis, Bir̃bilas, Kabáila, Kuĩteklis, Bal̃trumas, Per̃kamas, Kálvanas, Beržìnis, Jurkýnas, Barasà, Gãdusas (: Gãdūnas), Daukšà, Grigìšas, Bẽnetas (: Benỹs), Keliuõtis, Gaĩdentas, Míelavas, Dárgužas ir kt. Dažniausiai vartojamos priesagos yra -ikas, -ukas, -iškis, -elis, -ėlis, -ėnas, -ynas, -onis, -ūnas, -aitis ir kt.

Netekėjusių moterų pavardės dabar sudaromos iš vyriškųjų, prie pastarųjų kamieno pridedant priesagas -aitė (Daugirdáitė), -ytė (Čiurlýtė), -utė (Šimkùtė), -iūtė (Kubiliū̃tė). Tačiau tarmėse esama tų moteriškų priesagų daugiau ir jos savo daryba neretai skiriasi nuo bendrinės kalbos (plg. Šimkūnaitė, Šimkūnaičia, Šimkūnytė, Šimkūnutė, Šimkūniūtė, Šimkūnūčia, Šimkūniūčia, Šimkūnikė, Šimkūnukė, Šimkūniukė, Šimkūnalė, Šimkūnėlė, Šimkūniotė, Šimkūniokė...).

Tekėjusių moterų pavardėms vartojama priesaga -ienė, o -u- bei -ju- kamienams daugumo lietuvių sakoma priesaka -(i)uvienė: Bar̃tkuvienė, Šal̃čiuvienė (tačiau ilgesnėms kaip dviejų skiemenų pavardėms čia paprastai irgi -ienė: Mickẽvičienė). Ši priesaga tik vėlesnėje raidoje įsigalėjo.

Dar XVII a. suaugusių moterų pavardės bažnyčios metrikose turi galūnę -ė: Kedė (: Kedỹs), Elena Derkintė (: Derkiñtis), Marijona Raudė (:Raudỹs). Užnemunėje ir dabar kartais -ė galūnė pavartojama subrendusiai, kartais senstelėjusiai merginai (pvz. Balčiūnė). Tačiau tame pačiame XVII a. Lietuvos inventoriuose jau randame tekėjusių moterų pavardžių su dabartine priesaga -ienė (plg. Motiejienė Malvienė, našlė 1673), o krikštijamoms mergaitėms ir XVII a. metrikų knygose vartojama priesaga -aitė (Raudaitė).

Palyginti netaip gausu priešdėlėtinių pavardžių, kaip Bepir̃štis, Neláimiškis, Nuopẽnas, Pakal̃niškis[1], Ùžupis.

Trečią grupę sudaro sudurtinės pavardės bei asmenvardžiai: a. Aukštikalnis, Didžbalis, Drūtjonas, Ketùrakis, Pùskepalaitis, Šešplaũkis, Vienažindỹs, Žiemmitỹs; b. Bùt-rimas, Mìn-daugas, San-gáila, Vìs-girdas.

Seniausias yra pastarasis (b) pogrupis. Tai vad. senoviniai dvikamieniai asmenvardžiai, pažįstami ne tik baltų, bet apskritai ir kitų indoeuropiečių. Plg. lat. Visvaldis, pr. But-rymme, rus. Vse-volod, vok. Kon-rad, gr. Theó-dōros, sen. ind. Vasu-datta. Būdinga šiokių dvikamienių vardų ypatybė yra ta, kad jų sandai gali keistis vietomis, pvz. Mañt-vydas: Výd-mantas, Rìm-kantas: Kant-rìmas, Taũt-minas: Mìn-tautas. Senovėje tokių dvikamienių vardų turėta jungiamasis balsis -i- arba -a-: Gediminas, Minigaila, Rimavydas. Ilgainiui tas balsis yra iškritęs (Gedmìnas, Mingáila, Rìmvydas). Šiokie dvikamieniai asmenvardžiai paprastai yra -a- kamieno (Býtautas, Sañgailas, Vìskantas) arba ir -o- kamieno (Mingẽla, Sangáila, Vìskanta) ir

[1] Ir Pakalnìškis. Čia ir kitur pavyzdžiams teduodamos paprastai vienerios kirčio bei priegaidės (taip pat darybinės ir kaitybinės) lytys.

savo daryba nesiskiria nuo tokių bendrinių žodžių, kaip a ū s k a r a s (seniau ir a u s ì- k a r a s) šalia a ū s k a r a. Vėliau buvo imta darytis ir išvestinių -ja- kamieno asmenvardžių (Bytaũtis, Mingẽlis), kurie vėl yra tokios pat darybos, kaip b ì t k r ė s- l i s, b u k n õ s i s, v i l n õ n i s šalia b ì t- k r ė s l a s, b u k n o s à, v ì l n o n a s.

Atrodo, būta šios rūšies senovinių liet. asmenvardžių, sudėtų ne tik iš dviejų, bet ir iš trijų sandų (pažįstamų pvz. sanskrite), kaip E i-t a u t-v i l-, G e s-m a n-t a u t-.

Kadangi ilgi dvikamieniai asmens vardai kasdieniniame (ypač šeimos) gyvenime neretai buvo nepatogūs, iš jų jau seniai yra išriedėję trumpiniai (trumpintiniai) vienakamieniai, kaip Gẽdas (plg. pr. Jede vietoj *Gede) šalia Gẽd-kantas (pr. Gedkant, Getkant), Ged-vìlas; Kañtas (pr. Cante) šalia Kant-rìmas, Kant-mìnas (pr. Kante-mynne) ir kt. Tokie trumpiniai asmenvardžiai jau seniai imta vartoti ir su įvairiomis priesagomis, kaip Gedùtis, Gedeikà, Gedeĩkis, Gedìkas (pr. Gedute, Gedeyke, Gedeyko, Gedike) ir kt.: Gẽdas. Tačiau vienakamieniai vardai yra ne vien trumpinimo keliu atsiradę iš dvikamienių: dalis vienakamienių vardų yra paveldėta iš žilosios senovės, kaip ir anie dvikamieniai asmenvardžiai.

Daugelio pavardžių bei asmenvardžių pirmykštė reikšmė šiandien jau yra išblėsusi arba ir visai pasidariusi nebeaiški, ir pavardė tėra dabar lyg etiketė, skirianti vieną kurį asmenį nuo kito[2]. Nebeaiškios reikšmės šiandien yra tokios pavardės, kaip Bỹkšas, Paknỹs, Váira; arba pirmieji sandai šiokių senovinių dvikamienių asmenvardžių, kaip Gós-tautas, Ký-mantas.

Apskritai, pavardės yra kilusios iš bendrinių žodžių. Kai kurios jos savo lytimis ir visai sutampa su bendriniais, pvz. Avižà: a v i ž à, Juodãkis: j u o d ã k i s, Kẽpalas: k ẽ p a l a s, Rãčius: r ã č i u s, Vil̃kas: v i l̃- k a s. O senieji dvikamieniai taurieji asmenvardžiai, rodos, bus buvę sukurti pirmiausia iš poetinės kalbos priemonių.

Aiškiosios lietuvių pavardės — reikšmės bei kilmės požiūriu — yra įvairių rūšių, kurių bent svarbesnes čia paminėsime. Viena jų rūšis tai dalis dvikamienių asmenvardžių, paveldėtų iš žilos senovės, paprastai turėjusių taurą reikšmę; jais buvo išsakomi tėvų linkėjimai naujajam šeimos nariui, tikint magiška vardo galia, galinčia veikti vaiko likimą. Senovės lietuviai neretai vardus darėsi iš šių kamienų: (-)gail-, (-)gėl-, (-)gil- (gailėti, gelti, gilti), (-)ged-, (gedėti), (-)geid-, (-)geis- (geisti, geidė), (-)gin- (ginti), (-)gird- (girdėti), (-)kant-, (-)kint- (pakanta, kentėti), (-)mant-, (-)man-, (-)min- (manta, mantus „išmanus", miñti), (-)nor- (noras, norėti), (-)ram-, (-)rim- (ramus, rimti), (-)taut- (tauta „tauta, kraštas"), (-)vaiš-, (-)vieš- (vaišės, viešėti), (-)vil- (viltis), (-)vyd- (išvysti, išvydo) ir kt. Iš šiokių kamienų ir atsirado Gedvìlas, Giñtautas (Taũtginas), Mañtvydas, Vaišnóras, Vìsgirda ir kt. asmenvardžiai bei vėlesnės pavardės. Pradėjus įvairiaip grupuoti kuriuos nors labiau pamėgtus šios rūšies sandus, ilgainiui susidarė dvikamienių asmenvardžių, kurių šie sudedamieji elementai bei jų eilė nebūtinai bereiškė logiškos sąsajos posakį, juo labiau, kad paskui ir kai kurių sandų reikšmė išblėso. Šiokiuose lietuvių asmenvardžiuose atsispindi gailystos, kančios, išmonės, vilties, ramybės, savo gimtinės ,tautos bei krašto meilės, vaišingumo ir kt. sąvokos, būdingos lietuviams ir čia daugiau ar mažiau besiskiriančios nuo kitų tautų dvikamienių asmenvardžių[3].

Šie dvikamieniai asmenvardžiai, kurie bene daugiau diduomenėje bus buvę išplitę, ilgainiui, kai jau vardui nebeteikta magiškos jėgos, galinčios veikti jo nešiotojo likimą, ėmė nykti, o jų vietoje rinktasi paprastesnių vardų iš kasdieninio gyvenimo. Prie to nykimo prisidėjo ir svetimoji (ypač slaviškoji) įtaka. Šie paprastieji asmenvardžiai irgi jau iš seno buvo pažįstami pirmiausia paprastuosiuose, žemesniuosiuose visuomenės sluoksniuose.

Vienavardžiai žmonės ilgainiui galėjo būti skiriami vienas nuo kito pagal tėvo vardą, taigi prie asmens vardo pridedant tėvavardį su priesagomis -aitis (plg. p o n á i- t i s „pono vaikas, sūnus"), -onis (plg. d i e- v o n ì s „Dievo sūnus"), -ūnas (plg. k a- r a l i ū n a s „karalaitis įpėdinis, karaliaus sūnus") ir kt. Taip atsirado pvz. Eitmináitis (= Eitmìno sūnus), Vaičáitis, Daukšónis, Šimónis, Tautkū́nas, Vaičiūnas. Tam pačiam reikalui, dėl slaviškosios įtakos, vartotos ir priesagos -avičius, -evičius. Tėvavardiniai asmens pavadinimai iš pradžių dar nebuvo tikros pavardės, nes jie tada buvo nepastovūs — vis keitėsi pagal tėvo vardą. Štai 1616 Jaunodavos dvareliui (Kaltinėnų apl.) priklauso duoklininkas Jonas Talminaitis (Jan Talminaytys), o jo sūnus vadinasi Valentas Jonaitis; kitas to pat dvarelio valdinys Martynas Vosgis, o jo sūnus — Jonutis Martynaitis.

---

[2] Šiame straipsnyje ilgiau sustojama ties tikrinių vardų reikšminėmis grupėmis. Jomis labiau domimasi platesnių visuomenės sluoksnių.

[3] Kai kas pastaraisiais laikais linkęs daugelį šiokių dvikamienių asmenvardžių (ypač diduomenės nešiotų) laikyti germanų kilmės vardais. Bet tai anaiptol dar nėra įrodytas dalykas.

Šiandien daug lietuvių nešioja krikštavardines pavardes, atsiradusias daugiausia per tėvavardžius. Pvz. iš krikštavardžio J ù r g i o, mūsų gauto per sen. rusų bei gudų kalbą įvairiomis lytimis, yra kilusios šios tėvavardinės pavardės: Jurgáitis, Jurgiónis, Jurgẽnas, Jurgẽnaitis, Jurgeliónis, Jurgẽvičius, Jurgelẽvičius, Jurgutáitis, Jurẽnas, Jurẽvičius, Jurkáitis, Jurkū̃nas, Jurkẽvičius, Juršáitis, Juršẽnas, Jurčiū̃nas, Juraškẽvičius, Jurcikẽvičius ir kt. (žr. LE X 134–136). Kartais ir krikštavardžiai, be lietuviškųjų ar slaviškųjų priesagų, eina pavardėmis (pvz. Augustìnas, Balỹs, Pilỹpas); bent dalis jų yra atsiradusių numetus tėvavardines priesagas (kaip tai atsitiko pvz. Žemaičiuose XVII a. pabaigoje), kai tėvavardžiai ėmė virsti pavardėmis, ir tuo būdu tos priesagos nustojo savo pirmykštės reikšmės.

Šaltiniuose (ypač XVI–XVII a.) žmonės dažniausiai rašomi asmenvardžiu (paprastai krikštavardžiu) ir tėvavardžiu. Bet pasitaiko, kad prie tų dviejų asmens pavadinimo narių yra ir trečias — giminės pavadinimas, taigi tikroji pavardė. Sakysime, 1600 viename dokumente užrašyti Raseinių vls. ponai: Kazimir Petrovič Styrnel′, Mikołaj Piotrowicz Dowgiało. Ir pirmosios žinomos lietuviškos knygos autorius 1549 „Giesmės Šv. Ambroziejaus" prakalboje rašosi: M. Mossuids Waytkunas, t.y. Martynas Mažvydas Vaitkūnas (= Vaitkaus sūnus). Tačiau šioks tėvavardžio dėliojimas šalia pavardės, D. L. K-tijos gudiškosios raštinės įvestas, nebuvo tvirčiau prigijęs. Ką tik minėti Raseinių vls. ponai tame pačiame dokumente vėl rašomi ar rašosi: Kazimir Styrnel′, Mikolaj Dovkgialo. O Mažvydas vėliau M. Lietuvoje, kur tokių tėvavardžių nebūta įprastų, Vaitkūno lyties prie savo pavardės ir nebeprisideda.

Žmonės buvo pramenami ir pagal jų gyvenamą bei gyventą vietą, kaip Kal̃nius, Pakal̃nis, Pakal̃niškis (plg. Ruigio žodyno P a k a l n i s z k i s „der am Berge wohnet"), Pagirỹs, Užùbalis, Ùžupis; Palẽvenis (: upė L ė v u õ), Simnìškis (:vietovardis S i m̃ n a s). Abraomas Kulvietis (m. 1545), Karaliaučiaus univ. prof. lietuvis, lotyniškai vadinęsis Abrahamus Culvensis (o Mažvydo giesmyne pavadintas Kulviškiu), irgi turi tokią vietinę pavardę, nes jis buvo kilęs iš Kulvõs, netoli Kauno. 1561 Virbãlio inventoriuje minimi: Tamošius Eiriogališkis (Thomasz Eiragolisskis), Jonas Maišiagališkis, Jurgis Puniškis (: P u n i à), Jonelis Tilžėnaitis (Ianek Tilženaitis, atvykęs iš Tilžės), Martynas Upytiškis ir kt. Prie šios grupės skirtinos ir pavardės, susijusios su jų nešiotojų tautine bei kilmine arba ir sritine priklausomybe, kaip Latvỹs, Prū́sas, Totórius, Žemaĩtis. Ir XVI–XVII a. inventoriuose randame: Jonas Kuršelis, Petras Lietuvnykas, Jokūbelis Maksvytis (iš Maskvýtis: M a s k v à), Martynas Paulavičius, Švabas ir kt.

Neretai buvo patogu žmones skirti pagal verslą bei amatą ar darbą, kaip tai rodo Dailìdė, Kálvis (Kalvẽlis, Kalvẽnas), Kãšdailis (: k ã š d a i l i s „kašių dirbėjas"), Kur̃pius, Puõdžius, Rãčius ir kt. Jų virtimas pavardėmis matyti kad ir iš XVI a. inventorių, kur šalia eilės kitų pavardžių su tėvavardinėmis bei kitomis priesagomis, šios amatinės pavardės dažnai teberašomos be priesagų, kaip kad pvz. aname 1561 Virbalio inventoriuje: Mickus Balnius (Miczko Bolnivs), Jankus Kalvis, Januška Kubilius, Petras Račius ir kt.

Taip pat pavardėse atsispindi ir luomai, pareigybės, šeimos bei visuomenės santvarka: Bajõras, Ū́kininkas, Vaivadà; Preĩkšas, Tẽvelis. Jų kiek sutinkame ir XVI–XVII a. inventoriuose: Jonas Gaspadoriūnas, Vaitiekus Preikšius, Motiejus Vaivadonis, Petras Žalnierėlis ir kt.

Netrūksta lietuvių pavardžių, atsiradusių iš pravardžių, asmens pravardžiavimų (dažniausiai peikiamų, pajuokiamų), susijusių su kurio asmens ypatybėmis. Pagal išvaizdą, išviršines asmens ypatybes atsirado tokios pavardės, kaip Didžiùlis, Ilgū́nas, Kuprỹs, Mažỹs, Platabar̃zdis, Rudỹs, Sauskõjis, Šleivỹs, Žìlius, o pagal žmogaus būdo ypatybes, įpročius ilgainiui kilo tokios pavardės, kaip Bùrba, Greĩčius, Peštùkas, Piktùžis, Puikỹs, Tinginỹs. Ir pravardinės pavardės jau ne nuo vakar dienos atsiradusios. Palyginti gausu tokių pravardžiuojamų asmens pavadinimų XVI–XVII a. inventoriuose bei dokumentuose (juos randame čia beveik vien baudžiauninkuose, valstiečiuose): Krisčius Bekojis, Krištofas Burbeklis, Mikalojus Bizdžius, Gendruta Keturnagytė (Kieturnagiowna), Andriejus Kiaulažentis, Grigutis Kurčius, Mikalojus Pakeltauodegis, Jurgis Pasaksakis, Dovydas Pliurškis, Čepas Pagrandis, Tomas Seilius, Jurgis Skersis, Jurgutis Statakys, Kazimieras Suknosa, Grigelis Tūbausis, Martynas Trilūpis, Valutis Ubagėlis, Maciulis Vėtrys, Jonas Žalakys, Jasiulis Žalnagis, Vaitkus Žiemmitys ir kt.

Pravardinės kilmės pavardėse ypač dažnos yra dvi grupės — gyvūninės ir augalinės pavardės. Iš gyvūnijos pasaulio yra kilusios pavardės: Bríedis, Kiáunė, Lãpė, Meškà, Šérnas, Vil̃kas; Krẽgždė, Pémpė, Šárka, Vãnagas, Žvìrblis; Šãpalas, Vėžỹs, Žiógas... Šios rūšies pavardžių palyginti gausu ir XVI–XVII a. inventoriuose: Jo-

nas Gaidys, Tamošius Kiškis, Misius Kurapka, Jukna Paršelis, Martynas Šapalas, Čepas Šarka, Mačys Šernas, Povilas Vabalas, Bernotas Vėželis, Jurgis Vieversys, Narbutas Žvirblis...

Neretų esama ir augalinės kilmės pavardžių, kaip Ąžuolas, Líepa, Pùtinas, Úosis; Burõkas, Ridìkas, Rópė; Avižà, Grìkis, Rugỹs, Žìrnis; Apynỹs, Dóbilas, Smìlga, Rūtà; Baravỹkas, Grỹbas, Voveruškà. Pažymėtina, kad augalinių pavardžių (ypač kurių forma sutaptų su augalo vardo forma) palyginti labai retai tepasitaiko K. Jablonskio paskelbtuose XVI–XVII a. inventorių rinkiniuose.

Pravardžiavimo keliu atsiradusių pavardžių yra ir kitokių, kilusių iš asmens siejimo su kai kuriais kitais daiktais bei sąvokomis, kaip Dorelaitis (: d ó r e l i s < d ó l e r i s), Kuõlas, Papečkỹs, Pavãsaris, Skatìkas, Srúoga, Rastìnis (: r a s t ì n i s „rastas vaikas"), Šeřkšnas, Šepetỹs, Vasãris ir kt. Šių vėl nereta minėtuosiuose XVI-XVII a. inventoriuose: Jurgis Kuolas, Mikas Kaminas, Petras Kurpalis, Jokūbas Miltelis, Martynas Ragaišis, Povilas Sidabras, Jonas Skilandis, Grigas Sruogaitis, Andriulis Šepetys, Šimas Vėderėlis, Kazimieras Virbalas, Jonas Vamzdelis...

Ne visi lietuviai nešioja grynai lietuviškas pavardes. Kaip jau iš dalies galima buvo pastebėti ir iš anksčiau cituotų pavyzdžių, kai kurios lietuvių pavardės yra svetimos kilmės, arba iš dalies svetimos įtakos paliestos. Čia labiausiai yra pasireiškusi slavų ir germanų įtaka. Svetimos kilmės lietuvių pavardės mūsų gautos ne vienu keliu: vienos jų atsirado svetimtaučiams sulietuvėjus, kitos kartais lietuviškas pavardes išvertus į svetimą kalbą arba ir šiaip suteikus joms bent iš dalies svetimą formą, trečios ir dar kitaip.

Kai kurios lietuvių pavardės yra svetimos kilmės savo šaknimi bei kamienu. Pvz. slaviškos yra: Čeřnius (plg. rus. Černyj), Mãrozas, Rãčkus, Zabíela, Žùkas; Biẽlskus, Glovãckis, Ivanáuskas, Levìckis, Starìnskas, Vilčìnskas, Zdanãvičius. O germaniškos (paprastai vokiškos) kilmės yra: Kèleris (plg. vok. Keller), Mèjeris, Mìleris, Leĩmonas, Neĩmonas ir kt.

Yra atvejų, kur lietuviška pavardė buvo išversta į kurią svetimą kalbą, ypač slavų, kai ėmė stiprėti Lietuvoje gudų, lenkų bei rusų įtaka. Sakysime, Lietuvos Metrikoje XV a. vienas bajoras rašomas Viaž (tad lietuviškai jis bus vadinęsis Vėžỹs ar Vė̃žius), o jo palikuonys ilgainiui ėmė vadintis Račko (gudiškai). Ypač XIX a. neviena lietuviška pavardė išversta lenkiškai (Ažùkalnio į Zagùrskį, Kal̃niaus į Gùrskį, Žvìrblio į Vrubliaũskį ir pn.).

Dalis lietuvių pavardžių yra lietuviškos šaknies, bet su svetimomis (pirmiausia, slaviškomis) priesagomis, kaip Aglìnskas, Žemẽckis, Žilẽvičius, Varnaũskas (plg. Var̃nas). Pavardės su šiokiomis slaviškomis priesagomis seniau nevieno laikyta poniškumo požymiu, todėl, ypač dėl lenkiškosios įtakos, jos kai kurių žmonių tyčia prie savo pavardės prisisegtos. Neretai ypač tėvavardinės (-avičius, -evičius) priesagos buvo D. L. K-tijos slaviškosios raštinės lietuviams ir primestos. Jos dokumentuose pasirodo ne vėliau kaip XIV a. Nevienas pasitaiko atvejas, kur tame pačiame dokumente vienas ir tas pats žmogus rašomas pvz. čia su lietuviška priesaga -aitis, čia vė apsigrįžus su slaviška -avičius, -evičius (-ovič, -evič).

Be slaviškų ir germaniškų pavardžių bei asmenvardžių, lietuviuose pasitaiko ir kitokios kilmės pavardžių, kaip Cùkuras (lat.), Lacytis (Klaipėdos krašte, kuršiška: kuršių l ā c i s „lokys"), Sebitỹs (prūsiška, plg. 1350 skalvio asmenvardį Sebegaude: pr. s e b b e i „sau") ir kt.

Dalis svetimos kilmės lietuvių pavardžių yra atsiradusių ne tiesiai iš pačių svetimtaučių pavardžių, bet yra išriedėjusios iš į lietuvių kalbą patekusių svetimos kilmės bendrinių žodžių, ėjusių kurio asmens prievardžiu (vartotu asmeniui pajuokti, jo verslui, amatui, darbui nusakyti ir pn.). Šios rūšies (tiksliau jos dalies) yra pvz. Grỹbas (: g r ỹ b a s), Kavõlis „Kalvis", Kunigẽlis, Kubìlius, Storasta, Šneĩderis, Vyskupáitis.

Savos rūšies svetimos kilmės pavardėmis tenka laikyti ir tokias liet. pavardes, kurios yra sudarytos iš krikštavardžių ir asmenvardžių, atėjusių iš svetur ir ilgainiui daugiau ar mažiau prisitaikusių prie liet. kalbos dėsnių. Dabar palyginti nedaug bėra pavardžių, savo lytimi sutampančių su krikštavardžiu, kaip Ambrõzas, Añdrius, Augustìnas, Balỹs, Kònradas, Lẽonas, Mõrkus, Pilỹpas. Žymiai dažniau čia sutinkamos šiandien lietuvių pavardės, kilusios iš svetiminių (ypač slaviškų) trumpinių ar kitokių krikštavardžių bei asmenvardžių, kurios dabar mums vardais nebeina, nors dar XVI–XVII a. tebebuvo vardais (asmenvardžiais) vartojomos: Bar̃tkus, Brazỹs (Bražỹs), Čẽpas, Jañkus, Juknà, Jur̃kus, Stañkus, Stanỹs (Stonỹs), Stašỹs, Šim̃kus, Tùmas, Veñckus, Veñclova, Vìtkus ir kt.

Daug turime šiandien pavardžių, ne tiesiai skolintų iš svetur, bet jau lietuvių pačių susidarytų iš skolintinių asmenvardžių bei krikštavardžių su lietuviškomis priesa-

gomis. Sakysime, vien iš trumpinės S t a n ì s l o v o formos S t a n ŷ s, gautos iš slavų (plg. gud. ir lenk. S t a n i š, S t a n i o), pasidarytos šios lytys, einančios dabar pavardėmis: Stanáitis, Staneika, Stanẽlis, Stanẽnas, Stanýnas, Staniónis, Staniukýnas, Staniùlis, Staniū̃nas, Stanìškis; Stonáitis... Eilę tėvavardinių pavardžių, susidarytų iš krikžtavardžio J u r g i o, esame anksčiau minėję.

Svetimos kilmės pavardžių, labiausiai slaviškųjų priesagų, primenančių vergiamąją svetimųjų įtaką bei nutautinimą (-avičius, -vičius, -skis...), jau lietuvių tautinio atgimimo veikėjai kratėsi, o nepriklausomosios Lietuvos laikotarpiu buvo sudaryta Pavardžių atlietuvinimo komisija (prie Vidaus reikalų m-jos). Buvo surinkta tam nemaža medžiagos, o kai kurie asmenys spėjo ir savo pavardes atsilietuvinti.

Nemaža susvetimintų lietuvių pavardžių yra ir už Lietuvos sienų. Anglosaksų kraštuose, ypač Amerikoje, įvairiais sumetimais taikantis prie svetimosios aplinkos, ne tik neretai verčiamasi angliškaisiais rašmenimis (plg. Balchunas „Balčiūnas", Eourkoos „Jurkus", Shaedes „šedys") arba ir šiaip pavardei suteikiama svetima rašytinė išvaizda (O'Britis „Abraitis", Ve Sota „Vešiota"), bet kartais numetamos lietuviškosios galūnės (Kirstuk, Vozbutt), pavardės trumpinamos (Olis iš Olševskis, Olšauskas; P. M. Kaitis iš Petras Martinkaitis), ir pačią šaknį stengiantis padaryti svetimesnę (Kass iš Kazakevičius, Kazakauskas, Kazanauskas...; Vasalle iš Vasiliauskas, Krause iš Kriaučiūnas) ir kt. Nekartą ir čia lietuviškos pavardės išsiverčiamos į anglų kalbą (koks Rudáitis pasivadina Amerikoje Brown, Žilŷs — Grey, ir pn.).

2. Vietovardžiai

Ir lietuvių vietovardžių srityje labai nedaug teturime tyrinėjimų. Todėl čia nemaža kas tebėra nepaaiškėję.

a. N e g y v e n a m ų j ų v i e t ų v a r d a i

Svarbūs negyvenamųjų vietų vardai yra v a n d e n v a r d ž i a i (upių, ežerų, balų... vardai). Ypač didesniųjų vandenų vardai esti senesni bei pastovesni už daugelį sodybų; anie vandenvardžiai neretai išgyvena šimtais ir net tūkstančiais metų.

Daugumas lietuvių upių vardų (vientisinių) yra moteriškosios giminės, pvz. Alaušà, Kiaunà, Laukesà, Saknà, Vyžintà; Krúoja, Svalià; Béržė, Gráužė, Júodė, Kar̃klė, Laũkė, Rašẽ, Žãrė, Žuvintẽ; Blindìs, Nerìs, Obelìs, (plg. mot. giminės žodį ù p ė). Ežerai paprastai esti vyriškosios giminės, pvz. Ãlaušas, Kiaũnas, Laũkesas, Sãknas, Výžintas; Dum̃blis, Gul̃bis, Nū́dis, Šar̃kis; Dumblŷs, Sulpŷs, Uolŷs; Niedùs, Svetùs; Netẽčius, Spindžiùs, Švenčiùs (plg. vyr. giminės žodį ẽ ž e r a s). Daugumas ir latvių ežerų vardų yra vyr. giminės, o upių — moteriškosios. Tačiau yra nemaža ir išimčių šiokiame mūsų vandenvardžių giminės vartojime. Yra upių vardų vyr. giminės, kaip Dẽgalas, Gal̃monas, Nẽmunas, Sãlantas; Merkŷs, Kertùs, Gelẽžius, Lėvuõ, Odmuõ. O ežerų vardų yra mot. giminės, kaip Blénda, Kanià, Sūsià, Gìlšė, Labẽ. Kartais tas pats upės vardas gali būti mot. ir vyr. giminės (Dubýsa — Nemuno intakas: Dubýsas — Mūšos intakas) arba vienodu vardu vadinama upė ir ežeras (Bakà — upė ir ež. Vievio apl.).

Upių ir ežerų vardai paprastai yra vienaskaitos formos, nors ir vėl pasitaiko ir daugiskaitinių, pvz. ežerai (neretai išsišakoję, su salomis) Alaušaĩ (Balninkų apl.) šalia Ãlaušas (Daugailių ir Svėdasų apl., pastarojoje — Alaũšas), Anýkščiai (Žiežmarių apylinkėje) šalia Anýkštis (Butrimonių apylinkėje), Baluošaĩ (Nemenčinės apl.) šalia Balúošas (Linkmenų apl.), Duriaĩ, Indrajaĩ (Linkmenų apl.), Sartaĩ, Stìrniai. Dauginių upėvardžių pavyzdžiai: Bačkeliai (Čekiškės apl.), Lankẽlės (Butrimonių apl.), Pur̃viai (Žeimio apl.), Švẽtimai (Žagarės apl.).

Kaip jau ir iš aukščiau duotų pavyzdžių galima buvo pastebėti, net ir tos pačios šaknies vandenvardžiai savo kamiengaliais gali įvairuoti. Plg. upes Gelẽžė (Panevėžio apl.): Gelẽžis (Vadoklių apl.): Gelẽžius (Kurtuvėnų ir Veliuonos apl.); Luknà (Kulių ir Skiemonių apl.): Luknià (Semeliškių apl.): Lùknė (Betygalos ir Skuodo apl.); Nerìs, -iẽs (Nemuno intakas): Nerŷs, -io (Vidaujos intakas, Eržvilko apl.).

Jau ir kai kurie aukščiau duoti pavyzdžiai rodo, kad šalia vienakamienių bepriesagių vandenvardžių netrūksta ir priesaginių. Pvz. Pìladis (: Pilãšius, ež.), Krūvandà, Vadagà, Bãbrungas (: Babrū̃nė), Žirnajà, Karkluojẽ, Zaduojŷs (ež.), Vìšakis, Pẽlekas (ež.), Raséika, Spenglà, Dubùklis (upė ir ež.), Lašmuõ, Graumenà, Kir̃šinas, Vyžuonà, Béržoras (ež.), Laukesà, Dubýsa, Pilãšius (ež.), Lapìšė, Vešetà, Bijõtas, Šakáitė, Sãlantas, Kregždañtė, Jū́žintas (ež., senojoje kartoje dar vietomis Jūzintas), Žuvintẽ, Lokystà, Taurósta (: Taũrupė), Ãlaušas (ež. Daugailių apl.), Labaũkštas, Raũsvė, Bìkava, Várduva (: Var̃das), Gabìžius (: Gabŷs, ež.).

Ne taip plačiai tevartojami sudurtiniai bei sudėtiniai vandenvardžiai, kap Ãkležeris (ež.), Beržaviẽtis, Dievógala, Pañšežeris (ež.), Šveñtupis; Baltóji Ánčia, Mergẽlės Akẽlės (ež.). Dar retesni priešdėliniai, kaip Antvardẽ (: Várduva), Ãpšlavas (ež.: Šlavantà), Pãšakarnis (: Šakárnė), Užpãlė (: Palà).

Yra ir būdvardinių (būdvardinės kilmės) vandenvardžių, pvz. Gilióji (upė ir ež.), Ilgàsis (upė ir ež.; plg. lat. Ilgais, ež.), Ilgóji, Kreivóji, Šveñtas (ež.), Truñpė (plg. lat. Trumpe, pr. Trumpa); Ašvìnė, Dumblìnis (ež. Dūkšto apl.), Eglìnis (upė ir ež.), Salìnė.

Ir vandenvardžių kirčiavime esama įvairavimo. Plg. upes Béržė (pvz. Tauragės apl.): Beržẽ, -ės (pvz. Radviliškio apl.); Ìlgė (Tauragės apl.): Ĩlgė (Molėtų apl.): Ilgẽ (Anykščių apl.); Grãužupis (Veiviržėnų apl.): Graũžupis (Luokės apl. ir keliose apl. kitur): Graužùpis (Valkininko ir Vandžiogalos apl.): Graužupỹs (Baisogalos ir Kupiškio apl.).

Vandenų vardai praminti pagal įvairias upės, ežero, balos bei jų aplinkos žymes ar ir kitas su tais vandenimis susijusias ypatybes, sąvokas.

Dalis mažesnių vandenų tiesiog vadinama u p e, e ž e r u, b a l a. Ilgainiui kai kurie šių bendrinių žodžių pavirto tikriniais, plg. Ùpis (Alytaus, Viduklės ir daugelio kitų apl. upėvardis): ù p i s (trm.), Pal̃nė (didelės pelkės Kuršmarių srityje, M. Lietuvoje): p a l̃ n ė „pelkė", Srovẽ (Linkmenų ir Užpalių apl.): s r o v ẽ, Žiõgis (Laukuvos, Pagėgių ir kt. apl.): ž i õ g i s „pavasarį tekąs, vasarą išdžiūstąs upelis". Tačiau tikriniais anokie vardai paprastai vartojami su tam tikromis priesagomis: Upẽliai, Upẽlis, Upėsnis, Upýna, Upità, Upýtė, Upiùkas: ù p ė, ù p i s, u p ì s; Ežeráitis (ež.), Ežerãlis (ež.), Ežerẽlė, Ežerẽliai, Ežerẽlis (ež. ir upė), Ežerýnas (že.), Ežerìnis (ež.), Ežeriõkas (ež.), Ežerýščia, Ežeriùkas (ež.), Ẽžeruona.

Nemaža vandenų vardų praminta pagal vandens ypatybes — spalvą, temperatūrinį pojūtį, garsą, kvapą ir kt., kaip upės Júodė, Juodijà, Juodmenà, Júodupis, ežerai Juodìkis, Júodis, Juodìškis: j ú o d a s; Šáltupis, Šalteĩkė, Šaltìnis, Šaltuonà: š á l t a s; Gìlupis, Gilijà, Gilióji, Gilùišis (ež.), Gilùžis (ež.): g i l ù s (plg. lat. Dziļezers, pr. Gilgė: pr. g i l l i n „gilią"); Smárdonė, Smirdẽlė, Smìrdupis (plg. lat. Smārda: smirdēt „smirdėti", pr. Smorde: pr. s m o r d e „šalteksnis"); Gìrstupis, Krioklỹs, Krokšlỹs (plg. lat. Krācīte, greičiausia, sietina su lat. k r à c e „upės sraunuma", pr. Crocow, ež.). Pagal vandens tekėjimą bei vandens vagą, jos formą, ypatybes praminti Verdẽnė, Verdùlis (: v ì r t i, plg. v é r d a upėj vanduo), Versmẽ (: v e r s m ẽ), Šakà, Šakáitė, Šakárnė, Šakarvà (: š a k à, t.y. upės atšaka, plg. ir lat. Saka: lat. s a k a); Ìlgis (ež.), Truñpė. Kai kurie vandenys gavę vardus nuo tuose vandenyse, jų dugne (ar kartais ir jų krantuose) esančių dalykų: Akmeñs upẽlis, Akmenų̃ upẽlis, Akmẽnupis (vadinamas ir Akmenà, Akmenės apl.), Akmenà (upė ir ež.): a k m u õ (plg. lat. Akmenupė, pr. Stabingis ež.: pr. s t a b i s „akmuo"), Gelẽžupis, Gelẽžė: g e l e ž ì s (t.y. g e l e ž i ẽ s rūdà). Eilė mažesnių ežerų bei upių praminta pagal žuvis bei kitus gyvūnus: Ešerìnis (ež. ir upė), Lydẽkinė (upė ir ež.), Lydẽkupis, Varlìnis (ež.), Var̃lupis. Nemaža vandenų vardų susiję su tų vandenų aplinkos augalais bei gyvūnija: Ąžuolùpis, Beržaviẽtis, Beržíena (upė ir ež.), Beržuõlė, Beržuonà, Béržupis, Beržùtė: b é r ž a s; Karkluojẽ: k a r k l ú o j a s „turįs daug karklų, karklingas", Kar̃klupis (plg. lat. Kārklupis).

Ypatingi yra vandenvardžiai, kurie savo lytimi visiškai sutampa su gyvulio bei gyvio ar ir augalo vardu (vardininko linksniu), kaip Ašvà (plg. ir lat. Asva, pr. Asswene, upė, Asswin, ež.: sen. liet. a š v à, á š v ā, — a š v i e n i s „darbinis arklys"), Bìtė, Lokỹs, Vėžỹs (plg. Vėžupis, Vėžių̃ upẽlis); Obelìs, Serbentà, Smìlga (ir Smilgỹs, Krakių apl.). Šiokie vardai, greičiausia, bus nevienaip susidarę: vieni jų sietini su kuriuo būdingu nuotykiu ar vaizdu ties kuriuo ežeru, upe ir kt.; kiti su mitologiniais žilosios senovės įvaizdžiais; treti vardai gali būti antriniu keliu atsiradę (pvz. Vėžỹs šalia Vėžius gali būti atgalinis vedinys iš Vėžupis ir pn.).

Nevienas vandenų vardas syji su senovine lietuvių tikyba: Alkà, Al̃kas (upė ir ež.), Al̃kupis (:a l̃ k a s, e l k a s, a l k à „gojus", seniau susijęs su dievų garbinimu, plg. lat. è l k s „dievaitis, stabas", gotų a l h s „šventovė"; plg. ir lat. Elkupis, pr. vietovardis Alkayne), Diẽvupis, Dievógala.

Kai kurie mažesni vandenys gavę vardus nuo pavardės ar vietovės, pro kurią jie teka ar prie kurios yra: Jùškupis (Pasvalio apl., plg. Juškų̃ upẽlis Antazavės apl.), Mõckupis (Keturvalakių, Lukšių, Sintautų ir Žvirgždaičių apl.). Kartais ir didesni vandenys antriniu keliu lieka pavadinti pagal gyvenamąją vietą. Pvz. ežerą Jūžintą (Jūžintų apl.), ypač tolimesnių vietų žmonės, neretai vadina J ū ž i n t ų̃ ẽ ž e r u (pagal miestelį, vardu Jūžintaĩ), nors pir-

mesnis čia, greičiausia, bus buvęs ežero vardas.

Kai kurie vandenvardžiai sudaryti priešpriešos principu — pasirėmus jau esamu (paprastai čia pat netoliese) vandenvardžiu, nuo pastarojo atsiskiriančiu viena ar keliomis morfemomis (skirtinga priesaga, skirtingu pažyminiu ir kt.). Pvz. Jurbarko apl. yra upė Ìmsrė, o jos kairysis intakas Imsrẽlė; Semeliškių apl. vienas ežeras vadinasi Mónis, o kitas Monáitis.

Žinoma, yra nemaža vandenų, kurių vardams praminti yra davę progą ir kiti, kartais atsitiktiniai vaidiniai. Plg. Brãdas, Bradesà, Brãdumas: b r ã d a s, b r a d à „brasta" (plg. ir lat. b r a d u m i); Tiĩžė, Tilžẽlė: t i ĩ ž t i (plg. lat. Tilžupe: lat. t ù l z t „tinti, tvinti").

Tačiau toli gražu ne visų liet. vandenvardžių kilmė yra akivaizdi, aiški be specialių tyrinėjimų. Tas pasakytina ypač apie senuosius vandenų vardus. Taip yra dėl to, kad tokių vandenvardžių atitikmenų, kurie neretai vėl yra ilgainiui pakitėję tiek savo forma, tiek ir reikšme, tik retas liekanas berandame bendriniame liet. kalbos žodyne (o kai kurie žilosios senovės vandenų vardai gal ir visai nėra turėję atitinkamų bendrinių žodžių). Neretai tokių atitikmenų ir visai neberandame liet. kalboje. Tokių vardų kilmės aiškinimui padeda jų lyginimas su kitomis (žinoma, pirmiausia ide.) kalbomis, jų tikriniais vardais bei bendriniais žodžiais. Šiokiais atvejais kai kurie liet. vandenvardžiai gali tik iš paviršiaus atrodyti panašūs į kuriuos bendrinius lietuvių kalbos žodžius, o iš tikrųjų būti visai skirtingos kilmės (sakysime, A l s à — kelių Lietuvos upių vardas — nieko neturi bendra su a l s à, a l s ù s, a l s ì n t i, i ĩ s t i). Tokie vandenvardžiai, kurių reti pėdsakai berandami liet. bendriniame žodyne, yra pvz. šie su įvairiomis priesiagomis sudaryti Lietuvos vandenų vardai: Ãlantas, Alaušà, Alẽja, Alỹs (ež.), Almajà, Alĩmė, Alĩmenas (ež.), Ãlovė, Alsà, Alsetà, Alšià, Aluonà, Aluošià... Jie bus kilę iš ide. šaknų *el- || *ol--, reiškusių „tekėti, plūsti", kaip tai, be kitko, rodo ir liet. a l ẽ t i „būti vandeniu plaujamam", a l m ẽ t i (gal iš *e l m ė t i) „tekėti, sunktis", a l m a ĩ s „tekinomis", lat. a l u o t s „šaltinis", o taip pat ir kituose Europos kraštuose randami šios šaknies vandenvardžiai (Alme — Lippės intakas Vokietijoje; Alm — Oude Maas intakas Olandijoje; Aumance, iš sen. *Almantia — Cher intakas Prancūzijoje; Lom, seniau Almos, Dunojaus intakas Bulgarijoje, ir kt.); Jau visai neberandame liet. bendrinių žodžių tokiems Lietuvos vandenų vardams, kaip Niedà (Kapčiamiesčio apl.), Niedùs (ež., ten pat), Niẽdulė (Daugų apl.), Niẽdulis (ež., ten pat). Jie yra jungtini su lat. Niediņ (ež.), Rytprūsių upe Neide ties Neidenburgu (1343 užrašyta Nyda, 1381 Nide, o 1420 Neyde), Nida (Vyslos intakas), o taip pat su Nidda (Maino intakas), Nied (Saaro intakas Lotaringijoje), ag. Neath (Clamorgan srityje), Nidd (Yorkshiro srityje) ir kt. Šių vardų pagrindu eina šaknis *neid- šalia *nid-, reiškianti „tekėti" (plg. sen. indų n ẽ d a t i „teka, plūsta"). Lietuvių kalboje neberandame bendrinių žodžių ir nevienam kitam Lietuvos vandenvardžiui, kurio šaknis ar ir kamienas pažįstami ir kituose Europos kraštuose, kaip Elĩbentas (Ežeruonos intakas Tauragės apl., XVI a. Albenta), kildintinas iš ide. *albh- „baltas" (plg. lot. a l b u s „baltas...", gr. a l p h ó s „baltas išbėrimas"; tačiau ilgainiui ta senovinė šaknis ėmė kai kuriuose Europos kraštuose bereikšti apskritai upę, plg. sen. šiaurės germanų e l f r, šved., norv. e l v, nes, mat, upė, jos vanduo turi tam tikrą baltumo spalvą); Savẽnė (Musės intakas), Savydà (Žeimio apl.), Savìstas (ež. ties Daugais) kildintini iš ide. šaknies *soų̯os „drėgnumas, skystimas" (plg. sen. vok. aukšt. s o u „sultys, sunka", sen. ind. s a v á ḥ „somos sunkimas".

Kitą negyvenamųjų vietų vardų grupę sudaro ž e m ė v a r d ž i a i, t.y. kalnų, kalvų, miškų, laukų, pievų ir pn. vardai. Daugelio šių vietovių (ypač „smulkesniųjų") vardai težinomi tik vietos ir artimesniųjų apylinkių gyventojams.

Kai kurie kalnai praminti pagal pačias gimtines kalno bei jo aplinkos ypatybes, ant jo esančius kokius išskirtinius daiktus: Apušių̃ kalnas, Báltakalnis, Smaĩliakalnis, Trijų̃ Krỹžių kalnas (Vilniuje). Kiti kalnai susiję su istoriniais bei legendiniais asmenimis, yra atminiminio pobūdžio, kaip Gedimìno kalnas (Vilniuje), Birùtės kalnas (Palangoje). Ypač su krašto gynyba bei senosiomis gyvenvietėmis syji piliakalniai. Tikėjimo bei mitologiniai įvaizdžiai davė vardus tokiems kalnams, kaip K a ũ kakalnis, Perkū́nkalnis, Šventaragis. Kalnai esti vadinami ir savo vietovės vardu (Kỹburiškė, Panerių̃ kalnaĩ).

Miškai neretai vadinami pagal jų augaliją: Apušótas, Biržtuvà, Bìržtva, Líepgiris, Šilaĩ, Žálgiris. Pagal įvairias miško ypatybes, jų sukeliamą įspūdį pavadinti Ìlgašilis, Šlapgirẽ, Tamsìnė, Tỹlšilis. Miškai vadinami ir pagal vietoves, prie kurių jie yra (Bìržų girià, Puniõs šìlas), kartais pagal asmenis, kuriems jie priklauso ar priklausė (Didžiùliškė, Stankū́niškė).

Pievos irgi neretai pramintos pagal išskirtines žemės bei jos paviršiaus ypatybes (Briedgaũrė: b r í e d g a u r i s „tokia šiurkšti pievų žolė; vilkažolė, Nardus stricta") arba ir pagal kitas su ta vieta susijusias ypatybes bei sąvokas (Bendrà, Bendróvė: b e ñ d r a s; Dvárlankis: d v ã r o l a n k à, Grìmališkė: G r ì m a l i s „tokia pavardė", Sẽnakmenis „kur būta senosios Akmenos upės vagos, Alijošiškių k., Šilalės vls.").

b. G y v e n a m ų j ų v i e t ų v a r d a i

Gyvenamųjų vietų vardų skyrių sudaro kaimų, viensėdžių, dvarų, miestelių, miestų ir pn. vietovių vardai.

Darybos jie yra paprasti vientisiniai (šiandieniniu požiūriu, bepriesagiai: Daũgai, Šẽta, Tilžė, Žeĩmis) arba ir priesaginiai (Darbẽnai: Darbà, upė, Lankiniñkai „Tauragės vls. k.": l a n k i n i ñ k a i „lankos gyventojai"). Dalis jų yra sudėtiniai, sudaryti iš dviejų ar retkarčiais ir daugiau žodžių (Aukštóji Panemùnė, Ąžuolų̃ Būdà, Didỹsis Bìržų Laũkas), arba sudurtiniai, suaugę iš dviejų žodžių (Būdvietis, Ketùrvalakiai, Lapakrita, Salãmiestis, Žemýgala). Kai sudėtiniai bei sudurtiniai vietovardžiai sudaryti iš antruoju jų sandu einančio daiktavardžio, tai pirmuoju sandu gali eiti: daiktavardis (Laũko Sodà, Laũksodis), būdvardis (Aukštóji Panemùnė, Naũmiestis, Séndvaris), dalyvis (Giřkalnis < *Girtakalnis), skaitvardis (Ketùrvalakiai). Nemaža yra ir priešdėlinių vietovardžių (Antãlieptė, Pãgramantis, Užùguostis; Pašventupis, Ùžbūdupis). Gyvenamųjų vietų vardai gali būti vienaskaitiniai (Eřžvilkas, Nemunýnas, Nidà, Laũkuva, Krúonis, Radvìliškis, Plùngė, Giřdiškė, Įsrutìs, Alytùs, Serẽdžius) arba daugiskaitiniai (Budriaĩ, Šiauliaĩ, Valdomaĩ, Žùklijai, Dùsetos, Sãlos, Tũbinės, Pravieniškės, Kaišiadórys, Švenčiónys).

Lietuvių gyvenamųjų vietų, kaip ir apskritai Lietuvos vietovardžių, nuodugniau išdirbtos klasifikacijos sistemos dar neturime. Lietuvių gyvenamųjų vietų vardus reikšmės požiūriu čia galima būtų skirti į šias stambesnes grupes: gamtinius, gyventojinius, kultūrinius, perkeltinius ir priešpriešinius. Kilmės požiūriu jie vėl gali būti savi ir skolintiniai.

Dalis gyvenamųjų vietų gavusi vardus nuo įvairių gamtinių vietovės ypatybių: žemės paviršiaus žymių (Kupstỹnė, Kalnìjos), žemės sudėties, rūšies (Molijos, Smiltỹnė, Žviřgždė), augalų (Ąžuolijà, Beržaĩ, Karklỹnė) bei gyvūnijos (Barsukỹnė, Gyvatỹnė). Nemaža vietų pavadinta pagal vandenis (ypač upes, ežerus), prie kurių įsikūrusios sodybos, tam neretai panaudojant priešdėlines lytis (Ántšunijis: Šùnija, upė, Panemùnė, Ùžventis) arba priesagines (Ežeriẽkai, Pelkẽlė, Upytė). Vietai pavadinti vartojama ir vandenvardžio daugiskaita (Salantaĩ: Sãlantas, upė, Víešintos: Viešintà, upė, Zarasaĩ: Zãrasas, ež.), o kartais nepakeista vandeninė forma eina ir gyvenamosios vietos pavadinimu (Raudõnė, upė, Vištýtis, ež.). Toks vandenvardžio „geografinis išplėtimas" ir gyvenamajai vietai vadinti dar ir dabar gyvas, kaip tai matyti pvz. kad ir iš Pagramančio apl. upėvardžio Gìrupio, kuris nepriklausomybės metu buvo paliktas ir sodybai vardu, kai ji prie tos upės tada įsikūrė.

Daugelis Lietuvos gyvenamųjų vietų praminta pagal gyventojus (Klaipėdos krašte tokių vietų yra apie du trečdalius). Paprastai žmonių pavardžių daugiskaita eina vietovės pavadinimu, kaip tai matyti pvz. iš tokių vietovardžių, kaip Bartkaĩ, Budriaĩ, Kybártai, Mažeĩkiai, Šimónys. Mat, kurios pavardės šeima gali būti vadinama daugiskaitine tos pavardės lytimi, o paskui ši lytis gali būti paliekama ir šeimos sodybai; pagaliau tas vardas gali būti nebekeičiamas toje vietovėje atsiradus ir daugiau, jau ir kita pavarde, žmonių. Todėl tokius vietovardžius galima vadinti pavardiniais (asmenvardiniais) šeiminiais, šeimas žyminčiais vietų vardais. Asmenvardinių vietovardžių mini ir kryžiuočių Lietuvos kelių aprašai. Bet ypač gausiai jų randame XVI a. Lietuvos inventoriuose, sudarytuose po žemės reformos. Pvz. 1561 Pašešupio vaitijos inventoriuje minimas Bartkų k. (Sioło Bartkie), kuriame tegyvena Bartkus (Bortko Dobrźysz) su sūnumis; tais pačiais metais Kybartų k. (rašoma: Sioło Kiborty, bet ir. Kibortaicziow), vėliau išvirtusiame į Kybártų mst., gyveno 6 Kybartaičiai (Kibortaitis, vienas jų rašomas Kibortowicź) šalia eilės kitapavardžių žmonių; 1652 Raudondvario ir Panemunės palivarkui (Vilkijos paviete) priklausančio Miškinių k. visi penki gyventojai buvo Miškiniai su savo šeimomis.

Reti tėra vietovardžiai, kurie sutampa su asmenvardžio bei pavardės vienaskaitos lytimi (plg. Bir̃štonas, Kaũnas, Skuõdas, Sudárgas).

Be anų pavardinių šeiminių, yra ir kitokių gyventojinių vietų vardų. Kai kurios vietovės pramintos iš gyventojų pavadinimų pagal jų gyvenamosios vietos ypatybes, kaip Gìrininkai (keli Naumiesčio ir Vainuto vls. kaimai, įsikūrę girioje: g i r i n i n k a i „girios bei pagirio gyventojai;

miško darbininkai; atsiskyrėliai, pūstelnininkai"), Lankininñkai (Tauragės vls. k., įsikūręs lankoje: l a n k i n i n ñ k a i „lankos gyventojai"), Veivìržėnai (: v e i v ì r ž ė n a i „Veiviržo paupio gyventojai"). Gyventojinei grupei taip pat priklauso etniniai pavadinimai (Čigonēliai, Latvēliai), amatininkiniai (Smalininñkai: s m a l i n i n ñ k a i „smãliai, degutininkai, deguto prekiautojai") arba ir šiaip vienarūšių žmonių būriai (Miestēliškiai, Razbaininkai). Šiokių vietovardžių mini ir istoriniai dokumentai. Pvz. XVI a. karalienės Bonos įkurtas pietinėje Nemuno pusėje, prie Sudargo, kaimas dokumentuose vadinamas Perevozniki, lenk. Przewozniki (LAV Pervazninkai, Kidulių vls. k.; LAS Pervazninkai I ir II, Sudargo apl.), pramintas nuo Nemuno keltininkų (p e r v ã z n i n k a i, perdirbti iš p e r e v o z n i k i), kurie turėjo prižiūrėti keltą per Nemuną, už tai gaudami mokesčių palengvinimą.

Kitą gyventojinių vietovardžių porūšį galima vadinti priklausomybiniu. Šie vietovardžiai žymi gyventojus, kurie yra priklausę kuriam asmeniui, dvarui, jo šeimynai ir pn. Tokie pvz. yra Suñgailiškiai (Tauragės vls. k.; nepriklausomybės laikais šalia jo buvo ir to vardo dv.). XVI-XVII a. Lietuvos inventoriuose minima, kad tų vietų žemės priklausiusios Sangailui (ar Sangailai). Nuo jo vardo bus pradėti vadinti jam priklausę (arba ir jo šeimynos) žmonės s u ñ g a i l i š k i a i s (< s a ñ g a i l i š k i a i s). Plg. k a r ã l i š k i a i ž m ó n ė s, vėliau k a r ã l i š k i a i „karaliaus dvaro valstiečiai". Pagaliau žmonių grupės vardas liko vietos pavadinimu — Suñgailiškiai. Plg. dar Sangailiškių k., Jonavos apl., LAV minimas ir Sangailiškio dv. Leliūnų vls.

Dar kitą priklausomybinių vietovardžių grupelę sudaro vardai, kurie rodo ūkio, žemės bei vietovės priklausomybę kuriam asmeniui, kaip kad Radviliškis — miestas, gavęs vardą nuo šios vietovės valdytojų kng. Radvilų. Čia priklauso ir tokie vietovardžiai, kaip Kubiliškė, Dievēniškės, Gustaitỹnė, kurių priesagos čia ir yra priklausomybinės.

Kultūros apraiškas bei žmogaus rankų darbo vaisius rodo tokie gyvenamųjų vietų vardai, kaip Daržaĩ, Inkilai, Kirtìmai, Sodālė ir kt. Sūduvoje yra nemaža Būdõs vardų (paprastai su pažymimuoju žodžiu), kilusių nuo b ū d ũ (iš gud. b u d a), kur, kolonizuojant kraštą, kuriant naujas sodybas, buvo dirbama miško medžiaga. Šioje grupėje išskirtini dvasinės kultūros srities sąvokų pavadinimai, kaip Nauja Valia (du kaimai Kalvarijos apl.). XVI a. Bonos įkurtasis dabartinis Virbãlio mst. irgi buvo gudiškai bei lenkiškai vadinamas Novavolia, Nowawolia (tad lietuviškai būtų Naujoji Valia), vardą gavęs nuo v a l i o s (gud. v o l i a); mat, jį kuriant, buvo paskelbta „valia", nurodanti, per kiek laiko tai vietovei bus palengvinti mokesčiai. Čia priklauso ir vardai, susiję su senovės lietuvių religija, tikėjimais bei mitologija, kaip Al̃kas, Alkaĩ, Veliuonà (: v ė l ẽ „mirusiojo dvasia").

Tam tikrą kultūrinių vietovardžių grupę sudaro atminiminiai (memorialiniai) gyvenamųjų vietų vardai, kaip K u d ì r k o s Naũmiestis, Žemaĩčių K a l v a r i j à (iš k a l v a r i j à < lenk. k a l w a r j a „Kristaus kančios stotys", kuri ilgainiui išstūmė senąjį vietos vardą *Gardai, rus. Gordy, apie 1639 vysk. Jurgiui Tiškevičiui įsteigus ten Kryžiaus Kelius „Via crucis").

Yra ir perkeltinių lietuvių vietovardžių, t.y. kai vietovei pavadinti pasiimtas kuris kitos vietovės, paprastai svetimo krašto, egzotinis vardas. Tokiais vardais ypač buvo pavadintas nevienas dvaras, palivarkas, vienkiemis. Pvz. LAV (1925) yra: Azijos palivarkas (LAS 1959: Azijos k.), Amerikos dv. ir du vsd. (1959 tik vienas: Azijos k.), Egipto vsd. (1959: Egipto k.), Paryžiaus palivarkas ir du vsd. (1959: du Paryžiaus vsd.), Venecijos du vsd. ir kt.

Dalis Lietuvos gyvenamųjų vietų vardų, kaip jau iš dalies galima buvo pastebėti ir iš anksčiau duotų pavyzdžių, yra būdvardinės kilmės. Jie anksčiau bus buvę sudėtinių vietovardžių pirmieji sandai, ilgainiui palikę vieni, atkritus pagrindiniam pavadinimo sandui. Tokia pvz. yra Žalióji (keliolika kaimų bei viensėdžių įvairiose vietose). Bent kai kurių šių vietovių „pilnas" pavadinimas iš pradžių bus buvęs Ž a l i ó j i p í e v a, g i r i à ar pn. (plg. Žalioji Lanka „Salako apl. k."). Todėl visõs pirmykščio vardo reikšmės panašiais atvejais dabar, žinoma, nėra belikę.

Jau labiau „daiktinės" reikšmės yra dabar tokie būdvardiniai vietovardžiai, kurių šaknis yra daiktavardinė, kaip Anykščiai (: Anykštà, upė), Lentìnė (: lentà), Merkìnė (: Merkỹs, upė) ir pn. Tokie Anykščiai iš pradžių bus reiškę būdvardį a n ý k š t i s, -ỹs, t.y. prie Anykštos upės esąs gyventojas, laukas ar pn. Čia iš upės vardo padarytas būdvardis a n ý k š t i s, -ỹ s tuo pat būdu, kaip pvz. l i n k ù v i s iš Linkuvà, r a g ù v i s iš Raguvà. Tad vardo raida čia bus buvusi tokia: a n ý k š t i s, -ỹ s g y v é n t o j a s, l a ũ k a s..., dg. a n y k š č i a ĩ g y v é n t o j a i, l a u k a ĩ > a n y k š č i a ĩ (bendrinis daiktavardis) > A n y k š č i a ĩ (jau vietos pavadinimas).

Priešpriešiniai vietovardžiai, kaip jau esame anksčiau pastebėję, yra sudaryti priešpriešos (dvejeto opozicijos) principu, vėlesnįjį vardą tam tikru būdu atskiriant nuo jau esančiojo, kuris čia vėlesniajam eina pagrindu. Tam atskyriui gali patarnauti priesagos, kaip Kretingãlė: Kretingà, Pagramantãlis: Pãgramantis, Švenčionė̃liai: Švenčiónys. Sudėtiniuose bei sudurtiniuose pavadinimuose priešprieša gali eiti tam tikri būdvardžiai: Aukštóji Panemùnė (Kauno aps.): Žemóji Panemùnė (Šakių aps.), Girìnė Kubìliškė: Laukìnė Kubìliškė (abu k. LAS sąraše), arba daiktavardžiai: Gižų̃ Dāržininkai: Gižų̃ Ūkininkai (LAS sąraše pastarojo vietovardžio jau nėra).

Sudėtiniai bei sudurtiniai vietovardžiai yra sudaryti iš dviejų žodžių (retai — iš trijų). Antrasis sudurtinio vietovardžio sandas (žodis) yra pagrindinis (tik sudėtiniuose vietovardžiuose — sintaksinėse žodžių samplaikose — jis kartais gali eiti ir pirmuoju sandu: Kubìliškė Girìnė). Juo neretai eina kultūrinės bei gamtinės srities pavadinimai: pvz. b ū d à (Grìškabūdis, Mockābūdžiai, Tamõšbūdis), d v ā r a s (Aukštdvarỹs, Naũdvaris, Raudóndvaris), k á i m a s (Jùškakaimiai, Laũckaimis, Vìščiakaimis), k i ẽ m a s (Dìdkiemis, Miẽlkiemis, Žemaĩtkiemis), m i ẽ s t a s (Kãpčiamiestis, Naũmiestis, Salãmiestis), s õ d ž i u s, s o d à (Laũko Sodà, Naujãsodė); ẽ ž e r a s (Kẽležeriai, Šveñtežeris, Vaĩnežeris), g i r i à (Gaĩliagiris, Skaisgiriaĩ, Vadžgirỹs), k á l n a s (Pìlkainis, Skaistakalnis), l a ũ k a s (Drą́slaukis, Líeplaukė, Várlaukis), m ì š k a s (Dìdmiškis, Dvarãmiškis, Juodmiškiai), ù p ė (Júodupė, Šveñtupis, Ùžbūdupis), v i e t à (Būdviečiai, Šãkvietis, Šilvietė). Žinoma, netrūksta ir kitokių pagrindinių žodžių, pvz. Dienavagiai, Ežkepiaĩ, Júodpetriai, Karalkrėslis, Kuliabridà, Lapakrita, Óžnugaris, Ramýgala, Šaltmalkių k., Šiaudadū̃šė, Žemgrindžiai. O sudurtinių vietovardžių apibrėžiamuoju (sudėtiniuose — pirmuoju) sandu neretai vartojama: gyventojo pavadinimas, paprastai pavardė (Jùškakaimiai, Meŕgbūdis), gamtinės bei kultūrinės srities pavadinimai (Líeplaukė, Kalnãberžė, Medsė̃džiai; Bažnytgiris, Pìlkalnis, Šventýbrastis), taip pat kokybines bei kiekybines gyvenamosios vietovės ypatybes nusaką žodžiai — būdvardžiai bei dalyviai ar skaitvardžiai (Aukštóji Panemùnė, Giŕkalnis < *Girtakalnis, Ketùrvalakiai) arba kartais ir dar kitokie žodžiai (Dienavagiai, Kuliabridà, Virvagaliai. . .).

c. V i e t o v a r d ž i ų r a i d a

Laiko būvyje, kintant tautos kalbai bei pačiam gyvenimui, kinta ir vietovardžiai. Toli gražu ne visus vietovardžių pakitėjimus galima pasekti bei išaiškinti, nes neretai tam trūksta istorinių duomenų bei kitokių praeities liudijimų.

Kalbant apie lietuvių vietovardžių praeitį bei jų raidą, pirmiausia, žinoma, kyla klausimas, kada jie atsirado. Daug kas čia dar nežinoma. Istoriniai šaltiniai mums duoda kiek žinių apie vėlesniojo laiko Lietuvos vietų vardus. Iš priešistorinių laikų tiesioginių kalbinių liudijimų apskritai nėra .Čia kiek pagelbsti jų lyginimas su kitų ide. ar kartais kai kurių kitų tautų vietovardžiais, o taip pat iš dalies archeologija bei kiti pagalbiniai kalbotyros mokslai.

Apskritai, ilgesnį raidos kelią bus nuėję vandenvardžiai negu gyvenamųjų vietų vardai. Lyginant su Europos vandenų vardais, galima prieiti išvadą, kad kai kurie liet. vandenvardžiai yra savo šaknimi, net daryba bendri su eile plačiai po Europą paplitusių vandenų vardų. Pvz. Ãlantas (Kretingos aps.), Aluntà (< Alanta, Panevėžio ir Utenos aps.) šalia lat. Aluotiņš, vokiečių Aland (prie Wittenbergo), norvegų Ala, švedų Alundae, italų Alento ir kt. Taip pat randame Europoje atitikmenų ir tokiems lietuvių vandenvardžiams, kaip Aĩsė, Eĩbentas, Jiesià, Sãlantas, Viešintà ir kt. Niedaũs tipo vandenvardžius jau anksčiau esame minėję. Šios rūšies vandenų vardai bus susidarę tada, kai ide. prokalbė dar nebuvo suskilusi į atskiras savo šakas (bent ide. nuo Anglijos iki Pabaltijo ir nuo Skandinavijos iki Alpių tebekalbėjo bendra kalba). Tad tie vardai, anot vardyno tyrinėtojo H. Krahės, struktūros ir semantikos požiūriu yra bendri „senoviniai europiniai" upėvardžiai, atsiradę ne vėliau kaip apie 2000–1500 pr. Kr.

Kai kuriuos vietų bei vandenų vardus (ir žemėvardžius) mini istoriniai šaltiniai, nors palyginti ir vėlyvi. Nemaža jų duoda kryžiuočių Lietuvos kelių aprašai (Litauische Wegeberichte — žr. LE XVI 281-282), D. L. K-tijos aktai, Lietuvos inventoriai (pirmieji jų žinomi iš XV a. antrosios pusės) ir kt. Daug naujų gyvenamųjų vietų pavadinimų atsiranda XVI a., po vad. Valakų reformos (žr. LE XXXV 337-339), kada įsikūrė daugelis naujų kaimų bei dvarų, kuriems tada teko ir vardus praminti.

Sovietiniu Lietuvos laikotarpiu imta kurti (apskritai, komunistų partijos bei valdžios iniciatyva) ir naujų vietovių pavadinimų, ypač ryšium su vad. kolchozinės ūkio sistemos įvedimu. Taip, šalia anksty-

vesnių kaimų bei kitų gyvenamųjų vietovių, atsirado tokie oficialiniai kolchoziniai vardai, pvz. Tauragės rajone: Juliaus Janonio vardo kolūkis, „Lenino keliu", „Lomiai" (Lomių apl.), „Raudonoji žvaigždė", „Taika", „Šakvietis" (Šakviečio apl.), net VIII LKP(b) suvažiavimo vardo kolūkis ir kt.

Lietuvių vietovardžiai amžių būvyje yra įvairiai kitėję.

Kai kurių vietovardžių ilgainiui yra pakitusi garsinė pusė. Toks pvz. yra Gir̃kalnis (Raseinių aps. mstl. ir k.), kurio pirmajame sande dabar galėtų atrodyti atpažįstama g i r i à ar g ì r n o s (plg. pavardę Girkalỹs < Girnakalỹs: g ì r n ų k a l ė̃ j a s; Girnakaliai, Vievio apl. k.). Kad taip nėra, rodo XVI–XIX a. dokumentai, kur slaviškai pakreipta lytimi tas vietovardis rašomas Girtokol'ny, Girtakol(n)', Girtakole. Taigi lietuviška to vietovardžio forma bus buvusi *Girtakalnis: (p a)g ì r t a s k á l n a s. Arba Vadžgirỹs (Raseinių aps. mstl.) yra kilęs iš *Vaičiogiris (sudarytas iš asmenvárdžio V a i č ỹ s, V a ĩ č i u s ir g i r i à). Tai rodo D. L. K-tijos raštinės aktai: XV a. gale randame tą vietovę rašant Vojčogiry, o XVI a. Vočogiry. Pastaroji lytis ilgainiui, netekusi jungiamojo balsio -o-, virto *Vočgiry, kuria ir remiasi liet. *Vatšgirỹs (Vačgirỹs), o tš suskardėjus prieš g, atsirado Vadžgirỹs (ši forma jau bus buvusi pažįstama XVI a., nes dokumentuose tada randame Vožgiry vietoj *Vodžgiry < *Votšgir̃y).

Kai kurių vietovardžių ilgainiui pakito ir daryba. Pvz. Pagėgiai 1669 vadinosi *Pagėgė, kaip tai galima spręsti iš bažnytinių krikšto metrikų įrašo Pagėgeje (vietininkas). Kėdáiniai seniau bus vadinęsi Kėdainys, nes pvz. dar XVII a. randame knygų spausdinimo vietą nurodant Kiedainise (= Kėdáinyse). Kartais ir dokumentuose sutinkame nenusistojusių vietovardinių lyčių. Štai 1571 Tauragės inventoriuje minimas Ažerūnos kaimas (Sioło Azeruna), kuris šiandien vadinasi Póžerūnai (iš Poažerūnai); bet jau ir tame pačiame inventoriuje, matyt, prasiskverbia šiandieninė lytis (W tym siele Pazerunskim; o 1653: w tey wsi Pozerunach).

Lietuvių vietovardžių per laiką yra kitėjusi ne tik gramatinė forma, bet kai kurie jų ilgainiui yra keitęsi ir dėl valstybinių, visuomeninių, ūkinių, kultūrinių bei kitokių priežasčių.

Kai kurie senesnieji vietovardžiai pakeisti naujais. Pvz. viename XVI a. inventoriuje minimas Akmenos k. (Sioło Akmięna) maždaug toje vietoje, kur dabar yra Kuturių k. (vd. Kuturiaĩ), Akmenos ir Jūros upių santakoje (Tauragės vls.). Senasis kaimas bus pramintas nauju (Kuturių) vardu nuo vieno jo gyventojo (1561: Kvtvraycis, Kvthvraycis=Kuturaitis). Marijámpoės (ir Marijampòlės) vardas net keletą kartų keistas. Pradžioje tai buvo kaimas, šaltiniuose lenkiškai rašomas Poszaszupie, Poszeszupie. Kuriant toje vietoje miestą, duotas naujas vardas (vietos bažnyčios metrikose pirmą kartą 1736 minimas lenkiškai) Starapole, Starepol. Kai apie 1758 marijonai šalimais pradėjo steigti kitą miestą, jį lenkiškai pavadino Maryampol (vėliau ir Marjampol, Mariampol). Bolševikai 1955 Marijampolę pakeitė Kapsukù, komunistų veikėjo V. Mickevičiaus-Kapsuko atminimui (žr. LE XVII 344).

Lietuvių vietovardžiai yra ne tik įvairiai kitėję, bet laiko būvyje ir nykę. Pažvelgę į senuosius dokumentus, šaltinius, galime lengvai pastebėti, kad nevieno Lietuvos gyvenamosios vietovės vardo nurodytose vietose jau nebėra. To priežasčių būta nevienos. Kurioj vietoj išnykus žmonėms, ypač per karus ar marus, vietovei pavirtus tyru bei apaugus mišku, ilgainiui galėjo būti pamirštas ir senosios gyvenamosios vietos vardas. Vėl kelioms mažesnėms įvairiais vardais vietovėms suaugus į vieną, paprastai įsigali ir kuris vienas jų ar ir visai naujas vardas, o kiti ilgainiui išnyksta. Sakysime, XVIII a. Klaipėdos bažnyčios krikšto knygose randame surašytų eilę vienasėdžių, kaip Pallawyken, Daugeln, Tylennen, kurių prieš II pas. karą jau nė vieno nebebuvo. Vietų vardai išnyksta ir senuosius vietovių pavadinimus keičiant naujais. O ypač išnyksta smulkiųjų vietovardžių, kintant žemės paviršiaus vaizdui, administraciniams ir žemės valdymo santykiams ir kt.

Ne visi amžių būvyje susidarę Lietuvos vietų vardai yra lietuviški, t.y. sudaryti iš grynai lietuviškų žodžių bei jų lyčių. Yra kiek ir svetimų priemaišų, nors čia daug kas tebėra nepaaiškėję.

Dar visai maža tetyrinėtas seniausiasis Lietuvos vietovardžių sluoksnis, kuriame juk galima laukti svetimosios įtakos, nes senovėje, baltų priešistoriniais laikais, dabartinėje Lietuvoje vietomis gyventa ir kitų tautų (suomių kilčių). Pvz. Kìvė (Trumpaičių apl. upė, XVI a. rašoma Kiwa), atliepianti latvių K'ive (Vilces intakas), K. Būgos nuomone, būsiąs suomiškas vardas: lybių k i v, est., suom. k i v i „akmuo". Vėlesnieji tyrinėjimai rodo, kad suomių ugrų kilmės vietų vardų Lietuvoje gali būti nevienas. Bene tos rūšies bus pvz. Alantos apl. upė Suojà ir ež. Suojỹs,

plg. karelų Suojärvi (kur järvi „ežeras") ir suomių suo „bala".

Senesniajame liet. vietovardžių sluoksnyje yra paliktų pėdsakų ir kitų baltų kilčių, kurios kadaise yra gyvenusios kai kuriose dabartinėse lietuvių žemėse ir ilgainiui ten sulietuvėjusios — vienos dar beveik mūsų istorijos priešaušryje (kaip dalis sėlių), kitos kiek vėliau (kaip dalis kuršių, prūsų bei jų giminaičių). Šiaurrytinėje Lietuvoje, senosiose sėlių sodybose, sėlių palikimas yra tokie vietovardžiai, kaip Zarasaĩ (< *Azarasai, *Ezarasai, *Ezerasai: sėl. ezers, azars su z, bet liet. ẽžeras su ž); Zaduojỹs (Dusetų apl. ež.): liet. Žãdikė (Pašušvio apl. upė).

Vakarinėje Lietuvoje kadaise gyvenę ir XVII a. ten sulietuvėję kuršiai irgi savo pėdsakus yra palikę lietuvių žemės vardyne. Pvz. Zabìkai (Papilės apl. k.) dėl z vietoj liet. ž yra kuršiškas vietovardis, plg. liet. Žabỹnė (Anykščių apl. Užupiečių k. krūmokšliai, pieva): žãbas „virbas, žagaras".

Lietuvos pietvakariuose prūsų kilčių (jotvingių) pėdsakus dar ir šiandien matome tokiuose varduose, kaip Kirsnà (Šešupės deš. intakas), plg. sen. pr. žemės Kirsnà (Deimės intakas), Kirsno ež. (Galindos srityje), Kirsnupė (Kraupiško apl.): pr. kirsnan „juodas"; arba Bérznykas (Seinų aps. mstl.) dėl z yra jotvingiškas: pr. berse „beržas".

Jau aiškiau galima pastebėti kai kuriuos svetimos kilmės, pirmiausia slavų ir germanų, vietovardžius vėlesniu laikotarpiu.

Slavų įtakai į Lietuvos vietovardžius įsigauti ypač padėjo slaviškoji (iš pradžių gudiška, vėliau, nuo XVII a. galo, lenkiška) D. L. K-tijos raštinė, palaipsnis dalies lietuvių diduomenės bei šviesuomenės nutautimas (daugiausia vėlesniuoju laikotarpiu sulenkėjimas) ir pagaliau D. Lietuvos patekimas į rusų valdžią XVIII a. gale.

Yra Lietuvos vietovardžių ir slaviškos darybos, pvz. su slaviškomis priesagomis bei priešdėliais, kurie kartais yra pakeitę ir lietuviškuosius priešdėlius bei priesagas. Kai kur slav. priesaga -ova, -ovo yra išstūmusi lietuviškąją -uva. Tokią priesagą yra pvz. gavęs dabartinis Rietãvas, kurį seniau žmonės vadino *Rietuva (sen. vok. šaltiniuose rašoma Retuwe, Retowe); dėl priesagos plg. kitą žem. vietovardį Laũkuva. Nors ir pati Laukuva sen. Lietuvos valstybės aktuose buvo rašoma su -ovo priesaga (rus. Lavkovo, Lovkovo), bet ji lietuviškosios lyties neišstūmė, kaip kad, priešingai, atsitiko su Rietavu, nes, mat, žemaičiai dažnai pastarojo lenkiškąją formą (Retowo) girdėdavo iš kng. Oginskio raštinės. Ypač daug dvarų pavadinimų ilgainiui atsirado su -ava, -avas priesagomis.

Žinoma, yra Lietuvos vietovardžių ir slaviškos šaknies. Jų yra kelios rūšys. Vieni jų yra pavardinės bei asmenvardinės kilmės, kaip pvz. Kisieliai (Šakių aps. k.); plg. pavardę Kisiẽlius (:Kisil'): kisiẽlius < gud. kisel'). Kiti kilę iš slaviškų bendrinių žodžių, vartotų ar ir dabar tebevartojamų pirmiausia liet. kalbos tarmėse, kaip kaimų vardai Kaniūkai, kilę iš gud. koniuchi „arklininkai, arklių prižiūrėtojai"; arba jau anksčiau minėtasis panemunės kaimas Pervazninkai bei Būdũ (arba ir su -būd- sudaryti) kaimų vardai.

Slaviškų vietovardžių galėjo atsirasti ir vietos pavadinimą išvertus į gudų, rusų ar lenkų kalbą. Tuo būdu pvz. XVII a. aktuose Darsūniškio vls. k. rašomas suslavinta galūne Angliniki, o taip pat ir gudiškai išvertus Uholniki (dabar Darsūniškio srityje; Jiezno apl. yra kaimas, bendrine kalba rašomas Anglininkai).

Daugiau slaviškų bei suslavintų lietuvių vietovardžių yra ilgainiui atsiradę Vilniaus krašte bei rytinėje Lietuvoje. Plg. tų sričių gyvenamųjų vietų vardus, duodamus oficialiniame 1959 Lietuvos gyvenamųjų vietų sąraše (LAS): Astraučizna, Černobrodas, Gurnapolis, Jadvygova, Ostruvka, Podembė, Slabodka, Veselova, Zablotė ir kt. Taip pat po pastarojo karo prie Sovietų Sąjungos prijungtoje M. Lietuvos dalyje lietuviškieji vietovardžiai buvo (oficialiai) surusinti, pakeisti rusiškais, paprastai neatsižvelgiant į lietuviškojo vardo etimologiją. Tuo būdu pvz. Dárkiemis (vok. rašoma Darkehmen, Angerapp 1938) buvo pakeistas į Ozersk, Gilijà (upė, vok. Gilge) į Matrosovka, Gumbìnė (vok. Gumbinnen) į Gusev, Įsrutìs, arba Įsrutỹs (vok. Insterburg) į Černiachovsk, Labguvà (vok. Labiau) į Polessk, Tilžė (vok. Tilsit) į Sovetsk ir t.t.

Vokiečių įtaka lietuvių vietovardžiuose ypač reiškėsi M. Lietuvoje bei Rytprūsiuose. Ten senasis vietovardžių sluoksnis yra prūsiškas bei apskritai baltiškas. Ilgainiui ten ėmė gausėti lietuviškų, labiausiai sodybinių, vietovardžių. Tie vietovardžiai, ypač oficialiniuose dokumentuose bei raštuose, paprastai buvo prisitaikomi prie vokiečių kalbos. Vis dėlto būdinga, kad net kai kurie ir pačių vokiečių įkurtų vietovių vardai kartais būdavo savotiškai lietuvinami (pridedant tam tikras lietuvių vietovardžiams būdingas priesagas ar žodžius). Pvz. dar XVIII a. pirmojoje pusėje Pilkalnio srityje įsteigtas dvarelis buvo pavadintas Grumbkowaiten (su vokiškai pareipta liet. priesaga -aiten; vėliau pakeis-

tas į Grumbkowsfelde) pagal vokiečių slaptojo valstybės patarėjo Grumbkow pavardę; Löbegallen (su antruoju sandu -gallen: liet. g a l a s) pagal vokiečių gen. leit. barono von Löben pavardę, ir kt. Tačiau juo toliau, juo daugiau M. Lietuvoje atsiranda grynai vokiškų vietovardžių. Jau sistemingai lietuviškieji vietovardžiai imta keisti (nors ir ne visiteliai) vokiškais nacionalsocialistiniu laikotarpiu (retesniais atvejais lietuviškuosius vietų vardus išsiverčiant vokiškai). Tuo būdu 1938 pvz. buvo oficialiai M. Lietuvos Budwehten (liet. Būdviečiai) pakeisti į Altenkirch, Lasdehnen (Lazdynaĩ) į Haselberg, Stallupönen (Stālupėnai) į Ebenrode, Schillehnen (Šilẽnai) į Schillfelde, Budupp (Bū̃dupė) į Bärenfluss ir kt.

D. Lietuvoje palyginti maža vokiškos įtakos vietovardžiuose. Jùrbarkas yra gavęs savo vardą nuo 1259 Vokiečių ordino įkurtos pilies „in monte sancti Georgii" (XIV–XV a. šaltiniuose rašoma Jurgenborg, Jurgenburg, Jorgenborg, Juremburg ir kt.; XVI a. inventoriuose Jurborg, Jurbork). Jonas Katkevičius (Chodkevičius), žemaičių seniūnas, norėdamas daugiau vokiečių patraukti į Skuodą, 1572 davė tam miestui magdeburginę teisę ir jo pavadinimą, pagal savo krikštavardį, pakeitė į vok. Johannesburg. Tačiau vokiškasis vardas neprigijo. Vėliau vienas kitas vokiečių kilmės vietovardis yra atsiradęs daugiausia prie Vokietijos sienos (pvz. Didieji Gotlybiškiai, šakių apl. k.; LAV ten minimi du k.: Gotlybiškiai, arba Murginiukai, ir Didieji Gotlybiškiai, kurie yra veldinys iš vok. Gottliebsdorf, įkurto 1800, Užnemunei esant Prūsų valdžioje).

3. Tikrinių vardų aiškinimas bei jų svarba

Kad tikrinius vardus būtų galima suprasti ir tinkamai juos panaudoti kurioms išvadoms, pirmiau reikia kalbotyriniu metodu išaiškinti jų darybą bei reikšmę. O tai tegalima padaryti turint pakankamai duomenų, rodančių seniausias vietovardžių bei asmenvardžių lytis, kaip ilgainiui kuris vardas yra kitėjęs; be to, atitinkamų senojo žodyno, proistorinių, istorinių, geografinių ir kt. duomenų.

Daugeliui liet. tikrinių vardų, ypač atsiradusių priešistorinių laikų prieblandoje, dažniausiai visų šios rūšies duomenų toli gražu neturime, tad tokių vardų aiškinime kartais tenka verstis turimaisiais, įvairiai juos kombinuojant, lyginant su atitinkamais kitų, ypač giminių tautų vardais, ir t.t. Dėl to neretai kai kurių vardų nėra galima išaiškinti. O kartais, dėl duomenų trūkumo, juos galima aiškinti vienaip ar kitaip. Sakysime, vietų vardai Geniaĩ, Pagiriaĩ, Strazdaĩ, Šiauliaĩ, Vanagaĩ gali atrodyti kilę iš atitinkamų bendrinių žodžių. Tačiau neretai jie tesietini tiesiai su pavardėmis Genỹs ir t.t., nes didelė dalis lietuvių vietovardžių kilusi iš pavardžių bei asmenvardžių. Kai kurie jų, žinoma, yra pramінti ir tiesiai iš bendrinių žodžių — greičiausiai, tokie, kaip Pagirỹs iš p a g i r ỹ s „vieta prie girios" (jei kuriuo atveju tai nėra vienaskaitinė pavardinė lytis), o jau Pagiriaĩ lygia dalia gali būti kilę iš p a g i r i a ĩ „vietos prie girios" arba būti daugiskaitinė pavardinė forma. Arba vien forma tokių vietovardžių, kaip Liepgiriai, Líeplaukė, jei kiti duomenys neparemia, dar nerodo, kad tos vietos pramintos nuo ten augusių l í e p ų: tie vietovardžiai galėjo kilti ir iš pavardės L í e p a(s). Kiekvienu tokiu bei panašiu atveju neabejotiną atsakymą tegali duoti tikrais duomenimis paremta kiekvieno atskiro vardo istorija.

Vietovardžiai ir asmenvardžiai yra keleriopai svarbūs. Jie pateikia papildomų (o kartais ir vienintelių) duomenų kalbai ir jos praeičiai aiškinti, o taip pat gali mesti šviesos ir į pačią krašto istoriją.

Tikriniai vardai padeda atskleisti kai kurias formas ir žodžius, kurie iš bendrinio žodyno yra išnykę arba bėra labai reti. Tuo būdu, sakysime, Súostas (k. į šiaurę nuo Biržų) patvirtina, kad vietoj dabartinės lyties s ó s t a s lietuvių kalboje būta *s ú o s t o (su uo), taigi kadaise mūsų turėta daugiau žodžių su iš ide. prokalbės paveldėta balsių kaita ė: uo (iš *ē: *ō ilgųjų), kaip kad dabar tai dar matyti pvz. iš grutės s ė̃ s t i: s ú o d ž i a i. Taur-ósta, Dub-ýsa vėl rodo, kad seniau būta darių priesagų -osta, -ysa.

Tikriniai vardai gelbsti ir liet. kalbos raidos chronologijai nustatyti. Pvz. XIV a. šaltinių liet. vietovardžių lytys Nemaxte „Nemakščiai" ir Wandeiagel „Vandžiogala" paliudija, kad minkštieji t, d (kilę iš *tj, *dj) tebus išvirtę afrikatomis (jungtiniais priebalsiais) č, dž po to laiko, nors ne visose tarmėse tuo pačiu metu.

Neabejotina vietovardžių ir asmenvardžių svarba tautos bei krašto istorijai. Jie kartais pratinka krašto praeitį dengiančią miglą ir tuo atveju, kai net proistorės ir istorijos šaltinių trūksta. Čia svarbesni yra vietovardžiai negu asmenvardžiai, nes pastarieji nėra taip pastovūs kaip vietovardžiai, nėra taip susiję su vietove, bet neretai keliauja iš vienos vietos į kitą.

Iš tikrinių vardų, labiausiai vietovardžių, apie krašto bei tautos praeitį galima spręsti dviem požiūriais: iš tų vardų lyties (for-

mos) ir jų turinio (žodyninės reikšmės). Tuo būdu, sakysime, Čiáunas (ež., vienas Dusetų apl., kitas Jūžintų apl.) laikytinas sėlių, išnykusios baltų kilties, vardu: viena, istorinių dokumentų liudijimu, toj srity gyventa sėlių; antra, vardo šakny turime priebalsį č, kurio vietoje, jei vietovardžio garsinė forma būtų lietuviška, lauktume K, nes, mat, sėliai, kaip ir latviai, senąjį baltų k (ligi šiol lietuvių tebevartojamą) prieš priešakinės eilės balsius išvertė į c. Plg. liet. Kiaũnas (Linkmenų apl. ež.), iš kurio išteka Kiaunà; Kiáunė (Smilgių apl. upė) ir kt. Čiáuno varde sėlių minkštasis C lietuvių lūpose ilgainiui buvo išverstas į č (plg. c pavertimą į č lietuvių pasiskolintuose iš gudų žodžiuose: k ù p č i u s iš k u p e c, k ā p č i u s iš k o p i e c). Taip pat, kaip jau anksčiau esame minėję, Zarasũ ir Zadúojo vardai dėl Z yra sėlių mintì vietovardžiai.

Iš vietovardžių lyties galima matyti ir lietuvių bei baltų pėdsakus, paliktus už šiandieninių jų sodybų. Baltiškųjų vandenvardžių bei vietovardžių yra plačioje srityje nuo Baltijos jūros vakaruose iki Volgos aukštupio rytuose. Pastarųjų laikų ir pačių rusų tyrinėjimai vien Dniepro aukštupio srityje baltiškos kilmės vandenvardžių priskaičiuoja per 700. Ir štai Vitebsko aps. vietovė Seliški, Gorodoko aps. Vasiliški savo priesaga -išk- rodo, kad jie yra lietuviški vietovardžiai. Arba rusų Lučesa (Mežos intakas), rusų kalbos dėsniais išriedėjusi iš senesnės lyties *Laukesā, yra tolygi lietuvių Laukesà (upė ištekanti iš Laũkeso ež.; taip pat yra pelkės Laũkesos tarp Jurbarko, Tauragės ir Gaurės), lat. Laucesa (kair. Dauguvos intakas) < *Laukesa, nes priesaga -esa tepažįstama baltų, bet ne slavų vardyne. Čia pat priklauso ir k. vardas Lukesy (Porečjės aps., Smolensko srityje), tik čia -ke- vietoj rusiškojo -če- rodo ilgesnį baltiškojo minkštojo k išsilaikymą. Baltiškų vietovardžių yra ir vakariniuose Rytprūsiuose, net į vakarus už Vyslos (plg. Karwen, Labun, Persante). O Niedaũs tipo vietovardžiai, kurių giminę, kaip matėme, randame pasklidusią kuone po visą Europą, nuo Pabaltijo iki Anglijos, vėl rodo, kad tokie vardai negalimi priskirti vienai kuriai tautai, bet bus buvę praminti žiloje senovėje atskirų vietų gyventojų indoeuropiečių, kurie tiems vardams tada dar naudojosi tomis pačiomis kalbinėmis lytimis, ilgainiui kiekvienoje atskiroje kalboje išriedėjusiomis daugiau ar mažiau skirtingomis formomis.

Apie tautos bei krašto praeitį (o taip pat ir apskritai apie tikrinius vardus praminusius žmones) galima spręsti ir iš tikrinių vardų turinio, t.y. iš vardo žodyninės reikšmės. Iš to pvz. galima matyti, kurių kilčių bei tautų žmonių gyventa lietuvių tarpe, kokiais amatais jų verstasi ir pn. Štai Sėlė (kaimas netoli Tauragnų) rodo, kad toje apylinkėje, įsikūrus lietuviams, dar gyventa sėlių (arba bent gyvas tada dar buvo ten gyvenusių sėlių atminimas), kurių gyvenamą bei gyventą vietą, skirdami nuo savųjų, lietuviai jų, sėlių, vardu ir pavadino.

Iš liet. kalbininkų tikriniais (labiausiai vietų) vardais kalbai ir baltų praeičiai aiškinti yra ypač daug pasinaudojęs K. Būga. Jis pats yra pažymėjęs, kad „praeičiai duoda šviesõs ne tiktai bendrìniai (appellativa), bet ir tikriniai (propria) vardai... Kad ne vietų vardai, tai dar ir šiandie mokslo pasaulis nieko nežinotų apie kur̃šių, sẽlių, žiemgãlių kalbas, kurių nėra palikę jokių kalbos tekstų" (K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas II 1925 psl. CXXX).

Akty izdavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komissijeju XIV 1887, XXV 1898; *J. Balčikonis,* Nazvanija litovskich naselennych punktov, obrazovannyje ot nazvannij rek i ozer (Lingua Posnaniensis VII 1959); *K. Būga,* Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924; ('') Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai (Tauta ir Žodis I 1923); ('') Apie lietuvių asmens vardus (Lietuvių Tauta I 1911); ('') Apie senovės prūsų ir lietuvių tikrinius vardus (Draugija XXI 1913); ('') Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje (Tauta ir Žodis II 1924); ('') Lietuvių kalbos žodynas I–II 1924–25; ('') Pavardžių priesaga -eikia- ir -eiko- (Lietuvių Tauta I 1907); ('') Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė (Tauta ir Žodis I 1923) (visi čia suminėti K. Būgos rašiniai perspausdinti jo Rinktiniuose raštuos I–III 1958–61); *J. Dumčius,* Antikiniai vardai lietuvių laudies kalboje (Vilniaus Valstybinio Universiteto Mokslo darbai, Istorijos-Filologijos Mokslų Ser. III 1957); ('') Antikiniai vardai lietuvių raštuose (t.p. IV 1958); *J. Endzelīns,* Latvijas PSR vietvārdi 1956–; *K. O. Falk,* Wody wigierskie i huciańskie 1941; ('') Ze studiów nad slawizacją litewskich nazw miejscowych i osobowych (Scando-Slavica IX 1963); *W. Fenzlau,* Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebiets 1936; *G. Froelich,* Flussnamen in Ostpreussen (Zeitschr. d. Altertumsgesellschaft Insterburg, 19 1930); *F. Gause,* Neue Ortsnamen in Ostpreussen seit 1800, 1935; *G. Gerullis,* Die altpreussischen Ortsnamen 1922; ('') Der blosse Tiername als Gewässerbezeichnung (Studi Baltici III 1933); *K. Jablonskis,* Istorijos archyvas I: XVI amžiaus Lietuvos inventoriai 1934; ('') ir *M. Jučas,* Lietuvos inventoriai XVII a. 1962; *P. Jonikas,* Lietuvių pavardės ir jų atsiradimas (Literatūra, Chicagos Liet. Literatūros D-jos metraštis II 1954); ('') Zu den litauischen Ortsnamen (Beiträge z. Namenforschung II 1950/51); *W. Kalwaitis,* Lietuwiszkų Wardų Klėtele 1910; *H. Krahe,* Baltische Ortsnamen westlich d. Weichsel (Alt-Preussen VIII 1943); ('') Vorgeschichtliche Sprachbeziehungen von den baltischen Ostseeländer zu den Gebieten um den Nordteil der Adria 1957); *K. Kuzavinis,* Lietuvos vardo kilmė (Kalbotyra X 1964); *M. Lasinskas, J. Macevičius* ir *J. Jablonskis,* Lietuvos upių kadastras 1959–61 (3 tt.); Lietuvos upių ir ežerų vardynas 1963; *A. Leskien,* Die litauischen zweistämmigen Personennamen (Indogerman. Forschungen XXXIV 1914/15); *J. Otrębski,* Beiträge zur baltisch-slavischen Namenkunde (Beiträge zur Namenforschung XI–XIII 1960–62); ('') La formation des noms de lieux en lithuanien (Lingua Posnaniensis

II 1950); (") La formation des noms physiografiques en lithuanien (t.p. I 1949); (") Lietuva (Beiträge zur Namenforschung IX 1958); (") O badaniach nad nazwami wodnymi i miejscowymi na obszarze Litwy (I Miedzynarodowa Slaw. Konferencja Onomastyczna. Księga referatów 1961); (" Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych (Z Polskich Studiów Slawistycznych, ser. 2: Językoznawstwo 1963; (") Tiernamen als Gewässernamen in Litauen (Beiträge zur Namenforschung X 1959); *V. Rūk'e-Dravin'a,* Deminutive bei Familiennamen im Litauischen und Lettischen (Scando-Slavica II 1956); *J. Safarewicz,* Litewskie nazwy miejscowe na -iszki (Onomastica II 1956); (") Polskie imiona osobowe pochodzenia litewskiego (Język Polski XXX 1950); *A. Salys,* Apie mūsų vardus ir pavardes (Židinys 5–6 1933); (") Lietuvos žemėlapio vardynas (prie *J. Andriaus* Lietuvos žemėlapio, išleisto LE 1956); (") Mūsų lietuviškieji vardai (Gimtoji Kalba 4–7 1933); (") Die žemaitischen Mundarten (Tauta ir Žodis VI 1930, ir atskirai); *B. Savukynas,* Kilmininkiniai lietuvių vietovardžiai (ibid. VI 1963); *R. Schmittlein,* Études sur la nationalité de Aestii I: Toponymie lituanienne 1948; *J. Senkus,* Šešupės ir Jiesios intakai (Lietuvių Kalbotyros Klausimai VI 1963); *A. Senn,* Der heutige Stand der Erforschung litauischer Gewässernamen und davon abgeleiteten Ortsnamen (Studia Onomastica Monacensia IV 1961); (") The Lithuanian Surnames (The American Slavic and East European Review IV 1945); *P. Skardžius,* Litauische zweistämmige Personennamen mit mantund manta „bewegliche Habe" (Ztsch. f. slav. Philologie XXIX 1960); (") XVI amžiaus lietuvių asmenvardžiai (Aidai 1 1954); (") Upių ir ežerų vardai (Gimtoji Kalba 3–4 1963); Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich 1880–1902; *I. J. Sprogis,* Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli XVI stoletija 1888; *S. Tarvydas,* Lietuvos vietovardžiai 1958; *V. N. Toporov* ir *O. N. Trubčev,* Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego Podneprovja 1962; *V. N. Toporov,* O baltijskich sledach v toponimike russkich territorij (Lietuvių Kalbotyros Klausimai II 1959); *R. Trautmann,* Die altpreussischen Personennamen 1925; *H. Unger,* Neues Ortsnamenverzeichnis von Ostpreussen mit den alten und neuen Ortsnamen 1938; *A. Vanagas,* Aukštutinės Padneprės hidronimija ir baltų praeitis (Lietuvių Kalbotyros Klausimai VII 1964); (") Nauji duomenys iš toponimikos (ibid. VI 1962); (") Suomiški vietovardžiai Lietuvoje (Mokslas ir Gyvenimas 4 1966); *M. Vasmer,* Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas I: Die Ostgrenze der baltischen Stämme 1932; *E. A. Volter,* Spiski naselennych mest Suvalkskoi gubernii 1901. — *K. Būga,* Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? (Rocznik Slawistyczny VI 1913); *J. Jurkėnas,* Lietuvių senųjų dvikamienių vardų morfologiniai tipai (Kalbotyra XIII 1965); *B. Savukynas,* Ežerų vardai (Lietuvių Kalbotyros Klausimai III–V 1960–63); *P. Skardžius,* Dėl kai kurių mūsų tikrinių vardų aiškinimo (Aidai 2 1968); *A. Vanagas,* Raymond Schmittlein, Les noms d'eau de la Lithuanie (Baltistica II 1966); Vardynas (Liet. kalbos rašybos žodynas 1948; su kirčiuotu tikrinių vardų žodynėliu).

Dar žr. LE straipsnius: Asmenvardžiai, Krikštavardžiai, Pravardė, Prievardis, Tėvavardžiai; be to, LE straipsnius, kur aiškinami paskiri asmenvardžiai (Jogaila, Juozapas, Jurgis, Klemensas, Kristijonas, Laurynas, Marija, Mikalojus, Motiejus, Ona, Simanas, Žygimantai ir kt.) ir vietovardžiai (Dainava, Kaunas, Kėdainiai, Klaipėda, Marijampolė, Nemunas, Vilnius ir kt.).

LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS

ANTANAS SALYS

1. Transkripcija

Tarmėtyroje (žr. LE XXX 368–369), rašant tarminius tekstus ar atskiras lytis, būtina visai tiksli fonetinė rašyba (žr. LE VI 329–330), tikslesnė nei vartojamoji įprastinė. Šiuo atžvilgiu seniau užrašytieji mūsų tarminiai tekstai, net ir A. Baranausko, labai trūktini. Atskiri tarmių tyrinėtojai naudojosi ir skirtingomis rašybomis, pvz. J. Otrębskis, A. Arumaa. K. Būga buvo susidaręs, palyginti, paprastą, bet pakankamo tikslumo transkripciją. Moderni ir labai tiksli fonetinė transkripcija liet. tarmėms sudaryta J. Gerulio. Ją sudarydamas rėmėsi 1925 Kopenhagoje įvykusios fonetikų ir kalbininkų konferencijos pasiūlymais (Phonetische Transkription und Transliteration 1925). Toje transkripcijoje žymimi net nebūtini tos pačios fonemos (žr. LE VI 237) atspalviai, vad. variantai. Ją Gerulis vartojo savo diaktologiniuose darbuose, o praktiškai su ta transkripcija lituanistus studentus supažindino porą kartų Kaune suruoštuose dialektografijos kursuose. Gerulio transkripcijos laikosi ir P. Jonikas (tų kursų dalyvis) pavyzdingame Pagramančio tarmės apraše (1939).

1951 išleistoje Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programoje pateikta transkripcija iš esmės irgi yra gerulinė, tik kiek suprastinta. Ilgieji balsiai žymimi būgiškai brūkšneliu viršum raidės (ā, ē, ī, ū), nors pusilgiams paliktas Gerulio žymėjimas, taškas po raidės (a., i., u., e.). Taip pat vartojamos įprastinės raidės ė, o siauriems ilgiesiems balsiams. Bet praktikoje jos nesilaikyta. Kaip matyti iš Lietuvos Mokslų Akademijos Darbuose paskelbtų dialektologinių ekspedicijų dalyvių straipsnių, dažniausiai verstasi įprastine rašyba. Ir Z. Zinkevičius savo Lietuvių dialektologijos (1966) pratarmėje nusiskundžia atlasui surinktosios medžiagos „labai suprastinta transkripcija". Jo paties vartojamai transkripcijai tikslumo atžvilgiu nieko negalima prikišti. Ji tik mažmožiais skiriasi nuo gerulinės. Priebalsių minkštumui žymėti vietoje kopenhaginio puslankio (n̑) vartoja iš seno kalbotyroje įprastą dešininį brūkšnelį (ń) ir taip pat nežymi savaiminio balsių a, o, u supriešakėjimo po minkštųjų priebalsių. Priebalsių minkštinimas tarmėse labai įvairuoja. Bet vis tik netikslu neskirti tikrų palatalinių k, g ir

tokių pat pajūrio žemaičių ir, rodos, dzūkų t, d, atliepiančių č, dž (kačiũ, vedžiaũ), nuo palatalizuotų, tik suminkštintų priebalsių.

Šiame straipsnyje, skirtame šiaip skaitytojams ir, be to, spaustuvei trūkstant specialių ženklų, tarminės lytys rašomos įprastine mūsų rašyba, vadinasi, tik apytikriu fonetiniu tikslumu. Bet greta ū ilgiesiems balsiams vartojama ir ē, ī, ā*). Rašmuo å reiškia a, tariamą su o atspalviu, o raidėmis ọ, ẹ (su taškais apačioje) žymimi pussiauriai neįtempti balsiai. Sukietėjęs l rašomas lenkišku ł, o y vartojamas garsui, kurį rytiečiai aukštaičiai taria vs. gl. pẽlę, būtent pẽły. Minkštinimas, tik prireikus, pažymimas atskiru diakritiniu ženklu, pvz. rytiečių bendraties galūnėje darít' ~ darýti.

2. Kalbos kitimas

Dažnai sakoma, kad kalba gyvena savą gyvenimą. O kaip visa gyvenime kinta, taip kintanti gyvendama ir kalba. Bet iš tikrųjų kalbos buvimo būtinoji sąlyga yra visuomenė. Kitaip sakant, kalba yra tos visuomenės padaras, nors ir ji pati be kalbos neįmanoma. Kalbą laikant socialinio gyvenimo dėmeniu, tenka pripažinti, kad ją neišvengiamai turi veikti ir tie patys to gyvenimo veiksniai. Todėl ir kalbos kitimo, vis tiek ar jis yra p i r m i n i s (pvz. savaiminė garsų raida), ar a n t r i n i s (svetimo posluoksnio ar antsluoksnio sukeltas), prigimtis yra taip pat socialinė.

Kalba kinta iš kartos į kartą. Vaikai jau kalba kiek kitaip nei tėvai, o skirtumai tarp senolių ir vaikaičių kalbos dar didesni. Lėčiau kinta garsynas ir kaityba, bet daug sparčiau žodynas. Mat, žodžiai, kintant gyvenõs sąlygoms, daiktams iš apyvartos dingstant, dažnai spėja pasenti vienos kartos būvyje. Nebevartojant daikto ar šiaip sąvokai atgyvenus savo amžių, pamirštami ir jų reiškiamieji žodžiai. Pirminėje ir kiltinėje visuomenėje kalbos kitimas, žinoma, galėjo vykti veik nekliudomai iš pašalio. Bet moderninėje kultūrinėje visuomenėje to kitimo eiga žymiai sudėtingesnė. Atsikūrus nepriklausomai Lietuvai, veikiant bendrinei kalbai, pvz. žymiai sumažėjo slavybių ir mūsų liaudies šnekamojoje kalboje. Antrosios kartos jaunuomenė jau visai nebepažįsta daugybės seniau plačiai vartotų skolinių.

Kalbos kitimo vyksmas eina dviem kryptimis: disociacine ir asociacine (asmuo-visuomenė), kitaip tariant, veikiant i š c e n t r i n ė m s ir į c e n t r i n ė m s jėgoms. Tų jėgų sąveikos padarinys ir yra vienoks ar kitoks kalbos iškitimas. Kaip nelygi jėgų įstanga, taip nelygus ir iškitimo laipsnis. Nuolatinis išcentrinių jėgų veikimas, kuris sukelia vad. inovacines bangas, ir diferencijuoja (teoriškai) vienalytį kalbinį plotą. Nekliudomai veikdamas jis pridarytų begales tarmių ir šnektų šnektelių. Bet šitai begalinei kalbos diferenciacijai kelią pastoja asociacija: kalbinės visuomenės tarpusavio bendravimas. Todėl pvz. susisiekimas laikomas vienu iš didžiųjų veiksnių, formuojančių vienalytę kalbinę bendruomenę. Ir kaip tik susisiekimo kliūtys: administracinės, politinės, gamtinės ir kitokios sienos ar ribos dažnai nusveria tarmių ir kartais net atskirų kalbų susidarymą. Jeigu pvz. rytų baltų gyvenamajame plote dar IX–X a. būtų susikūrusi viena centralizuota valstybė, tai labai abejotina, ar šiandien turėtume atskiras lietuvių ir latvių kalbas. Juk smulkesnės rytų baltų tautos, kuršiai, žiemgaliai ir sėliai kaip tik XIII–XVI a. ištirpo stipresnių ir ekspansyvesnių latvių ir lietuvių tarpe.

Svetimo ar ir giminingo etninio posluoksnio įtaka kalbų ir tarmių susidarymui taip pat neginčytina. Pvz. latvių tóminінkų tarmė (šiaurinėje Kuržemėje) neabejotinai yra susidariusi veikiant lybių posluoksniui. Lietuvių kalbos tarmėse vėl yra kiek sūduviškų, kuršiškų, žiemgališkų bei sėliškų pėdsakų, ypačiai vandenvardžiuose. Gamtinės sienos dažnai eina ir tarmių ribomis, nes jos daugiau ar mažiau kliudo žmonių tarpusavio bendravimą. Pvz. Žùvinto ežeras ir palios skiria dzūkus nuo kapsų, o Nevėžio žemupys vėl kietai ir minkštai l tariančius (łẽkti : lẽkti, łãkia : lẽkia) viduriečius ir vakariečius aukštaičius. Staigios politinės ir socialinės pervartos taip pat gali pakeisti tarminį vaizdą. Pvz. Klaipėdos krašte prieš pat II pas. karą dar aiškiai buvo išskiriamos keturios žemaitiškos ir keturios aukštaitiškos šnektos (W. Fenzlau). Bet karo būvyje kraštui netekus daugumo senųjų gyventojų ir jų vieton atsikėlus daugiausia kaimyniniams kitokių tarmių žemaičiams, praktiškai veik visai išnyko ir senosios vietinės šnektos. Gyventojų pasikeitimas sudarė naują tarmių mišinį, kurio dienos irgi suskaitytos. Ateinančioji gyventojų karta čia greičiausiai kalbės šiek tiek tarmiškai nudažyta bendrine kalba, šiaurėje žemaitiškesne, o pietuose gal kiek aukštaitiškesne.

*) Jei šie balsiai gauna tvirtapradę, laužtinę ar tvirtagalę priegaidę, tai rašoma (trūkstant ženklų) tik á, é, í, â, ê, î, ã ẽ, ĩ.

Tarmių, ypačiai šnektų susidarymui seniau nemaža įtakos bus turėjusios baudžiavinių dvarų ir parapijų ribos. Dvaro baudžiava ir bažnyčia spietė žmones draugẽn ir toje draugėje visų pirma mezgėsi šnektiniai skirtumai. Ne be pagrindo prieš I pas. karą ir dar vėliau žmonės tarmines ypatybes paprastai siedavo su parapijomis. J. Totoraitis (Zanavykų istorija 1929) vėl yra pastebėjęs, kad lukšiškiai ir sintautiškiai dar atmenamai tebesivadino veliuoniškiais, nes senovėje Veliuonai priklausė, ten baudžiavą ėjo. O jų ir kalba veliuonietiška. Taigi tarmėtyrai labai svarbu ir „mažoji" dvaro, parapijos istorija. Be J. Reitelaičio monografijų apie Gudelių parapiją, Leipalingį, Liškiavą, Veisiejus ir J. Totoraičio Sūduvos Suvalkijos istorijos (1938) šioje srityje padaryta labai maža. Spragos čia neužpildo nė Br. Kviklio keturi Mūsų Lietuvos (1964–68) apžvalginiai tomai, skirti platesnei visuomenei.

3. Tarmių pavadinimai

Specialistui dialektologui tarmės (žr. LE XXX 367–368) sąvoka yra tik sutartinė. Praktiškai tiriamajame darbe jis daugiausia operuoja garsyno kitimo, rečiau kaitybos reiškiniais, žodyno skirtumais ir tik atsitiktinai sintaksiniais posakiais. Tam jis dialektologiniuose žemėlapiuose vedžioja izoglosas (žr. LE IX 208), tiksliau tariant izofonas, izomorfas, izoleksas ir izosintagmas. Tik kelioms izoglosoms sutampant į izoglosinę juostą, jis linkęs kalbėti apie tarmę. Šiaip žmonių šnekamojoje kalboje tarmės pramenamos pagal kurią nors į akis krintančią atsitiktinę, dažniausiai fonetinę, morfologinę ar žodyninę kalbos skirtybę. Ir čia paprastai tam tikru pavadinimu apibūdinama ne savoji, bet kaimyninė šnekta (žr. LE XXX 69).

Terminai aukštaičiai (žr. LE I 428) ir žemaičiai (žr. LE XXXV 194–198) pradžioje buvo tik geografiniai, vėliau administraciniai, o tarminiais išvirto tik mūsų laikais. Istorinė sąvokų priešprieša buvo Lietuva ir Žemaičiai. 1605 anoniminio rytiečių katekizmo autorius apie M. Daukšos verstą Ledesmos katekizmą sako, kad „perguldęs jį žemaitiškai, ir geidė anys nuog manę, idant lietuviškai būtų perguldytas". O juk Daukšos tarmė ne tik ne žemaitiška, bet net ne vakarietiška, o aiškiai vidurietiška (su l kietėjimu). Bet jau pavadinimai k à p s a i (žr. LE X 485–486), z a n a v ỹ k a i (žr. LE XXXV 34–38), d z ũ k a i (žr. LE V 301–303) yra tarminiai, praminti pačių žmonių. Pastarasis kalbininkų išplėstas visiems tam tikrais atvejais c, dz tariantiems aukštaičiams. Šiaip už Nemuno Vilniaus krašte nevienodai dzūkuojantieji aukštaičiai pravardžiuojami c ì k i a i s, c ì k a i s (: cìk „tik"), c i k t ũ n a i s (: ciktaĩ „tiktai"; Žiežmãriai, Kietãviškės, Strėviniñkai), c í e k s a i s, c í e k s i a i s, c í e k a i s (: cíek „tiek"; Ignalinà, Daugėlìškis, Dū́kštas), k a p c i õ n a i s (: kap ciõn „kaip čia"; Taurãgnai, Sãlakas). O vilniškiai dzūkai savo kaimynus, tariančius č vietoje jų tarmės c (čia : cia, ca), pramonioja vėl č i a č i õ k a i s (Nemunáitis), č i a g ž l i a ĩ s, č i e g ž l i a ĩ s, (Pabéržė), č i a b ẽ r o m i s (Ignalinà, Daugėlìškis). Užnemunės dzūkams (Krosnà) vėl ne tik jų kaimynai kapsai, bet ir apskritai visi kalbantieji nedzūkiškai yra ž e m a ĩ č i a i. Mat to krašto šiaurės vakarų kampas kadaise administraciniu atžvilgiu priklausė Žemaičiams.

Siauriau pažįstami yra pvz. pavadinimai š l è k i a i (Skaistgirỹs, taip vadina painiojančius š, ž ir s, z), š à k e l i a i ir r a ĩ k a i (Rudaminà, lazdijiškiams dėl pertaro šak ir raĩkia vietoje reĩkia), m a i k ẽ n a i (Tverẽčius, kur sako mái „man"), u r ẽ k a i (Jonavà, Ukmergẽ; dešiniojo Šventosios pakraščio gyventojams, kur sakoma urè „aure"). A. Bezzenbergerio duomenimis M. Lietuvos pietiniai vakariečiai (Gumbìnės, Stãlupėnų apl.) buvę vadinami b a l t s e r m ẽ g i a i s. O pagal J. Jušką (Kalbos lietuviško liežuvio 1861) Ariogalos apylinkėje tuo vardu vėl vadinę Užnemunės gyventojus. Pramintas jis, matyti, pagal šviesų apdarą, pilkas nedažytų vilnų sermėgas. O lietuvius gyvenusius nuo Įsrutiẽs ir Pìlkalnio veik iki pat Nemuno stalupėniškiai pravardžiavę s t r ù k i a i s, kadangi jie kalbėję „strukaĩ", t.y. trumpinę galūnes, dvibalsius ái, éi, áu vertę vienbalsiais ā, ē.

Kitos tarmės ar šnektos atstovai dažnai vadinami pagal stambesnę vietovę ar miestą, pvz. bìržėnai, kupiškėnai, anykštėnai, tilžėnai, ragainėnai, klaipėdiškiai, šilutiškiai, telšiškiai, dusetiškiai, uteniškiai, tverẽčiniai (ir tverečẽnai), veliuoniečiai, šiauliečiai. Šiauriniai žemaičiai šiaulỹčiais vadina ne tik šiauliečius, bet apskritai visus nežemaitiškai kalbančius. Iš kitos pusės A. Bezzenbergeris ir K. Jurkšaitis Ragainės tarme (vok. Ragniter Litauisch, Ragniter Dialekt) vadino į pietus nuo Nemuno ištisusį lietuvių kalbos plotą, kurio lyg centrą sudarė Ragaĩnės aps. Bet patys žmonės ragainėnų pavadinimą tetaiko tik vienai Klaipėdos krašto aukštaičių šnektai (tarp tilžėnų ir viešvilėnų) priešais Ragainę. Kitos pusės Nemuno Ragainės aps. gyvento-

jai vadinami tik užnemunėnais ir kalbančiais užnemunėniškai. Vadinasi, pačių žmonių vartojami tarmių pavadinimai vienur išplečiami, kitur susiaurinami.

Tarminiams skirtumams apibūdinti dažnai pasigaunama tam tikrų veiksmažodžių. Žemaičių gana plačiai vartojamas vkž. l e i š i ú o t i (trm. leišiộutę, leišiũtę) „kalbėti kita tarme, aukštaitiškai, kraipyti kalbą". Sakoma ir l e ĩ š i s, l e i š i ũ k a s „kas kalba nežemaitiškai, aukštaičiuoja, žodžius iškreipia". Pavadinimas susijęs su lat. ds. vd. leiši, lietuviai (dažnai menkinamai). Reikšmės raidai plg. tautovardį gudaĩ, kuriuo žemaičiai vadina aukštaičius, panevėžiškiai kupiškėnus ir t.t., paprastai kitų tarmių atstovus į rytų pusę. Vakariečių aukštaičių vėl vartojami vkž. l a i v i ú o t i (Ilguvà, apie veliuoniečius ir apskritai kitos Nemuno pusės gyventojus; Jùrbarkas apie žemaičius), l a i v ú o t i (Bagótoji, apie veiveriškius), l a i v ó t i (Jùrgaičiai, Pakal̃nės aps., ir Lazdynaĩ, Pìlkalnio aps., apie šilutiškius), kuriais nusakoma žodžių tęsimas, suokimas, žemaičiavimas. Pavadinimas, atrodo, sietinas su vkž. laivúoti „plaukti laive, valtimi, luotu", pažįstamu iš dainų. Čia judėjimo veiksmažodžiu, fonetiškai imant, išreikšta kiekybinis elementas, garsų arba ir lyčių ilgis. Tai patvirtina pajūrio ir klaipėdiškių žemaičių posakiai p a v e l̃ k i n a i (patęsiamai), š l i ù d n i a i (nuožulnai) kalbėti, taikomi paprastai aukštaitiškai kalbantiems. O patys sakosi kalbą „stačiai", jų kalba esanti „stati". A. Juška savo žodyne vėl mini vkž. a i n ú o t i „tarti vaikai vietoje žem. vākā".

Pavadinimais g i r i n a ĩ č i a i ir l a u k i n a ĩ č i a i (Raséiniai, Er̃žvilkas, Gaũrė, Šimkáičiai, Nemãkščiai), l a u k i n i ñ k a i (Bū́dviečiai, Ragainės aps.), s a k ú o t n u g a r i a i ir m õ l i a i (Kazlų̃ Rūdà) liaudies kalboje paprastai nusakoma gyvenamoji vieta, jos pobūdis. Bet kur susiduria tarmės ar šnektos, jie pavartojami ir šioms vadinti. Plg. dar vkž. laukinaičiúoti „kalbėti su atitrauktu kirčiu" (Jùrbarkas).

Šalia įprastinių, plačiau vartojamų liaudinių ir vietovardinių pavadinimų, kalbininkai yra susidarę ir specialių fonetines tarmių ypatybes nusakančių terminų. Vietoje A. Baranausko t e l š i e č i ų, r a s e i n i e č i ų ir K. Jauniaus t e l š i š k i ų, r a s e i n i š k i ų, k l a i p ė d i š k i ų K. Būga trims žemaičių patarmėms vadinti (pagal dkv. dúona tarimą) susidarė d ó u n i n i n k ų, d ū n i n i n k ų, d ó n i n i n k ų terminus Pasekomis A. Salys aukštaičių rytiečių patarmėms ir šnektoms žymėti vartojo p á n t i n i n k ų, p ó n t i n i n k ų, p ù n t i n i n k ų (:dkv. pántis), r õ t i n i n k ų (:trm. rõtai vietoje rãtai), d ã d i n i n k ų (: trm. dãdā vietoje dėdė), p ã n i n i n k ų ir ž a l i n i ñ k ų (: trm. pãnas, žalā ir žalẽ) pavadinimus. O kadangi põnas dabar Lietuvoje ne tik „pasenęs", bet ir niekiamas, tai 1948 Lietuvių kalbos rašybos žodyne įdėtoje tarmių apžvalgoje panininkai pakeisti ž ã d i n i n k a i s (: žõdis). P. Būtėnas vėl rytiečius, senąjį nosinį ą (ą́žuolas, ąžuolẽlis) tariančius kaip o, yra pavadinęs o k ú o j a n č i a pašnekte (Archivum Philologicum III 1932).

4. Klasifikacija

Skirstyti liet. kalbos tarmes pirmasis yra bandęs jau D. Kleinas savo 1653 gramatikos prakalboje, kur kalba apie Prūsų ir D. Lietuvos kunigaikštijų liet. kalbos skirtumus, dar smulkiau išskirdamas klaipėdiškių ir kuršių, tilžėnų, ragainėnų, įsrutėnų, žemaičių, vilniškių ir kauniškių tarmes. Šią pastarąją (matyti, galvoje turėdamas Daukšos raštus) laiko visų geriausia ir tinkamiausia, todėl sekama ir Prūsuose (Hanc Caunensium Dialectum sequimur in Ducatu Prussiae, utpote omnium optimum et commodissimum). A. Schleicheris, liet. kalbos praktiškai mokęsis M. Lietuvoje, buvo šiek tiek susipažinęs ir su jos tarmėmis. D. Lietuvos kalbą jis pažino tik iš rašto paminklų. F. Kuršaitis ruošdamas savo 1876 gramatiką, tarmių reikalais keliavo ir D. Lietuvoje, bet jų tiksliau skirstyti nebandė. Pirmas mokslinę liet. tarmių klasifikaciją 1898 yra pateikęs A. Baranauskas, turėdamas galvoje visų pirma buv. Kauno gub. Geriausiai pažindamas rytiečių liet. tarmes, jis jų skyrė net septynias, žymėdamas skaičiais iš vakarų į rytus: rytiečiai pirmieji žiemiečiai ir pietiečiai, rytiečiai antrieji ir toliau iki šeštųjų. Žemaičius jis skirsto į telšiečius ir raseiniečius. Tarp žemaičių ir rytiečių geografiškai išskiria vakariečius, perkirsdamas į žiemiečius ir pietiečius. Tuo būdu jam Lietuvoje susidaro iš viso vienuolika tarmių. K. Jaunius 1916 gramatikoje duoda kitą, paprastesnę, bet labai taiklią klasifikaciją. Jis Klaipėdos krašte išskiria trečią žemaičių donininkų patarmę, o douninkuose vėl skiria tris šnektas pagal pralietuviškųjų *tj,*dj junginių išvirtimą, pvz. mačiáu, vedžiáu (Telšiaĩ, Rietãvas), maciáu, vedziáu (Veivìržėnai), matiáu, vediáu (Darbė́nai). Taip pat iš rytiečių jis išskyrė viduriečius aukštaičius su kietu l (łėkt', kałbėt', sáułė, saula), bet su nepakitusiais dvibalsiais an, am, en, em, kaip

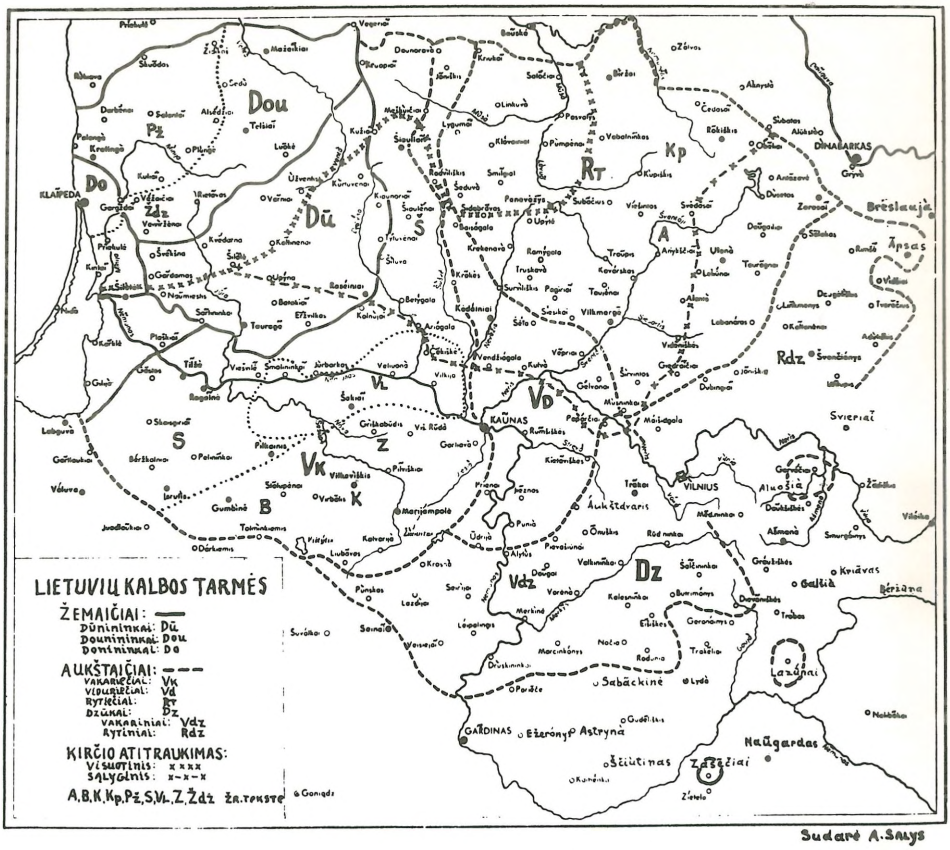

Žemėlapis I. Pagal A. Salio 1933 paskelbtą tarmių žemėlapį. Santrumpos: A — anykštėnai, B — baltsermėgiai, K — kapsai, Kp — kupiškėnai, Pž — pajūrio žemaičiai, S — strukiai, Š — šiauliečiai, Z — zanavykai, Ždz — žemaičių dzūkai

ir bendrinėje kalboje (pántis, lañkas, sámtis, kam̃pas, gyvénti, tveñkti pémpė, tem̃pti). Jauniaus klasifikacija su 1919 P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika pateko į mokyklą. Vėliau ji A. Salio (aukštosios mokyklos reikalui) buvo papildyta ir detalizuota 1933 paskelbtame tarmių žemėlapyje. Jo atskira aukštaičių tarme buvo išskirti dzūkai. Čia dedamas kiek suprastintas to žemėlapio variantas (žr. Žemėlapis I). Jame be pagrindinių tarmių ribų raidinėmis santrumpomis pažymėtos patarmės ir kai kurios ryškesnės šnektos. Duomenys M. Lietuvai imti iš XIX a. paskutinių dviejų dešimtmečių A. Bezzenbergerio tyrinėjimų. Dabar tai beturi tik istorinės reikšmės. Vienur kitur Rytprūsiuose salelėmis iki pat mūsų laikų išlikę nesuvokietėję lietuviai baigiantis II pas. karui daugumas pasitraukė į Vakarus. O kas pasiliko, kartu su vokiečiais buvo ištremti į Sibirą.

Po karo, pradedant 1950, sukaupta nemaža papildomos ir iš dalies naujos tarminės medžiagos. Daugiausia tai studentų lituanistų atlikti atskirų tarmių aprašai (Vilniaus univ. ir Pedagoginio instituto diplominiai darbai) ir kelios mokslų kandidatų disertacijos. Jų vertė labai nelygi, ypačiai todėl, kad pradžioje nesinaudota kiek tikslesne fonetine transkripcija. Tai matyti iš Lietuvių Kalbotyros Klausimuose, Mokslų Akademijos Darbuose ir Kalbotyroje paskelbtų tų darbų ištraukų. Tačiau atliktas svarbus paruošiamasis darbas. Tai žymiai palengvino ir Z. Zinkevičiui, dabar geriausiam lietuvių tarmių žinovui, išleisti 1966 plačią ir išsamią Lietuvių dialektologiją. Jo patikslinta eilė tarmių fonetinių izofonų ir apskritai pateiktas pilnesnis krašto tarminis vaizdas. Jis su A. Girdeniu pasiūlė net naują vad. struktūrinę tarmių klasifikaciją (žr. Žemėlapis II). Atsisakyta tradicinių terminų ir

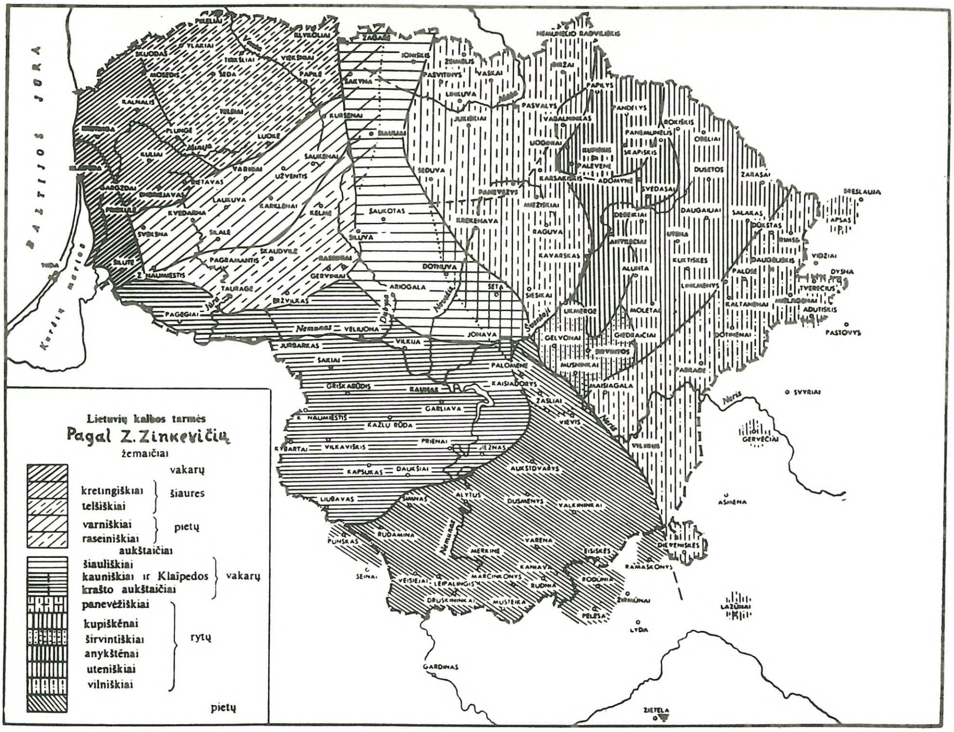

Žemėlapis II. Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio pasiūlyta struktūrinė tarmių klasifikacija

kai kurių tarminių vienetų skyrimo. Tačiau eilė izofonų vis tik abiejuose žemėlapiuose sutampa. Vargu kas laimėta donininkus pavadinus vakarų žemaičiais, o dounininkus — šiaurės ir pietų. Žinoma, šiuos abejus galima dar perskirti į kretingiškius, bei telšiškius ir varniškius bei raseiniškius. Bet iš kitos pusės juk an, am, en, em virtimo ǫn, ǫm, ęn, ęm izofona (lángas, kam̃pas, žénta̋s, pémpė) draugėn jungia abejus šiaurės žemaičius su didžiąja dalimi varniškių. Trūkumu laikytinas ir l kietinimo izofonos nežymėjimas tarmių klasifikaciniame žemėlapyje. Kad priebalsio l sukietėjimas prieš ė, e, ę tarmių raidoje vaidina svarbų vaidmenį, tai patvirtina ir Zinkevičiaus knygoje tam skirti net trylika atskirų žemėlapių. Mat be reikalo nusispręsta tarmes klasifikuoti tik balsių izofonomis. Tik dėl to iš tarmių žemėlapio iškrito ir dzūkai. Nevisai tikslu užsispirti tarmes ir šnektas vadinti vien pagal miestus ir šiaip didesnes vietoves. Tokia vartosena praktikoje gali net klaidinti. Pvz. vilniškių rytų aukštaičių pavadinimas visai netinka, nes ruožui, kurį iš kraštų apriboja Trãkai, Rūdiškės, Valkiniñkas, Šalčininkai, Dievẽniškės, Gervẽčiai, Strūnáitis, Arniónys, Nemenčinė (faktiškai salelė), Pabéržė, Máišiagala, dėl sugudėjimo bei sulenkėjimo visai neturime kalbinių duomenų. Čia galėtų tikti nebent švenčioniškių pavadinimas. Arba vėl kretingiškiais tik dėl miesto pavadintas tarminis plotas, kur šakniniai nosiniai ą, ę (kąsti, tęsti) tariami net trejopai: ǭ, ę̄ (Plùngė, Kuliaĩ, Salantaĩ, Kar̃tena. . .), ou, ẹi (Latvijos pasieniu nuo Skuõdo iki Kretingõs ir Palangõs), ǫn, ęn (Rietãvas). Vietos žmonės tuos, kur taria dvibalsius ǫu, ẹi, vadina ne tik kretingiškiais, bet ir palangiškiais, mosėdiškiais, skuodiškiais. Kretingiškių pavadinimas (dėl skirtingo nosinių virtimo) pvz. visai nesuprantamas salantiškiams ir juo labiau rietaviškiams.

Tarmių klasifikacija, tiesą sakant, daugiausia priklauso nuo to, kaip dialektologas interpretuoja tą ar kitą izofoną. Gryna struktūrinė interpretacija, ypačiai apsiribojant vien balsynu, žinoma, visada gali susikirsti su šiaip stebėtojo ar tarmės atstovo pažiūra, paprastai susidaroma pasirėmus kuria viena labai ryškia tarmine ypatybe. Bet ir specialistui dialektologui tarmių skirstymą sunkina ta aplinkybė, kad kelių izofonų sutapimas, jų juostos, rodančios aiškias tarmių ribas, praktikoje gana retas atsitikimas.

5. Žemaičiai

Liet. kalbą dviem tarmių būriais, į žemaičius ir aukštaičius suskaldė pralietuviškųjų *tja, *dja (išskyrus atvejus prieš u, v) nevienoda raida. Aukštaičiuose iš jų išriedėjo sutaptiniai garsai, vad. afrikatos č, dž: *trētjas, *mēdjai išvirto trēčias, mēdžiai. Bet žemaičių protarmėje balsiui a dėl asimiliacijos anksti supriešakėjus ir išvirtus e, priebalsis j pagal jau prokalbėje veikusį dėsnį turėjo iškristi ir dėl to iškritimo nebegalėjo atsirasti č, dž. Vadinasi, *tretjas išvirto *tretjes, vėliau tretes (M. Mažvydas), pagaliau dabartinis žem. trèts. Taip pat iš *mēdjai per *mēdjei išriedėjo žem. mēdei arba mēdē, mèdê. Raidai plg. vs. vd. svēčias, bet šm. svetè (iš *svetjè), mečiaũ, vedžiaũ, bet meteĩ, vedeĩ (iš *metjeĩ, *vedjeĩ). Todėl pagal tą „žemaitiškąjį garsų dėsnį" ir linksniuojama: jáutei, mēdei, jáučiu, mēdžiu, jáutems, mēdems, jáučius, medžiùs, jáuteis, mēdeis, jáučiūs, mēdžiūs (Er̃žvilkas). Bet daugumas žemaičių čia dvibalsį ei yra išvertę vienbalsiu ē: jáutē, mēdē, jáutēs, mēdēs (Pāgramantis). Tačiau taip linksniuojančių žemaičių iš kitos pusės sakoma vs. km. jáuče, mēdže, vs. vd. trečè (iš prolyčių *jáutjā, *mēdjā, *tretjá̄, su ilgu galūniniu ā), baũdžiava, mečiáu, vedžiáu (iš *baudjavā, *metjau, *vedjau). Geriausiai žemaitiškasis dėsnis linksniavime ir asmenavime išlaikomas rytinių žemaičių, ypačiai dūnininkų (Viekšniaĩ, Kuršėnai, Kel̃mė, Skaudvìlė, Pāgramantis...). Einant į vakarus, afrikatų paltipsniui mažėja. Visų pirma jos išmetamos iš vs. km. jáučio, medžio: jâutę, mēdę (Telšiaĩ, Var̃niai, Kvėdarna, Šilãlė, Švė̃kšna...). Pajūrio žemaičiai (Žemėlapis I: Pž) afrikatų linksniavime ir asmenavime jau visai nebeturi, nes nepakenčia č, dž ir t, d kaitos. Sakoma: ds. km. jâutiu, mēdiu, matiâu, vediâu. Tai naujesnis kaitybinės analogijos reiškinys. Kad seniau ir pajūriniai žemaičiai bus turėję afrikatas, rodo tokios lytys, kaip bičiùlis, bičiuliáutis, Bleñdžiava (upė), sùkčius, kur afrikatos išlaikomos, nes kaityboje nesikaitalioja su t, d. Bet yra ir išimčių. Dabar pajūriniai žemaičiai afrikatų nebeturi ir tokiais atvejais, kaip mė̃čioti, váikščioti, vadžióti, guõdžioti, aukščiáusias, pakar̃čiui, týčiomis (tik retur). Bet S. Daukanto tarmiški raštai rodo, kad jo čia dar tebetarta afrikatos. O jis kaip tik buvo kilęs nuo Lenkìmų Skuõdo vls. Pažymėtina, kad žemaitiškasis dėsnis veikė ir M. Lietuvos aukštaičių šnektose, prisišliejusiose prie Kur̃šių Marių (žemėlapyje I atribota linija Sar̃tininkai–Labguvà). Šis lietuvių kalbos ploto vakaruose pasireiškiąs priešingumas afrikatoms sietinas su senąja kuršių ir prūsų kaimynyste. Mat abi šios kalbos junginių *tj, *dj visai neversdavo afrikatomis. Plg. XIII a. vidurio šaltinių vokiškai užrašytus Kuršo vietovardžius Appreten, Lippayten, kuriuos dabar latviai taria Apriķi, Lipaiķi. Kada latviai susipažino su šiais vietovardžiais, jie jau *tj, *dj buvo išvertę š, ž (lat. svešs, mežs = liet. svēčias, mēdžias) ir todėl iš tų junginių kuršių kalboje išriedėjusius minkštuosius priebalsius t', d' pakeitė fonetiškai artimais minkštaisiais k', g'. O prūsų kalbos paminkluose taip pat liet. medžiõnė, ver̃čiame, atliepia medione, vertemai.

Afrikatos č, dž ir apskritai lietuvių kalboje nėra labai senos. Mindaugo laikais visi lietuviai bus tebetarę *žemaĩtjai, *aukštaĩtjai, kiek vėliau *žemaĩt'ai, *aukštaĩt'ai (su labai minkštu t'). Tai aiškiai rodo tų vardų rašymas su priebalsiu t vokiečių ir rusų šaltiniuose. Žemaičiai: 1219 Žemoitskyi kniazia Erdivil, Vykynt, 1263 vo vsei zemle Litovskoi i v Žemoiti, 1286 Litva vsia i Žemoit', 1290 contra hostes Lettowinos, videlicet de Sameiten, 1322 Samaythen, 1338 Sameiten, 1378 Sameythen. Aukštaičiai: 1322 Eustoythen, 1331–41 Ousteten, 1348 Auchstetten, 1357 Austeyten, 1374 Austheyten. Viename Vytauto 1420 lotyniškame laiške žemaičių vardas rašomas Samoyte, Szomoyth, Samaytas (lot. ds. gl.), Samagitte, terra Samaytarum, o aukštaičių — Auxtote. Jeigu patys lietuviai tuos vardus XIII a. ir dar XIV a. pradžioje būtų tarę su č, tai be abejo toks tarimas būtų vienaip ar kitaip atsispindėjęs ir rašyme. Volinijos metraščio Žemoit' (variantai: Žemot', Žomot'), kuriai atliepia Vytauto laiško Szomoyth, yra kuopinis daiktavardis, perdirbtas pagal tokius rusiškus metraštinius tautovardžius, kaip Kors' „kuršiai", Lib', „lybiai", Sum' „suomiai", vartojamus tik vienaskaitoje. Jei XIII a. pradžioje, kada voliniečiai susipažino su žemaičių vardu, šie jį jau būtų tarę su afrikata, tai rusų kalboje lyčiai Žemaĩčiai turėtų atliepti *Žemoič' (darybai plg. upėvardžius Ptič', Sluč'). Lytis Žemoit' aiškiai rodo, kad voliniečiai girdėjo lietuvius tariant *žemaitjai arba bent *žemait'ai. Livonijos eiliuotinės kronikos (parašytos apie 1290) autorius, matyti, šį vardą irgi girdėjo be afrikatos č, nes rašo: Die Lettowen al zû hant, die Sameiten sint genant. Priešingu atveju, greičiausiai, būtų parašęs *Samaitschen, kaip kad rašo die dûtschen „vokiečiai". Nors aukštaičių vardas į istorinius šaltinius pateko tik

XIV a. pradžioje, bet irgi ištisai rašomas tik su t. Todėl tenka manyti, kad XIV a. pačių lietuvių tebetarta *aukštait'ai. Iš *tj, *dj išriedėjusių minkštųjų t', d' dar neišvirtusių afrikatomis tarimą XIV a. patvirtina ir vietovardžių Giedraĩčiai, Vaišvil̃čiai (du Naujamiesčio vls. kaimai), Girdžiógala (Vaĩguvos vls. buv. dv.) rašymas vokiečių šaltiniuose. Hermano Vartbergiečio Livonijos kronikoje rašoma: 1373 Gedereythe, 1375 Gedereyten, 1368 Wysewilte, 1372 Waysevilte. Kituose Livonijos ordino aktuose vėl užrašyta: 1338 Kedraythe, 1348 lant Geidegallen (klaida vietoje Gerdegallen). Taip pat nemaža vietovardžių su t, d vietoje dabartinių č, dž randame kryžiuočių XIV a. galo keliaraščiuose (žr. Litauische Wegeberichte — LE XVI 281–282), pvz. Namaxste (Nemākščiai), Leste, Lesten (Lēščiai), Wandgaler (Vandžiógala), Tenjagaln (Tendžiógala, Grinkiškio vls. buv. dv.). Kadangi kelių žvalgai dažniausiai buvo prūsai, tai jie, žinoma, vietovardžius galėjo ir suprūsinti. Bet tas priekaištas negalioja Livonijos šaltiniams. Tačiau, kad afrikatos XIV a. gale jau buvo išriedėjusios lietuvių kalbos ploto pietų rytuose, tai patvirtina tie patys keliaraščiai. Pvz. Vilniaus krašto upė Šalčià ir išvestinis miestelio vardas Šal̃čininkai (Šal̃čininkas) jau rašomi: 1385 Salse, 1379 Saltzeniken, 1382 Salsenicken, 1385 Salsenikin, kur nors ir netobulai išreikšta afrikata č. Ypačiai įdomus yra Áñčios upės atvejis. Užnemunės Áñčia (Juodoji ir Baltoji) užrašyta: 1379 Anse, 1385 Ansee, cleyne Ansee, o to paties vardo Žemaičių upė teberašoma: 1385 Ante, 1394 Antä. Tai be abejo rodo, kad žemaičiai XIV a. gale dar tebetarė *Ant'a, t.y. be afrikatos č. Tai mus verčia žemaitiškojo garsų dėsnio veikimo pradžią ir tuo pačiu afrikatų č, dž atsiradimą šiaurės Lietuvoje nukelti į XV a. pradžią ar net vidurį. Plg. vieno 1473 lotyniško dokumento rašymą Woischwilci, kur c, be abejo, skaitytinas č. Afrikatos, tik dzūkiškos, paliudytos ir XVI a. pradžios nedatuotame rankraštiniame poterių tekste, surastame 1962 Vilniaus univ. bibliotekoje. XVI a. paskutiniojo ketvirčio Raseinių žemės teismo aktuose Girdžiógala paprastai rašoma Girdziagola, Gerdziagola, Gerdžagola, Gerdžiagola, Gerčagola, taip pat Áñčia — Anča, Onča. Bet, matyti, iš senesnės tradicijos parašoma ir Gerdiagola, Antia, Ontia, Onta.

Žemaičių dabar skiriame tris patarmes (žr. Žemėlapis I) pagal rašomosios kalbos dvibalsių uo, ie (dúona, dienà) tarimą. Aukštaitiškosios lytys yra išriedėjusios iš baltiškųjų prolyčių *dōnā, *deinā. Pirmojoje, siaurėjant ilgojo ō balsio įgarsiui, kitaip tariant, jo pradžiai, ilgainui išriedėjo dvibalsis uo, o antrojoje visų pirma dvibalsis suvienbalsėjo į siaurą ilgą ė, o paskui, dar labiau susiaurėjus įgarsiui, vėl išriedėjo dvibalsis ie. Raidai plg. žem. žuõdis ir díeti iš žõdis, dẽti. Iš kitos pusės žemaičių protarmės lytys bus buvusios *dōna ir *dēna. Donininkų patarmėje ir dabar čia tariami įtempti ir gana siauri ilgi balsiai ǫ ir ę. Iš jų, balsiams ištisai dar labiau susiaurėjus, išriedėjo dūnininkų dúna ir dīnà. O tesiaurėjant tik išgarsiui, ilgojo balsio galui, vėl atsirado nauji dvibalsiai, dounininkų dôuna ir dẽinà. Raidai vėl plg. nosinių ą, ę (ką́sti, kę̃sti) virtimą pajūrio žemaičių šnektose: kǫ̂stę, kę̂stę (Salantaĩ) ir kǫustę, kę̃istę (Darbė̃nai).

Mažvydas, sprendžiant iš jo 1547 katekizmo rašybos, bus dar tebetaręs vienbalsius ǫ ir ę. Dūnininkų vienbalsiai ū, ī aiškiai paliudyti S. M. Slavočinskio 1646 giesmyne, kur rašoma: gidot, glušnio, lipsnoy, pitu, pule ~ giedot, gluosnio, liepsnoj, pietų, puolė. Bet iš Raseinių teismo aktų žemėvardžių rašybos (pagal J. Sprogio žodyną) galima spręsti, kad dabartinių dūnininkų plote, ypačiai Krãžių, Karklė̃nų, Pãvandenės, Skaudvìlės, Vidùklės apl., vienabalsiai jau tarta XVI a. paskutiniame ketvirtyje. Pvz. aktuose rašoma: piva, pivali, vita, situva, liknas, liknelis, dube, ažulinas, ažulinis, ožulina, ažulijes, ažulija ~ pieva, trm. pievalė, vieta, sietuva, lieknas, lieknelis, duobė, ąžuolynas, ąžuolyns, ąžuolyno, ąžuolijos, ąžuolija. Plg. dar Uždutine (pieva), Akmenutoja, Klunavite, Klunviti, Klunina, Žardina, Žardinvitis, Šarkvitis, Križvite ~ Užduotinė, Akmenuotoja, Kluonavietė, Kluonvietė, Kluoniena, Žardiena, Žardienvietis, Šarkvietis, Kryžvietė. Kad dūnininkavimas galėtų siekti net pirmuosius XVI a. dešimtmečius, patvirtina 1561 Jùrbarko ir Vìrbãlio (Naujosios Valios) inventorius, kur Šešuvìẽs intakas Šaltuonà rašoma Szołtuna, Szołtyna, Szołtona, o Jū́ros intakas Ẽžeruona — Azeruna (1571 Tauragės inventoriuje ir Azerona). Kadangi abi tos upės teka dūnininkų ir vakariečių aukštaičių paribiu, tai rašyboje atsispindi ir dvejopas tarimas. Ežeruonos rašymas su pradiniu a rodo, kad vietos šnektoje ẽžeras tartas ãžeras.

Sunkiau nustatyti dounininkavimo pradžią. Teismo aktai dabartinio dounininkų ploto vietovardžiuose dažniausiai rašo mišriai o, u ir e, i. Pvz. Apuõlė (Skuodo vls. dv. ir km.) rašoma Opole, Opule, Opuli, Opuly), Luobà (Sedos vls. km. ir upė) tik

Luba, Luby, Víešvėnai — Vešviany, Vešveny, Višviany, Viešētė (Ventos kair. intakas, Mažeikių aps.) — Vešeta, Vešetia, Vešata, Višeta, Vešoitia, Vešeitia, o jos paupyje XVI a. buvęs dvaras *Viešetėnai — Vešetiany, Višetiany. Tai lyg rodytų, kad baigiantis XVI a. dar nebuvo išriedėję dabartiniai aiškūs dounininkų dvibalsiai ọu ir ẹi. Tačiau vienu kitu atveju jie aktuose visgi pasirodo. Beržoro apl. ežerėlis Síekis 1597 užrašytas Sijki, o senojo Rietãvo vls. vietovė *Liepaičiai (vėliau išnykę) rašoma Leipoiti (1566, 1580, 1588), Lipoite (1590), Lepoity (1595). Rašant vietovardžius, žinoma, čia galėjo atsiliepti ir Raséinių teismo raštininkų dūnininkiškas tarimas. Be to, naujuosius dūnininkų dvibalsius ọu, ẹi ir dėl jų pirmojo sando siaurumo rašantieji galėjo suplakti su u ir i. Dvibalsiams išriedant, pradžioje jų antrasis sandas turėjo būti daug silpnesnis (plg. Klaipėdos krašto viešvilėnų šnektos vkž. dēti ir lóti, tariamus su vos girdimais i, u pogarsiais) ir todėl ausis galėjo jų dar neskirti nuo vienbalsių ọ̄, ẹ̄. Visa tai, matyti, ir atsiliepia mišrioje šaltinių rašyboje. Dar pažymėtina, kad senasis dvibalsis ei (pirmasis sandas platus) aktuose nuosekliai taip ir rašomas, pvz. Eidymtiškia, Eigirdy, Eimutyškes, Geistovtiški, Meiliški, Šeiminiškia ~ Eidimtiškė, Eigir̃džiai, Eimutiškės, Geistautiškė, Meiliškė, Šeimyniškė.

Doun̄ininkų ir dūnininkų skiriamoji riba ne be daugio sutampa su kuršiškosios Ceklio (žr. LE III 445–446) srities ir apskritai kuršių gyventojo ploto pietų rytų siena. Doun̄ininkų dvibalsių raidai bus atsiliepęs senasis kuršių posluoksnis, nes kaip yra pastebėjęs K. Būga (Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924) ir kuršių vietomis tarta ou, ei, kur dabar lietuviai ir latviai taria uo, ie. Donininkų ir doun̄ininkų riba vėl sutampa su Klaipėdos krašto politine siena, nustatyta 1422 Melno taikos sutartimi. Vadinasi, doun̄ininkų prasidėjęs dvibalsėjimas jau nebepersimetė į Klaipėdos kraštą.

Būdinga, dabar veik visai išnykusi, yra vad. žemaičių dzūkų šnekta (žr. Žemėlapis I. Ždz) keturkampyje tarp Gargždų – Endriejãvo – Judrėnų – Veivìržėnų. Vietoje pagal žemaitiškąjį dėsnį išlaikomų afrikatų č, dž tariama c, dz, pvz. jâucę, mẽdzę, jâuciu, mẽdziu ~ jáučio, mẽdžo, jáučių, mẽdžių. Taip pat sakoma cè, ciâudiętę, ciọpenìetę, dziûtę ~ čià, čiáudėti, čiupinėti, džiū̃ti; asmenuojama: meciâu, vedziâu, macê̜, vedzê̜, mãcę, vẽdzę ~ mačiáu, vedžiáu, matéi, vedéi, mãtė, vẽdė. Šnektoje, matyti, visų pirma junginių *tj, *dj virsta c, dz, o paskui analogiškai plista ir kitose lytyse. Jauniaus laikais dar buvę sakoma ir pẽcio̜s, kãcę ~ pẽčius, kãtė. Šnektai nykstant, jaunoji karta afrikatų atžvilgiu šiaurėje prisitaiko prie pajūrio žemaičių, o pietuose prie švėkšniškių, kurie dalinai išlaiko afrikatas č, dž.

Aukščiau minėjome, kad doun̄ininkai ir dalis dūnininkų dvibalsius an, am verčia ọn, ọm. Rytiniai dūnininkai (Kuršėnai, Šáukėnai, Karklė̃nai, Upýna, Gir̃diškė...) čia yra vieną žingsnį toliau nužengę, vietoje an, ą, am taria un, um ir juos suplaka su rašomosios kalbos un, ų, um. Todėl, pvz. lángas ir lùnkas, kam̃pas ir kum̃pas tariami vienodai lùnks ir kum̃ps. Taip pat grą̃žtas, siū̃stas išvirsta gruñštas, siuñstas. Bet en, ę, em tik vienur kitur virsta in, im (Karklėnai, Girdiškė, Upyna). Tuo būdu vkž. leñkti tarime sutampa su liñkti, lem̃pa (: lèpti) su lim̃pa (: lìpti), o tę̃sti ir tį̃sti atliepia tas pats trm. tiñsti.

Žemaičių an, am ir en, em virtimas ọn, ọm, ẹn, ẹm ir un, um, in, im yra jaunesnis ir nepriklausomas nuo rytietiškojo (žr. toliau). Lytis mon vietoje man pirmą kartą paliudyta viename 1572 priesaikos tekste. Iš Raseinių teismo aktų vietovardžių sunku ką tiksliau spręsti. Rašoma labai mišriai on ir an. Rašydami on vietoje an raštininkai gal daugiau taikėsi prie slavų fonetikos reikalavimų. Bet Viduklės vls. Šienlaukio km. žemėvardis užrašytas A n t a l e j a s l u n k u ir skaitytinas Añt Alė́jos lankū̃ (: Alė́ja, Viduklės vls. upė), taip pat kelių pievų ir Pãkražančio apl. upelio pavadinimas Luka (praleista raidė n) rodo, kad dkv. lankà vietomis jau tarta lunkà. Kita Šienlaukio pieva rašoma Bolondy, Bolondys, Bolude, Bolundia ir Bolunde (Sprogio klaidingai išskaitytos Boluidia, Bolumbe). Pievos vardas *Balañdė, ds. *Balañdės pramintas pagal dkv. balánda, tokia piktžolė „Chenopodium". Vietos šnektose, matyti, tarta ne tik Balọñde, Balọñdes, bet ir Baluñde. Mažvydo katekizmo rašyba (dangus, ranka, brąngus, brągus, rąnd, schwęntasis, schwentagi, pękta) rodo jį tarus sveikus dvibalsius an, en. Iš vieno pavyzdžio schwintases ~ šventosios vargu galima daryti išvadą, kad jo jau tarta susiaurėjęs ẹn. Dabartinėse tarmėse ẹn eina visada poroje su ọn, o Mažvydo rašyboje nėra jokių ọn ar un pėdsakų.

6. Aukštaičiai

Fonetiniu požiūriu aukštaičiais laikome tuos lietuvius, kurie, išskyrus tik dzūkus, afrikatas č, dž taria visose tose padėtyse, kur jas tariame ir bendrinėje kalboje. Be

to, visi aukštaičiai, su nežymiomis išimtimis M. Lietuvoje, išlaiko sveikus kirčiuotus dvibalsius ie, uo (píenas, dúona). Didesniame aukštaičių plote žymiai daugiau tarminio įvairumo. Skiriamos keturios pagrindinės tarmės. Trys pavadintos geografiškai: vakariečiai, viduriečiai, rytiečiai, o ketvirtoji pravardiškai — dzūkai (žr. Žemėlapis I).

V a k a r i e č i a i. Kadangi ši aukštaičių tarmė, tikriau sakant, jos pietinė patarmė yra ir liet. bendrinės kalbos pagrindas, tai joje ir garsinių bei kaitybinių skirtybių randame daug mažiau nei kitose tarmėse. Nuo savo artimųjų kaimynų rytuose ir pietuose, nuo viduriečių aukštaičių ir dzūkų vakariečiai atsiskiria junginio lė, le ir nosinių balsių ą, ę tarimu. Jie kartu su žemaičiais lė, le (lẽkti, lẽkia, sáulė) taria minkštai, o visi kiti aukštaičiai kietai (łẽkti, łẽkt', łẽkc', łẽkc, łãkia, lãke, łàk', sáułė, sáułē, sáułe, sáułā, sáuła). Nosinius ą, ę (grą̃žtas, tę̃sti), kartu su viduriečiais, taria kaip ilgus ā, ē, bet tuo atsiskiria nuo dzūkų, tariančių juos rytietiškai ū, ī. Iš šiaurės į pietus ištisęs vakariečių plotas dar skaldomas trimis patarmėmis pagal nekirčiuotų galūnių -ė, -ės (sãkė, žẽmės) ir -o, -os (sãko, líepos) tarimą. Vakariečiai p i e t i e č i a i (žr. Žemėlapis I : Z, K, B) pralietuviškuosius galūninius -ā, -ās ir -ē, ēs išlaikė ilgus, bet susiaurino -ō, -ōs ir -ė, -ės. Vakariečiai ž i e m i e č i a i tuos balsius anksčiau sutrumpino ir nebegalėjo vėliau susiaurinti. Todėl šiauliečiai (Š) ir M. Lietuvos strùkiai (S) taria: sãka, líepas, sãke, žẽmes. Pereiginė tarp pietiečių ir žiemiečių yra v e l i u o n i e č i ų patarmė (Vl). Jų plote iš šiaurės einanti galūnių trumpėjimo banga yra veikusi jau susiaurintus galūninius o, ė, juos paversdama, tiesa ne visur vienodai, u, i: sãku, líepus, sãki, žẽmis. Bet sãki persimeta net toli šiaurėn į pietų rytų žemaičius, o líepus, žẽmis sakoma tik nuo Veliuonõs Nevėžio pusėn ir net už Nevėžio. M. Lietuvos išnykusioji strùkių šnekta, be galūnių trumpinimo, dar ryškiai išsiskyrė tvirtapradžių ái, áu, éi vertimu vienbalsiais: jáns, ákšts, kékti∼jáunas, áukštas, kéikti. Strukiuose A. Bezzenbergeris yra konstatavęs naujai atsirandantį ilgą balsį å, kuriuo išvirsta šnektinis ilgasis ā, kuriam atliepia rašomosios kalbos ã, á, ái, áu, ą́, ą̃, ą ir net ē, é, ę́, ę̃, ę, pvz. råša, kåln(a)s, dåkts, jåns, kåst, žåsìs, žåsei, miåta, giålda, pasiåsiu, skiåsta, skiåstù∼rãšo, kálnas, dáiktas, jáunas, ką́sti, žą̃sìs, žą̃siai, mẽta, gélda, pasę́siu (pasensiu), skę̃sta, skęstù. Žinoma, e, ę po minkštųjų priebalsių pirma išvirto supriešakėjusiu a, t.y. miãta, skiãsta ir tik tada galėjo virsti tolau å, kuris kokybe svyruodavęs tarp ā ir ō.

Visų pietiečių, t.y. zanavykų, kapsų ir M. Lietuvos buv. baltsermėgių (B) bendra ypatybė yra rašomosios kalbos nekirčiuotų šakninių ir galūninių ilgųjų balsių ā (ą), ė, ē (ę), ī (y, į), ō, ū (ū, ų) išlaikymas. Žiemiečiai ir veliuoniečiai, su mažomis išimtimis, juos trumpina: asà, tevẽlis, tesìm(a)s, ritẽlis, grižìm(a)s, ponẽlis (su trumpa o), víra (vs. km., gl.), víru (vs. ir ds. km.), lãpe (vs. vd., gl.), lãpi (vs. vd.), nãkti, nãktis, sūnu, sūnus ∼ ąsà, tėvẽlis, tęsìmas, rytẽlis, grįžìmas, ponẽlis, výro, výrą, výrų, lãpė, lãpę, nãktį, nãktys, sū́nų, sū́nūs.

V i d u r i e č i a i. Jie sudaro tik pereiginę tarmę iš rytiečių aukštaičių į vakariečius. Ir pats plotas šiaurėje siaurutė juosta, vietomis tarmiškai mišri. Plačiau jo pietuose (žr. Žemėlapis I : Vd). Ryški viduriečių išskiriamoji izofona yra junginio lė kietas tarimas žodžio pradžioje (łẽkti, łẽkt'∼ lẽkti). Ji viduriečius atriboja nuo vakariečių ir susieja su rytiečiais bei dzūkais, taip pat kietinančiais l. Galūninis -lė (kirčiuotas ir nekirčiuotas: pelẽ, sáulė) šiaurėje, kartu su kaimyniniais rytiečiais, verčiamas -łã, -ła (pełã arba pẽła, sáuła), o pietuose -łẽ, -łe (pełẽ, sáułē, sáułe). Tačiau sáula vėl persimeta net į vakariečius (Žagãrė, Gruzdžiaĩ, Šiauliaĩ). Taip pat į vakariečius siekia ir junginio léi (léisti) vertimas lai, bendras su rytiečiais ir dzūkais. Tačiau niekas iš vakariečių netaria kietai lėkti.

Iš kitos pusės dvibalsių an, am ir en em (lángas, kam̃pas, penkì, pémpė) išlaikymu viduriečiai aiškiai atsiskiria nuo rytiečių, šliedamiesi prie vakariečių ir vakarinių dzūkų. Taip pat ir nosiniai ą, ę, tariami vakarietiškai, po kirčiu visur ilgi ā, ē, o nekirčiuoti šiaurėje sutrumpinami. Šiuo atžvilgiu viduriečiai jau skiriasi ne tik nuo rytiečių, bet ir nuo dzūkų. Bet pietų rytų kampe (Darsū́niškis, Príenai, Jiẽznas, Bìrštonas, Punià, Balbiẽriškis...) nosinių ą, ę tarime yra tam tikro mišrumo. Prieveiksmis teñ pietinių vakariečių aukštaičių šnektose yra išvirtęs tę̃. Taip lauktume tariant ir kaimyninius viduriečius. Bet šiame kampe girdime tĩ, taip pat tīnaĩ(s) vietoje tenaĩ(s). Jieznè sakoma grãštas, bet išgrĩšk ∼ grą̃žtas, išgrę̃žk. Tarp Alytaũs ir Balbiẽriškio sako žūsìs, grū̃štas, grūžīt(ie), kīst(ie)∼ žąsìs, grą̃žtas, grąžýti, kę̃sti, bet kást(ie), kã, tã, nors vėl kūsnīs∼ ką́sti, ką, tą, kąsnỹs. Gana plačiai čia girdėti tariant: tīst(ie), sùkīs, sùkī, manī, tavī∼ tę̃sti, sùkęs, sùkę, manę̃, tavę̃ (vie-

toje manęs, manė, tavęs, tavè). Tai vad. p r i e d z ū k i s. Mat kaimyniniai dzūkai nosinius ą, ę verčia ū ī. Bet šiaip tikro dzūkavimo, t.y. c, dz čia negirdėti. Nors iš kitos pusės dzūkiškai tariama matioũ, vedioũ~ mačiaũ, vedžiaũ (Punià) arba bū́tau~ bū́čiau.

Ir kitais atžvilgiais viduriečiai vis derinasi prie kaimyninių tarmių. Ilgosios nekirčiuotos galūnės: -ė, -ės, -o, -os, -ys, -ūs (žẽmė, žẽmės, výro, rañkos, ãkys, sū́nūs) pietuose, iki pat šiauriau Kauno, išlaikomos sveikos, kaip ir kaimyninių vakariečių aukštaičių, ar bent tariamos su pusilgiais balsiais. Šiaurėje jos yra sutrumpėjusios ir tariama: žẽme, žẽmes, víra, rañkas, ãkis, sūnus, kaip ir kaimyninių tarmių iš rytų ir vakarų. Galūniniai dvibalsiai -ai, -au (výrai, vs. nd. šãkai, kráustai, kráustau, mataĩ, mataũ) paprastai viduriečių tariami, kaip ir bendrinėje kalboje, tik šiaurėje kirtis atitraukiamas į šaknį. Bet vidurio ruože (Kulvà, Vẽpriai, Šėta, Survìliškis, Baisógala...) jau pasireiškia rytiečių įtaka. Visų pirma dvibalsis ai gauna vad. „išblėsusį" gerklinį atspalvį, kad tariant įtempiami gerklų raumenys ir jos išpučiamos. Paskui antrasis dvibalsio sandas silpnėdamas veik išnyksta ir pagaliau, kaip ir kaimyninių rytiečių pantininkų, gali išvirsti išblėsusiu vienabalsiu e (trumpu arba po kirčiu pusilgiu), pvz. víre, matẽ (su kietais r ir t) ~ výrai, mataĩ. O dvibalsį au per pereiginį ou vėl išvirsta ọ, pvz. kráustu, matoũ ir kráustọ, matọ̃ (su pusilgiu balsiu ir lyg „nukirsta" tvirtagale priegaide)~ kráustau, mataũ.

R y t i e č i a i. Jiems tenka didokas aukštaičių plotas: trikampis Kriukaĩ–Mùsninkai–Zarasaĩ. Rytiečiuose turime devynias galybes šnektų ir šnektelių. Visų pirma juos galima suskaldyti į du šnektų būrius pagal dvibalsių an, am ir en, em ir nosinių ą, ę tarimą. Galiniai rytiečiai, į rytus maždaug nuo linijos Bìržai-Vabalniñkas–Kar̃sakiškis – Raguvà – Síesikai – Mùsninkai, taria vienodai lúngas, luñkas, súmtis, kum̃pas, píntis, piñktas, pímpe, tim̃pt'~ lángas, lañkas, sámtis, kam̃pas, péntis, peñktas, pémpė, tem̃pti, taip pat žūsìs, tīst' žąsìs, tęsti. Į vakarus nuo tos linijos dvibalsių vienoks ar kitoks virtimas priklauso nuo priegaidės. Nuo K. Jauniaus laikų, vėliau A. Salio čia skirta du virtimo atvejai. Viduriečių paribiu (Žeimẽlis, Pašvitinỹs, Linkuvà, Lygumaĩ, Pakrúojis, Klóvainiai, Šeduvà...) tvirtapradžiai án, ám, én, ém dar išlaikomi sveiki, bet tvirtagaliai añ, am̃ jau verčiami ọñ, ọm̃ ir ẹñ, ẹm̃ (prieš minkštą tolimesnio skiemens priebalsį) arba ọn, ọm (jei priebalsis kietas): lọñks, kọm̃ps, pẹñk', tẹm̃pt', bet piọñkts, tiom̃pts~ lañkas, kam̃pas, penki, tem̃pti, peñktas, tem̃ptas. Kiek ryčiau (Vaškaĩ, Joniškẽlis, Pùšalotas...) áñ, ám̃ išverčiami jau nebežiūrint priegaidės: lọ́nks, lọñks, sómt's', kom̃ps ~ lángas, lañkas, sámtis, kam̃pas. Bet eñ, em̃ ir én, ém virtimas toks pat, kaip ir paribio atveju. Visiems trims virtimo atvejams žymėti pagal dkv. pántis tarimą vartota ir terminai pántininkai, pòntininkai, pùntininkai. Tačiau paskutiniais Z. Zinkevičiaus tyrinėjimais jo išskirtoje panevėžiškių tarmėje (žr. Žemėlapis II) an, am, en, em virtimo atvejų vietoje dviejų susekti skirtingi penki. Kaip retenybė pastebėta tariant net púontis, súomtis, píempe (Jotáinių km., tarp Ramýgalos ir Raguvõs). Kirčiuotiems ą, ę pantininkų ir pontininkų šnektose atliepia ilgi ō, ē: kóst', tẽst'~ kąsti, tęsti. Bet Jotáiniuose vėl girdėta tariant žuõsis, úožulus ~ žąsìs ą́žuolas.

Kadangi virtimas fonetiškai (nuo an, en per ọn, ẹn iki un, in; ą, ę per ō, ē ir ė iki ū, ī) toliausiai yra nuėjęs pačiuose rytuose, tai ten tenka ieškoti ir jo pradžios. Rytietiškieji un, in ir ū, ī iš an, en ir ą, ę paliudyti ne tik 1605 rytiečių katekizme ir K. Sirvydo raštuose, bet jau ir XVI a. pradžios rankraštiniuose poteriuose. Tarmiškai mišriame tekste rašoma: dvngv, kinthis, nvszyngi, szvyskisi, miris, dvanv, drawgisti ~ dangų, kentęs, nužengė, šveskisi, miręs, duoną, draugystę. Bet šis reiškinys yra žymiai senesnis. Tai rodo tikrinių vardų rašymas istoriniuose šaltiniuose. Asmenvardinis kamienas m a n t- dažnai rašomas ne tik mont, mond, bet ir munt, mund. Pvz. kng. Algimantas 1379 Jogailos ir Kęstučio sutartyje su Ordinu užrašytas vok. Iwan Augemunten son, 1390 Vytauto sutartyje su kryžiuočiais herczog Iwan von Galschan (skaitytina: *Galšiónys) Ougemundes son, o 1401 Lietuvos didikų akte dux Yvanus Olgimunti. Rusų metraščiuose jis rašomas Ovgimont (1387), Ivan Ovgimontov (1390), Ivan Olgimontovič, Olgimundovič. Kýmanto kaimas (dabartinė Rožénka) Ordino keliaraščiuose apie 1385 rašomas Kymantendorf, Kymontendorf, Kymundsdorf. 1413 unijos akte Minimantas rašomas Mynimund, Mynymund, o Mantigirdas — Mondigerd. Dvibalsio an virtimo pradžiai nustatyti ypačiai svarbus Volinijos metraščio 1215 (data taisoma: 1219) įrašas. Tarp tais metais su Volinija taiką sudariusių liet. kunigaikščių minimi Dovsprunk ir Višimut. Pirmasis skaitytinas rytietiškai *Daũsprungas, kuriam bendri-

nėje kalboje atliepia *Daũsprangas (iš senesnio *Daũgsprangas = daũg + sprangas : sprangùs, sprangýti, sprìñgti; plg. pavardę Sprangáuskas, perdirbtą iš *Sprangỹs, ir Gumbinės aps. km. vardą Springiai). Višimut (1252 Visimot), kaip rodo to paties metraščio dvejopas rašymas Mindovg ir Midog, Midogv (nurašytojo klaidingai išskaityta santrumpa Midovg), Dovmont ir Domont, vėl skaitytinas rytietiškai *Visimuntas, bendrine kalba Visimantas (XVI a. Visimont), kuriam atliepia dabartinė pavardė Vìsmantas. Asmenvardžiai Kęstùtis, Kęsgáila yra išriedėję iš prolyčių *Kenstùtis, *Kensgáila (: kę̃sti, keñčia, keñtė). Pirmasis Hermano Vartbergiečio apie 1378 rašytoje kronikoje rašomas Kenstute, Kenstuthe, Keinstut, Keinstute, o Vygando Marburgiečio (apie 1394) — Kynstut, Kynstute, Kynstud. Antrasis 1404–1430 laikotarpio dokumentuose irgi rašomas Kenzgal, Kinsgail, Kynsegail. Plg. dar rusų šaltinių Kistiutij (1350) ir Volinijos metraščio Kitenij (1215), kurie abu skaitytini Kinstiutij, Kintenij. Čia priebalsis n praleistas dėl rusų kalbos fonetinių savybių, kaip ir anksčiau minėtuose asmenvardžiuose. Kintenij irgi galėtų būti skaitomas rytietiškai Kintẽnis vietoje Kentẽnis. Darybai plg. Kentaĩ, Kentaũčiai (Plãtelių, Žìdikų vls. km.), pavardes Kentrìmas ir trumpinė Keñtras, Kentráitis, Kentriaĩ, Kentrãliai, Kentráičiai (Šiaulẽnų, Pagẽgių, Luõkės, Raudẽnų vls. km.). Todėl tenka spėti, kad dvibalsiai an, en Lietuvos rytuose jau XIII a. vietomis buvo išvirtę un, in. Tai būtų visų seniausias lietuvių kalbos tarminio skilimo reiškinys, senesnis net už junginių *tj, *dj virtimą č, dž.

Fonetiškai an, en ir am, em virtimas o̧n, ȩn, o̧m, ȩm ir un, in, um, im yra tam tikra artikuliacinė asimiliacija, tikriau sakant anticipacija. Prieš nosinius priebalsius n, m žemesni balsiai pakeičiami aukštesniais, tariamais mažesnių žandų kampu ir tuo sutrumpinamas kalbos padargų artikuliacinis kelias. Rytuose prasidėjusi tų dvibalsių virtimo banga, plisdama į vakarus, pamažu silpnėjo ir pagaliau sustojo pasiekusi viduriečius aukštaičius.

Jeigu galinių rytiečių un, in būtų kitę toliau, tai būtų galėję išvirsti vienbalsiais ū, ī, kaip ir žūsìs, tīst'~ žąsìs, tęsti per pereiginius laipsnius yra išriedėję iš prolyčių žansìs, teñsti, plačiai tebesakomų pietų rytų žemaičių, greta vėlesnės raidos šnektinių žo̧nsę̃s, tę̃nstę (Rietãvas, Luõkė, Šilãlė...), žuñsìs, tiñsti (Kuršẽnai, Karklẽnai...). Bet rytiečių runkà ir pinkì toliau nebeišvirto *rūkà, *pīkì (plg. rytiečių lat. rūka, pīci) tik dėl to, kad lietuvių kalboje iš prokalbinių an, en, in, un žodžio šaknyje nosiniai ą, ę, į, ų (XVI a. tarti pro nosį, kaip prancūzų kalboje) išriedėjo tik prieš pučiamuosius priebalsius. Bet pietų rytų žemaičiai ir čia nosinius vėliau denazalizavo, ą, ę, į, ų vėl atvirto an, en, in, un, kaip kad tariama padėtyje prieš sprogstamuosius priebalsius. Todėl pvz. dkv. skrañdis ir sklą̃stis dvibalsis añ ir ą̃ atskirose šnektose atliepia vienodai añ, o̧ñ uñ (priegaidė ant abiejų dvibalsio sandų): skrañdis, sklañstis, skro̧ñdis, sklo̧ñstis, skruñdis, skluñstis.

Didokame puntininkų plote dar skiriama keletas ryškesnių šnektų. Kaimynų labiausiai pastebimos kupiškėnų (Kp) ir anykštėnų (A) skirtingos tarminės savybės. Faktiškai čia turime šnektą ir pašnektę. Nuo Latvijos sienos platoku ruožu, prasidedančiu tarp Pãpilio ir Čedasũ, pietų link per Skãpiškį, Kùpiškį, Šimónis, Víešintas, Subãčių, Anýkščius, Skiemónis, per Alantõs ir Ukmergẽs tarpą maždaug iki Širvintũ, Giedraĩčių ir Dubingiũ yra ištisusi šnekta, kur kiekvienas kirčiuotas a, išskyrus tik galūninį, verčiamas pusilgiu atviru o (su a atspalviu) arba net å. Kitaip kalbantieji kaimynai anykštėnus pvz. apibūdina posakiu rõtai vórgina órkli~ rãtai várgina árklį. Ta dingstimi, kadangi tarmės atžvilgiu čia priklauso ir kupiškėnai, visam plotui pramintas r õ t i n i n k ų pavadinimas. Vėliau, renkant medžiagą lietuvių kalbos atlasui, ir rytinių dzūkų plote į pietus nuo Švenčioniũ, Dotinẽnų apl. buvo aptiktas rotininkuojantis Mielagė̃nų kaimas. II pas. karo metu, tikrinant Vilniaus krašto vietovardžius, vėl teko sutikti vieną senuką iš Sudervė̃s apl., kuris irgi rotininkavo, net Máišiagalos vardą aiškiai tarė Móišiagala. Visai galimas daiktas, kad abiem atvejais čia turime liekanas ir dzūkus užgriebusio didesnio rotininkų ploto. Dėl tų sričių sulenkėjimo pietinė šios izofonos riba lieka neaiški.

Šiaurinė rotininkų dalis su Kùpiškiu centre maždaug iki Viešintũ vėl išsiskiria sąlyginiu e, ė vertimu a, ā (jei nekirčiuotas, tik pusilgis). Naujasis balsis tariamas labai įtemptas. Verčiama tik prieš kietus priebalsius, taip pat visi atviros ir uždaros galūnės ė, e. Todėl pvz. asmenuojama: bágu, bẽgi, bága; bėgsiù, bėgsì, bãgs, taip pat tariama dãdā~ dė̃dė, bet dėdítā~ dėdýtė; katã, katãs, katãlā~ katė̃, katė̃s, katẽlė, tãvas~ tė̃vas, bet tėvẽlis; motùtā, motùtās, škm. mutùta~ motùtė, motutės, mutùte; madùs, madùtis~ medùs, medùtis. Dėsnis netaikomas po priebalsių k, g, š, ž,

č. j. Todėl tariama: gẽrā, kẽlā ~ gẽrė, kẽlė, atsõkē ~ atsakė, nẽšē, vẽžė ~ nẽšė, vẽžė. Taip pat išlieka ir kirčiuotas e: vadù ~ vedù, bet vę̄da ~ vẽda. Pagal įvairiuose pertaruose vartojamą trm. dādā ir šnekta praminta d ā d i n i n k a i s.

Rašomosios kalbos ilgasis balsis o amžių būvyje yra išriedėjęs iš ilgo baltiškojo ā, iki šiol išlaikyto sveiko latvių kalboje. Plg. liet. mótė, žinóti ir lat. māte, zināt. XVI a. raštuose tas ā, gal jau iš dalies tariamas su o atspalviu, t.y. å, gerai paliudytas žemaičio Mažvydo 1547 katekizme, 1573 tarmiškai mišriame Wolfenbüttelio postilės rankraštyje, 1578 Prūsų valdžios įsakyme Tilžės aps. bažnyčioms ir iš dalies S. Vaišnoro, taip pat žemaičio, Žemčiūgoje teologiškoje (1600). Labai nuosekliai rašoma a jau minėtuose XVI a. pradžios poteriuose: matherv, panv, mergas ~ moterų, poną, mergõs. Tik pėdsakų senojo ā randame K. Sirvydo raštuose. Tačiau M. Daukša ir kėdainiškiai reformatų raštai tepažįsta tik o. Palyginus XVI a. su dabartine padėtimi, visų pirma krinta į akį, kad baltiškasis ā jau seniai bus išnykęs Žemaičiuose. Mažvydinis žādis (rašė: szadis) per pereiginį laipsnį ō yra jau spėjęs išvirsti dvibalsiu uo, nes visi žemaičiai dabar taria tik žuõdis. Klaipėdos krašto Kar̃klės, Žar̃dės, Melnragos žvejų trm. râpęs, râda, žęnâtę ~ rópės, bulvės, ródo, žinóti vargu galima laikyti senovės palaiku. Greičiau tai latvybė, nes daugumas vietos gyventojų seniau buvo dvikalbiai, neskaitant jaũ vokiečių kalbos. Šeimoje ir ypačiai žvejodami kalbėdavo kuršiškai

Senasis ā, nors labai nevienodai, yra išlikęs iki mūsų dienų puntininkų patarmės rytuose ir rytiniuose dzūkuose. Kirčiuotas grynas ā dabar retai bepasitaiko (Panemunėlis, Rimšė, Adùtiškis...). Žymiai plačiau girdėti gana ryškus kirčiuotas ilgas å, nors ir įvairuojančio atspalvio (puntininkuose: Dùsetos, Zarasaĩ, Jūžintaĩ, Užpāliai, Svėdasaĩ, Utenà..., o dzūkuose: Dū́kštas, Ãpsas, Daugėliškis, Tverẽčius, Mielagė̃nai, Ignalinà, Švenčiónys...). Dar plačiau sakomi pusilgiai, rečiau ir trumpi å ir a prieškirtiniuose skiemenyse, pvz. žådẽlis, žadẽlis ~ žodẽlis. Daug kur kirčiuotas o tik šiek tiek atviresnis, su nežymiu a atspalviu, o prieškirtinėje padėtyje jau girdimas grynas a (įvairaus ilgumo), pvz. Rõkiškis, bet rakìškėnas. Kirčiuoto ir nekirčiuoto rašomosios kalbos balsio o (põnas, žolẽ) tarminiam tarimui apibūdinti buvo sudaryti ir atskiri terminai: p ā n i n i n k a i ir ž a l i n i ñ k a i. Jų bendras plotas į vakarus siekia maždaug iki linijos: Õnuškis – Žióbiškis – Skãpiškis – Šimónys – Anykščiaĩ – Alantà – Molė̃tai – Giedraĩčiai – Nemenčìnė.

Nuo prokalbinio ā iki dabartinio bendrinės kalbos ryškiai labializuoto ir siauro ō yra didokas artikuliacinis tarpas. Todėl pakeliui susidaro visa eilė pereiginių laipsnių, kurie neįpratusiai ausiai sunkiai pagaunami. Mat liežuvis iš neutralios ā balsio padėties palengva ima kilti užpakaline kryptimi, lūpų artikuliacija vėl pamažu apskritėja ir tuo būdu garsas palaipsniui keliais atspalviais pereina į gryną ilgą ō. Praktiškai aiškios ribos tarp o atspalvio å ir a atspalvio o (fonetinėje transkripcijoje žymimas apverstu c) nė nėra. Kirčiuotajam ā ėmus virsti o, prieškirtinėje padėtyje jis vietomis jau buvo aptrumpėjęs ir todėl išliko neišvirtęs. Bet iš kitos pusės tas virtimas kaimyninėje rotininkų šnektoje palietė ir po kirčiu pailgėjusį a (tvirtagalį ir tvirtapradį). Mat trumpajam a po kirčiu pailgėjus ir ā dar neišvirtus o, buvo neutralizuota senoji fonologinė priešprieša lapas (medžio): lāpas (=lõpas). Toliau abu ilgieji ā balsiai, senasis ir naujasis, lygiomis ėmė virsti daugiau ar mažiau labializuota o.

Jau aukščiau minėtas priebalsio l sukietėjimas prieš priešakinės eilės balsius apima didžiąją dalį lietuvių kalbos ploto, išskyrus tik žemaičius ir vakariečius aukštaičius. To ł poveikis po jo einantiems balsiams e, ė, ę ir dvibalsiui ei Z. Zinkevičiaus išsamiai pavaizduotas jo knygos izofoniniuose ir izomorfiniuose žemėlapiuose. Sukietėjęs ł jau paliudytas ir XVI–XVII a. paminkluose. M. Daukša savo 1599 Postilėje pvz. rašo: saułe, sáułeie, łetá, płeszęs, łę́gwai, łęngwái, łągwái, prałę́kęnczos, pá-łąktas, łantá, atłeistá, nułaistá, priłaista ~ sáulė, sáulėje, lėtà, plė̃šęs, leñgvai, lengvaĩ, praleñkiančios, pãlenktas, lentà, atleistà, nuleistà, prileistà. O jo 1595 katekizmo lytims negałẽio, kałtés, atłáid', atłáidimas 1605 rytiečių katekizme irgi atliepia negałeio, kałtés, atłayd, atłaydimas ~ negalė́jo, kaltès, atléid „atleisk", atléidimas. K. Sirvydo žodyne irgi rašoma: łełe, ładas, łynta, łynkas, łeydziu, łeydimas ~ lėlė, ledas, lenta, lenkas, leidžiu, leidimas, taip pat jo Punktuose: łyngwa, nusiłynkiau ~ lengva, nusilenkiau. XVI a. pradžios rankraštinių poterių athlayski, athleydzimv ~ atleiski, atleidimą irgi skaitytini su kietu l. To paties teksto athlyaydzame ~ atleidžiame minkštinamasis y po l, atrodo, padėtas per klaidą.

Priebalsiui l sukietėjus, po jo einančių balsių raida gali nueiti labai toli. Pvz.

lěkti ne tik išvirsta łěkti, łěkt', łěkc, łěkc' (veik visi aukštaičiai, išskyrus tik vakariečius), bet dadininkų (žr. aukščiau) šnektoje pagal jos dėsnį turi vėl išvirsti lākt', o panininkuojančiuose Svėdasuose virsta dar toliau låkt'. Dkv. lẽdas, rodosi, tik Ukmergėje ir Rimšėje tariamas łẽdas, šiaip viduriečių ir rytiečių aukštaičių verčiamas lãdas, bet Svėdasuose jau ir toliau lǫ̃das. Atitinkamai vkž. léisti tik Rimšėje sukietintas łéist', kitur išvirsta łáisti, láist, łáist', łáisc, o Svėdasuose, Anykščiuose, Ukmergėje dar toliau — lǫ́ist'. Mat rotininkuoti pradėta, kada jau junginys le buvo išvirtęs la. Visi dzūkai, pietiniai viduriečiai ir puntininkų trikampio pietinė dalis (Síesikai, Ukmergẽ, Gélvonai, Molẽtai, Giedraĩčiai, Šírvintos, Mùsninkai...) dkv. pelě tik sukietina l: pełě ,bet šiaip visi rytiečiai jau verčia pelã, atitraukiantieji kirtį — pẽla, o svėdasiškiai net pelǭ (su pusilgiu a atspalvio o). Vs. gl. pẽlę pantininkai ir pontininkai taria pẽľe, viduriečiai pietuose — pẽlā, šiauriau Kauno pẽla, o puntininkai ir visi dzūkai paprastai pẽły (su ilgu, o šiaurėje su trumpu balsiu, panašiu į rusų jery). Vietomis (Panemunėlis, Svėdasaĩ, Debeĩkiai, Anykščiaĩ, Ukmergẽ...) greta su pẽły sakoma ir pẽlū, pẽlu arba vien tik pẽlu (Gélvonai, Síesikai...). Dėl lyčių pẽly : pẽlū gretimumo galūninis ū, u greičiausiai yra ne fonetinės, o morfologinės kilmės. Vietomis fonetiškai sutapus vardininko linksniams (plg. sẽkla, bylà ir trm. pẽla, pelã, ne tik su ilgu, bet ir su pusilgiu kirčiuotu a), lengva buvo ir galininke nuklysti į ā-kamieno linksniuotę (plg. trm. sẽklū, bīlū ~ sẽklą, bỹlą).

Junginys lė, sukietėjus l, fonetiškai lengvai galėjo išvirsti lā, nes dabartinis bendrinės kalbos siaurasis ė yra išriedėjęs iš senesnio plataus ilgojo balsio ē. Daugelio rytiečių dar ir dabar ė tariamas ne toks siauras, kaip vakariečių. Plg. pvz. sėdėti, lėkti ir tverečėnų sę̄dę̄c', łę̄kc' (su neįtemptu ir tik apysiauriu ę̄). Galūninis -y (ilgas ir trumpas) po sukietėjusio l yra tik to paties trm. ī (plg. kātī, kāti ~ kātę iš prolytės *kāten), po minkštojo priebalsio, fonetinis variantas. Vietomis, pvz. kupiškėnų, tverečėnų ir tariama pẽlĩ ~ pẽlę (tik su išblėsusiu pusilgiu arba ir ilgu i).

Rytiečiuose fonetinės raidos atžvilgiu ypačiai įdomus sukietėjusio l poveikis dvibalsiui en. Pavyzdžiu čia geriausiai tinka dkv. lentà, iš seno bendras visam lietuvių kalbos plotui. To negalima būtų pvz. pasakyti apie skolintinį dkv. lénkas (iš sen. rusų lęchŭ), kuris daugelyje tarmių yra atneštinis iš bendrinės kalbos, nes seniau jose vartota paliõkas (iš lenk. Polak). Rytiečiai dkv. lentà Z. Zinkevičiaus duomenimis (jo knygos žemėlapis nr. 69) taria loñt, kartais dar su vos girdimu galūninio balsio pėdsaku (pantininkų ir pontininkų plote, į šiaurę nuo Panevėžio), luñta, łuñtu (išblėsęs galūninis -u), luntà (vakariniame puntininkų pakraštyje nuo Biržų iki pat Musninkų), lintà, liñta (su minkštu l) likusiame puntininkų plote ir rytiniuose dzūkuose. Pietų rytuose čia tariama ir łyntà, vietomis gretimais su lintà (Dievẽniškės, Adùtiškis) arba luntà (Pabáiskas, Mùsninkai, Čiõbiškis), taip pat łintà (Tverečius).

Fonetiškai imant, lentà, sukietėjus l, visų pirma bus išvirtusi lantà (viduriečiai aukštaičiai ir vakariniai dzūkai), vėliau lontà ir pagaliau luntà, kaip kad rytiečių yra verčiamas kiekvienas rašomosios kalbos dvibalsis an (rankà). Bet łyntà ir łintà vėl tegali būti išriedėjusios tiesiai iš sukietintos łentà. Dabar plačiausiai tariama lintà (su minkštu l), greičiausiai, yra vėlesnės raidos padaras, būtent analogiškai išlyginta pagal senąjį junginį lin, pvz. lìndoti, lindà „mažoji zylė", liñkti, lìnkas „kreivas, sukumpęs". Kadangi rašomosios kalbos junginių lia, liau, lio, liu, liū (iš prokalbinio *lj), pvz. galià, pagaliaũ, liáutis, lióvėsi, galiù, liū̃nas, minkštas l išlaikomas ir visose l kietinančiose tarmėse, todėl tenka spėti, kad rytiečių protarmėje junginiai le ir lē (su atvirais e, ē) tarime skyrėsi nuo anų jotinio minkštumo junginių. Todėl vėliau jų vad. padėtinis minkštumas (pusminkščiai l) buvo neutralizuotas, kitaip sakant, tarime sutapo su kietuoju l junginiuose la, lau, lo, lu, lū, pvz. lãpas, láukti, lõpas, lùpti, lū́pa. Plg. skirtingo minkštumo l šiaurės vakarų žem. vs. km. lẽda ir vakariečių pietiečių lẽdo, kuris vietomis tariamas liãdo.

Iš tarminių lentà, lyčių galima santykiškai nustatyti ir l sukietėjimo laiką. Plote, kur tariama łintà ir łyntà, l bus sukietėjęs dar prieš rytiečių protarmės dvibalsio en išvirtimą in (žr. aukščiau), nes šiaip junginyje lin l nekietinamas. Kitose vietose, kada en virto in, vietoje lentà jau tarta lantà ir todėl ji per pereiginį laipsnį lǫntà išvirto luntà, lygiai kaip ir rankà per rǫnka kad pasiekė runkà. Apytikrį l sukietėjimo laiką padeda nustatyti L e n g v ẽ n i o asmenvardžio rašymas istoriniuose šaltiniuose. Mindaugo seserėnas Lengvenis (žr. LE XIV 386) Eiliuotinėje Livonijos kronikoje rašomas Lengewîn, o viename Mindaugo 1260 akte Languinus sororius noster. Jei aktas yra Ordino falsifikatas, tai visgi istorikų nuomone padirbtas ne vėliau kaip pusėje XIV a. Dabar istorikų manoma, kad tas pats kunigaikštis 1247

minimas ir Volinijos metraštyje. Du to metraščio nuorašai jo vardą rašo Lonkgveni, o trečias Lonkogvenі. Mat kopistas, nesupratęs, kad dviem raidėmis kg gudų ir ukrainiečių šaltiniai reikšdavo jų kalboms svetimą lietuvių kalbos sprogstamąjį priebalsį g, tarp jų, taikydamasis prie slavų fonetikos reikalavimų, įspraudė balsį o. Taigi vardas neabejotinai skaitytinas rytietiškai Langvẽnis. Kitas Lengvenis, Algirdo sūnus (žr. LE XIV 387–388), vokiškai ir lotyniškai šaltiniuose rašomas: Lingwen (1379, 1388, 1407), Semon dux alias Lingwenis (1389), Semen alias Lingweny (1388), herczog Lingwen (1407), Langwenne (1409, 1410), Symeon lengwyn (1411), lyngweyn (1413), Lengwenne (1416). Dviejuose 1389 rusiškuose aktuose jis rašosi Semen, inym imenem Lingveny, Lygveny, o prie 1385 akto pridėtame antspaudė vėl įskaitomas rusiškas įrašas logven... (su rus. jeru vietoje o). Taigi visuose šituose XIII–XIV a. šaltinių rašymuose, greta su lytimi Lengvẽnis, atsispindi ir trm. Langvẽnis, Łingvẽnis, Łyngvẽnis. Todėl netenka abejoti, kad l kietėjimas lietuvių kalbos ploto rytuose vietomis jau buvo prasidėjęs apie XIII a. vidurį. Iš čia Lengvenio vardas ankstyva rytietiška lytimi Langvenis, kartu su kitomis Lietuvą liečiančiomis žinomis ir pateko Volinijos metraštin. Patarpininkauti čia būtų galėjęs V. T. Pašutos (Očerki po istorii Galicko-Volynskoi Rusi 1950) spėjamasis Naũgardo (Naugarduko) metraštis. Spėjant iš Eiliuotinės kronikos vartojamos to asmenvardžio lyties, tektų manyti, kad Livonijos vokiečiai jį iš šiaurinių lietuvių bus girdėję dar su nesukietintu l. Bet į XIV a. galą, matyti, jau buvo išriedėję ir trm. Łingvẽnis bei Łyngvẽnis. Pastarąją lytį aiškiai paliudija paties Lengvenio raštinės rusiško akto Lygveny, kur po y tik praleistas priebalsis n. Be to, XV a. pusėje sukietėjęs l ir išvirtęs dvibalsis en vėl paliudytas Leñtupio miestelio (Vilniaus krašte) vardui. 1459 ir 1461 Andriejaus Daugirdo donacijų aktuose naujai įstengtai to miestelio bažnyčiai jo pavadinimas rašomas: Lintup, Łyntup, Lynthup, taigi rytietiškai Łiñtupis, Łyntupis.

7. Dzūkai

Dzūkavimo ypatybė fonetiškai labai ryški ir iš karto pastebima kitų tarmių atstovų. Pats terminas jau turi šimto su viršum metų tradiciją ir vartojamas ne tik kalbininkų, bet ir etnografų. Dvejopa izofona c, dz (iš č, dž ir t, d + i, y, į, ie) aiškiai išskiria visą aukštaičių pietų rytų kampą kaip atskirą būdingą aukštaičių dzūkų tarmę (žr. LE V 301–302). Visai kas kita išeina išskirsčius dzūkus, pagal naująją klasifikaciją, tarp vad. pietų aukštaičių ir vilniškių rytų aukštaičių (žr. Žemėlapis II) tarmių. Joms abiem pagal Zinkevičiaus ir Girdenio tarmių identifikacijos lentelę bendru išskiriamuoju požymiu nurodoma kirčiuoto dvibalsio uo išlaikymas. O atskirai nurodyta, kad vilniškiai rytiečiai dvibalsį an verčia un (runkà), kaip ir puntininkai, o iš kitos pusės išlaiko sveiką kirčiuotą ā, neišvertą o., kaip kad kupiškėnai ir anykštėnai (rãtai), taip pat prieškirtinį ie, neišvertę vienabalsiais ẹ, e, ē (dienõs), kaip kad daro panevėžiškiai, širvintiškiai ir uteniškiai. Priebalsinę dzūkavio izofoną, apjuosiančią ir geografiškai apibrėžtą tarminį plotą, nedera keisti iš vienos pusės tokiomis aukštaitiškomis bendrybėmis, kaĩp kirčiuoto uo ir prieškirtinio ie išlaikymas, o iš kitos pusės konstatavimu, kad dzūkai nėra rotininkai, t.y. nei kupiškėnai, nei anykštėnai.

Dzūkavimo teoriškai nustatomą senumą faktiškai patvirtino ir jau minėti XVI a. pradžios rankraštiniai poteriai. Dzūkiškos afrikatos c, dz juose žymimos cz, dz, pvz. savotiška to meto lenkiška rašyba rašoma: visagalincza, tryaczy, athlyaydzame, czykyy, esczi, visagalinczi, sydzythy, dzevas, dzenyy ~ visagalinčio, trečią, atleidžiame, tikiu, esti, visagalintį, sūdytų, dievas, dieną. Nosiniai ą, ę ir vs. įn. -a, -e (iš prokalbinių *-an, *-en) visų dzūkų, kartu su rytiečiais puntininkais, tariami ū, ī ir-u, -i. Plg. rankraštinių poterių dvany, szwyskisi, szwenthy dwasyy duoną, švęskisi, šventà dvasià. Bet dvibalsių an, en tarimo atžvilgiu dzūkus vėl skirstome į vakarinius (Vdz) ir rytinius (Rdz). Rytiniai an, en, kaip ir puntininkai, verčia un, in (plg. poterių dyngyy, kinthis ~ danguj, kentęs), o vakariniai, jų neversdami, šliejasi prie viduriečių ir vakariečių aukštaičių. Paskutiniais duomenimis jų skiriamoji riba, prasidėjusi tarp Mùsninkų ir Máišiagalos, eina rytų puse pro Víevį, Rũdiškes, Rũdninkų giria pro Piřčiupį, Šalčininkus, Benekáinius, per Varenãvo Dievẽniškių tarpą, toliau palikdama Lazũnus rytiniams dzūkams.

Vietoje rašomosios kalbos č, dž apskritai visi dzūkai taria c, dz ir tos afrikatos bus tiesiai atsiradusios iš pralietuviškųjų *tj, *dj juos asibiliuojant kiek priešakiau nei č, dž išriedėjimo atveju. Tai patvirtina rus. kutja, sudja (paskolintų ne vėliau kaip XII a.) skirtinga raida dzūkų ir šiaip kitų aukštaičių tarmėse. Vietoje kūčià arba ds. kūčios ir sūdžià dzūkai taria

kūc(i)à arba kūc(i)os ir sūdz(i)à. Abu skoliniai paliudyti jau XVI a. (Daukša, Bretkūnas; Wolfenbüttelio postilė: su kuciamis), o kūčių dar pažįstama ir ankstyvesnė lytis kuõčios (Kuršaičio žodynas). Nėra jokio pagrindo manyti, kad ir dzūkai pirma *tj, *dj būtų išvertę č, dž ir tik vėliau perdirbę į c, dz. Mat šnypščiamosios afrikatos iš seno buvo pažįstamos garsažodžiuose (čìrkšt, čiřkšti, džìrkšt, džìrkštelėti) ir skoliniuose (bažnýčia, čérpė) ir pagaliau tokiuose dariniuose, kaip giñčas (iš giñt+šas), lẽdžingos „pačiūžos". Dzūkų, ypačiai vakarinių, tarminėse lytyse, kaip pvz. katiū̃, bìtiū, gùdiū (su ilgu arba pusilgiu u), matiaũ, vediaũ, mãtius, ródius∼ kačių̃, bìčių, gùdžių, mačiaũ, vedžiaũ, mãčiusi, ródžiusi, afrikatos pašalintos dėl kaitybinės analogijos (plg. kãtės, katė̃ms, bìtėms, mateĩ, vedeĩ, mãtė, vẽdė, mãtęs, ródęs).

Rytiniai dzūkai betgi ne visi t, d išverčia c, dz prieš i, y, į, ie. Pačiu puntininkų paribiu, nuo Ãpso iki už Kal̃tanėnų ir net Nemenčìnės, Pabéržės apylinkėse t, d išlaikomi sveiki (tìkras, dienà). Bet arčiau gudų arba kur mišriai gyvenama (Tverẽčius, Vasiū́nai, Mielagė̃nai, Adùtiškis, Švenčiónys, Švenčionė̃liai, Strū́náitis, taip pat Gervė̃čių ir Lazū́nų lietuviškosios salos) dzūkuojama lygiai, kaip ir vakarinių dzūkų (cìkras, dzienà). Kad t, d virtimas afrikatomis negali būti labai senas, rodo tikrinių vardų rašymas istoriniuose šaltiniuose. Ordino XIV a. galo keliaraščiuose, pvz. rašoma: Abilitis (upelis pakeliui nuo Dùsios ež. į Alýtų, dabar Obelýtė, taip vadinama Peršė̃kės pradžia), Bytyskin des konigs dorf (Ašmenos apl.), Byuttiskin (Kriãvo apl. vietovė), Lediska (Astrynõs apl.), Wentischken (vietovė tarp Galšiõs ir Kriãvo), Ditto (Ditvà, Nemuno intakas). 1387 Vilniaus katedros privilegijoje užrašytas asmenvardis Hongutis (skaitytina Angutis arba net Augutis), o viename 1397 Vilniaus vyskupo Andriejaus akte vėl minimi kaimai Olgimontiszky (Algimantiškės, Varnionių̃ apl.) ir Mosztiszky (dabar nežinoma). Lentupio bažnyčios 1459 privilegijoje duoklininkais užrašyti Lowkutis, Duguti, Speiuthy, Veluti (Laukutis, Dugutis ar greičiau iškraipytas Daugutis, Spėjutis, Vėlutis), o 1462 Varnionių — Vrszvtis, Gowszvthis (Uršutis, Gaušutis), taip pat Meraytis (Meráitis, Švenčionių apl. ež.), Sthrunoythys (Strūnáitis, bžk. netoli Švenčionių), Serenczany (Sarančiónys, buv. dv. netoli Lentupio). Lydõs aps. Voverių̃ bažnyčios donacijos akte (tarp 1463–67) minimi duoklininkai Turutis, Ronuctis(greičiausiai, iškraipytas Rankutis), bajorai Rodz(i)us (Rãdžius), Jundzilo (Jundilà), Radziski (Rãdžiškė, pieva), Dzitwa (Dìtvos paupio vietovė, į vakarus nuo Lydos). Toks vardų rašymas rodo, kad priebalsiai t, d daug kur dar nebuvo išvirtę c, dz net XV a. antrojoje pusėje, ypačiai rytinių dzūkų plote. Bet Sarančiónys ir Rãdžius (dzūkiškai su c, dz) vėl rodo, kad iš *tj, *dj jau kiek anksčiau buvo išriedėjusios afrikatos.

Kadangi dzūkų tarmė yra ištisusi visu lietuvių kalbos ploto pietų rytų šonu, kur susiduriama su gudais, o Užnemunėje šiek tiek ir su mozūrais, tai, rodosi, netenka abejoti, kad dzūkavimas sietinas su tų kalbų panašiomis fonetinėmis ypatybėmis. Tai patvirtina ir ta aplinkybė, kad rytiniai dzūkai, kur toliau nuo gudų, tik dalinai tedzūkuoja. Dzūkų afrikatoms c, dz pradžią, žinoma, bus davęs didesnis nei kitose tarmėse t, d minkštumas prieš priešakinės eilės balsius. Tai patvirtina ir palatalinių t, d ir k, g kaita, pastebėta daugiausia vakarinių dzūkų šnektose. Tos priebalsių poros painiojamos ir gretomis tariama: tė̃vas : kė̃vas, dė̃dė : gė̃gė, Drùskininkai : Drùstininkai, kir̃vis : tir̃vis, gíeda : díeda, net vietoje dzūkiškų cìkras, dziẽvas∼ tìkras, diẽvas pasakoma kìkras, giẽvas. Bet baigiančioje gudėti Zíetelos saloje nedzūkuojama. Fonetiškai sustota pusiaukelėje ir tariama pakaitais tìltas : kìltas, šil̃tis (ugnis) : šil̃kis.

Kad dzūkai neturi afrikatų prieš naujybinį i, pvz. kãtī, su katì, púodi∼ kãtę, su katè, púode, iš dalies galėtų būti kalta ir kaitybinė analogija, afrikatų nebuvimas kituose linksniuose. Be to, prieš senybinį balsį ę, -e (iš *-en) priebalsiai t, d, kaip rodo kitos tarmės, galėjo būti ne tokie minkšti, kaip prieš i, y, į, ie ir todėl pvz. tę̃sti, dzūkuose išvirtęs tĩsc arba tĩsc' (su vidutinio minkštumo t) išvengė asibiliacijos ir nebeišvirto *cĩsc, *cĩsc'.

8. Kirčio atitraukimas

Lietuvių kalbos kirtis (žr. LE XI 523–525) yra laisvas ir kilnojamas. Be to, kirčiuotuose skiemenyse skiriamos priegaidės: tvirtaprãdė, arba strumtìnė ir tvirtagãlė, arba tęstìnė, žymimos dešininiu (akūtu: ´) ir riestiniu (cirkumfleksu:∼) kirčio ženklais. Kirčiuotiems trumpiesiems balsiams dedamas kairinis ženklas (gravis: `). Plačiau žr. Priegaidė — LE XXIV 16–20.

Senojoje savo vietoje kirtis išlaikomas tik liet. kalbos ploto pietuose. Šiaurėje, kaimynystėje su latviais, kirčiuojančiais pirmąjį žodžio skiemenį, ir lietuviai atitraukia kirtį į žodžio pradžią. Vieni jį at-

kelia visiškai į pirmąjį skiemenį, o kiti tik pusiau, palikdami pėdsaką ir senojoje kirčio vietoje. Tuo būdu žodyje yra lyg du kirčiai: stipresnis šaknyje ir silpnesnis galūnėje. Tai ypačiai ryšku šiaurinių žemaičių tarmėse. Skiriamas dvejopas kirčio atitraukimas: v i s u o t i n i s ir s ą l y g i n i s (žr. Žemėlapis I). Visuotinio atitraukimo plote žodžio galo kirtis atitraukiamas nuo trumpos ir ilgos tvirtagalės galūnės į bet kokio ilgumo šakninį skiemenį. Pvz. vietoje šakà, šakàs, šakų̃, gyvà, gyvų̃, laukaĩ, laukùs sakoma: šàkà, šàkàs, šàkū̃ arba šàkū̃n, šàkū̃m, gī̀và, gī́vū̃ arba gī́vū̃n, gī́vū̃m, láukā̃, lãukùs (šiauriniai žemaičiai), šàka, šàkas, šàku, gīva, gīvu, laũkai, laũkus (Jõniškis), šàk, šàks, šàku, gīv, gīvu, laũke (kietas k), laũks (Joniškẽlis). Bet nuo tvirtapradės galūnės, pvz. gerám, geríems, laukáms, gyvóms, šakóms, prieveiksmis visái, žem. matáu, matái, matéi, kirtis neatraukiamas.

Sąlyginio kirčio atitraukimas yra dvejopas. Dalis pietų rytų žemaičių (Kùrtuvėnai, Šáukėnai, Váiguva, Kel̃mė, Krãžiai, Karklė̃nai, Kal̃tinėnai, Upýna...) ir kai kurie kaimyniniai vakariečiai bei viduriečiai aukštaičiai (Šiauliaĩ, Pabubysỹs, Radvìliškis, Šiaulė̃nai...), o iš rytiečių biržėnai kirtį atitraukia tik iš trumpos galūnės į bet kokio ilgumo šaknį, pvz. šàkà, šàka, šàk, gīvà, gīva, bet šiaip taria šakų̃, gyvų̃, laukaĩ. Plačiausiai ir toliausiai į pietus kirtis atitraukiamas nuo trumpos galūnės tik į ilgą arba dvibalsinę šaknį, pvz. tariama tik gīva, gīvi, laũkus ~ gyvà, gyvì, laukùs, bet šakà, šakàs, šakų̃, gyvų̃, laukaĩ, laukų̃.

Kirčio atitraukimo priežasčių tenka ieškoti senų senovėje, baltų kilčių teritoriniuose santykiuose. Visuotinio kirčio atitraukimo izoglosa veik ištisai sutampa su seniau kuršių ir žiemgalių gyventųjų plotų pietine riba. Ypačiai būdinga, kad Šiaulių sritis, jau XIII a. gyvenama lietuvių, šios izoglosos irgi aplenkiama iš šiaurės. Kuršiai ir žiemgaliai, matyti, kaip ir latviai bus kirčiavę pirmąjį žodžio skiemenį. Iš jų šis polinkis buvo paveldėtas ir lietuvių, vėliau įsikūrusių kuršių ir žiemgalių gyventose šiaurės Lietuvos srityse. Rytų Lietuvoje yra gyvenę sėliai (žr. LE XXVII 221–223). Iš staigaus visuotinio kirčio atitraukimo izoglosos pasisukimo šiaurėn galima spėti, kad sėliai, greičiausiai, bus išlaikę, kaip ir lietuviai, laisvą kilnojamą kirtį. Sąlyginio kirčio atitraukimo plotas yra tartum atlaja stiprios atitraukimo bangos, tvinusios iš šiaurės. Šiaurės vakarų Lietuvoje pasireiškiąs galūnių trumpinimas negali būti laikomas kirčio atitraukimo priežastimi. Priešingai, trumpieji balsiai galūnėse nukrinta, o ilgieji sutrumpinami kaip tik dėl jų nekirčiuotumo.

Kirčio atitraukimo ribos nėra griežtos. Jos gali svyruoti net keliolikos kilometrų ruožu, kur mišriai vartojamos lytys su senuoju ir atitrauktu kirčiu. Jaunosios kartos tarime vis dažniau pastebimas beplintąs polinkis kirčiuoti pagal sąlyginio atitraukimo antrąjį atvejį.

Nuo tarminio kirčio atitraukimo reikia griežtai skirti ypačiai miestų ir iš dalies inteligentų šnekamojoje kalboje plintantį kirčiavimo išlyginimą, kirčio šokinėjimo siaurinimą. Pvz. tokie daiktavardžiai kaip suknẽlė, megztùkas, universitètas imama kirčiuoti su pastoviu kirčiu, nors bendrinėje kalboje privalomas kirčio nukėlimas į galūnę vs. įn. suknelè, megztukù, universitetù, vs. vt. megztukè, universitetè, ds. gl. suknelès, megztukùs, universitetùs. Arba vėl dkv. draũgas, dárbas kirčiavime vienaskaitoje apibendrinamas šakninis kirtis, o daugiskaitoje galūninis, nors bendrinės kalbos norma reikalauja kirčiuoti galūnėje vs. įn. draugù, vs. vt. draugè, darbè, o šaknyje ds. gl. dárbus.

Pačios priegaidės tariamos bei skiriamos ne visose tarmėse vienodai. Visi lietuviai skiria ántis : añtis (marškinių), áukštas : aũkštis, káltas (įrankis) : kal̃tas, gìnti (kraštą) : giñti (gyvulius), mérkti (akis) : mer̃kti (linus), séilės : seĩlius. Ilgųjų balsių ir sutaptinių dvibalsių ie, uo tvirtapradė ir tvirtagalė priegaidės, pvz. plónas : plõnis, naujókas : naujõkas, bė̃ris „bėras arklys" : bė̃ris „bėrumas", skýstas : skỹstis, sū̃ris : sū̃ris „sūrumas", kíetis (augalas) : kiẽtis „kietumas", líepa : liẽpti, ragúotas : raguõtis, aiškiai skiriamos žemaičių ir vakariečių aukštaičių. Bet einant į rytus ir pietus, jau pradedant viduriečiais, abi priegaidės ima artėti, tvirtapradė pamažu nustoja tvirtapradumo, jos būdingo stūmio. Vidurio rytiečiuose ir vakariniuose dzūkuose jos visai sutampa, sudarydamos vad. vidurinės tvirtagališkos priegaidės įspūdį. Pvz. panevėžiškiams jau nebeįmanoma priegaide skirti Velýkos ir Velỹkis (pavardė). Užnemunės dzūkai vėl, neatitraukdami kirčio, priegaidę suvaiko tik iš kirčio šokinėjimo. Bet galiniai rytiečiai ir rytiniai dzūkai priegaidės vėl geriau skiria ir vienbalsiuose.

9. Galūnių trumpinimas

Dabartinėje š.v. Lietuvoje maždaug iki linijos Slavìkai – Veliuonà – Ariógala – Krãkės – Griñkiškis – Krekenavà – Panevėžys – Kar̃sakiškis – Vabalniñkas – Papilỹs ir M.

Lietuvoje buv. strukių šnektos plote trumpinamos ir prastinamos, nors ir nevienodai, visos tarmėse nekirčiuotos (iš seno arba atitraukus kirtį) galūnės. Apskritai trumpėjimas stipriau pasireiškia atribotojo ploto šiaurėje, kur, be to, visuotinai atitraukiamas ir kirtis (žr. Žemėlapis I). Trumpinimo ir galūnių prastinimo skiriami du tipai: žemaitiškasis ir vad. panevėžiškis.

Žemaičiai ir kaimyniniai vakariečiai aukštaičiai iki pat Nemuno, net šiauriniai viduriečiai (Jõniškis, Radvìliškis...), taip pat M. Lietuvos buv. strukiai paprastai išmeta vad. „judrųjį" tematinį a. Tariama: gêrs vîrs, sêns dvârs, plė̀ks lèc, ė̂lks bàc (dounininkai), gérs, vírs, séns dárs, plìks lèc, ílks bàc (dūnininkai), gẽrs vírs, sẽns dvãrs, plìks lẽc, ìlks bãc (pietiniai pažemaitės aukštaičiai)~ gẽras výras, sẽnas dvaras, plìkas lẽdas, ìlgas bãtas. Bet susidarant sunkiai tariamoms priebalsių samplaikoms, judrusis a išlaikomas. Pvz. pietiniai dūnininkai ir gretimieji vakariečiai čia nesiskiria nuo bendrinės kalbos ir taria kãklas, prū́sas, šãšas, gañdras, džiaũgsmas, sãpnas. Bet daugumas žemaičių šiuo atveju galūnę -as išverčia trm. -ǫs ir tuo būdu suplaka su u- kamieno daiktavardžių galūne: kãklǫs, sãpnǫs, kaip tõrgǫs, vãisiǫs~ tur̃gus, vaĩsius. Iškritus balsiui a, fonetiškai žymiai pakinta ja- kamieno vardažodžiai. Pvz. kẽlias, stãčias, pė̃sčias, vė̃jas, kraũjas, mókytojas atliepia žem. kêls (šiaurėje), kél's' (pietuose), stàc, pîesc, vîes, krãs, mûokītûos (dounininkai). Dkv. jáujas ir jãvas tariami vienodai jâus arba jáus. Bet pažemaitės aukštaičiai paprastai taria kẽles, stãčes, pė̃sčes, vė̃jes, mókītojes, rečiau kél's', vė̃s ir vė̃js (pačiu paribiu). Vienur kitur sakoma gretimais ràc, diẽus ir rãtas, diẽvas (Veliuonà, Ariógala). Jurbarkiškiai paprastai taria bal̃nas, bérnas, pir̃štas, mìnkštas, bet iš kitos pusės kam̃ps, drigañc, liẽpc, dẽkc~ kam̃pas, drigañtas, liẽptas, dẽgtas. Net už Nemuno, zanavykuose įprastas pertaras vìrs kaĩp pipìrs~ výras kaĩp pipìras.

Judrųjį a jau išmeta ir Mažvydas. Katekizme jis parašo Diews, dews, tews, tiews, pilns, kuns, sutwerims, net kraus, wes, makitos, apgintas~ dievas, tėvas, pilnas, kūnas, sutvėrimas, kraujas, vėjas, mokytojas, apgintojas. Bet šiaip galūnė -as jo dažniau išlaikoma sveika. Santykiškai a iškritimo datą padeda nustatyti dounininkų mùšâms, gerôms~ mùšamas, gerùmas. Mat jeigu a čia būtų išnykęs prieš dvibalsio am ir trumpojo u išvirtimą ǫm, ǫ, tai dounininkai šiandien turėtų tarti *mùšǫ̂ms, *gerûms. Plg. jų kǭmps, kū̃mps~ kam̃pas, kum̃pas.

Žemaičių nuosekliai numetami ir nekirčiuoti trumpieji galūniniai balsiai a, e, i. Pvz. vietoje nẽša, nẽšate, áudžia, áudžiame, tȳli, n.g. šálta sakoma nèš, nẽšat, âud, âudâm, tīl, šâlt (dounininkai), áud, áudam ir áudem, tīl,' (pietiniai dūnininkai). Galūniniam balsiui nukritus, žodžio lytis dar gali ir suprastėti. Vietoje važiúoja, grybáuja, senė́ja daugumas žemaičių sako važiôu arba važiũ, grībâu arba grībáu greta grībáun, senîe, seníe. Rašomosios kalbos žū̃va, griū̃va, lȳja, rȳja atliepia žem. žū̃n, griū̃n arba grū̃n, lĩn, rĩn, bet pvz. apie Pãgramantį gretimais pasakoma ir žū̃, grū̃, lĩ, rĩ. Pažemaitės aukštaičiai čia nėra nuoseklūs. Pvz. jurbarkiškiai sako gíed, audž', tīl', dainúo, bliáu~ gíeda, áudžia, tȳli, dainúoja, bliáuja, bet vėl kãre, rẽme, siùva ir siùv kãria, rẽmia, siùva.

Visos nekirčiuotos ilgosios galūnės -o, -os, -ė, -ės, -ys, -ūs, -ą, -ę, -į, -ų žemaičių sutrumpintos.Vietoje tãko, sãko, žẽmė, sãkė, ãkys, sūnū̃s, tãką, žẽmę, ãkį, sū́nų tariama tãka (km ir gl.), sãka, žẽme, žemẹ (vd. ir gl.), žẽmi (vd.), sãke, sãkẹ, sãki, ãkis, ãkẹs, sū́nus (tik pietuose), ãki, ãkẹ, sū́nọ, sū́nu (pietuose). Panašiai trumpina ir kaimyniniai vakariečiai aukštaičiai. Bet daugelis jų su ilgais galūnės balsiais taria ds. vd. ãkys, sūnū̃s, km. výrų, žẽmių, dalyvius sãkąs, sãkęs, nórįs, sãką, sãkę, eĩsiąs (trm. eĩsės).

Išlaikomus trumpuosius ir naujai sutrumpėjusius galūninius balsius žemaičiai taria daug trumpiau negu aukštaičiai, kartais vos girdimai, murmamai, ypačiai Latvijos pasienio link. Pvz. Pãgramančio tarmėje trims lytims mãtoma, mãtomo, mãtomą atliepia viena mãtuoma (su normaliai trumpu galūnės a), taip pat nósis tariama núosis (su trumpu atviru i). Bet jau palatvėje abi tos galūnės (i išvirsta silpnu ẹ) nežemaičio ausiai gana sunkiai pagaunamos, nors dar ir sudaro skiemenį. Tarmės atstovai aiškiai skiria trijų skiemenų mãtuoma nuo dviskiemenio màtûom ~ mãtome. Galūnių trumpinimas labai ryškus ir Klaipėdos krašto donininkų šiaurinėse šnektose. Čia, matyti, bus veikusi latviškai kalbančių kuršių įtaka. Pvz. klausantis (ne tos tarmės žmogui) atrodo, kad priekuliškiai krū́ma ir krū́mus, píeva ir píevų taria vienodai krûms, pê̆v, visiškai be galūninių balsių.

Dar stipriau galūnės trumpinamos bei prastinamos Mūšos upyno šnektose, vad. panevėžiškių rytų aukštaičių (žr. Žemėlapis II) tarmės šiaurėje (Žeimẽlis, Vaškaĩ, Salõčiai, Biržaĩ, Pašvitinȳs, Pasvalȳs, Joniškė́lis, Linkuvà, Pū́šalotas, Šeduvà...). Visos galūnės čia trumpinamos ir prastina-

mos stačiai beaitodairiškai. Kadangi kirtis visuotinai atitrauktas į žodžio šaknį, tai net ilgieji seniau kirčiuoti balsiai ir dvibalsiai virsta trumputėliais murmamaisiais garsais ir paskui gali visai išnykti. Pvz. dárbas ir dárbus, gražì ir gražià, gražiù, veršis ir veršiùs, akìs ir ākys tariama vienodai: dárbs, gráž', verš's', àk's' (su minkštais galūniniais ž, š, k, s). Lytims rāgui, ragù, ragè atliepia trm. rāg, ràg' (su minkštu g). Dkv. arklỹs ir akmuõ atskirose šnektose tariami: ařklis, ařkl's' (su skiemeniniu l), ařkel's' (ds. gl. ár'kel's'~ árklius, abu su kietais k), àkmǫ, àkma, àkǫm, akem (su kietu k), kur priebalsiams l ir m išvirtus skiemeniniais, prieš juos įsprausti balsiai e, o. Dėl fonetinių pervartų žodžiai gali pakisti nebeatpažįstamai, pvz. viẽšęn, šiòkšen (su kietu š), vàpsev (su kietu s), pǫtens (su kietu t), žẽnksęn's', bęñder (su kietu d), bęñdęr'~ viešnià, šikšnà, vapsvà, putnùs, žiñgsnis, bendrà, bendrì. Tai vis nepaprastybės, kurių kitose tarmėse nepastebėta. Kitos lytys vėl ne taip labai trumpėja: sāka, vaĩka, vaĩkǫ, vaĩku, sāke, ādatǫs, mīres', kĩles~ sākǫ, vaĩko, vaĩką, vaikų̃, sākė, ādatos, mìręs, kìlęs.

Galūnėms suprastėjus ir kelioms lytims sutapus, jos dažnai beatskiriamos tik šakninio balsio ilgiu bei priegaide ir priebalsių neįprastu minkštinimmu (žr. aukščiau pvz.). Plg. dar vĩs, vęs', vìs, visì, visõs~ visùs, visàs.

Mūšos upyno šnektų plotas geografiškai ne be daugio sutampa su XIII a. žiemgalių Upmalos sritimi (žr. LE XXXII 289). Žiemgališkasis posluoksnis galėjo atsiliepti ir čia jau XIV a. besikuriančių lietuvių kalbai.

P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend 1930; (*A. Baranauskas*) *A. Baranovskij*, Zametki o litovskom jazyke i slovare 1898; *A. Bezzenberger*, Zur litauischen Dialektforschung (Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen VIII, IX, XX 1884, 1885, 1894); *O. Broch*, Zum Litauischen südlich von Vilna (Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap XIX 1958); *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I 1924; *P. Būtėnas*, Augštaičių tarmės okuojančios pašnektės sienos (Archivum Philologicum III 1932); *A. Doritsch*, Beiträge zur litauischen Dialektologie 1911; *J. Fijałek i W. Semkowicz*, Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej I 1932; *G. Gerullis*, Litauische Dialektstudien 1930; *G. Gerullis ir Chr. Stangas*, Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose 1933; *A. Girdenis ir Z. Zinkevičius*, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos (Kalbotyra XIV 1966, su žemėlapiu); *V. Grinaveckis*, Dzūkavimas ir jo kilmė (Vilniaus Valst. Pedagog. Inst. Mokslo Darbai VIII 19593; (") Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai (Kalbotyra III 1961); (") Kurie-ne-kurie pagrindinių lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių susiformavimo klausimai (t.p. XI 1960); (") Žemaičių tarmių vokalizmo susiformavimas (t.p. VI 1963); (") Žemaičių tarmių žodžio galo dėsnių susiformavimas (t.p. IX 1963); Ipat'jevskaja letopis' (Polnoje sobranije russkich letopisej II 1962); *K. Jaunius*, Lietuvių kalbos gramatika 1911; (") (Ukmergės, Kauno, Raseinių, Zarasų ir Panevėžio aps. tarmių aprašai, išsp. leidinyje Pamiatnaja knižka Kovenskoj gobernii 1891–93, 1895, 1898–99); *P. Jonikas*, Pagramančio tarmė 1939; *C. Jurkschat*, Litauische Märchen und Erzählungen 1898; *S. Kutrzeba i W. Semkowicz*, Akta unji Polski z Litwą 1932; *J. Lebedys ir J. Palionis*, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas (Bibliotekininkystės ir Bibliografijos Klausimai III 1964); *J. Otrębski*, Gramatyka języka litewskiego I 1958; (") Wschodniolitewskie narzecze twereckie 1932–34; *J. Palionis*, Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. 1967; *A. Salys*, Kelios pastabos tarmių istorijai (Archivum Philologicum IV 1933, su žemėlapiu); (") Lietuvių kalbos tarmės ²1946 (su žemėlapiu); (") Die žemaitischen Mundarten I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Tauta ir Žodis VI 1930, su žemėlapiu); *A. Senn*, Lithuanian Dialectology 1945, ²1966; *F. Specht*, Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski 1920–22; *I. J. Sprogis*, Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli XVI stoletija 1888; *Chr. Stang*, Die litauische Mundart von Zasėčiai im Gebiet von Wilna (Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap XVIII 1958); (") Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas 1929; *Z. Zinkevičius*, Lietuvių dialektologija 1966 (su 75 žemėlapiais); *W. Fenzlau*, Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebietes 1936; *A. Senn*, Handbuch der litauischen Sprache I 1966.

Tarmių aprašų ir šiaip tos srities straipsnių nemaža išsp. Lietuvių Kalbotyros Klausimuose (I–VI 1957–63); Lietuvių Mokslų Akademijos Darbuose (Serija A 1955 tt.) ir Kalbotyroje (Lietuvos Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbuose, 1958 tt.).

LIETUVIŲ KALBOS TYRINĖJIMAI

PETRAS JONIKAS

Lietuvių kalbos tyrinėjime bei mokslo darbe yra dalyvavę ir dalyvauja tiek patys lietuviai, tiek kitataučiai.

1. Senesnysis ir nepriklausomybinis laikotarpis

Vaisingas liet. kalbos tyrinėjimas teprasideda susikūrus lyginamajai indoeuropiečių kalbotyrai, nors ir senesnysis laikmetis yra šį tą davęs. Kai kurių to laikotarpio galvojimo bei stebėjimo išvadų randame pirmiausia anuometinėse praktikos reikalui skiriamose gramatikose, žodynuose ar ir šiaip kalbiniuose darbuose (pvz. vad. 1737 anoniminės gramatikos pastebėjimą, kad liet. kalbõs skìriama priegaidės). Ypač pasirodžius A. Schleicherio parašytai pirmajai mokslinei liet. kalbos gramatikai (1856), atsirado išorinė paskata ir Lietuvoje imtis liet. kalbos tyrinėjimų, nors ilgesnį laiką juos kliudė kalbotyros mokslą išėjusių specialistų trūkumas.

Kol tokių specialistų nebuvo, tam tikrą įnašą liet. kalbos mokslui davė ir savamoksliai. Vienas tokių buvo Fridrichas K u r š a i t i s (1806–1884; žr. LE XIII 408–

411), kuris, anot Schleicherio, savo darbais parodė „aiškų talentą kalbos dalykams". Šalia patikimų duomenų pateikimo jo lietuviškai vokiškame žodyne ir liet. kalbos gramatikoje, svarbus Kuršaičio nuopelnas yra liet. kalbos priegaidžių bei kirčiavimo aprašymas bei susisteminimas, kuriuo jis ir ano meto kalbininkus specialistus pralenkė.

Antanas Baranauskas (1835–1902; žr. Baranauskas kalbininkas — LE II 189–190) vienas pirmųjų yra plačiau tyręs ir aprašęs liet. kalbos tarmes. Jis skiria žem. telšiečių, žem. raseiniečių, vakariečių žiemiečių, vakariečių pietiečių ir 7 aukštaičių rytiečių tarmes. Kai kurie jo tarmių skirstymo kriterijai, kaip kietojo l tarimas prieš e, ė, ei, ę, taip pat an, en, am, em, ą, ę išvirtimas į un, in... buvo paskui priimti ir kitų liet. kalbos tyrinėtojų. Baranauskas daug galvojo ir apie liet. kalbos balsių ilgio ir kirčio santykį; pasirėmęs rytiečių tarmėmis, neteisingai išvedė, kad ir apskritai liet. kalbos balsių esama trejopo ilgumo ir kad balsiai dėl kirčio nepailgėją. Taip pat Baranauskas, turėdamas prieš akis praktinį klierikų paruošimą liet. kalbos dalyke, buvo priverstas spręsti ir liet. bendrinės kalbos klausimą, kuris savo keliu vėl buvo akstinas jo liet. kalbos tarmių tyrinėjimui.

Baranausko mokinys Kazimieras Jaunius (1849–1908; žr. LE IX 345–347) buvo gabiausias visų liet. kalbininkų savìmokų; J. Baudouinas de Courtenay jį laikė genialiu kalbininku. Jo svarbus darbas — liet. kalbos gramatika, K. Būgos redaguota ir išversta į rusų kalbą, buvo išleista po Jauniaus mirties (Grammatika litovskago jazyka, 1908–16). Reikšmingas Jauniaus įnašas liet. kalbos mokslui yra liet. tarmėtyros srityje; dabartinė liet. dialektologija ligi šiol ir rėmėsi Jauniaus liet. kalbos tarmių klasifikacija. Jaunius yra plačiau tyrinėjęs ir liet. kalbos priegaides, taip pat pateikęs nemaža istorinių liet. kalbos garsų ir formų aiškinimų. Tačiau Jauniaus neišvengta ir klaidų. Paties jo mokinio K. Būgos nuomone, svarbiausia Jauniaus klaida buvusi noras skirtingas žodžio lytis išvesti iš vienos prokalbinės, tam susigalvojant dirbtinių ir iš tikrųjų niekada neveikusių garsų dėsnių.

Tam tikrą įnašą, labiau bendrinei kalbai, yra davę ir kiti (J. Laukaitis, J. Šlapelis, A. Vireliūnas...).

Solidesniam liet. kalbos tyrinėjimui sąlygų Lietuvoje susidarė, kai atsirado specialų kalbotyros mokslą išėjusių lietuvių.

Jonas Juška (1815–1886; žr. LE IX 179–181), nors ir negavęs geresnio kalbotyrinio išsilavinimo Charkovo universitete, stengėsi prisidėti prie liet. kalbos studijų. Petrapilio mokslų akademijos pavestas, parašė A. Schleicherio liet. kalbos gramatikos recenziją, prikišdamas, kad Schleicheris teatsižvelgęs į M. Lietuvos vakarų aukštaičių tarmę. Dar prieš A. Baranauską jis, pavažinėjęs po Lietuvą, mėgino aprašyti D. Lietuvos tarmes. Juška skiria 4 tarmes (žemaičių, Prūsų lietuvių, ariogališkių ir rytiečių) pagal e plačiojo, ie, uo, an, en, d', t' (t.y. *dj, *tj), l kietojo ir i dvibalsių (ai, ei...) tarimą, taip pat atsižvelgdamas ir į kai kurias sintaksines ir žodynines ypatybes.

Jonas Jablonskis (1860–1930; žr. LE IX 232–235) beveik nėra palikęs specialių tiriamojo pobūdžio darbų, nors metodiškas mokslinis kalbos klausimų nagrinėjimas jam anaiptol nebuvo svetimas. Jis, jautriai atsiliepdamas į ano meto gyvenimo keliamus liet. bendrinės rašomosios kalbos klausimus, tesirūpino praktiniais kalbos reikalais — liet. bendrine kalba (jo vad. rašomąja kalba), jos norminimu, taisyklingumu, grynumu bei rašyba.

Kazimieras Būga (1879–1924; žr. LE III 323–324), kad ir miręs palyginti jaunas, yra daugiau negu kiti mūsų kalbininkai nusipelnęs ne tiktai liet. kalbos mokslui, bet taip pat ir baltų bei lyginamajai ide. kalbotyrai. Jis yra reiškęsis keliose tyrinėjimo srityse ir pateikęs svarbių aiškinimų bei išvadų, paremtų gausiais duomenimis. Įvairius Lietuvos ir užsienio žurnaluose išsklaidytus Būgos straipsnius prieiti bei studijuoti palengvina Z. Zinkevičiaus redaguoti jo Rinktiniai raštai (3 tt. 1958–61, su atskiru rodyklių t. 1962).*

Juozas Balčikonis (g. 1885; žr. LE II 80), kaip ir Jablonskis, rūpinosi daugiausia praktiniais liet. bendrinės kalbos reikalais. Reikšmingas yra jo įnašas liet. leksikografijai (žr. LE XXXV 404–406).

Jau organizuotesnis liet. kalbos mokslo darbas prieš I pas. karą galėjo Lietuvoje kiek reikštis, 1907 įkūrus Lietuvių Mokslo Draugiją, ilgainiui sutelkusią nemažą lituanistinę biblioteką bei rankraščių archyvą ir turėjusią kalbininkų sekciją. Tos d-jos organe Lietuvių Tautoje (1907–36) pasirodė kiek ir kalbotyrinių straipsnių, parašytų pačių liet. ar ir svetimtaučių kalbininkų.

Geresnės lietuviams savosios kalbos tyrinėjimo bei mokslo sąlygos susidarė Lie-

* Čia pakartotieji Būgos raštai ne visu rteatstoja originalą, nes, be kai kurių rašybos keitimų, pasitaiko juose vietomis praleistas sakinys ar žodis.

tuvai atgavus nepriklausomybę. Tada labiau pasireiškė organizuotas darbas, susikaupė (ypač univ. bibliotekoje) didesni reikalingos lituanistinės literatūros rinkiniai, buvo labiau sukoncentruoti rankraštiniai šaltiniai, atsirado daugiau liet. kalbą studijuojančių žmonių ir kt. Tačiau liet. kalbotyros pastangų išsivystymą iš pradžių daugiau ar mažiau ribojo vis dar nedidelis pasiruošusių mokslo darbui žmonių skaičius ir lėšų stoka bei apskritai beatsikuriančios valstybės trūkumai ir sunkumai.

Nepriklausomosios Lietuvos universitete liet. kalbą studijavo būrys žmonių, kurių dalis vienu ar kitu būdu yra paskui pasireiškusi tiriamuoju bei moksliniu darbu.

Kai kurie šių žmonių ėmė ir dėstyti liet. kalbos mokslo dalykus universitete ar kt. aukštojo mokslo įstaigose arba bent ruošėsi mokslo darbui. Tai buvo: A. Ašmantas, L. Dambriūnas, M. Durys (Durickis), K. Gailiūnas, P. Jonikas, J. Kabelka, J. Kruopas, J. Labokas, I. Matusevičiūtė, E. Mikalauskaitė, A. Salys, P. Skardžius, K. Ulvydas. Čia pat minėtini ir germanistas bei lituanistas K. Alminauskis (Alminas), J. L. Bukota, klasikiniai filologai J. Dumčius, M. Ročka ir sanskritistas R. Mironas, kurių kai kurie darbai susiję su liet. kalba.

Kiti nepriklausomybiniu laikotarpiu liet. k. studijavusieji daugiau ar mažiau mokslinio pobūdžio darbą dirbo Liet. kalbos žodyno redakcijoje, Lituanistikos Institute (čia iš dalies dirbo ir kai kurie aukščiau minėti asmenys) ar ir kitur (pvz.: Z. Jonikaitė, A. Lyberis, E. Samaniūtė, J. Senkus, G. Šlapelytė, B. Vosylytė) arba mokytojavo aukštesniosiose mokyklose, pasireiškė mokyklinais vadovėliais bei daugiau praktiniu bendrinės kalbos, jos puoselėjimo darbu (P. Būtėnas, P. Meškauskas-Germantas ir kt.).

Lietuvių kalbos tyrinėjimas nepriklausomojoje Lietuvoje sukosi, ypač iš pradžių, apie Lietuvos universitetą, kuriame, šalia mokomojo, buvo dirbamas ir tiriamasis mokslo darbas. Čia reiškėsi ir svarbiausi to laikotarpio liet. kalbos mokslo atstovai lietuviai. Prie to mokslo yra prisidėję ir kai kurie mokomojo personalo nariai nelietuviai (R. Schmittleinas, G. Studerus, ypač A. Sennas ir P. Brenderis, taip pat J. Otrębskis, 1940–44 dirbęs ir lietuviškajame Vilniaus universitete). Universitetas leido V. Krėvės redaguotą Tautos ir Žodžio žurnalą (7 tt., 1923–31), kuriame, šalia kitų mokslo sričių straipsnių, buvo spausdinamos ir liet. kalbos studijos, vėliau ir specialų kalbos mokslui skiriamą metraštį Archivum Philologicum (8 tt., 1930–39), redaguotą P. Skardžiaus.

Jau nuo 1928 buvo keliama mintis kurti lituanistikos institutą, kuriam būtų skirtas vien mokslinis tiriamasis uždavinys. Ta mintis tebuvo įgyvendinta pačiu prieškariu, 1939, atidarius Kaune A. Smetonos Lituanistikos Institutą su lietuvių kalbos skyriumi (žr. LE XVI 307–308). Užėjus bolševikams, institutas buvo perorganizuotas ir įjungtas į Lietuvos Mokslų Akademiją.

2 Tiriamosios sritys nepriklausomojoje Lietuvoje

Kad ir palyginti trumpu nepriklausomybiniu laikotarpiu, liet. kalbos tyrinėjime bei moksle buvo pasistengta ir pasiekta vienur daugiau (kaip tarmių, skolinių, žodžių darybos tyrinėjime), kitur — mažiau. Metodo požiūriu apskritai buvo einama K. Būgos bei J. Endzelyno pėdomis. Tačiau vėliau iš dalies buvo susipažįstama ir su struktūrine bei funkcine kalbotyra.

Dialektologijos srityje Antanas Salys tyrė žemaičių tarmes (Die žemaitischen Mundarten : I. Geschichte d. žemaitischen Sprachgebiets — Tauta ir Žodis VI 1930, ir atskirai), o taip pat pateikė ir bendrą liet. kalbos tarmių apžvalgą, kai kuriuos tarmių reiškinius aiškindamas ir istoriškai (Lietuvių kalbos tarmės, VDU skaityto kurso santrauka 1935, [2]1946). A. Salio buvo pradėtas darbas ir liet. kalbos trm. atlasui ruošti. Ir K. Būga yra nekartą lietęs tarmėtyros klausimus. Buvo užsimota aprašyti liet. kalbos tarmes. Tuo tikslu 1931–33 buvo suruošti Kaune dialektografijos kursai, kuriuos lankė keliolika asmenų. Juos mokė prof. Jurgis Gerulis pagal savo liet. kalbos tarmėms pritaikytą fonetinę rašybą, paremtą 1925 Kopenhagos fonetikų konferencijos priimtaisiais rašmenimis. Buvo pradėta leisti tarmių aprašų serija, vardu Lietuvių kalbos tarmės (redagavo J. Gerulis, paskui A. Salys), kurių tesuspėta paskelbti du sąsiuviniai (Gerulio–Stango M. Lietuvos žvejų ir P. Joniko Pagramančio tarmių aprašai). Ir keli kiti lituanistai yra savo diplominiais darbais (nespausdintais) aprašę paprastai savo gimtąsias tarmes.

Skolinių srityje paskelbta skolinių žodynų, taip pat kai kas iš apibendrinamų istorinių skolinių tyrinėjimų. K. Būga nagrinėjo liet. ir gudų santykius skolinių šviesoje (Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter — Zeitschrift f. slavische Philologie I 1925). P. Skardžius pateikė senosios liet. kalbos slaviškųjų skolinių žodyną (Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen — Tauta ir Žodis VII 1931,

ir atskirai), o K. Alminauskis germaniškųjų liet. kalbos skolinių žodyną (Die Germanismen des Litauischen I 1934).

Pranas Skardžius (Liet. kalbos žodžių daryba 1943) nagrinėjo priesaginius ir sudėtinius vardažodžius ir veiksmažodžio darybą, remdamasis gausia raštų, o ypač gyvosios kalbos, tarmių, medžiaga. Ir K. Būga įvairiuose savo straipsniuose nagrinėjo daugelio atskirų žodžių darybą.

Įvairiais akcentologijos klausimais jau iš seniau yra domėjęsis K. Būga. Plačiai jis nagrinėjo liet. bei lat. kalbų priegaidžių kaitą įvairiose darybinėse lytyse (Die Metatonie im Litauischen und Lettischen — Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung LI–LII 1923–24). Pagrindinius liet. kalbos kirčio ir priegaidės dalykus jis aiškina savo Lietuvių kalbos žodyno (1924) įžangoje: liet. kalbos priegaidžių santykį su kitomis baltų bei ide. kalbomis, priegaidės ir kirčio atitraukimo (senovinio ir naujovinio) į šaknį ir nukėlimo iš šaknies į galūnę atvejus. XVI a. rašytojo M. Daukšos kirčiavimui nagrinėti yra skirtas P. Skardžiaus darbas Daukšos akcentologija 1935.

Vardyno, ypač vietų vardų srityje pirmasis šiuo laikotarpiu nemaža yra davęs irgi K. Būga. Vietovardžiai jam teikė medžiagos ne tik liet. bei baltų ir slavų kalbų istorijai, jų chronologijai tirti, bet taip pat ir liet. bei baltų tautų praeičiai nušviesti. Būgos nuomone, liet. bei lat. protėviai žiloje senovėje bus gyvenę Smolensko, Mogiliavo, Minsko ir iš dalies Vilniaus gub. iki Pripetės upės. Slavų sąjūdis juos V–VII a. iš rytų atstūmęs į dabartines jų sodybas. Vėlesnieji tyrinėjimai čia kiek pakeitė Būgos teigimus, tačiau palieka tiesa, kad senovėje baltų sodybų ribos siekė daug toliau į rytus.

Keletą metų prieš II pas. karą buvo pradėti organizuotai rinkti Lietuvos vietovardžiai. Tam prie Švietimo m-jos buvo įkurta Lietuvos žemės vardyno įstaiga, Ryšium su ruošimusi atlietuvinti susvetimintąsias liet. pavardes prie Vidaus reikalų m-jos sudarytos pavardžių atlietuvinimo komisijos, kuriai talkininkavo A. Salys, buvo sukauptas atitinkamas liet. pavardžių rinkinys. Buvo ruošiamas liet. atlietuvintų pavardžių žodynas. A. Salio buvo suredaguotas ir Vilniaus krašto vietovardžių žodynas, kreipiant dėmesį ir į atlietuvintas bei atstatytas lietuviškąsias jų lytis; tačiau žodynas, nors buvo surinktas, dėl karo paliko neišleistas.

Šiuo laikotarpiu bendrinė kalba buvo aktualus dalykas. Platesnė studija (dėl karo likusi rankraščiu), tirianti šiandieninės bendrinės rašomosios kalbos susidarymą, buvo paruošta Petro Joniko (Liet. bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis Aušros ir priešaušrio metu 1942). Tačiau daugiausia teko rūpintis praktiniais bendrinės kalbos reikalais — jos norminimu bei kultūra (labiausiai rašyba, žodžių darybos bei kaitybos ir žodžių junginių taisyklingumu, žodyno ir sintaksinių lyčių lietuviškumu, terminologija ir pn.). Tokiam praktiniam reikalui 1935 kalbininkų buvo įkurta Lietuvių Kalbos Draugija (žr. LE XVI 50–51), kurios organu nuo pat pradžios buvo padaryta 1933 pradėjusi eiti Gimtoji Kalba (žr. LE VII 250–251). Buvo mėginimų ir bendrinės kalbos tarčiai norminti.

Leksikografijoje bei leksikologijoje buvo spėta padaryti pradžia taip pat K. Būgos, kuris iš seno buvo atsidėjęs liet. kalbos žodyno reikalams. Ir daugelyje jo trumpesnių ar ilgesnių straipsnių liečiami atskiri žodžiai ar tam tikros jų rūšys, su plačiomis išgalėmis nagrinėjami jų garsai, formos ir reikšmės, jų raida ir santykiai su baltų bei kitomis ide. kalbomis. Tačiau savo užsimoto leisti plataus lietuvių kalbos žodyno tesuskubo paskelbti vieną sąsiuvinį; antrasis išėjo po jo mirties. Žodyne, kurį jis pats tevadino „žodyno medžiagos" vardu, nes nekantraujančios visuomenės buvo verčiamas paskubomis jį leisti, Būga norėjo duoti ne tik atskirus žodžius, jų pagrindines lytis su paaiškinimais, bet taip pat, kur turėjo, žodžių dialektologiją, istoriją, etimologiją, įtraukdamas ir iš gyvosios kalbos išnykusiuosius žodžius, taip pat tikrinius vardus. Po Būgos mirties, Švietimo m-ja pavedė (1930) J. Balčikoniui sudaryti naują žodyno redakciją. Balčikonis, pasitaręs ir su kitais kalbininkais, nusistatė ruošti kitokio pobūdžio žodyną negu Būgos pradėtasis leisti. Nebedėta į šį žodyną tikrinių vardų, nei tarptautinių žodžių, tepažįstamų tik iš raštų; atsisakyta ir nuo pateikimo etimologijų, taip pat nuo žodžio istorijos bei dialektologijos pastabų žodyne. Žodžiai aiškinami vien liet. kalba, jų reikšmėms pavaizduoti pateikiant gyvosios ir raštų kalbos sakinių. Balčikonio suredaguotas I t. (A–B) nespėjo prieš pat karą išeiti: komunistinės valdžios cenzūros politiniais sumetimais (ypač kad žodyne buvo citatų iš A. Smetonos raštų) buvo sulaikytas, ir tik bolševikams iš Lietuvos pasitraukus, 1941 vasarą buvo išleistas. Tos pačios redakcijos buvo pradėtas pačioje laikotarpio pabaigoje ruošti ir mažasis bendrinės liet. kalbos žodynas (plačiau žr. LE XVI 51–52, XXXV 404–405).

Minėtinas ir K. Masiliūno išleistas darbas apie A. Smetonos raštų žodyną su stilistikos pavyzdžiais. Jau II pas. karo metu Lituanistikos Institutas ėmė telkti medžiagą terminologiniams liet. kalbos žodynams (kelių sričių specialistai buvo pateikę institutui ir savo žodyninius terminų sąrašus). Iš garsų srities palyginti nedaug kas tepaskelbta; ir čia didesnė įnašo dalis priklauso K. Būgai. Prieš nepriklausomybės laikų pradžią parašęs vieną kitą studiją specialiai kuriuo garsyno klausimu (kaip lietuviškojo z, liet. lat. dvibalsio ui kilmė) ir palikęs tos srities nespausdintų užrašų bei spaudai nevisai teparuoštų darbų, dažniau jis už garsyno klausimų užkliūdavo straipsniuose, paskelbtuose įvairiomis kitomis progomis.

Etimologijomis beveik vienas K. Būga tepasireiškė. Jau iš seniau jomis domėdamasis, jis vien šiuo laikotarpiu yra paskelbęs daugiau kaip porą šimtų lietuvių kalbos žodžių etimologijų savo Kalboje ir senovėje (1922).

Minėtini ir nespausdinti kalbininkų lituanistų diplominiai darbai: A. Ankudaitytė-Pliopliene parašė darbą apie griežčio vardus lietuvių kalbos tarmėse. A. Ašmantas apie lietuvių kalbos priesagas -ingas, -inis ir -iškas, P. Bagdonas aprašė Užvenčio tarmę, P. Būtėnas aukštaičių okuojančiąją pašnektę (dalis spausd. Archivum Philologicum 1932), A. Dundulis tverečėnų tarmę, M. Jurkynas rašė apie lietuvių pavardes, jų kilmę ir slavinimą, I. Matusevičiūtė aprašė Bartninkų tarmę, E. Mikalauskaitė Pakapės dzūkų fonetiką, E. Samaniūtė (Otrębskienė) nagrinėjo K. Sirvydo kalbą, G. Šlapelytė (Sirutienė) krikščioniškąją K. Sirvydo Punktu sakimu terminologiją, K. Vėlyvis aprašė kapsų tarmės ribas ir kt.

3. Sovietinis laikotarpis

Sovietiniu laikotarpiu ir liet. kalbos tyrinėjimas Lietuvoje verčiamas taikytis prie iš viršaus nustatytų sovietinio komunizmo ideologijos, jo politikos bei propagandos reikalavimų. Pradžioje ilgesnį laiką kalbotyrinis darbas Lietuvoje buvo sustingęs, nežymus. Tam ypač buvo kaltos dvi priežastys: kuone visų labiau įsidirbusių kalbininkų pasitraukimas į Vakarus II pas. karui baigiantis; antra, oficialus N. J. Marro kalbotyrinės teorijos, tariamojo „naujojo kalbos mokslo", viešpatavimas Sovietų Sąjungoje, trukdęs bet kokį rimtesnį kalbotyros darbą (žr. LE XVII 395). Daugiau kalbinių tyrinėjimų ėmė rodytis, 1950 oficialiai pasmerkus Marro teoriją ir 1953 Stalinui mirus.

Šiuo laikotarpiu ilgainiui ėmė reikštis ir jaunų kalbininkų lituanistų: V. Ambrazas, A. Balašaitis, J. Balkevičius, P. Bernadišienė, L. Drotvinas, Z. Dumašiūtė, A. Girdenis, E. Grinaveckienė, V. Grinaveckis, A. Jonaitytė, B. Kalinauskas, J. Kardelytė, J. Kazlauskas, M. Kindurytė, S. Kėzytė, A. Laigonaitė, V. Mažiulis, K. Morkūnas, K. Pakalka, J. Palionis, J. Paulauskas, J. Pikčilingis, A. Sabaliauskas, B. Savukynas, B. Svecevičius, B. Tolutienė, K. Umbrasas, J. Urbelienė, V. Urbutis, V. Vaitkevičiūtė, A. Valeckienė, A. Vanagas, A. Vidugiris, Z. Zinkevičius, J. Žukauskaitė ir kt.

Liet. kalbos mokslo darbas Lietuvoje šiuo laikotarpiu dirbamas pirmiausia Lietuvių Kalbos ir Literatūros Institute, o taip pat Vilniaus universitete ir Pedagoginiame Institute. Daugiau kreipiamas dėmesys į tarmes, žodyno sritį ir aprašomosios, iš dalies istorinės liet. kalbos gramatikos klausimus.

Tarminės medžiagos (įskaitant ir vietovardžius bei asmenvardžius) rinkimas paprastai atliekamas kolektyviniu būdu, vad. ekspedicijomis. Liet. kalbos tarmės aprašomos daugiausia sinchroniškai, pagrindinį dėmesį kreipiant į garsyną ir morfologiją. Tarmių aprašuose nematyti vienodos ir tikslios fonetinės rašybos. Šiaip tarmių aprašai neretai pateikia kruopščių, retų ir kartais lig šiol literatūroje nepastebėtų duomenų. Mėginama duoti ir istorinių kai kurių tarmių aiškinimų. Z. Zinkevičius pateikė ir platesnį liet. kalbos tarmių aprašą (Lietuvių dialektologija, lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija 1966).

Kartu su tarmių aprašymu renkama medžiaga liet. kalbos atlasui pagal J. Balčikonio, A. Lyberio ir J. Senkaus paruoštą Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą (1951, [2]1956) ir J. Senkaus Lietuvių kalbos atlaso rinkimo instrukciją (1954, [2]1956), redaguotą A. Larino ir K. Ulvydo. Medžiagos rinkimui, pradėtam 1951, lietuvių kalbos plotas buvo suskirstytas į 700 su viršum taškų, vienas nuo kito nutolusių maždaug 10–12 km. Medžiagos rinkimas iš esmės buvęs baigtas 1966.

Tiriamas kai kurių senųjų ir naujųjų autorių žodynas (M. Petkevičiaus, K. Sirvydo, K. Donelaičio, J. Žemaitės, P. Cvirkos ir kt.).

Liet. kalbos žodynų ruošimo darbas atliekamas pagal komunistinės leksikografijos teoriją ir praktiką. 1954 akademijos Lietuvių Kalbos ir Literatūros Instituto buvo išleistas bendrinės kalbos norminiam

reikalui vienatomis Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (ats. red. J. Kruopas), kurio rankraštis, paruoštas N. Grigo ir A. Lyberio, turėjo būti komisijos perdirbtas pirmiausia pagal Stalino pareiškimą, vardu Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai. Žodyno šaltiniu pirmojoje vietoje imami sovietinio laikotarpio raštai, įskaitant publicistiką ir vertimus, žodžių aiškinimui neretai pasirenkant sovietinius propagandinius posakius. Į žodyną privengta dėti kai kurių „buržuazinių" žodžių; vėl kai kurie žodžiai, politiniais bei propagandiniais sumetimais, žodyne apibrėžiami ne iš įprastinės pačių lietuvių vartosenos, bet aprioriškai. Žodyno prakalboje pažymima, kad, „aiškinant įvairias sąvokas", remtasi rusiškais žodynais.

Tęsiamas, nors tarpais ir nesparčiai, ir didžiojo akademinio lietuvių kalbos žodyno leidimas pagal sovietinės leksikografijos pagrindus (I–II tt. numatomi atitinkamai perredaguoti). Jis redaguojamas redakcinės kolegijos (Z. Jonikaitės, J. Kabelkos, J. Kruopo, J. Paulausko, K. Ulvydo, B. Vosylytės ir kt.). Ir šiame žodyne sovietinio laikmečio žodžiai ir posakiai dedami pirmojoje vietoje. (Žr. LE XXXV 405–407).

Išleista ir eilė kitokių žodynų: terminologijos, dvikalbių (liet. kalbą verčiant į kurią svetimą kalbą arba atvirkščiai), o A. Lyberis paruošė ir pirmą Lietuvių kalbos sinonimų žodyną (1961).

Nagrinėjami liet. kalbos gramatikos klausimai: liet. kalbos fonemos, daiktavardžių linksniavimo prastėjimas, vietininkų susidarymas ir vartojimas, įvardžiuotiniai būdvardžiai ir jų raida, priešdėliniai veiksmažodžiai, prieveiksmis bei kai kurių linksnių prieveiksmėjimas, sintaksės dalykai ir kt. Šiokių temų nagrinėjimas bent iš dalies pasirenkamas ir turint prieš akis akademinės aprašomosios bendrinės kalbos gramatikos ruošimą, kuris jau ir pradėtas (Lietuvių kalbos gramatika I 1965, paruošta A. Laigonaitės, V. Mažiulio, K. Ulvydo, V. Urbučio, V. Vaitkevičiūtės, A. Valeckienės). J. Kazlauskas paruošė lietuvių kalbos istorinę gramatiką, nagrinėjančią kirčiavimą, daiktavardį ir veiksmažodį, o J. Palionis paskelbė Lietuvių literatūrinę kalbą XVI–XVII a. (1967).

Tiriamos ir kai kurios kitos lietuvių kalbos sritys: tikriniai vardai (B. Savukyno, A. Vanago ir kt. darbai), eksperimentinė fonetika ir kt.

Išleisti ir kai kurie senieji liet. kalbos paminklai (fotokopijos): Kleino gramatikos (1653–54), S. M. Slavočinskio giesmės (1646), Prūsijos valdžios įsakymai lietuviams valstiečiams ir kt.

Svarbiausi periodiniai leidiniai, kuriuose spausdinami nevienodo lygio liet. kalbos mokslui skiriami darbai, yra: Lietuvių Kalbotyros Klausimai (1957tt.), Kalbotyra (1958tt.) ir Baltistica (1965tt.), skiriama tiek lietuvių, tiek apskritai baltų kalbotyrai. Dalį teksto skiria liet. kalbotyros straipsniams ir: Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Serija A (1955tt.), Literatūra ir Kalba (1956tt.) ir Vilniaus Valst. Ped. Instituto Mokslo Darbai.

4. Lietuvių kalbos mokslo pastangos už Lietuvos ribų

Už Lietuvos ribų pačių lietuvių, kur yra jų mokslinių pajėgų ir atitinkamų sąlygų, irgi stengiamasi prisidėti prie liet. kalbos mokslo, jos tyrimo. Iš Amerikoje gimusių liet. kalbininkų lituanistų Š. Amerikos universitetuose yra dėstęs Raimondas Rimavičius, specializavęsis ir VDU. Daugiau liet. kalbininkų atsirado JAV po II pas. karo. Iš tų kalbininkų įnašų lietuvių kalbos mokslui kai kas čia paminėtina. P. Būtėnas tyrinėja daugiausia M. Lietuvos vietovardžius. L. Dambriūnas paskelbė Lietuvių kalbos veiksmažodžių aspektų (1960) nagrinėjimą. P. Jonikas, be liet. kalbos raidos bruožų (Lietuvių kalbos istorija 1952), rašė apie lietuvių tikrinius vardus. A. Salys pateikė nemaža straipsnių LE, ypač apie senuosius lietuvių vietovardžius ir asmenvardžius, taip pat sudarė Lietuvos žemėlapio vardyną prie LE išleisto A. Andriaus Lietuvos žemėlapio (1956). P. Skardžius paskelbė eilę straipsnių lietuvių kalbos žodžių darybos ir kt. klausimais. A. Klimas yra parašęs disertacinį darbą apie germaniškojo *k u n i n g a s išplitimą, jo (k u n i g o) paskolinimą į lietuvių kalbą.

Stengiamasi ir kolektyviniu būdu prisidėti prie lietuvių kalbos mokslo. Lietuvių Kultūros Institutas (žr. LE XVI 61–62) išleido A. Senno trumpą liet. kalbos aprašybą (Lithuanian Language: A Characterization, 1942). 1951 buvo įkurtas Lituanistikos Institutas (žr. LE XVI 308), kurio liet. kalbos skyriuje susispietė eilė JAV kalbininkų lituanistų.

Be Amerikos, ir kituose kraštuose už Lietuvos ribų sutinkamas vienas kitas liet. kalbos specialistas (pvz. Vokietijoje D. Augustaitytė ir L. Jurgutytė-Baldaufienė).

5. Kitataučių įnašai

Labai didelis liet. kalbos tyrinėjimų įnašas priklauso kitų tautų mokslininkams. F. Boppui (1791–1867) ir A. F. Pottui (1802–1887) atskyrus liet. kalbą nuo slavų bei

kitų ide. kalbų kaip savarankišką kalbą ir ją įtraukus į lyginamosios ide. kalbotyros sritį, į liet. kalbos tyrinėjimą stoja vis daugiau įvairių tautų mokslininkų ir į ją tolydžio vis daugiau atsižvelgiama lyginamosiose ide. kalbų studijose. A. Schleicheris (1821–1868) atvyko į M. Lietuvą liet. kalbos tirti iš žmonių lūpų ir parašė pirmą mokslinį lietuvių kalbos vadovą (Handbuch der litauischen Sprache 1856–57).

Netrukus lietuvių kalba įvedama į parankinius ide. kalbotyros vadovus, kur ji užima svarbią vietą: A. Ficko ji įtraukiama į ide. kalbų lyginamąjį žodyną (taip pat į vėlesnį A. Waldės lyginamąjį ide. žodyną ir J. Pokornio ide. etimologinį žodyną), kitų (Ebelio – Leskieno – Schmidto – Schleicherio) į ide. kalbų chrestomatiją, o atitinkamai į liet. kalbą atsižvelgiama K. Brugmanno kartu su B. Delbrücku paruoštoje lyginamojoje ide. kalbų gramatikoje (1886–92).

Antrojoje XIX a. pusėje, šalia Schleicherio, pasirodo pirmieji svaresni tyrinėjimai, skirti įvairioms liet. kalbos sritims.

Susidomima senoviniais liet. kalbos tekstais ir tarmėmis. Čia daug nusipelnė A. Bezzenbergeris (žr. LE II 459–460), kuris plačiau tyrinėjo ypač M. Lietuvos liet. kalbos tarmes, F. Bechtelio ir G. Garbės padedamas, leido senovinius lietuviškuosius tekstus ir parašė pirmą platesnę liet. kalbos gramatinių lyčių raidos apžvalgą. Toliau, keletą pagrindinių liet. kalbos žodžių darybos tyrinėjimų davė A. Leskienas (žr. LE XIV 480). XIX a. gale pasirodo svarbių liet. kalbos kirčio bei priegaidės nagrinėjimų. Tas pats Leskienas paskelbia savo potyrius apie ilgųjų akūtinių galūnės balsių sutrumpėjimą (pvz. v e d ù < *v e d ú o, plg. v e d ú o-s i), o F. de Saussure'as (žr. LE XXVII 18) formuluoja liet. kalbos akcentologijos dėsnį, pagal kurį kirtis nutraukiamas į senovinį ilgą akūtinį skiemenį iš netarpiškai prieš jį einančio tęstinės (tvirtagalės) priegaidės bei trumpo skiemens (pvz. *r a ñ . kã > r a n k à, kur tašku pažymėta čia senoji kirčio vieta). Anokias išvadas priėjo ir F. Fortunatovas (žr. LE VI 347–348), kuris pirmas iš rusų mokslininkų pradėjo skaityti universitete ir liet. kalbos kursą.

Tolimesniame liet. kalbos tyrinėjime, jo plėtime ir gilinime dalyvauja didelis būrys mokslininkų. Čia nemažus įnašus davė: O. Wiedemannas, nagrinėjęs liet. kalbos veiksmažodžio būtojo laiko formas ir parašęs liet. kalbos vadovą; E. Hermannas, tyręs prijungiamųjų sakinių raidą, enklitinius bei proklitinius žodelyčius ir kėlęs liet. bendrinės kalbos susidarymo problemas; V. Porzezinskis, nagrinėjęs liet. kalbos veiksmažodį; M. Niedermannas, redagavęs (kartu su F. Brenderiu, A. Sennu ir vėliau į redakciją įėjusiu A. Saliu) pirmą didesnį, svetimtaučiams skiriamą liet. bendrinės kalbos žodyną ir plačiau tyrinėjęs kai kuriuos liet. kalbos žodžio geografijos dalykus; R. Ekblomas, tyręs liet. kalbos fonetiką ir priegaides; F. Spechtas, pasirėmęs A. Baranausko iš klierikų surinktais tarminiais liet. kalbos tekstais, paruošęs liet. kalbos tarmių gramatinių lyčių studiją ir parūpinęs K. Sirvydo Punktu sakimu naują fotografuotinę laidą su gramatiniu įvadu; ir kt.

Ypatingai didelį įnašą lietuvių kalbos mokslui yra davę J. Endzelynas ir E. Fraenkelis.

Jono E n d z e l y n o (1873–1961; žr. LE V 518–519) baltų kalbų gramatika (Baltu valodu skaņas un formas 1948; liet. vertimas: Baltų kalbų garsai ir formos 1957) ir lat. kalbos gramatika (Lettische Grammatik 1922/23, bei kiek papildyta Latviešu gramatika 1951), kur plačiai atsižvelgiama į liet. kalbos duomenis, iš dalies yra kartu ir istorinė liet. kalbos gramatika. Lygia dalia gausiai panaudojami ir liet. kalbos faktai Endzelyno prūsų kalbos nagrinėjime (Senprūšu valoda 1943; Altpreussische Grammatik 1944), Latvijos vietovardžiuose (ypač Latvijas PSR vietvārdi 1956tt.); panašiai ir jo redaguotame K. Mülenbacho didžiajame lat. kalbos žodyne. Be to, minėtini jo straipsniai apie Daukšos kirčiavimą ir kt. liet. kalbos kirčio ir priegaidės dalykus (jo sudaryta ir lat. bei liet. kalbos priegaidžių atitikmenų teorija); apie kai kurias (daugiausia vardažodines) kaitmenines galūnes ir kt.

Ernestas F r a e n k e l i s (1881–1957; žr. LE VI 367–369) parašė gausia istorine bei lyginamąja medžiaga pasižyminčius linksnių ir prielinksnių veikalus (Syntax d. litauischen Kasus — Tauta ir Žodis IV–V 1926–28, ir atskirai; Syntax d. litauischen Postpositionen und Praepositionen 1929), taip pat tyrinėjo M. Petkevičiaus katekizmo kalbą. Įvairiuose kalbotyros žurnaluose Fraenkelis yra paskelbęs daug straipsnių bei studijų, kur nagrinėjami liet. kalbos sintaksės, žodyno, etimologijų ir kt. dalykai. Jis paruošė ir kruopščiai tyrinėjimus bei šaltinius panaudojantį pirmąjį liet. kalbos etimologinį žodyną (Litauisches etymologisches Wörterbuch 1962–64), kurį po jo mirties pabaigė redaguoti kiti kalbininkai (E. Hofmann, E. Tangl, padedant A. Slupski).

Daugiausia vokiškai rašęs ir Vokietijoje profesoriavęs liet. kilmės Jurgis Gerulis

(1888–1945? kilęs iš Jogaudų, Pagėgių aps.; vok. rašėsi Gerullis; žr. LE VII 187–188), šalia atskirų straipsnių kai kuriais liet. kalbotyros klausimais, yra pritaikęs Kopenhagos tarptautinės fonetikų konferencijos (1925) priimtą fonetinę transkripciją liet. kalbos tarmėms (Litauische Dialektstudien 1930). Be to, jis paruošė mokslo reikalui kai kuriuos senovinius lietuviškus tekstus (Mažvydas 1922, tas pats ir vokiškai 1923; Senieji lietuvių skaitymai I 1927) su įvadais bei paaiškinimais, o taip pat, kartu su Chr. S. Stangu, aprašė tada jau benykstančią lietuvių žvejų tarmę Prūsuose (Das Fischerlitauisch in Preussen 1933).

Iš dabartinių, jau seniau įsidirbusių tyrinėtojų pirmiausia minėtini Jonas Otrębskis (g. 1889; žr. LE XXI 260–261), parašęs išsamią liet. kalbos gramatiką, duodančią kiek ir istorinių lyginamųjų aiškinimų (Gramatyka języka litewskiego 1956–65), plačiai aprašęs Tverečiaus tarmę ir tyrinėjęs liet. vietovardžių darybą, ir Alfredas Sennas (g. 1889; žr. LE XXVII 268), paruošęs platų liet. kalbos vadovą (Handbuch d. litauischen Sprache 1957–66) ir kartu su kitais redagavęs jau užsimintą bendrinės liet. kalbos žodyną (Wörterbuch d. litauischen Schriftsprache 1932-68); taip pat P. Arumaa, davęs asmeninių liet. kalbos įvardžių tyrinėjimą ir išleidęs Vilniaus krašto liet. tarminių tekstų rinkinį su gramatiniais paaiškinimais, ir Chr. S. Stangas, pateikęs Mažvydo katekizmo kalbos nagrinėjimą ir plačią lyginamąją baltų kalbų gramatiką (1966).

Prie liet. kalbos mokslo daugiau ar mažiau yra prisidėję ir: A. Aleksandrov, J. Baudouin de Courtenay, A. Brückner, G. Devoto, K. O. Falk, V. Falkenhahn, W. Frenzlau (klaipėdiškis), R. Gauthiot, H. Hirt, L. Hjelmslev, J. Kalima, J. Karłowicz (Karlavičius), V. Kiparsky, J. Kuryłowicz, B. A. Larin, A. Meillet, J. J. Mikkola, G. E. F. Nesselmann, E. Nieminen, H. Pedersen, V. Pisani, J. Plāķis, W. Prellwitz, J. Rozwadowski, J. Safarewicz, E. Sandbach, Joh. Schmidt, E. Schwentner, F. Sommer, V. Thomsen, T. Torbiörnsson, R. Trautmann, P. Trost, G. Uljanov, M. Vasmer, E. Volteris, N. van Wijk, J. Zubatý ir kt., jau neminint eilės vėlesniųjų tyrinėtojų.

Svarbesnieji užsienio kalbotyriniai žurnalai, kuriuose randame kiek ir liet. kalbą liečiančių straipsnių bei studijų, yra šie: Archiv für slavische Philologie (1876-1929), Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen (1877–1906), Filologu Biedrības Raksti (1921–1940), Indogermanische Forschungen (1892tt.), Izvestija Otdelenija russkago jazyka i slovesnosti (Imperatorskoj) Akademii nauk (1896-1927), Mémoires de la Société de Linguistique de Paris (1868 -1935), Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap (1928tt.), Prace Filologiczne (1884tt.), Revue des Études Slaves (1921tt.), Rocznik Slawistyczny (1908tt.), Russkij Filologičeskij Vestnik (1879–1918), Slavia (1922tt.), Slavia occidentalis (1921tt.), Slavonic and East European Review (1922tt.), Studi Baltici (1931tt.), Zeitschrift für slavische Philologie (1924tt.), Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen (1852tt.). Taip pat kartais pasirodo liet. kalbai skiriamų straipsnių periodiniuose leidiniuose: Acta Baltico-Slavica (1964tt.), International Journal of Slavic Linguistics and Poetics (1954tt.), LPSR Zinātņu Akadēmijas Valodas un Literatūras Institūta Raksti (1952tt.), Lingua Posnaniensis (1949tt.), Scando-Slavica (1955tt.), Slavic and East European Review (1945tt.; anksčiau: American Slavic and East European Review, 1941–1945), Språkliga Bidrag (1951tt.), Voprosy Jazykoznanija (1952tt.), Voprosy Slavianskogo Jazykoznanija (1954–1962), Die Welt der Slaven (1956tt.), Zeitschrift für Slawistik (1956tt.), Zviedrijas Latviešu Filologu Biedrības Raksti (1947tt.) ir kt.

A. Ašmntas, Jaunius — gramatikas (Židinys 10 1938); *J. Balčikonis,* Jauniaus mokslo darbai (Švietimo Darbas 3 1928); *R. Eckert,* Forschungsunternehmen zur litauischen Sprache und Literatur in Vilnius (Zeitschrift f. Slawistik IV 1959); *J. Endzelins,* Ievads baltu filolog'ijā 1945; *E. Fraenkel,* Apie vokiečių mokslininkus, tyrinėjusius lietuvių kalbą (Aidai 19 1949); ('') Apie kalbininkus, tyrinėjusius lietuvių kalbą (Aidai 9 1950); *G. Gerullis,* Baltica (Archiv f. slav. Philologie XXXIX 1925); ('') Kazimieras Būga (Indogermanisches Jahrbuch X 1926); *E. Grinaveckienė,* Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui (Lietuvių Kalbotyros Klausimai III 1960); *P. Jonikas,* Fridrikas Kuršaitis (Vairas 1 1935); Kalbotyra V 1962 (skirta J. Jablonskio 100 m. gimimo sukakčiai); Kalbotyra XIV 1966 (skirta J. Balčikoniui); *J. Kazlauskas, A. Sabaliauskas,* Izučenije litovskogo jazyka v Litovskoj SSR (Voprosy Slavianskogo Jazykoznanija 3 1958); *M. Niedermann,* Gli inizi della linguistica lituana (Studi Baltici I 1931); *J. Otrębski,* Gramatyka języka litewskiego I 1958 (įvadas); *J. Palionis,* Lietuvių kalbotyros laimėjimai tarybinės santvarkos metais (Kalbotyra I 1958); *A. Sabaliauskas,* Baltų kalbų tyrinėjimas tarybinės santvarkos metais (Baltistica I:2 1966); *A. Salys,* Kazimieras Jaunius (Vairas 4 1933); ('') Prof. K. Būgos rašto palikimas (Tauta ir Žodis III 1925); *W. R. Schmalstieg,* Lithuanian (Current Trends in Linguistics I 1963) (apie sovietinio lakotarpio lietuvių kalbos tyrinėjimus Lietuvoje); *A. Sennas,* Prof. K. Būgos reikšmė kalbų mokslui (Lietuvos Universiteto Humanitarinių Mokslų Fakulteto Raštai I 1925); *P. Skardžius,* J. Jablonskis ir dabartinė lietuvių bendrinė kalba (Archivum Philologicum VI 1937); ('') Kalbotyrinis darbas Lietuvoje (Aidai 3–4 1962); ('') Kazimieras Būga (Vairas 12 1934); ('') Tarybinė kalbotyra Lietuvoje (Aidai 10 1958); ('') Tarybinės kalbotyros teorija ir praktika (Aidai 3 1956); *F. Specht,* Baltische Sprachen — Stand und Aufgaben d. Sprachwissenschaft (Festschrift f. W. Streitberg 1924); *A. Leskien,* Aus Arbeiten litauischer Gelehrter über ihre Sprache (Indogermanische Forschungen, Anzeiger XIII 1902/03).

C. LITERATŪRA

SENOJI LIETUVIŲ LITERATŪRA

VINCAS MACIŪNAS

1. Svetimos kalbos Lietuvos raštuose

Lietuvių, kaip ir dažnos kitos tautos, raštija prasidėjo svetimomis kalbomis. D. L. K-tijai besiplečiant į rytus ir pietryčius, jon pateko rytų slavų gyvenami plotai, žinomi bendru Rusios (Rus') vardu (žr. LE XXVI 141–143), vėliau pasiimtu XIV a. susikūrusios Maskvos valstybės ir ilgainiui į Rusiją (Rossija) pakeistu. Jau seniau apkrikštyti slavai turėjo bažnytiniams reikalams savo raštų kalbą (rus. cerkovno-slavianskij jazyk, ag. Old Church Slavic language, vok. Altkirchenslavisch), kuriai vartojo vad. kirilicos raidyną (žr. LE XI 514). Jos pagrindą sudarė sen. bulgarų kalba, kuria IX a. slavų apaštalai broliai šv. Kirilas ir šv. Metodijus vertė Šv. Raštą bei kitus religinius tekstus ir kuri, popiežiui leidus, tapo liturgine slavų kalba. Kalbiniai skirtumai tarp paskirų slavų tautų tada dar nebuvo dideli. Toji kalba buvo vartojama ne tik bažnytiniams, bet ir pasaulietiniams rašto reikalams. Ji įsigalėjo Europos rytuose, panašiai kaip lotynų kalba V. Europoje. Ją vartojo ne tik slavai, bet pvz. ir rumuniškoji Valakija. Praktiniais sumetimais ją priėmė kaip kanceliarinę kalbą ir D. L. K-tija, nes dar neturėjo išdirbtos savo raštų kalbos, o auganti valstybė juk negalėjo išsiversti be dokumentų ir kitokių raštų.

Bažnytinė kalba mažai kito, bet pasaulietinių raštų kalbon įeidavo daug vietos šnekamosios kalbos elementų (žodyno, sintaksės...). Tuo būdu kanceliarinė D. L. K-tijos kalba ne tik priartėjo prie Lietuvos gudų kalbos, bet jon dar pateko terminais daug liet. žodžių. K. Jablonskis jų surankiojo sen. raštuose ir 1941 paskelbė trejetą šimtų: biciul, bitnik (bitininkas), burtnik (burtininkas), doilid, jevja (jauja), koiminy, ontrinik, pirtikia, sviren (svirnas) ir kt. Dėl savo ryškių skirtingumų D. L. K-tijos kanceliarinė kalba Maskvoje net buvo vadinama lietuvių kalba (litovskij jazyk). Šiaipjau Lietuvos dokumentuose ir raštuose (pvz. Lietuvos Statute) ji buvo vadinama rusiška, atseit Rusios, kalba.

Ta kalba buvo rašomi įvairūs oficialiniai raštai, ilgainiui sudarę didžiulį D. L. K-tijos kanceliarinį archyvą, vad. Lietuvos Metriką (žr. LE XVI 135–137). Ta kalba buvo surašytos ir visos trys Lietuvos Statuto (žr. LE XVI 149–154) redakcijos, o taip pat ir gausūs Lietuvos metraščiai (žr. LE XVIII 307–310). Kad ir nelietuviškai rašytuose metraščiuose buvo reiškiamas karštas Lietuvos valstybinis patriotizmas, todėl jie buvo labai pamėgti liet. visuomenės, kurią taip pat dar traukė ten randamos gražios ir vėliau išpopuliarėjusios legendos apie romėnų karžygio Palemono įsikūrimą Lietuvoje, apie Geležinio Vilko sapną ir Vilniaus įkūrimą, apie romantiškąjį Kęstučio ir Birutės susitikimą ir t.t.

Nesvetima buvo D. L. K-tijai ir lotynų kalba (žr. LE XVI 459–461). Ji buvo vartojama susirašinėjime su Vakarais, su kuriais Lietuvos ryšiai tolydžio tamprėjo. Nemaža svėrė ir humanizmo kultūros įtaka, kuri Lietuvoje sklido ypač per vis gausiau Vakarų universitetuose studijavusius lietuvius. Prisidėjo ir tam tikras patriotinis atžvilgis, būtent, išpopuliarėjusi pažiūra (jau XV a. lenkų kronininko J. Dlugošo minima) apie tariamąją lietuvių kilmę iš romėnų (žr. Palemonas — LE XXI 400–401). XVI a. viduryje Mykolas Lietuvis (manoma, kad lot. Michalo Lituanus spv. buvo prisidengęs Mykolas Tiškevičius) savo lot. rašinyje apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius guodėsi, kad „rusų kalba svetima mums, lietuviams, t.y. italams, kilusiems iš italų kraujo". Lietuvos Statuto lot. vertimo (1566) prakalboje Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas tvirtino, kad liet. kalba tesanti sugadinta lot. kalba, ir reiškė viltį, kad Lietuvoje įsigalėsianti protėvių lot. kalba, Lietuvai daug tinkamesnė už barbarišką rusų kalbą, kuri dargi esanti bendra su amžinuoju Lietuvos priešu Maskva. Tos mintys pasiekė ir platesnius sluoksnius. 1568 Gardino seimas reikalavo steigti Vilniuje lot. gimnaziją. Tuos visuomenės norus patenkino Vilniaus jėzuitų kolegija, netrukus paversta akademija, kurioje mokslas, aišku, buvo dėstomas lotyniškai. Ta kalba jos profesoriai skelbė savo mokslo veikalus, iš kurių Lietuvos visuomenei itin reikšminga buvo A. Kojalavičiaus Lietuvos istorija (1650–69).

Atsirado ir poezijos lot. kalba. Tiesa, dauguma tų poetų buvo su Lietuvos gyvenimu daugiau ar mažiau susiję svetimtaučiai, tačiau jų poezijoje nekartą gražiai atsispindėjo Lietuva su savo istorija, gamta ir

žmonių reikalais. M. Hussovianas ilgoje poemoje (1532) vaizdžiai aprašė Lietuvos stumbro medžioklę, o taip pat labai išgyrė kng. Vytautą. A. Schroetheris poemoje De fluvio Memela Lithuaniae (1553) aprašė Nemuno vagos išvalymą laivininkystei. J. Radvanas ilgoje 3400 eil. poemoje Radvilias (1588) aukštino Radvilų žygius, didžiavosi Lietuvos praeities garbe ir grožėjosi Lietuvos gamta. Lietuvos gyvenimas atsispindėjo ir P. Roizijaus lot. poezijoje. XVII a. savo lot. poezija ne tik Lietuvoje, bet ir V. Europoje išgarsėjęs ir net naujuoju Horacijumi pavadintas ilgametis Kražių kolegijos ir Vilniaus akademijos prof. jėzuitas Motiejus Sarbievijus (Sarbievskis) gražiai aprašė Lietuvos, ypač Vilniaus apylinkių, gamtą.

Apskritai betgi lot. kalba liko tik mokslo ir kitokių raštų kalba, neįsigalėjusi Lietuvos visuomenėje, kurioje vis labiau plito lenkų kalba, dėl politinių sąlygų ypač po Liublino unijos tamprėjant Lietuvos ir Lenkijos bajorijos ryšiams ir pamažu sociališkai susiliejant į vieną bendrą bajorijos luomą (žr. Lenkinimas ir lenkėjimas Lietuvoje — LE XIV 436–439). M. Daukša 1599 rašė, kad „retas kuris iš mūsų, ypačiai prakilnesniųjų, nemoka lenkų kalbos". 1697 lenkų kalba buvo paskelbta oficialine D. L. K-tijos kalba. Žinoma, lenkų kalbos priėmimas dar anaiptol nereiškė Lietuvos patriotizmo atsisakymo. Tai pvz. rodo 1564 lenkiškai išsp. brošiūra Pasikalbėjimas lenko su lietuviu, kurios autorius (tur būt, Aug. Rotundas) smarkiai atsikerta lenkų publicistui S. Orzechowskiui, pašiepusiam Lietuvą ir neigusiam jos valstybines teises. Taip pat lenkiškai Motiejaus Stryjkovskio rašytoji Kronika polska, litewska, żmudzka (1582) yra tikras panegirikas didingai Lietuvos istorijai.

Vis dėlto, lenkų kalbos įsigalėjimas buvo labai žalingas tautinės kultūros atžvilgiu, nes liet. kalba buvo atstumta nuo aukštesnio kultūros gyvenimo, nuo valstybinių ir kitų viešųjų reikalų, tad ir negalėjo išvystyti savo reikšmingesnės raštijos. Betgi vienoje srityje nebuvo galima išsiversti be liet. kalbos: Bažnyčia turėjo lietuviškai kreiptis į kitaip nemokančią liaudį, o taip pat ir smulkioji bajorija ne visur, ypač Žemaitijoje, temokėjo lenkiškai. Tuo būdu atsirado religinė liet. raštija. Dėl skirtingų politinio gyvenimo sąlygų ji skirtingai plėtojosi M. ir D. Lietuvoje.

2. Religinė raštija M. Lietuvoje

1525 paskutinis Kryžiuočių ordino magistras Albrechtas tapo pasaulietiniu valdovu (hercogu), perėjęs į protestantizmą. Uoliai stiprindamas naująjį tikėjimą savo valdomame krašte, jis susirūpino ir religiniais raštais savo valdinių vartojamomis kalbomis. Tuo būdu pvz. buvo išsp. trys vieninteliai katekizmai (1545 ir 1561) jau beišmirštančia prūsų kalba. Reikėjo ir lietuviškų raštų. B. Vilentas 1579 katekizmo lot. prakalboje gyrė Albrechtą, kad jis „pirmutinis įsakė savo valstybėje rašyti, mokyti ir spauda platinti lietuvių kalbą, kuri prieš tai nebuvo jokiais literatūros veikalais garsi ir pasižymėjusi. Šiam reikalui jis pasinaudojo darbu... Martyno Mažvydo... Kunigaikštis paragino triūsti ... ir kitus". Taip ir atsirado pirmoji liet. knyga — M. Mažvydo Catechismusa prasty szadey (1547).

Martynas Mažvydas (m. 1562) betgi nebuvo pirmasis liet. rašytojas. Jau anksčiau darbavosi du žymūs Karaliaučiaus univ. profesoriai Stanislovas Rapolionis ir Abraomas Kulvietis. Jiems 1545 pasimirus, liet. katekizmo parengimo darbas buvo pavestas univ. stipendininkui M. Mažvydui. Jo katekizmas buvo skirtas visai Lietuvai, ne vien Mažajai. Prie jo buvo pridėta eiliuota lot. dedikacija D. L. K-tijai. Be to, eiliuotoje liet. prakalboje Mažvydas kreipėsi „lietuvinikump ir žemaičiump". Toks knygos paskyrimas atitiko ir paties Albrechto norus išplėsti per naująjį tikėjimą savo įtaką ir į D. Lietuvą. Be to, ir pats Mažvydas, vos 1546 atvykęs Karaliaučiun iš D. Lietuvos, juto tamprius ryšius su gimtuoju kraštu ir norėjo jam pasitarnauti. Iš D. Lietuvos buvo atvykę ir kiti pirmieji M. Lietuvos rašytojai: S. Rapolionis, A. Kulvietis, B. Vilentas ir kt.

Pirmasis reikšmingas jau vietos kilimo rašytojas buvo Jonas Bretkūnas (1536–1602), išleidęs du giesmynus, maldų knygą ir postilę, o taip pat 1579–90 atlikęs visą Šv. Rašto vertimą, išlikusį rankraščiu. Spausdinto Šv. Rašto M. Lietuva susilaukė tik XVIII a.: 1701 buvo išsp. N. Testamento vertimas (skirtas ir M. ir D. Lietuvai, o 1732 pritaikytas tik M. Lietuvai) ir 1735 viso Šv. Rašto vertimas, kurio naują pataisytą 1755 leidimą parengė A. F. Šimelpenigis (Schimmelpfennig), pridėdamas eiliuotą lietuvišką prakalbą, kurioje „Lietuvos nepakentė nepagyręs". Nauji liet. Šv. Rašto leidimai pasirodė jau XIX a., parengti L. Rėzos, vėliau F. Kuršaičio ir kt. (žr. Biblija lietuvių kalba — LE II 469–472).

Taip pat buvo leidžiami bažnytinei praktikai reikalingi liet. giesmynai. Mažvydas, kurio katekizme jau buvo 11 giesmių, parengė po jo mirties B. Vilento išleistą gies-

myną (1566–70), kuriame be paties Mažvydo buvo dar bent dvylikos jo bendradarbių originalinių ar verstinių giesmių. Giesmynams išsibaigus, maždaug kas keliasdešimt metų buvo leidžiami nauji pataisyti ir papildyti giesmynai. XVII a. pažymėtinas buvo D. Kleino giesmynas (1666), kuriame savo literatūrine verte išskirtinos M. Švobos (Schwabe) giesmės. XVIII a. liet. giesmynai buvo išleisti bent keliolika kartų. Iš jų minėtinas A. F. Šimelpenigio parengtas stambus 542 giesmių rinkinys (1753), ėjęs oficialiniu bažnyčios giesmynu ir XVIII a. dar 5 kartus be pakeitimų perspausdintas.

Giesmes rašė ar vertė lietuviškai visa eilė M. Lietuvos kunigų, kurie kartais išleisdavo ir savo giesmynus, pvz. Gotfridas Ostermejeris 1781. Kadangi Ostermejeris buvo gerokai ištaisęs įsidėtąsias kun. P. Milkaus giesmes, tarp šio sūnaus Kristijono Milkaus ir Ostermejerio iškilo karštas ginčas, pasireiškęs keliomis spausdintomis kritikos brošiūromis. Tai buvo pirmoji liet. literatūrinė polemika, kuri davė ir pirmąsias liet. poetikos apybraižas G. Ostermejerio (1891) ir K. Milkaus (1800) gramatikose. Betgi toji polemika sužlugdė tiek paties Ostermejerio, tiek ir Milkaus 1806 giesmyną. Žmonėse labai išpopuliarėjo K. Mertikaičio giesmynas (1800), ligi 1903 susilaukęs 30 laidų. XIX a. giesmynus leido K. G. Keberis, F. Kuršaitis, F. Kelkis ir kt.

Iš kitokių raštų dar paminėtini katekizmai, postilės, maldaknygės ir t.t. Knygų tebuvo, palyginti, nedaug išleidžiama, bent ligi XVIII a., kadangi valdžia gana šykščiai skyrė jų spaudai lėšų. Taip pvz. ir Bretkūno išverstasis Šv. Raštas nebuvo išsp. Z. Blotnas Žemčiūgos teologiškos (1600) prakalboje netgi skundėsi: „jog ir lietuviškame liežuvyje nūn taipogi daug surašyta turime, tiktai tiek bereik, jog drukavodint nepagalim".

Dar buvo viena liet. spaudinių rūšis — įvairūs valdžios įsakymai žmonėms, vad. gromatos, pagraudenimai ir kt. (jų stambų rinkinį 1960 išleido Lietuvos Mokslų Akademija).

3. Kalbiniai rūpesčiai

Būdingas M. Lietuvos sen. religinės raštijos bruožas buvo tas, kad spaudai parengtos knygos buvo paprastai peržiūrimos, tikrinamos ir taisomos kitų gerai lietuviškai mokančių kunigų, ar net ir visos jų komisijos (pvz. taip buvo tikrinamas Bretkūno Šv. Rašto vertimas). Tas rūpinimasis liet. knygų kalbos gerumu ilgainiui davė visą eilę liet. kalbos gramatikų ir žodynų (žr. LE VII 445–446 ir XXXV 400–413). Be to, kolektyviai prie kurio nors leidinio bedirbant, nekartą iškildavo nesutarimų, dar labiau paskatindavusių gilintis į kalbinius dalykus ir aiškintis dėl skirtingų pažiūrų; plg. minėtą G. Ostermejerio ir K. Milkaus polemiką dėl giesmynų.

Pačioje XVIII a. pradžioje iškilo įdomus kalbinis ginčas, kaip reikia kalbėtis su liaudimi (wie man litauisch cum vulgo reden solle). Gumbinės kun. Mykolas Mörlinas (1641–1708) reikalavo bažnytinę ir raštų kalbą valyti nuo joje įvisusių svetimybių ir vartoti gryną liet. kalbą, o jos mokytis patarė iš pačios liaudies, įsiklausant į jos šnekamąją kalbą ir užsirašant įvairius tinkamus žodyno bei frazeologijos pavyzdžius, patarles, netgi ir dainas. Jį kritikavo kun. J. Perkūnas, o kun. J. Keimelis iškėlė labai įdomią aniems laikams mintį steigti liet. filologinę draugiją (Societatem lithuanico-philologicam). Karštų šalininkų susilaukė Mörlinas ypač jaunosios kartos tarpe. Jonas Šulcas 1706 išsp. 10 Ezopo pasakėčių, norėdamas parodyti, kad jas galima išversti „grynais ir gerais lietuviškais žodžiais, kuriuos ir paprastas lietuvis supranta". Prie knygelės, — pirmosios liet. pasaulietinės grožinės literatūros knygos, — buvo pridėtas vokiškas Pilypo Ruigio (Ruhig, 1675–1749) eilėraštis, aukštai išgiriąs Mörlino pastangas gryninti liet. kalbą. Pats Ruigys lotyniškai parašė veikalą (vokiškai išsp. 1745, ar tikriau 1747), kuriame aukštino liet. kalbos grožį ir turtingumą, o norėdamas parodyti jos skambumą, pacitavo 3 liet. liaudies dainas, atkreipusias entuziastingą G. E. Lessingo, vėliau ir kitų vok. literatų dėmesį. Jokūbas Brodovskis (m. 1744) savo žodyną parėmė gausiais patarlių ir mįslių pavyzdžiais (išlikusioje rankraščio dalyje jų yra apie porą tūkstančių). Tos pačios ryškios pastangos derintis prie liaudies šnekamosios kalbos pastebimos ir vėliau XVIII a., o K. Milkus savo 1800 gramatikoje jas formulavo panašiai kaip Mörlinas ar Šulcas: reikia „mokėti aiškiai rašyti, kad ir paprasčiausias lietuvis suprastų... Ir kilniausi posakiai yra suprantami liaudžiai, kadangi jie paimti iš kalbos, kuri kasdien skamba jos lūpose".

4. Donelaitis

Kaip savo teigimo įrodymą, Milkus pacitavo dvi Kristijono Donelaičio (1714–1780) poezijos ištraukas (iš viso 18 eilučių): iš jo Rudens gėrybių ir Žiemos rūpesčių. Tas abi ir kitas dvi poemos dalis (Pavasario linksmybes ir Vasaros darbus) kiek patrumpinęs pirmąkart išsp. 1818 L. Rėza,

davęs visai poemai bendrą vok. Das Jahr (t.y. Metai) antraštę, kuri vėliau ir prigijo. 1824 L. Rėza dar išsp. šešias Donelaičio pasakėčias. Vėliau Donelaičio poezija buvo daug kartų spausdinta, iš rankraščių atstačius pilną poemos tekstą.

Milkus labai vykusiai parinko savo minties iliustracijai Donelaičio poeziją, nes tikrai, jau pati Donelaičio kaimietiška kalba (liaudiškas žodynas su jau prigijusiomis joje svetimybėmis, patarlės ir kitokie kaimo kalbai būdingi posakiai, akivaizdus įmantrių klasicistinės poezijos stiliaus puošmenų vengimas, pagaliau šiurkštokas kaimiškas humoras ir net trivialių žodžių nebijojimas), ribojimasis kaimo žmogui gerai pažįstamos aplinkos vaizdavimu (sakysim, aukštuomenės gyvenimas parodomas ne tik labai mažai, bet ir tai tik tiek, kiek jį kaimietis galėjo reta proga stebėti), gausūs praktiški žemės ūkio patarimai ir kaimo klebonui būdingi doroviniai pamokymai (sakoma, kad Donelaitis skaitydavęs savo poemos ištraukas pamokslo vietoje) ir pagaliau net ir tiesioginiai kreipiniai, visada susisieti su užjaučiančio simpatija ar tėviškai, kad ir šiurkščiai, barančio piktumu („Ak lietuvninkai, širdingi mano broleliai", „Jok pamaži, žioply, nemušk be reikalo kuino") — visa tai nedviprasmiškai rodo ne tik, kam Donelaitis skyrė savo kūrinius, bet ir prie kieno interesų, supratimo ir skonio jis taikėsi. Toji, pasakytume, kaimietiška Donelaičio literatūrinė linkmė, paremta neabejotinai didelio jo talento, davė pažymėtino literatūrinio stiprumo poeziją. Jei Donelaitis būtų ėjęs įprastinės ano meto klasicistinės literatūros (kurią juk turėjo pažinti, kad ir bestudijuodamas Karaliaučiuje) keliais, jo kūriniai nebūtų padvelkę tuo neįprastu XVIII a. literatūrai šviežumu, dėl kurio Donelaitis susilaukė šiltų pagyrimų iš svetimtaučių literatų ir mokslo žmonių. Žinomasis anglų žurnalas The Saturday Review, 1869 recenzuodamas G. H. F. Nesselmanno parengtąjį Donelaičio raštų leidimą, stebėjosi Donelaičio ryškiu kaimišku realizmu, gretindamas su ankstyvųjų olandų tapytojų tikroviškumu (preter-Dutch fidelity) ir statydamas aukščiau už dar nedrąsų kaimo vaizdavimą XVIII a. anglų poezijoje.

Pažymėtina ir Donelaičio eilėdara. Jis rašė hegzametru, tada dar vos skinančiu savo kelius naujojon Europos literatūron, ir tuo būdu vėl įsirikiavo literatūros novatorių eilėn. Be to, eilėdara (ir kai kurie kiti bruožai) Donelaitį daugiau mažiau sieja su antikinės literatūros kūriniais: Vergilijaus Georgikomis ar net Hesiodo Darbais ir Dienomis.

Liet. literatūroje Donelaitis svarbus ne tik savo poezijos meno verte, bet ir joje ryškiai atsispindėjusiomis XVIII a. Lietuvos socialinėmis ir tautinėmis problemomis. Niekas ligi Donelaičio liet. raštijoje nebuvo parodęs tiek šiltos užuojautos vargstančiam lietuviui baudžiauninkui, niekas taip ryškiai neatvaizdavo jo vargų ir skurdo, niekas nebuvo davęs tokių aiškių užuominų, kad dėl baudžiauninkų vargo kalti juos engę aukštesnieji luomai. Antra vertus, jis dar nedrįso kelti visuomeninės santvarkos reformų minties, ribodamasis socialinės problemos sprendimu moralinėje plotmėje: ponai turi būti geri ir neskriausti baudžiauninkų, o pastarieji kantriai ir darbščiai turi laikytis savo luomo pareigų.

Moralisto akimis Donelaitis žvelgė ir į tautinę problemą. Jis neturėjo kokių patriotinių svajonių, kad lietuviai iškiltų valstybiniu atžvilgiu, tik nuoširdžiai liūdėjo, kad lietuviai savame krašte ne tik skriaudžiami valdžios palaikomų atėjūnų kolonistų, bet ir tų pačių atėjūnų įtakoje atsisako nuo senų gerųjų papročių ir kalbos (Ak, kur dingot jūs, barzdotos mūsų gadynės, Kaip lietuvninkės dar vokiškai nesirėdė Ir dar vokiškus žodžius ištart negalėjo). Įdomu, kad esmėje panašus moralinio bei tautinio klausimų sąsyjis ir vėliau pastebimas M. Lietuvoje, būtent, L. Rėzos apgailestavime, kad neigiamoje vokiečių kultūros įtakoje nykstančios aukšto dorinio lygio liet. dainos, ir Vydūno mintijime, kad lietuviai nutausdami ir doriškai menkėja.

5. Donelaičio metu ir vėliau

Skambiais hegzametrais aukštai iškilęs virš skurdokos religinės raštijos, Donelaitis savo vienišumu sudarė literatūrinio stebuklo įspūdį. Vis dėlto, jis nebuvo vienišas. Reikia manyti, kad galėjo būti ir daugiau liet. poetų, kurie savo kad ir žymiai menkesnius literatūrinius talentus bandė pasaulietinėje poezijoje ir kurių veikalai, panašiai kaip ir Donelaičio, tada plito jų draugų tarpe nuorašais, vėliau dingusiais. Tai rodytų kai kurios išlikusios nuotrupos, pvz. Adomo Fridricho Šimelpenigio (Schimmelpfennig, 1699–1763) ilgokas eilėraštis apie skurdžiai gyvenančio Karaliaučiaus studento vargus, o taip pat smulkesni jo ir kitų eilėraščiai. Taip pat minėtina ir Kristijono Milkaus (Mielcke, 1736?–1806?) poema Pilkainis, pirmąkart išsp. vos 1931. Kaip ir pas Donelaitį, Milkaus veikale padvelkia patriotinė dvasia, o pati poema parašyta irgi gražia liaudine kalba, kurios pats Milkus savo gramatikoje reikalavo iš liet. poezijos. Pastebimas ir tam tikras sąsyjis

su antikine poezija, kuris pas Donelaitį reiškėsi visų pirma hegzametru, o pas Milkų išplėtotais poetiniais palyginimais, nekartą primenančiais Iliados ar Eneidos panašius palyginimus. Toks ryšys su antikine poezija dar ryškesnis jau XIX a. pradžios E. Budriaus keliuose išlikusiuose eilėraščiuose, parašytuose vad. Horacijaus metru.

XVIII a. literatūriškai neabejotinai toli viršijusi D. Lietuvą, XIX a. M. Lietuva ima vis labiau atsilikti, vokietėjimui ir net aktyviai germanizacijai (dėl kurios skundėsi ir protestavo L. Rėza, S. Ostermejeris ir kt.) tolydžio naikinant lietuvių tautą Rytprūsiuose (žr. Germanizacija — LE VII 178–180). Iš stambiųjų vardų dar paminėtini ypač Liudvikas Rėza (1776–1840) ir Fridrichas Kuršaitis (1806–1884).

Beblėstanti lietuvybė gavo didelę paspirtį, kai spaudos draudimo laikais Tilžėje ir kt. buvo gausiai spausdinamos D. Lietuvos knygos ir patriotiniai laikraščiai, o D. Lietuvos veikėjai ir literatai suėjo į tamprius ryšius su M. Lietuvos žmonėmis, iš kurių nevienas (pvz. Martynas Jankus ir kt.) nusipelnė bendrajam liet. tautiniam atgimimui ir raštijai. XIX a. pabaigoje iškilo M. Lietuvoje vėl stambus vardas — Vydūnas. Betgi, nors jo visuomeninė veikla reiškėsi M. Lietuvoje, jo raštai daugumos savo skaitytojų ir gerbėjų susilaukė D. Lietuvoje. Nepriklausomybės laikais Klaipėdos kraštui prisijungus prie visos Lietuvos, M. ir D. Lietuvos skirtumai vis labiau nyko, susiliejant į bendrą liet. kultūros gyvenimą. Ir štai tokios Ievos Simonaitytės kilmė iš M. Lietuvos pasireiškė jau tik tam tikru lokaliniu jos gausių apysakų koloritu. Atskira M. Lietuvos literatūra nebeturėjo reikšmingesnio pagrindo.

6. Religinė raštija D. Lietuvoje

Lietuvai apsikrikštijus, turėjo atsirasti bažnytiniams reikalams liet. religinių tekstų. Pats Jogaila, kaip teigė 1434 pamoksle jo kapelionas M. Kozlovskis, lietuviškai išvertęs Tėve Mūsų. Panašiai rašė ir J. Dlugošas, o M. Stryjkovskis čia pridėjo ir Vytautą. Seniausias ligi šiol žinomas liet. religinis tekstas (spėjamai iš XVI a. pirmojo ketvirčio), įrašytas vienoje senoje lot. knygoje, buvo 1962 aptiktas Vilniaus univ. bibliotekoje (paskelbtas Bibliografijos ir Bibliotekininkystės Klausimuose III 1963).

K. Jablonskio manymu (žr. jo straipsnį kolektyviniame leidinyje Senoji lietuviška knyga 1947), XVI a. pirmoje pusėje jau buvo susidariusi tam tikra bendrinė liet. kalba, vartota valstybės ir kitiems viešiesiems reikalams, tik jos rašto paminklų nėra aptikta. Vieninteli sen. liet. tekstai oficialiniuose dokumentuose yra liet. priesaikos XVII a. teismų aktuose (žr. LE XXIV 32).

Pirmoji liet. knyga, atsekama D. Lietuvoje, yra Vilniuje apie 1585 išsp. P. Canisijaus katekizmo vertimas, kurio betgi ligi šiol dar nėra aptikta nė vieno egzemplioriaus. Pirmoji jau išlikusi knyga yra Mikalojaus Daukšos (m. 1613) išverstas J. Ledesmos katekizmas (1595). Jau anksčiau Daukša buvo pradėjęs iš lenkų kalbos versti J. Wujeko mažąją postilę. Vertimas buvo 1599 išsp. didelio Lietuvos patrioto Žemaičių vysk. Merkelio Giedraičio įsakymu ir lėšomis. Ir pats Daukša buvo karštas Lietuvos patriotas, kuris vertė postilę ne tik dėl religinių tikslų, bet taip pat, kad „šiuo nors ir mažu veikalėliu, taip manau ir geidžiu, duosiu pradžią ir paraginsiu savuosius mylėti tėvų kalbą, jos laikytis ir ją išplatinti". Taip jis rašė savo išgarsėjusioje lenkiškoje postilės prakalboje, kurioje karčiai peikė liet. kalbos paniekinimą ir pakiliais žodžiais kėlė gimtosios kalbos svarbą tautai. Daukšos postilė — žymiausias sen. liet. raštijos paminklas, dėl savo gražios ir turtingos kalbos tapęs pagrindiniu liet. kalbos tyrinėtojų lobynu.

D. Lietuvos ev. reformatų atsakymas į tas kat. knygas buvo Merkelio Petkevičiaus katekizmas (1598) ir J. Morkūno postilė (1600). Iš vėlesnių negausių reformatų knygų dar paminėtina Knyga nobažnystės krikščioniškos, išsp. 1653 Kėdainiuose, ir S. B. Chilinskio 1659 išverstas Šv. Raštas, kurio spausdinimas Londone nebaigus sustabdytas, Vilniaus ev. sinodo atstovams sukritikavus vertimą dėl netinkamumo.

Iš XVII a. kat. rašytojų žymiausias buvo Konstantinas Sirvydas (m. 1631), gimtąja rytiečių tarme parengęs pamokslų knygą Punktus sakymų (1629–44), plačiai vartotą liet. kalbos žodyną (1629, [5]1713) ir neišsp. gramatiką. Jėzuitui Jonui Jaknavičiui (1589 - 1668) priskiriamas sekmadieniais ir šventadieniais skaitomų evangelijų rinkinys, kurio XVII–XIX a. buvo išsp. daugiau kaip 40 leidimų. 1646 buvo išsp. pirmasis kat. giesmynas (jo parengėju nurodytas Saliamonas Mozerka Slavočinskis), pasižymėjęs gana aukšta literatūrine verte, bet vėliau nustelbtas populiariojo Balso širdies (žr. LE II 102–103), Vc. Biržiškos priskiriamo Pranui Šrubauskiui (m. 1680). Seniausias išlikęs (bet ne pirmasis) giesmyno leidimas yra 1726. Ligi 1818 buvo išsp. nemažiau kaip 20 jo leidimų. Vėliau perredaguotas, jis dar daug kartų buvo išleistas kantičkų antrašte.

Iš pasaulietinės liet. poezijos tėra žinomi vos keli panegirinio bei dedikacinio pobūdžio eilėraščiai, kurių pirmasis yra nežinomo autoriaus (Vc. Biržiškos spėjimu, gal vysk. Mikalojaus Paco) hegzametrinis panegirikas (jo faksimilė — LE XXI 310) Zigmantui Vazai, išsp. knygelėje Gratulationes... Sigismundo III (1589) drauge su sveikinamaisiais įvairių kalbų eilėraščiais valdovo atsilankymo Vilniun proga. Paminėti reikia ir liet. įtarpus (išsp. tik 1891) jėzuito Gabrieliaus Šimkevičiaus XVII a. dviejose mokyklinėse dramose.

XVIII a. liet. knygų išsp. apie 150, taigi 5 kartus daugiau kaip XVII a. Tas liet. leidinių skaičiaus augimas ypač ryškus paskutiniame XVIII a. ketvirtyje, kada pasirodė apie 90 spaudinių. Jei pirmosios knygos buvo skiriamos neperdideliam skaitytojų skaičiui, daugiausia patiems kunigams, tai vėliau vis daugiau spausdinamos jau masinio vartojimo knygos, pvz. J. Kasakauskio (Kosakovskio) Rožančius (1681), kurio ligi 1797 pasirodė 19 leidimų, o ligi 1864 dar 20. Su juo sėkmingai konkuravo iš lenkų kalbos verstasis Altorius duchaunas (1771, o gal jau ir apie 1740), 1793 pavadintas Aukso altorium. Kiek įvairuojančiomis antraštėmis ir formomis toji maldaknygė ligi 1904 buvo išleista nemažiau kaip 150 kartų. Dar buvo leidžiami katekizmai, broctvų (brolijų) knygos ir kt. Ypač išpopuliarėjo Mykolo Olševskio Broma atverta ing viečnastį (1753), kurios išėjo (nuo 1777 sutrumpintų) 20 leidimų, kol vysk. M. Valančius nebedavė jai spausdinti aprobatos.

XVIII a. liet. knygų kalba labai sumenko, dažnai virsdama (pvz. Bromoje) tikru lenkiškai lietuvišku žargonu. Nebuvo rašytojų, besirūpinančių liet. kalba, kaip seniau Daukša ar Sirvydas. Be to, knygų pareikalavimui kylant, spaustuvės pelno sumetimais perspausdinėjo naujus leidimus, nekreipdamos dėmesio į knygų kokybę. S. Stanevičius guodėsi (1829), kad „kalba lietuviška Žemaičiuose, o dar didžiau Lietuvoje, taip nupuolė, jog nė jokiu puikiu ir išmintingu raštu... pasigirti negalime".

Vis dėlto, liet. spaudinių skaičiaus augimas aiškiai rodo, kad liaudis jau reikalavo knygų. Jos raštingumui kelti buvo nuo 1759 (o gal jau ir nuo 1750) leidžiamas Mokslas skaitymo rašto lenkiško (nuo 1775: lietuviško), kurio XVIII a. išėjo bent 14 leidimų, o ligi 1864 dar 48.

Kokia menka ta senoji liet. knyga bebūtų buvusi, ji išmokė liaudį skaityti, o tai buvo pirmoji pakopa, ant kurios buvo galimas tolimesnis kultūrinis kilimas.

7. Lituanistinis sąjūdis

XVIII a. Lietuvos-Lenkijos jungtinė valstybė, bajoriškosios anarchijos nusilpninta ir godžių kaimynų spaudžiama, jau merdėjo. Gresianti pražūtis paskatino šviesius patriotus politinėmis, ekonominėmis, socialinėmis ir kultūrinėmis reformomis gelbėti valstybę. Jos nebeišgelbėjo, bet visuomenė buvo sustiprinta, jos kultūrinis gyvenimas pakilo. Ryškėjo mintis: žuvo valstybė, neleiskime žūti tautai. Tai buvo J. J. Rousseau įspėjimų bežūstančiai Lenkijai mintis. Negalint politiškai veikti, ypač susirūpinta mokslo ir apskritai kultūros kėlimu.

Ta mintis pagavo ir liet. literatus. Antai Vilniaus stud. S. Daukantas statė klausimą (savo Darbų senųjų lietuvių prakalboje): „Dėl ko gi lietuviai ir žemaičiai negal stengti, idant dasiektų tą laiptą šviesybės, ant kurio išsikėlė kitos giminės". Jis ir pats, kaip pasakojama, pėsčias nuėjęs Vilniun tos „šviesybės" siekti. Ir iš viso, pakitėjusios gyvenimo sąlygos vertė mokytis neturtingus bajoraičius, kurie seniau rasdavo pragyvenimą jų paramos seimeliuose reikalingo didiko dvaruose. Tad bajoraičiai, o taip pat ir valstiečių sūnūs (net kilmės dokumentus suklastodami) plūdo Vilniun, kuris tuo metu suklestėjusio universiteto dėka buvo tapęs pirmaeiliu Lietuvos kultūros židiniu. Tiesa, liet. tautinės kultūros kėlimas universitetui nerūpėjo (sakysime, jis neturėjo nei liet. kalbos nei atskiros Lietuvos istorijos katedros) ir jame vyravo lenkiška patriotinė dvasia, betgi bent netiesiogiai jo įtaka ryški, nes domėjimasis Lietuvos istorija, kalba, literatūra, vėliau ir tautosaka buvo galimas tik kultūrinių interesų turinčioje visuomenėje. Prisidėjo ir tam tikras socialinis momentas: susirūpinimas valstiečio-baudžiauninko teisėmis ir jo padėtimi, drauge susidomėjimas jo gyvenimu, o liaudis juk tebebuvo grynai lietuviška. Pagaliau ir smulkioji bajorija, ypač Žemaičiuose, dar nebuvo pamiršusi liet. kalbos ir ją plačiai vartojo kasdieniame gyvenime (apie tai pvz. liudijo XVIII a. pabaigoje domininkonas K. Baginskis).

Ypač sava ir brangi buvo bajoriškajai visuomenei Lietuvos istorija: Gedimino, Kęstučio, Vytauto garbė buvo jos patriotinio pasididžiavimo objektas. Tad domėjimasis gimtojo krašto praeitimi, jos tyrinėjimas, senienų rankiojimas (tuo laiku išpopuliarėjo pirmasis senienų muziejus Žemaitijoj, D. Poškos Baublys — žr. LE II 270) buvo laikomi tiesiog patriotine pareiga. Ilgainiui, ypač jaunesniojoje kartoje, prisidėjo ir susidomėjimas tautosaka. Visos tos pastangos, kurias galima pavadinti savotišku

lituanistiniu sąjūdžiu, reiškėsi tiek vyr. kartos bajorijoje, ypač žemaičių (čia centrinė figūra buvo Dionizas Poška, 1757–1830), tiek ir tarp Vilniaus studentų, iš kurių ypač paminėtini S. Stanevičius, Kaj. Nezabitauskis, S. Daukantas, J. Plateris.

Tas pats patriotinis motyvas pastebimas ir pastangose sukurti liet. poeziją. S. Stanevičius tvirtino, kad „taip gražiai ir dailiai gal žemaitiškoj kalboj ką nors rašyti ir aukštas giesmes ar dainas dainuoti, kaip ir kitose jau išdailintose kalbose", o jo draugas J. Plateris reiškė viltį, kad „kalba lietuviška jaujau kaip žolynas pavasarėj žaliuoti iš naujo pradės". Tiesa, labai nedaug kas iš tos poezijos galėjo tada patekti spaudon, o dauguma rankraščių ilgainiui dingo, taip kad kai kurių poetų vos pavardės težinomos. Vis dėlto, plg. nemažas poeziją rašiusių skaičius (D. Poška, A. Klementas, vysk. J. A. Giedraitis, A. Strazdas, R. Aleknavičius, A. Savickis, J. Varkolevičius, Šimkevičius, J. A. Pabrėža, Kipr. Nezabitauskis, J. Kobeckis, S. Valiūnas, S. Stanevičius ir kt.) ir išlikę anoniminiai eilėraščiai akivaizdžiai rodo, kad to meto liet. poezijos sąjūdis buvo gana gyvas. Žymiausiais ano meto liet. poetais laikytini Antanas Strazdas (1763–1833), Silvestras Valiūnas (1789–1831) ir Simanas Stanevičius (1799–1848).

8. XIX a. pradžios poezija

Suprantama, kad dėl kultūrinio gyvenimo sąlygų liet. literatai sekė lenkų poezija, kurioje tebevyravo dar XVIII a. susiformavusi klasicistinė (ar seniau vad. pseudoklasikine) kryptis, kad ir jau su besireiškiančiomis naujomis literatūrinėmis tendencijomis. Tad jos būdingosios savybės (didaktinio elemento pamėgimas, linkimas į sąmojį ir satyrą, racionalizmas ir šiltesnio jausmo bei lakesnės fantazijos stoka, pažiūra į poeziją kaip į malonią ir naudingą pramogą, antikinės mitologijos įvaizdžiai: šaunieji Pegasai, Kastaliaus vandenys ir t.t.) daugiau mažiau pastebimos ir liet. poezijoje. Klasicistinėje poezijoje buvo pabrėžiama ne tiek talento svarba, kiek reikalas gerai žinoti poezijos taisykles ir laikytis poetikos nustatytųjų žanrų. Pastebimi jie (bent smulkesnieji) ir XIX a. pradžios liet. poezijoje.

Gana gausūs buvo vad. poetiniai laiškai: ne tiktai proginiai sveikinimai su pagyrimais (pvz. D. Poškos L. Uvainiui ar T. Zaleskiui), bet ir įvairūs eiliuoti svarstymai ar įrodinėjimai (pvz. S. Valiūno laiškas Poškai apie žodyno rašymą, Poškos „gromata" T. Čackiui apie Sirvydo žodyną ir Papilės fosilijas). Yra išlikę keli tokie laiškai Poškai: S. Valiūno, Šimkevičiaus, A. Savickio; taip pat keli vysk. Giedraičiui: A. Klemento, D. Poškos, J. Kobeckio, A. Savickio.

Populiarus buvo ano meto poezijoje odės žanras. Poška pakiliais žodžiais gyrė kun. Ksaverą Bohušą (Bagužį) ir istoriką J. Lelevelį už jų rūpinamąsi liet. kalba ir Lietuvos istorija. Žymiausia to meto liet. odė — S. Stanevičiaus „aukšta daina" Šlovė žemaičių, tikras Vilniaus stud. lietuvių himnas; jos entuziastiškame tikėjime liet. tautos gyvastingumu jau lyg padvelkia nauja romantinė dvasia. Užtat tipinga klasicistinė odė buvo A. Strazdo lenkiškai rašytoji Giesmė Rygos miesto garbei.

Labai mėgstamos buvo epigramos, sąmojingai pašaipios, o kartais ir piktai kandžios. Jų nemaža parašė D. Poška ir A. Klementas. Nestigo ir ilgesnių satyrinių eilėraščių, smerkusių įvairias dorovines ydas (Poškos Kitą kartą ne taip buvo, J. A. Pabrėžos Apie neužcyvus apsiėjimus jaunuomenės, kelios A. Savickio satyros), pajuokusių girtuokliavimą (S. Valiūno Palemono kontabernija), pašiepusių žemaičių kunigus (anoniminis eilėraštis: Telšių miestas yr ant kalno), kėlusių baudžiavinės santvarkos negeroves (Poškos Mužikas Žemaičių ir Lietuvos, nežinomo autoriaus-vertėjo Mužikėlio giesmė).

Priešingai satyroms idilės nekartą sentimentalokai vaizdavo kaimo gyvenimą ir gamtą. Jų keletą parašė A. Klementas, nevengdamas ten klasicistinio stiliaus puošmenų (mini lengvus Zefirus, kytrą Kupidą, o šalia žemaitiškų Onikių ar Barbikių įveda ir literatūrinę Kloją). Tokio literatūrinio dirbtinumo nėra Strazdo idilėse (Strazdas, Sielianka Aušra, Piemenų giesmė). Prie idilėms artimos gamtinės poezijos šliejasi Poškos Mano darželis.

Mielai rašomos buvo tada ir pasakėčios, kurias į aukštą meno lygį iškėlė prancūzas J. de La Fontaine, o lenkų literatūroje jomis garsėjo Ig. Krasickis. Liet. poezijoje pažymėtinos yra S. Stanevičiaus šešios lafonteninio pobūdžio pasakėčios (išsp. 1829), ypač jo Arklys ir meška (žr. LE I 274–275); pastaroji ne tik savo formos sklandumu, bet ir užuominomis į politinę Lietuvos priespaudą. Daukantas 1824 išvertė Fedro pasakėčias (išsp. tik 1846).

Ano meto lenkų poezijoje buvo gausu istorinių motyvų, besireiškiančių vad. mąstymais (lenk. dumanie) apie praeities garsą ir jo praeinamumą (pvz. ir Poškos išsiverstasis iš Fr. Szahino Dūmojimas ant senos pilies Vilniuje) ar patriotinėmis istori-

nėmis giesmėmis, kuriomis itin buvo išgarsėjęs J. Niemcevičius. D. Poška pageidavo, kad kas nors ir Lietuvos istoriją sueiliuotų Niemcevičiaus pavyzdžiu. Yra žinių (tai minėjo S. Stanevičius savo 1836 IV 16 laiške T. Narbutui), kad ir pats Poška lietuviškomis eilėmis rašęs Lietuvos istoriją. Jo eilėraščių tarpe yra išlikusi Sena daina historinė žemaičių (apie Perkūno garbei sudegintąjį kryžiuotį Gerardą Rudą). Labiausiai išpopuliarėjo tai S. Valiūno Birutės daina (žr. LE III 14–15; anot Maironio, „čia skamba po kaimus Birutės daina").

9. Lenkiškai rašiusieji

Ano meto liet. literatai lenkiškai gerai mokėjo, dažnai net geriau kaip lietuviškai. A. Klementas prisipažino laiške vysk. Giedraičiui, kad be Sirvydo žodyno „nemaž parašydinti dabar negalėčiau". Tad ir Klementas, ir Poška, ir Stanevičius rašė ir lietuviškai ir lenkiškai. Kai kurie tik lenkiškai rašė (bent jų liet. raštų neturime), pvz. S. Stanevičiaus artimas draugas Pranas Zatorskis, vertęs lenkiškai dainas ir išleidęs dvi lenkiškas poemas: Vytautas prie Vorsklos (1844) ir Žinyčia (Znicz) prie Nevėžio (1845). Karolina Praniauskaitė, gana sklandžiu Žalčio motės (ištraukos iš Kraševskio Vitolio raudos) vertimu įėjusi pirmąja moterimi lietuvių poezijon, šiaipjau buvo žinoma savo švelniai jausmingais lenkiškais eilėraščiais, dėl kurių net buvo vadinama žemaičių gegute (zuzula żmudzka).

Lenkiškais savo raštais, pilnais tikrai romantinio žavėjimosi gimtuoju kraštu, jo gražia gamta, garbinga istorija, turtinga tautosaka ir apskritai viskuo, kas sava, lietuviška, Lietuvos visuomenėje išgarsėjo Liudvikas Adomas Jucevičius (1813–1846), lietuviškai išsp. tik lenkų poezijos vertimų knygelę (1837), taip pat išvertęs Mickevičiaus Konradą Valenrodą ir bent dalį Kraševskio Vitolio raudos (vertimų rankraščiai yra dingę).

Plačiai buvo skaitomi ir entuziastingai vertinami A. Mickevičiaus, J. I. Kraševskio, L. Kondratavičiaus, F. Bernatavičiaus ir kt. raštai, kuriuose įspūdingai buvo vaizduojama Lietuvos praeitis ir su meile piešiamas Lietuvos gamtos grožis (apie A. Mickevičiaus vertinimą Lietuvoje ir jo reikšmę liet. literatūrai — žr. LE XVIII 348–351). V. Ažukalnis juos vadino vyrais Lietuvos, „kurie nuog užgimimo nemokėdami kalbos savo, paliko rašytojais lenkiškais". Liet. tautinio atgimimo laikais jų raštai buvo labai branginami ir nevienam stiprino Lietuvos meilę. Aušrininkas M. Davainis-Silvestravičius pripažino, kad tų „lenkų autorių, su simpatija apie Lietuvą rašiusių įtakoje, pasidariau vienas iš lietuvių sąjūdžio šalininkų" (Kurjer Litewski 1906 nr. 157). Tie lenkų rašytojai darė liet. literatūrai daug įtakos savo Lietuvos istorijos vaizdais bei personažais (pvz. žr. Margiris — LE XVIII 305–308) ir Lietuvos gamtos paveikslais (pvz. Mickevičiaus Ponas Tadas Baranausko Anykščių šileliui).

10. Lietuvių poetai

Liet. kalbos mylėtojai nekartą apgailestavo kaip ir L. Jucevičius: „Dabartiniai netgi lietuvių vaidilos (litewscy wajdeloci), deja, nelietuviškai rašo"; ar net kaip A. Ugenskis, kuris 1859 laiške vysk. Valančiui šiaip atsiliepė apie A. Mickevičių: „... gaila, labai gaila, kad vadindamasis lietuviu, neparašė savo veikalų lietuviškai". Apie A. Baranauską pasakojama, kad jis Anykščių šilelį parašęs, jausdamasis įžeistas savo seminarijos profesoriaus, kuris aukštindamas lenkų kalbos grožį, drauge užgauliai niekinęs liet. kalbą kaip netinkamą poezijai.

Tad susirado nemaža tokių, kurie brangindami gimtąją kalbą, savo kad ir kuklius dažnai talentus bandė liet. poezijos srityje. Tik dalis jų kūrybos pateko spaudon, o rankraščiai ar tik vėliau buvo aptikti ar net ir visai dingo. Daugiau ar mažiau eilėraščių žinome šių poetų: K. Aleknavičiaus, A. Rožėno, K. Rimavičiaus, L. Ivinskio, A. Jasevičiaus, M. Gadliausko, V. Ažukalnio, A. Baranausko, K. Kairio, K. Praniauskaitės, E. J. Daukšos, Pr. Stanskio, J. Želvio, A. Vienažindžio, J. Anusavičiaus ir kt. Kai kurie ir reikšmingai iškilo liet. literatūroje.

Labai populiari buvo Kajetono Aleknavičiaus (1804–1874) knygelė Pasakos, veselios ir giesmės (1861, ^{3}1907), kurios nevienas lengvai dainuojamas eilėraštis (pvz. Prašom, prašom paklausyti) plačiai paskleido. Aleknavičiaus dainuškos, trankiais chorejais ir su linksmu humoru apdainavusios įvairius kaimo gyvenimo įvykius, yra tikri vėlesniųjų Alijošiaus (K. Binkio) ir kt. kaimiškų feljetonų pirmatakai.

Valerijonas Ažukalnis - Zagurskis (1820–1874), kurio eilėraščių rinkinys nors ir gavęs cenzūros leidimą liko nespausdintas ir tik vėliau surastas, savo kūrybos meniniu lygiu aiškiai viršijo daugelį kitų ano meto liet. poetų.

Gal būt, labiausiai žmonėse paplito Antano Vienažindžio (1841–1892) dainos. Tai buvo savaime dainuojanti siela, gryno jausmo, ypač meilės, lyrikas. Žinomasis liet. literatūros kritikas ir rašytojas Dobilas (J.

Lindė) jį laikė tikruoju liet. tautinės dvasios reiškėju.

Visus ano meto liet. poetus viršijo tiek savo talentu, tiek ir puikiu kalbos pažinimu Antanas Baranauskas (1835–1902), kurio Anykščių šilelis (žr. LE I 190–192) yra šalia Donelaičio Metų žymiausias sen. liet. poezijos kūrinys. Iš nuorašais spaudos draudimo laikais plačiai sklidusio Baranausko rinkinio Kelionė Peterburkan (ar Gromata iš Petaburko) itin išpopuliarėjo graudžioji „Sudieu, Lietuva", o „Nu Lietuva, Nu Dauguva" (su maištinguoju posmu: Kad tu, gude, nesulauktum) virto tiesiog lietuvių kovos daina (Vaižgantas ją pavadino liet. marseljete) ir net buvo siūloma (Tėvynės Sargas 12 1899) tautiniu himnu.

11. Didaktinė raštija

Spausdintais leidiniais už liet. poeziją daug gausesnė buvo prozinė didaktinė raštija. Jau XVIII a. fiziokratai, vyravę ano meto Europos ekonominiame mintijime, skelbdami žemės ūkį esant valstybės gerovės pagrindu, drauge kėlė ir liaudies švietimo reikalą. Tos mintys sklido ir Lietuvoje. Vilnietis Ig. Lachnickis 1815 rašė, kad „liaudies švietimas dabartinėje epochoje tapo visuotinis valdžių reikalavimas, bendras mokytų žmonių balsas, pasakysime, amžiaus mada". Tad rūpintasi ne tik liaudies mokyklomis (ypač tankus jų tinklas buvo Žemaičiuose dėl vysk. J. Giedraičio pastangų), bet ir specialios liaudžiai skirtos raštijos leidimu. Lietuviams tokių liaudžiai ir jos mokykloms knygelių pagaminti XIX a. trečiame dešimtmetyje užsimojo Vilniaus studentų būrelis (kai kas spėja, kad jis bus gal turėjęs ir tam tikros organizacijos formą), kurio žymieji vardai buvo: Simanas Stanevičius, Kajetonas Nezabitauskis ir Simanas Daukantas (1793–1864). Pastarasis savo pirmojo istorijos veikalo pratarmėje (1822) pasisako: „Aš ne dėl mokytų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geb savo vaikams darbus jų bočių pabočių pasakoti". J. Chodzkos apysakaitės Jonas iš Svisločės vertėjas (1823) pageidavo: „Kartais gal atsirastum tarp lietuvių ir žemaičių tokie meilininkai žmonystės, kurie dar keletą knygelių: vieną dėl maldos, antrą dėl giedojimo gražių dainų, trečią dėl trumpo pažinimo mūsų žemės istorijos" parengtų. S. Daukantas 1824 vertė Fedro pasakėčias, tikėdamasis, kad „rasis ir tokių bernelių, kurie, gindami aveles ganyti, kiš į antį tą mano knygelę ir tenai, ant akmenėlių sėdę, skaitys". 1823 išsp. Kiprijono Nezabitauskio knygelė apie bites (Kaj. Nezabitauskis tvirtino, kad tai jis knygelę parengęs, tik išleidęs brolio Kiprijono vardu). 1824 Kaj. Nezabitauskis išleido gerą iliustruotą elementorių (jo 3000 egzempliorių leidimas buvęs per 10 mėn. išparduotas), kuriame užsiminė: „Broliai žemaičiai, prižadu su padėjimu Viešpaties Dievo parašyti apie daržus vaisinius, arba sodnus". S. Stanevičius 1823 išleido knygelę apie valgio darymą iš kerpių ir vadovėlinės Ch. S. Lhomondo šventosios istorijos vertimą, o kun. K. Vizgirda Bibliją dėl vaikų.

Toji regimai organizuota knygų leidimo veikla po poros metų nutrūko, ir vėliau iš to būrelio vienintelis S. Daukantas daugelį metų tebetęsė dar studentaujant pradėtąjį darbą, išleisdamas visą eilę populiarinių žemės ūkio ir kitokių knygelių, o taip pat kelis Lietuvos istorijos veikalus, iš kurių pats išsp. Būdą senovės lietuvių (1845).

Labai populiarūs buvo Lauryno Ivinskio (1808?–1881) kalendoriai (1846–1878), kuriuose šalia įprastinės kalendorinės dalies ir žemės ūkio žinių buvo taip pat apsčiai poezijos ir kitokios pasiskaitymo medžiagos. Tad jie iš dalies atstojo nesamą liet. periodiką. Ivinskis buvo sumanęs išleisti ir tikrą laikraštį Aitvarą (1857), bet negavo rusų valdžios leidimo. 1862 kitą laikraštį, Pakeleivingą (žr. LE XXI 370–371), vysk. Valančiaus pritariamas buvo užsimojęs leisti Mikalojus Akelaitis (1829–1887), bet irgi negavo leidimo. Apsukrus ir energingas Akelaitis susisiekė su J. Kraševskiu, kurio iniciatyva buvo įsteigta stambių dvarininkų bendrovė liaudžiai skirtoms knygoms leisti. Turėjo leisti ir liet. knygas, kurių redaktorium - parengėju buvo numatytas pats Akelaitis. Kelios knygelės ir buvo išleistos. Įsijungęs 1863 sukiliman, Akelaitis gavo pasišalinti iš Lietuvos, ir jo leidybinė veikla nutrūko.

Liet. raštija (daugiausia tikybine) labai rūpinosi ir vysk. Motiejus Valančius (1801–1875). Anot Vc. Biržiškos, „vyskupijoje net buvo susidariusi nuomonė, kad norint Valančiaus akyse iškilti, esą būtina parašyti kokią populiarią lietuvišką tikybinę knygutę" (Aleksandrynas III 87). Ir taip nemažas būrys jo vyskupijos kunigų daugiau mažiau pasireiškė liet. raštijoje: trys broliai Juzumai, J. S. Dovydaitis, K. Kasakauskis, O. Praniauskis, J. K. Račkauskis, D. Budrikas, A. Kašarauskis, P. Gomalevskis, E. Balevičius, K. Skrodzkis, J. Zenevičius, P. Viksva, A. Baranauskas (jo 5 artojų giesmes Valančius išsp. savo Kantičkose 1860) ir kt. Dar 1848 išleidęs istorijos mokslui svarbią Žemaičių vyskupystę, vėliau vyskupu tapęs Valančius parengė daug re-

liginių knygų (jų tarpe ypač minėtini literatūriškai labai įdomūs šventųjų gyvenimai) ir išleido 4 labai populiarias pasaulietinės beletristikos knygas: Paaugusių žmonių knygelę, Vaikų knygelę, Palangos Juzę ir Pasakojimą Antano Tretininko.

Liet. didaktinėje XIX a. literatūroje gana ryškus vienas apysakaičių tipas, įvestas J. Chodzkos Jono iš Svisločės, kurio liet. vertimas buvo išsp. 1823. Chodzkos knygelė savo ruožtu buvo sekimas prancūzo P. L. de Jussieu didaktinės apysakaitės (Simonas iš Nantuos, arba mugių prekiautojas), kuri 1818 Paryžiuje buvo laimėjusi liaudžiai taikytos literatūros premiją. 1819 ji buvo F. Skomovskio išversta lenkiškai, pritaikant Lenkijos gyvenimo sąlygoms. Chodzka savo apysakaitės veiksmą perkėlė Lietuvon, ar tiksliau į Lietuvos gudų kraštą. Tų apysakaičių schema paprasta: keliaująs prekybininkas (ar kuris kitas su platesniais sluoksniais kontaktą turįs žmogus), susitikdamas su kaimiečiais, papasakoja jiems įvairių naudingų žinių, duoda praktiškų pamokymų, pabara dėl girtuokliavimo ar kitokių ydų, paaiškina ir pasmerkia įvairius prietarus ir t.t. Tokių knygelių rūšiai priskirtinas K. Aleknavičiaus Elementorius (1845, ²1858), su pridėtais „viežlybo apsiėjimo kalbesiais", kur dialogine forma dėstomi senio Kirpaus visokie pamokymai kaimynams. Tipingos to pobūdžio apysakaitės yra P. Gomalevskio Aplankymas seniuko (1853), M. Akelaičio Kvestorius po Lietuvą važinėdamas žmones bemokinąsis (1860), J. S. Dovydaičio Šiaulėniškis Senelis (1860–64), M. Valančiaus Palangos Juzė (1869) ir Pasakojimas Antano Tretininko (1872, išsp. 1891).

Sudūva, ypač nuo Aušros laikų taip svarbiai įėjusi liet. raštijon, ligi tol mažiau tesireiškė. Iš žymesnių Sūduvos literatų šalia marijampoliškio M. Akelaičio minėtinas Antanas Tatarė (1805–1889), išleidęs labai paplitusį pasakėčių rinkinį Pamokslai išminties ir teisybės (1851). Kita jo didaktinių apsakymų knyga, Pamokslai gražių žmonių, buvo išsp. tik 1900.

XIX a., ypač perėjus jo antrojon pusėn, liet. leidinių skaičius D. Lietuvoje smarkiai augo. Taip pat ir jų tiražai. Spaustuvininkas J. Zavadzkis greitai pakėlė populiariųjų Ivinskio kalendorių tiražą ligi 3000, bet ir tie dažnai būdavo tuoj išperkami, taip kad tekdavo spausdinti antrąjį leidimą. Nemaži buvo ypač religinių knygų tiražai, pvz. V. Juzumo Švento Izidoriaus artojo (1854)—5000 egz., J. Zenevičiaus versto katekizmo (1854)—10.000, K. Skrodzkio Trumpo katekizmo (1856)—8000, M. Valančiaus Istorijos šventos Sen. Įstatymo (1852)—10.000, o jo Živato Jėzaus Kristaus (1853) net 45.000. Taigi lietuviškoji knyga jau buvo plačiai pasklidusi liaudyje. Todėl ir spaudos draudimo metu liaudis taip griežtai iš karto atmetė valdžios peršamas rusų raides: ji jau buvo pripratusi prie savų knygų, tik jų ir reikalavo.

12. Daukantas ir Valančius

Visus ano meto liet. rašytojus prozininkus neabejotinai toli viršijo Simanas Daukantas ir Motiejus Valančius. Abu jie žemaičiai (beje, savotiškai įdomu, kad visi reikšmingieji ano meto poetai buvo aukštaičiai rytiečiai — Baranauskas, Vienažindys, Aleknavičius, Ažukalnis...). Abu betgi ryškiai skyrėsi tiek savo būdu, tiek savo asmens reikšme, tiek ir savo raštų stiliumi.

Valančius buvo vienas iš pačių reikšmingųjų Lietuvos vyskupų, ne tik XIX a. Stiprios valios ir energingos veiklos vyras, jis labai svariai reiškėsi įvairiose srityse — ne tik bažnytinėje, bet ir apskritai kultūrinėje, visuomeninėje, net ir politinėje (jis buvo vienintelis lyg ir liet. tautos atstovas, su kuriuo daugiau mažiau skaitėsi rusų valdžia). Vc. Biržiškos žodžiais betariant, jis uždėjęs XIX a. Lietuvos istorijai savo valančinį antspaudą (Aidai 8 1951 346). Tuo tarpu kuklus ir baukštus Daukantas tada plačiau net nebuvo žinomas, juoba kad savo leidžiamas knygas dangstė įvairiais slapyvardžiais.

Ir būdo buvo griežtai skirtingo: pirmasis — praktiškas realistas, antrasis — svajotojas-idealistas. Valančius blaiviai vertino padėtį ir esamomis nelengvomis sąlygomis stengėsi išgauti galimai daugiau naudos liet. tautai ir ypač Kat. Bažnyčiai Lietuvoje. „Jis buvo grynas realistas ir niekados nemėgino būti kokiu ateities pranašu ir įspėti mūsų tautos ateities kelią" — apibūdino jį Vc. Biržiška (t.p.). Tad vertinant Valančių vėliau susidariusių idėjų šviesoje, ypač dėl jo laikysenos lietuvybės atžvilgiu, nekartą iškildavo priešingų nuomonių tuo klausimu; akivaizdžiai tai rodo Vc. Biržiškos ir J. Stakausko polemika (1939–40).

Daukantas, susižavėjęs praeities didybe („Aiškiai gali Lietuvą ir Žemaičius palyginti į aną uolą, vidury jūros esantę, ant kurios noris siaut įsiutusios vilnys, norėdamos aną pragare jūros pagramzdyti, vienok visų narsesniai aną užgavusios pates skysta ir nyksta, taip ir būriai kryžeivių ir kitų kryžnešių puolė ant lietuvių žemaičių..." — Darbai senųjų lietuvių... psl. 164) su iracionaliu pasitikėjimu (panašiai kaip ir

jo universiteto draugas S. Stanevičius Šlovėje žemaičių) žvelgė į ateitį. Savo metu mažai tesuprastas (sakoma, net Valančius, kai paskaitė jo entuziastingus istorijos vaizdus, paklausęs, ar jis girtas buvęs, kai tai rašęs), Daukantas buvo Aušros (kurioje Valančius kaip tik buvo susilaukęs kritiškų pastabų) aukštai įvertintas. Ne be reikalo jis apibūdinamas kaip aušrininkas dar prieš Aušrą.

Visai kitoks ir judviejų stilius. Valančiaus raštų kalba kaimiškai ryški, „gaspadoriškai" vaizdinga, vengianti jausmingumo ar juoba kokio sentimentalumo, pasižyminti didele sveiko humoro dovana, anaiptol nedažna liet. literatūroje. Tos stiliaus savybės iškyla ne tik Valančiaus apysakaitėse, bet gal dar ryškiau šventųjų gyvenimuose.

Daukanto knygos neturi Valančiaus raštams būdingo šnekamosios kalbos lengvumo. Jo knygelės nebuvo lengvai liaudies paskaitomos. Štai pvz. 1920 Rietave buvo rasti net keli šimtai iš 1500 jo Abėcėlės (1842) egzempliorių neišplatintų. Bet antra vertus, ta nekasdieniška ir tauri kalba, mėgstanti plačius muzikalius periodus, išpuošta ryškiais palyginimais ir emocinio stiliaus figūromis, pilna retų bei senų žodžių ir tuo įgaunanti savotiką archaizuotą pobūdį — tiko jo istorijos veikalams, leisdama juose gyviau pajusti romantinį senovės dvelkimą. Neviena Daukanto raštų ištrauka (ypač senovės girių aprašymas) spausdinama mokyklinėse chrestomatijose kaip gero liet. stiliaus pavyzdžiai.

Tasai Daukanto ir Valančiaus kontrastiškumas ryškėja ir vėlesnėje liet. literatūroje. Daukanto dvasią jaučiame pvz. V. Pietario ir Maironio nostalgiškame susižavėjime giliąja Lietuvos senove, lygiai kaip ir Maironio užuominose apie dingusias tamsias ir galingas girias. Tuo tarpu tikrai valančiškai nekartą suskamba Žemaitės raštų kalba, o Valančiaus giedras humoras ir net pašaipus satyrinis sarkazmas (ypač pasireiškęs jo politinėse spaudos draudimo meto brošiūrose) atsiliepia Dėdės Atanazo (K. Pakalniškio) Obrusiteliuose ar net V. Kudirkos satyriniuose apsakymuose.

J. Bertoleit, Die Reformation unter den preussischen Litauer (Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreussische Kirchengeschichte 1932–34); *M. Biržiška,* Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos 1931–38 (2 tt.); ('') Mūsų raštų istorija I ²1925; ('') Rinktiniai mūsų senovės raštai 1927; *Vc. Biržiška,* Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 1960–65 (3 tt.); ('') Lietuvių bibliografija I–II 1924–26; ('') Mažosios Lietuvos rašytojai ir raštai (Aidai 18 1948); ('') Senųjų lietuviškų knygų istorija 1953–57 (2 tt.); *V. Falkenhahn,* Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer 1941; *J. Gerullis,* Senieji lietuvių skaitymai 1927; *L. Gineitis,* Kristijonas Donelaitis ir jo epocha 1964; *J. Lebedys,* Mikalojus Daukša 1963; ('') Simonas Stanevičius 1955; Lietuvių poezija, XIX amžius. Sudarė *B. Pranskus* 1955; *Lietuvos Mokslų Akademija,* Lietuvių literatūros istorija. Red. *K. Korsakas* I 1957; ('') Lietuvių literatūros chrestomatija. Red. *K. Korsakas* ir *J. Lebedys* 1957; ('') Senoji lietuviška knyga. Red. *V. Mykolaitis* 1947; *V. Maciūnas,* Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje 1939; ('') Mūsų senesniosios didaktinės beletristikos šablonas (Židinys 5/6 1938); ('') Mūsų pirmoji pasaulietinė grožinės literatūros knyga (Aidai 4 1947).

LITERATŪRA SPAUDOS DRAUDIMO LAIKAIS

JUOZAS BRAZAITIS

Spaudos draudimo metu (1864–1904; žr. LE XXVIII 334–337; be to, LE XV 331–332) lietuvių tauta išgyveno procesą kaip vanduo uždarame, bet kaitinamame katile. Nuo kaitinimo auganti jėga buvo per silpna, kad susprogdintų katilo šonus, bet pakankama, kad veržtųsi pro įmanomus plyšius. Tenka pirmiausia sužymėti to proceso visuomenines idėjas ir apraiškas, kurios kaitino visuomenę, kildino to meto literatūrinius faktus, rado juose atgarsio ir turėjo grįžtamos veikmės pačiai visuomenei.

1. Idėjos ir sąjūdžiai

a. R e a k c i j o s m e t a s (1864 - 1883). Spaudos draudimu, kunigų deportavimu, bažnyčių ir kryžių statymo bei remontavimo suvaržymu; iš kitos pusės — baudžiavos naikinimo technika, Lietuvos valstiečiams palankesne nei Rusijos, Marijampolės gimnazijos įsteigimu su stipendijomis Maskvos bei Petrapilio universitetuose studijuoti; dar iš kitos — rusų kolonistų gabenimu į Lietuvą, rusų raidyno (graždankos) įvedimu lietuvių spaudai, cerkvių pagausinta statyba ir kitomis administracinėmis priemonėmis Rusijos valdžia siekė — atitraukti lietuvius valstiečius nuo lenkų bei katalikybės ir priartinti prie rusų bei stačiatikybės.

Lietuviai, nesipriešindami dauguma, tolimui nuo lenkų, griežtai pasipriešino rusinimui bei stačiatikinimui, tame pasipriešinimo procese vis aiškiau ir konkrečiau susirasdami trečią kelią — lietuvišką, nepriklausomą lenkų ir nepriklausomą rusų.

Pasipriešinimui pradžią davė vysk. M. Valančius, spausdindamas knygeles Prū-

suose ir organizuodamas pirmuosius knygnešius, o savo šešiose brošiūrose (1867–69) duodamas antirusišką, antistačiatikišką pasipriešinimo programą. „Lietuviai, žinokite, kol bus maskoliai mūsų krašte, tol nesiliaus katalikus persekioję". Siūlė konstruktyviai: neleiskite vaikų į valdžios mokyklas, steikite slaptas mokyklas, neskaitykite graždankos, skaitykite Prūsuose leidžiamuosius raštus, nedraugaukite su stačiatikiais, persekiojami kentėkite, bet nesiduokite stačiatikinami ir rusinami, saugokitės išdavikų, susispieskite apie savo kunigus, o jeigu pasitaikytų parsidavėlis kunigas, „bėkite šalin... nebeikite pas jį išpažinties ir saugokitės kaip vilko, avikailiu apsimovusio". Kunigams: „pasenęs ir greitai turėdamas išduoti Dievui apyskaitą iš savo ganytojavimo... pakeliu balsą į jus, kunigai, mano draugai, kovotojai, žadindamas jūsų uolumą, kviesdamas jus stovėti sargyboje. Nepriimkit jokių raštų, nesutinkančių su katalikų bažnyčios mokslu, ir neskelbkite jų iš sakyklos... Jokia baimė, jokie grasinimai, kankinimai, ištrėmimas, pagaliau net pati mirtis tenenugąsdina jūsų". Net savo testamentinėj gromatoj: „Kentėkite visa, ką daleis Viešpats; nerūgokite ir žinokite, jogei sulauksite gadynės, kurioje praslinks persekiojimai, ir vėl su džiaugsmu giedosite bažnyčioje žemaitiškai ir lietuviškai šventas giesmes".

Pasipriešinimo idėja didžiausios atramos rado liaudyje, valstiečiuose, kurie atmetė graždanką, organizavo „ratelio" mokyklas ir buvo atviri knygai lotyniškomis raidėmis, pradžioje labiausiai maldaknygei. Nuo 1864 iki 1883 valdinėmis rusų raidėmis buvo išleistos 37 knygos, draudžiamųjų lotyniškomis raidėmis 484. Draudžiamų raštų gamintojai daugumas buvo kunigai; jų priekyje vysk. M. Valančius — kaip ir prieš sukilimą.

Daugumui einant pasipriešinimo ir nelegalios spaudos keliu, atskiri veikėjai mėgino legaliu būdu spausdinti knygas. Laurynas Ivinskis — metskaitlius-kalendorius 1878 metams, Jonas Juška, padedamas prof. J. Baudoin de Courtenay, išleido brolio kun. A. Juškos liaudies dainų rinkinius (1878, 1880–82), Petrapilio Mokslų akademija — Donelaičio Metus 1865. Petras Vileišis galėjo 1877 išspausdinti savo parašytas liaudžiai skirtas knygeles (Jonas ir Aniuta, Jurgis Stefensonas, Pas mus ir kitur).

Tie viešai išleisti raštai demonstravo lietuvių kūrybinį pajėgumą, kėlė tautinę savijautą šviesuomenėje, skatino kitus liaudies kūrybą rinkti ar patiems kurti. Tai buvo padrąsinimas reakcijos metuose. Bet tai buvo tik atskirų negausių dinaminės prigimties asmenų darbai. Su nauju dešimtmečiu jų partizaninė veikla išvirs jau sąjūdžiu.

b. P a t r i o t i n i s s ą j ū d i s (1883–89). Per politinės reakcijos dešimtmetį išaugo nauja lietuvių šviesuomenės karta. Išaugo iš valstiečių luomo, kuriam valdžios socialinės ir švietimo reformos buvo sudarę minėtas palankias sąlygas išleisti vaikus į mokslą. Tos sąlygos pastūmėjo lietuvių studentus į Maskvos ir Petrapilio universitetus daugiau, į Varšuvos mažiau. Tačiau sąlygos nedavė to, ko valdžia siekė — neįkvėpė ištikimybės caro valdžiai ir Rusijos monarchijai. Akademinė atmosfera Maskvoje ir Petrapilyje buvo prisisunkusi iš Vakarų atėjusių idėjų, nepalankių caro režimui. Europinės tautinio savitumo idėjos rado atgarsio ir tarp lietuvių studentų. Dar prieš 1880 Maskvoje ir Petrapilyje, kiek vėliau Varšuvoje, jie pradėjo organizuotis. Tuo pačiu metu brendo lietuviškas patriotizmas ir organizavosi slaptos kuopelės kunigų seminarijose—Seinuose, Kaune, vėliau Petrapilio dvasinėje akademijoje.

Šiame laikotarpyje nauja buvo ne tik tai, kad patriotinė idėja susilaukė sąjūdžio, bet ir tai, kad sąjūdžiui duoti toną ėmėsi daugiau pasauliečiai. Būdinga ir tai, kad sąjūdžiui naujų idėjų davė lietuviai emigracijoje (Basanavičius Bulgarijoje; Šliūpas, Kėkštas, Žilius, Burba Amerikoje). Sąjūdžio tribūna buvo Aušros laikraštis (1883–86; žr. LE I 465–462), kurioje sąjūdžio kryptį labiausiai formulavo Jonas Basanavičius. Jo tikslas — gaivinti lietuvių tautinę sąmonę. Priemonės — lietuvių herojinės praeities, iš jos paveldėtos kalbos, papročių, kūrybos pažinimas, branginimas ir išsaugojimas nuo sunykimo. Taktika — galimai mažiau liesti kitas tautas, jei tik jos neigiamai neliečia lietuvių, vengti aštresnio pasisakymo prieš Rusijos valdžią, vengti pasisakymų prieš religiją.

Tokioje platformoje galėjo geriausia būti realizuota lietuvių vienybė. Tačiau neilgam. Joje sekėsi išsilaikyti, kol redaktorius buvo Basanavičius. Tačiau jis redagavo tik 4 numerius. Nuo 1883 nr. 5 ištisus metus redagavo Jonas Šliūpas, sustiprindamas ūkinių klausimų svarstymą su „menku socializmo kvapu" (anot Basanavičiaus), įnešdamas poleminio tono. Slystelėjimas nuo pirmykštės platformos jau antrais metais suskaldė lietuvių negausią šviesuomenę. Daugumas kunigų pradėjo laikytis rezervuotai, o dinamiškasis Silvestras Gimžauskas atskira knygele Prieš-

aušriu ėmėsi polemizuoti su Aušra. Dalis pasauliečių iš Maskvos pareiškė taip pat nepasitenkinimo Aušros kryptimi. Nuo 1884 nr. 6 perėmė redaguoti Martynas Jankus, Jurgis Mikšas, ·Mačys Kėkštas, Juozas Andziulaitis, bet Aušra nestengė atgauti bendro pasitikėjimo. J. Mikšo spaustuvės bankrotas 1886 tebuvo išviršinė priežastis Aušrai sustoti. Antano Kriščiukaičio ir kun. Antano Vytarto pastangos atstatyti patriotinio sąjūdžio vienybę Šviesoje (1887–90; žr. LE XXX 241–242) nebuvo sėkmingos, nes stiprėjo jėgos, kurios patriotinį sąjūdį kristalizavo jau srovėmis.

Šis trumpas Aušros–Šviesos laikotarpis turėjo betgi didelės organizuojamosios reikšmės: suteikė per 70 autorių; juos surišo su skaitytojais; nors skaitytojai dar nebuvo gausūs, bet jie jau buvo užuomazga prasidedančiai visuomenei, kurioje ryškėjo ir stiprėjo vienas jungiantis bruožas — patriotinė sąmonė. Tai buvo jau atrama, stengiantis paveikti visą tautą.

c. Visuomeninė kristalizacija (1889–1904). Aušros sąjūdyje negalėjo sutilpti lietuviai patriotai ne dėl skirtingo nusistatymo tautiniais klausimais — rusifikacijos, polonizacijos, germanizacijos. Pirmiausia ir labiausiai jie išsiskyrė ties pasaulėžiūriniu klausimu: su religija, be religijos ar prieš religiją?

Naujoji šviesuomenės karta kristalizavosi universitetų idėjinėje atmosferoje, kurioje buvo populiarūs nusistatymai: už laisvę, prieš asmens ir visuomenės pavergimą; už demokratiją, prieš monarchiją, taigi ir prieš carą — politinėje srityje; už socializmą, prieš kapitalizmą; už darbo žmonių klasę, prieš dvarininkus bei kapitalistus — socialinėje srityje; už liberalizmą, prieš dogmas; už individualizmą, prieš bažnyčios autoritetą; mažuma dar už materializmą bei ateizmą, prieš idealizmą bei religiją — filosofinėje, religinėje srityje. Persvėrė dar rusams būdingi revoliuciniai, esamosios santvarkos neigimo nusiteikimai. Varšuvoje, priešingai, stipriau reiškėsi pozityvių ir konstruktyvių kelių ieškojimas. Pagal pozityvizmo doktriną lenkiškieji pozityvistai stipriau pabrėžė reikalą kelti kultūrinę, ūkinę, moralinę tautos padėtį esamose politinėse sąlygose, nelaukiant, iki jos bus pakeistos.

Lietuviai, kurie buvo Maskvoje ar Petrapilyje, dauguma prisiėmė religinį liberalizmą, bažnytinių dogmų ir autoriteto atmetimą. Praktiškai tai virto atsisakymu nuo tradicinės religinės praktikos, pasisakymais prieš kunigų autoritetą. Tik maža dalis lietuvių prisiėmė filosofinį materializmą ir virto ateizmo skelbėjais.

Nauja šviesuomenė jautėsi vadai be armijos, be visuomenės; natūralu, kad jie pirmieji ir ieškojo būdų laimėti tą lietuvišką armiją, kuri lig šiol buvo išimtinai kunigų įtakoje. Priemonės vėl buvo spauda: Varpas 1889 skirtas intelektualams (žr. LE XXXIII 167–174), Ūkininkas 1890 — valstiečiams (žr. LE XXXII 139–140). Jiems atsakymas buvo Apžvalga 1889 (žr. LE I 227–228), nuo 1896 Tėvynės Sargas — daugiau valstiečiams (žr. LE XXXI 120–123), 1900 Žinyčia, Dirva-Žinynas ir kt. — intelektualams. Tai buvo dvejopų srovių išraiška. Abiejų veikėjai buvo ir patriotai ir demokratai, bet skyrėsi nusistatymu dėl religijos, kiekvieno nusistatymu masę turėti savo įtakoje. Išsiskyrimas dėl religijos ilgiems laikams bus esminis taškas, ties kuriuo šviesuomenė dalijosi srovėmis pačioje Lietuvoje ir emigracijoje Amerikoje.

Antra kryptim kristalizavosi besikurianti lietuvių visuomenė ties klausimu: kuri veikimo sritis aktualiausia — moralinė, kultūrinė, ūkinė, ar politinė; ar siekti pažangos evoliuciniu būdu esamoje politinėje santvarkoje ar siekti tos pažangos santvarkos griovimu, revoliucija? Politinę sritį ir revoliucinį veikimo kelią pasirinko socialdemokratai, dėl to anksčiausiai ir susiformavo į Lietuvos socialdemokratų partiją 1896. Jie stengėsi paimti savo įtakon tik pradėjusios Vilniuje ir Kaune organizuotis pramonės darbininkus ir žemės ūkio proletariatą, ugdydami juose revoliucinę sąmonę. Buvo natūralu, kad Varšuvoje brandinę savo pozityvistinę programą varpininkai paskiau nukreiptų dėmesį į politinę sritį ir susiformuotų į Lietuvos demokratų partiją tik 1903. Pavėlavimo priežastis atrodo ta, kad jie pagal savo programą daugiau dėmesį kreipė į ūkinius, kultūrinius reikalus, kurdami šios rūšies pažangą, mažiau į politinius. Tokios pat rūšies veiklą plačiausiai vykdė ir kunigų organizuotoji spauda, keldama liaudies moralę, blaivinimą, švietimą, kurstydama pasipriešinimą režimo pasikėsinimams į religiją mažiausia dėmesio skirdama aktyviai politinei veiklai. Tai buvo ta pati kryptis, kurią šioje kartoje anksčiausiai buvo pradėjęs Petras Vileišis savo knygelėmis ir kuri buvo atremta į ankstesnes Valančiaus tradicijas.

Tas dvi kryptis, politinį revoliucingumą ir kultūrinį evoliucingumą, Lietuvoje rado 1905 revoliucija. Tai buvo metas patogesnis pasireikšti pirmajam elementui. Tada ir kunigai organizavo formaliai krikščionių demokratų srovę, nes reikėjo pasireikšti Vilniaus seime (žr. LE IV 515–517), o savo programos metmenis paskelbė tik

1907. Po revoliucinio sumišimo, įsigalėjus reakcijai, politiniai veikėjai buvo suimti ar pabėgo, ir didysis darbas su mase perėjo vėl tiems, kurie organizavo skaityklas, steigė vartotojų bendroves, arbatines, mokytojų kursus, mokyklas. Taip bendradarbiavo revoliucinis politinis su revoliuciniu kultūriniu elementu.

2. Raštai ir raštininkai

Reakcijos metai sustabdė lietuvių literatūrą, stipriau pradėjusią reikštis prieš sukilimą. Po sukilimo vieni rašytojai buvo priversti nutilti (A. Baranauskas, K. Aleknavičius, J. Želvavičius); M. Akelaitis emigravo. Kiti buvo ištremti, tačiau dalis jų ištrėmime rašė ir laiškais siuntė į Lietuvą (kunigai A. Jasevičius, J. Dovydaitis, P. Rimavičius, matininkas J. Anusavičius). Reikšdami gimtojo krašto pasiilgimą, teigiamai vaizduodami sukilėlių heroiką, vaizduodami Lietuvos idilę iš prisiminimų, jie davė pradžią tremtinių literatūrai, pratęsdami Kipro Nezabitauskio-Zabičio emigrantinę po 1831 sukilimo literatūrą. Lietuvoje išliko Antanas Vienažindys, kurio dainos ir toliau plito liaudyje ir tik 1894 išėjo atskiru rinkiniu. Jo dainose šiuo metu stiprėjo eleginis tonas ir politinis motyvas ryšium su rusų persekiojimais po nepavykusio sukilimo. M. Valančius plėtė didaktinio pasakojimo tradicijas (Paaugusių žmonių knygelė 1865, Palangos Juzė 1869, Antano Tretininko pasakojimas 1872), skatindamas laikytis savo papročių, kratytis kitataučių išnaudojimu, ugdyti asmeninį tvirtumą, savarankiškumą, moralę. Valančiaus didaktinei sugestijai išlaikyti liaudies kūrybos pavyzdžius uoliausiai talkino kun. Antanas Juška, kurio dainų rinkiniai buvo išspausdinti Kazanėje.

Po M. Valančiaus mirties 1875 tarp naujų šio meto rašytojų energingiausiai pasireiškė kun. Silvestras Gimžauskas (1844-97). Poezijos rinkinėliuose (Ant naujų metų Lietuvai dovanėlė 1879 ir Lietuvos Bičiulis 1881) prašneko su dideliu pagarbinimu Lietuvos gamtai, gimtajai kalbai, kunigaikščių laikų heroikai, pilių griuvėsių liudijimai. Tai pradžia tos ideologijos, kurią Aušros pasirodymas pavertė patriotiniu sąjūdžiu, dažnai vadinamu patriotiniu romantizmu.

Patriotinis sąjūdis davė naujų rašytojų, kurių daugumas mėgino pasireikšti poezija. Aušros poezijai būdingiausi yra Andrius Vištelis-Višteliauskas (1837-1916), Jurgis Sauerveinas (1831–1904), Juozapas Miliauskas-Miglovara (1845–1937). Čia rodėsi taip pat Juozas Andziulaitis-Kalnėnas (1864–1916), Petras Arminas-Trupinėlis (1853–1885), Augustinas Baranauskas-Špokas (1861 – 1923), Stanislovas Dagilis (1843 – 1915), Mečislovas Davainis - Silvestravičius (1849–1919), Aleksandras Fromas-Gužutis (1822–1900), Jonas Mačys - Kėkštas (1867–1902), Liudmila Malinauskaitė-Eglė (1864–1928), Simanas Norkus (1841–1913), Ksaveras Sakalauskas-Vanagėlis (1863–1938), Motiejus Slančiauskas (1850 – 1924), Tomas Žičkus (1844 – 1929). Čia pirmusyk pasirodė Aleksandras Dambrauskas - Adomas Jakštas (1860–1938), Antanas Kriščiukaitis - Aišbė (1864–1933), Vincas Kudirka (1858–1899), Jonas Mačiulis-Maironis (1862–1932), kurie savo talentus išplėtojo vėliau.

Naujame ideologinės kristalizacijos laikotarpyje literatūra praturtėjo naujais rašytojais. Varpe ir Ūkininke, kurie buvo sutelkę apie 150 bendradarbių, pirmusyk parodė savo raštus Jonas Biliūnas (1879–1907), Liudvika Didžiulinenė-Žmona (1856 –1925), Jonas Gaidamavičius (1860–1912), Gabrielius Landsbergis - Žemkalnis (1852–1916), Gabrielė Petkevičaitė - Bitė (1861–1943), Vincas Pietaris (1850–1902), Marija Pečkauskaitė - Šatrijos Ragana (1878–1930), Sofija Pšibiliauskienė - Lazdynų Pelėda (1867–1926), Pranas Vaičaitis (1876–1901), Julija Žymantienė - Žemaitė (1845–1921). Apžvalgoje ir Tėvynės Sarge bei paskiau Žinyčioje ar Dirvoje-Žinyne kartojosi dalis tų pačių rašytojų, bet pasireiškė ir naujų — Aleksandras Burba (1854–1898), Kazimieras Pakalniškis - Dėdė Atanazas (1866–1933), Juozas Šnapštys-Margalis (1877–1921), Juozas Tumas-Vaižgantas (1869-1933), Jonas Žilius-Jonila (1870-1932).

Su naujais talentais augo nauji literatūrinai raktai, riedėdami iš didaktinės krypties į romantinę, iš romantinės į realistinę; reikšdamiesi stipriausiai poezijoje, silpniau beletristikoje, silpniausiai dramoje. Šitas laikotarpis taip pat davė pradžią literatūrinei kritikai, publicistikai, vertimams. Atskiruose žanruose rado atgarsio skirtingais būdais laikotarpio interesai ir idealai.

3. Poezija

a. Temų raida. Laikraščių publicistika nėra taip ryškiai ir sugestyviai išsakiusi tautinio atgimimo idealų bei nuotaikų kaip poezija. Ta ideologija pavadinama tautiniu romantizmu, kuriame skirtingos spalvos jausmu yra pergyvenama praeitis ir dabartis. Praeitis, labiausiai politinės galybės laikai, Kęstučio–Vytauto epocha, pergyvenama su apoteoze. Su meile primama ir tai, kas iš anų laikų išliko mūsų laikams — milžinų kapai, pilių griuvėsiai,

kalba, papročiai, pati Lietuvos gamta. Dabartis pergyvenama kaip apgailėtinas praeities kontrastas. Tačiau ir dabartyje su simpatija ir meile pergyvenamas tas luomas, kuris šiame laikotarpyje virto pagrindiniu tautos likimą lemiančiu veiksniu — liaudis, valstiečiai. Juose randamos įkūnytos sveiko natūralaus žmogaus dorybės, kurios žymėjo ir senosios praeities lietuvius. Liaudis, valstietis, Lietuvos žmogus apskritai yra apgailimas ne dėl savo išvidinio sunykimo, bet dėl jam primestos svetimos priespaudos ir svetimos įtakos. Šio laiko nuotaikoms būdinga ir tai, kad praeities bei dabarties sukonstrastavimas reiškia ne rezignaciją, kuri silpnina valią ir sulaiko nuo veikimo, bet priešingai — dabartinio skurdumo vaizdai turi konstruktyvinės veikmės ateičiai: žadina valingus pasiryžimus „prikelti Lietuvą mūsų".

Tautinei sąmonei gaivinti poezijoje vartojama įvairiais variantais ta pati programa: išlaikyti kalbą, papročius, meilę praeičiai, meilę Lietuvos žmogui, Lietuvos žemei, išlaikyti tarp lietuvių vienybę, žengti mokslo, kultūros, ūkinės gerovės kėlimo keliu. Tai pozityvi kuriamoji programa, kuriai atstovavo Aušros sąjūdis ir kuri atskirais motyvais įvairavo poezijoje.

Naujas žingsnis tematikoje — dabarties realistinis vertinimas, kada įžvelgiama, jog lietuvio suskurdimo priežastis ne išorinė, ne svetimi žmonės, bet išvidinė — pačių lietuvių moralinis sugedimas, klaidingos pažiūros, tarpusavio nesugyvenimas ir t.t. (Maironis, P. Vaičaitis, V. Kudirka, Kėkštas).

Gretimai su patriotine poezija ėjo religinė, pratęsdama A. Baranausko, A. Strazdo, A. Vienažindžio tradicijas (Maironis, Jakštas, Margalis). O individualiniai motyvai ėmė stiprėti kiek paskiau. Asmens likimas, asmens santykis su gamta, su gyvenimu stiprėjo (Maironis, Vaičaitis, Kėkštas) į laikotarpio pabaigą, kad visu gaivalingumu išsilietų ir persvertų visuomeninę poeziją, jau spaudą atgavus.

b. F o r m o s. Laikotarpio poezijai būdingas jausminis pergyvenimas — supatetintas, eleginis ar apoteozinis. Jį labiausiai įpilietino Maironis ir paliko dominuoti lietuvių poezijoje ilgiems laikams kaip būdingą lietuvių daugumos santykiavimą su gyvenimu. Silpnesnis buvo intelektualinis santykiavimas, davęs protinę poeziją (V. Kudirka, A. Jakštas).

Dominuojanti eilėraščio forma buvo elegija (Maironis, Vaičaitis); antroj eilėj satyra (Vaičaitis, Jakštas), literatūrinė parodija (Jakštas, Kėkštas). Šalia lyrinio eilėraščio gausiai augo epinė pasakėčia (Arminas, Kudirka, Dagilis), nes turėjo praeityje gausias tradicijas (Donelaitis, Stanevičius, Tatarė). Negausiai, bet augo istorinės dainos (Vaičaitis), kurios pratęsė Valiūno tradicijas. Augo baladės (Maironis, Margalis), epinės idilės (Jonila). Augo ir didysis eiliuotas pasakojimas — lyrinė poema (Maironis), atsiremiant į Baranausko eiliuotus pasakojimus.

Eiliavimas vyravo klasikinis. Jį papildė tautosakinis laisvas eiliavimas. Eiliavimo technikoje naujas žingsnis buvo — perėjimas iš skiemeninės eilėdaros į toninę, kurią Maironis įpilietinio į lietuvių poeziją jau visiems laikams.

c. P a l i k i m a s. Aušros sąjūdžio poetų daugumas teturi praeinamos reikšmės kaip savo epochos liudininkai. Kai kurie, nors ir nedidelio talento, bet savo vienu kitu eilėraščiu paliko gyvi ir kituose tautos gyvenimo laikotarpiuose: Vištelis (Op, op, kas ten, Nemunėli), Sauerveinas (Lietuviais esame mes gimę), Sakalauskas (Kur banguoja Nemunėlis). Gausesnis palikimas Kudirkos, Vaičaičio, Jakšto, Jonilos. Gausiausias ir aukščiausiai už visus savo laiko poetus iškilęs ir laikotarpiui dominavęs yra Maironis. Jo poezijos visuomeninė reikšmė, estetinė vertė ir įtaka ateičiai buvo pati didžiausia. Maironis sukūrė savo literatūrinę mokyklą, kurios pagrindinės žymės yra šios: idealistinis gyvenimo supratimas; supatetintas jausminis jo pergyvenimas; pergyvenimo išraiškos aiškumas, logika; pasisakymas tradicine klasikine technika, pasisakymas tiesioginiais vaizdais bei terminais, imtais iš aplinkinės gamtos bei liaudies žmonių kalbos (žr. LE XVII 112-115).

4. Pasakojimai

a. L a i k o p r o b l e m o s. Pasakojimai pradėjo rodytis paskiau už poeziją laikraščiuose. Su Varpu bei Ūkininku, Apžvalga bei Tėvynės Sargu iškilo eilė pasakotojų: Antanas Kriščiukaitis, Vincas Pietaris, Vincas Kudirka, Kazimieras Pakalniškis. Pradėjo, bet tik paskiau pilnai pasireiškė moterys pasakotojos: Gabrielė Petkevičaitė, Julija Žymantienė, Marija Pečkauskaitė, Sofija Pšibiliauskienė, taip pat Juozas Tumas, Jonas Biliūnas.

Patriotinio sąjūdžio rūpimus klausimus labiausiai išreikė Pietario Algimantas: ankstyvasis istorijos fonas, lietuvių santykiai su rusais. Čia autorius turėjo progą kurti dvejopos spalvos personažus — idealizuotus lietuvius, jų šeimos santykius, valdinių santykius su valdovais, senosios religijos atstovus, iš kitos pusės rodyti neigiamus

rusus ir stačiatikius bei išgamas lietuvius. Kaip Maironio poezija, taip Pietario pasakojimas buvo patriotinė proklamacija gerąja prasme — reiškianti šviesų tikėjimą Lietuvos atgimimu. Lietuvos praeities idealistinius paveikslus rodė ir Šatrijos Ragana (Istorijos pasakos).

Akcija prieš rusų administraciją dabartyje buvo V. Kudirkos ir K. Pakalniškio satyros, taip pat Vaižganto alegorijos (Dėdė lapą nušovė). Kova prieš režimo atstovus pasakojimuose buvo aštresnė ir stipresnė nei poezijoje. Tačiau pasakojimams svetimos revoliucinės nuotaikos. Priešingai, Lazdynų Pelėda į 1905 revoliuciją pažiūrėjo neigiamai, tematydama joje tik beprasmišką žmonių laimės naikinimą. Net ir Bilūno Liūdnoje pasakoje 1863 sukilimas rodomas su giliu pasiilgimu laisvės ir žemės idealas, kurio revoliucija betgi siekė ir nepasiekė, palikdama geriausiems žmonės tik sunaikinimą.

Laikotarpio pasakojimai daugiausia dėmesio telkė į kaimo gyvenimą. Į jį žvelgė iš įvairių pusių. Dažniausia temų grupė — tautinės sąmonės kilimas: vaikų leidimas į mokslus, viltis juos būsiant kunigus, konfliktas tarp tėvų ir vaikų, kai vaikai tėvų idealą „išdavė" (Petkevičaitė, Žemaitė, Pakalniškis, Pietaris), naujosios šviesuomenės nusigrįžimas nuo religijos ir nuo Lietuvos, mergaičių švietimo klausimas. Plačiausiai tai paliesta Pietario (Keidošių Onutė). Tai atvirkščia paralelė Maironio Tarp skausmų į garbę. Antras to paties proceso vaizdas, tik jau šviesus — Šatrijos Raganos (Viktutė), kur tautinis susipratimas apima abiejų luomų jaunąją kartą. Tai išraiška Aušros-Šviesos idealo neatstumti nuo patriotinio sąjūdžio nė bajorų luomo. Liaudyje kylančią jaunąją Lietuvą rodė Žemaitė (Rudens vakaras), o ypačiai Šatrijos Ragana (Vincas Stonis). Veržimasis į mokslą, per mokslą santykių gerėjimas šeimoje, ūkinės pažangos kilimas, prisirišimas prie gimtosios žemės ir savų žmonių — vis tai programa, kurios siekė ir pozityvistai ir katalikai ir kuri rado gyviausią atgarsį literatūroje.

Nauja tema yra kaimo etnografinis gyvenimas ir jame susidarę socialiniai ūkininkų, baudžiauninkų, valsčiaus administratorių, žydų tipai. Juos pradėjo A. Kriščiukaitis, V. Pietaris, K. Sakalauskas ir tęsė visos moterys rašytojos. Žemaitės pasakojimuose etnografijos ir tipų daugiausia: visų metų darbai, šeimos sudarymas, kultūrinis lygis, santykiai su dvaru, šiek tiek su miestu. Pastaruoju klausimu jau parodomas ir klasinis konfliktas — tarp kaimo ir dvaro, o konfliktas tarp darbininko ir fabrikanto daugiau liečiamas Lazdynų Pelėdos, ir taip pat pirmuose Biliūno pasakojimuose. Tačiau darbininkas ir fabrikas rodomas ne Lietuvoje, nes pramonė Lietuvoje nebuvo tokia, kad klasiniai fabrikanto ir darbininko konfliktai patrauktų visuotinį dėmesį.

Paskiausias motyvas — pastangos pažvelgti į kaimo žmones ne etnografiniu bei socialiniu atžvilgiu, bet humanistiniu, išryškinant žmogiškuosius pergyvenimus, kai tas žmogus siekia laimės, nori save išsakyti. Šituo keliu Lazdynų Pelėda atskleidė keliais personažais kaimo žmonių menininkų psichologiją. Dar stipresnis žingsnis J. Biliūno, kuris kad ir kaip aplinkos skriaudžiamame žmoguje surado ką nors kilnaus ir giedro, kas davė jam vidaus pasitenkinimo. Iš čia jau tik vienas žingsnis į naujo laikotarpio pastangas giliau atskleisti žmonių psichologiją.

b. P a s a k o j i m o   f o r m o s. Pasakojimo žanras buvo pradėtas trumpais vaizdeliais (Kriščiukaitis, Pietaris, Sakalauskas). Daugumas ir tenkinosi trumpaisais pasakojimais. Didesnio masto apysakos tebuvo Pietario (Keidošių Onutė, Algimantas), paskiau jau Lazdynų Pelėdos (Klaida), Šatrijos Raganos (Viktutė). Pastarųjų rašytojų ilgesnio tūrio pasakojimai priklauso jau vėlesniam laikotarpiui.

Pasakojimo technikoje daugumas reiškėsi vaizduotojo talentu. Dėl to gausiai buvo rodomas gamtos, etnografinis žmonių ir daiktų pasaulis. Didžiausia vaizduotoja pasireiškė Žemaitė. Pasakotojo talentu, kuris sugeba pinti įvykių siūlą, talentingiausiai pasireiškė tas vienas V. Pietaris; jo Algimantas ir kitiems laikams paliko labiau dominąs pasakojimo intriga. Šalia Pietario didesniu sugebėjimu pasakoti buvo dar ir Lazdynų Pelėda.

Pasakojimo nuotaika monotoniškiausia Žemaitės — rūstus realistinis skurdumas, pragiedrulys retas svečias. Petkevičaitės pasakojimuose kaitaliojas sentimentalumas su natūralizmu. Lazdynų Pelėdos pasakojimuose — sentimentalumas, natūralizmas, idilė. Pastarojo tono jos pasakojimai nuotaikingiausi. Šatrijos Raganos — idiliškas realizmas, Kriščiukaičio, Pietario humoras, ironija, Kudirkos, Pakalniškio sarkazmas, šaržas, Biliūno melancholinis lyrizmas. Visumoje — nuotaika ar gyvenimo priėmimas labai įvairus.

Žodžio turtingumas didžiausias Žemaitės. Žodžio taupumas vaizdui kurti — Kriščiukaičio, Biliūno. Didžiausias jautrumas žo-

džiui, kaip sudedamajai stiliaus daliai, — Šatrijos Raganos, Biliūno.

c. Palikimas. Beletristai laimingesni nei poetai. Jų kūriniai yra ne tik meninė savo laikotarpio išraiška, bet kai kurie turi išliekamosios vertės ir estetiniu atžvilgiu. Tarp tokių yra Aišbės kai kurie vaizdeliai, Žemaitės gamtovaizdžiai ir jos sukurti tipai, Lazdynų Pelėdos kaimo žmonių su meniniais palinkimais paveikslai, labiausiai Biliūno pasakojimai. Didesnio masto pasakojimai — labiausiai Pietario Algimantas, Šatrijos Raganos paskesni kūriniai.

Pietaris davė taip pat pradžią atsiminimų žanrui (Iš mano atsiminimų). Taip pat jis vienas pirmųjų, kurie ėmė stilizuoti ir liaudies pasakas (Lapės gyvenimas ir mirtis).

Tačiau pasakojimuose nėra vieno tokio, kuris dominuotų visą laikotarpį taip, kaip Maironis dominavo poeziją.

5. Drama

Dramos žanras plėtojosi paraleliai su pasakojimais. Jos atstovai nebuvo gausūs. Viena, drama dar neturėjo tradicijų. Antra, drama gali augti scenoje, o jos dar nebuvo. Tik 1895 buvo pirmasis lietuviško veikalo spektaklis Palangoje. Tik nuo tada kilo ir lietuviškų veikalų scenai reikalas.

Dramos raidoje pirmiausia žymėtinas Aleksandras Fromas-Gužutis. Dramatinis jo talentas nedidelis, bet jo parašytų veikalų skaičius didelis — 10. Dramų turiniu ir nuotaika jis labiausiai atitiko aušrininkų dvasią — dramatino tautosakinę, mitinę medžiagą (Eglė, žalčių karalienė; Jūratė, marių karalienė; Rūmai ežero dugne). Tos rūšies dramos jis yra pirmatakas Krėvei, kuris paskiau tautosakinę medžiagą ne tik jungs į pjesės vaizdus, bet ir įkvėps jai gilios prasmės. Kita Gužučio dramų grupė — istorinės (Gedimino sapnas, Kauno pilies išgriovimas, Vytauto verguvė Krėvoje, Vaidilutė arba Žemaičių krikštas). Jose idealizuojama Lietuvos praeitis. Dėmesio verta, kad Gužutis vaizdavo ir netolimą praeitį — 1863 sukilimą (Baisioji gadynė). Tai įdomus epochos nuotaikų dokumentas, neturėjęs betgi visuomeninės reikšmės. Daugiau jos turėjo dvaro ir kaimo santykių drama Ponas ir mužikai (1894), kuri buvo gausiai vaidinama. Mėgino Gužutis ir komediją (Gudri našlė), tačiau įeiti su komedija į lietuvišką sceną pirmiausiai ir talentingiausiai pasisekė ne jam, o J. Vilkutaičiui-Keturakiui, kurio Amerika pirtyje* buvo 1895 Palangoje pradėtas lietuviškas teatras. Nuo tada ji nesitraukė iš scenos savo turiniu artima kaimo socialiniams santykiams (ūkininkas, siuvėjas, žydas, tarnaitė) ir mikliai logiškai plėtojamomis komiškomis situacijomis.

Tuo pačiu metu pasirodė Maironio drama-libretas Kame išganymas. Ji buvo svarbi savo idėjomis socialiniam klausimui spręsti, nuotaikinga savo monologų poezija, bet ji nebuvo skirta to laiko scenai.

Scenos reikalavimą tenkindami, rašė dar Vaižgantas (Nepadėjus nėr ko kasti), Žemaitė drauge su Petkevičaite, Pietaris, tačiau dramos žanro žymesnė pažanga priklauso vėlesniam laikotarpiui.

6. Publicistika

Pirmieji laikraščiai įgalino pasireikšti publicistinius talentus. Tarp tų, kurie taikėsi į liaudies psichologiją, pirmasis buvo M. Valančius dar prieš Aušrą savo publicistinėse brošiūrose, mokėjęs pajusti, kas yra tikrieji liaudies idealai, mokėjęs juos pristatyti tiesiu, paprastu žodžiu, susimplifikuota dialektika, žadinančia aktyvumą, pagaunančia valią. Valančiaus tradicijas tęsė K. Pakalniškis. Jau Amerikoje masei taikė savo žodžius Jonas Šliūpas ir Aleksandras Burba kovoje pasaulėžiūros klausimu.

Skirtingo tipo buvo publicistai ir tie, kurie derinosi į išprususį skaitytoją, labiau inteligentinį. J. Basanavičiaus mokslinis, sukto sakinio stilius, kartais su patosu, su prasiveržiančia jausminga apoteoze tegalėjo skaitytoją nuteikti, paskatinti į susimąstymą, mažiau į veikimą. Jam priešingas buvo A. Dambrausko publicistinis tipas, kurio žodis buvo skirtas taip pat labiau išprusintam skaitytojui, taip pat intelektualinis, tačiau skaitytoją jis labiau galėjo pagauti savo aštria logika, griežtais sprendimais. V. Kudirka tuo metu gausiausiai pasireiškė publicistikoje. Prieinamas intelektualui ir liaudžiai, rafinuotos formos — apeliuoja čia į skaitytojo intelektą, čia į jausmus ir vaizduotę. Apeliuoja įtikinimais, ironija, sarkazmu, lyrizmu. Vaižgantas jam artimesnis, nors mažiau šakotas. Artimesnis, apeliuodamas mažiau į intelektą, daugiau į vaizduotę ir jausmą, savitas originalumu, optimizmu ir entuziazmu, nuteikdamas kartais ir mistika.

Tai publicistikos svarbieji talentai, iš augę draudžiamoje spaudoje.

7. Kritika ir vertimai

Kritikos ir literatūros istorijos pasireiškė užuomazgos. Kritika jau mėgino vado-

* Drama kai kieno priskiriama ne Juozui Vilkutaičiui (1869–1948), bet jo broliui Antanui Vilkutaičiui (1864–1903).

vauti literatūrinio gyvenimo eigai. Pirmuoju atsiliepimu apie literatūrą galima laikyti A. Vištelio susižavėjimą Aušroje Kraševskio Vitolio rauda. Susižavėjimas buvo ženklas patriotinio entuziazmo tuo, kas yra lietuviška. Savo patriotizmą reikšdami, aušrininkai ir puolėsi rašyti eiles.

Jau 1885 Aušroje J. Mačys-Kėkštas pasmerkė nevykusį eiliavimą ir jį išparodijavo. S. Dagilis atskubėjo Aušroje (1886) su patarimais: Keli žodžiai apie poeziją abelnai, o ypačiai apie sudėjimą eilių. Rimčiausiai eiliavimo technikos mokė V. Kudirka Varpe (1898) — Tiesos eilėms rašyti. Tai jau literatūros teorijos, poetikos, pradžia.

Stiprėjančius balsus prieš poeziją ir pasisakymus už pasakojimus griežčiausiai išreiškė S. Matulaitis tardamas: „Iš visų per 5 paskutinius metus išleistų poetinio turinio turinio knygučių vos tik viena, Petro Armino raštai, yra gera"; kitos, tarp kurių A. Jakšto Dainų skrynelė, Maironio Tarp skausmų į garbę, „priguli prie tokių, kurios nė kokio procento atnešti negali; yra tai kapitalas į purvus įmestas" (Varpas 1895 nr. 8), o paskiau dar griežčiau prieš poeziją: „nauda ne poezijoje, bet prozoje" (t.p. 1896 nr. 1). Tai buvo ne tik pasisakymas prieš poeziją prozos naudai, bet ir reikalavimas, kad literatūra būtų tų idėjų, kurios yra priimtinos marksizmui. Tai ideologinės kritikos srovė. Taip pat ideologija, tik jau patriotine ir katalikiška, buvo iš kitos pusės veikalai matuojami Apžvalgoje, Tėvynės Sarge.

Kita literatūrinės kritikos kryptis buvo galima įžiūrėti V. Kudirkos vertimuose. Kritikuodamas Gužučio Ponus ir mužikus, Kudirka reikalavo, kad veikale charakteriai būtų gyvi ir gyvenimiški, kad akcija plėtotųsi logiškai. Tai jau formalinės-estetinės kritikos ženklai. Ją gilino toliau J. Biliūnas.

Didesnė pažanga vertimuose. Jų pastebima pirmiausia iš lenkų literatūros. Buvo verčiami lenkų romantikai, su Lietuva susiję, iš Lietuvos kilę ar apie Lietuvą rašę. Daugiausia atgarsio rado Adomas Mickevičius. Jį vertė jau J. Anusavičius; toliau ėjo versdami net ir tuos pačius dalykus S. Dagilis, K. Bukaveckas, J. Žilius, P. Arminas, Gužutis, S. Norkus, A. Vištelis, Miglovara, Kudirka, Kėkštas, Maironis. Buvo verčiami taip pat L. Kondratavičius (Norkus, Arminas), J. Kraševskis (Vištelis), F. Bernatavičius (T. Žičkus), A. Asnykas, J. Slovackis (Kudirka). Tai ankstyvasis laikotarpis. Paskiau atėjo eilė lenkų realistinio laikotarpio rašytojams: B. Prūsas, E. Orzeszkowa (Ožeškienė), M. Konopnicka, M. Rodziewiczówna (Rodzevičiūtė), M. Baluckis, H. Sienkevičius, R. Dygasinskis ir kt.

Rusų rašytojų pirmiausia susilaukė vertimų Krylovas, kurio pasakėčias vertė Arminas, Dagilis, Dovydaitis, Kudirka, Vanagėlis; Puškinas (Arminas, Vaičaitis), Lermontovas (Dagilis, Gužutis, Kėkštas). Paskiau atėjo Gogolis, Turgenevas, Saltykovas-Ščedrinas. Kai kurie vertė ir ukrainiečių rašytojus.

Paskiausiai ima versti iš Vakarų literatūros. Labiausiai buvo išpopuliarintas Schilleris, kurio Vilių Telį ir Orleano mergelę išvertė Kudirka; jis išvertė taip pat Byrono Kainą. Kudirka juos parinko, nes tais veikalais tarėsi prabilsiąs lietuviui kovoti už laisvę — krašto ir asmens laisvę. Truputis teko versti Kėkštui iš Goethės ir Heinės, J. Andziulaičiui iš Maupassanto. Šio laikotarpio vertimuose pirma vieta tenka Kudirkai.

Vertimai rodo, kokioje svetimoje literatūrinėje atmosferoje brendo lietuvių rašytojai. Rodo taip pat, kad lietuviai vertėsi pirmiausia tai, kas būtų artima lietuvių visuomeniniams siekimams — tautinei sąmonei ir laisvės kovos nusiteikimams žadinti.

Minint jau lietuvišką senesnių rašytojų atmosferą, kurioje augo šio laikotarpio rašytojų idėjos ir joms reikšti formos, labiausiai pažymėtinos A. Baranausko, Daukanto, Valančiaus ir Donelaičio tradicijos.

Visuomenėje knyga ir laikraštis laisvai ėjo tik Vakaruose, daugiausia emigracijoje JAV, kur buvo leidžiama gausiai laikraščių. Ten atviriau bei aštriau vyko ir emigracijos kristalizacija ideologinėmis srovėmis. Iš užsienio ateinančiam laikraščiui sunkiau buvo sukelti Lietuvoje masinį judėjimą, tačiau ji vis tiek parengė pakankamus kadrus rašytojų, veikėjų, o taip pat ir būtiniausius visuomeninius branduolius tam laikui, kada ateis spaudos laisvė, revoliucinis judėjimas su naujais politiniais ir literatūriniais idealais.

J. Ambrazevičius, Lietuvių rašytojai 1938; ('') Vaižgantas 1936; *Vc. Biržiška,* 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint (Aidai 4, 6 1954); *S. Čiurlionienė,* Iš mūsų literatūros 1913; *I. Kostkevičiūtė,* Kritinis realizmas lietuvių prozoje XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje 1956; Kovos metai dėl savosios spaudos. Red. *V. Bagdonavičius, P. Jonikas, J. Švaistas-Balčiūnas* 1957; *Lietuvos Mokslų Akademija,* Lietuvių literatūros istorija. Red. *K. Korsakas* I (1861–1917) 1958; Maironis; jo gimimo šimtmečiui paminėti 1963 (straipsnių rinkinys iš Aidų 1962–63); *V. Mykolaitis,* Naujoji lietuvių literatūra 1936; ('') Literatūros etiudai 1937; *A. Sprindis,* Lietuvių literatūrinė kritika (1861–1905) 1957; *J. Tumas,* Lietuvių literatūros paskaitos. Draudžiamasis laikas 1924–25 (serija knygelių apie ano meto liet. rašytojus); *A. Vaičiulaitis,* Natūralizmas ir lietuvių literatūra 1936.

XX A. PRADŽIOS IR NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKŲ LITERATŪRA

ANTANAS VAIČIULAITIS

I. PRIEŠ I PAS. KARĄ

Draudimas spausdinti lietuviškus raštus lot. raidėmis panaikintas 1904 IV 24. Tais pat metais sukurtas ir vienas iš nuotaikingiausių bei ritmingiausių eilėraščių liet. literatūroje — Maironio Vakaras ant Keturių Kantonų ežero. Tai liudija, kad jau atkritus kovai dėl savo raštų išleidimo, tie liet. autoriai, kurie reiškėsi ar išgarsėjo spaudos draudimo dienomis, kūrė ir dabar. O draudimo laikotarpio kovotojas Vaižgantas visu ūgiu išsitiesė dar vėliau — I pas. karo metais ir nepriklausomoje Lietuvoje.

1. Nauji vėjai

Betgi su spaudos atgavimu papūtė ir kiti vėjai. Paprastai nurodoma visa eilė naujų tautinių, socialinių, kultūrinių, politinių ir ekonominių veiksnių, atliepusių liet. literatūros tolesniam keliui. Tai Didžiojo Vilniaus seimo (1905)· nutarimai, revoliuciniai bruzdėjimai, tokių organizacijų — kaip Saulė, Žiburys, Šv. Kazimiero d-ja — atsiradimas, naujų mokyklų ir knygynų steigimas, suaugusiųjų kursai, kooperatyvai, studentų daugėjimas universitetuose, susidūrimas su naujais literatūros sąjūdžiais ir naujomis idėjomis.

Tų naujų idėjų atgarsis pirmiausia pasigirdo periodinėje spaudoje. Ir patys rašytojai sėdėjo Vilniaus Žinių, Vilties ir kt. laikraščių redakcijose ir administracijose — Vaižgantas, G. Petkevičaitė-Bitė, G. Landsbergis-Žemkalnis, K. Puida, L. Gira, S. Čiurlionienė ir kt. Žemaitė kurį laiką buvo netgi padaryta Lietuvos Žinių atsakingąja redaktore. A. Dambrauskas-Jakštas pats tapo Draugijos žurnalo redaktorium ir šio žurnalo pagrindiniu literatūros kritiku. Jis stovėjo už tradicines pozicijas, kai tuo tarpu S. Čiurlionienei periodinės spaudos skiltys davė progos skleisti naujus menus. Literatūros puoselėjimui gyvo poveikio turėjo jaunimo laikraščiai Aušrinė ir Ateitis. Pastaroji nuo savo pradžios 1911 virto lizdu, iš kurio išriedėjo visa eilė rašytojų per keliadešimt metų. Laikraščiai kai kurių autorių kūrybą nešė į platesnius sluoksnius, pvz. Šaltinis, kuris prieš I pas. karą turėjo 15.000 prenumeratorių. Pagaliau laikraščiai nevengė patys leisti knygas. Kilo ir knygų skaičius. Jei 1901 originalios lietuvių grožinės literatūros kūrinių išėjo tik 6, tai 1905 jų pasirodė 27, o 1910 — 47. Nemaža iš jų, net stambių, prieš tai buvo perleisti per laikraščius, pvz. Viltyje (1910 –11) V. Krėvės Šarūnas.

Laikraščiai kėlė t a u t o s a k o s reikšmę. Kai kurie iš jų, kaip Aušrinė ar Ateitis, turėjo priedus tautosakai. Savo ruožtu, tautosaka veikė grožinės literatūros turinį ir formą, nors šio bruožo negalima laikyti naujosios kartos atradimu, nes liet. liaudies dainų ar pasakų pėdsakų randame ir įvairiuose ankstesniuose liet. rašytojuose. Betgi dabar išauga tautosakinė literatūros srovė su savo ryškiais atstovais. Rašytojai raginami savo kūryboje semtis iš tautosakos, kaip versmės. Tačiau, daugiausia atėję iš kaimo, jie jau ir taip skendėjo liet. pasakose ir dainose. Tad tautosakinis sąjūdis literatūroje juos tegalėjo labiau įsąmoninti, pabrėžti tautosakos menines galimybes ir grožį. Du ryškiausi tautosakinio stiliaus šulai buvo L. Gira ir V. Krėvė. Šisai įsijungė ir į platų tautosakos rinkimo darbą. Po spaudos atgavimo baigiamos išleisti J. Basanavičiaus pasakos, išeina V. Kalvaičio Prūsų lietuvių dainos (1905), A. Niemio ir A. Sabaliausko Lietuvių dainos ir giesmės šiaurrytinėje Lietuvoje (1911). Kaip tam tikrą įdomybę galima nurodyti, kad būta ir tokių autorių, kaip teisininkas P. Leonas, kuris Draugijoje 1910 paskelbė straipsnį Poetiškos dainų grožybės. Prie tautosakos tyrinėjimo žymiai prisidėjo Lietuvių Mokslo d-ja, įst. Vilniuje 1907. D-ja dėmesį kreipė ir į liet. kalbos tyrinėjimus, o tos kalbos grynumą literatūroje saugojo J. Jablonskis. Liet. kalbos teoretines studijas į mokslų viršūnes iškėlė K. Būga.

Pagaliau turime rašytojus, kurie skelbė naujas gaires, — ieškoti naujų, moderniškų akiračių liet. literatūrai, kurios ligtolinis kelias išsiteko daugiausia romantizme ir realizme. Vienas iš naujų šauklių, patsai garsiausias, buvo Juozas Albinas Herbačiauskas (1876–1944), 1908 išleidęs savo credo — Erškėčių vainiką, „atspaustą Jogailos universiteto spaustuvėje" Krokuvoje. Herbačiauskas, tada dangstęsis Jaunučio Vienuolio slapyvardžiu, ragino rašytojus ieškoti „Tautos Širdies", „tautybės Dvasios", kuri glūdi Lietuvos praeityje, „tautiškoje Legendoje" (tai — liet. mitologija, dainos, pasakos ir t.t.) Pasak Herbačiausko, liet. literatūra turi surasti ne tiktai aną „tautybės Dvasią", bet ir „tautišką modernizmą", „tautiškos dvasios formą", nors jos priešai šaukią „lai gyvuoja kantičkų forma". Herbačiausko linija aiški: „Nauja dvasia, apie kurią šiandien tiek kal-

bama, privalo turėti naują formą". Tarp kita ko, ieškant naujų kelių, jis pataria nesibaidyti lenkų literatūros, kuri „lavinasi po įtekme Ibseno, Maeterlincko, Nietzschės ir kitų svetimtaučių". Paskui gi jis vėl grįžta į savąsias versmes, sušukdamas „Jaunos Lietuvos" rašytojams: „Neišdžiuvo ir niekados neišdžius tas mūsų tautybės šaltinis, iš kurio yra pasemtos Lietuvos dainos, mitai, legendos!.. Taigi semkim iš to gyvo šaltinio visas mūsų meniškas spėkas ir tverkim dar gražesnę, dar galingesnę Jaunos Lietuvos Legendą..."

Antras stambesnis pasisakymas buvo Sofijos Čiurlionienės-Kymantaitės (1886-1958) knyga Lietuvoje (1910). Pastebėjusi, kad daugumas liet. dainų „nesulyginamai dailios ir savo formoje, ir savo turinyje", autorė iškėlė klausimą: „Taigi, kas tai yra mūsų dainos **dėl mūsų**?" Atsakymas: „Jų prasmė tame, kad tenai uždarytas didelis mūsų dailės gyvenimo periodas. Tenai išreikšta tautos siela ir jos gaminimas, tenai pirma gryna Lietuvos poezijos pradžia. Nieko tobulesnio tame atvejuje neturime, ir ten reikėtų ieškoti patarimo ir pamokslo, kokiais takais turi žengti naujoji poezija... Reikėtų mūsų poezijoje pirmučiausia grįžti prie dainų, prie tų išrinktųjų, persiimti jų formos tobulumu". Toliau autorė užsimena apie liet. pasakas, kuriose atsispindi tautos „išmintis, protas, na ir fantazija". Išsitardama apie literatūros sroves, Čiurlionienė vėl klausia: „Ar ir pas mus išsemtas jau realizmas iki dugno atveda prie naujų idealų troškimo? Turiu kitą atsakymą: Realizmas tai visai neatsakanti forma lietuvių dailei (vis tiek kokios šakos). Realizmas, tai svetimų sekimas, tai vėjo atneštas supratimas". Savo skyriuje apie teatrą autorė pamini ir kai kuriuos tokio naujo meno atstovus: Wagnerį operoje, o dramoje — Ibseną, Maeterlincką, Andrejevą ir Vydūno Prabočių šešėlius, kuriuose „žiba mintis gilesnio sielos supratimo, ir yra mėginimas apimti visa vienu aukštesniu, sakykim, mistišku simboliu". Po Vydūno nurodomi Šiaulėniškio Sparnai, nors tai „silpnesnis veikalas". Žodžiu, užvedama ant s i m b o l i z m o. Šios nuotaikos savo genijų jau buvo radusios tapyboje — M. K. Čiurlionį. Knygos Lietuvoje priede apie muziką Čiurlionis taip pat kėlė liet. dainų svarbą. „Tos dainos, — rašė Čiurlionis, — tai tarytum brangaus marmuro uolos ir laukia jos tik genijaus, kuris mokės iš jų pasigaminti nemirštančius veikalus... Mūsų credo — tai mūsų seniausios dainos ir mūsų ateities muzika". Straipsnyje apie Č. Sasnausko „Lietuvišką muziką" Čiurlionis, kaip gražiausią dalyką nurodęs harmonizuotą dainelę „Tu mano, motinėle", priduria: „Štai kelias, kuriuo turi eiti ir plėtotis lietuvių muzika. Mūsų liaudies dainos taip gražios ir originalinės; reikia tik pamylėti jas ir pradėti toje dirvoje darbą..."

Aišku, naujiems balsams netrūko opozicijos. Senų kelių tvirčiausias gynėjas buvo A. Jakštas, spaudoje karštai susikibęs su Herbačiausku. Neiškentė neatsiliepę kai kurie vyresnieji poetai. Maironis savo eilėraštyje Mūzos pavojuje (1907) skundėsi, kad „Poetų taip daug Lietuvoje atsirado", nors jų raštuose — „Nei ritmo, nei rimo, nei prozos geros! Poezijos, girdit, nei lašo!" Prabėgus keleriems metams, Maironis maldavo Viešpatį: „Apsaugok ir nuo dekadentų". Draugijos kritikas P. Kragas (Petras Gerulis) pasisakė prieš S. Čiurlionienės ir J. Herbačiausko skelbiamą modernizmą, piršdamas realizmą. S. Čiurlionienės idėjas kritikavo G. Petkevičaitė-Bitė. Aišku, tai buvo nepakeliui ir marksistinei kritikai.

Bet nauja linkmė buvo jau įvykęs faktas. Lyg ir centralizuotas jos mostas buvo J. Herbačiausko redaguotas almanachas Gabija, 1907 išėjęs Krokuvoje. Almanache buvo ir tokių „senoviškų" autorių kaip K. Vanagėlis, A. Jakštas, Jovaras ar J. Turčiniškis (Justinas Zubrickas). Tačiau Gabijos siela buvo paties J. Herbačiausko raštai, paskui — S. Čiurlionienės, M. Gustaičio ir K. Puidos.

Pagaliau svarbu tai, kad dar prieš spaudos atgavimą buvo lietuvių, brendusių naujose srovėse ir naujose meninėse idėjose, artimai pažinusių to meto paskiausius literatūrinius sąjūdžius ir jau sukūrusius savo veikalų. Vienas iš jų buvo Vydūnas (Vilius Storasta, 1868–1953) savo Prabočių šešėlius, kuriuos S. Čiurlionienė įvertino kaip reikšmingą naują indėlį, parašęs 1900, nors ši trilogija išleista tik 1908. Antras ryškus atstovas buvo Jurgis Baltrušaitis (1873–1944), jau 1896 į rusų kalbą vertęs Maeterlincko Vargšų lobį, netrukus pats iškildamas į stambius rusų lyrikus simbolistus ir veikdamas jaunuosius liet. poetus. Baltrušaitis palankaus įvertinimo susilaukė iš tradicinio meno gynėjo A. Jakšto. Vėliau Baltrušaitis ėmė rašyti poeziją ir lietuviškai (Ašarų vainikas 1942, pomirtinis rinkinys Poezija 1948).

2. Rašytojai

Dabar trumpai perbėkime ano meto liet. literatūros klodus. Istorine tvarka pirmiausia eina vyresnieji, kurie sau vardą buvo susidarę ar net išgarsėjo dar spaudos drau-

dimo laikais. Tai Maironis, Žemaitė, Šatrijos Ragana, Adomas Jakštas, Vaižgantas. Maironis savo ankstesnę poemą Tarp skausmų į garbę perdirbo į Jaunąją Lietuvą (1907), ir ji buvo sutikta su dideliu entuziazmu. Jis sukūrė ir kitą poemą, Raseinių Magdę (1909). Į šią tradicinių rašytojų grupę derinosi tokie autoriai, kaip tada populiarus Margalis (Juozas Šnapštys, 1877–1921), Dagilėlis (Mykolas Šeižys, 1874–1950), Vanagėlis (Ksaveras Sakalauskas, 1863–1938) ar net Jovaras (Jonas Krikščiūnas, 1880–1967) ir Jonas Jonila (Jonas Žilius, 1870–1932). Dar čia galėtume priskaityti tokius liet. raštų žmones, kaip Gerutis (Jonas Balvočius, 1842–1915), kuris turėjo gerą stilių ir kalbą, ar Jonas Kmitas (Kazimieras Urbonavičius, 1874–1952).

Toliau iškyla naujieji realistai. Jonas Biliūnas (1897–1097) kūrė savo brandžiausius apsakymus, jautrius, paprastus, realius ir meniškus. Tokie jo dalykai kaip Liūdna pasaka, Brisiaus galas, Lazda, Ubagas ir kt. netrukus pateko į liet. literatūros klasikų lobyną. Antras stambus realistas klasikas buvo Antanas Vienuolis (Žukauskas, 1882–1957), iššyk patraukęs dėmesį ir tada jau davęs vieną iš gražiausių liet. grožinės prozos veikalų — Paskenduolę. Jei ligi tol liet. apysaka ar novelė buvo daugiau „naminė", tai Vienuolis ją iškėlė į europinį lygį. Garsėjo Lazdynų Pelėda (tuo slp. rašė ne tik Sofija Pšibiliauskienė, bet iš dalies ir jos sesuo Marija Lastauskienė, 1872–1957), išleidusi eilę apsakymų ir stambią visuomeninės kritikos apysaką Klaidą (1909). Apysakas (Besibastant 1911) ir dramas rašė Pranas Penkaitis (1877–1931).

Prie šių realistų tiko dalis anuomet pasirodžiusių smulkesnių dramų. Realistines buities dramas, komedijas ar monologus rašė G. Petkevičaitė, Žemaitė, Petliukas (Petras Pundzevičius, 1880–1955), Jurgis Smalstys-Smolskis (1881–1919), Ks. Vanagėlis, Vaižgantas, Žemkalnis, Vargšas (Bronius Laucevičius, 1884–1916) ar net Vydūnas (komedijos). Kai kurios dramos buvo populiarios scenoje. Mėgstamiausia vis dar buvo Keturakio Amerika pirtyje, kuri 1900–10 vaidinta 91 kartą, Petliuko Neatmezgamas mazgas — 53 kartus, J. Smalsčio Nutrūko — 51, Žemaitės Valsčiaus sūdas — 38. Kitos dramos linko romantizman. Iš jų populiari Žemkalnio Blinda (1908). Šiam veikalui paimta maištininko, „svieto lygintojo" tema. Kitos šios rūšies dramos suko į istoriją. Spausdinamos seniau rašytos istorinės dramos (V. Pietario Kova ties Žalgiriais), atsiranda ir naujų: M. Šiaulėniškio (Marcelino Šikšnio, g. 1874) Pilėnų kunigaikštis, Vinco Nagornoskio (1869–1939) Živilė ir kt.

Istorinę dramą į literatūros viršūnes iškėlė Vincas Krėvė-Mickevičius (1882-1954), sukurdamas Šarūną (1911). Paskatinimą Šarūnui parašyti autorius rado tautosakoje, nepagailėdamas savo kūrinį paįvairinti liaudies stiliaus dainomis. Iš tų pat tautosakos ir legendų versmių Vincas Krėvė davė Dainavos šalies senų žmonių padavimus (1912). Visa tai galima pavadinti jo romantizmo kūryba. Drauge jis žengė realizmo keliu, rašydamas buitines noveles, vėliau įėjusias jo rinkinin Šiaudinėj pastogėj. Be to, jau anomis dienomis Krėvė palinko ir į orientalinį kūrybos pasaulį, tuo būdu palyginti trumpu laiku įsmeigdamas savo literatūrines gaires, iš kurių jis neiškrypo ligi amžiaus galo. Taip liet. literatūra susilaukė savo milžino klasiko, nepalyginamai apdovanoto artistiniu skoniu, minties gelme ir psichologiniu tikrumu.

Tautosakinis stilius, liaudies dainų imitavimas ypač pagavo Liudą Girą (1884–1946). Jis ir yra geriausiai žinomas, kaip liaudies dainų stiliaus atstovas liet. literatūroje (Dul-dul-dūdelė 1909, Žalioji pievelė 1911, Tėvynės keliais 1912, Laukų dainos 1912). Kaip Krėvę, taip ir jį patraukė istorinė drama (Kerštas 1910). Nemaža laiko praleidęs periodinėje spaudoje, Gira savo darbą šioje srityje vainikavo, stodamas redaguoti Vaivorykštę (1913–14), kuri subūrė jaunąsias jėgas, sykiu nevengdama ir vyresniųjų. Buvo tai pirmas liet. literatūros žurnalas. Iš jo, be kita ko, išriedėjo antras po A. Jakšto stambiausias liet. literatūros kritikas — E. Radzikauskas. Šiuo slapyvardžiu dangstėsi tas pat L. Gira.

Tarp gausesnių Vaivorykštės bendradarbių buvo Ignas Šeinius (Jurkūnas, 1889–1959), parašęs vieną iš geriausių romanų liet. literatūroje Kuprelį (1913). Be šio kūrinio, jis poros metų būvyje suspėjo parašyti ir kitus savo ilgesnius veikalus, kaip Vasaros vaišės ir Bangos siaučia. Šeiniaus tuometinė beletristika įdomi ir tuo, kad joje galima pastebėti impresionizmo pėdsakų.

Kitas svaresnis romanas iš ano laikotarpio yra Dobilo (Julijono Lindės, 1872–1934) Blūdas (1912), įdomus savo psichologiniu ir buitiniu įžvalgumu.

Naujų žymių galima rasti Mykolo Vaitkaus (g. 1883; Šviesūs krislai 1913) ir Motiejaus Gustaičio (1870–1927) poezijoje. Joje susibėga idealistinis grožio pasaulėvaizdis, klasikinė struktūra ir lengvi simbolizmo atgarsiai. Iš dalies tai pastebima dviejų anksti mirusių poetų, Edmundo Steponaičio (1892–1908) ir Zigmo Gėlės (Gaida-

mavičiaus, 1894–1912) lyrikoje. Ligi I pas. karo pora knygų spėjęs išleisti Juozas Mikuckis (g. 1891) tęsė eleginę, iš dalies dainuotinę tradiciją, ligi pat savo paskiausių eilėraščių pasilikdamas jautriosios stygos poetas.

Savo svoriu stambiausias naujovininkas tada buvo Vydūnas su savo Prabočių šešėliais (1908) ir Amžina ugnimi (1912). Jis išsyk atėjo su savo originaliu simbolizmu ir misticizmu bei meninėmis ir tautinėmis idėjomis. O savo temperamentu pats moderniškiausias buvo J. A. Herbačiauskas. Tai vienas iš keleto autentiškų modernistų liet. literatūroje ligi dabartinių dienų. Nors jis nedaug tepaliko, bet jo raštai trykšta kibirkštimi, drąsa, kaprizingu temperamentu, netikėtais posūkiais ir nuoširdžiu naujų kelių ieškojimu. Savo ieškojimais anoms dienoms moderni, reali ir drąsi buvo S. Čiurlionienė, bet grožinėje literatūroje ji tada nespėjo daugiau pasireikšti, o paskui pasuko į nuosaikųjį realizmą, jau mažiau begrįždama į savo pradinį simbolizmą. Aptinkame simbolizmo M. Šiaulėniškio-Šikšnio dramoje Sparnai (1907). Nauja dvasia dvelkia ir Kazio Puidos (1883 –1945) to laiko raštai (ypač K. Žegotos slp. 1906 išleistos trys knygelės: Iš sermėgiaus krūtinės, Keleivis, Ruduo). Amerikoje su originalia lyrika, naujais motyvais pasirodė Kalėdų Kaukė (Kleofas Jurgelionis (1886–1963).

3. Vertimai, literatūros istorija, spaudos centrai

Naujų kelių ieškojimą liudija ir kai kurie ano meto vertimai. Jau 1906 Rygoje išleistas Maeterlincko Monna Vanna lietuviškas vertimas. Po poros metų išeina Ibseno Šiaurės karžygiai. Anuomet verčiami tokie autoriai kaip Šekspyras (Hamletas), Ad. Mickevičius, Sienkevičius, Tolstojus, Čechovas, Gorkis, Maupassantas, Blaumanis, Sudermannas, Bjoernsonas, Ševčenka, Merimée, Zola, Lagerloef, Sofoklis, Heine ir kt. Beje, U. Sinclairo Džiunglės, kur vyriausias veikėjas yra lietuvis, 1908 susilaukė net dviejų vertimų.

Kai kurie iš šių autorių veikė liet. rašytojus. Vienas iš tokių buvo M. Gorkis, turėjęs aiškaus poveikio tiems, kurie buvo užsidegę revoliucine dvasia. Tarp tokių autorių buvo Konstantinas Jasiukaitis (1882 –1941), palikęs beletristikos ir dramą Alkani žmonės (1907). K. Jasiukaitis iš revoliucinių temų netrukus perėjo į socialines. Būdingas revoliucinis poetas paliko Julius Janonis (1896–1917), brandesnių eilėraščių davęs tik keletą, tačiau dabar Sovietų okupuotoje Lietuvoje keliamas į padanges dėl savo revoliucinių deklaravimų. Tokių revoliucinių autorių vyriausias agitatorius buvo Vincas Kapsukas-Mickevičius (1880–1935), pats anuomet nemažai reiškęsis spaudoje ir kaip kritikas, netgi mėginęs kurti, bet be jokio meninio pasisekimo. Kaip kritikas, jis rašė apie įvairius liet. autorius—Valančių, Biliūną, Janonį, Strazdą ir kt. Jis laikytinas pirmu marksistiniu liet. literatūros kritiku.

Iš tų, kurie namaža padarė liet. literatūros istorijai, minėtinas Juozas Gabrys. Jis paruošė V. Kudirkos raštų 6 tt. (1909), parūpindamas ir platoką V. Kudirkos biografiją. Tai viena iš išsamesnių literatūros studijų anais laikais. Po to J. Gabrys paruošė Lietuvių literatūros apžvalgą. S. Čiurlionienė davė knygą Iš mūsų literatūros. K. Puida paskelbė savo etiudus apie liet. poetus Mūsų dainiai. A. Janulaitis davė studiją apie L. Jucevičių, M. Biržiška — apie A. Klementą, J. Basanavičius rinko medžiagą apie A. Strazdą. K. Grinius paskelbė Medžiaga L. Ivinskio biografijai.

Spaudos centrais greit virsta Kaunas ir Vilnius, nors lietuviškų knygų nemaža pasirodo Amerikoje (Shenandoah, Mahanoy City, Plymouth, Čikaga, Bostonas ir kt.). Šalia to, lietuviškos knygos išeina tokiose įvairiose vietose kaip Tilžė, Bitėnai, Seinai, Šiauliai, Ryga, Petrapilis, Berlynas, Krokuva.

Kai kurie veikalai išleidžiami daugeliu egzempliorių. Tai daugiausia religinio pobūdžio, kaip A. Dambrausko Gavėnės kninga, kurios 1908 atmušta 20,000 egz. Tais pat metais Sapnų knygelės išeina 10,000 egz. Bet daug atmušama ir tokių veikalų, kaip A. Baranausko Dievo rykštė ir malonė (10,000 egz. Kaune 1910), arba M. Pečkauskaitės Lietuvos senovės septyni paveikslai (5,000 egz. 1905). Esama ir „bestsellerių". Vis dar kartojamos tokios knygos, kaip Puiki istorija apie kantrią Aleną, ar Istorija apie amžiną žydą. Kita įdomybė yra ta, kad leidžiama nemažai smulkių knygelių, tad turime autorių, kurie per vienerius metus pasirodo su visu pluoštu veikaliukų. Štai Šatrijos Ragana 1908 atstovaujama su šešiomis knygutėmis, Kostas Stiklius (1880–1962) tais pat metais su dvylika, o abu juos 1910 nurungė Marija Alytienė (1886–1917), pajėgusi išleisti 16 savo knygučių, kurių daugumas, tiesa, teturi po 8 puslapius. Kalbant apie kuriozus, dar galima pridurti, kad Pasaką apie carą Mikitą iš Volchovskio 1907 perdirbo du būsimieji Lietuvos prezidentai – Antanas Smetona ir Kazys Grinius.

Tą įsibėgėjimą, kuris trumpu laiku lietuvių literatūrai davė tokius naujus klasikus kaip Vydūnas, Krėvė, Biliūnas, Vienuolis ar Šeinius, pristabdė I pas. karas. Bet dar prieš jį jau pradėjo reikštis naujesni liet. rašytojai, bandydami savo pirmąsias jėgas. Tai Vincas Mykolaitis-Putinas, Faustas Kirša, Balys Sruoga, Kazys Binkis, Jurgis Savickis ir kt. Naujo kūrybinio mosto sutelktinis pasirodymas buvo almanachas Pirmasai Baras (1915). Pagaliau knygų spausdinimas per karą visai nenutrūko. Vaižgantas gebėjo pasirodyti bene su 8 knygomis. Pirmą savo poezijos rinkinį išleido Putinas. Su savo knygomis išėjo M. Gustaitis (Tėvynės ašaros ir Erškėčių taku 1916, Sielos akordai 1917) ir Kl. Jurgelionis (Glūdi-liūdi 1916). Tačiau kai kuriems lietuvių rašytojams vietoje plunksnos teko imti ginklą į rankas (A. Lastas, Petliukas) ir atsidurti fronte.

II. NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE

1918, kai buvo paskelbtas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas, Vilniuje Švyturio b-vė išsp. vieną iš pagrindinių liet. literatūros veikalų: Vaižganto Pragiedrulių pirmąją knygą Gondingos kraštą. Tuo būdu pirmaisiais nepriklausomybės metais liet. literatūra susilaukė savo klasiko. Vaižgantas plušėjo toliau, ruošdamas antrą Pragiedrulių knygą, kuri išėjo 1920. Lygia dalia subruzdo ir kiti vyriausios kartos rašytojai, o kai kurie žaliūkai stojo savanoriais tėvynės ginti, kaip K. Binkis, St. Santvaras ar J. Tysliava. Vyraujant patriotinėms nuotaikoms, A. Vienuolis važinėjo, kaip karo korespondentas frontuose prieš bolševikus, lenkus ir bermontininkus. Kiti, savo jaunomis jėgomis energingai įsijungę į valstybės kūrimo darbą, paskui patraukė į Vakarus studijuoti ar pasižvalgyti. Tarp jų randame B. Sruogą, K. Binkį ir F. Kiršą, o V. Mykolaitis-Putinas jau anksčiau buvo ten patekęs. Po Vakarų kultūros ir meno centrus savo akiračių praplėsti vėliau vyko A. Vienuolis, P. Vaičiūnas, S. Nėris, P. Cvirka, P. Babickas, J. Paukštelis, B. Brazdžionis, St. Zobarskas ir kt. Vakaruose K. Boruta buvo prisiglaudęs kaip politinis emigrantas. J. Grinius, J. Keliuotis, vėliau J. Aistis keliavo į Vakarus ilgesnėms studijoms universitetuose. Kai kurie rašytojai ilgesnius metus svetur praleido, būdami Lietuvos diplomatinėje tarnyboje (J. Baltrušaitis, J. Savickis, I. Šeinius). Pagaliau kiti įsijungė į akademinį darbą Lietuvoj — Maironis, Vaižgantas, Krėvė, Sruoga, Putinas. Visos tos pareigos nenustelbė jų kūrybinio entuziazmo, ir literatūros baruose be vargo galime išskirti kelias generacijas.

1. Vyriausioji generacija

Siekiant seniausios datos, tektų grįžti prie Žemaitės. Ji davė, nors ir nebaigtą, bene ilgiausią savo darbą—Autobiografiją, parašytą tokiu pat įžvalgumu ir tikrumu, kaip ir ankstyvieji jos kūriniai, pasirodę dar XIX a. gale. Iš vyresniųjų moterų su stambiu kūriniu Ad Astra (1933) atėjo G. Petkevičaitė-Bitė, rašė Lazdynų Pelėda ir Šatrijos Ragana, davusi savo šedevrą Sename dvare (1922).

Tarp vyriausios kartos vyrų, jeigu žiūrėti veikalų apstumo, Maironiui buvo darbingiausi metai. Dabar daugiausia savo jėgų jis skyrė istorinei dramai (Kęstučio mirtis 1921, Vytautas pas kryžiuočius 1924, Didysis Vytautas Karalius 1930, libretas Nelaimingos Dangutės vestuvės 1927). Iš jų scenoje didžiausią pasisekimą turėjo Kęstučio mirtis. Meniniu atžvilgiu dramos nebuvo Maironio stiprybė. Užtai jis kaip didelis kūrėjas šiuo laikotarpiu pasirodė savo baladėse, iš kurių meistriškiausia yra Jūratė ir Kastytis. Tai viena iš gražiausių baladžių ne tik lietuvių, bet iš viso bet kurioje literatūroje. Kita populiari jo baladė iš pokario metų yra Čičinskas, paskui turime Divytį, Ant Punios kalno ties Nemunu, Medvėgalio kalną. Poezijos Maironis ypač daug rašė 1920; tada parašyta ne tik Jūratė ir Kastytis, bet ir plačiai tebeskambanti Lietuva brangi, o taip pat nuotaikingosios Vasaros naktys.

Ad. Jakštas be kritikos straipsnių dar sutvarkė stambiam rinkiniui savo poeziją (Lyrika 1930). Vaižgantas, šalia Pragiedrulių, paskelbė kitą savo šedevrą, Dėdės ir dėdienės (1920–21). Vydūnas šiuo laikotarpiu davė apie penkiolika dramų — komedijų, tragedijų, misterijų, dramatizuotų pasakų. Tarp jų yra ir vienas iš reikšmingiausių jo veikalų—Pasaulio gaisras (1928). Spausdintų dramų skaičiumi tada Vydūną tačiau pralenkė Seirijų Juozas (kun. Juozas Židanavičius, 1866–1945), ypač gausus komedijėlėmis. Beje, pats autorius gyveno Amerikoje, bet spausdinosi Kaune.

2. Krėvė, Vienuolis ir kiti

Kaip vyriausioji, taip ir sekanti karta buvo kūrybinga. V. Krėvė paskelbė dramą Skirgailą (1925, [2]1938), kurią ne vienas kritikas laiko lietuvių dramos viršūne, o taip pat sukūrė Žentą (1921), Likimo keliais (1926–28), Mindaugo mirtį (1935) ir beletristikoje Raganių (1939). Jis rašė ir

tokius neužmirštamus kaimo buities pasakojimus, kaip Antanuko rytas ir kt., sudariusius rinkinį Šiaudinėj pastogėj (1921-22).

Nuo V. Krėvės savo kūrybingumu neatsiliko A. Vienuolis. Iš tų dienų yra vienas iš įžvalgiausių liet. psichologinės beletristikos veikalų — Inteligentų palata. Vienuolis tuo laiku išėjo ir į platesnės apimties kūrinius — nuo griežtai realistinio romano (Prieš dieną 1925) ligi romantinio istorinio (Kryžkeliai 1932; vėliau — Kryžkelės). Pagaliau savo jėgas jis išbandė dramoje. Be to, A. Vienuolis gražiai papildė lietuvių kelionių literatūrą.

I. Šeinius tada rodėsi rečiau, negu pirmieji du. Daugiausia dėmesio susilaukė jo politinė satyra — romanas Siegfried Immerselbe atsijaunina (1934). Iš tų moterų, kurios pradėjo rašyti jau prieš I pas. karą, dabar geriau reiškėsi O. Pleirytė-Puidienė (1885–1936; romanas Tėviškė 1926–36). S. Čiurlionienė ypač palinko į dramą, nors tai nesukliudė jai sukurti ir savo stambesnį beletristikos veikalą Šventmarę (1937). K. Puida davė istorinę apysaką iš Vytauto Didžiojo laikų Magnus Dux (1936), redagavo literatūrinius žurnalus (Krivulę, Gaires, Gaisus) ir žymėjosi, kaip vertėjas. Iš viso liet. kalbon jis yra išvertęs daugiau kaip 60 veikalų. Darbštus tebebuvo L. Gira ir kaip poetas (Žiežirbos 1921, Žygio godos 1928, Amžių žingsniai 1929, Šilko gijos 1929) ir kaip literatūros kritikas. Geriausią savo poeziją dabar sukūrė Adomas Lastas (1887–1961). Kitas poetas, M. Vaitkus, šiuo tarpu buvo palinkęs į dramą (Žvaigždės duktė 1924, Žaibas ir mergaitė 1936) ir beletristiką (Tvanas 1927, Auštant 1939), nors nepamiršo ir lyrikos (Liepsnelės 1921, Nušvitusi dulkė 1933). Už jį vyresnis M. Gustaitis taip pat paskelbė naujos lyrikos (sonetų rinkinys Varpeliai 1925) ir davė gerų vertimų iš klasikinės literatūros. Savo rinkinį išleido Paparonis (Antanas Šmulkštys, 1886–1951). Pagaliau su savo stambiausiu kūriniu (Dievo šypsenos 1929) pasirodė J. Herbačiauskas, išlaikęs ir savo neramų temperamentą ir modernišką braižą. Kai kiti minėtieji autoriai buvo tradinio meno atstovai, jų tarpe Herbačiauskas skambėjo kaip novatorius.

3. Putinas, Sruoga, Kirša

Bet jau dvelkė nauji vėjai ir iš kitur. Vienas iš jų buvo Putinas (Vincas Mykolaitis, 1893–1967), po karo pasukęs į simbolizmą. Geriausias šių jo nuotaikų atspindys yra jo lyrikos knyga Tarp dviejų aušrų (1927). Putinas atsinešė simbolizmui artimą žodyną, mąstymą ir dramatišką žmogaus bei visos buities išgyvenimą. Šiomis savybėmis jis veikė daugelį pradedančiųjų poetų, ir putiniškojo simbolizmo žymė kai kuriems iš jų neišnyko ir vėliau. Putinišką gaidą galima atsekti viename kitame poete ligi šios dienos. Pagaliau meno požiūriu tai stipri lyrika, ir jeigu iš tarpukario metų reikėtų išskirti vieną iš gražiausių eilėraščių, tektų pagalvoti apie Putino Rūpintojėlį. Putinas reiškėsi ir kituose žanruose. Teatrui jis davė Valdovą (1930). Reiktų suminėti ir jo misteriją Nuvainikuotą Vaidilutę (1927), vieną iš tų veikalų, kurių pastatymuose tada lietuviai buvo kone pionieriai. Tai buvo masiniai misterijų vaidinimai gamtoje (Kaune, Palangoje). Kai kuriuose V. Europos kraštuose tokios misterijos po atviru dangumi pasidarė netgi madingos tik vėliau. Be Putino, pastatyti Vytauto Bičiūno (1893–1945) ir Liudo Giros panašūs vaidinimai. O grįžtant prie Putino, tektų atžymėti jo suklasiškėjimą vėlesnėje lyrikoje nepriklausomybės metais (Keliai ir kryžkeliai 1936) ir didįjį jo mostą realizmo baruose — romaną Altorių šešėly (1933), padariusį autorių bene vienintele literatūrine sensacija anomis dienomis.

Didesnis naujovininkas už Putiną buvo Balys Sruoga (1896–1947) savo poezijoje (Saulė ir smiltys 1920, Dievų takais 1923), kurioje susilieja simbolizmas, ekspresionizmas ir lietuvių liaudies dainų balsai. Visa tai moderniškon naujovėn sulydina paties autoriaus nerami, besiveržianti ir dainuojanti siela. B. Sruogos poveikis buvo užkrečiantis ne vienam pradedančiam poetui, ir tada jis iš tikrųjų aidėjo kaip nesutramdomas novatorius. Ko jo poezijai trūko — tai daugiau disciplinos. B. Sruoga, po ilgesnės tylos, ją susirado jau ne lyrikoje, bet dramos žanre, į kurį jis įžengė iššyk su savo šedevru — Milžino paunksme (1932). Pratęsiant knygos pavadinimą, būtų galima tarti, kad štai atėjo lietuvių dramos milžinas ir jos klasikas — Balys Sruoga. O pats autorius dramoje atrado savo turtingos meninės vaizduotės prasmingiausią įkūnijimą. Sruogos kitos dramos: Radvila Perkūnas (1935, eiliuotas tekstas J. Karnavičiaus operai), Aitvaras Teisėjas (1935, alegorinė pjesė vaikams), Baisioji naktis (1937), Algirdas Izborske (1938), Apyaušrio dalia (baigta 1941, išsp. 1945), Kazimieras Sapiega (baigta 1943, išsp. 1947).

Po melodingų ir lakių posmų (Aidų aidužiai 1921) Faustas Kirša (1891–1964) pasuko į minties lyriką, kuri dažnai nuskamba asketišku rimtumu ir vienatve (Giesmės 1934, Maldos ant akmens 1937, Piligri-

mai 1938). Tai davė F. Kiršos poezijai grynai invidualų veidą ir frazę, kuri vargiai begali būti kieno nors pamėgdžiojama. Todėl netikslu būtų ieškoti tų, kuriems F. Kiršos kūryba būtų dariusi įtakos. Savo naujame kelyje poetas gražiausių rezultatų laimėjo ten, kur jo susimąstymas, gili mintis susibėgo su vaizdais iš gamtos pasaulio, arba jis savo vienatvės uždarume staiga praregi netikėtų aplinkos spalvų, arba kur jo mintis prasiskverbia ir spindi savo pirminiu grožiu. Savotiškai staigus ir skvarbus F. Kiršos žodis ypač pasitarnavo, kuriant Pelenus (1930–38), kurie pasilieka geriausiu satyros veikalu liet. literatūroje.

4. Binkis ir Keturi Vėjai

Kazys Binkis (1893–1942) su savo rinkiniu Eilėraščiai (1920) atėjo, kaip olimpinio skaidrumo ir natūralaus grakštumo poetas, kurio utos pasilieka amžinos ties prabėgančio laiko srove. Kaip autorius pažymi, šie eilėraščiai „rašyti daugiausia prieš karą" ir gimė sodžiuj. Netrukus po karo K. Binkis davė šuolį nuo kaimo į miestą, mašinų ir fabrikų pasaulį: atrado futurizmą, ėmė skelbti jo teoriją ir ją gyvendinti kūryboje. Savo futurizmą lietuviai pasigavo ne tiesiogiai iš jo tėvynės Italijos, bet per rusų Majakovskį. Pačioje liet. literatūroje buvo tai triukšminga reakcija prieš tautinį romantizmą, simbolizmą, estetizmą ir metafiziką. Pirmiausia išeita su Keturių Vėjų Pranašu (1922), o paskui su Keturiais Vėjais, kurių 1924–1927 pasirodė keturi numeriai (žr. LE XI 421–422). Be šios kovingos reakcijos, futuristai didelį dėmesį skyrė rašymo technikai, kadangi menui esąs reikalingas ne įkvėpimas, o „geležinės valios pagalba išmokti valdyti žodį". Kaip tik šiuo savo reiklumu futuristai, ypač K. Binkis, turėjo įtakos tada beprasikalantiems jauniesiems, kurie sukosi keturvėjininkų asmeninėje orbitoje, bet literatūroje jie nuėjo savais keliais, nors gerokai pasimokę iš futuristų vadinamosios kalvės ir iš jų išgirdę naują poetinę tartį. Patys Keturi Vėjai dar įdomūs tuo, kad tai buvo ligtol vienintelis toks sandarus, organizuotas ir kovingas sąjūdis liet. literatūroje. Vargiai ir paskui rastume kitą liet. literatūrinę srovę su tokia aiškia menine vėliava. Tačiau keturvėjininkai savo programoje susidūrė su esmine problema: jų šūkiai skelbė kosmopolitinį mostą ir mechanišką, technikos kultūrą, o širdis linko į savo lietuvišką lizdą. K. Binkis ir kiti tai išsprendė, savo kūrybos turiniu gerokai atsiremdami į lietuvišką kaimą, iš jo imdami savo vaizdus ir buitines atšvaitas. Tai K. Binkio, J. Tysliavos ir kitų lyrikai teikė įdomią, originalią giją, ypač kai pati forma buvo moderni ir nevengianti eksperimentų. Keturvėjininkų poetų grupėje taip pat reiškėsi Salys Šemerys (g. 1898), Antanas Rimydis (g. 1905), Juozas Žlabys-Žengė (g. 1899) ir kt., o jų atstovas grožinėje prozoje buvo Petras Tarulis (Juozas Petrėnas, g. 1899), kuris pasirašinėjo ir Keturių Vėjų redaktorium. Šios srovės dvasioje parašytas jo rinkinys Mėlynos kelnės (1927). Po ilgokos pertraukos jis nuėjo į realizmą. O poezijoje vertingiausias keturvėjininkų kūrinys pasilieka K. Binkio Šimtas pavasarių (1923). Juozui Tysliavai (1902–1961) priklauso lakiausi ir lyriškiausi šio sambūrio posmai, nors jo ir negalima laikyti autentišku keturvėjininku (Žaltvykslės 1922, Traukinys 1923, Nemuno rankose 1924, Auksu lyta 1925, Tolyn 1926).

Kai lyrikoje turime pluoštą keturvėjininkų kūrybos, kuri, tiesa, dabar, iš atokios laiko perspektyvos, neatrodo tokia naujoviška, jų prozos rezultatai buvo šykštoki.

5. J. Savickis, P. Vaičiūnas ir kt.

Tuo pat metu atėjo vyras kosmopolitas ir sykiu kaimietis, naujoviškas ir realistas, lietuviškos ir sykiu europinės tradicijos. Tai Jurgis Savickis (1890–1952), kuris, nuošaliai stovėdamas, sukūrė modernią to laikotarpio prozą (Šventadienio sonetai 1923, Ties aukštu sostu 1928), savo išradingo naujumo nepraradusią ir šiandien.

Modernus braižas atliepia ir kito diplomato, Jono Žmuidzino (g. 1898), knygose Ryto kraujas (1928) ir Pajūrio himnas (1931).

Apie tą laiką savo pirmąja knyga (Šilkinė suknelė 1927) pasirodęs Juozas Švaistas (Balčiūnas, g. 1891) irgi skambėjo gan naujai. Tada rašęs Romas Striupas (1886–1934) buvo linkęs į filosofinę beletristiką.

Petras Vaičiūnas (1890–1959), gausus poetas (Rasoti spinduliai 1923, Tekanti saulė 1925, Gimtuoju vieškeliu 1927, Saulės lobis 1935), ypač iškilo kaip dramaturgas, nuo savo ankstesnio simbolizmo nuėjęs į nuosaikų realizmą. Savo scenos veikalais, kuriuose jis sklaistė aktualias tautines, socialines ir moralines problemas, P. Vaičiūnas tapo ilgamečiu Kauno teatro šulu, tarpais kas sezonas davęs po naują dramą. Toks našumas (jis yra parašęs daugiau kaip 20 dramų: Giedrėjanti sąžinė 1924, Sudrumstoji ramybė 1927, Tuščios pastangos 1926, Patriotai 1927, Nuodėmingas angelas 1927, Stabai ir žmonės 1929, Aukso žaismas 1932, Naujieji žmonės 1937, Sulaužyta priesaika 1935, Aukso gromata 1938, Tėviškės pasto-

gėj 1941 ir kt.) ir pasisekimas susilaukė skeptiškų balsų dėl meninių nuopelnų. Žiūrint jau iš laiko perspektyvos, P. Vaičiūno drama atrodo atlaikius prabėgančio laiko išmėginimą.

Su nauja kūryba atėjo J. Mikuckis, Vincas Stonis (Kazimieras Žitkus, g. 1899), Juzė Augustaitytė-Vaičiūnienė (g. 1895), Tyrų Duktė (Bronė Buivydaitė, g. 1895), Butkų Juzė (Juozas Butkus, 1893–1947) ir kt.

V. Bičiūnas buvo veiklus kaip dramaturgas, beletristas ir kritikas. Antanina Gustaitytė-Šalčiuvienė (1895–1958) reiškėsi romane. Antanas Tulys (g. 1898) atsiuntė savo novelių iš Amerikos. Beje, beletristikos davė vysk. Justinas Staugaitis (Gintauto slp.; 1866–1943) 3 t. apysaką iš kunigo gyvenimo Tiesiu keliu, kaip reagavimą į Putino Altorių šešėly, ir vėlesnysis vysk. Petras Mažėlis, paskelbęs 3 apysakų knygas.

Po griausmingo teismo Keturiems Vėjams 1927 gale, po tokių knygų kaip Putino Tarp dviejų aušrų išleidimo, kurį laiką buvo jaučiamas atslūgimas. Vyresnieji tarsi brendo naujam žygiui: Putinas savo didžiajam romanui, Sruoga — dramoms, K. Binkis — Atžalynui (1937) ir Generalinei repeticijai (parašyta 1940), Kirša — Giesmėms (1934). Tuo pat metu, kai šie vyrai brandino naujus kūrinius, kai dar buvo gyvas Maironis ir Vaižgantas, kai vis dar kiekvieną naują rašytoją budriai sekė A. Jakštas, atėjo jaunoji karta.

6. Jaunosios kartos poetai

Tai jau grynai nepriklausomos Lietuvos generacija, lietuviškų mokyklų suolo auklėtinė. Ne vienas jų savo jėgas išbandė dar šapirografuotuose gimnazijos laikraštėliuose ir literatų kuopelėse. Gimnazijose jie buvo iškalę literatūros teorijos vadovėlį, išėję visuotinę literatūrą nuo Homero ligi Maeterlincko ar Hamsuno, o taip pat patyrę naują dvelkimą iš Putino, Sruogos, Binkio. Drauge šie naujieji buvo imlūs kitų tautų paskesnei literatūrai — prancūzų, vokiečių, skandinavų, rusų, lenkų ir kt. Visa tai jie sulydino į grynai individualų savo meną, kuris tačiau objektyviai ir sistemingai nėra dar plačiau ištyrinėtas.

Šioji generacija stipriausiai pasirodė lyrikoje ir beletristikoje. Poezijoje keturi didieji yra J. Aistis (tada J. Kossu-Aleksandravičius ir kiek vėliau — Kuosa-Aleksandriškis), B. Brazdžionis, A. Miškinis ir S. Nėris.

Jonas Aistis (g. 1904) į viršūnes iškėlė elegine lietuvių lyriką, suteikė jai formos preciziją ir lankstumą bei pagilino kalbinį lietuvių meistriškumą. Esmėje būdamas romantizmo-simbolizmo estetikos atstovas, jis savo mene apjungė plačią kultūrą nuo senovės klasikų ligi liet. liaudies dainų ir ligi moderniųjų poetų. Iš viso to J. Aistis išgavo grynai individualią melodiją, atskleidžiančią skaitytojui lyriką pirmine ir tyriausia jos prasme (Eilėraščiai 1932, Imago mortis 1933, Intymios giesmės 1935, Užgesę chimeros akys 1937).

Bernardas Brazdžionis (g. 1907) išsyk atkreipė dėmesį savo poezijos biblinių vaizdų didingumu ir modernia išraiška. Jis atėjo moderniškas ir aktualus, o drauge ir amžinas savo galingomis vizijomis ir pranašystėmis (Amžinas žydas 1931, Krintančios žvaigždės 1933, Ženklai ir stebuklai 1936). Šalia to, Brazdžionis yra gamtos detalės, namų ir tėvynės ilgesio bei švelnaus vaikų pasaulio poetas. Pastarąjį jo bruožą pavaizduoja Meškiukas Rudnosiukas ir kt. veikalai mažiesiems, kuriems poetas prisistatė Vytės Nemunėlio slp. Apskritai paėmus, Brazdžionio poezija palieka reto originalumo ir didingų išgyvenimų bei subtilių niuansų, aktualų ir sykiu kažkaip amžiną įspūdį.

Antanas Miškinis (g. 1905) savo lyrikoj dabarties nuotaikas ir literatūrinę techniką įdomiai apjungė su liaudies dainų melodingumu (Balta paukštė 1928, Varnos prie plento 1935). Kai Aisčio lyrikoje atsiskamba daugiau asmeninė, o Brazdžionio religinė gaida, A. Miškinio poezijos centre glūdi patriotinė tema. Jis sukūrė vieną iš gražiausių ano laikotarpio patriotinių eilėraščių — Lietuva. Šia linkme eidamas, jis parašė ir platesnės apimties rinkinį Keturi miestai (1938).

Salomėja Nėris (Bačinskaitė - Bučienė, 1904–1945) iš pat pradžių skaitytojus palenkė savo lyrikos paprastumu, emocijos atvirumu ir išraiškos natūralumu, laimėdama lakštingalos vardą. Daugiausia savo šedevrinių eilėraščių ji davė knygoje Pėdos smėly (1931, kiti rinkiniai: Anksti rytą 1927, Per lūžtantį ledą 1935, Diemedžiu žydėsiu 1938). Tad jie sukurti prieš autorės pervirtimą į marksistinį Trečią frontą (žr. LE XXXI 424).

Stasys Santvaras (g. 1902) užimponavo savo erdviu simbolizmu ir žodžio prakilnumu (Saulėtekio maldos 1924, Pakalnių debesys 1936, Giesmės apie saulę ir sielą 1939), atsiskleisdamas ir dramoje (Minių mylimoji 1926, Žvejai 1926). Stasio Anglickio (g. 1905) poezijai būdingas intelekto įžvalgumas ir įtampa (Žingsniai prie sfinkso 1931, Kraujo auka 1934, Septynios didžiosios nuodėmės 1935, Didžioji kančia

1937), o Benedikto Rutkausko-Rutkūno (g. 1907) poezijai — mosto lakumas (Eilėraščiai marėse 1930, Versmės 1937, Gyvenimo tvanas 1940). Kazys Boruta (1905-1965) žymėjosi išraiškos sugestyvumu ir revoliuciniu tonu (Dainos apie svyruojančius gluosnius 1927, Kryžių Lietuva 1927, Duona kasdieninė 1933, Eilės ir poemos 1938), Kazys Jakubėnas (1908–1950) lyriniu protestu (Tegyvuoja gyvas gyvenimas 1931, Ūžia melsvas šilas 1936), Petras Karuža (1906–1933) — neramiu opiųjų problemų pajutimu (Giesmės apie daiktus ir žmones 1933). Teofilis Tilvytis (g. 1904) kultivavo satyrą (Trys grenadieriai 1926, Nuo Maironies iki manęs 1929, Sveiki, broliai dainininkai 1935; poemos Išpardavimas dūšios 1928, Artojėliai 1930, Dičius 1934). Kazio Inčiūros (g. 1906) poezijoje atsišaukė jaunatviškas entuziazmas ir nuoširdumas (Su jaunyste 1928, Tyliųjų saulėlydžių žemėj 1930, Baltieji raiteliai 1938), o Gražinos Tulauskaitės (g. 1908) — santūrus grakštumas (Paklydę žodžiai 1934). Toliau čia priklauso tokie poetai kaip Pranas Būdvytis, Petras Babickas, Pranas Genys, Petronėlė Orintaitė, Hanė Łukauskaitė, Jonas Graičiūnas, Leonas Skabeika, Jokūbas Liauda, Alfonsas Tyruolis (Šešplaukis), Alė Sidabraitė (Elena Žalinkevičaitė-Petrauskienė), Antanas Rūkas, Aleksandras Dičpetris, Pranas Naujokaitis, Petras Pilka, Venancijus Ališas (Aleksandras Arminas), Bronys Raila, Janina Pušaitė, Kazys Zupka, Mykolas Linkevičius, Klemensas Dulkė (Baltutis), Klemensas Jūra, Julius Lendrė (Savickis) ir kt.

Netrukus prasistiebė dar jaunesni balsai, vėliau sudarę lyg lieptą tarp čia suminėtojų ir paskiausio atžalyno. Tai Henrikas Radauskas (g. 1910; Fontanas 1935), Vytautas Sirijos Gira (g. 1911; Širdys formaline 1934, Mergaitės ir asonansai 1935, Šešėliai nuo ekrano 1937), Kotryna Grigaitytė, Leonardas Žitkevičius, Juozas Kėkštas, Juozas Kruminas, Ona Miciūtė ir dar vienas kitas. Kai kurie iš jų visu pilnumu atsivėrė jau pokario dienomis (H. Radauskas). Pagaliau atėjo pačios jauniausios atžalos, kurios taip pat suklestėjo po karo, gi Vytautas Mačernis (1920–1944; pomirtiniai leidiniai: Vizijos 1947, Poezija 1961) — siaučiant karo audroms. Tarp jų savo pirmu rinkiniu (Vasara laukuos 1939) gražiai pasirodė Viktorija Kumpikevičiūtė, bet po to nutilo.

7. Jaunosios kartos prozininkai

Apie poetus ir beletristus būtų galima tarti, kad jie išaugo taisyklingai: pirmuosius žingsnius žengė dar gimnazijoje, paskui daugumas spietėsi Kaunan mokytis ar šiaip laimės pabandyti, rodėsi periodinėje spaudoje, dalyvavo universiteto literatūriniuose bruzdėjimuose ir paskui išeidavo su savo pirma knyga. Tačiau beletristikos pastarąjį tarpsnį būtų galima pradėti be tos evoliucijos, priešakyje pastatant Ievą Simonaitytę (g. 1897), kuri visai staiga iškilo į žvaigždes savo šedevru Aukštųjų Šimonių likimas (1935) ir davė Viliaus Karaliaus I-ją dalį (1939, II d. 1956).

Kiti kopė normaliu keliu. Iš šio būrio rašytojų grožinėje prozoje* Juozas Grušas (g. 1901) pasireiškė kaip puikus psichologas (novelės Sunki ranka 1937), davė visuomeninės kritikos romaną (Karjeristai 1935), o vėliau išgarsėjo kaip dramaturgas (Tėvas, išsp. 1944). Juozas Paukštelis (g. 1899) savo geriausiuose kūriniuose gyvai pavaizdavo naujas tradicinin kaiman besiveržiančias įtakas (Kaimynai 1939) ir provincijos gimnazijos mokytojo gyvenimą (Pirmieji metai 1936). Petronėlė Orintaitė (g. 1905) apysakose drąsiai griebė opiąsias socialines problemas (Paslėpta žaizda 1934, Daubiškės inteligentai 1937). Vincas Ramonas (g. 1905) tada buvo gerokai linkęs į eksperimentinį braižą, artimą vokiečių ekspresionizmui (Dailininkas Rauba 1934). Kiek naujoviškiau pradėjęs, Stasius Būdavas (1908–1966) netrukus pasuko į tradicinį stilių savo beletristikoje (Mokytojas Banaitis 1934). Liudas Dovydėnas (g. 1906) savo žvalia plunksna puoselėjo nuosaikaus realizmo kelią, ypač gyvai pagavęs kaimiečio psichologijos bruožus savo romane Broliai Domeikos (1936). Jonas Marcinkevičius (1900–1953), tapęs įdomybe savo Sukaustytais latrais (1931–33), nuo dostojevskinio psichologizmo ėjo ligi istorinių temų (Mes ateinam 1935–36, Kražių skerdynės 1938–39) ir smunkančios lietuvių bajorijos gyvenimo atvaizdavimo (Benjaminas Kordušas 1937). Kazys Inčiūra beletristikoje reiškėsi kaip pasakotojas romantikas (Ant ežerėlio rymojau 1930, Mylinčios moterys 1931, Obelys žydi 1937). Fabijonas Neveravičius (g. 1900) daugiau palinko į istori-

---

* Prie iškiliųjų to meto prozininkų priklauso ir šio straipsnio autorius Antanas Vaičiulaitis (g. 1906), išleidęs kelis apsakymų rinkinius (Vakaras sargo namely 1932, Vidudienis kaimo smuklėj 1933, Mūsų mažoji sesuo 1936, Pelkių takas 1939), vieną apysaką (Valentina 1936) ir kelionių įspūdžių knygą (Nuo Sirakūzų iki šiaurės elnio 1937). Savo kūryboje Vaičiulaitis yra visų pirma ne visuomenininkas, o estetas. Jis nenagrinėja ir nesprendžia aktualiųjų socialinių problemų, o domisi psichologine detale, atskleidžia įvairuojančias nuotaikas (ypač Valentinoje, toje lietuviškoje Hamsuno Viktorijoje) giedru humoru nuspalvina savo pasakojimą, o ypač auksakalio kruopštumu dailina savo raštų kalbą. ***Red.***

nes temas (Blaškomos liepsnos 1936, Erškėčiai 1938), drauge pasižymėdamas savo vertimais. Stepas Zobarskas (g. 1911) su lyriniu gaivumu ir realistiniu tikrumu vaizdavo kaimą (Anapus miško 1936), telkdamasis ir vaikų literatūrai. Petras Cvirka (1909–1947) išgarsėjo kaip natūralus pasakotojas ir stiprus realistinės srovės atstovas, savo geriausius kūrinius (Žemė maitintoja 1935, novelės Kasdienės istorijos 1938) davęs anais nepriklausomybės metais. Tam laikotarpiui priklauso ir Antano Venclovos (g. 1905) geriausias beletristikos veikalas Naktis (1939). Kaip poezijoje, taip ir beletristikoje T. Tilvytis specializavosi satyroje (Kelionė aplink stalą 1936).

Iš autorių, kurie tada daugiau ar mažiau reiškėsi beletristikoje, turime Vytautą Alantą, Kazį Jankauską, Kazį Kielą, Vladą Andriukaitį, Joną Šukį, Julių Būtėną, Karolę Pažėraitę, Viktorą Katilių, Stasį Ivošiškį, Stasį Kapnį, Joną Šimkų, Juozą Baltušį, Vincą Žilionį ir Petrą Rimkūną, kuris žuvo Vienoje per karą, nespėjęs dar išleisti savo knygų čia aptariamu laikotarpiu.

Specialų kampą turėjo užėmusi humoristinė literatūra, ypač feljetonai. Pirmatakas čia bene buvo Aklasmatė (Juozas Pronskus, g. 1893), o ypač šią sritį išpuoselėjo Pivoša (Augustinas Gricius, g. 1899). Jam uoliai talkino Liūnė Janušytė. Panašios literatūros nevengė ir kai kurie „rimtieji" autoriai — A. Vienuolis, J. Savickis, J. Paukštelis, J. Grušas, P. Cvirka (romanas Frank Kruk 1934). K. Binkis išgarsėjo netgi masėse savo Tamošium Bekepuriu (1927).

Kitas specialus bruožas buvo vieno kito prašalaičio užsimojimas išbandyti savo jėgas grožinėje literatūroje. Čia tektų nurodyti žymųjį advokatą Simaną Bieliackiną ir gydytoją E. Landau, pasirašinėjusį E. L. Kauko slapyvardžiu ir sužadinusį tarp skaitytojų nemaža smalsumo. Valdžiai skaudžiausią feljetoną, sukėlusį tada sensaciją, periodinėje spaudoje parašė gyd. Eliziejus Draugelis, gerai apsidangstęs slapyvardžiu.

Nesveriant pagal meninius nuopelnus, beliktų tik priminti, kad įsipilietino nuotykių romanas, atstovaujamas Justo Pilyponio.

Dar yra grupė beletristų, kurie pradėjo kurti ir išleido vieną kitą knygą šiuo metu, bet suklestėjo po II pas. karo. Tai Jurgis Jankus, Nelė Mazalaitė, Juozas Kralikauskas, Marius Katiliškis. Iš dalies prie jų priklauso V. Ramonas, kuris visa savo meno jėga atsivėrė taip pat jau po karo.

8. Jaunosios kartos dramininkai

Įdomus bruožas šiai kartai, kad ji nesiveržė į dramos žanrą, kuriame pasiliko vyrauti ankstesnioji generacija. Tarp dramų, kurios susilaukė pasisekimo scenoje, iš šio laikotarpio yra K. Inčiūros Vincas Kudirka, A. Griciaus Palanga, V. Alanto Užtvanka ir Gaisras Lietuvoje, Juozo Cicėno Pamurys, Juozo Petrulio Prieš srovę. Dramų scenai davė Stasys Kapnys ir Stasys Laucius, amžiumi jau kiek vyresni. Į dramos žanrą suko Jonas Grinius, Antanas Rūkas ir dar keletas kitų. Kaip įdomybę, tektų priminti, kad bent poroj vietų vešėjo provinciniai dramaturgai; pvz. Vilkaviškyje buvo išsp. vietinio vaistininko Jono Skinkio eilė smagių komedijėlių, o Biržuose Stasio Žemaičio (kun. Henriko Prialgausko) apie dešimt kaimo vaidinimams taikytų dramų.

9. Vaikų literatūra

Nepriklausomybės metais tarpo vaikų literatūra. Senosios kartos rašytojas Pranas Mašiotas (1863–1940), vaikų literatūros klasikas, dabar davė net keliolika knygučių mažiesiems, parašytų švaria kalba ir skaidriu stilium. Porą knygų mažiesiems parašė Matas Grigonis (g. 1889), o ypač plačiai šioje srityje dirbo A. Giedrius (Antanas Giedraitis, g. 1892), drauge nenuilstamas ir iliustruoto laikraščio vaikams Saulutės redaktorius. Vaikams rašė nemaža kitų autorių — St. Zobarskas, Motiejus Lukšys, K. Jakubėnas, Jonas Kuzmickis, K. Binkis, B. Sruoga, S. Čiurlionienė, P. Tarasenka ir kiti. O šios literatūros klasiku iš jaunųjų gretų tapo Vytautas Tamulaitis (g. 1913) su tokiais savo pasakojimais kaip Skruzdėlytės Greitutės nuotykiai (1935).

10. Literatūros premijos

Vaikų literatūrai skatinti Lietuvos Raudonasis Kryžius buvo įsteigęs premiją. Iš kitų stambiausia buvo valstybinė literatūros premija, įsteigta 1935. Jos laureatai — I. Simonaitytė, L. Dovydėnas, J. Aistis, S. Nėris ir B. Brazdžionis. Be jų, buvo Sakalo leidyklos, Spaudos Fondo, Spindulio spaustuvės, Katalikų Veikimo Centro ir Ukmergės miesto visuomenės premijos literatūrai.

11. Periodika

Stambiausias literatūros žurnalas buvo Skaitymai (1920–23), kuriuos redagavo V. Krėvė, išskyrus tris paskutines knygas. Viso išėjo 24 knygos. Skaitymuose pirmą kartą atmušti buvo tokie stambesni kūriniai

kaip Vaižganto Dėdės ir dėdienės, Šatrijos Raganos Sename dvare, Krėvės Žentas, Maironio Kęstučio mirtis. Sustojus Skaitymams, F. Kirša redagavo Barą (1925) bei Pradus ir Žygius (1926–27). Porai metų prabėgus, spragą po jų užpildė Gaisai (1930–31), panašūs į ankstesnes Gaires (1923–24). Po Gaisų, kuriuos redagavo iš pradžių K. Puida, paskiau V. Krėvė, šis suredagavo 3 Skynimų numerius (1933). Bendros apimties žurnalams išsibaigus, nuo 1934 ėjo dvisavaitinės Literatūros Naujienos, kurias įst. ir ilgesnį laiką redagavo A. Rimydis. 1938 pradėtas leisti literatūros žurnalas Dienovidis.

Šalia šių ėjo tokie grupių žurnalai, kaip futuristų Keturi Vėjai (1924–27), kairiųjų aktyvistų Trečias Frontas (1930–31) ir naujosios kartos Piūvis (1929–30), apie kurį telkėsi J. Aistis, A. Miškinis ir kurio teoretikas buvo Petras Juodelis. Jie sakėsi, kad jiems su „Jakštu ir Tumu labiau pakeliui, nei su Sruoga ir Keturiais Vėjais". Žodžiu, buvo tai reagavimas prieš eksperimentus ir pasisakymas už meninę discipliną. Iš dalies panaši dvasia dvelkė J. Keliuočio redaguotame „naujosios literatūros almanache"—Granite (1930). Maždaug tą pat būtų galima tarti ir apie Liniją (1932).

Kiti bendro literatūrinio pobūdžio leidiniai buvo Dainava (1920) ir Gubos (1927). Kairieji po Trečio Fronto uždarymo susimetė apie Literatūrą (1936) ir Prošvaistę (1937–40).

Jeigu reikėtų ieškoti naujo kūrybinio akstino periodinėje spaudoje po minėto atoslūgio, tai pirma vieta čia atitektų Naujajai Romuvai (1931–40) ir jos redaktoriui Juozui Keliuočiui (g. 1902). Naujoji Romuva skelbė kūrybinį entuziazmą ir veržlumą, plačiai savo skiltis atverdama V. Europos naujiesiems sąjūdžiams ir kūrėjams. Vienas iš karštesnių bendradarbių šiame savaitraštyje buvo J. Herbačiauskas. Šiaip Naujoji Romuva skatino naująsias literatūros jėgas, nors jos lapuose rasime nemažą būrį ir vyresniųjų.

Apsčiai literatūros mokslui pasitarnavo universiteto periodiniai leidiniai, ypač Humanitarinių mokslų fakulteto Darbai ir Dienos (1939–40) ir Teologijos-filosofijos fakulteto Athaeneum (1930–38). Pagaliau geras pluoštas literatūrinės medžiagos įėjo į Lietuviškąją Enciklopediją, kurios pasirodė 9 tt. (1931–44).

Nemaža dėmesio literatūrai skyrė ir tokie mėnesiniai žurnalai kaip Židinys (1924–40), Vairas (1929–40) ir Kultūra (1923–41).

12. Literatūros kritika ir istorija

Anksčiau minėtuose literatūros leidiniuose telkėsi literatūros kritika. Iš senųjų narsus tebebuvo A. Jakštas, gyvai atsiliepdamas į literatūrinio gyvenimo įvykius — ligi pat moderniškiausių vėjų. Nors daugumas rašytojų jo mastą laikė sau negaliojančiu, tačiau norėjo būti Jakšto recenzuojami, nes tai patraukdavo publikos dėmesį. Pats Jakštas savo ankstesnes ir vėlesnes kritikas surinko į du stambius tomus (Mūsų naujoji literatūra 1923).

Skaitymuose ir kitur iškilo naujas vardas kritikoje — E. Radzikauskas. Po šiuo slp. slapstėsi Liudas Gira, savo straipsnius paskui sudėjęs į knygą Kritikos raštai (1927). Iš jaunųjų daugiausia literatūros kritikai atsidavė Kostas Korsakas (g. 1909), pasirašinėjęs J. Radžvilo slapyvardžiu. Jis atstovavo marksistinei linijai kritikoje. Savo straipsnius jis taip pat paskelbė atskiromis knygomis: Straipsniai apie literatūrą (1932), Kritika (1936), Rašytojai ir knygos (1940). Kurį laiką gyva buvo kalbinės kritikos rūšis, ypač atstovaujama J. Jablonskio. Dar ligi dabar iš tų dienų pasiliko tokie išsireiškimai vertinant grožinę literatūrą, kaip — „kalba sklandi, stilius sklandus". Prie tokių kritikų priklausė Antanas Vireliūnas ir Stasys Dabušis.

Ano meto periodinėje spaudoje pasitaiko gana daug Vytauto Bičiūno kritikos straipsnių. Kai kurie iš jų sudaro platesnes studijas, pvz. apie Vaižganto Pragiedrulius ir Krėvės Likimo kelius. Recenzijų ir kritikos rašė Vaižgantas, o ypač įžvalgių straipsnių davė B. Sruoga, žinomas ir B. Sirakūzino slp. Iš jo stambesnių rašinių minėtini Dainų poetikos etiudai (1927), Vaičiūno dramaturgija (1930) ir Lietuvių teatras Peterburge (1930). Nemaža filosofine ir literatūrine erudicija pasižymėjo J. Lindės-Dobilo literatūros kritikos straipsniai apie Vienažindį, Vydūną, Baranauską ir kt. Toliau tarp recenzentų ir kritikų randame Juozą Ambrazevičių (slp. — V. Kietis), Bernardą Brazdžionį, Joną Grinių, Stepą Vykintą, Juozą Keliuotį, Vincą Maciūną ir kt.* Tačiau tarp jų nebuvo nė vieno, kurio interesų laukas būtų pasitenkinęs kritika. Vieni ėjo į platesnes apybraižas, straipsnius ir studijas, o kiti į literatūros istoriją.

Pereinant prie literatūros istorijos, logiška pradėti nuo pačių pagrindų. Milžinišką darbą čia atliko Vaclovas Biržiška, 1924–39 išleisdamas Lietuvių bibliografiją, ap-

* Gausiomis recenzijomis bei literatūrinės kritikos straipsniais reiškėsi ir A. Vaičiulaitis (daugiausia Aug. Raginio slp.). *Red.*

ėmusią liet. leidinius ligi 1910. Tarp kitų Vc. Biržiškos to meto darbų minėtini Lietuviškų knygų istorijos bruožai (1930), Iš mūsų laikraščių praeities (1932) ir kt. Bibliografijoje veikliai reiškėsi Aleksandras Ružancovas ir Vytautas Steponaitis, faktinieji Bibliografijos Žinių redaktoriai (pirmasis 1928–41, antrasis 1941–44), taip pat ir Izidorius Kisinas, sudaręs platų Lietuviškų knygų sistematinį katalogą (1938), pravartų ir praktiškam reikalui.

Mykolas Biržiška davė Mūsų raštų istorija (ligi 1864, [2]1925) ir du savo straipsnių tomus Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos (1931–38). M-los reikalui jis parūpino Donelaičio, Baranausko, Ad. Mickevičiaus ir rinktinius senuosius liet. raštus. Rašė jis ir liet. dainų klausimais.

Juozas Tumas (Vaižgantas) paskelbė visą glėbį didesnių ir mažesnių rašinių (dalis jų išleista kaip Lietuvių literatūros paskaitos, draudžiamasis laikas; dalis įėjo į jo raštų paskirus tomus) apie Maironį, Baranauską, Vienažindį, Kudirką, S. Dovydaitį-Šiaulėniškį Senelį, Ivinskį ir daugelį kitų. Šalia didžiųjų rašytojų, jis atskleidė visą eilę mažiau žinomų spaudos darbininkų ir veikėjų ypač iš draudžiamojo laikotarpio. Kai kuriuos iš jų Tumas pavaizdavo kone beletristiniu spalvingumu.

Dar iš vyresniosios kartos autorių veikalų ar straipsnių apie paskirus liet. rašytojus ar apie vieną kitą liet. literatūros momentą yra paskelbę Antanas Alekna (monografiją apie Valančių 1923), Augustinas Janulaitis (apie Akelaitį, Daukantą, L. Jucevičių, Kipr. Zabitį-Nezibitauskį ir kt.), Konstantinas Šakenis (Aušra ir jos gadynė 1933), Motiejus Gustaitis (apie Tatarę, P. Kriaučiūną ir kt.), Prabočių Anūkas – Ansas Bruožis (apie M. Lietuvos rašytojus 1920).

V. Mykolaitis-Putinas davė pavyzdinių kritikos straipsnių apie Vydūną, Vienuolį, Vaižgantą, Krėvę, Gustaitį ir kt. Jo Naujoji lietuvių literatūra (išėjo tik I t., 1936) pradedama nuo priešaušrio ir baigiama rašytojais, pradėjusiais reikštis ligi spaudos atgavimo, tačiau nagrinėjami ir vėlesni tų autorių (Maironio, Vaižganto, Šatrijos Raganos) kūriniai. Iš įvairiomis progomis skaitytų viešų paskaitų V. Mykolaitis-Putinas paskelbė rinkinį Literatūros etiudai (1937).

Periodinėje spaudoje daug straipsnių iš literatūros davė Juozas Ambrazevičius (vėliau — Juozas Brazaitis). Dalis jų sudėti į jo knygą Lietuvių rašytojai (1938). Jis paskelbė plačią studiją apie Vaižgantą (1936) ir buvo paruošęs apie Maironį, tačiau pastarasis jo darbas nespėjo išvysti spaudos. Daug nusipelnė, spaudai paruošdamas kritišką Donelaičio Metų leidimą (1940) iš Karaliaučiaus archyvų rankraščių.

Jonas Grinius, nemaža straipsnių davęs periodinėje spaudoje, atskirai paskelbė dvi knygas: Milašius poetas (1930) ir Putino lyrika (1932).

Vincas Maciūnas paskelbė straipsnių daugiausia senosios liet. literatūros klausimais ir atskirai išleido stambų veikalą Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje (1939).

Motiejus Miškinis davė ilgesnių kritikos straipsnių ir liet. literatūros vadovėlį (1939). Savo apybraižas apie kitų tautų rašytojus (Byroną, Gogolį ir kt.) sudėjo į knygą Didžiųjų rašytojų siluetai (1936). Platų (5 dalių) mokyklai liet. literatūros istorijos vadovėlį (1930–34) parašė Zigmantas Kuzmickis. Dar minėtinos yra Juliaus Būtėno monografijos apie P. Višinskį (1936), Kudirką (1937) ir Žemaitę (1938), Aleksandro Merkelio išsami Vaižganto biografija (1934), Kazimiero Čibiro knyga apie M. Pečkauskaitę (1937), J. Balčiūno-Švaisto rašinys apie L. Jucevičių (1930), Vytauto Maknickio apie G. Landsbergį - Žemkalnį (1936) ir kt.*

Netrūko veikalų apie kitų tautų literatūras. Vladas Dubas, paruošęs įvadą į visuotinę literatūrą (1923, [3]1931), davė 2 tt. prancūzų literatūros istorijos (1929–30) ir išsamias monografijas apie Chateaubriandą (1925), Anatole France (1928) ir Voltaire (1932). Balys Sruoga parašė 2 tt. rusų literatūros istorijos (1931–33), baigdamas su Puškinu. Apie Puškiną plačią monografiją paskelbė Mykolas Banevičius (1934). Vokiečių literatūros istorijos I dalį (1931) paskelbė Juozas Eretas. Jis taip pat davė nuodugnią studiją apie Goethę ir keletą studijų apie vokiečių mistikus. Be to, jis paskelbė vertingą studiją Rėzos santykiai su Goethe (1938). Vladimiras Šilkarskis davė graikų literatūros istoriją (1938) ir pagrindinį veikalą Homeras ir graikų epinė poezija (1937). Platesnėmis įžangomis jis aprūpino Odisėjos ir Ilijados vertimus. Nachmanas Šapira paliko hebrajų literatūros istoriją ir tokias studijas, kaip Kaunietis Mapu (1928) arba Vilnius naujojoj žydų poezijoj (1935). Darbuose ir Dienose (II 1931) paskelbta plati jo studija Lietuva Neiduso kūryboje. Egiptologė Marija Rudzinskaitė-Arcimavičienė supažindino su senojo Egipto poezija. Ekonomistas Albinas Rimka išpopuliarino Rabindranato Tagorės kūrybą Lietuvoje. J. Lindė-Dobilas, gi-

* Minėtina ir Antano Vaičiulaičio studija Natūralizmas ir lietuvių literatūra (1936). *Red.*

lindamasis į meno filosofijos problemas, rašė apie H. Taine'ą ir B. Crocės estetiką (studija Ars cognoscens — Vairas 1931–32). Apie Taine'ą rašė ir J. Eretas.

13. Vertimai, literatūrinės įtakos ir ryšiai

Vertėjų patriarchu reikia laikyti provincijos gydytoją Jeronimą Ralį (1876–1921), davusį nepalyginamus Homero Odisėjos ir Ilijados vertimus. Didelį darbą atliko kun. Adolfas Sabaliauskas, išversdamas suomių tautos epą Kalevalą (1922). Juozas Balčikonis ir ypač Pranas Mašiotas savo vertimus taikė jauniesiems skaitytojams. Tarp kitų dažnų vertėjų randame P. Vaičiūną, K. Puidą, Jurgį Talmantą, Viktorą Kamantauską, Praną Povilaitį, Fabijoną Neveravičių ir kt. Motiejus Miškinis ypač sklandžiai ir reikliai išvertė Gogolio Mirusias sielas (1937). Tarp verčiamų autorių randame A. Mickevičių, Reymontą, Tolstojų, Maeterlincką, Londoną, Hamsuną, Ibseną, Shakespeare, Dantę, — jeigu jau suminėti keletą vardų. Arkiv. Juozapas Skvireckas baigė Šv. Rašto vertimą.

Kai kurie iš šių autorių turėjo įtakos vienam kitam liet. rašytojui. Maeterlincko pėdsakų galima jausti to laikotarpio liet. simbolistinėse dramose. Nesunku pastebėti Hamsuno nuotaikų vieno kito beletristikoje. Iš skandinavų veikė ir Ibsenas. Turime mėginimų rašyti taip kaip Tagorė arba kaip vokiečių ekspresionistai. Viename kitame jaučiama Dostojevskio dvasia. Buvo minėtas Majakovskio pavyzdys keturvėjininkams. Jauniausios kartos kai kurie poetai labai akyliai skaitė tokius rusų lyrikus kaip Pasternakas ir Achmatova, arba prancūzų simbolistus ar amerikiečių Poe. Įdomu, kad iš amerikiečių rašytojų porai lietuvių beletristų truputį atsiliepė Sinclair, Pearl Buck ir Hemingway. Būta tokių, kurie dairėsi į vad. ‚dialektinį realizmą' (vėliau — socialistinį realizmą). Artimai jaučiamas buvo A. Mickevičiaus genijus, nors dabar jau ne įtakos prasme, o kūrybos didybe ir Lietuvos vaizdu. Esama Biblijos pėdsakų. Būtų galima sužymėti ir daugiau tokių susilietimų, pvz., su prancūzų beletristais, su senaisiais graikais, ar oriento poezija. Paskesniais metais kone madingas tapo Rilke, palikęs savo aiškios įtakos.

Jauniausioje kartoje jaučiama ir vyresniųjų liet. rašytojų įtaka: Putino, Sruogos, keturvėjininkų ir į pabaigą — prancūziškai rašiusio Milašiaus. Putinas savo Rūpintojėliu iškėlė tautodailės temą, kuri vėliau liet. lyrikoje konkuravo su liaudies dainų poveikiu. Tačiau kaip matyti iš Aisčio, Miškinio ar Nėries poezijos, stipriai tebeveikė ir liaudies dainos, dabar daugiau pasigaunant jų išraiškos meistriškumo. Dar vienas savas, ilgainiui vis plačiau jaučiamas susižavėjimas, buvo Čiurlionio menas, kurio ženklų apstu ano laikotarpio poetuose ir vėlesniuose (svetur — J. Bradūno ir kitų lyrikoje, J. Gliaudos beletristikoje, o Lietuvoje dabar — J. Degutytės, J. Vaičiūnaitės, E. Mieželaičio ir kitų lyrikoje). Beje, poroj beletristų galima rasti pasimokymo iš Donelaičio ir Valančiaus stiliaus.

Kitų kraštų rašytojai Lietuvą pasiekė ne vien knygomis, bet ir patys. Iš jų Thomas Mann Nidoje turėjo savo vilą, kur vasarodavo, ligi Vokietijoje įsigalėjo naciai. Nobelio laureatas I. Buninas skaitė savo kūrinius Kauno teatre. Gan gausiai lankėsi rašytojai iš Prancūzijos: Jules Romains, Marc Chadourne, Maurice Bedel, Luc Estang ir Jean Mauclère, kuris savo romanams ėmė lietuviškų siužetų ir paskelbė veikalą apie lietuvių literatūrą (Panorama de la littérature lithuanienne contemporaine 1938). Užsimezgė platesni ryšiai su latvių ir estų rašytojais. Pvz., Lietuvoje viešėjo tokie žinomi estų autoriai kaip Tuglas, Metsanurk, Kivikas ir Kangro. Estų poetas Aleksis Rannit visai įsikūrė Lietuvoje ir paskui daug nusipelnė, skleisdamas kitomis kalbomis Čiurlionio garsą ir reikšmę. Iš italų su Lietuva artimai buvo susigyvenęs Giuseppe Salvatori. Iš Prancūzijos atvykdavo Milašius, kuris, be įvairių straipsnių apie Lietuvą prancūzų kalba, išvertė liet. dainų ir ypač lietuviškų pasakų, sudariusių 2 tt. ir paskui net patekusių į prancūzų mokyklas.

Be šių asmeninių išvykų Lietuvon, o ieškant jų nesunkų būtų surasti ir daugiau, lietuviams netrūko ryšių ir pažinčių su tokiais rašytojais kaip Giovanni Papini, Balmontas, Gorkis, Romain Rolland, Paul Claudel, Pierre Benoit (jis galvojo vienai savo herojei duoti Aldonos vardą — mat, visos jos prasidėdavo raide A), François Mauriac ir kt. Ypač daug pažinčių turėjo Jurgis Baltrušaitis tarp rusų rašytojų (garsusis B. Pasternakas yra buvęs jo sūnaus namų mokytoju).

Nors negausiai, rodėsi lietuvių raštai kitomis kalbomis. Iš ano laikotarpio turime vertimų į tokias kalbas kaip latvių, švedų, rusų, lenkų, prancūzų (Tysliava), esperanto (lietuvių poezijos antologija, taip pat liaudies dainų rinkinys), hebrajų (lietuvių literatūros antologija, kurioje susitelkta ties Krėvės kūryba), anglų (U. Katzenelenbogen, The Daina, an anthology 1935), italų (Giuseppe Morici, Canti populari Lituani 1925, ^{2}1930), vokiečių (H. Engert, Aus

litauischer Dichtung 1935, [2]1938). V. Jungferis plačiai nagrinėjo lietuvių literatūrą savo nuodugniame veikale Litauen, Antlitz eines Volkes (1932) ir parengė vertimų rinkinį Litauischer Liederschrein (1939).

14. Rašytojų centrai

Literatūros centras tuomet buvo Kaunas. Retesni buvo tie, kurie gyveno provincijoje — A. Vienuolis, Šatrijos Ragana, M. Gustaitis, Butkų Juzė, A. Giedrius, J. Jankus ir dar būrelis kitų. Kai kurie paliko Kauną, baigę ten studijas ir iškeliavę mokytojauti (V. Ramonas, P. Orintaitė, S. Nėris). Kaune nuo 1932 veikė Lietuvių rašytojų draugija, kuri turėjo apie 100 narių ir kuriai (ligi 1944) pirmininkavo I. Šeinius, Vaižgantas, V. Mykolaitis-Putinas, J. Grušas, L. Gira, B. Brazdžionis ir F. Kirša.

Kaune telkėsi ir tokie leidėjai kaip universitetas, švietimo m-ja, Šv. Kazimiero d-ja, Spaudos Fondas, Sakalas ir kt. Grožinės literatūros leidimą ypač išjudino Sakalo dir. Antanas Kniukšta savo energija ir supratingumu. Kitur apsčiau knygų spausdinta Marijampolėje, Tilžėje, Klaipėdoje, o pradžioje Vilniuje.

Lenkams užėmus Vilnių, knygų leidimas ten nuseko, tačiau išliko rašytojų būrelis — Rapolas Mackonis (Mackevičius), Juozas Kėkštas, Ona Miciūtė, vertėjas Antanas Valaitis, o iš seniau ten buvo M. Šikšnys.

Minske ir Maskvoje buvo susisukę raštingesni lietuviai komunistai, „revoliuciniai proletariniai lietuvių rašytojai" (kaip rašo Liet. Mokslų akademijos išleistoji Liet. literatūros istorija III:2). Stalino represijos laikais jų „veikla nuo 1938 vidurio faktiškai buvo likviduota", o pati „revoliucinė proletarinė lietuvių literatūra buvo net visiškai nuvertinta". Kaip tame pat veikale nurodoma, dalis tų darbuotojų likviduota. Pvz., apie ten veikusius Dabulevičių ir Pauliukevičių skaitome tuos pat žodžius: „ . . . kaip asmenybės kulto padarinių auka, žuvo 1938 m."

Užtat dėkingas lietuvių rašytojų plotas buvo JAV, kur tada buvo Jonas Kmitas, Kazys Karpius, Julius Baniulis, Rokas Židžiūnas, Leonardas Šimutis, Kleofas Jurgelionis, Antanas Tulys, Juozas Tysliava, Seirijų Juozas, Pr. Bajoras, Meškuitis (kun. Pr. Vasiliauskas), Vincas Nagornoskis, Antanas Milukas, Marija Sims, Rojus Mizara ir kt. Venancijos Ališas buvo įsikūręs Brazilijoje.

*

1918–1940 neilgas laiko tarpas nei valstybės, nei tautos, nei meno gyvenime. Tačiau jokiame kitame periode per tokį trumpą laiką nesusikrovė liet. literatūroje tiek pagrindinių kūrinių, kaip per tuos 22 metus. Kad neskambėtų šis įvertinimas kaip subjektyvus, paimkime rezultatus grynai daiktiškai. Tada pasirodė Vaižganto Pragiedruliai ir Dėdės ir dėdienės, Maironio baladės, Šatrijos Raganos Sename dvare, V. Krėvės Skirgaila, Žentas, Raganius ir Šiaudinės pastogės naujos apysakos, A. Vienuolio ir J. Savickio beletristika, Putino Tarp dviejų aušrų ir Altorių šešėly, B. Sruogos Milžino paunksmė, K. Binkio, F. Kiršos ir J. Tysliavos poezija, I. Simonaitytės Aukštųjų Šimonių likimas, J. Aisčio, B. Brazdžionio, A. Miškinio, S. Nėries, J. Grušo, P. Cvirkos, L. Dovydėno ir kitų kūryba. Beliktų tik pridurti, kad ir „socialistinio realizmo" šalininkai savo stipriausius veikalus turi iš anų metų. Su 1940 okupacija tas literatūros suklestėjimas staiga užlūžo.

Bibliografijos žinios 1928–44; *K. Binkis* (red.), Vainikai, naujesniosios poezijos antologija 1921; ('') Antrieji vainikai 1936; *(J. Brazaitis) J. Ambzevičius,* Lietuvių rašytojai 1938; ('') Nepriklausomos Lietuvos literatūra (Aidai 2 1968); *(A. Čipkus) A. Nyka-Niliūnas,* Nepriklausomos Lietuvos poezija (Aidai 24–25 1949); *(A. Dambrauskas) A. Jakštas, Mūsų* naujoji literatūra 1923 (2 tt.); *(L. Gira) E. Radzikauskas,* Kritikos raštai 1928; *V. Jungfer,* Litauen, Antlitz eines Volkes 1938 ([2]1948); *I. Kisinas,* Sistematinis lietuviškų knygų katalogas 1938; *Z. Kuzmickis,* Lietuvių literatūra V (XX a.) 1934; Lietuvių beletristikos antologija I (red. B. Brazdžionis), II (red. B. Brazdžionis ir B. Babrauskas) 1957–65; Lietuvių poezija I (red. V. Vanagas), II (red. V. Galinis) 1967; Lietuvių poezijos antologija (red. J. Aistis ir A. Vaičiulaitis) 1951; *Lietuvos Mokslų Akademija,* Lietuvių literatūros istorija II–III 1958–65; *J. Masilionis,* Lietuvių literatūra IV 1960; *J. Mauclère,* Panorama de la littèrature lithuanienne contemporaine 1938; *V. Mykolaitis,* Literatūros etiudai 1937; ('') Naujoji lietuvių literatūra 1936; *P. Naujokaitis,* Lietuvių literatūra 1948; *A. Vaičiulaitis,* Dvidešimties metų lyrika (Židinys 5/6 1938); ('') Outline History of Lithuanian Literature 1942; *S. Vykintas,* Naujosios mūsų literatūros keliai (kolektyviniame leidinyje Lietuva 1918–1938, 1938).

LIETUVIŲ LITERATŪRA SVETUR

ANTANAS VAIČIULAITIS

II pas. karui baigiantis, nemaža lietuvių rašytojų atsidūrė V. Europoje. Daugiausia jų susimetė Vokietijoje, smulkesnis būrelis Austrijoje. Tarp jų buvo ir lietuvių literatūros klasikai Vydūnas, V. Krėvė (Austrijoje), F. Kirša. Su vyresniaisiais ir prieaugliu Lietuvių rašytojų d-jos sąrašas svetur pasiekė arti šimto narių. Kolektyvus jų pasirodymas buvo metraštis Tremties metai (1947), redaguotas B. Brazdžionio ir sutelkęs šešiasdešimt su viršum rašytojų. Vokietijoje veikė knygų leidyklos, buvo ruošiami literatūros vakarai ir šventės, skiriamos premijos, statomi dramos spektakliai. Po maždaug 5 m. daugumas rašytojų pakėlė sparnus į užjūrius. Keletas per Lamanšo kanalą pasiekė Angliją, kitas būrelis išvyko į Australiją, o daugiausia nusėdo Amerikoje, kur nuo seniau gyvenančius jie rado K. Jurgelionį, J. Kmitą, A. Tulį, K. Karpių, J. Tysliavą. Dar neseniai, karo laikais, Amerikoje buvo miręs Julius Baniulis (1880–1943), vienas iš stipresnių Amerikoje rašiusių liet. lyrikų (Vaizdaivaizdeliai ir eilės prozoje 1919, Ašaros ir džiaugsmas 1920), kurio geriausia poezija tačiau pasiliko atskira knyga neišspausdinta.

1. Vyriausieji ir vyresnieji

Tiek Vokietijoje, tiek paskui Amerikoje ir kitur gyvai reiškėsi ir patys vyriausieji, kurių pirmieji žingsniai literatūroje siekė dar XIX a. pabaigą ar XX a. pirmą dešimtmetį. Vydūnas paskelbė savo knygą Kalėjimas-laisvėjimas (1947), kur yra įdomios autobiografinės medžiagos. Jonas Kmitas (Kaz. Urbonavičius) davė savo stambiausią veikalą — apysaką Vytis ir erelis (1946). Kleofas Jurgelionis vėl atkuto ir paliko gerą pluoštą poezijos periodinėje spaudoje. V. Krėvė dirbo prie savo ilgų metų svajonės – biblinio pasakojimo Dangaus ir žemės sūnūs (I dalis, Žemės vingiais, išsp. 1949), kurių tačiau neprivedė prie galo. Veikalo dvi dalys ir eilė fragmentų buvo paskelbta pomirtiniame Krėvės raštų leidinyje ir sudarė stambų VI jų tomą (1963). Ignas Šeinius Švedijoje sukūrė naujos beletristikos, kuri sudėta pomirtinėn knygon Vyskupas ir velnias (1959). Jurgis Savickis gausiai rodėsi ir periodinėje spaudoje ir tokiomis stambiomis knygomis, kaip Šventoji Lietuva (1952) ir dienoraštinis 2 tt. veikalas Žemė dega (1956–57). Iš jo novelių susidarė rinkinys Raudoni batukai (1951), tačiau dalis jų liko laikraščių skiltyse. Iš amžininkų Juozas Švaistas (Balčiūnas) susirado naują sritį — knygnešius (Knygnešių pėdsakais 1955) ir tokius XIX a. veikėjus kaip Kudirką (Jo sužadėtinė 1959) ir knygnešių organizatorių kun. M. Sidaravičių (Žiobriai plaukia 1962). Petras Tarulis (J. Petrėnas), dabar jau pamiršęs futurizmo mokyklą ir stilių, grįžo į nuosaikų realizmą, išspausdindamas apysakų knygą Žirgeliai padebesiais (1948) ir savo plačiausiai užsimotą knygą — romaną Vilniaus rūbas (1965). Juozas Mikuckis teberašė savo jautrią lyriką, nors ir nepasiekdamas savo ankstyvojo spontaniškumo (Lyrikos kraitis 1954, rinktinė Derliaus vainikas 1964). Iš amžininkų Antanas Giedrius (Giedraitis) reiškėsi vaikų literatūroje.

Atskirai tenka suminėti keletą autorių, svetimoje padangėje parodžiusių naują dimensiją. Mykolas Vaitkus, po II pas. karo atėjęs su keliomis savo lyrikos knygomis, (Vienatvėje 1952, Aukso ruduo 1955, Nuošaliu taku 1956, Alfa ir omega 1963, Šerkšno sidabras 1965, Dienoraštis 1966) atsiskleidė naujai sričiai — atsiminimams, kurie žavi savo medžiaga, stiliumi, kalbos švarumu ir tono grakštumu. Kai kurie atsiminimai turi įdomios medžiagos ir literatūros istorijai — apie Maironį, S. Čiurlionienę ir kt. Nemažoje pokario memuarų literatūroje M. Vaitkus savo gausiais tomais iškopė į pačias viršūnes. Tai nauja jo raštų teritorija (Mistiniame sode 1957, Su Minija į Baltiją 1962, Baltijos gražuolė 1963, Šiaurės žvaigždė 1963, Per giedrą ir audrą 1965, Nepriklausomybės saulėj 1968). Faustas Kirša pakilo visu savo poezijos ūgiu, sukurdamas savo naujuose rinkiniuose (Tolumos 1947, Šventieji akmenys 1951) tokius nuoširdžius ir artimai išgyventus eilėraščius kaip Smūtkelis ir Laiškas obelaitėms. Gyvendamas svetur, jis naujomis giesmėmis papildė savo Pelenus. Juzės Augustaitytės-Vaičiūnienės lyrika (Skeveldros 1946, Žvaigždėtos naktys 1952, Ant aukuro laiptų 1961) įgavo natūralaus spalvingumo ir erdvaus mosto, gi Stasio Santvaro — giliai pajausto išgyvenimo (Laivai palaužtom burėm 1945, Atidari langai 1959, Aukos taurė 1962). Juozas Tysliava, neišbrisdamas iš savo žurnalistinių rūpesčių, vis grįždavo prie savo paminklo išnykusiai prūsų giminei — Tėve mūsų, kuris buvo paskelbtas literatūros metraštyje Gabija (1954). Tai istorinė J. Tysliavos

poezijos tema. Iš senesnių amerikiečių kaip puikus pasakotojas realistas iškilo Antanas Tulys, ypač novelių knygoje Tūzų klubas (1960).

Su naujais savo poezijos rinkiniais (Nemuno ilgesys 1947, Pilnatis 1948, Sesuo buitis 1951, Kristaliniam karste 1957) atėjo Jonas Aistis, palinkęs į lyrines išvykas ir prozoje — Milfordo gatvės elegijose, kurios rodėsi periodinėje spaudoje. Savo knygoje Apie laiką ir žmones (1954) jis pažėrė įdomių atsiminimų apie tokius rašytojus, kaip K. Binkis ir A. Miškinis. Nusipelnė Aistis ir suredaguodamas J. Baltrušaičio lietuviškai rašytąją kūrybą (1948). Jis suredagavo ir liet. partizanų dainas (Laisvės kovų dainos 1962).

Bernardas Brazdžionis su nauju savo poezijos rinkiniu pasirodė, vos spėjus nutilti patrankoms. Tai — Svetimi kalnai (1945). Po to paskelbęs dar porą rinkinių (Šiaurės pašvaistė 1947, Didžioji kryžkelė 1953), savo lyrikos knygoje Vidudienio sodai (1961) jis pažvelgė į pasaulį nuskaidrėjusiu žvilgsniu.

Iš to pat laikotarpio, Petronėlė Orintaitė, šalia beletristikos (Marti iš miesto 1948, Grožvylės meilė 1955), paskelbė naujos lyrikos (Šulinys sodyboj 1950), pasirodė su epine poezija (Tafilė nuo Kražantės 1959), o Balės Vaivorytės (Voveraitės) slapyvardžiu kūrė vaikams. Be to, atskira knyga išleido atsiminimus apie Salomėją Nerį, drauge apžvelgdama jos laikus ir kitus rašytojus (Ką laumės lėmė 1965). Gražina Tulauskaitė pasirodė su dviem naujomis savo poezijos knygomis (Po svetimu dangum 1951, Rugsėjo žvaigždės 1957), jose, kaip ir anksčiau, santūri, atvira ir klasiškai aiški. Tos pat kartos Benediktas Rutkūnas, po ilgesnės pertraukos (Sparnus numeta paukštės 1947) išsp. lyrikos rinkinį Mėlyna diena (1967), kur poetas vis toks gaivus ir lakus, kaip ir ankstyvesnėje savo poezijoje. Brazilijoje gyvendamas Venancijus Ališas (Aleksandras Arminas) paskelbė savo eilėraščių knygas Pietų kryžius (1948) ir Cascata Cristalina (1953), kur atsispindi klasiškas skaidrumas, lengvas simbolizmas ir metafizinis susimąstymas. Tarp kitų amžininkų su naujais poezijos rinkiniais atėjo Petras Babickas (g. 1903; Svetimoj padangėj 1947), Pranas Naujokaitis (g. 1905; Akmens širdis 1960), Petras Pilka (g. 1908; Žvaigždžių ieškojimas 1950), Antanas Rūkas (1907–1967; Bokštai, meilės ir buitis 1951, Mano tautos istorija 1966), Tyruolis (Alfonsas Šešplaukis, g. 1909; Kelionė 1950, Sacra via 1961, Metų vingiai 1963) ir kt.

Vis dar pasilikdami anoje kartoje, turime du netikėtai atėjusius. Vienas jų — filosofas Antanas Maceina (g. 1908), nors nuo senų dienų rašė poeziją, su savo lyrikos rinkiniu Gruodas pasiskelbė (A. Jasmanto spv.) tik 1965. Antras liet. poezijos naujokas Antanas Gustaitis (g. 1907), savo rinkiniais Anapus teisybės (1956) bei Ir atskrido juodas varnas (1966) nusipelnė liet. satyrinės poezijos klasiko vardą.

Iš tų, kurie su savo kūryba jau buvo pasirodę kiek anksčiau Lietuvoje, bet į viršūnes iškilo tik svetur, pirma vieta atitenka Henrikui Radauskui. Vengdamas liet. lyrikos eleginės tradicijos, jis savo lyrikoje žymisi žodžio tikslumu ir formos atbaigtumu. Nuo klasiško aiškumo eidamas ligi simbolizmo ir surrealizmo, jis paskesnėje savo poezijoje vis labiau artėjo į modernią tartį. Todėl jis galėtų priklausyti prie negausaus mūsų modernistų rašytojų būrelio, kuriame iš dalies tilptų A. Škėma, A. Nyka-Niliūnas, A. Mackus, K. Ostrauskas ir dar vienas kitas. Visu savo ūgiu lietuvių lyrikoje H. Radauskas išsitiesė pirmame pokariniam rinkinyje Strėlė danguje (1950), po kurio ėjo Žiemos daina (1955). Rinkinys Eilėraščiai (1965) apima tris ankstesnes jo knygas ir vieną naują — Žaibai ir vėjai.

To pat amžiaus grupei priklauso Kotryna Grigaitytė (g. 1910), savo pokarinėje poezijoje (Paslaptis 1950, Rudens sapnai 1963) pasilikusi tokia pat, kaip ir anksčiau, jautri, moteriškai švelni ir grakšti. Yra davusi ir beletristikos (Veidu prie žemės 1962). Porą poezijos rinkinių (Beržai vėtroje 1952, Žingsniai takeliu 1966) paskelbė Audronė (Ona Balčiūnienė (g 1913). Leonardas Žitkevičius (g. 1914) žymisi kaip humoro ir satyros autorius, Runcės Dandierino ir Balio Pavabalio slapyvardžiais išleidęs rinkinius Šilkai ir vilkai (1950) ir Vizijos prie televizijos (1957). Kritika yra atkreipusi dėmesį, kad jis yra parašęs gražių ir įprastinės lyrikos posmų (Daiktai ir nuorūkos 1954).

2. Naujoji poetų generacija

Taip prieiname prie tų, kurių ne vienas pirmus žingsnius išbandė dar Lietuvoje, bet savo žodį tarė jau svetur. Metodo atžvilgiu patogiausia pradėti nuo „žemininkų", kadangi čia turime kolektyvą — ir dar su pabrėžta savo misija. Šios grupės antologija Žemė (1951), kurią suredagavo K. Bradūnas, turi Juozo Girniaus įvadą: Žmogaus prasmės žemėje poezija. Tuo būdu pabrėžtas problematinis ir metafizinis „žemininkų" bruožas, nors jis ne

visiems kolektyvo dalyviams lygiai tinka. Drauge buvo tai tarsi atsiribojimas nuo eleginės liet. lyrikos tradicijos ir noras išsakyti dabarties žmogaus situaciją ir tragediją. Taigi jų poezijoje galima rasti ir autentiškų egzistencialistinės srovės žymių (A. Nyka-Niliūnas). Be suminėtųjų, Žemėje dalyvavo J. Kėkštas, H. Nagys ir įdėta per karą Žemaitijoje žuvusio Vytauto Mačernio (1920–1944) poezijos. Jį būtų galima laikyti „žemininkų" pirmataku, nes savo „Vizijose" ir sonetuose jis atspindėjo tą būtinę laikyseną ir poetinį toną, kuris vėliau būdingas kai kurių „žemininkų" lyrikai. V. Mačernio kūrybinį palikimą surinkęs 1961 išleido „žemininkų" judintojas K. Bradūnas. Antras kolektyvus užsimojimas po Žemės antologijos buvo neperiodinio laikraščio Literatūros Lankų leidimas (1952–59). Kolektyvo saitams atslūgus, laikraštis sustojo.

Vyriausias pagal metus iš Žemės poetų yra Juozas Kėkštas (g. 1915), paskelbęs keletą savo poezijos rinkinių — Rudens dugnu (1946), Staigus horizontas (1946; abiejų rinkinių 2. leidimas: Diena naktin 1947), Ramybė man (1951), Etapai (1953). Juose atsišaukia dabarties žmogaus nerimas ir tragedija. Geriausiuose savo eilėraščiuose J. Kėkštas palinkęs į taupią išraišką, po kuria tačiau jaučiama išvidinė įtampa.

Kazys Bradūnas (g. 1917), su pirmu savo rinkiniu (Vilniaus varpai 1943, ^{2}1947) spėjęs išeiti dar Lietuvoje, yra gausiausias „žemininkų" poetas. Jo knygose (Maras 1947, Apeigos 1948, Devynios baladės 1955, Morenų ugnys 1958, Sidabrinės kamanos 1964) atsiskleidžia žemės mistika, senovinės savo giminės regėjimas ir kerėtojo burtažodžiai. Tai jo eilėraščiams, kurie dažniausiai trumpi savo išoriniu pavidalu, teikia itin originalią gaidą. Kiek išsiskiria Sonatos ir fugos (1967), kur paimta tema iš meno pasaulio — susitikimai su Čiurlioniu.

Henriko Nagio (g. 1920) lyrikai (Eilėraščiai 1946, Lapkričio naktys 1947, Saulės laikrodžiai 1952 ir Mėlynas sniegas 1960) būdinga emocinė įtampa, primenanti ekspresionizmo poetus, o taip pat žodžio ir sakinio spalvingumas. Drauge jo poezijoje esama epinio mosto ir erdvumo. Mėlyname sniege pirminė jo lyrikos pakrova aprimsta ir išsilieja į ramesnius, plačius posmus.

Alfonsas Nyka-Niliūnas (Čipkus, g. 1919) pasirodė su trimis lyrikos knygomis (Pradimo simfonijos 1946, Orfėjaus medis 1953 ir Balandžio vigilija 1957). Jo kūrybai savitas yra išdidus būties tragedijos pajautimas, metafizinis jos išgyvenimas ir herojinė laikysena. Šiuo bruožu jis artimas egzistencializmui. Kitas jo poezijos bruožas yra prarastų vaikystės dienų ilgesys — „vaikystės saulės amžinos". Paskutinėje knygoje pastebimas didesnis polinkis į estetizmą ir formos įvairumą. Pirmuose dviejuose rinkiniuose jam, kaip ir V. Mačerniui, būdingi ilgi eilėraščiai, kurių pavyzdžio abu galėjo nusižiūrėti iš O. Milašiaus.

„Žemės" grupei besistiprinant savo pozicijose, lygiagrečiai augo gerokas būrys kitų poetų. Knygų skaičiumi iš jų gausiausias yra Vladas Šlaitas (g. 1920; Žmogiškosios psalmės 1949, Ant saulėgrąžos vamzdžio 1959, Be gimto medžio 1962, Antroje pusėje 1964, Širdies paguodai 1965, 34 eilėraščiai 1967), kurio lyrikos stiprybė yra visiškas jos paprastumas, natūralumas ir nuotaikingumas. Jonas Mekas (g. 1922) užėmė išskirtinę vietą Semeniškių idilėmis (1955), kuriose ryškiais sugestyviais vaizdais apdainuoja savo vaikystės vietas, žmones ir jų triūsą. Jei idilėse J. Mekas pasireiškė kaip melodingo epo poetas, tai kituose savo dviejuose rinkiniuose (Gėlių kalbėjimas 1961 ir Pavieniai žodžiai 1967) jis prisistatė kaip subtilus lyrikas. Nors amžiumi vyresnis, Leonardas Andriekus (g. 1914) įsistiprino truputį vėliau, paskelbdamas tris savo poezijos knygas (Atviros marios 1955, Saulė kryžiuose 1960 ir Naktigonė 1963). Be to, atranka iš jų pasirodė angliškai (Amens in Amber 1968). Pradėjęs daugiau pranciškoniškų vizijų nuotaikomis, savo lyrikos turiniu jis paskui palinko į liet. tautodailės simbolius ir savo žemės peizažą, kuris jį nuvedė paskui ir į istorines temas.

Toliau tarp tos generacijos poetų randame Vincą Kazoką (g. 1919), Praną Kozulį (g. 1917), Balį Rukšą (g. 1920), Balį Auginą (g. 1917), Alfonsą Gricių (1924), Eugenijų Gruodį (Praną Gudaitį), Vincą Joniką (g. 1918), Medardą Bavarską (g. 1924), Juozą Kruminą (1914–1951) ir kt. Stiliaus atžvilgiu visi jie daugiau tradiciniai poetai. Iš jų Jurgis Blekaitis (g. 1917; Vardai vandenims ir dienoms 1954) išsiskiria savo lyrikos moderniu braižu.

Vyrų gretoms gražiai atliepė moterys poetės. Julija Švabaitė (g. 1921) savo lyrikoje pagauna tokias temas, kaip namai, tremtis, žemė, tėvas, vienatvė ir mirtis (Vynuogės ir kaktusai 1963). Elena Tumienė (g. 1920) pasuko į Lietuvos istorines figūras (Karaliai ir šventieji 1957). Birutė Pūkelevičiūtė (g. 1923) Metūgėse (1952) davė poezijos prozoje. Eilėmis parašė dramą Aukso žąsis (1965). Nemažo susidomėjimo susilaukė jos romanas Aštuoni lapai

(1956). Poezijos savo pasakose vaikams yra įpynusi Sonė Pipiraitė (g. 1913).

Drauge žengė jauniausia poečių karta. Tai Vitalija Bogutaitė (g. 1934), Danguolė Sadūnaitė (g. 1931), Liūnė Sutema (Zina Nagytė-Katiliškienė, g. 1927; Bevardė šalis 1966 ir kt.), Sesuo Jurgita (Saulaitytė) ir kt. Kita vienuolė, sesuo Antanina (Daiva Nauragytė, g. 1934) savo lyriką skelbė periodinėje spaudoje.

Tarp moterų, kurios išleido savo lyrikos rinkinius, dar turime Nerimą Narutę (Kazimierą Bulsienę), Aldoną Nasvytytę, Stasę Prapuolenytę, Danutę Paškevičiūtę, Stasę Šakytę ir Aldoną Baužinskaitę-Kairienę.

Periodinėje spaudoje su savo poezija reiškėsi Pranas Visvydas, Pranas Stelingis (g. 1924), Česlovas Obcarskas (g. 1929) ir kt.

Iš jauniausiųjų poetų kilo nauja karta, kurios siekimus norėjo nusakyti Algimantas Mackus (1932–1964), vienam savo rinkiniui duodamas vardą Neornamentuotos kalbos generacija (1962; kitas jo rinkinys — Jo yra žemė 1959). Jo lyrikoje atsišaukė tarp dviejų pasaulių atsidūrusios kartos situacija ir veržimasis. Jis pats savo meno viršūnę pasiekė pomirtinėje knygoje Chapel B (1965). Buvo tai naujas lietuvių poezijos balsas, paskutinis iš jaunųjų gretos toks stiprus — ir taip staiga nutilęs.

3. Beletristai

Šio skyriaus pradžioje minėjome V. Krėvės, J. Švaisto, P. Tarulio, A. Tulio ir dar vieno kito beletristo naująją kūrybą. Tarp tų, kurie jau Lietuvoje buvo susidarę vardą, Fabijonas Neveravičius dabar mažiau reiškėsi (Dienovidžio sutemos 1949). Vytautas Alantas (g. 1902) davė du romanus — Pragaro pošvaistės (1951) ir Tarp dviejų gyvenimų (1960). Liudas Dovydėnas pasaulin paleido Per Klausučių ulytėlę (1952), Naktys Karališkiuose (1955) ir dar porą knygų. Trejetą naujų romanų (jų tarpe Uždraustą stebuklą, kuris išleistas ir angliškai) sukūrė Stasius Būdavas, o gražių novelių davė Stepas Zobarskas (Savame krašte 1946). S. Zobarskas, taip pat ir Vytautas Tamulaitis parašė keletą knygų vaikams*).

Šiems betriūsiant, svetur ant savo kojų atsistojo du beletristų būriai. Vienam iš jų priklauso tie, kurie jau buvo žinomi Lietuvoje. Dabar tarp jų išsyk iškilo Vincas Ramonas, (g. 1905), paskelbdamas romaną Kryžiai (1947, išleistą ir angliškai — Crosses 1954). Nemaža ginčų išjudino tezinis šio romano pravedimas. Panašiu taku autorius ėjo ir kitame savo romane — Dulkės raudonam saulėleidy (1951). Nežiūrint tezės, V. Ramonas pasirodė kaip akylas tikrovės stebėtojas, geras psichologas ir sklandaus žodžio meistras. Šios savybės atsispindi ir jo apysakų knygoje Miglotas rytas (1961).

Jurgis Jankus (g. 1906) jau Lietuvoje atkreipė į save dėmesį romanais Egzaminai (1938) ir Be krantų (1938). Svetur jis iškilo, kaip vienas iš našesnių autorių su tokiais naujais veikalais, kaip Naktis ant morų (1948), Paklydę paukščiai (1952), Namas geroj gatvėj (1954) ir kt. Be to, jis vėl grįžo prie dramos (Peilio ašmenimis 1967). Kaip beletristas, J. Jankus turi įgimtą pasakotojo talentą, įdomią intrygą, yra įžvalgus psichologas ir išsilaiko tradicinio realizmo ribose. Visos šios savybės puikiai susibėga apsakyme Velnio bala iš rinkinio Pirmasis rūpestis (1951).

Nelė Mazalaitė (g. 1907) taip pat jau buvo spėjusi su keliomis savo knygomis išeiti Lietuvoje. Svetur ji ištobulino savo pamėgtąjį žanrą — legendas. Savo rinkiniais Legendos apie ilgesį (1948), Gintariniai vartai (1952) ir Miestelis, kuris buvo mano (1966) ji atsiskleidė kerinčiu žodžiu, išvidine šiluma ir romantišku savo žemės ilgesiu bei poetiniais regėjimais. Drauge ji į savo meną įaudė tautos tragediją ir lūkesčius. N. Mazalaitės legendos pasižymi išraiškos taupumu ir vaizduotės išradingumu. Šalia legendų, ji yra davusi keturis romanus (Mėnuo vadinamas medaus 1951, Saulės takas 1954, Negestis 1955, Piūties metas 1956).

Juozas Kralikauskas (g. 1910) Lietuvoje pasirodė su viena savo beletristikos knyga. Pasiekęs Kanadą, jis sukūrė realistinę apysaką iš angliakasių gyvenimo — Urviniai žmonės (1954). Parašęs dar vieną knygą iš dabarties (Šviesa lange 1960), autorius davė staigų vingį į karaliaus Mindaugo laikus. Tai jo romanai Titnago ugnis (1962) ir Mindaugo nužudymas (1964). Senovės dienas J. Kralikauskas aprašo realistiškai ir vaizdingai.

Marius Katiliškis (g. 1915) nemaža savo beletristikos paskelbė Lietuvoje periodinės spaudos skiltyse. Svetur jis išgarsėjo savo žodiniu vešlumu, pasakojimo spalvingumu, tikrovės pažinimu ir gaivalingu įsijautimu į kaimo buitį. Šiomis savybėmis jis pratęsė liet. realizmo tradiciją, suteikdamas jai naujo sodrumo ir vietomis lyrinio ilgesio. Tie jo bruožai stipriai pastebimi novelių

*) Dar minėtinas ir Antanas Vačiulaitis, išleidęs kelias naujas knygas (Kur bakūžė samanota 1947, Italijos vaizdai 1949, Gluosnių daina 1967), rašęs apie liet. literatūrą periodikoje ir informavęs apie ją angliškai. *Red.*

knygoje Užuovėja (1952), romane Miškais ateina ruduo (1957) ir Išėjusiems negrįžti (1958). Jo apysakų rinktinė yra Šventadienis už miesto (1963).

Antrojo būrio beletristai Lietuvoje nebuvo stipriau reiškęsi ar dar visai nebuvo bandę savo jėgų literatūroje, nors amžiumi jie rikiuojasi prie V. Ramono, J. Jankaus ar M. Katiliškio. Pulgis Andriušis (g. 1907), svetur išaugo į pirmaeilius liet. beletristus. Jo kūrybai būdingas retas žodingumas, savo gimtojo kampo detalus atgaivinimas, sakinio kultūra ir poetinė melodija. Autorius taip pat žymisi, kaip feljetonistas. Gražaus humoro netrūksta visiems jo raštams, tarp kurių geriausi yra lyriniai aprašymai Anoj pusėj ežero (1947, [2]1953) ir ištisiniai veikalais Sudiev, kvietkeli (1951) ir Rojaus vartai (1960). Kitas stambesnis jo veikalas yra satyrinis romanas Tipelis (1954).

Jurgis Gliauda (Gliaudys, g. 1906) tvirtai žengė savo pirmuoju romanu Namai ant smėlio (1952), kuris vėliau išverstas į anglų kalbą (House upon the sand 1963), teigiamo įvertinimo susilaukė ir amerikiečių spaudoje. Po to ėjo Ora pro nobis (1953), Raidžių pasėliai (1955), Šikšnosparnių sostas (1960), Ikaro sonata (1961), Delfino ženkle (1966) ir kt. Jo romanams yra sava sandari konstrukcija, dinamiškas veiksmas, aktuali ir artimai išgyventa tema bei psichologinis pastabumas. Visi šie bruožai geriausiai susilieja Šikšnosparnių soste, kurį tenka priskirti prie geriausių liet. romanų, pasirodžiusių pokario metais. Dar viena Gliaudos savybė yra jo modernėjimas: pradėjęs nuo tradicinio pasakojimo ir konstrukcijos, Šikšnosparnių soste jis vykusiai sulydino moderninį stilių.

Alė Rūta (Elena Nakaitė, g. 1915), pradėjusi nuo eilėraščių, savo romanu Trumpa diena (1955) pasirodė kaip gabi pasakotoja realistė. Šią linkmę ji pratęsė tokiuose savo romanuose kaip Motinos rankos (1961), Broliai (1961) ir Kelias į kairę (1964). Kitomis savo knygomis ji žengė į Lietuvos istorinę praeitį (Į saulėtekį 1960, Priesaika 1962), tačiau ir ten išlaikydama savo realistinį metodą.

Aloyzas Baronas (g. 1917) nors amžiumi jauniausias tarp čia minėtųjų, visus juos pralenkė savo novelių ir romanų gausa. Pradėjęs novelių rinkiniu Žvaigždės ir vėjai (1951), jis rašė knygą po knygos. Tarp jų yra Sodas už horizonto (1955), Mėnesiena (1957), Vieniši medžiai (1960), Lieptai ir bedugnės (1961), Trečioji moteris (1966), Pavasario lietus (1968). A. Barono raštams būdinga egzistencinė būsena, aktuali problema, pasakojimo ir intrygos tempas, paprasta kalba, nors jis savo beletristikoje linkęs ir į lyrinį mostą. Lieptai ir bedugnės, išversti į anglų kalbą (Footbridges and abysses 1965) susilaukė teigiamo įvertinimo iš amerikiečių kritikos. Angliškai išversta ir Trečioji moteris (The Third Woman 1968).

Julius Kaupas (1920–1964) tepaliko vieną knygą — Daktaras Kripštukas pragare (1948). Tai žaismingos ir nuotaikingos, kalbos ir stiliaus kultūra atžymėtos pasakos, kurias autorius pasisako sudėliojęs „lygiai ta pačia tvarka, kaip ir slaptose Kauno kronikose". (Beje, Kripštuką išleido Povilas Abelkis (1906–1957), pats kelių veikalų autorius). Šioje knygoje Kauną pavertęs romantišku pasakų ir atsitikimų miestu, J. Kaupas paskui kūrė novelių daugiau realistiniu pagrindu. Jos tačiau atskira knyga nebuvo išleistos. Tenka pridurti, kad tik laikraščių skiltyse pasiliko ir Albino Valentino (1908–1967) rimtoji ir juokinančioji beletristika.

Kaip J. Kaupas, taip savo spalvą turi ir Albino Baranausko (g. 1924) novelės. Jo rinkiniai patraukia savo sakinio ir vaizdo išprusimu bei sugebėjimu taip artimai prišaukti tėviškės pasaulėlį. Šiuose po aprašymuose jaučiamas ir poetinis tonas, tad nenuostabu, kad vėliau autorius palinko į poeziją. Toje Baranausko beletristikoje (Sniego platumos 1955, Kalvos ir lankos 1959), truputį pasekama kai kurių ispanų autorių dvasia, — retas atvejis lietuvių literatūroje.

Paulius Jurkus (g. 1916) davė legendų, novelių ir stambiausią savo veikalą — romaną Smilgaičių akvarelė (1957). Viena iš jo meno neišsemiamų versmių yra Vilniaus padavimai (Ant Vilnelės tilto 1968).

Pusiau romantiškų, pusiau realistinių legendų sukūrė Česlovas Grincevičius (g. 1913), savo rinkinyje Vidurnakčio vargonai (1953). Tuo tarpu Juozo Tininio (g. 1911) novelių knygoje Sužadėtinė (1957) dvelkia klasikinė kultūra. Toks senovinis balsas įkvėpė ir Vytautą Janavičių (g. 1926), kurio Pakeliui į Atėnus (1962) imponuoja savo koncepcijos brandumu ir ištesėjimu. Irena Joerg-Naudžiūnaitė (g. 1922) savo knygose (Taika ateina į slėnį 1957, Laimės ieškotojai 1962) žymisi žodžio taupumu, pasakojimo sklandumu ir idėjiniu įprasminimu. Balys Gražulis (g. 1914) savo realistinėmis novelėmis (Brydė rugiuose 1947, Sudužęs vaizdas 1955) medžiagos semiasi iš Lietuvos kaimo, tremties stovyklinių dienų ir Amerikos gyvenimo.

Romualdas Spalis (Giedraitis, g. 1915) davė novelių (Didžiosios atgailos 1952)

ir tris romanus (*Gatvės berniuko nuotykiai* 1952, *Ant ribos* 1954 ir *Alma Mater* 1960), sudarančius trilogiją, kurioje nemaža vietos atitenka mokyklų laikams. R. Spalis pasakoja gyvai, paprastu stiliumi ir turi įdomiai supintą intrygą. Kaip R. Spalis, taip ir Kazimieras Barėnas (g. 1907) yra vienas iš tų liet. rašytojų, kurie nusėdo Anglijoje. Ten jis pasirodė su savo novelių rinkiniais (*Giedra visad grįžta* 1953, *Karališka diena* 1957), kaip įžvalgus stebėtojas ir pasakotojas. Be to, K. Barėnas lietuviškai knygai nusipelnė kaip leidyklos Nidos tvarkytojas ir kaip literatūros metraščio *Pradalgės* (1964 tt.) redaktorius. Dar vienas britų žemės beletristas yra Jonas Gailius (kun. Jonas Kuzmickis, g. 1913), išsp. keletą apysakų su moralinėmis ir idėjinėmis problemomis.

Darant pokario beletristikos suvestinę, į akis krenta didesnis romanų skaičius. Viena paskata čia yra dienraščio *Draugo* kasmet skelbiamos romano premijos. Vienas iš tos premijos laimėtojų yra Pranas Naujokaitis, paskelbęs tris savo romanus (*Žydinčios dienos* 1967 ir kt). Kitas yra Vytautas Volertas (g. 1921) davęs taip pat tris romanus (*Sąmokslas* 1968 ir kt.), kuriuose jis turi savo aiškų stilių ir kuriems būdingas pasakojimo tempas. Toliau tarp premijos laimėtojų randame Jeronimą Ignatonį (g. 1902; *Ir nevesk į pagundą* 1958), Vacį Kavaliūną (g. 1907; *Kalnų giesmė* 1963), Algirdą Landsbergį (g. 1924; *Kelionė* 1954) ir keletą iš aukščiau minėtų autorių (pvz. J. Gliaudą). Tarp nepremijinių romanų yra Karolės Pažėraitės (g. 1903) *Liktūnas* (1948) iš dzūkų buities.

Gretimai reiškiasi ir jaunoji moterų karta. Nijolė Jankutė-Užubalienė (g. 1929) išleido porą knygų vaikams. Kita vaikų autorė yra Danutė Brazytė - Bindokienė (g. 1932), o taip pat ir Gintarė Banaitytė-Ivaškienė (g. 1936). Dar viena nauja beletristė yra Renė Rasa (Regina Raslavičienė, g. 1922), parašiusi romaną *Meilė trikampy* (1967).

Iš jaunųjų vyrų išsiskyrė Kazys Almenas (g. 1935), paskelbęs dvi novelių knygas (*Bėgiai* 1965, *Gyvenimas tai kekė vyšnių* 1967) ir platų epinį pasakojimą — romaną *Upė į rytus, upė į šiaurę* (1964). Uoliai jis dalyvavo ir satyriniame teatre Antrasis kaimas.

Kaip poezijoje, taip ir beletristikoje kai kurių autorių brandesni darbai paskelbti periodinėje spaudoje: Prano D. Girdžiaus (g. 1903), Kęstučio Keblio (g. 1933) ir kt.

4. Drama

Šis žanras niekados negalėjo pasigirti savo apstumu nei Lietuvoje, nei svetur. Tačiau pokarinis jo indėlis svetur yra gan svarus.

Iš vyresniųjų Jonas Grinius (g. 1902) sukūrė *Žiurkių kamerą* (1954), kur veiksmas eina Lietuvoje 1947, ir *Gulbės giesmę* (1962) iš Barboros Radvilaitės ir Žygimanto Augusto santykių. J. Griniaus abiem dramoms būdinga klasikinė konstrukcija, stiprūs konfliktai ir idėjinis svoris. *Gulbės giesmės* klasikinę sampratą sustiprina ir tai, kad ši istorinė drama sukurta eilėmis. J. Griniaus dramatinė legenda *Stella Maris* pasiliko *Aidų* skiltyse (1947), panašiai kaip ir Vlados Prosčiūnaitės (g. 1917) psichologinė drama *Profesorius Vizgirda* (*Aiduose* 1947). Nors vaidinti, bet nespausdinti keli kun. Balio Pacevičiaus (g. 1909) dramos veikalai.

V. Vokietijoje ir kitur su dideliu pasisekimu vaidintas Antano Rūko *Bubulis ir Dundulis*. Tarp jo vėlesnių dramų yra *Vieno kiemo gyventojai* (1961), *Keturi keliauninkai* ir kt. Kaip Rūkas, taip ir Stasys Laucius (1897–1965) platokai reiškėsi jau Lietuvoje dramos baruose. Svetur Laucius laimėjo Clevelando Kultūros fondo premiją už *Ponios Žydrienės bendrabutį*. Be to, paskelbė vienveiksmių vaidinimų rinkinį *Raudonoji melodija* (1953). Vytautas Alantas, savo naująsias dramas sudėjo į 9 dramų rinkinį (*Dramos veikalai* 1963), kur yra ir kūrinių, rašytų dar Lietuvoje.

Naujas dramaturgas yra Pranas Naumiestiškis (gydytojas Pranas Bagdas, g. 1912), kurio *Baisusis birželis* (išsp. su kitomis 2 dramomis 1965), patriotinė drama iš pirmosios bolševikų okupacijos laikų Lietuvoje, susilaukė pasisekimo ir buvo daug kartų suvaidinta.

Aukščiau minėtus dramaturgus būtų galima pavadinti tradiciniais. Pusiaukelėje tarp jų ir naujesnių vėjų yra Anatolijus Kairys (g. 1914), reiškęsis ir poezijoje. Kaip dramaturgas, jis tvirtai atsistojo tokiomis savo komedijomis, kaip *Diagnozė* (1956) ir *Viščiukų ūkis* (1965). Šiuose veikaluose, kurie turi aktualią dabarties gyvenimo temą ir yra veiksmingi, autorius nevengia kai kurių moderniškesnių priemonių. A. Kairys susilaukė pasisekimo ir latvių scenoje.

Algirdas Landsbergis dar daugiau pasinaudoja naujojo teatro technika. Partizaninę temą jis stipriai kelia dramoje *Penki stulpai turgaus aikštėje* (1966). Veikalas statytas ir amerikiečių scenoje anglų kalba. *Vėjas gluosniuose* (išsp. *Aiduose* 1958)

savo technika ir turiniu iš šv. Kazimiero dienų kiek primena viduramžių misterijas ar stebuklinius vaidinimus. A. Landsbergiui artima ir linksmesnė melodija, kaip tai liudija jo Meilės mokykla (1965). Tuo būdu autorius turi plačią kūrybinę skalę nuo tragiškų atsiskleidimų ligi poetinių pakilimų ir komiškų situacijų. Jis taip pat turi ir technikos įvairumą.

Šio periodo dramaturgas par excellence yra Antanas Škėma (1911–1961) tokiais savo veikalais kaip Živilė (Aiduose 1948), Vienas ir kiti (suvaidinta Čikagoje 1953), Pabudimas (1956), Žvakidė (1957). Pirmoji Škėmos patirtis teatre buvo kaip aktoriaus. Tad ir apie jo scenos veikalus galima tarti aną retą žodį, kad jie yra sceningi: turi išvidinę įtampą, dramatinę situaciją, aštriai užlaužtas problemas bei kontrastą nuotaikose — nuo poetinio pakilimo ligi vulgaraus sukrėtimo. Nors pamėgęs moderninės dramos techniką, jis savo scenos veikalų sąrangoje išlaikė išvidinę discipliną. Tuo būdu jų struktūroje esama tam tikro klasikinės mokyklos griežtumo. Žymiai laisvesnis ir moderniškesnis jis yra savo grožinės prozos raštuosė, čia pasilikdamas vienu iš autentiškų mūsų modernistų, protarpiais su tam tikru teatraliniu žestu ir beletristikoje (Šventoji Inga 1952, Balta drobulė (1958). A. Škėmos raštai, kurių nemaža dalis nebuvo spausdinta, sudėti jo pomirtinin raštų tritomin (I t. pasirodė 1967).

Kostas Ostrauskas (g. 1926) savo dramose eina dvišaku keliu. Kanarėlėje (1958) jis yra realistas su simbolistiniu fonu ir liet. tautosakos atspindžiais. Dviejose vienveiksmėse dramose — Žaliojoj lankelėj ir Pypkė (Žaliojoj lankelėj 1963) — K. Ostrauskas neriasi į modernųjį Vakarų teatrą ir eksperimentinę išraišką. Kitu vienveiksmiu, Gyveno kartą senelis ir senelė (išsp. Metmenyse 1964), autorius arčiausiai prieina prie vad. absurdo teatro.

5. Literatūros istorija bei kritika ir vertimai

Tarp literatūros mokslininkų ligi amžiaus galo (1957) kruopštus pasiliko Vaclovas Biržiška, iš kurio gausių darbų itin pažymėtina Senųjų lietuviškųjų knygų istorija (1953–57, 2 tt.) ir jau po mirties išsp. stambus veikalas, skirtas senųjų liet. rašytojų biografijoms ir bibliografijoms, Aleksandrynas (1960–65, 3 tt.). Mykolas Biržiška įvairius literatūros klausimus ir autorius kliudė savo „galvojimuose apie tautą savyje ir kaimynų tarpe" (Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą 1952–53, 2 tt.). Vincas Maciūnas paskelbė Vilniaus bibliotekose ir archyvuose II pas. karo metu surasta nauja dokumentine medžiaga paremtą studiją apie Strazdą (Pluoštas dokumentų apie Antaną Strazdą 1967, atspaudas iš Aidų 1963–64). 1967 buvo išleistas Sibiro tremtyje mirusio literatūros istoriko Igno Skrupskelio (1903–1942) disertacijos vertimas Lietuviai XVIII a. vokiečių literatūroje. Kaip naujesnieji vok. rašytojai (Sudermann, Wiechert, Miegel) pavaizduoja lietuvius, savo veikale Lithuanian Culture in Modern German Prose Literature (1966) nušvietė Anatolis Matulis (g. 1928). Apybraižų apie vok. literatūros sąlytį su lietuviais yra davęs Alfonsas Šešplaukis (atskiru atspaudu yra atmuštas jo Herder und die Dainos 1962). Šmaikščių literatūros pastebėjimų apie Dobilą, Šeinių, Alantą, Leskaitį-Ivošiškį ir kt. rašytojus yra davęs Bronys Raila (Laumių juosta 1966). Iš kolektyvinių leidinių minėtini Kovos metai dėl savosios spaudos (1958) ir K. Bradūno red. Lietuvių literatūra svetur 1945–1967 (1968). Iš mokyklai skirtų veikalų minėtina Prano Naujokaičio Lietuvių literatūra (1948) ir 4 dalių liet. literatūros vadovėlis, parengtas Domo Veličkos ir Juozo Masilionio (1959–61). Stambią liet. poezijos antologiją paruošė J. Aistis ir A. Vaičiulaitis (1951), o liet. beletristikos antologiją — B. Brazdžionis ir B. Babrauskas (1957–65, 2 tt.).

Daug liet. literatūros istorijos straipsnių, kritikos apybraižų ir recenzijų Aiduose (1947 tt.; specialūs žurnalo numeriąi buvo skirti Donelaičiui, Krėvei, Kudirkai, Maironiui), Gabijoje (1951–54), Literatūros Lankuose (1952–59), angliškai leidžiamame Lituanus žurnale (1954 tt.), Margutyje (kai jį redagavo A. Mackus), Metmenyse (1959 tt.), Pradalgėje (1964 tt.) ir kt. paskelbė J. Aistis, Algirdas T. Antanaitis (slp. Kęstas Reikalas, Titas Alga), B. Babrauskas, M. Biržiška, V. Biržiška, J. Blekaitis, K. Bradūnas, J. Brazaitis, B. Brazdžionis, A. Čipkus, J. Grinius (atskiru atspaudu išleistas jo vokiškas rašinys apie V. Mykolaitį-Putiną 1964), J. Kaupas, A. Maceina (be to, jis kaip ir J. Girnius, rašytojais pasivaduoja ir savo filosofinėse studijose), V. Maciūnas, H. Nagys, P. Naujokaitis, K. Ostrauskas, S. Santvaras, A. Šešplaukis, Rimvydas Šilbajoris ir kt.*).

Daug literatūrinės medžiagos buvo sukaupta ir Lietuvių Enciklopedijos tomuose. Su informaciniais straipsniais apie liet. li-

*) Čia paminėtinas ir A. Vaičiulaitis, davęs literatūrinių apybraižų ir recenzijų (daugiausia įprastiniu Aug. Raginio slp.); be to, jis angliškai parengė liet. literatūros apžvalgą (1942), kuri buvo išleista ir ispaniškai (1943). *Red.*

teratūrą ir jos paskirus autorius įeita ir į kitataučių literatūrinius žodynus (pvz. Columbia Dictionary of Modern European Literature 1947, Weltliteratur 1951–54, Dizionario universale della letteratura contemporanea 1959–63, Lexikon der Weltliteratur im 20 Jahrhundert 1960–61 ir kt), taip pat ir į bendrąsias enciklopedijas (Britannica, The New Catholic Encyclopedia 1967, Brockhaus, Grand Larousse ir kt.).

Siekiant paskleisti liet. literatūrą kitataučiuose, buvo išleista visa eilė angliškų vertimų. Tuo ypač pasireiškė Stp. Zobarsko suorganizuotoji Manyland Books leidykla, išleidusi Krėvės, Šeiniaus, Vaitkaus, Zobarsko, Barono, Gliaudos, Andriekaus, Tamulaičio paskirų veikalų vertimus. S. Zobarskas išleido ir antologijas: Lithuanian Folk Tales (1958, 21959), Selected Lithuanian Short Stories (1959, 31963) ir keturių autorių rinkinį Lithuanian Quartet (1962). A. Landsbergis ir Clark Mills parūpino liet. poezijos antologiją The Green Oak (1962) ir liaudies dainų rinkinį The Linden Tree (1964). Minėtini ir Nado Rastenio (g. 1891) angliški vertimai: A. Baranausko Anykščių šilelio (1956) ir K. Donelaičio Metų (1967).

Lietuvių literatūra svetur 1945–1967. Red. *K. Bradūnas* 1968.

SOVIETINĖ LIETUVIŲ LITERATŪRA

ANDRIUS BALTARAGIS

Sovietų S-gos literatūrą oficialiai saisto vad. socialistinio realizmo metodas, kuris „nuo buvusių literatūros metodų skiriasi tuo, kad idealo, kurį savo kūryboje kelia tarybinis rašytojas, pagrindą sudaro žengimas į komunizmą, vadovaujant Komunistų partijai", o tą „idealą" rašytojas įkūnija „nauju teigiamo herojaus tipu", kurio bruožus daugiausia nulemia „komunistinis partiškumas" (L. Timofejevas ir N. Vengrovas, Literatūros mokslo terminų žodynėlis 1961 173). Tai savaime — neišvengiamai ir griežtai — saisto ir lietuvių sovietinę literatūrą. Tad ir jos raidą atitinkamai atliepia bendrais bruožais visos Sovietų S-gos literatūros raida (ypač ideologinė), kurią apsprendžia partinė linija — iš Maskvos daugiausia per partijos ir rašytojų suvažiavimus einą nutarimai ir įsakymai. Išimtį sudaro šiuo atveju neesminiai „nacionaliniai" — stiliaus, kolorito ir pn. — skirtumai, kurie bent teoretiškai toleruojami remiantis teigimu, jog sovietinė literatūra esanti „nacionalinė savo forma, socialistinė savo turiniu".

Svarstant sovietinę lietuvių literatūrą, visos šios sąlygos turėtinos galvoje. Tačiau pilnam jos nušvietimui, supratimui ir įvertinimui dažnai trukdo kiekvienos diktatūros, o tuo labiau okupacijos, literatūrai būdingos kliūtys: iš vienos pusės, trūksta paskirų faktų ir medžiagos — pvz. nėra aiškios kai kurių rašytojų tikrosios intencijos ir pogrindžio literatūros apimtis, pobūdis bei svoris (plg. JAV išleistą rinkinį Laisvės kovų dainos 1962); iš kitos pusės, net ir prieinamoje medžiagoje susiduriama su elementarių faktų nutylėjimu, sąmoningu jų falsifikavimu ir oficialaus interpretavimo kaitaliojimu.

Sovietinė lietuvių literatūra skirstytina į tris pagrindinius, nevienodos apimties ir reikšmės laikotarpius: karo („Didžiojo Tėvynės karo") laikotarpis (1941–45) ir dviejų laikotarpių antrojo bolševikmečio literatūra — pokario arba „stalininis" (vėliau vad. asmenybės kulto) laikotarpis (nuo 1945 iki vad. atlydžio, t.y. maždaug iki 1955) ir „postalininė" literatūra (nuo atlydžio iki šių dienų).

1. Karo metai 1941–1945

Prasidėjus vokiečių-sovietų karui, į Sovietų S-gą tuoj pat pasitraukė L. Gira, P. Cvirka, S. Nėris, K. Korsakas, A. Venclova, J. Marcinkevičius, J. Baltušis, J. Šimkus, pradedantieji poetai V. Valsiūnienė, E. Mieželaitis, V. Reimeris, V. Mozūriūnas ir kt., prie kurių prisijungė pirmajame bolševikmetyje į Sibirą išvežtas A. Gricius. Pradžioje didžioji jų dalis gyveno Penzoje, o kiti — Alma-Atoje, Kuibyševe ir kitur. Vėliau patikimiausieji ir žymesnieji dirbo propagandos darbą Maskvoje, kai kurie (Gira, Marcinkevičius) karininkavo vad. Lietuviškajame junginyje (Raudonosios armijos 16-oje divizijoje), o kiti (Mozūriūnas, Reimeris) dirbo fronto laikraščiuose. Visi buvo suburti į 1942 Maskvoje įsteigtą Lietuvos Tarybinių rašytojų biurą (ats. sekr. K. Korsakas), kuris partijos priežiūroje vadovavo jų darbui. Tas darbas, šalia publicistikos, dažniausiai buvo atvirai propagandinė literatūra, rašoma „su plunksna kertančia, lyg kardo ašmenim" (K. Korsakas). Ji buvo transliuojama į Lietuvą, rašytojai su savo rašiniais lankėsi minėtoje divizijoje. Maskvoje atkurta 1942 Valstybinė leidykla iki 1944 išleido apie 30, dažniausiai mažos apimties, leidinių, jų tarpe lite-

ratūros ir kritikos almanachą Pergalę 1943-44. (Vieną kitą knygą, paruoštą Maskvoje, išleido ir Amerikos lietuvių darbininkų literatūros d-ja Brukline — Didysis lietuvių tautos priešas 1943 ir Lietuva ugnyje 1944).

Daugiausia buvo kultivuojama poezija ir trumpi apsakymėliai, nes platesnės apimties kūriniams nebuvo nei laiko, nei sąlygų, nei pagaliau ypatingo reikalo. Pagrindinė tematika buvo „neapykanta didžiajam lietuvių tautos priešui—vokiškiesiems grobikams" ir Lietuvos „vadavimas". Pirmuoju atveju buvo pasitelkta net ir į Vakarus pasitraukusių „buržuazinių nacionalistų" (pvz. V. Krėvės, Vydūno ir F. Kiršos) kūriniai apie kryžiuočius. Dėl karo sąlygų partijai laikinai kiek atleidus vadžias ir net atsargiai skatinant „nacionalinį patriotizmą", „vadavimo" tematikoje, šalia „Tarybų Lietuvos", buvo kalbama tiesiog ir apie Lietuvą, gana dažnai suskambo nuoširdi tėvynės nostalgijos gaida, ypač lyriškesniuose asmeniško pobūdžio (pvz. S. Nėries) posmuose, kuriuose vėliau (1945) buvo įžiūrėta „manieringumas, estetizmas, per didelis peizažinių elementų vyravimas, negeistinos literatūrinės įtakos" (K. Korsakas, Literatūra ir kritika 1949 506). Tačiau čia pat vėl linksniuojama „plačioji Tėvynė", „tautų draugystė", Raudonoji armija ir užtikrinama bausmė „tėvynės mūs judošiams" (L. Gira). Apskritai, dėl grynai praktinio-propagandinio šios literatūros pobūdžio pirmajame jos plane buvo „kovingas" turinys. Vėliau (1945) švelniai prisipažinta, kad to meto „tiek eilėraščiuose, tiek apsakymuose dažnai galima rasti apsčiai laikraštinės frazeologijos, štampuotų, banaliomis ar perdėm publicistinėmis priemonėmis pagrįstų vietų, kurios rodo autorių skubėjimą, neapdairumą ar nepakankamą meninį temos išryškinimą, atseit, ėjimą lengviausiu keliu" (K. Korsakas, t.p. 506). Tad didžioji karo meto literatūros dalis taip ir nepakilo aukščiau propagandos lygio. Iš negausių išimčių minėtina kai kurie S. Nėries eilėraščiai ir vienas kitas P. Cvirkos apsakymas.

2. Pokario metai 1945–1955

Karui baigiantis, į Sovietų S-gą pabėgusieji rašytojai grįžo su sovietais į Lietuvą. Nepasitraukę į Vakarus liko A. Vienuolis, V. Mykolaitis-Putinas, I. Simonaitytė, P. Vaičiūnas, K. Boruta, A. Miškinis, T. Tilvytis, S. Čiurlionienė, J. Grušas, J. Paukštelis, J. Keliuotis, K. Inčiūra, K. Jakubėnas, K. Jankauskas, J. Graičiūnas ir kt., o iš vokiečių koncentracijos stovyklos buvo sugrąžintas B. Sruoga. Prasidėjo itin sunkus ir tamsus pokario „stalininis" literatūros laikotarpis. Anot A. Venclovos, „pirmaisiais pokario metais jauna lietuvių tarybinė literatūra taip pat augo aštrioje kovoje prieš tada dar nesutriuškintų buržuazinių nacionalistų ir šovinistų liekanas, prieš ‚grynojo meno' gerbėjus, prieš ‚estetizmo' šalininkus ir snobus, garbinančius Vakarų buržuazijos šlamštą bei įvairaus plauko mistikus. Pagrindinės fašistuojančios ‚literatūros' figūros pabėgo kartu su besitraukiančiais į Vakarus hitlerininkais ir dabar tarnauja savo naujiems šeimininkams — amerikoniškiesiems karo kurstytojams. O jų ‚idėjiniai ginklanešiai' kurį laiką po karo bandė kaišioti lazdas į mūsų augančios tarybinės literatūros ir meno vežimą, bet buvo sutriuškinti ir išmesti į šiukšlyną" (Pergalė 1 1955). Tuoj pat buvo griežtai atsiribota nuo į Vakarus pasitraukusių rašytojų, o kai kurie (pvz. V. Krėvė) išbraukti ne tik iš literatūros, bet apskritai iš lietuvių kultūros puslapių. Karą laimėjus, bematant drastiškai pakito praktinė partijos linija: karo metu sutelkta į militarinę pergalę, dabar ji visu neatlaidumu buvo nukreipta į „ideologinį darbą" ir „komunistinę statybą". „Jaunoje respublikoje" tam reikėjo ypač skubių ir griežtų priemonių, kurios dar daugiau sugriežtėjo po A. Ždanovo 1946 dekretų ir netrukus susipainiojo Stalino brošiūros Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai (1950) poveikyje. „Lietuvių literatūrai iškilo koviniai uždaviniai — atspindėti visus sudėtingus šio audringai besivystančio gyvenimo procesus, parodyti tarybinių žmonių formavimąsi ir augimą, nesutaikomai kovoti prieš buržuazinės-nacionalistinės ideologijos liekanas, auklėti darbo žmonių mases komunizmo dvasia" (Tarybinės lietuvių literatūros istorijos apybraiža 1956 133). A. Jonyno žodžiais tariant, „kovingumas ir aktualumas tapo kone vienintеliais literatūros kriterijais. Taip ir būdavo sakoma — kovingas eilėraštis, nekovingas eilėraštis; kovingas poetas, nekovingas poetas. ... Tuo metu spaudai nepakakdavo, kad eilėraštis ar apsakymas būtų tarybiškas savo ‚dvasia'; tarybiškumą reikėdavo aiškiai deklaruoti žodžiais, kad niekam jokiu būdu neliktų jokių abejonių. ... Rašytojų sąjungos susirinkimuose ... nuolatos iškildavo vis nauji reikalavimai — reikia vaizduoti miesto, pramonės darbininkų gyvenimą; nieko apie juos mūsų literatūroje nesą sukurta. Kitą kartą — reikia vaizduoti kolūkių gyvenimą, trečią — tarybinės armijos karių kovinius užsiėmimus ir buitį ir t.t." (Tarybų Lietuvos rašytojai 1967 415, 417). Tam buvo reikalingas „rašytojų perauklėjimas tarybinės ideologijos dvasia" (P.

Cvirka), jų pavertimas stalininės sampratos „žmonių sielos inžinieriais" ir pagaliau įkinkymas į „komunistinę statybą". Ši partinė „kadrų mobilizacija" vyko partijos priežiūroje daugiausia per Rašytojų s-gą, kuriai šiame laikotarpyje vadovavo K. Korsakas (1944–45), P. Cvirka (1945–47) ir J. Šimkus (1947–54), ir per jos oficialiąją spaudą — žurnalą Pergalę (nuo 1945) ir savaitraštį Literatūrą ir Meną (nuo 1946).

Tačiau pradžioje toji „mobilizacija" labai sunkiai sekėsi. Išskyrus iš Sovietų S-gos sugrįžusius, ypač aktyviu tapusį T. Tilvytį ir būrį pradedančiųjų literatūroje reikštis komjaunuolių, rašytojai elgėsi įvairiai: nerašydami reikalaujamo pobūdžio kūrinių, teisinosi istorinės perspektyvos stoka, bandė verstis atitinkamai perredaguotais ankstyvesniais savo darbais, ėmėsi vertimų arba laikėsi atokiai, lūkuriavo, tylėjo, o kai kurie veikė tiesiog priešiškai. „Buvo po karo tyla, — rašo A. Gricius, — turėjome net terminą — ‚tyleniai'. Nesusigaudymas istorinėje raidoje tąsyk prislopino ne vieną balsą. Tai suprantama. Ne visi iš pradžių ėjo koja kojon su tarybiniu gyvenimu. Matėme ir prisitaikančių žmonių ketinimus. Nepaprastai daug įvykių užklupo Lietuvą. Dažnai nelengva buvo greitai orientuotis naujovėj, ją suprasti" (Tiesa 285 1967). Jau I-me rašytojų suvažiavime 1945 v-bos pirm. K. Korsakas pastebėjo: „Dalis gi mūsų rašytojų, deja, dar vis per daug žvalgosi atgal, o ne į priekį, laikosi atgyvenusių sąvokų ir pažiūrų, senoviniu mastu tebematuoja dabartį ir net ateitį..." (Literatūra ir kritika 1949 522). Nepasikeitus padėčiai ir po metų, 1946 įvykusiame visuotiniame rašytojų susirinkime P. Cvirka dar aiškiau nusakė esančią situaciją: „... reikia pasakyti, kad visa eilė draugų vis dėlto žiūri į mūsų tarybinių rašytojų organizaciją kaip į buvusią lietuvių rašytojų draugiją. Yra rašytojų, kurie ir šiandien nesupranta mūsų organizacijos linijos arba supranta ją labai siaurai. Yra rašytojų, kurie mano, jog mus gali suburti kažkokia ‚bendra lietuviška' idėja. Esą, mes esame lietuviai rašytojai, ir to pakanka. Ne, draugai: yra lietuviai, kurie supranta istorinį lietuvių tautos posūkį, supranta ir teisingai įvertina gyvenamąjį momentą, teisingai supranta tolimesnę mūsų tautos istorinę raidą po tarybine vėliava, ir yra ‚lietuvių', kurie iš kailio neriasi, besistengdami sustabdyti progresyvų mūsų tautos vaidmenį, besistengdami Lietuvą vėl atiduoti kapitalistams ir fašistinių vadovų sauvalei. Argi mes galime lietuviais pavadinti tuos, kurie grasina mūsų valstiečiams, degina naktimis sodybas, žudo valstiečius?! Tarybinių Rašytojų Sąjunga ir jos nariai negali būti tų lietuvių gynėja. Tarybinių Rašytojų Sąjungoje negali būti vietos juodašimtiškų pažiūrų žmonėms. Tarybinių Rašytojų Sąjungos uždaviniai yra visai kitokie, ir mes negalime praeiti visai tylomis pro tuos draugus, kurie dažnai piktam panaudoja rašytojo vardą ir mūsų organizaciją. Tie draugai turi pagalvoti ir pasidaryti išvadas" (Raštai X 1952 326–327).

Kai kurie rašytojai išvadų nepadarė ir buvo „represuoti" — nuteisti už „antitarybinę veiklą" ir kalinami Lietuvoje arba dažniausiai ištremti — K. Boruta, A. Miškinis, J. Keliuotis, J. Graičiūnas... Aštrios kritikos susilaukė net ir kai kurie patikimi, aktyvūs partiniai rašytojai (pvz. E. Mieželaitis) ir kritikai (neišskiriant ir K. Korsako), literatūrinės periodikos redakcijos, Grožinės literatūros leidykla ir pati Rašytojų s-ga. K. Preikšas, tuometinis partijos CK sekr. propagandos ir agitacijos reikalams, priminęs, kad literatūra turinti „be pasigailėjimo ir nenuilsdama kovoti prieš buržuazinio nacionalizmo ir klerikalizmo įtaką", konstatavo (1947), jog „rašytojų partinė organizacija, Tarybų Lietuvos rašytojų kolektyvas ne visuomet pakankamai įvertino šio uždavinio svarbą ir neatidėliotinumą, jo didžiulę reikšmę. Nesant aštrios, negailestingos kovos prieš priešišką įtaką, atskirų rašytojų kūriniuose pasireiškė apolitiškumas, beidėjiškumas, už kurių slepiasi buržuazinės nacionalistinės nuotaikos, nenoras aktyviai dalyvauti naujo, socialistinio lietuvių tautos gyvenimo statyboje, sutrūnijusi buržuazinio dekadentizmo įtaka" (cit. iš knygos: Kazys Preikšas 1964 134-135). Žodžiu, pasirodžiusios knygos toli gražu nepatenkino partijos reikalavimų. Tad netrukus oficialų žodį tarė Liet. Komunistų partijos VI suvažiavimas (1949): „Literatūra dar nepakankamai atspindi pokarinę statybą Tarybų Lietuvoje, socialistinį kaimo pertvarkymą, kolūkinės valstietijos gyvenimą ir darbą, silpnai atskleidžia meniniais paveikslais tipiškus tarybinio žmogaus bruožus, nepatenkinamai demaskuoja buržuazinę - nacionalistinę ideologiją ir reakcinę katalikų dvasininkijos esmę, silpnai propaguoja tarybinės santvarkos laimėjimus", o VII suvažiavimas (1952) pareiškė atvirą nepasitenkinimą, kad „eilėje kūrinių vis dar neteisingai atspindima tikrovė, silpnai parodomas organizuojamasis ir vadovaujamasis Komunistų partijos ir Tarybinės valstybės vaidmuo" (Taryb. liet. lit. ist. apybraiža 1956 134–135). Pagal partijos CK sekr. A. Sniečkų, šių esminių trūkumų svarbiausia priežastis buvusi „silpnas tarybinės tikrovės pažinimas, nepakanka-

mas marksistinio-lenininio mokslo studijavimas, nepakankamas literatūrinio meistriškumo įsisavinimas" (Komunistas 9 1952).

Specialiai buvo susirūpinta jaunųjų rašytojų prieaugliu, kuriame „siautė braždžioniškai dekadentiški vėjai" (P. Cvirka), ir ideologiniu jo paruošimu. Įsteigtos Jaunųjų rašytojų sekcijos, pradėta leisti žurnalas Jaunimo Gretos (nuo 1944) ir literatūrinis almanachas Jaunieji (1948–60). Vilniaus sekcijai vadovavo M. Sluckis, o Kauno A. Bieliauskas — abu praleidę karą Sovietų S-goje. Sekcijose, šalia jų vadovų, ypač aktyviai reiškėsi pradedantieji poetai komjaunuoliai Vladas Grybas (1927–54), Antanas Jonynas (g. 1923) ir Juozas Macevičius (g. 1928) — pastarieji du tipingo „asmenybės kulto" produkto laiško-poemos Draugui Stalinui 1950 bendraautoriai, prozaikas Antanas Pakalnis (g. 1923) ir kt. — visi neprarado savo „budrumo" ir „kovingumo" iki šių dienų. Šitų „aktyvistų" to meto veikla kartais nejaukiai primena 1966–67 siautusių Kinijos jaunųjų „raudongvardiečių" žygius. Pasak A. Jonyno, „sekcija reikalaudavo iš savo narių didelio kūrybinio aktyvumo, aiškaus ir nedviprasmiško idėjinių pozicijų patikslinimo. Šia prasme sekcijos darbe buvo ir nemaža avangardiškumo. Kartais mes užsipuldavome ir vyresniosios kartos rašytojus, labai išdidžiai niekindavome vadinamuosius tylenius, įžiūrėdavome kai kurių vyresniųjų rašytojų kūriniuose neaiškumų ir dviprasmiškumų... Sekcijos branduolys... nepripažino jokių, net menkiausių kompromisų idėjinių pažiūrų prasme, nenuilstamai būdavo reikalaujama naujų aktualių kūrinių, labai niekinami ir pasmerkiami būdavo tie draugai, kurie pasirinkdavo apsakymui ar eilėraščiui mažareikšmę, smulkią temą, kurie stengdavosi apeiti tuomet ypač aštrias klasių kovos problemas" (Tarybų Liet. rašytojai 1967 416).

Tokiose sąlygose turėjo tarpti „asmenybės kulto" laikotarpio literatūra. Didelis jai smūgis buvo trijų stambių patikimųjų rašytojų mirtis pačioje pokario pradžioje: tesuspėję išleisti vos po vieną kitą rinkinį daugiausia dar karo metu parašytų kūrinių, mirė S. Nėris (1945), L. Gira (1946) ir P. Cvirka (1947), iš kurių partija ypač daug tikėjosi. Be to, 1947 mirė ir B. Sruoga.

Tematiniai susidarė štai kokia literatūros panorama. Iš vienos pusės, „liaudies priešai"–„buržuazinis nacionalizmas" su visomis savo „atrūgomis", „Vakarų imperializmas ir kolonializmas", ypač JAV („jankiai"), kosmopolitizmas, katalikybė bei kunigija („šikšnosparniai") ir t.t. — ir jų „demaskavimas" su „atkirčiu". Iš kitos pusės — „tarybinė Tėvynė" ir „komunizmo statyba": „socialistinė revoliucija", Stalino ir partijos adoracija, „broliškųjų tautų draugystė", ypač su „vyresniuoju broliu" — „didžiąja rusų tauta", Maskvos ir Kremliaus kurantų grožis ir didybė, raudonarmiečio apoteozė ir melnikaičių bei sukackienių heroika*, „tarybinio žmogaus optimizmas", kolchozų idilija ir t.t. Visa tai buvo vadinama „tarybine tikrove". Formos atžvilgiu buvo naudojamasi nepriklausomybės metų literatūrinėmis tradicijomis, poezijoje kiek daugiau pabrėžiant V. Majakovskio eiliavimo manierą. Tačiau net kiek ir tvirtesnius forma kūrinius neišvengiamai žlugdė propagandinis „kovingumas".

P o e z i j o s viršūne buvo laikoma itin „kovinga" T. Tilvyčio kūryba, ypač poema Usnynė 1949, A. Venclovos išskirtinai servilistiški eilėraščiai (Rinktinė 1952), — abi šios knygos atžymėtos Stalino premija, — ir, iš dalies, Valerijos Valsiūnienės (1907–55) poezija, ypač poema Veronika 1952. Be to, aktyviau reiškėsi jaunieji poetai Vladas Mozūriūnas (1922–64), Vacys Reimeris (g. 1921) ir ypač Eduardas Mieželaitis (g. 1919). V. Mykolaitis-Putinas (Sveikinu žemę 1950) „Didžiojo Spalio", „darbo Lietuvos", „tarybinių tautų šeimos", „didžio liaudies Vado" ir panašiais atributais bandė atiduoti duoklę ir tarsi atpirkti vokiečių okupacijos meto antisovietiškus eilėraščius, o P. Vaičiūnas pasirodė daugiausia su praeities eilėraščių atranka (Rinktinė 1945). Kai kurie kiti autoriai, atrodo, lengviau susitaikė su esančia padėtimi, prisitaikė ir išleido bent po keletą „tarybiškų" rinkinių: Vytautas Sirijos Gira (g. 1911), šiaipjau pereinąs į prozą, vertėjas Aleksys Churginas (g. 1912), vis dar nesėkmingai tebebandąs reikštis kaip poetas, Eugenijus Matuzevičius (g. 1917), šiuo užsiangažavimu savaime apribojęs savo kūrybinį potencialą, ir kt.

P r o z o j e stambiausi ir „kovingiausi" darbai buvo Jono Dovydaičio (g. 1914) romanas Dideli įvykiai Naujamiestyje 1953 (pirmoji versija — Po audros 1948) ir ypač Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus (g. 1907) publicistiškai propagandinė daugiatomė pseudodokumentinių romanų dilogija Kalvio Ignoto teisybė 1948–49 (atžymėta Stalino premija) ir Broliai 1951–55. Dėmesio verti tik A. Vienuolio romanas Puodžiūnkiemis 1952 ir I. Simonaitytės apysaka Pikčiurnienė 1953. Nors abu autoriai šiose knygose stengėsi „demaskuoti išnaudoto-

* M. Melnikaitė — komunistų partizanė, žuvusi II pas. karo metu; O. Sukackienė — komunistų veikėja, žuvusi 1946 nuo partizanų rankos.

jiškąją buožiją", abu, ypač A. Vienuolis, vis dėlto sugebėjo duoti gana autentiškų, meniškai apdorotų puslapių, kurie ryškiai išsiskiria visoje to laikotarpio prozoje. Iš kitų anksčiau aktyvių prozaikų prosovietiškai tebesireiškė J. Marcinkevičius; tuo tarpu A. Venclova šiuo metu vertėsi daugiausia eilėraščiais ir apybraižomis, o Jonas Šimkus buvo užsiėmęs organizaciniu ir ideologiniu rašytojų rikiavimu. Kai kurie autoriai, šiaip besilaiką atokiai nuo sovietikos, prastūmė, labai paviršutiniškai paredagavę, vieną kitą nepriklausomybės laikotarpio savo knygą. Tačiau ne be pasekmių: pvz. Kazio Jankausko knyga Beržėnų stoties kūrikas 1949, nežymiai perdirbta ir ankstyvesnės (1939) apysakos Juodojo milžino žmonės, tuoj pat buvo identifikuota kaip „sena apysaka naujuose rūbuose", o jos autorius suniekintas. Šiaip prozoje ypač populiari buvo a p y b r a i ž a — dėl savo pseudoliteratūrinio pobūdžio lengviau palenkiama propagandos tikslams.

Visai negausi ir ypatingai žemo lygio buvo d r a m a. Jai kenkė ne tik bendrieji partijos varžtai bei reikalavimai, bet ir vad. bekonfliktiškumo teorija, kuri, paneigusi konfliktą („tarybinėje visuomenėje panaikintos išnaudotojų klasės, tad nebesą daugiau ir konfliktų"), sugriovė ir pačią dramos esmę. Drama tapo tik inscenizuota propaganda. Šiame žanre, neprabilus P. Vaičiūnui ir S. Čiurlionienei, bandė reikštis režisierius Borisas Dauguvietis (1885–1949; pjesės Nauja vaga 1945, Uždavinys 1946, komedija Žaldokynė 1947), vadinamas sovietinės lietuvių dramaturgijos pradininku, prozaikas Juozas Baltušis (Albertas Juozėnas, g. 1909; Gieda gaideliai 1947, Anksti rytelį 1953) ir Augustinas Gricius (Skeveldros 1949, Liepto galas 1950 — vėliau vad. Išvakarės). Šiaip daugiau buvo ribojamasi pjesėmis mėgėjams („saviveiklai"). Daugiausia jų pateikė Jonas Marcinkevičius ir Viktoras Miliūnas (g. 1916), kurio vienaveiksmė komedija Sienlaikraštis 1953 tapo ypač populiari.

Justinas Marcinkevičius, žvelgdamas iš netolimos perspektyvos į visą to meto, jo žodžiais tariant, „asmenybės kulto slogučio" literatūrą, nors ir puse lūpų, tačiau vis dėlto gana tiksliai, štai kaip ją charakterizavo: „Literatūra duso, asmenybės kulto slėgiama. Nors tais metais buvo garsiai kalbama apie literatūros ir gyvenimo ryšį, tačiau tikrovėje literatūra ir menas dažnai atsidurdavo gana toli nuo gyvenimo. Neišradingumas, kūrybinių braižų niveliavimas, bet kokių naujesnių formų vengimas, ieškojimų baimė — štai tos pagrindinės votys, kurios žalojo literatūrą" (Tiesa 89 1962).

Atskirą atvejį sudaro K. Borutos, B. Sruogos ir S. Čiurlionienės kūryba, nieko bendro neturinti su to laikotarpio literatūros raida. K. Boruta išspausdino jau karo metu parašytą tautosakinių motyvų apysaką Baltaragio malūnas 1945, kuri buvo griežtai pasmerkta. B. Sruoga išleido anksčiau baigtas dramas Apyaušrio dalią 1945 ir Kazimierą Sapiegą 1947, kuriose pasigesta „istorinės tikrovės", o rankraščiuose paliko kaceto atsiminimus Dievų miškas, tais pačiais motyvais pjesę Pajūrio kurortas, lyrinę dramą Pavasario giesmė ir kelias komedijas, simbolistinių eilėraščių ciklą Giesmės Viešnelei Žydriajai, nebaigtą dramą Barbora Radvilaitė ir kt., kurių išspausdinimas (1957) turėjo laukti vad. atlydžio. Tas pats ištiko ir S. Čiurlionienės, šiaip išvis labai mažai kūrybiškai besireiškusios, tautosakinio-mitologinio prado dialoginę poemą Vaivą.

3. Nuo atlydžio iki šių dienų

Netrukus po Stalino mirties (1953) Sovietų S-goje ėmė dvelkti reliatyviai ne tiek atšiaurūs vėjai. Išskirtinos reikšmės čia turėjo keletas reiškinių: pačioje Sovietų S-goje — N. Chruščiovo Staliną nuvertinusi kalba (1956), kurios tiesioginė seka buvo kai kurių A. Ždanovo dekretų atšaukimas arba bent sušvelninimas ir apskritai kiek pakenčiamesnė atmosfera; užsienyje — lenkų riaušės Poznanėje (1956), Jugoslavijos politinis savarankiškumas ir ypač Vengrijos revoliucija (1956). Šie reiškiniai sudarė pagrindą beveik visą Sovietų gyvenimą palietusiam atlydžiui*, kuris ir Lietuvoje pradėjo naują, „postalininį" literatūros laikotarpį.

Šiame laikotarpyje Rašytojų s-gai vadovavo A. Venclova (1954–59), o nuo 1959 E. Mieželaitis. Pasirodė teigiami ženklai: „amnestuoti" ir „reabilituoti" grįžo ištremtieji A. Miškinis, J. Keliuotis, J. Graičiūnas ir kt.; išleisti kai kurių rašytojų, kad ir atitinkamai atrinkti, raštai, kurie anksčiau buvo daugiau ar mažiau ignoruojami (pvz. B. Sruogos šešiatomis 1957, S. Čiurlionienės tritomis 1956); nors ir „marksistiškai" atseikėtas ir atsijotas, grąžintas į lietuvių literatūrą V. Krėvė. Kūryboje ėmė platėti, įvairėti bei drąsėti tiek turinys, tiek ir forma. Kai kurie vyresniosios kartos rašytojai galėjo pagaliau pabaigti ir išspausdinti tokius savo kūrinius, kurie

* „Atlydžio" terminą davė ir ypač Vakaruose išpopuliarino Sovietų rašytojo I. Erenburgo to paties vardo apysaka Ottepelj (Atlydys) 1954.

anksčiau buvo „įšalę" rašymo eigoje bei nepriimtini spaudai, ir imtis tokių naujų temų, kurioms anksčiau nebūtų užtekę drąsos; o dar tik ateiną į literatūrą jaunieji rašytojai jau išvis nepatyrė kai kurių stalininio laikotarpio kūrybinių varžtų bei „represijų". Pagaliau ne vieno rašytojo kūryboje ėmė priblėsti net ir „partiškumas": jis sušvelnėjo, tapo subtilesnis, ne toks didaktiškas, kartais savaip interpretuojamas, o neretai ir išvis apeinamas.

Tačiau šie reiškiniai plačiau išsivystyti nebesuspėjo. Atlydžiui dar tinkamai neįsisiūbavus, partija susigriebė, jog per toli einama. Jau 1956 pabaigoje pasirodė partijos nepasitenkinimas, o 1957 pradžioje konkrečiai vėl imta veržti varžtus. Pagrindiniu taikiniu tapo „revizionizmas". Išeita, anot A. Venclovos, prieš „įvairaus plauko revizionistus, neva norinčius marksizmą ‚pataisyti', ‚sumoderninti', o iš tikrųjų besistengiančius palaužti mūsų liaudies tikėjimą savo komunistine ateitim, tautų draugyste, visų socializmo šalių brolišku bendradarbiavimu" (Pergalė 2 1959). Šiais klausimais nedviprasmiškai pasisakė N. Chruščiovas 1957 pavasarį specialiai sušauktuose pasitarimuose su rašytojais ir kitų sričių kūrėjais, „partinio aktyvo" susirinkime 1957 vasarą, partijos XXI suvažiavime 1958 ir rašytojų III suvažiavime 1959 (žr. ypač jo kalbą Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu 1957). Visa tai tuoj pat atitinkamai nuaidėjo literatūrinio darbo centriniuose organuose Maskvoje, pradedant atakomis prieš V. Dudincevo, B. Pasternako ir kitus „recidyvus".

Šie reiškiniai logiška seka pasiekė ir Lietuvą. Jau 1957 II specialiai sušauktas Rašytojų s-gos v-bos plenumas „didele dalimi buvo nukreiptas" prieš „kai kieno pastangas revizuoti marksizmą - leninizmą, mūsų literatūros partiškumo ir liaudiškumo principus, partijos vadovavimą literatūrai" (A. Venclova, Pergalė 2 1959). Tas pats buvo pabrėžta „literatūros ir meno darbuotojų aktyvo susirinkime" 1958 I 17–18, partijos X (1958), XI (1959) suvažiavimuose ir III rašytojų suvažiavime (1959). Įspėjus, kad „mūsų priešai užsienyje nuolat ieško silpnų vietų, pro kurias galėtų prasiskverbti jų propaganda, nukreipta prieš socializmą, prieš komunizmą, prieš marksizmo-leninizmo idėjas", ir priminus, jog nutarimai dėl „asmenybės kulto" padarinių panaikinimo dar toli gražu nereiškia, kad „Stalino laikais mūsų liaudis nieko gero nepasiekė, o mūsų literatūroje nieko vertingo nebuvo sukurta" (A. Venclova, Pergalė 2 1959), bendruoju „revizionizmo" vardu pabiro ištisa aibė įvairiausių kaltinimų. Pvz. Anelius Markevičius (g. 1923) už kuklią novelę Padaigos mirtis 1957, kurioje bene pirmą kartą atvirai paliestos pokario deportacijos Sibiran, apkaltintas „tikrovės iškraipymu ir juodinimu"; Vytauto Rimkevičiaus (g. 1930) romane Studentai 1957 rasta, vietoje „principinių, marksistinių", „miesčioniškos pozicijos" ir „lengvapėdiškumas" („nacionalistiniai kai kurių studentų nukrypimai nerado romane pakankamai teisingo autoriaus įvertinimo"), o pati knyga uždrausta siųsti į užsienį; pradėjęs Kauno Tiesoje 1958 spausdinti apysaką Pasmerktieji, J. Dovydaitis ypač aštriai užpultas dėl „prasilenkimo su partine rašytojo pozicija" ir bandymo atgaivinti vad. vieningosios srovės teoriją, o jo romanas Vilko bilietas, kurį autorius atsisakė pateikti Rašytojų s-gai „apsvarstyti", atmestas įvairių leidyklų („didelė kaltė tenka Rašytojų s-gos v-bai, kuri ilgą laiką nereagavo į neteisingą drg. J. Dovydaičio elgesį"); dėl „miesčioniškos moralės" ir „objektyvistinės pozicijos" periodikoje buvo likęs dūlėti ir V. Sirijos Giros romanas Voratinkliai draikės be vėjo, išsp. tik 1968; su „didelėmis idėjinėmis spragomis" išleistas autobiografijų rinkinys Tarybų Lietuvos rašytojai 1957; almanacho Jaunieji XI knygoje (1959) išspausdintoje poezijoje užtikta „apolitiškumas, polinkis į estetizmą, į kažkokį iškvėpintą peizažą be žmonių ir be naujo gyvenimo žymių"; tas pats ir su Vilniaus universiteto studentų almanachu Kūryba: jame apstu „pesimizmo ir dekadentizmo nuotaikomis, formalizmu apkrėstų poezijos kūrinių bei idealistinių pažiūrų šviesoje parašytų kritikos darbų" (dėl to apkaltinti lietuvių literatūros katedros dėstytojai, — „V. Zaborskaitė, I. Kostkevičiūtė, M. Lukšienė, pačios darydamos klaidas, neprincipingai auklėjo jaunuosius literatus", — ir kai kurie pašalinti iš pareigų); ir t.t.

Panašūs „recidyvai" aptikti ir literatūros moksle bei kritikoje („kai kurie mūsų literatūros mokslininkai pasidavė ‚vieningosios srovės' ir revizionizmo nuotaikoms"): M. Lukšienė savo studijoje Jono Biliūno kūryba (1956) „sumenkino jo apsakymus proletarine tematika ir iš esmės nuslydo į buržuazinę Biliūno vertinimo koncepciją" (A. Sniečkus), o D. Saukos disertacijoje Salomėjos Nėries kūryba (1957) „labai sumenkintas Tarybų Sąjungos, Komunistų partijos, darbo žmonių kovos poveikis S. Nėries idėjinėje evoliucijoje, perdėta įvairių buržuazinių literatūros srovių įtaka poetei"; V. Kubiliaus straipsnyje apie B.

Sruogos dramaturgiją (Pergalė 12 1957) „visiškai atsisakyta marksistinės metodologijos", B. Sruogos kūryba „vertinama iš revizionistinių, buržuazinių pozicijų, atplėšiant ją nuo visuomenės gyvenimo, nuo klasių kovos ir neregėtai idealizuojant", o J. Lankutis, aptardamas V. Krėvės kūrybą (Pergalė 10 1957), taip pat neišvengęs „partiškumo" stokos, „revizionizmo" ir „idealizavimo" tendencijų („minėtiems draugams tai ženklas dar kartą pergalvoti savo pozicijas vertinant B. Sruogą ir V. Krėvę"); „pastangų revizuoti pažiūras į dekadentizmą, estetizmą ir simbolizmą", nepriklausomybės meto kūrinių „idealizavimo", „formalizmo" ir t.t. įžvelgta K. Umbraso, V. Zaborskaitės, A. Rabačiauskaitės, R. Mikšytės ir kitų jaunesniųjų kritikų darbuose. Visiems kritikams ir literatūros istorikams K. Korsakas priminė: „Objektyvizmas prie nieko gero neprives" (Pergalė 2 1959).

Būdinga, kad kai kurie šie kaltinimai („beidėjiškumas", „apolitiškumas", „buržuazinis nacionalizmas ir šovinizmas" ir pn.) yra tie patys, arba bent jų variantai, kuriems buvo paskelbta kova jau pačiais pirmaisiais pokario metais. Be to, kaip tada, taip ir dabar apkaltinti ne tik pavieniai rašytojai, bet ir leidyklos, laikraščiai bei žurnalai (ypač Pergalė) ir pati Rašytojų s-gos v-ba. Pagaliau jeigu atlydžio metu, — pasinaudojant teigimu, kad sovietinė literatūra esanti „nacionalinė savo forma, socialistinė savo turiniu", — praktikoje dažnai bandyta pabrėžti pirmasis elementas, tai dabar, ypač pradedant 1961, bendrosios kultūrinės politikos rėmuose šokta pulti literatūros „nacionalinis uždarumas" ir imta agituoti už „tarybinių literatūrų suartėjimą", už „tarybinį internacionalizmą". K. Ambrasas rašė: „Tik **komunistiniai** idealai yra tikrai ir iki galo **bendražmogiški** idealai. ...Aš esu giliausiai įsitikinęs, kad tai, kas sukuriama **šiandien, bus lietuviška, nacionališka tik tiek, kiek tai bus tarybiška, internacionališka, komunistiška**, nes pastarieji bruožai jau tapo būdingiausiais mūsų nacionaliniais bruožais" (Mintys kelyje 1963 13, 24; pabraukimai paties K.A.). Visus tuos kaltinimus ir postulatus tarsi užantspaudavo, sekdamas N. Chruščiovo ir M. Suslovo susitikimą su inteligentija 1960 vasarą Pamaskvėje, A. Sniečkus tokio pat pobūdžio susibūrime 1960 rudenį Vilniuje: „Liaudiškumas ir komunistinis partiškumas — šios dvi neišskiriamos sąvokos įėjo į mūsų literatūros ir meno kūną ir kraują. Nėra ‚grynojo', ‚nepartino' meno; rašytojas, menininkas gali tarnauti arba pažangai ir tuo pačiu propaguoti didžias ir neišsenkamas komunistines idėjas, arba tarnauti reakcijai, atgyvenusioms klasėms ir supuvusiai išnaudotojų ideologijai. Trečio kelio nėra" (Pergalė 11 1960). Nežiūrint to, į Stalino laikus vis dėlto nesugrįžta. Tokiu būdu neliko bergždžias ir atlydžio metu patirtas kūrybinis pakilimas: nors tuoj pat ir prislopintas, jis vis dėlto turėjo teigiamos įtakos tolimesnei sovietinės lietuvių literatūros raidai.

Anksčiau skurdusi „kovingais" deklaraciniais, proginiais bei tarnybiškais eilėraščiais, atkuto p o e z i j a, kuri, išskirtinai gausiai kultivuojama, tapo populiariausiu žanru. (Nuo 1965 kas metai birželio mėn. ruošiamas vad. Poezijos pavasaris: poetai skaito viešai savo eilėraščius Vilniuje, Kaune ir provincijoje, o vėliau išleidžiamas to paties vardo metinis poezijos rinkinys). Ilgą laiką tylėję (arba nutildyti) prabilo atsargiai ir negausiai atrinktos praeities kūrybos ir daugiau ar mažiau „nūdieniškų" naujų eilėraščių rinktinėmis vyresniosios kartos poetai: pradžioje A. Miškinis (Eilėraščiai 1960) ir S. Anglickis (Po atviru dangum 1960), kiek vėliau K. Inčiūra (Prie Kauno marių 1962 — su ilgoka dramatine poema Mūšis prie Nemuno 1959–62) ir pagaliau J. Graičiūnas (Pėdų estampai 1966). Deja, nei vienas nepakilo aukščiau savo ankstyvesnio meninio lygio, o kai kurie (neišskiriant ir A. Miškinio) dar ir nusmuko, neatsigriebdami ir vėlesniuose rinkiniuose (A. Miškinis — Arti prie žemės 1965, S. Anglickis—Metūgės linksta į saulę 1965). Jau tik pomirtinėse rinktinėse pasirodė P. Vaičiūno (Paukščių taku 1962) rankraštinių filosofinio turinio miniatiūrų ciklo Gyvenimo preliudai atranka ir K. Borutos (Suversti arimai 1964), šiaip susitelkusio prozoje, paskutinieji negausūs eilėraščiai — ramesni negu jam įprasta, kartais peizažinio, o kartais mąstytinio polinkio. Taip pat išleista sovietams nenusilenkusio K. Jakubėno pomirtinė rinktinė Ūžia melsvas šilas 1957. Kiek pritilo abu stalininio laikotarpio trubadūrai: T. Tilvytis, tebestovėdamas tvirtai „kovinėse pozicijose" ir vis tebesmukdamas kūrybiškai, išspausdino apgaulios antraštės rinkinėlį Nameliai mano brangūs 1958 ir toliau „tebekoregavo" bei papildinėjo savo Artojėlius 1965, o A. Venclova, išskyrus nedidelį pluoštą naujų eilėraščių rinktinėje Žemė gera 1963 ir eiliuotų Italijos įspūdžių rinkinėlį Ar tu žinai tą šalį 1964, daugiau ėmė reikštis prozoje. Kūrybiškiau atkuto E. Matuzevičius (Negeski, švyturio ugnele 1960, Mėnesienos krantas 1965, rinktinė Vasar-

vidžio tolumos 1968), šiek tiek tvirčiau negu anksčiau ėmė eiliuoti Albinas Žukauskas (g. 1912; Ilgosios varsnos 1962), šiaip jau daugiau linkstąs į smulkiąją prozą, o kiek vėliau prabilo iš Sibiro grįžęs Paulius Drevinis (g. 1919; Kryžkelė kelių plačių 1966).

Šio meto poetinės produkcijos krūvį jau ėmė nešti naujos kartos, sovietinėse sąlygose išaugę poetai. Iš vyresniųjų toliau tebesireiškė V. Mozūriūnas (išskirtini kiek lyriškesni, mažiau deklaratyvūs Vilniaus etiudų du rinkiniai 1958-63 ir pomirtinė knyga Jūros posmai 1965), V. Reimeris (minėtini Indijos įspūdžių eilėraščiai Prie Baltojo Tadžo 1958 ir Pilnaties ratas 1962) ir ypač E. Mieželaitis. Pastarasis, ilgą laiką neišvengęs ypač S. Nėries įtakos (ankstyvesniųjų eilėraščių rinktinė — Mano lakštingala 1956), dideliu produktyvumu, kuriam žymiai padeda Mieželaičiui būdingas „prisiskaitėliškumas", ir alkūnėmis prasimušė į „vadovaujantį" poetą ir tapo sovietinės lietuvių literatūros oficialia „žvaigžde" — 1962 gavo Lenino premiją už rinkinį Žmogus (pirma rusiškai 1961, paskui lietuviškai 1962), kurio pagrindą sudaro pseudofilosofiškai suvoktas ir deklaratyviu patosu išreikštas „tarybinis žmogus" — „humanistinio žmogaus idealas". Šią temą, ypač pabrėždamas „novatoriškumą", jis bando toliau vystyti vėliausiame savo rinkinyje Era 1967.

Su šiuo trejetu pasibaigė dar nepriklausomoje Lietuvoje pradėję rašyti poetai, ir į poeziją atėjo jau visiškai nauji vardai, kūrybinį darbą pradėję po karo ir debiutavę atlydžio metu. Ir čia išsiskyrė trejetas. Pirmiausia — Justinas Marcinkevičius (g. 1930), pradėjęs labai kukliai (Prašau žodžio 1955), tačiau ilgainiui išaugęs į autentiškesnį poetą, negu E. Mieželaitis, su apčiuopiamais talento bruožais (Duoną raikančios rankos 1963, Mediniai tiltai 1966), ilgą laiką reiškęsis poemomis. Šalia jo, kampuotesnio žodžio, „miestietiškesnis" Algimantas Baltakis (g. 1930; Velnio tiltas 1957, papildyta laida 1961, Požeminės upės 1965, Keliaujantis kalnas 1967) ir lyriškas, daugiau savyje susikaupęs Alfonsas Maldonis (g. 1929; Saulėti lietūs 1962, Auga medžiai 1965, rinktinė Šitie metai 1966). Kiek vėliau pradėjo reikštis mažiau našus Vytautas Karalius (g. 1931; Ugnies estafetė 1964), pabrėžiąs mintį ir linkstąs į aforizmus bei sentencijas. Iš jauniausiųjų išskirtini bent du poetai, akivaizdžiai iešką savito žodžio bei intonacijos: emocionalus, tačiau dar neišvengiantis sentimentalumo lyrikas Marcelijus Martinaitis (g. 1936; Debesų lieptais 1966) ir ypač Sigitas Geda (g. 1943; Pėdos 1966, lyrinė poema Strazdas 1967) — su dinamiško, neįprasto, tačiau autentiško poetinio pasaulėvaizdžio užuomazga. Gausėjančių poečių tarpe išsiskiria kurį laiką buvusi S. Nėries epigonė, bet pastaruoju metu jau savitesnė, romantinio polėkio bei melancholiškos nuotaikos Janina Degutytė (g. 1928; pirmasis rinkinys — Ugnies lašai 1959, paskutinieji — Šiaurės vasaros 1966 ir Pilnatis 1967) ir kamerinio pobūdžio, „intymaus pašnekesio", kiek intelektualesnė Judita Vaičiūnaitė (g. 1937; Kaip žalias vynas 1962, Per saulėtą gaublį 1964, Vėtrungės 1966). Iš kitų jaunųjų poetų, išleidusių po atlydžio bent po du rinkinius, minėtini Vytautas Bložė (g. 1930), Jonas Jakštas (g. 1931), Albinas Bernotas (g. 1934), Robertas Keturakis (g. 1935), Antanas Drilinga (g. 1935), Vladas Šimkus (g. 1936), pastaruoju metu pradėjęs reikštis ir kaip gana įžvalgus kritikas Algimantas Bučys (g. 1939), Algimantas Mikuta (g. 1943), Violeta Palčinskaitė (g. 1943) ir kt.

Atskiro dėmesio vertas gana gausus p o e m o s žanro kultivavimas. Tai aiškintina tuo, kad poema (ypač epinė) savaime duoda daugiau ir platesnių galimybių, negu eilėraštis, sovietinei literatūrai statomiems reikalavimams patenkinti. Tad ne atsitiktinai šis žanras susilaukė dėmesio jau ankstyvojoje sovietinėje lietuvių literatūroje, — pradedant S. Nėries Poema apie Staliną 1940, tęsiant karo meto L. Giros (Žalgirio Lietuva 1942, Adomas Mickevičius Pavolgy 1942, Komjaunuolis Baranauskas 1943), A. Venclovos, K. Korsako bei kitų poemomis ir baigiant T. Tilvyčio Usnyne 1949, V. Valsiūnienės Veronika 1952 ir E. Mieželaičio Broliška poema 1954. Ši tradicija, tebeveikiama kai kurių rusų klasikų (Puškino), ankstyvesnių (A. Bloko) bei dabarties (A. Tvardovskio) autorių ir pačių lietuvių (K. Binkio, T. Tilvyčio), po atlydžio ne tik nenutrūko, bet ir sustiprėjo. Nors ir neišvengiant deklaratyvumo bei publicistiškumo, paįvairėjo turinys ir forma, kiek išryškėjo lyrinės, epinės ir dramatinės poemos žanrai. Ribojantis tik žinomesniais vardais, minėtini šie autoriai ir jų poemos: T. Tilvyčio V. Montvilą adoruojanti Daina gyvybės kaina 1962, A. Baltakio rinkinys Mažosios poemos 1963 (Kelias aukštyn 1955, Vidurnakčio poema 1959 ir Pasaulio atradimas 1962), A. Miškinio J. Janonį apdainuojanti Svajonė ir maištas 1967. Daugiausia šiuo žanru pasireiškė J. Marcinkevičius, parašęs penkias poemas: „tarybinės studentijos idėjinio subrendimo

problemą" sprendžiantis Dvidešimtas pavasaris 1956 (jame ypač ryški K. Binkio įtaka), Kraujas ir pelenai 1960 — apie Pirčiupio tragediją, deklaratyvi Publicistinė poema 1961, proginis Donelaitis 1965 ir „miesto poema" Siena 1965. Iš jų paskirais dramatiniais posmais išsiskiria Kraujas ir pelenai, o Siena, nors perkrauta simboliais ir pretenzinga, pasižymi sovietinei lietuvių literatūrai neįprastu abstraktumu.

Nežiūrint paskirų, pastaruoju metu pasirodžiusių poetinių prošvaisčių, autentiškiausias poezijos žodis kol kas priklauso ne sovietinės Lietuvos sąlygų išaugintam poetui, bet V. Mykolaičiui-Putinui. Ilgam laikui nutilęs kaip poetas, savo gyvenimo pabaigoje jis netikėtai prabilo dviem rinkiniais — Būties valanda 1963 ir Langas 1966, kurie savo turiniu ir, iš dalies, forma, nieko bendro neturi su sovietinės literatūros profiliu. Jiems būdinga poeto susimąstymas gyvenimo saulėlydyje, būties esmės ir prasmės ieškojimas. Nors forma ir poetinės priemonės čia kartais jau nebeišlaiko minties polėkio ir krūvio, geriausieji šių rinkinių eilėraščiai sudaro okupuotos Lietuvos poezijos viršūnę.

Atgijo turiniu bei forma ir p r o z a. Tematikoje po bendruoju „pilietinės drąsos" ir „nūdieniškumo" vardikliu bent šiek tiek kartais priartėta prie tikrovės. Knygose pasirodė anksčiau daugiausia nutylimi netolimos praeities „gyvenimiškiausi konfliktai, prieštaravimai ir aštresnieji kampai" — „klasių kovos konfliktai pokario kaime" ir „buožinių banditų gaujų siautėjimas" (t.y. kolchozų steigimo vargai ir partizanų veikla). Retkarčiais ėmė figūruoti išeivis ir išeivija. Savaime suprantama, visa tai buvo (ir tebėra) pristatoma sovietišku žvilgsniu. Tačiau bent vaizduojamasis žmogus geresnėse knygose tapo realesnis, psichologiškesnis — ne vien tiktai kraštutiniai teigiama arba neigiama marionetė. Antra vertus, šalia „kasdieninės heroikos", vadovaujantis „socialistinio humanizmo" ir „tarybinio internacionalizmo" šūkiais, imta primygtinai ieškoti jau minėto miglotos sampratos „humanistinio žmogaus idealo". Formoje ypač susirūpinta „novatoriškumu" — naujesnių kūrybinių priemonių (kompozicijos ir stiliaus) ieškojimu, davusiu kartais egocentrizmo, subjektyvizmo, lyrinio bei intelektualinio „aš" ir panašių bruožų.

Iš vyresniosios kartos rašytojų V. Mykolaitis-Putinas pasirodė su pirmąja dalimi stambaus istorinio romano Sukilėliai 1957, kurio ilgai užtrukusi ir vis tiek nebaigta antroji dalis išspausdinta jau po autoriaus mirties 1967. Nors ir susilaukę oficialaus pripažinimo dėl tariamai marksistiško 1861–64 įvykių vaizdavimo, Sukilėliai toli gražu neprilygsta geriesiems V. Mykolaičio-Putino prozos puslapiams. K. Boruta, išskyrus J. Baltušio „suredaguotą" jo apysaką-kroniką apie skulptorių V. Grybą — Sunkūs paminklai 1960, tebesilaikė atokiai nuo „socialistinio realizmo" ir toliau tenkinosi tautosakinio prado kūriniais — išspausdino ritmine kalba atkurtų pasakų rinkinį Dangus griūva 1955 ir pasakų pobūdžio, lakios fantazijos humoristinę knygą Jurgio Paketurio klajonės (d. 1) 1963, kurioje gabiai parafrazuojamas liaudies kalbos stilius. J. Paukštelis romanais Jaunystė 1959 ir Netekėk, saulele 1963 pradėjo ambicingą ciklą, užsimojęs pateikti sovietiniu žvilgsniu kelių pastarųjų dešimtmečių Lietuvos įvykių raidą. A. Vienuolis savo kūrybinį kelią užbaigė literatūriškai apdorotų jaunystės atsiminimų pluoštu — Iš mano atsiminimų 1957. Taip pat daugiausia atsiminimais, tačiau menkesnio lygio, pasitenkino I. Simonaitytė ir A. Venclova: I. Simonaitytė, pagaliau pasirodžiusi 1956 su antrąja Viliaus Karaliaus dalimi, susitelkė prie ištęstos, egocentriškos trilogijos — ... o buvo taip 1960, Ne ta pastogė 1962 ir Nebaigta knyga 1965, — kuri baigiama prosovietiška gaida; A. Venclova, išleidęs „Tarybų Lietuvos gimimo" romaną Gimimo diena 1959, taip pat ėmėsi memuarinės trilogijos (kol kas pasirodė Pavasario upė 1964 ir Jaunystės atradimas 1966), kurioje sovietiškai klosto netolimą praeitį, visur prakišdamas save ir dėdamasis kur kas „pažangesniu" negu iš tiesų buvo. Iš žymiai mažiau pasireiškusių vyresniųjų rašytojų po atsargiai atsijotą rinktinę, įsprausdami šiek tiek naujų, sąlygoms pritaikytų novelių, išleido Stasys Kapnys (Kanapienis, 1896–1958; Rinktinė 1956), Kazys Kiela (1896–1963; Slogi naktis 1960) ir K. Jankauskas (Krito kaštonai 1959). Tačiau kiekvienas, ypač K. Jankauskas, liko daugiau ar mažiau ištikimas savo ankstyvesniam, nors ir siauram, kūrybiniam keliui. Daugiausia naujos, bet kaip ir anksčiau menkos novelės sudarė paskutiniąją J. Šimkaus knygą — rinktinę Ryt bus gražu 1962. Vincas Žilionis (1905–1964), „perredagavęs" Būdviečių mokyklą 1955, užsimojo stamboku romanu Atsisakom nuo senojo svieto 1959 atvaizduoti „marksistiškai" 1905–07 revoliucinius įvykius Lietuvoje, tačiau taip ir nepakilo aukščiau sovietiškai atrankioto iliustratyvinio aprašinėjimo. Pokario metais pradėjusi reikštis daugiausia apsakymais jauni-

mui, Halina Korsakienė (g. 1910) pasirodė po atlydžio romanu Laikinoji sostinė 1961, kuriame bandė duoti sovietišką nepriklausomos Lietuvos studentijos gyvenimo vaizdą. Atpirkdami atlydžio metu bei jo poveikyje padarytas savo ideologines „klaidas", „pasitaisė" V. Sirijos Gira ir J. Dovydaitis: pirmasis išspausdino romaną Štai ir viskas 1963, kurio herojus grįžta po reportažiškai autoriaus pateiktos odisėjos išeivijoje į Lietuvą, kur išvysta „didelius socialinius ir kitokius laimėjimus"; o J. Dovydaitis jam būdingu lėkštu produktyvumu davė ištisą šūsnį knygų (jų tarpe apsakymų rinkinį Vieną vasaros naktį 1961, romanus Žydrieji ežerai 1964 ir Skaudi šviesa 1966, apysaką Velnio slenksčiai 1966), kurių net ir „rimtos" temos dažniausiai nepajėgia atplėšti nuo bulvarinės literatūros. Jeigu atlydžio metu šie du autoriai buvo parodę bent tematinės drąsos (deja, neproporcingos jų kūrybiniam ribotumui), tai naujosiose jų knygose jau ir jos maža beliko. Iš atvirai ir nedviprasmiškai partiniai užsiangažavusių vyresniųjų prozaikų kūrybiškai išsiskyrė J. Baltušis novelių romanu Parduotos vasaros (d. 1) 1957, kurio tradiciniame kaimo tematikos pasakojime ryšku gyva kalba ir nemenkas žmogaus bei jo aplinkos pažinimas. Tačiau po ilgos pertraukos J. Baltušio išleistas „novelių apie meilę" rinkinys Valiusei reikia Alekso 1965, dirbtinai sukirptas, sentimentalus ir moralizuojantis, rodo akivaizdų autoriaus nuopuolį.

Šiaip postalininio laikotarpio prozos raida bei kryptis jau ėmė pereiti, kaip ir poezijoje, į jaunesniųjų rašytojų rankas. Kaip tik jie daugiausia susirūpino „novatoriškumu" bei drąsesniu tematiniu „nūdieniškumu". (Šiame įkarštyje nueita net iki kuriozų — spaudoje ilgai svarstyta: ar rašyti kaip Žemaitė, ar kaip Hemingvejus?). Ypač imta pabrėžti su sovietiniu turiniu bei ideologija suderintas psichologinis pradas. Nusižiūrėjus į kai kuriuos Vakarų literatūros pavyzdžius, pradėta kultivuoti psichologinis romanas — su kukliais, dažniausiai paviršutiniškais „giluminės psichologijos", pasąmonės, „minties srauto" ir ypač „vidinio monologo" bruožais. Šią kryptį pasirinko Mykolas Sluckis (g. 1928), vienas produktyviausių šio meto prozaikų, Alfonsas Bieliauskas (g. 1923) ir Jonas Mikelinskas (g. 1922). Pradžioje šie autoriai laikėsi daugiau ar mažiau konvencionalaus pasakojimo tradicijų: M. Sluckio romanas Geri namai 1955 ir gausių novelių rinkinių rinktinė Žingsniai 1965, A. Bieliausko apysaka Darbo gatvė 1956 ir romanas Rožės žydi raudonai 1959, J. Mikelinsko apsakymų rinkiniai Senis po laikrodžiu 1960, Šiltos rankos 1962 ir kt. Tačiau vėliau visi trys ėmėsi psichologinio romano: M. Sluckio Laiptai į dangų 1963 ir Adomo obuolys 1966, A. Bieliausko Mes dar susitiksim, Vilma 1962 ir Kauno romanas 1966, J. Mikelinsko Vandens nešėja 1964 ir O laikrodis eina 1966. Nors šie romanai yra ūgtelėję virš stalininio laikotarpio to paties žanro bendrojo lygio, juos žlugdo ne vien tik autorių sugebėjimų ribotumas (ypačiai A. Bieliausko), bet ir pati šių romanų krypties sandara. Šitoks psichologinis romanas sudaro keistą hibridą: sovietiška tematika bei ideologija įvelkama, nors ir į striukai bei primityvokai sukirptą, vakarietiškos prozos formą; tačiau užmirštama, kad autoriaus peršamai sovietinei „tikrovei" organiškai prieštarauja bandomas pabrėžti psichologiškumas, nes jam stokoja būtinos psichologinės tiesos. Todėl šie romanai dvelkia dirbtinumu ir pretenzijomis, kurių neišvengia ir M. Sluckis, šiaipjau techniškai tvirtesnis už dažną savo kartos prozaiką. Nežiūrint to, šis nelengvas, reikalaująs įžvalgumo ir nemažo intelektualinio išprusimo romano metodas pastaruoju metu tiek išpopuliarėjo kai kurių jaunųjų prozaikų tarpe, jog jo arba bent paskirų jo bruožų ėmė griebtis net ir tokie autoriai, kurie dar nevalioja susidoroti ir su elementariausiais tradicinės formos reikalavimais — pvz. Vytautas Petkevičius (g. 1930) savo itin „pilietiškame" romane Apie duoną, meilę ir šautuvą 1967. Kitaip naujoviški yra Romualdas Lankauskas (g. 1932) ir Icchokas Meras (g. 1934): vietoj detalaus psichologiškumo jiedu pabrėžia smulkmenas apeinantį formalinį konstruktyvumą ir lakoniškumą. R. Lankausko, bene vakarietiškiausio (ypač Hemingvejaus poveikio) prozaiko, kūrybą, išskyrus romaną Vidury didelio lauko 1962, sudaro daugiausia mažesnės apimties kūriniai — trumpos apysakos (rinkinys Klajojantis smėlis, Žiaurūs žaidimai, Balta, juoda ir mėlyna 1967) ir novelės bei noveletės (rinktinė Nuo ryto iki vakaro 1965). Mažiau autentiškas I. Meras kultivuoja „romanąsakmę" bei „romaną-baladę" (Lygiosios trunka akimirką 1963, Ant ko laikosi pasaulis 1965), kurių konstruktyvumas dažnai virsta į manieringą schematizmą, o lakoniškumas — į monotonišką ir kartais miglotą pasikartojimą. Kai kurių autorių kūryboje kartais tarsi ima atgyti ankstyvesnės impresionistinės prozos bruožai. Jų nemaža jau minėto V. Rimkevičiaus Kaimo kronikose 1967. Šiaip net ir „modernio-

ji" proza neišsiverčia be lietuvių prozai apskritai būdingo lyrizmo. Čia minėtina poeto J. Marcinkevičiaus lyrinė apysaka Pušis, kuri juokėsi 1961. Jos autorius bando suderinti lyrinę potekstę su intelektualinio pobūdžio tematiniu disputu. Deja, lėkštas intelektualumas ir „surežisuota" disputo eiga bei argumentavimas nepateisina, žvelgiant iš meninių kriterijų taško, to išskirtinio dėmesio, kurio ši apysakaitė susilaukė.

Dauguma jaunesniųjų prozaikų tebesilaiko konvencionalaus pasakojimo tradicijų. Iš šių autorių išsiskiria Jonas Avyžius (g. 1922). Stalininiame laikotarpyje ribojęsis daugiausia apybraižomis bei panašaus pobūdžio apsakymais, po atlydžio J. Avyžius pasirodė su apysakos ir apsakymų rinkiniu Žmogus lieka žmogum 1960 ir romanu Į stiklo kalną 1961, o 1964 išspausdino svaresnį epiško polėkio, sovietiško žvilgsnio, tačiau realių konfliktų nevengiantį „kolūkinį" romaną Kaimas kryžkelėje, kurį jis rašęs beveik 10 metų, nes, jo paties prisipažinimu, anksčiau buvęs varžomas „bekonfliktiškumo teorijos" ir „asmenybės kulto". Kiti išskirtini šios krypties prozaikai: išimtinai apsakymuose susitelkęs Algirdas Pocius (g. 1930; rinkiniai Šešiolika raktų 1960, Verpetas 1963, Tik du sūnūs 1966), žvejų gyvenimo tematiką pabrėžiąs Vladas Dautartas (g. 1927; novelių rinkiniai Jūros spalvos 1960, Kai nurausta putinas 1963 ir Lakštingalų naktis 1965, apysaka Prakeikimo vartai 1966), daugiausia inteligentijai skiriąs dėmesį Aleksas Baltrūnas (g. 1925; dvitomė apysaka Tolimi keliai 1958, apsakymai Lietus 1960, romanas Tu mane šauki? 1964) ir jau minėtas A. Markevičius — ankstyvąja savo kūryba daugiau žadėjęs (novelių rinkinys Krizas Saulėtekis 1957), negu vėlyvąja ištesėjęs (apysaka Vaistininko duktė 1964, novelės Plakatas restorano lange 1967). Pagaliau dar minėtini Vytautas Bubnys (g. 1932), Raimondas Kašauskas (g. 1934), Juozas Aputis (g. 1936) ir kt. Iš jauniausiųjų išskirtinį Leonidas Jacinevičius (g. 1944) ir Saulius Šaltenis (g. 1945), abu bandą ištrūkti iš tradicinės prozos poveikio.

Atsisakius 1952 vad. bekonfliktiškumo teorijos (prisipažinta, kad vis dėlto „tebevyksta kova nauja su sena, su kapitalizmo liekanomis sąmonėje, su nesąžininga pažiūra į darbą ir valstybinę nuosavybę, su blogais ir neteisingais žmonėmis" — Literatūros mokslo terminų žodynėlis 1961 88), bent šia prasme kiek praplatėjo d r a m o s galimybės. Šiame žanre ryškiai išsiskyrė du vardai — Juozas Grušas ir Kazys Saja (g. 1932). J. Grušas, perėjęs pokario metais į dramaturgiją, tragedija Herkus Mantas 1957 tęsia Krėvės–Sruogos istorinės dramos tradicijas, o modernesnės kompozicijos psichologinėje dramoje Adomo Brunzos paslaptis 1967 (pastatyta 1966) ir gana šokiruojančioje „tragiškoje komedijoje" Meilė, džiazas ir velnias 1967 sprendžia moralinius bei etinius klausimus. Tačiau šioje tematikoje jis neišvengia pastaruoju metu jo kūryboje vis dažnėjančio moralizavimo, nuvedančio kartais į melodramatiškumą. K. Saja po šmaikščių, tačiau lėkštokų komedijų (rinkinys Komedijos 1957 — jų tarpe Silva studentauja 1955, Septynios ožkenos 1957) giliau užgriebė svaresnes temas (Pirmoji drama 1962, past. 1961, Nerimas 1963, past. 1962, Saulė ir stulpas 1965, past. 1964), o pačioje vėlyvojoje kūryboje abstraktizuojančia grotestiško pobūdžio vienaveiksmių trilogija Oratorius, Maniakas ir Pranašas Jona 1967 padarė gana didelį šuolį nuosaikiai modernios Vakarų dramos kryptimi. Iš naujųjų dramaturgų minėtina Dalia Urnevičiūtė (g. 1932; Tyluva — 2 km 1967, Tėvuko žaislai 1967). Be to, išimtinai šį žanrą kultivuoja Jokūbas Skliutauskas (g. 1925), Antanas Bieliauskas (g. 1928), Raimundas Samulevičius (g. 1937), o šalia kito prozos darbo — Romualdas Narečionis (g. 1930), jau minėtas V. Rimkevičius ir kt. Vyresniųjų tarpe tebesireiškia V. Miliūnas (rinkiniai Vidurdienio debesys 1957 ir Žuvėdros palydi 1960), kiek mažiau A. Gricius (Karšta vasara 1955, komedijos Sėja ir piūtis 1962, Buvo buvo, kaip nebuvo 1964), bent po vieną kitą dramą yra davę K. Inčiūra (biografinė pjesė Žemaitė 1964), Jonas Mackonis (g. 1922; liaudies motyvų eiliuota drama Ulijona 1963), pastarasis šiaip daugiau rašąs libretus operoms, ir kt.

Tačiau drama vis dar tebėra nepakankamai gausi. Tad šią spragą bandoma užpildyti inscenizacijomis. Jau tuoj po karo pasirodžiusios pirmosios inscenizacijos (Žemaitės Marti 1947, P. Cvirkos Žemė maitintoja 1950), šiuo metu ypač pagausėjo. Kartais inscenizuojama praeities literatūra (A. Vienuolio Paskenduolė 1956, P. Cvirkos Meisteris ir sūnus 1965), o dažniausiai naujieji kūriniai — romanai bei apysakos (A. Bieliausko Rožės žydi raudonai 1961, J. Avyžiaus Kaimas kryžkelėje, J. Baltušio Parduotos vasaros, M. Sluckio Laiptai į dangų ir A. Venclovos Gimimo diena — visi 1965) ir poemos (J. Marcinkevičiaus Dvidešimtas pavasaris 1958, Kraujas ir pelenai 1961). Inscenizuojami ir užsienio autorių prozos kūriniai. Šitokia padėtis susilaukia pagrįstos kritikos: „Ir geriausiomis

inscenizacijomis nesukursime savosios dramaturgijos. Jai reikia grynos dramos, komedijos, tragedijos" (V. Miliūnas, — Literatūra ir Menas 31 1967).

Dar mažiau ir menkiau kultivuojama s a t y r a bei h u m o r a s. Prieš atlydį šis žanras buvo beveik neįmanomas. Ribotasi tik antireligine, nepriklausomąją Lietuvą pašiepiančia ir prieš Vakarus (ypač „jankius") bei ten esančius „lietuviškuosius buržuazinius nacionalistus" nukreipta tematika, kuri dažniausiai buvo išreikšta pseudohumoristinėmis, vėzdo priemonėmis, neperžengiančiomis „kovingo" koliojimosi ribų. Tokio pat lygio tematika tebėra labai dažna (nes ji „aktuali") ir šiandien — pvz. T. Tilvyčio satyrinių eilių rinkinys Deja, dar pasitaiko 1964, Donato Rodos (g. 1915) feljetonai Garsios firmos bankrotas 1964 ir Nepripažintieji viešpačiai 1966. Tačiau šalia jos pastaruoju metu padažnėjo sovietams būdinga „saikritikos" tematika. Deja, dažnai ji apgauli, jai trūksta tikrovinės tiesos ir atvirumo: satyrizuojami bei pajuokiami reiškiniai dažniausiai suverčiami „buržuazinių atgyvenų bei atrūgų" sąskaiton. Tokiu būdu „savikritika" virsta atlaidų ožio ieškojimu ir plakimu. Būdinga, kad nuoširdesne „savikritika", įvairesniu bei atviresniu turiniu ir lakesne forma pasižymi jaunieji humoristai, kuriems jau nebereikėjo plūktis pačia „kovingąja" stalinine „humoristika". Čia išskirtinos Vytautės Žilinskaitės (g. 1930) humoreskos, satyros ir parodijos (Ir aš ožius ganiau 1965, Angelas virš miesto 1967). Iš poetų satyrikų minėtini Gediminas Astrauskas (g. 1932) ir Algimantas Pabijūnas (g. 1936).

Žymiai gausesnė ir kūrybiškai paūgėjusi yra v a i k ų bei j a u n i m o literatūra, nes čia, oficialiems organams raginant, savo duoklę stengiasi atiduoti labai dažnas rašytojas. Kaip kiekvienai, taip ir sovietinei lietuvių vaikų literatūrai būdingas auklėjamasis pradas. Tačiau šiuo atveju jo pagrindą sudaro ne kūrybiškai sugestyvus bendrų teigiamųjų žmogiškų bruožų perteikimas, bet sovietinės sampratos pedagogika — atvira partinės ideologijos komunistinė indoktrinacija. „Tarybinė vaikų literatūra — ištikima Komunistų partijos pagalbininkė, auklėjant priaugančiąją kartą": ji „vadovaujasi komunistinio partiškumo ir apskritai komunistinio auklėjimo principais" (G. Raguotienė I. Jurevičiūtės bibliografijoje Vaikų literatūra 1965 5, 14) ir „skiepija vaikams tikro tarybinio žmogaus, būsimojo komunistinės visuomenės piliečio, bruožus" (Literatūros mokslo terminų žodynėlis 1961 192). Šis uždavinys raudonu siūlu driekiasi nuo eilėraštukų mažiesiems, įtaigojant jiems „spaliukų" ir „liepsnelių" džiaugsmą ir laimę, iki apysakų vyresniesiems, kuriems peršama ir idealizuojama „komjaunuolio heroika". Kai gabesnis, vaikų pasaulį apčiuopiantis autorius šį uždavinį prislopina, sąmoningai apeina arba intuityviai jo išvengia, pasiekiama teigiamų rezultatų. To nemaža našiausio vaikų literatūros poeto Kosto Kubilinsko (1923–1962) kūryboje (eilėraščių knyga Su žilvičio dūdele 1957, eiliuotų pasakų rinkiniai Stovi pasakų namelis 1957, Buvo buvo, kaip nebuvo 1958) ir Aldonos Liobytės (g. 1915) pasakų motyvais parašytose pjesėse (Kupriukas muzikantas 1955, Meškos trobelė 1956) bei paruoštuose pasakų rinkiniuose (Gulbė karaliaus pati 1963). Be to, išskirtina proistoriko Petro Tarasenkos (1892–1962) archeologijos ir senosios Lietuvos istorijos motyvais perpinti nuotykingi apsakymai bei apysakos (Didžiųjų Tyrulių paslaptys 1956, Užburti lobiai 1956, Pabėgimas 1957, Rambyno burtininkas 1958) ir Juozo Soko (g. 1904) Lietuvos gamtos populiarizacijos apsakymėliai jaunimui (Briedžiai plaukia 1957, Mūšis Nemuno kilpoje 1960). Iš beveik išimtinai šioje srityje besireiškiančių dar minėtini eiliuotojai Anzelmas Matutis (Matulevičius, g. 1923), Martynas Vainilaitis (g. 1933) ir prozaikas Rimantas Budrys (g. 1930).

*

Postalininiame laikotarpyje, ypač šeštajame dešimtmetyje, sovietinė lietuvių literatūra žymiai paūgėjo kiekybiškai ir gana apčiuopiamai kokybiškai. Tačiau tai dar jokiu būdu nereiškia, kad pasiekta normalių kūrybinių sąlygų. Literatūra kaip buvo, taip ir tebėra kontroliuojama partijos ir jos ideologijos. „Kūrybos pagrindas — komunistiniai įsitikinimai!" — skamba šūkis. Todėl ne atsitiktinai sovietinės lietuvių literatūros oficialiosiose viršūnėse tebefigūruoja išvis ne rašytojas, o partinis propagandistas — A. Gudaitis-Guzevičius, „kovingai" tebetęsiąs savo „dokumentines epopėjas" (dvitomis romanas Sąmokslas 1964–65, apysaka Spalio komisaras 1967), vis tebepremijuojamas ir oficialiai tituluojamas apskritai „vienu žymiausių šių dienų mūsų tarybinių rašytojų". Tiesa, partijos kontrolė (tikriau, represijos) šiandien kartais kiek „liberalesnė", negu Stalino laikais, tačiau, antra vertus, ji nė kiek nemažiau reali. (Plg. pastarųjų metų bruzdančių rusų rašytojų — A. Solženicyno, A. Jesenino-Volpino, J. Brodskio, A. Siniavskio, J. Danielio, A. Ginzburgo ir kt. — neatlaidų

tramdymą. Šie reiškiniai liberalesnius lietuvių rašytojus veikia dvejopai: bruzdėjimas padrąsina ir teikia vilčių, tačiau tramdymai ir jų pasekmės primena per daug nesitikėti). Ankstyvesnius varžtus pakeičia jų variantai arba, sąlygų iššauktos, naujos varžomosios priemonės, o dažnai tiesiog grąžinami kai kurie praeityje praktikuoti kaltinimai. Jeigu anksčiau grasė „bekonfliktiškumas", tai šiandien per drąsi tematika jau imama apkaltinti „pseudokonfliktiškumu", o šalia atgaivintos „formalizmo" ir „estetizmo" grėsmės bauginama „intelektualumu" ir „abstraktumu", „uždarumu" bei „kameriškumu". Literatūros kritikoje ir moksle vis tebeieškoma ir teberandama „klaidingų" ypač praeities rašytojų vertinimų: „Iškeliant teigiamus jų kūrybos bruožus, ne kartą prasiveržia straipsnių autorių siekimai užtušuoti arba net tiesiog priešingai nušviesti tų rašytojų reakcines pažiūras, jų duodamus reakcinius atskirų visuomeninio gyvenimo faktų vertinimus" (J. Žiugžda, — Literatūra ir Menas 9 1968). Visų šių kaltinimų šaltinis, kaip paprastai, — Maskvoje, išryškėjęs didžiąja dalimi iš N. Chruščiovo nepasitenkinimo dailės paroda, praktiškai tuoj pat suformuluotas 1962 pabaigoje partijos vadų sušauktame susitikime su įvairių kūrybinių sričių atstovais ir iš esmės nepasikeitęs iki šių dienų, naujiems vadams, L. Brežnevui ir A. Kosyginui, atėjus. Minėtame susitikime padėtį nedviprasmiškai nusakė partijos ideologas L. Iljičiovas: **„Mūsų šalyje yra visiška laisvė kovoti už komunizmą. Mūsų šalyje nėra ir negali būti laisvės kovoti prieš komunizmą"** (Pergalė 1 1963; pabraukta paties L.I.). Grįžęs iš šio susitikimo, partijos CK sekr. A. Barkauskas 1963 pradžioje sušauktame panašiame susibūrime įspėjo lietuvius kūrėjus saugotis „reakcingos Vakarų buržuazinės filosofijos", nesileisti į „bandymus filosofuoti net ir ten, kur bendrai jokios filosofijos nesama", nebandyti „meno priemonėmis diegti svetimos ideologijos", atsiriboti nuo „tariamo novatoriškumo, nevilties, pesimizmo, dvasinės apatijos, beperspektyviškumo", ir priminė, kad „kiekvienas rašytojas ... visada privalo kietai stovėti partiškumo pozicijose" (Pergalė 5 1963).

Nežiūrint šių įspėjimų, kai kurie platesnių akiračių rašytojai, ypač jaunesnieji, tebesidomi kaip tik daugiausia „buržuazinių Vakarų" XX a. literatūra, pasiekiančia juos dažniausiai per Lenkiją, — pradedant J. Joyce ir F. Kafkos kūryba ir baigiant vad. naujuoju romanu (nouveau roman), antiromanu bei naująja drama. Tačiau dėl minėtų varžtų ir apskritai dėl sovietinių sąlygų išugdyto atitinkamo mentaliteto šis domėjimasis kol kas tebėra ribotas, o kūrybiniai jo rezultatai, apskritai tariant, negausūs, nedrąsūs ir menkoki. Todėl šviesesnis (ir drąsesnis) skaitytojas skundžiasi: „Skaitant ‚Literatūroje ir mene' spausdinamus apsakymus, primygtinai peršasi mintis, kad mūsų pradedantieji rašytojai nežino paskutinių ieškojimų ir atradimų žodžio formos srityje. Graudu žiūrėti, kaip autorius nuosekliai ir naiviai pasakoja savo nelabai įtikinančią istoriją, visur įpėdžiui seka herojų — ūsuotą kolūkietį, kuris po ilgų vaikščiojimų takais ir keleliais užtiks brakonierių ar visuomeninio turto grobstytoją. Jau iš anksto aišku, kur nuves pėdsakai, mes jau iš aukščiau stebime ne tik herojų, bet ir patį autorių. Mums jau norisi pastūmėti ūsuotą kolūkietį, sutrumpinti nereikalingas autoriaus klajones. Žodžiu, nebe viskuo naiviai tikime. Ačiū dievui, mes nebe Cvirkos piemenėliai, kurie su palaima geria kiekvieną rašytą žodį. ... Per ilgai mūsuose buvo ignoruojama vos ne visa modernistinė pasaulio literatūra. ... Pats laikas probleminius prozos klausimus plačiai nušviesti, diskutuoti periodinių leidinių skiltyse, metas plačiau propaguoti įvairių tendencijų kūrinius" (A. Jonkus, — Literatūra ir Menas 2 1968).

Tačiau šioms pastangoms „atkirtį" jau yra davęs A. Sniečkus: „... reikia vengti vienpusiško susižavėjimo mada, nekūrybiško praeities ar šiuolaikinės moderniosios dailės bei literatūros stilistinių priemonių perkėlimo į lietuvių tarybinio meno praktiką. Tai, kaip žinoma, veda į atitrūkimą nuo konkrečios mūsų tarybinio gyvenimo dirvos bei liaudies nacionalinių tradicijų, o neretai ir į kompromisus su buržuazine ideologija. Kaip akies vyzdį saugoti idėjinių socialistinių realizmo principų grynumą — pagrindinis mūsų uždavinys" (Literatūra ir Menas 50 1967). Ir saugoma: „Deja, mūsų ‚vidiniai redaktoriai' yra dar labai gajūs; jie dažnai įjungia stabdžius pačioje kūrybinio akto užuomazgoje. Toks inertiškumas mus labai nuskurdina, trukdo pasakyti tai, apie ką norėtųsi prabilti visu balsu" (rež. J. Jurašas, — Literatūra ir Menas 51 1967).

B i b l i o g r a f i j a: Grožinė literatūra 1940–60 (1961); *Lietuvos Mokslų Akademija,* Tarybinė lietuvių literatūra ir kritika 1945–55, 1956–60, 1961–65. Paruošė *E. Stanevičienė* 1957–67 (3 tt.); (") Tarybinis lietuvių literatūros mokslas ir kritika apie literatūrinį palikimą 1944–58. Paruošė *E. Stanevičienė* 1959; *Vilniaus Universitetas,* Lietuvių literatūros istorija ir tautosaka: Bibliografinė rodyklė — pagrindinė literatūra 1967.

Antologijos: Lietuvių poezija II. Sudarė *V. Galinis* 1967; Manoji Lietuva: Tarybinės poezijos rinktinė. Sudarė *V. Rudokas* 1965; Tarybinė lietuvių poezija 1940–50 (1950); Tarybinė lietuvių proza 1940–50 (1950); Vėliavos: Lietuvių poezijos ir prozos antologija 1917–47 (1948).

Istorija ir kritika: *J. Aistis*, Okupuotosios Lietuvos literatūra (Aidai 3 1959); *A. Baltaragis*, Numaironintas Maironis: Jo sovietinio traktavimo raida (Aidai 4–5 1963); (") Vincas Krėvė Lietuvoje: Jo sovietinio traktavimo raida (Metmenys 10 1965); *K. Doveika*, Lietuvių rašytojai Didžiajame Tėvynės kare 1967; *J. Gintautas*, Krizė sovietinėje lietuvių literatūroje ir kritikoje (Aidai 3 1951); *J. Grinius*, Lietuvių sovietinės literatūros pobūdis (Aidai 1–2 1956); (") Litauische Literatur und Kunst im Spiegel der Sowjetisierung (Acta Baltica 3 1963; tas pats angliškai — Literature and the Arts in Captive Lithuania, knygoje Lithuania Under the Soviets, red. *V. S. Vardys* 1965); *A. Landsbergis*, Communist Novels of the Postwar Struggle in Lithuania (Baltic Review 12 1957); *J. Lankutis*, Literatūra ir humanistiniai idealai 1963; (") Socialistinis realizmas lietuvių literatūroje 1959; *Lietuvos Mokslų Akademija*, Didžioji Spalio socialistinė revoliucija ir lietuvių literatūra 1967; (") Kolūkinė tematika lietuvių tarybinėje literatūroje 1952; (") Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai J. V. Stalino veikalų kalbos mokslo klausimais šviesoje. Red. *J. Žiugžda* 1953; (") 1957–58 metų lietuvių tarybinė literatūra 1958–59 (2 tt.); *V. Mykolaitis*, Tarybinė literatūra ir tautų draugystė 1950; *Partijos Istorijos Institutas*, Literatūra ir menas kovoje dėl komunizmo: Dokumentų rinkinys 1962; Socialistinio realizmo klausimai: Straipsnių rinkinys 1962; *A. Staknys*, The Official Line and Creative Ideas (Lituanus 2 1960); *J. Šimkus*, Tarybinė lietuvių literatūra 1951; Tarybinės lietuvių literatūros istorijos apybraiža 1956 (rusiškai 1955); Tarybų Lietuvos rašytojai (Autobiografijos) 1957; Tarybų Lietuvos rašytojai (Autobiografijos) 1967; *R. Tautrimas*, Literatūrinės periodikos problema Lietuvoje (Metmenys 11 1966, tas pats ag. Cultural Discrimination in Lithuania: The Problem of Cultural Press — Lituanus 1 1966); *V. Trumpa*, Dawn of Free Criticism in Soviet Lithuanian Literature (Lituanus 4 1958); (") Intelektualinis baikštumas Sovietijoje ir Lietuvoje (Metmenys 1 1959); (") Literature and Art in the Snares of Socialist Realism (Lituanus 3 1959); (") Ties kultūrinio palikimo problema (Metmenys 3 1960, tas pats ag. The Problem of Cultural Heritage — Lituanus 3 1961); Už tarybinę lietuvių literatūrą 1947; *J. Vėlaikis*, Lithuanian Literature Under the Soviets (Lituanus 3 1966); (") Žmogaus grįžimas sovietinės Lietuvos literatūroje (Metmenys 7 1963).

Literatūrinio gyvenimo metines kronikas pateikia Literatūros ir Meno Metraštis (nuo 1959); *M. Musteikis* (Į Laisvę 14, 1957, 16/17 1958, 19 1959, 21 1960, 25 1961, 29 1962, 32 1963, 35 1964, 37/38 1965) ir *V. Vaitiekūno* Survey of Developments in Occupied Lithuania 1961, 1962, 1963/64 (3 tt.).

D. TEATRAS

DRAMOS TEATRAS

STASYS SANTVARAS

Teatro meno apraiškų buvo ir senovės Lietuvoje — XIII, XIV ir XV a., tik maža tėra išlikę duomenų joms apibūdinti.

Krikščionybei Lietuvoj įsigalėjus, teatrališkai buvo švenčiamos Kalėdos, Velykos ir kt. didesnės katalikų šventės. Baroko amžiuje buvo išsigalvojama visokių teatrinių vaizdų — angelų, velnių ir kitokių personifikacijų. Buvo statoma religinio pobūdžio misterijų. XVI a. įsteigtos šv. Izidoriaus artojo brolijos švenčių metu lietuviai valstiečiai turėdavo dalyvauti apeigose su žemės darbo įrankiais. Visi tie parengimai turėjo liaudišką charakterį. Be bažnytinės lotynų kalbos, juose turėjo būti gyva ir lietuvių kalba. Žinoma, nuo religinių liaudies vaidinimų negalėjo atsilikti didikai. Atskiruose dvaruose buvo rengiami įvairaus pobūdžio vaidinimai, iš kurių ilgainiui gimė vadinamasis Lietuvos dvarų teatras. Mėgėjų teatro pradmenų būta dar prieš jėzuitų atsikraustymą į Vilnių. Žinomi faktai, kad kardinolo Jurgio Radvilo vyresnysis brolis savo tėvų rūmuose prie pilies, išjuokdamas jėzuitus ir vienuolius, svečių pramogai aprengdavo savo dvariškius vienuolių drabužiais, ruošdavo komedijas iš vienuolyno gyvenimo'.

1. Jėzuitų teatras

Lietuvos dramos teatro istoriją galima pradėti sekti tik nuo XVI a., kai Lietuvoje įsikūrė jėzuitai, 1569 Vilniaus vysk. V. Protasevičiaus atkviesti kovai su įsigalinčia reformacija. Netrukus visoje Lietuvos valstybėje paplito jėzuitų mokyklos. Viena iš naudojamų mokymo priemonių jose buvo besimokančio jaunimo įjungimas į viešąsias iškilmes, religines procesijas ir vaidinimus. Jėzuitai rūpinosi net vaidybinės medžiagos kūrimu. Lietuvoj jie tęsė viduramžių dialogų teatro tradiciją. V. Europos bažnyčiose buvo plačiai paplitę vaidinimai iš Šv. Rašto ir Kristaus gyvenimo. Jėzuitai, berods, buvo pirmieji, kurie Lietuvos bažnyčiose pavartojo šias teatrines priemones tikėjimui stiprinti. Vėliau į tuos vaidinimus pradėta vis daugiau įjungti linksmų intarpų — intermedijų arba interliudijų. Juokas nustelbė rimtą dialogų turinį ir tikslą. Tai buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios ilgainiui dialogų vaidinimai iš bažnyčių pradingo. Popiežių ir vyskupų įsakymais iš bažnyčių pašalinti, dialogai įėjo į mokyklas, į didikų ir bajorų dvarus. Būdavo progų, kada dialogų vaidinimus matydavo ir sodiečiai. Toje srityje Lietu-

voje ypačiai daug pasidarbavo jėzuitai. Jie nesitenkino jau nusistovėjusiu bažnyčios veikimu, bet ieškojo naujų formų, kurios giliau veiktų žmones. Gatvėse jie rengdavo vaizdžiai iškilmingas procesijas, kurios žmonėse kėlė ne tik religinius, bet ir grožio jausmus. Iškilmėse dalyvaudavo ir tų iškilmių programą atlikdavo jėzuitų mokyklų mokiniai.

Bene pirmąją Dievo Kūno procesiją, jėzuitų surengtą Vilniuje 1586, jėzuitų istorikas taip aprašo: ,Ėjo visų klasių mokiniai gražiai ir švariai apsirengę, į keturias eiles pasiskirstę, degančiais vaško žibintais nešini. Kiekvienas dalinys giedojo prieš tai Vilniuje negirdėtas giesmes. Prieš kiekvieną ketvirtą moksleivių būrį buvo ,pompae anteludia'; tai ėjo jaunuoliai pranašais apsirengę, tai aukštomis ietimis dengė burėmis aptrauktą vežimą, tai žengė sparnuotais angelais persirengę, blizgėdami brangakmeniais ir auksu'.

Vaidybos meno požiūriu tos Dievo Kūno procesijos turi savo vietą atitinkamoj dramų, misterijų rūšyje. Tačiau buvo rengiamos ir kitokio pobūdžio eisenos. 1604 Vilniuje įvyko ,sacra pompa' — šv. Kazimiero apoteozė: gaudė patrankos, skambėjo bažnyčių varpai, gatvės užtvino muzikos ir giesmių garsais. XVII a. jėzuitai tokių pompų ypač daug surengė Vilniuje ir kituose istorinės Lietuvos miestuose. Būdavo spausdinamos specialios tų iškilmių programos, kad žiūrovai galėtų lengviau pompos eigą sekti ir veiksmą suprasti. Išlikusi programa šitaip vaizduoja vieną Vilniaus procesiją: gatvėmis važiavo pasipuošusių jaunuolių vežimai, raitelių apsupti; vienas vežimas vaizdavo Gamtą, pilną žvėrių, kitas — Romos imp. Otoną, su komunija važiuojantį į kovą prieš vengrus; dar kitas šv. Jono Apreiškimo penktąjį skyrių, ketvertu arklių pakinkytuose vežimuose buvo šventieji ir kankiniai. Vežimų prieky jojo du studentai, kurių vienas reiškė Poeziją, o antras Iškalbingumą.

Mokyklų globėjos šv. Kotrynos diena Vilniuje būdavo labai triukšminga. Tą dieną jėzuitų mokiniai, pūsdami dūdas, mušdami būgnus, dainuodami ir klykaudami, rinkdavo savo karalių, lydėdavo jį bažnyčion, sodindavo sostan. Laikui bėgant, jėzuitai tą triukšmingą šventę pavertė rimta bažnytine procesija.

Ypač veikliai jėzuitų mokiniai reiškėsi Kalėdų, Užgavėnių ir Velykų metu. ,Jėzuitvaikiai' ėjo per žmones, nešdami Kristaus kūdikio lopšelį, virtusį Trijų Karalių arba Betliejaus žvaigžde. Eiseną lydėdavo karaliaus Erodo ir kt. giesmės. Jėzuitų žekeliai, karaliais ir jų tarnais persirengę, keliavo per dvarus, rodydami ,teatrą' — Kristaus gimimo misteriją, giesmėmis keldami Dievo garbę, oracijomis girdami namų šeimininką. Jų pavyzdžiu sekė kitų mokyklų mokiniai, miestų ir sodžių jaunimas ir suaugę vyrai. Dalis tų kalėdinių, Užgavėnių ir velykinių apeigų Lietuvoj išliko iki šių dienų. Dar neseniai Lietuvoj skambėjusios vestuvių, pabaigtuvių ir kt. oracijos savo iškreiptais lotynų kalbos žodžiais, iš dalies savo stiliumi ir turiniu, rodo, kad jos yra kilusios iš anų dienų, o gal yra tik žekelių oracijų įtakai pasidavusios.

Teatrinio elemento persunktos procesijos, Kalėdų, Užgavėnių ir Velykų apeigos į Lietuvą atėjo per įvairių tautybių jėzuitus iš V. Europos. Ilgainiui jos gavo savą lietuvišką formą. Visi minėtieji jėzuitų žekeliai, vėliau kaimiečių pasisavinti, turi nemenką ryšį su scenos menu, nes sutartais vaidmenimis vaizdžiai reiškė dramos veiksmą. Tačiau pagrindinis minimų misterijų tikslas, tai kėlimas žmonėse religinių jausmų. Vaidyba čia tėra tik priemonė tiems jausmams žadinti. Betgi tų misterijų vaidinimai buvo vienas tų akstinų, iš kurių ilgainiui išsirutuliojo lietuvių dramos teatras.

Teatriniu požiūriu žymiai reikšmingesni buvo jėzuitų mokinių vaidinimai mokyklose. Visų pirma minėtini jėzuitų vaidybiniai disputai. Paprastai jie būdavo rengiami karaliams ir didikams pasitikti. Patys jėzuitai ar jų gabesnieji mokiniai vaidindavo katalikų ir kitatikių vaidmenis. Aišku, kitatikiai dispute visada būdavo lengvai įveikiami. Žinomi faktai, kad tokius vaidybinius disputus 1636 jėzuitai Vilniuje rodė D.L.K. Vladislovui IV, o 1705 rusų carui Petrui pagerbti.

Ilgainiui nekalti dialogai virto tikromis komedijomis, skaudžiomis satyromis ir net nepadoriomis meilės scenomis. 1684 jėzuitai savo teatrą reformavo — jų mokyklose buvo leista vaidinti tik religiniai dialogai ir tik lotynų kalba, vaidinimų turinį parinkus iš Šv. Rašto. Uždraudė užgaulioti ir net minėti žinomus asmenis, į vaidinimus įterpinėti ką nors iš senovės poetų ir stabmeldybės laikų, satyrų, pasakų, alegorijų ir pn. Vaidinimų autoriai, paprastai mokyklos profesoriai, savo darbus turėdavo duoti rektoriaus ir vienuolyno viršininko kritikai. Būdinga, kad moterys mokykliniuose jėzuitų vaidinimuose neturėjo teisės dalyvauti. Tiktai didikų ponios kartais būdavo scenon įleidžiamos, bet ir jos turėdavo laikytis atokiai nuo vyrų. Nors minėti vaidinimų tematikos suvaržymai buvo pakartoti 1717, bet su nuostatais nekartą buvo prasilenkta. Yra žinoma, kad jėzuitų mokyklose buvo vaidinamos panegirinės dramos Oginskiams, Chaleckiams, Nezabitauskiams, Skarbekams ir kt. Lietuvos di-

dikams pagarbinti, nors tos panegirinės dramos su Kristaus kančiomis ir gyvenimu nieko bendra neturėjo. Panegirinėse dramose, be abejonės, dažniau pasirodydavo ir kilmingosios moterys. Pažymėtina, kad vieši jėzuitų vaidinimai trukdavo 2–3 val., o privatūs tik 2 val.

Sunkiau jėzuitų vaidintus scenos veikalus apibūdinti, nes jie savo dialogų ir dramų nespausdino, pasitenkindami, ir tai nevisada, trumpomis jų programomis. Tos programos (sinopsėmis, periochomis, o dažniausiai scenarijais vadinamos) atpasakodavo veikalo turinį, nurodydavo istorijos ar kitokį dramos šaltinį, scenų paskirstymą ir veiksmo plėtojimąsi, kai kada duodamos ir vaidintojų sąrašą. Tuo požiūriu svarbus yra G. Lühro paskelbtasis (Altpreussische Monatsschrift 1901) Prūsų Rešliaus (Rössel) mst. jėzuitų kolegijos scenarijų rinkinys, kurių 23 buvo spausdinti, o vienas (Kražių 1698) rankraštis. Tai yra programos tų dramos veikalų, kuriuos 1669–1710 vaidino Vilniaus, Varšuvos, Braunsbergo, Rešliaus, Kražių, Vitebsko, Nesvyžiaus, Pinsko, Lomžos ir Pultusko jėzuitų mokiniai. Daugiausia iš tų veikalų vaidinta Vilniuje — net 12, tuo tarpu kai Varšuvoj tik 3. Visos minėtos vietovės priklausė Lietuvos jėzuitų provincijai, nors ir nevisos jos buvo Lietuvos valstybės ribose. Pasirėmę G. Lühru ir kt. šaltiniais, galime tarti, kad XVI–XVIII a. Lietuvos jėzuitų mokyklos teatras yra vaidinęs nemažiau 100, o gal ir gerokai daugiau dialogų ir dramų. Tik vienam Vilniui, kiek tuo tarpu žinome, tenka 70 vaidintų veikalų.

Dramų ir dialogų tematika gana dažnai buvo skolinta iš V. Europos jėzuitų mokyklinio teatro. Tačiau intarpai — intermedijos — realistiniai gyvenimo vaizdai dažniausiai būdavo originalūs kūriniai, kai kada rašomi lotynų ar lenkų kalbomis, o kai kada, ypač Kražiuose ir iš dalies Vilniuje, ir lietuvių kalba.

Veikalai kartais būdavo pradedami antiprologu ir prologu, o kartais tik prologu. Prologuose, antiprologuose ir kai kada apodozėmis vadinamuose choruose, kuriais vienas nuo kito buvo atskiriami veiksmai, kalbomis ir giesmėmis pasireikšdavo visokios alegorijos — Laisvė, Apvaizda, Išmintis, Galybė, Drąsa, Ištikimybė, Santaika, ypač dažnai Meilė ir žmogaus, pasaulio, bažnyčios Genijus, o taip pat graikų ir Romos dievai — Jupiteris, Plutonas, Apolonas, Vulkanas, Merkuras, Marsas, Paladė, Nemezė, Belona, Medūza ir kt. Vengdami scenoje kartoti bažnytinių apeigų formą, jėzuitai betgi visai nesivaržė scenoje rodyti angelus, šventuosius ir net patį Kristų. Kiekviena drama turėjo 3–5 veiksmus, kurių kiekvienas buvo padalytas į 3–8 scenas. Dramos veiksmo plėtojimasis kartais mėginta pačiomis aktų antraštėmis tiksliau apibūdinti. Be chorų ir alegorijų, veiksmai gana dažnai būdavo atskiriami intermedijomis. Tos intermedijos, iki jėzuitų teatro reformos Lietuvoj, kartais išvirsdavo ištisu veiksmu, keliančiu žiūrovų nuotaiką ir juoką. Su vaidinamu veikalu jos dažniausiai neturėdavo nieko bendra. Iš tų intermedijų vėliau gimė komedija.

Veikalai paprastai baigdavosi epilogais, kuriuose būdavo iškeliami dorieji ir pažeminami piktieji veikalo veikėjai. Be to, būdavo iškeliama Dievo garbė, pagerbiamas didikas, kurio akivaizdoj veikalas buvo vaidintas, paskelbiamas Išminties įsakymas, kuriame būdavo minimi pasižymėję moksle ir į aukštesnes klases perkelti jėzuitų mokiniai.

Vilniaus jėzuitų akademijai ir jų mokyklų teatrui scenos veikalus dažniausiai rašydavo patys jėzuitai. Pagrindinė veikalų kalba buvo lotynų, bet kai kurie dialogai, panegirikos ir atskiri eilėraščiai būdavo rašomi ir kt. kalbomis. Pvz. 1589, sveikindami į Vilnių atvykusį D.L.K. Zigmantą Vazą, akademijos studentai jo garbei skaitė eilėraščius graikų, lotynų, hebrajų, ispanų, italų, prancūzų, vokiečių, lenkų ir lietuvių kalbomis. Taigi jėzuitų teatro scenoje, nors nedažnai, buvo skambėjusi ir lietuvių kalba. 1648, pasitikdama D.L.K. Vladislovą IV, Vilniaus akademija eilėmis jį sveikino ir garbino net 18 kalbų, jų tarpe lietuvių ir latvių kalbomis.

Jėzuitų teatro autoriai yra žinomi šie: Jonas Rukevičius (Rutkevičius?), 1615 vaidinto dialogo Mors Jesu Christi autorius; žemaitis Danielius Butvilas (akademijos, o paskui Kražių kolegijos rektorius, poezijos ir retorikos profesorius), parašęs Architectus fraudium; A. Debolius, 1730 Polocke vaidinto veikalo Pupilla Poloniae cor autorius, ir V. Hriškevičius, D. Krzeczetovskis, B. Malejevskis, M. Brzozovskis, I. Holovinas, B. Gizbertas, Vilkinavičius ir kt. Buvo autorių, kurie jėzuitų teatrui kūrė Lietuvos istorijos temomis, pvz., Gabrielius Šimkevičius, apie 1688 parašęs dramą apie Lietuvos kunigaikštį Vytenį, Gralevskis, V. Narmuntas, J. Zaluskis, Jonas Jaknavičius, Z. Liauksminas, K. Garšvila, V. Daukša, Visgirdas ir kt. Lietuvos istorinių dramų pvz. veikalų apie senovės kunigaikščius Vytenį ar Traidenį lietuvybė — tai tik jų vardai, istoriniai įvykiai ir to meto lietuvių didikų didžiavimasis savo palemonine kilme ir vadinimasis Gedimino jaunuomene.

Jėzuitų teatro veikalų turinys būdavo gana komplikuotas, tad jų pastatymui jėzuitai rengdavosi ištisus metus. Geras vai-

dybinis ir technikinis atlikimas, operinis ir baletinis vaidinimų pradas — gražūs šokiai, maloni muzika, o gal dar labiau kovų, žvėrių užpuolimų, karalių ir kunigaikščių pokylių, susitikimų ir kt. iškilmių inscenizacija žiūrovus stebino ir žavėjo. Aktoriai paprastai būdavo akademijos ir kolegijų studentai.

Lietuvių rašto ir dramos teatro istorijai ypatingos reikšmės turi Kražių jėzuitų kolegija, kurioje mokė garsusis poetas Sarbievijus, Kojalavičius, dramų rašytojas D. Butvilas, muzikos ir retorikos žinovas Z. Liauksminas, dialogų ir dramų rašytojas G. Šimkevičius ir kt. Kražių rašytojų veikaluose dažniau aptinkama lietuvių kalba, kad ir maišoma su lotynų ir lenkų kalbomis; nevengiama ir Lietuvos istorijos tematika. Jėzuitai rašė lotynų kalba, bet kiti vienuoliai scenos veikalus pradėjo rašyti lenkiškai, ilgainiui lotynų kalbą iš scenos visai išstumdami (apie Lietuvos jėzuitų teatrą dar žr. LE XXX 476–480).

2. Pilies ir dvarų teatras

Nežiūrint vienuolių pastangų, mokyklų teatras Lietuvoj vis mažiau ėmė reikšti ypačiai dėl to, kad atsirado, augo ir stiprėjo viešasis teatras, kurio pirmaisiais žingsniais galima laikyti dviejų operų pastatymus karaliaus rūmuose Vilniuje. Abi operos buvo vaidinamos italų kalba. Il ratto d'Elena (Elenos pagrobimas) buvo pastatyta 1636, o Landromeda 1664. Operų autorius buvo karaliaus raštininkas italas Virgilio Puccitelli.

XVII a. pirmojoj pusėj veikė Vilniaus pilies teatras. D.L.K. Vladislovas IV, aistringas teatro mėgėjas, dažnai gyvendavo Vilniuje ir iš Italijos parsigabendavo čia operos ir komedijos artistų bei muzikų. Teatro pastatas stovėjo žemutinės pilies kieme. Erdviame parteryje stovėjo vyrai. Čia buvo ir speciali vieta valdovui, jo šeimai, garbės svečiams ir užsienio pasiuntiniams. Iš šonų buvo užuolaidomis pridengtos ložės, skirtos damoms. Scena buvo padalyta į du aukštus, uždengtus atskiromis uždangomis. Apatinėje, žymiai didesnėje už viršutinę, scenoje vykdavo pagrindiniai vaidinimai. Viršutinėje po kiekvieno veiksmo buvo vaidinamos intermedijos, kurių tikroji paskirtis — ne tik to meto teatrinė tradicija, bet ir pastangos paslėpti netobulą teatro techniką, dėl kurios pertraukos tarp veiksmų užtrukdavo ilgokai. Teatras buvo apšviečiamas vad. kinketais — riebalinėmis lempomis. Kiekvienas spektaklis buvo susijęs su didžiulėmis išlaidomis ir jį išlaikė karalius; atseit, tai buvo vst. teatras.

Ankstyviausias žinias apie Vilniaus pilies teatro repertuarą turime iš 1636 IX 4, kada buvo suvaidinta ‚komedija apie Parisą ir Eleną'. Yra išlikę užrašų, kad Vilniaus pilies teatre buvo vaidinamos ne tik komedijos, bet ir ‚tragedijos, visokios linksmybės ir itališki šokiai'. Nors tik diduomenei skirtas, Vilniaus pilies teatras buvo mėgstamas ir gausiai lankomas. Be itališkų operų, baletų ir komedijų čia buvo, atrodo, statoma ir antikinių ir naujųjų (Šekspyro, Moljero ir kt.) autorių veikalai.

Apie 1750 Lietuvoj pradeda reikštis naujas teatrinis gyvenimas. To darbo griebėsi jėzuitų auklėtiniai aristokratai. Privačius teatrus jie ėmė steigti ne sostinėje Vilniuje, bet savo dvaruose. Tuo būdu gimė vad. Lietuvos dvarų teatras, beveik ištisą šimtą metų ugdęs teatro meną ir turėjęs nemaža reikšmės Lietuvos valstybės kultūriniame gyvenime.

Dvaro teatro pradininkais Lietuvoj tenka laikyti kunigaikščius Radvilus. Uršulė Radvilienė, kilusi iš Višnioveckių, 1746 Nesvyžiuje įsteigė teatrą, kuriame, žinoma, daugiausia skambėjo tik lenkų kalba. Ji pati rašė tragedijas, dramas, komedijas ir net operas, o tuos veikalus vaidino jos vaikai ir dvariškiai. Veikalai buvo atspausdinti po jos mirties. Radvilų pavyzdžiu pasekė ir kiti Lietuvos didikai: Branickiai, Sapiegos, Oginskiai, Tizenhauzai ir kt. Aktorių pareigas dvaro teatre dažniausiai atlikdavo patys aristokratai, bet būdavo į tuos vaidinimus įtraukiami ir mokslo ragavę baudžiauninkų vaikai. Didikų teatras savo kalba tautai buvo svetimas. XIX a. antrojoj pusėj jis baigė savo dienas.

Lietuvai patekus Rusijos valdžion, didesniuose Lietuvos miestuose ilgainiui kūrėsi rusų teatrai. Į Vilnių ir kt. Lietuvos miestus gana dažnai buvo įsileidžiami gastrolieriai iš užsienio. XIX a. Lietuvoje nekartą vaidino atskiros italų, prancūzų, vokiečių ir lenkų teatrinės trupės. Pvz. 1837 Vilniuje lankėsi vokiečių opera, 1840 lenkų drama; ypač dažnai atvykdavo italai.

3. Lietuviškojo teatro pradžia

XIX a. paskutiniame dešimtmety pradeda nedrąsiai kaltis lietuviškojo teatro diegai. Scenoje vėl suskamba liet. kalba, tik jau nebe anuo Kražių ir Vilniaus intermedijų žargonu. Naujas lietuvių dramos teatro laikotarpis 1889 XII 31 prasidėjo JAV (Plymouth, Pa.). Betgi nežiūrint spektaklio pirmumo datų, ano meto lietuvių teatrinę veiklą gal tiksliausia būtų taip surikiuoti: 1. Petrapilio liet. teatras, 2. Lietuvos miestų teatras, 3. klojimų (kluonų) teatras, 4. liet. emigrantų teatras, 5. Nepr. Lietuvos ir okupacijos dienų teatras.

Liet. teatras gimė nepaprastai sunkiose sąlygose. Pačioje Lietuvoje spaudos draudimo laikais vaidinimai buvo visai slapti. Bet ir po 1904 liet. vakarui surengti būdavo reikalingi atskiri leidimai. Be rusų cenzūros nebuvo galima vaidinti net nekalčiausio veikalėlio, o cenzoriai ne tik savo sprendimą vilkindavo, bet kartais taip veikalą išbraukydavo, kad nebelikdavo kas vaidinti. Tad visai nenuostabu, kad to meto liet. teatro repertuaras buvo tikrai varganas, kad dažniausiai tie patys veikalai ir veikalėliai būdavo vaidinami Petrapilyje, Rygoje, Vilniuje, Kaune ir visoje Lietuvoje. Mat, jie jau buvo paženklinti cenzūros antspaudu. Aplamai to laikotarpio liet. teatrą reikia laikyti daugiau ar mažiau pažengusiu mėgėjų teatru, kuris po eilės metų darbo jau buvo pasiekęs beveik profesionalinį lygį.

a. Petrapilio lietuvių teatras

Petrapilio lietuviai buvo atgimstančio teatro pradininkai. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Rusijos sostinėje gyveno 20–30 tūkstančių lietuvių. Petrapilyje prasidėjo ir liet. vakarų rengimo darbas. Garsas apie tuos vakarus greitai pasiekė kitus liet. gyvenamus kultūros centrus, susilaukė gyvo atgarsio ir visoje Lietuvoje. Palangoje pirmasis vaidinimas įvyko 1899 vasarą, o petrapiliečiai jau gerokai prieš tai džiaugėsi savo teatru ir net afišas spausdino lietuviškai. Kai Lietuvoje dar sunku buvo laukti spaudos draudimo panaikinimo, Petrapilio lietuviai jau organizavo pirmąjį liet. dramos veikalų konkursą. Sostinės lietuviai teatro srityje pirmavo ir todėl, kad jie vieni turėjo profesionalą aktorių ir režisierių K. Glinskį.

Pirmasis liet. vakaras Petrapilyje buvo surengtas J. Čerkos pastangomis 1884 II 18, o pirmasis vaidinimas (Amerika pirtyje) įvyko 1892 (žr. LE IV 189 ir XXII 368). Lietuvių vakarai iš pradžių būdavo nevieši, rengiami privačiuose butuose ir prieinami tiktai buto savininko bičiuliams ir pažįstamiems. Liet. vakarus rengti iniciatyvos ėmėsi jau anksčiau susiorganizavusi Labdaringoji Petrapilio Lietuvių bei Žemaičių d-ja, vadovaujama Vinco Matulaičio. 1893 Petrapilyje buvo surengti net du liet. šokių vakarai, sutraukę 400 tautiečių.

1894 Petrapilio liet. scenoje padarytas žingsnis į priekį: prie šokių pridėta koncertinė dalis, kurią atliko rusai dainininkai, taigi nieko lietuviško programoje dar nebuvo. Yra kai kurių ne visai aiškių žinių, kad 1894 Petrapilio lietuviai suvaidino Gužučio pjesę ‚Kauno pilies išgriovimas'. 1895 Petrapilyje jau rengiami liet. koncertai, kuriuose dalyvavo mišrus choras, vadovaujamas K. Jakšto. 1895 III 31 įvyko pirmasis Petrapilio lietuvių viešas vaidinimas — ‚Žentas dėl parodos'. Petrapilio lietuvių teatrinė veikla, aprašyta B. Sruogos studijoje ‚Peterburgo lietuvių teatras', be pertraukos tęsėsi iki 1918, kol daugumas Petrapilio liet. teatro veikėjų grįžo į nepriklausomą Lietuvą.

1899 Petrapilyje įsisteigė nauja liet. organizacija, pasivadinusi Petrapilio Lietuvių Savitarpinė Pagalbos d-ja, paprastai vadinama Savitarpiečiais, kurion susispietė, pasakytume, demokratiškas lietuvių elementas. Naujoji organizacija, pradedant 1900, uoliai ėmė ruošti liet. vakarus ir netrukus iš Labdarių paveržė pirmenybę. Labdariai, kurių organizaciją sudarė daugiau ponija ir inteligentai, turėjo pasitenkinti tradicinių ‚didelių' vakarų rengimu. Toji Petrapilio liet. teatro krizė savo esme betgi nebuvo krizė, o tik žengimas į priekį. Jei Labdariams liet. vakarai buvo patriotiškas žygis ir, gal dar svarbiau, priemonė papildyti d-jos kasai, tai Savitarpiečiams jau buvo teatras, mokykla. Be to, Savitarpiečiai orientavosi į paprastą žmogų, o ne į inteligentiją, kuri liet. vakarus lankė tik iš patriotizmo. Pakito pažiūra ir į liet. vakarų pasirengimo reikalą. Labdariams nebuvo tiek svarbus parengimo meninis lygis, o tai, kad vakaras įvyktų. Savitarpiečiai gavo leidimą per metus surengti tik 4 vaidinimus, tai jie turėjo daugiau laiko gerai pasiruošti. Be to, jie buvo jaunesni, judresni, landesni, savo tarpan patraukė studentus, o geriau paruošti vaidinimai jiems ir pergalę atnešė.

Dėl didelio liet. scenos veikalų trūkumo Savitarpiečių d-jos valdyba 1900 XII 3 nutarė paskelbti dramatinių veikalų konkursą, pirmąjį liet. literatūroje. Numatyta skirti tris premijas: 50 rub., 30 rub. ir ‚pagiriantį atsiliepimą'. 1901 III 4 valdyba jury komisijon pakvietė pirm. prof. E. Volterį, sekr. K. Būgą, nariais S. Baltramaitį, M. Palionį, K. Šeškevičių ir J. Zauką. IV 14 komisijon buvo įtraukti A. Varnas ir A. Voldemaras. Pagal komisijos sudarytas taisykles, ‚veikalas nieko neprivalo turėti prieš cenzūrą, veikalas turi būti lengvai atliekamas, be ypatingų tam prietaisų ir bereikalingų iškaščių, veikalo kalba turi būti grynai lietuviška ir literatiška, be priemaišo svetimų žodžių ir dauguomenei suprantama, kad veikale išreikštoji idėja būtų suprantama didesniajai klausytojų daliai'. Petrapilio policijai to konkurso skelbti neleidus, Savitarpiečių valdyba prašymą padavė cenzūros komitetui. Tačiau tas prašymas vėliau įklimpo Vidaus reikalų m-

joj, ir draminių veikalų konkursas neįvyko.

1900 reikšmingi tuo, kad liet. vakarų rengimu Petrapilyje rūpinosi jau dvi draugijos: Labdariai ir Savitarpiečiai. Drauge kovota ir dėl liet. spaudos. Pvz. vieną sykį cenzūrai iš dvikalbių afišų liet. tekstą nubraukus, priešintasi, ir lietuvių kalba į afišas buvo grąžinta.

Savitarpiečiai savo pirmąjį vakarą surengė 1900 IV 13, suvaidindami Vaižganto ‚Nepadėjus nėr ko kasti' ir išklausydami P. Pranaičio choro. IX 16 jie vaidino veikalėlį ‚Dėdė atvažiavo', deklamavo posmus iš A. Baranausko ‚Anykščių šilelio' ir A. Jakšto ‚Dainą nemokančio rašyti'. XI 21 ir XII 28 suvaidino Gužučio ‚Poną ir mužikus'.

Minėto konkurso jury komisijos iniciatyva, prie Savitarpiečių d-jos buvo suorganizuotas artistų-mėgėjų būrelis, kuriame 1902 buvo K. Buterlevičiūtė, K. Gabulytė, M. Jacinaitė, E. Jurgelionytė, J. Kuraitytė, V. Kvedariūtė, S. Mošinskaitė, Suveizdytė, E. Šimelienė, V. Antanaitis, K. Būga, E. Galvanauskas, V. Dumbrava, P. Grigaitis, A. Jasūdis, K. Jurgelionis, V. Kuraitis, A. Orentas, M. Palionis, J. Petraitis, A. Purėnas, J. Strazdas, J. Šimelis, A. Urbonas, S. Vaičiulis, A. Varnas ir A. Voldemaras. 1903 Savitarpiečiai paruošė 4 vaidinimus. Režisavo ‚Lošikų būrelio' pirm. V. Kuraitis, sufleravo ‚prisiekęs specialistas' K. Būga. Kiek pasisekimo tie liet. vakarai turėjo, galima spręsti iš to, kad Savitarpiečiai iš 4 spektaklių gryno pelno turėjo 1180 rublių ir 80 kapeikų, o tai aniems laikams buvo stambi pinigų suma.

1903 Petrapilio liet. scenoj pirmą kartą pasirodė M. Petrauskas, dalyvaudamas su savo choru ir pats dainuodamas dviejuose Labdarių koncertuose. Tais pat metais Labdariai surengė pirmą liet. operetės vaidinimą: du kartus pastatytas M. Petrausko ‚Kaminkrėtys ir malūnininkas'.

1903 Petrapilyje įsisteigė trečia liet. organizacija — Mažturčių Lietuvių Savitarpinės Pagalbos d-ja (stp. Mažturčiai), nes kai kam atrodė, kad Savitarpiečiai yra buržuazinė organizacija, o Labdariai — aristokratinė.

1904 K. Jurgelionis pasiūlė Žaidikų (Lošikų) būreliui nuo Savitarpiečių atsiskirti ir įsteigti atskirą vaidintojų d-ją, kuri aptarnautų Labdarius, Savitarpiečius ir Mažturčius. Nors sumanymas nebuvo priimtas, bet prasidėjo padėties aiškinimas, d-jos įstatų keitimas, būreliui medžiaginių pagrindų sudarymas, būrelio legalizavimas. Būrelis valdybos neturėjo, tik komitetą ir reikalams tvarkyti sekretorių. Vaidmenys būdavo skirstomi konkurso keliu. Sprendimus darydavo būrelio komitetas, pasikvietęs specialistą režisierių.

1904 būrelis priėmė K. Būgos pasiūlymą statyti J. Slovackio Mindaugą. A. Voldemaras būrelio nariams paskaitė referatą apie Mindaugo epochą. Režisieriais Mindaugui statyti išrinkti A. Voldemaras, P. Grigaitis, J. Smolskis ir K. Jurgelionis. Veikalas buvo pastatytas 1905 II 25 tokiu sąstatu: Mindaugas — K. Jurgelionis, Ragnytė — K. Aguona (Buterlevičiūtė), Heidenrichas — P. Grigaitis, Daumantas — E. Galvanauskas, Aldona — E. Rūta (Jankauskienė), Trainaitis — Vaičiulis, Hermanas — S. Dobilas, Vaišvilkas — A. Jasūdis, Liutavaras — Raulas. Šis pastatymas, anot B. Sruogos, parodo, kaip sąžiningai ir rimtai tuomet petrapiliečiai dirbo. Mindaugą statant, neieškota tik pramogos, nebijota net nuostolių, nes jau rūpėjo teatro menas pilna to žodžio prasme. Pabrėžtina ir tai, kad būrelio artistai už savo darbą jokio atlyginimo negaudavo.

1904 Rusijos valdžia atšaukė lietuviams spaudos draudimą. Varžtų atleidimą pajuto ir Petrapilio lietuviai. Tie metai buvo patys gyviausi jų teatriniame gyvenime. Visos trys d-jos 1904 surengė Petrapilyje keliolika vaidinimų.

1905 Rusijoj prasidėjus politinei ir ekonominei suirutei, ėmė menkėti ir Petrapilio liet. teatrinė veikla. Kai kurie iš veikliųjų vaidintojų grįžo Lietuvon ‚revoliucijos kelti', ne vienam po to teko Amerikon bėgti. Savitarpiečių būrelio komitetas iškėlė sumanymą, kad liet. vakarus rengtų drauge visos trys liet. d-jos. Pirmas bendras vakaras įvyko 1906 XI 18. Vaidinta Gužučio ‚Ponas ir mužikai', režisuojant G. Feterauskui.

Anais laikais gauti leidimą liet. vakarui rengti nebuvo toks lengvas reikalas. Reikėjo, kad pjesė būtų peržiūrėta cenzūros komiteto, kuris ant vieno egzemplioriaus dėdavo savo antspaudą — ‚cenzūros leista', o tai ilgai užtrukdavo. Būklė tuo atžvilgiu nepagerėjo ir po 1905 sukilimo. Tad Pr. Mašiotas iškėlė sumanymą, kad geresni scenos veikalai būtų spausdinami jau gavę cenzūros leidimą. Tai gerokai palengvino liet. teatrinį darbą ne tik Petrapilyje, bet ir pačioje Lietuvoje.

Repertuaro klausimas buvo neužgyjanti liet. teatro žaizda. Savitarpiečių d-jos v-ba atgaivino liet. dramos veikalų konkursą ir Vilniaus Žiniose jį paskelbė, skirdama tris premijas: 75, 50 ir 30 rub. Konkurso sąlygos jau pažangesnės: ‚drama, komedija, farsas, originališki, iš lietuvių gyvenimo, geistina iš dabartinio, scenai tinkami'. Bet ir šis konkursas baigėsi niekais.

1905 suduotas smūgis buvo toks stiprus,

kad Petrapilio liet. teatrinė veikla merdėjo net keletą metų. Rusų reakcija pradėjo taip siautėti, kad beveik joks tautinis darbas nebuvo įmanomas. 1908 XI 8 Labdariai, atsiskyrę nuo kitų, surengė savo tradicinį didįjį vakarą. Buvo vaidinta Petliuko ‚Neatmezgamas mazgas', Vaižganto ‚Paskutinį kartą' ir Vydūno Anga iš ‚Prabočių šešėlių'. Koncertinėj dalyje dalyvavo K. Petrauskas ir St. Šimkaus choras. Liet. baletą—kepurinę, suktinį ir Norių miego— statė Imp. teatro artistas Čekryginas.

Šiuo sunkiu metu, kada caro policija vėl pradėjo siautėti, kada vėl buvo draudžiama afišas ir programas spausdinti lietuviškai (nors spauda lietuviams buvo leista!), daugiausia ištvermės ir pasiryžimo parodė A n t a n a s J a s ū d i s (1878-1963), smulkus geležinkelių valdininkas, gyvenęs 50 km už Petrapilio. Saugumo policija vienos repeticijos metu buvo jį suėmusi, porą parų tardžiusi ir kalinusi, nors veikalas su Mažturčiais buvo repetuojamas iš cenzūros antspauduoto egzemplioriaus. Policija ir vėliau nuolat jį sekė, bet jis ir toliau su atkaklumu rinko artistus, rengė vakarus ir pats vaidino. Jis turėjo 1000 tt. liet. ir teatrinių knygų biblioteką, kuriomis naudojosi visi Petrapilio liet. teatralai. Ilgą laiką jis buvo ir artistų tarties mokytojas.

1910 atžymėtini, kaip Petrapilio liet. teatrinės veiklos atgimimo metai. Viešumon iškilo Studentų d-ja. Studentai jungėsi prie Savitarpiečių ir Mažturčių. Savitarpiečiai sudarė komisiją vaidinimams rengti, kurios priekin stojo A. Jasūdis. Naujoms jėgoms išbandyti surengiami keli liet. vakarai, pastatomi keli veikalai, kurių tarpe ‚Ne sau žmonės' ir ‚Angliakasių apskrity'.

1911 pradžioje A. Jasūdis ir J. Strazdas ėmėsi iniciatyvos sudaryti naują artistų-mėgėjų ratelį ir bendran darban sujungti Petrapilio liet. d-jas. Savitarpiečiai, Mažturčiai ir Studentai išrinko ‚teatrališką komisiją', pirmininkaujamą A. Jasūdžio. Komisija susisiekė su A. Suvorino teatro aktorium Kastantu Glinskiu (1886–1938), sutikusiu būti liet. vakarų režisierium. Su jo atėjimu prasideda naujas ir gaivus Petrapilio liet. teatrinio veikimo laikotarpis.

Pirmasis K. Glinskio pastatymas M. Šiaulėniškio ‚Pilėnų kunigaikštis' įvyko 1911 II 17. Profesionalo Glinskio ranką iš karto pajuto visi Petrapilio lietuviai. Aplink K. Glinskį pradėjo spiestis Petrapilio liet. teatrinės jėgos. 1911 IV 16, K. Glinskiui režisuojant, pastatyta ‚Gedimino sapnas', X 15 ‚Ūkanose'. K. Glinskis pasidarė liet. teatrinio gyvenimo Petrapily spiritus movens. ‚Teatrališka komisija' faktiškai buvo įrankis K. Glinskio rankose. Visi rimtesnieji sumanymai teatro reikalu kilo K. Glinskio iniciatyva. 1912 jau organizuojasi savarankiška Vaidintojų kuopa.

K. Glinskis į liet. sceną įnešė teatrinę pastatymo idėją, kurios iki jo ‚suradimo' liet. vakaruose nepastebėta. Be to, K. Glinskis ir į repeticijų darbą įnešė rimtį ir sistemą. Repeticijų būdavo gana daug — 24 ir daugiau. Visu atsidėjimu buvo rūpinamasi dekoracijomis ir drabužiais. Statydamas istorines dramas, K. Glinskis stengėsi išlaikyti istorinę tiesą ir perspektyvą. Istorinius drabužius jam paskolindavo Suvorino teatras. K. Glinskis buvo realistinio teatro atstovas, tad ir Petrapilio liet. teatrą jis pasuko ta kryptimi. Greta K. Glinskio vyr. vaidinimų organizatorius buvo teatrališkos komisijos pirm. A. Jasūdis.

1912 pradžioj K. Glinskis su dideliu pasisekimu pastatė A. Asnyko ‚Kęstutį'. Apie tą spektaklį Petrapilio rusiškoje spaudoje rašė žinomas teatro kritikas I. Ignatjevas, iškeldamas K. Glinskio režisūrinį darbą ir liet. sceninio darbo pastangas.

Istorinių veikalų pasirinkimas, kurio iniciatoriai pirmoj eilėj buvo K. Glinskis ir A. Jasūdis, turėjo aiškų tikslą: tų veikalų statymu norėta parodyti istorinę lietuvių tautos praeitį, pilną žygių ir heroizmo, kuria ir dabar lietuviai gali didžiuotis. Vaididinimai buvo taikomi įvairaus išsilavinimo žiūrovams ir savo tikslo pasiekė.

1912 Petrapilio liet. vaidintojų kuopa galutinai susiformavo ir ėmė rūpintis savo nepriklausomybe. Kuopos gyvoji siela buvo K. Glinskis, o jos nepavargstantis administratorius A. Jasūdis. K. Glinskis, apibūdindamas kuopos veiklą, rašė, kad ‚mūsų spektaklių tikslas grynai šviečiamasis, tikslas žadinti liet. tautos susipratimą, sukurti savo t a u t i n į t e a t r ą, skatinti literatūrinę kūrybą, išugdyti liet. aktorių, dramaturgą ir savo šilima teatre prijaukinti visų polėkių menininkus. Mes dirbam didelį tautinį darbą'.

1911–14 laikotarpis savo idealizmu ir pasišventimu darbui gali lygintis idealistiškai romantiškajam 1904–05 laikotarpiui. Skirtumas tik tas, kad K. Glinskio vadovaujama vaidintojų kuopa pasiekė žymiai aukštesnių teatrinio meno laimėjimų, lyg ir nustatydama gaires nepriklausomam liet. dramos teatrui. 1911–14 iš 35 vaidinimų K. Glinskis pastatė 20 veikalų. Tų vaidinimų pasisekimo priežastis buvo pats K. Glinskis, kuris buvo žinomas ir talentingas aktorius Petrapilio scenoje.

Kaip anksčiau ‚Lošikų-Žaidikų' būrelis, taip dabar Vaidintojų kuopa ilgai kovojo dėl savarankiškumo, nes nebūdama legalizuota organizacija, negalėjo savo vardu rengti vaidinimų. Labdariai, Savitarpiečiai

ir Mažturčiai nesivaržydami stengėsi kuopos darbu pasinaudoti, nes vakarui rengti jie duodavo savo vardą, tad ir nesirūpino kuopos legalizuoti. K. Glinskis buvo iškovojęs minimalius atlyginimus aktoriams, tikėdamasis tuo palaikyti teatrinę drausmę, tačiau tas vaidintojus tik sukiršino. Prasidėjo tarpusavis trynimasis ir nesusipratimai. Dėl tų priežasčių 1914 K. Glinskis iš kuopos pasitraukė, o A. Jasūdžio nebeišrinko valdybon. Tačiau ir pasitraukę jie niekad neatsisakė Petrapilio liet. teatrui talkinti. A. Jasūdis, nepaisydamas, kad karas jau siautė ir teatrinio darbo sąlygos sunkėjo, pagalbon patraukęs Dūmos atstovą M. Yčą, Vaidintojų kuopą legalizavo. Naujos d-jos, kurios nariais steigėjais pasirašė A. Jasūdis, M. Yčas, K. Glinskis, J. Strazdas ir V. Dulaitis, įstatai buvo įregistruoti 1915. Tačiau gyvenamasis laikas buvo toks nepatogus, ir Vaidintojų kuopa, kad ir legalizuota, iki savo užgesimo nebeparodė to aktingumo, kurį ji išgyveno, kai jos režisierium buvo K. Glinskis.

1915 Petrapilyje pasirodė Juozas Vaičkus. Jis įsteigė savo teatrinę mokyklą, augino branduolį ‚skrajojamam teatrui'. Vaičkaus reikšmė, anot B. Sruogos, buvo žymiai didesnė jo paties trupei, iš kurios vėliau sudarytas nepriklausomos Lietuvos vst. dramos teatro aktorių branduolys, bet ne Petrapilio liet. teatrui. J. Vaičkaus teatras daugiausia reiškėsi 1916–18. Vaidinta P. Vaičiūno ‚Pražydo nuvytusios gėlės' ir ‚Aukos', Čechovo ‚Jubiliejus', Averčenkos ‚Pramonės riteris'; be to, ‚Šalaputris', ‚Velnias ne boba' ir ‚Neatmezgamas mazgas'. Vaidinimų režisierius — J. Vaičkus. Iškilo nauji aktoriai: O. Kurmytė, T. Snaigė (Vaičiūnienė), M. Vaičkienė, P. Kubertavičius, J. Stanulis, P. Mačinskas. Koncertuose dalyvavo K. Petrauskas, Al. Kutkauskas, P. Oleka, J. Bieliūnas.

Per visą gyvavimo laiką Petrapilio liet. teatras pastatė apie 100 scenos veikalų. Iškilo savi autoriai Žemaitė, Vaižgantas, M. Šiaulėniškis (M. Šikšnys), K. Puida, O. Pleirytė-Puidienė, P. Vaičiūnas, Vydūnas, Žemkalnis ir kt. Buvo vaidinti ir iš lenkų bei rusų kalbų versti veikalai. Režisūrinį darbą Petrapilio liet. teatre dirbo U. Babickaitė, Vyt. Bičiūnas, Vl. Braziulevičius, G. Feterauskas, K. Glinskis, P. Grigaitis, R. Januškevičienė, Kl. Jurgelionis, V. Kuraitis, J. Linartas, Michailovas, M. Palionis, St. Pilka, M. Sleževičius, J. Smolskis, J. Strazdas, J. Tallat-Kelpša, J. Vaičkus, L. Vinkleris, Aug. Voldemaras, J. Zauka, Žilinskas - L. Pokorskis. Didžiausią betgi įnašą liet. teatro istorijon savo darbais Petrapilyje padarė K. Glinskis ir J. Vaičkus. Petrapilio liet. teatro aktoriai profesijų atžvilgiu buvo labai margas sambūris. Gal daugiausia jame buvo studentų ir mokinių, bet nemaža buvo amatininkų ir darbininkų (pvz., viena žymesniųjų aktorių Kotr. Buterlevičiūtė — K. Aguona buvo baltinių siuvėja), valdininkų, mokytojų, vaistininkų, mechanikų, dailininkų, kompozitorių, muzikų ir net Marijos teatro artistų (K. Petrauskas, J. J. Čekryginas).

b. Vilniaus ir kitų miestų teatras

Po Petrapilio ne tiek savo būdingumu, kiek nepaprastai energinga veikla išsiskiria V i l n i a u s lietuvių teatras. Tiesa, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Lietuvos sostinė neturėjo K. Glinskio ir J. Vaičkaus, bet ji turėjo teatro mylėtojus miškininką Povilą Matulionį ir ypač Gabrielių Landsbergį-Žemkalnį (žr. LE XIV 136–138). Pats turėjęs neeilinių vaidybinių ir režisierinių gabumų, Žemkalnis ilgainiui pasidarė bene pirmuoju liet. teatro publicistu ir ideologu. Jis reiškėsi ir kaip dramaturgas. Vilniaus liet. teatro repertuaras buvo beveik tas pats kaip ir Petrapilyje. Kita buvo tik aktorių-mėgėjų trupė, kuri, kaip ir kituose ano meto liet. teatruose, nebuvo pastovi.

1901 Vilniuje buvo surengti du ar trys slapti liet. vaidinimai. Vasarą dr. Ant. Vileišio bute vaidinta vienaveiksmė komedija ‚Vienas iš mūsų turi apsivesti'. Vaidino Em. ir O. Vileišienės, A. Smetona, J. Vileišis ir A. Rupšys. Režisavo P. Matulionis. Vaidinimas buvo improvizuotas, be grimo, be scenos, prie keleto patikimų svečių. Antras spektaklis (J. Blizinskio 1 v. komedija ‚Žentas dėl parodos') buvo surengtas XI 17 taip pat dr. A. Vileišio bute. Vaidintojai — Em. Vileišienė, Kšivickaitė, M. Piaseckaitė, Svilas, A. Macijauskas ir Savickas. Trečią kartą vaidinta Bitės ir Žemaitės komedijėlė ‚Velnias spąstuose' ir ‚Kaip kas išmano, taip save gano'. Vaidino E. Brazaitytė, F. Bortkevičienė, abi Vileišienės, A. Smetona, Pr. Butkevičius, P. Gaidelionis, A. Rupšys, J. Vileišis. Režisavo P. Matulionis.

Į tuos slaptus vaidinimus įsileisdavo tik visai patikimus žmones. Jonas Strazdas (Petrapilio liet. teatre darbavosi Jurgis Strazdas) liudija, kad jam, nors dar tik 15 metų vaikinui, teko atsiklaupti ir prisiekti, kad niekam niekad nepasakosiąs, ką šiuose namuose matė. Dr. A. Vileišio namus vaidinimų metu saugodavo patikimi sargybiniai, kad rusų policija neužkluptų.

Rusų valdžia ir po Palangos spektaklio 1899 Vilniaus lietuviams vis tiek nedavė leidimo viešam vakarui rengti. 1904 gale įsisteigė Vilniaus Lietuvių Šelpimosi d-ja (žr. LE XXXIV 170–171), žinoma Savitarpiečių

vardu. Kultūrinės d-jos rusų valdžia neleido steigti, buvo galima organizuotis tik savišalpos pagrindais. D-ja turėjo teisę savo naudai ruošti 4 vaidinimus per metus, ir tuo tikslu netrukus prie d-jos susiorganizavo dramos mėgėjų kuopelė, kurion susibūrė judriausias Vilniaus liet. jaunimas. Didžiausia darbo kliūtis — neturėjimas savo salės, nes miesto teatre valdžia leido vaidinti tik rusų kalba. Vargais negalais gauta Pagirio glžk. salė, kurioj 1905 II 6 buvo parodytas pirmas viešas liet. spektaklis Vilniuje. Vaidinta Keturakio komedija ‚Amerika pirtyje' ir farsas ‚Vienas iš mūsų turi apsivesti'. Vaidino (Amerika pirtyje) Jaunikį — K. Strazdas, Vincą — J. Paketuris, Bekampį — P. Gaidelionis, Bekampienę — G. Šapkauskaitė, Agotą — M. Piaseckaitė, Faibčiką — V. Stončius. Režisavo P. Matulionis. Nors afišų nebuvo, bet salė buvo pilnutėlė žmonių. Atsilankė ir visa eilė lenkų.

Pirmajam vaidinimui pasisekus, vilniečiai visa energija kibo į scenos darbą. 1905 VI 6 jau miesto salėje, kurion anksčiau lietuviai negalėjo įžengti, surengtas koncertas su vaidinimu. Vaidinta verstinė Korzeniovskio komedija ‚Pabaigtuvės'. Koncertinėj daly dalyvavo choras, vadovaujamas M. Petrausko, kuris ir solo dainavo. 1905 VIII 28 miesto salėj surengtas kitas vakaras. Vaidinta Vaižganto ‚Nepadėjus nėr ko kasti' ir M. Petrausko operetė ‚Kaminkrėtys ir malūnininkas'. Vaidinimus lankydavo ne tik Vilniaus mst. lietuviai, bet atvykdavo ir iš provincijos. Bilietų į spektaklius pritrūkdavo. Šį vakarą spauda ypač gyrė, nes jame viskas buvo lietuviška — veikalas ir operetė. Gyrė ir aktorius, ypač G. Sapkauskaitę ir P. Gaidelionį.

1905, revoliucijai pasiekus ir Vilnių, rusų administracija pasidarė nuolaidesnė. 1905 XI 10 buvo įsteigta Vaidintojų, muzikantų, dainuotojų d-ja Vilniaus Kanklės (žr. LE XXXIV 151). D-jos tikslas ‚statyti ant scenos kuo įvairiausius dramatiškus veikalus, rengti koncertus, taisyti dainavimo vakarus ir skaitymus iš dailiosios literatūros'. Veikliausi Vilniaus Kanklių organizatoriai buvo G. Landsbergis, K. Puida ir J. Vileišis. D-jos pirmininku išrinktas G. Landsbergis.

1905 XI 20 Vilniaus Kanklės Pagirio glžk. salėje surengė savo pirmąjį vakarą. Buvo suvaidinta drama ‚Iš tamsos į šviesą', Petliuko ‚Neatmezgamas mazgas', dalyvavo M. Petrausko choras. Vaidino P. Gaidelionis, G. Sapkauskaitė, V. Landsbergis, K. Puida, L. Gira, K. Jablonskienė, Z. Landsbergytė, T. Juodvalkis, E. Giedraitienė, O. Pleirytė, G. Landsbergytė, G. Landsbergis, V. Putramentas, A. Purėnas. Režisavo G. Landsbergis. Minėtos pavardės rodo, kad daugumas veiklesniųjų vaidintojų, išskyrus tik P. Matulionį ir dar vieną kitą, iš Savitarpiečių perėjo į Vilniaus Kankles.

Repertuaro vargai, ypač liet. veikalų stoka, buvo ta pati, kurią išgyveno ir Petrapilio liet. teatras. Be to, prašant leidimo kiekvienam atskiram vaidinimui, susidarydavo kliūčių ir nepatogumų. Vilniaus Kanklių valdyba sustatė visų metų repertuarą ir paprašė generalgubernatorių jį patvirtinti. 1906 III gubernatorius patvirtino tą repertuarą, į kurį įėjo: A. Asnyko ‚Kęstutis', M. Šiaulėniškio ‚Pilėnų kunigaikštis', Przybylskio ‚Alyvos žydi', ‚Geriau vėliau negu niekad', Petliuko ‚Neatmezgamas mazgas', Vaižganto ‚Nepadėjus nėr ko kasti', Rutkovskio ‚Audra giedroje', M. Petrausko ‚Kaminkrėtys ir malūnininkas', Korzeniovskio ‚Pabaigtuvės', K-u ‚Dėdė atvažiavo', Gužučio ‚Eglė žalčių karalienė' ir ‚Kauno pilies išgriovimas', Gayardo ‚Svarbi priežastis'.

1906 V 6 G. Landsbergis miesto teatre pastatė ‚Pilėnų kunigaikštį'. Vaidino daugumas jau minėtų aktorių. Nauji vardai: K. Alyta, J. Brundza, St. Šimkus, Vc. Biržiška, B. Dirmantas, P. Bugailiškis ir kt. Tautiniu ir teatriniu požiūriu ‚Pilėnų kunigaikščio' pastatymas buvo itin reikšmingas, nors medžiaginiu požiūriu ir nepavyko. Tokie nuostolingi vakarai galėjo Vilniaus Kankles pakirsti, bet atsirado aukotojų, kunigų ir kt. susipratusių lietuvių, kurie Kanklininkų veiklą rėmė stambiomis aukomis. 1906 X 24 miesto salėj Kanklininkai pastatė Žemkalnio melodramą ‚Birutę', kurios muziką parašė M. Petrauskas ir kurioje pirmą kartą pasirodė K. Petrauskas. Tai buvo itin žymus Vilniaus liet. teatro pasireiškimas. Be minėtų Vilniaus Kanklių vaidintojų, ‚Birutėj' dar vaidino A. Žmuidzinavičius, E. Gališauskaitė, J. Ūsas, St. Audėjus ir kt.

1906 pabaigoje Vilniaus liet. teatrą ištiko nesėkmė. Visų pirma — išvažiavo M. Petrauskas, ir Vilniaus Kanklės neteko chorvedžio. Kanklininkams teko taikytis su Savitarpiečiais, kurie turėjo didelį J. Tallat-Kelpšos vad. chorą. M. Petrausko vieton netrukus stojo M. K. Čiurlionis. 1906 gale iš Vilniaus Kanklių pirmininko pareigų pasitraukė ir iš Vilniaus išvyko G. Landsbergis. Jam pasitraukus, Kanklininkų ir Savitarpiečių teatrinės veiklos vienybė sugriuvo. Spauda ėmė nagrinėti teatrinio darbo negalavimus. Vilniaus Žinios į reikalą plačiau pažvelgė — joms rūpėjo visos Lietuvos teatras. Buvo konstatuota, kad teatro d-jos, Vilniaus Kanklės ir Kauno Daina, pateko į netinkamas rankas, kad statomi menkos vertės veikalai, kad ten-

kinamasi ‚šokių vakarais su lenkiškom panelėm'. Tada G. Landsbergis pasiūlė steigti artistų profesionalų s-gą. Jo nuomone, Lietuvą reikėjo padalyti į teatrinius rajonus, organizuoti tarpusavy sujungtas mėgėjų kuopeles, kurios iš apskrities miestų galėtų skolintis drabužius ir butaforiją. Darbui vadovauti turėtų būti atlyginamas instruktorius, kuris keliautų per Lietuvą ir mokytų mėgėjus vaidinti, rengtų vakarus.

1907 rudenį G. Landsbergis sugrįžo Vilniun, ir teatrinė Vilniaus Kanklių veikla atgijo. XI 29 Pagirio glžk. salėj buvo pastatyta Žemkalnio drama ‚Blinda'. Spauda vaidinimą šiltai aptarė, ypač nesigailėdama skirti nuopelnų G. Landsbergiui, kaip veikalo režisieriui ir autoriui. Netrukus po to spektaklio Vilniaus Kanklės iškėlė sumanymą Vilniuje statyti Tautos namus, kurie turėtų salę su scena, bet dėl įvairių priežasčių jų statyba pakibo ore.

1908 IV 27 Vilniaus liet. scenoj didžiausias įvykis — Slovackio ‚Mindaugo' pastatymas. Repetuota keletą mėnesių. Speciali komisija, kurią sudarė G. Landsbergis, M. Sleževičius, A. Žmuidzinavičius ir J. Strazdas, rūpinosi ‚Mindaugo' sceniniu apipavidalinimu. Miesto teatro direktorius italas G. Nemetti, palankus lietuviams, slapta paskolino drabužius ir reikalingą butaforiją. Mindaugą vaidino K. Alyta, Ragnytę — M. Putvinskaitė, Heidenrichą — G. Landsbergis, Daumantą — M. Sleževičius, Aldoną — S. Kymantaitė, Pranaitį — J. Strazdas, Hermaną — A. Dirsė, Vaišvilką — L. Gira, Liutavarą — Stončius, Kryžiuotį — Jagminas, Minyką — Grigalauskas. Režisavo M. Sleževičius ir A. Rucevičius.

Spauda į Mindaugo pastatymą atsiliepė dvejopai. Vilniaus Žinių kritikas rado nemaža neigiamumų, aktoriams statydamas reikalavimus, lyg jie būtų profesionalai. Betgi Viltis pažiūrėjo priešingai. Jos recenzentas rašė: ‚Mindaugas dideliu laipsniu pakėlė aukštyn lietuvių ir jų kultūros šiovę. Lietuvių tautybės dvasia žymiai sustiprėjo ir pakilo ir išsiveržė audringu džiaugsmu, kareivių orkestrui užgriežus tautiškąjį himną'. H. Korwin Milewskis, Kurjer Litewski redaktorius, šiaipjau labai nepalankus lietuviams, rašydamas apie Mindaugo pastatymą liet. scenoj, barė lenkus ir liepė pasimokyti iš lietuvių, kaip vaidinti istorinį veikalą.

Kitas reikšmingas Vilniaus liet. teatro žygis — pasiryžimas statyti V. Nagornoskio istorinę tragediją Živilę. Veikalas buvo pasiųstas į Petrapilį cenzūruoti. Ilgai negrįžo, o kai grįžo, beveik pusė tragedijos buvo išbraukyta. Nei pradžios, nei galo... O veikalas jau paruoštas, surepetuotas. M. Sleževičiaus atsakomybe, nutarta vaidinti taip, kaip surepetuota. Vaidinimas įvyko 1909 I 4, vakaro rengėjai buvo Savitarpiečiai. Živilės pažiūrėti atvyko pats gubernatorius. Po kelių savaičių dr. A. Vileišis buvo pakviestas gubernatūron, kur patyrė, kad atsirado skundikų, kurie gubernatoriui pranešė, kad Živilė vaidinta be cenzūros, kad rusai buvę pajuokti, kad buvę kurstoma sukilti, bet gubernatorius skundikams atsakęs, kad vaidinimą pats matęs ir nieko baisaus jame nepastebėjęs.

1909 I 11 Vilniuje įvyko Rūtos steigiamasis susirinkimas (žr. LE XXVI 222–223). Tos d-jos steigimo iniciatorius — M. Sleževičius, pirmosios v-bos pirm. J. Masiulis. Naujos d-jos tikslas — rengti vaidinimus, įvairias paskaitas, šokių vakarus, vaikų vakarėlius. Vaidinimai ir dainos tik liet. kalba. Nariai tik lietuviai. Steigėjai sudėjo po 200 rublių ir išnuomojo butą, kuriame turėjo būti biblioteka, žaidimų kambariai, patalpos repeticijoms.

1909 G. Landsbergis-Žemkalnis Lietuvos Žiniose pasiūlė 10 metų nuo pirmojo liet. spektaklio Palangoje sukakties proga šaukti liet. teatro darbuotojų suvažiavimą ir surengti jubiliejinę šventę, kuri ir įvyko Vilniuje 1909 VIII 15–16. Suplaukė geriausios ano meto liet. teatrinės jėgos: S. Venclauskienė iš Šiaulių, L. Balčiauskaitė iš Varšuvos, G. Sapkauskaitė iš Vilniaus, J. Tallat-Kelpša ir J. Babravičius iš Petrapilio, P. Pundzevičius iš Rygos, K. Alyta ir P. Gaidelionis iš Vilniaus, G. Landsbergis iš Kauno. Buvo pastatyta tradicinė ‚Amerika pirty' ir Žemkalnio melodrama ‚Birutė'. Vilniaus liet. spauda švente nuoširdžiai džiaugėsi. Gauta daugybė pasveikinimų ir telegramų, kurios rodė, kad panašių sambūrių lietuviai turėjo šiose vietovėse: Varšuvoje Liet. Susišelpimo d-ją, Odesoje Rūtą, Rygoje Liet. Pašalpos d-ją, Samaroje Lietuvius, Kaune Muzikos ir dainos d-ją Dainą, Šiauliuose Varpo d-ją ir kt.

Vilniuje surengtoji jubiliejinė šventė vėl sujudino žmones, kuriems rūpėjo liet. teatro ateitis ir klestėjimas. Vilniaus Rūtos narių skaičius jubiliejiniais metais pašoko iki 160 asmenų. Rūta bent keletą metų energingai rūpinosi ne tik liet. vakarų rengimu, bet ir dramatiškąja literatūra. 1910 Rūta surengė 89 vakarus, iš kurių 17 vaidinimų. 1911 tik sausio ir vasario mėn. ji surengė net 18 vakarų. Tai buvo vaidinimai, koncertai, šokių vakarai, pobūviai.

1912 pabaigoje Vilniaus liet. teatro gyvenime atsiranda nauja organizacija—Vilniaus Lietuvių Artistų b-vė, įkurta L. Giros ir A. Rucevičiaus sumanymu. Pas notarą buvo sudaryta speciali artistų sutartis, kurią pasirašė 28 vyrai ir moterys, dau-

giausia vis tie patys Vilniaus liet. teatro vaidintojai. 1913 sutiktuvėms, daugiausia P. Mičiulio pastangomis, sugalvota ‚kabarė', kuri ‚daugelį įžeidė, daugelį patenkino'. Atrodo, tai buvo satyros teatro užuomazga.

1913–14 daugiausia reiškėsi Rūta ir Artistų b-vė. Pastatomas vienas kitas naujas veikalas, kaip verstinė ‚Iš meilės', Vydūno ‚Piktoji gudrybė', Korzenevskio ‚Sužieduotuvės', H. Heijermanso ‚Du keliu', P. Mičiulio ‚Erškėčių taku', L. Giros ‚Svečiai', Tolstojaus ‚Iš jos visi blogumai', Žulavskio ‚Mirtų vainikas', Perzynskio ‚Iškrikusi sesuo', ‚Genovaitė', K. Puidos ‚Gairės', bet gana dažnai verčiamasi senu repertuaru. Iškilesni to meto aktoriai: G. Sapkauskaitė, E. Rucevičienė, B. Biržiškienė, S. Moisejevienė, M. Alytienė, K. Alyta, Jonas Strazdas, M. Sleževičius, V. Česnulevičius, A. Rucevičius, L. Gira, kuris buvo išrinktas ir Artistų b-vės režisierium.

Karui kilus, vokiečiai jau 1915 užėmė Vilnių. Jų okupacijos metu buvo surengta tik keletas liet. vakarų. 1916 VI 25 suvaidinta iš ukrainiečių kalbos versta ir J. Strazdo karo metui pritaikyta ‚Šilagėlė'. Režisavo Žemkalnis. Orkestras grojo St. Šimkaus dainų popuri. Dar buvo pastatyta J. Strazdo režisuota Vydūno ‚Mūsų laimėjimas' ir L. Giros režisuota K. Puidos ‚Mirga'.

1917 pradėjo sklisti gandas apie Lietuvos nepriklausomybę, labai entuziastiškai nuteikęs Vilniaus lietuvius. A. Smetona pranešė J. Strazdui, kad Vilniuje bus šaukiama liet. konferencija. J. Strazdas šiaip taip sulipdė artistų trupę ir apie 5 mėn. repetavo. Konferencijos metu buvo suvaidinti du veikalai — Gužučio ‚Eglė, žalčių karalienė' ir J. Strazdo ‚Sugrįžo'. Pastarojo veikalo pabaigoj buvo įpintas gyvasis paveikslas, kurio tekstą parašė L. Gira, o muziką kun. T. Brazys.

Iš visų liet. veikėjų, kurie reiškėsi Vilniuje teatro meno srity, išskirtinas Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis (1852-1916), liet. teatro organizatorius, aktorius ir režisierius, dramaturgas, teatro kritikas ir ideologas. Jis turėjo visus gero aktoriaus privalumus, buvo labai geras deklamuotojas, pasakotojas, visų ano meto recenzentų vienu balsu pripažintas vienu iš žymiausių lietuvių artistų. Žemkalnis labai aukštino režisūrą, todėl savo pastatymus giliai ir smulkmeniškai apgalvodavo. Ypatingą vietą užima Žemkalnis kaip dramaturgas. Anot V. Maknicko, ‚Žemkalnis nebuvo rašytojas iš pašaukimo, bet, matydamas dramos veikalų skurdumą, nepasibijojo pabandyt savo jėgų naujoj srity, ypatingai, turėdamas jau nemažą teatrinį stažą, kuris jam gerai padėjo orientuotis tame darbe. Ir jis neapsiriko: jo veikalėliai išėjo nė kiek neblogesni, bet geresni už daugelio kitų mūsų dramaturgų veikalus. Savo ‚Blinda' ir ‚Birute' jis atsistojo mūsų dramaturgijos tėvų — Fromo-Gužučio ir Vilkutaičio-Keturakio — eilėje, visi trys drauge sudarydami tvirtą pagrindą mūsų dramaturgijai'.

K a u n e liet. teatrinio veikimo užuomazgos ieškotina 1899. Jau tada veikė slaptoji Daina, kurios pirm. buvo komp. Juozas Naujalis, kai kada su savo choru pasirodydamas liet. susibūrimuose ar išvykose. 1902 žiemą Kauno moksleivių būrelis surengė pirmą liet. vakarėlį su dainomis ir šokiais, o jam gerai pavykus, dar vieną kitą, kuriuose taip pat dalyvaudavo J. Naujalio choras ir vis gausiau telkdavosi Kauno ir jo apylinkių lietuviai. Oficialiai Dainos d-ja buvo įsteigta 1904 (žr. LE IV 238–239). Tais metais įvyko ir pirmas viešas Dainos vaidinimas. Tuo metu jos pirmininkas buvo dr. Rokas Šliūpas. Kurį laiką Dainai vadovavo dr. Jonas Stonkus, o 1906 į Kauną atvyko adv. Petras Leonas, kuris ir tapo ilgametis d-jos pirmininkas, artistas, vienas žymiausių Dainos darbininkų. Įsigijus salę, darbas pasidarė daug planingesnis. Pradėta daugiau dėmesio kreipti į vaidybą. Iš Dainos režisierių pažymėtini P. Leonas, K. Legeckas, J. Babravičius, A. Vitkauskas, G. Landsbergis, A. Žilinskas, M. Yčas, M. Leškevičius, A. Sutkus ir kt. Pažymėtina, kad Dainoje sceninį darbą pradėjo Ona Rymaitė, vėliau pagarsėjusi profesionalinio liet. teatro aktorė. Greta minėtųjų darbavosi J. Alekna, Klimaitis, Kriaučiūnas, Chadakauskas, nuolat Kaune gyvenę muzikai J. Naujalis ir V. Nacevičius, dažnai atvažiuodavo ir komp. St. Šimkus. 1904–14 Daina turėjo apie 100 vaidintojų, kurių nemažą dalį sudarė Saulės mokytojų kursų lankytojai. 1908 į Kauną atsikėlė G. Landsbergis-Žemkalnis. Jo ir A. Žilinsko-Nabagėlio pastangomis Daina atgijo ir išaugo. Nuo 1908 į Dainos veiklą buvo įsijungęs ir Tadas Daugirdas, kuris režisavo, piešė dekoracijas, rašė scenos veikalus (komedija ‚Girkalnio užgavėnės', vertimas ‚Diena redakcijoj').

Dainos repertuaras buvo panašus į Petrapilio ir Vilniaus teatrų repertuarą. Vaidinta (1906–13) net po tris spektaklius per mėnesį. Statyta ir tokie veikalai, kurie prieinami tik profesionalinio lygio teatrui — ‚Pilėnų kunigaikštis', ‚Mindaugas', ‚Ponas ir mužikai', ‚Kerštas', ‚Sparnai', ‚Inteligentai' ir kt. Dainos d-ja sulaukė nepriklausomybės laikų ir 1924 turėjo 450 narių. Tais metais, švęsdama viešo teatrinio veikimo 20 m. sukaktį, Vst. teatre

suvaidino anksčiau Dainos vaidintą M. Šiaulėniškio tragediją ‚Pilėnų kunigaikštį'.

Šiauliai buvo vienas iš svarbiųjų Lietuvos teatro centrų. Šiauliams priklauso pirmojo slapto lietuviško spektaklio surengimo garbė, jeigu neskaityti Panemunėlio vakaro, apie kurį turime labai mažą žinių. Plačiai žinomos Šiaulių gegužinės, tikri liet. suvažiavimai, kurioms būdavo sutelkiamos pačios geriausios liet. meninės jėgos. Ypatingai iškilmingos gegužinės buvo surengtos 1908–10, kai Šiauliuose gyveno G. Landsbergis-Žemkalnis. Tos gegužinės pagarsėjo visoje Lietuvoje. Į Šiaulius suvažiuodavo veiklieji liet. visuomenės veikėjai pasitarti. Pirma tokių platesnio polėkio gegužinių buvo surengta 1903. Tiems parengimams gera priedanga buvo lietuviams palankaus grafo V. Zubovo dvarai.

Spaudą atgavus, Šiauliai patys pirmieji pradėjo rūpintis išgauti leidimą lietuviškam vakarui. Jį gavę, 1904 X 30 pastatė tradicinę komediją ‚Amerika pirtyje'. 1905 pradžioj pastatyta ‚Audra giedroje'. Tuo metu kilo sumanymas įsteigti vaidintojų būrelį, kuris toliau tęstų darbą. Būrelio, pavadinto Vilties vardu, įstatus surašė St. Lukauskas. Įstatai buvo patvirtinti, betgi tik po 3 metų.

1908 dar nesulaukę Vilties legalizavimo, šiauliečiai įsteigė dramos, muzikos, dainos d-ją Varpą (žr. LE XXXIII 177). Veikimo vieta — visa Kauno gub. 1911 I 1 d-ja turėjo 152 narius, buvo įsitaisiusi nuolatinę sceną ir salę miesto centre. Jos repertuare randami geriausi to laiko veikalai: ‚Inteligentai', ‚Dumblynė', ‚Du keliu', ‚Pilėnų kunigaikštis', ‚Kęstutis', ‚Prabočių šešėliai', Alkani žmonės', ‚Blinda' ir kt. Šiaulių žymiausia artistė ir vyr. režisierė buvo Stanislava Venclauskienė, Palangos 1899 spektaklio dalyvė. 1908 į Šiaulius atvykus G. Landsbergiui-Žemkalniui, drauge su juo Venclauskienė pastatė savo verstus ‚Inteligentus', paskui ‚Du berniukus' ir dar vieną kitą smulkesnį dalykėlį. Šiaip visas Varpo režisūros darbas tuo metu gulėjo ant G. Landsbergio-Žemkalnio pečių. Bene 1909 į Šiaulius atsikėlė O. Pleirytė-Puidienė ir K. Puida. Susidarė savotiška režisierių konkurencija, bet veikiai Venclauskienė, Puidienė ir Žemkalnis susitarė ir pradėjo dirbti. Tai ir buvo pats produktingiausias Šiaulių Varpo gyvenimo laikotarpis. Šiuo metu d-ja pastatė ‚Mindaugą' ir kt. didžiuosius veikalus.

c. Kitų vietovių ir klojimų teatras

Liet. teatrinė veikla Petrapilyje, Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose savo idėja tuoj užkrėtė visą Lietuvą. Susiorganizavo ir sėkmingai dirbo Panevėžio Aidas, Marijampolės Sietynas, Rygos Kanklės (kur teatrinėj veikloj ypač uoliai reiškėsi L. Jakavičius, J. Linartas, P. Pundzevičius, M. Šiaulėniškis ir kt.), Biržų Lyra, Odesos Rūta, Tilžės Aida ir t.t. Tuo pat metu beveik kiekviename Lietuvos miestelyje suklestėjo ir vadinamasis klojimų (kluonų) teatras.

Itin reikšmingas įvykis liet. teatro istorijai yra Keturakio komedijos ‚Amerika pirtyje' pastatymas Palangoje 1899 VIII 20. Jis plačia banga sujudino Lietuvą, padrąsino liet. šviesuolius imtis panašių darbų. Administraciniu požiūriu Palanga tada priklausė Kuršui, kuriame oficialiai vaidinimai liet. kalba nebuvo draudžiami. Tačiau, ‚Ameriką pirtyje' Palangoje suvaidinus, rusų valdžios reakcija buvo nepaprasta. Buvo suimti, tardomi ir kalinami beveik visi vakaro rengėjai ir vaidintojai, nors komedija yra visai nekalto turinio. Garsas apie ‚Amerika pirtyje' pastatymą Palangoj sklido po visą Lietuvą ir skatino lietuvius savąjį teatrą kurti.

Komedijos ‚Amerika pirtyje' ir kitų veikalų vaidinimai užplūdo visą Lietuvos šalį. Taip gimė vadinamasis klojimų ar kluonų teatras. Tiesa, tie vaidinimai meniniu požiūriu buvo tik primityvus liaudies teatras. Į tuos liet. vakarus plaukdavo sodiečių minių minios. Anot B. Sruogos, ‚tie vakarai savo reikšme mūsų tautos atgimimui galėtų varžytis dėl pirmenybės, kad ir su rašytąja literatūra'.

d. JAV lietuvių teatras

Emigrantų teatras, daugiausia JAV, gimė dėl tų pačių motyvų, kaip ir Lietuvoje. Visų pirma teatro darbas — tai patriotinė veikla, tautinė misija, nuoširdžios pastangos dalyvauti liet. tautos kovoje dėl laisvės ir kultūros, o tik paskui meniniai uždaviniai. Kai mėgėjų tarpe atsirasdavo profesionalų — tiek savo repertuaru, tiek veikalo pastatymo idėja ir jos realizavimu, tiek ir vaidyba vaidinimų meninis lygis pakildavo. Profesionalams iš horizonto pradingus, emigrantų vaidinimai vėl suprimityvėdavo. Pradžioje, neturint savo profesionalų, emigrantų teatras Amerikoje atsidūrė mėgėjų, bet didelių teatrinio meno mylėtojų rankose. Jų tarpe buvo tikrai gabių, darbščių ir talentingų žmonių, kurie kaip įmanydami svetimoje šalyje puoselėjo liet. scenos meną. Teatras būrė aplink save išeivijos lietuvius, per kelias kartas išlaikė liet. kalbą gyvą ir davė ne vieną talentą Amerikos ir Lietuvos scenai.

Pirmasis Amerikos liet. vaidinimas įvyko 1889 XII 31 Plymouth, Pa., taigi visu dešimtmečiu anksčiau, negu komedijos ‚Amerika pirtyje' pastatymas Palangoje. Čia buvo suvaidinta Vienybės Lietuvininkų red. Ant. Turskio drama ‚Be sumenės, arba kaip ant svieto einasi'. Veikalo tematika — išeivijos problema, dviejų Lietuvos ūkininkų asmeninė drama, jų pasisekimai ir nesėkmės Amerikoje, grįžimas į Lietuvą. Vaidino pats autorius A. Turskis, M. Paukštienė, M. Dvyliūtė, J. Lizdas, K. Mackevičia, J. Karaška, P. Sakalauskas, M. Alyta, S. Paukštis, A. Marcinkevičia, A. Vaznelis, A. Adžgauskas, J. J. Paukštis. Žiūrovų į tą pirmąjį Amerikos liet. vaidinimą susirinko apie 400.

Garsas apie tą lietuvių vaidinimą greitai pasiekė visas JAV liet. kolonijas. Veikiai ir kitur pradėta rengti liet. vakarai, organizuoti teatriniai klubai, d-jos ar vaidintojų rateliai. Teatrinių sambūrių forma buvo panaši į tą, kuri ilgesnį laiką praktikuota Lietuvoj — vienoje organizacijoje būdavo suplakami vaidintojai ir chorų dainininkai. Taigi ir JAV liet. spektakliai dažniausiai susidėdavo iš dviejų dalių — vaidinimo ir koncerto.

Jau 1892 pavasarį Čikagos lietuviai įsteigė Teatrališką draugiją ir VI 4 suvaidino Jono Griniaus ‚Kovą po Grunvaldu'. Vaidino trys Varankai, du Stankevičiai, J. Grinius, Zaleskis, Kriščiukaitis ir kt. Teatrališkai d-jai tuo metu vadovavo Jonas Grinius, daug nusipelnęs JAV liet. teatrui.

Keturakio ‚Amerika pirtyje' pirmą kartą vaidinta 1902 Pitsburge. Kartu dar buvo pastatyta komedija ‚Velnio spąstai'.

Žymesni to laikotarpio JAV liet. teatrinio veikimo židiniai buvo šie: Bostone Gabija, Čikagoje Birutė, Brukline Operetės d-ja ir Sim. Daukanto Teatrališka d-ja, Filadelfijoje Liet. Laisvės Klubo Teatrališka d-ja, Scrantono Teatrališkas klubas, Worcesterio Aušrelė, Montello Laisvės choras, Lawrence mst. Dailės Mylėtojų choras, Waterburio Varpas. Be to, atskiri teatriniai rateliai veikė Baltimorėje, Pitsburge, Clevelande, Detroite ir net mažesnėse liet. kolonijose.

Nuo 1908 Čikagoje uoliai darbavosi Bronius Laucevičius-Vargšas (1885–1916), kuris buvo vieno draminio ratelio režisierius. Pats vaidybos meną studijavęs Rusijoje ir dalyvavęs vienoje ‚skrajojančioje' trupėje, jis stengėsi liet. mėgėjų teatrą iškelti iki profesionalaus lygio. Be to, jis buvo dramaturgas, parašęs 14 scenos veikalų, daugumoj gvildenančių socialines problemas. Jie visi buvo pastatyti Amerikos liet. teatro scenoje.

1909 I 24 Čikagos mst. dalyje Town of Lake buvo įsteigtas dr. V. Kudirkos Teatrališkas klubas, kuris savo debiutui pasirinko Keturakio ‚Amerika pirtyje'. Nauji teatriniai sambūriai tvarkėsi pagal išdirbtus įstatus ir ‚konstitucijas'. Įstatuose būdavo nusakyta visa klubo veikla, tikslai, narių bausmės ir prievolės. Ypač reikšminga data Amerikos liet. teatro istorijoje 1914. Tais metais Čikagoje buvo įsteigtas Lietuvių Dramatiškų d-jų susivienijimas. Jis turėjo būti kitur veikiančių teatro d-jų centras, apimąs visas JAV. Iš to centro turėjo plaukti direktyvos teatriniam veikimui, duodami patarimai įvairiais teatrinio darbo reikalais, o svarbiausia — per jį turėjo būti keliamas emigrantų teatro meninis lygis. Susivienijimo veiklai stiprinti 1914–15 buvo leidžiamas specialus teatro žurnalas Veidrodis, red. B. Laucevičiaus-Vargšo. Dėl per didelių nuotolių ir liet. susiskaldymo įvairiomis politinėmis ir ideologinėmis srovėmis teatrinis susivienijimas tikslo nepasiekė.

Brukline nuo 1911 veikė Operetės choras, veikalų statyme artimai bendradarbiaudamas su Scenos Mylėtojų d-ja. Tas choras yra pastatęs daugiau negu 100 veikalų, iš kurių 34 operetes. Vaidyba ir veikla pasižymėjo P. Bukšnaitis, Ks. Strumskis, K. B. Kriaučiūnas, M. Sidabriūtė-Strumskienė, A. Lapė ir kt. Choras reiškėsi ir gastrolėmis rytiniame Amerikos pakraštyje.

Žymesnį teatrinį sujudimą ir neabejotiną pažangą emigrantų teatrui atnešė profesionalas aktorius Aleksandras Vitkauskas, į JAV atvykęs 1915 ir keletą metų liet. vaidinimus rengęs Waterbury, Brukline, Newarke, Elizabethe ir kt. Nors tada buvo karo metas, jo teatrinės veiklos pėdsakai buvo ryškūs. 1919 jis grįžo Lietuvon.

1923–28 Amerikos lietuvių tarpe dirbo Juozas Vaičkus. Brukline jis įsteigė dramos studiją, kurioj paruošė visą eilę žmonių teatriniam darbui. Jo repertuaras ir pastatymai siekė profesinio lygio, ir todėl ne visur JAV lietuviai jį suprato. Savo buvimo metu Amerikoj jis paruošė daugiau negu 75 liet. vaidinimus.

1924 Amerikon atvyko dramos aktorių grupė — A. Vanagaitis, J. Olšauskas ir V. Dineika, kurie, prisidėjus dar J. Dikiniui, sudarė Dzimdzi-Drimdzi trupę, savo gastroles po visą Ameriką pradėjusią 1924 IX 20 Bostone. Tai buvo vodevilinio pobūdžio teatras, turėjęs ir patriotinę dalį, bet visiška priešingybė J. Vaičkaus teatrui. Dzimdzi-drimdzininkai gerai suprato ano meto Amerikos liet. dvasią, todėl jų vaidinimai turėjo nepaprastą pasisekimą, sa-

vo komizmu žiūrovus juokindami iki ašarų, o patriotine dalimi jau rimtai jausmindami. Jie patys buvo ir beveik visų scenos vaizdelių autoriai. Ilgesnį laiką Dzimdzi-Drimdzi trupėj dirbo B. Dikinienė. V. Dineikai ir Dikiniams grįžus į Lietuvą, trupėje dirbo St. Pilka, Jezavitas, Labanauskas, Biržys, Šemeta, Kaminskas ir kt. Dzimdzi-Drimdzi šulai buvo Antanas Vanagaitis ir Juozas Olšauskas. Trupė veikė iki 1931, kada A. Vanagaitis pastoviai įsikūrė Čikagoje ir čia ėmė rengti didžiulius liet. meniškus pasirodymus.

1926–29 Amerikoje pradėjo dirbti aktorius Stasys Pilka. Jis daugiausia vadovavo žinomoms ‚teatrališkoms' grupėms, važinėjo iš miesto į miestą, režisuodamas veikalus ir pats juose vaidindamas.

Po Dzimdzi-Drimdzi ‚perversmo' į JAV liet. teatrą atėjo atoslūgis. Tiesa, atskirose kolonijose tebeveikė senosios teatrališkos d-jos, bet jos ryškesnio pakilimo jau nebeišvystė. Nepriklausoma Lietuva nesuskubo JAV lietuvių teatrinės veiklos paskatinti ir ją naujomis jėgomis paremti.

4. Nepriklausomosios Lietuvos teatras

Nepriklausomosios Lietuvos teatras tiesioginio, nenutrūkstančio ir vientiso palikimo iš praeities nepaveldėjo. Jį teko iš naujo kurti. Juozas Vaičkus (1885–1935) pirmas suprato didžiąją ‚liet. vakarų' teatro nelaimę — aktorių diletantizmą, jis buvo pirmas lietuvis, įsteigęs lietuvišką vaidybos m-lą, išmokslinęs pirmąją profesionalų aktorių trupę. Ne be pagrindo jis ir yra vadinamas atgimusio liet. dramos teatro tėvu (žr. LE XXXII 437–438).

1919 Lietuvoj buvo susidarę lyg ir du teatro centrai — vienas Vilniuje, o antras Kaune. Abu jie dėjo pagrindus profesiniam liet. dramos teatrui. K. Glinskis plačiu mastu suorganizavo Vilniaus teatro studiją ir pradėjo dirbti, bet į Vilnių įsiveržę lenkai jo veiklą sužlugdė. Kaune Antanas Sutkus (1892-1968), buv. Komisarževskajos teatro Maskvoj aktorius ir rež. padėjėjas, organizavo Tautos teatrą (žr. LE XXX 459). Šis teatras buvo pirmasis Lietuvos vst. teatras, nes gavo tik ką susiorganizavusios Švietimo m-jos paramą, kuri betgi veikiai nutrūko, nes besiorganizuojanti ir su priešais kariaujanti valstybė stigo pinigų. Tautos teatras, kiek pavegetavęs gastroliuodamas po provinciją, laikinai turėjo savo veiklą nutraukti.

Tais pačiais 1919, kai Lietuvą dar tebepuolė bolševikai, bermontininkai ir lenkai, Kaune iš visur į nepriklausomą Lietuvą grįžę lietuviai visa energija kibo į valstybinio ir kultūrinio rūmo statybą. Iš Vilniaus į Kauną persikėlę arch. Vl. Dubeneckis su dailininke ir balerina žmona, dail. V. Didžiokas su dail. žmona ir arch. J. Levinsonas (vėliau Vilkolakyje mėgęs vaidinti nebylius negrus) suėjo į sąlytį su poetais F. Kirša ir B. Sruoga. Jų tarpe ir kilo mintis steigti menininkų klubą su satyros pobūdžio teatru. Prie klubo steigėjų prisijungė ir kuo galėdami jiems padėjo pirmasis Kauno mst. ir aps. viršininkas dail. K. Sklėrius, Kauno mst. komendantas poetas J. Mikuckis ir aerodromo viršininkas kar. P. Petronis. B. Sruoga pasiūlė klubą pavadinti Šunio šlaunimi, o F. Kirša Vilkalakiu (aukštaičiuose žmogus, burtininko paverstas vilku lakstyti, tampa vilkalakiu). Tas vardas visiems patiko ir buvo priimtas, ilgainiui virtęs bendrinės kalbos Vilkolakiu (žr. LE XXXIV 120). Klubo steigimas vyko karo lauko nuotaikose. Organizatoriai užėmė vokiečių paliktą ir nežinia kam tuomet priklausantį namą (Laisvės al. Nr. 3) ir iš poros didesnių kambarių padarė 100 žmonių talpinantį teatrėlį su maža scena, savavališkai prisijungė elektrą, be jokio patento įrengė ‚kandyklą' (atseit, bufetą). O. Dubeneckienė ant sienų nutapė steigėjų portretus, ir prasidėjo klubo ‚linksmieji posėdžiai' su improvizuojamais satyriniais vaidinimais, kupinais aktualijų ir turėjusiais didžiausio pasisekimo. Anot B. Sruogos: ‚Tai buvo satyros, dažnai politinės satyros, improvizuoti linksmi vaidinimai. Vaidino visokių profesijų žmonės, perdėm teatro diletantai, net ne savamoksliai. Savaime suprantama, kad tie vaidinimai meninės formos nedaug teturėjo. Ir pats humoras, pati satyra toli gražu nevisuomet būdavo patenkinama. Kartais ji pasitaikydavo ir itin storžieviška'. Vilkolakio salė visada būdavo sausakimšai prisigrūdusi žiūrovų, pamėgusių tą literatūrinių ir satyrinių improvizacijų teatrą, tikrai gyvą savo dvasia ir nepaprastą savo originalia vaidinimų mintimi.

Grįžęs iš gastrolių, prie Vilkolakio ėmė glaustis Tautos teatras. Netrukus ir Vilkolakio meninį vadovavimą perėmė A. Sutkus. Vaidinimai tuoj pasidarė meniškesni, nors ir šiuo metu improvizacijų netrūko. F. Kiršai ir B. Sruogai išvykus Vokietijon studijuoti, jų vieton stojo rašytojai V. Bičiūnas ir K. Puida. 1922 pabaigoj A. Sutkus iš Eltos pasikvietė jauną beletristą Aug. Gricių ir jauną poetą St. Santvarą. Pirmasis buvo paskirtas režisieriaus padėjėju, o antrasis jungtinio teatro administratorium. Maironio g-vėj buvo atremontuoti namai (vėliau atitekę Kauno konservatorijai), į kuriuos ir persikėlė Vilkolakis su Tautos teatru. Prie teatro veikė A. Sutkaus vadovaujama Vaidybos

studija. Tuo metu Vilkolakis jau nebebuvo klubas, o tik satyros teatras, vaidinęs ,Chlestakovą Lietuvoje', ,Varnalėšas', Tautinį bizūną', ,Alma Mater', ,Laisvę', ,Romos patricijų', ,Politiką', ,Velniavą', ,Tris muškietininkus' ir kt. Tuos satyrinius veikalus, į dienos aktualijas atremtus, daugiausia rašė V. Bičiūnas ir, berods, vieną kitą K. Puida, bet repeticijų metu į juos nemaža improvizacijų įterpdavo patys aktoriai. Režisavo A. Sutkus.

Po tuo pačiu stogu dirbo ir Tautos teatras. To teatro aktoriai, tiksliau vaidybos studijos mokiniai, buvo tie patys kaip ir Vilkolaky. Tačiau teatro žanras jau visai kitas. A. Sutkus ieškojo tautinių vaidybinio meno formų, siekdamas, kad Tautos teatras savo turiniu, forma ir dvasia būtų grynai lietuviškas. Toks teatras turėjo bazuotis lietuviškąja dramaturgija. Tačiau teatro atidarymui pastatytasis V. Bičiūno ,Gedimino sapnas' visuomenės ir kritikos buvo sutiktas šaltai ir nepalankiai. Nepasisekė A. Sutkui ir Vydūno veikalų (,Žvaigždžių taku' ir ,Vaidilutė') sceninė interpretacija. Vilkolakis ir Tautos teatras likvidavosi, kai 1926 VII 6 A. Sutkus buvo paskirtas Vst. teatro direktoriumi.

Dar tuo metu, kai Vilkolakis gyveno savo pirmą triukšmingąjį laikotarpį, Kaune buvo įkurta Lietuvių Meno Kūrėjų d-ja (žr. LE XVIII 214–216), turėjusi daug nuopelnų Lietuvos meno gyvenime. Ji įkūrė operos ir dramos teatrus, sudarė pagrindus meno ir muzikos m-loms ir kt. LMKD įkurta Stasio Šilingo iniciatyva ir gyvavo iki 1927, kada prasidėjo menininkų atskirų organizacijų steigimas. LMKD išnuomojo miesto teatrą ir jo tvarkytoju paskyrė komp. Juozą Žilevičių. Buvo suorganizuota Teatro taryba, kurion įėjo J. Baltrušaitis (pirm.), J. Vaičkus (v.pirm.), J. Žilevičius (sekr.), A. Sutkus, A. Varnas, B. Sruoga, A. Oleka-Žilinskas, o vėliau dar S. Šilingas ir K. Glinskis. Teatro vardas skambėjo originaliai — LMK Draugijos Dramos ir Operos Vaidykla.

Dramos teatras nesidavė taip lengvai organizuojamas. Anot B. Sruogos, ,susidarė beveik priešrevoliucinė ispaniška padėtis: generolų daug, o tų kareivių taip maža. Visiems generolams vietos neužtenka, o kurį iš jų padryti štabo viršininku?' Iš tikro, tuo metu Kaune buvo J. Vaičkus su savo ,skrajojančiu teatru', A. Sutkus su Tautos teatru, iš Vilniaus atvyko K. Glinskis su savo studija, iš Maskvos grįžo A. Oleka-Žilinskas; be to, čia maišėsi dar prieš karą pagarsėjęs rež. Al. Vitkauskas.

J. Vaičkus tuomet turėjo stipriausią aktorių trupę, todėl jis ir buvo išvestas į priekį. 1920 I 19 Kauno miesto teatro rūmuose įvyko pirmasis LMK D-jos Dramos Vaidyklos spektaklis. Tą datą tenka laikyti Vst. Dramos Teatro įsikūrimo pradžia. Statyta H. Sudermano pjesė ,Joninės'. ,Jonines' pastatė tuometinis Dramos Vaidyklos vedėjas ir rež. J. Vaičkus, o vaidino P. Kubertavičius, T. Dragūnaitė, T. Tindziulytė, J. Stanulis, O. Kurmytė, A. Vainiūnaitė ir M. Kiršinas. Šie aktoriai, vis prisidedant naujoms jėgoms, ir sudarė liet. profesinio teatro pagrindą. Antruoju Dramos Vaidyklos vedėju LMKD v-ba pakvietė Vc. Biržišką, per keletą mėnesių trupę sucementavusį ir Vaidyklą pastačiusį ant stipresnių kojų. Jam pasitraukus, apie porą metų Dramos vaidyklai vadovavo LMKD dramos sekcijos prezidiumas — L. Gira, P. Vaičiūnas ir V. Dineika.

1922 pavasarį LMKD Dramos ir Operos Vaidyklą savo žinion perėmė Švietimo m-ja, ir taip Kaune gimė Valstybės teatras. Jo direktoriumi buvo paskirtas L. Gira, kuriam kiek vėliau į talką buvo atsiųsti A. Rucevičius ir A. Kernius-Kernauskas. Netrukus po šių permainų Kauno teatriniame gyvenime J. Vaičkus išvyko į JAV, A. Sutkus pasinėrė Vilkolakio, Tautos teatro ir Vaidybos studijos darbuose, A. Oleka-Žilinskas grįžo Maskvon į Stanislavskio teatrą, o A. Vitkauskas, Vaidykloje pastatęs Žulavskio ,Mirtų vainiką', kažkaip neįsijungė į teatro darbą. Vst. Dramos teatro režisierium pasiliko vienas Kastantas Glinskis, tuo metu pats pajėgiausias profesionalas aktorius, turįs ir režisūrinio darbo nemenką patyrimą. Vaidykloje pirmuoju savo pastatymu jis parodė A. Asnyko ,Kęstutį'.

J. Vaičkus su savo mokiniais atstovavo psichologinę vaidybos mokyklą. Jo mokiniai ir sudarė Vst. Dramos teatro aktorių branduolį, prie kurio prisijungė iš Rusijos grįžę O. Rymaitė, Z. Arlauskaitė, J. Laucius, St. Pilka, J. Petrauskas, A. Kupstas, Ip. Tvirbutas, V. Fedotas-Sipavičius ir kt. Pats rež. K. Glinskis buvo didelio talento ir nepaprastai puikiai įsisavintos vaidybinės technikos aktorius. Savo pagrinduose jo vaidybinė mokykla buvo nuosaikus sceninis realizmas, apipavidalintas iškilia vaidybine elegancija. Savo vidine kultūra ir gyvu vaidybiniu pavyzdžiu K. Glinskis aktorių trupę sujungė, visą dėmesį sutelkdamas į aktorių, besirūpindamas, kad aktorių judesiai, mostai, mimika ir intonacija spindėtų dailumu. Jis pirmasis sielojosi ir scenoj tariamo žodžio kultūra, nes jis pats buvo sceninės elegancijos ir sceninio žodžio meistras. K. Glinskio laikotarpį Vst. Dramos teatre tenka laikyti konsolidacijos laikotarpiu, kurio metu buvo duota visa eilė didelio pasisekimo tu-

rėjusių vaidinimų, kurio metu išryškėjo aktorių individualybės ir talentai, o svarbiausia — sucementuota trupė, išryškinti jos kūrybinių siekimų idealai.

1923 Vst. Dramos teatran atėjo Borisas Dauguvietis (1885–1949), buv. Petrapilio Liaudies Namų teatro rež. Savo dinamiška asmenybe ir teatrinio meno erudicija jis į Vst. Dramos teatrą atnešė apstą kūrybinio pakilimo ir neramios ieškojimo dvasios. B. Dauguvietis ilgiausią laiko tarpą (1923–49), tik su poros metų pertrauka, yra buvęs to teatro režisierium ir meno vadovu. Didelis jo nuopelnas tai originalinės liet. dramaturgijos skatinimas ir ugdymas. Jeigu anuo metu mažai kas drįso liet. autoriaus veikalą scenoje statyti, tai B. Dauguvietis pastatė jų absoliučią daugumą. Jeigu ir ne visiems liet. veikalams jis rado tinkamą pastatymo idėją ir formą, tai autorių ieškojimas ir jų skatinimas buvo neabejotinas. B. Dauguvietis savo darbo pradžioje Vst. Dramos teatre pasireiškė kaip plataus kūrybinio diapazono režisierius, spindįs neišsemiama energija ir neribota fantazija. Įkvėpimo pagautas, jis scenoj sukūrė gerų pastatymų, aukštų meninių vaidinimų, pvz. Pirandello ‚Šiaip arba taip', Moliero ‚Tariamąjį ligonį', K. Binkio ‚Atžalyną' ir kt. Jei Maironio istorines dramas jis statė beveik natūralistiniame stiliuje (gyvi arkliai scenoje!), tai St. Santvaro pirmieji ‚Žvejai' susilaukė kubistinio pastatymo, kuris trečiame XX a. dešimtmetyje buvo toks madingas V. Europoje. Aišku, tas meno vadovo blaškymasis ne visada buvo laimingas pačiam Vst. Dramos teatrui. Greta aukšto meninio lygio pastatymų, pasirodydavo ir nuosmūkio ženklų — neišbaigto darbo, neištobulintų formų, ansamblinės vaidybos pakrikimo. B. Dauguvietis, pradžioje pasireiškęs kaip nepaprastai dinamiška ir kūrybinga asmenybė, ilgainiui pasidarė kontroversinis režisierius. Kai vėliau Sovietų Rusija okupavo Lietuvą, jis ir toliau energingai dirbo teatre, net sovietines pjeses pats pradėjo rašyti, bet vargu tie jo darbai išliks ilgesnį laiką gyvi liet. teatro istorijoje. B. Dauguvietis, audringas ir pakilus ieškotojas, bus gyvas tik tuose kūrybiniuose laimėjimuose, kuriuos jis davė nepriklausomai Lietuvai.

1926 Vst. teatro direktoriumi buvo paskirtas A. Sutkus. Dramon jis atsivedė ir visą būrį savo išaugintų aktorių. Tai buvo nemažas perversmas teatro gyvenime. Su A. Sutkaus atėjimu iš Vst. teatro bene porai sezonų pasitraukė du pajėgiausi aktoriai — O. Rymaitė ir K. Glinskis, o su jais ir aktorius V. Steponavičius. Šie įvykiai gerokai sujaukė įsibėgėjusią darbo rimtį, o atėjus naujiems aktoriams, dramos aktorių trupės konsolidavimas ir vėl pakibo ore.

A. Sutkus, kaip režisierius, buvo visiška B. Dauguviečio priešybė. Jei Dauguvietis buvo entuziazmo ir įkvėpimo režisierius, tai A. Sutkus pasižymėjo sąmoningumu, metodingumu ir racionalizmu. Tie A. Sutkaus kūrybinio darbo bruožai buvo itin reikšmingi Tautos teatro vaidybos studijoj, kur jam teko auginti jaunųjų aktorių kartą, bet į Vst. Dramos teatrą tokie metodai atnešė šaltį ir formalizmą. Tautos teatre jis rėmėsi liet. dramaturgija, o Vst. teatre ir jis pradėjo statyti svetimų autorių veikalus. Jo statyta K. Roesslerio pjesė ‚Batas' ir viduramžiška drama ‚Visi žmonės', nors šioj ir pats A. Sutkus vaidino, susilaukė aštrių kritikos puolimų. Daugiau vidinės šilimos turėjo tik Dickenso ‚Kalėdų giesmės' pastatymas. Tačiau, nežiūrint nepasisekimų, A. Sutkaus, kaip teatrinio meno mokytojo, tautinio teatro ideologo ir teatrų organizatoriaus bei administratoriaus nuopelnai yra dideli.

1928 sezono pabaigoje A. Sutkų Vst. teatro direktoriaus kėdėj pakeitė rašytojas ir diplomatas Jurgis Savickis. Tai buvo labai laimingas paskyrimas. Stovėdamas atokiau nuo teatro, J. Savickis mokėjo bešališkai pažvelgti į visą teatrinio gyvenimo visumą, suburti darbininkus, konsoliduoti jėgas, leisti visiems dirbti. Į darbą grįžo K. Glinskis ir O. Rymaitė. Specialiai iš Maskvos pakviestas grįžo į Lietuvą Antrojo Dailės teatro aktorius Andrius Oleka-Žilinskas (1893–1948). Jurgiui Savickiui direktoriaujant, teatre susidarė daugiau kūrybinės nuotaikos, aprimo vaidai ir nesusipratimai, prasidėjo spartesnis ir meniškesnis kūrybinis darbas. Vst. Dramos teatre tuo metu prasidėjo reikšmingi įvykiai. A. Oleka-Žilinskas pastatė P. Vaičiūno inscenizuotą V. Krėvės ‚Šarūną'. Anot B. Sruogos, ‚tai buvo dar neregėtas lietuvių teatro triumfas'.

1930 I 25 Vst. teatro direktorium buvo paskirtas A. Oleka-Žilinskas. Jis skelbė iš Stanislavskio mokyklos atsineštas tiesas, kad teatras yra tarytum šventovė, kad scena — aukščiausio kūrybinio veiksmo vieta ir yra reikalinga aukščiausios pagarbos. Jis griežtai kovojo prieš diletantizmo pasireiškimus ir štampus scenoje, reikalavo darbo kruopštumo ir sąžiningumo, ypač iškeldamas ansamblinės vaidybos reikalą. A. Olekos-Žilinsko era Vst. teatre buvo pasigėrėtinai ir pasididžiuotinai kūrybinga. Jis ypač susirūpino Vst. Dramos teatru. Ir atsitiko taip, kad žiūrovai dramos vaidinimus pradėjo lankyti

ne mažiau, kaip operos ir baleto spektaklius. A. Oleka-Žilinskas meistriška režisūra ir puikia aktorių vaidyba pasireiškė Dickenso ‚Varpų' pastatyme, o taip pat J. Žulavskio ‚Sabbatai Cevi' ir A. Bergerio ‚Tvaną' statydamas. Vis tai žymūs įvykiai liet. teatro istorijoje.

Negalėdamas pats visko aprėpti (statė ne tik dramos veikalus, bet ir operas), A. Oleka-Žilinskas pakvietė žinomą rusų aktorių ir rež. M. Čechovą dramai režisuoti ir dramos aktorių studijiniams darbams vadovauti. Visuomenėje tas pakvietimas nerado gyvesnio pritarimo, bet aktorių trupei M. Čechovo darbai, be abejonės, buvo naudingi. Vst. Dramos teatre jis pastatė Šekspyro ‚Hamletą', ‚Dvyliktąją naktį' ir Gogolio ‚Revizorių'. Trys veikalai — trys didžiulės pakopos į aukštį. Ypač reikšmingu pastatymu reikia laikyti ‚Hamletą', kuriame pagrindinį vaidmenį vaidino pats A. Oleka-Žilinskas, atskirame vaidmenyje ir B. Dauguvietis. ‚Dvyliktoji naktis' liet. scenoje buvo nepaprasta savo pastatymo forma, o taip pat A. Olekos-Žilinsko ir kt. aktorių puikia vaidyba. Gogolio ‚Revizoriui' M. Čechovas davė itin sudėtingą ir sunkią formą, kuri išsėmė beveik visas liet. aktorių jėgas. Tą pastatymą teatro kritika vertino palankiai ir nepalankiai, bet vaidinimas ilgą laiką turėjo pasisekimą. M. Čechovas Vst. teatre dirbo tik apie dvejus metus, bet savo kūrybiniu pajėgumu ir išradingumu liet. dramos teatrui jis atidavė nemažą duoklę.

1933 III 1 A. Oleka-Žilinskas iš Vst. teatro pasitraukė ir netrukus išvyko į JAV, kur 1948 mirė. Įdomus ir turiningas liet. dramos teatro raidos laikotarpis pasibaigė, bet darbas nesustojo, tik gal tekėjo ramesne srove ir jau neturėjo tų kūrybinių polėkių, kurie nuspalvino visą A. Olekos-Žilinsko teatrinio darbo metą.

Daugiau negu pusantro sezono po A. Olekos-Žilinsko atsistatydinimo Vst. teatrui laikinai vadovavo Švietimo m-jos referentas V. Kasakaitis. Tuo metu Lietuvą ištiko ekonominė krizė, kuri ir teatrą privertė gerokai susispausti. V. Kasakaitis gerai išmanė įstatymų ir administracinių potvarkių mintį, bet sunkiai jam sekėsi įveikti painūs ir sudėtingi teatro reikalai. Tiek gero jis padarė, kad pasunkėjusiu ūkinio gyvenimo metu Vst. teatro neiškrikdė ir jo veiklos tempo perdaug nesulėtino. Vst. Dramos teatre tuo metu tebedirbo K. Glinskis ir B. Dauguvietis, o jiems į talką V. Kasakaitis iš radiofono sugrąžino A. Sutkų. Į dramos teatrą sugrįžo priešžilinskinė dvasia ir darbo metodai.

1935 I 16 Vst. teatro direktorium paskirtas muzikas Viktoras Žadeika. Jis daugiau rūpinosi simfoniniais koncertais ir opera, o dramos teatras vėl turėjo tenkintis kuklesnėmis pastatymų išlaidomis. B. Sruoga V. Žadeiką vadina krizės direktoriumi. Ir tikrai, ūkinė krizė gerokai varžė teatro veiklą. Tuo gana sunkiu metu V. Žadeika, kiek pajėgdamas, stengėsi teatro meninį lygį išlaikyti ir nežaloti gerųjų teatro tradicijų. Jis ypač rūpinosi teatro lankytojų kiekį padidinti. Atpiginti bilietai, įvairių organizacijų ir ekskursijų užsakyti spektakliai, specialūs papigintų kainų vaidinimai moksleiviams, studentams ir kariams, padidintas savaitinių spektaklių skaičius, išplėstas abonentinių bilietų platinimas — visa tai sudarė teatro lankytojų naujus kadrus, kurie padėjo teatrui ūkinę krizę įveikti. Nauji žiūrovai, ypač jaunimas, pradėjo ne tik teatrą lankyti, bet ir jo darbu domėtis, jo rūpesčiais sielotis. Tos administracinės pastangos yra neabejotini V. Žadeikos nuopelnai.

Dramos teatro meno vadovas ir režisierius tuo metu vėl buvo B. Dauguvietis, vyras kūrybingas ir talentingas, bet A. Olekos-Žilinsko polėkių ir meninio palikimo neįsisavinęs. Greta jo kurį laiką dar dirbo K. Glinskis, A. Sutkus, R. Juknevičius, A. Jakševičius ir B. Lukošius. Buvo paruošta eilė naujų pastatymų. Režisūriniu ir vaidybiniu požiūriu tikrai atžymėtinas G. Hauptmano ‚Prieš saulėleidį', kurį Dramos teatre 1939 pastatė A. Olekos-Žilinsko mokinys Romualdas Juknevičius, pagrindiniuose vaidmenyse dalyvaujant jauniems aktoriams Br. Kurmytei ir M. Chadaravičiui. Kitas tos mokyklos atstovas Algirdas Jakševičius 1938 rūpestingai ir originaliai pastatė O'Neillo ‚Marko milijonus'. Tačiau tai buvo tik atskiri blykstelėjimai. Naujam pakilimui nebuvo laiko, nes 1939 prasidėjo II pas. karas.

1940 Sovietų Rusijai okupavus Lietuvą, lietuvių tautinio teatro pagrindai buvo sujudinti, jo kūrybinė laisvė sunaikinta. Naujai paskirtas Vst. teatro direktorius Juozas Grybauskas visomis jėgomis stengėsi teatro organizaciją išlaikyti nesugriautą, bet... ne jo buvo galia ir valia. Netrukus teatre atsirado trys Maskvos agentai — Volkovas, Stoliarovas ir Lopuchovas, kurie tuojau pradėjo diktatoriškai komanduoti ir teatro meninį lygį ‚kelti'. Jei tuo metu mažiau nukentėjo opera ir baletas, tai dramos teatre be maskviečių cenzūros negalėjo pasirodyti joks veikalas. Repertuaras buvo sugriautas, visa eilė veikalų išmesta (K. Inčiūros ‚Vincas Kudirka', keletas P. Vaičiūno veikalų ir kt.), o vietoj jų tuoj pradėta brukti sovietinės dramaturgijos ‚šedevrai', pvz. Vilniuje vaidintas ‚Šarvuotis'. Tai buvo ne teatro me-

nas, o sovietinė propaganda — ciniška ir įžūli. Skatinta organizuoti ir lietuviškąjį dramos repertuarą — ‚socialistinio turinio ir tautinės formos'. Po metų Vst. teatras turėjo rengti savo dekadą Maskvoj, bet tai neįvyko dėl vokiečių ir Sovietų karo.

Vokiečių okupacijos metu Vst. teatras pakliuvo į naujas pinkles. Dar laikinoji sukilėlių vyriausybė teatro direktoriumi paskyrė op. sol. V. Ivanauską, jį patvirtino ir okupacinė valdžia, bet jam nepavyko išlaikyti net teatro vardo — Vst. teatras buvo pavadintas Kauno Didžiuoju teatru, nes vokiečiai nepripažino Lietuvai valstybingumo. Vis dėlto vokiečių okupacijos metu darbo laisvės teatre buvo žymiai daugiau, negu bolševikmetyje.

Iš teatro gavus pasitraukti rež. B. Dauguviečiui, nesėkmingai bandžiusiam prisitaikyti prie bolševikų, režisieriaus darbo ėmėsi P. Kubertavičius, kiek vėliau V. Dineika. 1941 vėlai rudenį dramos meno vadovu ir vyr. režisieriumi buvo paskirtas jaunas ir veiklus Vilniaus dramos teatro aktorius Juozas Monkus (Monkevičius). Jis tuoj įsteigė vaidybos studiją, kuri turėjo sudaryti vieningą ir psichologiškai tais pačiais liet. teatro idealais apjungtą trupę. J. Monkaus žygiai rado pritarimo vyresniųjų aktorių tarpe, tad susiklausymas ir darbo atmosfera Dramos teatre netrukus atgijo. 1941–44 laikotarpyje Kaune V. Dineika pastatė S. Čiurlionienės ‚Didžiąją mugę', P. Kubertavičius St. Santvaro ‚Žvejus', K. Inčiūros ‚Gimtąją žemę', J. Grušo ‚Tėvą', pats J. Monkus G. Hauptmanno ‚Rožę Bernd', H. Ibseno ‚Laukinę antį' ir St. Santvaro ‚Kaimynus'. Nors neilgi buvo J. Monkaus darbo metai Kaune (jis buvo plėšikų nužudytas 1943), bet savo pareigingumu, savo talentu ir nepaprastu darbštumu jis per tą trumpą laiką sukonsolidavo Dramos teatro aktorių trupę, išugdė būrį jaunų aktorių, paruošė keletą gerų pastatymų.

Kalbant apie repertuarą, reikia pabrėžti, kad nepriklausomos Lietuvos dramos teatras yra sėkmingai įveikęs pačią sudėtingiausią ir sunkiausią pastatyminę ir vaidybinę medžiagą, daugeliu atvejų stipriai pasireiškęs savo tautiniu individualumu. Tai gal ir yra patys didžiausi ir garbingiausi nepriklausomos Lietuvos dramos teatro laimėjimai. Vst. Dramos teatro repertuaruose buvo šie svetimieji autoriai: Šekspyras (Otello, Žiemos pasaka, Hamletas, Dvyliktoji naktis, Makbetas, Karalius Lyras), Sofoklis (Oidipas Kolone), Fr. Schilleris (Klasta ir meilė, Plėšikai, Don Karlos, Wilhelm Tell, Marija Stiuart), Molieras (George Dandin, Vestuvės per prievartą, Tartiufas, Tariamasis ligonis, Šykštuolis), H. Ibsenas (Karen Borneman, Hedda Gabler, Helgolando kovotojai, Visuomenės šulai, Visuomenės priešas, Laukinė antis), B. Shaw (Atskalūnas, Šokolado kareivėlis, Pigmalionas), G. Hauptmannas (Hanelė, Vežėjas Henšelis, Paskendęs varpas, Prieš saulėleidį, Rožė Bernd), Ch. Dickensas (Kalėdų giesmė, Varpai, Oliver Twistas), M. Gorkis (Miesčionys), A. Čechovas (Jubiliejus, Vyšnių sodas), J. Žulavskis (Mirtų vainikas, Ijolė, Sabbatai Cevi), C. Goldonis (Mirandolina, Dviejų ponų tarnas), Calderonas (Nematomoji), A. Asnykas (Kęstutis), J. Slowackis (Mindaugas), M. Maeterlinckas (Nekviestoji viešnia), Beaumarchais (Figaro vestuvės), O. Wilde (Nerimta komedija, Lady Windermer vėduoklė), R. Rollandas (Liudvikas Šventasis), L. Pirandello (Šiaip arba taip), A. Bergeris (Tvanas), Gozzis (Princesė Turandot), N. Gogolis (Revizorius), M. Twainas (Princas ir elgeta), E. O'Neill (Marko milijonai), H. Beecher-Stove (Dėdės Tomo lūšnelė), Jerome K. Jerome (Miss Gobs) ir kt. 1920–44 Vst. Dramos teatre buvo pastayta apie 160 savųjų ir verstinių veikalų.

Originalinis repertuaras — lietuviškoji dramaturgija, buvo itin opus Vst. Dramos teatro rūpestis. Liet. literatūroje nepasirodė nei vieno iškilesnio scenos veikalo, kol XIX a. pabaigoje prabilo Fromas-Gužutis, Keturakis, Vydūnas ir kt. Nebuvo teatro, taigi nebuvo ir dramaturgo. Kai buvo atkurta Lietuvos nepriklausomybė ir buvo įsteigtas profesionalinis dramos teatras, taigi, kai atsirado pareikalavimas — atsirado ir visa eilė rašytojų, kurie tuoj pradėjo scenos veikalus kurti. Vst. Dramos teatro repertuare buvo šie lietuvių autoriai: V. Krėvė (Skirgaila, Šarūnas, Likimo keliais, Žentas), B. Sruoga (Baisioji naktis; jo žymiausias veikalas, Milžino paunksmė, buvo 1934 pastatytas Jaunųjų teatro Kaune), V. Mykolaitis-Putinas (Valdovas; jo misterija Nuvainikuotoji vaidilutė buvo, dalyvaujant Vst. Dramos teatro aktoriams, 1926 pastatyta Palangoje prie Birutės kalno), P. Vaičiūnas (Tuščios pastangos, Patriotai, Nuodėmingas angelas, Naujieji žmonės, Sulaužyta priesaika, Aukso gromata ir kt.; tai buvo produktyviausias nepriklausomos Lietuvos dramaturgas, davęs teatrui keliolika veikalų, publikos labai pamėgtų), J. Grušas (Tėvas), Vyt. Alantas (Užtvanka, Gaisras Lietuvoje), St. Santvaras (Žvejai, Kaimynai), K. Binkis (Atžalynas), K. Inčiūra (Vincas Kudirka, Gimtojoj žemėj), J. Petrulis (Prieš srovę). Be didesnio pasisekimo buvo pastatyti keli Vydūno veikalai ir Maironio istorinės dramos. Be minėtųjų

buvo pastatyti dar šių autorių kūriniai: S. Čiurlionienės, A. Vienuolio, B. Dauguviečio, A. Griciaus - Pivošos, Ig. Šeiniaus, K. Jurašūno ir kt. Iš senesniųjų autorių buvo vaidinti: Keturakis, A. Fromas-Gužutis, M. Šiaulėniškis. Lietuvių autorių veikalai sudarė beveik visą trečdalį visų Vst. Dramos teatro pastatymų.

Liet. profesinio dramos teatro kūrėjai ir režisieriai buvo J. Vaičkus, K. Glinskis, A. Vitkauskas, A. Sutkus, B. Dauguvietis, A. Oleka-Žilinskas. Be jų, po vieną kitą pastatymą Vst. Dramos teatre paruošė M. Čechovas. L. Gira, St. Pilka, K. Juršys, V. Fedotas-Sipavičius, A. Žalinkevičaitė, K. Jurašūnas, R. Juknevičius, B. Lukošius, A. Jakševičius, P. Kubertavičius, V. Dineika, J. Monkus.

Dekoracijoms, drabužiams ir scenos padargams gaminti Vst. teatras turėjo savo atskiras dirbtuves. Prie dekoracijų ir kitokios teatrinės butaforijos suprojektavimo yra dirbę šie dailininkai: V. Dubeneckis, M. Dobužinskis, A. Galdikas, V. Didžiokas, A. Janulis, P. Kalpokas, V. Palaima, A. Gudaitis, L. Truikys, Žukas, M. Bulaka, V. Andriušis, Č. Janušas, L. Vilimas, Gregorauskas, T. Kulakauskas, R. Krinickas, S. Ušinskas, V. Dobužinskis, M. Labuckas ir kt.

Muzikiniam dramos pastatymų papuošimui yra dirbę kompozitoriai J. Gruodis, J. Karnavičius, J. Tallat-Kelpša, J. Dambrauskas, Vl. Jakubėnas, St. Gailevičius, V. Kuprevičius.

Nepriklausomoje Lietuvoje veikė ištisa eilė vaidybos studijų. Vst. Dramos teatro trupės pagrindą sudarė J. Vaičkaus mokiniai, kurių žymiausi — O. Kurmytė, A. Vainiūnaitė, T. Vaičiūnienė, P. Kubertavičius, J. Stanulis ir J. Mačys-Mačinskas. K. Glinskio m-la liet. dramos teatrui davė žinomus aktorius Z. Arlauskaitę, G. Jakavičiūtę, K. Dauguvietytę, S. Jokną ir St. Čaikauską. Tautos teatro vaidybos studija, vadovauta A. Sutkaus ir pradėjusi veikti 1921, paruošė gausų būrį talentingų aktorių: J. Oškinaitę, P. Pinkauskaitę, E. Bindokaitę, N. Vosyliūtę, N. Jurašūnaitę, A. Žalinkevičaitę, H. Kačinską, J. Siparį, K. Juršį, A. Gučių, M. Chadaravičių, J. Rudzinską, V. Derkintį, K. Inčiūrą. B. Dauguvietis, norėdamas sustiprinti Vst. Dramos teatro aktorių trupę, įsteigė atskirą studiją, kurią baigė vėliau pasižymėję aktoriai O. Juodytė, G. Jackevičiūtė, L. Rutkauskaitė, Lietuvaitytė, Grikevičiūtė, A. Zdanavičiūtė-Gustaitienė, Bačiulytė, B. Kurmytė, S. Petraitis, J. Monkus (Monkevičius), A. Mackevičius, P. Šimkus, J. Jurašūnas, Radzevičius, E. Vaičiūnas, Al. Simkūnas, Al. Kernagis.

A. Oleka-Žilinskas vaidybos studijų darbą reformavo. Iki jo Vst. Dramos teatre veikusi vaidybos mokykla, pakaitomis vadovauta K. Glinskio, B. Dauguviečio ir A. Sutkaus, buvo perorganizuota ir pradėjo auginti atskirą savarankišką teatrą — ugdyti aktorių kolektyvą, kaip psichologinę šeimą. A. Olekos-Žilinsko studija išaugo į vertingą Jaunųjų teatrą (žr. LE IX 352–353), kuris sugebėjo sukurti 2 meniniu požiūriu labai stiprius vaidinimus, pastatytus A. Olekos - Žilinsko: H. Beecher-Stowe ‚Dėdės Tomo lūšnelę' (1933) ir B. Sruogos ‚Milžino paunksmę' (1934).

Patekęs į medžiaginius sunkumus, Jaunųjų teatras turėjo užsidaryti. Dalis jo aktorių atėjo dirbti į Vst. Dramos teatrą, o dalis įsikūrė Klaipėdos ir Šiaulių teatruose. Žymiausi A. Olekos-Žilinsko mokiniai — K. Kymantaitė, G. Kalinaitė, Mažeikytė, J. Palubinskas, R. Juknevičius, A. Jakševičius, G. Velička, J. Grybauskas, Siemaška, B. Lukošius, J. Gustaitis, P. Zulonas, N. Nakas, E. Kaštaunas.

Teatro mokyklų organizavime labai judrus buvo akt. V. Fedotas-Sipavičius. 1930–40 laikotarpyje jis buvo įsteigęs bent keletą privačių vaidybos studijų, kurios paruošė tokių stiprių pajėgų, kaip M. Mironaitė, J. Rudzinskaitė, A. Škėma, V. Valiukas, A. Brinka, K. Vasiliauskas. Jaunojo Dramos teatro vaidybos studiją, vadovautą St. Čaikausko, baigė ir vėliau liet. teatrinėje veikloje pasireiškė aktoriai B. Pūkelevičiūtė, N. Dauguvietytė, Z. Kėvalaitytė, į dramaturgus iškopęs K. Ostrauskas ir kt. Vokiečių okupacijos metu 1941–44 Kauno Didžiajame teatre veikė vaidybos studija, vadovauta rež. J. Monkaus. Iš jo mokinių vėliau emigracijoj itin pasireiškė Vit. Žukauskas ir P. Rūtenis.

Liet. teatrinei kultūrai didelės reikšmės turėjo VDU veikęs teatro seminaras, kuris be pertraukos dirbo keliolika metų. Seminare buvo studijuojama dramaturgija, teatro kritika, liet. bei pasaulinė teatro istorija, nagrinėjama atskirų dramaturgų kūryba, aptariami naujieji liet. dramos pastatymai. Seminaras, nors tiesiogiai į teatro darbą nesikišo, bet jo buvimas visuomenėj ir teatre buvo jaučiamas. Keletą metų prieš II pas. karą prie seminaro veikė vaidybos meno klasė, kuriai vadovavo A. Olekos-Žilinsko mokinys A. Jakševičius. Paties seminaro vadovu visą laiką buvo prof. Balys Sruoga.

Teatro kultūros skleidimas visame krašte buvo labai aktualus klausimas, bet pradžioje trūko lėšų, o svarbiausia — trūko liet. aktorių ir dramos teatro vadovų. Todėl apie 12 metų didesniuosius Lietuvos centrus vaidinimais aprūpindavo Vst. Dra-

mos teatras, o vasaros metu atskiros to teatro aktorių trupės kartais pasiekdavo ir mažesniuosius miestelius.

1931 buvo įsteigtas Vst. Šiaulių teatras. Ilgesnį laiką to teatro direktorium ir režisierium buvo akt. Juozas Stanulis. Teatro trupę sudarė iš Kauno atkelti aktoriai L. Rutkauskaitė, P. Pinkauskaitė, Bindokaitė, Platušaitė, Gr. Jakavičiūtė, G. Jackevičiūtė, T. Daubaraitė, Leimontaitė, Ip. Tvirbutas, J. Rudzinskas, Krameris, J. Radzevičius, V. Derkintis, J. Miltinis, S. Jokna, J. Laucius, K. Jurašūnas, V. Musnickas, Valentinas. Į teatro uždavinius įėjo vaidinimais aprūpinti ne tik Šiaulių mst., bet ir visą š. Lietuvą ir Žemaitiją. Šiaulių teatro atidarymui pasirinkta Gozzi ,Princesė Turandot'. Vėliau buvo pastatyti V. Mykolaičio-Putino ,Valdovas', K. Čapeko ,R.U.R.', S. Kapnio ,Kai širdis traukia', S. Čiurlionienės ,Dvylika brolių juodvarniais laksčiusių', A. Rūko inscenizuoti V. Kudirkos ,Viršininkai', P. Vaičiūno ,Tuščios pastangos', ,Naujieji žmonės', ,Patriotai', F. Schillerio ,Marija Stiuart' ir kt. Be J. Stanulio, režisūrinį darbą Šiauliuose dirbo B. Dauguvietis, o ,Mariją Magdalietę' pastatė akt. V. Steponavičius.

1935 Šiaulių Dramos teatras buvo perkeltas į Klaipėdą. Be to, iš Kauno į Klaipėdą persikėlė žymūs aktoriai H. Kačinskas, J. Siparis, K. Juršys ir buvę Jaunųjų Teatro aktoriai A. Zdanavičiūtė-Gustaitienė, R. Juknevičius, J. Gustaitis, P. Zulonas ir kt. Nežiūrint, kad aktorių trupė su gastrolėmis lankė Žemaitiją ir siekė net Šiaulius, Klaipėdos teatras greitai susidarė pirmaeilio dramos teatro vardą. Jo pavasarinės gastrolės Kaune turėdavo didelį pasisekimą.

Klaipėdoje režisieriais kurį laiką dirbo J. Stanulis, A. Sutkus, B. Dauguvietis (du pastarieji kaip gastrolieriai iš Kauno), bet netrukus Klaipėdoj ėmė reikštis savieji talentai. Kruopščiu darbu su aktoriais ir iki smulkmenų paruoštu spektakliu pirmas pasireiškė rež. Ipolitas Tvirbutas, statęs estų rašytojo Kitzbergo dramą ,Vilkatė', o vėliau pjesę ,Žmogus po tiltu' ir Ig. Šeiniaus komediją ,Diplomatai. Su H. Heijermanso drama ,Viltimi' Klaipėdoje debiutavo rež. R. Juknevičius, bene pats talentingiausias A. Olekos-Žilinsko mokinys. Talentingai atstovaudamas realistinę teatro mokyklą, Juknevičius Klaipėdoj pastatė Ant. Gustaičio komediją ,Slogučius' ir Fodoro ,Mieluosius giminaičius'. V. Fedotas-Sipavičius surežisavo Ch. Dickenso ,Svirplį užkrosny' ir savo originalinę pjesę ,Mažas karžygys'.

Latvis rež. Zakis Klaipėdos liet. scenoj parodė J. Rainio pjesę ,Pūsk., vėjeli'. Rūpestingi buvo ir kt. režisierių darbai: K. Inčiūros ,Vincas Kudirka' (rež. A. Sutkus), Moliero ,Skapeno juokai', P. Vaičiūno ,Prisikėlimas' (J. Stanulis) ir kt. Aplamai Klaipėdos Dramos teatras savo energinga veikla, talentinga režisūra ir puikia ansamblinе aktorių vaidyba įnešė daug gyvumo į Lietuvos teatrinį gyvenimą. 1939 Vokietijai Klaipėdą nuo Lietuvos atplėšus, teatras vėl grįžo į Šiaulius.

Šiauliuose buv. Klaipėdos teatro aktorių trupė suskilo. Dalis grįžo į Kauną, o dalis, vėl papildyta jaunomis jėgomis, pasiliko dirbti Šiaulių Dramos teatre. Kurį laiką teatro direktorium vis dar buvo akt. J. Stanulis, o 1942–44 jam jau vadovavo F. Kirša. Meno vadovu ir rež. ilgesnį laiką buvo Ip. Tvirbutas, J. Stanulis, o vėliau K. Juršys. Naujasis Šiaulių teatras 1939–44 paruošė visą eilę naujų meniškų spektaklių, be dramų statydamas ir operetes, taip pat atnaujindamas senus veikalus.

1939 atgavus Vilnių, Romualdas Juknevičius (1906–1963) buvo pakviestas Vilniaus Dramos teatro organizuoti. Teatro trupę ilgainiui sudarė šie aktoriai: T. Vaičiūnienė, M. Mironaitė, O. Juodytė, K. Kymantaitė, Grikevičiūtė, G. Jackevičiūtė, Gr. Jakavičiūtė, Blynaitė, Ks. Dauguvietytė, Katiliūtė, H. Kačinskas, J. Palubinskas, A. Škėma, S. Jokna, P. Mačys, J. Monkus (Monkevičius), M. Chadaravičius, J. Siparis, J. Gustaitis, A. Kernagis, A. Jakševičius, B. Lukošius, J. Blekaitis. Teatro atidarymas įvyko 1940 rudenį, taigi jau po Lietuvos įjungimo į Sovietų Sąjungą. R. Juknevičius teatro atidarymui pakartojo H. Heijermanso ,Viltį'. Betgi, ten pastatytas K. Inčiūros ,Vincas Kudirka', žiūrovų salėje sukėlė tokias priešsovietines demonstracijas, jog tuoj pat iš repertuaro dingo. Po to R. Juknevičius Vilniaus Dramos teatre pastatė porą sovietinių pjesių.

Vokiečių okupacijos laikais Vilniaus Dramos teatras davė keletą ypač puikių ir meniškų pastatymų. Visų pirma minėtina H. Kleisto klasikinė komedija ,Sukultas ąsotis', kurį R. Juknevičius parodė beveik natūralistiniame pastatyme. Vainikiniu R. Juknevičiaus darbu Vilniaus liet. scenoje laikytinas H. Ibseno ,Noros' pastatymas, kuriuo režisierius įrodė savo subrendimą ir kūrybingumą. Šiame veikale vaidybinių meno viršūnių pasiekė akt. M. Mironaitė, H. Kačinskas ir J. Palubinskas. Neeilinių režisieriaus sugebėjimų R. Juknevičius parodė ir statydamas A. Billingerio ,Auksinį miestą'. Tuo metu Vilniaus Dramos teatras meniniu požiūriu buvo pats geriausias teatras Lietuvoje. 1940–41 teatro direktoriumi buvo Ant. Gustaitis, o 1941–44 Vyt. Alantas. Nuolatinis teatro dailininkas, dar-

niai sutapęs su R. Juknevičiaus polėkiais, buvo dail. V. Palaima.

Vilniuje dar veikė liet. Vaidilos teatras (žr. LE XXXII 442). Rūpestingas to teatro vadovas ir ugdytojas buvo vilnietis J. Kanopka. 1939–44 laikotarpyje Vaidilos teatre ryškiau iškilo akt. M. Lemešytė - Dikinienė, A. Dikinis, A. Rūkas, A. Škėma, J. Blekaitis, Vl. Jurkūnas ir kt. Vaidilai nelengva buvo rungtyniauti su Vilniaus Dramos teatru, bet ir jame buvo sukurtas ne vienas iškilus ir meniškas vaidinimas.

P a n e v ė ž i o Dramos teatrą įkūrė akt. Juozas Miltinis, grynas Vakarų mokyklos aktorius ir režisierius, vaidybos meno studijas apie 1934 baigęs Paryžiuje ir kurį laiką dirbęs Paryžiaus teatruose, netgi pasirodęs prancūzų gamintame filme. Grįžęs į Lietuvą, J. Miltinis iš karto norėjo kaip režisierius debiutuoti Vst. Dramos teatre. Kai keleto jo pasiūlytų veikalų teatro vadovybė nepriėmė, jis studijos pagrindais suorganizavo Darbo Rūmų teatrą, paruošė keletą aktorių ir su jais išvyko į Panevėžį dramos teatro steigti. Ten jis vėl suorganizavo vaidybos studiją. J. Miltinio darbo metodai kai kuriuo požiūriu originalūs ir nepaprasti, pvz. — jo mokiniai gyveno viename bendrabutyje, savo gyvenimą ir studijas tvarkydami griežtais drausmės įstatymas, beveik vienuolyno regulomis. Aišku, kad tas būrys studentų, kurie tą discipliną išlaikė, vėliau sudarė darnų ir darbštų Panevėžio Dramos teatro, įkurto 1940 XI 18, aktorių branduolį. Į nepriklausomos Lietuvos teatrinį gyvenimą J. Miltinis atnešė naujų polėkių, darbo metodų ir Vakarų teatro dvasios.

Naujas veiksnys Kauno teatriniame gyvenime buvo Jaunimo teatras. Jo užuomazgos reikia ieškoti Vst. Dramos teatre, kur A. Žalinkevičaitės rūpesčiu buvo paruoštas vienas kitas vaidinimas priešmokyklinio ir mokyklinio amžiaus vaikams. Daugiausia akt. Juozo Lauciaus rūpesčiu 1940 Kaune buvo įsteigtas Jaunojo Žiūrovo teatras, kurio veikla tuoj buvo pajungta sovietinei valdžiai. 1941 tas teatras buvo pavadintas Jaunimo teatru. Jį išlaikė Kauno mst. savivaldybė (KMS), direktorius buvo A. Bručkus, o meno vadovas K. Jurašūnas. Teatras daugiausia ruošė spektaklius priešmokyklinio amžiaus vaikams. Padarius radikalių reformų, 1942 gimė KMS Jaunasis Dramos teatras, pasiryžęs ne tik tarnauti jaunajam žiūrovui, bet ir būti dramos teatru pilna to žodžio prasme. Jo vadovybė: K. Jurašūnas — meno vadovas, St. Čaikauskas — režisierius, J. Jankus — dramaturgas, J. Švedas — muzikinės dalies vadovas, Kl. Griauzdė — orkestro ir choro dirigentas, V. Norkus — dekoratorius. Teatro direktorius tuo metu buvo St. Santvaras. Pirmajam pastatymui buvo parinkta G. Hauptmanno ‚Hanelė'. Veikalą režisavo St. Čaikauskas, pagrindinį vaidmenį vaidino B. Pūkelevičiūtė. Teatras buvo suorganizuotas plačiu mastu — jis turėjo gražų būrį jaunų entuziastingų aktorių, rež. St. Čaikausko vadovaujamą Vaidybos studiją ir savo simfoninį orkestrą bei chorą.

Savo atskirą teatrą turėjo nepriklausomos Lietuvos kariuomenė. Pradėtas organizuoti bene 1919, jis pastoviai dirbo iki 1940 VI 15, taigi iki pirmosios bolševikų okupacijos, ir vadinosi Karių teatru (žr. LE XI 23). Visą laiką jo vadovu ir režisierium buvo plk. Vladas Braziulis (Braziulevičius), teatrinį darbą pradėjęs dirbti dar prieš I pas. karą Petrapilio liet. teatre. Karių teatras vaidino komedijas, lengvesnio pobūdžio pjeses ir operetes, o taip pat turėjo savo repertuare ir eilę liet. scenos veikalų. Didesnių ir gilesnių teatrinių problemų tas teatras nebandė spręsti. Jo uždavinys buvo rengti vaidinimus kariuomenės įguloms, betgi jis laikas nuo laiko pasirodydavo ir civilinei visuomenei Kaune bei didesniuose Lietuvos miestuose. Jo vaidinimai, skoningai paruošti ir įtikinamai vaidinami, buvo daugiau taikomi jauniems kariuomenės vyrams, kuriuose ugdė scenos meno meilę.

5. Po II pas. karo užsienyje

Traukdamiesi nuo karo ir antrosios rusų bolševikų okupacijos, Vokietijoje atsidūrė tūkstančiai lietuvių. Tuoj po karo, 1945–46 jie suskato organizuotis ir veikti. Tuo metu būrėsi į krūvą ir buvę Lietuvos valstybinių teatrų aktoriai. Ryškesni liet. teatrai susikūrė Augsburge, Hanau, Kasselyje, Detmolde ir Ravensburge, daugiausia atnaujindami Lietuvos scenose statytus veikalus ir rengdami gastroles į įvairias liet. tremtinių stovyklas. Augsburge darbavosi aktoriai A. Žalinkevičaitė, B. Pūkelevičiūtė, Z. Kėvalaitytė, N. Dauguvietytė, H. Kačinskas, J. Palubinskas, K. Brinka, A. Škėma, K. Vasiliauskas, V. Žukauskas, P. Šimkus ir kt. Toji trupė bene daugiausia surengė vaidinimų, kurie visi buvo profesinio lygio.

Hanau stovykloje susiorganizavo teatro mylėtojų kolektyvas Atžalynas, kuriame dirbo M. Dikinienė, Nivinskaitė, E. Vilutienė, O. Trečiokienė, J. Kelečius, K. Veselka, A. Minelga, St. Petkus ir kt. Atžalynas pastatė K. Binkio ‚Atžalyną', A. Škėmos ‚Vieną vakarą', Ant. Gustaičio ‚Sekminių vainiką', St. Santvaro ‚Žvejus', Fr. Schillerio ‚Turandot' ir kt. Atžalyno režisieriai ir trupės mokytojai buvo V. Valiu-

kas, St. Pilka ir A. Škėma. Teatro dailininkas — K. Jezerskas. Atžalyno nuopelnai atžymėtini jaunųjų aktorių ugdymu.

Kasselyje veikė rež. Ip. Tvirbuto dramos studija, surengusi eilę vakarų ir pastačiusi W. Sommerset-Maughamo ,Pažadėtąją žemę'.

Detmolde veikė A. Rūkas, J. Blekaitis ir iš Augsburgo atvykęs H. Kačinskas. Jie pastatė A. Rūko komediją ,Bubulį ir Dundulį', daugelyje stovyklų surengdami to vaidinimo gastroles.

Ravensburge veikė Al. Gustaitienės vadovaujama teatro trupė, tarp kitko pastačiusi P. Babicko dramą ,Gintaro šalis'.

Vaidintojų trupių buvo ir kitose liet. stovyklose.

Po II pas. karo į JAV atvyko kelios dešimtys tūkstančių naujųjų liet. emigrantų, jų tarpe ir gausus būrys dramos teatro aktorių. Lietuvių teatrinė veikla vėl sužvilgo naujomis varsomis ir pastangomis sukurti profesinį Amerikos lietuvių teatrą. JAV lietuvių scenose buvo pastatyta visa eilė aukšto meninio lygio dramos veikalų, verstinių ir savų autorių. Beveik kiekviename tokiame vaidinime dalyvavo profesionalai aktoriai, režisavo profesionalai režisieriai, dekoracijas darė žinomi dailininkai, tad pastatymo idėja, vaidyba ir scenine apranga tie spektakliai buvo neabejotinai teatro meno laimėjimai. Tokių vaidinimų po vieną kitą pasirodė Čikagoje, Bostone, Brukline, Clevelande, Detroite, Kanados Hamiltone ir Montrealy, betgi tai buvo tik atskiri ir greit gęstą žiburiai. Vis dėlto neįstengta profesinio liet. teatro įsteigti net Čikagoje. Profesionalai aktoriai išsiblaškė po visą didžiąją Ameriką, neatsirado organizacijos ir atskirų asmenų, kurie juos suburtų į krūvą ir įkinkytų į teatrinį darbą. Pagaliau nemaža lėmė tarpusavė teatralų nesantaika, asmeninės ambicijos, autoritetų nepripažinimas ir kt. emgracinio gyvenimo negalavimai.

Čikagoje liet. vaidinimai statomi Atžalyno, Lietuvių teatro, Čikagos Lietuvių teatro, Scenos Darbuotojų teatro ir pn. vardais. Kaip režisieriai čia reiškėsi St. Pilka (paruošė daugiau kaip 30 spektaklių), V. Valiukas, A. Škėma, J. Blekaitis, A. Brinka, A. Dikinis, A. Rūkas, Ip. Tvirbutas ir B. Pūkelevičiūtė, 1962 pabaigoje su Atžalynu pastačiusi savo veikalą ,Aukso žąsis'. Čikagos liet. teatralai, ieškodami naujų kelių, yra darę net teatrinių eksperimentų. Žymesni Čikagos liet. aktoriai — Z. Kėvalaitytė, E. Petrokaitė, St. Kielaitė, Nivinskaitė, E. Vilutienė, L. Barčaitė, A. Brinka, A. Dikinis, K. Gandrimas, K. Vešiota, P. Mačys, J. Kelečius, K. Oželis ir kt. Vaidybinė mokykla — beveik visų atsineštinė iš Lietuvos. Gal tiksliausiai ją galima apibūdinti nuosaikiu sceniniu realizmu, išskyrus J. Blekaičio polinkį į teatrinį formalizmą.

Šio laikotarpio emigrantų teatro repertuarą sudarė P. Vaičiūno, B. Sruogos, K. Binkio, V. Alanto, St. Santvaro, K. Inčiūros, Ant. Gustaičio, K. Borutos, naujųjų dramaturgų A. Škėmos, K. Ostrausko, A. Landsbergio, B. Pūkelevičiūtės veikalai; be to, verstiniai, daugiausia moderniųjų rašytojų draminiai kūriniai.

Liet. teatrinės trupės veikė ir kituose JAV miestuose. Bostone kurį laiką veikė H. Kačinsko studija, pastačiusi A. Gustaičio ,Sekminių vainiką', ,Šilkinius pančius' ir St. Santvaro ,Aušrą ties Vilnium'. Po to Bostone susiorganizavo Lietuvių Dramos sambūris, kuriam vad. Al. Gustaitienė. Sambūris per keletą metų, beveik visuomet dalyvaujant H. Kačinskui, pastatė K. Binkio ,Atžalyną', P. Vaičiūno ,Tuščias pastangas', R. Blaumanio ,Indranus', Ch. Dickenso ,Kalėdų giesmę', K. Inčiūros - A. Gustaičio ,Vincą Kudirką', Karklinio ,Raudoną vyną', Fuldos ,Glušą', Nicodemio ,Neužaugą', P. Vaičiūno ,Nuodėmingą angelą' ir kt. Pastatymais ir režisūra daugiausia rūpinosi Al. Gustaitienė, tik ,Vincą Kudirką' statė Ip. Tvirbutas. Bostono Dramos sambūriui dekoracijas dirbo V. Andriušis ir V. Vizgirda. Sambūris peržengė mėgėjų teatro lygį ir jame pasireiškė Z. Zarankaitė, I. Nikolskytė, R. Norvaišaitė, P. Jašinskas, K. Barūnas, o vėliau R. Ausiejūtė, F. Kontautas, M. Gineitienė, J. Valiukonis, G. Margaitis, A. Januška ir kt.

1965–67 Bostone Beatričė Kerbelienė suorganizavo Modernų liet. dramos teatrą, pastatydama Wilderio ,Mūsų mažą miestelį', Giraudout ,Apoloną iš Bellaco' ir A. Landsbergio ,Sudiev, mano karaliau'.

Brukline pradžioje reiškėsi aktorių triumviratas — A. Škėma, K. Vasiliauskas ir V. Žukauskas. Vėliau pradėjo dirbti tik vieno V. Žukausko vadovaujama trupė, pastačiusi eilę veikalų ir surengusi gastrolių. Pats V. Žukauskas dažnai pasirodo JAV liet. scenose, kaip ,vieno žmogaus teatras', daugiausia atstovaudamas groteską ir sceninį humorą. Greta scenos darbo ir teatro meno studijų, V. Žukauskas renka medžiagą liet. teatro istorijai. Atgaivos į Naujorko liet. teatrinį gyvenimą įnešė V. Valiukas, paruošdamas reikšmingą ir meniškai pasisekusį pastatymą — K. Ostrausko ,Kanarėlę' ir ,Pypkę', V. Krėvės veikalų ištraukas ir A. Landsbergio ,Sudiev, mano karaliau'.

Clevelande Vaidilos teatras, vad. P. Ma-

želio, pastatė A. Landsbergio pjesę ,Penki stulpai turgaus aikštėje', Maironio ,Kęstučio mirtį' ir kt. Čia veikė ir Vl. Braziulio vadovaujama teatro studija.

Detroite lygiagrečiai reiškėsi Z. Arlauskaitės-Mikšienės Dramos Mėgėjų sambūris, daugiausia statęs V. Alanto veikalus, ir akt. J. Pusdešrio vad. Liet. dramos sambūris Alka.

Waterburyje gana intensyviai dirbo akt. Vaitkaus ir J. Brazausko vadovaujama teatro mėgėjų trupė, su vaidinimais lankiusi Naujorką ir Bostoną. Toje trupėje iškilo profesionalas akt. Alg. Žemaitaitis.

Los Angeles mst. gyvavo dvi liet. vaidintojų trupės, vadovautos G. Veličkos (1907–1962) ir J. Kaributo. Paskiau Los Angeles mst. teatrinį darbą energingai dirbo D. Mackialienė, stačiusi net tokį sunkų veikalą kaip A. Landsbergio ,Penki stulpai turgaus aikštėje'.

Bene vėliausiai įsisteigė Hartfordo liet. teatras, kuriam vad. Ip. Tvirbutas, o vėliau V. Žukauskas. Hartfordiečiai pastatė Sommerset-Maughamo ,Pažadėtąją žemę' ir P. Vaičiūno ,Prisikėlimą'. Abu pastatymai — Ip. Tvirbuto darbai. V. Žukauskas Hartforde pastatė Fuldos komedinę pjesę ,Mokyklos draugai'.

Čia suminėtos ne visos JAV liet. teatrinės trupės, o tik būdingesnės.

Iš kitų kraštų, kur po II pas. karo reiškėsi liet. teatrinė veikla, pirmoje eilėje paminėtinos Kanada ir Australija. Kanadoje kurį laiką stropiai reiškėsi Hamiltono Lietuvių meno mėgėjų trupė Aukuras, kuriame energingai dirbo ir dramos veikalus statė N. Dauguvietytė-Kudabienė. Vėliau gimė Montrealio Lietuvių Dramos teatras, kuriam vadovavo B. Pūkelevičiūtė. Jeigu pradžioje tam teatrui tik šiaip taip sekėsi su A. Škėmos veikalų ,Živilės' ir ,Pabudimo' pastatymais, tai K. Borutos ,Baltaragio malūno' ir B. Sruogos ,Milžino paunksmės' pastatymai laikytini vienais iš stipriausių emigracinio teatro pasireiškimų. Montrealio Lietuvių teatro kūrėja yra B. Pūkelevičiūtė; greta jos uoliai darbavosi J. Akstinas, K. Veselka, K. Barauskas, H. Nagys, St. Kęsgaila, Vaičiūnaitė ir kt.

Australijoje ilgesnį laiką gana gyvai dirbo du liet. teatrai. Vienam vadovavo J. Gučius, o kitam P. Rūtenis. J. Gučiaus studija daugiausia vaidino verstinius veikalus, bandė prabilti net angliškai, o P. Rūtenis daugiau rėmėsi liet. dramaturgija. Žymesni jo pastatymai S. Čiurlionienės ,Aušros sūnūs' ir St. Santvaro ,Kaimynai'. P. Rūtenio vad. teatro dekoratorius buvo A. Rūkštelė.

Liet. dramos teatro vaidinimai bandomi kurti Anglijoje, Vokietijoje likusiose liet. stovyklose ir P. Amerikos valstybėse — Argentinoje, Brazilijoje, Urugvajuje, Kolumbijoje, Venecueloje. Kad ir neiškildami aukščiau mėgėjų lygio, jie yra reikšmingi, sutelkdami krūvon didesnius būrius lietuvių ir juose palaikydami lietuvybę.

Norėdami liet. emigrantų antrojo pokario teatrą apibūdinti, turime tarti, kad jis nestokoja teatro meno minties ir meilės, eina daugiausia realistinės teatro mokyklos keliu, sukuria meniniu požiūriu pakilių vaidinimų, sudaro galimybes pasireikšti vyresniems aktoriams, ugdo jaunąsias scenos jėgas, yra nemenka paskata ir savai dramaturgijai kurti. Vargas, kad jo darbas nėra vientisas ir nuolatinis — geresni pastatymai dažniausiai būna atsitiktinio pobūdžio.

6. Antrosios Sovietų okupacijos laikai

Nemenkų sunkumų Lietuvos teatrai patyrė 1944, kai antrą kartą Lietuvą okupavo Sovietų Rusija. Sunkiai įveikiama problema buvo meninių kolektyvų sudarymas, nes beveik iš visų Lietuvos teatrų nuo rusų okupacijos į Vakarus pasitraukė žymi dalis aktorių. 1941–44 repertuaro veikalų dauguma nebuvo priimtina bolševikų valdžiai, o tie veikalai, kurie buvo tinkami, negalėjo būti greitu laiku atnaujinti, nes trūko aktorių. Dėl tos priežasties net pirmaeiliai Lietuvos teatrai 1944 buvo uždaryti. 1945–46 pradėjo dirbti, bet vis dar jautėsi pokario sunkumai. Gyvesnė teatrinė veikla prasidėjo tik 1947, kai buvo sudarytos naujos ir pajėgesnės aktorių trupės, kai pro valdžios cenzūrą praėjo statymui siūlomi veikalai ir kai paruoštiems spektakliams plačiau atsivėrė teatrų durys.

,LTSR' teatro d-jos informaciniai leidiniai Lietuvos Teatrai ir Teatras (iki 1966 pradžios spausdinti tik liet. kalba, o nuo 1966 I jau dviem kalbomis — rusų ir lietuvių) rodo, kad 1966 Lietuvoje dirbo šie vst. dramos teatrai: ,LTSR' Vst. Akademinis dramos teatras, ,LTSR' Vst. rusų dramos teatras (abu Vilniuje), Kauno dramos teatras, Klaipėdos dramos teatras, Šiaulių dramos teatras, Panevėžio dramos teatras, Kapsuko (Marijampolės) dramos teatras. Išskyrus Vst. rusų dramos teatrą ir Kapsuko dramos teatrą, įsteigtą vokiečių okupacijos metu, visi kiti dramos teatrai yra nepriklausomos Lietuvos palikimas. Saviveikliniai ar mėgėjų dramos teatrai retkarčiais surengė vaidinimų Alytuje, Rokiškyje, Telšiuose ir Zarasuose. To pobūdžio teatrai minimuose aps. miestuo-

se veikė jau ir nepriklausomoje Lietuvoje.

‚LTSR' Vst. akademinis dramos teatras ne vieną kartą keitė savo vardą: 1940–41 jis vadinosi Vilniaus vst. teatru, 1941–44 Vilniaus mst. teatru, 1944–47 Vilniaus vst. dramos teatru, 1947–55 ‚LTSR' Vst. dramos teatru ir tik 1955 jam buvo suteiktas akademinio teatro titulas. 1945–65 tame teatre buvo statyti šie liet. autorių veikalai: V. Miliūno ‚Marti' (pagal Žemaitės apsakymus, 1945), B. Dauguviečio ‚Nauja vaga' (1945), ‚Uždavinys' (1946) ir ‚Žaldokynė' (1948), J. Baltušio ‚Gieda gaideliai' (1948), J. Chvilicko ir J. Gustaičio ‚Obelys žydės' (1949), A. Liobytės ir K. Kymantaitės ‚Žemė maitintoja' (pagal P. Cvirkos romaną, 1950), A. Griciaus ‚Liepto galas' (1950), A. Gudaičio - Guzevičiaus ‚Kalvio Ignoto teisybė' (1950), V. Miliūno ‚Žemė maitintoja' (pagal P. Cvirkos romaną, 1952), J. Baltušio ‚Anksti rytelį' (1953), P. Vaičiūno ‚Ekscelencijos' (‚buvę ‚Patriotai', 1954), A. Liobytės ‚Kupriukas muzikantas' (1955), V. Miliūno ‚Še tau, kad nori!' (1955), A. Bieliausko ‚Egzaminas' (1956), A. Liobytės ir K. Kymantaitės ‚Paskenduolė' (pagal A. Vienuolio apsakymą, 1956), B. Sruogos ‚Apyaušrio dalia' (1956), K. Sajos ‚Silva studentauja' (1957), J. Būtėno ir A. Kernagio ‚Pamilau dangaus žydrumą' (1957), G. Landsbergio-Žemkalnio ‚Blinda' (1958), V. Rimkevičiaus ‚Vandens lelija' (1958), A. Gudaičio-Guzevičiaus ‚Nematomasis ginklas' (1958), B. Lukošiaus ‚Lakštingala' (pagal P. Cvirkos apsakymą, 1959), J. Kavoliūno ‚Aš matau saulę' (1960), K. Sajos ‚Pirmoji drama' (1961), J. Marcinkevičiaus ‚Kraujas ir pelenai' (1961), K. Sajos ‚Nerimas' (1962), V. Rimkevičiaus ‚Ratas' (1963), A. Griciaus ‚Buvo buvo — kaip nebuvo' (1963), A. Liobytės ‚Meškos trobelė' (1965).

Taigi, 20 m. laikotarpyje ‚LTSR' Vst. Akademiniame dramos teatre buvo statoma (ir tai ne kasmet) 1, 2, o daugiausia 3 liet. autorių veikalai, kurie, savaime suprantama, visi turėjo praeiti valdžios cenzūrą ir neprasilenkti su kompartijos linija.

Tame teatre 1945–65 buvo pastatyti šie klasikų veikalai: Moliero ‚Tartiufas' (1945), F. Schillerio ‚Klasta ir meilė' (1949), C. Goldonio ‚Dviejų ponų tarnas' (1949), F. Schillerio ‚Marija Stiuart' (1958), Šekspyro ‚Hamletas' (1959), H. Ibseno ‚Šmėklos' (1961), Šekspyro ‚Daug trukšmo dėl nieko' (1961). Gana žymią vietą to teatro repertuare užima rusų klasikai Puškinas, Lermontovas, Ostrovskis, Turgenevas, L. Tolstojus, A. Čechovas ir M. Gorkis. Vakariečių naująją dramaturgiją atstovauja J. Londonas, A. Milleris, T. Williams, M. Pagnolis ir dar vienas kitas. Didžiausią statyminę duoklę Akademinis teatras tų metų bėgyje yra atidavęs vad. sovietinei dramaturgijai, daugiausia rusų rašytai, kuri sudarė du trečdalius su kaupu viso repertuaro. Anot ‚Mažosios lietuviškosios tarybinės enciklopedijos', daugumas tų veikalų yra ‚kūriniai, persunkti neapykantos burž. santvarkai, kovojantys už naują, tarybinį žmogų'.

Režisieriais tame teatre reiškėsi B. Dauguvietis, R. Juknevičius, J. Grybauskas, K. Kymantaitė, A. Radzevičius, V. Bernsas, M. Chadaravičius, J. Rudzinskas, B. Lukošius, A. Kernagis, M. Mironaitė, S. Maliavinas, L. Lurje, V. Cigankovas, V. Limantas, V. Jurkūnas, P. Leslis, S. Uosevičiūtė, V. Čibiras ir A. Galinis. To teatro pirmąjį aktorių sąstatą sudarė buv. Kauno ir Klaipėdos dramos teatrų aktoriai, o 1945 pradėjo dirbti akt. I. Garasimavičiūtė, V. Jurkūnas, J. Kavaliauskas, L. Kupstaitė, H. Kurauskas, P. Sandargas, J. Stanulis, A. Zalonskas. Netrukus prie jų prisijungė dramos studiją baigę jauni aktoriai J. Berūkštytė, A. Budrikaitė, G. Jasiūnaitė, I. Leonavičiūtė, J. Meškauskas, S. Uosevičiūtė, A. Sabalys, P. Treinys ir kt., dar vėliau — aktoriai, baigę ‚LTSR' Konservatorijos Teatrinį fak.: A. Bružas, E. Pleškytė, J. Rygertas, A. Rosenas, T. Vaisieta ir Maskvoj Lunačarskio teatrinį institutą baigę A. Chadaravičius, M. Rasteikaitė.

Kauno Vst. dramos teatras taip pat kelis kartus keitė savo vardą. 1941–44, t.y. vokiečių okupacijos metu, jis vadinosi Didžiuoju Kauno teatru, 1944-48 (dirbo drauge su opera ir baletu) Kauno Vst. dramos teatru, 1949 (susijungęs su Kauno muzikinės komedijos trupe) Kauno vst. muzikiniu dramos teatru, o nuo 1959 atgavo savo senąjį vardą — Kauno vst. dramos teatras.

1945–63 šiame teatre, neminint atnaujinimų, buvo statyta apie 100 scenos veikalų. Repertuare žymią persvarą sudarė rusų klasikų ir komunistų autorių veikalai. Liet. rašytojų 1945–63 buvo statyta: A. Vienuolio ‚Tvirtovė' (1946), J. Baltušio ‚Gieda gaideliai' (1948), A. Griciaus ‚Skeveldros' (1948), J. Gustaičio ‚Į šviesią ateitį' (1950), A. Griciaus ‚Išvakarės' (1952), A. Griciaus ‚Karšta vasara' (1955), J. Grušo ‚Herkus Mantas' (1957), J. Marcinkevičiaus ‚Dvidešimtas pavasaris' (1958), J. Grušo ‚Vedybų sukaktis' (1958), K. Binkio ‚Generalinė repeticija' (1959), S. Čiurlionienės ‚Dvylika brolių juodvarniais laksčiusių' (1959), V. Bubnio ‚Žvaigždės negęsta' (1960), K. Kubilinsko ‚Molio Motiejukas' (1960), J. Grušo ‚Profesorius Markas Vidinas' (1962), A. Griciaus ‚Ir ūsai nepadėjo' (1962), J. Mackonio ‚Ulijona'

(1962) ir A. Aleksyno ,Eglutė mėnulyje' (1963).

Režisieriais tame teatre 1945–66 reiškėsi A. Sutkus, V. Dineika, A. Mackevičius, A. Kupstas, A. Radzevičius, P. Kubertavičius, J. Gustaitis, S. Čaikauskas, I. Liozinas, P. Likša, V. Orlovas ir M. Orlova, G. Konskis, R. Juknevičius, H. Vancevičius, A. Inozemcevas, V. Jasinskas, V. Eidukaitis, A. Gutjerė, J. Orynianskis, L. Zelčius, N. Buchmanas, R. Tumpa, A. Galinis, L. Kalmetas, S. Motiejūnas, A. Baltrušaitis, A. Ragauskaitė, D. Juronytė, A. Žekas, K. Genys ir A. Gabrėnas. Okupuotos Lietuvos teatro kritikai ir apžvalgininkai ypač kėlė rež. H. Vancevičiaus darbus.

Kurį laiką šiame teatre dirbo nepriklausomos Lietuvos aktoriai A. Vainiūnaitė, O. Kurmytė, B. Kurmytė, J. Rudzinskaitė, O. Šauleckaitė, P. Kubertavičius, J. Laucius, V. Dineika, K. Jurašūnas, A. Mackevičius, J. Petrauskas, P. Likša ir kt. Ilgainiui beveik visus juos pakeitė jauni aktoriai, teatro studijas baigę Lietuvoje ar Leningrade ir Maskvoje.

Panašiose sąlygose, okupacinių įstaigų cenzūruojami ir diriguojami, dirba ir visi kiti Lietuvos teatrai. Klaipėdos dramos teatre režisieriais dirbo R. Juknevičius (1956 pastatęs B. Sruogos ,Apyaušrio dalią'), K. Juršys, V. Jasinskas, A. Žadeikis.

Šiaulių dramos teatrą, meno vadovui Ip. Tvirbutui ir visai eilei aktorių pasitraukus į Vakarus, teko beveik iš naujo organizuoti. Režisieriais čia dirba K. Tumkevičius ir St. Paska.

Panevėžio Dramos teatras įkurtas 1940 XI 18, žinoma, irgi pajungtas tarybinei valdžiai ir rusų garbinimui. Pvz. 1941–55 repertuare (iš viso 41 veikalas) buvo net 25 rusiški ir sovietiški, tik 6 liet. autorių, o 10 kitų tautų autorių veikalai. Režisieriais teatre dirbo J. Alekna, V. Blėdis, G. Karka ir (nuo 1960) šio teatro įkūrėjas J. Miltinis.

Prieš karą ir jau karo metu buvo steigiami ir kiti Lietuvos provincijų teatrai. Taip greta Šiaulių, Klaipėdos ir Panevėžio teatrų atsirado Marijampolės, Alytaus, Rokiškio, Telšių ir kt. dramos teatrai. Pradžioje buvo pusiau mėgėjinio pobūdžio, bet ilgainiui augo ir stiprėjo.

Kaune buvo atgaivintas Jaunojo Žiūrovo teatras, kuris 1959 buvo sujungtas su Kauno Vst. Muzikiniu Dramos teatru į Kauno Vst. Dramos teatrą.

Tuoj po II pas. karo vaidybos meno studijos veikė Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje. Nuo 1952 dramos teatro aktorius rengė ,LTSR' konservatorija, kuri iki 1963 išleido 8 laidas (87 absolventus). Be to, teatro meno studijoms lietuviai jaunuoliai siunčiami Maskvon ir Leningradan.

1959 Vilniuje įsteigti vad. Aktorių namai, kuriuose veikė režisierių, teatralogų, meninė-skaitymine, scenos veteranų sekcijos, biblioteka-skaitykla ir nuo 1962 — liaudies kultūros univ. teatrinis fak. Juose yra rengiami įvairūs seminarai, spektaklių ir teatrinių leidinių aptarimai, sąskrydžiai, kūrybiniai vakarai, koncertai, parodos, konferencijos, susitikimai su kitų tarybinių respublikų scenos meistrais ir kt. Jie priklauso ,LTSR' Teatro d-jai.

V. Abramavičius, Vilniaus pilies teatras (Literatūros ir Meno Metraštis 1959); *M. Biržiška,* Jėzavitų mokyklos teatras Lietuvoje (Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos I 1931); *J. Blekaitis,* Balys Sruoga and the Lithuanian Theater (Lituanus 3 1960); *M. Brensztejn,* Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi (Ateneum Wileńskie 1925); *J. Būtėnas,* Lietuvių teatras Vilniuje 1900–1918, 1940; *F. Kirša,* Vilkolakis (rankraštis); Lietuvos Teatrai 1–6 1958–60; *G. Lühr,* 24 Jesuitendramen der Litauischen Ordensprovinz (Altpreussische Monatschrift XXVIII 1901); *V. Maknickas,* Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis (Darbai ir Dienos V 1936); *M. Musteikis,* Teatras pavergtoje Lietuvoje (Lietuvių Dienos 6 1960); *M. Petuchauskas,* Teatras — amžininkas 1965; *S. Santvaras,* Valstybės teatras Kaune (Mūsų Menas 4–5 1938); *B. Sruoga,* Lietuvių teatras Peterburge 1892–1918, 1930; (") Mūsų teatro raida (leidiny Lietuva 1918–1938. Red. V. Kemežys 1938); *S. Windakiewicz,* Teatr kollegjów jezuickich w dawnej Polsce 1902; *A. Žalinkevičaitė,* Kauno valst. dramai 25 metai (Žiburiai 2 1946); *J. Žilevičius,* Lietuviškas teatras (Studentų Žodis 1943); (") Lietuvos Valstybės teatras (Lietuva 11 1940); *V. Žukauskas,* Medžiaga Amerikos lievių teatrinei istorijai (rankraštis).

OPEROS TEATRAS

STASYS SANTVARAS

Stp.: op. — opera, operinis.

1. Užsienio operos gastrolės

Op. teatro Lietuvoje gimimo datą tenka laikyti 1636, kada Vilniuje, karaliaus pilyje, buvo pastatyta karaliaus raštininko italo Virgilio Puccitelli op. Il ratto d'Elena (Elenos pagrobimas), o 1664 to paties autoriaus L'Andromeda. Abi — italų kalba. Kadangi op., kaip atskiras teatrinio meno žanras, gimė Italijoj XVI a. pabaigoje, galime tarti, kad Lietuvos sostinė Vilnius ėjo beveik kartu su op. meno gimimu V. Europoje.

Libretisto ir kompozitoriaus sukurti veikalai dar nesudaro op. teatro. Jiems scenoje pastatyti jau reikėjo turėti dainininkų, chorų ir orkestrų. Yra išlikę žinių, kad

Vilniuje ne tik būdavo statomos op., bet taip pat koncertuodavo įvairūs orkestrai, gražiu giedojimu pasižymėdavo bažnytiniai chorai. A. Kirkoras rašo, kad Kazimieras Jogailaitis XV a. Trakų pilyje turėjęs 80 muzikantų orkestrą. T. Narbutas mini, kad 1515 Vilniaus vaivada Mikalojus Radvilas į suvažiavimą Vilniuje atvykęs su 100 muzikantų orkestru. Panašių žinių istoriniuose šaltiniuose nestinga. Pvz., 1688 Vilniaus mst. pajamų ir išlaidų sąskaitose randame tokį įrašą: „Šv. Jono bažnyčios muzikai už giedojimą rotušėje katalikiškoms ir graikiškoms šventėms per visas tris Kalėdų dienas gavo 60 auksinų. Tų pačių muzikantų vaišėms už midų ir alų — 10 auksinų".

Aukščiau duoti faktai akivaizdžiai liudija, kad Trakai ir Vilnius jau XV a. turėjo profesionalų muzikų orkestrus. Kadangi greta orkestrų, buvo ir aukšto muzikinio lygio chorų, o prie chorų buvo ir solistų, tad aišku, kad to meto op. pastatymai Vilniuje didelių sunkumų negalėjo turėti.

XVII a. vidury Vilniuje pradėjo lankytis italų op. trupės, į Lietuvą atveždamos daugumą tuo metu Italijoje sukurtų ir vaidinamų op. veikalų. Italai su savo, o vėliau ir su prancūzų op. Vilnių lankė XVIII ir XIX a. Vilniaus neaplenkė ir patys iškiliausi to meto italų dainininkai. Nuo XVIII a. su savo op. gastrolėmis ir vokiečiai būdavo dažni Vilniaus svečiai. Ypač žymus vokiečių op. trupių vadovas buvo W. Schmidkopfas. XVIII a. į Vilnių su savo op. teatro trupe nekartą atvykdavo ir žinomas Varšuvos teatralas V. Boguslavskis, o taip pat ir kiti lenkų op. teatro antrepreneriai — D. Moravskis, jo žmona M. Moravska, M. Kažynskis, K. Skibinskis ir kt. Gastrolių metu greta lenkų kompozitorių kūrinių, jie kai kada atlikdavo ir žymiųjų V. Europos kompozitorių op. veikalus. Aplamai, gastroliuojančių trupių dėka Vilnius pamatė G. Rossini, L. Cherubini, N. Piccini, D. Sarti, D. Paisiello, A. Salieri, W. A. Mozarto, A. Bertono, F. Boildiero ir kt. op. ir baletus

Prie op. teatro Lietuvoje ugdymo prisidėjo ir patys lietuviai. Pastatydami Puccitelli op., jie parodė, kad Vilnius turi pakankamai meninių jėgų op. veikalams, nes neabejotina, kad daugumą dainininkų, choristų ir orkestrantų sudarė lietuviai. Reikia manyti, kad jų muzikinis paruošimas nebuvo menkas, nes yra žinių, kad Vilniuje prie Šv. Jono bžn. muzikos mokykla veikė jau 1513, o prie Vilniaus katedros nuo 1522. Vis dėlto, Lietuvos aristokratija (karaliaus dvaras, didikai ir stambesnieji bajorai), kuri labiausiai ir lankė bei palaikė italų, vokiečių ir lenkų op. teatrų apsilankymus, savo lietuviško op. teatro Vilniuje neįsteigė ir neišugdė.

2. Dvaro teatras

Teatro menu rūpinosi ir Vilniaus akademija. Ilgainiui jos auklėtiniai, Lietuvos aristokratai, pradėjo teatrus steigti savo rūmuose ir dvaruose: gimė vad. Lietuvos d v a r o teatras.

Dvaro teatro pradininkai Lietuvoje buvo kng. Radvilai. 1746 Pranciška Uršulė Radvilienė (žr. LE XXIV 398) įsteigė teatrą savo dvare Nesvyžiuje. Be tragedijų, dramų ir komedijų ji pati rašė ir op. veikalus, statytus Nesvyžiaus teatre. Ne visi Radvilienės darbai buvo originalūs. Kai ką ji pasiskolindavo iš V. Europos ir savo teatrui perdirbdavo. Jos teatrinis darbas buvo paskatinimas kitiems Lietuvos didikams (Sapiegoms, Branickiams, Oginskiams, Tizenhauzams ir kt.), kurie laikė garbe steigti ar remti teatrus. Kai kurie Lietuvos didikai ir patys davė op. bandymų. Vilniaus vaivada Motiejus Radvilas (žr. LE XXIV 397–398) lenkiškai parašė vodevilinio pobūdžio op. libretą Agotėlė (Agatka), o jos muziką sukomponavo Nesvyžiaus rūmų kapelmeisteris Jonas Hollandas, vėliau Vilniaus univ. muzikos katedros vedėjas. Agotėlė buvo pastatyta Nesvyžiaus Radvilų teatre 1784 vasarą karaliaus Stanislovo Augusto atsilankymo proga. D. L. K-tijos iždininkas kng. Mykolas Kleopas Oginskis (žr. LE XXI 35–36) 1799 sukūrė politinio pobūdžio libretą ir muziką op. Zélis et Valcour ou Bonaparte au Caire. Oginskis čia apoteozavo Napoleoną, turėdamas viltį, kad Prancūzija padės Lietuvai išsivaduoti iš rusų nelaisvės. Deja, nors M. K. Oginskis savo dvare turėjo teatrą ir operai pastatyti reikalingus dainininkus, chorą ir orkestrą, bet scenoje savo veikalo jis nespėjo pamatyti. Nematė jo ir Napoleonas.

Itin uolūs baleto meno rėmėjai Lietuvoje buvo Tizenhauzai. Dar XVIII a. Antanas Tizenhauzas (žr. LE XXXI 261–263) Gardine pastatydino teatro rūmus, iškvietė svetimšalį baletmeisterį, surinko gražų būrį lietuvių jaunuolių. Ilgainiui ta baleto trupė buvo pasiekusi tikrai pasigerėtinų laimėjimų. Gardino Tizenhauzų teatre nuo 1784 vaidindavo ir italų op. trupės.

3. Operos spektakliai Vilniuje XIX a. ir XX a. pradžioje

1795 politiniai įvykiai atnešė Lietuvai ilgiau negu ištisą amžių trukusią Rusijos nelaisvę. Didikai, rusų vis daugiau slegiami, ilgainiui didesnių teatrinių ansamblių

nebepajėgė išlaikyti, todėl mirė ir vad. dvaro teatras. XIX a. rimtesnio pobūdžio teatrai gyvavo tik didžiuosiuose Lietuvos miestuose: Vilniuje, Kaune ir Gardine. Tačiau ir jie daugiausia laikėsi tik italų, vokiečių ir lenkų op. trupių gastrolėmis.

To meto op. gyvenimo centras buvo Vilnius. 1805 Vilniaus universitetan profesoriauti buvo pakviestas dr. J. Frankas, kurio žmona buvo gabi dainininkė. J. Haydnas, kurdamas savo oratoriją Pasaulio sutvėrimą, soprano partiją parašė Frankienei. Kng. M. K. Oginskis jai dedikavo savo polonezą, drauge muzikai pritaikydamas poetinį tekstą. Be op., simfoninių ir kamerinių koncertų, pats reikšmingiausias prof. J. Franko, kaip vaidinimų rengėjo, nuopelnas buvo J. Haydno oratorijos Pasaulio sutvėrimo pastatymas Vilniuje. Pastatyme dalyvavo apie 100 artistų orkestras, didelis choras ir solistai. Soprano partiją atliko Frankienė. Vėliau tą Haydno oratoriją lietuviškai išvertė kun. S. Gimžauskas, 1876 Vilniaus kun. seminarijos rektoriaus pavestas. Vertimą buvo užsakęs grafas R. Tizenhauzas, kurio namuose Vilniuje tą ir kt. kompozicijas atliko klierikų choras.

1840 Vilniuje apsigyveno kompozitorius Stanislovas Moniuška (Moniuszko, 1819–1872), lenkų tautinės op. pradininkas. Vilnius jam, kaip Lietuvos bajorų kilmės vyrui, buvo savas miestas. Čia jis gyveno ir dirbo 1840–1858. Drauge su vilniečių komp. V. Kažynskiu, Vilniaus muzikiniame gyvenime St. Moniuška per 18 m. išvarė platų barą, pasireikšdamas kaip kompozitorius, dirigentas, mokytojas ir net aktyvus visuomenės veikėjas. Vilniuje pirmą kartą buvo pastatyta iki šiol scenoje tebesanti gyva jo op. Halka: 1847 buvo atlikta koncertinėje formoje, o 1854 įvyko jos premjera Vilniaus op. teatre. Tai buvo nemenkas Vilniaus kultūrinis laimėjimas. Iš viso Moniuška parašė 14 op. veikalų, iš kurių vienas kitas buvo pastatytas ir Vilniuje.

1845 Rotušės rūmuose atidarytame Vilniaus mst. teatre greta St. Moniuškos rengiamų koncertų ir jo Halkos pastatymo buvo vaidinami ir kt. vilniečių kompozitorių op. veikalai ir nemaža operečių. V. Kažynskis (1812–1870) parašė 4 op., vaidintas Vilniuje; C. Cui (1835–1918) yra autorius 7 op., iš kurių viena kita taip pat buvo vaidinta Vilniaus scenoje; kybartietis E. Mlynarskis (1870–1935) sukūrė komišką op. Vasaros naktis, K. Galkauskas (1875–1963) parašė op. Čigonai, Vilniuje statytą 1908. Teatras turėjo solistų, 24 muzikantų orkestrą ir chorą. Visi op. veikalai buvo atliekami lenkų kalba.

1862, Lietuvoje prasidėjus neramumams, caro administracija Vilniaus mst. teatrą uždarė. Jis vėl buvo atidarytas 1864 pabaigoje, tačiau visi op. vaidinimai jau turėjo būti atliekami rusų kalba. 1865 vietinės op. jėgos pastatė porą veiksmų iš V. Bellini op. Normos ir porą veiksmų iš G. Donizetti op. Lucia di Lammermoor. Valdžios neremiamas ir cenzūruojamas, Vilniaus op. teatras pradėjo skursti ir nykti. Užtat prasidėjo vis dažnesni ir dažnesni rusų dainininkų pasirodymai. Pirmoji kregždė buvo rusų op. solistė D. Leonova (1867). Ryškesnė atgaiva į Vilniaus op. teatrą atėjo 1872. Ją atnešė, meniniu požiūriu nepajėgi, Croti vad. italų op. trupė, Vilniaus scenoje pastatydama G. Rossini Sevilijos kirpėją, G. Verdi Traviatą, Rigolettą, Trubadūrą, Ernanį ir kt. Visi veikalai buvo dainuojami it. kalba. Paskui Leonovą vėliau pasekė ir kt. žymūs rusų op. solistai. Tiesa, antroje pusėje XIX a. Vilniaus neaplenkdavo ir patys iškiliausi italų op. dainininkai, kaip A. Mazzini, M. Batistini ir kt. Savo jėgomis, bet rusų kalba, 1872 buvo pastatyta V. Bellini op. Norma, šį kartą ištisai. Tokio vokališkai sunkaus veikalo pastatymas rodo, kad ir tuo metu Vilnius turėjo pajėgių op. solistų. Oficiozinis Vilniaus laikraštis Vilenskij Vestnik 1866 rašė: „Teatras šiame krašte yra viena pačių veiksmingiausių priemonių čia skiepyti rusiškiesiems pagrindams". Tiems pagrindams stiprinti 1880 Vilniaus op. teatro scenoj buvo pastatyta pirmoji rusų opera — A. Verstovskio Askoldo kapas. 1885 toje pačioje scenoje pirmą sykį buvo vaidinama M. Glinkos Ivanas Susaninas. Greta rusiškų op. veikalų 1880–1890 Vilniuje buvo statomos ir V. Europos op., pvz. Bizet Carmen, Verdi Aida, Otello ir kt.

Vilniaus op. teatro rusų kalba meninis lygis ypač pakilo 1887, kai tam teatrui ėmėsi vadovauti prityręs antrepreneris A. Kartanovas. 1890–91 Vilniaus op. teatro dirigentu buvo V. Sukas, vėliau ilgą laiką buvęs Maskvos Didžiojo Op. Teatro dirigentas. Jis sukomplektavo op. orkestrą, pasirūpino solistų atranka ir choru. Nuo 1887 iki XX a. pradžios Vilniaus op. teatro veikla buvo itin gyva. Pvz., 1887–88 sezono metu buvo suvaidinti 84 op. spektakliai, kurių tarpe A. Rubinšteino Demonas 18 kartų, Bizet Carmen 12, Moniuškos Halka 10, Glinkos Ivanas Susaninas 9 kartus. 1897 Vilniuje pirmą kartą buvo pastatyta P. Čaikovskio Pikų dama, o 1898 buvo paruoštos net keturios rusiškų op. premjeros — M. Glinkos Ruslanas ir Liudmila, E. Napravniko Dubrovskis, A. Borodino Kunigaikštis Igoris ir P. Čaikovskio Opričnikas.

XX a. pradžioje Vilniuje sumažėjo italų op. trupių gastrolės: iš 13 gastroliuojančių sambūrių 1901–1915 tik 3 buvo italų. Iš 1903–1913 Vilniaus op. teatre pastatytų 13 premjerų, devynios buvo rusų kompozitorių. Greta op., 1865–1914 didelę Vilniaus mst. teatro repertuaro dalį sudarė Offenbacho, J. Strausso, R. Planquetto, F. Suppé, E. Kahlmano, F. Leharo ir kt. autorių operetės, atliekamos daugiausia vietinių jėgų. 1874 Vilniuje gastroliavo prancūzų operetės trupė, daugiausia vaidinusi Offenbacho veikalus. Anot J. Gaudrimo, „Carinis režimas užgniaužė bet kokią lietuvių nacionalinės operos ir kitų sceninių žanrų iniciatyvą. Dar daugiau — Lietuvos sostinėje nebuvo leidžiama statyti net kitataučių kompozitorių operų, parašytų lietuviškais siužetais" (Iš Lietuvių muzikos istorijos I 68). Iš tikro, Vilniuje nebuvo leista statyti A. Ponchielli op. Lietuviai, dar kitaip vad. Aldona, kuri XX a. pradžioje buvo vaidinama Petrapily. Nors buvo dedama pastangų, nebuvo leista Vilniuje statyti ir H. Jareckio op. Mindaugas, Lietuvos karalius, kurios premjera įvyko 1880 Lvovo op. teatre. To paties likimo sulaukė S. Lazzari op. Le Sauteriot (libretas, sukurtas pagal E. von Kayserlingo veikalą Ein Fruehlingsopfer, vaizduoja liet. kaimiečių buitį) ir V. Gavronskio (g. 1868 Seimonyse, Trakų aps. — 1913) op. Pajauta, kurios siužetas ataustas liet. mitologija.

Kiti Lietuvos miestai pastovių op. teatrų tada neturėjo. Retkarčiais Vilniaus op. teatras surengdavo gastroles Kaune. Pirmos tokios gastrolės čia įvyko 1861; buvo parodyta Moniuškos Halka, V. Bellini Sonnambula, G. Donizetti Pulko duktė ir kt. Gardinas, Šiauliai, Panevėžys ir kt. Lietuvos miestai tenkindavosi kamerinės muzikos koncertais ar nedažnais atskirų op. solistų pasirodymais.

4. Lietuviškos operas pradžia

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje liet. tautai atkutus, pradėta rūpintis liet. muzikinės kultūros, o taip pat ir liet. op. meno ugdymu. Tuo metu Lietuvoje gimė vad. klojiminis teatras, (ar vad. lietuviški vakarai), kurių programą dažniausiai sudarydavo chorų dainos ir vieno kurio scenos veikalėlio vaidinimas. XIX a. pabaigoje tie vakarai dar būdavo slapti, o į viešumą išėjo tik nuo 1904, atgavus spaudą. Klojiminio teatro laikotarpyje ypač daug reikšmingų darbų atliko komp. Stasys Šimkus (1887–1943), organizuodamas chorus, rengdamas liet. vakarus ir visa gaivalinga energija skatindamas muzikinės kultūros ugdymą beveik visoje Lietuvoje. Liet. tautinės operos pradininkas yra kompozitorius Mikas Petrauskas (1873–1937). Jo op.-melodrama Birutė mėgėjų pastangomis buvo pastatyta Vilniuje 1906 XI 6. Birutės libretą parašė Žemkalnis. Birutės jaunesniojo brolio vaidmenyje pasirodė Kipras Petrauskas, vėlesnysis Petrapilio Marijos teatro ir Lietuvos Vst. Op. teatro pirmaeilis tenoras. Birutės vaidmenį atliko M. Piaseckaitė-Šlapelienė, senąjį vaidilą vaidino G. Žemkalnis, o kitus vaidmenis žinomi to meto liet. kultūrininkai: dailininkas A. Žmuidzinavičius, K. Puida, St. Audėjus, P. Gaidelionis, V. Putramentas, J. Ūsas, J. Pleirys, E. Gališauskaitė, G. ir Z. Landsbergytės ir kt. Tik pradedančio, jauno kompozitoriaus M. Petrausko melodrama Birutė dar nebuvo aukšto meninio lygio op. veikalas, bet savo istoriniu lietuvišku turiniu, liet. liaudies dainų melodijomis pagrįsta muzika to veikalo pastatymas yra itin reikšmingas įvykis liet. op. teatro istorijoje.

1909 M. Petrausko Birutė buvo pastatyta Palangoje, įjungus į ją jauno komp. J. Tallat-Kelpšos sukurtą baleto paveikslą Kęstučio vestuvės. 1919 vasarą, dar vis op. meno mėgėjų pastangomis, J. Tallat-Kelpšai diriguojant, Birutė buvo pastatyta Kauno teatro scenoje. Liet. Meno Kūrėjų D-jos Op. teatre pirmą kartą ji buvo vaidinama 1921, bet greta statomų didžiųjų op. veikalų, jau nedarė to įspūdžio, kuris lietuvius jaudino 1906 ir 1909.

Rusų žandarų persekiojamas, M. Petrauskas 1906 pabaigoj buvo priversta slapta išvykti į užsienį ir 1907–1927 su mažomis pertraukomis gyveno JAV. Čia jis organizavo liet. išeivių chorus bei vaidinimus, parašė apie 20 operečių, kurių viena kita (Consilium facultatis, Apvesdinkite ir mane, Kaminkrėtys ir malūnininkas) liet. teatro mėgėjų scenose iki šiol tebėra vaidinamos. JAV M. Petrauskas 1918 sukūrė ir savo didžiausią op. veikalą Eglę, žalčių karalienę. Remdamasis žinoma liaudies pasaka ir A. Fromo-Gužučio scenos veikalu, jis pats parašė ir tos operos libretą. Eglės muzikoje skamba liet. liaudies dainų melodijos, kurių temomis autorius grindžia svarbiųjų veikėjų arijas, solistų ansamblius ir gausius Eglės chorus. Paties M. Petrausko rūpesčiu ir pastangomis Eglė, žalčių karalienė, pirmą kartą buvo pastatyta Bostone 1924 V 20. Orkestro partiją atliko Bostono simfonijos orkestras, dirigavo Bostono muzikos konservatorijos direktorius Mr. Mason. Pats M. Petrauskas dainavo Žilviną, o Eglės vaidmenį atliko Aldona Putvinskaitė. Eglės, žalčių karalienės, pa-

statymas buvo pats reikšmingiausias įvykis to meto JAV liet. kultūriniame gyvenime. 1924 buvo išspausdintas ir tos op. klavyras.

Po Birutės pastatymo 1906 Vilniuje iki I pas. karo pradžios, liet. muzikinė veikla savoje žemėje reiškėsi daugiausia chorų, instrumentinės muzikos ir op. solistų koncertų rengimu. Toje veikloje ypač pasireiškė Č. Sasnauskas Petrapilyje, J. Naujalis Kaune, St. Šimkus beveik visoje Lietuvoje, M. K. Čiurlionis Vilniuje, J. Tallat-Kelpša Vilniuje, P. Adomavičius Vilniuje, J. Bendorius, V. Nacevičius, smuikininkas M. Leškevičius, op. solistai K. Petrauskas, J. Babravičius, St. Audėjus ir kt. J. Tallat-Kelpša, dar būdamas Vilniaus muzikos mokyklos mokinys, 1907 sukomponavo muziką tai pačiai A. Fromo-Gužučio Eglei, bet tas jo darbas ir liko tik bandymu.

5. Lietuvos opera 1920–1944

Lietuvos muzikinis, kaip ir visas kultūrinis gyvenimas atgijo po I pas. karo, atsikūrus nepriklausomai valstybei. 1920 IV 16 prie Liet. Meno Kūrėjų D-jos (žr. LE XVIII 214–216) buvo įst. Muzikos sekcija. Netrukus dainininkų tarpe kilo sumanymas statyti scenoje atskiras op. ištraukas. Pradžioje pasirinkta atskiri paveikslai iš A. Rubinšteino Demono ir P. Čaikovskio Eugenijus Oniegino. Vokaline dalimi pavesta rūpintis Al. Kačanauskui, muzikiniu apipavidalinimu ir op. orkestro organizavimu — J. Tallat-Kelpšai. 1920 iš JAV į Lietuvą grįžo M. Petrauskas ir solistas Antanas Sodeika. Prisijungę prie K. Petrausko, jie apsigyveno Vilniuje, rengė koncertus Lietuvos miestuose ir didesniuose miesteliuose, o Vilniuje pradėjo organizuoti Liaudies operą. Kauniečiai muzikai Vilniun neskubėjo, bet rinko dainininkus ir kt. muzikus, tinkamus op. teatrui, kurių tarpe ypač veikli buvo op. solistė Vladislava Grigaitienė.

1920 X 5 Steigiamojo Seimo Švietimo komisija patvirtino teatrui steigti sąmatą, kuri siekė 110.000 auksinų. 1920 X 9 tariamam Lenkijos maištininkui gen. Želigovskiui Vilnių nuo Lietuvos atplėšus, į Kauną atvyko abu broliai Petrauskai ir A. Sodeika. M. Petrauskas netrukus vėl išvyko į JAV, o K. Petrauskas su A. Sodeika prisijungė prie Kaune gyvenusių operininkų. Tuoj buvo sudaryta Lietuvos Operos taryba, kurion įėjo K. Petrauskas, St. Šilingas, J. Tallat-Kelpša ir J. Žilevičius, tuometinis L.M.K.D-jos žinioje esančio Kauno mst. teatro administratorius. Taryba statymui parinko G. Verdi op. Traviatą, nes visiems tos op. vaidmenims atlikti užteko savų dainininkų. Julius Štarka buvo pakviestas išmokyti savo chorą Traviatos chorinę partiją. Ypač su dideliais sunkumais susidurta, kai reikėjo organizuoti op. orkestrą. Tuo metu Kaune gyvenusių instrumentalistų neužteko, reikėjo ieškoti kariuomenės pulkų orkestruose. Tokiu būdu sudarytame op. orkestre tebuvo 24 orkestrantai. Op. koncertmeisteriu nuo pat pradžios buvo pianistas L. Hofmekleris. Karo metu labai nukentėjusių teatro rūmų sutvarkymui daug rūpesčio padėjo teatro administratorius J. Žilevičius. Traviatai parinktos dekoracijos buvo sulopytos ir restauruotos, o solistų ir choro drabužiai buvo paprasti išeiginiai, nes stilingiems pasiūdinti nebuvo nei lėšų, nei medžiagų.

Traviatos premjera liet. kalba įvyko Kaune 1920 XII 31. Spektaklio dirigentas buvo J. Tallat-Kelpša, pastatymu rūpinosi K. Petrauskas, režisierius K. Glinskis, chormeisteris J. Štarka, rež. pad. J. Stumbras, muz. sufleris J. Žilevičius. Violetos vaidmenį atliko Ad. Nezabitauskaitė-Galaunienė, Afredo K. Petrauskas, Tėvo A. Sodeika, Floros V. Podėnaitė. Aninos J. Vencevičaitė, Barono J. Bieliūnas, Markizo ir Daktaro P. Oleka, Gastono V. Marcinkus. Premjera susilaukė apie 1000 žiūrovų, kurie spektaklį sutiko griausmingomis ovacijomis ir džiaugsmo ašaromis. Nors nestigo trūkumų (menkas orkestras, paprasti išeiginiai drabužiai, dalis nepatyrusių solistų), Traviatos premjera, ypač K. Petrausko dėka, vokaliniu, muzikiniu ir vaidybiniu požiūriu išsilaikė profesinio op. teatro aukštumoje.

Kauno mst. gyventojai op. teatrą visokeriopai rėmė ir gausiai jį lankė. Tai teatrui padėjo sparčiai augti. Po penkerių darbo metų op. orkestras jau buvo beveik pilno sąstato, paūgėjo solistų šeima ir choras, įsigyta nemaža teatrinio turto (stilingų drabužių, dekoracijų, baldų ir butaforijos), tuo tarpu kai 1921–22 op. teatro etatus sudarė 1 dirigentas, 1 chormeisteris, 1 režisierius, 10 solistų, 24 orkestrantai, 20 choro artistų ir tik 4 balerinos, O. Dubeneckienės vadovaujamos.

Lietuvos Operos teatras, dar būdamas L.M.K.D-jos žinioje, pastatė (be Traviatos): M. Petrausko Birutę 1921 II 16, A. Rubinšteno Demoną 1921 VI 16 ir G. Verdi Rigolettą 1921 XI 3.

1922 I op. teatras buvo suvalstybintas ir perėjo Švietimo m-jos žinion. Pirmojo dir. pareigoms eiti laikinai buvo paskirtas op. solistas A. Sodeika.

Vst. Op. teatras, turėdamas tvirtą medžiaginį pagrindą, tiesiog šuoliais ėmė kilti į menines aukštumas. Jo repertuare ne-

priklausomos Lietuvos laikais buvo šie veikalai: Gounod Faustas 1922 III 16, Leoncavallo Pajacai 1922 IX 23, Gluecko Pavasario karalaitė 1922 IX 23, Čaikovskio Eugenijus Onieginas 1923 IX 23, Bizet Carmen 1924 II 7, Rossini Sevilijos kirpėjas 1924 IV 12, Puccini Madama Butterfly 1924 IX 25, Puccini Tosca 1924 X 28, Mascagni Cavalleria Rusticana 1925 I 21, Gounod Romeo ir Julija 1925 II 11, Čaikovskio Pikų dama 1925 V 22, Offenbacho Hoffmanno pasakos 1925 XI 12, Wagnerio Lohengrinas 1926 III 3, Thomas Mignon 1926 X 1, Verdi Kaukių balius 1926 X 30, Halevy Žydė 1927 III 6, Puccini Bohema 1927 V 26, Verdi Aida 1927 XI 10, D'Alberto Pakalnė 1928 II 21, Nicolai Vindzoro kūmutės 1928 V 15, Wolf-Ferrari Madonos brangenybės 1928 XI 17, Napravniko Dubrovskis 1929 II 7, Ponchielli La Gioconda 1929 V 2, Verdi Trubadūras 1929 XI 14, Mussorgskio Borisas Godunovas 1930 II 27, Giordano André Chenier 1930 IX 21, Wagnerio Tannhäuseris 1930 X 26, Massenet Verteris 1931 I 2, Offenbacho Perikola 1931 IV 9, Saint-Saënso Samsonas ir Dalila 1931 V 8, Aubero Fra Diavolo 1931 IX 23, Meyerbeerio Hugenotai 1932 I 22, Rimskij-Korsakovo Caras Saltanas 1932 III 12, Planquetto Kornevilio varpai 1932 IV 29, Charpantier Luiza 1932 XI 9, Puccini Skraistė, Sesuo Angelika ir Jonas Schicchi 1933 I 13, J. Karnavičiaus Gražina 1933 II 16, Mozarto Don Žuanas 1933 XII 3, Smetanos Parduotoji nuotaka 1934 III 7, Delibo Lakmė 1934 IV 14, J. Strausso Čigonų baronas 1934 X 16, Borodino Kunigaikštis Igoris 1935 II 9, Wolf-Ferrari Keturi storžieviai 1935 IV 26, Flotowo Marta 1935 IX 15, A. Račiūno Trys talismanai 1936 III 19, Donizetti Don Pasquale 1936 X 23, Rimskij-Korsakovo Kitežas 1936 XII 22, J. Karnavičiaus Radvila Perkūnas 1937 II 15, Dvožako Undinė 1937 XII 12, Schuberto Meilės daina 1938 III 19, Verdi Otello 1938 X 15, Humperdincko Jonukas ir Gretutė 1938 XII 23, M. Petrausko - J. Dambrausko Eglė 1939 IX 15, Massenet Manon 1939 XI 11, Mozarto Figaro vestuvės 1940, D'Alberto Mirusios akys 1940 VI 9.

Sovietų Rusijai okupavus Lietuvą, 1940 XI 7 Vst. Op. teatre buvo pastatyta pirmoji sovietinė opera J. Dzeržinskio Ramusis Donas. 1941–44, hitlerinės Vokietijos okupacijos laikotarpyje, buvo pastatyta originalinė St. Šimkaus 4 veiksmų opera Pagirėnai, Leharo operetės Grafas Liuksemburgas, Linksmoji našlė ir atnaujinta keletas senų op. pastatymų.

Nuo 1920 XII 31 iki 1944 VI 15 Lietuvos Vst. Op. teatras pastatė 66 op. veikalus (įskaitant keletą operečių) ir suvaidino apie 2700 spektaklių. Muzikiniame pasaulyje plačiau pažįstami veikalai nepriklausomoje Lietuvoje turėjo didelį pasisekimą ir buvo vaidinami po keliasdešimt kartų. Valst. Op. teatras, švęsdamas savo darbo dešimtmetį, jau turėjo 3 nuolatinius dirigentus, 2 režisierius, daugiau negu patrigubėjusį solistų sąstatą, apie 50 asmenų profesionalinį chorą (reikalui esant, papildomą mėgėjais), pilno sąstato simfoninį orkestrą, savo dekoracijų ir scenos padargų dirbtuves, drabužių siuvyklą, gerai suorganizuotą teatro ir scenos administraciją. Per antrąjį darbo dešimtmetį operos teatro meno personalas padidėjo skaičiumi, meniniu požiūriu augo, žiūrovą imponavo muzikine ir vaidybos kultūra.

Dar tuo metu, kai op. teatras buvo L.M.K.D-jos žinioj, apie metus laiko teatro dir. pareigas ėjo Vaclovas Biržiška, o teatro administratorius buvo J. Žilevičius. Teatrą suvalstybinus, nuo 1922 II 23 iki 1925 meniniais ir administraciniais teatro reikalais rūpinosi Op. meno taryba (A. Sodeika, J. Tallat-Kelpša ir J. Bieliūnas). 1925 Švietimo m-ja sudarė Vst. Teatro direkciją, kurios pirm. buvo L. Gira, o nariai A. Rucevičius ir A. Kernius. 1926–28 Vst. Teatro dir. buvo A. Sutkus, 1928–30 Jurgis Savickis, kaip teatro darbų tvarkytojas ir jo kultūros ugdytojas palikęs itin gilius pėdsakus. 1930 Vst. teatro dir. buvo paskirtas iš Maskvos grįžęs Andrius Oleka-Žilinskas, kuris nepriklausomos Lietuvos teatre pasireiškė kaip gilios teatrinės kultūros režisierius, aktorius ir administratorius. Jam 1933 pabaigoj pasitraukus, kaip laikinas dir. teatrą valdė Švietimo m-jos referentas Vaclovas Kasakaitis, o nuo 1935 V iki bolševikų okupacijos 1940 VI 15 dir. buvo muzikas Viktoras Žadeika, o po jo Antanas Juška. Pirmojo bolševikmečio (1940–41) Vst. teatro dir. buvo aktorius Juozas Grybauskas, o vokiečių okupacijos metu (1941–44) op. solistas Vladas Ivanauskas. 1922 - 1944 teatro administratorium buvo Pijus Adomavičius. Teatro scenos administratorium buvo Juozas Vizgirda.

Pirmasis Vst. op. teatro dirigentas buvo Juozas Tallat-Kelpša. Teatre jis tebedirbo ir antrą kartą Sovietų Rusijai Lietuvą okupavus. 1924 op. dirigentu buvo pakviestas Juozas Gruodis. Jis žymiai pakėlė operos teatro muzikinę kultūrą, bet dirigavimo nemėgo ir 1927 iš teatro pasitraukė. Tada kaip meno vadovas ir vyr. dirigentas pradėjo dirbti Mykolas Bukša (1869–1953), aiškių, klasikinių mostų dirigentas akademikas. Grįžęs iš Rusijos, jis visu dideliu

patyrimu ir gilia muzikine kultūra įsijungė į liet. tautinio op. teatro kultūros ugdymą. Jis dirigavo ir pirmąsias liet. kompozitorių operas: J. Karnavičiaus Gražiną ir Radvilą Perkūną, A. Račiūno Aris talismanus ir St. Šimkaus Pagirėnus. Didžiausi M. Bukšos nuopelnai — op. orkestro muzikinio lygio pakėlimas, solistų kultūros ugdymas, rūpestingas op. pastatymų paruošimas. 1927–32 keletą op. spektaklių dirigavo (pvz. Verdi Aidą) St. Šimkus. L. Hofmekleris (nacių auka 1941), nuolatinis baleto dirigentas, sėkmingai yra dirigavęs ir keletą op. veikalų. 1933 dirigentų gretoj pasirodė nauja pajėga — Vytautas Marijošius. Po pasisekusio debiuto, dar porą metų dirigavimo meną studijavęs Prahoje, V. Marijošius, 1936–44 mizikiniu požiūriu yra paruošęs puikiai pasisekusių premjerų (pvz. Verdi Otello) ir davęs eilę op. atnaujinimų. 1941–44 jis buvo Vst. Operos teatro meno vadovas. Greta liet. dirigentų nepriklausomos Lietuvos Vst. Op. teatre yra atskiras operas statę, ar tik kaip gastrolieriai pasirodę, ir būrys žinomų užsienio dirigentų, kurių tarpe minėtini Em. Cooper, Scherchen, N. Malko, A. L. Wolff, I. Dubroven, A. Coates, F. v. Hoesslin, D. Titelberg ir kt.

Vst. Op. teatro chormeisteriu nuo 1920 XII 31 iki 1944 VI 15 buvo kompozitorius Julius Štarka (1894–1960). Jo vadovaujamas choras per keletą metų pasiekė aukštos chorinio dainavimo kultūros ir buvo laikomas vienu pačių geriausių op. chorų Pabaltijy. J. Štarkos pavaduotoju, o drauge ir operos muz. sufleriu, ilgą laiką buvo kompozitorius Jonas Dambrauskas.

Po vieną kitą op. veikalą pastatė režisieriai K. Glinskis, A. Sutkus, A. Rūsteikis, B. Dauguvietis, A. Oleka-Žilinskas, St. Dautartas, A. Zauka. J. Stumbras nuo pat pradžios buvo nepakeičiamas rež. padėjėjas. Greta savų režisierių, atėjusių iš dramos teatro ir neturėjusių patyrimo op. statymo darbe, ilgesnį laiką Lietuvoj dirbo kviestiniai režisieriai, daugiausia rusai emigrantai: N. Viekovas, N. Tichomirovas, D. F. Arbeninas ir T. Pavlovskis. Pastarasis be eilės pasaulinių op. veikalų, nepaprastai stilingai pastatė A. Račiūno op. Tris talismanus. Greta T. Pavlovskio nuo 1931 nuolatinis op. režisierius buvo Petras Oleka, ypač liet. autorių op. pastatymuose bandęs ieškoti savaimingų liet. vaidybos formų.

Nepriklausomoje Lietuvoje Valst. Op. teatre visi veikalai buvo dainuojami liet. kalba. Išimtį sudarydavo tik solistai gastrolieriai, kuriems būdavo leidžiama dainuoti savo ar op. originalo kalba. Kaip op. libretų vertėjai nusipelnė F. Kirša, B. Sruoga, K. Binkis, M. Vaitkus, Alė Sidabraitė (E. Žalinkevičaitė), Al. Kutkus ir kt.. 1934–1942 nuolatinis op. vertėjas buvo Stasys Santvaras.

Dekoratyviniu menu, be vienos kitos išimties (Bizet Carmen dekoravo Benoit, Rimskij-Korsakovo Carą Saltaną Gončarova, Gradą Kitežą Korovinas, Verdi Aidą, Saint-Saënso Samsoną ir Dalilą Liberts), rūpinosi Vl. Didžiokas, V. Dubeneckis (1920–1925), M. Dobužinskis (1925–1939), Ad. Galdikas, P. Kalpokas, O. Dubeneckienė-Kalpokienė, Ad. Varnas, St. Kudokas, J. Gregorauskas (dekoracijų dirbtuvės vedėjas), K. Šimonis; vėliau jaunesnieji dailininkai V. Andriušis, L. Truikys, V. Dobužinskis, St. Ušinskis, Č. Janušas, Š. Zelmanavičius ir kt. Savo kultūra ir talentu liet. op. teatro dekoratyviniam menui ypač didelių nuopelnų turi M. Dobužinskis, sukūręs dekoracijas P. Čaikovskio Pikų damai, W. A. Mozarto Don Žuanui, R. Wagnerio Lohengrinui, Massenet Verteriui ir kt. Talentingi jo mokiniai buvo Liudas Truikys (A. Račiūno Trijų talismanų, Verdi Otello, D'Alberto Mirusių akių dekoratorius), Viktoras Andriušis (daugiau dekoracijų davęs baleto teatrui), Vytautas Palaima (Klaipėdos ir Vilniaus teatrų dekoratorius) ir kt.

Lietuvių tautinis op. teatras savo darbą pradėjo tik su 10 op. solistų, kurių daugumas dainavimo studijas buvo baigę Rusijoje. Ilgainiui į teatrą atėjo dirbti Kauno ir Klaipėdos konservatorijas baigę dainininkai. Nemaža jų dalis studijas gilino Italijoje, Prancūzijoje ir Vokietijoje. 1920 XII 31 — 1940 VI 15 op. solistų šeimą sudarė šie solistai (vyresniškumo tvarka): koloratūriniai sopranai — A. Nezabitaustė-Galaunienė, E. Kardelienė, E. Mickūnaitė (JAV lietuvaitė, dainavusi tik 1931–32 sezone), M. Žilinskienė-Bručkuvienė, J. Jasaitytė; lyriniai sopranai — Jul. Dvarionaitė, O. Pocienė (JAV lietuvaitė, trumpą laiką tedainavusi), Gr. Matulaitytė, A. Dambrauskaitė, Al. Staškevičiūtė, E. Kalesevičienė, J. Augaitytė, Pr. Radzevičiūtė, P. Zaniauskaitė, El. Mažrimaitė, R. Mainelytė, R. Vilčiauskaitė; dramatiniai sopranai — Vl. Polovinskaitė-Grigaitienė, V. Podėnaitė, M. Rakauskaitė (JAV lietuvaitė, Vst. Op. teatre dirbusi 1922–44), A. Dagelytė, Iz. Motiekaitienė, B. Darlys-Drangelienė, (JAV lietuvaitė, dirbusi teatre 1938–40), A. Karaliūtė, P. Kaupelytė; mezzo-sopranai — J. Vencevičaitė, V. Jonuškaitė, M. Lipčienė, A. Dičiūtė, O. Kaskas-Katkauskaitė (JAV lietuvaitė, Lietuvoj tedainavusi 1931; vėliau buvo Metropolitan op. solistė Naujorke), V. Nainytė, A. Kalvaitytė, S. Adomaitienė, S. Kudokienė, A. Arnastauskie-

nė, F. Pupėnaitė, S. Nasvytytė, A. Augustinavičienė; tenorai — K. Petrauskas, Al. Kutkus, J. Byra, J. Babravičius, J. Kudirka, St. Dautartas, Vl. Ivanauskas, K. Orantas, St. Santvaras, Ant. Sprindys, K. Gutauskas; baritonai — Ant. Sodeika, Al. Kačanauskas, J. Bieliūnas, L. Šulginas, A. Bručkus, J. Mažeika, J. Būtėnas (JAV lietuvis), Vl. Baltrušaitis, Stepas Sodeika, St. Liepas; bosai — P. Oleka, Vl. Puškorius, J. Katelė, Stasys Sodeika, St. Audėjus, Ant. Kučingis, Ip. Nauragis, J. Likanderis.

Kiekvieną pavasarį, kaip tradicija, Vst. Op. teatre būdavo rengiamos užsienio solistų (latvių, estų, vokiečių, prancūzų, italų, rusų ir kt.) gastrolės. 1936 buvo atvykęs F. Šaliapinas ir suvaidino Mussorgskio Borisą Godunovą, Borodino Kng. Igorį, Gounod Fausto Mefistofelį, Rossini Sevilijos kirpėjo Don Basilijų. Savo ruožtu Lietuvos Vst. Operos teatro solistai vykdavo gastrolių į užsienį. Tradiciniai pasikeitimai op. dainininkais buvo įsigalėję Pabaltijo kraštuose. Ypač dažni svečiai Rygoje būdavo tenorai K. Petrauskas ir Al. Kutkus. Estijoje ir Latvijoje yra dainavusios V. Grigaitienė, V. Jonuškaitė, A. Dambrauskaitė ir kt. Al. Kutkus dainavo Leoncavallo Pajacus ir Mascagni Cavalleria Rusticana Stockholmo Karališkame Op. teatre. V. Jonuškaitė turėjo gastroles Paryžiaus Opera Comique, Ant. Kučingis dainavo Kecalio vaidmenį (B. Smetanos Parduotojoje nuotakoje) Prahoj, Narodni Divadlo teatre, Ip. Nauragis pasirodė Puccini Vardo teatre Milane, J. Mažeika gastroliavo Vienoje, Vl. Grigaitienė nekartą dainavo Vokietijoje. 1936 į Buenos Aires mst. buvo išvykę gastroliuoti V. Jonuškaitė, K. Petrauskas, J. Mažeika, Ip. Nauragis ir rež. P. Oleka, žinomame Colon teatre pirmaeilius vaidmenis atlikę 3-se rusų operose, kurias dirigavo Em. Cooper. K. Petrauskas 1937 atliko Rimskij-Korsakovo op. Grad Kitež Kutermos vaidmenį Milano teatro alla Scala scenoje, susilaukęs puikių op. kritikos atsiliepimų.

Beveik visi didieji op. veikalai turi baleto intarpas. Tačiau nelengva buvo problema Traviatos baletinius intarpus pastatyti scenoje 1920 XII 31, kai savų baleto šokėjų beveik nebuvo. Darbo ėmėsi O. Dubeneckienė, parinkusi keletą op. choro merginų ir vargais negalais baletinius šokius paruošusi. Netrukus prie Vst. teatro buvo įsteigta baleto studija, kurios dėka jau 1925 XII 4 buvo pastatyta Delibo Coppelia. Tokiu būdu gimė liet. tautinis baleto teatras, kuris šalia atskirų baleto veikalų statymo atlikdavo ir visus didžiųjų op. baletinius intarpus.

Kaune tebuvo vieni teatro rūmai, kurių scenoje, be op. dirbo dar dramos ir baleto teatrai. Tokis susigrūdimas trukdė darbą vieniems ir kitiems. Valst. Op. teatras vidutiniškai per vieną sezoną paruošdavo 3 premjeras.

Op. solistų tarpe beveik visą laiką buvo jaučiama Kipro Petrausko (1886–1968) įtaka. Pats jisai, dar prieš I pas. karą (1910) pradėjęs dainuoti Petrapilio Marijos teatre, buvo pagarsėjęs kaip nepaprasto balso (lirico-spinto) tenoras ir retų vaidybinių gabumų aktorius. Jo dainavimas ir vaidyba buvo tie gyvi pavyzdžiai, kurie daugelį liet. solistų skatino temptis ir kilti į aukštą op. meno lygį. Op. teatro solistų trupė ilgainiui jau buvo tokia pajėgi, jog nebūdavo didelio vargo ir sunkiausiam op. veikalui scenoje pastatyti.

Vst. operos teatro sezonas būdavo gana ilgas: nuo IX 15 ligi VI 15, taigi tęsdavosi ištisus 9 mėn. Be eilinių vaidinimų ir anksčiau pastatytų veikalų kartojimo ar atnaujinimo, kiekvienai naujai premjerai paruošti būdavo skiriama apie 3 mėn. laiko.

Valst. Op. teatro darbus teigiamai vertino ne tik liet. muzikinė kritika, bet ir atsilankę kitų kraštų op. meno žinovai. Savo darbais per palyginti trumpą laiką liet. tautinis op. teatras įsirikiavo į pirmaeilių Europos teatrų gretą. Jo pastatymai muzikiniu ir teatriniu požiūriu būdavo puikūs, stilingi, vokališkai ir vaidybiškai gerai atliekami.

Valst. Op. teatras kasmet dviem savaitėms išvykdavo gastrolių į Klaipėdą. Gastrolės buvo rengiamos ir į kitus Lietuvos miestus: Tauragę, Telšius, Šiaulius, Biržus, Panevėžį, Ukmergę, Uteną ir kt., į kuriuos vykta su lengvesnio pobūdžio veikalais, kaip Rossini Sevilijos kirpėjas, Verdi Traviata ir pn. Kai 1939 buvo atgautas Vilnius, netrukus ir ten buvo surengti Vst. Op. teatro vaidinimai. Be gastrolių Vst. Op. teatras Kaune dar rengdavo papigintomis kainomis dieninius spektaklius gimnazijų mokiniams, universiteto studentams ir atskirų organizacijų nariams ar tų organizacijų suvažiavimams. Tokiu būdu op. menas nepriklausomoje Lietuvoje buvo aprėpęs gana plačias klausytojų mases, buvo mėgstamas ir gausiai lankomas, pvz. 1936–37 sezono metu Vst. teatre, greta dramos ir baleto spektaklių, buvo suvaidinti 29 op. veikalai 127 kartus. Klausytojų į teatrą atėjo 68.198, pajamų gauta 193.764,70 lt.

Aukuro d-ja (žr. LE I 441) buvo padėjusi pastangų įsteigti operos teatrui Klaipėdoje. 1934–35, pasikvietus iš Kauno talkon K. Petrauską ir dar porą solistų, vietinės muzikos mokyklos jėgomis buvo pa-

statyta ir 7 kartus suvaidinta Gounod op. Faustas. Pastatymo dirigentas buvo komp. J. Kačinskas, rež. St. Dautartas, chormeisteris Step. Sodeika, baletmeisterė J. Juškevičiūtė. Švietimo m-jai paskyrus lėšų, Faustas dar buvo vaidinamas 1935–36 sezono metu. Aplamai Klaipėda tenkinosi Vst. Op. teatro gastrolėmis, kurios ten buvo rengiamos kiekvieną sezoną, kol 1939 hitlerinė Vokietija Klaipėdos kraštą vėl prijungė prie Reicho.

II pas. karui įsisiūbavus ir nacinei Vokietijai okupavus Lietuvą, 1941 pabaigoje buvo įsteigtas op. teatras Vilniuje, kurin iš Kauno persikėlė solistai: J. Augaitytė, S. Adomaitienė, J. Jasaitytė-Gutauskienė, El. Mažrimaitė, F. Pupėnaitė, Vl. Baltrušaitis, K. Gutauskas, St. Liepas, rež. Ant. Zauka ir baletmeisteris V. Germanavičius. Op. steigimą Vilniuje palengvino tai, kad ten jau veikė Filharmonijos orkestras ir choras. Pirmoji Vilniuje pastatyta op. buvo Gounod Faustas. Paskui ją netrukus sekė Puccini Butterfly, Gounod Romeo ir Julija, Rossini Sevilijos kirpėjas, Verdi Traviata ir Rigoletto. Iš Kauno vykdavo dirigentai M. Bukša ir Vyt. Marijošius, tačiau nuolatinis Vilniaus Op. teatro dirigentas buvo J. Kačinskas, o chormeisteris — Br. Budriūnas. Kiek vėliau į Vilnių persikėlė vyr. kartos op. solistai J. Vencevičaitė ir Al. Kutkus. Teatro dir. buvo Vyt. Alantas. Teatras išsilaikė nuo 1941 iki 1944 vasaros, kai Lietuvą vėl okupavo Sov. Rusija.

6. Pirmosios originalinės lietuvių operos

Liet. originalinių op. (po M. Petrausko Birutės) Vst. op. teatre buvo pastatytos penkios. Pirmoji buvo Jurgio Karnavičiaus (1884–1941) Gražina, kurios libretą pagal Ad. Mickevičiaus poemą parašė Kazys Inčiūra. Teigiamieji tos operos bruožai: muzikos liaudiškumas (operoje panaudota daugiau negu 40 rinktinių liet. liaudies dainų melodijų, kaip Siuntė mane motinėlė, Motulė mane barė, Ant kalno gluosnys ir kt.), puiki instrumentacija ir meistriškas kompozitoriaus darbas. Gražina buvo pastatyta 1933 II 16, lankytojų labai pamėgta ir teatro repertuare išsilaikė iki bolševikų okupacijos.

Antra J. Karnavičiaus op. Radvila Perkūnas, Vst. operos teatre pastatyta 1937 II 15, savo žanru daugiau panaši į muzikinę dramą. Joje ypač išryškintas vaidybinis pradas ir puikiai apmesti veikiančių asmenų charakteriai. Libreto autorius B. Sruoga. Šis Karnavičiaus darbas akivaizdžiai liudijo jo pažangą op. kūryboj, bet scenoje tokio pasisekimo kaip Gražina neturėjo. Abi J. Karnavičiaus op. scenoje statė dirigentas M. Bukša, režisierius P. Oleka, chormeisteris Jul. Štarka, dailininkai Ad. Galdikas (Gražina) ir M. Dobužinskis (Radvila Perkūnas).

Jei abi J. Karnavičiaus op. savo turiniu atsirėmė į Lietuvos praeitį, tai Antano Račiūno (g. 1905) Trys talismanai nugrimzdo į liet. liaudies pasakų bei legendų pasaulį. Libreto autorius K. Inčiūra neaprėpė pasakos paprastumo ir pasinėrė į miglotumą bei mistiką, todėl Trys talismanai savo siužetu yra statiški, jų idėja eiliniam žiūrovui nelengvai išlukštenama. Tačiau toje op. apstu talentingai sukurtos muzikos, melodingų arijų, skambių chorų ir spalvingų scenų. Trijų talismanų pastatyman (op. premjera — 1936 III 19) ypač daug širdies įdėjo dirigentas M. Bukša ir režisierius T. Pavlovskis. L. Truikys Trijų talismanų dekoratyviniu apipavidalinimu pasireiškė, kaip savaimingas ir stiprus scenografas.

M. Petrausko – J. Dambrausko Eglė pastatyta 1939 XI 11, diriguojant pačiam op. atnaujintojui J. Dambrauskui, kuris ne tik restauravo Eglės muziką, parašė tirštą veikalo orkestraciją, bet pats vienas stengėsi perkurti ir op. libretą. 1940–41 sezono metu nauja teatro vadovybė (jau sovietinė) sudarė komisiją M. Petrausko Eglei perkurti. St. Santvaras parašė visai naują 7 paveikslų Eglės libretą. Į op. komponavimą kibo J. Karnavičius, iki savo mirties (1941) tespėjęs sukurti 5 paveikslus.

Stasio Šimkaus 4 veiksmų opera Pagirėnai buvo baigta komponuoti 1939. Pagirėnų libretą parašė St. Santvaras. Gyvendamas JAV, St. Šimkus buvo norėjęs kurti operą pagal Jono Jonilos (J. Žiliaus) Vestuves. 1924 B. Sruoga, atsirėmęs į tą kompozitoriaus mintį, liaudies dainų stiliumi parašė apie 10 chorinių dainų, iš kurių St. Santvaras panaudojo tik keletą, atitinkamai jas perkurdamas ir įjungdamas veiksmo eigon.

Sovietų iš Maskvos į Vst. teatrą atsiųsti valdininkai Volkovas, Stoliarovas ir Lopuchovas Pagirėnuose įžvelgė sau naudingą propagandinį elementą, nes veikale vaizduojami 1900 kaimo ir dvaro santykiai, atkuntančio liet. kaimiečio siekiai ir nuo savo tautos atitrūkusių bajorų dvasinė menkystė. Tačiau tokia op., kokia buvo libretisto ir St. Šimkaus sukurta, okupanto agentams nepatiko. Pagaliau Pagirėnai, perkrikštyti į Kaimą prie dvaro, buvo paskelbti dekadine liet. op., parodytina pačioje Maskvoje, bet tai nebeįvyko dėl iškilusio Sovietų–Vokiečių karo.

Pagirėnai Vst. op. teatre buvo pastatyti 1942 VI 23. Vokiečių okupacinė valdžia pastatymo netrukdė. Dirigavo M. Bukša, režisavo P. Oleka. Pati op. yra didelio masto muzikinis veikalas. Ji prasideda įdomia skerdžiaus balade, turi lyrinių melodingų arijų, veiksmingų, įdomių buitinių scenų, šokių ir žaidimų, kandžios satyros prieš dvarininkus, realistinių ir senovės vestuvinių (apeiginių) dainų. Ypač nepaprastas savo muzikine forma talkininkų choras Saulė motina pakilo. Nors visa Pagirėnų muzika dvelkia liet. liaudies dainų dvasia ir skambumu, bet iš tikro tai yra autentiška, savaiminga St. Šimkaus sukurta muzika.

7. Antrojoje Sovietų okupacijoje

Sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, op. teatras buvo atskirtas nuo dramos ir pavadintas Valstybiniu operos ir baleto teatru. 1948 jis buvo perkeltas iš Kauno Vilniun. 1954 po Maskvoje įvykusios liet. literatūros ir meno dekados jis gavo Akademinio operos ir baleto teatro vardą (beje, akademiniais vadinami keli rusų teatrai Maskvoje).

Raudonajai armijai 1944 vėl užimant Lietuvą, didžioji op. solistų dalis pasitraukė į Vakarus. Tad teatro svarbus uždavinys buvo prisiauginti naujų dainininkų. Be vieno kito vyr. kartos solisto (K. Petrausko, A. Sodeikos, A. Kučingio ir kt.), dainavusių dar kurį laiką, iškilo būrys jaunų solistų: V. Adamkevičius, M. Aleškevičiūtė, E. Čiudakova, V. Česas, V. Daunoras, J. Indra, I. Ylienė, I. Jasiūnaitė, E. Kaniava, A. Lietuvninkas, V. Noreika, Z. Paulauskas, E. Saulevičiūtė, R. Siparis, J. Stasiūnas, R. Tumalevičiūtė, J. Urvelis, H. Zabulėnas, I. Žukaitė ir kt. Kaip dirigentai iš pradžių dar dirbo M. Bukša ir J. Tallat-Kelpša, o šalia ir vėliau iškilo jauniesnieji J. Aleksa, I. Altermanas, R. Geniušas, A. Kalinauskas, V. Viržonis, A. Žiūraitis ir kt.

Pagrindinis teatro rūpestis taip pat buvo repertuaro atkūrimas: buvo atnaujinami senieji pastatymai ir rengiami nauji. Pirmoji premjera, V. Muradelio Didžioji draugystė, pastatyta 1947. Šalia įvairių (ypač rusų komp. op.) ilgainiui buvo pastatyta ir eilė liet. originalinių operų: 1953 Antano Račiūno Marytė (A. Venclovos ir kitų libretas apie komunistų partizanę M. Melnikaitę), 1956 Vytauto Klovos Pilėnai (J. Mackonio libretas apie žinomąjį liet. kovų su kryžiuočiais epizodą), 1958 V. Klovos Vaiva (J. Gustaičio libretas pagal V. Krėvės apsakymą Perkūnas, Vaiva ir Straublys), 1959 Balio Dvariono Dalia (J. Mackonio libretas pagal B. Sruogos Apyaušrio dalią), 1960 V. Klovos Duktė (J. Gustaičio libretas apie komunistų partizanus Lietuvoje II pas. karo metu), 1965 A. Račiūno Saulės miestas (J. Mackonio libretas apie XVIII a. Lietuvos ateistą Kaz. Liščinskį), 1966 V. Klovos Du kalavijai (arba Žalgiris; J. Mackonio libretas), 1967 Vytauto Paltanavičiaus Kryžkelėje (G. Astrausko ir K. Šilgalio libretas), 1967 Vytauto Laurušo Paklydę paukščiai (Eug. Matuzevičiaus ir A. Kalinausko libretas), 1967 Vitolio Baumilo Rožės žydi raudonai (J. Lapašinsko libretas pagal A. Bieliausko romaną).

1957 Spalio revoliucijos keturiasdešimtmečiui buvo rengiamasi pastatyti Juliaus Juzeliūno Sukilėlius (A. Liobytės libretas pagal V. Mykolaičio-Putino romaną), bet spektaklis neįvyko, komunistų cenzoriams prisikabinus prie libreto*).

Kauno muzikiniame dramos teatre buvo pastatytos šios liet. operos: 1958 V. Baumilo Paskenduolė (I. Mikšytės libretas pagal Vienuolio apsakymą) ir 1959 Benjamino Gorbulskio Frank Kruk (V. Grivicko ir P. Rasčiaus libretas pagal P. Cvirkos romaną); be to, operetės: 1955 Antano Belazaro Auksinės marios ir trys B. Gorbulskio operetės — 1960 Meilė ir skarda, 1965 Laikas pamilti, 1967 Trys vakarai.

Klaipėdos operos teatre 1960 buvo pastatyta Abelio Klenickio op. Prie Nemuno (B. Dauguviečio, St. Ylos ir J. Mackonio libretas apie komunistų partizanus Lietuvoje).

8. Lietuvių opera užsienyje

Op. teatro mene jau iš seniau gana stipriai reiškėsi ir lietuviai išeiviai JAV. I pas. karo metu čia viešėjęs St. Šimkus, koncertinėje formoje pastatė ištraukas iš savo pirmo op. badymo Čigonų, M. Petrauskas Amerikoje rašė ir statė operetes. Žymiausias op. teatro įvykis buvo M. Petrausko Eglės pastatymas 1924 V 20 Bostone. JAV lietuvaitės Polina Stoska (Apolonija Stoškutė) ir Anna Kaskas (Ona Katkauskaitė) ir Algirdas Brazis buvo patekę į garsų JAV Metropolitan op. teatrą Naujorke. Dramatinis sopranas P. Stoska buvo ypač pajėgi

*) Pergalės (7 1957) kultūros kronikoje buvo išsp. žinutė apie Juzeliūno op., kad ,,Valstybiniame operos ir baleto teatre įvyko naujos operos apklausa ir aptarimas. Opera įvertinta teigiamai. Ji įtraukta į teatro repertuarą ir numatoma pastatyti Spalio 40-osioms metinėms''. 1958 Alg. Kalinauskas savo straipsnyje užsimindamas apie operų libretus, rašė, kad ,,visiškas draugiškų patarimų ir pastabų nebojimas irgi gali duoti liūdnus rezultatus (atsiminkime J. Juzeliūno operą ,Sukilėliai')'' (Pergalė 6 1958 162). Tiksliau dalyką paaiškino J. Gaudrimas: ,,. . . kompozitorius buvo nepakankamai reiklus libreto atžvilgiu. Libreto autoriai Lietuvos valstiečių judėjimą pavaizdavo iš neteisingų pozicijų, prieštaraujančių istorinei tikrovei ir propaguojančių šovinistines ir klerikalines tendencijas'' (Lietuvių tarybinė muzika 1960 psl. 160–161).

Wagnerio operų dainininkė, prieš II pas. karą kurį laiką dainavusi Berlyno vst. op. teatre, o mezzo-sopranas A. Kaskas daugiau pasireiškė Verdi operose. Greta jų Amerikos muzikiniame gyvenime plačiau pasireiškė P. Petraitis, R. Juška, V. Petrauskaitė - Suppa ir kt. Iš jaunesnių JAV liet. dainininkų daugiau pagarsėjo Z. Griškaitė, kurį laiką dainavusi Müncheno operoje Vokietijoje. Daug veiklumo parodė Čikagoje Pirmyn choras, vadovaujamas K. Steponavičiaus ir pastatęs 1936 II 9 P. Mascagni op. Cavalleria Rusticana, 1937 Donizetti op. Meilės eleksyrą, 1939 Bolfės op. Bohemijos mergaitę ir Bizet Carmen, 1941 XI 30 Flotowo Martą, 1956 IV 22 vėl Mascagni Cavalleria Rusticana.

Vst. op. teatro solistai, 1944 pasitraukę nuo bolševikų okupacijos Vokietijon, 1947 II 23 ir 27 Detmoldo Casino teatre pastatė G. Rossini Sevilijos kirpėją. Pastatymo muzikine dalimi rūpinosi dirigentas Al. Kučiūnas, vaidybine Al. Kutkus, stilingas dekoracijas ir kostiumus sukūrė V. Andriušis, op. statymo finansavimu ir administracija rūpinosi J. Kapočius. Abu premjeriniai spektakliai buvo palydimi simfoninio orkestro. Pagrindinius vaidmenis atliko E. Kardelienė, J. Vencevičaitė, Vl. Baltrušaitis, Al. Kutkus, Ip. Nauragis, Vl. Puškorius ir V. Bražėnas. Su spektakliu buvo aplankyta keliolika didžiųjų liet. tremtinių stovyklų Vokietijoje. Kur orkestro nebuvo galima gauti, spektaklį fortepijonu palydėjo S. Paleček-Levickienė.

Daugumui liet. tremtinių iš Vokietijos D.P. stovyklų persikėlus į JAV, ilgainiui susiorganizavo Čikagos liet. op. teatras. Vladas Baltrušaitis, ėmęs vadovauti Čikagos liet. vyrų chorui ir jį išprusinęs, ėmėsi iniciatyvos pastatyti G. Verdi Rigolettą. Op. dirigentu buvo pakviestas Al. Kučiūnas, sceniniu pastatymu rūpinosi pats Vl. Baltrušaitis, režisūra K. Oželis, choru Alf. Gečas, baletiniais intarpais S. Velbasis, dekoracijomis V. Virkau. Rigoletto buvo pastatytas 1957 III 30 ir 31, o V 17 spektaklis buvo pakartotas Toronte. Pagrindinį Rigoletto vaidmenį vaidino Vl. Baltrušaitis ir Al. Brazis, o Džildos vaidmenyje pasirodė J Krištolaitytė.

Pirmajam op. spektakliui gerai pasisekus, po to Čikagoje kasmet rengti liet. op. pastatymai, diriguojami Aleksandro Kučiūno. Juose be vieno kito buv. Lietuvos op. solisto dainavo jau Vokietijos liet. tremtinių stovyklose ar Amerikoje iškilę solistai S. Baras, P. Bičkienė, A. Brazis, S. Citvaras, A. Giedraitienė, M. Kripkauskienė, N. Linkevičiūtė, J. Liustikaitė, R. Mastienė, D. Mongirdaitė, S. Stankaitytė, S. Stempužienė, L. Šukytė (nuo 1966 dainuojanti Naujorko Metropolitan operoje), J. Vaznelis, A. Vokietaitis ir kt. Liet. op. valdybos pirm. dešimtį metų nuo įsisteigimo buvo Vyt. Radžius, o nuo 1967 vasaros V. Juška. Antrajam Čikagos liet. op. spektakliui buvo pasirinkta G. Bizet Carmen, pastatyta 1958; 1959 G. Verdi Trubadūras; 1961 dėl Čikagoje vykusios liet. dainų šventės op. spektaklio neparengta; 1962 G. Verdi Aida, 1963 P. Mascagni Cavalleria Rusticana ir R. Leoncavallo Pajacai, 1964 G. Puccini Tosca, 1965 operinio pobūdžio G. Verdi Requiem (o drauge ir B. Markaičio kantata Vilniaus varpai), 1966 G. Verdi Traviata, 1967 J. Karnavičiaus Gražina, 1968 L. van Beethoveno Fidelio. Be to, Čikagoje dar pastatytos dvi Dariaus Lapinsko (g. 1934) vienaveiksmės operos Lokys 1966 (Pasaulio liet. jaunimo kongreso metu) ir Maras (tekstai K. Bradūno) 1967 (Liet. kultūros kongreso metu). Rengiamasi pastatyti ir dvi originalines liet. op.: Kazimiero V. Banaičio Jūratę ir Kastytį (baigtą 1956; Br. Buivydaitės žodžiai) ir Juliaus Gaidelio Daną (baigtą 1967; St. Santvaro žodžiai).

J. Gaudrimas, Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos 1958–67; (") Lietuvių tarybinė muzika 1960; *S. Yla,* Lietuvių nacionalinė opera 1960; *A. Kutkus,* Dainininko dalia 1959; *V. Mažeika,* Opera 1967.

E. MUZIKA

ISTORINĖ LIETUVIŲ MUZIKOS APŽVALGA

VLADAS JAKUBĖNAS

Lietuvos muzikos istorija apima du skirtingus laikotarpius: ligi liet. tautinio atgimimo XI Xa. pabaigoje ir po jo. Pirmajame yra daug nelietuviško elemento, tad jis mažiau tedomino liet. muzikos istorikus. Kad senojoje Lietuvoje muzika buvo mėgstama, rodo įvairūs istorijos faktai, pvz. į Lenkiją nutekėjusios Gedimino dukters Aldonos lenkus stebinęs dainų ir šokių pamėgimas, vargonai — kryžiuočių magistro dovana L.L.K. Vytauto žmonai, šimto muzikantų orkestras Kazimiero Jogailaičio dvare ir kt. Jau nuo XV a. Lietuvoje minimi vargonininkai, bažnyčių ‚giedoriai', ‚patriūbočiai' ir t.t. Senuose dvarų inventoriuose minimi ir muzikos instrumentai. Nuo M. Mažvydo laikų Lietuvoje spausdinami ne tik giesmių tekstai, bet ir gaidos. 1667 (ar 1669) Zigmanto Liauksmino vadovėlis Ars et praxis musicae susilaukė keliolikos leidimų. Vienas iš seniausių liet. muzikos paminklų yra tabulatūros, apie 1620 parašytos Kazimiero Stanislovo Rudaminos Dusiackio, kompozitoriaus ir liutnės virtuozo. 1636 Vilniuje buvo pastatyta pirmoji opera Elenos pagrobimas (itališkai).

XIX a. įvairių Lietuvos didikų dvaruose (Rietave, Plungėje, Rokiškyje ir kt.) buvo išlaikomos muzikos mokyklos, kuriose yra mokęsi ir pirmieji liet. tautinės muzikos kūrėjai (M. K. Čiurlionis ir kt.).

1. Prieš I pas. karą

Lietuvių muzikinės kultūros užuomazga glaudžiai susijusi su liet. tautos politinėmis sąlygomis. Iki 1905 rusų revoliucijos ir po sekusio nedidelio caro valdžios varžtų atleidimo, galimumai reikštis muzikos gyvenimui Lietuvoje buvo suvaržyti. Progos pasiekti sistemingo muzikos mokslo iš kaimo kilusiems susipratusiems lietuviams buvo labai ribotos. Kuone vienintelis kelias į muzikinę veiklą buvo vargonininko profesija, todėl per visą XIX ir net XX a. pradžioje liet. muzikai kūrėjai beveik be išimties buvo vargonininkai ar išaugę iš vargonininkų šeimų.

Jungtinėje lietuvių-lenkų valstybėje būta gan įvairaus muzikos gyvenimo, tiek didikų dvaruose, tiek ir senų miestų bažnyčiose ar vienuolynuose. Muzikos kūryboje kukliu mastu atsispindėjo tuolaikinės V. Europos muzikos kryptys. Lietuvių tautinio atgimimo priešaušryje buvo muzikų, kurie nebuvo susipratę lietuviai, bet veikė Lietuvoje, o kartais paliko kūrinių lietuviškomis temomis. Rietavo didikai kunigaikščiai Oginskiai pasižymėjo muzikos mėgimu; jų vienas, pagarsėjęs mecenatas Mykolas Oginskis, laikė savo dvare orkestrą, kuriame pradinį muzikos išsilavinimą gavo daugelis liet. muzikų. M. Oginskis buvo ir populiarių polonezų autorius. Lenkų komp. Stanislovas Moniuszko (1819–1872), gimęs istorinėje Lietuvoje (Minsko gub.) ir ilgai gyvenęs Vilniuje, parašė kantatą ‚Mildą' ir keturias ‚Aušros Vartų litanijas'. Jau vėlesniais laikais Lietuvoje gimusio muzikologo sūnus lenkų kompozitorius M. Karłowiczius (1876–1909) parašė ‚Lietuvišką rapsodiją' (1906) simf. orkestrui, panaudojęs joje lietuvių dainų motyvų. Fr. Chopino keliolikos solo dainų tarpe populiarumą laimėjo ‚Lietuviška daina', paremta lietuviška liaudies melodija. Visi tie faktai (jų galima nurodyti ir daugiau) betgi negali būti laikomi tikrosios lietuviškos muzikos pradžia.

Pirmasis lietuvis muzikas profesionalas bene bus Juozas K a l v a i t i s (1842–1900), baigęs Varšuvos muzikos institutą, kaip vargonininkas ir pianistas. Jis buvo orkestro mokyklos direktorius pas kng. Oginskį Rietave, vėliau Kauno katedros vargonininkas. Jis—Č. Sasnausko ir T. Brazio mokytojas. J. Kalvaičio svarbiausias kūrinys yra 1886 Tilžėje atspausdintos mišios lietuvišku tekstu keturiems balsams su vargonais. Nors ir primityvios kompoziciniu atžvilgiu, buvo gan populiarios iki J. Naujalio iškilimo.

Mykolo R a c e v i č i a u s - R a č o (1829–1895), baigusio Varšuvos instituto vargonų klasę, ‚Lietuviškos mišios' dėl netinkamo muzikinio stiliaus nerado bažnytinės vyresnybės pritarimo. Jis parašė fortepijono akompanimentą kun. A. Vienažindžiui priskiriamoms lenkiško pobūdžio melodijoms ‚Sudiev, kvietkeli, tu brangiausias', ‚Jau žvaigždė vilties žibėt nustojo' ir kt.

Daug dainų chorui, tiek originalių, tiek ir liaudies, buvo parašęs Juozas D r i j a - V i s o c k i s (1848–1916). 1900–15 jis aktyviai veikė, kaip Rygos Lietuvių šelpimo draugijos choro dirigentas. Jo kūryba daugumoje yra dingusi.

Lietuviškos instrumentinės muzikos pionierium laikytinas Vincas Kudirka (1858–1899), gabus muzikos mėgėjas, grojęs smuiku, violončele ir skambinęs fortepijonu. Jis parašė lengvo saloninio stiliaus kūrinėlių fortepijonui. Iš jų populiariausi yra valsas ‚Nemuno vilnys', kuriame naudoti lietuviški motyvai, polka ‚Dėdienė' ir kt. V. Kudirka taip pat yra Lietuvos himno melodijos ir žodžių autorius. Be to, jis išleido ‚Kankles' (1895–98), liaudies dainas vyrų chorui, harmonizuotas Kudirkos draugų lenkų, Varšuvos Muzikos instituto studentų.

1893–94 Petrapilyje buvo atspausdintos konservatorijos studento Petro Pranaičio (1868–1942) polka ‚Lietuvaitė' ir ‚Lietuviška mazurka' fortepijonui.

Čia suminėti kūriniai daugiau turi tik istorinės reikšmės, betgi ano laiko sąlygose sudarė gana žymų kultūrinį įvykį.

Vienas profesinio išsilavinimo muzikų pirmtakų buvo Leonas Ereminas (1863–1927), muzikos mokęsis privačiai Rygoje ir JAV, kur atvyko 1891. Jo 1902 leidinys ‚Dainos, sutaisytos ant keturių balsų' (viso 67 dainos) buvo anuo laiku reikšmingas, bet jo vėlesni leidiniai pasisekimo nebeturėjo.

Pirmutinis lietuvis muzikas, ne tik įgijęs profesinį išsilavinimą, bet ir turėjęs didelės reikšmės lietuvių kūryboje ir muzikinėje veikloje buvo Juozas Naujalis (1869–1934). 1889 baigęs Varšuvos Muzikos instituto vargonų klasę, toliau privačiai mokėsi kompozicijos teorijos pas prof. Z. Noskowskį. 1890 grįžęs Lietuvon, vargonininkavo Vabalninke, vėliau Rietave pas kng. Oginskį. Netrukus pakviestas vargonininku ir chorvedžiu Kauno katedron; šioje vietoje, su trumpa pertrauka I pas. karo metu, išbuvo iki mirties. 1894 pusmetį Regensburge (Vokietijoje) pagilinęs bažnytines muz. žinias, jis aukštai iškėlė katedros chorą. Jau 1898 J. Naujalis organizavo Kaune slaptą lietuvių chorą, iš kurio vėliau išaugo Dainos draugija, po 1905 pasireiškusi plačia koncertine veikla. Svarbų vaidmenį atliko J. Naujalio vargonininkų kursai, įkurti 1892, kuriems betgi tik 1913 pavyko gauti iš rusų valdžios mokyklos teises. Tuose kursuose pradinį išlavinimą gavo daugelis liet. muzikų: St. Šimkus, J. Štarka, A. Vanagaitis ir kt. 1909–10 J. Naujalis leido Vargonininką, pirmąjį Lietuvoje muzikos žurnalą, kuriam finansiškai neišsilaikius, tenkinosi muzikinio turinio kalendoriais. 1919 J. Naujalio mokykla pradėjo veikti bendro muzikinio lavinimo pagrindais ir vėliau virto Valstybine konservatorija.

J. Naujalio muzikos kūryba yra gausi, daugiausia vokalinė, nors yra ir vykusių instrumentinių kūrinių. Techniško darbo atžvilgiu jie nekomplikuoti, bet išbaigti, profesinio lygio. Harmonija švelni, klasiškai romantiška; melodijose jaučiama lenkų įtaka. Daugelis J. Naujalio choro dainų tiek išpopuliarėjo, kad virto lyg liaudies dainomis, pvz. ‚Jaunimo giesmė', ‚Lietuva brangi', ‚Miškas ūžia', ‚Eina garsas nuo rubežiaus', ‚Kur banguoja Nemunėlis', ‚Už Raseinių ant Dubysos' ir kt. Jis harmonizavo ir daug dažnai dainuojamų liaudies dainų chorui. Iš jo negausių solo dainų žinomiausios: ‚Barkarolė', ‚Sonetas' ir ‚Ruduo'. Žinomi ir vokaliniai duetai: ‚Meilė tėvynės nemari' ir ‚Nesek sau rožės prie kasų'.

Reikšminga yra J. Naujalio bažnytinė kūryba. Kai kurie jo griežto bažnytinio stiliaus veikalai įėjo į bendrus katalikų bažnytinės muzikos rinkinius; jo vienos mišios laimėjo Varšuvoje S. Moniuszkos vardo konkurso pirmą premiją. Didelis J. Naujalio įnašas ir lietuviškos giesmės srityje. Plačiai išpopuliarėjo jo ‚Marija' (šalia Č. Sasnausko vėliau atsiradusios melodijos). J. Naujalio išleistas Didysis giesmynas bei vėliau papildytas Mažasis giesmynas tebėra svarbiausias lietuviškos bažnytinės muzikos pagrindas.

Instrumentinės muzikos srityje turime jo fortepijono miniatūrų, styginiam kvartetui ‚Svajonę'; simfoniniam orkestrui — reikšmingą, sklandžiai formaliai išvestą, pavartojant lietuvių liaudies dainų elementus, simf. poemą ‚Ruduo', kurią orkestravo autoriaus pavestas E. Gailevičius.

Česlovas Sasnauskas (1867-1916) savo kūrinių dvasia ir kultūrinėmis tradicijomis giminingas J. Naujaliui. Baigė Petrapilio konservatorijos dainavimo klasę, tačiau pasimokęs privačiai, jis sklandžiai valdė ir kompozicijos techniką. Jo kūryboje taip pat jaučiama lenkiškų motyvų įtaka, tačiau lietuviškos dvasios supratimas kiek aukštesnis už Naujalio. Dar nebaigęs konservatorijos, tapo Šv. Kotrynos parapijos Petrapilyje vargonininku ir chorvedžiu; ten išbuvo iki mirties. Keletą kartų išvykęs studijų į V. Europą, Č. Sasnauskas ištobulino savo parapijos chorą, išgarsindamas jį po visą Rusiją. Šalia to, jis aktyviai veikė gausioje Petrapilio lietuvių kolonijoje, vesdamas lietuvių chorą, dalyvaudamas koncertuose kaip dainininkas solistas (malonaus tembro tenoras) ir pianistas akompanuotojas.

1909 Č. Sasnauskas išleido 12 savo kūrybos sąsiuvinių (Lietuviška muzika). Jo choro dainos, kaip ir Naujalio, greit pasklido po visą Lietuvą, pasidarydamos lyg liaudies dainomis. Jo ‚Jau slavai sukilo'

(Maironio žodžiai) buvo netgi ne vieno siūlomas tautos himnu. Ypač išpopuliarėjo: ‚Kur bėga Šešupė', ‚Užmigo žemė', ‚Karvelėlis' solo balsui ir chorui. Č. Sasnauskas gan įdomiai bandė pritaikyti polifoniją, išplėsdamas liaudies dainų harmonizacijas, pvz. ‚Siuntė mane motinėlė', ‚Lėk, sakalėli', taip pat ir duetas ‚Tu mano motinėlė'. Stambiausias Č. Sasnausko vokalinis kūrinys yra kantata ‚Broliai' (M. Gustaičio žodžiai) tenorui solo, mišriam ir vyrų chorui bei simf. orkestrui. Nepaisant pasikartojimų ir Č. Sasnausko mėgstamo per dažno padidinto trigarsio vartojimo, šis kūrinys, kiek sutrumpinto pavidalo, yra efektingas, melodiškai ir kai kur polifoniškai įdomus. Stambiausias bažnytinis Č. Sasnausko kūrinys yra ‚Requiem' mišriam chorui su vargonais. Jis išlaikytas bažnytinėje dvasioje, nors ne visur polifoninio stiliaus, su kai kur jaučiamomis stačiatikių bažnytinio giedojimo įtakomis. ‚Requiem' buvo dažnai atliekamas Petrapilyje; buvo atliktas su simf. orkestru ir Prahoje. Kai kurie Č. Sasnausko bažnytiniai kūriniai pakliuvo į V. Europos tos rūšies rinkinius. Keletas užsilikusių preliudijų ir fugų vargonams rodo Č. Sasnauską gerai valdžius ir instrumentinę polifoninę techniką.

Įdomu, kad šių žymių kompozitorių susipažinimas su senoviškomis tonacijomis bažnytinėj muzikoj nepadarė įtakos jiems, lietuvių liaudies dainas harmonizuojant: tiek Naujalis, tiek Sasnauskas įterpdavo mūsų liaudies melodijas į klasinius mažoro-minoro rėmus, tuo atimdami daugeliui dainų jų egzotišką charakterį. Tuo atžvilgiu nesudaro išimties ir Č. Sasnausko polifoniški liaudies melodijų išplėtimai.

Mikas Petrauskas (1873–1937) istorinio laikotarpio ir muzikinės veiklos pobūdžiu yra artimas Naujaliui ir Sasnauskui. Jaunystėje vargonininkavęs, 1906 baigė Petrapilio konservatorijos dainavimo skyrių; kompoziciją stud. pas A. Liadovą ir N. Rimskij-Korsakovą. Įsitraukęs į 1905 revoliucinį sąjūdį, turėjo bėgti užsienin. Ilgai gyveno JAV. M. Petrauskas buvo nepaprastai veiklus, kaip mokytojas, solistas, chorvedys ir kompozitorius. Čikagoje jis turėjo savo ‚Lietuvišką konservatoriją' su skyriais Brukline, Newarke ir Elizabete; 1914 ji buvo nukelta į Bostoną, kur gyvavo iki 1920. Čikagoje M. Petrauskas įsteigė Birutės, vėliau Bostone Gabijos chorus, statė operetes ir ruošė koncertus. M. Petrauskas parašė apie 20 labai primityvios muzikos operečių, kurios rado pritarimo daugiausia Amerikos lietuviuose; jų žinomiausia — ‚Consilium Facultatis'. Dainų, liaudies ir originalinių, M. Petrauskas yra sukomponavęs apie 150.

Reikšmingiausi M. Petrausko veikalai yra: melodrama ‚Birutė' ir opera ‚Eglė, žalčių karalienė' (baigta 1924 ir pastatyta Bostone), kuriose šalia vertingų momentų yra menkaverčių. ‚Birutė', pastatyta 1920 Kauno Valstybės operoje, neturėjo pasisekimo (kaip ir kiek vėlesnis trumpai gyvavusios ‚Liaudies operos' pastatymas). ‚Eglė', J. Dambrausko perkomponuota, panaudojant M. Petrausko muzikinę medžiagą, buvo su pasisekimu pastatyta Kaune 1937. Naujas ‚Eglės' perkomponavimas, vykdytas J. Karnavičiaus, dėl jo mirties 1941 nebuvo baigtas,

M. Petrausko gausiame muzikiniame palikime šalia skubotai parašytos, diletantiško pobūdžio medžiagos yra ir gerai techniškai išbaigtų ir originalios minties kūrinių arba jų dalių. Daugelis M. Petrausko melodijų, ypač operetėse, yra banalios ir nelietuviškos; bet, antra vertus, daug kur jis parodo aiškų lietuvių liaudies melodijų originalumo ir egzotiškumo supratimą.

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1875–1911) chronologiškai priklauso minėtajai kompozitorių grupei, tačiau savo asmenybės ir talento ryškumu prasikiša pro istorinio laikotarpio rėmus. Jo asmenybės paradoksas: gilaus profesinio išsilavinimo muzikas kompozitorius, jis daugiausia išgarsėjo, kaip mistiškos krypties dailininkas, šiai sričiai mažiau pasiruošęs. Vargonininko sūnus, kurį laiką mokęsis kng. Oginskio orkestro mokykloje Plungėje, 1899 baigė Varšuvos konservatoriją, kur lankė Z. Noskowskio kompozicijos klasę. 1901–02 mokėsi Leipcigo konservatorijoje pas Jadassohną ir Reineckę. Vos baigęs muzikos mokslą, M. K. Čiurlionis nukrypo į tapybą.

M. K. Čiurlionio muzikinė kūryba turi stambaus talento antspaudą, tačiau daugeliui kūrinių trūksta detalinio užbaigtumo. Nuotaika — melancholiškai audringa; yra palinkimas į polifoniją, dažnai vartojamas ‚Basso ostinato'. Ankstyvesnis Varšuvos studijų laikotarpis kiek giminingas Chopinui ir ankstyvesniam Skriabinui; gausioje fortepijono kūryboje čia pasitaiko ir giedresnių nuotaikų. Leipcigo studijų pasekoje palaipsniui atsiranda komplikuota naujoviška polifonija ir radikalesnė harmonija, artimesnė bene M. Regerio stiliui. Autoriui vis daugiau energijos skiriant tapybai, vis daugiau muzikos kūrinių liko nebaigtų.

M. K. Čiurlionio kūryba daugiausia instrumentinė. Fortepijonui turime daug miniatūrų-preliudijų bei kitokių smulkių formų, taip pat polifoniškų invencijų, fugų, kanonų; iš stambių formų — dvi sonatos. Styginiams: kvartetas, fugos styg. trio ir kvartetui, tema su 12 variacijų kvartetui.

Chorui: ‚Sanctus', ‚Neliūskime' ir daug liaudies dainų (jų harmonizacijos kiek perdaug chromatinės). Chorui su orkestru: kantata ‚De profundis'. Simf. orkestrui: ‚Miškas', laimėjęs pirmą vietą konkurse Varšuvoje, ir ‚Jūra' — plataus užsimojimo veikalas dideliam orkestrui, R. Strausso ir G. Mahlerio stilių įtakoje. ‚Jūra' tik 1936 pirmą kartą atlikta Kaune; o po II pas. karo E. Balsio perorkestruota.

Muzikos kūryboje M. K. Čiurlionis neparodė išimtinio originalumo, kaip tapyboje, tačiau individualių bruožų gausu jau pačiuose pirmuose kūriniuose. Savičiausias yra jo vėlesnis laikotarpis.

Dalis M. K. Čiurlionio kūrinių, St. Šimkaus redaguotų, buvo išleista 1925. Vėliau, 1957 ir 1959, buvo išleisti 3 tomai Čiurlionio fortepijono ir choro muzikos.

Aleksandras K a č a n a u s k a s (1882–1959), Naujalio vargonininkų kursų mokinys, 1903–16 lietuvių parapijos Rygoje vargonininkas ir 1916–20 Č. Sasnausko įpėdinis Petrapilio Šv. Kotrynos parapijoje. Grįžęs Lietuvon, buvo vienas pirmųjų lietuviškos operos iniciatorių ir solistų. Suorganizavo aukšto lygio gan ilgai gyvavusį chorą. Buvo konservatorijos profesorius, kunigų seminarijos bažnytinio choralo dėstytojas, įvairių muzikos draugijų steigėjas ir pirmininkas. A. Kačanausko kūryba daugiausia vokalinė; jo solo dainos pasižymi sklandžiu melodingumu; jos artimesnės romantiškam rusų ar lenkų stiliui. Daugelis dainų labai išpopuliarėjo, pvz. ‚Mano rožė', ‚Vai gražu', ‚Kad aš našlaitėlė', ‚Tų mergelių dainavimas' ir kt. Harmonizavo nemaža liaudies dainų chorui. Jo harmonija švelni, su gan gausiais chromatiniais septakordais; kūriniai gan išbaigti, tačiau be originalumo.

Stasys Š i m k u s (1887–1943) dėl savo dinaminės asmenybės vienodai reikšmingas tiek kaip kompozitorius, tiek kaip chorvedys ir tautinės sąmonės žadintojas. 1908 baigė Varšuvos konservatorijos vargonų klasę, vėliau Petrapilio konservatorijoje studijavo kompoziciją pas A. Liadovą, J. Vitolį ir kt. 1915–20 viešėjo JAV. Savo ankstyvesniame periode St. Šimkus giminingas jau minėtiems kompozitoriams, tačiau jis anksti rodė tendencijos išsivaduoti iš lenkiškų melodiškų įtakų ir ieškojo savito stiliaus ne tik liaudies dainų harmonizacijoje, bet ir laisvoje kūryboje. Jo liaudies dainų subalsavimai pasižymi ypač sklandžiu balsų vedimu; chorinės dainos dar prieš I pas. karą plačiai pasklido po Lietuvą. ‚Lietuviais esame mes gimę' pasidarė lyg vienu iš tautos himnų. Iš trumpesnių liaudies dainų minėtinos ‚Vai žydėk, žydėk', ‚Ant tėvelio dvaro', ‚Važiavau dieną', ‚Kad aš jojau' ir daug kt. Taip pat populiari išplėsta liaudies daina ‚Oželis'. Nemažiau išpopuliarėjo St. Šimkaus solo dainos. Kuone liaudies daina tapusi ankstyvoji ‚Kur bakužė samanota' dar rodo lenkų įtakos. Toliau St. Šimkus pasiekia vis savitesnio ir lietuviškesnio stiliaus. Jo žinomesnės solo dainos: ‚Oi kas', ‚Lopšinė', ‚Oi greičiau, greičiau' ir duetas ‚Plaukia sau laivelis'. Duetas ‚Aš įsivilksiu čigono rūbą' sudarė dalį JAV parašytos muzikos prie operetės ‚Čigonai', kuriai priklauso ir dėkingas choro veikalas ‚Atsisveikinimas su giria'. To laikotarpio St. Šimkaus kūryba yra beveik išimtinai vokalinė. Instrumentinės muzikos teturime dvi nebaigtos fortepijono sonatos dalis: Andante ir Scherzo.

Prie St. Šimkaus kūrinių išpopuliarinimo daug prisidėjo jo veikla, kaip keliaujančio chorvedžio, mokėjusio per keletą savaičių iš provincijos užkampio mėgėjų sulipdyti sklandų chorą vienam ar porai koncertų. Tie koncertai kėlė tautinę sąmonę, imponuodami net ir sulenkėjusiai tuolaikinės Lietuvos aukštuomenei. Reikšmingas St. Šimkaus kūrybinis laikotarpis kiek naujesniame stiliuje, o taip pat ir nauji muzikinės veiklos uždaviniai jo laukė nepriklausomybės laikais.

Juozas T a l l a t - K e l p š a (1888–1949) pradinį mokslą įsigijo kng. M. Oginskio orkestro mokykloje Plungėje ir grafo Przezdzieckio vargonininkų mokykloje Rokiškyje, o 1916 baigė Petrapilio konservatorijos kompozicijos klasę. Jo kūryba rodo tvirtą profesinį lygį, sekdama to laiko Petrapilio rusiškos mokyklos techniką, betgi visuose jo kūriniuose jaučiamas ir sėkmingas lietuviško prado ieškojimas. Dar konservatorijoje tebebūdamas jis išgarsėjo savo dainomis: ‚Ne margi sakalėliai', išplėstomis liaudies dainomis ‚Liepė tėvelis', ‚Žaliojoj lankelėj', duetu ‚Oi berneli vientury' ir kt. Instrumentinėje srityje davė pianistiškai dėkingų, bet skystesnio turinio fortepijono miniatūrų ‚Pasaka', ‚Scherzo' ir kt. Panašiai apibūdintini ir jo simfoniniai kūriniai: uvertiūra lietuviškomis temomis ir maršas ‚Nepasiduosim'.

Teodoras B r a z y s (1870–1930), bažnytinės muzikos specialistas, teoretikas ir liaudies dainų rinkėjas bei harmonizatorius. Jaunystėje buvo vargonininkas, J. Kalvaičio mokinys Kaune, o 1900 baigė Vilniaus kunigų seminariją. 1907 baigęs Regensburgo bažnytinės muzikos mokyklą, buvo paskirtas Vilniaus kun. seminarijos muzikos prof. ir orkestro dirigentu. Nuo 1923 Kauno kun. seminarijos prof., 1924 — VDU docentas. Jo veikla, kaip muzikos teorijos bei istorijos vadovėlių autoriaus ir

kompozitoriaus priklauso nepriklausomybės laikotarpiui.

Juozas Neimantas (1883–1959). 1903–07 M. Petrausko bendradarbis Brukline. Grįžęs Lietuvon buvo vargonininkas ir chorvedys. Išleido keletą liaudies dainų rinkinių chorams; ypač išgarsėjo jo harmonizuota liaudies daina ‚Pasisėjau žalią rūtą'.

2. Amerikos lietuvių muzikinė veikla

Atskirai paminėtina Amerikos lietuvių muzikinė veikla. Čia ypatingas vaidmuo priklauso Mikui Petrauskui, kuris tik 1930 galutinai grįžo Lietuvon. Keletą metų JAV viešėjęs St. Šimkus padarė įspūdžio savo energinga įvairių sričių darbuote. 1929 Amerikon atvykęs Juozas Žilevičius užėmė reikšmingą vietą, organizuodamas ir diriguodamas plataus masto parengimus, pvz. 1930 Vytauto minėjimą ir 1939 Lietuvių dieną per pasaulinę parodą Naujorke. Jis gausiai pasireiškė taip pat ir kūrybinėje srityje. Iš jo stambiųjų veikalų minėtina ‚Vytauto Didžiojo kantata', mažesnė — ‚Didis Vytaute'. Reikšmingas taip pat ir J. Žilevičiaus Lietuvių muzikologijos archyvas. Šalia daugelio publicistinių straipsnių jis parašė monografijas: apie Česlovą Sasnauską (1936), Antaną Vanagaitį (1957), Vargonininkas išeivijoje (rankrašty) ir kt.

Be šių tik iš dalies Amerikai priklausančių kompozitorių, JAV veikė nemaža vietinių muzikų, kurie šalia praktinės muzikinės veiklos sukūrė daug įvairių veikalų. Aleksandras Aleksis (g. 1885), baigęs Varšuvos konservatoriją ir 1913 atvykęs į JAV, vargonininkavo Čikagoje, Brukline, Springfielde (Ill.) ir Waterbury. Buvo ilgametis Amerikos Lietuvių Romos Katalikų vargonininkų sąjungos pirmininkas. Parašė apie 100 veikalų, daugiausia vokalinių, chorui ir solo; taip pat operetę ‚Į Tėvynę'. Jo kūriniai dėkingi, nesunkūs, rodo tvirtą klasikinės harmonijos žinojimą. Antanas Pocius (1886–1953), Lietuvoje mokęsis pas J. Naujalį, konservatoriją baigė Čikagoje. 1914 įsteigė Čikagoje Beethoveno muz. konservatoriją, kuri 1932 turėjo per 200 mokinių, 10 mokytojų ir gavo Illinois valstybės pripažinimą. Vienas iš Romos Kat. Vargonininkų sąjungos organizatorių ir daugelio chorų bei dainų švenčių dirigentas. Parašė keliasdešimt dainų chorui (‚Vytauto maršas' ir kt.) ir solo balsui, taip pat keletą operečių. Jonas Čižauskas (g. 1886), žymus chorvedys ir vargonininkas. JAV atvyko 1907. Parašė nemaža bažnytinių veikalų lotynų kalba, daug liaudies dainų chorui ir solo, kantatą ‚Vilniaus Senelis', o taip pat preliudijų vargonams. Kun. Juozas Čižauskas (1892–1955), Jono brolis, parašė nemaža dainų ir giesmių. Antanas Vanagaitis (1890–1949), buvęs Lietuvoje Valstybės teatro aktorius, kompozitorius ir chorvedys, 1924 atvyko į JAV ir įsikūrė Čikagoje. Čia pasireiškė kaip žymus tautinis ir muzikos veikėjas, įsteigęs savo radijo valandą ir žurnalą ‚Margutį', dalyvavęs komiškai muzikinėje trupėje ‚Dzimdzi-drimdzi' (drauge su V. Dineika, J. Olšausku ir St. Pilka), o taip pat organizavęs platesnio masto parengimus, pvz. 1933 lietuviškos simf. muzikos koncertą. Prirašė daug muzikos momento reikalams, kuri pasiliko jo archyve ir laukia sutvarkymo. Realus jo kūrybinis palikimas yra mažesnis, negu jo populiarumas jam gyvenant. Yra betgi sukūręs melodingų ir populiarių solo ir choro dainų. Be Lietuvoje parašyto ‚Ei, pasauli, mes be Vilniaus nenurimsim' chorui turime: ‚Laisvės Varpą', ‚Saulėleidžio giesmę', solo dainas ‚Mamytę', ‚Aš bijau pasakyti', ‚Dobilėlį' ir kt.

Petras Sarpalius (1887–1953) pasireiškė nuoširdžios melodijos dainomis, ypač solo, rodančiomis tvirtą klasikinės harmonijos žinojimą. Jų geriausia ‚Dukružėlė', plačiai dainuota nepriklausomoje Lietuvoje.

Vienu kitu kūriniu pasireiškė ir sėkmingai veikė muzikos srityje V. Nickus, K. Steponavičius, K. Žižiūnas, A. Bačiulis, J. Brazaitis, J. J. Šiaučiūnas, Vl. Daukša, J. Žemaitaitis, K. Kinderis, J. Žemaitis ir kt.

3. Nepriklausomybės laikai

Susikūrus nepriklausomai Lietuvai, lietuviai muzikai bei dainininkai rinkosi į Kauną, buvusį kuklų rusų gubernijos miestą, beveik neturėjusį savo muzikinių tradicijų. Panaši būklė buvo ir visame krašte. Muzikinis gyvenimas, kad ir pagyvėjęs po 1905, nesuspėjo sukurti specifinių, su Lietuva susijusių tradicijų. Lietuviai muzikai, pasiekę profesinio išsilavinimo, daugumoje buvo vargonininkai, kompozitoriai ar dainininkai. Iš instrumentalistų buvo vienas kitas pučiamųjų instrumentų pūtėjas, išlavintas rusų karo orkestruose. Ryškesnių stygininkų ir pianistų kaip ir nebuvo. Visa tai atsiliepė liet. muzikinės kultūros užuomazgai ir suteikė daugeliui pradinių reiškinių kiek atsitiktinio pobūdžio. Nepriklausomo gyvenimo pradžia pasižymėjo gyva koncertine veikla, kurioje reiškėsi daugiausia iš Rusijos grįžę dainininkai J. Bieliūnas, A. Nezabitauskaitė-Galaunienė, Vl. Grigaitienė, P. Oleka, vėliau Kipras Petrauskas ir kt. Susidarė pajėgus J. Štarkos choras, kuris buvo greit įjungtas 1920 įsteigton operon.

Nutilus nepriklausomybės kovoms ir gyvenimui sunormalėjus, išryškėjo ir visai naujos kultūrinių įtakų sąlygos. Sienos su Rusija, o taip pat ir su atgimusia Lenkija aklinai užsidarė. Tuo būdu buvo nutraukti stipresni ryšiai su iki tol buvusių kultūrinių įtakų šaltiniais. Užtat plačiai atsidarė durys į Vakarus, visų pirma į gretimąją Vokietiją. Ir štai apie 1922 Leipcigo konservatorijoje studijavo kompozitoriai J. Gruodis, K. V. Banaitis ir (trumpą laiką) St. Šimkus; teoretikai — J. Bendorius ir J. Kamaitis; pianistai — B. Dvarionas, J. Dirvianskaitė, J. Čiurlionytė; smuikininkė (vėliau dainininkė) Gr. Matulaitytė; violončelistė E. Dambrauskaitė. Šalia Vokietijoje pasitobulinusių kompozitorių Vl. Jakubėno ir (vėliau) J. Pakalnio pasireiškė Paryžiaus auklėtiniai A. Račiūnas, J. Nabažas ir vargonininkai Z. Nomeika ir J. Žukas; Prahoje pasitobulinęs dirigentas V. Marijošius. Iš operos solistų Italijoje ir Vokietijoje studijavo V. Jonuškaitė, Italijoje — St. Santvaras, J. Augaitytė, A. Sprindys ir V. Podėnaitė. Be to, daugelis operos solistų reguliariai išvykdavo studijų vasaros atostogų metu ar gaudavo komandiruotes tuo tikslu.

Muzikos kūrybos srityje nepriklausomybės atgavimas pradžioj davė tam tikrą akstiną. Tačiau dėl specialistų trūkumo kompozitoriai buvo apkrauti pedagoginėmis, administracinėmis ir kitokiomis nekūrybinėmis pareigomis, kurios trukdė muzikinę kūrybą, likusią tik daugiau ar mažiau neapmokamu laisvalaikio užsiėmimu. Galimumai girdėti savo kūrinius susiaurėjo. Vokalinėje srityje tai įvyko todėl, kad dėmesio centras nukrypo į operą ir naujesnė dainų literatūra maža kam rūpėjo; instrumentinėje srityje — kadangi maža buvo savųjų solistų ir publika nesidomėjo koncertais; simfoninėje srityje — kadangi buvo tik vienas simfoninis orkestras, aptarnavęs operą ir baletą. J. Žilevičiaus suorganizuotieji Kauno miesto sodo vasaros simf. koncertai neilgai tetruko; vėliau jie buvo ruošiami tik retkarčiais, nesukeldami didesnio susidomėjimo. 1923 St. Šimkaus ir J. Žilevičiaus iniciatyva įsteigtoji Klaipėdos konservatorija išpopuliarino simf. koncertų idėją Klaipėdoje ir provincijos miestuose. Vėliau iš tos, 1930 uždarytos ir vidurine muzikos mokykla paverstos konservatorijos, išėjo pirmas lietuvių instrumentalistų kontingentas, atlietuvinęs Valstybės teatro orkestrą ir sudaręs pagrindą būsimajam Valstybės radiofono orkestrui.

1932–34 simf. muziką pagyvino Filharmonijos d-ja, ypač M. Yčui pirmininkaujant. Ji veikė su Valstybės teatro orkestru, St. Šimkų paskyrus simf. koncertų dirigentu. Simf. muzikos padėtis žymiai pagerėjo, 1935–36 Valstybės radiofono orkestrui pasiekus normalaus simfoninio sąstato.

Stiprių dainininkų, ypač K. Petrausko, dėka Lietuvos opera nuo pat pirmųjų spektaklių pasirodė tiek aukšto lygio, kad nustelbė kitas muzikinio gyvenimo sritis. Šalia pirmojo solistų branduolio (K. Petrausko, A. Nezabitauskaitės - Galaunienės, Vl. Grigaitienės, J. Vencevičaitės, P. Olekos, J. Bieliūno) prisidėjo naujos jėgos. Iš Rusijos grįžo A. Kutkus, iš Amerikos A. Sodeika, M. Rakauskaitė. Vokalines studijas baigę užsienyje grįžo V. Jonuškaitė, J. Augaitytė, St. Santvaras, vėliau A. Sprindys; iš Kauno konservatorijos atėjo J. Nauragis, A. Kučingis, iš Klaipėdos — A. Dambrauskaitė. Kaip dirigentai reiškėsi operos pionierius J. Tallat-Kelpša ir iš Maskvos grįžęs M. Bukša, o vėliau iškilo Klaipėdoje ir Prahoje išauklėtas V. Marijošius. Repertuare vyravo italų, prancūzų ir rusų operos, o iš vokiečių — tik pora ankstyvesnių Wagnerio veikalų. Operos režisūros srityje vėliau iškilo P. Oleka. Operos vyravimas muzikos gyvenime truko maždaug iki 1932. Ypač kritęs buvo domėjimasis solistų rečitaliais ir kamerine muzika. Čia pionierinę veiklą išvystė dainininkė Vincė Jonuškaitė ir pianistas (vėliau dirigentas) Balys Dvarionas. Nepaisant operos klestėjimo, betgi tik 1933 susilaukta pirmosios nepriklausomoje Lietuvoje parašytos originalinės operos — J. Karnavičiaus ‚Gražinos'.

Klestinti opera ir kuklesnės kitokio muzikos gyvenimo užuomazgos lietė tik Kauną. Lietuvos provincija muzikos atžvilgiu pasiliko beveik prieškarinėje būklėje. Iš sostinės kartais atvykdavo operos solistai, šiaip gi visai muzikos veiklai tebeatstovavo chorai.

Latvijos ir Estijos pavyzdžiu, kur visuotinės dainų šventės turėjo XIX a. vidurį siekiančią tradiciją, ir Lietuvoje 1924 buvo įvykdyta Dainų diena, o 1928 ir 1930 Dainų šventės. Kuklia programa apsiribojusios pirmosios dvi šventės praėjo patenkinamai; trečioji parodė rimtus liet. chorų organizacinius ir muzikinius trūkumus. Tuo buvo susirūpinta. Vyriausybės šelpiamos organizacijos, kaip Šaulių Sąjunga ir Jaunoji Lietuva, pradėjo kelti provincijos chorus, kukliai apmokėdamos chorvedžius. 1932–36 pradėta sistemingai stiprinti muzikos dėstymą mokyklose. Ypač pakėlė mokyklinių chorų lygį g i m n a z i j ų c h o r ų v a r ž y b o s. Iškilo atskiri chorai ir jų vadovai Br. Budriūnas, J. Strolia, J. Švedas ir kt.

Chorvedžių ir muzikų draugija, Švietimo ministerijos remiama, ruošėsi sekančiai dai-

nų šventei. Buvo sėkmingai suruošta visa eilė rajoninių dainų švenčių, kurių didžiausios buvo Klaipėdos krašte. Ypatingai gyvoje tenykštėje chorinėje veikloje pasižymėjo chorvedžiai A. Vaičiūnas (1890–1932), A. Mikulskis, St. Sodeika, J. Kačinskas ir kt. Provincijoje minėtini M. Karka ir Vl. Paulauskas Panevėžy, A. Jasenauskas Telšiuose, J. Kamaitis Marijampolėje. Visuotinė dainų šventė buvo vis atidėliojama; ji nebeįvyko dėl 1940 sovietinės okupacijos ir karo.

Nepriklausomo gyvenimo pradžia sutapo kūrybinėje srityje su Juozu Žilevičium (g. 1891), 1919 baigusiu Petrapilio Konservatorijoje kompozicijos klasę, 1919–20 profesoriavusiu Vitebsko konservatorijoj. Grįžęs į Lietuvą, įsijungė į muzikos veiklą ir užimponavo kaip kompozitorius su plačiomis žiniomis ir nuodugnia technika, ypač kontrapunkto srityje. 1924 buvo atlikta pirmoji J. Žilevičiaus parašyta liet. simfonija. Išgarsėjo ir jo choro dainos (‚Pabuskim iš miego', ‚Vilniaus') ir liaudies dainų išplėtimai (‚Anoj pusėj ežero' ir kt.). Jam priklauso ir keletas pirmųjų lietuviškų kamerinių kūrinių. J. Žilevičius pasireiškė taip pat, kaip stambus muzikos veikėjas; dirbdamas Meno kūrėjų d-joje jis aktyviai prisidėjo prie dramos, o taip pat ir operos teatro įsteigimo. Kaip Švietimo ministerijos meno reikalų tarėjas jis sudarė Lietuvos m-lų muzikos dėstymo programas, pasirūpino išleisti St. Šimkaus redaguotų M. K. Čiurlionio kūrinių dalį ir suorganizavo pirmąją visuotinę Dainų dieną 1924. J. Žilevičiaus rūpesčiu buvo suorganizuoti, neilgai, deja, gyvavę Kauno miesto sodo vasaros simf. koncertai. 1924 J. Žilevičius išvyko mokytojauti Klaipėdos konservatorijon ir vėliau buvo jos direktorius. 1929 išvyko į JAV. J. Žilevičiaus ankstyvesni kūriniai remiasi klasikine harmonija, vėlesnioji kūryba, ypač JAV, rodo naujesnių tendencijų.

Juozas Gruodis (1884 - 1948) baigė Maskvos konservatorijos kompozicijos klasę dar karo metu. Jau to laiko kūriniai (pirmoji fortepijono sonata ir daug dainų) rodo aukštą ir įdomią techniką. Pasimokęs 1922–24 Leipcige pas Krehlį ir Graenerį, Gruodis padarė įspūdžio savo sonata smuikui ir fortepijonui, drauge su smuikininku Vladu Motiekaičiu apkeliaudamas su koncertais visą Lietuvą. J. Gruodžio muzikoje maža terandame iki tol įprasto saldaus sentimentalumo. Joje vyrauja gyvi ritmai (‚Scherzando' elementas), liaudies motyvai drąsiau išreiškiami, tobulai valdoma tiek smulki, tiek stambi forma. Nors ne visur pasiekiamas pilnas stilistinis vieningumas tarp tirštokos vokiško tipo ‚poromantinės' technikos ir tarp tautinių elementų, tačiau J. Gruodžio muzikos originalumas yra neabejotinas. Silpnesnė jo pusė — orkestracija: ji dažnai biršta, nereljefinga, tačiau vėlesniuose kūriniuose matyti pažangos. J. Gruodžio kūryba apima daug sričių. Bene savičiausi kūriniai bus: orkestrui — siuita iš muzikos Vinco Krėvės ‚Šarūnui', ‚Rudenėlis', baletas Jūratė ir Kastytis', dvi simf. siuitos; kamerinės muzikos: Leipcige rašyta sonata smuikui ir fortepijonui; viena stygų kvarteto dalis. Liaudies melodijų dvasia įdomiai pagauta daugelyje harmonizacijų solo balsui su orkestru ar su fortepijonu, pvz. ‚Oi ant kalno', ‚Ėsk, karvute', ‚Aviža prašė' ir kt. Daug solo dainų; ypač originalios yra groteskinio pobūdžio, pvz. ‚Burtai' (Maironio žodžiai) arba naujoviška ‚Berlynas aukštyn kojom' (Binkio žodžiai); yra ir melodingų, lyriškesnės nuotaikos dainų. Iš didesnių veikalų dar yra orkestrui ‚Simfoninis prologas', ‚Gyvenimo šokis', simf. poema ‚Iš Lietuvos praeities'; fortepijonui — dvi sonatos ir nemaža įvairių miniatūrų. Daugelis J. Gruodžio choro dainų yra plačiai prigijusios, nors jos paprastai prieinamos tik išprususiems chorams, dėl gausių moduliacijų ir gan polifoninės struktūros. Iš jų žinomesnės: ‚Žvejai', ‚Ei, jaunieji', ‚Žiema', ‚Op, op, Nemunėli' ir kt. J. Gruodžio vardas buvo susijęs su vakarietiška, gyva ir pažangia dvasia.

Sugrįžęs iš Leipcigo studijų, J. Gruodis porą metų buvo Valstybės operos dirigentu, vėliau 1928–37 Kauno konservatorijos direktorium. Po to, iki gyvenimo galo pasiliko kompozicijos profesorium. Šiose pareigose jis turėjo nemažos įtakos daugeliui Lietuvoje išaugusių kompozitorių.

Stasio Šimkaus veikla, kaip kūrėjo bei muzikos gyvenimo kėlėjo, buvo nemažesnė, kaip prieš karą. Iš JAV jis atsivežė muziką operetei ‚Čigonai', kantatą ‚Atsisveikinimas su tėvyne' (trims solistams su choru, fortepijonui palydint), baladę ‚Nugrimzdęs dvaras' (baritonui su choru ir fortepijonu, vėliau orkestru). Jo studijos 1921–22 pas Karg-Ehlertą Leipcige praturtino jo kompozicines priemones. Tiesioginė jų išdava — impresionistiškai spalvingos variacijos fortepijonui ‚Lietuvos siluetai'. Naujesnių harmoninių priemonių randame jau ‚Nugrimzdusiame dvare', o ypač vėliau parašytoje kantatoje ‚Žuvusiems už Lietuvos laisvę'. Tą pačią liniją tęsia simf. poema ‚Nemunas', plačiai vestas, nors kiek mozaikinės struktūros veikalas. Vėlesnės St. Šimkaus liaudies dainų harmonizacijos, o taip pat ir solo bei choro dainos rodo žymiai daugiau technikinių įdomumų, tiek harmonijoje, tiek polifonijoje. Daugelis vė-

lesnių ir stambesnių St. Šimkaus choro dainų, kaip ‚Vėjo dukra', ‚Ežerėlis' ir kt. tvirtai laikosi liet. chorų repertuare. Stambiausias St. Šimkaus veikalas yra jo opera ‚Pagirėnai', pastatyta tik 1939. Savo stilium ji artimesnė muzikinės dramos principams, negu konvencionalinei operai, smulkiai pritaikant muziką prie žodžių. Nepaisant savo sunkumo, ši opera sėkmingai tebestatoma Lietuvoj. Jos ypač ryškūs yra chorai.

Kazimieras Viktoras B a n a i t i s (1896–1963), 1928 baigęs Leipcigo konservatoriją, išsyk užsirekomendavo kaip stambi vakarietiškos orientacijos jėga. Banaitis — nuosaikaus naujoviškumo lyrikas ir melodininkas. Jo harmonija yra švelnaus skambesio, bet nekonvencionališka, paremta kvartų, nonų bei septimų akordais ir senoviškomis tonacijomis. Forma laisva, kartais artima impresionizmui. Nepaisant kiek mozaikinės struktūros V. K. Banaičio kūriniai turi savyje užbaigtą mintį. Melodika gausiai naudojasi liaudies dainų elementais, nors tiesioginės citatos retos. Nepriklausomybės laikotarpio K. V. Banaičio kūryba apima kamerinę, chorinę ir solo sritį, tiek vokalinę, tiek instrumentinę. Svarbiausi veikalai: sonata-rapsodija violončelei ir fortepijonui, sonata smuikui ir fortepijonui, ‚Sutemos giesmės ir vizijos' — variacijos fortepijonui, ‚Lietuvos idilijos' — smuikui, klarnetui ir arfai; chorui: ‚Agnus Dei' chorui a capella, kantata chorui su fortepijonu ‚Sveika būk tėvų šalie' ir kt.; daug solo dainų (‚Vandens lelija', ‚Savo skambančia daina', ‚Obelų žiedai', ‚Tulpės', ‚Rods parpulčiau' ir kt.). Ypač žymus K. V. Banaitis savo liaudies dainų harmonizacijomis solo balsui su fortepijonu ir chorui (viso keletas šimtų); čia jis moka pasiekti įdomių skambesių, apsiribodamas diatonika ir senoviškomis tendencijomis. 1944 išvykęs iš Lietuvos ir vėliau apsigyvenęs JAV, K. V. Banaitis sukūrė operą ‚Jūratė ir Kastytis'. K. V. Banaičio muzikoje yra pasiektas bene tobuliausias vakarietiškų įtakų ir lietuvių liaudies elementų junginys.

Prie panašios krypties priklauso ir 1932 Kaunan iš Berlyno studijų sugrįžęs Vladas J a k u b ė n a s (g. 1904). Ankstyvesniuose jo kūriniuose, rašytuose Rygos konservatorijos prof. J. Vitolio klasėje, ryškėja impresionistinės tendencijos. Berlyno studijų laikais jis rodo bandymus jungti tautinį stilių su naujoviškomis priemonėmis. Vėliau juntamas ieškojimas paprastesnės harmonijos ir aiškesnio tautinio prado. Berlyne rašyti kūriniai (Preliudija ir triguba fuga stygų orkestrui, stygų kvartetas ir vienos dalies simfonija) buvo atlikti Berlyno Muzikos akademijos koncertuose. Lietuvoje sukurtos II ir III simfonijos bei rapsodija simf. orkestrui, taip pat daug solo ir choro dainų, iš kurių žinomesnės — ‚Gėlės iš šieno', ‚Žemė kryžių ir smūtkelių', ‚Laisvųjų dana', ‚Ežerėlis' ir kt.; choro dainos: ‚Vai eičiau', ‚Ožys' (pagal dzūkų vestuvinę dainą). Vl. Jakubėno kūryba yra nuosaikiai naujoviška, kruopštaus technikinio darbo ir užbaigtos minties.

J. Gruodis, K. V. Banaitis ir Vl. Jakubėnas sudaro lyg tam tikros liet. muzikos krypties pagrindą. Nepaisant žymių individualinių skirtumų, juos jungia folklorinio naujoviško romantizmo tendencija.

Tai krypčiai priklauso ir kiek vėliau į viešumą išėjęs Antanas R a č i ū n a s (g. 1905). Savo kūrybos pradžioje jis buvo gan primityvus, su svetimomis reminiscencijomis, bet su aiškia melodine ir lyrine dovana bei savitumo bruožais. Baigęs J. Gruodžio kompozicijos klasę, jis daug pasiekė vėliau dar studijuodamas Paryžiuje pas Nad. Boulanger. A. Račiūno muzika pasižymi giedrai melancholiška nuotaika, savotišku epizodišku minties vystymu ir įdomiu lietuvių dainų motyvų naudojimu. Jo kūryba buvo gausi jau nepriklausomoje Lietuvoje: dvi simfonijos, keletas trumpesnių simfoninių veikalų, daug kūrinių solo fortepijonui, smuikui ir kt., o taip pat nemaža solo ir chorinių dainų. A. Račiūno svarbiausias veikalas — opera ‚Trys talismanai', su pasisekimu pastatyta Kauno valstybės teatre. Tos operos muzikinė medžiaga antrosios sovietinės okupacijos metu buvo iš dalies panaudota sovietinės temos operai ‚Marytė'.

Su ta pačia grupe tenka gretinti kiek vyresnio amžiaus muziką Jurgį K a r n a v i č i ų (1884–1941). Kilęs iš sulenkėjusių, o vėliau surusėjusių Lietuvos smulkių bajorų, jis išaugo daugiausia rusų aplinkumoje Petrapilyje, kur baigė konservatoriją ir pasiliko joje dėstyti. Grįžęs į Lietuvą ir pramokęs lietuviškai, jis dėstė Kauno konservatorijoje ir grojo Valstybės teatro orkestre altu. 1933 jo parašytoji opera ‚Gražina' buvo pirmoji originali opera, sukurta nepriklausomoje Lietuvoje. Praėjusi su pasisekimu, kiek šaltai sutikta muzikų, ji autoriaus vėliau buvo kiek perdirbta, sutrumpinant ir išryškinant jos teigiamas puses. J. Karnavičius savo ankstyvesniame kūrybos periode atstovavo gan naujovišką to laiko rusišką mokyklą. ‚Gražinoje' gausiai panaudoti tautiniai motyvai nevisur derinosi su likusios muzikos stilium, tačiau platus orkestro ir operos pažinimas bei neabejotinas kūrybinis gabumas davė imponuojantį veikalą. Jo antroji opera ‚Radvila Perkūnas' parodė di-

desnį stiliaus vieningumą. Staigiai miręs vokiečių okupacijos metu J. Karnavičius neužbaigė itin vykusio M. Petrausko ‚Eglės, žalčių karalienės' perkomponavimo. Gan gausi J. Karnavičiaus ankstyvesnė kūryba: gero lygio orkestriniai, kameriniai ir vokališki kūriniai vargu ar priklauso prie lietuvių muzikos, išskyrus gal jo pirmą kūrinį, variacijas smuikui ir fortepijonui tema ‚Siuntė mane motinėlė'.

Susidomėjimas savosiomis liaudies dainomis privedė prie jų sistemingo tyrinėjimo. Tautosakos archyvo buvo surinktas ir išleistas didelis kiekis liet. liaudies melodijų, o taip pat padėtas pagrindas liet. liaudies instrumentų rinkimui ir naudojimui.

Šalia naujoviškai-folkloristinės krypties Lietuvoje pasireiškė kompozitorių tarpe ir internacionalinės modernistinės tendencijos, kurių atstovai teigė, kad tautinė dvasia privalo pasireikšti vidaus turiniu, o ne išoriniais tautiniais motyvais. Jeronimas K a č i n s k a s (g. 1907), ryškios asmenybės, radikališkos naujos krypties kompozitorius, mokėsi Klaipėdos konservatorijoje, vėliau pas ketvirtatonių sistemos šalininką A. Habą Prahoje. Vėlesniuose kūriniuose laikosi atematinio stiliaus, vengiančio tų pačių motyvų pasikartojimo. Jo kūrinių nuotaika — susikaupusi, dažnai melancholiškai mistiška. J. Kačinsko ‚Nonetas' pakliuvo į garsaus čekų noneto repertuarą, buvo atliekamas Europoje (taip pat ir Kaune) ir 1938 naujoviškos muzikos festivalyje Londone. Lietuvoje J. Kačinskas buvo žinomas daugiausia paprastesnio stiliaus choriniais kūriniais. Jo tikrojo stiliaus kūryba buvo mažai težinoma. Jis plačiai pasireiškė, kaip chorvedys, simf. ir operos dirigentas ir naujoviškai nusiteikęs pedagogas. Ypač svarbi yra kaip Valstybės radiofono ir Vilniaus filharmonijos dirigento veikla. Daug reikšmingų kūrinių J. Kačinskas parašė išvykęs iš Lietuvos, Vokietijoje ir JAV.

Vytautas B a c e v i č i u s (g. 1905) pasireiškė kaip naujoviškų polinkių pianistas ir atonališkai ekspresionistinis kompozitorius. Jo kūryba beveik išimtinai instrumentinė. Jos pobūdis tarptautinis, nepaisant atskirų lietuvių dainų citatų. Ankstyvesniuose kūriniuose yra Wagnerio, Skriabino bei Szymanowskio įtakų; vėliau jie savitesnio stiliaus ir didesnio priemonių koncentruotumo. Jo kūriniai Lietuvoje buvo sutikti su nuostaba; vėliau, ypač J. Kačinskui diriguojant, buvo vis geriau suprasti. Svarbesni veikalai: ‚Elektrinė poema' simf. orkestrui, baletas ‚Šokių sūkuryje'. Jo opera ‚Vaidilutė' liko nepastatyta dėl techniškų sunkumų. Yra parašęs daug kūrinių fortepijonui ir keletą koncertų fortepijonui su orkestru.

Minėtieji kompozitoriai sudarė nepriklausomoje Lietuvoje lyg muzikos meno avangardą. Jų pastangos nevisuomet rasdavo platesnių visuomenės srovių pritarimą, bet buvo gaubiamos naujumo aureolės. Tai lietė tiek folkloristinę, tiek ir internacionalinę kryptį; abi šios grupės atstovavo pažangią, vakarietiškai nusiteikusią dvasią.

Kompozitorių ‚senimas', pasilikęs prie švelniai romantiškos Varšuvos - Petrapilio atmosferos, tebesinaudojo senu populiarumu. J. Naujalis praturtino mūsų muziką savo simf. poema ‚Ruduo', J. Kačanausko dainos, tiek senesnės, tiek naujai parašytos tebeskambėjo koncertuose, J. Tallat-Kelpša, gabiai pasirodęs su keleta dainų dar prieš karą, pasidaręs operos dirigentu, mažai berašė.

Visa eilė kompozitorių, pagal išsilavinimą, ar kūrybines tendencijas buvo artimesni tradicinėms kultūrinėms sferoms, o kartu siekė lietuviškų pradų; jų kai kurie vėlesnėje plėtotėje rodė naujoviškesnių tendencijų. Jonas B e n d o r i u s (1889–1954), gilaus išsilavinimo muzikas, 1912 baigęs Varšuvos konservatorijos vargonų klasę, o 1920–24 Leipcige studijavęs kompoziciją, tepasireiškė 1920 išleistu tradiciniai harmonizuotų liaudies dainų rinkiniu ‚Aušrelei beauštant'. Buvo ilgametis Kauno konservatorijos inspektorius, vėliau Vilniaus konservatorijos direktorius; nuodugnus ir griežtas muzikos kritikas. Jonas D a m b r a u s k a s (g. 1892), įgijęs Varšuvoje karo kapelmeisterio teises, savamokslio būdu pagilino savo kompozicijos techniką. Jo stilius neišlygintas, bet gan įdomus su chromatiškomis harmonijomis ir neblogu polifonijos valdymu. Buvo ilgametis Įgulos bažnyčios Kaune chormeisteris. 1939 operos chormeisterio padėjėjas. Daugelis J. Dambrausko solo ir choro dainų plačiai išpopuliarėjo: jo ‚Malda už Tėvynę' kas rytą prasidėdavo Lietuvos radiofono programos. Parašė ir didesnių religinių kūrinių, jų tarpe oratoriją ‚Pro hominibus'. Jo svarbiausias darbas — M. Petrausko operos ‚Eglė, žalčių karalienė' perkomponavimas. Ši opera, sėkmingai pastatyta Kaune, gali būti laikoma beveik J. Dambrausko originaliu darbu. Antanas V a n a g a i t i s gabiai pasireiškė su keletu choro dainų (‚Ei pasauli, mes be Vilniaus nenurimsim'), o taip pat daina ‚Vėjužėlis'. 1924 A. Vanagaitis išsikėlė į JAV. Vladas P a u l a u s k a s (1884–1960) ilgametis chorvedys, vargonininkas ir gimn. muzikos mokytojas Panevėžyje, parašė populiarių solo bei choro dainų, pvz. duetą ‚Nesek

sau rožės prie kasų', dainą ‚Leiskit į tėvynę' ir kt., religinės muzikos: ‚Tėve mūsų' ir ‚Šv. Cecilijos kantatą', operetę ‚Kaminkrėtys ir malūnininkas'. Jo muzika primityviai sklandi, tradicinio pobūdžio. Juozas Bertulis (g. 1893), Klaipėdos konservatorijos auklėtinis, o vėliau mokytojas ir vicedirektorius, gausiai pasireiškė tiek vokalinėje, tiek instrumentinėje muzikoje. Kūrybos pobūdis nevienodas: paviršutiniški epizodai sugretinami su išbaigtais, tradicinė harmonija su gan naujoviška. Vėlesnėje kūryboje matome vis daugau vakarietiškų elementų, ypač 1944 išvykus iš Lietuvos. Juozas Strolia (g. 1897), pradėjęs kūrybą su nuotaikingomis, bet primityviomis liaudiškomis choro dainomis (‚Namo', ‚Tykus buvo vakarėlis'), jau nepriklausomoj Lietuvoj parodė rimtą kompozicinę plėtotę, ypač su išplėstinėmis liaudies dainų harmonizacijomis, sumaniai naudodamas polifoninius elementus. Išleido pirmutinius Lietuvoje bendrinėms mokykloms skirtus muzikos vadovėlius. Populiarios buvo jo ‚23 žygio dainos'. Juozas Karosas (1890–1963), prof. Vitolio kompozicijos klasės auklėtinis ir lietuvių ‚Šviesos' choro dirigentas Rygoje, grįžęs Lietuvon buvo Valstybės radiofono dirigentas, vėliau Šiaulių muzikos mokyklos direktorius. Jo kūriniai pasižymi dėkinga melodija, paremti tradicine harmonija. Žinomos jo dainos ‚Stikliukėlis', ‚Anoje pusėje marelių' ir kt. Julius Štarka (1890–1960) ilgametis Valstybės operos chormeisteris, parašė skambiai, konvencionališka harmonija subalsuotų liaudies dainų chorui. Nepriklausomybės pradžioje išgarsėjo choro daina ‚Sens Rambyne'. Stambesnis jo kūrinys: ‚Missa pro defunctis' vienam balsui su vargonais. Juozas Gaubas (1879-1961) pedagogas įvairiose mokyklose ir kurį laiką Klaipėdos konservatorijos orkestro dirigentas, parašė dainų, giesmių ir 2 lietuviškas mišias taisyklingame primityviame stiliuje. Pažymėtinas jo rinkinys ‚Mažųjų dainos' mokykloms. Domas Andrulis (g. 1896), liaudies dainų rinkėjas ir chorvedys, išleido daug vokalinės muzikos kūrinių: dainų solo ir chorui, operečių ir pn. Jo muzika daugumoje gan paviršutiniško lygio, nors kai kurios dainos ir įėjo į chorų repertuarą. Jonas Švedas (g. 1908), vėlesnysis Tautinio ansamblio steigėjas, Klaipėdos konservatorijos auklėtinis, iškilo kaip gimnazijos kursui pritaikytų muzikos vadovėlių autorius (drauge su Juozu Banaičiu); pasirodė taip pat su stilingais, kad ir paprastais liaudies dainų subalsavimais. Jonas Novakauskas (g. 1908), Klaipėdos konservatorijos fleitos klasės auklėtinis, pasirodė su sklandžiai orkestruotais, bet svetimų įtakų kupinais orkestro kūriniais. Dvi pianistės pedagogės, Elena Stanek-Laumenskienė (1880–1960) ir Aleksandra Dirvianskaitė (g. 1886), rado pritarimo pas dainininkus savo romansais. St. Laumenskienės dainos trumputės, lengvo, kiek saloninio stiliaus. J. Dirvianskaitės melodijų pobūdis artimas rusiškų ‚čigoniškų romansų' stiliui; akompanimentai gan komplikuoti ir tirštoki. Viktoras Kuprevičius (g. 1901), neturįs kompozicinio išlavinimo pianistas-akomponuotojas, susilaukė pasisekimo, kaip lengvo pobūdžio dainelių autorius; jų žinomiausios: kareivių daina ‚Pajūriais, pamariais', solo dainos ‚Lakštingalos giesmė', ‚Ateik, ateik' ir kt. Buvo pastovus Lietuvos radiofono bendradarbis muzikinių montažų srityje.

Atskirą grupę sudaro kompozitoriai, pasireiškę populiariais maršais ir kitokiais dūdų orkestro kūriniais, bet veikę ir kitose muzikos srityse. Emerikas Gailevičius (1874–1949), Karo invalidų orkestro (prie Karo Muziejaus) dirigentas, operos orkestro kontrabaso koncertmeisteris ir konservatorijos mokytojas, išgarsėjo daugiausia savo maršais: Prez. Smetonos, Ramovėnų, ‚Per girias' ir kt. Parašė kantatą chorui su orkestru ‚Darius ir Girėnas', simf. orkestrui liaudies dainų parafrazių ir fantazijų, o taip pat liaudies dainų harmonizacijų solo balsui su fortepijonu. Jo kūryba rodo gerą klasiškai-romantinės harmonijos valdymą, be ryškesnio originalumo. Būdamas geras orkestro žinovas, jis orkestravo daugelį lietuviškų kūrinių: Č. Sasnausko kantatą ‚Broliai' ir J. Naujalio simf. poemą ‚Ruduo'. Florijonas Valeika (1883–1961), Lietuvos kariuomenės orkestrų dirigentas, parašė apie 50 kūrinių dūdų orkestrui: maršų, valsų, popuri. Bronius Jonušas (g. 1899), šalia E. Gailevičiaus, nuolatinis Lietuvos kariuomenės skelbiamų maršų konkursų laimėtojas ir daugelio populiarių maršų autorius, ilgametis policijos reprezentacinio orkestro dirigentas. Jo žinomesni maršai: ‚Ei, pasauli, mes be Vilniaus nenurimsim' (pagal A. Vanagaičio melodiją), ‚Nedėlios rytelį' ir kt. Jonas Zdanius (Zdanavičius; g. 1913) pasireiškė kaip pučiamųjų kapelų dirigentas, violistas, chorvedys ir pučiamųjų orkestro kompozitorius. Jo liaudies dainų pynės (‚Nemuno pasakos', ‚Bėkit bareliai') ir maršas-intermezzo ‚Kur lygūs laukai', o taip pat ir ‚Laisvųjų daina' chorui plačiai išpopuliarėjo.

Lenkų okupuotoje Vilnijoje veikė Julius Sinius (1910–1959), Vilniaus vargonininkų mokyklos ir Varšuvos konservatorijos auklėtinis, parašęs nemaža trumpesnių

giesmių ir dainų nuoširdžios nuotaikos, sklandaus darbo, paprasto stiliaus. Iš stambesnių kūrinių minėtina jo kantata 'Vasario 16' solistams, chorui ir simf. orkestrui.

Prof. J. Gruodžio kompozicijos klasė Kauno konservatorijoje be jau minėto A. Račiūno parengė ir daugiau jaunų kompozitorių. Jonas Nabažas (g. 1907) pasirodė su kiek intelektualinio pobūdžio, gero darbo vokališkais ir instrumentiniais kūriniais. Antanas Budriūnas (1902–1966), plačiai veikęs kaip pedagogas ir chorvedys, parašė chorui dainų ir giesmių, sonatą fortepijonui, stygų kvartetą ir simfoninių poemų. Bronius Budriūnas (g. 1909), chorvedys ir pedagogas, daugkartinis gimnazijų chorų varžybų laimėtojas, pasirodė su sonata fortepijonui, 'Rauda' smuikui, styginiu kvartetu ir dainomis solo ir chorui. Klemensas Griauzdė (g. 1905), centrinio jaunalietuvių choro dirigentas, gan komplikuotos technikos kompozitorius, reiškėsi daugiausia vokalinėje srityje. Julius Gaidelis (g. 1909) ryškiausias iš šios grupės; jo kūryba gausi, gan naujoviška, labiau linkusi prie instrumentinės muzikos, su logišku minties vystymu. Nepriklausomybės laikais jis sukūrė dvi simfonijas, styginį kvartetą, fortepijono sonatą, keletą simfoninių poemų ir smulkesnių įvairaus pobūdžio kūrinių.

Prie jaunų kompozitorių prieauglio priskaitytinas Klaipėdos konservatorijos auklėtinis Jonas Pakalnis (1910-1948), pirmaeilis fleitistas, pasirodęs su efektingai orkestruota, bet ne visai subrendusia simf. poema 'Darius ir Girėnas' ir įspūdinga, įėjusia sim. koncertų repertuaran 'Romantine uvertiūra'. 1938–40 pasimokęs Leipcige, sukūrė baletą 'Sužadėtinė'; buvo baleto dirigentas Valstybės teatre. J. Pakalnio naujoviškai romantinio stiliaus muzika rodo gyvą orkestrinį išradingumą ir sklandžią polifoninę techniką.

Visi šie jauniesnieji kompozitoriai gali būti apibūdinti kaip naujoviški folkloristiniai romantikai, išskyrus, gal būt, J. Gaidelį, kurio kūryboje jau anksti pasireiškė ne tiek romantinės, kiek ekspresionistinės tendencijos.

4. II pas. karui artėjant ir ištikus

Politiniam Europos horizontui vis labiau niaukiantis, Lietuvos kultūrinis gyvenimas tvarkėsi ir plėtojosi. Kauno radiofono orkestras, dirigento B. Dvariono, o ypač nuo 1938 J. Kačinsko išaugintas, galėjo atlikti visą simfoninę literatūrą ir noriai pagrodavo vertingesnius lietuviškus veikalus. Keletą kartų per sezoną buvo ruošiami jungtiniai Valstybės teatro ir radiofono orkestrų simf. koncertai, atliekant net ir didelio orkestro reikalaujančius veikalus, pvz. M. K. Čiurlionio 'Jūrą' (1936). Radiofono orkestras pradėjo reguliariai koncertuoti didesniuose provincijos miestuose. Priaugo ir solistų, galinčių atlikti savąją instrumentinę literatūrą; pianistai: B. Dvarionas, vėliau A. Kuprevičius, A. Smilgaitė-Dvarionienė, G. Juodakytė-Leonienė, J. Smilgevičius, J. Karnavičius, žydų tautybės Ch. Potašinskis ir radiofono pianistė N. Dukstulskaitė; vargonų virtuozai: Z. Nomeika, J. Žukas, K. Kaveckas, Z. Aleksandravičius; smuikininkai: Vl. Motiekaitis, K., Pov. ir Pr. Matiukai, anksti pasirodęs, kaip kamerinės muzikos pionierius Iz. Vasyliūnas, K. Juodelis ir kt.; violončelistai: M. Saulevičius, A. Motiekaitis ir kt.; pučiamųjų srityje: fleitistas J. Pakalnis, fagotistas J. Kudokas ir Paulauskas.

Vokalinėje srityje reikšmingas vaidmuo priklauso Vincei Jonuškaitei, kuri savo rečitaliuose ne tik supažindindavo publiką su pasauline dainų literatūra, bet ir atlikdavo vertingesnes liet. dainas, pati dažnai 'užsakydama' dainas jai patikusiems tekstams. Toje srityje rodė veiklumo ir operos solistas bosas Antanas Kučingis. Vėliau atsirado ir daugiau koncertiškai aktyvių dainininkių: St. Dievaitytė, akloji dainininkė B. Grincevičiūtė, A. Binkevičiūtė-Gučiuvienė, Iz. Motiekaitienė-Blauzdžiūnaitė. Savąją kūrybą skatino atlikti ir Valstybės radiofonas, samdydamas dainininkus solistų pusvalandžiams.

Be Kauno konservatorijos, gavusios šį oficialų titulą 1934 su visomis aukštosios mokyklos teisėmis, Kaune dar veikė E. Laumenskienės įsteigta Liaudies konservatorija. Vidurinė muz. mokykla veikė Klaipėdoje, vokiečiams užėmus Klaipėdos kraštą 1938 perkelta į Šiaulius. Nedidelė M. Karkos vedama privatinė muz. mokykla veikė Panevėžyje. Buvo ir privačių muzikos studijų. Privačias dainavimo studijas turėjo J. Būtėnas, E. Karnavičius. Operos teatras klestėjo toliau, praturtėjęs naujomis dainininkų jėgomis, o ypač susilaukęs sugrįžusio iš Prahos studijų dirigento Vyt. Marijošiaus. Tačiau opera nustojo būti centralizuojančiu ir kitas sritis nustelbiančiu veiksniu. Simfoninė, kamerinė muzika, o taip pat ir chorai pradėjo reikštis kaip svarbios muzikos gyvenimo šakos. Didėjo ir susidomėjimas savąja muzikos kūryba.

Lietuviškų muzikos kūrinių leidimo srityje palyginti nedaug tebuvo nuveikta. Nepriklausomybės pradžioje Švyturio b-vė išleido nemaža J. Gruodžio, A. Kačanausko, J. Tallat-Kelpšos ir kt. autorių kūrinių. Apie 1934 tam tikslui paskyrė nedidelę su-

mą savo biudžeto Švietimo m-ja, kuri jau 1925 buvo išleidusi St. Šimkaus redaguotą M. K. Čiurlionio fortepijono kūrybos dalį. 1938 konservatorijos dir. K. V. Banaičio iniciatyva buvo susitarta su Vienos Universal Edition leidykla spausdinti platesnės reikšmės kūrinius komiso būdu, Kauno konservatorijai apmokant leidimo išlaidas, o leidyklai įtraukiant leidinius į savo katalogą. Iki 1940 sovietinės okupacijos buvo spėta išspausdinti K. V. Banaičio sonatą-rapsodiją violončelei ir fortepijonui ir keletą J. Gruodžio, V. Bacevičiaus, V. Jakubėno ir A. Kačanausko fortepijono miniatūrų.

Ligi 1940 sukurtoje lietuvių muzikos literatūroje, išleistoje ar rankraščiais likusioje, iš vienos pusės buvo gana primityvių, vietinės ar istorinės reikšmės kūrinių, bet antra vertus buvo ir akademinio lygio, naujoviškiau parašytų M. K. Čiurlionio, J. Gruodžio, K. V. Banaičio, V. Jakubėno, A. Račiūno, J. Gaidelio ir kt. kūrinių. Buvo tačiau jaučiamas trūkumas vokiečių vadinamosios ‚Gebrauchsmusik', t.y. daugiau ar mažiau rimto lygio, bet plačiai publikai prieinamų kūrinių.

1940 sovietinė okupacija ir po to sekusio karo audros užtiko liet. muziką jau gerai pažengusią, sveikais pagrindais organizuotą ir savo kryptimi gana vakarietiškai orientuotą, jungiančią vakarietiškus ir tautinius pradus.

Vilniaus atgavimas davė lietuvių muzikos gyvenimui naujų akstinų. Valstybės radiofono orkestras persikėlė į Vilnių. Buvo numatytas ir konservatorijos perkėlimas Vilniun; kol kas gi buvo perimta ir J. Bendoriaus vadovybėje pertvarkyta lenkų laikais veikusi muzikos mokykla.

Pirmoji sovietinė okupacija sukrėtė visą liet. gyvenimą, taip pat ir muziką. Iš Maskvos atvykę muzikos ‚cenzoriai' skirstė muzikos kūrinius į ‚leistinus' ir ‚neleistinus'. Operos ‚Gražina' ir ‚Trys talismanai' buvo nuimtos (‚Gražina' antrosios sovietų okupacijos metu vėl buvo leista). Buvo pradėta ‚valyti' radiofono biblioteką, pvz. išvežant į popieriaus fabriką Vilniuje St. Šimkaus ‚Nugrimzdusį dvarą' ar iškerpant kai kuriuos Dainų šventės repertuaro sąsiuvinių lapus. Valstybės teatras pradėjo ruoštis vad. Lietuviškojo meno dekadai Maskvoje ir sudarė sutartis su kompozitoriais; tam darbui irgi atvyko iš Maskvos ‚instruktoriai'. Buvo parašyta ir išleista keletas ‚tarybinių' dainelių.

1941 Lietuvą užėmus vokiečiams, okupacinė valdžia mažai domėjosi lietuvių kultūrinio gyvenimo smulkmenomis, muzikos srityje teuždrausdama atlikti žydų kompozitorių kūrinius. Kaip ir sovietiniai, taip ir vokiečių cenzoriai neleido statyti ‚Gražinos' operos, bet pripažino tinkamus St. Šimkaus ‚Pagirėnus'. Nepaisant spaudimo, mūsų opera išvengė R. Wagnerio operų statymo vokiečių kalba, kaip tai buvo įvykdyta pvz. Latvijoje. 1943 lietuvių persekiojimų metu kartu su kitomis aukštosiomis mokyklomis buvo uždaryta Kauno konservatorija, tačiau kitokia muzikinė veikla nebuvo trukdoma. Vilniuje buvo įkurta opera, kurioje gavo iškilti dainininkų prieauglis: tenoras K. Gutauskas, sopranas J. Jasaitytė, mezzo-sopranas S. Adomaitienė ir kt. Puikiai veikė filharmonija, kurios dirigentu buvo J. Kačinskas. Šiauliuose P. Armono iniciatyva susikūrė operetė; buvo galvojama ir apie operos pastatymą. Koncertai tiek sostinėje, tiek provincijoje praeidavo dideliu pakilimu. Tai turėjo įtakos kompozitoriams. Pvz., V. Jonuškaitės dainų rečitaliams reikšmingų dainų sukūrė J. Gruodis (‚Senelės pasaką'), A. Račiūnas (keletą ryškių stilizuotų liaudies dainų, vėliau įėjusių į jo sovietinę operą ‚Marytę'), V. Jakubėnas (‚Žemė kryžių ir smūtkelių', ‚Piemenų raliavimas'). Buvo veikiama ir muzikos leidinių srityje. V. Petronis, gavęs iš vokiečių valdžios leidimą muzikos krautuvei ir gaidų leidyklai, suspėjo išleisti nemaža J. Gruodžio, V. Jakubėno, A. Račiūno ir V. Kuprevičiaus dainų. Leipcigo leidyklose jis užsimojo spausdinti lietuvišką instrumentinę literatūrą: K. V. Banaičio, J. Gruodžio ir V. Jakubėno kūrinius. Karo meto sąlygos, deja, sustabdė šį darbą; keletas kūrinių betgi suspėta atspausdinti (pvz., V. Jakubėno ‚Rapsodija' fortepijonui).

5. Tremtyje ir emigracijoje

1944 Sovietams vėl okupuojant Lietuvą, daugelis lietuvių muzikų pasitraukė į Vakarus. Vokietijai kapituliavus ir tremtinius įkurdinus D.P. stovyklose, susidarė tam tikros sąlygos ir meniškai veiklai. Susikūrė chorai, ansambliai, gastroliavo artistai. Buvo pastatyta, A. Kučiūnui diriguojant, opera ‚Sevilijos kirpėjas' (Detmolde) ir baletas ‚Coppelia' (Augsburge ir Memmingene). Reikšmingi buvo ansambliai: Čiurlionio (vadovas A. Mikulskis), Dainavos (vad. Br. Jonušas) ir Tautinis ansamblis (vad. St. Sodeika). Atsirado akstino kurti ir tremtiniams kompozitoriams. Buvo net išleistas vienas kitas muzikos veikalas.

Po 3–4 metų emigravus iš Vokietijos, nevisiems muzikams, ypač kompozitoriams, pavyko gauti darbą savo srityje. Nepaisant to, lietuvių kompozitorių tremtinių buvo nemaža sukurta.

Kazimieras V. Banaitis D.P. stovyklų laikotarpyje suharmonizavo apie 400 liaudies melodijų ir pradėjo operą ,Jūratė ir Kastytis'. Atvykęs į JAV, jis sunkiai vertėsi privatinėmis pamokomis Brukline, bet kūrybiniu atžvilgiu šis laikotarpis buvo vaisingas: išleido ,100 liaudies dainų' solo ir chorui, užbaigė komponuoti operą ,Jūratė ir Kastytis'; jam 1963 mirus, ši romantiškai-legendinės nuotaikos, ypač gausi įspūdingais chorais, opera liko neorkestruota. K. V. Banaičio muzikos stilius pasiliko toks pat, gal su tendencija į didesnį paprastumą išorinėse technikos priemonėse. Liaudies dainų subalsavimuose pasiekta įdomių efektų senoviškų tonacijų ir diatonizmo rėmuose.

Julius Gaidelis gausiai pasireiškė kūrybinėje srityje, tiek D.P. stovyklose, tiek JAV. Naujesniuose kūriniuose jo kūrybos stilius yra kai kur priartėjęs prie šių dienų moderninių krypčių. J. Gaidelio kameriniai ir simfoniniai kūriniai susilaukė palankių atsiliepimų amerikiečių spaudoje, jo trio smuikui, klarnetui, valtornei 1959 laimėjo premiją. Iš jo 6 simfonijų, 4 rašytos JAV; iš 4 stygų kvartetų — 2 Vokietijoje, vienas JAV. Kiti JAV sukurti veikalai: sonata smuikui ir fortepijonui, 6 šokiai simf. orkestrui, keletas kamerinių veikalų, ,Giesmė apie Gediminą' (oratorija vyrų chorui ir solistams su fortepijonu), ,Kantata apie Lietuvą' mišriam chorui ir solistams, fortepijonui palydint, kantata ,Kovotojai', eilė dainų solo balsams, chorams ir kt.

Jeronimo Kačinsko kūriniai buvo palankiai įvertinti amerikiečių spaudos. Jo kūrybos stilius liko atematinis, tačiau artimesnis tonalizmui, siekiant nenutraukti ryšių su tradicine evoliucija. Nepaisant naujoviškų priemonių, juntama svajingaimelancholiška nuotaika. J. Kačinskas, kaip kūrėjas buvo vaisingas tiek Vokietijoje, tiek JAV. Augsburgo D.P. stovykloje jis turėjo aukšto lygio chorą ir kartais dirigavo vokiečių simf. orkestrui. Ten jo parašyta: simf. poema ,Giesmė į šviesą', visa eilė dainų mišriam chorui ir dvi giesmės — ,Didis galingas' ir ,Rex Christe' (moterų chorui). JAV parašyta: simf. orkestrui: ,Atpirkimo misterija', Lento simf. orkestrui, simfoninė fantazija Nr. 2 ir daina tenorui solo su simf. ork. ,Laivai palaužtomis burėmis', mišios Šv. Mergelės Marijos Nekalčiausios Širdies garbei ir kt.

Vladas Jakubėnas V. Vokietijoj veikė kaip koncertų organizatorius ir akompanuotojas. Įsikūręs Čikagoj, verčiasi daugiausia tarp lietuvių, kaip fortepijono mokytojas ir koncertų akomponuotojas; yra pasirodęs ir kaip simf. bei operinis dirigentas. Stovyklų laikotarpyje parašė keletą choro ir solo dainų. Jo svarbiausias darbas yra orkestro siuita ,Miško šventė' pagal Lietuvoje rašytą baletą ,Vaivos juosta', keletą kartų pastatyta lietuvių ir amerikiečių koncertuose. ,Mano pasaulis' (Putino žodžiai) — poema solistams, mišriam chorui ir simf. orkestrui, atlikta 1958 per Pasaulio Lietuvių seimą. 1960 Liet. dainų šventėje Čikagoje buvo atlikta jo daina ,Mylėsi Lietuvą iš tolo' (B. Brazdžionio žodžiai), 1967 Ateitininkų s-ga išleido kantatą ,De profundis' (žodžiai B. Brazdžionio). Vl. Jakubėnas pasireiškė ir kaip aranžuotojas (sutvarkė daugelį A. Vanagaičio dainų) ir orkestruotojas, o taip pat kaip muzikos publicistas bei kritikas.

Bronius Budriūnas Vokietijoje buvo sudaręs aukšto lygio lietuvių chorą. Kaip chorvedys reiškiasi ir atvykęs į JAV. Jo tremtyje parašytos dainos pasižymi nuoširdžia, patriotine nuotaika ir gražia melodijos linija; harmonija — skambi, nuosaikiai naujoviška. Žymesni kūriniai chorui: ,O Nemune', ,Ant marių', ,Skausmas' (taip ir solo balsui). 1966 išleista ir Dainų šventėje atlikta kantata ,Tėviškės namai', sopranui, bosui, mišriam chorui ir fortepijonui (žodžiai B. Brazdžionio). Parašė lietuviškas mišias (premijuotas žurnalo Laiškai Lietuviams), kantatą apie mokytoją ir kt.

Juozo Strolios gausūs Vokietijoj, JAV, Brazilijoje ir vėl JAV parašyti kūriniai, daugiausia vokaliniai (solo ir chorui), rodo akademinio pobūdžio techniką, ypač polifonijos srityje su atsargiai naudojamomis naujoviškomis tendencijomis. Polifonijos priemonės įdomiai naudojamos išplėstinėms liaudies dainoms. Julius Štarka buvo sudaręs pirmaeilį chorą Dillingeno D.P. stovykloje. Plačiai išgarsėjo jo gilios nuotaikos daina ,Tėviškės medžiai' vyrų chorui, taip pat ir solo balsui. Alfonsas Mikulskis perharmonizavo ir naujai suharmonizavo nemaža liaudies dainų, daugiausia Čiurlionio ansamblio reikalams. Stepas Sodeika ir Antanas Nakas davė įspūdingų dainų chorui, o keletą rimtų solo dainų Vytautas Marijošius. Naujoviškos krypties komp. Vytautas Bacevičius, jau 1939 palikęs Lietuvą ir 1940 iš Argentinos atvykęs į JAV, yra užkariavęs sau vardą Naujorke amerikiečių tarpe kaip pianistas, fortepijono pedagogas, o taip pat ir kaip kompozitorius, pasireiškęs daugiausia instrumentine (fortepijonui ir simf. orkestrui) kūryba. Jo stilius, kaip ir anksčiau, ultra-ekspresionistiškas, tik kiek santūresnio skambesio. Kai kurie kūriniai atspausdinti amerikiečių muzikos lei-

dyklų. Muzikologas ir komp. Juozas Žilevičius, pasitraukdamas į pensiją, perleido lietuvių visuomenei savo gausų lietuvių muzikologijos archyvą, perkeltą Čikagon.

Emigracijoje iškilo ir eilė naujų kompozitorių. Kun. Bruno Markaitis, S.J. (g. 1922), muzikos mokslus ėjęs Anglijoje, rodo išvystytą, santūrią naujovišką techniką; daug polifonijos su gausiu senovės tonacijų naudojimu; harmonija daugiau neoklasicistinė, bet nekonvencionalinė. Pasireiškė labiau vokalinėje srityje, daugiausia religinėmis temomis. Stambiausias kūrinys: religinė poema ,Kančios naktis' solistams, chorui ir vargonams. Jo sonata smuikui ir fortepijonui atlikta amerikiečių koncertuose. 1968 dirigavo simfoninį koncertą Baltimorėje, kur atlikti jo Concerto nr. 1 ir Concertino nr. 1. Jonas Švedas (g. 1927), kompozicijos žinias įsigijęs Vokietijoje, naujviškas komp., daugiausia niūriai vizionarinės nuotaikos, pasireiškęs vokalinėj (dainų ciklas ,Maras') ir fortepijono muzikos srityje. Stilius — artimas ekspresionizmui, kondensuotos minties. Giedrė Gudauskienė-Nasvytytė (g. 1923) daugiausia žinoma santūriai naujoviškomis solo dainomis. Stambesni kūriniai: sonata fortepijonui; muzika vaikų vaidinimui ,Lapės sąžinė' ir kt. Dariaus Lapinsko (g. 1934) kūryba naujoviška, artima 12 tonų sistemai, polifoninė; daugiausia instrumentiniai kūriniai: koncertas violai, stygų kvartetas ir kt. Čikagoje pastatė ir sukėlė didelį ir nelietuvių susidomėjimą savo opera ,Lokys' (1966), kantatos ,Maras',,Karalius Mindaugas' (1967) ir kt. Vytautas Jančys (g. 1922), kompoziciją stud. Vokietijoj, parašė daug kūrinių, instrumentinių ir vokalinių, jų tarpe vieną simfoniją. Plačiau žinomos jo kelios vokalinės ir instrumentinės miniatūros; gana naujoviško stiliaus, asketinio ir dažnai groteskinio pobūdžio; liaudies dainų elementai įdomiai kombinuojami su modernine technika. Jonas Zdanius (g. 1913), iš Australijos atsikėlęs į Čikagą, aktyviai prisideda prie lietuviškų gaidų spausdinimo. Dar Australijoje pasireiškė, kaip liaudies dainų aranžuotojas kameriniam orkestrui. Pasirodė su gerai harmonizuotomis liaudies dainomis chorui ir taip pat su liaudiškomis fortepijono miniatūromis vaikams. Stasys Gailevičius (g. 1904), Lietuvoje buvęs operos akompanuotojas ir dirigentas, paskiau Toronte chorvedys, vargonininkas ir fortepijono mokytojas, parašė sentimentalių, bet efektingų solo ir choro dainų. Vytautas Kerbelis (g. 1921), J. Gruodžio mokinys Kaune, parašęs santūriai naujoviškų dainų, fortepijono kūrinių ir rinkinėlį jaunimui. Vladas Adomavičius-Adonis (1906-1960) paliko simfoninių ir kamerinių, o taip pat ir vokalinių kūrinių santūriai naujoviško stiliaus, svajingos nuotaikos. Jo stambesniems kūriniams trūksta užbaigtumo. Kun. Vladas Budreckas (g. 1905), Kauno konservatorijos auklėtinis, rodo gerą įprastinės harmonijos valdymą giesmėse ir dainose. Juozas Stankūnas (g. 1906), persikėlęs iš Brazilijos į JAV, pasirodė su daugeliu primityvaus stiliaus kūrinių. Bronius Jonušas, Lietuvoje žinomas maršų autorius, parašė gerų liaudies dainų harmonizacijų chorui. Faustas Strolia (g. 1931) parodė nuotaikingų dainelių. Keletą giesmių parašė kun. Balys Chomskis, buv. Kauno konservatorijos studentas ir Kauno kunigų seminarijos choro dirigentas. Religinių giesmių parašė Povilas Mieliulis, liet. evangelikų liuteronų parapijos chorvedys Čikagoje.

Vokietijoj: Valteris Banaitis (g.1918) išleido įdomiai harmonizuotų liaudies dainų ir ev. liaudies giesmių. Vieną kitą dainą parašė Motiejus Budriūnas (g. 1898). Romoje apsigyvenęs kun. Kazimieras Senkus (g. 1917) pasireiškė, kaip bažnytinės muzikos žinovas, išleidęs bažnytinių giesmių, jų tarpe didelį rinkinį ,Garbė Dievui', kur be bažnytinių giedojimų buvo ir nemaža lietuviškų liaudies giesmių. Adomas Grigaliūnas (g. 1916), gydytojas Kolumbijoje, pasirodė kaip simfoninis ir fortepijono kompozitorius; laimėjo tenykščio simfoninio orkestro skelbtus konkursus. Vaclovas Rymavičius (g. 1899) Argentinoje išleido plokštelių su savo kūriniais.

Amerikoje gimusi ir čia profesinį išlavinimą įgijusi kompozitorė sesuo Bernarda Marija (g. 1902) pradėjo savo muzikinę veiklą kaip Šv. Kazimiero akademijos mokytoja ir jau 1928 laimėjo su mokyklos orkestru eilę pirmųjų premijų Čikagoje. Svarbiausi jos kūriniai: Simfonietta, Rapsodija ir Lietuvių liaudies šokiai simf. orkestrui, keletas mišių, rinkinys ,Reikalingiausios giesmės' lygiems balsams ir daug giesmių bei dainų chorams. Sklandžiai valdo romantiškai klasišką stilių su tam tikrais naujoviškais bruožais. Leonardas Šimutis (g. 1920) impresionistiškai neoromantinio stiliaus kompozitorius. Jo harmonijoje gausu kvartėmis sudarytų sąskambių; vyrauja kiek egzotiškas diatonizmas. Nuotaika švelni, lyriška. Svarbiausi kūriniai: dvi kantatos ,Bočių rauda' baritonui ir moterų chorui (1948) ir ,Ei nustok' baritonui ir mišriam chorui (1949), abi fortepijonui palydint. Salomėja Čė-

rienė-Staniulytė (g. 1899), visuomenininkė ir muzikė, parašė gana efektingų solo dainų ir kūrinių vaikų chorui.

Šalia kūrybinių pastangų minėtina ir liet. muzikinė veikla, pasireiškianti JAV ir Kanadoje. Simf. koncertus ruošė Margutis. Per Pasaulio lietuvių seimą 1958 Naujorke pasirodė didelis jungtinis choras, palydimas simf. orkestro. 1956, 1961 ir 1966 Čikagoje buvo surengtos JAV ir Kanados liet. dainų šventės. 1957–68 Čikagoje buvo pastatyta (lietuvių kalba) 12 operų: Riletto, Faustas, Carmen, Trubadūras, Aida, Cavalleria Rusticana, Pajacai, Tosca, Traviata, Lokys (D. Lapinsko), Gražina (J. Karnavičiaus) ir Fidelio. Muzikinė, iš dalies ir sceninė vadovybė, buvo A. Kučiūno rankose. Operos ėjo su kiek sumažintu simf. orkestro sąstatu. Jose dainavo: S. Baras, P. Bičkienė, A. Brazis, S. Citvaras, M. Kripkauskienė, R. Mastienė, D. Stankaitytė, A. Stempužienė, J. Vaznelis ir kt.

Minėtini yra ir stambesnieji meno ansambliai, turį ne tik chorą ir tautinių šokių grupes, bet kartais duodą ir vaidybiškai muzikinius pastatymus. Čikagoje ‚Dainavos' (dir. Stepas Sodeika, Petras Armonas, Algis Šimkus), Clevelande ‚Čiurlionio' (dirigentas A. Mikulskis) ir Newarke ‚Rūtos' (įst. J. Stuko, dirigentas A. Kačanauskas ir kt.). Žymesni chorai: Čikagoje — Amerikos lietuvių choras ‚Pirmyn' (dirigentas K. Steponavičius-Stephens), statęs operečių ir 1938 lankęsis Lietuvoje, ir Alice Stephens Moterų ansamblis; Toronte — ‚Varpas' (dir. Stasys Gailevičius, vėliau Dalia Skrinskaitė); Bostone — vyrų, vėliau mišrus, choras (dir. Julius Gaidelis); Brukline — Operetės choras (dirigentas M. Cibas) ir kt. Iš bažnytinių chorų minėtini: Br. Budriūno (Los Angeles), J. Kačinsko (Bostone), Pr. Ambrazo (Clevelande) ir kt.

Iš lietuvių koncertuojančių solistų minėtini: pianistai V. Bacevičius, A. Kuprevičius, J. Rajauskaitė-Šušienė, A. Smetona ir kt.; smuikininkai: P. Matiukas, A. Paukštys, Iz. Vasyliūnas, čelistas M. Saulius ir kt. Iš koncertinių dainininkų, šalia pirmiau išvardintų lietuviškos operos solistų, minėtini: Amerikoje gimusios ir Metropolitano operoje dainavusios Anna Kaskas (Katkauskaitė) ir Polyna Stoska (Stoškutė), Arnoldas Voketaitis, Vaclovas Verikaitis, Daiva Mongirdaitė, Lilija Šukytė ir kt.

Muzikos leidinių srityje minėtinos Muzikos Žinios, 1934 įsteigtas ir nuo 1953 J. Kreivėno redaguojamas žurnalas su reguliariais gaidų priedais. Buvo išleisti ir kai kurie muzikos kūriniai.

6. Antrosios sovietinės okupacijos laikai

Lietuvoje pasilikę muzikai buvo automatiškai įjungti į Sovietų Sąjungos globojamo ir kontroliuojamo meno schemą. Kūrybinėse srityse tai pasireiškė politinių motyvų gausumu dainų tekstuose ir operų libretuose, o taip pat ir daugelio simfoninių kūrinių pavadinimuose. Įsigaliojo nusistatymas prieš moderniojo meno kryptis, vad. ‚vakarietišką formalizmą', galiojąs sovietuose nuo 1937. Nerusiškų respublikų kompozitoriams nustatyta vengti ‚kosmopolitizmo' ir remtis savo tautos liaudies menu. Tai buvo aiškiai formuluota 1948 Visasąjunginės kompartijos nutarime ir, kiek pakeitus, pakartota 1958. Valstybės reguliuojama kūryba yra globojama ir remiama. Teatrai ir kitokios muzikinės institucijos užsako kūrinius ir juos atlieka. Kompozitoriai yra suburti į sąjungą, kuri uždaruose posėdžiuose perklauso naujus veikalus, juos pripažindama, kritikuodama ar atmesdama.

Tomis sąlygomis Lietuvoje yra daug sukurta naujų veikalų visose muzikos srityse ir esama jaunų kompozitorių prieauglio. Išleista nemaža kūrinių. Pagal kompartijos instrukcijas muzikinis stilius turi būti išlaikytas Čaikovskiui artimame XIX a. romantizme, gausiai vartojant lietuvių dainų melodijos elementus bei tiesiogines citatas. Toks propaguojamas tautinis pradas virsta net manierizmu. Originalumo nereikalaujama, o svarbu pagal nustatytą stilių sukurti sklandų, melodingą, vidutiniškai publikai suprantamą folklorinį kūrinį. Tuose rėmuose, profesinis lygis, kiek tai liečia harmonijos bei kontrapunkto valdymą ir orkestraciją yra gan aukštas; formos vystymas yra primityvus, plačiai vartojant transponuojamus keturtakčius tuo pačiu nekintamu motyvu. Yra tai XIX a. rusų kompozitorių technikos silpnoji pusė, dabartinėje lietuvių kūryboje pavirtusi sustingusia maniera. Vakarų kritikų akimis ši kūryba atrodys atgyventos XIX a. dvasios. Žiūrint į visą lietuvių muziką kaip į vieną visumą, dabartinė sovietinė kūryba užpildo nepriklausomybės laikais jaučiamą vidurio spragą, pateikdama gero lygio ‚Gebrauchsmusik', nors ir be gilesnių meno problemų. Žinoma, ne viskas, kas šiuo metu yra sukurta tarnauja tik komunistinei propagandai, nes muzikos menas iš esmės sunkiau pasiduoda politinei reglamentacijai, negu literatūra ar tapyba. Liaudies dainų aranžementai, solo ir choro dainos neutraliais tekstais, istorinių siužetų operos, o ypač visa gausi instrumentinė kūryba sudaro įnašą į liet. muziką nepriklausomai nuo politinių sąlygų. Daugelyje vei-

kalų yra prasiveržusi tikroji lietuvių tautos dvasia.

Senesnės kartos kompozitoriai, pasilikę Lietuvoje, tęsė savo darbą, daugiau ar mažiau prisitaikydami prie sąlygų.

Juozas Gruodis buvo vakarietiškumo ir muzikos progreso pionierius Lietuvoje. Jo fortepijono miniatūros nerodo stiliaus pakeitimo. Jo stipriausias kūrinys ,Simfoninės variacijos liaudies tema'. J. Gruodis mirė širdies priepuoliu 1948 tą pačią dieną, kai ,Tiesoje' tilpo jo santūriai išlaikyta ,išpažintis', kurioje jis pripažino savo kūrybinio kelio klaidas ir kreipėsi į jaunimą dėl teisingo ,liaudiško' kelio. Juozas Tallat-Kelpša nuėjo ypatingo prisitaikymo keliu, išgarsėjęs kantata apie Staliną, kurią bediriguodamas ir mirė širdies smūgiu 1949. Aleksandras Kačanauskas parašė pirmą savo kūrinį simf. orkestrui lietuvių liaudies dainų temomis ir nemaža dainų, jų tarpe ir sovietinių. Jono Dambrausko, Kauno universiteto choro vadovo, stambiausias sovietinis veikalas yra kantata ,Pergalės vardas', komunistų partijos garbei. Antanas Račiūnas savo operoje ,Marytė' gerokai panaudojo ,Trijų talismanų' muziką, tai senesnei operai neradus valdžios pritarimo. Jo choro dainos, daugiausia liaudies melodijų temomis išsiskiria savo individualiniu stiliumi ir įdomia harmonija. Antanas Budriūnas toliau tęsė savo kūrybą, sukurdamas, šalia sovietinių, ir daug neutralaus pobūdžio dainų. Juozas Karosas, nepaisant senyvo amžiaus, buvo produktyvus ypač instrumentinėje srityje; parašė koncertus smuikui, fortepijonui ir violončelei, dvi simfonijas ir kt. Jonas Pakalnis sėkmingai sukūrė keletą simfoninių ir kamerinių kūrinių. 1948 jis nusižudė, kompozitorių sąjungos plenume pakritikavus jo kryptį, kaip nepakankamai liaudišką. Vladas Paulauskas, kuris rusams pasitraukus 1941, buvo parašęs antikomunistinį maršą chorui ,Laisvas lietuvis', buvo keleriems metams ištremtas Sibiran, mirė 1960 Lietuvoje. Vilnietis J. Sinius, 1941 išvaduotas iš sovietų kalėjimo, buvo keleriius metus ištremtas į Sibirą, iš kur grįžęs Vilniun, neilgai begyveno.

Sovietinėse sąlygose keletas senesnės kartos muzikų kiek nelauktai iškilo į pirmąsias kompozitorių eiles. Leipcigo ir Berlyno konservatorijų auklėtinis Balys Dvarionas, nepriklausomybės laikais pianistas ir dirigentas, kūrybos srityje buvo pasirodęs su trumpu baletu ,Piršlybos'. Antrosios okupacijos metu pasisekimo susilaukė jo muzika filmui ,Aušra prie Nemuno', kurio finalinė daina išgarsėjo, pasidarydama lyg vienu iš oficialiųjų himnų (ja baigiamos dainų šventės); savo skambesiu ji primena savotiškas iškilmingas dainas. 1948 jis laimėjo Stalino premiją su smuiko koncertu, kuris išgarsintas po visą Sovietų Sąjungą. Jo kiti kūriniai: uvertiūra ,Prie gintaro kranto', simfonija e-moll (jos motto ,Lenkiuosi gimtajai žemei'), kantata ,Pasveikinimas Maskvai' ir opera ,Dalia', vaizduojanti 1769 valstiečių sukilimą. B. Dvarionas parašė muziką daugeliui filmų (už vieną gavo Stalino premiją). Yra išleista jo kamerinių kūrinių, fortepijono miniatūrų ir choro bei solo dainų. B. Dvariono muzikoje nėra pilno stilistinio vieningumo: šalia originaliai pavartotų liaudies motyvų jaučiama ir svetimų įtakų. Konradas Kaveckas, kadaise VDU choro dirigentas ir keleto populiarių dainų ir giesmių autorius, iškilo kaip vokalinis kompozitorius, daugiausia sovietinėmis temomis rusų ,masinių dainų' dvasioje; didesni veikalai: ,Jo vardu', ,Stalinui pagerbti' ir kt. Jonas Švedas tęsė savo veiklą, kaip Liaudies ansamblio vadovas; sukūrė dainų chorui ir kūrinėlių liaudies instrumentų orkestrui. Stambesnis jo kūrinys — kantata Tarybų Lietuvos dešimtmečiui paminėti (masiniam chorui, vaikų chorui, pučiamųjų ir skudučių orkestrams). Įdomus bandymas yra jo koncertas kanklėms su liaudies instrumentų pritarimu. Stasys Vainiūnas (g. 1909), anksčiau žymus pianistas, iškilo kaip kompozitorius. Pasireiškė daugiausia fortepijono muzikos srityje: du koncertai su orkestru ir daug smulkesnių veikalų. Iš kamerinės muzikos minėtinas jo fortepijoninis kvintetas. Jo ,Rapsodija' smuikui su orkestru laimėjo Stalino premiją. St. Vainiūnas atstovauja romantiškai-impresionistinei krypčiai; jo kūriniai sklandaus darbo, akademiškai bespalviai.

Vyriausybės globojamos sąlygos davė kompozitorių prieauglį. Iš jų kai kurie buvo pradėję muzikos mokslą jau anksčiau, kiti yra grynai sovietinių laikų produktas. Jonas Bielionis (1909-1957), 1942 baigęs J. Gruodžio kompozicijos klasę, pasireiškė kaip liaudies dainų rinkėjas (3000 dainų) ir harmonizuotojas, parašė ir chorinių dainų sovietiniais tekstais. Antanas Belazaras (g. 1913), J. Gruodžio mokinys, parašė keletą muzikinių komedijų ir kantatą ,Mylimai žemei'. Jurgis Gaižauskas (g. 1922), smuikininkas ir kompozitorius, 1946 grįžęs iš tremties Lietuvon. Jo kūryba sklandaus darbo, klasikinių tradicijų. Pasireiškė dainomis vaikams, kūriniais smuikui, o taip pat ir simfonija orkestrui (1956). Juozas Indra (Padleckis; 1918-1968), kompozitorius, tenoras ir dirigentas; vokiečių okupacijos metu Vl. Jakubėno mokinys. 1941 perbėgęs iš Raudonosios armijos trum-

pą laiką buvo vokiečių kariuomenės vertėju. Apie 1949 ištremtas Sibiran, jau būdamas iškilęs, kaip operos solistas ir Vilniaus konservatorijos operos klasės dėstytojas. Grąžintas Lietuvon, 1954 buvo paskirtas vyriausiu Kauno muzikinio teatro dirigentu. Suharmonizavo apie 150 liaudies dainų solo ir chorui. Jo stambiausias kūrinys — baletas ‚Audronė' (1957).

Labiausiai išgarsėjo Lietuvoje trys jaunesnieji kompozitoriai: J. Juzeliūnas, V. Klova ir E. Balsys.

Julius Juzeliūnas (g. 1916) yra P. Čaikovskiui artimo stiliaus; ypač daug vartoja liaudies dainų citatų, kurios nekintamai kartojamos sekvencijų būdu. Savo stiliaus ribose gerai valdo formą ir orkestrą; jo muzika yra nuoširdi, su lyrinių elementų persvara; dramatinio pakilimo momentai mažiau įtikina. Kūriniai populiarūs, suprantami platesnei publikai. Svarbiausi darbai: dvi simfonijos, koncertas balsui su orkestru, baletas ‚Ant marių kranto', stygų kvartetas ir daug smulkesnių kūrinių, jų tarpe dainų. J. Juzeliūno opera ‚Sukilėliai', kurios libretas pagal V. Mykolaičio-Putino romaną iš 1863 sukilimo laikų, buvo sustabdyta dėl temos ‚antirusiškumo'.

Vytautas Klova (g. 1926) iškilo savo operomis, kurių populiariausia — ‚Pilėnai'; jos sovietinis požymis: rusų kunigaikščio Danylos įvedimas. Antroji opera ‚Vaiva', lietuvių mitologine tema, susilaukė priekaištų dėl nesceningumo, bet tebestatoma. Trečioji opera — ‚Duktė' — iš raudonųjų partizanų buities vokiečių laikais. Ketvirtoji — ‚Du kalavijai' (Žalgiris). V. Klovos muzikos stilius kiek giminingas M. Glinkai su Musorgskio atgarsiais. Daug gerai panaudotų liaudies dainų citatų bei melodikos elementų; yra nuoširdumo ir dramatinio pakilimo; visumai kiek trūksta originalumo.

Edvardas Balsys (g. 1919), Vilniaus konservatorijos dėstytojas, iškilo dviem koncertais smuikui su simf. orkestru, stygų kvartetu ir baletu ‚Eglė'. Iš minėtos trijulės E. Balsys yra įdomiausias; jo harmonija naujoviškesnė ir stilius originalesnis. Kūrinių forma užbaigta, bet minties vystymas irgi rodo rusų mokyklai būdingas stereotipines sekvencijas. Gausiai ir įdomiai naudoja liaudies dainų elementus ir citatas.

Jauniausios kartos kompozitorių prieauglis: Justinas Bašinskas (g. 1923), daugiausia vokaliniai kūriniai; Vitolis Baumilas (g. 1928) — opera ‚Paskenduolė', pastatyta Lietuvoje ir Estijoje; Vytautas Laurušas (g. 1920) — stambesni kūriniai: sonata violončelei ir fortepijonui, baladė ‚Motina' tenorui, vyrų chorui ir simf. orkestrui (J. Marcinkevičiaus teksto idėja, kad netekus motinos, ją pavaduoja komunistų partija); Vaclovas Paketūras (g. 1928), žymesni kūriniai: variacijos altui ir fortepijonui, simfoninė poema ‚Sigutė', capriccio simf. orkestrui ir ‚Baladė apie Ievą' solistams ir chorui; Vytautas Paltanavičius (g. 1924), kūriniai — simfonija, simf. poemos ‚Iškovotoji duona' ir ‚Palangos Jużė' ir kantata solistams, chorui ir simf. orkestrui; Rimvydas Žygaitis (g. 1933), kameriniai kūriniai ir liaudies dainų harmonizacijos.

Visi šie kompozitoriai yra Vilniaus konservatorijos auklėtiniai. R. Žygaitis buvo stipendininku ir Maskvoje.

Į ‚LTSR' kompozitorių sąjungą įeina ir kitataučiai. Abelis Klenickis (g. 1904), vienas iš Vilniaus Filharmonijos dirigentų, parašė: oratoriją ‚Į laimę', simfoniškai vokalinį ciklą ‚Didysai tėvynės karas', daug sovietinių choro ir solo dainų, operą ‚Prie Nemuno', pastatyta Klaipėdoje. Benjamino Gorbulskio (g. 1924) žymiausias veikalas — opera ‚Frank Kruk', pagal Cvirkos romaną, ir operetė ‚Meilė ir skarda'. Konstantinas Galkauskas (1875–1963), Vilniuje gimęs rusas, caro laikų žymus Vilniaus muzikos veikėjas, parašė daug įvairaus žanro veikalų, jų tarpe ir sovietinių lietuviškais tekstais: kantata ‚Pergalė' ‚Kolūkiečių siuita', ‚Kolūkis žydi' ir kt.

Dabartinėje lietuvių muzikos literatūroje atsirado kai kurių dar nebuvusių formų, ypač instrumentinės muzikos srityje, kaip solo koncertai su orkestru ar įvairūs kameriniai veikalai. Mėgstama propagandiškai dėkinga kantatos forma; jų parašyta keliolika, ryškiai sovietiniais tekstais. Liaudies instrumentams skirta literatūra sudaro naują, gan išplėtotą reiškinį; pirmi pradai, daugiausia J. Švedo iniciatyva, padėti dar nepriklausomybės laikais. Šiuo metu yra kūrinių įvairiems tos rūšies sąstatams, o taip pat ir koncertų solo kanklėms, liaudiškam orkestrui palydint.

Muzikos gyvenimas spiečiasi Vilniuje, kur veikia Akademinis operos teatras ir Valstybinė filharmonija. Ją sudaro: 1. simfoninis orkestras, 2. filharmonijos choras, K. Kavecko vedamas, plačiai koncertuojąs Sovietų Sąjungoje ir Rytų bloko šalyse, 3. liaudies ansamblis, susidedąs iš choro, liaudies instrumentų orkestro ir tautinių šokių grupės, 4. styginis kvartetas, laimėjęs II vietą tarptautiniame konkurse Budapešte. Muzikiniai teatrai, statą operetes ir vieną kitą operą, yra Kaune ir Klaipėdoje. Vilniuje veikia Valstybinė konservatorija. Vidurinės muz. mokyklos yra Vilniuje ir Kaune; žemesnės — Mažeikiuose, Šiauliuose ir Marijampolėje (dabar vad. Kapsuke).

Pasireiškė naujų interpretatorių: dirigentai R. Geniušas, R. Žygaitis (Leningrado baleto dirigentas), M. Dvarionaitė ir J. Indra-Padleckis (Kauno muzikinio teatro vadovas), pianistė A. Dvarionaitė, vargonų virtuozas L. Digrys ir eilė dainininkų-operos solistų.

Valstybės yra globojama meninė saviveikla, pasireiškianti chorais, liaudies instrumentų ansambliais ir tautinių šokių bei dramos kolektyvais. Prie saviveiklos priskiriamos ir dainų šventės. ‚Respublikinės' dainų šventės įvyko: 1946 su 12.000, 1950 su 25.000, 1955 su 31.000, 1960 su 35.000 ir 1965 su 34.000 dalyvių. Šiuose skaičiuose dainininkai sudaro tik apie pusę; likusieji yra liaudies šokių, liaudies bei pučiamųjų orkestrų bei draminių sambūrių nariai.

Šalia naujesnės muzikinės literatūros, išleisti M. K. Čiurlionio ir J. Gruodžio fortepijono kūrinių rinkiniai, o taip pat monografijos apie mūsų žymiuosius muzikus. Kaip muzikologas ir muzikos istorikas pasireiškė J. Gaudrimas. Renkamos liaudies dainos ir liaudies instrumentai bei jiems skirta muzika. Z. Slaviūnas išleido sutartinių rinkinį. J. Čiurlionytės rinkinyje ‚Lietuvių liaudies dainos' randame plačią marksistiškai nušviestą įžangą, kontrastuojančią su nepriklausomybės laikais išleistu Tautosakos Archyvo V t., 1967 pasirodė I t. vien muzikologijai ir į ją panašiems mokslams skirto serijinio leidinio Menotyra.

J. Gaudrimas, Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos 1958–67 (3 tt.); ('') Lietuvių tarybinė muzika 1960; *V. Jakubėnas,* Lietuvių muzika per 20 nepriklausomybės metų (kolektyviniame leidinyje Lietuva 1918–1938, 1938); *L. Simutis,* Lithuanian Music Prior to 1918 (Lituanus 4 1956); ('') Music During the Years of Independence (Lituanus 1 1958); *J. Strolia,* Trumpa muzikos istorija 1936; *J. Žilevičius,* Amerikos lietuvių įnašas į lietuvių muziką (Aidai 7/8 1956); ('') Aušra ir lietuvjiškoji muzika (Židinys 3 1935); ('') Muzikos kultūra Lietuvoje (Židinys 5/6 1935).

Straipsnį rašant talkino *Juozas Kreivėnas.*

F. DAILĖ

ISTORINĖ LIETUVIŲ DAILĖS APŽVALGA

JONAS GRINIUS

1. XIX amžius

XVI–XVIII a. lietuvių dailės gyvenime vyravo svetimieji kūrėjai. Tik D. L. K-tijai žlungant bei žlugus, Vyriausiojoje Vilniaus Mokykloje, vėliau pavadintoje universitetu, šalia aukštaičio arch. Lauryno Stuokos-Gucevičiaus (1753–1798) atsirado žemaičių kilmės tapytojas Pranciškus Smuglevičius (1745–1807), kuris vadovavo jo įsteigtai tapybos katedrai. Šis didelio profesinio išsimokslinimo dailininkas, tapęs Vilniaus katedrai ir kitoms šio miesto bažnyčioms religinių paveikslų, Lietuvai dar nusipelnė tuo, kad paruošė kelis tapytojus ir paliko senojo Vilniaus piešinių, kuriuose užfiksavo kunigaikščių rūmų griuvėsius ir miesto sustiprinimų sienas. Nors Pr. Smuglevičius buvo neoklasicizmo šalininkas, bet jį taip pat viliojo kasdieninio gyvenimo tikrovė. Todėl jis yra palikęs ir realistinių paveikslų (Lietuvos valstiečiai). Šalia Pr. Smuglevičiaus ir po jo tapybą Vilniaus univ. dėstė turkų kilmės Jonas Rustemas (1761–1835). Šitokiu būdu senasis Vilniaus davė tapytojų: Joną Damelį (1780–1840), Vincą Vankavičių (1799–1842), Vincą Smakauskį (Smokovskį, 1797–1876), Kanutą Rusecką (1801–1860) ir kt. Šiems romantikams buvo miela ir Lietuvos tematika. Ilgiausiai Vilniaus meno mokyklos tradicijas (po univ. uždarymo 1832) teko pratęsti K. Ruseckui, kuris paliko nemaža religinių akademinių paveikslų Lietuvos bažnyčiose, o pasaulietinėj kūryboj domėjosi lietuviška tematika, idealizuodamas kaimo žmonių tipus (Lietuvaitė piovėja, Lietuvaitė su verbomis, ir kt.). Vilniaus univ. skulptūros katedra, kuriai vadovavo prancūzas Andrius Le Brun (1737–1811) ir vilnietis Kazimieras Jelskis (1782–1867), paliko menkesnius pėdsakus negu tapyba gal dėl to, kad patys dėstytojai nebuvo žymūs kūrėjai, pvz. K. Jelskio šventųjų statulos Vilniaus katedrai liudija, kad jų autorius labiau žvalgėsi į barokinę praeitį, negu skynė kelius ateičiai.

Rusų priespaudoje tamsiausiais Lietuvos kultūrai metais, kurie ėjo po Vilniaus univ. uždarymo ir liet. spaudos uždraudimo, tapybai atstovavo B. Ruseckas, M. E. Andriolis, V. Slendzinskis, B. Dluskis, K. Alchimavičius. Žymiausias jų buvo Mykolas Elviras Andriolis (1836–1893), kuris po sėkmingų studijų Petrapilyje, Romoje ir Paryžiuje grįžo į Vilnių, prisidėjo prie 1863 sukilimo ir už tai buvo 15 m. ištremtas į

Rusijos šiaurę. Jis Kauno katedrai nutapė 11 religinių paveikslų, bet labiausiai išgarsėjo, lietuviškomis temomis iliustruodamas A. Mickevičiaus Poną Tadą ir Konradą Valenrodą. Jis taip pat nutapė Vilniaus miesto įkūrimą ir Liudviko Narbuto mirtį 1863 sukilime. Už Slendzinskį ir Dluskį (abu 1863 sukilimo dalyvius) liet. tautiniam atgimimui buvo reikšmingesnis Kazimieras Alchimavičius (1840–1916), kuris kaip ir Andriolis savo romantiškų poskrydžių paveikslams temų ieškojo Lietuvos istorijoje (Gedimino laidotuvės, Krivis Lizdeika Perkūno šventovės griuvėsiuose, Milda, Margirio mirtis ir kt.), nors pats gyveno Varšuvoje. Tai buvo lietuvių šviesuomenei, augančiai po 1863 sukilimo, tik paguodos atodūsiai, kaip literatūroje panašų vaidmenį atliko A. Mickevičiaus, J. Kraševskio ir kitų lenkų romantikų kūryba. Tikru gyvuoju menu liet. tautos daugumai, kurią tada sudarė kaimiečiai, buvo religiniai paveikslai bažnyčiose ir pačių kaimo žmonių kuriamas taikomasis (namų apyvokos) menas, slaptai restauruojami ir statomi medžio skulptūrėlėmis išpuošti mediniai kryžiai ir koplytėlės (1864–1896 rusų uždrausti nešventintose vietose) bei negausios religinės graviūros medyje (tarp jų vysk. M. Valančiaus skelbtos blaivybės įvedimui paminėti). Pagaliau tarp to tamsiausio laikotarpio meninių pragiedrulių paminėtina Vilniaus Piešimo mokykla (1866–1914). Nors jos uždavinys buvo ruošti piešėjus ir braižytojus pramonei bei amatams, bet joje pirmąsias meno žinias gavo ir vėlesnieji nepriklausomos Lietuvos dailininkai: V. Didžiokas, J. Zikaras, V. Kairiūkštis ir kt.

2. Pirmosios dailės parodos ir draugijos

Spaudos sugrąžinimas lietuviams 1904, Rusijos 1905 revoliucija ir Didysis Vilniaus seimas turėjo reikšmės visam Lietuvos gyvenimui. Padidėjusi laisvė ir dėl to pakilusi kūrybinė nuotaika apėmė visas kultūrinio gyvenimo sritis. Ji buvo stipriu paskatu įvairiuose kraštuose gyvenantiems liet. dailininkams organizuotis ir bendrai kelti savo tautiečių estetinę kultūrą. Tam pirmąjį akstiną davė Petras Rimša, kuris 1906 III iš Krokuvos, kur jis mokėsi skulptūros, parašė Vilniaus Žinių dienraščiui straipsnį, siūlydamas suorganizuoti liet. dailės d-ją arba bent suruošti dailės parodą. Šiam sumanymui pritarė kiti dailės studentai arba jauni liet. dailininkai, kurių veikliausias pasirodė Antanas Žmuidzinavičius, mokęsis tuo laiku tapybos Paryžiuje. Iš ten jis atvyko į Vilnių, kur 1906 X buvo sudarytas dailės parodai ruošti komitetas. Jo kreipimasis į liet. visuomenę buvo palankiai sutiktas: į Vilnių pradėjo plaukti kūriniai ir pinigai. Kad kaimo žmonės noriau siųstų tautodailės eksponatus, P. Rimša šventadieniais vykdavo į Lietuvos miestelius tiesioginiams kontaktams.

Pirmoji liet. dailės paroda buvo atidaryta Vilniuje 1907 I 9 (1906 XII 27) Petro Vileišio namuose. Katalogas išleistas liet., rusų ir lenkų kalbomis. „Sukviesta daug svečių... Į atidarymo iškilmes susirinko didžiausia žmonių minia. Buvo atvykusių ne tik iš Kauno, Seinų, bet ir iš toliau, pavyzdžiui, iš Peterburgo (Maironis), Varšuvos ir kitur. Parodą atidarė J. Basanavičius (parodai ruošti komiteto pirmininkas). Jo kalba pasižymėjo tam tikru iškilmingumu ir tokiam momentui reikalingu patosu... Parodos atidarymas vyko įspūdingai, su labai pakiliais jausmais. Mat, anomis palyginti labai sunkiomis politinėmis sąlygomis dailės paroda buvo nepaprastas reiškinys, kai keli entuziastai, anot taiklaus kažkieno pasakymo, buvo pasiryžę parodyti pasauliui ‚nesamos' Lietuvos meną" (J. Rimantas, P. Rimša pasakoja psl. 136–137). Nevienas tada suprato, kad dalyvauja istoriniame įvykyje.

Parodoje dalyvavo 68 asmenys su 448 tautodailės eksponatais ir 23 dailininkai su 213 kūrinių. Jų didžiąją dalį sudarė tapyba. Daugiausia paveikslų buvo davę Mikalojus K. Čiurlionis (33 pav.), A. Žmuidzinavičius (35 pav.) ir Vladislovas Leščinskis (37 pav.). Su mažesniais darbų kiekiais dalyvavo Antanas Jaroševičius (iš Kazanės), Petras Kalpokas (iš Müncheno), Mikalojus Lingvis (iš Šiaulių), Aleksandras Palukaitis ir Kazimieras Stabrauskis (abu iš Varšuvos), Jonas Piaseckas (iš Rostovo prie Dono) ir kt. Parodoje skulptūrai atstovavo P. Rimša su 11 kūrinių, tarp kurių buvo garsioji Lietuvos mokykla 1864–1904, Juozas Zikaras (iš Petrapilio), Vytautas Žičkauskas (iš Varšuvos), Kajetonas Sklėrius (iš Liepojos). Architektūros projektą išstatė Jonas Danauskas (iš Rozalimo), Kazimieras Gabrėnas (iš Ventpilio Latvijoje) ir Ipolitas Jauniška (iš Vieliunės Lenkijoje).

Pirmosios dailės parodos pasisekimas padrąsino kultūrininkus, pirmoj eilėj dailininkus, įsteigti Lietuvių Dailės Draugiją (žr. LE XVI 31–32), kurios pirmuosius įstatus, įregistruotus Vilniaus generalgubernatūroje 1907 IX 15, pasirašė M. K. Čiurlionis, P. Rimša, A. Žmuidzinavičius ir keli nedailininkai, nes d-jos nariais galėjo būti kiekvienas lietuvis. D-jos tikslai buvo: tobulinti liet. dailę, sujungti visų šakų liet. dailininkus, teikti jiems moralinę ir medžiaginę paramą, ugdyti meninį skonį

Lietuvos žmonėse ir rinkti visų šakų tautos meno kūrinius. Pirmasis Dailės d-jos susirinkimas valdybon išrinko: A. Žmuidzinavičių (pirm.), M. K. Čiurlionį (vicepirm.), Joną Vileišį (sekr.), Sofiją Gimbutaitę (iždin.) ir P. Rimšą. Tame pat d-jos susirinkime buvo nutarta eiti drauge su Lietuvių Mokslo d-ja prie Tautos rūmų pastatymo ir kasmet ruošti dailės parodas. Lengviau sekėsi vykdyti antrasis nutarimas. Iki I pas. karo d-ja suruošė aštuonias parodas Vilniuje, dvi Kaune ir vieną Rygoje. Uoliausiomis parodų talkininkėmis buvo dantų gydytojos S. Gimbutaitė ir Marija Putvinskaitė - Žmuidzinavičienė. Tose parodose (lig I pas. karo) be pirmoje minėtų dar pasireiškė šie dailininkai: Adomas Varnas, Antanas Vivulskis (architektas), Kazimieras Ulianskas, Adalbertas Staneika, Jonas Mackevičius, Jonas Šileika (iš JAV), Tadas Daugirdas, Paulius Galaunė, Justinas Vienožinskis ir dar vienas antras. Taigi per pirmąsias dailes parodas pasireiškė beveik visi tie dailininkai, kurie turėjo (bent iki 1932) pagrindinę reikšmę nepriklausomos Lietuvos dailės gyvenime. 1911 liet. dailė neteko pirmųjų savo ramsčių: mirė S. Gimbutaitė ir M. K. Čiurlionis. Šio mirties proga Vilniuje buvo suruošta speciali jo kūrinių paroda, vėliau perkelta į Petrapilį ir Maskvą, kur susilaukė didelio pasisekimo. Ten M. K. Čiurlionio kūriniais žavėjosi ir estetas A. N. Benois (Benua) ir socialistinis realistas M. Gorkis.

Tos pirmosios dailės parodos iki I pas. karo turėjo didelę kultūrinę ir patriotinę reikšmę lietuviams. Viena, jos parodė, kad tamsiausiais carinės priespaudos metais greta rašytojų iš pačios tautos išaugo toks žymus dailininkų skaičius, kurio Lietuva niekada anksčiau nebuvo turėjusi. Parodos buvo nauja kultūrinės veiklos forma, kokia anksčiau nebuvo praktikuota Lietuvoje. Tai morališkai ir tautiškai stiprino tiek plačius liet. sluoksnius, tiek pačius dailininkus, parodų dalyvius. Jiems tai buvo naudinga kūrybiškai, nes davė progos dailininkams rusų akademistinius ir realistinius metodus sugretinti su Vakarų naujausiais (impresionistiniais ir poimpresionistiniais) forminiais siekimais bei rinktis savo aspiracijoms artimiausius. Antra, gausus tautodailės skyrius kiekvienoje parodoje taip pat stiprino dvasinius saitus tarp išmokslintų dailininkų ir kaimo savamokslių bei mėgėjų. Tuo skyrium buvo pareiškiama pagarba tai meno šakai, kuri beveik vienintelė bebuvo prieinama tautai tamsiausiais priespaudos metais (tų parodų dalyviai P. Rimša ir J. Zikaras savo pirmuosius skulptūrinius žingsnius pradėjo nuo tautodailės piaustinių ir lipdinių). Tuo pačiu laiku buvo tikima, kad mokytiems dailininkams tautodailė gali duoti tokių forminių paskatų, kurie individualiuose kūriniuose sustiprins arba išryškins jų lietuvišką charakterį, kaip to buvo siekiama tuo laiku literatūroje (V. Krėvė, L. Gira) ir muzikoje (Č. Sasnauskas, M. K. Čiurlionis, St. Šimkus). Inspiracinio kontakto tarp tautodailės ir individualinės dailės ieškojime tesuprantama, kodėl P. Rimša savo kūriniuose palengva nuėjo iki plokštumų pabrėžimo ir grafinės ornamentacijos. Bet gražiausią paminklą tautodailei pastatė A. Jaroševičius: iš lietuviškų kryžių piešinių, siunčiamų parodoms, jis sudarė didelį albumą, kurį Lietuvių Dailės d-ja išleido 1912 (su J. Basanavičiaus lietuvišku bei prancūzišku įvadu ir A. Žmuidzinavičiaus vinjetėmis).

Jei pirmosios dailės parodos nebūtų atlikusios kitokio vaidmens, o tik suteikusios progą pasireikšti Mikalojaus Konstantino Čiurlionio (1875–1911) tapybai, ir tai jų reikšmė būtų buvusi istorinė, nes dėl didelio talento savo intuityviniam būties žvilgsniui išreikšti originaliomis tapybos priemonėmis Čiurlionis išeina už Lietuvos sienų. Jis sąmoningai ar nesąmoningai buvo įsijungęs į tą spiritualistinį sąjūdį, kuris XX a. pirmame dešimtmetyje ritosi per Europą vitalizmo, individualizmo, modernios krikščionybės, teosofijos, neoromantizmo, neosimbolizmo, vad. Jugendstil ir kitokiomis bangomis. Jos daugiau ar mažiau susipynė su tapytojo individualiomis metafizinėmis aspiracijomis ir išvirto įvairiomis vaizdinėmis sonatomis ne todėl, kad Čiurlionis būtų norėjęs muziką paversti tapyba, bet kad pavieniai paveikslai (ir net jų sonatinės serijos) buvo perstatiški ir persiauri išreikšti subtilioms tapytojo vizijoms, mėginančioms atspėti visatos ir būties mįsles. Dėl to Čiurlionio nerealistinė (simbolinė) tapyba yra gilesnė už įprastinį realizmą; dėl to joje matyti dailininko rūpestis gėriu ir blogiu, laisve ir būtinybe, gyvybe ir mirtimi, dvasia ir medžiaga bei šito dualizmo išraiška šviesos ir tamsos simboliais. Nors savo intuityvių vizijų tapybą Čiurlionis buvo pradėjęs kurti dar prieš I liet. dailės parodą, bet nėra abejonės, kad jam, pasiryžusiam savo meną skirti Lietuvai, tos parodos buvo dideliu paskatu, kuris įtvirtino Čiurlionį liet. tautoje. Tiesa, to laiko liet. šviesuomenė Čiurlionio tapybą menkai tesuprato, bet jau ir tada buvo pajustas jo originalumas. Grynasis peizažistas A. Žmuidzinavičius, kuris mažiausiai buvo palankus Čiurlionio įta-

kai, vos tik 2 m. praslinkus po Čiurlionio mirties, sukūrė savo Regėjimą, kuriame susintetino dviejų Čiurlionio paveikslų temas — Žemaičių kapinių ir Vyčio. Po keleto metų artimesniu Čiurlionio įpėdiniu pasirodė Kazys Šimonis. Nors šio dekoratyviškoje tapyboje nejaučiame sąmoningų metafizinių aspiracijų, bet jo nesuvaldomas noras pasvajoti spalvų ir linijų harmonijomis yra artimas Čiurlioniui.

I pas. karas nutraukė liet. parodas Vilniuje ir dalį dailininkų išbloškė iš tėvynės. Bet tada atsirado šiokios tokios galimybės supažindinti su liet. menu vokiečius. V. Jungferis liudija, kad liet. dailės paroda, įvykusi 1918 vasarą Karaliaučiuje, atkreipusi vokiečių žurnalistų dėmesį į A. Varno ir A. Žmuidzinavičiaus tapybą. Deja, tokių progų per karą buvo maža. Tik karo veiksmams aptilus ir Lietuvos valstybei iš griuvėsių atsikėlus, pradėjo organizuotis ir dailininkai. 1920 pavasarį A. Žmuidzinavičius su draugais atgaivino senąją Liet. Dailės d-ją, tik šį kartą Kaune, nes Vilnius buvo okupuotas lenkų. Tada visas atgimstančios valstybės kultūrinis gyvenimas pradėjo telktis Kaune. Bet čia Liet. Dailės d-ja jau rado jaunesnę konkurentę — Lietuvos Meno Kūrėjų d-ją (žr. LE XVIII 214–216), įsteigtą 1920 I 29 ir turėjusią teatro, muzikos, literatūros ir plastinio meno sekcijas; jai pirmininkavo Ad. Varnas. Pirmąją nepriklausomos Lietuvos dailės parodą 1920 V 1 suruošė abi konkuruojančios d-jos. Joje pasirodė 24 dailininkai su 618 eksponatų šalia 1282 tautodailės kūrinių. Ji buvo visų lig tol buvusių parodų gausiausia. Buvo prieita ir prie mokyklos: Meno Kūrėjų d-ja 1920 XI Kaune įsteigė J. Vienožinskio vedamus piešimo kursus.

3. Mokyklos ir muziejai

Minėti piešimo kursai 1922 buvo suvalstybinti ir pavadinti Lietuvos Meno m-la (žr. LE XVIII 218–219), kuri turėjo tris skyrius — vieno semestro paruošiamąjį, keturių semestrų bendrąjį ir keturių semestrų specialųjį. Jų pagrindinis uždavinys buvo paruošti kandidatus piešimo mokytojams. Teises tam suteikdavo pagrindinio skyriaus baigimas. Specialųjį skyrių baigusieji gaudavo dailininko vardą. Specialusis skyrius buvo padalytas į tapybos, skulptūros, grafikos ir architektūros studijas, nors pradžioje veikė tik tapybos ir grafikos studijos. Nuo 1924 įkurta A. Varno vedama antroji tapybos studija, o nuo 1928 pradėjo veikti J. Zikaro vedama skulptūros studija. 1929 reforma mokslas Meno m-loje buvo prailgintas iki 6 m. (4 m. bendrajam ir 2 specialiajam skyriui). Nuo 1932 specialiajame skyriuje buvo šios studijos: tapybos (Petras Kalpokas), skulptūros (J. Zikaras), grafikos (Adomas Galdikas), dekoratyvinio meno (Vladas Didžiokas), freskos ir mozaikos (Juozas Mikėnas, Stasys Ušinskas), keramikos (Pranas Brazdžius). Nuo 1935 ši m-la pavadinta Dailės m-la ir papildyta naujais mokytojais. Nuo jos pradžios (1922) iki 1940 Kauno Meno (Dailės) m-lai yra vadovavę Justinas Vienožinskis, Kajetonas Sklėrius ir Ignas Šlapelis, o mokytojais be minėtųjų dar yra buvę Jonas Janulis, Jonas Šileika, Jonas Mackevičius, Vladas Dubeneckis, Mstislavas Dobužinskis, Adomas Smetona, Liudvikas Strolis, Vytautas K. Jonynas, Rimtas Kalpokas, A. Žmuidzinavičius ir kt.

Dėl monografinių tyrinėjimų stokos šiandien dar per anksti kalbėti, kiek kuris minėtų mokytojų yra paveikęs mokykloje bebręstančius laisvos Lietuvos dailininkus; betgi P. Galaunė jau 1934 rašė apie J. Vienožinskį ir A. Galdiką kaip daugiausiai turinčius įtakos meno mokyklos auklėtiniams. J. Vienožinskis, kuris gerai sugebėjęs impresionistinio metodo paveldėjimą palenkti savo asmeninėms koloristinėms aspiracijoms, buvęs geras pedagogas, savo sugestyviais patarimais pažadinęs nevieną jauną talentą, kurių keli 1932–40 atsistojo liet. tapybos avangarde drauge su buvusiais Ad. Galdiko mokiniais. Kaip piešimo ir grafikos mokytojas šis pastarasis tiesioginės įtakos tegalėjo turėti grafikams, o besiformuojančius tapytojus jis veikė savo pavyzdžiu. Neramus ir labai jautrus Vakarų meno raidai bei madoms Ad. Galdikas nuolat (gal kartais ir nepagrįstai) mėgo keisti savo koncepcijas bei tapybinius metodus, tuo pasidarydamas demonstratyviniu atsinaujinimo simboliu, erzinančiu senstančius ir įkvėpiančiu jaunuosius.

Dailės gyvenimas, kurio centru buvo Kauno Meno m-la, susidrumstė II pas. karui artėjant prie Lietuvos. 1939 prie Lietuvos prijungto Vilniaus nebuvo galima palikti be dailės m-los. Todėl Lietuvos vyriausybė nutarė Kauno Dailės m-lą perskelti pusiau į dvi ir jas išvystyti į aukštąsias mokyklas. 1940 V 15 įstatymu taikomosios dailės studijos buvo sujungtos į Taikomosios Dailės institutą su buveine Kaune, o grynosios dailės studijos sutelktos Dailės Akademijoje su buveine Vilniuje. Šitokį dailės mokyklų paskirstymą pripažino ir okupacinė sovietinė valdžia 1940–41, nors ir pakeisdama vadovybę bei kai kuriuos mokytojus. Hitlerinė okupacinė valdžia porą metų dailės m-loms veikti mažai tekliudė, bet jas uždarė 1943 III 17 drauge su universitetais dėl studentų opo-

zicinių nuotaikų hitlerininkams. Tos m-los vėl buvo atidarytos 1944 rudenį sovietinės valdžios įsakymu ir veikė su pakeistu mokomuoju personalu iki 1951. Tada Taikomosios ir Dekoratyvinės Dailės institutas Kaune buvo uždarytas, o jo katedros perkeltos į Vilniaus Dailės akademiją. Nuo tada ji pavadinta Dailės institutu.

Nepriklausomybės laikotarpiu Kauno Meno m-los gabesnieji absolventai gaudavo valstybines stipendijas pasitobulinti V. Europoje, o sovietiniu laikotarpiu Vilniaus Dailės instituto buvę studentai gauna stipendijų aspirantūrai į Leningradą ir Maskvą. Meno m-la Kaune ir iš jos išriedėjusi Dailės akademija (institutas) Vilniuje turėjo didelės reikšmės Lietuvos kultūros gyvenime: jos paruošė vidurinėms mokykloms daug mokytojų. Jos padėjo susiformuoti visai eilei žymių grafikų, kokių Lietuva pirmųjų dailės parodų metais visai neturėjo. Dėl to stipriai yra pakilęs Lietuvos knygų apipavidalinimas. Tos m-los paruošė nemažą skaičių taikomojo meno specialistų, kurie dirba Lietuvos dirbtuvėse ir fabrikuose dailės vadovais ir patarėjais. Bet dar svarbiau, kad iš minėtų m-lų yra išėjęs žymus skaičius dailės kūrėjų, kurių darbai gali būti rodomi Maskvoje, Paryžiuje, Naujorke.

Carinės santvarkos metais rusų valdžia nesirūpino remti Lietuvoje meną ir organizuoti jo paminklų apsaugą. Atsikūrusi Lietuvos valstybė nepaveldėjo nė vieno dailės muziejaus. Pirmoji šios rūšies įstaiga buvo Čiurlionio galerija (žr. LE IV 201–202), kuriai 1925 Kaune buvo pastatyti specialūs rūmai. Pirmoje eilėje jie buvo skirti saugoti M. K. Čiurlionio meniniam palikimui, kurį valstybė buvo nupirkusi iš dailininko įpėdinių. Prie šios galerijos, vadovautos P. Galaunės, pradėjo organizuotis dailės muziejus, kuris 1928 turėjo 158 kitų dailininkų kūrinius. Jis žymiai išaugo, kai senojo Karo muziejaus (įst. Kaune 1921) vietoje 1934 buvo pastatyti nauji Vytauto D. Muziejaus rūmai, kuriuose pagal 1936 įstatymą įsikūrė Karo ir Vytauto Didžiojo Kultūros (žr. LE XXXIV 391–392) muziejai. Pastarajame buvo 4 skyriai: priešistorinis, istorinis, etnografinis ir meno. Čia buvo perkelta ir Čiurlionio galerija. Sodelyje prieš muziejų buvo susidaręs beveik muziejus po atviru dangumi: aplink Nežinomojo kareivio kapo paminklą buvo pristatyta gražių medinių kryžių, prie takų išrikiuoti žymių lietuvių biustai, o jų centre stovėjo J. Zikaro darbo Laisvės statula. Sovietų okupacijos metu muziejus buvo pertvarkytas ir pavadintas istoriniukariniu muziejumi.

Šalia paminklų provincijos miestuose (tarp kitų Vinco Grybo V. Kudirkai K. Naumiestyje, S. Daukantui Papilėje) steigėsi ir privačios iniciatyvos d-jų muziejai: Šiauliuose Aušros, Telšiuose Alkos. Juose taip pat buvo dailės skyriai. Rusams įvedus sovietinę santvarką, jie buvo suvalstybinti ir praplėsti, o buvęs Kaune religinio meno muziejus likviduotas, jo eksponatų dalį pervedant į Vst. Dailės muziejų Vilniuje. Šis, įkurtas L. Stuokos-Gucevičiaus statytoje rotušėje, pasidarė žymiausiu Lietuvos muziejumi. Sovietiniu laikotarpiu jame vyko visos žymesniosios dailės parodos Vilniuje. Sovietinei valdžiai tenka atsakomybė už bažnyčių išniekinimą, Jį vykdant, L. Stuokos-Gucevičiaus statyta Šv. Stanislovo katedra Vilniuje buvo paversta paveikslų galerija, Šv. Kazimiero bažnyčia — antireliginiu muziejum, o universitetinė Šv. Jono bžn. — pirma baldų sandėliu, o paskiau muziejum.

4. Kartos ir kryptys

Pirmųjų dailės parodų metais (iki I pas. karo) liet. dailininkai menkai tesiskyrė kryptimis ir stiliais. Jie visi tilpo toje pačioje Liet. Dailės d-joje ir jos ruošiamose parodose. Išskyrus M. K. Čiurlionį, kuris neabejotinai krypo į simbolizmą, visi kiti maždaug išsitekо realizmo bei impresionizmo sferoje. Realistu save laikė pirmųjų parodų žymusis organizatorius ir vienas produktingiausių tapytojų A. Žmuidzinavičius. Bet, giliau įsižiūrėjus į jo paveikslus, matyti, kad jis vieną kartą pakrypsta į romantiką, norėdamas pagarbinti lietuviško gamtovaizdžio grožį, o kitą kartą pasuka į sentimentalizmą, spalvų maloniais deriniais pataikaudamas žiūrovams. Realistu save laikė vienas produktingiausių Lietuvos skulptorių J. Zikaras, kurio neabejotinas patriotizmas pasireiškė reljefe Už Nepriklausomybę ir Laisvės statuloje (ją komunistai pašalino iš Vytauto D. muziejaus sodelio). Bet tiek šituose, tiek eilėje kitų kūrinių skulptorius mielai vartodavo impresionistinius metodus.

Kad ir nebūdami atviri realizmo priešininkai, nuo jo tolo kiti žymieji pirmųjų parodų dalyviai: skulptorius P. Rimša palinko į simbolizmą, impresionistinėms nuotaikoms kiekvienas pagal savo individualybę pasidavė P. Kalpokas, Ad. Varnas, J. Šileika, žymiausias akvarelistas K. Sklėrius. Jie beveik visi buvo mokęsi V. Europoje, o kiti ten bent trumpam važiavę (K. Sklėrius). Be to, jie priklausė tai pačiai kartai. Šiokia tokia įtampa tarp dailininkų prasidėjo apie 1920, į organizacinį darbą įsijungus jauniesiems (J. Vienožinskiui ir

ką tik iš Berlyno grįžusiam Ad. Galdikui). Bet ir tų 1920 apžvalginėj parodoj šalia tokių ramių realistų, kaip Jonas Mackevičius ar Elena Janulaitienė, galėjo savo paveikslus išstatyti tokie karšti reformatoriai kaip Vytautas Bičiūnas ir Adomas Galdikas. Šiam pastarajam niekas netrukdė eksponatų skaičium (139) pralenkti vyresnius Ad. Varną (86 pav.) ir A. Žmuidzinavičių (112 pav.) arba pirmą kartą viešai pasirodžiusį pasakingąjį Kazį Šimonį (113 pav.). Šis, dėl savo nebrangių temperos paveikslų nuo tada pasidaręs vienu populiariausių Lietuvos dailininkų (lig šiol nupiešęs apie 1.000 pav.), tada nepastebėjo jokios trinties; priešingai: „Parodai visi dailininkai ir valdyba su didžiu entuziazmu bei pakilia nuotaika ruošės" (Gyvenimo nuotrupos psl. 171). Kovos nuotaika viešai (atskiromis parodomis ir deklaracijomis) teprasideda 1930–32, kai į gyvenimą išėjo nauja, Kauno Meno m-loje išprususi karta, kurios nevienas vyras buvo naudojęsis stipendija pasitobulinti V. Europoje. Prancūzijos pavyzdžiu 1930 įsikūrė Nepriklausomųjų Dailininkų d-ja priešaky su Adolfu Valeška, Antanu Samuoliu, Viktoru Vizgirda, Leonardu Kazoku, Antanu Rūkštele ir kitais. Nepriklausomųjų antrosios parodos proga 1932 A. Valeška apie savo sambūrio tikslus rašė: „Mes pasiryžome išvaduoti Lietuvos meną nuo akademizmo, natūralizmo ir diletantizmo varžtų. Mes ieškome originalių ir tautinių kūrybai kelių... nesilaikome kokios nors vienos modernistinės krypties, o paliekame sau laisvę kiekvienam keliauti savo individualiu keliu". Pasisakymas prieš akademizmą, natūralizmą, diletantizmą bei miesčioniškumą nepatenkino nė visų Nepriklausomųjų: tais pačiais 1932 įsikūrė Ars grupė, kurioje buvo narių iš Nepriklausomųjų d-jos.

Ars grupės deklaracijoje, kurią buvo pasirašę Ad. Galdikas, Antanas Gudaitis, V. K. Jonynas, Telesforas Kulakauskas, J. Mikėnas, A. Samuolis, Jonas Steponavičius ir V. Vizgirda, buvo sakoma: „Nuogoj ir skaudžiai apleistoj dirvoj atsidūrėme mes. Pro amžių akinius matom didžią meno kultūrą. Smūtkeliai, pasakos, dainos... Nenutildomas troškimas darbą pradėti iš naujo... Mes pasiryžę šiai atgimstančios tėvynės epochai tarnauti ir kurti šios epochos stilių". Arsininkų noras dalyvauti savo laiko stiliaus kūryboje ir ją atremti liet. tautodailės tradicijomis nebūtų užgavęs vyresniosios kartos dailininkų, jei Arso grupės straipsnyje nebūtų buvę paneigti pirmųjų dailės parodų nuopelnai, išdidžiai tariant: „Nuostabus faktas, kad nuo pirmos lietuvių dailės parodos mūsų menininkai pasireiškė ne kaip savo tautos kamieno vaikai, bet kaipo ‚sueuropėję' Lietuvos gamtos kopijuotojai. Besikristalizuojančios tuomet mūsų inteligentijos grožio idealas buvo — ‚kaip fotografijoj'. Ir šį idealą su pasigėrėjimu tenkino pirmųjų lietuvių dailės parodų menininkai". Prieš šiuos perdėtus žodžius kolektyviu straipsniu reagavo V. Didžiokas, J. Mackevičius ir J. Zikaras, o pavieniu — P. Rimša.

Tais pačiais 1932 dar buvo įsikūrusi d-ja, pasivadinusi Linija, kurioje dalyvavo Marcelė Katiliūtė, Jonas Kuzminskis, Vytautas Mackevičius, Boleslovas Motuza, Irena Trečiokaitė, Petras Tarabilda, Liuda Vaineikytė, Petras Vaivada. Ši grupė greit pateko įtakon komunistuojančių marksistų, kuriems vadovavo grafikas Stepas Žukas. Jis ir jo artimieji draugai pradėjo taikyti to socialistinio realizmo reikalavimus, kurie po 15 m. pradėjo dusinti visus dailininkus.

Tas 1932 skirstymasis, kurį P. Rimša vadina „tėvų" ir „vaikų" skirtumais, vis dėlto nebuvo toks gilus, kad būtų sutrukdęs didesnio masto bendrus darbus. Pvz. pasaulio liet. seimo proga 1935 buvo suruošta bendra dailės paroda, kurioje dalyvavo 52 dailininkai su 212 kūrinių. Šitos parodos pasisekimas leido 1935 X 6 suorganizuoti bendrą Lietuvos Dailininkų s-gą (žr. LE XVI 108), kurios uždavinys buvo atstovauti dailininkų profesiniams reikalams ir rūpintis dailės populiarinimu. Šitaip ji pakeitė likviduojamą Lietuvių Dailės d-ją, kuri po I pas. karo nebuvo sugebėjusi išvystyti pirmykštės veiklos, nors ir buvo suruošusi porą žymesnių dailės parodų (1926, 1933) bei išleidusi porą leidinių. Dailininkų s-ga 1935–40 turėjo 110 narių, ruošė individualias bei kolektyvines parodas Lietuvoje ir užsienyje (Rygoje, Taline, Stockholme, Paryžiuje pasaulinės 1937 parodos proga). Tačiau Lietuvos dailininkai 1939 vienoje rudens parodoje vėl nebesutilpo. Jie buvo pasiskirstę į dvi (realistų ir individualistų) sekcijas, kurių kiekviena parodoje turėjo atskiras sales ir atskirus katalogus. Šis pasiskirstymas vėl atskleidė ne tiek esminius pažiūrų skirtumus, kiek amžiaus kartas, nes realistai spietėsi apie pirmųjų dailės parodų dalyvius su jų organizatorium A. Žmuidzinavičium priešakyje, o tariamais individualistais pasirodė daug buvusių Kauno Meno m-los absolventų, nes inidividualistų sekcijos salėje savo kūrinius išstatė ir kolektyvistiniai socialistinio realizmo šalininkai St. Žukas, Vytautas Jurkūnas, I. Trečiokaitė ir kiti.

1940–45 karo ir okupacijų metai iš pagrindų sukrėtė besivystantį Lietuvos dailės gyvenimą. Dėl peruolaus bendradarbiavi-

mo su sovietiniu okupantu 1940 kai kurie dailininkai 1941 vasarą, bėgdami nuo Hitlerio armijų, turėjo pasitraukti iš Lietuvos į Rusijos gilumą. Kiti žuvo Lietuvoje per karo veiksmus (tapytojas impresionistas Vladas Eidukevičius), arba buvo nacių sušaudyti (skulptorius V. Grybas), arba karo nepriteklių privarginti mirė (V. Didžiokas 1942, J. Zikaras 1944, P. Kalpokas 1945), o 1944 vasarą, Sovietų armijoms antrą kartą užplūstant Lietuvą, nemaža dailininkų pasitraukė į Vakarus. Tarp šių buvo Kauno Meno m-los profesoriai kaip Ad. Varnas ir Ad. Galdikas bei buvę m-los auklėtiniai: grafikai Vytautas K. Jonynas, Viktoras Petravičius, Paulius Augius, Telesforas Valius, Vaclovas Ratas, skulptoriai Aleksandras ir Leonora Marčiulioniai, Vytautas Kašuba, tapytojai Paulius Kaufmanas, Anastazija ir Antanas Tamošaičiai, Alfonsas Dargis, Česlovas Janušas, Vytautas Kasiulis, Liudas Vilimas, Adolfas Valeška, Viktoras Vizgirda, Antanas Rūkštelė ir kt. Keli šių dailininkų su V. K. Jonynu priešakyje Vokietijos Freiburge 1946–49 buvo suorganizavę Taikomosios Dailės m-lą, kuri paruošė keletą dailininkų. Kad ir sunkiose stovyklinėse sąlygose, jų beveik kiekvienas kūrė ir dalyvavo ruošiamose parodose. 1950 vieni tų dailininkų išplaukė į Australiją, kiti į Kanadą, daugiausia į JAV ir tik vienas antras liko Europoj. Šitokiais tremties vargo keliais Lietuvos menas pasiekė toliamiausius kontinentus ir kraštus, kur jo atstovų niekada nebūta (Australija, Kanada).

5. Antrojoje Sovietų okupacijoje

Tuo tarpu likę rusų okupuotoje Lietuvoje dailininkai nuo 1944 patyrė spaudimą ir uniforminimą pagal privalomo socialistinio realizmo receptus. Pagal juos dailininkai turėjo partiškai, pamokančiai ir optimistiškai vaizduoti sovietinio gyvenimo temas, bet, vengdami save prarasti, tapytojai daug mieliau kūrė peizažus ir portretus, dėl to susilaukdami kompartijos patikėtinių priekaištų. Koks sunkus buvo tapytojų stovis iki 1957 gerai pasako A. Gudaitis, kuris vad. „atlydžio" laikais Lietuvos dailininkų susirinkime skundėsi: „Savo metu kovos su formalizmu priedangoje neretai buvo kovojama iš viso prieš formą tapyboje. Paveikslą buvo norima ‚sukurti' administratyviniu būdu, iš viršaus diktuojant ir temą ir manierą. Įvairios komisijos darbo procese dailininkui patardavo daugybę smulkių pataisų, iš esmės kreipiančių darbą natūralizmo linkme. Tokie ‚metodai' padarė daug žalos mūsų tapybai, susilpnino kai kurių dailininkų kūrybinį aktyvumą; daugelis to meto tematinių darbų yra nuasmeninti, unifikuoti, nedaro gilesnio emocinio poveikio. Siaurai suprantant socialistinio realizmo metodą, neleistinai maža reikšmės buvo skiriama šviesai, šešėliui, linijų ritmui, kaip išraiškos priemonei" (Literatūra ir Menas 1957 IV 17). Kad šie žodžiai teisingai pavaizduoja okupantų vykdomą liet. meno dusinimą paliudijo 1954 lietuvių literatūros ir meno dekada Maskvoje ir ta proga išleista knyga „Lietuvių dailė". Ten žymi dalis sovietinio meno reprodukcijų bylojo apie akademinį realizmą. Šitoks stovis nepatenkino nė sovietinių kritikų. Nors iki 1954–55 nemaža lietuvių jaunimo buvo baigę dailės sovietines mokyklas, bet tapytojų susidomėjimas režiminėmis temomis buvo menkas — „galutinio persilaužimo tematiniuose kūriniuose nebuvo" (P. Gudynas).

Geresnis stovis buvęs monumentalioje skulptūroje. Kaip jos žymius laimėjimus St. Budrys iškelia sovietiniams kariams paminklą Pergalę, kurią Karaliaučiui-Kaliningradui sukūrė J. Mikėnas, B. Pundžius, Rapolas Jakimavičius ir P. Vaivada, bei skulptūrines grupes, sukurtas B. Bučo, J. Mikėno, J. Kėdainio, N. Petrulio, B. Pundžiaus, P. Vaivados ir B. Vyšniausko tiltui per Nerį Vilniuje. Bet tas pats St. Budrys rimtų trūkumų randa dekoratyvinėj skulptūroj — „susmulkintos formos, o kai kuriose figūrose atsispindi natūralizmo tendencijos". Nors nuo 1956 dailininkai gavo šiek tiek daugiau laisvės negu pirma. tačiau 1957 „jubiliejinėje" liet. parodoje revoliucinės ugnies nedaug tebuvo (V. Dilka viešai skundėsi dėl pilkų tonų ir žalių beržėlių), nors tematinių drobių šiek tiek buvo.

Iki 1956–57 Kauno ir Vilniaus dailės institutų sovietiniai auklėtiniai taip pat dar menkai tebuvo įsijungę į kūrybinį gyvenimą: kasmetinėse dailės parodose savo individualų veidą tepajėgdavo parodyti dailininkai, subrendę nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Tai buvo: skulptoriai Petras Aleksandravičius, Robertas Antinis, Bernardas Bučas, Juozas Kėdainis, Juozas Mikėnas, Napoleonas Petrulis, Bronius Pundzius, Petras Vaivada ir kt.; tapytojai Jonas Buračas, Vincas Dilka, A. Gudaitis, R. Kalpokas, Leonas Katinas, K. Šimonis, Domicėlė Tarabildienė, Stasys Ušinskas, J. Vienožinskis, A. Žmuidzinavičius, Jonas Vaitys; grafikai Mečys Bulaka, Vytautas Jurkūnas, Jonas Kuzminskis, Antanas Kučas, Petras Rauduvė, Telesforas Kulakauskas; teatro dailininkai Juozas Jankus, Vytautas Palaima, Jonas Surkevičius, bet visai nu-

tildytas Leonas Truikys. Išskyrus vieną antrą, beveik visi aukščiau suminėti dailininkai, daugiau ar mažiau sugebėję išlaikyti savo individualų veidą, priklausė antrajai laisvos Lietuvos kartai, kuri 1932–39 buvo pradėjusi maištauti prieš pirmųjų dailės parodų „tėvus".

Iš dailininkų, auklėtų sovietinėse mokyklose, labiau už kitus prasikišo viešumon (daugiausia nuo 1956): skulptoriai Konstantinas Bogdanas, Gediminas Jakubonis, Leonas Žuklys, Ona Lipeikaitė, Jadvyga Mozūraitė, Anelė Navickaitė ir kt.; tapytojai Vincas Gečas, Bronė Jacevičiūtė, Vladas Karatajus, Augustinas Savickis, Leopoldas Surgailis, Regina Songailaitė-Balčikonienė (teatro dailėje); vitražistai Algimantas Stoškus ir Kazys Morkūnas; grafikai Valerijonas Galdikas, Albina Makūnaitė, Vytautas Valius ir kt. Pro niveliuojantį „socialistinį realizmą" stipresnieji prasiveržia; tai liudija tokie vitražistai kaip A. Stoškus, A. Morkūnas, A. Grabauskas, kurių darbai net buvo nuvežti į Montrealio tarptautinę parodą 1967. Iškyla ir ideologinius kompartijos varžtus nusimetę grafikai kaip S. Krasauskas, R. Gibavičius, V. Žilius ir kt.

6. Keli menotyros bruožai

Liet. meno tyrėjų šeima negausi ir jauna. Seniausias amžium buvo kun. Kazimieras Jasėnas (1867–1954), Mintaujos kat. klebonas, kuris 1923–37 sąsiuviniais išleido tris Visuotinės meno istorijos tomus, nemaža vietos paskirdamas Lietuvos meno paminklams. Apie Lietuvos meną jis taip pat yra rašęs Židinio žurnale. Su didesniu už Jasėną meniniu pasiruošimu prie lietuvių meno klausimų yra priėjęs ilgametis Čiurlionio galerijos dir. ir univ. dėstytojas, daug rašęs liet. meno klausimais, Paulius Galaunė. Jo žymiausios knygos — Vilniaus meno mokykla (1928), kurioje rašoma apie senojo Vilniaus univ. meno mokytojus ir mokinius, ir Lietuvių liaudies menas (1930), kur pagrindinai išanalizuojamos visos tautodailės sritys, kartais nevengiant perdrąsių, faktais neįrodytų teorijų (pvz. apie lietuvių kryžių pagoniškąją kilmę). Didelį darbą yra atlikęs Galaunė, sudarydamas tautodailės fotografijų albumus, nuo 1956 leistus Lietuvoje bendru Lietuvių liaudies meno vardu.

Jurgis Baltrušaitis (g. 1903) lietuviškai tėra parašęs Visuotinės meno istorijos du tomus, nutraukdamas ją su gotika (1934, 1939). Apie liet. tautodailę jis yra parašęs angliškai knygą Lithuanian Folk Art (1948), kur jis pasinaudoja P. Galaunės aprašyta medžiaga, tik šiek tiek mėgindamas įnešti savo teorijos, susidarytos betyrinėjant Artimųjų Rytų meną. Vakarų ir Rytų meno santykiai (ypač romanikos ir gotikos mene) yra viena mėgstamiausių J. Baltrušaičio temų jo gausiuose prancūziškuose tyrinėjimuose apie fantastiškumą bei jo formas V. Europos mene. Jonas Grinius iš meno teorijos ir visuotinės meno istorijos prie Lietuvos tepriėjo 1939, Vilnių prijungus prie Lietuvos vst. Tada jis parašė Vilniaus meno paminklų knygelę (1940). Tremtyje jis tebuvo atsidėjęs lietuvių kryžių tyrimui, parašydamas Lietuvių kryžių ir koplytėlių studiją (1957 Aidų premijuota, bet dar neišsp.). Vilniaus prijungimas prie Lietuvos taip pat yra paskatinęs Mikalojų Vorobjovą parašyti knygą apie Vilniaus meną (1940). Anksčiau jis buvo išleidęs savo vok. disertaciją apie M. K. Čiurlionį kaip muziką ir tapytoją (1938).

Kruopščiausias ir veikliausias liet. meno tyrinėtojas užsienyje — Povilas Reklaitis. Keletą metų sistemingai dirbęs Herderio institute (Marburge) prie D. L. K-tijos meno paminklų atlaso, jis sukaupė daug retos medžiagos ir išsp. smulkią bibliografiją, liečiančią Lietuvos meną.

Sovietų okupuotoje Lietuvoje menotyriniais darbais daugiau yra pasireiškę Stasys Budrys (ypač apie skulptūrą) ir Pranas Gudynas. Lietuvos meno istoriją stambokoje knygoje apžvelgė istorikas J. Jurginis.

S. Budrys, Gediminas Jakubonis 1963; ('') Juozas Zikaras 1960; ('') Lietuvių tarybinė dailė: skulptūra 1961; *V. Didžiokas,* Dvidešimt plastinio meno metų (leidinyje Lietuva 1918–1938. Red. V. Kemežys 1938); *P. Galaunė,* L'art lithuanien 1934; ('') (red.), M. Čiurlionis 1938; ('') Vilniaus meno mokykla 1928; *J. Grinius,* Lietuvių menas sovietinėj tarnyboj (Lietuva 8 1956); *P. Gudynas,* Lietuvių tarybinė dailė: tapyba 1961; ('') Petras Kalpokas 1962; Jubiliejinė dailės paroda, katalogas 1957; *J. Jurginis,* Lietuvos meno istorijos bruožai 1960; Lietuvių dailė 1954; Lithuanian art ir exile 1948; *J. Mackonis,* Antanas Žmuidzinavičius 1957; *J. Rimantas,* Petras Rimša pasakoja 1964; *A. Savickis,* Peizažas lietuvių tapyboje 1965; *K. Šimonis,* Gyvenimo nuotrupos, atsiminimai 1959; *A. Žmuidzinavičius,* Paletė ir gyvenimas 1961.

LIETUVIŲ DAILĖ UŽSIENYJE

PAULIUS JURKUS

II pas. karo metu, kai Lietuvą antrą kartą okupavo Sovietų kariuomenė, 1944 vasarą bei rudenį iš Lietuvos pasitraukė pagrindinės tapybos ir grafikos meno pajėgos. Taip V. Vokietijoje ir Austrijoje atsidūrė daugiau kaip 100 liet. dailininkų. Jų veiklos susidarė tarpai: pirmas — nuo karo pabaigos iki didžiosios emigracijos (nuo 1945 iki maždaug 1950) ir antras — įsikūrus svetimuose kraštuose (nuo 1950).

1. Tremtinių stovyklose

Besikuriančiose D.P. stovyklose dailininkai buvo pageidaujami ir reikalingi asmenys. Vienur jie įsijungė į stovyklos organizavimą, administravimą (V. K. Jonynas — Hanau, A. Staneika ir A. Varnas Ravensburge), kitur, įsikūrę savo studijas palėpėse ar garažuose, skubėjo piešti ansambliams dekoracijas, gamino dovanas stovyklų aukštiems svečiams. Pokario metais V. Vokietijoje ir Austrijoje buvo visokiausių pabėgėlių, šeimininkavo sąjungininkų kariuomenės. Jiems dažnai nebuvo aišku, kas tie lietuviai, ar jie ne slavai? Jiems reikėjo prisistatyti su sava skirtinga kultūra ir menu. Tiems reprezentaciniams tikslams darbavosi visokiausi ansambliai, o šalia jų daug nuveikė ir dailininkai, nes menas — tarptautinė kalba, suprantama be vertėjo.

P a r o d o s. Papuošus savas stovyklas, iš arklidžių įrengus koplyčias ir teatrus, kai atsistatė V. Vokietijos judėjimas, pradėta rengti dailės parodos. Pirma jos rengtos stovyklose UNRRA (žr. LE XXXII 255-257) valdininkams, vietos aliantų įguloms, vėliau išeita į V. Vokietijos galerijas, muziejus, pasiekta net Paryžius, Roma. Parodos buvo dažniausiai kolektyvinės, dažnai buvo jungiamos su tautodailės skyriais, kur buvo išstatyti audiniai, drožiniai, gintaras. Rengtos grupinės, grafikos ir atskiros žymesnių dailininkų parodos. Ypač daug parodų surengta 1946. Paroda po parodos vyko kiekvienoje didesnėje liet. kolonijoje ar vokiečių meno centre. Iš jų pažymėtina Schongau paroda, kurią aplankė apie 10.000 žmonių ir kurią suorganizavo V. Petravičius, pakviesdamas drauge dalyvauti estus ir latvius. Daug parodų buvo Freiburge I. Br., Baden-Badene, Tübingene. Be šių miestų dar lietuvių dailininkų parodos buvo: Schongau, Langengene, Würzburge, Wiesbadene, Ansbache, Augsburge, Nürnberge, Frankfurte, Oldenburge, Konstancoje, Göttingene, Nürtingene, Bregence (Austrijoje). 1949 pavasarį lietuviai su geru pasisekimu dalyvavo D.P. parodoje Amsterdame, Haagoje. Paryžiuje atskiras parodas surengė A. Galdikas, V. K. Jonynas, V. Kasiulis. Romoje 1949 VI buvo pabaltiečių grafikos paroda — V. K. Jonyno, V. Petravičiaus ir esto E. Wiiralto.

Ta parodų gausybė ne tik garsino liet. meną, bet drauge skatino liet. dailininkų kūrybingumą. Parodos rado atgarsio žmonėse ir buvo gausiai lankomos. Tai paskatino suorganizuoti reprezentacinę parodą JAV. Ji buvo sutelkta ir 1949 Hanau DP stovykloje išstatyta (ne visa). Pervežta į JAV, ji buvo atidaryta Naujorke 1949 X 20 —XI 20 Mokslų salėje. Buvo manyta parodą perkelti ir į kitus JAV miestus, bet dėl finansinių sunkumų atsisakyta.

M e n o l e i d i n i a i. Pokario metais pasigesta reprezentacinės knygos, kurią būtų galima padovanoti UNRRA bei IRO (žr. LE IX 67) valdininkams ar aliantų karininkams. Tad šalia parodų organizuota knygų leidimas. Išleisti buvo sunku, nes trūko popieriaus, bet visos kliūtys buvo nugalėtos. Knygos, parengiamos keliomis kalbomis, atliko didelį vaidmenį — supažindino su liet. meno aspiracijomis ir liet. tautos padėtimi. Knygos susilaukdavo recenzijų vokiečių bei prancūzų spaudoje.

Paminėtini šie meno leidiniai: 40 Wood Cuts (P. Augiaus, V. Petravičiaus, V. Rato, T. Valiaus grafika, P. Jurkaus įžanga), Alfonso Dargio Lietuviškų vestuvių papročiai 1947, Pauliaus Augiaus iliustruota Eglė žalčių karalienė 1947 (101 graviūra, pasakos tekstas Salomėjos Nėries), Vytauto K. Jonyno monografija 1947 (Al. Rannito įžanga), Lithuanian Art in Exile 1947 (16 spalvotų reprodukcijų), Vaclovo Rato The Twelve Ravens 1949 (P. Jurkaus tekstas), J. Baltrušaičio Lithuanian Folk Art 1948 (su 256 iliustracijomis), Adolfo Vaičaičio litografijų aplankas 1948, Viktoro Petravičiaus gausiai iliustruota F. Kiršos poezijos knyga Tolumos 1948, V. Petravičiaus grafikos aplankas 1948 (su P. Jurkaus įžanga), G. Krivickienės surinktos ir V. Petravičiaus iliustruotos Dainos 1948, Anastazijos Tamošaitienės Kilimai 1948 (su A. Valeškos įžanga), V. K. Jonyno iliustruoti leidiniai: Donelaičio Metų naujas leidimas 1948, Goethes Die Leiden des jungen Werthers 1948, Mérimée Lokys 1949, Goethes — Mainzo apgulimas 1951 (prc.

kalba, trijų spalvų piešiniai. Taip pat paminėtini ir V. K. Jonyno piešti prancūzų okupacinei zonai pašto ženklai, kurie 1947 filatelistų kongrese Hamburge buvo priskirti prie pačių gražiausių Europoje.

S t u d i j o s i r m e n o m o k y k l a. Kai pirmais pokario metais sunku buvo patekti į vokiečių meno m-las, tai tokias mokyklėles bei studijas suorganizavo patys liet. dailininkai: V. Ratas Augsburge, J. Kaminskas Hanau, Č. Janušas Würzburge ir vėliau Schw. Gmündėje. Studijėlės pamokė meno, daugiausia taikomojo (Č. Janušo dirbtuvėje buvo gaminamos dekoratyvinės medinės lėkštės).

V. K. Jonyno rūpesčiu Freiburge karinės valdžios 1946 II 11 leidimu įkurtas Taikomosios Dailės Institutas (žr. LE VI 388), kurio visi 16 mokytojų buvo lietuviai, dauguma studentų (80%) irgi lietuviai. Tai buvo lyg Kauno meno m-los tąsa. Freiburgas pasidarė tikru lietuviško meno centru, kur vyko daug parodų. Nemažas institutą baigusių procentas vėliau iškilo į žymius dailininkus, pvz. Romas Viesulas, Vytautas Ignas, Albinas Elskus, Algirdas Kurauskas, Henrikas Šalkauskas, Jurgis Šapkus, Vytautas Raulinaitis.

O r g a n i z a c i j o s. Lietuviškai dailei ugdyti įst. organizacijos: 1947 Lietuvių Dailės Institutas ir Architektų S-ga. Abi su emigracija perkeltos į JAV. Dailės Institutas surengė keletą parodų Vokietijoje ir Amerikoje, sušaukė suvažiavimų, bet nei viena nei kita organizacija didesne veikla nepasižymėjo ir ilgainiui abi visai nutilo.

Pabėgėlio padėtis davė n a u j ų t e m ų liet. menininkams. Savo tėvynės, namų, tėvų, giminių netekimo tragizmas pavaizduotas ir mene. Mėgstamos to meto temos buvo tėvynės vargas, karas, apskritai žmogaus trapumas ir tragizmas. Palikto krašto ilgesys vertė kurti nuostalgiškus Lietuvos vaizdus, peizažus. Liet. menas pagilėjo bei praturtėjo ne tik idėjiniu, bet ir formaliniu atžvilgiu. Dailininkai, iškeliavę iš Lietuvos, išsivežė visas to meto tradicijas bei polinkius. Jų kūryba sutilpo impresionistiniame, realistiniame, ekspresionistiniame stiliuje. Ypač mėgstamas buvo ekspresionizmas, dominavęs grafikoje. Tremtyje dailininkai turėjo daugiau progų susipažinti su V. Europos menu. Liet. dailininkų menas pamažu išsijudino: laisvėjo piešinys, daugiau vietos skirta tiesioginiam pergyvenimui, stiprėjo spalva. Iš visų menų vyravo grafika. Ji greičiausiai buvo paskleidžiama, lengviausiai kilnojama. Grafikos sąlytis su liet. liaudies menu išsaugojo jos gaivalinę jėgą, kuri labiausiai patraukė svetimųjų dėmesį. Grafika irgi keitėsi: iš kietų medžio raižinių pereita prie lengvų žaismingų piešinių plunksna. Taip buvo paruoštas kelias į didesnį modernizmą, kuris atėjo įsikūrus svetimuose kraštuose. Skulptūra nei keramika tose sąlygose negalėjo tarpti. Sukurta vos keletas pavyzdžių, kurie didesnės reikšmės neturėjo. Tik emigravus ir įsikūrus kituose kraštuose, atsirado ir skulptūros paklausa.

2. Įsikūrus kituose kraštuose

Iš Vokietijos išvykę dailininkai įsikūrė Italijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, P. Amerikoje, Australijoje, Kanadoje, o daugiausia JAV.

V. E u r o p o j e liko tik maža dalis. Vokietijoje liko Alfonsas Krivickas, Italijoje Sofija Pacevičienė su dukra Irena Pacevičiūte (jos yra laimėjusios net valstybinių premijų, atžymėjimų). Pokario metais net tokiame Madride, Ispanijoje, nukeliavęs dailininkas Kazimieras Žoromskis surengė tris tapybos parodas. Anglijon studijų tikslais iš kitur atvyko Elena Gaputytė ir 1965 pagarsėjo iš Čikagos atvykęs skulptorius Antanas Brazdys.

Paryžius labiausiai traukė lietuvius dailininkus. Čia kurį laiką gyveno Adomas Galdikas, pastoviai įsikūrė Vytautas Kasiulis, Antanas Mončys, Pranas Gailius. Vėliau studijų tikslais atvyko dar visa eilė dailininkų, atvyko ir šiaip padirbėti, surengti parodas (Telesforas Valius, Juozas Bakis). Iš JAV 1957 atvežta pomirtinė Petro Kiaulėno paroda. Plačiausiai pasireiškė tapytojas V. Kasiulis ir skulptorius A. Mončys. Pirmasis 1965 turėjo net dvi galerijas Paryžiuje, surengė daug parodų, kasmet vyko į Švediją, kur praleido vasaros atostogas ir rengė parodas. A. Mončys padarė nemaža skulptūrų bažnyčioms ir viešiems pastatams.

P. A m e r i k o j e prieš II pas. karą buvo tik vienas pagarsėjęs lietuvis dailininkas — Jonas Rimša, Bolivijos garbės pilietis, nutapęs to krašto istorinius paveikslus. Pastoviau gyvendamas Argentinoje, jis su parodomis aplankė daugelį P. Amerikos kraštų. Emigracija nubloškė ir keletą dailininkų į P. Ameriką. Kolumbijoje buvo Eugenijus Kulvietis (m. 1958), K. Žoromskis, Juozas Bagdonas (abu vėliau išvykę į JAV), Juozas Penčyla. Visi jie rengė parodas. Brazilijoje parodyta daugiausia veiklos. Čia laikinai buvo sustoję: Vlada Stančikaitė-Abraitienė, Antanas Kairys, Mikalojus Ivanauskas. M. Ivanausko iniciatyva surengtos 1952 liet. liaudies meno ir dailės

(viso 170 kūrinių ir 1000 liaudies meno eksponatų), 1956 kryžių ornamentikos ir architektūros, 1957 architektūros parodos.

Australijoje nemaža liet. dailininkų grupė rado gana palankią dirvą. Australijoje buvo labai nuvertinta grafika. Lietuviai grafikai pirmieji pradėjo rengti grafikos meno parodas, pasitelkę vietinius dailininkus. Lietuviai įkūrė ir grafikų d-ją. Dabar lietuvių grafikos kūrinių yra pagrindiniuose to žemyno muziejuose, didžiuosiuose viešbučiuose ir net lėktuvuose. Lietuviai dalyvavo reprezentacinėse australų parodose, laimėjo atžymėjimų, premijų. Sėkmingai reiškėsi grafikai: V. Ratas, Henrikas Šalkauskas, Eva Kubbos, Algirdas Šimkūnas, tapytojas Leonas Urbonas, portretistas Vladas Meškėnas, skulptorius Teisutis Zikaras. Australijos liet. dailininkų grupė greitai modernėjo ir grafikoje bei skulptūroje pasiekė abstraktą. Į jų meną ateina ir to krašto egzotinės temos.

Kanadoje įsikūrusi nedidelė dailininkų grupė tuoj prisitaikė prie vietos sąlygų ir įėjo į to krašto dailininkų d-jas, pvz. T. Valius buvo net Kanados grafikų s-gos valdyboje. Per profesines dailininkų s-gas pateko į to krašto bendras ar grupines parodas, laimėjo premijų, atžymėjimų. Jų galerijose surengtos ir individualinės parodos.

Šalimais dailininkai reiškėsi ir lietuviškoje kolonijoje, teikdami įvairiausius menininko patarnavimus, rengdami parodas. Daug gyvumo į Kanados meno gyvenimą įnešė kasmet rengiamos Kanados liet. dienos, kurių metu vyko didesnio masto dailės parodos. 1951 Antanas ir Anastazija Tamošaičiai Kingstone (Ontario vst.) įsikūrė savo studiją, kur audžiami tautiniai drabužiai bei kilimai. Abu dailininkai plačiai važinėjo su savo parodomis. Buvo bent kelios T. Valiaus parodos (apžvalginės 1951 ir 1961). Montrealyje buvo kelios ten gyvenančių dailininkų parodos.

JAV įsikūrė daugiausia liet. dailininkų, nes čia buvo patogiausios emigruoti sąlygos. Amerikoje dar nepriklausomos Lietuvos laikais lankėsi A. Žmuidzinavičius, P. Rimša, S. Ušinskas ir kt. Jie rengė savo kūrinių parodas. Iš to meto Bostono dailės muziejuje liko P. Rimšos skulptūra Artojas.

Amerikoje įsikūrė ir pasaulinio garso dailininkai žydai, kilę iš Lietuvos: Jacques Lipschitz, William Zorach, Max Band. II pas. karo metu įsikūrė ir kaunietis Arbit Blatas. Žydai nepalaikė su lietuviais ryšių, betgi visada buvo pažymima, kad jie kilę iš Lietuvos.

Buvo keletas ir liet. dailininkų, kurie reiškėsi JAV dar prieš naują emigracijos bangą. Tai tapytojas Mikas Šileikis, atvykęs iš Lietuvos ir 1923 baigęs Čikagos Meno institutą, Viliamas J. Vitkus (Witkus), Jonas Subačius. Jų eilę papildė Antanas Skupas (Cooper), Antanas J. Vaikšnoras, Aleksandra Vitkauskaitė-Merker. II pas. karo metu atsirado ir Mstislavas Dobužinskis. Jis piešė dekoracijas Metropolitan operai, rengė parodas lietuviams.

Naujai atvykę dailininkai įsikūrė daugiausia Čikagoje, Naujorke, Clevelande. Griebėsi visokiausių darbų, vieni išmoko kokio pritaikomojo meno, kiti nuėjo mokytojauti, dar kiti dirbo fizinius darbus. Nemaža jų dalis įstojo į amerikiečių meno d-jas, dalyvavo jų parodose, laimėjo įvairių atžymėjimų, premijų, medalių. Įvertintas europinis liet. dailininkų skonis ir pasirengimas, jų darbų buvo atrinkta į reprezentacines Amerikos parodas, kurios buvo siunčiamos kitur.

Parodos. Kaip Vokietijoje, taip ir čia tuoj organizuotos parodos. Iš vienos pusės parodos rengtos tik lietuviams liet. salėse, iš kitos — skverbtasi į amerikiečių visuomenę.

Naujorko, kuris yra JAV meno centras, galerijose buvo šių dailininkų parodos: A. Galdiko (bent kelios — 1954, Feigle galerijoje — 1956, 1957, 1960), V. K. Jonyno, V. Kasiulio (trys parodos), Aleksandros Kašubienės, Elenos Urbaitytės (bent kelios), R. Viesulo (bent kelios). Kolektyvinėse parodose be minėtų dar dalyvavo Povilas Puzinas, Česlovas Janušas, K. Žoromskis, V. Vitkus, A. Vitkauskaitė-Merker, A. Elskus ir kt. 1958 Pasaulio liet. kongreso metu Riverside muziejuje buvo surengta plati apžvalginė paroda.

Kituose miestuose liet. dailininkų parodos buvo: Waterburio muziejuje A. Galdiko (1954), Portlando muziejuje (Maine) — V. K. Jonyno, Ročesteryje (N.Y.) A. Dargio (bent kelios, ten buvo ir kolektyvinė grafikos paroda), Bostone V. Vizgirdos ir kt.

Iš didesnių parodų, rengtų liet. visuomenei, pažymėtinos: Čikagoje religinio meno (1956 ir 1964), Kultūros kongresų parodos (1957, 1962, 1967), apžvalginės Amerikos Liet. Dailininkų s-gos parodos (1960, 1962, dalyvavo 18 dailininkų), 1863 sukilimui atžymėti paroda 1964; Naujorke Dailininkų s-gos paroda 1957, moterų dailininkių paroda 1964. Čikagoje dar surengtos didelės sukaktuvinės parodos A. Varno (1955), V. K. Jonyno (1959), A. Galdiko (1964), J. Paukštienės (1953).

Daugiausia parodų surengė pavieniai dai-dailininkai. Iš jų paminėtini: J. Pautienius, J Paukštienė, J. Bagdonas, A. Galdikas, V. Petravičius, A. Rūkštelė ir kt.

G a l e r i j o s daug prisidėjo, kad liet. dailininkų kūriniai lengviau pasiektų visuomenę. Vieną iš pirmųjų galerijų 1955 suorganizavo A. Šalčius-Almus (Great Neck, N.Y.). Čikagoje 1957 X 20 atidaryta Čiurlionio vardo galerija, kuri telkia paveikslus nuolatinei kolekcijai ir drauge rengia įvairių dailininkų parodas. Sezono metu čia nuolat vyksta parodos. Jos vyksta dar Draugo dienraščio redakcijoje ir kitur. 1964 Clevelande V. Gedgaudas atidarė Gallery International, o Čikagoje 1965 Orentas ‚69 galeriją'.

S t u d i j o s. Taikomojo meno tikslams organizuotos savos studijos. Bažnytinio meno srityje pirmiausia Čikagoje pradėjo dirbti Adolfas Valeška ir Kazys Varnelis, Naujorke tokias studijas atidarė V. K. Jonynas (1957), A. Elskus (1963). Prieš tai Naujorke veikė Jono Subačiaus bažnytinio meno studija, dekoravusi daugiausia apylinkės liet. bažnyčias. Naujų ateivių įsteigtos studijos jau plačiu mastu ėjo į amerikiečių visuomenę, laimėjo konkursų, pripažinimų. Liet. dailininkų vitražų, skulptūrų, dekoracijų rasime bažnyčiose nuo Ramiojo vandenyno iki Atlanto.

A r c h i t e k t ū r a. Lietuviai dailininkai daug prisidėjo prie naujų pastatų. Mėginta išvystyti lietuvišką stilių. Pastatyta pastatų su lietuviška architektūros dvasia ir lietuviška ornamentika. Iš didžiųjų pastatų paminėtini: Clevelando naujoji bžn. (1953), Toronto Prisikėlimo parapijos salė (1954), Montrealio Aušros Vartų bžn. (1955), Putnamo koplyčia (1955), East St. Louis bžn. (1956), Draugo redakcija ir marijonų vienuolynas Čikagoje (1957), Marquette Parko bžn. (1957), Koplyčia Kennebunkporte, Me., (1957), Maspetho, N.Y., liet. bžn. (1962). Šie pastatai atkreipė ir amerikiečių dėmesį, pvz. tokia Maspetho bažnyčia buvo pripažinta prie to meto geriausių apskrities pastatų.

L e i d i n i a i. Meno knygai dirva Amerikoje nepalanki — per brangi spauda. Tad meniškų leidinių išleista neperdaug. Iš jų pažymėtini: B. Sruogos — Giesmė apie Gediminą su V. Petravičiaus iliustracijomis, išrašytu tekstu (1952), Petro Kiaulėno monografija (spalvotas aplankas, įvadas Gordon Brown, 1958), V. Mačernio Poezija su P. Augiaus iliustracijomis (1961), P. Augiaus kūrybos pomirtinis albumas (1967) ir kt. Švedijoje pasirodė monografija apie V. Kasiulį (1959).

D r a u g i j o s. Be minėtų iš tremties atvežtų draugijų (Lietuvių Dailės Instituto ir Lietuvių dailininkų ir Architektų s-gos) atsirado Amerikos Lietuvių Dailininkų s-ga Čikagoje. Jos skyrius kurį laiką veikė ir Naujorke. 1958 kaip reakcija prieš modernistus buvo atsiradęs Gintaras, apjungęs realistus, bet jo veikla tuoj pasibaigė. Draugijos didesnės reikšmės neturėjo ir neturi.

P r i e a u g l i s. Kasmet Amerikos įvairias meno m-las baigia apie 10 jaunų dailininkų. Dauguma jų įsijungia į taikomąjį meną. Daugiausia baigė Čikagos Meno institutą, keli Naujorko, Los Angeles, Clevelando meno m-las. Nevienas jų mėgino vykti studijuoti į Europą; pvz., stipendijas gavo ir užsienyje studijavo K. Zapkus, A. Brazdys.

Išėję iš amerikiečių m-lų, jie atstovauja visas moderniausias šio krašto meno tendencijas, tačiau būdinga, kad ir pro kraštutinį modernizmą prasimuša lietuviška dvasia, lietuviškos ornamentikos motyvas ar net lietuviška tema.

Jaunieji su vyresniąja karta artimų ryšių nepalaiko, 1961 ir 1962 Čikagoje surengė savo parodas. Atskirai su paroda 1962 pasirodė tapytojas Kęstutis Zapkus, grįžęs iš Paryžiaus ir per savaitę pagarsėjęs.

A p ž v e l g d a m i liet. dailininkų meno raidą įsikūrus svetimuose kraštuose, turime pastebėti, kad menininkai sugebėjo įsitvirtinti ir įsikurti, kiti net prasiveržė į žymius dailininkus, pvz. grafikas Romas Viesulas, kurio kūrinių parodos rengiamos ne tik JAV, bet ir Europoje, Australijoje, Japonijoje. Pirmą kartą lietuviai įėjo į tarptautinę plotmę ir susidarė sau vardą, pirmą kartą įėjo į tarptautines rinktines profesines organizacijas (pvz. Kasiulis — tarpt. grafikų d-jos narys). Laisvajame pasaulyje yra apie 300 liet. dailininkų. Šitoje gausioje šeimoje rasime ir realistų ir kraštutinių modernistų. Visa, kas vyksta moderniojo meno pasaulyje, randa sau vietos ir liet. dailininkuose. Pamažu įsigali abstraktinis menas, ypač jaunimo tarpe. Bet neatsilieka ir vyresnieji, ir jie nuėjo iki abstraktinio meno (A. Galdikas, J. Bagdonas). Įvairi ir jų tematika. Rasime ir sentimentalių tėvynės prisiminimų (Lietuvos peizažų) ir dramatinių, egzistencine nuotaika persunktų tikrovės svarstymų, ir surrealizmo.

Aptariant atskiras rūšis, pažymėtina, kad labai išaugo tapyba dėka tokių tapytojų, kaip V. Kasiulis, V. Ignas, K. Zapkus, A. Galdikas, J. Bagdonas, K. Žoromskis ir kt. Tapyba daugumoje abstrakti, su dramatine nuotaika, monumentali. Grafika pergy-

veno didesnį lūžį — iš „juoda balta" grafikos pereita prie spalvotos, ypač įsigalėjo litografija. Skulptūra plačiai prisitaikė prie architektūros ir davė gražių statulų bažnyčioms; šalia to ji ieškojo sąlyčio su dabarties moderniuoju menu. Išaugo taikomasis menas, ypač vitražų sritis.

Eleven Lithuanian artists in Australia 1967; Lithuanian art in Exile 1948; *P. Reklaitis,* Die bildende Kunst der litauischen Emigration 1945–1966 (Acta Baltica 1966).

G. ARCHITEKTŪRA

LIETUVOS MŪRO ARCHITEKTŪRA LIGI XX A. PRADŽIOS

POVILAS REKLAITIS

Svarbiausia mūro architektūros evoliuciją apsprendžianti aplinkybė buvo krašte turimos statybinės medžiagos. Lengvai tašomo uolos akmens ir marmuro, kurių gausu p. Europoje ir kurie antikoje ir viduramžiais ten įgalino turtingą mūro architektūrą, Šiaurės ir Baltijos jūrų pakraščiuose dėl skirtingų geologinių sąlygų stinga. Šie kraštai tačiau visada buvo turtingi miškų. Todėl ir Lietuvoje jau senovėje buvo išsivysčiusi ir ilgai laikėsi medžio statyba, kuri XV a. buvo aukšto lygio. Tai patvirtina pvz. žinios, kad Vokiečių ordinas iš Vytauto skolinosi lietuvių dailidžių, medinių pilių statytojų (plg. Codex epistolaris Vitoldi, psl. 147, nr. 366). Medžio architektūros pavyzdžių tačiau beveik nėra išlikusių senesnių, kaip XVIII–XIX a.

Kokia buvo Lietuvoje medžio architektūra viduramžiais, galime spręsti tik iš aprašymų, analogijų ir pėdsakų, randamų per kasinėjimus. Tuo tarpu akmeninių-plytinių pastatų turime išlikusių jau iš XII a., taigi iš ankstyviausio Lietuvos istorijos laikotarpio. Apskritai Lietuvoje ligi XIX–XX a pagrindinė statybinė medžiaga buvo medis, akmenų ir degintų plytų mūro konstrukcijos buvo panaudotos tik išimtiniais atvejais: ginamosios ir religinės paskirties pastatams, kuriems buvo norėta suteikti didesnio patvarumo. Mūro technika buvo retai naudojama, nes ji buvo brangi ir reikalavo techniškų sugebėjimų bei didelės darbo jėgos, kurią vien kunigaikštis, vyskupas, stambesnieji didikai ir stipresnės miestų bendruomenės buvo pajėgios sutelkti.

Mūro technikos lietuviams ilgus amžius nebuvo žinomos. Lietuvon jas atnešė lietuvių krikščionys kaimynai, kurie patys jas buvo gavę iš antikos pasaulio palikimo: iš Graikijos ji pateko į Kijevo Rusijos kraštus, o iš Vakarinės Romos provincijų — į š. Vokietiją ir Lenkiją, iš dalies į Haličo-Volinijos valstybę, į Latviją ir Estiją. Lietuviškas žodis ‚mūras' yra lotyniškos kilmės (lot. murus), o ‚plyta' graikiškos (gr. plinthos).

Kalbant apie mūrą, reikia skirti statybines ir rišamąsias mūro medžiagas. Pirmąsias sudaro natūralūs a k m e n y s arba iš molio masės džiovinimu ir deginimu pagaminti dirbtiniai akmenys — p l y t o s. Lietuvoje randami apvalūs ledynų laikotarpio kilmės laukų akmenys dėl savo kietumo yra sunkiai apdirbami ir komplikuotesnėms konstrukcijoms sunkiai panaudojami. Vis dėlto, lietuviai buvo įgudę juos panaudoti ypač ginamojoje architektūroje sykiu su medžio ir degintų plytų medžiagomis nuo XIII iki XVI a. Kai kurių lietuvių pilių ištisos sienos sumūrytos iš lauko akmenų, kartais perdedant plonu plytų sluoksniu arba dedant vidun skersinius rąstus tokiems mūrams sutvirtinti. Yra apskaičiuota, kad vien Trakų salos pilies statybai buvo suvežta apie 30.000 m^3 akmenų. Sienos mūrijimas iš natūralinių lauko akmenų buvo sunkus uždavinys, nes tokie akmenys yra nevienodo dydžio. Retais atvejais akmenys Lietuvoje buvo tašomi. Seniausių pilių statyboje buvo pritaikytas kiautinis mūrijimo būdas: akmenys buvo įmetami tarp dviejų iš plytų sumūrytų sienelių į kalkių skiedinį.

Plytų deginimo techniką Lietuvos teritorijoje anksčiausia taikė į Lietuvos pakraščius įsibrovę rusėnai, bet greitai lietuviai išmoko patys plytų gamybos ir panaudojimo. Šias technikas lietuviai galėjo gauti iš Haličo-Volinijos, bet greičiausiai iš Rygos, nes lietuvių plytų technika apskritai artimesnė Vakarams. Didelės svarbos mūrui buvo rišamosios medžiagos gamybos technikos lygis. Viduramžiais lietuviai mokėjo pasigaminti labai gerų kalkių. Tokių kalkių skiedinys, susicementavęs su lauko akmenimis, išsilaikė iki mūsų dienų, kai plytos nuo mūrinių pilių sienų paviršių

daugumoje ištrupėjo. Nuo XVI a. į Lietuvą pradedama įsivežti smiltainis, kiek vėliau marmuras bei granitas iš vidr. ir š. Europos kraštų; šios brangios užsieninės medžiagos buvo naudotos tik puošiamosioms pastatų dalims.

1. Bizantiško stiliaus paminklai (XII a.)

Pirmieji mūro architektūros paminklai lietuvių žemėse savo technika ir formomis priklauso Bizantijos meno pasauliui. Anksčiau negu išsivystė kontaktai su V. Europa, pagoniškoji Lietuva santykiavo Rytuose su krikščioniškomis rusėnų kunigaikštijomis, priklausiusiomis Kijevo valstybei. Šios valstybės žemėse klestėjo ne rusiškas, bet graikiškų pagrindų menas, atėjęs iš Bizantijos (Maskvos Rusija mene pradėjo reikštis tik XV a.). Dar nėra išaiškinta, kokios įtakos turėjo toji graikiškoji rusėnų kultūra senovės Lietuvai, jos piliakalniams, statybai, drabužiams ir ornamentikai. XI–XII a. rusėnai pradėjo veržtis į lietuvių gyvenamus plotus, jų pakraščiuose kurtis ir tvirtintis.

Žymiausia to laiko rusėnų vietovė Lietuvoje tapo Gardinas, kur stovėjo lietuvių piliakalnis prie Nemuno. Jis dabar gavo mūrines ginamąsias sienas ir keturkampius bokštus. Gardino pilis buvo ne tik tvirtovė, bet turėjo gausius nuolatinius gyventojus. Tokie nedideli sutvirtinti miestai-pilys ant aukštumų su būdingu nereguliarios formos ginamųjų sienų žiedu sutinkami Bizantijos kultūros erdvėje (rus. vad. gorod, plg. liet. gardas). Senesniu nereguliariu, sykiu piliakalnio terenui pritaikytu, žiedo formos planu pasekė ir vėliau gotikos laikotarpy sumūrytos pilys ant aukštumų.

Kasinėjimai Gardine liudija, kad pilies viduje už ginamųjų sienų spietėsi atskiros mažos medinės pilies gyventojų būklės ir klėtys, o centre kaip atskiras pastatas stovėjo nedidelė pilies bžn. Gardino bizantiškoji pilies XII a. bažnyčia (cerkvė), iškasta 1932–34, yra pamūryta iš didelių plokščių plytų (26×15×2,5–3,5 cm), turi tris absides ir navoje keturis piliorius, ant kurių laikėsi centrinis kupolas; fasadai bei grindys buvo išklotos spalvotomis majolikos plytelėmis ir gludintais granitais, viduje sienose įmūryti puodai-garsintuvai (žr. LE VI 539–540). Ši cerkvė sudegė 1183.

Antras žymus bizantiškos bažnytinės architektūros paminklas yra Gardino priemiestyje Koložoje (žr. LE XII 243–245). Jos statybos technika gimininga pilies cerkvei ir ji priskiriama XII a. pabaigai. Pastatas pasižymėjo nepaprastu puošnumu ir išvystytomis formomis. Cerkvė buvo ketvirtainio plano (20,2×13,5 m) su trimis ab-

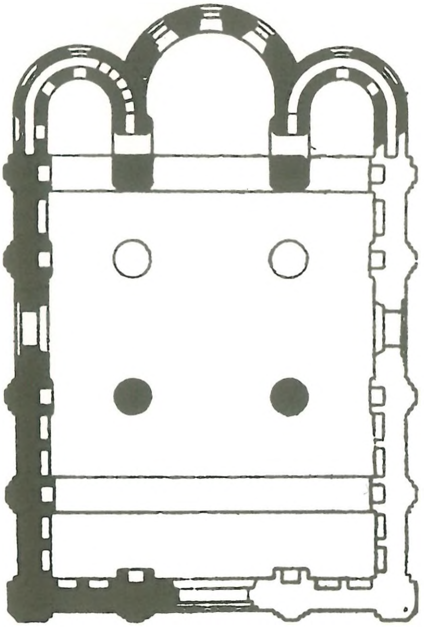

Kološos (prie Gardino) XII a. cerkvės planas

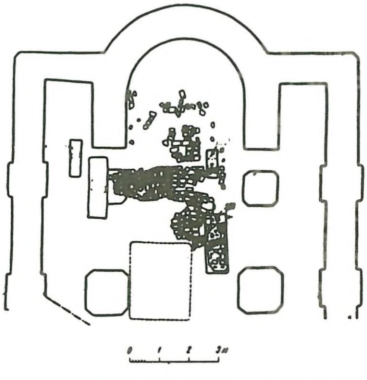

Gardino žemutinės pilies XII a. cerkvės planas

Kološos XII a. cerkvės absidės

sidėmis, viduje pilioriai laikė kupolą. Visos sienos ir kupolas buvo papuošti spalvota keramika. Šis puošimo būdas yra Mezopotamijos kilmės, šiaurėn patekęs per Kaukazą. Vidaus sienose buvo šimtai garsintuvų. Plytos didelės, plokščios, beveik kvadratinės (29×28×8–4 cm). 1863 Kološos bžn. dalis įgriuvo į Nemuną ir šio brangaus senovės paminklo tėra išlikusi š. ir v. sienos dalis.

Neturime žinių, ar kitose lietuvių gyvenamųjų plotų pakraščių vietose buvo bizantiško stiliaus bžn. Pagoniškoji Lietuva Rytų krikščionybę savo valdomuose kraštuose toleravo; vis dėlto, šiuose plotuose bizantiškoje architektūroje XIII–XIV a. įvyko krizė. Lietuvos kunigaikščiams plečiant ryšius su Vakarais, Bizantijos kultūros įtaka vis labiau silpnėjo. 1387 priėmus Romos krikščionybę Lietuvoje, net suvaržomas naujų Rytų apeigų bžn. statymas, draudžiant statyti mūrines arba susenusias atnaujinti, todėl XV a. bizantiškoji architektūra Lietuvoje negalėjo vystytis. Vilniuje XV a. stovėjo, vėliau perstatytoji, mūrinė metropolito katedra, o kitos cerkvės Vilniuje buvo medinės ir mažos. Tik XVI a. bizantiškoji architektūra Lietuvoje susilaukė savotiško atgimimo, bet jau labai pakitėjusiose sąlygose ir Vakarų meno įtakoje.

2. Gotikos laikotarpis (XIV–XV a.)

Vakarų ir vidr. Europoje nuo XIII iki XVI a. truko gotikos meno žydėjimas. Lietuvos kaimynai (Ryga, Mozūrai, Haličas-Volinija ir Vokiečių ordinas) gotikos formose reikštis pradėjo jau XIII ir XIV a. Kada Lietuvoje pradėta statyti Vakarų plytų technika ir gotikos formomis, nėra galutinai išaiškinta. Ligšioliniai duomenys rodo, kad tai įvyko vėliausiai XIV a., jei ne XIII a.

Seniausių Lietuvoje sutinkamų mūrų pastatymo laikui nustatyti padeda plytų rišimo technikos ir jų dydžių tyrinėjimai. Iki XIV a. vidurio Lietuvos kaimynų kraštuose statytiems mūrams būdingas vad. vendinis plytų rišimo būdas (keičiasi dvi ilginės ir viena rišamoji plyta). Tokiu plytų rišimo būdu mūrytos Kriavo, Lydos,

Kauno 1362 pilies rekonstrukcija

Medninkų, taip pat pirminės Naugarduko bei pirminės Kauno pilių mūrų dalys. Nuo XIV a. pabaigos įsigali vad. gotiškas (vėlyvosios gotikos) plytų rišimo būdas (keičiasi viena ilginė su viena rišamąja plyta). Šia technika mūrytų pastatų tiek Vilniuje, tiek Kaune ir kai kuriose kitose Lietuvos vietose išliko palyginti nemaža, bet jie jau daugumoje datuotini XV a.

Gotiškuosius pastatus Lietuvoj nuo ankstyvesniųjų bizantiškųjų dar aiškiau skiria kitoniškų proporcijų plytos. Kai bizantiškos plytos išrodo plokščios ir arčiau kvadrato, gotiškos plytos yra siauresnės ir aukštesnės; pvz. Gardino Vytauto pilies apie 28×13×8,5 cm, Vilniaus pilies 30×15×10 cm, Medninkų pilies 29,0×14,4×7,5 arba 32,5×16,6×10,7 cm ir t.t. Vienoje pusėje šitos plytos turi vageles, kurios pirštais įbrauktos plytas beformuojant ir padeda stipriau susieti plytas su kalkiu skiediniu. Tokios plytos greit paplito D. L. K-tijos žemėse ir tapo rusėnų pavadintos ‚braukinėmis' arba ‚lietuviškomis plytomis' (litovskij kirpič).

Ne vien tik technikos savybės, bet ir rašytieji šaltiniai bei išlikusiųjų paminklų formos liudija apie šitų seniausių lietuvių mūro architektūros pavyzdžių amžių. Kng. Daumantas, viešpatavęs Pskove 1266–99, apjuosęs ten esančią pilį naujais akmeniniais mūrais, kurie ligšiol vad. Daumanto sienomis. Kauno pilis, kurią Kęstučio lai-

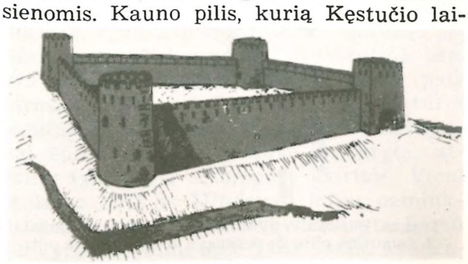

Kauno 1376 pilies rekonstrukcija

kais 1362 apgulė Ordino ir V. Europos riteriai, buvo kronikų liudijimu jau mūrinė (castrum muratum), turėjo aukštas mūro sienas ir tvirtus bokštus. Trakų senoji pusiasalio pilis, kaip rodo 1383 užpuolimo aprašymas, taip pat turėjo mūro sienas. Vilniaus Gedimino kalne užtiktos rytinės ginamosios sienos dalys, pamūrytos iš plytų, datuojamos XIV a. ir turėjo smailios arkos gotišką angą. Taip pat XIV a. priklauso (pagal Schmidą ir Gürtlerį) Naugarduko pilies didžiojo vartų bokšto

Kauno pilies XIV-XV a. bokšto planas

apatinis aukštas, turįs gotikai būdingas smailios arkos angas. Šaltiniai liudija, kad Vilniuje jau 1387 žemutinės pilies rajoną supo mūrinė ginamoji siena ir kad jame buvo mūrinių pastatų. 1390 šios sienos atlaikė apgulimą. Ant vieno apskrito šios sienos bokšto dabar stovi katedros varpinė.

Konstrukcijos požiūriu dalį senosios Lietuvos mūrinių pilių būtų galima apibūdinti kaip tarpines tarp gardinio netaisyklingo plano ir reguliaraus kastelio plano formų. Kastelis (lot. castellum) — taisyklingo ketvirtainio plano pilis su bokštais kampuo-

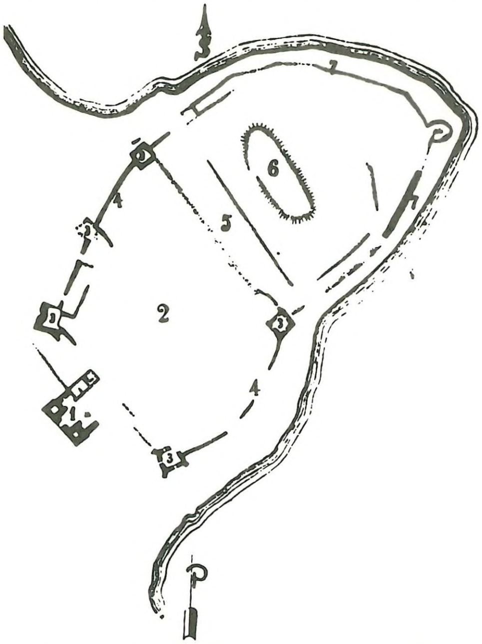

Trakai. Pusiasalio pilių liekanų planas: 1. vartai, 2. žemutinė pilis, 5. perkasas, 6. aukštutinė pilis

se, išvystyta romėnų, laikėsi viduramžiais Italijoje; vėliau Vokiečių ordinas panaudojo šį pietinės Europos pilių tipą savo tikslams. Ordino pilis Prūsijoje tapo griežtos sistemos kastelis–vienuolynas, sudarytas iš kelių aukštų namų, sustatytų reguliariai aplink ketvirtainį nedidelį kiemą (v. Vokietijos riterių pilys tokio reguliarumo neturi ar yra kitoniškų formų). Šita kastelio konstrukcijos mintis, matyti, ordinui tarpininkaujant, Lietuvoje tapo pritaikyta prie vietinio priešistorinio tipo pilies su ginamosios tvoros žiedu (gardu). Lietuvių pilių mūrai kai kuriais atvejais turi reguliariam planui gan artimą jau tiesių sienų rombinę ar trapecinę plano formą ir jei ne keturis, tai bent du bokštus kampuose. Pačios sienos turi tik ginamąją funkciją ir apjuosia didelį plotą, kuriame

Vilniaus aukštutinės pilies mūrai (XV a.)

telkėsi atskiri mediniai pastatai ir pavojaus metu subėgdavo gyventojai. Šio tipo buvo Trakų antroji pusiasalio pilis (žr. LE XXXI 379–380), Lydos (žr. LE XIV 526–527), Kriavo (žr. LE XIII 88–90), Medninkų (žr. LE XVIII 101) ir pirmykštė Kauno pilys. Visos šios pilys stovi žemumose.

Plačiu mastu gotiškąją V. Europos meno kultūrą Lietuvon įvedė Vytautas Didysis. Gerai susipažinęs su gotiška Vokiečių ordino architektūra, Vytautas, kaip šaltiniai liudija, kvietėsi iš ten mūrininkų savo gausioms statyboms (Codex epistolaris Vitoldi, psl. 150, nr. 369 ir kt.). Pasisavinusi iš Vakarų mūro techniką bei gotiškos konstrukcijos savybes, Vytauto gotika tačiau nėra paprastas Vakarų sekimas, bet rodo savarankišką įvairių užsieninių, savo laikui modernių, statybinių idėjų atranką, suderinant jas su vietinėmis tradicijomis ir reikalavimais. Senovės aukštumų pilys Vy-

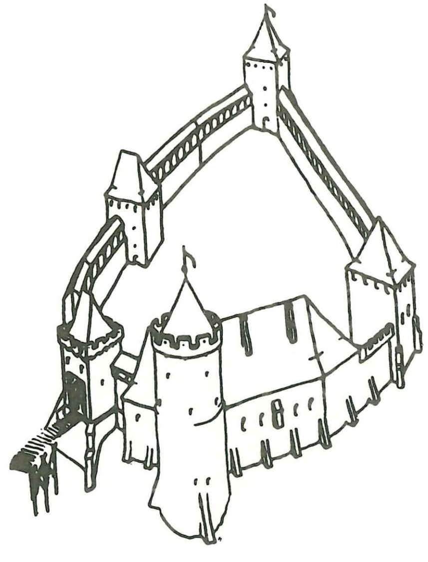

Gardinas. XIV–XV a. Vytauto pilies rekonstrukcija

tauto buvo atstatytos gotiškų formų su aukštais bokštais ir sienomis, remiamomis kontraforsų, bet prisitaikant prie nereguliaraus žiedinio (gardo) plano ir paliekant pilies viduje plotą mediniams pastatams. Šitokio plano tipo buvo Vytauto pilis Gardine, pastatyta vėliausiai po 1398 (žr. LE VI 538–543), ir apie 1420 atstatytoji aukštoji (Gedimino) pilis Vilniuje (žr. LE VII 73–75 ir XXXIV 221–222); Vytauto laikais buvo toliau mūrijama taip pat Naugarduko aukštumos pilis (žr. LE XX 55–56). Vytautas buvo vienas iš didžiųjų pilių statytojų istorijoje apskritai. Įvairiose aplinkybėse jis statė vis kitokio tipo pilis. Kovų srityse jis greitomis statė mažas tvirtoves iš medžio, plūktos žemės ir lauko akmenų, svarbesniuose atramos punktuose ir kraštų centruose — mūro pilis; lygumose ir prie vandenų jis įvedė kastelio ir vandens pilies tipus.

Vytauto pilių statybos šedevras ir pati originaliausia yra Galvės ežero bangų skalaujama Trakų salos pilis (žr. LE XXXI

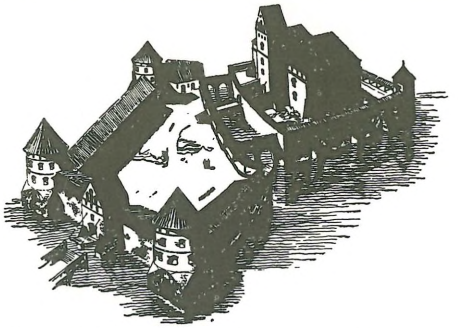

Trakai. Galvės ež. salos XV a. pilies rekonstrukcija

380–384), sudaryta iš dviejų dalių: pilies rūmų ir priepilio (tvirtovės), perskirtų sutvirtinto griovio (fossa). Ginamasis ir išvystytas gyvenamasis pilies pobūdis čia buvo idealiai suderinti. Pilies rūmai sudaryti iš dviejų dviaukščių namų su suskliaustomis salėmis, jų tarpe buvo kiemas su galerijomis ir priekyje didingas 7 aukštų (25 m) vartų bokštas (donžonas). Priepilį supo nereguliaraus plano ginamosios sienos žiedas su 5 apskritais ant ketvirtainio pamato iš kampų išstojančiais bokštais pagal Prancūzijos-Flandrijos pilių pavyzdį. Beveik tuo pačiu metu kaip Trakų pilis (1404–09) atstatytoji Kauno pilis-kastelis buvo užleista Neries vandeniu (žr. LE XI 203–206, 220).

Vytauto epocha turėjo lemiamos reikšmės Lietuvos pilių architektūrai XV, XVI ir net XVII a. Vytauto išvystytas kastelis ir vandeniu užleistos pilys plačiai paplito D. L. K-tijos žemėse. Jų rūsčios monumentalios formos yra įspūdingoje harmonijoje su kraštovaizdžiu. XVI a. vandens pilių tradiciją tęsė Gostautų Geranainių ir Iliničių Myriaus pilys, o XVII a. dar Vytėnų pilis ir kt. Daug pilių buvo per vėlesnius karus sugriauta. Lietuviškojo kastelio-pilies pasisekimas priklausė taip pat nuo jos prisitaikymo šaudomųjų ginklų išsivystymui, kuris pareikalavo kitos taktikos, nes dominavimas iš aukštumos prarado savo reikšmę; apsaugai nuo patrankų šūvių iškilo reikalas priešą nuo pilies atitolinti aptvindinimu ir storesnėmis ginamosiomis sienomis. Yra duomenų, kad vytautinė pilis sukėlė perversmą ir maskvinės Rusijos pilių statyboje. 1492 statytoji Ivangorodo pilis ties Narva savo ketvirtainiu reguliariu planu, pirmoji to tipo pilis Rusijoje ir davusi pavyzdį eilei kitų pilių, buvo statyta greičiausiai D.L.K. Aleksandro Maskvon rekomenduoto architekto iš Lietuvos (žr. LE XX 17). Iš kampo išstojantys cilindriniai bokšteliai su šaudomosiomis angomis Lietuvoje ilgai buvo naudojami bajorų pilaičių, rūmų ir dvarelių; pvz. Siesikai, Gaiteniškės (Lydos aps.) ir kt., o taip pat vienuolynų ir net bažnyčių gynybai iki XVII a. vidurio ir tapo vienu iš būdingiausių senosios Lietuvos architektūros bruožų.

Vytauto laikus siekia pirmieji išlikę Lietuvos gotiškos bažnytinės architektūros paminklai, nors yra duomenų apie mūrinių bžn. egzistavimą anksčiau. Gardino pilies kieme 1933 atkastoji Aukštutinė bžn. yra bent savo pamatų fragmentais pats pirmasis išlikęs bažnytinės architektūros paminklas, priklausąs jau grynai lietuviškai epochai. Kada ji buvo pastatyta, atskirų tyrinėtojų nuomonės skiriasi. Vieni ją laiko XIII a. Mindaugo laikų paminklu, kiti spėja, kad ji buvo sumūryta kartu su Vytauto pilimi apie 1400. Bažn. kvadratinio plano ir turi vieną apskritą absidę, o sienos sumūrytos, naudojant ir senas bizantiško tipo plokščias ir naujas gotiškas

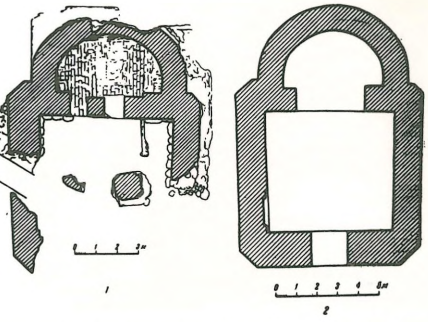

Gardino aukštutinės pilies XIII–XIV a. bažnyčios liekanų ir rekonstrukcijos planai

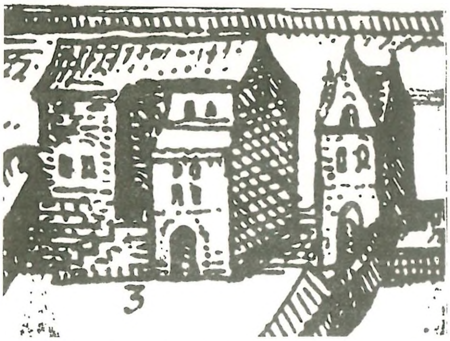

Vilnius. Gotiškieji rūmai ir Šv. Onos bžn. žemutinės pilies teritorijoje, XIV–XV a. (Iš Brauno ir Hogenbergo Vilniaus panoramos)

siauros formos plytas; bžn. kampai nusklembti, kaip gotiškose varpinėse. jos viduje kiek vėliau buvo pastatyti iš mažų plytų du pilioriai, nešę gotiškus skliautus, kurių ogivų atrasta fragmentų, taip pat liekanų fasoninių plytų, puošusių pinijonus ir frizus. Gotiška pilies bžn. buvo iškasta Naugarduko pilyje. Vilniuje XIV a. šaltiniai liudija apie išnykusias Šv. Martyno bžn. pilies kalne ir apie Šv. Onos bžn. tarp pilies mūrų pakalnėje, kurios liekanos buvo 1955 atkastos po renesansinės bažnyčios pamatais (žr. LE XXI 126–127). Dar nėra išaiškinta, kokios buvo XIV a. pranciškonų ir domininkonų misijų bžn., arba Gedimino laikais Lietuvon atvykusių vokiečių pirklių koplyčios (tokios pirmosios buvo pašvenčiamos Šv. Mikalojui). Pirmoji Vilniaus katedra, minima 1387, buvo taip pat pilies bžn. Dabartinės katedros požemiuose jau 1931 buvo užtiktos gotikos laikų bžn. liekanos (aštuonfakampis gotiškas piliorius ir sienų dalys), ji buvo mažesnė už dabartinę katedrą.

Vytauto laikais buvo sumūrytos ar bent pradžią gavo didžiosios gotiškosios Lietuvos miestų parapinės bžn. Gardine, Vilniuje, Kaune, Trakuose, Merkinėje, Veliuonoje ir vienuolynai, kaip pranciškonų Kaune ir Vilniuje, benediktinų Trakuose. Ghillebert de Lannoy paliudijo mūrines bžn. Vilniuje 1414. Tačiau didesnė dalis Jogailos ir Vytauto įkurtų bžn. buvo medinės, nes mažesnėse vietovėse XV a. jos dar negalėjo būti statomos iš mūro. Išlikusiųjų mūrinių gotiškų to laiko bžn. Lietuvoje statymo laiko, nesant specialių tyrinėjimų, negalima tiksliau nustatyti. Retais atvejais bžn. įsteigimas sutampa su jos išmūrijimu esamoje formoje. Nors kai kurios Vytauto laikams priskiriamos gotiškos bžn. buvo baigtos vėliau, jų gotiškos formos byloja jas tikrai atsiradus XV a. Jau XV ir XVI a. galutinai susiformavo Kauno ir Vilniaus senamiesčių planas. Tais amžiais abiejuose miestuose jau buvo nemažas skaičius mūrinių gyvenamųjų namų, pastatytų gotiška plytų technika. XVII a. Vilniuje buvo apie 300 mūrinių namų; 1957–58 tyrinėjimai rado dar 129 gotiškus namus.

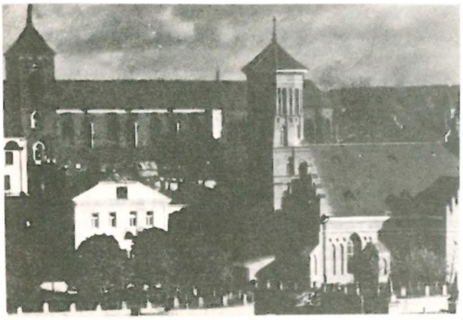

Kauno mst. parapinė (dabar bazilika) ir Vytauto (buv. Pranciškonų) bažnyčios (XV a.)

Plytų gotikos stilius, kuriam priklauso Lietuvos gotiški pastatai, vad. Baltijos gotika, gerokai skiriasi nuo gotikos smiltainių turtinguose kraštuose, pvz. Prancūzijoje. Ten gotikai būdingas sienų išskaidymas aukštyn kylančiais linijų ritmais, arkbutanais, pinakliais, gablais, skulptūrinėmis puošmenomis, profiliuotais pilioriais ir ambrazūromis, — o tai plytų medžiagoje nėra lengvai įgyvendinama. Todėl Baltijos gotikoje kalba kubinė masė, monumentalios mūro plokštumos, kurioms gyvumo teikia neišglaistyta raudonų plytų darysena ir nuosaiki dekoracija plokščiais įsieniais ir geometrinių motyvų frizais. Gotikos sistema čia reiškiasi pastatų proporcijomis, choro kampuota konstrukcija, smailiomis arkomis angose ir suprastinta kontraforsų sistema; pilioriams ir bokštams mėgstama duoti aštuoniakampio formas. Plastiškas suskaidymas įvyksta portalų apreminimuose, lankų strypeliuose ir visų labiausiai vidaus skliautuose su ogivomis (gyslomis). Pati reikšmingoji gotikos architektūrinės fantazijos mintis buvo (pagal Sedlmayerį) tas tarytum tarp keturių piliorių ištemptas baldakimas, kuris sudaro vieną gotiškos bžn. skliautų straipsnį, o jų eilė — gotiškos bžn. navą. Meno atžvilgiu vertingiausia gotiškos bžn. dalis tad yra jos išlikę senieji gotiškieji ogivų skliautai, kuriems pastatyti plytų gotikoje gamintos net specialios fasoninės plytos. Lietuvoje

Vilnius. Gotiško gyvenamo namo fasadas (XVI a.)

gotiški ogivų skliautai navose yra gana retai išlikę, nes per gaisrus griūvantis stogas pirmiausia pramušdavo skliautus, kurie geriau laikėsi choro galuose. Puikius XV a. žvaigždinius skliautus pvz. išlaikė pranciškonų Vytauto bžn. Kaune, po barokiniu glaistu jie matomi Kauno arkikatedros-bazilikos viename straipsnyje ir gale, Vilniaus Šv. Jono parapinės bžn. chore. Lietuvos gotiškos bžn. pasižymi masyvumu ir paprasta konstrukcija. Sienas iš oro remia sunkūs ir tvirti kontraforsai, jos dažniausiai yra halės tipo, su trimis vienodo aukščio navomis, kaip daugumas parapinių bžn. vidr. Europoje nuo XIV a. Tik mažesnės bžn. buvo vienos navos su plokščiu perdengimu. Choras visur turėjo kampuotą poligonalų užbaigimą; tuo Lietuvos gotikos bžn. skiriasi nuo Prūsijos bžn., kur buvo įsigalėjęs tiesus choro užbaigimas.

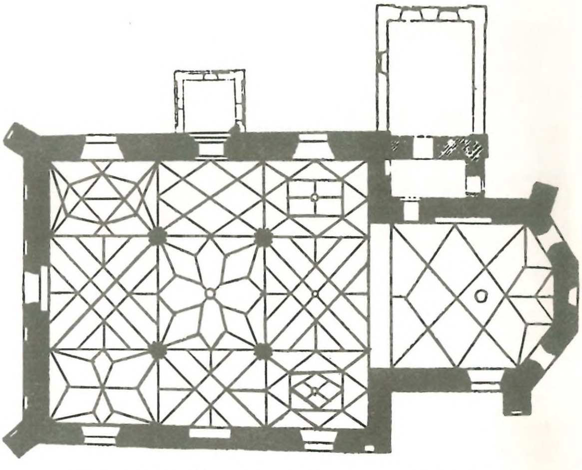
Vilnius. Šv. Mikalojaus bžn. planas. Žvaigždiniai ir tinkliniai skliautai (XVI a.)

3. Vėlyvoji gotika ir renesansas (XVI-XVII a.)

Viduriniams amžiams pereinant į naujuosius, V. Europos mene įvyko perversmas. Tačiau ne iš karto gotikos vieton stojo naujas renesanso stilius. Pasikeitimas įvyko keliomis srovėmis palaipsniui, joms einant paraleliškai ir veikiant tarpusavy. Todėl meno vystymasis XVI a. visoje Europoje, neišskiriant Lietuvos, sudaro komplikuotą vaizdą. Visoms šio laikotarpio srovėms bendras yra naujas meno supratimas, kuris nustojo būti vien religijos ir luominės tradicijos apspręstu valios aktu, bet vis labiau tapo laisvos estetinės žiūros objektu. Visose meno šakose stiprėja tapybinių ir dekoratyvinių savybių ieškojimas. Menininko kūrybinė iniciatyva dabar turi didesnės reikšmės, kaip anksčiau.

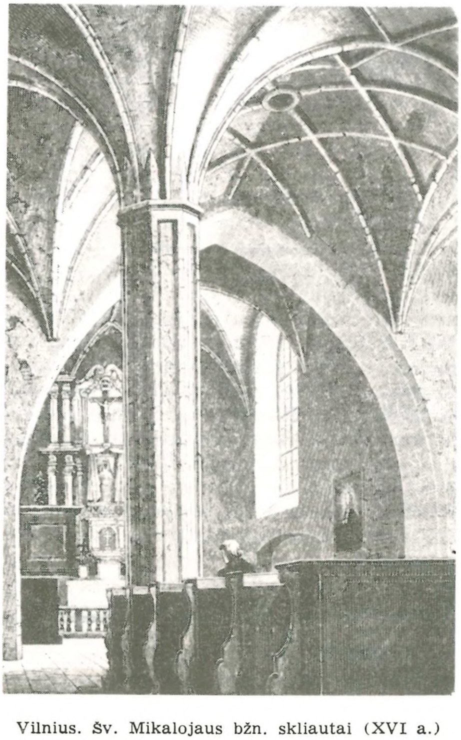
Vilnius. Šv. Mikalojaus bžn. skliautai (XVI a.)

Už Italijos ribų atspariai laikėsi v ė l y v o j i g o t i k a, kuri nuo XV a. vidurio evoliucionavo į fantazijos kupiną dekoratyvinį meną, ypač bažnytinėje architektūroje, kur įsigalėjęs halinės bžn. tipas gavo vientisus skliautus su grynai dekoratyvinių ogivų tinklu; sykiu pasirodo tapybiniam šešėlių žaidimui palankūs kristaliniai (celių) skliautai. Bažnytinėje architektūroje, net iki pat XVII a. gotiškos formos vis prasiveržsaid, tai mėginimais atnaujinti senesnįjį gotikos meną, tai vėl gotiškas mintis supinant su klasikinėmis renesanso formomis.

Renesansas Italijoje prasidėjo apie 1420, už Italijos ribų apie 1500. Bet prieš įvykstant antikos formų atnaujinimui architektūroje, iškilo susidomėjimas taip pat vietine senove, kuriant ankstyvąjį v i e t i n į r e n e s a n s ą. Antai Italijoje renesanso pradžiai XV a. didelės reikšmės turėjo senovės krikščionių bei Bizantijos meno minčių (pvz. kupolinės bžn. ir kt.) vystymas, už Italijos ribų XVI a. pradžioje pastebėtos viduramžių romanikos atkūrimo apraiškos. Dar net užsienyje XV–XVI a.

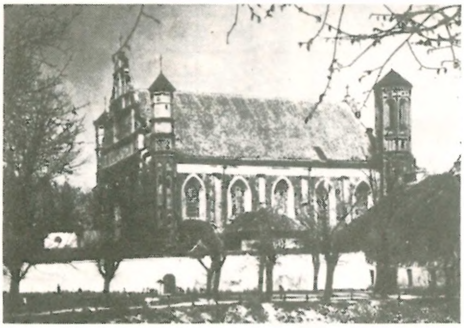

Vilnius. Bernardinų bžn. (XVI a.)

dirbę italai kartais stengdavosi derintis prie vietos tradicijų, griebdamiesi senesnių viduramžinių formų. Betgi humanizmo įtakoje, greitai įsigali tikrasis klasikinės

Vilnius. Bernardinų bžn. zakristijos kristaliniai skliautai (XVI a.)

antikos renesansas, pagal romėnų iškasenų pavyzdžius. Šį naują atgimusį meną derinant su vietinėmis tradicijomis, atsivėrė plati dirva kūrybinei laisvei. Šio laikotarpio architektūra todėl pasižymi ne

Zapyškis. Šv. Jono bžn. (XVI a.)

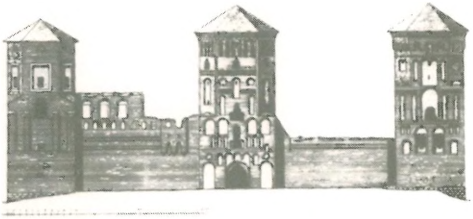

Myriaus pilies vakarinis fasadas (XVI a.)

tik ryškiais tautiniais, bet net lokaliniais bruožais. Šiame amžiuje Lietuvos architektūra buvo taip pat labai originali.

Naujųjų amžių sąvartoje Lietuvoje viešpatavo vėlyvoji gotika: 1469 Lietuvon įvestojo bernardinų ordino didelių vienuolynų Vilniuje ir Kaune statyba užsitęsė į XVI amžių. Abi šių vienuolynų bžn. yra trinavės halės su poligonalaus užbaigimo choro priestatu. Turtingi kristaliniai skliautai yra išlikę keliuose Vilniaus Bernardinų bžn. straipsniuose ir zakristijoje. Kristali-

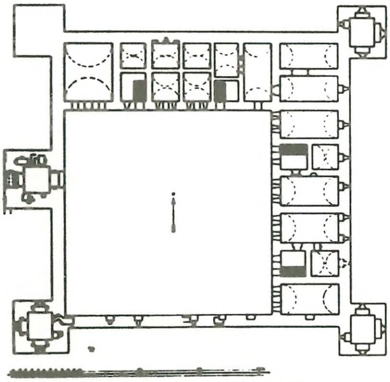

Myriaus pilies planas (XVI a.)

nių skliautų liekanų užtikta ne tik bžn., kaip šoninėje Vilniaus Pranciškonų bžn. navoje, bet net gotiškuose gyvenamuosiuose namuose, pvz. Vilniuje prie benediktinų vienuolyno, o Kaune prie Rotušės aikštės ir kt. Kitur skliautai aptraukti iracionaliu ogivų rezginiu; tokius tinklinius skliautus šioje epochoje gavo Šv. Mikalojaus bžn. Vilniuje navos, tokie išliko taip pat Šv. Mikalojaus bžn. (benediktinių) Kaune cho-

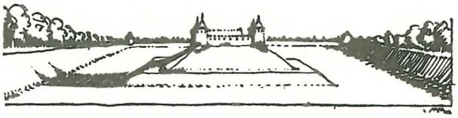

Geranainys. Gostautų XVI a. pilies rekonstrukcija

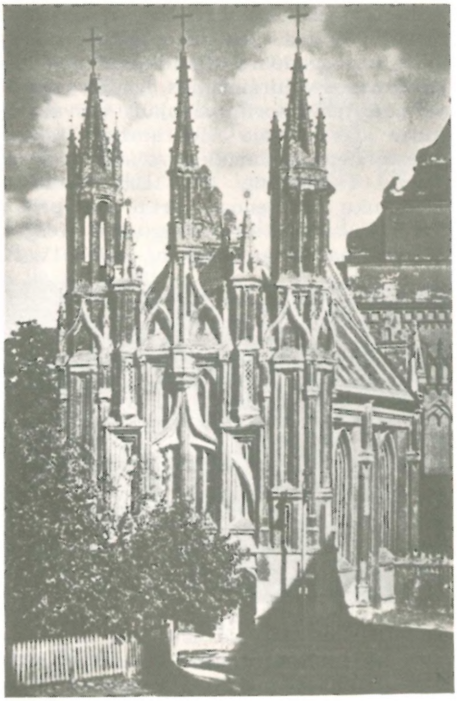

Vilnius. Šv. Onos bžn. (prie Bernardinų) fasadas (XVI a.)

ro absidėje, nors abiejų bžn. sienos stovėjo jau daug anksčiau.

Įvairumas ir puošnumas pradėjo dabar reikštis ir išorinių sienų išskaidyme. Garsioji Bernardinų bžn. Vilniuje aštuoniakampė varpinė yra visose plokštumose išskaidyta profiliuotomis lizenomis, ketvirtainiais, arkutėmis ir net apskritos arkos angomis, bet dar niekur neperžengiant plytų technikos galimybių ribos; ji sukurta naujojo amžiaus dvasioje ir savo tvirta pusiausvyra jau kalba ‚renesansiškai'. Išskaidymas įvairių formų įsieniais pasireiškia ne tik bokštuose ir pinijonuose, bet dargi šoninėse sienose ir chore (pvz., Zapyškio Šv. Jono bžn., statytoje XVI a.), ginamose sienose (pvz., Myriaus pilies fasaduose). Palinkimas prie puošnaus plokštumų užpildymo padarė šuolį, keliais atvejais imdamasis plastiškumo.

Prie tokių išimtinių reiškinių priklauso XVI a. sukurtoji Šv. Onos bžn. Vilniuje ir vad. Perkūno namas Kaune (žr. LE XI 219, 223). Dar gyva gotiškoji fantazija, lyg sąmoningai reikalaudama šito stiliaus atnaujinimo, čia pabrėžtai sutelkė vėlyvosios gotikos formas į dekoratyvų reginį, priversdama net plytų techniką paklusti tašomo akmens gotikoje Flandrijoj bei Prancūzijoj išvystytiems pavyzdžiams. Šv. Onos bžn. prie Bernardinų vienuolyno seniau buvo klaidingai datuojama XIV a., o jos istorija painiojama su kita Šv. Onos bžn., stovėjusia Vilniaus žemutinės pilies mūruose. Tikrumoje ji buvo pastatyta ryšium su Šv. Onos kultu ir to vardo brolijos praktika, kurios žydėjimas dviem atvejais buvo XVI a. pradžioje bei į amžiaus pabaigą, kai 1581 įvyko Šv. Onos bžn. pašventinimas. Šv. Onos bžn. choro kontraforsai, paversti profiliuotomis aštuoniakampėmis kolonėlėmis, yra nauji sprendimai, kurie gerokai skiriasi nuo tradicinės šiaurės gotikos formų (žr. LE XXI 127–129).

XVI a. pradžioje Vilniuje pasireiškęs cerkvių architektūros renesansas pasiekia labai originalių sprendimų. 1514 statytoji Švč. Trejybės (bazilijonų) vienuolyno cerkvė Vilniuje turėjo ginamąjį pobūdį (lygiai kaip apie tą laiką statytasis Bernardinų vienuolynas, įėjęs į miesto gynybos sistemą), greitu laiku susilaukė eilės įdomių sekimų rytinėse ir pietinėse Lietuvos pakraščių žemėse, kurių žymiausios yra cerkvės-kasteliai Sinkevičiuose prie Slanymo, Malomožeikove Lydos aps., Supraslyje prie prie Balstogės ir Koidanove prie Minsko. Atgaivintojo bizantiško stiliaus elementai (centrinio plano mintis, apskritos absidės) čia tapo sulietos su gotikos bruožais (halės planas, ogivų skliautai, sienų išskaidymas baltintais įsieniais) ir ginamosios architek-

Sinkevičiai (prie Slanymo). Cerkvė (XV–XVI a.)

Mažieji Mažeikiai (Malomožeikovas prie Lydos). Cerkvė (XVI a.)

Šiauliai. Šv. Petro ir Povilo bžn. portalas (XVII a.)

Kamojys, Švenčionių aps. Šv. Jono bžn. (XVI–XVII a.)

tūros įrengimais (kampiniai bokšteliai, šaudomosios angos). Apvalios arkos frizas bei dvigubas apvalios arkos įsienis, kaip plokštumos puošimo priemonė, čia rodo būdingą lokalinio renesanso bruožą, kuris Lietuvoje laikėsi iki XVII a. pradžios. Apskritos arkos frizą atikoje turi centrinio plano Smurgainių bžn. (XVI a. pabaigos). Skarulių Šv. Onos bžn. (1622) atstovauja kiek kitokį, vakarinį Lietuvos gotikos ir vietinio renesanso sintezės atvejį; taip pat Šv. Petro ir Povilo bžn. Šiauliuose (1625), kurios transepto ir navos apskritainiai langai bei fasado ir choro ginamieji bokšteliai mena tvirtovinį šio pastato pobūdį, o apskritos arkos frizas duoda jai lokalinį ‚romaniškojo' renesanso atspalvį (žr. LE XXIX 456). Ginamojo pobūdžio buvo visa eilė mažesnių bžn. (Kamojų, Simno ir kt.) — visur su cilindrinių bokštelių pora fasaduose.

Pasaulietinėje architektūroje renesanso amžiui priklauso Vilniaus ginamoji miesto siena (žr. LE XXV 147–148), statyta nuo 1503 iki 1522 su 9 vartais (10-ieji buvo žemutinės pilies sienoje), kurių statyba užsitęsė ilgiau. Rytinio ir pietinio šono vartai (Rūdninkų, Medninkų ir Subačiaus) buvo pastatyti, kaip mažos tvirtovės su iš miesto sienos kyšančiais gynimo įrengimais. Subačiaus vartai turėjo kampuose cilindrinius bokštus sekant Flandrijos pavyzdžiais. Rytinėje dalyje sienos turėjo ant

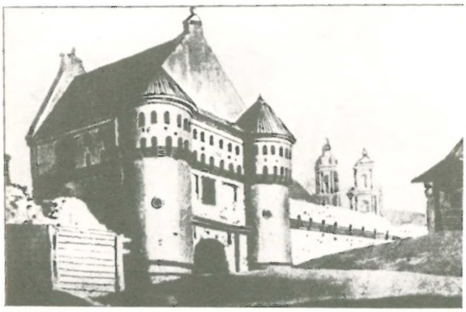

Vilnius. Buv. Subačiaus vartai, XVI a. (P. Smuglevičiaus piešinys)

konsolių kyšančias gynimosi galerijas. Miesto sutvirtinimas jau buvo pritaikytas gynybai nuo šaudomųjų ginklų, išlaikydamas kai kuriuos viduramžinius bruožus, nes buvo statytas totorių pavojaus akivaizdoje, kurie dar kovojo viduramžine taktika. Miesto siena ir vartai buvo sugriauti caro Povilo I įsakymu 1799–1805; išliko tik Medninkų (Ašmenos) vartai, nes prie jų buvo prisišliejusi stebuklingo Švč. Mergelės Marijos paveikslo koplyčia, Aušros Vartai

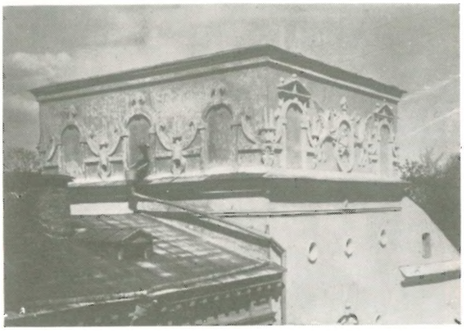

Vilnius. Medninkų arba Aušros vartų atika (XVI a.)

(žr. LE I 476–478). Šių vartų atikos frizas su klasikiniais motyvais ir vyčiu buvo uždėtas XVII a. pradžioje.

XVI a. buvo sumūryti Vilniaus ir Kauno miestų centrai (Vilniuje 1641 jau buvo 223 mūro namai vien magistrato jurisdikcijos plote). Kauno miestiečių namas artimesnis šiaurės gotikos namui su į gatvę atsuktu puošniu pinijonu, originaliai panaudojant

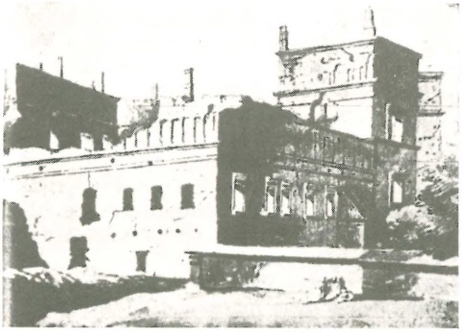

Vilnius. Buv. kunigaikščių rūmai žemutinės pilies teritorijoje, XVI a. (P. Smuglevičiaus piešinys)

vėlyvosios gotikos, renesanso, o vėliau baroko motyvus (Perkūno namas, Napoleono namas, Konsistorijos namas ir kt.). Vilniui būdingi namai su vienapusiškai į kiemą nuleistu stogu; tokių namų pinijonai bei frontai, kaip išlikę pavyzdžiai rodo, buvo puošiami gotiškais, vėliau apskritos arkos įsieniais bei frizu. Po 1530 Vilniaus gaisro Žygimanto Senojo pradėtieji statyti

Vilniaus kunigaikščių rūmai žemutinėje pilyje buvo užbaigti Žygimanto Augusto. Šis 1799 sugriautasis kompleksas, kaip liudija išlikę piešiniai ir planai, buvo pastatytas aplink ketvirtainį kiemą ir viduje turėjo galerijas; fasadai turėjo renesansinius portalus ir karnizus virš lankų, o stogo linijoje atika apskritos arkos bei klasikiniais frizų motyvais. Horizontalizmas fasadų kompozicijoje Vilniaus rūmus riša su Pietų renesansu (žr. LE XXV 148, XXXIV 177 ir 222–225).

Koks buvo pirmųjų itališkojo renesanso darbų pobūdis Lietuvoje, sunku nustatyti, nes jie arba išnyko arba buvo vėliau perdirbti. 1534 sutartyje minimieji italai (Bernardinus de Zenobi Romanus, Giovanni Cini Senense, Philippo de Bartholomio de Fiesuli), gavę uždavinį atstatyti sudegusią Vilniaus katedrą, kaip rodo duomenys, savo statyboje ėjo į kompromisus su vietine gotiška tradicija. Tuo pačiu metu vykstančioje kunigaikščių rūmų statyboje italų meistrų įnašas turėjo būti didesnis, bet ir čia jie nevengė respektuoti vietinių formų, ką rodo atikų panaudojimas bei jų frizų motyvų pobūdis. Tas pats pasakytina apie buv. Gardino Stepono Batoro rūmus (apie 1579–86). Visų šių rūmų statyba vyko, italams bendradarbiaujant su vietiniais meistrais. Labiau italų palikimas suvokiamas architektūrinėje skulptūroje (portalai, antkapiai, altoriai). Po 1655 maskviečių invazijos, sunaikinusios visus bžn. ir rūmų interjerus, jų tėra likę fragmentai.

Apie 1600 vietinė gotiškoji tradicija bžn. statyboje parodė dar vieną savo egzistencijos būdą, jungdamasi su klasikinėmis renesanso formomis. Tai reiškinys, kuris pastebėtas taip pat Lenkijoje ir ten atstovaujamas vad. Liublino tipo bžn. Lietuvoje ši atmaina turi kelis pavyzdžius, kurių žymiausias yra 1594–1625 L. Sapiegos Vilniuje pastatydintoji Šv. Mykolo bernardinų vienuolyno bžn. Ji yra vienos navos, perdengta apskritais skliautais, kurie aptrauk-

Kaunas. Šv. Jurgio (buv. Bernardinų) bžn. choras (XVI a.)

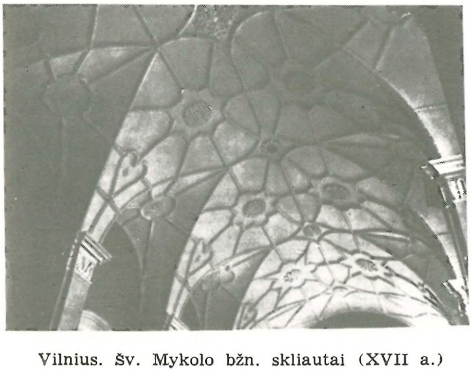

Vilnius. Šv. Mykolo bžn. skliautai (XVII a.)

Gardinas. Brigitiečių bžn. portalas (XVII a.)

Kėdainiai. Kalvinų bžn. (XVII a.)

ti geometriniais stiuko ogivais su renesansiniais rozečių motyvais; gotiškos kilmės išoriniai kontraforsai - piliastrai turi klasikinius kapitelius; fasadą flankuoja apvalūs bokšteliai, kaip ginamosiose bžn. (žr. LE XVIII 440–441). Šiai pastatų grupei vienu ar kitu bruožu artimos yra Kauno bernardinų, Gardino brigitiečių, Drujos bernardinų, Stolpce prie Naugarduko domininkonų, Bielicų ir Vyšniavo bžn.

Kalvinai (evangelikai - reformatai) antroje XVI a. pusėje daugelyje vietų buvo pastatę mūrines bžn. Priešreformacinio sąjūdžio pasėkoje šios bžn. virto katalikiškomis, buvo perstatytos ar išnyko. Išlikęs retas nedidelės kalvinų bžn. pavyzdys yra Rykantų bžn, minima jau 1555. Jonušo Radvilo globojamuose Kėdainiuose dar 1627–54 pastatyta kilniomis ir šaltomis vėlyvojo renesanso formomis, yra įdomiausia kalvinų šventovė R. Europoje. Jos nava aukšta ir šviesi, sienų konstrukcija viduje neša tarp trijų piliorių ištemptos arkos, kurios laiko siauras tribūnas; fasadus ir lieknų proporcijų langus vainikuoja trikampiai frontonai, o kampus remia neaukšti bokšteliai jau be ginamosios paskirties, bet tik kaip karingos praeities prisiminimas.

4. Baroko stilius (XVII a.)

Lietuvos ponijoje plačiai įsigalėjęs kalvinizmas XVI a. antroje pusėje sutiko stiprų pasipriešinimą. 1567 katalikybėn atvirtęs Mikalojus Kristupas Radvilas-Našlaitėlis ir 1569 iš Varmijos į Vilnių atvykęs vyskupo globojamas jėzuitų ordinas stojo kovon už katalikybės atnaujinimą. Architektūra šalia iškalbos, rašto ir iškilmių buvo viena iš šios kovos priemonių. Ponų religinis entuziazmas ir garbės troškimas nesigailėjo lėšų didingiems pastatams, kurių stilių norėta matyti tą patį, kaip triumfuojančios atnaujintosios Bažnyčios centre Romoje. Vis dažniau kviečiamieji italai architektai dabar jau nebėjo į kompromisus su vietine tradicija ir dirbo naujausiose baroko stiliaus formose, subrandintose Italijoje. Svarbiu barokinio meno propaguotoju buvo jėzuitų ordinas. Jėzuitų bžn. planai buvo ruošiami Romoje. Lietuvos XVII a. baroko veidas yra todėl iš esmės itališkas. Italijos barokas išsivystė XVI a., turtinant ir organizuojant renesanso klasikinius elementus į galingą dinamišką visumą, stebinančią teatriškais efektais. Bažnytinėje architektūroje jis taikė centrinio kupolo ant navų kryžiaus sprendimą ir naudojo turtingą gyvai artikuliuotą dekoratyvinį aparatą. Šis aukšto lygio menas į mūsų kraštą buvo perkeltas labai anksti (pvz. anksčiau, kaip į Vieną). Pirmasis baroko architektūros paminklas Lietuvoje buvo Jėzuitų bžn. Nesvyžiuje, pastatyta 1586–88 italo jėzuito Bernardoni de Como projektu ir Mikalojaus Kristupo Radvilo rūpesčiu. Vilniuj jėzuitai nepasitenkino perėmę seną gotišką Šv. Jono miesto parapinę bažnyčią. 1604–15 rusų dalyje už prekyvietės jiems buvo pastatyta vyriausioji jėzuitų Šv. Kazimiero bžn. su profesų rūmais. Šis pirmasis baroko paminklas Vilniuje yra Romos Il Gesù bžn. tipo: lotyniško kryžiaus plano su milžinišku centriniu kupolu ant pandantyvų ir su plačia, galingu architravu apjuosta nava, kai šoninių navų vietoje tėra atskirų mažesnių koplyčių eilės; 1749–55 buvo perstatytas fasadas, duodant du neaukštus bokštus, ir baigtas kupolas (žr. LE XI 288–289). Šv. Ignoto, trečioji jėzuitų bžn. Vilniuje, su noviciatu buvo pastatyta 1622–32 (žr. LE XI 384).

Vilnius. Jėzuitų Šv. Kazimiero bžn. choro pusės vaizdas (XVII a.)

Jėzuitų bžn. Gardine (1647-67) yra vienas iš ankstyvųjų pavyzdžių su dvibokščiu fasadu.

Naujasis religinis sąjūdis, atgaivinęs Šv. Kazimiero kultą, kurį propagavo jėzuitai ir bernardinai, pareikalavo šio šventojo relikvijoms pagerbti atskiros šventovės, Šv. Kazimiero karsto koplyčios, kurią prie Vilniaus katedros choro, kaip spėjama, sukūrė architektas-dekoratorius Constantino Tencalla ankstyvojo italų baroko formose (1624–36); ji yra kvadratinio plano su kupolu ir turi didelio panašumo su Siksto ir Povilo koplyčiomis (Sistina ir Paolina) prie S. Maria Maggiore bžn. Romoje. Koplyčia, garsėjusi savo turtingumu, marmurais, porfiru, sidabru, auksu, stiukais ir freskomis, labai nukentėjo 1655 ir buvo 1692 nežinomo italų meistro atnaujinta: sienos, išklotos juodu marmuru, yra išskaidytos rusvo marmuro piliastrais ir iš viršaus apjuostos gyvu figūriniu frizu iš balto marmuro. Giacinto Campana freskų, puošusių koplyčią, po 1655 invazijos liko tik keli fragmentai. Amžiaus pabaigoje buvo atliktos dvi didelės Šv. Kazimiero gyvenimo Delbenės darbo freskos, matomos šiandien; to laiko stambus stiuko reljefas altoriuje atstojo invazijos metu žuvusį sidabrinį (žr. LE XI 294–296).

Šalia jėzuitų XVII a. pražydo didikų globojamieji karmelitų, domininkonų, augustinijonų, kamaldulių ir kt. ordinai, kuriems taip pat buvo statomi turtingi vienuolynai su puošniomis bžn. italų baroko formose. 1638-52 basiesiems karmelitams Vilniuj pastatytoji meno požiūriu labai vertinga Šv. Teresės bžn. (Stepono Kristupo Paco fundacija) yra, kaip spėjama, to paties Constantino Tencalla kūrinys. Bžn. yra trijų navų bazilika su koplyčių eilėmis šoninėse navose ir turi po stogu paslėptą (bohemišką) kupolą, kuris jau XVII a. gavo stiuko puošmenas, o XVIII a. freskas. Išsiskiria šios bažnyčios fasadas: pagal Romos barokinių fasadų pavyzdį jis yra dviejų aukštų be bokštų, išskaidytas piliastrais ir užbaigtas įspaustu žemu trikampiu frontonu; portale ir puošmenose panaudoti importuotas

Vilnius. Karmelitų Šv. Teresės bžn. (XVII a.)

Pažaislis. Kamaldulių vienuolyno bžn. fasadas (XVII a.)

smiltainis ir marmuras (žr. LE XXXI 78–79). Jai gimininga yra buv. apsiavusiųjų karmelitų Visų Šventųjų bžn., pašvęsta 1631, ir rusų (1865) nugriautoji vertinga barokinė karmeličių Šv. Juozapo bžn. Vilniuje. Bebokščio fasado su frontonu forma provincijoje sekė Alšionių bžn. (XVII a.) ir kt.

Sulaukus taikos po skaudaus amžiaus vidurio karo, barokinė kultūra Lietuvoje prasiveržė dar didesne jėga. Kovoje prieš maskviečius nuopelnų turėjusios galingos Pacų giminės pastangomis buvo gana greit pastatyti du žymiausi Lietuvos baroko pastatai — vienuolynai, tapę jų garbės ir dievobaimingumo paminklais, sykiu šeimos mauzoliejais. 1664 Kristupas Zigmantas Pacas, didysis Lietuvos kancleris, Pažaislyje prie Kauno įkūrė kamaldulių vienuolyną, kurį pavadino Mons Pacis (Taikos kalnu). Pagal Lodovico Fredo projektą čia 1667–74 nežinomų italų architektų buvo pastatytas plataus masto mūro vienuolynas, vienintelis šios rūšies š.r. Europoje. Fasado ir vidaus marmuravimo darbai, vedami Pietro Putini, truko iki 1690 ir vėliau; pašventinimas įvyko 1712. Harmonijoje su miškingu peizažu šio vienuolyno visuma pasižymi plano vieningumu, simetriškai surišant visas dalis pagal išilginę ašį. Centre organiškai į vienuolyno kompleksą įjungta bžn. turi aukštą didingą kupolą (14,8 m diametro), kuris išauga ant labai origi-

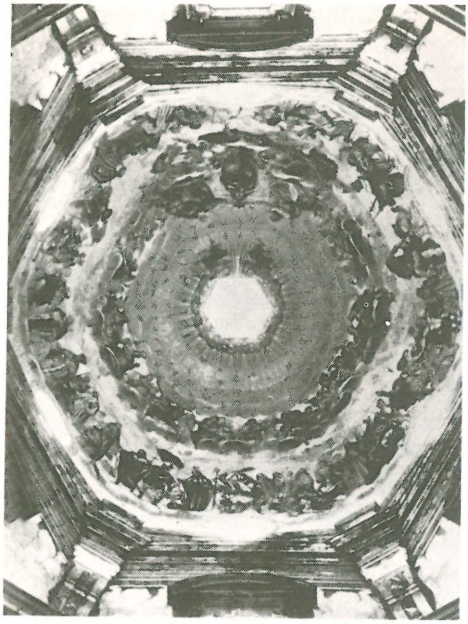

Pažaislis. Kamaldulių vienuolyno bžn. kupolas (XVII–XVIII a.)

nalaus šešiakampio plano. Vidaus erdvė reiškiasi griežtomis klasikinėmis Venecijos baroko formomis, pabrėžiant asketišką rimtį ir jėgą. Kupolo erdvės kampuose milžiniškos marmuro kolonos, nešančios architravą, savo staigiu vertikalizmu įspūdingai pertraukia dominuojančią horizontalinę ašį, kuri pabrėžiama presbiterijos su vienuolių choru ir prieangio priestatais. Siauras įgaubtas vakarinis fasadas, kiek neramių formų ir su pora staigiai aukštyn kylančių bokštų (baigti 1681), skaitomas vienas iš pirmųjų pavyzdžių š.r. Europon perkelto jau vėlyvojo baroko motyvų (Borromini). Pažaislio bžn. yra turtingiausia freskomis Lietuvoje. Freskos, dengiančios prieangio bei Šv. Romualdo, Šv. Brunono Bonifacijaus, Šv. Kristoforo ir Šv. Magdalenos de Pazzi koplyčių sienas, yra Delbenės darbo, vienuolių choro — Michel Angelo Palloni ir kt. Vienuolyno kapitulos salės lubų freskas atliko spėjamai Fernando de la Croce, refektoriaus — kitas nežinomas italas. Visos freskos artimos Venecijos mokyklai. Plafonus šitose patalpose dengia puikūs stiuko ornamentai (kartušai, girliandos, figūriniai reljefai) J. Merli (sig. 1676) bei kitų Lombardijos stiukatorių darbo. Į stiukus įterptos mažos ovalinės freskos, taip pat ir didžioji freska kupole atliktos nežinomų meistrų pagal Correggio idėjas (plačiau apie Pažaislio vienuolyną žr. LE XXII 217–221).

Maskviečių nugalėtojas Lietuvos etmonas Mykolas Kazimieras Pacas panašiomis intencijomis ir tokiu pat plačiu fundatoriaus mostu pastatė 1668–76 vienuolyną Laterano kanauninkams su Šv. Petro ir Povilo bžn. Antakalnyje prie Vilniaus, kuris, būdamas už miesto ribų, buvo apsuptas tvirta siena ir koplyčiomis-bastionais kampuose; fasadas su neaukštų bokštų pora, nors išskaidytas piliastrais, puskolonėlėmis, frontonais ir architravais, yra platus ir sunkus. Bžn. statyta italų Zaor ir Fernando da Lucca yra lotyniškojo kryžiaus plano su koplyčių eilėmis šonuose ir turi apskritą kupolą ant pandantyvų (Il Gesù schema). Viduje stiuko skulptūrų gausa, kuri dengia sienas, piliorius, skliautus ir kupolą reljefais su figūromis, išdėstytomis ir atskirai įsieniuose, ant konsolių, frizuose ir archivoltose (daugiau kaip du tūkstančiai figūrų), neturi pavyzdžio savo ansamblio vientisumu (1684 ir vėliau). Programa aiškinta šv. Augustino minties interpretacija, kaip barokinis ‚Magnum theatrum' įvaizdinimas (P. Sledziewski) bei psalmių himno simbolika (J. Grinius). Pagal Scheiterio piešinius figūras bei reljefus atliko milaniečiai Perti (Pietro Peretti) ir Giovanni Maria Galli bei vietiniai meistrai (Želevičius ir kt.). Dangaus personifikacijos, šventieji, žmonija ir alegorijos pavaizduoti beveik klasikiniu santūrumu, veiduose bei gėlių puošmenose nevengiant natūralizmo. Freskas navoje ir za-

Vilnius. Šv. Petro ir Povilo bžn. interjeras (XVII a.)

kristijoje atliko Martino de Alto Monte (apie 1684). Apie fundatoriaus Paco kapą bažnyčioje liudija anoniminė lenta prieangio grindyse (hic jacet peccator), bet įrašas virš portalo (Regina pacis, funda nos in pace) amfiboliškai skelbia statytojo vardą (žr. LE XXII 407–410).

Minėtasis skulptorius P. Perti pabaigė stiuko skulptūrų dekoracijas dar Trinitorių bžn. Antakalnyje, 1700–05 Sapiegų fundacija (žr. LE XXXI 485–486). Gausingą skulptūrą interjere nežinomi italų meistrai paliko Mikališkių bžn. (1622 Bžostauskių fundacija). Šiai epochai priklauso 1685–90 statytoji Šv. Kryžiaus vėliau karmelitams perleistoji bžn. prie Kauno (dabar miesto ribose), kuri yra graikiško kryžiaus plano su bohemišku kupolu; fasado du neaukšti bokštai, artimi Pažaislio bokštams; interjeras nustebina italų darbo freskomis ir stiuko ornamentais kupole, skliautuose bei archivoltose ir dvelkia harmonija bei klasikiniu griežtumu (žr. LE XI 34–35). Domininkonų vienuolyno kompleksas Seinuose su ginamaisiais bokštais kampuose ir bažnyčia centre taip pat siekia XVII a.

Nebažnytinėje architektūroje baroko epocha Lietuvoje davė eilę didelių pastatų. Priešreformacinį judėjimą reprezentuoja Jėzuitų akademijos (universiteto) kompleksas iš penkių kiemų su arkadomis, užaugęs XVII ir XVIII a., palengva įjungdamas kelis senamiesčio kvartalus su jų namais (statybos pradžia 1578, Skargos kiemas 1635) ir popiežiaus alumnato rūmai (1600–35). Viduramžių vienuolyno kiemo mintis čia jungiasi su italų ‚cortile' formomis. Stiprios ir kiek priplotos (elipsinės) arkos ant masyvių piliorių teikia gilių šešėlių ir barokinio plastiškumo įspūdį.

Šaudomųjų ginklų išsivystymas XVII a. visiškai pakeitė ginamosios architektūros pobūdį. Apsigynimui nuo artilerijos pradėtos statyti moksliškai suplanuotos tvirtovės pagal Prancūzijoje išvystytą bastionų, griovių-pylimų sistema žvaigždės plano formoje. Gyvenamieji pastatai, apsaugoti iš

Vilnius. Jėzuitų akademijos-universiteto kiemas (XVII a.)

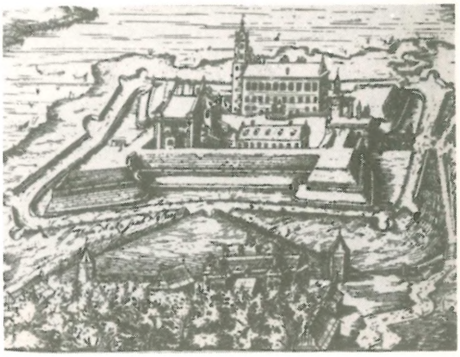

Nesvyžius. Pilis ir tvirtovė, XVI–XVII a. (T. Makovskio raižinys)

tolo tvirtovės įrengimais, prarado savo ginamąjį pobūdį ir, didėjant patogumų ir prabangos pamėgimui, virto kelių aukštų puošniais rūmais pagal V. Europos pavyzdžius. Tokias didelio masto tvirtoves prie vandenų su rūmais centre pasistatyti įstengė tik Radvilai Nesvyžiuje (pradėta 1578) ir Biržuose (pradėta apie 1589, baigta tvir-

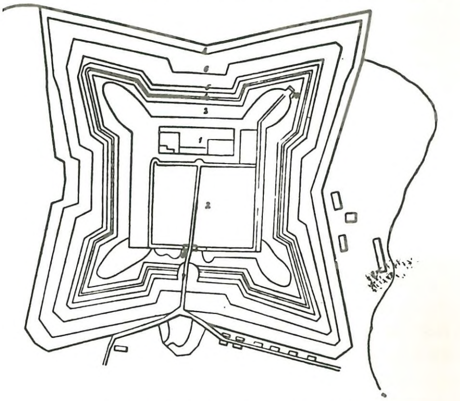

Biržų tvirtovės planas (XVI–XVII a.)

tovių inž. T. Spinovskio apie 1656). Eilė Lietuvos ponų dabar pasistatydino ištaigingus rūmus miestuose ir priemiesčiuose. Jei jų vidaus ir išorės dekoracija sekė europine laiko mada, tai išplanavime, masių telkime kampuose, pastatų platume dar vis jaučiami senovės lietuvių pilių statybos atbalsiai. Vilniuje Radvilų rūmai 1600–53, Sluškų 1690 ir Sapiegų 1691, Pacų Kaune bei buv. Jiezne ir kt. buvo garsūs savo amžiuje. Daugumas šių rūmų, nukentėję karuose, neglobojami sunyko.

Baroko stilius visoje Lietuvoje greit prisitaikė krašto sąlygoms, virto savu. Plačios įtakos barokas padarė medinei liaudies architektūrai ir jos ornamentikai (kaimo bžn. ir koplytėlės). XVII a. baroko populiarumas Lietuvoj buvo toks didelis, kad

net Rytų apeigų cerkvės, tiek unitų, tiek dizunitų (stačiatikių) priėmė ne tik baroko dekoratyvinius motyvus (pvz. ikonostase), bet viso pastato plane sekė italų baroko pavyzdžiais (Šv. Dvasios cerkvė Vilniuje, buv. unitų bžn. Kruonyje). Baroko įtakoje Lietuvoje taip pat vystėsi žydų sinagogų statyba (jų turime nuo XVII a. išlikusių mūrinių ir eilę vėlesnių medinių). Vilniaus barokas padarė įtakos net kaimyniniams kraštams (pvz. Vilniaus arch. Jurgis Ertly 1688–1704 dirbo prie jėzuitų bžn. Rytprūsų Heiligenlinde, lenk. Święta Lipka).

5. Vėlyvasis barokas (XVIII a.)

Šis laikotarpis Lietuvos bažnytinėje architektūroje paliko didžiausią skaičių paminklų ir buvo orginaliausias. Didėjanti pastoracija plačiose liaudies masėse pareikalavo vis daugiau bžn., taip pat provincijoje. Vilniuje po 1726, 1738, 1748 ir 1749 gaisrų daug pastatų buvo atnaujinti ir išbaigti vėlyvojo baroko formose. Šis lietuviškas vėlyvasis barokas išsivystė iš subrendusiojo Italijos XVII a. baroko idėjų, visų pirma iš Borrominio ir iš š. Italijos mokyklų pavyzdžių, jas kūrybiškai plėtojant ir taikant vietinėms tradicijoms. Nestokodamas fantazijos, Lietuvos vėlyvasis barokas yra santūrus: žaismingasis prancūziškojo-vokiškojo rokoko stilius Lietuvoje neįsigalėjo ir pastebimas tik interjerų, baldų ir pn. puošime. Borrominio idėjos Lietuvą pasiekė anksčiau, kaip kurį kitą kraštą Europoje. Dabar šalia italų architektų stipriai pasireiškė vietinės jėgos. Savarankiškai architektūros mokyklai susiformuoti Vilniuje nemažos reikšmės turėjo vietiniai menininkai vienuoliai (jėzuitai, dominininkonai, bernardinai), kurie, lankydami Romą, Milaną, Boloniją, ten sėmėsi naujų minčių. Jėzuitų akademijoje bei domininkonų mokykloje buvo dėstoma architektūra, o vienuolynų bibliotekose buvo daug šios srities literatūros; tai liudija aukštą architektūrinės kultūros lygį.

Vėlyvasis barokas Lietuvoje reiškėsi keliomis srovėmis ir išvystė eilę originalių bruožų. Labai būdingi liekni, aukšti kaip minaretai bokštai. Dažniausiai pora tokių bokštų išauga fasado kampuose. Jie sukuria tą savą bžn. siluetą, sutinkamą visoje Lietuvos teritorijoje, Gudijoje, taip pat Latgalijoje. Jis virto šių sričių katalikiškojo kraštovaizdžio bruožu, skirtingu nuo kaimyninių protestantų ir stačiatikių kraštų. Šiame grakštume ir vertikalizme po barokinių formų repertuaru prakalba gotikos laikų prisiminimai. M. Morelowskis įrodė, kad tokių bokštų tipas išsivystė Vilniuje, taikant Borrominio idėjas prie vietinės tradicijos bei atnaujinant ir paaukštinant senesnės statybos bokštus. Lieknų barokinių bokštų porą jau turi 1717 baigtosios Trinitorių Šv. Viešpaties Jėzaus bžn. Antakalnyje fasadas (Jono Kazimiero Sapiegos fundacija), kai pati bžn. yra rotun-

Vilnius. Šv. Jokūbo ir Pilypo bžn. (XVIII a.)

Vilnius. Misionierių bžn. (XVIII a.)

da su paslėptu, iš lauko nematomu kupolu, taigi vysto Borrominio mintį (S. Ivo Romoje). Bokštų pora paprastai jungiasi su ilginiu vienos navos bei dviejų šoninių navų (bazilikos) planu. Vilniaus Šv. Jokūbo-Pilypo bžn. bokštai statyti 1727 ir 1736 (arch. domininkonas Daukševičius, šalmai italo A. A. Genu 1712). Benediktinių Šv. Kotrynos bžn. fasadą 1740–43 perstatydamas, arch. J. K. Glaubitzas buvusius bokštus pakėlė ir užbaigė vientisoje harmonijoje (pats Glaubitzas lieknųjų bokštų išradėju tačiau nebuvo). 1750 atnaujinant bazilijonų Švč. Trejybės cerkvę, virš jos siaurų gotinių kampinių bokštelių (1514) buvo uždėti barokiniai bokšteliai, pratęsę aukštyn gotiškąjį lieknumą (arch. A. Ausikevičius-Osikiewicz). Misionierių Švč. Mergelės Marijos Dangun Ėmimo bžn. (žr. LE XIX 34), statyta XVII a. pabaigoje, buvo 1750–53 perstatyta, jos bokštų porą paaukštinant vienu trečdaliu; jie savo drąsiu lieknumu Vilniuje yra įspūdingiausi (spėjami architektai A. Paracca ir L. Grincevičius-Hryncewicz). Vilniuj šiai serijai dar priklauso Šv. Rapolo jėzuitų bžn. (1751–52; arch. belgas J. T. Didrysteen ir J. Neziemkovskis) bei Augustinijonų bžn. (apie 1742–68), kuri savo tik vienu liekną bokštu yra išimtis (spėjama Chiaveri mokykla).

Dvibokščių vėlyvojo baroko bžn. statyboje neatsiliko visas kraštas. Dažnai apatinės fasado dalys priklauso dar XVII a., o lengvosios viršutinės su bokštais — XVIII a.: Kauno Jėzuitų bžn. (1699–1730 ir 1759), Vygrių Kamaldulių bžn. (1675, arch. P. Putini, ir 1745), Jiezno bžn. (1670 — Kristupo Paco fundacija — ir 1770), Seinų Domininkonų bžn. (XVII a. ir 1760), Virbalio Domininkonų bžn. (XVIII a. vidurio arch. L. Grincevičius), Tytuvėnų Bernardinų bžn. (XVII ir XVIII a.), taip pat Raseinių Domininkonų (arch. L. Grincevičius), Antalieptės Karmelitų (1732 ir 1763), Stakliškių (1777), Žemaičių Kalvarijos (1783–1822) ir kt. bžn. Kai kurių barokinių bžn. bokštai žemesni, lyg neužbaigti, pvz. Kražių Benediktinių (1757), Šiluvos (1775). Krašte retesnės yra vieno bokšto vėlyvojo baroko bažnyčios, pvz. Telšių buv. Bernardinų bžn. (1762–65) ir kt. Daug Lietuvos barokinių bžn. dar nėra kaip reikiant ištirtos ir aprašytos.

Tytuvėnai. Bernardinų bžn. (XVIII a.)

Kaunas. Jėzuitų bžn. (XVIII a.)

Vilniaus apylinkėse ir r. Lietuvoje bžn. su vėlyvojo baroko dvibokščiais fasadais itin gausu: Trinapolio bžn. (pradėta apie 1705 ir baigta flamų kilmės arch. K. Pens), Borūnų (prie Kriavo) Bazilijonų bžn. (tik dalis arch. A. Ausikevičiaus 1747–48 projektuoto komplekso buvo 1756–57 pastatyta), Vilniaus Kalvarijos Domininkonų bžn. (1755–72), Beresviečiaus Bazilijonų bžn. (pradėjo arch. J. T. Didrysteen ir 1753–56 baigė nežinomas architektas arch. Paracca įtakoje), Drujos Domininkonų (1763–67, arch. A. Paracca ir L. Grincevičius, 1909 susprogdinta), Budslavo Bernardinų bžn. (1767–83, arch. K. Pens) ir kt. Gluboko Karmelitų bžn. (1640 ir 1735) turi 4 lieknus bokštus visuose kampuose, tai tikra gotikos ir baroko idėjų sintezė (spėjamas arch. F. Placidi).

Lietuvos vėlyvojo baroko stiliaus klauso ir to laiko Gudijos centrų bažnyčių statyba, pvz. Polocko Šv. Sofijos unitų katedra (1738–45 perstatyta B. Kosinskio Juvarros mokyklos įtakoje), Minsko Jėzuitų bžn. (1700–10 ir 1740–50), Vitebsko Bernardinų (1762), Pinsko Domininkonų bžn. (1771, arch. Dalmantinus Teychert) ir kt.

Labai būdingas Vilniaus vėlyvajam barokui aukštas ir viršuj suskaldytas trijų

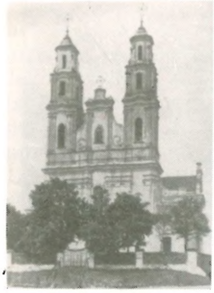

Glubokas, Brėslaujos aps. Karmelitų bžn. (XVIII a.)

Vilnius. Šv. Jono (Jėzuitų akademijos) bžn. varpinė (XVIII a.)

dalių pinijonas bžn. fasaduose, jis sutinkamas taip pat provincijoje. Vazos bei maži obeliskai, pasodinti ant pinijono dalių ir voliutų, pabrėžia vertikalinį kilimą, kaip gotikoje pinakliai (Vilniaus Šv. Dvasios, Šv. Jurgio ir kt. bžn.). Vertingiausias Vilniaus bebokštis fasadas, pristatytas prie senesnės buv. parapinės, vėliau Jėzuitų akademijos Šv. Jono bžn. (žr. LE IX 489–490) savo formų horizontaline pusiausvyra išeina iš Romos fasadų kompozicijos pagrindų (apie 1737–40, greičiausiai arch. F. Placidi; panašumo turi Vizitiečių bžn. Varšuvoje fasadas). Jėzuitų akademijos Šv. Jono bžn. varpinė statyta tuoj po 1737 pagal vieną Romos Šv. Petro bazilikos bokštų projektą (atskirai stovinčią barokinę varpinę jėzuitai pastatė ir Vitebske). Jėzuitų vėlyvasis barokas laikėsi labiau Romos pavyzdžių, jis daugiau išbalansuotas ir monumentalesnis, domininkonų originalesnis, turi daugiau ‚gotikos' ir grakštumo.

Rečiau XVIII a. sutinkama centrinio plano bžn. bei rotundų statyba. Be minėtos Trinitorių bžn. Vilniuje vėlyvojo baroko rotundos sprendimą rodo Apvaizdos koplyčia prie Šv. Kotrynos bžn. (1746), Misionierių bžn. prieangio priestatas, Nesvyžiaus ‚Castrum doloris' (1747, Maurizio Pedotti projektas), Šv. Jėzaus Širdies Vizitiečių bžn. graikiškojojo kryžiaus plano su kupolu (1729–44, arch. J. Pohl ir kt.), Liškiavos Domininkonų bžn. Vilniaus Šv. Kazimiero bžn. kupolas užbaigtas tik 1749–55 savo bangotomis sienomis ir realizavo Borrominio ir Guarinio vėlyvojo baroko atmainų sintezę.

Apie 1749–74 Lietuvoje susiformavo dar kita kraštutinė vėlyvojo baroko dekoratyvinė srovė, kuri visas ornamentines dalis suliejo su sienos struktūra į vientisą banguojantį kūną: dekoratyvinis pradas čia pilnai susijungė su konstrukcija. Karnizai ir pilioriai išlankstyti, tarsi būtų padirbti iš modeliuojamos minkštos masės, o ne iš plytų. Čia priklauso Šv. Dvasios Domininkonų bžn. interjerai (sakykla-klausykla, vargonų pilioriai, altoriai ir kt. suprojektuoti L. Grincevičiaus ir atlikti jo priežiūroje F. Hofferio, J. T. Didrysteeno, A. Casparini ir kt.). Pati bžn., Il Gesù tipo su dideliu kupolu ant navų kryžiaus, dar priklauso XVII a. užsimojimams (1679–88, arch. V. Vainilavičiaus). Banguojantieji motyvai angose kai kur gavo originalų sulaužytą kontūrą, pvz. Beresviečiaus bžn. fasadas, Vilniaus Bazilijonų vartai (1761, arch. J. K. Glaubitzas), Gluboko vienuolyno vartai ir kt.

Turtingi interjerų (vidaus) įrengimai iš XVIII a., daugybė altorių su rokoko puošmenomis ir skulptūra, suolai ir pn. išliko visoje eilėje bžn. Aukšti sugebėjimai pasireiškė interjerų ansamblių sugrupavime, parenkant efektingą apšvietimą. Tie originalūs ansambliai buvo sukomponuoti vietoje, kaip baroko architektūros veikalų (Bibbiena, Pozzo, Laugier ir kt.) studijų vaisius: pvz. Vilniaus Šv. Jono bžn. (suprojektavo ir atliko jėzuitai J. Boklauskas, I. Barčius, M. Szyk ir kt.), Šv. Kotrynos bžn. (J. K. Glaubitzas, J. Herdegen), Šv. Jokūbo (Kunickis, Budrevičius), Šv. Rapolo ir Šv. Kazimiero (J. Nieziomkovskis), Vilniaus Bernardinų bžn., Kauno Bazilikos ir Švč. Trejybės bžn., Šiluvos bžn. ir eilės kitų bžn. interjerai. Nemaža XVIII a. sukurta freskų. Išliko pvz. Vilniaus Kalvarijos bžn. lubų freskos pagal A. Pozzo perspektyvinės tapybos pavyzdžius su tapytomis dangun kylančiomis architektūromis.

Švelniai kalvotame Lietuvos peizaže linksma barokinė bžn. teikia harmoningą įspūdį. Tad ir barokinių formų sekimai bei interpretavimo atvejai XIX ir XX a. Lietuvoje sulaukė mažiausia prieštaravimų.

Pasaulietinė architektūra vėlyvojo baroko epochoje vystėsi jau ir smulkių bajorų bei miestiečių namų statyboje, sykiu gaudama kiek įtakos iš Prancūzijos. Būdingas pavyzdys Vilniuje yra Dambrauskų rūmeliai Tilto gatvėje nr. 1, statyti arch. J. Fontana XVIII a. viduryje. Auganciame akademijos (universiteto) komplekse 1750–58 jėzuitas arch. T. Žebrauskas pastatė observatoriją su puošniu viršutiniu aukštu. Kauno miesto rotušės perstatymas 1775 buvo baigtas lieknu 6 aukštų bokštu, kuris įsijungė į vėlyvojo baroko grakščiųjų bokštų seriją; per dvejus metus šį bokštą suprojektavo ir pastatė kun. dr. J. Mattekieris.

6. Klasicizmas (XVIII a. pabaiga—XIX a.)

Naujoji meno srovė, išeinanti iš baroko ir siekianti klasikinio santūrumo, Lietuvoje pasirodė ne vėliau, kaip kituose Eu-

ropos kraštuose. Tai rodo pranciškono Kaz. Kamienskio, grįžusio iš studijų Bolonijoje, pastatai (Pranciškonų vienuolyno rūmai Vilniuje 1779–89 ir vienuolynas Gelvonuose 1787). Pereinamojo pobūdžio tarp baroko ir klasicizmo yra buv. Chreptavičių rūmai Ščorsuose, statyti arch. J. de Sacco (apie 1776), dirbusio ir prie Naujųjų karaliaus rūmų Gardine.

Architektūros dėstymas Vilniuje, turėjęs didelę tradiciją baroko epochoje vienuolynų mokyklose, 1773 jėzuitų akademiją perorganizavus į Vyriausiąją Lietuvos mokyklą, buvo joje tęsiamas toliau. Vienas pirmųjų ryškėjančių klasicizmo atstovų Vilniuje buvo M. Knakfusas, apie 1775–80

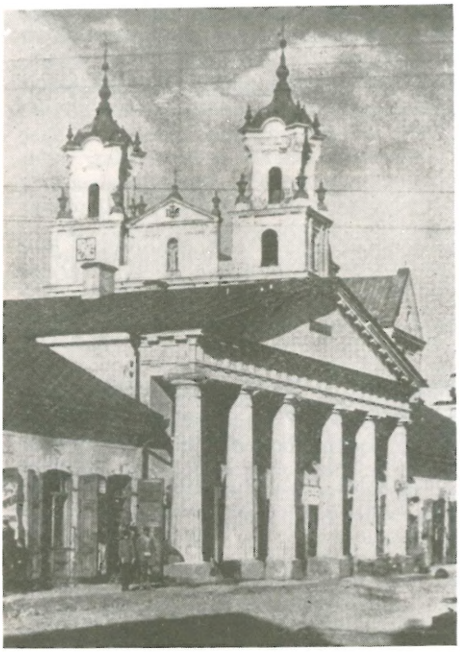

Gardinas. Rotušė ir buv. Jėzuitų bžn. bokštai (XVIII a.)

dėstęs Vyriausioje Lietuvos mokykloje. Apie 1780 Knakfusas suprojektavo Verkių rūmų ansamblį ir pastatė centrinius jo rūmus, 1782-88 universiteto observatorijos fasadą į Počobuto kiemą su pora būdingų dorėnų frizu apjuostų bokštelių kampuose ir Baltąją salę, 1790 Vitinghofų namus Trakų gatvėje ir kt.

Knakfuso mokinys L. Stuoka-Gucevičius, 1777 III 3 laimėjęs Vilniaus katedros perstatymo projektą, jau buvo Vilniaus meno dvasioje subrendęs architektas. Senoji katedra šiuo projektu gavo viduje ir iš lauko naują klasicistinį rūbą didingose, bet šaltose formose antikinės šventyklos moty-

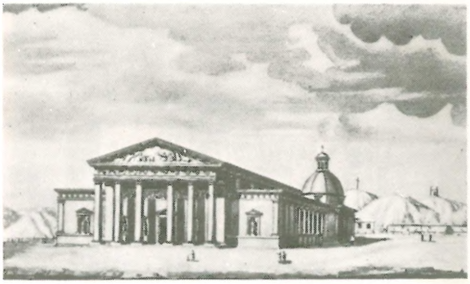

Vilniaus katedra (arch. L. Stuokos-Gucevičiaus projektinis piešinys)

vais: priekyje 6 galingų dorėninių kolonų portikas, šonuose priestatai ir kolonados, kurios davė katedrai griežtos simetrijos ketvirtainį planą. Katedrą užbaigė 1801 M. Šulcas, dėstęs universitete 1797–1812, talkinamas skulptoriaus K. Jelskio ir kt. Stuoka, 1781 grįžęs Vilniun iš studijų Romoje ir Paryžiuje, kur revoliucinės idėjos buvo iškėlusios senovės graikų formų idealą, paruošė 4 miesto rotušės perstatymo variantus: pats paprasčiausias ir pigiausias variantas (kvadrato formos statinys su šešių dorėniškų kolonų portiku) buvo įvykdytas 1797–99. Apie 1782 Stuoka baigė Verkių rūmų ansamblį, suprojektuodamas sparnus ir eilę mažesnių pastatų, taip pat ermitažą prie Neries. 1792 jis dalyvavo prie Vyskupų rūmų mieste perstatymo. Stuokos kūrybos pobūdį turi Sapiegų rūmai Derečine, Jonavos bažnyčia su vienuolynu ir klebonija 1791, Čiobiškio dvaro rūmai 1794, Repnino žmonos mauzoliejus Užupio parke 1796. Kai kurie Stuokos projektai buvo įvykdyti po jo mirties (1798), pvz. rūmai Cirkliškiuose 1823. Stuokos kūryba nebuvo sausas akademinis klasicizmas; jo pastatai puikiai organizuoti erdvėj ir pasižymi raiškiomis dekoratyvinėmis detalėmis — tai klasika, kuri savo monumentalumu ir rūstumu tęsia Romos ir senovės Lietuvos tradiciją (apie Stuoką žr. LE XXIX 87–89).

Stuokos biografas K. Podčašinskis, dėstęs architektūrą Vilniuje 1819–31, pastatė Ba-

Cirkliškių, Vilniaus aps., dvaro rūmai (1823)

Jašiūnų, Vilniaus aps., dvaro rūmai (XIX a., arch. K. Podčašinskio projektas)

linskiams Jašiūnų dvaro rūmus (1824–28), Vilniuje evangelikų-reformatų bžn. (1830–35) su klasikiniu portiku. Antikinės šventyklos portiko motyvas iš dalies Stuokos kūrinių įtakoje Lietuvoje plačiai paplito: XIX a. nevengia jo panaudoti ir katalikų bžn., statomoms iš mūro (pvz. Taujėnai, Nedzingė, Pagirio koplyčia ir kt.) ar net iš medžio (pvz. Alovė 1802, Andrioniškis, Dubingiai, Truskava ir kt.). Panašiai sukomponuoti klasikinių piliastrų fasadai, pvz. Čiobiškio bžn. ir kt.

Klasicizmui nebuvo svetimos ir centrinio plano idėjos. Originaliausias pavyzdys Lietuvoje yra Sudervės bžn.—rotunda (apskritimo formos plano) su apskrita kolonada portalo dalyje, kupolu ir klasicistine dekoracija interjere, pastatyta domininkono L. Bortkevičiaus 1802–11. Klasicistinių rotundos sprendimų Lietuvoje yra daugiau, pvz. Pijorų bžn. Slanyme, Slabados bžn. prie Brėslaujos, koplyčios Didžiokuose (Ukmergės aps.) bei Kernavėje ir kt.

Didžiausio pasisekimo klasicizmas sulaukė rūmų ir dvarelių statyboje, kurių su klasicizmo bruožais turime daug išlikusių iš XVIII a. pabaigos ir XIX a. pirmosios pusės. Klasicizmas buvo tapęs apšviestosios bajorijos ir miesčionijos pamėgtu stilium ir jų idealų išraiška tuo laiku, kai ji, vis labiau nutoldama nuo senesniojo baroko laikotarpio kultūrinių sąlygų, dar galėjo išlaikyti savo privilegijuotą socialinę padėtį, net netekus nepriklausomybės. Didesnius klasicistinius dvarų rūmus dar turi Pastovis (buv. Tizenhauzų ir Przezdzieckių nuosavybė), Zalesai prie Maladečinos (buv. Oginskių nuosavybė, statyta arch. M. Šulco), Taujėnai (buv. Radvilų nuosavybė) ir daug kitų.

Miestuose (Vilniuje, Kaune ir kt.) bei mažuose dvareliuose krašte nėra reti dvidaliai pertraukti (vad. lenkiškieji) arba perlaužti ir išlenkti (vad. prancūziškieji) stogai, kurie dar būdingi pereinamajai epochai iš vėlyvojo baroko, bet išsilaiko ir XIX a. pradžioje. Klasicistinis stogas darosi žemesnis ir paprastesnis. Baroko palikimas yra taip pat dvarelių U–formos planavimas su sparniniais pastatais (paviljonais). Pamėgtųjų portikų dvaruose sutinkama labai daug mūrytų, o mažesniuose dvareliuose, kaip kukliausios formos medinius ‚gonkus'.

Klasicistiniame stiliuje buvo statomi ir ūkinio pobūdžio pastatai, pvz. vartai, tvartai, šiltadaržiai, malūnai, sandėliai, dirbtuvės, turgaus ‚kromai' su kolonadomis (Naugarduke, Adutiškyje, Seinuose, Marijampolėje, Sedoje ir kt.), turime net ištisų miestelių planavimų (Varnionys ir kt.).

Klasicizmo bei jam artimoje imperinio stiliaus atmainoje statė taip pat ir rusų valdžia pirmoje XIX a. pusėje (vad. Aleksandro I stilius), pvz. buv. Vilniaus Gubernatorių rūmai (Respublikos rūmai), pastatyti Vyskupų rūmų vietoje 1824–32 (arch. Stasovo projektas), pašto stotys, kelios muitinės ir pn.

7. Romantizmas ir eklekticizmas (XIX–XX a.)

Laikotarpy tarp dviejų sukilimų ir antrosios Rusijos revoliucijos (1831–1917) senoji Lietuvos visuomenė palaipsniui pasitraukė, užleisdama sceną naujoms tautiškai-demokratinėms srovėms, kurios savitų išraiškos kelių monumentaliajame mene ieškos vėliau — XX a., perėmusios kontrolėn viešąjį gyvenimą. Iki to laiko XIX a. viduryje ir antroje jo pusėje meno kultūra Lietuvoje, kaip ir kitur Europoje, išgyveno nemažą krizę. Nežiūrint rusų valdžios varžymų, Lietuvoje bendros technikos ir ūkio pažangos pasėkoje buvo gan daug statybų tiek miestuose, tiek krašto dvaruose. Tačiau niekur nepasireiškė vieninga ir kūrybiška meninė valia, o laikytasi gan paviršutiniškai užsieninių madų, fasaduose imituojant vieną ar kitą istorinį stilių.

Įvairių XIX a. statybinių madų keitimąsi geriausiai rodo dvarų rūmai, kurių nemažas skaičius buvo išmūrytas prie Nemuno, Vilniaus, Kauno, Kėdainių, Biržų aps., pagal Latvijos pasienį ir kt. Jų savininkai dažnai jau nebuvo vietinės kilmės, ir krašto tradicijos jiems buvo svetimos. Labiausiai savi yra tie sprendimai, kurie laikėsi amžiaus pradžioje Lietuvoje įaugusio klasicizmo. Dviejų aukštų rūmai su viduriniu rizalitu ir frontonu ar be jo, bei kolonų portiku, paprastai pavirtusiu balkonu ar terasa virš portalo, pasitaiko dažnai. Tamsių parkų prieglobstyje jaukų įspūdį sudaro įvairūs amžiaus vidurio romantizmo sprendimai, pvz. vad. vok. ‚Biedermeier' stiliui artimi pastatai su papras-

tų apskritų arkų motyvais angose bei plokščiais piliastrais ramiai ir santūriai išskaidytais fasadais (Panemunėlio, Belvederio prie Seredžiaus dvaro rūmai ir kt.). Kitur kuriami viduramžių pilių vaizdai, uždedant kreneliūras (dantis), pristatant vieną ar kitą bokštą bei apsaugant senesniųjų pastatų likučius, pvz. Raudonės, Raudondvario (apie 1840–41), Kėdainių buv. senieji Hutten-Čapskių dvaro rūmai ir kt. Mėginami panaudoti gotiškieji motyvai, pvz. Vaitkuškio dvaro rūmuose.

Šiuos pirmuosius dar romantiškai naivius ir savotiškai žavius stilių pamėgdžiojimus sekė vėlyvesnieji, atlikti sąmoningai be saiko kaupiant istorinius dekoratyvinius motyvus. Čia priklauso gausūs neorenesanso mišiniai su klasikinėmis bei barokinėmis detalėmis, pvz. didelis apie 1870–80 statytasis Kėdainių grafo Totlebeno rūmų kompleksas, ištaigingieji Baisogalos dv. rūmai su rotunda viduriniame rizalite. Interjerų puošnumas dažnai buvo net didesnis, negu galima būtų tikėtis sprendžiant iš pretenzingų fasadų. Neorokoko įrengimus turėjo pvz. Astravo dv. rūmai prie Biržų ir t.t. Kitur neorenesansiniai sprendimai fasaduose atmiešiami klasicistiniais, antikiniais ir kt. motyvais, užpildant jais fasadų plokštumas, pvz. Apytalaukės ir Plungės dv. rūmai, kur monumentalūs kampiniai rizalitai tartum kartoja vietinio senovės kastelio kontūrus. Vad. neohelenizmo įtakoje statytas ištaigingas Pakruojo dvaro kompleksas. Tam tikros reikšmės š. Lietuvoje turėjo ir Kuršo ponų dvarų statyba. Mišiniais be charakterio pasižymi XIX a. rusų administracinių pastatų fasadai, stotys ir t.t. Lyg dvaro rūmai sode miesto centre pastatytieji Kauno gubernatoriaus rūmai (nepriklausomos Lietuvos laikais — prezidentūra) turi barokinių bruožų (1860).

Svetimi stiliai buvo parenkami taip pat nuo amžiaus pabaigos labai gausiai statomoms bžn. provincijoje. Neorenesanso formomis pvz. išpuošta Joniškio bžn., Lombardijos romanika panaudota Rietavo bžn., vėlyvoji vok. romanika Alantos bžn., gotika kombinuota su vietinio renesanso atikomis — Skirsnemunės bžn. ir pn. Labiausiai mėgstama neogotika, tapusi stipriųjų parapijų pasididžiavimu (Rokiškis, Anykščiai, Vilkija, Kelmė, Švėkšna, Ylakiai ir t.t.). Tačiau vieton senovės Lietuvai būdingų mažų flankuojančių bokštų, statomi dideli aukšti bokštai priešais fasadą, kurių smaigaliai ir įvairios svetimos imituotos gotinės puošmenos prieštarauja kuklių miestelių išvaizdai ir Lietuvos peizažui. Didelių net 5 aukštų miestnamių su neogotikos fasadais yra Vilniuje, didesni neogotiniai dv. rūmai—Lentvary (seka anglų gotika) ir kt.

Švėkšna. Šv. Jokūbo bžn. (1906)

XIX a. pirmoje pusėje rusai pasitenkino pritaikydami konfiskuotas katalikų vienuolynų bžn. stačiatikių kulto tikslams, bet po 1863 sukilimo jie, norėdami kaip galima greitesniu laiku miestams suteikti rusišką išvaizdą, jau pradėjo nenormaliai daug statyti naujų cerkvių, nesigailėdami didelių lėšų. Vilniuje 1908 jau 33 pastatai tarnavo stačiatikių kultui. Cerkvių netrūko kiekviename didesniame Lietuvos apskrities mieste. Šių rusų imperializmo paminklų stilius su Lietuvos tradicijomis neturi nieko bendra ir tebuvo nekūrybiškas Rusijos pavyzdžių kartojimas. Ypač Lietuvai svetimos rusų nacionaliniu stiliumi statytos cerkvės, pvz. įžuli Romanovų cerkvė Vilniuje 1911–13, kiek kuklesnė Ukmergės cerkvė ir kt.; labiau būtų pakenčiami retesni graikiško-bizantiško stiliaus imitaciniai sprendimai, pvz. monumentalioji Įgulos bžn. Kaune, 1891–95 (žr. LE VIII 386).

Amžiaus sąvartoj stipriau pasireiškė neobarokas. Jo pavyzdžių netrūko ir iš XX a. pirmos pusės. Vieni sprendimai santūresni, kitur fasado visumoje siekta gyvo tapybinio efektingumo, telkiant impresionistiškai daug smulkių dekoratyvinių detalių. XX a. pradžioje, Petrapilyje žydint italų renesansinio klasicizmo atkūrimams, Vilniuje pasirodo dideli pastatai su fasadais, tirštai užklotais klasikiniais bei Venecijos vėlyvojo renesanso dekoratyviniais motyvais, pvz. Filharmonijos rūmai Vilniuje ir kt. Planavime justi didelis mostas, formų raišku-

mas ir geros proporcijos liudija estetinės kultūros pakilimą, nors ir nerandant savo epochai tikro išraiškos būdo. Ši paskutinė architektūros istorijos fazė rusų valdžioje padarė kiek įtakos nepriklausomos Lietuvos periodo pradžios statybai.

P. Batūra, Vilniaus Aukštutinė pilis 1964; *K. Binkis ir P. Tarulis,* Vilnius (1323–1923) 1923; *J. Borovskis,* Trakų salos pilis, kaip tvirtovė ir didžiojo kunigaikščio rezidencija, atliktų konservacinių darbų šviesoj (Vytauto D. Kultūros Muziejaus Metraštis I 1941); *E. Budreika,* Architektas Laurynas Stuoka-Gucevičius 1954; ('') Lietuvos klasicizmo kūrėjas Laurynas Stuoka-Gucevičius 1965; *P. Galaunė,* Vilniaus meno mokykla (1793–1831), jos istorija, profesoriai ir mokiniai 1928; *J. Grinius,* Vilniaus meno paminklai 1940; *R. Gürtler,* Roboty konserwatorskie na górze zamkowej w Nowogródku (Ochrona Zabytów Sztuki I 1930–31); *M. Ivanauskas,* I apžvalginė L. architektūros paroda (Tautos Praeitis I 1959); *Z. Ivinskis,* Trakų Galvės ežero pilis (Vytauto D. Kultūros Muziejaus Metraštis I 1941); *A. Jankevičienė,* Nekotorye sooruženija Vilniusa XVI v. (Architekturnoe nasledstvo XVII 1964); *K. Jasėnas,* Barokas ir subarokinti pastatai Lietuvoje (Židinys 3 1934); ('') Baroko stiliaus monumentai Lietuvos sostinėse (t.p. 3 1935); ('') Dailioji Lietuvos architektūra viduramžiais (t.p. 10 1933); ('') Renesansas Lietuvos sostinėse ir provincijoje (t.p. 12 1933); ('') Visuotinė meno istorija I (Architektūra) 1923; *J. Jurginis,* Lietuvos meno istorijos bruožai 1960; *J. Kairiūkštytė-Jacinienė,* Pažaislis, ein Barockkloster in Litauen (Tauta ir Žodis VI 1930); ('') *ir J. Baršauskas,* Pažaislis 1960; Kauno Politechnikos Instituto Darbai XI 1959; *W. Kieszkowski,* Dolny zamek wileński (Arkady 10 1937); *J. Kłos,* Wilno, przewodnik krajoznawczy [3]1937; *W. Kochanowski,* Architektura zespołu pokamendulskiego w Wygrach (Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny 1965); *A. Kulpavičius,* Der Barock in den Sakralbauten Litauens (Diss. Darmstadt) 1951; *E. D. Kvitnitskaja,* Stroitelstvo Tyzengauza v Postavach (Architekturnoe Nasledstvo XIII 1961); Lietuvos Architektūros Klausimai I–II 1960–64; *S. Lorentz,* Konserwacja ruin zanków w Wileńszczyznie i Nowogródszczyznie (Ochrona Zabytków Sztuki I : 1–4 1930–31); *J. Maceika ir P. Gudynas,* Vadovas po Vilnių 1960; *J. Matusas,* Mūrinė statyba pas senovės lietuvius (Ateitis 24 1943); *K. Mekas,* Biržai (Mokslas ir Gyvenimas 7 1966); ('') Kauno pilis (t.p. 4 1960); ('') Medininkai (t.p. 11 1960); *M. Morelowski,* Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu 1938; ('') Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia 1940; *A. Pilypaitis,* Kauno rotušė 1961; *S. Pinkus,* Vilniaus gotika (Mokslas ir Gyvenimas 3 1959); Prace i materjały sprawozdawcze Sekcji historji sztuki II 1935, III 1938–39); *P. Reklaitis,* Die Burgkirchen in Litauen (Commentationes Balticae VI–VII : 5 1959); ('') The Development of Monumental Art in Ancient Lithuania (Lituanus 2 1957); ('') Die gotische St. Annenkirche in Vilnius (Commentationes Balticae II : 2 1955); ('') Gotiškojo Perkūno namo Kaune kilmės klausimu (Aidai 2 1961); ('') Moksliniai darbai apie viduramžių mūro architektūrą Lietuvoje (t.p. 5 1959); ('') The Problem of the Eastern Borders of Gothic Architecture (Lituanus 2 1964); ('') Die St. Nicolaikirche in Wilna und ihre stadtgeschichtliche Bedeutung (Zeitschrift für Ostforschung VIII : 4 1959); *R. Schlichting und L. Osmann,* Bilder aus Litauen [2]1917 (psl. 97–116: Schlösser und Herrensitze in Litauen); *B. Schmid,* Burgen in Litauen (Der Burgwart XLIII 1942); *M. Sokołowski,* Dwa gotycyzmy, wileński i krakowski w architekturze i złotnictwie i źródła ich znamion charakterystycznych (Sprawozdanie Komisji do Badania Historji Sztuk w Polsce VIII : 1–2 1907); *A. Spelskis,* Vilniaus baroko perlas 1964; Statyba ir architektūra I–III 1962–63; *M. Szyszko-Bohusz,* Zarys rozwoju sztuk plastycznych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (Alma Mater Vilnensis 1953); *V. Švipas,* Žvilgsnis į architektūros praeitį Lietuvoje (Žiburiai 11–19 1946); *W. Tatarkiewicz,* Dwa baroki, krakowski i wileński (Prace Komisji Historji Sztuki 1939–46); ('') Dwa klasycyzmy, warszawski i wileński 1921; *A. Tautavičius,* Trakų pusiasalio pilis (Mokslas ir Gyvenimas 6 1964); Valstybinės Architektūros Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis I–II 1958–60; Vilnius, architektūra iki XX mžiaus pradžios 1955 ([2]1958); *M. Vorobjovas,* Vilniaus menas 1940; *N. N. Voronin,* Drevnee Grodno (po materialam archeologičeskich raskopok 1932–1949 gg.) 1954. Be to, LE straipsniai: Barokas, Gotika, Klasicizmas, Renesansas Lietuvoje ir str. apie paskirus Lietuvos architektūros meno paminklus; ten ir papildomoji bibliografija.

NEPRIKLAUSOMOSIOS LIETUVOS ARCHITEKTŪRA

VLADAS ŠVIPAS

Lietuva paveldėjo architektūros palikimą, į kurį šimtmečių bėgyje atskiri stiliai padarė savo įnašus ir kuris iškalbingai byloja apie V. Europai giminingą Lietuvos architektūros praeitį.

Lietuvai tapus Rusijos pakraščio provincija, atskirta nuo didžiųjų centrų ir be gamtos turtų, jos miestai neturėjo sąlygų augti. Tik Rusijai 1861–71 vedant geležinkelius į Vakarus pro didžiuosius Lietuvos miestus, padėtis ėmė pamažu gerėti. Vis dėlto, krašto statybos būklė buvo primityvi iki pat rusų valdymo pabaigos. Ji daugiausia rėmėsi vietoje pagaminamomis medžiagomis, senoviniais statybos būdais ir vietiniais amatais. Dar ilgą laiką toje statyboje geležis, cementas ir net plytos buvo prabanga, nors pramoninguose Vakaruose šias medžiagas jau seniau imta plačiai naudoti. Atsilikusioji Rusija nesudarė sąlygų daugumai Lietuvos miestų ir apsirūpinti vandentiekiu, kanalizacija, geru grindiniu bei kitomis miestų civilizacijos priemonėmis.

Lietuvos kaimas, vos tik pusšimtį metų pagyvenęs po baudžiavos panaikinimo 1861, nespėjo atkusti, nes tam trūko ir laiko ir sąlygų. Ūkininkavimo būdui beveik nesikeičiant, kaime ilgai išsilaikė konservatyvus gyvenimas su jo senomis tradicijomis, įskaitant ir savitą liaudies statybą. Tose Lietuvos vietose, kur dėl geresnio ūkininkavimo kaimai jau buvo išskirstyti į vienkiemius, senoji statyba pamažu nyko.

Po I pas. karo prisikėlusi laisvam gyvenimui Lietuva dėjo pastangas krašto statybą tvarkyti, išeidama iš turimų sąlygų ir galimybių. Pradžioje turėjo įtempus visas jėgas ginti atgautą laisvę, ir nebuvo nei lėšų, nei statybininkų, nei kitų priemonių,

reikalingų statybai vykdyti. Privačių asmenų santaupos žuvo karo eigoje. Savivaldybių finansinė padėtis neleido daryti stambių išlaidų, taip pat valstybės iždas pajėgė rūpinti tik gyvybinius reikalus.

Tinkamos sąlygos statybai vykdyti brendo palaipsniui ir lygiagrečiai su ekonominių išteklių susidarymu, su pramonės, prekybos, technikos, verslų ir amatų išaugimu. Panašiai palaipsniui augo ir valstybės bei savivaldybių statybos priežiūra, kad būtų racionaliai išnaudojami viso krašto turimi ištekliai ir laiku numatytas trūkstamų priemonių paruošimas ateičiai.

Šio laikotarpio Lietuvos architektūrai tinka ieškojimų periodo pavadinimas. Daugumos architektų darbuose reiškėsi logika pagrįstas paprastumas, iš reikalo išplaukiąs siekimas racionalių, saikingų ir rimtų sprendimų. Buvo vengiama prabangos, pigių bei laikinų efektų. Tai ne tik atitiko ekonominius ir technikinius resursus, bet ir daugumoje iš kaimo kilusių žmonių paprastą ir kuklų skonį. Paprastumas ir racionalumas betgi vyravo ir ano meto Vakarų architektūroje. Joje brendo naujos idėjos, siekusios surasti išraišką, paremtą konstrukcija, sklandžiu funkcionavimu, paprasta, logiška ir stipria forma, išvengiant pridėtinės dekoracijos. Šios ir kitos idėjos buvo priešingos iki tol įprastoms eklektikos idėjoms.

Architektai, grįžę į nepriklausomą Lietuvą iš Rusijos ar kitų kraštų ir mokslus išėję prieš I pas. karą, buvo išmokę naudotis visų stilių išraiškos priemonėmis. Tai buvo eklektikos laikotarpio išdava. Nenuostabu todėl, kad savo darbuose Lietuvoje jie ieškojo ryšio su pažįstama praeitimi ir pradžioje vengė naujų bandymų.

Lietuvoje dar nebuvo ryškios specializacijos architektų darbo srityje, todėl daug kam pasitaikė proga savarankiškai išbandyti savo jėgas įvairios paskirties pastatus projektuojant. Toks didesnio skaičiaus architektų lenktyniavimas neleido įsigalėti rutinai, privedančiai prie trafaretų kartojimo, ir buvo skatinąs veiksnys Lietuvos architektūroje. Prie tokių veiksnių priskirtini ir konkursai, davę progos iškilti naujoms pajėgoms ir idėjoms.

Gyvenamieji namai iš rusų valdymo laikų paveldėtuose miestuose pasižymėjo primityviu planavimu ir įrengimu. Daugumoje jie turėjo tik gyvenamą erdvę, apsaugotą nuo išorinių įtakų. Bet ir tokių buvo jaučiama didelė stoka. Tai buvo priežastis, paskatinusi gyvenamųjų namų statybą pradėti anksčiausia. Joje turėjo progos pasireikšti didelis liet. architektų skaičius. Jei pradžioje gyvenamieji namai buvo statomi labai kukliomis lėšomis ir negalėjo būti aukštos kokybės, tai ilgainiui buvo pasiekta gražių rezultatų tiek statyboje, tiek jų apipavidalinime bei įrengime. Gyvenamųjų namų statybos pažangą skatino miestiečių noras gyventi patogiuose, higieniškuose ir gražiuose butuose. Gyvenamieji namai daugumoje buvo nedideli privačios nuosavybės objektai, individualiai projektuoti, o tai buvo palanki aplinkybė pageidaujamam įvairumui pasireikšti (pav. LE XI 216).

Keletas didelių gyvenamųjų namų su nuomojamais butais, pastatytų Kaune, buvo nedegamų medžiagų ir moderniškos išvaizdos, pvz. Vailokaičio namai, projektuoti A. Funko; Škėmos namai — B. Elsbergo; Lapėno namai — P. Vizbaro.

Įvairiose vietose buvo pastatyta naujų bažnyčių. 1930 pagal V. Dubeneckio projektą bažnyčia buvo pastatyta Betygaloje (pav. LE II 453). Karmėlavos medinės bažnytėlės projekte (pav. LE XI 31), sudarytame jau 1919, V. Dubeneckis panaudojo lytis, būdingas liet. senosioms miestelių bažnyčioms bei varpinėms. Jos priešakiniame fasade dominavo du aukšti bokštai, kiek nustelbdami pačią bažnytėlę ir su ja architektūriškai menkai tesujungti. Fasade panaudotos klasicistinės ir barokinės kilmės formos, kaip tai buvo įprasta tokiose bažnytėlėse. Gal todėl šios bažnytėlės pavidalas buvo laikomas savu, lietuvišku.

Kybartų mūrinę bžn., 1927 pastatyta pagal V. Žemkalnio projektą, dvelkia romaniškos architektūros dvasia, betgi autorius suteikė jai lieknumo ir lengvumo, kurių veltui būtų ieškoma romanikos epochos pastatuose. Tą į viršų kylantį lengvumą architektas išgavo su labai lieknu ir aukštu bokštu, o viduriniąją navą iškeldamas žymiai aukščiau, negu šonines. Lieknumą dar pabrėžė siauro pavidalo angos sienose ir ypačiai bokšte. Šalutinės žemosios patalpos buvo sumaniai apvaldytos, tuo būdu gaunant įdomią stereotominę visumą (pav. LE XI 436).

Pagal V. Žemkalnio projektą 1936 pastatyta žymiai mažesnė mūrinė Mažeikių bžn. (pav. LE XVIII 33) turėjo daug žemesnį ir labiau su bažnyčia sujungtą bokštą, bet taip pat atrodė liekna. Joje tas lieknumas buvo išgautas kitokiomis priemonėmis. Čia priešakinėje bokšto sienoje buvo palikta viena siaura anga virš durų iki pat viršaus. Ji pabrėžė tampriai sujungto su bažnyčia bokšto vertikalinę ašį. Kybartų bažnyčios bokštas į bažnyčios korpą nebuvo įjungtas, bet tik prie jo priglaustas, todėl žiūrovas netrukdomai matė visą jo aukštį iš karto. Mažeikių bažnyčios aukštumo įspūdis buvo

išgautas, šonines navas perdengiant plokščiais stogais. Mažesnė programa autorių įgalino išlaikyti kompaktišką planą ir, tuo būdu, išgauti išorės visumą, kuri savo paprastumu ir originalumu įtikinančiai veikė žiūrovą ir rodė architekto kūrybos evoliuciją paprastesnės ir stipresnės formos link.

Panevėžio katedra, užbaigta 1930 pagal J. Steikūno projektą, buvo pradėta statyti prieš I pas. karą ir jau turėjo išvestas 10 m aukščio sienas (tada šv. Stanislovo bžn.). Per karą statyba buvo sustojusi. Išeidamas iš esamos padėties ir numatytos katedros papildomų reikalavimų, autorius suprojektavo fasadus ir bokštą, aprūpindamas juos barokiniu pavidalu, kurio giminingumą su Vilniaus bžn. baroku nesunku atsekti (pav. LE XXI 488).

Didelės paminklinės Prisikėlimo bažnyčios Kaune projektui pagaminti buvo pakviestas K. Reisonas, laimėjęs 3-čią premiją tos bžn. konkurse. Tos bžn. rūsyje buvo numatytas panteonas, kuriame turėjo būti laidojami žymieji Lietuvos veikėjai. Jos bokšto viršuje turėjo būti šv. Kazimiero koplytėlė. Jos architektūroje autorius visą dėmesį nukreipė į kilimo į viršų išgavimą, ir tai jam pavyko, atitinkamai proporcionuojant jos lytis. Naudodamas konvencionalų planą ir konstrukcijos sistemą, autorius parinko ilgą, siaurą ir aukštą bžn. vidaus erdvės pavidalą. Siauros ir aukštos angos sienose ir liekni piliastrai derinosi su kilimo į viršų tendencija ir ją pabrėžė. Savo dideliu aukščiu ji simbolizavo tautos prisikėlimą (pav. LE XXIV 60).

Nedidelė Petrašiūnų bžn., 1934 pastatyta pagal N. Mačiulskio projektą, buvo apipavidalinta tuo metu laikytomis aktualiomis formomis, turėjusiomis bendrą horizontalumo tendenciją. Net ir jos bokštelis virš stogo buvo iškeltas vos per vieną eilę mažų langelių, su tikslu jo perdaug nenutolinti nuo bažnyčios korpo ir tuo būdu išlaikyti jo integralumą. Bažnyčios fasaduose buvo matyti autoriaus naujos formos pajautimas (pav. LE XXII 390).

Nesiveržė į aukštį ir Šančių bžn. pavidalas, suprojektuotos A. Šalkauskio (pav. LE XXIX 320). Jis numatė du bokštus, bet neleido jiems nei vertikaliai, nei horizontaliai perdaug pasireikšti, tuo būdu išlaikydamas bendro pavidalo vienalytiškumą bei organiškumą. Bžn. vidaus erdvė, taip pat, buvo išlaikyta kompaktiškoje masėje. Didelė arka tarp didžiosios navos ir altoriaus bei arkados tarp didžiosios navos ir šoninių navų sudarė tos vidaus erdvės pagrindinį architektūrinį bruožą.

Veliuonos bžn. (pav. LE XXXIII 327), įsteigtos dar Vytauto ir perstatytos 1644, pagrindinio atnaujinimo planus paruošė A. Šalkauskis ir V. Švipas, siekdami išryškinti originalų bžn. pavidalą, kurio detalės per ilgą laiką ir eilę atnaujinimų buvo nukentėjusios.

S. Kudoko projektuotoji Pilviškių bžn., pradėta statyti 1942, bet dėl karo sąlygų nebaigta, buvo aprūpinta individualiai traktuotais moderuotai moderniškais fasadais.

Naujų teatrų nebuvo pastatyta, išskyrus šaulių namus ir kelis kino teatrus, kurių keletas buvo gana gerai pavykę, pvz. Romuva ir Daina Kaune.

Valstybės Teatro Kaune pirmąjį perstatymo projektą paruošė V. Dubeneckis ir M. Songaila, priešakiniame fasade panau-

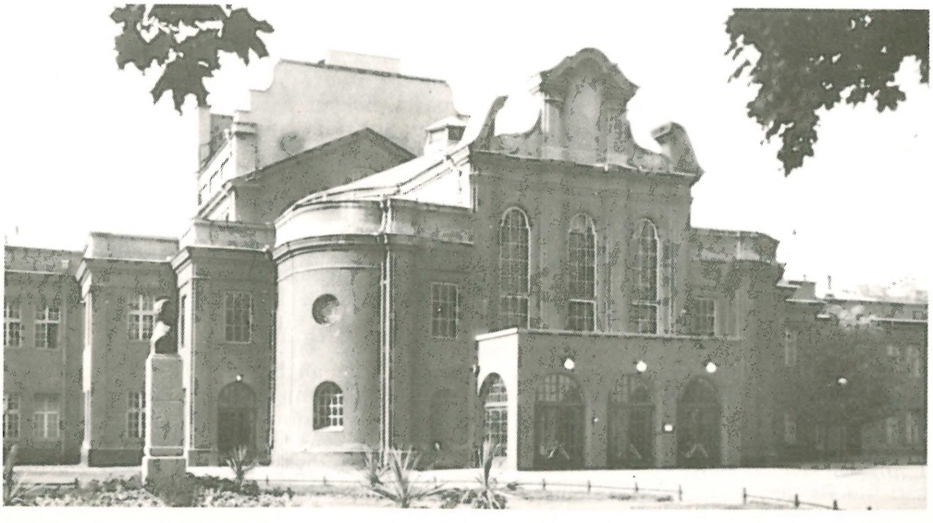

Kauno valstybinis teatras, perstatytas V. Dubeneckio ir M. Songailos

Vytauto Didžiojo Muziejus (V. Dubeneckio, K. Kriščiukaičio ir K. Reisono projektas)

dodami vilnietiško baroko lytis. Vis dėlto ir po pagrindinio perstatymo teatras nepasidarė architektūriškai vertingas. Teatro interjerai buvo vykę.

V. Dubeneckio paruoštame Čiurlionio galerijos projekte (pav. LE V 208) buvo sukomponuotas sienas užbaigiąs karnizas iš panašių į akroterijas elementų, kuris vainikavo paaukštintą viduriniąją pastato dalį. Deja, tas projektas nebuvo panaudotas, o galerijai buvo pastatytas paprastas ir kuklus pastatėlis.

Norint išryškinti V. Dubeneckio kūrybos evoliuciją modernėjimo kryptimi, reikia paminėti Vytauto Didžiojo Muziejaus projektą, jo padarytą kartu su K. Reisonu ir K. Kriščiukaičiu. Nors šiame pastate ne visos apipavidalinimo kliūtys buvo laimingai nugalėtos (priešakinis fasadas), bendra jo išvaizda kalbėjo apie eklektikos nugalėjimą ir moderniškos architekūros subrendimą Kauno mst. vaizde.

Lietuvos Banko Kaune (pav. LE XVI 100, 102) autorius M. Songaila, kaip tai buvo įprasta ir kitur, valiutos tvirtumą atvaizdavo architektūriniu atitikmeniu — monumentalumu. Iš tikrųjų, tas pastatas buvo daugiau monumentas, negu banko patalpos, suprojektuotos atitinkamoms operacijoms atlikti. Laikinoji sostinė tuo metu stokojo reprezentacinės architektūros, todėl jauna valstybė nepagailėjo lėšų, su kurių pagalba architektas, mokamai panaudodamas eklektines, klasicizmu bazuotas priemones, sukūrė įspūdingą pastatą. Lietuvos Banko fasadai savo architektūrinės kalbos turtingumu, formų dinamika bei reljefingumu buvo puošnūs ir imponuoją. Pastato išorėje ir viduje buvo panaudota savos skulptūros ir tapybos darbų.

Daug gražių pastatų Lietuvos banko skyriams provincijos miestuose projektavo M. Songaila ir A. Funkas.

Nepriklausomoji Lietuva, sparčiai keldama krašto švietimą, buvo reikalinga daug naujų pastatų mokslo įstaigoms bei mokykloms. Kauno priemiestyje Aleksote buvo 1931 pagal M. Songailos projektą pastatyti Fizikos ir Chemijos instituto rūmai (pav. LE VI 288), kurie labiau būtų tikę stovėti mieste keturaukščių namų rajone, negu atvirame lauke. Didžiulio pastato išorėje sutalpinta didelė gausa architektūrinių lyčių, naudotų praeityje; pvz. antro aukšto langų frontonai vos išsiteko ilguose fasaduose. Betgi langų skaičiaus nebuvo galima sumažinti, nes patalpoms reikėjo daug šviesos. Rūmai buvo sugriauti II pas. karo metu.

Medicinos fak. rūmai Kaune, projektuo-

Lietuvos Bankas (M. Songailos projektas)

Prekybos ir Pramonės Rūmai (V. Žemkalnio projektas)

ti V. Dubeneckio, jau liudijo apie jo palinkimą ieškoti naujesnių išraiškos priemonių. Vėliau jis dar aiškiau pasisakė už naująją architektūrą.

Veterinarijos akademijos rūmai Vilijampolėje prie Kauno, projektuoti J. Jasiukaičio, rodė saikingumą klasicizmu bazuotų išraiškos priemonių naudojime.

Aukstyvesniais metais V. Žemkalnio projektuotoji Panevėžio Mergaičių gimnazija savo fasade turėjo tarpulangių piliastrus su joniniais kapitėliais, vėliau jis to jau nebenaudojo. Panašiai jokių buvusių stilių elementų nebenaudojo S. Kudokas savo Aukštųjų Šančių gimn. (pav. LE VIII 248) ar Technikos m-loje Kaune, nei F. Bielinskis savo Kėdainių gimn., nei J. Lukošaitis savo Raseinių gimn. Lėšų ribotumas neleido mokyklų architektūroje reikštis prabangai.

Svarbią vietą viešųjų pastatų tarpe užėmė įvairūs įstaigų rūmai. Jiems betgi netrūko ir reprezentacinių užsimojimų. V. Žemkalnio projektuoti Kūno Kultūros Rūmai Kaune (pav. LE XIII 362) buvo tolimiausias jo nueitas kelias, ieškant naujos išraiškos su turimomis priemonėmis. Architektas sumaniai išnaudojo puikią situaciją gražiame ąžuolyne. Ji buvo ideali gryno oro, erdvės ir atskirumo nuo miesto atžvilgiais. Pats rūmų pastatas architekto buvo aprūpintas linksmu, šviesiu ir jaukiu pavidalu, pasižyminčiu geromis proporcijomis. Toje pačioje aikštėje pastatytoji didžiulė sporto halė buvo tinkama patalpa tarptautinėms rungtynėms.

To paties autoriaus Prekybos ir Pramonės rūmai Kaune buvo siaurame kampiniame sklype ilguoju šonu prie siauros gatvelės. Nežiūrint situacijos sunkumų, autoriui pavyko tą problemą išspręsti. Vyriausio fasado rolė atiteko siauram pastato galui, todėl autoriui teko jį atitinkamai ir traktuoti. Jis prisiminė kolosalinio orderio (kolonos per du ar daugiau aukštų) efektingumą, naudotą renesanso architektų. Savo fasade jis tarpulangių cilindrines kolonas paleido per visą aukštį, t.y. nuo apatinio lango palangės iki viršutinio lango viršaus, tuo būdu gaudamas impozantišką mastą. Nors šios kolonos turėjo tik dekoratyvią funkciją (kaip savo laiku renesanso pastatuose), bet jos buvo laisvos nuo renesanso stiliaus mažųjų formos elementų. Šių rūmų viduje buvo duota proga tapytojams freskomis pavaizduoti pramonės bei verslų sritis krašto ūkyje.

Daug kuklesni buvo pagal K. Reisono projektą pastatytieji Žemės Ūkio Rūmai (pav. LE XXXV 257). K. Reisono projektuotas ir Žemės Banko pastatas (pav. LE XXXV 237). Savo ilguoju šonu jis stovėjo priešais Vytauto Didžiojo Muziejų, o iš kitos pusės buvo Vienybės aikštė. Pastato fasadai buvo išlaikyti moderuotai moderniškoje dvasioje, neskaitant kelių akcentėlių, kurie buvo praeities reminiscencija. Projekto autorius negalėjo atsispirti pa-

gundai svarbiausiąjį įėjimą daryti iš kampo. Toks įėjimas, kai pirmojo aukšto ir šaligatvio elevacijos žymiai skiriasi, dideliems rūmams sudaro sunkų architektūrinio apipavidalinimo uždavinį, kurį laimingai išspręsti retai pavyksta.

Pieno Centro rūmai Kaune, projektuoti V. Žemkalnio ir K. Reisono, buvo skirti įstaigai, krautuvei ir valgyklai sutalpinti. Nežiūrint paskirčių skirtingumo, projekto koncepcijai buvo surastas architektūrinis pavidalas, kuriame vyravo aiški, logiška ir paprasta forma (pav. LE XXII 449).

Karininkų Ramovė Kaune (pav. LE XI 13) jos autoriui S. Kudokui pateikė dėkingą uždavinį ir leido panaudoti turtingesnį apipavidalinimą. Autoriui uždavinį pavyko gerai išspręsti, nes pastatas buvo gražus, turėjo gerai išbalansuotą fasadą su pagrindinį įėjimą pabrėžiančiu antruoju planu. Kai kurių fasado dalių pagilinimas, vėl kitų iškėlimas nuo paviršiaus, ir gausesnis medžiagų pasirinkimas, pabrėžė reljefą ir tekstūros turtingumą. Kai kuriose patalpose buvo panaudota geresnių medžiagų ir baldų. Lietuvišką seklyčią suprojektavo J. Kovalskis. Didžioji salė buvo puošni ir publika ją mėgo.

Pašto Valdybos rūmai Kaune, projektuoti F. Vizbaro, tiek savo fasadu, tiek skoningai paruoštomis vidaus patalpomis, taip pat priskirtini prie kategorijos pastatų, puošusių laikiną sostinę. Didžiojoje salėje autorius panaudojo grindų plytelių išklojimo raštą, primenantį lietuvišką staltiesę. Salės sienos buvo papuoštos pašto ženklų vaizdais. Šis F. Vizbaro projektas savo pavidalu įsijungė į naujosios architektūros srovę.

Darbo rūmai Kaune, projektuoti A. Novickio ir J. Lukošaičio, savo fasaduose rodė vertikalumą pabrėžiančius trikampius tarpulangių piliastrus, kurie kartu tarnavo plastiškumui ir ritmui pabrėžti (pav. LE IV 327).

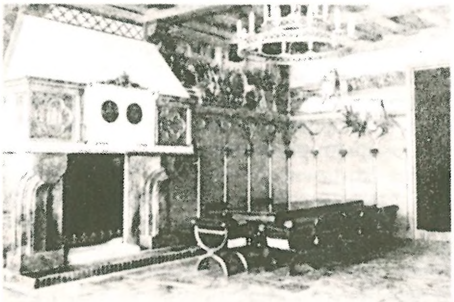

Karininkų Ramovės seklyčia
(J. Kovalskio projektas)

Kauno pašto rūmai (F. Vizbaro projektas)

Prieš pat nepriklausomybės netekimą 1940 buvo baigti statyti Taupomųjų Kasų rūmai Kaune, projektuoti A. Funko, B. Elsbergo ir J. Lukošaičio. Vertikalių linijų pabrėžti tarpulangių piliastrai kėlė fasadą į viršų, tuo būdu darydami šį pastatą pirmuoju Kauno ‚dangorėžiu', nes aukštesnio kaip 6 aukštai miestas neturėjo.

Daug viešųjų pastatų buvo skirti sveikatos ar poilsio reikalams: klinikos, ligoninės, sanatorijos, pirtys, poilsio namai ir pn. Daugumoje jie pasižymėjo tiksliu atsižvelgimu į jų paskirties reikalavimus, gerų planavimų preciziniu darbu atlikimu. VDU klinikos Kaune buvo ne tik Lietuvos, bet ir viso Pabaltijo pažiba. Nors klinikas projektavo užsienio architektai, bet jas pastatė vien Lietuvos statybininkai.

Dar minėtini šie pastatai: J. Lukošaičio projektuotoji Marijampolės ligoninė (pav. LE XVII 354), V. Žemkalnio Panevėžio ligoninė, J. Steikūno Raudonojo Kryžiaus ligoninė Klaipėdoje (pav. LE XVI 178), J. Dačinsko Kėdainių ligoninė, A. Stulginskio Telšių pirtis, V. Trečioko Alytaus pirtis, V. Žemkalnio ir A. Novickio Ligonių Kasos Kaune, V. Žemkalnio Akių klinika, P. Maneko Mažeikių ligoninė, B. Viliūno Biržų

VDU klinikos

ligoninė, Statybos Inspekcijos personalo personalo projektuotoji Jurbarko ligoninė, Kalvarijos psichiatrinė ligoninė ir Onuškio našlaičių namai.

Pastatai krašto gynimo reikalams pasižymėjo kapitaline statyba. Pvz. V. Žemkalnio projektuotoji Tyrimų Laboratorija Kaune, turėjo gelžbetonio griaučių konstrukciją, kuri aiškiai reiškėsi to pastato išoriniame pavidale (pav. LE XXXI 221).

Nepriklausomybės laikų geležinkelių pastatai, išlaikyti naujosios architektūros dvasioje, buvo daug gražesni, tinkamiau suprojektuoti ir geriau pastatyti už senuosius.

Ilgainiui susirūpinta ir pramonės pastatų išvaizda, į kurią rusų valdymo laikais nebuvo kreipta dėmesio. Taip pat suprasta, kad chaotiško pramonės pastatų pavidalo reikia ir galima išvengti, jei norima išlaikyti nesudarkytą kraštovaizdį. Tad vėlesnieji pramonės pastatai jau rodė architektų projektuotus fasadus ir racionalesnį vidaus patalpų bei aplinkos planavimą. Šiai pastatų kategorijai priskirtini cukraus fabrikai, pieninės, šaldytuvai, ginklų dirbtuvės, plytinės, audimo fabrikai, sandėliai ir kt.

Lietuvos kaime nepriklausomybės laikotarpyje vyko esminis persitvarkymas, surištas su intensyviu žemės ūkio pažangos kėlimu, o drauge ir gyventojų daugumos ekonominiu ir kultūriniu pakilimu. Visa tai neišvengiamai turėjo atsiliepti ir į kaimo pastatų pavidalo kitėjimą. Ūkio racionalizavimas vertė tobulinti jo pastatus, kurie iki tol buvo statomi primityviais būdais. Taip pat, turėjo keistis ir sodybos planavimas, nes kaimai buvo sparčiai skirstomi į vienkiemius.

Žemės ūkio statyba pradžioje rūpinosi Žemės ūkio m-ja, teikdama tipinius pastatų bei sodybų planus, patarimus ir mažą piniginę paramą. Vėliau ta rolė atiteko Žemės Ūkio Rūmų statybos skyriui, kurio pastangos žemės ūkio statybai skatinti apėmė sodybų ir pastatų planavimą, namų įrengimą, geresnių medžiagų naudojimą ir tinkamesnį darbo atlikimą. Už žemės ūkio pastatų ir sodybų planus bei modelius, išstatytus 1937 tarptautinėje Paryžiaus parodoje, ši įstaiga gavo aukso medalį.

Vyriausybė per savo gausias įstaigas, kuriose dirbo daug specialistų, dėjo pastangas tvarkyti krašto statybą. Tiek jų, tiek ir privačių architektų bei inžinierių pastangų išdavoje pakilo statybos darbų kokybė, sumodernėjo ir pastatų architektūra. Per palyginti trumpą laiką buvo pasiekta ryški pažanga, nors ekonominės sąlygos ir nebuvo palankios.

Deja, statybos planavimo ir politikos reikalingumas viso krašto rėmuose iškilo gana vėlai. Aktualus pasidarė reikalas pereiti prie nedegamų statybos medžiagų naudojimo, nes miškų atsargos sparčiai mažėjo. 1938 išsp. V. Juodeikos ir V. Švipo paruoštas Mūrinės statybos ugdymo planas, sukėlęs nemažo susidomėjimo. Vyriausybė sudarė Krašto Statybos Tarybą, kuri tu-

rėjo derinti viso krašto pastangas statybai bei statybinių medžiagų gamybai racionalizuoti. Jos pirm. paskirtas A. Novickis, sekr. V. Švipas.

Statybinės aktualijos būdavo nagrinėjamos žurnaluose Technika ir Ūkis bei Savivaldybė, o taip pat ir įvairiuose laikraščiuose. Žemės ūkio statybos reikalais buvo daug rašoma Ūkininko Patarėjuje. Buvo išleistos ir kelios knygos: K. Reisono Žemės ūkio statyba 1926, V. Švipo redaguota ir Žemės Ūkio Rūmų dideliu tiražu išp. Kaimo statyba 1936, V. Švipo Miesto gyvenamieji namai 1933 ir kt.

LIETUVOS URBANIZMAS

KAZYS KRIŠČIUKAITIS

1. Istorinė raida

Kadangi Lietuvos miestai atsirado ir vystėsi visai kitokiose sąlygose, todėl jie nėra panašūs į tokio pat dydžio V. Europos miestus nei savo išvaizda, nei savo struktūra. Pirmieji miestai Lietuvoje ėmė rastis tik XIII a. (Paryžiuje tada jau stovėjo tokia architektūros puošmena kaip Notre Dame katedra), bet tai nebuvo miestai tikrąja to žodžio prasme. V. Europos tų laikų miestai buvo nelyginant savotiška b-vė, turinti savo teritoriją, atskirtą siena nuo kitos krašto teritorijos dalies, o jos gyventojai sudarydavo tam tikrą luomą, turintį savo savivaldybę. Lietuvoje tuomet miestų gyventojai kokio atskiro luomo nesudarė ir nuo kaimo gyventojų skyrėsi, galima sakyti, tik savo profesija — prekyba ir amatais. Magdeburgo teisės (žr. LE XVII 63–64) vėliau suteikimas atskiriems miestams padėties nepataisė, nes toji teisė buvo svetima krašto papročiams bei tradicijoms.

V. Europos miestai gavo teises po ilgos kovos, patys išugdydami jos nuostatus. Tuo tarpu Lietuvos miestams suteiktoji teisė buvo naudinga ne tiek jų gyventojams, kiek tų plotų savininkams — D.L.K. ar bajorams, kuriems miestų įkūrimas tapo savotiška priemone savo iždui papildyti. Atsitikdavo, kad Magdeburgo teisė buvo suteikiama veik tuštiems plotams, pvz. kokiam dvarui, šalia kurio paprastai būdavo kuriami miestai, o paties miesto taip ir neatsirasdavo. Toks dirbtinai atsiradęs miestas dažnai būdavo kraštui svetimas organizmas ir ilgainiui arba išnykdavo ar virsdavo tik bažnytkaimiu. Taip būdavo dar ir dėl to, kad turtingesnieji miestiečiai, matydami privilegijuotą bajorų luomo gyvenimą, patys stengdavosi kaip įmanydami, net ir papirkimais, išsimušti į tą luomą, tuo silpnindami miestus.

Kai XV a. gale ir XVI a. atėjo plg. ramūs laikai, nors ir pamažu pradėjo augti prekyba ir aplamai kilti krašto gerovė, pradėjo atsirasti ir naujų miesto pobūdžio vietovių, kad ir nedidelių, nes miestai čia nebuvo taip reikalingi, kaip tai buvo V. Europoje. Mat Lietuvos ūkio lygis tada buvo toks, kad miestas pats patenkindavo savo interesus, buvo veik autarkinis, maža teduodamas gaminių eksportui už savo ūkio ribų. Todėl pakakdavo turėti nedidelio miestelio prekyvietę (žr. LE XXIII 530–531), kurioje amatininkai ir kaimo gyventojai galėdavo pardavinėti negausius savo darbo vaisius. Taigi Lietuvos miestai buvo ne gamybos, bet tik prekybos vieta, kai V. Europoje jau visur buvo pereita nuo viduramžio atskirų miestų ūkio prie tobulesnio viso krašto ūkio, ir ryšium su tuo tenai miestai įgavo kitokį ekonominės struktūros vaizdą.

XVI a. viduryje įvykdyta valakinė žemės reforma (žr. LE XXXV 337–339) paskatino ir naujų miestų kūrimą. Sūduvoje atsirado jau visai naujo pobūdžio miestai (Virbalis, Vilkaviškis ir Kudirkos Naumiestis) — tuščiųjų plotų kolonizacijos iš Žemaitijos padarinys. Be Valakų reformos miestų augimą skatino ir pakitusi tais laikais ekonominė konjunktūra, nes turkams užėmus Bizantiją, iš pagrindų pasikeitė prekybinių kelių kryptys, būtent, iš Juodosios jūros į Baltijos jūrą, t.y., per Lietuvą. XVIII a. iškilęs Didysis šiaurės karas ir maras vėl daugeliui metų sulėtino Lietuvos miestų pažangą.

Didelį vaidmenį miestų santvarkoje suvaidino ir žydai (žr. LE XXXV 288–294), kurie atsirado Lietuvoje dar Vytauto laikais, gaudami labai dideles privilegijas. Tai dar daugiau nustelbė vietinį elementą miestuose, ypač po to, kai daug žydų pabėgo į Lietuvą nuo kazokų persekiojimo iš Ukrainos ir įsigalėjo miestų prekyboje ir amatuose. Valstiečiai nustojo iš viso domėtis amatais bei prekyba ir rezultate miestelėnų luomas Lietuvoje tebuvo menkas ir savo dvasia svetimas kraštui, priešingai V. Europos miestams, kur miestų gyventojai savo tautybe nesiskyrė nuo kaimo gyventojų.

Rusų viešpatavimo laikais miestai pasilieka veik tokie pat, kaip ir buvo, tik rusų gaivalas juose padidėjo, o žydai miestuose dar labiau sustiprėjo, nes caro valdžia 1795 buvo įsakiusi visiems žydams išsikelti iš kaimų į miestus, kur jie pradėjo verstis siuvėjų, kurpių ir kt. amatais. Tuo būdu pagrindinis gyventojų sluoksnis, lietuviai, dar mažiau besidomėjo amatais bei prekyba, savo tikru idealu laikydami išleisti vaikus į kunigus ar valdininkus.

Sūduva trumpą laiką (1795–1807) buvo Prūsijos valdžioje, kuri stengėsi pakelti gyvenimo lygį (pvz., mūrinių trobesiu statybos premijomis, statybos taisyklėmis ir pn.), bet nedaug tespėjo padaryti.

Kad rusams nelabai terūpėjo Lietuvos miestų ugdymas, matyti jau iš to fakto, kad tiesiant įvairius susisiekimo kelius, būdavo paisoma tik strateginių ir tranzitinių tikslų; tie keliai, ypač geležinkeliai, buvo tiesiami toli nuo miestų (net iki 5–6 km), pvz., Rokiškio, Vilkaviškio, Virbalio ir kt. Dėl to prie glžk. stočių atsirasdavo pakrikai statomi atskiri miesteliai, be jokio organiško ryšio su pagrindiniais miestais, pvz., Kybartai šalia Virbalio (net didesnis miestas už pastarąjį), Subačius, Vilkaviškis, Rokiškis ir kt. Prie mazginių stočių išaugo visai nauji miestai, pvz., Mažeikiai, Radviliškis, pastarasis net visai miestui netinkamoje vietoje — baloje, be upės ir kt. geografinių patogumų.

Vis dėlto rusai dar 1820 išleido šiokias tokias policijos taisykles, kurios numatė gatvių plotį pagal iš anksto patvirtintą planą. Tokių planų yra užsilikusių iš tų ir vėlyvesnių laikų, pvz. paties caro patvirtinti Raseinių, Panevėžio bei Zarasų planai, bet jie buvo sudaryti visai primityviai ir juose nepaisyta vietos ypatybių: upės, ežero, kalvos ar pn. Charakteringos juose buvo aikštės — kvadratas su gatvėmis per vidurį, visiškai svetimas Lietuvai, kur aikštės prototipu turėtų būti tradicinė ūkininkų sodyba — irgi kvadratas ar stačiakampis su keliais kampuose. Visų patvirtintų planų ribos buvo atsitiktinės. Vėliau, jau Aleksandro III laikais, buvo išleistas šiek tiek tobulesnis statybos įstatymas, kuris veikė su mažais pakeitimais ir nepriklausomoje Lietuvoje, bet miestų planavimą liečiančioje dalyje jis buvo visai primityvus. Vis dėlto, rusų valdymo laikais buvo išplanuota naujoji Kauno miesto dalis stačiakampio planavimo būdu, užstatant tik fasadinę kvartalų dalį (dar ir dabar yra užsilikę nuo tų laikų kai kurie kampiniai namai su frontonais), bet vėliau ir tas užstatymo būdas buvo sudarkytas, nes dėl blogo statybos įstatymo ir kvartalų vidurys buvo chaotiškai sudarkytas kiemo fligeliais. Pats planas mažai atitiko gražų tos vietos kalno šlaitų amfiteatrą. Kaip maža buvo kreipiama dėmesio į atskirų sklypų ribų tvarkymą, galima matyti iš Prezidento g-vės Kaune; ji atsirado Petrapilio–Varšuvos plentą pastačius, bet sklypų ribos nebuvo tuomet ištaisytos, todėl susidarė aštrūs kampai ištisinėje tos gatvės statyboje.

Bendrai imant, neaprėžtos nuosavybės teisė statybos įstatyme sutrukdė miestų pažangą daugeliui metų. Turint visą tą galvoje ir žinant bendrąją rusų politiką Lietuvoje, nėra ko stebėtis, kad I pas. karui kilus, miestai Lietuvoje buvo veik tokie pat, kaip ir prieš 100 m.

Iš vokiečių okupacijos laikų yra užsilikęs šiaipjau primityvus Kauno naujosios dalies perplanavimo pasiūlymas, padarytas nežinomo autoriaus (atrodo, kario-arcihtekto), kuriame numatytos dvi komopozicinės ašys — Laisvės Alėja ir Daukanto gatvė, pastarąją praplatinus iki Laisvės Alėjos pločio ir pastačius monumentalų trobesį jos gale ant Žaliojo Kalno šlaito ar prie jo.

2. Nepriklausomybę atstačius

Lietuva turėjo susidurti su beveik nenugalimais ekonominiais sunkumais, nes karo sunaikintas ūkis negalėjo duoti kiek reikiant lėšų net ir būtiniausiems vst. reikalams, o taip pat krašto ūkiniam pajėgumui ir sunaikintiems miestams atstatyti (pvz., Šiauliai buvo 75% sunaikinti). 1921 II 4 buvo įst. su gana didelėmis teisėmis Atstatymo komisariatas, kurio pirmasis tikslas buvo planingas ir kultūringas Lietuvos miestų, miestelių bei kaimų atstatymas. Buvo numatyta net dailės komisija projektų meninei pusei prižiūrėti. Žinoma, daug ko negalima buvo padaryti, nes trūko ne tik lėšų, bet ir atitinkamų specialistų. 1925 VI 4 Komisariato vardas buvo pakeistas į Statybos inspekciją prie Vidaus reikalų m-jos, bet jau su daug mažesnėmis teisėmis.

Statybos įstatymo reformos, nors ir labai reikalingos, dėl tam reikalui specialiai atsidėjusių žmonių stokos taip ir nesusilaukta. Buvo pasitenkinta vieno ar kito straipsnio pakeitimu ar pridėjimu, pvz. 210 str. dėl pasenusių trobesių griovimo, kuris žymiai prisidėjo prie miestų bei miestelių išvalymo nuo griūvančių lūšnų.

Tvarkyti miestus kliudė ir jų esamojo stovio planų nebuvimas, o jų paruošti nebuvo galima dėl matininkų stokos, nes net darbui prie žemės reformos nebuvo pakankamai.

Tapęs laikinąja Lietuvos sostine, Kaunas labai pagyvėjo, ėmė smarkiai augti, todėl reikėjo neatidėliojant susirūpinti jo tvarkymu. Lietuvos vst. Kauną paveldėjo iš rusų ir vokiečių okupantų kaip seną apleistą tvirtovės miestą, kurio gyventojų daugumai netgi buvo svetima pati Lietuvos nepriklausomybės idėja. Tad pirmasis uždavinys ir buvo — atlietuvinti miestą, padidinti ekonominį liet. amatininkų ir valdininkų pajėgumą. Buv. Kauno tvirtovės v-bai priklausė aplink miestą esą dideli plotai, kuriuos perėmė Lietuvos vst. Kadangi žemutinis miestas beveik ištisai buvo gyvenamas svetimtaučių, buvo sumanyta Žaliojo bei Vytauto kalnų tvirtovės žemes padalyti už nedidelį atlyginimą lietuviams. Dėl to 1923 Kauno burmistro J. Vileišio rūpesčiu buvo pakviestas danų arch. Frandsen tai būsimajai miesto daliai išplanuoti. Buvo sudarytas to rajono išplanavimo eskizas, kurio pagrindinė idėja buvo tokia: Žaliojo kalno centre (toje vietoje tuomet buvo bala ir gyveno keli mažažemiai ūkininkai) prie pusiau apvalios aikštės statomi valstybinių įstaigų trobesiai ir nuo jų per ąžuolyną nutiesiama reprezentatyvinė neužstatoma gatvė, kurios tik pats galas vėlesnės radijo stoties rajone buvo paskirtas universiteto miestui. Apie įstaigų rajoną buvo radialinėje sistemoje išplanuotas gyvenamasis rajonas.

Apatiniame mieste Kęstučio gatvė buvo numatyta pratęsti iki Seimo gatvės. Nors projektas buvo silpnas, bet vis dėlto šiokią tokią idėją jis turėjo, būtent, išplanuoti toje vietoje visiškai naują lietuvišką miestą, apačioje paliekant svetimtaučių komercinį miestą. Tačiau 1925 prasidėjusi toje vietoje statyba buvo vykdoma visai neprisilaikant sudaryto projekto. Didelių įstaigų pastatų vietoje dygo vienas paskui kitą maži paskiri namukai ir tuo būdu iš Frandseno plano maža kas beliko: visai svetima mažiems namams statyti radialinė sistema, didelės pusiauapvalios aikštės vietoje tuščias plotas, kuriame visai pražūva tie nedideli namukai, o pasipriešinus Krašto apsaugos m-jai, kuri būtinai norėjo toj vietoj statyti radijo stotį, universitetą pradėjo statyti Kauno priemiestyje Aleksote, kur jam J. Vailokaičio buvo padovanotas didelis sklypas, betgi žymioji jo dalis netrukus buvo sekvestruota aerodromui praplėsti. Vėliau prasidėjusi valstybinių bei savivaldybinių įstaigų statyba urbanistiniu atžvilgiu buvo atliekama chaotiškai, nes naujiems trobesiams vietas parinkdavo ne ten, kur panaši statyba tiko, o ten, kur būdavo valdžios ar savivaldybės sklypas, ar sklypas, kurį galima buvo pigiai pirkti. Dėl to statyba, kad ir nebloga skyrium paėmus, nesudarė ne vieno urbanistinio ansamblio. Net ir esamieji mieste senieji urbanistiniai ansambliai būdavo darkomi, pvz. Kauno Rotušės aikštė, pristačius III ir IV aukštus Jėzuitų gimnazijai ir pastačius Vyskupų rūmus bei Bažnytinio meno muziejų, buvo sugadinta, sudarkius toje vietoje optinį mastelį (žr. LE XVII 479) pagrindiniam rotušės pastatui.

1924 pradėta gerai suprojektuota Kauno kanalizacija žymiai prisidėjo prie miesto sumoderninimo, nes galima buvo gatves išgrįsti moderniškų grindiniu. Net didieji Kauno gaisrai nebuvo išnaudoti, kad tos miesto dalys būtų pagal urbanizmo dėsnius sutvarkytos, nes nebuvo tam nei lėšų, nei atitinkamo statybos įstatymo; buvo pasitenkinta tik kai kurių gatvių praplatinimu.

Didelę reikšmę miestų išvaizdai pagerinti turėjo 1931 V 2 išleistas Savivaldybių įstatymas, tačiau planavimo dirvoj nedaug buvo pažengta, nes trūko lėšų ir savivaldybininkų nusimanymo urbanizmo klausimus sprendžiant. Pvz. urbanistiniu atžvilgiu buvo netinkamai parinktos vietos tiltams Kaune ir Prienuose. Pagaliau stigo ir toje srityje paruoštų specialistų. 1934 Technikos fak. buvo įvestas specialus urbanizmo kursas, tačiau dėl mažo skiriamo jam laiko daug padaryti nebuvo galima. Tik 1940, kai Technikos fak. buvo perskirtas į Technologijos ir Statybos fak. ir pastarajame atsirado Architektūros sk., jau buvo pradėtas pilnas urbanizmo kursas.

1938 jubiliejiniame inžinierių ir architektų kongrese buvo perskaityti du referatai urbanizmo klausimu ir juo buvo rimtai susirūpinta, ypač po Palangos gaisro, kai buvo išleistas labai pažangus Miestų žemėms tvarkyti įstatymas (žr. LE XVIII 380), kuris aprėžė nuosavybės teisę, jei to reikalavo viešasis reikalas. To įstatymo išleidimo dieną, 1938 VII 5, galima pavadinti istorine Lietuvos urbanizmo diena. Vėliau buvo išleistos ir jam vykdyti taisyklės, tačiau dėl prasidėjusio karo nedaug teko jomis pasinaudoti. Net ir prieš to įstatymo išleidimą kai kur buvo šio-to pasiekta, atstatant sudegusias miestelių dalis, pvz., arch. Stulginskio Luokės m. dalies perplanavimas.

Kai kur kultūrtechninius projektus vykdant ir dirbtinai įvedus į miestelio planą tiesias kanalų linijas, buvo padaryta žalos urbanizmui, nes projektai nebuvo tikrinami meniniu žvilgsniu (nebuvo tam įstatymo).

1939 rudenį atgautame Vilniuje teko toliau vykdyti lenkų pradėtus miesto tvar-

kymo darbus. Šioje srityje ypač teko pasidarbuoti arch. V. Žemkalniui, kuris suspėjo sutvarkyti Katedros, Napoleono ir iš dalies Rotušės aikštes. Visi šie darbai gerai išryškino pagrindinį tų aikščių pastatą, įvedus papildomus elementus juose: krūmus, žolę, plytų grindinį ir pn., kurie veikė kaip optinis mastelis.

Bolševikų okupacijos metu rimto urbanistinio darbo negalima buvo vykdyti.

1941 prasidėjusios vokiečių okupacijos metu pasisekė, nors ir buvo daug kliūčių, sudaryti keleto miestų atstatymo projektus, pvz., Kelmės (pav. LE XVIII 376–377), Tauragės, Žarėnų, Šėtos ir kt. Daugumas matininkų, atkritus žemės reformos darbams, buvo nusiųsti į provinciją esamos padėties nuotraukoms daryti. Buvo pradėtas, kiek neaiškios sąlygos leido, net sritinis planavimas.

1943 įsakymu iš Berlyno visi tie, kad ir kuklūs darbai buvo sustabdyti kaip nesvarbūs karo reikalams, betgi ir toliau projektavimas pusiau slaptai buvo vykdomas. Universitete buvo atlikti keli neblogi diplominiai projektai urbanizmo srityje (Šalaševičius, Kleinas). Net jau tremtyje kai kurie diplomantai Vokietijoje atliko diplominius darbus Lietuvos miestelių planavimo srityje, pvz. arch. A. Kulpavičius (Šėtos mstl.).

Tremties sąlygose L. Ūkio Atstatymo Komisijos Statybos Sekcija sudarė projektus: Statybos Įstatymo (žr. Sąsiuvinį V) ir Technikos m-jos statuto.

Analizuojant tai, kas buvo padaryta ar nepadaryta nepriklausomybės laikotarpyje miestų tvarkymo srityje, tenka konstatuoti, kad nors ir buvo padaryta daug klaidų pačiame planavime, bet vis dėlto pagrindinis tikslas — atlietuvinti Lietuvos miestus ir paskatinti ir lietuvius domėtis prekyba ir amatais buvo, galima sakyti, atsiektas—miestai žymiai sulietuvėjo, juose atsirado daug lietuvių prekybininkų bei amatininkų, nes to tikslo siekiant buvo įsteigta daug spec. amatų mokyklų, kurias baigė nemažas skaičius jaunuolių ne tik iš miesto, bet iš sveiko tautybės žvilgsniu kaimo prieauglio, kuris ateityje galėtų sudaryti tikrąjį lietuviškąjį miestelėnų luomą, kaip tai esti kitur.

J. Getneris, Lietuvos miesteliai — mūsų urbanistinės kultūros šaltiniai (Naujoji Romuva 7, 8 1939); *K. Kriščiukaitis*, Urbanizmas ir Lietuva (Aidai 1 1959); Lietuvos miestų ir miestelių atstatymas (Alguvos Baras 7 1948); Lietuvos Ūkio Atstatymo Studijų Komisijos Darbai nr. 5 1952.

H. ŠVIETIMAS IR AUKLĖJIMAS

ŠVIETIMAS DIDŽIOJOJE LIETUVOS KUNIGAIKŠTIJOJE

SIMAS SUŽIEDĖLIS

1. Pirmosios mokyklos ir studijos užsieny

Lietuvos praeity švietimas glaudžiai siejosi su krikščionybės sklidimu, kaip ir daugely kitų kraštų, kur pirmosios m-los steigėsi prie vienuolynų, vyskupijų katedrų ir didesnių bažnyčių. Nors Lietuva oficialiai lotynišką krikštą priėmė dar Mindaugo laikais, bet pirmoji m-la Vilniuje prie Šv. Stanislovo katedros įkurta tik po 1387 naujo krikšto. Kada ji pradėjo veikti, tiksliai nežinoma, bet ne vėliau 1397. Tais metais Vilniaus vysk. Andrius, pranciškonas, įsakė mokėti atlyginimą katedros m-los mokytojui. Kartais rašoma, kad maždaug tuo laiku antroji m-la pradėjusi veikti Trakuose. Sprendžiama iš Vytauto dokumento (1409 VI 25), kuriuo apdovanojama Marijos Aplankymo bžn. N. Trakuose ir įpareigojama išlaikyti m-lą. Tačiau tas donacinis aktas laikomas abejotinu (Cod. dipl. ecc. Cath. Vilnensis psl. 76). Daugiau m-lų atsirado tik vėlesniais laikais. Iš XVI a. pradžios žinomos m-los Tauragėje (1507), Žiežmariuose (1520), Eišiškėse (1524), Joniškyje (1530). Manoma, kad jų turėjo būti ir kituose didesniuose miestuose (pvz. Kaune, Gardine). Vilniuje antroji pradinė m-la įsteigta 1513 prie Šv. Jono parapijos bažnyčios.

Vilniaus vyskupijos antrasis sinodas (1527–28) įpareigojo klebonus statydinti namus mokiniams gyventi ir mokytis, aprūpinti pragyvenimu mokytojus ir prižiūrėti, kad būtų mokoma ‚gero mokslo, kilnių papročių, pagrindinių dorybių ir katalikiškų tiesų'. Mokyta skaityti, rašyti, skaičiuoti — lietuviškai ir lenkiškai. Gabesnieji mokiniai būdavo dar pamokomi lotynų k., Šv. Rašto, liturginių apeigų, giedojimo — atseit, ruošiami būti kunigais. Mokė patys kunigai, labiau praprusę bažnyčios tarnai ir samdomi mokytojai (vad. bakaliarai). Mokėsi tiktai berniukai, daugiausia vidutinių bajorų ir miestiečių vaikai. Stambesni

didikai savo vaikus mokydavo namie, kviesdamiesi mokytojų ir iš užsienio.

Aukštesniųjų m-lų pradėjo rastis tiktai XV a. pirmoje pusėje. Vilniuje pirma aukštesnioji m-la išaugo iš katedros pradinės, kai Kazimieras Jogailaitis ją aprūpino pastovesnėmis lėšomis, įsakęs (1452) m-los išlaikymui rinkti mokesčius iš miesto smuklių. Vilniaus vysk. Jonas, Žygimanto Senio sūnus, 1522 katedros m-lą padidino ligi 3 kl., nustatė pamokų skaičių ir praplėtė dėstomus dalykus retorika, dialektika, muzika, vokiečių k. Vienas iš kapitulos narių paskirtas m-los globėju (scholastiku); jam pavesta prižiūrėti ir kitos m-los. Tokiu pirmuoju ‚švietimo vadovu' pasikviestas Krokuvos kun. Jokūbas Staševskis; mat, katedros m-la, turėjusi duoti Lietuvai daugiau kunigų, savo auklėtinius siuntė į Krokuvos univ. aukštesniam teologijos mokslui išeiti. Studijoms V. Europos universitetuose ėmėsi ruošti Abraomas Kulvietis, 1539 įsteigęs Vilniuje aukštesnę klasikinę m-lą; joje buvo sustiprintas lotynų ir graikų k. mokymas. Virstant tai m-lai kalviniška, Žygimanto Senio įsakymu ji 1542 uždaryta. Atsikėlus Vilniun žymiam teisininkui Petrui Roizijui, šv. Jono m-loje apie 1563 pradėta mokyti romėnų bei vokiečių teisių ir Lietuvos statuto; be to, mokyta lotynų, graikų ir vokiečių k., retorikos, dialektikos, poetikos. Ši m-la jau buvo vadinama akademija, tačiau aukštajam mokslui dar neprilygo.

Aukštieji mokslai, kol Vilniuje įsisteigė jėzuitų akademija (1579), buvo išeinami užsienyje. Kelias į tas Vakarų m-las pramintas dar prieš 1387 krikštą. Prahos univ. Čekijoje 1381–87 mokėsi D.L.K. Kęstučio sūnaitis Jonas Vaidutis, vėliau buvęs Krokuvos univ. rektorius, o 1408 magistro laipsniu tą univ. baigė Motiejus Vilniškis, pirmasis Medininkų (Žemaičių) vyskupas. Karalienė Jadvyga 1397 buvo paskyrusi 200 kapų grašių lietuvių bendrabučiui (kolegijai) Prahoje steigti; buvo numatyta vietos 12 lietuvių studentų. Nė vienas nenuvyko, kol sutvarkytas to bendrabučio statutas (1411), o paskui kliudė Čekijoje prasidėję husitų karai. Nuo Prahos, be to, atitraukė Jogailos atkurtas Krokuvos univ. (1400) ir prie jo įsteigtas bendrabutis lietuvių ir gudų studentams (1409). Krokuvos univ. 1413 pirmieji du lietuviai įrašyti iš Vilniaus ir vienas iš Trakų. Antroje XV a. pusėje iš 120 lietuvių, studijavusių Krokuvoje, trečdalį taip pat sudarė vilniečiai. Kiti buvo iš įvairių Aukštaitijos vietų — Anykščių, Ašmenos, Eišiškių, Geranainių, Giedraičių, Kauno. Kupiškio, Merkinės, Ramygalos, Šalčininkų, Ukmergės ir mažesnių vietovių. Žemaičių seniūnas Jonas Bilevičius 1528 savo lėšomis pasiuntė Krokuvon visą būrį jaunuolių, paruoštų Viduklės m-loje St. Rapolionio. XVII a. pradžioje Krokuvoje mokėsi daugiau kaip 200 lietuvių, daugiausia smulkiųjų bajorų ir miestiečių vaikai. Didikai savo vaikus mieliau siuntė į tolimesnius V. Europos univ.

Vokietijoje gausiai buvo lankomi Leipcigo, Heidelbergo, Wittenbergo ir Ingolstadto univ. Leipcigo univ. 1559–64 įrašyti 407 studentai ‚lenkų nacijos', kuriai priskirti lietuviai iš gerai žinomų 26 didikų šeimų. 1550–1650 nemaža lietuvių studijavo ir kituose vokiečių univ.: Dillingeno, Frankfurto prie Oderio, Freiburgo, Jenos, Kölno, Mainco, Marburgo, Strasburgo (dabar prancūzų), Tübingeno, Würzburgo. Austrijoje tuo metu keletas lietuvių mokėsi Graze. Olandijoje daugiausia buvo lankomas Leideno univ.; čia 1605–50 studijavo 34 lietuviai iš 25 šeimų. Antroje vietoje ėjo Franekerio univ.; vienas kitas lietuvis mokėsi Groningene ir Zerbste. Belgų Louvaine buvo įsirašę Chaleckiai, Sapiegos, Valavičiai. Šveicarijoje gausiau lankyta Bazelio ir Altdorfo univ., rečiau — Züricho ir Ženevos. Italijoje labiausiai buvo mėgstama Paduva. Ten savo vaikus siuntė tokios žymios didikų giminės, kaip Astikų, Gostautų, Glinskių, Radvilų, Sapiegų, Tiškevičių, Valavičių ir kt. Antrąją vietą užėmė Bolonija. Tuose dviejuose univ. mokėsi būsimieji Lietuvos kancleriai, maršalai, teisėjai, diplomatai. Lietuvių studentų dar buvo Romoje, Ferraroje, Sienoje. Iš prancūzų univ. siekta Paryžiaus, Sedano ir Orleano. Galimas dalykas, kad vienas antras lietuvis bus siekęs ir Anglijos garsiuosius Oksfordo (Oxford) ir Kembridžio (Cambridge) univ. Neaišku taip pat, kiek lietuvių iš viso Vakaruose mokėsi. Lenkų istorikas St. Kotas mano, kad žymiai daugiau, negu ligi šiol žinoma. Vc. Biržiška, pasiremdamas spausdintomis univ. metrikomis, iš XV–XVIII a. yra pririnkęs apie 2000 lietuviškų pavardžių. Čia įeina ir Karaliaučiaus univ.

Karaliaučiaus univ. įsteigtas 1544 Prūsijos Albrechto pastangomis. Statutą tvirtino D.L.K. ir Lenkijos karalius Žygimantas Senis, nes Albrechtas buvo jo vasalas. Tarp pirmųjų univ. kūrėjų ir profesorių buvo teisių dr. Abraomas Kulvietis, teol. dr. Stanislovas Rapolionis, teisių fak. dekanas Kristupas Jonas, o tarp pirmųjų studentų — Martynas Mažvydas, Merkelis Giedraitis, Jonas Bretkūnas. Univ. buvo įkurtas žymia lietuvių talka ir gausiai jų lankomas, kaip M. Lietuvos kultūrinis židinys. Aukštuosius mokslus čia ėjo didelė daugu-

ma lietuvių evangelikų kunigų ir M. Lietuvos veikėjų. Speciali univ. paskirtis buvo skleisti reformaciją.

2. Humanizmo ir reformacijos paskata švietimui

Ne tiktai lietuviai vykdavo studijuoti į V. Europą, bet ir iš ten atvykdavo didikų vaikų mokytojai, architektai, menininkai, mokslininkai. Tų svetimšalių šviesuolių ypač pagausėjo XVI a., kai Lietuvos valdovai ir žymieji didikai ėmė dažniau giminiuotis su vokiečių ir italų kunigaikščių šeimomis. Lietuvos sostinė Žygimanto Senio ir ypač jo sūnaus Žygimanto Augusto laikais pasidarė tikru humanizmo ir renesanso miestu. Čia susitikdavo ir bendraudavo Vakaruose studijavusieji lietuviai su atvykusiais vakariečiais. Tai buvo vienas iš akstinų Lietuvos švietimui stiprinti ir plėsti.

Antruoju veiksniu, taip pat susijusiu su humanistine ideologija, buvo reformacijos judėjimas, paveikęs Vakaruose studijavusius. Tas religinis sąjūdis vertė katalikus ir evangelikus rungtis ne tiktai dėl tikėjimo tiesų, bet ir dėl jaunuomenės auklėjimo. Vieni ir antri suskato uoliau kurti ir aprūpinti savo m-las. Tuo būdu jų daugiau atsirado ne tiktai parapijose, bet ir didesniuose dvaruose.

Evangelikai prie savo parapijų visų pirma steigė konfesines m-las, kad vaikai ‚išmoktų poterių, tikėjimo išpažinimo ir 10 Dievo įsakymų', o taip pat skaityti, rašyti, skaičiuoti, giedoti. Mokyta lietuviškai, lenkiškai ir gudiškai, žiūrint, kokioje apylinkėje m-la veikė. Tauragės ev. liuteronų m-la, pirmoji Žemaitijoje, įsteigta 1567 Batakių seniūno Jono Šemetos, buvo įpareigota mokyti ‚žemaitiškai' (Samogitiarum lingva docere). Vilniuje ir Kaune, kur gyveno daugiau vokiečių, mokyta vokiškai.

Žymiai daugiau m-lų turėjo ev. reformatai, kuriuos ramstė stambieji Lietuvos didikai. Lietuvos kancleris Eust. Valavičius, įsteigęs m-lą Naujamiesčio dvare (1583), grasino bausmėmis, jei kas neleistų mokytis vaikų nuo 9 iki 15 metų; m-lai išlaikyti skyrė pajamas, surenkamas už įvairias kitas baudas; neturtingus mokinius ir našlaičius įsakė aprūpinti drabužiais ir maistu. Šiluvos m-loje, kurią 1592 įsteigė dvarininkė Sofija Vnučkienė, neturtingiems mokiniams buvo bendrabutis ir 4 stipendijos besiruošiantiems į kunigus. M-lai išlaikyti užrašytas Šiluvos dvaras ir Pasakarnio palivarkas. Mokė 3 mokytojai. Tai buvo jau aukštesnio laipsnio m-la, lyg ir seminarija.

Ev. reformatams stipria atrama buvo Radvilų giminė, kurios globa ir turtais buvo išlaikoma daug aukštesnių m-lų. Jos įsteigtos Biržuose, Kėdainiuose, Lietuvos Brastoje, Nesvyžiuje, Siemetyčiuose, Slucke, Vilniuje, Zabludove ir kt. Vilniuje atgaivinta A. Kulviečio klasikinė m-la Lietuvos kanclerio Radvilo Juodojo (m. 1565) buvo praplėsta matematikos ir teisės dėstymu. Vėliau norėta paversti akademija, bet negauta karaliaus Žygimanto Vazos sutikimo. Religinių kovų įkaršty 1611 Vilniaus minios sudeginta, 1614 vėl atstatyta, o 1640 seimo nutarimu visai uždaryta. Jos turtą ir dalį mokinių perėmė Kėdainių ir Slucko m-los. Ypač išgarsėjo kėdainiškė, įsteigta 1625 Lietuvos etmono Kristupo II Radvilo ir gausiai paremta didžiojo etmono Jonušo Radvilo (m. 1655). Šioje m-loje, nuo 1649 vad. gimnazijoje (gymnasium illustre), buvo mokoma graikų, lotynų ir vokiečių k., retorikos ir dialektikos, teisės, matematikos, filosofijos ir etikos, Šv. Rašto. Be to, veikė biblioteka (apie 30.000 tt.) ir spaustuvė (nuo 1642). Kėdainiai buvo tapę žymiu ev. reformatų religiniu bei kultūriniu centru. Jie sunkiai nukentėjo švedų invazijos metu (1655) ir po to nebeatsigavo. Ev. reformatų centru pasidarė Biržai, bet jie Kėdainių nebeatstojo. Slucko aukštesniąją m-lą 1626 įsteigė taip pat etmonas Kristupas II Radvilas, o Boguslovas (m. 1669) įtaisė gerą biblioteką. Ši m-la, vad. gimnazija, garsėjo XVII a. viduryje, bet to amžiaus gale susilpo. Kėdainių m-la išsilaikė iki 1824. Abi nebeteko pirmykščio savo garso, kai XVII a. pabaigoje persvėrė katalikų reakcija.

Katalikų atstanga reformacijai sustiprėjo po visuotinio Bažnyčios susirinkimo Tridente (1545–63). Dar tais pačiais metais, kai užsibaigė susirinkimas, Vilniuje sustiprinta šv. Jono m-la: praplėstos Šv. Rašto pamokos, imta dėstyti graikų k. ir teisė. Uoliau susirūpinta pradinėmis m-lomis. Kai kurias iš jų buvo perėmę ev. reformatai drauge su bažnyčiomis. Katalikai stengėsi jas atgauti ir kurti naujas. Čia daug padėjo gausūs vienuolynai. Dar nuo Mindaugo laikų kūrėsi pranciškonai ir domininkonai, XV a. — augustinijonai, benediktinai, bernardinai (pranciškonai observantai), XVI a. — karmelitai, jėzuitai. M-las jie steigė prie savo vienuolynų. Kur nebuvo vienuolių, pradinėmis m-lomis rūpinosi parapijų kunigai; jie pakartotinai buvo įpareigojami savo vyskupų.

Rytų Bažnyčios tikintiesiems (stačiatikiams) m-las steigė ir išlaikė jų brolijos prie cerkvių ir vienuolynų. XVI–XVII a. stačiatikiai savo pradines m-las turėjo Brastoje, Minske, Mogiliave, Lucke, Pinske, Polocke, Vijoje, Vilniuje, Zabludove. Vilniaus stačiatikių m-la, įsteigta Bagdono

Sapiegos 1584, turėjo 3 klases; mokė graikų, lotynų, senosios slavų (bažnytinės) k., dialektikos, retorikos, matematikos, giedojimo. Tai buvo aukštesnioji m-la, lyg ir seminarija, ruošusi rytų ortodoksų kunigus. Kunigams unitams paruošti pop. Grigalius XIII 1582 II 5 Vilniuje įsteigė savo seminariją; joje mokėsi apie 20 klierikų.

Pirmoji katalikų kunigų seminarija, vykdant Tridento susirinkimo nutarimą, Vilniuje įsteigta 1582 I 11 vysk. Jurgio Radvilo. Pradžioje savo klierikus čia mokė ir Medininkų (Žemaičių) vyskupija. Vysk. Merkelis Giedraitis buvo atsikvietęs iš Vilniaus jėzuitus ir pavedęs jiems organizuoti seminariją Varniuose, kur jau veikė katedros pradinė m-la, bet oficialiai seminarija įkurta tik 1622 po M. Giedraičio mirties (1609 IV 6). Jis daug savo triūso skyrė liaudies švietimui ir lietuviškai pastoracijai: pamaldoms, pamokslams, giedojimui, lietuvių religinėms knygoms. Tarp išleistų jo lėšomis 6 knygų buvo kan. M. Daukšos versta ‚Postilė', kurios prakalboje prikišama lietuvių diduomenei, kad ji paniekinusi savo gimtąją kalbą. Iš kunigų ir vienuolių M. Giedraitis reikalavo gero savo gimtosios kalbos mokėjimo. 1577 jo atsikviesti į Žemaitiją pirmieji vienuoliai (jėzuitai) abu buvo lietuviai — Merkelis Daugėla ir Motiejus Galminas; jie įsikūrė Kražiuose. Vysk. M. Giedraitis taip pat globojo Vilniaus jėzuitų akademiją ir jai užrašė žemių Riešėje.

3. Jėzuitų kolegijos ir Vilniaus akademija

Jėzuitai ištisus 200 metų (1569–1773) buvo patys veikliausi ir pagrindiniai Lietuvos švietėjai. Plačiu savo m-lų tinklu apėmė visą Lietuvos valstybę su gausiomis Rusios ir Livonijos žemėmis, iškėlė vidurinį bei aukštąjį mokslą. Pradžios m-los ir toliau liko kitų vienuolių, parapijų ir miestų rūpesčiu. Jėzuitų dėmesys buvo sutelktas į vakarietines lotyniškas kolegijas ir akademiją.

Pirmoji jėzuitų kolegija įsteigta Vilniuje prie šv. Jono bažnyčios. Dviejose klasėse pamokos pradėtos 1569, visose penkiose — 1570 X 23. Iš pradžių dėl gyvos ev. reformatų veiklos didesnio pasisekimo neturėjo. Tiktai po maro epidemijos (1573), kai jėzuitų paslauga patraukė žmonių dėmesį, mokinių kolegijoje ėmė daugėti: 1586 mokėsi 700, vėliau pasiekė 1000. Tai buvo viena iš stipriausių ir mokinių skaičiumi gausiausių kolegijų Lietuvoje. Jos pavyzdžiu jėzuitai įsteigė savo kolegijas Polocke 1580, Rygoje 1584, Tartu ir Nesvyžiuje 1586. Rygos ir Tartu miestai Livonijoje tuo metu priklausė Lietuvos ir Lenkijos respublikai.

Daugiausia jėzuitų kolegijų įkurta XVII a.: Oršoje 1611, Kražiuose 1616, Smolenske 1617, Lietuvos Brastoje 1618, Gardine 1622, Bobruiske 1630, Daugpily 1631, Rešliuje 1631, Vitebske 1640, Naugarduke 1644, Kaune 1648, Pinske 1651, Pašiaušėje 1654, Mogiliave 1678, Minske 1685, Mstislavly 1691, Alūkstoje 1693, Slucke 1696; XVIII a.: Šeduvoje 1704, Žodišky 1708, Slanyme 1713, Šnipiškėse (Vilniaus priemiesty) 1730, Merkinėje 1747. Apie pusė tų kolegijų buvo šiaurinėse ir rytinėse Lietuvos valstybės žemėse, kurias jau nuo X a. veikė suslavinta bizantinė kultūra, bet pirmos žymesnės m-los įsisteigė tiktai jėzuitų ir bazilijonų (unitų) pastangomis.

Bazilijonų vienuolija, kuri rūpinosi Bažnyčios unija, 1617 buvo reformuota su Vilniaus jėzuitų parama. Vilniuje prie Švč. Trejybės bažnyčios bazilijonai turėjo unitų seminariją (1601–21). Savo m-las buvo įsteigę Brastoje 1597, Naugarduke 1613, Žirovicuose 1613, Minske 1615, Barūnuose 1692, Padubysy 1749. Bazilijonai daugiau pamokų skyrė slaviškoms kalboms ir bizantinei kultūrai, o šiaipjau sekė jėzuitų kolegijų pavyzdžiu.

Jėzuitų kolegijose paprastai būdavo 5 klasės (infima, grammatica, syntaxis, poetica, rhetorica). Pirmose trijose klasėse mokyta lotyniškai skaityti, gerai suprasti tekstą ir laisvai susikalbėti; aukštesnėse dviejose (humaniora) — taisyklingai klasikine lotynų k. rašyti, kurti eilėraščius, viešai kalbėti; be to, mokyta antikinės ir viduramžių literatūros, iškalbos, mitologijos, istorijos, geografijos, graikų k. pradmenų. Mažesnės kolegijos turėdavo tik pirmąsias 3 klases. Didesnės (5 klasių) kai kur buvo dar praplėčiamos filosofijos ir teologijos kursu tiems mokiniams, kurie ruošėsi būti kunigais. Iš didesniųjų kolegijų, be Vilniaus, žymesnės buvo Polocke (apie 600 mokinių) ir Kražiuose (apie 300 mokinių; žr. LE XIII 34–38). Mokslas buvo išeinamas pagal jėzuitų ordino nustatytą ir mažai keičiamą planą, vad. ‚ratio studiorum'. Mokymo metodas — scholastinis, dėstomoji kalba — lotynų; ji dar tebevyravo moksle, literatūroje, diplomatijoje ir šviesuomenėje.

Mokiniai gyvendavo bendrabučiuose, mokytojų prižiūrimi, organizuojami į religinius būrelius, pratinami viešai disputuoti filosofinius bei religinius klausimus. Mokiniai rengdavo vaidinimus, dalyvaudavo bažnytinėse šventėse, didesnėse iškilmėse, žymesnių svečių sutiktuvėse. Tuo būdu jėzuitų kolegijos XVII–XVIII a. sudarė tuos židinius, apie kuriuos telkėsi visos apylinkės kultūrinė ir visuomeninė veikla.

Vilniuje žymiu kultūros židiniu buvo jė-

zuitų akademija (1579–1781; žr. LE XXXIV 132–144), įsteigta Stepono Batoro aktu (1579 IV 1), kai padaugėjo kolegijas baigusio jaunimo. Grigalius XIII 1579 X 30 suteikė V. Europos univ. privilegijas ir teises. Ligi 1644 akademija turėjo du fakultetus: filosofijos ir teologijos. Filosofijos fak. dėstyta metafizika, logika, etika, matematika, fizika, geografija, istorija; gilinti humanistiniai kolegijos mokslai — lotynų ir graikų k., retorika, poetika; vėliau mokyta dar vokiečių ir prancūzų k., nuo 1620 ir lietuvių k. Teologijos fak. mokyta Šv. Rašto, moralinės ir dogmatinės teologijos, homiletikos, kanonų teisės, Bažnyčios istorijos, hebrajų k. Vladislovas Vaza 1641 davė leidimą steigti dar du fak.: teisių ir medicinos. Pirmąjį savo lėšomis įsteigė Lietuvos vicekancleris Kazimieras Sapiega 1644; buvo skaitomos bažnytinės ir civilinės teisės paskaitos. Medicinos fak. steigimą sukliudė Maskvos invazija (1655–61), smarkiai apgriovusi akademiją.

Vilniaus akademija, kaip aukštoji Lietuvos m-la, buvo labiausiai prasikišusi į šiaurę ir rytus. Tartu univ. Estijoje įsteigtas 1632, suomių Turku 1640, Maskvos 1755. Kai carė Elzbieta suskato steigti pirmąsias gimnazijas ir univ., pavyzdžiu ėmė Lietuvos jėzuitų kolegijas ir Vilniaus akademiją. Vakaruose arčiausias buvo Karaliaučiaus univ. (1544), pietvakariuose — Krokuvos (1400). Krokuvos lenkai prikaišiojo Lietuvos jėzuitams, kad jie atitraukią jaunuolius nuo ‚arklo ir amato', vadinasi, moko valstiečius ir miestiečius. Vilniuje neturtingiems studentams buvo išlaikomi 4 bendrabučiai (bursos) ir atskira kolegija. Studentų XVII a. pradžioje buvo apie 1200. Atvykdavo ir užsieniečių: rusų, vokiečių, švedų, danų, anglų, skotų ir kt. Profesorių vidutiniškai buvo 12–15, tiktai paskutiniais akademijos laikais padidėjo iki 40. Iš jų visa eilė pasižymėjo mokslo darbais, kurie rado atgarsį V. Europoje. Apskritai visą laiką akademija išliko tarptautinio pobūdžio savo scholastiniu mokymo būdu, programa (ratio studiorum) ir dėstomąją lotynų k. Tuo būdu kiek prilaikė lenkėjimo srovę Lietuvoje, nors ir jėzuitų m-los, anot istoriko A. Aleknos, ‚tarnavo Lietuvos visuomenei taip, kaip ji norėjo... O ši visuomenė tada jau lenkėjo'. Užtat ir Vilniaus akademijos profesoriai vėliau rašė ir savo veikalus spausdino daugiau lenkiškai, negu lotyniškai. Akademijos spaustuvėje iš paminklinių lietuviškų raštų išspausdinti M. Daukšos, K. Sirvydo, S. Slavočinskio parengti leidiniai.

Pasiekusi savo klestėjimo XVII a. vidury, akademija pradėjo silpti. Sunkias nelaimes užnešė du dideli rusų ir švedų prasiveržimai (1655–62, 1702–11), kuriuos sekė badas ir maras. Per pirmąją rusų invaziją (1655) akademija sudeginta; maru mirė nemaža mokytojų. 1662 vėl atstatyta, savo ankstyvesnio žydėjimo nebepasiekė. Po tarpusavio religinių kovų (katalikų ir evangelikų) nusmuko kultūrinis lygmuo visoje V. Europoje. Nė jėzuitai nerodė didesnio judrumo, kol prasiveržė naujos švietimo idėjos ir jie susidūrė su rimtais varžovais — pijorais.

4. Pijorų mokyklos ir nauja švietimo linkmė

Vienuoliai pijorai (įkurti 1617 Romoje) nuo jėzuitų visų pirma skyrėsi tuo, kad kiekviena jų provincija turėjo atskirą mokymo programą (methodum docendi), kuri atsižvelgė į aktualius krašto reikalus ir naujas mokslo žinias. Lietuvos pijorų provincijai tokią programą parengė J. Ciapinskis (1763). Joje kreipta daugiau dėmesio gimtajai k., krašto teisei ir santvarkai, gamtos mokslams, matematikai, istorijai ir tokiems praktiškiems dalykams, kaip sekretoriaus, sąskaitininko ar buhalterio darbas įstaigoje (kanceliarijoje, teisme, iždinėje), daržininko ar sodininko dvare, ūkyje. Pijorų mokiniai vaidindavo visuomeninio gyvenimo aktualijas: karalių rinkimus, seimų posėdžius, bajorų suvažiavimus, teismų sesijas. Bendrabučiuose (konviktuose) buvo mokomi paišybos, muzikos, šokių, jodinėjimo, fechtavimo. Siekta ugdyti sąmoningą ir veiklų pilietį: gerai suprantantį įstatymus, klusnų valdžiai (Bažnyčiai, karaliui), ištikimą savo kraštui, rūpestingą šeimai, mandagų, neprasiskolinusį, neprasilošusį, negirtuoklį; žodžiu, kilnų asmenį, kokiu ir derėjo būti kilmingajam (bajorui), kurį buvo apnikusios įvairios ydos. Savo m-las pijorai taip pat vadino ‚kilniomis' (colegium nobile) arba ‚kilmingojo luomo' m-lomis, nors priimdavo visų luomų vaikus ir rūpindavosi pradiniu švietimu, ko nedarė jėzuitai.

Pijorų pradinės m-los buvo 3 klasių. Pirmoje (infima) mokė katekizmo ir skaitymo, vidurinėje (media) — skaitymo, rašymo ir aritmetikos, aukštesnėje (suprema) — gero rašymo ir sąskaitybos. Pradinės m-los buvo kuriamos prie kiekvienos pijorų rezidencijos. Kolegijas turėjo prie visų savo vienuolynų. Jos buvo 6 klasių arba 7 su parengiamąja (infima parva). Žemesnėse klasėse mokė skaitymo, rašymo ir literatūros, aukštesnėse — humanistinių mokslų ir filosofijos. Pagrinde buvo išlaikyta scholastika su lotynų k., kaip ir jėzuitų m-lose, bet gerokai praplėsta matematika, istorija, geografija, gamtos mokslai ir naujosios kalbos — vokiečių, prancūzų, rusų.

Prie m-lų buvo laboratorijos, fizikos kabinetai, kai kur observatorijos, sodai, šiltadaržiai, ūkiai. Čia turėta realios naudos, nes pijorai gyvendavo prie savo m-lų. Kolegijos rektoriaus arba regento pareigas ėjo vienuolyno viršininkas, bet praktiškai m-los reikalus tvarkė prefektas.

Savo kolegijas XVIII a. pijorai turėjo Ščiutine 1718, Vilniuje 1727, Panevėžyje 1728, Geranainyse 1738, Želvoje 1740, Varanave 1741 (perkelta į Lydą 1756), Lužkuose 1745, Ukmergėje 1745, Raseiniuose 1747–49, Vitebske 1753. Vilniuje buvo dar įsteigę retorikos m-lą ir seminariją; tada turėjo apie 400 mokinių (1732). Vilniaus kolegijos organizatorium buvo pijorų istorikas Motiejus Dogelis (m. 1760), šviesus ir mokslus žmogus, studijavęs Leipcigo ir Paryžiaus univ. Grįžęs į Vilnių, įkūrė kolegiją, suorganizavo biblioteką ir įtaisė spaustuvę, kuri anuo metu buvo geriausia Lietuvoje. Šioje spaustuvėje buvo pradėta spausdinti M. Dogelio parengtas istorinių šaltinių rinkinys (Codex diplomaticus, išėjo 3 tt. 1758–64) — pirmasis bandymas skelbti dokumentus Lietuvos praeičiai nušviesti. Tačiau pijorai buvo dar labiau persismelkę lenkiška dvasia ir savo veikalus daugiausia rašė lenkiškai, pvz. žymus jų botanikas St. B. Jundila (lenk. Jundziłł, m. 1847). Savo m-lose kaskart vis daugiau remdamiesi lenkų kalba (vad. ‚gimtąja'), pijorai žymiai prisidėjo prie Lietuvos sulenkinimo. Jėzuitai tuo atžvilgiu buvo santūresni ir daugiau kreipė dėmesio lietuviškiems reikalams (pamokslams, giesmėms, raštams).

Su jėzuitais rungtyniauti pijorams nebuvo lengva. Jėzuitai iš seniau naudojosi specialia privilegija, vad. ‚ius exclusivum docendi', kuri draudė kitiems vienuolynams steigti mokyklas toje vietoje, kur jau mokė jėzuitai. Dėl pijorų kolegijos Vilniuje truko ilgas ginčas, siekęs karalių ir popiežių. Pijorai buvo priversti uždaryti savo kolegijas Vilniuje, Geranainyse, Varanave. Vilniaus kolegija vėl atidaryta 1753, pijorams pasižadėjus nebepriimti Vilniaus miestiečių. Taip aprėžta, ji pavirto tiktai pijorų seminarija, kurios auklėtinių skaičius nebuvo didelis. Visoje Lietuvoje 1733 pijorai turėjo apie 200 savo narių, o jėzuitai daugiau kaip 1000. Be to, jie buvo geriau medžiagiškai apsirūpinę. Pijorų konkurencija juos privertė sukrusti ir taip pat griebtis naujų ugdymo priemonių. Nuo 1741 jėzuitai aktualino savo išgarsėjusius vaidinimus, steigė laboratorijas, didino istorijos, geografijos ir matematikos pamokas, ėmėsi mokyti gamtos mokslų, aiškinti naujas filosofines sroves, dėstyti naująsias kalbas. Tad nesidavė lengvai aplenkiami ne tiktai pijorams, bet ir kitiems vienuolynams, kol ištiko nelauktas smūgis: Klemento XIV įsakymu 1773 VII 21 jėzuitų ordinas buvo uždarytas. Ta popiežiaus brevė Vilniaus jėzuitų akademijoje paskelbta 1773 XI 12. Jėzuitų ordinas liovėsi veikęs ir Lietuvoje. Jo m-las perėmė Edukacijos komisija ir kiti vienuolynai.

5. Edukacijos komisija ir valstybinė mokyklų reforma

Jėzuitų ordiną uždarius, jų m-loms perimti 1773 įsteigta Tautinės Edukacijos komisija (žr. LE V 338–340). Ją sudarė Lietuvos ir Lenkijos bendras seimas Varšuvoje (1773–75), tvarkęs pirmojo padalijimo (1772) padarinius. Abi valstybės buvo netekusios žymios dalies žemių. Tas smūgis iššaukė kai kurias valstybinės santvarkos reformas, su kuriomis sutapo ir švietimo pertvarkymas, valstybei perimant jėzuitų m-las. Lietuvos vicekanclerio Jokimo Chreptavičiaus pasiūlymu, sudaryta valstybinė švietimo įstaiga, pirmoji tokia Europoje. Ligi tol valstybė tiesiogiai švietimo darbu nesirūpino. Pvz. Lietuvos Statutas, plačiai apėmęs visą gyvenimą, tik trečioj savo redakcijoj (1588) užsiminė, kad 7 metų berniukai leistini m-lon, bet m-los buvo privatinės, nors ir steigiamos karalių ar didikų kaip fundatorių ir gausiai apdovanojamos žeme bei kitu turtu. Pirmos valstybinės m-los atsirado tiktai ryšium su Edukacijos komisijos sudarymu ir jos pravestomis reformomis. Komisija sudaryta bendra Lietuvai ir Lenkijai, siekiant ‚abi valstybes labiau glaudinti', tačiau pirmininku buvo Vilniaus vysk. Ignas Masalskis (m. 1794), o viso to darbo siela — Lietuvos vicekancleris (vėliau ir kancleris) Jokimas Chreptavičius (m. 1812).

Edukacijos komisija pertvarkė visą m-lų tinklą, padalydama jį apygardomis ir apygardėlėmis. Lenkiją suskirstyta į 6 apygardas, Lietuva — į 4: Brastos, Gardino, Kražių ir Naugarduko. Kiekviena apygarda turėjo po vieną šešiaklasę m-lą, lenkiškai vad. ‚wydziałowa', o po keletą triklasių (lenk. podwydziałowa). Apygardos m-loje mokslas truko 7 m., nes V klasėje reikėjo išbūti dvejus metus; apygardėlių visos 3 kl. buvo dvimetės. Brastos apygardoje jų buvo 5 (Bialoje, Dambravicoje, Liubešave, Pinske, Žurovicuose), Gardino apg. — 7 (Lydoje, Merkinėje, Pastovy, Ščiutine, Vilniuje, Vyšniave, Valkaviske), Kražių — 5 (Kaune, Kretingoje, Panevėžyje, Raseiniuose, Ukmergėje), Naugarduko — 7 (Berezovičiuose, Bobruiske, Cholopeničiuose, Lužkuose, Minske, Nesvyžiuje, Slucke). Iš tų perorganizuotų 28 m-lų (4 apygardinių ir 24 apygardėlinių) Edukacijos komi-

sija savo tiesioginėje žinioje turėjo tik 17, o 11 buvo palikta sekuliarizuotiems jėzuitams, kurie dirbo taip pat ir kitose m-lose. Be to, liko privatinės visų kitų vienuolynų m-los. Jas turėjo augustinijonai, bazilijonai, bernardinai, domininkonai, karmelitai, pijorai, pranciškonai (konventualai). Kai kurie iš jų perėmė jėzuitų m-las; pvz. karmelitai garsiąją Kražių kolegiją (1797). Tačiau visos m-los turėjo priimti Edukacijos komisijos programą ir priežiūrą, išskyrus kunigų seminarijas ir konfesines nekatalikų m-las (pvz. ev. reformatų Kėdainiuose).

Mokyklų programa liko beveik tokia pat, kaip buvo pijorų: mokyta daugiau istorijos, krašto įstatymų, geografijos, gamtos mokslų, ūkio darbų. Istorija imta dėstyti kaip atskiras mokomasis dalykas, pirmą kartą Edukacijos komisijos m-lose. V. Europoje istorija buvo dar suplakama su literatūros, geografijos ir teisės pamokomis, nors jau buvo pabrėžiama praeities pažinimo reikšmė pilietiniam ir patriotiniam auklėjimui. Lietuva ir Lenkija, užkluptos pirmojo padalijimo, pamatė, kad to smūgio priežasčių reikia ieškoti praeityje ir vidaus netvarkoje. M-los turėjo tarnauti geresniam piliečių įsąmoninimui. Tam tikslui, be istorijos, buvo dar dėstoma aktualioji politika, siejama su filosofijos (logikos, etikos) pamokomis. Be to, visose m-lose įvesta lenkų k. ir reikalauta gerai jos pramokti; už kalbėjimą lietuviškai m-loje ar bendrabutyje buvo baudžiama. M-lų vadovėliai taip pat buvo lenkiški. Edukacijos komisija tuo atžvilgiu pralenkė net pijorus ir ugdė lenkiškąjį patriotizmą.

Auklėjimo kryptis pasirinkta liberalinė, atitikusi ano meto V. Europos naujas idėjas, atstovaujamas šviečiamosios literatūros ir pozityvizmo. M-lose panaikintos tikybos pamokos ir įvairios religinės praktikos (pvz. novenos, ‚karunkos'), bet palikta malda prieš pamokas, kapelionai pamokslams bažnyčioje, privaloma mėnesinė išpažintis ir dalyvavimas kasdien mišiose. Vietoje tikybos pamokų buvo dėstoma natūralinė etika: pabrėžiamos pareigos tėvams, giminėms, vyresniesiems, visuomenei, valstybei. Mergaitėms mokyti ir auklėti prie m-lų buvo steigiami bendrabučiai (konviktai, pensionatai); mokyta lenkų k., skaičiavimo, etikos, istorijos, motinos pareigų, rankdarbių. Į m-las buvo priimami visų luomų berniukai ir mergaitės, siekiant visuotinio liaudies švietimo.

Varšuvos seimas, sudarydamas Edukacijos komisiją, pavedė jai perimti akademijas, kolegijas ir visas aukštesnes viešąsias m-las; pradines m-las nutylėjo. Pradėjusi veikti, Edukacijos komisija savo priežiūrai palenkė ir visas pradžios m-las, remdamasi tuo, kad jos tarnauja viešam reikalui. Rimtai motasi įvesti visuotinį pradžios mokslą. Tą mintį savo raštais karštai rėmė pijoras Antanas Poplawskis (1739-1786), Krokuvos sem. rektorius ir Edukacijos komisijos narys. Pirmais savo potvarkiais (1774) komisija nustatė privalomą pradžios mokslą 7–12 m. vaikams. Savo plano, deja, neįstengė įgyvendinti dėl mokytojų bei lėšų stokos ir bajorų nepritarimo. Į bajorus buvo kreiptasi atskiru aplinkraščiu (1777), bet jie aiškino, kad ‚baudžiauninkams mokslo nereikia', o savo vaikus jie pramoko privačiai. Bajorus erzino J. Poplawskio reikalavimas naikinti baudžiavą. Tuo būdu pradžios m-los ir toliau liko parapijų kunigų bei vienuolių rūpesčiu. Šiuo reikalu daug pastangų darė komisijos pirmininkas vysk. Ig. Masalskis. Dviem atvejais (1773 ir 1781) jis ragino klebonus steigti m-las, o dekanus — jas prižiūrėti ir duoti metines apyskaitas. Pagal tas žinias, 1777 Vilniaus vyskupijos 22 dekanatuose (iš 4 trūko duomenų) buvę 300 pradinių m-lų, 1781 — 276, 1782 — 251. Žemaitijoje pradinėmis m-lomis daug rūpinosi vysk. J. Lopacinskis; 1778 žiniomis, m-la buvusi prie kiekvienos parapijos, bet jų stigę Kražiuose, Kretingoje, Raseiniuose, kur veikė aukštesnės m-los. Manoma, kad tie skaičiai kiek perdėti. A. Aleknos apskaičiavimu, visoje Lietuvoje negalėjo būti daugiau kaip 300 pradinių m-lų su 5000 mokinių. Iš 1781 žinoma, kad parapinėse m-lose mokinių būdavo vidutiniškai nuo 15 iki 20 ir daug jų buvo laikinos. Kai klebonas duodavo butą ir valgį, o atlyginimą reikėjo susirinkti iš mokinių, mokytojas ilgai nepabūdavo. Edukacijos komisijos pastangos įpareigoti vienuolius mokyti veltui, tuo reikalu pasiekus net popiežių, atsidaužė į tyliąją vienuolių opoziciją. Ypač jėzuitai nebuvo linkę talkinti, mieliau pasirinkdami apaštalavimo darbą kurioj nors parapijoj. Šiuo metu m-lose daugiau dirbo pijorai.

Pasauliečiams mokytojams paruošti vysk. Ig. Masalskis 1775 įsteigė Vilniuje pirmąją mokytojų seminariją. Vingyje pastatydinti nauji namai su bendrabučiu. Susirinko apie 30 mokinių, daugiausia ūkininkų vaikų. Be elementarinių mokslų, reikalingų bendram išsilavinimui, mokyta dar muzikos, vargonavimo, sodų ir daržų priežiūros, gyvulininkystės. Už mokslą ir pragyvenimą mokėti nereikėjo. Tačiau ši pirmoji mokytojų seminarija dėl lėšų stokos 1780 užsidarė. Mokytojai ir toliau buvo ruošiami Vilniaus jėzuitų akademijos, reformuotos į Lietuvos Vyriausiąją mokyklą.

Edukacijos komisijos nariai lenkai norė-

jo akademiją paversti paprasta kolegija (liciejumi); esą aukštosios m-los pakanka Varšuvoje. Akademiją apgynė vicekancleris Jokimas Chreptavičius ir jėzuitas Martynas Počobutas, buvęs akademijos profesorius, pagarsėjęs astronomas. Priimant 1781 švietimo reformos pagrindus, akademija perorganizuota į du fakultetus (kolegijas): moralinių mokslų (teologijos, filosofijos, teisės) ir fizinių (matematikos, gamtos mokslų, medicinos). Medicinos skyriaus fundatoriais buvo vysk. Ig. Masalskis ir Elzbieta Oginskytė-Puzinienė. Pradžią tam skyriui davė aukštesnioji gydytojų m-la, įsteigta Gardine 1776 Lietuvos iždininko Antano Tizenhauzo. Tos m-los studentai medikai persikėlė į Vilnių. Iš Gardino taip pat atsikėlė botanikas prancūzas J. E. Gilibertas, įveisęs Vilniuje botanikos sodą ir įrengęs zoologijos kabinetą. Pagerinti fizikos ir matematikos kabinetai, sumoderninta ir išplėsta observatorija. Jos vedėju ir Vyriausios mokyklos rektorium buvo M. Počobutas, sumaniai derinęs senas jėzuitų tradicijas su naujais gyvenimo reikalavimais, tačiau nesutikęs dėstomosios lotynų k. keisti lenkiškąja. Rektoriaus pareigose jis išbuvo apie 20 metų.

Vyriausiajai Lietuvos mokyklai buvo priskirta dar viena funkcija — mokyklų priežiūra. Ta pareiga buvo atliekama tuo būdu, kad Vyriausioji mokykla tiesioginiai tvarkė apygardines mokyklas, šios — apygardėlių, o nuo pastarųjų priklausė pradinės. Visos tos priežiūros atsakinguoju tvarkytoju buvo Jokimas Chreptavičius. Jam talkino 14 vizitatorių, kurie tikrindavo Edukacijos komisijos potvarkių vykdymą, m-lų darbą ir sąlygas, programas, mokytojų pasiruošimą. Instrukcijas tai vizitacijai paruošė Vyriausios mokyklos prof. (vėliau rektorius ir Vilniaus vysk.) Jeronimas Strojnovskis. Jomis paskui rėmėsi Vilniaus universitetas ir Rusijos švietimo įstaigos.

Švietimo reikalams Edukacijos komisija naudojosi pajamomis, gaunamomis iš nusavintų jėzuitų turtų. Lietuvoje tokių metinių pajamų susidarydavo daugiau kaip pusė mil. auksinų, Lenkijoje—nepilni 400.000. Kadangi komisija buvo bendra, tai dalis pajamų eidavo Lenkijos m-loms aprūpinti. Varšuvoje įsteigus karininkų m-lą, Lietuvos iždas apmokėdavo trečdalį išlaidų. Lietuvos bajorai reikalavo, kad tos pajamos, kurios lieka nuo švietimo, būtų skiriamos Lietuvos kariuomenei išlaikyti, bet tas klausimas seimuose taip ir liko neišspręstas, nes pajamos iš jėzuitų turto nuolat mažėjo. Su tuo nusavintu turtu elgtasi nesąžiningai: jis buvo privačių asmenų grobstomas, be atodairos eikvojamas, neprižiūrimas. Netrukus m-loms ėmė stigti lėšų; jos skurdo ir užsidarinėjo. Pažangios ir kraštui naudingos švietimo reformos pakibo ore. Dar didesnė nelaimė ištiko, kai Rusija, Prūsija ir Austrija paskutiniu padalijimu (1795) užbaigė Lietuvos ir Lenkijos jungtinės respublikos dienas. Toje nelaimėje sunyko Edukacijos komisija, nustojusi veikti 1805. Savo švietimo darbu ji buvo išugdžiusi naują kartą, reikalavusią reformų visame valstybiniame gyvenime, bet jos atėjo per vėlai.

A. Alekna, Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1936; *K. Avižonis,* Švietimas Lietuvoje XVII a. pirmoje pusėje (Lietuvos Praeitis I 1941); *M. Baliński,* Dawna akademja wileńska 1862; *S. Bednarski,* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce 1953; *M. Biržiška,* Lietuvių mokykla ligi XVIII a. pabaigos (Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos II 1938); *J. Ciapiński,* Methodus docendi pro scholis provinciae Lithuaniae 1762; Codex diplomaticus eccl. cathedralis Vilnensis I 1948; *S. Czarnowski,* Reakcija katolicka w Polsce w XVI i na początku XVII wieku 1956; *V. Gidžiūnas,* De fratribus minoribus in Lithuania 1950; *W. de Gizbert Studnicki,* Z. dziejów najświetniejszej niegdyś gimnazjum na Litwie 1934; *(J. Giżycki) Wołyniak,* Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej 1917–23; *J. Gvildys,* Edukacijos Komisijos švietimo darbai Lietuvoje (Židinys 5–6 1931); *Z. Ivinskis,* Krikščioniškos V. Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva (Athenaeum IV 1933); *A. Jobert,* La commision d'éducation nationale en Pologne 1941; *St. Kot,* La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie 1953; *Z. Kukulski,* Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Kom. Ed. Narodowej 1923; *J. Kurczewski,* Kościół zamkowy I–III 1908–16; *J. Łukaszewicz,* Historya szkół w Koronie i w W. Ks. Litewskiem I–IV 1849–51; *G. Piramowicz,* Ustawy Komisji Edukacji Narodowej [4]1902; *S. Rostowski,* Lithuanorum Soc. Jesu historiarum libri decem 1877; *J. Sawicki,* Synody diecezji wileńskiej i ich statuty (Concilia Poloniae II 1948); *B. Stasiewski,* Reformation u. Gegenreformation in Polen 1960; *A. Šapoka,* Mokslo ieškančių senovės lietuvių keliai (Židinys 10–11 1935); *A. Šidlauskas,* Mokyklų reforma Lietuvoje XVIII a. pabaigoje (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, Nr. 2, 1962); *D. Venskus,* Skatinamos priemonės lietuvių lenkų mokyklose ir jos drausmė XVIII a. (Švietimo Darbas 11 1929); *T. Wierzbowski,* Szkoły parafjalne w Polsce i na Litwie za czasów Kom. Ed. Narodowej 1921; *S. Załęski,* Jezuici w Polsce 1908.

ŠVIETIMAS CARINĖS RUSIJOS VALDŽIOJE

SIMAS SUŽIEDĖLIS

1. Švietimo reformos rusams Lietuvą užėmus

Paskutiniu padalijimu 1795 rusai okupavo likusias dar laisvas Lietuvos žemes, išskyrus Sūduvą (Užnemunę), kurią užėmė ir ligi 1807 valdė Prūsija. Tad XIX a. pradžioje jau visa Lietuva priklausė Rusijos caro valdžiai. Rusija buvo išugdžiusi stiprią savo karinę jėgą, bet netoli tepažengusi švietimo srity. Kai Lietuvoje jau veikė Vilniaus akademija ir didelis skaičius aukštesnių m-lų, Maskva tenkinosi nežymiomis cerkvių mokyklėlėmis. Tiktai XVII a. viduryje carė Elzbieta (1741–62) įsteigė kelias aukštesnes m-las (gimnazijas) ir pirmąjį univ. (Maskvoje 1755). Pavyzdžiu buvo paimta Vilniaus akademija ir jėzuitų kolegijos, buvusios rytinėse Lietuvos valstybės žemėse (Polocke, Vitebske, Mstislavly, Oršoje, Mogiliave). Tas sritis rusams prisijungus pirmuoju padalijimu (1772), jėzuitų kolegijos paliktos, nors po metų jų ordinas nustojo veikęs. Carė Kotryna II neleido skelbti popiežiaus rašto, kad jėzuitai nenutrauktų kolegijose savo darbo; jie taip pat buvo suinteresuoti savo veiklos pratęsimu. Tuo būdu Rusijoje jėzuitai išsilaikė dar 50 metų. Caras Povilas I žadėjo grąžinti jų turtus ir buv. Vilniaus akademiją, bet netrukus sąmokslininkų buvo nužudytas (1801). Jo sūnus Aleksandras I pakvietė jėzuitus į Petrapilį, kur jie įsikūrė prie šv. Kotrynos bžn. Polocke atidarytas noviciatas, o kolegija nuo 1812 tvarkėsi į universitetą su 3 fakultetais: moralinių mokslų, matematikos-fizikos ir literatūros bei dailiųjų menų. Po 8 metų jėzuitai buvo priversti Rusiją palikti (1820). Polocko kolegija paversta gimnazija (liciejumi) ir atiduota pijorams, Oršos kolegiją perėmė domininkonai, Vitebsko — bazilijonai, Mstislavlio — benediktinai.

Lietuvos Vyr. mokykla gavo naują statutą (1796) ir savo vardą turėjo pakeisti į V i l n i a u s V y r i a u s i ą j ą M o k y k l ą (Schola Princeps Vilnensis). Rusai norėjo tuo pabrėžti, kad Lietuva nebėra atskiras savarankiškas kraštas. Naujuoju statutu iš buvusių dviejų kolegijų sudaryti 4 fakultetai: moralinių mokslų (teologijos, filosofijos, teisės), filologijos bei dailiųjų menų, matematikos-fizikos ir medicinos. Įsteigta rusų k. katedra, suvaržyta akademinė laisvė, atimta m-lų priežiūra. Po tokių reformų rektorius M. Počobutas pasitraukė (1799); jo pareigas perėmė prof. Jeronimas Strojnovskis. Praslinkus 4 metams, caro Aleksandro I aktu (1803) Vyriausioji m-la paskelbta imperatorišku u n i v e r s i t e t u ir prie jo sudaryta švietimo arba mokslo apygarda, viena iš 6 visoje Rusijoje.

Vilniaus apg. priskirtos 8 gub.: Gardino, Kijevo, Minsko, Mogiliavo, Podolės, Vilniaus, Vitebsko ir Volinijos. Sūduva atskirta nuo Prūsijos (1807), įjungta į Varšuvos apg., o Žemaitija su Kaunu — į Vilniaus. Kauno atskira gub. įsteigta tik 1842. Vilniaus švietimo apg. turėjo tankiausią m-lų tinklą, nes apie trečdalis visų Rusijos m-lų buvo lietuvių etnografinėse ar liet. valdytose žemėse. Rusinimą stiprinant, Vilniaus apg. didžiulis plotas buvo siaurinamas: 1829 atjungtos Vitebsko ir Mogiliavo gub., 1830 — Kijevo, Podolės ir Volinijos. Kiekvienoje gubernijoje turėjo būti po vieną šešiaklasę gimnaziją (7 metų) ir bent po vieną triklasę apskrities m-lą (6 metų). Mokyta rusų ir lenkų kalbų, literatūros, istorijos, geografijos, matematikos, gamtos mokslų. Rusų k. mokymas nuo 1874 paskelbtas privalomas.

Stigdama mokytojų ir lėšų, Vilniaus švietimo apg. išlaikė tik dvi valdines gimnazijas (Vilniuje, Kražiuose) ir kelias apskričių m-las (pvz. Kaune, Gardine, Naugarduke). Didelę daugumą m-lų tebelaikė vienuolynai, prisitaikę prie naujų reikalavimų. Kol rusų valdžia vienuolių nevaržė, jie ir toliau varė platų švietimo darbą. Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų ribose 1803–32 aukštesnes savo m-las turėjo: augustinijonai (kanauninkai) Vidžiuose, bazilijonai —Barūnuose, Padubysy, bernardinai—Dotnuvoje, Pastovy, Telšiuose, Troškūnuose, domininkonai — Merkinėje, Liškiavoje, Žemaičių Kalvarijoje, karmelitai — Kolainiuose (1797–1817 Kražiuose), pranciškonai (konventualai) — Vilniuje, pijorai — Lydoje, Ščiutine, Panevėžy, Raseiniuose, Ukmergėje. Ev. reformatų m-la Kėdainiuose 1803 perimta švietimo apygardos ir paskelbta apskrities m-la, tačiau lėšas ir toliau parūpindavo ev. reformatų sinodas.

Pradžios mokslas buvo tebeinamas parapinėse m-lose ir namie. Žemaitijoj tuo metu parapinėmis m-lomis uoliai rūpinosi vysk. Juozapas Arnulfas Giedraitis (1754–1838). Vyskupijos buveinė Alsėdžiuose buvo pasidariusi gyvu švietimo židiniu. Vyskupo kapelionas ir m-lų vizitatorius kun. Tomas Dobševičius savo užrašuose pastebi, kad Žemaičiuose ‚kiekvienas miestelis turi parapinę mokyklą, o daugiau negu pusė žmonių moka skaityti'. Tuo atžvilgiu visas parapijas lenkė Rietavo dekanatas su 16 m-

lų. Užnemunėje didžiausią pradžios m-lą (su 100 mokinių) turėjo marijonai Pašešupy (Marijampolėje). Ev. reformatai savo pradines m-las išlaikė Biržuose, Kelmėje, Naumiesty, Radviliškỳ, Švobiškỳ, Papilėje ir Kėdainiuose.

Visų m-lų priežiūra ligi 1832 priklausė Vilniaus švietimo apg. ir universitetui. Abiejų globėjas Adomas Čartoriskis, 1803–06 Rusijos užsienio reikalų ministras, gyvendavo daugiau Petrapily, Lenkijoje ir užsieny negu Vilniuje. M-lų reikalais faktiškai rūpinosi Vilniaus univ. su savo rektorium: steigė naujas aukštesnes m-las, sudarinėjo joms programą, ruošė mokytojus, leido vadovėlius, savo vizitatoriais tikrino m-lų darbą. Šioms pareigoms ypač uolus buvo antrasis univ. rektorius Jonas Sniadeckis (1806–15).

2. Vilniaus universitetas; jo kultūrinis vaidmuo

Vyriausioji mokykla Vilniuje caro Aleksandro I aktu (1803 IV 4) buvo paskelbta imperatorišku universitetu, kad jo ‚gyvavimas būtų užtikrintas visiems laikams', bet tas garantuotas ‚amžinumas' truko tiktai 29 metus. Caro Mikalojaus I įsakymu Vilniaus univ. uždarytas 1832 V 1. Vis dėlto ir per tą trumpą laiką Vilniaus univ. iškilo kaip vienas iš pirmaujančių rytinėje Europoje, nes savo tradicijomis buvo seniausias ir stipriausias iš visų Rusijos imperijos univ. Aleksandro I laikais šalia Maskvos univ. (1755) įkurti nauji rusų univ. Charkove (1803), Kazanėje (1803) ir Petrapily (1819), Lenkijoj — Varšuvos (1816), Estijoj atgaivintas Tartu univ. (1803) ir Suomijoj — Helsinkio (1828). Visas šias aukštąsias m-las Vilniaus univ. pranoko savo amžiumi ir patirtimi. Pirmaisiais metais studentų susirinko apie 300, prieš uždarant univ. siekė iki 1500. Daugiausia mokėsi iš etnografinės Lietuvos: apie 40% iš Vilniaus gub., kuriai tada priklausė ir Kaunas, ir apie 20% iš Minsko. Univ. diplomus galėjo gauti tiktai bajorai, bet tas suvaržymas vėliau buvo apeinamas, tad univ. baigdavo ir valstiečių vaikai. Neturtingesnieji gaudavo stipendijas. Vilniaus univ. buvo gerai aprūpinamas iš buvusių jėzuitų turtų; be to, 1803 paimtos 8 kanonijos iš Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų ir 10 turtingesnių klebonijų.

Naujasis statutas (1804) Vilniaus univ. paskirtį aptarė trejopu uždaviniu: 1. mokslo tyrinėjimo bei mokslinės kūrybos, 2. mokymo arba ruošimo reikalingų specialistų ir 3. m-lų tvarkymo ir priežiūros, kuri apėmė Vilniaus mokslo apg. Tokie pat uždaviniai buvo nustatyti ir kitiems Rusijos universitetams. Panaši buvo ir jų fakultetinė sąranga. Vilniaus univ. naujuoju statutu palikti tie patys 4 fak., kurie buvo Vyriausiojoje m-loje, būtent: moralinių mokslų (teologijos, filosofijos, istorijos, teisės), fizikos-matematikos (su gamtos mokslais ir architektūra), medicinos (su farmacija ir veterinarija), literatūros ir laisvųjų menų (su dailės m-la). Įsteigtos naujos katedros, dėstomieji dalykai praplėsti ir padinti ligi 55; pvz. inžinerijos, geodezijos, agronomijos, numizmatikos, statistikos, bibliografijos ir kt. Agronomijos katedra univ. buvo pirmoji Europoje. Universitetas, be to, turėjo gerus botanikos ir zoologijos sodus, anatomijos muziejų, fizikos-chemijos kabinetus, medicinos klinikas, astronomijos observatoriją, kunigų ir mokytojų seminarijas. Biblioteka išaugo ligi 32.000 knygų. Mokomąjį personalą sudarė profesoriai, adjunktai ir lingvistai (kalbų mokytojai). Nemaža profesorių pasitelkta iš užsienio, ypač Vokietijos, o besiruošiantieji akademiniam darbui buvo siunčiami specializuotis V. Europon, su kuria palaikyti gana gyvi ryšiai. Kiekviena nauja mintis ar srovė tuojau atsiliepdavo ir Vilniuje. Vilniaus profesorių žymesni darbai plito už Lietuvos sienų. Univ. paruošė Lietuvai nemaža kunigų, gydytojų, teisininkų, inžinierių, literatų, mokytojų, valdininkų. Visi jie mažiau ar daugiau prisidėjo prie Lietuvos kultūrinės pažangos kėlimo.

Vilniaus univ. iš tikrųjų buvo žymus ano meto Lietuvos kultūrinis židinys, bet ir daug paveikęs lietuvių šviesuomenės lenkėjimą, tęsdamas pijorų ir Edukacijos komisijos pradėtą Lietuvos m-lų lenkinimą. Čia daug pasitarnavo Vilniaus mokslo apg. globėjas Ad. Čartoriskis, išbuvęs tose pareigose 20 metų (1803–23), ir univ. rektorius Jonas Sniadeckis, kuris pirmasis savo įžanginę paskaitą dar Vyriausiojoje m-loje atskaitė lenkiškai. Jam rektoriaujant, 1811 imta dėstyti lenkų literatūra, o 1812 ir lenkų k., kuri 1816 virto dėstomąja, nors diplominių tezių darbai (magistro, daktaro) ir toliau buvo rašomi lotyniškai. Univ. bibliotekininkas ir adjunktas K. Kantrimas buvo įteikęs Vilniaus mokslo apg. globėjui memorandumą (1822), kad būtų įsteigta lietuvių k. katedra; jis pastebėjo, kad Karaliaučiaus univ. speciali lietuvių k. katedra veikia jau keli amžiai ir kad dar labiau jos reikėtų Vilniaus univ., ypač studentams klierikams ir mokytojams. Tačiau lietuvių k. katedra nebuvo įsteigta, nors tuo laiku pradėta mokyti arabų (1822) ir persų (1828) kalbų. Savo gi žinioje turėdama ir m-lų priežiūrą, univ. vadovybė nebuvo palanki lietuvių kalbai. Antai univ. skirtasis m-lų vizitatorius prof. J. Mickevičius, 1808 aplankęs Žem. Kalvarijos m-lą, pagy-

rė mokytojus, kad jie griežtai laikosi draudimo mokiniams kalbėtis lietuviškai. Studentai ir moksleiviai, jaunoji šviesuomenės karta, ugdėsi stiprioje lenkų kultūros įtakoje ir laikė save lenkais, nors ir suprato esanti lietuviškos kilmės (gente Lituanus, natione Polonus).

Vis dėlto, būdamas Lietuvos sostinėje ir veikiamas gilių praeities tradicijų, univ. negalėjo visai nesidomėti jį supusia lietuvių tauta. Lietuvos praeities žinių savo paskaitose pirmasis teikdavo prof. Ig. Onacevičius, vasaromis skaitydavęs ištisą Lietuvos istorijos kursą. Lietuvos istorijos šaltinius tyrinėjo ir leido prof. Ig. Danilavičius. Lietuvos kultūros klausimais nuoširdžiai domėjosi ir rašė prof. Juozas Jaroševičius. Daug dėmesio taip pat skirta Lietuvos gamtai, ypač augalijai, kurią plačiai aprašinėjo botanikas St. Jundila ir su univ. turėjęs ryšių Kretingos pranciškonas Ambraziejus Pabrėža. Tokiu būdu Vilniaus univ. studentai buvo skatinami domėtis gimtuoju savo kraštu, žmonėmis, jų kalba, tautosaka, papročiais, padavimais. Visa tai buvo artima lietuviškajam sąjūdžiui, kuris iš dalies glaustėsi apie univ., o kita dalimi daug gyviau reiškėsi Žemaitijoje. Su Vilniaus studentais turėjo ryšių ano meto lietuvių rašytojai ir veikėjai, pvz. Dionizas Poška, o Vilniaus univ. patys studijavo Silvestras Valiūnas, Kajetonas Nezabitauskis, Simanas Daukantas (klausęs prof. Ig. Onacevičiaus paskaitų), Simanas Stanevičius, Motiejus Valančius ir kt. Pagaliau lietuviškam susipratimui daug įtakos turėjo lenkiškai rašiusieji, bet Lietuvos praeitį idealizavusieji — K. Bagužis (Bohusz), M. Balinskis, I. Bušinskis, Ig. Chodzka, L. Jucevičius, L. Kondratavičius (Syrokomla), J. Kraševskis, Ad. Mickevičius, T. Narbutas, K. Tiškevičius ir kt. Vieni savo mokslo veikalais, kiti apysakomis ir savo poezija romantiškai vaizdavo Lietuvos praeitį ir tuo būdu netiesioginiai žadino lietuvių tautinę sąmonę.

Tautinis bei liberalinis judėjimas, sustiprėjęs Europoje po Napoleono karų, gyvai atsiliepė ir Vilniuje. Univ. įsikūrė slaptos filomatų ir filaretų draugijos (žr. LE VI 259–261), siekusios gilesnio intelektualinio išsilavinimo bei moralinio tvirtumo, bet drauge persunktos kaitraus lenkiško patriotizmo ir politinių aspiracijų: atstatyti unijinę demokratinę Lenkijos-Lietuvos valstybę. Tokios studijuojančio jaunimo nuotaikos iššaukė rusų valdžios reakciją. Ryšium su filomatų-filaretų byla (1823) atstatydintas univ. globėjas Ad. Čartoriskis; jo pareigas trumpai ėjęs prancūzas De la Valle pakeistas rusu Mikalojum Novosilcevu. Žymesnieji filomatų-filaretų vadai (jų tarpe ir Ad. Mickevičius) nuteisti ir ištremti. Univ. neteko keleto rusams nepalankių profesorių, jų tarpe — Ig. Danilavičiaus, J. Lelevelio, Ig. Onacevičiaus, kurie dėstė Lietuvos ir Lenkijos istoriją bei teisę. Įvesta paskaitų ir studentų veiklos kontrolė. Univ. gavo nerinktą paskutinį rektorių V. Pelikaną (1826–32). Po 1831 sukilimo, kuriame dalyvavo apie 100 studentų, caro Mikalojaus I įsakymu univ. 1832 V 1 uždarytas. Jo vietoje įsteigtos dvi akademijos: teologijos ir medicinos. Abi pavestos vidaus reikalų m-jos žiniai. Bet ir jos Vilniuje neilgai beišsilaikė. Studentai medikai nuo 1840 pradėta sklaidyti po kitus Rusijos univ., o 1842 ir visa Medicinos Chirurgijos akademija, viena iš pačių geriausių Rusijoje, nukelta Kijevan ir paversta to univ. medicinos fak. Dvasinė (teologijos) akademija tais pačiais metais perkelta į Petrapilį, kur savo darbą normaliau tegalėjo pradėti 1844. Lietuvoje nebeliko nė vienos aukštosios m-los. Šis didelis nuostolis, nutraukęs apie 300 metų aukštojo mokslo tradicijas, Lietuvoje gyvai pajustas. Buvo prašoma, net ir nuosaikesnių rusų, Vilniaus univ. atgaivinti. Tačiau okupacinė rusų valdžia tam priešinosi. Vilniaus gen. gubernatorius Ed. Baranovas savo 1868 apyskaitiniame pranešime carui pabrėžė, kad univ. negalima atsteigti ‚dėl politinės krašto padėties'. Politiniai motyvai toliau lėmė visą Lietuvos švietimą iki rusų okupacijos galo (1915). (Daugiau apie Vilniaus universitetą žr. LE XXXIV 182–196).

3. Rusų represijos; mokyklų uždarinėjimas ir švietimo varžymas

Vilniaus švietimo apg. ligi 1831 sukilimo buvo 12 gimn., 59 apskrities m-los ir 261 pradinė su 880 mokytojų ir 19.079 mokiniais. Po 1831–32 rusų represijų bepaliko 7 gimn., 22 apskrities m-los ir 45 pradinės su 306 mokytojais ir 6654 mokiniais. Daug m-lų užsidarė, naikinant vienuolynus ir nusavinant jų žemes bei pastatus. 1831–40 nustojo veikti aukštesniosios m-los: Vilniuj (augustinijonų), Barūnuose, Padubysy ir Naugarduke (bazilijonų), Dotnuvoje ir Troškūnuose (bernardinų), Merkinėje (domininkonų), Kolainiuose (karmelitų), Lydoje, Raseiniuose ir Ukmergėje (pijorų). Kai kurios vienuolynų m-los suvalstybintos ir paliktos kaip apskričių m-los (Panevėžy pijorų, Telšiuose bernardinų, Vidžiuose augustinijonų ir kt.). Daugiausia m-lų neteko bazilijonų (vyrų ir moterų) vienuolynai, uždaryti 1839; jie turėjo 10 įvairių m-lų berniukams ir 14 pensionatų mergaitėms. Viena iš pirmųjų buvo užgniaužta ev. reformatų m-la Kėdainiuose (1824).

Jos mokiniai apkaltinti dalyvavę slaptoje jaunimo organizacijoje.

Sūduvoje, kuri priklausė Varšuvos švietimo apg., atkaklią kovą už savo m-lą vedė Seinai. Seinų gimnazija, įsteigta 1807, po dešimties metų buvo perkelta į Lomžą. Maždaug tuo laiku uždaryta Virbalio m-la (1819). Seinuose po kiek laiko įkurta nauja 4 klasių m-la, išaugusi į 6 kl. aukštesniąją, kuri turėjo apie 800 mokinių. Po sukilimo redukuota vėl į 4 kl., vėl išaugo į pilną 8 kl. gimn., bet 1839 perkelta į Suvalkus. Seinai tada atkūrė 4 kl. m-lą, tačiau ir ši 1840 nukelta į Marijampolę kaip apskrities m-la. Seinuose užsiliko tik kunigų seminarija (nuo 1826). Marijampolės aps. m-la vėliau išsistiepė į pilną 8 kl. gimnaziją (1867).

Panašiai kaip Seinuose, m-los kilnotos ir kitose vietose. Kražių gimn., buv. garsi jėzuitų kolegija, 1842 nukelta į Kauną. Šiauliuose, kur buvo apsigyvenę daug rusų karininkų ir valdininkų, 1851 įkurdinta gimn., atkelta iš Svisločiaus (prie Minsko). Panevėžyje 1858 įsteigta gimn. iš aps. m-los, kuri buvo atkelta iš Troškūnų 1840. Vilniun 1832 nukelta aukštesnioji bazilijonų m-la iš Padubysio. Kėdainiuose 1858 leista įkurti naują gimn. grafui Ed. Čapskiui, bet ji veikė tiktai iki 1864. Buvo dar keletas nežymių dviklasių mokyklėlių. Rietave 1859 kng. Ir. Oginskio įsteigta pirmoji Lietuvoje žemės ūkio m-la. 1861 iš viso buvo tik 26 aukštesniosios m-los su 5871 mokiniu.

Aukštesniosios m-los buvo prieinamos tiktai bajorų ir miestiečių vaikams, kurie savo ‚kilmingesnį luomą' privalėjo įrodyti atitinkamais dokumentais. Valstiečių arba ‚kaimo luomo' vaikai tegalėjo lankyti pradines m-las. Rusų valdžia kurį laiką šių m-lų nevaržė, tad jos ir toliau tęsė savo darbą, išlaikomos daugiausia parapijų ir dvarų. Vilniaus gub. bajorų vadas Al. Domeika kvietė kunigus ir dvarininkus steigti daugiau pradinių m-lų ir jas remti. Vaikai buvo mokomi nuo šv. Mykolo (IX 29) iki šv. Jurgio (IV 23). Mokydavo tikybos, lietuviškai arba lenkiškai skaityti ir rašyti, kai kur rusų k., šiek tiek aritmetikos, gabesnieji — lotynų k., geografijos, istorijos. Parapinėse m-lose paprastai mokydavo vargonininkas ir zakristijonas, prižiūrimi kunigų. Kur būdavo geriau pasiruošusių mokytojų, ten pradinės m-los išeidavo apgraibom vidurinės m-los (progimnazijos) kursą. Pvz. Joniškėlyje veikė gera 4 skyrių pradžios m-la. Šeduvoje kun. J. Rupeika savo pradinę m-lą (1819) išplėtė ligi dviejų klasių. Tačiau svarbiausias pradinių m-lų (parapinių) uždavinys buvo pramokyti skaityti ir įsąmoninti katalikų tikėjimą, kad žmonės būtų atsparesni stačiatikybei ir rusinimui.

Žemaitijoje žmonių švietimu ypatingai rūpinosi vysk. M. Valančius (m. 1875). Jis buvo įsakęs steigti pradines m-las ne tik parapijose, bet ir didesnėse filijose. Švietimo darbą siejo tiesiog su pastoracija, reikalaudamas iš dekanų siuntinėti jam mokyklines apyskaitas du kartus į metus. Vizituodamas parapijas, lankė m-las, tikrino jų darbą ir ragino žmones mokytis skaityti ir rašyti. Pats rašė tikybines didaktines knygeles, į tą darbą įtraukęs keletą kunigų ir pasauliečių. Iš kunigų veiklesnieji talkininkai buvo Tadas ir Vincas Juzumai, Kazimieras Skrodzkis, Juozapas S. Dovydaitis. Dekanas K. Skrodzkis privalomą vaikų mokymą įvedė Kulių ir Rietavo parapijose. Visoje Žemaičių vyskupijoje, kuri nuo 1849 apėmė ir dalį Vilniaus diecezijos, 1853 veikė 141 parapinė pradžios mla su 4394 mokiniais. Tuo tarpu valdinių tebuvo 17 su 815 mokinių. Po penkerių metų padidėjo iki 22, bet mokinių skaičius nukrito iki 315. Žmonės daug kur užsispyrę neleido vaikų į vad. rusiškas m-las. Vilniaus gen. gubernatorius F. Mirkovičius 1862 XII 25 įsakė parapines m-las uždaryti ir jų vietoje kurti valdines. Tasai įsakymas nelietė Sūduvos. Bet netrukus prasidėjo 1863–64 sukilimas, sukėlęs griežtesnes rusų represijas visoje Lietuvoje.

Sukilimo malšintojo Muravjovo įsakymu uždaryti vienuolynai, visų rūšių privatinės m-los, uždrausta lotyniškomis raidėmis lietuvių spauda. Vienoje tik Žemaičių vyskupijoje uždaryta apie 150 parapinių m-lų; valdžios išlaikomų tebuvo apie 50. Kai kur išlikusios bajorų vidurinės m-los (3–5 kl.) susiaurintos iki dviklasių miesto m-lų. Gimnazijos išliko tik Kaune, Šiauliuose, Vilniuje, Suvalkuose. Vilniaus gen. gub. M. Muravjovo įsakymai šį kartą apėmė ir Sūduvą, nors ji tebepriklausė Varšuvos m-lų administracijai. Vilniaus apg. m-loms tvarkyti prie gen. gubernatoriaus paskirtas specialus valdininkas — kuratorius. Tuo uoliu Muravjovo talkininku buvo rusifikatorius Ivanas Kornilovas (1864–68). Iš visų m-lų pašalinti mokytojai lenkai; lenkų k. užginta dar 1840. Nuo 1865 mokytojais tegalėjo būti rusai. Jiems ruošti 1864 Maladečinoj įsteigta mokytojų seminarija, skirta Lietuvos ir Gudijos gubernijoms. Dideliam plotui greitu laiku ji neįstengė paruošti pakankamai mokytojų; jais buvo skiriami rusų puskarininkiai ir žandarai (pvz. Mosėdyje 1897 S. Karpirovas), iš kunigų seminarijų pašalinti arba išstoję klierikai, iš Rusijos atsibeldę mažamoksliai ir prastos reputacijos karjeristai. Net švietimo vadovybė nebuvo jais patenkinta, bet

ji skubino kurti kiek galima daugiau valdinių pradžios m-lų, kad užkištų spragą, susidariusią uždarius parapines m-las.

Valdinėms m-loms statydinti paskirta nemokamai miško medžiagos, o joms išlaikyti gyventojai apdėti specialiu mokesčiu. Tačiau ir m-lų ir mokinių skaičius augo labai nežymiai. Kauno gub., m-lų direkcijos žiniomis, 1873 buvo 197 valdinės pradžios m-los su 8278 mokiniais, 1887 — 221 su 11.571 mokiniu, 1891 — 233 su 11.317 mokinių, 1900 — 264 su 18.838 mokiniais. Šias pradines m-las lankė apie 80–90% ūkininkų vaikų, bet tai sudarė ne daugiau kaip 10% mokyklinio amžiaus vaikų. M-los buvo tik didesniuose miesteliuose ir valsčiuose; kaimo vaikams jas lankyti kartais būdavo per toli. Panaši padėtis buvo ir Vilniaus gub. Sūduvoje (Suvalkų gub.) 1897 buvo 180 m-lų su 8677 mokiniais. Palyginti su kitomis gub., čia m-lų tinklas buvo tankesnis. Priežastis ta, kad Užnemunėje mokytojais galėjo būti ir lietuviai. Rusai čia rodė lietuviams daugiau pakantumo, norėdami atitolinti nuo Varšuvos lenkų įtakos ir labiau palenkti į save.

Lietuviams rusinti, be valdinių pradžios m-lų, buvo steigiamos dar privatinės, vadinamosios cerkvinės, o suaugusiems šviesti ,raštingumo mokyklos' (školy gramoty). Pirmosios įkurtos Kauno gub. 1884 prie stačiatikių cerkvių. Po 20 metų Kauno ir Vilniaus gub. tų cerkvinių m-lų buvo jau 44, ,rašto' m-lų — 60. Jomis rūpinosi Rusijos stačiatikių eparchijos taryba (sinodas). Cerkvinę m-lą ji laikė ,svarbiausiu įrankiu stiprinti Vakarų krašte [atseit, Lietuvoje] stačiatikybę ir rusų tautybę'. Sinodas 1908 reikalavo, kad šioms m-loms būtų skiriama dvigubai daugiau lėšų, negu jos gaudavo paramos (29.000 rb. metams), bet rusų vyriausybė po 1905 revoliucijos nelinko tų m-lų taip proteguoti, kaip tai darydavo 1864-1904. Be to, buvo susidurta su stipriu lietuvių pasipriešinimu priverstinei rusifikacijai.

Po 1863–64 sukilimo įvedus visose m-lose dėstomąją rusų k., lietuviškai leista mokyti tiktai tikybos; tačiau 1867 ir ta teisė susiaurinta: tikybos pamokos gimtąja k. galėjo būti dėstomos tik pirmame pradžios m-los skyriuje. Tėvai norėjo savo vaikus mokyti, – po baudžiavos panaikinimo (1861) atsivėrė laisvesnis kelias ir į aukštesnes m-las, – bet drauge ir baiminosi, kad rusiškose m-lose neprarastų savo gimtosios k. ir katalikų tikėjimo. Vysk. M. Valančiui paraginus, kūrėsi slaptos m-los parapijose, dvaruose ir kaimuose. Mokydavo lietuviškai, lenkiškai (ypač dvaruose) ir kai kur rusiškai — skaityti ir rašyti. Kaimuose tos slaptos m-los drauge su mokytoju kilnojosi iš vieno ūkininko trobos pas kitą. Mokytoją išlaikė tas ūkininkas, pas kurį jis mokė. Mokslas buvo labai jau elementarus, nes dažnas iš tų ,daraktorių' (žr. LE IV 304–305) mokėdavo tik skaityti ir rašyti. Bet šios kaimo m-los liudijo lietuvių liaudies ryžtą šviestis ir ginti savo kalbą. Petro Rimšos skulptūra ,Lietuvos mokykla' rodo, kaip pati motina prie verpstės ir ratelio mokė savo vaiką skaityti. Kur pasitaikydavo veiklesnių kunigų ar pasauliečių inteligentų, slaptas mokymas davė žmonėms daug gera. Vienas iš uoliųjų tokių švietėjų kun. Jonas Katelė (1831–1908), Panemunėlio klebonas, savo par. neturėjo nė vieno beraščio. Sūduvoj tokiu uolumu išgarsėjo kun. Antanas Tatarė (1805–1889), Vilniaus krašte—kun. Silvestras Gimžauskas (1844–1897), žemaičiuose—kun. Kazimieras Skrodzkis (1801–1874) ir Laurynas Ivinskis (1808? - 1881). Tuo būdu kaimo žmonės savo jėgomis mažino analfabetizmą. 1897 surinktais duomenimis, Kauno gub. skaitančių ir rašančių buvo 54,38%, Suvalkų — 54,89%, Vilniaus gub. dėl didesnio slaviško elemento su savo 28,87% buvo žymiai atsilikusi.

Naminis mokymas užgintas dar 1832, bet tuomet nė nebuvo plačiai išsiplėtęs. Slaptų m-lų gausiai atsirado tiktai po 1864, uždarius parapines. Rusų valdžia ir čia griebėsi represijų. Vilniaus apg. švietimo v-ba 1871 įsakė m-lų inspektoriams sekti slaptas m-las ir pranešinėti policijai; tą pačią pareigą turėjo stačiatikių kunigai (popai) ir valdininkai. 1892 išleistos valdžios taisyklės kelti byloms už slaptųjų m-lų steigimą, lankymą ir jose mokymą; nustatyta 300 rb. piniginė bauda arba 3 mėn. kalėjimo. 1895 susektos slaptos m-los Kauno aps. 7, Zarasų — 5, Šiaulių, Ukmergės, Telšių — po 1. Ukmergės aps. aptikta m-la Juozo Samuolio namuose (Stankūnų k.); rasta bemokant 11 berniukų ir 6 mergaitės nuo 9 iki 13 m. Mokytojas Jurgis Zolubas nubaustas vienos savaitės areštu. Kitais atvejais baudos paskirtos žymiai didesnės. 1899 išleistas įsakymas, uždraudęs tėvams mokyti savo vaikus namie, negavus valdžios leidimo. Nepaisant tų draudimų ir bausmių, slaptos m-los išsilaikė ligi 1905 revoliucijos, atitraukdamos daug mokinių nuo valdinių m-lų, ypač tirščiau gyvenamose lietuvių vietovėse. Vilniaus švietimo apg. 1897 apyskaitoje, kuri apėmė tik valdines ir cerkvines m-las, pateikiami šie reikšmingi skaičiai. Vilniaus gub. nurodoma 765 m-los, kurias lankė 25.643 mokiniai arba tik 16,8% iš 155.645 mokyklinio amžiaus vaikų; apskritimis: Vilniaus — 52 m-los (11,09%), Vilnios (Vileikos) — 192 (21,92%), Dysnos — 188 (25,38%), Lydos

— 148 (19,53%), Ašmenos — 117 (17,06%), Švenčionių — 54 (14,08%), Trakų — 34 (7,22%). Kauno gub. buvo 267 m-los su 13.808 mokiniais arba tik 6,8% iš 201.315 mokyklinio amžiaus vaikų; apskritimis: Kauno — 34 m-los (6,9%), Ukmergės — 46 (6,5%), Zarasų — 56 (8%), Panevėžio — 29 (6,8%), Šiaulių — 45 (8,3%), Telšių — 27 (4,9%), Raseinių — 30 (5,8%).

Mokytojams parengti, be Maladečinos mokytojų seminarijos (įst. 1864), 1866 pradėjo veikti dvimečiai pedagoginiai kursai Veiveriuose, 1872 mokytojų seminarija Panevėžyje ir 1874 Nesvyžiuje. Vilniuje veikė 2 vidurinės m-los, vad. mokytojų institutais. Panevėžio sem. priimdavo tik stačiatikių tikėjimo mokinius, beveik vienus rusus. Veiverių pedagoginiuose kursuose, kurie 1872–73 išplėsti į trimetę seminariją, mokėsi daugiausia lietuviai; ji buvo skirta Sūduvos lietuvių valstiečių vaikams. Šioje seminarijoje buvo dėstoma ir lietuvių k.; iš pradžių 10 pamokų savaitėje, paskui tik 3. Lietuvių k. apie 40 metų dėstė Tomas Ferdinandas Žilinskas, išauklėjęs visą būrį žymių lietuvių veikėjų. Veiverių sem. kasmet baigdavo apie 20 mokytojų. Sūduvos m-loms jų būtų pakakę su kaupu, bet lietuviai mokytojai buvo siunčiami į Lenkijos ir Ukrainos m-las, užuot juos skyrus lietuviškoms Vilniaus ir Kauno gub., kur mokytojų trūko. Štai, Panevėžio sem. 1892 mokėsi 98, o baigė tik 18; 1900 — 92, baigė 11. Mat, šioje seminarijoje mokėsi daug rusų ateivių, kurie, dar nebaigę m-los, apsirūpindavo geresnėmis valdinėmis tarnybomis arba grįždavo Rusijon. Gana žymus rusų mokytojų skaičius pasitraukdavo iš savo pareigų. Vilniaus gen. gubernatorius Potapovas savo 1871–73 apyskaitoje carui nusiskundė: ‚Per pastaruosius trejus metus mano valdomose trijose gubernijose (Vilniaus, Kauno ir Gardino), neskaitant 39 mokytojų, pašalintų iš pareigų dėl nesugebėjimo ir kitų priežasčių, 419 mokytojų arba daugiau kaip trečdalis bendro jų skaičiaus savo noru pasitraukė iš tų pareigų' (Lietuvos istorijos šaltiniai III psl. 164).

Aukštesniam mokslui eiti XIX a. pabaigoje atsirado daugiau vidurinių m-lų ir gimn. Kaune ir Šiauliuose veikė berniukų ir mergaičių gimn., Panevėžyje — realinė m-la (nuo 1882). Šiose 5 m-lose 1899 mokėsi 1630 mokinių. Vilniuje buvo 2 berniukų ir viena mergaičių gimn., viena realinė; jose mokėsi 2004 mokiniai (1897). Suvalkuose veikė berniukų ir mergaičių gimnazijos, kurias 1899 lankė 611 mokinių. Marijampolės berniukų gimn., kuri nuo 1867 turėjo visas 8 kl. su žemesnėmis gretutinėmis, 1883 mokėsi apie 700 mokinių; paralelines klases panaikinus rusui direktoriui, kuris norėjo sulietuvėjusią gimn. visai uždaryti, bepaliko 300 mokinių (1886). Iš š. Lietuvos daug kas lankė gimnazijas Liepojoj, Mintaujoj, Rygoj. Mažesniuose Lietuvos miesteliuose veikė keletas progimnazijų ir dviklasių m-lų. Lietuvių k. leista dėstyti tiktai Suvalkų ir Marijampolės gimn., o kitur Lietuvoje net ir mokytojai negalėjo būti lietuviai. Marijampolės gimn. vienu metu buvo 3 lietuviai mokytojai: Juozas Jasiulaitis, Petras Kriaučiūnas ir Vincas Staniškis, o lietuviai mokiniai sudarė apie 80%. Lietuvių k. (neprivalomą) dėstė P. Kriaučiūnas 1881–87 po visų pamokų arba šventadieniais po pamaldų: 2 val. sav. vyresnėms klasėms (drauge) ir tiek pat žemesnėms. Marijampolės gimn. yra davusi Lietuvai daug žymių tautinio atgimimo žadintojų ir nepriklausomos Lietuvos kūrėjų, jų tarpe buvo šeši Lietuvos nepriklausomybės akto signatarai: J. Basanavičius, S. Banaitis, Pr. Dovydaitis, P. Klimas, kun. J. Staugaitis, J. Vailokaitis. Liet. kalba dar buvo dėstoma kunigų seminarijoje Kaune ir kiek vėliau Panevėžio mokytojų sem.

Lietuvos kat. kunigai mokėsi Kauno, Seinų ir Vilniaus seminarijose, kurios turėjo teisę pratinti klierikus sakyti pamokslus savo ‚vyskupijos kalbomis ir tarmėmis', bet pro stiprią lenkų įtaką pirmoji prasiveržė Žemaičių kun. sem., atkelta iš Varnių į Kauną 1864. Klierikai buvo pratinami pamokslus sakyti lietuviškai. Seminarijos rektorius prel. Jeronimas K. Račkauskas 1870 XII 31 įsakė tuo nesitenkinti ir dėstyti lietuvių k. kaip atskirą dalyką. Pirmasis pamokas pradėjo A. Baranauskas, vėliau Seinų vysk.; lietuviškai dėstė moralinę teologiją, homiletiką, giedojimą. Seinų sem. reiškėsi gyvu lietuvių klierikų sąjūdžiu, tačiau lietuvių k. pamokos įvestos, rodos, tiktai 1902; mokė kun. J. Laukaitis. Vilniaus sem. išliko nepajudinama lenkiška tvirtovė, nors 1909 IV 28 sem. vadovybė leido lietuvių k. mokyti visus klierikus. Prieš tai tik norintiems dėstė kan. J. Kukta 1906–08.

Aukštojo mokslo siekiant, reikėjo keliauti Rusijon arba užsienin. Gabesni klierikai buvo siunčiami į Petrapilio dvasinę akademiją, o iš ten arba tiesiai iš seminarijos kai kurie išvykdavo į Austriją, Belgiją, Vokietiją, Italiją. Kunigams rusai lengviau duodavo leidimą išvažiuoti. Pasauliečiai turėdavo tenkintis rusiškais universitetais. Daugiausia lietuvių studijavo Maskvos ir Petrapilio univ., kiti — Rygos, Tartu, Kijevo, Varšuvos ir kitose aukštosiose m-lose, o karininkai — Polocko kadetų korpuse (nuo 1834). Norint nuo Varšuvos nulenkti Marijampolės ir Suvalkų gimn. abiturien-

tus, nuo 1866 buvo duodamos stipendijos (360 rb. metams) studijuoti Maskvos arba Petrapilio univ. Stipendijas gaudavo tik tie lietuviai abiturientai, kurie turėdavo lietuvių k. pažymį. Už stipendijas reikėdavo Rusijoje atidirbti. Tuo būdu gabesni lietuviai jaunuoliai sąmoningai buvo tolinami nuo savo krašto. Ir šiaip jau baigę aukštuosius mokslus Rusijoje ar užsienyje savo specialybės darbo Lietuvoje negaudavo. Užtat dauguma inteligentų, kurie likdavo Lietuvoje ir dalyvaudavo aktyviame lietuviškame judėjime, buvo savarankiškų (laisvų) profesijų pasauliečiai (vaistininkai, gydytojai, advokatai) ir kunigai. Tautinis gi lietuvių judėjimas, vis labiau plėsdamasis, vertė rusus švelninti savo represijas; bet tai neįvyko be ryšio su rusųjaponų karu (1904–05) ir po jo kilusia revoliucija.

4. 1905 revoliucijos įneštos atmainos; nauji varžtai prieš rusų okupacijos galą

Rusijoje prasidėjęs sukilimas atsiliepė ir Lietuvoje, sujudus reikalauti, kad būtų duota daugiau politinės ir kultūrinės laisvės. Vilniuje 1905 sušauktas Didysis seimas pareikalavo Lietuvai autonomijos. Seimo rezoliucijoje tėvai paraginti neleisti savo vaikų į rusiškas (maskolių) m-las; reikalauti, kad būtų įvesta dėstomoji lietuvių k. ir paskirti lietuviai mokytojai. Mėnesiu anksčiau Vilniuje įvyko pirmasis lietuvių mokytojų suvažiavimas, kuris pasisakė už privalomą pradžios mokslą, dėstomąją lietuvių k., lietuvius mokytojus, tinkamesnius vadovėlius, m-lų programų pertvarkymą. Maždaug tuo pačiu laiku (1905 X 22) Vilniaus realinės gimn. V–VII kl. mokiniai įteikė pedagogų tarybai savo reikalavimus: sušvelninti m-los drausmę, leisti melstis gimtąja k., švęsti šv. Kazimiero dieną, norinčius mokyti lietuvių bei lenkų k. ir Lietuvos bei Lenkijos istorijos, priimti mokinius į aukštesniąsias m-las, nesilaikant nustatyto procento, palankaus rusams ir stačiatikiams. Panašus moksleivių bruzdėjimas pasireiškė ir kitose aukštesniosiose m-lose. Marijampolės gimn., kur lietuvių k. buvo dėstoma, mokinių protestas nukreiptas prieš rusų mokytojų griežtą elgseną ir policijos kišimąsi į m-los reikalus. Atsiliepiant į Vilniaus seimo raginimą nelankyti rusiškų m-lų, pradėta šalinti rusus iš pradžios m-lų ir keisti lietuviais, įsteigta apie 100 privatinių lietuviškų m-lų. Valdinės m-los daugelyje vietų laikinai nutraukė darbą. Žemaitijoje visiškai ištuštėjo rusų parapinės (cerkvinės) m-los; liko po 2–3 mokinius arba visai užsidarė (Leckavoj, Leliūnuose, Sirvydžiuose, Strūnaičiuose ir kt.). Už šią antirusišką akciją, caro valdžiai atsigriebus, Kauno gub. uždaryta 116 (iš 265) pradžios m-lų ir atleisti lietuviai mokytojai. Vis dėlto Rusijos sostas buvo priverstas daryti kai kurių nuolaidų.

Rusijos švietimo ministras grafas I. Tolstojus 1906 IV 24 aplinkraščiu leido dėstyti lietuvių k. Vilniaus, Kauno ir Gardino pradinėse m-lose; lietuviškai taip pat leista dėstyti tikybą ir I skyriuje aritmetiką (šalia rusų k.). Gardino gub. pakraščiuose, kur ‚ištisai gyvena lenkai', vietoje lietuvių k. tomis pat sąlygomis leista lenkų k. Varšuvos apg., kuriai priklausė Sūduva, tokia tvarka įvesta pora mėnesių anksčiau (1906 II 11). Gimtąja k. (lenkų, lietuvių) čia galėjo būti dėstomi visi dalykai vienklasėse m-lose ir pradžios m-lų I skyriuje. Kauno gub. tą reikalą sprendė pradžios m-lų direktoriaus sudaryta komisija, vaduodamasi anuo švietimo ministro aplinkraščiu. Savo posėdžiuose 1906 IX 11–13 Kaune priėmė ‚lietuvišką programą' ir leistinų vadovėlių sąrašą. Lietuvių k. pamokų pirmiems 3 skyriams paskirta po 3 val. savaitėje, IV ir V skyriui — po 2. Tuo tarpu rusų k. pirmais metais skirta 6 val., o antrais ir trečiais — po 4. Kadangi lietuviškai mokyti tebuvo ‚leista', bet neprivaloma, tai tos programos maža kas ir laikėsi. Panaši padėtis buvo Vilniaus bei Gardino gub. Švietimo m-jos nauju 1908 XII 8 potvarkiu ta ‚lietuviška programa' buvo sutrumpinta, o 1909 VI 22 tiek susiaurinta, kad iš jos nieko nebeliko. Daugiau naudos buvo iš atskirų lietuvių mokytojų, kurie nuo 1906 galėjo mokytis Panevėžio sem. bei Vilniaus pedagoginiame institute ir dirbti Kauno ir Vilniaus gub. m-lose. Panevėžio sem. nuo 1906 pradėta dėstyti lietuvių k.

Daugiau laisvės buvo duota draugijoms, spaudai ir privatinėms m-loms. Čia ‚didžiausi nuopelnai tenka kauniškei Saulei ir suvalkiškiui Žiburiui', nes ‚nesusilaukiant valdžios parėdymų įkūrimui didesnio mokyklų skaitliaus, griebtasi jų įkūrimo savomis spėkomis' (Draugija 1909). Saulės lietuvių d-ja, įkurta Kaune 1907, išlaikė pedagoginius kursus, kuriuos kasmet baigdavo keliolika mokytojų; diplomams gauti egzaminus laikydavo Petrapilyje. Saulės d-jos privatinių pradžios m-lų 1908 buvo 45 su 2654 mokiniais. Atsiradus daugiau valdinių, 1911 d-ja uždarė savo 17 m-lų taupydama lėšas. Tais metais rusų valdžia mojosi Saulės d-ją likviduoti dėl jos katalikiško ir lietuviško auklėjimo, kuris kenkęs ‚Rusijos nedalumui', bet nuo uždarymo apsiginta. Ligi rusų okupacijos galo (1915) Saulės d-ja išlaikė 24 pradžios m-las ir buvo pradėjusi rūpintis progimnazijų steigi-

mu. Žiburio švietimo d-ja, įsteigta 1908 Marijampolėje, turėjo mažiau rūpesčio su pradiniu mokslu, nes Sūduvoje pradžios m-lų buvo daugiau ir jos buvo geriau valsčių užlaikomos. Marijampolėje įkurta mergaičių progimnazija, bet neleista jos steigti Garliavoje (1907). Ryto švietimo d-ja Vilniuje veikė nuo 1913; jai buvo leista steigti tik vienklasės pradžios m-los. Nuo 1907 prie Šv. Mikalojaus bažnyčios Vilniuje veikė 2 kl. lietuvių m-la. (Apie Saulės d-ją — žr. LE XXVI 539–144; apie Žiburio d-ją — LE 271–281); apie Ryto d-ją — LE XXV 332–335).

Draugijoms ir atskiriems asmenims besirūpinant, o taip pat steigiant daugiau valdinių m-lų, Lietuvoje ‚švietimas nors iš lėto, bet vis gi kilo' (Draugija 1909). Prieš I pas. karą pradžios m-lose mokėsi apie 20–22% mokyklinio amžiaus vaikų, bet jas baigdavo ne daugiau kaip 5%. Visoje Lietuvos teritorijoje, kuri maždaug atitiko 1920 sienas (rytuose nustatytos Maskvos sutartimi), be Klaipėdos krašto, galėjo būti apie 850–900 pradžios m-lų; V. Ruzgo apskaičiavimu — 875 pradžios m-los, 1022 mokytojai, 51.221 mokinys. Vidurinių — gimnazijų, progimnazijų ir specialiųjų m-lų — priskaitoma apie 40. Vilniaus mst. oficiali 1910 statistika nurodo: 2 berniukų gimnazijas, 1 mergaičių, 1 mergaičių aukštesniąją m-lą (Marijos vardo), mokytojų institutą, realinę m-lą, komercinę, karinę, technikos-chemijos ir dar kelias specialias m-las. Sūduvoje veikė 4 gimnazijos (Marijampolėje 1, Suvalkuose 2, Vilkavišky 1), 8 progimnazijos ir septynklasės vidurinės m-los. Aukštaičiuose ir Žemaičiuose gimnazijos buvo Šiauliuose, Kaune, Panevėžy, Ukmergėje (nuo 1907), Tauragėje (1911), Telšiuose (progimn. 1912, gimn. 1915), keletas progimnazijų ir specialių m-lų. Iš progimnazijų labiausiai pagarsėjusi ir lietuviškiausia buvo Palangos, įsteigta grafo J. Tiškevičiaus 1866, įėjusi tada į Kuršo gub. ir priklausiusi Rygos švietimo apg.; nuo 1913 buvo plečiama į 8 kl. gimn. Palangoje iš 150 mokinių du trečdaliai buvo lietuvių; čia mokėsi daug žymių Lietuvos veikėjų. Stambų jų prieauglį taip pat davė Šiaulių gimn.

Sūduvos gimn. ir Veiverių sem. buvo etatiniai liet. k. mokytojai, nors pamokos buvo privalomos tik moksleiviams lietuviams. Kitose aukštesniosiose m-lose lietuvių kalbos neįsileista, išskyrus Panevėžio mokytojų sem., Kauno berniukų gimn. ir kelias vidurines privatines m-las. Net ir privatinės pradžios m-los turėjo laikytis dėstomosios rusų k., tik joms buvo leista turėti lietuvį mokytoją, kuris pamokydavo ir lietuviškai. Šiam reikalui 1905–09 išleista keletas lietuviškų vadovėlių (skaitymo, gramatikos, Lietuvos istorijos, aritmetikos).

Sukilimo metu ir kiek anksčiau vėl buvo judinamas reikalas atsteigti Vilniaus univ., tačiau nerado rusų administracijos pritarimo. Vilniaus gen. gub. P. Sviatopolk-Mirskis, buvęs gana liberalių pažiūrų ir padėjęs panaikinti spaudos draudimą, savo 1902–03 apyskaitoje carui pastebėjo, kad gyvenimo tikrovė dar neleidžianti steigti Vilniuje kokią nors aukštąją mokyklą. Gi ta ‚gyvenimo tikrovė' nuo 1910 dar labiau sugriežtėjo: švietimo d-jų darbas pradėta budriau sekti ir varžyti, m-lose naikinta revoliucijos įneštos gimtosios k. teisės. Caro valdininkams daugiau rūpėjo Lietuvą rusinti, negu šviesti ir kultūrinti. Dar labiau jie privengė aukštosios m-los steigimu skatinti lituanistines studijas, kaip tai buvo daręs Vilniaus univ. Lituanistinių tyrinėjimų savo iniciatyva ėmėsi Liet. Mokslo d-ja, įsteigta Vilniuje 1907. Ji telkė savus ir užsienio mokslininkus, pasižymėjusius lituanistus, lietuvių tautos praeičiai, kalbai ir kultūrai tyrinėti. Prieš I pas. karą ji turėjo per 600 narių, šaukė suvažiavimus, leido mokslines studijas ir žurnalą Lietuvių Tauta. (Apie Liet. Mokslo d-ją žr. LE XVI 66–71).

Karui prasidėjus ir vokiečiams užimant Lietuvą, rusai aukštesniąsias m-las su mokytojais, mokiniais ir inventorium pradžioje kraustė į r. ir š. Lietuvą, o paskui — į Rusiją. 1915 pradžioje Vilniun perkeltos Marijampolės ir Vilkaviškio gimn. ir Veiverių sem. Tų pačių metų vasarą Marijampolės berniukų gimn. atsidūrė Jaroslavly, Žiburio mergaičių gimn. nukelta į Tambovą, Voroneže įkurdinta Vilkaviškio gimn., Saulės mokytojų kursai, Vilniaus mokytojų institutas. Veiverių mokytojų seminarija nukelta į Soročincus, Panevėžio realinė — į Borovičius, Seinų keturklasė nugabenta į Poltavą, o Palangos gimn., prakeliavusi pro Estiją, atsidūrė Stavropoly. Daugiausia lietuvių moksleivių susitelkė Voroneže; čia buvo įsteigtos dvi naujos berniukų ir mergaičių gimn. Lietuvoje liko tik pradžios m-los, bet ir jų dauguma paliko be mokytojų. Carinės Rusijos okupacija, trukusi 120 metų, Lietuvos švietimą paliko griuvėsiuose.

A. Alekna, Žemaičių vysk. M. Valančius 1923; *V. Bakšytė,* Beitrag zur Geschichte des Kampfes um die Schulsprache in Litauen mit besonderer Berücksichtigung der Zeit der grossen Reformen (1855–1864) 1930; *J. Basanavičius,* Autobiografija (Lietuvių Tauta V 1935); *A. Beleckij,* Istoričeskij obzor Vilenskago učebnago okruga 1903; *J. Bieliński,* Uniwersytet wileński 1899–1900 (3 tt.); *M. Biržiška,* Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose 1938; ('') Senasis Vilniaus universitetas 1956; *J. Bulavas* (red.), Vilniaus universitetas 1956; *V. Burkevičius,* Graždanka ir slaptas mokymas (Lietuvos Praeitis II 1942); ('') Iš mūsų pradžios mokyklų praeities (Lietuvos Praeitis I 1941); ('') Lietuvos mokykla prieš D. karą 1938;

Cerkvinė mokykla Žemaitijoje (Draugija 8 1909); *K. J. Čeginskas,* Die Russifizierung und ihre Folgen in Litauen unter zaristischer Herrschaft (Commentationes Balticae VI/VII 1959); *S. Czerski,* Opis żmudzkiej dyecezyi 1830; *T. Dobszewicz,* Wspomnienia z czasów, które przeżyłem 1883; *(J. Giżycki) J. Wołyniak,* Statystyka szkół parafjalnych na Litwie 1904; *K. Grinius,* Atsiminimai ir mintys I 1947; Iš mokslų istorijos Lietuvoje I 1960; *P. Jonikas,* Lietuvių kalba ir jos gaivinimas prieš Aušrą (Mūsų Senovė III : 1 1940); *S. Kairys,* Lietuva budo 1957; *I. P. Kornilov,* K istorii Vilenskago učebnago okruga 1898; ('') Russkoe dielo v Sievero-Zapadnom kraje 1901; *J. Kurczewski,* Wiadomości o szkolach parafjalnych w djecezji wileńskiej (Roczniki Tow. Przyjaciól Nauk w Wilnie 1908); Lietuvos istorijos šaltiniai II 1965; *V. Maciūnas,* Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje 1939; ('') Senojo Vilniaus universiteto istorijos bruožai (Dirva 4 1954); *J. Matusas,* Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas 1937; *J. Ochmański,* Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku 1965; *K. Paistrietis,* Maskoliškos maldos vidutinėse mokyklose (Tėvynės Sargas 1897); Pāmiatnaja knižka Kovenskoj gubernii 1893, 1897, 1910; Pamiatnaja knižka Suvalkskoi gub. 1902, 1913; Pamiatnaja knižka Vilenskoi gub. 1899, 1913; *J. Rūgis,* Palangos progimnazija (Tautos Praeitis I 1959); *J. Stakauskas,* Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją (Tiesos Kelias 6–11 1937, 1 1938); *K. Šakenis,* Lietuviškos mokyklos prieš šimtą metų (Švietimo Darbas 10–11 1929); *B. Tarvydas,* Lietuvos švietimas spaudos draudimo metu (Varpai 1944); *J. Totoraitis,* Lietuvos atgijimas 1921; ('') Sūduvos-Suvalkijos istoriia I 1938; *V. Trinka,* ‚Daraktoriai' (Gimtasai Kraštas 1 1936); *B. Žukauskas,* I-jo pasaulinio karo tremty 1961

MOKYKLOS MAŽOJOJE LIETUVOJE

SIMAS SUŽIEDĖLIS

1. Albrechto dėmesys švietimui

M. Lietuvos švietimu nebuvo rūpintasi ligi Vokiečių ordino galo. Valdę apie 300 metų, kryžiuočiai tebuvo užsiėmę nuolatiniais karais ir krašto kolonizavmu. Tiktai paskutinis ordino magistras Albrechtas, išrinktas 1511, atkreipė švietimui daugiau dėmesio. Priėmęs Liuterio mokslą ir tapęs pasauliniu kunigaikščiu (1525), siekė plėsti ir stiprinti reformaciją. Tam tikslui 1541 įsteigė Karaliaučiuj aukštesniąją m-lą, pavadintą Paedagogiumu, kurio uždavinys buvo ruošti ev. kunigus. Pirmuoju vedėju buvo pakviestas lietuvis dr. Abraomas Kulvietis, kilęs iš D. Lietuvos. Po trejų metų (1544) ta m-la buvo paversta universitetu. Lietuviams studentams paskirta stipendijų teologijos mokslui eiti. Albrechtui rūpėjo, kad evangelikų tikėjimas būtų skelbiamas taip pat lietuviškai ir prūsiškai, nes tik tuo būdu galėjo pasiekti platesnius gyventojų sluoksnius. Jo k-tijos rytinėje ir šiaurinėje dalyje, tarp Nemuno žiočių ir Prieglиaus, vad. M. Lietuvoje, gyveno beveik vieni lietuviai su negausiais savo giminaičiais prūsais. Vienų ir kitų evangeliškajai pastoracijai Albrechto lėšomis buvo išleisti prūsų (1545, 1561) ir liet. (1547) katekizmai. Lietuviškasis Mažvydo katekizmas, davęs pradžią lietuvių raštijai, ilgą laiką M. Lietuvos m-lose buvo vartojamas kaip vadovėlis. Kng. Albrechtas paskutiniais savo valdymo metais (1568) buvo įsakęs Sembos ir Pamedės ev. vyskupams steigti m-las prie bažnyčių. Kai kuriuose miesteliuose ir didesniuose bažnytkaimiuose m-lų buvo ir anksčiau. Iš XVI a. vidurio yra žinoma apie 20 tokių bažnytinių m-lų.

2. Bažnytinės mokyklos

Bažnytinių m-lų pirmasis tikslas buvo mokyti vaikus krikščioniško (evangeliško) tikėjimo ir pratinti patarnauti pamaldoms. Vaikai buvo mokomi katekizmo, tikėjimo išpažinimo, maldų, giesmių. Tokios bažnytinės lietuvių m-los iš XVI–XVII a. yra žinomos Vilkyškiuose (įsteigta apie 1561–62), Rusnėje (1583), Verdainėje prie Šilutės (1588), Karklėje (1606), Kalninkuose (1677). Vėliau įsteigtos visose lietuvių parapijose ir didesniuose kaimuose. Vaikai buvo mokomi iš Mažvydo katekizmo, kurio pradžioje buvo duotas ‚Pygus ir trumpas mokslas skaititi ir raschyty'.

Bažnytinės m-los buvo steigiamos kunigų, prižiūrimos konsistorijos ir išlaikomos pačių gyventojų. Kunigai iš žmonių rinko rinkliavas natūra ir pinigais, atsižvelgiant į dirbamą žemės plotą. Tačiau atlyginimas mokytojui buvo menkas; jis turėjo verstis kuriuo kitu amatu. Mokytojų pareigas gana ilgai ėjo siuvėjai, batsiuviai, audėjai, mūrininkai, staliai, mėsininkai ir kiti amatininkai. Kai kur mokytojai laikė krautuves ir smukles. Tų mokytojų ‚amatininkų ir verslininkų' dauguma vaikus pramokydavo tik skaityti. Geriau buvo ten, kur mokytojų pareigas ėjo teol. studentai, vargonininkai, kantoriai; bet tokių labiau prasilavinusių mokytojų dar ilgai trūko.

Iš bažnytinių m-lų nedaug buvo ir reikalaujama, nes jos ribojosi daugiau religinių dalykų mokymu. Iš 36 savaitinių pamokų ligi XVIII a. pradžios tik 2 buvo skiriamos skaitymui, rašymui ir skaičiavimui. Vaikai lankydavo m-las tik žiemą — tarp Martyno dienos ir Velykų. Vidutiniškai susirinkdavo apie 20–30 vaikų, daugiausia iš savo bažnytkaimio ir artimesnių sodybų. Fridrichas Vilhelmas savo įsakymu ‚Recessus generalis' (1638) reikalavo, kad iš kiekvieno kaimo į bažnytinę m-lą būtų siunčiamas bent vienas vaikas, kad jis ten išmoktų katekizmo ir maldų, o taip pat

skaityti, rašyti ir skaičiuoti. Uolesniems ir savo darbui daugiau pasiruošusiems mokytojams leido mokėti didesnį atlyginimą. Tačiau ir po tų potvarkių m-los buvo lankomos negausiai ir nereguliariai.

M-los buvo tik miestuose ir senose parapijose. Kaimai jų neturėjo ligi XVIII a. pradžios. Iš tolimesnių kaimų vaikus reikėjo vežti bažnytinėn m-lon, aprūpinti maistu ir palikti visai savaitei. M-los darbą labai sunkino beveik visą XVII a. M. Lietuvą varginę karai, o didysis maras (1709–11) darbą m-lose visai sutrikdė.

3. Privalomo mokymo skatinimas

Epidemijai atslūgus, Prūsijos pirmasis karalius Fridrichas (1701–13) ėmėsi švietimą gaivinti. Jo įsakymu (1712) iš kiekvieno didesnio kaimo turėjo būti siunčiami m-lon du vaikai, iš mažesnio — bent vienas. Pramokę skaityti ir mintinai atsakinėti katekizmą, jie turėjo mokyti maldų savo kaimo žmones. Baudžiauninkų vaikai galėdavo m-lą lankyti tiktai vakarais, nudirbę laukų darbus, bet tada jau neberasdavo precentoriaus — bažnytinio mokytojo — ir dėl to nustodavo m-lą lankę.

Daug pastangų švietimui plėsti darė karalius Fridrichas Vilhelmas I (1713–40), lankęs M. Lietuvą ir mojęsis įvesti privalomą mokymą. Tuo reikalu išleido eilę potvarkių. Pirmuoju savo įsakymu (1717 XII 6) ragino leisti mokytis vaikus žiemą kasdien, vasarą du kartus savaitėje, jei nereikia ūkio darbų dirbti. Kitu savo potvarkiu (1718 XII 2) įsakė konsistorijoms, kad ir kiekviename didesniame kaime būtų pastatyta m-la, prie jos priskirta pusė varsnos žemės ir pasirūpinta geresniais mokytojais. Mokytojams užginta laikyti smukles ir krautuves (1729).

Ligi tol tėvai buvo tik raginami vaikus mokyti, bet nesiimta ypatingų sankcijų. Išleidus privalomo mokymo įstatymą (Principia regulativa 1737), už m-los nelankymą numatyta bausti vaikų tėvus. Vaikai turėjo m-lą lankyti nuo 7 iki 14 m.; ligi tol jie pradėdavo mokytis žymiai vyresni, dažnai net 16 ir 18 m. Dabar kiekvienų mokslo metų pradžioje turėjo būti sudaromi mokyklinio amžiaus vaikų sąrašai ir įteikiami m-los vedėjui. Mokytojai buvo įpareigoti daugiau mokyti skaityti, rašyti ir skaičiuoti, ne vien tikybos dalykų, nors pamokų skaičius paliktas toks pat (36 savaitėje), o privalomas mokymas ir toliau rėmėsi daugiausia bažnytinėmis m-lomis ir jų mokytojais-precentoriais. Parapijos taip pat turėjo prisidėti prie naujų pradžios m-lų statymo ir mokytojų išlaikymo.

4. Pradžios mokyklos XVIII–XIX a.

M-lų ir bažnyčių reikalai tuo metu buvo ankštai suglausti ir drauge tvarkomi. Fridrichas Vilhelmas I tiems reikalams tvarkyti 1717–21 buvo pasitelkęs Joną Henriką Lysijų, Karaliaučiaus univ. teologijos prof. Apkeliavęs M. Lietuvą, jis pasiūlė skubos keliu steigti daugiau m-lų (pvz. Įsruties aps. iki 130) ir įvesti dėstomąją vokiečių k.; bet tokiam savo projektui nerado pritarimo. Fridrichas Vilhelmas I, pats lankęs M. Lietuvą ir stebėjęsis, kad vieną bažnyčią ir m-lą turėjo 70–90 kaimų, skelbė tik savo potvarkius, bet neskyrė jiems įgyvendinti pakankamai lėšų, naudodamas jas stiprinti savo kariuomenei, valdininkijai ir kurdinti vokiečius maro nusiaubtose lietuvių sodybose. Lysijui dėl to atrodė, kad neverta nė lietuvių vaikų mokyti gimtąja kalba. Tam pasipriešino M. Lietuvos kunigai, vadovaujami Žilių klebono Gabrieliaus Engelio, kilusio iš Tilžės. Atleidus Lysijų, m-los tvarkyti pavesta Engelio sudarytajai komisijai, kuriai priklausė ir Prūsijos gen. superintendentas Jonas J. Kvantas (Quandt). Engelio komisija paliko m-lose tą kalbą, kuri buvo vartojama bažnyčioje; be to, ji siūlė iš pradžių nesteigti parapijose daugiau m-lų kaip 10. Tačiau nė tokio savo plano per septynerius metus (1721–28) neįstengė įgyvendinti, nesulaukusi paramos iš vietinės valdžios. Dar kelių komisijų darbas taip pat buvo nesėkmingas. 1732 sudaryta speciali bažnyčių ir m-lų reikalams komisija (Spezial-Kirchen und Schulen Commission), vadovaujama Prūsijos ministro Kunheimo. Šioje komisijoje daugiausia dirbo F. A. Šulcas (Schultz), kuris nuo 1734 vadovavo lietuvių k. seminarui Karaliaučiaus univ. Specialiosios komisijos pastangomis 1735–41 įsteigta naujų pradžios m-lų Gumbinės apg. 275, Karaliaučiaus 885. Tuo metu jau buvo paskelbtas privalomojo mokymo įstatymas (1737) ir teikiama valdžios parama m-loms statyti.

M-lų trobesiams statyti buvo duodama medžiagos iš karališkųjų miškų; ją suvežti turėjo valstiečiai. Statybos darbams lėšos buvo imamos iš bažnyčių iždo. Valstybė pridurdavo toms parapijoms, kurioms savo lėšų neužtekdavo. Prie m-los buvo margas dirbamos žemės ir sklypelis daržovėms auginti. Mokytojo atlyginimą pinigais sudarė 4 taleriai metinės algos, 50 pfenigių nuo kiekvieno mokyklinio amžiaus vaiko, 75 pfenigiai nuo konfirmanto ir viena markė nuo vestuvių. Mokėjo tėvai ir bažnyčios iš savo rinkliavų. Tėvai mokėjo ir tada, kai jų vaikai m-los nelankė, kol artimesnėje apylinkėje jos nebuvo.

Miestuose m-las steigė ir jomis rūpinosi konsistorija, kaimuose buvo paliktos vietos kunigų globai. Jiems buvo sunkiau m-las išlaikyti ir gauti geresnių mokytojų. Kaimuose ir toliau tebevyravo mokytojai amatininkai. Fridrichas Vilhelmas I, leidęs kaimuose mokytojauti siuvėjams (1738), draudė jiems persikelti į miestą, kad kaimo m-lai nestigtų mokytojų.

Tokio mokymo sąlygos buvo labai vargingos. Pvz. Gudvailių kaimo m-loje (Darkiemio aps.) mokytojavo kailiadirbys Kolatis. Jis kailius išdirbdavo ir džiovindavo tame kambaryje, kuriame ir mokė. Nuo nemalonaus kvapo alpo ne tik mokiniai, bet ir atsilankę revizoriai. Griežpelkių m-loje (Klaipėdos aps.), įsteigtoje 1736, antruoju mokytoju buvo kailiadirbys E. Hupferis, trečiuoju — stalius M. Hiršas. Pakalnės m-loje (Nemuno deltoje) stalius Wiesenbergas dar 1870 viename kambaryje mokė vaikus, o kitame dirbo karstus. Tačiau tokių mokytojų XIX a. gale jau buvo reta.

Klaipėdos srities senesnės m-los rodo, kaip nelengva buvo žmonėms m-las steigti ir jas aprūpinti, kol valdžia mažai prisidėjo savo lėšomis. Štai, Vilkyškių parapijos m-loje, įsteigtoje dar XVI a. vidury, visą laiką trūko reikalingo inventoriaus. 1770 tebuvo 2 stalai, 5 suolai ir 1 juoda lenta. Viename suole turėjo sėdėti 14 mokinių, nes m-lą lankė apie 70 vaikų. M-loj XVIII a. dirbo amatininkai ir tik XIX a. pradžioje atsirado baigusių mokytojų seminariją. Toje Vilkyškių parapijoje XVIII a. pradžioje įsteigtos dar 5 m-los: Keleriškiuose, Kalėnuose - Traksėdžiuose, Griežpelkiuose, Baržūnuose ir Sodėnuose.

XVIII a. pabaigoje pradžios m-lų padaugėjo vokiečių valdomoje Prūsijoje. 1795 statistika rodė buvus 1846 kaimų bei dvarų m-las. Iš jų apie 400 buvo grynai lietuviškų, kadangi didžioji lietuvių dauguma gyveno kaimuose. Klaipėdos apskrityje, pvz., 1800 buvo 77 grynai lietuviškos ir 8 mišrios m-los; mišriose buvo dėstoma perpus lietuviškai ir vokiškai. Maždaug toks pat lietuviškų m-lų skaičius buvo ir kitose M. Lietuvos apskrityse. Gumbinės apygardoje, kuri apėmė kone visą tirščiau lietuvių gyvenamą plotą, 1817 užregistruota 11.540 mokyklinio amžiaus liet. vaikų.

Lietuviškose m-lose pirmosios skaitymo knygos buvo M. Mažvydo, B. Vilento ir J. Bretkūno raštai. Jie pasirodė kaip tik tuo metu kai buvo steigiamos pirmosios lietuvių m-los. Mažvydo ,Katekizmas' (1547), kaip pirmasis lietuvių k. elementorius, buvo daugiausia ir ilgiausiai vartojamas. Ligi XVIII a. pradžios iš jo mokėsi gimtąja kalba skaityti mokiniai Rusnės, Ragainės, Tilžės, Priekulės, Kaukėnų, Vilkyškių, Lazdynų, Viešvilės ir kitose m-lose. Antrasis specialus elementorius ,Skaitytinės' išleistas Karaliaučiuje 1708. Be tų dviejų vadovėlių, buvo dar mokoma iš kitų katekizmų, giesmynų, postilių ir Biblijos. Šios tikybinės liet. literatūros XVIII a. buvo gana gausiai išleidžiama; pvz. 1726–75 išspausdinta apie 50 liet. knygų. Jų prireikė bažnyčiai ir m-lai. M-lose XVIII a. daugiausia buvo mokoma iš Liuterio ,Mažojo katekizmo', Rambacho ,Išganymo davado', Hoferio ,Dangaus kelio', Spenerio ,Katekizmo išguldymo', Kvanto ,Biblijos'. 1807 išleistas Arndto ,Rojaus darželis', verstas Kr. Mertikaičio. Per 100 metų išėjo apie 20 laidų. Bet su tuo XIX amžiumi lietuvių k. iš m-lų išstumta.

5. Lietuvių kalbos smelkimas mokyklose

Pirmos pastangos nusmelkti lietuvių k. m-lose buvo siejamos su lietuviškomis knygomis. Henrikas J. Lysijus, kuriam Fridrichas Vilhelmas I buvo pavedęs rūpintis m-lų reikalais, 1719 pasiūlė lietuviškų knygų m-loms nespausdinti. Evangeliška Lietuva esanti maža žemelė, kuriai leisti lietuviškas knygas neapsimoka; lietuvius gi išmokius vokiškai, būsią galima gausiai aprūpinti pigiomis vokiškomis knygomis. Bet tokiam planui pasipriešino konsistorija su garsiu teologu J. Kvantu ir dauguma M. Lietuvos kunigų. Tas ,nekrikščioniškas užmojis', kaip jį vėliau apibūdino Valtarkiemio klebonas Pilypas Ruigys, liko kuriam laikui užmirštas. Po 20 metų tą projektą bandė gaivinti Prūsijos ministras Kunheimas. Fridricho Vilhelmo I vardu 1739 IX 9 įsakyta bažnytinių ir mokyklinių reikalų komisijai pasiruošti lietuvių ir lenkų vaikus m-lose ir bažnyčiose ,mokyti krikščioniškų dalykų vokiškai', kad iš mažens priprastų prie vokiečių k. ir galėtų naudotis vokiškais pamokslais ir knygomis. Tačiau ir tas antras užmojis liko neįgyvendintas. Pilypas Ruigys 1747 rašė su pasitenkinimu, kad lietuviai turi daug pradžios m-lų ir du seminarus. Vienas veikė prie Karaliaučiaus univ. (nuo 1718), antras — prie Hallės (1727–65). Abiejuose lietuvių k. mokėsi būsimieji M. Lietuvos kunigai ir mokytojai. Karaliaučiaus seminare mokėsi ir poetas Kr. Donelaitis, kuris 1740–43 mokytojavo Stalupėnuose.

Atkaklesnės pastangos nusmelkti lietuvių k. prasidėjo su XIX a. M-lų komisija 1802 pasiūlė Fridrichui Vilhelmui III ,gerai apsvarstytus planus', kaip panaikinti Prūsijoje kalbų dvilypumą — mokslo pažangos stabdį. Lietuvių k. palaipsniui turėtų būti nustelbta. Tą pačią mintį 1804

spaudoje rėmė konsistorijos patarėjas Fr. Zoellneris. Jis siūlė vokiečių k. padaryti vyraujančią m-loje ir gyvenime. Fridrichas Vilhelmas III, kuris Napoleono invazijos metu glaudėsi M. Lietuvoje ir patyrė daug lietuvių nuoširdumo, nesutiko lietuvių k. visai išmesti iš m-lų. M-las naujai tvarkydamas, jis 1817 įsakė parengti įstatymą, kuris reikalautų m-lose šalia gimtosios kalbos (lietuvių, lenkų) mokyti ir vokiškai. Bet nė šis projektas nevirto įstatymu.

Nauja akcija prieš lietuvių k. m-lose pradėta 1830 spaudoje, patariant mėginti atitraukti lietuvių vaikus nuo gimtosios kalbos dovanomis, premijomis, knygomis. Nybudžių klebonas Aug. Krauzė (Krause) siūlė neimti mokesčio iš tų vaikų, kurie sutiks konfirmuotis vokiškai. Gumbinės m-lų patarėjas Rettingas savo valia 1847 uždraudė lietuviškai dėstyti pradžios m-lose. Šilutės apskrityje tą patį darė landratas Zobelitzas. Nuo tokių vietinės valdžios prievartinių potvarkių dar atsiginta skundais. Be to, tuos kėslus pristabdė 1848 revoliucija.

Po šios revoliucijos vokiškoji Prūsijos valstybė, valdoma iš Berlyno, nuolat stiprėjo, didėdama ir augdama į europinę galybę. Drauge stiprėjo ir vokiškasis nacionalizmas, ypač karaliaus Vilhelmo I (1861–88) ir jo kanclerio O. von Bismarcko laikais. Bismarckas rėmė beatodairinę nutautinimo politiką. Tuo tikslu Prūsijos švietimo ministras Mühleris 1865 XI 25 paskelbė aplinkraštį, kuriuo dėstomoji vokiečių k. įvesta lietuvių ir lenkų pradžios m-lose. Gumbinės apygardoje tas aplinkraštis paverstas įsakymu 1866 I 7. Lietuviškai leista mokyti tikybos ir giesmių tik pirmais mokslo metais, o toliau viskas turėjo būti dėstoma vokiškai. Švietimo ministras A. Falkas, ‚dešinioji Bismarcko ranka', 1872 IX 15 įsakė nebedėstyti pradžios m-lose jokia kita kalba, kaip tik vokiečių. Rytinės Prūsijos prezidentas von Hornas 1873 VII dar leido M. Lietuvoje pirmame skyriuje lietuviškai mokyti tikybos, viduriniame — paaiškinti nesuprantamus vokiškus žodžius, paskutiniame — mokyti lietuviškai skaityti ir rašyti, kai mokiniai jau buvo gerai pramokę vokiškai. Jei m-loje buvo daugiau mokinių vokiečių, — o tai priklausė ne tiek nuo tėvų, kiek nuo valdininkų, registravusių mokinius, — tai lietuvių kalbos galima buvo visai nemokyti. Praktiškai lietuvių k., kuri M. Lietuvos m-lose vyravo ištisus 300 metų, buvo nustelbta. Verta pastebėti, kad lietuvių k. šalinimas iš M. Lietuvos m-lų sutapo su spaudos draudimu ir lietuvių k. stelbimu D. Lietuvoje, valdomoje rusų. Abu didieji kaimynai griebėsi vienodų nutautinimo priemonių.

Nieko nepadėjo lietuvių kreipimasis į Berlyną. Ministras A. Falkas, svarstydamas lietuvių prašymą grąžinti m-loms gimtąją vaikų kalbą, 1874 IV pareiškė: ‚Negali būti jokios abejonės, kad mokymas nesiekia toliau, kaip iš šaknų išrauti lietuvių k.' Dažnos lietuvių peticijos, kurias pasirašydavo iki 30.000 lietuvių (1896), taip pat nieko nepadėjo. Tuo tarpu pačių vokiečių daviniais, 1871 Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose buvo 10.075 mokiniai, kurie kalbėjo tik lietuviškai, ir 8161 — lietuviškai ir vokiškai. 1886 statistika rodė M. Lietuvoje 34,8% viešųjų m-lų mokinių, kurie šeimoje kalbėjo lietuviškai, o lietuvių kalbos buvo mokoma tik vienoje kitoje aukštesniojoje m-loje.

6. Aukštesniosios ir specialiosios mokyklos

Aukštesniam mokslui eiti pirmosios m-los įsteigtos Karaliaučiuje. Viena iš pačių pirmųjų, vad. Paedagogium (1541), tuojau virto universitetu (1544). Antra aukštoji m-la buvo Braunsbergo jėzuitų akademija (įst. 1580). Šioms aukštosioms m-loms studentai pasiruošdavo Vokietijoje, Lietuvoje ir pačiame Karaliaučiuje bei kitose M. Lietuvos m-lose. Karaliaučiuje XVII a. veikė aukštesniosios lotyniškos m-los visose trijose miesto dalyse: Senamiestyje (Altstadte), Löbenichte, Kneiphofe. Aukštesniąją pietistinę m-lą įkūrė T. Gehras 1698. Ji 1703 pavadinta Fridricho kolegija (Collegium Fridericianum), kurios rektorium yra buvęs ir H. J. Lysijus. Tilžėje aukštesniąją provincijos m-lą įsteigė kng. Jurgis Fridrichas 1586. Fridrichas Vilhelmas I joje įvedė lietuvių k.

Daugiau aukštesniųjų m-lų atsirado XVIII a., paskelbus privalomo mokymo įstatymą (Principia regulativa 1737). Tuo metu ar kiek vėliau aukštesniosios m-los įsisteigė Gumbinėje, Įsrutyje, Klaipėdoje, Vėluvoje ir kt. Fridrichas II, kartodamas privalomo mokymo įsakymą (1763), aukštesniosioms m-loms davė naują kryptį. Tos reformos pradininku buvo jo patarėjas J. J. Heckeris, parengęs Prūsijos m-lų kodeksą (Generallandschulreglement). Remiantis tuo kodeksu buvo daugiau steigiama realinių aukštesniųjų m-lų ir mokytojų seminarijų.

M. Lietuvoje XIX a. buvo įsteigtos 2 mokytojų seminarijos: Karalienėje (prie Įsruties) 1810–11 ir Ragainėje 1882. Karalienės seminarijoje iš pat pradžių ir ilgą laiką buvo dėstomą lietuvių k.; 18 lietuvių mokinių valdžios lėšomis ruošėsi būti mokytojais. Ragainėje lietuvių k. buvo dėstoma 1882–1902. Abiem seminarijoms daug savo

auklėtinių davė Pilkalnio paruošiamoji m-la (preparandija), įsteigta 1868. Čia taip pat buvo mokoma lietuvių k. 2 val. savaitėje. Tiek abiejose seminarijose, tiek ir Pilkalnio paruošiamojoje m-loje lietuvių k. buvo mokoma ir tuo tikslu, kad pradžios m-lų mokytojai būtų geriau pasiruošę vokietinimo uždaviniams.

Tilžės aukštesnioji m-la 1812 buvo paversta gimnazija. Joje pirmuoju pagalbiniu lietuvių k. mokytoju nuo 1825 buvo E. Gisevijus, mokęsis Gumbinės gimn. ir Karaliaučiaus univ.; 1843 jis buvo paskirtas ordinariniu lietuvių k. mokytoju. Mokė ligi 1875 po 4 val. savaitėje tuos mokinius, kurie to norėjo. Gimnaziją suvalstybinus (1879), palikta tik 2 val. savaitėje, 1885 — tik viena ir 1886 visai panaikinta dėl mažo mokinių skaičiaus, nors 1891 Tilžės gimnaziją dar lankė 30 lietuvių.

Klaipėdos gimn., įsteigta 1860, savo pradininke turėjo miesto lotyniškąją m-lą, kurios steigimo data nežinoma. 1781 jai buvo pastatydinti nauji namai su lotynišku užrašu ‚Schola Memelensis'. 1799 ji paversta realine m-la. Išaugus jai į gimnaziją, 1879 buvo įvestos lietuvių k. pamokos; dėstė Klaipėdos ev. liut. kun. Karolis Jacoby, kuris paruošė ir lietuvišką chrestomatiją (Litauische Chrestomatie zum Schulgebrauch). Be to, 1902 Klaipėdoje įsteigta trečioji mokytojų seminarija. Joje taip pat mokyta lietuvių k., bet užtat liautasi dėstyti Ragainės seminarijoje. Klaipėdos seminarijos naujus namus šventinant (1908), jos direktorius priminė, kad seminarijos auklėtiniai turėsią būti ‚vokiečių kultūros nešėjais'.

M. Lietuvos kultūrinį lygmenį vokiečiai XIX a. žymiai pakėlė. Jie pristeigė daug įvairių m-lų, aprūpino jas tinkamais pastatais ir mokslo priemonėmis, įgyvendino visuotinį privalomą mokymą ir pasiekė to, kad aštuonmetes m-las lankė apie 17% gyventojų. Tuo tarpu D. Lietuvoj, kurią ištisą XIX a. valdė rusai ir sunaikino senas lietuvių m-las, keturmetes m-las lankė ne daugiau kaip 3% gyventojų. Tokį palyginimą vokiečiai mėgo pabrėžti, kai jie I pas. karo metu užėmė ir D. Lietuvą.

A. Bruožis, Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos 1935; *J. Yčas,* Mažosios Lietuvos praeitis (Kovo 20 diena, 1921); *J. Kantrimas,* Lietuvių kalbos gyvatos raida M. Lietuvoje (Aidai 18 1948); *E. Knauke,* Geschichte des Königlichen Realgymnasiums zu Tilsit 1889; *V. Nausėdas,* Lietuviškos mokyklos Prūsijoje XVI–XVIII a. (Iš lietuvių kultūros istorijos II 1959); *J. Sakalas,* Das Schulwesen u. d. preussische Schulpolitik 1914 (Diss.); *J. Sembritzki,* Geschichte der Stadt Memel 1920 (2 tt.); *I. Skrupskelis,* Kultūrinis Prūsų lietuvių gyvenimas 18 amž. (Athenaeum III 1932); *Vydūnas,* Sieben Hundert Jahre deutsch - litauischer Beziehungen 1932; *V. Vileišis,* Tautiniai santykiai M. Lietuvoje 1935.

MOKYKLOS VOKIEČIŲ OKUPACIJOS LAIKAIS (1915–1918)

SIMAS SUŽIEDĖLIS

1. Vokiečiams Lietuvą užėmus

Vokietija I pas. karo metu užėmė Lietuvą 1915 vasarą ir savo okupacijoje išlaikė ligi 1918 rudens. Tuos trejus metus Lietuvos švietimą tvarkė vokiečių karinė vadovybė. Prie vyriausiojo Rytų štabo (Oberbefehlshaber Ost, stp. Ob-Ost), įsikūrusio Kaune, buvo sudaryta švietimo valdyba (Kultusverwaltung). Ji apėmė Kauno, Vilniaus-Suvalkų ir Gardino-Balstogės apygardas. Kiekvienai apygardai paskirta po keletą inspektorių, kurių žinioje buvo nuo 6 iki 10 apskričių. Atskirose apskrityse inspektorių priežiūroje m-las tvarkė aps. viršininkai, didesniuose miestuose — burmistrai. Drauge su inspektoriais jie sudarė savo srities m-lų valdybą (Schulbehörde). Kai kur dar veikė m-lų tarybos (Schulverstände), į kurias įėjo vietos gyventojų atstovai. Jiems buvo skirta pareiga aprūpinti m-las medžiagiškai: patalpomis, inventoriumi, kuru ir kt. Tokia m-lų administracija, įvesta tuojau Lietuvą užėmus, su nedideliais paketitimais išliko iki okupacijos galo.

Vokiečių duomenimis, rusams pasitraukus jie radę Lietuvoje 602 m-las: 535 valdines, 42 išlaikomas savivaldybių ir 25 privatines. Rusai dalį m-lų iškėlė į Rusijos gilumą, kitos užsidarė. Per pirmuosius vokiečių okupacijos mėnesius įsteigta apie 1000 naujų privatinių m-lų. ‚Išsinešdinus iš mūsų krašto maskoliams, draudusiems lietuvišką mokyklą... lietuvių visuomenė... dviguba energija ėmėsi švietimo darbo' (Mūsų kalendorius 1917), nors mokytojų ir apskritai šviesuomenės buvo žymiai praretėję. Vieni buvo paimti rusų kariuomenėn, kiti pasitraukę drauge su evakuotomis įstaigomis ir m-lomis. Mokytojauti ėmėsi buvusios kursantės ir gimnazistės.

Vokiečiai tą entuziazmą priėmė nepalankiai. Jų manymu, žmonės skubinęsi karinę vadovybę pastatyti prieš įvykusį faktą — tautines m-las. Lenkai taip darė Suvalkų krašte, okupuotame kiek anksčiau negu visa Lietuva. Apskričių viršininkams buvo įsakyta (1915 VII 16) surašyti tas lenkų m-las ir palenkti vokiškai tvarkai. Tų pačių metų rudenį (X 28), nepraėjus nė mė-

nesiui, kai buvo užimtas Vilnius (X 2), privatinės m-los uždrausta steigti visoje Lietuvoje. Žmonės to draudimo nelabai paisė, vienur slaptai, kitur ir viešai kurdami m-las, kol vokiečiai dar stiprino savo valdymo aparatą. Už draudimo steigti m-las slėpėsi vokiečių nusistatymas iš pat pradžių lenkti m-las saviems tikslams, nors ir buvo nupeikę rusus, kad jie Lietuvos m-lą buvo pavertę ,valdžios įrankiu žmonėms rusinti ir stačiatikinti'. M-lose buvo uždrausta toliau vartoti rusų k. ir vadovėlius (1915 X 27).

2. Vokiškieji mokyklų nuostatai

Vokiečiai taip pat skubėjo m-las tvarkyti. Dar 1915 pabaigoje (XII 22) buvo paskelbtos ,Pagrindinės gairės mokykliniams reikalams gaivinti' (Richtlinien zur Wiedererlebung des Schulwesens). Jas paruošė mjr. Altmannas, Prūsijos kulto ministerijos patarėjas Berlyne. M-los tikslas nusakytas šiais žodžiais: ,Ugdyti jaunimą religinėje dvasioje, pratinti paklusti įstatymams, gerbti vokiečių vyriausybę ir jos karinę galią, lenkti mokinius drausmei ir tvarkai, skiepyti jiems darbštumo, teisingumo ir skaistumo nusiteikimus, pagarbą tėvams, rūpintis įdiegti doro būdo ir geros valios pradus' (I, 5).

Šioms gairėms vykdyti karinė Ob-Osto vadovybė leido viešas ir slaptas instrukcijas. Jose stipriau pabrėžė pagarbą bei ištikimybę Vokietijai, sprendė painius tautybių santykius, siekė gyvendinti privalomą mokymą. ,Gairės' nustatė, kad pradžios m-los privalo būti valdinės, išlaikomos gyventojų mokesčiais. Bet nė to nepasiekta. Miestams ir valsčiams neįstengiant m-lų pakankamai aprūpinti, leista imti iš turtingesnių tėvų mokslapinigius. Taip pat buvo pakenčiamos privatinės m-los, nors galiojo draudžiantieji įsakymai; pvz. Vilniuje buvo paliktos visos lenkų įsteigtos pradžios m-los. Dėl tokio nenuoseklumo nė lietuviai nesijautė įpareigoti draudimo laikytis. Vokiečiai tada įsakė (1916 II 29) privatinėms m-loms ir mokytojams pasirūpinti specialiu leidimu. Leidimas buvo duodamas aprėžtam laikui ir sąlyginai: galėjo būti atšauktas kiekvienu metu. Mokytojai turėjo būti išlaikę vokiečių karinės valdžios skirtus egzaminus. Privati iniciatyva ir čia rado išeitį: padaugėjo privatinės pamokos ir mokymas namie. Tada vokiečių karinės valdžios Lietuvoje viršininkas kng. Isenburgas 1916 XI 13 įsakė drausti bet kokį privatinį mokymą. Visos privatinės m-los ir mokytojai leidimus turėjo atnaujinti kasmet. Leidimai buvo reikalingi ne tiktai m-loms, bet ir visoms privačioms pamokoms (pvz. muzikos). Reikėjo taip pat duoti tvirtinti mokymo programas, dėstomuosius dalykus ir vadovėlius.

Pradžios m-lose dėstomoji kalba paskelbta gimtoji — ta, kuria tėvai su vaikais kalba namie. Vokiečių kalbai turėjo būti skirta kiek galima daugiau pamokų, kad vaikai išmoktų jos pakankamai žodžiu ir raštu. Rusų kalba tegalėjo būti mokymo dalyku, niekur dėstomąja. Gudų kalba, kaip skirtinga nuo rusų, pripažinta dėstomąja. Išskyrus rusus, vokiečiai buvo nusiteikę visas tautybes vertinti vienodai, bent okupacijos pradžioje; paskui svyravo pagal savo politinius siekius. Vienodai ir pagarbiai visą laiką vertino žydus, sugebėjusius greitai prisitaikyti prie vokiečių reikalavimų ir jų kalbos.

Gimtosios kalbos pabrėžimu lietuviai buvo patenkinti. ,Mokyklai pripažinta jos būtinoji ir šventoji teisė — gimtosios kalbos vartojimas... Mūsų vaikai galės dabar semti mokslo turtus savo tėvų kalba' (Lietuvos kalendorius 1916). Bet čia lietuviai susidūrė su lenkais, o vokiečiai — su tam tikra painiava tose vietovėse, kur tautybės buvo sumišusios ir daugiakalbės. Tuo pasinaudodami, lenkai stengėsi kuo daugiau vaikų patraukti į savo m-las. Vilniaus vyskupijoje, pačių vokiečių teigimu, kiaurai lenkišką (allpolnische) agitaciją varė kunigai ir dvarininkai. Jie tiesiog vertė tėvus, kad tie sakytųsi esą lenkai ir savo vaikus siųstų į lenkišką m-lą. Apskričių viršininkai, kurie turėjo teisę nustatyti, kuri kalba pradžios m-lose privalo būti dėstomoji, lenkų dvarininkų buvo įtikinėjami, kad visoje apylinkėje namie kalbama tik lenkiškai. Vokiečių karinė vadovybė, supratusi, ko siekiama, slaptose instrukcijose dėl gimtosios kalbos paaiškino: ,Nustatant gimtąją kalbą, reikia atsiminti, kad lietuviai ir gudai moka kalbėti lenkiškai; taigi spręsti, kad tokiais atvejais lenkų k. yra gimtoji, būtų lietuviams ir gudams skriauda' (1916 I 16). Vykdydami tas instrukcijas, apskričių viršininkai nesipriešino, jei lietuviai (Molėtuose 1917) ar gudai (Gardine, Balstogėje) nenorėjo vaikų siųsti į savo m-las.

3. Mokyklos ir mokytojai

Vokiškos ,Gairės' numatė 3 rūšių m-lą: pradžios, vidurinę ir aukštesniąją. Vidurinė pranoko pradžios, bet nerengė univ. studijoms. Aukštesnioji turėjo tą uždavinį. Aukštųjų m-lų visai neleista.

Pradžios m-la turėjo 3 skyrius. Mokytojams nustatyta ne daugiau kaip 32 savaitinės pamokos, mokytojoms — 28. Vienoje klasėje negalėjo būti daugiau kaip 50 mokinių. Pirmajame skyriuje mokė tikybos, kalbos (gimtosios ir vokiečių), aritmeti-

kos, dainavimo, gimnastikos; antrajame ir trečiajame — istorijos, geografijos, gamtamokslio, paišybos, rankdarbių (mergaitėms), daržininkystės. Skaitymų knygoje turėjo būti žinių apie tėviškės (gimtojo krašto) dabartį, istorijos vadovėlyje — apie tėviškės ir Vokietijos praeitį.

Visame okupuotame Lietuvos plote (su Gardino, Balstogės ir Augustavo-Suvalkų sritimis), išskyrus Klaipėdos kraštą, pradžios m-lų buvo: 1916 X — 828 (mokinių 64.758), 1917 XII — 1108 (73.248). Iš jų dėstomąja lietuvių k.: 1916 — 260 (mokinių 16.887), 1917 — 542 (27.903). Kai lietuvių m-los augo, lenkų mažėjo: 1916 — 385 (25.080), 1917 — 291 (17.503). Iš lenkiškųjų m-lų palaipsniui traukėsi gudai. Jie 1916 X turėjo tik 8 m-las su 641 mokiniu, o 1917 — 50 (3266). Lenkiškų m-lų daugiausia buvo Gardino–Balstogės srityse ir Vilniaus aps. (1917 — 96%), Augustavo apylinkėje (88%), Vilniaus mst. (65%). Vokiečių dėstomąja kalba 1916 buvo 65 m-los, 1917 — 169. Iš tų vokiškų m-lų vien žydų lankomos 1916 buvo 26, 1917 — 164. Grynai žydiškos su savo dėstomąja kalba 1916 buvo 73, 1917 — 53, 1918 — 164. Žydai orientavosi pagal karo veiksmus. Kai manė vokiečius laimėsiant, rinkosi dėstomąją vokiečių k. ir tuo būdu didino tariamai vokiškų m-lų skaičių. Kai 1918 vokiečių laimėjimas pasirodė netikras, žydai nuo vokiečių nusisuko. Paskutiniais vokiečių okupacijos metais (1918 III–IV) buvo 1350 pradžios m-lų: lietuvių 750, lenkų 299, žydų 164, gudų 89, vokiečių 81, latvių 7. Šie skaičiai apėmė tik viešas pradžios m-las.

Norėdami m-las lenkti savo tikslams ir mokytojams įkvėpti savo dvasios, vokiečiai organizavo mokytojams kursus. Oficialiu aptarimu (1916 VIII 1), jų tikslas buvo ‚paruošti mokytojus metodiškai ir pagilinti jų elementarines žinias, kad pajėgtų mokytojauti pradžios ir dviklasėse m-lose, o reikalui esant ir joms vadovauti; bet ypatingas dėmesys bus kreipiamas vokiečių k. mokymui'. Tokių pagrindinių kursų suorganizuota 13: Kaune, Marijampolėje ir Suvalkuose. Jie trukdavo apie 3–4 mėnesius. Pirmieji pradėti Kaune 1916 VI 25. Juos lankė apie 70 mokytojų ir vyresnių gimnazijos klasių mokinių. Iš viso pro tuos kursus praėjo apie 500 mokytojų. Vasaros atostogų metu buvo dar organizuojami 2–3 savaičių kursai apskrityse. Šios kursus išėjo apie 1200 mokytojų. Kursų lankytojai skundėsi, kad su jais buvo šiurkščiai elgiamasi ir tyčiojamasi iš lietuvių k. Lietuvos Taryba tuo reikalu rašė memorandumus.

Savo ruožtu ir lietuviai rūpinosi mokytojų paruošimu. Nuo 1915 Vilniuje veikė pedagoginiai kursai, kurie tais pačiais metais išleido 20 naujų mokytojų. Kursų vedėju buvo Aleksandras Stulginskis, būsimasis Lietuvos prezidentas. Panašūs kursai, kurie greitomis ruošė mokytojus, veikė dar Kaune, Panevėžyje ir Marijampolėje. Vilniuje ir Kaune taip pat buvo mokytojų seminarijos.

Vidurinėmis ir aukštesniosiomis m-lomis Ob-Osto švietimo vadovai nesirūpino. Vokiečių planuose Lietuva po karo turėjusi likti žemės ūkio kraštu, nuskirtu vokiečiams kolonizuoti. Tokiam tikslui gausesnė lietuvių šviesuomenė galėjo tiktai kliudyti. Tad nors savo ‚Gairėse' ir buvo numatę aukštesniąsias m-las, bet tuo tarpu Lietuvoje jų nesteigė. Gimnazijas ir vidurines m-las, gavę leidimus, steigė ir išlaikė privačios d-jos ir komitetai. Vilniuje 1918 X 18 pradėjo veikti pirmoji gimnazija lietuvių dėstomąja kalba; jos direktorium buvo Mykolas Biržiška. Pradėjusi darbą su 50 mokinių, po poros metų turėjo jau 7 klases ir 167 mokinius. Išlaikė vilniškė Ryto švietimo d-ja. Maždaug tuo pačiu laiku įsisteigė dar 3 gimnazijos: Kaune, Panevėžy ir Šiauliuose. Saulės gimn. Kaune įkurta Saliamono Banaičio. 1915–16 žiemą ji turėjo 4 kl. ir 90 mokinių; vokiečiai draudė priimti mokinius, gyvenančius už miesto ribų. Saulės d-jos namai, ant kurių buvo užrašyta ‚Die Katolische Schule', buvo užimti vokiečių ligoninės. Gimnazija skurdo paprastose patalpose. Pirmuoju jos direktorium buvo kun. K. Šova, antruoju (nuo 1916 I 1) — Pr. Dovydaitis. Saulės gimn. Panevėžyje įkurta kun. J. Stakausko ir K. Bizausko, Šiauliuose—kleb. J. Galdiko (1915 XI 20).

Aukštųjų m-lų vokiečiai neleido steigti. Lietuviams ir lenkams pradėjus rengti platesnei visuomenei paskaitas ‚liaudies universitetų' vardu, uždrausta tai daryti 1916 II 19 įsakymu. Vilniaus srities viršininko I. von Umpfenbacho tame įsakyme buvo nurodyta, kad tokie mokslo kursai ‚išeina už Rytų vyriausiojo vado leistųjų ribų' ir dėl to ‚negali būti leidžiami'. Iš tikrųjų aukštosios m-los (universitetai) vokiškose ‚Gairėse' visai nebuvo minimos; jų steigimas paliktas vėlesnei Berlyno nuožiūrai. Kai lietuviai iškėlė mintį steigti Dotnuvoje aukštąją žemės ūkio m-lą, vokiečiai ir su tuo nesutiko. Ob-Osto žemės kultūros reikalų vedėjas K. v. Rümckeris pareiškė, kad ‚kraštas ir žmonės dar nėra priaugę tokiai mokyklai'. Vokiečiai laikėsi tokio pat nusistatymo, kaip rusai: neleido Lietuvoje steigti aukštųjų m-lų, kad lietuvių šviesuomenė nebūtų ugdoma savam krašte.

4. Vokietinimo tendencijos

Vokiečiai beveik iki pat karo pabaigos buvo tikri, kad Lietuva liks jų valstybės dalimi. Tad nors pripažino lietuvių k. dėstomąja ir leido veikti lietuviškoms m-loms, bet neišleido iš akių ir Lietuvos vokietinimo. Vokiečių k. turėjo būti mokoma ‚kiek galima daugiau' nuo pirmojo pradžios m-los skyriaus. Jei m-lą lankė bent keli vokiečiai, vyriausias karo vadas galėjo įsakyti viską dėstyti vokiškai. Apskrities viršininkai gana dažnai savo apyskaitose pabrėždavo, kad jų priežiūroje veikiančios m-los (pvz. Suvalkų 1916 III 31) viską dėsto vokiškai, nors vaikų daugumą sudaro lietuviai. Sūduvoje, arčiau Vokietijos sienos, pirmais okupacijos metais drausta steigti privatinės lietuvių m-los, neleista veikti Žiburio švietimo d-jai, jos pirmininkas kun. A. Uogintas išvežtas Vokietijon į koncentracijos stovyklą. Vokiškai dėstyta Marijampolės, Veiverių, Kybartų, Vilkaviškio, Vištyčio, Pajevonio ir kitose mokyklose.

Vokiečių karinė vadovybė ragino savo karius steigti pradžios m-las. Tie kariškiai, kurie civiliniame gyvenime buvo mokytojai, apskričių viršininkams tarpininkaujant, buvo paleidžiami iš kariuomenės mokytojauti. Jie keitė m-lose lietuvius mokytojus, atleidžiamus be jokio paaiškinimo. Tik nuo 1918 pavasario, kai Rytų frontui prireikė daugiau karių, po vieną vyr. mokytoją paliko tik didesnėse m-lose. Tų pačių metų rudenį lietuviai mokytojai pradėjo grįžti iš Rusijos; jiems leista mokytojauti (1918 X 18).

Lietuviai kiek įmanydami gynėsi nuo vokiečių m-lų ir mokytojų. Varėnoje steigiant pradžios m-lą užsirašė 80 vaikų; liko tik 10, kai atvyko mokyti vokietis kareivis. Vištyčio ir Pajevonio vaikai lankė Gražiškių m-lą; savo gyvenamoje vietoje tėvai neleido jų į vokiškas m-las. Šakių apskrityje buvo 58 lietuvių ir 28 vokiečių m-los; vokiškos stovėjo tuščios arba turėjo tik po kelis mokinius.

Savas m-las steigdami, daug lietuvių kunigų ir pasauliečių rodė nepaprastą uolumą; už tai kai kuriems teko nukentėti. Vokietijon buvo išvežti: Balbieriškio kleb. Stasys Čepulis, Gižų mkt. Jonas Krikštolaitis, Šiaulių kleb. Jurgis Galdikas, Geranainių kleb. Juozas Šimkevičius, Žemaičių Kalvarijos mkt. Jonas Strikas, Ukmergės kleb. Leonas Špokevičius, Virbalio vikaras A. Dailidė ir kt.

Už lietuvišką m-lą sunki kova teko vesti švietimo draugijoms, Lietuvos Tarybai ir atskiriems asmenims. Lietuvos Taryba m-lų reikalams turėjo švietimo komisiją, kuriai vadovavo Jokūbas Šernas. Ji rūpinosi m-lų steigimu, mokytojų paruošimu ir vadovėliais. M-lų steigimas palengvėjo nuo 1917 rudens. Tuo metu įsteigta daug pradžios ir aukštesniųjų m-lų. Vokiečių okupacijos pabaigoje (1918 XI 11) jau veikė apie 20 gimnazijų ir progimnazijų. Daugiausia jų išlaikė Saulės ir Žiburio d-jos. Tos m-los sudarė pagrindą atkuriant nepriklausomos Lietuvos švietimą.

J. Basanavičius, Iš lietuvių gyvenimo 1915–17 po vokiečių jungu 1919; *S. Glaser,* Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–18, 1929; *K. Jokantas,* S. Kalvarija vokiečių okupacijos metu (1914–18) 1937; Karo Archyvas III–IX 1926–36; *P. Klimas,* Der Werdegang des litauischen Staates 1919; Lietuvos istorijos šaltiniai II 1965; *V. Ruzgas,* Švietimo darbas ir mokytojai Lietuvoje 1918–28, 1928; *M. Urbšienė,* Lietuvos mokykla Didžiojo karo metu (Židinys 3–4 1937); *H. Zemke,* Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen in Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges 1936; *P. Žadeikis,* Didžiojo karo užrašai 1921–25 (2 tt.).

ŠVIETIMAS NEPRIKLAUSOMOJOJE LIETUVOJE

VACLOVAS ČIŽIŪNAS ir SIMAS SUŽIEDĖLIS

Nepriklausomąją Lietuvą atkuriant sąlygos švietimo darbui nebuvo normalios. Ligi 1920 pabaigos tebevyko kova dėl Lietuvos laisvės. Nemaža mokytojų ir daug vyresnių klasių mokinių išėjo savanoriais ginti savo krašto. Tačiau nė tokiu grėsmiu metu darbas m-lose ir švietimo tvarkymas naujais pagrindais nebuvo visai sustojęs. Lietuvos vyriausybė ir visuomenė su lygiu atsidėjimu organizavo savo kariuomenę ir švietimą.

Vilniuje sudarant pirmąją nepriklausomos Lietuvos vyriausybę (1918 XI 11), viena iš 6 ministerijų buvo skirta švietimo reikalams. Švietimo m-ją sudarė 4 skyriai: pradedamųjų m-lų, aukštesniųjų, aukštųjų ir dailės bei meno. Visuose skyriuose tebuvo keliolika tarnautojų. M-ja neturėjo nė tinkamo ryšio su kraštu. Pirmasis jos valdytojas Jonas Yčas kreipėsi per spaudą į žinomus apskrityse asmenis, kviesdamas juos būti švietimo m-jos įgaliotiniais. Jiems buvo pavesta rinkti žinias apie veikiančias m-las, susirišti su jų vedėjais, šaukti mokytojų pasitarimus, ieškoti lėšų m-loms išlaikyti ir apskritai rūpintis, kad darbas m-lose nesustotų.

Kalėdų atostogų metu Vilniuje sukviesta pirmoji mokytojų konferencija. Joje dalyvavo Vilniaus miesto ir aps. pradžios m-

lų mokytojai ir kai kurie švietimo m-jos įgaliotiniai. Posėdžiavusi keturias dienas (1918 XII 29 — 1919 I 1), konferencija svarstė m-lų steigimo ir aprūpinimo, jų tvarkymo, mokytojų paruošimo, programų ir vadovėlių reikalus. Rasta reikalinga, kad mokytojų atstovai įeitų į valsčių, apskričių ir miestų organizuojamus savivaldybinius komitetus. Apskričių centruose ir didesniuose miestuose numatyta sudaryti švietimo komisijos iš vietos komitetų, mokytojų atstovų ir švietimo m-jos paskirtų instruktorių. Švietimo komisijos turėjo vietoje spręsti ir tvarkyti m-lų ir mokytojų reikalus. Konferencija skirstėsi tuo metu, kai bolševikai jau siekė Vilnių. Lietuvos vyriausybė pasitraukė į Kauną (1919 I 2).

Kaunan atsikėlusi švietimo m-ja persitvarkė į 3 departamentus: bendrųjų reikalų, pradedamųjų ir aukštesniųjų m-lų. Aukštojo mokslo, dailės ir meno reikalai atrodė tuo tarpu ne tiek aktualūs, kol buvo dar kovojama dėl nepriklausomybės ir tikimasi atgauti Vilnių — senąjį Lietuvos mokslo ir meno židinį. Vilniui likus lenkų rankose (1920 X 9), visą 20 metų Lietuvos švietimą teko tvarkyti iš laikinosios sostinės Kaune.

1. Pradžios mokyklos

Pradiniam mokslui pagrindą sudarė m-lų tinklas, kuris buvo susikūręs vokiečių okupacijos metais (1915–18). Jis buvo kiek tankesnis negu prieškariniais rusų valdymo laikais, bet nepakankamas ir nelygus. Vienuose valsčiuose veikė nuo 2 iki 3 pradžios m-lų, kituose nuo 7 iki 9. Nelygumas priklausė nuo vietos sąlygų, šviesuomenės ir žmonių susipratimo. Atsikuriant nepriklausomai valstybei, sukrusta steigti daugiau pradžios m-lų. Apytikriais duomenimis, 1919 pradžioje veikė apie 900 pradžios m-lų su 1000 mokytojų ir 45.000 mokinių. Dauguma tų pirmųjų m-lų neturėjo tinkamų patalpų, geresnio inventoriaus ir pakankamai mokymo priemonių. Šiuos ir kitus klausimus svarstė antroji konferencija, susirinkusi Kaune 1919 IV 24–25. Konferencijoje dalyvavo apskričių mokytojų rinkti atstovai ir švietimo m-jos instruktoriai, pakeitę įgaliotinius (1919 I 1). Nutarta steigti dviejų koncentrų pradžios m-las: 4 metų žemesnio laipsnio ir 6 metų — aukštesnio. Pirmieji 4 skyriai turėjo būti privalomi visiems mokyklinio amžiaus vaikams, kai tik bus sudarytas pakankamas pradžios m-lų tinklas. M-las steigia ir jas išlaiko savivaldybės ir visuomenės organizacijos; jos parūpina patalpas ir inventorių, duoda kurą ir šviesą, teikia reikalingą patarnavimą. Švietimo m-ja moka algas mokytojams, tvarko ir prižiūri mokymą, rūpinasi mokytojų paruošimu.

Savivaldybių ir pradžios m-lų komitetų pareigos ir teisės tiksliau buvo aptartos 1920 III 17–19 Kaune įvykusiame savivaldybių atstovų suvažiavime. M-lų komitetams pavesta rūpintis vaikų auklėjimu, m-los švara ir tvarka, patalpų arba namų taisymo bei statymo priežiūra, mokyklinio amžiaus (7–14) vaikų registracija. Valsčių švietimo komisijoms teko tos pačios pareigos, tik apimančios visas valsčiaus m-las ir suvestinę vaikų registraciją. Apskričių (ar miestų) švietimo-kultūros komisijoms skirtas uždavinys rūpintis visais savo srities švietimo reikalais, svarstyti ir siūlyti steigti naujas m-las, sekti švietimo sąmatos vykdymą, skirti ir atleisti mokytojus. Atleidimo pagrindas nurodomas švietimo ministerijai.

Švietimo m-ja, svarstydama, kokia pradžios m-lų sistema Lietuvai būtų tinkamiausia, buvo pasikvietusi iš Helsinkio suomių prof. A. R. Niemi (1869–1931), didelį lietuvių draugą ir pasižymėjusį liet. tautotyros darbais. Lietuvoje išbuvęs aštuonis mėnesius (1919 VI 22 — 1920 III 1), jis siūlė įvesti 6 m. privalomą pradinį mokslą 7–13 m. vaikams. Pirmuosius dvejus metus jie turėtų mokytis arčiau namų ir trumpesnį laiką (18 savaičių). Kitus ketverius metus jau galėtų lankyti tolimesnę nuo namų m-lą ir dvigubai ilgiau (36 savaites). Pirmojo laipsnio pradžios m-los galėtų kilnotis iš vienos vietos į kitą: tuo būdu mažesnis mokytojų skaičius pasiektų visus vaikus net ir nuošaliausiose ūkininkų sodybose. Tą savo planą Niemi grindė dviem argumentais: viena, jis buvo pastebėjęs svetimųjų okupacijos paliktą analfabetizmą, kurį reikėjo skubiai naikinti; antra, nepriklausomos valstybės atstatymo gausūs kiti darbai neleido tuojau įkurti pakankamo m-lų tinklo. Prof. A. R. Niemi ‚medžiaga Lietuvos m-lų reformai' panaudota tik dalinai. Pradžios m-los tvarkėsi anų trijų konferencijų pagrindais, kurių gera dalis pateko į seimo priimtą įstatymą.

Steigiamasis seimas pradžios m-lų įstatymą priėmė paskutiniame savo posėdyje (1922 X 6). Jo svarstymas ilgai kliuvo už tikybos dėstymo ir privatinių m-lų. M-las steigti pripažinta teisė ne tiktai švietimo m-jai ir savivaldybėms, bet ir visuomeninėms bei tikybinėms organizacijoms ir atskiriems Lietuvos piliečiams. Tuo būdu privati iniciatyva, kuri gyvai reiškėsi kuriant nepriklausomos Lietuvos pirmąsias m-las, įstatymo buvo pagerbta. Taip pat įstatymu patvirtinta 4 metų pradžios m-la, kuri buvo įsigyvenusi. Mokytojų skyrimas paliktas apskričių švietimo ir kultūros ko-

misijoms, tik jų darbo priežiūra pavesta švietimo m-jos skiriamiems inspektoriams.

Šiuo pirmuoju pradžios m-lų įstatymu vadovautasi ligi 1925. Pradžios m-los buvo steigiamos tose vietovėse, kur susidarydavo per 30 mokyklinio amžiaus vaikų. Kitų tautybių vaikams, jų tėvams pageidaujant, buvo steigiamos ir išlaikomos pradžios m-los su dėstomąja gimtąja kalba. Lietuvių k. kaip valstybinės buvo mokoma pradedant antrais mokslo metais. Be to, lietuviškai dėstyta Lietuvos istorija ir geografija. Jei vienos tautinės grupės vaikų susidarydavo m-loje iki 20, jie savo gimtosios kalbos galėjo mokytis kaip atskiro dalyko. Šiuo atžvilgiu Lietuva savo tautinėms mažumoms, kurios sudarė nežymų visų gyventojų procentą, buvo palankesnė už daugelį kitų kraštų.

Pradžios m-los savo dydžiu skirstėsi į vienkomplektines, dvikomplektines ir daugiakomplektines. Komplektu buvo vadinama vienos klasės m-la, kurioje dirbo vienas mokytojas. Nepriklausomybės pradžioje tokia m-la kaimuose buvo beveik visuotinė. Tai priklausė nuo patalpų ir mokytojų stokos. Didėjant mokytojų skaičiui ir statant naujas m-las, kaimuose vis daugiau ėmė rastis dvikomplektinių m-lų, o miesteliuose — daugiakomplektinių (3–6 mokytojų). Didesniuose miestuose beveik visos pradžios m-los išaugo į daugiakomplektines (nuo 6 iki 12–18 komplektų).

Mokinių skaičius, tekęs vienam mokytojui, svyravo tarp 30 ir 60; vidurkis — apie 45. Kaimuose tas skaičius buvo kiek mažesnis (apie 40), nes I ir II sk. mokiniai lankė m-lą dviem atvejais: nuo IX 1 iki XI 1 ir nuo V 1 iki VII 1. Vienerių metų programą jie išeidavo per 2 metus. Žiemos metu mokėsi vyresnių skyrių mokiniai. Miestų pradžios m-lose mokslas truko ištisai nuo IX 1 iki VI 15.

Pradžios m-lų administracinė ir pedagoginė priežiūra priklausė švietimo m-jai. Ji leido įsakymus, instrukcijas ir aplinkraščius, skyrė apskričių ir rajonų inspektorius. Didesnės apskritys buvo padalytos į 2–3 rajonus. Apskrities mieste gyvenęs inspektorius turėjo vyresniojo inspektoriaus laipsnį. Inspektoriai buvo įpareigoti aplankyti savo rajono m-lą bent vieną kartą metuose. Mokytojo darbo vertinimai buvo pranešami švietimo m-jai. Nemaža rūpesčių pradžioje turėta su mokytojų skyrimu, kilnojimu ir atleidinėjimu, atliekamu savivaldybių. Priimant 1925 naują m-lų įstatymą, seimas ir tuos reikalus pavedė tvarkyti švietimo m-jai. Savivaldybėms palikta rūpintis ūkiniais m-lų reikalais.

Nauju įstatymu vieno komplekto m-lai numatyta 500 gyventojų. Tokia norma būtų leidusi vykdyti privalomą pradinį mokymą visų vaikų 7–14 m. Tačiau prie tos normos priartėta tik 1935, kai vienam mokytojui teko 520 gyventojų. Privalomo mokslo prievolė pradėta vykdyti žymiai anksčiau — nuo 1927–28, o visuotinai įvesta 1930. Tuo metu (1929–30) statistiniai daviniai rodė tokį pradžios m-lų, mokytojų ir mokinių vaizdą:

Nepriklausomos Lietuvos plote — be Klaipėdos krašto, kuris iš seniau turėjo skirtingas švietimo sąlygas — buvo 2386 pradžios m-los: 2158 lietuvių, 122 žydų, 25 lenkų, 16 vokiečių, 13 rusų, 7 latvių ir 45 mišrios. Lietuvių pradžios m-lų buvo 90,5%, kitų — 9,5%. Tie skaičiai atitiko normalų lietuvių ir kitų tautybių santykį Lietuvoje. Mokytojų buvo 3777: vyrų 1880, moterų 1897. Iš to skaičiaus lietuvių 3430, žydų 258, vokiečių 38, rusų 21, lenkų 12, latvių 10, gudų 3, kitų 5. Mokėsi 155.288 mokiniai, iš jų 137.822 lietuviai (89%). Vasarą m-lą lankė dar apie 22.000 mažamečių vaikų.

M-lų ir mokytojų skaičius pastoviai augo. Įvedant privalomą pradinį mokslą, m-lų skaičius, palyginus su 1919, buvo padidėjęs 2 kartus, mokytojų — 3 kartus, mokinių — beveik 4. Didžiausias mokinių antplūdis (apie 50.000 naujų mokinių) buvo 1929/30 mokslo metais, kai pradėta registruoti mokyklinio amžiaus vaikai. Ryšium su ta mokymosi prievole ėmė daugėti mokinių, kurie pradžios m-lą baigdavo prieš 14 savo amžiaus metus. Būdami dar mokyklinio amžiaus ribose, jie galėjo toliau mokytis. Nuo 1933 pradėta steigti aukštesniojo (II) laipsnio 6 m. pradžios m-los, kaip buvo nutarusi mokytojų konferencija Kaune dar 1919. Tokių m-lų buvo ir anksčiau, tik jose daugiau dėstyta gamtos ir žemės ūkio dalykai. Naujojo tipo 6 skyrių m-la norėta sustiprinti bendrąjį lavinimą ir su laiku privalomą mokslą pratęsti dar dvejais metais. Tas planas siejosi su nauja m-lų reforma.

Švietimo įstatymais ligi tol buvo tvarkoma ir įteisinama tai, kas savaimingai kūrėsi pirmųjų nepriklausomybės metų sąlygomis. Pavyzdžiu dažniausiai buvo imama prieškarinė rusų m-la, kurią geriau pažino vyresnės kartos šviesuomenė. Po 15 metų vis labiau ryškėjo įvairūs m-lų trūkumai. Aiškiai nepakako 4 metų pradinio mokslo, ypač kaimuose, kur mokyta ne ištisus mokslo metus. M-lų programos, kurios buvo suvienodintos ir oficialiai paskelbtos 1925, pasirodė perdaug bendrinės ir atsijusios nuo aktualių gyvenimo reikalų. Šiems ir kitiems klausimams svarstyti sudaryta Švietimo Taryba (1934). Jos parengtas projektas 1936 buvo paskelbtas į-

statymu. Reforma apėmė pradines, aukštesnes bei specialias m-las ir jų programas.

Nauja m-lų reforma pradinis mokslas pailgintas ligi 6 metų, aukštesnysis sutrumpintas ligi 7. Pradžios m-lų pirmieji keturi skyriai (I–IV) buvo privalomi, o kiti du (V–VI) — papildomi tiems mokiniams, kurie norėjo toliau mokytis. Privalomas pradinis mokslas visose m-lose buvo vienodas, o papildomas — skirtingas mieste ir kaime. Miesto pradžios m-lose daugiau laiko skirta skaičiavimui ir rankų darbams, sodžiuje — gamtos ir žemės ūkio dalykams. Kai kurios m-los turėjo įveistus sodus, daržus ir bitynus. Nuo 1936 pradžios m-lose buvo mokoma: tikybos, gimtosios k. (mažumų m-lose ir lietuvių k.), skaičiavimo, tėvynės pažinimo, istorijos, geografijos, gamtos mokslo pradmenų, dailės ir rankų darbelių, muzikos ir dainavimo, kūno kultūros. Baigus 6 skyrius, be egzaminų buvo priimama į aukštesniąją mokyklą. 1936–37 mokslo metais iš 2308 pradžios m-lų buvo jau 216 šešiamečių.

Kaip augo pradžios m-lų, mokytojų ir mokinių skaičiai, rodo šie duomenys:

metai	m-lų	mokytojų	mokinių
1913	875	1.022	51.221
1919	1.036	1.232	45.540
1923	1.849	2.483	117.466
1928	2.401	3.433	124.296
1933	2.297	4.822	235.033
1938	2.319	5.110	283.773
1940	2.743	6.944	341.299

Šie skaičiai neapima Klaipėdos krašto, kuris tvarkėsi autonomiškai. Čia lietuviškų privatinių pradžios m-lų, kurias steigė ir išlaikė Mokyklų d-ja, 1939 pavasarį buvo 53. 1940 daviniai (V. Misiulio) įima Vilniaus miestą ir nedidelį Vilniaus srities ruožą, grįžusį Lietuvai 1939 rudenį.

Pradžios m-lų skaičius, nuolat augęs, 1930–31 buvo sumažėjęs 143, bet mokytojų skaičius tuo metu paaugo 387. Tai rodė, kad nedidelės vieno komplekto m-los, statant naujus namus, buvo jungiamos į dviejų ir daugiau komplektų didesnes m-las. Nepriklausomybės pradžioje (1919) tik 387 m-los iš 1036 turėjo savo namus (apie 30%), o 1938 I 1 iš 2319 — 981 (42%).

Pradžios m-loms buvo statomi erdvūs, moderniški ir gerai įrengti namai. Statyba rūpinosi savivaldybės ir švietimo m-ja. Nuo 1932 tiems reikalams abi drauge išleisdavo kasmet apie 2 mil. litų ir pastatydavo apie 80 naujų pradžios m-lų. Paskutiniais metais prieš II par. karą ta statyba buvo dar sugyvinta ir siekė daugiau kaip 4 mil. litų. Iš tos sumos 1938 švietimo m-ja skyrė 1.650.000 litų, o kitas statybos išlaidas padengė savivaldybės. Naujam inventoriui ir mokymo priemonėms įgyti reikėdavo dar apie trečdalį tos sumos, kuri buvo išleidžiama statybai. Žymiai didesnių išlaidų reikėjo m-loms išlaikyti. 1937 duomenimis viena pradžios m-la (4 sk.) atsiėjo 11.890,23 litų, vienas mokinys — 99,40 litų. Kiekvienam Lietuvos gyventojui tų išlaidų vidutiniškai teko 11,48 litų. Pradiniam mokslui išlaidos siekė apie ketvirtadalį švietimui skiriamų valstybės lėšų.

Ligi 1936 reformos visi pradžios m-lų mokytojai buvo lygūs ir beveik vienodai atlyginami (VI–VII kategorija). Naujo įstatymo (1936) suskirstyti į jaunesniuosius mokytojus, mokytojus ir vyresniuosius mokytojus (VI–IX kategorija). Jaunesnysis mokytojas, sėkmingai dirbęs 2 metus, buvo keliamas į mokytojus. Po 10 metų sėkmingo darbo švietimo ministro iniciatyva buvo keliamas į vyr. mokytojus. Inspektoriai buvo XI–XII kategorijos. 1938 jų buvo 37.

Lietuvos valstybei atsikuriant, mokytojų labai trūko. Lietuvių mokytojų, turėjusių pakankamą išsilavinimą ir pedagoginę praktiką, rusų ir vokiečių laikais buvo nedaug ir tie po I pas. karo ne visi stojo į pedagoginį darbą. Pradžios m-lose dirbo buvę moksleiviai, sukliudyti toliau tęsti mokslą ir kiek pralavinti trumpalaikiuose kursuose vokiečių okupacijos metais. Senesni, prityrę mokytojai paskirti m-lų vedėjais ir inspektoriais; kiti išėjo dirbti mokytojų seminarijose ir aukštesniosiose m-lose. Pradžios m-loms teko rengti mokytojus pagreitintu būdu vienerių metų kursuose. Nuo 1919–20 įvairiose vietose tokių kursų buvo 8. Per trejetą metų jie parengė nemaža mokytojų-kandidatų. 1923 tie kursai buvo pailginti ligi dvejų metų ir iki 1927 jų buvo 13–15. Vasaros atostogų metu buvo rengiami kursai papildyti bendroms arba specialioms žinioms (fizinio lavinimo, muzikos, rankų darbų ir kt.). 1917–27 vasarinių kursų buvo surengta 84, bet jų netrūko nė toliau. 1922–31 buvo rengiami vasaros kursai supažindinti su darbo m-los metodika.

Pirmoji mkt. seminarija pradėjo veikti 1918 XI 15 Kaune. Ją įsteigė ir išlaikė Saulės švietimo draugija, kuri buvo turėjusi pradžios mokytojams kursus rusų ir vokiečių laikais. Panevėžyje mokytojų seminarija įsteigta 1919 VI 13, Marijampolėje — 1919 VIII 1, Šiauliuose — 1920 I 1. Daugiausia seminarijų buvo 1930–31: 6 valstybinės ir 4 privatinės; jose mokėsi 1398 mokiniai, mokė 147 mokytojai. Kai kurios iš jų buvo atskiros berniukams ir mergaitėms. Buvo priimami baigusieji aukštesnės m-los 4 klases (po 1936 reformos — 3 kl.).

Mokslas trukdavo 4 metus. Seminariją baigę įgydavo mokytojo teises ir abitūros diplomą, galėjo stoti į aukštąsias m-las. 1936 reforma seminarijų skaičių sumažino. 1939–40 veikė 5 seminarijos (88 mokytojai, 953 mokiniai) ir 1935 VIII 1 Klaipėdoje įsteigtas Pedagoginis institutas. Jis ruošė mokytojus vyresniems pradžios m-los skyriams. Klaipėdą vokiečiams atėmus (1939 III 22), institutas perkeltas į Panevėžį ir paskui į Vilnių (1939 X 27). (žr. LE XXII 242–243). Tuo metu kasmet reikėdavo apie 325 naujus mokytojus.

Paskutiniais nepriklausomybės metais pradžios m-los buvo jau gerokai apsitvarkiusios ir pavyzdingai vedamos. Pirmus pagrindus joms buvo tiesęs gausus būrys Veiverių mokytojų seminariją baigusių ir prieš I pas. karą m-lose dirbusių mokytojų, kaip broliai A. ir J. Vokietaičiai, J. Damijonaitis, J. Geniušas, A. Jakučionis, K. Klimavičius, J. Lazauskas, M. Vasiliauskas ir kt. Vienas iš seniausių veiveriškių Tomas Žilinskas pat pradžioje buvo švietimo m-jos patarėjas, Juozas Vokietaitis nuo 1919 buvo ilgametis pradžios m-lų departamento direktorius, Antanas Vokietaitis — Kauno aps. ir miesto inspektorius, vasaros kursų vadovas, M. Vasiliauskas — Šiaulių mokytojų seminarijos pavyzdinės m-los vedėjas (1925–40). Kiti taip pat ėjo inspektorių pareigas, dirbo mokytojų seminarijose, savivaldybių švietimo komisijose, ruošė pradžios m-loms vadovėlius. Šalia kitų pradžios m-los pirmųjų kūrėjų veiveriškiai sudarė stambiausią grupę. Vėliau ir vienus ir kitus keitė jaunoji karta, išėjusi mokslus Lietuvoje arba V. Europoje ir iš ten grįžusi su naujomis idėjomis.

Pradžios m-lų mokytojai, be tiesioginio savo darbo, vadovavo įvairioms kultūrinėms organizacijoms ir suaugusių švietimui. Nuošalesniame kaime ar nedideliame valsčiuje pradžios m-la ir jos mokytojas buvo neužvaduojama atrama ir gairė bet kuriam kultūriniam darbui.

2. Aukštesniosios mokyklos

Prieš I pas. karą Lietuvoje buvo apie 30 įvairių aukštesniųjų m-lų (gimnazijų, progimnazijų, realinių m-lų, institutų). Karo metu beveik visos buvo iškeltos Rusijon. Vokiečių okupacijos metais leidimai aukštesniosioms m-loms steigti buvo sunkiai gaunami. Okupacijos pabaigoje (1918 XI 11) veikė tik 8 gimnazijos ir 11 progimnazijų. Visos jos buvo įkurtos ir išlaikomos draugijų arba vietoje susidariusių komitetų. Pirmais nepriklausomybės metais aukštesniųjų m-lų padvigubėjo (1919 buvo jau 38), o po poros metų prisidėjo antra tiek (1921 — 77). Progimnazijos buvo steigiamos kone kiekviename didesniame miestelyje, gimnazijos—apskričių centruose. Jų tinklas gana greit pasidarė pakankamai tankus.

Lietuvos vyriausybė pirmąjį aukštesniųjų m-lų įstatymą paskelbė 1919 VIII 20. Tuo įstatymu buvo aptarta m-lų steigimo, išlaikymo, priežiūros ir mokymo tvarka. Kalėdų atostogų metu (1919 XII 30 — 1920 I 1) suvažiavę vidurinių m-lų (progimnazijų) vedėjai svarstė m-lų darbo suvienodinimo ir programos paruošimo klausimus. Dauguma m-lų vadovavosi Ryto, Saulės ir Žiburio karo metu nustatytomis programomis, kurios kai kuo skyrėsi. Tačiau to vienodumo negreit dar pasiekta. Formavosi skirtingo tipo aukštesniosios m-los. Vienos turėjo aiškią tendenciją išsistiepti į klasikines arba komercines gimnazijas, o kitos ribojosi 4 klasėmis, bandydamos į programas įvesti daugiau praktinių dalykų. Švietimo m-ja buvo maniusi sudaryti 3 laipsnių bendrojo lavinimo sistemą: I laipsnį būtų sudariusi pradinė m-la (4 metai), II — vidurinė (4 metai), III — aukštesnioji (3 metai). Pradinė ir vidurinė būtų daugiau praktinės, realinės, o aukštesnioji — humanistinė, klasikinė. Ši galėtų būti ir 4 metų. Tačiau tą ‚trijų ketvertukų' planą persvėrė prieškarinio tipo 8 kl. gimnazija, atremta į 4 metų pradžios m-lą. Vidurinė m-la arba progimnazija atstojo keturias žemesnes gimnazijos klases (I–IV).

Keturklasės vidurinės m-los paruošė daug jaunimo valstybės tarnyboms ir laisviems verslams. Tam tikslui kai kuriose iš jų buvo mokoma buhalterijos, korespondencijos, raštinės darbo, amato. Baigę 4 kl., buvo priimami į trumpalaikius profesinius kursus, aukštesniąsias specialias m-las arba galėjo mokslą tęsti gimnazijoje. Būdamos paralelės gimnazijų žemesnėms klasėms, vidurinės m-los ėmė mažėti, kai daug kur pradėta reikalauti 6 klasių cenzo. Bepaliko nedaugelyje miestelių kaip rengiamosios aukštesniam gimnazijos kursui. Programos ir pamokų lentelės 1925 suderintos su gimnazija. Didžiausio savo skaičiaus progimnazijos buvo pasiekusios 1924: 82 iš 114 aukštesniųjų m-lų.

Nesiryžus gimnazijos skelti į du atskirus ketvertukus, kaip atskirus II ir III laipsnio vienetus, 1925 aukštesniųjų m-lų įstatymu sudaryti du programų koncentrai: žemesnėms klasėms bei progimnazijoms ir aukštesnėms klasėms. Taip pat nustatyti pagrindiniai gimnazijų tipai: 1. su privaloma lotynų k. ir 2. be lotynų k., su sustiprintu kitų mokslo dalyku dėstymu. Praktikoje susidarė gimnazijų net 5 rūšys: 1. su sustiprintu graikų ir lotynų k. dėstymu, 2. su privaloma lotynų k., 3. su padidintu

naujų kalbų mokymu, 4. su matematikos ir gamtos mokslų persvara ir 5. su komercijos dalykų dėstymu. Tuo įvairumu nepasiektas numatytas tikslas: duoti galimybę pasirinkti gimnaziją pagal specialybę. Daugumoje miestų ir miestelių tebuvo po vieną aukštesnę m-lą, kurią mokiniai ir lankė. Labiausiai paplitęs buvo humanistinės gimnazijos tipas su privaloma lotynų k., kurios buvo reikalaujama aukštojo mokslo studijoms.

M-lų reforma 1936 visas gimnazijas suvienodino ir mokymo laiką sutrumpino ligi 7 metų. Uždarius 115 pirmųjų klasių, pereinamajam laikotarpiui atidarytos 34 rengiamosios klasės. Pradžios m-lose pradėjo veikti 165 penktieji skyriai. Toliau reformuota gimnazija turėjo atsiremti šešiamete pradžios m-la. Tuo būdu bendrojo lavinimo laikas pailgėjo vieneriais metais: vietoje 12 (4+8) susidarė 13 (6+7). Reformuota gimnazija buvo su privaloma lotynų k., kiek realinio pobūdžio ir su platesne lituanistikos programa. Programoje palikti dėstomųjų dalykų du koncentrai: žemesnysis (I–III kl.) ir aukštesnysis (IV–VII). Ten, kur negalima buvo išlaikyti pilnos gimnazijos, pirmosios trys klasės sudarė progimnaziją. Tose vietose, kur veikė nebe viena gimnazija, galėjo būti programoje kai kurių skirtumų, ypač pasirenkant svetimas kalbas. Tačiau pagrindine svetima kalba vietoje ligi tol vyravusios vokiečių k. įvesta prancūzų k.. Reformuotos gimnazijos dėstomųjų dalykų ir pamokų bendrinė lentelė buvo tokia:

Reformuotoji gimnazija nesiekė ruošti kuriai nors profesijai. Tam tikslui buvo steigiama daugiau specialių aukštesniųjų m-lų. Į jas priimdavo baigusius progimnaziją arba gimnazijos 3 kl. Pereinant iš III į IV kl. gimnazijoje buvo egzaminuojama iš tų dalykų, kurie I koncentre buvo baigti ir toliau nebedėstomi.

Aukštesniosios m-los buvo bendros (koedukacinės) ir atskiros berniukams ir mergaitėms. Didesnėse koedukacinėse m-lose mergaitės ir berniukai mokėsi atskirose klasėse. Aukštesniąsias m-las galėjo steigti valstybė, savivaldybės, organizacijos ir atskiri asmenys. Nepriklausomybės pradžioje daugiau steigta privatinių. Valstybė duodavo pašalpą tais atvejais, ‚kai jų lėšos jau išleistos, kai nepakanka kito mėnesio algoms' (1920 IV 30 švietimo m-jos aplinkraštis). Tais metais švietimo m-ja išlaikė 4 gimnazijas ir 2 progimnazijas, savivaldybės 1 gimnaziją ir 3 progimnazijas, Saulės ir Žiburio d-jos (su pašalpa) — 6 gimnazijas ir 10 progimnazijų, draugijos ir tautinės mažumos (be pašalpos) — 4 gimnazijas ir 9 progimnazijas. Savivaldybių aukštesniosios m-los gana greitai buvo švietimo m-jos perimtos. Vėliau buvo valstybinamos Saulės ir Žiburio m-los. Nuo 1936 privatinių lietuvių m-lų daugiausia turėjo vienuolynai (jėzuitų, marijonų, pranciškonų, kazimieriečių). 1937/38 mokslo metais buvo 31 valstybinė ir 29 privatinės gimnazijos: žydų 14, lietuvių 10, lenkų 3, vokiečių 1, rusų 1. Progimnazijų buvo 21 valstybinė ir 8 privatinės: žydų 3, lietuvių 2,

	MOKSLO DALYKAI	Savaitinės valandos klasėmis							
		I	II	III	IV	V	VI	VII	Iš viso
1.	Tikyba	2	2	2	2	2	2	2	14
2.	Lietuvių kalba ir literatūra	5	5	4	4	4	4	4	30
3.	Prancūzų kalba	6	6	4	3	3	3	3	28
4.	Antra svetimoji kalba (vokiečių, anglų ar rusų)	–	–	–	5	5	5	3	18
5.	Lotynų kalba	–	–	4	4	4	3	3	18
6.	Istorija	2	2	2	2	3	3	3	17
7.	Visuomenės mokslas	–	–	–	–	–	–	2	2
8.	Filosofijos pradmenys	–	–	–	–	–	2	2	4
9.	Geografija	–	2	2	2	2	2	–	10
10.	Matematika	4	3	3	3	3	3	4	23
11.	Gamtos mokslas	4	3	2	3	3	3	4	22
12.	Piešimas	3	2	2	2	1	2	2	14
13.	Fizinis lavinimas ir karinis parengimas berniukams	4	4	4	4	4	4	4	28
14.	Fizinis lavinimas mergaitėms	3	3	3	2	2	2	3	18
15.	Rankų darbai ir namų ruoša mergaitėms	1	2	2	2	2	3	–	12
16.	Muzika ir dainavimas	2	2	2	2	2	–	–	10
	Iš viso: berniukams	32	31	31	36	36	36	36	238
	mergaitėms	32	32	32	36	36	37	35	240

vokiečių 1, latvių 1. Iš viso 89 aukštesniosiose m-lose mokėsi 18.838 mokiniai: lietuvių 14.446 (76,6%), žydų 3331 (17,6%), lenkų 393 (2,5%), vokiečių 301 (1,5%), rusų 269 (1,4%), latvių 68 (0,3%), kitų 30 (0,1%). Mažumų aukštesniąsias m-los valstybė išlaikė arba rėmė pašalpa. Jose buvo mokoma lietuvių k., Lietuvos istorijos ir geografijos; visi kiti dalykai buvo dėstomi mokinių gimtąja kalba.

Ligi 1936 reformos aukštesniųjų m-lų ir mokinių didėjo arba mažėjo tokiais penkmečių skaičiais (be Klaipėdos krašto):

metai	mokyklų	mokinių
1920	40	9.078
1925	115	23.542
1930	102	18.442
1935	107	20.462

Mokinių daugiausia buvo 1925. Paskui sumažėjo ir laikėsi 18–20.000 ribose. M-lų didžiausias skaičius 123 (1927) nukrito 1939 iki 79. Klaipėdos krašte 1939 pavasarį buvo 4 lietuviškos gimnazijos ir apie 1400 mokinių. Atgavus Vilnių, m-lų skaičius padaugėjo apie 15, o mokinių pakilo iki 26.500. Mokytojų aukštesniosiose m-lose prieš II pas. karą buvo per 1300.

Aukštesniosioms m-loms besikuriant, stigo tinkamai pasiruošusių mokytojų, ypač lituanistikos dalykams dėstyti. 1919 gimnazijose ir progimnazijose dirbo tiktai trečdalis baigusių aukštąjį mokslą, o du trečdaliai — aukštesnį. Tas santykis keitėsi labai lėtai, kol Lietuvos univ. Kaune (įst. 1922) paruošė daugiau mokytojų su reikiamu išsilavinimu. Prieš II pas. karą beveik visi aukštesniųjų m-lų mokytojai turėjo reikalingą cenzą. Nuo 1937 jie buvo suskirstyti į jaunesniuosius mokytojus, mokytojus ir vyresniuosius mokytojus.

Aukštesniosios m-los kūrėsi iš rusų laikų išlikusiuose pastatuose, dvarų rūmuose ir didesniuose privačiuose namuose. Privačia iniciatyva imta statydinti naujus namus. Vieni iš pirmųjų pastatyti Prienų gimnazijos namai (1920). Nuo 1925 valstybė savo lėšomis senuosius pastatus taisė ir statė naujus. Ligi 1937 tiems reikalams išleista apie pusšešto mil. litų. Brangiausiai atsiėjo Vytauto Didžiojo gimn. rūmai Klaipėdoj (1934 — 1.274.499 litai). Tarp 400.000 –550.000 lt. kainavo gimnazijų rūmai Rokišky, Biržuose, Pagėgiuose, Panevėžy, Kėdainiuose. 1938 pastatydinti nauji gimnazijų rūmai Ukmergėje ir Šilutėje, 1939 pradėti statyti Alytuje, Mažeikiuose, Raseiniuse. Aukštesniosios m-los susilaukė erdvių ir savo darbui tinkamų pastatų, o miestai moderniškų naujų namų.

3. Specialinės mokyklos

Prieš I pas. karą specialinių m-lų buvo nedaug. Žinomesnės iš jų buvo 2 komercinės gimnazijos (Vilniuje ir Kaune), technikumas Vilniuje, žemės ūkio vidurinė m-la Dotnuvoj, pienininkystės m-la Bubių dv. (D. Zubovo), namų ruošos m-la mergaitėms Marijampolėje. Dailiųjų amatų m-la–dirbtuvėlė įsteigta Kaune 1913 (kun. P. Januševičiaus). Šiaip jau amato buvo mokomasi praktikos darbu. Amatais ir verslas Lietuvos kaimo žmonėms atrodė ‚menkesnis' mokslas, negu bendrojo lavinimo. Tokia pažiūra, užsilikusi iš rusų valdymo laikų, prasitęsė dar pirmąjį dešimtmetį, nors specialinių m-lų reikalas buvo anksti suprastas. Savivaldybių atstovų suvažiavime Kaune (1920 III 17–21) buvo nutarta rūpintis steigti ‚profesines ir amatų m-las — pradedamąsias ir aukštesniąsias arba jų skyrius prie bendrojo lavinimo m-lų'.

Pirmoji žemesnioji technikos m-la įsteigta Jurbarke (1919 I 19), aukštesnioji — Vilniuje (1919 XII), bet dėl bolševikų invazijos atkelta į Kauną ir čia veikė visą laiką. Dotnuvoje 1919 X 13 įkurta Dotnuvos žemės ir miškų ūkio m-la, kuri 1922 IX 15 pavadinta Dotnuvos žemės ūkio technikumu (žr. LE V 137); anksčiau (1911) įsteigtoji karo metu iškelta Rusijon. Žemės Ūkio Akademijai Dotnuvoje įsisteigus (1924), kultūrtechnikams aukštesnioji m-la įkurta Kėdainiuose, o miškininkams — Alytuje (abi 1927). Miškininkų m-la 1939 nukelta į Vilnių. Fredoje (Kaune) nuo 1920 veikė sodininkystės, o nuo 1925 — Aukštesnioji sodininkystės ir daržininkystės m-la. Gruzdžių dvare (Šiaulių aps.) 1924 įsteigta gyvulininkystės ir pienininkystės m-la. Pienininkams ruošti 1928 pradėjo veikti atskira m-la Belvederio dvare (prie Seredžiaus). Šios m-los priklausė susisiekimo ir žemės ūkio m-joms.

Vidaus reikalų m-jos žinioje buvo aukštesnioji policijos m-la Kaune ir žemesnės Rokiškyje (1923–26), Vilkaviškyje, Rusnėje (nuo 1939 Eišiškėse), Vilniuje (žr. LE XXIII 222); krašto apsaugos m-jos — karo m-la A. Panemunėje ir karo aviacijos Aleksote; švietimo m-jos — meno m-la Kaune, muzikos m-los (Kaune ir Klaipėdoje), komercinės gimnazijos (Kaune, Kybartuose, Pasvaly, Zarasuose), prekybos ir amatų mokyklos.

Prekybos pirmoji m-la įkurta Kaune Verslininkų s-gos; ji veikė iki 1938. Tais metais jos vietoje įsteigta valstybinė aukštesnioji prekybos m-la, o kiek anksčiau (1934) — tokia pat Šiauliuose. 1943–44 buvo 6 prekybos m-los: Kaune, Marijampolėje, Panevėžyje, Šiauliuose, Švenčionėliuose, Vilniuje. Vienos iš jų buvo žemesnės

(3 metų), atremtos į 6 sk. pradžios m-lą, o kitos — aukštesnės, atsirėmusios progimnazija. Prekybos m-lose buvo apie 150 mokytojų ir apie 1400 mokinių (žr. LE XXIII 525–526).

Pirmos amatų m-los įsisteigė Kaune: Moterų Globos Komiteto (1919) ir Vaikelio Jėzaus d-jos (1921). Jos buvo įkurtos tų draugijų prieglaudų auklėtiniams. Maždaug tuo pačiu metu pradėjo veikti kelios privačios namų ruošos m-los mergaitėms. Nuo 1926 pradėta steigti valstybinės amatų m-los. Pirmos įkurtos Kaišiadoryse, Marijampolėje, Seirijuose; sekančiais metais — Panevėžyje, Šiauliuose, Telšiuose, Ukmergėje. Mokytojams ruošti siųsta užsienin švietimo m-jos stipendininkai. 1929 išleistas amatų m-lų įstatymas. 1937 X 1 švietimo m-joje sudarytas naujas specialinio mokslo departamentas.

Amatų m-los 1931 suskirstytos dviem grupėmis: į žemesnes, kuriose mokslas buvo einamas apie 3 metus, ir vidurines — 4 metų kurso. Abejos rėmėsi pradžios m-la ir toliau ruošė įvairioms specialybėms, kurių apėmė apie 18. Mergaičių amatų m-los, kuriose buvo mokoma namų ruošos, buvo vadinamos amatų-ruošos m-lomis. Namų ruošos taip pat buvo mokoma žemesnėse žemės ūkio m-lose. Jos priklausė žemės ūkio m-jai; mokslas trukdavo dvejus metus. 1937–38 buvo 11 vidurinių ir 2 žemesnės amatų m-los su 32 specialybių skyriais, 229 mokytojais ir 1872 mokiniais. Amatų-ruošos m-lų buvo 10 su 60 mokytojų ir 666 mokinėmis. Be to, veikė 4 valstybiniai kursai su 11 skyrių ir 400 klausytojų; mokyta 2–3 metus. Amatų m-loms buvo statomi atitinkami namai su dirbtuvėmis. Pirmieji pastatyti Seirijuose, Panevėžyje, Telšiuose. Prieš II pas. karą buvo pastatyti didžiuliai namai Ukmergėje (700.000 litų sąmata) ir pradėti statyti Klaipėdoje (2 mil. litų).

4. Vaikų darželiai ir suaugusiųjų švietimas

Priešmokyklinio amžiaus vaikų (iki 7 m.) ir suaugusių švietimu rūpinosi įvairios kultūrinės organizacijos. Mažamečiams vaikams buvo steigiami darželiai ir aikštelės, suaugusiems — įvairūs kursai ir liaudies universitetai.

Pirmieji vaikų darželiai steigėsi prie vaikų prieglaudų ir globos namų, kur reikėjo užimti jų laiką įvairiais žaidimais. Daugiausia vaikų darželių išlaikė Lietuvos Vaiko d-ja (įst. 1924), globojusi neturtingų tėvų vaikus bei našlaičius, ir Šv. Vincento Pauliečio labdaros d-ja (įst. 1920), steigusi našlaičiams prieglaudas; pirmoji turėjo 116 vaikų darželių (1939), antroji — 45 (1937). Nekalto Prasidėjimo kongregacijos seserys vedė 12 darželių, benediktinės 5, širdietės 4. Kai kur vaikų darželius steigė patys tėvai ir atskiri asmenys, vėliau ir savivaldybės. Lietuvos Vaiko d-ja savo darželiuose vadovavosi Fröbelio priešmokyklinio auklėjimo metodu, Šv. Vincento Pauliečio — daugiau Montessori. Šio metodo pradininkė ir rėmėja Lietuvoje buvo Marija Varnienė, baigusi tarptautinius Montessori kursus Romoje (1930). Nuo 1927 ji Kaune vedė karininkų vaikų darželį, nuo 1928 turėjo savo privatinį, pramintą ,Vaikų nameliais'. Vienu ar kitu metodu vadovaujantis, buvo rengiami vaikų darželių auklėtojoms kursai. 1940 darželius lankė apie 5000 vaikų, juos mokė apie 150 auklėtojų.

Švietimo m-ja priešmokyklinį vaikų mokymą pradėjo tvarkyti 1936. Tais metais išleidus vaikų darželiams ir aikštelėms tvarkyti įstatymą, reikėjo švietimo m-jos leidimo jiems steigti. Ta teisė pripažinta savivaldybėms, mokykloms, organizacijoms, vienuolynams ir atskiriems asmenims. Savivaldybės įpareigotos parūpinti vaikų aikštelėms sklypus ir juos įrengti. Priešmokyklinio auklėjimo priežiūrai švietimo m-joje paskirtas referentas. Buvo ruošiamasi priešmokyklinį švietimą, kaip parengiamąjį pradiniam mokslui, įjungti į viešųjų m-lų sistemą.

Nepriklausomojo gyvenimo pradžioje buvo taip pat aktualus pomokyklinis suaugusiųjų švietimas. Rusų valdymo laikais nebuvo nei pakankamai pradžios m-lų nei privalomo mokslo prievolės. Nemaža pabrendusio jaunimo ir suaugusių nebuvo lankę jokios m-los. Lietuvos gyventojų surašymas 1923 rodė 32,64% nemokančių skaityti. Suaugusių švietimo uždavinys buvo mažinti neraštingumą ir kelti bendrąjį išsilavinimą. Tuo reikalu didelį darbą atliko pradinės m-los, kurių mokytojai organizavo vakarinius kursus ir juose mokė. Po pirmojo dešimtmečio prie pradžios m-lų, kurių tuo metu buvo apie 2400, dar veikė 201 suaugusių klasė ir mokėsi apie 5500 paaugesnio jaunimo. Jaunimo organizacijos (Pavasario, Lietuvos Jaunimo S-gos, Jaunosios Lietuvos ir kt.), šauliai ir įvairios švietimo draugijos taip pat organizavo suaugusių kursus, telkė jaunimą į lavinimosi būrelius, laikė knygynėlius ir skaityklas, steigė vakarines m-las. Specialiu ūkininkų švietimu rūpinosi vietos agronomai ir Žemės Ūkio Rūmai. Nuo 1929 jie steigė jaunųjų ūkininkų ratelius, kurių 1939 buvo 1250 su 46.000 narių. Darbo Rūmai rengė kursus įvairių specialybių darbininkams; 1940 juos lankė 3000 klausytojų. Nemaža pomokyklinio amžiaus jaunimo, pašaukto karinei prievolei atlikti, savo žinias pagilindavo kariuomenėje.

Suaugusių švietimo reikalams buvo skiriamos ir viešos bibliotekos, kurios sistemingai pradėtos steigti 1936. Ligi II pas. karo jų įsteigta per 100 su 1.700.000 tt. knygų. Savo atskiras bibliotekas turėjo jaunimo organizacijos (apie 850 su 150.000 tt.), šauliai (230 su 30.000 tt.), jaunųjų ūkininkų rateliai (100 su 120.000 tt.). Pradžios ir aukštesnėse m-lose buvo apie 2300 bibliotekų su 900.000 knygų.

Liaudies universitetus suaugusiems šviesti pradžioje steigė mokytojai, šaulių būriai ir vietoje sudaryti komitetai. Nuo 1924 liaudies univ. pradėjo steigti atskiros ideologinės organizacijos. Jų buvo įsteigta ketvertas: Kaune — Vinco Kudirkos vardo (V. Kudirkos Švietimo d-jos, veikė 1924–27), Vysk. Motiejaus Valančiaus (Pavasario s-gos, suorganizuotas 1924–25) ir Dr. Jono Basanavičiaus (Lietuvių Mokytojų Tautininkų s-gos, įst. 1927), Šiauliuose — Povilo Višinskio vardo (Kultūros Švietimo d-jos, įst. 1927). Darbo Rūmai 1938 įkūrė Kaune dar vieną liaudies univ., skirtą darbininkams. Liaudies univ. ir apskritai suaugusių švietimui tvarkyti 1939 parengtas įstatymas, bet jo paskelbti nesuskubta.

5. Aukštosios mokyklos

Aukštajam mokslui eiti Lietuvoje nebuvo nė vienos m-los, kai rusai 1832 uždarė Vilniaus univ., palikę tik teologijos ir medicinos akademijas, kurias 1842 taip pat iš Lietuvos iškėlė. Prašymai atkurti senąjį Vilniaus univ. buvo atmetami tiek rusų, tiek ir vokiečių I pas. karo metu. Vilniaus univ. atkūrė Lietuvos Taryba 1918 XII 5 priimtu statutu. Pradžiai buvo numatyti 4 fakultetai: teologijos, socialinių mokslų, medicinos ir gamtos-matematikos, kuris turėjo apimti taip pat techniką. Socialiniai mokslai apėmė filosofiją, filologiją, literatūrą, istoriją ir teisę. Atskiriems fakultetams buvo sudaryti profesūros branduoliai. Vilniaus univ. iškilmingai atidaryti buvo numatyta Naujaisiais Metais (1919 I 1). Bolševikams besiveržiant į Vilnių, tos iškilmės neįvyko.

Bolševikams užėmus Vilnių, Lietuvos ir Gudijos Liaudies komisarų taryba 1919 III 13 nutarė ‚Vilniaus universiteto sienose įkurti visuotinį darbo universitetą'. Jam buvo skiriamas uždavinys ‚padėti... pertvarkyti visuomeninį gyvenimą... komunizmo idealų principais'. Švietimo komisariatui pavesta pirmoje eilėje atidaryti du fakultetus: socialinį (politikos, tarybinės statybos, pedagogikos) ir gamtos technikos (žemės ūkio, miškininkystės, medicinos). Betgi jau 1919 IV 19 bolševikai iš Vilniaus buvo išvyti. Lenkams užėmus Vilnių, J. Pilsudskis 1919 VIII 28 savo ruožtu trečią kartą paskelbė atsteigiąs Vilniaus univ., kuriam duotas Stepono Batoro vardas. Univ. normaliai pradėjo veikti nuo 1921 pradžios, užsibaigus karo veiksmams ir Vilniui likus lenkų rankose. Tuo neramiu metu Vilniuje veikė Mokslo Kursai (žr. LE I 435), įsteigti Lietuvių Mokslo d-jos. Kursams vadovavo dr. J. Basanavičius ir M. Biržiška; juos lankė apie 120 klausytojų, paskaitas skaitė 27 lektoriai. Kursai veikė nuo 1919 III 24 iki 1921 IV 14 Vilniaus lietuvių gimnazijoje prie Lukiškių aikštės.

Lietuvos vyriausybė, laikinai įsikūrusi Kaune ir tebekovodama dėl Lietuvos laisvės, naujo univ. steigti nesiskubino. Iš pradžių dar tikėtasi atgauti iš lenkų Vilnių, paskui Lietuvos univ. statuto svarstymas užsidelsė Steigiamajame seime. Visuomenės jėgomis 1919 X 19 Kaune įsteigti Aukštieji Kursai (žr. LE I 434–435). Jiems vadovavo Z. Žemaitis ir J. Vabalas-Gudaitis. Kursai veikė dvejus metus. Pirmais metais juos lankė 520 klausytojų, antrais — 480; paskaitas skaitė 48 lektoriai. Aukštieji Kursai atliko paruošiamuosius darbus Lietuvos univ. steigti.

Lietuvos univ. iškilmingai atidarytas Kaune 1922 II 16, ministrų kabinetui nusprendus (1922 II 13), kad gali pradėti darbą, pasirėmęs Lietuvos Tarybos priimtu Vilniaus univ. statutu. Tuo būdu bent simboliškai naujojo Lietuvos univ. pradžia buvo susieta su senuoju Vilniaus univ. Lietuvos univ. pirmuoju rektoriumi prezidento A. Stulginskio paskirtas J. Šimkus, dekanais: prel. J. Mačiulis-Maironis (teologijos fak.), A. Voldemaras (socialinių mokslų), Z. Žemaitis (matematikos-gamtos), P. Avižonis (medicinos) ir P. Jodelė (technikos). Univ. pradėjus veikti (1922 III 1) ir įpusėjus I semestrą, Steigiamasis seimas 1922 IV 12 priėmė naują univ. statutą, kuris socialinių mokslų fak. padalijo į humanitarinių ir teisės mokslų ir sudarė dvilypį teologijos-filosofijos fak. Naujai pertvarkytų fakultetų pirmais dekanais buvo kun. P. Būčys (teologijos-filosofijos), M. Biržiška (humanitarinių) ir P. Leonas (teisių). 1922–24 prie matematikos-gamtos fak. buvo einamas agronomijos - miškininkystės mokslas. Vėliau univ. statutas keistas dar dviem atvejais: 1930 IV 7 ir 1937 VII 17. Tie pakeitimai glaudino ir mažino fak. katedras ir ribojo univ. autonomiją, bet apskritai visą nepriklausomybės laikotarpį išliko 6 fak., kurie buvo sudaryti Steigiamojo seimo priimtu statutu. 1925–36 dar veikė septintas fak. (evangelikų teologijos). 1930 univ. duotas Vytauto Didžiojo vardas (žr. LE XXXIV 393–397).

Lietuvos univ. Kaune kūrėsi, negalėdamas atsiremti nė vienos aukštosios m-los paliki-

mu nei tradicijomis. Vilniaus univ. tradicijos buvo nutrūkusios beveik prieš 100 m. Jų neatgaivino nei lenkų įsteigtasis Stepono Batoro univ. Vilniuje, tarnavęs grynai Lenkijos reikalams. Tačiau Vilniuje buvo dar likę senieji univ. rūmai, didesnės ir turtingesnės bibliotekos, meno paminklai, daugiau erdvesnių pastatų. Kaune univ. teko kurtis rusų apleistame, beveik plyname tvirtovės mieste. Aukštojo mokslo įstaigai stigo gerų patalpų, gausesnio mokomojo personalo, mokslo priemonių.

Univ. pradėjo darbą buv. komercinės gimnazijos rūmuose, kuriais jau naudojosi Aukštieji Kursai. Tie namai Kaune buvo vieni iš naujausių, statyti specialiai mokyklai 1913–14. Jų patalpos, nepaprastai daugėjant studentams, greitai pasirodė per ankštos. Kai kuriuos fak. teko iškilnoti į kitus namus. 1927 ministrų kabineto nutarimu buvo perleisti univ. valstybinės spaustuvės dideli namai, statyti 1925. Juos kiek patvarkius, ten nusikėlė rektoratas, teologijos-filosofijos, humanitarinių mokslų ir evangelikų teologijos fak., univ. biblioteka, Vaižganto literatūrinis muziejus, gamtos muziejus su botanikos ir zoologijos kabinetais. Šie namai Gedimino gatvėje (nr. 40) buvo pagrindiniai, vadinami didžiaisiais univ. rūmais. Pirmuose rūmuose (Donelaičio gatvėje nr. 26) buvo didžioji univ. salė, teisių fak. ir matematikos-gamtos fak. pagrindinės auditorijos. Pradžioje paskaitoms bei praktikos darbams botanikos, zoologijos, biologijos ir kt. naudotasi Gamtos tyrimo stoties patalpomis. Technikos fak. 1931 Viesulavoje (prie Aleksoto) pastatyti fizikos-chemijos inst. rūmai su reikalingomis laboratorijomis. Aplink juos, aukštame Nemuno krante, iš kurio vėrėsi vaizdi Nemuno–Neries santaka ir viso mst. panorama, siūlyta statydinti kitus univ. pastatus ir kurti ‚Universiteto miestą', bet tą mintį jau buvo pranokęs univ. darbo šakojimasis ir jo ryšys su kitomis miesto įstaigomis. Vytauto prospekte (nr. 35) pastatyta akių ir ausų klinika, o Mickevičiaus gatvėj (nr. 7) pradėti statyti medicinos fak. rūmai, užbaigti 1933. Medicinos fak. ilgą laiką vargo Gedimino gatvės (nr. 29) namuose; studentai atlikinėjo praktiką įvairiose Kauno ligoninėse. 1936–39 Neries krante prie Eigulių iškilo didžiulės, moderniškai įrengtos univ. klinikos. Univ. augo drauge su Kauno mst., į kurį telkėsi aukštojo mokslo siekiąs jaunimas.

Pradėjus univ. veikti, 1922 pavasario semestre buvo 481 stud., rudens — 1168. Antrąjį penkmetį baigiant, studijavo 3082. Po dešimtmečio studentų skaičius pasiekė 4553 ir pradėjo mažėti, nusileidęs iki 3000 ir pasidaręs pastoviu ligi 1939 rudens. Nuo 1933–34 vis daugiau baigusių aukštesniąsias m-las savo specialybei rinkosi įvairius kursus, institutus ir kitas aukštąsias m-las. Univ. taip pat imta daugiau svertis į vad. ‚realius mokslus'. Antai, humanitarinių mokslų fak. 1925 buvo 371, 1930 — 711, 1939 — 457; teisių — 767, 1345, 635; matematikos-gamtos — 246, 307, 405; medicinos — 472, 838, 642; technikos — 240, 449, 710. Studentų mažėjimo priežastis buvo dar ir kita. Pirmajame dešimtmetyje studijavo gana daug valdininkų, mokytojų ir karininkų, kurie paskaitas lenkė popietinėmis valandomis. Po dešimtmečio tarnaujančių studentų sumažėjo, vieniems savo studijas nutraukus, kitiems įsigijus diplomus. Pirmieji 35 diplomai išduoti 1924. Per 15 metų diplomus gavo 2914. Atskirais fakultetais jie šiaip skirstėsi: teologijos-filosofijos — 463, ev. teologijos — 23, humanitarinių mokslų — 200, teisių — 978, matematikos-gamtos — 197, medicinos — 845, technikos — 208. 1938–40 (I semestre) diplomus įsigijo dar 666. Nepriklausomybės laikais univ. paruošė pusketvirto tūkstančio diplomuotų specialistų, įsijungusių į valstybinį, visuomeninį ir laisvąjį profesinį darbą.

Pradėdamas mokslo darbą univ. turėjo 53 asmenis vyr. mokomojo personalo ir 14 jaunesniojo. Vyresnįjį sudarė profesoriai ir docentai, jaunesnįjį — lektoriai, asistentai, laborantai. Per pirmąjį penkmetį mokomojo personalo padidėjo daugiau kaip 6 kartus. Atskirais fakultetais 1927 buvo: teol.-filosofijos fak. 25, ev. teologijos — 4, humanitarinių mokslų — 30, teisių — 21, matematikos-gamtos — 45, medicinos — 67, technikos — 32; iš viso 223 (132 vyr. ir 91 jaun.). Vėliau glaudinant arba mažinant kai kurių fak. katedras, vyr. personalo kiek sumažėjo, jaunesniojo paaugo. Pvz. keičiant univ. statutą paskutinį kartą (1937), liko 117 vyr. personalo ir 135 jaunesniojo. Pradžioje univ. profesorių daugumą sudarė baigusieji aukštuosius mokslus Rusijoje. V. Europoje studijavusių persvara buvo teologijos-filosofijos ir ev. teologijos fak. Ruošiant jaunąjį mokso personalą, kuris buvo siunčiamas specializuotis V. Europoje, vakarietinė orientacija univ. nuolat stiprėjo.

Univ. pirmoji profesūra atliko didelį ir nelengvą darbą. Jai teko praminti pirmus žingsnius lietuviškajam aukštojo mokslo dėstymui, kai trūko lietuvių k. specialios literatūros ir mokslinės terminijos, organizuoti mokslo priemones, rūpintis mokomojo personalo prieaugliu, steigti mokymui reikalingas įstaigas. Per pirmąjį penkmetį buvo suorganizuotos 66 įvairios pagalbinės mokslo įstaigos: laboratorijos, se-

minarai, kabinetai, bibliotekos, braižyklos, muziejai, observatorija, botanikos sodas ir kt. Fakultetai turėjo atskiras savo bibliotekas, leido stambius mokslo veikalus ir žurnalus, kokių ligi tol Lietuvoje nebuvo. Univ. bendroji biblioteka, pradėjusi nuo 40 knygų, 1927 jau turėjo 76.000 tomų, o 1940 pradžioje buvo sutelkusi arti 300.000. Prie bibliotekos nuo 1924 veikė Bibliografijos institutas ir nuo 1931 Lietuviškosios enciklopedijos redakcija. Iš univ. pradmenų išaugo Lietuvių k. žodyno redakcija (1930) ir Lietuvių tautosakos archyvas (1935), vėliau sujungti į Lituanistikos institutą (1939), skirtą grynai moksliniams tyrinėjimams.

1922–40 univ. vadovavo rektoriai: J. Šimkus 1922–23, V. Čepinskis 1923–24, P. Būčys 1924–25, P. Avižonis 1925–26, M. Biržiška 1926–27, M. Römeris 1927–28, P. Jodelė 1928–29, antrą kartą V. Čepinskis 1929–33 (nuo šiol rektoriai buvo renkami 3 metams), antrą ir trečią kartą M. Römeris 1933–39 ir St. Šalkauskis 1939–40, paskutinis laisvojo VDU rektorius.

Lietuvos vyskupai 1932 buvo formaliai įsteigę katalikų univ. Kaune, bet jie negavo valdžios sutikimo pradėti darbą (žr. LE XVI 124–125).

Antrasis lietuvių univ. pradėjo veikti Vilniuje 1940 pradžioje. Jis buvo perorganizuotas iš lenkiškojo Stepono Batoro univ., atgavus Vilnių 1939 rudenį. Iš Kauno į Vilnių buvo nukelti 3 fak.: humanitarinių mokslų, teisių ir matematikos-gamtos. Kaune paliko teologijos-filosofijos, medicinos ir technikos fakultetai. Vilniuje teisių fak. buvo padalytas į du: teisės ir ekonomijos mokslų. Prie matematikos-gamtos fak. sudarytas skyrius naujam medicinos fak. Bolševikams okupuojant Lietuvą (1940 VI 15) Vilniaus univ. studijavo 2194. Rektorium ligi 1944 vasaros buvo prof. M. Biržiška (apie liet. Vilniaus univ. žr. LE XXXII 250–255).

Abu tie universitetai nebuvo vienintelės aukštojo mokslo įstaigos. Nuo 1924 Dotnuvoje veikė Žemės Ūkio Akademija, o nuo 1936 — Veterinarijos Akademija Vilijampolėje. Steigiant Žemės Ūkio Akademiją, buvo atsiremta Dotnuvos žemės ūkio technikumu ir agronomijos skyriumi, kuris veikė prie matematikos-gamtos fak. Iš pradžių ŽŪA turėjo agronomijos ir miškininkystės skyrius; nuo 1927 palikta tik agronomijos mokslai: žemės dirbimo, žemės ūkio ekonomijos ir gyvulių ūkio. 1930–31 įkurta nauja namų ūkio sekcija moterims; tam reikalui pastatyti ir nauji namai. Akademija valdė 460 ha dvarą ir 35 ha pavyzdinį ūkį, turėjo laboratorijų, selekcijos stotį, medelynus, šiltadaržius, bityną. Bibliotekoje buvo per 30.000 knygų. Studijuoti buvo priimamas ribotas skaičius. 1939–40 buvo 234 studentai, mokomojo personalo — 45. ŽŪA yra daug padariusi Lietuvos žemės ūkiui racionalizuoti ir našumui pakelti (žr. LE XXXV 248–250).

Veterinarijos Akademija įkurta 1936 Vilijampolėje (Kaune). Ligi 1928 veterinarijos skyrius veikė prie medicinos fak.; jį uždarius, studentai stipendininkai buvo siunčiami į Latviją (Rygą) ir V. Europą. Nuo 1924 Vilijampolėje veikė Veterinarijos ir Bakteriologijos institutas, skirtas kovai su gyvulių ligomis. Pastačius institutui 1932 namus su visais įrengimais, juose įkurdinta įsteigtoji Veterinarijos Akad. (1936), kuri perėmė abi funkcijas: mokslinių tyrimų ir mokymo. Studentų buvo priimama ne daugiau kaip 25–30, mokslas trukdavo 5 metus. 1939–40 studijavo 84, mokomojo personalo buvo 45 (žr.Veterinarijos Akademija — LE XXXIII 475–476).

Prie aukštųjų m-lų taip pat priklausė Dailės institutas (mokykla) Kaune (įst. 1935 — žr. LE XVIII 218–219), Aukštieji karininkų kursai A. Panemunėje 1921–40 — žr. LE XXXIV 391), Muzikos konservatorija Kaune (1933–41 — žr. LE XVIII 218–219) ir Klaipėdoje (1925–30), Prekybos institutas Klaipėdoje (įst. 1934, nuo 1939 Šiauliuose — žr. LE XXIII 524–525), Pedagoginis institutas Klaipėdoje (įst. 1935, nuo 1939 Vilniuje — žr. LE XXII 242–243), Aukštieji fizinio lavinimo kursai Kaune (1935–38 — žr. LE XIII 363). Šiose m-lose 1939–40 mokėsi apie 1200 studentų.

Nemaža studijavo užsieny. Nepriklausomybės pradžioje daugiau Vokietijoje, Austrijoje, Šveicarijoje, paskui nusikreipta į Prancūziją, Belgiją, Angliją. Katalikų kunigai aukštuosius mokslus gilino Italijoje (Romoje), muzikai — Čekijoje (Prahoje), karininkai — Čekijoje ir Belgijoje. Nuo Sovietų Rusijos buvo atsiribota.

✶

N e p r i k l a u s o m o s   L i e t u v o s   m-la, buvo toks pat naujas ir savas kūrinys, kaip ir pati valstybė. Tai buvo vienas iš svarbiųjų valstybės uždavinių. Tai gerai suprato lietuvių visuomenė, kai iš pirmų nepriklausomybės dienų ėmėsi steigti m-las, kur tik buvo galima rasti mokytoją ir šiokias tokias patalpas. Su tokiu pat ryžtu tą darbą tęsė savivaldybės, pasiimdamos didelę aprūpinimo naštą, ir palaipsniui ją perimdama valstybė. Ilgainiui susidarė gana apstus įvairių m-lų tinklas — ‚sudėtinga Lietuvos mokyklinio švietimo sistema, kuri ugdė bei formavo naują lietuvių kartą su naujais įvairių sričių vadais ir specialistais' (P. Maldeikis). Sava lietuviška

m-la ne tiktai teikė žinių, kad bręstanti jaunuomenė galėtų jomis gyvenime naudotis, bet ir ugdė charakterį, diegė kilnius įpročius, skatino deramai mylėti savo kraštą ir tautą. Nepriklausomos Lietuvos m-lose išaugo ta karta, kuri tiktai iš tėvų ir knygų žinojo, kad lietuvis kitados savame krašte yra buvęs belaisvis.

J. Aleksa, Lietuviškų gyvenimo kelių beieškant 1933; *P. Indriūnas,* Pirmasis Lietuvos mokytojų kongresas (Švietimo Darbas 3/4 1920); *A. Juška,* Lietuviškos mokyklos augimas (Židinys 5/6 1938); Lietuva, 1918–1938. Red. V. Kemežys 1938 (str.: P. Papečkys, Mūsų laimėjimai švietimo dirvoje; J. Rainys, V. D. Universitetas ir Ž. Ū. Akademija; S. Šalkauskas, Specialinis mokslas); *J. Laužikas,* Švietimo reforma 1934; Lietuvos istorijos šaltiniai III 1958; *V. Maciūnas,* Lietuviškojo universiteto 25 m. sukaktis (Lietuvių Žodis 8 1947); *P Maldeikis,* Nepriklausomos Lietuvos švietimo reforma (Draugas 1958 III 22); ('') The Trend of Education in Independent Lithuania (Lituanus 2 1957); *K. Masiliūnas,* Education in Lithuania (School Life XXIV, March 1939); *O. Narušytė,* Priešmokykliniai metai vaikų darželyje 1939; *V. Ruzgas,* Švietimo darbas ir mokytojai Lietuvoje 1918–1928, 1928; *S. Šalkauskis,* Racionali mokyklų organizacijos sistema 1927; V. D. Universiteto žinynas 1931. Žurnalai: Lietuvos Mokykla 1920–49; Mokykla ir Gyvenimas 1920–40; Švietimo Darbas 1920–30; Tautos Mokykla 1933–40; Vyriausybės Žinios 1920–40.

ŠVIETIMAS II PASAULINIO KARO METU

VACLOVAS ČIŽIŪNAS ir SIMAS SUŽIEDĖLIS

Karui 1939 IX 1 prasidėjus, vasaros atostogos m-lose buvo pasibaigusios. Mokiniai rinkosi naujiems mokslo metams. Darbas pradėtas normaliai, ir tie paskutiniai 1939/40 mokslo metai praėjo palyginti ramiai. Sutartimi su Sovietų Sąjunga (1939 X 10) Lietuvai grįžo nedidelis rytinės Lietuvos ruožas su Vilniaus mst. Vilniun kėlėsi ir kūrėsi kai kurios m-los ir mokslo įstaigos, kaip Pedagoginis institutas iš Panevėžio, Aukštesnioji miškininkų m-la iš Alytaus, Lituanistikos institutas iš Kauno, VDU du fakultetai, iš Žemės ūkio akademijos atkeltas miškininkystės skyrius ir kt. Pradėta tvarkyti buvusios Vilniaus srities m-los, steigta naujų. Tačiau padėtis visą laiką buvo netikra. Sovietų Sąjungai 1940 VI 15 Lietuvą okupavus, Lietuvos m-loms prasidėjo sunkūs ir skaudūs nelaisvės laikai.

1. Sovietų Sąjungos nelaisvėje 1940–1941

Sovietų Sąjunga iš pirmos dienos griebėsi Lietuvos švietimą lenkti savo bolševikinei sistemai ir ideologijai. Praėjus tik kelioms dienoms, kai užėmė Lietuvą ir užvaldė jos įstaigas, švietimo m-jos potvarkiu (1940 VI 20) atleisti m-lų kapelionai ir uždrausta dėstyti tikybą. Kitu įsakymu (VII 25) uždarytas VDU teologijos-filosofijos fakultetas (atgaline VII 16 data), atleisti fak. profesoriai ir univ. rektorius St. Šalkauskis, žymusis lietuvių filosofas; nauju rektorium paskirtas A. Purėnas. Universitetui nubrauktas Vytauto Didžiojo vardas. Iš bibliotekų, skaityklų ir įstaigų įsakyta pašalinti patriotinė, religinė ir visa kita literatūra, priešinga Sovietų Sąjungai ir komunizmui. Sustabdytas naujų knygų leidimas, uždarytos organizacijos ir laikraščiai. Vasarą neleista rengti jokių kursų nei paskaitų. Jų vietoje buvo organizuojami komunistiniai mitingai. Kaune 1940 VIII 14–15 sušauktas mokytojų suvažiavimas. Didžiulėje sporto halėje Ąžuolyne susirinko apie keletas tūkstančių. Šiam suvažiavimui ‚liaudies vyriausybė' skyrė didelį savo dėmesį, nes atsilankė visi vyriausybės nariai. Agitacinėmis kalbomis buvo niekinama nepriklausoma Lietuva ir jos švietimas, giriama Sovietų S-ga, gąsdinama nušluoti visus ‚kaip šiukšles', jei kliudys naujam gyvenimui' (A. Venclova). Suvažiavimo pabaigoje didžiulė mokytojų masė parodė savo nusistatymą, sugiedodama uždraustąjį Lietuvos himną.

Mokslo metai, kurie nepriklausomoj Lietuvoj prasidėdavo IX 1, buvo suvėlinti daugiau kaip dviem savaitėmis. Mokytojai buvo priversti talkinti pirmajai kolektyvizacijai — vad. ‚žemės reformos' komisijoms, kurios buvo užėmusios ir kai kurias m-lų patalpas. Iš visų m-lų pašalinti tautiniai ir religiniai simboliai — Lietuvos vytis, miestų herbai, kryžiai. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, tautinio atgimimo ir nepriklausomos Lietuvos veikėjų paveikslai pakeisti Markso, Stalino, Lenino ir kitų komunistų paveikslais. Uždrausta malda prieš pamokas ir po pamokų, Lietuvos himnas pakeistas internacionalu, Lietuvos vytis — rusiškos gamybos ‚LTSR' ženklu. Visos m-los buvo suvalstybintos ir paverstos koedukacinėmis. Žydų m-los buvo likviduotos, jų mokiniai išskirstyti po lietuvių m-las. M-loms nubraukti tautiniai vardai: Simano Daukanto, Vinco Kudirkos, Jono Jablonskio, Tumo Vaižganto, Marijos Pečkauskaitės ir kt. Didesniuose miestuose pradžios ir aukštesniosios m-los sunumeruotos. Atleista ir perkilnota didelė dauguma mokytojų; beveik visi pradžios m-lų inspektoriai nušalinti; gimnazijų ir specialių m-lų direktoriai palikti mokytojais arba visai atleisti. Stigdami komunistų inteligentų, ypač mokytojų, senuosius tik laikinai pakentė, dažnai buvo skiriami ir nieko bendra su

švietimu neturėjusieji asmenys. Daugiausia jų atsirado vietos komitetų švietimo skyriuose.

Lietuvos m-lų sistema buvo keičiama Sovietų Sąjungos pavyzdžiu. Mokymosi laikas nuo pradžios m-los iki aukštosios numatyta sumažinti ligi 10 metų vietoje 13, kad atitiktų rusiškąją ‚desiatiletką'. Tuo būdų pradžios m-la iš 6 metų redukuota iki 4, o gimnazija — iš 7 iki 6. Naujoje rusiškojo modelio sistemoje sudarytos 3 grupės laipsniškų m-lų: 4 metų pradinė, 7 metų nepilna vidurinė (4+3) ir 10 metų pilna vidurinė (4+6). Ši reforma turėjo būti tuojau vykdoma, bet iš rusų išderėtas leidimas pradžios m-loms užbaigti VI skyrių, o gimnazijoms — VII ir VIII klases. Pradžios m-lų I sk. paverstas parengiamąja klase, o II–V sk. pernumeruoti I–IV klasėmis. Programose iš dėstomųjų dalykų išjungta tikyba, filosofijos pradmenys, visuomeniniai mokslai; susiaurintas ir nuo daugelio lietuvių autorių ‚apvalytas' lietuvių literatūros dėstymas; įvesta rusų k., Stalino konstitucija, komunistų (bolševikų) partijos istorija, marksizmo-leninizmo pamokos. Labiausiai sužalotas Lietuvos istorijos ir geografijos kursas. Menkiausia užuomina apie Lietuvos praeities didybę, jos didvyrius, kovotojus už Lietuvos laisvę, nepriklausomą Lietuvą ir jos kūrybinius darbus, istorinius paminklus ir vietos, tautines ir valstybines šventes — visa tai darė ‚netinkamą' bet kurį vadovėlį ar knygą. Negalint tuojau parengti bolševikinių vadovėlių, švietimo komisariato 1940 IX 30 aplinkraščiu mokytojams buvo įsakyta surinkti mokinių turimus vadovėlius ir juos ‚apvalyti'. ‚Geriausia yra netinkamus puslapius iškirpti' — patarta, ir pagrasinta: ‚Jei klasėje bus rasta besimokant iš tokių vadovėlių', kurie nebūtų iškarpyti, tai ‚atsakys tos klasės mokytojas ir mokyklos vedėjas'.

Sekti mokymo ir auklėjimo darbui bolševikai pritaikė savo išbandytą šnipinėjimo sistemą. Ji veikė dvejopu būdu. Viena, teroro priemonėmis verbuojami mokiniai ir mokytojai pranešinėti saugumui (NKVD); niekas nežinojo, kas ir ką seka. Tuo būdu buvo drumsčiami natūralūs mokytojų ir mokinių santykiai, nes vieni antrais pradėjo nebepasitikėti. Antra, uždarius veikusias mokinių organizacijas, m-lose buvo steigiami vaikų (pionierių) ir jaunuolių (komsomolo) būreliai ir ‚raudonieji kampeliai' — atskiras kambarys arba jo kertė su komunistų vadų paveikslais, išrašinėtais šūksniais, komunistiniais laikraščiais ir brošiūromis. Tie raudonieji būreliai ir kampeliai, mokinių praminti ‚Stalino altoriais', buvo tiesioginėje komunistų partijos žinioje. Jiems organizuoti ir globoti partija skyrė specialius asmenis, vadinamus ‚komsorgus', kurie buvo įpareigoti ne tiktai verbuoti jaunimą komunistams, bet ir sekti visą m-los darbą, o tai virsdavo paprastu šnipinėjimu ir skundimu saugumo organams. Mokiniai ir mokytojai būdavo išvedami tardyti net ir pamokų metu.

Aukštosiose m-lose komsorgų pareigas ėjo marksizmo-leninizmo katedrų vedėjai ir jų asistentai-instruktoriai. Jie buvo partijos ‚akys ir ausys', atsiųsti iš Rusijos arba patelkti iš lietuvių komunistų, nepaisant, kad ir neturėjo aukštųjų m-lų dėstytojams privalomų kvalifikacijų. Vilniaus univ. marksizmo-leninizmo mokė 2 profesoriai, atsiųsti iš Maskvos, ir 8 instruktoriai. Studentams buvo privalomas 6 savaitinių valandų marksizmo-leninizmo kursas, trunkąs 2 semestrus. Visiems profesoriams buvo įsakyta vadovautis marksistine doktrina ir savo paskaitose pabrėžti bolševikinės santvarkos pranašumą. Kai kurie profesoriai buvo atleisti. Nemaža tardyta ir suimta studentų, kurie vienu ar kitu būdu parodė savo prieškomunistinį nusistatymą. Vis dėlto ‚universiteto vadovybei ir profesoriams, patriotinei lietuvių studentijai... pavyko atlaikyti... universitetą lietuvišką... ir vos išlaikomu susivaldymu maskolių prievartaujamame krašte akademinius 1940–41 mokslo metus išeiti ligi galo, įspėtiems, jog kiti mokslo metai būsią einami griežtai pritaikant tarybinį universiteto statutą' (M. Biržiška). Panašiai buvo ir Kauno univ. bei kitose aukštosiose m-lose.

Bolševikinė vyriausybė tik propagandos dingstimi rodė kai kurių pastangų rūpintis Lietuvos mokslu ir menu. Tam tikslui išleisti keli įstatymai, bet jų vykdymas buvo delsiamas ir kliudomas. Kultūros paminklams apsaugoti įstatymas, paruoštas dar nepriklausomos Lietuvos laikais, buvo paskelbtas 1940 VII 25 (VŽ 720), bet jo vykdymas buvo labai sunkus ir trukdomas. Lietuvos Mokslų akademija, įstatymu įsteigta 1941 I 16, daugiau kaip pora mėnesių laukė akademikų paskyrimo ir negalėjo pradėti darbo; ji buvo atremta į Lituanistikos institutą, veikusį jau nuo 1939 III 1 (žr. LE XVI 140–142, 307–309). Akademijos ir Kultūros Paminklų Apsaugos lietuviai tarnautojai tik savo pastangomis gelbėjo nuo sunaikinimo meno kūrinius, archyvus, bibliotekas, knygas. Lietuviškos knygos buvo šimtais tūkstančių egz. siunčiamos popieriaus fabrikams. Tik vienoje Valstybinėje Leidykloje buvo konfiskuota ir sunaikinta 423.639 egz. religinio, tautinio ir idealistinio turinio knygų. Lietuva buvo taip pat apiplėšiama: Maskvon buvo

gabenamos retesnės bibliotekų knygos, muziejų eksponatai, archyvų dokumentai.

Vežami buvo ir žmonės. Per pirmąjį masinį trėmimą 1941 VI 14–22 Lietuvos mokytojai neteko 1089 savo narių (apie 10%), daugiausia pradžios m-lų mokytojų. Likusiems pasibaigė ištisų metų kančia ir tyli kova su ardomuoju komunistų darbu m-lose, bet prasidėjo nauja vokiečių nacių priespauda.

2. Vokiečių nacių priespaudoje 1941–1944

Vokiečiams pradėjus 1941 VI 22 karą su Sovietų Sąjunga, Lietuvoje įvyko sukilimas, buvo sudaryta laikinoji vyriausybė. Per trumpą šešių savaičių laiką, be kitų reikšmingų darbų, laikinajai vyriausybei pavyko atstatyti buvusią nepriklausomos Lietuvos švietimo tvarką. Ji išliko ir tada, kai vokiečiai 1941 VIII 5 laikinąją vyriausybę nušalino. Atskiroms vadyboms (ministerijoms) buvo paskirti generaliniai tarėjai, priklausomi nuo vokiečių generalinio komisariato Kaune. Švietimo vadybos tarėju apie dvejus metus buvo dr. Pranas Meškauskas-Germantas. Su savo įstaiga jis įsikūrė Vilniuje, kur turėjo kiek laisvesnes rankas. Apskritai lietuviai naudojosi šiokia tokia kultūrine savivalda, kol vokiečiams nuo 1943 pradėjo nesisekti rytų fronte ir jie griebėsi drastiškų priemonių, siekdami Lietuvos jaunimą įjungti į savo kariuomenę ir darbo tarnybas.

Darbas m-lose 1941 rudenį pradėtas laiku, nors daug patalpų buvo užimta vokiečių kariuomenės ir jų įstaigų. Teko ieškoti naujų ir dirbti dviem pamainomis: rytais ir popiečiais. Pirmais vokiečių okupacijos metais (1941–42) mokslas buvo einamas pagal 1936 paskelbtas programas. Antriems mokslo metams švietimo vadyba parengė pradžios m-loms ir gimnazijoms naujas programas, taip pat padarė kai kurių pakeitimų m-lų sistemoje. Pradžios m-la, privaloma lankyti, padaryta penkiametė (I–V sk.). Aukštesnis papildomas jos laipsnis (VI–VII sk.) buvo labiau suspecialintas: kaimų m-loms skirta daugiau žemės ūkio mokslo, miestų — prekybos. Septynerių metų gimnazija atsirėmė penkiamete pradžios m-la. Tuo būdu bendrasis lavinimas ligi aukštosios m-los turėjo trukti 12 m. vietoje bolševikų numatytų 10, o nepriklausomos Lietuvos — 13. M-lų programose įvesta pilietybės mokslas pradžios m-lų V-VII sk. ir žemės ūkio bei prekybos mokslas — VI ir VII sk., o gimnazijose — visuomeninis ugdymas, skirtas mokytojų pokalbiams su mokiniais.

Nauji pakeitimai sukėlė nepasitenkinimą vokiečių generalinio komisariato pareigūnams, kurie švietimo vadybą Vilniuje vizitavo pirmąjį kartą 1942 vasarą. Iš švietimo vadybos pareikalauta: 1. Lietuvos m-las priartinti vokiškajai tvarkai ir skirti daugiau laiko vokiečių k.; 2. sumažinti gimnazijų skaičių ir panaikinti jose paraleles klases; 3. steigti daugiau amatų ir prekybos m-lų. Po ilgo susirašinėjimo ir aiškinimosi teko švietimo vadybai kai kur nusileisti. Prekybos ir amatų m-los buvo noriai steigiamos ir tas darbas, nepaisant karo ir okupacijos sąlygų, sekėsi gana gerai. 1943–44 tų specialųjų m-lų buvo jau dvigubai daugiau negu nepriklausomybės laikais. Mokytojams paruošti 1943 pradžioje įsteigtas Amatų Mokytojų institutas Vilniuje. Aukštesniąsias m-las (gimnazijas) sunkiau buvo ginti. Vokiečiai griežtai siekė dviejų savo tikslų: 1. kad daugiau paaugesnio jaunimo galėtų paimti karinei tarnybai ir 2. kad mažiau ugdytųsi lietuviškos šviesuomenės. Gimnazijose mokslas buvo pailgintas iki 8 metų ir jos perskeltos į keturklases vidurines ir aukštesnes m-las. Aukštesnės keturklasės m-los arba gimnazijos vyresnės klasės (V-VIII), vokiečių mintimi, turėjusios užsidaryti. Paralelinės klasės visose aukštesnėse m-lose įsakyta uždaryti neva ūkiniais sumetimais. Praktikoje išlaikyta septynmetė gimnazija su pridurta I klase ir beveik toks pat aukštesnių m-lų skaičius, koks buvo nepriklausomos Lietuvos laikais. Lygiagretės klasės buvo išlaikomos privačiai, atimant vokiečiams valstybinių išlaidų ‚argumentą'. Pradžios m-los, oficialiai grąžintos į 4 metų kursą, faktiškai taip pat liko septynmetės.

Labai įkyriai ir užsispyrę naciai reikalavo daugiau vokiečių k. mokymo. Tuo reikalu švietimo vadybos susitarimai su generaliniu komisariatu buvo laužomi atskirų sričių komisarų. 1942 ir 1943 vasaromis įvairiose Lietuvos vietose suorganizuoti 6 kursai pradžios m-lų mokytojams vokiečių k. pagilinti. Be to, apvalius metus apskrityse veikė kilnojamosios vokiečių k. m-los (Bezirkschulen). Jose buvo bandoma supažindinti ir su vokiečių nacistine ideologija, nors aplamai vokiečiai, išskyrę save į aukštesnę klasę, tos savo ideologijos brukte nebruko. Mintis organizuoti ‚Hitlerio jaunimą' (Hitlerjugend), panašų į bolševikų ‚komsomolą', nerado dirvos, niekam iš lietuvių nesutikus būti tokio jaunimo vadu. Griežtesnių priemonių imtasi, norint mokyklinį jaunimą pajungti karinei tarnybai. Šiuo reikalu ypač buvo spaudžiamos aukštosios m-los.

Vokiečių okupacijos pradžioje abu universitetai — Kauno ir Vilniaus — pradėjo savo darbą sena tvarka. Kauno univ., laikinos vyriausybės šiek tiek pertvarkytas, turėjo 5 fak.: teologijos, filosofijos tech-

nologijos, statybos ir medicinos. Vilniaus univ., iš buvusio nuo 1941 X 1 prie matematikos-gamtos fak. miškininkystės skyriaus įsteigus naują miškų mokslų fak. (1942), veikė 6 fak.: humanitarinių mokslų, teisių, ekonomikos, matematikos-gamtos, medicinos ir miškų. Kauno univ. rektoriaus pareigas ėjo prof. J. Gravrogkas, Vilniaus — prof. M. Biržiška, buvęs rektorium ir sunkiu bolševikinės nelaisvės metu. Nebuvo tos pareigos lengvesnės ir vokiečių okupacijos laikais. Bolševikmečiu studentus sijojo kompartijos ir saugumo agentai, dabar — griežti nacių potvarkiai. Studijuoti buvo leista tik dirbantiems įstaigose, kurios buvo laikomos karui reikšmingos (Kriegswichtig), ir tiems abiturientams, kurie prieš studijas bus atlikę darbo prievolę (Arbeitsdienst). Tie reikalavimai būtų daugumai jaunimo užvėrę aukštųjų m-lų duris visam karo metui, jei nebūtų buvę apeinami. Univ. statutas leido priimti laisvus klausytojus (hospitantus), nebaigusius gimnazijų. Studentai apsirūpindavo 6 kl. pažymėjimais, kad išsilenktų darbo tarnybos, arba gaudavo tik formalius dirbančiųjų pažymėjimus, kuriuos išduodavo lietuvių vadovaujamos įstaigos.

Pasiryžus suorganizuoti lietuvišką ‚Tėvynės legioną' (SS), bet neradus atgarsio, 1943 III 16–17 ‚Kaune buvo suimta 16 asmenų, Vilniuje 24, Marijampolėje 5 ir Šiauliuose 1. Viso 46 įvairių profesijų inteligentai, kurių tarpe buvo 4 generaliniai tarėjai, 5 univ. profesoriai, 4 gimn. direktoriai, 3 advokatai, 2 kunigai, keletas mokytojų, buvusių karininkų ir įvairių įstaigų vadovų bei tarnautojų. Dauguma jų buvo suimti įstaigose darbo metu' (A. Gervydas). Suimant švietimo vadybos tarėją dr. Pr. Germantą, jo įstaigoje buvo padaryta krata. Visi suimtieji išvežti į Stutthofo koncentracijos stovyklą. Tuo pat metu uždarytos aukštosios m-los, užimtos jų patalpos, sudaužytos iškabos, kai kur iškulti langai ir sunaikintos mokslo priemonės. Nepaliesta liko tiktai Žemės Ūkio Akademija Dotnuvoje. Vokiečių generalinio komisariato pranešime apkaltinta Lietuvos šviesuomenė, tačiau naujų didesnių represijų nesiimta. Univ. mokslo personalui, palikusiam be paskaitų, paskirti moksliniai darbai, kuriuos tvirtinti buvo atsiųstas prof. K. v. Stegmannas. Švietimo vadybai ligi karo pabaigos taip pat vadovavo vokiečiai (prof. Schreinert, paskiau Riefenstahl). Neoficialiai paskaitos studentams buvo skaitomos privačiuose butuose ir kai kuriose univ. patalpose, egzaminuojami baigusieji studijas, išduodami diplomai. VU miškų ir medicinos fak. neilgai trukus buvo leista veikti.

Kartu su aukštosiomis m-lomis uždarytos 4 mokytojų seminarijos iš 8. Kiek anksčiau buvo prašyta leisti veikti 12 mokytojų seminarijų, kad būtų galima užpildyti mokytojų trūkumą, bolševikams išvežus virš 1000. Negavus leidimo, 1942–44 buvo rengiami vasaros kursai, kasmet po 3 įvairiose Lietuvos vietose. Mokytojų seminarijas dar sumažinus per pusę, švietimo vadyba Vilniuje (III gimnazijoje) ir Panevėžyje (berniukų gimnazijoje) įsteigė ‚pedagogines klases' (VII–VIII). Šalia normalių gimnazijos pamokų tose klasėse buvo dėstomas sutrumpintas mokytojų seminarijos kursas. Bet ir šios pastangos paruošti mokytojų pradžios m-loms buvo vis labiau vokiečių trukdomos.

Dar 1943 buvo uždrausta gimnazijų direktoriams priimti mokinius, vyresnius kaip 15 metų ir neatlikusius darbo tarnybos. Besimokantieji turėjo būti atleisti. Gindami tuos jaunuolius, mokytojai mokė privačiai; paskui jie laikė baigimo egzaminus kaip ‚pašaliečiai'. Stojančių į Reicho Darbo Tarnybą buvo labai maža. 1944 pavasarį vokiečiai pareikalavo, kad visi abiturientai stotų į tą darbo tarnybą (RDT), o vyresnių klasių mokiniai — į priešlėktuvinės tarnybos lavinimo stovyklas. Ir šiuo atveju švietimo vadybai pavyko nacių reikalavimus kiek modifikuoti. 1944 V 20–21 Kaune įvyko aukštesniųjų ir specialių m-lų direktorių konferencija, sušaukta vokiečių generalinio komisariato, kuris iš direktorių reikalavo pažado raštu, kad bus suverbuota priešlėktuvinei apsaugai tam tikras skaičius vyresniojo mokyklinio jaunimo. Direktoriai raštiško pažado nedavė, bet ir negalėjo visai išsilenkti vokiečių spaudimo. Buvo sutarta, kad tose priešlėktuvinio lavinimo stovyklose ‚savanoriams' mokiniams bus dėstomas ir gimnazijos kursas (18 val. savaitėje), kad jie neatsiliktų moksle nuo savo draugų. Pirmoji tokia stovykla buvo įsteigta Veiveriuose. Ji priklausė karinės oro apsaugos žinybai (Luftwaffe) ir švietimo vadybai. Kitos dvi stovyklos buvo steigiamos Vilniuje ir Alytuje, bet vokiečiams besitraukiant iš rytų sužlugo ir paskutinės jų pastangos Lietuvos jaunimą pajungti karinei Reicho tarnybai. Vokiečių okupacija baigėsi nauja Lietuvos nelaime — antrąja bolševikų vergija, prasidėjusia 1944 vasarą.

M. Biržiška, Vilniaus universitetas 1940–41 metais (Mintis 1948); ('') Vilniaus universitetas vok. okupacijos metais (Tėviškės Garsas 1947); *(B. Dirmeikis ir V. Rastenis) J. Audrūnas ir P. Svyrius,* Lietuva tironų pančiuose 1947; *A. Gervydas,* Už spygliuotų vielų 1954; *J. Grinius,* Rezistencija prieš vokiečius Kauno universitete (Naujoji Aušra 4 1948); *N. E. Sūduvis,* Vienų vieni 1965; *B. Vosylius,* Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslo metus (Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai 1952); *A. Zabitis-Nezabitauskis,* Lietuvos kultūros ir meno turtų naikinimas (t.p.).

ŠVIETIMAS SOVIETŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE

JONAS AISTIS

Okupantai visą Lietuvos švietimo sistemą sugriovė iš pagrindų. Tai darydami neva siekė suvienodinti lietuviškąją m-lą su rusiškąja, bet iš tikrųjų, apkraudami gausiomis rusų kalbos ir rusiškomis pamokomis, padarė ją mokslo lygiu daug žemesnę už rusiškąją. Lietuvoje įvesta 1934 sąjunginė liaudies švietimo sistema, susidedanti iš trijų bendrojo lavinimo laipsnių: keturmetės pradžios m-los, septynmetės nepilnos vidurinės ir dešimtmetės vidurinės m-los. 1949/50 mokslo metais buvo pridėti vieneri metai lietuviškai vidurinei m-lai. Tuo metu Sovietų Sąjungoje vienuolikmetes vidurines m-las turėjo tiktai pabaltiečiai ir gruzinai. 1954 iš Maskvos buvo daromas labai stiprus spaudimas pereiti iš vienuolikmečio į dešimtmetį mokymą, bet iš Lietuvos pedagogų pasigirdo gana pagrįstų protesto balsų, ir XX komunistų partijos suvažiavimas (1956) nutarė palikti vienuolikmetį vidurinį mokslą lietuviškose m-lose. 1954/55 mokslo metais buvo įvesta koedukacija: berniukų ir mergaičių mokymas toje pačioje klasėje. 1960/61 mokslo metais pereita į dvylikmetę vidurinę m-lą, padarant aštuonmetę nepilną vidurinę m-lą privalomą visiems mokyklinio amžiaus vaikams ir įvedant penkis tipus specializuotų paskutiniųjų keturių klasių vidurinio politechninio mokymo m-los. Naujoji reforma palietė tiktai keturias pirmąsias klases, o V–XI klasių mokiniai mokslą baigė pagal seną programą. Nauja švietimo sistema reikalinga paruošti jaunimą politechninės gamybos dvasioje, kad ‚jaunimas nenutrauktų ryšio su gyvenimu'. XX partijos suvažiavime (1956) buvo nutarta sukurti ‚ateities mokykla'— m-la internatas, skirta ‚suformuoti naują tarybinį žmogų su komunistiniais charakterio bruožais, su komunistiniais papročiais, su komunistine etika'. Tie m-los internatai yra trijų rūšių: pradedant lopšeliu, vaikų darželiu ir pirmąja klase ir baigiant brandos atestatu. Juose mokiniai gyvena, mokosi ir leidžia laisvą laiką. Turį tėvus vaikai internate pabūna tiktai penkias su puse paros savaitėje, o savaitgalius ir atostogas gali būti namie. Pamokos, pamokų ruošimas ir laisvas laikas tvarkomas gerai profesiniai ir ypač politiniai paruoštų pedagogų. 1956/56 mokslo metais buvo įsteigti pirmieji trys m-los internatai (Kaune, Klaipėdoje ir Marijampolėje) su 760 mok., 1963 buvo 47 m-los internatai su daugiau kaip 13.000 mok., o 1964/65 buvo internatuose 15.600 mok. Tik paskutiniuoju metu apie juos mažiau ir mažiau kalbama. Vakarų pedagogai, lankę pavyzdinius rusų m-las internatus, tvirtina, kad juose vaikai turi neblogas higienos, darbo ir laisvalaikio sąlygas, bet patys vaikai, palyginus su dieniniais rusų mokiniais, atrodo pasimetę, jiems stinga visiems vaikams įgimto spontaniškumo ir iniciatyvos (New York Times 1961 V 14). Rusai tomis mokyklomis greičiausiai kaip tiktai ir siekia išauklėti komunistinio reikalo robotus. Bendrai imant, okupuotosios Lietuvos mokykla turi sekti rusiškosios mokyklos įgeidžius, o rusiškoji mokykla yra pasimetusi ir nuolat blaškosi: nespėta įvesti dvylikmetės vidurinės mokyklos, ir vėl grįžta prie vienuolikmetės vidurinės mokyklos sistemos.

Okupuotosios Lietuvos b e n d r o j o l a v i n i m o m - l o s yra trijų laipsnių: pradinė m-la (7–10 m. vaikams), aštuonmetė arba nepilna vidurinė m-la (7–14 m. amžiaus vaikams, anksčiau buvo septynmetė nepilna vidurinė m-la, 7–13 m. amžiaus vaikams) ir vidurinė m-la (7–17 m. amžiaus vaikams). Lietuvos teritorijoje yra trijų kalbų bendrojo lavinimo m-los: lietuvių, rusų ir lenkų. Nelietuviškose m-lose mokoma lietuvių kalbos nuo trečiosios klasės iki baigiant vidurinę m-lą. 1955/56 mokslo metais Lietuvoje buvo 3767 bendrojo lavinimo m-los ir jose mokėsi 407.709 mok. Iš šio m-lų skaičiaus 131 yra rusų dėstomąja kalba, kuriose mokėsi apie 44.800 mok. Beveik tuo pačiu metu ‚287 vidurinių, septynmečių ir pradinių lenkiškų mokyklų veikė Vilniuje ir gretimuose rajonuose'. Kadangi lenkų kalba dėstomųjų mokyklų mokinių skaičius nėra žinomas, tai tuo pačiu nėra žinomas tikslus ir lietuvių mokinių skaičius, tačiau lietuvių mokinių skaičius neturėtų būti žemesnis kaip aštuoniasdešimt procentų bendrojo mokinių skaičiaus. Lentelė, paimta iš žurnalo Liaudies Ūkis (7–8 1965), rodo abiejų vidurinių m-lų tipų dieninių mokinių skaičius:

	V-XI klasėse	V-VII (VIII) klasėse
1940/41	78.300	53.200
1950/51	127.900	94.400
1955/56	183.900	128.800
1960/61	190.100	137.000
1964/65	253.800	205.300

1949 įvestas privalomas septynmetis mokymas, 1953 — pilnas vidurinis mokymas miestuose, o 1966 pradedama pereiti prie visuotinio vidurinio mokymo.

1955/56 mokslo metais mokyklų padėtis buvusi gana skurdi: iš 3767 mokyklų tiktai 830 turėjo tipinius pastatus, o 733 m-lose mokslas ėjo dviem ir net kartais trimis pamainomis, apie pora šimtų mokyklų išdėstyta 2–3 pastatuose, o nestigo ir tokių, kurios išdėstytos 4–6 pastatuose. 1964/65 mokslo metais veikė 4105 m-los, iš jų 438 vidurinės, 915 aštuonmetės ir 2752 pradinės m-los. Pastatų padėtis kiek pagerėjusi, bet toli gražu iki normalios padėties. Mokytojų spauda priskaito iki 30.000, bet daugumoje tai nauji mokytojai be didesnės pedagoginės praktikos. Mokytojų atlyginimas menkas, o apkrovimas darbu ir ypač užklasine veikla labai didelis ir dėl to mokytojo profesija yra viena iš sunkiausiųjų. Jei mokytojų ir pastatų padėtis galėtų būti laikytina pakenčiama, tai vadovėlių padėtis yra nepalyginamai skurdi. Visi vadovėliai, išskyrus vieną lituanistiką, yra išversti iš rusų kalbos, visai neatsižvelgiant į vietos sąlygas. Kiekvienos dėstomos disciplinos reikalas ir tikslas iškelti vad. politinį momentą, komunizmo ir ypač rusų tautos pranašumą lietuvių tautos sąskaiton.

Mokymo planas 1965/66 mokslo metams (Tarybinis Mokytojas 1965 VIII 19, nr. 66):

Pirmaisiais antrosios sovietinės okupacijos metais buvo įkurtos vakarinės darbo ir sodžiaus jaunimo bendrojo lavinimo m-los, kuriose išeinamas aštuonmetės (anksčiau septynmetės) ir vidurinės m-los kursas nepasitraukiant nuo gamybos. Darbo jaunimo m-lose mokslas pradedamas spalio mėn. ir trunka 48 savaites po 9 pamokas, t.y., mokslas trunka tris dienas savaitėje po tris pamokas. Sodžiaus jaunimo m-lose mokslas prasideda XI 1 ir mokslo metai trunka 25 savaites: po 4 pamokas 5 dienas savaitėje. Savaime aišku, kad darbo ir sodžiaus jaunimo m-lose mokslas išeinamas suprastintu ir palengvintu kursu. 1955/56 mokslo metais darbo jaunimo m-lose mokėsi 19.150 mok., o sodžiaus jaunimo m-lose tiktai 5842 mok. Tais pačiais mokslo metais Lietuvos m-lose buvo 407.709 mok., iš jų pradžios m-lose 223.825 auklėtiniai, nepilno vidurinės m-los laipsnio m-lose 129.593 mok. ir keturiose paskutinėse pilnos vidurinės m-los klasėse 54.291 mok. Įdomu pastebėti, kad iš to mokinių skaičiaus buvęs labai žemas abiturientų skaičius, tiktai 9300 abiturientų, iš kurių 1700 abiturientų išleido darbo ir sodžiaus jaunimo vidurinės m-los, t.y., reguliariųjų vidurinių m-lų abiturientų yra buvę tiktai

PRADINĖS, AŠTUONMETĖS IR VIDURINĖS MOKYKLOS (DĖSTOMĄJA LIETUVIŲ KALBA)
I–VIII KLASIŲ MOKYMO PLANAS

1965/1966 mokslo metams

	Savaitinių pamokų skaičius klasei								
Mokomieji dalykai	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Viso
Lietuvių k. ir literatūra	12	12/10	10	6	6	6	4/5	5	60,5
Rusų k. ir literatūra	—	0/2	4	4	4	4	4	4	25
Matematika	6	6	6	6	6	6	5	5	46
Istorija	—	—	—	2	2	2	3/2	3	11,5
Pokalbiai apie mūsų visuomenę	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Geografija	—	—	—	—	2	2	2	3	9
Biologija	—	—	—	—	2	2	2	2	8
Gamtos pažinimas	—	—	—	2	—	—	—	—	2
Fizika	—	—	—	—	—	2	2	2	6
Chemija	—	—	—	—	—	—	2	2	4
Užsienio kalba	—	—	—	—	3	2	2	3	10
Fizinė kultūra	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Piešimas	1	1	1	1	1	1	1	—	7
Braižyba	—	—	—	—	—	—	1	1	2
Muzika	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Darbai	2	2	2	2	2	2	2	1	15
Viso	24	24	26	26	31	32	33	35	231

Pastaba: Pamokoms pasibaigus, visuomeninei-gamybinei praktikai V–VI klasėse skiriama po 1 savaitę, VII — 2 savaitės; V–VI klasių mokiniai dirba po 3 valandas per dieną, VIII klasės — po 4 val. Ši praktika atliekama mokymo-bandymo sklypuose, dirbtuvėse, kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose ir kt.

VIDURINĖS MOKYKLOS DĖSTOMĄJA LIETUVIŲ KALBA IX–XI KLASIŲ MOKYMO PLANAS

1965/1966 mokslo metams

Mokomieji dalykai	Savaitinių pamokų skaičius			
	IX klasė	X klasė	Miesto m - los XI klasė	Kaimo m - los XI klasė
Lietuvių kalba ir literatūra	5	4	4	4
Rusų kalba ir literatūra	5	4	3	3/4
Istorija	3	2	3	4/3
Visuomenės mokslas	—	—	2	2
Matematika	5	4	4	4/5
Fizika	3	4	3	4/3
Astronomija	—	1	—	—
Chemija	2	2	3	4/3
Biologija	—	2	—	—
Geografija	2	—	1	1
Užsienio kalba	2	3	2	3
Fizinė kultūra	2	3	2	2
Braižyba	1	—	—	—
Muzika	1	1	1	1
Viso	31	30	28	32/31
Politechninis, gamybinis mokymas	3	3	6	3
Gamybinė praktika: dienų	12	12	—	18
valandų	72	72	—	108
Fakultatyviniai dalykai	2	2	2	2

7600. Turint galvoje, kad tuo metu didesniuose Lietuvos miestuose vidurinis mokslas visiems mokyklinio amžiaus vaikams buvęs privalomas, tasai skaičius buvęs labai žemas. Normaliai imant abiturientų skaičius neturėtų būti žemesnis kaip trylika tūkstančių per metus. Lietuvoje yra likusi 1–5 pažymių sistema. Mokiniai turi uniformas su šiokiais tokiais tautiniais bruožais. Įvesti pasižymėjusiems moksle abiturientams aukso ir sidabro medaliai.

Dauguma s p e c i a l i n i ų m - l ų yra vidurinės m-los lygio, į jas priimami baigę nepilnos vidurinės m-los kursą jaunuoliai. Yra nemaža specialinių m-lų, kurios baigusiems pilną vidurinę m-lą turi perpus sutrumpinto kurso skyrius. Į šių m-lų kategoriją įeina: technikumai, medicinos, muzikos, dailės, fabrikinio-gamybinio apmokymo, žemės ūkio ir kitos specialinės m-los, kuriose mokslas trunka nuo 4 metų iki 6 mėnesių. Yra ir tokių specialinių m-lų kaip pvz. Vilniaus vidurinė muzikos m-la, Kauno vidurinė dailės m-la ir pn., į kurias mokiniai priimami į pirmąją klasę ir joje, besimokydami specialybės, išeina drauge visą vidurinį bendrojo lavinimo kursą. Prie specialinių m-lų priskiriami mokytojų institutai ir technikos m-los, nors į šias m-las priimami tik baigusieji pilną vidurinį mokslą jaunuoliai. Bendrojo lavinimo m-los priklauso ‚respublikinei' švietimo m-jai, specialinės priklauso įvairioms ‚respublikinėms' m-joms ir žinyboms, gi kai kurios ir sąjunginėms įstaigoms. Aišku, kad tie, kurie baigia sąjunginių įstaigų globojamas specialines m-las, yra nukreipiami į tų įstaigų valdomas bei tvarkomas įstaigas ar įmones. Įvedus liaudies ūkio tarybas, dalis tokių specialinių mokyklų perėjo Liaudies ūkio tarybos žinion. Ta proga Komunistas (1957 VIII) rašė: ‚Neretai technikumus baigę jaunuoliai neturėdavo kur dirbti respublikoje ir vykdavo dirbti į kitas sąjungines respublikas. Šiuo metu trylika vidurinio mokslo įstaigų — technikumų ir mokyklų — perduota Liaudies ūkio tarybos žinion. Tai įgalins žymiai pagerinti vadovavimą joms, teisingiau planuoti moksleivių kontingentus, atsižvelgiant į realias pramonės ir statybos reikmes'. Lietuvos teritorijoje yra 66 technikumai (5 jų buvo sąjunginių įstaigų žinioje) ir 15 specialinių m-lų. 1955/56 mokslo metais Lietuvos technikumuose ir specialiose mokyklose mokėsi apie 22.300 jaunuolių.

Vertinant okupanto primestą švietimo ir auklėjimo sistemą, tenka pastebėti nusmukęs mokslo standartas, pasikeitęs m-los pobūdis ta prasme, kad mokinys auklėjamas antipilietinėje dvasioje, t.y., jis susinamas, ir žalojama pati jaunuolio siela. Gerosios pusės yra sekančios: nesunkus priėjimas prie mokslo ir nepilno vidurinio mokslo

privalomumas kaime ir vidurinės m-los privalomumas didesniuose miestuose.

Lietuvos aukštosios m-los yra dar daugiau nuo okupanto nukentėjusios negu bendrojo lavinimo m-los. Iš dviejų universitetų paliktas tiktai vienas. Aukštosios m-los neteko autonomijos ir lietuviško savarankiškumo. Lietuvoje veikia 11 aukštojo mokslo įstaigų: 1. Vilniaus V. Kapsuko vardo universitetas su šiais fakultetais: Fizikos ir matematikos, Chemijos, Gamtos, Medicinos, Istorijos ir filologijos, Ekonomikos, Teisės. Be to, veikia TSKP istorijos, Fizinės kultūros ir sporto, Estetinio lavinimo katedros; Botanikos sodas, A. Mickevičiaus memorialinis butas-muziejus, Zoologijos ir geologijos-mineralogijos muziejai, Astronomijos observatorija su dirbtinių žemės palydovų stebėjimo stotimi, biblioteka su 1.700.000 knygų. Mokslas dieniniame ir vakariniame skyriuje trunka nuo 5 iki 6 m., neakivaizdiniame skyriuje — nuo 5 iki 5,5 m. Mokslas vyksta kursine sistema: studentai du kartus per metus, pasibaigus rudens ir pavasario semestrams, laiko egzaminus, o pasibaigus mokslo metams — keliami į aukštesnį kursą. 2. Kauno Politechnikos institutas su 7 fakultetais: Elektrotechnikos, Mechanikos, Mašinų gamybos, Lengvosios pramonės, Statybos, Cheminės technologijos, Santechnikos; be to, Vilniaus filialo dieninis skyrius ir Klaipėdos vakarinis fakultetas skirtas laivybai. 1963 64 institute mokėsi 11.700 stud., iš jų 5500 neatsitraukdami nuo gamybos. 3. Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas su šiais fakultetais: Fizikos - matematikos, Lietuvių kalbos ir literatūros, Rusų kalbos ir literatūros, Lenkų kalbos ir literatūros, Užsienio kalbų, Gamtos-geografijos. 2147 stud. mokėsi stacionariniame ir 3530 neakivaizdiniame skyriuose. 4. Šiaulių K. Preikšo vardo pedagoginis institutas, kuriame mokėsi 831 stud. stacionariniame skyriuje ir 1091 stud. neakivaizdiniame skyriuje. 5. Lietuvos Žemės Ūkio Akademija su šešiais fakultetais: Agronomijos, Žemės ūkio ekonomikos, Žemės ūkio mechanizacijos, Hidromelioracijos, Žemėtvarkos ir Miškų ūkio. 6. Lietuvos Veterinarijos Akademija, kurioje mokosi daugiau kaip 1000 stud. 7. Kauno Medicinos institutas, kuriame dirba 252 kvalifikuoti pedagogai ir mokosi daugiau kaip 2000 stud. 8. Meno institutas (konservatorija) su dviem fakultetais: Atlikėjų ir teorijos, Liaudies meno. Institute mokosi 500 stud., iš kurių trečdalis neakivaizdiniame skyriuje. 9. Dailės institutas su dieniniu (5 metai) ir vakariniu (6 metai) skyriais. 10. Kūno kultūros institutas, kur mokslas trunka dieniniame skyriuje 4 metus, o neakivaizdiniame 6 metus. 11. N. Vilnios mokytojų institutas lenkų dėstomąja kalba. 1964/65 mokslo metais Lietuvos aukštosiose m-lose mokėsi 42.800 studentų, iš jų 21.200 tikrųjų (stacionarinių) ir 21.600 neakivaizdinių ir vakarinių. Lietuvių 36.200 studentų. Studentų proporcingu skaičiumi Lietuva yra pralenkusi daugelį V. Europos kraštų. 1965 Lietuvos aukštosiose m-lose dirbo daugiau kaip 2500 profesorių, docentų ir dėstytojų. Lietuvos aukštosiose m-lose lietuvių kalba dėstyme vyrauja, tačiau kai kuriems dalykams sudaromos grupės su dėstomąja rusų kalba, o yra dalykų, kurie dėstomi vien rusų kalba, ir ne vien rusų kalbos ir literatūros kurse, bet ir grynojo mokslo disciplinose. Vilniaus universitete 1956/57 mokslo metais studijavo 3352 stud., iš kurių 2559 buvo lietuviai, 385 rusai ir likusieji kitų tautybių. Iš 401 universiteto mokslinio personalo buvo 294 lietuviai, o visi kiti kitų tautybių.

Lietuvos aukštosios m-los 1966 išleido ‚beveik 5000 jaunų specialistų'. Iš 11.370 abiturientų norėjusių studijuoti aukštųjų m-lų dieniniuose skyriuose atrinkta 5750. Esą dabar Lietuvoje yra apie 50.000 stud. Sprendžiant iš išleidžiamųjų ir priimamųjų studentų kontingentų, atrodo, kad nemažas studentų skaičius yra su nenormaliai nusitęsusiomis studijomis; be to, jaučiama didesnę dalį abiturientų nukreipti į gamybą, o gal ir dar kur kitur.

433 stojantieji į aukštąsias m-las buvo su aukso ar sidabro medaliais, bet beveik pusė jų nesugebėjo pateisinti savo pažymių, trejetai ir dvejetai liudijo, kad kai kurie medaliai buvo skiriami nepagrįstai. Neslepiama, kad vidurinės m-los paruošimas tebėra gana vidutinis (Tiesa, 1966 IX 1).

Nors mokslo įstaigų tiesioginis uždavinys yra dirbti mokslinio tyrimo darbą, bet netiesiogiai jos turi didelio ryšio su švietimu. 1964 sovietiniais duomenimis Lietuvoje buvo 96 mokslinės įstaigos, iš kurių 34 mokslinio tyrimo institutai, jų filialai ir skyriai. 1955 mokslinio tyrimo organizacijose dirbo 570 mokslinių darbuotojų, o 1965 jų dirba apie 3000; be to, į mokslinį tyrimo darbą įtraukta aukštųjų mokyklų pustrečio tūkstančio profesorių, docentų ir dėstytojų. Iš pradžių mokslinio tyrimo darbas buvo sutelktas Lietuvos Mokslų akademijoje, bet vėliau, plečiantis mokslinių tyrimų apimčiai, vyko ir organizaciniai pakitimai. Dabar mokslų akademijoms ir iš dalies aukštosioms m-loms pavesta vykdyti mokslinius tyrimus svarbiausiomis gamtos mokslų kryptimis, o taikomojo pobūdžio tyrimai pagrindinai pavedami specializuotiems įvairių sričių institutams. 1950 Lietuvoje buvo tik 107

mokslų kandidatai, 1955 jau jų buvo 384, o 1965 buvo apie 1300 mokslų kandidatų. 1960 buvo apie 30 mokslų daktarų ir 247 aspirantai, o 1965 pradžioje mokslo daktarų skaičius išaugo iki 50, aspirantų skaičius išaugo iki 852. 1950 dauguma turinčių mokslo laipsnius sudarė visuomeninių, biologijos ir medicinos mokslų darbuotojai. 1965 apie 35% visų turinčių mokslinius laipsnius sudaro fizikos-matematikos, technikos ir chemijos, 25% — visuomeninių, 25% — biologijos ir žemės ūkio ir apie 13% — medicinos mokslų darbuotojai.

S p a u d a. Bendrieji jaunimo periodiniai leidiniai: Genys, mėnesinis priešmokyklinio amžiaus vaikų iliustruotas žurnalas, kurį leidžia Komjaunimo Centro komitetas; Moksleivis, mėnesinis mokyklinio amžiaus vaikų žurnalas; Lietuvos Pionierius (turi lenkišką laidą), Komjaunimo Tiesa (turi rusų kalba laidą) ir Jaunimo Gretos, mėnesinis Komjaunimo organizacijos žurnalas. Švietimo reikalams Švietimo m-ja leidžia šiuos leidinius: savaitraštį Tarybinis Mokytojas, ir mėnesinį žurnalą Tarybinė Mokykla. Trys aukštosios m-los: universitetas, Vilniaus Pedagoginis institutas ir Kauno Politechnikos institutas leidžia kiekvienas po studentų laikraštį.

J. Aistis, Bendrojo lavinimo mokyklos okupuotoje Lietuvoje (Aidai 6, 7 1958); *J. Grinius,* Erziehung der Jugend in Sowjetlitauen (Acta Baltica I 1962); Liaudies Ūkis 7–8 1965; Lietuvos aukštosios mokyklos 1964; *T. Remeikis,* General Education in Soviet Lithuania (Lituanus 2 1959); Tarybinis Mokytojas 68 1965; *V. Vaitiekūnas,* Sovietized Education in Occupied Lithuania (Lithuania under the Soviets. Ed. by V. S. Vardys 1965); (") Švietimas okupuotoje Lietuvoje (Aidai 1 1960).

LIETUVIŠKOJI MOKYKLA IŠEIVIJOJE

MATAS KRIKŠČIŪNAS ir PETRAS MALDEIKIS

1. Bendra apžvalga

Lietuvių susitelkimai ir jų švietimo institucijos užsienyje atsirado trimis būdais. Didžioji lietuvių išeivių dalis išvyko į užsienio kraštus, ieškodami darbo, geresnio gyvenimo, slėpdamiesi nuo rusų valdžios persekiojimo ar vengdami stoti į rusų kariuomenę. Kita dalis iš seno gyveno nuo Lietuvos atskirtose žemėse: Latvijos pasienio lietuviai ir Punsko bei kitų Lenkijai priskirtų sričių. Prieš II pas. karą Vilniaus krašto lietuviai nebuvo laikomi užsienio lietuviais, o tik lietuviais, gyvenančiais Lenkijos okupuotoje Lietuvos dalyje. Trečią užsienyje gyvenančių lietuvių kategoriją sudaro po II pas. karo nuo bolševikinės okupacijos į užsienį pasitraukę lietuviai. Panaši karo tremtinių arba nuo karo pabėgėlių banga I pas. karo metu buvo atsidūrusi Rusijoje, kur lietuviai savo jaunimą buvo sutelkę į trejus metus veikusias lietuvių m-las Voroneže.

Siekdami savo vaikus apsaugoti nuo nutautimo, lietuviai išeiviai, kiek sąlygos leido, yra bandę sukurti vienokias ar kitokias lietuviškas m-las, kurios veikia ar bent praeityje kuriuo nors metu yra veikusios Anglijoje, Argentinoje, Australijoje, Brazilijoje, Danijoje, JAV, Kanadoje, Kolumbijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Rusijoje, Naujojoje Zelandijoje, Urugvajuje, Venecueloje ir Vokietijoje. Reikia betgi pabrėžti, kad nė viename krašte lietuviai išeiviai, išskyrus tremtinių stovyklinio gyvenimo laikotarpį Vokietijoje, neturėjo pakankamai savo m-lų. Net ir JAV tik mažuma liet. parapijų teturėjo seserų lietuvaičių vedamas parapines m-las.

Didžiausia kliūtis liet. m-loms išeivijoje susikurti buvo mokytojų ir apskritai šviesuomenės trūkumas. Lietuviško švietimo pradžia, išskyrus tremtinių stovyklas, visur buvo sunki. Daug kur jos pradėjo dirbti kaip sekmadieninės ar šeštadieninės m-los atsitiktinai surastose patalpose ir jose mokė dažnai tam darbui nepasiruošę žmonės. Vėliau JAV, P. Amerikoje, Kanadoje ir Latvijoje veikė pilnos liet. privatinės m-los. Tačiau ir šios m-los savo liet. švietimo vaidmenį atliko plg. trumpą laiką ir tik sulėtino, bet nesulaikė nutautimo. Augdama svetimoje aplinkoje, naujoji išeivių karta pamažu pradeda nutausti. Tada ir liet. m-los arba sumenkėja ir užsidaro arba drauge nutausta. JAV lietuvių privatinės m-los, turėjusios būti lietuvybės išlaikymo institucijomis, pamažu pasidarė lietuvybei abejingos. Naujoji ateivių karta vėl turėjo kurti šeštadienines m-las greta čia veikiančių parapinių m-lų. Šeštadieninė m-la betgi negali atlikti pilnos m-los vaidmens. Neturėdama nei savo patalpų, kuriomis ji viena tesinaudotų, nei mokytojų, kurie iš darbo toje m-loje pragyventų, ji turi naudotis kitų jai tik trumpam užleidžiamomis patalpomis ir laikytis tik lietuvybės darbui pasiaukojusių asmenų dėka.

Lietuvių išeivių švietime skiriame du laikotarpius. Pirmąjį sudaro nuo XIX a. pabaigos iki II pas. karo pradžios užsienyje apsigyvenusių lietuvių įkurtų m-lų vei-

kimas; jam būdinga tai, kad ano meto išeivijoje negausi šviesuomenė JAV, Kanadoje, Latvijoje, Brazilijoje, Argentinoje ir Urugvajuje sukūrė pilnas pradines m-las. Antras visiškai skirtingas laikotarpis prasideda po II pas. karo, kada nuo bolševikinės okupacijos į Vakarus pasitraukė šviesuomenė, kurios tarpe buvo daug patyrusių mokytojų. Gyvendami laikinai Vokietijoje ir Austrijoje vad. išvietintųjų (D.P.) stovyklose jie sukūrė ten gyvenusiam mokykliniam jaunimui reikalingas m-las. Tačiau, po kelerių metų emigravę į kitus kraštus, jie, išskyrus tik tris liet. gimn. ir keletą vaikų darželių, pilnų ir pastoviai veikiančių m-lų jau nesukūrė ir turėjo ribotis mažiau veiksmingomis šeštadieninėmis m-lomis ir kai kur liet. kalbos pamokomis tremtinių vaikams jau iš seniau veikiančiose parapinėse m-lose.

2. Seniausios išeivijos lietuviškos mokyklos

JAV liet. mokyklinis švietimas prasidėjo tik XIX a. gale. Kol lietuviai neturėjo savo parapijų, jie lankė lenkiškas bažnyčias, o lietuvaitės stojo į lenkiškus vienuolynus ir, pasiruošusios mokytojos darbui, dirbo lenkiškose m-lose. Tik XIX a. paskutiniais dešimtmečiais atsirado čia kiek lietuvių kunigų, kurie pradėjo steigti liet. parapijas, o prie jų susidarė sąlygos įsikurti liet. m-loms. Pirmoji lietuviška m-la buvo 1888 kun. P. Abromaičio įkurta Mahanoy City, Pa., prie Šv. Juozapo parapijos. Antroji tokia m-la 1891 kun. J. Zlotožinsko įkurta Pittstone, Pa. Ją lankė apie 30 mok. Trečioji lietuviška m-la buvo 1894 įkurta Čikagoje prie Šv. Jurgio bžn. Kitos iš eilės trys m-los buvo įkurtos taip pat Čikagoje: Dievo Apvaizdos parapijoje 1904, Šv. Kryžiaus 1905 ir Šv. Mykolo 1906. Dauguma liet. parapinių m-lų čia įsikūrė tarp 1904 ir 1930.

M-lų steigimas susidūrė su didele kliūtimi — liet. mokytojų trūkumu. Čikagos lenkų parapinėse m-lose mokė lenkės seserys nazaretietės. Jų kongregacijoje buvo ir lietuvaičių, kurios mokė liet. parapijose. Bet jų skyrimas į m-las priklausė nuo lenkiško vienuolyno, kuris į liet. parapijas paskirdavo ir lenkių mokytojų, todėl lietuviai kunigai ėmė galvoti apie parūpinimą lietuvaičių mokytojų. Kunigų A. Miluko, A. Kaupo ir A. Staniukyno rūpesčiu, trys lietuvaitės (M. Kaupaitė, C. Unguraitytė ir I. Dvaranauskaitė), kituose vienuolynuose pasiruošusios mokymo darbui bei vienuoliniam gyvenimui, 1907 įkūrė Šv. Kazimiero seserų kongregaciją (žr. LE XI 286–288) ir atidarė pirmąją savo m-lą Šv. Kryžiaus parapijoje Mt. Carmelyje, Pa. Netrukus jos savo kongregacijos centrą perkėlė į Čikagą ir 1911 čia įkūrė Šv. Kazimiero akademiją, pamažu perimdamos parapinių m-lų mokymą Čikagoje ir daugelyje kt. lietuvių kolonijų. 1943 jos mokė 27 liet. parapinėse m-lose, kurių vidutinis mokinių skaičius buvo apie 220, ir laikė dvi aukštesniąsias m-las-akademijas: vieną jų Čikagoje, antrą Newtown, Pa. 1955 kazimierietės turėjo 6 aukštesniąsias m-las su 1514 mok. ir mokė 37 parapinėse m-lose, kurių keletas jau priklausė kitataučiams. Be to, ir liet. parapinėse m-lose mokėsi dalis ne liet. kilmės mokinių.

Greta kazimieriečių, eilėje liet. m-lų dirbo nazaretietės lietuvaitės. Bet lenkiška tos kongregacijos vadovybė nevisada paisydavo liet. reikalų ir kartais jas skirdavo į lenkiškas m-las, o lenkes į lietuviškas. Dėl to buvusios toje kongregacijoje seserys lietuvaitės 1922 atsiskyrė nuo lenkų ir įkūrė lietuvišką šv. Pranciškaus seserų vienuolyną (žr. LE XXIII 416–418). Nuo to meto jos plėtė savo veiklą liet. parapinėse ir aukštesniosiose m-lose. 1943 jos mokė 17 parapinių pradinių ir 5 aukštesniosiose m-lose. Nuo 1950 jos pradėjo dirbti ir ne liet. parapinėse m-lose. Tais metais jos dirbo 20 parapinių m-lų ir 4 aukštesniosiose m-lose su 630 mok., kurių apie 30% buvo jau ne lietuvių kilmės.

1924 įsikūrė dar trečias lietuvaičių seserų mokytojų vienuolynas. Tai buvo Nukryžiuotojo Jėzaus Seserų kongregacija (žr. LE XX 476–477). 1943 jos vedė Elmhursto, Pa., akademiją ir mokė 3, o nuo 1950 jau 7 parapinėse m-lose.

Savo metu buvo populiari marijonų laikoma kolegija, įsteigta 1926 Hinsdalėj, Ill., 1931 buvo perkelta į Thompsoną, Mass., kur ji veikė iki II pas. karo ir buvo žinoma Marianapolio kolegijos vardu (žr. LE XVII 313–314). Jos studentai buvo beveik visi lietuviai. Tai buvo aukštesniosios m-los ir dviejų kolegijos kursų junginys. II pas. karo metu beveik visi jos studentai buvo mobilizuoti, ir kolegija užsidarė. Vėliau pradėjo veikti ten pat marijonų vadovaujama tik aukštesnioji m-la, kurios studentų tik 5% sudaro lietuviai.

Jaunimo nutautėjimas buvo jau prasidėjęs šio amžiaus pradžioje, o po I pas. karo susidariusios šeimos namie dažniausiai jau vartojo anglų kalbą, ir iš jų atėję į m-lą vaikai jau tik retas lietuviškai besuprato. Be to, ir seserys mokytojos vėlesniais laikais jau buvo daugiausia gimusios ir augusios šiame krašte, ir jų pažiūros į lietuviškumą jau skyrėsi nuo tų, kurios buvo atvykusios iš Lietuvos.

Pirmą dešimtmetį po I pas. karo buvo labai pakilęs amerikiečių patriotizmas ir

nacionalizmas. Į tautinių mažumų parapines m-las pradėta šnairuoti, jas kaltinti, kad jos neugdo amerikiečių tautinės sąmonės ir neprisideda prie imigrantų asimiliacijos pagreitinimo. Vienur kitur atskirų valstybių buvo išleisti įstatymai, priešingi tautinių mažumų m-lų veikimui. Tai privertė tų m-lų administraciją spausti jas daugiau derintis prie vyraujančių nuotaikų ir daugiau skiepyti amerikietiškąjį patriotizmą. Tokios nuotaikos, įsigalėjusios amerikiečiuose, neigiamai veikė šiame krašte gyvenančių ateivių, jų vaikų ir m-lų tautiškumą. Čia gimę tėvai namuose paprastai nebevartojo liet. kalbos ir nebematė reikalo savo vaikus mokyti lietuviškai, o m-la gavo derintis prie susidariusios padėties. Nors daugumos liet. parapinių m-lų mokslo planuose ir numatytas liet. kalbos mokymas ir jos dar daug kur mokoma, bet vaikai m-loje jos jau labai nedaug beišmoksta. JAV LB paskelbtos statistikos duomenimis, 1958 pradžioje liet. kalbos buvo mokomi 5740 mok. 46 parapinėse m-lose ir 368 mokinės vienoje aukštesniojoje m-loje.

Atskirai nuo parapinių m-lų sistemos Amerikoje veikė visa eilė vakarinių kursų suaugusiems, kur buvo mokoma lietuviškai skaityti ir rašyti, skaičiuoti ir anglų kalbos. Jų visa eilė buvo suorganizuota Čikagoje, Bostone ir kitose vietovėse. Vieni jų buvo trumpalaikiai, o kiti laikėsi kaip pastovios m-los ir išsilaikė po dešimtį ar net daugiau metų.

K a n a d o j e lietuvių išeivija pradėjo kurtis XIX a. pabaigoje, ir nemaža jų ten įsikūrė dar prieš I pas. karą. Žymiai jų ten padaugėjo apie 1926. Daugiausia jie spietėsi Montrealyje ir Toronte, kur jie buvo įkūrę ir keletą savo m-lų. Kanados įstatymai leidžia ir tautinėms mažumoms turėti savo kalba valdžios išlaikomas m-las, jei tik jose susidaro nustatytas mokinių skaičius. Kanados lietuviai tuo pasinaudojo ir tarp abiejų pas. karų turėjo savo kalba m-las. Pirmoji tokia liet. m-la įsikūrė Montrealyje 1918. Joje visi dalykai buvo mokomi lietuviškai, išskyrus valstybines anglų ir prancūzų kalbas, kurios buvo privalomos. Kitos trys panašios m-los buvo įkurtos įvairiose to miesto dalyse bei priemiesčiuose 1919, 1922 ir 1929. Jos visos, sumažėjus mokinių skaičiui, buvo uždarytos 1934. Su parama iš Lietuvos 1936 ir 1939 Toronte įsikūrė dvi liet. m-los, tačiau II pas. karo metu jos užsidarė.

L a t v i j o j e lietuvių prieš I pas. karą buvo priskaitoma apie 95.000. Nepriklausomoje Latvijoje jų liko nedaugiau kaip 40.000. Jie buvo daugiausia apsigyvenę Rygoje, Liepojoje, Mintaujoje, Ventpilyje ir kituose miestuose. Nemaža jų gyveno ir visame Lietuvos pasienyje. Pirmoji liet. m-la Latvijoje buvo 1907 Pašalpos d-jos įkurta Rygoje. Tai buvo 2 skyrių pradinė m-la. Vėliau jos išlaikymą perėmė Žvaigždės d-ja, kuri Rygoje įkūrė ir išlaikė dar 4 kitas liet. pradines m-las.

Latvijai tapus nepriklausoma valstybe, tarp 1918 ir 1921 įsikūrė 4 pradinės liet. m-los Rygoje, po 1 Liepojoje, Mintaujoje, Subate ir eilėje kitų vietovių. Vėliau jų dvi (Gryvoje ir Neretoje) buvo sujungtos su latviškomis m-lomis. Bet dauguma jų išliko, ir 1933 Latvijos lietuviai turėjo 16 pradinių m-lų, kuriose dirbo 53 mkt. ir kuriose mokėsi per 800 mok. Be to, dar 4 m-lose dirbančios lietuvės mokytojos lietuvių vaikus mokė liet. kalbos.

1923 Latvijos lietuviai Rygoje įkūrė savo gimn., kuri veikė visą Latvijos nepriklausomo gyvenimo laikotarpį ir vokiečių okupacijos metu, išleisdama kasmet vidutiniškai po 10 abiturientų.

B r a z i l i j o j e lietuvių priskaičiuojama apie 45.000. Dauguma jų ten atvyko tarp 1926 ir 1930. Jų vaikams mokytis 1929 São Paulo priemiestyje, Mokoje, buvo įkurta lietuviška dr. V. Kudirkos m-la. 1930 Villa Anastacio priemiestyje pradėjo veikti dr. J. Basanavičiaus pradinė m-la ir Bom Retire vietovėje vysk. M. Valančiaus m-la. 1932 pradėjo darbą Villa Beloje D.L.K. Vytauto mokykla. Mokyklomis ir apskritai kultūriniu gyvenimu rūpinosi Brazilijos Lietuvių sąjunga, kuri Lietuvos vyriausybės remiama, atsikvietė iš Lietuvos 7 mkt. ir su gauta iš Lietuvos pašalpa pasistatė m-loms tinkamas patalpas. Mokslas buvo einamas lietuviškai ir portugališkai, nes pagal Brazilijos įstatymus vaikai iki 10 m. turi būti mokyklose mokomi portugalų kalba, todėl tos m-los greta lietuvių mokytojų turėjo samdytis ir brazilus mokytojus.

Karui prasidėjus ir pašalpai iš Lietuvos nutrūkus, liet. m-los nebepajėgė išsilaikyti ar bent pilnai veikti ir susiaurino savo veiklą tik iki liet. kalbos mokymo du kartus per savaitę tomis valandomis, kai vaikai baigia darbą brazilų m-lose, ir kultūrinių parengimų ruošimo įvairių švenčių proga.

1938 São Paulo Lietuvių Romos Katalikų Šv. Juozapo Bendruomenė atsikvietė iš JAV pranciškietes, įkūrusias ten 3 pradines m-las ir gimnaziją, kuriose mokomoji kalba buvo portugalų, bet kuriose dėstomi ir pagrindiniai lituanistiniai dalykai.

A r g e n t i n o j e lietuvių išeivių yra per 30.000. Jų dauguma atvyko 1926–30, įsikurdami daugiausia Buenos Aires mst. bei jo priemiesčiuose ir kituose didesniuose

miestuose. Savo vaikų lietuviškam auklėjimui jie 1933 Buenos Aires Lietuvių namuose įkūrė Tumo-Vaižganto pradinę m-lą, kurią lankė apie 50 vaikų. 1934 Argentinos lietuviai įkūrė savo antrą pradinę m-lą Berisso mst., turėjusią pradžioje apie 30 mok. Mokslas tose m-lose buvo einamas liet. ir ispanų kalbomis.

1940 Buenos Aires priemiestyje Avellanedoje prie marijonų įkurtos Aušros Vartų parapijos buvo įkurta ir kazimieriečių vedama pradinė m-la. Jos dėstomoji kalba — ispanų, tik lietuvių vaikai mokomi liet. kalbos, Lietuvos istorijos ir geografijos.

U r u g v a j u j e lietuvių išeivių, atvykusių daugiausia tarp 1923 ir 1931, yra apie 5000. Didelė dauguma jų gyvena Montevideo mst., kur 1932 jie įkūrė dr. J. Basanavičiaus pradinę m-lą, kurioje vėliau mokėsi apie 65 mok. ir dirbo 3 mkt. M-la veikė iki 1940 pabaigos.

A n g l i j o j e prieš I pas. karą gyveno per 10.000 liet. išeivių, dauguma jų Londone. Jau 1905 kun. K. Matulaitis mokė Londono lietuvius skaityti bei rašyti ir jų vaikams įsteigė ilgai veikusią šeštadieninę m-lą. Karo metu daug lietuvių buvo grąžinta į Rusiją, ir Anglijoje pradėtasis lietuviško švietimo darbas buvo sutrukdytas.

3. Lietuvių švietimas tremtyje po II pas. karo

Karui pasibaigus, į Vokietiją bei Austriją nuo bolševikinės okupacijos pasitraukę lietuviai susibūrė į vad. išvietintųjų (D.P.) stovyklas. Jose buvo daug priaugančio jaunimo, todėl buvę Lietuvoje mokytojai pradėjo organizuoti įvairių laipsnių m-las. Jų darbą rėmė ir m-lomis rūpinosi stovyklose susidarę ir įvairiais vardais pasivadinę švietimo komitetai. Tų visų m-lų veikimą kiek galima tvarkyti bei valdyti ėmėsi Vokietijoje veikusios Lietuvių s-gos centro v-ba. Vėliau Vyr. Liet. Tremtinių Komitetas tam reikalui sudarė autonomiškai veikiančią Švietimo valdybą, kurios pirm. beveik visą laiką išbuvo M. Židonis. Negalėdama tiesiogiai veikti visose okupacinėse zonose, v-ba atskirų zonų m-lomis rūpintis paskyrė savo įgaliotinius: anglų zonoje M. Krikščiūną, amerikiečių zonoje I. Malinauską ir prancūzų zonoje J. Kavaliūną. Jie buvo įpareigoti rūpintis planingu savo zonos m-lų steigimu, jų veikimu bei atitinkamo mokslo lygio išlaikymu ir prižiūrėjo m-lų darbą patys arba per jų pasitelktus inspektorius. Ypač didelį vaidmenį švietimo įgaliotinis vaidino anglų zonoje, kur okupacinė valdžia oficialiai pripažino jį liet. m-lų inspektorium ir pavedė jas tvarkyti. Amerikiečių ir prancūzų zonose lietuvių centralizuoti švietimo organai oficialaus pripažinimo neturėjo, bet m-los ir mokytojai jiems paklusdavo ir laikėsi jų išleistų instrukcijų bei nurodymų. M-lų materialinis aprūpinimas priklausė nuo stovyklų komitetų ir tas stovyklas valdžiusių UNRRA, vėliau IRO tarnautojų.

Mokymo darbas bei mokslo lygis buvo grindžiamas nepriklausomos Lietuvos m-lų programomis. Toms stovyklų m-loms teko dirbti gana sunkiomis sąlygomis: daugeliui jų teko dirbti m-lai netinkamose patalpose ir trūko visų rūšių mokslo priemonių. Daugeliui m-lų trūko mokymo darbui pasiruošusių mokytojų, nors tuo pat metu kitose stovyklose mokytojų per daug, tik jų nebuvo galima perkelti. Be to, didelis žmonių susikimšimas gyvenamose patalpose ir bendra stovyklinio gyvenimo nuotaika buvo labai nepalanki auklėjimo darbui. Vis dėlto, trūkumai buvo šalinami. Buvo sudaryta knygų leidimo komisija ir jos rūpesčiu bei atskirų mokytojų pastangomis buvo parūpinti bei išleisti reikalingiausi vadovėliai. M-los susirado bei pasitelkė daugiau kvalifikuotų mokytojų, kurie pasigamino reikalingiausių mokslo priemonių, ir mokyklos pamažu įsitaisė pakenčiamai.

Susidaręs stovyklinių m-lų tinklas nebuvo visą laiką pastovus. Stovykliniam gyvenimui besikeičiant, stovyklas jungiant, kilnojant ar uždarant, kai kur keitėsi ir m-los: vienur jos didėjo, kitur mažėjo, buvo perkeliamos, sujungiamos ir vėliau panaikinamos. Nuo stovyklų didumo perėjo mokinių skaičius ir m-lų didumas. Didžiausia gimn. buvo Hanau stovykloje, kartais turėjusi per 300 mok. ir 33 mkt., o mažiausia liet. gimn. buvo Tübingene, turėjusi 29 mok. ir 19 mkt.

1945–46 mokslo metais veikė šios tremtinių gimnazijos (lentelė A; žr. psl. 790).

Be to, tais pat mokslo metais veikė anglų ir amerikiečių zonose 14 progimnazijų su 143 mkt. ir 502 mok.

Vaikų darželių, pradinių m-lų, progimn. ir gimn., jose besimokančių mokinių ir jų mokytojų statistika atskirais mokslo metais atrodo šitaip (lentelė B; žr. psl. 790).

Kol gimnazijos dėl daugelio mokinių ir mokytojų išemigravimo turėjo nutraukti savo darbą, jas baigė ir gavo atestatus apie 800 abiturientų.

Mokinių užklasinė veikla bei savarankiškas jų lavinimasis vyko mokinių organizacijose (skautų, ateitininkų ir kudirkiečių), sporto, vaidybos, meno, literatūros, kooperacijos ir kitokiuose mokinių lavinimosi rateliuose.

Tremtinių stovyklų gyvenimo, kartu ir jų m-lų laikinumas, tolimesnė emigracijos

Lentelė A

Stovyklos pavadinimas	Mkt. skaičius	Mok. skaičius
1. Augsburgas	30	195
2. Blombergas	20	59
3. Detmoldas	17	70
4. Eichstättas	37	219
5. Hanau	33	248
6. Kasselis	10	70
7. Kemptenas	33	125
8. Lübeckas	15	198
9. Münchenas	25	176
10. Nürtingenas	26	88
11. Oldenburgas	23	155
12. Ravensburgas	22	71
13. Scheinfeldas	20	105
14. Seligenstadtas	22	88
15. Soestas	25	97
16. Spackenbergas	22	160
17. Tübingenas	19	29
18. Watenstedtas	19	102
19. Wiesbadenas	25	125
20. Würzburgas	32	117

ir bendras ateities netikrumas vertė švietimui ir m-loms vadovaujančius asmenis susirūpinti ne tik bendruoju, bet ir profesiniu vyresniųjų mokinių lavinimu. Švietimo v-ba parengė ir gimn. pasiūlė jų mokinių amatų mokymo planą. Daugelis gimnazijų buvo įsivedusios elektrotechnikos, automechanikos, gailestingųjų seserų, modisčių ir kitokių specialybių bei amatų mokymą, kuriuo pasinaudojo dalis vyresniųjų klasių mokinių.

Čia aptartas tremtinių jaunimo mokyklinis auklėjimas buvo organizuotas V. Vokietijoje buvusiose lietuvių stovyklose. Bet nežymi dalis tremtinių buvo iš Lietuvos arba vėliau iš Vokietijos patekusi į kitas aplinkines valstybes, kur jie taip pat buvo suorganizavę savo m-las. Austrijoj jie pradžios m-las turėjo Linze, Riede, Salzburge, Graze ir Innsbrucke ir gimn. Riede. Danijoje jie turėjo pradžios m-lą Nymindegabe, kur mokėsi per 150 mokinių. Šveicarijoje liet. pradžios m-la ir vaikų darželis veikė Yverdone. Belgijoje liet. vaikams buvo suorganizuotos dvi vakarinės ketvirtadieninės m-los.

Gyvenimo laikinumas stovyklose vertė tremtinius rūpintis pirmoje eilėje neatidedamu priaugančio jaunimo bendruoju auklėjimu bei jo pratęsimu. Sunkiau buvo sukurti profesinio lavinimo m-las, nes tremtinių stovyklose nebuvo nei tokiam lavinimui reikalingų dirbtuvių, nei įrankių, nei medžiagų. Kur tuos sunkumus pavyko nugalėti, įsikūrė m-los bei kursai ypač tų sričių mokymo, kuriam tokių priemonių mažiau reikalinga. Prie tokių priklausė Celėje įsikūrusi ir vėliau Grevene veikusi aukštesnioji prekybos m-la, aukštesnioji prekybos m-la Ravensburge, žemesnioji prekybos m-la Biberache, aukštesnioji technikos m-la Nürtingene, mkt. parengimo kursai Hanau ir Flensburge, vaikų darželių auklėtojų kursai Detmolde, gailestingųjų seserų m-la Nürtingene, amatų mokymo institutas Würzburge, dantų technikų m-la Augsburge, radiotechnikų m-la Eichstätte, amatų m-la Nürtingene, V. S. Stančikaitės meno studija Gross Hesepėje, taikomojo meno m-la Freiburge (žr. LE VI 388), aukštieji technikos kursai ir hidrometrijos ir hidrologijos kursai Kemptene ir kitos ilgiau ar trumpiau veikusios m-los bei trumpalaikiai kursai.

Kalbamos profesinio lavinimo m-los buvo svarbios daugelio asmenų profesiniam pasiruošimui. Jos buvo liet. m-los, tik skirtos profesiniam, nebe lietuviškam švietimui. Greta jų panašų vaidmenį atliko ge-

Lentelė B

	1945–46	1946–47	1947–48	1948–49 pradžioj
1. Vaikų darželiai:				
darželių skaičius	71	76	76	61
auklėtojų skaičius	110	120	148	115
vaikų skaičius	2.134	2.513	2.280	1.935
2. Pradinės mokyklos:				
mokyklų skaičius	112	108	97	79
mokytojų skaičius	327	353	364	296
mokinių skaičius	4.087	4.151	3.655	3.691
3. Progimnazijos:				
mokyklų skaičius	14	19	15	11
mokytojų skaičius	143	181	185	128
mokinių skaičius	502	567	509	354
4. Gimnazijos:				
mokyklų skaičius	20	24	25	26
mokytojų skaičius	455	649	528	487
mokinių skaičius	2.442	2.695	2.613	2.504

riau priemonėmis aprūpinti IRO* darbo apmokymo centrai, kuriuose profesinio darbo mokėsi nemaža lietuvių tremtinių ir kurių dalis instruktorių buvo taip pat lietuviai.

Esant pabaltiečių tremtinių tarpe nemaža Lietuvos, Latvijos ir Estijos aukštųjų m-lų dėstytojų ir studentų daliai, visų trijų tautų profesūrai drauge veikiant, 1946 pradžioje Hamburge buvo įkurtas Pabaltijo univ. (žr. LE XXI 292–296), 1947 perkeltas į netolimą Pinnebergą ir čia veikęs iki 1949 IX pabaigos. Išdirbęs 9 semestrus, anglų zonos okupaciniams organams spaudžiant ir daugumai jo dėstytojų ir studentų emigravus į kitus kraštus, jis turėjo užsidaryti.

Universiteto vadovybę sudarė visų trijų tautybių profesūros bendrai renkamas prezidentas ir atskirų tautybių rektoriai ir fak. dekanai. Universiteto dėstomoji kalba buvo vokiečių, o atskiri, tik vienos tautybės studentams dėstomi dalykai — atskirų tautų kalbų dalykai, literatūra ir istorija — galėjo būti dėstomi atitinkamų tautų kalbomis. Univ. turėjo 8 fak. ir pirmaisiais mokslo metais 193 dėstytojus. 1946 įsiregistravo 997 stud. 1947 jų skaičius pakilo iki 1155, vėliau mažėjo ir paskutinio jo veikimo semestro gale liko 468 stud. Lietuvių dėstytojų 1946 antroje pusėje buvo 49. Liet. stud. pirmajame semestre buvo 355 (35,6%), vėliau mažėjo ir paskutiniame semestre liko tik 67 (14,3%). Pabaltijo univ. baigė 75 stud. Kiti jų studijas tęsė vokiečių, Amerikos ir kitų kraštų universitetuose.

4. Lituanistinis švietimas, tremtiniams emigravus iš Vokietijos

Susidarius sąlygoms pastoviai apsigyventi kituose kraštuose, Vokietijoje veikusių lietuvių m-lų mokiniai drauge su tėvais išvyko į eilę užjūrio valstybių ir turėjo toliau mokslą tęsti tų kraštų m-lose. Lietuvišką auklėjimą ir lituanistinių dalykų mokymą teko organizuoti iš naujo, prisitaikant prie vietos sąlygų. Net ir ten, kur dar veikė kurios nors liet. m-los, lietuviškojo švietimo atžvilgiu jos jau netiko tremtinių vaikams. Beveik visur teko pradėti iš naujo. Vis dėlto, išskyrus 3 gimn. ir keletą vaikų darželių, savo lietuviškų pilnų, visą laiką veikiančių m-lų nebebuvo sukurta. Australijoje porą metų veikė imigrantų stovyklose m-los, bet kitur tremtinių vaikai visur pradėjo lankyti esamas tuose kraštuose m-las. Lietuviškajam savo vaikų auklėjimui naujieji ateiviai sukūrė šeštadienines arba sekmadienines mokyklas.

Šeštadieninės m-los (žr. LE XXIX 426–427), dirbdamos tik vieną dieną savaitėje, suprantama, neatstoja pilnos lietuviškos m-los. Turėdamos visą laiką kovoti dėl vaiko liet. kalbos išlaikymo, jos maža teturi laiko tiems uždaviniams, kuriuos paprastai turi atlikti gimtosios kalbos mokymas normaliomis sąlygomis.

V o k i e t i j o j, daugumai tremtinių išemigravus, buvusios stovyklos užsidarė arba labai sumažėjo. Ten likusieji jau nebepajėgė išlaikyti pradžios m-lų, ir jų vaikai turėjo pereiti į vokiečių m-las. Lietuviškam auklėjimui jie atskirose vietovėse buvo sutelkti į vad. vargo mokyklas, t.y. į nedidelius vaikų būrelius, kurie reguliariai vieną ar daugiau kartų per savaitę dažniausiai privačiame bute pamokomi lietuvių kalbos. Bet tik maždaug trečia dalis tėvų leidžia vaikus į tas m-las. 1958 Vokietijoje veikė dar 20 tokių vargo m-lų.

Vokietijos lietuviai suorganizavo ir aukštesniąją m-lą: Vasario 16 gimnaziją (žr. LE XXXIII 219–222). Įsikūrusi ir pradžioje veikusi Diepholze, 1954 ji persikėlė į Hüttenfeldą, kur, įsigijusi nuosavus klasėms ir bendrabučiui patalpas, ir veikia, naudodamasi kitų kraštų lietuvių parama. Emigruojant lietuviams iš Vokietijos, gimnazijos mokinių skaičius mažėja ir per 10 m. Hüttenfelde jų skaičius iš 180 sumažėjo iki 96.

A u s t r a l i j o n emigravę tremtiniai buvo pradžioje apgyvendinti Bonegillos, Bathursto ir kitose stovyklose, kur, jiems išėjus trumpą asimiliacijos kursą, darbingi žmonės buvo pagal jų pasirašytą su Australijos valdžia sutartį paskirstyti dvejus metus dirbti valdžios skirtą darbą. Tuo metu tose stovyklose tremtiniai savo vaikams suorganizavo m-las, kurios veikė 2 m. Atidirbę tuos privalomo darbo metus, tremtiniai su savo šeimomis išsikėlė į jų pasirinktas gyventi vietas ir savarankiškai įsikūrė. Apie 3000 jų apsigyveno Sidney mst. Ten 1955 Bankstowne įsikūrė pirmoji lituanistinė savaitgalio m-la. 1955 Camperdowne buvo įkurta antroji. Tuo pat metu ir kiek vėliau buvo įkurtos dar dvi tokios m-los, bet jų viena, veikusi 3 m., prisijungė prie kitos, jau veikusios, m-los, a antroji kitame priemiestyje įkurta m-la po 2 m. užsidarė. Melbourne, kuriame su priemiesčiais gyvena apie 2000 liet., veikia dvi lituanistinės m-los (viena jų Maribyrnongo priemiestyje) ir vaikų darželis. Buvo įsikūrusios dar 5 lituanistinės savaitgalio m-los. tačiau jos neišsilaikė. Thornbury 1952 buvo įkurti lituanistiniai kursai. Adelaidėje veikia didelė lituanistinė pradžios

* IRO—International Refugee Organization, Tarptautinė pabėgėlių globos organizacija.

m-la ir lituanistiniai kursai, skirti baigusiems lituanistinę pradžios m-lą. Savaitgalio lituanistinės m-los veikia dar Perthe ir Geelonge. Brisbanes sekmadieninė m-la dėl mokinių trūkumo 1951 užsidarė.

JAV veikusiomis parapinėmis m-lomis atvykę iš Europos tremtiniai nebuvo patenkinti ir ieškojo būdų tęsti savo vaikų lituanistinį švietimą. Imtasi organizuoti liet. kalbos, Lietuvos istorijos bei geografijos ir dainavimo mokymą šeštadieniais. Tuo būdu prie parapinių m-lų įsikūrė šeštadieninės lituanistinės m-los. Kai kuriose par. m-lose buvo leista, panaudojant tautinių kalbų pamokoms leidžiamą laiką, mokyti naujųjų ateivių vaikus lituanistinių dalykų kasdien po 30 min. pamokų metu. 1966–67 veikė 11 tokių lituanistinių m-lų. Kitos 32 m-los veikė šeštadieniais, dirbdamos paprastai 4 val. Pradžioje buvo laikomasi nepriklausomos Lietuvos pradžios m-lų programos. Vėliau, silpnėjant vaikų lietuvių kalbos mokėjimui, leidžiant naujus mokslo vadovėlius, lituanistinių m-lų programos buvo pritaikytos prie esamų sąlygų.

Baigusiems kalbamas lituanistines m-las, kur buvo daugiau to amžiaus jaunimo, sukurtos aukštesniosios lituanistinės m-los, taip pat šeštadieninės. 1966–67 jų veikė 4. Didžiausia — Čikagoje, turinti 8 klases su 170 mok. ir 14 mkt. Aukštesniosiose lituanistinėse m-lose einama nepriklausomos Lietuvos gimnazijos lituanistinių dalykų programa, ir jas baigusiems duodami tų dalykų baigimo atestatai. Dar penkiose pradžios šeštadieninėse m-lose einamas ir aukštesniųjų m-lų kursas, sudarant aukštesnius skyrius.

Lituanistinės m-las išlaiko daugiausia jas lankančių vaikų tėvų komitetai, Lietuvių Bendruomenės apl. ir apg. v-bų padedami. Bendraisiais viso JAV lituanistinio švietimo reikalais rūpinasi prie ALB centro v-bos veikianti Švietimo Taryba (žr. LE XXX 245), kuri šaukia dirbančių mokytojų konferencijas, renka statistines lituanistinių m-lų žinias, svarsto lituanistinio mokymo metodus bei programas. Daugiausia Čikagos lituanistinėse m-lose dirbančių mokytojų buvo paruošti, Švietimo Tarybos aprobuoti ir Kultūros Fondo išleisti reikalingiausi vadovėliai.

Mokyklinis lituanistinis auklėjimas papildomas, organizuojant vasaros stovyklas (skautų, ateitininkų), mokyklinio amžiaus jaunimo šventes, jaunimo kūrybos konkursus ir leidžiant vaikų laikraštėlius: Eglutę (žr. LE V 372), Tėviškėlę (žr. LE XXXI 124) ir Tėvynės Žvaigždutę (Draugo dienraščio skyrelis), kuriuose spausdinami pačių vaikų rašinėliai ir žinomų rašytojų vaikams skirti kūrinėliai.

Aukštesniojoje lituanistinėje m-loje įgytas išsilavinimas dar gali būti tęsiamas Čikagos Pedagoginiame Lituanistiniame Institute (žr. LE XXII 243–244). Jame pagilinamos pagrindinių lituanistinių mokslų žinios ir dėstomos lituanistinio mokymo metodikos bei kiti mkt. išsilavinimui reikalingi mokslo dalykai. Jo pagrindinis uždavinys yra paruošti šeštadieninėms ir kitokioms lituanistinėms m-loms mokytojus. Nuo 1962 jame pradėjo veikti ir neakivaizdinio dėstymo skyrius.

Lituanistinių m-lų 1966–67 statistika:

	Skaičius		
	m-lų	mok.	mkt.
Vaikų darželiai, oficialiai (t.y. su JAV švietimo institucijų leidimu) kasdien veikią	2	69	4
Vaikų darželiai privatūs	1	20	2
Pradžios m-los (su jų sąstate veikiančiais 4 vaikų darželiais)	43	3199	236
Lietuvių kalbos kursai	2	144	16
Aukštesniosios lituanistinės m-los	4	355	42
Pedagoginis Lituanistinis Institutas	1	62	19
Viso	53	3849	319

Tremtiniai Amerikoje neįkūrė nė vienos visiškai lietuviškos pilnos pradinės ar aukštesniosios m-los; tačiau viena pusiau lietuviška buvo įsteigta. Tai pranciškonų Šv. Antano aukštesnioji m-la Kennebunkporte, Me. Mokslas einamas ten anglų kalba, betgi dėstomi lituanistiniai dalykai ir jaunimas auklėjamas lietuviškoje dvasioje. 1966/67 mokslo metus m-la pradėjo su 104 mokiniais.

Kanados naujieji lietuviai ateiviai daugiausia apsigyveno Toronte, Montrealyje ir kituose daugiausia Ontario ir Kvebeko provincijų miestuose, kur jų vaikų lietuvybei bei lietuviškam švietimui palaikyti buvo įkurtos šeštadieninės lituanistinės m-los. Toronte veikia pati didžiausia išeivijos lituanistinė šeštadieninė Maironio m-la, kurioje mokslas išeinamas per 10 m. Čia nusistatyta neskirti lituanistinių žemesniosios ir aukštesniosios m-lų ir jos abi buvo sujungtos į vieną instituciją. Kai kuriais metais jos mok. skaičius yra siekęs iki 600. 1966-67 ji turėjo 20 kl., 26 mkt. ir 620 mok. Lituanistinių m-lų mokytojams paruošti 1963 Toronte pradėjo veikti pedaginis seminaras.

Montrealyje 1966 veikė dvi lituanistinės (Aušros Vartų ir Vinco Kudirkos) m-los su 145 mok. Baigę šias m-las gali stoti į aukštesniuosius lituanistikos kursus, kuriuos tais metais laikė 20 mokinių. Mokytojams paruošti veikė 3 mokslo metų pedagoginis seminaras, tada turėjęs 20 klausytojų.

Didelė šeštadieninė m-la (apie 150 mok.) veikia ir Hamiltone su 8 mokslo metų kursu. Beveik visos didesnės KLB apylinkės turi šeštadienines m-las, kurių viso ten veikia 19, nors kai kuriose mažesnėse vietovėse jos veikia nepastoviai. Tą skaičių papildo du Šv. Marijos Nekalto Prasidėjimo seserų Toronte ir Montrealyje vedami vaikų darželiai.

A n g l i j o j e tremtinių yra apie 3000 ir iš seniau gyvenančių yra apie 10.000. Jie yra išsiskirstę po įvairias vietoves, ir tik kai kuriose jie įkūrė šeštadienines arba sekmadienines m-las. Tokios m-los veikia Londone, Bradforde ir Mančesteryje.

P i e t ų A m e r i k o j e (Brazilijoje, Argentinoje ir Urugvajuje), kur prieš II pas. karą veikė pilnos lietuviškos pradinės m-los, karo metu nebeišsilaikydamos persiorganizavo į dalines, veikiančias tik šeštadieniais arba kitomis dienomis popiečiais. 1958 Brazilijoje veikė 6 liet. kalbos kursai su apie 200 mok., dirbo 2 kartus per sav. popiečiais; Argentinoje — 3 šeštadieninės m-los su apie 100 mok.; Urugvajuje — liet. kalbos kursai jaunimui. Venecueloje, kur gyvena didesnės liet. grupės, veikia šeštadieninės m-los. Kolumbijoje (Medelline) veikė šeštadieninė m-la.

I t a l i j o j e lietuvių nedaug, visokio amžiaus jaunimo yra tik apie 50. Tačiau čia veikia dvi svarbios m-los: Šv. Kazimiero kolegija (žr. LE XI 292–294) ir saleziečių lietuviška gimn. Šv. Kazimiero kolegija yra 1946 įkurta ruošti liet. kunigams. 1952 saleziečiai netoli Turino įkūrė liet. gimn. (žr. LE XXVI 342), kur mokslas einamas liet. kalba ir kurioje mokosi keliasdešimt lietuvių jaunuolių, daugiausia atvykusių iš kitų Europos kraštų ir iš Amerikos.

Amerikos lietuvių katalikų darbai 1943; *B. Končius,* Šv. Kazimiero seserų kongregacija 1932; *V. Liulevičius,* Amerikos lietuvių kultūriniai laimėjimai (Aidai 2–3 1963); (") Švietimo židiniai tremtinių stovyklose (Tautos Praeitis 1–6 1959–65); *K. Matulaitis,* Londono lietuviai 1959; Per vargą ir pasišventimą (Mūsų Kelias 100 1947); *P. Ruseckas,* Pasaulio lietuviai 1935; *S. Sužiedėlis,* Jėzaus Nukryžiuotojo Seserų kongregacija 1950; Tremtinių Mokykla 1–6 1946; *M. Židonis,* Lietuvių tremtinių švietimas Vokietijoje (Žiburiai 40 1949).

I. SPORTAS

SPORTAS NEPRIKLAUSOMOJOJE LIETUVOJE

BRONIUS KETURAKIS

Nepriklausomos Lietuvos kūrimosi pradžioje, kai pagrindinės pastangos buvo nukreiptos į krašto atstatymą ir valstybės organizavimą, pirmieji fizinio lavinimo ir sporto žingsniai buvo sunkūs. Nebuvo pakankamo sporto darbuotojų skaičiaus, nebuvo sporto aikščių, stigo sporto priemonių. Betgi suprasdami didelę sporto reikšmę tautai, paskiri sporto pionieriai pradėjo šios srities organizacinį darbą. 1919 J. Sližio iniciatyva buvo Kaune įst. Lietuvos Sporto s-ga, kitais metais persiorganizavusi į Lietuvos Fizinio Lavinimosi s-gą (LFLS), kuri steigė klubus visuose didesniuose Lietuvos miestuose (žr. LE XVI 116–117). Dar 1920 pabaigoje Susisiekimo m-jos tarnautojai susibūrė sporto kluban (STSK), o vandens sportui kultivuoti 1921 Kaune įst. Jachtklubas (žr. LE IX 238). 1922 iškilo nauja stambi sporto org. Lietuvos Gimnastikos ir Sporto Federacija (LGSF), taip pat steigusi skyrius visoje Lietuvoje (žr. LE XVI 120–121). Iš kitų sporto org. paminėtinos 1923 įst. Lietuvos Dviratininkų s-ga (LDS; žr. LE XVI 114) ir Šančių Sporto Klubas Kovas (žr. LE XII 516), 1931 Jaunalietuvių Sporto Organizacija (JSO; žr. LE IX 350). Sportinėn veiklon įsijungė ir Lietuvos tautinės mažumos. 1920 žydai įst. Gimnastikos ir Sporto s-gą Makabi (žr. LE XVII 137–138). Vėliau dar veikė žydų sporto org. Hakoah ir Žakas (Žydų Atletikos Klubas). Vokiečiai 1921 įst. Kauno Sporto Klubą (KSK), kuriame dalyvavo ir liet. bei kitų tautybių sportininkai, ir vėliau grynai vokiečių sporto klubą Kultus. Veikė dar Lenkų Sporto Klubas, nuo 1929 pasivadinęs Sparta, ir Rusų Sporto d-ja (RSO).

Lietuvos sportinė veikla labai pagyvėjo, Klaipėdai prisijungus. 1926 įst. pajėgi Klaipėdos Įgulos ir Krašto Lietuvių Sporto s-

ga (KSS), prie kurios prisijungė jau anksčiau veikęs Šarūnas ir kurios narių daugumą sudarė lietuvių kariai (žr. LE XII 52–53). 1928 Klaipėdoje įst. Jachtklubas ir vietos šaulių sporto klubas Švyturys. Tiek lietuvių, tiek vokiečių sporto klubų (Klaipėdoje, Katyčiuose, Šilutėje, Juknaičiuose, Pagėgiuose ir kt.) veiklą prižiūrėjo oficiali Klaipėdos krašto sportiniam judėjimui tvarkyti org. — Klaipėdos Sporto s-ga. Paskiroms sporto šakoms buvo sudaryti atitinkami komitetai iš sporto org. atstovų. 1932 išleidus kūno kultūros įstatymą, buvo pertvarkyta ir Klaipėdos krašto sporto administracijos struktūra: Klaipėdos Sporto s-ga buvo uždaryta ir jos pareigas perėmė Klaipėdos sporto apygarda.

Lietuvos sporto org. jungė ir jų veikla koordinavo 1922 įst. Lietuvos Sporto Lyga (žr. LE XVI 149). 1924 įst. Lietuvos Futbolo Lyga, jungusi tos sporto srities org. Visa Lietuva buvo paskirstyta į tris sporto apygardas (Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos), kurių pirmininkus rinko sporto org. ir kurios su komitetų vadovais sudarinėjo metines programas ir prižiūrėjo jų vykdymą.

Naujas Lietuvos sportinio gyvenimo laikotarpis pradėtas, 1932 VII 15 įstatymu įsteigus K ū n o K u l t ū r o s R ū m u s (žr. LE XIII 362–363), kuriems tiesioginėje Švietimo m-jos priklausomybėje buvo pavestas viso Lietuvos sportinio gyvenimo tvarkymas, taip pat ir mokyklų fizinio lavinimo programų sudarymas. Pirmuoju savo uždaviniu K. K. Rūmai laikė fizinio lavinimo mokytojų parengimą gimnazijoms. Tokių mokytojų bei instruktorių buvo išleistos 3 laidos, iš viso 104 asmenys (42 vyrai ir 62 moterys). Nuo 1938 fizinio lavinimo mokytojų parengimas buvo perkeltas naujai įsteigton VDU Humanitarinių mokslų fak. Kūno kultūros katedron, kuri nuo 1940 buvo perkelta Vilniun drauge su visu fak-tu. Vilniuje tos katedros vedėjas buvo A. Vokietaitis.

Pirmasis Kūno Kultūros Rūmų dir. buvo A. Jurgelionis, nuo 1934 V. Augustauskas. Pirmosios Sovietų okupacijos metu ligi K. K. Rūmų uždarymo jų dir. pareigas ėjo V. Petronis. Bolševikus iš Lietuvos išvarius, K. K. Rūmų dir. laikinosios vyriausybės buvo paskirtas A. Keturakis, iš kurio vėliau tas pareigas perėmė A. Vokietaitis. Antrą kartą Sovietams Lietuvą okupavus, K. K. Rūmų veikla buvo sustabdyta.

K. K. Rūmai turėjo 1934 pastatytus erdvus namus su geromis krepšinio ir mankštos salėmis. Prie namų buvo dvi futbolo aikštės ir lauko teniso bei krepšinio aikštelės. Gerai įrengtame valstybiniame stadione vyko tarpvalstybinės lengvosios atletikos ir futbolo rungtynės. Ten pat buvo pastatyta 1939 Europos krepšinio pirmenybėms salė, talpinusi per 10.000 žiūrovų.

K. K. Rūmai iš savo sąmatos sumų paremdavo Lietuvos sportinio veikimo centrus (Šiaulius, Marijampolę, Ukmergę ir kt.), kurie įsirengdavo sporto aikštes ir įsigydavo sporto priemonių. Klaipėda turėjo ir specialų pastatą — Sporto rūmus.

Geresniam sportinės veiklos ugdymui visas kraštas buvo suskirstytas į 7 s p o r t o a p y g a r d a s: 1) Kauno, 2) Š. Lietuvos (centras Panevėžys), 3) R. Lietuvos (Ukmergė), 4) Suvalkijos (Marijampolė), 5) Žemaičių (Telšiai), 6) Vidr. Lietuvos (Šiauliai), 7) Klaipėdos. Atgavus Vilnių, įsteigta ir 8-ji apg. su centru Vilniuje.

Sporto apygardos buvo tiesioginėje K. K. Rūmų direktoriaus žinioje ir jis skirdavo jų vadovus. Prie apygardų veikė paskirų sporto šakų komitetai, kurių vadovus skirdavo apg. vadovas. Prie K. K. Rūmų buvo suorganizuotos 9 sporto s-gos, tvarkiusios atitinkamos sporto srities veikimą: 1) Kamuolio žaidimų s-ga (Kažas), 2) Vandens ir Žiemos Sporto s-ga, 3) Šaudymo s-ga, 4) Atletikos s-ga, 5) Žirginio Sporto s-ga, 6) Teniso s-ga, 7) Akademinio Jaunimo Sporto s-ga, 8) Buriuotojų s-ga, 9) Keliavimo s-ga. Sąjungų pirmininkus kviesdavo K. K. Rūmų dir., tvirtindavo švietimo ministras. S-gos vadovybę sudarė pirm. ir paskirų s-gos komitetų vadovai.

Tautos fiziniam pajėgumui kelti ir sportinei minčiai ugdyti 1936 III 20 švietimo ministro buvo paskelbtas K. K. Rūmų parengtas k ū n o k u l t ū r o s ž e n k l u i įgyti statutas. Ženklai buvo šių laipsnių: 1) jaunių klasės ženklas (15–18 m. berniukams ir 15–17 m. mergaitėms), 2) bronzinis I laipsnio ženklas (18–22 m. vyrams ir 17–20 m. moterims), 3) sidabrinis II laipsnio ženklas (22–32 m. vyrams ir 20–28 m. moterims), 4) auksinis III laipsnio ženklas (vyrams nuo 32 m. ir moterims nuo 28 m.). Aukščiausios normos buvo nustatytos II laipsnio ženklui. Norintieji įsigyti ženklą metų bėgyje turėjo išlaikyti nustatytus egzaminus. Be sportinių varžybinių pasekmių buvo dar reikalaujama ir teorinių žinių iš bendrosios bei sportinės higienos ir atlikti keliavimą po Lietuvą kraštui pažinti. Turintieji ženklus naudojosi lengvatomis, įeinant į įvairias žaidynes; be to, gaudavo tam tikras nuolaidas, važiuodami geležinkeliu bent 3 asmenų grupėmis. Siaurinant už nusikaltimus pilietines teises, ženklas buvo atimamas.

Lietuvos fizinio lavinimo ir sportinių varžybų raidon nemažą įnašą yra padariusi k a r i u o m e n ė. Kasdieniniai gimnastikos

pratimai, dažni pasiruošimai futbolo, lengvosios atletikos, granatų mėtymo, šaudymo rungtynėms, karinės aprangos žygis (populiarus buvo 24 km žygis be poilsio), pulkų šventės ir ypač kariuomenės sporto šventė — visa tai rodė gyvą karinių dalinių sportinę veiklą. Kariai sportininkai, įsijungdami į sporto klubus, taip pat ir dideli skaičiai jaunų vyrų, atlikę karinę prievolę ir grįždami civilinin gyveniman, kėlė ir visos Lietuvos sportinį lygį. Organizacinėje kariuomenės sporto veikloje stipriai reiškėsi gen. ltn. Bulota, A. Jurgelionis, mjr. Pyragius, mjr. Ardickas, kpt. Kaladė, plk. ltn. Austas, kpt. Saunoris, kpt. Vygantas, plk. Genys, plk. Lanskoronskis, plk. Vidugiris, kpt. Darius ir eilė kt. Nemažai prie Lietuvos sportinės veiklos pagyvinimo prisidėjo ir kitos org.: Šaulių s-ga, Jaunoji Lietuva, Pavasarininkai ir kt.

Iš sportui ir fiziniam lavinimui skirtų žurnalų žymiausias buvo Fiziškas Auklėjimas (1931–40), iš pradžių leistas Lietuvos Fiz. Auklėjimo d-jos, o vėliau Kūno Kultūros Rūmų. Iš kitų, nekartą tik trumpalaikių, žurnalų bei laikraščių minėtini Sportas (1923–28) Sporto Tribūna (1933–35), Kūno Kultūra ir Sveikata (1933–34), Sporto Pasaulis (1934), Sporto Dienos (1935), Sporto Naujienos (1935), Sporto Žinios (1937), Mūsų Sportas. Sporto skyriai buvo ir didžiuosiuose liet. dienraščiuose, o iš sporto korespondentų ypač reiškėsi K. Čerkeliūnas ir J. Kusa. Sportiniais ir apskritai kūno kultūros klausimais liet. spaudoje daug rašė K. Dineika, A. Jurgelionis (1933 išleido stambų kolektyvinį veikalą Sporūta), A. Vokietaitis ir kt.

Futbolas buvo pirmasis žaidimas, kuris išpopuliarėjo nepriklausomoje Lietuvoje jau pirmaisiais laikais. Jį kultivavo LFLS ir kiti Kauno ir provincijos sporto klubai. 1922 Lietuvos Sporto Lygos Futbolo komitetas surengė pirmąsias Kauno mst. futbolo pirmenybes (faktiškai tai buvo ir visos Lietuvos pirmenybės), kurias laimėjo LFLS. 1924 įst. Lietuvos Futbolo Lyga, kuri ir tvarkė šią sporto sritį ligi 1932. Prisijungus Klaipėdos kraštui, kaskart vis labiau stiprėjo futbolo pirmenybių rengimas.

Lietuvos futbolo nugalėtojai buvo: Kauno LFLS — 1922, 1923, 1927 ir 1932; Šančių Sporto Klubas Kovas — 1924–26, 1933, 1935 ir 1936; Maisto Sporto Klubas (MSK) — 1934; Klaipėdos Sporto s-ga (KSS) — 1928–31 ir 1938; LGSF — 1939.

Be aukščiau išvardintų futbolo nugalėtojų stiprias vienuolikes dar turėjo Klaipėdos Švyturys, Centrinė JSO, Kybartų Sveikata, Tauras (tuo vardu pirmenybėse dalyvaudavo Kauno LFLS antroji futbolo komanda), Kauno Makabi, KSK-Kultus, žydų Bar Kochba ir ŽAK, lenkų Sparta. Iš provincijos futbolo komandų dar minėtinos Šiaulių Sakalas, Telšių Džiugas, Marijampolės Šaulys, Vilkaviškio Sūdavija; tai buvo stipresnieji Šaulių s-gos sporto padaliniai.

Pagal žaidimo lygį futbolas buvo suskirstytas į Lietuvos ir sričių klases. Į Lietuvos klasę 1939 įėjo: LFLS, LGSF, Tauras, Centr. JSO, Kovas, KSS, Švyturys ir MSK.

Sričių komandos, suskirstytos į Kauno, Suvalkijos, Šaulių ir Klaipėdos apygardas, rungtyniaudavo savitarpyje, o tos klasės laimėtojas gaudavo teisę sužaisti dvejas rungtynes su paskutinę vietą Lietuvos klasėje užimančia komanda dėl perėjimo iš sričių į Lietuvos klasę.

Tarptautiniu mastu vertinant, Lietuvos futbolo lygis nebuvo aukštas ir tik paskutiniais nepriklausomybės laikais pakilo, kai buvo pradėta kviesti iš užsienio trenerius ir stipresnes kitų kraštų futbolo komandas, dalyvauta keliose tarpvalstybinėse futbolo rungtynėse su Latvija bei Estija ir imta rengti metinius Pabaltijo kraštų futbolo turnyrus. Eilė stipresniųjų klubų yra žaidę svetur: Kovas Karaliaučiuje, LFLS Latvijoje ir Estijoje, LGSF Lenkijoje, Latvijoje, Estijoje ir (drauge su KSS) Olandijoje. Lietuvos futbolo rinktinė yra žaidusi su Šveicarija, Švedija, Suomija, Norvegija.

Lietuvos futbolo žaidimui ugdyti ypatingų nuopelnų turėjo St. Garbačiauskas, St. Darius, V. Balčiūnas, taip pat ir uolieji organizatoriai V. Matulevičius, N. Čerėkas, Šležas, kpt. Saunoris (iš KSS), A. Keturakis ir kt. Iškilesnieji nepriklausomos Lietuvos futbolininkai buvo: A. Abramikas, V. Balčiūnas, V. Bartuška, J. Citavičius, N. Čerėkas, Dzindziliauskas, B. Galvičius, S. Garbačiauskas, Jankauskas, V. Ješkevičius, A. Lingis, R. Marcinkus, S. Sabaliauskas, Z. Sabaliauskas, S. Skalskis, R. Žebrauskas ir kt. (Apie futbolą žr. LE VI 440–441).

Lengvojoje atletikoje jau 1921 Kauno LFLS suorganizavo pirmąjį pasirodymą, sutraukusį 39 dalyvius. 1921 X 21 buvo pravestos Kauno mst. lengvosios atletikos pirmenybės, kurių programoje buvo 60, 200, 400 ir 5000 m bėgimai, 4×100 vyrų ir moterų estafetės, šuoliai ir mėtymai. Rungėsi daugiau kaip 100 dalyvių iš LFLS, Šaulių s-gos, Karo m-los, Mokomojo bataliono, Šarvuočių traukinių pulko ir Kauno I (vėliau Aušros) gimn. Dauguma rezultatų buvo patvirtinti kaip pirmieji Lietuvos lengvosios atletikos rekordai.

Lengvosios atletikos reikalais rūpinosi 1922 prie Lietuvos Sporto Lygos įst. Lengvosios Atletikos komitetas, o nuo 1932 Lengvosios Atletikos s-ga (LAS). Ilgainiui kasmetinės Lietuvos, apygardinės ar net paskirų miestų lengv. atletikos pirmenybės ėmė kelti didesnį susidomėjimą sportinio prieauglio tarpe. Didelis paskatinimas ta linkme buvo ir I Tautinė olimpiada, puikiai suorganizuota Kaune 1938 VII 17–31 (žr. LE XXX 435–436). Parengus didesnį fizinio lavinimo mokytojų skaičių ir pradėjus ruošti gimn. sporto šventes, jaunųjų lengvaatlečių skaičius mokykliniame jaunime vis didėjo. Tad ir sporto klubai galėjo kaskart intensyviau reikštis. Čia turėjo reikšmės ir tarpmiestinės lengv. atletikos varžybos (pirmosios buvo 1929 tarp Kauno, Klaipėdos, Liepojos ir Tilžės), Pabaltijo Studentų s-gos (SELL) olimpiada, kasmetinės tarpvalstybinės pirmenybės su Latvija (pirmosios 1935) ir Estija (1937). Lengv. atletikos lygiui kilti reikšmės turėjo ir treneriais pakviestieji žymūs užsienio sportininkai.

Lengv. atletikos pionieriais Lietuvoje buvo D. Dineika, St. Garbačiauskas, E. Kubiliūnaitė-Garbačiauskienė, prof. J. Eretas, K. ir V. Bulotai, J. Kudirka ir B. Teišerskis. Vėliau lengv. atletikos srityje reiškėsi visa eilė sportininkų; rutulio stūmime ir ieties bei disko metime: L. Puskunigis, St. Šačkus, A. Tamulynas; ieties metime: J. Bielskus, V. Gailius, J. Jaudegis, V. Kačergius, J. Kamičaitis, J. Ražaitis, J. Slavickas; trumpų nuotolių (100–400 m) bėgimuose: Vl. Bakūnas, J. Balčius, V. Baltutis, L. Blinka, J. Jermolajevas, Pr. Jodelė, J. Karosas, Preisas, J. Sodaitis, A. Švarplaitis; vidutinių nuotolių (800–1500 m) bėgimuose: J. Barkauskas, Br. Keturakis, A. Šimanas, M. Tendys; ilgų nuotolių (5000–10.000 m) bėgimuose: G. Kalpokas, J. Petraitis, J. Petruitis, Alf. Vietrinas; 110 m bėgime su kliūtimis: Jočys, Komaras, J. Kudrickas, St. Šačkus; šuolyje į aukštį: A. Akelaitis, Vyt. Kasiulis, A. Kernius, Komaras, J. Vabalas; šuolyje į tolį: V. Baltutis, V. Gontis, J. Karosas, V. Kasiulis, A. Kernius, D. Sakalauskas, J. Sodaitis, A. Supronas, St. Šačkus; šuolyje su kartimi: D. Sakalauskas, St. Šačkus, J. Vabalas, P. Vaitonis; trišuolyje: V. Gontis, J. Kondrackas. Iškilesnės mot. lengvaatletės bėgimuose (100, 200, 400 m) buvo: P. Radziulytė, O. Šepaitienė, A. Širvydaitė, E. Žeruolytė; šuolyje į tolį: P. Radziulytė, O. Šepaitienė, E. Vaškelytė; šuolyje į aukštį: R. Garbačiauskaitė, E. Karnilavičiūtė, J. Zenčikaitė; ieties metime: A. Vailokaitytė, E. Vaškelytė, P. Višinskaitė; rutulio stūmime ir disko metime: D. Vitartaitė, J. Zenčikaitė. (Apie lengv. atletiką žr. LE XIV 389).

Krepšinio žaidimo pradžia Lietuvoj 1919, jo pionieriai — Stp. Darius ir K. Dineika. 1922 LFLS rungėsi su Kauno krepšinio rinktine, Krepšinis populiarėjo, ir 1923 jau buvo 28 mot. ir 18 vyrų komandų. Pirmasis Lietuvos krepšinio nugalėtojas 1923 buvo Kauno Aušros berniukų gimn. 1924, 1926 ir 1927 nugalėtojas buvo LFLS; 1925 — Kovas; 1928 — LGSF. Vėliau krepšinis buvo beveik visai pamirštas ir atgijo tik 1932, kai K. K. Rūmai Kauno vasaros teatre įrengė krepšiniui žaisti patalpas, o ypač 1934, kai buvo pastatyti Kaune Kūno Kultūros Rūmai su tinkama krepšiniui sale. Didysis paskatinimas krepšinio žaidimui atėjo 1935, kai pasaulio lietuvių kongreso metu Kaune Amerikos liet. sportininkai pademonstravo aukštos klasės krepšinio žaidimą, o po kongreso Kaune pasilikę Amerikos liet. krepšininkai K. Savickas (1936 išleidęs knygą apie krepšinį), J. Knašas ir J. Žukas įsijungė į Lietuvos sporto klubų veiklą. Sparčią Lietuvos krepšinio pažangą rodo kad ir šie duomenys: 1935 Lietuvos krepšinio rinktinė Rygoje pralaimėjo net 10:123 santykiu, o 1936 pralaimėjo jau tik 10:31, nors tais metais Latvija buvo Europos krepšinio nugalėtojas. Labai sustiprinio Lietuvos krepšininkus 1936 Kaunan atvykęs J. Lubinas, buv. JAV krepnio kapitonas Berlyno sporto olimpiadoje 1936. Jo ir amerikiečių lietuvių F. Kriaučiūno, Pr. Talzūno ir J. Žuko dalyvavimas ir talka, parengiant Lietuvos krepšininkus, daugiausia nulėmė, kad 1937 Lietuva laimėjo Europos krepšinio pirmenybes. 1938 Lietuvos krepšininkus dar sustiprinio po Tautinės olimpiados Kaune palikę amerikiečiai sportininkai V. Budriūnas ir M. Ruzgys. Krepšinis Lietuvoje labai išpopuliarėjo ir jo lygis smarkiai pakilo. 1939 Lietuva vėl laimėjo Kaune surengtas Europos krepšinio pirmenybes, tuo būdu apgindama 1937 įgytąjį Europos krepšinio nugalėtojo titulą. Tarpvalstybinėse rungtynėse gražiai pasireiškė ir liet. krepšininkės, 1938 nugalėdamos Estijos moterų rinktinę 15:7 ir Latvijos 14:5, o pirmose Europos mot. krepšinio rungtynėse Romoje 1938 laimėjo II vietą.

Krepšinis buvo Lietuvoje labai pamėgtas. 1939–40 žaidimo sezone Kaunas turėjo jau 126 krepšinio komandas (87 vyr. ir 39 mot.), pagal žaidimo lygį suskirstytas į klases: L(Lietuvos) — 10 vyr. ir 6 mot.; A — 16 vyr. ir 10 mot.; B — 38 vyr. ir 23 mot. Daug krepšinio komandų susiorganizavo ir provincijoje, ypač prie gimnazijų.

Iškilesnieji Lietuvos krepšininkai 1937–

39 buvo: Arturas, Alfonsas ir Adolfas Andriuliai, I. Baltrūnas, Kepalas, Leščinskas, P. Mažeika, V. ir A. Norkai, Z. Puzinauskas ir kt.; moterys: Astrauskaitė, Bulzgienė, Didžiulytė, Dzindziliauskaitė-Jazbutienė, Karnilavičiūtė, Miuleraitė ir kt. (Apie krepšinį žr. LE XIII 57–59).

Ledo ritulio žaidimas Lietuvoje pradėtas 1925–26. Stipriausios komandos Kaune buvo LGSF ir LFLS; be to žaidė Centr. JSO, Jachtklubas ir Tauras. Provincijoje stipriau reiškėsi Vilkaviškio, Raseinių, Klaipėdos klubai. Dėl tinkamų sąlygų stokos (dėl trumpos bei nepastovios žiemos ir tt) ledo ritulio žaidimo lygis Lietuvoje buvo neaukštas, tad ir Lietuvos rinktinės dalyvavimas 1938 pasaulinėse ledo ritulio pirmenybėse Prahoje buvo visai nesėkmingas.

Plaukymo sportas Lietuvoj pradėtas kiek vėliau organizuoti. Tai kliudė trenerių stoka ir ypač tinkamo bei ištisus metus veikiančio baseino nebuvimas. 1935 Kauno uoste (Nemuno upėje) buvo įrengtas atviras plaukymo baseinas, davęs bent vasaros metu galimybių plaukikams treniruotis. Pirmasis plaukymo sportą kultivuoti pradėjo Kauno Jachtklubas, vėliau LFLS–Kipras ir Centr. JSO. 1937 buvo surengtos tarpmiestinės Kaunas–Ryga plaukymo pirmenybės, kurias laimėjo latviai santykiu 49,5:34,5. Tais pat metais įvyko Lietuvos pirmenybės, kuriose dalyvavo 150 plaukikų, o tai jau rodė domėjimosi ta sporto šaka kilimą. Pasireiškė plaukikai ir I Tautinėje olimpiadoje Kaune, kada buvo pasiekti 7 nauji Lietuvos rekordai. (Apie plaukymą žr. LE XXIII 111–12).

Irklavimo sportas vos buvo pradėtas organizuoti. Tik Klaipėdoje jau iš seniau veikė vietos vokiečių sporto klubai. Planingiau ruoštasi šią sporto šaką organizuoti, jau Vilnių 1939 atgavus.

Buriavimo sportas Lietuvoje turi palankias sąlygas, kurias teikia Baltijos jūra, Kuršių Marės ir daugybė ežerų. Šios sporto šakos pionieriai buvo jūrų skautai, kuriems 1926 Lietuvos Moterų Tautiniam Laivynui Remti d-ja padėjo įsigyti buriavimo valtį Budį. 1928 įst. Klaipėdos jachtklubas įsigijo jachtą Vytį. 1933 pakeliui į Liepoją Budys sudužo ir trys jauni buriuotojai Amulevičius, Jasiukaitis ir Šidlauskas nuskendo. Įst. Lietuvos Buriuotojų s-ga buvo įregistruota tarptautinėje buriavimo s-goje IYRU ir 1935 dalyvavo Švedijos jachtklubo surengtoje tarptautinėje regatoje. 1936 Klaipėdoje įst. buriavimo m-la, kuriai vadovavo kpt. Andžejauskas, B. Buntinas ir R. Vilčinskas. Buvo įsigyta jachta Žalčių Karalienė ir 4 naujos valtys. 1937 Palangoje ir tais pačiais metais plačioje jūroje buvo surengtos regatos, o 1938 VI 19–20 įvyko pirmoji Lietuvos tarptautinė regata jūroje ir Kuršių Marėse. Lietuvių jachta Šaulys laimėjo savo klasės I vietą. Tais pat metais (VII 24–30) Tautinės olimpiados proga buvo surengta II regata, kurioje D. Didžio vadovaujama jachta Rūta laimėjo savo klasės I vietą ir Kalvaitis taip pat laimėjo I vietą jolių varžybose.

Klaipėdą vokiečiams atėmus, Lietuvos buriavimo sportas labai nukentėjo, o atsigauti ėmė, kai Lietuva atgavo Vilnių. 1940 studentų Jūros korporacija Skaisčio ež. netoli Trakų surengė buriavimo kursus, kuriems vadovavo B. Stundžia ir M. Martynaitis. 1942 prie K. K. Rūmų buvo sudarytas Buriavimo komitetas (vadovavo D. Didžys ir kt.), kuris suorganizavo Vilniaus, Kauno ir Šiaulių buriavimo apygardas. 1942 Rekyvos ež. įvyko pirmoji vidaus vandenų buriavimo regata. (Apie buriavimą žr. LE III 366–367).

Dviračių sporto istorijos Lietuvoje pradinė data galime laikyti 1922, kada K. Bulota gavo oficialųjį Kauno mst. pirmenybių nugalėtojo vardą. 1923 buvo įsteigta Lietuvos Dviratininkų s-ga (LDS; žr. LE XVI 114), kurios veiklą labai pagyvino 1925–27 Kaune įrengtoji lenktynių aikštėtrekas. Čia buvo suruošta eilė lenktynių, kur liet. sportininkai pasiekė laimėjimų prieš latvių, estų ir Karaliaučiaus dviratininkus. Lietuvos dviratininkai buvo pasiųsti ir į pasaulines olimpiadas: 1924 Paryžiuje Lietuvą atstovavo J. Vilpišauskas ir J. Anuolikas, 1928 Amsterdame — J. Anuolikas, J. Gedminas, V. Jankauskas ir Murnikas. Iš žymesniųjų dviratininkų minėtini: Bruzdeilinas, Juodžbalis, K. Paršaitis, Pimpis, S. Severinas, M. Tendys ir Latvijos lietuviai Meiliūnas ir Makutėnas. (Apie dviračių sportą žr. LE V 295–296).

Sunkumų kilnojimo sporto šaka pradėta Lietuvoje 1923 LDS ir LFLS klubų. Pirmosios Kauno pirmenybės buvo surengtos 1924, Lietuvos — 1925. Žymiau pasireiškė Pr. Vitonis, dalyvavęs 1928 olimpiadoje Amsterdame ir 1930 išspaudęs vidut. svoryje 93,75 kg. 1932 sunkumų kilnojimo rungtynes su Latvija Lietuva laimėjo santykiu 3:2. 1938 I Tautinėje olimpiadoje šios sporto šakos laimėtojai buvo: Balčius, Bertulaitis, Penčyla, Platkauskas, Vilčinskas. (Apie sunk. kiln. žr. LE XXIX 190).

Bokse mažai tebuvo pasireikšta. Labiau iškilo tik J. Vinča, 1927 tapęs Pabaltijo bokso meistru (pussunk. svorio) ir 1928 dalyvavęs drauge su K. Markevičium (lengv. svor.) Amsterdamo pasaulinėje olimpiadoje. Iš Lietuvos boksininkų dar minėtini

Bagdonavičius, Bendikas, Marčiulionis, Mironas, Šimaitis ir kt.

Šaudymo sportas labiausiai buvo praktikuotas kariuomenėje, kur jis įvestas 1930 plk. O. Urbono iniciatyva. Kariuomenės, Šaulių s-gos, Policijos dpt. ir Medžiotojų d-jos rūpesčiu 1931 buvo įsteigta Lietuvos Šaudymo Sporto s-ga, kuri nuo 1938 priklausė K. K. Rūmams. S-ga kasmet rengdavo šaudymo sporto šventes. Pasaulinėse šaudymo pirmenybėse Helsinkyje 1937 Lietuva užėmė II vietą olimpinių pistoletų komandiniame vertinime.

Stalo tenisas pradėtas Lietuvoje žaisti 1922–23. Pirmosios Lietuvos stalo teniso pirmenybės buvo surengtos 1927. Nuo 1929 Lietuvos stalo teniso rinktinė dalyvaudavo pasaulinėse pirmenybėse, iš pradžių nesėkmingai, bet 1939 jau iškopė į IV vietą. Iš stalo tenisininkų paminėtini V. Dzindziliauskas, V. Gerulaitis, E. Nikolskis, V. Variakojis, Astrauskaitė ir kt. (Apie stalo tenisą žr. LE XXXI 41–42).

Lauko tenisas aukštesnio lygio Lietuvoje nebuvo pasiekęs, nors ir turėta pergalių prieš latvius: 1935 — 3:2, 1936 — 3:2, 1937 — 4:3. Kauno Teniso klubas įst. jau 1924, o 1927 įvyko pirmasis lauko teniso turnyras. Žymesni tenisininkai: V. Gerulaitis, F. Giedrys, A. Jakutis, A. Remeikis, J. Smetona, J. ir V. Ščiukauskaitės, Žukas ir kt.

Žirginis sportas pradinius žingsnius gavo kariuomenės eilėse. Labai skatinamai veikė 1929 prezidento įst. dovana kavalerijos karininkų varžyboms. Ilgainiui ton sporto šakon įsijungė ir civiliniai jojikai, ypač 1932 įsteigus Žirginio sporto s-gą, veikusią Kūno Kultūros Rūmų globoje. (Apie žirginį sportą žr. LE XXXV 362).

V. Augustauskas, Tautinė olimpiada (Fiziškas Auklėjimas 7/8 1938); *K. Dineika,* Fizinis auklėjimas (leidinyje Lietuva 1918–1938, 1938); *A. Jurgelionis* (red.), Sporūta 1933; *Kūno Kultūros Rūmai,* Fiziškas auklėjimas Lietuvoje 1936 (ag. Physical education in Lithuania 1935; prc. Le sport en Lithuanie 1935); *V. Petronis,* Trumpa fiziškojo auklėjimo 20 m. apžvalga (Mokykla ir Gyvenimas 3 1938); I Lietuvos sporto almanachas kalendorius 1928. Red. *J. Šulginas* 1928; Pirmoji Lietuvos tautinė olimpiada. Red. *J. Juodvalkis* 1938; Pirmoji Lietuvos tautinė olimpiada. Red. *V. Kemežys* 1938.

SPORTAS SOVIETŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE

EDVARDAS ŠULAITIS

Sovietinėje sistemoje fizinis auklėjimas yra neatsiejama komunistinio auklėjimo dalis, tad juo didelį susidomėjimą rodo komunistų partija ir valdžia, kuriai sportas tarnauja ir kaip gera propagandinė priemonė. Valdžia sporto judėjimą visokeriopai remia, ir todėl sportininkai turi geras sąlygas siekti tobulėjimo ir gerų pasekmių. Nors Sovietų okupuotoje Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, oficialiai profesionalų sportininkų nebėra, tačiau tie lietuviai, kurie pakliūva į sovietines rinktines, gauna ilgalaikius atleidimus iš darbovietčių su alga, geru išlaikymu bei kitokiomis privilegijomis. Taip pat ir Lietuvos reprezentaciniai sportininkai yra privilegijuotos klasės žmonės ir dažnai sportas yra vienintelis jų pragyvenimo šaltinis.

Tuoj po II pas. karo Lietuvoje imtasi priemonių sportui išpopuliarinti. Fizinis auklėjimas vykdomas dviem kryptimis: 1. įgyvendinant privalomąjį fizinį auklėjimą pagal valstybines programas, ir 2. visapusiškai vystant laisvanoriškąjį fizkultūrinį-sportinį judėjimą.

Privalomąjį fizinį auklėjimą tvarko valstybiniai organai — ministerijos ir žinybos. 1966 pradžioje privalomasis fizinis auklėjimas (vidutiniškai po 2 val. savaitėje) apėmė beveik pusę mil. moksleivių bei studentų. Pagrindinė laisvanoriškojo fizkultūrinio-sportinio judėjimo grandis — fizinės kultūros kolektyvas. Kiekvienas jų priklauso laisvanoriškajai sporto d-jai, kurių Lietuvoje yra 5: Darbo rezervai, Dinamo, Lokomotyvas, Nemunas ir Žalgiris. Išimtį sudaro bendrojo lavinimo mokyklų fizinės kultūros kolektyvai, tvarkomi švietimo organų.

Be laisvanoriškųjų sporto d-jų, fizkultūrinę-sportinę veiklą vysto 1. Laisvanoriškoji Draugija Armijai, Aviacijai ir Laivynui Remti (LDAALR), kuri rūpinasi techniškųjų ir gynybinės reikšmės turinčiųjų sporto šakų vystymu, 2. Lietuvos Medžiotojų d-ja, tvarkanti sportinę žūklę ir medžioklę, 3. Lietuvos Profsąjungų Turizmo tarnyba, atsakinga už turizmo išvystymą. Fizkultūrinį-sportinį darbą kariškių tarpe vykdo karinės organizacijos.

Visos respublikos fizkultūrinės organizacijos fizinio auklėjimo ir fizkultūrinio-sportinio judėjimo uždavinių spręsti jungiasi į Lietuvos Sporto Draugijų ir Organizacijų s-gą. Aukščiausias Sporto sąjungos organas respublikoje yra Lietuvos Sporto Draugijų ir Organizacijų Respublikinė Konferencija, kuri šaukiama nerečiau kaip kar-

tą per ketverius metus. Lietuvoje yra sudarytos 39 šių sporto šakų federacijos: alpinizmo, automobilių sporto, aviacijos sporto, bokso, buriavimo, čiuožimo, dailiojo čiuožimo, dviračių sporto, fechtavimo, futbolo, gimnastikos, irklavimo, imtynių, krepšinio, jūrinio sporto, ledo ritulio, lengvosios atletikos, liaudies žaidimų, meninės gimnastikos, motorlaivių sporto, plaukymo, plunksninio (badmintono), radijo sporto, rankinio, slidinėjimo, sportinės žūklės, stalo teniso, stendinio šaudymo, sunkumų kilnojimo, šachmatų, šaškių, šaudymo, šiuolaikinės penkiakovės, šuolių į vandenį, teniso, tinklinio, ugniagesybos sporto, vandensvydžio, žirginio sporto ir 3 sporto šakų (miestučių, regbio ir šaudymo iš lanko) komisijos.

Lietuvos pirmenybės yra rengiamos 49-se šakose. Daugiausia žmonių kultivuoja lengvąją atletiką (108.000 asmenų), tinklinį (71.000), krepšinį (72.000), šaškes (71.000), slidinėjimą (58.000). 1965 pradžioje Lietuvoje buvo 3819 sporto kolektyvų su 505.869 sportininkais (1946 tebuvo 487 kolektyvai ir 8806 sportininkai). 1965 Lietuvoje veikė 23 stadionai; 360 aikštynų, 472 futbolo aikštės, 2212 krepšinio, 3537 tinklinio, 87 teniso aikštelės, 46 baseinai (iš jų 5 uždari), 379 sporto salės, 58 turistinės sveikatingumo bazės ir stovyklos, 38 irklavimo stotys.

Nuo 1945 daug liet. sportininkų dalyvavo Sov. Sąjungos, Europos, pasaulio pirmenybėse, olimpiniuose žaidimuose ar tarptautiniuose susitikimuose. Sov. Sąjungos pirmenybėse ir kai kuriuose susitikimuose su užsienio valstybių sportininkais lietuviai dėvi uniformas su užrašu „Lietuva", tačiau ten, kur jie dalyvauja Sov. Sąjungos rinktinėse, jie yra paženklinti rusiškomis SSSR raidėmis. Tokiu būdu Lietuvos sportininkų pasireiškimas savo vardu dabartiniu metu yra labai ribotas ir daugeliu atvejų yra slepiama sovietinių sportininkų tautybė, o kai kada jie yra pristatomi „rusų" vardu.

Pokario metais pirmieji pasižymėjo liet. krepšininkai, kurie 1945 Kaune įvykusiame 8 miestų turnyre nepatyrė nė vieno pralaimėjimo. Lietuviai sužaidė lygiomis (25–25) su Maskva, tačiau jiems buvo pripažinta antroji vieta, kadangi maskviečiai kitus varžovus buvo nugalėję didesnėmis pasekmėmis negu lietuviai. Kaunietis stepas Butautas buvo pripažintas taikliausiu šio turnyro metiku. 1947 Kauno KKI (Kūno Kultūros Instituto) vyrų komanda tapo Sovietų Sąjungos krepšinio čempionu. Panašų laimėjimą 1951 pirmenybėse pasiekė Kauno Žalgiris, kuris 1953 laimėjo Sov. Sąjungos taurę ir profsąjungų varžybas, o Lietuvos rinktinė — Sov. Sąjungos uždarų patalpų varžybas (tokias pat varžybas Lietuvos rinktinė laimėjo ir 1954). 1958 Sov. Sąjungos profsąjungų spartakiadoje Lietuvos rinktinė buvo pirmoji.

Nemaža liet. krepšininkų pokario metais žaidė Europos vyrų pirmenybėse Sov. Sąjungos rinktinės sudėtyje. 1947 Prahoje įvykusiose pirmenybėse lietuviai sudarė Sovietų rinktinės pagrindą. Keturi lietuviai (S. Butautas, V. Kulakauskas, J. Lagūnavičius ir K. Petkevičius) čia laimėjo aukso medalius. 1951 Paryžiuje įvykusiose Europos vyrų pirmenybėse žaidė du lietuviai, o 1953 Maskvoje vėl keturi. 1957 Sofijoje už Sov. Sąjungą žaidė 2 lietuviai. 1965 lietuvis Modestas Paulauskas buvo sovietinės rinktinės kapitonas. S. Butautas, J. Lagūnavičius ir K. Petkevičius atstovavo Sovietams 1952 olimpinėse žaidynėse Helsinkyje, o A. Lauritėnas, K. Petkevičius ir S. Stonkus — Melbourne (Australijoje) 1956 (abiejose vietose lietuviai pelnė sidabro medalius). G. Tulevičiūtė 1957 dalyvavo Sovietų rinktinėje Rio de Janeiro mst., o J. Daktaraitė — 1959 Maskvoje įvykusiose pasaulio pirmenybėse. Tos abi krepšininkės žaidė ir Europos moterų krepšinio pirmenybėse sovietinės rinktinės sudėtyje. Sov. Sąjungos moterų krepšinio rinktinės (pasaulio meistro) treneriu buvo lietuvis S. Butautas.

Bokso šakoje lietuviai yra iškovoję Sov. Sąjungos ir Europos meistrų vardus. Vienu iš labiausiai pasižymėjusių šioje šakoje yra Algirdas Šocikas, Varšuvoje 1953 ir V. Berlyne 1955 laimėjęs Europos čempiono titulą sunkiame svoryje. R. Tamulis net 3 kartus tapo Europos bokso čempionu. Europos pirmenybėse keturi Lietuvos boksininkai (R. Murauskas, D. Pozniakas, R. Tamulis, A. Šocikas) 1953–1965 dalyvavo 11 kartų. R. Murauskas, dalyvaudamas olimpiniuose žaidimuose Melbourne iškovojo bronzos medalį, o R. Tamulis (II pusvid. svoris) iš Tokijo olimpinių žaidimų parsivežė sidabro medalį. Lietuvos bokso komanda 1965 Sov. Sąjungos pirmenybėse iškovojo III vietą. 1965 pradžioje boksą kultivavo 1800 sportininkų.

Daug laimėjimų pelnė ir Lietuvos stalo tenisininkai. A. Saunoris, R. Paškevičius, O. Žilevičiūtė, B. Balaišienė, N. Ramanauskaitė, L. Balaišytė buvo Sov. Sąjungos nugalėtojai. Jie nekartą atstovavo Sovietams tarptautiniuose susitikimuose ar pasaulio pirmenybėse. L. Balaišytė 1962 yra laimėjusi Europos mot. čempionatą. Lietuvos jaunių stalo teniso rinktinė 1960 Vilniuje

rungtyniavo su JAV jaunių komanda, kurią įveikė 6:3.

Lengv. atletikoje ypatingą pasekmę parodė Birutė Zalagaitytė - Kalėdienė, kuri 1958 pasiekė pasaulio rekordą ieties metime (57,49 m). Olimpiniuose žaidimuose ji užėmė III vietą ieties metime ir gavo bronzos medalį, o Tokijo olimpiniuose žaidimuose buvo ketvirtoji. 1959 ji Sov. Sąjungos rinktinės sudėtyje rungtyniavo Filadelfijoje su JAV ir čia ieties metime pasiekė geriausią rezultatą (55,37 m) šiame krašte. Adolfas Aleksiejūnas Tokijo olimpiniuose žaidimuose tapo olimpiniu rekordistu 3000 m kliūtiniame bėgime, būdamas pirmuoju liet. olimpinių rekordininkų sąraše, kad ir jo rekordas išsilaikė tik vieną dieną. Be jo, tarptautinio garso pasiekė šie Lietuvos lengvaatlečiai: A. Baltušnikas, A. Mikėnas, K. Orentas, J. Pipynė, J. Ivanauskas, A. Vaupšas, V. Zurnia, A. Varanauskas, A. Zablovskis, A. Šimanas (pirmasis lietuvis „sporto meistras" — aukščiausias sportininko įvertinimas Sov. Sąjungoje), J. Mozūra, F. Karoblienė, V. Jaras, A. Stančiūtė ir kt.

Daug pergalių lietuviai pasiekė akademiniame irklavime. 1962 Pasaulio pirmenybėse liet. aštuonvietė valtis tapo pasaulio vicečempionu, o liet. keturvietė valtis tapo vicečempionu 1966. Romos olimpiniuose žaidimuose A. Bagdonavičius ir Z. Jukna laimėjo sidabro medalius irklavime (akademine dviviete su vairininku), M. Rudzinskas toje pačioje olimpiadoje užėmė IV vietą (dviviete baidare). Žalgirio aštuonvietė valtis išėjo garsiosios Henley regatos laimėtoja Anglijoje ir tarptautinių varžybų nugalėtoja JAV (Filadelfijoj 1962).

Dabartinėje Lietuvoje labai populiarus rankinio sportas, kuriame liet. komandos yra iškovoję Sov. Sąjungos čempiono vardus ir kelis kartus dalyvavo Europos taurės varžybose. 1967 Europos taurės žaidynėse Kauno Žalgirio mot. rankinio komanda, dalyvaudama kaip Sov. Sąjungos čempionas, laimėjo I vietą.

Lietuvos futbolo komanda 1948–50 buvo Pabaltijo turnyrų nugalėtoja. 1946 ir 1947 Lietuvos jaunių komanda tapo Sov. Sąjungos čempionu. Lietuvos komandos (anksčiau — Vilniaus Spartakas, po to Vilniaus Žalgiris) žaidžia Sov. Sąjungos A klasės futbolo pirmenybėse. 1966 Žalgiris A kl. II grupėje užėmė I vietą. Lietuviai futbolininkai turėjo tarptautinių susitikimų su Suomijos, Lenkijos, Kinijos, Švedijos, Islandijos, Afrikos ir kt. komandomis.

Gerų pasekmių lietuviai pasiekė ir mažiau populiariose sporto šakose. B. Matutytė-Vasina buvo pasaulio rekordininkė parašiutiniame sporte (grupinis šokimas iš 1500 m). Šioje sporto šakoje ir toje pat rungtyje pasaulio rekordininku buvo ir G. Vaivada. Aviamodelizme (sraigtinis modelis su gumos varikliu) pasaulio rekordininkų sąraše buvo P. Motekaitis.

Iš viso iki 1965 pradžios okupuotosios Lietuvos sportininkai buvo pasiekę 5 pasaulio rekordus, iškovoję 33 Europos čempionų medalius; 11 sportininkų tapo pasaulio pirmenybių čempionais ar prizininkais; 30 Lietuvos sportininkų dalyvavo olimpinėse žaidynėse, kuriose iškovojo 10 sidabro medalių ir 2 bronzos medalius.

Gerų pasekmių pasiekti padeda gausūs sporto srities darbuotojai, kuriuos parengia dvi aukštosios m-los: Kauno Kūno Kultūros institutas ir Vilniaus Pedagoginis institutas. Taip pat veikia 5 jaunimo sporto m-los.

Sporto informacijai ir propagandai Lietuvoje leidžiamas laikraštis Sportas. 1960–1963 išsp. apie 40 sporto leidinių.

Nežiūrint visų gerų pasekmių, okupuotoje Lietuvoje yra ir daug nepriteklių bei juodų taškų sportiniame gyvenime. Lietuvos Sporto Draugijų ir Organizacijų s-gos II konferencijoje (Vilniuje 1966) Respublikinės sporto tarybos pirm. V. Ostrauskas pareiškė, kad didelį susirūpinimą keliąs studentų sportas, kuris yra didžiausia spraga Lietuvos sportiniame gyvenime. 1964 ‚visasąjunginėse' studentų žaidynėse Lietuvos akademinio jaunimo atstovai pasirodė nepatenkinamai. Lietuvoje vis dar yra nemaža organizaciniu atžvilgiu silpnų sporto kolektyvų, kol kas maža dėmesio skiriama esamų aikštynų tvarkymui ir naujų aikštynų statybai.

L. Karpaitis, Bronė Balaišienė 1961; *V. Kazakevičius, S. Stonkus*, Krepšinis ir krepšininkai 1966; *V. Kazakevičius, P. Rimša, S. Vaintraubas*, Sportininko žinynas 1959; *P. Rimša*, Antrosios respublikinės konferencijos delegatai 1964; ('') Olimpiada iš arti 1965; Sportas 1966 V 26; *A. Šocikas*, Ringe ir už jo 1966.

SPORTINĖ VEIKLA IŠEIVIJOJE

EDVARDAS ŠULAITIS

Liet. sportininkų pasireiškimas emigracijoje yra beveik tokio amžiaus kaip ir pati išeivija. Anksčiausiai lietuviai sportininkai pasireiškė JAV. 1903 Brukline Anupro Simonavičiaus iniciatyva buvo įst. Lietuvių Gimnastikos klubas, vėliau virtęs Lietuvos Atletų klubu ir tuo vardu tebeveikiąs.

Ankstesnieji JAV liet. sportininkai reiškėsi beveik išimtinai imtynių ir bokso šakose, o kai kurie įvairiuose parengimuose demonstravo savo jėgą, pvz. į JAV 1901 atvykęs stipruolis Antanas Kandrotas savo pečiais pakėlė 20 vyrų, ant krūtinės išlaikė 3800 svarų, dantimis pakėlė 4 vyrus, išlaikė geležinį 400 svarų virbą su 2 ant galų persvertais vyrais. Jis ilgą laiką važinėjo po JAV su Lietuvių Teatrininkų d-jos nariais ir programose rodė savo stiprumą; po to jis perėjo į imtynininkus, o vėliau buvo imtynių teisėju. Iš liet. stipruolių, kurie JAV reiškėsi kaip imtynininkai ar boksininkai, labiau pasižymėjo šie: S. Poškevičius (Milžinas stipruolis), J. Geštautas (Džentelmenas ristikas), J. Banevičius, P. Žilinskas, J. Masiokas, P. Norkus, K. Požėla -Pojello, V. Bartušis-Bartush, P. Dalkus, A. Kibildis, F. Yakaitis, A. Baladinskas-Ball, A. Tamašiūnas-Thomasun, A. Brazauskas-Brown, J. Jakubauskas, J. Vinča ir kt. Iš jų išskirtinai reikia paminėti Juozą Žukauską (Jack Sharkey), 1932 laimėjusį sunkaus svorio bokso pasaulio čempiono titulą.

Kiek vėliau JAV liet. sportininkai pasižymėjo kaip geri amerikietiškojo futbolo žaidėjai, ir juos dažnai buvo galima užtikti universitetų rinktinėse ar profesionalų komandose, pvz. futbolininkas S. Paukštis nuo 1907 buvo Pensilvanijos univ. futbolo komandos organizatorius ir treneris. Kiti labiau pasižymėję futbolininkai: J. Stankevičius - Stancook, E. Kraučūnas - Krause (vėliau tapęs Notre Dame, Ind., univ. sporto direktoriumi), W. Osmanski, A. Bložis, J. Jonaitis-Unitas, R. Apolskis, J. Karwales, J. Dirsa-Dixon, R. Butkus ir kt.

Labai populiarūs Amerikos liet. sen. ateivių tarpe buvo krepšinio, beisbolo, ‚softbolo' ir kėgliavimo žaidimai. Buvo susikūrę nemaža šių sporto šakų komandų ir veikė atskiros liet. lygos. Daugiausia lietuvių sportininkų organizacinėje srityje nuveikė Lietuvos Vyčiai, turėję įvairių sporto šakų lygas. Organizuotą veiklą vykdė Amerikos legiono lietuviškieji postai. Taip pat ir kitos bendro pobūdžio liet. org. ar klubai turėjo sporto komandas.

Beisbolininkų tarpe išgarsėjo šie lietuviai: V. Tamulis, J. Podres, E. Waitkus, E. Mikšis, S. Zalubowski, F. Thomas ir kt. Krepšininkų eilėse išsiskyrė P. Lubinas, P. Kraučiūnas, K. Savickas, J. Žukas, V. Budriūnas, M. Ruzgis, Petraitis, J. Pečiulaitis-Peck ir kt. Plaukikų tarpe pasižymėjo A. Osipavičiūtė-Osipowich, kuri olimpiniuose žaidimuose yra laimėjusi aukso medalių. Iš kėgliuotojų pažymėtini: J. Vilmanas-Wilman, L. Kareiva, J. Šimonis ir kt.

Nors pastovios JAV lietuvių organizacijos prieš II pas. karą nebuvo, tačiau įvairiomis progomis veikė sporto komitetai sportininkų žygiams organizuoti ar remti. Į Pasaulio liet. kongresą Kaune 1935 sportininkams pasiųsti komiteto pirmininku buvo adv. J. Bagdžiūnas-Borden. 1936 Čikagoje susiorganizavo Amerikos Liet. Atletų d-ja, kuri pasiuntė 25 sportininkus į I Lietuvių Tautinę olimpiadą Kaune 1938. Kai kurie JAV liet. sportininkai, nuvykę į Pasaulio liet. kongresą ar Tautinę olimpiadą ten liko ir padėjo populiarinti sportą ir reprezentavo Lietuvą krepšinyje ir kt. sporto šakose. Amerikos Lietuvių Atletų d-ja buvo įst. 1938 Clevelande, kur buvo suvažiavę lietuvių sporto klubų vedėjai ir treneriai iš 12 miestų. Ši d-ja surengė JAV lietuvių krepšinio pirmenybes, bet netrukus nutraukė savo veiklą.

Po II pas. karo į JAV atvykus naujiesiems ateiviams, nuo 1949 liet. sportinė veikla įgavo kitokį pobūdį. Tuojau buvo pradėtas organizuotas veikimas. V. Vokietijoje veikęs Vyr. Fizinio Auklėjimo ir Sporto Komitetas (FASK) čia 1949 paskyrė įgaliotinį K. Čerkeliūną. Dar tais pat metais šis komitetas laikina būstine pasirinko Čikagą ir čia organizuotos veiklos judintoju buvo V. Adamkavičius. 1952 sudarytas komitetas su Z. Puzinausku priešakyje. 1958 buvo įsteigta Šiaurės Amerikos Lietuvių Fizinio Auklėjimo ir Sporto s-ga, kurios pirm. 1966 buvo S. Krašauskas. Šie junginiai apėmė JAV ir Kanados lietuvius sportininkus ir veiklą vykdė per sporto apygardas ir sporto klubus. Nuo 1951 vykdomos Š. Amerikos lietuvių sporto žaidynės. FASKas ir Sporto s-ga leido Sporto Žinias (red. E. Šulaitis) ir Sportą (red. K. Čerkeliūnas). 1957 FASKas buvo priimtas į JAV mėgėjų sportininkų organizaciją (Amateur Athletic Union of United

States). Lietuviai organizuotai dalyvavo Š. Amerikos Pabaltiečių Sporto Federacijoje ir jos rengiamose Š. Amerikos pabaltiečių varžybose. Palaikyti sportiniai ryšiai ir su ukrainiečiais bei kitų tautų sportininkais, su kuriais buvo rungtyniauta atskirose varžybose ar amerikiečių lygų susitikimuose.

Pasižymėjo visa eilė liet. sportininkų, atkreipusių ir kitataučių dėmesį. Stalo tenise gerai užsirekomendavo J. Rūtelionienė, šachmatuose P. Tautvaišas, K. Škėma, V. Palčiauskas ir K. Merkis, lengv. atletikoje R. Vaičaitis. Čikagos ir Naujorko liet. futbolo komandos laimėjo savo lygose meistrų vardus, o Clevelando Žaibo mot. tinklinio komanda išėjo Clevelando mst. ir Ohio vst. nugalėtoja.

1957 Čikagoje buvo surengtas Lietuvos pergalių krepšinyje minėjimas, kuriame dalyvavo nemaža krepšinio veteranų iš 1937 ir 1939 Europos krepšinio pirmenybių. Š. Amerikos liet. krepšinio rinktinė 1959 lankėsi P. Amerikoje, kur iš 17 susitikimų laimėjo 12. 1964 ši rinktinė nuvyko į Australiją ir iš 25 susitikimų laimėjo 24, jų tarpe ir prieš Australijos olimpinę komandą. Grįžusi iš Australijos, ji Toronte įveikė ir Kanados olimpinę komandą.

Kanadoje iš liet. sportininkų pirmieji savo veiklą pradėjo krepšininkai, čia atvykus sportininkams iš V. Vokietijos stovyklų. 1947 liet. krepšinio komanda buvo suorganizuota Polout vietovėje iš š. Ontario miškuose darbo prievolę atliekančių vyrų. 1948 įst. liet. sporto klubas Toronte. Klubai įsisteigė ir Hamiltone (1949) bei Montrealyje (1951). Kiek vėliau sportininkai susibūrė Niagara Falls, Londone ir kt. Kanados mst. Didžiausią veiklą išvystė Kanados lietuviai krepšininkai, tačiau labiau pažymėtinų laimėjimų pasiekė stalo tenisininkai. Torontiečiai P. Gvildys, E. Sabaliauskaitė, V. Nešukaitytė buvo Kanados stalo teniso nugalėtojai. V. Nešukaitytė (1966) laimėjo ir JAV atviras stalo teniso pirmenybes. Lengvaatletė I. Macijauskaitė-Piotrowski buvo viena iš geriausių trumpųjų nuotolių bėgikių ir dalyvavo olimpiniuose žaidimuose bei kituose tarptautiniuose susitikimuose. P. Vaitonis laimėjo Kanados šachmatų pirmenybes (1950 ir 1957) ir dalyvavo atrankinėse pasaulio šachmatų pirmenybėse. Šachmatuose pasižymėjo ir Ig. Žalys. Kanadoje 1951 įvyko ir pirmosios Š. Amerikos liet. sporto žaidynės (tuomet vad. Kanados ir JAV lietuvių olimpiada).

Kurį laiką (1945–1949) plačiai reiškėsi liet. sportininkai ir V. Vokietijoje. Didžiausią veiklą čia išvystė krepšininkai. 1945 E. Vengiansko iniciatyva iš Vokietijoje gyvenančių liet. krepšininkų Kempteno stovykloje buvo sudaryta lietuvių krepšinio rinktinė, kuri 1945 IX 19–21 Pabaltijo tautų olimpiadoje Augsburge nugalėjo latvius ir estus, laimėdama I vietą. Tuometinę krepšinio rinktinę atstovavo: du broliai Norkai, du broliai Andruliai, Duliūnas ir Šventickas.

Stipriausios lietuvių krepšinio komandos veikė Kemptene ir Scheinfelde, o taip pat ir Wiesbadene, Hanau, Tübingene, Kasselyje. Be laimėjimų prieš latvius, estus bei kitus pabėgėlius, lietuviai krepšininkai daugelį kartų laimėjo ir prieš vokiečių komandas. Lietuviai padėjo išpopuliarinti krepšinį visoje V. Vokietijoje; nemaža lietuvių žaidė vietinėse Vokietijos komandose. 1947 tarptautinėse krepšinio žaidynėse Monako valstybėje Prancūzijos karių dalinio vardu pasirodė ir Vokietijos liet. krepšininkai, kurie išėjo turnyro nugalėtojais. 1948 Vokietijos liet. krepšinio rinktinė buvo išvykus gastrolėms į Prancūziją, kur iš 16 susitikimų tik vieną pralaimėjo. 1948 IX 10 lietuvių rinktinė nugalėjo ir V. Vokietijos rinktinę Augsburge 44–25.

Šalia krepšininkų labai stipriai užsirekomendavo ir V. Vokietijos liet. stalo tenisininkai, kurie laimėjo daugelį vokiečių varžybų. Šioje šakoje pasižymėjo: V. Gerulaitis, B. Garunkštis, Meilus, Adomavičius ir kt. Šachmatuose gerai reiškėsi: P. Tautvaišas, K. Škėma, R. Arlauskas ir kt. Didelę veiklą buvo išvystę ir V. Vokietijos liet. futbolininkai, kurie dažnai nugalėdavo latvių, estų, ukrainiečių bei kitų tautų komandas, nors prieš vokiečių vienuolikes jiems buvo nelengva kovoti.

Australijos lietuvių sportinė veikla, kaip ir Kanadoje, užsimezgė tik po II pas. karo. Vyr. FASKas V. Vokietijoje 1949 paskyrė į Australiją nuvykusį L. Baltrūną įgaliotiniu tame krašte. Jo pastangomis buvo suorganizuotas Melbourno Varpo sporto klubas, kuris 1950 surengė pirmąsias Australijos liet. pirmenybes. Pasitraukus L. Baltrūnui, ALB Krašto valdyba paskyrė A. Ustjanauską, kurio rūpesčiu buvo įsteigtas Sydnejaus Kovo sporto klubas. 1953 buvo sudaryta liet. sporto vadovybė Australijoje, kurios pirm. išrinktas V. Daudaras. Ši valdyba kiekvienų metų pabaigoje vykdo Australijos liet. sporto šventes, sutraukiančias daug sportuojančio jaunimo. Didesnieji liet. sporto klubai yra Adelaidėje, Sydnejuje, Melbourne, Canberroje (Australijos sostinėje), Geelonge, Hobarte ir kt. Didelių laimėjimų pasiekė Adelaidės Vyties sporto klubo krepšininkai, pvz. A. Ignatavičius užsirekomendavo kaip vienas iš geriausių krepšinio žaidėjų Australijoje

ir buvo Australijos olimpinės komandos žaidėjas. Pasižymėjo ir Adelaidės moterys krepšininkės, o ypatingai jaunių komanda, kuri tapo P. Australijos nugalėtoja. Šachmatų srityje Adelaidėje gerai reiškėsi R. Arlauskas, o A. Snarskytė buvo Australijos stalo teniso jaunių čempione. Sydnejaus Kovo krepšininkas V. Šutas buvo patekęs į Australijos rinktinės pirmąjį penketuką. Australijos krepšinio rinktinėje žaidė ir S. Darginavičius iš Melbourno. Aplamai Australijos lietuvių sportinė organizacija yra pati veikliausia visoje išeivijoje.

P. Amerikoje didžiausią veiklą yra išvystę Argentinos ir Urugvajaus liet. sportininkai. Argentinoje 1948 Buenos Aires mst. buvo sudaryta Grandies krepšinio komanda, nuo 1953 žinoma Kovo vardu. 1953 suruošta pirmoji pabaltiečių sporto šventė Argentinoje. 1956 įvyko Argentinos ir Urugvajaus liet. krepšininkų varžybos, kurios vėliau tapo tradicinėmis. Lietuvių krepšinio komanda gyvavo ir Berisse. Argentinos liet. sporto organizacinėje veikloje reiškėsi V. Grabauskas, L. Štašaitis, J. Petraitis, R. Vedegys, L. Šaulys ir kt. V. Stauskas yra dalyvavęs Argentinos futbolo rinktinėje 1960 olimpiniuose žaidimuose Romoje, Fijalauskas yra žaidęs Argentinos vandensvydžio rinktinėje Londono ir Helsinkio olimpiniuose žaidimuose. Lietuvos šachmatų rinktinės žaidėjas M. Luckis reiškėsi vietos šachmatų turnyruose, o N. Skelrevičiūtė buvo ilgametė Argentinos mot. krepšinio rinktinės žaidėja, taip pat treniravo Argentinos liet. mot. krepšinio penketuką.

Urugvajuje lietuviai sportininkai irgi daugiausia reiškiasi krepšinyje ir turi Vyties krepšinio komandą. V. Cieslinskas 1941 dalyvavo Urugvajaus rinktinėje P. Amerikos krepšinio turnyre Argentinoje. Taip pat jis atstovavo Urugvajui Londono, Helsinkio ir Melbourno olimpiniuose žaidimuose. Be jo krepšinyje dar pasižymėjo L. Slažinskas (pora metų žaidė Urugvajaus rinktinėje), O. Vikonis, J. Bartkevičius ir kt. Urugvajuje liet. sportininkai yra gerai užsirekomendavę ir futbole, plaukyme, lengv. atletikoje, dviračių sporte, Urugvajaus futbolo rinktinėje yra reiškęsi du lietuviai: Brazdžionis ir Vl. Daukšas (vienas iš geriausiai apmokamų futbolo žaidėjų Urugvajuje), kuris ilgą laiką yra žaidęs ir argentiniečių komandose.

Brazilijoje krepšinio srityje pasižymėjo V. Blatkauskas, žaidęs Brazilijos rinktinėje Romos olimpiniuose žaidimuose, o 1959 Čilėje, kur Brazilija laimėjo pasaulio krepšinio pirmenybes.

Po II pas. karo ribotą veiklą buvo išvystę ir Anglijos liet. sportininkai, reiškęsi beveik išimtinai krepšinio srityje.

J. Jakubauskas-Jakubs, Amerikos lietuvių sporto istorija 1966; *A. Laukaitis,* Australijos sporto X-tis 1960; *E. Šulaitis* (red.), Lietuviškasis krepšinis 1957; ('') Lietuvių sporto dešimtmetis Š. Amerikoje 1959.

TURINYS

KRAŠTAS

GEOGRAFINĖ PADĖTIS *(Antanas Bendorius)* 11
ŽEMĖS PAVIRŠIUS *(Antanas Bendorius)* 11–18
GEOLOGIJOS APŽVALGA *(Birutė Saldukienė)* 18–22
MINERALINĖS ŽALIAVOS *(Birutė Saldukienė)* 22–26
HIDROGRAFIJA *(Steponas Kolupaila)* 26–42
KLIMATAS *(Antanas Bendorius)* 42–45
DIRVOŽEMIAI *(Antanas Bendorius)* 45–47
AUGALIJA *(Konstantinas Regelis)* 48–51
GYVŪNIJA *(Juozas Rauktys)* 51–55
GYVENTOJAI *(Antanas Bendorius)* 55–59
ANTROPOLOGINIS LIETUVIO TIPAS *(Jonas Balys)* 59–62

VISUOMENĖ

A. VALSTYBĖ

HERBAS IR VĖLIAVA *(Antanas Vasys)* 65–69
VALSTYBĖS SANTVARKA *(Mečys Mackevičius)* 69–76
KLAIPĖDOS KRAŠTO TEISINĖ SANTVARKA *(Vytautas Bulota)* 76–77
LIETUVOS VALSTYBINĖS ADMINISTRACIJOS SCHEMA *(braižė Kazys Bertašius)* 78–79
ATSTATYTOSIOS LIETUVOS VALSTYBĖS TEISĖ *(Boleslovas Masiulis)* 80–90
TEISĖS ŠALTINIAI *(Domas Krivickas)* 91–93
LIETUVOS KARIUOMENĖ 1918–1944 *(Kazys Ališauskas)* 93–121

SVEIKATOS APSAUGA
I. NEPRIKLAUSOMIEJI 1918–1944 METAI *(Vincas Tercijonas)* 122–126
II. OKUPACINIAI 1940–44 METAI *(Balys Matulionis)* 126–127
III. KURORTAI *(Balys Matulionis)* 128–129
IV. FARMACIJOS REIKALAI *(Jonas Makauskis)* 129–130

B. BAŽNYČIA

KATALIKŲ BAŽNYČIA LIETUVOJE
I. DIDŽIOJOJE LIETUVOS KUNIGAIKŠTIJOJE *(Viktoras Gidžiūnas)* 131–141
II. CARINĖS RUSIJOS OKUPACIJOS LAIKAIS *(Rapolas Krasauskas)* 141–146
III. NEPRIKLAUSOMAISIAIS IR OKUPACINIAIS LAIKAIS *(Juozas Vaišnora)* 146–151
IV. LIETUVIAI KATALIKAI IŠEIVIJOJE *(Juozas Vaišnora)*........ 151–152
V. VIENUOLIJOS LIETUVOJE *(Viktoras Gidžiūnas)* 153–157
VI. KATALIKIŠKOJI KULTŪRA IR VEIKLA *(Juozas Vaišnora)* 158–165
EVANGELIKŲ BAŽNYČIOS LIETUVOJE *(Kristupas Gudaitis)* 166–179

C. ŪKIS

ŽEMĖS ŪKIS *(Jonas Paltarokas)* 180–192
MIŠKŲ ŪKIS *(Juozas Rauktys)* 192–202
ŽUVININKYSTĖ *(Almis P. Mažeika)* 202–204
PRAMONĖ *(Jonas D. Viskanta)* 204–209
ENERGIJOS ŪKIS *(Kazys Rimkus)* 209–210
STATYBA *(Juozas Dačys)* 210–213

PREKYBA

I. NEPRIKLAUSOMIEJI LAIKAI *(Steponas Stankus)* 214–216

II. OKUPACINIAI LAIKAI *(Antanas Jasys)* 217–218

KOOPERACIJA *(Kazimieras Ječius)* 218–222

FINANSAI

I. BIUDŽETAS *(Steponas Stankus)* 222–223

II. VALSTYBĖS PAJAMOS IR IŠLAIDOS *(Jonas Juodikis)* 223–226

KREDITO ORGANIZACIJA *(Juozas Pažemėnas)* 226–229

LIETUVOS PINIGŲ ISTORIJA *(Jonas K. Karys)* 230–235

LITAS — LIETUVOS ŪKINIO SAVARANKIŠKUMO ŽENKLAS *(Juozas Pažemėnas)* 235–241

SUSISIEKIMAS IR TRANSPORTAS

I. GELEŽINKELIAI, SAUSKELIAI, ORINIS SUSISIEKIMAS *(Jonas Matyckas)* 241–248

II. LAIVININKYSTĖ *(Leonardas Dargis)* 248–252

PAŠTAS *(Vaclovas Birutis ir Antanas Gintneris)* 252–255

DARBO APSAUGA IR SOCIALINIS APRŪPINIMAS *(Jonas Paplėnas)* 255–266

ISTORIJA

LIETUVOS PROISTORĖ *(Marija Gimbutienė)* 269–291

LIETUVOS ISTORIJA IKI GEDIMINO DINASTIJOS IŠNYKIMO 1572 *(Zenonas Ivinskis)* 291–305

BAJORŲ VIEŠPATAVIMO LAIKAI, 1572–1795 *(Konstantinas Avižonis)* 305–325

NUO NEPRIKLAUSOMYBĖS NETEKIMO IKI JOS ATGAVIMO *(Vincas Trumpa)* 325–337

NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKAI *(Juozas Jakštas)* 338–344

LIETUVOS UŽSIENIO POLITIKA, 1918–1940 *(Domas Krivickas)* 344–352

NEPRIKLAUSOMOSIOS LIETUVOS MINISTRŲ KABINETAI *(Albertas Gerutis)* 353–356

PIRMOJI SOVIETINĖ OKUPACIJA, 1940–1941 *(Juozas Brazaitis)* 356–370

VOKIEČIŲ OKUPACIJA, 1941–1944 *(Juozas Brazaitis)* 371–380

ANTROSIOS SOVIETINĖS OKUPACIJOS LAIKAI, nuo 1944 *(Vytautas Vaitiekūnas)* 380–401

MAŽOSIOS LIETUVOS ISTORIJA *(Juozas Jakštas)* 401–414

LIETUVIAI UŽSIENYJE *(Juozas Jakštas)* 414–429

LIETUVIŲ TAUTOS PLOTAI IR GYVENTOJAI *(Kazys Pakštas)*...... 430–450

LIETUVOS VALSTYBĖS PLOTAI IR SIENOS *(Kazys Pakštas)* 450–464

KULTŪRA

A. SENOJI KAIMO KULTŪRA

PAPROČIAI *(Jonas Balys)* 467–468

DIEVAI IR DVASIOS *(Jonas Balys)* 469–473

TAUTOSAKA *(Jonas Balys)* 473–483

LIAUDIES DAINŲ MELODIJOS *(Juozas Žilevičius)* 484–487

LIAUDIES MUZIKOS INSTRUMENTAI *(Juozas Žilevičius)* 487–493

LIAUDIES ŠOKIAI *(Jonas Balys)* 493–494

TAUTINIAI DRABUŽIAI *(Antanas Tamošaitis)* 495–500

LIAUDIES MENAS *(Antanas Rūkštelė)* 501–513

KAIMO ARCHITEKTŪRA IR STATYBA *(Jurgis Gimbutas)* 513–533

B. KALBA

BENDRA LIETUVIŲ KALBOS CHARAKTERISTIKA *(Leonardas Dambriūnas)* 533–541
LIETUVIŲ KALBOS ISTORIJA *(Petras Jonikas)* 541–555
ASMENVARDŽIAI IR VIETOVARDŽIAI *(Petras Jonikas)* 555–571
LETUVIŲ KALBOS TARMĖS *(Antanas Salys)* 571–589
LIETUVIŲ KALBOS TYRINĖJIMAI *(Petras Jonikas)* 589–596

C. LITERATŪRA

SENOJI LIETUVIŲ LITERATŪRA *(Vincas Maciūnas)* 597–607
LITERATŪRA SPAUDOS DRAUDIMO LAIKAIS *(Juozas Brazaitis)* .. 607–614
XX A. PRADŽIOS IR NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKŲ LITERATŪRA *(Antanas Vaičiulaitis)* 615–628
LIETUVIŲ LITERATŪRA SVETUR *(Antanas Vaičiulaitis)* 629–636
SOVIETINĖ LIETUVIŲ LITERATŪRA *(Andrius Baltaragis)* 636–649

D. TEATRAS

DRAMOS TEATRAS *(Stasys Santvaras)* 649–673
OPEROS TEATRAS *(Stasys Santvaras)* 673–683

E. MUZIKA

ISTORINĖ LIETUVIŲ MUZIKOS APŽVALGA *(Vladas Jakubėnas)*.... 684–701

F. DAILĖ

ISTORINĖ LIETUVIŲ DAILĖS APŽVALGA *(Jonas Grinius)* 701–708
LIETUVIŲ DAILĖ UŽSIENYJE *(Paulius Jurkus)*........ 709–713

G. ARCHITEKTŪRA

LIETUVOS MŪRO ARCHITEKTŪRA LIGI XX A. PRADŽIOS *(Povilas Reklaitis)* 713–734
NEPRIKLAUSOMOSIOS LIETUVOS ARCHITEKTŪRA *(V adas Švipas)* 734–741
LIETUVOS URBANIZMAS *(Kazys Kriščiukaitis)* 741–744

H. ŠVIETIMAS IR AUKLĖJIMAS

ŠVIETIMAS DIDŽIOJOJE LIETUVOS KUNIGAIKŠTIJOJE *(Simas Sužiedėlis)* 744–751
ŠVIETIMAS CARINĖS RUSIJOS VALDŽIOJE *(Simas Sužiedėlis)* 752–760
MOKYKLOS MAŽOJOJE LIETUVOJE *(Simas Sužiedėlis)* 760–764
MOKYKLOS VOKIEČIŲ OKUPACIJOS LAIKAIS, 1915–1918 *(Simas Sužiedėlis)* 764–767
ŠVIETIMAS NEPRIKLAUSOMOJOJE LIETUVOJE *(Vaclovas Čižiūnas ir Simas Sužiedėlis)* 767–778
ŠVIETIMAS II PASAULINIO KARO METU *(Vaclovas Čižiūnas ir Simas Sužiedėlis)* 778–781
ŠVIETIMAS SOVIETŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE *(Jonas Aistis)*.... 782–786
LIETUVIŠKOJI MOKYKLA IŠEIVIJOJE *(Matas Krikščiūnas ir Petras Maldeikis)* 786–793

I. SPORTAS

SPORTAS NEPRIKLAUSOMOJOJE LIETUVOJE *(Bronius Keturakis)*.. 793–798
SPORTAS SOVIETŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE *(Edvardas Šulaitis)*.. 798–800
SPORTINĖ VEIKLA IŠEIVIJOJE *(Edvardas Šulaitis)* 801–803

*

Šiame LE tome, deja, trūksta kelių plane numatytų straipsnių, kurie nebuvo gauti iš juos pažadėjusių LE bendradarbių.